

द्वितीयभागे

पृष्ठे	पङ्क्तौ	अशुद्धम्	शुद्धम्	पृष्ठे	पङ्क्तौ	अशुद्धम्	शुद्धम्
११	२५	वृधि	वृधि	२०५	१३	याह्यर्वाङ्	याह्यर्वाङ्
१५	१९	वसवः	वसवः	२०८	१२	वर्तनिम्	वर्तनिम्
३१	२५	“मप्रयच्छ”	“मप्रयुच्छ”	२१३	२२	अश्रोते	अश्रोते*
३६	२	मधुपृचं	मधुपृचं	२१७	२०	वृद्धिः	वृद्धिः
४६	२४	जिगीवां लक्ष°	जिगीवां लक्ष°	२२९	१२	जातवेदसे	जातऽवेदसे
५१	२१	पीयूषम्	पीयूषम्	२३५	२५	देवासः	देवासः
५५	९	दधिरे	दधिरे	२४१	२८	अप्सु	अप्सु
५७	२२	अपः	अपः	२५९	२८	पितराऽइव	पितराऽइव
५९	१९	वीरान्यावृण°	वीरान्यावृण°	२६८	२६	नयतु	नयतु*
५९	२०	भूम्या	भूम्याः	२९१	६	सुम्नयुः	सुम्नऽयुः
६०	२२	यजत°	यजत°	२९४	२७	दीदिवांस°	दीदिवांस°
६६	२१	यदाशुभिः	यदाशुभिः	३०५	९	यद्वत्त°	यद्वत्त°
७५	८	अशीत्या	अशीत्या	३३२	१२	सल्यं	सल्यं
७७	२४	अतसाय्यः	अतसाय्यः	३६२	३	अच्छ	अच्छ
८९	१३	बृहस्पते	बृहस्पते	३७१	२०	समी	समी
९६	१७	विश्वं	विश्वं	३८२	१७	यवम्	युवम्
१०२	२४	शृण्वन्ति	शृण्वन्ति	३८६	६	अप्सु	अप्सु
१५०	१९	च	च*	३८९	१०	देवेभिः	देवेभिः
१५४	२५	चाशन्होतुर्नि	चाशन्होतुर्नि	४१९	८	मुप्रमृतये	मुप्रमृतये
१६२	७	रयीणाम्	रयीणाम्	४४७	२३	उमे	उमे
१६४	१०	तनूनाम्	तनूनाम्	५०२	१	र्यज्ञियानां	र्यज्ञियानां
१६४	१९	त्यक्षी इव	त्यक्षीऽइव	५१४	१६	मित्राय	मित्राय
१७५	४	सामगाऽइव	सामगाऽइव	५२४	२१	त्वा	त्वा
१७८	४	अप्सु	अप्सु	५३०	२६	अरुपितम्	अरुपितम्
१९८	२४	प्रति	प्रति	५४८	११	रयीर्कृतस्य	रयीर्कृतस्य
२०३	२१	अमृक्ते	अमृक्ते	५५७	८	न्यङुक्ता°	न्यङुक्ता°
				५६२	१०	स्य	स्य

पृष्ठे	पङ्क्तौ	अशुद्धम्	शुद्धम्	पृष्ठे	पङ्क्तौ	अशुद्धम्	शुद्धम्
५६३	७	अकैः	अकैः	६८०	२०	पथः	पथः
५७६	२१	वयोऽधाः	वयःऽधाः	६८३	९	अग्रं	अग्रं
५७८	१	मघवा	मघवा	६९७	१७	देवानां	देवीनां
५८६	१६	दृळ्हा°	दृळ्हा°	७०८	७	अकैः	अकैः
५८७	६	सुतरणौ	सुतरणौ	७२७	५	शुनःऽशेषम्	शुनःशेषम्
६०७	१३	°विवेनं तमि°	°विवेनन्तमि°	७४६	२०	पितृनाम°	पितृनाम°
६०७	१५	अविऽवेनम्	अविऽवेनम्	८३०	१५	घोपात्पुरु	घोपात्पुरु
६१७	२	भुरण्यन्	भुरण्यन्	८४१	९	एषे	आ । ईषे
६१७	१३	प्रसितस्य	प्रसितस्य	८६२	२२	यादृश्मिन्	यादृश्मिन्
६२०	२२	मन्दयध्य	मन्दयध्यै	८९०	१०	जञ्जतीरिव	जञ्जतीरिव
६२०	२३	सुतीर्थाभयं	सुतीर्थाभयं	८९०	१२	जञ्जतीःऽइव	जञ्जतीःऽ-
६३०	२०	कधि	कधि				इव
६४६	२०	चमसम्	चमसम्	९०७	२३	दिदृक्षेण्यम्	दिदृक्षेण्यम्
६४७	२	गणं	गणं	९०९	१९	°मस्मान्नयत्	°मस्मान्नयत्
६४७	४	गणम्	गणम्	९१०	९	अञ्जिजभिः	अञ्जिजभिः
६५०	१९	आनश	आनश	९२३	१२	सुऽअवसम्	सुऽअवसम्
६५८	११	यतीषु	यतीषु	९२३	२१	सुऽखेषु	सुऽखेषु
६६२	१२	अपामग्ने°	अपामग्ने°	९३०	१९	स	सः
६६४	४	२.१३	२.२४०	९४९	२	घृतयोनी	घृतयोनी
६६६	२	सुप्रयसा	सुप्रयसा	९५०	१४	इराऽवतीः	इराऽवतीः
६६८	२०	नव्यसीभिः	नव्यसीभिः	९५६	१६	°मसुरः	°मसुरः
६६९	१८	उपमस्य	उपमस्य	९६९	१३	सदव	सदैव
६७०	१	राजा	राजा	९७०	१६	पततम्	पततम्
६७०	२	कर्तं	कर्तुं	९७०	१७	वाजि वसू	वाजिनीवसू
६७०	४	उपमस्य	उपमस्य	९८५	११		°विश्वरूपाः
६७१	१४	वरते	वरते	९८७	१८	देवानां	देवीनां
६७९	१५	रथम्	रथम्	९८९	१९	सूर्यम्	सूर्यम्
६८०	२०	स्वधया	स्वधया				

मूल्यं १२ रूप्यकाणि

*Printed by S. R. Sardesai, B.A., LL.B., Manager,
Navina Samartha Vidyālaya's, Samartha Bhārat Press, Poona 2*

All Rights Reserved

*Published by N. S. Sontakke and S. K. Bhawe, Secretaries,
Vaidika Samshodhana Maṇḍala, Tilak Memorial, Poona 2 (India)*

Tilak Mahārāshtra University
VAIDIKA SAMSHODHANA MAṆḌALA
(Vedic Research Institute)

RGVEDA-SAMHITĀ
WITH THE
COMMENTARY OF SĀYANĀCHĀRYA

VOL. II
2—5 Maṇḍalas

1936

Sa 2VI
V.S.M.

Price Rs. 12

CENTRAL ARCHAEOLOGICAL
LIBRARY, NEW DELHI.

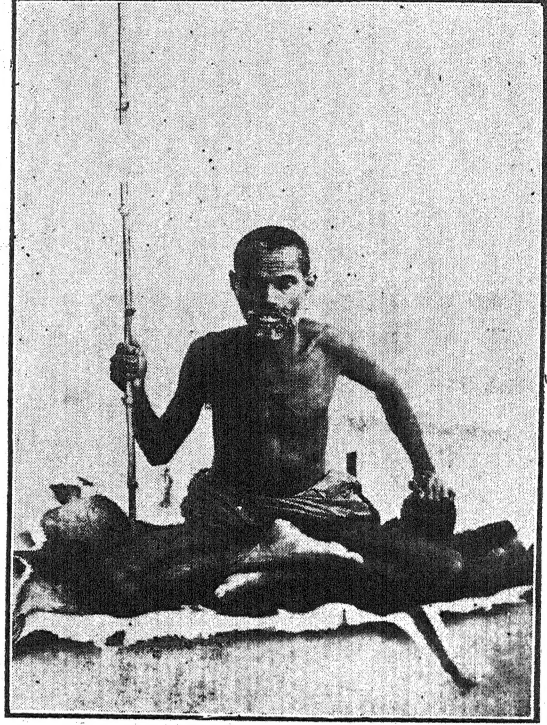
Acc. No. 8141
Date 14-1-57
Call No. Sa 2v1
V-S.M.

EDITORIAL BOARD

- 1 N. S. Sontakke, B. A. (T. U.) (*Managing Editor*)
- 2 C. G. Kashikar, M. A. (T. U.)
- 3 T. S. Varadaraj Sharma, Vedānta Vidyā
Praviṇa
- 4 B. V. Umranikar

Consulting Editors

Prin. V. K. Rajawade, M.A.
M. M. Vasudevashastri Abhyankar

ब्रह्मीभूत-श्रीमत्परमहंसपरिव्राजकाचार्यश्रीवासुदेवानन्दसरस्वती

जन्मकालः-श्रावण वा॥ ५ शके १७७६

समाधिकालः-आषाढ शु॥ १ शके १८३६

। सादरं समर्पणम् ।

माण-ग्रामनिवासिनो द्विजवरात्ताताद्रुणेशाभिधा-
लुब्ध्वा जन्म सुनिर्मले द्विजकुले साध्यां रमायां शुभम् ।
साङ्गाम्नायमधीत्य शास्त्रनिवहं कृत्वाऽऽत्मसादञ्जसा
सत्कर्मैकपरायणो विजयते देवेकुलालंकृतिः ॥ १ ॥

जीवान्भीमभवार्षवे निपतितानुद्धर्तुकामः सदा
ग्रन्थान्नैकविधान्यधात्सुविमलज्ञानैकपाथोनिधीन् ।
नानातीर्थनिषेवणे विहितधीर्योगाविमन्याचलो
भ्राजद्भारतभूमिभालतिलकः श्रीवासुदेवो यतिः ॥ २ ॥

तस्याऽऽस्थां श्रुतिगोचरां निरूपमां ज्ञात्वा स्वधर्मे रतिं
स्मारंस्मारमनर्धनिस्तुलगुणानृक्संहिताया असौ ।
विद्यारण्यसुधीन्द्रभाष्यकलितो भागो द्वितीयोऽर्प्यते
तत्पुण्यस्मरणे कृतज्ञपरया बुद्ध्या समोदादरम् ॥ ३ ॥

प्रारम्भाः खलु कर्मणां सुमहतां सिध्यन्ति य देहिनाम्
क्षीराब्धेर्दुहितुः कृपाङ्कुरितया दृष्ट्यैव न ह्यन्यथा ।
भागस्यास्य यदङ्कनं समभवद्वीतान्तरायं द्रुतं
दिष्ट्या तत्र तदिन्दिरागुरुकृपा हेतुत्वमापद्यत ॥ ४ ॥

INTRODUCTION

We have great pleasure in presenting to scholars and devout admirers of Ancient Indian culture the second volume of the R̥gveda comprising four Maṇḍalas namely 2, 3, 4 and 5, together with the commentary of Sāyaṇāchārya.

As in the case of the first volume, we have laid under contribution twenty five manuscripts of Sāyaṇa's commentary to make the present one as critically thorough as possible. The following gives a detailed account of the manuscripts—

The Bhāndārkar Oriental Research Institute, Poona.

क $\frac{18 \text{ b}}{1870-71}$ 2nd Ashtaka with पृष्ठमात्रा. Samwat 1609.

ख $\frac{\text{No. 5}}{1916-18}$ $\frac{\text{No. 4}}{1916-18}$ 2 to 8 Ashtakas. Shaka 1739.

ग $\frac{\text{No. 15}}{\text{Vis. 1}}$ 2, 3 & 4 Ashtakas.

घ $\frac{\text{No. 4}}{\text{Vis. 1}}$ 3 to 7 Ashtakas. Samwat 1785.

The Bombay Branch of the Royal Asiatic Society.

च ZZ A 21 Ashtakas 1 to 6. This MS. was used for the first volume.

ज B. D. 115 & 240. Ashtakas 2 to 5. The first volume refers only to the second Ashtaka of this MS. Samwat 1730.

The Oriental Institute, Baroda.

र Acc. No. 12211. 4th Ashtaka with पृष्ठमात्रा. Samwat 1452.

ल Acc. No. 12210. 3rd Ashtaka. Samwat 1880.

व Acc. No. 12231. 2nd Ashtaka. Samwat 1871. Leaves are missing at frequent intervals. The first volume wrongly refers to this MS. by no. 12331.

The India Office Library, London.

प $\frac{2992 \text{ to } 2999}{\text{R. R. 14c}}$ Ashtakas 1 to 8 complete.

फ $\frac{3126 \text{ to } 3129}{\text{R.R. 15f.}}$ " " "

ब $\frac{1861 \text{ to } 1864}{\text{R.R. 4d.}}$ Ashtakas 3 to 8.

Saraswati Mahāl Library, Tanjore.

न Burnell's catalogue. A complete manuscript of the commentary.

The Prājña Pāthashālā, Wai, Dist. Satara.

ध Ashtakas 1, 2, 5, 6, 7 & 8. This MS. could not be used for the first volume as we acquired it only recently.

The Theosophical Society, Adyar, Madras.

झ 1, 2, 4, 5 & 8 Ashtakas. Samwat 1835. The first volume refers to the third Ashtaka which is really lacking.

ञ 2nd Ashtaka, from the 2nd Adhyāya to the end of the Ashtaka. Written on palm-leaves in Grantha character.

The Sanskrit College Library, Benares.

ट 2nd Ashtaka. Samwat 1851.

The Ānandāshrama, Poona.

ण Ashtakas 1 to 4.

त 2nd Ashtaka.

The State Library, Bikaner.

थ A complete MS. of the commentary written in 1747 of Samwat Era. This MS. could not be fully availed of as it was discovered only after the major portion of this volume had gone through the press. We have, however, consulted it for important readings as will be seen from the discussion of readings. It will, of course, be utilized in editing the subsequent volumes.

द Ashtakas 1 to 8 complete. From the private library of Shrimant Sardar M. V. Kibe of Indore. The first volume wrongly refers to Veda-Shāstra-Sampanna Digambar Shastri Nene as the source of this MS.

न Ashtakas 2, 5 & 7. Shaka 1596. From Veda-Shāstra-Sampanna Chidambar Dikshit of Badli, Dist. Belgaum.

भ Ashtakas 3 to 8 complete and some portion from 164th hymn of the first Maṇḍala. Procured from Veda-Shāstra-Sampanna Kriṣṇāchārya Malgi of Bagalkot, Dist. Bijapur.

ष Ashtakas 1, 2, 4, 5, 6, 7 & 8. Shaka 1779. This MS. arrived just after some portion of this volume had been printed. Veda-Shāstra-Sampanna Mahābaleshwar Dikshit of Gokarna, Dist. N. Kanara, kindly lent it to us from his private collection.

स 3rd Ashtaka only. From Veda-Shāstra-Sampanna Dattatreya Prabhakar Khadilkar of Poona.

Classification of the above MSS.

Ashtaka II—

Division I—त-थ-न-व—conforming to our text. Subdivisions—(a)—न-व—more approximate to the text. (b)—त-थ—gives explanatory and also supplementary readings.

Division II—क-झ-झ-म—differs much from the text, but generally supports readings different from those of Prof. Max Müller. झ१, being in Grantha character, sometimes differs from the rest.

Division III—ख-ग-च-ज-ञ-ण१—gives a considerable number of variants. Subdivisions—(a) ख-च-ञ, (b) ग-ज-ण१. ण generally resembles ग-ज-ण१, but sometimes agrees with the text.

Ashtaka III—

Division I—त-न-भ-ल-स—closely conforming to the text.

., II—घ-प-फ. फ sometimes differs from घ-प; घ-प omit grammatical portions and alternative explanations.

Division III—ख-ग-च-ज-ण—differs frequently from the text. Subdivisions—(a) ख-ग-च, (b) ज-ण.

Ashtaka IV—

Division I—ग-घ-ज-झ—mostly conforming to the text. झ occasionally differs. घ always omits the grammatical portion and alternative explanations and abridges the introduction to hymns; while ग-ज do so from the fourth Ashtaka.

Division II—ख-च-ण-प-फ-ब—shows some differences with the text. Subdivisions—(a) ख-च-ण—introduction to hymns is a little abridged. (b) प-फ-ब.

Division III—झ-त-न-भ-र—also shows differences with the text, frequently resembling ख-च-ण. These MSS. omit a number of words from the commentary.

In choosing readings we have given due importance to the authenticity of manuscripts. Every reading adopted in the text is generally based on manuscript or printed material. Sometimes we have had to adopt readings on the authority of even a single manuscript. The mere number of manuscripts has had no influence in the selection of readings. Prof. Max Müller says that he has manufactured readings out of the incorrect material before him and, in a few cases, even without any manuscript authority. Such readings have been marked *मं. Some of the readings so manufactured by him

have been found in certain MSS. used by us. Readings other than these suggested by him have been adopted even though they have not been supported by any MS. in our possession. The Bombay edition does not mention the MS. material on which its text is based. But on comparison of that edition and our MSS., we feel convinced that MSS. were utilized by the editors. In a few cases, therefore, we have adopted the Bombay readings where our MSS. and Prof. Max Müller's edition have failed. We too have manufactured a few readings when all the above sources could give us no guidance. We have frequently differed from Prof. Max Müller and most of the above MSS. generally support our text in almost all such cases. We have stated reasons for such difference where necessary and have also quoted the readings in the Bombay edition ; vide discussion of readings at the end of the Sanskrit preface.

It is obvious that the reliability of a work like this depends on a number of complete and independent manuscripts acquired from different parts of India. In editing the first volume, we were able to consult a few palm-leaf manuscripts from the South. In the case of the present volume, however, we had only one and that too, covering only a portion of the second Ashtaka. These palm-leaf manuscripts form a class by themselves. They generally contain better readings and also occasionally additional elucidation. The importance of these MSS. will be evident from the foot-notes to the first volume. We hope to secure more manuscripts of this class for the subsequent volumes.

We gratefully acknowledge the many critical reviews, suggestions and encouragements from renowned scholars, which the publication of the first volume called forth. Their kind yet discriminating appreciation has redoubled our enthusiasm and energy for a task admittedly taxing and arduous. A critic remarks that "no MSS. of the text portions appear to have been consulted". But we have followed the traditional recitation of the Samhitā and the Padapātha; we do not think that there can be differences with regard to these two. We do not attach any importance to manuscripts in such a matter. Another critic remarks that we had not utilized manuscripts from Nepal. But on enquiry we were informed by Rājaguru Pandit Hemarāj of that State that no manuscripts of Sāyaṇa's commentary were available there; he also stated that the one MS. he knew of was merely a copy

of a printed work. We need not say that we have used every material available so far. It is the duty of lovers of Vedic literature to search for more manuscripts so that the edition may be as faultless and as useful as possible.

Notwithstanding scrupulous care, misprints have unfortunately occurred, a full list of which will be found at the end. We request our readers to bring defects to our notice and we shall see in future volumes that such defects do not recur.

In conclusion, we feel it a duty to thank those institutions and individuals who have so kindly and so readily lent us or procured for us valuable manuscripts. We cannot conclude without expressing our deep sense of gratitude to the generous-hearted ruling princes in Kathiawar, Rajputana, Central India and the Southern Maratha Country and also those others that are helping us in our undertaking. Especially we must mention here with deep regard and gratitude the name of Her Highness Mahārāni Saubhāgyavati Indirābāi Mā Saheba Holkar, Indore, whose encouragement has been of immense service to us. Financial reasons have delayed the publication of this volume and the delay would have been greater, but for the timely noble assistance rendered by Her Highness. In obedience to Her Highness's earnest desire we are dedicating this volume to the sacred memory of her revered Guru Shrimat Paramahansa Parivrājākāchārya Shri Vāsudevānanda Saraswati Tembe Swāmi who departed this life some twenty five years ago. It is well known what a great Yogi he was and how he brought many an erring soul to the path of righteousness. We must also acknowledge the services of Mr. S. R. Sardesai, manager of the Samartha Bhārat Press, who has helped in making this edition as accurate as possible. We hope, this volume, too, will meet with the approval of scholars.

20th December, 1936
Vaidika Samshodhana Maṇḍala,
Tilak Memorial, Poona 2 (India)

}

N. S. SONTAKKE
Managing Editor

The Executive Committee of the V. S. Maṇḍala

President

Prin. V. K. Rajawade, M.A.

Vice-President

Mr. C. V. Vaidya, M.A., LL.B.

Members

Mr. N. C. Kelkar, B.A., LL.B.

Shrimant Sardar M. V. Kibe, M.A.

Mr. J. S. Karandikar, B.A., LL.B.

Mr. Y. R. Date, B.A., LL.B.

Āyurvedāchārya P. G. Nanal Shastri

Vidyānidhi Siddheshwarashastri Chitrav

Āchārya V. P. Limaye, B.A., (T.U.)

Secretaries

Mr. N. S. Sontakke, B.A. (T.U.)

Mr. S. K. Bhawe, B.A. (T.U.)

प्रास्ताविकम्

॥ श्रीगणेशाय नमः ॥

अथायम् ऋग्वेदसंहितायाः श्रीसायणाचार्यभाष्यसमेतायाः द्वितीयादिपञ्चमान्तमण्डलचतुष्टयात्मको द्वितीयो भागः विद्वज्जनकरकमलेषु सादरं समर्प्यत इति निवेदयितुमतिमात्रं मोदामहे ।

प्रथमभागवदस्यापि संशोधने बहूनि भाष्यलिखितपुस्तकान्युपयुक्तानि । तेषां संज्ञाबधो निर्दिश्यते—

पुण्यपत्तनस्थ-भाण्डारकर-प्राच्यविद्यासंशोधनमंदिरसंबन्धीनि—

क $\frac{18 B}{1870-71}$ द्वितीयाष्टकभाष्यम् । लेखनकालः संवत् १६०९ । पृष्ठमात्रावन्त्यक्षराणि ।

ख $\frac{5}{1916-18} \frac{4}{1916-18}$ द्वितीयाद्यष्टमान्ताष्टकसप्तकभाष्यम् । लेखनकालः शकः १७३९ ।

ग $\frac{15}{\text{Vis. I.}}$ द्वितीय-तृतीय-चतुर्थाष्टकानां भाष्यम् ।

घ $\frac{4}{\text{Vis. I.}}$ तृतीयादिसप्तमान्ताष्टकपञ्चकभाष्यम् । लेखनकालः संवत् १७८५ ।

मुम्बापुरीस्थ—' रॉयल एशियाटिक सोसायटी '—संबन्धिग्रन्थसंग्रहालयादानीते—

च ZZ A 21 प्रथमादिषष्ठान्ताष्टकषट्कभाष्यम् । प्रथमभागसंशोधनार्थमिदमुपयुक्तम् ।

ज B. D. 115 and 240 द्वितीयादिपञ्चमान्ताष्टकचतुष्टयभाष्यम् । प्रथमभागे द्वितीयाष्टकसंशोधनार्थं यत् ज-संज्ञाङ्कितं पुस्तकमुपयुक्तं तदेतदेव ।

बटोदर(बडोदा)नगरस्थित—' ओरिएण्टल इन्स्टिट्यूट '—संबन्धिग्रन्थसंग्रहालयादानीतानि—

र ACC. 12211 चतुर्थाष्टकभाष्यम् । पृष्ठमात्रावन्त्यक्षराणि । लेखनकालः संवत् १४५२ ।

ल ACC. 12210 तृतीयाष्टकभाष्यम् । संवत् १८८० ।

व ACC. 12231 द्वितीयाष्टकभाष्यम् । संवत् १८७७ । मध्ये क्वचित् क्वचित् पत्राणि विनष्टानि ।

प्रथमभागोऽस्योल्लेखः कृतः । परंतु तत्र प्रमादात् १२३३ इति क्रमाङ्को दत्तः ।

लण्डननगरस्थित—' इन्डिया ऑफिस लायबरी '—नामकग्रन्थसंग्रहालयादानीतानि—

प 2992-2999 (R.R. 14 C) आदित आरभ्य अष्टमाष्टकान्तं समग्रं भाष्यम् ।

फ 3126 -3129 (R.R. 15 f) " " "

ब 1861-64 (R. R. 4 d) तृतीयाष्टकादारभ्य अष्टमाष्टकान्तं भाष्यम् ।

मद्रपुर(मद्रास)निकटवर्ति-अडयारग्रामस्थित—' थिऑलॉफिकल सोसायटी '—संबन्धि-ग्रन्थसंग्रहालयादानीते—

झ प्रथमद्वितीयचतुर्थपञ्चमाष्टमाष्टकानां भाष्यम् । प्रथमभागप्रस्तावनायामिदमुल्लिखितम् । परंतु तत्र तृतीयाष्टकस्यापि भाष्यमस्तीति यन्निर्दिष्टं तत्प्रामादिकम् ।

अ१ द्वितीयाष्टकस्य द्वितीयाध्यायमारभ्य द्वितीयाष्टकसमाप्तिपर्यन्तम् । इदं ग्रन्थलिपिलिखितं तालपत्रपुस्तकम् ।

पुण्यपत्तनस्थ-‘आनन्दाश्रम’-संबन्धिग्रन्थसंग्रहालयादानीते—

ण प्रथमाष्टकादारभ्य चतुर्थाष्टकान्तं भाष्यम् ।

ण१ द्वितीयाष्टकभाष्यम् ।

ज द्वितीयाष्टकभाष्यम् । चाराणसीस्थ—‘संस्कृत-महाविद्यालय’-संबन्धि । संवत् १८५१ ।

त तज्जौरनगरस्थ—सरस्वतीमहालग्नग्रन्थसंग्रहालयस्थं समग्रं भाष्यम् ।

थ तृतीयचतुर्थवर्जमितरेषामष्टकानां भाष्यम् । वैराज (वाई) क्षेत्रस्थित-प्राज्ञपाठशालासंबन्धि ।

प्रथमभागमुद्गणनान्तरमिदमुपलब्धमतस्तत्संशोधने नास्त्योपयोगः कर्तुं पारितः ।

न प्रथमाष्टकादारभ्य अष्टमाष्टकान्तं समग्रं भाष्यम् । इन्दूर-नगरवास्तव्य-श्रीमत् मा. वि. किबे-महोदयानामिदं पुस्तकम् । प्रथमभागप्रस्तावनायां वेदशास्त्रसंपन्न-दिगम्बरशास्त्री नेने-महाशयाना-मिदमित्यज्ञानत उल्लिखितमिति मन्तव्यम् ।

भ अस्यवामीयसूक्ते (म. १ सू. १६४) केषांचिन्मन्त्राणां तथा तृतीयाष्टकादारभ्य अष्टमाष्टकान्तभागस्य च भाष्यम् । इदं पुस्तकं विजापूरप्रान्तीय-बागलकोटग्रामवास्तव्य-कृष्णाचार्य-मलगी-महोदयैर्दत्तम् ।

म द्वितीय-पञ्चम-सप्तमाष्टकानां भाष्यम् । लेखनकालः शकः १५९६ । इदं पुस्तकं वेणुग्राम- (बेळगांव) प्रान्तीय-बडलीग्रामवास्तव्य-चिदम्बरदीक्षितमहोदयैर्दत्तम् ।

य प्रथमाष्टकादारभ्य अष्टमाष्टकान्तं समग्रं भाष्यम् । बिकानेरराजकीयसंस्कृतपुस्तकालयस्थम् । अस्य पुस्तकस्योपलब्धेः प्रागेव एतद्भागमुद्गणनवसितप्रायमासीत् । अतः प्रधानानामेव केषांचिन्पाठानां पाठभेदादिविचारे संग्रहः कृतः । तथाप्यवशिष्टभागमुद्गणे इदं पुस्तकं सुष्ठुपयोक्ष्यते ।

श तृतीयाष्टकवर्जं समग्रं भाष्यं १७७९ शके लिखितम् । इदं पुस्तकं गोकर्णक्षेत्रवास्तव्य-वेदशास्त्रसंपन्न-महाबलेश्वरदीक्षितमहाशयैर्दत्तम् । अस्य भागस्य कियदंशमुद्गणनान्तरमिदमुपलब्धम् ।

स तृतीयाष्टकभाष्यम् । पुण्यपत्तनवास्तव्य-वेदशास्त्रसंपन्न-दत्तात्रेयशास्त्रि-खाडिलकर-महाशयैर्दत्तम् ॥

एतेषु पुस्तकेषु समानपाठान्युपलभ्यन्निबन्धनं केषां केषां परस्परसादृश्यं समीक्षितमिति निरूप्यते ।

द्वितीयाष्टकपुस्तकमध्ये तावत्—

१ त-थ-न-व-पुस्तकेषु पाठाः प्रायशः समाना एव अस्मत्स्वीकृतपाठानुसारिणश्च । तत्रापि न-व-पुस्तकपाठानामस्मदीयपाठानां च विशेषतः साम्यमुपलभ्यते । त-थ-पुस्तकयोः कचिदधिकानि विवरणवाक्यान्युपलभ्यन्ते ।

२ क-ज्ञ-अ१-म-पाठाः अस्मत्स्वीकृतपाठेभ्यः प्रायशो विभिन्नाः तथापि यत्र मॅक्समुल्लरपाठेभ्यो विभिन्नाः पाठा अस्माभिः स्वीकृताः तत्रैते अस्मत्स्वीकृतपाठैः संवदन्ते ।

३ ख-ग-च-ज-ज्ञ-ण१-पुस्तकेषु बहवः पाठभेदा उपलभ्यन्ते । तत्रापि ख-च-ज्ञ-पुस्तक-पाठानां ग-ज-ण१-पुस्तकपाठानां च विशेषतः परस्परसाम्यं दृश्यते । ण-पुस्तके पाठभेदा न्यूनाः ये चोपलभ्यन्ते ते ग-ज-ण१-पुस्तकपाठसंवादिनः ।

तृतीयाष्टकपुस्तकेषु—

१ त-न-भ-ल-स-पुस्तकानि मूल(text)पाठानुसारीणि ।

२ घ-प-फ । प्रायशः परस्परसाम्यवन्ति । तत्रापि फ-पुस्तकमितराभ्यां भिद्यते क्वचित् । घ-प-पुस्तकयोः व्याकरणप्रक्रिया विकल्पितार्था इत्यादयो न सन्ति ।

३ ख-ग-च-ज-ण । बहुत्र मूलपाठविसंवादीनि । एवंपि ख-ग-च-पुस्तकानां ज-ण-पुस्तकयोश्च विशेषतः परस्परसाम्यमुपलभ्यते ।

चतुर्थाष्टकपुस्तकेषु—

१ ग-घ-ज-श । एतानि मूलपाठसंवादीनि । घ-पुस्तके, चतुर्थाष्टकादारभ्य ग-ज-पुस्तकयोश्च व्याकरणप्रक्रियादिकं न विद्यते, प्रतिसूक्तं ऋष्यादिबोधकप्रस्तावनायाश्च संक्षेपः कृतः ।

२ ख-च-ण-प-फ-ब । कचिन्मूलपाठविसंवादीनि । एवंपि ख-च-ण-पुस्तकानां प-फ-ब-पुस्तकानां च विशेषतः परस्परसाम्यं दृश्यते । ख-च-ण-पुस्तकेषु प्रतिसूक्तं ऋष्यादिबोधकप्रस्तावनायाः संक्षेपः कृतोऽस्ति ।

३ झ-त-न-भ-र । एवंपि मूलपाठविसंवादः कचिदुपलभ्यते । एतानि ख-च-ण-पुस्तकैः सहापि सामान्यतः साम्यमावहन्ति । एषु सप्तैवपि पुस्तकेषु इतस्ततः पदानि वाक्यानि च गलितानि ।

इमानि सर्वाण्यपि लिखितपुस्तकान्यवलोक्य एतदुपलब्धाः विभिन्नाः पाठाः सम्ग्राहिष्यता-स्माभिः । तत्र ये अर्थतः शब्दतश्चानवद्याः ते मूले स्वीकृताः । एकस्मिन्नपि पुस्तके समीचीनः पाठ उपलब्धश्चेत् प्रायशः स एव स्वीकृतः । परंतु कचित्कचित्सर्वेष्वपि पुस्तकेषु लेखकप्रमादनिबन्धनाः अशुद्धा एव पाठा उपलभ्यन्ते । एतादृशस्थलेषु प्रायशः शुद्धपाठाः स्फुटं शक्यन्त एवानुमातुम् । मैक्स-मुल्लरपण्डितैरपि एतादृशस्थलेष्वभ्यूहिता एव पाठाः स्वीकृताः । परंवेतैरभ्यूहिताः केचित् पाठा अस्म-दीयादर्शपुस्तकेष्वप्युपलभ्यन्ते । यत्र आदर्शपुस्तकेषु शुद्धपाठा नोपलब्धाः तत्र मैक्समुल्लरस्वीकृता एव पाठाः प्रायशः अस्माभिरपि स्वीकृताः । ये च मैक्समुल्लरमहाशयैर्मूलपुस्तकेष्वनुपलब्धाः पाठाः संभावना-मात्रेण स्वीकृताः तेऽस्माभिः पाठभेदादिविचारे निर्दिष्टाः । एतेषां पृथगवगमार्थं मे इत्यक्षरात्पूर्वं ताराचिह्नमपि कृतं समस्ति । मुम्बापुरीमुद्रितपुस्तकस्य मूलपुस्तके किमिति तत्संशोधकैर्न निर्दिष्टमस्ति । तथापि तत्पुस्तकस्यास्मदीयादर्शपुस्तकानां च तुलनयेदमवगम्यते यत्तैरपि संशोधनकृते कानिचित् पुस्तकान्युपायुज्यन्तेति । तस्माद्यत्रास्मदीयादर्शपुस्तकेषु मै-पुस्तके च शुद्धपाठा नोपलब्धा एतादृशेषु द्वित्रेषु प्रदेशेषु मुम्बापुरीपुस्तकपाठा अप्यस्माभिः स्वीकृताः । यत्रादर्शपुस्तकेषु पूर्वोक्तमुद्रितपुस्तकयो-श्चाशुद्धा एव पाठा उपलभ्यन्ते तत्रास्माभिरपि पाठा अभ्यूहनीया एव संवृत्ताः । परंवेतादृशप्रदेशाः अतीव विरलाः । अस्मिन् भागे बहुत्र मैक्समुल्लरपुस्तकपाठापेक्षया समीचीना विभिन्नाः पाठा अस्माभिः प्रायशः बहुलिखितपुस्तकानुसारेण स्वीकृताः, ते सर्वेऽपि पाठभेदादिविचारे प्रपञ्चिता एव । एतादृशस्थलेषु मुम्बापुरीमुद्रितपुस्तकपाठा अपि तुलनार्थं पाठभेदादिविचारे उल्लिखिताः ।

प्रथमभागसंशोधने तावत् कानिचन दाक्षिणात्यानि तालपत्रपुस्तकान्यस्माभिरुपलब्धानि । परंवेतद्भागसंशोधनार्थमेकमेवोपलब्धम् । तदपि द्वितीयाष्टके केषांचिदध्यायानामेव । एतेषु पुस्तकेषु

नागरीलिपिलिखितपुस्तकपाठेभ्यो भिन्नाः समीचीनतराश्च पाठा बहुश उपलभ्यन्ते । प्रथमभागस्थाना-
मेतत्पुस्तकपाठानामवलोकनेनैवैतेषां वैशेष्यमवगन्तुं शक्यते । यावच्छक्यमस्माभिरैतादृशपुस्तकसंपादने
प्रयत्नः क्रियत एव ।

यैश्च मनीषिप्रवरैः प्रथमभागप्रकाशनानन्तरं तद्गुणदोषपरीक्षणेन उपयुक्तसूचनाभिश्च अस्माक-
मतिमहत्येतस्मिन् कार्ये प्रवृत्तिरुत्सहश्च द्विगुणीकृतौ तेभ्यो बहुशो धन्यवादान् वितरामहे । केनचित्सु-
धिया निरूपितमासीत् यत्संहितापदपाठयोः संशोधने न कान्यपि पुस्तकानि प्रमाणीकृतानीति प्रति-
भातीति । अत्रेदं ब्रूमो यन्मात्रयापि भ्रमप्रमादादिदोषरहितोऽनादिकालप्रवृत्तो वैदिकसंप्रदाय एवास्माभिः
प्रमाणीकृत इति । लिखितपुस्तकेषु लेखकप्रमादानां संभाव्यमानतामनुचिन्त्य द्वाभ्यां श्रोत्रियप्रवराभ्यां
संहितापदपाठयोः संशोधनमकारि । अपरेण विपश्चिता समसूच्यत यत् नेपालदेशस्थानि भाष्यपुस्तकानि
संशोधनकृते नोपयुक्तानीति । परंतु नेपालमहाराजगुरुवः पण्डितवर्याः हेमराजमहोदयाः पत्रद्वारास्माभिः
पृष्टा एवं निवेदयन्ति-सायणभाष्यपुस्तकं तद्देशे नास्त्येव । यत्कुत्रचिदेकं विद्यते तत्कस्यापि मुद्रित-
पुस्तकस्य प्रतिलिपिरेवेति । यथोपलभ्यमस्माभिः संशोधनकृते पुस्तकानि समग्राहिषत । यत्र
क्वचिदस्माभिरज्ञातानि पुस्तकानि विद्यन्ते चेत् वेदविद्याप्रेमिनोऽस्मानवगमयेयुरिति संप्रार्थयामहे येन
तेषामुपयोगः संशोधनविधौ क्रियेत ।

अङ्गीकृतायामपि महत्यां जागरूकतायां ये केचन मुद्रणदोषाः समभवन् तेऽन्ते संगृहीताः । यदीतरे
केचन दोषाः सुधियां दृष्टिपथमवतरेयुस्तेऽस्माकं निवेदनीया इत्यभ्यर्थ्यते, येनैतादृशदोषपरिहरणेऽस्माभिः
इतः परं यत्न आस्थीयेत ।

अन्ते च अस्यापि भागस्य संशोधनकृते भाष्यलिखितपुस्तकदानेनास्माननुगृहीतवता-
मुपकारभरमविस्मरणीयं मन्यामहे । अपि च यैश्च सौराष्ट्र-राजस्थान-मध्यभारत-महाराष्ट्रादि-
देशीयैर्नृपवर्यैरितरैश्चोदारहृदयैरेतद्भागप्रकाशनार्थमनल्पेन द्रविणदानेन साहाय्यकमारचितं तेषामपि
बहुशो धन्यवादान् वितरामहे । अत्र च इन्दूरनगरस्थ-होलकरकुलेन्दिराया महाराज्या सौ. इन्दिरादेव्या
नाम विशेषत उल्लेखार्हं मन्महे । यद्येषा महाराज्ञी सामयिकेन द्रव्यदानेन नोपाकरिष्यत् तर्ह्येतद्भाग-
प्रकाशनमितोऽपि व्यलम्बिष्यत् । एतस्या एव महाराज्या आदेशादयं भागः एतत्परमपूज्यगुरुणां ब्रह्मीभूत-
श्रीमत्परमहंसपरिव्राजकाचार्यवर्यश्रीवासुदेवानन्दसरस्वतीस्वामिनां स्मृतये समर्प्यते । एते च योगिवर्याः
स्वसूक्तिभिलोकानां मोहजालमपाकुर्वन्त इमां भारतभूमिमलमकार्षुः, उपपञ्चविंशवत्सरेभ्यः प्राक् ब्रह्मभूयं
चागमन् । अपि च श्रीसमर्थभारतमुद्रणालयाधिकृतानां श्री. स. रा. सरदेसाई-महाशयानामपि
कृतज्ञतां प्रदर्शयामहे । अन्ते चायमपि भागः प्रथमभागवत् बुधानामादरार्हः स्यादित्याशास्महे ।

१८५८ शकवत्सरे
मार्गशीर्षशुद्धसप्तम्याम्

विद्वज्जनविधेयो वै. सं. मण्डलकार्यवाहः
सोनटके इत्युपाह्वो नारायणशर्मा

॥ श्रीगणेशाय नमः ॥

॥ पाठभेदादिविषयकविचारः ॥

मं = मॅक्समुल्लरसंशोधितपुस्तके । एतस्मात्पूर्वं यत्र * एतच्चिह्नं दत्तं तत्र मॅक्समुल्लरमहाशयानां तत्संशोधितपुस्तकेषु तादृशः पाठो नोपलब्ध इति मन्तव्यम् ।

मु = मुम्बापुरीमुद्रितपुस्तके ।

§ = सर्वेषु लिखितपुस्तकेषूपलभ्यते । परंतु यत्र य-पुस्तकपाठः पृथङ्निर्दिष्टः तत्र तद्वर्जित्विति बोध्यम् ।

× = सर्वेषु लिखितपुस्तकेषु नास्ति । अत्रापि य-पुस्तकपाठः पृथङ्निर्दिष्टश्चेत् तद्व्यतिरिक्तेषु नोपलभ्यते इत्यर्थो ज्ञेयः ।

२. १ सनन्तस्य—अत्र 'डमो हस्वात्' (पा. सू. ८. ३. ३२) इति सूत्रेण यद्यपि 'सन्नन्तस्य' इति भाव्यं तथापि 'आगमशास्त्रमनित्यम्' इति परिभाषया समाधेयोऽयं पाठः । एतादृशस्थलेषु क्वचित् डमुडागमसहितः क्वचित् तद्विरहितश्च पाठः लिखितपुस्तकेषु उपलभ्यते । यथोपलभ्यं चास्माभिः स्वीकृतः । वैयाकरणैस्तु 'सन्नन्तः' इत्यादौ डमुडागमः क्रियते । 'यडन्तः, यणचि' इत्यादौ न क्रियते च ॥ २. २ आशु शीघ्रं शुचं दीप्तः सन् यतः संसेव्यते—ख-च-ण१-य । आशु शीघ्रं शुचा दीप्ता सन् यतः संसेव्यते—ज्ञ-ण-थ-न-व । आशु शीघ्रं शुचा दीप्ता सन् यतः संसेव्यते—क-झ । आशु शीघ्रं शुचा दीप्त्या सन् यतः संसेव्यते—त । आशु शीघ्रं शुचं दीप्तः सन् यतः संसेव्यते—*मं । आशु शीघ्रं शुचं दीप्तः सन् यतः संसेव्यसे—मु । अत्र 'आशु शीघ्रं शुचा दीप्त्या सन्यते सेव्यते' इति पाठः स्यादिति मॅक्समुल्लरमहाशयः उत्प्रेक्षन्ते ॥ २. १५ आग्नीध्रश्च—क-ख-च-झ१-ण१-भ-व-मु । अग्नीध्रश्च—थ-न-य-मं ॥ ३. १७ शोभनवीर्यं धनम्—§-मु । शोभनवीर्यम् । वीर्यं धनम्—मं । परंतु वीर्यशब्दस्य धनवाचित्वमितरत्र क्वापि न दृश्यते । क्र. सं. १. ३६. १७, १. ४०. २, ३. १०. ८ इत्यादिप्रदेशेषु सुवीर्यशब्दस्य शोभनवीर्योपेतं धनमिति धनं विशेष्यत्वेनाध्याहृत्य व्याख्यानं दृश्यते । अस्मत्स्वीकृतपाठेऽपि शोभनवीर्यम् इत्यस्य बहुव्रीहिमाश्रित्य शोभनवीर्योपेतमिति धनविशेषणत्वेन अर्थो बोध्यः ॥ ४. १० नुन्नः—क-म-य । उत्पन्नः—मं—मु ॥ ५. १८ पितृत्वकामाय पितृत्वेन भ्रातृत्वकामाय भ्रातृत्वेन पुत्रत्वकामाय पुत्रस्थानीयो भवसि । अत्र अग्निनिष्ठं पितृत्वादिकं कामयमानाय—अग्निं स्वपितृत्वेन भ्रातृत्वेन पुत्रत्वेन वा कामयमानाय—इत्यर्थो बोध्यः ॥ ५. २५ मन्त्रप्रतिपाद्याकारेण । लिखितपुस्तकेषु 'मन्त्रप्रतिपाद्यत्वाकारेण' इति दृश्यते तदनुद्धं प्रतिभाति ॥ ६. १० होमनिष्पादिका—क-म-मु । होमनिष्पादिका ?—मं । अपाणिनीय एष पाठः ॥ ६. १४ एतन्नियामिका—झ१-ण-म । एतन्नियामिका ?—मं—मु । एषोऽप्यपाणिनीयः ॥ ७. २० वसुः—§-मं—मु । अत्र 'शुचिः' इत्यस्य स्थाने 'वसुः' इति भाष्यकारः पठितवान् ॥ ८. ३-४ मन्त्रसहितमथनेन—§-मु । शोभनमन्त्रसहितमथनेन—मं ॥ ८. १६ एतद्व्यं प्राधान्याभिप्रायम्—§-मु । एतद्व्यं प्राधान्याभिप्रायम् ?—मं ॥

९. ६ प्रवर्धत—म-वर्जपुस्तकेषु मं-पुस्तके च । प्रवर्धयत—म-मु । अयमेव युक्तः पाठः ॥ ९. १० अग्निपाटवे सति शारीरं बलं भवतीति प्रसिद्धम्—झ१ । अग्निपाटवे सति शारीरं भवतीति प्रसिद्धम्—ख-ग-च-ण१ । अग्निपाटवे सति शरीरबलं स्य भवतीति सिद्धम्—क । अग्निपाटवे

सति शरीरं बलं भवतीति प्रसिद्धम्—थ-न-य-च । अग्निपाटवे सति शरीरबलं भवतीति प्रसिद्धम्—
 में । अग्नेः पाटवे सति शरीरं बलवत् भवतीति प्रसिद्धम्—सु ॥ ९. १७ आकाङ्क्षन्ते—च-
 झ १-नयतिरिक्तेषु लिखितपुस्तकेषु । आकाङ्क्षते—च-में । आकाङ्क्षन्ति—झ १ ॥ ९. १९ सुखसर-
 णाधिकरणेषु—क-ख-ग-च-झ-झ १-ण-ग १-त-थ-न-य । स्वसराणाधिकरणेषु—में । सरणाधिकरणेषु—
 सु ॥ ११. १० तुलोकान्तरिक्षम्—१-में । अत्र तुलोकान्तरिक्षमिति सु-पुस्तके पाठः । अयमेव
 साधुः ॥ ११. २४ वि दिद्युतुः । वि दिद्युतुः—में । परंतु अत्र वैदिका 'वि दिद्युतुः' इत्येव अधीयते ॥
 १३. १८ पिता दीप्यते—सु । पिता दीप्यति—ख-ग-च-ण-त-थ-न-य-च । दीप्यति—क-म ।
 दीप्यते—झ १ । पित्रा दीप्यते—में ॥

१७. ५ समाङ्काम्—में-सु । समक्तम्—क-ख-झ-म । समङ्कम्—ग-च-ज-झ-ण-ग १-त-थ-
 न-फ-य । सक्तम्—व ॥ १७. १०-११ सरस्वती एतन्नामिकं देवी तथा इला देवी भारती च-
 क-झ-झ १-म । सरस्वती इत्येतन्नामिका देवी भारती च—में-सु । सरस्वती एतन्नामिका देवी भारती
 च—य ॥

१९. २१ य एवं देवैः—१ । स एवं देवैः—में । एवं देवैः—सु ॥ २०. ६-७ यद्वा
 अस्याग्नेः संवन्धिनी पुष्टिः यजमानविषया रण्वा स्वस्याग्नेः पुष्टिर्यथा रण्वा तद्वत्—थ-म ।
 यद्वा अस्याग्नेः संवन्धिनी पुष्टिर्यथा यजमानविषया रण्वा तद्वत्—य-में-सु । अग्नेः स्वीयपुष्टिर्यथा
 रमणीया तद्वद्यजमानस्य पुष्टिरपि अग्नेः रमणीया इति अस्मत्स्वीकृतपाठस्यार्थः ॥ २०. ८ धक्षेः—
 क-झ-म-य-सु । दक्षोः—में ॥ २१. २१ व्यथाकराः—क-झ-म-सु । व्यथाकराः ?—य-में ॥ २१.
 २२ सततानि—१ । सततानि—में-सु ॥ २२. १० छान्दसं भजन्तः ?—ख-ग-च-ण-ग १-त-
 थ-य-च-में । त्वो संभजन्तः—सु । अयं समीचीन इति प्रतिभाति ॥ पारोक्ष्येण—क-ख-ग-च-ण-ग १-फ-
 सु । पारोक्ष्येण ?—य-में ॥ २२. १२ उपरोऽधिकत्वेन—? में । उपरि अधिकत्वेन—सु । अत्र 'उपरो-
 ष्वकत्वेन' इति स्यादिति संभाव्यते ॥

२२. २८ प्रयक्षम् । 'प्रयक्षन्' इति पदपाठः । भाष्यकारः 'प्रयक्षम्' इत्यधीते ॥ २३. १४
 पूर्वास्मिन् मन्त्रे—क-झ-थ-म । पूर्वे मन्त्रे—ख-ग-च-झ १-ण-ग १-न-य-च-में-सु ॥ २३. १८ काव्या
 काव्यानि—ख-ग-च-झ १-ण-ग-न-म-सु । काव्यानि—य-में ॥ २४. ८ अङ्गुलयः—ख-ग-झ १-ण-ग १-
 न-य-सु । या अङ्गुलयः—थ-व-में ॥ २५. १२ तमेव तस्मात्त्वम्—क-च-ण-थ-म-य-ल । त्वमेव
 तस्मात्त्वम्—ख-ग-ण-सु । त्वमेव तस्मात्त्वम्—में ॥ २५. १३ सर्वदेवार्थं यागम्—क-ग-च-ण-ग १-न-
 म । सर्वदेवार्थयागम्—में-सु ॥

२५. १६ अपराह्निक्याम् । अत्र 'अपराह्निक्याम्' इति भाष्यम् ॥ २६. ३ संत्वरमाणा
 ब्रुपसदमाचरन्ति—में । संत्वरमाणा ब्रुपसदाचरन्ति—य-सु ॥ २६. ५ स्तुत्युपबृंहितेन—में-सु ।
 २६. २२ युवतम्—१-सु । युवतम्—में ॥

२७. १७ श्रावणीकर्मणि—झ १-वर्जेषु । श्रवणाकर्मणि—में-सु । अयमेव समीचीनः पाठः ॥
 २७. २० युवतम्—१-सु । युवतम्—में ॥ २७. २१ मथनहविःस्तोत्रादिना—थ-वर्जितेषु । मथन—
 में-सु ॥ २८. ८ अल्पस्तुतीरिव—में । असस्तुतीरिव—यः । अल्पस्तुतीरिव—सु ॥ तमना । 'त्वया'
 इत्यस्य स्थाने 'तमना' इति भाष्यकारः पठति ॥

३०. ११ सचेमहि संगच्छेमहि—क-च-झ-झ १-ग १-म-ल-सु । सचेमहि—ख-ग-ण-थ-
 न-य-में ॥

३२. २६ यद्वा मनोता ?—१ । यद्वा मानयिता—में-सु ॥ ३३. ८ इत्यत्रोक्तः—१-में-
 सु । अत्र 'अत्र' इति पदमनावश्यकम् । 'इत्यत्रोक्तः' नास्ति—य ॥ ३३. १९ हविष्पदानेन ।

एतादृशप्रदेशेषु 'हविःप्रदानेन' इति सविस्वर्गपाठः लिखितपुस्तकेषु दृश्यते । तथापि स व्याकरण-
विरुद्ध इति उपेक्षितः ॥

३४. १७ अथौ रथं वहतः—१-मै । अथौ वहतः—य । मु-पुस्तके एतन्नास्ति ॥ ३४. १८
उत अपि च अरुषा आरोचमानौ शुक्रवर्णवथौ वहतः—क-झ-य-व । मै-पुस्तके एत-
न्नास्ति । उत अपि च अरुषा आरोचमानावथौ रथं वहतः—ण-मु ॥ ३५. १३-१४ सिञ्चामि
दीपयामि वा । 'घृक्षरणदीप्योः' । लटि रूपम् । अस्मिन्तुचे (?) वाजसनेयकम्—
जुहाम्यग्निं हविषा घृतेन—क-झ-म-व । अयं भागः मन्वसमुत्तरमहाशयैर्नोपलब्धः । (तृचे=सवे—
म । जुहाम्यग्निं=जिघर्म्यग्निम्—म) । सिञ्चामि—मु । इदं ब्राह्मणवाक्यं 'जिघर्म्यग्निं हविषा,' 'आ
विश्वतः प्रत्यञ्जम्' इति मन्त्रद्वयस्य व्याख्यानरूपं दृश्यते । परं त्वेतादृशानुपूर्वी कृत उद्धृतेति न
ज्ञायते । शतपथब्राह्मणगतः एतन्मन्त्रव्याख्यानरूपः काण्वमार्त्यदिनशाखयोः प्रायशः समानः
ब्राह्मणभागः अथो दीयते—

आ त्वा जिघर्मि मनसा घृतेनेति । आ त्वा जुहोमि मनसा च घृतेन कथ्येतत्प्रतिक्षिप्यन्तं
भुवनानि विश्वेति प्रत्यङ्क्षं होष सर्वाणि भुवनानि क्षिपति पृथुं तिरश्चा वयसा बृहन्तमिति पृथुर्वा एष
तिर्यङ् वयसो बृहन्भूमेन व्यचिष्टमग्नै रभसं दशानमित्यवकाशवन्तमग्नैरन्नादं दीप्यमानमित्येतत् ॥ १९ ॥
आ विश्वतः प्रत्यञ्जं जिघर्मोति । आ सर्वतः प्रत्यञ्जं जुहोमीत्येतदक्षसा मनसा तज्जुपेतेत्यहं-
मानेन मनसा तज्जोपेतेत्येतन्मर्यश्रीः स्पृहयद्गणो अग्निरिति मर्यश्रीहोष स्पृहयद्गणोऽग्निर्नाभिमुशे
तन्वा जर्मुराण इति न होषोऽभिमुशे तन्वा दीप्यमानो भवति ॥ २० ॥

तैत्तिरीयसंहितायामेत्येतन्मन्त्रद्वयव्याख्यानमुपलभ्यते । यथा—जिघर्मि ॥ ४ ॥ अग्निं मनसा
घृतेन प्रतिक्ष्यन्तं भुवनानि विश्वा । पृथुं तिरश्चा वयसा बृहन्तं व्यचिष्टमग्नं रभसं विदानम् । आ त्वा
जिघर्मि वचसा घृतेनारक्षसा मनसा तज्जुपस्व । मर्यश्रीः स्पृहयद्गणो अग्निर्नाभिमुशे तनुवा जर्हपाणः
(तै. सं. ४. १. २. ४-५) ॥

जिघर्म्यग्निं मनसा घृतेनेत्याह । मनसा हि पुरुषो यज्ञमभिगच्छति । प्रतिक्ष्यन्तं भुवनानि
विक्षेप्याह । सर्वं होष प्रत्यङ्क्षं क्षेति । पृथुं तिरश्चा वयसा बृहन्तमित्याहालो होष जातो महान् ॥ २ ॥
भवति । व्यचिष्टमग्नं रभसं विदानमित्याहाज्ञमेवास्मै स्वदद्यति सर्वमस्मै स्वदते य एवं वेदा त्वा
जिघर्मि वचसा घृतेनेत्याह । तस्माद्यपुरुषो मनसाभिगच्छति तद्वाचा वदत्यरक्षसेत्याह रक्षसानपहस्यै ।
मर्यश्रीः स्पृहयद्गणो अग्निरित्याहापचितिमेवास्मिन् दद्यात्यपचितिमान्भवति य एवम् ॥ ३ ॥ वेद मनसा
त्वे तामाप्नुमहेति यामध्वयुनन्नावाहुति जुहोति मनस्वतीभ्यां जुहोत्याहुत्योराप्ये ह्याभ्यां प्रतिष्ठिर्ये
(तै. सं. ५. १. ३. २-४) ॥

३५. १४ पृथिव्या एष वयसा—१ । पृथुं तिरश्चा वयसा—मै-मु ॥ ३५. १५ इत्यनवका-
शानवन्तम्—झ-त-थ । इत्यनवकाशानवलम्—ख-ग । इत्यनवकाशानवनम्—ण-य । इत्यनवकाश-
नवतम्—म । इत्यनवकाशानवन्तम्—मै-मु ॥ ३६. ८ ब्रूयाम्—म-मु । ब्रूयामः ?—य-मै ॥

३८. २२ एकधातुः अनुवादः—ख-ग-ण-य-व-मु । एकधातोर्नुवादः—मै ॥ ३८. २२
लङि रूपम्—१ । अत्र 'लङि रूपम्' इति भाष्यम् ॥ ३८. २४ लङि रूपम् । लङि रूपम् ?—१ ॥
३९. १४ महान्तम्—ख-झ-क-मु । मै-पुस्तके एतन्नास्ति ॥ ३९. २४ मनुष्याणां रहितम्—
मै-मु । 'मनुष्याणामरहितम्' इति पाठः झ-ग-पुस्तके उपलब्धः स एव समीचीनः प्रतिभाति ॥ ४०. २
वञ्जनानि—झ-ग-ण-त-थ-मु । वचनानि—य-मै ॥ ४०. २० प्रकृष्टं शंसनम्—क-झ-झ-ग-ण-त-थ-
न-म-य-व । प्रकृष्टशंसनम्—मै-मु ॥ ४१. ३ दानभोगायार्हंतया—क-झ-म-व-मु । दानभोगायार्हंतया—
मै ॥ मन्दसानाः—क-झ-व । मन्दतः—मै । मन्दसाना मन्दतः—मु ॥ ४२. ६ अडागमः । अज

‘आडागमः’ इति भाष्यम् ॥ ४२. ७ भवन्ति । वेति पूरणः—क-क्ष-म-व-सु । भवेति पूरणः—य । भवन्तीति पूरणः—मं ॥ ४२. २२ यास आर्षधातुकत्वात्—क्ष । इतरेषु मँ-पुस्तके च ‘वा स आर्षधातुकत्वात्’ इति पाठः । परंतु सोऽशुद्ध इति प्रतिभाति । वा आर्षधातुकत्वात्—सु ॥ ४२. २३ ऊर्णवाभिः—म । ऊर्णनाभिः—य-मँ-सु ॥ और्णः । अत्र म-पुस्तकस्थः और्णवः इति पाठः समीचीनतरः ॥ ४३. २२ तीर्णतमस्कस्य—क-ख-ग-च-क्ष-स्र-ण-त-थ-न-म-व । तीर्णनमस्कस्य—ण-थ-न-य-मँ । तीर्णतमस्य—सु ॥

४४. २२ सूक्तं शंस्तेत्—च-ण । शंस्येत् ?—य-मँ-सु ॥ ४५. २१ भूवादिः ? । ‘भौवा-दिकः’ इति भाष्यम् ॥ ४५. २१ अस्मिन् पक्षे भवतेव्यत्ययेन कसः—मँ-सु । अस्मिन्यज्ञे प्रत्यये व्यत्ययेन कसः—य । इतरेष्वशुद्धाः पाठाः । ४६. १ तस्तस्म निरुद्धामकरोत्—क्ष-य-सु । तस्मनिरुद्धामकरोत् ?—मँ ॥ ४६. १६ ‘रीङ् खवणे’ । क्रयादिः—क-क्ष-म-मँ । रीङ् खवणे । क्रयादिः—य-सु । धातुपाठे तु ‘री गतिरेषणयोः’ इति क्रयादौ पठितम् । ‘रीङ् खवणे’ इति विवादी । ऋ. सं. १. ५६. ६, १. ११७. ११, ३. ६०. २ इत्यादिमन्त्रभाष्येषु ‘री गतिरेषणयोः । क्रयादिकः’ इत्येव उपलभ्यते ॥ ४७. ७ जिघृक्षितम्—क-क्ष-म-सु । जिघृक्षतम्—य । जिघृक्षंस्तम्—मँ ॥ ४७. १६ तथा च मन्त्रः—क-क्ष-म-सु । तथा च मन्त्रे—य । तथा च मन्त्रे ?—मँ ॥ ४७. २१ निर्धारणीयमहिमोपेतः—क-क्ष-म । निर्धारणमहिमोपेतः—य-मँ-सु ॥ ४८. २५ अमिषाः शेषवः यमाह्वयन्ति—क-ण-म-व-सु । उभयमाह्वयन्ति—य-मँ ॥ ४९. १६ अनुपूर्वात् बुद्ध्यान् दाने जाहोत्यादिकः । अनुपूर्वादिति अनन्वितम् ॥ ५०. ६ गृहमेधाश्चेत्येते—सु । गृहमेधाश्चेतीति ?—मँ ॥ ५१. ८ प्रति ब्रूते—क-क्ष-स्र-ण-न-म । प्रब्रूते—य । प्रति प्रब्रूते—मँ-सु ॥

५३. १४ व्यरेचयः—क-क्ष-१-ण-१-त-थ-न-म-य-व । अरेचयः—मँ-सु ॥ ५३. १६ अजनन् अवर्धयन्—ण-त-सु । अजनन्-य-मँ ॥ ५४. १७ कर्तः—म-य-सु । कर्ता—मँ ॥ ५५. १८ विष्टिरः विस्तीर्णः—सु । विष्टिरः विस्तीर्णाः—मँ ॥ ५६. २७ अन्तर्णीतण्यर्थत्वात् इत्यस्य स्थाने ‘अन्तर्णीतकर्मत्वात्’ इति भाष्यमिति प्रतिभाति । रुद्धातोर्गैया धात्वर्थोपसंगृहीतकर्मत्वादकर्मकत्वम् एवं अवस्थाः इति क्यजन्तधातोरेपि । तर्हि चित्रं धनमिति कर्मान्वयः कथमिति चेत्, तस्योत्तरत्वेन सत्यमित्यादि संबन्धनीयम् ॥ सत्यम्—क्ष । सत्वम्—मँ-सु । सत्वम्—क-ग-क्ष-त-थ-म-व ; सत्वं स—ख ; सत्वम्—च-ण-१ ; सत्यम्—ण-न ; वसत्यम्—य ॥

५९. २४ पौरुषस्य—मँ । पौरुषरवस्य—ख-ग ; पौरुषस्य—म ; पौरुषवस्य—ण-त-थ-न-य-सु ॥ ६०. ५ लेट्याडागमः—क-ज-क्ष-ण-त-थ-म । लेट्याडागमः—य-मँ-सु ॥ ६०. ७ मार्जनदेहनादिभिः—ण-सु । मार्जन—य । मर्जन—मँ ॥ ६१. २ अस्य सोमस्य—म-य-वर्जलिखित-पुस्तकेषु सु-पुस्तके च । सोमस्य—य-मँ ॥ ६१. ६ अत्र.....सकारस्य तत्वम्—मँ-सु । अत्र लोपोऽभ्यासस्यार्षधातुक इति सकारस्य तत्वम् ?—सु ॥

६२. ५ सत्या सत्यानि—सु । सत्यानि—य-मँ ॥ ६३. २ सिन्धून् लोकान्वाचुज्वा । अस्फुटार्थमेतत् ॥ ६४. १६ विमग्नाजुः । अनन्वितमिदं प्रतिभाति ।

६६. १५ किम् । न—सँ-मँ । सु-पुस्तके ‘किं च न’ इति पाठः ॥ ६७. १ दिग्विजयकाले । अस्मादनन्तरं ‘आशुभिः शीघ्रगामिभिरक्षैः’ इति सु-पुस्तके अधिकः पाठः ॥ ६७. १२ विद्वत्तर-स्त्वम्—सु । विद्वत्तरस्त्वम्—मँ ॥ ६७. १९ पय गतौ । अयं धातुः धातुपाठे नोपलभ्यते ॥ ६७. २४ क्षेरदादिशः—सु । क्षोऽदादेशः—मँ ॥ ६८. ९ नृनमन तृप्नोति—क-क्ष-१-थ-म-य । ‘नृसमन तृप्नोति’

इति इतरेषु । नृमन तृप्नोति—मँ-सु ॥ ६८. १८ किंच । अस्मादनन्तरं ' नोऽस्माकम् ' इति सु-पुस्तके पाठः ॥

७०. ७ त्रितरेः—मँ-सु । अत्र ' त्रितरेः ' इति भाव्यम् । ऋ. सं. ३. ३४. १, ५ अत्र द्रष्टव्यम् ॥ ७०. ८ वर्मणा—ख-ग-च-त-थ-फ-य-व-सु । कर्मणा—मँ ॥ ७०. १४ प्रथमं मुख्यम्—मँ-सु । प्रथममुख्यम्—९ ॥ ७२. ८ लिट्युत्तम इति । अत्र ' लिट्युत्तम इटि ' इति स्यादिति प्रतिभाति । आत्मनेपदस्योत्तमपुरुषैकवचनमिद् ॥

७३. १६ सनोतेद्विवचनादि—९-मँ । ' सनोतेद्विवचनादि ' इति सु-पुस्तके । अयमेव शुद्धः पाठः ॥ ७३. १९ प्राप्तव्यो भवति—९ । व्याप्तव्यो भवति—मँ-सु । ७६. १ यष्ट्यष्ट्यलक्षणम्—क-ख-ग-च-ज-झ-ण-ण-न-फ-य-व-सु । यष्ट्यं यष्ट्यलक्षणम् ?—मँ ॥

७७. १० प्राप्यन्ते इति स्वसराणि—च-ण-थ-य । प्राप्यन्त इति स्वराणि स्वसराणि—मँ-सु ॥ ७७. १९ ' विदिर् लामे ' । लुङि ' इरितो वा ' इति छलेरडादेशः—९-मँ-सु । अत्र ' विद्वल लामे । लुङि लुदिवात् छलेरडादेशः ' इति भाव्यम् । ऋ. सं. १. ६१. ६, ६२. ३, ७२. ४ इत्यादि-मन्त्रमात्रेषु द्रष्टव्यम् ॥ ७८. ३ सूर्यसंभजनविषयभूते—सु-ण-१-त-थ-म-सु । सूर्यसंभजनविषये भूते-य-मँ ॥ ७८. १५ सोमरूपधनम् आ भरत्—ख-ग-च-ण-१-फ । सोममभरत्-य । सोमरूपम-भरत्-मँ । सोमरूपमभरत्-सु ॥ ७९. ११ सप्तपुरुषसंबन्धि साप्तपदीनम्—? । ' सप्तपुरुष-संबन्धि साप्तपदीनं वा ' इति स्यादिति प्रतिभाति ॥ ७९. १३ तदधोऽनमयः—ख-ग-झ-ण-त-थ-म-य । तदधो नमय—मँ-सु ॥ ७९. १३-१४ ' मितां ह्रस्वः ' इति ह्रस्वः—मँ-सु । हि स्वरः—ख-ग-च-ण-१ । हिंसकस्यासुरस्य स्वमिति स्वरः—क-झ-त-थ-म । हिंसकस्यासुरस्य नमनम् कृ चङ्ग्यस्-तरस्यामि—झ-१ । हिंसकस्यासुरस्य स्यामिति स्वरः—ण-न-व । हिंसकस्यासुरस्यामिति स्वरः—य ॥

८०. २४ पालनाभिः—क-झ-झ-१-ण-१-थ-न-म-य-व । पालनादिभिः—मँ-सु ॥ ८१. ९ फलस्य शमयिता?—मँ-सु ॥ ८१. १२ पुरोडाशादिकानि हवींषि—क-झ-म । पुरोडाशादिकं हवींषि ?—य-मँ । पुरोडाशादिहवींषि—सु ॥ ८३. १५ दधुः । ' धुः ' इत्यस्य स्थाने ' दधुः ' इति भाष्यकारः पठति ॥

८४. ६ भरेति समन्वयः—ख-ग-झ-१-ण-१-त-थ-फ-म-सु । भर समन्वयः—य । भरतेति समन्वयः—मँ ॥ ८४. १४ किप्रत्ययः—क-झ-ण-१ । कप्रत्ययः?—य-मँ-सु ॥ ८६. ७ धेहि—क-झ-म-वर्जलिखितपुस्तकेषु । निधेहि—मँ-सु ॥

८७. ८ कामयमानमिन्द्रम्—य-मँ । अत्र ' कामयमानमेनमिन्द्रम् ' इति पठनीयम् । ख-ग-च-झ-१-ण-१-त-थ-फ-म-सु-पुस्तकेषु एवमुपलभ्यते ॥ ८८. १६ असु प्राणं रिणन्—य-मँ । अत्र ' प्राणम् ' इत्यस्यानन्तरं ' शवसा बलेन ' इत्यधिकं पठनीयम् । तथैव—ख-ग-च-प-फ-लिखित-पुस्तकेषु । शवसा बलेन असु प्राणं रिणन्—सु ॥ ८८. १९ विदात् लभतु—ख-ग-च-सु । अत्र ' लभतु ' इत्यस्य स्थाने ' लभताम् ' इति पठनीयम् । विदात्—मँ ॥ ८८. २० ' विदिर् लामे ' । घृ. ७७. प. १९ द्रष्टव्यम् ॥ ८८. २० लेट्याडागमः—ख-त-थ-य-व-सु । लेट्याडागमः—मँ ॥

९०. १४ शोभन् नीतयः—य-मँ । शोभन्नीतयः—य । शोभना नीतयः—इति सु-पुस्तके पाठः । स एव साधुः ॥ ९०. १६ लेट्याडागमः । घृ. ८८. प. २० द्रष्टव्यम् ॥ ९१. ५ हिंसिकाः—मँ-सु । हिंसिकाः—९ । ९१. १० सन्मार्गकृच्च—क-म-सु । सन्मार्गश्च—मँ ॥ ९१. २३ देवानां धीतिः सोम-भक्षणमचेति—९ । देवानां धीतिः सोमभक्षणमर्चयतीति?—मँ-सु । ९२. ८ त्वा त्वाम्—ख-ग-च-ण-१-फ-सु । त्वाम्—य-मँ ॥ ९२. १७ गृह्णीमहि—ख-ग-ण-त-थ-सु । गृह्णीमहे—मँ ॥ ९३. ३ ' धी धारणे ' । ' धीङ् आधारे ' इति विवादी । साधवीयधातुवृत्तौ तु ' धीङ् आदाने ' इति पाठः ॥ ९३. २६ शास्त्वां शासितृणाम्—ख-ग-च-ण-१ । शासितृणाम्—मँ-सु ॥ ९५. २ लेट्याडागमः । घृ. ८८. प. १६

दृष्टव्यम् ॥ १५. २१ दृष्टत्वादपरस्यापि-त-य-मु । दृष्टस्यापि?—य-म् ॥ १५. २३ साक्षः—य-म्-मु ।
सर्व साक्षः—§ ॥ १६. १ भवति—त-य-म । भवेति?—य-म्-मु ॥

१८. १९ वीळिता वीळितानि-क-झ-क-म-व-मु । वीळितानि-य । वीळिता-म् ॥ १८. २२
सर्वस्यावारकम्-त-म् ॥ सर्वस्यावरकम्-इतरलिखितपुस्तकेषु सु-पुस्तके च ॥ १८. २२-२३ मन्त्र-
सामर्थ्येन-ख-ग-ण-त-थ-म-य-मु । मन्त्रस्य सामर्थ्येन-म् ॥ १८. २३ गृह्ण संवरणे-ग-च-झ-झ-
थ-म-य-व-मु । गृह संवरणे-म् ॥ १९. ३ मधुर्मादयित्री-म्-मु । मधु मादयित्री-§ ॥ १००. ४
अगच्छन्-§-मु । आगच्छन्-म् ॥ १००. २५ ग्राह्या मन्त्रभूताः—य-म् । ग्राह्यमन्त्रभूताः—
म-य-व-मु । ग्राह्या मन्त्रभूताः—इतरलिखितपुस्तकेषु ॥ १०१. ७ स सुपुतः-क-झ-झ-ग-त-थ-
च-ण-फ-मु । सुपुतः-म् ॥ १०२. १४ यद्येवशब्दस्य पूर्वपदेन । अत्र 'यद्येवशब्दस्य पूर्वपदेन'
इति स्यात् । इवशब्दस्य यथा पूर्वपदेन सहैकपद्यम् 'अंशेव, अक्षरेव' इत्यादिषु अध्यापकसंप्रदाय-
प्राप्तं तद्वत् चन इत्यस्यापि इत्यर्थः ॥ १०३. ५ यज्ञम्-म्-मु । यज्ञः—§ ॥ १०३. ५ वशायाः
—झ । वशायागो-ख-ग-च-ण-ग-थ-न-व । वशायाग-य । वश योगे-क-झ-म । वशायाः
गोः—म्-मु ॥ १०३. २१ रीङ् स्वरणे । पृ. ४६. प. १६ दृष्टव्यम् ॥ १०३. २२ विभिन्नम्
—§-मु । विभिन्नः-म् ॥ १०४. २ रौघादिकः—§-मु । रौघादिकम्-म् ॥ १०४. ४ 'वी
गतिप्रजनकान्यशनखादनेषु'—§-मु । वी गतिप्रजनकान्यशनखादनेषु-म् ॥ १०४. १५
ब्रवाम-क-ख-ग-च-ण-ग-त-थ-म-य-व । ब्रवाम-म्-मु ॥

१०४. २५ लुङि चङि रूपम्-क-झ-झ-ग-ग-म-व । लुङिचङि-य । लुङि रूपम्-म्-मु ॥

१०७. ५ वृषाणामावरकाणाम्-म् । वृषाणामावरकाणाम्-§-मु ॥ १०७. २१ आत्मीयेन
बन्धुजनेन-§-मु । (स एव जन्मना स एव पुत्रैः-मु) । जन्मना आत्मीयेन बन्धुजनेन-म् ।
'जन्मना' इति पदं मैक्समुल्लरमहाशयेनापि लिखितपुस्तकेषु नोपलब्धम् । केवलं संभावनामात्रेण
निवेशितम् ॥ १०८. ३ तै यजमानम्-म्-मु । स तं यजमानम्-§ ॥ १०८. ४ प्रकृष्टं फलम्-§-मु ।
प्रकृष्टफलम्-म् ॥ १०८. ७ आचार्यभूतः—§-मु । आश्रयभूतः-म् । एव एव पाठो युक्ततरः
प्रतिभाति । तथापि पुस्तकेषु नोपलब्धः ॥

१०८. २१ यदचोऽधीते-च-झ-ग-त-थ-म-य-व-मु । तैत्तिरीयारण्यकेऽप्येवमेव । य ऋचोऽ-
धीते-म् ॥ १०९. २५ अत एव । 'एत एव' इति भाव्यम् ॥ ११०. १३ एवंगुणविशिष्टा
महानुभावाः । एवंगुणविशिष्टा ग्रहा वा—ख-ग-च-ण-प-फ । एवंगुणविशिष्टा ग्रहा नु वा—क-झ-
झ-ग-त-थ-न-म-य-व । एवंगुणविशिष्टानुग्रहा वा—म् ॥ एवंगुणविशिष्टा महानुभावा आदिस्थासः
आदिस्थाः—मु । स्वीकृतपाठः यद्यपि लिखितपुस्तकेषु नोपलब्धः तथापि मैक्समुल्लरमहाशयोपलब्धे
एकस्मिन् लिखितपुस्तके तथा सु-पुस्तके चोपलब्ध इति स्वीकृतः ॥ ११०. २१ मित्रावरुणौ-§-मु ।
मित्रावरुणा-म् ॥ १११. २० भूमिशब्दः—व-व-ज-लिखितपुस्तकेषु सु-पुस्तके च । भूमिशब्दः?—म् ॥
११२. ६ ऋजीकाय स्तोत्राणाम् । ऋजीकाय उपाजंकाय स्तोत्राणाम्—मु ॥ ११३. ६ तिरस्व-
रितः—ख-ग-च-झ-ग-ग-त-थ-न-य-व-मु । तिरस्वरितम्-म् ॥ ११३. १४ ऋतस्य यक्षस्य—ख-
ग-च-ण-फ-मु । ऋतस्य-य-म् ॥ ११४. १ अकर्म-§-म्-मु । अशुद्धिमम् । 'अकर्म' इति
भाव्यम् ॥ ११४. १२ प्राप्नुवन्तु—ख-ग-च-झ-ग-ग-त-थ-न-य-व । व्याप्नुवन्तु-म्-मु ॥ ११५.
५ अभितो द्रोहं कुर्वते-क-ख-ग-च-झ-झ-ग-ग-त-थ-न-य-व । अभितोहं कुर्वते-म्-मु ॥ ११५.
६ 'वृत्ती हिंसाग्रन्थनयोः'—§-मु । वृत्ती हिंसाग्रन्थनयोः-म् । 'वृत्ती हिंसाग्रन्थनयोः' इति
साधवीयधत्तुवृत्तौ ॥ ११५. १७ मा आवेदयानि-म्-मु । आवेदयामि-§ ॥

११६. ६ सन्ति—ऽसु । सन्ति—मै ॥ ११९. १८ ऋणानि अपकृत्य—मै । 'ऋणानि अपा-
कृत्य' इति म-पुस्तके पाठः । अयमेव सावीयान् । ऋणान्यपहृत्य—सु ॥ १२०. ६ अव स्थाम्
अवयुत्य स्थितः—व । अवयुत्य स्थितः—मै-सु ॥

१२०. १८ देवाः—ऽसु । देवाश्च—मै ॥

१२३. ४ षष्ठ्येन्द्रासौमी—मै-सु । अत्र 'षष्ठ्येन्द्रासौमी' इति पठनीयम् । क्ष-म-पुस्तकयोः
तथैव पाठः ॥ यो नो बृहस्पतिस्तं वोऽप्या मारुती—ख-ग-क्ष१-ण-त-थ-न-य-व । सर्वांनुक्रम-
प्यामपि एवमेव दृश्यते । यो नो बार्हस्पत्या तं वो मारुती—मै-सु ॥ १२४. ३ स हि खलु—ख-ग-
च-ज-ण-त-थ-य-सु । स हि स खलु—मै ॥ १२४. १४ वज्रेण—ऽसु । बलेन—मै ॥ १२४. २१
प्रक्षिप—क-ख-क्ष१-ण-ण१-त-थ-न-म-य-व । क्षिप—मै-सु ॥ १२४. २२ लेट्याडागमः ।
पृ. ८८. प. २० द्रष्टव्यम् ॥ तोकस्य पुत्रस्य—ज-व-सु । तोकस्य-य-मै ॥ १२४. २३
संभजनार्थम्—मै । संभजनार्था—सु । संभजनार्थः—ऽ ॥ १२५. ७ प्रकर्षेण—मै-सु । हि प्रकर्षेण—ऽ ॥
१२५. ११ पूरणः—क-ख-ग-च-क्ष१-ण-ण१-न-म-य-व । पावपूरणः—मै । पवपूरणः—सु ॥ १२५. १७
तमयतु—मै-सु । तमयत्—ऽ ॥ १२५. २६ लेट्याडागमः । पृ. ८८ प. २० द्रष्टव्यम् ॥
१२६. ९ श्रुधु प्रसहने—ण-मै-सु । श्रुधु प्रहसने—इतरलिखितपुस्तकेषु ॥ १२६. २६ वीर्या
वीर्याणि—ख-ग-च-क्ष१-त-थ-म-सु । वीर्याणि—व । वीर्या—मै ॥ १२७. १२ लेट्याडागमः ।
पृ. ८८ प. २० द्रष्टव्यम् ॥

१२८. ६ अभि अभिमुखम्—ख-ग-ज-ण-त-थ-न-म-व-सु । अभिमुखम्—य-मै ॥
१२८. २० स्यः सः—क-क्ष१-ण-त-थ-म-य-सु । स्य सः—मै ॥ १२९. ४ लुङि चङि रूपम्—
क-ज-क्ष-म । लुङि रूपम्—य-मै-सु ॥ तिसृणाम्—क-ख-ग-क्ष-ण-त-थ-य-व-सु । तिसृणाम् ?—मै ॥
१२९. २० स्तुव आच्छादने—क-क्ष-थ-म-य-सु । स्तुव आच्छादने—मै ॥ १३०. २ अहिनामा देवः—
मै-सु । हीना देवः—ख-ग-ण-ण१-म-य, हीनो देवः—क-क्ष१-म-व ॥ १३०. ६ पौवीर्यस्थानीयः ।
'पौत्रस्थानीयः' इति साधु ॥ १३०. ८-९ यद्वा धियः.....भवत्विति शेषः—ऽसु । मै-पुस्तके
एतन्नास्ति ॥ १३०. १४ एता एतानि उद्यता उद्यतानि—मै-सु । एतानि उद्यता उद्यतानि—
क-क्ष । एता एतानि उद्यतानि—ख-ग-व । एता एतानि—क्ष१ । एतान्युद्यतानि—ण-ण१-त-थ-म-य ॥
१३०. १६ कामितानि—मै-सु । कमितानि—ऽ ॥

१३१. २५ वसोः संप्रसारणम्—क्ष१ । संप्रसारणम्—य-मै-सु ॥ १३३. ३ आश्रिमाकृतोऽप्येते—
ऽसु । असि(मि)माकृते—य । आश्रिमाकृतोऽप्येते—मै ॥ १३२. २० शोभना बुद्धयः—क-ख-ग-क्ष-ण-
ण१-त-म-य-व । शोभनबुद्धयः—मै-सु ॥ १३२. २८ तत्रानुवाक्या—ऽसु । मै-पुस्तके एतन्नास्ति ॥
१३३. ६ स्वयंसारिणी—ख-क्ष१-ण-ण१-न-य-व । स्वयं संचारिणी—मै-सु ॥

१३५. २ शतसंवत्सरान्—ख-ग-क्ष१-ण-ण१-थ-न-म-य-व । शते संवत्सरान्—मै-सु ॥ १३५. ४
अञ्जती—ख-ण-त-थ-य-सु । अञ्जन्तीः—मै ॥ १३७. २ मा माम्—ख-ण१-फ-म-सु । माम्—मै ॥

१४०. १९ यद्वा सर्वस्य जगतो धारयितारः—क-क्ष१-क्ष-म-सु । य-मै-पुस्तकयोरे-
तन्नास्ति ॥ १४०. २६ भृश्याख्यः—मै-सु । भृमिणाख्या—क-क्ष-ण-त-थ-न-म-व । भृमिणा
(विशेषः)—य ॥ १४१. २६ समानमनस्काः—क्ष१—मै-सु ॥ १४४. ५ प्रस्तुतस्तनी—क-क्ष१-
ण-थ-म-सु । प्रस्तुत्वस्तनी—ख-ग-च; प्रस्तुवस्तनी—ज; प्रस्तुत्वस्तनी—ण१; प्रस्तुतस्तनी—त-न-व;
प्रस्तुनीसनी—य । प्रस्तुतस्तनी—मै ॥ १४६. १ वाणाख्यैः वीणाविशेषैः—ण-न-य ॥ 'धमन्तो वाणम्'
(ऋ. सं. १. ८५. १०) इत्युक्तेरयमेव पाठो युक्ततरः प्रतिभाति । वीणाख्यैः वीणाविशेषैः—मै-सु ॥
१४६. ४ चिन्तयन्तः—ऽमै । सिद्धन्तः—सु ॥ १४६. १० तत् मरुतः ? ॥ १४६. १६ आवर्तयत्—

मै । आवर्तयेत्—ऽसु ॥ १४६. १७ पूर्वत्र संबन्धः—सु । संबन्धः—मै ॥ १४६. २६ सु सुच्छु-
ख-ग-च-क-य-सु । सुषु—मै ॥ १४६. २७ एव गच्छतु—क-ख-ग-ज्ञ-ग-ण-त-य-न-य-व । एवं
गच्छतु—मै ॥ आगच्छतु—सु ॥

१४८. ३ शस्या—ज्ञ-मै-सु । श्रम्या—क-क्ष-ण-त-य-न-म-य-व । श्रया—ख-ग-ण-त-
१४८. १२ पूषन्ति प्रीणयन्ति—क-क्ष-म-च-सु पूषन्ति—य-मै ॥ १४९. ११ व्यत्ययेनान्तदेशः—ऽ-
सु । व्यत्ययेनान्तदेशः—मै ॥ १४९. १४ हि पूरणः—ख-ग-च-ण-त-फ । मै-सु-पुस्तकयोरेतज्जास्ति ॥
१५०. १९ च पूरणः—ख-ग-च-ण-त-फ । मै-सु-पुस्तकयोः नास्ति ॥ १५१. ६ प्रवहनाय—
ऽ-सु । प्रवाहनाय—मै ॥ १५२. ११ गार्हपत्यादिरूपेण स्थितम्—ख-ग-च-ण-त-फ । गार्हपत्यादिरूपेण—
य-मै-सु ॥ १५२. १९ अङ्गि—? ॥ १५२. २२ काष्ठेन्धनत्वलक्षणेन—ऽ-सु । काष्ठेन्धनलक्षणेन—
मै ॥ १५३. १०-११ अस्मदीयपुत्रादिजनार्थम्—क-ख-ग-ज्ञ-ग-ण-त-य-व । अस्मदीयपुत्रादि-
जनार्थम्—मै-सु ॥ १५३. १८ ऋतुयाजेषु—मै-सु । ऋतुयागेषु—क-क्ष-म । ऋतुयागेषु—इतर-
लिखितपुस्तकेषु ॥ १५३. १८ उपरिष्ठाद्देवताः—ऽ-सु । उपरिष्ठाद्देव ताः—मै । एष एव युक्तः
पाठः ॥ १५३. १९ उपरिष्ठात्पुत्राः—य-मै-सु । आश्वलायनश्रौतसूत्रे च । उपरिष्ठात् द्रव्यः—
इतरलिखितपुस्तकेषु ॥

१५३. २७ अयणद्रव्याणि—ऽ । अयणद्रव्याणि—मै-सु ॥ १५३. २९ पुनन्ति—मै-सु ।
पुनन्तु—च । अपुनन्—इतरलिखितपुस्तकेषु ॥ १५४. १ सः त्वम्—क-ज्ञ-क्ष-म । त्वम्—य-मै-सु ॥
१५६. १६ सिच्यमानाहुतिम्—ग-च-क्ष-ग-ण-त-य-व । सिच्यमानानाहुतिम्—मै ।
आसिच्यमानाहुतिम्—सु ॥

१५८. २७ विभक्त्यन्तनिर्दिष्टः शब्दपरः—क-क्ष-ज्ञ-त-य-म । 'निर्दिष्टशब्दः परः—य ।
विभक्त्यन्तनिर्दिष्टशब्दपरः—मै-सु ॥ १५९. ५ महत्करः । 'महाकरः' इति भाष्यम् ॥ १६०. ८
अर्द्धः । 'अर्द्धः' इत्यस्य स्थाने 'अर्द्धः' इति साधयः पठति ॥ १६०. ८ विदारयति—मै-सु ।
विदारयतीति—ऽ ॥ १६१. ७ मृगयसः—मै-सु । यथा मृगयसः—ऽ ॥ १६१. १५ सेराचनीयम्—
क-ख-च-क्ष-ग-ण-त-य-न-म-य-व । राधनीयम्—मै-सु ॥

१६३. २१ आगच्छथः—ख-ग-च-क्ष-ग-ण-त-य-न-य-व-सु । आगच्छथ—मै ॥ १६४. २
आ गन्तम् । गन्तम्—सु ॥ १६४. १५ यथा—मै-सु- \times ॥ १६४. २३ हस्तेव । 'हस्ताविन' इति
मन्त्रपाठः ॥

१६८. ६ पञ्चानां तृचानाम्—क-ज्ञ-क्ष-व । पञ्चानाम्—मै-सु ॥ १६८. ८ दावापृथिव्य-
निविद्वानत्वेन—मै-सु । दावापृथिव्यनिविद्वानत्वेन—ऽ ॥ १६८. १७ आवापनीयः । आवपनीयः
इति साधु ॥ १६८. ३० प्रेतां यज्ञस्य शंभुवा—ऽ-मै । प्रेतां यज्ञस्य शंभुवा युवाम्—सु । आश्वलायन-
श्रौतसूत्रेऽप्येवमेव । एष एव पाठो युक्तः ॥ १६९. १३ आश्रयणसाधनम्—क्ष-ज्ञ-ग-ण-त-य-न-म-य-
व-सु । आश्रयणसाधनम्—मै ॥ १६९. १९ हवमाह्वानम् । इहास्मिन् यज्ञे—ख-ग-च-फ । हवम्
आह्वानम्—य-मै । इहास्मिन् यज्ञे हवमाह्वानम्—सु ॥ १७०. ३ देयस्य—ज्ञ-त-य-व । देवस्य—मै-सु ॥
१७१. १० विविधस्य द्रष्टा—ऽ । विश्वस्य द्रष्टा—य । विविधं द्रष्टा—मै-सु ॥ १७१. १५ विश्वे
देवास्तः—ऽ-सु । मै-पुस्तके एतज्जास्ति ॥

१७४. ११ उत अपि च । 'उत्' इत्यस्य स्थाने 'उत' इति भाष्यकारेण पठितम् ॥ १७४.
२२ अनर्थकार्णां शंसकः । 'अनर्थानां शंसकः' इति साधु ॥

१७७. ५ प्रत्यग्निरुपस इति—ख-ग-च-फ । प्रत्यग्निरिति—य-मै-सु ॥ १७७. १४ शशमानो
जरति—ऽ-मै । सु-पुस्तके निषण्डी च 'शशमानो रंजयति' इति ॥ १७८. ८ उ इति पूरणः—ण-य-मै-

मु । ऊ इति पूरणः—इतरलिखितपुस्तकेषु ॥ १७९. १७ योनौ स्थाने—ऽमु । योनौ गर्भस्थाने—मै ॥ १८०. १९-२० जनयितुः ब्रह्मणश्च—ज्ञः । जनयितुः ब्राह्मणश्च—य । जनयितुश्च ब्रह्मणश्च—मै-मु ॥ १८३. १ नजिवयुक्तन्यायेन—ज्ञः-मु । वटिवयुक्तन्यायेन ?—ख-ग-च-ज्ञ-ग-ग-न-फ-य-व-मै । 'नजिवयुक्तमन्यसदृशाधिकरणे तथा ह्यर्थगतिः' (परिभा. ७४) इति हि न्यायः । नजुक्तमिवयुक्तं च शब्दस्वरूपं स्वभिन्नस्वसदृशार्थबोधकमित्यर्थः ॥ १८३. २ इति वा योज्यम्—ऽमु । इति योज्यम्—मै ॥ १८५. ३. बृहतीः महतीः—ख-ग-च-ज्ञ-ग-ग-ग-न-फ-य-व । बृहतीः—मै-मु ॥

१८५. २६ तस्मै अग्नये—ख-ग-च-ग-फ-मु । तस्मै—य-मै ॥ १८६. २४ प्रज्ञस्यम्—मै-मु । प्रपद्यम्—क-ज्ञ-म-च; पद्या—ख-ग-ग-१; पद्यम्—च-ज्ञ-१-थ; पद्य—ग-न ॥ १८८. १६ समिधिकाः—मै-मु । समेधिकः—त-थ । समेधिकाः—इतरेषु ॥ १८९. २० स्वरोहिद्रिः—*मै । स्वशोचिभिः—मु; स्वदेशोभिः—क-ज्ञ-ज्ञ-ज्ञ-त-थ-म-व; स्वरितोऽग्निः—ख-ग-च-ग-१-फ; स्वरितोभिः—ग-न ॥ १९०. ९ शुचिं दीप्तम्—मै-मु । शुचिं दीप्तिम्—ऽ ॥ १९०. १२ बृहत्—मै-मु । महत्—ऽ ॥ १९०. १८ अद्रयाविनम् द्रयहीनम्—मु । अद्रयाविनम्—मै ॥ अद्रयाविनं द्रयहीनम्—य ॥

१९१. २५ सुखानि आचके—ज्ञ-त-थ । आचके—य । सुखानि प्राप्य आचके—मै । सुखानि प्राप्तुमाचके—मु ॥ १९२. ६ विमानम्—ऽमु । विमानं च—मै । चकारः मेकसमुत्तरमहाशयेनाभ्यूहितः ॥ १९२. १४ चन्द्ररथम् । चन्द्रः आह्लादकः—मै । चन्द्ररथं हिरण्यरथं चन्द्रः आह्लादकः—मु । चन्द्ररथं चन्द्रवदाह्लादकः—क-ज्ञ । इतरेषु—चन्द्ररथं चन्द्रमाह्लादकः ॥ १९२. १४ यस्येति—*मै । यस्येति वा—लिखितपुस्तकेषु मु-पुस्तके च । वाशब्दात् चन्द्ररथमिति पदस्य अपरं व्याख्यानं विवक्षितं स्यात् ॥ १९३. १८ वाद्यतां च ऋत्विजाम्—क-ख-ग-च-ज्ञ-ज्ञ-ग-ग-ग-न-थ-न-य-व-मु । वाद्यताम् ऋत्विजाम्—मै ॥ १९३. २० सदा प्रशंसन्ति—ख-ग-च-ग-१-फ । प्रशंसन्ति—य-मै । सदा सर्वकालं प्रशंसन्ति—मु ॥ १९४. १९ तोषकारीभ्यः । 'तोषकारिण्यः' इति भाव्यम् ॥

१९४. २५ याज्या तन्न इत्येषा—*मै-मु । याज्ये एवमित्येषा—क-ज्ञ-म; याज्येषुवमित्येषा—ख-ग-ग-१; याज्येवमित्येषा—च-ग-त-न-भ-य-व; यागे तन्नस्तुरपमित्येषा—ज्ञः ॥ १९५. १४ न पातयितः—*मै-मु । न पातः—ख-ग-च-ग-१; पातः—इतरेषु ॥ १९७. १७ संगता इळा—ख-ग-च-ग-१-फ । संगता तस्य इळा—य । संगत्या इळा—मै । संगताः सत्यः इळा—मु ॥ १९७. २४ रराणः रममाणः—मै । विराणः रममाणः—ज्ञः । वि रराणः रममाणः—इतरेषु । विरराणः विशेषेण रममाणः—मु ॥ १९८. ८ सत्यः सत्यतरः—ऽमु । सत्यः—मै ॥ १९८. १५ अवाक् । 'अवाक्' इति संहितापाठः ॥

१९९. १८ उ पूरणः—ख-ग-च-ग-१-फ । उः पूरणः—मु । मै-पुस्तके नास्ति ॥ २००. १७ ज्ञातव्यानि पदार्थानि । अत्र 'ज्ञातव्यान् पदार्थान्' इति भाव्यम् ॥ २००. २० रक्षति—ऽमै । पदं स्थानं रक्षति—मु ॥ इत् पदपूरणः—ख-ग-च-फ । इदिति पूरणः—मु । मै-पुस्तके नास्ति । २०२. ४ समैन्द्र—मै । समीधे—य । समेधत—ऽमु ॥

२०३. ६ आपूरयः—मै । आपूरयो—क-ज्ञ । आपूरय—ख-च-ग-त-थ-न-य-व-मु । आपूरयम्—ग-ग-१ । पूरयः—ज्ञः ॥ २०३. ९ नु पूरणः—ख-ग-च-ग-१-फ । मै-मु-पुस्तकयोरेतज्जास्ति ॥ २०४. ११ विसृतवानसि—क-ज्ञ-१-त-थ-म-मु । विसृतवानसि—य-मै ॥ २०५. १७ त्वद्रथम्—मै । त्वद्रथे—ऽ । आत्मानं त्वद्रथे—मु ॥ २०५. २० सोममुदिश्य—त-थ-व-भ्यतिरिक्तेषु । बलार्थमन्नाथं वा—मै-मु ॥ शेषः—क-ख-ग-च-फ-मु । विशेषः—य-मै ॥

२०७. ६ विष्टुप्—§ । त्रिष्टुप् छन्दः—मै-मु ॥ २०९. १२ आरोहति—व-त-प-य-ल । आरोहयति—मै-मु ॥ २०९. १७ पातेडिति—इति डिति—य-ल-व्यतिरिक्तेषु । पातेडिति—इति—य-मै-मु ॥ २०९. २० अत्यवि—मै-मु । अत्यविचमितमिगमिरभिलभितपिपतिपनिपणिमहिभ्यः—मु । अत्यविचमितमिरभिरभिनपतिभ्यः—ख-न-भ-स । अत्यविचमिरभितमिपतिभ्यः—ग-च-ज-ण । अत्यविचमिरमितमिरभिलभिनपतिभ्यः—त-य-ल ॥ २१०. १ बलिनं कुर्वत्यः—व-प-य । बलिनं कुर्वत्यः?—मै-मु ॥ २१०. ६ तदिच्छन्तम्—मै-मु । तमिच्छन्तम्—§ ॥ २१०. ८ कथजन्तधातुस्वरः—त-न-य-ल । कथजन्ताधातुस्वरः—मै-मु ॥ २१०. २४ क्रयादिः । तस्य—ख-ग-च-ज-ण-भ । क्रयादिवात्तस्य—य-मै-मु ॥ २११. २ ईड स्तुतो—ख-ग-च-ज-ण-न-भ-मु । ईड स्तुतो—य-मै-मु ॥ २११. १७ ओत्—ख-ग-च-ज-ण-न-भ-स-मु । उत्—य-मै-मु ॥ २१२. ९ देवा ऋत्विजः—व-प-य । देवाः—मै-मु ॥ २१२. १० हविर्लक्षणाश्रवन्तः—ख-ग-च-ज-ण-भ । य-मु-मै-पुस्तकेषु नास्ति ॥ २१२. २५ भृजी भर्जने—मै-मु । भृजी वर्जने—क-ग-च-ज-ण-ल-मु । भृजि वर्जने—त । भृजी भर्जने—न ॥ २१३. १२ वृषायन्ते—§-मु । वृषयन्ते—मै-मु ॥ २१३. १८ पादादिवादानिधातः—ख-ग-च-ज-ण-न-भ । पादादिवादानिधातः—य-मै-मु ॥ २१३. २२ मिः—*मै-मु । 'मिः' नास्ति-मु । कुः—य । निवृत्—§ ॥ २१३. २८ हत्वकत्वषत्वानि—त-न-भ-ल-व-मु । हत्वकत्वषत्वानि—मै-मु ॥ २१४. १२ हुनप्रत्ययः—§-मु । हुनप्रत्ययः—मै-मु ॥ २१४. २४ अम्रः दंसः वेपः—§ । अम्रः दंसः वेपः—मै-मु ॥ २१५. १ द्वे अश्वे—ख-ग-च-ज-ण । य-मै-मु-पुस्तकेषु नास्ति ॥ २१५. २ अवन्त्या—ज-ण-न-य-ल-मु । अवन्त्या—मै-मु ॥ २१५. ३ उच्छादिषु—ण-व-मु । उच्छादिषु?—य-मै-मु ॥ २१५. ४ लोटि—मै-मु । लिटि—§ ॥

२१५. २६ देव्येन मधुना—§ । देव्येन मधुना देवसंवेन्धिना मधुना—मै-मु ॥ २१६. ५ अञ्जू व्यक्तिकान्तिगतिप्रक्षणेपु—मै-मु । अञ्जू व्यक्तिकान्तिगतिप्रक्षणेपु—ल-मु । धातुपाठेऽपि एवमेव । अञ्जू व्यक्तिलक्षणे—ख-ग-च-ज-ण-न-भ-मु । अञ्जू व्यक्तिलक्षणेपु—च-मु । अञ्जू व्यक्तिकान्तिप्रक्षणे—ज-ण-न-भ-मु । अञ्जू व्यक्तिलक्षणे—भ-मु । अञ्जू व्यक्तिकान्तिप्रक्षणेपु—य-मु । अञ्जू व्यक्तिकान्तिप्रक्षणे—व-मु ॥ २१६. १३ आमन्त्रितस्य ख—य-मै-मु । आमन्त्रितस्य—इतरेषु ॥ २१६. १६ आडागमः—ख-ग-च-ज-ण-न-भ । आडागमः—य-मै-मु ॥ २१६. २२ क्षियन्ति निवसन्ति—§ । क्षियन्ति निवसन्त्यस्मिन्निति—मै-मु ॥ २१६. २३ इत्याद्युदात्तत्वम्—ल-मै-मु । इत्याद्युदात्तः—इतरलिखितपुस्तकेषु नास्ति ॥ २१६. २० पूर्वपदस्य च—मै-मु । पूर्वपदस्य—§ ॥ २१८. १ शोभना मितिः—ग-च-न-भ । शोभनया मित्या—मै-मु ॥ २१८. १३ तथापि—ख-ग-च-ज-ण-न-भ । तथा रक्षनया—य-मै-मु ॥ २१८. २७ अन्येभ्योऽपि दृश्यते—§ । दृश्यन्ते—मै-मु ॥ २१८. ३० क्यचि—§ । क्यच्—य-मै-मु ॥ २१९. १९ इतीत्वे—§ । इति—य । इतीत्वम्—मै-मु ॥ २२०. ३ धि धारणे—ख-न-य-मु । धा धारणे—मै-मु । धी धारणे—इतरपुस्तकेषु । २२०. ४ खड्गः—*मै-मु । ह्रस्वः—§ ॥ २२०. ५ रूपादनिधातः—ल-मै-मु । रूपादनिधातः—ख-ग-च-ज-ण-न-भ-मु । रूपम् । यच्छब्दादुपज्ञादनिधातः—य-मु । रूपम् । यच्छब्दयोगादनिधातः—न । अयमेव समीचीनः पाठः ॥ २२०. १३ ददातीति क्षेत्रम्—ख-ग-च-ज-ण-न-भ-य-व । ददातीति क्षेत्रं यजः—*मै-मु ॥ २२०. २० वरणीयम्—§ । वरणीयम्—मै-मु ॥ २२०. २५ पूर्वपदप्रकृतिस्वरः—मै-मु । पूर्वपदस्वरः—ख-ग-च-ज-ण-न-भ-य-व । प्रकृतिस्वरः—ल-मु ॥ २२१. १७ संप्रसारणं च—मै-मु । संप्रसारणम्—§ ॥ २२१. २४ रशनाख्यति वासांसि—ख-ग-च-ज-ण-न-भ-य-व । वासांसि—मै-मु ॥ २२१. २७ आहवनीयपूर्वभागे—ख-ग-च-ज-ण-न-भ-य-व । आहवनीयस्य पूर्वभागे—य-मै-मु ॥ २२२. ४

बह्वर्थायात्—मं । बह्वर्थात्—१-मु ॥ २२२. १८ लङ्थे—मं । लङ्थे—य । लिङ्थे—मु ॥ २२३. ३ 'स्कोः संयोगाद्योः'—ख-ग-च-ज-ण-त-न-भ-य-मु । स्कोः संयोगाद्योस्तन् च—मं ॥

२२३. १८ त्वा त्वाम्—ख-व-ज-ण-प-भ । दीप्यमानं त्वा—य । त्वाम्—मं-मु ॥ २२४. १९ मिश्रत्वे—ख-ग-च-ज-ण-त-न-भ । मिश्र्ये—य । मिश्रे—मं-मु ॥ २२६. ८ 'अशिमुपि.....कत्'—मं । अशिमुपिलिङिखणिवाशिभ्यः कन्—१ । उणादिपाठस्तु—'अशुमुपिलिङिखटिर्विशिभ्यः कन्' ॥ २२६. ११ जसादयः—मं-मु । मासादयः—य । जसादयः—१ ॥ २२६. २६ 'शालीत्यादिना—मं । 'शालीत्यादिना—मु । 'शालीत्यादिना—१ ॥ २२८. १ त्रीणि शता—मं-मु-५ । त्रीं सहस्राणि—य-मं-मु । त्री—१ ॥ २२८. ६ महिमानः—य-मं । महिमानम्—१-मु ॥ २२८. ७ वयस्त्रिदो—य-मं । त्रयस्त्रिंशत्—१-मु ॥ इन्द्रश्चैव—य-मं-मु । इन्द्रश्च—१ ॥ २२८. ११ णुर्दशोर्नुदश्च—मं-मु । नुदश्च—ख-ग-च-ज-ण-त-न-भ । नुदशोर्नुदश्च—त-न-भ । नुदशोर्नुदश्च—य-मं-मु । णुदशोर्नुदश्च—ल ॥ २२८. १२ लङि—त-ल-मु । 'लङि' नास्ति—मं ॥ २२८. १४ लङि—ख-ग-च-ज-ण-त-न-य-ल । लङ्—मं-मु ॥ २२८. १६ भिन्न.....भावः—ख-ग-च-ज-ण-त-न-भ । भिन्न...भावः—त-ल । वाक्येख्यनुवृत्तौ चाङिवाङ्निघाताभावः ?—मं । अभिन्नवाक्येवाङ्निघाताभावः । वाक्येख्यनुवृत्तौ चाङिवाङ्निघाताभावः ?—मु ॥ २२८. १७ तत्संनियोगेन—मं-मु । तत्संनियोगेन—१ ॥

२२८. ३० 'मोऽनुस्वारे' इत्यनुस्वारे—ल-मं-मु । मोऽनुस्वारे—ख-ग-च-ज-ण-त-न-भ ॥ २३०. ४ हविःशब्दोऽन्तोदात्तः—मं-मु । हविःशब्द उदात्तः—१ ॥ २३०. १४ पूर्वैः कृत-मिन्यौ च—य-य-मु-गा. सू. ४. १३३ । पूर्वैः कृतमिन्यौ च—मं ॥ २३०. १६ भुञ् भरणे—य-ल-मं-मु । भुञ् धारणपोषणयोः—ख-ग-च-ज-ण-त-न-भ । अयमेव युक्तः पाठः ॥ २३१. ७ यष्टव्यान्त्यादीन्—ग-च-स-मं । यष्टव्यान्त्यादीन्—ख-व-ज-ण-त-न-भ-य-मु ॥ मद्-यिता—व-स । मादयिता—ख-ग-च-ज-ण-त-न-भ-य-ल-मं-मु ॥ २३१. २१ ण्वुल्—ख-ग-च-ज-ण-त-न-भ-य-ल-मं-मु ॥ २३१. २३ अभ्यासदीर्घत्वम्—ख-ग-च-ज-ण-त-न-भ-ल । अभ्यासस्य दीर्घत्वम्—य-मं-मु ॥ २३२. ७ सोमाज्याद्याहुतिभिः—च-त-य-ल-मु । सोमाद्याहुतिभिः—मं । सोमाज्याद्या-हुतिभिः—प-सोमाज्याहुतिभिः—स ॥ २३२. ९ रन्प्रत्यये इत्वम् । निवादाद्युदात्तत्वम्—ख-ग-च-ज-ण-त-न-भ । रन्प्रत्ययान्तत्वेन निघातनादाद्युदात्तत्वम्—य-मं । रन्प्रत्ययान्तत्वेन निघातनादाद्युदात्तत्वम्—मु ॥

२३३. ४ हव्यवाद्—ग-च-ज-ण-त-न-भ-मु । स हव्यवाद्—मं ॥ २३३. १० चनः—१ । चनःशब्दः—मं-मु ॥ २३३. २० 'गार्तिभ्यश्चेति धन्'—ख-ग-च-ज-ण-त-न-भ । 'गार्तिभ्यश्चेति धन्'—य । 'गार्तिभ्यश्चेति धन्'—मं-मु ॥ २३४. १० दम्सु दम्सने—१-मु । दम्सु दम्सने—य-मं ॥ २३५. १ श्रूयतेऽल-मिति—मं-मु । श्रूयतेः कर्मणीति—ख-ग-च-ज-ण-त-न-भ-ल । श्रूयतेऽलमिति—त-न-भ-स-ल । श्रूयत सत इति—य-मं-मु । श्रूयन्ते तमिति—ल ॥ २३५. ७ प्रीत्य तर्पणे—मं । प्रीत्य प्रीणने—ख-ग-च-ज-ण-त-न-भ-य-स-ल । प्रीत्य तर्पणे—ल ॥ २३५. २३ अन्येभ्योऽपि दृश्यन्ते—य-मं-मु । अन्येभ्योऽपि दृश्यन्ते—१ ॥ २३६. १ अगमन्—मं । आगमन्—१-मु ॥ २३६. ४ स्तिबहुलम्—य-मं-मु । बहुलम्—१ ॥

२३६. १५ आगतं सुतमिन्द्रे—न-य-ल-आश्व. श्री. । आगतमिन्द्रे—मं-मु । अत्र सूक्ष्मास्तिः स्वीकृत एव पाठो युक्तः । हीनपादग्रहणे तु 'सूक्तं सूक्तादौ हीने पादे'—(आश्व. श्री. १. १) इति परिभाषया सूक्तविनियोगबोधकत्वं स्यात् ॥ २३६. १७ इति तिङ्—न-युस्तके त्वत्मानोऽयं पाठ आश्वलायनश्रौतसूत्रानुसारेणास्वाभिः स्वीकृतः । म-मं-मु-युस्तकेषु—इत्याद्यास्तिषः ॥ २३६. २३

देवौ—ख-ग-च-ज-ण-न-फ-भ । इन्द्राग्नौ देवौ—य-म-मु ॥ २३६. २४ आहुतौ—ख-ग-ज-ण-फ-भ-य-मु । आहुतौ—म- ॥ २३७. ७ अस्मदीयस्तुतिलक्षणया—ख-ग-च-ज-ण-भ । अस्मदीयया स्तुतिलक्षणया—य-म-मु ॥ २३७. १४ यज्ञस्य—घ-त-न-प-य-ल । अस्य यज्ञस्य—म-मु ॥ यज्ञ-साधनभूतस्य—त-न-प-य-ल । साधनभूतस्य—म-मु ॥ २३८. १ समानजैतारौ—ख-ग-च-ज-ण-प-फ-भ-य । समानजैतारौ परस्पापेक्षया जयशालौ—म- । समानजैतारौ परस्पापेक्षया जयशालौ—मु ॥ २३८. २ अपराजिता अपराजितौ—ख-ज-ण-भ । अपराजितौ—ग-च । अपराजिता—न-य-ल-म-मु ॥ २३८. १७ इषः—य-स । इषे—इतरेषु लिखितपुस्तकेषु म-मु-पुस्तकयोश्च ॥ २३९. १९ अवियुज्य—म-मु । वियुज्य—ऽ ॥

२४०. ५ प्रथमम्—ख-ग-घ-च-ज-ण-प-फ-भ । आद्यम्—य-म-मु ॥ २४०. ६ तथा चानुक्रान्तम्—ख-ग-च-ज-ण-भ । अत्रानुक्रमणिका—य-म-मु ॥ २४१. ४ हविष्पदत्वेन—ख-ग-च-ज-ण-भ । हविषां प्रदातृत्वेन—य-म-मु ॥ २४१. ८ 'वच समवाये'—ख-ग-च-ज-ण-स-मु । सच समवाये—य-म-मु ॥ २४१. १८ मंहनीयम्—ख-ग-ज-ण-त-न-भ-स-मु । महनीयम्—य-म-मु ॥ २४१. १९ तं तादृशम्—ख-ग-ज-ण-न-भ-य-ल । तादृशम्—म-मु ॥ २४१. २२ अथा हि—ख-ग-ज-त-न-भ-य-ल-स । अथा—म- । अथ—मु ॥ २४२. १ हविष्पदातृभ्यो नोऽस्मभ्यम्—ख-ग-च-ज-ण-प-फ-भ-ल । नः हविष्पदातृभ्योऽस्मभ्यम्—य-म-मु ॥ २४२. १९ लोपो व्योर्वेलीति वलोपः—ल । लोपो व्योरिति लोपः—म- । लोपो व्योरिति वलोपः—य-मु ॥

२४४. ११ सहसस्पुत्रः वलस्य सनुः—म- । सहस्य सनुः वलस्य पुत्रः—ख-ग-च-ल । सहसः सनुः वलस्य पुत्रः—न-भ-य-स-मु । सहसस्पुत्रः सहस्य सनुः वलस्य पुत्रः—ज-ण ॥ २४४. १६ अनुदात्तस्वरे—ख-ग-ज-ण-न-भ-य-ल । अनुदात्तत्वे—म-मु ॥ कृत्यते—य-म-मु । कवते—ऽ ॥ २४५. ३ 'इण गतौ' भौवादिकः । 'इण गतौ' इति भ्वादी नास्ति पाठः । 'इट क्ति कटी गतौ' (घा. पा. ३१८-२०) इत्यत्र प्रक्षिप्तस्य इ इति धातो रूपम् 'अयामि' इति स्यात् ॥ २४५. १० सदिरप्रतेः—ख-ग-च-ज-ण-न-भ-य-मु । सदिरप्रतेः—म- ॥ २४५. २३ लिट्यनुसि—ख-ग-च-ज-ण-त-न-भ । लिट्य इति-यः लिट्युसि ?—ल-स-म-मु ॥ २४६. २४ तत्पुरुषे' इति—म-मु । तत्पुरुषे—ख-ग-च-ज-ण-न-य-ल-स ॥

२४९. २ उच्छो विवासे—ख-ग-च-ज-ण-भ-य । उच्छो विवासे—म-मु ॥ २४९. ११ नृणाम्—ऽ-मु । नृणाम्—म- ॥ २५०. ७ दिदीहि—व-प-य-स-मु । दीदिहि—म- ॥ २५०. ११ अस्य—ख-ग-च-ज-ण-न-भ-य । इत्यस्य—म-मु ॥ २५०. १२ घृत्वेन ढः—म-मु । घृत्वेन—त । इतरपुस्तकेऽन्वेतनास्ति ॥ २५१. २० पीपय । इत्यस्थानन्तरं मु-पुस्तके 'प्यायतेयुंलुगन्तस्य लोटि शपो लुगभावश्छान्दसः' इत्यधिकम् । य-पुस्तके च—'पीप्यायतेयुंलुगन्तस्य लोटि शपो लुगभावश्छान्दसः' इत्यधिकम् ॥ २५१. २१ हिक्...प्रीणनाथोः । धातुपाठस्तु—'हिक् दिक् धिक् जिक् प्रीणनाथोः' इति ॥ २५१. २२ आमन्त्रितस्याविद्यमानवत्वेन—म-मु । आमन्त्रितस्य विद्यमानत्वेन—ऽ ॥

२५३. ७ अभि अभितः सन्ति—ख-ग-घ-च-ज-ण-प-फ-भ । अभि सन्ति अभि-य । सन्ति—म-मु ॥ २५३. १३ गतिकारकयोरपि—य-ल-म-मु । गतिकारकयोः—ख-ग-च-ज-ण-न-भ । २५३. १५ उत्तरपदादेष्टुवं च—ऽ । उत्तरपदादेश्च ष्टुवं च—म- । उत्तरपदादेश्च ष्टुवं च—मु ॥ उत्त्वदत्वे—ख-ग-च-ज-ण-न-भ-ल । ऊवदत्वे—त-प-मु । ऊवदत्वे—य । ऊवदत्वे—म- ॥ २५३. १६ 'स्वरेणान्तोदात्तः'—म-मु । 'स्वरवमन्तोदात्तः'—न-ल । 'स्वरेखेर्णातोदात्तः'—य । 'स्वरेणोदात्तः'—इतरेषु ॥ २५३. १७ यद्वृत्तयोगादनिधातः—य-ल-म-मु । इतरेषु नास्ति ॥ २५४. ३ रैविशेषणतया—ख-ग-च-ज-ण-न-भ । विशेषणतया—म-मु । राधो विशेषणतया—य- ॥ २५४. ४ अक्षेन च—क-भ-म-मु । अक्षेन-म- ॥

शिखं निशाने—य-म-सु । शिखं निशामने—ऽ ॥ २५५. ५ शम्भुभूताय—ख-प-फ-भ-य-स-सु । शम्भुभूताय—म-सु ॥ २५५. ६ वीरशब्देन—त-न-य-ल । अवीरशब्देन—म-सु ॥

२५८. ७ स्वर्णदीर्घः—च-त-न-फ-य-ल-सु । वर्णदीर्घः—म-सु ॥ २५८. ८ नमसः—ऽ । नमस्—म-सु ॥ २५९. ९ धर्मविषयचेतनावान्—म-सु । ०चेतनावान्—ख-घ-प-फ-भ-सु । कर्मविषयचेतनावान्—त-य; कर्मविषयचेतनावान्—ल ॥ २५९. १५-१६ ०प्रकृतिस्वरत्वम्—म-सु । ०प्रकृतिस्वरः—ऽ-सु ॥

२६१. १० यावद्वनम्—त-ल । यावद्वनम्—य । यावद्वन्द्वनम्—म-सु ॥ २६१. १५ हवनम्—ख-ग-च-ज-ण-न-भ-स । हवम्—य-म-सु ॥ २६२. ३ विधेहि—य-म-सु । इतरेषु नास्ति ॥ रोगाणा-मुपशमनम्—ख-ग-घ-च-ज-ण-प-फ-भ । रोगाणां शमनम्—य-म-सु ॥ २६२. ११ मृजुषं शुद्धौ—सु । मृजुं शुद्धौ इति म-पुस्तके । किंतु म-सुसमुल्लरमहाशयैः मृजुषं इति शुद्धीकृतम् । वस्तुतस्तु भिदादिगेण मृजाशब्दपाठसामर्थ्यादस्य पितृमनार्पमिति बोध्यम् । ४९९. १६ अत्र द्रष्टव्यम् ॥ २६२. २४ सर्पणशीलौ—ख-ग-च-ज-फ-भ । प्रसर्पणशीलौ—य-म-सु ॥

२६३. २० नजस्वरः—ख-ग-च-ज-ण-त-भ । तस्य स्वरः—य । तस्य नजस्वरः—म-सु ॥ २६४. ४ धनैः—ख-ग-च-ज-प-फ-भ । धनैः सह—य । धनैः सह सन्—म-सु ॥ २६५. २ पूर्वलोपः—ज-ण । वलोपः—य । अलोपः—म-सु ॥ २६६. ७ सदिरप्रतेः—ख-ग-च-ज-ण-त-न-फ-भ-य-स । सदिरप्रतेः—म-सु ॥

२६६. १२ आद्यान्ते—ख-ग-ज-ण-भ-य-स । आद्यान्ते—म-सु ॥ २६६. १४ विश्वेदेवदेवताके—त-न-स । विश्वदेवताके—य । वैश्वदेवताके—म-सु । वैश्वदेवदेवताके—सु ॥ २६६. २७ ०प्रकृतिस्वरः—ऽ-सु । ०प्रकृतिस्वरत्वम्—म-सु ॥ २६८. ५ च पूरणः—घ-ज-ण-प-भ । 'च पूरणः' नास्ति—म-सु ॥ २६८. ७ णम प्रह्वत्वे—ज-ण-सु-म-सु ॥

२७२. १५ पञ्चम्यास्तसिः । 'प्रतियोगे पञ्चम्यास्तसिः' इति सूत्रात् 'पञ्चम्यास्तसिः' इत्यनुवृत्तौ 'अपादाने चाहोयस्होः' इति सूत्रेण तसिरिति योग्यम् ॥

२७५. ४ ०ह्रस्वत्वादयः—ख-च-ज-ण-न-भ-य-ल-स । ०ह्रस्वादयः—म-सु ॥ २७५. १५ प्रयच्छताम् । अत्र 'प्रयच्छत' इति पठनीयम् । न-पुस्तके तथा पाठ उपलभ्यते ॥ २७५. २२ ०प्रकृतिस्वरत्वम्—त-ल-सु । ०प्रकृतिस्वरः—य-म-सु ॥

२७६. ९ असकृदुक्तः—ऽ । असकृदुपदिष्टः—म-सु । असकृदुपदिष्टः—य । सकृदुपदिष्टः—सु ॥ २७६. १६ प्रकर्षेण नेता—ऽ-सु । प्रकर्षेणानेता—म-सु ॥ २७७. १८ पूर्वपदस्वरः—ख-ग-च-ज-ण-न-भ । पूर्वपदप्रकृतिस्वरः—य-म-सु ॥ २७८. १७ मनुष्यसंचरणविषये—घ-त । मनुष्यसंचारविषये—य-म-सु ॥ २७८. १८ उत्तमेषु स्थानेषु—ख-ग-घ-च-ज-ण-त-न-प-फ-भ-य । स्थानेषु—म-सु ॥

२७९. १६ दुष्टरः दुस्तरः—घ-ज-ण-न-प-स । दुष्टरः—य-म-सु ॥ २७९. २१ दिवादेः—ख-ग-च-ज-ण-न-भ-स । दिवादिः—य-म-सु ॥ २७९. २२ कृच्छार्थे—ल-म-सु । अकृच्छार्थे—सु ॥ २८०. ११ आहुत—म-सु । आहुत—प-य-सु । अयमेव साधीयान् ॥ २८०. १३ जृष्यस्तृजाग्रभ्यः—म-सु । जाग्रभ्यः—ऽ ॥ २८०. २१ त्वद्विषय—य-ल । उक्तविषय—म-सु ॥ २८०. २२ महय—य-म-सु । इतरेषु नास्ति ॥

२८२. ४ अनुदात्तत्वे—य-म-सु । उदात्तत्वे—ल । अनुदात्तत्वे—इतरेषु ॥ २८२. २७ समीपमागच्छतम्—ख-ग-च-ज-ण-भ । समीपे आगच्छतम्—य-म-सु ॥

२८५. २ रघुष्यदम्—ख-ग-च-ज-ण-न-भ-स । रघुष्यदं लघुष्यदम्—म-सु । रघुष्यदं लघुष्यदम्—य-सु ॥ २८५. ११ रघुष्यदम्—ऽ । रघुष्यदम्—य-म-सु ॥ २८७. २४ बहुमीद्री—न-म-सु ॥ २८९. १८ जगत्—ख-ग-च-ज-ण-फ-भ । जगच्च—य-म-सु ॥ २९०. ७ लुतोपममेतत्—त-य-सु । म-पुस्तके एतन्नास्ति ॥ २९०. ७ सततप्रवाहोपेतम्—त-य-सु । शतप्रवाहोपेतम्—म-सु ॥

२९१. ३ तिस्रः सामिधेयः—य-म-सु । इतरत्र नास्ति ॥ २९१. ११ तथा—म-सु । तथा—
— \S ॥ २९४. १४ 'अगुणः' इत्यस्यानन्तरं 'यद्वा घञर्थे कविधानमिति अधिकरणे कः' इत्यधिकं
मु-पुस्तके ॥ २९४. २३ कृतुत्तरपदस्वरः— \S । कृतुत्तरपदप्रकृतिस्वरः—य-म-सु ॥ २९५. ७ डुन्-
प्रत्ययः—य-ल-म- । डुन्प्रत्ययः—ख-ग-ज-ण-न-भ-स-सु । डुप्रत्ययः—च ॥ २९५. ७ निस्स्वरः—य-ल-
म- । निस्स्वरः—ख-ग-च-ज-ण-न-भ-स-सु ॥ २९५. १५ तिस्स्वरितः—ज-ण-त-य-ल । तिस्स्वरितम्—म-
सु ॥ २९५. २२ आज्याहुतिप्रदानेन—ख-ग-च-ज-ण-प-भ । आहुतिप्रदानेन—य-म-सु ॥ २९६. ५
घृताज्याहुतीनाम्—म- । घृताज्याहुतीनाम्—य-सु ॥ २९६. ८ त्वा त्वास्—ख-ग-च-ज-ण-प-फ-भ ।
तमिमम्—य-म- । इमम्—सु ॥ २९६. ९ निघातः—त-य-ल-सु । इतरेषु लिखितपुस्तकेषु म-
पुस्तके च नास्ति ॥

२९७. ९ पुरोडाः—ख-त-फ-भ-य-सु । पुरोडाः—म-इतरेषु च ॥ २९८. २४ हि पूरणः—ज-ण-
प-भ । म-सु-पुस्तकयोः इतरेषु च नास्ति ॥ २९८. २६ अणिति तत्रानुवर्तनात्—ल । अणिति
तत्रानुवर्तमानात्—भ-स । अत्र 'अणः' इति तत्रानुवर्तनात्' इति भाष्यम् । 'हलः' इति सूत्रे 'ह्रस्वोऽपि
पूर्वस्य दीर्घोऽणः' इति सूत्रात् 'अणः' इत्यनुवर्त्य अणो दीर्घः स्यादिति व्याख्यानेन 'तृतीये' इत्यत्र
अकारस्य अण्त्वाभावात् 'हलः' इति दीर्घो न भवतीत्यर्थः । अङ्गिति तत्र नानुवर्तनात्—म-सु ॥

३०४. २० स्वरः— \S -सु । प्रकृतिस्वरः—म- ॥ ३०५. ८ संस्त्राधीनः—त-य-ल-सु ।
संज्ञाधीनः—म-इतरेषु च ॥

३११. ५ हरिद्वर्णौ—च-ज-त-प-फ-ल-सु । हरिवर्णौ—म- ॥ ३११. ६ तस्मात्—म- ।
यस्मात्— \S । यस्मात् तस्मात्—सु ॥ ३१२. ५ करोतिरकारस्य—त-ल-सु । अकारस्य—म- ॥ ३१२.
१६ पर्वतासः पर्वताश्च—च-ज-ण-त-न-य-ल-सु । पर्वताश्च—म- । अनुकूलाः—य-म- । इतरलिखित-
पुस्तकेषु मु-पुस्तके चैतन्नास्ति ॥ ३१३. १० यावत्—म-सु । यत्— \S ॥ ३१४. १५ दानशक्तिः—
च-ज-ण-त-न-भ-य-ल-सु । दानशक्तिः—म- ॥ ३१४. २७ यद्वा—य-म-सु । इतरेषु नास्ति ॥ ३१५. २०
तदस्यास्तीति सामनः—म- । तदस्यास्तीति सामना—त-भ-स-सु । अयं पाठः समीचीनः प्रतिभाति ।
अस्मिन् पक्षे 'तदस्याः अस्तीति' इति भाष्यम् ॥ ३१५. २६ इष गतो—म-सु । इषि गतो—य । इषु गतो— \S ॥
इषिमदि' इत्यादिना—म-सु । इषुमुदित्याना—ख-ग-भ-सु । इषुमुदित्यादिना—च-स । इषिमदित्याना—ज-ण-
इषुमदीत्यादिना—न । इषिमदिसुत्यादिना—ल ॥ ३१६. ११ विस्त्रिष्टः—य-म-सु । विशिष्टः— \S ॥ ३१६.
१७ अलातृणः । तृदि हिंसायाम् । अलंपूर्वात् तृहेः । तृदि हिंसायाम् । अलंपूर्वानुदेः इति य-
वजेलिखितपुस्तकेषु । घातुपाठे 'तृह हिंसि हिंसायाम्' । 'उतुदिरु' हिंसानादयोः 'इति चोपलभ्यते ।
' अलातृणः बहुवचनया अलमस्यर्थात्तुचते, ' अलातृणोऽलमातर्देन, ' इति च भाष्यनिश्चयपाठो-
चनया तदुदात्तोरेवायं शब्दो निष्पन्न इति युक्तम् ॥ ३१७. ७ परस्परं संगते—च-न-भ-य-ल-स ।
परस्परसंगते—म-सु ॥ ३१७. २४ सुसुधागुग्धिभ्यः—ख-ग-च-ज-ण-त-न-भ-स-सु । सुसुधाङ्गिभ्यः—
य । सुसुधानुगुग्धिभ्यः—म- ॥ ३१८. ८ संबन्धिभ्यः । 'संबन्धिभ्यः' इति भाष्यम् ॥ ३१९. २०
रिपवः...प्रत्ययः—म-सु । रपवचवसिवके परेति चोपधाया इत्युप्रत्ययः—ख-ग-भ-सु । रप हिंसा-
याम् । रेपरिचोपधाया इत्युप्रत्ययः—च ; रप व्यक्तार्था वाचि । वचवसिवके रेपेतिचोपधाया इत्युप्रत्ययः—
ज ; रप व्यक्तार्था वाचि । रपति चोपधाया इत्युप्रत्ययः—ण ; रपवचवसिवके रेपेतिचोपधाया
इत्युप्रत्ययः—न ; रपवचवसिवकोपधाया इत्युप्रत्ययः—ल ; रिपवचवसिवकोपेतिचोपधाया इत्याप्त्ययः—
स ; रिपवः । रपवसिवके रेपरिचोपधाया इत्युप्रत्ययः—य ॥ ३२०. ७ नुमागमः— \S ।
नुडागमः ?—म-सु ॥ ३२०. १२ रक्षःकुलम्— \S -सु । रक्षः रक्षःकुलम्—म- ॥ ३२२. १८ गोपते— \S ।
गोपते गर्वा पते—य-म-सु ॥ ३२२. २७ अस्मात्—ख-ग-च-ज-ण-त-न-भ-स । इत्यस्मात्—य-म-सु ॥

३२३.५ तस्मिन्—९-सु । अस्मिन्—*मं ॥ ३२३. १३ वरणे घः—य-ल । घः—मं-सु हतरेषु च ॥
 ३२३. १७ कुत्वम्—ख-ग-च-ज-ण-त-न-फ-भ-स-सु । धत्वम्—मं ॥ तुक्—ख-ग-च-ज-ण-त-न-भ-स-
 सु । मं-पुस्तके नास्ति ॥

३२४. ५ नपथ्यं नष्टमभवम्—९-सु । नपथ्यं नसारं पौत्रं गात्रं गच्छति दुहितुः पुत्रत्वेन
 स्वीकारात् दौहित्रं नष्टमभवम्—य-मं ॥ ३२४. ७-८ यच्च यस्या दुहितुः—९-सु । यत्र यस्मिन्
 विषये पितापुत्रो जनको दुहितुरपत्तायाः स्वकन्यायाः सेकं रेतसः सेकं तस्यां रेतःसेकमृज्जन् प्रसाधयन्
 श्रम्येन सुखनिमित्तेन मनसा संदधन्वे आत्मानं संघत्ते अपुत्रत्वनिमित्तदुःखापगमात् यस्या दुहितुः—
 य-मं ॥ ३२४. ८ यः—९-सु । सस्—मं ॥ ३२४. १५ रेफलोपश्रृङ्खलः—९ । रेफलोपश्रृङ्खलः ।
 तिस्वरः—मं-सु ॥ ३२४. १८ अनित्यत्वज्ञापितत्वात्—ख-ग-च-ज-ण-भ-ल-स । अनित्यत्वस्य
 ज्ञापितत्वात्—य-मं-सु ॥ धवि—य-मं-सु । धन्व इति—९ ॥ ३२४. १९ यद्योगादनिघातः—य-मं-सु ।
 हतरेषु नास्ति ॥ ३२५. २ तुरीयकम्—य-याज्ञ. स्मृ-मं-सु । तृतीयकम्—९ ॥ ३२५. ४ वहिश्च—व-ज-ण-
 न-प-भ । वहिः—य-मं-सु ॥ ३२५. ७ दुहितुस्तथात्वं नेति—ख-ग-च-ज-ण-प-फ-भ-ल । दुहिता
 तथा नेति—य-मं-सु ॥ ३२५. १२ इत्यञ्—९ । इत्यत्र ?—मं-सु ॥ ३२५. १५ लिट्स्वरः—ख-ग-च-
 ज-ण-त-न-भ-य-सु । तिस्वरः—मं ॥ ३२५. १६ द्विर्वचनस्य—मं-सु । अत्र 'द्विवचनस्य' इति
 पठनीयम् । न-भ-स-पुस्तकेषु तथा पाठ उपलभ्यते ॥ ३२५. १७ जनेनिषिञ्—*मं-सु । जनेलिङि—९ ॥
 ३२५. २३ रोचमानस्य—ल-वर्जितेषु मु-पुस्तके च । आरोचमानस्य—मं ॥ ३२५. २६ यजनार्हैः—
 व-च-ज-ण-न-प-भ-य-ल-सु । यज्ञार्हैः—मं ॥ ३२५. २७ सोमाज्याहुतिभिः—व-ज-ण-त-न-प-भ-सु ।
 सोमाज्याहुति (?)भिः—ख-ग-च-फ । सोमाहुतिभिः—य-ल-मं ॥ ३२६. ६ समगच्छन्—ग्रामं-सु ।
 संगच्छन्—ल ॥ ३२६. ६ मरुतः—९ । मरुतस्तस्मिन् वृत्रे हते—य-मं-सु ॥ ३२६. ७ उदितं सूर्यं—९ ॥
 तत हन्तं वृत्रहन्तारमुदितं सूर्यम्—मं-सु ॥ ३२६. १२ अय गतौ—९-सु । अय पय गतौ—य-मं ॥
 ३२६. १८ स इन्द्रः—य-मं-सु । इन्द्रः—९ ॥ ३२६. २१ निगृह्यः—ख-व-ज-ण-प-भ-सु । निगृह्यः—
 य-मं ॥ ३२६. २२ अतुन्दन्—९ । अतुन्दन् निधानमपावृण्वन्—य-मं-सु ॥ ३२६. २३ उपेक्षामकुर्वन्
 —मं-सु हतरेषु च । अपेक्षामकुर्वन्—ल ॥ ३२७. २० लुङि लुदित्वात् छलेरङादेशः—*मं-सु ।
 लुङि शतृद्देशात् छलेरङादेशः—य । ऋताविति रिङादेशः—ख-ग-ज-ण-भ-स । छलेरङादेशः—च । लुदि-
 त्वाद्ङादेशः—न । लुटि ऋतो वेति छलेरङादेशः—ल ॥ ३२७. २१ सरतीति सरमा—ख-ग-च-ज-ण-त-न-
 भ-य-स-सु । सरतीति—मं ॥ ३२८. ६ अगच्छतु—व-ज-ण-सु । अगच्छत्—ख-ग-च-न-भ-य-ल-मं ॥
 ३२८. १४ परस्याकारस्थेत्वम्—ख-ग-च-ज-ण-त-न-भ-स-सु । परस्येत्वम्—य-मं ॥ ३२८. २१
 वसुनः—ल-वर्जलिखितपुस्तकेषु सु-पुस्तके च । वस्तुनः—य-मं ॥ ३३०. ७ हृष्टा अभूवन्—
 ख-ग-च-ज-ण-त-प-फ-भ । अहूवन्—य-मं-सु ॥ ३३०. ८ अतपिष्ट—मं-सु । अवतिष्ट—य । हतरेषु
 अशुद्धम् ॥ ३३०. १२ सिच्यङि—ख-ग-ज-ण-त-न-भ-य-ल-स । अङि—च । णिच्यङि—मं-सु ॥
 ३३१. ४ पृषोदरादित्वात्—९-सु । य-मं-पुस्तकयोः पृषास्ति ॥ ३३१. १४ उन्नतम्—ख-ग-च-ज-ण-
 त-न-भ । उचितम्—य । उन्नतम्—मं-सु ॥ तदुच्यते—९-सु । चेदुच्यते—मं ॥ 'सुकृतकर्माणः—
 व-ज-ण-य-ल । 'कर्माणः—मं-सु ॥ ३३१. १७ विष्टब्धे कुर्वन्तः—व-ज-ण-त-प-य-सु । विष्टब्धं
 कुर्वन्तः—ख-ग-भ । विष्टब्धं कुर्वन्तः—च-ल । विष्टाच कुर्वन्तः—त । विष्ट उच्चैः—ल । विष्टब्धे—
 स ॥ ३३२. २ विभ्वं विभुम्—य-मं-सु । विभुम्—ख-ग-भ-ल-स । विश्वं विभुवम्—व । च-
 पुस्तके एतत् नास्ति । विश्वं विभ्वम्—ज । विश्वं—ण ॥ ३३३. १८ अपः प्र असृजत्—च-ल ।
 अपः असृजत्—हतरेषु । अपश्चित् अपोऽपि प्रासृजत्—य-मं-सु ॥ ३३३. २० अकुभिः चित्
 राचिभिः च—ख-ग-च-ज-ण-प-फ-भ । अकुभिः राचिभिः—य-मं-सु ॥ ३३३. २१ राचिदिवम्—

ख-घ-ज-ग-प-भ । रात्रिदिवस्—य-म-सु ॥ ३३४. २१ सरण्यन्—१ । तथा सरण्यन्—म-सु ॥
३३४. २७ मलोपः—म-सु । नलोपः ?—१ ॥ ३३६. ११ गाः—य-म-सु । इत्येषु नास्ति ॥

३३८. १० वज्रयुक्तः हस्तः—ख-ग-च-ज-ग-त-न-भ-य-ल । वज्रयुक्तौ हस्तौ—म-सु ॥ ३३९. ६
हे हयंश्च हरितवर्णाश्चोपेत—ख-ग-घ-च-ज-ग-प-फ-भ । हे हयंश्च—य-म-सु ॥ ३४१. १५ तव—
घ-च-ज-ग-भ-म । ते तव—सु ॥ ३४१. १७ द्यावः दिवः—ख-ग-च-ज-ग-य । द्यावः—म-सु ॥
३४१. २५ सद्यस्कीनाग्नि—य-म-सु । सद्यस्कनाग्नि—ख-ज-ग-त-भ-ल-स; यद्यस्कनाग्नि—ग-च;
सद्यस्कनाग्नि—त ॥ ३४३. ४ स्फिग्या । यचि भमिति भसंज्ञायाः बाधितत्वात् स्वादिष्व-
सर्वनामस्थाने इति पदसंज्ञायां जन्त्वम् । तृतीयायाः पूर्वसवर्णः । इदमयुक्तं प्रतिभाति ।
स्फिग्वाद्बोत्तरतृतीयायाः 'सुपां सुलुक्' इत्यादिना यादेशे 'यचि भम्' इति भसंज्ञां बाधित्वा छान्दसत्वात्
'स्वादिष्वसर्वनामस्थाने' इति पदसंज्ञायां जन्वे कुत्वे च स्फिग्या इति रूपं निष्पन्नम् ॥ भसंज्ञाया
बाधितत्वात्—ख-ग-च-ज-ग-त-न-स । भसंज्ञां बाधित्वा—य-म-सु ॥ ३४३. १३ अस्मदीयोऽयं
यज्ञः—१ । अस्मदीयो यज्ञः—म-सु ॥ ३४३. १४ सारभूतोऽयं यज्ञः—ख-घ-ज-ग-त-प-भ-ल-स-सु ।
यज्ञः—य-म-सु ॥ ३४४. ६ शैषिकार्थे—य-म-सु । शैषिकार्थे—ख; शैषिकार्थे—ग-ज; शैषि-
कार्थे—न; शैषिकार्थे—भ-स; शैषिकेऽर्थे—ल ॥ ३४४. ७ नवशब्दस्य 'नतनन्वाश्च' (नतनन्वाश्च-
सु; नतनन्वाश्च-य) प्रत्यया वक्तव्या नू इत्यादिशब्द 'इति तनन्प्रत्ययः—य-सु-म-सु । नवशब्दात्
तनन्प्रत्ययो (तनन्प्रत्ययो-ख-ज-ग) वक्तव्यो नू इत्यादेशश्चेति तनन्प्रत्ययः—ख-ग-च-ज-ग-त-न;
नवशब्दात्तनन्प्रत्ययो वक्तव्यो नू इत्यादेशश्चेति तनन्प्रत्ययः—भ; नवशब्दस्य नतनन्वाश्च प्रत्यया वक्तव्या
नू इत्यादेशश्च । तेन तनन्प्रत्ययः—ल; नवशब्दस्य नतनन्वाश्च प्रत्ययो वक्तव्यो नू इत्यादेशश्चेति जन-
नन्प्रत्ययः—स ॥ ३४४. २७-२८ आपूर्णां अस्थ कलशः स्वाहेति माध्यंदिन्यः—म-सु । मा-
ध्यंदिनः—ख-ग-च-ज-त-न-भ । माध्यंदिनः-य-ल-स-सु ॥ ३४५. ८ सेक्ता सेचकः—१ । सेचकः-य ।
सेक्तोऽसेचकः—म-सु ॥ ३४५. १४ आववृत्तन्—ख-ग-च-ज-ग-न-भ-स-सु । आववृत्तन्-य-म-सु ॥
३४६. १ ईरृचप्रत्ययः—च-ज-न-ल-म-सु । ईरृचप्रत्ययः—सु ॥

३४७. ४ अन्तर्णातसन्नर्थो—ख-ग-ज-ग-त-भ-य-ल-स । अन्तर्णातसन्नर्थो—म-सु ॥ ३४७. ६
कूलविपाटनाद्विपाशनाद्वा विमोचनाद्वा विपाद्—म-सु । कूले विपाटनात् विपाशनाद्वापुत्रोऽभूत्
तमावृतेर्मुण्डोर्वसिष्ठस्य पाशा अस्यां व्यपास्यन्त विमोचनाद्वा विपाद्—ख-ग-च-ज-ग-न-फ-भ-ल-स ।
कूले विपाटनाद्विपाशनाच्छतपुत्रमरणोद्भूततमोवृतेर्वसिष्ठस्य पाशा अस्यां व्यपास्यन्त विमोचनाद्वा
विपाद्—सु । कूलविपाटनात् विपाशनात् हतपुत्रोद्भूततमोवृतेः मुण्डोर्वसिष्ठस्य पाशा अस्यां व्यपास्यं
विमोचनाद्वा विपाद्—य ॥ ३४७. १७ भौवादिः—१-सु । भौवादिः—य । भौवादिकः—म-सु ।
अयमेवसाधुः ॥ युवां—य-म-सु । इत्येषु नास्ति ॥ ३४८. ३ विभक्त्यलोपः इत्यादि—त-न-य-ल-
स-सु । विभक्त्यलोपः—म-सु ॥ ३४८. १५ यथा—म-सु-य-ल-स-सु । यथा—१ । ३४९. ८ ह्येयो—
भ-य-ल-स । ह्येयो—म-सु ॥ ३४९. ७ इति क्यच्—य-म-सु । क्यच्—१ । ३४९. ८ ह्येयो—
ख-ग-च-ज-ग-त-न-य-ल-स । ह्येयो—ल-म-सु ॥ ३४९. ३० ह्येतर्लुङि सिचिः । 'सिचिः' इत्यस्य
स्थाने 'ल्लेः' इति भाव्यम् ॥ ३५१. ३ व्यत्ययेनाद्युदात्तत्वम्—म-सु । व्यत्ययेन प्रत्ययस्याद्युदात्त-
त्वम्—य । यद्यस्यस्याद्युदात्तत्वम् ?—ख-ग-ज-ग-त-न-भ-ल-स ॥ ३५१. १५ नोऽभिध्या—म-सु ।
धी इत्या—न-ल । धी इत्या—म ॥ ३५१. १९ प्रागल्भाः । 'प्रागल्भाः' इति पठनीयम् । एवमेव
घ-ज-ग-न-प-य-ल-स पुस्तकेषु । प्रागल्भ्यम्—म-सु ॥ ३५१. २६ सिचो लोपः । अत्र 'सिपो लोपः'
इति भाव्यम् ॥ ३५२. १० ओ इति प्रगृह्यसंज्ञा । 'ओदिति प्रगृह्यसंज्ञा' इति पठनीयम् । तथैव
न-भ-स-लिखितपुस्तकेषूपलभ्यते ॥ ३५२. २४ विश्वामित्रम्—ख-ग-च-ज-ग-न-स । विश्वामित्राव्ययम्—

य-म-सु ॥ ३५३. ३ नम्रीभवति—§ । नम्रा भवति-म-सु ॥ ३५३. २७ लेट आडागमः—च । लेटोऽ-
डाटावियागमः—य । लेटोऽगमः—म-सु ॥ ३५४. २२ युग्यकण्ठपाश्वीदिसलगाः—च-ज-ण-
न-प-भ-य-ल । युगकीला युग्यकण्ठ—म-सु । युगकीला युग्यकण्ठ—सु ॥

३५५. २५-२६ ब्रह्मणा जतः स्तोत्रेणाकृष्टः—ख-ग-च-च-ज-ण-फ-भ-ल । ब्रह्मणा स्तोत्रेणाकृष्टः—
य-म-सु ॥ ३५६. ३ दानगतिरक्षणाहिसादानेषु—च-फ । हिसाग्रहणेषु—य-म-सु ॥ ३५६. १५
महेहलोपश्च—य-म-सु । महेहलोपश्च—§-सु ॥ ३५७. २ अरुधत्—ग-च-च-ज-ण-य-ल-सु ।
अरुधत्—म-सु ॥ ३५७. १२ घेट इच्च—ज-फ-स-सु । घेट इच्च—य-म-सु ॥ ३५७. १५ राममहंतीत्यर्थे—
ग-च-ज-ण । राममहंतीत्यर्थे—य । राममहंतीत्यर्थे—म-सु ॥ ३५७. २४ यजमानाय—म-सु । यजमानाय
तदर्थं तथा—सु । यजमानाय तथा—ख-ग-च-ज-ण-त-न-फ-भ-स । यजमानाय तथा च—घ-प-ल ॥
३५७. २४ तथा च—न-य-ल-स-म-सु । यथा च—ख-ग-च-ज-ण-फ-भ ॥ ३५७. २५ बृहते
महते—ख-ग-च-च-ज-ण-त-न-प-फ-भ-सु । बृहते—य-म-सु ॥ ३५८. १ शकन्धादिवात् पररूपत्वम्—
य-म-सु । एतनादिवात्पररूपत्वम्—ख-ग-च-ज-ण-त-न-भ-ल-स । अथमेव युक्तः पाठः ॥ ३५९. ९
तद्वत्—ख-ग-च-ज-ण-न-भ-स । तद्वन्तः—य-म-सु ॥ ३५९. २१ वृषहननबहुप्रदानादीनि—
य-ल-सु । बहुप्रदानानि—म-सु ॥ ३६०. ७ संभजमानमिन्द्रम्—घ-ज-ण-प-फ-भ-य-ल । भजमान-
मिन्द्रम्—म-सु ॥ ३६१. ८ अभिदत्—§ । अभिदत्—म-सु ॥ ३६१. १० अभवत् अभूत्—ख-
ग-च-ज-ण-फ-भ । अभवत्—य-म-सु ॥

३६१. २-३ मध्यंदिनः इति—य-म-सु । माध्यंदिन इति—ल-सु । माध्यंदिने सवने—इतरेषु ॥
३६१. २५ मध्यंदिन इति—म-सु । माध्यंदिन इति—§ ॥ ३६१. २६ प्रमंदिन इमा—ज-ण-
य-सु । प्रमन्दिने इमा—म-सु ॥ ३६३. १-२ सम्यग्वहताम्—§ । सम्यगावहताम्—म-सु ॥ ३६३. ३
विभक्तैरुदात्तत्वम्—ख-ग-च-ज-ण-भ । विभक्तैरुदात्तता—य-म-सु ॥ ३६३. १२ वि मुच विमुञ्च—
घ-न-प-भ-य-सु । वि मुच—म-सु ॥ ३६३. २० दृग्दशवतुषु—§-सु । दृग्दशवतुषु—म-सु ॥
३६४. ७ समानप्रसिद्धी—म-सु । वेगबलयोः समानप्रसिद्धी—घ-ज-ण-य-सु ॥ ३६४. ७
क्षिप्रगमनवेतौ—ख-ग-ज-ण-न-भ-स । क्षिप्रगमनोपेतौ—य-म-सु ॥ ३६४. १८ हरी अश्वौ—ख-ग-
च-च-ज-ण-प-फ-भ । हरी—य-म-सु ॥ ३६५. ६ अस्थेमं सोमं शश्वत्तमं बहुतमं पाहि—ख-ग-ज-
ण-प-फ-भ । शश्वत्तमं भूयांसमस्थेमं सोमं पाहि—य-म-सु ॥ ३६५. १२ सदिरपतेः—ख-ग-च-ज-ण-
स-सु । सदिरपतेः—य-म-सु ॥ ३६६. ६ सम्यगकार्षुः—य-ल-स-म-सु । सम्यगकार्षुः । तस्यागत्य तस्या-
नार्थमागत्य—ख-ग-च-च-ज-ण-न-प-फ-भ ॥ ३६६. ७ स्वाः स्वकीयाः—य-म-सु । इतरेषु नास्ति ॥
३६६. ७-८ पथि कर्मणि—च-स-म-सु । कर्मणि—य-सु । पथि कर्मणि स्वाः—ख-ग-ज-ण-भ-ल ॥ ३६६. ८
त्वमागत्य—ल-सु । त्वम्—य-म-सु ॥ ३६६. ८ तस्य पाहि—म-सु । तस्य अत्य पाहि—सु । अत्य
पाहि—§ ॥ ३६७. १ तेन बलादुपहत्य—§-सु । तेन । चिद्विकल्पार्थः । बलादुपहत्य—य-म-सु ॥

३६८. १७ कालात्मकः—म-सु । कामात्मकः—§ ॥ ३६८. २७ अच्छावाकशस्त्रे याज्या—
ल-म-सु । अच्छावाकशस्त्रयाज्या—इतरेषु लिखितपुस्तकेषु ॥ ३६९. ५ तव त्वदर्थम्—ख-ग-च-च-ज-
ण-प-फ-भ-य-सु । त्वदर्थम्—ल-स-म-सु ॥ ३६९. १८ सर्वैः स्तुत्यः—ख-ग-च-च-ज-ण-भ-स-सु । स सर्वैः
स्तुत्यः—म-सु ॥ ३७०. ११ पूर्वपदस्य—ख-ग-च-च-ज-ण-न-फ-भ-स-सु । पूर्वस्य—य-म-सु ॥ ३७०. २४
अयतेलेङ्क रूपम्—म-सु । एतेलेङ्क रूपम्—फ । अयं समीचीनः प्रतिभाति ॥ ३७०. २६ गमेलेङ्कि
रूपम्—य-म-सु । गमेलेङ्कि—§-सु ॥ ३७१. २५ ई सोयमिन्द्रः—य-म-सु । सोयमिन्द्रः—§ ॥
३७१. २५-२६ सं विव्याच—य-म-सु । समीं विव्याच—§ ॥ ३७२. १३ हे हयंश्च इन्द्र—
ख-ग-च-च-ज-ण । हे हयंश्च—य-म-सु ॥ ३७३. ११ शुनं हुवेमेति व्याख्याता—त-न-सु । म-पुस्तके
एतन्नास्ति ॥

३७३. १५ गायत्रीतृचाशीतौ—ख-ग-च-ज-ण; गायत्रे
तृचाशीतौ—त-न; गायत्रे तृचाशीतौ—भ-य । ऐतरेयारण्यके तु औष्णिहृतृचाशीताविदं पठितम् ॥
३७३. २० पृतनापाह्वय—त-ल-स-सु । पृतनासाह्वय—मै ॥ ३७४. ८ आद्युदात्तश्च—ख-
ग-च-ज-ण-त-न-भ-सु । आद्युदात्तः—य-मै ॥ ३७४. २४-२५ महयामः स्तोत्रं कुर्मः—ख-ग-च-ज-
ण-प-फ-भ-य-सु । स्तोत्रं कुर्मः—मै ॥ ३७५. १४ संग्रामेषु—य-मै-सु । इतरेषु नास्ति ॥ ३७५. १९
शुभ्रेषु—ख-ग-च-ज-ण-न-भ-स-सु । हे इन्द्र शुभ्रेषु—य-मै ॥ ३७५. २१ हे इन्द्र साक्ष्व—ख-ग-च-ज-
ण-प-फ-भ-य । साक्ष्व—य-मै-सु ॥ ३७५. २३ पृतनानामाज्यं पृतनाज्यम्—मै-सु । पृतनानामा-
ज्यम्—१ ॥ ३७५. २६ षट् मर्षणे—ख-ग-च-ज-ण-य-ल-सु । सह मर्षणे—मै ॥ ३७६. २३ हे इन्द्र
वृषहन्—ख-ग-च-ज-ण-न-फ-भ-स । हे इन्द्र—य-मै ॥

३७८. ३ पूर्वमनुष्ठितयज्ञाः देवभूयम्—ख-ग-च-ज-ण-न-य-ल । पूर्वमनुष्ठितयज्ञादेवभूयम्—
च-भ-मै-सु ॥ ३७८. २१ देवभूयं गतानाम्—च-ज-ण-त-य-सु । देवभूयगतानाम्—मै ॥ ३७९. ६
गृह्यानि कर्माणि—ख-ग-च-ज-ण-फ-भ । गृह्यानि कर्माणि—य-मै-सु ॥ ३७९. ७ उतापि च—य-मै-
सु । इतरेषु नास्ति ॥ ३७९. १० नियमितवन्तः—य-मै । इतरलिखितपुस्तकेषु सु-पुस्तके
चैतन्नास्ति ॥ ३७९. २४-२५ वसानः आच्छादयन्—य-मै-सु । वसानः धार्यमाणः—१ ॥ ३८०.
११-१२ शुक्लः शुचः पिपासाया रोधयिष्यः सन्ति भवन्ति—ख-ग-च-ज-ण-प-फ-भ ।
शुक्लः शुचः पिपासाया रोधयिष्यः भवन्ति—न-ल-स । शुक्लः सन्ति शुचः पिपासाया रोधयिष्यो
भवन्ति—मै-सु ॥ ३८०. १६ ईकारस्य आकारादेशः—ख-ग-च-ज-ण-न-फ-भ । आकारादेशः—य-
मै-सु ॥ ३८०. २६ वायुवच्चञ्चलरश्मीन्—त-मु । वायुवच्चलनरश्मीन्—य-मै ॥ ३८१. १६
इत्पूरणः—ज-भ । इत्पूरणम्—मै-सु ॥ ३८२. २ अमतिं दीप्तिम्—य-मै । अमतिं कान्तिम्—१-सु ॥
३८२. ५ वृणोति तद्वत्—मै । आवृणोति तद्वत्—मु । यथा वृणोति तद्वत्—१ ॥ ३८२. ५ नुः
पूरणः—ग-च-ज-ण-फ-भ-सु । य-मै-पुस्तकयोः नास्ति ॥ ३८२. २० स्वाराज्यलक्षणम्—च-ज-ण-
त-भ-य-ल-स । स्वाराज्यलक्षणम्—मै-सु ॥ ३८३. ५ व्याख्यातयम्—त-मु । मै-पुस्तके नास्ति ॥

३८४. १ पूर्वं भवा—१-सु । पूर्वकाले भवा—य-मै ॥ ३८५. १ पणिभिरपहतेषु तस्मि-
न्निचम्—य-मै । पणिभिरपहतेषु—१-सु ॥ ३८५. ३-४ दंहिता दंहितानि—ख-ग-च-ज-ण-प-
फ-भ-सु । दंहितानि—य-मै ॥ ३८५. २५ आहौ पूरणौ—ख-ग-च-ज-ण-प-फ-भ । मै-सु-पुस्तकयो-
रेतन्नास्ति ॥ ३८५. २६-२७ उदात्त इत्युक्तत्वेन—ख-ग-त-न-भ-य-स-सु । उदात्त इत्युक्तेन—मै ॥
३८६. ११ गूळहं गूळचारिणम्—च-च-प-फ-भ । गूळचारिणम्—य । गूळं गूळचारिणम्—मै ॥ ३८७. ३
तादृशस्य तव कारोः—ज-ण-य-ल-सु । तादृशस्य कारोः—मै ॥ ३८७. २५ व्याख्यातयम्—त-मु ।
मै-पुस्तके नास्ति ॥

३८८. ४ अथ तृतीयाष्टकस्य तृतीयाध्याय आरभ्यते—स । अथ तृतीयाध्याय आरभ्यते—
मु । मै-पुस्तके नास्ति ॥ ३८९. १५ नः—१-सु । नः—मै ॥ ३८९. २२ तव क्षयम्—च-ज-ण । क्षयम्—
य-मै-सु ॥ ३९०. ४ स्वभूतान् ताव—त-ज-य-ल । तान्—मै-सु ॥ ३९०. २६ सोमस्य पीत्वी
सोमं पीत्वा—य-मै-सु । सोमस्य पीत्वी पीत्वा—ख-ग-च-ज-ण-फ-भ; सोमस्य सोमं पीत्वी पीत्वा—च-ज;
सोमस्य पीत्वा—न-ल; सोमस्य पीत्वी—स ॥ ३९१. ३ नञा समासे तस्य स्वरः—य-मै-सु । नञा
समासः तस्य स्वरः—१ ॥ ३९१. १२ अतिसंनिहृष्टस्य—ख-ग-च-ज-ण-प-भ । संनिहृष्टस्य—य-मै-सु ॥

३९१. २१ अद्रिवः वज्रिन्—च-ज-ण-सु । हे अद्रिवः हे वज्रिन्—य-मै ॥ ३९२. १३-१६
विस्तिरे ... प्रत्ययस्वरः—य-मै-सु । इतरेषु नास्ति ॥ ३९२. २१ ब्रह्मवाहः । ब्रह्माणि

स्तोत्राणि—ख-ग-व-च-ज-ग-प । ब्रह्माणि स्तोत्राणि—य-म-सु ॥ ३९२. २२ हे स्तुत्य इन्द्र—ज-ग । हे ब्रह्मवाह इन्द्र—य-म-सु ॥ ३९३. ५ हविःस्वीकरणाथम्—ऽ-सु । अस्मदीयहविःस्वीकरणाथम्—
*म ॥ ३९५. ३ अञ्जतेः किनि—य-म-सु । अञ्जतेः किनि—ऽ ॥ ३९५. ४-५ कृदुत्तरपद-
प्रकृतिस्वरः—म-सु । कृदुत्तरपदस्वरः—ऽ ॥

३९५. १२ ते तव रथः—ख-ग-व-च-ज-ग-फ-भ । तव रथः—य-म-सु ॥ ३९५. १४ आशिर इत्या-
देशः—सु । ' शिर' इत्यादेशः ' इति पठनीयम् । तथा न-य-स-लिखितपुस्तकेषु लभ्यते । आशि-
रित्यादेशः—म-सु । घृ. ३९७. प. ९, ४१२. २४, ४३१. १४ एतेषु प्रदेशेषु शिरित्यादेशः इति पठनीयम् ॥
३९५. १८ माद्यते अनेन—ख-ग-व-च-ज-ग-फ । मद्यते अनेन—य-म-सु । ' माद्यत्यनेन ' इति भाष्यम् ॥
३९७. ८ इमं सोमं—य-म-सु । इमम्—ऽ ॥ ३९७. १९ ररन्तु—ख-ग-व-च-त-न-भ-य-ल-स-सु ।
रारन्तु—म-सु ॥

३९८. १४ आ अभिलक्ष्य—*म-सु ॥ ३९९. ४ त्वा त्वामाह्वयन्ति—ख-ग-
व-च-ज-ग-प-फ-भ । त्वामाह्वयन्ति—य-म-सु ॥ ३९९. २० अञ्जिघृप्तिभ्यः कः—ज-ग-य ।
अञ्जिघृप्तिभ्यः कः—म-सु ॥ ४००. २ त्वामावहातः—ख-ग-व-च-ज-ग-न-भ-स-सु । त्वामावहातश्च-
य-म-सु ॥ ४००. ४ स्तोत्राणि शृणवत् च—घ-ज-ग-त-य-स-सु । स्तोत्राणि शृणवत्—म-सु ॥ ४००. २६
द्विता द्विधा यथा—ख-ग-व-च-ज-ग-न-भ । द्विता द्विविधं यथा—सु । द्विता द्विधं यथा—य-म-सु ॥ ४०१.
१३ वर्षास्त्वृत्तुषु-ल-स-म-सु ॥ ४०१. १४ अपावृणोषि—ऽ-सु । अपवृणोषि—म-सु ॥ ४०१. २५
शुनं हुवेमेत्यथा व्याख्याता—न । व्याख्यातेयमृक्—सु । म-पुस्तके नास्ति ॥

४०३. १९ प्राणापहारकम्—ख-ग-व-च-ज-ग-प-भ । प्राणहारकम्—य-म-सु ॥
४०४. २० शीघ्रमतिगच्छन्ति—म-सु । शीघ्रमभिगच्छति—ऽ ॥ ४०५. २१ प्र आशत
व्याप्नुवन्ति—ख-ग-व-च-ज-ग-भ । आशत व्याप्नुवन्ति—य-म-सु ॥

४११. १० मघवन् धनवन् इन्द्र—त-न-स-सु । मघवन् इन्द्र—य-म-सु ॥
४१२. ९ अद्वरहःशस्यसंज्ञकम्—ऽ । संज्ञम्—म-सु ॥ ४१३. २० विश्विताङ्गः सन्—
व-ज-ग-त-य-ल-सु । विश्विताङ्गः—म-सु ॥ ४१४. १० जनुषा जन्मना—य-म-सु । जनुषा—ऽ ॥
४१५. ९ ब्रह्मणा तष्टम्—ऽ । ब्रह्मणा—म-सु ॥ ४१५. २३ कोऽप्यभ्यस्ति—*म-सु ।
लिखितपुस्तकेष्वेवं पाठः नोपलभ्यते ॥ ४१५. २६ अमिनात् संग्रामेषु मिनाति हिनस्ति—
ज-ग । अमिनात् हिनस्ति—म-सु ॥ ४१६. ८ सहावा बलवान्—त-न-ल-स-सु । सहावा बलवान्—
म-सु ॥ ४१६. २६ ऊर्ध्वगन्ता—ऽ । ऊर्ध्वं गन्ता—म-सु ॥ ४१७. १४ शुनं हुवेमेति पूर्ववत्—
ज-ग । व्याख्यातेयमृक्—सु । म-पुस्तके नास्ति ॥

४२१. १ खनिकप्यज्यसिवासि—त-फ-भ । खनिकप्यज्यसिवासि—म-सु ॥ ४२१. १८ नञि
हन—न-स-म-सु । नञ्या हन (?) इति मैक्समुलरमहाशयैः शुद्धीकृतम् ॥ ४२१. २७
स्वस्वकर्मणि—व-त-य-ल-सु । स्वकर्मणि—म-सु । सामर्थ्योपेतं त्वा त्वाम्—व-ज-ग । सामर्थ्यो-
पेतं त्वाम्—य-म-सु ॥ ४२३. १९ इति णत्वम्—ज-ग-य । णत्वम्—म-सु ॥ ४२३. २६ पुरुषिर्बहुभिः—
ज-ग । पुरुभिः—य-म-सु ॥ ४२३. २६ सोमपानेन प्रबलम्—ख-ग-व-च-ज-ग-भ । पानेन प्रबलम्—य-
म-सु ॥ ४२४. २१ अभिषुतं अस्येमं सोमम्—व-ज-ग-सु । अभिषुतं सोमम्—य-म-सु ॥ ४२५. १
ते त्वदर्थम्—व-ज-ग । त्वदर्थम्—य-म-सु ॥

४२७. ४ इत्यात्मनेपदम्—म-सु । आत्मनेपदम्—ऽ ॥ ४२७. १५ तद्वन्तं त्वा त्वाम्—व-ज-
ग-त-सु । तद्वन्तं त्वाम्—य-म-सु ॥ ४२७. २६ चकृम भक्षणार्थं कुर्मः—ख-ग-व-च-ज-ग-भ । भक्ष-
णार्थं कुर्मः—य-म-सु ॥ ४२८. १३ त्वा त्वां वर्धन्तु—व-ज-ग-प । त्वां वर्धन्तु—य-म-सु ॥

४२९. १५ त्वा त्वां यक्षि यजे-ज-ग-प-मु । त्वां यक्षि यजे-य-मँ ॥ ४३०. ४ कृणवाव कर-
वाव-व-च-ज-ग-त-ल-मु । करवाव-य । कृणवाव-मँ ॥ ४३२. २ मंहनीयानि धनानि-ख-ग-च-ज-
ग-न-भ-स । मंहनीयानि धनानि-य-मँ ॥ ४३६. ४ स्वाहाकारवाचा तनोति-ख-ग-व-च-ज-ग-न-
प-फ-भ । स्वाहाकारवाचं तनोति-य-मँ-मु ॥ ४३६. २५ विनष्टो मा भवतु-ज-ग-न । मा भवतु-ख-
ग-च ; विनाशो मा भवतु-व ; मृधो मा भवतु-त ; विराशो मा भवतु-भ ; व्यद्वो मा भवतु-ल ; व्युद्वो
मा भवतु-मँ । व्युद्वो विनष्टो मा भवतु-मु ॥ ४३७. ९ अनलुत्सु अनलुत्सु-ख-ग-व-च-ज-ग-न-प-
फ-भ-ल-मु । अनलुत्सु-य । अनलुत्सु-मँ ॥ ४३७. १२ नोऽरमभ्यम् । नः इति प्रतीकं लुके नास्ति ।
एवं कश्चित् कचि अविद्यमानानामपि पदानां व्याख्यानं कृतं दृश्यते ॥ ४३७. १९ सारम् । सारेण
हि-मँ-मु । सारं-ख-ग-च-ज-ग-भ ; सारं यस्य-ज ; सारेण हि-य-ल-स ॥ ४३८. ९-१० लुङि मन्त्रे...न
निधातः-य-मँ-मु । लुङि चङि रूपम् । द्वितीयात्वाज्जिवातः-ऽ ॥ ४३८. २३-२४ सुपां सुलुगिति
शसो लुक्-त-य-मु । सुपां सुलुगिति शपो लुक्-मँ ॥ ४३९. ५ हे इन्द्र परशुं चित् यथा कुठारम्
-व । हे इन्द्र परशुं चित् कुठारम्-ख-ग-च-ज-ग-भ । हे इन्द्र परशुं चित् । चिच्छब्द उपमार्थः । यथा
परशुं कुठारम्-मु । परशुं चित् । चिच्छब्द उपमार्थः । यथा परशुं कुठारम्-य-मँ ॥ ४३९. ६ वृन्तात्
विच्छिद्यते-ऽ । विवृन्तति विच्छिद्यते-मँ-मु ॥ ४३९. ७ मद्ब्रूया-ख-ग-च-ज-ग-त-न-भ-ल । स
द्रेष्टा-य-मँ-मु ॥ ४४०. ६ बाह्या एव ते-ख-ग-व-च-ज-ग-न-भ-य । बाह्यणा एव ते-मँ-मु ॥ ४४०.
८ ज्यावाजं बलं धनुः । अस्पृष्टार्थमिदम् । ज्यावाजं मौर्वीबलं धनुः-मु ॥

४४०. १२ ततः पराः-ख-ग-च-ज-ग-न-फ-भ । ततः परं-य-मँ-मु ॥ ४४१. ३
उत्तरोऽर्धेच-ग-च-ज-ग-न-भ-स-मु । उत्तरोर्धेच-य-मँ ॥ ४४१. ६ जसु मोक्षेण । नञ्पूर्वः-ऽ ।
जसु मोक्षेण-मँ-मु ॥ ४४१. १५ देवाः स्तोतारो वा-य-मँ । देवाः स्तोतारः-ऽ । देवा
इन्द्रावाः स्तोतारो वा-मु ॥ ४४१. २४ सु । संहितायाम्-ऽ-मु । सु संहितायाम्-मँ ॥ ४४१. २५
नः । संहितायाम्-ऽ-मु । नः । संहितायाम्-मँ ॥ ४४१. २६ तत्सुवितम्-ऽ । सुवितम्-
मँ-मु ॥ ४४२. १५ रे इत्यादेशः-ऽ-मु । रेआदेशः-मँ ॥ ४४३. ४ अस्यतिवाक्किख्यातिभ्योऽङ्
-ख-ग-च-ज-ग-न-भ । अस्यतिवाक्किख्यातिभ्यः-य-मँ-मु ॥ ४४४. २ भवन्ती भवन्त्यौ-व-ज-त ।
भवन्ती-य-मँ-मु ॥ ४४४. २ आदु अनन्तरम्-व-ज-ग-त । आदु अनन्तरम् । उः पूरणम् । उ ।
आदनन्तरम्-य-मँ ॥ ४४४. ८ जागुरुकः-ऽ-मँ । जागुरुकः ?-ऽ-मु ॥ ४४४. १७ ते न
व्यथेते-ख-ग-व-च-ज-ग-न-भ-स । न व्यथेते-य-मँ-मु ॥ ४४५. १६ स्तोमं स्तोत्रम्-
व-ज-ग-न-य-ल-मु । स्तोमम्-मँ ॥ ४४७. २९ अतिष्ठत् । 'अतिष्ठत्' इति भाव्यम् ॥ ४४८. १४
पितरा पालयितारौ-ख-ग-व-च-ज-ग-न-भ-य । पितरौ पालयितारौ-मँ-मु ॥ ४४९. ४ इत्येव
संहितायाम्-ख-ग-च-ज-ग-न । इत्यस्य संहितायाम्-य-मँ-मु ॥ ४४९. २० गायहिभ्यश्च
-ख-ग-च-ज-ग-न-भ-ल । गापाहिभ्यश्च-य-मँ-मु ॥ ४५०. १ सापराधाभ्योऽस्मान्-ख-ग-च-ज-ग-न-
भ-य-मु । सापराधाभ्यस्त्वस्मान्-मँ ॥ ४५१. १३ विश्वान् सर्वान्-ख-ग-व-च-ज-ग-न-भ-स-मु ।
विश्वान्-य-मँ ॥ ४५१. १८-१९ देव्यादेशः...उदात्तस्वरितयोरिति-ल । मँ-मु-पुस्तक-
योरेतस्मास्ति ? ॥

४५२. ८ उप समीपं नेष्यति-ख-ग-व-च-ज-ग-त-भ-य-ल । उप समीपं तिष्ठति-मँ-मु ॥
४५३. १२ शयासु वेदिषु-ख-ग-व-च-ज-ग-न-फ-भ । शयासु-य-मँ-मु ॥ ४५३. १९ पूर्वस्य
न निधातः-य-मँ । पूर्वस्य निधातः-ऽ-मु ॥ ४५४. २४ प्रकर्षेण कुर्वन्ति-ख-ग-व-च-ज-ग-
न-फ-भ । प्रणयन्ति प्रकर्षेण कुर्वन्ति-मु । प्रणयन्ति कुर्वन्ति-य-मँ ॥ ४५६. २२ क्षीररूपरसस्य-
ख-ग-च-ज-ग-न-भ । क्षीररूपस्य रसस्य-य-मँ-मु ॥ ४५६. २३ ते द्यावापृथिव्यौ-ख-ग-व-च-ज-

ण-भ । आवागृथिष्यो—य-म-सु ॥ ४५७. २१ पादसंचारे—य-म-सु । पादासंचारे—ख-ग-च-भ;
पादयोः संचरणे—ज; पादसंचरणे—ण; पादसंचारे—न; पादसंचारे—ल; पादाः सर्वैः—स ॥ ४५८. १३
अन्यत् अन्या द्यौः—ख-ग-च-ज-ण-न-भ-स । अन्यत् द्यौः—य-म-सु ॥ ४५८. १४ गृहा वर्तते—
त । गृहं वर्तते—य-म-सु ॥ ४५९. २१ नु क्षिप्रं विदुः—ख-व-ज-ण-भ-सु । विदुः—य-म-सु ॥ ४६०. ६
प्रजाः पुरुधा—य-म-सु । पुरुधा—ऽ ॥ ४६०. ६ जनयति—म-सु । जनयति प्रजाः—ऽ ॥ ४६१. ४
शर्मसदो न । नश्चार्थे—ऽ-सु । शर्मसदो नश्चार्थे—म-सु ॥

४६२. १५ सहिते तानि कर्माणि—ल । सहितानि कर्माणि?—म-सु ॥ ४६३. २२
बहुव्रीहौ 'ऊधसोऽनङ्'—ख-ग-ण । बहुव्रीहेः 'ऊधसोऽनङ्'—य-म-सु ॥ ४६४. ९
कर्तरि चिण् । चिणो लृक्—त-सु । कर्तरि चिणो लृक्—य-म-सु ॥ ४६६. ११ कृच्छ्रार्थे—*म ।
अकृच्छ्रार्थे—ऽ-सु ॥

४६८. १२ युजिवुधित्वाः—*म-सु । युजिवन्दिद्वेः—ख-भ; युजिवन्दिद्वेः—फ । युधि-
बुधित्वाभ्यः—उ. सू. २. २४७ ॥

४७०. २१ किं कथयस्ति—ख-ग-व-च-ण-भ-स । किं कथयन्तीति—म-सु ॥ ४७१. ६-८
मन्येथाः ... प्रकृतिभावः—य-ल-सु । म-पुस्तक एतन्नास्ति ॥ ४७१. १६ आयातम्
आगच्छतम्—त-य-ल-सु । आयातम्—म-सु ॥ ४७२. २ नरा नरौ—ख-ग-व-च-ण-भ । हे नरा
नरौ—य-म-सु ॥ ४७२. ३ युवयोः सख्या सख्यानि—ख-ग-व-च-ण-फ-म-सु । युवयोः
सख्यानि—य-म-सु ॥ ४७२. ४ एकीभूताः सन्तः—य-म-सु । इतरलिखितपुस्तकेषु पु-पुस्तके
चेतन्नास्ति ॥ ४७२. ४ वां युवां सह—ऽ । युवां सह—म-सु ॥ ४७२. २१ पुरु अञ्जन्ति—*म ।
लिखितपुस्तकेष्वेव पाठः नोपलभ्यते । पुरुतममञ्जन्ति—सु ॥ ४७३. १३ रूपं वा—य-म-सु । इतर-
लिखितपुस्तकेषु सु-पुस्तके च नास्ति ॥

४७५. १९ शोभनायां बुद्धौ—ऽ । शोभनायां बुद्ध्याम्—म-सु ॥

४७८. १३ तथा च मन्त्रवर्णः—त-य-सु । तथाच मन्त्रवर्णः—म-सु ॥ ४७९. १ तथा च
मन्त्रः—व-ण-न । तथा च मन्त्रवर्णः—सु । तथा मन्त्रः—य-म-सु ॥ ४७९. २३ आतो लोपाभाव-
श्छान्दसः—च-त-फ-य । आतो लोपश्छान्दसः?—म-सु ॥ ४७९. २४ आद्या तृतीयसवने—य-सु ।
आद्यास्तृतीयसवने—त । आद्यास्तृतीयसवने—इतरलिखितपुस्तकेषु म-पुस्तके च ॥ ४८०. ६ वपस्-
त्यदन्याभ्याम्—*म-सु । लिखितपुस्तकेष्वनुद्धाः पाठा उपलभ्यन्ते । वमसति वादयभ्याम्—ख-
ग; वमसति खादयभ्याम्—ण; वमसति वादयभ्याम्—च-फ; वमसत्यादयभ्याम्—त-भ; वमसत्य-
दन्याभ्याम्—न; वमसत्याभ्याम्—ल; वमसत्यादन्याभ्याम्—स ॥ ४८०. ११ भस भस्तेनदीप्योः ।
धातुपाठोऽप्येवमेव । क. सं. १. २८. ७ मन्त्रभाष्ये 'भस भक्षणदीप्योः' इति दृश्यते । 'वमस्ति-
रत्तिकर्मा' (निर. प. १२) इति निरुक्तम् ॥ ४८०. ११ भसेर्गट् च इति—*म-सु । भासरद्वेति-
ख-ग-ण-त-न-भ-स; भास भासेति—च-फ; भसर्गति—ल ॥ ४८१. २ जरितुः स्तोतुः स्तोमम्—व-ण-
ल । जरितुः स्तोतुः—य । जरितुः स्तोमम्—म-सु ॥

४८१. १६ प्रकृष्टज्ञानवती सती त्वम्—ख-व-भ । प्रकृष्टज्ञानवती सती—य-म-सु ॥ ४८४. ६
येयम्—म-सु । सेयम्—ऽ ॥ ४८४. १७ वृष्टिद्वारा अपां प्रेरक—त-न-य-सु । वृष्टिद्वारा
प्रेरक—म-सु ॥

४८५. ८ द्वे इन्द्रावरुणा इन्द्रावरुणौ—ख-ग-व-च-ण-फ-भ । द्वे इन्द्रावरुणौ—य-म-सु ॥
४८५. १२ तत्कास्ति—ख-ग-व-च-ण-फ-भ । तत्कास्ते—य-म-सु ॥ ४८५. १३ न तुज्याः—*म-सु ।
मा त्वं तुज्याः—ख-ग-ल-स; मा त्वं तुज्याः—च-त-फ-भ; न त्वं तुज्याः—ण; तुज्याः—न-य ॥ ४८५. २४

हे इन्द्रावरुणा इन्द्रावरुणौ—ख-ग-घ-च-ण-फ-भ । हे इन्द्रावरुणौ—य-म-सु ॥ ४८५. २५ महानयं यजमानः—ऽ। महान् यजमानः—म-सु ॥ ४८६. १ सजोषौ संगतौ युवाम्—ऽ-सु । सजोषौ संगच्छन्तौ युवाम्—य-म ॥ ४८६. ३ संप्रसारणे कृते रूपम्—ऽ-सु । संप्रसारणे रूपम्—म-सु ॥ ४८६. १० ईन्द्रावरुणा हे इन्द्रावरुणौ—ख । हे इन्द्रावरुणौ—य-म-सु ॥ ४८६. १५ ह्रयतेऽत्र हविरिति—त-य-ल-सु । ह्रयते तत्र हविरिति—म-सु ॥ ४८७. ८-९ विश्वरूपानामकगोवाह-नोपेतम्—म-सु । विश्वरूपानामक—च-ण-फ-य-ल-सु; विश्वरूपं नामक—ख-ग-न-भ-स ॥ ४८७. १२ विश्वरूपा अस्यास्तीति—न । विश्वरूपा अस्य सन्तीति—सु । विश्वरूपा अस्य सतीति—य-म-सु ॥ ४८७. १७ आचूणे दीप्तिमन्—ऽ-सु । आचूणे आगतदीप्तिमन्—य-म-सु ॥ ४८७. १८ शस्यते क्रियते—घ-ण । शस्यते—य-म-सु ॥ ४८९. ८-९ वेदांश्छन्दांसि...तदु ते..प्रचोदयन्सविता—म-सु । वेदांश्छ-न्दांसि...तनुते...प्रचोदयात्सविता—ऽ॥ ४८९. २२ कर्मणा बुद्ध्या वा—य-म-सु । कर्मणा बुद्ध्या च—ऽ॥ ४८९. २५ अग्नीषोमप्रणयने—य-म-सु । अग्नीषोमीयप्रणयने—ऽ॥ ४९०. १ अस्मदीयाभ्यः द्विपा-द्भ्यः प्रजाभ्यः—य-म-सु । अस्मदीयेभ्यः द्विपाद्भ्यः—ऽ-सु ॥ ४९०. ११ इयुसोः सामर्थ्ये इति सत्वम् । आदेशप्रत्ययोः इति षत्वम् । इयं प्रक्रिया न संगच्छते । क. सं. १. ४९. ३ मन्त्रमाद्ये 'चतुष्पत्...इणः यः इत्यनुवृत्तौ इदुदुपधस्य चाप्रत्ययस्य इति विसर्जनीयस्य षत्वम्' इत्युक्तम् । क. सं. १. ९४. ५ मन्त्रमाद्येऽपि 'इदुदुपधस्य चाप्रत्ययस्य इति विसर्जनीयस्य षत्वम्' इत्येव दृश्यते ॥ ४९०. २४ दाक्षायणे यज्ञे—म-सु । दाक्षायणयज्ञे—ऽ-सु ॥ ४९१. ५ मधुरेण रसेन—ख-ग-घ-च-ण-त-न-भ-स-सु । मधुररसेन—य-म-सु ॥ ४९१. १०-११ अत्यन्तं दीर्घस्तुतिक्षणाभिः—म-सु । अत्यन्तदीर्घस्तुतिक्षणाभिः—ऽ । अत्यन्तवद्वनीषौ वा दीर्घस्तुतिक्षणाभिः—य ॥ ४९२. ७ चतस्रः—म-सु । तिस्रः—ऽ॥ ४९२. ८ आद्या—म-सु-X ॥ ४९३. ७ यजनीयैर्ह-विभिः—य-ल । वननीयैर्हविभिः—म-सु ॥ ४९३. १० देवनशीलान् स्तोतृन्—म-सु । देवनशीलान् देवान्—ख-ग-घ-च-फ-भ-स-सु । देवनशीलान् स्तोतृन् देवान्—त-न-ल ॥ ४९४. २६-२७ सर्वधातुकत्वाणि लोपाभावः—म-सु । सीयुटः सकारात्प्रागिडागमः निलोपश्च नेत्यर्थो बोध्यः । सर्वधातुकत्वात् सिलोपाभावः—ख-ग-घ-च-य; सर्वधातुकत्वस्यापि लोपाभावः—ण; सार्वधातुकत्वास्मि-लोपाभावः—न-भ; सार्वधातुकत्वाणि लोपाभावः—ल; सार्वधातुकत्वासिलोपाभावः—सा ॥ ४९५. ८ आवरकं पापं वा—ख-ग-घ-च-ण-न-भ-सु । आवरकं पापं वा—य-म-सु ॥ ४९५. १९ सुधनस्य सुष्ठु भजनीयस्य—य-म-सु । सुष्ठु भजनीयस्य—ऽ-सु । 'सुधनस्य सुष्ठु भजनीयस्य वा' इति भाष्यम् ॥ ४९६. २३ अन्नादिमत् समृद्धं—ण । अन्नादिवत् समृद्धम्?—य-म-सु ॥ ४९७. १६ रतं धनम्—म-सु । रतं—य । धनम्—ऽ॥ ४९७. २० आदित्यादग्निः इत्याम्नानात्—य-म-सु । आदित्यादग्नेराम्नानात्—ऽ॥ ४९८. १० शब्द विकरणी—ख-ग-घ-च-ण-न-फ । शविकरणी—य-म-सु ॥ ४९८. १६ योना योने स्थाने—ख-ग-घ-च-फ-भ । योनी स्थाने—य-म-सु ॥ ४९९. १५ यज्ञानकुर्वन्—ऽ-सु । यज्ञानकल्पयन्कुर्वन्—य-म-सु ॥ ४९९. १६ मृचु शुद्धौ—ऽ । मृचुप शुद्धौ—य-म-सु । पृ. २६२ प. ११ द्रष्टव्यम् ॥ ५०१. ६ पृष्ठदेशेषु व्यख्यन्—घ-ण-य-न-ल । पश्चा पश्चात् पृष्ठदेशेषु व्यख्यन्—सु । पृष्ठदेशेषु व्यख्यन्—म-सु ॥ ५०२. ६-७ इयं वा अग्निर्विश्वानरः—य-ल । तैत्तिरीया-रण्यकं (३. ९. १७) द्रष्टव्यम् । अयं वा अग्निर्विश्वानरः—म-सु ॥ ५०२. ७ मानुषाणां मनुष्या-णाम्—ख-ग-घ-च-ण-फ-भ । मानुषाणाम्—य-म-सु ॥

५०३. १० यजमानान् शुक्रान् दीप्तिमान्—च-य-ल । यजमानान्—सु । यजमानान् दीप्तिमान्—म-सु ॥ ५०४. ६-७ अयमर्पणं...यष्टव्यान्—ख-ग-घ-च-ण-फ-भ । अयमादीनुतापि चाग्निनी यष्ट-व्यान्—य-म-सु ॥ ५०४. १५ अस्य सन्तीति—ख-ग-घ-ण-य । अस्य सन्ति—म-सु ॥ ५०५. १

सिध्दान्तः—ख-ग-व-च-ण-त-भ-ल-स-मु । सिध्दान्तः सिध्दान्तः—य-मं ॥ ५०५. ३ स्वतवान्-
-मं-मु-X ॥ ५०५. १५ उरुशब्दः कण्ठादिः—मं-मु । उरुशब्दः कण्ठादिः—त-य ॥ ५०७. ७
तस्य यजमानस्य—य-मं-मु । यस्य यजमानस्य—§ ॥ ५०७. २० हेयोपादेयत्वेन—ख-च-ण-फ-भ ।
हेयोपादेयत्वेन—य-मं-मु ॥ ५०८. १५ घर्षणशील—न-ल-मं-मु ॥ ५०८. १५-१६ अपेक्षित-
फलप्रदानेन—त-न-मु । अपेक्षितप्रदानेन—य-मं ॥ ५०९. १ अथा ह—ख-व-च-ण-त-फ-भ-य ।
अथ ह—मं-मु ॥ ५१०. २४ भक्षण । ' भक्षण ' इति भाव्यम् ॥ ५११. १ गोसंघमगमन्—य-मं-
मु । गोसंघमगमन्—§ ॥ ५११. १४-१५ यूथा यूथे—मं-मु । यूथा यूथेव—§ ॥

५१३.६ तन्निः शब्दार्थः...इत्युच्यते—य-मं । तन्निः ' स्तन ' इति धातुः पठितः । तस्मात्तन्नि-
न्तादीणादिके इत्युचि स्तनयितुर्निरिति रूपं स्यात् । छान्दसेन आदिसकारलोपेन तनयितुर्निरिति रूपं
निरूप्यते इति प्रतिभाति ॥ ५१३.१७ प्रवर्तन्ते । उ पूरणः—घ-ण-प । प्रवर्तन्ते—य-मं-मु ॥ ५१४.२-३
प्रावर्णां शब्दकर्तृत्वम्—ण । प्रावर्णां कर्तृत्वम्—य-मं-मु ॥ ५१५. २१ बहुभिर्गायमानाय—न-य-
ल-मु । बहुभिर्गायमानाय ?—मं ॥ ५१६. ७ त्वरितगमनाय वायवे च—ख-व-च-ण-भ । त्वरितगमनाय
वायवे—य-मं-मु ॥ ५१६. ८ एतत्सर्वं जानानस्त्वम्—ख-व-च-ण-भ-य-ल । तत्सर्वं जानानस्त्वम्—
मं-मु ॥ ५१६. २० तास्मामय्येण—ल-स । तामय्येण—य । ताः जाः अय्येण?—मं-मु ॥ ५१८.
१९ नः । नञ्—§ । नः—मं-मु ॥ ५१९. २ वाजानन्नानि—ख-व-च-ण-प-फ-भ । वाजान्-
य-मं-मु ॥

५२०. २ राज्ञा सह वर्तते—त-भ-ल । राज्ञा सह वर्तते—मं । अमा राज्ञा सह वर्तते—मु ॥
५२०. १० तप्ततमैस्तुप्ततमैः—ख-ग-ण-भ-मु । तप्ततमैः—य-मं । निरुक्तं (६. १२) द्रष्टव्यम् ॥
५२२. ८ जामि बन्धुमजामिमबन्धुमतादृशान्—ख-ग-व-च-ण-प-फ-भ । जामि बन्धुमजामिम-
बन्धुम्—मु । जामिमजामि बन्धुमबन्धुम्—य-मं ॥ ५२२. १० उपेक्षां मा कृथाः—ख-ग-व-च-ण-फ-
भ । उपेक्षां मा कृथाः—मं-मु ॥ ५२२. २१ विश्वानि सर्वाणि सुदिनानि—ख-ग-व-च-ण-प-फ-भ ।
विश्वानि सुदिनानि—य-मं-मु ॥ ५२२. २२ द्युतिमन्ति—य-मं । द्युतिमन्ति—§ । द्युतिमन्ति—
मु ॥ ५२४. ११ त्वा त्वामनु—ख-ग-व-च-ण-भ । त्वामनु—य-मं-मु ॥ ५२४. २४ त्वा त्वामनु-
याति—ण-मु । उपयाति—य । त्वामनुयाति—मं ॥ ५२५. १२-१३ मा मां वामदेवमन्विष्याय
प्राप्तम्—ख-ग-व-च-ण-फ-भ । मा वामदेवं मामन्विष्याय—य-मं-मु ॥ ५२५. २१ अस्वपन्तः—
य-मं-मु-X ॥ ५२६. २६ शंसितापबुभा उभौ—ख-ग-व-च-ण-प-फ-भ-मु । शंसिताराबुभौ—
य-मं ॥ ५२७. १० समिधा दीप्या स्तुत्या । सु-पुस्तके ' समिधा दीप्या स्तुत्या ' इति पाठो
विद्यते । अयं समीचीनः प्रतिभाति ॥ ५२७. १० ते त्वाम्—य-मं-मु-X ॥

५२८. २-३ इत्थं...व्याकरिष्यते—§-मु । इत्थं ... व्याकरिष्यति—य । मं-पुस्तके नास्ति ॥
५२८. १३ विश्वनरसंबन्धिने—त-न-य । विश्वनरसंबन्धिने—मं-मु ॥ ५२८. २२ अडभावः—
§-मु । अडगमाभावः—मं ॥ ५२९. १६ मह्यं प्रेदु वोचत्—ख-ग-व-च-ण-प-फ-भ । प्रेदु वोचत्—
य-मं-मु ॥ ५३०. १७ दातव्यत्वेन प्रसिद्धम्—ख-ग-व-च-ण-प-फ-भ । दातव्यत्वेन प्रसिद्धम्—
य-मं-मु ॥ ५३१. २-३ समानं सर्वेषामेकरूपम्—मं-मु । सर्वेषामेकरूपं समानम्—§ ॥ ५३१. ३
धीतिमन्ति—य-मं-मु । धीतिमन्ति—§ ॥ ५३१. ८ सस्यादीनीति—ण-य-ल । सस्यादीनि—
मं-मु ॥ ५३३. २० उषासः उषासः—ख-ग-व-च-ण-प-फ-भ । उषासः—य-मं-मु ॥ ५३३. २१
ततनन् । तनोते—न । तनोते—य-मं-मु ॥ ५३४. १ फलत्वेन तुच्छेन—घ-त-य-ल । फलवे-
नोत्थेन—मं-मु ॥

५३५. १४ घृताची । घृतम्—मै । घृतम्—इ-सु ॥ ५३६. २४ न वारयन्ति—त-न-य-ल-स-सु । वारयन्ति—मै ॥ ५३७. १६ कीदृशमग्निम्—य-मै । इतरलिखितपुस्तकेषु पु-पुस्तके च नास्ति ॥ ५३७. १७ दन्तमदन्तम्—ल । दन्तम्—य-मै-सु ॥ ५३८. ४ ऋजुमुष्काः ऋजुवृषणाः—ख-ग-घ-च-ण-प-फ-भ । ऋजुमुष्काः साधनमुष्काः—मै-सु ॥

५३९. ५ यज्ञार्थं कर्म—य-मै-सु । यज्ञार्हं कर्म—इ ॥ ५४०. १० विवस्वन् इति—न-ल । विवस्वत इति—य-मै-सु ॥ ५४०. १० मनुष्यनाम—ख-ग-घ-च-ण-प-फ-भ-य-स । मनुष्यनामेदम्—मै-सु ॥ ५४१. ५ पर्वभूतं तमग्निम्—ख-ग-घ-च-ण-प-फ-भ । एवंभूतमग्निम्—य-मै-सु ॥ ५४२. १३ अथ एमञ्जद्वेन—इ । अत्रैव एमञ्जद्वेन—मै-सु ॥ ५४२. १६ त्वज्जननहेतुम्—मै-सु । त्वज्जननहेतुम्—घ-ण-त-न-भ-य-ल-स । त्वहेनकहेतुम्—ख-ग-घ-च-ण-प-फ-भ-य-स । त्वहेतुकहेतुम्—च ॥

५४४. २ दृस्वकत्वपत्वानि । 'कत्वपत्वे' इति भाष्यम् ॥ ५४४. १८ ते तव । 'ते' इत्यस्य 'तव' इति व्याख्यानं विसंगतं प्रतिभाति । 'ते इत्युक्तं के इत्युच्यते' इति उत्तरवाक्यविरोधान् ॥ ५४५. ४ अभिलक्ष्यमाणाः—य-मै-सु । अभिलक्ष्यमाणाः—इ ॥ ५४५. ६ शेषादेशः—य-मै-सु । शेषादेशे—सु ॥ ५४५. ६ इत्यादिना च—य-मै-सु । इत्यादिना वा—इ ॥ ५४५. ६ तस्योदात्तत्वम्—य-मै । तस्याः उदात्तत्वम्—इ-सु ॥ ५४५. ८ यज्ञार्थम्—य-मै । इतरलिखितपुस्तकेषु सु-पुस्तके च नास्ति ॥ ५४५. १२ बलनाम—तन्नामसु—य-मै-सु । बलनामसु—इ ॥ ५४७. ९ लोपमध्यमेकवचनं सिप्—इ । 'वचने सिप्'—मै-सु ॥ ५४७. १४ ते त्वदीयः दूतभः—घ-च-ण-भ । त्वदीयः दूतभः—य-मै-सु ॥

५४८. ५ ते त्वां ऋध्याम—ख-ग-घ-च-ण-प-फ-भ । त्वामृध्याम—य-मै-सु ॥ ५५०. २ इनोपि हि स्म—मै । इनोपि स्म हि—इ-सु ॥ ५५०. १० सस्मिन्मृधन्—ख-ग-घ-च-ण-न-भ । सस्मिन्मृधन्—य-मै-सु ॥

५५१. १६ स्विष्टकृतोऽग्निः—य-मै । स्विष्टकृतोऽग्निः—इ-सु ॥ ५५१. २३-२४ कर्माणि वा त्वत् त्वत्तः—ख-ग-घ-च-ण-प-फ-भ । कर्माणि वा त्वत् भवतः—य-मै-सु ॥ ५५१. २७ विक्रान्तरूपम्—इ । विक्रान्तरूपम्—य-मै-सु ॥ ५५२. १५ मर्ताः मर्त्याः मनुष्याः—ख-ग-घ-च-ण-प-फ-भ । मर्ताः मनुष्याः—य-मै-सु ॥ ५५२. २० द्रुमु उपशमने—ल-स । द्रुमु उपशमने—य-मै-सु ॥ ५५३. १० विश्वां सर्वा दुर्मतिम्—ण-प । दुर्मतिम्—मै-सु ॥

५५३. ११ त्रैष्टुभं छन्दः—न-मै । त्रैष्टुभः—सु । त्रिष्टु छन्दः—च ॥ ५५४. ५ परिचरन् यो यजमानः—मै । परिचरन् सः यजमानः—य । परिचरन् यजमानः—इ-सु ॥ ५५५. १४ निवासयितारः—मै-सु । निवासितारः—घ-त-ण-प-ल ॥

५५७. १ जगन्निर्वाहकस्य रसस्यादानार्थम्—मै-सु । जगन्निर्वाहकस्य रसस्यादानार्थम्—ख-ग-घ-च-ण-त-प-फ-भ ; जगन्निर्वाहकस्य रसस्यादानार्थम्—ल-स ; जगन्निर्वाहकस्य रसस्यादानार्थम्—न ; जगन्निर्वाहकस्य रसस्यादानार्थम्—य ; जगन्निर्वाहकस्य रसस्यादानार्थम्—स ॥ ५५७. ३ अयन्तं शक्तैः मै-सु । अयन्तं शक्तैः—इ ॥

५५८. ७ अन्तरिक्षं च—ख-ग-घ-च-ण-त-न-भ-य-स-सु । चान्तरिक्षं च—मै ॥

५६१. ६ सोमकाद्याद्वाजः—घ-ण-त-प-य-ल । सोमकाद्याजः—मै-सु ॥ ५६१. १२ अश्विनाश्विनौ—इ-सु । अश्विनौ—य-मै ॥ ५६१. १८ तं साहदेव्यम्—घ-ण-प । साहदेव्यम्—य-मै-सु ॥

५६१. २१ वामदेव्यार्षम्—च । वामदेव्यं—सु । मै-पुस्तके नास्ति ॥ ५६३. २ अमुष्मात् शुलोकात्—य-ल । अमुष्मालोकात्—मै-सु ॥ ५६४. ६-७ पर्वतमपि—मेघनामैतत्—

य-^१म-^२सु । पर्वतं मेवं पर्वतमिति मेघनामैतत्—ख-ग-च-फ-भ; पर्वतं मेघम्-च-प; पर्वतमिति मेघनामैतत्-ग; पर्वतमिति मेवं वा मेघनामैतत्-त-न-ल-स ॥ ५६५. १ असौ अब्रह्मा—ख-ग-च-च-ण-भ । अब्रह्मा-य । सोऽब्रह्मा-म-सु ॥ ५६५. २५ सरूपा सरूपौ—ख-ग-च-ण-त-भ-स-सु । सरूपा-म-सु ॥ ५६९. १८ नू वित् क्षिप्रमेव—व-ग-प । नू वित्—व-म-सु ॥ ५७०. ७ हे हरिवः—ख-च-ण-व-फ-भ-य-ल । हे इन्द्र हरिवः—म-सु ॥

५७०. १० वामदेवस्यार्षम्—ख-ग-च-ण-फ-भ । म-सु-पुस्तकयोः नास्ति ॥ ५७०. १३ त्वं महानिति—ल-^१म-^२सु । त्वं महानिन्द्र तुभ्यमिति—य ॥ ५७२. २ विच्युतिरहितम्—ख-ग-च-च-ण-प-फ-भ । विचाररहितम्—त-न-ल-स । विनाशरहितं—य-म-सु ॥ ५७२. १३ अनु लक्ष्मीकृत्य—य-म-सु । अनुलक्ष्य—^१सु ॥ ५७४. ८ दृढं दृढम्—ख-ग-च-च-ण-प-फ-भ । दृढम्-य-म-सु ॥ ५७५. २४ एतदमेतशानामानम्—ख-ग-च-च-ण-भ । एतदनामानम्-य-म-सु ॥

५७९. ५ इन्द्रवाक्यम्—ख-ग-च-च-ण-प-फ-भ । म-सु-पुस्तकयोः नास्ति ॥ ५८०. १६ प्रतिमानमुपमानम्—त-य-ल-सु । प्रतिमानम्-म-सु ॥ ५८१. १३ मेघं भङ्क्त्वा—व-त-न-भ-स-सु । मेघं भक्त्वा-म-सु ॥ ५८१. २० निविदः मरुत्वतीयशस्त्रे—म-सु । मरुत्वतीयशस्त्रे—^१सु ॥ ५८१. २२ पापं प्राप्नुवन्तम्—म-सु । प्राप्नुवन्तम्—^१सु ॥ ५८१. २३ इन्द्रं पापरहितम्—त-य-ल-सु । पापरहितमिन्द्रम्-म-सु ॥ ५८३. १ खरथाय—त-^१म-^२सु ॥ ५८३. १७ पितुः सकाशात् जनिष्यमाणात्—^१सु ॥ ५८३. २१ अयमर्थः.....प्रपञ्चितः—^१सु ॥ ५८४. ९ मधुरोपेतम् । 'माधुर्योपेतम्' इति भाष्यम् ॥

५८५. ३-४ व्याख्यातः वर्ण्यते—ख-ग-च-ण-त-न-फ-भ-य-स-सु । म-सु-पुस्तके नास्ति ॥ ५८७. १०-११ एजतां चलतां—^१म-^२सु । एजतं अचलत—ज-न-सु । एजतं अचलत्—ख-ग-च-ण-प-फ-भ; एजत् अचलत्—च-ल-सु; एजतं अचलत-य; एजतं अचलत्-भ; एजत् अचलत-स ॥ ५८७. १७ शूद्राणां हिंसिकाः—^१म-^२सु । शूद्राणां हिंसिकाः—^१सु ॥ ५८८. १२ अग्रं नाम काचित्—^१म-^२सु । अग्रं नाम काचित्-य । अनुनामा काचित्—ख-ग-च-ण-भ; अनुनाम कश्चित्—व-न-ल-स ॥

५९०. २२ पृष्ठशब्देन—ग-च-य-सु । पृष्ठशब्देन—^१म-^२सु ॥ ५९१. २ यः—^१म-^२सु-^३ ॥ ५९१. १९ नु नूनं सत्यम्—ख-ग-च-च-ण-प-फ-भ । नु सत्यम्—^१म-^२सु ॥

५९३. २२ तस्येत् तस्येन्द्रस्यैव—य-म-सु । तस्यैतस्येन्द्रस्य—ख-ग-च-च-ण-प-भ; तस्येन्द्रस्य—त; तस्येत् तस्येन्द्रस्य—न; तस्येत् तस्येन्द्रस्य-फ-स ॥ ५९३. २५ विद्यार्हः यद्गार्हः—प-फ । विद्यार्हो न यद्गार्हः—य-म-सु ॥ ५९६. २१ ऐन्द्रस्य वार्ध्नस्य पशोः—च-त-ल-स-सु । इन्द्रस्य वार्ध्नस्य पशोः—य-म-सु ॥

५९८. ६ हस्ताभ्याम्—य-म-सु । हतरलिखितपुस्तकेषु सु-पुस्तके च नास्ति ॥ ५९८. २१ उन्नतप्रदेश उच्यते—ख-ग-च-ण-न-फ-भ-स । उन्नतप्रदेशा उच्यन्ते—य-म-सु ॥ ६००. १० अभ्युद्यतेत्यर्थः—ख-ग-च-च-ण-भ । अभ्युद्यतेत्यर्थः—य-म-सु ॥ ६०१. ३ त्वमस्माकं गोदाः—ख-ग-च-ण-प-फ-भ-य-ल । अस्माकं गोदाः—म-सु ॥

६०५. २२ परमैश्वर्ययुक्तम्—^१म-^२सु । परमैश्वर्यम्—^१सु ॥ ६०७. १८ अविवेनम् । अत्र संहितापदवाक्योः 'अविवेनम्' इति वैदिका अधीयते । 'अविवेनम्' इति सायणः पठति ॥ ६०८. २३ चेतकृतः—ल-^१म-^२सु ॥ ६०९. २० आरम्भणीयायाः—य-म-सु । आरम्भणीयायाम्—^१सु ॥ ६१०. १-२ कामयमानः को यजमानः—य-म-सु । कामयमानः—^१सु ॥

६१४. १० यद्यदा आवम्—ख-ग-घ-च-ण-ल-सु । यदावम्—य-मँ ॥
६१९. ७ सर्वा सर्वाणि । 'सर्वा' इत्यस्य स्थाने 'सर्वा' इति सायणः पठति ॥ ६२०. १ मघवाना मघवानौ—ख-ग-च-ण-भ । मघवानौ—य-मँ ॥
६२४. ४ उपस्य संवन्धि—ख-ग-घ-च-ण-त-न-भ-स । उपस्यसंवन्धि—य-मँ-सु ॥ ६२४. २१ धृष्णुः—य-मँ । इतरलिखितपुस्तकेषु मु-पुस्तके च नास्ति ॥ ६२६. ६ प्रभवतीति—य-मँ-सु । भवतीति—§ ॥ ६२७. ९ तथा भगोऽपि वामं धनं ददातु—ख-घ-ण-न-भ-ल-स । तथा भगोऽपि धनं ददातु—य । भगोऽपि धनं ददातु—मँ-सु ॥
६३४. २१ द्रोणकलशान् याचामहे—ख-ग-घ-च-ण-फ-भ । मँ-सु-पुस्तकयोः नास्ति ॥
६३५. ५ अस्मासु त्वदीयम्—य-मँ । अस्मदीयम्—§-मु ॥
६३७. १२ देवेभ्यः—§-मँ । ऐतरेयारण्यके (३.३०) 'देवेषु' इति । एवमेव मु-पुस्तके ॥
६३८. १ अत्यर्थमक्रन्—मँ-सु । अत्यर्थमक्रन् व्याप्ताः—§ ॥ ६४१. २ हि पूरणः—च-च-प-फ-सु । मँ-पुस्तके नास्ति ॥
६४२. १९ रयिं धनम्—ख-ग-च-ण-प-फ-भ-ल । रयिम्—य-मँ-सु ॥ ६४३. १८ यूयं नोऽस्मान्—ख-ग-च-ण-भ । यूयं नः—य-मँ-सु ॥ ६४४. ४ तदुचिताश्वनिर्माणात्—ख-ग-च-च-ण-न-भ-य । तदुचिताश्च निर्माणात्—मँ-सु ॥
६४८. ३ शक्या हरी अश्वौ—ख-ग-घ-च-ण-प-फ-भ । शक्या हरी—य-मँ-सु ॥ ६४९. ३ सुधन्वन् पुत्राः—ख-ग-घ-च-ण-प-फ-भ । मँ-सु-पुस्तकयोः नास्ति ॥ ६४९. ११ परिषेचनवत्—मँ-सु । परिषेचनवत्—ख-ग-च-ण-न-भ-ल-स; परिषेचनवत्—त ॥
६५१. ५ श्रवोऽन्नं यशो वा—न-सु । अन्नं यशो वा—य-मँ ॥ ६५१. ६ वाजैरक्षैः सह—ख-ग-च-ण-प-फ-भ । वाजैः सह—य-मँ-सु ॥ ६५२. ३-४ ज्ञानवन्तः स्थ भवत—ख-ग-च-ण-प-फ-भ । ज्ञानवन्तः स्थ भवथ—सु । अयमेव पाठः समीचीनः । ज्ञानवन्तः स्थ-मँ ॥ ६५२. २२ अस्मत्समानाच्—§ । अस्मत्समान्—मँ-सु ॥
६५३. १८ सुम्धूदयाय—ख-च-ण-प-फ-भ-ल । हृदयाय—य-मँ-सु ॥
६५६. २४ प्रवतेव प्रवणवता—ख-ग-च-ण-प-फ-भ । प्रवता प्रवणवता—य-मँ-सु ॥ ६५८. ८ कृष्वानः कुर्वाणः—ख-ग-च-ण-प-फ-भ । कृष्वानः—य-मँ-सु ॥ ६५९. ७ अभिभूति..... उभयं वा?—ल-मँ । अभिभूति.....पराभिभूतिमिषुभयं वा—सु ॥
६६०. १३ पुरुर्भिर्वहुभिः—ख-ग-च-ण-प-फ-भ । बहुभिः—य-मँ-सु ॥ ६६१. १ अनागसं पापरहितम्—घ-त-प-सु । अनागसम्—य-मँ ॥ ६६१. १४ उद्योगं कुर्वन्तः—ख-ग-च-ण-न-फ-भ-सु । उद्योगं कुर्वन्तः?—य-मँ ॥ ६६१. १६ मित्रावरुणा मित्रावरुणौ—ख-ग-घ-च-ण-प-फ-भ । मित्रावरुणा—य-मँ-सु ॥
६६२. १६-१७ अपामग्नेः.....देवतानामहम्—ख-ग-ण-त-प-फ-भ-सु । अहमप्यग्नादि-देवतानाम्—य-मँ ॥ ६६३. २ इति तुरण्यसत्—मँ-सु-× ॥ ६६३. १० अस्य दधिक्रावणः देवस्य—ख-ग-च-ण-प-फ-भ । अस्य देवस्य—य-मँ-सु ॥
६६५. १३ फलकत्वेन । 'फलत्वेन' इति साधु ॥ ६६६. १६ दभीतिः हिंसकः—मँ । दभीतिर्हिंसकः शत्रूणाम्—§-सु ॥ ६६६. १७ युवं युवां मिमाथाम्—त-सु । मिमाथाम्—य-मँ ॥ ६६७. २१ आपिरिति बन्धुनाम्—त-न-य-ल-सु । आपिरिति बन्धुः—मँ ॥ ६६९. १० आजैः युद्धस्य—ख-ग-च-ण-प-फ-भ । आजैः—य-मँ-सु ॥
६७१. १० आजिं रणं कृणोमि—ख-ग-च-ण-प-फ-भ । आजिं कृणोमि—य-मँ-सु ॥

६७३. १९ सुधृतिं शोभनोऽस्तुतिम्—ख-ग-घ-च-ण-त-प-मु । सुधृतिम्—य-मै ॥ ६७४.
२०. ह्यमाना आह्वयमानौ—त-मु । ह्यमानावाह्वयमानौ—य-मै ॥

६७६. ११ वयं स्तोतारोऽद्य—च-त-प-फ-य-ल-मु । स्तोतारोऽद्य—मै ॥ ६७६. २०
विभक्तिव्यत्ययः । 'वचनव्यत्ययः' इति युक्तम् ॥ ६७६. २२ अभिसचन्ते प्राप्नुवन्ति—ख-ग-
च-ण-प-फ-भ-मु । अभिसचन्ते—य-मै ॥ ६७७. ७ हे अश्विना अश्विनौ—ख-ग-च-ण-प-फ-भ । हे
अश्विना—य-मै-मु ॥ ६७८. ५ बृहन्तं महान्तम्—मै । बृहन्तं महान्तं धनम्—ऽ-मु ॥

६७९. १ विरक्षते इति वा—ख-ग-च-ण-न-भ-स । वा रक्षते इति वा—य-मै-मु ॥
६८२. २-३ अभिषुतं नः अस्मदीयं सोमम्—त-प-मु । अभिषुतं सोमम्—य-मै ॥
६८३. १५ प्रतिनियतोऽश्वः—न-भ-ल-स । प्रतिनियतोऽश्वः—मै-मु ॥
६८६. १-२ उत वा अपि च—ख-ग-च-ण-प-फ-भ । उत वा अथवा—य-मै-मु ॥ ६८६. १३
चाकः शोभनः—च-मै-मु ॥ ६९०. ११ प्रथमं संभक्तारं कृत्वा—ख-ग-ण-भ-ल । प्रथमसंभक्तारं
कृत्वा—य-मै-मु ॥

६९२. २६ अन्नं व्यावृण्वन्—ख-ग-ण-न-भ-य-ल-स । अन्नं व्यावृण्वन्—मै-मु ॥ ६९५. ५
उपकारत्वाच्च । 'उपकारकत्वाच्च' इति युक्तम् ॥

६९६. ९ वामदेवस्यार्पि गायत्रम्—च-फ । गायत्रम्—य-मै-मु ॥

७०२. १८ दैवस्येत्यधिकरणे षष्ठी—मै-मु । दैव्यधिकरणे षष्ठी—य । 'दैव्यस्येति
व्यधिकरणे षष्ठी' इति पठनीयम् । एवमेव न-भ-स—लिखितपुस्तकेषुलभ्यते ॥ ७०२. २१
उरुत्वे च सुवति प्रेरयति—ख-ग-घ-च-ण-त-प-फ-भ-मु । उरुत्वे च सुवति—य-मै ॥ ७०३. १८
द्यावापृथिवी द्यावापृथिव्यौ—ख-ग-च-ण-भ । द्यावापृथिव्यौ—य-मै-मु ॥ ७०५. १८ यच्छतम् ।
उ पूरणः—ख-ग-घ-च-ण-प-फ-भ-स । यच्छतम्—य-मै-मु ॥ ७०६. ४ नोऽस्मानुरुध्येत्—ख-ग-घ-
च-ण-त-प-फ-भ-मु । न उरुध्येत्—य-मै ॥ ७०६. ११ समुद्रं न समुद्रमिव—च-त-न-प-भ-य-मु ।
समुद्रमिव—मै ॥

७०९. १६ यजमानं वा युवाम्—य-मै-मु । यजमानं वा युवाम्—ऽ ॥ ७०९. १७
काण्येन चन्द्रमसि स्थितेन—त-य । काण्येन चन्द्रमवस्थितेन—ख-ग-ण; काण्येन चन्द्रमवस्थितेन—
च-फ; काण्येन चन्द्रमवस्थितेन—न-भ-ल; काण्येन चन्द्रमसि स्थितेन—मै-मु ॥ ७०९. २३ नि षेवथुः
आश्रयथः—ग-च-ण-भ-मु । निषेवथुः आश्रयतः—य-मै ॥

७१०. ३ ते अनुष्टुभावाद्या च चतुर्थी च—त-वर्जलिखितपुस्तकेषु मै-पुस्तके च । ते
चानुष्टुभावाद्या च चतुर्थी च—य । ते चानुष्टुभावाद्याश्चतुर्थी च—मु । 'ते चानुष्टुभावाद्याश्चतुर्थी
च' इत्यनुक्तमप्याम् ॥ ७१०. २४ सुपूतम्—न-स-मै-मु ॥ ७११. ९ अहिंस्यन्तः । 'अहिंस्य-
मावाः' इति युक्तम् ॥ ७१२. १५ सीताधारकाष्टम्—त-प-भ । सीताधारकाष्टम्—मै-मु ॥
७१३. १ भूमिवादारकाष्टाः—च-न-मै-मु ॥

७१७. ७ अज्ञाना व्यञ्जयन्तीः—मै । अज्ञाना व्यञ्जयन्त्या—य । अज्ञाना व्यञ्जयन्त्याः—
ऽ-मु ॥

७२०. ३ एवंभूतो महान् देवः—ख-ग-घ-ज-ण-भ । अथ तथाभूतो महान् देवः—य-मै-मु ॥
७२२. १९ यस्मै यज्ञाय—ख-ग-घ-च-ण-प-फ-भ । यस्मै—य-मै-मु ॥ ७२३. १ क्षितयो मनुष्या
यजमानास्तुभ्यम्—ख-ग-घ-च-ण-प-फ-भ । तुभ्यं क्षितयो मनुष्याः—य-मै-मु ॥ ७२३. १२
इहास्मिन् यज्ञे—ख-ग-घ-च-ण-प-फ-भ । इह—य-मै-मु ॥

७२३. २१ जननाज्ञः—न-म् । जरनाज्ञः—इतरेषु मु-पुस्तके च । अनु., बृहदे. ५. १४, देवराज (निरु. ४. १८), ताण्ड्य ब्रा. १३. ३. १२ एषु द्रष्टव्यम् ॥ ७२३. २४ वृशो वा जानः—स-म् । वृशो वा जारः—इतरेषु मु-पुस्तके च ॥ ७२४. ६ वृशो जानः—य-स-म् । वृशो जारः—इतरेषु मु-पुस्तके च ॥ ७२४. १० निहतो द्विजः—ख-ग-च-ण-त-फ-य-ल । निहतो द्विजाः—मै-मु ॥ ७२४. २५ जानो वा—म् । जारो वा—ऽ-मु ॥ ७२६. ११ व्ययोजयन्—म् । वियोजयन्—मु ॥

७३०. ८ मित्रमिव त्वाम्—ऽ । मित्रमिव—मै-मु ॥ ७३१. २१ मर्तान्—ग-घ-ज-ण-प-भ-य-ल-स-मु । मर्त्यान्—मै ॥

७३५. ७ उपरितनभागे आल्योपेतम्—ख-ग-ण-त-भ-य-ल-स-मु । उपरितनभागाज्यो-पेतम्—मै ॥ ७३६. २ उपामच्छ—ख-ग-च-ण-त-न-प-फ-भ-य-स । उपगच्छ—मै-मु ॥ ७३७. ९. दुःखेन गाह्यानि—म् । दुःखेन ग्राह्याणि—मु ॥ ७३७. १९ अविनाशम्—ख-ग-व-च-ण-न-प-भ । अनाशम्—य-मै-मु ॥ ७३८. ९ गोमन्तं गोमर्थ्युक्तम्—ख-ग-च-ण-प-फ-भ । गोमन्तम्—य-मै-मु ॥

७४५. ७ सं संस्क्रुत—ख-ग-च-ण-प-फ-भ । संस्क्रुत—य-मै-मु ॥ ७४५. २३ मनुषाणां मनुष्याणाम्—ख-ग-च-ण-त-प-फ-भ-स-मु । मनुष्याणाम्—य । मनुष्याणाम्—मै ॥ ७४७. ३ वित् पूरणः—ख-ग-च-ण-प-फ-भ । मै-मु-पुस्तकयोः नास्ति ॥ ७४७. १० उरु भवन्—न-ल-स-म्-मै-मु ॥ ७४८. १० अग्नेः । 'अग्ने' इत्यस्य स्थाने 'अग्नेः' इति सायणेन पठितम् ॥

७४९. १६ होत्राणां होमानाम्—ख-ग-च-ण-प-फ-भ । होमानाम्—य-मै-मु ॥ ७५०. ८ बहुभिः स्तुत—ख-ग-च-ण-प-फ-भ । बहुभिः स्तुत्य—य-मै-मु ॥

७५३. २० औणादिकइस्पत्ययान्तः—ख-च-झ-त-न-र-मु । औणादिकइस्पत्यय-
(स्वरेणान्तोदात्तः)—य । औणादिकइस्पत्ययान्तत्वात्—मै ॥ ७५३. २२ देवम्—मै-मु-
मर्तासः—मै-मु-
७५३. २४ टेरेत्वम्—ऽ-मु । क्षेरेत्वम्—मै ॥ ७५४. २५ मनुप आदु-
पधत्वात् चत्वम् । प्रकृतेराकारोपधत्वात्तः परस्य मनुपो मकारस्य 'मादुपधायाः' (पा. सू. ८. २. ९) इति सूत्रेण वाकमित्यर्थः । मनुप आदुपधात्वाद्वत्वम्—य । मनुपोऽदुपधत्वाद्वत्वम् ?—
मै-मु ॥ ७५५. १७-१८ विभक्तेरुदात्तत्वम्—मै-मु । विभक्तेरन्तोदात्तत्वम्—ऽ ॥ ७५६. १४
ध्मातरि यथा । यथा ध्मात्समीपे—मै-मु । ध्मातरि यथा ध्मात्समीपे—ऽ ॥ ७५६. १९ उभे
अभ्यस्तमित्यभ्यस्तसंज्ञायाम्—ऽ-मु । उभे अभ्यस्तसंज्ञायाम्—मै ॥ ७५६. २५ हे अग्ने
अहम्—ऽ-मु । हे अग्ने—मै ॥ ७५७. ३ इत्यन्तोदात्तत्वेन—ख-च-झ-ण-न-भ-य । इत्यन्तोदात्तत्वे-
मु । इत्यन्तोदात्तः—मै ॥ ७५७. ५ गतेः प्रकृतिस्वरत्वम्—ख-च-झ-ण-न-भ-य-र । गतेरुदात्तत्वम्—
मै-मु ॥ ७५७. १४ हविषां नेता त्वम्—त । हविषां नेतारः—य-मै-मु ॥

७५८. ९ उज्ज्वले बलोपश्व—ऽ-मु । उज्ज्वलोपश्व—मै ॥ ७५८. १५ तत्तथोक्तम्—
मै-मु । तथोक्तम्—ऽ ॥ ७५९. २ यज्ञघातुराक्षस—ख-च-झ-ण-न-भ-य-र-श । यज्ञघातक-
राक्षस—मै-मु ॥ ७५९. १८-१९ वर्धय वृद्धिं प्रापय—ग-ज-न-र-मु । वर्धय प्रापय वृद्धिं प्रापय—
य-मै ॥ ७६०. २ सर्वसमुद्धि—झ-त-न-य-र-श-मु । समुद्धि—मै ॥ ७६०. ४-५ सर्वदिगन्तराल-
वर्तिनी—ख-च-झ-ण-न-भ-य-र-मु । सर्वदिगन्तरावर्तिनी—मै ॥ ७६०. १७ तव अर्चय—ऽ-मु ।
तव अर्चयः—य । अर्चयः—मै ॥ ७६१. १ दारिद्र्यनिमित्त—झ-न-भ-य-र-मु । दारिद्र्यनिमित्त—
मै ॥ ७६१. २ अस्माकासः आस्माकाः—ग-न । अस्माकासः अस्माकाः ?—य-मै-मु ॥ ७६१. १७

पूर्वैः—§ । पूर्वैः पुरातनैः—मं-मु ॥ ७६१. २३ भवतेरगागमम्—ख-च-झ-ण-त-न-भ-य-र । भवतेरगागमे—मं-मु ॥

७६२. १५ इत्युत्तरपदान्तोदात्तत्वम्—मं । इत्युत्तरपदाद्युदात्तत्वम्—§-मु ॥ ७६३. ३ प्रत्ययस्वरेण मध्योदात्तः—मं । प्रत्ययस्वरेणाग्नोदात्तः—§-मु ॥ ७६३. ८ स्वजनन-निमित्तत्वात्—झ-त-न-भ-य-र-श-मु । स्वजनननिमित्तात्—मं ॥ ७६३. १५ क्रमेरिन्—नं-मं । क्रमेरिन्—मु ॥

७६५. १३ सस्यपोषणार्थम्—ख-च-झ-ण-त-न-भ-य-र । तस्य पोषणार्थम्—मं-मु ॥ ७६५. २४ पश्चादिलक्षणस्य धनस्य—ख-च-झ-ण-त-न-भ-य-र । पश्चादिलक्षणस्य—मं-मु ॥ ७६६. ९ ते त्वदीयाः कीदृशाः—ख-च-झ-ण-त-न-भ-य-र । ते त्वदीयाः के कीदृशाः—य । त्वदीयाः के कीदृशाः—मं-मु ॥ ७६६. १३ द्युमन्तः दीप्तिमन्तः—§ । द्युमन्तः—मं-मु ॥ ७६६. २१ परनिन्दादीनि कुर्वाणाः—ख-च-झ-ण-त-न-भ-य-र । परनिन्दादिकुर्वाणाः—मं-मु ॥ ७६७. १० त्वत्परिचर्या गच्छतः—ख-च-झ-ण-त-न-भ-य-र । परिचर्या गच्छतः—मं-मु ॥

७६७. १३ आग्नेयकृतौ गायवे छन्दसि—झ-त-न-भ-य-र-श-मु । आग्नेयकृतौ गायत्रछन्दसि—मं ॥ ७६८. १३ त्वां वर्धन्ति—§-मु । तं त्वां वर्धन्ति—मं ॥ ७६८. २० राध्नुवन्ति साधयन्ति अनेन—ख-झ-ण-त-न-भ-य-र-श-मु । साधयन्त्यनेन—मं ॥

७७०. ३ अष्टादश सूक्तानि—ख-च-झ-ण-त-न-भ-य-र-मु । दश सूक्तानि ?—मं ॥ ७७०. २० नृन् नेतृन्—§-मु । नृन्—मं ॥ ७७१. २१-२२ यद्वा तमापद्भ्योऽपारयः—ख-च-झ-ण-त-न-भ-य-र-श-मु । मं-पुस्तके नास्ति ॥

७७१. २३ पुरोराषम्—मं-मु । पुरोराषम्—§ । ७७३. १६ अत्राप्येवमेव ॥ ७७२. १४ हविः आनुपक्—ख-झ-फ-य-र-मु । हविर्देवेषु आनुपक्—मं ॥ ७७२. २१ वृद्धानि प्रवृद्धानि शोचीषि—ख-ग-च-ज-ण-त-न-प-फ-ब-भ-य-र । वृद्धानि शोचीषि—घ-श-मं ॥

७७४. ६ साधनेन तं प्रसिद्धम्—ख-च-झ-ण-त-न-भ-य-र-श-मु । साधनेन प्रसिद्धम्—मं ॥ ७७४. २१ द्रुमस्य दर्शनीयस्य—ख-च-झ-ण-त-न-भ-य-र-श-मु । अस्य द्रुमस्य दर्शनीयस्य—मं ॥ ७७५. ५ क्षिप्रं प्रयच्छ—ख-झ-ण-त-न-भ-य-र-श-मु । क्षिप्रं यच्छ—मं ॥ ७७५. ८-९ व्यत्ययेन मध्यमः—ख-च-झ-ण-त-न-भ-य-र-श-मु । व्यत्ययेन मध्यमा—मं ॥

७७७. १६ जनाः अनिमिषम्—ख-च-झ-ण-त-न-भ-य-र-मु । जनास्त्वा अनिमिषम्—मं ॥ ७७७. १६ जुहुरे जुहुरिरे—ख-च-झ-ण-त-न-भ-य-र । जुहुरे जुहुरे—मु । जुहुरे—मं ॥

७७८. २० अस्तेल्लेष्टि रूपम्—मं । अस्तेल्लेष्टि रूपम्—मु । अस्तेल्लेष्टि रूपम्—श । अस्तेल्लेष्टि रूपम्—ख-च-झ-ण-त-न-भ-र । अस्तेल्लेष्टि—य ॥

७७९. ६ श्रवणीयं प्रशस्यम्—ख-च-झ-ण-त-न-भ-य-र-श-मु । श्रवणीयं शस्यम्—मं ॥

७७९. १३ अपनीताः—मं । अप अपनीताः—मु । अपनीत्वा—ख-च-झ-ण-त-न-भ-य-र-श-मु । अपनीत्वा—ग-घ-ज-त-न-भ-य-र-श-मु । अपनीत्वा—त-य-र-श-मु । अपनीत्वा—श ॥ ७७९. १५ ह्वरः अति हिंसाम्—मं । ह्वरः हिंसाम्—§-मु । एवमेव पठनीयम् ॥

७८१. १८ योनिं कारणम्—झ-न-भ-य-र-श-मु । योनिः कारणम्—मु । योनिं योनि-कारणम्—मं ॥

७८२. १४ प्रेतु प्रगच्छतु—ख-च-झ-ण-त-न-भ-य-र । प्रेतु प्रगच्छतु—मु । प्रेतु गच्छतु—मं ॥

७८३. १ स्तोत्रं च चिकिद्भि—ख-च-झ-ण-त-न-भ-य-र-मु । स्तोत्रं चिकिद्भि—मं ॥

७८३. १२ मह्यं ऋषये—ग-घ-ज-प-फ-ब । मम ऋषये—य-मै-सु ॥ ७८४. ९ अस्मदीयेषु
पुषु क्षयेषु—ख-झ-न-प-फ-ब-भ-य-र । अस्मदीयेषु क्षयेषु—मै-सु ॥ ७८४. १० आदीदिहि
आदीप्यस्व—त-न-भ-य-र-सु । दीदिहि दीप्यस्व—मै ॥

७८४. १४-१५ इत्युक्त्वाच्चतस्रो.....लौपायना वा—झ-त-न-भ-य-र-सु । इत्युक्त्वाच
—मै ॥ ७८५. ९ अतिशयेन शोचिष्मन्—ख-च-झ-ण-न-भ-य-र । अतिशोचिष्मन्—मै-सु ॥
७८५. १४ इत्युचमनुवृत्तात्.....इत्युचमन्वाह ?—§-मै । इति त्वचमनुवृत्तात्.....इति त्वच-
मन्वाह—सु । आश्व. श्रौ. प. ७ अत्र द्रष्टव्यम् ॥ ७८७. १ याज्यानुवाक्ये—मै-सु । याज्या-
नुवाक्ये इति—§ ॥ ७८७. १७ जेतारं शत्रून्—§ । जेतारं शत्रूणाम्—मै-सु ॥ ७८८. २ अन्नं धनं
चार्च्य—ग-घ-च-झ-न-भ-य-र-श । अन्नं धनमर्च्य—सु । अन्नं धनं वाच्यं—मै ॥ ७८८. १० उतो अपि
च—मै । उत अपि च—§-सु ॥ ७८८. १६ अस्माकं बलमाचरन्तम्—ख-च-झ-ण-त-न-भ-य-
र-श । अस्माकं बलमिवाचरन्तम्—मै-सु ॥

७९१. २ सतां पालयिता—§-सु । सतां साधूनां पालयिता—मै ॥ ७९१. ४ गवां
हिरण्यानां वा—ख-च-झ-ण-न-भ-य-र-सु । गवां हिरण्यादीनाम्—मै ॥ ७९१. १८ यथा मां
ब्रवीति—ख-च-झ-ण-न-भ-य-र-सु । तथा मां ब्रवीति—मै ॥

७९३. २५-२६ अग्ने त्वं जास्पत्यं—ख-च-झ-न-प-भ-य-र । अग्ने त्वं जाःपत्यम्—ग-घ-ज-फ ।
अग्ने सं जास्पत्यम्—श-मै-सु ॥

७९५. १ मण्डलादिपरिभाषया—§-सु । मण्डलादिपरिभाषयाः—मै ॥ ७९६. १४
व्ययतेर्वा—मै-सु । वेतेर्वा—§ ॥ ७९७. २ कः अकार्षीः—मै । अकः अकार्षीत्—ख-च-झ-ण-
न-भ-य-र-सु ; अकः अकार्षीः—ग-घ-ज-प-फ-ब-य-श ॥ ७९७. २ स्वश्वपुत्रेण—मै । स्वभावेन—
त-न-श-सु ; स्वभावे—झ-भ-य-र ; स्वभाव—ख-च-ण ॥ ८००. ८ त्वं या चो—मै । या चो—§-
सु ॥ ८०१. ३ उपहारवत् ग्राह्याणि—ख-च-झ-ण-न-भ-य-र-श । उपसंहारवत् ग्राह्याणि—मै-सु ॥

८०२. ९-१० विद्वान् शृणवच्च—मै । शृणवच्च—§-सु ॥ ८०३. ४ कीदृशीः—य-मै ।
कीदृशः—ग-घ-ज ; कीदृशाः—इतरलिखितपुस्तकेषु सु-पुस्तके च ॥ ८०३. २४ एतन्नामकस्य
दासस्य—ख-ग-घ-च-ज-झ-ण-न-प-फ-ब-भ-य-सु । एतन्नामकस्य—र-श-मै ॥ ८०४. १५
प्रहितवान्—च-त-य-सु । प्रतिहितवान्—मै ॥ ८०५. २३ प्रतिगृहीतवन्तः स्मः—मै ।
प्रतिगृहीतवन्तः स्मः—§-सु ॥

८०७. १६ अन्यत् वस्तुजातम्—§ । अन्यद्वस्तुजातम्—मै-सु ॥ ८०९. १३ मायाः प्रज्ञाः—
मै । मायाः युवतीः—सु । मायाः वद्वानाः—§ ॥ ८०९. १४ समीपं वा यत्—मै-सु । समीपं
यत्—झ-न-भ-य-र ; समीपयत्—ख-च-ण-त-श ॥ ८०९. २२ अयातमगच्छतम्—सु । अगच्छतम्—
य । अयातमागच्छतम्—मै ॥ ८१०. २३ गच्छन्त्यस्यां भटाः—ख-च-झ-ण-त-न-भ-य-र-श-सु । गच्छन्त्यस्यां
भये—मै-सु ॥ ८११. १० प्रेरणं चरन्ति कुर्वन्ति—ख-च-झ-ण-न-भ-य-र-श । प्रेरणं
चरन्ति—मै ॥ ८११. १६ धनार्थिनो ये जनाः—ख-च-झ-ण-न-भ-य-र-श । धनार्थं ये जनाः—
मै-सु ॥

८१२. ७ मेघस्थोदकनिर्गमनद्वाराणि—झ-न-भ-य-र । मेघस्थोदकानां निर्गमनद्वाराणि—मै-सु ॥
बाध्यमानान्—मै-सु ॥ ८१२. १९-२० ऊधः जलमरहः—ख-च-झ-ण-न-भ-य-र-श । ऊधः जलमरहः—
मै-सु ॥ ८१३. ६ अन्यः असुरः शुष्णः—ग-घ-ज-प-फ-ब । अन्यः असुरः—य-मै-सु ॥ ८१३. १५ दानवस्य

दनुजस्य वृषस्य—ख-च-ज्ञ-ग-त-न-भ-य-र । दानवस्य दनुजस्य—मं-मु ॥ ८१४. ६ त्वं चित्तमेव
वृषम्—§ । तं चित्तमेव वृषम्—मु । तं चित्तमेव वृषासुरम्—मं ॥ ८१४. ८ तं चिदिति—§ ।
त्वं चिदिति—मं-मु ॥ ८१४. २३ सपत्नानवक्षेप्तारम्—ग-घ-ज-त-प-फ-ब । सपत्नानां क्षेप्तारम्—य ।
सपत्नानामवक्षेप्तारम्—मं-मु ॥ ८१४. २४ स इमंल्लोकानवृणोत् युधिर्मल्लोकानवृणोत्—§-मु ।
स इमंल्लोकानवृणोत्—मं ॥ ८१५. २ अमवममात्रम्—य-मं । अत्रसमात्रम्—मु । नूनं
सायणः ‘अत्रम्’ इत्यस्य स्थाने ‘अमत्रम्’ इति पठति ॥ ८१५. १९ स्वधृतिः—मं-मु-× ॥ ८१६. ५
एकं नु मुख्यमेव—वा-घ-ज-त-प-फ-ब मु-पुस्तके च । एकं मुख्यमेव—श-मं ॥ ८१६. ६
सर्तां पालकम्—§-मु । सर्तां साधूनां पालकम्—मं ॥ ८१६. १७ किं गृह्णते—§ । किं गृह्णते ?—
मं-मु ॥

८१७. ७ प्रजापतिपुत्रः संवरणाख्य ऋषिः—ख-च-ज्ञ-ग-त-न-भ-य-र । प्रजापतिपुत्रः
संवरण ऋषिः—मु । प्रजापतिपुत्रस्य संवरणस्यार्थम्—मं ॥ ८१७. ७-८ तथा चानुकान्तम् । महि
दश प्राजापत्यः संवरणः—ख-च-ज्ञ-ग-त-न-भ-य-र-श-मु । महि...संवरणः इति—य । महि दश प्राजापत्यः
संवरण इत्यनुकान्तम्—मं ॥ ८१९. १८ अव पालय—मं । अव पाहि अवपालय—मु । अव पाहि
पालय—ग-घ-ज-प-फ-ब । अव च पालय—य ॥ ८२०. १३ माहनीया अश्वाः—मं । माहनीया
अश्वाः—मु । मोहनीया अश्वाः—ख-च-ज्ञ-ग-त-न-भ-य-र-श । साहनीयः अश्वाः—ग-घ-ज-प-फ-ब ॥
८२०. २२ जुष्टाः मां प्राप्ताः—ख-च-ज्ञ-ग-त-न-भ-य-र-श-मु । मा जुष्टा मां प्राप्ताः—मं ॥ ८२०. २३
वहनाय यतमानाः—ज्ञ-न-भ-य । वहमानाय यतमानाः—मं-मु ॥

८२१. १७ जठरं स्वकीयम्—§-मु । जठरं स्वकीयोदरम्—मं ॥ ८२२. १५ प्रयता
प्रदत्तानि—ख-च-ज्ञ-ग-त-न-भ-य-र-मु । प्रयता दत्तानि—मं ॥ ८२२. १७ पित्रादिवध—मं ।
पित्रादिवध—मु ॥ ८२३. २० वाणिज इव—न-श—मं-मु ॥

८२५. १२ चतुर्षु—मं । चतुस्रु—मु ॥ ८२५. १२ यत् याश्च हे शूर—ग-घ-ज-प-फ-ब ।
याश्च हे शूर—य-मं-मु ॥ ८२६. १९ शत्रूणां हन्तरिन्द्र—ख-च-ज्ञ-ग-त-न-भ-य-र-श-मु । वृत्राणां
हन्तरिन्द्र—मं ॥

८२९. ५ द्योतते दीव्यतेर्वा—मं-मु । द्योतते दीव्यतेः—§ ॥

८३०. ११ जरति स्तौति—मं-मु । जरते—§ ॥

८३२. १० उभा उभौ देवौ—ग-घ-ज-प-फ-ब । उभौ देवौ—य-मं-मु ॥

८३३. १२ हे चित्र चायनीय—ग-घ-च-ज-ग-न । हे इन्द्र हे चित्र चायनीय—य-मं-मु ॥

८३३. १४ यदिन्द्र चित्र चायनीय—य-मं । यदिन्द्र चित्र चायनीयम्—मु । अत्र निरुक्तपुस्तकेषु
विभिन्नाः पाठा दृश्यन्ते—यदिन्द्र चित्रं चायनीयम्—निरु. (वाग्भे संस्कृत सीरीज; वेंकटेश्वर प्रेस);
यदिन्द्र चित्र चायनीयम्—निरु. (आनन्दाश्रम) ॥

८३६. ५ गतसारस्य सोमस्य—ग-घ-ज-ज्ञ-न-र-श । गतसारस्य सोमरसस्य—मं-मु ॥

८३६. ९ आगत्य च माध्यंदिने सवने—ख-च-ज्ञ-ग-त-न-भ-य-र । माध्यंदिने सवने—मं-मु ॥

८३७. ३ निरावरणं शुद्धं वा । ‘निवारणं शुद्धं वा’ इति मं-मु-पुस्तकयोः लिखितपुस्तकेषु
तथापि ‘प्राणो ब्रह्मा’ इत्यष्टममन्त्रभाष्ये ‘निरावरणं तेजःसंस्यायम्’ इति पाठस्य लिखित-
पुस्तकानुसारेण अर्थानुसारेण च स्वीकृतत्वाद्वापि ‘निरोवरणम्’ इत्येव पाठः स्वीकृतः ॥ ८३७. ११
तमसा—§ । तमसान्धकारेण—मं-मु ॥ ८३७. १४ स च वरुणश्च—ख-च-ज्ञ-ग-त-न-भ-य-र ।

वरुणश्च-मै-मु ॥ ८३७. १९ अग्निः—ख-च-क्ष-ण-त-न-भ-य-र-क्ष-मु । अग्निनामिहावतमित्युपशिक्षन्-
मै ॥ ८३७. १९ अभिषवसाधनानि—ख-च-क्ष-ण-त-न-भ-य-र-क्ष । अभिषवसाधनाय-मै-मु ॥
८३७. २१-२२ किं च नमसा... एवमुक्तैः—ख-च-क्ष-ण-त-न-भ-य-र-क्ष-मु । नमसा उक्तैः—मै ॥
८३७. २४ स्वाश्रयमव्यामोहयन्ती—ख-च-क्ष-ण-त-न-भ-य-र । ८३७ वृष्टे ३०-३१ पङ्क्तौ
'स्वाश्रयमव्यामोहन्ती' इति यद्वत् तत्प्रमादजनितमिति बोध्यम् । स्वाश्रयमया मोहयन्ती—मै-मु ॥
परांस्तु तथा—ख-च-ण । परांस्तथा-क्ष-त-न-भ-र-क्ष-मै-मु ॥ यत्तुरीयेण—ख-च-क्ष-ण-त-न-भ-य-
र-क्ष । तुरीयेण—मै-मु ॥ ८३७. २५ तुरीयं ब्रह्म—ख-च-क्ष-ण-त-न-भ-य-र । यत्तुरीयं ब्रह्म—मै-मु ॥
८३८. १ निरावरणं तेजःसंस्तथायम्—क्ष-न-भ-य-र । निवारणं तेजःसंस्तथायम्—मै-मु ॥
८३८. ८ निगद्व्याख्याया—क्ष । निगदितं व्याख्याया—य । निगद्व्याख्याया—मै-मु ॥ ८३८. ९
तमोऽवस्थ लब्धवन्तः—ख-च-क्ष-ण-त-न-भ-य-र । तमोऽवस्थलब्धवन्तः—य । तमो विरुध्य
लब्धवन्तः—मै-मु ॥

८३८. १९ तस्मात्कृपयैव—ख-च-क्ष-ण-त-न-भ-य-र-क्ष । तस्मात्कृतं यैव—मै-मु ॥ ८३८.
२१ यज्ञायते यज्ञमिच्छते—ग-च-ज-प-क-न-मु । यज्ञायते-य-मै ॥ ८३९. १ प्रयच्छथः—मै-मु ।
प्रयच्छथ-भः । प्रयच्छतम्-घ-न ॥ ८४१. ३-४ प्रकृणुष्वं स्तुत—मै-मु । प्रकृणुष्वं स्तुतिम्—ई ॥
८४५. १ केन प्रकारेण—मै-मु-५ ॥ ८४५. २१ प्रतिगम्याः प्रतिगम्यात्—ख-च-क्ष-ण-त-न-
भ-य-र-मु । प्रतिगम्याः गम्यात्—मै ॥ ८४६. ८ वा अथवा—ई । अस्य स्थाने मु-पुस्तके 'अथवा
अन्तरिक्षस्थाना देवता नोऽस्माकं प्राशस्यं गुणानु । वा अथवा उर्वशी बहुनां वराधित्री आदित्याख्या
बुस्थानदेवता नः प्राशस्यं गुणानु । कीदृशी सा' इति वर्तते ॥ ८४६. १० उदकस्य वा—मै-मु ।
उदकस्य—ई ॥

८४६. २४ शंतमा—ख-च-क्ष-ण-भ-य-र-मु । प्र शंतमा—मै ॥ ८५०. ६ शशमानस्य
शंसमानस्य—ख-च-क्ष-ण-त-न-भ-य-र-मु । शशमानस्य—मै ॥ ८५०. १५ सांसारिकस्य चारि-
ष्टस्य—ई । सांसारिकस्य चारिष्टस्य—मै-मु ॥ ८५०. १५ ईश्वरव्यतिरिक्तस्य—ख-च-ण-न ।
ईश्वरसेवातिरिक्तस्य—मु । ईश्वरस्य व्यतिरिक्तस्य—य-मै ॥

८५३. ९ सुखस्य भावयित्री—मै । सुखस्य भावयित्रीः—ई-मु ॥ ८५६. १४ अनन्यप्रेरण-
यैव—ख-च-क्ष-ण-त-न-भ-य-र । अनन्यप्रेरणयैव ?—मै-मु ॥ ८५७. १७ तथा संतम्—मै-मु ।
तम्-ग-च-ज । स यथा सन्तम्—इतरेषु ॥ ८५७. १८ हिरण्यवर्णं हितरमणीयवर्णम्—क्ष-न-भ-
य-मु । हिरण्यवर्णम्—मै ॥ ८५८. २ कामान् प्रयच्छन् वा—ख-क्ष-न-भ-य-र-क्ष-मु । कामान्
प्रयच्छन् आ—मै ॥ ८५८. १४ रातद्वया दत्तहविष्काः—ग-च-ज-त-न । रातद्वया दत्तहविष्का
हविष्काः—य-मै-मु ॥ ८५८. २१ स्त्रिया अयधिकारः—ख-च-ण-भ । स्त्रिया अन्यधिकारः—य-
मै-मु ॥

८५९. १८ उपपत्तिमेवमाहुः—ख-च-क्ष-ण-त-न-भ-य-र-मु । उपपत्तिमेवमाहुः—य । उपपत्तिमेवाहुः—
मै ॥ ८५९. २० इन्द्रं प्रातः प्रातःसावस्य—मै-मु । इन्द्राय प्रातःसावस्य—ई ॥ ८६०. २
तद्ब्रह्ममपि—ख-ग-च-ज-क्ष-त-न-भ-य-र-क्ष । तद्ब्रह्ममपि—मै-मु ॥ ८६०. २ त्वमपि ज्येष्ठतातिम्—
क्ष-मै-मु । ज्येष्ठतातिम्—इतरलिखितपुस्तकेषु ॥ ८६०. १५ शोभनवृष्टिप्रदानादिकर्मभिन्द्र—न ।
'कर्मन्द्र' इतरलिखितपुस्तकेषु । 'कर्मकेन्द्र'—मै-मु ॥ ८६१. ३ सः स खलु होता—ई-मु । सः
स खलु—य । स खलु होता—मै ॥ ८६३. १४ सवर्नं यज्ञगृहम्—य-मै-मु । सवर्नं यज्ञगृहम्—ई ॥
८६४. २२ तस्मादेवं भवतीति—ख-च-क्ष-ण-त-न-भ-य-र । तस्मादेवं भवतीति—मै-मु ॥

८६६.६ गा निगूढा इति संबन्धः—मै-सु । गा इति संबन्धः निगूढाः—ख-च-ज्ञ-ण-त-न-भ-य-र-शः; गा इति संबन्धः—ग-च-ज ॥ ८७०. ५ अधिमित्ताम्—ग-च-ज-श—मै-सु ॥ ८७०. ६-७ अतरन् सत्रमनुतिष्ठन्तः—ख-च-ज्ञ-ण-न-भ-य-र । अतरन् समनुतिष्ठन्तः—मै-सु ॥ ८७२. १५ नोऽस्माकं भुवन्—न-य-सु । अस्माकं भुवन्—मै ॥ ८७३. १६ वेतु—मै । व्यन्तु—सु ॥

८७५. ११ संमोदन्तेऽस्मिन् देवाः—ख-च-ण-त-न-श ॥ संमोदन्ते तस्मिन् देवाः—य-मै-सु ॥ अवयवलक्षणेयम्—मै । पूर्वावयवलक्षणेयम्—सु ॥

८७८. १३-१४ तपनपरिस्पन्दाधीनत्वात्—ख-ज्ञ-त-न-भ-य-र । तपपरिस्पन्दा—सु । तपनपरिस्पन्दा—मै ॥ ८७८. २० स्वस्वामिनोऽभिमतम्—ग-च-ज । स्वस्वामिनेऽभिमतम्—य । स्वस्वामिन्यभिमतम्—मै-सु ॥

८८०. ७ गमयन्तम्—मै । ददतम्—सु ॥ ८८०. १९ भद्रा शोभनानि—ख-च-ज्ञ-ण-त-न-भ-य-र । भद्रा शोभनीयानि—मै-सु ॥

८८२. ८ आपृच आपृचनीयाः—मै-सु । आपृचे आपृचनीये—ख-च-ण; आपृचे आपृचनीये—ग-च-ज-ज्ञ-न-भ-य-र-श ॥

८८३. १२ सप्तमम्—मै-सु । षष्ठम्—६ ॥ ८८५. २० आगहि—? (आगच्छ) ॥ ८८७. ६ स्वस्त्यात्रेये—मै । स्वस्त्यात्रेयम्—ख-च-ज्ञ-ण-त-र-श-सु; स्वस्त्यात्रेयो—न ॥ ८८७. ७ तथा भयादिके सति—ख-च-ण-त; तथादिके सति—ज्ञ-न-भ-र । तथारूपादिके सति—श-मै-सु ॥ ८८७. २१ पन्था अन्तरिक्षमार्गाः—ग-च-ज—मै । पन्था स्वस्ति देवि पन्था अन्तरिक्षमार्गाः—सु ॥ ८८८. ८ बन्धुजनेन सं गमेमहि संगच्छेमहि—ख-च-ज्ञ-ण-न-भ-य-र । बंधुजनेन संगमेमहि—मै-सु ॥ ८८८. ९ प्रयासकोपेन—ख-च-ण-श; प्रयासकोपेन—ज्ञ-त-न-भ-र । प्रयासकोपेन—मै-सु ॥

८९०. १५ पतान्—मै-सु । तान्—६ ॥ ८९१. १५-१६ ऊर्णाः दीप्तिः शुन्ध्यवः शोधिकाः—य-र-मै । ऊर्णा दीप्तिः (क्ष-दीप्तिः; न-दीप्तिः) शुन्ध्यवः शोधिकाः—ख-ग-च-च-ज-ज्ञ-ण-त-न-श । ऊर्णा दीप्तिः शुन्ध्यवः शोधिका अपः—सु ॥ ८९४. १६ गोसंबन्धि वा राधः—मै-सु । गोसंबन्धिनं वा राधः—६ ॥ ८९४. १७ तत्संबन्धि वा राधः—मै-सु । तत्संबन्धिनं वा राधः—६ ॥

८९७. ५ स्यन्दमाना अपः—मै-सु । स्यन्दमाना आपः—६ ॥ ८९७. ७ अश्वा इव अश्वा यथा—ख-च-ज्ञ-ण-त-न-भ-य । अश्वा इव यथा—मै-सु ॥ ८९९. २० स मर्त्यश्च सुदेवः—ख-च-ज्ञ-ण-न-भ-य । सुदेवः—मै-सु ॥ ८९९. २१ स सुवीरः—ख-च-ज्ञ-ण-न-भ-य । स मर्त्यः सुवीरः—मै । सुमर्त्यः सुवीरः—सु ॥ ८९५. २२ एवं भवति—य-मै । य एवं भवति—त-सु । अनन्वितमिदम् ॥

९०१. १०-११ अद्वया मुहुरुदकानाम्—६-सु । अद्वयाचिन्मुहुरुदकानाम्—मै ॥ ९०१. ११ जसो याजादेशः—ख-च-ज्ञ-ण-न-भ-य । जसो याजादेशः?—मै-सु ॥ ९०२. १० निहतवन्तः स्थ—ज्ञ-त-न-भ-र; निहतवन्तः स्थ—य । निहतवन्तः—मै-सु ॥ ९०३. ८ स्तुतयः—मै । स्तुतयः—सु । स्तुतयः—ख-च-ण-न; मतयः—ग-च-ज; स्तुतयः—ज्ञ-त-भ-र; सुमतयः—श ॥ ९०५. २ मधुराम्बाः?—मै-सु । मधुराः मृष्टाः—न-भ; मधुराः—व ॥ ९०५. २५ रमयत हे मरुतः—मै-सु । रमयत हे मरुतः—६ ॥ ९०६. ५ धत्थ दत्थ—मै-सु । धत्थ दत्त—६ ॥

९०९. १० विश्वस्य उक्तस्थ—ख-च-ज्ञ-ण-त-न-भ-य-र । विश्वस्योक्तस्थ—मै-सु ॥

९११. १५ गावो न—मै-सु । गावो न अश्व इव—६ ॥

११५. २ सुसदृशः—§-मु। सुसदृशः—मं ॥ ११५. १३ नमनहेतुकम्—मं-मु। नमन-
हेतुम्—§ ॥ ११५. १९ विपरिणस्तव्यः—मं ॥ विपरिणेतव्यः—§-मु ॥ ११५. २० ओजो नाम—
ख-च-ज्ञ-ण-त-न-भ-य-र-श-मु। ओजनाम—मं ॥ ११५. २२ तन्पुष्पयुष्मदीयेषु—ख-च-ज्ञ-ण-त-भ-
य-र। तन्पु तदीयेषु—मं-मु। तन्पुष्पद्वयं खीलिङ्गत्वात् 'युष्मदीयासु' इति युक्तम् ॥ ११६.
१८ हविर्भिः सेविताः—ग-घ-ज-न-मं-मु। हविर्भिः सेकिताः—ख-च-ज्ञ-ण-त-भ-य-र; हविर्भिः
सेचिताः—श ॥

११७. २ एषाम्—ग-घ-ज-श-मं-मु ॥ ११८. १८ वैसादृश्याभावः—त-य-र-मु।
वैसादृश्याभावः—मं ॥ ११९. ३ सामानाधिकरण्यप्रयोगः—ख-च-ज्ञ-ण-त-न-भ-य-र-श-मु।
सामानाधिकरण्यप्रयोगः—मं ॥

१२०. ७ लङि तिपि रूपम्—ख-च-ज्ञ-ण-त-भ-य-र-श। लङि तिपि रूपम्—मं-मु ॥
१२१. १ षष्ठादिकम्—मं-मु। भेदादिकम्—ख; भेदादिकम्—च-ज्ञ-ण-त-भ-य-र; 'पठिकम्—
श ॥ १२१. १६ करोतीत्यर्थः—मं-मु। करोतीति—§ ॥ १२२. १७ भनतेः—मं ॥ नभतेः—§-
मु ॥ १२२. १८ प्राचुच्यवुः—मं-मु। प्राचुच्यवुः—§ ॥ १२२. १९ आययणादी—ख-च-ज्ञ-ण-
त-भ-य-र-श-मु। आययणादी—मं ॥ १२३. ४ पुत्रा इति शेषः—ख-च-ज्ञ-ण-त-भ-य-र। पुत्रा
इत्यर्थः—मं-मु ॥

१२५. १६ प्राक्षिपाम्—§। प्राक्षिपामः—य-मं-मु ॥ १२५. २४ निवसतेत्यर्थः—मं-मु।
निवसतेत्यर्थः—§ ॥

१२६. २० अवाश्चर्यं... इत्यादि। बृहदेवता ५. ५०-८०; अनु. भा. ५. ६१ (मंकडोनेल-
पृ. ११७) अत्र दृष्टव्यम् ॥ १२७. ६ राश्या—न-मं ॥ राजा—मु ॥ १२७. १९ तच्च दृश्यते—
ख-च-ज्ञ-ण-त-भ-य-र। तत्र दृश्यते—मं-मु ॥ १२८. १ पुत्रोत्पादनकामाः—ख-च-ज्ञ-ण-त-भ-य-र।
पुत्रोत्पादनकाले—मं-मु ॥ १२८. २३ देवा अनन वायन्ते स्तुत्यादिना स देववः। न देववः
अद्वैतः—(न-सदेववः)—न। देवा न येन त्रायन्ते स्तुत्यादिना सोऽदेववः—मं-मु ॥ १२९. ४
उपक्षपणकर्मा—ख-च-ज्ञ-ण-त-न-भ-र। वा उपक्षपणकर्मा—य। उपक्षपणकर्मा—श-मं-मु ॥
१३१. १६ संपन्नं.....इत्यादि। बृहदेवता ५. ५०-८०; अनु. भा. ५. ६१ अत्र दृष्टव्यम् ॥
१३१. १८ स सत्यमृषिम्—मं-मु। स सत्य ऋषिम्—ख-च-ज्ञ-ण-त-भ-य-र। स सत्य ऋषिम्—
श ॥ १३१. २२ भगवानृषेः—ख-च-ज्ञ-ण-त-न-भ-य-श। भगवानृषेः—मं-मु ॥ १३२. ८
कन्यां.....इत्यादि। बृहदेवता ५. ५०-८०; अनु. भा. ५. ६१ अत्र दृष्टव्यम् ॥

१३२. २० स्थितिस्तत्—मं ॥ स्थितं तत्—मु ॥ १३३. २० मित्रवरूणा—§-मु।
मित्रवरूणा—मं ॥ १३५. १२ धूपयष्टिरवस्थितः—ग-घ-ज-श-मं-मु। धूपयष्टिरवस्थितम्—ख-च-
ज्ञ-ण-त-न-भ-य-र। अनन्वितमेतत्। 'धूपयष्टिरिव स्थितः' (रथः) इति भाव्यमिति प्रतिभाति ॥

१३८. १६ मेघेन वृष्ट्या—मं-मु। मेघेन वृष्ट्या च—§ ॥ १३८. १७ पर्जन्य देव—
ग-घ-ज। पर्जन्य देव स्वया—य-मं-मु ॥ १३८. १७ प्रेरितेन त्वया—§। प्रेरितेन—मं-मु ॥
१३९. १९ विदीपयथः—ग-घ-ज-श-मं-मु ॥

१४०. १४ आस्मेव ज्ञाता—ख-च-ज्ञ-ग-न-भ-य-र-श । आस्मेव ज्ञाता—ज-सु ॥ १४१. १६
नोऽस्माकम्—ख-च-ज्ञ-ग-न-भ-र । नोऽस्मभ्यम्—य-म-सु ॥ १४१. २४ युवाभ्यां धृतमक्षं
च—ग-घ-ज-र-श । युवाभ्यां धृतं धनमक्षं च—ख-च-ज्ञ-ग-न-भ-य । युवाभ्यां धृतं वलमक्षं
च—सु । अयमेव लक्ष्मीवीलः पाठः ॥ १४२. १० अर्चनानस्तं..... युवाम्—ग-घ-ज । म-सु-
पुस्तकयोरेतच्चास्ति ॥

१४२. २० यश्च । 'यस्य' ह्यस्य स्थाने 'यश्च' इति भास्वकारेण पठितम् ॥ १४३.
२० सुचेतुना । मूले 'सु चेतुना' इति भिन्ने पदे ॥

१४६. १५ आह्वयामि—म-सु । आह्वयामि—ख-च-ज्ञ-ग-न-भ-य-र; आह्वयामि—ग-घ-ज ॥

१४८. १ उदकस्पर्शस्य कर्तारः—न । उदकस्पर्शत्वस्य कर्तारः—म-सु । उदकस्पर्शत्वस्य
कर्तारः—य-सु ॥ १४८. १२ अनाज्ञानात्—न-म-सु ॥

१४९. २३ दातुमुचितायाः—त । दानमुचितायाः—ख-च-ज्ञ-ग-न-भ-य-र । दातृचि-
तायाः—ग-घ-ज-श-म-सु ॥ १४९. २३ महानुभावौ—म-सु । महानुभावौ युवाम्—॥ ॥

१५२. ५ रुद्धिः—श-म-सु ॥ १५२. १० त्रायेथां पालयेथाम्—ख-च-ज्ञ-ग-न-भ-य-सु ।
त्रायेथां पालयेतम्—म-सु ॥ १५६. १५ सुखमपेक्षते—ख-च-ज्ञ-ग-न-भ-य । सुखपेक्षते—ज; सुसुक्षते-त;
सुखमुक्षते—घ-र; सुखसुक्षते—श । सुखमुक्षते—म-सु ॥ १५७. ८ द्रवणीयौ—य-म-सु ।
द्रावणीयौ—त ॥

१५८. १४ अथवा—म-सु-X ॥ १५८. २३ तिष्ठतः—म-सु । तिष्ठतः—५-सु ॥ १५९. ८ कस्य
चन—भ-य । कस्य वचन—श; कस्य न—ख । कस्य च—म-सु ॥ १५९. १७ युवाम्—म-सु । युवाम् ।
इमिति पूरणः—ख-च-ज्ञ-ग-न-भ-र-श-सु; युवाम् । हि पूरणः—ग-घ-ज ॥ १६१. २ बहुनपि—
घ । बहुनपि ?—म-सु ॥ १६१. ५ उक्तलक्षणाश्विनो रथस्य । ? (उक्तलक्षणाश्विनो
रथस्य) ॥ १६१. ११ युवाभ्याम् । ? (युवयोः) ॥ १६३. १२ मृगो मृगयित—म-सु । मृगो
मृगयितः—सु ॥

१६४. ६ अश्विना अश्विनौ—ग-घ-ज-सु । अश्विना—य । अश्विनौ—म-सु ॥ १६५. १ अश्विना
अश्विनौ—ख-च-ज्ञ-ग-न-भ-र । अश्विना—म-सु ॥

१६६. ९ हिंस्ताम्—ग-घ-ज-म-सु ॥ १६६. १८ पञ्चदशश्चा समानाः—म-सु । पञ्चदशचेति
समानाः—सु । लिखितपुस्तकेषु अशुद्धाः पाठाः ॥ १६६. १९ दोहभूमिम्—ख-च-ज्ञ-ग-न-भ-य-र-श ।
दोहनभूमिम्—म-सु ॥ १६७. १२ अपां कारणात्—म-सु । अपः करणात्—ख-च-ज्ञ-ग-न-भ-य-र;
अपः कारणात्—ग-घ-ज-श-भ-य; अप करणात्—श ॥

१६८. ५ यज्ञं गन्तारी—ख-ग-घ-च-ज-ग-न-श । यज्ञगन्तारी—श-भ-य-र-म-सु ॥ १६९. ४
दुर्गमनान् मार्गान्—ग-घ-ज-म-सु । दुर्गमनान् मार्गान् वा—ख-च-ज्ञ-ग-न-भ-य-र-श । पापानि
दुर्गमनान् मार्गान् वा—सु ॥ १६९. ११ पालयेत्—ग-घ-ज-श-म-सु ॥

१७०. ७ तौ यथा—म-सु-X ॥ १७१. ८ निर्मथिष्यन्ति—म-सु । निर्मथिष्यन्ति—
ख-च-ग; निर्मथिष्यन्ति—श-त-भ-र; निर्मथिष्यन्ति—न; निर्मथिष्यन्ति—ग-घ-ज-श ॥ १७२. १७
जरया सहितः पतेत्—ख-भ । जयसा सहितः पतेत्—च-ग; जरयासुततः पतेत्—श-य-र; जरयागततः
पतेत्—न; जरयासुतः पतेत्—श । जरयासुततः पतेत् ?—म-सु । जरयासुत आपत—सु ॥

१७३. २० उच्छो विवासे—मँ-सु। व्युच्छो विवासे—ख-च-ण; उच्छो विवासे—झ-न-भ-य-र-श ॥ १७४. २१ यच्छिद्वीत्यत्र—ख-च-ण-श। यद्यद्वीत्यत्र—य। यद्वीत्यत्र—मँ-सु ॥ १७६. २ मा तनुयाः मा कृथाः—ख-च-ण-न-भ-य। मा तनुयाः—मँ-सु ॥

१७६. १३ अत्रानुक्रमणिका—झ-न-भ-य-र-श-सु। तत्रानुक्रमणिका—मँ ॥ १७७. २१ प्रथममध्यमयोः स्थानयोः—ख-च-झ-ण-त-न-भ-य-र-सु। प्रथममध्यमयोः—मँ ॥

१८१. १५ असुरादयः—मँ-सु। सुरादयः—§ ॥ १८३. १ स हि सर्वात्मा—न। स हि सर्वात्मत्वात्—त-भ। तं हि सर्वात्मत्वात्?—मँ-सु ॥ १८३. १८ प्र सुवाति च—ख-च-झ-ण-त-न-भ-य-र-श-सु। प्र सुवाति—मँ ॥ १८३. १९ वृणीमह इति—§-सु। वृणीमह इत्यर्थः—मँ ॥

१८७. २० °स्तोमे चैषा—मँ। °स्तोमेऽप्येषा—झ-त-र-श-सु। °स्तोमेऽप्येषा—न। °स्तोमे ह्येषा—भ ॥ १८८. १ प्रत्यक्षा देवतापि च—ख-च-झ-ण-न-भ-य-श-सु। प्रत्यक्षदेवतापि च—मँ ॥

१८९. ८ चैतन्नामकाय—ख-च-झ-ण-न-भ-य-र। एतन्नामकाय—मँ-सु ॥ १८९. २३ ध्यायति—न-श-सु। ध्यायति—मँ ॥ १९२. ५-६ ते दीवि न—ख-च-ण-त-भ-य-श। न दीवि न—मँ-सु ॥

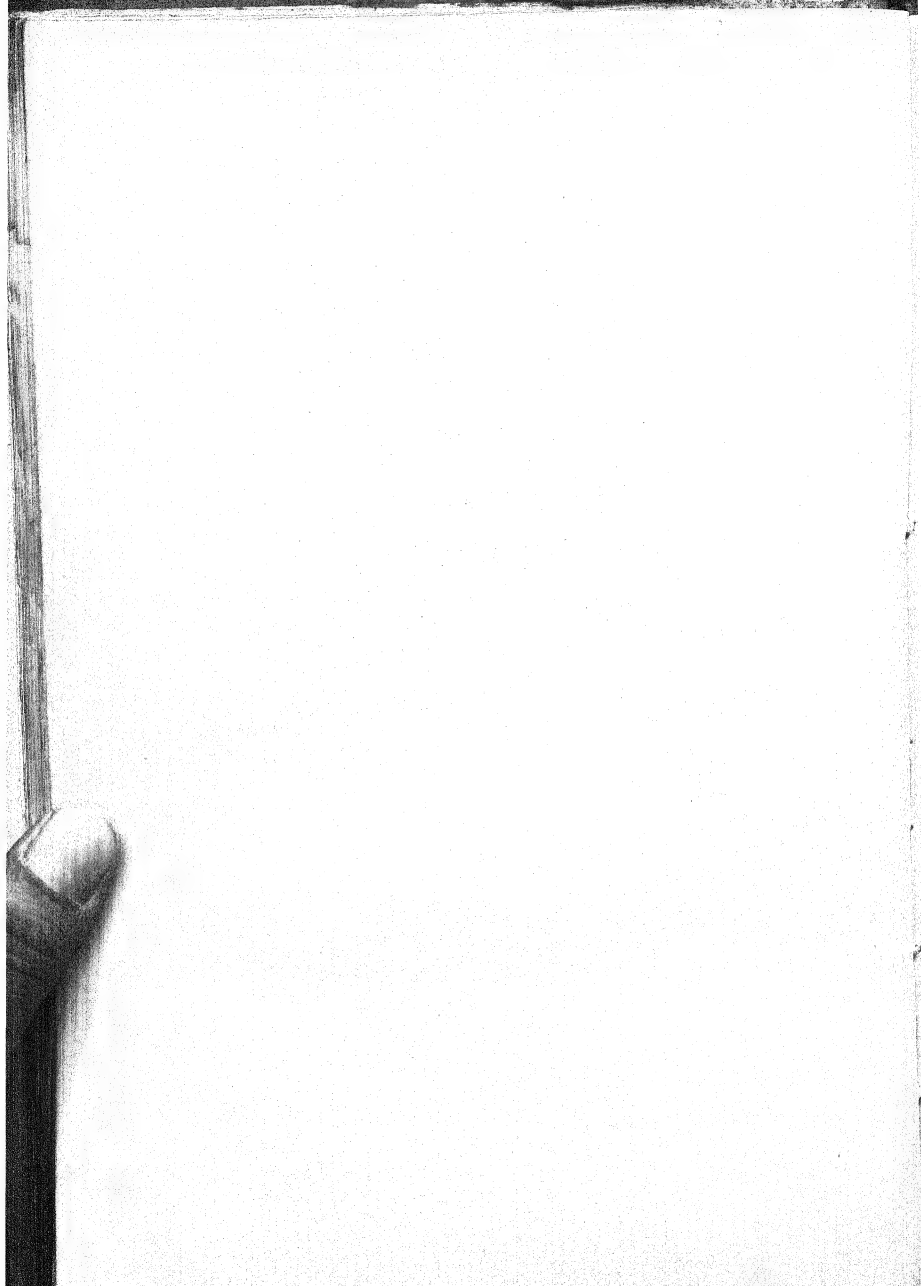
१९३. २ अत्रेषु वा—मँ-सु। अत्रेषु—§ ॥ १९३. १० दुमविकारेण—ख-च-झ-ण-त-न-भ-य-र-श। दुमविकारेण—मँ-सु ॥ १९३. ११ आवरकमेघहननाय—मँ-सु। आवरकमेघे हननाय—ख-झ-भ-य; आवरकमेघे हननाय—च-ण ॥ १९३. ११ प्रतिपते प्रतिगच्छतः—मँ-सु। भवति ईपते अभिगच्छति—ख-च-झ-ण-न-भ-य-र; प्रतिगच्छतः। आ पूरणः—ग-च-ज; प्रतिगच्छति—श ॥ १९३. २५ मर्तेव। 'मर्ताय' इत्यस्य स्थाने 'मर्तेव' इति भाष्यकारेण पठितम् ॥

१९५. २१ बृहतः महतः—ख-च-झ-ण-भ-य। बृहतः—मँ-सु ॥ १९५. २२ शुशुक्लानः। मूले 'शुशुक्लानः' इति ॥ १९६. ७ विस्तीर्णक्रमणः—मँ-सु। विस्तीर्णक्रमणः—§ ॥ १९६. २० द्वितीयायाः लुक्—ख-च-ण-भ-सु। द्वितीयालुक्—मँ ॥ १९७. १७ ते मरुतः—§-सु। हे मरुतः—मँ ॥

॥ ऋग्वेदसंहिता ॥

श्रीमत्सायणाचार्यविरचितभाष्यसमेता

२-५ मण्डलानि

ऋग्वेदसंहिता

श्रीमत्सायणाचार्यविरचितभाष्यसमेता

॥ अथ द्वितीयं मण्डलम् ॥

शतचिन्तां प्रथमं मण्डलं व्याख्यातम् । अथ गार्त्समदं द्वितीयं मण्डलं व्याख्यायते । 'त्वमग्ने
 बुभिः' इत्यादिकं द्वितीयं मण्डलम् । चत्वारोऽनुवाकाः । तेषु प्रथमेऽनुवाके एकादश सूक्तानि ।
 तत्र 'त्वमग्ने बुभिः' इति षोडशर्चं प्रथमं सूक्तम् । मण्डलद्वया गृत्समदः ऋषिः । स च पूर्वम्
 आङ्गिरसकुले शुनहोत्रस्य पुत्रः सन् यज्ञकालेऽसुरैर्गृहीत इन्द्रेण मोचितः । पश्चात् तद्वचनेनैव भृगुकुले
 शुनकपुत्रो गृत्समदनामा अभूत् । तथा चानुक्रमणिका—'य आङ्गिरसः शौनहोत्रो भूत्वा भार्गवः
 शौनकोऽभवत् स गृत्समदो द्वितीयं मण्डलमपश्यत्' इति । तथा तस्यैव शौनकस्य वचनम् ऋष्यनु-
 क्रमणे—'त्वमग्ने इति गृत्समदः शौनको भृगुतां गतः । शौनहोत्रः प्रकृत्या तु' य आङ्गिरस उच्यते'
 इति । तस्मान्मण्डलद्वया शौनको गृत्समदः ऋषिः । जगती छन्दः । मण्डलादिपरिभाषया आग्नेयम् ।
 अत्रानुक्रमणिका—'त्वमग्ने जागतं तु' इति ॥ प्रातरनुवाकाधिनशस्त्रयोजगते छन्दसि इदमादि-
 सूक्तद्वयस्य विनियोगः । 'त्वमग्ने बुभिरिति सूक्ते' (आथ. श्री. ४. १३) इति सूत्रितत्वात् ॥
 उपाकरणोत्सर्जनयोरपि^१ आद्या विनियुक्ता ॥

त्वमग्ने बुभिस्त्वमांशुशुक्षणिस्त्वमद्रुचस्त्वमश्मनस्परि ।

त्वं वनेभ्यस्त्वमोषधीभ्यस्त्वं नृणां नृपते जायसे शुचिः ॥ १ ॥

त्वम् । अग्ने । बुडभिः । त्वम् । आंशुशुक्षणिः । त्वम् । अद्रुच्यः । त्वम् । अश्मनः । परि ।

त्वम् । वनेभ्यः । त्वम् । ओषधीभ्यः । त्वम् । नृणाम् । नृडपते । जायसे । शुचिः ॥ १ ॥

हे ऽग्ने अग्रणीत्वाद्विगुणविशिष्ट हे ऽनृणां ऽनृपते । नृणां मनुष्याणां मध्ये ये नरा यद्वारः
 सन्ति तेषां विशेषेण पालयितः । यद्वा उभाभ्यां पदाभ्यां बहुत्वं नित्यस्वामित्वे च प्रतिपाद्यते^२ ।
 सर्वेषामपि नराणां नित्यपालकेत्यर्थः ॥ नृणामित्यस्य निघाताभावश्चाद्भुतः ॥ तादृश हे देव ऽत्वं
 ऽबुभिः यागदिवसैर्निमित्तभूतैः ऽजायसे यागार्थं मन्थनेन^३ उत्पद्यस इत्यर्थः । यद्वा । तादृशैर्दिवसैः
 सहितो जायसे । तत्तद्यागदिवसेषु प्रसिद्धः^४ भवसीत्यर्थः । तथा ऽत्वम् ऽआंशुशुक्षणिः जायसे आ सर्वतो

१. ण-ण१-न-व-नु । २. म-उपाकर्मोत्सर्जनयोरपि । ३. ण-प्रतिपद्यते । ४. ण१-म-मन्थनेन ।

५. क-श-स१-म-प्रवृद्धः ।

दीप्यमानो भवसि ॥ आङ्गुपपदे 'शुच दीप्तौ' इत्येतस्य सनन्तस्य छान्दसमिदं रूपम् । यद्वा । आङ्गु शीघ्रं शुच दीप्तः सन् यतः संसेव्यते इति । आङ्गु शुचं शोकं सनोति ददाति शङ्खभ्यो दाहादिना इत्याङ्गुशक्तिः ॥ तादृशो भवसि । एवं सर्वत्र प्रतिविशेषणं जायसे इति योज्यम् । हे अग्ने ^१त्वम् ^२अद्वभ्यः वृष्टयुक्तेभ्यो जायसे वैशुतरूपेण वाङ्मरूपेण वा समुद्रोदकेभ्यः । ^३अद्वभनः मेधात्पाषाणाद्वा परि जायसे । 'यो अद्वभनोऽन्तराग्निं जजान' (ऋ. सं. २. १२. ३) इति हि मन्त्रान्तरम् । ^४त्वं ^५वनेभ्यः वृक्षादिसमूहेभ्यो दावरूपेण । ^६त्वम् ^७ओषधीभ्यः वैश्वानररूपेण । एवं महानुभावस्त्वं मथनेनोत्पन्नः सन् सर्वात्मको भवसीत्यर्थः । ^८शुचिः एव जायसे । यद्वा । शुचिः आदित्यरूपः ^९जायसे इत्यर्थः । अत्र 'त्वमग्ने शुभिरहोमिः' (निरु. ६. १) इत्यादि निरुक्तमुपसंख्यम् ।

तवाग्ने होत्रं तवं पोत्रमुत्त्वियं तवं नेष्टुं त्वमग्निद्वैतायतः ।

तवं प्रशास्त्रं त्वमध्वरीयसि ब्रह्मा चासि गृहपतिश्च नो दमे ॥ २ ॥

तवं । अग्ने । होत्रम् । तवं । पोत्रम् । ऋत्त्वियम् । तवं । नेष्टुम् । त्वम् । अग्निम् । ऋतुयतः । तवं । प्रशास्त्रम् । त्वम् । अध्वरिऽयसि । ब्रह्मा । च । असि । गृहपतिः । च । नः । दमे ॥ २ ॥

हे अग्ने होत्रं होतुः कर्म शस्त्रयाज्यादिलक्षणं यदस्ति तदपि ^१त्वम् एव त्वद्वयमित्यर्थः । तथा ^२पोत्रं पोतुः कर्म यदस्ति तदपि ^३त्वम् एव । तथा ^४ऋत्त्वियं प्रासकालमात्विज्यं तवैव । ^५नेष्टुं नेष्टुः कर्म प्रस्थितयाज्यादिरूपं ^६त्वम् । हे अग्ने ^७त्वम् ^८अग्निम् आग्नीध्रश्च त्वमेवासि । तथा ^९ऋतायतः यज्ञमिच्छतः ^{१०}त्वम् एव ^{११}प्रशास्त्रं यत्प्रशास्तुमैत्रावरुणस्य कर्म तत् । हे अग्ने ^{१२}त्वम् ^{१३}अध्वरीयसि अध्वरं यज्ञं कामयसे । अध्वर्युर्भवसीत्यर्थः । तथा ^{१४}ध्वर्युश्च त्वद्व्युत्पत्तेः । 'अध्वर्युरध्वरयुरध्वरं कामयत इति वा' (निरु. १. ८) इति हि निरुक्तम् । तथा ^{१५}ब्रह्मा ब्राह्मणाच्छत्यपि ^{१६}असि । तथा ^{१७}नो ^{१८}दमे अस्मद्यज्ञगृहे ^{१९}गृहपतिश्च असीति ॥

त्वमग्ने इन्द्रो वृषभः सतामसि त्वं विष्णुरुक्मायो नमस्यः ।

त्वं ब्रह्मा रयिविद्वहणस्पते त्वं विधर्तः सचसे पुरंध्या ॥ ३ ॥

त्वम् । अग्ने । इन्द्रः । वृषभः । सताम् । असि । त्वम् । विष्णुः । उरुऽगायः । नमस्यः ।

त्वम् । ब्रह्मा । रयिऽवित् । ब्रह्मणः । पते । त्वम् । विधर्तरिति विधर्तः ।

सचसे पुरंध्या ॥ ३ ॥

हे अग्ने ^१त्वं यतः ^२सतां ^३वृषभः वर्षिता ^४असि अतः ^५इन्द्रः असि । यद्वा । सतां साधूनाम् इन्द्रोऽसि । कामानां वर्षितासि । ^६त्वं ^७विष्णुः असि । यतः ^८उरुगायः बहुभिर्गीयमानः ^९नमस्यः नमस्कार्यश्च भवसि । हे ^{१०}ब्रह्मणस्पते परिचृढस्य कर्मणो मन्त्रस्य वा पालयितः ^{११}त्वं यतः ^{१२}रयिवित्

१ क-स १-म-त्रीह्यादिभ्यो वैश्वानररूपेण । २. त-म-व-आदित्यरूपेण । ३. क-ण-ण-न-व-ब्राह्मणाच्छन्दस्यपि ।

गवादिधनस्य वेत्ता अतः १ व्रह्मा असि । हे २ विधर्तः विविधकारक वैश्वानररूपाम्ने ३ पुरंध्या बहु-
प्रकारया ४ बुद्ध्या ५ सचसे सह वर्तसे सर्वदा बुद्ध्या स्तुयस इत्यर्थः ॥

त्वमग्ने राजा वरुणो धृतव्रतस्त्वं मित्रो भवसि दस्म ईड्यः ।

त्वमर्यमा सत्पतिर्यस्य संभुजं त्वमंशो विदर्ये देव भाजयुः ॥ ४ ॥

त्वम् । अग्ने । राजा । वरुणः । धृतऽव्रतः । त्वम् । मित्रः । भवसि । दस्मः । ईड्यः ।

त्वम् । अर्यमा । सत्पतिः । यस्य । सम्भुजम् । त्वम् । अंशः । विदर्ये । देव । भाजयुः ॥ ४ ॥

हे १ अग्ने २ त्वं यतः ३ धृतव्रतः धारितकर्मासि अतः ४ वरुणः ५ राजा असि । यतः ६ दस्मः
शत्रूणामुपक्षपयिता ७ ईड्यः स्तुत्यश्च अतः ८ मित्रः पुत्रसामको देवोऽसि । यतः ९ सत्पतिः सतामभिमत-
प्रदानेन पालयिता अतः १० अर्यमा ११ भवसि । दातृत्वं च अर्यम्णो लिङ्गम् । अर्यमेति तमाहुयो ददातीति ।
१२ यस्य अर्यम्णः दानं १३ संभुजं संततभुजं १४ व्यापकं भवति । यद्वा । यस्य धनं संभुजं सम्यक् भोगाय साधु
प्रहीतृणाम् । तथा १५ त्वम् १६ अंशः सूर्यस्मर्यन्तरभूत पुत्रसामको देवोऽसि । तादृश हे १७ देव १८ विदर्ये
अस्मदीये यज्ञे १९ भाजयुः फलानां भाजयिता प्रापयितासि ॥

त्वमग्ने त्वष्टा विधुते सुवीर्यं तव ग्रावो मित्रमहः सजात्यम् ।

त्वमाशुहेमा ररिषे स्वश्रव्यं त्वं नरां शर्धो असि पुरुवसुः ॥ ५ ॥

त्वम् । अग्ने । त्वष्टा । विधुते । सुवीर्यम् । तव । ग्रावः । मित्रमहः । सजात्यम् ।

त्वम् । आशुहेमा । ररिषे । सुश्रव्यम् । त्वम् । नराम् । शर्धः । असि । पुरुवसुः ॥ ५ ॥

हे १ अग्ने २ त्वष्टा फलस्य साधु संपादयिता ३ त्वं ४ विधुते परिवरते जनाय ५ सुवीर्यं शोभनवीर्यं
धनम् । तद्धेतुर्भवसि । ६ ग्रावः याः स्तुतिवाचः सन्ति ताः ७ तव स्वभूताः । हे ८ मित्रमहः
हितकारितेजः ९ सजात्यम् अस्माकं वाग्वचं भजस इत्यर्थः । हे अग्ने १० आशुहेमा आशु प्रेरयिता ११ त्वं
१२ स्वश्रव्यं शोभनाश्रवसमूहोपेतं फलं १३ ररिषे ददासि । हे अग्ने १४ पुरुवसुः प्रभूतधनः १५ त्वं १६ नरां नराणां
१७ शर्धः बलस्थानीयः १८ असि ॥ १७ ॥

त्वमग्ने रुद्रो असुरो महो दिवस्त्वं शर्धो मारुतं पृक्ष ईशिषे ।

त्वं वातैररुणैर्यसि शंगयस्त्वं पूषा विधतः पांसि नु त्मना ॥ ६ ॥

त्वम् । अग्ने । रुद्रः । असुरः । महः । दिवः । त्वम् । शर्धः । मारुतम् । पृक्षः । ईशिषे ।

त्वम् । वातैः । अरुणैः । यासि । शम्गयः । त्वम् । पूषा । विधतः । पांसि । नु । त्मना ॥ ६ ॥

हे ऽअग्ने ऽत्वं ऽमहो ऽदिवः महतो बुलोकात् । उपलक्षणमेतत् । लोकत्रयात् । ऽअसुरः बावृणां निरसिता ऽरुद्रः असि । रुद्रः खं दुःखहेतुर्वा पापादिः । तस्य द्रावयिता पुतत्रामको देवोऽसि । 'रुद्रो वा पुष यदसिः' (तै. सं. ५. ४. ३. १) इत्यादिवृत्तः रुद्रशब्देन व्यवहारात् । यद्वा । त्वं रुद्रः । रीतिं मामनिष्ठा नरा दुःखे पतियन्तीति रुद्रः । तादृशोऽसि । 'रुद्रो रीतीति सतः' (निरु. १०. ५) इति हि निरुक्तम् । तथा महतो बुलोकस्य संबन्धी असुरोऽसि । असुर्बलम् । तस्य दाता आदित्यरूपश्च त्वमसि । अग्नेर्बुलोकसंबन्ध्यसुरवम् 'उत वा दिवो असुराय मन्य' (ऋ. सं. ५. ४१. ३.) इत्यादिषु । तथा ऽत्वं ऽमास्तं ऽश्वधेः मरुत्समूह रूपं बलमसि । वायुरूपश्च त्वमसीत्यर्थः । एवम् अग्न्यादित्यवायुरूपस्त्वम् । ऽपृक्षः अन्नस्य हविलक्षणस्य त्वम् ऽईक्षिषे ईश्वरो भवसि । यस्मादेवं तस्मात् ऽत्वं ऽवातैः वायुसदृशैः ऽअरुणैः अरुणवर्णैरश्वैः ऽक्ष्णयः सुखस्य गृहरूप आवासभूतः सन् ऽयासि प्राप्नोषि यागगृहम् । यद्वा । अरुणैर्गमनशीलैर्वातिर्वायुभिः नृजः सन् यासि वने । तथा ऽत्वं ऽपृषा सर्वैरस्य पोषकः सन् ऽनु क्षिप्रं ऽत्मना आत्मना अनुग्रहरूपया स्वबुद्धयैव ऽविधत्तः परिचरतो यजमानान् ऽपासि ॥

त्वमग्ने द्रविणोदा अरंकृते त्वं देवः सविता रत्नधा असि ।

त्वं भर्गो नृपते वस्व ईक्षिषे त्वं पायुर्दमे यस्तेऽविधत् ॥ ७ ॥

त्वम् । अग्ने । द्रविणः ऽदाः । अरम् ऽकृते । त्वम् । देवः । सविता । रत्नधाः । असि ।

त्वम् । भर्गः । नृपते । वस्वः । ईक्षिषे । त्वम् । पायुः । दमे । यः । ते । अविधत् ॥ ७ ॥

हे ऽअग्ने ऽत्वम् ऽअरंकृते स्वामलंकुर्वेते यजमानाय ऽद्रविणोदाः हिरण्यस्य दाता असि । ऽदेवः शीतमानः ऽसविता सर्वस्य सत्कर्मसु प्रेरकः ऽत्वं ऽरत्नधाः रमणीयानां धनानां सगुप्तुकादीनां धारयिता ऽअसि । तथा हे ऽनृपते नृणां पालकाग्ने ऽत्वं ऽभगः भजनीयः सन् ऽवस्वः वसुनः धनस्य ऽईक्षिषे समर्थो भवसि दातुम् । ऽयः यजमानः ऽदमे यज्ञगृहे ऽते स्वाम् ऽविधत् परिचरति तस्य ऽपायुः पालकः ऽत्वम् असि ॥

त्वामग्ने दम् आ विश्पतिं विशस्त्वां राजानं सुविदत्रमृज्जते ।

त्वं विश्वानि स्वनीक पत्यसे त्वं सहस्राणि शता दश प्रति ॥ ८ ॥

त्वाम् । अग्ने । दमे । आ । विश्पतिम् । विशः । त्वाम् । राजानम् । सुविदत्रम् । ऋज्जते ।

त्वम् । विश्वानि । सुऽअनीक । पत्यसे । त्वम् । सहस्राणि । शता । दश । प्रति ॥ ८ ॥

हे ऽअग्ने विश्पतिं यजमानानां पालकं ऽत्वां विशः यजमानाः ऽदमे स्वकीये यज्ञगृहे ऽआ आसादयन्ति ॥ उपसर्गवशाद्योग्यक्रियाध्याहारः ॥ तथा कृत्वा ऽराजानं दीप्यमानं ऽसुविदत्रं शोभनज्ञानम् अस्मदनुकूलचेतस्कं सुधनं वा ऽत्वाम् ऽऋज्जते प्रसाधयन्ति ॥ 'ऋज्जतिः प्रसाधनकर्मा' इति

१. व-ण१-व-उत्पन्नः । २. ण-तन-म-व१-पोषणः । ३. क-म-सुबुद्धयैव । ४. क-स१-पासि दशसि । ५. थ-व-हिरण्यदाता । ६. म-सविता सर्वस्य प्रसविता ।

यास्कः ॥ यत् एवं ततो हे 'स्वनीक शोभनज्वालारूपसेन' एवं 'विश्वानि सर्वाणि । हवींषीति शेषः ॥
षष्ठ्यर्थे द्वितीया ॥ विश्वेषां हविषाम् आज्यसोमपुरोडाशादीनां 'पत्यसे ईश्वरो भवसि ॥ ईश्वरनामैतत् ।
'हरयति पत्यते' (नि. २. २१. २.) इति तन्नामसु पाठात् ॥ यद्वा पतिभावमाचरसि । एवं तु
'सहस्राणि 'शता शतानि 'दश एतत्संख्याकानि 'प्रति । एतत्संख्याकानामभिमतसाधनानां प्रति-
निधिरित्यर्थः ॥ 'प्रतिः प्रतिनिधिप्रतिदानयोः' (पा. सू. १. ४. ९२) इति कर्मप्रवचनीयत्वम् ।
तैर्यत्फलं भवति तत्त्वया लभ्यत इत्यर्थः ॥

त्वामग्रे पितरमिष्टिभिर्नरस्त्वां भ्रात्राय शम्यां तनुरुचम् ।

त्वं पुत्रो भवसि यस्तेऽविधुचं सखां सुशेवः पास्याधृषः ॥ ९ ॥

त्वाम् । अग्रे । पितरम् । इष्टिभिः । नरः । त्वाम् । भ्रात्राय । शम्यां । तनुरुचम् ॥

त्वम् । पुत्रः । भवसि । यः । ते । अविधत् । त्वम् । सखा । सुशेवः ।

पासि । आधृषः ॥ ९ ॥

हे 'अग्रे पितरं पालकं 'त्वां 'नरः नेतारो यजमानाः 'इष्टिभिः एषणसाधनैर्गौर्यजन्त इति
शेषः । पितृवत्पालनाय यजन्त इत्यर्थः । तथा 'तनुरुचं' शरीराणां दीपकं शरीरेषु दीप्यमानं चैश्वा-
नरात्मना 'त्वां 'भ्रात्राय भ्रातृवाय सौभ्रात्राय 'शम्या ॥ कर्मनामैतत् ॥ कर्मणा यजन्त इति शेषः ।
यद्वा । उभयत्र वक्ष्यमाणेन 'अविधत्' इत्यनेन संबन्धः । हे अग्रे 'यः नरः 'ते त्वाम् 'अविधत्
परिचरति तस्य एवं 'पुत्रो 'भवसि पुत्रवत्पालयिता भवसि । तथा 'त्वं 'सखा समानत्वानः
सखिवद्धितकारी 'सुशेवः ॥ शेवमिति' सुखनाम ॥ सुष्ठु सुखकारी सन् 'आधृषः आधर्षकारात्मा
'पासि रक्षसि । पितृत्वकामाय पितृत्वेन भ्रातृत्वकामाय भ्रातृत्वेन पुत्रत्वकामाय पुत्रत्वस्थानीयो
भवसि । त्रिप्रकारेण रक्षणीत्यर्थः ॥

त्वमग्रे ऋशुराके नमस्यस्त्वं वाजस्य क्षुमतो राय ईशिषे ।

त्वं वि भ्रासि नु दाक्षि दावने त्वं विशिक्षुरसि यज्ञमातानिः ॥ १० ॥

त्वम् । अग्रे । ऋशुः । आके । नमस्यः । त्वम् । वाजस्य । क्षुमतः । रायः । ईशिषे ।

त्वम् । वि । भ्रासि । अनु । दाक्षि । दावने । त्वम् । विशिक्षुः । असि । यज्ञम् । आऽतानिः ॥ १० ॥

हे 'अग्रे 'त्वम् 'ऋशुः । उरुभासमानो मेधावी वा । त्वम् 'आके अग्निके संनिधावेव
'नमस्यः नमस्कार्यः । स्तुत्य इत्यर्थः । इतरदेवतावत् मन्त्रप्रतिपाद्याकारेण^१ स्तुत्यो न भवसि किंतु
प्रत्यक्ष इत्यर्थः । तथा 'त्वं 'क्षुमतः शब्दवतः सर्वत्र श्रूयमाणस्य 'वाजस्य अग्नस्य 'रायः धनस्य
च 'ईशिषे स्वामी भवसि । अतस्तद्देह्येत्यर्थः । हे अग्रे 'त्वं 'वि 'भ्रासि विशेषेण दीव्यसे । तदर्थम्

अनुक्रमेणैव ऽधक्षि दहसि काष्ठादीन्^१ ॥ दहेल्लेदि सिपि रूपम् । संहितायां भष्मावाभावश्छान्दसः ॥
किमर्थमेवम् । ऽदावने छेदनायान्धकारस्य । यद्वा । हविषो दानवते यजमानाय वा । किंच ऽत्वं
ऽयज्ञं ऽविशिष्टुः विशेषेण शिक्षयिता^२ साधयिता^३ ऽअसि ॥ 'न लोकाव्ययः' (पा. सू. २. ३. ६९)
इति पष्ठया निषेधः ॥ तथा ऽआतनिः फलस्य सर्वतो विस्तारयिता ॥ १८ ॥

त्वमग्ने अर्दितिर्देव दाशुपे त्वं होत्रा भारती वर्धसे गिरा ।

त्वमिळा शतहिंमासि दक्षसे त्वं वृत्रहा वसुपते सरस्वती ॥ ११ ॥

त्वम् । अग्ने । अर्दितिः । देव । दाशुपे । त्वम् । होत्रा । भारती । वर्धसे । गिरा ।

त्वम् । इळा । शतऽहिंमा । अ॒सि । दक्षसे । त्वम् । वृत्र॒हा । वसु॒प॒ते । सर॒स्वती ॥ ११ ॥

हे ऽअग्ने ऽदेव ऽत्वं ऽदाशुपे हविर्देवते यजमानाय ऽअर्दितिः अखण्डयिता परिपालयितासि ।
यद्वा । अदीना भूमिरसि । किंच ऽत्वं ऽहोत्रा होमनिष्पादिका ऽभारती भरतस्य आदित्यस्य^४
आदित्यसंबन्धिनी^५ रश्मिरूपा सती ऽगिरा स्तुत्या ऽवर्धसे प्रवृद्धो भवसि । किंच ऽत्वं ऽशतहिंमा ।
हिमश्चन्द्रः कालोपलक्षकः । अपरिमितकाला नित्या ऽइळा भूमिः ऽअसि । तादृशी सती ऽदक्षसे
दानाय समर्था^६ भवसि ॥ तिङ् उत्तरस्वादिनघातः ॥ तथा हे ऽवसुपते धनपालक ऽवृत्रहा पापादेहंता
ऽत्वं ऽसरस्वती सरणवान् वायुः । तत्संबन्धिनी एतद्वियामिका माभ्यमिकासि । आदित्याग्निवायूनां
संबन्धित्यो भारतीकासरस्वत्याख्या यास्तिस्रो देव्यः सन्ति ता अपि त्वमेवेत्यर्थः ॥

त्वमग्ने सुभृत उत्तमं वयस्त्वं स्प्राहे वर्ण आ संहशि श्रियः ।

त्वं वाजः प्रतरणो बृहन्नसि त्वं रयिर्वहुलो विश्वतस्पृथुः ॥ १२ ॥

त्वम् । अग्ने । सुभृतः । उत्त॒मम् । वयः । त्वं । स्प्राहे । वर्ण । आ । सु॒म॒ह॒शि । श्रियः ।

त्वम् । वाजः । प्र॒त॒र॒णः । बृ॒ह॒न् । अ॒सि । त्वम् । र॒यिः । बृ॒हु॒लः । वि॒श्वतः । पृ॒थुः ॥ १२ ॥

हे ऽअग्ने ऽत्वं ऽसुभृतः सुष्ठु पोषितः सन् ऽउत्तमं निरतिशयं ऽवयः अन्नमायुर्वं वा त्वमसि
तत्संपादकोऽस्तीत्यर्थः । तथा ऽतव ऽस्प्राहे स्पृहणीये ऽवर्णे लोहितशुक्लादिलक्षणे ऽसंहशि सम्यग्वर्तनीये
ऽश्रियः ऐश्वर्याणि कान्तयो वा ऽआ आश्रित्य वर्तन्ते ॥ उपसर्गश्रुतेर्योग्यक्रियाभ्याहारः ॥ किंच ऽत्वं
ऽवाजः अन्नम् । तत्साधकत्वात्तच्छब्दम् । अन्नसाधक इत्यर्थः । ऽप्रतरणः प्रतारयिता पापान्^७ ।
अत एव ऽबृहन् महान् ऽअसि । तथा ऽत्वं ऽरयिः धनरूपोऽसि । ऽबहुलः सर्वविषयबाहुल्योपेतः
ऽविश्वतः^८ ऽपृथुः विस्तीर्णः प्रख्यात इत्यर्थः ॥

१. त-कायादीन् २. म-कामादीन् ३. म-शिक्षयिता शोधयिता; ण-न-क्षिपयिता साधयिता; व-क्षेपयिता
साधयिता । ३. क-क्ष-आ-आदित्यस्य संबन्धिनी । ४. ख-म-समर्थः । ५. त-य-न-व-पातत् ।
६. क्ष-विश्वतः सर्वतः ।

त्वामस आदित्यास आस्यत्वां जिह्वां शुनयश्चक्रिरे कवे ।

त्वां रातिपाचो अघ्वरेषु साश्चिरे त्वे देवा हविरदन्त्याहुतम् ॥ १३ ॥

त्वाम् । अग्ने । आदित्यासः । आस्यम् । त्वाम् । जिह्वाम् । शुचयः । चक्रिरे । कवे ।

त्वाम् । रातिऽसाचः । अघ्वरेषु । साश्चिरे । त्वे इति । देवाः । हविः । अदन्ति । आहुतम् ॥ १३ ॥

हे अग्ने ऽत्वाम् ऽआदित्यासः अदितेः पुत्रा इन्द्रादयः ऽआस्यं स्वकीयं मुखं भक्षणपानादिसाधनं चक्रिरे इति वक्ष्यमाणेन संबन्धः । तथा हे ऽकवे क्रान्तप्रज्ञ ऽत्वाम् एव ऽशुचयः शुद्धा दीप्ता वा देवाः ऽजिह्वां स्वकीयजिह्वास्थानीयम् आस्वादनसाधनं चक्रिरे । त्वन्मुखेनैव भक्षयन्ति त्वजिह्वयैव आस्वादयन्तीत्यर्थः । तथा ऽत्वाम् एव ऽरातिपाचः । रातिर्दानं दत्तं हविरादि धनं वा । तेन समवेता देवाः ऽअघ्वरेषु यज्ञेषु ऽसाश्चिरे सेवन्ते त्वामेव प्रतीक्षन्ते विना त्वया त्वेषां हविर्भक्षणायोगात् । एवं कृत्वा ऽत्वे त्वयि ऽदेवाः सर्वे ऽआहुतं सर्वतो दत्तं ऽहविरदन्ति भक्षयन्ति । एवं सर्वदेवोपकारिणं महानुभावं स्तोमीत्यर्थः ॥

त्वे अग्ने विश्वे अमृतांसो अद्रुह आसा देवा हविरदन्त्याहुतम् ।

त्वया मर्तांसः स्वदन्त आसुति त्वं गर्भो वीरुधो जज्ञिषे शुचिः ॥ १४ ॥

त्वे इति । अग्ने । विश्वे । अमृतांसः । अद्रुहः । आसा । देवाः । हविः । अदन्ति । आहुतम् ।

त्वया । मर्तांसः । स्वदन्ते । आसुतिम् । त्वम् । गर्भः । वीरुधाम् । जज्ञिषे । शुचिः ॥ १४ ॥

हे अग्ने ऽत्वे त्वयि ऽविश्वे सर्वे ऽअमृतांसः अमरणवर्माणः ऽअद्रुहः अद्रोऽधारः ऽदेवाः ऽआसा त्वदीयेन आस्थेन ऽआहुतं ऽहविरदन्ति भक्षयन्ति । आस्थशब्दस्य तृतीयैकवचने 'पद्मोमासु' इत्यादिना आसन्नादेशः । 'जडिदंपदादि' इति विभक्त्येव दत्तत्वम् । तथा ऽमर्तांसः मनुष्या अपि ऽत्वया साधनभूतेन ऽआसुतिं रसरूपमन्नादिकं ऽस्वदन्ते आस्वादयन्ति । ऽत्वम् एव ऽवीरुधो लतादीनां ऽगर्भः गर्भस्थानीयः तेषां मध्येऽवस्थानात् । वसुः सर्वेषां निवासभूतः सन् ऽजज्ञिषे । उत्पादयसि सन्नाद्यन्नम् ॥

त्वं तान्त्सं च प्रति चासि मुज्मनाग्ने सुजातु प्र च देव रिच्यसे ।

पृक्षो यदत्र महिना वि ते भुवदनु द्यावापृथिवी रोदसी उभे ॥ १५ ॥

त्वम् । तान् । सम् । च । प्रति । च । असि । मुज्मना । अग्ने । सुजात । प्र । च । देव । रिच्यसे ।

पृक्षः । यत् । अत्र । महिना । वि । ते । भुवत् । अन् ।

द्यावापृथिवी इति । रोदसी इति । उभे इति ॥ १५ ॥

हे अग्ने ^१त्वं ^२मज्जना बलेन ^३तान् प्रसिद्धान् देवान् ^४सं ^५च ^६असि संगच्छसि । तैः सहितोऽपि भवसि । तथा सामर्थ्येन ^७प्रति ^८वचासि । प्रत्येकं तैर्विमिश्रः प्रतिनिधिर्वा भवसि । प्रतिस्वीकारसमये तैः सहितो भवसि विभुक्श्च भवसीत्यर्थः । हे ^९सुजात शोभनजनन । मन्त्र-सहितमथनेन उत्पन्नत्वात् अग्नेः सुजस्यत्वम् । तादृश ^{१०}अग्ने हे ^{११}देव ^{१२}प्र ^{१३}रिच्यसे ^{१४}च । तैर्वेलेन चाधिको भवसि । आधिक्ये कारणमाह । ^{१५}यत् यस्मात् ^{१६}अग्न अस्मिन् यज्ञे ^{१७}पृक्षः सर्वमप्यन्नम् । व्यत्ययेन बहुवचनम् । ^{१८}ते तवैव ^{१९}वि ^{२०}सुवत् समर्थ भवति ^{२१}महिना माहात्म्येन । यतो महत्त्वमस्ति अत इत्यर्थः । कुत्रेति तदुच्यते । ^{२२}रोदसी सर्वनिरोदनस्वभावे ^{२३}उभे द्वावापृथिव्यौ ^{२४}अनु । ते प्रति । तयोर्मध्ये व्यातमित्यर्थः । स्वधि हुतमन्नं त्वन्महत्त्वेन लोकत्रये व्यातमित्यर्थः ॥

ये स्तोत्रभ्यो गोअग्रामश्चयेऽसुमर्षे रातिष्ठुपसृजन्ति सूरयः ।

अस्माञ्च तांश्च प्र हि नेपि वस्य आ बृहद्वदेम विदथे सुवीराः ॥ १६ ॥

ये । स्तोत्रभ्यः । गोअग्राम् । अश्वऽपेशसम् । अग्ने । रातिम् । उपसृजन्ति । सूरयः ।

अस्मान् । च । तान् । च । प्र । हि । नेपि । वस्यः । आ ।

बृहत् । वदेम । विदथे । सुवीराः ॥ १६ ॥

अनया होता स्तुतिनिगमव्याजेन^१ अभिमताशास्ते । हे ^२अग्ने ^३सूरयः मेधाविनः प्रेरितारो वा यजमानाः । ^४स्तोत्रभ्यः स्तुतिकर्तृभ्यः ^५गोअग्रां गावोऽग्रगामिन्यो यस्यः तादृशीं गोप्रसुखाश्च ^६अश्वपेशसम् ॥ पेश इति रूपनाम ॥ अश्वेन निरूपणीयम् । एतद्द्वयं प्राधान्याभिप्रायम् । गौश्च अश्वश्च अजाश्चेति दक्षिणापरिगगनेषु गवाश्चयोः प्राथम्यात् । तादृशीं ^७रातिम् ^८उपसृजन्ति दृढते । ^९तान् यजमानान् ^{१०}अस्माञ्च कृत्विजः ^{११}वस्यः वसीयः श्रेष्ठं स्वर्गादिस्थानम् ^{१२}आ सर्वतः ^{१३}प्र^{१४} हि ^{१५}नेपि^{१६} प्रकर्षेण नयसि खलु । नयेत्यर्थः । हि प्रसिद्धौ । वयं च ^{१७}सुवीराः शोभनपुत्रादिसहिताः ^{१८}विदथे यज्ञे ^{१९}बृहत् महम्मन्त्रजातं ^{२०}वदेम उच्चारयामः स्तुम इत्यर्थः ॥ १९ ॥

‘यज्ञेन वर्धत’ इति त्रयोदशर्चं द्वितीयं सूक्तं मण्डलद्वष्टुर्गुत्समत्स्यापम् । ‘मण्डलादिवाग्नेयम्’ इति परिभाषयाग्नेयम् । तुशब्दानुकर्यादिदमपि जागतम् । ‘यज्ञेन सखीना’ इत्यनुक्रान्तम् । प्रातरनुवाकाश्विनशस्त्रयोर्जागते छन्दसि अस्य विभियोगः । सुत्रं तु पूर्वसूक्ते एवोक्तम् । तथा चातुर्विंशिके तृतीयसवनने जातवेदस्यनिविद्वानीयम्^१ इदम् । ‘यज्ञेन वर्धतेत्याग्निमास्तम्’ (आश्व. श्रौ. ७. ४) इति सूत्रितत्वात् । पृष्ठयाभिष्ठवपडहथोर्द्वितीयेऽह्नयपि जातवेदस्यनिविद्वानम्^२ इदम् । ‘चातुर्विंशिकं तृतीयसवनम्’ इति चतुर्विंशदितिदिष्टत्वात् ।

१. म-स्तुतिं निगमयम् । २. म-प्र णेपि हि; ख-ण१-न-व-प्र हि णेपि; न-प्र णहि हि; क-प्रणेपि । ३. ण-न-म-^३निविद्वानम् । ४. ख-ण-^४निविद्वानीयम् ।

यज्ञेन वर्धत जातवेदसमग्निं यजध्वं हविषा तना गिरा ।

समिधानं सुप्रयसं स्वर्णरं द्युक्षं होतारं वृजनेषु धूर्षदम् ॥ १ ॥

यज्ञेन । वर्धत । जातवेदसम् । अग्निम् । यजध्वम् । हविषा । तना । गिरा ।

सम्सिधानम् । सुप्रयसम् । स्वःऽनरम् । द्युक्षम् । होतारम् । वृजनेषु । धुःऽसदम् ॥ १ ॥

हे यजमाना कस्मिन् वा धृतं 'जातवेदसं जातानां वेदितारं जातध्वं जातप्रज्ञं वा 'अग्निं 'यज्ञेन यागेन 'वर्धत प्रवर्धत' । सामान्येनोक्त्वा विशेषेणाह । 'हविषा चरुपुरोडाशादिना 'तना विस्तृतया 'गिरा स्तुत्या च 'यजध्वं पूजयध्वम् । कीदृशं तम् । 'समिधानं समिध्यमानम् । 'सुप्रयसं शोभनाश्रम् । 'स्वर्णं स्वर्गे नेतव्या यजमाना यस्य तादृशम् । यद्वा स्वरिति सर्वेष्वर्थः । स्तुतीनां नेतारः स्तोतारः । बहुस्तोतारमित्यर्थः । 'द्युक्षं दीप्तं द्युनिवासिनं वा । 'होतारं होमसंपादकम् । 'वृजनेषु बलेषु 'धूर्षदं बलस्य कर्तारमित्यर्थः । अग्निपाटवे सति शरीरं बलं भवतीति प्रसिद्धम् ॥

अभि त्वा नक्तीरुषसो ववाशिरेऽग्रे वत्सं न स्वसरेषु धेनवं ।

दिवइवेदरतिमानुषा युगा क्षपो भासि पुरुवार संयतः ॥ २ ॥

अभि । त्वा । नक्तीः । उषसः । ववाशिर । अग्रे । वत्सम् । न । स्वसरेषु । धेनवं ।

दिवऽइव । इत् । अरतिः । मानुषा । युगा । आ । क्षपः । भासि । पुरुवार । सम्सृतः ॥ २ ॥

हे 'अग्रे 'त्वा त्वां 'अभि प्रति 'नक्तीः रात्रीः 'उषसः अहानि । सर्वासु रात्रिषु सर्वेष्वपि अहःसु । यद्वा नक्तशब्दः सार्यकालं लक्षयति सार्यप्रातरग्निहोत्रस्य सप्ताचात् । सर्वेषु कालेषु सार्यप्रातः-कालेषु वा 'ववाशिरे आकाशन्ते यजमाना यष्टुम् । यद्वा अहानि रात्रयश्च त्वामेव कामयन्ते होतुम् । काले कर्मणश्चोदनात् कालानां कामनमुपचयते । तत्र दृष्टान्तः । 'स्वसरेषु स्वयं सरणशीलेष्वहःसु सुखसरणाधिकरणेषु गोष्ठेषु वा 'धेनवः 'वत्सं 'न । वत्समिव । किंच हे 'पुरुवार बहुभिर्वर्णनायो 'संयतः नियतस्त्वं 'दिवइव सुलोकस्येव 'अरतिः । व्याप्तो विस्तृतः । तत्रत्यानां देवानां हविः-प्रदानायैव सर्वत्र व्याप्त इत्यर्थः । 'मानुषा मनुष्याणां यजमानानां संबन्धीनि 'युगा युगानि । युगशब्दः कालोपलक्षकः । प्रातरादिसवनानि । सर्वेषु सवनेषु ॥ अत्यन्तसंयतो द्वितीया । 'क्षपः रात्रीः । सर्वासु रात्रिष्वपि 'आ 'भासि समन्तादीप्यसे ॥

१. म-प्रवर्धत । २. ध-म-धूर्षदं तम् । ३. म-शरीरस्य बलं भवति हि सिद्धम् । ४. क-ज-ग-
१ म-ख-सर्वेषु । ५. व-मुखशरणाधिकरणेषु । ६. क-ण-न-म- मानुषाणाम् ।

तं देवा बुध्रे रजसः सुदंससं दिवस्पृथिव्योररति न्यैरिरे ।

रथमिव वेद्यं शुक्रशौचिषमग्निं मित्रं न क्षितिषु प्रशंस्यम् ॥ ३ ॥

तम् । देवाः । बुध्रे । रजसः । सुदंससम् । दिवः पृथिव्योः । अरतिम् । नि । एरिरे ।

रथम् ऽइव । वेद्यम् । शुक्रऽशौचिषम् । अग्निम् । मित्रम् । न । क्षितिषु । प्रशंस्यम् ॥ ३ ॥

१तं प्रसिद्धम् उक्तगुणविशिष्टमग्निं १देवाः प्रसिद्धा व्यवहृता रत्विजो वा १रजसः रजनात्मकस्य लोकस्य १बुध्रे मूले । पृथिव्यां वेद्यामित्यर्थः । तत्र १न्यैरिरे नितरामीरयन्ति । व्यापारयन्ति स्वस्व-
हविर्लाभाय । ऋग्विकूपक्षे स्तोत्रादिना नितरां गच्छन्ति भजन्ते । कीदृशमित्याह । १सुदंससं
शोभनदर्शनं १दिवस्पृथिव्योः द्वावापृथिव्योः १अरतिम् । ईश्वरं गन्तारं व्याप्तं वा । १वेद्यम् । वेदो धनम् ।
तस्मै हितम् । १रथमिव । रथं यथा स्वाभिमतलाभाय आश्रयन्ते तद्वत् । यद्वा रथमिव प्राप्तिसाधनत्वेन
वर्तमानं वेद्यं वेदितव्यम् । १शुक्रशौचिषं दीप्तवर्णम् १अग्निं १मित्रं १नं सखिवत्कार्यसाधकम् । यद्वा
आदित्यमिव । १क्षितिषु यागभूमिषु मनुष्येषु वा १प्रशंस्यं प्रकर्षेण स्तुत्यम् । एवं महानुभावमग्निं
न्येरिरे इति ॥

तमुक्षमाणं रजसि स्व आ दमे चन्द्रमिव सुरुचं ह्यार आ दधुः ।

पृश्न्याः पतरं चितयन्तमक्षभिः पाथो न पायुं जनसी उमे अनु ॥ ४ ॥

तम् । उक्षमाणम् । रजसि । स्वे । आ । दमे । चन्द्रम् ऽइव । सुरुचम् । ह्यारे । आ । दधुः ।

पृश्न्याः । पतरम् । चितयन्तम् । अक्षऽभिः । पाथः । न । पायुम् ।

जनसी इति । उमे इति । अनु ॥ ४ ॥

१तं स्तुत्यतरं १रजसि अन्तरिक्षे १आ १उक्षमाणं सर्वतः सिद्धान्तं वृष्टिजलं रजसि पृथिव्यां
वेद्यां वृतादिना आसिच्यमानं^१ वा । १स्वे स्वकीये १ह्यारे विजने^१ १दमे यागगृहे १आ १दधुः आदधते ।
कीदृशं तम् । १चन्द्रमिव १सुरुचम् । चन्द्रमिति हिरण्यनाम । हिरण्यमिव शोभनदीप्तम् । पश्चात् प्रवृद्धा-
वस्थायां १पृश्न्याः १पतरं शुलोकस्यान्तरिक्षस्य गन्तारम् । १अक्षभिः स्वकीयेर्ज्वाला रूपैरवयवैः
१चितयन्तं चेतयमानम् । १पाथो १न १पायुम् । उदकमिव रक्षकम् । १उमे १जनसी सर्वस्य जनयित्री
द्वावापृथिव्यौ १अनु व्यासम् । भूम्यां होमाधारत्वेन स्थित्वा हविष्प्रापणाय शुलोकगामिनमिति
भावः । एवंरूपमस्मिमादधते ॥

स होता विश्वं परि भूत्वध्वरं तमु हव्यैर्मनुष ऋजते गिरा ।

हिरिशिप्रो वृधसानासु जभूरुहयौन स्तुभिश्चितयद्रोदसी अनु ॥ ५ ॥

सः । होता । विश्वम् । परि । भूतु । अध्वरम् । तम् । ऊँ इति । हव्यैः । मनुषः । ऋजते । गिरा ।

हिरिऽशिप्रः । वृधसानासु । जभूरु । यौः । न । स्तुऽभिः । चितयत् । रोदसी इति । अनु ॥ ५ ॥

१सः अग्निः १होता होमनिष्पादकः सन् १विश्वं सर्वम् १अध्वरं यामं १परि १भूतु परितो भवतु १ ।
१तमु तमेवाग्निं १हव्यैः हविर्भिः १गिरा स्तुत्या च १मनुषः मनुष्याः १ऋजते प्रसाधयन्ति । ऋजतिः
प्रसाधनकर्मा । १हिरिशिप्रः हरणशीलहनुर्वीसोष्णीषो वा । 'शिप्राः क्षीर्षु वितता हिरण्ययीः'
(अ. सं. ५. ५४. ११) इत्यादि सन्धान्तरात् । १वृधसानासु प्रवर्धमानास्वोपधीषु ज्वालासु वा
१जभूरु । पूर्वमाणो यज्ञं गन्ता । शत्रन्तं पदम् । यद्वा द्वितीयार्थे सप्तमी । वर्धमाना ओपधीर्जभूरु ।
पुनःपुनर्दहन्नित्यर्थः । १यौः शुलोकान्तरिक्षं १स्तुभिः १न नक्षत्रैरिव १रोदसी १अनु द्यावापृथिव्यावनु
१चितयत् चेतयति । ज्वालाभिर्विस्फुलिङ्गैश्च भुवमन्तरिक्षं च व्याप्नोतीत्यर्थः ॥ ॥ २० ॥

स नो रेवत्समिधानः स्वस्त्यै संददस्वान्रयिमसासु दीदिहि ।

आ नः कृणुष्व सुविताय रोदसी अग्रे हव्या मनुषो देव वीतये ॥ ६ ॥

सः । नः । रेवत् । समऽद्वधानः । स्वस्त्यै । समऽददस्वान् । रयिम् । अस्मासु । दीदिहि ।

आ । नः । कृणुष्व । सुविताय । रोदसी इति । अग्रे । हव्या । मनुषः । देव । वीतये ॥ ६ ॥

हे अग्रे १सः तादृशस्व १नः अस्माकं १स्वस्त्यै । स्वस्तीत्यविवाशनाम् । क्षेमाय । १रेवत् रयिमत्
१रयि धनं उपर्युपरिवृद्धिमदानयोग्यं वा धनम् १अस्मासु १संवदस्वान् सम्यक् प्रयच्छन् १समिधानः
अस्माभिः सम्यगिध्यमानः सन् १दीदिहि दीप्यस्व । यद्वा रेवदिति क्रियाविशेषणम् । रा धनं समृद्धिमद्यथा
तथा दीप्यस्तेति । तथाभूतः सन् १नः अस्मभ्यं १सुविताय सुहिताय शोभनफलाय १रोदसी द्यावा-
पृथिव्यौ १आ १कृणुष्व सर्वतः कुरुष्व । उभौ लोको भोगप्रदौ कुर्वित्यर्थः । किमर्थमिति तदुच्यते । हे
१देव १अग्रे १मनुषः मनुष्यस्य यजमानस्य सम संबन्धीनि १हव्या हवींषि १वीतये देवेभ्यो भक्षणाय ।
पुनःपुनर्गाणानुष्ठानार्थेत्यर्थः ।

दा नो अग्रे बृहतो दाः सहस्रिणो दुरो न वाजं श्रुत्या अपां वृधि ।

प्राची द्यावापृथिवी ब्रह्मणा कृधि स्पर्णं शुक्रमुषसो वि दिद्युतुः ॥ ७ ॥

दाः । नः । अग्रे । बृहतः । दाः । सहस्रिणः । दुरः । न । वाजम् । श्रुत्यै । अपां । वृधि ।

प्राची इति । द्यावापृथिवी इति । ब्रह्मणा । कृधि । स्पर्णः । न । शुक्रम् । उषसः । वि । दिद्युतुः ॥ ७ ॥

हे ऽअग्ने ऽनः अस्मभ्यं ऽबृहतः सहतः प्रभूतान् गवाश्चादिवनविशेषान् ऽदाः देहि । तथा ऽसह-
स्निग्धः सहस्रसंख्येपेतान् पुत्रभृत्यादीन् ऽदाः देहि ॥ ददातिश्छान्दसे लुङि रूपम् । वाक्यभेदादनिघातः ॥
ऽश्रुयै कस्यै ऽवाजम् अन्नं ऽदुरो ऽन तस्य द्वाराप्यपि । नशब्दश्चार्थे^१ । ऽअपा ऽवृद्धि अपवृणु ।
प्रेरयेत्यर्थः । यद्वा द्वाराणीव । तत्प्राप्युपायान् विशदयति । तदर्थं ऽवाचापृथिवी ऽग्रहणा परिवृढेन
कर्मेणा ऽवाची प्रकृष्टाज्जने अस्मदनुकूले ऽकृधि कुरु । ऽस्वर्णं आदित्य इव । स यथा जगत्प्रकाशयति
तद्वत् । ऽश्रुकं दीप्तं स्वाम् ऽउपसः उपःकालाः ऽवि ऽद्विष्टुतुः विद्योतयति । उपःकाले ह्यग्नयः
प्रज्वालयन्ते ॥

स इधान उषसो राम्या अनु स्वर्णं दीदेदरूपेण भानुना ।

होत्राभिरग्निर्मनुषः स्वध्वरो राजा विशामर्तित्थिश्चारुणायवे ॥ ८ ॥

सः । इधानः । उषसः । राम्याः । अनु । स्वः । न । दीदेत् । अरूपेण । भानुना ।

होत्राभिः । अग्निः । मनुषः । सुऽअध्वरः । राजा । विशाम् । अर्तिथिः । चारुः । आयवे ॥ ८ ॥

ऽसः अग्निः । राम्याः रमणहेतुभूताः । ऽउपसः ऽअनु अनुलक्ष्य ऽइधानः इधमानोः दीपितः सन्
ऽअरूपेण रोचमानेन ऽभानुना तेजसा ऽस्वर्णं आदित्य इव ऽदीदेत् दीप्यते । सः ऽअग्निः ऽमनुषः
मनुष्यस्य हेतुः । होत्राभिः । होत्रेति वाङ्मात्रम् । होमसाधनभूताभिः स्तुतिभिः स्तूयमानः ऽस्वध्वरः
शोभनयागः । विशां प्रजानां । राजा राजमानः स्वामी । आयवे मनुष्याय यजमानाय तदर्थं । चारुः
चरणशीलः । अर्तिथिः अतिथिवत्पूज्यो भवति ॥

एवा नो अग्ने अमृतेषु पूर्वं धीष्णीपाय बृहद्विषेण भानुषा ।

दुहाना धेनुर्वृजनेषु कारवे त्मना श्रुतिर्न पुरुषरूपमिषणि ॥ ९ ॥

एव । नः । अग्ने । अमृतेषु । पूर्वं । धीः । पीपाय । बृहत् ऽद्विषेण । भानुषा ।

दुहाना । धेनुः । वृजनेषु । कारवे । त्मना । श्रुतिर्नम् । पुरुषरूपम् । इषणि ॥ ९ ॥

ऽबृहद्विषेण प्रभूतश्रुतिषु ऽअमृतेषु देवेषु मध्ये हे ऽपूर्वं पूर्वभाविन् ऽअग्ने त्वां ऽभानुषा मनुष्याणां
मध्ये ऽनः अस्मदीया ऽधीः लुङिः स्तुतिः कर्म वा ऽएव एव ऽपीपाय व्याययति । यद्वा भानुषा
मनुष्यान्^२ धीस्त्वदीया बुद्धिः कर्म वा व्याययत् । तथा त्वदीया धीः ऽवृजनेषु यज्ञेषु ऽकारवे स्तोत्रे
ऽदुहाना । धेनुः । दोग्धी धेनुरिव । लुतोपममेतत् । ऽत्मना आत्मनैव ऽइषणि एषणायां सत्यां
ऽश्रुतिनम् अपरिमितसंख्याकं ऽपुरुषं गवाश्चादिरूपेण नानारूपं धनसमूहं दुहाना भवति ॥

वयमग्ने अर्वता वा सुवीर्यं ब्रह्मणा वा चितयेमा जनाँ अर्ति ।

अस्माकं युष्ममधि पञ्च कृष्टिषूचा स्वरर्णं शुशुचीत दुस्तरम् ॥ १० ॥

वयम् । अग्ने । अर्वता । वा । सुवीर्यम् । ब्रह्मणा । वा । चितयेम् । जनान् । अर्ति ।

अस्माकम् । युष्मम् । अर्थ । पञ्च । कृष्टिषु । उच्चा । स्वरः । न । शुशुचीत । दुस्तरम् ॥ १० ॥

हे अग्ने वयं यजमानाः सुवीर्यं शोभनसामर्थ्येपितं यथा तथा अवर्ता वा अरणकुशलेनाग्नेन । वाशन्दध्यायै । ब्रह्मणा वा अग्नेन च त्वद्वक्त्रेण जनान् अस्मात्समानान् अति वचितयेम अतिक्रम्य ज्ञायेमहि । कर्मणि कर्तृप्रत्ययः । यद्वा त्वद्वक्त्रेणाग्नेनाग्नेन च सुवीर्यं चितयेम प्रकाशयेम । तदर्थम् । अस्माकं पञ्च पञ्चसु कृष्टिषु जनेषु निपादपञ्चमेषु चतुर्षु वर्णेषु उच्चा उच्चैरतिप्रभूतं दुस्तरम् अन्येनाप्राप्तं युष्मन् धनं स्वर्णं सूर्यं इवाधिकं शुशुचीत दीप्यताम् । अधीत्ययमनर्थको वा ।

स नो बोधि सहस्य प्रशंस्यो यस्मिन्त्सुजाता इषयन्त सूरयः ।

यमग्ने यज्ञमुपयन्ति वाजिनो नित्यं तोके दीदिवांसं स्वे दमे ॥ ११ ॥

सः । नः । बोधि । सहस्य । प्रशंस्यः । यस्मिन् । सुजाताः । इषयन्त । सूरयः ।

यम् । अग्ने । यज्ञम् । उपयन्ति । वाजिनः । नित्यं । तोके । दीदिवांसम् । स्वे । दमे ॥ ११ ॥

हे अग्ने सहस्य शत्रूणामभिभवितवैलप्रभव वा प्रशंस्यः स्तुत्यः सः त्वं नः अस्मदीयं स्तोत्रादिकं बोधि बुध्यस्व । स इत्युक्तं क इत्याह । यस्मिन् अग्नौ सुजाताः शोभनजननाः सूरयः स्तोतार ऋत्विजः इषयन्त गमयन्ति स्तोत्राणि । किंच हे अग्ने यज्ञं यजनीर्यं यं वाजिनः हविलक्षणाब्रवन्तो यजमानाः नित्यं तोके औरसे पुत्रे निमित्तभूते सति । यद्वा । तस्मिन् यथा दीप्यते । पुत्रगृहे यथा पिता दीप्यते तद्वत् स्वे दमे स्वकीये यागगृहे सवनीयादिस्थाने दीदिवांसं दीप्यमानम् उपयन्ति हविःस्तोत्रादिना । स बोधि इत्यन्वयः ॥

उभयांसो जातवेदः स्याम ते स्तोतारौ अग्ने सूरयश्च शर्मणि ।

वस्वो रायः पुरुश्चन्द्रस्य भूर्यसः प्रजावतः स्वपत्यस्य शग्धि नः ॥ १२ ॥

उभयांसः । जातवेदः । स्याम । ते । स्तोतारः । अग्ने । सूरयः । च । शर्मणि ।

वस्वः । रायः । पुरुश्चन्द्रस्य । भूर्यसः । प्रजावतः । सुअपत्यस्य । शग्धि । नः ॥ १२ ॥

हे जातवेदः जातानां वेदितः अग्ने स्तोतारः त्वां स्तुवन्त ऋत्विजः सूरयः मेधाविनो यजमानाः च इति उभयांसः उभये वयं शर्मणि सुखे निमित्तभूते सति ते तत्संबन्धिनः स्याम भवेम । यद्वा । ते शर्मणि स्याम । त्वं च नः अस्माकं वस्वः निवासहेतोर्वैसिष्टस्य रायः

गवादिधनस्य 'पुरुषश्चन्द्रस्य अतिशयेनाह्लादकस्य बहुहिरण्योपेतस्य वा 'भूयसः प्रभूतस्य 'प्रजावतः
भृश्याद्युपेतस्य पुत्रादिभोगपयोसस्य वा 'स्वपस्यस्य शोभनपुत्रस्य । ईदृशूपं धनं 'वनः अस्त्रभ्यं 'शक्तिं
देहि । वातुं शक्तो भवसि ॥

ये स्तोतृभ्यो गोअग्रामश्चपेशसमर्थे रतिमुपसृजन्ति सूर्यः ।

अस्माश्च तांश्च प्र हि नेषि वस्य आ बृहद्वदेम विदथे सुवीराः ॥ १३ ॥

ये । स्तोतृभ्यः । गोअग्राम् । अश्वऽपेशसम् । अग्रे । रतिम् । उपऽसृजन्ति । सूर्यः ।

अस्मान् । च । तान् । च । प्र । हि । नेषि । वस्यः । आ । बृहत् । वदेम । विदथे । सुवीराः ॥ १३ ॥

‘ये स्तोतृभ्यः’ इति त्रयोदशी व्याख्याता ॥ ॥ २१ ॥

‘समिद्धो अग्निः’ इत्येकादशर्चं तृतीयं सूक्तं गार्ग्यमदं वैष्टभम् । सप्तमी जगती । समिद्धोऽ-
ग्निरग्निना नराशंसतनूनपादादय एकादश प्रयाजदेवताः । ‘समिद्ध एकादशार्चं सप्तमी जगती’ इत्यनु-
क्रमिका । पक्षौ शुनकानामिदमाग्नीसूक्तम् । गृत्समदस्यापि शुनकवात् । ‘समिद्धो अग्निरिति
शुनकानाम्’ (आश्व. श्रौ. ३. २) इति हि सूत्रितम् ।

समिद्धो अग्निर्निहितः पृथिव्यां प्रत्यङ् विश्वानि भुवनान्यस्थात् ।

होता पावकः प्रदिवः सुमेधा देवो देवान्यजत्वधिरहन् ॥ १ ॥

समऽईदः । अग्निः । निऽहितः । पृथिव्याम् । प्रत्यङ् । विश्वानि । भुवनानि । अस्थात् ।

होता । पावकः । प्रऽदिवः । सुऽमेधाः । देवः । देवान् । यजतु । अग्निः । अहन् ॥ १ ॥

‘पृथिव्यां वेदिलक्षणायां’ समिद्धः सम्यक् दीप्त एतन्नामकः ‘अग्निः’ निहितः स्थापितः सन्
‘विश्वानि सर्वाणि’ भुवनानि भूतजातानि ‘प्रत्यङ्’ अभिसुखः सन् ‘अस्थात्’ तिष्ठति । यथा सर्वे
जनाः पश्यन्ति तथा प्रबुद्धः ‘अभवदित्यर्थः’ । किंच सोऽग्निः ‘होता होमनिष्पादको देवानामाह्लातः
वा ‘पावकः शोधकः’ ‘प्रदिवः पुराणः’ ‘सुमेधाः शोभनप्रज्ञः’ ‘देवः’ स्रोतमानः । एवं महाशुभावः
‘अग्निः’ ‘अहन्’ वाराण्येव सन् ‘देवान्यजतु’ । अत्र यष्टव्यानिन्द्रादीन् पूजयतु^१ ।

नराशंसः प्रति धामान्यजन् तिस्रो दिवः प्रति मृहा स्वर्चिः ।

घृतग्रुषा मर्नसा हव्यमुन्दन्मूर्धन्युजस्य समनक्तु देवान् ॥ २ ॥

नराशंसः । प्रति । धामानि । अजन् । तिस्रः । दिवः । प्रति । मृहा । सुऽअर्चिः ।

घृतऽग्रुषा । मर्नसा । हव्यम् । उन्दन् । मूर्धन् । उजस्य । सम् । अनक्तु । देवान् ॥ २ ॥

नराशंसः नरैर्ननुभिः कृत्विभिः^१ शंसनीयः एतन्नामकोऽग्निः स्वचिः शोभनज्वालः सन्
 व्रामानि स्थानान्याहुव्यधिकरणानि तेजांसि^२ प्रति प्रत्येकं मद्धा स्वमहिम्ना^३ अञ्जन् व्यक्तीकुर्वन्
 तिस्रो दिवः घोटमानांस्त्रीन् भूभ्यादिलोकांश्च प्रति प्रत्येकमञ्जन् । स्थित्वा^४ भूमिं प्रकाशेनान्तरिक्षं
 हविष्मापणेन दिवमित्यभिप्रायः । यद्वा लोकानां प्रत्येकं त्रिवोपेतत्वात् तिस्रो दिव इत्यविरुद्धम् ।
 'तिस्रो दिवः पृथिवीस्तिस्रः' (अ. सं. ४. ५४. ५) इत्यादिमन्त्रवर्णात् 'त्रयो वा इमे त्रिवृतो
 लोकाः' (ऐ. ब्रा. २. १७) इति ब्राह्मणाच्च । तथा वृत्तमुपा वृतं सिञ्जता मनसा^५ हव्यम्^६ उन्दन्
 हृदयन् क्षिण्णीकुर्वन्^७ यज्ञस्य मूर्धनि मुखे होमसमये देवान् यष्टव्यान्^८ समनक्तु^९ सम्यक्
 व्यक्तीकरोतु । तर्पयत्वित्यर्थः ॥

इल्लितो अग्ने मनसा नो अहन्देवान्यक्षि मानुषात्पूर्वा^{१०} अद्य ।

स आ वह मरुतां शर्धो^{११} अच्युतमिन्द्रं नरो बहिषदं यजध्वम् ॥ ३ ॥

इल्लितः । अग्ने । मनसा । नः । अहन् । देवान् । यक्षि । मानुषात् । पूर्वं । अद्य ।

सः । आ । वह । मरुताम् । शर्धः । अच्युतम् । इन्द्रम् । नरः । बहिःसदम् । यजध्वम् ॥ ३ ॥

हे अग्ने^{१२} इल्लितः अस्माभिः स्तुतः सन् मनसा अस्मदनुरक्तेन देवानां यागबुद्ध्या वा
 अहन् यागयोग्यः सन् मानुषात् होतुः पूर्वः पूर्वभावी^{१३} नः अस्मदर्थम् अद्य अस्मिन् दिने देवान्
 यष्टव्यान् यक्षि त्वमेव यजसि । सः तादृशो यष्टा ध्वम्^{१४} आ वह आकारय । कान् । मरुतां शर्धः
 गणम् । अच्युतम् अक्षोणम्^{१५} इन्द्रं तदविनाभूतमिन्द्रमपि । यद्वा मरुदलोपेतमिन्द्रम् । अनन्तरं हे
 नरः नेतारः क्रविजः बहिषदं बहिषि सीदन्तं तमिन्द्रं यजध्वं पूजयध्वम् ॥

देवं बहिर्वर्धमानं सुवीरं स्तीर्णं रात्रे सुभरं वेद्यस्याम् ।

धृतेनाक्तं वसवः सीदतुदं विश्वे देवा आदित्या यज्ञियासः ॥ ४ ॥

देवं । बहिः । वर्धमानम् । सुवीरम् । स्तीर्णम् । रात्रे । सुभरम् । वेदी इति । अस्याम् ।

धृतेन । अक्तम् । वसवः । सीदतु । इदम् । विश्वे । देवाः । आदित्याः । यज्ञियासः ॥ ४ ॥

हे बहिः^{१६} देव एतदभिमानिन्नद्ये^{१७} वर्धमानं सुवीरं शोभनवीरत्वादकं सुभरं सुपूर्णं स्तीर्णम्
 अस्मदीयैकैस्त्रिभिरास्तृतं भव । किमर्थम् । रात्रे घनाय । अस्यां वेदी वेद्याम् ॥ सप्तम्यर्थे
 प्रगुह्यसंज्ञा । संहितायां यणादेशश्छान्दसः ॥ धृतेन आज्येन अक्तम् इदं स्निग्धं बहिः सीदत ।
 के । हे वसवः एतन्नामकाः । हे विश्वे सर्वे देवाः । हे आदित्याः । यज्ञियासः यज्ञाहोस्ते
 धृयमिदं बहिर्निषीदत अस्मिन् बहिषि निषीदतेत्यर्थः ॥

वि श्रयन्तामुर्विया हूयमाना द्वारो देवीः सुप्रायणा नमोभिः ।

व्यचस्वतीर्वि प्रथन्तामजुर्या वर्ण पुनाना यशसं सुवीरम् ॥

वि । श्रयन्ताम् । उर्विया । हूयमानाः । द्वारः । देवीः । सुप्रायणाः । नमःऽभिः ।

व्यचस्वतीः । वि । प्रथन्ताम् । अजुर्याः । वर्णम् । पुनानाः । यशसम् । सुवीरम् ॥ ५ ॥

द्वारो देवीः अग्नेद्वाराभिमानिन्यो देव्यः । वि श्रयन्तां विविच्य श्रयन्तां विवृतापिधाना भवन्तु । कीदृश्यस्ताः । उर्विया । उर्व्यो महस्यः । नमोभिः नमस्कारोपेतैः स्तोत्रैः हूयमानाः । सुप्रायणाः सुपु प्रकर्षेण गन्तव्याः । ईदृश्यो देव्यो विश्रयन्ताम् । किंच व्यचस्वतीः व्याप्तिमत्यः । अजुर्याः अहिंस्या अजनना वा सुवीरं सोभनपुत्राद्युपेतं यशसं यशोयुक्तं वर्णं वर्णनीयं रूपविशेषं पुनानाः यजमानाय शोधयिष्यः संपादयिष्यो देव्यः । वि श्रयन्तां विशेषेण प्रख्याता भवन्तु ॥ २२ ॥

साध्वपांसि सनता न उक्षिते उषासानक्ता वय्यैव रण्विते ।

तन्तुं ततं संवयन्ती समीची यज्ञस्य पेशः सुदुधे पर्यस्वती ॥ ६ ॥

साधु । अपांसि । सनता । नः । उक्षिते इति । उषासानक्ता । वय्याऽइव । रण्विते इति ।

तन्तुम् । ततम् । संवयन्ती इति सम्ऽवयन्ती । समीची इति सम्ऽईची ।

यज्ञस्य । पेशः । सुदुधे इति सुऽदुधे । पर्यस्वती इति ॥ ६ ॥

साधु साधूनि नः अस्मदीयानि अपांसि कर्माग्न्युद्दिश्य सनता सनातनेनाविच्छिन्नप्रवृत्तिकेन स्तोत्रादिना उक्षिते पूजिते । यद्वा । पुराणवाची विभक्त्यन्तः सनच्छब्दोऽस्ति । तस्य प्रथमाद्विवचन-स्याकारः । सनातने नित्ये इत्यर्थः । अस्मिन् पक्षे उक्षिते फलस्य सेचयिष्यौ ॥ कर्तरि निष्ठा ॥ उषा-सानक्ता अहोरात्रदेवते वय्याइव वानकुशले इव रण्विते शब्दिते स्तुते परस्परं गच्छन्त्यौ वा ततं विस्तृतं तन्तुं तन्तुस्थानीयं यज्ञावयवं संवयन्ती सम्यक् चित्रं सह वा वयस्यानुत्पादयिष्यौ समीची सम्यक्प्रवृत्तिके परस्परानुकूले । किमर्थं संवयन्ती । यज्ञस्य अनुष्ठीयमानस्य पेशः रूपं निर्मातुमिति शेषः । यज्ञं निर्वर्तयितुं तदवयवानुक्रमेण अनुष्ठापयिष्यावित्यर्थः । अहोरात्राभ्यां हि यज्ञास्तन्यन्ते । सुदुधे सुपु फलस्य शोधयौ पर्यस्वती उदकवत्यौ । अहोरात्राभ्यां खलु वृष्टिर्जायते । एवं महानुभावे अहोरात्रदेवते अस्मद्यज्ञं निवेहतामित्यर्थः ॥

दैव्या होतारा प्रथमा विदुष्टर ऋजु यक्षतः समृचा वपुष्टरा ।

देवान्यजन्तावृतुथा समञ्जतो नामा पृथिव्या अधि सानुषु त्रिषु ॥ ७ ॥

दैव्या । होतारा । प्रथमा । विदुऽतरा । ऋजु । यक्षतः । समृ । ऋचा । वपुऽतरा ।

देवान् । यजन्तौ । ऋतुऽथा । समृ । अञ्जतः । नामा । पृथिव्याः । अधि । सानुषु । त्रिषु ॥ ७ ॥

‘दैव्या । द्विवि भवो दिव्योऽग्निः । तस्मादिव्यादग्नेर्जाती ^१‘होतारा आह्वातारौ देवानां होम-
निष्पादकौ वा अग्नी पाथिवान्तरिक्ष्यौ ^२‘प्रथमा प्रथमं यष्ट्यौ’ ^३‘विदुष्टरा विद्वत्तमौ’ ^४‘वपुष्टरा प्रकृष्ट-
वपुषौ देवौ’ ^५‘ऋचा मन्त्रेण’ ^६‘ऋजु अविकलं यथा तथा सम्यक्’ ^७‘यक्षतः पूजयतः ।’ ^८‘ऋतुया तत्तद्वती
तत्र तत्र काले’ ^९‘देवान् यष्टव्यान्’ ^{१०}‘यजन्तौ’ ^{११}‘देवौ’ ^{१२}‘पृथिव्याः’ ^{१३}‘नाभा नाभानुत्तरवेद्याम्’ ^{१४}‘अधि उपरि
’त्रिषु ^{१५}‘सानुषु समुच्छितेषु प्रदेशेषु गार्हपत्यादिषु’ ^{१६}‘समञ्जतः समाङ्काम्’ ॥ अजैल्लब्धभागमः ॥

सरस्वती साधयन्ती धियं न इळां देवी भारती विश्वतूर्तिः ।

तिस्रो देवीः स्वधया बर्हिरेदमच्छिद्रं पान्तु शरणं निषधं ॥ ८ ॥

सरस्वती । साधयन्ती । धियम् । नः । इळां । देवी । भारती । विश्वतूर्तिः ।

तिस्रः । देवीः । स्वधया । बर्हिः । आ । इदम् । अच्छिद्रम् । पान्तु । शरणम् । निऽसधं ॥ ८ ॥

‘नः अस्मदीयां’ ^१‘धियं बुद्धिं यागं वा’ ^२‘साधयन्ती निर्वर्तयन्ती’ ^३‘सरस्वती’ ^४‘एतन्नामिकेयं देवी
तथा’ ^५‘इळा’ ^६‘देवी’ ^७‘भारती च’ ^८‘विश्वतूर्तिः विश्वानि तूर्णानि यस्याः सा तादृशी सर्वविषयगता वाक् ।
एतदुभयविशेषणम् ।’ ^९‘तिस्रो देवीः एतास्तिस्रो देव्यः’ ^{१०}‘स्वधया अस्मद्वत्तद्विषया निमित्तेन’ ^{११}‘इदं
’बर्हिः’ ^{१२}‘यज्ञम्’ ^{१३}‘अच्छिद्रं यथा’ ^{१४}‘पान्तु पालयन्तु । किं कृवा ।’ ^{१५}‘शरणं यागगृहम्’ ^{१६}‘आ’ ^{१७}‘निषध
आश्रित्य । यद्वा । स्वधया इदं बर्हिः इमं यज्ञमागत्यास्मदीयं शरणं गृहं निषद्याच्छिद्रं यथा तथा
पान्तु ॥

अथ ‘पिशङ्गरूपः’ इति नवमी स्वाष्ट्रे पशौ पुरोडाशस्य याज्या । ‘पिशङ्गरूपः सुभरो वयोधाः
प्रथमभाजं यशसं वयोधासम्’ (आश्व. श्रौ. ३. ८) इति सूत्रितत्वात् । पाठस्तु—

पिशङ्गरूपः सुभरो वयोधाः श्रुष्टी वीरो जायते देवकामः ।

प्रजां त्वष्टा विप्यतु नाभिमुस्मे अथा देवानामप्येतु पाथः ॥ ९ ॥

पिशङ्गरूपः । सुऽभरः । वयःऽधाः । श्रुष्टी । वीरः । जायते । देवऽकामः ।

प्रऽजाम् । त्वष्टा । वि । स्यतु । नाभिम् । अस्मे इति । अथ । देवानाम् । अपि । एतु । पाथः ॥ ९ ॥

‘पिशङ्गरूपः सुवर्णवर्णो नानारूपो वा’ ^१‘सुभरः शोभनयज्ञः शोभनभरणो वा’ ^२‘वयोधाः वयसोऽज्ञस्य
धारयिता दाता वा’ ^३‘श्रुष्टी क्षिप्रगुणः’ ^४‘वीरः विविधमीरयिता’ ^५‘देवकामः देवाः काम्यन्ते येन
तादृशः’ ^६‘पुत्रः’ ^७‘जायते जायतामुत्पद्यतां त्वष्टरनुग्रहात् । स च’ ^८‘त्वष्टा एतन्नामको देवः’ ^९‘अस्मे अस्मभ्यं
’नाभिं कुलस्य बन्धिकां’ ^{१०}‘प्रजां पुत्रादिरूपां’ ^{११}‘वि’ ^{१२}‘प्यतु विमुञ्चतु वितरत्स्वित्यर्थः ।’ ^{१३}‘अथ अपि च’ ^{१४}‘देवानां
संबन्धि’ ^{१५}‘पाथः अन्नम्’ ^{१६}‘अपि अस्मान्’ ^{१७}‘एतु गच्छतु । अपिः क्रियया वा संबध्यते । गच्छत्वित्यर्थः ॥

१. म-व-प्रथमयष्ट्यौ । २. क-स-स-१-म-यजन्तौ पूजयन्तौ । ३. ख-ग-च-ण-थ-न-व-सरस्वती
एतन्नामिका देवी भारती च । ४. त-नवमीपाठस्तु । ५. स-१-ण-त-थ-न-व-तादृशः । ईदृशः ।

वनस्पतिरवसृजन्नुप स्थादग्निहविः सुदयाति प्र धीभिः ।

त्रिधा समक्तं नयतु प्रजानन्देवेभ्यो दैव्यः शमिताप हव्यम् ॥ १० ॥

वनस्पतिः । अवऽसृजन् । उप । स्थात् । अग्निः । हविः । सुदयाति । प्र । धीभिः ।

त्रिधा । समऽअक्तम् । नयतु । प्रजानन् । देवेभ्यः । दैव्यः । शमिता । उप । हव्यम् ॥ १० ॥

वनस्पतिः यूपामिमान्येतन्नामकोऽग्निः । अवसृजन् अस्मदीयं कर्मानुजानन् । उप अस्मत्समीपे । स्थात् तिष्ठतु । अग्निः पाकाधारोऽग्निश्च । हविः पशुरूपं । धीभिः कर्मेभिः विशेषैः पाकसाधनैः प्रकथेन । सुदयाति क्षारयति । अपाकाधिकपाकादिराहित्येन । हविः पचतीत्यर्थः । किञ्च । दैव्यः देव-संबन्ध्याहुत्यधिकरणभूतोऽग्निः । शमिता हविषः संस्कृता । यद्वा । दैव्यः शमितैतन्नामकोऽग्निः । 'अग्निर्वै देवानां शमिता' इति श्रूयते । त्रिधा त्रिप्रकारम् उपस्तरणावदानाभिधारणैः । समक्तं सम्यक् सिक्तं । हव्यं हविः । प्रजानन् विद्वान् नयनप्रकाराभिज्ञः सन् । देवेभ्यः । उप । नयतु समीपं प्रापयतु ॥

घृतं मिमिक्षे घृतमस्य योनिर्घृते श्रितो घृतम्वस्व धाम ।

अनुष्वधमा वह मादयस्व स्वाहाकृतं वृषभ वक्षि हव्यम् ॥ ११ ॥

घृतम् । मिमिक्षे । घृतम् । अस्य । योनिः । घृते । श्रितः । घृतम् । ऊँ हति । अस्य । धाम ।

अनुऽस्वधम् । आ । वह । मादयस्व । स्वाहाकृतम् । वृषभ । वक्षि । हव्यम् ॥ ११ ॥

अस्य अग्नेः । घृतम् आज्यं । मिमिक्षे सिद्धामि । यतः । अस्य । घृतं । योनिः । कारणम् । उत्पन्नोऽपि । घृते । श्रितः । आश्रितः । अस्य अग्नेः । घृतम् एव । धाम तेजः । घृतेन हि अयं दीप्यते । इदानीं संबोध्योच्यते । हे अग्ने । वृषभ फलस्य वपितस्त्वम् । अनुष्वधं प्रतिहविः सर्वेष्वपि हविःषु दीयमानेषु । आ । वह देवान् । आहुय तान् । मादयस्व प्रीणय । ततस्त्वं । स्वाहाकृतं स्वाहाकारेण दत्तं । हव्यं । वक्षि वह ॥ ॥ २३ ॥

'हुवे वः' इति नवचं चतुर्थं सूक्तम् । भार्गवः सोमाहुतिनामक ऋषिः । अग्निर्देवता । त्रिष्टुप् छन्दः । 'हुवे नच सोमाहुतिर्भार्गवो ह' इत्यनुक्रमणिका ॥ ग्रातरनुवाकाक्षिनशख्योर्बैष्टुभे छन्दसीदम् । सूत्रितं च- 'हुवे वः सुद्योत्मानं नि होता होत्पदन इति सूक्ते' (आश्व. श्रौ. ४. १३) इति ॥

हुवे वः सुद्योत्मानं सुवृक्तिं विशामग्निमर्तिथिं सुप्रयसम् ।

मित्रइव यो दिधिषाय्यो भूदेव आदेवे जने जातवेदाः ॥ १ ॥

हुवे । वः । सुद्योत्मानम् । सुवृक्तिम् । विशाम् । अग्निम् । अर्तिथिम् । सुप्रयसम् ।

मित्रऽइव । यः । दिधिषाय्यः । भूत् । देवः । आदेवे । जने । जातवेदाः ॥ १ ॥

हे यजमानाः १वः युष्मदर्थम् १अग्निं १हुवे आह्वयामि । कीदृशं तम् । १सुख्योत्मानं सुष्टु द्योतमानं १सुवृत्तिं सुवर्जितं पापैः शोभनस्तुति वा । १विशां यजमानानाम् १अतिथिम् अतिथिवत्सदा पूज्यं १सुप्रयसं शोभनहर्षिलक्षणान् । किञ्च १जातवेदाः जातानां वेदिता १यः १देवः अग्निः १मित्रहव सखेव आक्षिप्य हव वा १दिधिषाज्यः धारयिता १भृत् भवति । कुत्रेति उच्यते । १आदेवे देवपर्यन्ते १जने मनुष्यमृत्तिदेवपर्यन्तेषु । तेषां धारकोऽभवदित्यर्थः ॥

इमं विधन्तो अपां सधस्थे द्वितादधुर्भृगवो विक्ष्वायोः ।

एष विश्वान्यभ्यस्तु भूमा देवानामग्निरतिर्जीराश्वः ॥ २ ॥

इमम् । विधन्तः । अपाम् । सधस्थे । द्विता । अदधुः । भृगवः । विक्षु । आयोः ।

एषः । विश्वानि । अग्नि । अस्तु । भूम । देवानाम् । अग्निः । अरतिः । जीरऽर्श्वः ॥ २ ॥

१इमम् अग्निं १विधन्तः परिचरन्तः १भृगवः अस्मत्पूर्वं महर्षयः १अपां १सधस्थे सहस्थानि अन्तरिक्षे १आयोः मनुष्यस्य यजमानस्य स्वभूतासु १विक्षु प्रजास्त्विक्षु तेषां मध्ये च १द्विता द्वयोः १स्थानात् १अदधुः आधारयन् ॥ दधातेर्लङि रूपम् ॥ १पुषः १अग्निः १भूम भूमा अस्यर्थं १विश्वानि भूतजातानि अस्मद्विरोधीनि १अभ्यस्तु अभिभवतु । स कीदृशः । १देवानाम् १अरतिः ईश्वरः । तेषां मध्ये शीघ्रम् अरण्यलीले वा अस्मद्यागं प्रति । तथा १जीराश्वः क्षिप्राश्वः ॥

अग्निं देवासो मानुषीषु विक्षु प्रियं धुः क्षेप्यन्तो न मित्रम् ।

स दीदयदुशतीरुम्या आ दक्षाय्यो यो दास्वते दम् आ ॥ ३ ॥

अग्निम् । देवासः । मानुषीषु । विक्षु । प्रियम् । धुः । क्षेप्यन्तः । न । मित्रम् ।

सः । दीदयत् । उशतीः । ऊर्म्याः । आ । दक्षाय्यः । यः । दास्वते । दमे । आ ॥ ३ ॥

१देवासः देवाः १क्षेप्यन्तः स्वर्गं प्रति गच्छन्तः सन्तः पूर्वं १मानुषीषु मनुष्यसंबन्धिनीषु १विक्षु प्रजासु १प्रियं देवानां प्रीणयितारम् अग्निं १धुः अयुः स्थापितवन्तः । तत्र दृष्टान्तः । १क्षेप्यन्तः १मित्रं १न । रायं प्रति गच्छन्तो नराः मित्रं प्रियं सखायं स्वगृह्रक्षार्थं स्थापयन्ति तद्वत् । १यः एवं देवैः स्थापितो योऽग्निः १दास्वते हविर्दत्तवते यजमानाय तदर्थं १दमे तदीये यागगृहे १आ आहितः स्थापितः १दक्षाय्यः समर्थयिता दाता वा १सः अग्निः १उशतीः कामयमानाः १ऊर्म्याः रात्रीः सर्वोसु रात्रिषु १आ १दीदयत् दीप्यते सर्वतः । सर्वरात्रीरादीपयति वा ॥

१. क-य-द्वयोः स्थानयोस्तायः तायमानम् । छान्दसं रूपम् । यद्वा द्विता द्वित्वेन वैशुतात्मनान्तरिक्षं यागार्थम्विक्षु वा आधारयन् ; इ १-किल्यन्तरिक्षयोः स्थानयोस्तु अस्तायमानम् । छान्दसं रूपम् । यद्वा द्विता द्वित्वेन वैशुतात्मनान्तरिक्षे यागार्थम्विक्षु वादधुः आधारयन् ।

अस्य रण्वा स्वस्यैव पुष्टिः संदष्टिरस्य हियानस्य दक्षोः ।

वि यो भरिभ्रदोषधीषु जिह्वामत्यो न रथ्यो दोधवीति वारान् ॥ ४ ॥

अस्य । रण्वा । स्वस्यैव । पुष्टिः । सम्दष्टिः । अस्य । हियानस्य । दक्षोः ।

वि । यः । भरिभ्रत् । ओषधीषु । जिह्वाम् । अत्यः । न । रथ्यः । दोधवीति । वारान् ॥ ४ ॥

अस्य अग्नेः पुष्टिः शरीरवृद्धिः । रण्वा रमणीया शब्दयुक्ता वा । तत्र दृष्टान्तः । स्वस्य पुष्टिः । इव । यथा लोके स्वकीया पुष्टिः स्वस्मै रमणीया भवति तद्वत् । यद्वा^१ अस्याग्नेः संबन्धिनी पुष्टिः यजमानविषया रण्वा स्वस्याग्नेः पुष्टिर्यथा रण्वा तद्वत्^२ । किंच हियानस्य समृद्धिं गच्छतो व्यामुषतः दक्षोः^३ काष्ठान् दिधक्षोर्दधुमिच्छोः अस्य अग्नेः पुष्टिः संदष्टिः संदक्षेनाविर्भावोऽपि रण्वा । यः अग्निः ओषधीषु काष्ठेषु जिह्वां ज्वालां । जात्येकवचनम् । ज्वालाः वि भरिभ्रत् अत्यर्थं विहरति । कम्पयतीत्यर्थः ॥ हरतेर्यङ्गुलगतत्वेन दाधर्ष्यादिषु (पा. सू. ७.४.६५) निपातितत्^४ लेट्प्रत्ययगमः । यद्योगादनिघातः ॥ तत्र दृष्टान्तः । रथ्यः रथार्हः अत्यो न वाजी यथा वारान् देशवारणसाधनान् बालान् दोधवीति कम्पयति तद्वत् । योऽग्निर्ज्वालाः कम्पयति अस्याग्नेः पुष्टी रण्वेति ॥

आ यन्मे अभ्वं वनदः पनन्तोशिगभ्यो नार्मिमीत वर्णम् ।

स चित्रेण चिकित्ते रंसु भासा जुजुर्वी यो मुहुरा युवा भूत् ॥ ५ ॥

आ । यत् । मे । अभ्वम् । वनदः । पनन्त । उशिकृद्भ्यः । न । अर्मिमीत । वर्णम् ।

सः । चित्रेण । चिकित्ते । रंसु । भासा । जुजुर्वान् । यः । मुहुः । आ । युवा । भूत् ॥ ५ ॥

यत्^१ यस्य अभ्वं महत्त्वं मे मम संबन्धिनः वनदः वनन्तः संभक्तारः । यद्वा वनदोऽवनदो भृशं शब्दयन्तः^२ स्तोतारः ॥ अवशब्दो भृशार्थवाची । तत्पूर्वाञ्जदेः क्प् । ‘अवाप्योः’ इत्यकारलोपः ॥ आ पनन्त समन्तात् स्तुवन्ति । सः अग्निः उशिगभ्यः अस्मदीयं रूपं कामयमानेभ्य ऋत्विगभ्यः वर्णं स्वसदृशं^३ रूपं नार्मिमीत । नशब्दश्चार्थे । निर्मिमीते च । स च रंसु रमणीयेष्वाज्यादिहविषु निमित्तेषु चित्रेण भासा हिरण्यकनकादिनानावर्णया दीप्या चिकित्ते विज्ञायते । किंच यः अग्निः जुजुर्वान् जीर्णः सन् ज्वालोपशमे स एव मुहुः पुनः पुनः आ युवा सर्वतो मिश्रयिता तरुणो वा आ भूत् आभवति पुनराज्यादिसंयोगात् ॥ ॥ २४ ॥

१. त-यद्वास्याग्नेः संबन्धिनी तद्वत् । यद्वा अस्याग्नेः संबन्धिनी पुष्टिर्यजमानविषया रण्वा तस्याग्नेः पुष्टिर्यथा रण्वा तद्वत्; ख-ग-यद्वा अस्याग्नेः संबन्धिनी पुष्टिर्यथा यजमानविषया रण्वा तद्वत् । २. ख-न-क्ष-१-य-दक्षोः । ३. व-निपातितः । ४. क-ख-च-झ-ण-१-त-ध-न-म-व-यतः । ५. ख-ग-व-ण-१-शब्दवन्तः । ६. त-सदृशम् ।

आ यो वनां तातृषाणो न भाति वार्णं पृथा रथ्यैव स्वानीत् ।

कृष्णाध्वा तपू रण्वश्चिकेत द्यौरिव स्मर्यमानो नभोभिः ॥ ६ ॥

आ । यः । वनां । तातृषाणः । न । भाति । वाः । न । पृथा । रथ्याऽइव । स्वानीत् ।

कृष्णऽअध्वा । तपुः । रण्वः । चिकेत । द्यौऽइव । स्मर्यमानः । नभऽऽभिः ॥ ६ ॥

यः अग्निः वनानि वनानि वृक्षसमूहान् ततृषाणो न तृषित इव । स्वरसाण इत्यर्थः ।
 वआ भाति आभासयति । दहतीत्यर्थः । यद्वा वना वने आभाति । किंच वार्णं उदकमिव पृथा
 प्रवणेन मार्गेण गच्छति तद्वत् हतस्ततो गच्छति । रथ्येव रथस्य वोढाश्च इव स्वानीत् दद्वयति ।
 यद्वा रथराट्वात् सोऽर्ण्यदिशः । यथा रथो युद्धमार्गेण गच्छन् स्वनति तद्वत् । किंच कृष्णाध्वा
 कृष्णवस्त्रा वतपुः तापकः रण्वः रमणीयः पुर्वभूतः सन् चिकेत ज्ञायते । प्रकाशत इत्यर्थः । क इव ।
 नभोभिः नक्षत्रैः स्मर्यमानः प्रकाशमानः द्यौरिव तुलोक इव । यद्वा नभोभिरन्तरिक्ष-
 प्रदेशविशेषैः स्मर्यमानः शोभमानो द्यौरादित्य इव । नीलवर्णान्तरिक्षचार्वादित्यो यथा ज्ञायते तद्वत्
 स्वसंचारेण कृष्णीभूते मार्गे ज्ञायते । प्रकाशत इत्यर्थः ॥

स यो व्यस्थाद्वभि दक्षदुर्वीं पशुनैति स्वयुरगोपाः

अग्निः शोचिष्मौ अतसान्युष्णन्कृष्णव्यथिरस्वदयन्न भूमं ॥ ७ ॥

सः । यः । वि । अस्थात् । अभि । दक्षत् । दुर्वीम् । पशुः । न । एति । स्वऽयुः । अगोपाः ।

अग्निः । शोचिष्मान् । अतसानि । उष्णन् । कृष्णऽव्यथिः । अस्वदयत् । न । भूमं ॥ ७ ॥

यः अग्निः व्यस्थात् विविधं तिष्ठति । व्याप्नोति विश्वम् । तथा योऽग्निः उर्वीं विस्तृतं
 पृथिवीं सर्वांम् । यश्च अभि दक्षन् अभिमुख्येन प्रवर्धमानो भवति ॥ उभे अपि सच्छब्दयोगाच्च
 निहन्थेते ॥ यसः अग्निः पशुनै पशुरिव । यथा जातः पशुः स्वच्छन्देन चरति तथा स्वयुः स्वयमेव
 गच्छन् अगोपाः गोपरहितः । नियामकवर्जित इत्यर्थः । एति गच्छति । किं कुर्वन् । शोचिष्मान्
 प्रकृष्टदीप्तिः कृष्णव्यथिः कृष्णवर्णं प्राप्ता दग्धा व्याधकराः कण्टकादयो येन तादृशः सन् भूम
 अत्यधिकम् अस्वदयन्न आस्वादयतीव वृक्षगतान् रसान् । अतसानि संतप्तानि नीरसानि वा
 तस्त्वामादीनि उष्णन् दहन्नेति ॥

नू ते पूर्वस्यावसो अधीतौ तृतीयं विदथे मन्मं शंसि ।

अस्मे अग्ने संयद्वीरं बृहन्तं क्षुमन्तं वाजं स्वपत्थं रयिं दाः ॥ ८ ॥

नु । ते । पूर्वस्य । अवसः । अधिऽइतौ । तृतीयं । विदथे । मन्मं । शंसि ।

अस्मे इति । अग्ने । संयत्ऽवीरम् । बृहन्तम् । क्षुमन्तम् । वाजम् । सुऽअपत्यम् । रयिम् । दाः ॥ ८ ॥

१. क-क्ष१-तृषित इव तुषुक्षित इव । २. क्ष१-तथा रथ्येव । ३. ख-ग-च-ण१-फ-शोभमानः ।
 ४. क्ष१-जातमानः । ५. क्ष१-गोपविरहितः ।

हे अग्ने ऽते तव संबन्धिनः ऽपूर्वस्य पूर्वं यागसमये कृतस्य ऽअवसः अभिमततर्पणस्य ऽअधीतो रमणे सति तत्स्थया ऽनु अद्यापि ऽतृतीये ऽविद्ये यागे तृतीयसवने । यद्वा प्रातरनुवाकसंबन्धिनस्य आश्रेयोपस्थाधिनानां मध्येऽन्यतमे तृतीये कृतौ ऽमन्म मननीयं स्तोत्रं ऽशंसि अशंसि । शस्यतेऽस्माभिः । हे ऽअग्ने त्वं च ऽअस्मे अस्मभ्यं ऽस्यद्गीरं संयतो वीरा यस्मिन् तादृशं ऽबृहन्तं महान्तं ऽक्षुमन्तं शब्दयन्तं कीर्तिमन्तं ऽवाजम् उक्तलक्षणमन्नं ऽस्वपत्यं ऽरयि च ऽदाः देहि ॥

त्वया यथा गुत्समदासो अग्ने गुहा वृन्वन्त उपरां अभि ध्युः ।

सुवीरासो अभिमातिषाहः स्मत्सूरिभ्यो गृणते तद्वयो धाः ॥ १ ॥

त्वया । यथा । गुत्समदासः । अग्ने । गुहा । वृन्वन्तः । उपरान् । अभि । स्युरिति स्युः ।

सुवीरासः । अभिमातिसहः । स्मत् । सूरिभ्यः । गृणते । तत् । वयः । धाः ॥ १ ॥

हे ऽअग्ने ऽत्वया रक्षकेण ऽवृन्वन्तः छान्दसं^१ भजन्तो^२ गुत्समदा ऋषयः । आत्मनि पारोक्ष्येण^३ वचनम् । यथा ऽगुहा गुहायां वर्तमानान् ऽउपरान् उपरमणसाधनान् उपरि उत्कृष्टे वर्तमानान्वा धनविशेषान् ऽअभि ऽस्युः अभिमवेयुः । स्वाधीतान् कुर्युः । यद्वा गुहातुपरान् उपरिऽधिकत्वेन वर्तमानान् पापान् अभिस्त्युः अभिमवेयुः । तथा कुर्वित्यर्थः । कीदृशाः । ऽसुवीरासः शोभन-पुत्राक्षुपेताः ऽअभिमातिसहः वैरिणां पापादीनां सोढारः । किंच ऽसूरिभ्यः मेधाविभ्यो यजमानेभ्यो ऽगृणते ॥ व्यत्ययेनैकवचनम् ॥ शब्दयज्ञयः स्तोत्रभ्यः । यद्वा सूरिभ्यो यजमानेभ्यो गृणते स्तोत्रे च ऽस्मत् सुमत् अतिप्रभूतं ऽतत् तादृशं प्रसिद्धं ऽवयः अन्नं ऽधाः देहि ॥ ॥ २५ ॥

‘होताजनिष्ट’ इत्यष्टच पञ्चमं सूक्तं सोमाहुतेरार्षमाश्रेयमावुष्टुभम् । ‘होताष्टावावुष्टुभम्’ इत्यनु-क्रान्तम् । प्रातरनुवाकाधिनशस्त्रयोराश्रेये कृतौ अस्य विनियोगः । सूत्रितं च-‘अग्रायो होताजनिष्ट’ (आश्र. श्रौ. ४. १३) इति । चतुर्विंशेऽहन्यपीदमेवाज्यम् । ‘चतुर्विंशे होताजनिष्टेऽयाज्यम्’ (आश्र. श्रौ. ७. २) इति । आभिष्टविके द्वितीयेऽहनीदमेवाज्यम् । ‘द्वितीयस्य चतुर्विंशेनाज्यम्’ (आश्र. श्रौ. ७. ६) इत्यतिविष्टवात् ॥

होताजनिष्ट चेतनः पिता पितृभ्यं ऊतये ।

प्रयक्षञ्जेन्यं वसु श्केमं वाजिनो यमम् ॥ १ ॥

होता । अजनिष्ट । चेतनः । पिता । पितृभ्यः । ऊतये ।

प्रयक्षन् । जेन्यम् । वसु । श्केमं । वाजिनः । यमम् ॥ १ ॥

‘होता होमनिष्पादकः ऽचेतनः चेतयितास्मदनुष्ठितस्य ऽपिता पालकोऽस्मच्छस्य ईदृशोऽग्निः ऽअजनिष्ट उत्पन्नः । किमर्थम् । ऽपितृभ्यः पालकेभ्यो यजमानेभ्यः ॥ पद्यर्थो चतुर्थी ॥ तेषाम् ऽऊतये रक्षणाय च । वयं च ऽवाजिनः हविरिक्षणाश्रवन्तः सन्तः ऽप्रयक्षं प्रकर्षेण पुत्र्यं ऽजेन्यं जेतव्यं यमं यम-यितव्यं^१ ऽवसु धनं ऽश्केम । शक्ता भूयास्म लब्धुमिति शेषः । यद्वा वाजिनोऽश्वस्य यमं यमनं कर्तुं शकेम । प्रयक्षं जेन्यं वसु धनमिष्ट्युपमानम् । उक्तलक्षणं धनमिव । तद्यथावरोढुं शक्नुमस्तद्वत् ॥

१. क्ष१-म-‘छान्दसं भजन्तः’ नास्ति । २. क्ष-अ१-ण-म-व-परोक्षेण । ३. न-त-यमित्यम् ; क-ख-च-ण१-त-थ-ञ-यमेतव्यम् ।

आ यस्मिन्सप्त रुद्रमयस्तता यज्ञस्य नेतरि ।

मनुष्वदैव्यमष्टमं पोता विश्वं तर्दिन्वति ॥ २ ॥

आ । यस्मिन् । सप्त । रुद्रमयः । तताः । यज्ञस्य । नेतरि ।

मनुष्वत् । दैव्यम् । अष्टमम् । पोता । विश्वम् । तत् । इन्वति ॥ २ ॥

यज्ञस्य नेतरि यागस्य निर्वाहके यस्मिन् अशौ सप्त रुद्रमयः सप्तसंख्याका रुद्रिबन्धुव्यासा होत्रकाः आ तताः स्वस्वकर्मभिः सर्वतो व्याप्ता भवन्ति । सः पोता पावको देवानां पोत्राण्य ऋत्विगूपो वा अग्निः मनुष्वत् मनुष्यपोषवत् दैव्यम् । देवो यज्ञः । तत्संबन्धि अष्टमम् अष्टविक्संबन्धि तत् विश्वं कर्तव्यज्ञातं सप्तहोत्रकैः सह स्वयमष्टमः सन् इन्वति व्याप्नोति । यद्वा तद्व्यस्य लिङ्गव्यस्ययः । स पोतेति संबन्धः । सप्तहोत्रकैः सहाष्टमो भूत्वा तद्व्यस्यं निर्वहतीत्यर्थः ॥

दधन्वे वा यदीमनु वोचद्ब्रह्माणि वेरु तत् ।

परि विश्वानि काव्या नेमिश्रक्रमिवाभवत् ॥ ३ ॥

दधन्वे । वा । यत् । ईम् । अनु । वोचत् । ब्रह्माणि । वेः । ऊँ इति । तत् ।

परि । विश्वानि । काव्या । नेमिः । चक्रमऽईव । अभवत् ॥ ३ ॥

पूर्वस्मिन् मन्त्रे होत्रादिवत् स्वयमपि यज्ञं निर्वहतीत्युक्तम् । अत्र तु सर्वं तत्तदात्मना स्थित्वा स्वयमेव निर्वहतीत्याह । वा अथवा ईम् एनं यज्ञम् अनु लक्षीकृत्य यत् हविरादिकं दधन्वे धारयति अप्वर्वादिरूपः यानि ब्रह्माणि शस्त्रादीनि अनु वोचत् अनुवक्ति होत्रादिरूपः । अत्र वानु इत्येतद्योज्यम् । तत् सर्वं वेरु वैरेव । कामयते जानाति वा स्वयमनुष्ठानम् । अयमग्निः विश्वानि सर्वाणि काव्या काव्यानि । कवयो मेधाविन ऋत्विजः । तत्संबन्धीनि क्रमाणि परि अभवत् परिभवति । स्वायत्तानि करोति । व्याप्नोतीत्यर्थः । व्याप्तौ दृष्टान्तः । नेमिः बहिर्वेष्टनचलयः चक्रे रथाङ्गं यथा कारस्त्र्येन व्याप्नोति तद्वत् ॥

साकं हि शुचिना शुचिः प्रशास्ता क्रतुनाजनि ।

विद्वाँ अस्य व्रता ध्रुवा वयाइवानु रोहते ॥ ४ ॥

साकम् । हि । शुचिना । शुचिः । प्रशास्ता । क्रतुना । अजनि ।

विद्वान् । अस्य । व्रता । ध्रुवा । वयाऽईव । अनु । रोहते ॥ ४ ॥

शुचिः स्वयं शोधकः प्रशास्ता देवानाम् एतन्नामकं ऋत्विक् प्रशासिता वा यज्ञविद्वानां शुचिना क्रतुना शोधकेन अग्निहोत्रादिकर्मणा साकं हि सहैव अजनि उत्पन्नः । जातमात्र एव

शुद्धः सर्वस्य प्रशास्ता च सन् अग्निहोत्रादिनिर्वाढाभवद्विषयः। अस्य अग्नेः शुवा भुवाणि फलपर्व-
सायीनि व्रतानि कर्माणि विद्वान् जानन् यजमानः वयाद्वय विस्तृताः शास्ता इव अनु रोहते
क्रमेणानुतिष्ठति ॥

ता अस्य वर्णमायुवो नेष्टुः सचन्त धेनवः ।

कुवित्सिमुभ्य आ वरं स्वसारो या इदं युयु ॥ ५ ॥

ताः । अस्य । वर्णम् । आयुवः । नेष्टुः । सचन्त । धेनवः ।

कुवित् । तिसृभ्यः । आ । वरम् । स्वसारः । याः । इदम् । युयुः ॥ ५ ॥

यथाः वक्ष्यमाणलक्षणा अङ्गुल्यः^१ इदम् अनुधीयमानं कर्म यस्युः प्राप्तुवन्ति । अनु-
तिष्ठन्ति । यताः आयुवः गन्धो व्याताः धेनवः प्रीणयिष्यः स्वसारः स्वयं सारिष्योऽङ्गुल्यः
नेष्टुः हविर्वाचितुर्भक्षयितुः शोधयितुः^२ पोषयितुः^३ नेतुर्वा अस्य अग्नेः । यद्वा एतन्नामकम्विग्रहस्य^४ ।
तिसृभ्य आ गार्हपत्यादिमूर्तीनामपि वरं वर्णं कुवित् बहुकृत्वः सचन्त सेवन्ते । परिचरन्ति ॥

यदीं मातुरुष स्वसा धृतं भरन्त्यस्तिष्ठत ।

तासांमध्वर्युरागतौ यवो वृष्टीव मोदते ॥ ६ ॥

यदि । मातुः । उप । स्वसा । धृतम् । भरन्ती । अस्तिष्ठत ।

तासाम् । अध्वर्युः । आगतौ । यवः । वृष्टीव । मोदते ॥ ६ ॥

यदि यदा मातुः सर्वस्य निर्मातृभ्यस्या वेदिलक्षणायाः स्वसा स्वस्रस्थानीया शुद्धः धृतं
भरन्ती सती उप अस्थित उपतिष्ठेदमिष्टम् । एकवचनमविवक्षितम् । लूहपशुद्वयं धृतं भरन्त्यस्तिष्ठ-
न्तीत्यर्थः । तदा तासां लुहपशूनाम् आगतौ यागाया प्राप्तौ सस्याम् अध्वर्युः एतन्नामक मन्त्रि-
ग्रहोऽध्वरं कामयमानो वा अयमग्निः मोदते हृष्यति । यवो वृष्टीव वृष्टया यथा मोदते तद्वत् ॥

स्वः स्वाय धार्यसे कृणुतामृत्विगृत्विजम् ।

स्तोमं युज्ञं चादरं वनेमा ररिमा वयम् ॥ ७ ॥

स्वः । स्वाय । धार्यसे । कृणुताम् । ऋत्विक् । ऋत्विजम् ।

स्तोमम् । युज्ञम् । च । आत् । अरम् । वनेम । ररिम । वयम् ॥ ७ ॥

१. ध-व-या अङ्गुल्यः । २. य-शोधयितुः । ३. क-ल-क्ष-म-‘ऋत्विग्रहस्य’
इत्यस्मान्तरं ‘तिसृभ्यो लोकत्रयवर्षिषुतिभ्यो वे(व)रमधिकं वर्णं वर्णनीयं रूपम् । यद्वा । तिसृभ्योऽपि
श्रुतिभ्योऽधिकम् । यद्वा । षष्ठ्यर्थे चतुर्थी’ इत्यधिकम् । ४. क्ष-म-उपतिष्ठतेऽमिष्टम् ।

अयमग्निः 'स्वः स्वयमेव' स्वस्वाय स्वकीयाय 'धायते कर्मणे हविषां धारणाय वा' 'कृत्विक्' 'होताजनिष्ट' इत्यादिनोक्तलक्षणो होतृरोतृप्रशास्त्राणुत्विग्रूपः सन् 'कृत्विजम् आत्विजम् ॥ भाव-प्रधानोऽयं निर्देशः ॥ देवत्विग्रूपः सन् कृत्विजं मानुषमात्विज्यं 'कृणुताम् करोतु । 'वयं च तदनुग्रहान्' 'आत् अनन्तरमेव' 'स्तोमं स्तोत्रं' 'यज्ञं' 'च तदार्थं यागमपि' 'अरम् अलमत्यर्थं' 'वनेम संभजेमहि । 'ररिम वदेमहि च हविः । यद्वा स्तोमं वनेम यज्ञं यज्ञयोग्यं हविः ररिम ॥

यथा विद्वाँ अरं करद्विश्वेभ्यो यजतेभ्यः ।

अयमग्ने त्वे अपि यं यज्ञं चकृमा वयम् ॥ ८ ॥

यथा । विद्वान् । अरम् । करत् । विश्वेभ्यः । यजतेभ्यः ।

अयम् । अग्ने । त्वे इति । अपि । यम् । यज्ञम् । चकृम । वयम् ॥ ८ ॥

हे 'अग्ने' 'विद्वान्' 'त्वन्माहात्म्याभिज्ञः प्रयोगज्ञो वा यजमानः' 'यथा' 'विश्वेभ्यो' 'यजतेभ्यः' सर्वेभ्यो यजनीयेभ्यो देवेभ्यः 'अरं पयोसं' 'करत् कुर्यात्' तथा 'त्वमनुगृहाणेत्यर्थः । 'वयम् अपि' 'यं' 'यज्ञं' यागविशेषं 'चकृम' कर्महे स यागः 'त्वे' 'अपि' 'अपरेवार्थे' । तत्रैव स्वस्वीत्यर्थः । तमेव तस्मात्त्वं सर्वदेवार्थं^१ यागं^२ तत्तद्विग्रूपः सन् निर्वहेत्यर्थः ॥ ॥ २६ ॥

'इमां मे' इत्यष्टचं षष्ठं सूक्तं सोमाहुत्यापमाग्नेयं गायत्रम् । 'इमां मे गायत्रं हि' इत्यनुक्रान्तिम् । प्रातरनुवाकाश्विनश्चक्रयोगायत्रे छन्दस्यस्य विनियोगः । सूत्रितं च - 'इमां मे अग्ने समिधमिमामिति त्रयाणामुत्तमाभुद्वेत्' (आश्व. श्री. ४. १३) इति । अपराह्निक्यामुपसदि 'इमां मे अग्ने समिधम्' इति तिष्ठ कचखिरभ्यस्ता नव सामिधेभ्यः कृत्वा विनियोक्तव्याः । 'अथोपसत्' इति खण्डे सूत्रितम् - 'इमां मे अग्ने समिधमिमामिति तु सामिधेभ्यः' (आश्व. श्री. ४. ८) इति ॥

इमां मे अग्ने समिधमिमामुपसदं वनेः । इमा उ पु श्रुधी गिरः ॥ १ ॥

इमाम् । मे । अग्ने । सम्ऽइधम् । इमाम् । उपऽसदम् । वनेरिति वनेः ।

इमाः । ऊँ इति । सु । श्रुधि । गिरः ॥ १ ॥

हे 'अग्ने' 'मे मदीयाम्' 'इमाम् आधीयमानां' 'समिधम्' 'इमामुपसदम्' उपसदनसाधनामाहुतिम् उपसन्धारो क्रियमाणं वा 'वनेः संभजेथाः । तथा 'इमा' 'उ' इमा अपि 'गिरः स्तुतीः' 'सु सुधु' 'श्रुधि श्रणु ॥

अया ते अग्ने विधेमोर्जो नपादश्चमिष्टे । एना सूक्तेन सुजात ॥ २ ॥

अया । ते । अग्ने । विधेम । ऊर्जः । नपात् । अश्वम्ऽइष्टे । एना । सुऽसुक्तेन । सुऽजात ॥ २ ॥

हे ^१अग्ने ^२ते त्वाम् ^३अया अनयाहुत्या ^४विधेम परिचरेम । हे ^५उजो ^६नपात् बलस्य नसः
तस्य नपात्तयित्वा^१ हे ^२अश्वमिष्टे व्यापकयज्ञ । यद्वा आशु क्रियमाणं कर्मोश्वम् । तदिच्छतीत्यश्वमिष्टिः ।
संस्वरमाणा^१ ह्युपसदमाचरन्ति^१ । ^२ते कर्मभिः समस्वरन्त ते तिस्रः सामिधेनीरनुच्य तिस्रो देवता
अयजन्^१ (ऐ. वा. ३. ४५) इति ब्राह्मणम् । तादृशाग्ने ते त्वामयानयाहुत्या विधेम परिचरेम । तथा
हे ^३सुजात शोभनजनन ^४एना एतेन ^५सूक्तेन स्तोत्रेण ग्रीणयेमेति शेषः । यद्वा स्तुत्युपवृंहितेन^२ विधेम ॥

तं त्वा^१ गीभिर्गिर्विणसं^२ द्रविणस्युं^३ द्रविणोदः । सपर्येम^४ सपर्यवः ॥ ३ ॥

तम् । त्वा । गीऽभिः । गिर्विणसम् । द्रविणस्युम् । द्रविणऽदः । सपर्येम । सपर्यवः ॥ ३ ॥

हे ^१द्रविणोदः धनस्य दातः अग्ने ^२तं तादृशं ^३गिर्विणसं गीभिः स्तुतिभिः वननीयं ^४द्रविणस्युं
हविलक्षणधनेच्छुं ^५त्वा त्वां ^६सपर्यवः परिचरणकतीरो वयं ^७गीभिः स्तुतिभिः ^८सपर्येम परिचरेम ॥

स बोधि सूरिर्मववा वसुपते वसुदावन् । युयोध्यस्सदेवांसि ॥ ४ ॥

सः । बोधि । सूरिः । मवऽवा । वसुऽपते । वसुऽदावन् । युयोधि । अस्मत् । देवांसि ॥ ४ ॥

^१मववा अश्ववान् ^२सूरिः विद्वान् ग्रेको वा ^३सः उक्तलक्षणकः^३ त्वं ^४बोधि द्रुध्यस्व
अस्मदीयं स्तोत्रम् । किंच हे अग्ने ^५देवांसि देष्टुम् ^६अस्मत् अस्मत्तः ^७युयोधि वृथक् ॥

स नो वृष्टि दिवस्परि स नो वाजमनर्वाणम् । स नः सहस्रिणीरिषः ॥ ५ ॥

सः । नः । वृष्टिम् । दिवः । परि । सः । नः । वाजम् । अनर्वाणम् ।

सः । नः । सहस्रिणीः । इषः ॥ ५ ॥

^१सः स एवाग्निः ^२नः अस्मदर्थं ^३दिवस्परि सुलोकादन्तरिक्षात् ॥ परीति पञ्चम्यथानुवादी ॥
^४वृष्टिं करोतीति च शेषः । ^५सः एव ^६नः अस्मदर्थम् ^७अनर्वाणम् अविचलमनर्थं ^८वाजं बलं ददातु ।
तथा ^९सहस्रिणीः अपरिमितप्रकाराणि ^{१०}इषः अन्नानि ^{११}सः एवाग्निर्देदातु ॥

ईळानायवस्यवे यविष्ठ दूत नो गिरा । यजिष्ठ होतरा गहि ॥ ६ ॥

ईळानाय । अवस्यवे । यविष्ठ । दूत । नः । गिरा । यजिष्ठ । होतः । आ । गहि ॥ ६ ॥

हे ^१यविष्ठ युवतम् ^२दूत देवानां यज्ञादिसूचकं ^३यजिष्ठ अतिशयेन यष्टव्यं ^४होतः देवाना-
माह्वातः अग्ने ^५नः ^६गिरा अस्मदीयया स्तुत्या ^७ईळानाय पूजयित्रे ^८अवस्यवे स्वरक्षणमिच्छते मदर्थम्
^९आ ^{१०}गहि आगच्छ ॥

१. क-ख-ग-च-झ-झ-ग-त-थ-न-म-व-संस्वरमाणा ह्युपसदाचरन्ति । २. क-व-झ-ग-थ-न-म-व-स्तुत्या
उपबृंहि तेन (?) ; झ-ग-व-ग-१-व-उक्तलक्षणः ; झ-१-उक्तलक्षणः ;

अन्तर्हीय ईर्यसे विद्वान् जन्मोभया कवे । दूतो जन्येव मित्र्यः ॥ ७ ॥

अन्तः । हि । अग्ने । ईर्यसे । विद्वान् । जन्म । उभया । कवे । दूतः । जन्योऽहम् । मित्र्यः ॥ ७ ॥

हे ऽकवे मेधाविन् ऽअग्ने ऽअन्तः जनानां हृदये^१ ऽईर्यसे ऽहि गच्छसि जानासि वा । हिः 'स होता सेदु दूस्थं चिकित्स्वो अन्तरीयते' (अ.सं. ३. ८. ३) इत्यादिमन्त्रान्तरप्रसिद्धियोतनाथैः । कीदृश-स्वम् । ऽउभया उभयविधानि ऽजन्म जन्मानि यष्टूणां यजमानानां यष्टव्यानां देवानां च संबन्धीनि ऽविद्वान् जानन् सन् ईर्यसे इति संबन्धः । तत्र दृष्टान्तः । ऽजन्मः जनेभ्यो हितः ऽमित्र्यः विशेषेण मित्रेभ्यो हितः ऽदूतः ऽहम् । स यथा प्रजानां चित्तवृत्तिज्ञानाय^२ राज्ञा प्रेरितः तासां मनो जानाति तद्वत् स्वमप्यस्माकमन्तरीयसे इत्यर्थः ॥

स विद्वान् आ च पिप्रयो यक्षिं चिकित्व आनुषक् ।

आ चास्मिन्सत्सि बर्हिषि ॥ ८ ॥

सः । विद्वान् । आ । च । पिप्रयः । यक्षिं । चिकित्वः । आनुषक् ।

आ । च । अस्मिन् । सत्सि । बर्हिषि ॥ ८ ॥

हे अग्ने ऽसः त्वं ऽविद्वान् विशेषाभिज्ञः सन् ऽआ ऽच ऽपिप्रयः सर्वतोऽस्मान् पूरय च कामैः । हे ऽचिकित्वः चेतनावन् ऽआनुषक् अनुक्रमेण ऽयक्षि यज्ञ देवान् । ऽआ ऽसत्सि आसीद् ऽचास्मिन् स्तीर्णे ऽबर्हिषि ॥ ॥ २७ ॥

'अष्टं यविष्ट' इति पञ्चलं सप्तमं सूक्तं सोमाहुत्वार्षम् आग्नेयं गावन्नम् । प्रातरनुवाकाश्विन-शत्रयोगांयत्रे छन्दसि अस्य विनियोगः पूर्वसुक्ते एवोक्तः । श्रावणीक्रमण्याद्या^३ विनियुक्ता ॥

अष्टं यविष्ट भारताग्ने द्युमन्तमा भर । वसो पुरुस्पृहं रयिम् ॥ १ ॥

अष्टम् । यविष्ट । भारत । अग्ने । द्युमन्तम् । आ । भर । वसो इति । पुरुस्पृहम् । रयिम् ॥ १ ॥

हे ऽअग्ने ऽयविष्ट युवतम हे ऽभारत । भरता कत्विजः । तेषां संबन्धी भारतः । ते^४ अध्वर्या-द्विभिः मथनहविःस्तोत्रादिना व्याम्रियमाणत्वात् । तादृश हे ऽवसो वासक व्यास वा एवंरूपाग्ने ऽअष्टम् अतिप्रशस्यं ऽद्युमन्तं दीप्तिमन्तं ऽपुरुस्पृहं बहुभिरर्थिभिः स्पृहणीयं ऽरयिम् ऽआ ऽभर आहर ॥

मा नो अरातिरीशत देवस्य मर्त्यस्य च । पर्षि तस्या उत द्विषः ॥ २ ॥

मा । नः । अरातिः । ईशत । देवस्य । मर्त्यस्य । च । पर्षि । तस्याः । उत । द्विषः ॥ २ ॥

हे अग्ने त्वदनुग्रहात् नः अस्मान् अरातिः अदानं शत्रुत्वम् । यद्वा छन्दसि अरातिशब्दः शत्रुवाची खलिलिङ्गो भवति । अदाता शत्रुः नमः । ईशत पराभवितुं शक्नो मा भूत् । मा विपत्ती-
कुर्यात् । अरातिविशेष्यते । देवस्य च मत्स्यस्य च संबन्धिनी तैः कारिता । उत अपि च तस्याः
उभयविधायाः द्विषः^१ अस्मदरातेः पृथि पृथ ॥

विश्वा उत त्वया वयं धारा उदन्याऽहव । अति गाहेमहि द्विषः ॥ ३ ॥

विश्वाः । उत । त्वया । वयम् । धाराः । उदन्याःऽहव । अति । गाहेमहि । द्विषः ॥ ३ ॥

उत अपि च हे अग्ने वयं त्वदनुग्रहात् विश्वाः द्विषः सर्वानपि द्वेष्टन् उदन्याः धाराः इव
उदकसंबन्धिनीधारा अत्यस्तुतीरिव^२ त्वना आत्मनैव अन्यनिरपेक्षेण अति गाहेमहि अतिक्रम्य^३
गच्छेम ॥

शुचिः पावक वन्द्योऽग्ने बृहद्वि रोचसे । त्वं घृतेभिराहुतः ॥ ४ ॥

शुचिः । पावक । वन्द्यः । अग्ने । बृहत् । वि । रोचसे । त्वम् । घृतेभिः । आहुतः ॥ ४ ॥

हे पावक शोधक अग्ने शुचिः शुद्धः वन्द्यः नमस्कार्यः सन् बृहत् महत् अत्यधिकं वि
रोचसे विविधं दीप्यसे । यतः त्वं घृतेभिः घृतैः आहुतः समन्तात् सिकः । अतो विरोचसे ॥

त्वं नो असि भारताग्ने वशाभिरुक्षभिः । अष्टापदीभिराहुतः ॥ ५ ॥

त्वम् । नः । असि । भारत । अग्ने । वशाभिः । उक्षभिः । अष्टापदीभिः । आहुतः ॥ ५ ॥

हे भारत ऋग्विजां पुत्रस्थानीय अग्ने नः अस्मदीयः त्वं वशाभिः वन्द्याभिर्गोभिः
उक्षभिः सेकृभिर्बलीवर्जैः अष्टापदीभिः गभिणीभिश्च आहुतः आराधितः असि ॥

द्रव्नः सर्पिरासुतिः प्रत्नो होता वरेण्यः । सहसस्पुत्रो अद्भुतः ॥ ६ ॥

द्रुअन्नः । सर्पिःऽआसुतिः । प्रत्नः । होता । वरेण्यः । सहसः । पुत्रः । अद्भुतः ॥ ६ ॥

द्रव्नः समिद्रूपावः सर्पिरासुतिः सर्पिः आसूयते आसिच्यते यस्मिन् तादृशः प्रत्नः पुरातनः
होता होमनिष्पादकः वरेण्यः वरणीयः सहसस्पुत्रः सहस्रो बलस्य पुत्रस्थानीयः । बलेनोत्पन्नत्वात् ।
अद्भुतः आश्चर्यभूतः । रमणीय इत्यर्थः । एवं महानुभावोऽग्निः मामनुजानात्वित्यर्थः^४ ॥ २८ ॥

१. क-ख-ग-घ-ङ-ण-त-थ-न-प-म-व-विद्विषः । २. ख-ग-ण-त-प-क-ल-असस्तुतीरिव; क-ज-
झ-थ-म-व-असस्तुतीरिव; न-अस्तुतीरिव; च-असस्तुतीरिव; झ-अल्पस्तुतीरिव; ण-आसस्तुतीरिव । ३. ख-
ग-घ-ङ-ण-त-थ-न-व-अभिक्रम्य । ४. झ-मामनुजानातीत्यर्थः ।

‘वाजयन्निव’ इति पठ्यचमष्टमं सूक्तम् । सोमाहुतेर्हृशब्दानुवृत्तस्याभावात् मण्डलद्रष्टा गुरुसमद
कपिः । अग्निर्देवता । हिशब्दाद्वायवी छन्दः । अन्यानुष्टुप् । ‘वाजयन्निवान्यानुष्टुप्’ इत्यनुक्तान्तम् ।
मातरनुवाकाश्चिनशस्त्रयोस्तृतीयसूक्तत्वेन अस्योत्तमावर्जितस्य विनियोग उक्तः ॥

वाजयन्निव नू स्थान्योगाँ अग्रेरुपं स्तुहि । यशस्तमस्य मीळहुषः ॥ १ ॥

वाजयन्ऽहव । नु । रथान् । योगान् । अग्रेः । उप । स्तुहि । यशःऽतमस्य । मीळहुषः ॥ १ ॥

हे अन्तरात्मन् ^१तु क्षिप्रम् ^२अग्रेः ^३योगान् अधान् ^४उप ^५स्तुहि । कीदृशस्याग्रेः । ^६यशस्तमस्य
प्रबृद्धयशसः ॥ सत्वर्थो लुप्यते ॥ ^७मीळहुषः सेक्तुः फलस्य । ईदृशस्य योगान् स्तुहि । होतरिति
वा संबोध्यम् । स्तुतौ इष्टान्तः । ^८वाजयन्निव अन्नमिच्छन् पुरुष इव । स यथा अधान् गमनाय
स्तीति तद्वन् । यथोक्तलक्षणस्याग्रेः ^९गमनसाधनान् ^{१०}स्थान् स्तुहि ॥

यः सुनीथो ददाशुषेऽजुर्यो जरयन्नरिम् । चारुप्रतीक आहुतः ॥ २ ॥

यः । सुनीथः । ददाशुषे । अजुर्यः । जरयन् । अरिम् । चारुऽप्रतीकः । आहुतः ॥ २ ॥

^१सुनीथः शोभननयनः ^२अजुर्यः अजरणीयोऽनभिभाव्यः ^३चारुप्रतीकः शोभनोपक्रमः ^४यः
अस्ति सोऽग्निः ^५ददाशुषे हविर्देवते यजमानाय तदर्थम् ^६अरिं तस्य शत्रुं ^७जरयन् नाशयन् ^८आहुतः
समन्ताद्वाराधितो भवति ॥

य उ श्रिया दमेष्वा दोषोषसि प्रशस्यते । यस्य व्रतं न मीर्यते ॥ ३ ॥

यः । ऊँ इति । श्रिया । दमेषु । आ । दोषा । उषासि । प्रशस्यते ।

यस्य । व्रतम् । न । मीर्यते ॥ ३ ॥

^१यः अग्निः ^२उ श्रिया ज्वालाया युक्तः सन् ^३दमेषु ^४आ आगत्य ^५दोषा रात्रिषु ^६उषसि
अहःसु च ^७प्रशस्यते तस्यते । ^८यस्य अग्नेः ^९व्रतं कर्म ^{१०}न मीर्यते न हिंस्यते न क्षीयते वा ॥

आ यः स्वर्ण भानुना चित्रो विभात्यर्चिषा । अज्ञानो अजरैरभि ॥ ४ ॥

आ । यः । स्वर्णः । न । भानुना । चित्रः । विऽभाति । अर्चिषा । अज्ञानः । अजरैः । अभि ॥ ४ ॥

^१यः अग्निः ^२चित्रः चायनीयो नानावर्णो वा ^३अर्चिषा ज्वालाया रश्मिसमूहेन ^४आ विभाति
सर्वतो भासते । तत्र दृष्टान्तः । ^५स्वर्णः भानुना किरणेन सूर्य इव । स यथा विभाति तद्वन् ।
किं कुर्वन् । ^६अजरैः निषैः ज्वालासमूहैः ^७अभि सर्वतः ^८अज्ञानः व्यञ्जयन् प्रकाशयन् ॥

अत्रिमनु स्वराज्यमग्निमुक्थानि वावृधुः । विश्वा अधि श्रियो दधे ॥ ५ ॥
अत्रिम । अनु । स्वराज्यम् । अग्निम् । उक्थानि । वावृधुः । विश्वाः । अधि । श्रियः । दधे ॥ ५ ॥

अत्रिं शत्रूणां सन्नां वा भक्षकं स्वराज्यं स्वयमेव राजमानं स्वराज्यम्^१ अनु अभिलक्ष्य
वा अग्निम्^२ उक्थानि शस्त्राणि^३ वधेयन्ति । स चाग्निः विश्वाः सर्वाः श्रियः अधि
दधे धारयति ॥

अग्नेरिन्द्रस्य सोमस्य देवानामूतिभिर्वयम् ।

अरिष्यन्तः सचेमह्यमि प्याम पृतन्यतः ॥ ६ ॥

अग्नेः । इन्द्रस्य । सोमस्य । देवानाम् । उतिभिः । वयम् ।

अरिष्यन्तः । सचेमहि । अमि । स्याम । पृतन्यतः ॥ ६ ॥

अरिष्यन्तः केनाप्यहिंस्यमानाः वयम् अग्नेः इन्द्रस्य सोमस्य देवानाम् अन्येषामपि
उतिभिः रक्षणामिः सचेमहि संगच्छेमहि । युक्ता भवेम । तथा रक्षायुक्ता वयं पृतन्यतः पृतना-
मात्मन इच्छतः शत्रून् अमि प्याम अभिमवेम ॥ पृतनाशब्दात् क्वचि ' कस्यध्वरपृतनस्यचि
लोपः ' इत्यवर्णलोपः ॥ २९ ॥

वेदार्थस्य प्रकाशेन तमो हार्दं निवारयन् ।

पुमर्थाश्रितुरो देयाद्विद्यातीर्थमहेश्वरः ॥

इति श्रीमद्राजाधिराजपरमेश्वरवैदिकमार्गप्रवर्तकश्रीवीरबुक्कभूपालसाम्राज्यधुरंधरेण
सायणाचार्येण^१ विरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे

अकलं हिताभाष्ये द्वितीयाष्टके

पञ्चमोऽध्यायः

समाप्तः ॥

॥ श्रीगणेशाय नमः ॥

यस्य निःश्रुतं वेदा यो वेदेभ्योऽखिलं जगत् ।

निर्ममे तमहं वन्दे विद्यातीर्थमहेश्वरम् ॥

‘नि होता’ इति पठ्यते नवमं सूक्तं गृत्समद्वयार्थं ‘नि होता’ इत्यनुक्रान्तत्वात् । अनुक्तत्वात् त्रिष्टुप् । मण्डलादिपरिभाषयाग्निदेवता । प्रातरनुवाकाग्निनक्षत्रयोरग्नेयः कर्तौ त्रैष्टुभे^१ छन्दसि^२ अस्य विनियोगः । ‘अथैतस्याः’ इति खण्डे सूत्रितं—‘नि होता होतृपदनम् इति सूक्ते’ (आश्व. श्री. ४. १३) इति ॥ अग्निप्रणयन आद्ये ऋचौ विनियुक्ते । ‘पञ्चभ्यां णेमास्याम्’ इति खण्डे सूत्रितं—‘नि होता होतृपदनम् इति द्वे’ (आश्व. श्री. २. १७) ॥

नि होता होतृपदने विदानस्त्वेषो दीदिवौ असदत्सुदक्षः ।

अदब्धव्रतप्रमत्तिर्वसिष्ठः सहस्रभरः शुचिजिह्वो अग्निः ॥ १ ॥

नि । होता । होतृपदने । विदानः । त्वेषः । दीदिवान् । असदत् । सुदक्षः ।

अदब्धव्रतऽप्रमतिः । वसिष्ठः । सहस्रभरः । शुचिजिह्वः । अग्निः ॥ १ ॥

गृत्समदः स्तौति । ‘नि होता देवानामाह्वाता’ विदानः विद्वान् । त्वेषः प्रवृद्धः । दीदिवान् दीप्यमानः । सुदक्षः शोभनबलः । अदब्धव्रतप्रमतिः । अदब्धान्यहिंसितानि व्रतानि कर्माणि यस्याः सा अदब्धव्रता प्रमतिः प्रकृष्टा बुद्धिर्यस्य स तथोक्तः । वसिष्ठः सर्वस्य वासयितृत्तमः ॥ वासयते-स्तुजन्तस्य इष्टनि रूपम् ॥ सहस्रभरः सहस्रस्यानेकविधस्य भर्ता । विहरणेन नानाविधरूपस्य धारक इत्यर्थः । यद्वा सहस्रस्य सर्वस्य भर्ता । तथा च वाजसनेयं—‘सर्वं वै सहस्रं सर्वभर इत्येव तदाह’ इति । शुचिजिह्वः शुचिर्दीप्ता जिह्वा ज्वाला यस्य स तथोक्तः । एवंभूतः अग्निः होतृपदने । होतात्र स्वीतीति होतृपदनम् उत्तरा^३ वेदी^३ ॥ अधिकरणे व्युद् ॥ तत्र ‘नि’ असदत् मितरां स्वीदु ॥ उक्तार्थे ब्राह्मणं—‘नि होता होतृपदने विदान इत्यग्निर्वै देवानां होता तस्यैतद्धोतृपदने यदुत्तरवेदी-नाभिस्त्वेषो दीदिवौ असदत्सुदक्ष इत्यासन्नो हि स तर्हि भवत्यदब्धव्रतप्रमत्तिर्वसिष्ठ इत्यग्निर्वै देवानां वसिष्ठः सहस्रभरः शुचिजिह्वो अग्निरित्येषा ह वा अस्य सहस्रभरता यदेनमेकं सन्तं बहुधा विहरन्ति’ (दे. ब्रा. १. २८) इति ॥

त्वं दूतस्त्वमुं नः परस्पास्त्वं वस्य आ वृषभ प्रणेता ।

अग्नें तोकस्य नस्तने तनूनामप्रयच्छन्दीद्यद्गोषि गोपाः ॥ २ ॥

त्वम् । दूतः । त्वम् । ऊँ इति । नः । परऽपाः । त्वम् । वस्यः । आ । वृषभ । प्रणेता ।

अग्नें । तोकस्य । नः । तने । तनूनाम् । अप्रयच्छन् । दीद्यत् । गोषि । गोपाः ॥ २ ॥

हे 'वृषभ अभिमतफलवर्षक' हे 'अग्ने' 'त्वं' 'दूतः अस्मदीये यज्ञे देवाह्वानार्थ' दूतो भव । 'वसु' 'त्वमेव' 'नः अस्माकं' 'परस्थाः आपद्भ्यः पारयिता पाता च भव । किंच 'त्वं' 'वस्यः वसुनो धनस्य' 'आ' 'प्रणेता अस्मदाभिसुख्येन प्रापयिता भव । 'अप्रयुच्छन्' 'अग्रमाचन्' । 'दीद्यत्' । 'दीदयतिर्दीप्ति-
कर्मा । शोभमानः । त्वं' 'नः अस्माकं' 'तोक्रस्य पुत्रस्य' 'तने । तनोति विस्तारयति कुलमिति तनः पौत्रः ।
तस्मिन् अस्मदीयानां' 'तनूनां' 'गोपाः गोपायिता' । तथा च ब्राह्मणम्—' अक्षिर्देवानां गोपा अक्षिमेव
तत्सर्वतो गोसारं परिदत्त आत्मने च यजमानाय च' (ऐ. ब्रा. १. २८) इति । तादृशसर्वं च
गोपायिता भवामोति 'वोधि बुध्यस्व ॥

विधेम ते परमे जन्मन्त्रये विधेम स्तोमैरवरे सधस्थे ।

यस्माद्योनैरुदारिथा यजे तं प्र त्वे हवींषि जुहुरे समिद्धे ॥ ३ ॥

विधेम । ते । परमे । जन्मन् । अग्ने । विधेम । स्तोमैः । अवरे । सधस्थे ।

यस्मात् । योनेः । उत्सृज्यारिथ । यजे । तम् । प्र । त्वे इति । हवींषि । जुहुरे । समिद्धे ॥ ३ ॥

हे 'अग्ने' 'परमे उत्सृष्टे' 'जन्मन्' । जायते प्रादुर्भवत्यस्मिन्निति जन्मस्थानं द्यौः । तस्मिन्
सुलोकेऽवस्थिताय 'ते' 'तुभ्यं' 'विधेम' 'स्तुतिभिः परिचरेम । 'अवरे सुलोकादधस्तने' 'सधस्थे अन्तरिक्षे
स्थिताय तुभ्यं' 'स्तोमैः स्तोत्रैः' 'विधेम परिचरेम । 'यस्माद्योनेः पृथिवीरूपात् स्थानात् त्वम्' 'उदा-
रिथ उद्गतोऽसि प्रादुर्भूतोऽसि' 'तं पृथिवीप्रदेशं' 'यजे पूजयामि । तत्र हि' 'समिद्धे समिद्धिः समिध्यमाने
त्वे त्वयि' 'हवींषि पुरोडाशादीनि' 'प्र' 'जुहुरे अध्वर्यादयः प्रजुह्वति ॥ जुहोतेलिङि रूपम् ॥

अग्ने यजस्व हविषा यजीयान्श्रुष्टी देष्णामभि गृणीहि राधः ।

त्वं ह्यसि रयिपती रयीणां त्वं शुक्रस्य वचसो मनोता ॥ ४ ॥

अग्ने । यजस्व । हविषा । यजीयान् । श्रुष्टी । देष्णाम् । अभि । गृणीहि । राधः ।

त्वम् । हि । असि । रयिपतिः । रयीणाम् । त्वम् । शुक्रस्य । वचसः । मनोता ॥ ४ ॥

हे 'अग्ने' 'यजीयान् यष्टुतमस्त्वं' 'हविषा अरमदत्तेन' 'यजस्व देवान् संयोजय । 'देष्णं देयं' 'राधः
अन्नं' 'श्रुष्टी । श्रुष्टीति क्षिप्रनाम । क्षिप्रम्' 'अभि' 'गृणीहि । देवानां पुरत इदं स्वादुतरमिदं स्वादुतरमिति
ब्रूहि । यद्वा श्रुष्टी क्षिप्रकारी त्वं देष्णं देयं राधो धनमभिगृणीहि अस्मदाभिसुख्येन ब्रूहि प्रयच्छेत्यर्थः ।
दानसामर्थ्यं दर्शयति । 'त्वं' 'रयीणां धनानां मध्ये' 'रयिपतिः उत्तमस्य धनस्य पतिः' 'असि' 'हि ।
यद्वा रयीणां रयिपतिरस्य त्रैको रयिशब्दोऽनुवादः । 'त्वं' 'शुक्रस्य दीप्तस्य' 'वचसः अस्मदीयस्य
स्तोत्रस्य' 'मनोता प्रज्ञाता भवसि । यद्वा मनोता (?) ॥

उभयं ते न क्षीयते वसुध्वं दिवेदिवे जायमानस्य दस्म ।

कृधि क्षुमन्तं जरितारमग्रे कृधि पतिं स्वपत्यस्य रायः ॥ ५ ॥

उभयम् । ते । न । क्षीयते । वसुध्वम् । दिवेऽदिवे । जायमानस्य । दस्म् ।

कृधि । क्षुमन्तम् । जरितारम् । अग्रे । कृधि । पतिम् । सुअपत्यस्य । रायः ॥ ५ ॥

‘दस्म दर्शनीय हे ‘अग्रे ‘दिवेदिवे प्रतिदिनमग्निहोत्रकाले ‘जायमानस्य ‘ते तव ‘उभयं ‘वसुध्वं दिव्यं औमं च वसु ॥ वस्वादिवात्स्वार्थिको यत्प्रत्ययः (पा. सू. ५. ४. ३०. ४) ॥ तादृशमुभयं वसु ‘न ‘क्षीयते न हीयते । अस्योभयविधधनसद्भावे मन्त्रवर्णः—‘ एवं ह्यग्रे दिव्यस्य राजसि एवं पार्थिवस्य’ (ऋ. सं. १.१४४. ६) इत्यत्रोक्तः । अतस्त्वं ‘जरितारं तव स्तोत्रे कुर्वाणमिमं यजमानं ‘क्षुमन्तम् अन्नवन्तं^१ कीर्तिमन्तं वा ‘कृधि कुरु । किंच ‘स्वपत्यस्य शोभनापत्ययुक्तस्य ‘रायः धनस्य ‘पतिं स्वामिनं कुरु ॥

साकमेधे पदेणि पूर्वैश्चरनुसवनं तिस्र इष्टयः कर्तव्याः । प्रथमायामग्रेरनीकवतः ‘सैनानीकेन’ इति याज्या । तथा ‘ततः साकमेधाः’ इति खण्डे सूत्रितं—‘सैनानीकेन सुविद्वो अस्मे’ (आश्व. श्रौ. २. १८) इति ॥

सैनानीकेन सुविद्वो अस्मे यथा देवा आयजिष्ठः स्वस्ति ।

अर्दब्धो गोपा उत नः परस्पा अग्रे धुमदुत रेवदिदीहि ॥ ६ ॥

सः । एना । अनीकेन । सुऽविद्वः । अस्मे इति । यथा । देवान् । आऽयजिष्ठः । स्वस्ति ।

अर्दब्धः । गोपाः । उत । नः । परऽपाः । अग्रे । धुमत् । उत । रेवत् । दिदीहि ॥ ६ ॥

हे ‘अग्रे ‘सः तादृशस्त्वम् ‘एना एतेन ‘अनीकेन युक्तस्त्वं ‘सुविद्वः सुप्रतिष्ठः सुधनो वा ‘अस्मे अस्माकं भव । ‘देवान् ‘यथा देवानां हविष्यदानेन पूजकः ‘आयजिष्ठः यष्टुतमः ‘अर्दब्धः केनाप्यतिरस्कृतः ‘गोपाः देवानां गोपायिता । ‘उत अपि च ‘नः अस्माकं ‘परस्पाः दुरितिभ्यः पारयिता पाता च त्वं ‘धुमत् कान्तियुक्तम् ‘उत अपि च ‘रेवत् धनयुक्तं यथा भवति तथा ‘स्वस्ति ‘दिदीहि क्षेमेण सर्वतो दिदीहि क्षेमेण सर्वतो दीप्यस्व ॥ ॥ १ ॥

‘जोहूत्रः’ इति पष्ठं दशमं सूक्तं गार्ग्यमदं त्रैष्टुभमाग्नेयं ‘जोहूत्रः’ इत्यनुक्रान्तस्वान् । सूक्तविनियोगः पूर्वैर्न सहोक्तः ॥

जोहूत्रो अग्निः प्रथमः पितेवेळस्पदे मनुषा यत्समिद्धः ।

श्रियं वसानो अमृतो विचेता मर्मजेन्यः श्रवस्यः स वाजी ॥ १ ॥

जोहूत्रः । अग्निः । प्रथमः । पिताऽहं । इळः । पदे । मनुषा । यत् । सम्ऽईद्धः ।

श्रियम् । वसानः । अमृतः । विऽचेताः । मर्मजेन्यः । श्रवस्यः । सः । वाजी ॥ १ ॥

‘जोहूत्रः सर्वैर्यज्ञार्थं ह्यातव्यो होतव्यो वा ॥ ह्यतेऽहं होतैर्वा रूपम् ॥ तादृशः प्रथमः । ‘अग्निर्वै देवानामवसः’ (ऐ. भा. १.१) इत्याह्वानात् । मुख्यो यः अग्निः । यत् यदा इळः इत्यायाः पदे उत्तरवेद्यात्मके स्थाने मनुषा मनुष्येण यजमानेन समिद्धः सोऽग्निः पितेव देवानां हविष्प्रापणेन पारुको भवति । श्रियं दीप्तिं वसानः आच्छादयन् अमृतः मरणधर्मरहितः विचेताः विविधप्रज्ञः श्रवस्यः श्रव इत्यहनाम । तस्मै हितः । वाजी बलवान् । सः अग्निः मर्मजेन्यः सर्वैः परिचरणीयो भवति ॥ यद्भुगान्तात् केन्यप्रत्ययः ॥

श्रूया अग्निश्चित्रभानुर्हव मे विश्वाभिर्गीमिरमृतो विचेताः ।

इयावा रथं वहतो रोहिता वोतारुषाह चक्रे विभृत्रः ॥ २ ॥

श्रूयाः । अग्निः । चित्रऽभानुः । हवम् । मे । विश्वाभिः । गीऽभिः । अमृतः । विऽचेताः ।

इयावा । रथम् । वहतः । रोहिता । वा । उत । अरुषा । अहं । चक्रे । विऽभृत्रः ॥ २ ॥

अमृतः मरणधर्मरहितः विचेताः विशिष्टप्रज्ञः चित्रभानुः विचित्रदीप्तिश्चायनीयदीप्तिर्वा सः अग्निः विश्वाभिर्गीमिः स्तुतिसाधनभूतैः सर्वैर्वाक्यैः क्रियमाणं मे मम हवन्तोऽत्र श्रूयाः शृणोतु । तस्याग्नेः रथं इयावा इयाववर्णावधौ वहतः । वा अपि वा रोहिता रोहिद्वर्णौ अधौ रथं वहतः । उत अपि च अरुषा आरोचमानौ शुक्रवर्णावधौ वहतः । रोहिद्वर्णयोरध्वयोः इयावादिवर्णपरिग्रहः स्वेच्छया भवति । विभृत्रः नानास्थानेषु विहृतः चक्रे कृत्विग्भिरकारि खलु ॥ करोते कर्मणि लिट् ॥

उत्तानायामजनयन्त्सुषुतं भुवदग्निः पुरुपेशासु गर्भैः ।

शिरिणायां चिदकुना महोभिरपरिवृतो वसति प्रचेताः ॥ ३ ॥

उत्तानायाम् । अजनयन् । सुऽसूतम् । भुवत् । अग्निः । पुरुऽपेशासु । गर्भैः ।

शिरिणायाम् । चित् । अकुना । महऽभिः । अपरिऽवृतः । वसति । प्रऽचेताः ॥ ३ ॥

‘उत्तानायाम् उत्तानशायामरण्यां’ सुप्तम् अक्षिहोत्रार्थं सुष्टु मेरितमद्भिम् अजनयन् अध्व-
र्यादय उदपादयन् सः अग्निः पुरुरूपेणासु । पेषा इति रूपनाम । बहुरूपास्वोपधीतु रगभैः अश्व-
अन्तर्वर्तमानतया रगभै इव भवेत् ॥ भवतेलिङि रूपम् ॥ अक्षिरिणायाम् । क्षीर्यन्तेऽस्यां भृतामीति
क्षिरिणा रात्रिः । तस्यामपि अकुना । अञ्जनादकुस्तमः । तेन तमसा अपरीवृतः^१ अस्मदृष्टः अत
एव महोभिः तेजोभिर्गुह्यः प्रचेताः प्रकृष्टप्रज्ञः सन् वसति दीप्यमानो वर्तते ॥

जिघर्ष्यन्ति हविषां घृतेन प्रतिक्षियन्तं भुवनानि विश्वा ।

पृथुं तिरश्चा वयसा बृहन्तं व्यचिष्टमन्नै रभसं दृशानम् ॥ ४ ॥

जिघर्षि । अग्निम् । हविषां । घृतेन । प्रतिक्षियन्तम् । भुवनानि । विश्वा ।

पृथुम् । तिरश्चा । वयसा । बृहन्तम् । व्यचिष्टम् । अन्नैः । रभसम् । दृशानम् ॥ ४ ॥

विश्वा सर्वाणि अयवानि प्रतिक्षियन्तं वैश्वानरात्मनाधितिष्ठन्तं पृथुं महान्तं तिरश्चा
सर्वतः प्रवर्तमानेन वयसा पेदासा^२ बृहन्तं प्रबृहन्तम् अन्नैः हविर्लक्षणैः व्यचिष्टं व्याप्तं रभसं
बलवन्तं दृशानम् एवंगुणवत्तया दृश्यमानम् अग्निं पुरोडासादिलक्षणेन हविषा घृतेन च
जिघर्षि सिद्धामि दीपयामि वा ॥ ‘वृ क्षरणदीप्योः’ । लटि रूपम् ॥ अस्मिन्नुचै (?) वाज-
सनेयकम्-‘जुहोम्यग्निं हविषा घृतेन प्रति ह्येष सर्वाणि भूतानि क्षेति पृथिव्या एष वयसा भूमेन बृहन्तं
व्यचिष्टमन्नै रभसं दृशानमित्यनवकाशनवन्तमन्नैरन्नाद् दीप्यमानमित्येतदा विश्वत इत्या सर्वतः प्रत्यञ्चं
जुहोमीत्येतद्वक्षसेत्येकमानेन मनसेद् जुषेतेत्येतन्मयश्रीरिति मयश्रीरित्येष स्पृहयद्गणो अग्निनांभिष्टन
इति न ह्येष मृष्टेन दीप्यमानो भवति’ इति ॥

आ विश्वतः प्रत्यञ्चं जिघर्ष्यरक्षसा मनसा तज्जुषेत ।

मयश्रीः स्पृहयद्गणो अग्निनांभिष्टनो तन्वा^३ जर्भुराणः ॥ ५ ॥

आ । विश्वतः । प्रत्यञ्चम् । जिघर्षि । अरक्षसा । मनसा । तत् । जुषेत ।

मयश्रीः । स्पृहयत्स्वर्णः । अग्निः । न । अग्निः । तन्वा । जर्भुराणः ॥ ५ ॥

विश्वतः सर्वत्र व्याप्य वर्तमानं प्रत्यञ्चं यज्ञं प्रत्यागच्छन्तमग्निं येन घृतेन आ जिघर्षि
आसिद्धामि । अरक्षसा बाधकरहितेन मनसा स्तोत्रेण सह तत् आज्यं जुषेत भवान् सेवेत ।
मयश्रीः । मयशैल्यैः श्रयणीयो भजनीयः । स्पृहयद्गणः । यादृशं वर्णं यजमानः स्पृहयति तादृश-
वर्णोपेतः । तन्वा तेजसा जर्भुराणः पूजैमाणः अग्निः नाभिष्टनो । अतितेजस्वितयाभिमर्शनीयो न
भवति ॥ अभिष्टवात् मृष्टेः कृत्यार्थं केन्मास्थयः ॥

१. ग-थ-अपरीवृतः । २. झ१-म-तेजसा; थ-पयसा; ग-‘पेदासा’ नास्ति । ३. म-बाधरहितेन ।

ज्ञेया भागं सहसानो वरेण त्वादूतासो मनुवद्वदेम ।

अनूनमग्निं जुह्वा वचस्या मधुपृचं धनसा जोहवीमि ॥ ६ ॥

ज्ञेयाः । भागम् । सहसानः । वरेण । त्वादूतासः । मनुऽवत् । वदेम ।

अनूनम् । अग्निम् । जुह्वा । वचस्या । मधुऽपृचम् । धनऽसाः । जोहवीमि ॥ ६ ॥

‘वरेण । वारयत्यनेन शत्रूनि ते वरं तेजः । तेन सहसानः शत्रून्भिभवन् त्वं भागं भजनीयं स्तोत्रं ’ ज्ञेयाः जानीहि ॥ आशीर्लिङि ‘वान्यस्य संयोगादेः’ (पा. सू. ६. ४. ६८) इति पूर्वम् ॥ त्वादूतासः । त्वं दूतो येषामसि ते त्वादूतासः । यद्वा स्वया प्रेरिता बयं मनुवन् मनुरिव वदेम स्तोत्रं ब्रूयाम । जुह्वा । हूयतेऽस्यामिति जुहुज्वाला पात्रविशेषो वा । तथा अनूनं संपूर्णं मधुपृचं मधुना कर्मफलेन यजमानं संयोजयन्तम् अग्निं धनसाः धनस्य संभक्ताहं वचस्या स्तुतिकामनया जोहवीमि आह्वयामि ॥ २ ॥

‘श्रुधी हवम्’ इत्येकविंशत्युचमेकादासं सूक्तं गाल्समदम् । अत्रानुक्रमणिका-‘श्रुधि सैकेन्द्रं विरादस्थानमृतेऽन्वयाम्’ इति । विरादस्थाना त्रिष्टुप् । तल्लक्षणमनुक्रमण्यासूक्तं-‘नवकौ वैराजलैष्टुभश्च द्वौ वा वैराजौ नवकलैष्टुभश्च विरादस्थाना’ इति । अन्त्या त्रिष्टुप् विशेषस्यानुकस्वात् । इन्द्रो देवता । पृष्ठयस्य चतुर्थेऽहनि मरुत्वतीयक्षेत्रे द्वे सूक्ते निविद्धाने । तत्रेदं तृतीयं सूक्तम् । ‘चतुर्थेऽहनि’ इति खण्डे सूत्रितं-‘श्रुधी हवमिन्द्र मरुत्वाँ इन्द्रेति मरुत्वतीयम्’ (आश. श्रौ. ७. ११) इति ॥

श्रुधी हवमिन्द्र मा रिषण्यः स्याम ते दावने वसूनाम् ।

इमा हि त्वामृजौ वर्धयन्ति वसूयवः सिन्धवो न क्षरन्तः ॥ १ ॥

श्रुधि । हवम् । इन्द्र । मा । रिषण्यः । स्याम । ते । दावने । वसूनाम् ।

इमाः । हि । त्वाम् । ऊर्जः । वर्धयन्ति । वसुऽयवः । सिन्धवः । न । क्षरन्तः ॥ १ ॥

गुत्समदः स्तौति । हे इन्द्र मे हवं मदीयमिदं स्तोत्रं ‘श्रुधि शृणु । मया रिषण्यः मा हिंसीः । इदमल्पं न साधीय इति मा निराकार्यः ॥’ दुरस्युर्द्वैविणस्युर्वृषण्यति रिषण्यति’ इति निपातितः ॥ वयं एते तव वसूनां दावने दानाय त्वाम् पात्रभूता भवेम । इमाः अस्माभिर्देवानि वसूयवः दातुर्यजमानस्य धनमिच्छन्ति ॥ छन्दसि परेच्छायां क्यच् ॥ तादृशानि क्षरन्तः स्ववन्तः सिन्धवः इव द्युतक्षरणोपेतानि ऊर्जः हविलक्षणान्यस्त्रानि त्वाम् वर्धयन्ति हि ॥

सृजो महीरिन्द्र या अपिन्वः परिष्ठिता अहिना दूर पूर्वीः ।

अमर्त्यं चिदासं मन्यमानमवाभिन्दुक्थैर्वीष्टधानः ॥ २ ॥

सृजः । महीः । इन्द्र । याः । अपिन्वः । परिऽस्त्यिताः । अहिना । दूर । पूर्वीः ।

अमर्त्यम् । चित् । दासम् । मन्यमानम् । अवं । अभिन्दत् । उक्थैः । वीष्टधानः ॥ २ ॥

‘शूर शत्रूणां हिंसक हे इन्द्र’ याः अपः अपिन्वः अवर्धयः । पूर्वीः प्रभृतास्ताः अहिना मेघेन वृत्रेण वा परिछिताः अधिछिताः^१ आक्रान्ताः । ततस्त्वं तस्माद्देहः सकाशाद् महीः महतीरपः वृत्रजः व्यसृजः । उक्थेः शब्देः वावृधानः वर्धमानस्त्वं शूरसं सर्वस्योपसर्पयितारम् असत्यं चित् मरणधर्मरहितमेवाध्मानं मन्यमानं तमसुरम् अवचिन्तन् अवाङ्मुखं यथा भवति तथा ॥ ‘मिदिर् विदारणे’ । लङि स्तिपि रूपम् ॥

उक्थेष्विन्नु शूर येषु चाकन्स्तोमेष्विन्द्र रुद्रियेषु च ।

तुभ्येदेता यासु मन्दसानः प्र वायवे सिञ्चते न शुभ्राः ॥ ३ ॥

उक्थेषु । इत् । नु । शूर । येषु । चाकन् । स्तोमेषु । इन्द्र । रुद्रियेषु । च ।

तुभ्य । इत् । एताः । यासु । मन्दसानः । प्र । वायवे । सिञ्चते । न । शुभ्राः ॥ ३ ॥

हे शूर इन्द्र उक्थेषु उक्थेषु होत्रादिभिः क्रियमाणेषु शस्त्रेषु रुद्रियेषु रुद्रियं सुखम् । तत्साधन-भूतेषु । यद्वा रुद्राः स्तोतारः । तत्कृतेषु उद्गातॄणां स्तोमेषु । च नु क्षिप्रं चाकन् स्तुतीः काम-यसे ॥ कर्मतेः कर्मतेर्वा यङ्लुकि रूपम् ॥ यासु स्तोत्रशस्त्ररूपासु स्तुतिषु मन्दसानः हृष्यन् भवति ताः एताः शुभ्राः दीप्यमानाः स्तुतयः वायवे जस्मदीयं यत् प्रत्यागच्छते तुभ्येत् तुभ्यमेव प्र सिञ्चते त्वद्ध्येमेव प्रसरन्ति । न संप्राप्ये । ता अपुना सेवस्व ॥

शुभ्रं नु ते शुष्मं वर्धयन्तः शुभ्रं वज्रं बाहोर्दधानाः ।

शुभ्रस्त्वमिन्द्र वावृधानो अस्मे दासीर्विशः सूर्येण सहाः ॥ ४ ॥

शुभ्रम् । नु । ते । शुष्मम् । वर्धयन्तः । शुभ्रम् । वज्रम् । बाहोः । दधानाः ।

शुभ्रः । त्वम् । इन्द्र । ववृधानः । अस्मे इति । दासीः । विशः । सूर्येण । सहाः ॥ ४ ॥

हे इन्द्र ते तव शुभ्रं शोभनं शुष्मं बलं स्तोत्रैः वर्धयन्तः शुभ्रं दीप्तं वज्रम् आयुधं तु क्षिप्रं तव बाहोर्दधानाः निदधानाः । स्तुयमानो हि इन्द्रः असुरवधाय वज्रमादत्त इतीत्यर्थेण^२ आयुधं निदधाना भवामः । वावृधानः स्तोत्रैः वर्धमानः शुभ्रः तेजसा युक्तः त्वं अस्माकं दासीः उपक्षपयित्रीः विशाः आसुरीः प्रजाः सूर्येण सुष्ठु प्रेरकेण । आयुधं हि प्रेरयति त्वं व्यूषस्वेति । एवंरूपेण बाहोर्निहितेन वज्रेण सहाः अभिभव ॥ सहतेर्व्यत्ययेन लिङि परस्मैपदम् ॥

गुहां हितं गुह्यं गूळहमप्स्वपीवृतं मायिनं क्षियन्तम् ।

उतो अपो घां तस्तम्बांसमहन्नि शूर वीर्येण ॥ ५ ॥

गुहां । हितम् । गुह्यम् । गूळहम् । अपऽसु । अपिऽवृतम् । मायिनम् । क्षियन्तम् ।

उतो इति । अपः । घाम् । तस्तम्बांसम् । अहन् । अहिम् । शूर । वीर्येण ॥ ५ ॥

हे ष्वर इन्द्र गुहा गुहायां ष्वहितं निहितं अत एव ष्वगुह्यम् अग्रकादर्थं ष्वगुह्यं गूढम् ष्वअपीकृतं तिरोहितम् । अत्रैकस्मिन्निरोधानरूपेऽर्थे पुनरुक्त्यस्तिरोधानभूयस्त्वप्रतिपादनपराः । अभ्यासे हि भूयानर्थो भवति । यथाहो दर्शनीयाहो दर्शनीयिति । तादृशं ष्वमायिनं मायाविगमसुरं ष्वक्षियन्तं भिज-
सन्तं ष्वउतो अपि च ष्वअपो ष्वद्यां दिवं च ष्वतस्तम्बांस्व स्वसामर्थ्येन स्तम्भयन्तम् इत्थंभूतम् ष्वअहिम् असुरं मेघं वा ष्ववीर्येण सामर्थ्यभूतेन वज्रेण ष्वअहन् हतवानसि ॥ ' हन हिंसाग्लोः ' इत्थस्य लङि रूपम् ॥ ३ ॥

स्तवा नु तं इन्द्र पूर्या महान्युत स्त्वाम नूतना कृतानि ।

स्तवा वज्रं बाह्वोरुशन्तं स्तवा हरी सूर्यस्य केतु ॥ ६ ॥

स्तव । नु । ते । इन्द्र । पूर्या । महानि । उत । स्त्वाम । नूतना । कृतानि ।

स्तव । वज्रम् । बाह्वोः । उशन्तम् । स्तव । हरी इति । सूर्यस्य । केतु इति ॥ ६ ॥

हे इन्द्र पूर्या पुरातनानि महानि महान्ति ते तव कर्माणि नु क्षिप्रं स्तव स्त्वाम ।
उत अपि च नूतना अधुनातनानि कृतानि कर्माणि स्त्वाम । बाह्वोरुशन्तं दीप्यमानं वज्रं
स्तव स्त्वाम । किंच सूर्यस्य सुष्ठु प्रेरकस्य सूर्यस्य वा सूर्यात्मनो वेन्द्रस्य केतु प्रज्ञापकौ
हरी एतन्नामकावधौ स्तव स्त्वाम ॥ ' दुब् स्तुतौ ' । ' तिङां तिङो भवन्ति ' इत्युत्तमप्रदुबचनस्य
मध्यमैकवचनदेशः । ' बहुलं लन्दति ' इति शपो लुगभावः ॥

हरी नु तं इन्द्र वाजयन्ता घृतश्रुतं स्वारमस्वाष्टाम् ।

वि समना भूमिरप्रथिष्टारस्त पर्वतश्चित्सरिण्यन् ॥ ७ ॥

हरी इति । नु । ते । इन्द्र । वाजयन्ता । घृतश्रुतम् । स्वारम् । अस्वाष्टाम् ।

वि । समना । भूमिः । अप्रथिष्ट । अरस्त । पर्वतः । चित् । सरिण्यन् ॥ ७ ॥

हे इन्द्र वाजयन्ता वेगं कुर्वन्ती ॥ ' तत्करोति ' इति णिच् ॥ ते तव हरी एतन्नामकावधौ
घृतश्रुतं घृतस्योदकस्य व्यावयितारं स्वारं मेघध्वनिं नु क्षिप्रम् अस्वाष्टाम् । स्वरतिः शब्दकर्मा ।
पार्क पचतीतिवत् एकवाटुः अडुवादः । लङि रूपम् ॥ समना समस्थला यद्वा समना सर्वतः वि
अप्रथिष्ट । गजैर्न श्रुत्वा समोपरि वृष्टिर्भवतीति प्रथिताभूत् । तथा पर्वतश्चित् मेघोऽपि सरिण्यन्
वर्णार्थमितस्ततो गमिष्यन् अरस्त अरमत ॥ रमतेलुङि रूपम् ॥

नि पर्वतः साद्यप्रयुच्छन्त्सं मातृभिर्वावशानो अक्रान् ।

दूरे पारे वार्णीं वर्धयन्त इन्द्रेपितां धुमनिं पप्रथन् ॥ ८ ॥

नि । पर्वतः । सादि । अग्रंयुच्छन् । सम् । मातृऽभिः । वावशानः । अक्रान् ।

दूरे । पारे । वार्णीम् । वर्धयन्तः । इन्द्रंऽइषिताम् । धुमनिम् । पप्रथन् । नि ॥ ८ ॥

अग्रयुच्छन् अग्रमाद्यन् वर्षणे सावधानः पर्वतः मेघः नि वादि नभसि निषण्ण आसीत् । मातृभिः अग्रिमाध्यमिकाभिर्वाग्भिर्वा तं वावशानः सह शब्दं कुवाणः अक्रान् अक्रमीत् । इतस्ततः संचरामकरोत् ॥ क्रमतेलैडि ' बहुलं छन्दसि ' इति विकरणस्य लृक् ॥ दूरे पारे अतिदूरेऽन्तरिक्षे स्थितां वार्णीं माध्यमिकां वाचं वर्धयन्तः स्तोत्रैः समृद्धां कुर्वन्तः स्तोतारो मरुतो वा इन्द्रेपिताम् इन्द्रेण प्रेरितां धुमनिं शब्दं कुवाणां तां वाचं नितरां पप्रथन् अप्रथयन् ॥

इन्द्रो महा सिन्धुमाश्रयानं मायाविनं वृत्रमस्फुरन्निः ।

अरेजेतां रोदसी भियाने कनिक्कदतो वृष्णो अस्य वज्रात् ॥ ९ ॥

इन्द्रः । महाम् । सिन्धुम् । आश्रयानम् । मायाऽविनम् । वृत्रम् । अस्फुरत् । निः ।

अरेजेताम् । रोदसी इति । भियाने इति । कनिक्कदतः । वृष्णः । अस्य । वज्रात् ॥ ९ ॥

बलवान् इन्द्रो महां महान्तं सिन्धुम् । स्यन्दते इतस्ततः संचरतीति सिन्धुर्मेघः । तम् आश्रयानं तमधिष्ठाय शयानं मायाविनं वृत्रम् असुरम् । यद्वा सिन्धुरदकम् । तदधिष्ठाय शयानं वृत्रम् । वृष्णस्याकाशमिति वृत्रो मेघः । तं निः अस्फुरत् निरहन् । वृष्णः वर्षकस्य अस्य इन्द्रस्य कनिक्कदतः शब्दं कुवाणात् वज्रात् भियाने भयं प्राप्ते रोदसी द्यावापृथिव्यौ अरेजेताम् अकम्पेताम् ॥ ' वाचस्तिवर्धेति ' इत्यादिना कनिक्कदतशब्दो निपातितः ॥

अरोरवीवृष्णो अस्य वज्रोऽमानुषं यन्मानुषो निज्ज्वीत् ।

नि मायिनो दानवस्य माया अपादयत्पपिवान्सुतस्य ॥ १० ॥

अरोरवीत् । वृष्णः । अस्य । वज्रः । अमानुषम् । यत् । मानुषः । निज्ज्वीत् ।

नि । मायिनः । दानवस्य । मायाः । अपादयत् । पपिवान् । सुतस्य ॥ १० ॥

वृष्णः कामानां वर्षकस्य अस्य इन्द्रस्य वज्रः अरोरवीत् भृशं शब्दमकरोत् । कदेत्यपेक्षामाह । यत् यद्वा अमानुषं मनुष्याणां रहितम् । यद्वा मानुषोऽहं न भवामीत्येवं मन्थमानं तमसुरं मायिनः मनुष्याणां हितकारी यद्वा मत्सिमानिन्द्रः निज्ज्वीत् नितरां हिंस्यात् जिघांसीत्यर्थः ॥ ज्वेते-हिंसाकर्मणो लटि रूपम् ॥ सुतस्य अभिषुतं सोमं पपिवान् पीतवान् मायिनः मायाविनः

‘दानवस्य । दानुर्नाम वृत्रमाता, ‘दातुः शये’ इत्यादिषु दृष्टत्वात् । तस्याः पुत्रस्य वृत्रस्य ‘मायाः
वज्रनानि’^१ ऽनि ऽअपादयत् न्यपातयत् यवाधेति यावत् ॥ ॥ ४ ॥

पिबोपिबेदिन्द्र शूर सोमं मन्दन्तु त्वा मन्दिनः सुतासः ।

पूणन्तस्ते कुक्षी वर्धयन्तिवृत्था सुतः पौर इन्द्रमाव ॥ ११ ॥

पिबेऽपिब । इत् । इन्द्र । शूर । सोमम् । मन्दन्तु । त्वा । मन्दिनः । सुतासः ।

पूणन्तः । ते । कुक्षी इति । वर्धयन्तु । इत्था । सुतः । पौरः । इन्द्रम् । आव ॥ ११ ॥

‘शूर बलवन् हे’^२ इन्द्रः ‘पिबपिबेत्’^३ अभिपुतमिमं ‘सोमं पिबैव । आदरार्थेया वीप्सा । ‘मन्दिनः
मदकराः सुतास्तेऽभिपुताः सोमाः’^४ एवा ऽमन्दन्तु त्वां मादयन्तु ॥ मदि स्तुत्यादिषु । व्यस्ययेन
परस्मैपदम् ॥ ते सोमाः ऽते तव ऽकुक्षी उदरस्योभौ पार्श्वौ ऽपूणन्तः पूरयन्तः सन्तस्त्वां ऽवर्धयन्तु ।
‘इत्था अनेन प्रकारेण ऽपौरः उदरपूरकः’^५ सुतः अभिपुतः सोमः ऽइन्द्रं त्वाम् ऽआव तर्पयतु ॥ अवते-
स्तर्पणार्थस्य लिटि^६ रूपम् ॥

त्वे इन्द्रापर्यभूम विप्रा धियं वनेम ऋतया सर्पन्तः ।

अवस्यवो धीमहि प्रशस्तिं सद्यस्ते रायो दावने स्याम ॥ १२ ॥

त्वे इति । इन्द्र । अपि । अभूम । विप्राः । धियम् । वनेम । ऋतया । सर्पन्तः ।

अवस्यवः । धीमहि । प्रशस्तिम् । सद्यः । ते । रायः । दावने । स्याम ॥ १२ ॥

हे ‘इन्द्र’^१ विप्राः मेधाविनो वयं ऽत्वे त्वयि त्वद्बुद्धये ऽअभूम । अपि सातुनयप्रश्ने वर्तते । ते
तव हृदये किं वर्तमानं इति । ऽऋतया । ऋतं कर्मफलम् । तस्मान्नया ऽसपन्तः त्वां परिचरणाख्येन
कर्मणा सृष्टान्तो वयं ऽधियं त्वदुद्देशेन क्रियमाणं कर्म ऽवनेम संभजेमहि ॥ ‘वनं पण संभक्तौ’^२ ।
आशीर्लिङि ‘लिङ्याशित्यङ्’ इत्यङ्ग्रन्थस्य ॥ किंच ऽअवस्यवः त्वत्तो रक्षणमिच्छन्तः ऽप्रशस्तिम् ।
शक्तिः शंसनम् । प्रकृष्टं शंसनं^३ स्तोत्रं ऽधीमहि त्वयि निदधीमहि । ततः ऽते त्वदीयस्य ऽरायः धनस्य
‘दावने दानाय पात्रभूताः’^४ सद्यः ऽस्याम इदानीं भवेम ॥

स्याम ते तं इन्द्र ये तं ऊती अवस्यव ऊर्जं वर्धयन्तः ।

शुग्मिन्तमं यं चाकनाम देवास्ते रयिं रासि वीरवेन्तम् ॥ १३ ॥

स्याम । ते । ते । इन्द्र । ये । ते । ऊती । अवस्यवः । ऊर्जम् । वर्धयन्तः ।

शुग्मिन्तमम् । यम् । चाकनाम । देव । अस्मे इति । रयिम् । रासि । वीरवेन्तम् ॥ १३ ॥

१. क-ख-ग-च-श-ण-न-म-व- वचनानि । २. श-ग-पिबपिब । ३. ख-ग-ण-त-थ-म-लङि ।
४. ख-ग-ण-प्रकृष्टशंसनम्; च-प्रकृष्टशंसनम् । ५. क-ख-म-पात्राभूताः ।

हे इन्द्र त्वे तव उक्त्या प्रणयनेन ॥ अवतेः प्राण्यर्थस्य क्तिनि रूपम् ॥ १३ ॥ त्वे तव अवस्ववः रक्षाकामाः ॥ उक्तं ह्यधिलक्षणमक्षे ॥ वधैर्यन्तः भवन्ति ते तव वयं ॥ ते ॥ इत्याम स्वधर्मीना भवेम ॥ १४ ॥ द्यौतमान हे इन्द्र ॥ शुद्धिमन्तम दानभोगायाहृतया ॥ बलवत्तमं यद्वा सन्तुर्णा शोषयितुतमं ॥ १५ ॥ रथि ॥ चाकनाम कामयामहे ॥ कनतेः कान्थर्थस्य यङ्लुगन्तस्य लोटि रूपम् ॥ १६ ॥ वारवन्तं पुत्रपौत्रैः सहितं तादृशं ॥ रथि ॥ अस्मे अस्मभ्यं ॥ रासि देहि ॥

रासि क्षयं रासि मित्रमुस्मे रासि अर्थ इन्द्र मारुतं नः ।

सजोषसो ये च मन्दसानाः प्र वायवः पान्त्यग्रणीतिम् ॥ १४ ॥

रासि । क्षयम् । रासि । मित्रम् । अस्मे इति । रासि । शर्थः । इन्द्र । मारुतम् । नः ।

सजोषसः । ये । च । मन्दसानाः । प्र । वायवः । पान्ति । अग्रणीतिम् ॥ १४ ॥

हे इन्द्र ॥ क्षयम् । क्षियन्ति निवसन्त्यत्रेति क्षयो गुहम् । तदस्मभ्यं ॥ रासि देहि । तथा ॥ मित्रं सखायम् ॥ अस्मे अस्मभ्यं ॥ रासि ॥ वाक्यभेदाद्विधातः ॥ ॥ मारुतं मरुतां देवविशां संवन्धि ॥ शार्धः बलं ॥ नः अस्मभ्यं ॥ रासि । एतेन मरुतामप्यागमनं प्रार्थयते । ॥ १५ ॥ मरुतः ॥ सजोषसः सह प्रीयमानाः ॥ मन्दसानाः ॥ मोदमानाः ॥ वायवः यत्नं प्रति गन्तारः सन्तः ॥ अग्रणीतिम् ॥ अग्ने नीयमानं सोमं ॥ १६ ॥ ॥ पान्ति प्रकरणेण विवन्ति तेषां शर्थ इति समन्वयः । यद्वा ये च वायवः अग्ने नीयमानं सोमं विवन्ति तेषां वायुनां बलं रासि ॥ वायवः इति पूजायां बहुवचनम् । वायुर्हि सोमस्याग्रपातेति ॥

व्यन्विन्नु येषु मन्दसानस्तुपत्सोमं पाहि द्रव्यदिन्द्र ।

अस्मान्नु पृत्खा तरुत्रावर्धयो द्यां बृहद्भिरैकैः ॥ १५ ॥

व्यन्तु । इत् । तु । येषु । मन्दसानः । तुपत् । सोमम् । पाहि । द्रव्यत् । इन्द्र ।

अस्मान् । सु । पृत्सु । आ । तरुत्र । अवर्धयः । द्याम् । बृहत्सुभिः । एकैः ॥ १५ ॥

हे इन्द्र ॥ येषु तव सहायभूतेषु मरुतसु ॥ मन्दसानः माद्यन् भवन्ति ते मरुतः ॥ तु क्षियं ॥ व्यन्तु सोमं भक्षयन्तु । ॥ इत् एवार्थः । ॥ द्रव्यत् ॥ इहतेरिदं रूपम् ॥ आत्मानं दृढीकुर्वन् त्वं तुपत् तर्पयन्तमिमं ॥ सोमं ॥ पाहि पिव । ॥ तरुत्र शत्रूणां हिंसक हे इन्द्र ॥ बृहद्भिः बलवद्भिः अकैः अचैनीधैर्मरुद्भिः सहितस्वम् । ॥ आ इति चार्थः । तेन अस्मान् ॥ द्यां च ॥ सु सुषु ॥ पृत्सु पृष्ठपुत्रादिभिः ॥ अस्मान् अस्मत्पालनेन च दिवम् ॥ अवर्धयः । यद्वा येषु सोमेषु मन्दसानो मोदमानो भवति ते सोमा व्यन्तु त्वां गच्छन्तु । शोषे पूर्ववत् ॥ ॥ ५ ॥

१. ख-ग-तेन; झ१-ण-त-थ-न-व-ते तव । २. म-तव ते । ३. ख-ग-च-ण-ग१-दानभोगायाहृतया; झ१-दानाय भोगाय वार्हतया; थ-न-दानभोगायाहृतया । ४. ख-ग-च-ण-ग१-थ-न-मदन्तः; झ१-मन्दसानाः मदन्तः । ५. ख-ग-ण-त-इवार्थे; झ१-चार्थे; थ-चार्थे । ६. क-झ-पञ्चपुरोडाशादिभिः; म-पुरोडाशादिभिः । ७. क-च-झ-ग१-त-थ-न-व-पालनेन; ख-ग-ण-अस्मान् पालनेन; झ१-सोमपानेन; म-पालयते न ।

बृहन्त इक्षु ये ते तरुत्रोक्थेभिर्वा सुम्रमाविवासान् ।

स्तृणानासो बर्हिः पस्त्यावचोता इदिन्द्र वार्जमगमन् ॥ १६ ॥

बृहन्तः । इत् । नु । ये । ते । तरुत्र । उक्थेभिः । वा । सुम्रम् । आऽविवासान् ।

स्तृणानासः । बर्हिः । पस्त्यऽवत् । त्वाऽऊताः । इत् । इन्द्र । वार्जम् । अगमन् ॥ १६ ॥

‘तत्र आपद्गयस्तारक’ हे ‘इन्द्र’ ‘ये पुमांसः’ ‘सुम्रं’ सुखकरं त्वामुक्थैः शलैः ‘आविवासान्’ परिचरेयुः ॥ विवासतेल्लेति अडागमः ॥ ‘ते तव पुमांसः’ ‘नु’ क्षिप्रमविलम्बेन ‘बृहन्तः’ महान्तो भवन्ति । ‘वेति’ पूरणः । किंच ‘बर्हिः’ ‘स्तृणानासः’ वेद्यां बर्हिराच्छादयन्तो ये त्वां परिचरन्ति ते ‘वचोता’ वृत् त्वया रक्षिताः सन्त एव ‘पस्त्यावत्’ गृहसहितं ‘वाजम्’ अन्नम् ‘अगमन्’ गच्छन्ति ॥

उग्रेष्विन्नु शूर मन्दसानस्त्रिकद्रुकेषु पाहि सोममिन्द्र ।

प्रदोधुवच्छश्रुषु प्रीणानो याहि हरिभ्यां सुतस्य पीतिम् ॥ १७ ॥

उग्रेषु । इत् । नु । शूर । मन्दसानः । त्रिकद्रुकेषु । पाहि । सोमम् । इन्द्र ।

प्रदोधुवत् । श्मश्रुषु । प्रीणानः । याहि । हरिभ्याम् । सुतस्य । पीतिम् ॥ १७ ॥

हे ‘शूर’ बलवान् ‘इन्द्र’ ‘उग्रेषु’ उद्ग्रेषु बहुस्तोत्रशस्त्रवत्सु ‘त्रिकद्रुकेषु’ ज्योतिर्गौरायुरित्येतन्नाम-
केष्वाभिप्लविकेवहःसु ‘मन्दसानः’ हृष्यन् ‘सोमं’ ‘पाहि’ पिब । ततः ‘प्रीणानः’ सोमपानेन प्रीतो
भवन् ‘श्मश्रुषु’ लिप्तं सोमं ‘प्रदोधुवत्’ ॥ ‘धूञ् कम्पने’ । यङ्लुगन्तस्य शतति रूपम् ॥ पुनःपुनर्धुन्वन्
‘सुतस्य’ अभिपुतस्य ‘पीतिं’ पानमुद्दिश्य ‘हरिभ्यां’ अश्वभ्याम् युक्तः सन् ‘याहि’ गच्छ ॥

धिष्वा शवः शूर येन वृत्रमवाभिन्दानुमौर्णवाम् ।

अपावृणोर्ज्योतिरार्याय नि संव्यतः सादि दस्युरिन्द्र ॥ १८ ॥

धिष्वा । शवः । शूर । येन । वृत्रम् । अवऽअभिन्त । दानुम् । और्णऽवाम् ।

अप । अवृणोः । ज्योतिः । आर्याय । नि । संव्यतः । सादि । दस्युः । इन्द्र ॥ १८ ॥

‘शूर’ हे ‘इन्द्र’ ‘शवः’ तादृशं बलं ‘धिष्वा’ धारय ॥ दधातेल्लेति ‘बहुलं छन्दसि’ इति शपो
लुक् । ‘छन्दस्युभयथा’ इति थास आर्धधातुकत्वात् इडागमः ॥ ‘येन’ बलेन ‘वदानुं’ दानोः^१ पुत्रं
‘वृत्रम्’ और्णवाम् । ऊर्णवाभिः^२ कीटविशेषः और्णवामः इत्युच्यते । तमिव ‘अवाभिन्त’ विभे-
द्विध । यद्वा और्णः^३ ऊर्णनाभिः । तदामे तत्सदृशमित्यर्थः । ततस्तमोरूपस्य हननात् ‘आर्याय’ कर्मणाम्

१. ख-ण-त-थ-आपद्गिस्तारक; ग-तारक । २. झ१-इति; ३. क-ख-ग-च-झ१-ण१-दोनोः ।
४. ख-ऊर्णनाभिः; ग-ऊर्णनाभिः; ण-त-थ-ऊम्भनाभिः । ५. म-और्णवः ।

अनुष्ठाने जनाय कुत्साय राजर्षये वा ऽप्योतिः प्रकाशकमादित्यम् ऽपवाचुणोः उद्गादितवानिति । ऽद्वयः
कर्मणासुपक्षयिता स वृत्रः ऽस्यतः तव सस्यपार्श्वे ऽति ऽपादि स्वया नितरां सन्नो बाधितो वर्तते ॥

सनेम ये तं ऊतिभिस्तरन्तो विश्वाः स्पृष्ट आर्येण दस्युन् ।

अस्मभ्यं तत्स्वादृं विश्वरूपसरन्धयः साख्यस्य त्रितायं ॥ १९ ॥

सनेम । ये । ते । ऊतिभिः । तरन्तः । विश्वाः । स्पृष्टः । आर्येण । दस्युन् ।

अस्मभ्यम् । तत् । स्वाष्टम् । विश्वरूपम् । अरन्धयः । साख्यस्य । त्रितायं ॥ १९ ॥

सनेम तान् पुरुषान् संभजेम ऽये ऽते तव ऽऊतिभिः पालनैः ऽविश्वाः ऽस्पृष्टः स्पर्धमानाः सर्वा
विशः ऽतरन्तः हिंसन्तः तथा ऽआर्येण आर्यभावेन ऽदस्युन् उपक्षपयितुन् हिंसन्तो भवन्ति । ऽतत्
ऽअस्मभ्यं वक्षमानय । किं तत् । तदाह । ऽस्वादृं स्वष्टुः सुतं ऽविश्वरूपम् पृतन्नामक्रमसुरम्
ऽअरन्धयः ॥ 'रथ्यतिर्वक्षामने' ॥ वक्षमानयः । यद्वा तमसुरमवधीः ॥ 'रथ हिंसासंराद्धयोः' ।
'रथिजमोरचि' इति जुम् ॥ इन्द्रस्वाष्टमवधीक्ष्ययमर्थस्तैत्तिरीयके 'विश्वरूपो वै स्वाष्टुः' (तै. सं.
२. ५. १. १) इत्यत्र महता प्रबन्धेन प्रपञ्चितः । किंच ऽसाख्यस्य सखिभावस्यानुपालनाय ऽत्रिताय
महर्षये वक्षमानयः । यद्वा सनेम ते वयं प्रवृद्धा भवेम ये वयं तव रक्षाभिः स्पर्धमानाः प्रजा दस्युंश्च
तरन्तोऽतिक्रामन्तो भवेम ॥ सनेम इति वृद्धयर्थः आबुदातः । 'यथा सनेम सिन्नावरुणा सनन्तः'
(ऋ. सं. ७. ५२. १) इति । सकर्मकश्चेत् मध्योदातः । 'सनेम वाजं तव' (ऋ. सं. ८. ६१. ४)
इति ॥ तरन्तः । 'तू ध्रुवनतरणयोः' । शतरि रूपम् । संज्ञावचनश्चेदन्तोदातः । यथा 'तरन्त इव
मंहना' (ऋ. सं. ५. ६१. १०) इति ॥

अस्य सुवानस्य मन्दिनस्त्रितस्य न्यर्वुदं वावृधानो अस्तः ।

अवर्तयत्सूर्यो न चक्रं भिनद्बलमिन्द्रो अङ्गिरस्वान् ॥ २० ॥

अस्य । सुवानस्य । मन्दिनः । त्रितस्य । नि । अर्वुदम् । ववृधानः । अस्तस्त्रित्यस्तः ।

अवर्तयत् । सूर्यः । न । चक्रम् । भिनत् । बलम् । इन्द्रः । अङ्गिरस्वान् ॥ २० ॥

मन्दिनः ऽअस्य मदकरमिमं ऽसुवानस्य सुतवतः ऽत्रितस्य तीर्णतमस्कस्य महर्षेरथं ऽवावृधानः
सोमेन वर्धमान इन्द्रः ऽअर्वुदम् । अम्बुनि वृदातीत्यर्वुदो मेघः । अनुस्वारस्य रेफश्छान्दसः । यद्वा
नामैतत् । अर्वुदाख्यमसुरं ऽनि ऽअस्तः ॥ 'स्तु हिंसायाम्' इत्यस्य लङि तिपि 'बहुलं छन्दसि'
इति विकरणस्य लुक् । गुणे कृते हल्ङ्यादिना तिलोपः ॥ नितरामब्रवीत् । 'महान्तं चिद्वुदं नि
क्रमीः पदा' (ऋ. सं. १. ५१. ६) इत्यादिषु अर्वुदवचः स्पष्टमुक्तः । किंच ऽअङ्गिरस्वान् अङ्गिरोभिः
सहितः इन्द्रः ऽअवर्तयत् असुरहननायं वज्रमग्रामयत् । ऽसूर्यो न । यथा सूर्यः ऽचक्रं ग्रामयति

तद्वत् । यद्वा यस्मादसुराङ्गिया सूर्यः स्वकीयं रथचक्रं नावर्तयत्^१ । निषेधार्थीयोऽत्र नकारः । वर्तयितुं नाशकत् तं^२ वलं पणीनां प्रभुमसुरं^३ ऽभिनत् वज्रेणाभिनत्^४ । यद्वा द्विचक्रो हि पूर्वं सूर्यस्य रथः । तस्य एकं चक्रमिन्द्रेणापहृतम् ॥ सूर्य इति 'सुपां सुलुक्' इति षष्ठ्येकवचनस्य सुः ॥ सूर्यस्य संबन्ध्यपहृतं तदेकं चक्रमवर्तयत् । रक्षोहननार्थमभ्रामयत् । तेन चक्रेण वलमभिनत् । नश्वार्थे ॥

अहर्गणेषु माध्यंदिनसवनेषु तायमानरूपेषु अच्छावाकस्य अहरहः शस्यसंज्ञकम् 'अभितष्टेव' इति सूक्तम् । 'नूनं सा ते' इत्येषा तस्यान्ते शंसनीया । सूत्रितं च- 'नूनं सा त इत्यन्तमुत्तमम्' (आश्व. श्रौ. ७. ४) इति ॥

नूनं सा ते प्रति वरं जरित्रे दुहीयदिन्द्र दक्षिणा मघोनी ।

शिक्षां स्तोतृभ्यो मातिं भृग्भगो नो बृहद्वदेम विदथे सुवीराः ॥ २१ ॥

नूनम् । सा । ते । प्रति । वरम् । जरित्रे । दुहीयत् । इन्द्र । दक्षिणा । मघोनी ।

शिक्ष । स्तोतृभ्यः । मा । अति । भृक् । भर्गः । नः । बृहत् । वदेम । विदथे । सुवीराः ॥ २१ ॥

हे^१ इन्द्र या^२ दक्षिणा । दक्षमुत्साहनं करोतीति दक्षिणा । स्तोतृभ्यो देया^३ ऽते स्वस्वबन्धिनी^४ ऽमघोनी धनवती^५ जरित्रे^६ स्तोत्रे^७ वरं श्रेष्ठमभितमर्थं^८ ऽनूनं^९ ऽप्रति^{१०} दुहीयत् इदानीं^{११} प्रतिदोषिषं^{१२} संपादयतीत्यर्थः । तादृशीं दक्षिणां^{१३} ऽस्तोतृभ्यः अस्मभ्यं^{१४} ऽशिक्ष प्रयच्छ । किंच^{१५} ऽभगः भजनीयस्वं^{१६} ऽमातिं^{१७} भृक् ॥ वृहदानार्थस्य लुङि 'मन्त्रे घस' इत्यादिना च्छेर्लुक् ॥ नः अस्मान् अतिक्रम्यान्तेभ्यो^{१८} दक्षिणां मा दाः । प्रथममस्मभ्यं दत्त्वा पश्चादन्तेभ्यो दीयतामित्यर्थः । यद्वा नोऽस्माकं कामान् मा चक्र मा धाक्षीः अपेक्षितफलदानेन पूरयेत्यर्थः । सुवीराः शोभनपुत्रपौत्राः सन्तो वर्यं विदथे अस्मिन्यन्ते^{१९} बृहत् प्रभूतं स्तोत्रं^{२०} वदेम त्वामुद्दिश्य ब्रवाम । अत्र 'सा ते प्रतिदुग्धाम्' इति प्रकृत्य 'वीरो वीर्यस्यमित्रान् वेतेर्वा स्याद्वतिकर्मणो वीर्यतेर्वा' (निह. १. ७) इत्यन्तं निरुक्तमनुसंधेयम् ॥ ६ ॥ ॥ १ ॥

द्वितीयेऽनुवाके एकादश सूक्तानि । तत्र 'यो जातः' इति पञ्चदशचं प्रथमं सूक्तं गार्ग्यमदं त्रैष्टुभमैन्द्रम् ॥ संसवे निष्केवल्ये निविद्वानीयस्य पुरस्तात् 'यो जात एव' इति सूक्तं^१ शंसेत् । 'यद्द पयोयान्' इति खण्डे सूत्रितं- 'यो जात एवेति निष्केवल्ये' (आश्व. श्रौ. ६. ६) इति । आग्निद्विविके तृतीयेऽहनि निष्केवल्ये 'यो जात एव' इति निविद्वानीयम् । सूत्रितं च- 'तृतीयस्य त्र्यर्थमा यो जात एवेति मध्यंदिनः' (आश्व. श्रौ. ७. ७) इति । विश्वजिति माध्यंदिनसवने मैत्रावरुणः स्वशास्त्रे प्राकृतात् सूक्तात्पूर्वं 'यो जातः' इति सामसूक्तं शंसेत् । 'विश्वजितोऽग्नि नरः' इति खण्डे सूत्रितं- 'सत्रा मदासो यो जात एवाभूरेक इति सामसूक्तानि' (आश्व. श्रौ. ८. ७) इति । अग्निद्विनिष्केवल्ये^२ निविद्वानमिदम् । 'श्येनाजिराभ्याम्' इति खण्डे सूत्रितं- 'तिष्ठा हरी इति यो

१. ण-थ-म-आवर्तयत् । २. ण-थ- 'वज्रेणाभिनत्' नास्ति; ख-ग-म-तेन वज्रेणाभिनत् । ३. क-धनवती धनवते; झ-म-च-धनवती सा दक्षिणा धनवती धनवते । ४. क-ख-ग-झ-म-च-सूक्तं शंसेत्; झ-शंसत्; ण-थ-न-शंसेत् । ५. च-झ-ग-ण-थ-माध्यंदिनः; न-च-माध्यंदिने । ६. क-झ-अग्निनि०; ख-ग-च-ण-अतिषु नि०; झ-ग-आतिषु नि०; ण-थ-न-अतिषु नि०; त-व-अभिषु नि०; म-अतिनि० ।

जात एवेति मध्यंदिनः^१ (आश्व. श्रौ. ९. ७) इति । महाव्रते निष्कैवल्ये 'यो जात एव' इति सूक्तम् । 'ऊरु' इति खण्डे सूत्रितं—'वने न वा यो न्यधाधि चाकुरु यो जात एव प्रथमो मनस्वान्' (ऐ. आ. ५. ३. १) इति । अत्रेतिहासो बृहदेवतायामुक्तः—'संयुज्य तपसास्मानमेन्द्रं विभ्रन्महद्गुः । अदृश्यत सुहृतेन दिवि च व्योम्नि चेह च ॥ तमिन्द्र इति मत्वा तु देव्यो भीमपराक्रमौ । धुनिश्च चुसुरिश्रोभी सायुधावभिषेत्तुः ॥ विदित्वा स तयोर्भावमृषिः पापं चिकीर्षतेः । यो जात इति सूक्तेन कर्माण्यैन्द्राण्यकीर्तयत्' (बृहदे. ४. ६६-६८) ॥ अन्ये त्वन्यथा वर्णयन्ति । पुरा किल इन्द्रादयो वैन्ययत्नं समाजसुः । गुत्समदोऽपि तत्रागत्य सदस्यासीत् । दैत्याश्चेन्द्रजिवांसया तत्र समागमन् । तान् दृष्ट्वा निर्जगासेन्द्रो यज्ञाद्गुत्समदाकृतिः । स च गुत्समदो वैन्येन पूजितो यज्ञवाटाश्रितगच्छत् । निर्गच्छन्तं तदृषिं दृष्ट्वा अयमेवेन्द्र इति मन्यमानास्तमसुराः परिवव्रुः । नाहमिन्द्रस्तुच्छः किंवेवंगुणोपेतः स इत्यनेन सूक्तेन तान् प्रत्युवाच ॥ अपरे त्वेवं कथयन्ति । गुत्समदस्य यज्ञे प्रविष्टमेकाकिनमिन्द्रं ज्ञात्वासुराः परिवव्रुः । स इन्द्रो गुत्समदरूपेण यज्ञवाटाश्रितस्य स्वर्गं जगाम । ततोऽसुरा इन्द्रो बिलम्बित इत्यन्तः प्रविश्य गुत्समदं दृष्ट्वा पूर्वमेव गुत्समदो गतः अयं खिन्नोऽस्मद्वयात् गुत्समदरूपेणस्ते इति तं जगृहुः । स तान् नाहमिन्द्रोऽयमित्यनेन सूक्तेन प्रत्युवाच । अयमेवाथो महाभारते प्रपक्षितः ॥

यो जात एव प्रथमो मनस्वान्देवो देवान्क्रतुना पर्यभूषत् ।

यस्य शुष्माद्रोदसी अभ्यसेतां नृग्नस्य मृहा स जनास इन्द्रः ॥ १ ॥

यः । जातः । एव । प्रथमः । मनस्वान् । देवः । देवान् । क्रतुना । परिऽअभूषत् ।

यस्य । शुष्मात् । रोदसी इति । अभ्यसेताम् । नृग्नस्य । मृहा । सः । जनासः । इन्द्रः ॥ १ ॥

गुत्समदो ब्रूते । जनसः जना हे असुराः यो यजत एव जायमान एव सन् प्रथमः देवानां प्रधानभूतः मनस्वान् मनस्विनामग्रगण्यः देवः द्योतमानः सन् क्रतुना वृत्रवधादिलक्षणेन स्वकीयेन कर्मणा देवान् सर्वान् यागदेवान् पर्यभूषत् रक्षकत्वेन पर्यग्राहीत् ॥ 'भूष अलंकारे' । भूवादिः लङि रूपम् ॥ यद्वा सर्वानन्यान्देवान्पर्यभूषत् पर्यभवत् अत्यक्रामत् ॥ अस्मिन् पक्षे भवते-व्यत्ययेन कसः^४ । 'श्रुयुः किति' इति इदमतिषेधः ॥ यस्य इन्द्रस्य शुष्मात् शरीरात् बलात् रोदसी द्यावापृथिव्यौ अभ्यसेताम् अविभीताम् ॥ 'भ्यस भये' । अनुदात्तेत् । 'भ्यस भयवेपनयोः' (निरु. ३. २१) इति नैरुक्ताः ॥ अभ्यसेतामवेपेतां वा । तथा च मन्त्रान्तरम्—'इमे चित्तव मन्यवे वेपेते भियसा मही' (ऋ. सं. १. ८०. ११) इति । नृग्नस्य सेनालक्षणस्य बलस्य मृहा महत्वेन युक्तः यसः इन्द्रः नाहमिति ॥ अत्र निरुक्तं—'यो जायमान' एव प्रथमो मनस्वी देवो देवान् क्रतुना कर्मणा पर्यभवत्पर्यगृह्णात्पर्यरक्षक्यक्रामदिति वा यस्य बलात् द्यावापृथिव्यावप्यविभीतां नृग्नस्य मृहा बलस्य महत्वेन स जनास इन्द्र इत्यृषेष्टाथैव प्रीतिर्भवेत्वाद्यानसंयुक्ता' (निरु. १०. १०) इति ॥

१. व-अ१-ग१-माध्यंदिनः; थ-न-म-व-माध्यंदिने । २. झ१-ण-त-थ-न-व-एव' नास्ति । ३. क-झ-ण-त-थ-न-म-व-रक्षत्वेन; झ१-रक्षत्वेन । ४. ख-ग-अस्मिन्पक्षे प्रवृत्तव्यत्ययेन कसः; ण-त-थ-अस्मिन्पक्षे प्रत्यये व्यत्ययेन कसः; म-अस्मिन्पक्षे पक्वतेर्भ्यत्ययेन च सः । ५. ख-ग-व-ण-ग-त-थ-न-व-ज-त ।

यः पृथिवीं व्यथमानामदृहयः पर्वतान्प्रकुपितान् अरम्णात् ।

यो अन्तरिक्षं विममे वरीयो यो द्यामस्तभ्रात्स जनासु इन्द्रः ॥ २ ॥

यः । पृथिवीम् । व्यथमानाम् । अदृहयत् । यः । पर्वतान् । प्रकुपितान् । अरम्णात् ।

यः । अन्तरिक्षम् । विममे । वरीयः । यः । द्याम् । अस्तभ्रात् । सः । जनासुः । इन्द्रः ॥ २ ॥

हे जनाः । यः इन्द्रः । व्यथमानान् चलन्तीं । पृथिवीम् । अदृहयत् । शर्करादिभिर्दंडामकरोत् ॥ 'दृह इहि वृद्धौ' ॥ यः च । प्रकुपितान् । इतस्तत्तश्चलितान् पक्षयुक्तान् । पर्वतान् । अरम्णात् । नियमितवान् स्वे स्वे स्थाने स्थापितवान् ॥ अरम्णात् । 'रमु क्रीडायाम्' । अन्तर्भावितव्यर्थस्य व्यत्ययेन भ्राप्रत्ययः ॥ यः च । वरीयः । उस्तमम् । अन्तरिक्षं । विममे । निर्ममे । विस्तीर्णं । चकारेत्यर्थः । यः च । यान् । दिवम् । अस्तभ्रात् । तस्तम् । निरुद्धामकरोत् ॥ 'स्तम्भु रोधने' इति लौगो धातुः ॥ यः एव । इन्द्रः । नाहमिति ॥

यो हत्वाहिमरिणात्सुस सिन्धून्यो गा उदाजदपथा वलस्य ।

यो अश्मनोऽन्तरिग्निं जजान संवृक्समत्सु स जनासु इन्द्रः ॥ ३ ॥

यः । हत्वा । अहिम् । अरिणात् । सुस । सिन्धून् । यः । गाः । उदाजत् । अपथा । वलस्य ।

यः । अश्मनोः । अन्तः । अग्निम् । जजान । समत्सु । समत्सु । सः । जनासुः । इन्द्रः ॥ ३ ॥

यः । अहिं मेवं । हत्वा । मेवहननं कृत्वा । ससः । सर्पणशीलाः । सिन्धून् । स्यन्दनशीला अपः । अरिणात् । प्रैरयत् । यद्वा । ससः । गङ्गायमुनाद्याः । सुख्या नदीररिणात् ॥ 'रीङ् सवणे' । ऋयादिः ॥ यः च । वलस्य । वलनामकस्यासुरस्य । अपथा । तत्कर्तृकाश्रिरोधाश्रिरुद्धाः । गाः । उदाजत् । निरगमयत् ॥ अपथा । अपवृद्धाहधातेः 'आतश्चोपसर्गे' (पा. सू. ३. ३. १०६) इति भावे अङ्प्रत्ययः । 'सुपां सुलक्' इति पञ्चम्या आकारः ॥ यः च । अश्मनोः । अक्षुते व्याप्तोऽन्यन्तरिक्षमिष्यद्वा मेवः । अत्यन्तमृदुरूपयोर्मेषयोः । अन्तः । मध्ये । वैद्युतम् । अग्निं । जजान । उरपाद्यामास । यश्च । समत्सु । संभक्षयन्ति योद्धृणामाभून्पति समदः संग्रामाः । तेषु । संवृक् । भवति ॥ वृणक्तेर्हि सार्थस्य किपि रूपम् ॥ यः । इन्द्रः । नाहमिति ॥

येनेमा विश्वा च्यवना कृतानि यो दासं वर्णमधरं गुहाकः ।

श्मन्नीव यो जिगीवां लक्षमाददर्यः पुष्टानि स जनासु इन्द्रः ॥ ४ ॥

येन । इमा । विश्वा । च्यवना । कृतानि । यः । दासम् । वर्णम् । अधरम् । गुहा । अकुरित्यकः ।

श्मन्नीव । यः । जिगीवान् । लक्षम् । आदत् । अर्यः । पुष्टानि । सः । जनासुः । इन्द्रः ॥ ४ ॥

१. ख-न-च-झ-ण-ग-त-थ-न-म-व-स्तम्भनिरुद्धामकरोत् । २. झ-ण-थ-न-व-निरुद्धे । ३. च-मल्लवणे; ण पा-त-थ-न-व-धवणे । ४. ख-ग-म-संवृक् । वृणक्ति हिनस्ति शत्रूनि संवृणक्ति ।

यधेन हन्त्रेण वदमा इमानि विश्वा वयवना नक्षराणि भुवनानि कृतानि स्थिरीकृतानि ।
 वयः च दासं वर्णं शूद्रादिकम् । यद्वा दासमुपक्षयितारम् । अथरं निकृष्टमसुरं गुहा गुहायां
 गृहस्थाने नरके वा अकः अकार्यत् ॥ करोतेर्लुङि 'मन्त्रे घस' इत्यादिना ल्लेर्लुङि रूपम् ॥ लक्षं
 लक्ष्ये जिगीवान् ॥ 'जि जये' । कसौ 'सन्ल्लिगेर्जे' इति अभ्यासादुत्तरस्य कृत्वम् । दीर्घ-
 श्छान्दसः ॥ जितवान् । वयः अर्थः अरे ॥ पष्ठवेकवचने छान्दसो यणादेशः ॥ ययोः संबन्धीनि पुष्टानि
 समृद्धानि आदत् आदत्ते । तत्र दृष्टान्तः । श्वमीव । श्वमिर्द्भगान् हन्तीति श्वमी व्याधः । यथा
 व्याधो जिघृक्षितं मृतं परिगृह्णाति तद्वत् ॥

यं स्मां पृच्छन्ति कुह सेति धोरमुतेमाहुर्नैवो अस्तीत्येनम् ।

सो अर्थः पुष्टीविजड्वा मिनाति श्रदस्मै धत्त स जनास इन्द्रः ॥ ५ ॥

यम् । स्म । पृच्छन्ति । कुह । सः । इति । धोरम् ।

उत । ईम् । आहुः । न । एषः । अस्ति । इति । एनम् ।

सः । अर्थः । पुष्टीः । विजःऽइव । आ । मिनाति ।

श्रत् । अस्मै । धत्त । सः । जनासः । इन्द्रः ॥ ५ ॥

अपश्यन्तो जनाः धोरं शत्रूणां घातकं यं पृच्छन्ति वस्म कुह वसेति । स इन्द्रः कुत्र वर्तते
 इति ॥ सेति । 'सोऽचि लोपे केपादपूरणम्' इति सोलोपि गुणः ॥ न कचिदसौ तिष्ठतीति मन्थमाना
 जनाः एनम् इन्द्रम् आहुः एषः इन्द्रः एन अस्तीति । तथा च मन्त्रः^१—'नेन्द्रो अस्तीति नेम उ एव
 आह' (अ. सं. ८. १००. ३) इति । ईम् इति पूरणः । वसः इन्द्रः विजड्वा । इवशब्द एवार्थः ।
 उद्वेजक एव सन् अर्थः अरे संबन्धीनि पुष्टीः पोषकाणि गवाश्वादीनि धनानि आ मिनाति सर्वतो
 हिनस्ति ॥ 'मीह् हिंसायाम्' । 'मीनातेमिगमे' इति ह्रस्वः ॥ तस्मात् श्रदस्मै इन्द्राय धत्त ।
 स इन्द्रोऽस्तीति विश्वासमत्र कुरुत । यद्यप्यसौ विशेषतोऽस्माभिरन द्रश्यते तथापि अस्तीति विश्वासं
 कुरुत । एवं निर्धारणीयमहिमोपेतः^२ वसः इन्द्रः नाहमिति ॥ ७ ॥

यो रप्रस्यं चोदिता यः कृशस्य यो ब्रह्मणो नाधमानस्य कीरेः ।

युक्तग्राण्णो योऽविता सुशिप्रः सुतसोमस्य स जनास इन्द्रः ॥ ६ ॥

यः । रप्रस्यं । चोदिता । यः । कृशस्य । यः । ब्रह्मणः । नाधमानस्य । कीरेः ।

युक्तग्राण्णः । यः । अविता । सुऽशिप्रः । सुतऽसोमस्य । सः । जनासः । इन्द्रः ॥ ६ ॥

१. ख-ग-ण १-फ-विश्वा विश्वानि; च-विश्वानि । २. ख-ग-च-झ १-ग १-फ-जिघृक्षन्तम्; ग-त-थ-न-च-
 जिघृक्षन्तम् । ३. ख-ग-च-झ-मन्त्रे; झ १-त-थ-च-मन्त्रे । ४. ख-ग-च-झ १-ग-ण-१-थ-न-च-निर्धारण-
 महिमोपेतः ।

यः^१ रश्मस्य ॥ 'रथ हिंसासंराद्धयोः' ॥ समृद्धस्य चोदिता धनानां प्रेरयिता भवति ।
यः^१ च 'कृशस्य च' दुरिद्रस्य च यः च 'नाधमानस्य ॥' नाष्टणाष्टयास्त्रोपतापैश्वर्यांशोः पुं ॥ याच-
मानस्य 'कीरिः ॥ करोतेः कीरितयेर्वा ॥ स्तोतुः' ब्रह्मणः ब्राह्मणस्य च धनानां प्रेरयिता । यः च
'सुशिप्रः शोभनहनुः सुशीर्षको वा सन्' व्युक्तआग्नः अभिपवार्यसुद्यत्तप्राग्नः 'सुतलोमस्य अभिपुत-
लोमस्य यजमानस्य' अविता रक्षिता भवति 'सः एव' इन्द्रः नाहमिति । ब्रह्मशब्दस्य स्वस्वपरश्वे
ह्याद्युदात्तता स्यात् यथा 'ब्रह्म वन्वानो अजरं सुवीरम्' (क. सं. ३. ८. २) इति । अयं स्वस्तो-
दात्तः पठ्यत इति नाक्षपरः ॥

यस्याश्वासः प्रदिशि यस्य गावो यस्य ग्रामा यस्य विश्वे रथांसः ।

यः सूर्यं य उषसं जजान यो अपां नेता स जनास इन्द्रः ॥ ७ ॥

यस्य । अश्वासः । प्रदिशि । यस्य । गावः । यस्य । ग्रामाः । यस्य । विश्वे । रथांसः ।

यः । सूर्यम् । यः । उषसम् । जजान । यः । अपाम् । नेता । सः । जनासः । इन्द्रः ॥ ७ ॥

यस्य सर्वान्तर्यामितया वर्तमानस्य प्रदिशि प्रदेशनेऽनुशासने अश्वासः अश्वा वर्तन्ते । यस्य
अनुशासने गावः । यस्य अनुशासने ग्रामाः । सन्तेऽत्रेति ग्रामा जनपदाः । यस्य आज्ञायां
विश्वे सर्वे रथांसः रथा वर्तन्ते । यः च वृत्रं हत्वा सूर्यं जजान जनयामास । यः च उषसम् ।
तथा मन्त्रः—'जजान सूर्यमुषसं सुदंसाः' (क. सं. ३. ३२. ८) इति । यः च मेघभेदनद्वारा
'अपां' नेता प्रेरकः 'सः' इन्द्रः इत्यादि प्रसिद्धम् ॥

यं क्रन्दसी संयती विह्वयेते परेऽवर उभया अमित्राः ।

समानं चिद्रथमातस्थिवांसा नाना हवेते स जनास इन्द्रः ॥ ८ ॥

यम् । क्रन्दसी इति । संयती इति समऽयती । विह्वयेते इति विऽह्वयेते ।

परे । अवरे । उभयाः । अमित्राः ।

समानम् । चित् । रथम् । आतस्थिऽवांसा ।

नाना । हवेते इति । सः । जनासः । इन्द्रः ॥ ८ ॥

यं 'क्रन्दसी रोदसी शब्दं कुर्वाणे मातुषी देवी च द्वे सेने वा' संयती परस्परं संगच्छन्त्यौ
अमित्रं विह्वयेते स्वरक्षार्थं विविधमाह्वयतः । परे उरुकृष्टाः अवरे अधमाश्च उभयाः उभयविधाः
'अमित्राः' शत्रवः यमाह्वयन्ति । समानम् इन्द्ररथसदृशं रथम् आतस्थिवांसा आस्थितौ द्वौ रथिनौ
तमेवेदं नाना पृथक् पृथक् हवेते आह्वयेते । यद्वा समानमेकरथमारूढाविन्द्राद्री हवेते यज्ञार्थं यज-
मानैः पृथगाह्वयेते तयोरन्यतरः 'सः' इन्द्रः नाहमिति ॥

यस्माच्च ऋते विजयन्ते जनासो यं युध्यमाना अवसे हवन्ते ।

यो विश्वस्य प्रतिमानं वभूव यो अच्युतच्युत्स जनास इन्द्रः ॥ ९ ॥

यस्मात् । न । ऋते । विऽजयन्ते । जनासः । यम् । युध्यमानाः । अवसे । हवन्ते ।

यः । विश्वस्य । प्रतिऽमानम् । वभूव । यः । अच्युतच्युत् । सः । जनासः । इन्द्रः ॥ ९ ॥

यस्मात् ऋते जनासः जनाः न विजयन्ते विजयं न प्राप्नुवन्ति । अतः युध्यमानाः युद्धं कुर्वन्ना जनाः अवसे स्वरक्षणाय यम् इन्द्रं हवन्ते आह्वयन्ति । यः च विश्वस्य सर्वस्य जगतः प्रतिमानं प्रतिनिधिः वभूव । यः च अच्युतच्युत् अच्युतानां क्षयरहितानां पथेतादीनां व्यावयिता यसः इन्द्रः इत्यादि प्रसिद्धम् ॥

यः शश्वतो महेनो दधानानमन्यमानाञ्छवीं जघान ।

यः शश्वते नानुददाति शूच्यां यो दस्योर्हन्ता स जनास इन्द्रः ॥ १० ॥

यः । शश्वतः । महि । एनः । दधानान् । अमन्यमानान् । शवीं । जघान ।

यः । शश्वते । न । अनुऽददाति । शूच्याम् । यः । दस्योः । हन्ता । सः । जनासः । इन्द्रः ॥ १० ॥

यः महि महत् एनः पापं दधानान् शश्वतः बहून् अमन्यमानान् आत्मनमजानत इन्द्रमपूजयतो वा जानात् शवीं । शृणाति शत्रून्नेनेति शश्वजः । तेनायुधेन जघान ॥ हन्तेर्लिङि रूपम् ॥ यः च शश्वते उत्साहं कुर्वते अनात्मज्ञाय जनाय शूच्याम् उत्साहनीयं कर्म नानुददाति न प्रयच्छति ॥ अनुपूर्वात् 'बुद्वाञ् दाने' जौहोत्यादिकः । 'अभ्यस्तानामादिः' इति 'तिङि कोदात्तवत्' इति गतेनिघातः । यः च दस्योः उपक्षपयितुः शत्रोः हन्ता घातकः यसः इन्द्रः इत्यादि पूर्ववत् ॥ ॥ ८ ॥

यः शम्बरं पर्वतेषु क्षियन्तं चत्वारिंश्यां शरद्यन्वविन्दत् ।

ओजायमानं यो अहिं जघान दानुं शयानं स जनास इन्द्रः ॥ ११ ॥

यः । शम्बरम् । पर्वतेषु । क्षियन्तम् । चत्वारिंश्याम् । शरदि । अनुऽअविन्दत् ।

ओजायमानम् । यः । अहिम् । जघान । दानुम् । शयानम् । सः । जनासः । इन्द्रः ॥ ११ ॥

यः पर्वतेषु क्षियन्तम् इन्द्रमिया बहून् संवत्सरान् प्रच्छन्नो भूत्वा पर्वतगुहासु निवसन्तं शम्बरम् एतन्नामकं मायाविनमसुरं चत्वारिंश्यां शरदि चत्वारिंशे संवत्सरे अन्वविन्दत् अन्विष्यालमत । लब्ध्वा च यः ओजायमानम् ॥ 'कर्तुः क्यङ् सलोपश्च', 'ओजसोऽप्सरसो नित्यम्' (पा. सू. ३. १. ११. २) इति सकारलोपः ॥ बलमाचरन्तम् अहिम् आहन्तारं दानुं दानवं शयानं शम्बरमसुरं जघान हतवान् यसः इन्द्रः नाहमिति ॥

यः सुप्तरीदिमवृषभस्तुर्विष्मानुवाप्तुजत्सर्वे सप्त सिन्धून् ।

यो रौहिणमस्फुरद्ब्रज्वाहुर्दामारोहन्तं स जनासु इन्द्रः ॥ १२ ॥

यः । सुप्तरीदिमः । वृषभः । तुर्विष्मान् । अष्टासृजत् । सर्वे । सप्त । सिन्धून् ।

यः । रौहिणम् । अस्फुरत् । वज्रऽबाहुः । दाम् । आरोहन्तम् । सः । जनासुः । इन्द्रः ॥ १२ ॥

यः । वसुसप्तरीदिमः सप्तसंख्याकाः पर्जन्या रश्मयो यस्य । ते च रश्मयः^१ 'वराहवः स्वतपसो विद्युन्महसो धूपयः थापयो गृहमेवाश्रयेते ये केमेऽशिमिविद्विषः पर्जन्याः सप्त पृथिवीमभिवर्षन्ति वृष्टिभिः' (तै. आ. १. ९. ४-५) इति तैत्तिरीयारण्यके ज्ञाज्ञाताः । वृषभः वर्षकः । तुर्विष्मान् वृद्धिमान् बलवान् वा । सप्त सर्पणस्वभावान् । सिन्धून् अपः^२ । सप्तैवे सरणाय । अवाप्तुजत् अवसृष्टवान् । यद्वा गङ्गाद्याः सप्त मुख्या नदीरसृजत् । यः च । वज्रबाहुः सन् । यथा दिवम् । आरोहन्तं । रौहिणम् असुरम् । अस्फुरत् जघान ॥ 'स्फुर स्फुरणे' । तुदादिः ॥

द्यावां चिदसौ पृथिवी नमेते शुष्माश्चिदसु पर्वता भयन्ते ।

यः सोमपा निचितो वज्रबाहुर्यो वज्रहस्तः स जनासु इन्द्रः ॥ १३ ॥

द्यावां । चित् । अस्यै । पृथिवी इति । नमेते इति । शुष्मात् । चित् । अस्य । पर्वताः । भयन्ते ।

यः । सोमपाः । निऽचितः । वज्रऽबाहुः । यः । वज्रहस्तः । सः । जनासुः । इन्द्रः ॥ १३ ॥

वअस्यै इन्द्राय । द्यावा । पृथिवी ॥ इतरेतरापेक्षया द्विवचनं 'प्र मित्रयोर्वैरुणयोः' (ऋ. सं. ७. १६. १) इतिवत् ॥ 'नमेते स्वयमेव प्रह्नीभवतः' ॥ 'णमु प्रह्नी' । कर्मकर्तारि 'न दुहन्नुतमां यक्ष्णिणी' इति यकः प्रतिषेधः ॥ 'चित् अपि च । अस्य इन्द्रस्य । शुष्मात् बलात् । पर्वताः । भयन्ते बिभ्यति । यः । सोमपाः सोमस्य पाता । निचितः सर्वैः । यद्वा अन्येभ्योऽपि देवेभ्यो दृढाङ्गः । वज्रबाहुः वज्रसदृशबाहुः । यः च । वज्रहस्तः वज्रयुक्तः । सः । इन्द्रः इत्यादि प्रसिद्धम् ॥

यः सुन्वन्तुमवति यः पचन्तं यः शंसन्तं यः शशमानमूती ।

यस्य ब्रह्म वर्धनं यस्य सोमो यस्येदं राधः स जनासु इन्द्रः ॥ १४ ॥

यः । सुन्वन्तम् । अवति । यः । पचन्तम् । यः । शंसन्तम् । यः । शशमानम् । ऊती ।

यस्यै । ब्रह्म । वर्धनम् । यस्यै । सोमः । यस्यै । इदम् । राधः । सः । जनासुः । इन्द्रः ॥ १४ ॥

यः । सुन्वन्तं सोमाभिवर्धनं कुर्वन्तं यजमानम् । अवति रक्षति । यः च । पुरोडाशादीनि हवींषि । पचन्तं । यः च । ऊती उतये ॥ 'सुपां सुलुक्' इति चतुर्थ्याः पूर्वसवर्णदीर्घः । स्वरक्षायि शाखाणि

वृक्षसन्तं वयः च वृक्षमानम् अवति स्तोत्रं कुर्वानं रक्षति । वृक्ष परितुष्टं स्तोत्रं वयस्य
वृक्षेन वृद्धिकरं भवति । तथा वयस्य सोमः वृद्धिहेतुर्भवति । वयस्य च वृद्धम् अस्मदीयं राशः
पुरोडाशादिलक्षणमन्नं वृद्धिकरं भवति । वसः इन्द्रः इत्यादि प्रसिद्धम् ॥

यः सुन्वते पचते दुध्र आ चिद्वाजं दद्विं स किलासि सुत्यः ।

वयं तं इन्द्र विश्वहं प्रियासः सुवीरांसो विदथमा वदेम ॥ १५ ॥

यः । सुन्वते । पचते । दुध्रः । आ । चित् । वाजम् । दद्विं । सः । किल । असि । सुत्यः ।

वयम् । ते । इन्द्र । विश्वहं । प्रियासः । सुवीरांसः । विदथम् । आ । वदेम ॥ १५ ॥

इदानीमपिः साक्षात्कृतमिन्द्रं प्रति वृत्ते^१ । हे इन्द्र वयः वृद्धः दुर्धरः सन् सुन्वते सोमाभिपत्वं
कुर्वते पुरोडाशादिहवींषि पचते यजमानाय वाजम् अन्नं बलं वा वा वृद्धिं भृशं प्रापयसि वसः
तादृशस्य वस्यः यथार्थभूतः वसि न पुनर्नास्तीति दुद्धियोगोऽसि । विल इति प्रसिद्धौ । वते
तव प्रियासः सुवीरांसः कल्याणपुत्रपौत्राः सन्तः वयं विश्वह सर्वेष्वहः सु विदथं स्तोत्रम्
वा वदेम व्रयाम ॥ १५ ॥

‘ऋतुर्जनित्री’ इति त्रयोदशार्चं द्वितीयं सूक्तं गार्ग्यमदम् । ‘ऋतुः ससोनान्या त्रिष्टुप्’ इत्यनु-
क्रमणिका । ‘अस्मभ्यं तद्वसो’ इति त्रयोदशी त्रिष्टुप् । निष्ठास्त्रिष्टुप्परिभाषया जगस्यः । इन्द्रो
देवता । उक्थ्ये तृतीयसवने अष्टावाकशस्त्रेऽस्य सूक्तस्य विनियोगः । सूत्रितं च-‘ऋतुर्जनित्री नू
मतौ भवा मित्रः’ (आश्व. श्रौ. ६. १) इति । दशरात्रे षष्ठेऽह्न्यपि तृतीयसवने अष्टावाकशस्त्रे
एतत्सूक्तम् । ‘ऋतुर्जनित्रीति निस्थान्यैकाहिकानि’ (आश्व. श्रौ. ८. ४) इति सूत्रितम् ॥

ऋतुर्जनित्री तस्या अपस्परि मक्षू जात आविश्यासु वर्धते ।

तदाहना अभवत्पिप्युषी पर्योऽंशोः पीयूषं प्रथमं तदुक्थ्यम् ॥ १ ॥

ऋतुः । जानित्री । तस्याः । अपः । परि । मक्षू । जातः । आ । आविश्यात् । यासु । वर्धते ।

तत् । आहनाः । अभवत् । पिप्युषी । पर्यः । अंशोः । पीयूषम् । प्रथमम् । तत् । उक्थ्यम् ॥ १ ॥

वऋतुः वर्षाख्यः कालः जननी सोमस्य जनयित्री जननी भवति । तस्याः परि तस्या
जनन्याः सकाशात् जातः सोमः अपः उदकानि मक्षू शीघ्रम् आविश्यात् । यासु अप्यु सोमः
वर्धते ता अविशदित्यन्वयः । तस्मादप्यु प्रविष्टत्वात् सोमः आहनाः आहन्तव्योऽभिषेकतव्यो भवति ।
आहनाः इति सकारान्तमिदं पदम् । तथा च मन्त्रवर्णः-‘ये ते मदा आहनसो विहायसः’ (ऋ.
सं. ९. ७५. ५) इति । या च अंशुरूपा सोमलता पयः सारभूतं पिप्युषी वर्षयन्ती अभवत् ॥
प्यायतेल्लिङ्गि कस्मै ‘लिख्यल्लोश्च’ इति पीमावः । वसोः संप्रसारणम् । ‘उसितश्च’ इति ङीप् ॥
अंशोः तस्याः सोमलतायाः पीयूषं रसभूतं पयः उक्थ्यं प्रशस्यं हविरिन्द्रस्य भवति ॥

सुध्रीमा यन्ति परि बिभ्रतीः पर्यो विश्वस्न्याय प्र भरन्त भोजनम् ।

समानो अध्वा प्रवतामनुष्यदे यस्ताकृणोः प्रथमं सास्युकथ्यः ॥ २ ॥

सुध्री । ईम् । आ । यन्ति । परि । बिभ्रतीः । पर्यः । विश्वऽस्न्याय । प्र । भरन्त । भोजनम् ।

समानः । अध्वा । प्रवताम् । अनुऽस्यदे । यः । ता । अकृणोः । प्रथमम् । सः । असि । उक्थ्यः ॥ २ ॥

वसध्री । अज्जतेर्लुक् छान्दसः । 'सहस्य सध्रीः' इति सध्यादेशोऽन्तोदात्तत्वेन निपातितः । सध्रीचीनाः पयः उदकं परि परितः बिभ्रतीः बिभ्राणाः ईम् एता नद्यः आ यन्ति सर्वतो गच्छन्ति । ता नद्यः विश्वस्न्याय विश्वासासपास्मा आश्रयभूताय समुद्राय भोजनम् । भुज्यते इति भोजनं पयः । प्र भरन्त प्रकर्षेण संपादयन्ति । कुत एतत् तदाह । प्रवतां प्रवणवतां निष्ठागानां पयसाम् अनुष्यदे ॥ 'कृत्यार्थे तवैकेन्यत्वेनः' इति केन्प्रत्ययः ॥ अनुष्यन्दीयः अध्वा मार्गः समानः एको हि । यस्ता तानि सोमोत्पादनदीप्रवतनादीनि कर्माणि प्रथमं पूर्वम् अकृणोः अकरोः । वसः तादृग्महिमोपेतस्त्वम् उक्थ्यः असि सर्वैः प्रशस्यो भवसि ॥

अन्वेको वदति यद्दाति तद्रूपा मिनन्तदपा एक ईयते ।

विश्वा एकस्य विनुदस्तिक्षते यस्ताकृणोः प्रथमं सास्युकथ्यः ॥ ३ ॥

अनु । एकः । वदति । यत् । ददाति । तत् । रूपा । मिनन् । तत्तदपाः । एकः । ईयते ।

विश्वाः । एकस्य । विऽनुदः । तिऽतिक्षते । यः । ता । अकृणोः । प्रथमम् । सः । असि । उक्थ्यः ॥ ३ ॥

यजमानः यत् हविः देवेभ्यः ददाति तत् एकः होता अनु वदति । याज्यापुरोनुवाक्याभ्यां देवताः स्मारयति । एकः अध्वर्युः रूपा पश्वादीनां रूपाणि मिनन् हिसन् तदपाः तत् विशासना-ख्यम् अपः कर्म यस्य तादृशः सन् ईयते देवयज्ञे सर्वत्र गच्छति । एकस्य अध्वर्योः विश्वाः विनुदः सर्वाणि तत्कर्तृकाणि विक्षेपणरूपाणि कर्मवैगुण्यानि तिऽतिक्षते । तद्योग्यप्रायश्चित्करणेन ब्रह्मा सहते ॥ गुतिजिह्वयः सन् क्षमायामित्यते ॥ तानि हविष्यदानादीनि कर्माणि यः स्वम् अकृणोः अकारयः वसः स्वम् उक्थ्यः असि ॥

प्रजाभ्यः पुष्टिं विभजन्त आसते रयिमिव पृष्ठं प्रभवन्तमायुते ।

असिन्वन्दष्टैः पितुरसि भोजनं यस्ताकृणोः प्रथमं सास्युकथ्यः ॥ ४ ॥

प्रजाभ्यः । पुष्टिम् । विऽभजन्तः । आसते । रयिम् ईव । पृष्ठम् । प्रऽभवन्तम् । आऽयुते ।

असिन्वन् । दष्टैः । पितुः । असि । भोजनम् ।

यः । ता । अकृणोः । प्रथमम् । सः । असि । उक्थ्यः ॥ ४ ॥

हे इन्द्र ^१पुष्टिं त्वया दत्तं पोषकं धनं स्वकीयाभ्यः ^२प्रजाभ्यः ^३विभजन्तः अस्यैतावदस्यै-
तावदिति^४ विभागं कुर्वन्तो गृहमेधिनः ^५आसते स्वस्वगृहेषु निवसन्ति । तत्र दृष्टान्तः । ^६आयते गृहं
प्रत्यागच्छतेऽतिथये ^७पृष्ठं धारकं ^८प्रभवन्तं बहुभरणसमर्थं ^९परिधिं धनं यथा विभज्य प्रयच्छन्ति तद्वत् ।
^{१०}असिन्वन्^{११} सेतुबन्धादिकं कर्म कुर्वन् लोकः ^{१२}पितुः पालयित्वा दिवः सकाशादागतं ^{१३}भोजनम् उदकं
तत्कार्या ओषधीः ^{१४}दंष्ट्रैः दन्तैः ^{१५}अस्ति भक्षयति । यद्वा असिन्वन्^{१६} अन्त्याग्रियमाणोऽग्निः पितुः पालकस्य
यजमानस्य संबन्धि भोजनं हविर्लक्षणमत्रं दंष्ट्रैर्दन्तैर्यज्ज्वलैरिति । ^{१७}यस्ताकृणोः इत्यादि सिद्धम्^{१८} ॥

अधाकृणोः पृथिवीं सृष्ट्यै दिवे यो धौतीनामहिह्नारिणकपथः ।

तं त्वा स्तोमैभिरुदभिर्न वाजिनं देवं देवा अजन्न्तास्युकथ्यः ॥ ५ ॥

अध । अकृणोः । पृथिवीम् । समुद्रदेशे । दिवे । यः । धौतीनाम् । अहिऽहन् । अरिणक् । पथः ।

तम् । त्वा । स्तोमैभिः । उदऽभिः । न । वाजिनम् ।

देवम् । देवाः । अजन्तम् । सः । अस्ति । उक्त्यर्थः ॥ ५ ॥

हे इन्द्र ^१अथ अपि च त्वं ^२दिवे द्योतमानाय सूर्याय ^३पृथिवीं चलितं सतीं दृढीकृत्य ^४संहरणे
संक्षेपेणैव ^५अकृणोः अकरोः ॥ ' इतो विश्वे च ' इति केप्रत्ययान्तत्वेन निपातितः ॥ ^६यः च त्वं
^७धौतीनां चलन्तीनां नदीनां ^८पथः मार्गात् ^९अरिणक् व्यरेचयः^{१०} । गन्तुं योग्यानाकरोरित्यर्थः ॥ ^{११}रिचिर्
विरेचने^{१२} । लङि सिप् । तस्य हल्लुग्यादिना लोपः ॥ ^{१३}अहिहन् अहेवृत्रस्य मेघस्य वा हस्तहं इन्द्र
^{१४}देवाः स्तोतारः ^{१५}तं तादृशं ^{१६}देवं त्वां ^{१७}स्तोमैभिः स्तोत्रैः ^{१८}अजन्तम् अवर्धयन् । तत्र दृष्टान्तः । ^{१९}उदभिर्न
^{२०}वाजिनम् । यथा वाजिनमश्वमुदभिर्दक्षैर्वर्धयन्ति तद्वत् ॥ ^{२१}'पद्भ्योमास्' इत्यादिना उदकस्य
उदन्भावः । शेषं सिद्धम् ॥ १० ॥

यो भोजनं च दयसे च वर्धनमार्द्रादा शुष्कं मधुमदुदोहितं ।

सः शैवधि नि दधिषे विवस्वति विश्वस्यै ईशिषे सास्युकथ्यः ॥ ६ ॥

यः । भोजनम् । च । दयसे । च । वर्धनम् । आर्द्रात् । आ । शुष्कम् । मधुमत् । दुदोहितं ।

सः । शैवऽधिम् । नि । दधिषे । विवस्वति । विश्वस्य । एकः । ईशिषे । सः । अस्ति । उक्त्यर्थः ॥ ६ ॥

हे इन्द्र ^१यः त्वं ^२भोजनम् । भुज्यते इति भोजनमन्नादि । ^३च ^४दयसे यजमानेभ्यः प्रयच्छसि ॥
' दय दानगतिरक्षणहिंसाग्रहणे ' । आत्मनेपदी ॥ किंच ^५वर्धनं वृद्धिकरं धनं बलं वा दयसे । तथा
^६आर्द्रात् काण्डात्^७ । शुष्कम् अनाद्रं व्रीह्यादिकं ^८मधुमत् मधुरसोपेतं^९ । दुदोहितं दुग्धवानसि ॥ दुहेल्लिपि
कादिनिजमादिहागमः ॥ ^{१०}यसः तादृशत्वं ^{११}विवस्वति ते परिचरणं कुर्वाने यजमाने ^{१२}शैवधि
धनसद्वन्^{१३} नि ^{१४}दधिषे निदधासि । किं बहुना । ^{१५}विश्वस्य सर्वस्य जगतः ^{१६}एकः अद्वितीय एव सन्
^{१७}ईशिषे स्वामी भवसि ॥ ' ईश ऐश्वर्ये ' । ' ईशः से ' इतोहागमः ॥ ^{१८}यसः इत्यादि सिद्धम् ॥

१. ख-ग-क्ष-ग-त-न-व-अस्यैतावदिति । २. क-क्ष-म-मासिद्धम् । ३. ख-ग-च-अरेचयः । ४. ख-काण्डात् ।
५. क-क्ष-ग-ग-म-मधुरसोपेतम् ।

यः पुष्पिणीश्च प्ररुवश्च धर्मणाधि दाने व्युवनीरधारयः ।
 यश्चासमा अर्जनो दिवुर्वा दिव उरुर्वी अभितः सास्युकथ्यः ॥ ७ ॥
 यः । पुष्पिणीः । च । प्रऽस्वः । च । धर्मणा । अधि । दाने । वि । अर्वनीः । अधारयः ।
 यः । च । असमाः । अर्जनः । दिवुर्तः । दिवः ।
 उरुः । ऊर्वान् । अभितः । सः । अस्ति । उक्थ्यः ॥ ७ ॥

हे इन्द्र यः त्वं पुष्पिणीः पुष्पवतीः च प्रस्वः प्रसूताः प्रसूयमाना वा अवित्री-
 रोकवीः दाने अधि ॥ उपलभ्यन्ते सस्यान्यत्रेति दानं क्षेत्रम् । अधिकरणे ह्युद् । तस्मिन् क्षेत्रे
 धर्मणा सकललक्षणेन कर्मणा चि आधारयः व्यवधाः । यः च त्वं दिवः शीतमानस्य सूर्यस्य
 असमाः विपमा नानाप्रकाराः दिवुतः शीतीः अर्जनः अर्जनयः । यद्वा दिवो नक्षत्राणि ॥ जनेलेखि
 व्यत्ययेन शए ॥ यः च उरुः महोत्सवम् अभितः सर्वतः ऊर्वान् महतः प्राणिनिकायान्
 पयैतान् वा अर्जनयः ॥ शिष्टं स्पष्टम् ॥

यो नार्मरं सहवसुं निहन्तवे पृक्षाय च दासवैशाय चार्वहः ।
 ऊर्जयन्त्या अपरिविष्टमास्यमुतैवाद्य पुरुकृतसास्युकथ्यः ॥ ८ ॥
 यः । नार्मरम् । सहऽवसुम् । निहन्तवे । पृक्षाय । च । दासऽवैशाय । च । अर्वहः ।
 ऊर्जयन्त्याः । अपरिविष्टम् । आस्यम् ।
 उत । एव । अद्य । पुरुऽकृत । सः । अस्ति । उक्थ्यः ॥ ८ ॥

पुरुकृत पुरुणां कर्मणां कर्तः हे इन्द्र यः त्वं नार्मरम् । नूनं मनुष्यान्मारयतीति नुमरः
 कश्चिदसुरः । तस्यापत्यं नार्मरः । तं सहवसुम् । वसुना सह वर्तत इति सहवसुः । असुरनामेतत् ।
 एतन्नामकमसुरं निहन्तवे ॥ हन्तेस्तुमर्थे तवेत्यल्लयः । 'तादी च निति' इति गतेः प्रकृतिस्त्वस्वम् ॥
 निहन्तुम् ऊर्जयन्त्याः बलवत्या वज्रधारायाः अपरिविष्टं मलादिभिरव्यासम् आस्यम् अद्य एव
 अवहः तमसुरं प्रापयः । यद्वा ऊर्जयन्त्याः पिशाचिकाया आस्यं प्रापयः । किमर्थम् । पृक्षाय
 तव हविर्लक्षणाभलाभाय । दासवैशाय दासानां दस्यूनां वैशाय विनाशाय च । यद्वा अस्माक-
 मभलाभाय दस्युविनाशाय च ॥

शतं वा यस्य दश साकमाद्य एकस्य श्रुष्टौ यद् चोदमाविथ ।
 अरज्जौ दस्युन्तसमृन्द्भीतये सुप्राच्यो अभवः सास्युकथ्यः ॥ ९ ॥
 शतम् । वा । यस्य । दश । साकम् । आ । अर्थः । एकस्य । श्रुष्टौ । यत् । ह । चोदम् । आविथ ।
 अरज्जौ । दस्यून् । सम । उन्प् । दभीतये । सुप्राऽअर्थः । अभवः । सः । अस्ति । उक्थ्यः ॥ ९ ॥

हे इन्द्र ^१एकस्य एकाकिनः श्रेष्ठस्य वा ^२यस्य ते ^३श्रुष्टौ सुखनिमित्ते तदर्थं ^४शतं ^५दश दश शतानि हरयो वाहनार्थं भवन्ति । तथा च मन्त्रवर्णः—‘ इन्द्रो मायाभिः पुरुष ईयते सुखा हस्य हरयः शता दश ’ (अ. सं. ६. ४७. १८) इति । अपि च यश्च ^६आ ^७अद्यः सर्वेषां सवेत उपजीव्यः । ‘ न तस्मिन्ने यं नाद्याद्यैर्न नाद्युः ’ इति हि श्रुतिः । ^८यद् यश्च त्वं ^९चोदं स्तोत्राणां ^{१०}भस्के यजमानम् ^{११}आविथ रक्षितवानसि । किंच यस्वम् ^{१२}अरजौ रज्जुवर्जिते दन्वनागारे ^{१३}दस्युन् उपक्षपयितुन् ^{१४}दधीतये । दभीतिर्नाम कश्चिदपिः । तदर्थं ^{१५}समुन् ^{१६}हिसितवानसि ॥ उभतेः ^{१७}हिसाकर्मणो लङ् स्थस्ययेन भ्रम् । हृष्ट्यादिना सिपो लोपः । अडभावश्चान्दसः ॥ किंच ^{१८}सुप्राव्यः सुखेन सर्वैस्वसर्पणीयः ^{१९}अभवः । शिष्टं सिद्धम् ॥

विश्वेदनु रोधना अस्य पौंस्यं ददुरस्मै दधिरे कृत्नवे धनम् ।

पळस्तश्चा विष्टिरः पञ्च संदशः परि परो अभवः सास्युक्थ्यः ॥ १० ॥

विश्वा । इत् । अनु । रोधनाः । अस्य । पौंस्यम् । ददुः । अस्मै । दधिरे । कृत्नवे । धनम् ।

पद् । अस्तश्चाः । विदस्तिरः । पञ्च । समुदृशः ।

परि । परः । अभवः । सः । असि । उक्थ्यः ॥ १० ॥

विश्वेत् ॥ ‘सुपां सुलुक्’ इति जस आकारः ॥ सर्वा एव ^१रोधनाः रोधस्वस्यो नद्यः ^२अस्य इन्द्रस्य ^३पौंस्यम् । पुंसो भावः पौंस्यम् । वीर्यमिति यावत् । ^४अनु तद्दीर्यमनु वर्तन्ते । ^५अस्मै इन्द्राय ^६ददुः हविलक्षगमलं यजमानाः प्रयच्छन्ति । किंच ^७कृत्नवे कर्मणां कर्त्रे इन्द्राय ^८धनं ^९दधिरे सर्वे जना आरयन्ति । तथा च मन्त्रः—‘ इन्द्राय स्वाव ओपधीस्तापो रथि रक्षन्ति जीरथो वनानि ’ (अ. सं. ३. ५१. ५) इति । ^{१०}विष्टिरः विस्तीर्णः ^{११}पद् पदसंस्थाका उर्वीः । ताश्च द्यौश्च पृथिवी चाहश्च रात्रिश्चापञ्चोपथय इत्येवैरूपाः । ताः ^{१२}अस्तश्चाः नियमितवानसि । ^{१३}संदशः । सम्यक् पश्यन्तीति संदशो जनाः । ^{१४}पञ्च संदशः पञ्च जनान् ^{१५}परि सर्वतः ^{१६}परः वारयिता पालयिता वा ^{१७}अभवः भवसि । गतमन्यत् ॥ ॥ ११ ॥

सुप्रवाचनं तव वीर वीर्यं यदेकेन क्रतुना विन्दसे वसु ।

जातृष्टिरस्य प्र वयः सहस्वतो या चकर्थ सेन्द्र विश्वास्युक्थ्यः ॥ ११ ॥

सुप्रवाचनम् । तव । वीर । वीर्यम् । यत् । एकेन । क्रतुना । विन्दसे । वसु ।

जातृष्टिरस्य । प्र । वयः । सहस्वतः । या । चकर्थ । सः । इन्द्र । विश्वा । असि । उक्थ्यः ॥ ११ ॥

^१वीर बलवन् हे इन्द्र ^२तव ^३वीर्यं सामर्थ्यं ^४सुप्रवाचनं सुष्ठु प्रवचनीयम् । सर्वैः श्लाघनीयमित्यर्थः । किं तत् । ^५एकेन ^६क्रतुना कर्मणा ^७वसु ^८विन्दसे शत्रूणां धनं लभसे ॥ ‘ विदु ल्याभे ’

तुदादिः स्वरितेत् ॥ यद्वा तदीयं धनं स्तोतुम् प्रापयसीति यत् तत्प्रशस्तमित्यर्थः । १ सहरस्वतः बलवतः २ जातूधिरस्य । ३ एतन्नामकः कश्चित् । तस्य ४ वयः अर्धं ५ प्र अदः । यद्वा जातूधिरस्य । जातु कदाचित् सर्वदा स्थिरस्य सहरस्वतः बलवतो यज्ञादेः कर्मणः संबन्धि वयः हविलक्षणमर्थं प्र विन्दते इति सप्तम्यर्थः । ६ वा यानीमान्वयानि ७ विश्वा सर्वाणि कर्माणि ८ चकथं कृतवानसि । ९ सः तादृशस्त्वम् १० उक्थ्यः सर्वैः प्रशंसनीयो भवसि ॥

अरमयः सरपसुस्तराय कं तुर्वीतये च वृथाय च सुतिम् ।

नीचा सन्तमुदनयः परावृजं ग्रान्धं श्रोणं श्रवयन्तास्युक्थ्यः ॥ १२ ॥

अरमयः । सरपसुः । तराय । कम् । तुर्वीतये । च । वृथाय । च । सुतिम् ।

नीचा । सन्तम् । उत् । अनयः । परावृजम् ।

प्र । अनुम् । श्रोणम् । श्रवयन् । सः । असि । उक्थ्यः ॥ १२ ॥

हे इन्द्र १ सरपसुः । सरणमपः कर्म यासां ताः सरपसः ॥ शकन्वादिवात् पररूपवम् ॥ ता अपः २ कं सुखेन ३ तराय तस्मात् ४ अरमयः अक्रीडयः । किञ्च । ५ तुर्वीतये । तुर्वीतिनाम कश्चिद्वाजपिः । तस्मै ६ वृथाय ७ च । वृथो नाम कश्चित् तस्मै । ताभ्यां ८ सुतिं सरणं प्रथरमयः । तौ हि जल-पूर्णं महानदीं दृष्ट्वा तरोहृतमसमर्थवास्ताम् । तौ च त्वया तारितौ । ९ परावृजम् । परितः पापानि वृणक्ति इतीति परावृक् कश्चिदपि । तमप्यु ममं तथा १० नीचा नीचं ११ सन्तम् १२ उदनयः आपद्वयः १३ उर्ध्वं नीतवानसि । किञ्च १४ अन्धं सन्तं १५ श्रोणं पशुं सन्तं चक्षुर्दानादपह्नुकरणाकोदनयः । किं कुर्वन् । प्रकर्षेण १६ श्रवयन् । आत्मानं कीर्तिमान्ते कुर्वन् । उदनयः इति समन्वयः । १७ सः इत्यादि सिद्धम् ॥

अस्मभ्यं तद्वसो दानाय राधः समर्थयस्व बहु तै वसव्यम् ।

इन्द्र यच्चित्रं श्रवस्या अनु द्यून्बृहद्वदेम विदथे सुवीराः ॥ १३ ॥

अस्मभ्यम् । तत् । वसो इति । दानाय । राधः । सम् । अर्थयस्व । बहु । ते । वसव्यम् ।

इन्द्र । यत् । चित्रम् । श्रवस्याः । अनु । द्यून् । बृहत् । वदेम । विदथे । सुवीराः ॥ १३ ॥

१ वसो सर्वस्य वासक वसुमन्वा हे २ इन्द्र स्तोत्रेभ्यः ३ अस्मभ्यं ४ वत् ५ राधः धनं ६ दानाय । उपलक्षणमेतत् । भोगाय च ७ समर्थयस्व देहि । अस्मात् संगमयेत्यर्थः । ‘अर्थं याचने’ जुरादिरन्त आत्मनेपदी ॥ ८ ते वत् तत् ९ बहु प्रभूतं १० वसव्यम् ॥ वस्वेव वसव्यम् । वस्वादिवात् स्वार्थिको यत् ॥ तादृशं प्रभूतं धनमस्ति खलु । ११ चित्रं चायनीयं १२ यत् धनम् १३ अनु १४ द्यून् अन्वहम् ॥ ‘काला-ध्वनोः’ इति द्वितीया ॥ १५ श्रवस्याः शोभ्यमिच्छेः ॥ अन्तर्णीतण्यर्थात् १६ अकर्मकत्वम् । यथा रौद्रीति । चयम् । द्वे ह्यत्र कमणी उद्देश्यकर्म च विधेयकर्म च । विधेयकर्मान्तमेतत् । उद्देश्यकर्मणा सकर्मको

१. ख-अद्वयः; न-आद्भवः; झ-अपेद्भवः; ण-आभ्यः । २. क-प्र प्रकर्षेण; म-प्र प्रव(क)र्षेण ।

३. ख-अन्तर्भावितण्यर्थात्; ण-अन्तर्भावितण्यर्थात्, म-अन्तरर्ष्यर्थात् ।

भविष्यति । यथा माणवकं पुत्रीयति (पा. सू. ३. १. ८. २) इति भाष्ये उदाहृतम् । श्रवःशब्दाच्छन्दसि परेच्छायां कथम् । तदन्तस्य लेख्याडागमे रूपम् । सुवीराः कल्याणपुत्रप्राप्ताः सन्तो वयं विद्ये अस्मिन्ध्वे वृहत् प्रभूतं शास्त्रादिकं वाक्यं वदेम ॥ १२ ॥

‘अध्वर्यवो भरत’ इति द्वादशर्चं तृतीयं सूक्तं गार्ग्यमदं त्रैष्टुभमैन्द्रम् । ‘अध्वर्यवो द्वादश’ इत्यनुक्रान्तम् । सूक्तविनियोगो लैङ्गिकः । अतिरात्रे प्रथमे पर्वण्ये होतुः शस्त्रयाज्या ‘अध्वर्यवः’ इत्येवा । ‘अध्वर्यवो भरतेन्द्राय सोममिति याज्या’ (आश्व. श्रौ. ६. ४) इति सूत्रितम् ॥

अध्वर्यवो भरतेन्द्राय सोममामत्रेभिः सिञ्चता मध्यमन्धः ।

कामी हि वीरः सदर्मस्य पीतिं जुहोत वृष्णे तदिदेष वष्टि ॥ १ ॥

अध्वर्यवः । भरत । इन्द्राय । सोमम् । आ । अमत्रेभिः । सिञ्चत । मर्चम् । अन्धः ।

कामी । हि । वीरः । सदर्म । अस्य । पीतिम् । जुहोत । वृष्णे । तत् । इत् । एषः । वष्टि ॥ १ ॥

गुप्तमद्यो वृते । अध्वर्यवः अध्वरस्य नेतारः । अध्वरं यजमानायेच्छन्तः । ‘कथध्वरपूतनस्यधि लोपः’ इत्यकारलोपः ॥ अत्र यास्कः—‘अध्वर्युरध्वरयुरध्वरं युनक्त्यध्वरस्य नेताध्वरं कामयते’ (निरु. १. ८) इति । हे अध्वर्यवः इन्द्राय देवाय सोमे हविर्धोनाहुत्तरवेदिं प्रति भरत हरत ॥ आमन्त्रितस्याविद्यमानत्वादनिवातः ॥ हत्वा अमत्रेभिः । अमा सहादन्यत्र होत्रादय इत्यमत्राणि चमत्ताः । तैः मर्चं मदकरम् । अन्धः सोमलक्षणमश्वम् । आ सिञ्चत अग्नौ प्रक्षिपत । अत्र यास्कः—‘आ सिञ्चतामत्रैर्मदनीयमन्धोऽमत्रं पात्रममा अस्मिन्नदन्ति’ (निरु. ५. १) इति । वीरः स इन्द्रः अस्य सोमस्य पीतिं पानं प्रति सदैव सदैव कामी विह कामयमानो हि । तस्मात् वृष्णे वष्टिन्द्र इन्द्राय सोमं जुहोत जुहुत ॥ ‘हु दानादनयोः’ । लोटि ‘तप्तनतनथनाश्र’ इति तवादेशः ॥ एषः इन्द्रः तदिह तदेव सोमद्रव्यं वष्टि कामयते ॥

अध्वर्यवो यो अपो वत्रिवांसं वृत्रं जघानाशन्त्येव वृक्षम् ।

तस्मा एतं भरत तद्विशार्य एष इन्द्रो अर्हति पीतिर्मस्य ॥ २ ॥

अध्वर्यवः । यः । अपः । वत्रिवांसम् । वृत्रम् । जघान । अशान्त्या इव । वृक्षम् ।

तस्मै । एतम् । भरत । तत् । इव । विशार्य । एषः । इन्द्रः । अर्हति । पीतिम् । अस्य ॥ २ ॥

* हे अध्वर्यवः यः इन्द्रः अपः उदकानि वत्रिवांसम् आवृत्य स्थितं वृत्रम् । वृणोत्या-
काशमिति वृत्रो मेघः । तं मेघं वज्रेण जघान हतवान् । अशान्त्येव । यथाशान्त्या वैशुताक्षिना

१. झ१-ण-त-थ-न-व-‘अध्वरं कामयते’ इति नास्ति । २. ख-ग-ण१-न-व-शब्दकरम् ; झ१-शब्द-
मदकरम् । * म-पुस्तके अस्य मन्त्रस्य भाष्यमेवं दृश्यते—

‘हे अध्वर्यवः य इन्द्रः अपः मेघसंवन्यीयुदकानि वत्रिवांसं निरोधकं वृत्रमसुरं जघानाहतवान् । यथा अशान्त्या
वृक्षमिव । तस्मै एतस्मादेतमिन्द्रं वशां हु (हु) यमानायां भजत एष इन्द्रः अस्य सोमस्य पीतिं पानमर्हति ।’

‘वृक्षं दधति तद्वत् । तस्मै तद्वशात् सोमकामाय तस्मा इन्द्राय एतं सोमं अरत उत्तरवेदिं प्रति हरत । एषः इन्द्रः अस्य सोमस्य पीतिं पानम् अर्हति ॥

अध्वर्यवो यो दधीकं जघान यो गा उदाजदप् हि वलं वः ।

तस्मा एतमन्तरिक्षे न वातमिन्द्रं सोमैरोर्णुत जूर्न वस्त्रैः ॥ ३ ॥

अध्वर्यवः । यः । दधीकम् । जघान । यः । गाः । उतऽआजत् । अप । हि । वलम् । वरिति वः ।

तस्मै । एतम् । अन्तरिक्षे । न । वातम् । इन्द्रम् । सोमैः । आ । ऊर्णुत । जूः । न । वस्त्रैः ॥ ३ ॥

हे अध्वर्यवः यः इन्द्रः दधीकम् । सर्वान् विदारयति भियं करोतीति दधीको नामासुरः । तमसुरं जघान । यः च बलासुरेण निरुद्धाः गाः उदाजत् निरगमयत् । ततश्च तमेव वलम् असुरम् अप ववः अपावृणोत् । हिंसितवानित्यर्थः ॥ वृणोतेर्लुङि ‘मन्त्रे वस’ इत्यादिना स्तेर्लुक् । हृल्ल्यादिना तिपो लोपः ॥ तस्मै इन्द्राय एतं सोमम् अन्तरिक्षे वातं न वातमिव धाराभिः व्याप्तं कुरुत । तदेवाह । सोमैः इन्द्रम् अ । ऊर्णुत सर्वत आच्छादयत ॥ ‘ऊर्णु आच्छादने’ । आदादिकः । लोटि रूपम् ॥ तत्र दृष्टान्तः । जूर्न । जीर्णो यथा वस्त्रैः अङ्गमाच्छादयति तद्वत् ॥

अध्वर्यवो य उरणं जघान नवं चरुवांसं नवतिं च बाहून् ।

यो अर्बुदमवं नीचा ववाधे तमिन्द्रं सोमस्य भूथे हिनोत ॥ ४ ॥

अध्वर्यवः । यः । उरणम् । जघान । नवं । चरुवांसम् । नवतिम् । च । बाहून् ।

यः । अर्बुदम् । अवं । नीचा । ववाधे । तम् । इन्द्रम् । सोमस्य । भूथे । हिनोत ॥ ४ ॥

हे अध्वर्यवः यः इन्द्रः नव नवतिं च एकोनशतं बाहून् चरुवांसम् ॥ चहेरिदं रूपम् । यद्वा खनतेः क्लृप्तो रूपम् । जने (? अनो) लोपः । छान्दसं रूपम् ॥ सर्वस्य दर्शयन्तम् । यद्वा आत्मनो देहे निष्ठातवन्तम् उरणम् एतन्नामकमसुरं जघान । यः च अर्बुदम् एतन्नामकमसुरं च नीचा अधोमुखं कृत्वा अव ववाधे । तम् एनम् इन्द्रं सोमस्य भूथे सोमं विभ्रति पात्रे हिनोत वर्धयत । यद्वा सोमस्य भूथे भरणे संपादने सति हिनोत स्तोत्रैः प्रीणयत ॥ ‘हि गतिवृद्धयोः’ । स्वादिः ॥

अध्वर्यवो यः स्वश्रं जघान यः शुष्णमशुषं यो व्यैसम् ।

यः पिश्रुं नमुचिं यो रुधिकां तस्मा इन्द्रायान्वसो जुहोत ॥ ५ ॥

अध्वर्यवः । यः । सु । अश्रम् । जघान । यः । शुष्णम् । अशुषम् । यः । विऽअंसम् ॥

यः । पिश्रुम् । नमुचिम् । यः । रुधिकां । तस्मै । इन्द्राय । अन्वसः । जुहोत ॥ ५ ॥

हे ऽअध्वर्यवः ऽयः इन्द्रः ऽअश्वम् । अश्वाति भक्षयति प्राणिजातमिति । यद्वा अश्रुते स्वतेजसः । सर्वं ध्यामोतीत्यत्रः कश्चिदसुरः । तमसुरं ऽसु सुष्टु ऽजघान । ऽअश्रुपं केनाप्यशोषणीयं ऽशृणुम् असुरं ऽयः^१ च तमसुरं^२ ऽव्यंसम् अंसहीनं कृत्वा जघान । ऽयः च ऽपिमुं तेजसा जगद्व्याप्य वर्तमानमेतन्नामकमसुरं ऽनमुचिम् असुरं जघान ऽयः च । तैत्तिरीयके 'नमुचिमसुरं नालभत' इति प्रकृत्य 'फेनेन शिर उद्वर्तयत्' (तै. ब्रा. १. ७. १. ५-६) इत्यन्तेन वाक्यसंदर्भेण नमुचिवचः प्रपञ्चितः । तथा मन्त्रश्रवणं 'अपां फेनेन नमुचेः शिर इन्द्रोद्वर्तयः' (क्र. सं. ८. १४. १३) इति । ऽहधिकाम् एतन्नामकमसुरं ऽयः च जघान । ऽतस्मै ऽइन्द्राय ऽअन्धसः हविलक्षणान्यन्नानि ऽजुहोत जुहुत ॥

अध्वर्यवो यः शतं शम्बरस्य पुरो विभेदाश्मनेव पूर्वाः ।

यो वचिनः शतमिन्द्रः सहस्रमपावपङ्करता सोममस्मै ॥ ६ ॥

अध्वर्यवः । यः । शतम् । शम्बरस्य । पुरः । विभेदः । अस्मनाऽइव । पूर्वाः ।

यः । वचिनः । शतम् । इन्द्रः । सहस्रम् । अपऽअवपत् । भरत । सोमम् । अस्मै ॥ ६ ॥

हे ऽअध्वर्यवः ऽयः इन्द्रः ऽशम्बरस्य मायाविनोऽसुरस्य ऽपूर्वाः पुरातनीः ऽशतं ऽपुरः पुरीः ऽअस्मनेव अस्मसदशेन वज्रेण विभेदः । ऽयः च ऽइन्द्रः ऽवचिनः ॥ 'वचं दीही' । 'गमेरिनिः' (अ. सू. ४. ४४६) इति विधीयमान इति बहुलवचनादस्माद्वचति ॥ यद्वा नामैतत् । तस्यासुरस्य ऽशतं ऽसहस्रम् एतत्संख्याकानपरिमितान्वीरान् पुत्रान् ऽअपावपत् युगपदेव भूम्यामपातयत् । तथा च मन्त्रवर्णः—'शतं वचिनः सहस्रं च साकं हथो अप्रत्यसुरस्य वीरान्' (क्र. सं. ७. ९९. ५) इति । ऽअस्मै इन्द्राय ऽसोमं ऽभरत ॥ ॥ १३ ॥

अध्वर्यवो यः शतमा सहस्रं भूम्या उपस्थेऽवपज्जघान्वा ।

कुत्सस्यायोरतिथिग्वस्य वीराव्यवृण्मरता सोममस्मै ॥ ७ ॥

अध्वर्यवः । यः । शतम् । आ । सहस्रम् । भूम्या । उपऽस्थे । अवपत् । जघान्वा ।

कुत्सस्य । आयोः । अतिथिऽग्वस्य । वीरान् । नि । अवृणक् । भरत । सोमम् । अस्मै ॥ ७ ॥

हे ऽअध्वर्यवः ऽजघान्वा पूर्वं शत्रून् हतवान् ऽयः इन्द्रः ऽशतं ऽसहस्रम् असुरान् ऽभूम्याः ऽउपस्थे उत्सङ्गे ऽअवपत् एकैकेन प्रकारेणापातयत् । किंच यः ऽकुत्सस्य एतन्नामकस्य राजपैः । ऽआयोः पौरुवरसस्य राजपैः । ऽअतिथिग्वस्य दिवोदासस्य । एतेषां त्रयाणां वीरान् अभिगन्तुं प्रतिद्वन्द्वितः शृण्णादीनसुरान् ऽन्यवृणक् । वृणक्तिहिंसाकर्मा । अवधीत् । तथा च मन्त्रवर्णः—'त्वं कुत्से शृण्णाहयेत्वाविथारग्वयोऽतिथिवाय शम्बरम्' (क्र. सं. १. ५१. ६) इति । तादृशायैन्द्राय ऽसोमं ऽभरत ॥

अध्वर्यवो यन्नरः कामयाध्वे श्रुष्टी वहन्तो नशथा तदिन्द्रे ।

गर्भस्तिपूतं भरत श्रुतायेन्द्राय सोमं यज्यवो जुहोत ॥ ८ ॥

अध्वर्यवः । यत् । नरः । कामयाध्वे । श्रुष्टी । वहन्तः । नशथ । तत् । इन्द्रे ।

गर्भस्तिपूतम् । भरत । श्रुताय । इन्द्राय । सोमम् । यज्यवः । जुहोत ॥ ८ ॥

वरः कर्मणां नेतारो हे अध्वर्यवः यत् अभिलषितमर्थं कामयाध्वे ॥ कामयतेल्लब्धादागमः ॥ श्रुष्टी क्षिप्रम् इन्द्रे सोमं वहन्तः प्रापयन्तो यूयं यत् अभिलषितं फले नशथ प्राप्तुम् । श्रुताय लोके प्रसिद्धाय इन्द्राय यगभस्तिपूतं हस्ताभ्यां मार्जनदोहनादिभिः शोधितं सोमं भरत उत्तरवेदिं प्रति हरत । ततः यज्यवः यागं कुर्वाणा हे अध्वर्यवः आहतं सोमम् इन्द्राय जुहोत जुहुत । अग्नौ प्रक्षिपत ॥

अध्वर्यवः कर्तेना श्रुष्टिर्मस्यै वने निपूतं वन उन्नयध्वम् ।

जुषाणो हस्त्यमभि वावशे व इन्द्राय सोमं मदिरं जुहोत ॥ ९ ॥

अध्वर्यवः । कर्तेन । श्रुष्टिम् । अस्मै । वने । निपूतम् । वने । उत् । न्यध्वम् ।

जुषाणः । हस्त्यम् । अभि । वावशे । वः । इन्द्राय । सोमम् । मदिरम् । जुहोत ॥ ९ ॥

हे अध्वर्यवः अस्मै इन्द्राय सोमं श्रुष्टिं सुखकरं कर्तेन कुरुत ॥ करोतेर्लोति 'बहुलं छन्दसि' इति विकरणस्य लृक् । 'तसनसनथनाश्च' इति तनवादेशः । आमन्त्रितस्याविद्यमानत्वाच्च निघातः ॥ किंच वने संभजनीये वने उदके निपूतम् आयायनेन शोधितं सोमम् उन्नयध्वम् ऊर्ध्वं नयत । यद्वा वने तद्विकारे चमसे निपूतं दशापवित्रेण शोधितं सोमं वने चमस उन्नयध्वम् । जुषाणः प्रीयमाणः स इन्द्रः वः युष्माकं हस्त्यं हस्ताभ्यामभिपूतं सोमम् अभि वावशे कामयते ॥ 'वाशे मन्तौ' । यङ्लुगन्तस्य लटि व्यत्ययेनात्मनेपदम् । 'लोपरत आत्मनेपदेषु' इति तलोपः । मदिरं मदकरमिमं सोमम् इन्द्राय जुहोत । इन्द्रोद्देशेनाग्नौ प्रक्षिपत ॥

अध्वर्यवः पयसोध्वर्यथा गोः सोमैभिरिं पृणता भोजमिन्द्रम् ।

वेदाहर्मस्य निमृतं म एतदित्सन्तं भूयो यजतश्चिकेत ॥ १० ॥

अध्वर्यवः । पर्यसा । ऊर्ध्वः । यथा । गोः । सोमैभिः । ईम् । पृणत । भोजम् । इन्द्रम् ।

वेद । अहम् । अस्य । निमृतम् । मे । एतत् । दित्सन्तम् । भूयः । यजतः । चिकेत ॥ १० ॥

१. क-न-म-कामयाध्वे कामयध्वे । २. ख-ग-झ-ञ-व-माजन°; क-व-ज-ग-ञ-व-न-फ-म-आजन°; त-साजनदोहनाभिः ।

हे ऽअध्वर्यवः ऽयथा ऽगोः ऽऊधः ऽपयसा पूर्णं तद्वत् ऽहम् एनं ऽभोजं फलस्य दातारं
रक्षितारं च ऽइन्द्रं ऽसोमेभिः सोमैः ऽपृणत पूरयत । ऽमे मदीयस्य ऽअस्य सोमस्य ऽनिश्रुते गृहं सुख-
साधनस्त्वभावम् ऽअहम् एव ऽवेद जानामि । इति पूर्वं न परस्मै कथितं तथापि युष्मभ्यं ब्रवीमी-
त्येवम् । ऽदित्सन्तं सोमं दातुमिच्छन्तं यजमानं ऽयजतः यष्टव्य इन्द्रः ऽभूयः अतिशयेन ऽचिकेत ॥
दित्सन्तम् । 'डुदाञ् दाने' । इच्छायां सन् । 'सनि मीमाधु' इत्याकारस्य इत्यादेशः^१ । 'अत्र
लोपोऽभ्यासस्य' इत्यभ्यासलोपः । 'सः स्याधेधातुके' इति सकारस्य तत्वम् ॥

अध्वर्यवो यो दिव्यस्य वस्वो यः पार्थिवस्य क्षम्यस्य राजा ।

तमूर्ध्वं न पृणता यवेनेन्द्रं सोमैर्भिस्तदर्पा वो अस्तु ॥ ११ ॥

अध्वर्यवः । यः । दिव्यस्य । वस्वः । यः । पार्थिवस्य । क्षम्यस्य । राजा ।

तम् । ऊर्ध्वम् । न । पृणत । यवेन । इन्द्रम् । सोमैर्भिः । तत् । अर्पः । वः । अस्तु ॥ ११ ॥

हे ऽअध्वर्यवः ऽयः इन्द्रः ऽदिव्यस्य सुलोकाहंस्य ऽवस्वः वसुनः ऽराजा भवति । ऽयः
च ऽपार्थिवस्य । पृथिवीशब्देन विस्तीर्णमन्तरिक्षमुच्यते । तत्रत्यं धनं पार्थिवम् । तस्य राजा । यश्च
क्षम्यस्य । क्षमा भूमिः । तत्रत्यं धनं क्षम्यम् । तस्य च राजा भवति । ऽतम् एवंविधम् ऽइन्द्रं
ऽसोमेभिः सोमैः ऽपृणत पूरयत । तत्र दृष्टान्तः । ऽऊर्ध्वं ऽन । ऊर्ध्वं दीर्णमूर्ध्वं कुसूलम्^२ । यथा
ऽयवेन तत् पूर्णं तद्वदिन्द्रं पूरयतेति । तादृशं सोमादिनेन्द्रोदरपूरणलक्षणम् ऽअपः कर्म ऽवः युष्माकम्
ऽअस्तु ॥

असभ्यं तद्वसो दानाय राधः समर्थयस्व बहू ते वसुव्यम् ।

इन्द्र यच्चित्रं श्रवस्या अनु दून्बृहद्वदेम विदथे सुवीराः ॥ १२ ॥

अस्मभ्यम् । तत् । वसो इति । दानाय । राधः । सम् । अर्थयस्व । बहू । ते । वसुव्यम् ।

इन्द्रं । यत् । चित्रम् । श्रवस्याः । अनु । दून् । बृहत् । वदेम । विदथे । सुवीराः ॥ १२ ॥

एषा क्रमव्याख्याता ॥ ॥ १३ ॥

'प्र वा न्वस्य' इति दशार्थं चतुर्थं सुक्तं गात्समदं त्रैष्टुभमेन्द्रम् । अत्रानुक्रमिका—'प्र व दश' इति ।
दशरात्रे षष्ठेऽहनि निष्केवल्ये त्रीणि सुक्तानि । तत्रेदं द्वितीयम् । 'षष्ठस्य' इति खण्डे सूत्रितम्—'एन्द्र
याहुप नः प्र वा न्वस्याभूरेक इति निष्केवल्यम्' (आश्व. श्रौ. ८. १) इति । श्वेकमामके निष्केवल्ये
'प्र वा न्वस्य' इत्येषा सुक्तमुक्तीया । उशनःस्तोमे सूत्रितं—'अर्थयमा मनुषो देवताता प्र वा न्वस्य
महतो महानि' (आश्व. श्रौ. ९. ५) इति ॥

१. झ-त-इकारादेशः । २. थ-ऊर्ध्वं दीर्णमूर्ध्वं दीर्णमूर्ध्वं कुसूलम् ; म-ऊर्ध्वं दीर्णमूर्ध्वं दीर्णम् उदरम् ।
३. ण- 'तत्' नास्ति ।

प्र घा न्वस्य महतो महानि सत्या सत्यस्य करणानि वोचम् ।

त्रिकद्रुकेष्वपिवत्सुतस्यास्य मदे अहिमिन्द्रो जघान ॥ १ ॥

प्र । घ । नु । अस्य । महतः । महानि । सत्या । सत्यस्य । करणानि । वोचम् ।

त्रिऽकद्रुकेषु । अपिवत् । सुतस्य । अस्य । मदे । अहिम् । इन्द्रः । जघान् ॥ १ ॥

गुत्समदो व्रते । 'महतः बलवतः' 'सत्यस्य सत्यसंकल्पस्य' 'अस्य इन्द्रस्य' 'सत्या सत्यानि यथा-
र्थानि' 'महानि महान्ति' 'करणानि अस्मिन्सुके वक्ष्यमाणानि कर्माणि' 'नु अद्य' 'प्र' 'वोचं प्रकरणेण
ब्रवीमि ॥' 'वच परिभाषणे' । 'छन्दसि लुङ्लङ्लिटः' इति वर्तमाने लुङि 'अस्यतिवक्तिर्यातिभ्योऽङ्' ।
'वच उम्' । 'वष इति प्रसिद्धौ । कानि तानि उच्यन्ते । 'त्रिकद्रुकेषु ज्योतिर्गौराशुरित्येवंरूपेणाभिहित-
केष्वहःसु' 'सु' 'सत्यस्य अभिपुतं सोमम् इन्द्रः' 'अपिवत् । ततः पीतस्य' 'अस्य सोमस्य' 'मदे हर्षे संजाते
सति' 'इन्द्रः' 'अहिं वृत्रमसुरं' 'जघान हतवान् ॥

अवंशे धामस्तभायबृहन्तमा रोदसी अपृणतन्तरिक्षम् ।

स धारयत्पृथिवीं प्रप्रथच्च सोमस्य ता मद इन्द्रश्चकार ॥ २ ॥

अवंशे । धाम् । अस्तभायत् । बृहन्तम् । आ । रोदसी इति । अपृणत् । अन्तरिक्षम् ।

सः । धारयत् । पृथिवीम् । प्रप्रथत् । च । सोमस्य । ता । मदे । इन्द्रः । चकार ॥ २ ॥

'अवंशे आकाशे' 'घां द्योतमानं सूर्यं सुलोकं वा' 'अस्तभायत्' 'इन्द्रोऽस्तम्रात् । अनवलम्बनस्य
तस्यावस्थापनमकरोदित्यर्थः ॥ स्तम्भु इति सौत्रो धातुः क्रयादिः । लङि 'भ्यत्ययो बहुलम्' इत्यहावपि
आयदेशः ॥ 'बृहन्तं महत्' 'अन्तरिक्षं' 'रोदसी' आवापृथिव्यौ च 'अपृणत् स्वतेजसा पूरितवान् ।
किंच' 'सः' 'इन्द्रः' 'पृथिवीं विस्तीर्णां भूमिं' 'धारयत् आधारयत् । तथा' 'पप्रथच्च एनां'
भूमिमप्रथयत् ॥ 'प्रथ प्रस्थाने' । 'यन्तस्य लुङि चङि रूपम् । 'चङ्यन्तरराशाम्' इति मध्योदा-
त्तत्वम् । 'सोमस्य' 'मदे हर्षे संजाते सति तानिमानि कर्माणि' 'इन्द्रश्चकार ॥

सर्वे प्राचो वि मिमाय मानैर्वज्रेण खान्यत्पृणन्दीनाम् ।

वृथासृजत्पृथिभिर्दीर्घयाथैः सोमस्य ता मद इन्द्रश्चकार ॥ ३ ॥

सर्वाऽहव । प्राचः । वि । मिमाय । मानैः । वज्रेण । खानि । अतृणत् । नदीनाम् ।

वृथा । असृजत् । पृथिभिः । दीर्घयाथैः । सोमस्य । ता । मदे । इन्द्रः । चकार ॥ ३ ॥

‘सद्येव यथा यज्ञगृहान्’ ‘भानैः पद्मिनिशतक्रमप्राचीत्येवंसर्षः परिमाणैः प्राग्वयणान् कुर्वन्ति तद्वत् सिन्धून् लोकान्वातुञ्चवा मानैः परिमाणैः’ ‘प्राचः प्राञ्चस्वान्’ ‘वि’ ‘मिसाथ । इन्द्रो विद्योपेण निर्मितवान् । तथा ‘नदीनां’ ‘श्वानि निर्गमनद्वाराणि’ ‘वज्रेण च’ ‘अवृणत्’ असनत् ॥ ‘तृदि हिंसनान्-दुरयोः’ । रुधादि । लङ् ॥ तथा च मन्त्रः—‘ इन्द्रो अरभो अरधद्रज्जवाहुः’ (व. सं. ३. ३३. ६) इति । तथा ‘दीर्घयाथैः बहुकालं’ गन्तव्यैः^१ ‘पथिभिः मार्गैः’ ‘वृथा’ ‘असृजत्’ अनाथासेन ताः नदीः सृष्टवान् । ‘सोमस्य’ इति सिद्धार्थ इति ॥

स प्रवोळ्ढृन्परिगत्या दभीतेर्विश्वमध्वागायुधमिद्रे अग्नौ ।

सं गोभिरथैरसृजद्रथेभिः सोमस्य ता मद इन्द्रश्चकार ॥ ४ ॥

सः । प्रऽवोळ्ढृन् । परिऽगत्य । दभीतैः । विश्वम् । अधाक् । आयुधम् । इद्रे । अग्नौ ।

सम् । गोभिः । अथैः । असृजत् । रथेभिः । सोमस्य । ता । मद । इन्द्रः । चकार ॥ ४ ॥

प्राक्लि चसुरिचुनिप्रभृतयोऽसुरा दभीतेः पुरं संरुध्य परिगृह्य तस्मात्पुराजिरगुरिति कथा । ‘सः इन्द्रः’ ‘दभीतेः’ । दभीतिर्नाम कश्चिद्वाजपिः । तस्य ‘प्रवोळ्ढृन्’ प्रवोढृन् ॥ ‘सहिवहोरोदवर्णस्य’ इत्यो-त्वम् ॥ प्रकर्षेण तं दभीतिं वहतस्तानसुरान् मध्येमार्गं ‘परिगत्य’ तेषां ‘विश्वं’ सर्वम् ‘आयुधम्’ इद्रे ‘अग्नौ’ दीप्यमाने बहौ ‘अधाक्’ अधाक्षीत् ॥ दहेल्लेङि ‘मन्त्रे’ घस’ इत्यादिना स्तेल्लृक् ॥ पश्चात्तं दभीतिं ‘गोभिः’ ‘अथैः’ ‘रथेभिः’ रथैश्च ‘सम्’ ‘असृजत्’ संयोजितवान् । सोमस्यादि सिद्धमिति ॥

अतिमूर्तिनाम्येकाहे मरुत्वतीये सूक्तसुखीया । ‘अतिमूर्तिना’ इति खण्डे सूत्रितं—‘स ईं महीं धुनिमेतोररम्णात्’ (आथ. श्रौ. ९. ८) इति ॥

स ईं महीं धुनिमेतोररम्णात्सो अस्नातृन्पारयत्स्वस्ति ।

त उत्तन्नाय रयिमभि प्र तस्थुः सोमस्य ता मद इन्द्रश्चकार ॥ ५ ॥

सः । ईम् । महीम् । धुनिम् । एतौः । अरम्णात् । सः । अस्नातृन् । अपारयत् । स्वस्ति ।

ते । उत्ऽन्नाय । रयिम् । अभि । प्र । तस्थुः । सोमस्य । ता । मद । इन्द्रः । चकार ॥ ५ ॥

‘सः इन्द्रः’ ‘ईम्’ एनां ‘महीं’ महतीं ‘धुनिम्’ । धुनौति स्तोतृणां पापानीति धुनिः परुणी नदी । ताम् ‘एतौः’ ॥ ईश्वरपदासंनिधानेऽपि तोत्तुन्नायः (पा. सू. ३. ४. १३) ॥ ऋषीणां गमनार्थम् ‘अरम्णात्’ उपाशमयत् । महाजलां नदीमलोदकामकरोविषयः । ततः ‘सः इन्द्रः’ ‘अस्नातृन्’ स्नातुमशक्तान् तरणासमयावृष्टीन् ‘स्वस्ति’ क्षेमेण ‘अपारयत्’ । ‘ते’ महर्षयः ‘उत्तन्नाय’ तां नदीसुखीये यं रयिमपेक्ष्य गच्छन्ति तं ‘रयिम्’ अभिलक्ष्य ‘प्र’ ‘तस्थुः’ प्रतस्थिरे । शिष्टं सिद्धम् ॥ ॥ १५ ॥

सोदंश्च^१ सिन्धु^२मरिणान्महित्वा वज्रेणानं^३ उपसः सं पिपेष ।

अजवसो^४ जविनीभिर्विवृथन्त्सोमस्य ता मद इन्द्रश्चकार ॥ ६ ॥

सः । उदंश्चम् । सिन्धुम् । अरिणात् । महित्वा । वज्रेण । अनः । उपसः । सम् । पिपेष ।

अजवसः । जविनीभिः । विवृथन् । सोमस्य । ता । मदे । इन्द्रः । चकार ॥ ६ ॥

१सः इन्द्रः २सिन्धुं प्राञ्चं सन्तं ३महित्वा स्वकीयेन महिम्ना ४उदंश्चम् ५अरिणात् । उदंश्चुख-
मकरोत् ॥ सिन्धुशब्दश्चन्द्रसि पुल्लिङ्गः ॥ ६उपसः उपोदेव्याः ७अनः शकटे ८वज्रेण ९सं १०पिपेष । चूर्णी-
चकार । एतच्च 'दिवश्चिद्धा दृष्टितरम्' (ऋ. सं. ४. ३०. ९) इत्यत्र स्पष्टं वक्ष्यते । किं कुर्वन् ।
११अजवसः जवहीना दुर्बलाः सेनाः १२जविनीभिः जवयुक्ताभिः सेनाभिः १३विवृथन् विक्षेपेण भिन्दन् ।
पिपेषेति समन्वयः ॥ 'ओम्नश्च छेदने' । शतरि ग्रहिण्यादिना संमसारणम् । शिष्टं स्पष्टम् ॥

स विद्वाँ अपगोहं कनीनामाविर्भवन्नुदतिष्ठत्परावृक् ।

प्रति श्रोणः स्थाञ्चरनगंचष्ट सोमस्य ता मद इन्द्रश्चकार ॥ ७ ॥

सः । विद्वान् । अपगोहम् । कनीनाम् । आविः । भवन् । उत् । अतिष्ठत् । परावृक् ।

प्रति । श्रोणः । स्थात् । वि । अनक् । अचष्ट । सोमस्य । ता । मदे । इन्द्रः । चकार ॥ ७ ॥

पुरा किल कन्यकाश्चक्षुर्हीनं पादहीनं परावृजं जिघृक्षुमपि दृष्ट्वाभिदुःखुः । ततः स ऋषिरिन्द्रं
स्तुत्वा चक्षुः पादं च लेभे । तदेतदाह । १कनीनां कन्यकानाम् २अपगोहम् अपगोहनं तिरोभावं ३विद्वान्
४परावृक् ऋषिः ५आविर्भवन् सर्वेषां प्रत्यक्षो भवन् ६उदतिष्ठत् । ७श्रोणः पूर्वं पङ्कुरिदानीमिन्द्रस्य
प्रसादात् विभज्जानुः^१ ताः कन्याः ८प्रति ९स्थात् । १०एवमन्धोऽधुना चक्षुर्लभ्यात् ११वि १२अवष्ट ।
ताः कन्यका विशेपेण पश्यति स्म । तानीमानि कर्माणि सः १३इन्द्रश्चकार ॥

भिनद्बलमङ्गिरोभिर्गुणानो वि पर्वतस्य दृढितान्यैरत् ।

रिणग्रोर्षांसि कृत्रिमाप्येषां सोमस्य ता मद इन्द्रश्चकार ॥ ८ ॥

भिनत् । बलम् । अङ्गिरोऽभिः । गुणानः । वि । पर्वतस्य । दृढितानि । ऐरत् ।

रिणक् । रोर्षांसि । कृत्रिमाणि । एषाम् । सोमस्य । ता । मदे । इन्द्रः । चकार ॥ ८ ॥

१अङ्गिरोभिः २गुणानः स्तूयमानः स इन्द्रः ३बलं बलनामकमसुरं ४भिनत् अभिनत् । तथा
गवां निरोधकस्य ५पर्वतस्य ६दृढितानि शिलाभिर्दंडीकृतानि द्वाराणि ७वि ८ऐरत् उद्घाटितवान् ।
तदेवाह । ९एषां पर्वतानां १०कृत्रिमाणि क्रियया निवृत्तानि ११रोर्षांसि निरुद्धानि द्वाराणि १२रिणक्
उदघाटयत् । गतमन्यत् ॥

अतिमूर्तिनाभ्येकाहे निष्केवल्ये सूक्तमुखीया 'स्वप्नेन' इत्येषा । सूत्रितं - 'स्वप्नेनाभ्युप्या चुसुरिं धुनि चेति सूक्तमुखीया' (आश्व. श्रौ. ९. ८) इति ॥

स्वप्नेनाभ्युप्या चुसुरिं धुनि च जघन्थ दस्युं प्र दभीतिमावः ।

रम्भी चिदत्र विविदे हिरण्यं सोमस्य ता मद् इन्द्रश्चकार ॥ ९ ॥

स्वप्नेन । अभिऽउप्य । चुसुरिम् । धुनिम् । च । जघन्थ । दस्युम् । प्र । दभीतिम् । आवः ।

रम्भी । चित् । अत्र । विविदे । हिरण्यम् । सोमस्य । ता । मदे । इन्द्रः । चकार ॥ ९ ॥

स त्वं दस्युं सर्वस्योपक्षपयितारं चुसुरिं धुनि च एतन्नामानावसुरौ स्वप्नेन दीर्घ-
निद्रया अभ्युप्य संयोज्य जघन्थ हतवानसि । ततः ताभ्यां युज्यमानं दभीतिं राजपि प्र
आवः रक्षितवानसि । तथा च मन्त्रवर्णः - 'त्वं नि दस्युं चुसुरिं धुनि चास्वापयो दभीतये सुहन्तु'
(ऋ. सं. ७. १९. ४) इति ॥ आवः । अवते रक्षणार्थस्य लङि तिपि रूपम् ॥ रम्भी चित् वेत्रधारी
चास्य दौवारिकः अत्र अस्मिन्पुद्गे तयोरसुरयोः हिरण्यं धनं विविदे लेभे । 'विद्रु लाभे' स्वरितेत् ।
तानीमानि कर्माणि सोमस्य मदे सति चकार इति ॥

नूनं सा ते प्रति वरं जरित्रे दुहीयदिन्द्र दक्षिणा मघोनी ।

शिक्षां स्तोतुभ्यो माति ध्रुमर्गो नो बृहद्वदेम विदथे सुवीराः ॥ १० ॥

नूनम् । सा । ते । प्रति । वरम् । जरित्रे । दुहीयत् । इन्द्र । दक्षिणा । मघोनी ।

शिक्षां । स्तोतुभ्यः । मा । अति । ध्रुक् । भर्गः । नः । बृहत् । वदेम । विदथे । सुवीराः ॥ १० ॥

एषा ऋग्व्याख्याता ॥ १६ ॥

'प्र वः सताम्' इति नवचं पञ्चमं सूक्तं गास्मदमैन्द्रम् । अत्रानुक्रमिका - 'प्र वो नवास्या
त्रिष्टुप्' इति । नवमी त्रिष्टुप् शिष्टाष्टिष्टुबन्तपरिभाषया जगत्वा ॥ तृतीये पथ्येऽष्टावाकशब्दे 'प्र वः
सताम्' इति सूक्तम् । 'अतिरात्रे' इति खण्डे सूत्रितं - 'प्र वः सतां प्रो द्रोणे हरयः कर्मात्मजिति याज्या'
(आश्व. श्रौ. ६. ४) इति ॥

प्र वः सतां ज्येष्ठतमाय सुष्टुतिमश्राविष समिधाने हविर्भरे ।

इन्द्रमजुयं जरयन्तमुक्षितं सनाद्युवानुमवसे हवामहे ॥ १ ॥

प्र । वः । सताम् । ज्येष्ठतमाय । सुऽस्तुतिम् । अश्राविव । समऽधाने । हविः । भरे ।

इन्द्रम् । अजुयम् । जरयन्तम् । उक्षितम् । सनात् । युवानम् । अवसे । हवामहे ॥ १ ॥

गुह्यमदो ज्ञते । हे यजमानाः । वः गुह्यमर्थं । वसतां महतां देवानां । ऽज्येष्टतमाय अतिशयेन
 श्रेष्ठयेन्द्राय तदर्थम् । । अग्राविव । समिधाने । इवशब्द एवार्थः । दीप्यमान एवाग्नी । हविः । अग्र
 भरे संपादयामि । ततः परं । सुष्ठुति शोभनां स्तुतिं करोमि ॥ भर इति 'भृञ् भरणे' जित्वा-
 दुभयपदी । लटि रूपम् ॥ । अजुयस् अजरणीयं । जरथन्तं सर्वमन्यजरथन्तम् । उक्षितं सोमेन सितं
 सनात् सनातनं । युवानं नित्यतरुणं तादृशम् । इन्द्रम् । अवसे अस्माकं रक्षणाय तस्य तर्पणाय वा
 हवामहे आह्वयामः ॥

यस्मादिन्द्राद्बृहत्तः किं चनेमृते विश्वान्यस्मिन्संभूताधि वीर्या ।

जटरे सोमं तन्वीं सहो महो हस्ते वज्रं भरति शीर्षणि क्रतुम् ॥ २ ॥

यस्मात् । इन्द्रात् । बृहत्तः । किम् । चन । ईम् । ऋते ।

विश्वानि । अस्मिन् । सम्भृता । अधि । वीर्या ।

जटरे । सोमम् । तन्वि । सहः । महः । हस्ते । वज्रम् । भरति । शीर्षणि । क्रतुम् ॥ २ ॥

वृहत्तः महतः । यस्मात् । इन्द्रात् । ऋते । किम् अपि । ईम् इदं जगत् । चन नास्तीत्यर्थः । ।
 वेति नेति निपातद्वयसमुदायश्चनेति । वेति चिदित्यर्थे नेति निषेधार्थे । । एकपक्षं तु साम्प्रदायिकम् । ।
 उक्तार्थे मन्त्रः— 'नेन्द्रादृते पवते धाम किं चन' (क. सं. ९. ६९.६) इति । यद्वा इन्द्रादृते ईमिदं जगत्
 किम् । न क्षुद्रमस्यत्यमिथ्यार्थः । कुत एतत् तदेवोच्यते । । अस्मिन् इन्द्रे विश्वानि सर्वाणि वीर्याणि
 सामर्थ्यानि । अधि संभृता अधिर्कं संभृताभ्यासते । यश्चेन्द्रः । जटरे स्त्रोदरे । सोमम् अग्निपुत्रं सोमरसं
 भरति विभर्ति । किं च तन्वि तन्वां स्वकीये सवेस्मिन् शरीरे । सहः बलं । महः तेजश्च विभर्ति ।
 हस्ते वज्रम् आयुधं विभर्ति । शीर्षणि शिरसि । क्रतुं विज्ञानं भरति विभर्ति ॥ यद्वृत्तयोगाद-
 निवातः । वाक्यभेदाद्वा निवाताभावः । शीर्षणि । 'शीर्षिष्ठन्दसि' इति ॥

न क्षोणीभ्यां परिभवे त इन्द्रियं न समुद्रैः पर्वतैरिन्द्र ते रथः ।

न ते वज्रमन्वश्नोति कश्चन यदाशुभिः पतसि योजना पुरु ॥ ३ ॥

न । क्षोणीभ्याम् । परिभवे । ते । इन्द्रियम् । न । समुद्रैः । पर्वतैः । इन्द्र । ते । रथः ।

न । ते । वज्रम् । अनु । अश्नोति । कः । चन ।

यत् । आशुभिः । पतसि । योजना । पुरु ॥ ३ ॥

हे इन्द्र । ते तव । इन्द्रियं बलं । क्षोणीभ्यां धावापृथिवीभ्यां । न परिभवे न परिभवनीयम् । ।
 'कृत्यार्थे तवैकेन्यत्वनः' इति केन्द्रस्ययः । । 'उदात्तस्वरितयोः' इति स्वरितत्वम् ॥ किं । ते
 रथः । समुद्रैः । पर्वतैः च न परिभवनीयः । ते वज्रम् । आयुधं । कश्चन पुमान् । न अन्यश्नोति

न व्याप्नोति परिभवितुम् ॥ 'अशु व्यासौ' । व्यत्ययेन परस्मैपदम् ॥ 'यत् यदा असुरवधार्थं दिग्विजय-
काले' पुरु पुरुणि बहूनि 'योजना योजनानि' पतसि गच्छसि । तदा तव बलादि न परिभवनीय-
मिति समन्वयः ॥

विश्वे हस्मै यजताय धृष्णवे क्रतुं भरन्ति वृषभाय सश्वे ।

वृषा यजस्व हविषा विदुष्टरः पिबेन्द्र सोमं वृषभेण भानुना ॥ ४ ॥

विश्वे । हि । अस्मै । यजताय । धृष्णवे । क्रतुम् । भरन्ति । वृषभाय । सश्वेते ।

वृषा । यजस्व । हविषा । विदुःस्तरः । पिबे । इन्द्र । सोमम् । वृषभेण । भानुना ॥ ४ ॥

हे यजमान विश्वे सर्वे जनाः 'यजताय सर्वैर्यजनीयाय' धृष्णवे शत्रूणां धर्षणशीलाय 'वृषभाय
कामानां वपित्रे' 'सश्वेते' सज्जमानाय स्तुत्याविकर्मवस्तु स्तोत्रेषु एतादृशायैन्द्राय 'क्रतुं यज्ञादिलक्षणं
कर्म' भरन्ति 'वहि हरन्ति खलु । प्रणयन्तीत्यर्थः ॥ भरन्ति । ह्योगादुनिधातः ॥ यस्मादेवं तस्मात्
'वृषा सोमरससेचनसमर्थः' 'विदुष्टरः ॥ विद्वच्छब्दात्तरपि छान्दसं संप्रसारणम् । 'शासिवसिषसीनां च'
इति संहितायां पक्वम् ॥ विद्वत्तरस्त्वं 'हविषा तमिन्द्रं' यजस्व । इदानीमिन्द्रं संबोध्याह । हे 'इन्द्र
'वृषभेण कामानां वपिकेण' 'भानुना दीप्यमानेनाग्निना सह' 'सोमं' 'पिब ॥

वृष्णः कोशः पवते मध्व ऊर्मिर्वृषभाज्ञाय वृषभाय पातवे ।

वृषणाध्वर्यु वृषभासो अद्रयो वृषणं सोमं वृषभाय सुष्वति ॥ ५ ॥

वृष्णः । कोशः । पवते । मध्वः । ऊर्मिः । वृषभऽअज्ञाय । वृषभाय । पातवे ।

वृषणा । अध्वर्यु इति । वृषभासः । अद्रयः । वृषणम् । सोमम् । वृषभाय । सुष्वति ॥ ५ ॥

हे इन्द्र 'वृष्णः फलस्य वपितुः' 'मध्वः मदकरस्य सोमस्य' 'कोशः रसः' 'ऊर्मिः अनुष्ठातृणां
पातृणां च प्रेरकः सन्' 'पवते गच्छति ॥ 'पव गतौ' । अनुदात्तेत् ॥ किमर्थम् । 'वृषभाज्ञाय । बलवर्ध-
काणि' अज्ञानि यस्य स तथोक्तः । तादृशाय 'वृषभाय कामानां वपित्रे' इन्द्राय 'पातवे पानार्थपवत
इति समन्वयः । किंच 'वृषणा सोमरससेचनसमर्थौ' 'अध्वर्यु' अध्वर्युप्रतिप्रस्थातारौ 'वृषभासः
वर्षकाः' 'अद्रयः अभिषवग्रावाणश्च' 'वृषणं स्वर्गादिफलस्य सेतारं' 'सोमं' 'वृषभाय देवानां श्रेष्ठाय
तुभ्यं' 'सुष्वति सुष्वन्ति ॥ सुनोतेर्लटि 'बहुलं छन्दसि' इति विकरणस्य श्रुः । 'अद्रयस्तात्' इति
शेरदादेशः ॥ ॥ १७ ॥

वृषा ते वज्र उत ते वृषा रथो वृषणा हरीं वृषभाण्यायुधा ।

वृष्णो मदस्य वृषभ त्वमीशिष इन्द्र सोमस्य वृषभस्य तृष्णुहि ॥ ६ ॥

वृषा । ते । वज्रः । उत । ते । वृषा । रथः । वृषणा । हरी । इति । वृषभाणि । आयुधा ।

वृष्णः । मदस्य । वृषभ । त्वम् । ईशिषे । इन्द्र । सोमस्य । वृषभस्य । तृष्णुहि ॥ ६ ॥

वृषभ कामानां वर्षक इन्द्र ते तव वज्रः वृषा कामवर्षकः । तथा ते रथः अपि वृषा । ते हरी एतन्नामकावधौ वृषणा वर्षकौ । तव आयुधा वज्रव्यतिरिक्तान्नायुधान्यपि वृषभाणि । वृष्णः वर्षकस्य मदस्य मदकरस्य सोमस्य त्वम् एव ईशिषे स्वामी भवसि । हे इन्द्र वृषभस्य वर्षकेण सोमस्य सोमेन तृष्णुहि तसो भव ॥ 'तृष प्रीणने' । स्वादिः शुक्रादिषु (पा. सू. ८. ४. ३९) 'वृत्तमन तृप्नोति' इति पठितम् । तथापि सर्वविधीनां छन्दसि विकल्पितत्वाद्गण्यप्रतिषेधो न भवति ॥

प्र ते नाव न समने वचस्युवं ब्रह्मणा यामि सर्वनेषु दावृषिः ।

कुवित्रो अस्य वचसो निबोधिषुदिन्द्रमुत्सं न वसुनः सिचामहे ॥ ७ ॥

प्र । ते । नावम् । न । समने । वचस्युवम् । ब्रह्मणा । यामि । सर्वनेषु । दवृषिः ।

कुवित् । नः । अस्य । वचसः । निबोधिषत् ।

इन्द्रम् । उत्सम् । न । वसुनः । सिचामहे ॥ ७ ॥

वृषाणिः स्वप्नसादाच्छृणां वर्षकोऽहं समने संग्रामे वचस्युवम् ॥ अमि तन्वादिवाहुवङ्गा-
देताः ॥ स्तोत्रमिच्छन्तं नावं न नावमिवापद्मयस्तारकं ते त्वां सचनेषु त्रिषु ब्रह्मणा स्तोत्रेण प्र
यामि प्राप्नोमि^१ । किंच अस्य वचसः स्तुतिलक्षणमेतद्वाक्यं कुवित् बहु निबोधिषत् इन्द्रो
नितरां बुध्यताम् ॥ 'बुध अवगमने' । छेति 'सिच्यहुलम्' इति सिप् । कुविद्योगादनिघातः । 'तिङि
चोदाचवति' इति गतेर्निघातः ॥ वयं च उत्सं वन जलस्य निधानभूतं कृषमिव वसुनः निधानभूतम्
इन्द्रं सिचामहे सोमेन सिञ्चामः ॥ 'सिचि' क्षरणे । स्वरितेत् । आगमानुशासनस्यानित्यत्वात्
नुमभावः ॥

पुरा सैवाधादभ्या ववृत्स्व नो धेनुर्न वत्सं यवसस्य पिप्पुषी ।

सुकृत्सु तै सुमतिभिः शतक्रतो सं पत्नीभिर्न वृषणो नसीमहि ॥ ८ ॥

पुरा । समऽवाधात् । अभि । आ । ववृत्स्व । नः । धेनुः । न । वत्सम् । यवसस्य । पिप्पुषी ।

सुकृत् । सु । ते । सुमतिभिः । शतक्रतो इति शतऽक्रतो ।

सम् । पत्नीभिः । न । वृषणः । नसीमहि ॥ ८ ॥

१. क-झ-स-दवृषिः । २. क-झ-प्राप्नोमि योमि ? ।

हे इन्द्र संवाधात् शत्रुजन्यात् संवाधात्^१ पुरा नः अस्मान्^२ अभ्या^३ ववृस्व आवर्तय^४ । यथा संवाधोऽस्मान् न सृजति तथा कुर्वित्यर्थः । तत्र दृष्टान्तः । धेनुने^५ वत्सम् । यथा^६ श्ववन्त्य घासेन^७ पिप्लुषी आप्यायिता धेनुर्वत्सं क्षुद्राभ्यात्परावर्तयति तद्वत् । हे शतक्रवो वयं^८ सुसन्तिभिः^९ वद्विपयैः शोभनैः स्तोत्रैः^{१०} सकृन् सकृदपि^{११} सु नलीमहि सुष्ठु व्याप्येमहि । तत्र दृष्टान्तः । धूपणः^{१२} पन । सेक्तारो युवानो यथा^{१३} पत्नीभिः व्याप्यन्ते तद्वत् ॥

नूनं सा ते प्रति वरं जरित्रे दुहीयदिन्द्र दक्षिणा मघोनी ।

शिक्षां स्तोतुभ्यो माति धग्मगो नो बृहद्वदेम विदथे सुवीराः ॥ ९ ॥

नूनम् । सा । ते । प्रति । वरम् । जरित्रे । दुहीयत् । इन्द्र । दक्षिणा । मघोनी ।

शिक्षं । स्तोतुऽभ्यः । मा । अति । धक् । भग्नः । नः । बृहत् । वदेम । विदथे । सुवीराः ॥ ९ ॥

नूनं सा त इति व्याख्याता ॥ ॥ १८ ॥

‘तदस्मै’ इति नवचै पठे सूक्तं गार्हपत्यमैन्द्रम् । अत्रात्रुक्रमणिका—‘तदस्मै द्वित्रिष्टुवन्तम्’ इति । अन्वये द्वे त्रिष्टुभौ शिक्षाः सप्त जगस्यः । अतिरात्रे द्वितीये पर्यायेऽष्टावाकशब्दे ‘तदस्मै’ इति सूक्तम् । ‘अतिरात्रे पर्यायाणाम्’ इति खण्डे सूत्रितं—‘तदस्मै नव्यमस्य पिय यस्य ज्ञान इन्द्रेति याज्या’ (आष. श्रौ. ६. ४) इति ॥

तदस्मै नव्यमङ्गिरस्वदर्चत शुष्मा यदस्य प्रत्नथोदीरते ।

विश्वा यद्रोत्रा सहसा परीवृता मदे सोमस्य दंहितान्यैरयत् ॥ १ ॥

तत् । अस्मै । नव्यम् । अङ्गिरस्वत् । अर्चत । शुष्मा । यत् । अस्य । प्रत्नऽया । उत्ऽईरते ।

विश्वा । यत् । गोत्रा । सहसा । परिऽवृता । मदे । सोमस्य । दंहितानि । ऐरयत् ॥ १ ॥

गृत्समदो ब्रूते । हे स्तोतारः नव्यं नवतरमन्येववष्टपूर्वं^१ यत् तादृशं स्तोत्रम्^२ अङ्गिरस्वत् अङ्गिरस इव^३ अस्मै इन्द्राय^४ अर्चत ब्रूत । यत् यस्माज्जातमात्रस्य^५ अस्य इन्द्रस्य^६ शुष्माः शत्रूणां शोषकाणि तेजांसि^७ प्रत्नया ॥ ‘प्रत्नपूर्वविश्वेमास्थालं छन्दसि’ इति इवायं थालप्रत्ययः ॥ प्रत्नानि पुरातनानीव^८ उदीरते उद्बुच्छन्ति । ‘ईर गतौ’ । अनुदात्तेत् । ‘तिङि चोदात्तवति’ इति गतेर्निघातः ॥ यत् यस्माच्च^९ विश्वा सर्वान्^{१०} गोत्रा मेवान् । या उदकानि त्रायन्ते रक्षन्तीति गोत्रा मेघाः । परिवृता वृत्रेणाक्रान्ताः ॥ सर्वत्र सुषो डादेशः ॥ तान्^{११} दंहितानि तेन दहीकृतान् मेवान्^{१२} सोमस्य^{१३} मदे हर्षे संजाते सति^{१४} सहसा बलेन^{१५} ऐरयत् उदघाटयत् । मेघभेदेनेनापः प्रेरयामासेत्यर्थः । यद्वा विश्वा सर्वाणि परिवृता वलासुरेण^{१६} आक्रान्तानि दंहितानि पर्वतविले निरुद्धानि गोत्रा ॥ ‘इनियकव्यच्च’ इति समूहायै त्रप्रत्ययः ॥ गवां वृन्दाणि सहसैरयत् । तस्माद्विवाहिरगमयत् । तस्माद्वचैतेति समन्वयः ॥ ऐरयत् । ‘ईर गतौ’ । प्यन्तस्य लङि रूपम् । यद्वृत्तयोगादनिघातः ॥

१. अन्त-थ-‘शत्रुजन्यात् संवाधात्’ नास्ति । २. यन-शत्रुभिरुत्पादितादाकर्तव्य । ३. ग-थ-म-वृत्रासुरेण ।

स भूतु यो ह प्रथमाय धार्यम् ओजो मिमानो महिमानमातिरत् ।

शूरो यो युत्सु तन्वं परिच्यते शीर्षणि द्यां महिना प्रत्यमुञ्चत ॥ २ ॥

सः । भूतु । यः । ह । प्रथमाय । धार्यसे । ओजः । मिमानः । महिमानम् । आ । अतिरत् ।

शूरः । यः । युत्सु । तन्वम् । परिच्यते । शीर्षणि । द्याम् । महिना । प्रति । अमुञ्चत ॥ २ ॥

वसः इन्द्रः भूतु भवतु । वर्धतामित्यर्थः । वयः इन्द्रः ओजः तेजो बलं मिमानः कुर्वाणः सन् प्रथमाय प्राथमिकाय धार्यसे ॥ 'क्षेद पाने' ॥ सोमपानाय महिमानम् आतिरत् अवर्धयत् ॥ तिरतेर्व्ययेन शः । यद्योगादनिघातः ॥ शूरः शत्रूणां शातयिता वयः इन्द्रः युत्सु युद्धेषु तन्वं स्वकीये शरीरं परिच्यत वरेणा परिवीतमकरोत् । स इन्द्रः महिना स्वकीयेन महिना शीर्षणि स्वशिरसि द्यां प्रत्यमुञ्चत अधारयत् ॥

अधाकृणोः प्रथमं वीर्यं महद्यदस्याग्रे ब्रह्मणा शुष्ममैरयः ।

रथेष्टेन हर्षेष्टेन विच्युताः प्र जीरयः सिञ्चते सध्यक् पृथक् ॥ ३ ॥

अध । अकृणोः । प्रथमम् । वीर्यम् । महत् । यत् । अस्य । अग्रे । ब्रह्मणा । शुष्मम् । ऐरयः ।

रथेऽस्थेन । हरिऽअथेन । विच्युताः । प्र । जीरयः । सिञ्चते । सध्यक् । पृथक् ॥ ३ ॥

अध अपि च हे इन्द्र त्वं प्रथमं मुख्यं तत् वीर्यं सामर्थ्यम् अकृणोः अकरोः । किं तत् । ब्रह्मणा स्तोत्रेण स्तुतिसाधनभूतेन वेदवाक्येन अस्य वीर्यस्य स्तोतुर्जनस्य अग्रे पुरतः यत् शुष्मं शत्रूणां शोषकं बलम् ऐरयः उद्गमयः । जीरयः जरयितारः बाधका असुराः रथेष्टेन रथस्थितेन हर्षेष्टेन त्वया विच्युताः स्वस्थानाच्छ्याविताः सन्तः सध्यक् सघ्नीचीनाः परस्परं संगताः पृथक् सीत्या वियुक्ताः सन्तः प्र सिञ्चते प्रकर्षेण धावन्ति ॥ 'सु गतो' । जुहोत्यादिः । 'बहुलं छन्दसि' इत्यभ्यासस्यैत्वम् ॥ सध्यगिति 'सहस्य सधिः' इति सध्यादेशः । अद्विसध्योरन्तोदात्तत्वेन निपातनात् 'उदात्तस्वरितयोः' इति षणः स्वरितत्वम् ॥

अधा यो विश्वा भुर्वनामि मज्मनेशानकृत्प्रवैया अभ्यवर्धत ।

आद्रोदसी ज्योतिषा वह्निरातनोत्सीव्यन्तमांसि दुर्धिता समन्वयत् ॥ ४ ॥

अध । यः । विश्वा । भुर्वना । अमि । मज्मना । ईशानकृत् । प्रवैयाः । अमि । अवर्धत ।

आत् । रोदसी इति । ज्योतिषा । वह्निः । आ । अतनोत् ।

सीव्यन् । तमांसि । दुर्धिता । सम् । अव्ययत् ॥ ४ ॥

१. ज-ण-न-चर्मणा; झ१-वर्षेण । २. झ१-ण-त-थ-न-व- 'त्वया' नास्ति । ३. क-ख-ग-च-ज-झ-ण-ग-१-न-क-व-अभियुक्ताः; झ१-युक्ताः ।

अथ अपि च प्रवयाः प्रवृद्धाश्च पुरातनो वा यः इन्द्रः विश्वा सुवना सर्वांश्च लोकान्
मज्जमा बलेनाभिभूय ईशानकृत् आत्मानं सर्वस्याधिपतिं कुर्वन् । यद्वा अग्न्याग्नीन् देवान् तत्तल्लोका-
धिपतीन् कुर्वन् अभ्यवर्धत सर्वतः प्रवृद्धोऽभवत् । आत् अनन्तरं वद्धिः जगतां बोधा स इन्द्रः
उद्योतिषा स्वीयेन तेजसा रोदसी द्यावापृथिव्या आत्मनो व्याप्नोत् । किंच नमसि तमोरुपाणि
रक्षांसि दुधिता दुःस्थितानि दुर्गतानि सीम्यन् विस्तारयन् समस्ययन् आबृणोत् । जगद्व्याप्य
वर्तत इत्यर्थः ॥

स प्राचीनान्पर्वतान्दहदोजसाधराचीनमक्रुणोदपामर्षः ।

अधारयत्पृथिवीं विश्वधा यस्यसस्तन्नाम्नायया धामवृक्षसः ॥ ५ ॥

सः । प्राचीनान् । पर्वतान् । दहत् । ओजसा । अधराचीनम् । अक्रुणोत् । अपाम् । अर्षः ।

अधारयत् । पृथिवीम् । विश्वऽधा यसम् । अस्तन्नात् । मायया । धाम् । अवृक्षसः ॥ ५ ॥

यसः इन्द्रः प्राचीनान् हतस्ततः प्रकर्षेणाकृतो गच्छतः सपक्षान् पर्वतान् ओजसा बलेन
दहत् । पक्षच्छेदं कृत्वा भूमीं दह्यीककार । अचलानकरोदित्यर्थः । अपां मेवस्थितानामुदकानाम्
अपः स्थन्दनलक्षणं कर्म अधराचीनम् । अधःप्रदेशमकृति गच्छतीत्यधराचीनम् । तादृशम्
अक्रुणोत् । मेघभेदेन कृत्वापो भूमावपातयदित्यर्थः । किंच विश्वधा यसं विश्वस्य धार्त्रो पृथिवीं
बलेन आधारयत् । मायया प्रज्ञयोपायेन धाम् तुलोकम् अवृक्षसः ॥ संसृ गतौ । संपदादिलक्षणे
भावे क्प् ॥ अवपतनात् अस्तन्नात् ॥ ॥ १९ ॥

सास्मा अरं बाहुभ्यां यं पिताकृणोद्विश्वस्मादा जनुषो वेदसस्परि ।

येनां पृथिव्यां नि क्रिविं शयध्वै वज्रेण हृत्वयवृणक्तुविषणिः ॥ ६ ॥

सः । अरम् । अरम् । बाहुभ्याम् । यम् । पिता । अक्रुणोत् ।

विश्वस्मात् । आ । जनुषः । वेदसः । परि ।

येन । पृथिव्याम् । नि । क्रिविम् । शयध्वै । वज्रेण । हृत्वी । अवृणक् । तुविऽस्निः ॥ ६ ॥

यसः तादृश इन्द्रः अरम् जगते अरम् अलं पयांसो बभूव । रक्षकत्वेन स्वामी बभूवेत्यर्थः ।
पिता सर्वस्य पालकः प्रजापतिः विश्वस्मात् सर्वस्मात् जनुषः जनात् परितोऽप्युल्लुहात् वेदसः
ज्ञानात् तद्विशिष्टं बाहुभ्यां स्वकीयाभ्यां बाहुभ्यां यम् आ अक्रुणोत् । तुविषणिः बहुक्रीतिः
महार्चनो वा स इन्द्रः येन ज्ञानेन क्रिविम् पुतन्नामानमसुरं वज्रेण हृत्वी ॥ स्नात्त्यादयश्च इति
एवी ॥ ह्रस्वा ताडयित्वा पृथिव्यां भूमीं शयध्वै शयनाय दीर्घनिद्राय नि अवृणक् ॥
वृणक्तिहिंसाकर्म । न्यवधीत् ॥

अमाजूर्वि पित्रोः सचा सुती समानादा सदसस्त्वामिये भगम् ।

कृधि प्रकृतमुप माया शर दद्धि भागं तन्वोऽयेन ममहः ॥ ७ ॥

अमाजूऽईव । पित्रोः । सचा । सुती । समानात् । आ । सदसः । त्वाम् । इये । भगम् ।

कृधि । प्रकृतम् । उप । मासि । आ । भर । दद्धि । भागम् । तन्वः । येन । ममहः ॥ ७ ॥

हे इन्द्र ^१अमाजूः यावज्जीवं गृह एव जीयेन्ती ^२पित्रोः ^३सचा^४ मातापितृभ्यां सह भवन्ती तयोः शुश्रूषणपरा पतिमलभमाना ^५सती^६ दुहिता ^७समानात् आत्मनः पित्रोश्च साधारणात् ^८सदसः गृहात् ॥ ‘अधिकरणे चोपसंख्यानम्’ इति पद्वमी ॥ गृह उपस्थायैव यथा भागं याचति तथा स्तोताहं ^९भगं भजनीयं धनं ^{१०}एवाम् ^{११}इये ॥ ई गद्यादिषु । लिख्युत्तम इति व्यत्ययेनात्मनेपदम् । इयङदेशः ॥ त्वां याचे । तत्र देयं धनं ^{१२}प्रकृतं प्रकरणे ज्ञातव्यं विश्वजनीयं ^{१३}कृधि कुरु । तत्र ^{१४}उप ^{१५}मासि एतावदिदं धनमिति कुरु^{१६} । ^{१७}आ ^{१८}भर तत्र धनं संपादय । ^{१९}भागं भजनीयं धनं ^{२०}तन्वः शरीराय मह्यमिति यावत् ^{२१}दद्धि देहि । ^{२२}येन धनेन ^{२३}ममहः स्तोतृनिमान् पूजयसि^{२४} ॥

भोजं त्वामिन्द्र वयं हुवेम ददिष्टमिन्द्रापांसि वाजान् ।

अविड्ढिन्द्र चित्रया न ऊती कृधि वृषन्निन्द्र वस्यसो नः ॥ ८ ॥

भोजम् । त्वाम् । इन्द्र । वयम् । हुवेम । ददिः । त्वम् । इन्द्र । अपांसि । वाजान् ।

अविड्ढि । इन्द्र । चित्रया । नः । ऊती । कृधि । वृषन् । इन्द्र । वस्यसः । नः ॥ ८ ॥

हे ^१इन्द्र ^२भोजं पालयितारं भोजयितारं वा ^३त्वां ^४वयं ^५हुवेम ॥ ह्ययत्तेलिङि ‘बहुलं छन्दसि’ इति संप्रसारणम् ॥ हे ^६इन्द्र ^७त्वम् ^८अपांसि कर्माणि ^९वाजान् अस्त्रानि ^{१०}ददिः ॥ ‘वाण दाने’ ‘आदगमहनजनः’ इति किप्रत्ययः । लिङ्गुद्गावाद्यस्यासादिकार्यम् । ‘न लोकाध्ययनिष्ठा’ इति षष्ठी-प्रतिषेधः । दाता खलु । हे ^{११}इन्द्र ^{१२}चित्रया नानाप्रकारया ^{१३}ऊती ऊर्या पालनेन ^{१४}नः अस्मान् ^{१५}अविड्ढि रक्ष । ^{१६}वृषन् कामानां वर्षक हे ^{१७}इन्द्र ^{१८}नः अस्मान् ^{१९}वस्यसः अतिशयेन वसुमतः ^{२०}कृधि कुरु ॥

नूनं सा ते प्रति वरं जरित्रे दुहीयदिन्द्र दक्षिणा मघोनी ।

शिक्षां स्तोतृभ्यो मातिं धग्भगो नो बृहद्वदेम विदये सुवीराः ॥ ९ ॥

नूनम् । सा । ते । प्रति । वरम् । जरित्रे । दुहीयत् । इन्द्र । दक्षिणा । मघोनी ।

शिक्षां । स्तोतृभ्यः । मा । अति । धक् । भगः । नः । बृहत् । वदेम । विदये । सुवीराः ॥ ९ ॥

१. क-क्ष-म-जीवन्ती (झ-जीयेतीति) पित्रोः सचा सा अमा । २. ण-त-थ-म-‘सती’ नास्ति । ३. झ१-ण-त-थ-न-ध-विश्वसनीयम् (?) । ४. क-क्ष-त-थ-न-म-ञ-तं कुरु; झ१-मितं कुरु । ५. च-ज-ण-ण१-न-फ-व-आपूजयसि; त-थ-आपूजयति; म-येन पूजयसि ।

नूनं सा त इति व्याख्याता ॥ ॥ २० ॥

‘प्राता रथः’ इति नवमं सप्तमं सूक्तं गार्ग्यसमदं श्रैष्ठ्यमैन्द्रम् । ‘प्रातः’ इत्यनुक्तान्तम् ।
लैङ्गिको विनियोगः ॥

प्राता रथो नवो योजि सस्निश्चतुर्थ्युगस्त्रिकशः सप्तारिदमिः ।

दशारित्रो मनुष्यः स्वर्पाः स इष्टिभिर्मतिभि रंखो भूत् ॥ १ ॥

प्रातरिति । रथः । नवः । योजि । सस्निः । चतुःऽयुगः । त्रिकशः । सप्तऽरिदमिः ।

दशऽअरित्रः । मनुष्यः । स्वःऽसाः । सः । इष्टिभिः । मतिभिः । रंखः । भूत् ॥ १ ॥

‘रथः’ रंहणाद्रथो यज्ञः । स च ‘नवः’ नूयते स्तूयतेऽनेति नवः स्तुतिमान् । ‘सस्निः’ ॥
‘स्ता’ शौचे । ‘आदगमहन’ इति किन्प्रत्ययः ॥ शुद्धः । पूर्वविधो यज्ञः ‘प्रातः’ प्रातःकाले ‘योजि’
अयोज्यस्माभिः । ‘चतुर्थुगः’ युज्यन्त इति युगानि प्रावाणः । चत्वारि युगानि यस्य स तथोक्तः ।
अथर्ववाद्युर्विवाभिप्रायं वा । ‘त्रिकशः’ । तिस्रः कशा वाचो मन्द्रमध्यमोत्कृष्टरूपा यस्य स तथोक्तः ।
सवनत्रयाभिप्रायं वा । ‘सप्तारिदमिः’ । अक्षुवते व्यामुवन्ति कर्माणीति रस्मयश्छन्दांसि । सप्तसंख्याकानि
गायत्र्यादीनि छन्दांसि यस्य स तथोक्तः । ‘दशारित्रः’ । अरिभ्यः पापेभ्यस्त्रायन्त इत्यरित्रा ग्रहाः ।
दशसंख्याका ग्रहा यस्य स तादृशः । चमसाथर्व्वेभिप्रायं वा । ‘मनुष्यः’ मनुष्याणां हितः । ‘स्वर्पाः’
स्वर्गस्य दाता । ‘सः’ पूर्वविधो यज्ञः । ‘इष्टिभिः’ प्रायणीयातिथ्यादिभिः । ‘मतिभिः’ मननीयैः स्तोत्रैः
‘रंखः’ शब्दनीयः । ‘भूत्’ अभूत् । यद्वा नवोऽभिनवः । ‘सस्निः’ । सनोवेद्विचनारि ॥ कामानां दाता ।
‘रथः’ । रमन्तेऽस्मिन्निति रथः स्यन्दनः प्रातःसवने च सोमपानार्थं योजि अथैरथोऽजि । कीदृशः ।
‘चतुर्थुगः’ । त्रिकशः । तिस्रः कशा यस्य स तथोक्तः । ‘सप्तारिदमिः’ सप्तारिदमिः । ‘दशारित्रो’ दशचक्रः ।
‘मनुष्यो’ मनुष्यहितः स्वर्पाः स्वर्गस्य संगमयिता इन्द्ररथः । ‘इष्टिभिर्गांमिभिः’ स्तोत्रैश्च प्राप्तव्यो भवति ॥

सास्मा अरं प्रथमं स द्वितीयमुतो तृतीयं मनुषः स होत ।

अन्यस्या गर्भमन्य ऊ जनन्त सो अन्येभिः सचते जेन्यो वृषा ॥ २ ॥

सः । अस्मै । अस्म । प्रथमम् । सः । द्वितीयम् । उतो इति । तृतीयम् । मनुषः । सः । होत ।

अन्यस्याः । गर्भम् । अन्ये । ऊ इति । जनन्त । सः । अन्येभिः । सचते । जेन्यः । वृषा ॥ २ ॥

‘सः’ यज्ञः सोमो वा । ‘अस्मै’ इन्द्राय । ‘प्रथमं’ प्रातःसवने । ‘अरं’ पर्याप्तोऽभूत् । ‘सः’ च
‘द्वितीयं’ माध्यन्दिने सवने पर्याप्तोऽभूत् । ‘उतो’ अपि च सः । ‘तृतीयं’ तृतीये सवने पर्याप्तोऽभूत् ।
सर्वत्र ‘कालाध्वनोः’ इति द्वितीयो ॥ ‘सः’ यज्ञः सोमो वा । ‘मनुषः’ मनुष्यस्य । ‘होत’ शुभानां बोधा
भवति । किंच । ‘अन्ये’ अस्मिन् । ‘अन्यस्याः’ पृथिव्या वेदात्मिकायाः । ‘वृषा’ वाचो वा । ‘गर्भं’ सन्तं सोमं

१. झ१-म-ष्णा । २. क-च-ण१-त-थ-न-रु-व-दशवक्त्रः ; ख-ग-ण-दशवक्त्राः ; झ-दशवक्त्रः ।

३. म-ईदृश्यः । ४. ख-ग-व-ज-झ१-ण-ण१-त-थ-न-फ-व-त्रेयात्मिकायाः ।

क. २-१०

यज्ञं वा १जनन्त अजनयन्त । २उ प्रसिद्धयर्थः । ३वृषा अभिमतफलवर्षकः ४जेभ्यः जयसमर्थः ५सः यज्ञः सोमो वा ६अन्येभिः अन्यैः इन्द्रादिभिर्देवैः ७सचते संगच्छते ॥ 'सच समवाये' । अनुदात्तेत् ॥

हरी नु कं रथ इन्द्रस्य योजमायै सूक्तेन वचसा नवेन ।

मो षु त्वामत्र बहवो हि विप्रा नि रीरमन्यजमानासो अन्ये ॥ ३ ॥

हरी इति । नु । कम् । रथे । इन्द्रस्य । योजम् । आऽयै । सुऽउक्तेन । वचसा । नवेन ।

मो इति । सु । त्वाम् । अत्र । बहवः । हि । विप्राः । नि । रीरमन् । यजमानासः । अन्ये ॥ ३ ॥

१इन्द्रस्य संबन्धिनि २रथे ३हरी एतज्जामकावधौ ४नु क्षिप्रं ५कं सुखेन ६आयै गमनाय ७नवेन अन्यैरकृतपूर्वेण ८वचसा वेदात्मकेन ९सूक्तेन साधनेन १०योजं युनजि ॥ 'युजिर् योगे' । लुङि 'हरितो वा' इति च्छेरछादेशः ॥ ११अत्र अस्मिन् यज्ञे १२बहवः १३विप्राः मेधाविनः स्तोतारो भवन्ति १४हि । तथापि १५अन्ये मन्त्रातिरिक्ताः १६यजमानासः यजमानाः १७त्वां १८सु सुष्टु १९मो २०नि रीरमन् नितरां मा रमयन्तु । अतोऽस्मदीयं यज्ञमागत्य सोमं पिबेति भावः ॥ रीरमन् । रमतेर्ण्यन्तस्य लुङि चङि सन्वद्भावादभ्यासस्यैष्वदीर्घा । वाक्यभेदाद्वा द्विद्योगाभावेन निघातः ॥

आ द्वाभ्यां हरिभ्यामिन्द्र याह्या चतुर्भिरा षड्विह्यमानः ।

आष्टाभिर्दशभिः सोमपेयमयं सुतः सुमख मा मृधस्कः ॥ ४ ॥

आ । द्वाभ्याम् । हरिभ्याम् । इन्द्र । याहि । आ । चतुःशभिः । आ । षट्शभिः । ह्यमानः ।

आ । अष्टाभिः । दशशभिः । सोमपेयम् । अयम् । सुतः । सुऽमख । मा । मृधः । कुरिति कः ॥ ४ ॥

हे १इन्द्र होतृभिः २आ ३ह्यमानः त्वं ४द्वाभ्यां ५हरिभ्याम् अथाभ्यामिमं यज्ञं प्रति सोमपानार्थम् ६आ ७याहि । ८चतुभिः हरिभिः ९आ याहि । तथा १०षड्भिः आगच्छ ११सोमपेयम् ॥ 'पा पाने' । कर्मणि 'अचो यत्' । 'इष्टति' इतीत्वम् । पातव्यं सोमं प्रति १२अष्टाभिः अश्वैः १३आ याहि ॥ 'अष्टनो दीर्घात्' (पा. सू. ६. १. १७२) इति विभक्त्येदात्तत्वम् ॥ १४दशभिः हरिभिरागच्छ ॥ १५सुमख सुयज्ञ सुधन वा हे इन्द्र १६अयं सोमस्त्वदयमभिषुतः । अतो यज्ञस्य १७मृधः हिंसाः १८मा १९कः मा कार्याः ॥ करोतेर्लुङि 'मन्त्रे घस' । इत्यादिना च्छेलेक् । गुणे कृते हल्ङ्यादिना सिपो लोपः ॥ यद्यपीन्द्रस्य द्वावेव हरी तथापि तयोर्विभूतिभेदाज्ञानास्वम् । अतोऽश्वबहुत्वमविरुद्धम् ॥

आ विंशत्या त्रिंशता याह्यर्वाडा चत्वारिंशता हरिभिर्युजानः ।

आ पञ्चाशता सुरथैभिरिन्द्रा षष्ट्या सप्तत्या सोमपेयम् ॥ ५ ॥

आ । विंशत्या । त्रिंशता । याहि । अर्वाङ् । आ । चत्वारिंशता । हरिभिर्युजानः ।

आ । पञ्चाशता । सुऽरथैभिः । इन्द्र । आ । षष्ट्या । सप्तत्या । सोमपेयम् ॥ ५ ॥

हे ऽइन्द्र ऽसोमपेयं पातव्यं सोमं प्रति ऽअर्वाङ् अस्मदभिमुखः सन् ऽविंशत्या विंशति-
संख्याकैरथैः ऽआ ऽयाहि । ऽत्रिंशता त्रिंशत्संख्याकैर्हरिमिरागच्छ । ऽअत्वारिंशता अत्वारिंशत्संख्याकैः
ऽहरिभिः ऽयुजानः युज्यमानस्त्वं सोमपानं प्रति ऽआ याहि । ऽसुरथेभिः सुरहणैः सुगमनैः ऽपञ्चाशता
हरिभिः ऽआ याहि । तथा ऽषष्ठ्या षष्टिसंख्याकैर्हरिभिः ऽसप्तत्या एतत्संख्याकैर्हरिभिः सोमपानं
प्रत्यागच्छ ॥ ॥ २१ ॥

अशीत्या नवत्या याह्यर्वाङ् शतेन हरिभिर्ब्रह्ममानः ।

अयं हि ते शुनहोत्रेषु सोम इन्द्र त्वाया परिषिक्तो मदाय ॥ ६ ॥

आ । अशीत्या । नवत्या । याहि । अर्वाङ् । आ । शतेन । हरिऽभिः । ब्रह्ममानः ।

अयम् । हि । ते । शुनऽहोत्रेषु । सोमः । इन्द्र । त्वाऽया । परिऽसिक्तः । मदाय ॥ ६ ॥

ऽअशीत्या अशीतिसंख्याकैरथैः सोमपानार्थम् ऽअर्वाङ् अस्मदभिमुखः सन् ऽआ ऽयाहि ।
ऽनवत्या एतत्संख्याकैरथैरागच्छ । ऽशतेन शतसंख्याकैः ऽहरिभिर्ब्रह्ममानः धार्यमाणस्त्वम् ऽआ याहि ।
हे ऽइन्द्र ऽहि यस्मात् ऽते ऽमदाय हर्षाय ऽशुनहोत्रेषु । सुखेन हूयते सोमो धेरिति शुनहोत्राः पात्र-
विशेषाः । तेषु ऽअयं ऽसोमः ऽत्वाया त्वत्कामनया ऽपरिषिक्तः ॥

मम ब्रह्मेन्द्र याह्यच्छा विश्वा हरीं धुरि धिष्वा रथस्य ।

पुरुत्रा हि विहृव्यो बभूथास्मिञ्छूर सर्वने मादयस्व ॥ ७ ॥

मम । ब्रह्म । इन्द्र । याहि । अच्छ । विश्वा । हरी इति । धुरि । धिष् । रथस्य ।

पुरुऽत्रा । हि । विऽहृव्यः । बभूथ । अस्मिन् । शूर । सर्वने । मादयस्व ॥ ७ ॥

हे ऽइन्द्र 'मम ब्रह्म अस्मदीयामेव स्तुतिम् ऽअच्छ अभिलक्ष्य ऽयाहि । ऽविश्वा व्याप्तौ ऽहरी
ऽरथस्य ऽधुरि युगप्राप्ते ऽधिष्व संयोजय' । 'पुरुत्रा पुरुभिर्वहुभिर्यजमानैस्त्वं ऽविहृव्यः विविधं
ह्लातव्यः ऽबभूथ बभूविष ॥ 'बभूथाततन्थ जगुम्म बवर्थ' इति निपातनादिभावः ॥ हे ऽशूर
ऽअस्मिन् ऽसर्वने यज्ञे ऽमादयस्व सोमपानेन हृष्टो भव ॥

न म इन्द्रेण सुख्यं वि यौषदस्मभ्यमस्य दक्षिणा दुहीत ।

उप ज्येष्ठे वरूथे गर्भस्तौ प्रायेप्राये जिगीवांसः स्याम ॥ ८ ॥

न । मे । इन्द्रेण । सुख्यम् । वि । योषत् । अस्मभ्यम् । अस्य । दक्षिणा । दुहीत ।

उप । ज्येष्ठे । वरूथे । गर्भस्तौ । प्रायेऽप्राये । जिगीवांसः । स्याम ॥ ८ ॥

‘इन्द्रेण सह’ अमे मम ‘सत्यं यद्व्यष्ट्यलक्षणं सत्यं’ न ‘वि’ ‘वोषत्’ कदाचिदपि न वियुज्यताम् ॥ यौतेर्लेटि ‘सिद्धबहुलम्’ इति सिप् । अडागमः ॥ ‘अस्य इन्द्रस्य’ ‘दक्षिणा इन्द्रकर्तृकं दानम्’ ‘अस्मभ्यं’ ‘बुहीत अभिमतफलं दुग्धाम्’ ॥ दुहेर्लिङि रूपम् । ‘उपेष्टे’ अतिशयेन प्रशस्ये ‘वह्ये’ आपदां वारके वरणीये वा ‘गमस्तो बाहौ’ ‘उप समीपे’ वसितः ‘स्याम’ । इन्द्रस्य हस्तस्य-योग्या भवेत्तैः यैः । किं ‘प्रायेप्राये’ सोमपानार्थमिन्द्रस्य यज्ञशालायां प्रवेशेप्रवेशे ‘जिगीर्वांसः’ शत्रूणां जेतारो भवेम । यद्वा ‘प्रायेप्राये’ । प्रकर्षेणेयते गम्यते योद्धृभिरिति प्रायं युद्धम् । तस्मिन् युद्धे जिगी-वांसः शत्रून् जितवन्तो भवेम ॥

नूनं सा ते प्रति वरं जरित्रे दुहीयत् इन्द्र दक्षिणा मघोनीं ।

शिक्षां स्तोतृभ्यो मारिं धूमगो नो बृहद्रेम विदथे सुवीराः ॥ ९ ॥

नूनम् । सा । ते । प्रति । वरम् । जरित्रे । दुहीयत् । इन्द्र । दक्षिणा । मघोनीं ।

शिक्षां । स्तोतृभ्यः । मा । अति । धृक् । भगः । नः । बृहत् । वदेम । विदथे । सुवीराः ॥ ९ ॥

नूनं सा त इति व्याख्याता ॥ ॥ २२ ॥

‘अपायस्य’ इति नवर्चमष्टमं सूक्तं गार्ग्यसमदं त्रैष्टुभसैन्द्रम् । ‘अपायि’ इत्यनुक्रान्तम् । लैङ्गिकः सूक्तविनियोगः । द्वितीये पर्याये होतृशस्त्रयाज्या अपायीत्येषा (आश्व. श्रौ. ६. ४) ॥

अपायस्यान्धसो मदाय मनीषिणः सुवानस्य प्रयसः ।

यस्मिन्नन्द्रः प्रदिवि वावृधान ओको दधे ब्रह्मण्यन्तश्च नरः ॥ १ ॥

अपायि । अस्य । अन्धसः । मदाय । मनीषिणः । सुवानस्य । प्रयसः ।

यस्मिन् । इन्द्रः । प्रदिवि । ववृधानः । ओकः । दधे । ब्रह्मण्यन्तः । च । नरः ॥ १ ॥

‘सुवानस्य सोमाभिपवं कुर्वाणस्य’ ‘मनीषिणः’ प्राज्ञस्य यजमानस्य संवन्धिनः ‘प्रयसः ॥ ‘प्रीड तर्पणे’ । असुन् ॥ प्रीतिकरस्य’ ‘अस्य सोमलक्षणस्य’ ‘अन्धसः’ ‘मदाय’ ‘अपायि’ । एतद्वच-मिन्द्रेण पीतमित्यर्थः ॥ यद्वा अपायीति पातेः ‘व्यस्ययो बहुलम्’ इति चिण् कर्तरि भवति । ‘छन्दसि लुङ्लङ्लटः’ इति लोटर्थे लुङ् ॥ प्रीतिकरस्य’ अन्धसो मदायापायि ॥ शेषविवक्षया कर्मणि पठ्यते ॥ इन्द्रः सोमं पिबतु । ‘प्रदिवि’ पुराणे ‘यस्मिन् सोमलक्षणेऽन्धसि’ ३ ‘वावृधानः’ वर्धमानः ‘इन्द्रः’ ‘अकोः’ ‘नरः’ कर्मणां नेतारः कस्त्वित्यो यस्मिन्निवासं दधिरः । तदेतदपायीति पूर्वैर्गान्वयः ॥

१. त-प्रीतिकरणस्य । २. झ१-ण-व-प्रीतिकरणस्य । ३. त-सोमलक्षणान्धसि । ४. झ१-म-व-विदधिरः ।

अस्य मन्दानो मध्वो वज्रहस्तोऽहिमिन्द्रो अर्णोऽवृतं वि वृश्चत् ।

प्र यद्वयो न स्वसराण्यच्छा प्रयांसि च नदीनां चक्रमन्त ॥ २ ॥

अस्य । मन्दानः । मध्वः । वज्रहस्तः । अहिम् । इन्द्रः । अर्णः । अवृतम् । वि । वृश्चत् ।

प्र । यत् । वयः । न । स्वसराणि । अच्छ । प्रयांसि । च । नदीनाम् । चक्रमन्त ॥ २ ॥

अस्य मध्वः ॥ तृतीयाथे पष्टी ॥ अनेन मद्वरेण सोमेन मन्दानः हव्यम् वज्रहस्तः वज्रयुक्तो हस्तो यस्य सः इन्द्रः अर्णोऽवृतम् उदकर्यावरकमुदकेनावृतं वा अहिं वृत्रं मेघं वा वि वृश्चत् विशेषेणाच्छिनत् ॥ 'ओषश्च छेदने' । तौदादिकः । लङि ग्रहिय्यादिना संप्रसारणम् ॥ वयं यदाहि-
मेदने जाते नदीनां प्रयांसि प्रीणयितृणि जलानि अच्छ समुद्रमभिलक्ष्य प्र चक्रमन्त गन्तु-
मुपाक्रमन् । तत्र दृष्टान्तः । वयो वन । यथा पक्षिणः स्वसराणि । सुष्ठु अर्थेने प्राप्यन्ते इति
स्वसराणि कुलायाः । तानभिलक्ष्य गच्छन्ति तद्वत् ॥

स माहिन् इन्द्रो अर्णो अपां प्रैरयदहिहाच्छा समुद्रम् ।

अर्जनयत्सूर्यं विदद्वा अक्तुनाह्वां वयुनानि साधत् ॥ ३ ॥

सः । माहिन् । इन्द्रः । अर्णः । अपाम् । प्र । ऐरयत् । अहिहा । अच्छ । समुद्रम् ।

अर्जनयत् । सूर्यम् । विदत् । गाः । अक्तुना । अह्वाम् । वयुनानि । साधत् ॥ ३ ॥

माहिन् महनीयः पूजनीयो यद्वा महिमोषेतः । अहिहा अहिं मेघं हतवानिन्द्रः ॥ 'ब्रह्म-
भूणवृत्रेषु किप्', 'बहुलं छन्दसि' इति भूतकाले किप् ॥ सः इन्द्रः अपाम् अर्णः ॥ 'क्र गतो' ॥
कोतो लक्षणं प्रवाहं समुद्रम् अच्छ अभिलक्ष्य प्रैरयत् । किंच स इन्द्रोऽङ्गिरसां बिलान्तर्वेति-
नामावृतानां गवां लाभाय सूर्यम् अर्जनयत् । ततः गाः पणिभिरपहृता गाः विदुत् अलभत ॥
'विदुर् लाभे' । लङि 'इरितो वा' इति च्लेरछादेशः । वाक्यभेदाद्विधातः ॥ तथा अक्तुना तेजसा
अह्वां दिवसानां वयुनानि प्रज्ञानानि प्रकाशान् साधत् असाधयत् ॥

सो अग्रतीनि मनवे पुरुणीन्द्रो दाशद्वाशुषे हन्ति वृत्रम् ।

सद्यो यो नृभ्यो अतसाय्यो भूत्पस्पृधानेभ्यः सूर्यस्य सातौ ॥ ४ ॥

सः । अग्रतीनि । मनवे । पुरुणि । इन्द्रः । दाशत् । दाशुषे । हन्ति । वृत्रम् ।

सद्यः । यः । नृभ्यः । अतसाय्यः । भूत् । पस्पृधानेभ्यः । सूर्यस्य । सातौ ॥ ४ ॥

१. ण-किंच यत् । २. क-ख-ग-झ-ण-त-न-स-व-स्व इति स्वसराणि । ३. क-च-क्ष-त-थ-स-म-
मन्दीनयः ।

१सः १इन्द्रः १दाशुषे हविर्दत्तवते १मनवे मनुष्याय यजमानाय १पुरुणि बहूनि १अप्रतीनि उत्कृष्टानि घनानि १दाशत् ददाति । किंच १वृत्रम् असुरं १हन्ति । कीदृशः । १यः इन्द्रः १सूर्यस्य १साती । सातिः संभजनम् । सूर्यसंभजनविषयभूते १पस्पृधानेभ्यः अहमेव १प्रथमं सूर्यं प्राप्नुयामहमेव प्रथमं सूर्यं प्राप्नुयाम् १ इति स्पर्धमानेभ्यः स्तोत्रेभ्यः नृभ्यः १सद्यः तदानीमेव १अतसाव्यः तत्प्राप्ति-हेतुभूतः सन् समाश्रयणीयः १भूत् अभूत् । यद्वा सूर्यस्य साती ॥ 'पोऽन्तर्कर्मणि' । अधिकरणे किन् ॥ सूर्यस्य संबन्धिन युद्धे पस्पृधानेभ्यः सूर्येण सह स्पर्धमानेभ्योऽतसाव्योऽभूत् ॥

स सुन्वत् इन्द्रः सूर्या देवो रिणञ्जार्त्याय स्तवान् ।

आ यद्वार्यि गृहद्वयमस्मै भरदंशं नैतशो दशस्यन् ॥ ५ ॥

सः । सुन्वते । इन्द्रः । सूर्यम् । आ । देवः । रिणक् । मर्त्याय । स्तवान् ।

आ । यत् । रयिम् । गृहत् १अवयम् । अस्मै । भरत् । अंशम् । न । एतशः । दशस्यन् ॥ ५ ॥

१स्तवान् एतशेन स्तुयमानः १देवः सोतमानः १सः १इन्द्रः १सुन्वते सोमाभिषवं कुर्वते १मर्त्याय मनुष्यायैतशाय १सूर्यम् १आ १रिणक् । एतशेन स्पर्धमानं सूर्यं दलेनारिचयत् । तथा च निगमः— 'प्रेतसो सूर्ये पस्पृधाने सौवभ्ये सुविमावदिन्द्रः' (क. सं. १. ६१. १५) इति । १यत् यस्मात् १एतशः सौवभ्यो राजा १दशस्यन् यजमानः १अस्मै इन्द्राय १गृहद्वयं प्रच्छन्नावर्धं १रयिं सोमरूपधनम् १आ १भरत् संपादयामास । तत्र दृष्टान्तः । १अंशं १न । यथा पिता अंशं भागं पुत्राय भरति तद्वत् ॥ ॥ २३ ॥

स रन्धयत्सदिवः सारथये शुष्णमशुषं कुर्यं कुत्साय ।

दिवोदासाय नवतिं च नवेन्द्रः पुरो न्यैरच्छम्बरस्य ॥ ६ ॥

सः । रन्धयत् । सुदिवः । सारथये । शुष्णम् । अशुषम् । कुर्यम् । कुत्साय ।

दिवः १दासाय । नवतिम् । च । नवः । इन्द्रः । पुरः । वि । ऐरत् । शम्बरस्य ॥ ६ ॥

१सदिवः दीप्तिवृत्तः १सः इन्द्रः १सारथये आत्मनः सारथ्यं कुर्वते १कुत्साय १राजर्षये १शुष्णम् । शोषयति सर्वमिति शुष्णः कश्चिदसुरः । तम् १अशुषं न केनापि शोषणीयम् । १कुर्यम् एतन्नामानमसुरं १रन्धयत् । रन्धयतिवशगमने । वशमनयत् ॥ यद्वा 'रथ हिसासंराद्धोः' इत्यस्य प्यन्तस्य 'रथिजभोरचि' इति नुम् ॥ अवधीत् । किंच सः १इन्द्रः १दिवोदासाय एतन्नामकाय राज्ञे १शम्बरस्य असुरस्य १नव १नवतिं १पुरः १न्यैरत् विदारितवान् ॥

१. क-ख-च-झ-ण-न-व-सूर्यसंभजनविषये भूते । २. ख-ग-च-झ १-ण-ण १-त-थ-न-म-व-अहमेव प्रथमं सूर्यं प्राप्नुयाम् । ३. क-श-भ-म-न-व-नृभ्यः' नास्ति । ४. क-झ-झ १-त-व-सोममभरत्, ण-न-सोममरम्भत्, थ-सोममारभत्, म-सोममारभत् । ५. क-झ-थ-म-न-व-कुत्साय अये (स्मै ?) ; झ १- कुत्साय अस्मै । ६. म-असुरम् ।

एवा त इन्द्रोचर्यमहेम श्रवस्या न त्मना वाजयन्तः ।

अश्याम तत्सासमाशुषाणा ननमो वधुर्देवस्य पीयोः ॥ ७ ॥

एव । ते । इन्द्र । उचर्यम् । अहेम । श्रवस्या । न । त्मना । वाजयन्तः ।

अश्याम । तत् । सासम् । आशुषाणाः । ननमः । वधः । अदेवस्य । पीयोः ॥ ७ ॥

हे इन्द्र श्रवस्या ॥ 'सुपां सुलुक्' इति तृतीयायाः पूर्वस्वर्णदीर्घः ॥ अन्नेच्छया वाजयन्तः
त्वां बलिनं कुर्वन्तः । यद्वा श्रवस्या यशःकामनया वाजयन्तोऽक्रमिच्छन्तः ॥ इच्छायामपि गिच्
दृश्यते । अधायन्तो गम्यन्तो वाजयन्त इति । वयजन्तस्वे चित्प्रातिपदिकस्य अतोदात्तत्वं स्यात्
'वाजयन्तः शतक्रतुम्' इति यथा ॥ तादृशा वयं ते तुभ्यम् एव उचर्यं स्तोत्रं त्मना आत्मना
स्वयमेव न अहेम इदानीं प्राप्येम ॥ 'अहि गतौ' । न संप्रत्यर्थे ॥ आशुषाणाः ॥ अश्रोतः
कानचि 'व्यस्यो बहुलम्' इति लिट्यपि विकरणद्वय उपसर्गः स च ॥ स्वामश्रुवाना वयं यदभिल-
षितं तत् स्वासं सप्तपुरुषसंबन्धि सासपदीनं सख्यम् अश्याम व्यामुयाम् । अदेवस्य देवान्
इन्द्रादीनजानतः पीयोः ॥ पीयति हिंसाकर्मा ॥ हिंसकस्यासुरस्य वधः ॥ वध्यन्ते शत्रवोऽनेनेति
वधराधुधम् ॥ ननमः तदधोऽनमयः ॥ ननमः । 'गंसु ब्रह्मत्वे' । ग्यन्तस्य लुङि चङि रूपम् । 'मितां
ह्रस्वः' इति ह्रस्वः ॥

एवा तै गृत्समदाः शूर मन्मावस्यवो न वयुनानि तक्षुः ।

ब्रह्मण्यन्त इन्द्र ते नवीय इषमूर्ज सुक्षिति सुम्रमस्युः ॥ ८ ॥

एव । ते । गृत्समदाः । शूर । मन्म । अवस्यवः । न । वयुनानि । तक्षुः ।

ब्रह्मण्यन्तः । इन्द्र । ते । नवीयः । इषम् । ऊर्जम् । सुक्षितिम् । सुम्रम् । अस्युः ॥ ८ ॥

शूर बलवद् हे इन्द्र ते तुभ्यं गृत्समदाः । अत्र यास्कः—'गृत्समदो गृत्समदो गृत्स इति
मेधाविनाम गुणातेः स्तुतिकर्मणः' (निह. ९. ५.) इति । तथाविधाः मन्म मननीयं स्तोत्रं ते तुभ्यम्
एव तक्षुः ततक्षुः चक्रुः । तत्र दृष्टान्तः । अवस्यवो न ॥ अवः । गत्यर्थोदवतेरसुनि रूपम् अव
इति ॥ अत्रो गमनमिच्छन्तः पुमांसः वयुनानि मार्गान् यथा कुर्वन्ति तद्वत् । किंच नवीयः ॥ 'सुपां
सुलुक्' इति षष्ठ्या लुक् ॥ नवीयसो नवतरस्य ते तव ब्रह्मण्यन्तः स्तोत्रं कर्तुमिच्छन्तो गृत्समदाः
'सुक्षितिम्' इषम् शोभननिवालोपेतमश्रम् ऊर्जं बलं वसुं सुखं च अस्युः प्राप्सुः । एकस्मिन्
गृत्समदे बहुवचनं परोक्षनिर्देशश्च ॥

१. क-क्ष-न-म-व-तिप्रातिपदिकस्य; झ-सति प्रातिपदिकस्य; ण-अपि प्रातिपदिकस्य । २. व-व्यं
च ।

नूनं सा ते प्रति वरं जरित्रे दुहीयदिन्द्र दक्षिणा मघोनी ।

शिक्षां स्तोतृभ्यो मातिं धृग्भगो नो बृहद्वदेम विदथे सुवीराः ॥ ९ ॥

नूनम् । सा । ते । प्रति । वरम् । जरित्रे । दुहीयत् । इन्द्र । दक्षिणा । मघोनी ।

शिक्षां । स्तोतृभ्यः । मा । अति । धृक् । भगः । नः । बृहत् । वदेम । विदथे । सुवीराः ॥ ९ ॥

नूनं सा त इति सिद्धार्थाः ॥ २४ ॥

‘वयं ते वयः’ इति नवचं नवमं सूक्तं गार्ग्यसमं त्रैष्टुभमैन्द्रम् । ‘वयं ते’ इत्यनुक्रान्तम् । सूक्त-
विनियोगो लिङ्गादवधार्यताम् ।

वयं ते वयं इन्द्र विद्धि षु णः प्र भरामहे वाजयुर्न रथम् ।

विपन्यवो दीध्यतो मनीषा सुन्नमियक्षन्तस्त्वावतो नृन् ॥ १ ॥

वयम् । ते । वयः । इन्द्र । विद्धि । सु । नः । प्र । भरामहे । वाजऽयुः । न । रथम् ।

विपन्यवः । दीध्यतः । मनीषा । सुन्नम् । इयक्षन्तः । त्वाऽवतः । नृन् ॥ १ ॥

हे इन्द्र वृत्ते तुभ्यं वयं वयः सोमलक्षणमन्नं प्र भरामहे प्रकषेण संपादयामः । तत्र
दृष्टान्तः । वाजयुने । यथान्नमात्मन इच्छन् पुमान् रथं शक्यं संपादयति तद्वत् । एवं हविः-
संपादकान् नः अस्मान् सु सुष्ठु विद्धि जानीहि ॥ विदेज्ञानार्थस्य लोटि रूपम् । वाक्यादिसंपाद-
निघातः ॥ किं कुर्वन्तो वयम् । विपन्यवः तव स्तोत्रं कुर्वाणाः । मनीषा मनस ईषया स्तुत्या
दीध्यतः दीप्यमानाः ॥ ‘दीधीह् दीप्तिदेवनयोः’ । व्यत्ययेन शतृ ॥ त्वावतः ॥ युष्मदस्मद्भ्यां
ऊर्ध्वसि त्वादृश्य उपसंख्यानम् इति वतुष् ॥ त्वत्सदृशान् नृन् नेतृन् अग्न्यादीन् सुन्नं सुखम् इयक्षन्तः
याचमानाः । यद्वा सुन्नं सुखेन नृन् नेतृन् अग्न्यादीन् देवानियक्षन्तः ॥ इयक्षतिर्गतिकर्मा ॥ हविषा
तान् प्राप्तुवन्तो वयं भरामहे इति समन्वयः ॥

त्वं न इन्द्र त्वाभिरूती त्वायतो अभिष्टिपासि जनान् ।

त्वमिनो दाशुषो वरूतेत्वाधीरभि यो नक्षति त्वा ॥ २ ॥

त्वम् । नः । इन्द्र । त्वाभिः । ऊती । त्वाऽयतः । अभिष्टिपासि । असि । जनान् ।

त्वम् । इनः । दाशुषः । वरूता । इत्याऽधीः । अभि । यः । नक्षति । त्वा ॥ २ ॥

हे इन्द्र त्वत्वं त्वाभिः त्वदीयाभिः ऊती ऊतिभिः पालनाभिः नः अस्मान् पाहि ।
किंच त्वायतः ॥ ‘सुप आत्मनः क्यच्’ । ‘शतृभ्यः’ इति विभक्तेश्चत्त्वम् ॥ त्वत्कामान् जनान्
अभिष्टिपा ॥ ‘सुपं सुलृक्’ इति सौराकारः ॥ अभिष्टयोऽभिगन्तारः शत्रवः । तेभ्यः पाता रक्षकः

‘असि भवसि ।’ ‘वाशुपः हविर्दत्तवतः यजमानस्य’ ‘व्यम्’ ‘इन्’ ईश्वरः खलु ‘ववस्ता ॥’
‘असितस्कभितस्तभित-’ इति निपातनादीकारस्य ऊकारः ॥ वायकानां निवारकोऽस्ति । किंच एवं तस्य
स्तोत्रः ‘इत्याधीः पुनर्विधोपद्रवोपशमरूपकर्मासि’ । ‘वयः’ ‘वत्वा’ ‘वाम्’ ‘असि’ ‘नक्षति’ हविषा
परिचरति ॥

स नो युवेन्द्रो जोहूत्रः सखा शिवो नरामस्तु पाता ।

यः शंसन्तं यः शशमानमूती पचन्तं च स्तुवन्तं च प्रणेपत् ॥ ३ ॥

सः । नः । युवा । इन्द्रः । जोहूत्रः । सखा । शिवः । नराम् । अस्तु । पाता ।

यः । शंसन्तम् । यः । शशमानम् । ऊती । पचन्तम् । च । स्तुवन्तम् । च । प्रऽनेपत् ॥ ३ ॥

‘युवा’ तदणो यदृणां फलस्य शमयिता वा ‘जोहूत्रः’ स्तोत्रभिराह्वातस्थो होतव्यो वा ‘सखा’
सखिभूतः ‘शिवः’ सुखकरः ‘सः’ ‘इन्द्रः’ ‘नराम्’ ॥ नृशब्दस्याभि छान्दसो गुणः नरशब्दस्य वा आभि
आगमानुशासनस्यानित्यत्वाद्बहुभावः ॥ कर्मनेतृणामस्माकं ‘पाता’ पालको भवति । ‘यः’ शस्त्राणि
‘शंसन्तं’ ‘यः’ च ‘शशमानम्’ ॥ ‘शश’ द्रुतगतौ ॥ क्रियाः कुर्वाणं पुरोडाशादिकानि^१ हवींषि ‘पचन्तं’
‘स्तुवन्तं’ सामभिः स्तोत्रं कुर्वाणम् । स्तुतशख्योः प्रगीताप्रगीतमन्त्रसाध्यत्वेन^२ भेदस्य प्रतिपादितत्वात्
अत्र पुनर्द्विवेकः^३ । एवमयं यजमानम् ‘ऊती ऊत्या रक्षणेन’ ‘प्रणेपत् । नयतेति’ ‘सिन्धुदुलम्’
इति सिप् । अडागमः । ‘तिष्ठि चोदात्तवति’ इति गतेनिवातः ॥ कर्मणां पारं प्रापयेत्^४ ॥

तमु स्तुषु इन्द्रं तं गृणीषे यस्मिन्पुरा वावृधुः शाशुदुश्च ।

स वस्वः कामं पीपरदियानो ब्रह्मण्यतो नूतनस्यायोः ॥ ४ ॥

तम् । ऊँ इति । स्तुषे । इन्द्रम् । तम् । गृणीषे । यस्मिन् । पुरा । ववृधुः । शाशुदुः । च ।

सः । वस्वः । कामम् । पीपरत् । इयानः । ब्रह्मण्यतः । नूतनस्य । आयोः ॥ ४ ॥

‘तमु’ तमेव ‘इन्द्रं’ ‘स्तुषे’ स्तोमि । तथा ‘तम्’ इन्द्रं ‘गृणीषे’ शंसामि ॥ उभयत्र पुरुष-
व्यत्ययः ॥ ‘यस्मिन्’ इन्द्रे ‘पुरा’ पूर्वं स्तोतारः ‘वावृधुः’ प्रवृद्धा अभवन् । ‘शाशुदुश्च’ शशून् हिंसित-
वन्तश्च ॥ ‘शुदु’ शतवे । छिति ‘तुजादीनाम्’ इत्यभ्यासस्य दीर्घः ॥ ‘इयानः’ स्तोत्रभिराध्यमानः
‘सः’ इन्द्रः ‘ब्रह्मण्यतः’ स्तोत्रमिच्छतः ‘नूतनस्य’ ‘आयोः’ मनुष्यस्य यजमानस्य ‘वस्वः’ वसुचः
‘कामम्’ अभिलाषं ‘पीपरत्’ अभिलषितफलदानेन पूरयतु ॥

१. ख-ग-च-स १-ण-ण १-त-थ-न-व-असितस्कभित । २. त-थ-‘शमने’ (न)रूपकर्मासि । ३. ख-
ग-ण-त-थ-पुरोडाशादिकम् । ४. स १-प्रगीताप्रगीतभेदेन भेदः । ५. क-ख-ग-स-ण-ण १-त-थ-न-स-व-
एवं वयम् । ६. स १-त-थ-व-प्रापयत् ।

सो अङ्गिरसामुचथा जुजुष्वान्ब्रह्मा तूतोदिन्द्रो गातुमिष्णिन् ।

मुष्णन्नुपसः सूर्येण स्तवानश्रस्य चिच्छिन्नश्चत्पूर्याणि ॥ ५ ॥

सः । अङ्गिरसाम् । उचथा । जुजुष्वान् । ब्रह्म । तूतोत् । इन्द्रः । गातुम् । इष्णिन् ।

मुष्णन् । उपसः । सूर्येण । स्तवान् । अश्रस्य । चित् । शिञ्चयत् । पूर्याणि ॥ ५ ॥

‘अङ्गिरसो संवन्धीनि’ उचथा उक्तानि ‘जुजुष्वान्’ ॥ ‘जुषी प्रीतिसेवनयोः’ इत्यस्य लिटि कसौ रूपम् ॥ सेवमानः ‘सः’ इन्द्रः ‘गातुं पणिभिर्यदुतानामङ्गिरसो मार्गम्’ इष्णिन् प्रेरयन् ‘ब्रह्म तेषां स्तोत्रं कामप्रदानेन’ तूतोत् ॥ ‘तु बृद्धौ’ इत्यस्य लङि ‘बहुलं छन्दसि’ इति विकरणस्य ऋतुः ॥ अवर्धयत् । किञ् ‘स्तवान् स्तोतुभिः स्तयमानः’ सूर्येण स्वात्मभूतेन ‘उपसः’ मुष्णन् अपहरन् । उदिते हि सूर्ये उपसो व्यावर्तन्ते । तादृशः स इन्द्रः ‘अश्रस्य’ अश्रुते स्वतेजसा सर्वं जगदित्यश्रः कश्चिदसुरः । तस्य ‘पूर्याणि पुरातनानि पुराणि बलानि वा’ शिञ्चयत् अश्रययत् शिथिलीककार ॥ ॥२५॥

स ह श्रुत इन्द्रो नाम देव ऊर्ध्वो भुवन्मनुषे दस्मत्तमः ।

अव प्रियमर्शसानस्य साह्वान्छिरा भरद्वास्य स्वधावान् ॥ ६ ॥

सः । ह । श्रुतः । इन्द्रः । नाम । देवः । ऊर्ध्वः । भुवत् । मनुषे । दस्मत्तमः ।

अव । प्रियम् । अर्शसानस्य । साह्वान् । शिरः । भरत् । दासस्य । स्वधावान् ॥ ६ ॥

‘देवः’ द्योतमानः ‘श्रुतः’ कीर्तिमान् अत एव ‘दस्मत्तमः’ सर्वैरतिशयेन दर्शनीयः ‘सः’ इन्द्रः ‘मनुषे मनोरथम्’ ऊर्ध्वः ‘भुवत्’ कामप्रदाने प्रवृत्ते उन्मुखः ‘भवतु’ ॥ ‘नाम’ प्रसिद्धौ । ‘ह’ इति पूरणः ॥ तदुच्यते । ‘साह्वान्’ शत्रून् भिम्बन् ‘स्वधावान्’ बलवानिन्द्रः ‘अर्शसानस्य’ लोकं बाधमानस्य ‘दासस्य’ एतन्नामकस्यासुरस्य ‘प्रियं’ शिरः ‘अव’ अरत् अधः पातयतु ॥ हस्तेलेढ्य-बागमः । ह्यग्रहोर्ध्वः ॥

स वृत्रहेन्द्रः कृष्णयोनीः पुरंदरो दासीरैर्यद्वि ।

अर्जनयन्मनवे क्षामपश्च सत्रा शंसं यजमानस्य तूतोत् ॥ ७ ॥

सः । वृत्रऽह । इन्द्रः । कृष्णऽयोनीः । पुरम्ऽदरः । दासीः । ऐरयत् । वि ।

अर्जनयत् । मनवे । क्षाम् । अपः । च । सत्रा । शंसम् । यजमानस्य । तूतोत् ॥ ७ ॥

‘वृत्रहा’ वृत्रस्य हन्ता ‘पुरंदरः’ शम्बरपुरां दारयिता ‘सः’ इन्द्रः ‘कृष्णयोनीः’ निकृष्टजातीः ‘दासीः’ उपक्षपयित्रीरासुरीः सेनाः ‘वि’ ऐरयत् व्यनुदत् । किञ् ‘मनवे मनोरथं’ वृक्षां पृथिवीम् ‘अपः’

उदकानि च 'अजनयत् । 'यजमानस्य 'सत्रा महान्तं 'शंसम् अभिलाष 'ततोऽन् कामप्रदानेन
पूरयत् ॥ 'तु वृद्धौ' इति सौत्रो धातुः । शपः श्नुः । तुजावित्वादीनि ॥ यद्वा सत्रा महत् शंसं शंसर्गत्वं
शब्दं कामप्रदानेन वर्धयत् । यद्वा कृष्णयोनीः कृष्णास्थेनासुरेण निषिक्तेतरका दासीभीर्था र्धैरयत्
व्यनुदत् । तथा मन्त्रः—'यः कृष्णगर्भा निरहवृजिश्चना' (क. सं. १. १०१. १) इति ॥

तस्मै तवस्यर्मुनु दायि सत्रेन्द्राय देवेभिरर्णसातौ ।

प्रति यदस्य वज्रं बाहोर्बुद्धत्वी दस्यूनपुर आर्यसीनि तारीत् ॥ ८ ॥

तस्मै । तवस्यम् । अनु । दायि । सत्रा । इन्द्राय । देवेभिः । अर्णसातौ ।

प्रति । यत् । अस्य । वज्रम् । बाहोः । धुः ।

हृत्वी । दस्यूनः । पुरः । आर्यसीः । नि । तारीत् ॥ ८ ॥

'देवेभिः देवनशीलैः स्तोतुभिः 'अर्णसातौ उदकलाभे निमित्ते 'तस्मै 'इन्द्राय 'तवस्यं
तवसे बलाय हितं बलवर्धनं हविः 'सत्रा संततं सर्वैश्वर्यसु 'अनु अनुक्रमेण सचनत्रये 'दायि
अदायि । यद्वा तवस्यम् । यद्वलं प्रवृद्धाय दीयते तत्तवस्यम् । देवेभिर्देवैरुदकभजनेऽनुक्रमेण तद्वलं
तस्मा इन्द्रायादायि । तथा मन्त्रः—'अनु ते दायि मह इन्द्रियाय' (क. सं. ६. २५. ८) इति ।
'यत् यदा 'अस्य इन्द्रस्य 'बाहोः 'वज्रं 'प्रति 'धुः स्तोतारोऽसुरवधसूचकेन स्तोत्रेण प्रतिनिद्धुः ।
स्त्यमानो हीन्द्रो दस्युवधार्थं वज्रमावृत्ते ॥ वधुः । दधातेल्लुङि 'गातिरथा' इति रिचो लृक् । 'आतः'
इति षेजुस् ॥ ततस्तेन वज्रेण 'दस्यूनं असुरान् 'हृत्वी हावा तदीयाः 'आर्यसीः अयोमयीः 'पुरः
'नि 'तारीत् नितरामनाशयत् ॥

नूनं सा ते प्रति वरं जरित्रे दुहीयदिन्द्र दक्षिणा मघोनी ।

शिक्षां स्तोतृभ्यो माति ध्रुमर्गो नो बृहद्वदेम विदथे सुवीराः ॥ ९ ॥

नूनम् । सा । ते । प्रति । वरम् । जरित्रे । दुहीयत् । इन्द्र । दक्षिणा । मघोनी ।

शिक्षं । स्तोतृभ्यः । मा । अति । धृक् । मर्गः । नः । बृहत् । वदेम । विदथे । सुवीराः ॥ ९ ॥

नूनं सा त इति व्याख्याता ॥ ॥ २६ ॥

'विश्रजिते' इति षडृचं दशमं सूक्तं गास्लेमदमैन्द्रम् । अन्या त्रिष्टुप् । शिष्टाः पञ्च जगत्स्यः ॥
नृतीये पर्याये होतुः शब्दे एतत्सूक्तम् । सूत्रितं च—'विश्रजिते तिष्ठा हरी रथ आयुज्यमानेति
याज्या' (आश्व. श्रौ. ६. ४) इति ॥

विश्रजिते धनुजिते स्वर्जिते सत्राजिते नृजिते उर्वराजिते ।

अश्वजिते गोजिते अग्निजिते भरेन्द्राय सोमं यजताय हर्षतम् ॥ १ ॥

विश्वजिते । धनुजिते । स्वःजिते । सत्राजिते । नृजिते । उर्वराजिते ।

अश्वजिते । गोजिते । अग्निजिते । भर । इन्द्राय । सोमम् । यजताय । हर्षतम् ॥ १ ॥

हे अध्वर्यो^१ इन्द्राय^२ सोमं^३ भर संपादय । कीदृशाय ।^४ विश्वजिते सर्वस्य जेजे । तदेव प्रपन्नयति ।^५ धनजिते शत्रुविजयेन तदीयधनानां जेजे ।^६ स्वजिते स्वर्गस्य जेजेऽधिपतये ।^७ सत्राजिते सत्रा संतेन जयश्रीलाय महतो जेजे वा ।^८ नृजिते नृणां नायकानां जेजे ।^९ उर्वराजिते । उर्वरा सर्व-सस्याख्या भूः । तस्या जेजे ।^{१०} अश्वजिते योजिते दलेनापहतानां गवां जेजे ।^{११} अजिते वृत्रेणाक्रान्ता-नामपां जेजे ।^{१२} यजताय यजनीयाय तरसा इन्द्राय^{१३} हर्षतम् ॥ ‘हर्षं गतिकान्त्योः’ ।^{१४} ‘भृष्टदृष्टिः’^{१५} इत्यादिना कर्मण्यतच् ॥ कमनीयं स्पृहणीयं वा सोमं भरति समन्वयः ॥

अभिभुवे^१ अभिमङ्गाय^२ वन्वते^३ ऽषा^४ ळ्हाय^५ सहमानाय^६ वेधसे^७ ।

तुविग्रये^८ वह्नये^९ दुष्टरीतवे^{१०} सत्रासाहे^{११} नम^{१२} इन्द्राय^{१३} वोचत ॥ २ ॥

अभिभुवे^१ । अभिमङ्गाय^२ । वन्वते । अषा^४ ळ्हाय । सहमानाय । वेधसे ।

तुविग्रये^८ । वह्नये । दुष्टरीतवे । सत्रासाहे^{११} । नमः । इन्द्राय । वोचत ॥ २ ॥

‘अभिभुवे सर्वस्याभिभवित्रे’^१ ‘अभिभङ्गाय असुराणां भञ्जकाय’^२ ‘वन्वते ॥ ‘वनं यण संभक्तौ’ ।^३ व्यत्ययेन उप्रत्ययः ॥ शत्रूणां धनानां^४ संभजकाय^५ । ‘अषा^४ ळ्हाय ॥ सहैः कर्मणि निष्ठा । उत्वाभाव-श्रान्दसः ॥ शत्रुभिरनभिभूताय । ‘सहमानाय सर्वसहाय’^६ ‘वेधसे सर्वस्य विधात्रे । ‘तुविग्रये पूर्णप्रीवाय ॥ यद्वा ‘गृ शब्दे’ । औणादिकः कर्मणि क्प्रत्ययः ॥ तुविभिर्बहुभिः स्तोतव्याय । ‘वह्नये सर्वस्य योदे’^८ ‘दुष्टरीतवे अन्यैर्दुस्तराय दुहिंसाय । ‘सत्रासाहे’^९ ‘सर्वदाभिभवित्रे महतोऽभिभवित्रे वा एवंविधाय’^{१०} ‘इन्द्राय’^{११} ‘नमः नमः शब्दपूर्वकं स्तोत्रं’^{१२} ‘वोचत हे स्तोतारो यूयं ब्रूत ॥ इषो लुङि ‘ब्रुवो वचिः’ । ‘अस्यतिवक्तित्यातिभ्योङ्’^{१३} इत्यङादेशः । ‘वच उम्’^{१४} इत्युम् । गुणः ॥

सत्रासाहो^१ जनभक्षो^२ जनसहस्र्यर्वनो^३ युध्मो^४ अनु^५ जोषमुक्षितः ।

वृत्चयः^६ सहुरिर्विश्वा^७ रित इन्द्रस्य^८ वोचं^९ प्र कृतानि^{१०} वीर्यी^{११} ॥ ३ ॥

सत्रासाहः । जनभक्षः । जनसहस्रः । च्यर्वनः । युध्मः । अनु । जोषम् । उक्षितः ।

वृत्चयः । सहुरिः । विश्वः । अरितः । इन्द्रस्य । वोचम् । प्र । कृतानि । वीर्यी ॥ ३ ॥

‘सत्रासाहः’^१ बहुनामभिभविता^२ ‘जनभक्षः जनानां यजमानानां कामप्रदानेन संभक्ता तैः संभजनीय इति वा ।^३ ‘जनसहः बलिनं जनानामभिभविता’^४ ‘व्यवनः शत्रूणां व्यावयिता स्वस्थानात् ।^५ ‘युध्मः योद्धा’^६ ‘जोषम्’^७ ‘अनु प्रीतिमनु’^८ ‘उक्षितः सिक्तः सोमेन ।^९ ‘वृत्चयः वृत्त्याभीष्टस्याचेता संचेता दातेत्यर्थः । यद्वा वर्तते पुनःपुनरभिमुखमागच्छतीति वृत् शत्रुः । तं चयते हिनस्तीति वृत्चयः । चयतिहिंसाकर्मा । तथा च ब्राह्मणं—‘यो वै भागिनं भागाबुद्धे चयते वैन स यदि वैन न चयतेऽथ पुत्रमथ पौत्रं चयते स्वेवैनम्’^{१०} (ऐ. ब्रा. २. ७) इति । ‘सहुरिः ॥ ‘जसिहोश्चरिज्’^{११}

१. क-म-वर्धं संभजनाय; ख-ग-ण-धनानां संभजनस्य; झ-वर्धं संभजनय; झ-वर्धं संभजनाय; ण-त-य-न-वर्धं भजनाय; व-वर्धं भजमानाय । २. ख-ग-ण-ध-सत्रासाहे । ३. य-म-सत्रासाहः ।

इत्युत्तिष्ठत्ययः ॥ अभिभविता शत्रूणां विक्षु प्रजासु आरितः पालकत्वेन प्रापितो भवति । तादृशस्य
 इन्द्रस्य कृतानि वृत्रहननादिरूपाणि वीर्यां सामर्थ्यानि प्रवोचं प्रकर्षणं वक्षामि ॥

अनानुदो वृषभो दोधतो वधो गम्भीरः क्रुष्वो असमष्टकाव्यः ।

रघ्रचोदः श्रथनो वीक्षितस्पृथुरिन्द्रः सुयज्ञ उपसः स्वर्जनत् ॥ ४ ॥

अननुदः । वृषभः । दोधतः । वधः । गम्भीरः । क्रुष्वः । असमष्टकाव्यः ।

रघ्रचोदः । श्रथनः । वीक्षितः । स्पृथुः । इन्द्रः । सुयज्ञः । उपसः । स्वः । जनत् ॥ ४ ॥

अनानुदः^१ । अनु पश्चाद्वातीत्यनुदः । 'आतश्चोपसर्गे' इति कर्तरि कः । स नास्ति यस्य स
 तथोक्तः । प्रभूतधनदानेन समानः^२ नास्तीत्यर्थः । अत एव वृषभः कामानां वर्षिता । दोधतः ॥
 दुधिहिंसाकर्मा ॥ हिंसकस्यासुरस्य वधः हन्ता गम्भीरः महत्त्वेन गाम्भीर्योपेतः । क्रुष्वः महान्
 यद्वा दर्शनीयः सर्वैः । असमष्टकाव्यः ॥ 'अशू व्यासौ' ॥ कर्मणि निष्ठा । ऊदित्वात् इन्द्रिकल्पः ।
 नन्वसमासः ॥ अन्यैरव्यासकर्मा । रघ्रचोदः ॥ 'रघ हिंसासंराद्धयोः' ॥ रघ्राणां समृद्धानां प्रेरकः ।
 यद्वा हिंसकानां^३ शत्रूणां चोदकः । श्रथनः शत्रूणां बलापहारेण शत्रातयिता । वीक्षितः दृढाङ्गः स्पृथुः
 स्वतेजसा जगव्याप्य वर्तमानः सुयज्ञः सुकर्मा । एतादृशः इन्द्रः उपसः स्वः सूर्यं ज्योतिः ।
 'स्वः सूर्यः' इति हि ब्राह्मणम् । सूर्यं च जनत् प्रादुश्चकार ॥

यज्ञेन गातुमुपुरो विविद्विरे धियो हिन्वाना उशिजौ मनीषिणः ।

अभिस्वरा निषदा गा अवस्यव इन्द्रे हिन्वाना द्रविणान्याशत ॥ ५ ॥

यज्ञेन । गातुम् । अप्सुरः । विविद्विरे । धियः । हिन्वानाः । उशिजः । मनीषिणः ।

अभिस्वरा । निषदा । गाः । अवस्यवः । इन्द्रे । हिन्वानाः । द्रविणानि । आशत ॥ ५ ॥

धियो हिन्वानाः स्तुतीरिन्द्रे प्रेरयन्तः उशिजः इन्द्रं कामयमानाः मनीषिणः मेधा-
 विनोऽङ्गिरसः असुरः अपां प्रेरकादिन्द्रात् गातुं गावां मार्गं यज्ञेन तपसा विविद्विरे लेभिरे ।
 ततः अवस्यवः रक्षणमिच्छन्तः इन्द्रे गाः स्तुतीः हिन्वानाः ॥ 'हि गतिवृद्धयोः' । स्वादिः ॥
 प्रेरयन्तस्तेऽङ्गिरसः अभिस्वरा अमितः स्वरः स्वरणं शब्दं यस्य तेन स्तोत्रेण निषदा उपसदेन च
 द्रविणानि गोधनानि आशत प्राप्तुवन् । अश्वतेर्लुङि 'बहुलं छन्दसि' इति विकरणस्य लृक् ॥

१. त-अननुदः । २. क-स-ण-त-थ-न-म-व-समानोऽनु । ३. ख-ग-च-अ-ग-ण-त-थ-न-व-
 शत्रूणां हिंसकानाम् ।

इन्द्र श्रेष्ठानि द्रविणानि धेहि चित्ति दक्षस्य सुभगत्वमस्मे ।

पोषं रयीणामरिष्टि तनूनां स्वादानं वाचः सुदिनत्वमहाम् ॥ ६ ॥

इन्द्र । श्रेष्ठानि । द्रविणानि । धेहि । चित्तिम् । दक्षस्य । सुभगत्वम् । अस्मे इति ।

पोषम् । रयीणाम् । अरिष्टिम् । तनूनाम् । स्वादानम् । वाचः । सुदिनत्वम् । अहाम् ॥ ६ ॥

हे इन्द्र श्रेष्ठानि उत्तमानि द्रविणानि धनान्यस्मभ्यं धेहि निधेहि । दक्षस्य ॥ दक्षेभ्यो धन् ॥ कर्मकरणसामर्थ्यस्य चित्तिं यति धेहि । अस्मे अस्मभ्यं सुभगत्वं शोभनधनवत्त्वं सौभाग्यं वा धेहि^१ । रयीणां स्वया दत्तानां धनानां पोषं समृद्धिं धेहि । तनूनाम् अङ्गानाम् । यद्वा तावत् एभिः कुरुमिति तन्वः पुत्राः । तनोतेः करणे उग्रत्ययः । तेषाम् अरिष्टिम् अहिंसां धेहि । तथा अस्मदीयायाः वाचः स्वादानं स्वादुताम् । अह्नां सुदिनत्वं शोभनदिनत्वं^२ च धेहि । येषु हीन्द्रादयो देवा इज्यन्ते तानि सुदिनानि । तेषां भावः सुदिनत्वम् ॥ २७ ॥

‘त्रिकटुकेषु’ इति चतुर्वचमेकादशं सूक्तं गार्ग्यमदमेन्द्रम् । अत्रेयमनुक्रमणिका—‘त्रिकटुकेषु चतुष्कमष्टयायतिशाक्रमन्वाष्टिर्वा’ इति । आद्यायामष्टिञ्छन्दश्चतुःषष्ट्यक्षरा । अवशिष्टाः षष्ट्यक्षरा अतिशक्तयः । अन्याष्टिर्वा । षोडशिक्षेत्रे ‘त्रिकटुकेषु’ इति तृचः । सूत्रितं—‘त्रिकटुकेषु महिषो यवाशिरं प्रो ध्वस्मं पुरोरयमिति तृचावातिच्छन्दसौ’ (आथ. श्रौ. ६. २) इति ॥ अविद्याभ्येऽहनि मरुत्वतीये प्रतिपत्तृचस्य ‘त्रिकटुकेषु’ इति प्रथमा । ‘दशमेऽहनि’ इति खण्डे सूत्रितम्—‘आ त्वा रथं यथोत्थ इत्येतस्याः स्थाने त्रिकटुकेषु महिषो यवाशिरमिति’ (आथ. श्रौ. ८. १२) इति । आश्वमेधिके मध्यमेऽहनि मरुत्वतीये आद्या । ‘तस्य विशेषान्वक्षामः’ इति खण्डे सूत्रितं—‘त्रिकटुकेषु महिषो यवाशिरमिति मरुत्वतीयस्य प्रतिपत्’ (आथ. श्रौ. १०. १०) इति ॥ महाघ्नतेऽपि माथ्यं दिने सवने वाक्क्षणाच्छतितनः स्तोत्रियस्तृचः । ‘त्रिकटुकेषु महिषो यवाशिरमिति स्तोत्रियः’ (पं. आ. ५. १) इति सूत्रितम् ॥

त्रिकटुकेषु महिषो यवाशिरं तुविशुष्मस्तृप्तसोममपिबुद्विष्णुना

सुतं यथावशत् । स ई ममाद् महि कर्म कर्तवे

महामुरुं सैनं सश्वदेवो देवं सत्यमिन्द्रं सत्य इन्दुः ॥ १ ॥

त्रिकटुकेषु । महिषः । यवाऽवाशिरम् । तुविशुष्मः ।

तृप्तः । सोमम् । अपिबत् । विष्णुना । सुतम् । यथा । अवशत् ।

सः । ईम् । ममाद् । महि । कर्म । कर्तवे । महाम् । उरुम् ।

सः । एनम् । सश्वत् । देवः । देवम् । सत्यम् । इन्द्रम् । सत्यः । इन्दुः ॥ १ ॥

गुप्तसमदो ब्रूते । 'महिषः सहान् पूज्यः' 'तुविशुष्मः बहुबलः' 'तृपत् ॥' 'तृप शीघ्रने' । तुदादिः ।
 आगमाऽनुशासनस्यानित्यत्वाच्चमभावः ॥ 'तृपन् इन्द्रः' 'त्रिकटुकेषु ज्योतिर्गौरासुरिष्येतन्नामकेष्वामि-
 ण्डविकेपवहःसु' 'सुतम् अभिपुतं' 'यवाक्षिरं यवमयैः सक्तुभिर्मिश्रितम् ॥' आङ्पूर्वस्य शीघ्रानेः
 क्रिपि 'अपस्पृशेयाम्' इत्यादिना क्षिरं इत्यादिनाः ॥ तं 'सोमं' 'विष्णुना सह' 'अपिवत् ।' 'यथावशान्
 पूर्वं यथा तं सोमसकामयत् तथापिवत् ॥' 'यवा कान्तौ' । 'बहुलं छन्दसि' इति शपो लुगभावः ॥
 पीतः 'सः सोमः' 'महां महान्तम्' 'उरुं तेजसा विस्तीर्णम्' 'ईम् एनमिन्द्रं' 'ममाद अमादयत् ।
 किमर्थम् ।' 'महि महत् वृत्रहननादिलक्षणं' 'कर्म' 'कर्तव्यं कर्तुम् ।' 'सत्यः' 'इन्दुः खवन्' 'देवः दीप्यमानः
 'सः सोमः' 'सत्यं यथार्थंभूतं' 'देवं सोमं कामयमानम्' 'इन्द्रं' 'सश्वत् ।' सश्वत्विष्योसिकर्मा । व्याप्नोतु ॥

अथ त्विषीमाँ अभ्योर्जसा क्रिविं युधाभंवदा रोदंसी अपृणदस्य मज्मना प्र वावृधे ।

अर्धचान्यं जठरे प्रेमरिच्यत् सैनं सश्वदेवो देवं सत्यमिन्द्रं सत्य इन्दुः ॥ २ ॥

अर्धं । त्विषिडमानं । अभि । ओर्जसा । क्रिविम् । युधा । अभवत् । आ ।

रोदंसी इति । अपृणत् । अस्य । मज्मना । प्र । ववृधे ।

अर्धत्त । अन्यम् । जठरे । प्र । ईम् । अरिच्यत् ।

सः । एनम् । सश्वत् । देवः । देवम् । सत्यम् । इन्द्रम् । सत्यः । इन्दुः ॥ २ ॥

'अथ अथ सोमपानानन्तरं' 'त्विषीमान् दीप्तिमानिन्द्रः' 'ओर्जसा बलेन' 'क्रिविं नामासुरं
 'युधा युद्धेन' 'अभि' 'अभवत् अभिभूतवान् ।' 'किंच स इन्द्रः' 'रोदंसी द्यावापृथिव्यौ' 'आ
 'अपृणत् स्वतेजसा समन्तात् पूरयामास ।' तथा 'अस्य पीतस्य सोमस्य' 'मज्मना बलेन' 'प्र' 'वावृधे
 प्रकर्षेण वर्धते । यद्वा अस्य किवेरसुरस्य मज्मना सारिण रोदंसी अपूरयत् ।' 'सः इन्द्रः सोमं द्वेषा
 विभज्य' 'अन्यं सागं स्वकीये' 'जठरे' 'अर्धत्त ।' 'ईम् एनम् अपरं भागं देवेभ्यः' 'प्र' 'अरिच्यत्
 प्रारेचयत् । एतेनार्धमिन्द्राय अर्धमन्येभ्यः' 'देवेभ्य इत्युक्तं भवति ।' तथा तैत्तिरीयकं—'यत्तवैषामर्ध-
 मिन्द्रः प्रति तस्मादिन्द्रो देवतानां भूयिष्ठभाक्तमः' (तै. सं. ५. ४. ८. ३) इति ॥

साकं जातः क्रतुना साकमोर्जसा ववक्षिथ साकं वृद्धो वीर्यैः

सासहिर्मृधो विचर्षणिः । दाता राधः स्तुवते काम्यं वसु

सैनं सश्वदेवो देवं सत्यमिन्द्रं सत्य इन्दुः ॥ ३ ॥

साकम् । जातः । क्रतुना । साकम् । ओर्जसा । ववक्षिथ ।

साकम् । वृद्धः । वीर्यैः । सासहिः । मृधः । विऽचर्षणिः ।

दाता । राधः । स्तुवते । काम्यम् । वसु ।

सः । एनम् । सश्वत् । देवः । देवम् । सत्यम् । इन्द्रम् । सत्यः । इन्दुः ॥ ३ ॥

‘ऋतुना कर्मणा प्रजया वा’ साकं सह जातः सामकोजसा बलेन सह व्यवक्षिथ विश्वं वोढुमिच्छसि ॥ वदेः सनस्तस्य लिटि अन्वत्वादात् न भवति ॥ किंच त्वं पृथ्वीः वातुदुननादि-
लक्षणेः पराक्रमैः साकं सह? वृद्धः? प्रवृद्धः वृष्टः हिंसकात् संग्रामात्वा पुसासिहिः । ‘न
लोकास्वयं’ इति पद्यप्रतिषेधः ॥ तेषामभिपत्तिता विचरणिः पुण्यकृतः अपुण्यकृतश्च विशेषेण
द्रष्टा वस्तुवत् स्तोत्रं कुर्वाणाय यजमानाय वराधः साधकं कार्ग्यं प्रार्थनीयं वसु धनं वृता सन्
ववक्षियेति समन्वयः । सैनमिति परोक्षनिर्देशः सिद्धान्तश्च ॥

तव त्यज्यं नूतोऽपि इन्द्र प्रथमं पुर्वं दिवि प्रवाच्यं कृतम् ।

यदेवस्य शर्वसा प्रारिणा अमुं रिणन्नपः ।

भुवद्विश्वमभ्यदेवमोजसा विदादूर्जं शतक्रतुर्विदादिषम् ॥ ४ ॥

तव । त्यत् । नर्यम् । नूतोऽर्तिः । अपः । इन्द्र । प्रथमम् । पुर्वम् । दिवि । प्रवाच्यम् । कृतम् ।
यत् । देवस्य । शर्वसा । प्र । अरिणाः । अमुम् । रिणन् । अपः ।
भुवत् । विश्वम् । अभि । अदेवम् । ओजसा । विदात् । ऊर्जम् ।
शतक्रतुः । विदात् । इषम् ॥ ४ ॥

‘नूतो सर्वेषां नर्तयितः हे इन्द्र नर्यां नराणां हितकरं प्रथमं प्रततम्’ इति
यास्कः । ‘पुर्वं पूर्वकालभवं स्वया वृत्तं तव वश्यत् तत् अपः कर्म दिवि स्वर्गलोके प्रवाच्यं
प्रकर्षेण वक्तव्यम् । श्लाघनीयमित्यर्थः । किं तत् । देवस्य विजिगीषोरसुरस्य अमुं प्राणं रिणन्
हिंसन् त्वं अपः तेन निरुद्धान्युदकानि प्रारिणाः प्रैरयः इति यदेतत्कर्म तत्प्रवाच्यमिति समन्वयः ।
परोक्षनिर्देशोऽवशिष्टः’ । स इन्द्रः विश्वं व्याप्तम् अदेवं तमोरूपमसुरम् ओजसा बलेन अभि
भुवत् अभिभवतु । किंच शतक्रतुः इन्द्रः ऊर्जं बलं विदात् लभतु । वृषं हविकर्षणमत्र च
विदात् ॥ ‘विविर् लाभे’ । शविकरणी । लेखाडागमः ॥ २८ ॥ २२ ॥

तृतीयेऽनुवाके दश सूक्तानि । तत्रेवमेकोनविंशत्युचं गार्हस्पत्यं प्रथमं सूक्तम् । अत्रेयमनुक्रमणिका-
‘गणानामेकोना ब्राह्मणस्पत्यं ह बार्हस्पत्यास्तु दृष्टलिङ्गाः पञ्चदश्यन्ये त्रिष्टुभौ’ इति । पञ्चदश्येकोनविंशो
च त्रिष्टुभौ । शिष्टा जगत्यः । यासु बृहस्पतिशब्दः श्रूयते ता बार्हस्पत्याः । शिष्टा ब्राह्मणस्पत्याः ॥
प्रवर्त्ये अभिष्टवे पुतस्सूक्तम् । ‘स्पृष्टोदकम्’ इति खण्डे सूत्रितं— ‘गणानां स्वा प्रथश्च यस्य’
(आश्व. श्रौ. ४. ६) इति ॥

१. ण-त-थ-म-‘सह वृद्धः’ नास्ति । २. म-पापकृतथ । ३. थ-प्रतमम् । ४. क-ख-ग-ण-ण-
न-व-परोक्षनिर्देशो वशिष्टः; झ-झ-परोक्षनिर्देशो वाशिष्टः; च-त-थ-परोक्षनिर्देशोऽवशिष्टः । ५. ख-ग-
ण-त-थ-‘च’ नास्ति । ६. ग-ण-ण-न-लेखाडागमः । ७. म-अभिष्टवे एव ।

गुणानां त्वा गुणपतिं हवामहे कविं कवीनामुपमश्रवस्तमम् ।

ज्येष्ठराजं ब्रह्मणां ब्रह्मणस्पत आ नः शृण्वन्नुतिभिः सीद सादनम् ॥ १ ॥

गुणानाम् । त्वा । गुणऽपतिम् । हवामहे । कविम् । कवीनाम् । उपमश्रवःऽतमम् ।

ज्येष्ठराजम् । ब्रह्मणाम् । ब्रह्मणः । पते ।

आ । नः । शृण्वन् । ऊतिऽभिः । सीद । सदनम् ॥ १ ॥

हे ^१ब्रह्मणस्पते ब्रह्मणोऽन्नस्य परिवृढस्य कर्मणो वा पते पालयितः ^२गुणानां देवाद्विगुणानां संश्रित्वं ^३गुणपतिं स्थीयानां पतिम् । ^४कवीनां क्रान्तदर्शिनो ^५कविम् । ^६उपमश्रवस्तमम् । उपमीयतेऽनयेत्युपमा । सर्वेषामज्ञानाद्युपमानं श्रवोऽन्नं यस्य स तथोक्तः । अतिशयेनोपमश्रवा उपमश्रवस्तमः ॥ उपमा 'माङ् माने' । 'आतश्चोपलमो' करणेऽङ्प्रत्ययः । 'उयापोः संज्ञाछन्दसोः' इति ह्रस्वत्वम् ॥ ^७ज्येष्ठराजम् । ज्येष्ठाः प्रशस्यतमाः । तेषां मध्ये राजन्ते ^८ब्रह्मणां मन्त्राणां स्वामिनं ^९त्वा त्वां ^{१०}हवामहे अस्मिन् कर्मण्याह्वयामः । किंच ^{११}नः अस्माकं स्तुतीः ^{१२}शृण्वन् स्वं ^{१३}ऊतिभिः पालनैर्हेतुभूतैः ^{१४}सादनम् । सीदन्त्यस्मिन्निति सदनम् । यज्ञगृहं ^{१५}आ ^{१६}सीद उपविश ॥

देवाश्रिते असुर्यं प्रचेतसो बृहस्पते यज्ञियं भागमानशुः ।

उस्त्राड्व सूर्यो ज्योतिषा महो विश्वेषामिज्जनिता ब्रह्मणामसि ॥ २ ॥

देवाः । चित् । ते । असुर्यं । प्रऽचेतसः । बृहस्पते । यज्ञियम् । भागम् । आनशुः ।

उस्त्राड्व । सूर्यः । ज्योतिषा । महः । विश्वेषाम् । इत् । जनिता । ब्रह्मणाम् । असि ॥ २ ॥

^१असुर्यं असुराणां हन्तः हे ^२बृहस्पते ^३प्रचेतसः प्रकृष्टज्ञानाः ^४पते स्वदीयाः ^५देवाश्चित् देवा अपि ^६यज्ञियं यज्ञाहं ^७भागम् ^८आनशुः प्राप्नुवन् । यद्वा प्रचेतस इति बृहस्पतेर्विशेषणम् । प्रकृष्टज्ञानवतस्ते तव संबन्धिनो देवा इति योजनीयम् । यद्वा प्रचेतसः । विभक्तिपरिणामः । प्रचेतस इति सति देवा यज्ञियं भागमानशिरः । कर्मविघ्नकारिणामसुराणां रक्षोघ्नमन्त्रैरपाकरणान् । 'न धे ब्रह्मण्वद्विष्यति' (ऐ. ब्रा. १. १३) इति श्रवणान् । ^९ज्योतिषा तेजसा ^{१०}महः महनीयः ^{११}सूर्यः ^{१२}उस्त्राड्व । उस्त्राः ^{१३}किरणाः ॥ 'स्फायितञ्जि' इत्यादिना रक्प्रत्ययः ॥ यथा किरणान् जनयति तथा ^{१४}विश्वेषां सर्वेषां ^{१५}ब्रह्मणां ^{१६}मन्त्राणां ^{१७}जनिता जनयितैव ^{१८}असि ॥ 'जनिता मन्त्रे' इति निपातान् गिलोपः ॥

१. क-ख-ग-झ-न म-महनीयः । २. म-सर्वेषु (? वसत्येषु) परं तेज इति उस्त्राः । ३. म-ब्राह्मणानाम् ।

आ विवाध्या परिप्रापस्तमांसि च ज्योतिष्मन्तं रथंमृतस्य तिष्ठसि ।

बृहस्पते भीममभिब्रदम्भनं रक्षोहणं गोत्रभिदं स्वविदम् ॥ ३ ॥

आ । वि॒ऽवाध्या । परि॒ऽरपः । तमांसि । च । ज्योतिष्मन्तम् । रथम् । मृतस्य । तिष्ठसि ।

बृहस्पते । भीमम् । अभिब्रदम्भनम् । रक्षोऽहर्णम् । गोत्रभिदम् । स्वऽविदम् ॥ ३ ॥

हे १बृहस्पते १परिरपः । परितो रपः पापरूपं रक्षः ॥ यद्वा 'रप लप व्यक्तार्थां वाचि' । किप् ॥ परिवदतो निन्दकान् १तमांसि १च १विवाध्य तेजसा निराकृत्य १ज्योतिष्मन्तं ज्योतिषा तद्वन्तम् १मृतस्य यज्ञस्य प्रापकं १भीमं दानूणां भयंकरं १अभिब्रदम्भनं दानूणां हिसकम् । तदेवाह । १रक्षोहणं रक्षसां हन्तारं १गोत्रभिदं भेषानां भेषारं १स्वविदं स्वर्गस्य १लम्भकं १रथम् १आ १तिष्ठसि अधितिष्ठसि ॥

सुनीतिभिर्नयसि त्रायसे जनं यस्तुभ्यं दाशाञ्च तमंहो अश्ववत् ।

ब्रह्मद्विषस्तर्पनो मन्युमीरसि बृहस्पते महि तत्तै महित्वनम् ॥ ४ ॥

सुनीतिभिः । नयसि । त्रायसे । जनम् । यः । तुभ्यम् । दाशात् । न । तम् । अंहः । अश्ववत् ।

ब्रह्मद्विषः । तर्पनः । मन्युऽमीः । असि । बृहस्पते । महि । तत् । ते । महिऽत्वनम् ॥ ४ ॥

हे १बृहस्पते १सुनीतिभिः । शोभनं १नीतयः १येषु ते सुनीतयः सम्मार्गाः । तैः १जनं १नयसि । अपेक्षितफले प्रापयसि । १त्रायसे जनमापन्नयो रक्षसि च । १यः यजमानः १तुभ्यं हविलक्षणमश्वं १दाशात् प्रयच्छेत् ॥ 'दाश दाने' । लेख्याडागमः १तम् १अंहः पापं पापरूपं दारिद्र्यं वा १न १अश्ववत् न प्राप्तुमान् ॥ अक्षोतेलेष्टि व्यत्ययेन परस्मैपदम् । अडागमः ॥ १ब्रह्मद्विषः ब्राह्मणानां मन्त्राणां वा द्वेष्टुः १तर्पनः तापकः १असि । किंच १मन्युमीः मन्योः कोधस्थ परेषां ज्ञानस्थ वा हिसकोऽसि ॥ 'मीड् हिसायां' । किप् ॥ १ते तव १तत् तादृशं १नहि महत् प्रभूतं १महित्वनं माहात्म्यमस्ति ॥

न तमंहो न दुरितं कुतश्चन नारातयस्तातिरुर्न द्रयाविर्नः ।

विश्वा इदस्माद्वरसो वि बाधसे यं सुगोपा रक्षसि ब्रह्मणस्पते ॥ ५ ॥

न । तम् । अंहः । न । दुः१इतम् । कुतः । चन । न । नारातयः । ततिरुः । न । द्रयाविर्नः ।

विश्वाः । इत् । अस्मात् । वरसः । वि । बाधसे ।

यम् । सु१गोपाः । रक्षसि । ब्रह्मणः । पते ॥ ५ ॥

१. क-इ-सर्वलम्भकम्; ख-ग-च-इ १-ण-ण १-थ-न-च-सर्वस्य लम्भकम्; झ-सर्गलम्भकम् । २. ख-ग-झ-ण-म-शोभननीतयः । ३. ख-ग-च-इ १-न-लेख्याडागमः ।

हे ^१ब्रह्मणस्पते ^२सुगोपाः सुष्ठु पालयिता त्वं ^३यं जनं ^४प्रेक्षसि पालयसि ^५तं जनं ^६अहंः
आहन्तव्यं दुःखं ^७न वाधते । ^८दुरितं तत्कारणं पापं च ^९न वाधते । ^{१०}अरातयः हिंसकास्ते जनं ^{११}कुत-
श्चन सर्वासु दिक्षु ^{१२}न ^{१३}प्रतिरिहः ॥ तिरतिहिंसाकर्मा । लिट् ॥ न हिंसन्ति । तथा ^{१४}द्वयाधिनः ।
मनस्यन्यस्क्रियायां चान्यदित्येतद्द्वयं येषामस्ति ते द्वयाधिनो वज्रकाः । तेऽपि तं जनं ^{१५}न वाधन्ते ।
किंच ^{१६}ध्वंसः हिंसिकाः ^{१७}विश्वाः सर्वाः सेनास्तदर्थं ^{१८}पि ^{१९}वाधते विशेषेण वाधस एव ॥ २९ ॥

त्वं नो गोपाः पथिकृद्विचक्षणस्तवं व्रताय मतिभिर्जरागहे ।

बृहस्पते यो नो अभि हरो दधे स्वा तं मर्मर्तुं दुच्छुना हरस्वती ॥ ६ ॥

त्वम् । नः । गोपाः । पथिऽकृत् । विऽचक्षणः । त्वं । व्रताय । मतिऽभिः । जरागहे ।

बृहस्पते । यः । नः । अभि । हरो । दधे । स्वा । तम् । मर्मर्तुं । दुच्छुना । हरस्वती ॥ ६ ॥

हे ^१बृहस्पते ^२त्वं ^३नः अस्माकं ^४गोपाः पालयिता ^५पथिकृत् ^६सन्मार्गकृच्च^१ भवसि । ^७विचक्षणः
विशेषेण दृष्टा सर्वज्ञस्त्वम् । ^८एतत् ^९व्रताय त्वत्संबन्धिने यज्ञाय ^{१०}मतिभिः स्तोत्रैः ^{११}जरागहे
स्तुमः ॥ जरतिः स्तुतिकर्मा ॥ ^{१२}यः पुमान् ^{१३}नः अस्मान् ^{१४}अभि अभिलक्ष्य ^{१५}द्वारः ॥ ' ह्रु कौटिल्ये ' ।
भावेऽसुन् ॥ कौटिल्यं ^{१६}दधे विद्धाति ^{१७}तं ^{१८}स्वा स्वीया ^{१९}दुच्छुना दुर्बुद्धिः ^{२०}हरस्वती वेगवती सती
^{२१}मर्मर्तुं मोचयतु ॥ ' सृङ् प्रागल्भागे ' । अन्तर्भावितव्यर्थस्य यङ्लुकि लोटि रूपम् ॥

उत वा यो नो मर्चयादनागसोऽरातीवा मर्तः सानुको वृकः ।

बृहस्पते अप तं वर्तया पथः सुगं नो अस्यै देववीतये कृधि ॥ ७ ॥

उत । वा । यः । नः । मर्चयात् । अनागसः । अरातिऽवा । मर्तः । सानुकः । वृकः ।

बृहस्पते । अप । तम् । वर्तय । पथः । सुगम् । नः । अस्यै । देवऽवीतये । कृधि ॥ ७ ॥

^१उत ^२वा अपि च हे ^३बृहस्पते ^४अरातीवा अभिमुखमागमनवान् ^५सानुकः समुच्छ्रितः ।
' सानु समुच्छ्रितम् ' (निरु. २. २४) इति यास्कः । ^६वृकः ॥ ' वृक आदाने ' ॥ धनादीनामादाता ^७यः
^८मर्तः मनुष्यः ^९अनागसः अपराधहीनान् ^{१०}नः अस्मान् ^{११}मर्चयात् ॥ मर्चयतिहिंसाकर्मा ॥
हिंस्यात् । ^{१२}तं मर्तं ^{१३}पथः वैदिकान्मार्गात् ^{१४}अप ^{१५}वर्तय निवर्तय । ^{१६}नः अस्माकं ^{१७}अस्यै ^{१८}देववीतये
देवानां वीतिः सोमभक्षणम् अत्रेति^१ देववीतियज्ञः । अस्यै देववीतयेऽस्यै यज्ञाय नोऽस्माकं ^{१९}सुगं
सुष्ठु गन्तव्यं मार्गं ^{२०}कृधि कुरु । यज्ञानुष्ठानाय सुमतिं देहीत्यर्थः ॥

त्रातारं त्वा तनूनां हवामहेऽवस्पतरधिवक्तारमस्मयुम् ।

वृहस्पते देवनिदो नि वर्हय मा दुरेवा उत्तरं सुभ्रमुबशन् ॥ ८ ॥

त्रातारम् । त्वा । तनूनाम् । हवामहे । अवऽस्पतरः । अधिऽवक्तारम् । अस्मयुम् ।

वृहस्पते । देवऽनिदः । नि । वर्हय ।

मा । दुःऽएवाः । उत्ऽतरम् । सुभ्रम् । उत् । नशन् ॥ ८ ॥

वअवस्पतः उपद्रवेभ्यः पारयितः । यद्वा अवसा रक्षणेनापद्रव्यः पारयितः हे वृहस्पते तनूनाम् अङ्गानां पुत्रादीनां वा त्रातारं पालयितारम् अधिवक्तारम् अस्मासु पक्षपातेन अधिकं वक्तारम् वअस्मयुं हविषप्रदानस्मान् कामयमानं एवा^१ एवां हवामहे अस्मिन् कर्मण्याह्वयामः । किञ्च देवनिदः देवनिन्दकानसुरान् नि वर्हय विनाशय । दुरेवाः दुष्टगमना दुर्बुद्धयः शत्रवः उत्तरम् उत्कृष्टतरं सुभ्रं सुभ्रं मा उञ्चयन् मा व्यासृजन् ॥

त्वया वयं सुवृधा ब्रह्मणस्पते स्पार्हा वसु मनुष्या ददीमहि ।

या नो दूरे तल्लितो या अरातयोऽभि सन्ति जम्भया ता अनमसः ॥ ९ ॥

त्वया । वयम् । सुऽवृधा । ब्रह्मणः । पते । स्पार्हा । वसु । मनुष्या । आ । ददीमहि ।

या । नः । दूरे । तल्लितः । याः । अरातयः । अभि । सन्ति । जम्भय । ताः । अनमसः ॥ ९ ॥

हे ब्रह्मणस्पते सुवृधा सुष्ठु वर्धयिष्या एवया हेतुना वयं स्पार्हा स्पृहणीयानि वसु धनानि मनुष्या ॥ 'सुपां सुलुकं' इति चतुर्थविदुवचनस्याकारः ॥ मनुष्येभ्यो दातुभ्यः एवा वदीमहि शुद्धीमहि ॥ 'आळे वोऽनास्यविहरणे' इत्यात्मनेपदम् ॥ दूरे दूरदेशे याः अरातयः याः च तल्लितः अन्तिकेऽरातयः नः अस्मान् अभि सन्ति अभि भवन्ति अनमसः कर्मेहीनान् ताः अरातीस्तान् शत्रून् जम्भय नाशय । 'जमि नाशने' । तुरादिः ॥ अत्र निरुक्तं—'त्वया वयं सुवर्धयिष्या ब्रह्मणस्पते स्पृहणीयानि वसूनि मनुष्येभ्य आददीमहि याश्च नो दूरे तल्लितो याश्चान्तिकेऽरातयोऽवानकमाणो वादानमजा वा जम्भय ता अनमसोऽम इति रूपनाम' (निरु. ३. ११) इति ॥

त्वया वयमुत्तमं धीमहे वयो वृहस्पते पप्रिणा स्खिना युजा ।

मा नो दुःशंसो अभिदिप्सुरीशत प्र सुशंसा मतिभिस्तारिषीमहि ॥ १० ॥

त्वया । वयम् । उत्ऽतमम् । धीमहे । वयः । वृहस्पते । पप्रिणा । स्खिना । युजा ।

मा । नः । दुःशंसः । अभिदिप्सुः । ईशत ।

प्र । सुऽशंसाः । मतिभिः । तारिषीमहि ॥ १० ॥

१. क-स-ण-न-म-व-अधिवक्तारम्; ख-ग-व-ण-१-अभि अधिकं वक्तारम् । २. क-स-स-१-ण-ध-न-म-व-एवा नारित ।

हे बृहस्पते । पप्रिणा ॥ 'पृ पालनपूरणयोः' । 'आदगमहन' इति किन्प्रत्ययः । छान्दसो
यणादेशः ॥ कामानां पुरकेण सस्तिना शुद्धेन युजा सहायेन स्वया हेतुना उत्तमं वयः
हविर्लक्षणमन्नं वयं धीमहे धारयामः ॥ 'धी धारणे' । दैवादिकः ॥ 'दुःशंसः दुःशंसनीयः
अभिदिभुः अभिदिभुमनुमभिभितुमिच्छुः पुरुषः वनः अस्माकं वमा ईक्षत मा ईक्षिष्ट । ईक्षरो मा
भवतु ॥ 'ईक्ष ऐक्षये' । लेख्यशागमः ॥ वयं मतिभिः स्तोत्रैः सुवेसाः शोभनशंसनोपेताः सन्तः
प्र तारिषीमहि प्रकर्षेण वर्धेमहि ॥ ३० ॥

अनानुदो वृषभो जग्मिराहुं निष्टप्ता शत्रुं पृतेनासु सासहिः ।

असिं सृत्य ऋणया ब्रह्मणस्पत उग्रस्य चिद्विभिता वीळुहर्षिणः ॥ ११ ॥

अननुऽदः । वृषभः । जग्मिः । आऽहवम् । निऽतप्ता । शत्रुम् । पृतेनासु । सासहिः ।

असिं । सृत्यः । ऋणऽयाः । ब्रह्मणः । पते । उग्रस्य । चित् । दमिता । वीळुऽहर्षिणः ॥ ११ ॥

हे ब्रह्मणस्पते अनानुदः । अनु पश्चाद्वातीत्यनुदः । स यस्य नास्तिव्यनुदः । दात्रन्तरशून्य
इत्यर्थः । अत एव वृषभः कामानां वर्पिता आहवम् ॥ आहवतेऽत्रेत्याहवो युद्धम् । 'आडि
युद्धे' (पा. सू. ३. ३. ७३) इत्यप्प्रत्ययः संप्रसारणं च ॥ तद्युद्धं जग्मिः गन्ता ॥ 'आदगमहन'
इति किन्प्रत्ययः । लिङ्गुद्वावादाहवमित्यत्र पृषीप्रतिषेधः । शत्रुं शातयितारं निष्टप्ता नितरां तस्य
तापकः । नृनन्तत्वात् पृषीप्रतिषेधः । 'निसस्तपतावनासेवने' (पा. सू. ८. ३. १०२) इति षवम् ।
'तादौ च निति' इति गतेः स्वरः ॥ पृतेनासु संग्रामेषु स्वासहिः शत्रूणामभिभविता । यतादृशस्त्वं
सृत्यः सत्यपराक्रमः सत्यप्रज्ञो वा असि । ऋणयाः ऋणस्य यावयितासि । 'यु मिश्रणांमिश्रणयोः' ।
प्यन्तस्य क्विप् णिलोपे 'लोपो व्योर्धेलि' इति वलोपः ॥ किंच उग्रस्य चित् ओजस्विनोऽपि
वमिता उपशमयिता वीळुहर्षिणः दृढहर्षस्य कामुकस्य नास्तिकस्य चिद्विभितासि^१ ॥

अदेवेन मनसा यो रिषण्यति शासामुग्रो मन्यमानो जिघांसति ।

बृहस्पते मा प्रणक्तस्य नो वधो नि कर्म मन्युं दुरेवस्य शर्धतः ॥ १२ ॥

अदेवेन । मनसा । यः । रिषण्यति । शासाम् । उग्रः । मन्यमानः । जिघांसति ।

बृहस्पते । मा । प्रणक्त् । तस्य । नः । वधः । नि । कर्म । मन्युम् । दुःएवस्य । शर्धतः ॥ १२ ॥

यः पुमान् अदेवेन देवानमन्यमानेन यद्वा आसुरवृत्तिविशिष्टेन^१ मनसा अस्मान् रिषण्यति
हिनस्ति । 'दुरस्युर्द्विगणस्युर्वृषण्यतिरिषण्यति' इति निपातितः ॥ यश्च उग्रः पापचितः । मन्यमानः
आत्मानं बहु मन्यमानः पुमान्^२ शासाम् उक्थस्य शंसितारम् । यद्वा अस्माकमाशंसाम् । शासां^३
शासितृणामुग्र इति वा योजनीयम् । अस्मान् जिघांसति हन्तुमिच्छति ॥ हन्तेः सनि । 'अञ्जनगमां
सनि' इति दीर्घः ॥ हे बृहस्पते तस्य वधः । वध्यतेऽनेनेति वधः आयुधम् । नः अस्मान्

१. क-क्ष-त-थ-म-दमितसि । १. ख-ग-क्ष-ण-म-असुरवृत्तिविशिष्टेन । २. ख-ग-च-क-यः पुमान् ।
३. क-क्ष-न-म-शासां नास्ति ; अ-ग-ण-थ-न-म-शापाय

‘मा प्रगम् ॥ ‘पृची संपर्के’ । क्षम्विकरणी । व्यत्ययेनामागमः । ‘चादिलोपे’ इति न निघातः । व्यत्ययेनायुदात्तः ॥ किंच वदुरेवस्य दृष्टगमनस्य वशर्धतः बलवतः । यद्वा दुष्टाभिसंधेर्वैयं कुर्वतः तस्य वमन्तु क्रोधं ज्ञानं वा वनि वकर्म त्वदप्रसादाच्चिराकुर्मश्र ॥

भरेषु हृद्यो नमसोपसद्यो गन्ता वाजेषु सनिता धनं धनम् ।

विश्वा इदृयो अभिदिप्सोऽमृधो बृहस्पतिर्वि ववर्हा रथोऽइव ॥ १३ ॥

भरेषु । हृद्यः । नमसा । उपऽसद्यः । गन्ता । वाजेषु । सनिता । धनम्ऽधनम् ।

विश्वाः । इत् । अर्थः । अभिऽदिप्सः । मृधः । बृहस्पतिः । वि । ववर्ह । रथान्ऽइव ॥ १३ ॥

सः वृहस्पतिः भरेषु संग्रामेषु हृद्यः योद्धुभिः स्वरक्षणार्थम् आह्वातव्यः वनमसोपसद्यः सर्वैर्नमसोपसदनीयः । किंच वाजेषु गन्ता संग्रामेषु रक्षार्थं गमनशीलः । तथा धनं धनं सनिता संभक्ता दाता ॥ नृनन्तस्यात् पृष्टीप्रतिषेधः ॥ तथा अर्थः स्वामी बृहस्पतिः अभिदिप्सः अभिभवने-
च्छावन्तीः विश्वाः इत् सर्वा एव मृधः हिंसिकाः सेनाः रथानिव युद्धे वेगेन परकीयान् रथानिव वि ववर्ह विशेषेण सियिलीचकार । यद्वा इवशब्दश्चार्थः । रथान्श्च वि ववर्ह ॥ लङ्धे लिट् ॥

तेजिष्ठया तपनी रक्षसस्तप ये त्वा निदे दधिरे दृष्टवीर्यम् ।

आविस्तत्कृष्ण यदसत्त उक्थ्यं बृहस्पते वि परिरापो अर्दय ॥ १४ ॥

तेजिष्ठया । तपनी । रक्षसः । तप । ये । त्वा । निदे । दधिरे । दृष्टवीर्यम् ।

आविः । तत् । कृष्ण । यत् । असत् । ते । उक्थ्यम् । बृहस्पते । वि । परिरापः । अर्दय ॥ १४ ॥

हे बृहस्पते तेजिष्ठया अतिशयेन तिममया तपनी तापकारिण्या हेत्या रक्षसः राक्षसान् तप तापय । ये राक्षसाः दृष्टवीर्यं युद्धेषु दृष्टपराक्रमं स्वां निदे निन्दाया विषयं दधिरे कृतवन्तः तात् तापयेति समन्वयः । ते तव उक्थ्यं सर्वैः प्रशंसनीयं यत् वीर्यं असत् पूर्वमासीत् तत् अधुना आविः कृष्ण प्रकटीकुरु । तेन च वीर्येण परिरापः परिवदतः निन्दकानसुरान् वि अर्दय विशेषेण बाधस्व ॥

आर्हस्पत्ये पशावेया हविषोऽनुवाक्या । ‘प्रदानानाम्’ इति खण्डे सूत्रितं- बृहस्पते अति यदर्थो अर्हात्सुखिया उप वाचः सचन्ते (आश्व. श्रौ. ३. ७) इति । पृषैवाश्विनशस्त्रे परिधानीया । सूत्रितं- बृहस्पते अति यदर्थो अर्हादिति परिधानीया (आश्व. श्रौ. ६. ५) इति ॥

बृहस्पते अति यदर्थो अर्हादियुमद्विभाति क्रतुमज्जनेषु ।

यदीदयच्छर्वस ऋतप्रजात् तदसासु द्रविणं वेहि चित्रम् ॥ १५ ॥

बृहस्पते । अति । यत् । अर्थः । अर्हात् । सुऽमत् । विऽभाति । क्रतुऽमत् । जनेषु ।

यत् । दीदयेत् । शर्वसा । ऋतऽप्रजात् । तत् । अस्मासु । द्रविणम् । वेहि । चित्रम् ॥ १५ ॥

‘कृतप्रजातं सत्येनोत्पन्नं हे वृहस्पते अर्थः श्रेष्ठो ब्राह्मणः सर्वान् कामाननीत्यर्थः यत् ब्रह्म-
वर्चसं तेजः अर्हत् पूजयेत् ॥ ‘अर्हं पूजायाम्’ । लेब्धाढागमः ॥ ‘जनेषु ब्राह्मणेषु पुंसु दीक्षित्युक्तं
‘क्रतुमन् ज्ञानोपेतं यद्ब्रह्मवर्चसं विभाति विशेषेण दीप्यते । यत् च शवसा दलेन स्वाश्रयं
जनं व्रीदयत् । दीदयति दीक्षिकम् । दीपयति । चित्रं चायनीयं यत् ब्रह्मवर्चससंपन्नं व्रीदयिष्य
‘अस्मासु धेहि निधेहि । यद्वा अर्थ उद्गारोऽपि स्वया दत्तं धनम् अतीवार्हात् श्रद्धया । यच्च त्वद्दत्तं
धनं जनेषु तव स्तोत्रं कुर्वीते दीक्षित्युक्तं कर्मसाधनं च विभाति यच्च धनं शवसा अन्नादिसमुद्भूता
दीदयत् स्वाश्रयं दीपयति तारक्ष धनमस्मासु धेहि । तथा च ब्राह्मणं—‘वृहस्पते अति यदर्थो
अर्हांदित्येतया परिदृष्ट्या तेजस्कामो ब्रह्मवर्चसकामोऽस्तीव यान्यान्ब्रह्मवर्चसमर्हति शुभमिति शुभदिव
वै ब्रह्मवर्चसं विभातीति वीव वै ब्रह्मवर्चसं भाति यदीदयच्छवसः कृतप्रजातेति दीदायेव वै ब्रह्मवर्चसं
तदस्मासु व्रीदयिष्य धेहि चित्रमिति चित्रमिव वै ब्रह्मवर्चसं ब्रह्मवर्चसी ब्रह्मवर्चसा भवति’ (ऐ. ब्रा. ४.
११) इति ॥ ॥ ३१ ॥

मा नः स्तेनेभ्यो ये अभि वृहस्पदे निरामिणो रिपवोऽन्येषु जागृधुः ।

आ देवानामोर्हते वि त्रयो हृदि वृहस्पते न परः साम्नो विदुः ॥ १६ ॥

मा । नः । स्तेनेभ्यः । ये । अभि । वृहः । पदे । निरामिणः । रिपवः । अन्येषु । जागृधुः ।

आ । देवानाम् । ओर्हते । वि । त्रयः । हृदि । वृहस्पते । न । परः । साम्नः । विदुः ॥ १६ ॥

हे वृहस्पते नः अस्मान् स्तेनेभ्यः । स्थानमस्ति येष्विति स्तेनाभ्राः । तेभ्यो मा दाः ।
तान् दर्शयति । ये योराः वृहः प्राणद्वौहस्य पदे स्थाने निरामिणः नितरां रक्षणशीलाः । रिपवः
हिंसकाः सन्तः वज्रेषु परकीयेषु अभि जागृधुः अभिकाङ्क्षन्ति ॥ ‘गृधु अभिकाङ्क्षायाम्’ । लिटि
रूपम् ॥ ये च देवानां वि त्रयः विशेषेण वर्जनम् । व्री व्री इति धात् वर्जनं वर्तते । ‘य एवं
विद्वान् दक्षिणां प्रतिगृह्णाति नैनं दक्षिणा व्रीणाति’ (तै. ब्रा. २. २. ५, १) इत्येकस्य वर्जनार्थे
दृष्टत्वात्परस्यापि वर्जनार्थत्वम् ॥ तत् वृहदि स्वकीये हृदये आ ओर्हते आवहन्ति । देवानां यागान्
स्तुतीश्च न करवामेति मन्यन्त इति यावत् । तेभ्योऽस्मान् मा दा इति समन्वयः । ये पुमांसः
‘साम्नः साममयात्त्वतः परस्तादन्यदुत्कृष्टं साम यद्रक्षोन्नम् । साम वै रक्षोर्हति । न विदुः
न जानन्ति । किन्तु सर्वसाधकैः साम त्वामेव विदुषोऽस्मान् स्तेनेभ्यो मा दाः ॥

विश्वेभ्यो हि त्वा भुवनेभ्यस्परि त्वष्टार्जनत्साम्नः साम्नः कृविः ।

स ऋणचिदृणया ब्रह्मणस्पतिर्द्रुहो हन्ता मूह क्रतुस्य धूर्तरि ॥ १७ ॥

विश्वेभ्यः । हि । त्वा । भुवनेभ्यः । परि । त्वष्टा । अर्जनत् । साम्नः । साम्नः । कृविः ।

सः । ऋणः । चित् । ऋणः । पतिः । द्रुहः । हन्ता । मूहः । क्रतुस्य । धूर्तरि ॥ १७ ॥

१. क-ख-ग-च-झ-ण-ण-य-न-म-व-ब्रह्मवर्चसं रूपम् । २. क-ख-ग-च-झ-ञ-ण-ण-ण-य-न-व-दृष्टस्यापि;
म-दृष्टस्यापि द्वतरस्य । ३. क-ख-ग-च-झ-ण-ण-य-न-म-व-सर्व साधकम् ।

हे ब्रह्मणस्पते !^१ स्वष्टा प्रजापतिः । विश्वेभ्यः^२ सुवनेभ्यः^३ परि सर्वेभ्यो भूतजातेभ्य उत्कृष्टं स्वां^४ अजन्तम्^५ हि अजीजनत् खलु । ततस्त्वं^६ साध्नः साध्नः सर्वस्यापि साध्नः^७ कविः ॥ 'कु शब्दे'^८ । 'अच इः'^९ इति इप्रत्ययः ॥ उचारयिता कर्तासि । यद्वा कविः क्रान्तदर्शी स्वष्टा साध्नः साध्नः सर्वस्यापि साध्नः सारिणः^{१०} त्वाम्^{११} अजीजनत् । किंच^{१२} षः^{१३} ब्रह्मणस्पतिः^{१४} महः महतः^{१५} ऋतस्य यज्ञस्य^{१६} धर्तरे^{१७} धारके यजमाने ऋणचित्^{१८} स्तोत्रकामशृणमिव चिन्तोतीति ऋणचित् । किंच^{१९} ऋणयाः पापरूपस्य ऋणस्य याचयिता पृथकर्ता च^{२०} बृहः कर्मणो द्रोणपुरुरस्य^{२१} हन्ता भवति ॥

तव श्रिये व्यंजिहीत पर्यतो गवां गोतमुदसृजो यदङ्गिरः ।

इन्द्रेण युजा तमसा परीवृतं बृहस्पते निरपामौञ्जो अर्णवम् ॥ १८ ॥

तव । श्रिये । वि । अजिहीत । पर्यतः । गवाम् । गोत्रम् । उत्सृजः । यत् । अङ्गिरः ।

इन्द्रेण । युजा । तमसा । परिबृत्तम् । बृहस्पते । निः । अपाम् । औञ्जः । अर्णवम् ॥ १८ ॥

अङ्गिरः आङ्गिरस हे^१ बृहस्पते^२ गवाम्^३ आवारको वलेनाधिहितः^४ पर्वतः^५ तव^६ श्रिये^७ आश्रयणार्थं^८ व्यंजिहीत विवृतद्वारतामगच्छत् । ततस्त्वं^९ यत् यदा^{१०} गोत्रम् ॥ 'इनित्रकट्यचक्ष' इति समूहार्थे^{११} त्रप्रत्ययः ॥ गवां^{१२} समूहं^{१३} उदसृजः^{१४} निरगमयः तदा^{१५} इन्द्रेण^{१६} युजा^{१७} सहायेन युक्तस्त्वं^{१८} तमसा^{१९} वृत्रासुरेण^{२०} परीवृतं^{२१} परित आक्रान्तम्^{२२} अपाम्^{२३} अर्णवं^{२४} स्थानभूतं मेवं^{२५} निः^{२६} औञ्जः^{२७} नितराम्^{२८} अबोमुखमकार्षीः ॥

ब्रह्मणस्पते त्वमस्य युन्ता सुक्तस्य बोधि तनयं च जिन्व ।

वश्च तद्भद्रं यदवन्ति देवा बृहद्देम विदथे सुवीराः ॥ १९ ॥

ब्रह्मणः । पते । त्वम् । अस्य । युन्ता । सुसुक्तस्य । बोधि । तनयम् । च । जिन्व ।

विश्वम् । तत् । भद्रम् । यत् । अवन्ति । देवाः । बृहत् । वृदेम् । विदथे । सुवीराः ॥ १९ ॥

हे^१ ब्रह्मणस्पते ब्रह्मणां^२ स्तोत्राणामधिपते^३ अस्य^४ जगतः^५ युन्ता^६ नियामकः^७ त्वं^८ सुक्तस्य^९ अस्मदीयमिदं^{१०} ब्रह्मणस्पत्यं^{११} सुक्तं^{१२} बोधि^{१३} बुध्यस्व । त्वं^{१४} तनयं^{१५} पुत्रपौत्रादिलक्षणं^{१६} संतानं^{१७} जिन्व ॥ जिभिः^{१८} प्रीणयार्थः ॥ लोटि रूपम् ॥ प्रीणय । भवादृशाः^{१९} देवाः^{२०} यदवन्ति^{२१} रक्षन्ति^{२२} तत् तादृशं^{२३} विश्वं^{२४} सर्वं^{२५} भद्रं^{२६} कल्याणं^{२७} भवति । अतो वयं^{२८} विदथे^{२९} असिन् यज्ञे^{३०} सुवीराः^{३१} क्षोभनपुत्रपौत्राः^{३२} सन्तः^{३३} बृहत्^{३४} प्रभूतमिदं^{३५} स्तोत्रं^{३६} वदेम^{३७} ब्रूयाम ॥ ॥ ३२ ॥ ॥ ६ ॥

वेदार्थस्य प्रकाशने तमो हार्दं निवारयन् । पुमर्थश्चतुरो देवादिद्वितीयमहेश्वरः ॥

इति श्रीमद्राजाधिराजपरमेश्वरवैदिकमार्गप्रवर्तकश्रीधीरबुक्कपालसाम्राज्यपुरंधरेण

सायणाचार्येण^१ विरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे ऋक्संहिताभाष्ये

द्वितीयाष्टके षष्ठोऽध्यायः समाप्तः ॥

१. क-ख-ग-च-ण-झ-झ१-ण-ण१-त-थ-न-म-व-ब्रह्मणस्पतिं महो महतो ऋतस्य यज्ञस्य धर्तरे धारके यजमाने । २. त-थ-साधारणं त्वाम् ; स-साधारणत्वम् । ३. क-झ-ण-त-थ-न-म-व-त्वम् । ४. क-ख-ग-च-झ-झ१-ग-थ-न-म-व-तदा तदा । ५. ख-ण१-पुत्रपौत्रादिलक्षः ; ग-झ१-ग-थ-न-व-पुत्रपौत्रादिलक्षणं । ६. क-झ-सायणामात्येन ।

॥ श्रीगणेशाय नमः ॥

यस्य निःशस्तिर् वेदा यो वेदेभ्योऽखिलं जगत् ।

जिसमे तमहं वन्दे विचातीर्थमहेश्वरम् ॥

अथ ऋषिच्छन्दोद्देवताविनियोगपुरःसरं सप्तमः^१ व्याख्यायते । गार्त्तमदस्य द्वितीयमण्डलस्य तृतीयेऽनुवाके दश सूक्तानि । तत्रैकं सूक्तं व्याकृतम् । ‘सेमाम्’ इति षोडशर्चं द्वितीयं सूक्तम् । अत्रानुक्रम्यते—‘सेमां षोडशान्या त्रिष्टुप्द्वादशी च सैन्द्री च’ इति । मण्डलद्वष्टा गुत्समद ऋषिः । द्वादशीषोडश्यौ त्रिष्टुभौ । शिष्टाश्चतुर्दश जगत्स्यः । ‘ब्राह्मणस्य ह’ इत्युक्तत्वात् तुह्यादिपरिभाषया इदमादीनि त्रीणि सूक्तानि ब्राह्मणस्पत्यानि । अस्य सूक्तस्य द्वादशी ऐन्द्री इन्द्रदेवता । चशब्दान् ब्राह्मणस्पत्या च । सामान्यविनियोगः पूर्वमेवोक्तः । विशेषतस्तु लिङ्गादवगन्तव्यः ।

सेमामविडुं प्रभृतिं य ईशिषेऽया विधेम नवया मुहा गिरा ।

यथा नो मीढ्वान्स्तवते सखा तव बृहस्पते सीषधः सोत नो मतिम् ॥ १ ॥

सः । इमाम् । अविडुं । प्रऽभृतिम् । यः । ईशिषे । अया । विधेम । नवया । मुहा । गिरा ।

यथा । नः । मीढ्वान् । स्तवते । सखा । तव ।

बृहस्पते । सीषधः । सः । उत । नः । मतिम् ॥ १ ॥

हे ब्रह्मणस्पते यः त्वम् ईशिषे सर्वस्य जगत ईश्वरो भवसि सः त्वम् इमाम् अस्मदीयां प्रभृतिं प्रकर्षेण भृतां स्तुतिम् अविडुं प्रामुहि ॥ अवतेः प्राप्त्यर्थस्य लोटि एतद्रूपम् ॥ वयं च त्वाम् अया अनया ॥ छान्दसो वर्णलोपः ॥ नवया नूतनया प्रत्ययया महा महत्या गिरा वेदरूपया स्तुतिवक्षणया वाचा विधेम परिचरेम ॥ विधतिः परिचरणकर्मा ॥ उत अपि च नः अस्माकं मध्ये मीढ्वान् सेका स्तुतेर्वर्षिता कर्तेति यावत् । तव सखा मित्रभूतः सन् यथा येन प्रकारेण एकामनया स्तवते त्वां स्तौति । हे बृहस्पते बृहतो ब्रह्मणो मन्त्रस्य स्वामिन् सः त्वं नः अस्माकं मतिं तद्विमर्तं फलं स्तीषधः साधय ॥ छान्दसे लुङि चङि एतद्रूपम् ॥

यो नन्त्वा न्यनमृक्योजसोतार्दर्मन्युना शम्बराणि वि ।

प्राच्यावयदच्युता ब्रह्मणस्पतिरा चार्विशुद्रसुमन्तं वि पर्वतम् ॥ २ ॥

यः । नन्त्वानि । अनमत् । नि । ओर्जसा । उत । अर्दः । मन्युना । शम्बराणि । वि ।

प्र । अच्यवयत् । अच्युता । ब्रह्मणः । पतिः ।

आ । च । अविशत् । वसुऽमन्तम् । वि । पर्वतम् ॥ २ ॥

ययः । वब्रह्मणस्पतिः । वनन्त्वानि नमनीयानि राक्षसादीनि । वओजसा बलेन । वनि । वअनमत्
नितराभनमयत् प्रह्वीभूतान्यकरोत् । । उत अपि च स ब्रह्मणस्पतिः । वमन्युना मनुना क्रोधेन वा ॥
'मन्युर्मन्यतेर्दीप्तिकर्मणः क्रोधकर्मणो बधकर्मणो वा' (निरु. १०. २९) इति यास्कः ॥
वशम्बराणि । मेघनामैतत् । मेवान् । वि । वअददः वर्षणार्थं विदारितवान् ॥ 'दृ विदारणे' इत्यस्मात्
यङ्लुगन्तात् । लङि । एतद्वपम् ॥ तद्वन्तरम् । वअच्युता अच्युतानि नैश्वर्येन मेघेऽवस्थितान्युदकानि
वप्राच्यावयत् प्रकर्षेणारगमयत् । मेघाक्षिरगमयदित्यर्थः । तथा । ववसुमन्तं गोरूपधनवन्तं । वपर्वतं
वलनाम्ना असुरेण बिलद्वारे पिधानार्थं निहितं शिलोच्चयम् । वआ । वच आभिमुख्येन चेत् ॥ चक्षद्वै-
दर्थः । समुच्चयार्थत्वे तु 'चवायोगे प्रथमा' इति पूर्वस्य अच्चावयदित्यस्य आबुदात्तत्वं स्यात् ।
अस्य च सर्वोत्तुदात्तत्वम् । चेदर्थे तु 'निपातैर्यद्यदिहन्त' इति निवातप्रतिषेधः सिध्यति ॥
वि । वविशत् विशेषेण प्रविशति । तदानीं तत् गोरूपं धनं प्राप्नोदित्यर्थः ॥

तद्देवानां देवतमाय कर्त्तृमश्रश्चन्द्रदुह्राव्रदन्त वीळिता ।

उद्गा आजदभिन्ब्रह्मणा वृलमगूहृत्तमो व्यचक्षयत्स्वः ॥ ३ ॥

तत् । देवानाम् । देवऽतमाय । कर्त्तृम् । अश्रश्च । दूह्रा । अव्रदन्त । वीळिता ।

उत् । गाः । आजत् । अभिन्त । ब्रह्मणा । वृलम् ।

अगूहृत् । तमः । वि । व्यचक्षयत् । स्वः । रिति स्वः ॥ ३ ॥

वदेवानाम् इन्द्रादीनां मध्ये । वदेवतमाय अतिशयेन दानादिगुणयुक्ताय ॥ पृथगेयं चतुर्थी ॥
देवशस्य ब्रह्मणस्पतिः । तत् । वकर्त्तृ कर्त्तव्यं कर्म । किं पुनस्तदिति चेत् उच्यते । वदूह्रा दृढानि
पर्वतादीनि । वअश्रश्च ॥ 'अथ विमोचनप्रतिहर्षणयोः' ॥ अस्य बलेन श्रधितानि विशिष्टान्यभवन् ।
तथा । ववीळिता वीळितानि संस्तम्भितानि दृढीकृतानि वृक्षादीनि । 'वीळयतिश्च व्रीळयतिश्च
संस्तम्भकमाणी' (निरु. ५. १६) इति यास्कः । वअव्रदन्त सृष्टृभ्यभवन् । व्रदितृष्टृद्भावकर्मा ।
अपि च स ब्रह्मणस्पतिः बलेनापहृताः । वगाः । वउत् । वआजत् ॥ 'अज गतिक्षेपणयोः' ॥ देवान् । प्रति
उदगमयत् । तथा । वब्रह्मणा आत्मीयेन मन्त्रेण । ववृलं सर्वस्यावारकम् असुरम् । वअभिन्त । मन्त्र-
सामर्थ्येनाभैसीत् । तदनन्तरं बलेनोत्पादितं । वतमः ध्वान्तम् । वअगूहृत् ॥ 'गूहृ संवरणे' ॥
गूढमदृश्यमकरोत् । तदनन्तरं । वस्वः आदित्यं । वव्यचक्षयत् तमसो निराकरणेन तत्स्थमदर्शयत् ॥
चष्टिः पश्यतिकर्मा ॥

अश्मास्यमवृतं ब्रह्मणस्पतिर्मधुधारमभि यमोजसातृणत् ।

तमेव विश्वे पपिरे खर्दशो बहु साकं सिंसिचुरुत्समुद्रिणम् ॥ ४ ॥

अश्मऽआस्यम् । अवृतम् । ब्रह्मणः । पतिः । मधुधारम् । अभि । यम् । ओजसा । अतृणत् ।

तम् । एव । विश्वे । पपिरे । स्वः । ऽदृशः । बहु । साकम् । सिंसिचुः । उत्सम् । उद्रिणम् ॥ ४ ॥

ब्रह्मणस्पतिः ब्रह्मणो मन्त्रस्य पतिः पालयिता देवः । असमास्यम् अदमवत् दृढतरास्यम् । यास्कस्त्वाह—‘अज्ञानवन्तमास्यन्वन्वन्तम्’ (निर. १०. १३) इति । व्यापनवन्तमासेचनवन्तमिति तत्पर्यर्थः । ‘अनुधारं मधुमाद्यित्री उदकधारा यस्य तादृशम्’ अवतम् अवस्तात् तत् विस्तृतं यं मेवम् । ओजसा बलेन अग्निं अतृणत् ॥ ‘उत्तुदिरं हितानादरयोः’ ॥ अहिंसीत् वर्षणार्थमवधी-द्विष्यर्थः । तमेव मेघं विधे सर्वे । स्वर्द्धः । स्वः आदित्यः । तस्य संबन्धिनो दृष्टारो रश्मयः । अपिरे धर्मकाले पिबन्ति । मेघेन वृष्ट्योदकस्य पानात् तमेव पिबन्तीत्युच्यते । ते च रश्मयो वर्षासु । अस्यम् उत्सेचनवन्तम् । उद्विग्नम् उदकवन्तं मेघं । साकं सह युगपदेव । बहु । सिसिजुः । धर्मकाले यत्पीतं ततोऽपि बहुतरं सहस्रगुणितं सिद्धान्तीत्यर्थः ॥

सना ता का चिद्भुवना भवीत्वा माद्भिः शरद्भिर्दुरा वरन्त वः ।

अयन्तन्ता चरतो अन्यदन्यदिद्या चकार वयुना ब्रह्मणस्पतिः ॥ ५ ॥

सना । ता । का । चित् । भुवना । भवीत्वा । मात्ऽभिः । शरत्ऽभिः । दुरा । वरन्त । वः ।

अयन्तन्ता । चरतः । अन्यत्ऽअन्यत् । इत् । या । चकार । वयुना । ब्रह्मणः । पतिः ॥ ५ ॥

हे ऋत्विज्यजमानाः । वः शुभदर्थं । सना सनातनानि । ता तानि । का । चित् कानि चित् ब्रह्मणस्पतेः प्रज्ञानानि । भुवना भुवनानाम् ॥ ‘सुपां सुलुक्’ इति षष्ठ्या लुक् ॥ भुवनानामुदकानां । अवीत्वा भाव्यानां । दुरा द्वाराणि । माद्भिः मातैः ॥ ‘पद्म्’ इत्यादिना मासशब्दस्य मास्-भावः । ‘स्वतवस्मासोपसां च त ह्यते’ (पा. सू. ७. ४. ४८. २) इति तत्त्वम् ॥ शरद्भिः संवत्सरैश्च । वरन्त विवृण्वन्ति । तत्काले वर्षणार्थं मेघद्वाराणि उद्घाटयन्तीत्यर्थः । कानि पुनस्तानि । ब्रह्मणस्पतिः । या यानि । वयुना ॥ ज्ञाननामैतत् ॥ ज्ञानानि मन्त्रविषयाणि । चकार कृतवान् । तदनन्तरम् । अयन्तन्ता अयतमानौ अप्रयत्नौ उभौ लोकौ द्यौश्च पृथिवी च । अन्यदन्यदित् अन्यदन्यदेव पृथिवी वृद्धिजलं दिव्यमुदकं द्यौः उदककार्यं हविलक्षणं पाथिवमन्नम् एवं परस्परव्यतिहारेण । चरतः भुञ्जते ॥ ‘चर गतिभक्षणयोः’ ॥ ॥ १ ॥

अभिनक्षन्तो अभि ये तमान्शुनिधिं पणीनां परमं गुहां हितम् ।

ते विद्वांसः प्रतिचक्ष्यान्तुता पुनर्यत उ आयन्तदुर्द्वयुराविशम् ॥ ६ ॥

अभिनक्षन्तः । अभि । ये । तम् । आनशुः । निऽधिम् । पणीनाम् । परम् । गुहां । हितम् ।

ते । विद्वांसः । प्रतिऽचक्ष्यं । अन्तुता । पुनः ।

यतः । ऊँ इति । आयन् । तत् । उत् । ईयुः । आऽविशम् ॥ ६ ॥

गोसमूहे पणिभिरसुरैरपहृते सति पणीनां स्थानं सरमाख्यया देवशुन्या ज्ञात्वा ब्रह्मणस्पतिना सृष्टा अङ्गिरसस्तत्स्थानं प्राप्य गोसमूहं पणिभिर्निर्मिता मायाश्च दृष्ट्वा असुरनिवासस्थानं स्वहस्तोद्गतेनाग्निना दाग्ध्वा प्रत्यागच्छन् । तदेतत् दृष्ट्वेनोच्यते । अभिनक्षन्तः अभितो गच्छन्तः । ये अङ्गिरसः

१ते १निधिं गोतमूहर्षं निधानं धनं १परमम् उत्कृष्टं १पणीनाम् ॥ तृतीयाधे १षष्ठी ॥ पणिभिर्गुहायां
निहितं स्थापितम् १अभि १आननुः अभिलक्ष्य आनशिरे प्राप्तवन्तः । १विद्वांसः अभिज्ञाः १ते
अङ्गिरसः १अनृता अनृतानि असुरैः कृता मायाः १प्रतिचक्ष्य दृष्ट्वा १आविशाम् आवेष्टुं प्रवेष्टुं १यत १उ
यत एव स्थानात् १आयन् अगच्छन् १तत् स्थानं १पुनः १इदीधुः उदगच्छन् । उत्कर्षेण प्राप्ताः ॥

ऋतावानः प्रतिचक्ष्यान्तु पुनरात् आ तस्थुः क्वयोर्यो महस्पथः ।

ते बाहुभ्यां धमितमग्निमशमनि नकिः षो अस्त्यरणो जुहुहि तम् ॥ ७ ॥

ऋतुर्वातः । प्रतिचक्ष्य । अनृता । पुनः । आ । अतः । आ । तस्थुः । क्वयोर्यः । सहः । पथः ।

ते । बाहुभ्याम् । धमितम् । अग्निम् । अशमनि ।

नकिः । सः । अस्ति । अरणः । जुहुः । हि । तम् ॥ ७ ॥

१ऋतावानः । ऋतमिति सत्यनामधेयम् । तद्वन्तः १क्वयः क्रान्तदक्षिनः सर्वज्ञा अङ्गिरसः
१अनृता अनृतानि १प्रतिचक्ष्य पूर्वोक्तप्रकारेण दृष्ट्वा १अतः अस्मात् स्थानात् १पुनः आजिगमिषवः
१महस्पथः महतो मार्गान् प्रति १आ १तस्थुः अवतस्थिरे । अवतिष्ठमानाश्च १ते १बाहुभ्यां हस्ताभ्यां
१धमितं मथनोत्पादितं प्रज्वालितम् १अग्निम् १अशमनि पणीनां निवासभूते शिलोच्चये १जुहुहि
दग्धुं त्यक्तवन्तः खलु । १अरणः अरमयिता दाहेन दुःखकारी १सः अग्निः पूर्व तत्र १नकिः १अस्ति
न विद्यते । अविद्यमानमग्निं स्वसामध्यात् उत्पाद्य तत्र प्रचिक्षिपुस्त्वर्थः ॥

ऋतज्येन क्षिप्रेण ब्रह्मणस्पतिर्यत्र वष्टि प्र तदश्नोति धन्वना ।

तस्य साध्वीरिषवो याभिरस्यति नृचक्षसो दृश्ये कर्णयोनयः ॥ ८ ॥

ऋतज्येन । क्षिप्रेण । ब्रह्मणः । पतिः । यत्र । वष्टि । प्र । तत् । अश्नोति । धन्वना ।

तस्य । साध्वीः । इषवः । याभिः । अस्यति । नृचक्षसः । दृश्ये । कर्णयोनयः ॥ ८ ॥

ऋतं सत्यमेव ज्या यस्य तेन १क्षिप्रेण द्रव्याणां क्षेपकेण १धन्वना धरणभूतेन धनुषा १ब्रह्मण-
स्पतिः १ब्रह्मणो मन्त्रस्य पालयिता देवः १यत्र यस्मिन् विषये १वष्टि कामयते १तत् १प्र १अश्नोति प्रकर्षेण
व्याप्नोति ॥ अश्नोतेन्यस्येन परस्मैपदम् ॥ १तस्य धनुषः १साध्वीः साधिकास्ताः १इषवः भवन्ति
१याभिः द्रुभिः ब्रह्मणस्पतिः १अस्यति राक्षसादीन् क्षिपति । कीदृश्यस्ताः । १नृचक्षसः नृन् पश्यतः ।
उपलक्षणमेतत् । सर्वज्ञस्य ब्रह्मणस्पतेः १दृश्ये दर्शनाय ज्ञानाय जाताः १कर्णयोनयः श्रोत्रेन्द्रियेण
प्राह्णा मन्त्रभूताः आकर्णकृष्टा वा वाणाः । ब्रह्मणस्पतिर्मन्त्रैरेव सर्वं साधयतीति भावः ॥

१. क-क्ष-झ १-ण-त-थ-म-व-हे ब्रह्मणस्पते त्वया सृष्टाः ब्रह्मणस्पतिः; ख-ग-फ-थः ब्रह्मणस्पतिः; न-हे
ब्रह्मणस्पते त्वया सृष्टाः ।

स सैन्यः स विनयः पुरोहितः स सुष्टुतुः स युधि ब्रह्मणस्पतिः ।

चाक्ष्मो यद्वाजं भरते मृती धनादित्थं स्तपति तप्पुतुर्वृथा ॥ ९ ॥

सः । समुन्नयः । सः । विन्नयः । पुरःऽहितः । सः । सुस्तुतुः । सः । युधि । ब्रह्मणः । पतिः ।

चाक्ष्मः । यत् । वाजम् । भरते । मृती । धना ।

आत् । इत् । सूर्यः । तपति । तप्पुतुः । वृथा ॥ ९ ॥

पुरोहितः देवैः पुरतोऽत्र स्थापितः सः ब्रह्मणस्पतिः सैन्यः विहिष्टानां मन्त्रैः संगमयिता भवति । विनयः संगतानां विविधं नेता प्रथक्तापि सः एव । तथा स सुष्टुतुः शोभनं स्तोत्रमिः स्तुतश्च भवति । तथा युधि संग्रामे सः स्तोत्राणामनुग्रहाय प्रादुर्भवतीति शेषः । यत् यदा चाक्ष्मः । चक्षुः क्षमतेवा ॥ सर्वस्य दृष्टा सर्वसहो वा ब्रह्मणस्पतिः वाजम् अन्नं मृती मननीयं प्रशस्तं धना धनं च स्तोत्राणामर्थाय भरते विभक्तिं वृष्टिद्वारा पोषयति । आदित् अनन्तरमेव तप्पुतुः तापकः सूर्यः वृथा । अनायासवचनमेतत् । अनायासेन तपति दीप्यते । ब्रह्मणस्पतिना दत्तैरश्वैर्धनैश्च यज्ञस्य सिद्धत्वात् स्वयं केवलं हवींषि भुञ्जान एव वर्तते इत्यर्थः ॥

विभु प्रभु प्रथमं मेहनावतो बृहस्पतेः सुविदत्राणि राध्या ।

इमा सातानि वेन्यस्य वाजिनो येन जना उभये भुञ्जते विशः ॥ १० ॥

विभु । प्रभु । प्रथमम् । मेहनाऽवतः । बृहस्पतेः । सुविदत्राणि । राध्या ।

इमा । सातानि । वेन्यस्य । वाजिनः । येन । जनाः । उभये । भुञ्जते । विशः ॥ १० ॥

विभु विभूनि व्याप्तानि प्रभु प्रभूनि प्रौढानि प्रथमं प्रथमानि सुख्यानि एवंभूतानि मेहनावतः वर्णवतो वृष्टिप्रदस्य बृहस्पतेः बृहतो मन्त्रस्य पालयितुः संबन्धीनि सुविदत्राणि ॥ 'विदु लाभे' । 'सुविदेः कन्न' (उ. सू. ३. ३८८) ॥ सुष्टु लब्धव्यानि । 'सुविदत्रं धनं भवति' (निरु. ७. ९) इति यास्कः । राध्या राध्यानि सम्यक् साधनीयानि । प्राप्तव्यानीति यावत् । इमा सातानि इमानि धनानि वेन्यस्य कमनीयस्य वाजिनः अन्नवतो ब्रह्मणस्पतेः ॥ तृतीयाधे पठौ । ब्रह्मणस्पतिना दत्तानि । येन धनेन उभये उभयविधाः जनाः स्तोतारो यजमानाश्च देवा मनुष्याश्च वा विशः निविष्टाः सन्तः भुञ्जते भोगान् लभन्ते । तत्सर्वं ब्रह्मणस्पतिना दत्तमित्यर्थः ॥ ॥ २ ॥

योऽर्वरे वृजने विश्वथा विभुर्महामु रण्वः शर्वसा ववक्षिथ ।

स देवो देवान्प्रति पप्रथे पृथु विश्वेदु ता परिभूर्ब्रह्मणस्पतिः ॥ ११ ॥

यः । अर्वरे । वृजने । विश्वथा । विभुः । महाम् । ऊँ इति । रण्वः । शर्वसा । ववक्षिथ ।

सः । देवः । देवान् । प्रति । पप्रथे । पृथु ।

विश्वा । इत् । ऊँ इति । ता । परिभुः । ब्रह्मणः । पतिः ॥ ११ ॥

विश्वश्चा सर्वप्रकारेण विभुः व्याप्तः ऋणः रमयिता स्तोतव्यो वा यः ब्रह्मणस्पतिः अवरो निष्ठे वृजने वजनहेतुभूते बले वर्तमानम् । दुर्बलमिति यावत् । महामु महान्तं च ॥ छान्दसो वर्णयोगः ॥ उभयविधं स्तोतारं श्रवसा आश्रयेन बलेन वचक्षिष्य बोद्धमिच्छति । सर्वदा वहतीति यावत् ॥ वहतेः सनस्तस्य लिटि एतद्रूपम् । पुरुषव्यत्ययः ॥ सः देवः दानादिगुणयुक्तः देवान् प्रति सर्वेषां देवानां प्रतिनिधिः सन् पृथु पप्रथे अत्यन्तं प्रथते । यशसा विस्तीर्णो भवतीति यावत् । यस्मादेवं तस्मात् विश्वेदु सर्वाण्येव ता तानि सर्वाणि भूतजातानि परिभूः परिभञ्च अभिभवन् वर्तते इति शेषः ॥

विश्वं सत्यं मघवाना युवोरिदामश्वन प्र मिनन्ति व्रतं वाम् ।

अच्छेन्द्राब्रह्मणस्पती हविर्नोऽन्नं युजेव वाजिना जिगातम् ॥ १२ ॥

विश्वम् । सत्यम् । मघवाना । युवोः । इत् । आपः । च्चन । प्र । मिनन्ति । व्रतम् । वाम् ।

अच्छ । इन्द्राब्रह्मणस्पती इति । हविः । नः । अन्नम् । युजाऽइव । वाजिना । जिगातम् ॥ १२ ॥

हे मघवाना । मघमिति धननाम । तदन्तौ इन्द्राब्रह्मणस्पती युवोरित् युवयोरेव विश्वं सर्वं स्तोत्रं सत्यं यथार्थम् । स्तुत्या यद्यत् गुणजातं प्रतिपाद्यते तत्सर्वं युवयोर्विद्यमानमेव नरवारोपित-मित्यर्थः । तथा चन इत्येतत्पदद्वयसमुदायः । ऐकपथं स्वध्यापकसांप्रदायिकं यथेव शब्दस्य पूर्वपदेन (?) । आपश्च आपोऽपि । उपलक्षणमेतत् । एतदुपलक्षितानि सर्वाण्यपि भूतानि वा युवयोः व्रतं कर्म न प्र मिनन्ति न हिंसन्ति ॥ 'मीड् हिंसायां' । कैयादिकः । 'मीनातेर्निगमे' इति ह्रस्वत्वम् ॥ हे इन्द्राब्रह्मणस्पती नः अस्माकं हविः अच्छ आभिमुख्येन जिगातं गच्छतम् । आगच्छतमिति यावत् ॥ जिगातिर्गतिकर्मा । जौहोत्यादिकः ॥ तत्र दृष्टान्तः । युजेव वाजिना । युजा रथे नियुक्तौ वाजिनौ वेजनवन्तौ अथौ अन्नं घासे प्रति यथा स्वयमेव शीघ्रं गच्छतः तद्वत् शीघ्रमागच्छतमित्यर्थः ॥ युजेवेत्यत्र 'सुपां सुलुक्' इति प्रथमाद्विवचनस्य आकारः । तृतीयायां हि 'सावेकाचः' इति विभक्तेरुदात्तत्वम् ॥

उताशिष्ठा अनु शृण्वन्ति वह्नयः सुभेयो विप्रो भरते मती धना ।

वीलुद्वेषा अनु वशं ऋणमाददिः स ह वाजी समिथे ब्रह्मणस्पतिः ॥ १३ ॥

उत । आशिष्ठाः । अनु । शृण्वन्ति । वह्नयः । सुभेयः । विप्रः । भरते । मती । धना ।

वीलुद्वेषाः । अनु । वशां । ऋणम् । आऽददिः । सः । ह ।

वाजी । समुद्वेथे । ब्रह्मणः । पतिः ॥ १३ ॥

उत अपि च आशिष्ठाः आश्रुतराः शीघ्रगामिनः वयः । अधनासितत् । बोधोरा ब्रह्मणस्पतेरन्धाः अनु शृण्वन्ति । अस्माभिः कृते स्तोत्रमनुक्रमेण शृण्वन्ति । यद्वा ब्रह्मणस्पतिना

कृतमनुशासनं शृण्वन्ति । अतस्ते तमस्मदीयं यज्ञं प्रापयन्त्विति शेषः । 'समेयः सभायां साधुः ॥ 'दृष्टन्दसि' इति दः ॥ 'विप्रः मेधावी अध्वर्युर्होता वा 'भती सत्या मननीयेन स्तोत्रेण ॥ 'सुपां सुलुक्' इति पूर्वसवर्णदीर्घः ॥ 'धना हविर्लक्षणानि धनानि तस्मै ब्रह्मणस्पतये 'अस्ते विभक्तिः । संपादयतीति यावत् । यद्वा स्तोत्रेण धनानि भस्ते विभक्तिं पोषयति । अतः 'धीच्छ्रेयाः । वीष्टन् दृष्टान् प्रबलान् राक्षसादीन् द्रेष्टीति तादृशो ब्रह्मणस्पतिः 'वशा वशायाः ॥ 'सुपां सुलुक्' इति पठ्या लुक् । 'क्त्यकः' इति प्रकृतिभावः ॥ 'ऋणस् अस्माभिर्यज्वभिः प्रदेयमवदानात्मकम् अनुक्रमेण' 'आदविः आदाता भवत्विति शेषः । अवदानस्य ऋणत्वं च तैत्तिरीये 'त्रिभिर्द्वेणा जायते ब्रह्मचर्येण ऋषिभ्यः' (तै. सं. ६. ३. १०. ५) इत्यादिना स्पष्टमाज्ञावत् । यद्वा अनुः आनुगुण्ये । वशा वशस्य कामस्याभिलाषस्य अनुगुणमादाता भवत्विति योज्यम् । हशब्दः प्रसिद्धौ । 'सः खलु ब्रह्मणस्पतिः 'समिधे । संयन्ति संगच्छन्तेऽस्मिन्नाहुतिभिर्देवा इति समिधो यज्ञः । तस्मिन् 'वाजी अन्नवान् । तस्माद्विप आदाता भवत्वित्यर्थः ॥

ब्रह्मणस्पतेरभवद्यथावृशं सत्यो मन्युर्महि कर्मा करिष्यतः ।

यो गा उदाजत्स दिवे वि चाभजन्महीव रीतिः शर्वसासरत्पृथक् ॥ १४ ॥

ब्रह्मणः । पतेः । अभवत् । यथाऽवृशम् । सत्यः । मन्युः । महि । कर्मा । करिष्यतः ।

यः । गाः । उत्सआजत् । सः । दिवे । वि । च । अभजत् । महीऽईव ।

रीतिः । शर्वसा । असरत् । पृथक् ॥ १४ ॥

'महि महत् कर्मा' करिष्यतः 'ब्रह्मणस्पतेः' मन्युः मननसाधनो मन्त्रः क्रोधो वा 'वथावृशं यथाकामं' सत्यः अविद्यः 'अभवत् । स यथा कामयते तथा करोतीत्यर्थः । 'यः ब्रह्मणस्पतिः पणिभिरपहृताः 'गाः उदाजत् उदगमयत् । गुहाया निरगमयदित्यर्थः । 'सः ब्रह्मणस्पतिः 'दिवे सुलोकाय तत्रत्येभ्यो देवेभ्य इत्यर्थः । 'वि अभजत् 'व ता गा विभक्ताश्चाकरोत् । स व गोसमूहः 'महीव रीतिः । महती क्षुतिरिव^१ ॥ 'रीङ् सवर्णे^२ ॥ यथा गङ्गादीनां क्षोतो विभक्तं सत् निम्नदेशा- भिसुखं प्रसरति तथा 'शवसा आस्मीयेन बलेन तत्तदेवगृहं 'पृथक् विभक्तम् 'असरत् अगच्छत् ॥

ब्रह्मणस्पते सुयमस्य विश्वहा रायः स्याम रथ्योऽै वयस्वतः ।

वीरेषु वीरां उप पृङ्धि नस्त्वं यदीशानो ब्रह्मणा वेपि मे हवम् ॥ १५ ॥

ब्रह्मणः । पते । सुयमस्य । विश्वहा । रायः । स्याम । रथ्यः । वयस्वतः ।

वीरेषु । वीरान् । उप । पृङ्धि । नः । त्वम् । यत् । ईशानः । ब्रह्मणा । वेपि । मे । हवम् ॥ १५ ॥

हे 'ब्रह्मणस्पते मन्त्राधिपते 'सुयमस्य सुष्ठु नियन्तव्यस्य 'वयस्वतः अन्नकुरस्य 'रायः धनस्य 'विश्वहा विश्वेषु सर्वेष्वहःसु 'रथ्यः अधिपतयः 'स्याम भूयास्म । रथा एषां सन्तीति रथ्यः ॥

१. ख-ग-अनु अनुक्रमेण; ण-अनु अनुक्रमेण । २. क-च-क्ष-ण १-य-म-व-स्तुतिरिव । ३. क-च-क्ष-त-थ-म-व-श्रवणे ।

‘छन्दस्तीवनिपौ’ इति मत्स्वर्धोय ईकारः ॥ अपि च वनः अस्माकं वीरिषु वीर्याजातेष्वस्मदीयेषु पुत्रेषु वीरान् पुत्रान् वत्वम् उप वृद्धि संपृक्तान् कुरु उत्पादय ॥ ‘पृची संकके’ । रौधाधिकः ॥ वयं पौत्रानपि लभेमर्हति यावत् । ईशानः सर्वस्येश्वरस्त्वं ब्रह्मणा । अन्ननामैतत् । हविलक्षणेनाच्चेन सह भे भवे मदीयं स्तुतिलक्षणमाह्वानं वेपि कामयसे ॥ ‘वी गतिप्रजनकान्वयशान-खादनेषु’ ॥ अतो मयोक्तं कुर्वित्यर्थः ॥

ब्रह्मणस्पते त्वमस्य युन्ता सूक्तस्य बोधि तनयं च जिव्व ।

विश्वं तद्भद्रं यदवन्ति देवा बृहद्वदेम विदथे सुवीराः ॥ १६ ॥

ब्रह्मणः । पुते । त्वम् । अस्य । युन्ता । सुऽउक्तस्य । बोधि । तनयम् । च । जिव्व ।

विश्वम् । तत् । भद्रम् । यत् । अवन्ति । देवाः । बृहत् । वदेम । विदथे । सुऽवीराः ॥ १६ ॥

हे ब्रह्मणस्पते वयन्ता सर्वस्य जगतो नियन्ता वत्वमस्य सूक्तस्य इदं सूक्तम् ॥ ‘क्रियाग्रहणं कर्तव्यम्’ इति कर्मणः संप्रदानत्वात् चतुर्थ्यर्थे षष्ठी ॥ बोधि बुध्यस्व । बुद्ध्वा वतनयं पुत्रं वच अस्मभ्यं जिव्व प्रेरय ॥ जिविः प्रीणनार्थोऽत्र प्रेरणे वर्तते धातूनामनेकार्थत्वात् ॥ यत् भद्रं कल्याणं देवाः सर्वे अवन्ति रक्षन्ति विश्वं सर्वं तत् भद्रं च जिव्वेति शेषः । वयं च सुवीराः शोभनवीरैः पुत्रपौत्रादिभिस्तेषां सन्तः बृहत् प्रौढं स्तोत्रं विदथे । विदन्ति यद्यप्यतया अस्मिन् देवान् जानन्तीति विदथो यज्ञः । तस्मिन् वदेम ब्रवाम ॥ ॥ ३ ॥

‘इन्वानः’ इति पञ्चर्चं तृतीयं सूक्तं गार्ग्यमदं जागतं ब्राह्मणस्पत्यम् । तथा चानुक्रान्तम्—
‘इन्वानः पञ्च जागतं तु’ इति । लैङ्गिको विनियोगः ॥

इन्धानो अग्निं वनवद्रनुप्यतः कृतब्रह्मा शूशुवद्रातहव्य इत् ।

जातेन जातमति स प्र संसृते ययं युजं कृणुते ब्रह्मणस्पतिः ॥ १ ॥

इन्धानः । अग्निम् । वनवत् । वनुप्यतः । कृतब्रह्मा । शूशुवत् । रातहव्यः । इत् ।

जातेन । जातम् । अति । सः । प्र । संसृते । ययम् । युजम् । कृणुते । ब्रह्मणः । पतिः ॥ १ ॥

अग्निम् इन्धानः ब्रह्मणस्पतेयगार्ग्यमग्निं प्रज्वलयन् यजमानः वनुप्यतः हिंसित्यतो हिंसां कुर्वतो वा शत्रून् वनवत् वनुयात् हिंस्यात् । ‘वनुप्यतिहिंसिकर्मा’ इति यास्कः । इत् इति चार्थः । कृतब्रह्मा । ब्रह्म स्तोत्रं कृतं येन स तथोक्तः । रातहव्यः । रातं दत्तं हव्यं हविर्येन । एवंभूतः सन् शूशुवत् वर्धते । ‘तुओधि गतिवृद्धयोः’ । अस्माप्यन्तात् लुङि चङि रूपम् ॥ तथा यजमानः जातेन पुत्रेण जातं जनितमुत्पादितं स्वस्य पौत्रम् अति प्र संसृते अतीत्य भृशं प्रसरति । पौत्रमपि पश्यन् चिरकालं जीवेदित्यर्थः ॥ सतयैर्लुङ्गान्तात् व्यत्ययेनात्मनेपदम् ॥ ययं यजमानं ब्रह्मणस्पतिः स्तोत्रहविषोः स्वीकरणेन युजं सखायं कृणुते कुरुते वसः समान एव भवतीत्यर्थः ॥

१. ख-म-प्रज्वालयन् । २. क-श-श-त-म-‘वनुप्यतिहिंसिकर्मा’ । ३. च-थ-‘चङि’ नास्ति ।
४. त-थ-उत्पादितम् ।

वीरेभिर्वीरान्वनवद्वनुष्यतो गोभीं रयिं पप्रथद्बोधति त्मना ।

तोकं च तस्य तनयं च वर्धते ययं युजं कृणुते ब्रह्मणस्पतिः ॥ २ ॥

वीरेभिः । वीरान् । वनवत् । वनुष्यतः । गोभिः । रयिम् । पप्रथत् । बोधति । त्मना ।

तोकम् । च । तस्य । तनयम् । च । वर्धते । यम् । युजम् । कृणुते । ब्रह्मणः । पतिः ॥ २ ॥

स यजमानः वीरेभिः वीरैः आत्मीयैः पुत्रैः वनुष्यतः हिंसतः वीरान् शत्रुपुत्रान् वनवत् वनुयात् हिंस्यात् । अपि च गोभिः सहितं धनं पप्रथत् प्रथयति विस्तारयति ॥ प्रथयतेर्लुङि षड्ङि एतद्रूपम् ॥ तथा त्मना आत्मनैव बोधति सर्वं जानाति । अनन्याधीनज्ञानो भवतीत्यर्थः । किंच तस्य यजमानस्य तोकं पुत्रः तनयम् ॥ विभक्तित्यस्ययः ॥ तनयस्तत्पुत्रः च वर्धते प्रवृद्धो भवति । यद्वा तोकं तनयं पुत्रं पौत्रं च ब्रह्मणस्पतिर्वर्धयति ॥ वृधिरन्तर्भावितण्यर्थो द्रष्टव्यः । अन्यद्वत् ॥

सिन्धुर्न क्षोदः शिमीवाँ ऋघायतो वृषेव वध्रीरुभि वृष्टयोजसा ।

अग्नेरिव प्रसितिर्नाह वतैवे ययं युजं कृणुते ब्रह्मणस्पतिः ॥ ३ ॥

सिन्धुः । न । क्षोदः । शिमीवान् । ऋघायतः । वृषां इव । वध्रीन् । अग्नि । वृष्टि । अोजसा ।

अग्नेऽइव । प्रसितिः । न । अहं । वतैवे । यम् । युजम् । कृणुते । ब्रह्मणः । पतिः ॥ ३ ॥

सिन्धुः स्यन्दनशीला नदी क्षोदः न क्षुद्यमानं कूलं यथा भिनत्ति तथा शिमीवान् । शिमीति कर्मनाम । ब्रह्मणस्पतेः परिचरणात्मना कर्मणा युक्तो यजमानः ऋघायतः हिंसतः शत्रून् अोजसा बलेन अग्नि वृष्टि हन्तुमभितः कामयते । 'वशं कान्तौ' । इदमपरं निदर्शनम् । वृषेव वध्रीन् । वध्रयो निष्पिष्टमुष्का निर्वाया बलीवदाः । तान् यथा वृषा सेचनसमर्थः सर्वाभ्यो वृषभोऽभिभवति तद्वच्छत्रुनभिभवतीत्यर्थः । अपि चालौ अग्नेरिव प्रसितिः । प्रसीयते बध्यतेऽनयेति प्रसितिर्ज्वाला ॥ 'यिन् बन्धने' । करणे क्तिन् । यथा अग्नेर्ज्वाला प्रतिहतप्रसरा एवमपि न वतैवे वारयितुं निवर्तयितुं वा नैव शक्यते ॥ अहं प्राच्योऽवधारणे । वृणोतेरन्तर्भावितण्यर्थो वतैवेतां तुमर्थे तवेन्प्रत्ययः ॥ अन्यद्वत् ॥

तस्मा अर्षन्ति दिव्या अस्रथतः स सत्त्वभिः प्रथमो गोषु गच्छति ।

अनिभृष्टताविषिर्हन्त्योजसा ययं युजं कृणुते ब्रह्मणस्पतिः ॥ ४ ॥

तस्मै । अर्षन्ति । दिव्याः । अस्रथतः । सः । सत्त्वभिः । प्रथमः । गोषु । गच्छति ।

अनिभृष्टताविषिः । हन्ति । अोजसा । यम् । युजम् । कृणुते । ब्रह्मणः । पतिः ॥ ४ ॥

तस्मै यजमानाय विद्याः दिवि भवा वृष्टिलक्षणा आपः असञ्चतः असज्यमाना अनिरुद्धाः सत्यः अर्धन्ति गच्छन्ति प्राप्नुवन्ति ॥ अर्तेल्लेति रूपम् ॥ तथा सः यजमानः सत्वभिः । सत्वानः साधकाः परिचारकास्तैः सहितः प्रथमः अन्येभ्यो यजमानेभ्यः पूर्वभावी सन् गोषु गच्छति । गवादिधनं प्राप्नोतीत्यर्थः । किंच अनिशृष्टतविपिः । तविपीति बलनाम । अनिशृष्टा परैरवाधिता तविपी बलं यस्य तादृशः सन् ओजसा बलेन हन्ति शत्रून् ॥

तस्मा इद्विश्वे धुनयन्त सिन्धवोऽच्छिद्रा शर्म दधिरे पुरूणि ।

देवानां सुभे सुभगः स एधते यंयं युजं कृणुते ब्रह्मणस्पतिः ॥ ५ ॥

तस्मै । इत् । विश्वे । धुनयन्त । सिन्धवः । अच्छिद्रा । शर्म । दधिरे । पुरूणि ।

देवानाम् । सुभे । सुभगः । सः । एधते । यम्यम् । युजम् । कृणुते । ब्रह्मणः । पतिः ॥ ५ ॥

तस्मा इत् तस्मै एव यजमानाय विश्वे सिन्धवः सर्वाः स्यन्दनशीला नद्याः धुनयन्त चलयन्ति । एतदभीष्टफलसिद्ध्यर्थं प्रवहन्तीत्यर्थः । तथा अच्छिद्रा अच्छिद्राणि छिद्ररहितानि संततानि पुरूणि बहूनि शर्म शर्माणि सुखानि दधिरे तस्मा एव धार्यन्ते । यद्वा शर्मेति गृहनाम । छिद्ररहितानि बहूनि सदनानि धार्यन्ते । सुभगः शोभनधनः देवानां सुभे देवैः प्रसे सुभे वर्तमानः सन् एधते वर्धते । शिष्टं स्पष्टम् ॥ ४ ॥

‘ऋजुः’ इति चतुर्लोकं चतुर्थं सूक्तं गुत्समद्वयार्थं जागतं ब्राह्मणस्पत्यम् । तथा चातुक्रान्तम्— ‘ऋजुश्चतुष्कम्’ इति । गतो विनियोगः ॥

ऋजुरिच्छंसो वनवद्वनुष्यतो देवयज्ञिददेवयन्तमभ्यसत् ।

सुप्रावीरिद्वनवत्पुत्सु दुष्टरं यज्वेदयज्योर्वि भजाति भोजनम् ॥ १ ॥

ऋजुः । इत् । शंसः । वनवत् । वनुष्यतः । देवयन् । इत् । अदेवयन्तम् । अभि । असत् ।

सुप्रअवीः । इत् । वनवत् । पुत्सु । दुस्तरम् ।

यज्वा । इत् । अयज्योः । वि । भजाति । भोजनम् ॥ १ ॥

ऋजुरित् आजैवयुक्त एव । यद्वा ऋज्रितिः प्रसाधनकर्मा । स्तोत्राणां प्रसाधक एव शंसः ब्रह्मणस्पतेः स्तोत्रा वनुष्यतः हिंसतः शत्रून् वनवत् वनुष्यात् हिंस्यात् ॥ वनोतेर्हिन्तिकर्मण एतद्वपम् ॥ तथा देवयज्ञित्वा देवं दानादिगुणयुक्तं ब्रह्मणस्पतिमात्मन इच्छन्नेव अदेवयन्तं तद्विपरीतं पुरुषम् अभ्यसत् अभिभवेत् ॥ अस्तेल्लेति एतद्वपम् ॥ तथा सुप्रावीरित् ॥ अवतेस्तुस्यार्थादौणादिक ईकार-प्रत्ययः ॥ सुष्टु प्रकर्षेण ब्रह्मणस्पतेस्तर्पयितैव वृत्सु वृत्तनासु संग्रामेषु दुस्तरं तरीतुमशक्यं वनवत्

हिंसायात् । तथा 'यज्जेन ब्रह्मणस्पतिं हविषा हृष्टवानेव 'अयज्योः अयज्यनः 'भोजनं भोगान्वाचनं
'वि 'अजाति विशेषेण भजेत' इत्यर्थः ॥

यजस्व वीर प्र विहि मनायुतो भद्रं मनः कृणुष्व वृत्रतूयै ।

हविष्कृणुष्व सुभगो यथासंमि ब्रह्मणस्पतेरव आ वृणीमहे ॥ २ ॥

यजस्व । वीर । प्र । विहि । मनायुतः । भद्रम् । मनः । कृणुष्व । वृत्रतूयै ।

हविः । कृणुष्व । सुऽभगः । यथा । असंसि । ब्रह्मणः । पतेः । अवः । आ । वृणीमहे ॥ २ ॥

अविः आध्मीयं पुरुषं शास्ति । हे 'वीर विशेषेण स्तुतीनां प्रेरक सत्ये 'यजस्व ब्रह्मणस्पतिं स्तुत्या
पूजय । 'मनायुतः मन इव शीघ्रं प्रवर्तमानान् हिंसकान् । यद्वा अभिमन्यमानान् वानून् प्रति 'प्र
'विहि प्रकर्षेण युद्धार्थं गच्छ ॥ वी गत्यादिषु । छान्दसो ह्रस्वः ॥ 'वृत्रतूयै वृत्राणामावारकाणां
वायूनां हिंसाहेतुभूते संग्रामे 'भद्रं कल्याणं धाष्टव्येति 'मनः 'कृणुष्व कुरुष्व । ब्रह्मणस्पतेरनुग्रहात्तवैव
जयो भविष्यति । तथा ब्रह्मणस्पतये 'हविः चरुपुरोडाशादिकं 'कृणुष्व कुरुष्व । 'यथा एवं 'सुभगः
शोभनधनः 'असंसि भवेः ॥ अस्तेलेंटि अडागमः ॥ ब्रह्मणस्पतेर्यगिनं त्वं शोभनधनो भविष्यसीति
यावत् । अपि च यवं 'ब्रह्मणस्पतेः 'अवः रक्षणम् 'आ आभिमुख्येन 'वृणीमहे प्रार्थयामहे ॥

स इज्जेन स विशा स जन्मना स पुत्रैर्वीजं भरते धना नृभिः ।

देवानां यः पितरमाविवांसति श्रद्धामना हविषा ब्रह्मणस्पतिम् ॥ ३ ॥

सः । इत् । जनेन । सः । विशा । सः । जन्मना । सः । पुत्रैः । वाजम् । भरते । धना । नृभिः ।

देवानाम् । यः । पितरम् । आऽविवांसति । श्रद्धाऽमनाः । हविषा । ब्रह्मणः । पतिम् ॥ ३ ॥

'यः यजमानः 'श्रद्धामनाः श्रद्धा मनसि यस्य ताड्याः सन् 'देवानां 'पितरं पालयितारं
'ब्रह्मणस्पतिं 'हविषा चरुपुरोडाशादिना 'आविवांसति परिचरति । विवांसतिः परिचरणकर्म ।
'स 'इत् स एव यजमानः 'जनेन जातेन सर्वेण लोकेन 'वाजम् अन्नं 'भरते विभ्रति संभरति वा ।
'सः एव 'विशा प्रजया आत्मीयेन वन्दुजनेन वाजं भरते । 'स एव 'पुत्रैः आत्मीयैरपत्यैः
वाजं भरते । तथा 'नृभिः नेतृभिरन्यैः परिचारकैः 'धना धनानि भरते विभ्रति संपादयति वा ।
ब्रह्मणस्पतिमिष्टवतो यजमानस्य सर्वतो जना अन्नधनयोः साधका भवन्तीति यावत् ॥

यो अस्मै हव्यैर्धृतवद्भिरविष्ट्रं तं प्राचा नयति ब्रह्मणस्पतिः ।

उरुष्यतीमंहसो रक्षती रिषोर्इहोर्ब्रिहस्मा उरुचक्रिरद्भुतः ॥ ४ ॥

यः । अस्मै । हव्यैः । धृतवत्ऽभिः । अविष्ट्रः । प्र । तम् । प्राचा । नयति । ब्रह्मणः । पतिः ।

उरुष्यति । ईम् । अंहसः । रक्षति । रिषः । अंहोः । चित् । अस्मै । उरुऽचक्रिः । अद्भुतः ॥ ४ ॥

यः यजमानः असौ ब्रह्मणस्पतये ॥ 'क्रियाग्रहणं कर्तव्यम्' इति कर्मणः संप्रदानत्वात् चतुर्थी ॥ इमं ब्रह्मणस्पतिं घृतवह्निः उपस्तरणाभिचारणात्मकेनाव्येनोपेतः घृत्स्यैः हविर्भिः अविधत् परिचरति ॥ 'विधं विधाने' । तौदादिकः । अयं परिचरणकर्मसु पठितः ॥ यत् यजमानं ब्रह्मणस्पतिः प्राचा प्राचीनेन क्रतुना सार्वेण यत्र नयति प्रकृष्टं फलं प्रापयति । अपि च घृत्सू एनम् अंहसः पापात् उरुयति रक्षति । 'उरुयती रक्षाकर्मा' इति यास्कः । तथा परिपः हिंसकादेनं रक्षति । अंहोश्चित् अनुत्तेदोरिद्यात् । यद्वा आगत्य हन्तुरपि रक्षति । अपि च असौ यजमानाय अद्भुतः । सहजामैतत् । आचार्यभूतो महान् ब्रह्मणस्पतिः उरुचक्रिः उरोः विस्तीर्णस्य उपकारस्य कर्ता भवति ॥ ५ ॥

'इमा गिरः' इति सप्तदशचं पञ्चमं सूक्तं गुत्समदपुत्रस्य कर्मस्य आपं गुत्समदस्यैव वा त्रैषुभमादित्यदेवताकम् । तथा चातुक्रान्तम्- 'इमा गिरस्थ्यूना कूर्मो गार्क्षेमदो हि वादित्यम्' इति । सूक्तविनियोगो लैङ्गिकः । आदित्यदेवताके पशौ पुराडाशस्य 'इमा गिरः' इत्येषा अनुवाक्या । 'अप्नोपोमौ' इति खण्डे सूत्रितम्- 'इमा गिर आदित्येभ्यो घृतस्नुस्त आदित्यास उरवो गभीराः' (आश्व. श्रौ. ३. ८) इति ॥

इमा गिर आदित्येभ्यो घृतस्नुः सुनाद्राजभ्यो जुह्वा जुहोमि ।

भृणोतु मित्रो अर्यमा भगो नस्तुविजातो वरुणो दक्षो अंशः ॥ १ ॥

इमाः । गिरः । आदित्येभ्यः । घृतस्नुः । सुनात् । राजभ्यः । जुह्वा । जुहोमि ।

भृणोतु । मित्रः । अर्यमा । भगः । नः । तुविजातः । वरुणः । दक्षः । अंशः ॥ १ ॥

आदित्येभ्यः अदितेः पुत्रेभ्यः राजभ्यः राजमानेभ्य ईश्वरेभ्यो वा मित्रादित्यः घृतस्नुः घृतप्रवाहविणीघृतं क्षरन्तीः इमा गिरः स्तुतिलक्षणा वाचः सुनात् सर्वदा जुह्वा । वाङ्मामैतत् । नाग्निद्वयेण जुहोमि प्रयच्छामि करोमीति यावत् । यद्वा जुह्वास्थानीयेन घृतं क्षरन्ति वायुपाणि हवींषि जुहोमि आदित्यानुद्दिश्य त्यजामि । मन्त्राणां पयोघृतादिक्षरणहेतुत्वं च 'यद्यचोऽधीते पयसः कृत्वा अस्य' (तै. आ. २. १०) इत्यादिना तैत्तिरीये स्पष्टमाज्ञातम् । नः अस्मदीयास्ता गिरो मित्रादयः प्रत्येकं भृणोतु । ते च तैत्तिरीये 'अष्टौ पुत्रासो अदितेः' इत्युपक्रम्य स्पष्टमनुक्रान्ताः- 'मित्रश्च वरुणश्च घाता चार्यमा च अंशुश्च भगश्च इन्द्रश्च विवस्वाश्चेत्येते' (तै. आ. १. १३. ३) इति । मित्रः प्रमीतेष्टायकः । यद्वा सर्वेषां स्निग्धः । अरीन् यच्छति नियच्छतीति अवयमा । भगः कर्मानयो देवः । तुर्वीति बहुनाम । बहुषु अनुग्रहाय प्रादुर्भूतः । वरुणविशेषणमेतत् । पापस्य निवारणात् 'वरुणः । दक्षः' समर्थः । एतच्च अंशस्य विशेषणम् । एते प्रत्येकं शृण्वन्तु ॥

पूर्वोक्त एव पशौ 'इमं स्तोमम्' इत्येषा वपाया^१ याज्या^२ । सूत्रितं च- 'इमं स्तोमं सकतवो मे अथ तिलो भूमीधोरयन् त्रीरितं द्यून्' (आश्व. श्रौ. ३. ८) इति ॥

१. ण-त-इत्येका । २. ख-ग-च-क्ष-१-ण-१-थ-न-व- 'प्रयच्छामि' नास्ति । ३. ख-ग-च-ण-१-न-जुह्वास्थानीयेन । ४. ण-१-त-थ-म- 'दक्षः समर्थः' नास्ति । ५. क-क्ष-म-अंशोः । ६. क्ष-१-त-थ-न-म-व-वपाया यागस्य याज्या, ण- वपायागस्य याज्या ।

इमं स्तोमं सक्रतवो मे अद्य मित्रो अर्यमा वरुणो जुपन्त ।

आदित्यासुः शुच्यो धारपूता अवृजिना अनवद्या अरिष्टाः ॥ २ ॥

इमम् । स्तोमम् । सऽक्रतवः । मे । अद्य । मित्रः । अर्यमा । वरुणः । जुपन्त ॥

आदित्यासः । शुच्यः । धारऽपूताः । अवृजिनाः । अनवद्याः । अरिष्टाः ॥ २ ॥

‘इमं’ ‘मे’ अस्मदीयं ‘स्तोमं’ स्तोत्रं ‘सक्रतवः’ समानकर्माणः समानप्रज्ञा वा मित्रादयः ‘अद्य’ इदानीं ‘जुपन्त’ जुपन्तां सेवन्ताम् । कीदृशास्ते । ‘आदित्यासः’ अदितेः पुत्राः ‘शुच्यः’ दीप्यमानाः ‘धारपूताः’ उदकधाराभिरिव पूताः । निर्मला इत्यर्थः । ‘अवृजिनाः’ । ‘वृज्या वर्जने’ । अवर्जितारः सर्वानुग्राहका इत्यर्थः । ‘अनवद्याः’ अवद्येन गच्छेण पापेन रहिताः ‘अरिष्टाः’ केनाप्यहिंसिताः ॥

तस्मिन्नेव पक्षौ ‘त आदित्यासः’ इति हविषोऽनुवाक्या । सूत्रं तु पूर्वमेवोदाहृतम् ॥

त आदित्यास उरवो गभीरा अदव्धासो दिप्सन्तो भूर्यक्षाः ।

अन्तः पश्यन्ति वृजिनोत साधु सर्वं राज्ञ्यः परमा चिदन्ति ॥ ३ ॥

ते । आदित्यासः । उरवः । गभीराः । अदव्धासः । दिप्सन्तः । भुरिऽअक्षाः ।

अन्तरिति । पश्यन्ति । वृजिना । उत । साधु । सर्वम् । राज्ञ्यः । परमा । चित् । अन्ति ॥ ३ ॥

‘ते’ ‘आदित्यासः’ अदितेः पुत्राः ‘उरवः’ महान्तः ‘गभीराः’ गाम्भीर्योपेताः ‘अदव्धासः’ शत्रुभिरहिंसिताः सन्तः ‘दिप्सन्तः’ शत्रून् दम्भितुं^१ हंसितुमिच्छन्तः ॥ ‘दम्भु दम्भे’ । अस्मात् इच्छासनि ‘सनीवन्तर्ध’ इति दृढभावपक्षे ‘दम्भ इच्च’ इति इकारः । ‘दम्भेर्हल्लग्नहणस्य जातिवाचकत्वात् सिद्धम्’ (पा. सू. १. २. १०. १) इति सनः किञ्चे अनुनासिकलोपः ॥ तथा ‘भूर्यक्षाः’ भूरीणि बहूनि अक्षीणि चक्षूषि येषां ते तथोक्ताः बहुतेजसो वा ॥ ‘बहुव्रीहौ सक्थ्यङ्गोः’ इति षच् समासान्तः ॥ एवंभूता आदित्याः ‘अन्तः’ मध्ये प्राणिनां हृदि प्रेरकतया वर्तमानाः सन्तः ‘वृजिना वृजिनामि पापानि’ ‘उत अपि च’ ‘साधु साधूनि पुण्यानि च प्राणिभिः कृतानि’ ‘पश्यन्ति जानन्ति’ । ‘परमा’ ‘चित् परमाणि दूरदेशावस्थितान्यपि’ ‘सर्वं’ सर्वाणि इक्ष्यमानानि ‘राज्ञ्यः’ राज्ञामीश्वराणामादि-स्थानाम् ‘अन्ति’ अन्तिके समीपे वर्तते इति शेषः ॥ ‘कादिलोपो बहुलम्’ इत्यन्तिकशब्दस्य कादिलोपः ॥

साग्निकस्ये कतौ दीक्षणीयायामादित्ययागस्य ‘धारयन्तः’ इत्यादिके द्वे याज्यानुवाक्ये । अत एव सुवद्वद्भवनपतिविशेषणविशिष्टादित्ययागोऽपि । तथा च ‘दीक्षणीयायाम्’ इति खण्डे सुत्रितं—‘धारयन्त आदित्यासो जगत्स्था इति द्वे^२ एते एव सुवद्वद्भयो सुवनपतिभ्यो वा’ (आश्व. श्रौ. ४. २) इति ।

१. ण-त-ध-म-‘मे’ नास्ति । २. ग-ण-१-दम्भितुम् । ३. क्ष-१-ण-त-ध-न-म-द्वे इति ।

धारयन्त आदित्यासो जगत्स्था देवा विश्वस्य भुवनस्य गोपाः ।

दीर्घार्धियो रक्षमाणा असुर्यभूतावानश्रयमाना ऋणानि ॥ ४ ॥

धारयन्तः । आदित्यासः । जगत् । स्थाः । देवाः । विश्वस्य । भुवनस्य । गोपाः ।

दीर्घार्धियः । रक्षमाणाः । असुर्यम् । ऋतुऽवानः । चर्यमानाः । ऋणानि ॥ ४ ॥

१ जगत् जङ्गमं २ स्थाः स्थावरं च ॥ तिष्ठतेः कर्तरि असुन् ॥ एतदुभयविधं भूतजातं ३ धारयन्तः अवस्थापयन्तः ४ देवाः दानादिगुणयुक्ताः ५ विश्वस्य ६ भुवनस्य सर्वस्य लोकस्य ७ गोपाः गोपयितारो रक्षकाः ८ दीर्घार्धियः दीर्घाणि धियः कर्माणि ज्ञानानि वा येषां तादृशाः ॥ ‘अन्येषामपि दृश्यते’ इति पूर्वपदस्य दीर्घः ॥ ९ असुर्यम् । असवः प्राणाः । तेन च तदेतुभूता आपो लक्ष्यन्ते । अपां तदेतुष्वं च छान्दोग्ये स्पष्टमाज्ञातम्—‘आपोमयः प्राणः’ (छा. उ. ६. ५. ४) इति । असुसुदकं वदातीत्यसुरो मेघः । तत्र भवं मेघान्तर्वर्तमानमुदकं १० रक्षमाणाः । तत्तत्काले वृष्टयुत्पादनाय रक्षन्ताः ॥ असुरशब्दात् ‘अवे छन्दसि’ इति यत् ॥ ११ ऋतावानः सत्यवर्गो यज्ञवन्तो वा ॥ ‘छन्दसीवनिपो’ इति मत्वर्थीयो वनिप् । पूर्ववदीर्घः ॥ १२ ऋणानि स्तोत्रभिः अन्येभ्यः प्रदेयानि १३ चर्यमानाः अपगमयन्तः ॥ ‘चय गतौ’ । भौवादिकोऽनुवात्तेत् ॥ एवंगुणविशिष्टा महाबुभुवा अस्मदधीना भवन्तिवति शेषः ॥

विद्यामादित्या अवसो वो अस्य यदर्यमन्मय आ चिन्मयोभु ।

युष्माकं मित्रावरुणा प्रणीतौ परि श्वश्रैव दुरितानि वृज्याम् ॥ ५ ॥

विद्याम् । आदित्याः । अवसः । वः । अस्य । यत् । अर्यमन् । मये । आ । चित् । मयःऽभु ।

युष्माकम् । मित्रावरुणा । प्रणीतौ । परि । श्वश्रैव । दुःऽइतानि । वृज्याम् ॥ ५ ॥

हे १ आदित्याः अदितेः पुत्राः २ वः युष्माकम् ३ अस्य ४ अवसः ॥ कर्मणि षष्ठी ॥ इदं रक्षणं ५ विद्यां लभेय । ६ मये राक्षसादिभ्य आगते सति ७ यत् युष्मदीयं रक्षणम् ८ । चिच्छब्दश्चार्थः ९ मयोभु मयसः सुखस्य भावयितृ च तदिदं लभेयेत्यन्वयः । हे १० अर्यमन् हे मित्रावरुणौ ११ युष्माकं १२ प्रणीतौ अस्मद्विषये प्रकृष्टे नयने सति १३ श्वश्रैव श्वभ्राणीव स्थातुमयोग्यानि गतवन्ति स्थलानीव १४ दुरितानि पापानि १५ परि वृज्यां परित्यजेयम् ॥ ‘वृजी वर्जने’ । ‘बहुलं छन्दसि’ इति विकरणस्य लृक् ॥ ॥ ६ ॥

सुगो हि वो अर्यमन्मित्र पन्थां अनृक्षरो वरुण साधुरास्ति ।

तेनादित्या अर्धि वोचता नो यच्छता नो दुष्परिहन्तु शर्म ॥ ६ ॥

सुगः । हि । वः । अर्यमन् । मित्र । पन्थाः । अनृक्षरः । वरुण । साधुः । अस्ति ।

तेन । आदित्याः । अर्धि । वोचत । नः । यच्छत । नः । दुःऽपरिहन्तु । शर्म ॥ ६ ॥

हे 'अयमन्' मित्र वरुण ववः युष्माकं 'सुगः सुखेन गन्तव्यः' 'अमुक्षरः । 'क्षरः कण्ठक
कच्छतेः' इति । तद्रहितः 'साधुः साधकः शोभनो वा । एवंगुणविशिष्टः' 'पन्थाः मार्गः' 'अस्ति विद्यते
खलु । अतः 'तेन यथा अस्मान् शोभने नयतेति शेषः । हे 'आदिष्याः' 'नः अस्माकम्' 'अधि
'वोचत अधिवचने पक्षपातेन वचने कुरुत । अपि च 'नः अस्मभ्यं' 'दुष्परिहन्तु परिहन्तु विनाश-
यिभुभक्षयं' 'शर्म सुखं' 'यच्छत दत्त ॥ 'दाण् दाते' । शपि 'पात्राः' इत्यादिना यच्छादिनाः ॥

पिपेतु नो अदिती राजपुत्राति द्वेषास्यर्यमा सुगोभिः ।

बृहन्मित्रस्य वरुणस्य शर्मोप स्याम पुरुवीरा अरिष्टाः ॥ ७ ॥

पिपेतु । नः । अदितिः । राजपुत्रा । अति । द्वेषासि । अर्यमा । सुगोभिः ।

बृहत् । मित्रस्य । वरुणस्य । शर्म । उप । स्याम । पुरुवीराः । अरिष्टाः ॥ ७ ॥

'राजपुत्रा राजानो राजसाना मित्रादयः पुत्रा यस्यास्तादृशी' 'अदितिः अदीना' 'अखण्डनीया
वा देवी' 'नः अस्मान्' 'द्वेषासि द्वेषिणि रक्षासि' 'अति' 'पिपेतु' अतिपारयतु । अतिक्रम्य तद्रहितं
देशं प्रापयवित्यर्थः । 'अर्यमा च' 'सुगोभिः सुधु गन्तव्यमार्गैरस्मान् पारयतु । अपि च वर्यं' 'पुरुवीराः
बहुभिर्वीरैः' 'पुत्रादिभिस्तेषां' 'अरिष्टाः केनाप्यहिंसिताश्च सन्तः' 'मित्रस्य वरुणस्य च' 'बृहत्
परिवृद्धं' 'शर्म सुखम्' 'उप' 'स्याम उपगता भवेम ॥

पूर्वोक्ते पशौ 'तिस्रो भूमीः' इति पुरोडाशस्य याज्या । सूत्रं पूर्वमेवोदाहृतम् ॥

तिस्रो भूमीर्धारयन् त्रीरुत धून्त्रीणि व्रता विदथे अन्तरैषाम् ।

ऋतेनादित्या महि वो महित्वं तदर्यमन्वरुण मित्र चारु ॥ ८ ॥

तिस्रः । भूमीः । धारयन् । त्रीन् । उत । धून् । त्रीणि । व्रता । विदथे । अन्तः । एषाम् ।

ऋतेन । आदित्याः । महि । वः । महिस्त्वम् । तत् । अर्यमन् । वरुण । मित्र । चारु ॥ ८ ॥

'तिस्रो भूमीः । अत्र भूमिशब्दो लोकत्रये वर्तते । 'यो द्वितीयस्यां तृतीयस्यां ग्रथिव्याम्' इत्यत्र
यथा ग्रथिवीशब्दः । भूयन्तरिक्षस्वर्गादीन् लोकान् आदित्याः 'धारयन्' वृष्टिप्रदानादिना धारयन्ति ।
'उत अपि च' 'धून् दीप्तान्' तत् उपरितनान् महारादिकानपि 'त्रीन् लोकान् धारयन्ति । यद्वा
दीप्तान् अग्निं वायुं सूर्यं च धारयन्ति । अपि च 'एषाम् आदित्यानां' 'विदथे यज्ञे' 'अन्तः मध्ये
त्रीणि व्रता सवनत्रयनिष्पाद्यानि' 'त्रीणि कर्माणि सन्ति । यद्वा एषां लोकानामन्तर्मध्ये विदथे यज्ञे
निमित्तभूते सति एषामादित्यानां त्रीणि कर्माणि रसादानधारणविसर्जनलक्षणानि' सन्ति । उत्तरोऽर्धेर्धः
प्रत्यक्षकृतः । हे 'आदित्याः' 'ऋतेन सत्येन यज्ञेन वा' 'महि महत् प्रभूतं' 'वः युष्माकं' 'महित्वं
महत्त्वं यन्महाभाग्यं हे' 'अर्यमन्' 'वरुण' 'मित्र' 'तत् महाभाग्यं' 'वारु शोभनम् । सर्वोत्कृष्टमित्यर्थः ॥

त्री रोचना दिव्या धारयन्त हिरण्ययाः शुचयो धारपूताः ।

अस्वमजो अनिमिषा अदब्धा उरुशंसाः ऋजवे मर्त्याय ॥ ९ ॥

त्री । रोचना । दिव्या । धारयन्त । हिरण्ययाः । शुचयः । धारऽपूताः ।

अस्वमजः । अनिमिषाः । अदब्धाः । उरुशंसाः । ऋजवे । मर्त्याय ॥ ९ ॥

‘त्री’ ‘रोचना’ त्रीणि रोचनानि रोचमानान्यादीनि तेजांसि ‘दिव्या’ दिव्यानि द्विवि भवानि ‘धारयन्त’ आदिस्था अवास्थापयन् । किमर्थम् । ‘ऋजवे’ ऋजीकाय स्तोत्राणां ‘मर्त्याय’ मनुष्याय भोगसिद्धयर्थमिति यावत् । कीदृशा आदिस्थाः । ‘हिरण्ययाः’ हिरण्ययाः’ हिरण्यालंकृतसर्वाङ्गाः । यद्वा हितरमणीयवेपाः । ‘शुचयः’ दीप्यमानाः ‘धारपूताः’ उदकधारया क्षालिता इव निमेषाः । ‘अस्वमजः’ अस्वजातस्वमाः ॥ ‘सुपां सुलुक्’ इति जसः सुः ॥ अपर आह । अस्वमजः अस्वपन्तो विगतमिद्राः ॥ ‘स्वपितृषोर्मेजिङ्’ इति नजिङ्गप्रत्यय इति । तदेतत् पदकारस्थानभिमत्तम् ॥ ‘अनिमिषाः’ निमेषरहिताः । ‘अदब्धाः’ असुरादिभिरहिंसिताः ‘उरुशंसाः’ उरुभिर्बहुभिः शंसनीयाः स्तोतव्याः । एवंगुणविक्षिप्ता अधारयन्तेत्यन्वयः ॥

त्वं विश्वेषां वरुणासि राजा ये च देवा असुर ये च मर्ताः ।

शतं नो रास्व शरदो विचक्षेऽश्यामायूषि सुधितानि पूर्वी ॥ १० ॥

त्वम् । विश्वेषाम् । वरुण । असि । राजा । ये । च । देवाः । असुर । ये । च । मर्ताः ।

शतम् । नः । रास्व । शरदः । विचक्षे । अश्याम । आयूषि । सुधितानि । पूर्वी ॥ १० ॥

हे ‘असुर’ शत्रूणां क्षेपक ‘वरुण’ त्वं ‘विश्वेषां’ सर्वेषां ‘राजा’ ‘असि’ । केषाम् । ‘ये’ ‘च’ ‘देवाः’ देवजनाः ‘ये’ ‘च’ ‘मर्ताः’ मरणधर्माणो मनुष्याः तेषामित्यर्थः । अतस्त्वं ‘नः’ अरमभ्यं ‘शतं’ ‘शरदः’ शतसंख्याकान् संवत्सरान् ‘विचक्षे’ विज्ञेयं दर्शनाय ‘रास्व’ प्रयच्छ ॥ ‘रा दाने’ । व्यस्ययेतात्मनेपदम् ॥ वयं च ‘पूर्वा’ पूर्वैर्देवैः ‘सुधितानि’ सुधु हितानि शतसंवत्सरलक्षणानि ‘आयूषि’ ‘अश्याम’ व्यासुयाम ॥ ‘सुधितवसुधितनेमधितधिविधीय च’ इति निपात्यते । ‘गतिरन्तरः’ इति गतेः प्रकृतिस्वरत्वम् । पूर्वी । ‘सुपां सुलुक्’ इति तृतीयाया ङादेशः ॥ ७ ॥

आदित्यदेवताके पक्षी ‘न दक्षिणा’ इत्येषा हविषो याज्या । ‘तिस्रो भूमीधारयन्नीहँत धूर् न दक्षिणा वि चिकिते न सव्या’ (आश्व. श्रौ. ३. ८) इति ॥

न दक्षिणा वि चिकिते न सव्या न प्राचीनमादित्या नोत पश्चा ।

पाक्या चिद्वसवो धीर्या चिद्युष्मानीतो अभयं ज्योतिरश्याम् ॥ ११ ॥

न । दक्षिणा । वि । चिकिते । न । सव्या । न । प्राचीनम् । आदित्याः । न । उत । पश्चा ।

पाक्या । चित् । वसवः । धीर्या । चित् । युष्माऽनीतः । अभयम् । ज्योतिः । अश्याम् ॥ ११ ॥

हे आदिश्याः पक्षिणा दक्षिणो भागः न वि चिकिते मया न विज्ञायते । सस्या सव्यो वानभानोऽपि न ज्ञायते ॥ उभयत्र 'सुपां सुलुक्' इति सोः आजादेशः ॥ तथा प्राचीनं पुरस्तादपि न ज्ञायते ॥ 'विभाषाक्षेरद्विक्लिषान्' इति स्वार्थे खः ॥ उत अपि च पश्चा पश्चात् पृष्ठभागोऽपि न ज्ञायते । नैशेन तमसा आहृतत्वान् आन्तरादज्ञानाद्वा ॥ 'पश्च पश्चा च छन्दसि' (पा. सू. ५. ३. ३३) इति निपात्यते ॥ किं बहुना । पाक्या चित् पाक्यः पक्यः अपरिपक्वत्वोऽपि ॥ 'दुपचप् पाके' । 'अहलोप्यत्' । तिस्वरितः ॥ धीर्या चित् धीरे नेतव्यत्वेन भवो धीर्यः कातरः ॥ 'अवे छन्दसि' इति यत् ॥ कातरोऽपि ॥ उभयत्र 'सुपां सुलुक्' इत्याकारः ॥ हे वसयः वास-
यितार आदिश्याः युष्मानोतः युष्माभिर्नीतः शोभनेन मार्गेण प्रापितः सन् अभयं भयरहितं उच्यतेः
सौरं तेजः आन्तरं वा ज्ञानात्मकम् अस्यां प्राप्नुयात् ॥

यो राजभ्य ऋतुनिभ्यो ददाश्रु यं वर्धयन्ति पुष्टयश्च नित्याः ।

स रेवान्याति प्रथमो रथेन वसुदावा विदथेषु प्रशस्तः ॥ १२ ॥

यः । राजभ्यः । ऋतुनिभ्यः ददाश्रु । यम् । वर्धयन्ति । पुष्टयः । च । नित्याः ।

सः । रेवान् । याति । प्रथमः । रथेन । वसुदावा । विदथेषु । प्रशस्तः ॥ १२ ॥

यः यजमानः राजभ्यः राजमानेभ्यः ऋतुनिभ्यः ऋतस्य यज्ञस्य सत्यस्य वा नेतुभ्य
आदिभ्यः ददाश्रु चरुपुरोडाशादिकं ददाति । यं यजमानं पुष्टयः पोषकाः नित्याः शाश्वता
आदिश्याः च वर्धयन्ति । सः यजमानः रेवान् धनवान् प्रथमः प्रथितः प्रख्यातः वसुदावा
वसुनां धनानां दाता सन् प्रशस्तः सर्वैः प्रशस्यमानः विदथेषु वेधेषु लब्धव्येषु पृष्टेषु रथेन वाहनेन
याति गच्छति ॥

शुचिरपः सुयवसा अदब्ध उप क्षेति वृद्धवयाः सुवीरः ।

नकिष्टं भ्रन्त्यन्तितो न दुराद्य आदित्यानां भवति प्रणीतौ ॥ १३ ॥

शुचिः । अपः । सुयवसाः । अदब्धः । उप । क्षेति । वृद्धवयाः । सुवीरः ।

नार्कः । तम् । भ्रन्ति । अन्तितः । न । दुरात् । यः । आदित्यानाम् । भवति । प्रणीतौ ॥ १३ ॥

स यजमानः शुचिः दीप्यमानः शुद्धो वा अदब्धः सप्तैरवाधितः वृद्धवयाः प्रभूताब्जः
सुवीरः शोभनपुत्रश्च सन् सुयवसाः शोभनसत्यानि अपः वृष्टिलक्षणाभ्युदकानि उप क्षेति
उपनिवसति । सर्वदा सुसत्यानामपां समीपे निवसतीत्यर्थः । तथा नकिः न च तं भ्रन्ति हिंसन्ति
अन्तितो न अन्तिकात् समीपदेशाच्च दुरात् विप्रकृष्टाच्च देशादागता बाधकाः ॥ अन्तिकस्य
तसि 'काविलोपः' इति लोपः ॥ यः यजमानः आदित्यानाम् अद्वितेः पुत्राणां मित्रादीनां
प्रणीतौ प्रकृष्टे नयने प्रापणे भवति वर्तते स इति पूर्वैर्न संबन्धः ॥

१. श-म-विज्ञायते । २. क-श-श-ण-थ-न-म-व- 'यज्ञस्य' नास्ति । ३. ण-त-थ-म-यम् ।
४. ख-न-त-थ-म-त-सिलादिलोपः ।

अदिते मित्रं वरुणोत मृळ यद्वो वयं चकृमा कच्चिदागः ।

उर्वश्यामभयं ज्योतिरिन्द्र मा नो दीर्घा अभि नशन्तमिक्षाः ॥ १४ ॥

अदिते । मित्रं । वरुण । उत । मृळ । यत् । वः । वयम् । चकृम । कत् । चित् । आगः ।

उरु । अश्याम् । अभयम् । ज्योतिः । इन्द्र ।

मा । नः । दीर्घाः । अभि । नशन् । तमिक्षाः ॥ १४ ॥

उत अपि च हे अदिते मित्रं वरुण ॥ 'आमन्त्रितं पूर्वमविद्यमानवत्' इति पूर्वपूर्वस्य आमन्त्रितस्य अविद्यमानवद्भावात् सर्वेषां पाठिकम् 'आमन्त्रितस्य' इत्याद्युदात्तत्वम् ॥ ययं प्रत्येकं मृळ अस्माकमुपरि दयां कुरु । रक्षेत्यर्थः । यत् यद्यपि वयं वः युष्माकं कच्चित् किञ्चित् आगः अपराधं चकृम अकर्म । तथापि मृळेत्यर्थः । हे इन्द्र परमैश्वर्येणैव आदित्य उरु विस्तीर्णम् अभयं भयरहितं ज्योतिः त्वदीयं प्रकाशं ज्ञानात्मकं वा अश्याम् अहं प्राप्नुयाम् । दीर्घाः विस्तृताः तमिक्षाः तमसा युक्ता निशाः ॥ 'ज्योत्स्नातमिक्षाश्चङ्गिणा' (पा. सू. ५. २. ११४) इति निवात्यते ॥ ताः नः अस्मान् मा अभि नशन् मा अभिमुख्येन प्राप्नुवन्तु ॥

उभे अस्मै पीपयतः समीची दिवो वृष्टिं सुभगो नाम पुण्यन् ।

उभा क्षयावाजयन्त्याति पृत्सूभावर्धौ भवतः साधू अस्मै ॥ १५ ॥

उभे इति । अस्मै । पीपयतः । समीची इति सम्ऽईची ।

दिवः । वृष्टिम् । सुभगः । नाम । पुण्यन् ।

उभा । क्षयौ । आजयन् । याति । पृत्सु ।

उभौ । अर्धौ । भवतः । साधू इति । अस्मै ॥ १५ ॥

'य आदित्यानां भवति प्रणीतौ' इति व्यवहितोऽप्यत्र इदंशब्देन परामृश्यते । अस्मै यजमानाय समीची संगच्छमाने उभे द्यावापृथिव्यौ पीपयतः प्याययतः कामान् वर्धयतः ॥ 'प्यायी वृद्धौ' । अस्माप्ययन्तात् छान्दसो लुङ् । व्यत्ययेन तसस्तामादेशाभावो धातोः पीभावश्च ॥ स च सुभगः शोभनघनः दिवः द्युलोकादागतां वृष्टिं पुण्यन् वर्धयन् भवति । नाम इति प्रसिद्धिर्योच्यते । किञ्च पृत्सु पृतनासु संग्रामेषु आजयन् शत्रूनाभिमुख्येनाभिभवन् उभा क्षयौ उभौ निवासौ ॥ क्षयन्ति निवसन्त्यस्मिन्निति क्षयो निवासस्थानम् । 'पुंसि संज्ञायां घः प्रायेण' इति अधिकरणे घः । 'क्षयो निवासे' इत्याद्युदात्तत्वम् ॥ तौ परैरनाक्रान्तं स्वकीयं निवासस्थानम् आत्मनापहतं परकीयं निवासस्थानं च याति गच्छति । तथा अस्मै यजमानाय उभावर्धौ जगतो भागौ चराचरात्मकौ मर्त्यामर्त्यात्मकौ वा साधू साधकौ भवतः ॥

या वो माया अभिद्रुहे यजत्राः पाशा आदित्या रिपवे विचृत्ताः ।

अश्वीव तां अति येषु रथेनारिष्टा उरावा शर्मन्त्स्याम ॥ १६ ॥

याः । वः । मायाः । अभिद्रुहे । यजत्राः । पाशाः । आदित्याः । रिपवे । विचृत्ताः ।

अश्वीव । तान् । अति । येषम् । रथेन । अरिष्टाः । उरौ । आ । शर्मन् । स्याम ॥ १६ ॥

हे यजत्राः यष्टव्याः आदित्याः वः युष्माकं याः मायाः अभिद्रुहे अभितो^१ द्रोहं^२ कुर्वते राक्षसादये निर्मिताः ये च पाशाः रिपवे शत्रवे विचृत्ताः ॥ 'चृती हिंसाग्रन्थनयोः' ॥ प्रसारिता इत्यर्थः । तान् पाशान् मायाश्च रथेन अति येषम् अतीत्य प्रयतेयम् । अतितरेयमित्यर्थः । तत्र दृष्टान्तः । अश्वीव । यथा शोभनाश्वः कश्चित् पुरुषः^३ दुस्तरान्मार्गान् शीघ्रमतिक्रामति तद्वत् ॥ 'येषु प्रयत्ने' । भौवादिकोऽनुदात्तेत् । छान्दसो लङ् । व्यत्ययेन परस्मैपदम् ॥ तथा वयम् अरिष्टाः शत्रुभिः अहिंसिताः सन्तः उरौ विस्तीर्णे शर्मन् । शर्मेति गृहनाम । त्वया दत्ते सुखे गृहे वा आ समन्तात् स्याम वर्तमाना भवेम ॥

माहं मघोनो वरुण प्रियस्य भूरिदान आ विदं शूनमापेः ।

मा रायो राजन्सुयमादव स्थां बृहद्वदेम विदथे सुवीराः ॥ १७ ॥

मा । अहम् । मघोनः । वरुण । प्रियस्य । भूरिदानः । आ । विदम् । शूनम् । आपेः ।

मा । रायः । राजन् । सुयमात् । अव । स्थाम् । बृहत् । वदेम । विदथे । सुवीराः ॥ १७ ॥

हे वरुण मघोनः धनवतः प्रियस्य अनुकूलस्य भूरिदानः भूरेर्बहुलस्य दातुराद्वयस्य अहं मा आ विदं मा आवेदयानि । आवेदनं विज्ञापनं मा करवाणि । किं तदनावेद्यम् । आपेः ज्ञातेः शूनं शून्यं दारिद्र्यम् ॥ वर्णलोपश्छान्दसः ॥ यद्वा शूनं गतं प्राप्तं दारिद्र्यम् ॥ 'दुओश्चि गतिवृद्धयोः' । 'श्रीदितो निष्ठायाम्' इति इट्प्रतिषेधः । यजादित्वात् संप्रसारणम् । 'ओदितश्च' इति नकारः । वृषादिवादाद्युदात्तत्वम् ॥ एतदुक्तं भवति । अस्मदीयाः पुत्रादयः क्षुधिता इति प्रभुप्रभु-समीपे^३ अभिधाय याचमानो मा भूवमिति । हे राजन् सुयमात् । सुष्ठु नियम्यतेऽनेन पुरुषो गृहे इति सुयमः ॥ 'ईषहुःसुषु' इति खल् ॥ तादृशात् रायः धनात् मा अव स्थाम् अवयुत्य स्थितो मा भूवम् । वयं सुवीराः शोभनपुत्राः विदथे यज्ञे गृहे वर्तमानाः सन्तः बृहत् प्रौढं स्तोत्रं वदेम उच्चारयाम ॥ ॥ ८ ॥

'इदम्' इत्येकादशचं षष्ठं सूक्तम् । अत्रानुक्रम्यते—'इदमेकादश वारुणम्' इति । पूर्वसूक्ते 'कूर्मो गार्त्समदो हि वा' इत्युक्तत्वादस्योत्तरस्य च कूर्मो गृत्समदो वा ऋषिः । त्रिष्टुप् छन्दः । वरुणो देवता । विनियोगो लैङ्गिकः । अत्र केचिदाहुः—'इदमेकादशचं तु वारुणं भयपापनुत् । ऋणदारिद्र्य-दुःस्वप्ननाशनं चेति शुश्रुम' इति ॥

इदं कवेरादित्यस्य स्वराजो विश्वानि सान्त्यभ्यस्तु महा ।

अति यो मन्द्रो यजथाय देवः सुकीर्तिं भिक्षे वरुणस्य भूरैः ॥ १ ॥

इदम् । कवेः । आदित्यस्य । स्वराजः । विश्वानि । सन्ति । अभि । अस्तु । महा ।

अति । यः । मन्द्रः । यजथाय । देवः । सुकीर्तिम् । भिक्षे । वरुणस्य । भूरैः ॥ १ ॥

कवेः क्रान्तदर्शिनः । आदित्यस्य अदितेः पुत्रस्य । स्वराजः स्वयमेव राजमानस्य ईश्वरस्य वा । वरुणस्य । इदं हविः स्तोत्रं वा यजमानः करोतीति शेषः । स च विश्वानि सर्वाणि सन्ति द्वितीय-
भावविकारभाजि भूतजातानि महा महिम्ना वरुणप्रसादात् लब्धेन अभ्यस्तु अभिभवतु । यः
देवः द्योतमानो वरुणः यजथाय यष्टे पुरुषाय अति अतिशयेन मन्द्रः स्तुत्यो हर्षयिता वा भवति
तस्य भूरैः भर्तुवरुणस्य सुकीर्तिं शोभनां स्तुतिं भिक्षे प्रार्थये । यद्वा वरुणस्येति तृतीयार्थे पठ्यते ।
तेन वरुणेन दातव्यां शोभनां कीर्तिमहं याचे ॥

तव व्रते सुभगासः स्याम स्वाध्यो वरुण तुष्टुवांसः ।

उपायन उषसां गोमतीनामग्नयो न जरमाणा अनु द्यून् ॥ २ ॥

तव । व्रते । सुभगासः । स्याम । स्वाध्यः । वरुण । तुष्टुवांसः ।

उपायने । उषसाम् । गोमतीनाम् । अग्नयः । न । जरमाणाः । अनु । द्यून् ॥ २ ॥

हे वरुण स्वाध्यः शोभनाध्यानाः तुष्टुवांसः स्तुतवन्तः^१ वयं तव व्रते त्वदीये परिचरणाख्ये
कर्मणि वर्तमानाः सुभगासः स्याम शोभनधना भवेम । अपि च गोमतीनां रश्मिभिर्युक्तानाम्
उषसाम् उपायने उपागमने सति अग्नयो न यथाग्नयोऽग्निहोत्रादिकर्मार्थं समिध्यन्ते एवम् अनु
द्यून् अनुदिनं जरमाणाः त्वां स्तुवन्तो वयं दीप्यमाना भवेम ॥

तव स्याम पुरुवीरस्य शर्मन्नुशंसस्य वरुण प्रणेतः ।

यूयं नः पुत्रा अदितेरदब्धा अभि क्षमध्वं युज्याय देवाः ॥ ३ ॥

तव । स्याम । पुरुवीरस्य । शर्मन् । उशंसस्य । वरुण । प्रणेतरिति । प्रऽनेतः ।

यूयम् । नः । पुत्राः । अदितेः । अदब्धाः । अभि । क्षमध्वम् । युज्याय । देवाः ॥ ३ ॥

हे प्रणेतः सर्वस्य जगतः प्रकर्षेण नेतः वरुण पुरुवीरस्य पुरुभिर्बहुभिर्वीरैरुपेतस्य ।
यद्वा पुरुणां बहूनां शत्रूणां विशेषेण प्रेरकस्य उशंसस्य उरुभिर्बहुभिः स्तूयमानस्य तव शर्मन्
शर्मणि सुखे गृहे वा स्याम । अदितेः पुत्राः मित्रादयः ॥ 'परमपि छन्दसि' इति परस्य षष्ठ्यन्तस्य

पूर्वामन्त्रिताङ्गवद्भावेन^१ अनुप्रवेशात् पदद्वयसमुदायस्याष्टमिकं सर्वानुदात्तत्वम् ॥ ^१अद्वधाः शत्रुभिरहिंसिताः । एवंभूता हे ^२देवाः ^३यूयं ^४नः अस्मान् कृतापराधान् ^५युज्याय सख्याय ^६अभि ^७क्षमध्वम् अस्माभिः कृतमपरार्थं सहध्वम् ॥

प्र सीमादित्यो असृजद्विधर्ता कृतं सिन्धवो वरुणस्य यन्ति ।

न श्राम्यन्ति न वि मुचन्त्येते वयो न पमू रघुया परिज्मन् ॥ ४ ॥

प्र । सीम् । आदित्यः । असृजत् । विऽधर्ता । कृतम् । सिन्धवः । वरुणस्य । यन्ति ।

न । श्राम्यन्ति । न । वि । मुचन्ति । एते । वयः । न । पतुः । रघुया । परिज्मन् ॥ ४ ॥

^१विधर्ता सेतुरिव जलस्य विधारयिता ^२आदित्यः अदितेः पुत्रो वरुणः ^३कृतं विधारणहेतुभूतं सत्यं यद्वा नदीनामुपादानभूतमुदकं ^४सीं सर्वतः ^५प्र ^६असृजत् प्रकर्षेण सृष्टवान् ॥ ‘अणोऽप्रगृह्यस्यानुनासिकः’ इत्याकारः सानुनासिकः ॥ तेन ^७वरुणस्य कृतेन ^८सिन्धवः स्यन्दनशीला नद्यः ^९यन्ति गच्छन्ति । प्रवहन्ति । ^{१०}एते सिन्धवः ^{११}न ^{१२}श्राम्यन्ति श्रान्तिं न प्राप्नुवन्ति । ^{१३}न ^{१४}वि ^{१५}मुचन्ति उपरता न भवन्ति । अनलसाः सर्वदा ऐकरूप्येण प्रवहन्तीत्यर्थः । एतदेवोच्यते । ^{१६}वयो ^{१७}न । वयः पक्षिण इव ^{१८}रघुया रघवः^२ शीघ्रगामिनः ^{१९}परिज्मन् परिज्मनि भूय्यां ^{२०}पसुः पतन्ति । गच्छन्ति ॥ ‘पतु गतौ’ । लिट्युसि ‘तनिपत्योञ्छन्दसि’ इति उपधालोपः । स्थानिवद्भावात् द्विवचनादि । रघुया इत्यत्र ‘सुपां सुलुक्’ इति जसो याजदेशः ॥

वि मच्छ्थाय रशनामिवागं क्रुध्याम ते वरुण खामुतस्य ।

मा तन्तुं छेदि वर्यतो धियं मे मा मात्रा शार्यपसः पुर क्रतोः ॥ ५ ॥

वि । मत् । श्रथय । रशनाम् ^१इव । आगः । क्रुध्याम् । ते । वरुण । खाम् । क्रुतस्य ।

मा । तन्तुः । छेदि । वर्यतः । धियम् । मे । मा । मात्रा । शारि । अपसः । पुरा । क्रतोः ॥ ५ ॥

हे ^१वरुण ^२मत् मत्सकाशात् ^३रशनामिव रज्जुमिव ^४आगः विहिताननुष्ठानजनितं^३ पापं^३ ^५वि ^६श्रथय शिथिलीकुरु । विमोचयेत्यर्थः । ^७एते त्वत्संबन्धिनः ^८क्रुतस्य उदकस्य पूर्णां ^९खां नदीम् । खा इति नदीनाम् । ताम् ^{१०}क्रुध्याम् लभेमहि । अपि च ^{११}धियं कर्म ^{१२}वयतः संतन्वतः ^{१३}मे मम ^{१४}तन्तुः कर्मसंततिः ^{१५}मा ^{१६}छेदि छिन्नो मा भूत् । नैरन्तर्येणेत्यर्थः । तथा ^{१७}क्रतोः समाप्तिकालात् ^{१८}पुरा पूर्वम् ^{१९}अपसः कर्मणः ^{२०}मात्रा शरीरं प्राच्योदीच्याङ्गलक्षणं ^{२१}मा ^{२२}शारि शीर्णं विकलं^४ मा भूत् ॥ ‘शृ हिंसायाम्’ । कर्मणि लुङ् । पुर क्रतोः इत्यत्र ‘क्रत्यकः’ इति प्रकृतिभावः ॥ ॥ ५ ॥

१. ख-ग-ण-पूर्वमनाङ्गः; त-पूर्वमताङ्गः; थ-पूर्वाङ्गः । २. व-लघवः । ३. ख-ग-ण-त-थ-म-जनितपापम् । ४. म-शिथिलम् ।

अपो सु म्यक्ष वरुण भियसं मत्सप्राकृतावोऽनु मा गृभाय ।

दामैव वत्सादि मुमुग्ध्यंहो नहि त्वदारे निमिषश्चनेश ॥ ६ ॥

अपो इति । सु । म्यक्ष । वरुण । भियसम् । मत् । समऽराट् । ऋतऽवः । अनु । मा । गृभाय ।

दामऽइव । वत्सात् । वि । मुमुग्धि । अंहः । नहि । त्वत् । आरे । निऽमिषः । चन । ईशे ॥ ६ ॥

हे वरुण वभियसं भयं वमत् मत्तः वसु सुष्ठु अपो वम्यक्ष अपगमय । हे वसन्नाद् सस्यग्राजमान हे वक्रतावः सस्यवन् यज्ञवन् वा वरुण वमा माम् वानु वगृभाय अनुगृहाण ॥ 'छन्दसि शायजपि' इति श्रः शायजादेशः । 'ह्रप्रहोर्भः' इति भावम् ॥ अपि च वामेव वत्सात् यथा दोग्धा वत्ससकाशात् बन्धनीं रज्जुं विमुञ्चति तथा वअंहः पापं मत्सकाशात् ववि वसुमुग्धि विमुञ्च ॥ छान्दसः शपः श्लुः ॥ पृथक्कुरु । वत्सदारे त्वत्तो दूरदेशे वर्तमानस्त्वदन्य इत्यर्थः । त्वत्तोऽन्यः कश्चित् निमिषश्चन निमेषस्यापि अक्षिपक्षमचलनस्यापि नहि वईशे नेष्टे । त्वमेवेश्वर इत्यर्थः ॥ 'लोपस्त आत्मनेपदेषु' इति तलोपः ॥

मा नो वधैर्वरुण ये त इष्टावेनः कृण्वन्तमसुर श्रीणन्ति ।

मा ज्योतिषः प्रवसथानि गन्म वि पू मृधः शिश्रथो जीवसे नः ॥ ७ ॥

मा । नः । वधैः । वरुण । ये । ते । इष्टौ । एनः । कृण्वन्तम् । असुर । श्रीणन्ति ।

मा । ज्योतिषः । प्रऽवसथानि । गन्म । वि । सु । मृधः । शिश्रथः । जीवसे । नः ॥ ७ ॥

हे वरुण वनः अस्मान् वधैः हननसाधनैरायुधैः वमा हिंसिरिति शेषः । हे असुर पापकृतां निरसितः वते त्वदीये वइष्टौ यज्ञे वएनः विहिताननुष्ठानेन जनितां पापं कृण्वन्तं कुर्वन्तं पुरुषं ये वधाः श्रीणन्ति हिंसन्ति तैः इति पूर्वत्र संबन्धः ॥ 'श्रीष् हिंसयाम्' । क्रैयादिकः ॥ अपि च ज्योतिषः गृहे वर्तमानादग्नेः सौरप्रकाशात् वा प्रवसथानि प्रवासान् वमा वगन्म मा गच्छाम । सर्वदा गृहे वर्तमानः सूर्यं पश्यन् चिरकालं जीवेयमित्यर्थः ॥ गमेर्लुङि 'मन्त्रे घस' इति च्लेर्लुक् ॥ तथा वनः अस्माकं जीवसे जीवनाय वमृधः हिंसकान् सुष्ठु ववि वशिश्रथः विश्लेषय । बाधस्वेत्यर्थः ॥

नमः पुरा ते वरुणोत नूनमुतापरं तुविजात ब्रवाम ।

त्वे हि कं पर्वते न श्रितान्यप्रच्युतानि दूळभ व्रतानि ॥ ८ ॥

नमः । पुरा । ते । वरुण । उत । नूनम् । उत । अपरम् । तुविऽजात । ब्रवाम ।

त्वे इति । हि । कुम् । पर्वते । न । श्रितानि । अप्रऽच्युतानि । दुऽदूळम् । व्रतानि ॥ ८ ॥

हे वरुण वपुरा पूर्वस्मिन् काले ते तुभ्यं नमः नमस्कारप्रतिपादकं नम इति शब्दमवादिष्य ।
 उत अपि च नूनम् अद्यापि ब्रवाम । उत अपि च हे तुविजात बहुषु प्रदेशेषु प्रादुर्भूत वरुण
 अपरम् आगामिन्यपि काले नमःशब्दं ब्रवाम उच्चारयाम । कस्मादिति चेदुच्यते । दूळभ दुर्धम
 दम्भितुं हिंसितुमशक्य ॥ 'दुरो दाशनाशब्धादभेषु' (पा. सू. ६. ३. १०९. ५) इति रेफस्योत्वम्
 उत्तरपदादेः घुत्वं च । 'कम् इत्येतत् पादपूर्णम्' ॥ 'हि यस्मात् त्वे त्वयि पर्वते न शिलोच्चये इव
 अप्रच्युतानि अन्यैः प्रच्यावयितुमशक्यानि व्रतानि कर्माणि विधरणानि श्रितानि आश्रितानि ।
 तस्मादित्यर्थः ॥

परं ऋणा सावीरध मत्कृतानि माहं राजन्नन्यकृतेन भोजम् ।

अव्युष्टा इन्नु भूयसीरुषाम् आ नो जीवान्वरुण तामु शाधि ॥ ९ ॥

परा । ऋणा । सावीः । अध । मत्कृतानि । मा । अहम् । राजन् । अन्यकृतेन । भोजम् ।

अविऽउष्टाः । इत् । नु । भूयसीः । उषसः । आ । नः । जीवान् । वरुण । तामु । शाधि ॥ ९ ॥

हे वरुण ऋणा ऋणानि पित्रादिभिः कृतान्यस्माभिर्देयानि परा सावीः परा सुव ।
 पराचीर्न प्रेरय ॥ 'पू प्रेरणे' । छान्दसो लुङ् ॥ अध अधुना मत्कृतानि मया निष्पादितानि
 ऋणानि परा सुव । अपि च हे राजन् स्वामिन् वरुण अहम् अन्यकृतेन अन्यैरर्जितेन धनेन मा
 भोजं भोगं मा लभेयम् । किं कारणमिति चेदुच्यते । भूयसीः भूयस्यो बहुतराः उषसः अव्युष्टाः
 इन्नु । सत्यमव्युष्टा एव । अपररात्रेपृथाय ऋणानि चिन्तयतो जाग्रतो मम व्युष्टा अप्यव्युष्टकल्पा
 आसन् । हे वरुण तामु उषसु नः अस्मान् जीवान् जीवनवतः आ शाधि आ समन्तान्
 अनुशिष्टान् कुरु । ऋणान्यपकृत्य भोगपर्याप्तं धनं प्रयच्छेत्यर्थः ॥

यो मे राजन्न्युज्यो वा सखा वा स्वमे भयं भीरवे मह्यमाह ।

स्तेनो वा यो दिप्सति नो वृको वा त्वं तस्माद्वरुण पाह्यस्मान् ॥ १० ॥

यः । मे । राजन् । युज्यः । वा । सखा । वा । स्वमे । भयम् । भीरवे । मह्यम् । आह ।

स्तेनः । वा । यः । दिप्सति । नः । वृकः । वा ।

त्वम् । तस्मात् । वरुण । पाहि । अस्मान् ॥ १० ॥

हे राजन् वरुण मे मदीयः युज्यः योजनसमर्थः पित्रादिः वा सखा समानव्यानोऽन्यो
 बान्धवः वा स्वमे दृष्टं त्वद्विषयं भयं भीरवे भयशीलाय मह्यं यः आह व्रूते । तथा स्तेनः
 चोरः वा वृकः अरण्यश्वा वा यः नः अस्मान् दिप्सति जिघांसति ॥ 'सनीवन्तर्धं' इति विकल्प-
 नादिङभावः । 'दम्भ इच्च' इति इत्वम् ॥ हे वरुण त्वं तस्मात् सर्वस्मात् अस्मान् पाहि रक्ष ॥

१. ण-त-थ-बहुप्रदेशेषु; म-प्रदेशेषु । २. ण-थ-म-अपरं कालम् । ३. ख-ग-ण-त-थ-दमितुम् ।
 ४. क-झ-झ-ण-त-थ-न-म-व-पदपूर्णम् ।

माहं म॒घो॒नो वरु॑ण प्रि॒यस्य॑ भूरि॒दान् आ वि॑दं शून॒मा॒पेः ।

मा रा॒यो रा॑जन्त्सुयमा॒दव॑ स्थां बृह॒द्वदे॑म वि॒दथे॑ सु॒वीराः॑ ॥ ११ ॥

मा । अ॒हम् । म॒घो॒नः । वरु॑ण । प्रि॒यस्य॑ । भूरि॒दान् । आ । वि॒दम् । शून॒म् । आ॒पेः ।

मा । रा॒यः । रा॒जन् । सु॒यमा॑त् । अ॒व । स्था॒म् । बृह॑त् । व॒दे॒म् । वि॒दथे॑ । सु॒वीराः॑ ॥ ११ ॥

हे वरुण प्रियस्य वरिदान्नः शूरधनस्य दातुर्धनवत आह्वस्य पुरतः पुत्रादेर्दारिद्र्यम् अहं
मा आ विदस् आवेदयानि ज्ञापयानि । हे राजन् सुष्टु नियामकाद्धनात् अव^१ स्थाम् अवयुस्य
स्थितः^१ मा भूवम् । शोभनपुत्राः^२ यज्ञे गृहे वा वर्तमानाः प्रौढं स्तोत्रमुच्चारयाम ॥ ॥ १० ॥

‘धृतव्रताः’ इति सप्तचं सप्तमं सूक्तं गार्त्समदस्य^३ कर्मस्य गुत्समदस्य वा^३ आर्षं त्रैष्टुभं
वैश्वदेवम् । तथा चानुक्रान्तं—‘धृतव्रताः सप्त वैश्वदेवम्’ इति । गतो विनियोगः ॥

धृत॑व्रता आदि॒त्या इषि॑रा आ॒रे मत्कर्त॑ रह॒स्रिवा॑गः ।

शृण्व॑तो वो वरु॑ण मित्र॒ देवा॑ भद्र॒स्य वि॒द्राँ अव॑से हुवे वः ॥ १ ॥

धृत॑व्रताः । आदि॒त्याः । इषि॑राः । आ॒रे । मत् । कर्त॑ । रह॒सूऽई॒व । आ॒गः ।

शृण्व॑तः । वः । वरु॑ण । मित्र॑ । देवाः । भद्र॒स्य । वि॒द्रान् । अव॑से । हुवे । वः ॥ १ ॥

हे धृतव्रताः धृतकर्माणः आदित्याः अदितेः पुत्राः इषिराः गमनशीलाः सर्वैरभ्येषणीयाः
प्रार्थनीया वा हे विश्वे देवाः मत् आरे मत्तो दूरदेशे आगः विहिताननुष्ठानादिजनितं पापं कर्त
कुरुत ॥ करोतेऽहान्दसो विकरणस्य लुक् । ‘तप्तनप्तनथनाश्च’ इति तत्रादेशः ॥ तत्र दृष्टान्तः । रहसूऽईव ।
रहस्यन्यैरज्ञाते प्रदेशे सुयत इति रहस्यमिचारिणी । सा यथा गर्भं पातयित्वा दूरदेशे
परित्यजति तद्वत् । हे वरुण मित्र देवाः वः युष्मदीयस्य भद्रस्य युष्माभिः करणीयं श्रेयः
विद्रान् जानन्नहं शृण्वतः मत्कृतानि स्तोत्राणि श्रोत्रेण जानतः वः युष्मान् अवसे रक्षणार्थं हुवे
आह्वयामि ॥

यूयं दे॒वाः प्र॑म॒तिर्यू॒यमो॒जो यूयं॑ द्वे॒षाँसि॑ सनुत॒र्यु॒योत॑ ।

अ॒भि॒क्ष॒त्तारो॑ अ॒भि च॒ क्षम॑ध्वम॒द्या च॑ नो मृ॒ळ्यता॑परं च ॥ २ ॥

यू॒यम् । दे॒वाः । प्र॑म॒तिः । यू॒यम् । ओ॒जः । यू॒यम् । द्वे॒षाँसि॑ । सनु॑तः । यु॒योत॑ ।

अ॒भि॒क्ष॒त्तारः॑ । अ॒भि । च॒ । क्षम॑ध्वम् । अ॒द्य । च॒ । नः । मृ॒ळ्यत॑ । अ॒परम् । च॒ ॥ २ ॥

१. क-ख-ग-च-ज्ञ-झ-ञ-१-ण-ण-१-त-थ-म-‘अव स्थाम् अवयुस्य स्थितः’ नास्ति । २. व-सुवीराः
शोभनपुत्राः । ३. म-गृत्समदस्य ।

हे देवाः प्रमतिः प्रकृष्टा मतिर्यस्य पित्रादेस्तादृशा अपि वयूयम् एव । तथा ओजः बल-
मपि वयूयम् एव । अपि च वयूयं वद्वेषांसि द्वेषूणि रक्षःपिशाचादीनि । वसनुतः इत्यव्ययम् । अन्तर्हित-
नामैतत् । अन्तर्हिते प्रदेशे वयुयोत पृथक्कृत ॥ 'यु मिश्रणामिश्रणयोः' । छान्दसः शपः ऋः । पूर्ववत्
तस्य तवादेशः ॥ अभिक्षत्तारः अभितः शत्रूणां हिसितारः थूयम् अभि वच वक्षमध्वम् अभिभवत
च शत्रून् । अद्य अस्मिन् दिने नः अस्मान् मृळयत सुखयत । अपरं च अपरमपि कालम्
आगामिन्यपि काले अस्मान् मृळयत ॥

किमु नु वः कृणवामापरं किं सनेन वसव आप्येन ।

यूयं नो मित्रावरुणादिते च स्वस्तिर्मिन्द्रामरुतो दधात ॥ ३ ॥

किम् । ऊँ इति । नु । वः । कृणवाम । अपरं । किम् । सनेन । वसवः । आप्येन ।

यूयम् । नः । मित्रावरुणा । अदिते । च । स्वस्तिम् । इन्द्रामरुतः । दधात ॥ ३ ॥

हे देवाः वः युष्माकं नु अद्येदानीं किमु कृणवाम किं खलु कर्तुं शक्नुवाम । न
किमपीत्यर्थः । तथा अपरेण अपरकालभाविना कर्मणा किं कर्तुं शक्ताः । तथा हे वसवः
वासयितारो देवाः सनेन सनातनेन आप्येन आसव्येन कर्मणा युष्माकं किं कर्तुं शक्ताः । सर्वदापि
युष्मदनुगुणं परिचरणं कर्तुं न शक्ता इत्यर्थः । हे मित्रावरुणौ हे अदिते हे इन्द्रामरुतः ॥ 'देवता-
द्वन्द्वे च' इति पूर्वपदस्यानङ् ॥ ते च सर्वे यूयं स्वस्तिम् अविनाशं नः अस्मभ्यं दधात धत्त
प्रयच्छत ॥ लोटि तस्य तवादेशे ङित्वाभावेन अतो लोपाभावः ॥

हये देवा यूयमिदापयः स्थ ते मृळत नाधमानाय मह्यम् ।

मा वो रथो मध्यमवाळते भून्मा युष्मावत्स्वापिषु श्रमिष्म ॥ ४ ॥

हये । देवाः । यूयम् । इत् । आपयः । स्थ । ते । मृळत । नाधमानाय । मह्यम् ।

मा । वः । रथः । मध्यमवाड् । ऋते । भूत् । मा । युष्मावत्स्व । आपिषु । श्रमिष्म ॥ ४ ॥

हये देवाः ॥ छान्दसो वर्णोपजनः ॥ हे देवाः यूयमित् यूयमेव आपयः धनस्य
प्रापयितारो बन्धवः स्थ भवथ । ते यूयं नाधमानाय अभिमतं फलं याचमानाय मह्यं स्तोत्रे
मृळत सुखयत । तथा वः युष्माकं रथः ऋते अस्मदीये यज्ञे निमित्तभूते मध्यमवाड् मा
भूत् मध्यमेन मन्दगमनेन वाहको मा भूत् । शीघ्रं युष्मान् वहत्वित्यर्थः । वयं युष्मावत्सु
युष्मत्सदृशेषु आपिषु बन्धुषु सत्सु मा श्रमिष्म श्रान्ता मा भूम् ॥ 'वतुप्रकरणे युष्मदस्मद्गतां
छन्दसि सादृश्य उपसंस्थानम्' इति वतुप् । 'आ सर्वनाम्नः' इत्यात्वम् ॥

प्र व एको मिमय भूर्यागो यन्मा पितेव कितव शशास ।

आरे पाशा आरे अधानि देवा मा माधि पुत्रे विमिव ग्रभीष्ट ॥ ५ ॥

प्र । वः । एकः । मिमय । भूरि । आगः । यत् । मा । पिताऽईव । कितवम् । शशास ।

आरे । पाशाः । आरे । अधानि । देवाः । मा । मा । अधि । पुत्रे । विम्ऽईव । ग्रभीष्ट ॥ ५ ॥

हे देवाः वः युष्माकं मध्ये अहम् एकः सन् भूरि बहुलम् आगः पापं प्र मिमय अहं प्रकर्षेण अहिंसिपम् । कथमस्माकं मध्ये त्वमेवेति चेदुच्यते । यत् यस्मात् मां पितेव कितवं यथा अपथप्रवृत्तं पुत्रं पिता अनुशास्ति तथा शशास अनुशिष्टं चकृद्दे ॥ 'शासु अनुशिष्टौ' इत्यस्माल्लिटि मध्यमस्य रूपम् ॥ अपि च हे देवाः युष्मदीयाः पाशाः आरे अस्मत्तो दूरदेशे सन्तु । अधानि पापानि च आरे सन्तु । मा माधि पुत्रे ॥ अधिः सप्तम्यर्थानुवादी ॥ पुत्रे पश्यति सति पितरं सन्तं विमिव पक्षिणमिव व्याधः मा ग्रभीष्ट मा गृह्णीध्वम् ॥ माडि लुडि 'हग्रहोभः' इति भत्वम् ॥

अर्वाञ्चो अद्या भवता यजत्रा आ वो हार्दि भयमानो व्ययेयम् ।

त्राध्वं नो देवा निजुरो वृकस्य त्राध्वं कर्तादवपदो यजत्राः ॥ ६ ॥

अर्वाञ्चः । अद्य । भवत । यजत्राः । आ । वः । हार्दि । भयमानः । व्ययेयम् ।

त्राध्वम् । नः । देवाः । निजुरः । वृकस्य । त्राध्वम् । कर्तात् । अवपदः । यजत्राः ॥ ६ ॥

हे यजत्राः यष्टव्या देवाः अद्य इदानीम् अर्वाञ्चः अस्मदभिमुखाः भवत । वः युष्माकं हार्दि हृद्यवस्थितं रक्षणं भयमानः विभ्यदहम् आ अभिमुख्येन प्राप्नुयाम् ॥ 'व्यय गतौ' । भौवादिकः ॥ हे देवाः वृकस्य तस्करस्य अरण्यशूनो वा संबन्धिनः निजुरः निहननात् ॥ जूरी हिंसार्थः । अस्मात्संपदादिलक्षणो भावे क्तिप् । छान्दसो ह्रस्वः ॥ नः अस्मान् त्राध्वं त्रायध्वम् । तथा हे यजत्राः अवपदः आपदः कर्तात् कर्तुः सकाशात् त्राध्वं त्रायध्वम् ॥

माहं मघोनो वरुण प्रियस्य भूरिदान आ विदं शूनमापेः ।

मा रायो राजन्सुयमादव स्थां बृहद्वदेम विदथे सुवीराः ॥ ७ ॥

मा । अहम् । मघोनः । वरुण । प्रियस्य । भूरिऽदानः । आ । विदम् । शूनम् । आपेः ।

मा । रायः । राजन् । सुऽयमात् । अव । स्थाम् । बृहत् । वदेम । विदथे । सुऽवीराः ॥ ७ ॥

व्याख्यातेयम् ॥ ॥ ११ ॥

‘ऋतं देवाय’ इत्येकादशर्चमष्टमं सूक्तं गार्क्षेमदम् । अन्या जगती शिष्टास्त्रिष्टुभः । ‘प्र हि क्रतुम्’ इत्येषा इन्द्रासोमदेवताका । ‘सरस्वति त्वमस्मान्’ इत्यर्धर्चः सारस्वतः । ‘यो नः सनुत्यः’ इत्येषा बार्हस्पत्या । अन्या मारुती । शिष्टा ऐन्द्रयः । तथा चानुक्रान्तम्—‘ऋतमेकादश जगत्यन्तं षष्ठ्यैन्द्रासोमी सरस्वति त्वमिति सारस्वतोऽर्धर्चो यो नो बृहस्पतिस्तं’ वोऽन्या मारुती’ इति । गतो विनियोगः ॥

ऋतं देवाय कृण्वते सवित्र इन्द्रायाहिघ्ने न रमन्त आपः ।

अहरहर्यात्यक्तुरपां क्रियात्या प्रथमः सर्ग आसाम् ॥ १ ॥

ऋतम् । देवाय । कृण्वते । सवित्रे । इन्द्राय । अहिघ्ने । न । रमन्ते । आपः ।

अहःऽअहः । याति । अक्तुः । अपाम् । क्रियति । आ । प्रथमः । सर्गः । आसाम् ॥ १ ॥

वऋतम् उदकं वृष्टिलक्षणं वकृण्वते कुर्वते वदेवाय द्योतमानाय वसवित्रे सर्वस्य प्रेरकाय वहिघ्ने अहिं वृत्रं हतवते व इन्द्राय यागार्थम् वआपः वन वरमन्ते । तस्माद्देतोर्भीत्या नोपरता भवन्ति ॥ तस्मात् व्यस्ययेन चतुर्थी ॥ अपि तु तासाम् वअपाम् वअक्तुः सेचकं स्रोतः वअहरहः प्रत्यहं वयाति गच्छति । वआसां वप्रथमः वसर्गः प्राथमिकं जन्म वक्रियात्या क्रियति काले निष्पन्नम् । आकारः प्रश्ने । किंशब्दः आक्षेपे । यावति काले ता अजायन्त स कालः क्रियान् । किं परिमाणं तस्य कालस्य । न किमपि । नित्या एव हि ता इत्यर्थः ॥

यो वृत्राय सिनमत्राभरिष्यत्प्र तं जनित्री विदुष उवाच ।

पथो रदन्तीरनु जोषमस्मै दिवेदिवे धुनयो यन्त्यर्थम् ॥ २ ॥

यः । वृत्राय । सिनम् । अत्र । अभरिष्यत् । प्र । तम् । जनित्री । विदुषे । उवाच ।

पथः । रदन्तीः । अनु । जोषम् । अस्मै । दिवेऽदिवे । धुनयः । यन्ति । अर्थम् ॥ २ ॥

यः पुरुषः ववृत्राय असुराय वसिनम् अन्नम् वअत्र पाकस्थाने आहर्तुम् वअभरिष्यत् संपादितवान् वतं पुरुषं वजनित्री जनयित्री इन्द्रस्य माता अदितिः वविदुषे अभिज्ञायेन्द्राय वप्र वउवाच प्रोक्तवती । प्रवचनस्य हननार्थत्वात् तं वृत्रं हतवानिति शेषः । अपि च वअस्मै अस्येन्द्रस्य वअनु जोषम् अनुकामम् । इच्छामनुसृत्य वपथः मार्गान् वरदन्तीः विलिखन्त्यः वधुनयः नद्यः वदिवेदिवे प्रतिदिवसम् वअर्थम् अर्तव्यं गन्तव्यं समुद्रं प्रति वयन्ति गच्छन्ति ॥

ऊर्ध्वो ह्यस्थादध्यन्तरिक्षेऽर्धा वृत्राय प्र वधं जभार ।

मिहं वसान उप हीमदुद्रोत्तिग्मायुधो अजयच्छत्रुमिन्द्रः ॥ ३ ॥

ऊर्ध्वः । हि । अस्थात् । अधि । अन्तरिक्षे । अध । वृत्राय । प्र । वधम् । जभार ।

मिहम् । वसानः । उप । हि । ईम् । अदुद्रोत् । तिग्मऽआयुधः । अजयत् । शत्रुम् । इन्द्रः ॥ ३ ॥

वहि हेतौ । यस्मादयं वृत्रः वअन्तरिक्षे वऊर्ध्वः सन् सर्वमावृत्त्य वअधि वअस्थात् अधिष्ठितोऽभूत् ।
 वअध अतः कारणात् ववृत्राय वृत्रं प्रति ववधं हननसाधनं ववज्रमिन्द्रः वप्र वजभार प्रचिक्षेप ॥
 'हग्रहोर्ध्वः' ॥ सः वहि खलु वृत्रः वमिहं वृष्टेः सेक्तारं मेघं ववसानः आच्छादयन् वईस् एन-
 मिन्द्रम् वउप वअवुद्रोत् उपागमत् ॥ 'दु हु गतौ' । लङि छान्दसः शपः श्लुः ॥ वतिरमायुधः
 तीक्ष्णायुधः वइन्द्रः वशत्रुं शातयितारं तं वृत्रम् वअजयत् जितवान् ॥

बृहस्पते तपुषाश्रैव विध्य वृकद्वरसो असुरस्य वीरान् ।

यथा जघन्थ धृषता पुरा चिदेवा जहि शत्रुमस्माकमिन्द्र ॥ ४ ॥

बृहस्पते । तपुषा । अश्राऽह्व । विध्य । वृकऽद्वरसः । असुरस्य । वीरान् ।

यथा । जघन्थ । धृषता । पुरा । चित् । एव । जहि । शत्रुम् । अस्माकम् । इन्द्र ॥ ४ ॥

हे वृहस्पते बृहतां परिवृढानां पालयितरिन्द्र वतपुषा तापकेन दीप्तेन वज्रेण वअश्वेव अशन्येव
 ववृकद्वरसः संवृतद्वारस्य वअसुरस्य ववीरान् पुत्रान् । यद्वा संवृतद्वारानसुरस्य वीरान् वविध्य
 ताडय ॥ वृगोतेः 'सवृभूयुषिमुषिभ्यः किर' इति कर्मणि कन्प्रत्ययः । 'दु हु गतौ' । अस्मादौणादिकः
 अस्तप्रत्ययः । वृकाणि संवृतानि द्वांसि द्वाराणि येषाम् । बहुव्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् ॥ हे वइन्द्र
 वपुरा वचिन् पुरापि वधृषता धर्षकेण वज्रेण वयथा वजघन्थ त्वं हतवान् वएव एवमेव वअस्माकं
 वशत्रुं वजहि नाशय ॥ 'हन्तेर्जः' इति हौ जादेशः ॥

अव क्षिप दिवो अश्मानमुच्चा येन शत्रुं मन्दसानो निजूर्वाः ।

तोकस्य सातौ तनयस्य भूरैरसां अर्धं कृणुतादिन्द्र गोनाम् ॥ ५ ॥

अव । क्षिप । दिवः । अश्मानम् । उच्चा । येन । शत्रुम् । मन्दसानः । निजूर्वाः ।

तोकस्य । सातौ । तनयस्य । भूरैः । अस्मान् । अर्धम् । कृणुतात् । इन्द्र । गोनाम् ॥ ५ ॥

हे इन्द्र वदिवः नभसः सकाशात् वअश्मानम् अश्मवत्कठिनं वज्रम् वउच्चा उच्चैर्वर्तमानस्त्वम्
 वअव वक्षिप अस्मदीयान् शत्रूनुद्दिश्य अवस्तात् प्रक्षिप^१ । येन वज्रेण वमन्दसानः स्तोतृभिः
 स्तूयमानः सन् वशत्रुं वनिजूर्वाः न्यहिंसीः ॥ जुर्वी हिंसार्थः । लेट्याडागमः^२ ॥ तथा वतोकस्य पुत्रस्य^३
 वभूरैः भर्तव्यस्य वतनयस्य पौत्रस्य वसातौ संभजने ॥ निमित्ते सप्तम्येषा ॥ संभजनार्थम् । तथा हे
 वइन्द्र वगोनां गवां संभजनार्थं च वअस्मान् अस्माकम् ॥ विभक्तिव्यत्ययः ॥ वअर्धं समृद्धिं वकृणुतात्
 कुरु ॥ 'गोः पादान्ते' इति गोशब्दस्यामो नुडागमः ॥ ॥ १२ ॥

१. क-झ-झ१-ण१-न-म-व-स खलु । २. ग-च-क्षिप । ३. च-झ१-ण१-लेट्याडागमः । ४. ख-
 ग-च-झ१-ण-ण१-थ-न- 'पुत्रस्य' नास्ति ।

प्र हि क्रतुं वृहथो यं वनुथो रधस्य स्थो यजमानस्य चोदौ ।

इन्द्रासोमा युवमस्माँ अविष्टमस्मिन्भयस्यै कृणुतस्तु लोकम् ॥ ६ ॥

प्र । हि । क्रतुम् । वृहथः । यम् । वनुथः । रधस्य । स्थः । यजमानस्य । चोदौ ।

इन्द्रासोमा । युवम् । अस्मान् । अविष्टम् ।

अस्मिन् । भयस्यै । कृणुतम् । ऊँ इति । लोकम् ॥ ६ ॥

हे इन्द्रासोमौ यं वैरिणं वनुथः हिंस्यथः । 'वनुष्यतिर्हन्तिकर्मा' इति यास्कः । तं क्रतुं द्वेषस्य कर्तारं प्र वृहथः प्रकर्षेणोद्यच्छथः खलु । उन्मूलयथ इत्यर्थः ॥ 'बृहू उद्यमने' । तौदादिकः ॥ तथा रधस्य राधकस्य यजमानस्य चोदौ शत्रूणां प्रेरकौ स्थः भवथः । तथा हे इन्द्रासोमौ युवं युवाम् अस्मान् अविष्टम् अवतम् । अस्मिन् भयस्यै भयस्थाने युद्धे ॥ 'घजर्थं कविधानम्' इति अधिकरणे कप्रत्ययः । मरुद्वृधादिवात् पूर्वपदान्तोदात्तत्वम् ॥ तस्मिन् युद्धे लोकं भयरहितं स्थानं कृणुतं कुरुतम् । उ इति पूरणः ॥

न मा तमन्न श्रमन्नोत तन्द्रन्न वोचाम मा सुनोतेति सोमम् ।

यो मे पृणाद्यो ददद्यो निबोधाद्यो मा सुन्वन्तमुप गोभिरायत् ॥ ७ ॥

न । मा । तमत् । न । श्रमत् । न । उत । तन्द्रत् । न । वोचाम् । मा । सुनोत । इति । सोमम् ।

यः । मे । पृणात् । यः । ददत् । यः । निबोधात् ।

यः । मा । सुन्वन्तम् । उप । गोभिः । आ । आयत् ॥ ७ ॥

स इन्द्रो मां न तमत् न तमयतु न ग्लपयतु । तथा न श्रमत् श्रान्तं मा करोतु ॥ 'तमु ग्लानौ' १, 'श्रमु तपसि खेदे च' । अनयोर्हेतुमण्यन्तयोर्लेढ्याडागमः । 'छन्दस्युभयथा' इति शप आर्धधातुकत्वात् 'गेरनिटि' इति णिलोपः ॥ उत अपि च मां न तन्द्रत् न तन्द्रयेत् । तन्द्रया आलस्येन युक्तं मा करोतु ॥ तन्द्रीशब्दात् 'तत्करोति' इति णिच् । 'णाविष्टवस्त्रातिपदिकस्य' इति टिलोपः । अन्यत् पूर्ववत् ॥ इन्द्रयागाय सोमं मा सुनोत माभिषुणुत इति अन्यान् यजमानान् प्रति न वोचाम न ब्रवाम ॥ वक्तेश्छान्दसो लुङ् । सुनोतेत्यत्र 'तप्तनप्तनथनाश्च' इति तस्य तवादेशः । तस्य पिप्त्वेन छिन्वाभावाद्गुणः ॥ यः इन्द्रः मे मम पृणात् कामान् पूरयेत् यः च ददत् अभीष्टं फलं दद्यात् यः च निबोधात् अस्मदीयं स्तोत्रं यागं वा अवगच्छेत् यः इन्द्रः सुन्वन्तं सोममभिषुण्वन्तं मामस्मभ्यं दातव्यैः गोभिः सह उप आयत् उपागच्छेत् । स इन्द्रः इति पूर्वत्रान्वयः ॥ पृणादित्यादिषु लेढ्याडागमः २ ॥

१. क-झ-झ१-म-वनुष्यतिर्हिसाकर्मा । २. त-थ-पदपूरणः । ३. क-झ-झ१-थ-म-ग्लाने;
ण-त-न-व-ग्लामे । ४. ख-ग-झ-ण-थ-म-उपयात् । ५. ग-च-झ१-ण१-न-लेढ्याडागमः ।

सरस्वति त्वमस्माँ अविडि मरुत्वती धृषती जेषि शत्रून् ।

त्यं चिच्छर्धन्तं तविषीयमाणमिन्द्रो हन्ति वृषभं शण्डिकानाम् ॥ ८ ॥

सरस्वति । त्वम् । अस्मान् । अविडि । मरुत्वती । धृषती । जेषि । शत्रून् ।

त्यम् । चित् । शर्धन्तम् । तविषीयमाणम् । इन्द्रः । हन्ति । वृषभम् । शण्डिकानाम् ॥ ८ ॥

हे ऽसरस्वति सरणवति देवि ऽत्वमस्मान् स्तोतृन् ऽअविडि रक्ष ॥ रक्षार्थस्यावतैर्लेटि एतद्रूपम् ॥
तथा ऽमरुत्वती मरुद्भिर्युक्ता । मध्यमस्थाना हि वाक् सरस्वती मरुतश्च मध्यमस्थानस्थाः । अतस्तद्वती
सती ऽधृषती धर्षयन्ती ऽशत्रून् शातयितृन् वैरिणः ऽजेषि जय ॥ जयतेऽष्टान्दसः शपः श्लुः ॥ किञ्च
अयम् ऽइन्द्रः ऽत्यं ऽचित् तमप्यसुरं ऽहन्ति हतवान् ॥ व्यत्ययेन भूतार्थे लट् ॥ कीदृशम् । ऽशर्धन्तं
प्रसहनशीलम् ॥ 'अधु प्रसहने' ॥ ऽतविषीयमाणम् । तविषी बलमिवाचरन्तं सर्वस्य भञ्जने शक्तम् ।
ऽशण्डिकानाम् । 'शण्डामकांसुरपुरोहितौ' (तै. सं. ६. ४. १०. १) । शण्डवंश्यानां मध्ये
ऽवृषभं प्रधानम् ॥

यो नः सनुत्य उत वा जिघत्सुर्भिख्याय तं तिगितेन विध्य ।

बृहस्पत आयुधैर्जेषि शत्रून्द्रुहे रीषन्तं परि धेहि राजन् ॥ ९ ॥

यः । नः । सनुत्यः । उत । वा । जिघत्सुः । अभिऽख्याय । तम् । तिगितेन । विध्य ।

बृहस्पते । आयुधैः । जेषि । शत्रून् । द्रुहे । रिषन्तम् । परि । धेहि । राजन् ॥ ९ ॥

हे बृहस्पते ऽयो ऽनः अस्माकं ऽसनुत्यः । सनुतरित्यन्तर्हितनाम । अन्तर्हिते देशे भवश्चोरः ॥
'सगर्भसयूथसनुताद्यत्' ॥ उत ऽवा अपि वा यः ऽजिघत्सुः जिघांसुर्भवति । तम् ऽअभिख्याय
संवीक्ष्य ऽतिगितेन तीक्ष्णेनायुधेन ऽविध्य ताडय । तथा अस्मदीयान् ऽशत्रून् ऽआयुधैः आयोधन-
साधनैः इष्वादिभिः ऽजेषि जय । तथा हे ऽराजन् राजमान ऽबृहस्पते ऽद्रुहे द्रोघे शत्रवे ऽरिषन्तं
हिसन्तं वज्रं ऽपरि ऽधेहि परितो धारय प्रक्षिपेत्यर्थः ॥

अस्माकैभिः सत्वभिः शूर शूरैर्वीर्या कृधि यानि ते कर्त्तव्यानि ।

ज्योग्भूवन्ननुधूपितासो हत्वी तेषामा भरा नो वसूनि ॥ १० ॥

अस्माकैभिः । सत्वभिः । शूर । शूरैः । वीर्या । कृधि । यानि । ते । कर्त्तव्यानि ।

ज्योक् । अभूवन् । अनुधूपितासः । हत्वी । तेषाम् । आ । भर । नः । वसूनि ॥ १० ॥

हे ऽशूर शौर्यवन्निन्द्र ऽअस्माकैभिः आस्माकीनैः ऽसत्वभिः परेषां सादकैः ऽशूरैः शौर्योपेतैर्भटैः
तानि ऽवीर्या वीर्याणि' वीरकर्माणि ऽकृधि कुरु ऽयानि ऽते त्वया ऽकर्त्तव्यानि करणीयानि ॥ 'कृत्यार्थे

तवैकेन्' इति करोतेस्त्वन्प्रत्ययः ॥ वज्योक् चिरकालम् अनुधूपितासः धूपायमानहृदया मदीयाः
शत्रवः अभूवन् आसन् । हृत्वा तान् हत्वा ॥ 'स्नाय्यादयश्च' इतीकारः ॥ 'तेषां शत्रूणां' वसूनि
धनानि नः अस्मभ्यम् आ भर आहर ॥

तं वः शर्धं मारुतं सुम्रयुगिरोपं ब्रुवे नमसा दैव्यं जनम् ।

यथा रयिं सर्ववीरं नशामहा अपत्यसाचं श्रुत्यं दिवेदिवे ॥ ११ ॥

तम् । वः । शर्धम् । मारुतम् । सुम्रयुः । गिरा । उप । ब्रुवे । नमसा । दैव्यम् । जनम् ।

यथा । रयिम् । सर्ववीरम् । नशामहै । अपत्यसाचम् । श्रुत्यम् । दिवेदिवे ॥ ११ ॥

हे मरुतः वः युष्माकं शर्धं बलं मारुतं मरुत्समूहरूपं दैव्यं देवेनेन्द्रेण संबद्धं जनं
प्रादुर्भूतम् एवंगुणविशिष्टं बलं नमसा नमस्कारेण हविषा वा गिरा स्तोत्रेण उप ब्रुवे स्तौमि ।
यथा येन प्रकारेण वयं सर्ववीरं सर्ववीरैः विशेषेण शत्रूणां प्रेरकैर्भटैरुपेतम् अपत्यसाचम् अपत्यैः
अपतनहेतुभूतैः पुत्रादिभिरुपेतं श्रुत्यं श्रवणीयं प्रशस्यभूतं रयिं दिवेदिवे प्रतिदिवसं नशामहै
व्यामवाम ॥ नशतिर्व्यासिकर्मा । लेख्याडागमः^१ । 'वैतोऽन्यत्र' इत्येकारः ॥ ॥ १३ ॥

'अस्माकम्' इति सप्तच नवमं सूक्तं गृत्समदस्यार्प वैश्वदेवम् । अस्या त्रिष्टुप् शिष्टा जगत्यः ।
तथा चानुक्रान्तम्—'अस्माकं सप्त वैश्वदेवं त्रिष्टुबन्तम्' इति । विनियोगो लैङ्गिकः ॥

अस्माकं मित्रावरुणावतं रथमादित्यै रुद्रैर्वसुभिः सचाभुवा ।

प्र यद्वयो न पतन्वस्मनस्परि श्रवस्यवो हृषीवन्तो वनर्षदः ॥ १ ॥

अस्माकम् । मित्रावरुणा । अवतम् । रथम् । आदित्यैः । रुद्रैः । वसुभिः । सचाभुवा ।

प्र । यत् । वयः । न । पतन् । वस्मनः । परि । श्रवस्यवः । हृषीवन्तः । वनर्षदः ॥ १ ॥

मित्रावरुणा हे मित्रावरुणौ आदित्यैः धात्र्यमादिभिर्द्वादशभिः रुद्रैः एकादशसंख्याकैः
वसुभिः धरो^२ ध्रुवः^२ इत्यादिभिरष्टसंख्याकैः एवं त्रिभिर्देवगणैः सचाभुवा सह भवन्तौ सह वर्तमानौ
युवाम् अस्माकं रथम् अन्नलाभाय प्रवृत्तम् अवतम् । यत् यदा अस्मदीया रथाः वस्मनस्परि ।
वसन्त्यस्मिन्निति वस्म निवासस्थानम् । औणादिको मनिन् ॥ तस्मात् स्थानात् परि उपरि देशान्तरे ॥
'पञ्चम्याः परावध्यर्थे' इति सत्वम् । अध्यर्थ उपर्यर्थ इति वृत्तिः । वयो न पक्षिण इव प्र
पसन् प्रपतन्ति प्रकर्षेण गच्छन्ति ॥ पतेच्छान्दसे लुडि लुडित्वात् च्लेरडादेशः । 'पतः पुम्'
इति पुमागमः ॥ कीदृशा वयः । श्रवस्यवः अन्नकामाः । हृषीवन्तः प्राप्तहर्षाः । वनर्षदः वने
वृक्षादौ निषण्णाः ॥ साहितिकश्छान्दसो रेफोपजनः ॥

अथ स्मा न उदवता सजोषसो रथं देवासो अभि विश्वु वाजयुम् ।

यदाश्वः पद्याभिस्तिव्रतो रजः पृथिव्याः सानौ जङ्घनन्त पाणिभिः ॥ २ ॥

अथ । स्म । नः । उत् । अवत । सजोषसः । रथम् । देवासः । अभि । विश्वु । वाजयुम् ।
यत् । आश्वः । पद्याभिः । तिव्रतः । रजः । पृथिव्याः । सानौ । जङ्घनन्त । पाणिभिः ॥ २ ॥

हे सजोषसः समानं प्रीयमाणाः देवासः देवाः अध अधुना नः अस्माकं वाजयुं वाज-
मन्नं कामयमानं गतिविशेषयुक्तं वा रथं विश्वु प्रजासु जनपदेषु अभि अभिमुखम् उदवत
उदगमयत । अवतिरत्र गत्यर्थः । यत् यदा अस्मिन् रथे युक्ताः आश्वः व्यापनशीला अश्वाः
पद्याभिः पादसाध्याभिर्गतिभिः रजः रज्ज्वं मार्गं तिव्रतः तरन्तः ॥ तरतेः शतरि 'बहुलं छन्दसि'
इति शपः श्लुः । 'बहुलं छन्दसि' इत्यभ्यासस्येत्वम् । 'अभ्यस्तानामादिः' इत्याद्युदात्तत्वम् ॥
पृथिव्याः प्रथिताया भूमेः सानौ समुच्छ्रिते प्रदेशे पाणिभिः पाण्युपलक्षितैः पादैः जङ्घनन्त
अत्यर्थं गच्छन्ति ॥ हन्तेर्यङ्लुगन्तात् छान्दसो लङ् । व्यस्येनात्मनेपदम् । 'बहुलं छन्दसि' इति
शपो लुगभावः ॥

उत स्य न इन्द्रो विश्वचर्षणिर्दिवः शर्धेन मारुतेन सुक्रतुः ।

अनु नु स्थात्यवृकाभिरुतिभी रथं महे सनये वाजसातये ॥ ३ ॥

उत । स्यः । नः । इन्द्रः । विश्वचर्षणिः । दिवः । शर्धेन । मारुतेन । सुक्रतुः ।
अनु । नु । स्थाति । अवृकाभिः । उतिभिः । रथम् । महे । सनये । वाजसातये ॥ ३ ॥

उत अपि च विश्वचर्षणिः विश्वस्य सर्वस्य द्रष्टा यद्वा विश्वे चर्षणयः मनुष्याः यस्य
परिचारकाः । अथवा विश्वे सर्वे लोकाश्चर्षणयो द्रष्टव्या येन ॥ 'बहुव्रीहौ विश्वं संज्ञायाम्' इति पूर्व-
पदान्तोदात्तत्वम् ॥ मारुतेन मरुत्समूहरूपेण शर्धेन बलेन सह सुक्रतुः शोभनकर्मा शोभनप्रज्ञो वा
स्यः सः इन्द्रः अवृकाभिः हिंसकरहिताभिः उतिभिः रक्षाभिः सहितः सन् दिवः द्युलोकात्
आगत्य अनु अद्य नः अस्माकं रथम् अनु स्थाति आनुगुण्येनाधितिष्ठतु ॥ छान्दसः शपो
लुक् ॥ किमर्थम् । महे सनये महते धनाय । तथा वाजसातये वाजस्यान्नस्य सातये संभजनार्थम् ॥

उत स्य देवो भुवनस्य सक्षणिस्त्वष्टा ग्राभिः सजोषा जूजुवद्रथम् ।

इळा भगो बृहद्विबोत रोदसी पूषा पुरंधिरश्विनावधा पती ॥ ४ ॥

उत । स्यः । देवः । भुवनस्य । सक्षणिः । त्वष्टा । ग्राभिः । सजोषाः । जूजुवत् । रथम् ।
इळा । भगः । बृहत्सद्विवा । उत । रोदसी इति ।
पूषा । पुरंधिः । अश्विनौ । अध । पती इति ॥ ४ ॥

उत अपि च स्वः सः देवः दानादिगुणयुक्तः भुवनस्य भूतजातस्य सक्षणिः सचनीयः सेव्यः भ्राभिः देवपत्नीभिः । 'छन्दांसि वै ज्ञाः' इति तैत्तिरीयकम् । गायत्र्यादीनि छन्दांसि च देवपत्न्यः इत्युक्तम् । सजोपाः समानप्रीतिः । एवंगुणविशिष्टः स्वप्ता अस्मदीयं रथं जुजुवत् प्रेरयतु ॥ जु इति सौत्रो धातुर्गत्यर्थः । अस्माप्यन्तात् लुङि चङि^१ रूपम् ॥ तथा इळा तिसृणां देवीनाम् आद्या^२ इडाख्या देवी च रथं प्रेरयतु । बृहद्दिवा । बृहन्महद्दीव्यति द्योतते इति बृहद्दिवः ॥ इगुवधलक्षणः कः । 'सुपां सुलुक्' इति विभक्तेराकारः ॥ तादृशः भगः च प्रेरयतु । उत अपि च रोदसी द्यावापृथिव्यौ पुरंधिः बहुवीः पूषा पोषको देवश्च ॥ अधशब्दश्चार्थे ॥ पती सूर्याया भतारौ अश्विनौ च एते सर्वेऽस्मदीयं रथं प्रेरयन्त्वित्यर्थः ॥

उत त्वे देवी सुभगे मिथूदशोपासानक्ता जगतामपीजुवा ।

स्तुषे यद्वा पृथिवि नव्यसा वचः स्थातुश्च वयस्त्रिवया उपस्तिरे ॥ ५ ॥

उत । त्वे इति । देवी इति । सुभगे इति सुभगे । मिथूदशा । उपासानक्ता । जगताम् । अपिजुवा । स्तुषे । यत् । वाम् । पृथिवि । नव्यसा । वचः । स्थातुः । च । वयः । त्रिवयाः । उपस्तिरे ॥ ५ ॥

उत अपि च त्वे ते प्रसिद्धे देवी देव्यौ देवनशीले सुभगे शोभनधने मिथूदशा मिथः परस्परं पश्यन्त्यौ एवंभूते उपासानक्ता उपाश्च रात्रिश्च जगतां जङ्गमानाम् अपीजुवा^३ प्रेरयित्वौ भवतः । तस्मादस्मदीयमपि रथं प्रेरयताम् । उत्तरोऽर्धर्चो द्यावापृथिव्यः प्रत्यक्षकृतः । हे पृथिवि वां युवां त्वां दिवं च नव्यसा नवीयसा नवतरेण प्रशस्येन वचः वचसा ॥ 'सुपां सुलुक्' इति तृतीयाया लुक् ॥ यत् यदा स्तुषे स्तुवे ॥ उत्तमस्य व्यत्ययेन मध्यमः ॥ तदानीं स्थातुः स्थावरस्य^४ व्रीह्यादेः संबन्धि वयः अन्नं चरुपुरोडाशादिलक्षणं त्रिवयाः । वय इत्यन्ननाम । ओषधिपशुसोमा-स्मकानि^५ हविलक्षणान्यन्नानि यस्य तादृशोऽहम् उपस्तिरे उपस्तृणे । आज्येनोपस्तरणाभिधारण-पूर्वकं प्रयच्छामीत्यर्थः ॥ 'स्तुज् आच्छादने' । लट्युत्तमे छान्दसो विकरणस्य लुक् । अन्नस्य शब्दः चणिति निपातान्तरं पादपूरणम्^६ । 'ऋत इद्धातोः' इतीत्वम् । 'निपातैर्यद्यदिहन्त' इति निघातप्रतिषेधः ॥

उत वः शंसमुशिजामिव श्मस्यर्हिर्बुध्नोऽज एकपादुत ।

त्रित ऋभुक्षाः सविता चनो दधेऽपां नपादाशुहेमा धिया शमि ॥ ६ ॥

उत । वः । शंसम् । उशिजाम् इव । श्मसि । अर्हिः । बुध्न्यः । अजः । एकपात् । उत । त्रितः । ऋभुक्षाः । सविता । चनः । दधे । अपाम् नपात् । आशुहेमा । धिया । शमि ॥ ६ ॥

उत अपि च हे देवाः उशिजामिव । इवेति संप्रत्यर्थीयः । अस्मत्तः स्तुतिं कामयमानानां वः युष्माकं शंसं स्तुतिं संप्रति श्मसि उश्मसि कामयामहे ॥ 'वश कान्ती' । इदन्तो मसिः^७ ।

१. ण-थ-व- 'चङि' नास्ति । २. ण-थ-साद्याः म-सद्यो । ३. ख-ग-झ१-ण१-व-अपिजुवा । ४. म-स्थावरस्य चरस्य । ५. ख-ग-ण-ओषधयश्च । ६. ख-ग-झ१-ण-ण१-व-स्तुज् । ७. ख-ग-ण१-पूरणम्; थ-व-पदपूरणम् । ८. ख-ग-झ१-ण१- मसि ।

ग्रहज्यादिना संप्रसारणम् । छान्दसो वर्णलोपः ॥ वउत अपि च वहिर्दुह्यः । वृद्धमन्तरिक्षम् । तत्र भवः अहिवाणा देवः । अजः एकपात् । न जायते इत्यजः । एक एव पद्यते गच्छतीत्येकपात् । अज एकस्वसंज्ञकः सूर्यः । वज्रितः तीर्णतमः^१ वक्रमुक्षाः उरक्षयः उरनिवासः क्रभूणां निवासयिता वा इन्द्रश्च वसविता सर्वस्य प्रसविता वचनः अन्नं वदधे विद्वान् । अस्मभ्यं करोतु । तथा आनुहेमा शीघ्रगामी ॥ ' हि गतौ ' इत्यस्मात् ' अन्येभ्योऽपि दृश्यन्ते ' इति सन्निच् ॥ तादृशः अपां वनपात् अपां पौत्रीयस्थानीयोऽग्निः । अक्षय ओषधिवनस्पतयो जायन्ते ओषधिवनस्पतिभ्यश्चायसमिर्जायते इत्यग्नेरपां पौत्रत्वम् । स च धिया स्तुत्या शमि । शमीति कर्मनाम । यज्ञकर्मणि प्रीतो भवत्विति शेषः । यद्वा धिया कर्मणा अस्मदीयेन परिचरणलक्षणेन शमि शं सुखं तन्निमित्तं भवत्विति शेषः ॥

एता वो वृश्म्युद्यता यजत्रा अतक्षन्नायवो नव्यसे सम् ।

श्रवस्यवो वाजं चक्रानाः सप्तिर्न रथ्यो अहं धीतिर्मश्याः ॥ ७ ॥

एता । वः । वृश्मि । उत्स्यता । यजत्राः । अतक्षन् । आयवः । नव्यसे । सम् ।

श्रवस्यवः । वाजम् । चक्रानाः । सप्तिः । न । रथ्यः । अहं । धीतिम् । अश्याः ॥ ७ ॥

हे यजत्राः यजनीया विश्वे देवाः वः युष्मदीयानि एता एतानि उद्यता उद्यतानि वचांसि वृश्मि कामये । नव्यसे नवतराय स्तुत्यतमाय युष्मद्व्रणाय आयवः मत्प्रभृतयो मनुष्याः कामितानि^२ स्तोत्राणि वसम् अतक्षन् समस्कुर्वन् । किमिच्छन्तः । श्रवस्यवः श्रवणीयं यशोऽन्नं वा आत्मन इच्छन्तः । वाजं बलं चक्रानाः कामयमानाः ॥ ' कन दीप्तिकान्तिगतिषु ' । लिट् कानच् ॥ रथ्यः रथसंबन्धी सप्तिर्न सर्पणशीलोऽश्व इव युष्मद्व्रणः धीतिम् अस्मदीयं कर्म अश्याः प्राप्नोतु ॥ ' अशू व्याप्तौ ' । व्यत्ययेन परस्मैपदमध्यमौ । ' बहुलं छन्दसि ' इति विकरणस्य लुक् ॥ १४ ॥

' अस्य मे ' इत्यष्ट्वं दशमं सूक्तं गृत्समदस्यार्पं षष्ठ्याद्यास्तिस्रोऽनुष्टुभः । शिष्टाः पञ्च जगत्थः । प्रथमा द्यावापृथिवीया ततो द्वे ऐन्द्रयौ त्वाष्ट्रयौ वा । ततो द्वे राकादेवस्ये द्वे सिनीवाली-देवस्ये अन्या गुङ्गवादिषड्देवताका । तथा चानुकान्तम्- ' अस्य मेऽष्टौ जागतं त्र्यनुष्टुबन्तम् । द्यावापृथिव्यैका द्वे ऐन्द्रयौ त्वाष्ट्रयौ वा द्वे द्वे राकासिनीवात्योरन्या लिङ्गोक्तदेवता ' इति । आभि-प्लविके चतुर्थेऽहनि वैश्वदेवशब्दे आद्यस्तृचो द्यावापृथिवीयनिविद्धानः । तथा च सूत्रितम्- ' अस्य मे द्यावापृथिवी इति तिस्रस्ततं मे अप इति वैश्वदेवम् ' (आश्व. श्रौ. ७. ७) इति ॥

अस्य मे द्यावापृथिवी क्रतायतो भूतमवित्री वचसः सिषासतः ।

ययोरायुः प्रतरं ते इदं पुर उपस्तुते वसूयुर्वी महो दधे ॥ १ ॥

अस्य । मे । द्यावापृथिवी इति । ऋतुऽयतः । भूतम् । अवित्री इति । वचसः । सिषासतः ।

ययोः । आयुः । प्रतरम् । ते इति । इदम् । पुरः ।

उपस्तुते इत्युपऽस्तुते । वसुऽयुः । वाम् । महः । दधे ॥ १ ॥

व्यावापृथिवी हे व्यावापृथिव्यौ व्रतायतः कृतं यज्ञमात्मन इच्छतः वसिष्ठासतः युवां संभक्त-
मिच्छतः अस्य^१ वचसः ॥ वक्तीति वचाः स्तोता । असुन् ॥ स्तोतुः अस्य वमे मम आवित्री अविध्यौ
पालयिष्यौ भूतं भवतम् । ययोः व्यावापृथिव्योः आयुः अन्नं प्रतरं प्रकृष्टतरम् उत्पद्यते इति
शेषः । इदम् इदानीं ते व्यावापृथिव्यौ उपस्तुते तत्र तत्र स्थितैः स्तोत्रभिः स्तुते वां युवां वसूयुः
धनकामोऽहं महः महतः ॥ विभक्तिव्यत्ययः ॥ महता स्तोत्रेण पुरः वदधे पुरस्करोमि ॥

मा नो गुह्या रिपं आयोरहन्दमन्मा न आभ्यो रीरधो दुच्छुनाभ्यः ।

मा नो वि यौः सुख्या विद्धि तस्य नः सुन्नायता मनसा तत्त्वमेहे ॥ २ ॥

मा । नः । गुह्याः । रिपः । आयोः । अहन् । दमन् । मा । नः । आभ्यः । रीरधः । दुच्छुनाभ्यः ।

मा । नः । वि । यौः । सुख्या । विद्धि । तस्य । नः । सुन्नायता । मनसा । तत् । त्वा । ईमहे ॥ २ ॥

हे इन्द्र त्वष्टर्वा आयोः मनुष्यस्य शत्रुभूतस्य गुह्याः गोप्याः ज्ञातुमशक्याः रिपः हिंसा-
रूपा मायाः नः अस्मान् अहन् । उपलक्षणमेतत् । अहनि रात्रौ च मा दमन् मा हिंसिषुः ।
तथा नः अस्मान् आभ्यः दुच्छुनाभ्यः । शुनमिति सुखनाम । दुःशुनाः दुच्छुनाः । दुःखकारिणीभ्यः
शत्रुसेनाभ्यः^२ मा रीरधः वशं मा नैषीः ॥ ' रध्यतिर्वशगमने ' इति यास्कः । ' रध हिंसासंराद्धयोः ' ।
अस्मापण्यन्तात् लुङि चङि रूपम् ॥ अपि च नः अस्माकं सुख्या सख्यानि सखिस्त्वानि मा वि
यौः त्वया वियुक्तानि मा कार्षीः । अपि तु नः अस्माकं तस्य तत्सखित्वं सुन्नायता सुखमस्माक-
मिच्छता मनसा विद्धि जानीहि ॥ ' क्रियाग्रहणं कर्तव्यम् ' इति कर्मणः संप्रदानत्वात् चतुर्थ्यर्थे
षष्ठी ॥ तत् त्वा तादृशं त्वाम् ईमहे अभिमतफलं याचामहे ॥ ' सुपां सुलक्० ' इति तच्छब्दात्
उत्तरस्या विभक्तेर्लुक् ॥

अहेळता मनसा श्रुष्टिमा वह दुहानां धेनुं पिप्युषीमसश्चतम् ।

पद्याभिराशुं वचसा च वाजिनं त्वां हिनोमि पुरुहूत विश्वहा ॥ ३ ॥

अहेळता । मनसा । श्रुष्टिम् । आ । वह । दुहानाम् । धेनुम् । पिप्युषीम् । असश्चतम् ।

पद्याभिः । आशुम् । वचसा । च । वाजिनम् । त्वाम् । हिनोमि । पुरुहूत । विश्वहा ॥ ३ ॥

हे इन्द्र त्वष्टर्वा अहेळता अक्रुध्यता मनसा श्रुष्टि सुखकरीं दुहानां दोग्ध्रीं पिप्युषीं प्रवृद्धां
पीनाम् ॥ ' प्यायी वृद्धौ ' । लिटः कसुः । ' लिङ्यङोश्च ' इति पीभावः । ' उगितश्च ' इति ङीप् ।
' वसोः संप्रसारणम् ' इति संप्रसारणम् । ' शासिवसिषसीनां च ' इति षत्वम् ॥ असश्चतम् असक्ता-
वयवाम् एवंभूतां धेनुं गाम् आ वह आभिसुख्येन प्रापय । अपि च हे पुरुहूत बहुभिराहूतेन्द्र
त्वष्टर्वा पद्याभिः पादगतिभिः आशुं व्यापनशीलं वचसा वाचा च वाजिनं वेगवन्तं त्वां
विश्वहा सर्वैवहः सु हिनोमि स्तुतिभिः प्रेरयामि ॥ ' हि गतौ वृद्धौ च ' ॥

१. क-झ-झ१-ण-त-थ-न-म-व- ' अस्य ' नास्ति । २. क-ज-झ-त-थ-न-म-व-शत्रुसेनाभ्यः नोऽस्मान्,
ख-ग- ' शत्रुसेनाभ्यः ' नास्ति, झ-१-न- अस्मान्, ण-नोऽस्मान् ।

पत्नीसंयाजेषु गृहपतेः प्राक् राकासिनीवाक्यौ यष्टव्ये । तत्र राकायागस्य 'राकामहम्' इत्यादिके याज्यानुवाक्ये । सूत्रितं च—'राकामहं सिनीवालि ऊहूमहमिति द्वे द्वे याज्यानुवाक्ये' (आश्व. श्रौ. १. १०) इति । तथा आग्निमाहतेऽप्येते ध्याये । सूत्रितं च—'राकामहमिति द्वे' (आश्व. श्रौ. ५. २०) इति॥

राकामहं सुहवां सुष्टुती हुवे शृणोतु नः सुभगा बोधतु त्मना ।

सीव्यत्वर्पः सूच्याच्छिद्यमानया ददातु वीरं शतदायमुक्थ्यम् ॥ ४ ॥

राकाम् । अहम् । सुहवाम् । सुस्तुती । हुवे । शृणोतु । नः । सुभगा । बोधतु । त्मना ।
सीव्यतु । अर्पः । सूच्या । अच्छिद्यमानया । ददातु । वीरम् । शतदायम् । उक्थ्यम् ॥ ४ ॥

संपूर्णचन्द्रा पौर्णमासी राका । तां देवीं सुहवां स्वाह्वानाम् आह्वानप्रयोजनकारिणीं सुष्टुती शोभनया स्तुत्या अहं हुवे आह्वयामि ॥ सुष्टुतिशब्दात् तृतीयैकवचनस्य 'सुपां सुलुक्' इति पूर्वसवर्ण ईकारः ॥ सा च सुभगा शोभनधना नः अस्माकमाह्वानं शृणोतु । श्रुत्वा च त्मना आत्मना स्वयमेव बोधतु अस्मदभिप्रायं बुध्यताम् । बुद्ध्वा च अपः कर्म पुत्रोत्पादनलक्षणं सूच्या सूचीस्थानीयया अच्छिद्यमानया अविच्छिन्नया अनुग्रहबुद्ध्या सीव्यतु संतनोतु । यथा वस्त्रादिकं सूच्या स्यूतं चिरं तिष्ठति एवमिदं करोतु । कृत्वा च वीरं विक्रान्तं शतदायं बहुधनं बहुप्रदं वा उक्थ्यं प्रशस्यं पुत्रं ददातु ॥

यास्ते राके सुमतयः सुपेशसो याभिर्ददासि दाशुषे वसूनि ।

ताभिर्नो अद्य सुमना उपागहि सहस्रपोषं सुभगे रराणा ॥ ५ ॥

याः । ते । राके । सुमतयः । सुपेशसः । याभिः । ददासि । दाशुषे । वसूनि ।
ताभिः । नः । अद्य । सुमनाः । उपागहि । सहस्रपोषम् । सुभगे । रराणा ॥ ५ ॥

हे राके देवि सुपेशसः शोभनरूपाः ते तव याः सुमतयः शोभना^१ बुद्ध्यः^१ याभिः मतिभिः दाशुषे हविर्दत्तवते यजमानाय वसूनि धनानि ददासि प्रयच्छसि । अद्य इदानीं ताभिः मतिभिः सहिता स्वं सुमनाः शोभनमना भूत्वा उपागहि उपागच्छ ॥ गमेञ्छान्दसः शपो लुक् । 'अनुदात्तोपदेशः' इत्यादिना अनुनासिकलोपः । 'असिद्धवदत्राभात्' इत्यस्यासिद्धत्वात् हेर्लुगभावः ॥ किं कुर्वती । हे सुभगे शोभनधने सहस्रपोषं सहस्रसंख्याकस्य धनस्य पुष्टिं रराणा ददती ॥ 'रा दाने' । व्यत्ययेन शानच् । छान्दसः शपः श्लुः । 'अभ्यस्तानामादिः' इत्याद्युदात्तत्वम् ॥

सिनीवाक्या यागे 'सिनीवालि' इत्यादिके द्वे याज्यानुवाक्ये । सूत्रं पूर्वमुदाहृतम् । तत्रानुवाक्या ॥

सिनीवालि पृथुष्टुके या देवानामसि स्वसा ।

जुषस्व हव्यमाहुतं प्रजां देवि दिदिद्धि नः ॥ ६ ॥

सिनीवालि । पृथुऽस्तुके । या । देवानाम् । असि । स्वसा ।

जुषस्व । हव्यम् । आऽहुतम् । प्रजाम् । देवि । दिदिद्धि । नः ॥ ६ ॥

दृष्टचन्द्रा अमावास्या सिनीवाली । हे ऽसिनीवालि ऽपृथुष्टुके पृथुजघने पृथुसंहते वा ऽया त्वं
 ऽदेवानां ऽस्वसा ऽअसि स्वयंसारिणी^१ भगिनी वा भवसि सा त्वम् ऽआहुतम् आभिसुख्येनाग्नौ
 प्रक्षिप्तं ऽहव्यम् अस्मदीयं हविः ऽजुषस्व सेवस्व । किं च हे ऽदेवि सिनीवालि ऽनः अस्माकं ऽप्रजां
 पुत्रादिकां ऽदिदिद्धि उपचिनु अतिसर्जय वा । देहीत्यर्थः ॥ 'दिह उपचये' । लोटि छान्दसः शपः
 श्लुः । 'दिश अतिसर्जने' इत्यस्मात् वा ॥

या सुबाहुः स्वङ्गुरिः सुषूमा बहुसूवरी ।

तस्यै विश्पत्न्यै हविः सिनीवाल्यै जुहोतन ॥ ७ ॥

या । सुऽबाहुः । सुऽअङ्गुरिः । सुऽसूमा । बहुऽसूवरी ।

तस्यै । विश्पत्न्यै । हविः । सिनीवाल्यै । जुहोतन ॥ ७ ॥

ऽया सिनीवाली ऽसुबाहुः शोभनबाहुः ऽस्वङ्गुरिः शोभनाङ्गुलिः ऽसुषूमा सुष्टु प्रसवित्री ॥
 'पृष्ट प्राणिप्रसवे' । 'अन्येभ्योऽपि दृश्यन्ते' इति मनिन् । कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वम् ॥ ऽबहुसूवरी
 बह्वीनां प्रजानां सवित्री ॥ तेनैव सूत्रेण कनिप् । 'वनोर च' इति ङीव्रेफौ । कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वम् ॥
 ऽतस्यै ऽसिनीवाल्यै ऽविश्वपत्न्यै विशां पालयिष्यै ॥ 'विभाषा सपूर्वस्य' इति पत्युर्नकारान्तादेशः ।
 अयस्मयादित्वेन भस्वात् विशो जश्वाभावः । 'परादिश्छन्दसि बहुलम्' इत्युत्तरपदाद्युदात्तत्वम् । हे
 कृत्विग्यजमानाः ऽहविः ऽजुहोतन जुहुत ॥ 'तप्तनसन्धनाश्च' इति तनवादेशः ॥

या गुङ्गूया सिनीवाली या राका या सरस्वती ।

इन्द्राणीमह उतये वरुणानीं स्वस्तये ॥ ८ ॥

या । गुङ्गूः । या । सिनीवाली । या । राका । या । सरस्वती ।

इन्द्राणीम् । अहे । उतये । वरुणानीम् । स्वस्तये ॥ ८ ॥

अत्र^१ गुङ्गूशब्देन राकासिनीवाल्योः साहचर्यात् कुहूरुच्यते^२ । ऽया ऽगुङ्गूः कुहूः^३ ताम् ऽअहे
 आह्वयामि^४ । एवमुत्तरत्रापि^५ योज्यम् । ऽइन्द्राणीम् इन्द्रस्य पत्नीम् ऽउतये रक्षणार्थमहे आह्वयामि ।

१. क-झ-थ-म-स्वयंसंचारिणी । २. ख-ण१-थ-'अत्र... कुहूरुच्यते' इत्येतच्चास्ति । ३. क-झ-
 झ१-ण-त-न-म-व-'कुहूः' नास्ति । ४. ख-आह्वयामि । या सिनीवाली या राका-या सरस्वती साः (ताः)
 एताः अहे; थ-आह्वयामि । सिनीवाली या राका या सरस्वती ताः एताः अहे । ५. ख-थ-'एवमुत्तरत्रापि
 योज्यम्' नास्ति ।

तथा वरुणानीं वरुणस्य पत्नीं वस्वस्तये अविनाशाय आह्वयामि ॥ 'इन्द्रवरुणं' इत्यादिना
जीप् आनुगागमश्च ॥ ॥ १५ ॥ ॥ ३ ॥

चतुर्थेऽनुवाके एकादश सूक्तानि । तत्र 'आ ते पितः' इति पञ्चदशैव प्रथमं सूक्तं गृत्समदस्यापि
त्रैष्टुभं रौद्रम् । अनुक्रान्तं च—'आ ते पञ्चोना रौद्रम्' इति । शूलगवादिहृदयज्ञेषु अनेन सूक्तेन
प्रतीची द्विगुपस्थेया । सूत्रितं च—'कदुद्रायेमा रुद्राया ते पितरिमा रुद्राय स्थिरधन्वन इति सर्वरुद्र-
यज्ञेषु दिशामुपस्थानम्' (आश्व. गृ. ४. ८. २३) इति । रुद्रदेवस्ये पशौ 'आ ते पितः' इति
हविषोऽनुवाक्या । सूत्रितं च—'आ ते पितर्मरुतां सुम्रमेतु प्र बभ्रवे वृषभाय श्वितीच इति तिस्रः'
(आश्व. श्रौ. ३. ८) इति । अत्र शौनकः—'चतुर्दशीमुपोष्यैकां कृष्णस्य जुहुयाच्चरम्' । आतेसूक्तेन
रौद्रेण प्रत्यृचं वाग्यतः शुचिः ॥ पूर्वमाज्याहुतीहुत्वाथोपस्थाय च^१ शंकरम् । हविःशेषेण वर्तेत एका-
न्तरमतन्द्भितः^२ । पूर्णमासे^३ जयेन्मृत्पुं शौनैश्च परिसुच्यते' (ऋग्वि. १. १६८-१७०) इति ॥

आ ते पितर्मरुतां सुम्रमेतु मा नः सूर्यस्य संदृशो युयोथाः ।

अभि नो वीरो अर्वति क्षमेत प्र जायेमहि रुद्र प्रजाभिः ॥ १ ॥

आ । ते । पितः । मरुताम् । सुम्रम् । एतु । मा । नः । सूर्यस्य । समऽदृशः । युयोथाः ।

अभि । नः । वीरः । अर्वति । क्षमेत । प्र । जायेमहि । रुद्र । प्रऽजाभिः ॥ १ ॥

हे वमरुतां वपितः मरुत्संज्ञानां देवानामुत्पादक रुद्र ॥ 'परमपि छन्दसि' इति षष्ठ्यन्तरय
पूर्वमन्त्रिताङ्गवद्भावात् सर्वानुदात्तत्वम् ॥ वते त्वदीयमस्मभ्यं दातव्यं वसुम्रं सुखम् वा एतु
आगच्छतु । रुद्रस्य च मरुतां पितृत्वम् 'इदं पित्रे मरुताम्' (ऋ. सं. १. ११४. ६)
इत्यत्राख्यायिकामुखेनावदिष्टम् । तथा त्वं वनः अस्मान् वसूर्यस्य वसंदृशः संदर्शनात् वमा वयुयोथाः
मा पृथक्कार्षीः ॥ 'यु मिश्रणामिश्रणयोः' । लङि छान्दसः शपः श्लुः । 'छन्दस्युभयथा' इत्यार्धधातु-
कत्वेन डित्त्वाभावात् गुणः ॥ अवर्ति शत्रौ । 'आतृच्यो वा अर्वा' (तै. सं. ६. ३. ८. ४) इति श्रुतेः ।
वनः अस्माकं वीरः वीर्यवान् पुत्रादिः^४ । अभि वक्षमेत अभिमवतु । यद्वा वीरस्त्वं नोऽस्मानभिश्चमेथाः
अस्मान् कृतापराधानभिश्चमस्व । हे वरुद्र वप्रजाभिः पुत्रपौत्रादिभिः वप्र जायेमहि प्रभूताः स्याम ॥

त्वादत्तेभी रुद्र शतमेभिः शतं हिमा अशीय भेषजेभिः ।

व्यसद्वेषो वितरं व्यंहो व्यमीवाश्चातयस्वा विषूचीः ॥ २ ॥

त्वाऽदत्तेभिः । रुद्र । शमऽतमेभिः । शतम् । हिमाः । अशीय । भेषजेभिः ।

वि । अस्मत् । द्वेषः । वितरम् । वि । अंहः । वि । अमीवाः । चातयस्व । विषूचीः ॥ २ ॥

१. क-झ-झ१-ण-न-चतुर्दश्यामुपोष्यैकं कृष्णस्य जुहुयाछतम्; त-चतुर्दश्यामुपोष्यैकं कृष्ण जुहुयाच
तम्; थ-चतुर्दश्यामुपोष्यैकं कृष्ण जुहुयाचरम्; म-कृष्णचतुर्दश्यामुपोष्यैकां कृष्णस्य जुहुयादघृतम्; व-
चतुर्दश्यामुपोष्यैकं कृष्णस्य जुहुयात्सतम् । २. म-°हुत्वा अथोपस्थाय । ३. क-त-थ-म-नैकान्तर°; झ-
मैकान्तर°; झ१-नेकान्तर° । ४. झ-पूर्णमासे; झ१-पौर्णमासे; ण-न-पूर्णमास । ५. ण-त-थ-पुत्रो हि ।

हे रुद्र वत्वादत्तेभिः त्वया दत्तैः वशतमेभिः अतिशयेन सुखकरैः भेषजेभिः भेषजैरौषधैः
वशतं हिमाः शतं हैमन्तान् शतसंवत्सरान्^१ अशीय व्यासुयास् ॥ अशौतेलिङि छान्दसो विकरणस्य
लुक् ॥ अपि च अस्मत् अस्मत्तः द्वेषः द्वेषन् वि^२ विचातयस्व विनाशय । तथा अंहः पापं
वितरस्व अत्यन्तं विचातयस्व । अमीवाः रोगान् विपूचीः विपु^३ नाना अञ्जतीः कृत्स्नशरीरव्यापकान्
रोगान् विचातयस्व अस्मत्तः पृथक्कृत्य विनाशय^४ ॥

श्रेष्ठो जातस्य रुद्र श्रियासि तवस्तमस्तवसां वज्रवाहो ।

पर्षि णः पारमंहसः स्वस्ति विश्वा अभीती रपसो युयोधि ॥ ३ ॥

श्रेष्ठः । जातस्य । रुद्र । श्रिया । असि । तवःस्तमः । तवसाम् । वज्रवाहो इति वज्रवाहो ।

पर्षि । नः । पारम् । अंहसः । स्वस्ति । विश्वाः । अभिऽहीतीः । रपसः । युयोधि ॥ ३ ॥

हे रुद्र जातस्य उत्पन्नस्य सर्वस्य जगतो मध्ये श्रिया ऐश्वर्येण श्रेष्ठः प्रशस्यतमः असि
भवसि । तथा हे वज्रवाहो आयुधहस्त रुद्र तवसां प्रवृद्धानां मध्ये तवस्तमः अतिशयेन प्रवृद्धोऽसि ।
स त्वं नः अस्मान् अंहसः पापस्य पारं तीरं स्वस्ति क्षेमेण पर्षि पारय । तथा रपसः पापस्य
विश्वाः सर्वाः अभीतीः अभिगमनानि युयोधि पृथक्कुरु ॥ यौतेछान्दसः शपः श्लुः । 'वा
छन्दसि' इति अपित्वस्य विकल्पनात् डित्वाभावे 'अडितश्च' इति हेर्धिः ॥

मा त्वा रुद्र चुक्रुधामा नमोभिर्मा दुष्टुती वृषभ मा सहूती ।

उन्नो वीराँ अर्पय भेषजेभिर्भिषक्तमं त्वा भिषजां शृणोमि ॥ ४ ॥

मा । त्वा । रुद्र । चुक्रुधाम् । नमोऽभिः । मा । दुऽस्तुती । वृषभ । मा । सहूती ।

उत् । नः । वीरान् । अर्पय । भेषजेभिः । भिषक्स्तमम् । त्वा । भिषजाम् । शृणोमि ॥ ४ ॥

हे रुद्र त्वा त्वां नमोभिः अयथाक्रियमाणैर्नमस्कारैर्हविर्भिर्वा मा चुक्रुधाम मा क्रोध-
याम कुद्धं मा कार्ष्णम् ॥ 'क्रुध क्रोधे' । अस्माण्यन्तात् लुङि चङि^१ रूपम् ॥ हे वृषभ कामानां
वर्षितः दुष्टुती दुःस्तुत्या अशोभनया स्तुत्या मा चुक्रुधामेत्येव । तथा सहूती सहूत्या विसदृशो-
रन्यैर्देवैः सहाह्वानेन मा क्रोधयाम । श्रेष्ठो हि स्वस्माद्व्यूनेन सहाह्वाने कुद्धो भवति । स त्वं नः अस्माकं
वीरान् पुत्रान् भेषजेभिः त्वदीयैर्भेषजैरौषधैः उत् अर्पय उत्कृष्टं संयोजय । हे रुद्र त्वा त्वां
भिषजां चिकित्साभिज्ञानां मध्ये भिषक्तमम् अतिशयेन भैषज्यस्य कर्तारं शृणोमि । 'प्रथमो
देव्यो भिषक्' (तै. सं. ४. ५. १. २; वा. सं. १६. ५) इति च मन्त्रान्तरेऽप्युक्तम् ॥

१. क-झ-शतं संवत्सरान् । २. झ१-'विचातयस्व पृथक्कुरु । अंहः पापं च वितर दूरतरं कुरु ।
अमीवाः राक्षसान् विपूचीः नानादिगतान् । * ख-ण१-विष्वक् । ३. ण-त-'चङि' नास्ति ।

हवीमभिर्हवते यो हविभिरव स्तोमेभी रुद्रं दिषीय ।

ऋदूदरः सुहवो मा नो अस्यै वभ्रुः सुशिप्रो रीरधन्मनायै ॥ ५ ॥

हवीमऽभिः । हवते । यः । हविऽभिः । अव । स्तोमेभिः । रुद्रम् । दिषीय ।

ऋदूदरः । सुहवः । मा । नः । अस्यै । वभ्रुः । सुशिप्रः । रीरधत् । मनायै ॥ ५ ॥

वयः रुद्रः वहविभिः चरुपुरोडाशादिभिः सहितैः वहवीमभिः आह्वानैः स्तुतिलक्षणैः वहवते आह्वयते स्तुयते ॥ व्यत्ययेन कर्मणि कर्तृप्रत्ययः । ' बहुलं छन्दसि ' इति ह्वयतेः संप्रसारणम् ॥ तं वरुद्रं वस्तोमेभिः स्तोत्रैः अव वदिषीय अवखण्डयामि पृथक्करोमि । अपगतक्रोधं करोमीति यावत् ॥ ' दो अवखण्डने ' । व्यत्ययेनात्मनेपदम् । ' बहुलं छन्दसि ' इतीत्वम् ॥ वरुद्रदूदरः । ' वरुद्रदूदरो मृदूदरः ' (निरु. ६. ४) इति यास्कः । सुहवः शोभनाह्वानः वभ्रुः भर्ता सर्वस्य बभ्रुवर्णो वा । सुशिप्रः । शिप्रे हन् नासिके वा । शोभनशिप्रः । एवंगुणविशिष्टः स रुद्रः अस्यै वमनायै । हन्मीति मन्यमाना बुद्धिर्मना । तस्यै नः अस्मान् वमा रीरधत् मा वशं नैषीत् ॥ ' रध हिंसासंराद्धयोः ' । अस्माण्यन्तात् लुङि चङि रूपम् । ' रथ्यतिर्वशगमने ' इति यास्कः ॥ १६ ॥

उन्मा ममन्द वृषभो मरुत्वान्त्वक्षीयसा वयसा नार्धमानम् ।

वृणीव च्छायामरपा अशीया विवासेयं रुद्रस्य सुम्नम् ॥ ६ ॥

उत् । मा । ममन्द । वृषभः । मरुत्वान् । त्वक्षीयसा । वयसा । नार्धमानम् ।

वृणीव । छाया । अरपाः । अशीय । आ । विवासेयम् । रुद्रस्य । सुम्नम् ॥ ६ ॥

वृषभः कामानां वर्पिता वमरुत्वान् मरुद्भिः पुत्रैर्युक्तो रुद्रः वनाधमानं याचमानं वमा मां वत्वक्षीयसा दीप्तेन ववयसा अन्नेन वउत् वममन्द उत्कर्षेण तर्पयतु । अपि चाहं ववृणीव व्छायां यथा सूर्यकिरणसंततः छायां प्रविशति एवं वरुद्रस्य वसुम्नं सुखम् वअरपाः अपापः सन् वअशीय व्यामुयाम् । तदर्थं तं रुद्रम् वआ वविवासेयं परिचरेयम् । विवासतिः परिचरणकर्मा ॥

क्वस्य ते रुद्र मृळयाकुहस्तो यो अस्ति भेषजो जलाषः ।

अपभर्ता रपसो दैव्यस्याभी नु मा वृषभ चक्षमीथाः ॥ ७ ॥

क्व । स्यः । ते । रुद्र । मृळयाकुः । हस्तः । यः । अस्ति । भेषजः । जलाषः ।

अपऽभर्ता । रपसः । दैव्यस्य । अभि । नु । मा । वृषभ । चक्षमीथाः ॥ ७ ॥

हे वरुद्र वते तव वमृळयाकुः सुखयिता वस्यः सः वहस्तः वक्त्रं कुत्र वर्तते । वयः हस्तः वभेषजः भेषज्यकृत् वजलाषः सर्वेषां सुखकरः वअस्ति भवति । स हस्तो विद्यते एव । तेन हस्तेन मां रक्षति

भावः । अपि च हे वृषभ कामानां वर्षितः । वैव्यस्य देवकृतस्य वरपसः पापस्य अपभर्ता अपहर्ता विनाशयिता भूत्वा कृतापराधं 'मा' मां 'नु' क्षिप्रम् अभि चक्षमीथाः अभिक्षमस्व ॥ 'क्षमूप् सहने' । लङि छान्दसः शपः श्लुः । 'बहुलं छन्दसि' इतीडागमः ॥

रुद्रदेवस्ये पशौ वपापुरोडाशहविषां क्रमेण 'प्र बभ्रवे' इत्याद्यास्तिस्रो याज्याः । 'प्र बभ्रवे वृषभाय श्वितीच इति तिस्र आ पश्चातान्नासत्या पुरस्तात्' (आश्व. श्रौ. ३. ८) इति ॥

प्र बभ्रवे वृषभाय श्वितीचे महो महीं सुष्टुतिमीरयामि ।

नमस्या कल्मलीकिनं नमोभिर्गुणीमसि त्वेषं रुद्रस्य नाम ॥ ८ ॥

प्र । बभ्रवे । वृषभाय । श्वितीचे । महः । महीम् । सुऽस्तुतिम् । ईरयामि ।

नमस्य । कल्मलीकिनम् । नमःऽभिः । गुणीमसि । त्वेषम् । रुद्रस्य । नाम ॥ ८ ॥

वबभ्रवे विश्वस्य भर्त्रे बभ्रुवर्णाय वा वृषभाय कामानां वर्षित्रे तद्वत्प्रसह्यकारिणे वा श्वितीचे श्वेत्यमञ्जते ॥ 'श्विता वर्णे' । औणादिक इन्द्रप्रत्ययः । श्वितिमञ्जतीत्यञ्जतेः 'ऋत्विक्' इत्यादिना किन् । चतुर्थ्येकवचने 'अचः' इत्यकारलोपे 'चौ' इति दीर्घत्वम् । उदात्तनिवृत्तिस्वरेण विभक्ते-रुदात्तत्वम् ॥ एवंगुणविशिष्टाय रुद्राय महो महीं महतोऽपि महतीं सुष्टुतिं शोभनस्तुतिं प्र ईरयामि प्रकर्षेणोच्चारयामि । हे स्तोतः कल्मलीकिनम् । ज्वलतो नामधेयमेतत् (नि. १. १७) । ज्वलन्तम् । कलयति अपगमयति मलमिति कल्मलीकं तेजः । तद्वन्तं रुद्रं नमोभिः नमस्कारैः हविर्भिर्वा नमस्य पूजय । वयं च रुद्रस्य महादेवस्य त्वेषं दीप्तं नाम गुणीमसि गुणीमः संकीर्तयामः ॥ 'गृ' शब्दे । क्रैयादिकः । इदन्तो मसिः । 'प्वादीनां ह्रस्वः' ॥

स्थिरेभिर्गङ्गाः पुरुरूप उग्रो बभ्रुः शुक्रेभिः पिपिशे हिरण्यैः ।

ईशानादस्य भुवनस्य भूरेर्न वा उ योषद्रुद्रादसुर्यम् ॥ ९ ॥

स्थिरेभिः । गङ्गाः । पुरुरूपः । उग्रः । बभ्रुः । शुक्रेभिः । पिपिशे । हिरण्यैः ।

ईशानात् । अस्य । भुवनस्य । भूरेः । न । वै । उँ इति । योषत् । रुद्रात् । असुर्यम् ॥ ९ ॥

स्थिरेभिः स्थिरैः दृढैः । गङ्गाः । अवयवैर्युक्तः । पुरुरूपः । अष्टमूर्त्यात्मकैर्बहुभि रूपैरुपेतः । उग्रः । उद्गूर्णस्तेजस्वी । बभ्रुः । भर्ता । बभ्रुवर्णो वा रुद्रः । शुक्रेभिः दीप्तैः । हिरण्यैः हिरण्ययैर्हितरमणीयैर्वालंकारैः । पिपिशे दीप्यते ॥ 'पिश अवयवे' । कर्मणि लिट् ॥ ईशानात् ईश्वरात् । अस्य भुवनस्य भूत-जातस्य भूरेः भर्तुः । रुद्रात् असुर्यम् ॥ 'असु क्षेपणे' । असेरुर्न । असुरः क्षेता । 'तत्र साधुः' ॥ असुर्यं बलं । न । वा । उ । योषत् नैव पृथक् भवति ॥ यौतेल्लेख्यडागमः । 'सिद्बहुलं लेटि' इति सिप् ॥

अर्हन्विभर्षि सायकानि धन्वार्हन्निष्कं यजतं विश्वरूपम् ।

अर्हन्निदं दयसे विश्वमभ्वं न वा ओजीयो रुद्र त्वदस्ति ॥ १० ॥

अर्हन् । विभर्षि । सायकानि । धन्व । अर्हन् । निष्कम् । यजतम् । विश्वरूपम् ।

अर्हन् । इदम् । दयसे । विश्वम् । अभ्वम् । न । वै । ओजीयः । रुद्र । त्वत् । अस्ति ॥ १० ॥

हे रुद्र त्वम् अर्हन् अहो योग्य एव सन् सायकानि शरान् धन्व धनुश्च विभर्षि धारयसि । तथा अर्हन् एव यजतं यजनीयं पूजनीयं विश्वरूपं बहुविधरूपयुक्तं निष्कं हारं विभर्षि । तथा अर्हन् एव इदं विश्वं सर्वम् अभ्वम् । महन्नामैतत् । अतिविस्तृतं जगत् दयसे रक्षसि । 'देह रक्षणे' । हे रुद्र त्वत् त्वत्तोऽन्यत् किञ्चित् ओजीयः ओजस्वितरं बलवत्तरं न वै अस्ति न खलु विद्यते । अतस्त्वमेव उक्तव्यापारेषु योऽय इत्यर्थः ॥ ओजःशब्दात् मत्वर्थायो विनिः । ततः आतिशायनिकः इष्टम् । 'विन्मतोलुक्' । 'टेः' इति टिलोपः ॥ १७ ॥

प्रयाणे मृगस्य अमनोज्ञवचः श्रुत्वा 'स्तुहि श्रुतम्' इत्येतां जपेत् । सूत्रितं च—'स्तुहि श्रुतं गर्तसदं युवानमिति मृगस्य' (आश्व. गृ. ३. १०. १०) इति ॥

स्तुहि श्रुतं गर्तसदं युवानं मृगं न भीममुपहन्तुमुग्रम् ।

मृळा जरित्रे रुद्र स्तवानोऽन्यं ते अस्मन्नि वपन्तु सेनाः ॥ ११ ॥

स्तुहि । श्रुतम् । गर्तसदम् । युवानम् । मृगम् । न । भीमम् । उपहन्तुम् । उग्रम् ।

मृळ । जरित्रे । रुद्र । स्तवानः । अन्यम् । ते । अस्मत् । नि । वपन्तु । सेनाः ॥ ११ ॥

हे स्तोतः श्रुतं विश्रुतं प्रख्यातं रुद्रं स्तुहि । कीदृशम् गर्तसदं गर्तो रथः । तत्र सीदन्तं युवानं नित्यतरुणं मृगं न भीमं मृगं सिंहमिव भयंकरम् । उपहन्तुम् उपहन्तारं शत्रूणाम् उग्रम् उद्गूणं हे रुद्र त्वं स्तवानः अस्माभिः स्तूयमानः सन् जरित्रे स्तोत्रे मह्यं मृळ सुख्य । ते त्वदीयाः सेनाः अस्मत् अन्यम् अस्मद्व्यतिरिक्तं पुरुषं नि वपन्तु निघ्नन्तु ॥

कुमारश्चित्पितरं वन्दमानं प्रति नानाम रुद्रोपयन्तम् ।

भूरैर्दातारं सत्पतिं गृणीषे स्तुतस्त्वं भेषजा रास्यस्मे ॥ १२ ॥

कुमारः । चित् । पितरम् । वन्दमानम् । प्रति । नानाम् । रुद्र । उपयन्तम् ।

भूरैः । दातारम् । सत्पतिम् । गृणीषे । स्तुतः । त्वम् । भेषजा । रासि । अस्मे इति ॥ १२ ॥

वन्दमानम् आयुष्मान्भव सौम्य इति स्तुवन्तं पितरं कुमारश्चित् यथा कुमारः ॥ चिद्विद्ये-
तदुपमार्थं ॥ हे रुद्र उपयन्तम् अस्मत्समीपे गच्छन्तं त्वां प्रति ननाम प्रतिनतोऽस्मि । अपि च
भूरेः बहुनो धनस्य दातारं स्वर्पति सतां पालयितारम् ॥ 'पत्यावैश्वर्यं' इति पूर्वपदप्रकृति-
स्वरस्वम् ॥ हे रुद्र एवंभूतं त्वां गृणीषे स्तौमि ॥ मियः 'तिङां तिङो भवन्ति' इति सेआदेशः ॥
स्तुतः च त्वम् अस्मे अस्मभ्यं भेषजा भेषजानि रासि देहि ॥

या वो भेषजा मरुतः शुचीनि या शतमा वृषणो या मयोभु ।

यानि मनुरवृणीता पिता नस्ता शं च योश्च रुद्रस्य वरिम ॥ १३ ॥

या । वः । भेषजा । मरुतः । शुचीनि । या । शम्ऽतमा । वृषणः । या । मयःऽभु ।

यानि । मनुः । अवृणीत । पिता । नः । ता । शम् । च । योः । च । रुद्रस्य । वरिम ॥ १३ ॥

हे मरुतः रुद्रपुत्राः वः युष्माकं या यानि भेषजा भेषजान्यस्मदारोग्यहेतुभूतान्यौषधानि
शुचीनि शुद्धानि निर्मलानि सन्ति । हे वृषणः कामानां वर्षितारो मरुतः या यानि च युष्मदीयानि
भेषजानि शतमा अतिशयेन सुखकराणि । या यानि च भेषजानि मयोभु मयोभूनि मयसः सुखस्य
भावयितृणि नः अस्मत्पिता^१ मनुः यानि भेषजानि युष्मदीयानि अवृणीत वृतवान् ता तानि
भेषजानि रुद्रस्य महादेवस्य संबन्धि शं च योश्च यच्छमनीयानां रोगाणामुपशमनं यावनीयानां
भयानां यथावनमस्मत्तः पृथक्करणं तदुभयं च वरिम कामये ॥ 'वश कान्तौ' । आदादिकः ॥

परि णो हेती रुद्रस्य वृज्याः परि त्वेषस्य दुर्मतिर्मही गात् ।

अव स्थिरा मघवद्भ्यस्तनुष्व मीढ्वस्तोकाय तनयाय मृळ ॥ १४ ॥

परि । नः । हेतिः । रुद्रस्य । वृज्याः । परि । त्वेषस्य । दुःऽमतिः । मही । गात् ।

अव । स्थिरा । मघवत्ऽभ्यः । तनुष्व । मीढ्वः । तोकाय । तनयाय । मृळ ॥ १४ ॥

रुद्रस्य महादेवस्य हेतिः आयुधं नः अस्मान् परि वृज्याः परिवर्जयतु । तथा त्वेषस्य
दीप्तस्य रुद्रस्य मही महती दुर्मतिः दुःखकारिणी बुद्धिश्च परि गात् अस्मान् वर्जयित्वा
अन्यत्र गच्छतु ॥ 'अपरी वर्जने' (पा. सू. १. ४. ८८) ॥ हे मीढ्वः सेचनसमर्थ रुद्र स्थिरा
स्थिराणि त्वदीयानि धनूषि मघवद्भ्यः हविलेक्षणधनयुक्तेभ्यो यजमानेभ्यः अव तनुष्व
अवततज्यानि कुरु । तथा तोकाय अस्मत्पुत्राय तनयाय तत्पुत्राय च मृळ सुखं कुरु ॥

एवा बभ्रो वृषभ चेकितान यथा देव न हृणीषे न हंसि ।

हवनश्रुतो रुद्र इह बोधि बृहद्वदेम विदथे सुवीराः ॥ १५ ॥

एव । बभ्रो इति । वृषभ । चेकितान । यथा । देव । न । हृणीषे । न । हंसि ।

हवनऽश्रुत् । नः । रुद्र । इह । बोधि । बृहत् । वदेम । विदथे । सुवीराः ॥ १५ ॥

हे वभ्रो जगतो भर्तृवभ्रवर्ण वा वृषभ कामानां वर्णितः चेकितान सर्वं जानन् हे देव द्योतमान रुद्र यथा येन प्रकारेण न हृणीषे न कुध्यसि न च हंसि ॥ 'हृणीङ् लज्जायाम्' । अयं कुध्यतिकर्मा च ॥ एवं हवनश्रुत् अस्मदीयमाह्वानं शृण्वन् नः अस्मान् हे रुद्र बृहदस्मिन् देशे बोधि बुध्यस्व । विदथे यज्ञे गृहे वा सुवीराः शोभनपुत्राः सन्तः बृहत् प्रौढं त्वदीयं स्तोत्रं वदेम उच्चारयाम ॥ ॥ १८ ॥

'धारावराः' इति पञ्चदशर्चं द्वितीयं सूक्तं गार्ग्यमदं^१ मारुतम्^२ । अन्त्या त्रिष्टुप् शिष्टा जगत्यः^३ । तथा चानुक्रान्ते—'धारावरा मारुतं त्रिष्टुबन्तम्' इति । पृष्ठयाभिप्लवचडहयोस्तृतीयेऽह्न्याग्निमारुत-शस्त्रस्य इदं मारुतनिविद्धानम् । सूत्रितं च—'वैश्वानराय धिषणां धारावरा मरुतस्त्वमग्ने प्रथमो अङ्गिरा इत्याग्निमारुतम्' (आश्व. श्रौ. ७. ७) इति ॥

धारावरा मरुतो धृष्ण्वोजसो मृगा न भीमास्तर्विषीभिरर्चिनः ।

अग्नयो न शुशुचाना ऋजीषिणो भूमि धमन्तो अप गा अवृण्वत ॥ १ ॥

धारावराः । मरुतः । धृष्णुऽओजसः । मृगाः । न । भीमाः । तर्विषीभिः । अर्चिनः ।

अग्नयः । न । शुशुचानाः । ऋजीषिणः । भूमिम् । धमन्तः । अप । गाः । अवृण्वत ॥ १ ॥

वधारावराः उदकधारया अन्तरिक्षमावृण्वन्तः । यद्वा धाराणां धृतानां स्थिराणां वृक्षादीनां निवारयितारः चालयितारः । यद्वा सर्वस्य जगतो धारयितारः । धृष्ण्वोजसः परेषां धर्षकेण बलेन युक्ताः । अत एव मृगा न भीमाः सिंहा इव भयंकराः । तर्विषीभिः आत्मीयैर्बलैर्वृष्टिप्रदानादिना अर्चिनः सर्वं जगत् पूजयन्तः । अग्नयो न शुशुचानाः दीप्ता वह्नय इव दीप्यमानाः ॥ 'शुच दीप्तौ' । लिटः कानच् । ऋजीषिणः । ऋजीषमुदकं तद्वन्तः । यद्वा ऋजीषोऽपगतसारः सोमः । तेन युक्ताः । तृतीय-सवने ह्याग्निमारुते मरुतः स्तूयन्ते । तत्र च सवनद्वयेऽभिषुतं गतसारं सोममभिषुण्वन्ति । अतस्तेषां तद्युक्तत्वम् । एवंभूताः मरुतः भूमिं भ्राम्यन्तं मेघं धमन्तः वर्षणार्थमितस्ततः प्रेरयन्तः गाः^३ तदन्तर्गताः^३ वर्या अपः अप अवृण्वत अपावृताः कुर्वन्ति । यथा सर्वैर्दृश्यन्ते तथा प्रवर्षन्तीत्यर्थः । यद्वा भ्रम्याख्यः^४ वीणाविशेषः । तं धमन्तो वादयन्तो गा वलनाङ्गासुरेणापिहिता अपावृण्वत अपगतावरणा अकुर्वन् ॥

१. ख-च-ण१-गृत्समदस्यार्षम् । २. ख-च-ण१-जगत्यः । मरुतो देवता । ३. म-गच्छन्तीति गाः । ४. क-अ१-ण-त-थ-न-म-व-भूमिणाख्या ।

द्यावो न स्तुभिश्चितयन्त खादिनो व्यभ्रिया न द्युतयन्त वृष्टयः ।

रुद्रो यद्रो मरुतो रुक्मवक्षसो वृषाजनि पृश्न्याः शुक्र ऊर्धनि ॥ २ ॥

द्यावः । न । स्तुभिः । चितयन्त । खादिनः । वि । अभ्रियाः । न । द्युतयन्त । वृष्टयः ।

रुद्रः । यत् । वः । मरुतः । रुक्मवक्षसः । वृषा । अजनि । पृश्न्याः । शुक्र । ऊर्धनि ॥ २ ॥

स्तुभिः । नक्षत्रनामैतत् । यदाह यास्कः—‘ ऋक्षाः स्तुभिरिति नक्षत्राणाम् ’ (निरु. ३.२०) इति । नक्षत्रैः वद्यावो न यथा द्युलोकाः चितयन्त चेतयन्ति स्वात्मानं ज्ञापयन्ति ॥ ‘ चिती संज्ञाने ’ ॥ प्रकाशन्त इत्यर्थः । तथा खादिनः शत्रूणां खादका मरुतः स्वकीयैराभरणैर्ज्ञायन्ते । यद्वा खादः कटकम् । तद्युक्ताः सन्तः प्रकाशन्ते । तथा वृष्टयः वर्षका मरुतः अभ्रिया न । अभ्रेषु भवा विद्युत इव वि वि द्युतयन्त सर्वं जगद्विद्योतयन्ति प्रकाशयन्ति ॥ अभ्रशब्दाद्भवार्थे ‘ समुद्राभ्रादः ’ इति घप्रत्ययः ॥ शेषः प्रत्यक्षकृतः । रुक्मवक्षसः । रुक्मं रोचमानाभरणं वक्षसि उरसि येषां तादृशा हे मरुतः यत् यदा वः युष्मान् वृषां सेचनसमर्थः रुद्रः महादेवः पृश्न्याः । पृश्निः माध्यमिका वाक् । तस्याः संबन्धिनि शुक्रे निर्मले ऊर्धनि उद्धते^२ प्रदेशे अजनि अजनयत् । तदानीमिति पूर्वत्र^३ संबन्धः । यद्वा पृश्निर्नानावर्ण्यं भूमिः पुरा गोरूपधरासीत् । तस्यां महेशो वृषो भूत्वा मरुत उत्पादयामासेत्याचक्षते । तदत्रोच्यते । हे मरुतो यद्यस्माद्वो युष्मान् वृषा वृषरूपो रुद्रः पृश्न्या गोः शुक्रे निर्मले ऊर्धनि ऊर्धसि पयस उत्पत्तिस्थाने अजनि अजीजनत् तस्माद्ययमेवं महानुभावा जाता इत्यर्थः । तथा च तैत्तिरीयकं—‘ पृश्नियै वै पयसो मरुतो जाताः ’ (तै. सं. २. २. ११. ४) इति ॥

उक्षन्ते अश्वान् अत्यान् इवाजिषु नदस्य कर्णैस्तुरयन्त आशुभिः ।

हिरण्यशिप्रा मरुतो दविध्वतः पृक्षं याथ पृषतीभिः समन्यवः ॥ ३ ॥

उक्षन्ते । अश्वान् । अत्यान् इव । आजिषु । नदस्य । कर्णैः । तुरयन्ते । आशुभिः ।

हिरण्यशिप्राः । मरुतः । दविध्वतः । पृक्षम् । याथ । पृषतीभिः । समन्यवः ॥ ३ ॥

मरुतः वश्वान् व्याप्तान् लोकान् उक्षन्ते सिञ्चन्ति ॥ ‘ अशू व्याप्तौ ’ । औणादिकः कन् प्रत्ययः ॥ आजिषु संग्रामेषु अत्यानिव सततगामिनस्तुरगान् यथा स्वेदापनोदाय^४ उदकैः सिञ्चन्ति तद्वत् । अपि च ते मरुतः आशुभिः शीघ्रगमनैरश्वैः नदस्य शब्दवतो मेघस्य कर्णैः कृतैर्मध्यप्रदेशैः^५ तुरयन्ते वर्षणार्थं वृष्ट्युत्पादनाय त्वरितं गच्छन्ति ॥ ‘ तुर त्वरणे ’ ॥ शेषः प्रत्यक्षकृतः । हे हिरण्यशिप्राः । शिप्रं शिरस्त्राणम् । सुवर्णमयशिरस्त्राणाः समन्यवः समानमनस्काः^६ समानक्रोधा वा हे मरुतः दविध्वतः महीरुहादिकं कम्पयन्तो यूयम् ॥ ‘ धूञ् कम्पने ’ इत्यस्मात्

१. म-माध्यमिका । २. क-क्ष-ण-न-उद्धते । ३. क-क्ष-म-सर्वत्र । ४. च-ज-ज्ञ-ज्ञ-ण-थ-न-म-खेदापनोदाय । ५. ख-ग-कृतैर्मध्यं; च-कृतैर्मध्यं; ज्ञ-ण-न-कृतैर्मध्यं; थ-कृतैर्मध्यं; त-व-कृतैर्मध्यं । ६. क-ख-ग-च-ज-ज्ञ-ण-त-फ-समानवयस्काः ।

दाभ्रत्यादीं एतद्रूपं निपात्यते ॥ ^१पृषतीभिः युष्मद्रथे योजिताभिः श्वेतविन्दुङ्किताभिः मृगीभिर्वडवा-
भिर्वा ^२पृक्षम् । अन्ननामैतत् । हविलक्षणाद्यवन्तं यजमानम् ॥ अशोआदिवाद् ॥ ^३यथा गच्छथ ॥

पृक्षे ता विश्वा भुवना ववक्षिरे मित्राय वा सदमा जीरदानवः ।

पृषदश्वासो अनवभ्रराधस ऋजिप्यासो न वयुनेषु धूर्षदः ॥ ४ ॥

पृक्षे । ता । विश्वा । भुवना । ववक्षिरे । मित्राय । वा । सदम् । आ । जीरदानवः ।

पृषत्^१अश्वासः । अनवभ्रराधसः । ऋजिप्यासः । न । वयुनेषु । धूः^२सदः ॥ ४ ॥

^१पृक्षे पृक्षवते^१ हविलक्षणाद्युक्ताय यजमानाय ^२ता तानि ^३विश्वा सर्वाणि भुवनानि^३
उदकानि ^४मित्राय । वाशब्द उपसार्थः । मित्रायेव ^५सदं सदा ^६आ ^७ववक्षिरे मरुत आवहन्ति ।
यद्वा वाशब्दोऽवधारणे । मित्रभूताय यजमानायैव पृक्षेऽन्ने निमित्तभूते सति वृष्ट्युदकान्यावहन्ति ।
कीदृशा मरुतः । ^८जीरदानवः क्षिप्रदानाः । ^९पृषदश्वासः पृषद्भिः^९ श्वेतविन्दुभिर्युक्ता अश्वा येषां ते
तथोक्ताः । ^{१०}अनवभ्रराधसः ॥ 'भृशु भ्रंशु अधःपतने' । अवभ्रंशनमवभ्रः । 'डोऽन्यत्रापि दृश्यते'
(पा. म. ३. २. ४८. ४) इति उपसर्गः । नास्त्यवभ्रो यस्येति बहुव्रीहौ 'नन्सुभ्याम्' इत्युत्तर-
पदान्तोदात्तत्वम् । अनवभ्रं भ्रंशनरहितं राधो धनं येषां ते । बहुव्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् ॥
^{११}ऋजिप्यासो ^{१२}न । ऋजु अकुटिलं प्राप्नुवन्तः^{१३} गच्छन्तोऽश्वा इव ^{१४}वयुनेषु गन्तुषु मध्ये ^{१५}धूर्षदः धुरि मेघस्य
वहने सीदन्तो निषण्णा इत्यर्थः ॥

इन्धन्वभिर्धेनुमीं रप्शदूधभिरध्वस्मभिः पथिभिर्भ्राजदृष्टयः ।

आ हंसासो न स्वसराणि गन्तु मधोर्मदाय मरुतः समन्यवः ॥ ५ ॥

इन्धन्वऽभिः । धेनुऽभिः । रप्शदूधऽभिः । अध्वस्मऽभिः । पथिऽभिः । भ्राजत्^१ऋष्टयः ।

आ । हंसासः । न । स्वसराणि । गन्तु । मधोः । मदाय । मरुतः । सऽमन्यवः ॥ ५ ॥

^१समन्यवः समानमनस्काः^२ समानक्रोधाः समानतेजसो वा हे ^३मरुतः ^४भ्राजदृष्टयः दीप्य-
मानायुधा यूयम् ^५इन्धन्वभिः समिन्धनवद्भिः ॥ इन्धनशब्दात् 'छन्दसीवनिपौ' इति मत्वर्थीयो
वनिप् । छान्दसो वर्णलोपः ॥ ^६धेनुभिः प्रीणयितृभिश्च ^७रप्शदूधभिः । विरप्शीति महन्नाम ।
महोधस्कैः । ऊर्धांसि जलस्रोतोमार्गाः । यद्वा 'रप लप व्यक्तायां वाचि' । शब्दायमानोच्छ्रितप्रदेशैः
^८अध्वस्मभिः ध्वंसनरहितैः ^९पथिभिः । पतन्ति गच्छन्तीति पन्थानो मेघाः । एवंभूतैर्मैघैः सह मागैरेव
वा ^{१०}आ ^{११}गन्तुन आगच्छत । किमर्थम् । ^{१२}मधोर्मदाय सोमस्य मदार्थम् । तत्र दृष्टान्तः । ^{१३}हंसासो
^{१४}न यथा हंसाः ^{१५}स्वसराणि स्वकीयानि निवासस्थानानि प्राप्नुवन्ति तद्वत् ॥ ॥ १९ ॥

१. क-झ-ण-त-थ-न-म-पृक्षवति; झ१-व-पृक्षवती । २. च-फ-भुवना भुवनानि । ३. म-पृच्छावन्तः ।
४. म-समानवयस्काः ।

आ नो ब्रह्माणि मरुतः समन्यवो नरां न शंसः सर्वनानि गन्तन ।

अश्वामिव पिप्यत धेनुमूर्धनि कर्ता धियं जरित्रे वाजपेशसम् ॥ ६ ॥

आ । नः । ब्रह्माणि । मरुतः । समन्यवः । नराम् । न । शंसः । सर्वनानि । गन्तन ।

अश्वाम्ऽइव । पिप्यत । धेनुम् । ऊर्धनि । कर्त । धियम् । जरित्रे । वाजऽपेशसम् ॥ ६ ॥

समन्यवः समानमनसः समानक्रोधा वा हे मरुतः नः अस्माकं ब्रह्माणि । अन्ननामैतत् । अन्नानि सवनानि अभिषुतसोमलक्षणानि हवींषि आ गन्तन आगच्छत ॥ गमेलोऽति छान्दसः शपो लुक् । 'तसनसनथनाश्च' इति तस्य तनवादेशः । अत एव छित्त्वाभावादनुनासिकलोपाभावः ॥ तत्र दृष्टान्तः । नरां न शंसः । नरामस्माकं शंसः शंसनीयं स्तोत्रं यथा आगच्छथ तद्वत् ॥ नरशब्दात् षष्ठीबहुवचनस्य 'अनित्यमागमशासनम्' इति सुडभावः । शंसः कर्मणि घञन्त आद्युदात्तः । 'सुपां सुलुक्' इति अमः सुआदेशः ॥ आगत्य च धेनुम् उदकदानेन प्रीणयितारम् अश्वामिव ऊर्धनि पिप्यत । यथाश्वाः पीनावयवा भवन्ति तद्वन्मेघं वर्षणसमर्थमाप्यायितं कुरुतेत्यर्थः । अपि च जरित्रे स्तोत्रे वाजपेशसं वाजैरक्षैराश्लिष्टम् ॥ 'पिश अवयवे' ॥ धियं कर्म कर्त कुरुत ॥ करोतेऽछान्दसः शपो लुक् । पूर्ववत् तशब्दस्य तवादेशः ॥

तं नो दात मरुतो वाजिनं रथं आपानं ब्रह्म चितयदिवेदिवे ।

इषं स्तोतृभ्यो वृजनेषु कारवे सनि मेधामरिष्टं दुष्टरं सहः ॥ ७ ॥

तम् । नः । दात । मरुतः । वाजिनम् । रथे । आपानम् । ब्रह्म । चितयत् । दिवेऽदिवे ।

इषम् । स्तोतृभ्यः । वृजनेषु । कारवे । सनिम् । मेधाम् । अरिष्टम् । दुस्तरम् । सहः ॥ ७ ॥

हे मरुतः तं पुत्रं नः अस्मभ्यं दात दत्तं प्रयच्छत ॥ छान्दसः शपो लुक् ॥ कीदृशम् । वाजिनम् अन्नवन्तं बलवन्तं वा । रथे रंहणे युष्मदीये आगमने निमित्तभूते सति दिवेदिवे प्रतिदिवसं चितयत् प्रज्ञापयत् युष्मद्गुणप्रख्यापकं ब्रह्म स्तोत्रम् आपानम् आमुवन्तम् । अपि च इषम् अन्नं स्तोतृभ्यः अस्मभ्यं दात प्रयच्छत । तथा वृजनेषु संग्रामेषु कारवे स्तोत्रे ॥ वचनव्यत्ययः ॥ मेधां युद्धप्रज्ञानं सनि धनदातृत्वं च अरिष्टं शत्रुभिरहिंसितं दुस्तरं शत्रुभिस्तरुतुमशक्यं सहः बलं च प्रयच्छत ॥

यद्युज्जते मरुतो रुक्मवक्षसोऽश्वात्रथेषु भग आ सुदानवः ।

धेनुर्न शिश्वे स्वसरेषु पिन्वते जनाय रातहविषे महीमिषम् ॥ ८ ॥

यत् । युज्जते । मरुतः । रुक्मऽवक्षसः । अश्वान् । रथेषु । भगे । आ । सुदानवः ।

धेनुः । न । शिश्वे । स्वसरेषु । पिन्वते । जनाय । रातहविषे । महीम् । इषम् ॥ ८ ॥

वृक्षमवक्षसः रोचमानाभरणोरस्काः वसुदानवः शोभनदानाः वमरुतः यत् यदा वरथेषु वभगे
भजनीये स्थाने । धुरीत्यर्थः । वअश्वान् वआ वयुजते आभिमुख्येन युक्तान् कुर्वन्ति । तदानीमेव
वरातहविषे दत्तहविष्काय यजमानाय वमहीं महतीम् वइषम् अन्नं तत्कारणभूतमुदकं वा वस्वसरेषु
स्वकीयेषु गुहेषु वपिन्वते सिञ्चन्ति किरन्ति ॥ 'पिवि सेचने' ॥ तत्र दृष्टान्तः । वधेनुर्न वक्षिधे ।
यथा धेनुः प्रसूतस्तनी सती स्वकीयाय वत्साय क्षीरं प्रयच्छति तद्वत् ॥

यो नो मरुतो वृकताति मर्त्यो रिपुर्दधे वसवो रक्षता रिषः ।

वर्तयत तपुषा चक्रियाभि तमव रुद्रा अशसो हन्तना वधः ॥ ९ ॥

यः । नः । मरुतः । वृकताति । मर्त्यः । रिपुः । दधे । वसवः । रक्षत । रिषः ।

वर्तयत । तपुषा । चक्रिया । अभि । तम् । अव । रुद्राः । अशसः । हन्तन । वधरिति ॥ ९ ॥

हे वमरुतः वयः मर्त्यः मनुष्यः वृकताति आदाता वृकः ॥ 'वृक आदाने' ।
'वृकज्येष्ठाभ्यां तिलतातिलौ च छन्दसि' (पा. सू. ५. ४. ४१) इति स्वार्थिकस्तातिलप्रत्ययः ॥
तादृशः सन् वनः अस्माकं रिपुर्दधे रिपुतयात्मानं धारयति । हे वसवः वासयितारो मरुतः रिषः
हिंसकादस्मान् वरक्षत पालयत । अस्माकं शत्रुभूतं मर्त्यं तपुषा तापयिष्या वचक्रिया ऋष्ट्याख्यया
शक्त्या अभि वर्तयत अभितो^१ निवर्तयत^२ । हे रुद्राः रुद्रपुत्राः । यद्वा रोख्यमाणा द्रवन्तः ।
वअशसः भक्षकस्य ॥ 'अश भोजने' इत्यस्मादौणादिकोऽसिप्रत्ययः ॥ तादृशस्य राक्षसादेः
ववधः हननसाधनमायुधम् अव हन्तन अवयुत्य अस्मत्तः पृथक्कृत्य नाशयत ॥ हन्तेर्लोडि 'तस-
नसनथनाश्च' इति तनप् ॥

चित्रं तद्वो मरुतो याम चेकिते पृश्न्या यदूधरप्यापयो दुहुः ।

यद्वा निदे नवमानस्य रुद्रियास्त्रितं जराय जुरतामदाभ्याः ॥ १० ॥

चित्रम् । तद् । वः । मरुतः । याम । चेकिते । पृश्न्याः । यत् । ऊधः । अपि । आपयः । दुहुः ।

यत् । वा । निदे । नवमानस्य । रुद्रियाः । त्रितम् । जराय । जुरताम् । अदाभ्याः ॥ १० ॥

हे वमरुतः वयः युष्माकं चित्रं चायनीयं याम प्रापणं चेकिते सर्वैर्ज्ञायते । इदानीं परोक्ष-
वदाह । अपिशब्दः प्रसिद्धौ । यत् यदा खलु वृष्ट्याः माध्यमिकाया वाचः संबन्धिनम् ऊधः उद्धतं^३
मेघम् आपयः प्रापयितारो मरुतः दुहुः दुहन्ति ॥ दुहेच्छान्दसो लिद् । 'छन्दसि चेति वक्तव्यम्'
इति द्विवचनाभावः ॥ यद्वा यदा च नवमानस्य स्तुवतः त्रितस्य निदे निन्दकाय शत्रवे हिंसां
कृतवन्त इति शेषः ॥ 'निदि कुत्सायाम्' । 'किप् च' इति किप् ॥ तदानीं हे अदाभ्याः अहिंस्याः
रुद्रियाः रुद्रस्य पुत्राः मरुतः त्रितम् ऋषिं जुरतां हिंसां शत्रूणां जराय जरणाय विनाशाय अभूत
इति शेषः ॥ ॥ २० ॥

१. क-झ-म-अस्मभ्यम् । २. ण-त-य- 'अभितो निवर्तयत' नास्ति । ३. क-झ-उद्धन्तम्; ख-ण १
ऊधनम्; ग-च-उद्धनम्; ज-ण-त-न-व-उद्धतम् ।

तान्वो महो मरुत एवयान्नो विष्णोरेषस्य प्रभूथे हवामहे ।

हिरण्यवर्णान्ककुहान्यतस्तुचो ब्रह्मण्यन्तः शंस्यं राध ईमहे ॥ ११ ॥

तान् । वः । महः । मरुतः । एवयान्नः । विष्णोः । एषस्य । प्रभूथे । हवामहे ।

हिरण्यवर्णान् । ककुहान् । यतस्तुचः । ब्रह्मण्यन्तः । शंस्यम् । राधः । ईमहे ॥ ११ ॥

हे मरुतः एवयान्नः एवं गन्तव्यं स्तोत्रं यज्ञं वा गन्तृन् महः महतो महानुभावान् तान् वः युष्मान् विष्णोः व्यापकस्य ग्रहचमसादिषु सर्वत्र व्याप्य वर्तमानस्य एषस्य एषणीयस्य प्रार्थनीयस्य सोमस्य प्रभूथे प्रभरणे अभिषवादिभिः प्रकर्षेण संपादने सति हवामहे आह्वयामहे । आहूय च हिरण्यवर्णान् हितरमणीयवर्णान् वा ककुहान् श्रेष्ठान् स्तुत्यान् वा एवंभूतांस्तान् यतस्तुचः यागाय उद्यतस्तुचः ब्रह्मण्यन्तः । ब्रह्म स्तोत्रम् । तदिच्छन्तो वयं शंस्यं प्रशंसनीयं राधः धनम् ईमहे याचामहे ॥

ते दशग्वाः प्रथमा यज्ञमूहिरे ते नो हिन्वन्तुषसो व्युष्टिषु ।

उषा न रामीररुणैरपोर्णुते महो ज्योतिषा शुचता गोअर्णसा ॥ १२ ॥

ते । दशग्वाः । प्रथमाः । यज्ञम् । ऊहिरे । ते । नः । हिन्वन्तु । उषसः । विऽउष्टिषु ।

उषाः । न । रामीः । अरुणैः । अपः । ऊर्णुते । महः । ज्योतिषा । शुचता । गोऽअर्णसा ॥ १२ ॥

ते मरुतः दशग्वाः । ये दशभिर्मलैः सिद्धिं गता अङ्गिरसस्तद्रूपा भूत्वा प्रथमाः आदित्येभ्यः प्रथमभाविनः सन्तः यज्ञमूहिरे अवहन् । आदित्यानामङ्गिरसां च स्वर्गगमनं प्रति स्पर्धमानानां मध्ये पूर्वमेवाङ्गिरसो यागाननुष्ठाय स्वर्गं प्राप्ताः । तथा च श्रूयते—‘ आदित्याश्चैवेहासन्नङ्गिरसश्च तेऽग्रेऽग्निनाग्निमयजन्त ’ (ऐ. ब्रा. १. १६) इति । तादृशाः ते उषसो व्युष्टिषु विवासेषु प्रभातेषु सन्तु नः अस्मान् हिन्वन्तु प्रेरयन्तु । ‘ हि गतौ वृद्धौ च ’ । रामीः कृष्णवर्णा रात्रीः उषा न यथोषाः अरुणैः आरोचमानैः स्वतेजोभिः अपोर्णुते अपवृणोत्यपसारयति । तथा महः महता शुचता दीप्यमानेन गोअर्णसा गच्छदुदकेन ज्योतिषा सूर्याख्येन तमो निवारयन्ति । सूर्यमण्डलमावृण्वतो वृत्रादीन् हत्वा सर्वं जगत् प्रकाशयन्तीत्यर्थः ॥

ते क्षोणीभिररुणेभिर्नाजिभि रूद्रा ऋतस्य सदर्नेषु बबूधुः ।

निमेघमाना अत्येन पाजसा सुश्चन्द्रं वर्णी दधिरे सुपेशसम् ॥ १३ ॥

ते । क्षोणीभिः । अरुणेभिः । न । अजिभिः । रूद्राः । ऋतस्य । सदर्नेषु । बबूधुः ।

निऽमेघमानाः । अत्येन । पाजसा । सुश्चन्द्रम् । वर्णीम् । दधिरे । सुपेशसम् ॥ १३ ॥

रुद्राः रुद्रपुत्राः षते मरुतः षक्षोणीभिः शब्दकारिभिः^१ वाणाख्यैः^२ वीणाविशेषैः अरुणेभि-
र्नाभिभिः । नशब्दः समुच्चये । आरोचमानैः अरुणवर्णैः^३ वा रूपाभिव्यञ्जकैरलंकारैश्च समन्विताः सन्तः
ऋतस्य उदकस्य षसदनेषु निवासभूतेषु मेघेषु षवावृधुः वर्धन्ते । अपि च षअत्येन सततगामिना शीघ्रं
व्याप्नुवता षपाजसा आत्मीयेन बलेन षनिमेघमानाः नितरां मेघादुदकं चिन्तयन्तः^४ ते षसुश्वन्द्रं
शोभनाह्लादनं षसुपेशसम् । पेश इति रूपनाम । शोभनरूपं षवर्णं षदधिरे कान्तिं धारयन्ति ॥

ताँ इयानो महि वरूथमूतय उप धेदेना नमसा गृणीमसि ।

त्रितो न यान्पञ्च होतृन्भिष्टय आववर्तदवराञ्चक्रियावसे ॥ १४ ॥

तान् । इयानः । महि । वरूथम् । ऊतये । उप । घ । इत् । एना । नमसा । गृणीमसि ।
त्रितः । न । यान् । पञ्च । होतृन् । अभिष्टये । आऽववर्तत् । अवरान् । चक्रिया । अवसे ॥ १४ ॥

षतान् मरुतः षमहि महत् षवरूथं वरणीयं प्रशस्तं धनं तत् मरुतः षऊतये रक्षणार्थम् षइयानः
इयाना याचमाना वयम् ॥ ' सुपां सुलुक्' इति जसः सुः ॥ षएना अनेन षनमसा नमस्कारेण स्तोत्रेण
वा षउप षइत् उपेत्य षगृणीमसि स्तुमः ॥ षघ इति पादपूरणः^५ । एना इत्यत्र ' सुपां सुलुक्' इति
तृतीयाया आजादेशः । नशब्दः समुच्चये ॥ षत्रितः ऋषिश्च षयान् एतान् मरुतः षपञ्च षहोतृन्
अध्यात्मप्राणापानादिपञ्चवृत्त्यात्मना वर्तमानान् अत एव होमनिष्पादकान् षअवरान्^६ मुख्यान्^७
षअभिष्टये अभिलषितसिद्धयर्थं षचक्रिया नाभिचक्रेण षअवसे अविर्तुं संगन्तुम् षआववर्तत् स्वस्मा-
न्निर्जिगमिषून् प्राणान् स्वात्माभिमुखमावर्तयत् । यद्वा चक्रिया ऋष्ट्याख्येनायुधेन युक्तान् अवसे
स्तुत्यादिभिः तर्पयितुम्^८ आवर्तयत् । तान् स्तुम इति पूर्वत्र संबन्धः ॥ ववर्तदिति वृत्तेष्वन्तात् लुङि
चङि रूपम् ॥

यया रध्रं पारयथात्यंहो यया निदो मुञ्चथ वन्दितारम् ।

अर्वाची सा मरुतो या व ऊतिरो षु वाश्रेव सुमतिर्जिगातु ॥ १५ ॥

यया । रध्रम् । पारयथ । अति । अंहः । यया । निदः । मुञ्चथ । वन्दितारम् ।

अर्वाची । सा । मरुतः । या । वः । ऊतिः । ओ इति । सु । वाश्राऽहव । सुऽमतिः । जिगातु ॥ १५ ॥

हे मरुतः षयया ऊत्या षरध्रम् आराधकं यजमानम् षअंहः पापम् षअति षपारयथ अति-
क्रमयथ । षयया ऊत्या षवन्दितारं स्तोतारं षनिदः निन्दितुः शत्रोः सकाशात् षमुञ्चथ मोचयथ ।
हे षमरुतः षवः शुष्मदीया षया षऊतिः षसा षअर्वाची अस्मदभिमुखा भवतु । तथा षसुमतिः
शुष्मदीया शोभना मतिः अनुग्रहात्मिका बुद्धिश्च षवाश्रेव हम्भारवं कुर्वती धेनुरिव वत्सं षसु सुष्टु
षओ षजिगातु एव^९ गच्छतु । अस्मान् प्रति सर्वथा आगच्छत्वित्यर्थः ॥ ॥ २१ ॥

१. म- शब्दकारिणीभिः । २. क-च-झ-झ१-थ-म-व- वीणाख्यैः; ण१- वारणाख्यैः । ३. क-ख-ग-झ-
ण-ण१-थ-न-म-व- आरुणवर्णैः । ४. झ-ण१- चितयन्तः । ५. क-झ-ण-थ-न-म-व- पदपूरणः; झ१-
पूरणः । ६. क-झ-झ१-ण-थ-न-म-व- 'अवरान् मुख्यान्' नास्ति; ख-ग-ण१- अवरान्मुख्यान् । ७. ख-
ग-च-त-थ-फ- षययितुम् । ८. च-झ-म- एवम् ।

‘उपेम्’ इति पञ्चदशर्चं तृतीयं सूक्तं गार्ग्यमदं त्रैष्टुभम् अपानपादेवताकम् । तथा चाजुक्तान्तम्- ‘उपेम्पोनन्त्रीयम्’ इति । सूक्तविनियोगो लैङ्गिकः ॥

उपेम्सृक्षि वाजयुर्वचस्यां चनो दधीत नाद्यो गिरौ मे ।

अपां नपादाशुहेमा कुवित्स सुपेशसस्करति जोषिषद्धि ॥ १ ॥

उप । ईम् । असृक्षि । वाजऽयुः । वचस्याम् । चनः । दधीत । नाद्यः । गिरः । मे ।

अपाम् । नपात् । आशुऽहेमा । कुवित् । सः । सुऽपेशसः । करति । जोषिषत् । हि ॥ १ ॥

वाजयुः वाजमन्नात्मन इच्छन्नहम् ईम् एनां वचस्यां वचसः स्तोत्रस्येच्छाम् उप असृक्षि उपासृजामि उत्पादयामि । अपां नपातं स्तोतुं प्रवृत्तोऽस्मीत्यर्थः ॥ सृजेभ्यश्चान्दसो लुङ् । ‘लिङ्सिचावात्मनेपदेषु’ इति सिचः क्त्वाद्गुणाभावः ॥ वसः च नाद्यः नदीनां शब्दकारिणीनां मेवस्थानां नामपां संबन्धी आशुहेमा आशु शीघ्रं गन्ता ॥ ‘हि गतौ’ इत्यस्मात् ‘अन्येभ्योऽपि दृश्यन्ते’ इति मनिन् ॥ एवंभूतः अपां नपात् अपां पौत्रस्थानीयः । अद्वय ओषधिवनस्पतयो जायन्ते ओषधिवनस्पतिभ्य एषोऽग्निर्जायत इति तत्पौत्रत्वम् । एतत्संज्ञको देवः गिरः । गृणातीति गीः स्तोता । तस्य मे मम कुवित् । बहुनामैतत् । बहुलं चनः अन्नं दधीत दधातु विदधातु । प्रयच्छत्वित्यर्थः । अपि चास्मान् सुपेशसः शोभनरूपान् शोभनालंकारान् वा करति करोतु ॥ करोतेर्ग्यस्येन शप् । ‘कःकरस्करतिकृधिकृतेष्वनदितेः’ (पा. सू. ८. ३. ५०) इति विसर्जनीयस्य सत्वम् ॥ हि यस्मात् अयं देवः जोषिषत् स्तोत्राणि सेवते तस्मादस्मानेवमनुगृह्णात्वित्यर्थः ॥ ‘जुषी प्रीतिसेवनयोः’ । लेट्यडागमः । विकरणः सिप् । इडागमश्च । ‘हि च’ इति निवातप्रतिषेधः ॥

इमं स्वस्मै हृद आ सुतष्टं मन्त्रं वोचेम कुविदस्य वेदत् ।

अपां नपादसुर्यस्य महा विश्वान्यर्यो भुवना जजान ॥ २ ॥

इमम् । सु । अस्मै । हृदः । आ । सुतष्टम् । मन्त्रम् । वोचेम । कुवित् । अस्य । वेदत् ।

अपाम् । नपात् । असुर्यस्य । महा । विश्वानि । अर्यः । भुवना । जजान ॥ २ ॥

अस्मै अपानपात्संज्ञकाय देवाय हृदः हृदयात् सुतष्टं सुष्टु निर्मितम् इमं मन्त्रं सुष्टु आ अभिमुख्येन वोचेम ब्रवाम । अस्य अस्माभिरुक्तमिमं मन्त्रं कुवित् वेदत् बहुलं जानातु ॥ वेते-लेट्यडागमः । ‘निपातैर्यद्यदिहन्त’ इति निवातप्रतिषेधः ॥ किं स्तोत्रमिति चेदुच्यते । अर्यः स्वामी अपानपात्संज्ञको वैद्युतोऽग्निः असुर्यस्य । असुरः शत्रून् क्षेप्ता । तस्य स्वभूतस्य बलस्य महा महिम्ना महत्त्वेन विश्वानि सर्वाणि भुवनानि भुवनानि वृष्ट्युदकानि वृष्ट्युत्पादनेन भूतजातानि वा जजान जनयामास ॥

अपोनप्त्रीये वसतीवरीसमीपे एकधनासु^१ प्राप्तासु 'समन्या यन्ति' इत्येपानुवक्तव्या । सूत्रितं च — 'समन्या यन्त्युप यन्त्यन्या इति तीर्थदेशे' (आश्व. श्रौ. ५. १) इति । सारस्वते च शस्त्रे यद्यप्सु शस्या निपतेत्तदानीम् अपोनप्त्रीयश्चरुः कार्यः । तत्रैव याज्या । सूत्रितं च — 'समन्या यन्त्युप यन्त्यन्या इत्यातः समानं सर्वेषाम्' (आश्व. श्रौ. १२. ६) इति ॥

समन्या यन्त्युप यन्त्यन्याः समानमूर्ध्वं नद्यः पृणन्ति ।

तम् शुचिं शुचयो दीदिवांसमपां नपातं परि तस्थुरापः ॥ ३ ॥

सम् । अन्याः । यन्ति । उप । यन्ति । अन्याः । समानम् । ऊर्ध्वम् । नद्यः । पृणन्ति ।

तम् । ऊँ इति । शुचिम् । शुचयः । दीदिवांसम् ।

अपाम् । नपातम् । परि । तस्थुः । आपः ॥ ३ ॥

अन्याः^२ वर्णाः^३ आपः^४ वसं^५ यन्ति भूम्या संगच्छन्ते । अन्याः च पूर्वं तत्रावस्थिताः उप यन्ति उपगच्छन्ति । ताः सर्वा आपः समानं सह नद्यः नदीभूताः ऊर्ध्वं समुद्रमध्ये वर्तमानं वडवानलं पृणन्ति प्रीणयन्ति^६ ॥ 'पृण प्रीणने' । तौदादिकः ॥ तमु तमेव अपां नपातं शुचिं निर्मलं दीदिवांसं दीप्यमानम् ॥ दीदेतिश्छान्दसो दीप्तिकर्मा । लिट् कसुः । 'वस्वेकाजाद्वसाम्' इति नियमादिडभावः । 'छन्दसि वेति वक्तव्यम्' इति वचनात् द्विवचनाभावः ॥ एवंभूतं शुचयः शुद्धाः आपः परि तस्थुः परिवृत्य तिष्ठन्ति । एष हि वैद्युताग्निरूपेण मेघे वर्तमानः अस्मानजीजनदिति बुद्ध्या वडवानलरूपेण वर्तमानं तं पर्युपासते इत्यर्थः । यद्वा अन्या एकधनाख्या आपः संयन्ति चात्वालोत्तरयोर्मध्ये वसतीवरीभिः संगच्छन्ते । अन्या वसतीवरीत्या आपश्चोपयन्ति उपगच्छन्ति । ऐकमत्यं प्राप्ता भवन्ति । एताश्च मिलित्वा यज्ञं साधयन्त्यः तस्माध्यवृष्टिद्वारा^७ नद्यो भूत्वा ऊर्ध्वं पृणन्ति इत्यादि समानम् । एवं हि 'आपो वा अस्पृधन्त वयं पूर्वं यज्ञं वक्ष्यामः' (ऐ. ब्रा. २. २०) इत्यादिकं ब्राह्मणविनियोगश्चानुगृह्यते ॥

तमस्मेरा युवतयो युवानं मर्मृज्यमानाः परि यन्त्यापः ।

स शुक्रेभिः शिर्कभी रेवदस्मे दीदायानिध्मो घृतनिर्णिगप्सु ॥ ४ ॥

तम् । अस्मेराः । युवतयः । युवानम् । मर्मृज्यमानाः । परि । यन्ति । आपः ।

सः । शुक्रेभिः । शिर्कभिः । रेवत् । अस्मे इति । दीदाय । अनिध्मः । घृतनिर्णिक् । अप्सु ॥ ४ ॥

तम् अपां नपातमग्निम् अस्मेराः अस्मयमाना दर्परहिताः युवतयो युवानं युवराजमिव मर्मृज्यमानाः अत्यर्थमलंकुर्वाणाः आपः ॥ 'मृजू शौचालंकारयोः' ॥ परि यन्ति परितो

१. ण-थ-म-वा धनासु । २. क-क्ष-म-अन्यवरिष्या; ख-ग-वर्षा; ण-थ-न-व-वरिष्या । ३. ख-ग-च-क्ष-१-ण-१-थ-न- 'प्रीणयन्ति' नास्ति । ४. ख-ग-त्वत्साध्यः; च-क्ष-१-ण-१-त-थ-स्वसाध्यः; ण-स्वत्साध्यः ।

गच्छन्ति प्राप्नुवन्ति । ^१वृत्तनिर्निक् क्षरणशीलोदकनिर्नेजनः । यद्वा निर्निगिति रूपनाम । दीप्तरूपः ^२
^३वसः अपां नपादग्निः ^४अप्सु मेघान्तर्गतासु समुद्रगतासु वा मध्ये ^५अनिधमः इन्धनरहित एव सन्
^६अस्मे अस्माकं ^७रेवत् धनयुक्तमज्ञं यथा भवति तथा ^८शुक्रैः ^९शुभैः ^{१०}निर्मलैः ^{११}विक्रमिभिः तेजोभिः
^{१२}दीदाय दीप्यते ॥

अस्मै तिस्रो अव्यध्याय नारीर्देवाय देवीर्दिधिषन्त्यन्नम् ।

कृताइवोप हि प्रसर्से अप्सु स पीयूषं धयति पूर्वसूनाम् ॥ ५ ॥

अस्मै । तिस्रः । अव्यध्याय । नारीः । देवाय । देवीः । दिधिषन्ति । अन्नम् ।

कृताऽइव । उप । हि । प्रसर्से । अप्सु । सः । पीयूषम् । धयति । पूर्वसूनाम् ॥ ५ ॥

^१नारीः नेत्र्यः ^२तिस्रः ^३देवीः देव्यः इलासरस्वतीभारत्याख्याः ^४अव्यध्याय अव्यथनाय
^५अस्मै ^६देवाय अपां नपाते ^७अन्नं सोमाख्यं ^८दिधिषन्ति धारयन्ति ॥ 'धिष' शब्दे । जौहोत्यादिकः ।
व्यत्ययेनान्तादेशः । धातूनामनेकार्थत्वादत्र धारणार्थः ॥ ^९अप्सु उदकेषु ^{१०}कृताइव ^{११}उप ^{१२}प्रसर्से
प्रसरन्ति ॥ 'सु गतौ' । लिटि 'इरयो रे' इति रेआदेशः । छान्दसो हलादिशेषाभावः ॥ यस्मादेवं
तस्मात् ^{१३}पूर्वसूनां पूर्वं ब्रह्मणः सकाशादुत्पन्नानामपां ^{१४}पीयूषं सारभूतं सोमाख्यममृतं ^{१५}वसः अपां
नपादग्निः ^{१६}धयति पिबति । ^{१७}हि पूरणः ॥ ॥ २२ ॥

अश्वस्यात्र जनिमास्य च स्वर्द्रुहो रिषः संपृचः पाहि सूरीन् ।

आमामु पुरुषो अग्रमृष्यं नारातयो वि नश्नानृतानि ॥ ६ ॥

अश्वस्य । अत्र । जनिम । अस्य । च । स्वः । द्रुहः । रिषः । सम्पृचः । पाहि । सूरीन् ।

आमामु । पुरुष । परः । अग्रमृष्यम् । न । अरातयः । वि । नश्नन् । न । अनृतानि ॥ ६ ॥

^१अत्र अस्मिन्नपांनपात्संज्ञके देवे ^२अश्वस्य ^३जनिम जन्म भवति । अपांनपत्रधिष्ठितात् समुद्रात्
उच्चैः श्रवसो जातत्वात् । किं बहुना । ^४अस्य ^५च ^६स्वः सुष्टुरणीयस्य सर्वस्य जगतो जन्म अस्मिन्नेव
भवति । अयं हि मेघमध्ये वर्तमानो वृष्टिद्वारेण सर्वं जगज्जनयति । तादृशोऽपांनपात्त्वं ^७द्रुहः द्रोणुः
अपहर्तुः । ^८रिषः हिंसकस्य च ^९संपृचः संपर्कात् ^{१०}सूरीन् स्तोतृनस्मान् ^{११}पाहि रक्ष । ^{१२}आमामु अपरि-
पक्वासु ^{१३}पुरुषं पूरयितव्यास्वप्सु ^{१४}परः परस्तात् वर्तमानम् ^{१५}अग्रमृष्यम् अग्रधृष्यमाणं देवम् ^{१६}अरातयः
अदातारः पुरुषाः ^{१७}न वि ^{१८}नश्नन् न प्राप्नुवन्ति ॥ नशतिर्व्याप्तिकर्मा । लेट्यङागमः ॥ ^{१९}अनृतानि
मायाविनो रक्षांसि च ^{२०}न प्राप्नुवन्ति ॥

१. क-च-झ-झ-ण-म-वृत्तनिर्निक्; ख-ग-ण-वृत्तनिर्निक् । २. क-ख-ग-च-झ-ण-ण-थ-न-म-व-
दीप्तिरूपः । ३. थ-शुक्रैः । ४. क-झ-झ-ण-ण-थ-न-म-व- 'हि पूरणः' नास्ति ।

स्व आ दमे सुदुघा यस्य धेनुः स्वधा पीपाय सुभ्वन्नमसि ।

सो अपां नपादूर्जयन्नप्स्वन्तर्वसुदेयाय विधत्ते वि भाति ॥ ७ ॥

स्वे । आ । दमे । सुदुघा । यस्य । धेनुः । स्वधाम् । पीपाय । सुऽभु । अन्नम् । अत्ति ।

सः । अपाम् । नपात् । ऊर्जयन् । अपऽसु । अन्तः । वसुऽदेयाय । विधत्ते । वि । भाति ॥ ७ ॥

यः अपां नपात् वस्वे वस्वे स्वकीये गृहेऽन्तरिक्षलक्षणे वा सीदति । यस्य च धेनुः माध्य-
मिका वाक् सुदुघा सुखेन दोग्धव्या भवति । स देवः स्वधां वृष्ट्युदकं पीपाय वर्धयति ॥
'प्यायी वृद्धौ' । 'लिङ्गलोक्ष' इति पीभावः ॥ वसु सुभूतं वृष्टेः सकाशादुत्पन्नं हविलक्षणम्
अन्नं च अस्ति भक्षयति । सः अपांनपात्संज्ञको देवः ऊर्जयन् बलं कुर्वन् अप्स्वन्तः
मेघस्थास्वप्सु मध्ये विधत्ते परिचरते यजमानाय वसुदेवाय धनदानार्थं वि भाति
विशेषेण दीप्यते ॥

यो अप्स्वा शुचिना दैव्येन ऋतावार्जस उर्विया विभाति ।

वया इद्व्या भुवनान्यस्य प्र जायन्ते वीरुधश्च प्रजामिः ॥ ८ ॥

यः । अपऽसु । आ । शुचिना । दैव्येन । ऋतऽवा । अर्जसः । उर्विया । विऽभाति ।

वयाः । इत् । अन्त्या । भुवनानि । अस् । प्र । जायन्ते । वीरुधः । च । प्रऽजामिः ॥ ८ ॥

यः अपां नपात् ऋतावा । ऋतमित्युदकनाम । तद्वान् सत्यवान् वा अर्जसः नित्यः
पुकरूपेण सदा वर्तमानः उर्विया उरविस्तीर्णः अप्सु मेघस्थासु मध्ये शुचिना शोचकेन
दैव्येन देवसंबन्धिना तेजसा वा समन्तात् विभाति विशेषेण प्रकाशते । अस्य अपांनपातः
अन्या अन्यानि भुवनानि सर्वाणि भूतजातानि वया इत् शाखा एव । वीरुधः ओषधयः
प्रजामिः स्वकीयाभिः पुष्पफलादिभिः सह अस्मादेव प्र जायन्ते । च पूरणः ॥

पूर्वोक्ते^१ सारस्वतसत्रस्यापोनज्जीये चरी 'अपां नपादा हि' इत्येपानुवाक्या । सूत्रितं च-
'अपां नज्जे चरुमां नपादा ह्यस्यादुपस्थम्' (आश्व. श्रौ. १२. ६) इति ॥

अपां नपादा ह्यस्यादुपस्थं जिह्वानामूर्ध्वो विद्युतं वसानः ।

तस्य ज्येष्ठं महिमानं वहन्तीहिरण्यवर्णाः परि यन्ति यद्हीः ॥ ९ ॥

अपाम् । नपात् । आ । हि । अस्यात् । उपऽस्थम् । जिह्वानाम् । ऊर्ध्वः । विऽद्युतम् । वसानः ।

तस्य । ज्येष्ठम् । महिमानम् । वहन्तीः । हिरण्यऽवर्णाः । परि । यन्ति । यद्हीः ॥ ९ ॥

१. ण-थ- 'स्वकीयाभिः' नास्ति; म-स्वकीयादिभिः । २. क-च-झ-झ-ण-थ-न-म-व- 'च पूरणः' नास्ति । ३. ख-ग-ण-त-थ-पूर्वोक्तं ।

अपांनपात्संज्ञकोऽग्निः । उपस्थम् अपासुपस्थानमन्तरिक्षम् । आ । आस्थितवान् आरुढवान् खलु । किं कुर्वन् । जिह्वानां कुटिलगतीनामपां मध्ये । ऊर्ध्वः स्वयम् । ऊर्ध्वं ज्वलन् । विष्टुतं विष्टोतमानं मेघं । वसानः आच्छादयन् । अन्तरिक्षमास्थाय वर्षणं कृतवान् । तस्य वधितुरपांनपातः । ज्येष्ठं प्रशास्यतमं । महिमानं माहात्म्यं । वहन्तीः वहन्त्यः सर्वत्र प्रापयन्त्यः । यज्ञीः यज्ञ्यः महत्यः । हिरण्यवर्णाः । नदीनामेतत् । हिरण्यवस्त्रिमेकरूपा नद्यः । परि । यन्ति परितो गच्छन्ति । अपांनप्रा महती वृष्टिरस्माकं प्रवहनायोत्पादिता इति कृतज्ञतया तदीयं माहात्म्यं सर्वत्र प्रकटयस्य इव नद्यः प्रवहन्तीत्यर्थः ॥

हिरण्यरूपः स हिरण्यसंदृग्पां नपात्सेदु हिरण्यवर्णः ।

हिरण्ययात्परि योनेर्निषद्या हिरण्यदा ददत्यन्नमस्यै ॥ १० ॥

हिरण्यरूपः । सः । हिरण्यसंदृक् । अपाम् । नपात् । सः । इत् । ऊं इति । हिरण्यवर्णः ।

हिरण्ययात् । परि । योनेः । निऽसद्य । हिरण्यदा । ददति । अन्नम् । अस्यै ॥ १० ॥

वसः । अपां । नपात् । हिरण्यरूपः । रूप्यते इति रूपं शरीरम् । सुवर्णमयशरीरो हितरमणीयशरीरो वा । तथा । हिरण्यसंदृक् । सम्यक् पश्यन्तीति संदृश इन्द्रियाणि । सुवर्णमयेन्द्रियो हितरमणीयेन्द्रियो वा । । सेदु स एवापांनपात् । हिरण्यवर्णः । हिरण्यसदृशकान्तियुक्तः । एवंभूतः सन् । हिरण्ययात् सुवर्णमयात् । योनेः स्थानात् । परि उपरि । निषद्य उपविश्य राजते इति शेषः । । अस्यै ईदृग्विधाय अपां नपाते । हिरण्यदाः दक्षिणारूपस्य सुवर्णस्य दातारो यजमानाः । अन्नं हविरक्षेत्रं । ददति प्रयच्छन्ति ॥ ॥ २३ ॥

तदस्यानीकमुत चारु नामापीच्यै वर्धते नमुरपाम् ।

यमिन्धते युवतयः समित्था हिरण्यवर्णं घृतमन्नमस्य ॥ ११ ॥

तत् । अस्य । अनीकम् । उत । चारु । नाम । अपीच्यम् । वर्धते । नतुः । अपाम् ।

यम् । इन्धते । युवतयः । सम् । इत्या । हिरण्यवर्णम् । घृतम् । अन्नम् । अस्य ॥ ११ ॥

वस्य । अपां । नतुः देवस्य । अनीके रश्मिसमूहरूपं शरीरं । चारु शोभनम् । उत अपि च अस्य नाम संज्ञा च चारु शोभनम् । न पातयति न विनाशयतीति नपादिति तद्व्युत्पत्तेः । तदुभयम् अपीच्यम् । अन्तर्हितनामेतत् । मेघान्तर्हितं सत् । वर्धते । । युवतयः संगमनस्वभावा आपः । हिरण्यवर्णं हिरण्यसमानतेजसं । यम् अपांनपातम् । इत्या अनुमान्तरिक्षे । सम् । इन्धते सत्यम् दीपयन्ति । । अस्य च देवस्य । घृतं क्षरणशीलमुदकम् । अन्नं भक्ष्यम् । अभिन्धनो दासौ वैशुकोऽग्निः ॥

अस्मै वहूनामवमाय सख्ये यज्ञैर्विधेम नमसा हविर्भिः ।

सं सानु मार्जिम दिधिषामि विलमैर्दधाम्यज्ञैः परि वन्द ऋग्भिः ॥ १२ ॥

अस्मै । बहुनाम् । अवमाय । सख्ये । यज्ञैः । विधेम । नमसा । हविःऽभिः ।

सम् । सानु । मार्जिम । दिधिषामि । विलमैः । दधामि । अज्ञैः । परि । वन्दे । ऋक्ऽभिः ॥ १२ ॥

‘अस्मै पुरोवर्तिने’ वहुनां देवानाम् अवमाय आद्याय सख्ये अस्माभिः समानख्यानाय अपां नपाते यज्ञैः यागसाधनैः हविर्भिः चरुपुरोडाशादिभिः नमसा नमस्कारेण च विधेम परिचरेम । अस्यापांनपातः सानु समुच्छ्रितप्रदेशं सं मार्जिम सम्यक् शोधयामि अलं करोमि वा ॥ ‘सृजू शौचालंकारयोः’ । ‘चादिलोपे विभाषा’ इत्यस्य निघातप्रतिषेधः ॥ ‘दिधिषामि धारयामि च विलमैः भासनैः कर्षिरेनम् ॥ ‘धिष शब्दे’ । अयं धारणार्थोऽपि । जुहोत्यादित्वात् शपः श्लुः । मिषो व्यत्ययेनाडागमः । ‘अभ्यस्तानामादिः’ इत्याद्युदात्तत्वम् ॥ ‘दधामि धारयामि चैनं गाहपत्यादिरूपेण स्थितम्’^१ वज्ञैः हविर्लक्षणेः । तथा ऋग्भिः मन्त्रैः परि वन्दे परितः^२ स्तोमि^३ ॥

स ई वृषाजनयत्तासु गर्भं स ई शिशुर्धयति तं रिहन्ति ।

सो अपां नपादनमिम्लातवर्णोऽन्यस्यैवेह तन्वा विवेष ॥ १३ ॥

सः । ईम् । वृषा । अजनयत् । तासु । गर्भम् । सः । ईम् । शिशुः । धयति । तम् । रिहन्ति ।

सः । अपाम् । नपात् । अनमिम्लातवर्णः । अन्यस्यैव । इह । तन्वा । विवेष ॥ १३ ॥

‘स ई सोऽयमपांनपास्तंजको देवः’ वृषा सेक्ता भूत्वा तासु मेघस्थास्वप्सु गर्भम् अजनयत् स्वात्मानमेव गर्भरूपेण वर्षणार्थं कृतवानित्यर्थः । गर्भो भूत्वा च स ई सोऽयं माध्यमिकः^४ वैद्युतोऽग्निस्तासां शिशुः पुत्रः सन् धयति मेघस्थास्ताः पिबति । अविन्धनो ह्यसौ । तं पुत्रस्थानीयमग्निः आपश्च रिहन्ति लिहन्ति ॥ ‘लिह आस्वादने’ । कपिलकादित्वाद्वाचिकत्वः ॥ ‘सः अयम् अपां नपात् वृष्ट्या सह भूमौ निपतितः’ अनमिम्लातवर्णः अभितो म्लातो म्लानः क्षीणो वर्णो यस्य तद्विपरीतोऽययं दीप्यमानः सन् इह अस्मिन् लोके अन्यस्येव । इवशब्दोऽवधारणे । अन्यस्य पार्थिवस्यैवाग्नेः तन्वा शरीरेण कश्चिन्नतत्त्वलक्षणेन विवेप व्यासो बभूव ॥ ‘विप्ल व्यासो’ ॥

अस्मिन्पदे परमे तस्थिवांसमध्वस्मभिर्विश्वहा दीदिवांसम् ।

आपो नप्त्रे घृतमन्नं वहन्तीः स्वयमत्कैः परि दीयन्ति यद्हीः ॥ १४ ॥

अस्मिन् । पदे । परमे । तस्थिवांसम् । अध्वस्मभिः । विश्वहा । दीदिवांसम् ।

आपः । नप्त्रे । घृतम् । अन्नम् । वहन्तीः । स्वयम् । अत्कैः । परि । दीयन्ति । यद्हीः ॥ १४ ॥

१. ख-ग-च-ण-ण १-त-थ-न-व-समानाख्यानाय । २. क-झ-झ १-ण-थ-न-म-व-‘स्थितं’ नास्ति ।

३. ख-ग-च-झ १-ण-ण १-त-थ-न-व-परिस्तीमि । ४. क-ग-च-झ-न-म-व-माध्यमिकः ।

परमे उत्कृष्टे ऽस्मिन् ऽपदे अन्तरिक्षलक्षणे स्थाने ऽतस्थिवांसं स्थितवन्तस् ऽअध्वर्युभिः
ध्वंसनरहितैस्तेजोभिः ऽविश्वहा सर्वाण्यहानि ऽदीदीवांसं दीप्यमानमपां नपातं ऽयद्हीः यद्गो महत्यः
ऽआपः ऽस्वयम् आत्मनैव ऽअर्कः अतनशीलैः सततगन्तुभिः स्वकीयै रूपैः ऽपरि ऽदीमन्ति परि-
गच्छन्ति ॥ दीयतिर्गतिकर्मा । 'दीक्षु क्षये' । व्यस्ययेन परस्मैपदम् ॥ किं कुर्वत्यः । ऽनप्ये अपां
नपाते ऽधृते क्षरणशीलोदकात्मकम् ऽअश्वं वहन्तीः वहन्त्यः ॥

अयांसमग्रे सुक्षितिं जनायायांसमु मघवद्भ्यः सुवृक्तिम् ।

विश्वं तद्भद्रं यदवन्ति देवा बृहद्वदेम विदधे सुवीराः ॥ १५ ॥

अयांसम् । अग्रे । सुऽक्षितिम् । जनाय । अयांसम् । ऊँ इति । मघवत् ऽभ्यः । सुऽवृक्तिम् ।
विश्वम् । तत् । भद्रम् । यत् । अवन्ति । देवाः । बृहत् । वदेम । विदधे । सुऽवीराः ॥ १५ ॥

हे ऽअग्रे ऽसुक्षितिं शोभननिवासं स्वाम् ऽअयांसम् उपागच्छम् । किमर्थम् । ऽजनाय अस्मदीय-
पुत्रादिजनार्थम्^१ । तथा ऽमघवद्भ्यः हविर्लक्षणधनयुक्तेभ्यो यजमानेभ्यश्च ऽसुवृक्तिं शोभनावर्जकं
वद्विष्यं स्तोत्रम् ऽअयांसम् उपागच्छम् । 'यम उपरमे' । अतः कारणात् ऽयत् ऽभद्रं सर्वं
ऽदेवाः ऽअवन्ति रक्षन्ति ऽविश्वं सर्वं ऽतत् भद्रम् अस्माकं भवतु । ऽसुवीराः सुपुत्रा वयं ऽविदधे यत्ने
गृहे वा ऽबृहत् भौदं स्तोत्रं ऽवदेम उच्चारयाम^२ ॥ ॥ २४ ॥

'तुभ्यम्' इति षष्ठ्यं चतुर्थे सूके गात्समदं जागतम् । प्रथमाया इन्द्रो मधुश्च देवता ।
द्वितीयाया मस्तो माधवश्च । तृतीयायास्त्वष्टा शुक्रश्च । चतुर्थ्या अग्निः ह्युश्च । पञ्चम्या इन्द्रो नमश्च ।
षष्ठ्या मित्रावरुणौ नमस्यश्च । तथा चातुकान्तं—'तुभ्यं षष्ठ्यं तु जागतं तु' इति । दशरात्रे
षष्ठेऽहनि ऋतुयाजेषु ऋक्षभिरस्कैः प्रैषैः प्रेषितव्यं यष्ट्यं च । तत्राद्यानां पण्णां प्रैपाणासुपरिष्ठादेवताः
षष्ठ्योऽहोरात्रादिभिः क्रमेणावपनीयाः । तथा च सूत्रितम्—'उपरिष्ठाच्च ऋतुयाजानाम्' इत्युपक्रम्य
'तुभ्यं हिन्वानो वसिष्ठ गा अप इति द्वादश' (आश्व. श्रौ. ८. १) इत्यन्तेन ॥

तुभ्यं हिन्वानो वसिष्ठ गा अपोऽधुक्षन्त्सीमविभिरद्रिभिर्नरैः ।

पिवेन्द्र स्वाहा प्रहुतं वर्षदुतं होत्रादा सोमं प्रथमो य ईशिषे ॥ १ ॥

तुभ्यम् । हिन्वानः । वसिष्ठः । गाः । अपः । अधुक्षन् । सीम् । अविऽभिः । अद्रिऽभिः । नरैः ।
पिव । इन्द्र । स्वाहा । प्रऽहुतम् । वर्षऽदुतम् ।

होत्रात् । आ । सोमम् । प्रथमः । यः । ईशिषे ॥ १ ॥

हे इन्द्र तुभ्यं स्वदधे ऽहिन्वानः प्रेषमाणः सोमः ऽगाः गोविकाराणि दधिपयःप्रभृतीनि
श्रयणद्रव्याणि वसतीवर्याख्याः ऽअपः च ऽवसिष्ठ वस्ते आच्छादयति । तैः संयुज्यत इत्यर्थः । ऽनरः
यज्ञस्य नेतारोऽध्वर्यवश्च ऽसीम् एनं सोमम् ऽअविभिः अवेवांलमयैर्दशापवित्रैः ऽअद्रिभिः प्रावभिश्च
ऽअधुक्षन् अक्षारयन् । प्रावभिरभिपुत्य दशापवित्रेण पुनन्तीत्यर्थः । हे इन्द्र ऽयः स्वम् ऽईशिषे सर्वस्य

१. च-य-जनार्थम् । २. ख-च-फ-उच्चारयाम । उ पूरणः; ग-ण-उच्चारयाम । पूरणः ।

जगत ईश्वरो भवसि सः^१ त्वं^२ प्रथमः अन्येभ्यो देवेभ्यः पूर्वभावी सन्^३ स्वाहा स्वाहाकारेण प्रदुतं प्रकथेणाग्नौ क्षिप्तं^४ वपदकृते^५ वपदकारेण च त्यक्तं तं^६ सोमं^७ होत्रात् होतुर्यागात्^८ आ समन्तात्^९ पिवत् ॥

युज्ञैः संमिक्षाः पृषतीभिर्ऋष्टिमिर्यामञ्छुभ्रासो अञ्जिषु प्रिया उत ।

आसद्या बृहिर्भैरतस्य सूनवः पोत्रादा सोमं पिवता दिवो नरः ॥ २ ॥

युज्ञैः । समऽमिक्षाः । पृषतीभिः । ऋष्टिमिः । यामन् । शुभ्रासः । अञ्जिषु । प्रियाः । उत ।

आऽसद्यः । बृहिः । भरतस्य । सूनवः । पोत्रात् । आ । सोमम् । पिवत । दिवः । नरः ॥ २ ॥

हे मस्तः^१ यज्ञैः^२ यानी^३ संमिक्षाः^४ संयुक्ताः^५ पृषतीभिः^६ स्ववाहनभूताभिः^७ पृषद्वतीभिर्वद्ववाभियुक्ते^८ यामन्^९ यामनि^{१०} गमनसाधने^{११} रथेऽवस्थिताः^{१२} ऋष्टिमिः^{१३} स्वकीयेरायुधैः^{१४} शुभ्रासः^{१५} शुभ्राः^{१६} शोभमानाः । उतशब्दश्चाथै^{१७} । अञ्जिषु^{१८} आमरणेषु^{१९} प्रियाः^{२०} च हे भरतस्य^{२१} सूनवः^{२२} सर्वस्य जगतो भर्तु रदस्य पुत्राः^{२३} दिवो^{२४} नरः^{२५} दिवोऽन्तरिक्षस्य नेतारः^{२६} एवंभूता हे मस्तस्ते यूयं^{२७} बृहिः^{२८} आस्तीर्णे बृहिपि^{२९} आसद्य^{३०} उपविश्य^{३१} पोत्रात्^{३२} पोतुर्यागात्^{३३} सोमम्^{३४} आ^{३५} पिवत ॥

तृतीयसवने 'अमेव नः' इत्येषा नेष्टुः प्रस्थितयाज्या च । तथा च सूत्रितम्—'अमेव नः सुहवा आ हि गन्तनेन्द्राविष्णु पिवतं मथो अस्य' (आथ. श्रौ. ५. ५) इति ॥

अमेव नः सुहवा आ हि गन्तन नि बृहिर्षि सदतना रणिष्टन ।

अथा मन्दस्व जुजुषाणो अन्धसुस्त्वष्टदेवेभिर्जनिभिः सुमद्गणः ॥ ३ ॥

अमाऽईव । नः । सुऽहुवाः । आ । हि । गन्तन । नि । बृहिर्षि । सदतन । रणिष्टन ।

अथ । मन्दस्व । जुजुषाणः । अन्धसः । त्वष्टः । देवेभिः । जनिऽभिः । सुमद्गणः ॥ ३ ॥

इवशब्दोऽवधारणे । हे सुहवाः^१ शोभनाह्वानास्त्वष्टुप्रभृतयः^२ नः^३ अस्मान्^४ अमेव सहैव^५ आ गन्तन आगच्छत ॥ गमेष्ठान्दसः^६ शपो लुक् । 'तसनसनयनाश्च' इति तनवादेशः । हिशब्दः पूरणः ॥ आगस्य च^७ बृहिर्षि वेद्यामास्तीर्णे^८ नि^९ पसदतन निषण्णा भवत ॥ सदेष्ठान्दसः^{१०} सीदादेशाभावः ॥ उपविश्य च^{११} रणिष्टन रमध्वम् ॥ रण शब्दार्थः । अत्र क्रीडायां वसते घातनामनेकार्थत्वान् । अस्माच्छान्दसो लुङ् । पूर्ववत्तनवादेशः ॥ पृथक् पृथक् अन्तरं हे त्वष्टः^{१२} देवेभिः^{१३} अन्यैर्देवैः^{१४} जनिभिः^{१५} देवपत्नीभिश्च^{१६} सुमद्गणः^{१७} शोभनगणस्त्वम्^{१८} अन्धसः^{१९} सोमलक्षणस्याश्वस्य । द्वितीयाथै षष्ठी । सोमलक्षणममं^{२०} जुजुषाणः^{२१} सेवमानः^{२२} मन्दस्व तसो भव ॥

आ वाक्षि देवां इह विप्र यक्षि चाश्नहोतर्नि षदा योनिषु त्रिषु ।

प्रति वीहि प्रस्थितं सोम्यं मधु पिवाग्नीध्रात्तव भागस्य तृष्णुहि ॥ ४ ॥

आ । वाक्षि । देवान् । इह । विप्र । यक्षि । च । उशान् । होतः । नि । सदा । योनिषु । त्रिषु ।

प्रति । वीहि । प्रऽस्थितम् । सोम्यम् । मधु । पिब । आग्नीध्रात् । तव । भागस्य । तृष्णुहि ॥ ४ ॥

हे विप्र मेधाविभ्रमे ^१देवान् यष्टव्यानिन्द्रादीन् ^२आ ^३वक्षि आवह । ^४वक्षि ^५च तान् यज च । हे ^६होतः देवानामाह्वातस्वं च ^७उशनस् अस्मदीयं कामयमानः सन् ^८त्रिषु ^९योनिषु स्थानेषु गार्हपत्यादिलक्षणेषु ^{१०}नि^१ ^{११}पद^२ उपविश । उपविश्य च ^{१२}प्रस्थितं होमार्थमुत्तरवेदिं प्रत्यानीतं ^{१३}सोम्यं सोममयं ^{१४}मधु ^{१५}प्रति ^{१६}वीहि प्रतिकामयस्व । कामयित्वा च ^{१७}आग्नीध्रात् अग्नीध्रयागात्^१ सोमं ^{१८}पिब । पीत्वा च ^{१९}तव ^{२०}भारास्य त्वदीयेन भागेन ^{२१}तृणुहि तृप्तो भव ॥

एष स्य ते तन्वो नृम्यवर्धनः सह ओजः प्रदिर्वि बाहोर्हितः ।

तुभ्यं सुतो मघवन्तुभ्यमाभृतस्त्वमस्य ब्राह्मणादा तुपत्पिब ॥ ५ ॥

एषः । स्यः । ते । तन्वः । नृम्यऽवर्धनः । सहः । ओजः । प्रदिर्वि । बाहोः । हितः ।

तुभ्यम् । सुतः । मघवन् । तुभ्यम् । आभृतः । त्वम् । अस्व । ब्राह्मणात् । आ । तुपत् । पिब ॥ ५ ॥

हे इन्द्र ^१स्यः सः ^२पुषः सोमः ^३ते तव ^४तन्वः शरीरस्य ^५नृम्यवर्धनः बलस्य वर्धकः । तुभ्यं सुत इत्युत्तरं संबन्धः । येन सोमेन ^६प्रदिर्वि पुराणे त्वयि ^७बाहोः हस्तयोः ^८सहः परेषामभिभवनलक्षणं सामर्थ्यम् ^९ओजः तत्कारणभूतं बलं च ^{१०}हितः निहितं भवति ॥ लिङ्गव्यत्ययः ॥ हे ^{११}मघवन् धनव-
भिन्द्र ^{१२}तुभ्यं त्वदीयं तादृशः सोमः ^{१३}सुतः अश्वर्युभिर्भिवुतः । ^{१४}तुभ्यं होतुम् ^{१५}आभृतः उत्तरवेद्यां प्रत्याहृतम् । ^{१६}अस्य इमं सोमं ^{१७}ब्राह्मणात् ब्राह्मणाच्छंसिनो यागात् ^{१८}तुपत् तुभ्यं ^{१९}त्वम् ^{२०}आ ^{२१}पिब अभिमुख्येन पिब ॥ ‘क्रियाग्रहणं कर्तव्यम्’ इति कर्मणः संप्रदानत्वात् अस्य इति चतुर्थ्यर्थे षष्ठी ॥

जुषेथां यज्ञं बोधतुं हवस्य मे सुत्तो होता निविदः पूर्वा अनु ।

अच्छा राजाना नम एत्यावृतं प्रशास्त्रादा पिवतं सोम्यं मधु ॥ ६ ॥

जुषेथां । यज्ञम् । बोधतम् । हवस्य । मे । सुत्तः । होता । निविदः । पूर्वाः । अनु ।

अच्छं । राजाना । नमः । एति । आऽवृतम् । प्रशास्त्रात् । आ । पिवतम् । सोम्यम् । मधु ॥ ६ ॥

हे मित्रावरुणौ मदीयमिमं यज्ञं ^१जुषेथां सेवेथाम् । ^२मे मम ^३हवस्य हवमाह्वानम् ॥ पूर्ववत् कर्मणि षष्ठी ॥ ^४बोधतम् अवगच्छतम् । तथा ^५सुत्तः निषण्णः अस्मदीयः ^६होता ^७पूर्वाः चिरंतनीः ^८निविदः । चाङ्गामैतत् । शस्त्रलक्षणा वाचः ^९अनु शंसतीति शेषः । उद्गातुभिः कृतस्य स्तोत्रस्यानु-
गुण्येनाज्यादीनि शस्त्राणि शंसतीत्यर्थः । अपि च ^{१०}नमः सोमलक्षणमन्त्रम् ^{११}आवृतम् ^{१२}क्रतिभिर्वैष्टितं ^{१३}राजाना राजमानौ युवाम् ^{१४}अच्छ अभिमुख्येन ^{१५}एति गच्छति प्राप्नोति । तादृशं ^{१६}सोम्यं सोममयं ^{१७}मधु मादकं हविः ^{१८}प्रशास्त्रात् प्रशास्तुर्योगात् ^{१९}आ ^{२०}पिबतम् अभिमुख्येन पिबतम् ॥ ॥ २५ ॥

वेदार्थस्य प्रकाशेन तमो हादं निवारयन् । पुमार्थतुरो देवादिधातोर्ध्वमहेयरः ॥

इति श्रीमद्राजाधिराजपरमेश्वरवैदिकमार्गप्रवर्तकश्रीवीरजुक्कभूपालसाम्राज्यपुरोचरेण सायणाचार्येण^१
विरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे ऋक्संहिताभाष्ये द्वितीयाष्टके सप्तमोऽध्यायः समाप्तः ॥

१. ख-ग-ण-त-थ-म-निषीद । २. क-झ-म-आग्नीध्रयागात्, ख-ग-ण-न-च-अग्नीधो यागात् ।

३. क-म-सायणामात्येन, त-सायणार्येण ।

॥ श्रीगणेशाय नमः ॥

अथ निःश्वसितं वेदा यो वेदेभ्योऽखिलं जगत् ।

निर्ममे तमहं वन्दे विद्यातीर्थमहेश्वरम् ॥

अथ द्वितीयाष्टकस्याष्टमोऽध्याय आरभ्यते । द्वितीयमण्डलस्य चतुर्थानुवाके 'मन्दस्व' इति षट्चं पञ्चमं सूक्तं गान्तुमदम् । 'मन्दस्व' इत्यनुकान्तम् । पूर्वत्र 'ऋतव्यं तु जागतं तु' इति तुशब्द-प्रयोगादिदमपि जागतमृतव्यम् । तत्राद्याश्रतस्व ऋचो द्रविणोदेदेवताकाः पञ्चम्याश्विनी पष्ट्याश्वेयी । दशरात्रे षष्ठेऽहनि ऋतुयाजेषु प्रैषानृक्षिरस्कान् कृत्वा तैः प्रैषैः प्रेषितव्यं यष्टव्यं च । तत्र सप्तमादीनां प्रैषाणामुपरिष्ठात् 'मन्दस्व' इत्याद्याः षडृचः क्रमेण प्रक्षेपणीयाः । सूत्रं तु पूर्वमेवोदाहृतम् ॥

मन्दस्व होत्रादनु जोषमन्धसोऽध्वर्यवः स पूर्णा वष्ट्यासिचम् ।

तस्मा एतं भरत तद्वशो ददिहोत्रात्सोमं द्रविणोदः पिबं ऋतुभिः ॥ १ ॥

मन्दस्व । होत्रात् । अनु । जोषम् । अन्धसः । अध्वर्यवः । सः । पूर्णम् । वष्टि । आऽसिचम् ।

तस्मै । एतम् । भरत । तत्त्वशः । ददिः ।

होत्रात् । सोमम् । द्रविणःऽदः । पिबं । ऋतुभिः ॥ १ ॥

हे द्रविणोदः द्रविणसो धनस्य दातः एतन्नामक देव ऽअन्धसः देवानामश्वरूपस्य सोमस्य सोमेन ऽहोत्रात् होतृकर्तृकाद्यागात् ऽअनु ऽजोषं प्रीतिमनु मन्दस्व । हे ऽअध्वर्यवः ऽसः द्रविणोदाः ऽपूर्णां संपूर्णाम् ऽआसिचं सिच्यमानाहुतिं ऽवष्टि कामयते । अतः ऽतस्मै द्रविणोदसेऽग्नये ऽएतं सोमं ऽभरत प्रापयत । ऽतद्वशः तस्मातो द्रविणोदाः ऽददिः दाता युष्माकमभीष्टफलस्य दाता भवतीति शेषः । किंच हे ऽद्रविणोदः ऽहोत्रात् होतृयागात् ऽऋतुभिः इषमासाभिमानिभिर्ऋतुदेवैः सह ऽसोमं ऽपिब ॥

यमु पूर्वमहुवे तमिदं हुवे सेदु हव्यो ददियो नाम पत्यंते ।

अध्वर्युभिः प्रस्थितं सोम्यं मधु पोत्रात्सोमं द्रविणोदः पिबं ऋतुभिः ॥ २ ॥

यम् । ऊँ इति । पूर्वम् । अहुवे । तम् । इदम् । हुवे ।

सः । इत् । ऊँ इति । हव्यः । ददिः । यः । नाम । पत्यंते ।

अध्वर्युभिः । प्रऽस्थितम् । सोम्यम् । मधुम् ।

पोत्रात् । सोमम् । द्रविणःऽदः । पिबं । ऋतुभिः ॥ २ ॥

हे द्रविणोदः ऽयमु यं त्वामेव ऽपूर्वं होतृकर्तृके सोमयागे ऽअहुवे आहूतवानस्मि ऽइदं संप्रति ऽतं तमेव पोतृकर्तृके सोमयागे ऽहुवे आह्वयामि । ऽसेत् स एव द्रविणोदाः ऽहव्यः ह्वातव्यः ॥

१३ इति पूरणे । १३ इतिः अभीष्टफलस्य दाता १३ यो १३ नाम यः खलु १३ पत्यते देवतात्वेनेष्टे तस्मै द्रविणोदसे
१३ सोम्यं सोमारमकं १३ मधु १३ अध्वर्युभिः १३ प्रस्थितं प्रणीतमासीत् । हे १३ द्रविणोदः १३ पोत्रात् पोतुर्यागात्
१३ ऋतुभिः ऊर्जसंशकैः सह १३ सोमं १३ पिब ॥

मेघन्तु ते वह्नयो येभिरीयसेऽरिषण्यन्वीलयस्वा वनस्पते ।

आयूयां धृष्णो अभिगूर्या त्वं नेष्ट्रात्सोमं द्रविणोदः पिबं ऋतुभिः ॥ ३ ॥

मेघन्तु । ते । वह्नयः । येभिः । ईयसे । अरिषण्यन् । वीलयस्व । वनस्पते ।

आयूयां । धृष्णो इति । अभिगूर्या । त्वम् । नेष्ट्रात् । सोमम् । द्रविणःऽदः । पिबं । ऋतुऽभिः ॥ ३ ॥

हे १३ द्रविणोदः १३ येभिः यैर्वाहैः १३ ईयसे प्राप्नोषिः । १३ ते तव ' वह्नयो वोदारः ' (निर. ८. ३)
इति यास्कनोक्तत्वात् । ते १३ मेघन्तु नृप्यन्तु । हे १३ वनस्पते वनानां पते १३ अरिषण्यन् अहिंसन्
१३ वीलयस्व इदीभव । हे १३ धृष्णो धर्षक १३ त्वम् १३ आयूय आगत्य १३ अभिगूर्या उद्यम्य १३ नेष्ट्रात् नेष्टुर्यागात्
१३ ऋतुभिः सहःसंशकैः सह १३ सोमं १३ पिब ॥

अपाद्धोत्रादुत पोत्रादमचोत नेष्ट्रादजुषत प्रयं हितम् ।

तुरीयं पात्रममृक्तममर्त्यं द्रविणोदाः पिबतु द्राविणोदसः ॥ ४ ॥

अपात् । होत्रात् । उत । पोत्रात् । अमत् । उत । नेष्ट्रात् । अजुषत । प्रयः । हितम् ।

तुरीयम् । पात्रम् । अमृक्तम् । अमर्त्यम् । द्रविणःऽदाः । पिबतु । द्राविणःऽदसः ॥ ४ ॥

अच्छावाकस्येयम् । यो द्रविणोदाः १३ होत्रात् होतुर्यागात् सोमम् १३ अपात् पीतवान् । १३ उत
किंच १३ पोत्रात् पोतुर्यागात् १३ अमत् सोमं पीत्वा अमाद्यत् । १३ उत अपि च १३ नेष्ट्रात् नेष्टुर्यागात् १३ हितं
दत्तं १३ प्रयः देवानामन्नरूपं सोमम् १३ अजुषत असेविष्ट । सः १३ द्राविणोदसः हवीरूपद्रविणस्य प्रदानुभ्य
कस्विभ्यो हितः ॥ ' ऋत्विजोऽत्र द्रविणोदस उच्यन्ते हविषो दातारस्ते चैनं जनयन्ति ' (निर.
८. २) इति यास्कनोक्तत्वात् ॥ तादृशः १३ द्रविणोदाः १३ अमृक्तं दशापवित्रेण अमृष्टम् १३ अमर्त्यम्
अमरणसाधनं १३ तुरीयं १३ पात्रं चतुर्थपात्रस्थं सोमं १३ पिबतु ॥

अर्वाञ्चमद्य यय्यं नृवाहणं रथं युञ्जाथामिह वां विमोचनम् ।

पृङ्क्तं हवीषि मधुना हि कं गतमथा सोमं पिबतं वाजिनीवसू ॥ ५ ॥

अर्वाञ्चम् । अद्य । यय्यम् । नृऽवाहनम् । रथम् । युञ्जाथाम् । इह । वाम् । विमोचनम् ।

पृङ्क्तम् । हवीषि । मधुना । आ । हि । क्रम् । गतम् ।

अथ । सोमम् । पिबतम् । वाजिनीवसू इति वाजिनीऽवसू ॥ ५ ॥

हे अश्विनौ ^१अद्य अस्मिन्नहनि ^२यद्यं यथि गन्तारं ^३नृवाहणं नेत्रोर्ध्वयोर्वोहारम् ^४इह यज्ञे
^५वां युवयोः ^६विमोचनं विमोचयितारं ^७रथम् ^८अर्वाञ्चं यथा अर्वाक् भवति तथा ^९युजाथाम् ।
 किञ्च ^{१०}मधुना स्वादुरसेन ^{११}हवींषि ^{१२}पृङ्क्तं संयोजयतम् । अथ च ^{१३}आ ^{१४}गतम् आगच्छतम् ॥ ^{१५}हि
^{१६}कम् इति पूरणे ॥ ^{१७}अथ अनन्तरं हे ^{१८}वाजिनीवसू । वाज एव वाजिनी । अत्रेन वासयितारौ बलवधनौ
 वा ^{१९}सोमं ^{२०}पिबतम् ॥

जोष्यग्रे समिधं जोष्याहुतिं जोषि ब्रह्म जन्मं जोषिं सुष्टुतिम् ।

विश्वेभिर्विश्वौ ऋतुना वसो मह उशन्देवाँ उशतः पायया हविः ॥ ६ ॥

जोषिं । अग्ने । सुम् ^१इधम् । जोषिं । आ ^२हुतिम् । जोषिं । ब्रह्म । जन्मम् । जोषिं । सु ^३स्तुतिम् ।

विश्वेभिः । विश्वान् । ऋतुना । वसो इति । महः ।

उशन् । देवान् । उशतः । पायय । हविः ॥ ६ ॥

हे ^१अग्ने ^२समिधं ^३जोषि जुपस्व । ^४आहुतिं ^५जोषि जुपस्व । ^६ब्रह्म शक्नो ^७जन्मं जनेभ्यो
 हितं ^८जोषि जुपस्व । ^९सुष्टुतिं शोभनस्तोत्रं ^{१०}जोषि जुपस्व । किञ्च ^{११}वसो सर्वेषामावासभूत इ
 अग्ने ^{१२}उशतः कामयमानवान् ^{१३}महः महतः ^{१४}विश्वान् सर्वान् ^{१५}देवान् ^{१६}उशन् कामयमानस्वम्
^{१७}ऋतुना तपस्यसंज्ञकेन सह तथा ^{१८}विश्वेभिः सर्वैर्देवैः सह ^{१९}हविः हवीरूपं सोमं ^{२०}पायय ॥ १ ॥

‘उदु ष्यः’ इत्येकादशचं षष्ठं सुक्तं गार्त्समदं त्रैष्टुभं सवितृदेवताकम् । अत्रातुक्रमणिका—
 ‘उदु ष्य एकादश सावित्रम्’ इति । व्यूढे वशरात्रे षष्ठेऽहनि वैश्वदेवशक्ने एतत्सुक्तं सावित्रनिबिद्धा-
 नीयम् । ‘व्यूहद्वयेत्’ इति खण्डे सूत्रितं—‘षष्ठस्योदु ष्य देव इति गार्त्समदम्’ (आश्व. श्रौ.
 ८. ८) इति ।

उदु ष्य देवः सविता सुवार्यं शश्वत्तमं तदपा वह्निरस्थात् ।

नूनं देवेभ्यो वि हि धाति रत्नमथाभजद्दीतिहोत्रं स्वस्ती ॥ १ ॥

उत् । ऊँ इति । स्यः । देवः । सविता । सुवार्यं । शश्वत् ^१उतम् । तत् ^२ऽअपाः । वह्निः । अस्थात् ।

नूनम् । देवेभ्यः । वि । हि । धाति । रत्नम् । अथ । आ । अभजत् । दीति ^३होत्रम् । स्वस्ती ॥ १ ॥

^१स्यः सः ^२देवः द्योतमानः ^३सविता ^४सुवार्यं लोकानां प्रसवाय अनुज्ञायै ^५शश्वत्तमं प्रतिदिनम्
^६उत् ^७अस्थात् उत्तिष्ठति । कीदृशः सविता । ^८तदपाः तत्प्रसवकर्मा ॥ ‘अपः अमः’ (नि. २. १. १)
 इति कर्मनामसु पाठात् ॥ ^९वह्निः वोढा जगताम् । किञ्च ^{१०}नूनं संप्रति ^{११}देवेभ्यः स्तोत्रभ्यः ^{१२}रत्नं धनं
^{१३}वि ^{१४}हि ^{१५}धाति प्रयच्छति । ^{१६}हि इति पूरणे । ^{१७}अथ अपि च ^{१८}वीतिहोत्रं कान्तयज्ञं यजमानं ^{१९}स्वस्ती
 अविनाशो क्षेमे ^{२०}अभजत् भागिनं करोतु । यद्यपि स्वस्तिशब्दः विभक्त्यन्तनिर्दिष्टः ^{२१}शब्दपरः ^{२२}तथापि
 अपर्यवसानादर्थपरो भवति ॥

विश्वस्य हि श्रुष्टये देव ऊर्ध्वः प्र बाहवां पृथुपाणिः सिसर्ति ।

आपश्चिदस्य व्रत आ निमृग्रा अयं चिद्वातो रमते परिज्मन् ॥ २ ॥

विश्वस्य । हि । श्रुष्टये । देवः । ऊर्ध्वः । प्र । बाहवां । पृथुपाणिः । सिसर्ति ।

आपः । चित् । अस्य । व्रते । आ । निमृग्राः । अयम् । चित् । वातः । रमते । परिज्मन् ॥ २ ॥

१देवः द्योतमानः सविता १पृथुपाणिः महत्करः १विश्वस्य १श्रुष्टये जगतः सुखाय १ऊर्ध्वः उन्नतः सन् १बाहवा बाहू १प्र १सिसर्ति प्रसारयति । १आपश्चित् आपोऽपि १अस्य १व्रते प्रसवारये कर्मणि सति । 'व्रतं कर्बुरम्' (नि. २. १. ७) इति तन्नामसु पाठात् । १आ स्यन्दन्त इति शेषः । ताश्च १निमृग्राः नितरां शोषयिष्यो गङ्गादिरूपेण जगत्पावयन्तीत्यर्थः । १अयं १चिद्वातः अयमपि वायुः १परिज्मन् परितो गते व्याप्तस्तस्मिन् १रमते ॥

आशुभिश्चिदान्वि मुचाति नूनमरीरमुदतमानं चिदेतोः ।

अह्यर्षूणां चिद्वयं अविष्यामनु व्रतं सवितुर्मोक्यागात् ॥ ३ ॥

आशुऽर्धमः । चित् । यान् । वि । मुचाति । नूनम् । अरीरम् । अतमानम् । चित् । एतोः ।

अह्यर्षूणाम् । चित् । नि । अयान् । अविष्याम् ।

अनु । व्रतम् । सवितुः । मोकी । आ । अगात् ॥ ३ ॥

१यान् गच्छन् सविता १आशुभिश्चित् शीघ्रगामिभिरपि रश्मिभिः १वि १मुचाति विमुच्यते । १नूनम् इति पूरणः । १अतमानं १चित् सततं गच्छन्तमपि जनम् १एतोः गमनात् १अरीरम् उपरमयति । किंच १अह्यर्षूणाम् । अहिमाहन्तारं शत्रुमर्षभ्यभिगच्छन्तीत्यह्यर्षवः । तेषामपि १अविष्यां गमनेच्छां १न्ययान् नियच्छति । १सवितुः प्रेरकस्य सूर्यस्य १व्रतं कर्म १अनु पश्चात् १मोकी रात्रिः । 'मोकी शोकी' (नि. १. ७. १८) इति रात्रिनामसु पाठात् । १अगात् आगच्छति । सवितुश्चेष्टोपरतो रात्रिरागच्छतीति यावत् ॥

पुनः समव्यदितं वयन्ती मध्या कर्तोर्न्यधाच्छकम् धीरः ।

उत्तंहायास्थाव्यूहैरूर्ध्वरमतिः सविता देव आगात् ॥ ४ ॥

पुनरिति । सम् । अव्यत् । विस्तृतम् । वयन्ती । मध्या । कर्तोः । नि । अधात् । शकम् । धीरः ।

उत् । सम्ऽहायं । अस्थात् । वि । ऋतुत् । अर्ध्वः ।

अरमतिः । सविता । देवः । आ । अगात् ॥ ४ ॥

वयन्ती वक्षं वयन्ती नारीव राज्ञिः । विततम् आलोकं पुनः । समव्यत् संवेष्टयते^१ । पुनः-
शब्दः पूर्वसुरप्येवमकार्षीदिति द्योतयति । धीरः प्रज्ञोऽपि सर्वो लोकः । कर्तोः क्रियमाणं कर्म ॥
'कर्तोः कर्तवै' (नि. २. १. १८) इति तन्नामसु पाठात् ॥ शक्यम कर्तुं शक्यमपि मध्या मध्ये
उपक्रान्ते कर्मापरिसमाप्येत्यर्थः । व्यधात् निहितवान् । सवितर्युपरते इति शेषः । सर्वो लोकः
संहाय शय्यां विहाय उत् अस्थात् । अवशिष्टं कर्म कर्तुं पुनरुत्तिष्ठति ॥ संपूर्णो जहातिः
शय्यापरित्यागे वर्तते । तथा च श्रूयते- 'कलिः शय्यानो भवति संजिहानस्तु द्वापरः' (ऐ. ब्रा.
७. १५) इति । सविता सर्वस्य प्रसविता सूर्यः अरमतिः अनुपरतिः देवः द्योतमानः आगात्
आगच्छति । उदेतीति यावत् । ऋतुन् कालविशेषांश्च वि अवर्दः विदारयति ॥

नानौकांसि दुर्यो विश्वमायुर्वि तिष्ठते प्रभवः शोको अग्नेः ।

ज्येष्ठं माता सूनवे भागमाधादन्वस्य केतमिषितं सवित्रा ॥ ५ ॥

नाना । ओकांसि । दुर्यः । विश्वम् । आयुः । वि । तिष्ठते । प्रभवः । शोकः । अग्नेः ।

ज्येष्ठम् । माता । सूनवे । भागम् । आ । अधात् । अनु । अस्य । केतम् । इषितम् । सवित्रा ॥ ५ ॥

प्रभवः प्रभूतः अग्नेः शोकः तेजः दुर्यः गृह्यो गृहे भवः नानौकांसि यजमानानां
पृथग्भूतान् गृहान् वि तिष्ठते अधितिष्ठति । विश्वमायुः सर्वमन्नं चाधितिष्ठति ॥ 'आयुः
सन्वता' (नि. २. ७. २३) इत्यन्ननामसु पाठात् ॥ माता उषाः सवित्रा अनु इषितं
प्रेषितम् अस्य केतं प्रज्ञापकमग्नेः ज्येष्ठं प्रथममग्निहोत्रारथं भागं सूनवे अग्नये आधात्
आधायति ॥ ॥ २ ॥

समावर्तति विष्ठितो जिगीषुर्विशेषां कामश्चरताममाभूत् ।

शश्वँ अपो विकृतं हिन्व्यागादनु व्रतं सवितुर्दैव्यस्य ॥ ६ ॥

समज्जावर्तति । विऽस्थितः । जिगीषुः । विशेषाम् । कामः । चरताम् । अमा । अभूत् ।

शश्वान् । अपः । विऽकृतम् । हिन्वी । आ । अगात् । अनु । व्रतम् । सवितुः । दैव्यस्य ॥ ६ ॥

जिगीषुः विजयेच्छुः^२ योद्धा विष्ठितः युद्धार्थं प्रस्थितः समावर्तति समावर्तयति । विशेषां
सर्वेषां चरतां जङ्गमास्य अमा । 'अमा दमे' (नि. ३. ४. ११) इति गृहनामसु पाठात् ।
गृहं प्रति कामः अभूत् भवति । शश्वान् नित्यं कर्मरतः अपः कर्म विकृतम् अर्धकृतं हिन्वी
हिन्वा आगात् गृहमागच्छति । एतत्सर्वं दैव्यस्य दिवि भवस्य सवितुः प्रेरकस्य सूर्यस्य व्रतम्
अल्लमयात्यं कर्म अनु जायते हृत्यर्थः ॥

त्वया हितमप्यमप्सु भागं धन्वान्वा मृगयसो वि तस्थुः ।

वनानि विभ्यो नर्किरस्य तानि व्रता देवस्य सवितुर्मिनन्ति ॥ ७ ॥

त्वया । हितम् । अप्यम् । अप्सु । भागम् । धन्वं । अनु । आ । मृगयसः । वि । तस्थुः ।

वनानि । विऽभ्यः । नर्किः । अस्य । तानि । व्रता । देवस्य । सवितुः । मिनन्ति ॥ ७ ॥

हे सवितः । त्वया । अप्सु अन्तरिक्षे । 'आपः पृथिवी' (नि. १. ३. ८) इत्यन्तरिक्षनामसु पाटात् । जलाधारे^१ वा । हितं निहितम् । अप्यम् अपां संबन्धिनं । भागं । धन्वानु निजैलप्रदेशेष्वरण्येषु । मृगयसः मृगयमाना मृगाः । आ समन्तात् । वि । तस्थुः अधितिष्ठन्ति । किंच । वनानि वृक्षाः^२ । विभ्यः पक्षिभ्य आवासादिरूपेण त्वया भागो दत्तः । अस्य । देवस्य^३ । सवितुः^४ । तानि सद्यश्चानि । व्रता व्रतानि कर्माणि । नर्किः । मिनन्ति केषपि न हिंसन्ति ॥

याद्वाध्यं^१ वरुणो योनिमप्यमर्निशितं निमिषि जभुराणः ।

विश्वो मार्ताण्डो ब्रजमा पशुर्गोत्स्थशो जन्मानि सविता व्याकः ॥ ८ ॥

यात् । द्वाध्यम् । वरुणः । योनिम् । अप्यम् । अर्निऽशितम् । निऽमिषि । जभुराणः ।

विश्वः । मार्ताण्डः । ब्रजम् । आ । पशुः । गात् ।

स्थऽशः । जन्मानि । सविता । वि । आ । अकुरित्यकः ॥ ८ ॥

वरुणः । याद्वाध्यं यातां गच्छतां राध्यं संराधनीयम्^१ । अप्यम् आसुं बोभयम् । अनिशितम् अतीक्ष्णम् । सुखकरमिति यावत् । योनिं स्थानं । निमिषि निमेषे सवितुरस्तमये सति विश्रमायं प्राणिभ्यः प्रयच्छति । वरुणस्य रात्रेर्निर्वाहकत्वात् । जभुराणः भृशं गच्छन् । विश्वः सर्वैः । मार्ताण्डः मृतास्त्रिज्जात् अण्डादुत्पद्यमानः पक्षी । आ । गात् आगच्छति । विश्वः । पशुः अपि । प्रजं गोष्ठमागात् । सविता प्रेरकः । स्थशः स्थाने स्थाने । जन्मानि जातानि भूतानि । व्याकः पृथगकाषीत् ॥

न यस्येन्द्रो वरुणो न मित्रो व्रतमर्यमा न मिनन्ति रुद्रः ।

नारातयस्तमिदं स्वस्ति हुवे देवं सवितारं नमोभिः ॥ ९ ॥

न । यस्य । इन्द्रः । वरुणः । न । मित्रः । व्रतम् । अर्यमा । न । मिनन्ति । रुद्रः ।

न । नारातयः । तम् । इदम् । स्वस्ति । हुवे । देवम् । सवितारम् । नमः । अभिः ॥ ९ ॥

यस्य सवितुर्देवस्य । व्रतं प्रसवाख्यं कर्म । इन्द्रः । न । मिनान्ति । न । हिनस्ति । वरुणः । च । न । मिनान्ति । मित्रः । च । अर्यमा । च । न । मिनान्ति । रुद्रः । च । न । मिनान्ति । नारातयः असुराश्च । न ।

१. क-म-व-जलाधारेषु । २. क्ष१-वृक्षादीन् । ३. क-क्ष१-ण-त-य-न-म-व-ईशः । ४. ग-राधनीयम् ।
रु. २-२१

‘मिनन्ति ॥ मिनातीति श्रुतमाख्यातं यथायोगं विपरिणामेन प्रत्येकमभिसंबध्यते ॥ ‘तं सवितारं सर्वस्य प्रेरकं ‘देवं द्योतमानम् ‘इदम् इदानीं ‘नमोभिः अक्षरैर्हविर्भिः सह । ‘नमः आयुः’ (नि. २. ७. २२) इत्यन्नामसु पाठात् । ‘स्वति क्षेमाय ‘हुवे स्तौमि ॥

भगं धियं वाजयन्तः पुरंधि नराशंसो ग्रास्पतिर्नो अय्याः ।

आये वामस्य संगुथे रयीणां प्रिया देवस्य सवितुः स्याम ॥ १० ॥

भगम् । धियम् । वाजयन्तः । पुरंधिम् । नराशंसः । ग्रास्पतिः । नः । अय्याः ।

आऽअये । वामस्य । समऽगुथे । रयीणाम् । प्रियाः । देवस्य । सवितुः । स्याम ॥ १० ॥

‘भगं भजनीयं ‘धियं ध्यातव्यं ‘पुरंधि पुरस्य धारयितारं बहुप्रश्नं वा सवितारम् ॥ ‘पुरंधि-
बहुधीः’ (निरु. ६. १३) इति यास्कः ॥ ‘वाजयन्तः वाजिनं बलिनं कुर्वतः ॥ विभक्तिव्यत्ययः ॥
‘नः स्तुवतोऽस्मात् ‘नराशंसः नरैः शंसनीयः ‘ग्रास्पतिः देवपत्नीनां पतिः छन्दसां पतिर्वा । तथा च
श्रूयते-‘ छन्दांसि वै ग्राः’ इति, ‘उत ग्रा व्यन्तु देवपत्नीः’ (अ. सं. ५. ४६. ८) इति च । सवितार
‘अय्याः अय्यात् । किंच ‘वामस्य धनस्य ‘रयीणां पशूनां च । तथा च श्रूयते-‘ पद्मवो वै रयिः’
इति । ‘आये आगमने ‘संगुथे संगमने च निमित्ते ‘देवस्य द्योतमानस्य ‘सवितुः प्रेरकस्य वयं ‘प्रियाः
‘स्याम भवेम ॥

अस्मभ्यं तद्विचो अज्जथः पृथिव्यास्त्वया दत्तं काम्यं राध आ गात् ।

शं यत्स्तोतृभ्य आपये भवात्युरुशंसाय सवितर्जरित्रे ॥ ११ ॥

अस्मभ्यम् । तत् । दिवः । अतऽभ्यः । पृथिव्याः । त्वया । दत्तम् । काम्यम् । राधः । आ । गात् ।

शम् । यत् । स्तोतृभ्यः । आपये । भवाति । उरुशंसाय । सवितः । जरित्रे ॥ ११ ॥

हे सवितः ‘अस्मभ्यं ‘स्त्वया ‘दत्तं ‘तत् प्रसिद्धं ‘काम्यं कमनीयं ‘राधः धनं ‘दिवः सुलोकात्
‘अज्जथः अन्तरिक्षलोकात् ‘पृथिव्याः भूमेश्च ‘आ ‘गात् आगच्छतु । किंच ‘स्तोतृभ्यः स्तोतृणाम्
‘आपये बन्धवे तद्वंशजाय ‘यत् धनं ‘शं सुखकरं ‘भवाति भवेत् ‘उरुशंसाय बहुस्तुतवे ‘जरित्रे
‘स्तोत्रे मह्यम् । ‘जरिता कारुः’ (नि. ३. १६. २) इति स्तोत्रानामसु पाठात् । हे ‘सवितः
तत्प्रयच्छ ॥ ॥ ३ ॥

‘आवाणेव’ इत्यष्ट्वं सप्तमं सूक्तं गार्त्समदं त्रैष्टुभमाश्विनं ‘आवाणेवाष्टावाश्विनम्’ इत्यनु-
क्रान्तरत्वात् । प्रवर्ग्येऽभिष्टवे पूर्वै पटलेऽस्य विनियोगः । सूत्रितं च-‘आवाणेवेले छावापृथिवी’
(आश्व. श्रौ. ४. ६) इति । प्रातरनुवाकाश्विनशस्त्रयोः रपीदं सूक्तम् । सूत्रितं च-‘आवाणेव
नासत्याभ्यामिति त्रीणि’ (आश्व. श्रौ. ४. १५) इति ॥

ग्रावाणैव तदिदर्थं जरथे गुग्ग्रेव वृक्षं निधिमन्तुमच्छ ।

ब्रह्माणैव विदथे उक्थशासा दूतेव हव्या जन्या पुरुत्रा ॥ १ ॥

ग्रावाणाऽहव । तत् । इत् । अर्थम् । जरथे इति । गुग्ग्राऽहव । वृक्षम् । निधिऽमन्तम् । अच्छ ।

ब्रह्माणऽहव । विदथे । उक्थऽशासा । दूताऽहव । हव्या । जन्या । पुरुऽत्रा ॥ १ ॥

हे अधिनौ ऽग्रावाणैव अरातिं प्रति प्रेषितौ पापाणाविव ऽतत् ऽअर्थम् । अतैर्धातोरर्थशब्दः । 'अर्थोऽन्तेः' (निरु. १. १८) इति यास्कः । तमरातिमित्यर्थः । ऽइत् इति पूरणः । ऽजरथे जरथेथे अरातिं बाधेयाम् । यद्वा यथा गुरु ग्रावाणौ क्षितौ तदानीमेव शीघ्रं गच्छतस्तथा तत् तमर्थं गन्तारं जरथे । शीघ्रं गत्वा स्तुतमित्यर्थः । जरतिः स्तुतिक्रमा । किंच ऽगुग्ग्रेव गुग्ग्राविव पक्षिणाविव ऽवृक्षं फलितं वृक्षं ऽनिधिमन्तं धनवन्तं यजमानम् ऽअच्छ । आगच्छतमिति शेषः । ऽविदथे यज्ञे । 'विदथः सवनम्' (नि. ३. १७. ५) इति यज्ञनामसु पाठात् । ऽउक्थशासा उक्थशासितारी ऽब्रह्माणैव ब्राह्मणाविव ऽजन्या जनपदेषु ऽदूतेव राज्ञा प्रेषितौ दूताविव ऽपुरुत्रा बहुभिः पुरुषैः ऽहव्या ह्रातव्यौ युवम् । अत्र उपमेयद्वित्वात्पुनरेण उपमानद्वित्वम् ॥

प्रातर्यावाणा रथ्यैव वीराजैव युमा वरमा संचेथे ।

मेनेइव तन्वा शुम्भमाने दम्पतीव क्रतुविदा जनेषु ॥ २ ॥

प्रातःऽयावाना । रथ्याऽहव । वीरा । अजाऽहव । युमा । वरम् । आ । संचेथे इति ।

मेने इवेति मेनेऽहव । तन्वा । शुम्भमाने इति ।

दम्पतीइवेति दम्पतीऽहव । क्रतुऽविदा । जनेषु ॥ २ ॥

हे अधिनौ ऽप्रातर्यावाणा प्रातरेव यज्ञार्थं गन्तारौ ऽरथ्येव रथिनाविव वीरौ स्वकर्मणि शरी । ऽअजेव अजाविव छागाविव ऽयमा यमलौ । ऽमेनेइव नार्याविव ऽतन्वा शरीरेण ऽशुम्भमाने शोभमानौ । ऽदम्पतीव जायापती इव संगतौ ऽजनेषु विपक्षेषु ऽक्रतुविदा कर्मविदौ युवां ऽवरं संभकारम् ऽआ ऽसंचेथे आगच्छथः ॥

शृङ्गेव नः प्रथमा गन्तमर्वाकृष्णाविव जर्भुराणा तराभिः ।

चक्रवाकैव प्रति वस्तोरुक्षावाञ्चा यातं रथ्यैव शक्रा ॥ ३ ॥

शृङ्गाऽहव । नः । प्रथमा । गन्तम् । अर्वाक् । शफौऽहव । जर्भुराणा । तराभिः ।

चक्रवाकाऽहव । प्रति । वस्तोः । उक्षा । अर्वाक्षा । यातम् । रथ्याऽहव । शक्रा ॥ ३ ॥

हे अश्विनौ ऽश्वेव पशोः शृङ्गे इव ऽप्रथमा देवानां प्रथमौ ऽशकाविव अश्वदेः खुराविव
 ऽतरोभिः वेतैः ऽजमुंराणा शृङ्गं गच्छन्तौ युवां ऽनः अस्मान्प्रति ऽअर्वाक् अभिसुखम् आ ऽगन्तम्
 आगच्छतम् । किं हे अश्विनौ ऽवस्तोः ऽप्रति अहः प्रति ऽचक्रवाकेव चक्रवाकाविव हे ऽउत्ता
 शयूनामुत्तारको गमनशीलौ वा ऽस्थेव रथिनाविव हे ऽशका स्वकर्मणि शक्तौ ऽअर्वाङ्मा अस्मद-
 भिसुखौ ऽयातं गच्छतम् ॥

नावेव नः पारयतं युगेव नभ्येव न उपधीव प्रधीव ।

शानेव नो अरिषण्या तनुनां खृगलेव विस्सतः पातमस्मान् ॥ ४ ॥

नावाऽइव । नः । पारयतम् । युगाऽइव । नभ्याऽइव ।

नः । उपधी इवेत्युपधीऽइव । प्रधी इवेति प्रधीऽइव ।

शानाऽइव । नः । अरिषण्या । तनुनाम् । खृगलाऽइव । विस्सतः । पातम् । अस्मान् ॥ ४ ॥

हे अश्विनौ ऽनावेव नावाविव सिन्धुर् नः अस्मान् दुर्गाणि ऽपारयतम् । ऽयुगेव यथा रथस्य
 युगे ऽनभ्येव यथा च रथचक्रनाभिकले । ऽउपधीइव यथा तत्पाश्वस्थे फलेके ऽप्रधीइव यथा वा
 चक्रबाह्यवल्यौ रथं पारयतः तथा ऽनः अस्मान् दुर्गाणि पारयतम् । किं च ऽशानेव शानाविव यथा
 शानौ बाधकेभ्यो रक्षन्तौ तनोहिंसामपनयतः तथा ऽनः अस्माकं ऽतनुनाम् अङ्गानाम् अरिषण्यौ
 अहिंसकौ भवतम् । ऽखृगलेव यथा तनुव्राणे तनुहिंसाया रक्षतः तथा ऽविस्सतः जरायाः ऽअस्मान्
 युवां ऽपातम् ॥

वातेवाजुर्या नयेव रीतिरक्षीइव चक्षुषा यातमर्वाक् ।

हस्ताविव तन्वेऽं शंभविष्ठा पादेव नो नयतं वस्यो अच्छ ॥ ५ ॥

वाताऽइव । अजुर्या । नृवाऽइव । रीतिः । अक्षी इवेत्यक्षी इव । चक्षुषा । आ । यातम् । अर्वाक् ।

हस्तौऽइव । तन्वे । शम्भविष्ठा । पादाऽइव । नः । नयतम् । वस्यः । अच्छ ॥ ५ ॥

हे अश्विनौ ऽवातेव वाताविव ऽअजुर्या जरितुमशक्यौ ऽनयेव नद्याविव ऽरीतिः ॥ व्यत्यये-
 नैकवचनम् ॥ शीघ्रं गन्तारौ युवाम् । ऽअक्षीइव अक्षिणी इव ऽचक्षुषा दक्षीनेन ऽअर्वाक् अस्मदभिसुखम्
 ऽआ ऽयातम् आगच्छतम् । किं च हस्तेव हस्ताविव ऽपादेव पादाविव ऽतन्वे शरीराय ऽशंभविष्ठा
 सुखस्य भावयितुमतौ युवां ऽनः अस्मान् ऽवस्यः वसीयः श्रेष्ठं धनम् ऽअच्छ प्रति ऽनयतं
 प्रापयतम् ॥ ॥ ४ ॥

ओष्ठाविव मध्वास्त्रे वदन्ता स्तनाविव पिप्यतं जीवसे नः ।

नासेव नस्तन्वो रक्षितारा कर्णोविव सुश्रुता भूतमस्मे ॥ ६ ॥

ओष्ठौऽइव । मधु । आस्ने । वदन्ता । स्तनौऽइव । पिप्यतम् । जीवसे । नः ।

नासाऽइव । नः । तन्वः । रक्षितारा । कर्णौऽइव । सुश्रुता । भूतम् । अस्मे इति ॥ ६ ॥

हे अश्विनौ ^१ओष्ठाविव ^२आस्ते आस्याय मधुररसवद्भवनं ^३वदन्तौ ^४स्तनाविव ^५नः अस्मान्
^६वजीवसे जीवनाय ^७विप्यते प्याययतम् । किं च ^८नासेव नास्तिके इव ^९नः अस्माकं ^{१०}तन्वः तनोः
^{११}वक्षितारा रक्षितारी भूतं अवतम् । अपि च ^{१२}कर्णाविव ^{१३}अस्मे अस्माकं ^{१४}सुश्रुता सुश्रवणे युवां
^{१५}भूतं अवतम् ॥

हस्तेव शक्तिमभि संददी नः क्षामेव नः समजतं रजसि ।

इमा गिरौ अश्विना युष्मयन्तीः क्षणोत्रेणैव स्वधितिं सं शिशीतम् ॥ ७ ॥

हस्ताऽइव । शक्तिम् । अभि । संददी इति सुम्सददी । नः ।

क्षामेव । नः । सम् । अजतम् । रजसि ।

इमाः । गिरः । अश्विना । युष्मयन्तीः । क्षणोत्रेणैव । स्वधितिम् । सम् । शिशीतम् ॥ ७ ॥

हे अश्विनौ ^१हस्तेव हस्ताविव ^२शक्तिं सामर्थ्यं ^३नः अस्माकम् ^४अभि ^५संददी आभिसुख्येन
सम्यक् प्रयच्छन्तौ भवतम् । किं च ^६क्षामेव रोदसी इव ^७रजसि स्थानान्युदकानि वा । ‘उदकं
रज उच्यते’ (निह. ४. १९) इति यास्कः । ^८नः अस्माकं ^९समजतं प्रेरयतम् । अपि च
^{१०}अश्विना हे अश्विनौ ^{११}इमा ^{१२}गिरः अस्माभिः कृताः स्तुतीः ^{१३}युष्मयन्तीः युवामिच्छन्तीः ^{१४}स्वधितिम्
असि ^{१५}क्षणोत्रेणैव तेजःप्राणवत् ^{१६}सं शिशीतं सम्यक् तीक्ष्णीकृतम् ॥

एतानि वामश्विना वर्धनानि ब्रह्म स्तोमं गृत्समदासौ अकन् ।

तानि नरा जुजुषाणोप यातं बृहद्देम विदथे सुवीराः ॥ ८ ॥

एतानि । वाम् । अश्विना । वर्धनानि । ब्रह्म । स्तोमम् । गृत्समदासः । अकन् ।

तानि । नरा । जुजुषाणा । उप । यातम् । बृहद् । वदेम । विदथे । सुवीराः ॥ ८ ॥

^१अश्विना हे अश्विनौ ^२वां युवयोः ^३एतानि ^४वर्धनानि वृद्धिसाधनानि ^५ब्रह्म ब्रह्माणि मन्त्रान्
^६स्तोमं स्तोत्रं च ^७गृत्समदासः गृत्समदाः ^८अकन् अकुर्वन् । ^९तानि ब्रह्माणि ^{१०}नरा नेतारी
^{११}जुजुषाणा भृशं प्रियमाणी युवाम् ^{१२}उप ^{१३}यातम् उपगच्छतम् । किं च ^{१४}सुवीराः शोभनयुवा वयं
^{१५}विदथे यत्र युवां ^{१६}बृहद्देम प्रभृतं स्तुमः ॥ ॥ ५ ॥

‘सोमापूषणा’ इति षट्चमष्टमं सूक्तं गार्ग्यमदं त्रैष्टुभं सोमापूषदेवताकम् । तथा चातुक्रान्तं—
‘सोमापूषणा यद् सोमापीण्यसन्त्योऽर्धेचोऽप्यदितेः’ इति । ‘अवतु देव्यदितिः’ इत्यस्ये^२ अन्त्या-
र्धेचस्य अदितिर्देवता । सोमापीण्ये पशौ वपापुरोडाशहविषामाद्यास्तिलः क्रमेणानुवाक्या उत्तरास्तिलो
याज्याः । ‘अग्नीषोमौ’ इति खण्डे सूत्रितं—‘सोमापूषणा जनना रथीणाम्’ (आश. श्री. ३.
८) इति ॥

सोमापूषणा जनना रयीणां जनना दिवो जनना पृथिव्याः ।

जातौ विश्वस्य भुवनस्य गोपौ देवा अकृण्वन्नमृतस्य नाभिम् ॥ १ ॥

सोमापूषणा । जनना । रयीणाम् । जनना । दिवः । जनना । पृथिव्याः ।

जातौ । विश्वस्य । भुवनस्य । गोपौ । देवाः । अकृण्वन् । अमृतस्य । नाभिम् ॥ १ ॥

१ सोमापूषणा हे सोमापूषणौ युवां १ रयीणां धनानां १ जनना जनयितारौ १ दिवः सुलोकस्यापि १ जनना जनयितारौ १ पृथिव्याः प्रथितायाश्च जनयितारौ भवथः । किंच १ जातौ जातमात्रावेव युवां १ विश्वस्य १ भुवनस्य कृत्स्नस्य जगतः १ गोपौ गोप्तारौ १ देवाः १ अमृतस्य अमरणस्य १ नाभिं हेतुम् १ अकृण्वन् अकारुः ॥

इमौ देवौ जायमानौ जुषन्तेमौ तमांसि गृहतामजुष्टा ।

आभ्यामिन्द्रः पक्वमासास्वन्तः सौमापूषभ्यां जनदुस्त्रियांसु ॥ २ ॥

इमौ । देवौ । जायमानौ । जुषन्त । इमौ । तमांसि । गृहताम् । अजुष्टा ।

आभ्याम् । इन्द्रः । पक्वम् । आमासु । अन्तरिति । सोमापूषभ्याम् । जनत् । दुस्त्रियांसु ॥ २ ॥

१ इमौ सोमापूषणौ १ देवौ द्योतमानौ १ जायमानौ उत्पन्नमात्रावेव १ जुषन्त सर्वे देवा अजुषन्त । सेवितवन्त इति यावत् । किंच १ इमौ सोमापूषणौ १ अजुष्टा असेव्यानि १ तमांसि सर्वस्य १ गृहतां नाशयतः । किंच १ आभ्याम् एताभ्यां १ सोमापूषभ्यां सह १ इन्द्रः १ आमासु तरुणीषु १ दुस्त्रियांसु गोषु १ अन्तः मध्ये ऊचः प्रदेशे १ पक्वं परिपक्वं पयः १ जनत् जनयति ॥

सोमापूषणा रजसो विमानं सप्तचक्रं रथमर्विश्चमिन्वम् ।

विष्वदुतं मनसा युज्यमानं तं जिन्वथो वृषणा पञ्चरश्मिम् ॥ ३ ॥

सोमापूषणा । रजसः । विडमानम् । सप्तचक्रम् । रथम् । अर्विश्चमिन्वम् ।

विषुडवृत्तम् । मनसा । युज्यमानम् । तम् । जिन्वथः । वृषणा । पञ्चरश्मिम् ॥ ३ ॥

१ वृषणा वृषणौ कामानां वर्णितारौ १ सोमापूषणा हे सोमापूषणौ १ रजसः लोकस्य । 'लोका रजांस्यु-
व्यन्ते' (निह. ४. १९) इति यास्कः । १ विमानं परिच्छेदकम् । सर्वमानम् १ इत्यर्थः । १ सप्तचक्रं सप्ततुल्यम् ।
त्रयोदशो मासः सप्तमं ऋतुः । 'अस्ति त्रयोदशो मासः' (ते. सं. ६. ५. ३. ४) इति श्रुतेः । १ अर्विश्चमिन्वं
विश्वस्यापरिच्छेदं १ विषुडवृत्तं विष्वक् सर्वत्र परिवर्तमानं १ पञ्चरश्मिं पञ्चतुरङ्गिणम् । हेमन्तशिशिरयोः

समासेन ऋतवः पञ्च । तथा च श्रूयते—‘द्वादश’ मासाः पञ्चतर्वो हेमन्तशिशिरयोः समासेन ’
(ऐ. वा. १. १) इति । ‘मनसा’ ‘युज्यमानं मनोमात्रेण युज्यमानम् । ‘तं’ प्रसिद्धं ‘रथं’
‘जिन्वथः’ अस्मान्प्रति प्रेरयथः ॥

दिव्यः अन्यः सदनं चक्र उच्चा पृथिव्यामन्यो अध्यन्तरिक्षे ।

तावस्मन्यं पुरुवारं पुरुक्षुं रायस्पोषं वि प्यतां नाभिस्मे ॥ ४ ॥

दिवि । अन्यः । सदनम् । चक्रे । उच्चा । पृथिव्याम् । अन्यः । अधि । अन्तरिक्षे ।

तौ । अस्मन्यम् । पुरुड्वारम् । पुरुऽक्षुम् ।

रायः । पोषम् । वि । स्यताम् । नाभिम् । अस्मे इति ॥ ४ ॥

‘अन्यः तयोरेकः पूषा’ उच्चा उच्चैरुच्छ्रिते ‘दिवि’ श्रुलोके ‘सदनं’ स्थानं ‘चक्रे’ चकार । ‘अन्यः’
अपरः सोमः ‘पृथिव्याम्’ ओषधिरूपेण ‘अध्यन्तरिक्षे’ अन्तरिक्षे^१ च चन्द्ररूपेण सदनं चक्रे । ‘तौ’
सोमापूषणौ युवां ‘पुरुवारं’ बहुभिर्वरणीयं ‘पुरुक्षुं’ बहुकीर्तिं ‘रायस्पोषं’ धनस्य पुष्टिम् । पश्चात्सकं
धनमित्यर्थः । तथा च ब्राह्मणं—‘पशवो वै रायस्पोषः’ (तै. सं. ५. ४. १. २) इति । ‘अस्मे’ अस्माकं
‘नाभिं’ विश्वस्य भोगस्य^२ हेतुभूतम्^३ ‘अस्मन्यं’ वि ‘प्यताम्’ विसृजताम् । प्रयच्छतामित्यर्थः ॥

विश्वान्यन्यो भुवना जजान विश्वमन्यो अभिचक्षाण एति ।

सोमापूषणावर्तुं धियं मे युवाभ्यां विश्वाः पृतना जयेम ॥ ५ ॥

विश्वानि । अन्यः । भुवना । जजान । विश्वम् । अन्यः । अभिचक्षाणः । एति ।

सोमापूषणौ । अवर्तम् । धियम् । मे । युवाभ्याम् । विश्वाः । पृतनाः । जयेम ॥ ५ ॥

हे सोमापूषणौ ‘अन्यः’ युवयोरेकः सोमः ‘विश्वानि’ ‘भुवनौ’ भुवनानि स्थानि ‘जजान’
अजनयत् । तथा च मन्त्रः—‘सोमः पवते जनिता मतीनाम्’ (क्र. सं. ९. १६. ५) इति । ‘अन्यः’
अपरः पूषा आदित्यः ‘विश्वम्’ ‘अभिचक्षाणः’ अभिपश्यन् ‘एति’ गच्छति । तौ युवां ‘सोमापूषणौ’ ‘मे’
‘धियं’ कर्म । ‘धीः शची’ (नि. २. १. २१) इति कर्मनामसु पाठात् ॥ ‘अवर्तं’ रक्षतम् ।
किञ्च वयं ‘युवाभ्यां’ हेतुभ्यां ‘विश्वाः’ ‘पृतनाः’ सर्वाः शत्रुसेनाः ‘जयेम’ अभिभवेम ॥

धियं पूषा जिन्वतु विश्वमिन्वो रयिं सोमो रयिपतिर्देधातु ।

अवतु देव्यर्दितिरनर्वा बृहद्वदेम विदये सुवीराः ॥ ६ ॥

धियम् । पूषा । जिन्वतु । विश्वम् ऽइन्वः । रयिम् । सोमः । रयिपतिः । देधातु ।

अवतु । देवी । अर्दतिः । अनर्वा । बृहत् । वदेम । विदये । सुवीराः ॥ ६ ॥

१. क-च-झ-श-१-१-त-य-न-व-द्वादश वै । २. य-म-‘अन्तरिक्षे’ नास्ति । ३. ण-त-य-‘तौ’
नास्ति । ४. म-भोगहेतुम् ।

पूषा आदित्यः विश्वमिन्वः विश्वस्य प्रीणयिता विश्वम् अस्माकं कर्म विजिन्वतु तर्पयतु ।
 परियपतिः धनपतिः सोमः परयि धनं वृधातु अस्मभ्यं वृधातु । किंच वदेवी द्योतमाना अनर्वा
 अप्रयुक्ता केनापि प्रातिक्लृप्तमप्रापिता अदितिः अवतु अस्मान् रक्षतु । अन्यत् सिद्धम् ॥ ६ ॥

‘वायो ये ते’ इत्येकविंशत्युच्चं नवमं सूक्तं गार्ग्यमदं गायत्रम् । ‘अम्बितमे’ इति षष्ठस्य तृचस्य
 आदितो द्वे अनुष्टुभौ तृतीया बृहती । ‘वायो ये ते’ इत्यादिके द्वे ऋचौ वायव्यौ । ‘शुकस्याद्य’
 इत्येषा ऐन्द्रवायवी । ‘अयं वां मित्रावरुणा’ इति पञ्चानां तृचानां मित्रावरुणौ अश्विनौ इन्द्रः
 विश्वे देवाः सरस्वती इति क्रमेण देवताः । ‘प्रेतां यज्ञस्य’ इत्यन्यस्तृचो ब्राह्मणसूत्रयोर्हविर्धानप्रवर्तने
 द्यावापृथिव्यनिविद्धानत्वेन च विनियुक्तत्वात् द्यावापृथिव्यो हविर्धानदेवस्यो वा । ‘अग्निं च हव्य-
 वादनम्’ इति पादोऽग्निदेवस्यो वा । तथा चातुक्रान्तं—‘वायो सैका गायत्रमुक्ता देवताः प्रदगेणाद्ये
 तु तृचेऽन्यैन्द्रवायवी द्यावापृथिव्योऽन्यस्तृचो हविर्धानो वा तृतीयः पादो बाग्नेयोऽम्बितमेऽनुष्टुभौ
 बृहती च’ इति । पृष्ठयाभिप्लवषडहयोद्वितीयेऽहनि प्रदगेऽन्यस्तृचवर्जमेतत्सूक्तम् । वायव्यतृचस्य ‘वायो
 ये ते सहस्रिणः’ इत्याद्ये द्वे ऋचौ ऐन्द्रवायवतृचस्य ‘शुकस्याद्य’ इत्येषा तृतीया । तथा च सूत्रितं—
 ‘वायो ये ते सहस्रिण इति द्वे तीव्राः सोमास आ गहीत्येकोभा देवा द्विविस्तृशेति द्वे शुकस्याद्य
 गवाशिर इत्येकायं वां मित्रावरुणेति पञ्च तृचाः’ (आश्व. श्रौ. ७. ६) इति । चातुर्विंशिकेऽहनि प्रातः-
 सवने मैत्रावरुणशस्त्रे ‘अयं वां मित्रावरुणा’ इति पञ्चस्तोत्रियसंज्ञकः । ‘चतुर्विंशे होताजनिष्ट’
 इति खण्डे सूत्रितम्—‘अयं वां मित्रावरुणा पुरुषणा चिद्धयस्ति’ (आश्व. श्रौ. ७. २) इति ।
 आभिषुक्विकेवहः सु प्रातःसवने मैत्रावरुणशस्त्रेऽयमेव तृचः पञ्चदशदिवस्तोमनिमित्तमावापनीयः ।
 ‘अयं वां मित्रावरुणा नो मित्रावरुणेति तृचाः’ (आश्व. श्रौ. ७. ५) इति सूत्रितत्वात् । आद्या
 मैत्रावरुणग्रहस्यानुवाक्या । सूत्रितं च—‘मैत्रावरुणस्य अयं वां मित्रावरुणा’ (आश्व. श्रौ. ५. ५)
 इति । प्रातरनुवाकाश्विनशस्त्रयोरात्रे छन्दसि ‘गोमदू पु’ इति तृचो विनियुक्तः । ‘गोमदू पु
 नासत्येति तृचाः’ (आश्व. श्रौ. ४. १५) इति सूत्रितत्वात् । अतिरात्रे प्रथमे पर्याये ब्राह्मणाच्छं-
 शस्त्रे ‘इन्द्रो अङ्ग महद्भयम्’ इति तृचः । ‘अतिरात्रे पर्यायाणाम्’ इति खण्डे सूत्रितम्—‘इन्द्रो अङ्ग
 महद्भयमभि न्यु पु वाचम्’ (आश्व. श्रौ. ६. ४) इति । आग्रयणे वैश्वदेवस्य हविषः ‘विश्वे देवासः’
 इत्यनुवाक्या । ‘आग्रयणम्’ इति खण्डे सूत्रितं—‘विश्वे देवास आ गत ये के च उमा महिनो
 अहिमायाः’ (आश्व. श्रौ. २. ९) इति । दशरात्रे प्रथमेऽहनि प्रदगशस्त्रे ‘अम्बितमे नदीतमे’ इति
 सारस्वतः सप्तमस्तृचः । ‘चतुर्थेऽहनि’ इति खण्डे सूत्रितम्—‘अम्बितमे नदीतम इत्यानुष्टुभं प्रदगम्’
 (आश्व. श्रौ. ७. ११) इति । न्युदे दशरात्रे प्रथमे छन्दोमे वैश्वदेवशस्त्रे ‘प्रेतां यज्ञस्य शंसुवा’ इति
 द्यावापृथिव्यनिविद्धाननीयस्तृचः । ‘अयं छन्दोमाः’ इति खण्डे सूत्रितं—‘प्रेतां यज्ञस्य शंसुवायं देवाय
 जन्मन इति तृचाः’ (आश्व. श्रौ. ८. ९) इति । हविर्धानप्रवर्तनेऽप्ययं तृचो विनियुक्तः । सूत्रितं
 च—‘प्रेतां यज्ञस्य शंसुवा यमे इव अतमाने यदैतम्’ (आश्व. श्रौ. ४. ९; ऐ. ब्रा. १. २९)
 इति ॥

वायो ये ते सहस्रिणो रथासुस्तेभिरा गंहि । नियुत्वान्तोमपीतये ॥ १ ॥

वायो इति । ये । ते । सहस्रिणः । रथासः । तेभिः । आ । गृहि । नियुत्वान् । सोमपीतये ॥ १ ॥

हे वायो ऽते त्वदीयाः ऽत्रे ऽसहस्रिणः सहस्रसंख्याकाः ऽस्थासः रथाः ऽतेभिः तेः ऽनियुस्वान्
नियुस्त्रियुक्तस्त्वं ऽसोमपीतये सोमपानार्थम् ऽआ ऽगहि आगच्छ । नानास्पर्षाद्वायोः सर्वाभिविश्रुतिभिः
सहागमनं प्रार्थ्यत इति भावः ॥

नियुस्त्वान्वायवा गृह्यं शुक्रो अयामि ते । गन्तासि सुन्वतो गृहम् ॥ २ ॥

नियुस्त्वान् वायो इति । आ । गृहि । अयम् । शुक्रः । अयामि । ते ।

गन्ता । असि । सुन्वतः । गृहम् ॥ २ ॥

हे वायो ऽनियुस्वान् । नियुतो वाहनानि वायोः । तैर्युक्तस्त्वम् ऽआ ऽगहि आगच्छ । ऽअयं
ऽशुक्रः दीप्यमानः सोमः ऽते तुभ्यम् ऽअयामि नियतो गृहीत आसीत् ॥ यमेः कर्मणि लुङ् ॥ ऽसुन्वतः
सोमाभिवर्धं कुर्वतो यजमानस्य ऽगृहं ऽगन्तासि याता भवसि ॥

शुक्रस्याद्य गवाशिर इन्द्रवायू नियुत्स्वतः । आ यातं पिबतं नरा ॥ ३ ॥

शुक्रस्य । अद्य । गोऽअशिरः । इन्द्रवायू इति । नियुत्स्वतः । आ । यातम् । पिबतम् । नरा ॥ ३ ॥

हे नरा नेतारी हे इन्द्रवायू अद्य अस्मिन्नहनि ऽनियुत्स्वतः ॥ विभक्तिव्यत्ययः ॥ नियुत्स्वन्तो
युवां गवाशिरः गव्यं पय आशीराश्रयणसाधनं यस्य तस्य ऽशुक्रस्य दीप्तस्य सोमस्य पानार्थम् ऽआ
ऽयातम् आगच्छतम् । आगत्य सोमं ऽपिबतम् ॥

अयं वा मित्रावरुणा सुतः सोमं क्रतावृधा । ममेदिह श्रुतं हवम् ॥ ४ ॥

अयम् । वाम् । मित्रावरुणा । सुतः । सोमः । क्रतुऽवृधा ।

मम । इत् । इह । श्रुतम् । हवम् ॥ ४ ॥

ऽमित्रावरुणा हे मित्रावरुणौ वा युवाभ्याम् ऽअयं ऽसोमः ऽसुतः अभिषुतः । ऽक्रतावृधा हे
सत्यस्य यज्ञस्य वा वर्षकौ ऽममेत् ममैव ऽहवम् आह्वानम् ऽइह अस्मिन् यज्ञे ऽश्रुतं श्रणुतम् ॥

राजानावनभिद्रुहा ध्रुवे सदस्युत्तमे । सहस्रस्थूण आसाते ॥ ५ ॥

राजानौ । अनभिऽद्रुहा । ध्रुवे । सदसि । उत्तमे । सहस्रस्थूणे । आसाते इति ॥ ५ ॥

ऽराजानौ ईश्वरौ दीप्यमानौ वा ऽअनभिद्रुहा अनभिद्रोघातौ यौ मित्रावरुणौ ऽध्रुवे स्थिरे
ऽउत्तमे उत्कृष्टे ऽसहस्रस्थूणे ऽसदसि स्थाने ऽआसाते उपविशतः तावागच्छतमिति शेषः ॥ ॥ ७ ॥

ता सम्राजा घृतासुती आदित्या दानुनस्पती । सचेते अनवह्वरम् ॥ ६ ॥

ता । समऽराजा । घृतासुती इति घृतऽआसुती । आदित्या । दानुनः । पती इति ।

सचेते इति । अनवऽह्वरम् ॥ ६ ॥

सन्नाजौ आजयैव सर्वेषां शास्तारौ वृतासुती वृतामौ । 'तद्रां महिस्वं वृताञ्चावस्तु'
(अ. सं. ६. ६७. ८) इति मन्त्रान्तरात् । अविद्या अदितेः पुत्री वानुनस्पती दासुनो
दानस्य देयस्य वा धनस्य पती स्वामिनौ । वता तौ मित्रावरुणौ अनवह्वरम् अकुटिलं यजमानं
वसचेते सेवेते ॥

गोमदू पु नासत्याश्चावद्यातमश्विना । वर्ती रुद्रा नृपाय्यम् ॥ ७ ॥

गोमदू । ऊँ इति । सु । नासत्या । अश्ववत् । यातम् । अश्विना ।

वर्तिः । रुद्रा । नृपाय्यम् ॥ ७ ॥

अश्विना हे अश्विनौ हे नासत्या अनुतभाषणरहितौ हे रुद्रा रोरुयमाणौ द्रवन्तौ युवा
वर्तिः मार्गः । तेन मार्गेण रथेन वा नृपाय्यं नृभिर्नृभिर्देवैः पातय्य सोमं गोमदू गोमद्यथा
भवति तथा अश्ववत् अश्ववच्च यथा भवति तथा यातं गच्छतम् । वज्रं वृषु इति पूरणौ ॥

न यत्परो नान्तर आदधर्षद्वृषण्वसू । दुःशंसो मर्त्यो रिपुः ॥ ८ ॥

न । यत् । परः । न । अन्तरः । आदधर्षत् । वृषण्वसू इति वृषण्वसू ।

दुःशंसः । मर्त्यः । रिपुः ॥ ८ ॥

वृषण्वसू हे धनस्य वधितारौ यत् धनं परः दूरस्थः दुःशंसः शंसनायोग्यः मर्त्यो
रिपुः यत् न आदधर्षन् तथा उक्लृक्षणेतरः अन्तरः समीपवर्ती मर्त्यो रिपुरपि यत् न आद-
धर्षन् तद्वनम् आवोहमिति शेषः ॥

ता न आ वोह्वमश्विना रयिं पिशङ्गसदृशम् । धिण्या वरिवोविदम् ॥ ९ ॥

ता । नः । आ । वोह्वम् । अश्विना । रयिम् । पिशङ्गसदृशम् । धिण्या । वरिवः विदम् ॥ ९ ॥

हे धिण्या धिपणाहौ अश्विना हे अश्विनौ ता तौ युवा पिशङ्गसदृशं नानारूपं वरिवोविदं
धनस्य लभकं रयिं पशुं नः अस्मभ्यम् आ वोह्वम् आवहतम् ॥

इन्द्रो अङ्ग महृयमी पदपं चुच्यवत् । स हि स्थिरो विचर्षणिः ॥ १० ॥

इन्द्रः । अङ्ग । महत् । भयम् । अभि । सत् । अप । चुच्यवत् ।

सः । हि । स्थिरः । विचर्षणिः ॥ १० ॥

इन्द्रः महत् अधिकम् अमी पत् अभिभवत् अयं भयकारणम् अप चुच्यवत् अप-
च्यवयेत् । इति यस्मात्कारणात् वसः स्थिरः केनापि चालयितुमशक्यः विचर्षणिः विश्वस्य द्रष्टा ॥ ८ ॥

इन्द्रश्च मूळयाति नो न नः पश्चादधं नशत् । भद्रं भवाति नः पुरः ॥ ११ ॥

इन्द्रः । च । मूळयाति । नः । न । नः । पश्चात् । अधम् । नशत् ।

भद्रम् । भवाति । नः । पुरः ॥ ११ ॥

इन्द्रश्च परमैश्वर्यवानिन्द्रश्चेत् वनः अस्मान् मूळयाति सुखयेत् । पश्चात् पृष्ठतः वनः अस्मान्
अधं दुरितं वन नशत् न प्राप्नोति । वनः अस्माकं पुरः पुरस्तात् अद्रं कल्याणं च भवाति भवति ॥

इन्द्र आशाभ्युस्परि सर्वाभ्यो अभयं कर्तु । जेता शत्रुन्विचर्षणिः ॥ १२ ॥

इन्द्रः । आशाभ्यः । परि । सर्वाभ्यः । अभयम् । कर्तु । जेता । शत्रून् । विचर्षणिः ॥ १२ ॥

विचर्षणिः विविधस्य द्रष्टा जेता । शत्रून् असुरान् जेता । तुनन्तवात् पृष्ठभावाः ॥ इन्द्रः
परमैश्वर्यवान् सर्वाभ्यः आशाभ्यः दिग्भ्यः अस्माकम् अभयं कर्तु करोतु ॥ परि इति पञ्चमीद्योतकः ॥

विश्वे देवास आ गत शृणुता म इमं हवम् । एदं बर्हिर्नि षीदत ॥ १३ ॥

विश्वे । देवासः । आ । गत । शृणुत । मे । इमम् । हवम् ।

आ । इदम् । बर्हिः । नि । सीदत ॥ १३ ॥

विश्वे देवासः हे विश्वे देवाः आ गत इहागच्छत । मे मदीयम् इमं हवम् आह्वानं
शृणुत । इदं बर्हिः अस्मिन्बर्हिषि आ नि षीदत उपविशत ॥

तीव्रो वो मधुमाँ अयं शुनहोत्रेषु मत्सरः । एतं पिबत काम्यम् ॥ १४ ॥

तीव्रः । वः । मधुमान् । अयम् । शुनहोत्रेषु । मत्सरः । एतम् । पिबत । काम्यम् ॥ १४ ॥

हे विश्वे देवाः तीव्रमदः मधुमान् रसवान् मत्सरः मदकरः सोमः अयं वः
शुभमदर्थं शुनहोत्रेषु गृह्यमदेष्वस्मासु स्थितः । काम्यं कमनीयम् एतं सोमं पिबत ॥

इन्द्रज्येष्ठा मरुद्गणा देवासः पूर्षरातयः । विश्वे मम श्रुता हवम् ॥ १५ ॥

इन्द्रज्येष्ठाः । मरुद्गणाः । देवासः । पूर्षरातयः । विश्वे । मम । श्रुत । हवम् ॥ १५ ॥

हे ^१इन्द्रज्येष्ठाः इन्द्रपुरोगमाः ^२मरुद्गणाः मरुत्समूहस्थाः ^३पूषरातयः पूषाख्यो देवो रातिर्दाता
येषां ते पूषरातयः ^४देवासः हे द्योतमाना देवाः ^५विश्वे सर्वे सूर्यं ^६मम मदीयं ^७हवम् आह्वानं
^८श्रुत शृणुत । इन्द्रज्येष्ठादयः संबोधनान्ताः (ऋ. सं. १. २३. ८) ॥ ११ ॥

अश्वितमे नदीतमे देवितमे सरस्वति ।

अप्रशस्ताईव स्मसि प्रशस्तिमम्ब नस्कृधि ॥ १६ ॥

अश्वितमे । नदीतमे । देवितमे । सरस्वति ।

अप्रशस्ताऽईव । स्मसि । प्रशस्तिम् । अम्ब । नः । कृधि ॥ १६ ॥

^१अश्वितमे मातृणां श्रेष्ठे ^२नदीतमे नदीनां श्रेष्ठे ^३देवितमे देवीनां श्रेष्ठे हे ^४सरस्वति ^५अप्रशस्ता-
इव अनाभावात्समृद्धा इव वयं ^६स्मसि भवामः । ^७अम्ब हे मातः सरस्वति ^८नः अस्मभ्यं ^९प्रशस्तिं
धनससृद्धिं ^{१०}कृधि कुरु । प्रयच्छेयर्थः ॥

त्वे विश्वा सरस्वति श्रितायूषि देव्याम् ।

शुनहोत्रेषु मत्स्व प्रजां देवि दिदिद्धि नः ॥ १७ ॥

त्वे इति । विश्वा । सरस्वति । श्रिता । आयूषि । देव्याम् ।

शुनऽहोत्रेषु । मत्स्व । प्रजाम् । देवि । दिदिद्धि । नः ॥ १७ ॥

हे ^१सरस्वति ^२देव्यां द्योतमानायां ^३श्वे त्वयि ^४विश्वा विश्वानि सर्वाणि ^५आयूषि अजानि ।
' आयुः सृष्टा ' (नि. २. ७. २३) इत्यज्ञानासु पाठात् । ^६श्रिता आश्रिताणि । सा त्वं ^७शुन-
होत्रेषु गृत्समदेवस्मासु विषयेषु ^८मत्स्व सोमपानेन तुष्य । किंच हे ^९देवि सरस्वति ^{१०}नः अस्मभ्यं
^{११}प्रजां ^{१२}दिदिद्धि पुत्रान् देहि ॥

इमा ब्रह्म सरस्वति जुषस्व वाजिनीवति ।

या ते मन्म गृत्समदा क्रतावरि प्रिया देवेषु जुह्वति ॥ १८ ॥

इमा । ब्रह्म । सरस्वति । जुषस्व । वाजिनीवति ।

या । ते । मन्म । गृत्समदाः । क्रतावरि । प्रिया । देवेषु । जुह्वति ॥ १८ ॥

^१वाजिनीवति अश्वति ^२क्रतावरि उदकवति हे ^३सरस्वति ^४इमा इमानि ^५ब्रह्मा ब्रह्माणि
हवींषि ^६जुषस्व स्वीकुरु । ^७या यानि ^८मन्म मनवीयानि ^९देवेषु ^{१०}प्रिया देवानां मध्ये तुभ्यं प्रियाणि
देवेषु प्रियाणि वा ^{११}ते त्वदर्थं ^{१२}गृत्समदाः ^{१३}जुह्वति ॥

प्रेतां यज्ञस्य शंभुवा युवामिदा वृणीमहे । अग्निं च हव्यवाहनम् ॥ १९ ॥

प्र । इताम् । यज्ञस्य । शम्भुवा । युवाम् । इत् । आ । वृणीमहे ।

अग्निम् । च । हव्यवाहनम् ॥ १९ ॥

यज्ञस्य यागस्य यशंभुवा सुखसंपादके हविर्धाने अनसी तद्रूपे द्यावापृथिव्यौ वा^१ प्रेताम् उत्तरवेदेः पश्चिमभागं प्रति प्रगच्छताम्^२ । अथ प्रत्यक्षकृतः । युवामित् युवामेव या^३ वृणीमहे प्रार्थयामहे । हव्यवाहनम् अग्निं च आवृणीमहे । अक्षिरत्र निपातभागिति ॥

द्यावा नः पृथिवी इमं सिध्रमद्य दिविस्पृशम् । यज्ञं देवेषु यच्छताम् ॥ २० ॥

द्यावा । नः । पृथिवी इति । इमम् । सिध्रम् । अद्य । दिविस्पृशम् ।

यज्ञम् । देवेषु । यच्छताम् ॥ २० ॥

यद्यावा द्यौः पृथिवी च उभे^३ सिध्रं स्वर्गादिः साधकं दिविस्पृशं देवान् गच्छन्तं नः अस्माकम् इमं यज्ञं देवेषु यच्छतां नियच्छताम् ॥

आ वामुपस्थमद्रुहा देवाः सीदन्तु यज्ञियाः । इहाद्य सोमपीतये ॥ २१ ॥

आ । वाम् । उपस्थम् । अद्रुहा । देवाः । सीदन्तु । यज्ञियाः । इह । अद्य । सोमपीतये ॥ २१ ॥

अद्रुहा द्रोहवर्जिते हे हविर्धाने तद्रूपे द्यावापृथिव्यौ वा^१ वामो युवयोः उपस्थं समीपं यज्ञियाः यज्ञाहाः देवाः इह यज्ञे अद्य अस्मिन्नहनि सोमपीतये सोमपानाय या^३ सीदन्तु ॥ १० ॥

‘कनिकदत्’ इति तुचं दशमं सूक्तम् । अत्रैवमनुक्रमणिका-‘कनिकदत्तुचम्’ इति । सण्डल-द्रुहा गृत्समदोऽस्य कृषिः । त्रिष्टुप् छन्दः । कपिञ्जलरूपीन्द्रो देवता । वयसाममनोज्ञां वाचं श्रुत्वैतसूक्तं जपेत् । सूत्रितं च-‘वयसाममनोज्ञां वाचं श्रुत्वा कनिकदत्तुचं प्रब्रुवाण इति सूक्ते जपेत्’ (आश्व. गृ. ३. १०. ९) इति ॥

कनिकदत्तुचुपं प्रब्रुवाण इत्यति वाचमस्तिव नावम् ।

सुमङ्गलश्च शकुने भवासि मा त्वा का चिदभिमा विश्या विदत् ॥ १ ॥

कनिकदत् । जनुषम् । प्रब्रुवाणः । इत्यति । वाचम् । अरिताइव । नावम् ।

सुमङ्गलः । च । शकुने । भवासि । मा । त्वा । का । चित् । अभिमा । विश्या । विदत् ॥ १ ॥

१. ख-ग-च-ग-ग-त-थ-न-‘वा’ नास्ति । २. ख-ग-च-क्ष-ग-ग-ग-न-म-व-गच्छताम् । ३. ख-ग-च-ग-ग-उभे हविर्धाने वा यच्छताम् ; फ-उभे हविर्धाने वा यच्छतां नियुच्छताम् ।

‘कनिऋदत् पुनःपुनः शब्दायमानः’ अनुपं जनिष्यमाणस्यै प्रब्रुवाणः सूचयन् कपिञ्जलः
 अवसितेव कर्णधार इव वाचं वाचम् इत्यति प्रेरयति । अथ प्रत्यक्षकृतः । हे शकुने कपिञ्जल त्वं
 सुमङ्गलः प्रकृष्टकल्याणः च भवासि भव । किंच का चिदभिभा कोऽप्यभिभवः एवा त्वां
 विभ्रम्या विशतः सर्वासु दिक्षु मा विदत् मा प्रापत् । ‘शकुनिः शक्तोऽप्युद्येतुमात्मानम्’;
 ‘न्यक्रन्दीज्जन्म प्रब्रुवाणो यथास्य शब्दस्तथा नामेरयति वाचमीरयितेव नावम् । सुमङ्गलश्च शकुने
 भव कल्याणमङ्गलो मङ्गलं गिरतेर्गुणात्यर्थं गिरत्यनर्थोऽनिति वा’ (निरु. ९. ३; ४) इति यास्कः ॥

मा त्वां श्येन उद्वधीन्मा सुपर्णो मा त्वां विददिषुमान्वीरो अस्ता ।

पित्र्यामनुं प्रदिशं कनिऋदत्सुमङ्गलो भद्रवादी वदेह ॥ २ ॥

मा । त्वा । श्येनः । उत् । वधीत् । मा । सुपर्णः । मा । त्वा । विदत् । इषुमान् । वीरः । अस्ता ।

पित्र्याम् । अनु । प्रदिशम् । कनिऋदत् । सुमङ्गलः । भद्रवादी । वद । इह ॥ २ ॥

हे शकुने एवा त्वां श्येनः प्रबलः^१ पक्षिविशेषः मा वधीत् मा हिसीत् । उत^२ अपि च
 सुपर्णः गरुडः पक्षी मा वधीत्^३ । तथा इषुमान् वाणवान् वीरो अस्ता शराणां क्षेप्ता धन्वी एवा
 त्वां मा विदत् मा प्रापत्^४ । किंच पित्र्यां प्रदिशं दक्षिणां दिशम् अनु । दक्षिणस्यां दिशीत्यर्थः ।
 कनिऋदत् पुनःपुनः शब्दं कुर्वन् सुमङ्गलः कल्याणमङ्गलः भद्रवादी शोभनवादी सन् इह अस्म-
 द्विषये वद मङ्गलं सूचय ॥

अव क्रन्द दक्षिणतो गृहाणां सुमङ्गलो भद्रवादी शकुन्ते ।

मा नः स्तेन ईशत् माघशंसो बृहद्वदेम विदथे सुवीराः ॥ ३ ॥

अव । क्रन्द । दक्षिणतः । गृहाणाम् । सुमङ्गलः । भद्रवादी । शकुन्ते ।

मा । नः । स्तेनः । ईशत् । मा । अघशंसः । बृहत् । वदेम । विदथे । सुवीराः ॥ ३ ॥

शकुन्ते हे कपिञ्जल त्वं सुमङ्गलो भद्रवादी च सन् गृहाणां दक्षिणतः दक्षिणस्यां दिशि
 अव क्रन्द शब्दं कुरु । दक्षिणतः शब्दायमानः शकुन्तो मङ्गलसूचको हि । नः अस्माकं स्तेनः
 तक्रः मा ईशत् मेशिष्ट । अघशंसः अनर्थकानां^२ शंसकोऽपि मा ईशिष्ट । उत्तमः पादो
 व्याख्यातचरः ॥ ११ ॥

‘प्रदक्षिणत्’ इति त्वचमेकादशं सूक्तं गार्क्षेमदं जागतम् । तथा वानुक्रान्ते—‘प्रदक्षिण-
 उजागते मध्येऽतिशक्त्यष्टिर्वा’ इति । द्वितीयातिशक्तरी अष्टिर्वा । इतरे जागत्यो । कपिञ्जलरूपीन्द्रो
 देवता । वयसामभिमनोशं वाचं श्रुत्वा ‘प्रदक्षिणत्’ इति सूक्तं जपेत् । सूत्रं प्रागेवोदाहृतम् ॥

१. तथ—प्रबलः मा सुपर्णः । २. क-क्ष-क्ष-ण-त-थ-न-म-व-‘उत.....वधीत्’ नास्ति; ख-ग-
 ‘उत.....वधीत्’ । ३. ख-ग-च-ण-ण-थ-न-व-प्रापयत् । ४. म-अनर्थानाम् ।

प्रदक्षिणिदभि गृणन्ति कारवो वयो वदन्त ऋतुथा शकुन्तयः ।

उभे वाचौ वदति सामगाइव गायत्रं च त्रैष्टुभं चानु राजति ॥ १ ॥

प्रदक्षिणित् । अभि । गृणन्ति । कारवः । वयः । वदन्तः । ऋतुथा । शकुन्तयः ।

उभे इति । वाचौ । वदति । सामगाइव । गायत्रम् । च । त्रैष्टुभम् । च । अनु । राजति ॥ १ ॥

शकुन्तयः कपिञ्जलाः । ऋतुथा कालेकाले । वयः अश्वं । वदन्तः सूचयन्तः । कारवः स्तोतार इव । प्रदक्षिणित् । प्रदक्षिणम् । अभि । गृणन्ति अभिवदन्तु । बहुवचनं पूजार्थम् । किंच । उभे । वाचौ गानं च श्रोतं च । सामगाः । गायत्रं । त्रैष्टुभं । च । सामनी । इव शकुन्तिः^१ । वदति । अनु । राजति । च । शृण्वतोऽनुरक्तान् करोतीत्यर्थः ॥

उद्गातेव शकुने सामं गायसि ब्रह्मपुत्रइव सर्वनेषु शंससि ।

वृषेव वाजी शिशुमतीरपीत्यां सर्वतो नः शकुने भद्रमा वद

विश्वतो नः शकुने पुण्यमा वद ॥ २ ॥

उद्गाताइव । शकुने । सामं । गायसि । ब्रह्मपुत्रःइव । सर्वनेषु । शंससि ।

वृषाइव । वाजी । शिशुमतीः । अपिइत्यर्थः । सर्वतः । नः । शकुने ।

भद्रम् । आ । वद । विश्वतः । नः । शकुने । पुण्यम् । आ । वद ॥ २ ॥

शकुने हे कपिञ्जल । उद्गातेव । सामं यथोद्गाता सामं गायति तथा । एवं । गायसि गानस्वनं^२ करोषि । ब्रह्मपुत्रइव यथा ब्राह्मणाच्छंसी । सवनेषु शस्त्राणि शंसति तथा^३ । त्वं^४ कालेषु । शंससि श्रोतस्वरं करोषि । वृषेव । वाजी । सेचनसमर्थोऽथः । शिशुमतीः । वडवाः । अपीत्य अभिमत्य यथा^५ शब्दं करोति तथा त्वमपि । वद । शिष्टं स्पष्टम् ॥

आवदंस्त्वं शकुने भद्रमा वद तूष्णीमासीनः सुमतिं चिकिद्भि नः ।

यदुत्पतन्वदसि कर्करियेथा बृहद्वदेम विदथे सुवीराः ॥ ३ ॥

आवदन् । त्वम् । शकुने । भद्रम् । आ । वद । तूष्णीम् । आसीनः । सुमतिम् । चिकिद्भि । नः ।

यत् । उत्पतन् । वदसि । कर्करिः । यथा । बृहत् । वदेम । विदथे । सुवीराः ॥ ३ ॥

१. थ-म-शकुनिः । २. ण-थ-म-मानस्वनम् । ३. ण-त-थ-म- 'तथा त्वं' नास्ति । ४. ण-त-थ-म- 'यथा' नास्ति ।

१शकुने हे कपिञ्जल १आवदन् शब्दं कुर्वन् १त्वं १भद्रमा १वद मङ्गलं वद । १तूष्णीमासीनः
 तूष्णीं तिष्ठन्नपि १नः अस्माकं १सुमतिं १चिकिद्दि बुध्यस्व । १यत् यदा १उत्पतन् १वदसि तदा
 १कर्करियथा कर्करिरिव वदसि । कर्करिर्वायविशेषः । अन्यद्वयाख्यातचरम् ॥ ॥ १२ ॥

इति सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे

द्वितीयाष्टके द्वितीये मण्डले चतुर्थोऽनुवाकः ।

समाप्तं च द्वितीयं मण्डलम् ॥

॥ अथ तृतीयं मण्डलम् ॥

वैश्वामित्रे तृतीये पञ्चानुवाकाः । तत्र प्रथमेऽनुवाके द्वादश सूक्तानि । तत्र 'सोमस्य मा' इति त्रयोविंशत्युच्चं प्रथमं सूक्तम् । तथा चातुकान्तं—'सोमस्य व्यधिका' इति । अस्य मण्डलद्वया^२ विश्वामित्र ऋषिः । अनुक्तत्वात् त्रिषु छन्दः । 'मण्डलादिष्वाग्नेयम्' इति परिभाषयान्निवेता । प्रातरनुवाकाश्चिनशाखयोस्त्रैषु छन्दसि विनियोगः । तथा च सूत्रितं^३—'सोमस्य मा तवसे प्रत्यग्निरुपस इति त्रीणि' (आश्व. श्रौ. ४. १३) इति ॥

सोमस्य मा तवसं वक्ष्ये वह्निं चकर्थं विदथे यजध्वे ।

देवाँ अच्छा दीर्घयुञ्जे अद्रिं शमाये अग्ने तन्वं जुषस्व ॥ १ ॥

सोमस्य । मा । तवसम् । वक्षि । अग्ने । वह्निम् । चकर्थ । विदथे । यजध्वे ।

देवान् । अच्छ । दीर्घत् । युञ्जे । अद्रिम् । शम्ऽआये । अग्ने । तन्वम् । जुषस्व ॥ १ ॥

हे ऽअग्ने त्वं विदथे यजे ऽयजध्वे यष्टुं ऽसोमस्य ऽवह्निं वोढारं यं मां ऽचकर्थं कृतवानसि तं मां ऽतवसे तवस्त्विनं बलिनं ऽवक्षि कामयस्व । किंच हे अग्ने ऽदेवान् ऽअच्छ अभि ऽदीर्घत् दीप्यमानोऽहम् ऽअद्रिं प्रावाणं ऽयुञ्जे अभिपवणाय युनज्मि ऽशमाये शाम्यामि^४ च । तथा च मन्त्रान्तरम्—'ऋतेन देवः सविता शमायते' (ऋ. सं. ८. ८६. ५) इति । यद्वा शमाये स्तौमि । 'शशमानो जरति' इति स्तुतिकर्मसु पाठात् । तथा च मन्त्रान्तरं—'सो अग्न ईजे शशमे च मर्तः' (ऋ. सं. ६. १. ९) इति । किंच हे ऽअग्ने ऽतन्वं शरीरं ऽजुषस्व रक्षायै सेवस्व । यद्वा कर्माणि तन्वन्तं मां सेवस्वेत्यर्थः ॥

प्राञ्चै यज्ञं चक्रुम वर्धतां गीः समिद्धिरग्निं नमसा दुवस्यन् ।

दिवः शशासुर्विदथा कवीनां गृत्साय चित्तवसे गातुमीषुः ॥ २ ॥

प्राञ्चम् । यज्ञम् । चक्रुम । वर्धताम् । गीः । समित्ऽग्निः । अग्निम् । नमसा । दुवस्यन् ।

दिवः । शशासुः । विदथा । कवीनाम् । गृत्साय । चित् । तवसे । गातुम् । ईषुः ॥ २ ॥

हे अग्ने वयं ऽयज्ञं ऽप्राञ्चं प्रकर्षेण गच्छन्तं ऽचक्रुम अकार्ष्म । ऽगीः मदीया स्तुतिः ऽवर्धेताम् एषताम् । ऽअग्निं ऽसमिद्धिः ऽनमसा हविषा च ऽदुवस्यन् अरमदीयाः परिचरेयुः । किंच ऽदिवः शुलोकाद्गात्राय देवाः ऽकवीनां स्तोतॄणां ऽविदथा ज्ञानानि स्तोत्राणि वा ऽशशासुः अन्वशिषन् । अपि च ऽगृत्साय । गृणातेरिदं रूपम् । स्तोतव्यायाग्नये ऽतवसे वृद्धाय ऽगातुं स्तोतुम् ऽईषुः ऽचित् स्तोतार इच्छन्ति च । चिदिति चार्थे ॥

१. श-म-तृतीये मण्डले । २. च-म-मण्डलस्य द्वया । ३. क-ख-द्वा१-ण-थ-न-म-व- सूत्रम् ।
४. क-च-क्ष-द्वा१-ण-थ-व-शाम्यामि ; ख-ण१- शस्यामि ।

मयो दधे मेधिरः पूतदक्षो दिवः सुबन्धुर्जनुषा पृथिव्याः ।

अविन्दन्तु दर्शितमप्स्वन्तर्देवासो अग्निमपासि स्वसृणाम् ॥ ३ ॥

मयः । दधे । मेधिरः । पूतदक्षः । दिवः । सुबन्धुः । जनुषा । पृथिव्याः ।

अविन्दन् । ऊँ इति । दर्शितम् । अप्सु । अन्तः । देवासः । अग्निम् । अपसि । स्वसृणाम् ॥ ३ ॥

मेधिरः मेधावान् प्राज्ञः । पूतदक्षः शुद्धबलः । जनुषा जन्ममात्रेण । सुबन्धुः शोभनबन्धुः । स्वत एव बन्धुरिति यावत् । योऽग्निः । दिवः सुलोकात् । पृथिव्याः भूमेश्च । मयः सुखं । दधे विदधाति । देवानां मनुष्याणां च सुखं करोतीति यावत् । तं । दर्शितं दर्शनीयम् । अग्निं । देवासः देवाः । स्वसृणो सरणशीलानां नदीनाम् । अप्सवन्तः गूढं स्थितम् । अपसि यज्ञबहुरूपे । कमेणि निमित्ते । उड इति पूरणः । अविन्दन् लब्धवन्तः ॥

अवर्धयन्त्सुभगं सप्त यद्वाहीः श्वेतं जज्ञानमरुधं महित्वा ।

शिशुं न जानमभ्यारुरुक्षा देवासो अग्निं जनिमन्वपुष्यन् ॥ ४ ॥

अवर्धयन् । सुडमगम् । सप्त । यद्वाहीः । श्वेतम् । जज्ञानम् । अरुधम् । महित्वा ।

शिशुम् । न । जातम् । अग्निम् । आरुः । अर्धाः । देवासः । अग्निम् । जनिमन् । वपुष्यन् ॥ ४ ॥

सप्त वर्षणशीलाः । यद्वाहीः यद्वायः महारयो नद्यः । सुभगं शोभनधनं । श्वेतं शुभ्रं । जज्ञानं जातं । महित्वा महत्त्वेन । अरुधम् आरुचमानमप्यु स्थितमग्निम् । अवर्धयन् । स्वकार्यभूताभिरोपधी-भिर्गृहे प्रापितवयः । यद्वा द्विष्यमक्षिमापो वर्धयन्त्यविन्धनत्वात्तस्य । किंच । शिशुं । न । जातं यया जातं शिशुम् । अर्धाः वडवाः । अभ्यारुः अभिगच्छन्ति तथा नद्य उत्पन्नमग्निमभ्यारुः अभिनगमुः । अपि च । देवासः देवाः । अग्निं । जनिमन् जन्मन्युदके वा । वपुष्यन् वपुर्वीक्षिमकुर्वन् ॥

शुक्रेभिर्जज्ञै रजं आततन्वान् क्रतुं पुनानः कविभिः पवित्रैः ।

शोचिर्वसान् पर्यायुरपां श्रियो मीमते बृहतीरनूनाः ॥ ५ ॥

शुक्रेभिः । अज्ञैः । रजः । आस्ततन्वान् । क्रतुम् । पुनानः । कविभिः । पवित्रैः ।

शोचिः । वसानः । परिः । आयुः । अपाम् । श्रियोः । मीमते । बृहतीः । अनूनाः ॥ ५ ॥

अग्निः । शुक्रेभिः शुक्रैः । अज्ञैः तेजोभिः । रजः अन्तरिक्षम् । आस्ततन्वान् आतन्वन् व्यासुवन् । क्रतुं कर्मणां कर्तारं यजमानं । कविभिः कान्तप्रज्ञैः स्तोतव्यैर्वा । पवित्रैः शोधकैस्तेजोभिः । पुनानः

शोधयन् शोचिः दीप्तिं वस्त्रस्थानीयं परितः परितः वसानः आच्छादयन् अपास्म अपस्यतां कर्मवताम्
 आधुः अन्नं वृहतीः प्रभूताः अनूनाः संपूर्णाः श्रियः संपदश्च मिमीते करोति ॥ १३ ॥

वृत्राजां सीमनदतीरदब्धा दिवो यद्दीरवसाना अनन्नाः ।

सना अत्र युवतयः सयोनिरैकं गर्भं दधिरे सुप्त वाणीः ॥ ६ ॥

वृत्राजं । सीम् । अनदतीः । अदब्धाः । दिवः । यद्दीः । अवसानाः । अनन्नाः ।

सनाः । अत्र । युवतयः । सयोनीः । एकम् । गर्भम् । दधिरे । सुप्त । वाणीः ॥ ६ ॥

अनदतीः अभक्षयन्तीः अदब्धाः अहिंसिता मातृभूता अपोऽग्निः पूर्वां सर्वतः वृत्राजं
 व्रजति । अग्निरयां शोषकः ते चापः शमयन्ति तदुभयमिह नास्तीत्युक्तं भवति । कीदृश्यस्ताः । विद्वो
 यद्दीः अन्तरिक्षस्यापस्यभूताः अवसानाः वस्त्रमनाच्छादयन्त्यः । वस्त्रस्थानीयस्य जलस्य
 विद्यमानत्वात् । अत एव अनन्नाः । किंच ता अपि सनाः सनातन्यः युवतयः नित्यतरुण्यः ।
 नित्यवृद्धा इत्यर्थः । सयोनीः समानमन्तरिक्षं स्थानं यासां ताः सप्त वाणीः नद्यः एकम् अग्निं
 गर्भं गर्भस्थं दधिरे वृधते ॥

स्तीर्णा अस्य सुहृतो विश्वरूपा घृतस्य योनौ स्रवथे मधूनाम् ।

अस्थुरत्र घेनवः पिन्वमाना मही दुस्मस्य मातरां समीची ॥ ७ ॥

स्तीर्णाः । अस्य । सुहृतः । विश्वरूपाः । घृतस्य । योनौ । स्रवथे । मधूनाम् ।

अस्थुः । अत्र । घेनवः । पिन्वमानाः । मही इति । दुस्मस्य । मातरां । समीची इति सुहृद्वी ॥ ७ ॥

घृतस्य उदकस्य योनौ स्थानेऽन्तरिक्षे संहतः पुञ्जीभूताः । हन्तेः क्रिप् । विश्वरूपाः
 नानारूपाः स्तीर्णाः सर्वत्र प्रसृताः अस्य अग्नेः रश्मयः मधूनाम् उदकानां स्रवथे स्रवणे सति
 अस्थुः तिष्ठन्ति । पिन्वमानाः पृथमाणाः अत्र अग्नौ आपः घेनवः सर्वेषां प्रीणक्योऽभवन् ।
 समीची समञ्जस्यो शोभमाने मही महती धावापृथिव्यौ दुस्मस्य दुर्शनीयस्य अग्नेः मातरा
 मातरौ भवतः ॥

वृत्राणः सूनो सहस्रो व्यद्यौदधानः शुक्रा रभसा वपूषि ।

श्रोतन्ति धारा मधुनो घृतस्य वृषा यत्र वावृधे काव्येन ॥ ८ ॥

वृत्राणः । सूनो इति । सहस्रः । वि । अद्यौत् । दधानः । शुक्रा । रभसा । वपूषि ।

श्रोतन्ति । धाराः । मधुनः । घृतस्य । वृषा । यत्र । ववृधे । काव्येन ॥ ८ ॥

हे ऽसहसः ऽसूनुो सहसस्पुत्र ऽबभ्राणः सर्वैर्यार्थमाणस्त्वं ऽशुक्रा शुक्राणि आस्वराणि ऽरभसा
वेगवन्ति ऽवर्षि अर्षीषि ऽदधानः धारयस्त्वं ऽव्यघौत् विघोतसे । ऽवृषा अग्निः ऽयत्र यस्मिन् यजमाने
ऽकाशेन स्तोत्रेण ऽववृषे वृद्धिं प्राप्नोति तदानीं ऽमधुनः अत्यन्तं मधुरस्य ऽघृतस्य उदकस्य ऽधाराः
ऽश्रोतन्ति सवन्ते । यदा यजमानस्तोत्रेणाग्निस्तुष्टो भवति तदानीं वृष्टिर्भवतीत्यर्थः ॥

पितुश्चिदूधर्जनुषा विवेद व्यस्य धारा असृजद्वि धेनाः ।

गुहा चरन्तं सखिभिः शिवेभिर्दिवो यद्धीभिर्न गुहा बभूव ॥ ९ ॥

पितुः । चित् । ऊधः । जनुषा । विवेद । वि । अस्य । धाराः । असृजत् । वि । धेनाः ।

गुहा । चरन्तम् । सखिभिः । शिवेभिः । दिवः । यद्धीभिः । न । गुहा । बभूव ॥ ९ ॥

ऽपितुः अन्तरिक्षस्य ऽऊधः ऊधःस्थानीयं जलप्रदेशमयमग्निः ऽजनुषा स्वयमेव ऽविवेद जानाति ।
किंच अयमग्निः ऽअस्य ऊधसः संवन्धिन्यः ऽधाराः पयोधाराः ऽवि ऽअसृजत् । ऽधेनाः माध्वमिका
वाचश्च विसृजति । ऽशिवेभिः शिवंकरैः ऽसखिभिः आत्मनः सखिभूतैर्वायुभिः ऽदिवः ऽयद्धीभिः
अन्तरिक्षस्यापत्यभूताभिरग्निश्च सह ऽगुहा गुहायां ऽचरन्तं वर्तमानमेवमग्निं ऽगुहा ऽचित् गुहायां
स्थितः कोऽपि ऽन ऽवभूत् प्राप्तुं समर्थो नाभवत् ॥

पितुश्च गर्भं जनितुश्च बभ्रे पूर्वैरेको अधयत्पीप्यानाः ।

वृष्णे सुपत्नी शुचये सबन्धू उभे अस्मै मनुष्ये नि पाहि ॥ १० ॥

पितुः । च । गर्भम् । जनितुः । च । बभ्रे । पूर्वाः । एकः । अधयत् । पीप्यानाः ।

वृष्णे । सुपत्नी इति सुपत्नी । शुचये । सबन्धू इति सबन्धू ।

उभे इति । अस्मै । मनुष्ये इति । नि । पाहि ॥ १० ॥

अयमग्निः ऽपितुः ऽच^१ अन्तरिक्षस्य ऽगर्भं वृष्टिद्वारा गर्भभूतं ऽजनितुः सर्वस्य लोकस्य जन-
यितुः ब्रह्मणः^२ ऽच^३ लोकमोषध्यादिकं ऽबभ्रे विभर्ति । ऽएकः एवाग्निः^३ ऽपूर्वाः बह्वीः ऽपीप्यानाः
प्यायमाना वृद्धिं प्राप्ता ओषधीः ऽअधयत् धयति भक्षयति । ऽसपत्नी समान एकः सूर्यः पतियथोक्ते
ऽमनुष्ये मनुष्येभ्यो हिते ऽउभे चावापृथिव्यौ ऽवृष्णे वधिन्ने ऽअस्मै ऽशुचये अग्नये ऽसबन्धू भवतः ।
अनयोरेक्षिरेव बन्धुरित्यर्थः । हे अग्ने त्वं ते चावापृथिवी ऽनि ऽपाहि नितरां रक्ष ॥ १४ ॥

१. झ-झ १-ण-त-थ-न-म-व-‘च’ नास्ति । २. क-क्ष-ण-त-थ-न-म-ब्राह्मणश्च ; ख-ग-च-ण १-च
ब्राह्मणस्य ; व-ब्राह्मणस्य । ३. ग-ण-एक एवाग्निः ।

उरौ म्हाँ अनिबाधे ववर्धपो अग्निं यशसः सं हि पूर्वीः ।

ऋतस्य योनावशयद्मृता जामीनामगिरपसि स्वसृणाम् ॥ ११ ॥

उरौ । महान् । अनिऽबाधे । ववर्ध । आपः । अग्निम् । यशसः । सम् । हि । पूर्वीः ।

ऋतस्य । योनौ । अशयत् । दमृताः । जामीनाम् । अग्निः । अपसि । स्वसृणाम् ॥ ११ ॥

‘महान् अयमग्निः’ अनिबाधे असंवाधे ‘उरौ विस्तीर्णेऽन्तरिक्षे’ ववर्ध वर्धते । अस्य वर्धने कारणमाह । ‘हि यस्मात्कारणात्’ पूर्वीः बह्व्य ‘यशसः’ । यशोऽन्नम् । तद्वत्यः ‘आपः’ ‘अग्निं’ ‘सं वर्धयन्ति’ । एवमग्निर्वृद्धिं प्राप्नोति । ‘अग्निः’ ‘ऋतस्य उदकस्य’ ‘योनौ स्थानेऽन्तरिक्षे स्थितः’ ‘स्वसृणां स्वतः सरन्तीनां’ ‘जामीनां भगिनीस्थानीयानां हेतुभूते’ ‘अपसि पयसि’ ‘दमृताः’ ‘दान्तमनाः’ सन् ‘अशयत्’ शेते ॥

अक्रो न बुद्धिः समिधे महीनां दिदृक्षेयः सुनवे भाःऽऋजीकः ।

उदुक्षिया जनिता यो जजानापां गर्भो नृत्तमो यद्धो अग्निः ॥ १२ ॥

अक्रः । न । बुद्धिः । सुम्ऽदृष्टे । महीनाम् । दिदृक्षेयः । सुनवे । भाःऽऋजीकः ।

उत् । उक्षियाः । जनिता । यः । जजान । अपाम् । गर्भः । नृत्तमः । यद्धः । अग्निः ॥ १२ ॥

‘जनिता सर्वस्य लोकस्य जनयिता’ ‘अपाम्’ उदकानां ‘गर्भः’ गर्भरूपः ‘नृत्तमः’ नेतृत्तमः अतिशयेन मनुष्याणां रक्षिता’ ‘यद्धः’ महान् ‘वयः’ ‘अग्निः’ ‘अक्रः’ परेषामाक्रमिता परैरनाक्रमणीयो वा । ‘न’ इति पादपूरणः । ‘समिधे’ संग्रामे ‘महीनां’ महतीनां स्वसेनानां ‘बुद्धिः’ भर्ता ‘दिदृक्षेयः’ सर्वैर्दृक्षणीयः ‘भाःऽऋजीकः’ स्वदीप्त्या प्रकाशमानः सोऽग्निः ‘सुनवे’ हविषां प्रदाने यजमानाय तदर्थम् ‘उक्षियाः’ अपः ‘उत्’ ‘जजान’ उदजनयत् ॥ ‘सुनवे’ । ‘घृ’ प्रेरणे ‘इत्यस्माद्धातोर्तेणाविको नुप्रत्ययः ॥

अपां गर्भं दर्शतमोषधीनां वना जजान सुभगा विरूपम् ।

देवासश्चिन्मनसा सं हि जग्मुः पनिष्ठं जातं तवसं दुवस्थन् ॥ १३ ॥

अपाम् । गर्भम् । दर्शतम् । ओषधीनाम् । वना । जजान । सुभगा । विरूपम् ।

देवासः । चित् । मनसा । सम् । हि । जग्मुः । पनिष्ठम् । जातम् । तवसम् । दुवस्थन् ॥ १३ ॥

‘सुभगा’ सुभाष्या ‘वना’ सर्वैर्वननीयारणिः ‘दर्शते’ दर्शनीये विरूपं नानाविधरूपम् ‘अपाम्’ ‘ओषधीनां’ च ‘गर्भम्’ अग्निं ‘जजान’ अजनयत् । ‘देवासश्चित्’ सर्वे देवा अपि ‘पनिष्ठं’ स्तुत्यं ‘तवसं’ बृद्धं ‘जातं’ जातमात्रं तमग्निं ‘मनसा’ स्तुत्या ‘सं’ ‘जग्मुः’ उपागच्छन् । ‘हि’ इति पूरणः । त एव ‘दुवस्थन्’ पर्यचरन् ॥

बृहन्त इङ्गानवो भाक्कजीकमग्निं सचन्त विद्युतो न शुक्राः ।

गृहेव वृद्धं सदैसि स्वे अन्तरपार ऊर्वे अमृतं दुहानाः ॥ १४ ॥

बृहन्तः । इत् । भानवः । भाःऽकृजीकम् । अग्निम् । सचन्त । विद्युतः । न । शुक्राः ।

गृहाऽइव । वृद्धम् । सदैसि । स्वे । अन्तः । अपारे । ऊर्वे । अमृतम् । दुहानाः ॥ १४ ॥

अपारे अगाधे । ऊर्वे समुद्रे । अन्तः मध्ये । अमृतम् उदकं । दुहानाः क्षरन्तः । बृहन्त । इङ्गानवः महान्तः । सूर्या एव । शुक्राः दीप्यमानाः । विद्युतो । न विद्युत इव । स्वे स्वकीये । सदैसि सदैव अन्तरिक्षे । गृहेव गुहायामिव । वृद्धं प्रवृद्धं । भाक्कजीकं प्रभया दीप्यमानम् । अग्निं । सचन्त आश्रयन्ति ॥

ईळे च त्वा यजमानो हविर्भिरिळे सखित्वं सुमतिं निकामः ।

देवैरवां मिमीहि सं जरित्रे रक्षां च नो दम्येभिरनीकैः ॥ १५ ॥

ईळे । च । त्वा । यजमानः । हविःऽभिः । ईळे । सखित्वम् । सुमतिम् । निकामः ।

देवैः । अवः । मिमीहि । सम् । जरित्रे । रक्षां । च । नः । दम्येभिः । अनीकैः ॥ १५ ॥

यजमानः अहं । हविर्भिः साधनैः । त्वा त्वाम् । ईळे । च । पश्चाद्विलक्षणं धनं च याचे । सुमतिं शोभनां सति धर्मविषयां बुद्धिं । निकामः नितरां कामयमानस्त्वया सह । सखित्वम् । ईळे याचे । स्वे । देवैः सह । जरित्रे स्तोत्रे । स्तोत्रं कुर्वते मह्यमस्मदर्थम् । अवः पश्चाद्विषयां रक्षां । मिमीहि कुरु । दम्येभिः दमनीयैर्नियन्तव्यैः । प्रयत्ननियन्तव्यतयोच्छृङ्खलतोका । अनीकैः तैजोभिः । नः अस्मान् । रक्ष । च ॥ ॥ १५ ॥

उपक्षेत्तारस्तव सुप्रणीतेऽग्ने विश्वानि धन्या दधानाः ।

सुरेतसा श्रवसा तुङ्गमाना अभि प्याम पृतनार्यूरदैवान् ॥ १६ ॥

उपक्षेत्तारः । तव । सुप्रणीते । अग्ने । विश्वानि । धन्या । दधानाः ।

सुरेतसा । श्रवसा । तुङ्गमानाः । अभि । स्याम । पृतनार्यूरः । अदैवान् ॥ १६ ॥

हे 'सुप्रणीते शोभनप्रणयन हे 'अग्ने । तव । उपक्षेत्तारः उपगन्तारः । अत्र क्षितिर्गत्यर्थे वसते । विश्वानि सर्वाणि । धन्या धन्यानि । पश्चाद्विषयप्राप्तयेतुभूतानि कर्माणि । दधानाः विदधानाः । कुर्वन्तः । तुङ्गमानाः हवींषि प्रयच्छन्तो वयं । सुरेतसा शोभनवीर्येण । श्रवसा त्वत्कृतेनाञ्जेन

१. क-क्ष-झ १-ण-त-थ-न-म-व- 'महान्तः सूर्या एव' नास्ति । २. ख-ग- 'स्तोत्रे' नास्ति, म-स्तोत्रैः । ३. ख-ग-च-ण-ण १-त-थ-न-व-धनानि । ४. ख-ग-च-क्ष-झ १-ण-ण १-त-थ-न-व- 'विदधानाः' नास्ति ।

°अदेवान् देवेभ्योऽभ्यान् । नमिष्युक्तभ्यायेन राक्षसा एव गृह्यन्ते । यज्ञविघ्नकारिणस्तान् °वृत्तनाथून् च शरीराद्युपद्रवकारिणः शत्रून् °अभि °प्याम अभिमयेम । यद्वा देवान्पूजयतः क्षात्रूनि वा शोध्यम् ॥

आ देवानामभवः केतुरग्ने मन्द्रो विश्वानि काव्यानि विद्वान् ।

प्रति मर्ता अवासयो दमूना अनु देवात्रथिरो यासि साधन् ॥ १७ ॥

आ । देवानाम् । अभवः । केतुः । अग्ने । मन्द्रः । विश्वानि । काव्यानि । विद्वान् ।

प्रति । मर्तान् । अवासयः । दमूनाः । अनु । देवान् । रथिरः । यासि । साधन् ॥ १७ ॥

हे °अग्ने °मन्द्रः स्तुत्यः °केतुः यज्ञेषु °देवानां प्रज्ञापकस्त्वम् °आ °अभवः आ समन्ताद्भवसि । सर्वव्यापको भवसीत्यर्थः । किंच °विश्वानि सर्वाणि °काव्यानि यजमानादिभिः कृतानि स्तोत्राणि °विद्वान् जानंस्त्व °मर्तान् मर्त्यान् स्तोतृन् स्वाभिलषितवस्तुसंसादनेन प्रीतान् विधाय गृहेषु °प्रति °अवासयः प्रतिवासयसि । °रथिरः रथो° °साधन् देवानां हितानि कर्माणि साधयन् °देवान् °अनु °यासि च अनुगच्छसि च ॥

नि दुरोणे अमृतो मर्त्यानां राजा ससाद विद्वानि साधन् ।

वृत्प्रतीक उर्विया व्यद्यौदग्निर्विश्वानि काव्यानि विद्वान् ॥ १८ ॥

नि । दुरोणे । अमृतः । मर्त्यानाम् । राजा । ससाद । विद्वानि । साधन् ।

वृत्प्रतीकः । उर्विया । वि । अद्यौत् । अग्निः । विश्वानि । काव्यानि । विद्वान् ॥ १८ ॥

°अमृतः नित्यः °राजा राजमानो योऽग्निः °विद्वानि यज्ञान् °साधन् साधयन् °मर्त्यानाम् अग्निहोत्रिणां° °दुरोणे गृहे °नि °ससाद निषीदति । °विश्वानि °काव्यानि °विद्वान् जानन् °वृत्प्रतीकः वृत्तेन संवृक्षितावयवः °उर्विया विस्तीर्णः सः °अग्निः °व्यद्यौत् विद्योतते ॥

आ नो गहि सख्येभिः शिवेभिर्महान्महर्भिर्कृतिभिः सरण्यन् ।

अस्मे रथि बहुलं संतरुत्रं सुवाचं भागं यशसं कृषी नः ॥ १९ ॥

आ । नः । गहि । सख्येभिः । शिवेभिः । महान् । महर्भिः । कृतिभिः । सरण्यन् ।

अस्मे इति । रथिम् । बहुलम् । समुत्तरुत्रम् । सुवाचम् । भागम् । यशसम् । कृषिम् । नः ॥ १९ ॥

°सरण्यन् सर्वत्र सरणं गमनमिच्छन् °महान् त्वं °शिवेभिः शिवकरैः °सख्येभिः सख्यैः सखि-
कर्मभिः °महर्भिः महतीभिः °कृतिभिः रक्षाभिश्च °नः अस्मान्यति °आ °गहि आगच्छ । °अस्मे

अस्मभ्यं १ बहुलं विस्तीर्णं २ संतरुनं सर्वेषामुपद्रवाणां संतारकं ३ सुवाचं शोभनवाचं ४ आनं सर्वमैज-
नीयं ५ यशसं यशसा कीर्त्या संयुक्तं ६ रश्मिं धनं ७ नः अस्मभ्यं ८ कृधि देहि । अस्मभ्यमिति पुनर्वचन-
मादरातिशयार्थम् ॥

एता ते अग्ने जनिंसा सनानि प्र पूर्याय नूतनानि वोचम् ।

महान्ति वृष्णे सर्वना कृतेमा जन्मजन्मन् निहितो जातवेदाः ॥ २० ॥

एता । ते । अग्ने । जनिंम । सनानि । प्र । पूर्यार्य । नूतनानि । वोचम् ।

महान्ति । वृष्णे । सर्वना । कृता । इमा । जन्मन्ऽजन्मन् । निऽहितः । जातऽवेदाः ॥ २० ॥

हे १ अग्ने २ पूर्यार्य पुरातनाय ३ ते तुभ्यं ४ सनानि सनातनानि महद्भिः संभजनीयानि वा
५ नूतनानि अन्येष्वविद्यमानानि ६ अद्यतनानि वा ७ एता एतानि ८ जनिम जन्मानि कर्माणि स्तोत्राणि
वा ९ प्र १० वोचम् । ११ जातवेदाः जातग्रहो जातधनो वा १२ जन्मन्जन्मन् । जायन्त इति जन्मानः । तेषु
सर्वेषु मनुष्येषु १३ निहितः यागार्थम् । तस्मै १४ वृष्णे संपदं वपित्रेऽग्नये १५ इमा इमानि १६ सर्वना
सर्वानि १७ कृता कृतानि ॥

जन्मजन्मन् निहितो जातवेदा विश्वामित्रेभिरिध्यते अजस्रः ।

तस्य वयं सुमतौ यज्ञियुस्त्रापि भद्रे सौमनसे स्याम ॥ २१ ॥

जन्मन्ऽजन्मन् । निऽहितः । जातऽवेदाः । विश्वामित्रेभिः । इध्यते । अजस्रः ।

तस्य । वयम् । सुमतौ । यज्ञियस्य । अपि । भद्रे । सौमनसे । स्याम ॥ २१ ॥

१ जन्मन्जन्मन् सर्वेषु मनुष्येषु २ निहितः ३ जातवेदाः ४ विश्वामित्रेभिः विश्वामित्रैः । पूजार्थं
बहुवचनम् । महर्षिणा विश्वामित्रेण यो जातवेदाः ५ अजस्रः अजस्रमनवरतम् ६ इध्यते दीप्यते । ७ सुमतौ
वर्तमानाः ८ वयं ९ तस्य १० यज्ञियस्य यज्ञार्हस्य अग्नेः ११ भद्रे भजनीये १२ सौमनसे सुमनोभावे अनुग्रह-
बुद्धौ १३ अपि १४ स्याम अपि भवेम । प्रार्थनार्थां लिङ् ॥

इमं यज्ञं सहसावन् त्वं नो देवत्रा धेहि सुकृतो रराणः ।

प्र यंसि होतवृद्धतीरिषो नोऽग्ने महि द्रविणमा यजस्व ॥ २२ ॥

इमम् । यज्ञम् । सहसाऽवन् । त्वम् । नः । देवऽत्रा । धेहि । सुकृतो इति सुऽकृतो । रराणः ।

प्र । यंसि । होतः । बृद्धीः । इषः । नः । अग्ने । महि । द्रविणम् । आ । यजस्व ॥ २२ ॥

हे सहसावन् सहस्वन् बलवन् सुकृतो शोभनकर्मन् हे अग्ने रराणः सर्वदा रममाणः शब्दं कुर्वणो वा प्लवं पनः अस्मदीयम् इदं यज्ञं देवत्रा देवेषु वेहि निधेहि । हे ह्योतः देवाना-
माह्वातः वृहतीः महतीः^१ इयः अन्नानि पनः अस्मत्स्यं पप्र यंसि प्रयच्छ । हे पअग्ने पमहि महत्
पद्रविणं पश्वादिलक्षणं घनं पआ यजस्व प्रयच्छ । अत्र यजिर्दानकर्मा ॥

इळामग्ने पुरुदंसं सनि गोः शश्वत्तुसं हर्वमानाय साध ।

स्यान्नः सुनुस्तनयो विजावाग्ने सा ते सुमतिर्भूत्वस्ते ॥ २३ ॥

इळाम् । अग्ने । पुरुदंसम् । सनिम् । गोः । शश्वत्तुम् । हर्वमानाय । साध ।

स्यात् । नः । सुनुः । तनयः । विजाडवा । अग्ने । सा । ते । सुमतिः । भूतु । अस्मे इति ॥ २३ ॥

इयं सर्वेषां पशूनां पशुपुरोडाशस्य स्विष्टकृतः पुरोतुवाक्या । सूयते हि—‘ इळामग्ने पुरुदंसं सनि गोर्होता यक्ष्वन्नि पुरोडाशस्य स्वदस्व हव्या समिपो दिदीहीति पुरोडाशस्विष्टकृतः ’ (आश्व. श्रौ. ३. ५) इति ॥

हे पअग्ने पुरुदंसं बहुकर्मणं पगोः गवां पसनि प्रदात्रीम् इळां भूमिं पवमानाय स्तुवते महं पशश्वत्तमं पिरकालं यथा भवति तथा पसाध साधय । पनः अस्माकं पसुनुः पुत्रः पतनयः संतानस्य विस्तारयिता पविजावा पुत्रपौत्रादिरूपेण स्वयं विजायत इति विजावा स्यात् । हे पअग्ने पसा प्रसिद्धा पते पसुमतिः त्वदीवानुग्रहद्विद्धिः पअस्मे अस्मासु पभूतु भवतु ॥ ॥ १६ ॥

‘ वैश्वानराय ’ इति पञ्चदशर्चं द्वितीयं सूक्तम् । तथा चानुक्तान्तं—‘ वैश्वानराय पञ्चोना वैश्वानरीयं तु जागतं तु ’ इति । विश्वामित्र ऋषिः । जगती छन्दः । वैश्वानरोऽग्निदेवता ॥ पृथ्वाभिष्टविकयो-
स्तृतीयेऽह्न्याग्निमारुते ‘ वैश्वानराय धिषणाम् ’ इति वैश्वानरनिविद्वानीयं सूक्तम् । ‘ तृतीयस्य ’ इति खण्डे सूत्रितं—‘ वैश्वानराय धिषणां धारावरा मरुतः ’ (आश्व. श्रौ. ७. ७) इति ॥

वैश्वानराय धिषणांमृतावृधे घृतं न पूतमग्र्ये जनामसि ।

द्विता होतांरं मनुषश्च वाघर्तो धिया रथं न कुलिशुः समृण्वति ॥ १ ॥

वैश्वानराय । धिषणाम् । ऋतवृधे । घृतम् । न । पूतम् । अग्र्ये । जनामसि ।

द्विता । होतांरम् । मनुषः । च । वाघर्तः । धिया । रथम् । न । कुलिशः । सम् । ऋण्वति ॥ १ ॥

पृतावृधे^१ ऋतस्योदकस्य यज्ञस्य वा वर्धयित्रे वैश्वानराय । वैश्वानरशब्दो यास्केन व्याख्यातः—
‘ वैश्वानरः कस्माद्विषाजराजयति विश्व एनं नरा नयन्तीति वा । अपि वा विश्वानर एव स्यात्
प्रत्युतः सर्वानि भूतानि तस्य वैश्वानरस्तस्यैषा भवति ’ (निघ. ७. २१) इति । तस्मै पअग्र्ये^२ पपूतं
पघृतं पन घृतमिव पधिषणां पस्तुति पजनामसि जनयामः । यथा घृतं प्रीति जनयति तथा प्रीतिं करोमि

१. क-श-त-थ-म—‘ महतीः ’ नास्ति । २. ण-त-थ-न-व-ऋतवृधे । ३. क-श-श-१-ण-त-थ-न-म-व-
‘ अग्र्ये ’ नास्ति ।

इत्यर्थः । षड्विंशति द्विधा गार्हपत्याहवनीयख्याभ्यां युक्तं होतारं देवानामाह्वतारमग्निं मनुष्यः मनुष्याः
ववाचतः च ऋत्विजश्च षड्विंशति कर्मणा कुलिशः वास्यादिः रथं च रथमिव ससृण्वति संस्कुर्वन्ति ॥

स रोचयज्जनुषा रोदसी उभे स मात्रोरभवत्पुत्र ईड्यः ।

हव्यवाद्यिरजरश्चनोहितो दूळमो विशामतिथिर्विभावसुः ॥ २ ॥

सः । रोचयत् । जनुषा । रोदसी इति । उभे इति । सः । मात्रोः । अभवत् । पुत्रः । ईड्यः ।

हव्यवाद् । अग्निः । अजरः । चनः सहितः । दुःसदमः । विशाम् । अतिथिः । विशाऽवसुः ॥ २ ॥

सः अग्निः मनुष्या जन्मना उभे रोदसी द्यावापृथिव्यौ रोचयत् अरोचयत् प्रकाशयति ।
स मात्रोः द्यावापृथिव्योः ईड्यः स्तुत्यः पुत्रः अभवत् । हव्यवाद् हव्यानां वोढा अग्निः
अङ्गनादिगुणयुक्तः अजरः जरा रहितः । चनोऽञ्जं हितं यजमाने निहितं येनासी चनोहितः
दूळमः हिसितमशक्यः । सोऽयं विभावसुः प्रभाषनः विशां मनुष्याणाम् अतिथिः इव
पूज्यो भवति ॥

क्रत्वा दक्षस्य तरुषो विधर्मणि देवासो अग्निं जनयन्त चित्तिभिः ।

रुरुचानं भानुना ज्योतिषा महामत्यं न वाजं सनिष्यन्तु ब्रुवे ॥ ३ ॥

क्रत्वा । दक्षस्य । तरुषः । विधर्मणि । देवासः । अग्निम् । जनयन्त । चित्तिभिः ।

रुरुचानम् । भानुना । ज्योतिषा । महाम् । अत्यम् । न । वाजम् । सनिष्यन् । उर्ष । ब्रुवे ॥ ३ ॥

चित्तिभिः ज्ञानैरुपलक्षिताः देवासः देवाः तरुषः व्यसनेभ्यस्तास्कस्य दक्षस्य बलस्य
क्रत्वा कर्मणा विधर्मणि विधारेके यजे अग्निं जनयन्त अजनयन् । भानुना भासमानेन ज्योतिषा
रुरुचानं रोचमानं महाम् महान्तमग्निम् अत्यं च न भारसहमश्वमिव वाजम् अन्नं सनिष्यन्
लिप्समानोऽहम् उप ब्रुवे स्तौमि ॥

आ मन्द्रस्य सनिष्यन्तो वरेण्यं वृणीमहे अह्यं वाजमृग्मियम् ।

राति भृगूणामुशिजं कविक्रतुमग्निं राजन्तं दिव्येन शोचिषा ॥ ४ ॥

आ । मन्द्रस्य । सनिष्यन्तः । वरेण्यम् । वृणीमहे । अह्यम् । वाजम् । ऋग्मियम् ।

रातिम् । भृगूणाम् । उशिजम् । कविक्रतुम् । अग्निम् । राजन्तम् । दिव्येन । शोचिषा ॥ ४ ॥

मन्द्रस्य स्तुत्यस्य वैश्वानरस्य संवन्धिनं वरेण्यं वरणीयम् अह्यम् अलजावहम् ऋग्मियं प्रशस्यं
वाजम् अन्नं सनिष्यन्तः लिप्समाना वयं भृगूणाम् ऋषीणां रातिम् अभिलषितार्थप्रदातारम्

१उशिजम् अभिलष्यन्ते १कविर्कृतुं कान्तमज्ञं १दिव्येन दिविभवेन १शोचिषा रोचिषा १राजन्तं
आजमानम् १अग्निम् १आ १वृणीमहे संभजामहे ॥

अग्निं सुम्नाय दधिरे पुरो जना वाजश्रवसमिह वृक्तवर्हिषः ।

यत्सुचः सुरुचं विश्वदेव्यं रुद्रं यज्ञानां साधदिष्टिमुपसांम् ॥ ५ ॥

अग्निम् । सुम्नाय । दधिरे । पुरः । जनाः । वाजश्रवसम् । इह । वृक्तवर्हिषः ।

यत्सुचः । सुडरुचम् । विश्वदेव्यम् । रुद्रम् । यज्ञानाम् । साधत्तुऽदृष्टिम् । अपसांम् ॥ ५ ॥

१वृक्तवर्हिषः स्तीर्णवर्हिषः १यत्सुचः प्रासुचः कस्विजः १सुम्नाय सुस्नाय १वाजश्रवसं सनुस्वेभ्यः
प्रेरितान् १सुरुचं प्रशस्तदीप्तिमन्तं १विश्वदेव्यं विश्वेभ्यो देवेभ्यो हितं १रुद्रं दुःखानां द्रावकम् १अपसां
कर्मवतां १यज्ञानाम् । यजन्तीति यज्ञा यजमानाः । तेषां १साधदिष्टिं साधितयज्ञम् १अग्निम् १इह
यज्ञे १पुरः १दधिरे स्तुवन्ति ॥ ॥ १७ ॥

पार्वकशोचे तव हि क्षयं परि होतयज्ञेषु वृक्तवर्हिषो नरः ।

अग्रे दुर्व इच्छमानास आप्यमुपासते द्रविणं धेहि तेभ्यः ॥ ६ ॥

पार्वकशोचे । तव । हि । क्षयम् । परि । होतः । यज्ञेषु । वृक्तवर्हिषः । नरः ।

अग्रे । दुर्वः । इच्छमानासः । आप्यम् । उप । आसते । द्रविणम् । धेहि । तेभ्यः ॥ ६ ॥

हे १पार्वकशोचे शोषकदीप्ति हे १होतः देवानामाह्वतः १यज्ञेषु १परि परितः १वृक्तवर्हिषः
स्तीर्णवर्हिषः १दुर्वः परिचरणम् १इच्छमानासः इच्छन्तः १नरः नेतारः यजमानाः १आप्यम् आसुं
योग्यं १तव स्वरसंबन्धिनं १क्षयं निवासं यागगृहम् १उपासते सेवन्ते । १तेभ्यः १द्रविणं धनं
१धेहि विधेहि ॥

आ रोदसी अपृणदा स्वर्भहज्जातं यदेनमुपसो आधारयन् ।

सो अध्वराय परि णीयते कविरत्यो न वाजसातये चनोहितः ॥ ७ ॥

आ । रोदसी इति । अपृणत् । आ । स्वः । महत् । जातम् । यत् । एनम् । अपसः । आधारयन् ।

सः । अध्वराय । परि । नीयते । कविः । अत्यः । न । वाजसातये । चनःऽदहितः ॥ ७ ॥

१रोदसी सावावृथिभ्यौ १आ १अपृणत् आपूरयत् । तथा १महत् प्रभूतं १स्वः अन्तरिक्षम्
१आ अगृणत् । १अपसः कर्मवन्तो यजमानाः १जाते १यत् यम् १एनम् अग्निम् १अधारयन् । १अत्यो १न

अथ इव ऋक्विः क्रान्तः सर्वत्र व्यासः ऋचनोहितः निहिताश्वः ऋसः अयमग्निः ऋवाजसातये वाजस्य
अश्वस्य कीर्तैर्वा सातये लाभाय ऋपरि ऋणीयते यज्ञार्थं नीयते ॥

नमस्यत हव्यदातिं स्वध्वरं दुवस्यत दम्यं जातवैदसम् ।

रथीकृतस्य बृहतो विचर्षणिर्अग्निर्देवानामभवत्पुरोहितः ॥ ८ ॥

नमस्यत । हव्यऽदातिम् । सुऽअध्वरम् । दुवस्यत । दम्यम् । जातऽवैदसम् ।

रथीः । ऋतस्य । बृहतः । विऽचर्षणिः । अग्निः । देवानाम् । अभवत् । पुरऽहितः ॥ ८ ॥

रथीः नेता बृहतः महतः ऋतस्य यज्ञस्य विचर्षणिः द्रष्टा यः अग्निः देवानां पुरोहितः
पुरस्तात् द्रष्टव्यतया स्थापितः अभवत् हव्यदातिं देवेभ्यो हविषां दातारं स्वध्वरं शोभनयज्ञं
दम्यं दमेभ्यो गृहेभ्यो हितं जातवैदसं जातमज्ञं तमग्निं नमस्यत पूजयत दुवस्यत परिचरत ॥

तिस्रो यद्धस्य समिधः परिज्मनोऽग्नेरपुनन्नृशिशो अमृत्यवः ।

तासामेकामदधुर्मर्त्ये भुजंस्तु लोकमु द्वे उप जामिमीयतुः ॥ ९ ॥

तिस्रः । यद्धस्य । समऽदधुः । परिऽज्मनः । अग्नेः । अपुनन् । उशिशः । अमृत्यवः ।

तासाम् । एकाम् । अदधुः । मर्त्ये । भुजम् ।

ऊं इति । लोकम् । ऊं इति । द्वे इति । उप । जामिम् । ईयतुः ॥ ९ ॥

उशिशः कामयमानाः अमृत्यवः सत्युरहिता देवाः यद्धस्य महतः परिज्मनः परितो
गन्तुः समिधः समिधिकाः प्रकाशिकाः तिस्रः पार्थिववैद्युतसूर्यरूपास्तिस्रस्तनुः अपुनन्
अशोधयन् । ते देवाः भुजं सर्वेषां पालयित्रीं तासां तन्नां मध्ये एकां पार्थिवीं तनुं मर्त्ये
मर्त्यलोके अदधुः न्यदधुः । उ इति पादपूरणः । इतरे द्वे तन् जामिं लोकम् आसन्नमन्तरिक्षम्
उप ईयतुः गच्छतः । अथवा तिस्रः समिध आचारसमिधौ द्वे अनूयाजसमिधौ द्वे । तासां
समिधामेकामनूयाजसमिधं मर्त्ये इह लोके भोगहेतुमनूयाजपर्यन्तमदधुः धारयन्ति । 'प्रजा वा
अनूयाजाः' इति प्रजात्वेनानूयाजानां संस्तवात् तदाश्रयत्वाच्चानूयाजसमिधः । इतरे द्वे समिधा-
वन्तरिक्षे दिव्यभोगहेतु उपेयतुः उपगच्छतः । 'त्रीन्परिधींस्तिस्रः समिधः' इति हि निगमः ॥

विशां क्वि विश्पतिं मानुषीरिषः सं सीमकृण्वन्त्स्वधितिं न तेजसे ।

स उद्वर्तो निवर्तो याति वेविषत्स गर्भेषु भुवनेषु दीधरत् ॥ १० ॥

विशाम् । क्विम् । विश्पतिम् । मानुषीः । इषः ।

सम् । सीम् । अकृण्वन् । स्वधितिम् । न । तेजसे ।

सः । उत्ऽवर्तः । निऽवर्तः । याति । वेविषत् । सः । गर्भम् । एषु । भुवनेषु । दीधरत् ॥ १० ॥

वृषः पश्वादिलक्षणं धनमिच्छन्त्यः^१ वमानुषीः मनुष्यप्रजाः^२ विशां प्रजानां^३ विवशपतिं प्रभुं
 एकविं मेधाविनं^४ वसीम् एनं^५ स्वधितिं^६ न असिमिच^७ तेजसे तैद्व्यायं^८ वसम्^९ अकृण्वन् समस्कृवन् ।
 वसः अग्निः^{१०} उद्धतः उच्छ्रयवतः^{११} निवतः नीचैर्भावदत्तश्च^{१२} प्रदेशान्^{१३} वेविपत् व्याप्नुवन्^{१४} यति
 गच्छति । वसः^{१५} पृथु^{१६} सुवनेषु^{१७} गर्भम्^{१८} अरण्याः^{१९} वदीधरत्^{२०} आधारयत् ॥ १८ ॥

स जिन्वते जठरेषु प्रजज्ञिवान् वृषां चित्रेषु नानदक्ष सिंहः ।

वैश्वानरः पृथुपाजा अमर्त्यो^१ वसु रत्ना दयमानो^२ वि दामुषे^३ ॥ ११ ॥

सः जिन्वते । जठरेषु । प्रजज्ञिऽवान् । वृषां । चित्रेषु । नानदत् । न । सिंहः ।

वैश्वानरः । पृथुऽपाजाः । अमर्त्यः । वसु । रत्ना । दयमानः । वि । दामुषे ॥ ११ ॥

प्रजज्ञिवान् जातः^४ वृषा वर्षकः^५ वसः वैश्वानरः^६ चित्रेषु नानाप्रकारेषु^७ जठरेषु । प्राणिनां
 भेदाजठराणां भेदः । तेषु जिन्वते वर्धते । चित्रेषु नानाविधेष्वरण्येषु^८ नानदत् अत्यर्थं शब्दं कुर्वन्
 सिंहः^९ न सिंह इव । किंविधो वैश्वानरः । पृथुपाजाः पृथुतेजाः । अथवा पृथुवेगः । अमर्त्यः
 मरणधर्मरहितः^{१०} दामुषे हविषां प्रदाने यजमानाय^{११} रत्ना रमणीयानि^{१२} वसु वसुनि धनानि^{१३} वि
 विशेषेण^{१४} दयमानः प्रयच्छन् ॥

वैश्वानरः प्रत्नथा^१ नाकमारुहदिवस्पृष्टं^२ भन्दमानः^३ सुमन्मभिः^४ ।

स पूर्ववज्जनयञ्जन्तवे^५ धनं समानमज्मं^६ पर्येति^७ जागृविः^८ ॥ १२ ॥

वैश्वानरः । प्रत्नर्था । नाकम् । आ । अरुहत् । दिवः । पृष्ठम् । भन्दमानः । सुमन्मभिः ।

सः । पूर्ववत् । जनयन् । जन्तवे । धनम् । समानम् । अज्मम् । परि । एति । जागृविः ॥ १२ ॥

सुमन्मभिः स्तोमभिः^१ भन्दमानः स्तयमानः^२ वैश्वानरः जातमात्र एव^३ प्रत्नथा प्रत्न इव
 चिरन्तन इव^४ नाकम् । कं सुखम् अकं दुःखम् । न विद्यतेऽकं यस्मिन् तन्नाकम् । दिवः अन्तरिक्षस्य
 पृष्ठम् उपरितनप्रदेशं स्वरोहिद्रिः^५ आरुहत् आरोहति । वसः वैश्वानरः^६ पूर्ववत् पूर्वैभ्यः ऋषिभ्य
 इव^७ जन्तवे स्तोत्रे यजमानाय^८ धनं पश्वादिलक्षणं^९ जनयन् संपादयन्^{१०} जागृविः सदा प्रबुद्धः
 समानं सर्वेषां देवानां साधारणम्^{११} अज्मम् आकाशमार्गं^{१२} पर्येति सूर्यरूपेण गच्छति ॥

ऋतावानं यज्ञियं विप्रमुक्थ्यमा^१ यं दुधे मातरिश्वा दिवि क्षयम् ।

तं चित्रयामं हरिकेशमीमहे सुदीतिमग्निं सुविताय नव्यसे ॥ १३ ॥

ऋतुऽवानम् । यज्ञियम् । विप्रम् । उक्थ्यम् । आ । यम् । दुधे । मातरिश्वा । दिवि । क्षयम् ।

तम् । चित्रयामम् । हरिकेशम् । ईमहे । सुऽदीतिम् । अग्निम् । सुविताय । नव्यसे ॥ १३ ॥

१. ख-ण-ग-न-व-उच्छ्रयवतः; ग-उत्सयवतः । २. क-क्ष-क्ष-ग-ण-त-ध-न-म-व- 'गर्भम् अरण्याः' नास्ति ।

वक्रतावानं बलवन्तं वसिष्यं यज्ञार्हं विप्रं मेधाविनम् उक्थ्यं स्तुत्यं विविं ब्रुल्लोके वक्ष्यं निवसन्तं यम् अग्निं वसातरिश्वा वायुर्ब्रुल्लोकादाहृत्य पृथिव्याम् वा उदधे आहितवान् । विचित्रयानं नानाविधगमनं हरिकेशं पिङ्गलाक्षिणं सुदीप्तं शोभनदीप्तिं तम् अग्निं वनव्यसे नद्यत्तराय वसुविताय सुष्ठु प्रासव्याय धनाय तदर्थम् ईमहे याचामहे ॥

शुचिं न यामन्निपिरं स्पर्द्धशं केतुं दिवो रोचनस्थां वृषधम् ।

अग्निं मूर्धानं दिवो अप्रतिष्कृतं तमीमहे नमसा वाजिनं बृहत् ॥ १४ ॥

शुचिम् । न । यामन् । इषिरम् । स्वःऽदृशम् । केतुम् । दिवः । रोचनऽस्थायम् । उषःऽवृषधम् ।

अग्निम् । मूर्धानम् । दिवः । अप्रतिऽस्कृतम् । तम् । ईमहे । नमसा । वाजिनम् । बृहत् ॥ १४ ॥

व न इति संप्रत्यये । वशुचिं दीप्तं यामन् यामनि यज्ञे इषिरम् पुष्पणीयं स्पर्द्धशं सर्वदृशं सर्वपदार्थविज्ञानयुक्तं दिवः ब्रुल्लोकस्य केतुं प्रज्ञापकं रोचनस्थां रोचनस्थम् । रोचनः सूर्यः तस्मिन् तिष्ठन्तम् । उषधं वृषधम् अग्निहोत्रिकरूपेण उपसि प्रवृष्यमानं विवः स्वर्गस्य मूर्धानं प्रधानम् अप्रतिष्कृतम् अप्रतिहतशब्दं वाजिनम् अन्नवन्तं बृहत् महान्तं तम् अग्निं वनमसा स्तोत्रेण ईमहे याचामहे ॥

मन्द्रं होतारं शुचिमद्रयाविनं दमूनसमुक्थ्यं विश्वचर्षणिम् ।

रथं न चित्रं वपुषाय दर्शतं मनुर्हितं सदमिद्राय ईमहे ॥ १५ ॥

मन्द्रम् । होतारम् । शुचिम् । अद्रयाविनम् । दमूनसम् । उक्थ्यम् । विश्वऽचर्षणिम् ।

रथम् । न । चित्रम् । वपुषाय । दर्शतम् । मनुःऽहितम् । सदम् । इत् । रायः । ईमहे ॥ १५ ॥

मन्द्रं स्तुत्यं होतारं देवानामाह्वतारं शुचिं सर्वदा शुद्धम् अद्रयाविनं द्व्यर्हानम् अकुटिलं दमूनसं दानमनसम् उक्थ्यं श्रेष्ठं विश्वचर्षणिं विश्वस्य द्रष्टारं चित्रं नानाविधवर्णं रथं न रथसिव वपुषाय रूपार्थं दर्शतं दर्शनीयं सदमित् सदैव मनुर्हितं सर्वेभ्यो मनुष्येभ्यो हितं तमग्निं रायः धनानि ईमहे याचामहे । अत्र याज्जार्थत्वादस्य द्विकर्मकत्वम् ॥ १९ ॥

‘वैश्वानराय’ इत्येकादशच तृतीयं सूक्तं वैश्वामित्रम् । अत्रेयमनुक्रमणिका-‘वैश्वानरायैकादश’ इति । पूर्वसूक्ते ‘वैश्वानरीयं तु जागतं तु’ इत्युक्तत्वादस्यापि सूक्तस्य जगती छन्दो वैश्वानरोऽग्निदेवता । अस्य सूक्तस्याग्निष्टोमे आग्निमास्ते शस्त्रे विनियोगः । सूच्यते हि-‘वैश्वानराय पृथुपाजसे शं नः करत्यर्वते’ (आश्व. श्रौ. ५. २०) इति ॥

१. क-झ-अग्निहोत्रिकर्मरूपेण; झ१-अग्निहोत्रिकर्मरूपेण; म-अग्निहोत्रिकर्मरूपेण । २. झ१-यद्वयाहिनम्; ण-त-थ-यद्वयाहिनम्; न-यद्वयाहिनम् । ३. ख-ग-च-ण१-सूत्रितम्; झ१-सूचितम्; ण-न-व-सूत्रितम् ।

वैश्वानरायं पृथुपाजसे विपो रत्नां विधन्त धरुणेषु गातवे ।

अग्निर्हि देवां अमृतो दुवस्यत्यथा धर्माणि सनता न दूदुषत् ॥ १ ॥

वैश्वानरायं । पृथुपाजसे । विपः । रत्नां । विधन्त । धरुणेषु । गातवे ।

अग्निः । हि । देवान् । अमृतः । दुवस्यति । अथ । धर्माणि । सनतां । न । दूदुषत् ॥ १ ॥

विपः मेधाविनः स्तोतारः पृथुपाजसे बहुबलाय बहुज्ञाय वा । पाजः शब्दस्य बलाश्रनाश्रोः पाठान् । वैश्वानराय अग्नये धरुणेषु धर्मेषु यज्ञेषु रत्ना रमणीयानि स्तोत्राणि गातवे सम्मार्ग-
लाभाय विधन्त परिचरन्ति कुर्वन्ति । अमृतः मरणरहितः अग्निः देवान् दुवस्यति हविषां
प्रदानेन परिचरति । हिः प्रसिद्धौ । अथ अतः कारणात् कोऽपि सनता सनातनानि धर्माणि यज्ञान्
न दूदुषत् न दूषयति ॥

अन्तर्दूतो रोदसी दस्म ईयते होता निषत्तो मनुषः पुरोहितः ।

क्षयं बृहन्तं परि भूपति बुभिर्देवेभिरग्निरिषितो धियावसुः ॥ २ ॥

अन्तः । दूतः । रोदसी इति । दस्मः । ईयते । होता । निऽसत्तः । मनुषः । पुरः । इहितः ।

क्षयम् । बृहन्तम् । परि । भूपति । बुऽभिः । देवेभिः । अग्निः । इषितः । धियावसुः ॥ २ ॥

वस्मः दर्शनीयः होता अग्निः दूतः देवानां दूतः सन् रोदसी रोदस्वोर्द्यावापृथिव्योः अन्तः
मध्ये ईयते गच्छति । मनुषः मनोजातस्य मनुष्यस्य पुरोहितः आहवनीयादिरूपेण पुरतः स्थापितः
निषत्तः निष्पणः सन् अग्निः बुभिः दीप्तिभिः बृहन्तं महान्तं क्षयं यज्ञगृहं परि भूषति
अलङ्करोते । देवेभिः देवैः इषितः प्रेषितः धियावसुः प्रज्ञया व्यासः । एते द्वे अग्निविशेषेण ॥

केतुं यज्ञानां विदथस्य साधनं विप्रासो अग्निं महयन्त चित्तिभिः ।

अपांसि यस्मिन्नाग्निं संदधुगिरस्तस्मिन्सुम्नानि यजमान आ चके ॥ ३ ॥

केतुम् । यज्ञानाम् । विदथस्य । साधनम् । विप्रासः । अग्निम् । महयन्त । चित्तिभिः ।

अपांसि । यस्मिन् । अग्निं । सुम् । सुदधुः । गिरः । तस्मिन् । सुम्नानि । यजमानः । आ । चके ॥ ३ ॥

यज्ञानां केतुं प्रज्ञापकं विदथस्य यज्ञस्य गृहस्य वा साधनं प्राप्तिसाधनमसाधारण-
कारणं सन्तम् अग्निं विप्रासः विप्राः चित्तिभिः स्वकर्मभिः महयन्त पूजयन्ति । किञ्च गिरः
स्तोतारः यस्मिन् अग्नौ अपांसि स्वाजुष्टेयानि कर्माणि अग्निं संदधुः संदधते यजमानः
तस्मिन् अग्नौ सुम्नानि सुखानि आ चके कामयते ॥

१. क-क्ष-ज्ञ-ण-त-य-न-व-विभावसुः प्रभया ; म-धियावसुः प्रभया । २. क-ख-ग-स्त-म-व-सुखानि प्रायः
ण-ण-न-सुखानि नास्ति । ३. क-श-म-प्रकाराते । अथ तस्मिन् अग्नौ सुम्नानि सुखानि आचके कामयते ।

पिता यज्ञानामसुरो विपश्चितां विमानमभिव्युनै च वाघताम् ।

आ विवेश रोदसी भूरिवर्षसा पुरुप्रियो भन्दते धामभिः कविः ॥ ४ ॥

पिता । यज्ञानाम् । असुरः । विपःऽचिताम् । विमानम् । अग्निः । व्युनम् । च । वा घताम् ।

आ । विवेश । रोदसी इति । भूरिवर्षसा । पुरुऽप्रियः । भन्दते । धामभिः । कविः ॥ ४ ॥

यज्ञानां पिता पालयिता विपश्चितां विदुषां स्तोतृणाम् असुरः बलप्रदः वाघताम् कृत्विजां व्युनै ज्ञानसाधनं विमानं^२ विमीयते फलमिति विमानं यज्ञादिकर्मसाधनम् । सः अग्निः भूरिवर्षसा पार्थिववैसुतादिवहुविधरूपेण रोदसी आवापृथिव्यौ आ विवेश प्रविशति । पुरुप्रियः मनुष्येष्वधिकं प्रियः । अथवा पुरुषाणां श्रेष्ठानां प्रियः पुरुप्रियः । धामभिः तेजोभिर्भुक्तः कविः अग्निः भन्दते यजमानेन स्तुयते ॥

चन्द्रमग्निं चन्द्ररथं हरिव्रतं वैश्वानरमप्सुषदं स्वविदम् ।

विगाहं तूर्णिं तविषीभिरावृतं भूर्णिं देवास इह सुश्रियं दधुः ॥ ५ ॥

चन्द्रम् । अग्निम् । चन्द्ररथम् । हरिव्रतम् । वैश्वानरम् । अप्सुषदम् । स्वऽविदम् ।

विगाहम् । तूर्णिम् । तविषीभिः । आऽवृतम् । भूर्णिम् । देवासः । इह । सुऽश्रियम् । दधुः ॥ ५ ॥

देवासः देवाः चन्द्रम् आह्लादकरं चन्द्ररथम् । चन्द्रः^३ आह्लादको रथो यस्येति तं हरिव्रतं पिङ्गलवर्णं हरिश्चक्रं वा । हरिश्चक्रमिति शास्त्रान्तरम् । अप्सुषदम् अप्सु लीढन्तं स्वविदं सर्वज्ञं विगाहं विगाहमानं सर्वत्र व्याप्तं तूर्णिं क्षिप्रगामिनं शत्रूणां हिसितारं वा तविषीभिः बलैः आवृतं भूर्णिं भर्तारं सुश्रियं शोभनदीप्तिं वैश्वानरम् इह इह लोके दधुः आदधुः ॥ ॥ २० ॥

अग्निदेवेभिर्मनुषश्च जन्तुभिस्तन्वानो यज्ञं पुरुपेशंस धिया ।

रथीरन्तरिण्यते साधदिष्टिभिर्जीरो दमूना अभिशस्तिचातनः ॥ ६ ॥

अग्निः । देवेभिः । मनुषः । च । जन्तुभिः । तन्वानः । यज्ञम् । पुरुपेशंसम् । धिया ।

रथीः । अन्तः । ईयते । साधदिष्टिभिः । जीरः । दमूनाः । अभिशस्तिऽचातनः ॥ ६ ॥

देवैः^४ साधदिष्टिभिः साधितयज्ञैः जन्तुभिः कृत्विग्भिः च धिया कर्मणा मनुषः यजमानस्य^५ पुरुपेशंसं बहुरूपम् । पेश इति रूपनाम । पुरोडाशपशुलोमहविर्भेदेरकाहाहीनसत्रात्मकभेदेः च^६ नानाविधरूपं यज्ञं तन्वानः कुर्वन् रथीः सर्वस्य लोकस्य नेता जीरः क्षिप्रकारी दमूनाः

१. क-क्ष-म-प्रज्ञासाधनम् । २. क्ष१-‘विमानं’ नास्ति । ३. क-क्ष-चन्द्रवत् ; ख-ग-व-क्ष१-ग-ग१-य-न-म-व-चन्द्रम् । ४. क-क्ष-क्ष१-ग-त-य-न-म-व-‘देवैः...यजमानस्य’ इत्येतन्नास्ति । ५. क्ष-म-अवान्तरभेदैश्च ।

शान्तमना दानमना वा ^१अभिवास्तिचातनः अभिवास्तीनामरातीनां यज्ञविघ्नकारिणां रक्षसां चातयिता नाशयिता ^२अग्निः ^३अन्तः आवापुथिव्योमेध्ये ^४वृहते गच्छति ॥

अग्ने जरस्व स्वपत्य आयुन्यूजा पिन्वस्व समिधो दिदीहि नः ।

वयांसि जिन्व बृहतश्च जागृव उशिग्देवानामसि सुक्रतुर्विपाम् ॥ ७ ॥

अग्ने । जरस्व । सुऽअपत्ये । आयुनि । ऊजा । पिन्वस्व । सम् । इषः । दिदीहि । नः ।

वयांसि । जिन्व । बृहतः । च । जागृवे । उशिक् । देवानाम् । असि । सुऽसुक्रतुः । विपाम् ॥ ७ ॥

हे ^१अग्ने ^२स्वपत्ये सुपुत्रे ^३आयुनि आयुषि ॥ निमित्तसम्यये ॥ आयुषि निमित्ते ^४जरस्व देवान् स्तुहि । होतारमधिष्ठाय ^५ऊजां रसेनाग्नेन वा ^६पिन्वस्व देवान् प्रीणय । ^७नः अस्माकम् ^८इषः सस्यार्थं वृष्टीः ^९सं ^{१०}विदीहि संदीपय । ^{११}वयांसि अन्नानि ^{१२}च । ‘ वयः क्षयः ’ (नि. २. ७. ७) इत्यञ्जनामसु पाठात् । ^{१३}जिन्व देहि । हे ^{१४}जागृवे सर्वदा जागरणीयं ^{१५}बृहतः महतो यजमानस्य जिन्वेति संबन्धः । ^{१६}सुक्रतुः शोभनकर्मां शोभनयज्ञो वा त्वं ^{१७}विषां मेधाविनां ^{१८}देवानाम् ^{१९}उशिक् कान्तः ^{२०}असि ॥

विस्पतिं यद्धमतिथिं नरः सदा यन्तारं धीनामुशिजं च वाघताम् ।

अध्वराणां चेतनं जातवैदसं प्र शंसन्ति नमसा जूतिमिर्वुधे ॥ ८ ॥

विस्पतिम् । यद्धम् । अतिथिम् । नरः । सदा । यन्तारम् । धीनाम् । उशिजम् । च । वाघताम् ।

अध्वराणाम् । चेतनम् । जातवैदसम् । प्र । शंसन्ति । नमसा । जूतिऽभिः । वुधे ॥ ८ ॥

^१नरः नेतारः स्तोतारो वा ^२विस्पतिं विशां मनुष्याणां पतिं विश्वस्य पतिमिति वा ^३यद्धं महान्तम् ^४अतिथिं सर्वस्यातिथिभूतं ^५धीनां बुद्धीनां कर्मणां वा ^६यन्तारं नियन्तारं ^७वाघतां ^८‘व’ ऋत्विजां च ^९उशिजं कान्तं मनोज्ञम् ^{१०}अध्वराणां यागानां ^{११}चेतनं प्रज्ञापकं ^{१२}जूतिभिः वेगैर्युक्तं ^{१३}जातवैदसम् अग्निं ^{१४}वुधे बुद्धये समृद्धये ^{१५}नमसा नमस्कारेण स्तुतिमिश्रं सदा ^{१६}प्र शंसन्ति प्रशंसां कुर्वन्ति ॥

विभावां देवः सुरणः परि क्षितीरधिर्वैभूव शर्वसा सुमद्रथः ।

तस्य व्रतानि भूरिपोषिणो व्ययुषं भूषेम दम् आ सुवृक्तिभिः ॥ ९ ॥

विभाऽवा । देवः । सुरणः । परि । क्षितीः । अग्निः । वृभुव । शर्वसा । सुमतऽरथः ।

तस्य । व्रतानि । भूरिऽपोषिणः । व्ययम् । उप । भूषेम । दमे । आ । सुवृक्तिऽभिः ॥ ९ ॥

१. म-‘ च ’ नास्ति ।

२. क-अ-झ १-ण-त-थ-न-व-प्रज्ञापनम्; ग-ण १-प्रज्ञायकम्; म-प्रज्ञातनम् ।

३. क-अ-झ १-ण-थ-न-म-व-‘ सदा ’ नास्ति ।

‘विभावा वीतिमान् देवः स्तवमानः सुरणः । अत्र चण्डोपश्रद्धाब्दसः । शोभनं रमयतीति सुरमणः । सुमन्त्रः शोभनरथः अग्निः शवसा बलेन विक्षितीः सर्वाः प्रजाः परि वभूव परितो गृह्णाति । अत्र भवतेरुपसर्गवशात् परिग्रहार्थत्वम् । भूरिपोपिणः बहूनां पोषयितुं पालयितुः । दमे यज्ञगृहे । दम इति गृहनामसु पाठात् । निवसतः तस्य अग्नेः व्रतानि कर्माणि वयं सुवृत्तिभिः स्तोत्रैः उप भूषेम उपभूषयामः प्रकाशयामः ॥

वैश्वानर तव धामान्या चके येभिः स्वविदभवो विचक्षण ।

ज्ञात आपृणो भुवनानि रोदसी अग्ने ता विश्वा परिभूरसि त्मना ॥ १० ॥

वैश्वानर । तव । धामानि । आ । चके । येभिः । स्वऽवित् । अभवः । विऽचक्षण ।

ज्ञातः । आ । अपृणः । भुवनानि । रोदसी इति ।

अग्ने । ता । विश्वा । परिभूः । असि । त्मना ॥ १० ॥

हे वैश्वानर तव धामानि त्वत्संबन्धीनि तेजसि आ चके अभिष्टौमि । हे विचक्षण प्राज्ञ त्वं येभिः यैस्तेजोभिः स्ववित् सर्ववित् सर्वज्ञः अभवः भवसि । ज्ञातमात्रस्त्वं भुवनानि भूतजातानि रोदसी द्यावापृथिव्यौ आपृणः आपूरयः । हे अग्ने विश्वा विश्वानि सर्वाणि ता तानि भूतजातानि त्मना आत्मना परिभूरसि परिग्रहीतासि ॥

वैश्वानरस्य दंसनाभ्यो बृहदरिणादेकः स्वपस्यया कविः ।

उभा पितरा महयन्त्रजायताग्निर्द्यावापृथिवी भूरिरेतसा ॥ ११ ॥

वैश्वानरस्य । दंसनाभ्यः । बृहत् । अरिणात् । एकः । सुऽअपस्यया । कविः ।

उभा । पितरा । महयन् । अजायत । अग्निः । द्यावापृथिवी इति । भूरिरेतसा ॥ ११ ॥

वैश्वानरस्य अग्नेः दंसनाभ्यः तोषकारीभ्यः क्रियाभ्यः बृहत् महद्वनं भवतीति यत् तदवितथम् । यतः कारणात् एकः मुख्यः कविः अग्निः स्वपस्यया शोभनयज्ञादिकर्मवृत्त्या यजमानादिभ्यो धनम् अरिणात् ददाति । सोऽयम् अग्निः भूरिरेतसा बहुरेतसौ उभा उभौ पितरा पितरौ मातापितरौ द्यावापृथिव्यौ महयन् पूजयन् अजायत ॥ २१ ॥

‘समित्समित्’ इत्येकादशचं चतुर्थं सूक्तं वैश्वामित्रं त्रैलोक्यम् । अत्रानुक्रमणिका—‘समित्स-मिदाग्रियः’ इति । इध्मादिस्वाहाकृत्यन्ताः पूर्वोक्ताः प्रत्युचं देवताः । पशौ वैश्वामित्राणामाग्नीसूक्तम् । दशार्णमासयोः पत्नीसंयाजेषु त्वष्टुर्याज्या ‘तन्नः’ इत्येषा । सूत्रितं च—‘इह त्वष्टारमग्नियं तन्नस्तुरीपमध पोषयितुः’ (आश्व. श्रौ. १. १०) इति । त्वाष्ट्रे पशौ पुरोडाशस्थानुवाक्या । सूत्रितं च—‘तन्न-स्तुरीपमध पोषयितु देवस्त्वष्टा सविता विश्वरूपः’ (आश्व. श्रौ. ३. ८) इति ॥

१. ख-ग-च-झ १-१-त-थ-न-‘पालयितुः’ नास्ति । २. त-थ-म-‘सर्ववित्’ नास्ति । ३. क-ख-च-झ-म-व-विश्वामित्राणां ।

समित्समित्सुमना बोध्यस्मे शुचाशुचा सुमतिं रासि वस्वः ।

आ देव देवान्यजथाय वक्षि सखा सखीन्सुमना यक्ष्ये ॥ १ ॥

समित्समित् । सुडमनाः । बोधि । अस्मे इति । शुचाऽशुचा । सुडमतिम् । रासि । वस्वः ।

आ । देव । देवान् । यजथाय । वक्षि । सखा । सखीन् । सुडमनाः । यक्षि । अग्ने ॥ १ ॥

वसित्समित् अत्यर्थं समिद्धसर्वं सुमनाः बोधि बुध्यस्व । शुचाशुचा अत्यर्थं प्रसर्पकेण ज्योतिषा युक्तस्त्वं वस्वः वसुनो धनस्य तद्विषयां सुमतिं क्षोभनां बुद्धिम् अस्मे अस्मभ्यं रासि देहि । हे देव द्योतमान देवान् यजनीयान् यजथाय यज्ञाय तदर्थम् आ वक्षि आवहसि । हे अग्ने सखा देवानां सखा त्वं सुमनाः सन् सखीन् देवान् यक्षि यजस्व ॥

यं देवासस्त्रिरहन्नायजन्ते दिवेदिवे वरुणो मित्रो अग्निः ।

सेमं यज्ञं मधुमन्तं कृधी नस्तनूनपाद्घृतयोनिं विधन्तम् ॥ २ ॥

यम् । देवासः । मित्रः । अहन् । आऽयजन्ते । दिवेऽदिवे । वरुणः । मित्रः । अग्निः ।

सः । इमम् । यज्ञम् । मधुमन्तम् । कृधि । नः । तनूनपात् । घृतयोनिम् । विधन्तम् ॥ २ ॥

वरुणः मित्रः अग्निः एते त्रयो देवाः यम् अग्निं दिवेदिवे प्रतिदिवसम् अहन् अहनि मित्रः प्रातर्मध्याह्नसायंतनेषु सवनेषु त्रिवारम् आयजन्ते हे तनूनपात् तनूनां शरीराणां न पातयितः सः त्वं घृतयोनिं घृतस्योदकस्य कारणं विधन्तं विधीयमानं क्रियमाणं नः अस्मदीयम् इमं यज्ञं मधुमन्तम् । मध्वस्त्युदकनाम । घृष्ट्यादिकलयुक्तं कृधि कुरु ॥

प्र दीधितिर्विश्ववारा जिगाति होतारमिळः प्रथमं यज्यै ।

अच्छा नमोभिर्बृषमं वन्द्यै स देवान्यक्षद्विषितो यजीयान् ॥ ३ ॥

प्र । दीधितिः । विश्ववारा । जिगाति । होतारम् । इळः । प्रथमम् । यज्यै ।

अच्छ । नमः । ऽभिः । बृषमम् । वन्द्यै । सः । देवान् । यक्षत् । इषितः । यजीयान् ॥ ३ ॥

विश्ववारा विश्वैर्जनैर्वरणीया दीधितिः स्तुतिर्दीप्तिर्वा होतारं देवानामाह्वतारमग्निं प्र जिगाति जिगातु प्रकरणेण गच्छतु । प्रथमं मुख्यम् अच्छ आभिमुख्येन बृषमं संपदां वर्धितारं वन्द्यै वन्दितुं योग्यमिति शेषः । अग्निं नमोभिः नमस्कारैः सह इळः इषो हवीरूपाण्यज्ञानि यज्यै यष्टुं प्रीणयितुं प्रजिगातु । इषितः अस्माभिः प्रेरितः यजीयान् यष्टुतमः सः अग्निः देवान् यक्षत् यजतु ॥

ऊर्ध्वो वा गातुरध्वरे अकार्यूर्ध्वा शोचीषि प्रस्थिता रजोसि ।

दिवो वा नाभा न्यसादि होता स्तूणीमहि देवव्यचा वि बहिः ॥ ४ ॥

ऊर्ध्वः । वाग् । गातुः । अध्वरे । अकारि । ऊर्ध्वा । शोचीषि । प्रस्थिता । रजोसि ।

दिवः । वा । नाभा । नि । असादि । होता । स्तूणीमहि । देवव्यचाः । वि । बहिः ॥ ४ ॥

‘वां युवयोः । अग्निश्च बहिःशोभौ वामित्युच्येत’ । समिदादिभिः सहितस्यैवामिदेवतात्वात् ।
 ‘ऊर्ध्वः उन्नतः’ । गातुः यज्ञमार्गः । ‘अध्वरे यज्ञे’ । अकारि आश्रयः क्रियते । ‘शोचीषि अविष्मन्ति
 ‘रजोसि हवीषि’ । ऊर्ध्वा ऊर्ध्वं । ‘प्रस्थिता’ । ‘होता अग्निः’ । दिवः दीप्यमानस्य यागगृहस्य । ‘नाभा
 नाभौ मध्यप्रदेशे’ । ‘न्यसादि निषीदति’ । ‘देवव्यचाः देवैर्योसि’ । ‘बहिः च । वार्थे वाशब्दः । ‘वि
 ‘स्तूणीमहि विशेषेण स्तूणीमः ॥

सप्त होत्राणि मनसा वृणाना इन्वन्तो विश्वं प्रति यन्तृतेन ।

नृपेशसो विदथेषु प्र जाता अभीमं यज्ञं वि चरन्त पूर्वीः ॥ ५ ॥

सप्त । होत्राणि । मनसा । वृणानाः । इन्वन्तः । विश्वम् । प्रति । यन् । ऋतेन ।

नृपेशसः । विदथेषु । प्र । जाताः । अभि । इमम् । यज्ञम् । वि । चरन्त । पूर्वीः ॥ ५ ॥

‘मनसा’ । ‘वृणानाः प्रार्थमानाः’ । ‘ऋतेन उदकेन’ । ‘विश्वम्’ । ‘इन्वन्तः’ । ‘प्रणयन्तो देवाः’ । ‘सप्त
 ‘होत्राणि होतृणां वषट्कर्तृणां कर्माणि’ । ‘प्रति’ । ‘यन् प्रतिगच्छन्ति’ । ‘अतः परं द्वारां स्तुतिः । ‘नृपेशसः
 ‘नररूपाः’ । ‘विदथेषु यागेषु’ । ‘जाताः उत्पन्नाः’ । ‘पूर्वीः’ । ‘बह्व्यो विप्रहव्यो यज्ञद्वाराभिमानिदेवताः’ ।
 ‘इमम् अस्मदीयं’ । ‘यज्ञं’ । ‘प्र’ । ‘वि’ । ‘चरन्त प्रविचरन्तु ॥ ॥ २२ ॥

आ भन्दमाने उपसा उपाके उत स्मयेते तन्वा विरूपे ।

यथा नो मित्रो वरुणो जुजोषदिन्द्रो मरुतां उत वा महोभिः ॥ ६ ॥

आ । भन्दमाने इति । उपसौ । उपाके इति । उत । स्मयेते इति । तन्वा । विरूपे इति विरूपे ।

यथा । नः । मित्रः । वरुणः । जुजोषत् । इन्द्रः । मरुताम् । उत । वा । महोभिः ॥ ६ ॥

‘आ’ । ‘भन्दमाने स्तुयमाने’ । ‘उपाके परस्परं संगते’ । ‘उपसा । नक्षापेक्षया द्विवचनम् ।
 ‘नक्षोपसौ’ । ‘रात्र्यहनी आगच्छताम्’ । ‘उत अवि च’ । ‘विरूपे पृथग्रूपे’ । ‘तन्वा प्रकाशरूपेण शरीरेण’ । ‘स्मयेते

१. ख-ग-च-क्ष-क्ष-१-ग-१-थ-न-म-व-वामित्युच्येत । २. क्ष-प्रस्थितानि । ३. म-मध्ये मध्यप्रदेशे ।
 ४. क-ख-ग-च-क्ष-ग-थ-म-व-‘अभिमानिनी (: ?) देवताः ; न-‘अभिमानिनीर्देवताः । ५. ख-ग-च-ग-१-
 फ-अभि ; त-थ-‘प्र’ नास्ति । ६. क-क्ष-म-‘आ’ नास्ति । ७. ख-ग-थ-न-नक्षोपासौ ।

प्रकाशेते । ^१मित्रः ^२वस्त्रणः ^३उत ^४वा अपि च ^५इन्द्रः ^६मरुत्वान् च ^७नः अस्मान् ^८यथा ^९जुजोषन्
यथा सेवेत तथा ^{१०}महोभिः तेजोभिर्युक्ते इमे यावापृथिव्यां कुरुताम् ॥

दैव्या होतारा प्रथमा न्युञ्जे सप्त पृक्षासः स्वधया मदन्ति ।

ऋतं शंसन्त ऋतमिच्छ आहुतनु व्रतं व्रतपा दीध्यानाः ॥ ७ ॥

दैव्या । होतारा । प्रथमा । नि । ऋञ्जे । सप्त । पृक्षासः । स्वधया । मदन्ति ।

ऋतम् । शंसन्तः । ऋतम् । इत् । ते । आहुः । अनु । व्रतम् । व्रतपाः । दीध्यानाः ॥ ७ ॥

^१दैव्या दिव्यौ ^२प्रथमा प्रथमौ मुख्यौ ^३होतारा आह्वतारावक्षी ^४न्युञ्जे प्रसाधयामि ।
^५ऋतम् उदकं ^६शंसन्तः आशंसमानाः ^७सप्त ^८पृक्षासः । पृक्षसञ्चम् । तद्वन्त ऋत्विजस्तमग्नि
^९स्वधया सोमेन हविषा ^{१०}मदन्ति मादयन्ति । ^{११}व्रतपाः व्रतानां कर्मणां रक्षितारः ^{१२}दीध्यानाः
दीप्यमानाः अथवा स्वकर्मभिरग्निं दीपयन्त ऋत्विजः ^{१३}अनु ^{१४}व्रतं व्रतेषु ^{१५}ऋतमिच्छ अग्निमेव
^{१६}आहुः । अग्निमेव ऋतभूतमाहुरित्यर्थः । एवकारार्थे इच्छब्दः ॥

आ भारती भारतीभिः सज्जोषा इळां देवैर्मनुष्यैर्भिरग्निः ।

सरस्वती सारस्वतेभिर्वाक् तिस्रो देवीर्बहिर्हरेदं सदन्तु ॥ ८ ॥

आ । भारती । भारतीभिः । सज्जोषाः । इळां । देवैः । मनुष्यैभिः । अग्निः ।

सरस्वती । सारस्वतेभिः । अर्वाक् । तिस्रः । देवीः । बहिः । आ । इदम् । सदन्तु ॥ ८ ॥

^१भारतीभिः भरतस्य सूर्यस्य संबन्धिनीभिः ^२सज्जोषाः संगता ^३भारती वाक् ^४आ गच्छतु ।
^५देवैः ^६मनुष्यैभिः मनुष्यैश्च संगता ^७इळां च भूमिश्रागच्छतु ^८अग्निः च । ^९सारस्वतेभिः सरस्वती-
संबन्धिभिर्मध्यमस्थानैः सह ^{१०}सरस्वती माध्यमिका वागागच्छतु । ^{११}तिस्रः देव्यः वागिळाभारस्य
आगच्छन्तु । ^{१२}अर्वाक् आभिमुख्यम् एतत् ^{१३}बहिः ^{१४}आ ^{१५}सदन्तु आसीदन्तु ॥

तन्नस्तुरीपुमर्धं पोषयिन्तु देवं त्वष्टृर्विराणः स्यस्व ।

यतो वीरः कर्मण्यः सुदक्षो युक्तग्रावा जायते देवकामः ॥ ९ ॥

तत् । नः । तुरीपम् । अर्धं । पोषयिन्तु । देवं । त्वष्टः । नि । रराणः । स्यस्वेति स्यस्व ।

यतः । वीरः । कर्मण्यः । सुदक्षः । युक्तग्रावा । जायते । देवकामः ॥ ९ ॥

हे ^१देव ^२त्वष्टः सृष्टिकर्तः ^३रराणः रममाणस्त्वम् ^४अथ अनन्तरं ^५नः अस्मान् ^६तुरीपं तारकं
^७पोषयिन्तु पोषकं ^८यत् प्रसिद्धं रेतः ^९वि ^{१०}स्यस्व मोक्ष्य । ^{११}यतः विमोचनात् ^{१२}वीरः सयववान्

१कर्मण्यः कर्मसु कुशलः १सुदक्षः सुबलः १युक्तप्रावा अभिपवाथैप्रावयुक्तः । सोमसुहृत्स्यैत्यर्थः ।
१देवकामः देवान् कामयमानः पुत्रः १जायते जायेत ॥

वनस्पतेऽव सुजोषं देवानग्निर्हविः शमिता सृदयाति ।

सेदु होता सत्यतरो यजाति यथा देवानां जनिमानि वेद ॥ १० ॥

वनस्पते । अत्र । सूज । उप । देवान् । अग्निः । हविः । शमिता । सूदयाति ।

सः । इत् । ऊँ इति । होता । सत्यस्तरः । यजाति । यथा । देवानाम् । जनिमानि । वेद ॥ १० ॥

हे १वनस्पते १देवान् १उप १अव १सूज समीपे कुरु । १शमिता पशोः संस्कर्ता १अग्निः
वनस्पतिश्च १हविः १सूदयाति देवान् प्रति प्रेरयतु । १सत्यतरः । अत्यर्थं सत्यः सत्यतरः । सत्य-
स्वरूपः १सः १इत् स एव १होता १यजाति यजतु । १यथा यतः कारणात् स एवाग्निः १देवानां
१जनिमानि जन्मानि १वेद वेत्ति अतः स एव यजस्वित्यर्थः ॥

आ याह्ये समिधानो अर्वाङ्निद्रेण देवैः सुरथं तुरेभिः ।

वर्हिर्न आस्तामदितिः सुपुत्रा स्वाहा देवा अमृता मादयन्ताम् ॥ ११ ॥

आ । याहि । अग्ने । सम्ऽङ्धाने । अर्वाङ् । इन्द्रेण । देवैः । सऽसुरथम् । तुरेभिः ।

वर्हिः । नः । आस्ताम् । अदितिः । सुपुत्रा । स्वाहा । देवाः । अमृताः । मादयन्ताम् ॥ ११ ॥

हे १अग्ने १अर्वाङ् अस्मदभिमुखं १समिधानः समिध्यमानो उवालारूपेण दीप्यमानस्त्वम् १आ
१याहि देवतारूपेणागच्छ । कथमिति उच्यते । नोऽस्माकं यज्ञम् १इन्द्रेण १देवैः च १तुरेभिः स्वर-
माणैर्देवैः १सुरथं समानरथं यथा तथा आयाहि । किञ्च १सुपुत्रा १अदितिः अपि १नः १वर्हिः
१आस्ताम् अध्यास्ताम् । स्वाहाकारेण युक्ताः १अमृताः नित्याः १देवाः १मादयन्ताम् १तृप्यन्तु ॥ २३ ॥

‘प्रत्यग्निरुपसः’ इत्येकादशच पञ्चमं सूक्तं वैश्वामित्रं त्रैष्टुभमग्नेयम् । अत्रातुकमणिका-
‘प्रत्यग्निः’ इति । प्रातरनुवाकाश्विनशखयोरिदमादिसूक्तत्रयस्य^१ विनियोगः । सूचितं च-
‘प्रत्यग्निरुपस इति त्रीणि’ (आध. श्रौ. ४. १३) इति । ‘इळामग्ने’ इत्यस्योक्तो विनियोगः ॥

प्रत्यग्निरुपसश्चेकितानोऽर्वाधि विप्रः पदवीः कवीनाम् ।

पृथुपार्जा देवयज्जिः समिद्धोऽप द्वारा तमसो वह्निरावः ॥ १ ॥

प्रति । अग्निः । उपसः । चेकितानः । अर्वाधि । विप्रः । पदऽवीः । कवीनाम् ।

पृथुऽपार्जाः । देवयज्जिभिः । सम्ऽईद्धः । अप । द्वारा । तमसः । वह्निः । आवरित्यावः ॥ १ ॥

१. ण-ससादयन्ताम्; थ-समादयता; म-सह मादयन्ताम् । २. क-ग-च-क्ष-ण-ण-त-थ-न-म-व-
०सूक्ते यस्य; ख-०सूक्तस्य ।

उपसः उपेतानः जानन् विप्रः मेधावी कवीनां क्रान्तदशां पदवीः मार्गान् गच्छन्
यः अग्निः प्रति अबोधि प्रतियुध्यते पृथुपाजाः पृथुतेजाः देवयज्ञिः देवकर्मैः समिद्धः
सम्यग्दीप्तः सः बह्विः तमसः अज्ञानस्य द्वारा आगमनद्वाराणि अप आचः अपावृणोति ॥

प्रेद्वशिर्वावृधे स्तोमैभिर्गाभिः स्तोतृणां नमस्य उक्थैः ।

पूर्वाकृतस्य संदृशश्चकानः स दूतो अद्यौदुपसो विरोके ॥ २ ॥

प्र । इत् । ऊँ इति । अग्निः । वृधे । स्तोमैभिः । गीऽभिः । स्तोतृणाम् । नमस्यः । उक्थैः ।

पूर्वाः । कृतस्य । समऽदृशः । चकानः । सम् । दूतः । अद्यौत् । उपसः । विऽरोके ॥ २ ॥

नमस्यः पूज्यः यः अग्निः स्तोतृणां स्तोत्रैः गीभिः नामिः उक्थैः शस्त्रैश्च प्र वृधे
वृद्धिं प्राप्नोति दूतः देवानां दूतः सः पूर्वाः बह्विः कृतस्य आदित्यस्य संदृशः दीप्तिः चकानः
कामयमानः सन् उपसो विरोके विरोचने प्रातःकाले सम् अद्यौत् द्योतते । हत्^१ उ^२ पूरण^३ ॥

अधाद्यधिमर्नुषीषु विक्ष्वपां गर्भो मित्र क्रतेन साधन् ।

आ हर्यतो यजतः सान्वस्थादभूदु विप्रो हव्यो मतीनाम् ॥ ३ ॥

अधायि । अग्निः । मर्नुषीषु । विक्षु । अपाम् । गर्भः । मित्रः । क्रतेन । साधन् ।

आ । हर्यतः । यजतः । सान् । अस्थात् । अभूत् । ऊँ इति । विप्रः । हव्यः । मतीनाम् ॥ ३ ॥

मित्रः यजमानानां मित्रभूतः क्रतेन सत्येन साधन् कामान् साधयन् अपां गग्नेः अग्निः
मानुषीषु मनोः संवन्धिनीषु विक्षु प्रजासु अधायि देवैः आहितः । किंच हव्यतः स्पृहणीयः
यजतः यष्टव्यः सः सानु उच्छ्रितं धिष्यमुत्तरवेद्याख्यम् आ अस्थात् अध्यतिष्ठत् । विप्रः
प्राज्ञोऽग्निः मतीनां मातृणां^३ स्तोतृणां हव्यः स्तुत्यः अभूत् । उ^२ पूरणः^३ ॥

मित्रो अभिर्भवति यत्समिद्धो मित्रो होता वरुणो जातवेदाः ।

मित्रो अध्वर्युरिषिरो दमूना मित्रः सिन्धूनामुत् पर्वतानाम् ॥ ४ ॥

मित्रः । अग्निः । भवति । यत् । समऽमिद्धः । मित्रः । होता । वरुणः । जातवेदाः ।

मित्रः । अध्वर्युः । इषिरः । दमूनाः । मित्रः । सिन्धूनाम् । उत् । पर्वतानाम् ॥ ४ ॥

१. म-आगमस्य द्वाराणि । २. क-श-ज्ञ-१-ण-त-थ-न-म-व- 'इत् उ पूरणो' नास्ति । ३. म-मन्त्रा-
णाम् । ४. क-श-ज्ञ-१-ण-त-थ-न-म-व- 'उ पूरणः' नास्ति ।

इयच्छुक् अग्निं सर्वात्मकत्वेन स्तौति । यत् यदा ऽसमिद्धः ऽअग्निः तदा ऽमित्रः ऽभवति
सूर्यो भवति । ऽमित्रः एव सन् ऽहोता भवति । ऽवरुणः भवति ऽजातवेदाः जातप्रज्ञः । सः
ऽमित्रः ऽअश्वरुं भवति ऽदमूनाः दानमना^१ दान्तमना^२ वा । स एव ऽहृषिरः प्रेरकः वायुर्भवति ।
ऽउत अपि च ऽसिन्धूनां नदीनां ऽपवैतानां च ऽमित्रः सहायो भवति ॥

पातिं प्रियं रिपो अग्रं पदं वेः पातिं यद्धश्चरणं सूर्यस्य ।

पातिं नामां सप्तशीर्षाणामग्निः पातिं देवानामुपमार्दमुष्वः ॥ ५ ॥

पातिं । प्रियम् । रिपः । अग्रम् । पदम् । वेः । पातिं । यद्धः । चरणम् । सूर्यस्य ।

पातिं । नामां । सप्तऽशीर्षाणम् । अग्निः । पातिं । देवानाम् । उपऽमार्दम् । ऋष्वः ॥ ५ ॥

ऽकृत्स्नः दर्शनीयः ऽअग्निः ऽवेः गन्ध्याः सर्वव्यासायाः ऽरिपः भूय्याः ऽम्रियम् ऽअग्रं प्रथमं
ऽपदं स्थानं ऽपातिं रक्षति । ऽयद्धः महान् ऽसूर्यस्य ऽचरणम् । चरत्यत्रेति चरणमन्तरिक्षम् । ऽपातिं ।
ऽनाभा नाभावन्तरिक्षस्य मध्ये ऽसप्तशीर्षाणं^३ सद्धणं ऽपातिं । ऽदेवानाम् ऽउपमार्दम् उपमार्दकं यज्ञं
ऽपातिं रक्षति ॥ २४ ॥

ऋभुश्चक्र ईड्यं चारु नाम विश्वानि देवो व्युनानि विद्वान् ।

सप्तस्य चर्मं घृतवत्पदं वेस्तदिदृशी रक्षत्यग्रयुच्छन् ॥ ६ ॥

ऋभुः । चक्रे । ईड्यम् । चारु । नाम । विश्वानि । देवः । व्युनानि । विद्वान् ।

सप्तस्य । चर्म । घृतवत् । पदम् । वेः । तत् । इत् । अग्निः । रक्षति । अग्रयुच्छन् ॥ ६ ॥

ऽऋभुः महान् ऽविश्वानि सर्वाणि ऽव्युनानि ज्ञातव्यानि पदार्थानि ऽविद्वान् जानन् ऽदेवः
अग्निः ऽईड्यं स्तुत्यं ऽचारु मनोज्ञं ऽनाम जलं ऽचक्रे करोति । नाम^३ इत्युदकनामसु पाठात् । ऽवेः
व्याप्तस्य ऽसप्तस्य स्वपतः शान्तज्वालस्यान्यद्भेदेः ऽचर्म रूपं ऽघृतवत् दीप्तिमद्भवति । सः ऽअग्निः
ऽतत् जलम् ऽअग्रयुच्छन् अग्रमाद्यन् ऽरक्षति पालयति । ऽइत् पादपूरणः^४ ॥

आ योनिमग्निर्घृतवन्तमस्थात्पृथुप्रगाणमुशन्तमुशानः ।

दीद्यानः शुचिर्ऋष्वः पावकः पुनःपुनर्मतिरा नव्यसी कः ॥ ७ ॥

आ । योनिम् । अग्निः । घृतवन्तम् । अस्थात् । पृथुऽप्रगाणम् । उशन्तम् । उशानः ।

दीद्यानः । शुचिः । ऋष्वः । पावकः । पुनःऽपुनः । मातरा । नव्यसी इति । कुरिति कः ॥ ७ ॥

१. स-दमसना दानमना । २. स-सप्तशीर्षाणं सप्तगणम् । ३. ख-ग-ण-जलं नाम; च-जलनाम;
झ-व-नामा नाम; ण-न-नामी नाम । ४. क-झ-झ-ण-थ-न-म-व-‘ इत् पादपूरणः ’ नास्ति ।

१उशानः कामयमानः १अग्निः १वृत्तवन्तं दीप्तिमन्तं १पृथुप्रमाणं पृथुगीतिम् १उशान्तं कामयमानं
१योनिं स्थानमायतनम् १आ अस्थात् आतिष्ठति । १दीद्यानः द्योतमानः १शुचिः दक्षनीयः शुद्धो वा
१कृत्वः महान् १पावकः अन्येषां क्षोषयिताग्निः १मातरा मातरौ धावापृथिव्यौ १पुनःपुनः १नव्यस्मी
नवतरे १कः करोति ॥

सद्यो जात ओषधीभिर्वक्षे यदी वर्धन्ति प्रस्वो घृतेन ।

आपःइव प्रवता शुम्भमाना उरुष्यदग्निः पित्रोरुपस्थे ॥ ८ ॥

सद्यः । जातः । ओषधीभिः । वक्षे । यदि । वर्धन्ति । प्रस्वः । घृतेन ।

आपःइव । प्रवता । शुम्भमानाः । उरुष्यत् । अग्निः । पित्रोः । उपस्थे ॥ ८ ॥

१सद्यो जातः अग्निः १यदि यदा १ओषधीभिः १वक्षे उह्यते तदा १प्रवता प्रवणेन मार्गेण
गच्छन्त्यः १आपःइव १शुम्भमानाः शोभमानास्ता ओषध्यः १प्रस्वः फलानि प्रसुवानाः १घृतेन
उदकेन १वर्धन्ति वर्धयन्ति । १पित्रोः धावापृथिव्यो १उपस्थे मध्यप्रदेशे वर्धमानः १अग्निः १उरुष्यत्
अस्माक्षत् ॥

उदु घृतः समिधा यद्वा अद्यौर्ध्वमन्दिवा अधि नामा पृथिव्याः ।

मित्रो अग्निरीड्यो मातरिश्वा दूतो यज्यथाय देवान् ॥ ९ ॥

उत् । ऊँ इति । स्तुतः । समऽइधा । यद्वा । अद्यौत् । वर्धन् । दिवः । अधि । नामा । पृथिव्याः ।

मित्रः । अग्निः । ईड्यः । मातरिश्वा । आ । दूतः । वक्षत् । यजथाय । देवान् ॥ ९ ॥

१उ इति पादपूरणः १ । १स्तुतः अस्माभिः स्तुतः १समिधा समिन्धवेन १यद्वा महान् १अग्निः
१पृथिव्याः उत्तरवेद्याः १नामा नामौ मध्यप्रदेशे स्थितः सन् १दिवः अन्तरिक्षस्य १वर्धन् वर्धयन्
रूपे १उत् १अद्यौत् द्योतते । १मित्रः सर्वेषां मित्रभूतः १ईड्यः स्तुत्यः १मातरिश्वा । मातर्यन्तरिक्षे
श्रसिति प्राणिति सूर्यरूपेण चेटत इति मातरिश्वा । अथवा मातर्यन्तरिक्षां श्रसिति निवसतीति मातरिश्वा ।
तथाह यास्कः—‘ मातर्यन्तरिक्षे श्रसिति मातर्यान्नितीति वा ’ (निरु. ७. २६) । १दूतः देवानां
दूतः सन् १यजथाय यज्ञाय १देवान् १आ १वक्षत् आवहत् ॥

उदस्तम्भीत्समिधा नार्कम्बुवोऽग्निर्वन्नुत्तमो रोचनानाम् ।

यदी भृगुभ्यः परि मातरिश्वा गुहा सन्त हव्यवाहं समीधे ॥ १० ॥

उत् । अस्तम्भीत् । समऽइधा । नार्कम् । ऋष्वः । अग्निः । भवन् । उत्तमः । रोचनानाम् ।

यदि । भृगुभ्यः । परि । मातरिश्वा । गुहा । सन्तम् । हव्यवाहम् । समीधे ॥ १० ॥

‘वक्रवः महान्’ वअग्निः वसमिधा तेजसा वनां स्वर्गम् वउदस्तम्भीत् उदस्तज्ञात् ।
 वरोचनानां शोभनानां^१ तेजसां मध्ये वउत्तमः वभवन् उत्कृष्टतमो भवन् वमातरिश्वा वायुः वभृगुभ्यः
 आदित्यस्य रश्मिभ्यः वगुहा^२ गुहायां^३ वसन्तं वहव्यवाहं हव्यानां वोढारमग्निं वयदि यदा वसमीधे
 समैन्द तदा नाकमस्तश्चादिति संबन्धः ॥

इळामग्रे पुरुदंसं सनि गोः शश्वत्तुमं हवमानाय साध ।

स्यान्नः सुनुस्तनयो विजावाग्रे सा ते सुमतिर्भूत्वस्मे ॥ ११ ॥

इळाम् । अग्रे । पुरुदंसम् । सनिम् । गोः । शश्वत्तुमम् । हवमानाय । साध ।

स्यात् । नः । सुनुः । तनयः । विजावा । अग्रे । सा । ते । सुमतिः । भूतु । अस्मे हति ॥ ११ ॥

पूर्वं व्याख्याता ॥ ॥ २५ ॥

‘प्र कारवः’ इत्येकादशचं पठं सूक्तं वैश्वामित्रमासेयं ‘प्र कारवः’ इत्यनुक्रान्तवात् ।
 प्रातरनुवाकाश्चिनशास्त्रयोः सूक्तविनियोगः पूर्वसूक्त एव ‘प्रत्यग्निरूपसखीणि’ इत्यनेनोक्तः । आद्याग्रेये
 पशौ हविषो याज्या । सूत्रितं च—‘प्र कारवो मनना वच्यमाना एका चेत्स्वरस्वती नदीनाम्’ (आश्व.
 श्रौ. ३. ७) इति । ‘ऐभिस्ते’ इति पालीवतग्रहस्य याज्या । सूत्रितं च—‘आग्नीध्रः पालीवतरस्य
 यज्यैभिस्ते सरथं याज्यावाञ्छिति’ (आश्व. श्रौ. ५. १९) इति ॥

प्र कारवो मनना वच्यमाना देवद्रीचीं नयत देवयन्तः ।

दक्षिणावाडाजिनी प्राच्येति हविर्भरन्त्यग्नये घृताचीं ॥ १ ॥

प्र । कारवः । मनना । वच्यमानाः । देवद्रीचीम् । नयत । देवयन्तः ।

दक्षिणावाट् । वाजिनी । प्राची । एति । हविः । भरन्ती । अग्नये । घृताचीं ॥ १ ॥

हे वकारवः कर्तारः वदेवयन्तः देवकामा यूयं वमनना मननेन सन्नेण वच्यमानाः प्रेयमाणाः
 सन्तः वदेवद्रीचीं देवानञ्जन्तीं सुचं वप्र नयत प्रकर्षेण नयत प्रापयत । वदक्षिणावाट् आहवनीयस्य
 दक्षिणत उल्लसना ववाजिनी अञ्जवती वप्राची प्रागग्र वअग्नये अग्न्यर्थं वहविर्भरन्ती हविर्धारयन्ती
 वघृताची घृतेनाका सुक् एति गच्छति^१ ॥

१. म-शोममानानाम् । २. क-झ-झ १-न-म-आदित्यगुहायाम् ; झ-त-थ-ण-व-आदित्यगुहा गुहायाम् ।
 ३. क-अ (आ) गच्छति ; झ-म-आगच्छति ।

आ रोदसी अष्टुणा जायमान उत प्र रिक्था अधु नु प्रयज्यो ।

दिवश्चिदग्रे महिना पृथिव्या वच्यन्तां ते बह्वयः सप्तजिह्वाः ॥ २ ॥

आ । रोदसी इति । अष्टुणाः । जायमानः ।

उत । प्र । रिक्थाः । अध । नु । प्रयज्यो इति प्रयज्यो ।

दिवः । चित् । अग्रे । महिना । पृथिव्याः । वच्यन्ताम् । ते । बह्वयः । सप्तजिह्वाः ॥ २ ॥

हे अग्रे जायमानः त्वं रोदसी यावापृथिव्यौ वा अष्टुणाः आपूरयः । किंच^१ हे प्रयज्यो यष्ट्य^२ दिवश्चित् दिवश्चान्तरिक्षात् पृथिव्याः च महिना महिषा प्र रिक्थाः अतिरिक्तश्चास्ति । अनेन बह्वैरतिशय उक्तः । एवंविधस्य^३ ते तव बह्वयः अग्रांश्चाभूता बह्व आहवनीयादयः वच्यन्ताम् । किञ्चिदस्ते । सप्तजिह्वाः सप्तजिह्वात्मकाः । वु पूरणः^४ ॥

द्यौश्च त्वा पृथिवी यज्ञियासो नि होतारं सादयन्ते दमाय ।

यदी विशो मानुषीर्देव्यन्तीः प्रयस्वतीरीकृते शुक्रमर्चिः ॥ ३ ॥

द्यौः । च । त्वा । पृथिवी । यज्ञियासः । नि । होतारम् । सादयन्ते । दमाय ।

यदि । विशः । मानुषीः । देव्यन्तीः । प्रयस्वतीः । ईकृते । शुक्रम् । अर्चिः ॥ ३ ॥

द्यौश्च अन्तरिक्षं पृथिवी च यज्ञियासः यज्ञाहं देवाश्च होतारं त्वा त्वां दमाय । दमो यज्ञः । तस्मा अयं नि सादयन्ते उपशमयन्ति । यदि यदा मानुषीः मनोः संबन्धिन्यः देव्यन्तीः देवकामाः प्रयस्वतीः हविष्मत्यः विशाः प्रजा होतारः शुक्रं दीप्तम् अर्चिः ईकृते स्तुवन्ति ॥

महान्तस्सधस्थे ध्रुव आ निषत्तोऽन्तर्धावा माहिने हर्यमाणः ।

आस्के सपत्नी अजरे अमृक्ते सबर्दुधे उरुगायस्य धेनू ॥ ४ ॥

महान् । सधस्थे । ध्रुवः । आ । निषत्तः । अन्तः । धावा । माहिने इति । हर्यमाणः ।

आस्के इति । सपत्नी इति सपत्नी । अजरे इति । अमृक्ते इति ।

सबर्दुधे इति सबः स्रुधे । उरुगायस्य । धेनू इति ॥ ४ ॥

१. ख-ग-च-ग-१-फ-अध किंच । २. त-प्रयष्ट्य अध अन्तरम् । ३. ख-ग-च-उत एवंविधस्य, ग-१-अत एवं । ४. क-ख-झ-१-ण-त-थ-न-म-व-‘जु पूरणः’ नास्ति ।

यमहान् अधिकः । यजमानान्निभिः काम्यमानः यद्वा यजमानाय धनं काम्य-
मानोऽसिः । यद्वा यजन्तः सुसूक्त्योर्मध्ये । माहिने महिष्ठा युक्ते । सवस्थे स्वकीये स्थाने । यद्वा अचलः
सन् । या निपत्तः निपण्णो भवति । आस्ते आक्रमणशीले । सपत्नी समान एकः सूर्यः पतिर्यथोस्ते
सपत्न्यौ । अत्ररे जरारहिते । अमृते अन्येनाहिते । सवर्दुवे । सवरित्यसुतसुदकम् । तस्य दोग्ध्यौ
द्यावापृथिव्यौ । उखायस्य पृथुगमनस्याधिकस्तुतेर्वासेः । धेनुं ग्रीणयिष्यौ भवतः ॥

व्रता ते अग्रे महतो महानि तव कृत्वा रोदसी आ ततन्थ ।

त्वं दूतो अभवो जायमानस्त्वं नेता वृषभ चर्षणीनाम् ॥ ५ ॥

व्रता । ते । अग्रे । महतः । महानि । तव । कृत्वा । रोदसी इति । आ । ततन्थ ।

त्वम् । दूतः । अभवः । जायमानः । त्वम् । नेता । वृषभ । चर्षणीनाम् ॥ ५ ॥

हे अग्रे । महतः सर्वोत्कृष्टस्य । ते तव । व्रता व्रतानि त्वत्संबन्धीनि कर्माणि । महानि महानि
भवन्ति । तव । कृत्वा कृतुना प्रकाशेन । रोदसी द्यावापृथिव्यौ । या । ततन्थ विस्तृतवानसि^१ । त्वं
दूतः । अभवः भव । हे वृषभ वर्षणशील । त्वं । जायमानः सन् । चर्षणीनां यजमानानां । नेता
असि फलप्रापकोऽसि ॥ ॥ २६ ॥

ऋतस्य वा केशिना योग्यामिधृतस्नुवा रोहिता धुरि धिष्व ।

अथा वह देवान्देव विश्वान्स्वध्वरा कृणुहि जातवेदः ॥ ६ ॥

ऋतस्य । वा । केशिना । योग्याभिः । धृतस्नुवा । रोहिता । धुरि । धिष्व ।

अथ । आ । वह । देवान् । देव । विश्वान् । सुऽध्वरा । कृणुहि । जातवेदः ॥ ६ ॥

हे देव । केशिना प्रशस्तकेशवन्तौ । योग्याभिः योजनसाधनभूतामी । रज्जुमिश्रकौ^२ । धृतस्नुवा
धृतं क्षरन्ती । रोहिता रोहितावधौ । ऋतस्य यज्ञस्य ॥ वासन्द्वायै ॥ धुरि च धिष्व धेहि ।
योजयैत्यर्थः । अथ अनन्तरं विश्वान् सर्वान् । देवान् रथे समारोप्य । आ वह । हे जातवेदः
तान् । स्वध्वरा स्वध्वरान् सोमनाध्वरान् । कृणुहि कुरु ॥

दिवश्चिदा ते रुचयन्त रोका उषो विभातीरनु भासि पूर्वाः ।

अपो यदग्र उशध्वनेषु होतुर्मन्द्रस्य पुनयन्त देवाः ॥ ७ ॥

दिवः । चित् । आ । ते । रुचयन्त । रोकाः । उषः । विभातीः । अनु । भासि । पूर्वाः ।

अपः । यत् । अग्रे । उशध्वक् । वनेषु । होतुः । मन्द्रस्य । पुनयन्त । देवाः ॥ ७ ॥

हे ऽअग्ने ऽयत् यदा ऽवनेषु अरण्येषु ऽअपः ऽउद्गाथञ्च कामयमानो ददंश्च वर्तसे तदा ऽते ऽरोकाः
च त्वदीया दीप्तयः ऽदिवश्चित् सूर्यादपि ऽआ ऽरुचयन्त आरोचन्ते । ऽविभातीः विशेषेण भान्ताः
प्रकाशमानाः ऽपूर्वाः पुराणीः ऽउषः उपसः ऽअनु ऽभासि । ऽमन्द्रस्य स्तुत्यस्य ऽहोतुः तव रोकाञ्
ऽदेवाः स्तोतारः ऽपनयन्त स्तुवन्ति ॥

उरौ वा ये अन्तरिक्षे मदन्ति दिवो वा ये रोचने सन्ति देवाः ।

ऊमा वा ये सुहवासो यजत्रा आयेमिरे रथ्यो अग्ने अथाः ॥ ८ ॥

उरौ । वा । ये । अन्तरिक्षे । मदन्ति । दिवः । वा । ये । रोचने । सन्ति । देवाः ।

ऊमाः । वा । ये । सुहवासः । यजत्राः । आयेमिरे । रथ्यः । अग्ने । अथाः ॥ ८ ॥

ऽउरौ विस्तीर्णं ऽअन्तरिक्षे ऽये ऽदेवाः ऽसजन्ति हव्यन्ति । ऽदिवः सूर्यस्य ऽरोचने प्रकाशने
आलोके ऽये देवाः ऽसन्ति । ऽऊमाः ऊमसंज्ञकाः पितरः सन्ति । ऽयजत्राः यष्टव्याः ऽये देवाः
ऽसुहवासः शोभनाङ्गानाः ऽआयेमिरे आयच्छन्ति । ऽरथ्यः रथिनस्तव ये ऽअथाः सन्ति हे ऽअग्ने
तैः सर्वैः सार्धमायाहीति उत्तरयची^१ संबन्धः^२ ॥

ऐभिरेये सूरथं याह्यवाङ् नानारथं वा विभवो ह्यथाः ।

पत्नीवतस्त्रिंशत् त्रींश् देवाननुष्वधमा वह मादयस्व ॥ ९ ॥

आ । एभिः । अग्ने । सूरथम् । याहि । अवाङ् । नानासूरथम् । वा । विऽभवः । हि । अथाः ।

पत्नीऽवतः । त्रिंशत्म् । त्रीन् । च । देवान् । अनुऽस्वधम् । आ । वह । मादयस्व ॥ ९ ॥

हे ऽअग्ने ऽएभिः पूर्वोक्तैर्देवगणैः सार्धं ऽसूरथं समानरथं ऽनानारथं ऽवा त्वदर्थं समारोप्य
ऽआ ऽयाह्यवाङ् अस्मदभिमुखमायाहि । यतः कारणात् ते ऽअथाः ऽविभवः प्रभवः समर्थाः । हिः
प्रसिद्धौ । ऽपत्नीवतः पत्नीभिः सहितान् ऽत्रिंशत् त्रींश् त्रयस्त्रिंशत् ऽदेवान् च ऽअनुष्वधं
सोममुद्दिश्य^३ ऽआ ऽवह । ऽमादयस्व सोमेनेति शेषः^४ ॥

स होता यस्य रोदसी चिदुर्वी यज्ञयज्ञमभि वृधे गृणीतः ।

प्राचीं अध्वरेवं तस्थतुः सुमेकै ऋतावरी ऋतजातस्य सत्ये ॥ १० ॥

सः । होता । यस्य । रोदसी इति । चित् । उर्वी इति । यज्ञमऽयज्ञम् । अभि । वृधे । गृणीतः ।

प्राची इति । अध्वराऽह्व । तस्थतुः । सुमेकै इति सुऽमेकै ।

ऋतावरी इत्यृतऽवरी । ऋतऽजातस्य । सत्ये इति ॥ १० ॥

१. स- उत्तरत्र वा । २. ख-ग-च-ण १-फ- संबन्धः । वा पूरणः । ३. त-थ-व-बलार्थसन्नार्थं वा ।
४. ण-त-थ-व-विशेषः ।

१सः एव १होता भवति १उर्वी विस्तीर्णे १रोदसी १चित् धावापृथिव्यौ अपि १यस्य १अग्नेः
 १यज्ञं यज्ञं सर्वं १यज्ञं १युधे समृद्धये १अभि १गुणीतः प्रशंसतः । १ऋतजातस्य १जातस्यस्य १होतुः
 १सुमेके सुरूपे १ऋतावरी उदकवत्यौ १सत्ये सत्यस्वरूपे १प्राची अनुकूले १तस्यतुः तिष्ठतः । कथमिव ।
 १अध्वरेव अध्वराविव यज्ञाविव ॥

इळामये पुरुदंसं सुनि गोः शश्वत्तमं हवमानाय साध ।

खान्नः सुनुस्तनयो विजावाग्रे सा ते सुमतिर्भूत्वस्मे ॥ ११ ॥

इळाम् । अग्ने । पुरुदंसम् । सुनिम् । गोः । शश्वत्सुतम् । हवमानाय । साध ।

स्यात् । नः । सुनुः । तनयः । विजाऽवा । अग्ने । सा । ते । सुसुमतिः । भूतु । अस्मे इति ॥ ११ ॥

इळामग्र इतीयं पूर्व व्याख्याता ॥ ॥ २७ ॥

वेदार्थस्य प्रकाशेन तमो हार्दं निवारयन् ।

पुमर्थाश्चतुरो देयाद्विद्यातीर्थमहेधरः ॥

इति श्रीमद्राजाधिराजपरमेश्वरवैदिकमार्गप्रवर्तकश्रीवीर-

बुक्कभूपालसाम्राज्यपुरंधरेण सायणाचार्येण

विरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे

ऋक्संहिताभाष्ये द्वितीयाष्टके-

ष्टमोऽध्यायः समाप्तः ॥

१. त-थ-अस्य । २. ख-ग-च-ण १-थ-न-सर्वयज्ञम् ; ण-न-सर्वस्य यज्ञम् । ३. ख-ग-च-ण १-
 ऋतजातस्य सत्यस्य यज्ञस्य ; झ-म-ऋतजातस्य यस्य ; झ १-न-ऋतजातस्य सत्यस्य यस्य ; ण-ऋतजातस्य
 जातस्य सत्यस्य ; त-व-ऋतजातसत्यस्य ।

वारशिखाद्याः सुमनसः सर्वार्थानामुपक्रमे ।

यं नत्वा कृतकृत्याः स्युस्तं नमामि गजाननम् ॥

यस्य निःश्वसितं वेदा यो वेदेभ्योऽखिलं जगत् ।

निर्ममे तमहं वन्दे विद्यार्थिमहेश्वरम् ॥*

‘सोमस्य’^१ इत्यनुवाके द्वादश सूक्तानि । तत्र ‘प्रय आरुः’ इत्येकादशचं सप्तमं सूक्तम् । मण्डलद्वया विश्वामित्र ऋषिः । अनुकृत्वात् त्रिष्टुप् । मण्डलादिपरिभाषयामिद्वेवता । प्रातरनुवाकाश्चिनराक्षयोः सूक्तत्रयस्य ‘प्रत्यग्निरुपसस्त्रीणि’^२ इति विनियोग उक्तः । तत्रैव नृतीये सूक्तम् ॥

प्र य आरुः शितिपृष्ठस्य धासेरा मातरां विविशुः सुप्त वाणीः ।

परिक्षितां पितरां सं चरेते प्र संसर्तते दीर्घमायुः प्रयक्षे ॥ १ ॥

प्र । ये । आरुः । शितिपृष्ठस्य । धासेः । आ । मातरां । विविशुः । सुप्त । वाणीः ।

परिक्षितां । पितरां । सम् । चरेते इति । प्र । सुसर्तते इति । दीर्घम् । आयुः । प्रयक्षे ॥ १ ॥

‘शितिपृष्ठस्य नीलपृष्ठस्य’^३ धासेः सर्वस्य भारयितुरस्ये^४ ये रश्मयः^५ प्र आरुः प्रकर्षणेद्व्यञ्जन्ति ते रश्मयः^६ मातरा मातरौ द्यावापृथिव्यौ^७ आ विविशुः सर्वतः प्रविष्टाः ।^८ यस्य सर्पणस्वभावाः^९ वाणीः वचनीया नदीश्चाविविशुः । परिक्षिता परितो वर्तमाने^{१०} पितरा पितरौ द्यावापृथिव्यौ तेनाग्निना^{११} सं चरेते सम्यक् व्यवहरतः । तथा प्रयक्षे प्रकर्षणे^{१२} यष्टुं दीर्घमायुः अग्नेश्चिरं जीवनं प्रभूतमन्नं वा^{१३} प्र सस्रति प्रसारयतः । संपादयत इत्यर्थः । यद्वा द्यावापृथिव्यौ प्रयक्षे प्रकर्षणे सततं यष्टुं यजमानस्य दीर्घमायुः संपादयतः ॥ प्र । निपातत्वेनायुदात्तः । तस्य छन्दसि ‘व्यवहिताश्च’ इति आरुस्थितेन संबन्धः । आरुः । ‘क्व गतौ’ । लिट्गुसि रूपम् । यद्वृत्तयोगादनिघातः । प्रत्ययस्वरः । शितिपृष्ठस्य । पृष्ठशब्दस्य कृप्रत्ययान्तोऽन्तोदात्तः । ‘शितेर्नित्याबङ्गञ्जदुमीहावभसत्’ (पा. सू. ६. २. १३८) इत्युत्तरपदप्रकृतिस्वरस्वम् । धासेः । ‘डुधाच् धारणपोषणयोः’ । ‘धेद पाने’ वा । तस्मात् कर्तव्योपाधिकः सिः । प्रत्ययस्वरः । मातरा । ‘नसृनेष्ट्वपृष्ठश्चतुहोत्रोत्तमात्पितृजामातृदुहितु’ (उ. सू. २. १५३) इति वृजन्तत्वेन निपातनादन्तोदात्तः । ‘अतो ङि’ (पा. सू. ७. ३. ११०) इति गुणः । ‘सुपां सुलङ्’ इति सुपो ङादेशः । विविशुः । ‘विश प्रवेशने’ । लिटि ‘असंयोगाच्छिट्’ इति किङ्कजावाङ्मुखाभावः । निघातः । सप्त । ‘सप्तु गतौ’ । ‘सप्यञ्चभ्यां’^{१४} तुदच् (उ. सू. १. १५५) इति सपेर्विधीयमानः कनिष्ठ तुडागमश्च बाहुलकादेतस्यापि भवति ।

* व-छ-आद्ये श्लोकद्वयं नास्ति; स-प्रथमः श्लोको नास्ति । १. स-अथ तृतीयाष्टके प्रथमाध्याय आरभ्यते । सोमस्य । २. म-स-प्रत्यग्निरुपस इति त्रीणि । ३. ज-ण-सप्तधास्वभावाः । ४. ल-प्रकर्षणे यक्षे । ५. ल-सिप्रत्ययः । ६. ख-ग-व-ज-ण-म-स-सृष्यसृभ्याम्; न-सप्तसृभ्याम्; ल-सुपे सौभ्याम् ।

नकारस्याकारश्च । निस्त्वेऽपि^१ व्यत्ययेनान्तोदात्तत्वम्^२ । परिक्षिता । ‘क्षि निवासगत्योः’ । ‘किप् च’ इति किप् । पिच्चात् तुगागमः । प्रादिसमासः । ऋदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वम् । ‘सुपां सुलुक्’ इति सुपो ङादेशः । चरेते । ‘चर गतिभक्षणयोः’ । संपूर्वाचरतेः ‘समस्तृतीयायुक्तात्’ (पा. सू. १. ३. ५४) इत्यात्मनेपदम् । निघातः^३ । सखाति । ‘सु गतौ’ । अयमन्तर्भावितगण्यर्थः । रेकञ्छान्दसः । ‘ईदृदेव’ इति प्रगुल्लंघना । निघातः । आयुः । ‘इण् गतौ’ । ‘उसिन्’ इत्यनुवृत्तौ ‘एतेभिच’ (उ. सू. २. २७५) इत्युसिन् । गित्त्वाद्द्विः । निच्वादाद्युदात्तः । प्रयक्षे । ‘यज देवपूजासंगतिकरणदानेषु’ इत्यस्मात् तुमर्थे सेनप्रस्थयः । प्रादिसमासः । ऋदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वम् । ‘कृन्मेजन्तः’ इत्यव्ययसंज्ञायाम् ‘अव्ययादाप्सुवः’ इति सुपो लुक् ॥

दिवक्षसो धेनवो वृष्णो अश्वा देवीरा तस्थौ मधुमद्वहन्तीः ।

ऋतस्य त्वा सदसि क्षेमयन्तं पर्येका चरति वर्तनि गौः ॥ २ ॥

दिवक्षसः । धेनवः । वृष्णः । अश्वाः । देवीः । आ । तस्थौ । मधुमत् । वहन्तीः ।

ऋतस्य । त्वा । सदसि । क्षेमयन्तम् । परि । एका । चरति । वर्तनिम् । गौः ॥ २ ॥

वृष्णः कामानां वधितुरग्नेः । अश्वाः वाहनरूपा रोहिताः । दिवक्षसः दिवं व्याप्य वर्तमानाः । धेनवः अग्नेः प्रीणयित्र्यो भवन्ति । सोऽयमग्निः । मधुमत् साधुर्येपेतमुदकं^४ वहन्तीः । देवीः द्योतनशीला नदीः । आ तस्थौ आतिष्ठति । प्राप्नोतीत्यर्थः । गोक्षवदः^५ माध्यमिकवाग्वाची । माध्यमिकां वाचमिति नैरुक्ताः । (निर. ११. २७) इत्याभिधानात् । एका गौः काचिदुक्तविधा वाक्^६ ऋतस्य उदकस्य । सदसि स्थानेऽन्तरिक्षे । क्षेमयन्तं क्षेममावासमिच्छन्तं । वर्तनिं ज्वालाः प्रवर्तयन्तं । त्वा हे अग्ने त्वां परि चरति सेवते ॥ दिवक्षसः । ‘अक्ष व्याप्तौ’ । दिवं व्याप्यवन्तीति दिवक्षसः । × वक्ष रोषे । रोषार्थोऽप्यर्थः । धातुरत्र व्याप्तौ वर्तते । दिवं वक्षन्ति व्याप्यवन्तीति । ‘असुन्’ इत्यसुम्रत्ययः । ‘लोपो व्योर्धेलि’ इति बलोपः । ऋदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वम् । धेनवः । ‘नुः’ इत्यनुवृत्तौ ‘धेत इच’ (उ. सू. ३. ३१४) इति नुप्रस्थयः । इकारस्य गुणः । प्रस्थयस्वरः । वृष्णः । ‘वृष सेचने’ । ‘कनिन्युदापितक्षिराजि’ इत्यादिना कनिन् । किच्वाद्गुणाभावः । निच्वादाद्युदात्तः । अश्वाः । ‘अक्ष व्याप्तौ’ । अक्षिप्रुपिलटिणि^७ इत्यादिना कन् । गित्त्वादाद्युदात्तः । तस्थौ । ‘घा गतिनिवृत्तौ’ । ‘छन्दसि लुङ्लुङ्लिटः’ इति वर्तमाने लिट् । ‘आत औ गलः’ इत्यौकारः । निघातः । मधुमत् । ‘नि’ इत्यनुवृत्तौ ‘कलिपाटिनमिमनिजनाम्’ इत्यादिना मनेरुप्रस्थयः । तत्संनियोगेन नकारस्य धकारः । निच्वादाद्युदात्तः । त्वा । युष्मच्छब्दस्य द्वितीयैकवचनान्तस्य ‘स्वामी’ इति त्वादेशः । अनुदात्तश्च । क्षेमयन्तम् । ‘क्षि निवासगत्योः’ । ‘अतिस्तुसुदुसृक्षि’ इत्यादिना मन् । क्षेमम् आवासम् । आत्मन इच्छन्तम् । ‘सुप आत्मनः क्यच्’ इति क्यच् । ‘क्यचि च’ इति ईवम् । ‘अकृत्स्नार्थेधातुकयोर्वीर्वः’ इति दीर्घत्वं च । ‘न छन्दस्यपुत्रस्य’ इति प्रतिषिध्यते । क्यचश्चिच्चादन्तोदात्तः । तदन्ताच्छतृप्रस्थयः । शप्^८ । शपः पिच्चाद्नुदात्तत्वं शतृष्य सावर्धातुकस्वरणेन ।

१. त-प्रस्थयनित्यत्वेऽपि प्रत्ययेनान्तोदात्तत्वम् ; ल-प्रस्थयत्वेऽपि प्रत्ययेनान्तोदात्तत्वम् ; स-नित्यत्वापि व्यत्ययेनान्तोदात्तत्वम् । २. ख-ग-च-ज-ण-न-भ-स-‘निघातः’ नास्ति । ३. घ-गौः माध्यमिका वाक् एका कानि । ४. ख-ग-च-ज-ण-भ-स-‘दिवं.....व्याप्तौ’ नास्ति । ५. त-न-ल-स-वक्ष रोषे । रोषार्थोऽप्ययम् । ६. ख-ग-च-ज-ण-भ-स-‘स्वामी’ नास्ति । ७. ख-ग-च-ज-ण-भ-स-‘आवासम्’ नास्ति । ८. ख-ग-च-ज-ण-भ-स-‘शप्’ नास्ति ।

तयोः क्यचा सहैकादेशे कृते 'एकादेश उदात्तेनोदात्तः' इत्येकादेश उदात्तः । अम् । हुत्वावुदात्तः । 'उदात्तादनुदात्तस्य' इति अमः स्वरितत्वम् । एका । 'हण् गतौ' । 'हण्मीकापा०' इत्यादिना कन् । तदन्तादाप् । निस्वरः । वर्तनिम् । 'वृत्तु वर्तने' । अन्तर्भावित्वस्यर्थः । 'वृत्तेश्च' (उ. सू. २. २६३) इत्यनिः । गुणः । व्यत्ययेनान्तोदात्तत्वम् । गौः । 'गमु गतौ' । 'गमेदोः' (उ. सू. २. २२५) इति डोप्रत्ययः । ङित्वाङ्लोपः । 'गोतो णि' इति सुपो णित्वात् वृद्धिः । प्रत्ययस्वरः ॥

आ समिरोहत्सुयमा भवन्तीः पतिश्चिकित्वान्नयिविद्वयीणाम् ।

प्र नीलपृष्ठो अतसस्य धासेस्ता अवासयत्पुरुषप्रतीकः ॥ ३ ॥

आ । सीम् । अरोहत् । सुऽयमाः । भवन्तीः । पतिः । चिकित्वान् । रयिवि । रयीणाम् ।

प्र । नीलपृष्ठः । अतसस्य । धासेः । ताः । अवासयत् । पुरुषप्रतीकः ॥ ३ ॥

रयीणां रयिवित् धनानां मध्ये विशिष्टधनस्य लम्बयिता चिकित्वान् ज्ञानवान् पतिः अथानां पतिरग्निः रयीं सयतः सुयसाः सुखेन नियन्तुं शक्याः भवन्तीः । या वडवाः अरोहत् आरोहति स्म नीलपृष्ठः पुरुषप्रतीकः बहुधा विशिष्टाङ्गः सोऽग्निः अतसस्य सततगमनस्य धासेः पोषणार्थं पताः अथाः प्र अवासयत् प्रकर्षेण वासयति स्म । निवासेन श्रमेऽपनीते सततगमनं तोषयितुं शक्यमित्यर्थः ॥ सीम् । 'चादयोऽनुदात्ताः' (फि. सू. ८४) इत्यनुदात्तः । अरोहत् । 'रह प्रादुर्भावे' । लङि रूपम् । निवातः । सुयसाः । 'यस उपरमे' । अस्माच्छ्रवणार्थं 'ईषद्ः सुषु' इति खल् । कृत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वम् । पतिः । 'पा रक्षणे' । 'पातेडतिः' इति डतिः । ङित्वाङ्लोपः । प्रत्ययस्वरः । चिकित्वान् । 'कित' ज्ञाने' । कसौ रूपम् । रयिवित् । 'विदु लाभे' । क्तिप् । रयीणाम् । 'नामन्यतरस्याम्' इति विभक्त्येवात्तत्वम् । नीलपृष्ठः । नीलशब्दो वृषादिवादाद्युदात्तः । बहुव्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् । अतसस्य । 'अत सातत्यगमने' इत्यस्मात् 'अस्यविचमितमिनमिरभिलभिनभितपिपतिपनिपणिमहिभ्यः' (उ. सू. ३. ३९७) इत्यसच् । चिस्वरः । अवासयत् । 'वस निवासे' । 'हेतुमति' इति णिच् । 'लङ्लङ्लङ्लङ्' इत्यडागमः । 'तिङ्तिङः' इति निवातः । पुरुषप्रतीकः । पुरुषाद् इह संख्यावाची । 'संख्याया विधार्थे धा' इति धाप्रत्ययः । बहुव्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् । हस्वञ्छान्दसः ॥

महि त्वाष्ट्रमूर्जयन्तीरजुयं स्तभुयमानं बृहतां वहन्ति ।

व्यङ्गेभिर्दिद्युतानः सुधस्थ एकामिव रोदसी आ विवेश ॥ ४ ॥

महि । त्वाष्ट्रम् । ऊर्जयन्तीः । अजुयम् । स्तभुऽयमानम् । बृहताः । वहन्ति ।

वि । अङ्गेभिः । दिद्युतानः । सुधस्थे । एकामिव । रोदसी इति । आ । विवेश ॥ ४ ॥

१. ख-ग-च-ज-ण-न-म-स-आरोहयति । २. त-सोऽगिरेव । ३. ल-ङ् इतिः नास्ति । ४. ख-ल-किति ज्ञाने; त-चित् ज्ञाने ।

‘उज्जयन्तीः अवलं’ बलिनं कुर्वत्यः । ‘वहतः वहनपरा नद्यः’ । ‘महि महान्तं’ । ‘त्वाष्टं त्वष्टुः सुतम्’ । ‘अजुयं जरयितुमर्हं’ । ‘स्तभूयमानं लोकानां स्तम्भनं धारणमिच्छन्तमग्निं’ । ‘वहन्ति धारयन्ति ।’ । ‘सधस्थे अपां समीपे’ । ‘अङ्गेभिः अवयवैः’ । ‘विद्युतानः दीप्यमानः सन् अग्निः’ । ‘रोदसी सावापृथिव्यौ’ । ‘वि’ । ‘आ’ । ‘विशेष्टा विविधं’ । ‘प्रविष्टवान्’ । ‘रोदस्योदंष्टान्तः’ । ‘एकाभिः’ । ‘यथा पुसानेकां क्षियं प्रविशति तद्वत्’ । ‘त्वाष्टम्’ । ‘त्वष्टुरपत्यमित्यर्थे’ । ‘तस्यापत्यम्’ इत्यण् । ‘प्रत्ययस्वरः’ । ‘स्तभूयमानम्’ । ‘स्तभु स्तम्भनं’ । ‘तद्विच्छन्तम्’ । ‘सुप आत्मनः क्यच्’ । ‘अकृत्स्नार्वाधातुकयोः’ इति दीर्घः । ‘तदन्तात् व्यत्ययेन शानच्’ । ‘अकारान्तत्वात्’ । ‘आने मुक्’ । ‘शानचो लसार्वधातुकस्वरैरेणानुदात्तत्वे कृते क्यजन्तधातुस्वरः’ । ‘क्षिप्यते’ । ‘अङ्गेभिः’ । ‘बहुलं छन्दसि’ इति मिस ऐसादेशाभावः । ‘बहुवचने झल्येत्’ इत्येत्वम् । ‘विद्युतानः’ । ‘द्युत दीप्तौ’ । ‘छन्दसि लिट्’ । ‘तस्य कानजादेशः’ । ‘द्विर्बचनम्’ । ‘हलादिविशेषे कृते शु इत्यस्य’ अभ्यासस्य ‘द्युतिस्वाप्योः संप्रसारणम्’ (पा. सू. ७. ४. ६७) इति संप्रसारणम् । ‘संप्रसारणाच्च’ इति पूर्वरूपत्वम् । ‘चित्त्वादन्तोदात्तत्वम्’ । ‘एकाभिः’ । ‘इवेन विभक्त्यलोपः’ । ‘पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं च’ इति वचनात् पूर्वपदप्रकृतिस्वरः । ‘विशेष्टा’ । ‘विश प्रवेशने’ इत्यस्मात् लिटि^{१०} रूपम् । निघातः ॥

जानन्ति वृष्णो अरुपस्य शेवमुत ब्रध्नस्य शासने रणन्ति ।

दिवोरुचः सुरुचो रोचमाना इळा येषां गण्या माहिना गीः ॥ ५ ॥

जानन्ति । वृष्णः । अरुपस्य । शेवम् । उत । ब्रध्नस्य । शासने । रणन्ति ।

दिवःरुचः । सुरुचः । रोचमानाः । इळा । येषां । गण्या । माहिना । गीः ॥ ५ ॥

‘वृष्णः कामानां वपितुः’ । ‘अरुपस्य’ । ‘रुपा हिंसकाः तद्रहितस्य’ । ‘शायुराहित्येन रोचमानस्येत्यर्थः’ । ‘तथाविधस्याग्नेः’ । ‘शेवम्’ । ‘आश्रयविषयं सुखं जनाः’ । ‘जानन्ति’ । ‘उत अपि च जानन्तस्ते’ । ‘ब्रध्नस्य महतोऽग्नेः’ । ‘शासने आज्ञायां सर्वे जनाः’ । ‘रणन्ति रमन्ते ।’ । ‘तथा’ । ‘च मन्त्रः—‘अस्य शासु-रभयासः सचन्ते हविष्मन्त उक्षिजो ये च मताः’ (अ. सं. १. ६०. २) इति । ‘अपि च’ । ‘येषां मनुष्याणामग्निविषया’ । ‘माहिना महतो’ । ‘इळा’ । ‘गीः स्तुतिरुपा वाक्’ । ‘गण्या गणनीया पृथ्या ते’ । ‘दिवोरुचः’ । ‘गुलोकस्य रोचकाः’ । ‘सुरुचः शोभनदीप्तयः’ । ‘रोचमानाः’ । ‘देदीप्यमाना भवन्ति ॥ जानन्ति ।’ । ‘ज्ञा अवबोधने’ । ‘क्रयादिः’ । ‘तस्य’ । ‘ज्ञाजोर्जा’ इति जादेशः । ‘प्रत्ययस्वरः’ । ‘अरुपस्य’ । ‘रुप रिप हिंसायाः’ । ‘रोचन्तीति रुपा हिंसकाः’ । ‘इगुपधज्ञा’ इति कः । ‘न सन्ति रुपा यस्यासारुपः’ । ‘नन्सुभ्याम्’ इत्युत्तरपदान्तोदात्तत्वम् । ‘शेवम्’ । ‘शङ्क् स्वप्ने’ । ‘इण्क्तीड्भ्यां वच्’ इति वच् । ‘निस्वरः’ । ‘शासने’ । ‘शासु अनुशिष्टौ’ । ‘अस्मान्नावे ल्युट्’ । ‘लिति’ इति प्रत्ययारपूर्वस्योदात्तत्वम् । रणन्ति । निघातः । दिवोरुचः । ‘रुच दीप्तौ’ । ‘अस्मात् क्तिप्’ । ‘तत्पुरुषे कृति बहुलम्’ इति

१. घ-त-प-ल-अग्निम् । २. ख-ग-च-ज-ण-समीपम् । ३. ख-ग-च-ज-ण-न-भ-स-‘विविधं’ नास्ति । ४. घ-दृष्टान्तः । ५. ल-स्तम्भने । ६. ग-ज-ण-भ-क्यजन्ताधातुस्वरः ; च-स-क्यजन्ता-धातुस्वरः । ७. ल-इत्येतस्य । ८. ख-ग-च-ज-ण-न-भ-स-‘दातः’ । ९. ज-ण-समासो विभक्त्य-लोपः । १०. ख-ग-च-ज-ण-न-भ-लिट् । ११. त-आरोच । १२. ल-सर्वं शेवम् । १३. ख-ग-च-ज-ण-न-भ-यथा ।

पठथा अलुक् । कृतुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वम् । सुरुचः । बहुव्रीहौ 'नन्मुभ्याम्' इत्युत्तरपदान्तोदात्त-
त्वम् । इळा । 'ईड् स्तुतौ' । ह्रस्वश्छान्दसः । यथा वाक्शब्दद्वयान्तस्तद्वत् । पिप्वादनुदात्तत्वे
धातुस्वरः । गण्या । 'गण संख्याने' । स्वार्थेऽप्यन्तात् 'अचो यत्' । 'यतो नावः' इत्याद्यु-
दात्तत्वम् । माहिना । 'महेतिनण् च' इति ह्रण् । गिप्वादुपधावृद्धिः । व्यत्ययेनाद्युदात्तः । गीः ।
'गृ शब्दे' । अस्मात् किप् । 'जत इद्धातोः' इतीत्वम् । 'वोस्त्रधायाः' इति दीर्घः ।
प्रातिपदिकस्वरः ॥ १ ॥

उतो पितृभ्यां प्रविदानु घोषं महो महद्भ्यामनयन्त शूषम् ।

उक्षा ह यत्र परि धानमुक्तोरनु स्वं धाम जरितुर्ववक्ष ॥ ६ ॥

उतो इति । पितृभ्याम् । प्रविदा । अनु । घोषम् । महः । महत्त्वभ्याम् । अनयन्त । शूषम् ।
उक्षा । ह । यत्र । परि । धानम् । अक्तोः । अनु । स्वम् । धाम । जरितुः । ववक्ष ॥ ६ ॥

'उतो अपि च महो महद्भ्यां महतो महद्भ्यां' पितृभ्यां यावाद्युधिवीभ्यां' प्रविदा प्रवेदनेन
'अनु' घोषम् अनुद्युधमाणं' शूषं सुखम् । 'शूषं शूनम्' (नि. ३. ६. १०) इति
सुखनामसु पाठात् । तत्सुखं यजमाना अग्निम् अनयन्त अग्निं प्रापितवन्तः । सोऽग्निः यत्र
यजमानेषु उक्षा वृष्टयुत्पादनेनोदकस्य सेका' अक्तोः । अक्तुशब्दो रात्रिमाचष्टे । 'गर्वरी अक्तुः'
(नि. १. ७. ४) इति तन्नामसु पाठात् ; अज्यते सिच्यते नीहारेण जगदस्यामिति व्युत्पत्तेश्च । तस्या
रात्रेः 'परि' धानं परितो धारकं' स्वम् आत्मीयं धाम तेजः 'जरितुः स्तोतुः स्तुतिश्रवणार्थम्' अनु
'ववक्ष' ह समीपे वहति खलु । संनिहितं करोतीत्यर्थः ॥ उतो । 'ओत्' (पा. सू. १.१. १५) इति
प्रगुह्यसंज्ञा । एवमादिवादनोदात्तः' घोषम् । 'द्युषि' शब्दे । अस्माकमेणं यत्र । लघुपधगुणः ।
जित्स्वरः । महः । अकारतकारयोर्लोपश्छान्दसः । 'बृहन्महतोरुपसंख्यानम्' इति विभक्तेरुदात्तत्वम् ।
अनयन्त । 'णीञ् प्रापणे' इत्यस्य लङि रूपम् । निघातः । उक्षा । 'उक्ष सेचने' । 'श्वशूक्षन्'
इत्यादिना कनिष्ठ्यस्यान्तत्वेन उक्षन्शब्दो निपातितः । व्यत्ययेनान्तोदात्तः । ह । चादिवाद्युदात्तः ।
यत्र । 'लिति' इति प्रत्ययार्पूर्वस्योदात्तत्वम् । अक्तोः । 'अन्' व्यक्तिगतप्रक्षणेण' इत्यस्मात्
'व्याज्यतिभ्यः' कुः' इति कुः । किप्वात् 'अनिदिताम्' इति नलोपः । प्रत्ययस्वरः । ववक्ष ।
'वह प्रापणे' । 'छन्दसि लुङ्लङ्लिटः' इति वर्तमाने लिट् । सकारश्छान्दसः । त्रिपो गलादेशः ।
'लिति' इति प्रत्ययार्पूर्वस्योदात्तत्वम् ॥

१. ख-ग-च-ज-ण-न-भ-ल-स्वार्थम् । २. ख-ग-च-ज-ण-न-भ-स-इत्युदात्तत्वम् । ३. घ-यावा-
द्युधिवीभ्यामुपलक्ष्यमाणमग्निम् । ४. व-अनुद्युधमाणं स्तोत्रमनुलक्ष्य । ५. ख-ग-च-ज-ण-न-ल-सुखम् ।
६. ग-च-ज-ण-स-आसेका । ७. घ-धारणीयम् । ८. त-दन्तोदात्तत्वम् । ९. ख-ग-च-ज-ण-न-भ-
द्युधिः स-द्युध । १०. ख-ग-च-व्याक्तिगतिभक्षणेणुः ज-ण-व्यक्तिप्रक्षणेणुः ल-व्याक्तिशेषेणुः । ११. ख-
ग-च-ज-भ-व्याज्यतिभ्यः ; ल-व्यज्यतिभ्यः ; न-व्यजातिभ्यः ।

अध्वर्युभिः पृश्नभिः सुप्त विप्राः प्रियं रक्षन्ते निहितं पुदं वेः ।

प्राञ्चो मदन्त्युक्षणो अजुर्या देवा देवानामनु हि व्रता गुः ॥ ७ ॥

अध्वर्युभिः । पृश्नभिः । सुप्त । विप्राः । प्रियम् । रक्षन्ते । निऽहितम् । पुदम् । वेरिति वेः ।

प्राञ्चः । मदन्ति । उक्षणः । अजुर्याः । देवाः । देवानाम् । अनु । हि । व्रता । गुरिति गुः ॥ ७ ॥

उद्गातृवर्गव्यतिरिक्ताः^१ द्वादशस्विजो भवन्ति । तत्र सप्त वषट्कर्तारः । पञ्चान्येऽध्वरं नयन्ति । तैः षपञ्चभिः षध्वर्युभिः सह षस षविप्राः मेधाविनो होत्रकाः षवेः गमनस्वभावस्याग्नेः षप्रियं षनिहितम् आहवनीयाख्यं षपदं षरक्षन्ते पालयन्ति^२ । षप्राञ्चः सोऽरूपानार्थं प्राङ्मुखो गच्छन्त-
ः षअजुर्याः जरयितुमशक्याः षउक्षणः सोमरसस्य संस्कारः^३ षदेवाः स्तोतारः षमदन्ति हृष्यन्ति । किंच ते देवाः षस्विजः षदेवानां संबन्धीनि^४ षव्रता व्रतानि यज्ञान् षअनु षगुः अन्वगच्छन् । षहि प्रसिद्धौ । अग्नेः प्रसादात् हविलक्षणोऽभवन्तो देवा यज्ञान् लब्धवन्त इत्यर्थः ॥ रक्षन्ते । 'रक्ष पालते' । व्यत्ययेनात्मनेपदम् । निघातः । निहितम् । 'बुधान् धारणपोषणयोः' इत्यस्य कर्मणि निष्ठायां , वधातेहिः' इति हिरादेशः । 'गतिरनन्तरः' इति गतेः प्रकृतिस्वरत्वम् । वेः । वी कान्तिगत्यादिषु । अस्माद्विच् । 'सर्वधातुकार्धधातुकयोः' (पा. सू. ७. ३. ८४) इति गुणः । 'दृडिडोश्च' इति पूर्वरूपत्वम् । प्राञ्चः । 'अनिगन्तोऽञ्चतौ' इति पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् । मदन्ति । 'मदी हर्षे' । निघातः । गुः । 'इण् गतौ' इत्यस्माच्छुक्ति रूपम् । 'इणो गा लुकि' इति गादिशः । 'आतः' इति हेतुसादेनाः । 'बहुलं लन्दसि' इत्यडभावः । हिशब्दयोगाच्च निहन्त्यते ॥

दैव्या होतारा प्रथमा न्यूञ्जे सुप्त पृक्षासः स्वधया मदन्ति ।

कृतं शंसन्त कृतमिच आहुरन् व्रतं व्रतपा दीध्यानाः ॥ ८ ॥

दैव्या । होतारा । प्रथमा । नि । न्यूञ्जे । सुप्त । पृक्षासः । स्वधया । मदन्ति ।

कृतम् । शंसन्तः । कृतम् । इत् । ते । आहुः । अनु । व्रतम् । व्रतऽपाः । दीध्यानाः ॥ ८ ॥

ऽदैव्या दैव्यौ^१ देवतारूपौ षहोतारा होतारौ होमनिष्पादकौ षप्रथमा प्रथमौ सुरराशिं चासु चाक्षी षन्यूञ्जे । 'कृत्ततिः प्रसाधनकर्मा' इति यास्कः । मन्त्रग्रन्थं^२ विश्वामित्रोऽहं^३ प्रसाधयामि । षस षपृक्षासः^४ सप्त होत्रकाः षस्वधया सोमेन षमदन्ति हृष्यन्ति । षकृतं स्तोत्रं षशंसन्तः षव्रतपाः व्रतस्य यज्ञकर्मणि रक्षितारः षदीध्यानाः दीध्यमानाः षते होत्रकाः षअनु षव्रतं यज्ञे कर्मणि षकृतमित् सत्यमेवामिम् षआहुः वदन्ति ॥ कृञ्जे । 'कृजि भुञ्जी भज्जि' । निपूर्वोऽयं धातुः प्रसाधने वर्तते । निघातः । स्वधया । स्वं लोकं यजमानस्य दधाति विदधातीति^५

१. ल-उद्गातृव्यतिरिक्ताः । २. त-पालयन्ते । ३. घ-ण-आसेत्कारः । ४. ख-ग-च-ज-ण-न-भ-संबन्धानि नास्ति । ५. त-पूर्वपदप्रकृति । ६. त-ल-दैव्यौ नास्ति । ७. ख-ग-च-ज-ण-न-भ-मन्त्रग्रन्थः । विश्वामित्रोऽहम् ; घ-मन्त्र...अहं नास्ति । ८. घ-पृक्षासः हविलक्षणोऽभवन्तः । ९. ख-ग-च-ज-ण-न-भ-विदधाति ।

रत्रवा सोमः । ' आतोऽनुमसंगे कः ' इति कः^१ । कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वम् । आहुः । ' वृन् व्यक्तार्थां वाचि ' इत्यस्य लटि ' भुवः पञ्चानामादित आहो भुवः ' इति श्वेत्पादसो भुवश्च आहादेशः । निघातः । दीध्यानाः । ' दीधीङ् दीक्षिदेवयोः ' इत्यस्मात् शानच् । तस्य चित्त्वादन्तोदात्तत्वे प्राप्ते ' अभ्यस्तानामादिः ' इत्याद्युदात्तत्वम् ॥

वृषायन्ते महे अत्याय पूर्वावृष्णे चित्राय रश्मयः सुयामाः ।

देव होतर्मन्द्रतरश्चिकित्वान्महो देवान्रोदसी एह वक्षि ॥ ९ ॥

वृषऽयन्ते । महे । अत्याय । पूर्वीः । वृष्णे । चित्राय । रश्मयः । सुऽयामाः ।

देव । होतः । मन्द्रऽतरः । चिकित्वान् । महः । देवान् । रोदसी इति । आ । इह । वक्षि ॥९॥

१देव देदीप्यमान १होतः देवानामाह्वातः हे अग्ने १महे महते १अत्याय सर्वानप्यतिक्रम्य वरैमानाय १चित्राय नानाविधवर्णीय । यद्वा चित्राय देवैश्चायनीयाय पूज्याय । १वृष्णे कामानां वरेष्वेते तुभ्यं त्वदर्थं १पूर्वीः प्रभूताः १सुयामाः अतिशयेन विस्तृताः १रश्मयः सवैतो व्यासा ज्वालाः १वृषायन्ते वृषेवाचरन्ति । सेचकाः^२ इव भवन्ति । होतारो ज्वालाभिः समिद्धमग्निं दृष्ट्वा सोमरश्मयःप्रवृत्तीनि इदीषे तत्र प्रक्षिपन्तीति ज्वालानां वृषत्वम् । यद्वा पृथग्ये चतुर्थी । तथा च महतोऽत्यस्य चित्रस्य वृष्णेऽप्येवहो रश्मयो वृषेवाचरन्ति । वृष्टयुत्पादनाद्वारा पतन्यवदाचरन्तीत्यर्थः । अपि च १मन्द्रतरः यजमानस्य मादयितुमः १चिकित्वान् ज्ञानोपेतः स त्वं १महः महतः पूज्यान् यदृष्यान् १देवान् १रोदसी धावागृथिव्यो च १इह नैदिकेऽस्मिन् कर्मणि १आ १वक्षि आवह ॥ वृषायन्ते । ' उपमानान् ' इत्यनुवृत्तौ ' कर्तुः कथङ् सलोपश्च ' इति कथङ् । ' अहस्तावेधातुकयोः^३ ' इति दीर्घः । पादादिस्वादिनिघातः । धातुस्वरः । महे । अकारतकारयोर्लोपश्चान्दसः । ' बृहन्महतोः^४ ' इति विभक्त्युदात्तत्वम् । पूर्वीः । ' पृ पालनपूरणयोः ' इत्यस्मात् ' कुः ' इत्यनुवृत्तौ ' पृभिदि-व्यधिगुधि^५ ' इत्यादिना कुन्त्ययः । कित्वाहुगप्रतिषेधे ' उदीड्यपूर्वेस्य ' इत्युत्त्वम् । ' उरण् रपरः ' । तस्मात् ' वोतो गुगवचनान् ' इति ङीर् । यगादेशे कृते ' हलि च ' इति दीर्घः । ' वा^६ ङन्वसि ' इति सवर्णदीर्घः^७ । रश्मयः । ' अश्व व्यासौ ' । अश्ववते सर्वं जगदिति ' मिः ' इत्यनुवृत्तौ ' अश्वोते रश्म^८ ' (उ. सू. ४ - ४८६) इति मिश्रत्ययो रशादेशश्च । प्रत्ययस्वरः । सुयामाः । यमनं यामः । भावे घञ् । बहुव्रीहौ ' नन्मुभ्याम् ' इत्युत्तरपदान्तोदात्तत्वम् । देव । ' अपादादी ' इति पठ्युदासान् पाङ्क्तिमाद्युदात्तत्वम् । होतः । ह्यथेस्ताच्छीलिकस्त्वन् । ' बहुलं ङन्वसि ' इति संप्रसारणम् । अपादाद्यामन्त्रितस्वाज्निघातः । मन्द्रतरः । मदि स्तुत्यादिषु । ' स्फायितञ्जिवञ्चि^९ ' इत्यादिना रक् । इदिच्चाशुम् । तरपः पिच्चादनुदात्तत्वे रक्प्रत्ययस्वरः । वक्षि । ' वह प्रापणे ' इत्यस्य ' बहुलं ङन्वसि ' इति शपो लृक् । ङत्वकवपत्वानि । निघातः ॥

१. त-कः प्रत्ययः; ल-कप्रत्ययः । २. ख-त-म-ल-सेवकाः । ३. ख-ग-च-ज-ण-^४ वा.....^५दीर्घः^६ नास्ति । ४. ख-ग-व-ज-ण-न-भ-^७ अश्वरश च ।

पृक्षप्रयजो द्रविणः सुवाचः सुकेतव उषसो रेवदृषुः ।

उतो चिदग्रे महिना पृथिव्याः कृतं चिदेनः सं महे दशस्य ॥ १० ॥

पृक्षप्रयजः । द्रविणः । सुवाचः । सुसुकेतवः । उषसः । रेवत् । ऊषुः ।

उतो इति । चित् । अग्रे । महिना । पृथिव्याः । कृतम् । चित् । एनः । सम् । महे । दशस्य ॥ १० ॥

‘द्रविणः । द्रवति सततं गच्छतीति द्रविणः शब्देन’ अक्षिरभिधीयते । द्रविणः सततगमनस्वभाव हे अग्रे पृक्षप्रयजः । पृक्षाणि हविलक्षणान्यक्षानि प्रकर्षेण यदु प्रक्रम्यते^१ यासुपःसु ताः पृक्षप्रयजः । ‘सुवाचः प्रातरनुवाकादिशोभना वाचो यासो’^२ ताः । ‘सुकेतवः वयसां मनुष्याणां च शब्दः सुप्रज्ञानाः । पूर्वविधाः पृषसः ‘रेवत् अस्माकं धनयुक्तं यथा भवति तथा ऊषुः व्युच्छन्ति । ‘उतो चित् अपि च हे अग्रे पृथिव्याः विस्तीर्णाया’^३ ज्वालायाः^४ ‘महिना महत्त्वेन’ कृतं संवादितं ‘चित् यत्किंचित्’ एनः प्राण्युपवातादिलक्षणं पापं ‘महे महते यजमानाय मह्यं मद्दर्थं’^५ सं दशस्य संक्षपय ॥ पृक्षप्रयजः । ‘अन्येभ्योऽपि इदयन्ते’ इति कर्मणि विच् दक्षिप्रहणादधिकृतो भवतीत्युक्तम् । बहुव्रीहित्वात् पूर्वपद-प्रकृतिस्वरवम् । द्रविणः । ‘द्रु गती’ इत्यस्मात् ‘द्रुदक्षिभ्यामिनन्’ इतीनन्प्रत्ययः । गुणावादेशो । संवृद्धौ सोलोपाभावश्छान्दसः । आसन्निव्रतत्वाद्भिधातः । सुवाचः । ‘नन्सुभ्याम्’ इत्युत्तरपदान्तो-दात्तवम् ‘रेवत्’ । रविधेनमस्मिन् विद्यत इति मनुष्य । ‘ह्रस्वनुद्भ्याम्’ इति मनुष्युदात्तः । ‘छन्दसीर’ इति वचवम् । ‘रथेमन्तौ बहुलं छन्दसि’ इति संप्रसारणम् । परपूर्वत्वे गुणः । ऊषुः । ‘उष दाहे’ । दाहार्थोऽप्ययं धातुरत्र प्रकाशने वर्तते । ‘छन्दसि लुङ्’ इति वर्तमाने लिट् । उस्ति रूपम् । निघातः । पृथिव्याः । ‘प्रथ प्रख्याने’ इत्यस्मात् ‘प्रथेः पिवन् संप्रसारणे च’ इति विवन्प्रत्ययः । तत्संनियोगेन घातोः संप्रसारणम् । ‘पिद्वीरादिभ्यश्च’ इति ङीप् । प्रत्ययरवरेणान्तोदात्तः । ‘उदात्तयणो हल्पूर्वात्’ इति विभक्तुरुदात्तवम् । दशस्य । निघातः ॥

इळामग्रे पुरुदंसं सुनि गोः शश्वत्तुमं हवमानाय साध ।

स्यान्नः सुनुस्तनयो विजावाग्रे सा ते सुमतिर्भूत्वस्मे ॥ ११ ॥

इळाम् । अग्रे । पुरुदंसम् । सुनिम् । गोः । शश्वत्सुतम् । हवमानाय । साध ।

स्यात् । नः । सुनुः । तनयः । विजाऽन्ना । अग्रे । सा । ते । सुमतिः । भूत् । अस्मे इति ॥ ११ ॥

हे अग्रे पुरुदंसम् । ‘अमः दंसः वेपः’ (नि. २. १. ३) इति कर्मनामासु पठितत्वात् दंसः शब्दः कर्मवाची । पुरुणि बहूनि दंसांसि^१ कर्माणि यस्याः सा । तां बहुकर्माणं^२ पगोः सति गवादि-पशून् संपादयित्रीम्^३ इळाम् एतन्नामिकां गोरुणां देवतां शश्वत्सं निरन्तरं हवमानाय यजमानाय

१. ज-ण-ल-द्रविणशब्देन । २. ख-घ-प्रक्रम्यन्ते । ३. ज-ण-यासु । ४. च-ज-ण-भ-विस्तीर्ण-ज्वालायाः । ख-ग-विस्तीर्णाज्वालायाः । ५. ख-ग-च-ज-ण- ‘रेवत्... वचवम्’ नास्ति । ६. ख-ग-घ-च-ज-ण-न-भ- ‘दंसांसि’ नास्ति । ७. घ-प- ‘बहुकर्माणं’ नास्ति । ८. घ-त-प-ल-पशून्नाम् । ९. त-प्रदात्रीम् ; ल-प्रदायित्रीम् ।

मह्यं साध साधय । किंच वनः अस्माकं वसुतुः पुत्रः वतनयः पौत्रः वस्यात् भवतु इति हे वअग्ने
 ते तव या वसुमतिः शोभना बुद्धिः वसा विजावा अवन्ध्या सती वअस्मे अस्माकं वभृतु भवतु ॥
 शश्वत्तमम् । उच्छादिपु पाठादन्तोदात्तत्वम् । साध । 'राध साध संसिद्धौ' । अन्तर्भावितार्थयोऽयम् ।
 लोष्टि व्यत्ययेन शप् । 'सेहंपिच' इति हिरादेशः । तस्य 'अतो हेः' इति लुक् । निघातः ।
 विजावा । 'जनी प्रादुर्भावे' । अस्मात् 'अन्येभ्योऽपि दृश्यन्ते' इति वनिप् । 'विद्वनोरनुनासिकस्यात्'
 इत्यास्वम् । ऋतुत्तरपदप्रकृतिस्वरस्वम् । लिङ्गव्यत्ययः । भृतु । 'भू सत्तायाम्' । 'बहुलं छन्दसि'
 इति शपो लुक् । 'भूसुवोक्ति' इति गुणप्रतिषेधः ॥ ॥ २ ॥

'अञ्जन्ति' इत्यष्टमे वैश्वामित्रमेकादशर्चं सूक्तम् । अत्रानुक्रमणिका—'अञ्जन्ति यूपस्तुतिः
 पठ्याद्याभिर्वहवोऽग्न्याब्रश्मिन्त्यष्टमी वैश्वदेवी वा तृतीयासप्तम्यावनुष्टुभौ' इति । 'उच्छ्रयस्व वनस्पते'
 'ये वृक्षणासः' इत्येते तृतीयासप्तम्यावनुष्टुभौ शिष्टास्त्रिष्टुभः । कृत्स्नस्य सूक्तस्य यूपो देवता ।
 'वनस्पते शतवल्गाः' इत्यस्याश्लिञ्चयूपस्य मूलभूतः स्थाणुर्देवता । 'आक्षिप्या रुद्रा वसवः'
 इत्यष्टमी वैश्वदेवी यौपी वा । अत्र पठ्यादीनां बहवो यूपा देवता बहूनां स्तथ्यमानत्वात् । शिष्टा
 एकयूपदेवत्याः । यूपान्जने 'अञ्जन्ति त्वाम्' इत्येषा । 'प्रेषितो यूपयाज्यमानायाञ्जन्ति त्वामध्वरे
 देवयन्तः' (आश्व. श्रौ. ३. १) इति । यूपोच्छ्रयणे 'समिद्धस्य' इति द्वे ऋचौ । 'उच्छ्रयस्व
 वनस्पते समिद्धस्य श्रयमाणः पुरस्तात्' (आश्व. श्रौ. ३. १) इति सूत्रितत्वात् । यूपपरित्ययणे
 'युवा सुवासाः परिवीत आगादिति परिद्ध्यात्' (आश्व. श्रौ. ३. १) इति सूत्रितत्वात् ।
 यूपोच्छ्रयणे 'जातो जायते सुदिनत्वे अह्नामित्यधर्चं आस्मेत्' (आश्व. श्रौ. ३. १) इति सूत्रितम् ।
 यूपैकादशिन्यामन्यथापि बहुयूपयुक्ते कर्मणि 'यान्मो नरः इत्यादिभिः पङ्क्तिभिः पञ्चभिर्वा संस्तुयात्' ।
 'संस्तुयादनभिर्हिकृत्य यान्मो नरो देवयन्तो नि मिन्मुरिति षड्भिः पञ्चभिर्वा' (आश्व. श्रौ. ३. १)
 इति ॥

अञ्जन्ति त्वामध्वरे देवयन्तो वनस्पते मधुना दैव्येन ।

यदूर्ध्वस्तिष्ठा द्रविणेह धत्तायद्वा क्षर्यो मातुरस्या उपस्थे ॥ १ ॥

अञ्जन्ति । त्वाम् । अध्वरे । देवयन्तः । वनस्पते । मधुना । दैव्येन ।

यत् । ऊर्ध्वः । तिष्ठाः । द्रविणा । इह । धत्तात् । यत् । वा । क्षर्यः । मातुः । अस्याः । उपस्थे ॥ १ ॥

वनस्पते खदिरपलाशादिलक्षण हे यूप अध्वरे यजे देवयन्तः देवान् कामयमाना अध्वर्यावयः
 दैव्येन मधुना हृतेन । 'एतद्वै मधुं दैव्यं यवाज्यम्' (ऐ. ब्रा. २. २) इत्याश्रानात् ।
 तेन हृतेन ध्वाम् अञ्जन्ति त्वयि हृतं सिञ्जन्तीत्यर्थः । यत् यदि त्वम् ऊर्ध्वस्तिष्ठाः
 उन्नतस्तिष्ठसि । यद्वा यदि वा मातुरस्याः मातृभूतायाः पृथिव्याः उपस्थे उत्सङ्गे ते क्षयः
 निवासः । यद्यूर्ध्वस्तिष्ठसि यदि वा भूमौ शयानो वर्तसे उभयथापि त्वम् इह अस्मात् द्रविणा
 धनानि धत्तात् घेहि । ब्राह्मणेनेयमुग्याख्याता—'अञ्जन्ति त्वामध्वरे देवयन्त इत्यन्वाहाध्वरे

१. ख-ग-च-ज-ण-भ-इत्यते । २. ख-ग-च-ज-ण-भ-यूपी । ३. ख-ग-च-ज-ण-भ-व्ययमाणे ।
 ४. ग-च-ज-ण-यथैका; ख-न-भ-यथैका । ५. न-संस्तुयात् । तथा न सूत्रम् । ६. ख-ग-च-ज-ण-त-न-
 भ-ल-दैव्यं मधु । ७. ख-यदूर्ध्वस्तिष्ठसि; ग-घ-त-न-भ-ल-यदूर्ध्वं तिष्ठसि । ८. घ-द्रविणापि ।

होने देवयन्तोऽजन्ति वनस्पते मधुना दैव्येनेत्येतद्वै मधु दैव्यं यदाज्यं यदूर्ध्वंस्तिष्ठा द्रविणेह धत्ताद्यद्वा क्षयो मानुरस्या उपस्य इति यदि च तिष्ठाति यदि च क्षयासै द्रविणमेवास्मासु धत्तादिस्थेव तदाह ' (ऐ. ब्रा. २. २) इति । तथा च निरुक्तमपि—' अजन्ति त्वामध्वरे देवान् कामयमाना वनस्पते मधुना दैव्येन च घृतेन च यदूर्ध्वः स्थास्यसि द्रविणानि च नो दास्यसि यद्वा ते कृतः क्षयो मानुरस्या उपस्य उपस्थाने ' (निरु. ८. १८) इति ॥ अजन्ति । ' अञ्जू व्यक्तिकान्तिगतिप्रक्षेपे ' । रुधा-दिवात् श्रम् । तस्य लटि श्लेडिस्वात् ' अनदिताम् ' इत्युपधालोपः । ' श्लोरलोपः ' इत्यलोपः । प्रत्ययस्वरेण मध्योदात्तः । त्वाम् । अमि युष्मच्छब्दस्य ' त्वमावेकवचने ' इति त्वादेशः । ' द्वितीयायां च ' इत्याकारः । ' एकादेश उदात्तेनोदात्तः ' इत्येकादेशस्योदात्तत्वम् । अध्वरे । न विद्यते ध्वरो हिंसा यस्येति बहुव्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वे प्राप्ते ' नन्मुभ्याम् ' इत्युत्तरपदान्तोदात्तत्वम् । देवयन्तः ' देवानात्मन इच्छन्तः । ' सुप आत्मनः ' इति वयच् । ' वयचि च ' इतीत्वम् । ' अकृत्स्नावधातुकयोः ' इति दीधेर्व च ' न छन्दस्यपुत्रस्य ' इत्यनेन प्रतिपिथ्यते । तदन्ताच्छतुप्रत्ययः । शपः पित्वाल्लसाधे-धातुकस्वरेण चानुदात्तत्वे कृते तयोः ' एकादेश उदात्तेनोदात्तः ' इति वयच एव स्वरः । वनस्पते । ' आमन्त्रितस्य च ' इत्याद्युदात्तत्वम् । मधुना । ' फलिपाटिनमिमिन् ' इत्यादिना उपप्रत्ययः । ' निच् ' इत्यनुदत्तेराद्युदात्तत्वम् । दैव्येन । ' देवाद्यजवी ' इति यञ् । निश्वात्^३ वृद्धिः^३ । ' यस्य ' इति लोपः । निश्वाद्याद्युदात्तः । तिष्ठाः । ' छा गतिनिवृत्तौ ' । लटि सिप् । ' इतश्च लोपः ' इतीकारलोपः । शपः शिश्वात् ' पात्रा ' इत्यादिना तिष्ठादेशः । ' लोटोऽडाटौ ' इत्याडागमः । यच्छब्दयोगाश्रिताताभावः । तिष्ठादेशस्या-द्युदात्तत्वेन निपातितत्वाद्याद्युदात्तः । द्रविणा । ' द्रुदक्षिभ्यामिनन् ' इतीनम्यप्रत्ययः । ' सुपां सुलङ् ' इति सुपो डादेशः । निश्वाद्याद्युदात्तः । इह । इदंशब्दात् सप्तम्यर्थे ' इदमो हः ' इति हः । ' इदम इस् ' इतीवादेशः । शिश्वात् सर्वविशः । प्रत्ययस्वरः । धत्तात् । ' दुधाञ् धारणपोषणयोः ' इत्यस्य प्रार्थने लोट् । सिप् । तस्य ' सेहोपिच ' इति हिरादेशः । ' तुष्टोः ' (पा. सू. ७. १. ३५) इति तातडादेशः । ' श्वाभ्यस्तयोरान्तः ' इत्याकारलोपः । ' दधस्तथोश्च ' (पा. सू. ८. २. ३८) इति भवभावाः । जञ्चचर्वे । निघातः । वा । चादिश्वाद्यनुदात्तः । क्षयः क्षियन्ति निवसन्ति । अधिकरणे घः । ' क्षयो निवासे ' इत्याद्युदात्तत्वम् । मातुः । ' नमृनेष्टु ' इत्यादिना वृजन्तस्त्वेन निपातनादन्तोदात्तः । ' ऋत उच् ' इति ऊसः पूर्वपरयोरुकारः । अस्याः । ' ऊडिदम् ' इत्यादिना विभक्तेरुदात्तत्वम् । उपस्थे । ' छा गतिनिवृत्तौ ' । ' आतश्चोपसर्गो ' इति कः । ' तत्पुरुषे तुल्यार्थः ' इति मरुद्बुधादिस्वात्पूर्वपदान्तोदात्तत्वम् ॥

समिद्धस्य श्रयमाणः पुरस्ताद्ब्रह्म वन्वानो अजरं सुवीरम् ।

आरे अस्मदमर्ति बाधमान् उच्छ्रयस्व महते सौभगाय ॥ २ ॥

सम्सिद्धस्य । श्रयमाणः । पुरस्तात् । ब्रह्म । वन्वानः । अजरम् । सुसुवीरम् ।

आरे । अस्मत् । अर्मात् । बाधमानः । उत् । श्रयस्व । महते । सौभगाय ॥ २ ॥

हे यूप षसमिद्धस्य दीप्यमानस्याहवनीयास्यस्थाग्नेः षपुरस्तात् प्राच्यां दिशि षश्रयाणः तत्र वर्तमानः षब्रह्म अजम् । ' ब्रह्म वचः ' (नि. २. ७. २५) इत्यज्ञानमसु पाठात् । षअजरं जरारहितं

१. ख-ग-च-ज-ण-भ- ' देवयन्तः इतीत्वम् ' नास्ति । २. ख-ग-च-ज-ण-न-भ- ' च ' नास्ति ।

३. त-ल-निश्वादादिश्रुतिः ।

समृद्धं 'सुवीरं शोभनापत्ययुक्तं ब्रह्म अन्नं वन्वानः प्रयच्छन्' असमदमतिस् अस्माकं शत्रुभूता-
 शनायाम् । 'अशनाया वै पाप्मासतिः' (ऐ. ब्रा. २. २) इति श्रवणात् । तदन्नं शत्रुम् 'आरे' दूरे
 'बाधमानः अपनुदस्त्वं' 'महते' 'सौभगाय धनादिसंपत्त्यर्थम्' 'उच्छ्रयस्व उच्छ्रितो भव । उक्तार्थः'
 ब्राह्मणं — 'समिद्धस्य श्रयमाणः पुरस्तादिति समिद्धस्य लोप एतत्पुरस्ताच्छ्रयते ब्रह्म वन्वानो अजरं
 सुवीरमित्याशिषमेवाशास्ते आरे अस्मदपतिं बाधमान इत्यशनाया वै पाप्मासतिस्तामेव तदाराधु-
 दते यज्ञाच्च यजमानाच्चोच्छ्रयस्व महते सौभगायेत्याशिषमेवाशास्ते' (ऐ. ब्रा. २. २) इति ।
 समिद्धस्य । 'जिह्वी दीप्तौ' । कर्मणि निष्ठायां 'श्रीदितो निष्ठायाम्' इति इदंप्रतिषेधः । सम्यगिद्ध इति ।
 'गतिरनन्तरः' इति पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् । श्रयमाणः । 'श्रिञ् सेवायाम्' इत्यस्य लटः शानच् ।
 तस्य लसार्थधातुकस्वरेणानुदात्तत्वे कृते धातुस्वरः शिष्यते । पुरस्तात् । पूर्वशब्दस्य 'विश्वशब्दभ्यः
 सप्तमीपञ्चमी' (पा. सू. ५. ३. २७) इत्यादिना अस्तातिप्रत्ययः । 'अस्ताति च' (पा. सू.
 ५. ३. ४०) इति पूर्वस्य पुरादेशः । प्रत्ययस्वरः । ब्रह्म । 'नट्विषयस्यानिसन्तस्य' इत्याधुदात्तः ।
 वन्वानः । 'वनु याचने' । अत्रायं धातुर्दानार्थे वर्तते । लटः शानच्प्रत्ययः । चित्वादान्तोदात्तः ।
 अजरम् । 'नञो जरमरनिप्रसृता' इत्युत्तरपदाधुदात्तत्वम् । सुवीरम् । 'वीरवीर्यौ च'
 इत्युत्तरपदाधुदात्तत्वम् । आरे । एवमादिष्वान्तोदात्तः । अस्मत् । 'युष्यसिभ्यामदिक्'
 इति मदिक्प्रत्ययः । 'सुपां सुलुक्' इति सुपो लुक् । मदिक्प्रत्ययस्वरः । अमतिम् ।
 'तत्पुरुषे' इति पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् । उत् । निपातत्वेनाधुदात्तः । श्रयस्व । 'श्रिञ् सेवायाम्'
 इत्यस्य लोपमध्यमैकवचने धात् । धातः से इत्यादेशः । 'सवाभ्यां वामौ' इत्येकारस्य वकारः ।
 निवातः । महते । वतमाने 'युपद्रुहन्महत्' इति निपातनादन्तोदात्तः । 'बृहन्महतोत्पसंस्थानम्'
 इति विभ के वदात्तत्वम् । सौभगाय । 'प्राणशृज्जातिवयवचन' इत्यञ् । 'हृद्गसिन्वन्ते पूर्वपदस्य
 च' इति वृद्धिः । सर्वविशीनां लभइति विकृतिरतत्वात् इत्युत्तरपदस्य वृद्धिर्न भवति । जिस्वरः ॥

उच्छ्रयस्व वनस्पते वर्ष्मन्पृथिव्या अग्निं ।

सुमिती मीयमानो वर्चो धा यज्ञवाहसे ॥ ३ ॥

उत् । श्रयस्व । वनस्पते । वर्ष्मन् । पृथिव्याः । अग्निं ।

सुमिती । मीयमानः । वर्चः । धाः । यज्ञवाहसे ॥ ३ ॥

हे 'वनस्पते यूप पृथिव्या अग्निं पृथिव्यां वर्ष्मन् उत्कृष्टे देवयजनाख्ये देशे उच्छ्रयस्व
 उच्छ्रितो भव । सुमिती शोभमानया बुद्ध्या अथवा शोभनेन परिमाणेन मीयमानः इत्यन्तया
 परिच्छिद्यमानस्त्वं यज्ञवाहसे यज्ञनिर्वाहकाय यजमानाय वर्चो धाः अन्नं धेहि । अयमेवार्थो
 ब्राह्मणेन दर्शितः— 'उच्छ्रयस्व वनस्पत इत्युच्छ्रीयमाणायाभिरूपा यज्ञोऽभिरूपं तत्समृद्धम् । वर्ष्मन्-
 थिव्या अधीत्येतद्वै वर्ष्मं पृथिव्ये यत्र यूपसुन्मिन्वन्ति सुमिती मीयमानो वर्चो धा यज्ञवाहसे इत्या-
 शिषमाशास्ते' (ऐ. ब्रा. २. २) ॥ वनस्पते । अपादादिस्वादाद्यमिकमनुदात्तत्वम् । पृथिव्याः ।
 'शिषमाशास्ते' (ऐ. ब्रा. २. २) ॥ वनस्पते । अपादादिस्वादाद्यमिकमनुदात्तत्वम् । पृथिव्याः ।
 'उदात्तयणो हस्पूर्वात्' इति विभकेरुदात्तत्वम् । सुमिती । 'माङ् माने' इत्यस्य क्तिनि 'द्यति-

१. त-आरे बाधमानः दूरे अपनुदस्त्वम् । २. ख-ग-च-ज-ण-भ-उक्तार्थैर्यम् ; न-उक्तार्थेऽपि ।

३. त-ल-वचनोद्गात्रादिभ्यः ।

कृ. २-२८

स्यतिमास्था' इतीकारादेशः । शोभना मितिः । 'तादौ च निति कृत्यतौ' इति गतेः 'प्रकृतिस्वरत्वम्' । 'सुपां सुलुङ्' इति सवर्णदीर्घः । मीयमानः । 'साङ् माने' इत्यस्य कर्मणि यक् । 'घुमास्था' इतीत्वम् । प्रत्ययस्वरः । धाः । धाञो लोडथे 'छन्दसि लुङ्लङ्' इति लुङ् । 'इतश्च' इति सिप इकारलोपः । 'गातिस्था' इति सिचो लोपः । 'बहुलं छन्दसि' इत्यडभावः । निघातः । यज्ञवाहसे । यज्ञं वहति प्राप्नोति । 'वह प्रापणे' इत्यस्य 'वहिहाधाज्यभ्यञ्छन्दसि' इत्यसुन् । 'गित्' इत्यनुवृत्तेरुपधावृद्धिः । 'गतिकारकयोः' इति पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं च इति पूर्वपदप्रकृतिस्वरः (उ. सू. ४. ६६६) ॥

युवां सुवासाः परिवीत आगात्स उ श्रेयान्भवति जायमानः ।

तं धीरांसः कवय उन्नयन्ति स्वाध्वोऽ मनसा देवयन्तः ॥ ४ ॥

युवां । सुवासाः । परिवीतः । आ । अगात् । सः । ऊँ इति । श्रेयान् । भवति । जायमानः ।

तम् । धीरांसः । कवयः । उत् । नयन्ति । सुआध्वः । मनसा । देवयन्तः ॥ ४ ॥

युवा इडाङ्गः अष्टाध्यादिलक्षणलक्षितः^१ इत्यर्थः । सुवासाः शोभनेन वाससा रश्मया युक्तः । परिवीतः तयापि वेधितः । पूर्वविधौ यूपः आगात् आगच्छति । स उ स एव यूपः श्रेयान् जायमानः सर्वेभ्यो वनस्पतिभ्य उत्कृष्टतया संपद्यमानः भवति । तम् पूर्वविधे यूपे धीरांसः प्राज्ञाः मनसा देवयन्तः देवान् कामयमानाः स्वाध्वः सुपु सर्वतो ध्यानयुक्ताः कवयः क्रान्तदक्षिणोऽध्वर्यावयः उन्नयन्ति उन्नते कुर्वन्ति । एतस्मिन्नर्थे ब्राह्मणं- 'युवा सुवासाः परिवीत आगादित्युत्तमया परिदधाति प्राणो वै युवा सुवासाः सोऽयं शरीरैः परिवृतः स उ श्रेयान्भवति जायमान इति श्रेयान्द्वेयान्धेप एतद्वति जायमानस्तं धीरांसः कवय उन्नयन्ति स्वाध्वो मनसा देवयन्त इति ये वा अनुवानास्ते कवयस्त एवैनं तदुन्नयन्ति' (गे. ब्रा. २. २) इति ॥ युवा । यौतः 'कनिन्युवृपितक्षि' इत्यादिना कनिन्प्रत्ययः । किस्वाहुणाभावः । उयडादेशः । निस्वादायुदात्तत्वम् । सुवासाः । 'वस आच्छादने' । 'असुन्' इत्यनुवृत्तौ 'वसेर्गित्' इत्यसुन्प्रत्ययः । निस्वादायुपधावृद्धिः । 'सोमैरनी' इत्युत्तरपदायुदात्तत्वम् । परिवीतः । 'व्येज् संवरणे' । कर्मणि क्तः । यजा-क्तिवात् संपसारणम् । 'गतिस्मन्तरः' इति पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् । अगात् । 'इण् गतौ' इत्यस्य लुङि 'इणो गा लुङि' इति गादेशः । 'गातिस्था' इति सिचो लोपः । अडागमः । श्रेयान् । 'प्रशस्यस्य द्विवचनविभज्योपपदे' इतीयसुन्प्रत्ययः । तस्मिन् 'प्रशस्यस्य श्रः' इति श्रादेशः । गुणः । निस्वादायुदात्तत्वम् । एकादेश आसुदात्तः । स्वाध्वः । 'ध्वे चिन्तायाम्' । स्वाडोरुपसर्गयोः प्राक्प्रयोगः । 'अन्येभ्योऽपि दृश्यते' इति क्तिप् । दक्षिग्रहणात् संपसारणम् । 'संपसारणाच्च' इति पूर्वरूपत्वम् । 'हलः' इति दीर्घः । जसि 'एनेकाचः' इति यणादेशः । कृतुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वम् । 'उदात्तस्वरितयोर्धः' इति जसः स्वरितत्वम् । देवयन्तः । 'सुप आत्मनः वयच्' इति क्यचि चिच्चादस्तोदात्तः ॥

१. ख-ग-ज-ण-न-भ-गतिप्रकृति । २. ख-ग-च-ज-ण-न-भ-घुमास्था' इतीत्वम्' नास्ति । ३. ख-ग-च-ज-ण-न-भ-अडभावः । ४. त-ल-पूर्वपदस्वरः । ५. ल-अष्टाध्यादिलक्षितः ।

जातो जायते सुदिनत्वे अह्नां समर्थ आ विदथे वर्धमानः ।

पुनन्ति धीरा अपसो मनीषा देव्या विप्र उदियति वाचम् ॥ ५ ॥

जातः । जायते । सुदिनत्वे । अह्नाम् । समर्थे । आ । विदथे । वर्धमानः ।

पुनन्ति । धीराः । अपसः । मनीषा । देव्याः । विप्रः । उत् । उदियति । वाचम् ॥ ५ ॥

वजातः पृथिव्यां प्रथममुपको यूपः 'समर्थे' । मर्थे^१ इति मनुष्यनाम । तैः सहिते 'विदथे' वर्धमानः । विदथ इति यज्ञनाम 'विदथः सवनम्' (नि. ३. १७. ५) इति यज्ञनामसु पाठान् । तस्मिन् यज्ञे 'आ वर्धमानो वृताञ्जनरक्षणापरिव्ययणादिना सवेतः शोभमानः सन्' 'अह्नां' 'सुदिनत्वे' जायते । पशुनियोजनाद्विद्वारेण यज्ञनियोक्ततया अहानि सुदिनानि करोतीत्यर्थः । 'अपसः कर्मवन्तः' 'धीराः सुप्रज्ञाः'^२ अध्वर्याव्यः 'मनीषा बुद्ध्या तं यूपं' 'पुनन्ति प्रक्षालनादिभिः शोधयन्ति । 'देव्याः देवानां यथा देवानां हवींषि प्रापयिता वा 'विप्रः मेधावी होता च 'वाचं यूपविषयां स्तुतिलक्षणां वाचम्' 'उदियति प्रेरयति । उच्चारयतीत्यर्थः । उक्तार्थे ब्राह्मणं — 'जातो जायते सुदिनत्वे अह्नामिति जातो ह्येष एतज्जायते समर्थे आ विदथे वर्धमान इति वर्धयत्येवैनं तदुपनन्ति धीरा अपसो मनीषेति पुनन्येवैनं तद्देव्या विप्र उदियति वाचमिति देवेभ्य एवैनं तन्निवेदयति' (दे. ब्रा. २. २) ॥ सुदिनत्वे । सुदिनानां भाव इति 'तस्य भावस्त्वतलौ' इति त्वः । प्रत्ययस्वरः । समर्थे । 'सूक्ष्मं प्राणस्याग्रे' इत्यस्मात् 'छन्दसि निष्ठक्यं' इति व्यग्रप्रत्ययान्तत्वेन निपातनाहुणः । 'समासस्य' इत्यन्तोदात्तत्वम् । पुनन्ति । 'पृथ् पवने' । क्रयादित्वात् आ । प्वादित्वात् ह्रस्वः । प्रत्ययस्वरः । देव्याः । 'या प्रापणे' । 'आतो मनिन्' इति विच्प्रत्ययः । कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वम् । इयति । 'कृ गतौ' । जुहोत्यादिः । अभ्यासस्य 'अतिपिपर्योश' इतीत्वे 'अभ्यासस्यासवर्णे' इतीडादेशः । निघातः^३ ॥ ३ ॥

यान्वो नरो देवयन्तो निमिम्युर्वनस्पते स्वधितिर्वा ततक्ष ।

ते देवासुः स्वरवस्तस्थिवांसः प्रजावदस्मे दिधिपन्तु रत्नम् ॥ ६ ॥

यान् । वः । नरः । देवयन्तः । निमिम्युः । वनस्पते । स्वधितिः । वा । ततक्ष ।

ते । देवासुः । स्वरवः । तस्थिवांसः । प्रजावत् । अस्मे इति । दिधिपन्तु । रत्नम् ॥ ६ ॥

हे यूपः 'देवयन्तः देवान् कामयमानाः' 'नरः कर्मणां नेतारोऽध्वर्याव्यः' 'यान्वः यान् युष्मान्' 'निमिम्युः अवटेभुं' प्रचिक्षिपुः । 'वा अपि च हे' 'वनस्पते' 'स्वधितिः परब्रह्मस्वदीवान् यूपान्' 'ततक्ष चिच्छेद' । 'देवासुः दीयमानाः' 'स्वरवः' 'स्वशाब्दः स्वशाकलवाची' तद्वन्तः । लुप्तमस्वदीयः । 'तस्थिवांसः तिष्ठन्तः' 'ते तादृशा यूपः' 'अस्मे अस्मै यजमानाय' 'प्रजावत् अपरयसहितं' 'रत्नम्

१. त-मर्थाः । २. त-प्रज्ञानवन्तः । ३. ख-ग-च-ज-ण-निपातितः । ४. ख-अनदेभुः ग-अनन्देभुः च-आनन्देभुः । ५. त-ल-सवनवाची; त-शकलवाची ।

उत्तमं धनं ऽदिधिपन्तु धारयन्तु । प्रयच्छन्तिव्यर्थः ॥ निमिम्बुः । 'डुमिञ् प्रक्षेपणे' इत्यस्य लिट्श्रुति 'असंयोगालिङ् कित्' इति किट्प्रज्ञाबाहुणाभावः । यद्बुत्तयोगादनिवातः । 'सति शिष्टः स्वरो वली-
यात्' इति वचनान् प्रत्ययस्वरः । स्वधितिः । स्वताड्योपपदान् 'धि धारणे' इत्यस्मात् कित् ।
स्वा स्वकीया निशितधारा धीयते प्रक्षिप्यतेऽनेनेति स्वधितिः खङ्गः । तत्तक्ष । 'तक्ष्वक्ष् तन्करणे'
इत्यस्माद्विहितं णलि रूपादनिवातः । 'लिति' इति प्रत्ययात्पूर्वस्योदात्तत्वम् । स्वरवः । 'रु
शब्दोपात्तापयोः' इत्यस्मात् 'निच्' इत्यनुवृत्तौ 'श्वस्वस्तिदित्रवि' इत्यादिना उप्रत्ययः ।
निच्वादाबुदात्तः । तस्विवांशः । 'छा गतिनिवृत्तौ' इत्यस्मात् छन्दसि लिट् । तस्य क्तुः । 'वस्वे-
काजादसम्' इतीडागमः । प्रत्ययस्वरः । प्रजावत् । 'जनी प्रादुर्भावे' इत्यस्मात् 'उपसर्गे च
संज्ञायाश्च' इति डः । तत्तष्टाप् । 'तदस्यास्ति' इति सतुप् । तस्य पिच्वादनुदात्तत्वम् । एकादेश-
स्वरः । अस्मे । अस्मच्छब्दस्य 'सुपां सुलुक्' इति शेषादेशः । दिधिपन्तु । 'धिष' धारणे ।
जुहोत्यादिः । निवातः ॥

ये वृकणासो अधि क्षमि निर्मितासो यतलुचः ।

ते नो व्यन्तु वार्यं देवत्रा क्षेत्रसाधसः ॥ ७ ॥

ये । वृकणासः । अधि । क्षमि । निर्मितासः । यतलुचः ।

ते । नः । व्यन्तु । वार्यम् । देवत्रा । क्षेत्रसाधसः ॥ ७ ॥

१अधि १क्षमि क्षमायां भूमी १वृकणासः परलुना छिन्नाः १ये यूपाः । १यतलुचः इति ऋत्वि-
ग्वावी 'यतलुचः सप्तः' (नि. ३. १८. ५) इति ऋत्विङ्नामसु पठितत्वात् । यताः लुचो यैस्ते
यतलुचः । तैर्ऋत्विग्भिः १निर्मितासः अक्तेषु नितरां प्रक्षिताः १क्षेत्रसाधसः क्षेत्रस्य यज्ञस्य साधकाः ।
यथा क्षेत्रं सस्यादिद्वारा फलं प्रयच्छति तथा यज्ञोऽप्यपूर्वद्वारा स्वगोविफलं ददातीति क्षेत्रम् ।
पूर्ववित्राः १ते यूपाः १नः अस्मदीयं १वार्यं वरणीयं संभजनीयं हविः १देवत्रा देवेषु १व्यन्तु गम-
यः १अस्मदीयं हविर्देवाधीनं कुर्वन्तिव्यर्थः ॥ वृकणासः । 'ओत्रश्च छेदने' इत्यस्य निष्ठायां 'यस्य
विभाया' इतीडातिषेवः । किरवात् 'ग्रहिभ्यावयि' इत्यादिना संप्रसारणम् । 'ओदितश्च' इति
निष्ठास्वरम् । क्षमि । 'आतो धातोः' इत्यत्र 'आतः' इति योगविभागात् आकारलोपः । निर्मि-
तासः । 'डुमिञ् प्रक्षेपणे' । कर्मणि क्तः । 'गतिरनन्तरः' इति पूर्वपदप्रकृतिस्वरवरम् । यतलुचः ।
बहुमीहो पूर्वपदप्रकृतिस्वरः । व्यन्तु । 'हण गतौ' इत्यस्य लोटि रूपम् । इकारलोपश्छान्दसः ।
अयनन्तर्भावित्वण्यर्थः । वार्यम् । 'वृङ् संभक्तौ' इत्यस्मात् 'ऋहलोर्ण्यत्' इति कर्मणि ण्यत् ।
'ईडवन्द्वृत्तांसुह' इत्यादिना आबुदात्तत्वम् । देवत्रा । 'त्रा' इत्यनुवृत्तौ 'देवमनुष्यपुरुषपु-
रुष्येभ्यः' इत्यादिना अधिकरणे त्राप्रत्ययः । क्षेत्रसाधसः । 'राध साध संसिद्धौ' इत्यस्मात्
औणादिकोऽसुन् । कृतुत्तरपदप्रकृतिस्वरः ॥

१. ख-ग-च-ज-ग-न-भ-एकादेशः स्वरः । २. त-शे इत्यादेशः । ३. ख-भ-धि ।
४. ल-गमयन्तु नास्ति । ५. ख-ग-च-ज-ग-न-भ-पूर्वपदस्वरः; ल-प्रकृतिस्वरः । ६. ख-ग-
च-ज-ग-न-भ-उदात्तत्वम् ।

आदित्या रुद्रा वसवः सुनीथा द्यावाक्षामा पृथिवी अन्तरिक्षम् ।

सजोषसो यज्ञमवन्तु देवा ऊर्ध्वं कृण्वन्त्वध्वरस्य केतुम् ॥ ८ ॥

आदित्याः । रुद्राः । वसवः । सुनीथाः । द्यावाक्षामा । पृथिवी । अन्तरिक्षम् ।

सजोषसः । यज्ञम् । अवन्तु । देवाः । ऊर्ध्वम् । कृण्वन्तु । अध्वरस्य । केतुम् ॥ ८ ॥

१ सुनीथाः यज्ञस्य सुष्ठु नेतारः २ आदित्याः द्वादशादित्याः ३ रुद्राः एकादश रुद्राः ४ वसवः अष्टौ वसवः । यद्वा सुष्ठुनीथाः सुदुतयः । 'स्तुतशस्त्राणि नीथानि चोद्यथामदानि च' (ऐ. ब्रा. २. ३८) इति हि श्रूयते । ५ द्यावाक्षामा द्यावापृथिव्यौ । ६ पृथिवी । सुदयत्ययः । ७ पृष्ठु विस्तीर्णम् ८ अन्तरिक्षं च । ९ सजोषसः एते सर्वे १० देवाः ऐकमत्येन परस्परं संगताः ११ भूत्वेनमस्मदीयं १२ यज्ञमवन्तु रक्षन्तु । किंच १३ अध्वरस्य यज्ञस्य १४ केतुं ध्वजभूतं प्रज्ञापकं वा इमं यूपम् १५ ऊर्ध्वं १६ कृण्वन्तु उच्छ्रितं कुर्वन्तु ॥ आदित्याः । अदितेरपत्यानि । 'दित्यदित्यादित्यपत्युत्तरपदात्' इति ण्यः । णिस्वादादिबुद्धिः । प्रत्ययस्वरः । रुद्राः । रोदयन्ति सर्वानन्तकाले । 'रोदेर्णिङ्' च १ इति रथप्रत्ययः । तत्संनिधौ २ णिलोपः । प्रत्ययस्वरः । जसः सुप्त्वाद्नुदात्तत्वे 'एकादेश उदात्तेनोदात्तः' इत्येकादेशस्या'युदात्तत्वम् । वसवः । 'वस निवासे' । 'निच्' इत्यनुब्रुचौ । 'भृश्वृस्निहृष्प्रयसिबसि' इत्यादिना उप्रत्ययः । निष्वादाद्युदात्तः । सुनीथाः । 'णीञ् प्रापणे' । 'हन्किपिनीरमिकाशिभ्यः' इति बध्न् । किन्वादाद्युदात्तः । 'थाथधञ्' इत्युत्तरपदान्तोदात्तत्वम् । द्यावाक्षामा । द्यावक्षामा ३ च । 'दिवो द्यावा' इति द्यावादेशः । 'देवताद्वन्द्वे च' इत्युभयपदप्रकृतिस्वरस्यम् । पृथिवी । 'प्रथ प्रस्थाने' । 'प्रथेः पिवन् संप्रसारणं च' इति पिवन् संप्रसारणं च । 'पिद्वीरादिभ्यश्च' इति ङीप् । प्रत्ययस्वर-णान्तोदात्तः । अवन्तु । 'अव रक्षणे' । निघातः । कृण्वन्तु । 'कृति हिंसाकरणयोः' इत्यस्माद्धाटि 'धनिवकृण्वोर च' इत्युपप्रत्ययः । अकारश्चान्तादेशः । निघातः ॥

हंसाह्व श्रेणिशो यतानाः शुक्रा वसानाः स्वरवो न आगुः ।

उञ्जीयमानाः कविभिः पुरस्ताद्देवा देवानामपि यन्ति पार्थः ॥ ९ ॥

हंसाऽह्व । श्रेणिऽशः । यतानाः । शुक्रा । वसानाः । स्वरवः । नः । आ । अगुः ।

उत्तुञ्जीयमानाः । कविऽभिः । पुरस्तात् । देवाः । देवानाम् । अपि । यन्ति । पार्थः ॥ ९ ॥

१ शुक्रा शुक्राणि दीप्तानि रशनाख्यानि २ वासांसि ३ वसानाः आच्छाद्यन्तः ४ स्वरवः स्वरमन्तः ५ श्रेणिशः पङ्क्तिशः ६ यतानाः प्रवर्तमानाः । अत्र दृष्टान्तः । ७ हंसाह्व इति । यथा नभसि पङ्क्तिशः पतन्तो हंसाः क्षोभन्ते तद्वत् शोभमानास्ते यूपाः ८ नः अस्मान् ९ आगुः प्रापुः । अपि च १० कविभिः मेधाविभिरध्वर्यवोदिभिः ११ पुरस्तात् आहवनीचपूर्वभागे १२ उञ्जीयमानाः उच्छीयमाणाः १३ देवाः दीप्यमानास्ते यूपाः १४ देवानां १५ पार्थः देवानां स्थानमन्तरिक्षम् । 'पार्थोऽन्तरिक्षं पथा व्याख्यातम्'

१. ख-न-च-ज-न-प-स-संगताः । २. च-तत्संनियोगेन । ३. ग-च-भ-ल-अस्मा । ४. न-ल-
'रशनाख्यानि' नास्ति । ५. ल-आहवनीयस्य पूर्वभागे ।

(निरु. ६. ७) इति यास्कः । ' पाथोनदीभ्यां ङण् ' (पा. सू. ४. ४. १११) इति सूत्रे ' पाथोऽन्तरिक्षम् ' इति वृत्तिकारोऽप्यवादीत् । तादृशमन्तरिक्षम् अपि व्यन्ति प्राप्नुवन्ति । अध्वर्यादिभिः उच्छ्रीयमाणा यूपा अतिदैव्यादन्तरिक्षं व्याप्य वर्तन्त इत्यर्थः ॥ हंसादिव । ' इवेन विभक्त्यलोपः ' इति वचनात् पूर्वपदस्वरः । श्रेणिशः । ' बहुलपार्थात् ' इति शास्त्रं । प्रत्ययस्वरः । कुक्रा । ' सुव दीप्तौ ' इत्यस्मात् ' ऋज्रेन्द्राग्र० ' इत्यादिना स्मृत्ययान्तत्वेन निपातनादन्तोदात्तः । अगुः । ' इण् गतौ ' । अस्माङ्ङि रूपम् । निघातः ॥

शृङ्गाणीवेच्छृङ्गिणां सं ददृश्रे चपालवन्तः स्वरवः पृथिव्याम् ।

वाघर्द्धिर्वा विहवे श्रोषमाणा अस्माँ अवन्तु पृतनाज्येषु ॥ १० ॥

शृङ्गाणिऽइव । इत् । शृङ्गिणां । सम् । ददृश्रे । चपालऽवन्तः । स्वरवः । पृथिव्याम् ।

वाघत्ऽभिः । वा । विऽहवे । श्रोषमाणाः । अस्मान् । अवन्तु । पृतनाज्येषु ॥ १० ॥

स्वरवः स्वरमन्तः चपालवन्तः प्रतिसुक्तकटाः^१ । एवंविधा यूपाः पृथिव्यां शृङ्गिणां महिषादीनां शृङ्गाणीवेत् विषाणानीव^२ सं ददृश्रे सम्यक् दृश्यन्ते एव । वा अपि च विहवे । विविधं दृश्यन्ते हवींष्यन्नेति विहवो यज्ञः । तस्मिन् यज्ञे वाघर्द्धिः ऋत्विग्भिः । ' वाघतः वृक्तवर्हिषः ' (नि. ३. १८. ३) इति ऋत्विङ्गामसु पाठात् । श्रोषमाणाः तैः क्रियमाणं स्तुतिलक्षणं शब्दं शृण्वन्तः । तादृशा यूपाः पृतनाज्येषु । पृतनाज्यशब्दः संग्रामवाची । ' आजौ पृतनाज्यम् ' (नि. २. ३७. ९) इति संग्रामनामसु पठितत्वात् । पृतनाज्येषु संग्रामेषु । वधस्थलेष्विति यावत् । अस्मान् यजमानान् अवन्तु रक्षन्तु ॥ शृङ्गाणि । ' शृ हिंसायाम् ' इत्यस्मात् ' शृणातेर्ह्रस्वश्च ' (उ. सू. १. १२३) इति गन् नुडागमो घातोर्ह्रस्वश्च । निस्वरः । ददृश्रे । ' छन्दसि लुङ्लङ्लिटः ' इति लङर्थे^३ लिट् । ' इरयो रे ' इतिरिचो रे इत्यादेशः । निघातः^४ ॥

वनस्पते शतवल्शो वि रोह सहस्रवल्शो वि वयं रुहेम ।

यं त्वामयं स्वर्धितिस्तेजमानः प्रणिनार्य महते सौमगाय ॥ ११ ॥

वनस्पते । शतऽवल्शः । वि । रोह । सहस्रऽवल्शः । वि । वयम् । रुहेम ।

यम् । त्वाम् । अयम् । स्वऽर्धितिः । तेजमानः । प्रऽनिनार्य । महते । सौमगाय ॥ ११ ॥

हे वनस्पते छिन्नमूल^५ स्थाणो शतवल्शः शतशाखः सन् पवि रोह विशेषेण प्रादुर्भूतो भव । वयम् अपि सहस्रवल्शाः पुत्रपौत्रादिसंतानपरंपरया^६ सहस्रशाखाः सन्तः पवि रुहेम विशेषेण प्रादुर्भूता भवेम । तेजमानः निश्चितधारः पश्य स्वर्धितिः परशुः हे स्थाणो ययं त्वां महते

१. ख-ग-च-ज-फ- 'कटाः; ण- 'कण्टकाः; न-प्रसुक्तकण्टकाः । २. ख-ग-ज-ण-न-भ-लङ्घ्ये; च-लुङ्घ्ये; ल-लुङ्घ्ये । ३. ख-ग-च-ज-ण-न-भ- 'निघातः' नास्ति । ४. घ-प-छिन्नयूपमूल । ५. ख-ग-घ-च-ज-ण-फ-भ- 'पुत्र...परंपरया' नास्ति ।

‘सौमगाय सहस्रीभासं बहुशास्त्रवलक्षणं’ प्रणिनाय प्रकरणे प्रापयामास ॥ सहस्रवल्काः । सहस्र-
शब्दः कर्मसाधिवान्मध्योदात्तः । बहुव्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरः^१ । रहसः । ‘रह प्राहुर्भावे’ इत्यस्मात्
आशीर्लिङ् ‘किदाक्षिपि’ इति यासुडागमः । ‘स्कीः संयोगाचोः^२’ इति सलोपः । ‘लिङ्या-
क्षिप्यङ्’ इत्यङ्प्रत्ययः । ‘अतो येयः’ इति इयादेशः । ‘लोपो व्योर्वलि’ इति यलोपः । गुणः^३ ।
प्रणिनाय । ‘णीञ् प्रापणे’ इत्यस्मालिङि णलि रूपम् । पादादित्वादिनिवातः । ‘लिति’ इति
प्रत्ययात्पूर्वस्योदात्तत्वम् ॥ ४ ॥

‘सखायस्त्वा’ इति नवचं नवमं सूक्तं वैश्वामित्रम्^४ । अत्रेयमनुक्रमणिका—‘सखायो नव
बाहंतं त्रिपुवन्तम्’ इति । अस्या त्रिपुप् । क्षिप्ता अष्टौ वृद्धयः । प्रातरनुवाकाश्चिनशस्त्रयोर्बाहंतं
छन्दस्यस्य सूक्तस्य त्रिनिर्योगः । ‘अथैतस्याः’ इति खण्डे सूत्रितं—‘सखायस्त्वावममित्रस्य आ
याहि’ (आश्व. श्रौ. ४. १३) इति ॥

सखायस्त्वा ववृमहे देवं मतींस ऊतये ।

अपां नपातं सुभगं सुदीदिति सुप्रतूर्तिमनेहसम् ॥ १ ॥

सखायः । त्वा । ववृमहे । देवम् । मतींसः । ऊतये ।

अपाम् । नपातम् । सुऽभगम् । सुऽदीदितिम् । सुऽप्रतूर्तिम् । अनेहसम् ॥ १ ॥

विश्वामित्रः^५ स्तौति^६ । हे अग्रे ‘सखायः सोमाज्याविहविष्पदानेनोपकारकत्वान्मित्राणि’ मतींसः
मनुष्या ऋत्विजो वयम् । अपां नपातम् अपां नस्यारं^७ सुभगं शोभनधनयुक्तं सुदीदिति शोभन-
दीदिति सुप्रतूर्तिं शोभनप्रतरणं कर्मानुष्ठानिः सुखेन गन्तव्यम् । अनेहसम् उपद्रवरहितम् पृथादशे
‘देवं’ त्वा^८ त्वाम् । ऊतये रक्षणाय ववृमहे वृणीमहे ॥ सखायः । ‘ख्या प्रकथने’ । ‘समाने
व्यश्रोदात्तः’ इति समान उपपदे ‘डित्’ इत्यनुवृत्तौ ख्यातेरिण् । तस्य डित्वाङ्लोपः । तत्संनिधौ
यलोपः । ‘समानस्य छन्दस्यमूर्धं’ इति समावः । उपपदस्योदात्तत्वम् । ‘णित्’ इत्यनुवृत्तौ
‘सख्युरसंभुदौ’ (पा. सू. ७. १. ९२) इति णिद्वन्भावः । वृद्धयायादेशो । आशुदात्तः । ववृमहे ।
‘वृङ् संभक्तौ’ । ‘छन्दसि लुङ्लङ्लिटिः’ इति वर्तमाने लिट् । कादित्वादिङभावः । निघातः ।
ऊतये । ‘अव रक्षणे’ इत्यस्य ‘उदात्त’ इत्यनुवृत्तौ ‘ऊतियूति’ इत्यादिना क्तिन्नन्तत्वेन
निपातनादुदात्तः । अपाम् । ‘ऊडिदम्’ इति विभक्तेरुदात्तत्वम् । सुभगम् । ‘आशुदात्तं
अच्छन्दसि’ इत्युत्तरपदाशुदात्तत्वम् । सुप्रतूर्तिम् । ‘ऋवाद्यश्च’ इत्युत्तरपदाशुदात्तत्वम् ॥

कार्यमानो वना त्वं यन्मातृरजगन्नुपः ।

न तत्ते अग्रे प्रमृषे निर्वर्तनं यदूरे सन्निहाभवः ॥ २ ॥

कार्यमानः । वना । त्वम् । यत् । मातृः । अजगन् । उपः ।

न । तत् । ते । अग्रे । प्रऽमृषे । निऽवर्तनम् । यत् । दूरे । सन् । इह । अभवः ॥ २ ॥

१. त-‘स्वरत्वम्’ । २. ल-‘संयोगेति’ । ३. त-‘गुणः’ नास्ति । ४. स-वैश्वामित्रस्थार्थम् ।
५. घ-प-‘विश्वामित्रः स्तौति’ नास्ति । ६. ग-च-न-ल-स-‘त्वा’ नास्ति ।

हे अग्ने वना काननानि^१ कायमानः कामयमानः^२ यत् यस्मात्कारणात् तानि विहाय
 व्रमातुः^३ अपः मातृभूता अपः^४ अजगन् अगमः गतवानसि । अप्सु प्रविष्टवाष्ठास्तो वर्तसे ।
 वतत् तस्मात्^५ वते तव^६ निवर्तनं नितरां तत्रैव वर्तनम् । तेन च विनाशो लक्ष्यते । स विनाशः^७ न
 प्रमृष्टे न प्रमृष्यते न सहाते । कुत इत्यत आह । यत् यस्मात्कारणात्^८ वृरे^९ वसन् अदृश्यतया
 वर्तमानस्त्वम् इह अस्मात्संविन्धुषु अरणि रूपेषु काष्ठेषु^{१०} अभवः । मन्थनात् क्षणमात्रेणास्माकं समीपे
 भवसि । तस्मात्तव दूरतो वर्तनम्^{११} अस्मभ्यं^{१२} न रोचते । अस्मिन्नर्थे यास्कः—‘कायमानश्चायमानः काम-
 यमान इति वा । वनानि त्वं यन्मातृरपोऽगम उपशाग्यन् । न तते अग्ने प्रमृष्यते निवर्तनं दूरे यस्मिन्निह
 भवसि जायमानः’ (निरु. ४. १४) इति ॥ कायमानः । ‘कसु काम्ना’ । कमेणिङ् । लटः
 शानच् । मकारलोपश्छान्दसः । अजगन् । ‘गमु गतौ’ इत्यस्य लङि ‘बहुलं छन्दसि’ इति शपः
 श्लुः । हलङ्वादिना सिलोपः । ‘मो नो धातोः’ इति नकारः । यच्छब्दयोगादनिघातः । अडागम-
 स्वरः । प्रमृष्टे । ‘मृप तितिक्षायास्’ । व्यत्ययेन कमेणि तप्रात्ययः । ‘लोपस्त आत्मनेपदेषु’ इति
 तलोपः । धातुस्वरः । अभवः । ‘छन्दसि लङ्कुलङ्लिटः’ इति लङर्थे लङ् । यद्योगादनिघातः ॥

अतिं तृष्टं च वक्षिथाथैव सुमना असि ।

प्रप्रान्ये यन्ति पर्यन्य आसते येषां सूरये असिं श्रितः ॥ ३ ॥

अतिं । तृष्टम् । ववक्षिथु । अर्थ । एव । सुडमनाः । असि ।

प्रप्र । अन्ये । यन्ति । परि । अन्ये । आसते । येषाम् । सूरये । असिं । श्रितः ॥ ३ ॥

हे अग्ने वृष्टं स्तोतृवृष्णामिलापं तदुचितफलप्रदानेन^१ सफलं कर्तुम् अतिं ववक्षिथ अतिशयेन
 बोधुमिच्छसि । अथैव अथापि त्वं^२ सुमना असि संतुष्टमनस्को वर्तसे । किंच त्वं^३ येषां योऽज्ञाना-
 मृषिजां सूरये मिश्रत्वे^४ श्रितः असि वर्तसे तेषां मध्ये अन्ये अप्वयुर्मृष्टतथो द्वादशस्विजः
 प्र^५ यन्ति प्रकषेण हेतुं गच्छन्ति । अन्ये उद्धानुप्रमृष्टतथश्चत्वारः परि आसते परित आसीना
 वर्तन्ते ॥ ववक्षिथ । ‘बह प्रापणे’ इत्यस्य सति रूपम् । अभ्यासस्य ‘सन्थतः’ इतीवाभाव-
 श्छान्दसः । तद्वताद्वर्तमाने लिट् । थलः ‘आर्धधातुकस्येड्गुलादेः’ इतीद् । ‘कास्त्रप्रयादायाम्’^६
 इत्याम् न भवति मन्त्रत्वात् । निघातः । प्र । ‘प्रसमुपोद’ इति द्विवचनम् । यन्ति । ‘इण्
 गतौ’ इत्यस्य लटि रूपम् । ‘एकान्याभ्यां समर्थान्याम्’ इत्यन्यशब्दयोगात् पूर्वैश्च निघाताभावः ।
 आसते । ‘आस उपवेशने’ । उत्तरवाग्निघातः । असि । ‘अस सुचि’ । ‘तासस्सुर्लोपः’ इति
 सकारलोपः । यद्वृत्तयोगाच्च निहन्त्यते ॥

ईयिषांसमति सिधः शश्वतीरति सुश्वतः ।

अन्वीमविन्दन्निचिरासौ अद्रुहोऽप्सु सिंहमिव श्रितम् ॥ ४ ॥

ईयिषांसम् । अतिं । सिधः । शश्वतीः । अतिं । सुश्वतः ।

अनु । ईम् । अविन्दन् । निचिरासः । अद्रुहः । अप्सु । सिंहम् ईव । श्रितम् ॥ ४ ॥

१. व-ज-ण-त-प-ल-काननानि रक्षितुम्; न-काननानि रक्षन्तुम् । २. ण-त-स-वर्तमानम् ।
 ३. ल-मलम् । ४. त-उचितम् । ५. घ-सैन्ये; स-मैत्रे । ६. घ-प-प्रप्र ।

हे अग्ने ^१अद्गुहः अद्गोन्धारः ^२निचिरासः नितरां ^३चिरासः चिरंतनाः विश्वे देवाः ^४विश्वः शोषकान्छद्रून् बलेनातिक्रम्य ^५इंधिवांसं गच्छन्तं ^६स्रक्षतीः बद्धीः ^७स्रक्षतः संगतिकारिणोः सेनाश्च ^८अति अतिक्रम्य गच्छन्तम् ^९अप्सु ^{१०}अश्रितं तिरोहितम् अत एव ^{११}सिंहमिव गुहाप्रविष्टं सिंहमिव भीमम् ^{१२}इंय एनं त्वाम् ^{१३}अनु ^{१४}अविन्दन् अनुगम्यालभन्त ॥ इंधिवांसम् । ‘इण् गतौ’ इत्यस्य कसोः ^{१५}उपेयिवाननाथानन्वानश्च ^{१६}(पा. सू. ३. २. १०९) इति निपातितः। प्रत्ययस्वरः । सिधः । सिधेः क्षया-र्थस्य शोषणार्थस्य वा ‘किप् च’ इति किप् । धातुस्वरः । स्रक्षतः । ‘वरज गतौ’ । जकारस्य व्यत्ययेन चकारः । लटः क्षत्रादेशः । प्रत्ययस्वरः । अविन्दन् । ‘विद् लामि’ इत्यस्य लङि रूपम् । निचिरासः । नितरां चिराः । ‘आजसेरसुक्’ इत्यसुक् । समासस्वरः । अद्गुहः । ‘दुह जिषांसा-याम्’ । संयदादिवाङ्मात्रे किप् । बडुव्रीहौ ‘नन्सुभ्याम्’ ^{१७}इत्युत्तरपदान्तोदात्तत्वम् । श्रितम् । ‘अिष् सेवायाम्’ इत्यस्य ^{१८}श्रुक् किति ^{१९}इतीदृप्रतिषेधः । प्रत्ययस्वरः ^{२०}॥

ससुवांसमिव त्मनाग्रिमित्था तिरोहितम् ।

ऐनं नयन्मातरिश्वा परावर्तो देवेभ्यो मथितं परिं ॥ ५ ॥

ससुवांसम् ^१इव । त्मना । अग्रिमि । इत्था । तिरः ^२ऽहितम् ।

आ । एनम् । नयत् । मातरिश्वा । परा ^३ऽवर्तः । देवेभ्यः । मथितम् । परिं ॥ ५ ॥

^४मातरिश्वा वायुः ^५इत्था इत्थं ^६त्मना स्वेच्छयाप्सु प्रवेशेन ^७तिरोहितं निर्लीनं ^८परि परितः ^९मथितं मन्थनेन ^{१०}निष्पादितम् ^{११}एनम् ^{१२}अग्निं ^{१३}देवेभ्यः । तादृष्ये चतुर्थी । देवार्थं ^{१४}परावर्तः दूरदेशात् ^{१५}आ ^{१६}नयत् आनीतवान् । तत्र दृष्टान्तः । ^{१७}ससुवांसमिव । यथा स्वाच्छन्धेन ^{१८}ससुवांसं सरन्ते गच्छन्ते पुत्रं पिता बलादानयति तद्वत् ॥ ससुवांसमिव । ‘सु गतौ’ इत्यस्माद्धिद् । तस्य कसुः । ‘इवेन विभक्त्यलोपः’ इत्युक्तत्वात्प्रत्ययस्वरः । त्मना । आत्मनःशब्दस्य ‘मन्त्रेष्वाङ्ग्यादिरात्मनः’ इत्याकार-लोपः । इत्था । ‘था हेतौ च छन्दसि’ इति व्यत्ययेन थाप्रत्ययः । प्रत्ययस्वरः । एनम् । अन्वादेशे ^{१९}‘द्वितीयादौःस्वेनः’ इत्येनादेशः । अनुदात्तश्च । नयत् । ‘णीष् प्रापणे’ इत्यस्य लङि रूपम् । अड-भावश्छान्दसः । मातरिश्वा । मातर्यन्तरिक्षे अस्ति इति ^{२०}‘श्रुक्’ इत्यादिना निपातितः ॥ ॥५॥

तं त्वा मतीं अगृणत देवेभ्यो हव्यवाहन ।

विश्वान्यद्यज्ञां अभिपासिं मानुष तव क्रत्वां यविष्ठय ॥ ६ ॥

तम् । त्वा । मतीं । अगृणत । देवेभ्यः । हव्य ^१ऽवाहन ।

विश्वान् । यत् । यज्ञान् । अभि ^२ऽपासिं । मानुष । तव । क्रत्वां । यविष्ठय ॥ ६ ॥

१. प-निरन्तरम् । २. ल-अति बलेनातिक्रम्य । ३. ल-ग-च-ज-ण-‘प्रत्ययस्वरः’ नास्ति । ४. घ-मथनेन । ५. घ-स्वेच्छन्देन । ६. त-‘हति’ नास्ति ।

हे^१ 'हव्यवाहनं हव्यानां वोढे' अस्मै षमताः मनुष्या अध्वर्युप्रभृतयः षतं तादृशमस्यु तिरोहितं षत्वा त्वां षदेभ्यः यष्टव्यदेवतायाम् षअगुभ्यत अगुहृत । षमानुष मनुष्याणां हितकारिन् षबविष्टय युवतम^२ हे अस्मै षतव षक्त्वा तव कर्मणा माहात्म्येन षविश्वान् सर्वानस्माभिः क्रियमाणान् षयज्ञान् षयत् यस्मात्कारणात् षअभिपासि सवैतः पालयसि तस्मात्स्वामगुभ्यत इति पूर्वत्रान्वयः^३ ॥ अगुभ्यत । 'ग्रह उपादाने' । क्रयादिवात् ष्वा । 'ग्रहिज्यावयि' इति संप्रसारणम् । 'ह्रप्रहोभं-श्छन्दसि' इति हकारस्य भकारः । 'तिङ्कुतिङः' इति निघातः । हव्यवाहन । 'वह प्रापणे' इति धातोः 'व्युद्' इत्यनुबुत्तौ 'हव्येऽनन्तःपादम्' इति व्युद् । उपधावृद्धिः । योरनादेशः । अपादादिवादाष्टमिकमनुदात्तत्वम् । विश्वान् । 'विश प्रवेशने' इत्यस्मात् 'अक्षिमुपिलटिरणि-कणिसटिविशिभ्यः कन्' इति कन् । कित्वाद्गुणाभावः । निष्वादाद्युदात्तत्वम् । अभिपासि । 'पा रक्षणे' अस्य धातोः रक्षणार्थत्वाच्च पिबादेशः । षच्छब्दयोगाच्च निघातः । धातुस्वरः । क्त्वा । दा^४ । 'जसादयश्छन्दसि विकल्पयन्ते' इति अत्र नादेशाभावः । यणादेशः । प्रत्ययस्वरः । बविष्टय । युवशब्दात् 'अतिशयने तमविष्टनौ' इतीष्टन् । 'स्थूलदूरयुधं' इति यणादि परं लुप्यते पूर्वस्य च गुणः । वस्वादिवात्^५ स्वाधिको यप्रत्ययः ॥

तद्भद्रं तवं दंसना पाकाय चिच्छदयति ।

त्वां यदग्ने पशवः सुमासते समिद्धमपिशर्वे ॥ ७ ॥

तत् । भद्रम् । तवं । दंसना । पाकाय । चित् । छदयति ।

त्वाम् । यत् । अग्ने । पशवः । सुम्ऽआसते । समऽईद्धम् । अपिऽशर्वे ॥ ७ ॥

हे षअग्ने षतव संबन्धि षतत् इदं षभद्रं शोभनं षदंसना अग्निहोत्रादिकं कर्म षपाकाय षचित् । चिच्छब्दोऽप्यर्थः । पाकायेति कर्मणि चतुर्थी । पाकोऽर्भकः । तद्भद्रमपि यजमानं षछदयति^६ स्वफलप्रदानेन पूजयति । पशुपुत्रादिभिः परिवृतं करोतीत्यर्थः । छदयतिशब्दः अर्चैतिकर्मा^७ 'छन्दयति छदयति' इति तन्नामसु पाठात् । यद्वा । पाकशब्दः प्रशस्यं वक्ति^८ 'पाकः वामः' (नि. ३. ८. ८) इति प्रशस्यनामसु पठितत्वात् । तद्भद्रं^९ प्रशस्यं यजमानमभिमत-फलप्रदानेन^{१०} पूजयतीत्यर्थः^{११} । षयत्^{१२} यस्मात्कारणात् षअपिशर्वे शर्वरीमुखेऽग्निविहरणकाल एव षसमिद्धं^{१३} दीप्यमानं षत्वां षपशवः द्विपदाश्चतुष्पदाश्चोभवे पशवः षसमासते सम्यगासते^{१४} पशुपासते इत्यर्थः तदिदं पश्यादिलक्षणं फलं यजमानाय प्रयच्छतीत्यर्थः ॥ भद्रम् । 'भदि कत्यागे' इत्यस्माद्धातोः उपरि^{१५} रक्षय्येन^{१६} निपातनादन्तोदात्तत्वम् । पाकाय । 'पा रक्षणे' इत्यस्मात् 'इणभीकारपाकालि' इत्यादिना कन् । पासते रक्ष्यते राजादिना^{१७} इति पाकः । निष्वादाद्युदात्तः । छदयति । 'छद अप-वारणे' । स्वार्थे णिच् । अदन्तत्वात् वृद्धयभावः । निघातः । समासते । 'आस उपवेशने' ।

१. त- 'हे' नास्ति । २. च-युवत्तम, ल-युवन् । ३. ल-पूर्वणान्वयः । ४. त- 'दा' नास्ति । ५. ख-ग-न-ज-ण-न-भ-शाखादिवात् । ६. ख-ग-च-ज-ण-त-छन्दयति । ७. ख-ग-च-ज-ण-अर्चयैतिकर्मा । ८. ल-प्रशस्यवाच (?) क्रियावाचकः । ९. ल-तद्भद्रं कर्म । १०. ल-फलदानेन । ११. ख-ग-च-ज-ण-फ-भ-पूजयति पशुपुत्रादिभिः परिवृतं करोतीत्यर्थः । १२. ख-ग-च-ज-ण-त-न-भ- 'यत्' नास्ति । १३. ख-ग-च-ज-ण-भ-यत् यं समिद्धम् । १४. ख-ग-च-ज-ण-भ- 'सम्यगासते' नास्ति । १५. ख-ग-च-ज-ण-न-भ-रक्षय्येन । १६. ख-ग-च-ज-ण-राजादिभिः ।

अदादिश्वाच्छपो लुक् । अनकारान्तत्वात् शस्यादादेशः । यद्योगादनिघातः । 'तिष्ठि चोदात्तवति' इति गतेनिघातः । धातुस्वरः ॥

आ जुहोता स्वध्वरं शीरं पावकशोचिषम् ।

आशुं दूतमजिरं प्रत्नमीज्यं श्रुष्टी देवं सपर्यत ॥ ८ ॥

आ । जुहोत । सुऽअध्वरम् । शीरम् । पावकऽशोचिषम् ।

आशुम् । दूतम् । अजिरम् । प्रत्नम् । ईडयम् । श्रुष्टी । देवम् । सपर्यत ॥ ८ ॥

ऋत्विजो यजमानः प्रेरयति । हे ऋत्विजः 'पावकशोचिषं शोधकदीप्तिं' 'शीरं काष्ठेष्वोषधीषु चानुशायिनं' 'स्वध्वरं शोभनयज्ञोपेतमिममग्निम्' 'आ जुहोत आहुतिभिः आ समन्तात्सपर्यत । अपि च 'आशुं कर्मणि व्यासं' 'दूतम् आह्वानकारित्वेन देवानां दूतम्' 'अजिरं क्षिप्रं गन्तारं' 'प्रत्नं पुरातनम्' 'ईज्यं स्तोतव्यं' 'देवं द्योतमानमिममग्निं' 'श्रुष्टी सपर्यत । 'श्रुष्टीति क्षिप्रनाम' इति यास्कः । क्षिप्रं पूजयत ॥ जुहोत । 'हु दानादनयोः' । अस्माद्धातोर्लोड् । 'जुहोत्यादिभ्यः ऋः' इति षापः ऋः । 'श्री' इति द्विचचनम् । 'लोडो लङ्' इति लङ्ङावे 'तत्स्थस्यभिपाम्' इति थस्य तादेशः । 'छन्दसि' इत्यनुवृत्तौ तस्य 'तसनतनथनाश्च' इति त्वादेशः । पिचाद्गुणः । निघातः । स्वध्वरम् । बहुव्रीहौ 'नञ्सुभ्याम्' इत्युत्तरपदान्तोदात्तत्वम् । शीरम् । 'शीङ् स्वमे' । अस्माद्धातोः 'स्फासितञ्चिवञ्चि' इत्यादिना स्वप्रत्ययः । पिचाद्गुणभावः । प्रत्ययस्वरः । पावकशोचिषमित्यत्र पवनं 'पावः शुद्धिः' । तं कायतीति पावकः । 'आतोऽनुपसर्गे कः' । प्रत्ययस्वरः । 'बहुव्रीहौ प्रकृत्या पूर्वपदम्' इति पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् । आशुम् । 'अश्रु व्याती' अस्माद्धातोः 'कृवापाजिमि' इत्यादिना उण् । उपधावृद्धिः । प्रत्ययस्वरः । अजिरम् । 'अज गतिक्षेपणयोः' इत्यस्माद्धातोः 'अजिरशिरशिशिल' इति किरच्प्रत्ययान्तत्वेन निपातनादन्तोदात्तत्वम् । प्रत्ययः । 'प्रगस्य छन्दसि गलोपश्च' (का. ४. ३. २३. '२') इति गलोपः । चकारात् वृत्प्रत्ययः । प्रत्ययस्वरः । ईडयम् । 'ईड स्तुतौ' । अस्माण्यत् । 'ईडवन्द' इत्यादिनाऽुदात्तत्वम् । सपर्यत । सपरशब्दात् 'कण्ठादिभ्यो यक्' पूजायै वर्तते । लोपमध्यमपुरुषबहुवचनम् । शप् । 'अतो गुणे' इति पूर्वस्वरत्वम् । निघातः ॥

त्रीणि श्रुता त्री सहस्राण्यग्निं त्रिंशच्च देवा नव चासपर्यन्त ।

और्ध्वन्धृतैरस्तृणन्बहिरस्मा आदिद्धोतारं न्यसादयन्त ॥ ९ ॥

त्रीणि । श्रुता । त्री । सहस्राणि । अग्निम् । त्रिंशत् । च । देवाः । नव । च । असपर्यन्त ।

और्ध्वन् । धृतैः । अस्तृणन् । बहिः । अस्मै । आत् । इत् । होतारम् । नि । असादयन्त ॥ ९ ॥

पदेऽप्यनतः' इत्यत्रादेशः । 'छन्दस्युभयथा' इति श्रव्याधेयातुक्त्वात् 'गेरनिटि' इति णिलोपः । निघातः ॥

त्वां यज्ञेष्वृत्विजमग्रे होतारमीकते । गोपा क्रतुर्य दीदिहि स्वे दमे ॥ २ ॥

त्वाम् । यज्ञेषु । ऋत्विजम् । अग्रे । होतारम् । ईकते ।

गोपाः । क्रतुर्य । दीदिहि । स्वे । दमे ॥ २ ॥

हे अग्ने अश्वर्वाद्यः यज्ञेषु अग्निष्टोमादिषु त्वां होतारम् ऋत्विजं होतृनामऋत्विजम् ईकते स्तुवन्ति । तादृशस्वम् क्रतुर्य सत्यस्य यज्ञस्य गोपाः गोपायिता सन् त्वे दमे स्वकीये गृहे यज्ञशालायां दीदिहि दीप्यस्व ॥ दीदिहि । दिवु कीडादी । यङ्लक् । लोट् । तुजादिश्रव्यास-दीर्घस्वम् । 'संज्ञापूर्वको विधिरनित्यः' (परिभा. ९३) इत्यभ्यासस्य गुणाभावे 'लोपो च्योर्वलि' इति वलोपः ॥

स धा यस्ते ददाशति समिधा जातवेदसे । सो अग्रे धत्ते सुवीर्यं स पुष्यति ॥ ३ ॥

सः । धा । यः । ते । ददाशति । समऽध्वा । जातवेदसे ।

सः । अग्ने । धत्ते । सुवीर्यम् । सः । पुष्यति ॥ ३ ॥

हे अग्ने यः यजमानः जातवेदसे जातप्रज्ञाय ते तुभ्यं समिधा समिन्धनकारीष्याज्यपुरो-डाशान्दिद्वीषि ददाशति ददाति स एव स खलु सुवीर्यं शोभनसामर्थ्योपेतं पुत्रं धत्ते धारयति । अपि च सः स एव पुष्यति पशुपुत्रादिभिः समृद्धो भवति ॥ धा । 'चादयोऽनुदात्ताः' इत्यनु-दात्तः । ददाशति । 'दाश्र दाने' इत्यस्माद्धातोः कर्तरि शप् । तिप् ३ । द्विवचनं छान्दसम् । यद्वृत्त-योगादभिघातः । 'अभ्यस्तानामादिः' इत्युदात्तः । समिधा । 'जिह्वी दीप्तौ' । अस्मात् 'किप् च' इति किप् । उपधालोपः । 'सुपां सुलुक्' इति शसो षादेशः । कृतुत्तरपदप्रकृतिस्वरस्वम् । जातवेदसे । 'बहुवीही प्रकृत्या पूर्वपदम्' इति प्रकृतिस्वरस्वम् । सुवीर्यम् । 'वीरवीर्यौ च' इत्युत्तरपदाद्युदात्तस्वम् । पुष्यति । 'पुष पुष्टौ' । अस्मात् इयन् । ङिन्वाहुणाभावः । निघातः ॥

स केतुरध्वराणामग्निर्देवेभिरा गमत् । अजानः सप्त होतृभिर्हविष्मते ॥ ४ ॥

सः । केतुः । अध्वराणाम् । अग्निः । देवेभिः । आ । गमत् ।

अजानः । सप्त । होतृभिः । हविष्मते ॥ ४ ॥

अध्वराणां यज्ञानां केतुः प्रज्ञापकः सः अग्निः सप्त सप्तभिः होतृभिः वषट्कृतृभिः अजानः सोमाज्याहुतिभिर्ज्यमानः सन् हविष्मते यजमानार्थं देवेभिः यष्टव्यदेवैः सह आ

वगमत् आगच्छतु ॥ गमत् । लोडर्थे ' छन्दसि लुङ्लृङ्लिटः ' इति लुङ् । लृङित्वादङ् । ' बहुलं छन्दस्यमाङ्गोत्ते ' इत्यङभावः । निघातः । अजानः । ' अङ् व्यक्तिसन्नक्षणगतिषु ' । व्यत्ययेन कर्मणि ज्ञानच् । चिवाद्दन्तोदात्तत्वम् । हविषमते । जुहोतेः ' अङिञुचि ' इत्यादिना इसिप्रत्ययान्तो हविःशब्दोऽन्तोदात्तः । ' स्वरविधौ व्यञ्जनमविद्यमानवत् ' इति परिभाषानाश्रयणान्मुप उदात्तत्वाभावात् । इसिप्रत्ययस्वरः ॥

प्र होत्रे पुर्व्यवचोऽग्रये भरता बृहत् । विपां ज्योतींषि विभ्रते न वेधसे ॥ ५ ॥

प्र । होत्रे । पुर्व्यम् । वचः । अग्रये । भरत । बृहत् ।

विपाम् । ज्योतींषि । विभ्रते । न । वेधसे ॥ ५ ॥

यजमानो होत्रादीन्पति ब्रूते । हे होत्रादयः विपां विप्राणां मेधाविनामध्वर्यादीनां ज्योतींषि स्वरूपांनुष्ठानसंसाधानि तेजोसि विभ्रते निमित्ततया कुर्वाणाय वेधसे जगतो विधात्रे होत्रे देवानामाह्वात्रे अग्रये बृहत् महत् पूर्वं पूर्वैः कृतं पुरातनं वचः स्तोत्रशस्त्रादिकं वाक्यं प्र भरत संपादयत । न इत्थं पादपूरणः अन्वयाभावात् । यद्वा वेधसे न । यथा वेधा जगद्विधाता परमेश्वर आदित्यादीनि ज्योतींषि करोति तद्वदिति ॥ प्रशब्दस्य छन्दसि ' व्यबहिताश्च ' इति भरतस्येन संबन्धः । पुर्व्यं पूर्वैः कृतमित्यर्थः । ' पूर्वैः कृतमिनयौ च ' इति यप्रत्ययः । भसञ्जकत्वादवर्णलोपः । प्रत्ययस्वरः । भरत । ' भृज् भरणे ' भौवादिकः । निघातः । बृहत् । ' वतमाने वृषद्बृहत् ' इति निपातनाद्दन्तोदात्तः । विभ्रते । ' भृज् भरणे ' । ' जुहोत्यादिभ्यः श्लुः ' । ' भृजामित् ' इतीत्वम् । ' अभ्यस्तानामादिः ' इत्याद्युदात्तत्वम् ॥ ॥ ७ ॥

अग्निं वर्धन्तु नो गिरो यतो जायत उक्थ्यः । महे वाजाय द्रविणाय दर्शतः ॥ ६ ॥

अग्निम् । वर्धन्तु । नः । गिरः । यतः । जायते । उक्थ्यः ।

महे । वाजाय । द्रविणाय । दर्शतः ॥ ६ ॥

योऽयमग्निः यतः यासिः स्तुतिरूपाभिर्गीभिः उक्थ्यः जायते । उक्थ्यशब्दः प्रशस्त्यवाची^१ । ' अतमिश्रस्त्यः उक्थ्यः ' (नि. ३. ८. ६) इति तन्नामसु पाठात् । अतिशयेन स्तुत्यो भवतीत्यर्थः । यश्चायमग्निः महे महते वाजाय अन्नाय द्रविणाय घनाय च दर्शतः दर्शनीयो भवति तमिमम् । अग्निं नो गिराः अस्माकं स्तुतिरूपाः ताः वाचः वर्धन्तु वर्धयन्तु । पूजयन्स्त्वित्यर्थः ॥ वर्धन्तु । ' वृध् वर्धने ' । अस्माणिच् । लघूपधगुणः । ' छन्दस्युभयथा ' इत्याद्युदात्तकृत्वाणि-लोपः । श्रेयस्तादेशः । ' पुरुः ' (पा. सू. ३. ४. ८६) इत्युकारः । निघातः । उक्थ्यः । ' वच परिभाषणे ' । अस्मात् ' पातुतुदिवचिरिचि ' इत्यादिना थक् । किन्त्वात् ' वचिस्त्वपि ' इत्यादिना संप्रसारणम् । उक्थ्यं शस्त्रम् । तेन स्तुत्यत्वेन तत्र भव उक्थ्यः । ' भवे छन्दसि ' इति यत् । ' यस्य ' ।

१. त-व्यक्तिगतिप्रक्षणेपु । २. घ-प-न पूरणः । ३. त-कृतमित्यर्थः । ४. त-जुहोत्यादिः । भृजामित्यभ्यासस्थेत्वे । ५. ल-प्रशस्त्यवाची अतमिश्रस्त्यवाची । ६. ख-ग-च-ज-ण-ल-ताः नास्ति ।

इति लोपः । 'तिस्वरितम्' इति स्वरितः । दर्शतः । 'श्रुमृदशियजि' इति अतच्प्रत्ययः ।
चिस्वादन्तोदात्तः ॥

अग्रे यजिष्ठो अध्वरे देवान्देवयते यज । होता मुन्द्रो वि राजस्यति सिधः ॥७॥

अग्रे । यजिष्ठः । अध्वरे । देवान् । देवऽयते । यज ।

होता । मुन्द्रः । वि । राजसि । अति । सिधः ॥ ७ ॥

हे 'अग्रे' यजिष्ठः यष्टुतमस्त्वम् 'अध्वरे' यज्ञे 'देवयते' देवानामन हृच्छते यजमानाय 'देवान्' यज तदर्थं यष्टव्याभ्यादीन् पूजय^१ । किंच 'होता' देवानामाह्वाता 'मुन्द्रः' यजमानस्य मन्त्रिता स त्वं 'सिधः' क्षपयितुच्छन्नं 'अति' अतिक्रम्य 'वि' 'राजसि' विशेषेण शोभसे । यजिष्ठः । 'तुश्छन्दसि' इतीष्टन् । 'तुरिष्ठमेयः सु' इति तृचो लोपः । निस्वादाद्युदात्तः । देवयते । क्यचश्चिस्वादन्तोदात्तस्त्वम् । क्षपः पिस्वादनुदात्तत्वं क्षातश्च ललावधातुकरूपेण । तयोः क्यच्चा सहैकादेशो 'एकादेश उदात्तोदात्तः' इत्यन्तोदात्तो देवयच्छन्दः । ततः 'शतुरजुमः' इति विभक्तेरुदात्तत्वम् । यज । 'यज देवपूजासंगतिकरणदानेषु' । अस्माहोद् । सिप् । सिपो हिरादेशः । 'अतो हे' इति हेङ्ङुक् । निघातः । राजसि । 'राजृ दीप्ति' । निघातः ॥

स नः पावक दीदिहि धुमदुस्मे सुवीर्यम् । भवांस्तोतृभ्यो अन्तमः स्वस्तये ॥८॥

सः । नः । पावक् । दीदिहि । धुमत् । अस्मे इति । सुऽवीर्यम् ।

भव । स्तोतृभ्यः । अन्तमः । स्वस्तये ॥ ८ ॥

'नः' पावक अस्मत्संज्ञिधनः पापस्य शोधक हे अग्रे 'सः' पूर्वमन्त्रे प्रतिपादितस्त्वं 'धुमत्' क्रातियुक्तं 'सुवीर्यं' शोभनसामर्थ्योपेतं दानभोगार्हं धनम् 'अस्मे' अस्मभ्यं 'दीदिहि' । यद्वा धुमत्तजो-युक्तं सुवीर्यं शोभनवीर्योपेतं च यथा भवति तयास्मे अस्मदर्थं त्वं दीदिहि दीप्यस्व । किंच 'स्तोतृभ्यः' । षष्ठ्यर्थं चतुर्थी । त्वद्विषयस्तुतिकारिणां होत्रादीनां 'स्वस्तये' अविनाशनाश क्षेमाय 'अन्तमः' अभितकतमः तेषामतिशयेन समीपवर्ती^२ 'भव' ॥ पावक । 'पू' पवने । अस्माह्वातोऽङ्गुल् । णिवाद्भुजिः । वोरकादेशः^३ । आमन्त्रितत्वादाष्टमिकमनुदात्तत्वम् । दीदिहि । दिदु क्रीडादौ । अस्माहङ् । 'तुजादीनाम्' इत्यभ्यासदीर्घत्वम् । 'संज्ञापूर्वको विधिरनियः' इत्यभ्यासस्य गुणाभावः । 'बहुलं छन्दसि' इति यञो लुक् । लोटि सिप् । 'चर्करीतं' परस्मैपदमदादिष्वच' इति चवनाच्छपो लुक् । सिपो हिरादेशः । 'लोपो व्योर्वलि' इति वलोपः । हेरपिस्त्वात् अणुणः^४ । निघातः । धुमत् । 'विव उ' इत्युकारः । 'हृत्पुतुद्भ्याम्' इति मणुप उदात्तत्वम् । सुवीर्यम् । 'वीरवीर्यौ च' इत्युत्तरपदाद्युदात्तत्वम् । अन्तमः । अन्तोऽस्यास्तीत्यन्तिकः । 'अत इनिठन्ती' इति ठन् । अतिशयेनान्तिक इति 'अतिशायने तमप्' इति तमप् । 'तमे तादेश' इति ताविलोपः । निस्वादा-द्युदात्तः । स्वस्तये । प्रातिपदिकस्वरः ॥

१. ल- देवान् पूजय । २. ख-ग-च-ज-ण-न-म-स-समीपे वर्तसि (न-वर्तसे; ज-ण-वर्तस्व) । ३. त-वोरकादेशः । आवादेशः । ४. ख-ग-च-ज-ण-चर्करीतं च । ५. ल-ल-गुणाभावः ।

तं त्वा विप्रां विपन्यवो जागृवांसः समिन्धते । हव्यवाहमर्त्य सहोवृधम् ॥ ९ ॥

तम् । त्वा । विप्राः । विपन्यवः । जागृवांसः । सम् । इन्धते ।

हव्यवाहम् । अमर्त्यम् । सहःऽवृधम् ॥ ९ ॥

हे अग्ने विप्राः स्तुतीनां प्रेरकाः । जागृवांसः अग्निहोत्रादिकर्मण्यग्रमततया प्रबुद्धाः । विपन्यवः । विपन्युशब्दो मेधाविनमाच्छेदे । 'विपश्चित् विपन्युः' (नि. ३. १५. १७) इति तन्नामसु पाठात् । विपन्यवो मेधाविनः स्तोतारः । हव्यवाहं हव्यानां वोहारम् । अमर्त्यं मरणधर्मरहितं । सहोवृधं सहसा मथनरूपेण बलेन वर्धमानं तादृशं । त्वा त्वां । समिन्धते सोमाज्याद्याहुतिभिः सम्यगधीपयन्ति ॥ विप्राः । 'दुवप् बीजसंताने' । अस्मादातोः 'अग्नेन्द्राग्रवज्रविप्रः' इति रप्रत्यये इत्वम् । निष्वादाद्युदात्तत्वम् । विपन्यवः । विविधं पनं पननं स्तुतिं यातीति विपन्युः । 'मृगयवाद्यश्च' इति कुः । अकारलोपश्छान्दसः । प्रत्ययस्वरः । जागृवांसः । 'जागृ निद्राक्षये' । अस्माद्धिद् । तस्य क्तुः । 'उगिद्चाम्' इति नुम् । द्विवचनाभावश्छान्दसः । 'वस्वेकाजाह्रसा' इति नियमात् इडभावः । 'जाम्रोऽविचिण्णलृङ्गिस्तु' (पा. सू. ७. ३. ८५) इति गुणो न भवति तत्र विरित्यत्र क्तोरोपि गृहीतत्वात् । प्रत्ययस्वरः । इन्धते । 'विहन्धी दीती' । अन्तर्भावितपण्यर्थोऽयम् । निघातः । हव्यवाहम् । 'वह प्रापणे' । 'वहश्च' इति णिवः । उपधाबुद्धिः । कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरचम् । सहोवृधम् । 'वृधु वर्धने' । 'क्विप् च' इति क्विप् ॥ ॥ ८ ॥

'अग्निहोता' इति नवचर्मेकादशं सूक्तं वैश्वामित्रं गायत्रमाग्नेयम् । 'अग्निहोता गायत्रम्' इत्यनुक्रान्तत्वात् । प्रातरनुवाकाश्विनशस्त्रयोर्गायत्रे छन्दसीदं सूक्तम् । सूत्रितं हि—'अग्निहोताग्र इहेति चतस्रः' (आश्व. श्रौ. ७. १३) इति । आधाने प्रथमायां पवमानेष्टौ^१ स्विष्टकृतो याज्या 'अग्निहोता' इत्येषा 'स हव्यवाळमर्त्यः' इति पुरोनुवाक्या । द्वितीयपवमानेष्टौ स्विष्टकृतोऽनुवाक्या 'साह्वान्' इति । सूत्रितं च—'साह्वान्विश्वा अभियुजोऽग्निमीळे पुरोहितमिति संयाज्ये' (आश्व. श्रौ. २. १) इति । आभिर्द्विविकेभ्यस्तृतीयसवने मैत्रावरुणशस्त्रे 'अभि प्रयांसि' इति वैकल्पिकोऽनुरूपस्तुचः । अत्र सूत्रं—'प्र वो वाजा अभिघवोऽभि प्रयांसि वाहसा' (आश्व. श्रौ. ७. ८) इति ॥

अग्निहोता पुरोहितोऽध्वरस्य विचर्षणिः । स वेद यज्ञमानुषक् ॥ १ ॥

अग्निः । होता । पुरःऽहितः । अध्वरस्य । विऽचर्षणिः । सः । वेद । यज्ञम् । आनुषक् ॥ १ ॥

विश्वामित्रः स्तौति । होता देवानामाह्वाता । पुरोहितः पुरत एवाभिमतफलसंपादकत्वेन हितकारी । यद्वा पुरः पूर्वभागे आहवनीयरूपेण हितो निहित इति पुरोहितः । अध्वरस्य यज्ञस्य विचर्षणिः विशेषेण दृष्टा 'विचर्षणिः विश्वचर्षणिः' इति तन्नामसु पाठात् । सः तथाविधः । अग्निः । आनुषक् आनुपूर्येण सक्तं यज्ञम् अग्निष्टोमादिकं वेदं जानाति ॥ वेद । 'विद ज्ञाने' । 'विदो लटो वा' इति तिपो णलादेशः । लघूपधगुणः । निघातः । आनुषक् । आसमन्तात् अनुषजतीत्यानुषक् । 'पञ्च संगे' । धातुषकारस्य सकारः । 'क्विप् च' इति क्विप् । 'अनिदिताम्' इति उपधालोपः । 'उपसर्गास्तुनोति' इति षत्वम् ॥

स हव्यवाळमर्त्य उशिग्दूतश्चनोहितः । अग्निधिया समृण्वति ॥ २ ॥

सः । हव्यऽवाद् । अमर्त्यः । उशिक् । दूतः । चनऽहितः ।

अग्निः । धिया । सम । ऋण्वति ॥ २ ॥

‘हव्यवाद् हविषः’ वोढा ‘अमर्त्यः मरणधर्मरहितः’ ‘उशिक् हविः कामयमानः’ ‘दूतः देवानां दूतः चनसे’ हविलक्षणयाज्ञाय हितो निहितः । यद्वा चनोहितः । चनोऽञं हविलक्षणं हित-मस्येति चनोहितः । ‘सः’ तथाविधः ‘अग्निः’ ‘धिया प्रज्ञया’ ‘समृण्वति संगच्छते । कर्मविषय-प्रज्ञान्वितोऽभिरस्मानपि तादृजप्रज्ञाम्बितान्करोस्त्वित्याप्तास्ते ॥ हव्यवाद् । ‘वह प्रापणे’ । ‘वहश्च’ इति णिबः । डवजश्चवर्त्तानि । कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वम् । उशिक् । ‘वना कान्तौ’ । ‘इजिः’ इत्यनुवृत्तौ ‘वयोः’ किञ्च’ इति इजिप्रत्ययः । तस्य क्त्वात् ‘ग्रहिण्या’ इति संप्रसारणम् । प्रत्ययस्वरः । चनोहितः । चनः ‘चायतेरञ्जे ह्रस्वश्च’ इत्यनुन्तः । चकाराबुडागमः । तस्मिन्मलोपः । निष्वादाबुदात्तः । ‘पुनश्चनलोभ्रन्दसि गतिसंज्ञा वक्तव्या’ (पा. सू. १. ४. ६०. २) इति गति-संज्ञायां ‘गतिरनन्तरः’ इति प्रकृतिस्वरत्वम् । बहुवीही तु पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् । धिया । ‘सावेकाचः’ इति विभक्तेरदात्तत्वम् । ऋण्वति । ‘ऋणु गतौ’ । लेटि तनादिवाहुप्रत्ययः । ‘लेटोऽडाटी’ इत्यडागमः ॥

अग्निधिया स चेतति केतुर्यज्ञस्य पुर्व्यः । अर्थं ह्यस्य तरणि ॥ ३ ॥

अग्निः । धिया । सः । चेतति । केतुः । यज्ञस्य । पुर्व्यः । अर्थम् । हि । अस्य । तरणि ॥ ३ ॥

‘यज्ञस्य अग्निष्टोमादेः’ ‘केतुः प्रज्ञापकः’ ‘पुर्व्यः पूर्वं भवन्निरतनः’ ‘सः’ तथाविधः ‘अग्निः’ ‘धिया प्रज्ञया’ ‘चेतति सर्वं जानाति’ । अस्य एतादृशस्याग्निः ‘अर्थं गमनस्वभावं तेजः’ ‘अस्य आकाशे दृश्यमानस्य तमसः’ ‘तरणि’ ‘हि’ तारकं खलु । निवर्तकमिति यावत् । चेतति । ‘चित्ती संज्ञाने’ । निघातः । अर्थम् । ‘ऋ गतौ’ । ‘उपिकुपिगतिभ्यस्यन्’ इति घन् । गुणः । निष्वादाबुदात्तः । तरणि । ‘तृ प्लवनतरणयोः’ । ‘अतिस्मृष्टृभिम’ इत्यादिना अनिप्रत्ययः । गुणः । प्रत्ययस्वरः ॥

अग्निं सूनुं सनश्चतुं सहसो जातवेदसम् । वह्निं देवा अकृण्वत ॥ ४ ॥

अग्निम् । सूनम् । सनश्चतम् । सहसः । जातवेदसम् । वह्निम् । देवाः । अकृण्वत ॥ ४ ॥

‘सहसः’ ‘सूनुं बलस्य पुत्रं मथनरूपेण बलेन निष्पाद्यमानत्वात्’ ‘सनश्चतुं सनातनत्वेन’ प्रसिद्धं ‘जातवेदसं जातप्रसन्नं तमिमम्’ ‘अग्निं’ ‘देवाः हविर्भुजो देवाः’ ‘वह्निं हविषा वोढारम्’ ‘अकृण्वत

१. घ-त-प-स-हविषाम् । २. ज-ण-चनोहितः चनसे । ३. ख-ज-ण-न-भ-वशः । ४. ल-गतेः प्रकृतिस्वरत्वम् । ५. ख-ग-च-ज-ण-जानाति । ६. त-ल-‘हि’ इत्यस्थानन्तरम्-माकारौ तरणस्वभावं सर्वत्र प्रसरणस्वभावमित्यर्थः । यद्वा गमनस्वभावं तेजः अस्याकाशदृश्यमानस्य तमसस्तरणि तावद्विश्रु- (त-हि रेकं खलु) । ७. घ-प-निवर्तकम् । ८. त-निष्पद्यमानत्वात् । ९. त-सनातनत्वे ।

अकुर्वत् ॥ सनश्रुतम् । ' श्रु श्रवणे ' । कर्मणि क्तः । ' तृतीया कर्मणि ' इति पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् ।
वद्धिम् । ' वह प्रापणे ' । ' निः ' इत्यनुवृत्तौ ' वहिश्चि० ' इत्यादिना निप्रत्ययः^१ । अकुण्वत् ।
' कृवि हिंसाकरणयोः ' । इदिरवानुम् । ' धिन्विक्कृण्वोरस्व ' इत्युप्रत्ययः । अकारश्चान्तादेशः ।
लङि व्यत्ययेनात् मनेपदम् । निघातः ॥

अदाभ्यः पुरऽएता विशामग्निमानुषीणाम् । तूर्णै रथः सदा नवः ॥ ५ ॥

अदाभ्यः । पुरऽएता । विशाम् । अग्निः । मानुषीणाम् । तूर्णैः । रथः । सदा । नवः ॥ ५ ॥

मानुषीणां मनोजातानां^१ विशां^२ प्रजानां^३ पुरऽएता सन्मार्गप्रदर्शनेनाग्रतो गन्ता^४ अतएव^५ तूर्णिः^६
ताः प्रजाः वैदिककर्मप्रवर्तकत्वेनानुग्रहीतुं स्वरायुक्तः^७ आलस्यरहितः^८ रथः हविषां वहनाद्यथसदृशः^९ सदा
सर्वदा तत्कर्मणि^{१०} नवः नूतनः पुनर्मथनाद्भिनवः पूर्वविधः^{११} अग्निः^{१२} अदाभ्यः अहिंस्यः । न केनापि
तिरस्कार्य इत्यर्थः ॥ अदाभ्यः । ' दश्चु दम्भने ' । ' दम्भेति० वक्तव्यम् ' इति कर्मणि ण्यत् ।
उपधावृद्धिः । न दाभ्योऽदाभ्यः । नन्वसमासे^{१३} ' तत्पुरुषे तुल्यार्थः ' इति पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् ।
पुरऽएता । ' इण् गतौ ' । ' ण्वुल्लुवृचौ ' इति वृत् । गुणः । चित्त्वादन्तोदात्तः । मानुषीणाम् । ' मनो-
जातावन्मृतौ पुक् च ' इत्यञ् । ' टिड्ढाणञ् ' इति ङीप् । निच्वादाद्युदात्तः । तूर्णिः । ' अस्वरा
संभवे ' इति घातोः ' निः ' इत्यनुवृत्तौ ' वहिश्चिश्चुद्रुग्लाहात्वरिभ्यो नित् ' इति निप्रत्ययः ।
' च्वस्वरः ' इत्यादिना ऊट् । तस्य निच्वादाद्युदात्तः । संहितायां ' द्रुलोपे पूर्वस्य ' इति दीर्घः ।
रथः । ' हनिकुपिनीरमिकाशिम्यः ' इति क्यन्प्रत्ययः । किच्वात् ' अनुदात्तोपदेश ' इत्यादिना
अनुनासिकलोपः । निच्वादाद्युदात्तः । सदा । स्वरादिषु आयुदात्तत्वेन पठितत्वादाद्युदात्तः ॥ ९ ॥

साह्यान्विश्वा अभियुजः क्रतुर्देवानाममृक्तः । अग्निस्तुविश्रवस्तमः ॥ ६ ॥

सहान् । विश्वाः । अभिऽयुजः । क्रतुः । देवानाम् । अमृक्तः । अग्निः । तुविश्रवऽतमः ॥ ६ ॥

अभियुजः अभियोक्त्रीः^१ विश्वाः सर्वाः सेनाः^२ साह्यान् सहमानः^३ स्वबलेन तिरस्कुर्वणः
अतएव^४ अमृक्तः शत्रुभिरहिंसितः^५ देवानां^६ क्रतुः कर्ता हविष्यदानेन पोषकः एवंभूतः^७ अग्निः
तुविश्रवस्तमः । तुविश्रवदो बहुवाची । ' तुवि पुरु ' (नि. ३. १. २) इति तन्नामसु पाठात् ।
श्रवःशब्दोऽज्ञवाची । ' श्रव इत्यज्ञनाम श्रूयते ' (निरु. १०. ३) इति निरुक्तेऽभिधानात् ।
अतिशयेन बहुविधाज्ञोपेतो वर्तते । यस्मादेवं तस्मादस्मानपि बहुविधाज्ञोपेतात्करोतिवि भावः ॥
साह्यान् । ' वह मर्षणे ' इत्यस्य कसौ ' दाश्वात्साह्यान्मांद्वांश्च ' इति निपातनात् द्विर्वचनमिडागमश्च
न भवति परस्मैपदं च भवति । ऋसुस्वरः । क्रतुः । कृजः क्रतुः । किच्वाद्गुणाभावः । प्रत्ययस्वरः ।
तुविश्रवस्तमः । ' तु वृत्तिहिंसापूर्तिषु ' । अस्मादौगादिकः किप्रत्ययः । किच्वाद्गुणाभावः ।

१. ल-निप्रत्ययः । निच्वादाद्युदात्तः । २. त- ' विशां प्रजानाम् ' नास्ति । ३. ख-ग-च-न-म-स-
यन्ता । ४. घ-ज-ण-प-तूर्णैस्वरावान् । ५. घ-प- ' स्वरायुक्तः ' नास्ति । ६. ल-तत्तत्कर्मणि । ७. ख-
ग-ज-ण-न-म-स-दम्भेति; न-स-दम्भेति । ८. त-नना समाप्ते । ९. त- ' अत एव ' नास्ति ।

उवडादेनाः । अन्तोदात्तः । श्रवः । 'श्रु श्रवणे' । श्रूयतेऽन्नमिति कर्मण्यसुप्रत्ययः । अतिशयेन तुविभवा इति 'अतिशायने तमप्' इति तमप् । बहुवीही पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम्' ॥

अभि प्रयांसि वाहसा दाश्वा अश्नोति मर्त्यः । क्षयं पावकशोचिषः ॥ ७ ॥

अभि । प्रयांसि । वाहसा । दाश्वान् । अश्नोति । मर्त्यः । क्षयम् । पावकऽशोचिषः ॥ ७ ॥

वदाश्वान् हविषा दाता मर्त्यः मनुष्यो यजमानः वाहसा हविषा वाहकेन अग्निना प्रयांसि अन्नानि अभि अश्नोति अमितः सर्वतः प्राप्नोति । किंच पावकशोचिषः शोधकदीप्तिरग्नेः सकाशात् क्षयं गृहं चाभ्यश्नोति ॥ प्रयांसि । 'प्रीञ् तर्पणे' । अस्माद्धातोस्तर्भावितप्रणयार्दसुप्रत्ययः । प्रीणयन्ति भोक्तृनिति प्रयांस्यन्नानि । निरुवादाद्युदात्तः । वाहसा । 'गित्' इत्यनुवृत्तौ 'वहिहाधाभ्यश्छन्दसि' इत्यसुन् । गित्वादुपचादुद्धिः । निस्वरः । दाश्वान् । 'दाश् दाने' इत्यस्य कसौ 'दाश्वासाद्धान्' इति निपातनादिडागमो द्विवचनं च न भवति । कसुप्रत्ययस्वरः । अश्नोति । 'अश् द्यासौ' । व्यत्ययेन परस्मैपदम् । निवातः ॥

परि विश्वानि सुधिताभरेण्याम् मन्मभिः । विप्रासो जातवेदसः ॥ ८ ॥

परि । विश्वानि । सुधिता । अग्नेः । अश्याम् । मन्मभिः । विप्रासः । जातऽवेदसः ॥ ८ ॥

जातवेदसः जातप्रज्ञाः विप्रासः मेधाविनो होत्रादयो वयम् अग्नेः तव संबन्धिभिः मन्मभिः मननीयेः स्तोमैः विश्वानि सर्वाणि सुधिता सुहितानि सुष्ठु हितान्यभिलषितानि वसुनि परि अश्याम् सर्वतः प्राप्नुयाम । जातवेदस इत्यग्नेर्वा विशेषणम् । जातानि सर्वाणि वेत्तीति जातवेदाः सर्वज्ञ इत्यर्थः । एतादृशं जातवेदस्त्वमग्नेरेवोचितमिति तद्विशेषणत्वं युक्तम् ॥ सुधिता । 'दुधाञ् धारणपोषणयोः' इत्यस्माद्धातोर्निष्ठायां 'छन्दसि' इत्यनुवृत्तौ 'सुधितवसुधित' इत्यादिना निपातितः । 'बोछन्दसि बहुलम्' इति शैलुक् । 'गतिरनन्तरः' इति गतेः प्रकृतिस्वरत्वम् । अश्याम् । 'अश् द्यासौ' । 'बहुलं छन्दसि' इति श्रुप्रत्ययस्य लुक् । व्यत्ययेन परस्मैपदम् । 'यासुद् परस्मैपदेवुदात्तः' इति यासुद् । 'लिङ् सलोपः' इति सलोपः । अदन्तत्वाभावाविद्यादेशो न भवति । मसः सकारस्य 'नित्यं लिट्' इति लोपः । निवातः । मन्मभिः । 'मनु अवबोधने' । 'अन्येभ्योऽपि दृश्यन्ते' इति मनिच् । निस्वरः ॥

अग्ने विश्वानि वार्या वाजेषु सनिषामहे । त्वे देवाम् एरिरे ॥ ९ ॥

अग्ने । विश्वानि । वार्या । वाजेषु । सनिषामहे । त्वे इति । देवासः । आ । ईरिरे ॥ ९ ॥

हे अग्ने वार्या वरणीयानि संभजनीयानि विश्वानि सर्वाणि धनानि वाजेषु युवेषु सनिषामहे वयं संभजामहे । यतः कारणात् देवासः पूर्वमस्माभिरिष्टा देवा अस्मदभिमतफलप्रदानाय

१. ख-ग-च-ज-ण-भ-पूर्वपदस्वरत्वम् । २. ख-ग-च-ज-ण-अभिना तास्ति । ३. त-विप्राः । ४. ल-स्तोत्रे । ५. त-ल-यज्ञेषु ।

‘स्वे स्वयि एरिरे आ समन्ताद्गमन् । स्वयि प्रविष्टा इत्यर्थः । सर्वथापि त्वत्सकाशात्’ फलं लभेमहि इति भावः ॥ वार्या । ‘वृङ् संभक्तौ’ । ‘ऋहलोर्ण्यत्’ इति ण्यत् । ‘शेष्ठञ्दसि बहुलम्’ इति शेष्ठिङ् । ‘इष्टवन्द’ इत्यादिनाद्युदात्तः । वाजेषु । वृषादिवादाद्युदात्तः । सनिपामहे । ‘वन षण संभक्तौ’ । ‘धारवादेः षः सः’ । लेटि । ‘सिन्वहुलम्’ इति सिप् । सिप आधिधातुकरवाविद्यागमः । ‘लेटोऽडाटौ’ इत्यडागमः । व्यत्ययेनात्मनेपदम् । निघातः । त्वे । युष्मच्छब्दस्य सप्तम्यां त्वादेशः । ‘सुपां सुलुक्’ इति शेषादेशः । ‘शे’ (पा. सू. १. १. १३) इति प्रगुह्यसंज्ञा । ईरिरे । ‘ईर गतौ’ इत्यस्मात्परस्य लिटो अस्य ईरेजादेशः । ‘इजादेश्च गुरुमतः’ इत्यान्त भवति मन्त्रस्वात् । निघातः ॥ १० ॥

‘इन्द्राग्नी’ इति नवचं द्वादशं सूक्तं वैश्वामित्रमैन्द्राग्नम् । तथा चानुक्रम्यते—‘इन्द्राग्नी ऐन्द्राग्नम्’ इति । ‘गायत्रे तु’ इति तु शब्दादिदमपि सूक्तं गायत्रम् । इन्द्राग्नी देवता । अभिष्टुविकेवहः सु प्रातःसवनेऽच्छावाकशब्दे आवापार्येमिदं सूक्तम् । ‘अभिष्टुवपृष्टयाहानि’ इति खण्डे सूत्रितम्—‘इन्द्राग्नी आ गतं ता हुवे ययोरिदम्’ (आश्व. श्रौ. ७. ५) इति । अग्निष्टोमेऽच्छावाकशब्दे ‘इन्द्राग्नी आ गतम्’ इति स्तोत्रियस्तुचः । तस्यैवाच्छावाकस्याथा शक्यायाज्या । ‘इन्द्राग्नी आ गतं सुतमिति याज्या’ (आश्व. श्रौ. ५. १०) इति सूत्रितस्वात् । चतुर्विंशेऽहनि प्रातःसवनेऽच्छावाकशब्दे ‘इन्द्राग्नी आ गतं सुतम्’ इति पञ्चस्तोत्रियः । ‘इन्द्राग्नी आ गतं सुतमिन्द्रे अग्ना नमो बृहत्’ (आश्व. श्रौ. ७. २) इति सूत्रितम् । अग्निष्टोमाच्छावाकशब्दे ‘तोशा वृत्रहणा हुवे’ इत्याद्यास्तिस्रः । सूत्रितं च—‘तोशा वृत्रहणा हुव इति तिस्रः’ (आश्व. श्रौ. ५. १०) इति । अग्निष्टोमेऽच्छावाकशब्दे ‘इन्द्राग्नी अपसस्परि’ इत्यनुरूपः । सूत्रितं च—‘इन्द्राग्नी आ गतं सुतमिन्द्राग्नी अपसस्परि’ (आश्व. श्रौ. ५. १०) इति ॥

इन्द्राग्नी आ गतं सुतं गीर्भिर्नमो वरेण्यम् । अस्य पातं धियेषिता ॥ १ ॥

इन्द्राग्नी इति । आ । गतम् । सुतम् । गीऽभिः । नमः । वरेण्यम् ।

अस्य । पातम् । धिया । इषिता ॥ १ ॥

इन्द्रश्चाग्निश्च इन्द्राग्नी हे देवौ सुतम् अभिपवादिसंस्कारैः संस्कृतमत एव वरेण्यं वरणीयं संभजनीयम् इमं सोमं प्रति गीर्भिः अस्मदीयाभिः स्तुतिरूपाभिर्वाग्भिराहुतौ सन्तौ नमः नमसः स्वर्गस्थानात् आ गतम् आगच्छतम् । आगत्य च धिया अस्माभिः क्रियमाणे कर्मणि इषिता प्रेतिषौ युवाम् अस्य पातम् इमं सोमं पिबतम् । यद्वा धिया अस्मदीयया बुद्ध्या इषितौ प्राप्नौ अस्मद्वक्त्या प्रेतिषौ युवामिमं सोमं पिबतम् ॥ इन्द्राग्नी । इन्द्रश्चाग्निश्च इन्द्रे वि (पा. सू. २. २. ३२) इत्यग्निशब्दस्य पूर्वनिपाते प्राप्ते ‘अजाद्यदन्तम्’ (पा. सू. २. २. ३३) इतीन्द्रशब्दस्य पूर्वनिपातः । पादादिस्वाग्निवातप्रतिषेधः । पाष्टिकस्वरः । गतम् । ‘गम्लृ सृलृ’ गतौ । ‘बहुलं छन्दसि’ इति शपो लुकि सति ‘अनुदात्तोपदेश’ इत्यादिना मकारलोपः । निघातः । वरेण्यम् । ‘वृङ् संभक्तौ’ । ‘वृङ् ण्यः’ । वृषादिवादाद्युदात्तः । पातम् । ‘पा पाने’ । ‘सर्वे

१. त-त्वतः सकाशात् । २. त-शे इत्यादेशः । ३. ज-ण-स-एरिरे । ४. त-भजनीयम् । ५. ल-क्रियमाणेन कर्मणा । ६. ख-ग-च-ज-ण-प-फ-स-यद्वा.....पिबतम् नास्ति । ७. त-‘सृलृ’ नास्ति ।

विधयश्छन्दसि विकल्पन्ते' इति न पिबादेशः । इषिता । 'इष गतौ' इत्यस्माद्भातोनिधायि
'तीपसह' इतीडागमः । 'आगमा अनुदाताः' इतीदोऽनुदात्तत्वात् कस्वरः शिष्यते ॥

इन्द्राग्नी जरितुः सचां युज्ञो जिगाति चेतनः । अया पातमिमं सुतम् ॥ २ ॥

इन्द्राग्नी इति । जरितुः । सचां । युज्ञः । जिगाति । चेतनः । अया । पातम् । इमम् । सुतम् ॥ २ ॥

हे 'इन्द्राग्नी' जरितुः स्तोतुः 'सचा' स्वर्गादिलक्षणफलप्राप्ते सहायभूतः 'यज्ञः' उद्योतिष्टोमादि-
यज्ञसाधनभूतः 'चेतनः' इन्द्रियाणां चेतयिताप्यायनकारी सन् असौ सोमः 'जिगाति' युवाम् अभि-
गच्छति^१ । 'अया' अरुमदीयस्तुतिलक्षणयानया वाचाहूतौ सन्तौ 'सुतम्' अभिषवादिस्कारोपेतम्
'इमं' सोमं 'पातं' पिबतम् ॥ जिगाति । 'गा' स्तुतौ^२ 'इत्ययं धातुरत्र गमने वर्तते । छन्दसि जुहो-
त्यादिः । 'बहुलं' छन्दसि^३ 'इत्यभ्यासस्येत्वम्' निघातः । चेतनः । 'चित्ती सञ्ज्ञाने' । कर्तरि बहुल-
वचनाल्लुप् । 'लिति' इत्यालुदात्तत्वम् । अया । इदंशब्दस्य तृतीयायाः 'सुपां सुलृक्' इति
याजुर्देशः । अनादेशप्राप्ते हलि लोपः । पातम् । 'पा पाने' । निघातः ॥

इन्द्रमग्निं कविच्छदा युज्ञस्य जुत्या वृणे । ता सोमस्येह तृप्पताम् ॥ ३ ॥

इन्द्रम् । अग्निम् । कविच्छदा । युज्ञस्य । जुत्या । वृणे । ता । सोमस्य । इह । तृप्पताम् ॥ ३ ॥

'यज्ञस्य' यज्ञसाधनभूतस्य^४ सोमस्य 'जुत्या' । जूतिः प्रेरणम् । सोमस्तावत्^५ यजमानं प्रेरयति ।
साधनमुपलभ्य तस्मादध्यक्तौ^६ यजमानः प्रवर्तत इति हि तस्य प्रेरकत्वम् । तथा प्रेरणरूपवा^७ जुत्या
प्रेरितोऽहं 'कविच्छदा' कवीनां स्तोत्रणामुचितफलप्रदानेनोपच्छन्दको^८ 'इन्द्रमग्निं' च युवां 'वृणे' सोम-
पानार्थमिह कर्मण्यागच्छतमिति संभजे । 'ता' आगतौ च ताविन्द्राग्नी 'इह' कर्मणि 'सोमस्य' सोमपानेन
'तृप्पतां' तृप्यताम् ॥ इन्द्रम् । 'इदि परमैश्वर्ये' इत्यस्माद्भातोः 'कजेन्द्राग्नौ' इति रन्प्रत्ययान्तरत्वेन
निपातनाद्बुदात्तत्वम् । कविच्छदा । 'छदि अपवारणे' । अस्मात् क्प् । 'सुपां सुलृक्' इति^९
सुपो ङादेशः । कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वम् । जुत्या । 'जू' इति सौमो धातुः । अस्मात् 'उदातः'
इत्यनुवृत्तौ 'जतियुतिजुति' इत्यादिना निपातनादन्तोदात्तत्वम् । 'उदात्तयणो हृष्वर्वात्' इति
विभक्तेश्वात्त्वम् । वृणे । 'वृङ् संभक्ती' । आप्रत्ययः । 'दित आत्मनेपदानाम्' इति 'देशेत्वम्' ।
निघातः । ता । 'सुपां सुलृक्' इति ङादेशः । सोमस्य । 'पुञ् अभिषवे' । अस्मात् 'अतिस्तु-
सुहृष्वर्थिक' इत्यादिना मन्प्रत्ययः । निस्वरः । तुप्यताम् । 'तुप मीणने' । लोटि मुचादिव्याकुमा-
गमः । निघातः ॥

तोशा वृत्रहणा हुवे सजित्वानापराजिता । इन्द्राग्नी वाजसर्तमा ॥ ४ ॥

तोशा । वृत्रहणा । हुवे । सजित्वाना । अपराजिता । इन्द्राग्नी इति । वाजसर्तमा ॥ ४ ॥

१. ग-च-फ-अधिगच्छति । २. ख-ग-च-ज-ण-फ-भ-तस्य यज्ञस्य; स-अस्य यज्ञस्य । ३. ख-ग-
च-फ-भ-स-धनभूतस्य; ज-ण-साधनभूतस्य । ४. ख-ग-च-ज-ण-न-फ-भ-सोमस्त्वे । ५. त-त-साध्ये
कृतौ । ६. ख-ग-च-ज-ण-भ-प्रेरणया । ७. ख-फ-प्रदानेन पापच्छेदको; ग-च-ज-ण-प-भ-स-प्रदाने
पापच्छेदको । ८. ख-ग-च-ज-ण-सुलृक् इति नास्ति । ९. त-ट-एत्वं पररूपत्वम् ।

‘तोषा शत्रूणां वाचकी’ वृत्रहणा वृत्रस्य पापस्य हन्तारौ ‘सजिस्त्वाना समानजेतारौ’
 ‘अपराजिता अपराजितौ केनाप्यतिरस्कृतौ’ वाजसातमा अन्नस्यातिशयेन दातारौ ‘इन्द्राग्नी युवा’
 ‘हुवे इह कर्मणि सोमपानार्थमहमाह्वयामि ॥ वृत्रहणा । ‘हन हिंसागत्योः’ । ‘ब्रह्मभृणवृत्रेषु
 किप्’ इति किप् । ‘एकाजुत्तरपदे णः’ (पा. सू. ८. ४. १२) इति णत्वम् । कृदुत्तरपदप्रकृति-
 स्वरत्वम् । हुवे । ह्वयतेः ‘बहुलं छन्दसि’ इति लुकि सति ‘ह्वः संप्रसारणम्’ इत्यनुवृत्तौ ‘बहुलं
 छन्दसि’ इति संप्रसारणम् । उवकादेशः । व्यत्ययेनात्मनेपदम् । निघातः । सजिस्त्वाना । ‘जि
 जये’ । ‘शीङ्कुशिरुहिजिश्चिस्सुभ्यः’ (उ. सू. ४. ५५३) इति कनिप् । किस्वाहुणाभावः ।
 पिषात्तुगागमः । ‘समानस्य छन्दस्यमूर्धं’ इति समानस्य सभावः । कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वम् ।
 अपराजिता । नन्समासे ‘तपुरुषे तुल्यार्थ’ इति पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् । इन्द्राग्नी । ‘देवताद्वन्द्वे
 च’ इत्युभयपदप्रकृतिस्वरत्वे प्राप्ते ‘नोत्तरपदेऽनुदात्तादौ’ इति प्रतिषेधात्समासस्वरः ।
 वाजसातमा । ‘घणु दाने’ । अस्मात् ‘जनसनखनक्रमगमः’ इति विद् । ‘विद्वनोरनुनासिक-
 स्यात्’ इत्याकारः । ‘अतिशायने तमप्’ इति तमप् । कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वम् ॥

प्र वामर्चन्त्युक्थिनो नीथानिदौ जरितारः । इन्द्राग्नी इष आ वृणे ॥ ५ ॥

प्र । वाम् । अर्चन्ति । उक्थिनः । नीथऽविदः । जरितारः । इन्द्राग्नी इति । इषः । आ । वृणे ॥ ५ ॥

हे ‘इन्द्राग्नी’ उक्थिनः । उक्थे शस्त्रम् । तद्वन्तः शस्त्रिणो होत्रादयः* ‘वामां युवां’ प्र अर्चन्ति
 इह कर्मणि स्तुतिरुपाभिर्वाग्भिः पूजयन्ति । तथा ‘नीथानिदः’ स्तोत्राभिज्ञाः सामगानकुक्कालाः
 ‘जरितारः’ स्तोतार उद्गात्रादयोऽभिलषितफलावाप्तये युवामर्चन्ति । अहमेपि ‘इषः अन्नस्य लाभार्थं
 मन्द्राग्नी युवाम्’ आ वृणे सर्वतः संभजे । पूजयामितीर्थः । वाम् । युष्मच्छन्दस्य द्वितीयासां
 पदात्परात् ‘युष्मदस्मदोः षष्ठीचतुर्थीद्वितीया’ इत्यादिना वामित्यादेशोऽनुदात्तश्च । अर्चन्ति ।
 ‘अर्च पूजयाम्’ । निघातः । उक्थिनः । ‘वच परिभाषणे’ । ‘पातृतुद्विवचिरचि’ इति
 कर्मणि थक् । ‘वचिस्त्वपि’ इत्यादिना संप्रसारणम् । उक्थे शस्त्रम् । उक्थे येषां ते । ‘अत
 इनिठनी’ इतीनिः । ‘यस्य’ इति लोपः । प्रत्ययस्वरः । नीथानिदः । ‘णीष् प्राप्णे’ । ‘इनि-
 कुषिनीरमि’ इत्यादिना कथम् । किस्वाहुणाभावः । ‘विद्’ ज्ञाने । ‘किप् च’ इति किप् ।
 कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वम् । इन्द्राग्नी । आमन्त्रितवादाहुदात्तत्वम् । वृणे । ‘वृक् संभक्तौ’ ।
 निघातः ॥ ॥ ११ ॥

इन्द्राग्नी नवति पुरो दासपत्नीरधूनतम् । साकमेकेन कर्मणा ॥ ६ ॥

इन्द्राग्नी इति । नवतिम् । पुरः । दासऽपत्नीः । अधूनतम् । साकम् । एकेन । कर्मणा ॥ ६ ॥

हे ‘इन्द्राग्नी’ दासपत्नीः । दासयन्ति उपक्षपयन्ति इति दासा उपक्षपयितारः शत्रवः । ते पतयः
 पालका यासां ता दासपत्नीः । ‘नवति नवतिसंख्याकाः’ पुरः एवंविधाः शत्रूणां पुरीः एकेन कर्मणा

१. न-समानजेतारौ परस्य वाजनशीली; ल-परस्तरापेक्षया जयशीली । २. ख-ग-च-प-भ-
 वां युवाम् । ३. ख-ग-च-ज-ण-फ-भ-नसा सह । ४. च-प-शस्त्रवन्तः । ५. ख-ग-च-फ-भ-‘विद-
 ज्ञाने... हुदात्तत्वम्’ नास्ति । ६. ख-ग-च-ज-ण-न-भ-से-‘उपक्षपयन्ति’ नास्ति ।

एकैवोद्योगेन युवां 'साकं सह युगपत्' 'अधुनुतम्' अकम्पयतम् । ताविन्द्राग्नी आह्वयामीति शेषः ॥ नवतिम् । नवानां दशतां नवभावः सिद्ध प्रत्ययः । प्रत्ययस्वरेणान्तोदात्तः । दासपत्नीः । 'दसु उपक्षये' । दासयतीति दासः । पचाद्यजन्तः । चित्वादन्तोदात्तः । ते पतयो यासां नित्यं सपत्न्यादिषु दासाश्च (पा. सू. ४. १. ३५. ग.) इत्युक्तत्वात् 'विभाषा सपूर्वस्य' इति ऋप् । इकारस्य नकारः । बहुव्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् । अधुनुतम् । 'धृञ् कम्पने' । लङि स्वादिभ्यः श्रुः । निघातः । एकेन । 'इण् गतौ' । 'इण्भीकापाशव्यतिमचिभ्यः कन्' इति कन् । निश्वादाद्युदात्तः ॥

इन्द्राग्नी अप्सस्पृगुपु प्र यन्ति धीतयः । ऋतस्य पृथ्वाऽनु ॥ ७ ॥

इन्द्राग्नी इति । अप्सः । परि । उप । प्र । यन्ति । धीतयः । ऋतस्य । पृथ्वाः । अनु ॥ ७ ॥

हे 'इन्द्राग्नी' धीतयः सोमस्य धातारः पातारो होत्रादयः 'ऋतस्य' कर्मफलस्य 'पृथ्वाः' पथो मार्गान् 'अनु' लक्ष्यीकृत्य 'अप्सः' अस्माभिः क्रियमाणस्य कर्मणः 'परि' सर्वतः 'उप' 'प्र' यन्ति समीपे प्रकर्षेण वर्तन्ते । अतः सोमपानार्थं युवामागच्छतमिति भावः । यद्वा । धीतयः स्तुतयः ऋतस्य यज्ञस्य मार्गान् लक्ष्यीकृत्य कर्मणः परितः प्रवर्तन्ते । अतः स्तोतव्यतया युवामागतमिति । यन्ति । 'इण् गतौ' । यणादेशः । निघातः । धीतयः । 'धेद् पाने' इत्यस्मात् कर्तरि 'किच्' कौ च संज्ञायाम् इति किच् । 'बुमास्था' इतीवम् । चित्वादन्तोदात्तः ॥

इन्द्राग्नी तविषाणि वां सधस्थानि प्रयांसि च । युवोरसूर्यं हितम् ॥ ८ ॥

इन्द्राग्नी इति । तविषाणि । वाम् । सधस्थानि । प्रयांसि । च । युवोः । अप्सूतूर्यम् । हितम् ॥ ८ ॥

हे 'इन्द्राग्नी' वां युवयोः 'तविषाणि' बलानि 'प्रयांसि' अज्ञानि 'च' 'सधस्थानि' परस्परमवियुज्य वर्तन्ते । तथा 'असूर्यं' वृद्धिद्वारा प्रेरकात् 'युवोः' युवयोरिव 'हितं' निहितं वर्तते । तस्मात्सोमपानप्रभृतिषु सर्वकर्मसु इन्द्राग्न्योः सहैव वर्तमानत्वमिति भावः ॥ वाम् । पृथ्वीदिवचने वामिस्यादेशः । सधस्थानि । 'धा गतिनिवृत्तौ' । 'आतोऽनुपसर्गे कः' । 'सध' मादस्थयोऽष्टन्दसि इति सहस्य सधादेशः ॥

इन्द्राग्नी रोचना दिवः परि वाजेषु भूषथः । तद्वां चेति प्र वीर्यम् ॥ ९ ॥

इन्द्राग्नी इति । रोचना । दिवः । परि । वाजेषु । भूषथः । तत् । वाम् । चेति । प्र । वीर्यम् ॥ ९ ॥

हे 'इन्द्राग्नी' दिवः 'रोचना' स्वर्गस्य रोचकौ प्रकाशकौ युवां 'वाजेषु' संग्रामेषु 'परि' भूषथः परितः सर्वतोऽलंकृती भवथः । शत्रून्पराजित्य सर्वतो विजयमानो वर्तथे । 'वां' युवयोः 'वीर्यं' सामर्थ्यमेव 'तत्' तादृशं संग्रामविजयं 'प्र' धेति प्रकर्षेण ज्ञापयति । यद्वा युवां वाजेषु

१. ज-ण-मार्गम् । २. ख-ग-च-ज-ण-न-भ- 'किच्' कौ च संज्ञायाम्' नास्ति । ३. घ-प-वृद्धिद्वारा अया (अयम्) ।

संग्रामेषु परिभूयथः शत्रुपरिभवयः । शेषं पूर्ववत् ॥ रोचना । 'रुच दीप्तौ' इत्यस्य 'अनुदात्तेश्च हलादेः' इति युच् । चित्वादन्तोदात्तः । भूपथः । 'भूप भूपणे' । निवातः । वेति । 'चित्ती संशाने' । अयमन्तर्भावितण्यर्थः । 'बहुलं छन्दसि' इति शपो लुक् । तकारलोपः । छान्दसः ॥ १२ ॥ १ ॥

द्वितीयेऽनुवाके सप्तदश सूक्तानि । तत्र 'प्र वो देवाय' इति सप्तमं प्रथमं सूक्तं वैश्वामित्र-ऋषभस्यायमग्निदेवताकमानुष्टुभम् । तथा चानुक्रातं^१—'प्र वः सप्त ऋषभस्त्वानुष्टुभम्' इति । विश्वामित्रपुत्रं^२ ऋषभ ऋषिः । मण्डलादिपरिभाषयामग्निदेवता । अग्निष्टोमे इदं सूक्तमाज्यशस्त्रम् । 'पराङ्मुख्योवावृत्ते' इति खण्डे सूत्रितम्—'प्र वो देवायेत्याज्यमुपसंतनुयात्' (आथ. श्रौ. ५. ९) इति । इदमेव सूक्तं प्रातरनुवाक आग्निशस्त्रे च विनियुक्तम् । सूत्रं च—'प्र वो देवायाम्ने कदा त इति पञ्च' (आथ. श्रौ. ४. १३) इति । अभ्युदयेष्टौ 'स यन्ता' इत्यग्नेः प्रदातुः^३ याज्या । सूत्रितं च—'स यन्ता विप्र एषां दीवेस्ते अस्ववृक्षाः' (आथ. श्रौ. ३. १३) इति^४ ॥

प्र वो देवायाम्ने बर्हिष्ठमर्चास्मै । गर्मदेवेभिरा स नो यजिष्ठो बर्हिःरा सदत् ॥ १ ॥

प्र । वः । देवाय । अग्रये । बर्हिष्ठम् । अर्च । अस्मै ।

गर्मत् । देवेभिः । आ । सः । नः । यजिष्ठः । बर्हिः । आ । सदत् ॥ १ ॥

यजमानो होत्रादीनमिति सूते । इ होत्रादयः । वः । युष्मत्संबन्धिने 'देवाय शोस्तमानाय' अस्मै अस्मिन्कर्मणि स्तुत्याय । अग्रये । बर्हिष्ठं वृद्धतमं प्रभूतमिदं^१ स्तुतिरूपं^२ स्तोत्रशस्त्रादि बोध्यजातं^३ । प्र । अर्चं उपचारयत् । एवं स्तुतः । सः । अग्निः । देवेभिः यष्टव्यदेवैः सहितः सन् । वनः अस्मान्प्रति । आ । गमत् आगच्छतु । आगत्य च । यजिष्ठः यष्टृतमः सोऽग्निः । बर्हिः अस्माभिर्वेषां स्तोत्रेण बर्हिषि । आ । सवत् आसीदतु उपविशतु ॥ बर्हिष्ठम् । बर्हितृशब्दात् 'तुच्छन्दसि' इत्यतिशायने इष्टम् । अर्च । 'अर्चं पूजयाम्' । भौवादिकः । बहुवचनस्यैकवचनम् । निघातः । गमत् । 'गम्ल गतो' । अस्व । 'छन्दसि लुङ्लुङ्लिटः' इति लोट्ये लुङ् । लुङ्निवात् प्लेरङ् । 'निर्ये कितः' इतीकारलोपः । पादादिस्वाक निघातः । यजिष्ठः । यष्टृशब्दात् 'तुच्छन्दसि' इतीष्टम् । 'तुरिष्ठेमेयःसु' इति तृचो लोपः । निरस्वरः । सदत् । पूर्ववल्लोडर्थे लुङ् । 'पद्ल विशरणगत्यवसादनेषु' इत्यस्य लुङ्निवा-दङ् । निघातः ॥

ऋतावा यस्य रोदसी दशं सचन्त ऊतयः ।

इविष्मन्तस्तमीळते तं सन्निष्यन्तोऽवसे ॥ २ ॥

ऋतवा । यस्य । रोदसी इति । दक्षम् । सचन्ते । ऊतयः ।

इविष्मन्तः । तम् । ईळते । तम् । सन्निष्यन्तः । अवसे ॥ २ ॥

१. ख-ग-च-ज-ण-भ-तलोपः । २. न-ल-स-आद्यम् । ३. न-ल-स-अत्रानुक्रमणिका । ४. ख-ग-च-ज-ण-प-फ-भ-विश्वामित्रपुत्र इति नास्ति । * त-दातुः । ५. ख-ग-च-ज-ण-भ-इदं प्रभूतम् । ६. ख-ग-च-ज-ण-भ-स्तुतिरूपं ... बोध्यजातम् नास्ति । ७. ल-इत्यस्य ।

यस्य पूर्वमन्त्रे प्रतिपादितस्याग्नेः 'रोदसी इमे द्यावापृथिव्यौ वशे भवतः । अग्नेः प्रकाशकत्वेन तदधीनप्रकाशके भवत इत्यर्थः । किंच 'ऊतयः यजमानस्य फलप्रदानेन रक्षितारो देवाः' 'वृक्षं यस्याग्नेर्वलं' 'सचन्ते सेवन्ते । 'सचन्ते सेवन्ते' (निरु. ७. २३) इति यास्कः । अग्नेर्यजमानदत्त-हविष्प्रादत्तेन^१ तदधीना इत्यर्थः । पूर्वभूतः सोऽग्निः 'ऋतावा सत्यकर्मा । सत्यसंकल्प इत्यर्थः । किंच 'हविष्मन्तः संभृतहविष्का यजमाना हविर्बह्वनार्यै' 'तम् पुवाग्निम्' 'ईकले स्तुतिरूपाभिर्वाग्भिः पूजयन्ति । किंच 'सनिष्यन्तः धनादिलाभमिच्छन्तः' 'तम्' 'अवसे रक्षणाय तमेवाग्निमाश्रयन्ते ॥ ऋतावा । ऋतशब्दात् 'तदस्यास्ति' इति 'छन्दसीवनिषी चकथ्यौ' इति वनिष् । 'अन्येषामपि दृश्यते' इति दीर्घः । वनिष्ः पिश्वानुदात्तत्वे प्रातिपदिकस्वरः । सचन्ते । 'पच समवाये' । व्यत्ययेन आत्मनेपदम् । यद्वृत्तयोगाद्विवातः । सनिष्यन्तः । सनिर्लोभः । तमिच्छन्तः । 'सुप आत्मनः क्यच्' । 'सर्वप्रातिपदिकेभ्यो लालसायां सुग्वक्तव्यः' इति क्यचि परतः सुगागमः । क्यचः^२ स्वरः^३ ॥

स यन्ता विप्रं एषां स यज्ञानामथा हि षः ।

अग्निं तं वो दुवस्यत् दाता यो वर्निता मघम् ॥ ३ ॥

सः । यन्ता । विप्रः । एषाम् । सः । यज्ञानाम् । अयं । हि । सः ।

अग्निम् । तम् । वः । दुवस्यत् । दाता । यः । वर्निता । मघम् ॥ ३ ॥

विप्रः मेधावी कर्माभिज्ञः 'सः अग्निः' 'एषां कालापरार्धेन^४ हविर्निर्वापं कृतवतां यजमानानां यथोक्तमर्चप्रदर्शनेन^५ तत्र प्रवर्तकः । 'अथ किंच 'यज्ञानां ज्योतिष्टोमादीनां' 'सः अग्निः नियन्ता फलप्रदानेन नियामकः । 'हि प्रसिद्धौ । अत एव^६ सर्वस्य नियन्ता खलु । किंच 'सः अग्निः' 'दाता ज्योतिष्टोमादिकर्मफलदाता' 'मघं मेहनीयं^७ धनम् । 'मघं रेवणः' (नि. २. १०. १) इति तन्नामसु पाठात् । तद्धनं 'वर्निता प्रयच्छंश्च भवति । 'वः युष्मत्संबन्धिनं' 'तं तादृशम्' 'अग्निं हे ऋविजः पूर्य' 'दुवस्यत् आहुतिप्रदानेन परिचरत । दुवस्यतिः परिचरणकर्मा' 'नमस्यति दुवस्यति' (नि. ३. ५. ५) इति तन्नामसु पाठात् ॥ यन्ता । 'यम उपरमे' इत्यस्य तृचि रूपम् । 'ऋदुशनस्' इत्यादिना अनङादेशः । चिस्स्वरः । अथा हि^८ । 'निपातस्य' इति दीर्घः । दुवस्यत् । दुवः परिचरणम् । तविच्छन्तः । सुपः क्यच् । तदन्तस्य धातोलोटि रूपम् । दाता । 'हुदाश् दाने' । ताच्छीलिकस्य^९ । निस्वादाशुदात्तः ॥

स नः शर्माणि वीतयेऽग्निर्यच्छतु शंतमा ।

यतो नः प्रुण्वद्वसु दिवि क्षितिभ्यो अप्स्वा ॥ ४ ॥

सः । नः । शर्माणि । वीतये । अग्निः । यच्छतु । शमऽतमा ।

यतः । नः । प्रुण्वत् । वसु । दिवि । क्षितिभ्यः । अप्सु । आ ॥ ४ ॥

१. न-^१हविष्प्रादत्तत्वेन; ल-^२हविषां प्रदात्तत्वेन । २. च-स-क्यच स्वरः । ३. ख-ग-च-ज-ण-कालो-परोधेन । ४. घ-^३कर्मदर्शनेन । ५. प-एव स अग्निः । ६. च-ल-महनीयम् । ७. च-^४हि' नास्ति ।

‘वः’ अग्निः हविष्यदातुभ्यः ‘नः’ अस्मभ्यं ‘वां’ तमा पशुपुत्रादिसृष्ट्या अतिशयेन सुख-
कराणि । शर्मशब्दो गृहवाची ‘छाया शर्मं वर्म’ (नि. ३. ४. २१) इति तन्नामसु पाठात् । तथाविधानि
गृहाणि ‘वीतये संभजनाय अग्निहोत्रादिकर्मप्राप्तये’ यच्छतु इदातु । ‘यतः यस्मादग्नेः सकाशात्
‘प्रयुज्यवत् ससृद्धिमत्’ दानभोगादिना व्यये सत्यपि अतिशयेन वर्धमानं’ ‘दिवि बृहलोके’ ‘क्षितिभ्यः
भृलोकात्’ ‘अप्सु अन्तरिक्षे च ससृष्ट्यं’ ‘वसु तत्तल्लोके असाधारण्येन वर्तमानं धनम्’ ‘आ समन्तात्
उपनमति । यतोऽग्नेः प्रसादात् त्रिषु लोकेषु विद्यमानं धनमस्मानागच्छति’ सोऽग्निरिति पूर्वगान्वयः ॥
वीतये । वी गतिकान्यादिषु’ । ‘मन्त्रे वृषेपपच’ इत्यादिना किन् । उदात्तात्वेन निपातनादुदात्तः ।
यच्छतु । ‘यम उपरमे’ । ‘इषुगमियमां छः’ इति मकारस्य छः’ । मुण्यवत् । ‘पुष स्नेहसेचन-
पूरणेषु’ । अस्मादीणादिको नकप्रत्ययः । ‘तदस्यास्ति’ इति मनुष । तस्योदात्तताभावश्छान्दसः ॥

दीदिवांसमपूर्व्यं वस्वीभिरस्य धीतिभिः ।

ऋक्वाणो अग्निमिन्धते होतारं विशपतिं विशाम् ॥ ५ ॥

दीदिवांसम् । अपूर्व्यम् । वस्वीभिः । अर्यु । धीतिभिः ।

ऋक्वाणः । अग्निम् । इन्धते । होतारम् । विशपतिम् । विशाम् ॥ ५ ॥

‘ऋक्वाणः स्तुतिं कुर्वाणाः शस्त्रिणो होत्रादयः’ ‘दीदिवांसं दीप्यमानम्’ ‘अपूर्व्यं तेजस्वितया
प्रतिक्षणमभिनवे’ ‘होतारं देवानामाह्वतारं’ विशां ‘विशपतिं प्रजानामतिशयेन पालयितारं तम्’ ‘अग्निं
‘वस्वीभिः प्रसास्ताभिः’ ‘अस्य’ ‘धीतिभिः अग्निविषयस्तुतिर्लक्षणाभिर्वाग्भिः । यद्वा वस्वीभिर्यसु-
मद्विरस्य धीतिभिरेतदुद्देशेन क्रियमाणैः कर्मभिः । ‘इन्धते दीपयन्ति । स्तोत्रकरणहविष्यदानादिव्यापारेण
ससृद्धिं कुर्वन्ति ॥ दीदिवांसम् । दिवु क्रीडादावित्यस्य कसौ रूपम् । ‘तुजादीनाम्’ इत्यभ्यासस्य
दीर्घः । ‘लोपो व्योर्दलि’ इति वलोपः । वस्वीभिः । वसुशब्दात् व्यत्ययेन कीन् । निस्वरः । धीतिभिः ।
‘धेद् पाने’ । ‘किचूक्तौ च संज्ञायाम्’ इति किच् । किवात् । ‘सुमास्या’ इतीश्वम् । चिस्वरः ।
ऋक्वाणः । ऋक्शब्दान्मनुवर्धे वनिष् । अयस्मयादिवाजसंज्ञात्वात् कुर्वम् । पदसंज्ञाभावाज्ज्वा-
भावः । इन्धते । ‘विहन्धी दीप्ते’ । विशपतिम् । ‘पराविच्छन्दसि बहुलम्’ इत्युत्तरपदाशुदासत्वम् ।
विशाम् । ‘सावेकाचः’ इति विभक्तेरुदासत्वम् ॥

उत नो ब्रह्मन्विष उक्थेपु देवहूतम् ।

शं नः शोचा मरुद्बुधोऽग्रे सहस्रसार्तमः ॥ ६ ॥

उत । नः । ब्रह्मन् । अविषः । उक्थेपु । देवहूतम् ।

शाम् । नः । शोच । मरुत्बुधः । अग्रे । सहस्रसार्तमः ॥ ६ ॥

१. त-नः प्रदातुभ्यः; न-नो हविष्यदातुभ्यः २. त-श्रद्धिमत् । ३. ख-ग-च-ज-ण-भ-नोऽस्माना-
गच्छति; त-न-स-धनमस्माकमागच्छति । ४. त-गत्यादिषु । ५. त-छकारः । ६. त-प्रतिक्षणाभिनवम् ।
७. त-व्योः ।

‘उत अयि च हे ऽग्ने ऽनः यज्ञकारिणोऽस्मान् ऽब्रह्मन् ब्रह्मणि अस्माभिः क्रियमाणे स्तोत्रे
 ऽविषः स्तोत्रविषयन्यूनातिरेकदोषो यथा न भवति तथा पालय । किंच ऽदेवहूतमः देवानामाहूत-
 तमस्त्वम् ऽउक्थेयु अस्माभिः क्रियमाणेत्वाज्यप्रउगादिशस्त्रेषु अविषः गोपाय । किंच ऽमरुद्बुधः
 मरुद्भिर्वर्धमानः ऽसहस्रसातमः सहस्रसंख्याकस्य धनस्यातिशयेन दाता त्वं ऽनः अस्माकं ऽश्वम्
 ऐहिकमाशुष्मिकं च सुखं ऽशोच दीपय । वर्धयेत्यर्थः ॥ अविषः । अच रक्षणादिषु इत्यस्माल्लेदि
 ‘सिम्बहुलम्’ इति सिप् । अस्य^१ आर्धधातुकत्वादिद् । ‘इतश्च लोपः’ इति सिप् इकारलोपः ।
 ‘लेटोऽडाटो’ इत्यडागमः । निघातः । उक्थेयु । ‘वच परिभाषणे’ । अस्मात् कर्मणि ‘पातृनुदि-
 वचिरिचि’ इत्यादिना थक् । किस्वात्संप्रसारणम् । प्रत्ययस्वरः । देवहूतमः । हूयतेः क्तिप् । ‘बहुले
 छन्दसि’ इति संप्रसारणपररूपत्वे । ‘हलः’ इति दीर्घः । कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरवम् । शोच । ‘शुच
 दीप्तौ’ । अयमन्तर्भावित्वर्थः । निघातः । मरुद्बुधः । ‘बुध वर्धने’ । इगुपधलक्षणः कः । मरुद्-
 बुधादिवात् पूर्वपदान्तोदात्तवम् । सहस्रसातमः । ‘एणु दाने’ । अस्य^२ ‘जनसनखनक्रमामो विद्’
 इति विद् । ‘विङ्गुनोरनुनासिकस्य’ इत्याकारः । कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरः ॥

नू नो रास्व सहस्रवचोऽकवत्पुष्टिमद्रस् । युमदग्ने सुवीर्यं वर्षिष्ठमनुपक्षितम् ॥ ७ ॥

नु । नः । रास्व । सहस्रऽवत् । तोकऽवत् । पुष्टिऽमत् । वसु ।

युमत् । अग्ने । सुवीर्यम् । वर्षिष्ठम् । अनुपक्षितम् ॥ ७ ॥

अस्मिन् सूक्ते^१ स्तूयमान^२ हे ऽग्ने ऽसहस्रवत् सहस्रसंख्योपेतं^३ तोकवत् पुत्रपौत्रादिसहितं
 ऽपुष्टिमत् पोषकत्वं^४ । अनेन शरीरस्य^५ क्षीरादिद्वारा बलारोग्यप्रदं गवादिकम् उपलक्ष्यते । ऽयुमत्
 वीक्षितम् । अनेन रत्नकनकादिकं परिगृह्यते । ऽसुवीर्यं शोभनसामर्थ्योपेतं तत्कार्येषु व्यवहारयोग्यं वर्षिष्ठम्
 अतिशयेन वृद्धं प्रभूतमत एव ऽअनुपक्षितं व्यये क्रियमाणेऽप्यनुपक्षीणम् । एवंभूतं ऽवसु रत्नकनक-
 पश्चादिलक्षणे धने ऽनः अस्मभ्यं ऽनु क्षिप्रमविलम्बेन ऽरास्व दस्व ॥ नू नः । ‘ऋचि तुनुचमशु’
 इति दीर्घः । रास्व । ‘रा दाने’ अस्य^६ लोटि रूपम् । व्यत्ययेनात्मनेपदम् । अदादिवाच्यो लुक् ।
 निघातः । सहस्रवत् । ‘मादुपचायाः’ इति मनुषो वत्वम् । कर्दमादिस्वान्मध्योदात्तः सहस्रशब्दः ।
 पुष्टिमत् । ‘पुष पुष्टौ’ । अस्मात् किच् । प्रत्ययस्वरान्तोदात्तः । ‘ह्रस्वनुद्भवात्’ इति मनुष
 उदात्तवम् । वर्षिष्ठम् । ‘प्रियस्थिर’ इत्यादिना वृद्धस्य^७ वर्षि इत्यादेशः । निस्वरः । अनुपक्षितम् ।
 ‘क्षि क्ष्वे’ इत्यस्य दीर्घाभावाज्जिहान्तत्वं न भवति । तत्पुरुषत्वाद्यव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरः ॥ १३ ॥

‘आ होता’ इति सप्तवं द्वितीयं सूक्तम् । ‘आ होता’ इत्यनुक्रमणिका । ‘ऋषभस्तु’
 इति तुल्यद्वयमोदादस्यापि सूक्तस्य ऋषभ ऋषिः । अनुकृत्वात् त्रिष्टुप् । अभिदेवता । एतदादीनि
 दश^८ सूक्तानि तृतीयाष्टमवर्जितानि प्रातरनुवाके आश्विनशखे त्रैष्टुभे छन्दसि वितियुक्तानि ।

१. क-‘ऐहिकमाशुष्मिकं च’ नास्ति । २. ख-‘सिम्बहुलं लेटि’ । ३. त-तस्य । ४. ल-
 इत्यस्मात् । ५. त-ल-इत्यस्य । ६. ख-ग-च-ज-ग-‘अस्मिन् सूक्ते स्तूयमान’ नास्ति । ७. त-ल-
 पोषणकत्वं । ८. ख-ग-च-ज-ग-शरीरस्य क्षीरादिधाराबलीरोपादव्यंगत्वादिकम् ; त-शरीरे क्षीरादिद्वारा
 बलारोग्यप्रदं गवादिकम् । ९. त-ल-इत्यस्य । १०. ख-ग-च-ज-ग-न-भ-स-‘वृद्धस्य’ नास्ति । ११. ख-
 ग-च-ज-ग-फ-भ-स-‘दश’ नास्ति ।

‘अथैतस्याः’ इति खण्डे सूत्रितम्—‘आ होतैति दशानां तृतीयाष्टमे उद्धरेदिति त्रैष्टुभम्’ (आश्व. श्रौ. ४. १३) इति ॥

आ होता मन्द्रो विदथान्यस्थात्सत्यो यज्वा कवितम् स वेधाः ॥

विद्युद्रथः सहसस्पुत्रो अग्निः शोचिष्केशः पृथिव्यां पाजो अश्रेत् ॥ १ ॥

आ । होता । मन्द्रः । विदथानि । अस्थात् । सत्यः । यज्वा । कविऽतमः । सः । वेधाः ।

विद्युत् । रथः । सहसः । पुत्रः । अग्निः । शोचिऽकेशः । पृथिव्याम् । पाजः । अश्रेत् ॥ १ ॥

ऋषमोऽग्निं स्तौति । १ होता देवानामाह्वाता २ मन्द्रः स्तोतुः मादयिता ३ सत्यः सत्यकर्मा ४ कवितमः अतिशयेन मेधावी ५ यज्वा देवानां यष्टा ६ वेधाः सर्वस्य जगतो विधाता । एवंविधमहिमोपेतः ७ सः अग्निः ८ विदथानि अस्माभिः क्रियमाणान् भक्षान् ९ अथा १० अस्थात् आतिष्ठति प्राप्नोति । किंच ११ विद्युद्रथः विद्योतमानयानोपेतः १२ शोचिष्केशः । शोचींषि ज्यालाः केशा यस्य सः । ज्यालामयकेशोपेतः १३ सहसस्पुत्रः बलस्य सूनुः एवंभूतः सः १४ अग्निः १५ पृथिव्यां विस्तीर्णोऽन्तरिक्षे १६ पाजः तेजः स्वकीयां प्रभाम् १७ अथैव श्रयते प्रापयति । यद्वा पृथिव्यां भूसौ हवमानः पाजो बलं सेवते ॥ मन्द्रः । ‘मदि स्तुतिमोदमदस्यमकान्तिगतिषु’ । अस्मात् ‘स्था यितञि’ इत्यादिना स्द् । इदृश्वान् नुम् । अस्थात् । ‘छा गतिसिधृत्तौ’ । ‘छन्दसि लुङ्लङ्लिटः’ इति वर्तमाने लुङ् । ‘गातिस्था’ इति सिधौ लोपः । निधातः । यज्वा । ‘यज देवपूजासंगतिकरणदानेषु’ । ‘सुयजोर्ङ्निप्’ इति ङुनिप् । तस्य पित्र्वादनुदात्तस्वरे १ धातुस्वरः २ । कवितमः । ‘कु वाक्वे’ । कौति कृत्ये वा । ‘अथ इः’ इति कर्तरि भावे वा इप्रत्ययः । तस्यः पित्र्वादनुदात्तत्वे प्रत्ययस्वरः । शोचिष्केशः । ‘शुच दीप्तौ’ । ‘अचिञ्चिहुसुपिच्छदिच्छदिभ्य इसिः’ इति इसिः । प्रत्ययस्वरणान्तोदात्तः । बहुमीहो पूर्वपदप्रकृतिस्वरः । अश्रेत् । ‘अचिञ् सेवायाम्’ इत्यस्य छन्दसि वर्तमाने लङ् । ‘बहुलं छन्दसि’ इति शपो लुङ् । सार्वधातुकगुणः । निधातः ॥

अयामि ते नमोऽक्तिं जुषस्व ऋतावस्तुभ्यं चेतते सहस्वः ।

विद्वाँ आ वक्षि विदुषो नि पत्सि मध्ये आ बहिरूतये यजत्र ॥ २ ॥

अयामि । ते । नमऽऽक्तिम् । जुषस्व । ऋतऽऽवः । तुभ्यम् । चेतते । सहस्वः ।

विद्वान् । आ । वक्षि । विदुषः । नि । पत्सि । मध्ये । आ । बहिः । ऊतये । यजत्र ॥ २ ॥

१ ऋतावः । ऋतं सत्यभूतो यज्ञः । तद्वन् हे अग्ने २ ते त्वद्विषयां ३ नमोऽक्तिं नमस्कारवाच्यम् अहम् ४ अयामि मेरयामि उच्चारयामि । हे ५ सहस्वः । सहो बलम् । तद्वन्नमे ६ चेतते चेतयित्री कर्मणः प्रज्ञापकाय ७ तुभ्यं नमोऽक्तिः क्रियते । तां ८ जुषस्व । अस्माभिः क्रियमाणं नमस्कारोक्तिं सेवस्व ।

१. च-मदयिता । २. ख-गन्व-ज-ण-न-स-धोतमानम् । ३. ख-स-पित्र्वादनुदात्तत्वे प्रत्ययस्वरः । ४. ख-न-च-ज-ण-न-भ-ल-‘इः’ नास्ति । ५. ख-गन्व-ज-ण-भ-ल-‘अहं’ नास्ति ।

किंच विद्वान् आनुपूर्येण देवाह्वानाभिज्ञः विदुषः कर्माभिज्ञान् आ वक्षि आवह । किंच यज्ञत्रा^१
यष्ट्य हे अग्ने^२ उतये अस्माकं रक्षणाय मध्ये वह्निं स्तर्णेस्य वह्निषो मध्ये आ नि पक्षि^३ आ
समन्ताक्षिणी^४ ॥ अयामि । ' इण् गतौ ' भौवादिकः । पादादिस्वादनिघातः । जुषस्व । ' जुषी
प्रीतिसैवनयोः ' । तुदाहिः । लोटि रूपम् । निघातः । चेतते । ' चित्ती संज्ञाने ' । शतुल्लासावैधातुक-
स्वरेणानुदात्तत्वे ततः^५ अन्तोदात्तताभावात् ' शतुरनुमः ' इति विभक्तेरुदात्तताभावः । धातुस्वरः ।
सहस्वः । सहोऽस्त्यस्येति मतुप् । सकारस्य ' तसौ मस्वर्थे ' इति भर्त्तृकत्वात् स्तं भवति । ' मादुप-
धायाः ' इति मतुपो वत्वम् । ' उगिद्वाम् ' इति नुम् । दृढ्यादिलोपे नकारस्य ' मतुवसो रुः ' इति
रूपम् । आमन्त्रितनिघातः । विदुषः । ' विद् ज्ञाने ' इत्येतस्मात्^६ उत्तरस्य शतुः ' विदेः शतुर्वसुः '
इति वत्वादेशः । भर्त्तृजायां वसोः संघसारणम् । प्रत्ययस्वरः । सप्तसि । पठु विशारणादिषु । लटि
' बहुलं छन्दसि ' इति शपो लृक् । शितप्रत्ययपरत्वाभावात् लीदादेशाभावः । ' सदिरप्रतेः ' इति
वत्वम् । वज्र । वज्र देवपूजादिषु । ' अमिनक्षिबजि ' इत्यादिना अत्रप्रत्ययः । आमन्त्रितनिघातः ॥

द्रवतां त उपसां वाजयन्ती अग्ने वातस्य पृथ्याभिरच्छ ।

यत्समिञ्जन्ति पुर्व्यं हविर्भिरा वन्धुरैव तस्थतुर्दुरोणे ॥ ३ ॥

द्रवताम् । ते । उपसां । वाजयन्ती इति । अग्ने । वातस्य । पृथ्याभिः । अच्छ ।

यत् । सीम् । अञ्जन्ति । पुर्व्यम् । हविःऽभिः । आ । वन्धुराऽइव । तस्थतुः । दुरोणे ॥ ३ ॥

हे अग्ने^१ वाजयन्ती वाजमर्धं कुवाणे^२ उपसां^३ उपासान्के^४ अहोरात्रौ^५ ते त्वां^६ द्रवताम्
अभिगच्छताम् । स्वमपि^७ वातस्य वायोः^८ पृथ्याभिः मार्गाः^९ अच्छ तावहोरात्रौ शीघ्रमभिगच्छ । यत्
यस्मात्कारणात् अहोरात्रादयोः^{१०} परस्परमिगमनेनान्योन्यसंबन्धस्तस्माद्द्वहोरात्रयोः सार्यघातः कालयोः
पुर्व्यं पुरातनं त्वामृत्विजः^{११} हविर्भिः आज्यादिभिः^{१२} सीं सर्वतः^{१३} अञ्जन्ति सिञ्जन्ति । किंच
वन्धुरैव । यथा कृवरस्थानं परस्परसंसर्गकं बाह्वयोपेतं तद्वत्संसर्गकं तावहोरात्रौ^{१४} दुरोणे अस्माकं गृहे
अग्निहोत्रादिकर्मसिद्धयर्थम्^{१५} आ आहुत्य पुनः पुनरावर्तमानौ सन्तौ तस्थतुः तिष्ठताम् ॥ द्रवताम् ।
' दु गतौ ' इत्यस्य लोटि रूपम् । पृथ्याभिः । पथिषु साधव इत्यर्थे ' तत्र साधुः ' (पा. सू. ४.
४. १८) इति यत् । ' नस्तद्धिते ' इति टिलोपः । ' तिस्वरितः ' इति स्वरितः । तस्थतुः । तिष्ठते-
किंश्चिदुपसि रूपम् । निघातः ॥

मित्रश्च तुभ्यं वरुणः सहस्वोऽग्ने विश्वे मरुतः सुभ्रमर्चन् ।

यच्छोचिषा सहसस्पुत्र तिष्ठा अभि क्षितीः प्रथयन्सूर्यो नृन् ॥ ४ ॥

मित्रः । च । तुभ्यम् । वरुणः । सहस्वः । अग्ने । विश्वे । मरुतः । सुभ्रम् । अर्चन् ।

यत् । शोचिषा । सहस्रः । पुत्र । तिष्ठा । अभि । क्षितीः । प्रथयन् । सूर्यः । नृन् ॥ ४ ॥

१. ख-न-च-ज-ण-हे यज्ञत्र । २. त-अय । ३. त-कृतो, ल-कृते । ४. च-ल-इत्यस्मात् । ५. ल-स-
सदेरप्रतेः । ६. त-उपसा' नास्ति । ७. च-त-उपसान्के । ८. त-अहोरात्रे । ९. त-अहोरात्रयोः ।

‘सहस्रः बलवन् हे अग्ने मित्रश्च’ वरुणः च मित्रावरुणौ विश्वे मरुतः सर्वे देवाश्च तुभ्यं स्वदधं सुभ्रं स्तोत्रम् अर्चन् वहन्ति । यद्वा सर्वे देवास्तुभ्यं त्वां सुभ्रं सुखेनार्चन् पूजयन्ति । ‘यत् यस्मात् कारणात् सहस्रस्युत्र हे अग्ने सूर्यः । सुषु अर्थः स्वामी । यद्वा सर्वान्तर्यामितया सुषु प्रेरकः । यद्वा सूर्यः शोभनवीर्यः । ‘अभि वक्षितीः क्षितिशब्दो मनुष्यवाची ‘विशः क्षितयः’ (नि. २. ३. ६) इति तन्नामसु पाठान् । मनुष्यान्भिक्ष्य ‘तून् मार्गप्रदर्शकत्वेन नेतृन् आत्मनो रक्षन् प्रथयन् सर्वतो विस्तारयस्व’ शोचिषा दीप्त्या समानः सन् तिष्ठाः तिष्ठसि । तस्मादिते देवाः पूजयन्तीति ॥ अर्चन् । ‘अर्च पूजायाम्’ इत्यस्य लङि रूपम् । अडभावच्छान्दसः । तिष्ठाः । ‘ष्टा गतिनिवृत्तौ’ इत्यस्य लेटि रूपम् । यथोगात्^३ अनिवातः । ‘पात्रा’ इत्यादिना तिष्ठादेशस्याबुदात्तत्वेन निपात-नादाद्युदात्तः । सूर्यः । ‘राजसूयसूर्यः’ इति क्यबन्तत्वेन निपातनात् सर्वार्थाः सिद्धा भवन्ति ॥

वयं ते अद्य ररिमा हि काममुत्तानहस्ता नमसोपसद्य ।

यजिष्ठेन मनसा यक्षि देवानस्त्वैधत्ता मन्मना विप्रो अग्ने ॥ ५ ॥

वयम् । ते । अद्य । ररिम् । हि । कामम् । उत्तानहस्ताः । नमसा । उपसद्य ।

यजिष्ठेन । मनसा । यक्षि । देवान् । अस्त्वैधत्ता । मन्मना । विप्रः । अग्ने ॥ ५ ॥

हे अग्ने उत्तानहस्ताः हविःस्वीकरणादुत्तानपाणयः वयं कामं कम्पनीयं पुरोडाशादिहविः यत् तुभ्यम् अद्य इदानीमस्मिन् कर्मणि ररिम् दद्याः । नमसा नमस्कारेण उपसद्य प्रसन्नो भूत्वा यजिष्ठेन यष्टुत्वेन योगेच्छावता मनसा अन्तःकरणेन देवान् यक्षि यजनीयान् देवान् यज पूजय । किञ्च विप्रः मिथावी कर्माभिज्ञः त्वम् अस्त्वैधत्ता अक्षीणेन प्रभूतेन मन्मना मन्तव्येन स्तोत्रेण देवान् पूजय ॥ अद्य । ‘सद्यः परम्परायैषमः’ इत्यादिना निपातितः । अन्तोदात्तश्च । ररिम् । ‘रा शब्दे’ इत्यस्य वर्तमाने लिटि ‘परस्मैपदानां णल्लुः’ (पा. सू. ३. ४. ८२) इत्यादिना मसो मादेशः । कादिनियमादिद्वागमः । ‘आतो लोप इटि च’ इत्याकारलोपः । हिथोगादनिधातः । ‘आगमा अनुदात्ताः’ इतीदोऽनुदात्तत्वात् प्रत्ययस्वरः । उपसद्य । ‘पठु विशरणगत्यवसादनेषु’ अस्य क्त्वा । ‘समासेऽनन्वयै क्तवो व्यप्’ इति व्यप् । लिट्स्वरः । यक्षि । ‘यज देवपूजासंगति-करणदानेषु’ । लोटि ‘बहुलं छन्दसि’ इति शपो लृक् । पत्यकत्वे । सिषो ह्यादेशमावच्छान्दसः । अन्वैधत्ता । तिष्ठिः क्षयार्थः । ‘तत्पुरुषे’ इति नन्स्वरः ॥

त्वद्धि पुत्र सहसो वि पूर्वीर्देवस्य यन्त्युतयो वि वाजाः ।

त्वं देहि सहस्रिणं रयि नोऽद्रोघेण वचसा सत्यमग्ने ॥ ६ ॥

त्वत् । हि । पुत्र । सहसः । वि । पूर्वीः । देवस्य । यन्ति । ऊतयः । वि । वाजाः ।

त्वम् । देहि । सहस्रिणम् । रयिम् । नः । अद्रोघेण । वचसा । सत्यम् । अग्ने ॥ ६ ॥

१. त-मित्रः । २. त-ल-स-तस्मात् । ३. ल-यद्भुतयोगात् । ४. त-ल-स-सर्वेऽर्थाः । ५. य-यजनीयान्; त-न-‘यजनीयान् देवान्’ नास्ति । ६. ख-ग-च-ज-ण-‘यज’ नास्ति । ७. ख-ग-च-ज-ण-म-पूजय हि । ८. त-इत्यस्य । ९. त-त्ययि ।

‘सहसः’ पुत्र बलस्य पुत्र हे अग्रे ‘देवस्य’ देवनशीलस्य कर्मकरणप्रवृत्तस्य^१ यजमानस्य ‘रघ्वत्’ स्वसः सकाशात् ‘पूर्वाः’ प्रभृताः ‘उक्तयः’ विघ्नपरिहारेण कर्मपरिपालनादिरूपाः^२ रक्षाः ‘वि’ यन्ति ‘हि’ विविधं गच्छन्ति खलु। तस्मिन् यजमानं प्राप्नुवन्ति। तथा ‘वाजाः’ अजानि ‘वि’ यन्ति। एवं यजमानं प्राप्नुवन्ति। किंच हे अग्रे ‘एवं’ ‘सहस्रिणं’ सहस्रसंख्याकं ‘रयिं’ धनं ‘नः’ अस्मभ्यं ‘देहि।’ तथा ‘अद्रोघेण’ द्रोहरहितेन पापशून्येन ‘वचसा’ वाच्येन युक्तं ‘सत्यं’ सत्यशीलं सन्मार्गं प्रवर्तमानं पुत्रं च देहि प्रयच्छ’ ॥ स्वत्। युष्मच्छब्दस्य^३ पञ्चम्येकवचने^४ त्वादेशः। ङसेः ‘एकवचनस्य च’ (पा. सू. ७. १. ३२) इत्यवादेशः। एकादेशस्वरः। पुत्र सहसः। ‘परमपि छन्दसि’ इति पराङ्ग-वद्भावात् त्रयोः सर्वांस्तुदात्तत्वम्। देहि। ‘हुदाञ्’ दाते ‘इत्यस्य’ लोटि ‘ध्वसोरेहौ’ इति धातोरेत्वम् अभ्यासलोपश्च। निघातः। अद्रोघेण। ‘हुह जिघांसायाम्’। घञ्। द्रोघः। वकारश्छान्दसः। ‘नञ्सुभ्याम्’ इत्युत्तरपदान्तोदात्तत्वम् ॥

तुभ्यं दक्ष कविकृतो यानीमा देव मर्तासो अध्वरे अकर्म।

त्वं विश्वस्य सुरथस्य बोधि सर्वं तदग्रे अमृत स्वदेह ॥ ७ ॥

तुभ्यम्। दक्ष। कविकृतो इति कविऽकृतो। यानि। इमा। देवं। मर्तासः। अध्वरे। अकर्म।

त्वम्। विश्वस्य। सुरथस्य। बोधि। सर्वम्। तत्। अग्रे। अमृत। स्वद। इह ॥ ७ ॥

‘दक्ष समृद्धतया’ सामर्थ्योपेतं ‘कविकृतो’ अतीन्द्रियविषयप्रज्ञोपेतं सर्वज्ञं ‘देव’ दीप्यमानं^१ हे अग्रे ‘मर्तासः’ यजमाना वयं ‘तुभ्यं’ स्वदर्थं ‘यानीमा’ यानि इमा^२ इमानि हवींषि ‘अध्वरे’ यज्ञे ‘अकर्म’ हविस्त्यागमकार्णम्। ‘एवं’ च ‘सुरथस्य’ शोभनयानोपेतस्य ‘विश्वस्य’ सर्वस्य यजमानस्य ‘बोधि’ गोपायिता भवामीति बुध्यस्व। हे ‘अमृत’ मरणधर्मरहित अग्रे ‘इह’ अस्मिन्कर्मणि अस्माभिः दत्तं ‘तत्’^३ ‘सर्वं’ हविः ‘स्वद’ आस्वादय ॥ अकर्म^४। ‘हुकृञ्’ करणे ‘इत्यस्य’ लङि ‘छन्दस्युभयथा’ इति मस आर्षधातुकत्वेन छिन्वाभावाद्गूणः। यद्बृत्तयोगादनिघातः। बोधि। ‘बुध अवगमने’। ‘छन्दसि’ लृङ्^५ इति लोटर्थे लृङ्। ‘तिङां तिङो भवन्ति’ इति सिपस्तादेशः। ‘दीपजनबुध’ इत्यादिना कर्तरि चिण्। ‘चिणो लृक्’ इति तत्प्रत्ययस्य लोपः। अडभावश्छान्दसः। स्वद। ‘स्वद आस्वादे’। अन्तर्भावितव्यर्थः। लोटि रूपम्। निघातः^६ ॥ १४ ॥

‘वि पाजसा पृथुना’ इति सप्तवं तृतीयं सूक्तं कतगोत्रोत्पन्नोत्कीलस्या^१ त्रैष्टुभमाश्रयेम्। अत्र^२ इयमनुक्रमशिका—‘वि पाजसा काश्य उत्कीलस्तु’ इति। कतगोत्रोत्पन्न उत्कीलो नाम कपिः। प्रातरनु-वाकाश्चिनवाक्योः ‘आहोता’ इत्यादिसूक्तदशकं विनियुक्तं तत्रेदं च द्वितीयं सूक्तम्^३ ॥

१. त-ल-कर्मकरणे प्रवृत्तस्य। २. ख-ग-च-कर्मपरिपालनरूपाः। ३. ख-ग-च-ज-ण-न-प-फ-भ-स-‘हि’ नास्ति। ४. ख-ग-च-ज-ण-प-भ-प्रयच्छ हि। ५. ख-ग-च-ज-ण-भ-स-‘एकवचने’। ६. त-न-ल-अतिसमृद्धतया। ७. प-‘देव दीप्यमान’ नास्ति। ८. त-‘इमा’ नास्ति। ९. ख-ग-च-ज-ण-क-देव योतमान अमृतं। १०. त-‘तत्’ नास्ति। ११. ख-ग-च-ज-ण-न-फ-‘अकर्म’.....निघातः’ नास्ति। १२. त-‘कतगोत्रोत्पन्नोत्कीलस्यार्थम्’ नास्ति। १३. ख-ग-च-ज-ण-फ-‘अत्र’.....सूक्तम्’ नास्ति।

वि पाजसा पृथुना शोशुचानो बाधस्व द्विषो रक्षसो अमीवाः ।

सुशर्मणो बृहतः शर्मेणि स्यामग्रेरहं सुहवस्य प्रणीतौ ॥ १ ॥

वि । पाजसा । पृथुना । शोशुचानः । बाधस्व । द्विषः । रक्षसः । अमीवाः ।

सुशर्मणः । बृहतः । शर्मेणि । स्याम् । अग्रेः । अहम् । सुहवस्य । प्रदनीतौ ॥ १ ॥

उक्तीलः स्तौति । हे अग्रे पृथुना विस्तोर्णेन पाजसा तेजसा पृथुना चानः अर्थं दीप्यमानस्व
पृथिवः कर्मानुष्ठानविघ्नकारिणः शत्रून् वि बाधस्व विशेषेण नाशय । तथा अमीवाः रोगराहित्येन
सामर्थ्योपेतानि रक्षसः । उभयत्र सुव्यत्ययः । तानि रक्षांसि बाधस्व । कर्मविघ्नकारीणि तान्यप-
नुदस्व । यद्वा अमीवाः आभिमुख्येनागमनपरागमनपराः पिशाचिकाश्च बाधस्व । सुशर्मणः स्वर्गादि-
लक्षणशोभनसुखहेतोः बृहतः महतः शत्रुविजयेन प्राप्तमहिम्नः सुहवस्य सुप्राह्मणोपेतस्य अग्रेः
शर्मेणि अस्माकं सुखहेतौ प्रणीतौ उत्तरवेद्यादिस्थानेषु प्रणयने । प्रकर्षेण नयनं तत्र तत्रानीय
प्रक्षेपः । पूर्वभूते तव प्रणयने अहं स्याम् अग्निप्रणयनपूर्वके ऋतुनुष्ठाने भवेयम् ॥ पाजसा । ' पा
रक्षणे ' । ' असुन् ' इत्यनुवृत्तौ ' पातेर्बले जुद् च ' इत्यसुन् । जुडागमः । निस्वादाशुदातः । पृथुना ।
' प्रथ प्रस्थाने ' । ' उत् ' इत्यनुवृत्तौ ' प्रथिप्रदिप्रस्त्रां संप्रसारणम् ' इत्युप्रत्ययः । तत्संनिधौगेन
संप्रसारणम् । प्रत्ययस्वरः । शोशुचानः । ' शुच दीप्ती ' इत्यस्य यङ्लुकि ' गुणो यङ्लुकोः ' इत्यभ्यासस्य
गुणः । व्यत्ययेन शानच् । चर्करीतस्य अदादिवद्भावात् णो लृक् । चिवादान्तोदात्तत्वे प्राप्ते ' अग्न्य-
न्तानामादिः ' इत्याद्युदात्तत्वम् । बाधस्व । ' बाध लोडने ' इत्यस्य लोटि रूपम् । पादादिस्वात्
निघाताभावः । सुशर्मणः । ' शृ हिंसायाम् ' । दुःखं शृणातीत्यौणादिकोमनिन् । ' सोमैतसी ' इति
उत्तरपदाशुदात्तत्वम् । स्याम् । ' अस मुवि ' इत्यस्य लिङि ' यासुद् परस्मैपदेवु ' इत्यादिना यासुद् ।
' लिङः सलोपः ' इति सलोपः । यासुदो ङिस्वात् क्षसोरल्लोपः । निघातः ॥

त्वं नो अस्या उपसो व्युष्टौ त्वं सूर उदिते वोधि गोपाः ।

जन्मैव नित्यं तनयं जुषस्व स्तोमं मे अग्रे तन्वां सुजात ॥ २ ॥

त्वम् । नः । अस्याः । उपसः । विउष्टौ । त्वम् । सूरः । उत्प्लविते । वोधि । गोपाः ।

जन्मइव । नित्यम् । तनयम् । जुषस्व । स्तोमम् । मे । अग्रे । तन्वां । सुजात ॥ २ ॥

हे अग्रे त्वम् अस्याः अद्य वर्तमानायाः उपसो व्युष्टौ व्युष्टने प्रकाशने सूरैः सूरैः
उदिते च सति वतः अग्निहोत्रादिकर्मणि प्रवृत्तानामस्माकं गोपाः गोपायिता भवासीति वोधि
बुध्यस्व । केचित्सुर्योदयात्प्रागग्निहोत्रं जुह्वति केचित् उदिते तस्मिन् जुह्वति । तेषामुभयेषां पालयिता
भवेत्यर्थः । तन्वां सुजातं ज्वालापरिवृत्तेन शरीरेण सुषु जातं देदीप्यमान । अथवा तन्वां सुजातः
आत्मनैव सुजातः स्वयंभूरित्यर्थः । तादृशस्त्वं मे मदीयं स्तोमं त्रिवृत्पञ्चदशाहिलक्षणं स्तोत्रं

१नित्यं १जुषस्व । तत्र दृष्टान्तः । १जन्मेव इति । यथा जन्म जनकः पिता औरसं १तनयं पुत्रं परि-
ष्कादिभिः सेवते तद्वदस्माभिः क्रियमाणमिमं सेवस्व ॥ व्युष्टौ । ' उच्छी विवासे ' । तमो विवास्यते
अनया इति करणे कित् । ब्रह्मादिना फत्वम् । ' तादी च मिति कृत्यती ' इति गतेः प्रकृतिस्वरत्वम् ।
गोपाः । ' गुप् रक्षणे ' । ' गुप्भूपविच्छिन्नपणिपनिभ्यः ' इत्याद्यप्रत्ययः । तदन्तादातोः क्तिप् ।
' अतो लोपः ' इत्यकारलोपः । ' लोपो व्योः ' इति यलोपः । घातुरवरः । जुषस्व । ' जुषी प्रीति-
सेवनयोः ' इत्यस्य लोटि रूपम् । निघातः ॥

त्वं नृचक्षा वृषभानु पूर्वीः कृष्णास्वये अरुषो वि माहि ।

वसो नेषि च पषि चात्यंहः कृधी नो राय उशिजो यविष्ठ ॥ ३ ॥

त्वम् । नृऽचक्षाः । वृषभ । अनु । पूर्वीः । कृष्णासु । अग्ने । अरुषः । वि । माहि ।

वसो इति । नेषि । च । पषि । च । अति । अंहः । कृधि । नः । राये । उशिजः । यविष्ठ ॥ ३ ॥

१वृषभ कामानां वर्धितर्हे १अग्ने १नृचक्षाः नृणां मनुष्याणां शुभाशुभकर्मणोर्दृष्टा १कृष्णासु
रात्रिषु १अरुषः आरोचमानः १वम् १अनु अनुक्रमेण १पूर्वीः बह्वीर्ज्वालाः १वि १माहि विशेषेण
प्रकाशय । १वसो सर्वस्य प्रकाशप्रदानेन स्वरवस्थानेषु वासयितरसे त्वं नः अस्मान् १नेषि कर्मानु-
रूपफलानि १च प्रापय । १अंहः अस्माकं दारिद्र्यलक्षणं पापम् १अति १पषि १च अतिपारय । निवारय
इति यावत् । किंच १यविष्ठ युवतम हे अग्ने १नः अस्मान् १राये धनाय १उशिजः कामयमानान्
१कृधि कुरु । अभिलषितफलप्रदानेन १प्राप्तकामान्कुर्वित्यर्थः ॥ नृचक्षाः । ' चक्षिङ् व्यक्तायां वाचि ' ।
अयमत्र दर्शने वर्तते । ' असुन् ' इत्यनुवृत्तौ ' चक्षेर्वहुलं शिच ' इत्यसुन् । शिद्भवावात् स्यान्ना-
देशाभावः । कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरः । वृषभ । ' वृषु सेवने ' । ' अभच् ' इत्यनुवृत्तौ ' कृपि-
वृषिभ्यां कित् ' इत्यभच् । किच्चादृणाभावः । अपादादिवाञ्निघातः । पूर्वीः । पुरुषादस्य ' वोतो
गुणवचनात् ' इति ङीप् । आद्यस्योकारस्य दीर्घश्छान्दसः । प्रत्ययस्वरेणान्तोदात्तः । माहि । ' मा^१
दीप्तौ^२ ' । अन्तर्भावितण्यर्थः । लोटि रूपम् । वसी । ' वस निवासे ' । ' उः ' इत्यनुवृत्तौ ' शृङ्-
क्षिह्रिण्यसि वसि ' इत्यादिना उप्रत्ययः । पादादिर्वाञ् निघातः । वाङ्किमाद्युदात्तत्वम् । नेषि ।
' गीष् प्रापणे ' । छन्दसि लोडर्थे लट् । ' बहुलं छन्दसि ' इति शपो लुक् । ' आमन्त्रितं पूर्वमविद्य-
मानवत् ' इत्यामन्त्रितस्यानियमानवत्त्वेन पादादिर्वाञ् निघातः । पषि । ' पृ पालनपूरणयोः ' ।
' चादिषु च ' इति न निघातः । कृधि । ' लुक्कृञ् करणे ' इत्यस्य लोटि ' सेहोपिच ' इति हिरा-
देशः । तस्य ' शृश्यणुपृकृवृन्त्यश्छन्दसि ' इति घिरादेशः । ' बहुलं छन्दसि ' इति उप्रत्ययस्य लुक् ।
पादादिर्वाञ् निघातः । राये । ' रा' दाने ' । ' रातेडः ' इति ङिप्रत्ययः । ' उडिदम् ' इत्यादिना
विभक्त्येदात्तत्वम् । उशिजः । ' वश कान्तौ ' । ' वशोः किञ् ' इतीजिप्रत्ययः । किच्चासंप्रसारणम् ।
प्रत्ययस्वरः । यविष्ठ । युवशब्दादतिशायने इष्टप्रत्ययः । ' स्थूलदूरयुव ' इत्यादिना यणादेः परस्य
लोपः पूर्वस्य च गुणः । आमन्त्रितत्वाज्निघातः ॥

१. ज-ण-प-कर्मफलानि । २. घ-अभिमतफलप्रदानेन । ३. ख-ग-च-ज-ण-न-भ-मा दीप्तौ नास्ति ।

४. ख-ग-च-ज-ण-न-भ-रा दाने नास्ति । ५. त-यणादिपरस्य ।

अषाढ्हो अये वृषभो दिदीहि पुरो विश्वाः सौमगा संजिगीवान् ।

यज्ञस्य नेता प्रथमस्य पायोर्जातवेदो बृहत् सुप्रणीते ॥ ४ ॥

अषाढ्हः । अग्ने । वृषभः । दिदीहि । पुरः । विश्वाः । सौमगा । समञ्जिगीवान् ।

यज्ञस्य । नेता । प्रथमस्य । पायोः । जातवेदः । बृहत् । सुप्रणीति ॥ ४ ॥

हे अग्ने अपाढ्हः शत्रुभिरसोढोऽपराजितः । स्वयं शत्रूञ्जयतीत्यर्थः । वृषभः कामानां वर्षयिता एवंभूतस्त्वं विश्वाः सर्वाः पुरः शत्रूणां पुरीः सौमगा तत्रस्थानि शोभनान्युत्तमानि धनानि च संजिगीवान् सय्यक् जयन् दिदीहि सर्वतो ज्वालाभिर्दीप्यस्व । सुप्रणीते शोभनप्रणयने जातवेदः जातमज्ञ हे अग्ने बृहत् उपदिष्टातिदिष्टद्विविधेतिकर्तव्यताकलापेन महत् पायोः तत्फलप्रदानेन रक्षकस्य प्रथमस्य मुख्यतया प्रथमं क्रियमाणस्य । पृष वाच प्रथमो यज्ञो यज्ञानां यज्योतिष्टोमः इति श्रुतेः । तादृशस्य ज्योतिष्टोमाख्यस्य यज्ञस्य नेता हविर्वहनदेवताह्वानादिक्रियाया निर्वहको भव ॥ अपाढ्हः । 'पह मर्षणे' अस्य निष्ठायां 'हो ढः' इति ढकारः । 'झषस्-योर्धोऽधः' इति कस्य धकारः^१ । घुस्वेन ढः । ढलोपे कृते 'ढलोपे पूर्वस्य दीर्घः' इति दीर्घः । ओवाभावाच्चान्दसः । 'सहेः साडः सः' इति सकारस्य मूर्धन्यादेशः । अव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरे नञ्स्वरः । वृषभः । 'वृष सेचने' । 'अपिबृषिभ्यां कित्' इत्यभच् । चित्स्वरः । दिदीहि । दिबु क्रीडादौ इत्यस्य यङ्लुकि लोटो^२ मध्यमैकवचने^३ 'संज्ञापूर्वको विधिरित्यस्य' इत्यभासस्य गुणाभावः । 'सर्वे विधयश्छन्दसि विकल्प्यन्ते' इति 'पूर्वत्रासिद्धम्' इत्यस्याप्रवृत्तौ परत्वात् 'हलि च' इति दीर्घत्वम् । पश्चात् बलोपः । सौमगा । 'सुभगान्मन्त्रे' इत्युदात्रादिषु पाठाद्भावार्येऽङ् । 'इङ्गसिन्ध्वन्ते' इति पूर्वपदस्य वृद्धिः । उत्तरपदस्य वृद्धिर्न भवति सर्वविधीनां छन्दसि विकल्पितत्वात् । 'सुपां सुलुक्' इति सुपो ङादेशः । तेन च सौभाग्येन धनान्नुपलक्ष्यन्ते । जिस्वादासुदात्तः । संजिगीवान् । 'जि जये' । छन्दसि लिट् । तस्य कसुः । 'सन्धिदोर्जे' इति कवगादेशः । प्रथमस्वरः । दीर्घश्छान्दसः । पायोः । 'पा रक्षणे' । 'कृवापाजिभि' ह्वादिना उण्प्रत्ययः । 'आतो युक् चिपकृतो' इति युगांगमः । प्रत्ययस्वरः ॥

अच्छिद्रा शर्म जरितः पुरूणि देवां अच्छा दीद्यानः सुमेधाः ।

रथो न सस्त्रिभि वक्षि वाजमग्ने त्वं रोदसी नः सुमेके ॥ ५ ॥

अच्छिद्रा । शर्म । जरितरिति । पुरूणि । देवान् । अच्छ । दीद्यानः । सुमेधाः ।

रथः । न । सस्त्रिभि । वक्षि । वाजम् ।

अग्ने । त्वम् । रोदसी इति । नः । सुमेके इति सुमेके ॥ ५ ॥

१. ख-ग-च-ज-ण-°कर्तव्यकलापेन । २. ख-ग-च-ज-ण-न-भ-ज्योतिष्टोमस्य । ३. त-धः । ४. त-लोपमध्यमैकवचने । ५. त-न-भ-सुभगान्मन्त्रे । ६. ख-ग-च-ज-ण-फ-उत्तरपदस्य च ।

वज्रितः सर्वस्य जगतोऽन्तकाले जरयितुं अग्रे सुमेधाः शोभनप्रज्ञोपेतः । दीधानः स्वतेजसा प्रकाशमानस्त्वं देवान् यष्ट्यान् देवान् । अच्छ अभिलक्ष्य तदुद्देशेन क्रियमाणानि । पुरुणि । शर्म स्वागदिसुखसाधनभूतानि अग्निहोत्रादीनि कर्माणि । अच्छिद्रा अच्छिद्राणि कुरु । कर्तृकर्मसाधनैकस्य- राहित्येन संपूर्णानि कुरु । किंच हे अग्रे । त्वं । सस्त्रिः । संनिरुद्धः स्वकीयं सततगमनं संनिरुध्य हविष्य- क्षेपपर्यन्तमत्र वतमानस्त्वं । वाजं । नः । अस्माभिर्दीयमानं हविलक्षणमन्नम् । अग्निं देवानभिलक्ष्य । वक्षि बह प्रापय । तत्र दृष्टान्तः । रथो । न रथ इव । यथा रथो धान्यादिकमुद्वा^१ तस्त्वानिन् प्रापयति तद्वत् । किंच त्वम् । अग्रे^२ । रोदसी छावापृथिव्यौ । सुमेके शोभनरूपेते स्वकीयप्रभाभिः प्रकाशयुक्ते कुरु ॥ दीधानः । दीदेतिर्दौलिकमा । तस्मात् शानच् । ‘अभ्यस्तानामाविः’ इत्याद्युदात्तत्वम् । सुमेधाः । ‘नियमसिन् प्रजामेधयोः’ इत्यसिचूप्रत्ययः । बहुव्रीहौ ‘नन्सुभ्याम्’ इत्युत्तरपदान्तोदात्तत्वम् । सस्त्रिः । ‘यसं स्वसे’ । अस्मादीणाविको निन् । निच्वादाद्युदात्तत्वम्^३ । वक्षि । ‘बह प्रापणे’ अस्य लोटः सिपि । ‘बहुले छन्दसि’ इति शपो लृक् । इत्थक्त्वे । हिरादेशाच्छान्दसत्वाच्च भवति । निघातः^४ ॥

प्र पीपय वृषभ जिन्व वाजानग्रे त्वं रोदसी नः सुदोवे ।

देवेभिर्देव सुरुचां रुचानो मा नो मर्तस्य दुर्मतिः परि छात् ॥ ६ ॥

प्र । पीपय । वृषभ । जिन्व । वाजान् । अग्रे । त्वम् । रोदसी इति । नः । सुदोवे इति सुदोवे ।

देवेभिः । देव । सुऽरुचां । रुचानः । मा । नः । मर्तस्य । दुऽमतिः । परि । स्थात् ॥ ६ ॥

वृषभ कामानां वर्णितुं अग्रे । त्वं । नः । अस्माकं । प्र । पीपय अभिलषितफलानि वर्षय^५ । वाजान् अग्नानि च । जिन्व प्रयच्छ । किंच । देव दीप्यमान हे अग्रे । सुरुचा शोभनदीत्या । रुचानः शोभमानस्त्वं । देवेभिः यजनीयदेवैः सहितोऽस्माकं । रोदसी इमे छावापृथिव्यौ । सुदोवे वृष्टिद्वाराभिमतफलप्रदानेन सुषु दोग्ध्र्यौ कुरु । तथा । मर्तस्य शत्रोः^६ । दुर्मतिः दुष्टबुद्धिप्रयुक्तोऽभिभवः । नः । अस्मात् । मा । परि । छात् परितो मा गच्छतु ॥ पीपय । ‘पा पाने’ इत्येतस्य ण्यन्तस्य लुकि चङि द्विवचनाभ्यासदीर्घा । सिपो लोपश्छान्दसः । जिन्व । ‘इवि जिवि धिवि प्रीणनार्थाः’ । एतस्य लोटि इचिच्चाबुम् । वाप । ‘अतो हे’ इति हेलृक् । आमन्त्रितस्याविद्यमानवत्त्वेन अतिष्ठ उत्तरत्वाभावात्^७ न निघातः । सुदोवे । दोहने दोषः । मावे घञ् । क्त्वं छान्दसम् । ‘आद्युदात्तं यच्च छन्दसि’ इत्युत्तरपदाद्युदात्तत्वम् । दुर्मतिः । ‘मनु अवबोधने’ । मन्वते इति मतिर्बुद्धिः । कर्तेरि क्तिच् । दुष्टा बुद्धिः । अभ्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वे प्राप्ते क्त्वात्तरपदप्रकृतिस्वरत्वम् ॥

१. त-सस्त्रिः संभक्ता सतर्जनीयो वा । यद्वा सस्त्रिः संज्ञातस्त्वम् । २. त-गन्त्यादिकः धनादिकमुद्वा । ३. त-इमे । ४. त-सस्त्रिः । सन्ततेः स्नातेर्वा किन् । लिङ्वद्वाषाड्विवचनम् । ५. स-पच समवाये । ६. त-निच्वादाद्युदात्तः । ७. ख-ग-च-ज-ण-न-भ-स-‘निघातः’ नास्ति । ८. त-प्रवर्धय । ९. त-मनुष्यस्यास्य । १०. ख-ग-च-ज-ण-उत्तरत्वाभावेन ।

इळामग्ने पुरुदंसं सुनि गोः शश्वत्तमं हवमानाय साध ।

खान्नः सुनुस्तनयो विजावाग्ने सा ते सुमतिर्भूत्वस्मे ॥ ७ ॥

इळास् । अग्ने । पुरुदंसम् । सुनिम् । गोः । शश्वत्तुतमम् । हवमानाय । साध ।

स्यात् । नः । सुनुः । तनयः । विजाडवा । अग्ने । सा । ते । सुडमतिः । भूतु । अस्मे इति ॥७॥

‘उतो पितृभ्याम्’ इत्यस्मिन् वगे व्याख्यातयम् ऋक् ॥ ॥ १५ ॥

‘अयमग्निः’ इति चतुर्थं पदं सूक्तमाश्रयम् । अत्रानुक्रमणिका^१—‘अयमग्निः पद प्रागाथम्’ इति । ‘उत्कीलस्तु’ इति तुशब्दप्रयोगात् अस्यापि सूक्तस्य स एव ऋषिः । अत्र विषयसंख्यानासृचां बृहती छन्दस्तृतीयपादस्य द्वादशाक्षरत्वात् । समसंख्यानां तु सतोबृहती प्रथमवृत्तीयपादयोर्द्वादशाक्षरत्वात् । उक्तं च—‘अयुजौ जागती सतोबृहती’ (अनु. ८. ४) इति ॥

अयमग्निः सुवीर्यस्येशे महः सौमगस्य ।

राय ईशे स्वपत्यस्य गोमते ईशे वृत्रहथानाम् ॥ १ ॥

अयम् । अग्निः । सुडवीर्यस्य । ईशे । महः । सौमगस्य ।

रायः । ईशे । सुडअपत्यस्य । गोडमते । ईशे । वृत्रहथानाम् ॥ १ ॥

उत्कीलः सतीति । १ अयं यजनीयत्वेन^२ अङ्गुल्या निर्दिश्यमानः १ अग्निः १ सुवीर्यस्य शोभन-
सामर्थ्योपेतस्य १ महः महतः १ सौमगस्य सौभाग्यस्य १ ईशे ईष्टे । ईश्वरो भवति । सर्वस्य बलारोह्यहेतु-
तया सौभाग्यकारित्वात् । तथा १ गोमतः गवादिपशुयुक्तस्य १ स्वपत्यस्य शोभनापत्यस्य १ रायः
धनस्य १ ईशे ईष्टे । पुत्रपञ्चाशुद्देशेन क्रियमाणकर्मफलसंपादकात्वेन तत्स्वामित्वात्^३ । तथैवंभूतोऽग्निः
१ वृत्रहथानाम् । हननं दथः । शत्रुभूतपापविनाशनानामपि^४ १ ईशे ईष्टे । स्वयि समर्पितकर्मणामस्माकं
त्वत्प्रसादात् पापक्षयो भवतीति तस्यापि^५ स्वामी^६ ॥ ईशे । ‘ईश ऐश्वर्ये’ । अदादिवाच्यो लुक् ।
‘लोपश्चात्मनेपदेभ्यः’ इति तलोपः । पादादिवादिनिघातः । सौमगस्य । सुभगस्य भावः सौमगम् ।
उद्गात्रादिवाद् । सर्वविधीनां छन्दसि विकल्पितत्वात् अत्र ‘हज्जग’ इत्यादिना प्रासाथा उत्तर-
पदबृहद्भावः । रायः । ‘ऊडिडम्’ इत्यादिना विभक्तैरुदात्तत्वम् । ईशे । निघातः । स्वपत्यस्य ।
‘नप्सुभ्याम्’ इत्युत्तरपदान्तोदात्तत्वम् । वृत्रहथानाम् । ‘युतु वतने’ । अस्मान् स्फासितञ्चि-
वञ्चि^७ इत्यादिना रक्त्यर्थः । किस्वादगुणः । ‘हन हिंसागत्योः’ इत्यस्मात् ‘हनिकुपिनीरमि-
काशिम्यः’ इति कथन् । किस्वादनुनासिकलोपः । कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरः^८ ॥

१. ल-तत्रानुक्रमणिका । २. व-यजमानेन । ३. ख-ग-च-ज-ण-न-भ- तस्वामित्वात् नास्ति ।
४. घ-त-न-प-भ-ल-स-विनाशानामपि । ५. ख-ग-च-ज-ण-तस्वामी । ६. ख-ग-च-ज-ण-स- स्फासि-
तञ्चि । ७. त-कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरः । सुवीर्यस्यादिना अधीगते(यै)स्यादिना कर्मणि षष्ठी ।

इमं नरो मरुतः सश्वता वृधं यस्मिन्नायः शेवृधासः ।

अभि ये सन्ति पृतनासु दूह्यो विश्वाहा शत्रुमादभुः ॥ २ ॥

इमम् । नरः । मरुतः । सश्वतः । वृधम् । यस्मिन् । रायः । शेवृधासः ।

अभि । ये । सन्ति । पृतनासु । दुःध्यः । विश्वाहा । शत्रुम् । आदभुः ॥ २ ॥

१ नरः कर्मणा नेतारो हे मरुतः देवा यूयं १ वृधं पञ्चपुत्रादिवर्धकम् १ इमम् अस्माभिः स्तूयमानम्
इमम् अभि १ सश्वत इविरायनयनार्थं सेवध्वम् । कीदृशोऽभिः १ इत्याकाङ्क्षायामाह । १ यस्मिन् देव १ रायः
धनानि १ शेवृधासः दानभोगाद्युपयोगेन सुखस्य वर्धकानि १ अभि १ अभितः १ सन्ति । १ ये १ च
देवाः १ पृतनासु सेनासु तदुपलक्षितेषु संग्रामेषु १ दूह्यः दुष्टध्यानोपेतानात्मनो हिंसकाञ्छत्रुन् अभि
सन्ति अभिभवन्ति । ये च १ विश्वाहा विश्वाम्यहानि यस्मिन्नावण्डे काले तस्मिन् सर्वदा १ शत्रुम्
आत्मनो द्वेषारम्भं १ आदभुः आदभूवन्ति हिंसन्ति । एवंभूतास्ते सर्वे मरुतो यूयं तमिममभि सेवध्व-
मिति पूर्वगान्वयः ॥ सश्वतः । 'परज संगे' इत्यस्मात् लोटि रूपम् । जकारस्य व्यत्ययेन चकारः ।
निघातः । शेवृधासः । वर्णव्यत्ययः । शं सुखं वर्धयतीति १ । 'असुन्' इत्यसुन् । गुणाभावञ्छान्वसः ।
'गतिकारकयोरपि पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं च' इत्यौणादिकसूत्रान् पूर्वपदप्रकृतिस्वरः । सन्ति । 'अस
भुवि' । दूह्यः । 'ध्वे चिन्तायाम्' । 'अन्वेष्योऽपि दृश्यते' इति क्प् । दक्षिणप्रहारासंप्रसारणम् ।
'दुरो दाशनाशदभ्येषूत्वं वक्तव्यमुत्तरपदादेः ह्रस्वं च' इति उरवत्त्वे । 'छन्दस्युभयथा' इति
शसीयकादेशं बाधित्वा यणादेशः । कुरुत्तरपदप्रकृतिस्वरेणान्तोदात्तः । शसः सुत्वात् अनुदात्तत्वे कृते
'उदात्तस्वरितयोर्व्यङ्गः' इति शसः स्वरितत्वम् । आदभुः । 'दम्भु दम्भे' । अस्माद्धिदृष्टि
रूपम् । 'अग्निप्रमथिदग्निमस्वज्जिनामुपसंख्यानम्' इति किद्वद्भावादनुनासिकलोपः । 'द्विवचनप्रकरणे
छन्दसि वेति वक्तव्यम्' (का. ६. १. ८) इति द्विवचनाभावः । यद्वृत्तयोगादनिघातः ।
'सतिशिष्टस्वरो बलीयान्' इति प्रत्ययस्वरः ॥

स त्वं नो रायः शिशिहि मीढो अग्रे सुवीर्यस्य ।

तुविद्युन्न वर्षिष्ठस्य प्रजावतोऽनमीवस्य शुष्मिणः ॥ ३ ॥

सः । त्वम् । नः । रायः । शिशिहि । मीढः । अग्रे । सुवीर्यस्य ।

तुर्वेदुष्ण । वर्षिष्ठस्य । प्रजाऽवतः । अनमीवस्य । शुष्मिणः ॥ ३ ॥

हे १ अग्रे १ सः तथाविधः १ त्वं १ नः अस्मान् १ रायः । तृतीयार्थे षष्ठी । धनेन १ शिशिहि तीक्ष्णान्
कुरु । अस्मान् धनसमृद्धान् कुरु । किंच १ तुविद्युन्न बहुधनोपेत अत एव १ मीढः मीढ्वन् कामानो

१. त-प-ल- 'इमम्' नास्ति । २. त-कीदृशोऽभिः कीदृशास्ते मरुतः । ३. न-ल- 'अभि अभितः'
नास्ति । ४. ख-ग-घ-ज-ण-प-भ-स-किंच विश्वाः सर्वेष्वहःशु शत्रुं नाशयतीति शेषः । कीदृशास्ते मरुतः सन्ति
(ज-ण- 'सन्ति' नास्ति) ये च देवाः (घ-प- 'च देवाः' नास्ति) पृतनासु सेनासु तत्रक्षितेषु (घ-
तदुपक्षितेषु ; प-तदुक्षितेषु) संग्रामेषु दूह्यः दुष्टध्यानोपेतान् आत्मनो द्वेषन् (घ-प-हिंसकान्) । ५. त-
वर्धयन्तीति ।

सेक्तः हे अग्ने त्वं वपिष्टस्य वृद्धतमस्य प्रभृतस्य प्रजावतः अपत्ययुक्तस्य अनमीवस्य आरोग्यहेतोः^१
 अत एव वसुभिः बलहेतोः सुवीर्यस्य शोभनसामर्थ्ययुक्तस्य अन्नस्य^२ संबन्धिनोऽस्मान् कुरु यद्वा ।
 एतस्सर्वं रैविशेषणतया^३ योजनीयम् । एताः षष्ठ्यस्तृतीयार्थे । एतदुक्तं भवति । अनेन अपत्यारोग्यकारी-
 बलोपेतेन अनेन^४ च^५ अस्मान् समृद्धान् कुर्वति ॥ शशीहि । ' शिष् निशानं ' इत्यस्य लोटि ' बहुलं
 छन्दसि ' इति विकरणस्य श्रुतिः । ' वा छन्दसि ' इति विकल्पेन छिन्वात् ' अछितश्च ' इति हेधिरादेशो
 न भवति । दीर्घश्छान्दसः । निघातः । मीढुः । ' मिह सेचने ' इत्यस्य कसौ ' दाश्यान्साह्यान्सीद्वाश्च ' इति
 निपातनात् ढस्वम्^६ उपधादीर्घश्च । संबुद्धौ नुमि कृते हलङ्घ्यादिलोपे संयोगान्तलोपे च कृते
 ' मनुवसो रुः संबुद्धौ छन्दसि ' इति रुः । पादादिवादाद्युदात्तः ॥

चक्रिर्यो विश्वा भुवनानि सासहिश्चकिर्देवेष्व आ दुवः ।

आ देवेषु यतत आ सुवीर्य आ शंस उत नृणाम् ॥ ४ ॥

चक्रिः । यः । विश्वा । भुवना । अग्नि । सुसहिः । चक्रिः । देवेषु । आ । दुवः ।

आ । देवेषु । यतते । आ । सुवीर्ये । आ । शंसे । उत । नृणाम् ॥ ४ ॥

यः अयमग्निः चक्रिः सर्वस्य जगतः कर्ता स च विश्वा भुवना विश्वानि भुवनानि अग्नि
 अभिविवाति । ' तत्सद्वा तदेवातुग्राविशत् ' (तै. उ. ३. ६) इति श्रुतेः । चक्रिः कर्ता सोऽग्निः
 सासहिः पुरोडाशविहविर्मारसहनशीलः^७ सन् दुवः अस्माभिर्देवं हविः देवेषु यजनीयदेवेषु आ
 आनयति । स चाग्निः देवेषु देवनशीलेषु स्तोत्रेषु आ यतते अभिमुख्येन गच्छति । यद्वा विश्वानि
 भुवनानि चक्रिः अभिसासहिरभिमवनशीलः । आकारश्चार्थे । देवेषु च दुवः परिचरणं चक्रिः कर्ता । यः
 पूर्वभूतः स आयतते इत्यादि पूर्ववत्^८ । उत^९ अपि च नृणां यज्ञस्य नेतृणां शक्तिणाम्^{१०} शंसे । शंसनं
 शंसः शक्त्वम् । तस्मिन् सोऽग्निः आ आगच्छति । तथा नृणां मनुष्याणां सुवीर्यं शोभनवीर्योपेतयुद्धे^{११}
 तद्रक्षणार्थम् आ आगच्छति । अनेनाग्नेः सर्वव्यापकता प्रतिपादिता भवति ॥ चक्रिः । ' दुक्ञ्
 करणे ' । ' आह्वयमहनजनः किंकिनी लिद् च ' इति किन्प्रत्ययः । लिङ्मावात् द्विषचनम् । किस्वात्
 गुणाभावः । तिस्वरः । सासहिः । ' वह मर्षणे ' इत्यस्मात् यङ्मावात् ' सहिवहिवचलपितभ्यो
 यङन्तेभ्यः किंकिनी ' (पा. म. ३. २. १७१.४) इति किः । प्रत्ययस्वरः । यतते । ' यती प्रत्यये ' ।
 यद्वृत्तयोगादिनिघातः । शंसे । भावे षञ् । अस्वरः । नृणाम् । ' नृ च ' इति विकल्पेन दीर्घाभावः ।
 ' नामन्यतरस्याम् ' इति विभक्तेरुदात्तत्वम् । विश्वेत्यादिषु^{१२} ' न लोकाव्यय ' इति षष्ठीप्रतिषेधः^{१३} ॥

१. ख-ग-च-ज-ण-अरोगस्य हेतोः; ल-आरोगस्य हेतोः । २. घ-त-अन्नयुक्तस्य । ३. ल-विशेष-
 णतया; स-रायः विशेषणतया । ४. त-अनेन नास्ति । ५. च-वा; ल-च नास्ति । ६. ख-ग-
 ज-ण-न-भ-अद्वित्वम् । ७. त-हविर्भागस्य सहनशीलः । ८. ख-ग-च-ज-ण-न-प-फ-भ-स- यद्वा
 पूर्ववत् नास्ति । ९. त-स चाग्निर्देवेषु देवनशीलेषु स्तोत्रेष्वयतते । उत । १०. त-शक्तिणाम् नास्ति ।
 ११. त-शोभनवीर्योपेतये युद्धे । १२. ख-ग-च-ज-ण-न-फ-भ-ल-स- विश्वेत्यादिषु... षष्ठीप्रतिषेधः नास्ति ।

मा नो अग्रेऽमृतये मावीरतायै रीरधः ।

मागोतायै सहसस्पुत्र मा निदेऽप द्वेषास्या कृधि ॥ ५ ॥

मा । नः । अग्रे । अमृतये । मा । अवीरतायै । रीरधः ।

मा । अगोतायै । सहसः । पुत्र । मा । निदे । अप । द्वेषांसि । आ । कृधि ॥ ५ ॥

‘सहसस्पुत्र बलस्य पुत्र हे’ अग्रे स्वं ‘नः अस्मान्’ ‘अमृतये शत्रुभूताय’ दारिद्र्याय ‘मा रीरधः संसिद्धान् विषयभूतान् मा कुरु । तथा ‘अवीरतायै अपुत्रतायै । ‘वीरशब्देन’ तद्वान् लक्ष्यते । वीरस्य भावो वीरता । न वीरता अवीरता । तस्यै । ‘अस्मान्’ अपुत्रताया विषयभूतान् ‘मा कुरु । तथा स्वमस्मान्+ ‘अगोतायै गवादिपशुसंपत्त्यभावस्य विषयभूतान्’ ‘मा कुरु । किंच अस्मान् ‘निदे’ निन्दाया विषयभूतान् ‘मा’ कुरु’ मा विधेहि । तथा स्वं ‘द्वेषांसि कर्मापराधनिमित्तान्’ द्वेषांश्च ‘अप’ ‘आ’ ‘कृधि अपाकुरु निवारय ॥ अवीरतायै । वीरा अस्य सन्तीति वीरः । अहोआदिश्वाद्वाच्यं । तस्य भावो वीरता । ‘तस्यै’ भावस्त्वतलौ’ इति तलौ । न वीरता अवीरता । नञः स्वरे प्राप्ते ‘परादिभ्यश्चानुसि बहुलम्’ इति ननुत्तरस्य’ आदेरुदात्तता । रीरधः । ‘राघ साध संसिद्धौ’ । अस्माप्यन्ताच्छानुसे लुङि ‘गिभिर्नुसुभ्यः’ इति ल्लेश्रङादेशः । ‘गेरनिटि’ इति णिलोपः । ‘णौ चङ्मुपधायाः’ इत्युपधाह्रस्वः । ‘चङि’ इति द्विर्वचनम् । ‘सन्बल्लुनि चङ्परे’ इति सन्बन्नाचः । ‘सन्वतः’ इत्यभ्यासस्येत्वम् । तस्य ‘दीर्घो लघोः’ इति दीर्घः । ‘न माङ्गयोमि’ इत्यङ्भावः । निधातः । अगोतायै । गोशब्देन गोमान् लक्ष्यते । न गौरगीः । अगोर्भावोऽगोता । ‘तस्य भावः’ इति तलु । लिङ्स्वरः । सहसस्पुत्र । ‘सुवामन्त्रिते पराङ्गवत्स्वरे’ इति पराङ्गवद्भावान् सहसस्पुत्र इत्येतयोः सर्वाणुदात्तत्वम् । निदे । ‘गिदि कृत्सायाम्’ । अस्मासंपदादिवाङ्मात्रे क्तिप् । ‘अनिश्चमागम-शासनम्’ इति नुमभावः । ‘साविकाचः’ इति विभक्त्येव उदात्तता ॥

शुग्धि वाजस्य सुभग प्रजावतोऽग्रे बृहतो अश्वरे ।

सं राया भूर्यसा सृज मयोभुना तुर्विशुभ्र यशस्वता ॥ ६ ॥

शुग्धि । वाजस्य । सुऽभग । प्रजावतः । अग्रे । बृहतः । अश्वरे ।

सम् । राया । भूर्यसा । सृज । मयःऽभुना । तुर्विऽशुभ्र । यशस्वता ॥ ६ ॥

‘सुभग शोभनधनोपेत हे’ अग्रे स्वम् ‘अश्वरे अस्माभिः क्रियमाणेऽस्मिन् अग्निष्टोमार्चिकर्मणि’ ‘बृहतः महतः प्रभूतस्य’ ‘प्रजावतः अपत्योपेतस्य’ ‘वाजस्य अन्नस्य’ ‘प्राग्नि ईक्षिषे । तादृशमन्नमस्मिन्

१. ग-च-ज-ग-न-ल-शत्रुभूताय । *ख-ग-च-ज-ग-भ-स-अवीरशब्देन । २. ख-ग-च-ज-ग-भ-स-‘वीरशब्देन...विषयभूतान्’ नास्ति । न-त-ल-‘अस्मान्...अस्मान्’ नास्ति । ३. त-‘मा कुरु’ नास्ति । ४. ख-ग-च-ज-ग-भ-स-कर्मापराधनिमित्तान् । ५. ख-ग-च-ज-ग-भ-द्वेषान् च; त-न-द्वेषान् । ६. ख-ग-च-ज-ग-भ-तस्य भावे तलु । ७. ख-ग-त-न-भ-नञ उत्तरस्य । ८. ख-ग-च-ज-ग-न-भ-स-‘पराङ्गवत्स्वरे’ नास्ति ।

अध्वरेऽस्मभ्यं देहि । किंच वृविशुभ्र बहुधनयुक्तं हे अग्ने मयोभुना । मय इति सुखनाम 'शेवृधं मयः' (नि. ३. ६. ७) इति तन्नामसु पाठात् । तद्वानाद्युपयोगहेतुतया सुखस्य भावकेन अत एव यशस्वता कीर्तिमता मयसा अतिप्रभृतेन राया पूर्वविधेन धनेनास्मान् वसं वसज संयोजय ॥ शमि । 'शकु शकी' इत्यस्य लोटि 'बहुलं छन्दसि' इति विकरणस्य लुक् । 'हुन्नल्यो हेधिः' इति धिरादेशः । हेरपितृवदात्ता । राया । 'उडिदम्' इति विभक्तेरुदात्तत्वम् । भुयसा । बहुशब्दात् 'द्विवचन-विमञ्शोपपदे' इतीयसुन् । 'बहोर्लोपो भू च बहोः' इतीयसुनः सर्वस्य लोपे प्राप्तिः आदेः परस्य (पा. सू. १.१.५४) इति प्रत्ययस्यादेर्लोपो बहोः भूरादेशश्च । निस्स्वरः । सज । 'सज विसर्गे' । तुदादिः । लोटि रूपम् । निघातः । मयोभुना । 'भू सत्तायाम्' इत्यस्मात्^१ अणोपादिको दुप्रत्ययः । तुविशुभ्र । पादादिस्वादिनिघातः ॥ १६ ॥

'समिध्यमानः' इति पञ्चमं पञ्चमं सुकमाश्रये त्रैदुभं वैश्वामित्रस्य कृतस्याध्वम् । तदुक्तं— 'समिध्यमानः पञ्च कतो वैश्वामित्रस्तु' इति । 'आ होता' इत्यादिसूक्तदशकस्य विनियोग उक्तः प्रातरनुवाकाभिनशस्योः इति । तत्रेदं चतुर्थम् । वाजपेये बाह्वस्वस्ये चरी 'अग्निं सुदीप्तिम्' इति स्थितकृतो याज्या । 'वाजपेयेन' इत्यादिखण्डे सूत्रितम्— 'अग्निं सुदीप्तिं सुदशो गुणस्त इति संयाज्ये' (आश्व. श्रौ. १. ९) इति ॥

समिध्यमानः प्रथमानु धर्मा समक्तुभिरज्यते विश्ववारः ।

शोचिष्केशो घृतनिर्णिक्पावकः सुयज्ञो अग्निर्गजथाय देवान् ॥ १ ॥

समऽध्वमानः । प्रथमा । अनु । धर्म । सम । अक्तुऽग्निः । अज्यते । विश्ववारः ।

शोचिऽकेशः । घृतऽनिर्निक् । पावकः । सुयज्ञः । अग्निः । गजथाय । देवान् ॥ १ ॥

कतः स्तोति । धर्म । धारणात् धर्म । अग्नेः यज्ञनिर्वाहकतया तद्धारकत्वाद्धर्माग्निः । तथा च मन्त्रः— 'धर्माणमाग्निं विदथस्य साधनम्' (ऋ. सं. १०. १२. २) इति । तादृशोऽग्निः प्रथमा प्रथमं यज्ञोपक्रमे अनु अद्यायतनेष्वनुक्रमेण समिध्यमानः सम्यक् प्रज्वाल्यमानः । यद्वा । अनु धर्म धर्मसाधनभूतेषु यज्ञेषु प्रथमं समिध्यमानः । विश्ववारः विश्वैः सर्वैर्यजमानैर्गृह्यत्यतया वरणीयः शोचिष्केशः शोचिर्पि ज्वालाः केशा यस्य स तथोक्तः । घृतनिर्णिक् घृतस्य तापनद्वारा विलापनेन शोधकः । पावकः अस्मदीयपापशोधकः । सुयज्ञः शोभनयज्ञोपेतः । पूर्वभूतः अग्निः देवान् अस्माभिर्यजनीयान् देवान् यजथाय गृह्णन् अक्तुभिः अजनसाधनैर्गृह्णादिति वसम् अज्यते सम्यक् सिच्यते ॥ प्रथमा । सुपां सुलुक् इति सुपो दादेशः । धर्म । यज्ञ धारणे इत्यस्मात् 'अन्वेभ्योऽपि इदमन्ते' इति मनिन् । इत्यस्व छान्दसम् । निस्स्वरः । अक्तुभिः । अक्ष व्यक्तिप्रतिपक्षेण । अज्यत एभिरिति बाहुलकत्वात् क्तुः करणे । किस्वादुपचालोपः । प्रत्ययस्वरः । अज्यते । स एव धातुः । कर्मणि यक् । अनदिताम् इत्युपधालोपः । विश्ववारः विश्वैर्यजमानैर्गृह्णाद्वारा वारो वारणं यस्वेत्यत्र 'वृज् वरणे' इत्यस्य ण्यन्तस्य रूपं वारः । 'बहुव्रीहौ विश्वं संज्ञायाम्' इति पूर्वपदान्तोदात्तत्वम् । घृतनिर्णिक् । 'गिजिर् शौचपोषणयोः' । किप् । घृतं नेनेक्तीति द्वितीयात्पुरुषत्वात्

१. त-दानाद्युपयोगं २. त-भू इत्यादेशश्च । ३. त-भवतः । ४. त-अग्निः । ५. ख-ग-च-ज-ण-प्रथमा । ६. स-विलयनेन । ७. त-बाहुलकात् ।

पूर्वपदस्वरः । यजथाय । ' यज देवपूजासंगतिकरणदानेषु ' । अस्मादौणादिकः अथप्रत्ययः । तादर्थ्यं चतुर्थी । प्रत्ययस्वरः ॥

यथार्यजो होत्रमग्ने पृथिव्या यथा दिवो जातवेदश्चिकित्वान् ।

एवानेन हविषा यक्षि देवान्मनुष्वयज्ञं प्र तिरेममद्य ॥ २ ॥

यथा । अर्यजः । होत्रम् । अग्ने । पृथिव्याः । यथा । दिवः । जातऽवेदः । चिकित्वान् ।

एव । अनेन । हविषा । यक्षि । देवान् । मनुष्वत् । यज्ञम् । प्र । तिरि । इमम् । अद्य ॥ २ ॥

हे अग्ने त्वं^१ यथा^२ पृथिव्याः यजमानभूतायाः पृथिवीदेवतायाः पूर्व होता सन्^३ होत्रं होमसाधनं हविः^४ ययजः अयाजीः^५ जातवेदः जातप्रज्ञ हे अग्ने चिकित्वान्^६ कर्मविषयज्ञानवान् त्वं^७ यथा च^८ पविः^९ यजमानभूताया सुदेवताया होता भूत्वा हविरयजः । पृथ एव त्वमरिमन्^{१०} कर्मणि होता सन् अनेन अस्माभिर्दीयमानेन^{११} हविषा देवान्^{१२} यक्षि यज । किंच त्वम् अद्य इदानीम् अस्माभिः क्रियमाणम्^{१३} इहं^{१४} यज्ञं^{१५} प्र^{१६} पतिर अनुष्ठानसंपूर्णो^{१७} पारं गमय । तत्र दष्टान्तः^{१८} मनुष्वत् इति । यथा मनोः यज्ञमनुष्ठानसंपूर्णो^{१९} पारमनैषीस्तद्दिमं यज्ञं पारं नयेत्यर्थः ॥ यथा । ' प्रकाशवच्चे थाल् ' इति थाल् । ' लिति ' इति प्रत्ययात्पूर्वस्योदात्तत्वम् । अयजः । यजेर्हङि रूपम् । यच्छब्दयोगादनिचातः । होत्रम् । ' हु दानादनयोः ' । ' हुयामाश्रुमस्मिग्यस्त्रन् ' इति ऋतप्रत्ययेनात्तोदात्तः । दिवः । ' ऊडिदम् ' इति विभक्तैरुदात्तत्वम् । चिकित्वान् । ' कित ज्ञाने ' इत्यस्य कसौ रूपम् । प्रत्ययस्वरः । अनेन । इदंशब्दस्य तृतीयैकवचने ' अनाप्यकः ' (पा. सू. ७. २. ११२) इत्यनादेशः । यक्षि । यजेर्लोटि रूपम् । मनुष्वत् । ' तत्र तस्येव ' इति वतिः । ' नभोऽङ्गिरोमनुषां वस्तुपसंख्यानम् ' इति भसंज्ञात्वात् रूपाभावः । प्रत्ययस्वरः । तिर । तस्तेर्लोटि व्यत्ययेन शः । ' ऋत इहातोः ' इति इत्वम् । निघातः ॥

त्रीण्यायूंषि तवं जातवेदस्तिष्ठ आजानीरुषसंस्ते अग्ने ।

ताभिर्देवानामवो यक्षि विद्वानथा भव यजमानाय शं योः ॥ ३ ॥

त्रीणि । आयूंषि । तवं । जातऽवेदः । तिष्ठः । आऽजानीः । उपसः । ते । अग्ने ।

ताभिः । देवानाम् । अवः । यक्षि । विद्वान् । अथ । भव । यजमानाय । शम् । योः ॥ ३ ॥

हे जातवेदः जातप्रज्ञ^१ पृथ^२ त्रिण्यायूंषि त्रिविधानि आज्यौषधिसोमात्मकान्यन्नान्याहारतया कल्पितानि हे अग्ने तिष्ठः^३ उपसः^४ एकाहाहीनसत्रगता उपसः^५ उपोऽभिमानिन्यो^६ देवताः^७ तव आजानीः जनयिन्यो मातरः । यद्वा^८ उपोऽभिमानिन्यो देवतास्त्वजानीस्त्वामनुजातास्तिष्ठः^९

१. त- ' त्वं ' नास्ति । २. ख-ग-च-ज-ण-फ- ' यथा ' नास्ति । ३. ग-च-त-न- ' त्वं यथा च ' नास्ति । ४. ग-च-न- ' दिवः...देवान् ' नास्ति । ५. ख-स-यज्ञानुष्ठानं संपूर्णम् । ६. ख-ग-च-ज-ण-फ-जातप्रज्ञ अग्ने । ७. त- ' उपसः ' नास्ति । ८. ख-ग-च-ज-ण- ' यद्वा...तिष्ठः ' नास्ति ।

स्वसारः^१। तथा च स्वसुः प्रकृत्य मन्त्रः—‘प्रजामेका रक्षत्यूर्जमेका राष्ट्रमेका रक्षति’ इति^२।
 १ताभिः उपोऽभिमानिनीभिर्देवताभिः सहितस्वस्व^३ अवः अस्माभिर्दीयमानं हविर्लक्षणमन्त्रं
 १देवानां १यक्षि यष्ट्यदेवानां प्रयच्छ । १अथ अनन्तरं १विद्वान् जानस्सर्वं १यजमानाय १शो १भव
 सुखहेतुर्भव । १योः च सुखस्य मिश्रयिता च^४ भव ॥ तव । १युष्मदस्मदोर्हसि^५ इत्याद्युदात्तः^६ । तिलः ।
 त्रिशाब्दस्य स्वर्थे ‘त्रिचतुरोः क्षियाम्’ इति तिस्र इत्यादेशः । ‘अचि र त्ततः’ इति रेफादेशः ।
 ‘तिस्रभ्यो जसः’ इति विभक्त्येवदात्तत्वम् । आजानीः । ‘जन् जनने’ । ‘जनिघसिभ्यामिण्’ इति
 कर्तेरि ण् । णिस्वादुपधाबुद्धिः । ‘वा छन्दसि’ इति सवर्णदीर्घः^७ । कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरः^८ । अवः ।
 ‘अव रक्षणे’ । ‘असुन्’ इत्यसुन् । निस्वरः । यक्षि । यजेदानीत्यस्य लेटि रूपम् । यजमानाय ।
 ‘पूज्यजोः शानन्’ (पा. सू. ३. २. १२८) इति यजेः शानन् । निस्वरः । योः । ‘यु मिश्रणे’
 इत्यस्माद् ‘अन्येभ्योऽपि दृश्यन्ते’ इति विच् । आर्धधातुकलक्षणो गुणः । कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरः ॥

अग्निं सुदीतिं सुदृशं गृणन्तो नमस्यामस्त्वेड्यं जातवेदः ।

त्वां दूतमरतिं हव्यवाहं देवा अकृण्वन्नमृतस्य नाभिम् ॥ ४ ॥

अग्निम् । सुऽदीतिम् । सुऽदृशम् । गृणन्तः । नमस्यामः । त्वा । ईड्यम् । जातऽवेदः ।

त्वाम् । दूतम् । अरतिम् । हव्यऽवाहम् । देवाः । अकृण्वन् । अमृतस्य । नाभिम् ॥ ४ ॥

१जातवेदः जातस्य सर्वस्य वेदितर्हो असे १गृणन्तः त्वद्विषयां स्तुतिं कुवाणा वयम् १अग्निम्
 भङ्गादिगुणोपेतं १सुदीतिं शोभनदीप्तिम् अत एव १सुदृशं सर्वैः सुदर्शनम् १ईड्यं स्तुत्यम् पूर्वविधं
 १त्वा त्वां १नमस्यामः हविर्भिः पूजयामः । किञ्च १देवाः अस्माभिर्द्यौनीया इन्द्रादयो देवाः
 १अरतिम् । न विद्यते विषयेषु^९ रतिः^{१०} प्रीतिर्यस्यासावरतिः । विषयेष्वसक्तम् अत एव १अमृतस्य
 देवान्नमृतायाः सुधायाः १नाभिं नाभिस्थानं १त्वा तादृशं १हव्यवाहं १दूतम् १अकृण्वन् । हविषां वोढारं
 दूतमकुर्वन् । दूतो हि द्विविधो वार्ताहारी^{११} कार्यकारी चेति । तत्र त्वां कार्यकारिणं दूतमकारुणिति
 भावः ॥ सुदीतिम् । ‘दीङ् क्षये’ । दीयते विनाश्यते आभिरतम् इति करणे क्तिन् । दीतयो दीक्षयः ।
 बहुव्रीहौ ‘नञ्जुभ्याम्’ इत्युत्तरपदान्तोदात्तत्वम् । सुदृशम् । ‘दृश्नि र्मेक्षणे’ । तस्माच्छ्रव्यार्थं
 खल् । ‘संज्ञापुर्वको विधिरनित्यः’ इति गुणभावः । ‘लिति’ इति प्रत्ययापूर्वस्योदात्तत्वम् ।
 गृणन्तः । गुणातिरर्चैतिकर्मा । नमस्यामः । नमसः पूजायां ‘नमो वरिचञ्चिरुः क्यच्’ इति
 क्यच् । तदन्ताच्छटि रूपम् । पादादिस्वाच्च निघातः । दूतम् । ‘इदु उपतापे’ । ‘दूतनिभ्यां दीर्घश्च’
 (उ. सू. ३. ३७०) इति कः । तत्संनियोगेन धातोर्दीर्घः । दूतः इतस्ततः संचारीत्यर्थः । प्रत्ययस्वरः ।
 अरतिम् । ‘रमु क्रीडायाम्’ । भावे क्तिन् । अकृण्वन् । ‘कृवि हिलाकरणयोः’ इत्यस्य लङि
 ‘विभिवकृण्वोरख’ इत्युग्रययोऽकारश्चान्तादेशः । निघातः ॥

१. ख-ग-ज-ण-—‘स्वसारः इति’ नास्ति । २. ख-त-प-जानास्त्वम् । ३. ख-ग-ज-ण-
 ‘च’ नास्ति । ४. ल-इत्याद्युदात्तत्वम् । ५. ख-ग-ज-ण-भ-वर्णदीर्घः । ६. त-प्रकृतिस्वरत्वम् ।
 ७. त-रतिः विषयेषु । ८. ख-ग-ज-ण-क-भ-वाशकारी; व-अशकारी; स-वशकारी ।

यस्त्वद्भोता पूर्वो अग्रे यजीयान्द्रिता च सत्ता स्वधया च शंसुः ।

तस्यानु धर्मं प्र यजा चिकित्वोऽथा नो धा अध्वरं देववीती ॥ ५ ॥

यः । त्वत् । होत । पूर्वः । अग्रे । यजीयान् । द्रिता । च । सत्ता । स्वधया । च । शंसुः ।

तस्य । अनु । धर्म । प्र । यज । चिकित्वः । अथ । नः । धाः । अध्वरम् । देववीती ॥ ५ ॥

हे अग्रे यस्त्वत् त्वतोऽपि पूर्वः प्रथमभावी यजीयान् अतिशयेन यथा यः यः कश्चित् होता होमनिष्पादकः^१ द्रिता द्वेधं मध्यमे चोत्तमे च स्थाने यस्त्वधया सोमाख्येनाग्नेन सह सत्ता निष्पन्नाः सन् शंसुः यष्टृणां सुखभूः अभूत् । द्वितीयपादमेवं यास्को व्याख्यौ— 'द्रिता च सत्ता स्वधया च शंसुः । द्वेधं सत्ता मध्यमे च स्थान उत्तमे च । शंसुः सुखभूः' (निर. ५. ३) इति । चिकित्वः धर्मे विपयचेतनावन् हे अग्रे तस्य यस्त्वतोऽपि पूर्वभावी होता निरूपितस्तस्य होतुः अनु धर्मं धर्माननु तेनानुष्ठितधर्मानुपलक्ष्य^२ प्र यज प्रकर्षेण देवान् पूजय । अथ अनन्तरं हे अग्रे त्वं नः अस्माकं संवन्धिनम् अध्वरम् इमं यज्ञं देववीती देवानां प्रीत्यर्थं धाः विधेहि ॥ यजीयान् । यष्टृणां इत्यर्थः 'तुच्छन्दसि' इतीयसुन् । तस्मिन् 'तुरिष्ठेमेयः सु' इति तुचो लोपः । निष्पादाद्युदात्तः । द्रिता । द्विशब्दान् 'संख्याया विधार्थे धा' इति धाप्रत्ययः । प्रकारस्य तकारश्छान्दसः । प्रत्ययस्वरः । सत्ता । 'पठ् लृ विशरणगत्यवसादनेषु' अस्य^३ ताच्छीलिकस्तुन् । निस्वरः । स्वधया । स्वर्गं लोकं दधाति यजमानस्येति स्वधा । 'आतोऽनुपलस्ये कः' इति कप्रत्ययः^४ । कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरम् । शंसुः । शं सुखमन्माज्जवतीति । 'भू सत्तायाम्' । 'विप्रसंभ्यो ब्रुवसंज्ञायाम्' इत्यत्र मित्-ब्रुदेवसंस्थानात् ब्रुवत्ययः । डिष्वाङ्लोपः । यज । यजेल्लोपि रूपम् । चिकित्वः । 'कित ज्ञाने' इत्यल्य क्तौ रूपम् । 'मनुवसो रुः संबुद्धौ छन्दसि' इति नकारस्य रुः । अथा नः । 'निपातस्य' इति दीर्घः । धाः । 'बुधाञ् धारणपोषणयोः' इत्यस्य छान्दसे लुङि रूपम् । अडभाषश्छान्दसः । देववीती । देवानां वीतिः अशनं यत्र प्रीतौ सा प्रीतिः देववीतिः । वी काम्यादिषु इत्यस्मात् भावे कित् । बहुव्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरः^५ ॥ १७ ॥

'भवा नो अग्रे' इति पञ्चवं षष्ठं सूक्तम् । 'भवा नः' इत्यनुक्रमणिका । 'कतो वैश्वामित्रस्तु' इति तुशब्दप्रयोगात् अस्यापि वैश्वामित्रः कत ऋषिः । अग्निदेवता । प्रातरनुवाकाशिनशस्त्रयोस्तुः सूक्तविनियोगः^६ । प्रवर्ग्येऽभिष्टवे 'भवा नो अग्रे' इति द्वौचो विनियुक्तः । सूत्रितं च—'भवा नो अग्रे सुमना उपेताविति दृष्टाः' (आश्व. श्रौ. ४. ६) इति ॥

भवा नो अग्रे सुमना उपेतौ सखेव सख्ये पितरैव साधुः ।

पुरुदुहो हि क्षितयो जनानां प्रति प्रतीचीर्देहतादरातीः ॥ १ ॥

भव । नः । अग्रे । सुमनाः । उपेऽहतौ । सखाऽहव । सख्ये । पितराऽहव । साधुः ।

पुरुदुहः । हि । क्षितयः । जनानाम् । प्रति । प्रतीचीः । देहतात् । अरातीः ॥ १ ॥

१. त-होमनिष्पादकः अभिः । २. त-कर्मोपलक्ष्य । ३. त-ल-इत्यस्य । ४. ख-ग-च-ज-ण-फ-भ-स्वर्गं लोकः, त-ल-स्वर्लोकम् । ५. ल-कः । ६. त-पूर्वपदस्वरः । ७. त-विनियोगः ।

हे 'अग्ने त्वम्' उपेतौ अस्माभिः क्रियमाणस्य प्रवर्ग्यत्यकर्मणः^१ आभिसुख्येनावामने सुमनाः तत्कर्मसिद्धयर्थमनुकूलमनस्को भूत्वा वनः साधुः भव अस्मरसंबन्धिकर्मसाधको भव । तत्र दृष्टान्त-द्वयम् । 'सखेव सख्ये' पितरेव इति । यथा सखा सुहृत् सख्ये मित्राय हितोपदेशेन साधुर्भवति यथा च 'पितरा मातापितरौ पुत्राय सन्मार्गोपदेशेन^२ साधकौ भवतः तद्वत् । किंच 'जनानां मनुष्याणां' क्षितयः मनुष्याः 'पुरुहुहो' हि नानाविधोद्वेग्युक्ताः । हिक्वब्दः कारणपरः । यस्माद्धोके परस्पर-मात्सर्ग्यादिनाभ्योन्यमसहमाना जना वर्तन्ते तस्मात्त्वं 'प्रतीचीः प्रतीचः' प्रतिकूलतयारमदाभिरुद्धेन आगच्छतः 'अरातीः अरातीन् शत्रून्' प्रति 'दहतात् त्वं' प्रतिकूलः सन् भरमसाकृष्टः ॥ भवा नः । 'ब्रह्मोऽस्तसिद्धः' इति संहितायां दीर्घः । उपेतौ । 'हृण गतौ' । अयनमिति^३ भावे क्तिन् । प्राद्वि-समासः । 'तादौ च निति कृत्यतौ' इति गतेः प्रकृतिस्वरत्वम् । सख्ये । 'समाने ख्यश्चोदात्तः' इति हृण् । द्विच्वाट्टिलोपः । तत्संनियोगेन यलोपः । 'समानस्य छन्दसि' इत्यादिना समासः । 'उदात्तः' इत्युक्तात् उपपदस्योदात्तता । साधुः । 'राध साध संसिद्धौ' । 'कुवापाजि' इत्यादिना उण्-प्रत्ययः । प्रत्ययचरः । प्रतीचीः । 'अशु गतिपूजनयोः' । 'वृत्तिरदृष्टः' इत्यादिना ङिन् । स्त्रियाम् 'उगितश्च' इति ङीप् प्राप्ते पुनः 'धातोर्गतिः प्रतिषेधः' (पा. सू. ४. १. ६. १) इति प्रतिषिद्धे 'अञ्जतेऽपसंस्थानम्' इति प्रतिप्रसवात् ङीप् । तस्मिन् भसंज्ञायाम् 'अचः' इत्यकारलोपः । 'चौ' इति दीर्घः । दहतात् । 'दह भरमीकरणे' इत्यस्य लोपमध्यमैकवचने हेः 'तुष्टोस्तातङ्गाक्षिपि' इति तातङादेशः । निघातः । अरातीः प्रतीचीः । उभयत्र लिङ्प्रत्ययः ॥

तपो ष्वप्ने अन्तराँ अमित्रान् तपा शंसमररुपः परस्य ।

तपो वसो चिकित्तानो अचित्तान्वि ते तिष्ठन्तामजरा अयासः ॥ २ ॥

तपो इति । सु । अग्ने । अन्तरान् । अमित्रान् । तप । शंसम् । अररुषः । परस्य ।

तपो इति । वसो इति । चिकित्तानः । अचित्तान् । वि । ते । तिष्ठन्ताम् । अजराः । अयासः ॥ २ ॥

हे 'अग्ने' अन्तरान् अग्निभावकान्^४ 'अमित्रान्' शत्रून् 'सु' सुष्टु यथा भवति तथा 'तपो' तपैव वाधस्व । किंच । 'अररुषः' तुभ्यं हविरप्रयच्छतः अत एव 'परस्य' शत्रुभूदस्य त्वं 'कंसम्' अभिलाषं तप क्षपय । 'वसो सर्वस्य वासयितर्हे' अग्ने 'चिकित्तानः' कर्माभिरुक्षरम् 'अचित्तान्' सकर्मण्यनासकमनस्कान् पुरुषान् 'तपो' संतप । यथादेवं तस्मात्^५ 'ते' त्व ररुषः । 'अजराः' जराहिताः प्रतिबन्धरहिता अत एव 'अयासः' सर्वज्ञगमनस्वभावाः सन्तः 'वि' 'तिष्ठतां' दिहेरेण तिष्ठन्तु ॥ तपो । तप उ । गुणः । उजमवलम्ब्य 'उजः' इति प्रगुह्यसंज्ञा । पादादिर्यादनिघातः । तपा । 'तप संतापे' इत्यस्य लोटि रूपम् । 'ब्रह्मोऽस्तसिद्धः' इति संहितायां दीर्घः । अररुषः । 'रा दाने' इत्यस्य कसौ 'वस्वेकाच्' इति प्राप्तस्य इटः 'संप्रसारणं संप्रसारणाश्रयं च बलीयः' इति संप्रसारणबलीयत्वाज्जिहृत्तिः । 'वसोः संप्रसारणम्' इति संप्रसारणम् । समासे नन्वचरः । चिकित्तानः । 'कित ज्ञाने' इत्यस्य छन्दसि लिट् । तरय 'लिटः' काचच्वा' इति काचजादेशः ।

१. ख-ग-च-ज-ण-न-भ-क्रियमाणप्रवर्ग्यत्यस्य कर्मणः । २. त-सन्मार्गोपदेशादिना । ३. न-उपे-तमिति । ४. ख-ग-च-ज-ण-न-भ-प्रतिषेध इति नास्ति । ५. त-अभि समीपवर्तिनः भावकान् । ६. त- 'सु' नास्ति । ७. ख-यस्मात् ।

द्विवचनम् । किंवाहुणाभावः । चित्वादन्तोदात्तः । तिष्ठन्ताम् । 'छा गतिनिवृत्तौ' । विपूर्वात्तिष्ठतेः
'समवप्रविभ्यः स्थः' इत्यात्मनेपदम् । निघातः । अयासः । 'अय गतौ' । पचाद्यच् । चित्स्वरः ॥

इध्मेनाग्र इच्छमानो घृतेन जुहोमि हव्यं तरसे बलाय ।

यावदीशे ब्रह्मणा वन्दमान इमां धियं शतसेयाय देवीम् ॥ ३ ॥

इध्मेन । अग्रे । इच्छमानः । घृतेन । जुहोमि । हव्यम् । तरसे । बलाय ।

यावत् । ईशे । ब्रह्मणा । वन्दमानः । इमाम् । धियम् । शतसेयाय । देवीम् ॥ ३ ॥

हे 'अग्रे' इच्छमानः धनं कामयमानोऽहं यजमानः 'इध्मेन' सम्बन्धनकारिसमित्समुहेन 'घृतेन'
आज्येन सह 'हव्यं' हवनयोग्यं हविः पुरोडाशादिकं 'जुहोमि' । किमर्थम् । 'तरसे' वेगाय तव
सततगमनसिद्धयर्थं 'बलाय' सामर्थ्याय । पुरोडाशादिहविर्भारवहनसिद्धयर्थं स्वयि हविः प्रक्षिपामि ।
किञ्च 'ब्रह्मणा' स्तोत्रेण 'वन्दमानः' त्वां 'स्तुवन्' अहं 'यावदीशे' यावद्धनं कोहुं शक्नोमि तावदेहि । त्वं
च 'इमाम्' अस्माभिः क्रियमाणां 'धियं' त्वद्विषयां 'स्तुतिं' शतसेयाय अपरिमितधनपर्यवसानाय 'देवीं'
दीप्त्या अतिप्रभूतां कुरु ॥ इध्मेन । 'अग्निं दीप्तौ' । इध्यतेऽनेनाग्निरितोऽग्निः काष्ठविशेषः । 'इषि-
युधीन्धिदसिश्वापुसूभ्यो मक्' इति करणे मक् । कित्वादनुनासिकलोपः । प्रथमस्वरः । इच्छमानः ।
'इषु इच्छायाम्' । स्वययेन शानच् । 'इषुगमियमां छः' इति छकारः । जुहोमि । 'हु दानादनयोः'
ह्ययस्य' लटि रूपम् । पादादिस्वादिनिघातः । हव्यम् । हवनम् । अहंतीति 'छन्दसि च' इति यभावः ।
भस्मार्था 'यस्य' इति लोपः । प्रथमस्वरः । यावत् । यच्छब्दात् 'यत्तदेतन्मयः परिमाणे वतुप'
इति वतुप् । 'आ सदेनाग्रः' इत्याकारः । आणुदात्तः । ईशे । 'ईश ऐश्वर्ये' इत्यस्य लङुत्तमैक-
वचने इट्देशत्वम् । अदादिस्वाच्छपो लुक् । शतसेयाय । 'षो अन्तकर्मणि' । 'आयेच उपदेशेऽशितिः'
इत्यास्वम् । 'अचो यत्' इति भावे यत् । 'ईयति' इतीरवम् । आर्षधातुकलक्षणो गुणः ।
कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरः ॥

उच्छोचिषा सहसस्पुत्र स्तुतो बृहद्वयः शशमानेषु धेहि ।

रेवदग्ने विश्वामित्रेषु शं योर्मर्मूज्मा ते तन्वं भूरि कृत्वः ॥ ४ ॥

उत् । शोचिषा । सहसः । पुत्रः । स्तुतः । बृहत् । वयः । शशमानेषु । धेहि ।

रेवत् । अग्ने । विश्वामित्रेषु । शम् । योः । मर्मूज्मा । ते । तन्वम् । भूरि । कृत्वः ॥ ४ ॥

'सहसस्पुत्र' हे 'अग्रे' शोचिषा स्वकीयया दीप्त्या 'उत्' उद्दीप्यस्व । 'स्तुतः' स्तोत्रशस्त्राधन-
भूतेर्मन्त्रैः स्तुतस्त्वं 'शशमानेषु' । 'शशमानः' शसमानः । (निह. ६. ८) इति यास्कः । स्वद्विषय-
शंसनं कुर्वाणेषु 'विश्वामित्रेषु' विश्वामित्रगोत्रोत्पन्नेषु । विश्वं मित्रमस्येति विश्वामित्र एकः ।

१. फ- 'त्वाम्' नास्ति । २. ख-ग-ज-ण-भ-वन्दमानः; फ- 'स्तुवन्' नास्ति । ३. ख-ग-च-ज-ण-
न-भ-स-यावद्वन्दगम् । ४. त-अस्य । ५. छ-हव्यम् । ६. त-उपदेशे । ७. ख-ग-च-ज-ण-न-भ-ल- 'विश्व-
मित्रगोत्रोत्पन्नेषु' नास्ति; घ-प-सर्वमित्रेषु । ८. त- 'एकः' नास्ति ।

एकस्मिन्बहुवचनं पूजार्थम् । तथाविधेष्वस्मासु रेवत् धनयुक्तं वृहत् प्रभूतं वयः । वयःशब्दः अत्रवाची । ' अर्कः वयः क्षय ' इत्यन्ननामसु पठितत्वात् । तादृशं प्रभूतमन्नं वधेहि विधेहि^१ । किंच 'शं रोगाणां उपशमनं चास्मासु' वेहि । वयोः भयानां यावनम्^२ अमिश्रणं च वेहि^३ । ' शमनं च रोगाणां यावनं च भयानाम् (निरु. ४. २१) इति यास्कः । ' कृत्वः अस्माभिः क्रियमाणस्य कर्मणः प्रयोजकात्वेन कर्तॄर्ह्यग्रे वेते तव वेतन्वं तनुं वभूरि बहुवारं वमर्मुज्म पुनः पुनः सोमाज्यपयःप्रभृतिभिः^४ वयं सिञ्चासः ॥ शशमानेषु । ' शश लुतगतौ ' इत्ययं धातुरत्र स्तुत्यर्थः । ' ताच्छीत्यवयोवचनशक्तिपु ' इति चानश् । ' चितः ' इत्यन्तोदात्तत्वम्^५ । वेहि । ' दुधाञ् धारण-पोषणयोः ' इत्यस्य लोटि रूपम् । रेवत् । रथिरस्यास्तीति मतुप् । ' ह्रस्वतुड्भ्यां मतुप् ' इति मतुप् उदात्तत्वम् । ' छन्दसीरः ' इति तस्य वत्वम् । ' रथेमतौ बहुलं छन्दसि ' इति संप्रसारणम् । परपूर्वत्वम् । गुणः । विश्वामित्रेषु । ' मित्रे चरौ ' (पा. सु. ६.३.१३०) इति पूर्वपदस्य दीर्घत्वम् । ' बहुनीहौ विश्वं संज्ञायाम् ' इति पूर्वपदान्तोदात्तत्वम् । मर्मुज्म । ' मृज्प्^६ शुद्धौ ' इत्यस्य वर्तमाने लिटि^७ उत्तमबहुवचने मसो मादेशः । ' अन्त्यमागमशासनम् ' इतीडभावः । रेफच्छन्दसः । पादा-दिवादिनिघातः । प्रत्ययस्वरः । भूरि । ' भू सत्तायाम् ' । ' अदिशविभृशुभिभ्यः किन् ' इति किन् । किंवाद्गुणाभावः । कृत्वः । ' डुकृञ् करणे ' । संपदादिस्वाज्ञावे किप् । ' तदस्यास्ति ' इति मतुप् । ' क्षयः ' इति तस्य वत्वम् । ' तसौ मत्वर्थे ' इति भसंज्ञायां तकारस्य जश्वाभावः । मतुवसो रुः^८ इति तकारस्य रुत्वम् ॥

कुधि रत्नं सुसनितुर्धनानां स वेदं भवसि यत्समिद्धः ।

स्तोतुर्दुरोणे सुभगस्य रेवत्सूत्रा कुरस्ता दधिषे वपूषि ॥ ५ ॥

कुधि । रत्नम् । सुसुनितः । धनानाम् । सः । घृ । इत् । अग्रे । भवसि । यत् । समुद्भिद्धः ।

स्तोतुः । दुरोणे । सुभगस्य । रेवत् । सूत्रा । कुरस्ता । दधिषे । वपूषि ॥ ५ ॥

वसुनितः अभिलषितधनानां सुष्ठु दातॄर्ह्यग्रे धनानां कनकपथादीनां^१ मध्ये रत्नम् उत्तमं धनं^२ कुधि विधेहि । महां दस्व । यत् यदा त्वं वसमिद्धः सोमाज्यादिभिः सम्यगिद्धो दीप्तो वर्तसे तदा वस वेत् स तादृशः^३ एव त्वं धनस्य दाता खलु भवसि^४ । किंच वसुभगस्य द्विपयस्तुत्या शोभन-धनयुक्तस्य स्तोतुः यजमानस्य दुरोणे गृहे सूत्रा सर्पणक्षीलौ^५ कर्मकरणार्थं प्रस्तौ वकुरस्ता कर्मणां प्रज्ञातारौ बाहू । ' कुरस्तौ^६ बाहू कर्मणां प्रज्ञातारौ ' (निरु. ६. १७) इति यास्कः^७ । वपूषि रूपाणि । ' वपूः वपुः ' (नि. ३. ७. ४) इति रूपनामसु पठितत्वात् । तादृशौ बाहू भास्वराणि ज्योतीषि च रेवत् धनयुक्तं यथा भवति तथा दधिषे धारयसि ॥ सुसनितः । ' यणु दाने '

१. त-पाठत् । २. ख-ग-घ-च-ज-ण-त-न-फ-भ-ल- ' विधेहि ' नास्ति । ३. न-ल-शसनम् । ४. त-अस्मासु । ५. ख-ग-घ-च-ज-ण-त-न-फ-भ- ' यावनं ' नास्ति । ६. त-ल-वेहि विधेहि । ७. त-ल-प्रभृतिभिः आहुतिभिः । ८. त-चिस्वादन्तोदात्तः; ल-चिस्वादन्तोदात्तत्वम् । ९. ल-मृज् । १०. ख-ग-ज-ण-भ-लेटि । ११. त-कनकाश्वादीनाम् । १२. ख-ग-घ-न-फ-भ- ' धनं ' नास्ति । १३. त-एतादृशः । १४. ख-ग-घ-च-ज-ण-त-न-फ-भ-ल- ' भवसि ' नास्ति । १५. न-ल-प्रसर्पणक्षीलौ । १६. ख-ग-घ-च-ज-ण-भ- ' कुरस्तौ.....यास्कः ' नास्ति ।

इत्थस्य दृषि रूपम् । आमन्त्रितनिघातः । सप्रा । 'सपु गतौ' । अस्मात् 'स्माथितञ्चिञ्चि' ।
इत्थाविना रक् । किस्वादगुणः । प्रत्ययस्वरः । करन्ना । करोति फलमिति करः^१ कर्म । पचाद्यजन्तः^२ ।
कर्मणि क्वा शोधनं यथोक्ती । यद्वा कर्मणां शोधनं याम्यामिति । बहुव्रीहौ पूर्वपदस्वरः । दधिषे ।
'बुधान् धारणपोषणयोः' इत्थस्य लटि 'छन्दस्युभयथा' इति यास आधेधानुक्तवादिद् । आतो
लोपः । निघातः ॥ ॥ १८ ॥

'अग्निं होतारम्' इति पञ्चमं सूक्तं त्रैष्टुभमाशेषं गाथिन आर्षम् । तथा चाजुकास्तम्-
'अग्निं होतारं गाथी ह' इति । प्रातरनुवाकाश्विनशस्त्रयोक्तो विनियोगः ॥

अग्निं होतारं प्र वृणे मियेधे गृत्सं क्वि विश्वविदममूरम् ।

स नो यक्षदेवताता यजीयान्नाये वाजाय वनते मुघानि ॥ १ ॥

अग्निम् । होतारम् । प्र । वृणे । मियेधे । गृत्सम् । क्विम् । विश्वऽविदम् । अमूरम् ।

सः । नः । यक्षत् । देवऽताता । यजीयान् । राये । वाजाय । वनते । मुघानि ॥ १ ॥

गाथी स्तीति । हे अग्ने गृत्सं^१ गृणन्ते देवानां स्तुति कुर्वन्ते क्विमेषाविनं विश्वविदं सर्वविषय-
ज्ञानोपेतम् अमूरम्^२ अग्निम् अङ्गनादिगुणोपेतं त्वां मियेधे अस्माभिः क्रियमाणेऽस्मिन्
यज्ञे होतारं होमनिष्पादकं देवानामाह्वातारं वा अहं प्र वृणे प्रकरणे संभजे । वसः तथाविधोऽग्निः
यजीयान् यष्टुतमः सन् वनः अस्माकं देवताता यष्टव्यतया संयन्धिनो देवान् यक्षत् यजतु । किञ्च
सोऽग्निः राये धनाय वाजाय अन्नाय च यमघानि मंहनीयान्यस्माभिर्दयमानानि हवींषि
वनते संभजताम् ॥ वृणे । 'बुद्धि संभक्तौ' । निघातः । मियेधे । मकारिकारयोर्मध्ये इयागमः
छान्दसः । गृत्सम् । 'गृधु अभिकाङ्क्षायाम्' । 'गृधिपण्योदकौ च' (उ. सू. २. ३४९) इति
सप्रत्ययः । अन्यस्य दकारः । व्यत्ययेनाद्युदात्तत्वम् । अमूरम् । 'सुह वैचित्ये' इत्थस्य निघायां
रूपम् । रेफश्छान्दसः । नना^३ समासे नन्स्वरः^४ । यक्षत् । यजेल्लेटि 'सिचबहुलं लेटि' इति सिप् ।
'लेटोऽडाटौ' इत्थङागमः । 'इतश्च लोपः' इतीकारलोपः । देवताता । देवशब्दात्स्वाधे
'सर्वदेवाच्चातिल्' इति तातिल् । 'सुपां सुल्लुक्' इति सुपो ङादेशः । लिट्स्वरः । वनते । 'वन
पण संभक्तौ' इत्थस्य लटि व्यत्ययेनास्मनेपदम् । निघातः ॥

प्र ते अग्ने हविष्मतीमियम्यच्छा सुद्युम्नां रातिनीं घृताचीम् ।

प्रदक्षिणिदेवतातिमुराणः सं रातिभिर्वसुभिर्यज्ञमश्नेत् ॥ २ ॥

प्र । ते । अग्ने । हविष्मतीम् । इयमि । अच्छे । सुद्युम्नाम् । रातिनीम् । घृताचीम् ।

प्रदक्षिणित् । देवऽतातिम् । उराणः । सम् । रातिऽग्निः । वसुऽग्निः । यज्ञम् । अश्नेत् ॥ २ ॥

१. ख-ग-च-ज-ण-भ-करम् । २. ज-ण-पचाद्यच् । ३. त-एस्ते गङ्गैः काम्यमानं वा । ४. त-ल-
अत एव अमूरम् । ५. त-ल-च-नन्स्वमासे तस्य स्वरः ।

हे अग्ने वसुधुञ्चां सुतेजसं वृहस्पतीं पुरोडाशादिवहियुंक्तं वरातिनीं हविर्वात्रां घृताचीं
 वृताम्वितां जुहुम् उपभृते वा^१ । ते तव अच्छ स्वदाभिसुस्थेन प्र^२ इयमि प्रेरयामि । देवतांति
 देवान् उराणः उरु बहु कुर्वाणः । उराण उरु कुर्वाणः^३ (निरु. ६.१७) इति यास्कः । तादृशो भवान्
 वरातिभिः वसुभिः^४ अस्मभ्यं देयतया प्राप्तिः^५ धनैः^६ प्रदक्षिणित् प्रादक्षिण्येन वसम् अश्रेत् तमिमं
 यज्ञं सम्यक् सेवताम् ॥ हविष्मतीम् । हविरस्यास्तीति मतुप् । तसौ मत्वर्थे^७ इति भसंज्ञायां
 सकारस्य हन् भवति । उगितश्च^८ इति ङीप् । स्वरविधौ व्यञ्जनमविद्यमानवत्^९ इति परिभाषा-
 नाश्रयणान्मतुप उदात्ताभावः । इयमि । ऋ गती । जुहोत्यादिः । अतिपिपत्योश्च^{१०} इत्यभ्या-
 सस्येत्वम् । अभ्यासस्यासवर्णे इतीयङादेशः । मितः पिच्चाट्टुणः । निघातः । अच्छ । निपा-
 तस्य^{११} इति संहितायां दीर्घः । रातिनीम् । रा दाने इत्यस्य नपुंसके भावे कः । रातमस्यास्तीति
 अत इनिठौ^{१२} इतीनिः । प्रत्ययस्वरः । घृताचीम् । घृतपूर्वादञ्जते । ऋत्विग्दष्टक्^{१३} इत्यादिना किन् ।
 अञ्जतेश्चोपसंख्यानम् इति ङीप् । भसंज्ञायाम् अचः^{१४} इत्यकारलोपः । चौ इति दीर्घः ।
 उदात्तनिवृत्तिस्वरेण ङीप उदात्तत्वे प्राप्ते चौ इति पूर्वपदान्तोदात्तः । प्रदक्षिणित् । प्रदक्षिणं
 करोतीति तत्करोति^{१५} इति णिजुत्पद्यमानो दक्षिणशब्दात् भवति । संग्रामयतेरेव सोपसर्गात्
 णिजुत्पत्तिर्नान्यस्मात् इति तदन्तात् किप् । हस्वस्य पिति^{१६} (पा. सू. ६.१.७१) इति तुक् । णिञो
 लोपाभावश्छान्दसः । णिच्स्वरः । देवतातिम् । देवशब्दात् सर्वदेवात्तात्त्विक इति तात्त्विक । लिङि^{१७}
 इति प्रत्ययात्पूर्वस्योदात्तत्वम् । उराणः । उरु करोतीति तत्करोति^{१८} इति णिच् । तदन्ताच्छन्दसि
 लिट् । मन्त्रस्वादाय न भवति । तस्य कानच् । गेरनिटि इति णिलोपः । वरादेशाभावश्छान्दसः ।
 चिश्वादनतोदात्तः । अश्रेत् । शिञ् सेवयाम् इत्यस्य छान्दसे लङि बहुलं छन्दसि इति शपो
 लृक् । निघातः ॥

स तेजीयसा मनसा त्वोत् उत शिक्ष स्वपत्यस्य शिक्षोः ।

अग्ने रायो नृतमस्य प्रभूतौ भूयाम ते सुष्टुतयश्च वरवः ॥ ३ ॥

सः । तेजीयसा । मनसा । त्वाऽऊत । उत । शिक्ष । सुऽअपत्यस्य । शिक्षोः ।

अग्ने । रायः । नृऽतमस्य । प्रऽभूतौ । भूयाम । ते । सुऽस्तुतयः । च । वरवः ॥ ३ ॥

हे अग्ने व्रवोत यः^१ स्वया रक्ष्यमाणः वस तेजीयसा अतिशयेन तीक्ष्णेन सत्कर्मविषयतीक्ष्णबुद्धि-
 युक्तेन^२ मनसा अन्तःकरणेन युक्तो भवति । उत अपि च तस्मै स्वपत्यस्य । द्वितीयायां षष्ठी ।
 शोभनापयोपेतं धनं^३ शिक्ष प्रयच्छ । शिक्षतिर्दानकर्म दास्यादिषु दानकर्मसु पठितस्वात् । हे अग्ने
 शिक्षोः अभिमतफलप्रदाने^४ शक्तिमुमिच्छोः रायो नृतमस्य धनस्यातिशयेन नेतुर्दातुः ते तव
 प्रभूतौ प्रभावे महिम्नि^५ वर्यं स्याम । किञ् वसुष्टुतयः तद्विषयशोभनस्तुतिमन्तो वर्यं वरवः वसुनो
 भाजने वसूयाम भूयास्म^६ ॥ तेजीयसा । तेजिनृशब्दादतिशयेन ईयसुन् । तुरिष्टमेयः सु इति

१. प-‘उपवृत्तं वा’ नास्ति । २. ख-ग-च-ज-ण-फ-भ-स-‘वसुभिः’ नास्ति । ३. ज-ण-प-प्रातिः
 वसुभिः । ४. न-धनैः सः वसन् ; ल-स-धनैः सन् । ५. ख-ग-च-फ-‘यः’ नास्ति; भ-स-सः ।
 ६. त-‘बुद्धिप्रयुक्तेन । ७. त-शिक्ष्यते दीयते इति शिक्षः । धनम् । ८. ख-ग-च-ज-ण-अभिमतस्वात्
 फलप्रदान (ने) । ९. त-महिम्नि ऐश्वर्ये । १०. घ-प-भूयास्म । च पूरणः ।

तृचो लोपः । निस्वरः । त्वोतः । अव रक्षणादिषु । निष्ठायां 'ज्वरस्वरस्त्रिव्यविमवास्तुपधायाः' इत्युद् । पूर्वलोपः^१ । त्वया जतः । 'तृतीया' इति योगविभागात्समासः । टेलेपिच्छान्दसः । 'तृतीया कर्मणि' इति पूर्वपदप्रकृतिस्वरः । शिक्ष । 'शिक्ष विद्योपादाने' इत्ययमत्र दानार्थः । अस्माल्लोटि व्यस्येन परस्मैपदम् । शिक्षोः । 'शक्ल शक्ती' इत्यस्य सति 'एकाच उपदेशे' इति इदप्रतिषेधः । 'सति सीमावुरभलभशकपतपदामच इस्' इति धातोश्च इसादेशः । 'अत्र लोपोऽभ्यासस्य' इत्यभ्यासलोपः । 'सनाशंसभिक्ष उः' इत्युप्रस्थयः । प्रत्ययस्वरः । प्रभूतौ । 'भू सत्तायाम्' इत्यस्य भावे क्तिन् । 'तादौ च निति कृत्यतौ' इति गतेः प्रकृतिस्वरत्वम् । भूयाम । 'भू सत्तायाम्' इत्यस्याश्लीलिङि 'किदाशिपि' इति यासुद् । 'छन्दस्युभयथा' इति तस्य सावैधातुकर्वात्सलोपः । आगमस्वरः । यद्वा तस्मात्प्रार्थनायां लिङि यासुद् । 'बहुलं छन्दसि' इति शपो लुक् । अनदन्तत्वादियादेशो न भवति । सुष्ठुतयः । 'नन्सुभ्याम्' इत्युत्तरपदान्तोदात्तत्वम् । वस्वः । आगमानुशासनस्यानित्यत्वात् नुमभावः । संज्ञापूर्वकस्य विधेरनित्यत्वाद्गुणाभावः । यणादेशः ॥

भूरीणि हि त्वे दधिरे अनीकाम्रे देवस्य यज्यवो जनांसः ।

स आ वह देवताति यविष्ठ शर्धो यदद्य दिव्यं यजांसि ॥ ४ ॥

भूरीणि । हि । त्वे इति । दधिरे । अनीका । अग्ने । देवस्य । यज्यवः । जनांसः ।

सः । आ । वह । देवतातिम् । यविष्ठ । शर्धः । यत् । अद्य । दिव्यम् । यजांसि ॥ ४ ॥

हे अग्ने देवस्य द्योतमानस्य तव संबन्धिनः यज्यवः यष्टारोऽध्वर्युप्रभृतयः जनानां भूरीणि बहूनि अनीकानि सेनारूपतया सर्वत्र प्रसृतानि ज्वालारूपाणि तेजोऽस्याहुतिप्रक्षेपेण पृथ्वीय विधिरे वहि विदधिरे खलु । चक्रुरिति यावत् । सः तादृशस्त्वं देवताति यष्टस्य देवान् इह कर्मणि आ वह आह्वय । हे यविष्ठ युवतम् यत् यस्मात्कारणात् अद्य अस्मिन्कर्मणि विव्यं दिवि भवं देवसंबन्धि शर्धः तेजः त्वं यजांसि यजसि तस्माद्देवानाह्वयेति शेषः । दधिरे । दधातेलिङि रूपम् । हियोगादनिघातः । चित्वादन्तोदात्तः । यज्यवः । यज देवपूजादिषु । 'यजिमिन्नुन्निधदसिजनिभ्यो युच्' इति युच् । व्यत्ययेनाद्युदात्तत्वम् । देवतातिम् । देवशब्दात् स्वार्थे 'सर्वदेवतातिल्' इति तातिल् । 'लिति' इति प्रत्ययात्पूर्वस्योदात्तत्वम् । यजांसि । यजेल्लेट्याडागमः । यद्योगादनिघातः ॥

यस्त्वा होतारमुनजन्मियेधे निषादयन्तो यजथाय देवाः ।

स त्वं नो अग्नेऽवितेह बोध्यधि श्रवांसि धेहि नस्तनुषु ॥ ५ ॥

यत् । त्वा । होतारम् । अनजन् । मियेधे । निऽसादयन्तः । यजथाय । देवाः ।

सः । त्वम् । नः । अग्ने । अविता । इह । बोधि । अधि । श्रवांसि । धेहि । नः । तनुषु ॥ ५ ॥

१. ख-न-भ-इत्युर्लोपः; न-इत्युद् । लोपः; ल-इत्युपधालोपः; स-इत्युदलोपः । २. ख-घ-त-प-फ-यष्टव्यदेवम् । ३. ख-प- 'दिवि भवं' नास्ति ।

हे ऽअग्ने ऽयजथाय यजनार्थं ऽनिषादयन्तः निवसन्तः ऽदेवाः दीप्यमाना ऋत्विजः ऽमित्रेभ्ये मेधे यज्ञे ऽहोतारं देवानामाह्वातारं ऽस्वा स्वां ऽयत् यस्मात् ऽअनजन् वृताहुतिभिरौक्षन् । यद्वा निषादयन्तो होतारं होमनिष्पादकं स्वां बर्हिष्युपवेशयन्त ऋत्विजो वृत्तरिसिद्धम् तस्मात् ऽसः तथाविधः ऽस्वम् ऽइह अस्मिन् कर्मणि ऽनः अस्माकम् ऽअविता पालयिता भवासीति ऽवोधि बुध्यस्व । किंच ऽनस्तन्पु अस्माकं तनुजेष्वपत्येषु ऽअवासि अन्नानि ऽअधि ऽधेहि अधिकं निधेहि ॥ अनजन् । 'अङ् व्यक्तिकगतिप्रक्षणे' । अस्माल्लेखे रुधादित्वात् शम् । छान्दस्त्वादल्लोपाभावः । अनिदिताम् । इत्युपधालोपः । निषादयन्तः ॥ 'पठु विशारणाय्यवसादनेषु' । जुग्रादिः । 'सदिरप्रतेः' । इति षवम् । यद्वा । हेतुमति णिच् । शतुलंसार्वधातुकस्वरेणानुदात्तत्वे कृते णिच्स्वरः । बोधि । 'बुध अवगमने' । लोटि 'बहुलं छन्दसि' इति शपो लुक् । 'सेर्हपिच' इति सियो हिरादेशः । 'वा छन्दसि' इति विकल्पेन पिस्वादुणः । 'हुसल्यो हेधिः' इति हेधिरादेशः । धकारलोपश्छान्दसः । निवातः । धेहि । दधातेर्लोदि रूपम् ॥ १९ ॥

'अग्निमुषसम्' इति पञ्चममष्टमं सूक्तं त्रैलुभम् । अत्रेयमनुक्रमिका—'अग्निमुषसमाधान्ये वैश्वदेव्यौ' इति । 'गाथी ह' इति हशब्दप्रयोगादस्यापि सूक्तस्य गाथी ऋषिः । प्रथमापञ्चम्यौ सिधेदेवदेवताके^१ शिष्टास्तिस्र आग्नेयः । अस्य सूक्तस्योक्तो विनियोगः । मरुत्वतीयशस्त्रे 'अग्निर्नेतः' इत्येषा धार्या । सूत्रितं च—'अग्निर्नेता त्वं सोम ऋतुभिः पिन्वन्त्यप इति धार्याः । (आश्व. श्रौ. ५.१४) इति ॥

अग्निमुषसमश्विना दधिका व्युष्टिषु हवते वह्निरुक्थैः ।

सुज्योतिषो नः शृण्वन्तु देवाः सुजोषसो अध्वरं वावशानाः ॥ १ ॥

अग्निम् । उषसम् । अश्विना । दधिऽक्राम् । विऽउष्टिषु । हवते । वह्निः । उक्थैः ।

सुऽज्योतिषः । नः । शृण्वन्तु । देवाः । सुऽजोषसः । अध्वरम् । वावशानाः ॥ १ ॥

गाथी वृते । 'वह्निः' हविषां प्रापयिताग्निः । व्युष्टिषु उपसां न्युच्छनेषु^२ । अग्निं यजनीयं देवम् । उषसम् उषोऽभिमानिनीं देवताम् । अश्विना अश्विनौ देवौ । दधिकां नाम ऋषिदेवः तं दधिकावाणम् । एताम् देवान्^३ । उक्थैः शस्त्रैः शंसनसाधनेरप्रगीतमन्त्रात्मकैः सूक्तैः । हवते आह्वयति । सुज्योतिषः सुष्ठु द्योतमानाः । नः । अध्वरम् अस्मत्संबन्धनमिमं यज्ञं । वावशानाः कामयमानाः । सुजोषसः परस्परं संगताः । भूत्वा सर्वे । देवाः तदाह्वानं । शृण्वन्तु ॥ दधिकांम् । 'कसु पादविक्षेपे' । दधीत्युपपदे । 'जनसनखनक्रमगमः' इति विद् । 'विदुनोरनुनासिकस्यात्' इत्याकारः । कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरः । व्युष्टिषु । 'उळी विवासे' । भावे क्तिन् । ब्रश्वादिना षवम् । 'तादी च निति कृत्वतौ' इति गतेः प्रकृतिस्वरत्वम् । हवते । ह्वयते । 'बहुलं छन्दसि' इति संगसारणम् । सुज्योतिषः । सुष्ठु द्योतमाना इति विग्रहे । 'द्युत दीप्तौ' इत्यस्य । 'द्युतेरिसिद्धादेश्च जः' (उ. सू. २. २६७) इतीसिन्धस्यो ङकारस्य जकारः । कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वम् । बहु-ब्रीहिल्ले तु 'नन्सुभ्याम्' इत्युत्तरपदान्तोदात्तता स्यात् । यथा 'सुज्योतिषो अक्तवस्तौ' अग्नि द्युः^४

१. ल-उदेरप्रतेः । २. च-न-ल-माथान्ते । ३. ख-ग-ज-ण-भ-वैश्वदेवदेवताके । च-ल-वैश्वदेवताके । ४. त-वह्निः स्तुतीनां वोढा । ल-वह्निः स्तुतीनां वोढा होता । ५. त-व्युच्छितेषु । ६. त-देवान् नास्ति । ७. त-सहप्रयमाणा परस्परसंमिलिताः । ८. ख-ग-च-न-भ-स-विवासे । ९. ख-त-फ-प्रकृतिस्वरः ।

(क. सं. १०. ८९. १५) इत्यत्रान्तोदात्तता । तस्मादत्र नायं समासः किंतु तत्पुरुष एव । शृण्वन्तु । ' शु भ्रवणे ' इत्यस्मात् ' शुभः श्र च ' इति शुः तत्संनियोगेन धातोः श्र इत्यादेशः । निघातः । वावशात्ताः । ' वशा कान्तौ ' इत्यस्य यङ्लुकि रूपम् । अभ्यासस्य ' दीर्घोऽकितः ' इति दीर्घः । व्यत्ययेन शानच् । चित्स्वरः ॥

अग्ने त्री ते वाजिना त्री षधस्था तिस्रस्ते जिह्वा ऋतजात पूर्वाः ।

तिस्र उ ते तन्वो देववातास्ताभिर्नः पाहि गिरो अप्रयुच्छन् ॥ २ ॥

अग्ने । त्री । ते । वाजिना । त्री । सधऽस्था । तिस्रः । ते । जिह्वाः । ऋतऽजात । पूर्वाः ।

तिस्रः । ऊँ इति । ते । तन्वः । देवऽवाताः । ताभिः । नः । पाहि । गिरः । अप्रयुच्छन् ॥ २ ॥

हे व अग्ने षते तव वत्री ववाजिना आज्यौषधिसोमात्मकानि त्रीभ्यश्चानि वत्री वषधस्था त्रीणि आग्नीध्रीयादीनि धिषण्यानि स्थानानि । यद्वा एकाहाहीनसत्राख्यानि त्रीणि स्थानानि । यद्वा त्रयो लोकाः । वऽतजात ऋतेषु सस्यभूतेषु यज्ञेषु समुत्पन्न हे अग्ने षते तव वपूर्वाः^१ देवानां सुदूरपरिष्वः वतिस्रः गार्हपत्याद्याः वजिह्वाः^२ । हे अग्ने षते तव वदेववाताः देवैरभिलपिताः वतिस्रः वतन्वः पवमानपावकशुच्यात्मकानि त्रीणि शरीराणि । एवंभूतस्त्वम् वप्रयुच्छन् अप्रमाद्यन् सावधानो भूत्वा वताभिः तन्भिः वनः अस्माकं स्तोतॄणां गिरिः स्तोत्रशस्त्रादीनि वाक्यानि पाहि पालय^३ ॥ तिस्रः । ' तिसृभ्यो जसः ' इति जस उदात्तत्वम् । जिह्वाः । ' लिह आस्वादने ' । लिहन्त्याभी रसानिति ' शेषाथज्हाजिह्वाग्नीवाच्चाभीधाः ' इति निपातनात् वन् । लकारस्य जकारः । गुणाभावः । व्यत्ययेन अन्तोदात्तत्वम् । देववाताः । ' वा गतिगन्धनयोः ' । अस्माकर्मणि क्तः । ' तृतीया कर्मणि ' इति पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् । पाहि । ' पा रक्षणे ' इत्यस्य लोटि रूपम् । निघातः । अप्रयुच्छन् । ' युच्छ प्रमादे ' । नन्वस्वरः ॥

अग्ने भूरीणि तव जातवेदो देव स्वधावोऽमृतस्य नाम ।

याश्च माया मायिना विश्वमिन्व त्वे पूर्वाः सैदधुः पृष्टवन्धो ॥ ३ ॥

अग्ने । भूरीणि । तव । जातऽवेदः । देव । स्वधाऽवः । अमृतस्य । नाम ।

याः । च । मायाः । मायिनाम् । विश्वम्ऽइन्व ।

त्वे इति । पूर्वाः । सम्ऽदधुः । पृष्टवन्धो इति पृष्टवन्धो ॥ ३ ॥

१. त-पूर्वाः देवानां जिह्वाः सात्त्विकादिभेदेन त्रिप्रकाराः । यद्वा त्रयो वा अग्नेयोहोने (अमयो हव्य-वाहोने) वै देवानां कव्यवाहनः पितॄणां सह रक्षा अपुराणमिति श्रुतेरग्निविध्यात् जिह्वाग्निविधे (व्यम्) । यद्वा । २. ख-ग-व-फ-स-जिह्वाः स्वादिकादिभेदेन त्रिप्रकाराः जिह्वाः; घ-प-जिह्वास्तिषो जिह्वाः सस्वादिभेदेन (घ-सात्त्विकादि) त्रिप्रकाराः जिह्वाः; ज-ण-न-जिह्वाः सात्त्विकादिभेदेन त्रिप्रकाराः जिह्वाः । ३. घ-प-पालय । उ पूरणः ।

‘देव’ द्योतमानः जातमेवः जातमेवः^१ स्वभावः अश्ववन् हे^२ अश्वे^३ अश्वतस्य मरणधर्मरहितस्य^४ एतव संबन्धिनो देवाः^५ पुरीणि बहुनि^६ नाम नामानि तेजांसि^७ एवे स्वधि^८ संदधरे^९ । किंवा । विश्वमिन्व विश्वस्य संतर्कः^{१०} पृष्ठबन्धो अपेक्षितफलप्रशविषयाणां स्तोत्राणां बन्धो हे अश्वे^{११} माधिनाम् असुराणां^{१२} पूर्वीः भूयसीः^{१३} याः^{१४} मायाः देवास्त्वयि संदधुः संप्रयुजिरे तास्त्वयि सन्ति । तस्माद्यज्ञ-विघ्नकारिणां मायिनां मायाः परिहृत्य अस्मदीयं यज्ञं पालयेति भावः । एव पुराणः ॥ स्वभावः । स्वधा-स्यास्तीति मतुप् । ‘मतुवसो रुः’ इति नकारस्य रुः । अश्वतस्य । ‘नयो जरमरमित्रश्रुताः’ इत्युत्तर-पदाद्युदात्तरवम् । नाम । ‘णम’ प्रकृते । ‘नामन्सीमन्व्योमन्’ इत्यादिना मनिन्प्रत्ययान्तत्वेन निपातनात् मकारलोपो दीर्घश्च । नमयन्ति सर्वानपि स्वाश्रयभूतान्गुरुयानिति नामानि तेजांसि । ‘सुपां सुलुक्’ इति सुपो लुक् । निष्वादाद्युदात्तः । माधिनाम् । माया एषां सन्तीति ब्रीह्यादिस्वादिनिः । ‘यस्य’ इति लोपः । प्रत्ययस्वरः । विश्वमिन्व । ‘इवि व्याप्तिप्रीणनयोः’ इत्यस्मात् विश्वशब्दे उपपदे ‘कर्मण्यम्’ इत्यण्प्रत्ययः । धातुपदेशावस्थायाम् ‘इदितो तुम्’ इति सुमि प्राप्ते लघूपधगुणो न भवति । विश्वमिन्वति प्रीणयतीति विश्वमिन्वः । ‘तत्पुरुषे कृति बहुलम्’ इति द्वितीयाया अलुक् । आमन्त्रितस्वाजिघातः । संदधुः । ‘डुधाञ् चारणपोषणयोः’ इत्यस्य लिट्युसि रूपम् । यद्वृत्त-योगादनिघातः । प्रत्ययस्वरः । पृष्ठबन्धो । ‘प्रच्छ लीप्सायाम्’ इत्यस्य कर्मणि निष्ठायां ‘अहिज्यावयि’ इत्यादिना संप्रतारणम् । जश्नादिना पठवम् । ‘बन्ध बन्धने’ इत्यस्मात् ‘शृष्टुस्तिङ्’ इत्यादिना उपप्रत्ययः । पथीसमासः । आमन्त्रितस्वाजिघातः ॥

अग्निनेता भगइध क्षितीनां दैवीनां देव ऋतुपा क्रुतावा ।

स वृत्रहा सनयो विश्ववेदाः पर्षद्विश्वार्ति दुरिता गुणन्तम् ॥ ४ ॥

अग्निः । नेता । भगः इव । क्षितीनाम् । दैवीनाम् । देवः । ऋतुः ऽपाः । क्रुतः ऽवा ।

सः । वृत्रः हहा । सनयः । विश्वः वेदाः । पर्षत् । विश्वा । अर्तिः । दुः इता । गुणन्तम् ॥ ४ ॥

योऽयम् अग्निः^१ क्षितीनां मनुष्याणां^२ दैवीनां देवसंबन्धिनानां^३ विश्वा^४ नेता अन्तर्यामितया^५ नियामकः । तत्र दृष्टान्तः । ऋतुपाः^६ भगइव । यथा वसन्ताद्युत्तां पालकः सूर्यः सर्वस्य स्वप्रकाशप्रदानेन प्रवर्तकः तद्वत् । यश्चाग्निः^७ क्रुतावा सत्यकर्मा^८ वृत्रहा वृत्रस्य^९ हन्ता सनयः^{१०} सनातनः पुराणः^{११} विश्ववेदाः सर्वविषयज्ञानवान् सर्वज्ञः^{१२} देवः द्योतमानः^{१३} तथाविधोऽग्निः^{१४} गुणन्तं तद्विषयां स्तुतिं कुर्वन्तं स्तोतारं^{१५} विश्वा^{१६} दुरिता सर्वाणि दुरितानि^{१७} अति अतिक्रम्य^{१८} पर्षत्^{१९} पारं^{२०} नयतु ॥ नेता । ‘णीञ् प्रापणे’ इत्यस्य वृत्तिरूपम् । चित्स्वरः । क्षितीनाम् । ‘क्षि निवास-गम्योः’ । ‘किञ्चुक् च संज्ञायाम्’ इति क्तिच् । ‘नामन्यतरस्याम्’ इत्यन्तोदात्तरवम् । दैवी-नाम् । देवशब्दात् संबन्धार्थं ‘देवाद्यजो’ इत्यञ् । अग्निः^{२१} ‘टिड्ढाणञ्’ इति ङीप् । जिघादा-द्युदात्तः । ऋतुपाः । ‘पा रक्षणे’ इत्यस्मात् ‘अन्येभ्योऽपि दृश्यन्ते’ इति विच् । क्रतुर् पातीति^{२२} ‘उपपदमसिङ्’ (पा. सू. २. २. १९) इति समासः । कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरः । वृत्रहा ।

१. त-हे देव । २. च-जातप्रज्ञान । ३. ख-ग-च-त-म-स-णमु । ४. त-वृत्रस्य पापस्य ।

५. ख-ग-च-न-क-म-स-सन् यः, त-‘सनयः’ नास्ति; ६. घ-परिजयतु; त-पारं नयेत् । ७. ख-ग-च-ज-ण-न-म-ल-स-जिवात् ।

‘हन हिंसागम्योः’ । ‘ब्रह्मभूजवृत्रेणु किप्’ इति किप् । विश्ववेदाः । ‘बहुव्रीहौ विश्वं संज्ञायाम्’ इति पूर्वपदान्तोदात्तत्वम् । पर्यन् । ‘पृ पालनपूरणयोः’ इत्यस्य लेटि ‘सिन्वहुलम्’ इति सिप् । अडागमः । ‘इतश्च लोपः’ इतीकारलोपः । पादादिश्चादनिधातः । युगन्तम् । ‘गु शब्दे’ । लटः शतृ । त्रयादिवान् आ । शत्रन्तत्वात् ‘आभ्यस्तयोरान्तः’ इत्याकारलोपः । शतृप्रत्ययस्वरः ॥

दधिक्रामग्रिमुपसं च देवीं बृहस्पतिं सवितारं च देवम् ।

अश्विना मित्रावरुणा भगं च वसुध्रुवाँ आदित्याँ इह हुवे ॥ ५ ॥

दधिऽक्राम् । अग्रिम् । उपसंम् । च । देवीम् । बृहस्पतिम् । सवितारम् । च । देवम् ।

अश्विना । मित्रावरुणा । भगम् । च । वसून् । रुद्रान् । आदित्यान् । इह । हुवे ॥ ५ ॥

हे दधिकावाद्यः सर्वे देवा होताहं ऽदधिकां दधिकावाणम् ऽग्रिमुपसं ऽच १ देवीम् २ उपोऽभिमानिनीं देवतां च ३ बृहस्पतिं ऽदेवे द्योतमानं ऽसवितारं सर्वस्य जगतः प्रेरकं देवं ऽच ४ अश्विना अश्विनीं देवीं मित्रावरुणौ ऽभगं सूर्यं ऽच ५ वसून् अद्वौ वसून् ऽरुद्रान् एकादश रुद्रान् ऽआदित्यान् द्वादशादित्यान् एतान्सर्वान् हविर्भुजो युष्मान् ऽबृह अस्मदीये कर्मणि ऽहुवे हविःश्वीकरणाधेमाह्वयामि ॥ दधिकांम् । दधातीति दधिः । ‘आडगमहन’ इत्यादिना किप्रत्ययः । दधीत्युपपदे क्रमेः ‘जनसन’ इत्यादिना बिद् । ‘विद्वतोः’ इत्यात्वम् । देवीम् । देवस्य पत्नी देवी । ‘युंयोगादाख्यायाम्’ इति ङीप् । ‘यस्व’ इति लोपः । प्रत्ययस्वरणान्तोदात्तः । बृहस्पतिम् । ‘तद्बृहतोः करपत्योश्चोरदेवतयोः सुदृ तलोपश्च’ इति पतिशब्दे परतो बृहच्छन्दस्य तलोपः ‘सुडागमश्च’ । ‘उभे वनस्पस्यादिषु युगपत्’ इत्युभयपदाबुदात्तत्वम् । सवितारम् । ‘पू प्रेरणे’ इत्यस्य तुचि ‘आर्धेधातुकस्येड्गुलादेः’ इतीडागमः । चिरवा-दन्तोदात्तत्वम् । रुद्राँ आदित्याँ इत्यत्र संहितायां शसो नकारस्य ‘दीर्घादृटि समापदादे’ इति रुत्वम् । ततः पूर्वस्यावर्णस्य १ ‘आतोऽटि नित्यम्’ इत्यनुनासिकास्य २ । ‘भो भगो अघो अपूर्वस्य योऽशि’ इति रीः यादेशः ३ । लोपः शाकल्यस्य इति तस्य लोपः । यलोपस्यासिद्धत्वात् स्वरसन्निधेर्न भवति । अतः ‘रुद्राँ आदित्याँ इति भवति । एवमेकस्मिन्पादे आकारादृटि परतो नकारस्य रुत्वयस्व-पूर्वसवर्णानुनासिकादेशाः ४ उञ्ज्याः । हुवे । ह्यतेलेटि ‘बहुलं छन्दसि’ इति संप्रसारणम् ५ । इटः ‘टित आत्मनेपदानाम्’ इत्येत्वम् ६ । उवडादेशः । निघातः ॥ ॥ २० ॥

‘इमं नः’ इति पञ्चमं नवमं सूक्तम् । अत्रेयमनुक्रमणिका—‘इमं न उपाधे अनुष्टुभौ विराड्गुणा सतोबृहती चान्स्या’ इति । द्वितीयातृतीये अनुष्टुभौ पञ्चमी विराड्गुणा सतोबृहती च । अनुक्तवाप्रथमाचतुर्थ्यौ त्रिष्टुभौ । अस्यापि गायत्री ऋषिः । पशोः स्तोकानुवचने इदं सूक्तम् । सूत्रितं च—‘उपस्व सप्रथस्तममिमं नो यत्सम्’ (आथ. श्रौ. ३. ४) इति ॥

१. ख-ग-च-ज-ण-न-भ-ल-स—‘किप्’ इति नास्ति । २. त-या(प्रा)दिवाद् इस्वः । जुमि आभ्यस्तयोरान्तः इत्याकारलोपः । शतृप्रत्ययः । ३. ख-ग-ज-ण-भ-देवीं च; न-ल-स-देवीम् । ४. ख-ग-च-ज-ण-न-भ—‘च’ नास्ति । ५. त-तकारलोपः । ६. ख-ग-च-ज-ण-न-भ-पूर्वसवर्णस्य; ल-पूर्वस्य सवर्णस्य । ७. त-ल-यकारादेशः । ८. त-ततः । ९. ख-ग-च-ज-ण-न-भ-स—‘अनुनासिकाः । १०. त-संप्रसारणे इटः टित आत्मनेपदानामिति एवम् ।

इमं नो यज्ञममृतैषु धेहीमा हव्या जातवेदो जुषस्व ।

स्तोकानामग्ने मेदंसो घृतस्य होतुः प्राशान प्रथमो निषद्य ॥ १ ॥

इमम् । नः । यज्ञम् । अमृतैषु । धेहि । इमा । हव्या । जातऽवेदः । जुषस्व ।

स्तोकानाम् । अग्ने । मेदंसः । घृतस्य । होतरिति । प्र । अशान । प्रथमः । निऽसद्य ॥ १ ॥

गाथी प्रार्थयते । हे ऽजातवेदः जातप्रज्ञ अग्ने ऽनः अस्माकं संवन्धिनम् । इमं ऽयज्ञं पशुयागम् ऽअमृतैषु मरणधर्मरहितेषु यष्टव्यदेवेषु ऽधेहि तदधीनतया समर्पय । त्वं च ऽइमा इमान्यस्मान्भिर्दीयमानानि ऽहव्या हव्यानि हवीषि ऽजुषस्व सेवस्व । किंच ऽहोतः देवानामाह्वातः । 'अग्निर्वै देवानां होता' (मे. वा. ३. १४) इत्याश्रानात् । तादृश हे ऽअग्ने ऽनिषद्य वेद्यामुपविश्य ऽप्रथमः सर्वेषामृत्विजामादिभिः सन् ऽमेदंसः वपास्यस्य हविषः ऽघृतस्य आस्यस्य च ऽस्तोकानाम् । द्वितीयार्ये षष्टी । मेदोघृतयोर्ये स्तोका विन्द्यो विद्यन्ते तान्प्रकरणेन ऽअशान अक्षयः । पिदेश्यर्थः ॥ धेहि । दधातेलोडि रूपम् । जुषस्व । 'जुषी प्रीतिसेवनयोः' इत्यस्य लोटि आत्मनेपदिनो रूपम् । अशान । 'अश भोजने' इत्यस्य लोटि 'हलः शः शानञ्ज्ञौ' (पा. सू. ३. १. ८३) इति शानजादेशः । पश्चात् 'अतो हेः' इति हेल्ङ्क् । निघातः । प्रथमः । 'प्रथ प्रस्थाने' । प्रथमः प्रथन्तेऽस्मात् द्वितीयाद्यः इति । 'प्रथेरमच्' (उ. सू. ५. ७४६) इत्यमच् । चित्त्वादन्तोदात्तः । निषद्य । 'षढु विशारणगत्यवसादनेषु' इत्यस्य क्यपि रूपम् । 'सदिरप्रतेः' इति षबच् । 'लिति' इति प्रत्ययात्पूर्वस्योदात्तत्वम् ॥

घृतवन्तः पावक ते स्तोकाः श्रोतन्ति मेदंसः ।

स्वधर्मन्देववीतये श्रेष्ठं नो धेहि वार्यम् ॥ २ ॥

घृतऽवन्तः । पावक । ते । स्तोकाः । श्रोतन्ति । मेदंसः ।

स्वऽधर्मन् । देवऽवीतये । श्रेष्ठम् । नः । धेहि । वार्यम् ॥ २ ॥

ऽपावक पापतोषक हे अग्ने ऽस्वधर्मन् स्वायत्तधर्मके^१ सङ्गोऽस्मिन् यज्ञे ऽपि तव भक्षणार्थं ऽदेव-वीतये यजनीयदेवानां भक्षणार्थं च ऽघृतवन्तः घृतोपेताः ऽमेदंसः^२ मेदोऽरूपस्य^३ हविषः ऽस्तोकाः विन्द्यः ऽश्रोतन्ति क्षरन्ति । अथवा देववीतये देवस्य तव धातये इति योजनीयम् । तस्मात् ऽवार्य वरणीयं संभजनीयं^४ ऽश्रेष्ठम् उत्तमं धने ऽनः अस्मभ्यं ऽधेहि प्रयच्छ ॥ श्रोतन्ति । 'श्रुतिर् क्षरणे' इत्यस्य लटि रूपम् । स्वधर्मन् । स्वेऽङ्गभूताः^५ धर्माणो यस्येति बहुव्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरः । 'सुपां सुलुक्' इति सप्तम्या लुक् । देववीतये । देवानां वीतिः प्रीतिर्यस्यां भक्षणक्रियायां सा देववीतिः । बहुव्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरः । श्रेष्ठम् । प्रशस्यशब्दादतिशायने इष्टम् । 'प्रशस्यस्य अः' इति आदेशः ।

१. न-भ-ल-सदेरप्रतेः । २. त-स्वायत्तधर्मके नास्ति । ३. ख-फ-भ-मेदंसः मेदोपेताः । ४. त-वपास्यस्य । ५. ख-ग-ज-ण-न-फ-भ-स-भजनीयम् । ६. त-स्वे स्वाया अङ्गभूताः ।

गुणः । एकादेशस्वरः । वेहि । दधातेलोट् । वार्थम् । ' वृङ् संभक्तौ ' । ' ऋहलोण्यत् ' इति ण्यत् ।
' ईडवन्द् ' इत्यादिना युदात्तत्वम् । ' एतिस्तुशास् ' इत्यादिना वयप् वृणोतेरेव न वृङ् ॥

तुभ्यं स्तोका वृत्तश्चुतोऽग्रे विप्राय सन्त्य ।

ऋषिः श्रेष्ठः समिध्यसे यज्ञस्यं प्राविता भव ॥ ३ ॥

तुभ्यम् । स्तोकाः । वृत्तऽश्चुतः । अग्रे । विप्राय । सन्त्य ।

ऋषिः । श्रेष्ठः । सम् । इध्यसे । यज्ञस्यं । प्रऽअविता । भव ॥ ३ ॥

वसन्त्य यष्टभिः^१ संभजनीय यद्वा यष्टभ्यः फलप्रद हे^२ अग्रे^३ विप्राय मेधाविने^४ वृत्तभ्यं स्वदर्थं^५
वृत्तश्चुतः घृतक्षरणयुक्ताः^६ स्तोकाः सन्ति । ऋषिः अतीन्द्रियार्थदर्शी अत एव श्रेष्ठः सर्वातिशायी^७
त्वं^८ समिध्यसे घृतयुक्तमेदोबिन्दुभिः सम्यक् प्रज्वालयेसे । स त्वं यज्ञस्य अस्माभिः क्रियमाणस्य
पशुपागस्य प्राविता प्रकर्षेण पालकः भव ॥ तुभ्यम् । युष्मच्छब्दस्य ङयि ' तुभ्यमहौ ङयि '
(पा. सू. ७. २. ९५) इति तुभ्यादेशः । ' छेप्रथमयोरम् ' इति डेरमादेशः । ' ङयि च ' इति
आद्युदात्तत्वम् । सन्त्य । ' षण संभक्तौ ' ; ' षण्यु दाने ' वा । ' किञ्चुक्ती च संज्ञायाम् ' इति किञ्च । ' न
किञ्चि दीर्घश्च ' इति दीर्घनलोपाभावः । सन्तौ भवः ' भवे छन्दसि ' इति ' तत्र साधुः ' इति वा
यत्प्रत्ययः । यस्येति लोपः । आमन्त्रितत्वाज्जिघातः । इध्यसे । ' जिह्वी दीर्घौ ' । कर्मणि यक् । किस्वा-
दनुनासिकलोपः । निघातः प्राविता । अव रक्षणवाद्यिषु । तुचि रूपम् । समासस्वरः । भव । निघातः ॥

तुभ्यं श्रोतन्त्यग्निगो शचीवः स्तोकासौ अग्रे मेदंसो घृतस्यं ।

कविशस्तो बृहता भानुनागा हव्या जुषस्व मेधिर ॥ ४ ॥

तुभ्यम् । श्रोतन्ति । अग्निगो इत्यग्निऽगो । शचीऽवः । स्तोकासः । अग्रे । मेदंसः । घृतस्यं ।

कविऽशस्तः । बृहता । भानुना । आ । अगाः । हव्या । जुषस्व । मेधिर ॥ ४ ॥

वअग्निगो अघृतगमन सततगमनस्वभाव । अत एव शचीवः शक्तिमन् हे अग्रे वृत्तभ्यं
स्वदर्थं^१ मेदंसः मेदोरूपस्य हविषः घृतस्य स्तोकासः बिन्दवः श्रोतन्ति श्रवन्ति । तस्मात्^२
कविशस्तः कविभिः कर्माभिर्ज्ञैर्होत्रादिभिः स्तुतस्त्वं^३ बृहता प्रभूतेन^४ भानुना तेजसा सहितः सन्^५
आगाः अस्मदीयं पशुपागसभ्यागच्छ । आगल्य च मेधिर प्रज्ञावज्जमे^६ हव्या अस्माभिर्दीयमानानि
वपादीनि हवींषि जुषस्व सेवस्व ॥ अग्निगो । गमनं गौरिति ' गम्ल सृष्टं गतो ' इत्यस्य भावे
' गमेर्होः ' इति डोः । अघृता गौर्येन इत्यत्र ' गोस्त्रियोरुपसर्जनस्य ' इति गोशब्दस्य ह्रस्वत्वम् ।
घृतशब्दस्य^७ पृषोदरादित्वात् विभावः^८ । संबोधने ' संबुद्धौ च ' (पा. सू. ७. ३. १०६) इति गुणः ॥

१. ख-घ-च-ज-ण-न-फ-भ-ल-यष्टभ्यः । २. ख-ग-घ-च-ज-ण-प-फ-भ- ' सर्वातिशायी ' नास्ति ।
३. ख-ग-च-ज-ण-फ-भ-स-अस्मात्, ल-अस्माकम् । ४. त- ' सृष्टं ' नास्ति । ५. त-अघृतशब्दस्य ।
६. त-अग्निभावः ।

अपादादिवाञ्छिघातः । शचीवः । मनुषः 'मनुवसो रुः' इति रत्वम् । कविश्वरतः । 'कंसु रवृत्तौ' इत्यस्य निष्ठायां मनुनासिकलोपः । 'यस्य विभाषा' इतीदृशतिषेधः । 'थाथवञ्कताजविचक्राणाम्' इत्यन्तोदात्तत्वम् । भानुना । 'भा दीहौ' । 'दाभाभ्यां नुः' इति कर्तरि नुः । प्रत्ययस्वरः । अगाः । 'इण् गतौ' इत्यस्य छान्दसे लुङि 'इणो गा' इति गादेशः । 'गातिरथा' इति द्विचो लोपः । निघातः । मेधिर । 'मेधाराभ्यामिरनिरचौ वक्तव्यौ' इतीरन् । आमन्त्रितत्वाञ्छिघातः ॥

ओजिष्ठं ते मध्यतो मेद उद्धृतं प्र ते वयं ददामहे ।

श्रोतन्ति ते वसो स्तोका अधि त्वचि प्रति तान्देवशो विहि ॥ ५ ॥

ओजिष्ठम् । ते । मध्यतः । मेदः । उद्धृतम् । प्र । ते । वयम् । ददामहे ।

श्रोतन्ति । ते । वसोऽइति । स्तोकाः । अधि । त्वचि । प्रति । तान् । देवशः । विहि ॥ ५ ॥

हे अग्ने १ ओजिष्ठम् अतिशयेन सारयुक्तं २ मेदः वपाख्यं हविः ३ मध्यतः पशोर्भक्ष्यभागान् ४ ते त्वदर्थम् ५ उद्धृतम् उद्धृतम् अध्वर्यवां दयः ६ वयम् अस्मिन् पशौ ७ ते तुभ्यं ८ प्र ददामहे उद्धृतं तद्वाख्यं हविः प्रयच्छामः । वसो सर्वस्य जगतो वासयितर्हे अग्ने ९ त्वचि १० अधि वपायामुपरि ये ११ स्तोकाः घृतमिश्रा विन्दवस्ते १२ ते त्वदर्थं १३ श्रोतन्ति स्रवन्ति । यद्वा १४ ते तव त्वच्यधि १५ उवाहाख्य-शरीरस्योपरि श्रोतन्ति १६ । तान् स्तोकान् १७ देवशः देवेषु १८ प्रति १९ विहि प्रत्येकं विभजस्व २० मध्यतः । मध्यशब्दात् २१ पञ्चम्यास्तसिः (पा. सू. ५.४.४४) इति तसिः । प्रत्ययस्वरः । उद्धृतम् । 'हृन् हरणे' । कर्मणि क्तः । 'हृप्रहोर्भञ्जन्दति' इति हकारस्य भकारः । 'गतिरनन्तरः' इति गतेः प्रकृतिस्वरत्वम् । ददामहे । 'द दाने' इत्यस्य लटि छिन्वादात्मनेपदम् । 'अतो दीर्घो यजि' इति दीर्घः । निघातः । श्रोतन्ति । 'श्रुतिर् श्रवणे' । पादादिवाञ्छिघातः । अन्तेरेसावैधातुस्वरणेण अनुदात्तत्वे कृते धातुस्वरः । त्वचि । 'तनु विस्तारे' । 'तनोतेरनश्च वः' (उ. सू. २.२२१) इति कर्तरि कर्मणि वा चिक् । अकारनकारयोर्वकारादेशः । तनोति तायते वा त्वक् । 'सावेर्लोचः' इति विभक्तेश्चात्तत्वम् । विहि । वी कान्तिरात्यादिग्विच्यस्य लोटि अदादिवाञ्छये लृक् । हस्त्वञ्छान्दसः । निघातः ॥ खिलम् ॥ २१ ॥

'अयं सः' इति पञ्चवं दशमं सूक्तम् । अत्रेयमनुक्रमणिका—'अयं स उपानयानुष्टुप पुरीष्येभ्योऽस्मिन्' इति । ऋषिः कौशिको गाथी ॥ पञ्चचितिरूपा अग्नयो देवता ॥ चतुर्थ्यनुष्टुप छिष्टाः त्रिष्टुभः । प्रातरनुवाकाधिनशखयोरुक्तः सूक्तविनियोगः । अग्निचयने इष्टकाप्रणयने 'पुरीष्यासः' इत्येवानुवचनीया । 'प्रेषितः पुरीष्यचितयेऽन्वाह' इत्युपक्रम्य 'पुरीष्यासो अग्नय इति त्रिरपांश्च सप्रणवम्' (आश्व. श्रौ. ४. ८) इति सूत्रितम् ॥

१. त- 'कर्तरि' नास्ति । २. ख-ग-च-ज-ण-प-भ-अग्ने त्वम् । ३. ख-ग-च-ज-ण-फ-भ-ल- 'यद्वा... श्रोतन्ति' नास्ति । ४. ख-ग-च-ज-ण-तन्यते । ५. ख-च-ज-ण-फ-भ- 'निघातः' नास्ति । ६. न-ल-खिलम् । ब्राह्मणानुसहितमिदं सूक्तम् । तत्र ब्राह्मणं पदव्याख्यानात्मकं न भवतीति नात्र लिखितम् । ७. त-गाथी पुरीष्यास इत्यस्याः । ८. त-देवताः छिष्टाः केवलमग्नेभ्यः ।

अयं सो अग्निर्यस्मिन्सोमभिन्द्रः सुतं दधे जठरं वावशानः ।

सहस्रिणं वाजमत्यं न सति ससवान्सस्तृत्यसे जातवेदः ॥ १ ॥

अयम् । सः । अग्निः । यस्मिन् । सोमम् । इन्द्रः । सुतम् । दधे । जठरं । वावशानः ।

सहस्रिणम् । वाजम् । अत्यम् । न । सतिम् । ससवान् । सन् । स्तृत्यसे । जातवेदः ॥ १ ॥

गाथी वृते । 'अयम् उत्तरवेद्यामाहुषधिकरणभूताहवनीयरूपतया दृश्यमानः' 'अग्निः' 'सः' तथाविधः खलु 'वावशानः सोमं कामयमानः' 'इन्द्रः' 'यस्मिन्' अग्नी 'सुतम् अभिषवादिस्कारोपेतं' 'सोमं' 'जठरे स्वीदरे' 'दधे' 'दधार' । तस्मात् तादृशमहिमोपेतः सोऽग्निरिति पूर्वैणान्वयः^१ । किंच हे 'जातवेदः' 'सहस्रिणम्' । सहस्रं नानारूपतां युद्धे यो भजति स सहवी । तम्^२ 'अत्यं वेगवशात् अतनशीलं' 'सति' 'न अश्रमिव' 'वाजम् आज्यौषधिसोमाद्यनेकप्रकारं' 'हविलक्षणमश्वं' 'ससवान् भेजि-वान्' 'सन्' एवं 'स्तृत्यसे स्तोत्रभिरस्माभिः स्तूयमानो वर्तसे ॥ दधे । दधातेर्लिटि 'लिटस्तद्व्ययोरेशि-रेच्' इति तत्प्रत्ययस्य एष् इत्यादेशः । यद्वृत्तयोगादनिघातः । प्रत्ययस्वरः । वावशानः । 'वश कान्ती' इत्यस्य यङ्लुकि 'दीर्घोऽकितः' इत्यभ्यासस्य दीर्घः । व्यत्ययेन शानच् । चिस्वरः । ससवान् । 'पण संभक्तौ' । कसाविडभावः । नलोपः । प्रत्ययस्वरः । स्तृत्यसे । 'ष्टुप् स्तुतौ' । कर्मणि यक् । 'अकृस्तावैधातुकयोः' इति दीर्घः । निघातः ॥

अग्ने यत्तं दिवि वर्चैः पृथिव्यां यदोषधीष्वप्स्वा यजत्र ।

येनान्तरिक्षमुर्वीततन्ध त्वेषः स भानुरर्णवो नृचक्षाः ॥ २ ॥

अग्ने । यत् । ते । दिवि । वर्चैः । पृथिव्याम् । यत् । ओषधीषु । अप्सु । आ । यजत्र ।

येन । अन्तरिक्षम् । उरु । आऽततन्ध । त्वेषः । सः । भानुः । अर्णवः । नृचक्षाः ॥ २ ॥

'यजत्र यजनीय हे' 'अग्ने' 'दिवि' 'लुलोके' 'यत्' 'वर्चैः' आदित्याख्यं यज्योतिस्तत् 'ये' तवैव ज्योतिः । 'पृथिव्याम्' आहवनीयादिरूपतया वर्तमानं^१ यत्तेजस्तत्त्वदीयमेव । प्रसिद्धं तेजोऽभिधाय गूढं ज्योतिरभिधत्ते । यदोषधीष्वप्सु^२ इति । 'ओषधीषु अरणिप्रभृतिषु काष्ठेषु' 'यत् तेजः' । यद्वा ओषधीषु वनस्पत्यादिषु सोमाख्यं यत्तेजः 'अप्सु' जलेषु यदौषधीष्वं तेजस्तत्त्वम् 'आ' सर्वत्र वर्तमानं तेजः तावकमेव^३ । किंच^४ 'येन वायुरूपेण तेजसा' 'अन्तरिक्षम्' आकाशम् 'उरु' 'आततन्ध आतेनिध'^५ विस्तीर्णं कृतवानसि^६ । 'त्वेषः' दीप्तिमान् अत एव 'भानुः' भासमानः 'नृचक्षाः' नृणां साक्षितया द्रष्टा 'अर्णवः' 'समुद्रवन्महान्' । 'सः' तादृशस्वमन्तरिक्षमातेनिधेति पूर्वैणान्वयः । उक्तार्थं वाजसनेयकम्—

१. घ-ल-दधाति; त-धारयति । २. त-पूर्वैणान्वयः । अथ प्रत्यक्षकृतः । ३. ज-ण-तं सहस्रिणम् । ४. त-अश्रमिव । यद्वा सह(?)सहस्रिणमिति वाजविशेषणं सहस्रसंख्याकम् । ५. च-आज्यौषधि-सोमाद्यनेकरूपम्; त-आज्यौषधिसोमाद्यनेकप्रकारम् । ६. त-दाहपाकादिकर्तृतया वर्तमानम् । ७. ज-ण-न-प-यदोषधीषु । ८. त-तावकमेव तत् । ९. त-किंच त्वम् । १०. प-उरु । ११. ख-च-ज-ण-क-अ-ल- 'कृतवानसि' नास्ति; प-आततम् ।

‘अग्ने यत्ते दिवि वचं इत्यादित्यो वा अस्य’^१ दिवि वचंः पृथिव्यामित्ययमग्निः पृथिव्या^२ यदोष-
धीष्वा^३ यजत्रेति य एवौषधिषु चाप्सु चाग्निस्तमेतदाह^४ येनान्तरिक्षमुवात्ततन्मेति वायुः स खेपः
स भानुरण्वो नृचक्षा इति महान्स भानुरण्वो नृचक्षा इत्येतत्^५ (श. ब्रा. ७. १. २३) इति ॥
पृथिव्याम् । ‘उदात्तयो हल्पूवात्’ इति त्रिषकः उदात्तत्वम् । ओषधीषु । ‘ओषधेश्च विभक्ताव-
प्रथमायाम्’ इति दीर्घत्वम् । अप्सु । ‘सावेकाचः’ इति विभक्तेरुदात्तत्वम् । आततन्थ । ‘तनु
विस्तारे’ इत्यस्य लिटि थलि ‘वञ्ज्याततन्थ जगुम्म ववथ’ इति निपातनात् इहेत्वाभ्यासलोपाः
न भवन्ति । ‘लिति’ इति प्रत्ययात्पूर्वस्योदात्तत्वम् । यद्वृत्तयोगादुनिवातः । अणवः । अर्णोस्यस्मिन्
सन्तीति मनुबधे ‘वप्रकरणे अन्येभ्योऽपि ङ्यते’ (का. प. २. १०९. १) इति वप्रस्थयः । ‘अणसः
सलोपश्च’ इति सलोपः । प्रत्ययस्वरः । नृचक्षाः । ‘चक्षिङ् व्यक्तायां वाचि’ । अभिव्यक्तवाग्वाच्यं
धानुरत्र अभिव्यक्तिमात्रे वर्तते । ‘चक्षेवैहुलं शिञ्च’ इत्यसुन् । क्रुदुत्तरपदप्रकृतिस्वरः ॥

अग्ने दिवो अर्णमच्छा जिगास्यच्छा देवां ऊचिषे धिष्ण्या ये ।

या रोचने परस्तात्सूर्यस्य याश्चावस्तादुपतिष्ठन्त आपः ॥ ३ ॥

अग्ने । दिवः । अर्णम् । अच्छ । जिगासि । अच्छ । देवान् । ऊचिषे । धिष्ण्याः । ये ।

याः । रोचने । परस्तात् । सूर्यस्य । याः । च । अवस्तात् । उपतिष्ठन्ते । आपः ॥ ३ ॥

हे^१ अग्ने त्वं दिवो^२ अर्णं^३ सुलोके वर्तमानमर्णोऽग्निः^४ अच्छ^५ अभिलक्ष्य^६ जिगासि^७ भूमद्वारा
प्राप्नोषि । किञ्च^८ धिष्ण्याः । धियं^९ बुद्धयुपहितं देहमुष्णस्युष्णीकुर्वन्ति इति धिष्ण्याः^{१०} प्राणाभिमानी^{११}
देवाः^{१२} । तान्प्राणाख्यान्^{१३} देवान्^{१४} अच्छ^{१५} अनुक्रमेण^{१६} ऊचिषे^{१७} समवेतान्करोषि । समवेता भवतेत्युक्तवान्
असीत्यर्थः । ‘सूर्यस्य’^{१८} सूर्यलोकस्य^{१९} परस्तात्^{२०} उपरि^{२१} रोचने । रोचनो नामायं लोको यत्राग्नेयं ज्योतिः
तपति । तस्मिन्मासमाने रोचनाख्ये लोके^{२२} याः आपो विद्यन्ते^{२३} अवस्तात्^{२४} सूर्यलोकान्^{२५} अधस्तात्
अन्तरिक्षलोके^{२६} याश्च^{२७} आपः^{२८} उपतिष्ठन्ते^{२९} वर्तन्ते ता उभयोरपरस्वं^{३०} प्रेरयसि । उक्तार्थो वाजसनेभिः
स्पष्टमभिहितः—‘आपो वा अस्य दिवोऽर्णस्ता एष भूरेनाच्छैत्यच्छा देवां ऊचिषे धिष्ण्या य इति
प्राणा वै देवा धिष्ण्यास्ते हि सर्वा धिय इण्णन्ति’^{३१} या रोचने परस्तात्सूर्यस्य याश्चावस्तादुपतिष्ठन्त
आप इति^{३२} रोचनो ह नामेप लोको यत्रैष एतत्तपति तद्याश्चैतं परेणापो याश्चावरेण ता एतदाह^{३३}
(श. ब्रा. ७. १. २४) इति । ता उभयोरपरस्वं^{३४} प्रेरयसीति ॥ अर्णम् । ‘क्व गतो’ इत्यस्मात्
‘उक्ते बुद्धे च’ इत्यसुबुडागमश्च । अर्थेते^{३५} । प्रार्थयते तपिपासुभिरित्यर्थः । सकारलोपश्छान्दसः ।
निश्वादाद्युदात्तः । जिगासि । ‘गा स्तुतौ च छन्दसि’ इत्ययं धातुश्चकाराद्भ्रमने वर्तमानः^{३६} लुहोत्यादिः ।
‘बहुलं छन्दसि’ इत्यभ्यासस्यैवम् । निधातः । ऊचिषे । ‘बृज् व्यक्तायां वाचि’ इत्येतस्य लिटि
आर्धधातुकरत्वात्^{३७} भुवो वचिः^{३८} (पा. सू. २. ४. ५३) इति वच्चादेशः । ‘असंयोगालिङ् कित्’

१. त-अस्थाम् । २. त-‘पृथिव्यां.....°ष्वप्वा’ नास्ति । ३. ख-च-ज-ण-फ-म-चाभिस्तमेव
तदाहः । त-ल-चाभिस्तमेतमाह । ४. ख-च-ज-ण-न-फ-म-स-आहुदात्तत्वम् । ५. न-धिष्ण्याः प्राणाः ।
यद्वा धिष्ण्या स्तुतिस्तद्वर्हाः । प्राणा ये(वै)धिष्ण्याः । ल-प्राणा ये(वै) धिष्ण्याः । ६. त-प्राणाः । ७. त-
ल-किञ्च सूर्यस्य । ८. च-सूर्यलोकस्य । ९. त-उदमन्ति तानेष सचते या रोचन इति । १०. त-अर्थ्यते ।
११. त-ल-वर्तते ।

इति किद्वजावात् 'वचिस्वपि' इत्यादिना संप्रसारणम् । अभ्यासस्य 'लिट्यभ्यासस्योभयेपास' इति संप्रसारणम् । आर्धधातुक इद् । निघातः । धिष्ण्याः । 'उष लुप दाहे' । धिय उष्णन्तीति 'सानसिधर्गसिपणसितण्डुलाङ्कुशाचपालेत्त्वल्पदहलधिष्ण्यशब्दाः' इति निपातनात् दृक्कुडागम-
धावादिलोपोपपदहस्वत्वावयः सर्वे सिद्धा भवन्ति^१ । निष्वादाद्युदात्तः । अवस्तात् । अवश्शब्दात्
'द्विच्छन्देभ्यः सप्तमीपञ्चमी' इत्यादिना अस्तातिः । तस्मिन् 'विभाषावरस्य' (पा.सू.५.३.४१)
इत्यवादेशः । प्रत्ययस्वरः । उपतिष्ठन्ते^२ । 'छा गतिनिवृत्तौ' । उपपूर्वात्तिष्ठतेः 'अकर्मकाच्च'
(पा.सू.१.३.२६) इत्यात्मनेपदम् । यद्वृत्तयोगादनिघातः^३ ॥

पुरीष्यासो अग्रयः प्रावणेभिः सजोषसः ।

जुपन्तां यज्ञमद्रुहोऽनमीवा इषो महीः ॥ ४ ॥

पुरीष्यासः । अग्रयः । प्रवणेभिः । सजोषसः ।

जुपन्ताम् । यज्ञम् । अद्रुहः । अनमीवाः । इषः । महीः ॥ ४ ॥

पुरीष्यासः^१ सिकतासंमिश्राः^२ अग्रयः चित्या^३ अग्रयः^४ प्रवणेभिः मृत्खननसाधनभूतैरुभयाविभिः
सहिताः^५ सजोषसः परस्परसंगताः सन्तः^६ यज्ञम् अस्माभिः क्रियमाणमग्निचयत्पूर्वकमिदं सोमयागं
जुपन्तां सेवन्ताम् । किंच^७ अद्रुहः अद्रोधारो यूयम्^८ अनमीवाः रोगाद्विजिताः^९ महीः महत्यः
इषः ऊर्जाः रोगादिरहितास्त्रान्यस्मान्भ्यं प्रयच्छताम् ॥ पुरीष्यासः । 'पू पालनपूरणयोः' । 'इषन्'
इत्यनुवृत्तौ 'शृणुष्यां कित्' (उ.सू.४.४६७) इति ईषन्प्रत्ययः किञ्च^{१०} । किञ्चवाहुणे प्रति-
चिद्धे 'उदोष्ठपूर्वस्य' इत्युत्त्वम् । रपरः । पृणाति पूर्यते वेति^{११} पुरीषम्^{१२} । 'पुरीषं पृणातेः पूर्यतेवा'
(निघ.२.२२) इति यास्कः^{१३} । तद्वर्हन्तीति पुरीष्याः । 'छन्दसि च' इति यप्रत्ययः । 'यचि भम्'
इति भसंज्ञायां यस्थेति लोपः । प्रत्ययस्वरः । प्रावणेभिः^{१४} । 'वन घण संभक्तौ' इत्यस्मात् 'पुंसि
संज्ञायां घः प्रायेण' इति करणे घप्रत्ययः^{१५} । प्रकर्षेण वन्यते संभज्यते संछिन्न्यते मृदेभिरिति
प्रावणाणि^{१६} खनित्राणि । 'प्रनिरन्तः' (पा.सू.८.४.५) इत्यादिना णत्वम् । 'वनं समसि'
(पा.सू.६.२.१७८) इत्यन्तोदात्तत्वम् । कृत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वम्^{१७} । यद्वा । 'मुङ् गतौ' । प्रवन्ते
गच्छन्ति मृत्खननं प्रति इति 'चलनशब्दार्थादकर्मकाद्युच्' (पा.सू.३.२.१४८) इति युच् ।
चित्स्वरः । पूर्वैस्मिन्पक्षेऽवग्रहाभावश्छान्दसः इति वक्तव्यम् । जुपन्ताम् । 'जुपी प्रीतिसेवकयोः'
इत्यस्य लोटि रूपम् । पादादिवाचनिघातः । महीः । महच्छब्दात् 'उगितश्च' इति ङीप् । तकारलोपः
छान्दसः । प्रत्ययस्वरैरेणान्तोदात्तः ॥

१. ख-च-ज-ण-फ-न भवन्ति । २. ख-च-ज-ण-भ- 'उपतिष्ठन्ते.....' निघातः नारितः ।
३. त-पुरीष्यासः । पुरीषमर्हन्तीति पुरीषे भवा वा पुरीष्याः ; ल-पुरीष्यासः । पुरीषमर्हति पुरीष्यासः ।
४. त-चित्याम्रयः । ५. ल-कित्वं च । ६. ख-फ-वैभिरिति ; भ-स्वैभिरिति । ७. त- 'पुरीषं'
नास्ति । ८. त-यास्कः । तस्माद्भवे छन्दसि इति यत् । तिष्ठतिरिति । ९. च-त-फ-ल-प्रवणेभिः ।
१०. ख-ज-ण-घ-प्रत्ययस्वरः ; च-घः प्रत्ययः स्वरः । ११. त-प्रवणनि । १२. ख-च-ज-ण-न-भ-
पदस्वरः ।

इळामग्ने पुरुदंसं सनि गोः शश्वत्तमं हवमानाय साध ।

स्यान्नः सूनुस्तनयो विजावाग्ने सा ते सुमतिर्भूत्वस्मे ॥ ५ ॥

इळाम् । अग्ने । पुरुदंसम् । सनिम् । गोः । शश्वत्तमम् । हवमानाय । साध ।

स्यात् । नः । सूनुः । तनयः । विजाऽवा । अग्ने । सा । ते । सुऽमतिः । भूतु । अस्मे इति ॥ ५ ॥

एषा ऋक् पूर्वमेव व्याख्याता^१ ॥ ॥ २२ ॥

‘निर्मथितः सुधितः’ इति पञ्चमैकादशं सूक्तम् । अत्र^२ अनुक्रमणिका—‘निर्मथितो देवश्रवा देववातश्च भारती तृतीया सतोवृहती’ इति । भरतस्य पुत्रौ देवश्रवा देववातश्चेत्युभावस्य ऋषी । तृतीया सतोवृहती । सिष्टास्त्रिभुवः । अग्निदेवता । ‘आ होता’ इत्यादिसूक्तदशकरयोक्तो विनियोगः प्रातरनुवाकाश्चिनशक्चयोः । ‘इळामग्ने’ इत्यस्या विनियोगोऽसकृदुक्तः ॥

निर्मथितः सुधित आ सुधस्थे युवा क्विरध्वरस्य प्रणेता ।

जूर्यत्स्वाग्नेरजर वनेष्वत्रा दधे अमृतं जातवेदाः ॥ १ ॥

निःसंथितः । सुऽधितः । आ । सुधऽस्थे । युवा । क्विः । अध्वरस्य । प्रऽनेता ।

जूर्यत्सु । अग्निः । अजरः । वनेषु । अत्र । दधे । अमृतम् । जातऽवेदाः ॥ १ ॥

भारतावृषी स्तोत्रं कुर्वति । योऽग्निः । ‘निर्मथितः अग्निष्टोमादिकमस्वरण्योर्नितरां मथितः सन् । ‘सुधस्थे यजमानगृहे । ‘सुधितः गार्हपत्यादिषु त्रिषु कुण्डेषु सुप्तु निहितः निधाय च काष्ठप्रक्षेपेण प्रज्वाल्यमानः । ‘युवा’ प्रबुद्धः अत एव । ‘अध्वरस्य ज्योतिष्टोमादेः । ‘प्रणेता प्रकरणेन नेता निर्वाहकः नेतृत्वादेव । ‘क्विः क्रान्तदर्शी । तथाविधः । ‘जातवेदाः सर्वविषयाभिज्ञानवान् सः । ‘अग्निः । ‘वनेषु महारण्येषु । ‘जूर्यत्सु दावाभिसंवन्धात् जूर्यमाणेषु जरां नाशं प्राप्नुवत्स्वपि स्वयम् । ‘अजरः जरारहितः प्रत्युत दीप्यमानः सन् । ‘अत्र’ एवं’ स्तुतिं कुर्वाणेषु यजमानेषु । ‘अमृतं क्षयरहितं प्रभूतमन्नम् । ‘आ । ‘दधे निदधाति ॥ । ‘सुधितः । ‘दधातेः कर्मणि निष्ठायां । ‘सुधितवसुधितत्वेमथित’ इत्यादिना निपातनात् धि इत्यादेशः । ‘गतिस्वन्तरः’ इति गतेः प्रकृतिस्वरत्वम् । ‘जूर्यत्सु । ‘जरी घृरी हिंसावयोहान्योः’ । व्यत्ययेन शत्रुप्रत्ययः । दिवादिवात् इयन् । निच्वादाशुदात्तः । अजरः । ‘जू’ वयौहानौ इत्यस्मान् भावे । ‘ऋदोरप्’ इत्यप्रत्ययः । गुणः । ‘नवो जरमरमित्रश्चुताः’ इत्युत्तरपदाशुदात्तत्वम् । दधे । दधातेः वर्तमाने लिटि रूपम् । जातवेदाः । ‘जनी प्रादुर्भावे’ इत्यस्य के ‘जनसनखनां सन्मूलोः’ इत्याकारः । बहुव्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् ॥

१. त-व्याख्यायि । २. त-अथ । ३. त-युवा नित्यतरुणः । ४. फ-अत एव । ५. त-जृष । ६. त-भावे भिद्धिदादिभ्योऽङ् । ७. त-स्वरः ।

अमन्थिष्ठां भारता रेवदग्निं देवश्रवा देववातः सुदक्षम् ।

अग्ने वि पश्य बृहताभि रायेषां नो नेता भवतादनु धून् ॥ २ ॥

अमन्थिष्ठाम् । भारता । रेवत् । अग्निम् । देवऽश्रवाः । देवऽवातः । सुऽदक्षम् ।

अग्ने । वि । पश्य । बृहता । अग्नि । राया । इषाम् । नः । नेता । भवतात् । अनु । धून् ॥ २ ॥

हे ऽग्ने ऽभारता भारती भरतस्य पुत्रौ ऽदेवश्रवाः ऽदेववातः चेत्युभौ ऽसुवृक्षं शोभनसामर्थ्यो-
पेतं ऽरेवत् रथिमन्तम् ऽअग्निम् अङ्गनादिगुणोपेतं स्वाम्^१ ऽअमन्थिष्ठाम् अग्निष्टोमादिकर्मप्राप्त्यर्थं सल्लुड-
ताम् । मथनेन स्वासुपादितवन्तावित्यर्थः । तादृशसर्वं ऽबृहता^२ प्रभूतेन ऽराया धनेन सहितः सन्
ऽअग्नि अभिसुखो भूत्वा ऽवि ऽपश्य अस्मान्विशेषेणानुग्रहदृष्टया वीक्षस्व । किञ्च ऽअनु ऽधून् । शुद्धदः
अहवांची ' वस्तोः धुः ' (नि. १. ९. २) इति तन्नामसु पाठान् । धून्नु सर्वेषु दिवसेषु ऽनः
अस्माकम् ऽइषाम् अन्नानां ऽनेता आनेता ऽभवतात् भव ॥ अमन्थिष्ठाम् । ' मन्थ विलोडने ' इत्य-
स्मालुङि सिच् । ' वदश्रजहलन्तस्याचः ' (पा. सू. ७. २. ३) इति वृद्धौ प्राप्तायां ' नेटि ' इति
प्रतिषेधः । ' तस्थस्थमिषाम् ' इत्यादिना तसस्तामादेशः । पादादिश्वादिधातः । अदृस्वरः ।
भारता । भरतस्यापत्यमित्यर्थे उप्सादिश्वाद् । ' तद्धितेष्वचामादेः ' इत्यादिवृद्धिः^३ । निस्वरः । रेवत् ।
रथिशब्दान्मनुष्यं । वज्रोदात्तत्वसंप्रसारणपरपूर्वैस्वगुणसुवलोपाः । देवश्रवाः । ' श्रु श्रवणे ' । ' असुन् '
इति कर्मण्यसुन् । देवैः श्रूयते प्रख्याप्यतेऽसाविति देवश्रवा ऋषिः । कृतुत्तरपदप्रकृतिस्वरस्ये प्राप्ते
' गतिकारकयोरेपि पूर्वपदप्रकृतिस्वरस्य च ' इत्यौणादिकसूत्रात्पूर्वपदस्वरः । देववातः । ' वा गति-
गन्धनयोः ' । अस्माकर्मणि क्तः । देवैरित्यमागतया प्राप्ते देववातः ऋषिः । ' तृतीया कर्मणि ' इति
पूर्वपदस्वरः । धून् । ' शु अभिगमने ' ' द्युत दीप्तौ ' वा । ' ङिच् ' इत्यनुवृत्तौ ' सुयुभ्यां च '
इति भोजसूत्रेण डुप्रत्ययो ङिच् । धुतेः ' अन्धाद्वयश्च ' (उ. सू. ५. ७. ७) इति डुन्प्रत्ययः । अभि-
गच्छन्त्यस्मिन् स्वं स्वमभिमतं देशं प्राणिनः इति ; द्योतते किरणसंभवनादिति वा धुद्विषसः ।
' प्रथमयोः ' इति सवर्णदीर्घः । ' तस्माच्छसो नः पुंसि ' (पा. सू. ६. १. १०३) इति सकारस्य
नकारः । एकादेशस्वरः^४ ॥

दश क्षिपः पूर्य सीमजीजनन्त्सुजातं मातृषु प्रियम् ।

अग्निं स्तुहि दैववातं दैवश्रवो यो जनानामसद्दृशी ॥ ३ ॥

दश । क्षिपः । पूर्यम् । सीम् । अजीजनन् । सुऽजातम् । मातृषु । प्रियम् ।

अग्निम् । स्तुहि । दैवऽवातम् । दैवऽश्रवः । यः । जनानाम् । असत् । दृशी ॥ ३ ॥

हे अग्ने देववातस्य ऽक्षिपः । क्षिप्यन्ते कर्मकरणार्थमिति क्षिपोऽङ्गुल्यः ताश्च ऽदश । बाहु-
द्वयस्य मथनसाधनत्वेन^५ तत्रत्या अङ्गुल्यो दशसंख्याकाः । तादृशयोऽङ्गुल्यः ऽपूर्य पुरातनं ऽक्षिम्

१. ख-ग-च-ज-ग-न-क-भ- ' स्वा ' नास्ति । २. त-बृहता महता । ३. ख-ग-च-ज-ग-भ-
इत्यादिना वृद्धिः । ४. ख-ग-च-ज-ग-न-क-भ-स्वम् एतम् ; स-स्वम् । ५. ख-ग-च-ज-ग-न-क-भ-
' एकादेशस्वरः ' नास्ति । ६. त-मन्थनम् ।

एनं त्वाम् ऽअजीजनन् उदपीवदन्^१ । हे ऽदेवश्रवः ऽमातृषु मातृभृतारण्योः ऽसुजातं सुधृष्यन्नम्
अत एव ऽप्रियं^२ कमनीयं ऽदैववातेन^३ देववातेन^३ मथितमेनम् ऽअग्निं ऽस्तुहि । ऽयः अग्निः ऽजनावां
स्तोतॄणां यजमानानां ऽवशी वशवतीं^४ कर्मणां स्वातन्त्र्येण प्रवर्तकः ऽअसत् अवति तं स्तुहीति
पूर्वेणान्वयः ॥ दश । 'दश दशने' । 'कनिन्' इत्यनुवृत्तौ 'नुदशोऽनुगश्च' इति कनिन् ।
निस्स्वरः । क्षिपः । 'क्षिप प्रेरणे'^५ । औणादिकः कर्मणि क्षिप् । क्षिप्यन्ते प्रेर्यन्ते कर्मस्विति
क्षिपोऽङ्गुल्यः । धातुस्वरः । अजीजनन् । 'जनी प्राटुभावे' । हेतुमन्त्यन्तस्य लुङि चङ्ङित्वचन-
सन्वद्भावाभ्यासेस्वदीर्घाः । निघातः । स्तुहि । 'हुजू स्तुतौ' इत्यस्य लोटि रूपम् । अदादिवात्
शपो लृक् । निघातः । दैववातम् । देववातेन निर्वृत्तमित्यर्थे 'तेन निर्वृत्तम्' (पा. सू. ४. २. १८)
इत्यण् । प्रत्ययस्वरः । असत् । 'अस भुवि' । अस्य लेट्यङागमः । यद्वृत्तयोगादनिघातः ॥

नि त्वा दधे वर आ पृथिव्या इळायास्पदे सुदिनत्वे अह्नाम् ।

दृषद्वत्यां मानुष आपयायां सरस्वत्यां रेवदधे दिदीहि ॥ ४ ॥

नि । त्वा । दधे । वरे । आ । पृथिव्याः । इळायाः । पदे । सुदिनत्वे । अह्नाम् ।

दृषत्स्वत्याम् । मानुषे । आपयायाम् । सरस्वत्याम् । रेवत् । अग्ने । दिदीहि ॥ ४ ॥

हे ऽअग्ने ऽइळायाः गोरूपधारिण्याः ऽपृथिव्याः भूमेः ऽवरे वरिष्ठे^१ ऽपदे^२ उत्तरवेद्याम् ऽअह्नां
ऽसुदिनत्वे यजनीयदिवसानां शोभनदिनत्वार्थम् । येषु दिनेषु इन्द्रादयो वरीयांसो देवा इज्यन्ते
तानि सुदिनानि । तदर्थं ऽरेवा त्वाम् ऽआ ऽनि ऽदधे आ^३ समन्तादिदधामि । उत्तमानि स्थानानि
दर्शयति । ऽदृषद्वत्याम् । दृषद्वती नाम काचिन्नदी तस्याम् । ऽमानुषे मनुष्यसंवरणविषये^४ तीरे ।
ऽआपयायाम् । आपया नाम काचिन्नदी तस्याम् । ऽसरस्वत्यां नद्याम् । एतेषु उत्तमेषु^५ स्थानेषु^६ त्वं
ऽरेवत् धनयुक्तं यथा भवति तथा ऽदिदीहि^७ दीप्यस्व । महर्षयः सरस्वतीतीरे खलु यज्ञादिकर्माण्य-
कार्षुः । तथा च ब्राह्मणम्—' ऋषयो वै सरस्वत्यां सन्नमासत ' (ऐ. प्रा. २. १९) इति ॥ दधे ।
दधातेः लिट्युत्तमैकवचने रूपम् । वरे । 'वृजू वरणे' । 'ग्रहवृद्धनिश्चगमश्च' इत्यण् । पिच्छादनुदात्तत्वे
धातुस्वरः । दृषद्वत्याम् । 'दृ विदारणे' । 'ङ्णालेः पुङ्गस्वश्च' (उ. सू. १. १२८) इत्यादिना
भुगामसो धातोर्ह्रस्वश्च । दृषदः उपलाः यस्यां सन्तीति मनुषू । 'क्षयः' इति तस्य वरवच् । 'स्वर-
विधौ व्यञ्जनमविद्यमानवत्' इत्यस्याः परिभाषाया अत्राश्रयणाभावात्^८ मनुष उदात्ताभावात् ।
अदिप्रत्ययस्वरः । सरस्वत्याम् । सरःशब्दोऽसुनन्तत्वादाद्युदात्तः । तदस्यास्तीति मनुषू । अनुषध-
त्वान्मस्य वत्वम् । उगित्वात् ङीप् । दिदीहि^९ । दिवु क्रीडादौ इत्यस्य यङ्लुङि रूपम् ॥

१. ख-ग-घ-च-ज-ण-प-फ-भ-ल-उदपादयन् । २. ल-प्रियं तम् । ३. त-दैववातेन सम आत्रा ।
४. ख-च-ज-ण-न-प-फ-वशवती; ग-म-वशवती । ५. त-क्षेपणे । ६. त-वरिष्ठे श्रेष्ठे । ७. त-पदे
नामिस्थाने । ८. त- 'आ' नस्ति । ९. ख-न-फ-भ-ल-मनुष्यसंवरणे; ग-च-मनुष्यसंवरणे; ज-ण-
मनुष्यसंवरणे; ल-मनुष्यसंवर । १०. ल-उत्तमस्थानेषु । ११. ख-ग-घ-च-ज-ण-त-प-फ-भ-ल-
दीदिहि । १२. त-अनाश्रयणात् । १३. ख-ग-च-न-भ-ल-दीदिहि ।

इळामग्रे पुरुदंसं सुनि गोः शश्वत्तमं हवमानाय साध ।

स्यान्नः सनुस्तनयो विजावाग्रे सा ते सुमतिर्भूत्वस्मे ॥ ५ ॥

इळाम् । अग्रे । पुरुऽदंसम् । सनिम् । गोः । शश्वत्-उत्तमम् । हवमानाय । साध ।

स्यात् । नः । सनुः । तनयः । विजाऽवा । अग्रे । सा । ते । सुऽमतिः । भूतु । अस्मे इति ॥ ५ ॥

स्यात्वातेयमित्युपेक्षिता ॥

॥ २३ ॥

‘अग्रे सहस्व’ इति पञ्चच द्वादशं सूक्तम् । अत्रानुक्रमणिका—‘अग्रे सहस्व गायत्रमाद्यानुष्टुप्’ इति । कर्त्तव्यांथिनो विश्वामित्रः । अग्निदेवता । आद्यानुष्टुप् निष्ठा गायत्र्यः । सूक्तविनियोगो लैङ्गिकः । प्रातरनुवाके आश्विनशस्त्रे च प्रथमावर्जितस्य सूक्तस्य विनियोगः । ‘अथैतस्याः’ इति खण्डे सूत्रितम्—‘अग्रे इत्येति चतस्रः’ (आश्व. श्रौ. ४. १३) इति । अभ्युदयेष्टावस्त्रेर्दातुरनुवाक्या ‘अग्रे वा दाशुषे’ इत्येषा । ‘अयामेष्ट्याः’ इति खण्डे सूत्रितम्—‘अग्रे वा दाशुषे रथि स यन्ता विप्र पृषाम्’ (आश्व. श्रौ. ३. १३) इति ॥

अग्रे सहस्व पृतना अभिमातीरपास्य । दुष्टरस्तरचरातीर्वर्चो धा यज्ञवाहसे ॥ १ ॥

अग्रे । सहस्व । पृतनाः । अभिऽमातीः । अप । अस्य ।

दुस्तरः । तरन् । अरातीः । वर्चैः । धाः । यज्ञवाहसे ॥ १ ॥

विश्वामित्रः स्तौति । हे ‘अग्रे’ पृतनाः अभियोक्त्रीः सेनाः ‘सहस्व अभिभव’ । ‘अभिमातीः अभिमानिनः कर्मविवेकारिणः शत्रून्’ अपास्य^१ अपनुद् । किंच ‘दुष्टरः दुस्तरः’^२ न केनापि तस्मिन् शत्रवः अत एव ‘अरातीः अरातीन् शत्रून्’^३ तरन् स्वतेजसा तिरस्कुर्वन्स्व^४ यज्ञवाहसे यज्ञनिर्वाहकाय यजमानाय ‘वर्चो’^५ धाः अर्चं धेहि । कुरु ॥ सहस्व । ‘पह मर्षणे’ इत्यस्य लोटि रूपम् । आमन्त्रितस्य अविद्यमानत्वेन पादाद्विवादिनिघातः । अभिमातीः । ‘माङ् माने’ । मानं मातिः । भावे क्तिन् । अस्य^६ लुग्विकरणत्वात्^७ ह्येत्वे^८ न भवतः । अभितो मानं येषां ते इति बहुव्रीहौ पूर्वपदप्रकृति-स्वरत्वम् । अस्य । ‘असु क्षेपणे’ । दिवादिः^९ लोटि रूपम् । दुष्टरः । ‘तृ ह्रवनतरणयोः’ । अस्मात् कृच्छार्थे^{१०} खलु । सुभामादिवात्^{११} विसर्जनीयस्य सकारस्य पत्वम् । लिट्स्वरः । तरन् । तरतेः शतरि रूपम् । अदुपदेशालसार्वचातुक्स्वरेण शतुरनुदात्तत्वे कृते धातुस्वरः । धाः । दधातिष्ठन्दि लुङ् रूपम् । निघातः ॥

अग्रे इळा समिध्यसे वीतिहोत्रो अमर्त्यः । जुषस्व सू नो अध्वरम् ॥ २ ॥

अग्रे । इळा । सम । इध्यसे । वीतिहोत्रः । अमर्त्यः । जुषस्व । सु । नः । अध्वरम् ॥ २ ॥

१. ख-ग-ज-ण-फ-भ-सृथितः । २. ल-अभिभवसि । ३. त-‘अपास्य’ नास्ति । ४. च-ल-‘दुस्तरः’ नास्ति । ५. त-तरीतुम् । ६. ख-ग-ज-ण-फ-अस्यालुग्विकरणत्वात् । ७. ख-ग-ज-ण-भ-ल-स-त्वे । ८. ल-दिवादिः । ९. ख-ग-ज-ज-ण-त-न-भ-स-अकृच्छार्थे । १०. ख-ग-ज-ज-ण-भ-स-चात् ।

हे ऽअग्ने वीतिहोत्रः । वीतिः प्रीतिविषयं होत्रम् अग्निहोत्रादिकं यस्यासौ वीतिहोत्रः । यज्ञेषु प्रीतिमानित्यर्थः । 'ऽअमस्यः मरणधर्मरहितस्त्वम्' इत्या इत्यायामीडयायाम्' उत्तरवेद्यां 'समिधस्ये आज्याहुतिप्रक्षेपेण' सम्यक् प्रज्वाल्यसे । तादृशस्त्वं 'नः अस्माकम्' ऽअध्वरम् इमं यज्ञं 'सु सुपु' जुषस्व आहुतिस्वीकरणेन सेवस्व ॥ वीतिहोत्रः । वी कान्त्यादिषु । अस्माकर्मणि 'मन्त्रे वृषेषपच' इत्यादिना क्तिञ्चुदात्तः । बहुव्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरः^१ । जुषस्व । जुपतेर्लोपि रूपम् । शस्वरः । सु । 'निपातस्य च' इति संहितायां दीर्घः ॥

अग्ने धुमेन जागृये सहसः सूनवाहुत । एदं बर्हिः सदो मम ॥ ३ ॥

अग्ने । धुमेन । जागृवे । सहसः । सुनो इति । आऽहुत ।

आ । इदम् । बर्हिः । सदः । मम ॥ ३ ॥

'धुमेन स्वतेजसा सह' 'जागृवे । जागर्तीति जागृविः । तस्य संबुद्धिः । लोकरक्षार्थं स्वतेजसा सह सर्वदा जागरणोपेत' 'आहुत' 'देवताह्वानार्थम्' अस्माभिः आहुतं 'सहसः' 'सुनो बलस्य पुत्र हे' 'अग्ने' 'मम मत्संबन्धिन्यस्मिन्' यज्ञे यद्वेद्यामास्तीर्णम् 'इदं' 'बर्हिः' तत्र 'आ' 'सदः' आसीद ॥ जागृवे । 'जागृ निद्राक्षये' । 'जूषूस्तृजागृभ्यः क्तिन्' इति क्तिन् । किंत्वादगुणः । जागर्तीति जागृविः । 'जागृविर्जागरणात्' (निर. ९. ८) इति यास्कः । 'संबुद्धौ च' इति गुणः । 'एदं इत्स्वात्' (पा. सू. ६. १. ६९) इति सोर्लोपः । निघातः । सहसः सुनो । सुप आमन्त्रिते पराङ्मनसादावजु-दात्तस्य पादाद्विवादनिघातः । सदः । 'पद्वि शरणगत्यवसादनेपु' इत्यस्य छान्दसे लुङि लृटिच्वा-दङ् । निघातः । मम । अरमच्छब्दस्य पष्ठ्येकवचने' ममादेशः । 'युष्मदस्मदोर्द्वे' इत्याद्युदात्तत्वम् ॥

अग्ने विश्वेभिरग्निभिर्देवेभिर्महया गिरः । यज्ञेषु य उ चायवः ॥ ४ ॥

अग्ने । विश्वेभिः । अग्निऽभिः । देवेभिः । महय । गिरः । यज्ञेषु । ये । ऊँ इति । चायवः ॥ ४ ॥

हे ऽअग्ने ऽदेवेभिः द्योतमानैः ऽविश्वेभिः सर्वैः ऽअग्निभिः यष्टव्यतया स्थितैरग्निभिः सहितस्त्वं 'चायवः स्वद्विषयस्तुतिरूपाभिः'^{१०} वाग्भिरनन्यमनस्कतया पूजकाः 'ये विश्वन्ते तेषां' 'यज्ञेषु य उ चोत्तिष्ठो-मादिषु' 'गिरः' स्तोत्रशस्त्रादिलक्षणानि वाक्यानि 'महय पूजय ॥ महय । 'मह पूजायाम्' । चुरादिः । अदन्तत्वादुपधावृद्धयभावः । निघातः । चायवः । 'चायृ पूजानिशासनयोः' । 'मृगयवाद्यश्च' इति कुप्रत्ययः । प्रत्ययस्वरः ॥

अग्ने दा दाशुषे रयि वीरवन्तं परीणसम् । शिशिहि नः सूनुमतः ॥ ५ ॥

अग्ने । दाः । दाशुषे । रयिम् । वीरऽवन्तम् । परीणसम् । शिशिहि । नः । सूनुऽमतः ॥ ५ ॥

१. ख-ग-च-ज-ग-भ-ईडायाम् ; न-ल-स-ईडायाम् । २. त-आज्याद्याहुति° । ३. ख-ग-च-ज-ग-प्रकृतिस्वरत्वम् । ४. ख-ग-च-देवताधानार्थम् । ५. त-प-आहुत । ६. त-ल-अग्ने त्वम् । ७. ख-ग-च-ज-ग-भ-म-मत्संबन्धिन्यस्मिन् । ८. ख-ग-च-ज-ग-न-भ-हस्वात्° । ९. त-पष्ठ्येकवचनस्य । १०. ख-ग-च-ज-ग-न-प-फ-भ-स-उक्तविषयः ; त-उ त्वद्विषय° ।

हे 'अग्ने' 'दाक्षणे तुभ्यं' हविर्दत्तवते यजमानाय 'वीरवन्तं' पुत्रयुक्तं 'परीणसं प्रभृतं' 'रश्मि धनं' ददाः देहि । 'सूनुमतः पुत्रपौत्रादिसंहितान्' 'नः' अस्मान् 'शिशोहि' धनप्रदानेन तीक्ष्णीकुरु ॥ ददाः । 'हुदाञ् दाने' इत्यस्य छान्दसे लुङि रूपम् । आसन्निवृत्त्याविद्यमानत्वेन पादाद्विधान् अनिवातः । दाक्षणे । 'दाश्ट दाने' इत्यस्य कसौ 'दाश्वान्साह्यान्मीढुंश्च' इति निपातनात् द्विवचना-भावाः इडभावश्च । भसंज्ञायां संप्रसारणम् । प्रत्ययस्वरः । परीणसम् । परिपूर्वात् नसतेव्यात्यथात् किप् । 'अन्धेषामपि इक्ष्यते' इति दीर्घः । शिशोहि । 'शिष् निशाने' । व्यत्ययेन श्लुः । दीर्घः छान्दसः । हेरपिस्त्वादन्तोदात्तत्वम् ॥ ॥ २४ ॥

'अग्ने दिवः' इति पञ्चमं त्रयोदशं सूक्तं वैश्वामित्रम् । अत्रेयमनुक्रमणिका—'अग्ने दिवो वैराजसुपान्त्याग्नेन्दी' इति । विराद् छन्दः । 'अग्न इन्द्रश्च' इत्येषा इन्द्राग्नीदेवताका । शिष्टाः आग्नेय्यः । अग्निष्टोमे आज्यशस्त्रे 'अग्न इन्द्रश्च' इति याज्या । 'अग्न इन्द्रश्च दाक्षुषो दुरोग इति याज्या' (आश्व. श्रौ. ५. ९) इति सूत्रितत्वात् ॥

अग्ने दिवः सुनुरसि प्रचेतास्तना पृथिव्या उत विश्ववेदाः ।

ऋधग्देवाँ इह यजा चिकित्वः ॥ १ ॥

अग्ने । दिवः । सुनुः । अस्ति । प्रऽचेताः । तना । पृथिव्याः । उत । विश्वऽवेदाः ।

ऋधक् । देवान् । इह । यज । चिकित्स्वः ॥ १ ॥

विश्वामित्रः स्तौति । हे 'अग्ने' 'विश्ववेदाः सर्वविषयज्ञानवान्' 'प्रचेताः कर्मविषयज्ञानवांस्व' 'दिवः' 'शुलोकाभिमानिदेवतायाः' 'सूनुरसि पुत्रो भवसि' । 'उत अपि च' 'पृथिव्याः पृथिव्यभिमानि-देवतायाः' 'तना' 'तनयोऽसि' । किञ्च 'चिकित्वः चेतनावन्' हे अग्ने 'इह अस्माभिः क्रियमाणेऽस्मिन् कर्मणि' 'देवान् यजनीयानिन्द्रादिदेवान्' 'ऋधक् पृथक् क्रमेण' 'यज हविष्यदानेन पूजय ॥ अस्ति । 'अस भुवि' इत्यस्य लटि 'तासस्थोलोपः' इति ललोपः । निवातः । विश्ववेदाः । 'बहुव्रीहौ विश्वं संज्ञायाम्' इति विश्वस्यान्तोदात्तत्वम् ॥

अग्निः सनोति वीर्याणि विद्वान्सनोति वाजसमृताय भूपन् ।

स नो देवाँ एह वंहा पुरुक्षो ॥ २ ॥

अग्निः । सनोति । वीर्याणि । विद्वान् । सनोति । वाजम् । अमृताय । भूपन् ।

सः । नः । देवान् । आ । इह । वह । पुरुक्षो इति पुरुक्षो ॥ २ ॥

'विद्वान् कर्माभिज्ञो यः' 'अग्निः' 'वीर्याणि पशुपुत्रादिसंपदूपाणि सामर्थ्यानि' 'सनोति यजमानाय ददाति । यश्चाग्निः' 'भूपन् स्वतेजसा सर्वं जगत् भूपयन् अलंकुर्वन्' 'अमृताय मरणधर्मे-

१. त- 'तुभ्यं' नास्ति । २. त-वीरवन्तं पुत्रवन्तम् । ३. त- 'तना' नास्ति । ४. ख-ग-च-ज-ण-न-भ-ल- 'कर्मणि' नास्ति । ५. ख-ग-च-ज-ण-भ-ल-समर्थानि ।

रहितायेन्द्रादिदेवाय ^१वाजं हविलक्षणमस्रं ^२सन्नोति प्रयच्छति ^३पुरुक्षो पुरोडाशादिवहुविधाओपेत हे
अग्ने ^४सः तादृशस्त्वं ^५नः अस्माकं संबन्धिनि ^६इह अस्मिन्यज्ञे ^७देवान् यजनीयान्देवान् ^८आ ^९वह
आह्वय ॥ सन्नोति । 'पणु दाने' । तनादित्वादुप्रत्ययः । प्रत्ययस्वरः । पादादिस्वादिनिघातः ।
भूपन् । 'भूप अलंकारे' । अन्तर्भावितप्रत्ययः । शतुलैसार्वधातुकस्वरेणानुदात्तत्वे धातुस्वरः शिष्यते ।
वह । बहेलौटि रूपम् । पुरुक्षो । पुरवः क्षुधोऽन्नानि यस्येति पुरुक्षुः । अन्यलोपच्छान्दस्य । 'संबुद्धी
च' इति गुणः ॥

अग्निर्द्यावापृथिवी विश्वजन्त्ये आ भाति देवी अमृते अमूरः ।

क्षयन्वाजैः पुरुक्षन्द्रो नमोभिः ॥ ३ ॥

अग्निः । द्यावापृथिवी इति । विश्वजन्त्ये इति विश्वजन्त्ये । आ । भाति । देवी इति ।

अमृते इति । अमूरः ॥ क्षयन् । वाजैः । पुरुक्षन्द्रः । नमःऽभिः ॥ ३ ॥

^१अमूरः अमूढः सर्वज्ञः ^२क्षयन् ईशानः सर्वस्य जगतः अत एव ^३पुरुक्षन्द्रः पुरुक्षन्द्रो बहु-
दिरण्योपेतः । यद्वा बहुदीप्तिस्वरूपः । ^४वाजैः बलैः ^५नमोभिः अन्नैश्च सहितः सः ^६अग्निः ^७विश्वजन्त्ये
विश्वस्य जनयिष्यी । यद्वा विश्वं जन्त्यमुत्पाद्यं यास्यां ते । ^८देवी द्योतमाने ^९अमृते मरणधर्मरहिते
^{१०}द्यावापृथिवी द्यावापृथिव्यौ ^{११}आ ^{१२}भाति आ समन्तात् प्रकाशयति । द्यावापृथिवी । दिवः-
शब्दस्य 'दिवो द्यावा' इति द्यावादेश आद्युदात्तः । पृथिवीशब्दो ङीप्प्रत्ययान्तोदात्तः । 'देवता-
द्रन्ते च' इत्युभयोः प्रकृतिस्वरस्वम् । विश्वजन्त्ये । 'बहुव्रीहौ विश्वं संज्ञायाम्' इति पूर्वपदान्तोदात्तः ।
तत्पुरुषे ^{१३}तु ^{१४}स्वरश्चिन्तनीयः । आ भाति । 'भा दीप्तौ' । अन्तर्भावितप्रत्ययः । क्षयन् । 'क्षि ऐश्वर्ये' ।
शतुलैसार्वधातुकस्वरेणानुदात्तत्वे धातुस्वरः । पुरुक्षन्द्रः । 'ह्रस्वाच्चन्तत्तरपदे मन्ते' इति
सुदागमः । क्षुत्वेन शकारः । उत्तरपदान्तोदात्तप्रकरणे ^{१५}'त्रिचक्रादीनां छन्दस्युपसंख्यानम्' इति
उत्तरपदान्तोदात्तस्वम् । यद्वा 'समासस्य' इत्यन्तोदात्तस्वम् ^{१६}॥

अग्र इन्द्रश्च दाशुषो दुरोणे सुतावतो यज्ञमिहोप यातम् ।

अमर्धन्ता सोमपेयाय देवा ॥ ४ ॥

अग्रं । इन्द्रः । च । दाशुषः । दुरोणे । सुतऽवतः । यज्ञम् । इह । उप । यातम् ।

अमर्धन्ता । सोमऽपेयाय । देवा ॥ ४ ॥

हे ^१अग्ने रवम् ^२इन्द्रश्च उभौ ^३देवा देवौ युवाम् ^४अमर्धन्ता अनागमनेन यज्ञहिसामकुर्वन्तौ
सन्तौ ^५सुतवतः सोमाभिपन्नं कुर्वतः ^६दाशुषः हविर्दत्तवतो यजमानस्य ^७इह ^८दुरोणे गृहे क्रियमाणमिमं
^९यज्ञम् अभिलक्ष्य ^{१०}सोमपेयाय सोमपानार्थम् ^{११}उप ^{१२}यातम् उप समीपम् ^{१३}आगच्छतम् ^{१४}यातम् ।

१. ख-त-न-म-स-तत्पुरुषे; ग-तत्पुरुषेभु; ज-ण-ल-तत्पुरुष । २. ख-ग-च-ज-ण-न-फ-म-उत्तर-
पदान्तोदात्तस्वम् । ३. न-ल-समीपे । ४. ख-ग-च-ज-ण-फ-म-यातं नास्ति ।

‘या प्रापणे’ इत्यस्य लोटि रूपम् । निघातः । अमर्धन्ता । ‘सृधु हिसायाम्’ इत्यस्य क्षतरि रूपम् । नवा समासः । सुपो ङादेशः । तत्पुरुषे नन्स्वरः । सोमपेयाय । ‘पा पाने’ । ‘अचो यत्’ इति यत् । ‘ईद्यति’ इतीकारादेशः । आर्धधातुकलक्षणो गुणः । कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरः ॥

अग्ने अपां समिध्यसे दुरोणे नित्यः सूनो सहसो जातवेदः ।

सधस्थानि मह्यमान ऊती ॥ ५ ॥

अग्ने । अपाम् । सम् । इध्यसे । दुरोणे । नित्यः । सूनो इति । सहसः । जातवेदः ।

सुधऽस्थानि । मह्यमानः । ऊती ॥ ५ ॥

‘सहसः’ ‘सूनो बलस्य पुत्र’ जातवेदः जातप्रज्ञ हे ‘अग्ने’ ‘नित्यः’ अविनाशी ‘ऊती’ ऊत्या रक्षणेन ‘सधस्थानि प्राणिनां निवासभूतान् लोकान्’ ‘मह्यमानः’ परिचरंस्वम् ‘अपां’ ‘दुरोणे’ अपां स्थानेऽन्तरिक्षे ‘समिध्यसे’ सम्यक् दीप्यसे ॥ दुरोणे । ‘अव रक्षणे’ इत्यस्मादीणादिको नक्षप्रत्ययः । ‘उवस्वर’ इत्यादिना ऊद् । गुणः । ‘दुरोण इति गृहनाम, दुरवा भवन्ति’ (निर. ४. ५) इति यास्कः । प्रत्ययस्वरः । मह्यमानः । ‘मह पूजयाम्’ । व्यत्ययेन शानच् । शानचो लसार्वधातुक-स्वरैरानुदात्तत्वे गिस्वरः^१ । ऊती । अव रक्षणादिषु । ‘ऊतियूतिवृत्ति’ इत्यादिना निपातनादन्तो-दात्तः । ‘सुपां सुलुक्’ इति तृतीयायाः सवर्णदीर्घः ॥ ॥ २५ ॥

‘वैश्वानरं मनसा’ इति नवचं चतुर्विधं सूक्तम् । तत्रानुक्रमणिका—‘वैश्वानरं नव तृचौ वैश्वानरीयमास्तौ जागतौ दृच आत्मस्तुतिर्वा पूर्वात्मगीतान्योपाध्यायस्तुतिः’ इति । ‘वैश्वानरं मनसा’ इत्याद्यौ तृचौ जागतौ । प्रथमस्य वैश्वानरोऽभिर्देवता द्वितीयस्य^२ मरुतः^३ । सप्तम्याद्यास्तिलस्त्रिष्टुभः । ‘अग्निस्मि’ इति दृचस्याग्निः परं ब्रह्म वा देवता । नवम्यास्तु विश्वामित्रोपाध्यायस्य^४ स्तुत्यावात्^५ स एव देवता । सप्तमीवर्जितस्य सूक्तस्य विश्वामित्र ऋषिः । सप्तम्या ब्रह्मवाक्यरवात्^६ ‘यस्य वाक्यं स ऋषिः’ इति न्यायेन ब्रह्म ऋषिः । ‘वैश्वानरं मनसा’ इत्याद्यस्तृच आभिष्टविके चतुर्थेऽहनि आग्निमास्तौ वैश्वानरीयनिविद्धाने विनियुक्तः^७ । ‘तृतीयस्य’ इति खण्डे सूत्रितं—‘वैश्वानरं मनसेति तिलः’ (आश्व. श्रौ. ७. ७) इति । अयमेव तृचो बृहस्पतिसवेऽप्याग्निमास्तौ वैश्वानरीय-निविद्धानीयः । ‘प्र यन्तु वाजाः’ इति द्वितीयतृचो बृहस्पतिसवे मास्तनिविद्धानीयः । उभयमपि ‘उशनसस्तोमेन’ इति खण्डे सूत्रितं—‘वैश्वानरं मनसाग्निं निचाश्य प्र यन्तु वाजास्तविषीभिरग्रयः’ (आश्व. श्रौ. ९. ५) इति । अग्निचयने संचिताग्रयणुशंसने ‘अग्निस्मि’ इत्येषा । ‘अथाग्निं संचितमनुगीतमनुशंसेत्’ इत्युपक्रम्य सूत्रितम्—‘अग्निस्मि जन्मना जातवेदा इति त्रिमध्यमया वाचा’ (आश्व. श्रौ. ४. ८) इति ॥

१. त-णिचः स्वरः । २. ख-ग-च-ज-ण-भ-ल-‘द्वितीयस्य मरुतः’ नास्ति । ३. ख-ग-च-ज-ण-भ-ल-‘पाध्यायस्तुतिर्वा’ ; ल-‘पाध्यायस्तुत्वात् । ४. ख-ग-च-ज-ण-भ-स-नियुक्तः ।

वैश्वानरं मनसाग्निं निचाय्यां हविष्मन्तो अनुपत्यं स्वविदम् ।

सुदानुं देवं रथिरं वसूयवो गीर्भां रण्वं कुशिकासौ हवामहे ॥ १ ॥

वैश्वानरम् । मनसा । अग्निम् । निऽचाय्यं । हविष्मन्तः । अनुऽस्यदम् । स्वऽविदम् ।

सुऽदानुम् । देवम् । रथिरम् । वसूऽयवः । गीऽग्निः । रण्वम् । कुशिकासः । हवामहे ॥ १ ॥

विश्वामित्रः स्तौति । हे अग्ने ^१हविष्मन्तः संश्रुतहविष्काः ^२वसूयवः धनमात्मन इच्छन्तः ^३कुशिकासः^४ कुशिकगोत्रोत्पन्ना वयं ^५वैश्वानरम् । विश्वे नरा अग्निप्रणयनादिक्रियायां नेतारो यस्येति विश्वानरः अग्निः^६ । तस्य संवन्धी वैश्वानरः । अपत्यमिति यावत् । यद्वा^७ विश्वानर एव वैश्वानरः । तद्वितोऽनन्वर्थो राक्षसवायसादिवत् । तम् ^८अनुपत्यं सत्येनानुगतं कर्मानुरूपफलप्रदाने^९ सत्यप्रतिज्ञं ^{१०}स्वविदं स्वर्गादिलक्षणफलस्य ज्ञातारम् अत एव ^{११}सुदानुं सुष्ठु फलस्य दातारं ^{१२}रथिरं रथवन्तम् अत एव ^{१३}रण्वं यज्ञान् गच्छन्तं ^{१४}देवं द्योतमानं तमिमम् ^{१५}अग्निं ^{१६}मनसा ^{१७}निचाय्य अन्तःकरणेन एवंविधगुणविशिष्टस्त्वमिति ज्ञात्वा ^{१८}गीर्भाः स्तुतिलक्षणाभिर्वाग्भिः ^{१९}हवामहे इह कर्मणि त्वामाह्वयामः ॥ वैश्वानरम् । ' नरे संज्ञायाम् ' इति पूर्वपदस्य दीर्घत्वम् । विश्वानरस्येदमित्यर्थे ' तस्येदम् ' इत्यण् । प्रत्ययस्वरः । निचाय्यः । ' चाय् पूजानिश्चामनयोः ' इत्यस्य व्यपि रूपम् । लिट्स्वरः । अनुपत्यम् । अनुगतं सत्येन । ' अवादयः कुष्टार्थं तृतीयया ' इति समासः । सुपांमादिवात् षावम् । निरुद्धादिवादन्यतोदात्तत्वम् । सुदानुम् । ' हुदाश् दाने ' । ' दाभाभ्यां नुः ' इति कर्त्तरि नुप्रत्ययः । ' परादिच्छन्दसि बहुलम् ' इत्युत्तरपदाद्युदात्तत्वम् । रथिरम् । रथशब्दात्मान्तुबर्थे ' मेधाधाराभ्यामिरन्ध्रिचौ वक्तव्यौ ' इति इरच् । चित्स्वरः । वसूयवः । वसु आत्मन इच्छन्त इति ' सुप आत्मनः वयच् ' । ' अकृत्सावंधातुकयोः ' इति दीर्घः । ' क्याच्छन्दसि ' इत्युप्रत्ययः । अतो लोपः । प्रत्ययस्वरः । रण्वम् । रथिरित्यर्थः । रण्वति यज्ञान् गच्छन्तीति^१ रण्वः । पचाद्यजन्तः । चित्स्वरः । कुशिकासः । कुशिकशब्दात् ' गोत्रम् ' इत्यर्थे विद्वादिवाद्वाच् । तस्य बहुषु ' वज्रपोश्च ' (पा. सू. २. ४. ६४) इति लुक् । हवामहे । ह्यप्रतेः ' बहुलं छन्दसि ' इति संप्रसारणम् । निघातः ॥

तं शुभ्रमग्निमवसे हवामहे वैश्वानरं मातरिश्वानमुक्थ्यम् ।

बृहस्पतिं मनुषो देवतातये विप्रं श्रोतारमतिथिं रघुप्यदम् ॥ २ ॥

तम् । शुभ्रम् । अग्निम् । अवसे । हवामहे । वैश्वानरम् । मातरिश्वानम् । उक्थ्यम् ।

बृहस्पतिम् । मनुषः । देवऽतातये । विप्रम् । श्रोतारम् । अतिथिम् । रघुऽस्यदम् ॥ २ ॥

योऽग्निः पूर्वमन्त्रे प्रतिपादितः ^१तं शुभ्रं द्योतमानं ^२वैश्वानरं विश्वानरसंवन्धिनं ^३मातरिश्वानम् । मातरि अन्तरिक्षे यस्मिन् विश्वुदादिरूपतया चेटते इति मातरिश्वा अग्निः । तम् ^४उक्थ्यम् उक्थ्यः

१. ख-ग-च-ज-ण-न-म-कुशिकाः; प-कुशिकासः कुशिकाः । २. ख-ग-च-ज-ण-न-भ-ल-स-कथित् ; फ-अग्निः कथित् । ३. ख-ग-च-ज-ण-भ-ल-यदा । ४. प-फ-कर्मफलप्रदाने । ५. ख-ग-च-ज-ण-यज्ञम् । ६. त-आगच्छतीति ।

शस्त्रैः शंसनीयं^१ बृहस्पतिं बृहतो यज्ञस्य पतिं पालकतया स्वामिन्^२ विप्रं मेधाविन्^३ श्रोतारं
स्तोत्रशस्त्रादिमन्त्रवाक्यं शृण्वन्तम्^४ अतिथिम् आतिथेयपूजार्हतया यदृच्छया प्राप्तं^५ रघुलैव^६
रघुलैवः स्यदो वेगो यस्येति क्षिप्रगन्तारम् । यद्वा स्यदशब्देन^७ अन्वा^८ लक्ष्यते । रघुस्यदः क्षिप्रगन्ता
इत्यर्थः । तम् एवंविधगुणयुक्तम्^९ अग्निम् अवसे अस्माकं रक्षणाय^{१०} हवामहे कुशिकगोत्रजा वयम्
आह्वयामः । किंच^{११} मनुषः मनुष्यस्य देवतातये यज्ञार्थं स्वामाह्वयामः ॥ शुभम् । शुभं दीप्ती ।
अस्मात्^{१२} 'स्फायितस्त्रि' इत्यादिना कर्तरि रक् । किञ्चादुणाभावः । प्रत्ययस्वरः । मातरिश्वा नम् ।
निर्माणहेतुत्वात् माता अन्तरिक्षम् । तत्र क्षितिं प्राणिनीतिं मातरिश्वा अग्निः । 'शुशुक्षन्' इत्यादिना
मातरिश्चन्द्रदस्य^{१३} कम्प्रत्ययान्तत्वेन निपातनापूर्वपदान्तोदात्तत्वम् । उक्थ्यम् । उक्थेन स्तोत्रेण
स्तुत्यः । तत्र भवः इत्यर्थे 'भवे छन्दसि' इति यत् । 'तिस्वरितम्^{१४}' इति स्वरितः । देवतातये ।
देव एव देवतातिः । स्वार्थिकस्तात्तिल्ल । देवतातिशब्देन यज्ञो लक्ष्यते तत्संप्रदानकत्वाच्चस्य ।
लिस्वरः । रघुस्यदम् । 'स्यन् प्रखण्डे' इत्यस्मात् घञन्तः स्यदशब्दः । 'स्यदो जवे'
इति निपातनादनुनासिकलोपः । कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरारम्भम् ॥

अश्वो न क्रन्दञ्जनिभिः समिध्यते वैश्वानरः कुशिकेभिर्युगेयुगे ।

स नो अग्निः सुवीर्यं स्वश्वं दधातु रत्नंसमृतेषु जागृविः ॥ ३ ॥

अश्वः । न । क्रन्दन् । जनिऽभिः । सम । इध्यते । वैश्वानरः । कुशिकेभिः । युगेऽयुगे ।

सः । नः । अग्निः । सुऽवीर्यम् । सुऽअश्वम् । दधातु । रत्नम् । अमृतेषु । जागृविः ॥३॥

यः वैश्वानरः अग्निः कुशिकेभिः स्तोत्रं कुर्वाणैर्होत्रादिभिः युगेयुगे प्रतिदिनं^१ समिध्यते
आज्याहुतिप्रक्षेपेण^२ सम्यक् दीप्यते । तत्र दृष्टान्तः । अश्वो न इति । यथा जातोऽश्वः^३ कन्द
हेषारवं कुर्वन्^४ जनिभिः जनयित्रीभिः बडवाभिः स्तन्यप्रदानेन प्रतिदिनं सम्यक् पोष्यते तद्वत् ।
अमृतेषु मरणधर्मरहितेषु देवेषु मध्ये जागृविः उवालय जाग्रत् दीप्यमानः सः अग्निः सुवीर्यं
शोभनाप्रययुक्तं^५ स्वश्वं शोभनाश्वादिपञ्चयुक्तं^६ रत्नम् उत्तमं धनं नः अस्माकं दधातु विदधातु
प्रयच्छतु ॥ युगेयुगे । 'नित्यवीप्सयोः' इति द्विवचनम् । परस्याभ्रेडितत्वाद् अनुदात्तत्वे पूर्वपद-
प्रकृतिस्वरः । स्वश्वम् । अश्वशब्दः कम्प्रत्ययान्तः आधुदात्तः । बहुव्रीहौ 'आधुदात्तं द्व्यच्छन्दसि'
इत्युत्तरपदाधुदात्तत्वम् । यकारोपजनश्छान्दसः । यद्वा । अश्वेषु साधवोऽभ्याः । 'तत्र साधुः'
इति यत् । 'यतोऽनावः' इत्याधुदात्तत्वम् । बहुव्रीहौ पूर्वोक्तस्वरः । दधातु । दधातेर्लोपि रूपम् ।
रत्नम् । 'रसु क्रीडायाश्च' । 'रमेस्त च' इत्यधिकरणे नप्रत्ययस्तकारश्चान्तादेशः । रमतेऽस्मिन्निति
रत्नम् । 'निव्' इत्यनुवृत्तौ आधुदात्तः । जागृविः । किम्प्रत्ययान्तः । निन्वादाधुदात्तः ॥

१. ख-ग-च-ज-ग-भ-स्यदःशब्देन । २. त-तद्वात् । ३. ख-ग-च-ज-ग-भ-स-एवंविधं युक्तम् ।

४. त-इत्यस्मात् । ५. ख-ग-ज-ग-भ-स-मातरिश्चन्द्रदात् न-ल-मातरिश्चन्द्रदः । ६. ख-ग-ज-ग-भ-स-तिस्वरितः । ७. त-आज्याधाहुतिः । ८. प-जात्यश्च ।

प्र यन्तु वाजास्तविषीभिर्ग्रयः शुभे संमिष्टाः पृषतीरयुक्षत ।

बृहदुक्षो मरुतो विश्ववेदसः प्र वेपयन्ति पर्वताँ अदाभ्याः ॥ ४ ॥

प्र । यन्तु । वाजाः । तविषीभिः । अग्रयः । शुभे । समऽमिष्टाः । पृषतीः । अयुक्षत ।

बृहत्ऽउक्षः । मरुतः । विश्वऽवेदसः । प्र । वेपयन्ति । पर्वतान् । अदाभ्याः ॥ ४ ॥

‘वाजाः वेगवन्तः’ ‘अग्रयः’ ‘प्र’ ‘यन्तु जलमभिलक्ष्य’ गच्छन्तु । गताश्च तेऽग्रयः ‘तविषीभिः बलयुक्तैः’ मरुद्भिः^१ ‘शुभे जले’ ‘संमिष्टाः परस्परं’ संगताः सन्तः ‘पृषतीः विन्दून्’ ‘अयुक्षत अयुजन्’ । जले विन्दून्कुर्वन् । यद्वा वाजाः वेगवन्तोऽग्रयस्तविषीभिर्वलयुक्तैर्मरुद्भिर्जलमनुलक्ष्य प्रयन्तु गच्छन्तु । ते च मरुतः शुभे जले संमिष्टा अग्निभिः संगताः सन्तः पृषतीश्वरवर्णा वाहन-रूपा वडवा अयुक्षत । रथे मेघभेदनार्थं^२ ता अयौक्षुः । रथारूढास्ते ‘विश्ववेदसः प्राणिकृतकर्माभिज्ञानयुक्ताः’ ‘अदाभ्याः केनाप्यतिरस्कार्याः’ ‘मरुतः एवंविधा वायवः’ ‘बृहदुक्षः प्रभूतसेकृन्’ ‘पर्वतान् मेघान्’ ‘प्र’ ‘वेपयन्ति । यथा प्रभूता वृष्टिर्भवति तथा मेघान् चालयन्ति ॥ तविषीभिः । ‘तव गतौ’ इति सौत्रो धातुः । अस्मात् ‘तवेष्टिद्वा’ इति टिप् च निच्च । तवन्ति संचरन्त्याकाशे इति तविषा वायवः । ‘टिद्वाणन्’ इति ङीप् । लिङ्गव्यत्ययः^३ । निष्वादाद्युदात्तः । पृषतीः । ‘पृषु’ सेचने^४ ‘पृ’ पालनपूरणयोः’ इति वा । अस्मात् वर्तमाने ‘पृषद्-बृहन्महत्’ इति निपातनादतिप्रत्ययः शतृवद्भवति । ‘उगितश्च’ इति ङीप् । पर्येतीति पृषायः शीकराः । पृणन्ति पालयन्तीति पृषत्यो वडवाः । अयुक्षत । ‘युजिर् योमे’ इत्यस्य लुङि सिचि रूपम् । निघातः । बृहदुक्षः । ‘उक्ष सेचने’ इत्यस्मात्किप् । कृदन्तरपदप्रकृतिस्वरः । वेपयन्ति । ‘दुवेष्टु कम्पने’ । निघातः । पर्वतान् । ‘पर्व पूरणे’ इत्यस्मात् ‘भृष्टृदृशि’ इत्यादिना अतच् । पर्वति पूरयति भूमिमुक्तेन इति पर्वतो मेघः । व्यत्ययेनाद्युदात्तः ॥

अग्निश्रियो मरुतो विश्वकृष्टय आ त्वेषमुग्रमव ईमहे वयम् ।

ते स्वानिनो रुद्रिया वर्षनिर्णिजः सिंहा न हेषकृतवः सुदानवः ॥ ५ ॥

अग्निश्रियः । मरुतः । विश्वऽकृष्टयः । आ । त्वेषम् । उग्रम् । अवः । ईमहे । वयम् ।

ते । स्वानिनः । रुद्रियाः । वर्षऽनिर्णिजः । सिंहाः । न । हेषऽकृतवः । सुदानवः ॥ ५ ॥

‘अग्निश्रियः वैश्रुतमग्निं अयन्तः’ ‘विश्वकृष्टयः’ विश्वस्य वृक्षादेः कृष्टिराकर्षणं नमनोन्नमनादि-लक्षणं कर्म येष्यो भवति ते विश्वकृष्टयः । एवंविधा ये ‘मरुतः विद्यन्ते तेषां च मरुताँ’ ‘त्वेष दीप्तम्’ ‘उग्रम् उद्गूर्णम्’ ‘अवः रक्षणम्’ ‘आ’ ‘ईमहे कुशिका’ ‘वयम् आ समन्तात् याचामहे ।’ ‘ते मरुतः

१. त-बलमभिलक्ष्य । २. ख-ग-च-ज-ण-भ-‘ बलयुक्तैः ’ नास्ति । ३. ख-प-क-भ-‘ मरुद्भिः ’ नास्ति । ४. ख-प-क-भ-‘ परस्परं ’ नास्ति । ५. त-मेघभेदनार्थम् । ६. त-प्रभूतं सेकृन् । ७. त-ल-अत्र लिङ्गव्यत्ययः । ८. ख-ग-च-ज-ण-भ-पृष सन्धाने, न-पृष संधाने । ९. त-इत्यस्मात् ।

‘रुद्रियाः रुद्रपुत्राः’^१ वर्षनिर्णिजः । निर्णिकृशब्दो रूपवाची ‘निर्णिकृ वत्रिः’ इति तन्नामसु पाठात् । वर्षणं रूपं स्वभावो येषां ते^२ वर्षनिर्णिजो वर्षकाः । ‘हेषकृतवः । हेषारवस्य कृतुः करणं येषां ते कृत-
हेषारवाः’^३ सिंहा^४ न सिंहा इव^५ स्वानिनः शब्दवन्तः एवंविधास्ते मरुतः^६ सुदानवः सुष्ठु जलस्य^७
दातारो भवन्ति ॥ अग्निश्रियः । ‘श्रिञ् सेनायाम्’ । ‘वचिप्रच्छि’^८ इत्यादिना किप् संप्रसारणाभावो
धातोर्दीर्घश्च । जसि इयडादेशः । कुस्वरः । उग्रम् । गम् गतौ^९ । उत्पूर्वः । ऋजेन्द्राग्र^{१०} इति
निपातनात् प्रत्ययो सकारलोप उपसर्गस्थान्तलोपश्च । उद्गच्छतीत्युग्रः । प्रत्ययस्वरः । ईमहे । ईकान्ति-
गत्यादिषु^{११} । व्यस्ययेनास्मनेपदम् । अदादिश्वाच्छपो लुक् । निवातः । स्वानिनः । स्वानो घञन्तः ।
तद्वन्तः । ‘अत इतिनौ’ इतीनिः । प्रत्ययस्वरः^{१२} रुद्रियाः । रुद्रशब्दाच्छान्त्वसो वः । तस्येशादेशः ।
प्रत्ययस्वरः ॥ ॥ २६ ॥

व्रातंव्रातं गुणगणं सुशस्तिभिर्ग्रेभर्मि मरुतामोज ईमहे ।

पृषदश्वासो अनवभ्रराधसो गन्तारो यज्ञं विदथेषु धीराः ॥ ६ ॥

व्रातम् व्रातम् । गुणम् गुणम् । सुशस्तिभिः । अग्नेः । भामम् । मरुताम् । ओजः । ईमहे ।

पृषत्सअश्वासः । अनवभ्रराधसः । गन्तारः । यज्ञम् । विदथेषु । धीराः ॥ ६ ॥

कुशिका वयम्^१ अग्नेभामं भासकं^२ मरुतामोजः तेजः^३ व्रातंव्रातं व्राते व्राते प्रतिसमूहं^४ गुणगणं
गणे गणे महति समूहे^५ क्रियमाणाभिः^६ सुशस्तिभिः । शोभनाः शस्तयः स्तुतयो यैर्मन्त्रैः क्रियन्ते
ते सुशस्तयः । तैर्मन्त्रैः^७ ईमहे तादृशं मार्तं तेजो याचामहे । पृषदश्वासः । पृषदश्चित्रवर्णा अक्षा
येषां ते तादृशाः । अनवभ्रराधसः । न विद्यतेऽवभ्रंशो यस्य तदवभ्रम् । अवभ्रं राधो घनं येषां
तेऽनवभ्रष्टधनाः । संपूर्णधना इति यावत् । धीराः कर्माभिज्ञास्ते मरुतः^८ विदथेषु यज्ञेषु^९ यज्ञं
यजनीयं हविः^{१०} अभिलक्ष्य^{११} गन्तारः गमनशीला भवन्ति ॥ गुणगणम् । ‘गण संस्थाने’ । पचाद्यप् ।
‘नित्यवीक्ष्योः’ इति द्विवचनम् । परस्यान्नेति तत्त्वाद्गुहात्पूर्वे पूर्वपदस्वरः । सुशस्तिभिः ।
बहुव्रीहौ^{१२} नन्सुभ्याम्^{१३} इत्युत्तरपदान्तोदात्तत्वम् । भामम् । ‘भा दीप्तौ’^{१४} । ‘अतिस्तु’^{१५} इत्या-
दिना मन् । निस्वरः । ओजः । ‘उज्ज आजेवे’ । ‘उज्जेर्बले बलोपश्च’ (उ. सू. ४. ६३१)
इत्यसुन् । तत्संनियोगेन बकारलोपः । आर्धधातुकलक्षणो गुणः । निस्वरः । ईमहे । ईकान्तादिषु ।
निवातः । अनवभ्रराधसः । अनवभ्रम् । ‘नन्सुभ्याम्’ इत्युत्तरपदान्तोदात्तत्वम् । बहुव्रीहौ^{१६} पूर्वपद-
स्वरः । गन्तारः । ताच्छीलिकस्तुन् । विदथेषु । ‘विद ज्ञाने’ । ‘रुद्रिविद्भिर्भां कित्’ इत्यथ-
प्रत्ययः । किच्वादगुणः । विदन्त्यस्मिन्कर्मजातमभ्यर्थादथ इति विदथो बह्वः । प्रत्ययस्वरः ॥

१. ख-ग-च-ज-ण न-भ-स-रुद्रपुत्राः मरुतः । २. प-ते हेषकृतवः । ३. ल-जनस्य । ४. त-
किञ्चिप्रच्छि । ५. त-गत्यादिषु । ६. ख-ग-च-न-ण-न-फ-भ-स-प्रत्ययस्वरः नारित । ७. त-प-
समूहे समूहे । ८. ग-च-ज-ण-यजनीयहविः । ९. त-दीप्तौ इत्यस्मात् । १०. ख-ग-च-ज-ण-भ-ल-स-
उत्तरबहुव्रीहौ ।

अग्निरस्मि जन्मना जातवेदा घृतं मे चक्षुरमृतं म आसन् ।

अर्कस्त्रिधातु रजसो विमानोऽजस्रो घर्मो हविरस्मि नामं ॥ ७ ॥

अग्निः । अस्मि । जन्मना । जातवेदाः । घृतम् । मे । चक्षुः । अमृतम् । मे । आसन् ।

अर्कः । त्रिधातुः । रजसः । विमानः । अजस्रः । घर्मः । हविः । अस्मि । नामं ॥ ७ ॥

‘साक्षात्कृतपरतत्वरूपः’ अग्निर्दृष्टेन स्वात्मनः सर्वात्मकत्वानुभवमाविष्करोति^१ । हे कुशिकाः । भोक्तृभोग्याभवेन द्विविधं हीदं सर्वं जगत् । ‘एतावद्वा इदमन्नं चैवान्नादश्च सोम एवान्नमग्निरन्नादः’ (दृ. उ. १. ४. ६) इति श्रुतेः । तत्र सकलभोक्तृवर्गारूपेणान्नादोऽग्निः । स च अग्निवाय्वादित्यभेदेन त्रेधा भूत्वा पृथिव्यन्तरिक्षगुलोकानधिष्ठति । तदुक्तं वाजसनेयके—‘स त्रेधात्मानं व्यभजत । आदित्यं तृतीयं वायुं तृतीयम्’ (दृ. उ. १. २. ३) इति^२ । तत्र^३ सः ‘अग्निः अहं’ जन्मना एव ‘जातवेदाः’ अस्मि । श्रवणमननादिसाधननिरपेक्षेण^४ स्वभावत एव साक्षात्कृतपरतत्वरूपोऽस्मि । ‘घृतं’ मे ‘चक्षुः’ । यदेतत्^५ विश्वस्य विभासकं^६ मम स्वभावभूतप्रकाशात्मकं चक्षुस्तद्भूतम् । इदानीमत्यन्तं दीप्तम् । यदेतत्^७ असृतं कर्मफलं दिव्यादिव्यविविधविषयोपभोगात्मकं^८ तत्^९ मे मम आसन् आस्ये वर्तते । सकलभोक्तृवर्गात्मना स्वयमेवावस्थाताम् । एवं स्वात्मनः पृथिव्यधिष्ठितरूपताम् अभिधाय^{१०} वाय्वात्मनान्तरिक्षाधिष्ठानुतामाह^{११} । ‘अर्कः जगत्स्रष्टा’ प्राणः । ‘सोऽन्नचरत्तरस्याचैत आपोऽजायन्ताचैत वै मे कमभूदिति तदेवाकर्श्याकर्श्वम्’ (श. भा. १०. ६. ५) इति श्रुतेः । स प्राणोऽहं ‘त्रिधातुः । त्रेधात्मानं विभज्य तत्र वाय्वात्मना^{१२} रजसः अन्तरिक्षस्य विमानः विमाता अधिष्ठाता अस्मि । तथादित्यरूपेण गुलोकाधिष्ठानुतामाह^{१३} । ‘अजस्रो घर्मः’ इति । अजस्रोऽनुपक्षीणो घर्मः प्रकाशात्मा^{१४} गुलोकाधिष्ठाता आदित्योऽहमस्मि^{१५} । एवं भोक्तृरूपमात्मनोऽनुसंधाय भोग्यरूपतामपि^{१६} अनुसंधत्ते । यत्^{१७} हविः भोग्यं प्रसिद्धमस्ति तदप्यहमेव अस्मि । यद्वा । अहमग्निरस्मि । देवानां हविष्प्रापणात् अङ्गनादिगुणयुक्तोऽस्मि । किंच जन्मना उत्पत्त्या जातवेदा जातप्रज्ञोऽस्मि^{१८} । उत्पत्तिक्षणे एव सर्वज्ञोऽहमस्मि । अथवा जातं सर्वं स्वात्मरूपतया वेत्तीति जातवेदाः । सर्वात्मक इत्यर्थः । तत्कथमिच्छुच्यते । घृतं मे चक्षुः । यदेतद्भूतं प्रसिद्धमस्ति तन्मे चक्षुःस्थानीयम् । यथा लोके चक्षुर्भासकं एवं घृतं मयि प्रक्षिप्तं ज्वालामुखाद्यन्यम भासकम् । अमृतं प्रभारूपं यदसृज्यविनाशि ज्योतिर्मम आसन् आस्ये वर्तते । त्रिधातुः प्राणपानव्यानारम्भना त्रिधा वर्तमानोऽहं^{१९} चैवीनो यः^{२०} प्राणोऽस्ति सोऽपि अहमेवास्मि^{२१} । तथा च रजसोऽन्तरिक्षस्य विमानो विक्षेपेण माता परिच्छेता वायुश्चाहमस्मि । किंच अजस्रो घर्मो नैरन्तर्येण संतापकारी सूर्यश्चाहमस्मि । किं बहुना आज्यपुरोडाशादिरूपं यदेतद्भविरस्ति तदुपलक्षितं सर्वमप्यहमस्मि । ‘सर्वं खद्विदं द्रक्ष्य’

१. प-दृष्टेन साक्षात्कृतस्वात्मस्वरूपम् आविष्करोति । * त-‘तत्वरूपः । २. न-इति च । ३. त-‘तत्र’ नास्ति । ४. त-‘साधननैरपेक्षेण ; ल-‘साधननैरपेक्षेण । ५. ख-ग-च-ज-ण-फ-भ-चक्षुः-पदेन । ६. त-अवभासकम् । ७. ख-ग-च-ज-ण-प-फ-भ-‘भोगात्मकं चक्षुः । ८. ख-ग-च-ज-ण-प-फ-भ-स-‘अभिधाय’प्रातृतामाह’ नास्ति । ९. त-जगतः स्रष्टा । १०. ख-प-फ-भ-स-वा स्वात्मना ; ग-च-ज-ण-वास्थात्मना । ११. ख-ग-च-ज-ण-प-फ-भ-स-‘गुलोकाधि’ प्रकाशात्मा’ नास्ति । १२. त-ल-आदित्योऽप्यहमस्मि । १३. त-भोग्यरूपताम् । १४. त-जातज्ञानोऽस्मि । १५. ख-ग-च-ज-ण-न-भ-ल-स-‘यः’ नास्ति । १६. त-अहमस्मि ।

(छा. उ. ३. १४. १) इति श्रुतेः। नामशब्दः प्रसिद्धौ। तदनेनाग्नेः सर्वात्मकत्वप्रतिपादनेन परब्रह्मत्व-
मुक्तं भवति ॥ चक्षुः । 'चक्षिष् व्यक्तायां वाचि' । 'उसिन्' इत्यनुवृत्तौ 'वक्षेः शिच' इत्युसिन् ।
शिद्वद्भावात् स्वराज्ञादेशाभावः । निस्वरः । आसन् । आस्थान्दस्य 'पद्वोमास्' इत्यादिना
आसनादेशः । 'सुपां सुलृक्' इति सप्तम्या लृक् । विमानः । 'माह् माने' । 'कृत्यत्युयो दडुलम्'
इति कर्तेरि ल्युट् । लिस्वरः । अजस्रः । 'जसु मोक्षणे' । नन्पूर्वः । 'नमिकस्मिपस्थजसकमहिंसदीपो
रः' (पा. सू. ३. २. १६७) इति ताच्छीलिको रप्रत्ययः । नन्पूर्वो जसिनेरुत्तर्ये वर्तते । नन्स्वरः ।
'जस' उपक्षये 'वा ॥

त्रिभिः पवित्रैरपुण्ड्रचार्कं हृदा मतिं ज्योतिरनु प्रजानन् ।

वर्षिष्ठं रत्नमकृत स्वधाभिरादिद्यावापृथिवी पर्यपश्यत् ॥ ८ ॥

त्रिभिः । पवित्रैः । अपुपोत् । हि । अर्कम् । हृदा । मतिम् । ज्योतिः । अनु । प्रजानन् ।

वर्षिष्ठम् । रत्नम् । अकृत । स्वधाभिः । आत् । इत् । द्यावापृथिवी इति । परि । अपश्यत् ॥ ८ ॥

सर्वात्मकः अग्निः^१ हृदा अन्तःकरणवृत्त्या^२ मतिं मननीयं^३ ज्योतिः स्वप्रकाशरूपं परब्रह्मत्वं तेजः
अनु प्रजानन् श्रवणमननादिक्रमेण^४ प्रकर्षेण संशयविपर्यासभावनाहुद्धिनिरासेन स्वात्मरूपतया
जानानः सन् पवित्रैः पावनैः त्रिभिः अग्निवायुसूर्यैः^५ अर्कम् अर्चनीयं^६ स्वात्मानम् अपुण्ड्रं तेषां अपि
निर्मलतया पावनं परिचिच्छेदं कृतुम् । यथा दक्षापवित्रेण सोमं पावयति तद्वत् । एवं जानानोऽग्निः ।
वर्षिष्ठं स्वात्मानमुत्तमं^७ स्वधाभिः । स्वेन लोकान् दधातीति^८ स्वधा^९ । तैरग्निवायुसूर्यैः^{१०} रत्नं रमणीयम्
अकृत अकार्षीत् । आदित् अदन्तरमेघमात्मनि ज्ञाते^{११} सति द्यावापृथिवी तत्र परिकल्पिते द्यावा-
पृथिव्या तदुपलक्षितं सर्वं जगत्^{१२} पर्यपश्यत् । परितः सर्वतः स्वात्मतया^{१३} अदृशत् । आत्मनि
विज्ञाते सर्वमिदं विज्ञातं भवति^{१४} इति श्रुतेः ॥ पवित्रैः । 'पूष् पवने' । अस्मात्^{१५} 'कर्तेरि
चर्षिदेवतयोः' (पा. सू. ३. २. १८६) इति देवतायामभिधेयायां कर्तेरि द्वप्रत्ययः । पुनन्तीति
पवित्रा अग्निवायुसूर्याः । प्रत्ययस्वरः । अपुपोत् । 'पूष् पवने' इत्यस्य यङ्लुगन्तस्य^{१६} रूपम् । संज्ञा-
पूर्वकस्य विधेरनित्यत्वात् अभ्यासस्य गुणाभावः । 'यद्वितुपरं छन्दसि' (पा. सू. ८. १. ५६)
इति न निवातः । अर्कम् । 'अर्चं पूजयाम्' । कृदाधाराच्चिकलिभ्यः कः^{१७} इति कप्रत्ययः । हृदा ।
हृदयशब्दस्य 'पद्वोमास्' इत्यादिना हृदादेशः । मतिम् । 'मन ज्ञाने'^{१८} । 'मन्त्रे वृषेपपच'^{१९}
इत्यादिमा कर्मणि क्तिन् उदात्तः^{२०} । अकृत । करोतेल्लङि सिष् । तस्य 'ह्रस्वादङ्गात्' इति लोपः ।
द्यावापृथिवी । 'देवताद्वन्द्वे च' इत्युभयपदप्रकृतिस्वरः ॥

१. त-ल-जस् । २. त-अग्निः हिरण्यगर्भः । ३. स-मननादिक्रमेण । ४. त-अर्चनीयं निरति-
शयानन्दलक्षणम् । ५. त-उत्तमं स्वात्मानम् । ६. त-दृशतीति स्वधाः । ७. त-विज्ञाते । ८. ख-
ग-च-ज-ण-भ- 'सर्वं' नास्ति । ९. न-जगच्च । १०. ख-ग-च-ज-ण-फ-भ-प्राप्ततया । ११. त-इत्यस्मात् ।
१२. त-यङ्लुङि लङि । १३. त-ज्ञाने इत्यस्मात् । १४. त-उदात्त इत्युक्त्वात् ।

शतधरमुत्समक्षीयमाणं विपश्चितं पितरं वक्त्वानाम् ।

मेलिं मदन्तं पित्रोरुपस्थे तं रोदसी पिपृतं सत्यवाचम् ॥ ९ ॥

शतधरम् । उत्सम् । अक्षीयमाणम् । विपःऽचितम् । पितरम् । वक्त्वानाम् ।

मेलिम् । मदन्तम् । पित्रोः । उपऽस्थे । तम् । रोदसी इति । पिपृतम् । सत्यवाचम् ॥ ९ ॥

यस्मादुपाध्यायाद्विश्वामित्रो वैश्वानराख्यं परं ब्रह्माज्ञासीत्तन्मिमुषाध्यायमनयचां रतौति । हे रोदसी यावापृथिव्यौ शतधरम् अपरिमितजलधारायुक्तम् 'अक्षीयमाणं न कदापि' विच्छिन्न-प्रवाहम् 'उत्सम् । लुतोपममेतत्' । उत्समिव सततप्रवाहोपेतं स्रोत इवाविच्छिन्नवाहसरणीसमेतं विपश्चितं मेधाविनं सकलशास्त्राभिज्ञं पितरं शिष्याणां विद्योपदेशेन पालकं 'वक्त्वानां वक्तव्यानां वेदवाक्यानां' मेलिं मेलकं नानाशास्त्रागतानां वाक्यानामेकस्मिन्नर्थे संकल्य वक्तारं 'पित्रोः यावा-पृथिव्योः' उपस्थे समीपे 'मदन्तं ज्ञानातिशयेन हृष्यन्तम्' अत एव 'सत्यवाचम्' अज्ञातार्थाभावात्पर-प्रतारणे च कारणाभावात् सत्यवादिनम् । 'तम्' इममुपाध्यायं 'पिपृतम्' अपेक्षितफलप्रदानेन संपूर्णं कुरुतम् । यद्वा पालयतम् ॥ उत्सम् । 'उन्दी क्लेदने' । अस्मात् 'उन्धामिगुधिकृषिभ्यः कित्' (उ. सू. ३. ३४८) इति सप्रत्ययः । क्रिवाञ्जकारलोपः । उन्तीत्युत्सः । व्यस्येनानुदात्तः । विपश्चितम् । विशेषेण पातीति विपा वाक् । विपो वाचश्चिनोतीति क्रिप् । 'हरवस्य पिति०' इति तुक् । 'तस्युर्ये कृति बहुलम्' इति बहुलवचनात् द्वितीयाया अप्यलुक् । कृदुत्तरपदस्वरः । वक्त्वानाम् । 'वच परिभाषणे' । अस्मात् 'कुरथायै' तवैकेन्यस्वनः । इति त्वन्प्रत्ययः । 'चोः कृः' इति कुरुवम् । निस्वरः । मेलिम् । मलिः 'संपर्कार्थो धातुः । अस्मादौणादिक इप्रत्ययः । रोदसी । आमन्त्रितस्वाजिघातः । पिपृतम् । 'पृ पालनपूर्णयोः' । छान्दसो जुहोत्यादिः । 'अतिपिपत्योश्च' इत्यभ्यासस्येचम् । निघातः ॥ २७ ॥

'प्र वो वाजाः' इति पञ्चदशचै पञ्चदशं सूक्तम् । अत्रानुक्रमणिका—'प्र वः पञ्चानां गायत्रं वृत्तव्या वाद्या' इति । विश्वामित्र ऋषिः । गायत्री छन्दः । अग्निर्देवता । आद्या ऋतुदेवत्या वा । प्रातरनुवाकाश्विनशस्त्रयोगांयत्रे छन्दस्यस्य सूक्तस्य विनियोगः । 'प्र वो वाजा उपस्थाया' (आश्व. श्रौ. ४. १३) इति । आभिप्लविकेषुक्येषु 'प्र वो वाजाः' इति वैकल्पिकः स्तोत्रियस्तृचः । सूत्रितं च—'प्र वो वाजा अभिघवोऽभि प्रयांसि बाहसा' (आश्व. श्रौ. ७. ८) इति । सूक्तस्याद्या सामिधेनी । सूत्रितं च—'प्र वो वाजा अभिघवोऽभि आ याहि वीतये' (आश्व. श्रौ. १. २) इति । सामिधेनीषु 'समिध्यमानः' इत्येका । सूत्रितं च—'समिध्यमानो अश्वरे समिद्धो अन्न आहुतेति द्वे' (आश्व. श्रौ. १. २) इति । आघाने कृतीयायामिष्टी सामिधेनी विध्यमानेद्वयत्योर्मध्ये 'पृथुपाजाः' इति द्वे धार्ये । सूत्रितं च—'प्रागुपोत्तमाद्याः पृथुपाजा असत्ये इति द्वे' (आश्व. श्रौ. २. १) इति । एवमन्यत्रापि यत्र सप्तदशं सामिधेन्यस्तत्र तत्रैते धार्ये इति दृष्टव्यम् । विपुवत्येकविंशतिः सामिधेन्यः । यत्र 'पृथुपाजा असत्येः' इति षड्वचो धार्याः । 'पृथुपाजा असत्ये इति षट् धार्याः सामिधेनीनाम्' (आश्व. श्रौ. ८. ६) इति सूत्रितम् । महाव्रतेऽपि पञ्चविंशतिसंख्याकाः

१. ख-ग-च-ज-ण-फ-भ-कापि । २. ख-ग-च-ज-ण-न-प-फ-भ-ल-स- 'लुतोपममेतत्' नारित । ३. ख-ग-च-ज-ण-न-भ-ल-स-शतप्रवाहोपेतम् । ४. त-अलुक् । ५. ख-ग-च-ज-ण-फ-भ-मिलः । ६. ख-ग-ज-ण-फ-भ-सप्तदशाया ।

सामिधेन्यः । तत्राप्येताः पट्टचो द्रष्टव्याः । अग्नीषोमप्रणयने 'होता देवो अमर्यः' इति तृचः । सूत्रितं च—'होता देवो अमर्यः पुरस्तादुप त्वाग्ने दिवेदिवे' (आश्व. श्रौ. ४. १०) इति । 'इंकेन्यो नमस्यस्तिरः' इति तिलः सामिधेन्यः । सूत्रितं च—'इंकेन्यो नमस्यस्तिरोऽग्निं दूतं वृणीमहे' (आश्व. श्रौ. १. २) इति ॥

प्र वो वाजा अभिद्यवो हविष्मन्तो घृताच्या । देवाजिगाति सुन्नयुः ॥ १ ॥

प्र । वः । वाजाः । अभिऽद्यवः । हविष्मन्तः । घृताच्या । देवान् । जिगाति । सुन्नयुः ॥ १ ॥

हे ऋतवः 'वाजाः । वजन्ति' गच्छन्तीति वाजा मासाः । 'अभिद्यवः । अभितो द्यवो दिवसा येवित्यभिद्यवोऽर्धमासाश्च । 'हविष्मन्तः हविर्भोजो देवाः । 'घृताच्या । घृतमञ्जतीति^१ घृताची गौः । तथा च तैत्तिरीयकं—'देवा हविष्मन्तो गौर्घृताची' (तै. सं. २. ५. ७. ९) इति । यद्वा हविष्मन्तो हविषः क्षीरादेः प्रदातारः पशवो घृताच्या । घृतमञ्जति प्रामोतीति घृताची क्लृक् । तथा च वाजसनेयकं—'पशवो हविष्मन्तः सुग्धृताची' इति । तथा घृताच्या सहिता हविष्मन्तो देवाः पशवश्च मासाश्चाधमासाश्चिति सर्वे 'वः' युष्माकं यजनार्थं प्रभवन्ति । तेषु वाजादिषु प्रभवत्सु सत्सु 'सुन्नयुः सुखमात्मन इच्छन् यजमानः' 'देवाजिगाति यज्ञद्वारा देवान् प्रामोति । उक्तार्थे तैत्तिरीय-ब्राह्मणं—'प्र वो वाजा इत्यन्वाह मासा वै वाजा अर्धमासा अभिद्यवो देवा हविष्मन्तो गौर्घृताची यज्ञो देवाजिगाति यजमानः सुन्नयुः' (तै. सं. २. ५. ७. ९) इति ॥ अभिद्यवः । बहुव्रीहौ पूर्वपद-प्रकृतिस्वरः । घृताच्या । 'घृ क्षरणदीप्तयोः' । अस्मात्^२ 'अग्निघृपिभ्यः कः' (उ. सू. ३. ३६९) इति कर्मणि कः । घृतमाज्यमञ्जतीति 'ऋत्विग्दृक्' इत्यादिना किन् । 'अनिदिताम्' इत्युपधा-लोपः । 'अञ्जतेश्वीपसंख्यानम्' इति ङीप् । 'चौ' इति पूर्वपदान्तोदात्तत्वम् । जिगाति । गातिः गत्यर्थः^३ । छान्वसो जुहोत्यादिः । निघातः । सुन्नयुः । सुप्तं सुखमात्मन इच्छन्ति^४ 'सुप आत्मनः वयश्च' । 'वयारुद्धवसि' इत्युः^५ । प्रत्ययस्वरः ॥

ईळे अग्निं विपश्चितं गिरा यज्ञस्य साधनम् । श्रुष्टीवानं धितवानम् ॥ २ ॥

ईळे । अग्निम् । विपःऽचितम् । गिरा । यज्ञस्य । साधनम् । श्रुष्टीऽवानम् । धितऽवानम् ॥ २ ॥

'विपश्चितं मेधाविने' यज्ञस्य 'साधनं यज्ञस्य निवारकं' 'श्रुष्टीवानं सुखवन्तं यद्वा वेगवन्तं' 'धितवानम् । वानं' वननीयं धनं धितं निहितं यस्य तं निहितधनम् । तमिमम् 'अग्निं' 'गिरा स्तुतिलक्षणया वाचा' 'ईळे विश्वामित्रोऽहं स्तोमी ॥ ईळे । 'ईड स्तुतो' । श्रुष्टीवानम् । 'वन षण' संभक्तौ' इत्यस्माद्विच् । श्रुष्टी वनतीति श्रुष्टीवा । कृदुत्तरपदस्वरः । धितवानम् । दधातेः निष्ठायां धिरादेशच्छान्वसः । 'वन संभक्तौ' । कर्मणि वच् । बहुव्रीहौ 'निष्ठा' इति धितशब्दस्य पूर्वनिपातः । पूर्वपदप्रकृतिस्वरः ॥

१. न-य-म-वजन्ति । २. त-न-ल-घृतमञ्जति जा(क्षा)रयतीति । ३. त-इत्यस्मात् । ४. ख-ग-च-ज-ण-फ-भ-जिगातिर्गत्यर्थः । ५. ख-ग-च-ज-ण-भ-ल-इच्छन्तीति । ६. त-इत्युप्रत्ययः । ७. ख-ग-च-ज-ण-भ-स-वानं नास्ति । ८. त-'षण' नास्ति ।

अग्नें शुकैर्म ते वयं यमं देवस्य वाजिनः । अति द्वेषांसि तरेम ॥ ३ ॥
अग्नें । शुकैर्म । ते । वयम् । यमम् । देवस्य । वाजिनः । अति । द्वेषांसि । तरेम ॥ ३ ॥

हे ऽअग्ने ऽवाजिनः संभृतहविष्काः ऽवयं ऽदेवस्य श्रोतमानस्य^१ ऽते तव ऽयमं यमनम् आ यज्ञसमाप्तेः अत्रावस्थानं कर्तुं ऽशुकैर्म शक्यास्म^२ । वाजिनो वेगवतो देवस्य इति वा योजनीयम् । ततः कारणात् ऽद्वेषांसि अस्मदीयानि पापानि ऽअति ऽतरेम पापेभ्य उत्तीर्णा भवेम ॥ शुकैर्म । 'शक्नु शक्नौ' इत्यस्य^३ आशौलिङि 'लिङ्याभित्यङ्' इत्यङ्प्रत्ययः । 'किदाशिपि' इति यासुद् । सलोपेयादेश्यलोपगुणसलोपाः । आमन्त्रितस्याविद्यमानत्वेन पादाक्षिवाहनिघातः । उदात्त-निवृत्तिस्वरः । यमम् । 'यम उपरमे' इत्यस्माद्भावे वञ् । 'यम उपरमे' इति निघातनात् वृद्ध-भावः^४ । जिस्वरः । तरेम । 'तृ छवनतरणयोः' । प्रार्थने लिङि रूपम् । निघातः ॥

समिध्यमानो अध्वरेऽग्निः पावक ईड्यः । शोचिष्केशस्तमीमहे ॥ ४ ॥
सम्-इध्यमानः । अध्वरे । अग्निः । पावकः । ईड्यः । शोचिः-ऽकेशः । तम् । ईमहे ॥ ४ ॥

यः ऽअग्निः ऽअध्वरे यज्ञे ऽसमिध्यमानः घृताज्याहुतिभिः सम्यक् प्रज्वाल्यमानः अत एव ऽशोचिकेशः^५ उवाचिकेशः ऽपावकः शोधकः ऽईड्यः स्तोतृभिः प्रशस्यो भवति ऽतस्म इममभिमत-फलार्थम् ईमहे वयं याचामहे ॥ ईड्यः । 'ईड स्तुतौ' इत्यस्मात्प्रत्ययः । अस्य^६ 'तित्स्वरितम्' इति स्वरितत्वे प्राप्ते 'ईडवन्द' इत्यादिना आसुदात्तत्वम् । ईमहे । ई कान्ध्यादिषु । अयं^७ धानु-रत्र यास्वार्थः । निघातः ॥

पृथुपाजा अमर्त्यो घृतनिर्णिक्स्वाहुतः । अग्निर्यज्ञस्य हव्यवाट् ॥ ५ ॥
पृथुऽपाजाः । अमर्त्यः । घृतनिर्णिक् । सुऽआहुतः । अग्निः । यज्ञस्य । हव्यऽवाट् ॥ ५ ॥

पृथुपाजाः प्रभूततेजोरूपः ऽअमर्त्यः मरणधर्मरहितः ऽघृतनिर्णिक् । घृतस्य विलयनद्वारा शोधनं वेनेति घृतनिर्णिक् । ऽस्वाहुतः सुषु होत्रादग्निः सम्यगिष्टः । एवंभूतः ऽअग्निर्यज्ञस्य उद्योति-ष्टोमादेः ऽहव्यवाट् हव्यानां वोढा भवति । पृथुपाजाः । कुटुत्तरपदस्वरः । स्वाहुतः । जुहोतैः कर्मणि कः । 'गतिरनन्तरः' इति गतेः प्रकृतिस्वरस्वम् । हव्यवाट् । 'वहश्च' इति णिवः ॥ ॥ २८ ॥

तं सवाधौ यतसुच इत्था धिया युञ्ज्वन्तः । आ चक्रुरग्निमुतये ॥ ६ ॥
तम् । सुऽवार्धः । यतसुचः । इत्था । धिया । युञ्ज्वन्तः । आ । चक्रुः । अग्निम् । ऊतये ॥ ६ ॥

१. त- 'श्रोतमानस्य' नास्ति । २. ख-ग-च-ज-ण-फ-भ-श-कास्म । ३. त-इत्यस्मात् । ४. ल-ह्रस्वभावः । ५. ख-ग-च-ज-ण-प-फ-भ-दीप्तज्वालः । ६. त-तत्स्य । ७. ख-ग-ज-ण-त-भ-स-तित्स्वरितः । ८. त-इत्ययम् ।

सबाधः । रक्षोघ्नमन्त्रोच्चारणेन तद्विषयबाधा सह वर्तन्ते इति सबाधः । यज्ञवन्तः यजनीय-
हविर्युक्ताः ययत्तुचः । यताः संयताः लुचो जुह्वाद्याः यैस्ते यतलुचः ऋत्विजः । इत्या-
दर्थमनेन प्रकारेण क्रियमाणया धिया स्तुत्या तम् एवंभूतम् अग्निभूतये राक्षसबाधात् रक्षणाय
आ अभिमुखं चक्रुः कुर्वन्ति ॥ सबाधः । 'बाध् विलोडने' इत्यस्मात् कृष् । कृदुत्तरपदस्वरः ।
इत्या । इदंशब्दात् प्रकारार्थं इदमस्थसुः । तस्य 'सुपां सुलुक्' इति वृद्धिः । उदात्तनिवृत्ति-
स्वरेणान्तोदात्तः । चक्रुः । 'डुकृञ् करणे' इत्यस्य लिट्युप्ति यणादेशे कृते तस्य 'द्विर्वचनेऽपि'
इति स्थानिवद्भावात् द्विर्वचनम् । निघातः ॥

होता देवो अमर्त्यः पुरस्तादेति मायया । विदधानि प्रचोदयन् ॥ ७ ॥

होता । देवः । अमर्त्यः । पुरस्तात् । एति । मायया । विदधानि । प्रचोदयन् ॥ ७ ॥

होता होमनिष्पादकः । अमर्त्यः मरणधर्मरहितः । देवो द्योतमानः । विदधानि वेदितव्यानि
कर्माणि प्रचोदयन् प्रकर्षेण प्रेरयन् सोऽग्निः । मायया कर्मविषयाभिज्ञानेन युक्तः सन् पुरस्तात्
कर्मप्रारम्भकाले एव एति अस्मानागच्छति ॥ सायया । 'माड् माने शब्दे च' इत्यस्मात्
'माच्छाससिन्धो यः' इति कर्तरि कर्मणि वा यप्रत्ययः । मिमीते जानीते कर्म मीयतेऽन्येति
वा माया कर्मविषयज्ञानम् । प्रत्ययस्वरः । विदधानि । 'विद् ज्ञाने' इत्यस्मात् 'रुद्विचिद्विभ्यां कित्'
(उ. सू. ३. ३९५) इति कर्मणि अयप्रत्ययः । कित्त्वात्पुनः । प्रत्ययस्वरः ॥

वाजी वाजेषु धीयतेऽध्वरेषु प्र णीयते । विप्रो यज्ञस्य साधनः ॥ ८ ॥

वाजी । वाजेषु । धीयते । अध्वरेषु । प्र । नीयते । विप्रः । यज्ञस्य । साधनः ॥ ८ ॥

वाजी बलवानग्निः । वाजेषु युद्धेषु धीयते देवैः शत्रुघ्ननार्थं निधीयते । किञ्च अध्वरेषु
अग्निहोत्रादिव प्र णीयते अथर्व्यादिभिः प्रकर्षेण आहवनीयादिस्थानेषु प्रक्षिप्यते । अत एव
विप्रः मेधावी सन्नग्निः यज्ञस्य अग्निहोत्रादेः साधनः साधको भवति ॥ धीयते । दधातेः कर्मणि
यक् । 'घुमास्थागापा' इत्यादिना ईत्वम् । निघातः । नीयते । 'णीञ् प्रापणे' इत्यस्य कर्मणि
यकि रूपम् । उपसर्गादसमासेऽपि णोपदेशस्य इति णत्वम् । साधनः । 'साध संसिद्धौ' ।
नभ्यादिवाक्कर्तारि ल्युः । लिट्स्वरः ॥

धिया चक्रे वरेण्यो भूतानां गर्भमा दधे । दक्षस्य पितरं तना ॥ ९ ॥

धिया । चक्रे । वरेण्यः । भूतानाम् । गर्भम् । आ । दधे । दक्षस्य । पितरम् । तना ॥ ९ ॥

योऽग्निः धिया आधानपवमानेष्टिरूपेण कर्मणा चक्रे आहवनीयरूपतया कृतोऽभूत् अत एव
वरेण्यः सर्वैर्यजमानैः कर्माङ्गत्वेन वरणीयः यश्चाग्निः भूतानां स्थावरजङ्गमात्मकानां भूतजातानामस्तः

१. त-ल-राक्षसवधात् । २. ख-प-फ-भ-विषयभिज्ञानेन । ३. त-अस्मानागच्छति । एति ।
इण् गतौ । ४. त-ल-शत्रुघ्ननार्थं । ५. त-ल-डुधान् धारणपोषणयोः इत्यस्मात् । ६. ख-ग-च-न-भ-
स- नीयते इत्यस्य 'नास्ति ज-ण-णीयते । णीञ् प्रापणे ।

‘गर्भं स्वात्मानमेव गर्भरूपतया’ आ ‘दधे सर्वत्र दधार’ ‘पितरं सर्वस्य जगतः’ पालकं तमिममग्निं ‘दक्षस्य दक्षप्रजापतेः’ तना तनया वेदिरूपा भूमिर्दक्षपूर्णमासाग्निहोत्रादिकर्मसिद्धयर्थं धारयति । भूमिर्दक्षदुहितृत्वे^१ मन्त्रवर्णः—‘अदितिर्दक्षजनिष्ट दक्ष था दुहिता तव’ (अ. सं. १०. ७२. ५) इति ॥ चक्रे । करोतेः कर्मणि लिटि रूपम् । गर्भम् । ‘गु निगणने’ इत्यस्मान् ‘अतिगुभ्यां अन्’ इति भन् । गिरति गीर्यते वा गर्भः । निच्वादाशुदात्तः । दधे । दधादेर्लिटि रूपम् । पितरम् । ‘पा रक्षणे’ । ‘नपुनेष्टु’ इत्यादिना तुजन्तत्वेन निपातनादित्यम् । पाति पालयतीति पिता पालकः । चिस्वरः । तना । यलोपञ्छान्दसः ॥

नि त्वा दधे वरेण्यं दक्षस्येळा सहस्रकृत । अग्ने सुदीतिमुशिजम् ॥ १० ॥

नि । त्वा । दधे । वरेण्यम् । दक्षस्य । इळा । सहः स्रुतम् । अग्ने । सुऽदीतिम् । उशिजम् ॥ १० ॥

उक्तार्थः^२ अनयर्चा विनियते । ‘सहस्रकृत मथनात्थेन बलेन निष्पन्न हे’ अग्ने ‘सुदीतिं शोभन-दीपियुक्तम्’ उशिजं पुरोडाशादिहविः कामयमानम् । यद्वा कर्माग्निभिः काम्यमानम् । अत एव ‘वरेण्यं तैवैणीयं’ त्वा एवंविधं त्वां ‘दक्षस्य दुहिता’ इळा वेद्यादिलक्षणा भूमिः । ‘नि’ दधे अग्निहोत्रादि-कर्मसमुद्भवार्थे^३ नितरां दधार ॥ इळा । ‘ईड स्तुती’ । ‘पुसि संज्ञायाम्’^४ इत्यत्र प्राथिकवचनात् स्थयर्थेऽपि वप्रत्ययः । इस्वञ्छान्दसः । संज्ञापूर्वकस्य विधेरनित्यत्वात् अगुणः^५ । ईडन्ते स्तुत्यन्तेऽस्यां यजमानैर्देवा इतीळा भूमिः । उद्वात्तनिवृत्तिस्वरेणान्तोदात्तः । प्रत्ययस्वरः । उशिजम् । ‘वश कामन्ति’ इत्यस्मात् ‘वशः’ किक्र ‘इतीजिप्रत्ययः । किच्वात्संभारणम् । वष्टि हविः कामयते उदयते काम्यते कर्माग्निभिः इति वा उशिक् अग्निः । प्रत्ययस्वरः ॥ ॥ २९ ॥

अग्निं यन्तुरममुरमृतस्य योगे वनुषः । विप्रा वाजैः समिन्धते ॥ ११ ॥

अग्निम् । यन्तुरम् । अप्ऽतुरम् । ऋतस्य । योगे । वनुषः । विप्राः । वाजैः । सम् । इन्धते ॥ ११ ॥

‘वनुषः कर्मसिद्धयर्थं संभजमानाः’ विप्राः शेषाविनोऽध्वरवांश्च^६ ‘यन्तुरं सर्वस्य नियन्तारम् । यद्वा क्षिप्रं गन्तारम् ।’ अतुरम् अपां प्रेरकं तमिमम् अग्निम् अस्तस्य सत्यभूतस्य ज्योतिष्टोमादेः ‘योगे प्रयोगार्थं’ वाजैः हविलैर्लक्षणैरक्षैः ‘समिन्धते सम्यग्दीपयन्ति ॥ यन्तुरम् । वर्णव्यवयवः । यन्तारमित्यर्थः । अतुरम् । ‘तुर स्वरणे’ । अपस्तुतोति स्वरयतीति क्ति । कुन्दुरपदश्चरः । योगे । ‘युजिर् योगे’ । भावे घञ् । ‘चजोः कुविण्यतोः’ इति कुञ्वम् । जिस्वरः । वनुषः । ‘वन पण संभक्तौ’ । ‘जनेऽग्निः’ इत्यधिकारे बहुलवचनाद्भस्मादपि उग्निः^७ । प्रत्ययस्वरः । इन्धते । ‘विद्ध्यं दीप्यं’ । निधातः ॥

ऊर्जो नपातमध्वरे दीदित्वांसमुप चवि । अग्निर्षाळे क्विक्रंतुम् ॥ १२ ॥

ऊर्जः । नपातम् । अध्वरे । दीदिऽवांसम् । उप । चवि । अग्निम् । ईळे । क्विक्रंतुम् ॥ १२ ॥

१ ख-ग- -ज-ग- - -म-स-^२ दुहृत्त्वेन । २. त-उक्तोऽर्थः । ३. त-प-फ-^४ सिद्धयर्थम् । ४. ख-ग-व-ज-ग-न-म-स्वार्थेऽपि । ५. त-अगुणः । यद्वा घञर्थं कविधानमिति अधिकरणे कः । ६. ख-ग-च-ज-ग-म-वशेः । ७. त-उसिमृत्ययः ।

‘ऊर्जो’ नपातं हविलक्षणेः अज्ञैः^१ समिधमानत्वेनाज्ञस्य पुत्रस्य । यद्वाज्ञस्य चतुर्थस्य । यथाज्ञात्^२ आहुतिराहुतिरादित्य आदित्यादभिरिति । ५ उप ष्वि अन्तरिक्षस्य समीपे ष्विदिवान्सम् अतिशयेन दीप्यमानं^३ कविकुमुम् । कवयो मेधाविनोऽध्वर्यादयो मथनेन कृतवः कर्तारो यस्येति । अध्वर्याद्विभिः निष्पाद्यमानं तमिमम्^४ अग्निम्^५ अध्वरे अस्मिन्यज्ञे ष्वेके स्तुतिलक्षणाभिर्गामिरहं स्तौमि ॥ ऊर्जैः । ‘ऊर्जं बले’ इत्यस्मात्^६ ‘आजभास’^७ इत्यादिना ताच्छीलिकः कित्^८ । ऊर्जयति शरीरमित्युक्^९ अक्षम् । ‘सावैकाचः’^{१०} इति विभक्तेश्चात्तत्त्वम् । यवि । ‘द्युत दीप्ति’ इत्यस्मात्^{११} औणादिको दुष्प्रत्ययः^{१२} । द्योतते किरणसंभवादिति द्युः अन्तरिक्षम् । निस्स्वरः^{१३} । ईळे^{१४} । लटि रूपम् ॥

ईळेन्यो नमस्यस्तिरस्तमांसि दर्शतः । समग्निर्इध्यते वृषा ॥ १३ ॥

ईळेन्यः । नमस्यः । तिरः । तमांसि । दर्शतः । सम् । अग्निः । इध्यते । वृषा ॥ १३ ॥

‘ईळेन्यः’ स्तोत्रमिरीड्यः अत एव नमस्यः सर्वैर्नमस्कार्यः तमांसि तिरः ध्वान्तानि स्वप्नभाभिस्तिरस्कुर्वन्^१ दर्शतः कमनीयतया सर्वैर्दर्शनीयः । तादृशः अग्निः वृषा यजमानस्य कामानां वर्णिता षसम् इध्यते आहुतिप्रक्षेपेण^२ प्रज्वाल्यते । उक्तायै वाजसनेयकम्—‘ईळेन्यो ह्येष नमस्यो ह्येष तिरस्तमांसि दृष्टो समिद्धः’ इति ॥ ईळेन्यः । ‘ईड् स्तुतौ’ । ‘कृत्यायै तवैकेन्यत्वनः’ इति केन्यः^३ । प्रत्ययस्वरः । नमस्यः । नमस्यतेः ‘अचो यत्’ इति यत् । अतोऽलोप्यलोपो । ‘तिस्वरितः’^४ इति स्वरितः । दर्शतः । ‘दशिर प्रक्षेपे’ । अस्मात्^५ ‘भृष्ट-दृष्टि’ इत्यादिना कर्मणि अतच्प्रत्ययः । चिस्वरः । वृषा । ‘वृषु’^६ सेचने इत्यस्मात्^७ ‘कनिन्नु-वृषि’^८ इत्यादिना कनिन् । किच्वाद्गुणः । निच्वादाद्युदात्तः ॥

वृषो अग्निः समिध्यतेऽश्वो न देववाहनः । तं हविष्मन्त ईळते ॥ १४ ॥

वृषो इति । अग्निः । सम् । इध्यते । अश्वः । न । देववाहनः । तम् । हविष्मन्तः । ईळते ॥ १४ ॥

‘वृषो वृषेव’^१ कामानां वर्णिता ष्वेववाहनः^२ । देवान् हवींषि वाहयति प्रापयतीति देववाहनः* । तत्र दृष्टान्तः । अश्वो न इति । यथाश्वो राजानं वाहयति स्वपुरं प्रापयतीति । वाहनमश्वः । तद्वत्^३ वाहनभूतो यः अग्निः ष्वसमिध्यते आज्याहुतिप्रदानेन^४ सम्यक् दीप्यते ष्वतं तादृशमग्निं हविष्मन्तः

१. ख-ग-च-ज-ण-भ-अज्ञैः नास्ति । २. च-न-फ-यदच्चात् ; ज-ण-अज्ञात् । ३. त-किप्प्रत्ययः । ४. ख-ग-च-ज-ण-भ-स-दुष्प्रत्ययः ; च-दुष्प्रत्ययः । ५. ख-ग-च-ज-ण-भ-स-जिस्वरः । ६. त-ल-ईळे । ईड् स्तुतौ इत्यस्य । ७. ज-ण-आप्प्राहुतिः । ८. त-केन्यप्रत्ययः । ९. ग-च-न-भ-स-तिस्वरः । १०. त-इत्यस्मात् । ११. ख-ग-च-ज-ण-भ-वृषा ; ल-वृषः स-वृषा । १२. ख-ग-च-ज-ण-भ-‘वृषेव’ नास्ति । १३. ख-ग-च-ज-ण-फ-अश्वो न अश्व इव देववाहनः देवान् (ज-ण-देवानां) हवींषि वाहनमलः (ज-ण-वाहनः) तद्वतो ; भ-देववाहनः देवानां हवींषि वाहनमलः तद्वतो ; स-देववाहनः देवान् मलः तद्वतो । * ल-लब्धा वहनमिवाश्वः तद्वत् यद्वाहनभूतो योऽग्निः समिध्यते आहुतिप्रदानेन सम्यग्दीप्यते तेन । १४. त-न-ल-स-आहुतिः ।

संभृतहविष्का यजमाणाः 'ईळते कर्मसिद्धयर्थं स्तुवन्ति ॥ वृषा उ। गुणः । उजसवल्गम्य प्रगृह्यसेना । देववाहनः । 'वह प्रापणे' इत्यस्मान्ध्यन्ताकर्तरी ह्युः । लिप्स्वरः । समारो कृतुतरपदस्वरः^१ ॥

वृषणं त्वा वयं वृषन्वृषणः समिधीमहि । अग्ने दीद्यतं बृहत् ॥ १५ ॥

वृषणम् । त्वा । वयम् । वृषन् । वृषणः । सम् । इधीमहि । अग्ने । दीद्यतम् । बृहत् ॥ १५ ॥

वृषन् कामानां वर्धितहं^१ अग्ने वृषणः वृषाणः^२ घृताज्याहुतीनां^३ सेत्कारः वयं वृषणम् आहुति-
द्वारा^४ उदकस्य सेत्कारम् । तथा^५ च^६ स्मृतिः—'असौ प्रास्ताहुतिः सम्यगाकृत्यमुपतिष्ठे । आदि-
त्याज्यायते वृष्टिर्वृष्टेरं ततः प्रजाः' (मनु. ३. ७६) इति । 'दीद्यतं दीप्यमानं' बृहत् अत एव महान्तं
'त्वा' 'वाम्' अग्ने समिधीमहि सम्यग्दीपयामः ॥ इधीमहि । 'जिह्न्वी दीप्त' इत्यस्य प्रार्थने लिङि
नकारलोपश्छान्दसः । निवातः । दीद्यतम् । दीदेति^७ दीप्तिकर्मा । तस्य शतरी रूपम् । 'अभ्यस्ता-
नामादिः' इत्याद्युदात्तत्वम् ॥ ॥ ३० ॥

'अग्ने जुषस्व' इति पठुं चोदश सूक्तं विश्वामित्रनाम्नेयम् । अत्रानुक्रमणिका—'अग्ने जुषस्व
पदं तृतीयाष्टुणिक्त्रिष्टुब्जगत्यः' इति । पूर्वसूक्ते 'गायत्रं तु' इत्युक्तवादेतदपि गायत्रम् । तृतीया
तृणिक् चतुर्थी त्रिष्टुप् पञ्चमी जगती । 'अग्ने जुषस्व' इति सवनीयपुरोडाशो स्विष्टकृतः प्रातःसव-
नीयानुवाक्या । सूत्रितं च—'अथ स्विष्टकृतोऽग्ने जुषस्व नो हविः' (आश्व. श्रौ. ५. ४) इति ।
अतिरात्रे आधिनशक्ते परिहिते सति चमसगणैः सहाधिनाद्रिकपालः पुरोडाशः
सर्वद्वतो होतव्यः । यदि पुरोडाशमवशेष्य स्विष्टकृतं कर्तुंस्तस्य स्विष्टकृतः 'पुरोळा अग्ने' इत्येषा
याज्या । 'यद्येतस्य पुरोडाशस्य स्विष्टकृता चरेयुः पुरोळा अग्ने पचतः' (आश्व. श्रौ. ६. ५) इति
सूत्रितम् । मार्थ्यदिने सवने सवनीयपुरोडाशो स्विष्टकृतोऽनुवाक्या 'मार्थ्यदिने सवने' इत्येषा ।
सूत्रितं च—'अग्ने जुषस्व नो हविर्माथ्यदिने सवने जातवेदः' (आश्व. श्रौ. ५. ४) इति ।
तृतीयसवने सवनीयपुरोडाशस्य स्विष्टकृतोऽनुवाक्या 'अग्ने तृतीये सवने' इत्येषा । सूत्रितं च—
'अग्ने तृतीये सवने हि कानिप इत्यनुसवनमनुवाक्याः' (आश्व. श्रौ. ५. ४) इति । आधिनपुरो-
डाशस्य स्विष्टकृतो याज्या 'अग्ने वृषानः' इत्येषा । सूत्रितं च—'अग्ने वृषान आहुतिमिति
संयाज्ये' (आश्व. श्रौ. ६. ५) इति ॥

अग्ने जुषस्व नो हविः पुरोळाशं जातवेदः । प्रातःसावे धियावसो ॥ १ ॥

अग्ने । जुषस्व । नः । हविः । पुरोळाशम् । जातवेदः ।

प्रातःसावे । धियावसो इति धियावसो ॥ १ ॥

विश्वामित्रः स्तौति । 'जातवेदः जातप्रज्ञं धियावसो । धिया स्तोत्रेण वसु धनं यस्माद्ववति
सोऽयं धियावसुः । तस्य संबुद्धिः । कर्मानुरूपधनप्रदं हे 'अग्ने 'प्रातःसावे अग्निष्टोमे प्रातःसवने

१. त-ल-पदस्वरः । ईळते । ईड स्तुतौ । २. ख-ग-च-ज-ण-त-भ-ल- 'वृषाणः' नास्ति ।
३. त-घृताद्याहुतीनाम् । ४. च-फ-वृष्टिद्वारा । ५. त-तदाह । ६. त-न-स-दमम् ; ल-तमिमम् ।
७. च-फ-दीद्यतिः ।

‘नः’ अस्मत्संबन्धि ‘पुरोडाशं पुरोडाशाख्यं’ हविः ‘जुषस्व सेवस्व ॥ जुषस्व । ‘जुषी मीतिसेवमयोः’ इत्यस्मान्^१ लोटि रूपम् । आमन्त्रितस्याविद्यमानवश्वेन पादादिवादिनिवातः । प्रातःसावे । ‘षुष अग्नि-
पवे’ । सवने सावः । सावे घञ् । ‘थायचन्काजवित्रकाणाम्’ इत्यन्तोदात्तत्वम् । धियावसो ।
विभक्त्यलोपश्चान्दसः । आमन्त्रितत्वाजिवातः^२ ॥

पुरोळा अग्रे पचतस्तुभ्यं वा घा परिष्कृतः । तं जुषस्व यविष्ठ्व ॥ २ ॥

पुरोळाः । अग्रे । पचतः । तुभ्यम् । वा । घा । परिष्कृतः । तम् । जुषस्व । यविष्ठ्व ॥ २ ॥

‘यविष्ठ्व युवतम हे’ अग्रे यः ‘पुरोळाः । पुरोडाशान्तेऽध्वर्यादयः’ एनमिति^३ पुरोडाः ‘पुरोडाशाः ।
पचतः कपालयोः पकोऽस्ति । स च तुभ्यं^४ त्वदर्थं^५ परिष्कृतः’ वा^६ ‘घा’^७ पयैर्गिरणादिभिरल्लंकृतः
खलु । ‘तम् इमं पुरोडाशं’ जुषस्व सेवस्व ॥ पुरोळाः । ‘दाश्र दामे’ इत्यस्मान् पुरस्पूर्वात् ‘मन्त्रे
श्वेतवहोपथशस्पुरोडाशो णिवन्’ (पा. सू. ३. २. ७१) इति कर्मणि णिवनि कृते ‘श्वेतवहादीनां
इस्पदस्य’ (पा. सू. ३. २. ७१. १) इति इस्पदस्ये च कृते ‘अवयाः श्वेतवाः पुरोडाश्च’
(पा. सू. ८. २. ६७) इति निपातनादकारस्य इत्यम् । पुरोडाशान्त एनमिति पुरोडाः पुरोडाशाः ।
डकारस्य लकारो बहुचलांप्रदायिकः । कृदुत्तरपदस्वरः^८ । पचतः । ‘हुपचप् पाके’ इत्यस्मान्
‘भृष्टदतिः’ इत्यादिना कर्मणि अतच्प्रत्ययः । पच्यतेऽसाविति पचतः पक्कः । चित्स्वरः । वा ।
‘अचि तुषुव’ इत्यादिना संहितायां दीर्घः । परिष्कृतः । ‘संप्रयुपेभ्यः करोतौ भूपणे’ (पा. सू.
६. १. १३७) इति करोतेः सुडागमः । ‘गतिरमन्तरः’ इति गतेः प्रकृतिस्वरचम् । यविष्ठ्व ।
यविष्ठ एव यविष्ठ्वः । ‘पादार्वाभ्यां च’ इत्यत्र चकारेण वस्वादीनां स्वार्थं यस्पदस्यस्योपादानान्
यविष्ठेयस्य स्वार्थिको यस्पदस्यः (का. ५. ४. २५) । आमन्त्रितत्वाजिवातः ॥

अग्रे वीहि पुरोळाशमाहुतं तिरोअह्वयम् । सहसः सूनुरस्यध्वरे हितः ॥ ३ ॥

अग्रे । वीहि । पुरोळाशम् । आऽहुतम् । तिरऽअह्वयम् ।

सहसः । सूनुः । अति । अध्वरे । हितः ॥ ३ ॥

हे ‘अग्रे’ तिरोअह्वयम् अह्नि तिरोहिते सति ‘आहुतम् आ समन्तात् हुतं’ ‘पुरोडाशं पुरोडा-
शाख्यं हविः’ वीहि भक्षय । ‘अध्वरे अस्मिन्यज्ञे’ सहसः ‘सूनुः बलस्य पुत्रस्त्वं’ हितः ‘असि
आहवनीयादिस्थानेष्वस्माभिर्निहितोऽसि । तस्माद्वीहीति शेषः ॥ वीहि । वी कान्तिगत्यादिबु ।
लोटि रूपम् । हेरपित्वादन्तोदात्तत्वम् । आहुतम् । जुहोतेः कर्मणि के ‘गतिरमन्तरः’ इति गतेः
प्रकृतिस्वरचम् । तिरोअह्वयम् । अह्नि भयमह्वयम् । ‘भवे छन्दसि’ इति यत् । तिरोभुतमह्वं
यस्मिन् काले स तिरोअह्वयः । रात्रिकाल इत्यर्थः । ‘कालाध्वनोरत्यन्तसंयोगे’ इति द्वितीया ।
‘प्रकृष्टान्तःपादम्’ इत्येकः प्रकृतिभावः । बहुवीहौ पूर्वपदस्वरः ॥

१. त-‘नः’ नास्ति । २. त-इत्यस्य । ३. ख-ग-च-ज-ण-न-भ-स-‘ आमन्त्रितत्वाजिवातः’
नास्ति । ४. ख-ग-च-ज-ण-न-भ-स-‘ पुरोडाशान्तेऽध्वर्यादयः’ नास्ति । ५. न-भ-स-‘ एनमिति पुरोडाः’
नास्ति । ६. त-तुभ्यं वा घ त्वदर्थमेव खलु । ७. त-‘ वा घ ’ नास्ति । ८. ‘पदप्रकृतिस्वरः’ ।

माध्यंदिने सवने जातवेदः पुरोळाशमिह कवे जुषस्व ।

अग्रे यहुस्व तव भागधेयं न प्र मिनन्ति विदयेषु धीराः ॥ ४ ॥

माध्यंदिने । सवने । जातवेदः । पुरोळाशम् । इह । कवे । जुषस्व ।

अग्रे । यहुस्व । तव । भागधेयम् । न । प्र । मिनन्ति । विदयेषु । धीराः ॥ ४ ॥

‘कवे’ मेधाविन् हे जातवेदः इह अस्मिन्^१ अग्निष्टोमाख्ये कर्मणि तत्र^२ च माध्यंदिने मध्य-
दिनसंयन्धिनि सवने पुरोडाशं माध्यंदिनसवनीयपुरोडाशं जुषस्व सेवस्व । हे अग्रे विदयेषु
यज्ञेषु धीराः कर्मकुसला अध्वर्यावयः यहुस्व । यान्ति प्राप्नुवन्ति^३ देवा हवींष्यनेनेति यज्ञो
महानग्निः । यहुस्व महतः तव भागधेयं भागतया परिकल्पितमिमं पुरोडाशं न प्र मिनन्ति न
हिसमिति । किंतु तुभ्यं प्रयच्छन्ति । तं जुषस्वेति शेषः ॥ माध्यंदिने । मध्यंदिनस्येदमित्यर्थे उत्सादि-
त्वादश्च । जिस्वावादिबुद्धिः । जिस्वादेवाद्युदात्तत्वम् । यहुस्व । ‘या प्रापणे’ इत्यस्मान् । ‘शेष-
यहुजिह्व’ इति निपातनात्करणे वन्प्रत्ययः । हुगागमधातुह्रस्वौ । यान्यनेनेति यज्ञोऽग्निः ।
व्यत्ययेनान्तोदात्तः । भागधेयम् । भागशब्दात्स्वार्थे ‘भागरूपनामस्यो धेयप्रत्ययो वक्तव्यः’
(पा. सू. ५. ४. ३६. २) इति धेयः^४ । मिनन्ति । ‘मिञ् हिंसाथाम्’ इत्यस्य
कथादिधात्वश्च । तस्मिन् ‘मीनातेर्मिगमे’ इति ह्रस्वत्वम् । ‘हिनु मीना’ (पा. सू. ८. ४. १५)
इति णत्वं न भवति सर्वविधीनां छन्दसि विकल्पितत्वादिति ॥

अग्रे तृतीये सवने हि कानिषः पुरोळाशं सहसः सूनवाहुतम् ।

अथा देवेष्वध्वरं विपुन्यया धा रत्नवन्तममृतेषु जागृविम् ॥ ५ ॥

अग्रे । तृतीये । सवने । हि । कानिषः । पुरोळाशम् । सहस्रः । सूनो इति । आहुतम् ।

अथ । देवेषु । अध्वरम् । विपुन्यया । धाः । रत्नवन्तम् । अमृतेषु । जागृविम् ॥ ५ ॥

‘सहसः’ सूक्तो बलस्य पुत्र हे अग्रे त्वं तृतीये सवने आहुतं ह्यममं पुरोडाशं
‘कानिषः कामयसे । अथ अनन्तरम् अध्वरम् अचिनाशिनं रत्नवन्तम् । रत्नवद्देवं स्वर्गादि-
लक्षणभुक्तं फलमभिधीयते । तद्वन्तं फलप्रदं^५ जागृविं जागरणकारिणम् । प्रातः सोमो जागृवि-
भवेति स्वप्ननिवारक इति । तस्मिन् सोमं विपुन्यया स्तुतिलक्षणया वाचा स्तुतस्त्वम् अमृतेषु मरण-
धर्मरहितेषु देवेषु इन्द्रादिषु धाः येहि । हि पूरणः । तृतीये । त्रिशब्दात्पूरणार्थे ‘त्रेः संप्रसारणम्’
(पा. सू. ५. २. ५५) इति तीयप्रत्ययः । तत्संनिधौनेन संप्रसारणम् । ‘हलः’ इति दीर्घो न भवति ।
अणिति (अणः इति ; पा. सू. ६. ३. १११) तत्राचुवतेनात् प्रत्ययस्वरः । कानिषः । कनी
कान्यविदिषु । लेटि^६ ‘सिद्वबहुलम्’ इति सिप् । तस्याधेधातुकरवादिशामः । कान्तिरभिरापः ।

१. प-कवे मेधाविन् जातवेदः जातप्रज्ञ हे अग्ने इहास्मिन् । २. फ-अत्र । ३. ख-ग-च-ज-ग-फ-
न-‘प्राप्नुवन्ति’ नास्ति । ४. त-धेयप्रत्ययः । ५. त-तत्फलप्रदम् । ६. त-इत्यस्य लेटि ।

अकारस्य आकारो व्यत्ययेन । ह्रियोगादनिघातः । धातुस्वरः । विपन्यया । 'पन स्तुतौ' । भावे क्तिप् । विरनं यातीति कयत्ययः । प्रत्ययस्वरः । धाः । दधातेः धातोः^१ छान्दसे लुङि रूपम् । पादा-
दिन्वादिनिघातः । जागृविम् । किन्प्रत्ययान्तो जागृविशब्दः । निस्वरः ॥

अग्ने वृधान आहुतिं पुरोळाशं जातवेदः । जुषस्व तिम्रोअह्वयम् ॥ ६ ॥

अग्ने । वृधानः । आऽहुतिम् । पुरोळाशम् । जातऽवेदः । जुषस्व । तिम्रोऽअह्वयम् ॥ ६ ॥

ज्जातवेदः जातप्रज्ञ हे^२ अग्ने^३ वृधानः आहुतिभिर्वर्धमानस्त्वं^४ तिम्रोअह्वयम् । अह्विभवमह्वयं
दिवसकृत्यम् । तिम्रोभूतमह्वयं यस्मिन्काले स तिम्रोअह्वयो रात्रिकालः । तस्मिन्काले^५ आहुतिं^६
पुरोडाशाख्यं हविः^७ जुषस्व सेवस्व ॥ आहुतिम् । जुहोतेः कर्मणि क्तिप् । 'ताम्रौ च निति कृत्यतौ'^८
इति गतेः प्रकृतिस्वरत्वम्^९ ॥ ॥ ३१ ॥

'अस्तीदम्' इति षोडशचै सप्तदशं सुक्तं वैश्वामित्रम् । अत्रानुक्रमणिका—'अस्तीदे षोडशाद्या-
चतुर्थादशमीद्वादशयोऽनुष्टुभः षष्ठ्येकादशयुपास्थ्ये च जगायः पञ्चम्युत्विग्भ्यो वा' इति । आद्या-
चतुर्थादशमीद्वादशयोऽनुष्टुभः षष्ठ्येकादशयुपास्थ्ये च जगायः षष्ठ्येकादशी चतुर्दशी पञ्चदशी च जगायः ।
शिष्टा अष्टौ त्रिष्टुभः । पञ्चमी 'मन्थता नरः' इत्येषा ऋत्विग्वेवताकाग्निदेवताका वा । शिष्टा
अग्निदेवताकाः । सूक्तविनियोगो लैङ्गिकः । वरुणप्रवासेषु अग्निप्रणयने 'इळायास्त्वा षदे' इत्येषा ।
सूत्रितं च—'इळायास्त्वा षदे वयमग्ने विश्वेभिः स्वनीकं देवैरित्यथैवं आरमेत्' (आश. श्रौ. २. १७)
इति । तत्रैव अग्निप्रणयने^{१०} उत्तरवेद्यामग्नौ स्थापिते सति 'सीद होतः' इत्येषा । 'निहिदेऽसी सीद होतः
स्व उ लोके चिकित्वा' (आश. श्रौ. २. १७) इति सूत्रितम्^{११} । अरण्यमग्निमसारोपणे 'अयं ते
योनिः' इत्येषा । सूत्रितं च—'अयं ते योनिर्वैश्विज इत्यरणी गार्हपत्ये प्रतिनपेष्वाणी वा' (आश.
श्रौ. ३. १०) इति ॥

अस्तीदमधिमन्थनमस्ति प्रजननं कृतम् ।

एतां विश्वप्तीमा भरानि मन्थाम पूर्वथा ॥ १ ॥

अस्ति । इदम् । अधिऽमन्थनम् । अस्ति । प्रऽजननम् । कृतम् ।

एताम् । विश्वप्तीम् । आ । भर । अग्निम् । मन्थाम । पूर्वथा ॥ १ ॥

यजमानोऽध्वर्यादीन्प्रति हृते । इदम् अद्यर्थं यूपशकलम्^१ अस्ति । अधिमन्थनम् । अरण्याः
उपरि निधेयं मन्थनसाधनभूतं^२ दण्डरज्ज्वादिकम्^३ अस्ति । प्रजननम् । अग्निजननसाधनभूतं^४ वर्ध-
पिष्णुजं^५ कृतं संपादितमस्ति । यद्वा प्रजननं मन्थनदण्डस्य विन्यासविशेषः । यस्मादेतानि
यूपशकलादीन्यग्निमन्थनसाधनान्याहृतानि सन्ति तस्मात्^६ विश्वप्तीं^७ विशां प्रजानामग्निसाध्याग्नि-
होत्रद्वारा स्वर्गादिकलसंपादनेन पालयित्रीम्^८ एताम् अरणीम्^९ आ^{१०} भर हे अध्वर्यो आहर ।

१. त—'धातोः' नास्ति । २. त—आहुतिमाहुतं पुरोडाशम् । ३. त—स्वरत्वम् । जुषस्व । जुषी
प्रोतिसेवनयोरेत्यस्य लोटि रूपम् । ४. ख-ग-च-ज-ण-फ-भ—अग्निप्रणयनेन । ५. त-सूत्रितं च । ६. ख-
ग-च—मन्थनसाधनभूतम् । ७. ख-फ-भ—अग्निज्वलनं ।

तस्यामाह्तायां^१ पूर्वथा यथा वयसाधानकालेऽस्मिमह्रीम यथा वा पूर्वं महर्षयोऽस्मिमन्थिपुः
तद्द्वयमेनम्^२ अस्मिन् अस्मिन्कर्मणि^३ मन्थ्याम् । मन्थनेन निष्पन्नं करवाम ॥ अस्तीति^४ पदद्वयस्य
पादादिवाङ्मिधातः । विश्वपत्नीम् । पतिश्रावदस्य^५ विभाषा सपूर्वस्य^६ इति ङीप् नकारश्चान्तादेशः ।
'वरादिश्छन्दसि बहुलम्' इत्युत्तरपदाद्युदात्तत्वम् । भर । 'हज् हरणे' इत्यस्य लोटि^७ 'हज्जहोभिश्छ-
न्दसि' इति सकारः । मन्थ्याम् । 'मन्थ विलोडने' । लोटि^८ रूपम् । निधातः । पूर्वथा । पूर्वशब्दान्
हृदार्थं^९ 'प्रत्यपूर्वविशेषात्थाल् छन्दसि' इति थाल्प्रत्ययः । 'लिति' इति प्रत्ययात्पूर्वस्योदात्तत्वम् ॥

अरण्योर्निहितो जातवेदा गर्भेइव सुधितो गर्भिणीषु ।

दिवेदिंश्च ईड्यो जागृवद्भिर्हविष्मद्भिर्मनुष्यैर्भिरग्निः ॥ २ ॥

अरण्योः । निऽहितः । जातऽवेदाः । गर्भेऽइव । सुऽधितः । गर्भिणीषु ।

दिवेऽदिवे । ईड्यः । जागृवत्ऽभिः । हविष्मत्ऽभिः । मनुष्यैभिः । अग्निः ॥ २ ॥

जातवेदाः सर्वविषयज्ञानवानयमग्निः^१ अरण्योर्निहितः । देवैर्यज्ञार्थं नितरां स्थापितोऽस्ति ।
अत्र^२ दृष्टान्तः । 'गर्भेइव' इति । यथा गर्भः^३ गर्भिणीषु ऋषिषु^४ सुधितः सुष्ठु निहितो वर्तते तद्वत् ।
स तादृशः^५ अग्निः^६ 'हविष्मद्भिः संभृतहविष्कैरेत एव' जागृवद्भिः कर्मणि जागरूकैः^७ 'मनुष्यैभिः
मनुजैरस्यभिः' दिवेदिवे प्रत्यहमुत्पत्त्यर्थम्^८ 'ईड्यः स्तुतिरूपाभिर्गीभिः स्तोतव्यः ॥ अरण्योः ।
'अ गतौ' । 'अतितृष्टमि' इत्यादिना अग्निः^९ । प्रत्ययस्वरः । निहितः । दधातेः कर्मणि निष्ठायां
'दधातेहिः' इति हिरादेशः । 'गतिरनन्तरः' इति गतेः प्रकृतिस्वरत्वम् । सुधितः । दधातेः
कर्मणि निष्ठा । तस्मिन्^{१०} 'सुधित वसुधित' इत्यादिना निगातनात्^{११} थिरादेशः^{१२} । दिवेदिवे । दिवु
क्रीडादौ । इगुपपलक्षणः कः । 'नित्यवीप्सयोः' इति द्विवचनम् । तस्यान्तेडित्वाद्भुदात्तत्वे
पूर्वपदस्वरः । जागृवद्भिः । 'जागृ निद्राक्षये' इत्यस्य कसौ रूपम् । 'द्विवचनप्रकरणे छन्दसि वेति
वक्तव्यम्' इति विकल्पितत्वात् द्विवचनाभावः । 'वसुधेः सुध्वंस्वनदुहां दः' (पा. सू. ८. २. ७२)
इति वसोः सकारस्य दत्वम् । प्रत्ययस्वरः ॥

उत्तानायामश्च भरा चिकित्वान्सुधः प्रवीता वृषणं जजान ।

अरुषस्तूपो रुशदस्य पाज् इळायास्पुत्रो व्युनेऽजनिष्ट ॥ ३ ॥

उत्तानायाम् । अश्च । भर । चिकित्वान् । सुधः । प्रऽवीता । वृषणम् । जजान ।

अरुषऽस्तूपः । रुशत् । अरुष्य । पाज् । इळायाः । पुत्रः । व्युने । अजनिष्ट ॥ ३ ॥

चिकित्वात्^१ ज्ञानवानध्वर्युस्त्वम्^२ उत्तानायाम् अधरारण्यासुसानशायाम् उत्तरारणिम्^३ अश्च
भर अधोमुखं धारय । अनन्तरं सा अधरारणिः^४ सधः^५ प्रवीता तदानीमेव निष्पिकरेत्तस्का सती
वृषणं कामानां वषैकमग्निं^६ जजान जनयतु । अथ^७ अस्य अग्नेः^८ रुशत् तमो विनाशयत्^९ पाजः^{१०}

१. ख-ग-च-ज-ण-फ-भ-अस्तीदमिति । २. त-इत्यस्य लोटि । ३. ल-स-तत्र । ४. त-अनिप्रत्ययः ।
५. त-वि इत्यादेशः ।

तेजोमात्रं^१ तत्राभूत्^२ । अनन्तरम्^३ अरुपस्तूपः आरोचमानस्तेजःसंकोपेतः^४ । इडायास्तुत्रः उत्तरवेद्याः^५ उत्पन्नः^६ अग्निः । वयुने अरण्यां योनिस्थाने^७ । अजनिष्ट अजनि । जजान । ‘जन जनने’ । लोट्थे^८ लिटि ‘बहुलमन्यत्रापि संज्ञाछन्दसोः’ इति णिलोपः । प्रत्ययान्तत्वाभावाद्वा भवति । निघातः । अरुपस्तूपः । न विद्यते रूपः कोषो यस्यैत्यरूपः । कोषराहित्येन रोचमान इत्यर्थः । ‘नस्सुभ्याम्’ इत्युत्तरपदान्तोदात्तत्वम् । ‘दुष् स्तुतो’ । ‘स्तौतिर्दीर्घश्च’ (उ. सू. ३. ३०५) इति प्रप्रत्ययः किञ्च धातोर्दीर्घश्च । स्तुयते इति स्तूपस्तेजःसंघः । अरुपः आरोचमानस्तेजःसंघो यस्येति बहुव्रीहौ पूर्वपदस्वरः^९ । रुधात् । ‘रुधा हिंसायाम्’ । शतरि रूपम् । वयुने । ‘अज गतिक्षेपणयोः’^{१०} । ‘अजियमिशीङ्भ्यश्च’ इत्युनन् चित्संज्ञकः । अजति वीयते वा वयुनमङ्गम् । प्रत्ययस्य व्यस्येनाद्युदात्तत्वम् । अजनिष्ट । ‘जनी प्रादुर्भावे’ । लुङि सिचि रूपम् । निघातः ॥

इडायास्त्वा पदे वयं नाभां पृथिव्या अधि ।

जातवेदो नि धीमहि अग्ने हव्याय वोळ्हवे ॥ ४ ॥

इडायाः । त्वा । पदे । वयम् । नाभां । पृथिव्याः । अधि ।

जातऽवेदः । नि । धीमहि । अग्ने । हव्याय । वोळ्हवे ॥ ४ ॥

जातवेदः जातप्रज्ञ हे^१ अग्ने अध्वर्यादयः^२ वयं^३ पृथिव्याः^४ अधि भूमेस्परि उत्तरवेद्यां^५ नाभां नाभौ तस्या नाभिस्थाने मध्यप्रदेशे । तदेव स्थानं विशेत्स्यते । इडायाः^६ पदे मानव्या इडाया गोः पदे इडापदरूपे उत्तरवेद्यात्मके स्थाने^७ त्वा त्वां^८ हव्याय^९ वोळ्हवे पुरोडाशादिलक्षणं हविर्वोदुं^{१०} ऽनि धीमहि निदधीमहि । उक्तार्थं ब्राह्मणम्—‘इडायास्त्वा पदे वयं नाभा पृथिव्या अधीयेतद्वा इडायास्पदं यदुत्तरवेदीनाभिजातवेदो नि धीमहीति निष्प्रास्यन्तो ह्येनं भवन्त्यग्ने हव्याय वोळ्हव इति हव्यं हि वक्ष्यन्भवति’ (ऐ. ब्रा. १. २८) इति ॥ नाभा । ‘णह बन्धने’ । ‘इम्’ इत्यनुवृत्तौ ‘नहो भश्च’ इति इष् भकारश्चान्तादेशः । निच्चादुपधावुद्धिः । नह्यतीति नाभिर्मध्यस्थानम् । ‘सुपो सुलुक्’ इति सप्तम्या ङादेशः । जित्स्वरः । धीमहि । दधातेलिङि रूपम् । ‘लिङः सीयुद्’ (पा. सू. ३. ४. १०२) इति सीयुद् । द्विर्वचनाभावश्छान्दसः । निघातः । वोळ्हवे । ‘वह प्रापणे’ । सुमर्थे^{११} तवेन् । ‘सहिवहोरोदवर्णस्य’ इति धात्वकाररथोत्वम् । ङस्वधस्वष्टुस्वढलोपाः । निच्चादाद्युदात्तः ॥

मन्थता नरः कृविमद्वयन्तं प्रचेतसममृतं सुप्रतीकम् ।

यज्ञस्य केतुं प्रथमं पुरस्तादग्निं नरो जनयता सुशेवम् ॥ ५ ॥

मन्थत । नरः । कृविम् । अद्वयन्तम् । प्रऽचेतसम् । अमृतम् । सुऽप्रतीकम् ।

यज्ञस्य । केतुम् । प्रथमम् । पुरस्तात् । अग्निम् । नरः । जनयत । सुऽशेवम् ॥ ५ ॥

१. फ-तेजो मन्त्रतन्त्रात्मकममृतम् । २. त-‘उत्तरवेद्याः उत्पन्नः’ नास्ति । ३. ख-ग-च-ज-ण-न-भ-ल-व-थै-त-इत्यस्य लोट्थे । ४. त-पूर्वपदप्रकृतिस्वरः । ५. त-गतिक्षेपणयोः इत्यस्मात् । ६. त-ल-इत्यस्मात्सुमर्थम् ।

‘नरः कर्मणां’ नेतारो हे अध्वर्याव्यः ‘कविं क्रान्तदक्षिणम्’ अद्वयन्तं द्वयमनाचरन्तमद्वैतं कुर्वाणं मनसा वाचा च एकविधमेव कर्म कुर्वाणमत एव ‘प्रचेतसं प्रकृष्टज्ञानं’पेतम् ‘अमृतं मरणधर्मरहितं’ सुप्रतीकं शोभनरङ्गज्वालाभिः समेतं तमिमम् ‘अग्निं’ मन्थत मन्थनेन^१ निष्पादयत । किंच । हे ‘नरः कर्मणां’ नेतारः अध्वर्याव्यः^२ ‘युयं’ यज्ञस्य ‘उद्योतिष्टोमादेः’ कृतं प्रज्ञापकं ‘प्रथमं सुखाङ्गमुत्तमम् । अग्निपूर्वकरवात् सर्वेषामुत्तकृत्तनाम् । ‘सुखेवं शोभनसुखोपेतं तादृशमग्निं’ पुरस्तात् कर्मणः प्रारब्धे ‘जनयत । तमिममग्निमेवंविधगुणयुक्तं कुरुतेति भावः । मन्थत । ‘मन्थ विलोडने’^३ । लोटि रूपम् । पादादिवादिनिवातः । नरः । ‘गीञ् प्रापणे’^४ । ‘नयतेर्ङिञ्’ (उ. सू. २. २५७) इति वप्रत्ययः । ङित्वाट्टिलोपः । नयन्ति कर्माणि नीयन्ते कर्माण्येभिरिति वा नरः । आमन्त्रितत्वात् निघातः । अद्वयन्तम् । द्वयमिवाचरतीत्यर्थे ‘सर्वप्रातिपदिकेभ्यः क्तिङ्प्रत्ययः’ इत्याचारार्थे क्त्विप् । द्वयति । तस्य शतरि रूपं द्वयति । न द्वयन्नद्वयन् । तम् । तत्पुरुषे मन्त्रवरः । सुप्रतीकम् । बहुव्रीहौ ‘कवाद्याव्यश्च’ इत्युत्तरपदाद्युदात्तरावम् । जनयत । ‘जनी प्रादुर्भावे’^५ । णिच् । ‘अत उपधायाः’ इति वृद्धौ प्रासायां ‘जनीञ्कसुरजोऽमन्ताश्च’ इति मिदृङ्गावात् ‘मितो ह्रस्वः’ इति ह्रस्वः । निघातः । सुखेवम् । शेषशब्दो वन्प्रत्ययान्त आद्युदात्तः । बहुव्रीहौ ‘आद्युदात्तं व्यञ्जयन्ति’ इत्युत्तरपदाद्युदात्तरावम् ॥ ३२ ॥

यदी मन्थन्ति बाहुभिर्वि रोचतेऽश्चो न वाज्यरूपो वनेष्वा ।

चित्रो न यामन्त्रश्चिनोरनिवृत्तुः परि वृणक्त्यस्मन्स्तृणा ददन् ॥ ६ ॥

यदि । मन्थन्ति । बाहुऽभिः । वि । रोचते । अश्वः । न । वाजी । अरुषः । वनेषु । आ ।

चित्रः । न । यामन् । अश्विनोः । अनिऽवृत्तुः । परि । वृणक्ति । अस्मन् । तृणा । ददन् ॥ ६ ॥

‘यदि अध्वर्याव्यः’ बाहुभिः स्वकीयैर्हस्तैरग्निं ‘मन्थन्ति मशन्ति ततः’ स जातोऽग्निः ‘वनेषु’ काष्ठेषु ‘वाजी शीघ्रगमनवान्’ अरुषः आरोचमानः सर्वेषां मीनिकरः सन् ‘आ’ वि ‘रोचते आ समन्ताद्विशेषेण दीप्यते । तत्र दृष्टान्तः । ‘अश्वो’ न इति^१ । यथाशो वनेषु वननीयेषु बाह्याली-स्थानेषु वेगवानारोचमानो वर्तते तद्वत् । तत्रैव दृष्टान्तान्तरम् । ‘चित्रो’ न इति^२ । यथा ‘यामन् यामनि’^३ वेगगमने^४ अश्विनोः देवभिपजोः^५ चित्रो नानाविधवर्णः^६ रथः आरोचमानो वर्तते तद्वत् । ‘अनिवृत्तः’ केनाप्यप्रतिबद्धगमनः^७ सोऽयमग्निः ‘अस्मन्’ उपलब्धं ‘तृणा तृणानि’^८ च^९ ‘ददन् भरुमासकृत्कुर्वन्’ परि ‘वृणक्ति दग्धस्थानानि’^{१०} परितो वर्जयति । तादृशोऽग्निरारोचते इति पुर्येणान्वयः ॥ मन्थन्ति । ‘मन्थ विलोडने’^{११} । लटि रूपम् । यदियोगाद्विनिवातः रोचते । ‘रुच दीप्ति’ । भोवादिकः ।

१. ख-ग-च-ज-ण-न-फ-भ-स-कर्मणः । २. ख-ग-च-ज-ण-त-भ-सथनेन । ३. ख-ग-च-ज-ण-न-फ-भ-स-कर्मणः । ४. त-हे अध्वर्याव्यः । ५. त-विलोडने इत्यस्य । ६. त-प्रापणे इत्यस्मात् । ७. त-ल-प्रादुर्भावे इत्यस्य । ८. ज-ण-मिवात् ; न-भ-ल-स-मिद्गावात् । ९. च-तदा । १०. ख-ग-च-ज-ण-भ-न-‘इति’ नास्ति । ११. ख-ग-च-ज-ण-भ-‘इति’ नास्ति । १२. च-याने विशेषवेगगमनं । १३. ख-ग-च-ज-ण-प-फ-भ-‘देवभिपजोः’ नास्ति । १४. ख-ग-च-ज-ण-भ-नानावर्णः । १५. ख-ग-च-ज-ण-प-फ-स-‘यमनः’ इत्यर्थः । १६. ख-ग-च-ज-ण-प-फ-तृणानिवा ; भ-स-तृणानिवा । १७. ख-ग-ज-ण-भ-ल-स-तद्वत्स्थानानि, च-फ-तद्वत्स्थानानि । १८. त-विलोडने । अस्य ।

लटि रूपम् । निघातः । यामन् । ' या प्रापणे ' । ' आतो मनिन्कनिव्वनिपश्च ' इति मनिन् । ' सुपां सुलुङ् ' इत्यादिना सप्तम्या लुक् । निस्वरः । अनिवृत्तः । ' वृज् वरणे ' । निघायां ' यस्य विभाषा ' इतीदृशतिथेयः । निपूर्वां वृणोतिनिवारणे वसते । न निवृत्तोऽनिवृत्तः । नन्वस्वरः । वृणक्ति । ' वृजी वर्जने ' । रुधादिः । ' चोः कुः ' इति कुश्चम् । निघातः । वृणा । ' वृहृ हिसायास् ' । ' वृहेः को हलोपश्च ' (उ. सू. ५. ६८६) इति कः । किस्वाद्यगुणः हलोपश्च । वृहते तद्रूपादिभिरिति नृणम् । निस्वरः ॥

जातो अग्नी रोचते चेकितानो वाजी विप्रः कविशुस्तः सुदानुः ।

यं देवास ईड्यै विश्वविदं हव्यवाहमदधुरधरेषु ॥ ७ ॥

जातः । अग्निः । रोचते । चेकितानः । वाजी । विप्रः । कविऽशुस्तः । सुऽदानुः ।

यम् । देवासः । ईड्यैम् । विश्वऽविदम् । हव्यऽवाहम् । अदधुः । अधुरेषु ॥ ७ ॥

१ जातः मन्थनानन्तरमुत्पन्नः स च १ चेकितानः सर्व २ जानानः सन् ३ वाजी सततगमनस्वभावः ४ विप्रः कर्माभिज्ञः अत एव ५ कविशस्तः कविभिर्मैधाविभिर्होतृभिः स्तुतः ६ सुदानुः सुष्ठु कर्मफलस्य दाता एवंविधः ७ अग्निः ८ रोचते दीप्यते । ९ देवासः देवाः इन्द्रादयः १० ईड्यै होत्रादिभिः ११ स्तुत्यं १२ विश्वविदं सर्वस्य जगतो वेदितारं १३ यम् अग्निम् १४ अधुरेषु उद्योतिष्टोमादियज्ञेषु १५ हव्यवाहं हव्यानां बोधारम् १६ अदधुः श्ववदुः सोऽग्निदीप्यते इति पूर्वैर्गन्धयः ॥ चेकितानः । ' कित जाने ' इत्यस्य यङ्लुकि ' गुणो यङ्लुकोः ' इति अग्यासस्य गुणः । ' अश्वस्तानामादिः ' इत्याद्युदात्ताच्चम् । कविशस्तः । ' थाथघन्ताजविप्रकाणाम् ' इत्यन्तोदात्तत्वम् । अदधुः । दधारेहं डि श्लोः ' रिजऽधरत-विदिभ्यश्च ' इति जुस् । यद्ब्रुतयोगादनिघातः । अडागमस्वरः ॥

सीदं होतः स्व उ लोके चिकित्वान्त्सादया यज्ञं सुकृतस्य योनौ ।

देवावीर्देवान्हविषा यजास्यग्ने बृहद्यजमाने वयो धाः ॥ ८ ॥

सीदं । होतरिति । स्वे । ऊँ इति । लोके । चिकित्वान् । सादय । यज्ञम् । सुकृतस्य । योनौ ।

देवऽअवीः । देवान् । हविषा । यजासि । अग्ने । बृहत् । यजमाने । वयः । धाः ॥ ८ ॥

यजमानो ब्रूते । १ होतः होमनिष्पादक हे २ अग्ने ३ स्वे स्वकीये ४ लोके उत्तरदेवाः ५ नाभौ ६ सीद ७ उ एवं होमनिमित्तम् उपविशैव । तथा ८ चिकित्वान् जानवांस्त्वं ९ सुकृतस्य सुकृतजन्योपभोगस्य १० योनौ स्थाने उत्तमलोके ११ यज्ञं यज्ञस्य कर्तारं यजमानं १२ सादय स्थापय । किंच १३ देवावीः । देवान् हविष्प्रदानेन अवतीति देवावीः । तादृशस्त्वं १४ हविषा पुरोडाशादिलक्षणेन हत्येन १५ देवान् १६ यजासि

१. त-वरणे इत्यस्य । २. त- ' नञ्स्वरः ' नास्ति । ३. ख-ग-चु; ज-ण-युङ्; त-ल-वृह हिंसि; स-तृण । ४. ख-ग-च-ज-ण-प-फ-भ-भ- ' सर्व ' नास्ति । ५. ख-ग-च-ज-ण-प-भ-भ-स्तोत्रादिभिः । ६. ज-ण-न-भ-स-उत्तरविधायम् ।

यज । अथ त्वं यजमाने यागं कुर्वणि मयि षड्वृत् प्रभुत्वं षडुपुत्रादिसमेतं वयः अन्नं वधाः
विधेहि ॥ सीद । सदेर्लोडि रूपम् । सान्य । सदेर्दन्तस्य लोटि रूपम् । जिच्चस्वरः । देवाधीः ।
अव रक्षणद्विपु । ' अविस्तृत्तन्निभ्य ईः ' इति ईप्रत्ययः । कृदुत्तरपदस्वरः^१ । यजासि । यजेर्लोडि
आडागमः । धाः । दधातेः छान्दसे^२ लुङि रूपम्^३ ॥

कृणोते धूमं वृषणं सखायोऽस्तेधन्त इतन वाजमच्छ ।

अयमग्निः पृतनाषाद् सुवीरो येन देवासो असहन्त दस्यून् ॥ ९ ॥

कृणोते । धूमम् । वृषणम् । सखायः । अस्तेधन्तः । इतन । वाजम् । अच्छ ।

अयम् । अग्निः । पृतनाषाद् । सुवीरः । येन । देवासः । असहन्त । दस्यून् ॥ ९ ॥

यजमानोऽध्वर्यादीन्प्रति कृते । हे^४ सखायः कर्मसहकारिणः^५ यूयं वृषणं कामानां वपितारं
धूमम् । धुनोति^६ कम्पयतीति धूमोऽग्निः । एवंविधम्^७ अग्निं कृणोत कुरत । मथदेन^८ उपादृत । यद्य-
ग्निर्न जायते^९ तदानीमाह । अस्तेधन्तः अक्षीणा अनुपरतसामर्थ्याः सन्तो यूयं वाजं मथनरक्षणं
युद्धम्^{१०} अच्छ अग्न्याभिमुख्येन इतन प्राप्तु । सुवीरः शोभनसामर्थ्योपेतः अयमग्निः पृतनाषाद्
पृतनोपलक्षितं युद्धं सहमानो भवति । येन युद्धं सहमानेनाग्निना देवासः देवाः दस्यून्
उपक्षपयितूनसुरान्^{११} असहन्त अभ्यभवन् । तस्मादर्क्षणबला यूयं मथने^{१२} कुरतेति भावः ॥
कृणोत । ' कुवि हिंसाकरणयोः ' । लोटि^{१३} तप्रत्ययस्य ' तसनसनथनाश् ' इति तत्रादेशः ।
पित्वाद्वृणः । पादादिवादनघातः । उपत्ययस्वरः । धूमम् । ' धूञ् कम्पने^{१४} ' । ' इपियुधीन्धि-
दसि^{१५} ' इत्यादिना मक् । कित्वाद्वृणाभावः । धुनोति कम्पयति दाह्यानीति धूमोऽग्निः ।
प्रत्ययस्वरः । इतन । ' इण् गतौ ' इत्यस्य लोटि तप्रत्ययस्य तत्रादेशः । निघातः । पृतनाषाद् ।
' यह मर्षणे^{१६} ' । ' छन्दसि सहः ' इति णिवः । निच्वादुपधाद्वृद्धिः । ' सहः साडः सः ' इति
पवम् । कृदुत्तरपदस्वरः । असहन्त । ' यह मर्षणे ' इत्यस्य लङि रूपम् । यद्योपादनघातः ।
दस्यून् । ' दसु उपक्षये ' । ' यजिमनिशुन्धिदसिजनिभ्यो युच् ' इति युच् । दस्यन्तीति दस्यवः
मन्त्रवः । न्यत्ययेनायुदात्तरवम् ॥

अयं ते योनिर्ऋत्विगो यतो जातो अरोचथाः ।

तं जानन्नग्र आ सीदार्था नो वर्धया गिरः ॥ १० ॥

अयम् । ते । योनिः । ऋत्विगः । यतः । जातः । अरोचथाः ।

तम् । जानन् । अग्रे । आ । सीद । अर्थः । नः । वर्धय । गिरः ॥ १० ॥

१. न-^१पदप्रकृतिस्वरः । २. ख-ग-च-ज-ग-न-भ-स-छान्दसम् । ३. ख-ग-च-ज-ग-भ-रूपम् ।
उ पूर्णः । ४. त-कर्मसहकारिणः अध्वर्यादयः । ५. ख-ग-च-ज-ग-प-क-भ-स- ' धुनोति... एवैविधं '
वास्ति । ६. न-मन्थनेन । ७. त-जायेत । ८. च-न-भ-स-मन्थनम् । ९. त-इत्यस्य लोटि । १०. त-
कम्पने इत्यस्मात् । ११. त-मर्षणे इत्यस्मात् ।

हे 'अस्मि' कृत्वियः वसन्ताद्युत्तौ भवः 'अथम्' अङ्गुल्या निर्दिश्यमानः पलाशाश्चत्थादिकथः 'काष्ठविशेषोऽरणिः' एते तव 'योनिः' उत्पत्तिस्थानं 'यतः' अरणेः 'जातः' त्वम् 'अरोचथाः' अक्षोभथाः । 'जानन्' स्वं 'वत्सम्' अरणिरूपं काष्ठविशेषम् 'आ' 'सीद' । तस्याभरणमाश्रितः सन् 'नैरुतयेण' तिष्ठ । 'अथ' अनन्तरं 'वनः' अस्माकं 'गिरः' स्तुतिरक्षणं वाचः 'वर्धय' । यद्वा 'गोः' शब्देन तद्वन्तौ लक्ष्यन्ते । तथा स्तोतुनस्मान् वर्धय । पशुपुत्रादिभिः समृद्धान् कुरु ॥ योनिः । 'यु' मिश्रणे । 'वदिश्रि' 'इत्यादिना' निप्रत्ययः । 'नित्' इत्युक्तवादाद्युदात्तः । कृत्वियः । 'लृप्' वस्' (पा. सू. ५. १. १०६) इति ऋतुशब्दात् प्रासार्थे वसप्रत्ययः । वस्य इयादेशः । 'सिति' इति पदसंज्ञायाम् 'ओर्गुणः' (पा. सू. ६. ४. १४६) इति भसंज्ञाधीनो गुणो न भवति । प्रत्ययस्वरः । अरोचथाः । 'रुच दीप्तौ' इत्ययम् लङि रूपम् । यद्वत्तयोगादनिघातः । सीद । सदेर्लोपि 'पात्रा' इत्यादिना सीदादेशः । निघातः । अथा । 'निपातस्य च' इति साहितिको दीर्घः । वर्धय । 'वृधु वर्धने' । हेतुमति णिच् । निघातः ॥ ३३ ॥

तनूनपादुच्यते गर्भं आसुरो नराशंसो भवति यद्विजायते ।

मातरिश्वा यदभिमीत मातरि वातस्य सर्गो अभवत्सरीमणि ॥ ११ ॥

तनूऽनपात् । उच्यते । गर्भः । आसुरः । नराशंसः । भवति । यत् । विऽजायते ।

मातरिश्वा । यत् । अभिमीत । मातरि । वातस्य । सर्गः । अभवत् । सरीमणि ॥ ११ ॥

योऽग्निर्यदा 'गर्भः' अग्नीषु गर्भरूपतया वर्तते तदा सोऽग्निः 'तनूनपादुच्यते' । यदृणां तनूः शरीराणि न पातयति न दहतीति व्युत्पत्तेः । यद्वा तनूशब्देनापोऽभिधीयन्ते नपाच्छब्दैर्नाकान्तरिताः प्रजाः । तथा च अपां नसा । कथमेतत् । आपस्तता अन्तरिक्षे । ताम्य ओषधिवनस्पतयो जायन्ते । तेभ्यो ह्येष इति । 'यत्' यदा 'विजायते' विशेषेण प्रत्यक्षतया जायते तदा 'आसुरः' कर्मविघ्नकारिणामसुराणां हन्ता अत एव 'नराशंसः' नरैः कर्हणां नेतृभिरध्वर्त्तादिभिः इंद्रनीयो 'भवति' । 'यत्' यदा 'मातरि' अन्तरिक्षे स्वं 'तेजः' अमिमीत निर्मिमीते तदा 'मातरिश्वा' भवति । मातरि अन्तरिक्षे श्रुतिं वेष्टते इति व्युत्पत्तेः^{१०} । एवंविधस्याग्नेः 'सरीमणि' सरणे शीघ्रगमने 'वातस्य' वायोः 'सर्गः' सृष्टिः 'अभवत्' भवति^{११} । यदाग्निरग्नीषु गर्भरूपतया वर्तते तदा तनूनपाश्रमको भवति । यदा जायते तदा नराशंसनामको भवति । यदा अन्तरिक्षे विद्योतते तदा मातरिश्वा नामको भवतीति ॥ तनूनपात् । 'तनु विस्तारे'^{१२} । 'कृपिचमितनिधनिसंज्ञिर्लज्जिभ्य ऊः' इति ऊप्रत्ययः । व्यस्येनाद्युदात्तः । नपात् । 'पा रक्षणे' 'प्लु'^{१३} गतौ 'वा प्यन्तः'^{१४} । णिप् । न पाति न पातयतीति वा नपात् । 'नभ्राण्पाश्रवेवा' इत्यादिना निपातनात्^{१५} नभः प्रवृत्तिभावः । नक्षत्रः । तनून् पातीति तनूनपात् । कृत्तुचपयप्रकृतिस्वरस्ये प्राप्ते 'उभे' वनस्पतादिषु युगपत् 'इति उभयपदप्रकृतिस्वरत्वम् । आसुरः । असुरस्यायमासुरः । अहितकारिभ्येन संबन्धी । 'तस्येवम्' इत्यण् । प्रत्ययस्वरः । नराशंसः ॥

१. ख-फ-भ-पालाशः । २. त-जातस्त्वम् । ३. ख-प-फ-भ-अरणिविशेषकाष्टम् । ४. त-यद्वा गु शब्दे । युगन्ताति गिरस्तीतारः । ५. त-संवार्थे । ६. त-सीद । षट् विशारणादिषु । ७. त-अथ । ८. त-कथमेतावत् । ९. ख-ग-घ-ज-ण-भ- 'स्वं' नास्ति । १०. ख-फ-व्युत्पत्तौ मातरिश्वा । ११. त-भवति । एतदुक्तं भवति । १२. त-विस्तारे इत्यस्मात् । १३. ख-ग-घ-ज-ण-भ-स-पद गतौ पातेः । १४. त- 'निपातनात्' नास्ति ।

‘ नृ नये’ । ‘ ऋदोरप्’ इत्यप्^१ । प्रत्ययस्य पितृवाचरशब्द आद्युदात्तः । ‘ शंसु स्तुतौ’ इत्यस्मात् घञन्त आद्युदात्तः । नरशब्दस्य ‘ अन्येषामपि दृश्यते’ इति दीर्घः । वनस्पत्यादिवाहुभयोः प्रकृति-स्वरत्वम् । विजायते । ‘ जनी प्रादुर्भावे’ । दिवादिवात् इयन् । धातुस्वरः । अमिमीत । ‘ माङ् माने शब्दे च’ । जुहोत्यादिः । ‘ भृजामित्’ इत्यभ्यासस्येत्वम् । यद्योगादनिघातः । सरीमणि । ‘ स्र गतौ’ । हृष्टस्रस्तृभ्यः^२ (उ. सू. ४. ५८७) इति ईमनिन्प्रत्ययः । निस्वरः^३ ॥

सुनिर्मथा निर्मेथितः सुनिधा निहितः कविः ।

अग्रे स्वध्वरा कृणु देवान्देवयते यज ॥ १२ ॥

सुनिःऽमया । निःऽमथितः । सुऽनिधा । निऽहितः । कविः ।

अग्रे । सुऽअध्वरा । कृणु । देवान् । देवऽयते । यज ॥ १२ ॥

हे ऽग्रे ऽकविः मेधावी ऽसुनिर्मथा शोभनेन मन्थनेन ऽनिर्मथितः नितरां मथितोऽसि । तथा ऽसुनिधा शोभनेन निधानेन^४ ऽनिहितः असि । उत्तरवेद्यादिस्थानेषु नितरां प्रक्षिप्तोऽसि । किंच ऽस्वध्वरा अस्माभिः क्रियमाणानि कर्माणि सुष्ठु हिसारहितानि^५ । ‘ कृणु कुरु । तथा ऽदेवयते देवाकामयमानाय यजमानाय ऽदेवान् यजनीयानिन्द्रादीन् ऽयज पूजय ॥ सुनिर्मथा । ‘ मथे विलोडने’ । अस्मात् संपदादिलक्षणे भावे कृप् । प्रादिसमासः । कृदुत्तरपदस्वरः । निर्मेथितः । ‘ गतिरनन्तरः’ इति गतेः प्रकृतिस्वरत्वम् । सुनिधा । निपूर्वस्य^६ दधातेर्भावे ‘ आतश्चोपसर्गे’ इत्यङ् । ‘ सुपां सुलक्’ इति तृतीयाया लृक् । कृदुत्तरपदस्वरः । कृणु । ‘ कृवि हिसाकरणयोः’ इत्यस्य लोटि ‘ चिन्विक्कृण्वोः’ इत्युप्रत्ययः । ‘ उतश्च प्रथयात्’ इति हेलृक् । निघातः ॥

अजीजनन्नमृतं मर्त्यांसोऽस्त्रेमाणं तरणिं वीळुजम्भम् ।

दश स्वसारो अग्रुवः समीचीः पुमांसं जातमभि सं रभन्ते ॥ १३ ॥

अजीजनन् । अमृतम् । मर्त्यांसः । अस्त्रेमाणम् । तरणिम् । वीळुऽजम्भम् ।

दश । स्वसारः । अग्रुवः । समुऽईचीः । पुमांसम् । जातम् । अभि । सम् । रभन्ते ॥ १३ ॥

‘ मर्त्यांसः मर्त्याः ऋत्विजः’ ऽअमृतं मरणधर्मरहितम् अत एव ऽअस्त्रेमाणं क्षयरहितं ऽवीळुजम्भं हविर्भक्षणार्थं ददवन्तं ऽतरणिम् । तरन्ति यजमानाः पापमनेनेति^७ तरगिरभिः । तम् ऽअजीजनन् मन्थनेनोदपीपदन्^८ । अथ ऽजातं तमग्निमभिलक्ष्य ऽस्वसारः सरन्त्यः ऽदश दशसंख्याकाः ऽअग्रुवः कर्मकरणाथैर्मग्रमङ्गन्तीति^९ अग्रुवोऽङ्गुलयः । तादृशाः^{१०} अङ्गुलयः ऽसमीचीः परस्परं सङ्गताः सत्यः ऽसं

१. त-नये इत्यस्मात् । २. त-इत्यप्प्रत्ययः । ३. ख-ग-च-ज-ण-न-फ-भ-‘ निस्वरः’ नास्ति । ४. त-विमानेन । ५. त-हिसारहितानि प्रभूतानि । ६. फ-निपूर्वपदात् । ७. ख-प-फ-भ-‘ ऋत्विजः’ नास्ति । ८. ख-प-फ-भ-अनेनेति । ९. ख-ग-च-प-फ-भ-मन्थनेनोदपादयन् ; ज-ण-मन्थनेनोदपादयन् ; १०. ख-प-फ-भ-‘ कर्मकरणार्थं... तादृशाः’ नास्ति ।

परमन्ते शब्दे कुर्वन्ते । जातमग्निं दद्याध्वर्यादयो हर्षाद्धस्तद्वयसंपुटेन^१ शब्दं कुर्वन्ति^२ इत्यर्थः । तत्र दृष्टान्तः । 'पुमांसम्' इति । यथा जातं पुत्रमुपलभ्य तत्रस्थाः पित्रादयो हर्षाद्बुद्धोपन्ति^३ तद्वत् ॥ अजीजनन् । 'जनी प्रादुर्भावे' इत्यस्य व्यन्तस्य लुङि चङि रूपम् । अक्षेमाणम् । 'स्त्रिवृ गतिशोषणयोः' भावे^४ 'मनिन्' इति मनिप्रत्ययः । लघूपधगुणः । 'लोपो व्योर्वेलि' इति वलोपः । बहुव्रीहिर् 'नन्सुभ्याम्' इत्युत्तरपदान्तोदात्तत्वम् । तरणिम् । 'तृ-छवनतरणयोः' । 'अतिसुष्ठुधस्यस्यद्ववि-तृभ्योऽङिः' इत्यनिप्रत्ययः । गुणः । प्रत्ययस्वरः । स्वसारः । 'असु क्षेपणे' इत्यस्मात् 'सुन्यसेर्नन्' इति ऋन्प्रत्ययः । सुष्ठु अस्थन्ति कर्मसु पदार्थानिति स्वसारः । 'न षट्स्वस्त्रादिभ्यः' इति ङीपः प्रतिषेधः । निच्वादाद्युदात्तः । अयुवः । 'अगि गतो' । जन्वादयश्च^५ (उ. सू. ४. ५४२) इति स्यप्रत्ययः । निपातनाञ्चलोपः । जसि तन्वादिस्त्राहुवडादेशः । प्रत्ययस्वरः । समीचीः । 'इण् गतो' इत्यस्मात् 'समीणः' (उ. सू. ४. ५२२) इति चट्प्रत्ययो धातोर्दीर्घश्च । टित्त्वात् 'टिड्ढाणञ्' इत्यादिना ङीप् । संयन्तीति समीच्यः । यद्वा संपूर्वेस्याञ्जतेः क्तिप् । 'समः समि' इति समि इत्यादेशः । 'अञ्जतेश्चोपसंस्थानम्' इति ङीप् । 'अचः' इत्यकारलोपः । 'चौ' इति दीर्घः । 'वा छन्दसि' इति पूर्वसवर्णेदीर्घः । एकदेशस्वरः । पुमांसम् । 'पा रक्षणे' इत्यस्मात् 'पाठेर्ङ्सुप्' (उ. सू. ४. ६१७) इति ङ्सुन्प्रत्ययः । 'उंसोऽङ्' (पा. सू. ७. १. ८९) इत्यसुडादेशः । पाति कुलमिति पुमान् । निस्वरः । रभन्ते । 'रभ शब्दे' इत्यस्य लटि रूपम् । निघातः ॥

प्र सप्तहोता सनकादरोचत मातुरुपस्थे यदशोचदूधनि ।

न नि मिषति सुरणो दिवेदिवे यदसुरस्य जठरादजायत ॥ १४ ॥

प्र । सप्तहोता । सनकात् । अरोचत । मातुः । उपस्थे । यत् । अशोचत् । ऊधनि ।

न । नि । मिषति । सुरणः । दिवेऽदिवे । यत् । असुरस्य । जठरात् । अजायत ॥ १४ ॥

सनकात् सनातनोऽग्निः सप्तहोता । सप्त होतारो होत्रका यस्यासी सप्तहोता सन् प्र अरोचत गार्हपत्यस्थानेऽदीप्यत । यत् यदा मातुः पृथिन्याः उपस्थे उत्सङ्गे तत्रापि ऊधनि ऊधःस्थाने उत्तरवेद्याम् अशोचत् अशोभत तदा सोऽग्निः सुरणः । सुष्ठु रणयति शब्दयतीति सुरणः । सर्वैः कमनीयतया दृश्यमानः सन् दिवेदिवे प्रतिदिनं न नि मिषति न निद्राति । किंतु सर्वदा यज्ञार्थं जागरथैव । यत् यस्मात् असुरस्य अग्नेः प्रेरकस्यारणीरूपस्य काष्ठस्य जठरात् उदरात् अजायत कर्मार्थमुदपद्यत तस्मान्न निमिषतीति पूर्वणान्वयः ॥ अरोचत । 'रुच दीप्ती' इत्यस्य लङि रूपम् । निघातः । अशोचत् । 'शुच दीप्ती' । ऊधनि । सकारस्य नकारश्छान्दसः । मिषति । 'मिषु सेचने' इत्यस्य लटि रूपम् । सुरणः । 'रण शब्दे' । 'तत्करोति' इति णिच् । तस्मात् अकृच्छार्थं खल् । निस्वरः । असुरस्य । 'असु क्षेपणे' इत्यस्मात्, 'असेरुत्' इत्युरप्रत्ययः । अस्यतीत्यसुरः । निस्वरः । जठरात् । 'जनी प्रादुर्भावे' इत्यस्मात् 'जनेरष्ट च' (उ. सू. ५. ७१६) इत्यप्रत्ययः ठकारश्छान्तादेशः । प्रत्ययस्वरः । अजायत । 'जनी प्रादुर्भावे' इत्यस्य लङि इयनि 'ज्ञानजोर्जा' इति धातोर्जादेशः । यद्योगादनिघातः ॥

१. ख-फ-हविशब्दं कुर्वन्ति; प-म-हर्षशब्दं कुर्वन्ति । २. ख-फ-म-हर्षन्ते घोषन्ति; प-हर्षन्ते । ३. त-इत्यस्मात् भावे । ४. त-छवनतरणयोः इत्यस्मात् ।

अमित्रायुधो मरुतामिव प्रयाः प्रथमजा ब्रह्मणो विश्वमिद्विदुः ॥

युञ्जवद्ब्रह्म कुशिकास एरिरे एकएको दमे अग्नि समीधरे ॥ १५ ॥

अमित्रायुधः । मरुतामइव । प्रयाः । प्रथमजाः । ब्रह्मणः । विश्वम् । इत् । विदुः ।

युञ्जवत् । ब्रह्म । कुशिकासः । आ । ईरिरे । एकाऽएकः । दमे । अग्निम् । सम् । ईधरे ॥ १५ ॥

अमित्रायुधः अमित्रैः कर्मविघ्नकारिभिरसुरैः सह योद्धारः । यद्वा अमित्राणि पापानि । तेः सह योद्धारः । तत्र दृष्टान्तः । अमरुतामिव प्रयाः इति । यथा मरुतां देवानां प्रयाः द्रक्पेण शत्रून् भियान्तीति प्रया बलानि शत्रूणां हन्तृणि तद्वत्कर्मविघ्नकारिणां पापानां च हन्तारः । प्रहणः सर्वस्य जगतः खटुः प्रथमजाः प्रथममुत्पन्नाः कुशिकासः कुशिकगोत्रोपन्ना अपयः विश्वं स्थावरजगन्मात्मकं सर्वं जगत् विदुः इत् जानन्त्येव । तेऽर्मा कुशिकाः युञ्जवत् हवियुक्तं प्रह्य स्तोत्रम् एरिरे । अग्नये आ समन्ताग्रयन्ति । ते च दमे रवे रवे गृहे एकएकः एकैकः भूत्वा अग्निं समीधरे आऽयाचाहुतिभिः सम्यग्दीपयन्ति ॥ अमित्रायुधः । 'युध संप्रहारि' । क्तिप् । कुटुत्तरपदस्वरः^१ । संहितायां पूर्वपदस्य दीर्घाच्छान्दसः । प्रयाः । 'या प्रापणे' । 'अन्वेभ्योऽपि इश्यन्ते' इति विच् । प्रथमजाः । 'जनी प्रादुर्भावे' । 'जनसन' इत्यादिना विद् । 'विद्वनोः' इत्यावस्व । विदुः । विदेर्लटि 'विदो लटो वा' इति श्लोः उदादेशः । ईरिरे । 'ईर गतौ' इत्यस्य लिटि रूपम् । मन्त्रत्वादात्त भवति । दमे । 'दसु उपशसने' । करणे घञ् । 'नोदातोपदेशस्य' इति वृद्धिप्रतिषेधः । जितवरः । ईधरे । 'जिह्वधी दीर्घा' इत्यस्य लिटि 'इन्धिभवतिभ्यां च' इति किङ्करावशकारलोपः । निवातः ॥

यद्वद्य त्वां प्रयति यज्ञे अस्मिन्होतृश्चित्त्वोऽवृणीमहीह ।

ध्रुवमया ध्रुवमुताशमिष्टाः प्रजानन्विद्धां उप याहि सोमम् ॥ १६ ॥

यत् । अद्य । त्वा । प्रयति । यज्ञे । अस्मिन् । होतृरिति । चित्त्वः । अवृणीमहि । इह ।

ध्रुवम् । अयाः । ध्रुवम् । उत । अशमिष्टाः । प्रजानन् । विद्वान् । उप । याहि । सोमम् ॥ १६ ॥

होतः होमनिष्पादक चित्त्वः कर्मविषयज्ञानवन् हे अग्रे अद्य इदानीं द्रयति प्रवर्तमाने अस्मिन् ज्योतिष्टोमादौ यज्ञे एवा त्वां यत् यस्मात् कारणात् अवृणीमहि त्वद्विषये वरणमकुर्म तस्मात्तादृशस्त्वम् इह कर्मेण देवान् ध्रुवमयाः ध्रुवं यथा भवति तथास्माभिर्देवानि हवींषि प्रापय^२ । उत अपि च अशमिष्टाः हविःस्वीकरणात्पूर्वदेवैः शान्तरस्वमाकारिष्ठाः । अथ प्रजानन् इमं यज्ञं सम्यक् जानन् विद्वान् यत्किञ्चित्सर्वं जानावत्सवं सोमम् अस्माभिः क्रियमाण-

१. त-अमी । २. ख-फ-स-एकः । ३. त-पदप्रकृतिरवरः । ४. त-वर्तमाने । ५. ख-ग-ज-ण-भ-स-प्रापयः । ६. ख-ग-च-ज-ण-प-फ-भ-उत अथ ।

मिममभिषुतं सोममभिलक्ष्य 'उप 'याहि समीपे आगच्छ ॥ प्रयति । 'इण् गतौ' इत्यस्य शतृरि रूपम् । 'शानुरनुमः' इति विभक्तेरुदात्तत्वम् । अयुणीमहि । 'वृञ् वरणे' । क्वाङ्ङित्वात् श्वा । लङि उत्तमबहुवचने 'ई हल्यघोः' इति ईत्वम् । आसन्निहतस्याविद्यमानवस्त्वेन पादादित्वात् अनिवातः । अथाः । 'या प्रापणे' इत्यस्य लङि सिपि रूपम् । निवातः । अक्षमिष्टाः । 'क्षु उपशमने' इत्यस्य ण्यन्तस्य कर्मणि लुङि 'स्यसिचसीयुङ्' (पा. सू. ६. ४. ६२) इति विकल्पेन इडाभसः । तस्यासिद्धत्वात् 'जेरनिटि' इति णिलोपः । निवातः । प्रजानन्^१ । 'ज्ञा अवबोधने' । शतृरि रूपम् । याहि । यातेल्लोटि रूपम्^२ ॥ ॥ ३४ ॥ ॥ २ ॥

वेदार्थस्य प्रकाशेन तमो हार्दं निवारयन् ।

पुमर्थाश्रितो देशद्विधातीर्थमहेश्वरः ॥

इति श्रीमद्राजाधिराजपरमेश्वरवैदिकमार्गप्रवर्तकश्रीवीरबुक्भूपालसाम्राज्य-

धुरंधरेण सायणाचार्येण विरचिते मावदीये वेदार्थप्रकाशे ऋक्संहिना-

भाष्ये तृतीयाष्टके प्रथमोऽध्यायः समाप्तः ॥

१. ख-ग-च-ज-ण-न-भ-स- 'कर्मणि' नास्ति । २. ख-ग-च-ज-ण-न-भ-स- 'प्रजानन्...रूपं' नास्ति ।

॥ श्रीगणेशाय नमः ॥

यस्य^१ निःशस्तिं वेदा यो वेदेभ्योऽखिलं जगत् ।

निर्ममे तमहं वन्दे विद्यातीर्थमहेश्वरम्^२ ॥

तृतीयेऽनुवाके नव सूक्तानि । तत्र 'इच्छन्ति त्वा' इति द्वाविंशत्युच्चं प्रथमं सूक्तम् । तत्रेयमनु-
क्रमणिका— 'इच्छन्ति अथिकैन्द्रम्' इति । मण्डलद्रष्टा विश्वामित्र ऋषिः । इन्द्रो देवता । अनुक्त-
त्वात् त्रिष्टुप् छन्दः । आभिषुविके प्रथमेऽहनि दशरात्रे प्रथमेऽहनि च मार्घ्यदिने सवनेऽच्छावाकस्त्रे
अहीनसूक्तस्थाने^३ द्वितीयमिदं संपातसूक्तम् । 'अभिषुववृष्ट्याहानि' इति खण्डे सूत्रितम्— 'हमाम्
स्विच्छन्ति त्वा श्वासद्वह्निरिति संपाताः' (आश्व. श्रौ. ७. ५.) इति । इन्द्रस्य वृत्रहः संवन्धिनं
पशौ 'सहदानुम्' इति वपायाः^४ याज्या^५ । 'सहदानुं पुरुहूत क्षियन्तं स्तुत इन्द्रो मघवा यद् वृत्रा'
(आश्व. श्रौ. ३. ८.) इति सूत्रितम् । 'स्वस्तये वाजिमित्र' इत्येतेन्द्रे पशौ हविषो याज्या ।
सूत्रितं च— 'स्वस्तये वाजिमित्र प्रणेतः शुची वो हव्या मरुतः शुचीनाम्' (आश्व. श्रौ. ३. ७.)
इति । शुनासीरीये वैकल्पिकस्येन्द्रस्य शुनस्य 'शुनं हुवेम' इत्यनुवाक्या । सूत्रितं च— 'शुनं हुवेम
मघवानमिन्द्रमश्वायन्तो गव्यन्तो वाजयन्तः' (आश्व. श्रौ. २. २०) इति ॥

इच्छन्ति त्वा सोम्यासः सखायः सुन्वन्ति सोमं दधति प्रयांसि ।

तितिक्षन्ते अभिशस्ति जनानामिन्द्र त्वदा कश्चन हि प्रकेतः ॥ १ ॥

इच्छन्ति । त्वा । सोम्यासः । सखायः । सुन्वन्ति । सोमम् । दधति । प्रयांसि ।

तितिक्षन्ते । अभिशस्तिम् । जनानाम् । इन्द्र । त्वत् । आ । कः । चन । हि । प्रकेतः ॥ १ ॥

विश्वामित्रः स्तौति । हे 'इन्द्र' 'सोम्यासः सोमाहां ब्राह्मणाः' 'त्वा त्वां शंसिनुम्' 'इच्छन्ति
अत एव 'सखायः ते ब्राह्मणास्त्वदर्थं' 'लोमं' 'सुन्वन्ति अभियुन्वन्ति । 'प्रयांसि इतराप्यपि हवींषि
'दधति त्वदर्थं धारयन्ति । त्वया प्रेरिताः सन्तः 'जनानां सपत्नानाम्' 'अभिशस्ति तत्कृतां हिंसां
'तितिक्षन्ते सन्ते । एवमनुग्राहकः 'त्वत् त्वत्तोऽन्यः' 'कश्चन' 'हि को नाम पुरुषः खलु' 'आ
'प्रकेतः सर्वतो जगति । प्रकेत्यते ज्ञाप्यत इति प्रकेतः । प्रजापितः विद्यते ॥ सोम्यासः । सोममहं तो-
त्यर्थे 'सोममहंति यः' इति यः । प्रत्ययस्वरः । सुन्वन्ति । 'पुन् अभिपवे' । स्वादिस्वात् भूः^६ ।
'सति सिष्टस्वरो' बलीयान्' इति क्षिप्रत्ययस्वरः^७ । दधति । दधातेलेटि रूपम् । 'समानवाक्ये'
शुभमदस्मदादेशनिघाताः' (पा. सू. ८. १. १८. ५.) इति सोमपदस्य इतरवाक्येन^८ अन्ययाज्ञ
निघातः । 'अभ्यस्तानामादिः' इत्याद्युदात्तत्वम् । तितिक्षन्ते । 'तिज निशाने' इत्यस्य क्षमायां
'गुसिज्जग्नयः सन्' इति सन् । अभ्यस्तस्वरः । अभिशस्तिम् । 'शसु हिंसायाम्' इत्यस्मात्
भावे क्त्वि । 'तादौ च निति कृत्यतौ' इति गतेः प्रकृतिस्वरत्वम् । प्रकेतः । 'कित ज्ञाने' । कर्मणि
घञ्^९ । 'थायघञ्क' इत्यन्तोदात्तत्वम् ॥

१. ख-ग-घ-च-ज-ण-भ- 'यस्य...' 'महेश्वरं' नास्ति । २. ख-अहीनसूक्तस्थाने । ३. त-स-
वपायाज्या । ४. प-आज्ञापितः । ५. त-श्रुप्रत्ययः । ६. ख-ग-घ-च-ज-ण-न-फ-भ-स-शिष्टौ । ७. ख-त-
प्रत्ययस्वरः । ८. ख-ग-घ-च-ज-ण-समानवाक्येण । ९. त-ल-स-उत्तरवाक्येन । १०. त-ल-घञन्तः ।

न ते दूरे परमा चिद्रजास्या तु प्र याहि हरिवो हरिभ्याम् ।

स्थिराय वृष्णे सर्वना कृतेमा युक्ता प्रावाणः समिधाने अग्नौ ॥ २ ॥

न । ते । दूरे । परमा । चित् । रजांसि । आ । तु । प्र । याहि । हरिऽवः । हरिभ्याम् ।

स्थिराय । वृष्णे । सर्वना । कृता । इमा । युक्ताः । प्रावाणः । समऽह्वाने । अग्नौ ॥ २ ॥

‘हरिवः’^१ हरिवृणो^२ अथौ यस्य सोऽयं हरिवानिन्द्रः । हे हरिवः परमा चित् परमाणि दूरे वर्तमानान्यपि रजांसि स्थानानि ते तव दूरे न भवन्ति । तस्मात् ‘हरिभ्याम्’^३ उपेतस्त्वं ‘तु’^४ क्षिप्रम्^५ आ प्र याहि । अस्मदीयं यज्ञमभिलक्ष्यागच्छ । स्थिराय फलप्रादाने दृढचित्ताय अत एव वृष्णे कामानां वर्णित्रे तुभ्यस् ‘इमा’^६ इमानि सवना सवनानि प्रातरादीनि कृता कृतानि । किञ्च । अग्नौ आहवनीये समिधाने आहुत्यधिकरणतया सम्यग्दीप्यमाने सति प्रावाणः उपलाः युक्ताः सोमाभिपवायेषु युक्ताः । अतस्त्वं क्षिप्रमागच्छेति भावः ॥ याहि । ‘या प्रापणे’ इत्यस्य लोटि रूपम् । हरिवः । हरी अस्य स्त इति मतुप् । ‘छन्दसीरः’ इति तस्य वत्वम् । आमन्त्रितत्वाज्जिघातः । स्थिराय । ‘द्या गतिनिवृत्तौ’ इत्यस्मात् ‘अजिरशिक्षिर’^७ इत्यादिना किरप्रत्ययान्तत्वेन निपातनादाकारलोपः । चित्स्वरः^८ । सवना । ‘पुष् अभिपवे’ इत्यस्मात् अधिकरणे ‘ल्युट् च’ इति ल्युट् । स्यते सोमो यत्रेति सवनानि प्रातरादीनि । चित्स्वरः । समिधाने । ‘जिहन्धी दीप्तौ’ इत्यस्य कानच्चि रूपम् । कित्वाच्चकारलोपः । चित्स्वरः ॥

इन्द्रः सुशिप्रो मघवा तरुत्रो महाव्रातस्तुविकूर्मिर्ऋषावान् ।

यदुग्रो धा बाधितो मर्त्येषु कृत्वा ते वृषभ वीर्याणि ॥ ३ ॥

इन्द्रः । सुऽशिप्रः । मघवा । तरुत्रः । महाऽव्रातः । तुविऽकुर्मिः । ऋषावान् ।

यत् । उग्रः । धाः । बाधितः । मर्त्येषु । कृ । त्वा । ते । वृषभ । वीर्याणि ॥ ३ ॥

वृषभ कामानां वर्णक हे इन्द्र यस्यस्वम् इन्द्रः परमैश्वर्यसंपन्नः सुशिप्रः । शिप्रशब्देन शिरस्त्राणमभिधीयते । शोभनशिरस्त्राणोपेतः । यद्वा शोभनहनुमान् । ‘शिप्रं हनू नासिके वा’ (निर. ६. १७) इति यास्कः । मघवा धनवान् तरुत्रः । तरन्त्यनेन शत्रून्देवा इति तरुत्रः इन्द्रः । महाव्रातः मरुद्भिर्महान् व्रातः समूहो यस्येति^९ स तथोक्तः । तुविकूर्मिः संग्रामे नानाविध-कर्मणां कर्ता ऋषावान् ऋषिपयहिंसावान् अत एव उग्रः शत्रूणां भयंकरः स तादृशस्त्वं बाधितः असुरैः संग्रामे बाधितः सन् मर्त्येषु मारयितुं असुरेषु^{१०} पश्य यानि वीर्याणि^{११} धाः

१. त-स-हे हरिवः । २. ख-घ-न-म-हरिवृणो, ण-स-हरितवणौ । ३. ज-ण-त-ल-हरिभ्यामश्वाभ्याम् । ४. ख-ग-च-ज-ण-भ-स-‘तु क्षिप्रं’ नास्ति; त-ल-क्षिप्रम् । ५. ख-ग-घ-च-ज-ण-न-भ-स-इमानि सवनानि; ल-इमा इमानि सवनानि । ६. ल-‘चित्स्वरः’ नास्ति । ७. त-यस्य । ८. त-तेष्वसुरेषु । ९. ख-ग-च-ज-ण-भ-स-वीर्याणि च ।

व्यथा इदानीं ऽते तव ऽस्या तानि ऽवीर्याणि ऽक क्रासते वद ॥ सुक्षिप्रः । 'सृष्टुं गतौ' । औणा-
दिको रन्प्रस्थयः । बाहुलकात् सृ इत्यस्य सि इत्यादेशः । बहुव्रीहौ 'आद्युदात्तं ज्वलन्दसि'
इत्युत्तरपदाद्युदात्तत्वम् । तरुणः । तरुतेः 'अक्षिनादिभ्य इञोञी' इत्युत्तरप्रस्थयः । व्यस्ययेनाद्यु-
दात्तत्वम् । महाव्रातः । 'आन्महतः' इत्याकारादेशो महत्तत्कारस्य । तुविकृमिः । करोतिरोणादिको
मिप्रस्थयः । गुणे कृते करोतिरकारस्योत्वं छान्दसम् । 'हलिच' इति दीर्घः । कर्वावान् । फन (नृन्)
हन्तीत्युदात्तः । 'अन्येभ्योऽपि दृश्यन्ते' इति विच् । दृशिप्रहणाञ्चलोपो हकारस्य धात्वम् । तदस्यास्तीति
मनुवर्थे । 'छन्दसीवनिपा' इति वनिप् । व्यस्ययेनाद्युदात्तः । क । किशट्ठस्य सप्तम्यर्थे 'किमोऽन्'
इत्यन्प्रस्थयः । तस्मिन् 'कति' इति कतिदेशः । तिस्वरः ॥

त्वं हि ष्मा च्यावयन्नच्युतान्येको वृत्रा चरसि जिघ्रमानः ।

तव द्यावापृथिवी पर्वतासोऽनु व्रताय निमित्तेव तस्थुः ॥ ४ ॥

त्वम् । हि । स्म । च्यवयन् । अच्युतानि । एकः । वृत्रा । चरसि । जिघ्रमानः ।

तव । द्यावापृथिवी इति । पर्वतासः । अनु । व्रताय । निमिताऽह्व । तस्थुः ॥ ४ ॥

हे इन्द्र ऽत्वम् ऽएकः असहाय एव ऽअच्युतानि च्युतिरहितानि^१ दृढमूलान्यपि तव प्रतिपक्ष-
भूतानि रक्षांसि ऽ च्यावयन् स्वस्वस्थानात् पातयन् तथा ऽवृत्रा वृत्राणि पापाणि ऽजिघ्रमानः हिंसन्
ऽचरसि ऽहि ऽस्म वर्तसे खलु । किंच एवंविधसामर्थ्योपेतस्य ऽतव ऽव्रताय कर्मणे आज्ञार्थे द्यावा-
पृथिव्यौ 'पर्वतासः'^२ पर्वताश्च^३ ऽनिमित्तेव निष्वाता निश्चला इव ऽअनु ऽतस्थुः अनुकृत्यस्तिष्ठन्ति ॥
स्म । चादिवाद्गुदात्तः । च्यावयन् । 'च्युङ् गतौ' इत्यस्य ष्यन्तस्य शतरि रूपम् । निचम्बरः ।
चरसि । 'चर गतिभक्षणयोः' । हियोमादनिघातः । जिघ्रमागः । 'हन हिमागर्थोः' इत्यस्य
'वञर्थे कविघानम्' इति कः^४ । तस्य 'छन्दस्युभयथा' इति सार्वधातुकत्वाच्छप् । तस्य श्रुः ।
'बहुलं छन्दसि' इत्यभ्यासस्येत्वम् । हन्तीति जिघ्रः । आचारार्थे क्तिप् । अस्मात्तारुहीण्याथं
चान्त् । शप् । व्यस्ययेनाद्युदात्तत्वम् । द्यावापृथिवी । 'देवताद्वन्द्वे च' इत्युभयपदप्रकृतिस्वरत्वम् ।
निमित्तेव । 'दुमिञ् प्रक्षेपणे' इत्यस्य कर्मणि निष्ठा । 'गतिस्मन्तरः' इति गतिः प्रकृतिस्वरत्वम् ।
'सुपां सुलक्' इति सुपो डादेशः । 'इवेन' विभक्त्यलोपः^५ । इत्युक्तवान् पूर्वपदस्वरः । तस्थुः । 'छा
गतिनिवृत्तौ' इत्यस्य लिट्युसि आनो लोपे कृते तस्य^६ 'द्विवचनेऽचि' इति स्थानिवद्भावात् द्विवचनम् ।
निघातः ॥

१. त-मत्वर्थे । २. त-तिस्वरितः । ३. ख-ग-च-ज-ण-फ-भ-च्यववरहितानि । ४. ख-ग-व-ग-
फ-भ-स-पर्वतासथ । ५. ख-फ-भ-विस्वरः । ६. त-उ-कप्रस्थयः । ७. ख-ग-ज-ण-भ-म-ल-स-
जिघ्रतीति । ८. फ-इवेन समासः । ९. ज-ण-लोपस्य ।

उताभये पुरुहूत श्रवोभिरेको दृळ्हमवदो वृत्रहा सन् ।

इमे चिदिन्द्र रोदसी अपारे यत्संगृभ्णा मववन्काशिरिचै ॥ ५ ॥

उत । अभये । पुरुहूत । श्रवःऽभिः । एकः । दृळ्हम् । अवदः । वृत्रहा । सन् ।

इमे इति । चित् । इन्द्र । रोदसी इति । अपारे इति ।

यत् । समुऽगृभ्णाः । मववन् । काशिः । हत् । ते ॥ ५ ॥

उत इत्यामन्प्रणे । हे इन्द्र पुरुहूत पुरुभिर्वहुभिर्वज्रभिराहृत । यद्वा देवैरसुरेभ्यो रक्षार्थं बहुवारमाहृत । श्रवोभिः वीर्यैस्वेतः^१ एकः असहायस्त्वं वृत्रहा वृत्रशत्रोर्हन्ता^२ सन् अभये असुरेभ्यः सकाशात्मा विभीतेति देवान् प्रति यद्वाक्यम् अवदः अवोचन्मन्त्राक्यं^३ वृष्टं सत्यमेव । किंच मववन् इन्द्र इवम् अपारे चित् दूरपारेऽपि इमे^४ रोदसी द्यावापृथिव्यौ^५ यस्मान् कारणान् संगृभ्णाः संगृह्णासि परस्परमधोत्तरभावेन संयोजिते^६ करोषीति यावत् । एषः^७ ते तव महिमा काशिरिन् प्रकाशो लोके प्रसिद्धः एव^८ । यद्वा यत् येन ते रोदसी संगृह्णासि ते तव काशिरिमुष्टिः महान् । काशिरिमुष्टिः^९ (निरु. ६. १) इति यास्कः ॥ अभये । 'जिभी भये' इत्यस्मात् भावे 'परच्' इत्यच्प्रत्ययः । नना समासे तस्य स्वरः । अवदः । 'वद् व्यक्तायां वाचि' । रुक् ऋपश्च । निधातुः । अपारे । बहुवीहो 'नन्सुस्थाम्' इत्युत्तरपदान्तोदात्तत्वम् । संगृभ्णाः । 'ग्रह उपादाने' । ऋषादिवान् आ । 'ग्रहिव्यावयि' इत्यादिना संप्रसारणम् । 'हग्रहोर्भेष्टन्दसि' इति हकारस्य भङ्गारः । 'इतश्च' इति मिर हकारलोपः । 'बहुलं छन्दसि' इत्यडभावः । समासस्वरः । काशिः । 'काश्च दीप्तौ' । औणादिक इत्यत्ययः । प्रत्ययस्वरः ॥ ॥१॥

प्र मृ ते इन्द्र प्रवता हरिभ्यां प्र ते वज्रः प्रमृणन्ते शत्रून् ।

जहि प्रतीचो अनूचः पराचो विश्वं मृत्यं कृणुहि विष्टमस्तु ॥ ६ ॥

प्र । सु । ते । इन्द्र । प्रवता । हरिभ्याम् । प्र । ते । वज्रः । प्रमृणन् । एतु । शत्रून् ।

जहि । प्रतीचः । अनूचः । पराचः । विश्वम् । मृत्यम् । कृणुहि । विष्टम् । अस्तु ॥ ६ ॥

हे इन्द्र ते तव हविभ्याम् अश्वभ्यां युक्तो रथः शत्रून्बिलक्ष्य^१ प्रवता प्रवणेन मार्गेण^२ वसु सुष्टु^३ प्र पशु शीघ्रं गच्छतु । तथा ते वज्रः अशनिः शत्रून् असुरान्^४ प्रमृणन् हिसन्^५ प्र एतु । एवं च प्रतीचः स्वदाभिमुख्येनागच्छतः शत्रून् जहि मारय । तथा अनूचः अनुगच्छतः पाणिग्राहानसुरान् पराचः पलायनपरांश्च जहि । एवं शत्रुषु बाधितेषु सत्सु विश्वं जगत् सत्यं कृणुहि सत्यभूता-ग्रिहोत्रादिकर्मपरं कुरु । एवंविधं सामर्थ्यं स्वयि विष्टं निविष्टम् अस्तु ॥ प्रवता । प्रशब्दात् 'उप-

१. ख-फ-भैर्यैवेतः । २. ख-ग-च-ज-ण-म-योजिते । ३. ख-ग-च-ज-ण-न-प-फ-भ-स-प्रभावः ।
४. ख-ग-च-फ-भ-अस्मान्बिलक्ष्य । ५. ख-ग-च-ज-ण-भ-स- 'हिसन्' नास्ति ।

सर्गाच्छन्दसि धात्वर्थे ' इति वतिः । प्रत्ययस्वरः । प्रसृणन् । ' सृण हिंसायाम् ' ।
जहि । ' हन हिंसागत्योः ' इत्यस्य लोटि सिपो हिरादेशः । तस्मिन् ' हन्तेजः ' इति जादेशः ।
' अतो हे ' इति लुकि प्राप्ते आभाच्छास्त्रस्यासिद्धत्वाच्चित्तिः । हेङिस्वादान्तोदात्तः । प्रतीचः ।
' अञ्जु गतिपूजनयोः ' । ' अञ्जेच्छन्दस्यसर्वनामस्थानम् ' इति विभक्तेरुदात्तत्वम् । पराचः ।
' अनिगन्तोऽञ्जतो वप्रत्यये ' इति गतेः प्रकृतिस्वरत्वम् । कृणुहि । ' कृवि हिंसाकरणयोः ' ।
अस्तु । ' अस भुवि ' ॥

यस्मै धायुरदधा मर्त्यायाभक्तं चिद्धजते गेह्यं सः ।

भद्रा त इन्द्र सुमतिर्धृताचीं सहस्रदाना पुरुहूत रातिः ॥ ७ ॥

यस्मै । धायुः । अदधाः । मर्त्याय । अभक्तम् । चित् । भजते । गेह्यम् । सः ।

भद्रा । ते । इन्द्र । सुमतिः । धृताचीं । सहस्रदाना । पुरुहूत । रातिः ॥ ७ ॥

हे इन्द्र धायुः निरन्तरमैश्वर्यं दधानस्त्वं यस्मै^१ मर्त्याय मनुष्याय अदधाः यद्वैर्यं दधासि^२
सः मर्त्यः अभक्तं चित् पूर्वमप्राप्तमपि गेह्यं गृहेषु भवं कनकपश्चादिकम्^३ भजते प्राप्नोति ।
किंच । हे पुरुहूत बहुभिराहुतेन्द्र धृताची । धृतशब्दो हविर्मात्रमुपलक्षयति । तथा च सोमाज्य-
पुरोडाशादिलक्षणं हविरञ्चति प्राप्नोतीति धृताची । ते तव सुमतिः शोभना बुद्धिः भद्रा
कल्याणकरी । तथा तव रातिः दानशक्तिः^४ सहस्रदाना अपरिमितधनदानसमेता । इन्द्रस्य
बहुदातृत्वे मन्त्रवर्णः— ' भूरिदा भूरि देहि नो मा दध्रं भूर्यां भर ' (क. सं. ४. ३२. २०)
इति ॥ धायुः । दधातेरौणादिक उणप्रत्ययः । अदधाः । दधातेर्लृटि रूपम् । यद्वृत्तयोगादनिघातः ।
मर्त्याय । मर्ते एव मर्त्यः । न स्वादिषु पाठात् स्वाधिको यत् । ' यतोऽनावः ' इत्याद्युदात्तत्वम् ।
गेह्यम् । गेहशब्दात् ' तत्र भवः ' इत्यर्थे ' भवेच्छन्दसि ' इति यत् । तिस्वरितः । सुमतिः । ' मन्त्रे वृष ' ।
इत्यादिना मतिशब्दोऽन्तोदात्तः । समासे कृतुत्तरपदस्वरः । रातिः । ' रा दाने ' । ' मन्त्रे वृष ' ।
इत्यादिना किल्लुदात्तः ॥

सहदानं पुरुहूत क्षियन्तमहस्तमिन्द्र सं पिण्कुणारुम् ।

अभि वृत्रं वर्धमानं पियारुमुपादमिन्द्र तवसा जघन्थ ॥ ८ ॥

सहदानम् । पुरुहूत । क्षियन्तम् । अहस्तम् । इन्द्र । सम् । पिणक् । कुणारुम् ।

अभि । वृत्रम् । वर्धमानम् । पियारुम् । अपादम् । इन्द्र । तवसा । जघन्थ ॥ ८ ॥

हे पुरुहूत इन्द्र त्वं सहदानम् । दातुः^५ दानवी वृत्रमाता तथा सह वर्तमानम् । तथा च
मन्त्रवर्णः— ' दातुः शये सहवत्सा ' (क. सं. १. ३२. ९) इति । यद्वा सहदानं दातुर्भिर्दानैः

१. त-ल-वतिप्रत्ययः । २. ख-ग-च-ज-ण-प-फ-भ-स-परस्मै । ३. त-निदधासि । ४. ख-ग-च-
व-ज-ण-भ-स-कनकमश्वादिकम् । ५. ख-ग-च-ज-ण- ' तथा ' नास्ति । ६. ख-ग-च-धनशक्तिः ।
७. ख-ग-घ-च-ज-ण-न-भ- ' दातुः ' नास्ति ।

सह वर्तत इति सहदानुः । तं वक्ष्यन्तं बाधमानं वकुणारं कणनशीलं कंचिदसुरम् । अहस्तं हस्तहीनं कृत्वा वसं वपिणक् सस्यक् चूर्णकुरु । किंच हे वृद्धं वर्धमानं सर्वत इषुमानं वर्धमानम् । 'स इषु-
मात्रमिषुमात्रं विष्वङ्कृत्वधेत' (तै. सं. २. ४. १२. २) इति श्रुतेः । विप्यारं हिंसं वृत्रं वृत्रासुरम्
अपादं पादहीनं कृत्वा वतवसा बलेन अभि वज्रघन्तं हतवानसि । यद्वा सहदासुमुवकदानेपेतं
क्षियन्तमाकाशो निवसन्तं कुगारं गर्जन्तं वृत्रम् । वृणोत्याच्छादयति नभ इति वृत्रो मेघः । तमिमं
वर्धमानं मेघं हस्तपादशून्यं कृत्वा संपिणक् संपिण्डि । तथा च यास्कः— 'अहस्तमिन्द्र कृत्वा संपिण्डि
परिकणनं मेघम्' (निरु. ६. १) इति ॥ सहदानुम् । 'दो अवखण्डने' । 'दाभाभ्यां नुः' इति
नुप्रत्ययः । अतीति दातुर्दानवः । यद्वा दातुर्दानम् । बहुव्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरः । क्षियन्तम् । 'क्षि
निवासगत्योः' । तुदादित्वाच्छः । प्रत्ययरूपः । पिणक् । 'पिणु संचूर्णे' । रुधादित्वात् भ्रम् ।
हेल्लङ् । पकारस्य ककारश्चान्दसः । कुणारम् । 'कुण शब्दने' । बाहुलकादुपसिद्धिः । आधुदात्तः ।
जबन्ध । 'हन हिंसागत्योः' इत्यस्य लिटि थलि रूपम् । 'अभ्यासाच्च' इति धातुहकारस्य
चत्वम् । निघातः । 'उपदेशोऽवतः' इतीदृप्रतिषेधः ॥

नि सामनामिषिरामिन्द्र भूमिं महीमपारां सदेने ससत्थ ।

अस्तंभ्राद्यां वृषभो अन्तरिक्षमर्षन्त्वापस्त्वयेह प्रसूताः ॥ ९ ॥

नि । सामनाम् । इषिराम् । इन्द्र । भूमिम् । महीम् । अपाराम् । सदेने । ससत्थ ।

अस्तंभ्रात् । ब्राम् । वृषभः । अन्तरिक्षम् । अर्षन्तु । आपः । त्वया । इह । प्रसूताः ॥ ९ ॥

हे वृद्धं महीं महतीमत एव अपाराम् । इषिरां स्थानाभावेन चलन्तीम् एवविषां भूमिं
सामनां समां । तथा च मन्त्रवर्णः— 'गार्वां ते सामनावितः' (क्र. सं. १०. ८५. ११)
इति । यद्वा सम एव साम । तथा च शतपथे श्रूयते— 'यदेव समः लुपिणा समो मन्त्रकेन समो
नारगेन सम एतैस्त्रिमिलोक्तैस्तस्मादेव साम' (श. ब्रा. १४. ४. १) इति । तदस्यास्तीति सामनाः ।
तां साम्यवतीं कृत्वा सदेने स्वे स्थाने ऽनि ससत्थ निवेशयामासिथ । तथा वृषभः अभिमत-
फलानां वर्षक इन्द्रः । यथां शूलोक्तम् । अस्तंभ्रात् यथा न पतति तथा धारयत् । तथा अन्तरिक्षम् ।
एवं यावावृथिव्यरेवस्थितौ सत्यां त्वया प्रसूताः मेघभेदनेन प्रेरिताः । आपः । इह भूमिं । अर्षन्तु
आगच्छन्तु । तथा च मन्त्रवर्णः— 'यः शुधिवीं व्यथमानासर्दहत्' (क्र. सं. २. १२. २)
इति ॥ सामनाम् । सम एव साम । 'तदस्यास्ति' इति मतुवर्थे पामादित्वात्प्रत्ययः । प्रत्ययस्वरः ।
इषिराम् । 'इष गती' । 'इषिमदि' (उ. सू. १. ५१) इत्यादिना किञ्चप्रत्ययः । कित्वाव-
गुणः । चिस्वरः । ससत्थ । 'पट्ट विशरणगरयवसादनेषु' इत्यस्यान्तर्भावितप्रत्ययस्य लिटि
थलि 'उपदेशोऽवतः' इतीदृप्रतिषेधः । निघातः । अस्तंभ्रात् । 'स्तम्भु स्तम्भने' इति सौत्रो
धातुः । 'स्तम्भुस्तम्भु' इत्यादिना भ्राप्रत्ययः । 'भ्राञ्जलोपः' इति धातुनकारलोपः । अडागमस्वरः ।

१. त-जन्दे । २. त-ल-अपारां पुरुषाराम् । ३. ज-ण-सामनां साम्यवतीं कृत्वा । ४. ख-ग-च-
ज-ण-भ-स- 'सामनां' नास्ति । ५. त-सामना । ६. ख-ग-च-ज-ण-भ-स- 'स्वे' नास्ति ।
७. ख-ग-च-ज-ण-भ-निवेदयामास; च-प-स-निवेशयामास । ८. ख-ग-च-ज-ण-स-भ्रञ्जलोप इत्यादिना
धातुनकारस्य लोपः ।

अर्धन्तु । 'कयी गतौ' । व्यत्ययेन कप्रत्ययः । गुणः । पादादिवाचनिघातः । आपः । 'आपू
व्यासौ' । किप् धातोर्ह्रस्वश्च । जसि 'अन्तुन्नुच्' इत्यादिना दीर्घः । जसः सुत्वाद्नुदात्तत्वे
धातुस्वरः । प्रसूताः । 'पू मेरेण' इत्यस्य कर्मणि निष्ठा । 'गतिरनन्तरः' इति गतेः प्रकृतिस्वरत्वम् ॥

अलातृणो वल इन्द्र ब्रजो गोः पुरा हन्तोर्भयमानो व्यार ।

सुगान्पथो अकृणोन्निरजे गाः प्रावन्वार्णीः पुरुहूतं धमन्तीः ॥ १० ॥

अलातृणः । वलः । इन्द्र । ब्रजः । गोः । पुरा । हन्तोः । भयमानः । वि । आरु ।

सुगान् । पथः । अकृणोत् । निःऽअजे । गाः ।

प्र । आवन् । वर्णीः । पुरुहूतम् । धमन्तीः ॥ १० ॥

हे इन्द्र अलातृणः । बहूदकतया अलमर्थ्यमानोद्यते हिंस्यत इत्यलातृणः । गोः माध्यमिकायाः
वाचः । ब्रजः गोष्ठभूतः । वलः । वृणोत्याकाशमिति वलो मेघः । पुरा हन्तोः तच्च यज्ञप्रहारान् प्राक्
भयमानः विभ्यत् । व्यार विशिष्टो बभूव । अनन्तरं स इन्द्रः । गाः अपः । निरजे निर्गमयितुं सुगान्
सुगमान् । पथः मार्गान् । अकृणोत् अकरोत् । अतः । वर्णीः घननीयाः । धमन्तीः द्रष्टव्यमानास्ता
आपः । पुरुहूतं बहुभिराहूतं पार्थिवमुदकं प्रति प्रावन् अभ्यागच्छन् । एताभ्युक्तं वाक् एवं व्याख्यतः—
'अलातृणो वल इन्द्र ब्रजो गोः । अलातृणोऽलमातर्दनी मेघो वलो वृणोतेर्घोतं ब्रजस्थन्तरिक्षे गोरेतस्या
माध्यमिकाया वाचः पुरा हननाज्ञयमानो व्यार सुगान्पथो अकृणोन्निरजे गाः । सुगमनान्पथोऽकरो-
न्निरगमनाय गवाम् । प्रावन्वार्णीः पुरुहूतं धमन्तीः । आपो वा वहनाद्वाचो वा वदनाद्बहुभिराहूतमुदकं
भवति । धमतिगतिर्कर्म' (निर. ६. २.) ॥ अलातृणः । 'तुहि हिंसायाम्' । अलपूर्वान् तुहिः 'पत्रं
कविवानम्' इति कर्मणि कप्रत्ययः । अलमो मकारस्याकारः । समासस्वरः । वलः । 'वल संवरणे' ।
वत्यत आच्छाद्यते नमोऽनेनेति वलो मेघः । 'तुसि संज्ञायाम्' इति घः । प्रत्ययस्वरः । ब्रजः ।
'ब्रज गतौ' । 'गोचरसंवरः' (पा० सू. ३.३.११९) इत्यादिना प्रत्ययान्तत्वेन निपातनात्
कुत्साभावः । ब्रजस्थन्तरिक्ष इति । प्रत्ययस्वरः । भयमानः । 'निभी भये' । व्यत्ययेन ङप् । आर ।
'क गतौ' इत्यस्य लटि णलि रूपम् । निघातः । सुगान् । 'गम् गतौ' इत्यस्मादधिकरणे 'मुदुगो-
रधिकरणे' इति इप्रत्ययः । डिश्वाहिलोपः । कृस्वरः । निरजे । 'अज गतिक्षेपणयोः' इत्यस्मान्
संपदादिलक्षणां भावे किप् । कृदुत्तरस्वरः । आवन् । अथ रक्षणगत्यादिषु इत्यस्य लङि रूपम् ।
पुरुहूतम् । हूयतेनिष्ठायां यजादिवात् संप्रसारणम् । 'हलः' इति दीर्घः । धाधादिस्वरः । धमन्तीः ।
'ध्मा शब्दे' । ङप् । 'प्रात्रा' इत्यादिना धमादेशः । 'वा छन्दसि' इति जसः सवर्णेदीर्घः । धातु-
लसार्चवातुकस्वरे कृते धातुस्वरः ॥ ॥ २ ॥

१. त-समासस्वरः । नास्ति । २. ख-ग-च-ज-ण-कृ-स-त-मोऽनेनेति । ३. त-कृस्वरः ।
अकृणोत् । कवि हिंसाकरणयोः इत्यस्य लटि (लङि) रूपम् ।

एको द्वे वसुमती समीची इन्द्र आ पप्रौ पृथिवीमुत द्याम् ।

उतान्तरिक्षादभि नः समीक हपो रथीः सयुजः शूर वाजान् ॥ ११ ॥

एकः । द्वे इति । वसुमती इति वसुमती । समीची इति समुद्धृत् ।

इन्द्रः । आ । पप्रौ । पृथिवीम् । उत । द्याम् ।

उत । अन्तरिक्षात् । अभि । नः । समुद्धृत्के । हपः । रथीः । सयुजः । शूर । वाजान् ॥ ११ ॥

योऽयम् इन्द्रः एकः असहाय एव सन् पृथिवीम् उत अपि च द्यां द्वे एते द्यावापृथिव्यौ वसमीचीपरस्परं संगते वसुमती धनयुक्ते सख्यौ आ पप्रौ समन्तात् पुरयामास । उत अपि च हे शूर तामर्थ्योपेत तादृशस्त्वे रथीः रथवान् सः नः अस्माकं समीके समीपे हपः स्थातुमिच्छन् सयुजः संगतान् वाजान् वजन्ति गच्छन्तीति वाजा अश्वाः । तानश्चान् अन्तरिक्षात् अन्तरिक्षरुकाशात् अभि प्रेरय । रथाकडसवम् अस्मत्समीपे शीघ्रमागच्छेति भावः ॥ वसुमती । वा इन्द्रसि इति पूर्वसवर्णदीर्घः । पप्रौ । प्रा पूरणे इत्यस्य लिटि णि । आत औ णलः इत्यौकारः । निघातः । हपः । हपु इच्छायाम् । अस्मादिगुपधलक्षणः कः । किच्चादगुणः । प्रत्ययस्वरः । रथीः । रथोऽस्यास्तीति मनुवर्थे । इन्द्रसीविनयौ इति द्विप्रत्ययः । प्रत्ययस्वरः ॥

दिशः सूर्यो न मिनाति प्रदिष्टा दिवेदिवे हर्यश्चप्रसूताः ।

सं यदानलध्वन आदिदक्षैर्विमोचनं कृणुते तत्पश्य ॥ १२ ॥

दिशः । सूर्यः । न । मिनाति । प्रदिष्टाः । दिवेऽदिवे । हर्यश्चप्रसूताः ।

सम् । यत् । आनद् । अध्वनः । आत् । इत् ।

अक्षैः । विमोचनम् । कृणुते । तत् । तु । अस्प ॥ १२ ॥

हर्यश्चप्रसूताः । हरी अक्षी यस्यासाविति हर्यश्च इन्द्रः । तेन प्रेरिताः दिशः प्रागादयः दिवेदिवे प्रतिदिवसं प्रदिष्टाः सूर्यस्य गमनार्थं दत्ता या दिशो विद्यन्ते ताः सूर्यो न मिनाति न हिनस्ति । किंतु तामिरेव प्रजति । यत् यदा सूर्यः अध्वनः गन्तव्यान् प्रदेशान् अक्षैः गमनसाधन-भूतिः सस्म आनद् सम्यगश्रुते । आदित् अनन्तरमेव विमोचनं कृणुते । अश्वानां विमोचनं कृते । तत् एतत्सर्वं कर्म । अरय तवैव खलु । तु प्रसिद्धौ । सूर्यः । पू पूरणे इत्यस्मात् सुसूधागृधिभ्यः क्त्वा इति कन्प्रत्ययः । सुवति प्रेरयतीति सूर आदित्यः । सूर एव सूर्यः । वस्वादित्वात् स्वाधिको यत् । यतोऽनावः इत्याशुदात्तत्वम् । मिनाति । मीञ् हिंसायाम् ।

१. ख-ग-च-ज-ण-परस्परं । २. त-सन् । ३. न-ल-स-प्रजन्ति । ४. ख-ग-च-ज-ण-भ-ताम् । ५. ग-च-स-समीपे । ६. त-सवर्णं । ७. रथोऽस्यास्तीति रथीः । ८. त-मत्वर्थे । ९. ख-ग-ध-च-त-न-क-भ-स-प्रागादयः नारित । १०. ख-ग-च-ज-ण-ल-एतत्सर्वकर्म ।

‘मीनातेनिगमे’ इति ह्रस्वः । हर्यश्चप्रसूताः । ‘तृतीया करणि’ इति पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् । आनट् ।
‘अद् व्यसौ’ इत्यस्य ‘बहुलं छन्दसि’ इति लङ् १लुः । ‘अश्रोतेश्च’ इति लुङागमः ।
मश्रादिना पश्वम् । ययोगादनिघातः ॥

दिदृक्षन्ते उपसो यामन्नक्तोर्विवस्वत्या महि चित्रमनीकम् ।

विश्वे जानन्ति महिना यदागादिन्द्रस्य कर्म सुकृता पुरुणि ॥ १३ ॥

दिदृक्षन्ते । उपसः । यामन् । अक्तोः । विवस्वत्याः । महि । चित्रम् । अनीकम् ।

विश्वे । जानन्ति । महिना । यत् । आ । अगात् । इन्द्रस्य । कर्म । सुकृता । पुरुणि ॥ १३ ॥

‘विश्वे सर्वे जनाः’ विवस्वत्याः विवासनवत्या निगमनपरायाः । ‘अक्तोः रात्रेः संवन्धिनः’
‘उपसो यामन् यामनि निगमने सति’ ‘महि महत्’ ‘चित्रं चायनीयम्’ ‘अनीकं सौरं तेजः’ ‘दिदृक्षन्ते’
‘द्रष्टुमिच्छन्ति’ । ‘यत् यदा’ ‘आगात् उपःकालः’ ‘समन्तादागतः’ व्यपति तदा तेजो दिदृक्षमाणाः
‘सर्वे जनाः’ ‘महिना महनीयान्यग्निहोत्रादीनि कर्माणि’ ‘जानन्ति कतेव्यतयावबुध्यन्ते’ । हे इन्द्र ‘पुरुणि’
‘बहूनि’ ‘सुकृता सुपु कृतानि’ ‘कर्म कर्माणि’ ‘इन्द्रस्य तवैव ॥’ ‘दिदृक्षन्ते’ ‘दृष्टिं प्रेक्षणे’ इत्यस्य
‘सनि’ ‘ज्ञाश्रुष्टृष्टां सनः’ (पा. सू. १. ३. ५७) इत्यात्मनेपदम् । अभ्यस्तस्वरः ।
‘विवस्वत्याः’ । ‘विवासतेः’ संपदादिलक्षणः क्तिप् । व्यत्ययेनोपधाह्रस्वत्वम् । तस्मात् ‘तदस्यास्मि’ इति
‘मनुप्’ । ‘मादुपभायाः’ । ‘मनुपः पिश्वदिनुदात्तत्वे धातुस्वरः’ । जानन्ति । ‘ज्ञा’
‘अबोधने’ । ‘ज्ञानोर्जा’ इति जादेशः । निघातः । अगात् । ‘दृण् गतो’ इत्यस्य लुङि रूपम् ।
‘ययोगादनिघातः’ । ‘सुकृता’ । ‘गतिरनन्तरः’ इति गतेः प्रकृतिस्वरत्वम् ॥

महि ज्योतिर्निहितं वक्षणास्वामा पक्वं चरति विभ्रती गौः ।

विश्वं स्वाद्य संभृतमुत्तियायां यत्सीमिन्द्रो अर्द्धाद्भोजनाय ॥ १४ ॥

महि । ज्योतिः । निहितम् । वक्षणासु । आमा । पक्वम् । चरति । विभ्रती । गौः ।

विश्वम् । स्वाद्यम् । सम्भृतम् । उत्तियायाम् । यत् । सीम् । इन्द्रः । अर्द्धात् । भोजनाय ॥ १४ ॥

‘वक्षणासु । वक्ष्यन्ते यासृक्कानीति वक्षणा नयः । ताम्’ ‘महि महत्’ ‘ज्योतिः ज्योतिष्म-
दुवकं’ ‘निहितम्’ इन्द्रेण ‘आमा नवसृत्तिका’ ‘गौः’ ‘पक्वं क्षीरादिकं’ ‘विभ्रती दधाना सती’ ‘चरति’
‘सर्वत्र वर्तते’ । ‘यत् यस्मादुवकात्’ ‘स्वाद्य स्वादुतरं’ ‘संभृतं स्वेन संपादितं दधिघृतक्षीरादिकं’
‘सीम् एतत्’ ‘विश्वं सर्वम्’ ‘उत्तियायां गवि’ ‘भोजनाय’ ‘इन्द्रः’ ‘अर्द्धात्’ । तस्मात् क्षीरादिकं
‘विभ्रती गौशरतीति पूर्वोक्तान्वयः ॥ वक्षणासु । ‘वक्ष रोषे’ । अस्मात् ‘करणाधिकरणयोश्च’ इति

१. ख-ग-च-ज-ण-प-फ-भ-ल-स-उपःकाले समन्तादागात् । २. ख-ग-च-न-भ-स-कर्तव्यतया च
बुध्यन्ते । ३. ल-एतानि कर्माणि । ४. च-फ-विश्रासयते ।

करणे ल्युट् । लिट्स्वरः । पकम् । पचतेनिष्ठातकारस्य 'पचो वः' इति वत्वम् । प्रत्ययस्वरः । चरति । चरतिगत्यर्थः । विजती । 'हुष्टृन् धारणपोषणयोः' । जुहोत्यादिः । शत्रुशक्तिवात् 'उगितश्च' इति ङीप् । 'अभ्यस्तानामादिः' इत्याद्युदात्तरवम् । उल्लियायाम् । 'वस निवासे' । 'स्फाथितस्त्रि' इत्यादिनाधिकरणे रत्वप्रत्ययः । यजादिवत् संप्रसारणम् । 'शासिचसिधसीनां च' इति पश्वाभाव-
च्छान्दसः । स्वार्थिको घप्रत्ययः । प्रत्ययस्वरः ॥

इन्द्र दह्यं यामकोशा अभुवन्यज्ञाय शिक्ष गृणते सखिभ्यः ।

दुर्मायवो दुरेवा मर्त्यासो निषङ्गिणो रिपवो हन्त्वांसः ॥ १५ ॥

इन्द्र । दह्यं । यामऽकोशाः । अभुवन् । यज्ञाय । शिक्ष । गृणते । सखिभ्यः ।

दुऽमायवः । दुऽएवाः । मर्त्यासः । निषङ्गिणः । रिपवः । हन्त्वांसः ॥ १५ ॥

हे इन्द्र इदं दहो भव । यतः यामकोशाः । यान्यस्मिन्निति यामो मार्गः । तस्य कोशाः कोश-
वदाच्छादकाः । मार्गप्रतिबन्धका राक्षसाः अभुवन् । त्वं यज्ञाय यज्ञकर्त्रे गृणते स्तोत्रं कुर्वते यज-
मानाय सखिभ्यः पुत्रादिभ्यश्च शिक्ष अपेक्षितं फलं दत्स्व । दुर्मायवः । दुष्टमायुधानि
मिन्वन्ति प्रक्षिपन्तीति दुर्मायवः । दुरेवाः दुष्टं गच्छन्तः मर्त्यासः मारयितारः निषङ्गिणः ।
निषङ्गाव्येन द्वुधिरभिधीयते । तद्वन्तः । एवंविधसामर्थ्योपेता रिपवः शत्रवो राक्षसाः हन्त्वांसः
त्वया हननीयाः ॥ दह्यं । दह दहि बृह बृहि वृद्धी । व्यत्ययेन इयन् । लोटि रूपम् । लिट्स्वरः ।
अभुवन् । 'भू सत्तायाम्' । अस्य लुङि रूपम् । 'गातिस्था' इति सिचो लुक् । 'भूसुवोस्तिङि'
इति गुणे प्रतिषेधे 'भुवो तुल्लङ्लिटोः' इति तुगागमः । निघातः । शिक्ष । 'शिक्ष विद्योपादाने' । अयं
धातुरत्र दाने वर्तते । व्यत्ययेन परस्मैपदम् । निघातः । दुर्मायवः । मिनोतेः 'कृवापाजिमि' इत्यादिना
उष्मप्रत्ययः । क्रुदुत्तरपदस्वरः । दुरेवाः । 'इण् गतो' । 'इण्शीङ्भ्यां वन्' इति कर्त्तरि
वन्प्रत्ययः । रिपवः । 'रपेरिञोपधायाः' इत्युप्रत्ययः । उपधाया इत्वम् । प्रत्ययस्वरः । हन्त्वांसः ।
'हन हिंसागत्योः' । 'कृत्यार्थे तवैकेकेन्यत्वनः' इति त्वन् । निघाताद्युदात्तः ॥ ॥ ३ ॥

सं घोषः शृण्वेऽवमैरमित्रैर्जही न्येष्वशनिं तर्पिष्ठाम् ।

वृथेमधस्ताद्वि रुजा सहस्व जहि रक्षो मघवन्नन्धयस्व ॥ १६ ॥

सम् । घोषः । शृण्वे । अवमैः । अमित्रैः । जहि । नि । एषु । अशनिम् । तर्पिष्ठाम् ।

वृथ्वा । ईम् । अघस्तात् । वि । रुज्ज । सहस्व । जहि । रक्षः । मघऽवन् । रन्धयस्व ॥ १६ ॥

हे इन्द्र अवमैः समीपे वर्तमानैः अमित्रैः शत्रुभिरसुरैरुत्पृष्टो योऽशनिः घोषः श्रुत्यमाणः
पसं शृण्वे सम्यगस्माभिः श्रूयते तर्पिष्ठाम् अतिशयेन तापिकां ताम् अशनिम् एषु शत्रुष्वेव

१. ख-ग-च-ज-ण-प-फ-भ-आच्छादकाः । २. ख-ग-च-ज-ण-न-स-पुत्रादिभ्यस्त्वम् । ३. ल-
इत्ययम् । ४. ख-ग-च-ज-ण-फ-भ-आदाने । ५. ख-ग-च-ज-ण-त-न-फ-भ-स-शत्रुषु अव ।

निधाय 'जहि मारय । तः प्रयुक्तमशनि' तानेव प्रापयेति भावः । 'ईम् पुनान् शत्रून्' 'अधस्तात् मूलतः' 'वृक्ष' छिन्धि । किंच 'वि' 'रुज तान् विशेषेण बाधस्व' 'सहस्व' अस्मिन्न च । हे 'मधवन् इन्द्र' 'रक्षः कर्मवित्तकारीण रक्षांसि' 'जहि मारय । अनन्तरमस्मिन् यज्ञे' 'रन्ध्रयस्व पारं नय' ॥ शृण्वे । निघातः । जहि । 'हन हिंसागत्योः' । अस्य लोटि रूपम् । अशनिम् । 'अशु व्याप्ति' । 'अद्वयवित्तुभ्योऽनिः' इत्यनिप्रत्ययः । प्रत्ययस्वरः । तपिष्टाम् । तमुवादादिष्टमल्यः । निस्वरः । वृक्ष । 'ओमश्च' छेदने । तुदादिः । ग्रहिज्यादिना संप्रसारणम् । सहस्व । वाक्यभेदादनिघातः । रन्ध्रयस्व । 'रथ हिंसा-संराज्योः' इत्यस्य प्यन्तस्य लोटि 'रथिजभोरचि' इति नुमागमः । वाक्यभेदादनिघातः ॥

उद्धृष्ट रक्षः सहमूलमिन्द्र वृक्षा मध्यं प्रत्यग्रं शृणीहि ।

आ कीवतः सल्लूकं चकर्थ ब्रह्मद्विपे तपुषि हेतिमस्य ॥ १७ ॥

उत् । वृह । रक्षः । सहऽमूलम् । इन्द्र । वृक्ष । मध्यम् । प्रति । अग्रम् । शृणीहि ।

आ । कीवतः । सल्लूकम् । चकर्थ । ब्रह्मद्विपे । तपुषिम् । हेतिम् । अस्य ॥ १७ ॥

हे 'इन्द्र' 'रक्षः कर्मवित्तकारी रक्षःकुलं' 'सहमूलं मूलरहितं यथा भवति तथा' 'उद्धृष्ट उद्धर । किंच' 'मध्यं तस्य मध्यभागात्' 'वृक्ष छिन्धि । 'प्रत्यग्रम् अग्रं' 'प्रत्यागतं तत्' 'शृणुहि जहि । तस्य रक्षःकुलस्य मध्ये' 'सल्लूकं सरणशीलं रक्षः' 'आ कीवतः । 'आङ् मर्यादायाम्' । कियतः अनिर्णयमानपरिमाणान् 'अतिनूरादेशान्' 'चकर्थ कुरु । कृत्वा च' 'ब्रह्मद्विपे ब्राह्मणद्वेषकारिणे तस्मै रक्षसे' 'तपुषि तापकं' 'हेतिं वातकमायुषं' 'अस्य क्षिप । उक्तमर्थं यास्कोऽग्रवात्—' उद्धर रक्षः सहमूलमिन्द्र । मूलं मोचनाद्वा मोपणाद्वा मोहनाद्वा । वृक्ष मध्यं प्रति शृणीहग्रम् । अग्रमागतं भवति । आ कियतो देशासल्लूकं सल्लूकं भवति पापकमिति नैरुक्ताः सररूकं वा स्यात्सर्तोरभ्यस्तात् । तपुषिस्तपतेर्हेतिहेन्तेः' (निरु. ६. ३) इति ॥ वृह । 'वृह उच्यते' इत्यस्य लोटि रूपम् । शृणीहि । 'शृ हिंसायाम्' । अस्य लोटि ह्रीं 'ई ह्रस्वघोः' इतीदम् । निघातः । कीवतः । किंवादात् 'किं परिमाणमस्येत्यर्थे' 'किमिदंभ्यां वो घः' इति किंवादात् वतुवर्त्तति जापित्वात् वतुप । घादेशाभावश्छान्दसः । 'इदंकिमोरीदकी' इति की इत्यादेशः । सल्लूकम् । 'सृ गतो' । छान्दसी रूपसिद्धिः । चकर्थे । 'लुक्ञ् करणे' इत्यस्य लिटि थलि रूपम् । क्रादिवादिउभावः । निघातः । तपुषिम् । 'तप संतापे' इत्यस्मात् 'अतिपुवपियजितनिघनितपिभ्यो नित्' इत्युसिप्रत्ययो निच् । अकारस्य इकारश्छान्दसः । निस्वरः । हेतिम् । 'हन हिंसागत्योः' । 'अतिवृत्तिरहितसि' इत्यादिना निपातनादन्तोदात्तः । अस्य । 'असु क्षेपणे' । लोटि रूपम् ॥

१. त-न-ल-स-प्रयुक्तमशनिम् । २. घ-ज-ण-निवृथ । ३. त-स-सहस्व' वास्ति । ४. ख-ग-च-ज-ण-फ-नयस्व । ५. ज-न-वैध् । ६. ख-ग-च-ज-ण-त-मध्यं भागम् ; ल-मध्यं मध्यम् ; स-मध्यम् । ७. त-अग्रमग्रम् । ८. ख-ग-च-ज-फ-म-अभिज्ञायमानम् । ९. ख-ग-ज-ण-म-स-ल-वृह ।

स्वस्तये वाजिभिश्च प्रणेतुः सं यन्महीरिष आसत्सि पूर्वाः ।

रायो वन्तारो बृहतः स्यामास्मे अस्तु भग इन्द्र प्रजावान् ॥ १८ ॥

स्वस्तये वाजिभिः । च । प्रनेतरिति प्रःनेतः । सम् । यत् । महीः । र्षः । आऽसत्सि । पूर्वाः ।

रायः । वन्तारः । बृहतः । स्याम । अस्मे इति । अस्तु । भगः । इन्द्र । प्रजाऽवान् ॥ १८ ॥

प्रणेतः प्रकर्षेण जगतो निर्वाहक हे इन्द्र अस्मान् वाजिभिः अश्वैः सहितान् कुरु स्वस्तये च अधिनाशाय कुरु । यत् यदा त्वं वसम् आसत्सि अस्माकं समीपे यज्ञनिर्वाहार्थमासीदसि तदा वयं महीः महान्ति इषः अजानि पूर्वाः प्रभूतानि रायः धनानि वन्तारः तेषां संभकारः सन्तः बृहतः महान्तः स्याम भवेम । किंच प्रजावान् अपत्योपेतं भगः धनम् अस्मे अस्मासु अस्तु भवतु ॥ आसत्सि । षट् विहरणादिषु । ‘बहुलं छन्दसि’ इति शपो लृक् । यद्योगादनिवातः । इषो राय इति च द्वे षष्ठ्यर्थे द्वितीये । वन्तारः । ‘वन एण संभक्तौ’ इत्यस्य वृत्ति आगमानुशासनस्य अनित्यत्वादिदभावः । चित्स्वरः । स्याम । ‘अस भुवि’ इत्यस्य लिङि रूपम् । अस्मे । अस्मच्छब्दस्य सप्तम्याः ‘सुपां सुलृक्’ इति शो इत्यादेशः ॥

आ नो भर भगमिन्द्र धुमन्तं नि ते देणस्य धीमहि प्ररेके ।

ऊर्वैव पप्रथे कामो अस्मे तमा पृण वसुपते वसूनाम् ॥ १९ ॥

आ । नः । भर । भगम् । इन्द्र । धुमन्तम् । नि । ते । देणस्य । धीमहि । प्रऽरेके ।

ऊर्वैऽव । पप्रथे । कामः । अस्मे इति । तम् । आ । पृण । वसुऽपते । वसूनाम् ॥ १९ ॥

हे इन्द्र वनः अस्मदर्थं धुमन्तं दीप्तियुक्तं भगं धनम् आ भर आ समन्तात् संभर । देणस्य दानशीलस्य ते तव संवन्धिनां धनस्य प्ररेके प्ररेचने दाने नि धीमहि धनदानस्य वयं पात्रभूतः स्म इत्यर्थः । कुत इत्यत आह । अस्मे अस्माकं कामः अभिलाषः ऊर्वैव अनवासकामो वडवानल इव पप्रथे प्रभृतो वर्तते । वसूनां वसुपते धनानां मध्ये उत्तमधनानामधिपते हे इन्द्र ते महान्तं कामम् आ पृण बहुधनप्रदानेनापूरय ॥ भर । ‘भृञ् भरणे’ इत्यस्य लोटि रूपम् । देणस्य । ‘हुदाश् दाने’ । ‘गादाभ्यामिण्युच्’ इतीण्युच्प्रत्ययः । अत्यर्थे ददातीति देणः । चित्स्वरः । धीमहि । दद्यातेलिङि ‘बहुलं छन्दसि’ इति शपो लृक् । ‘छन्दस्युभयथा’ इति महिङः सावधातु-कत्वात् सीयुटः^१ सलोपः^२ । आर्धधातुकत्वात् आतो लोपः । निवातः । ऊर्वैव । पूर्वपदस्वरः । पप्रथे । ‘प्रथ प्रख्याने’ इत्यस्य लिङि रूपम् । पृण । ‘पृण प्रीणने’ इत्यस्य लोटि सेहिङि । तुदादिः । ‘अतो हेः’ इति हेर्लृक् । वसूनाम् । निस्वादाद्युदात्तः ॥

१. म-ल-स-‘यत्’ नास्ति । २. ख-ग-च-फ-भ-रेचने । ३. ख-ग-च-ज-ण-न-भ-ल-स-सीयुट् ।
४. २-४१

इमं कामं मन्दया गोभिरथैश्चन्द्रवता राषसा पप्रथम् ।

स्वर्ध्वो मतिभिस्तुभ्यं विप्रा इन्द्राय वाहः कुशिकासो अक्रन् ॥ २० ॥

इमम् । कामम् । मन्दय । गोभिः । अथैः च । चन्द्रवता । राषसा । पप्रथम् । च ।

स्वऽयवः । मतिर्भिः । तुभ्यम् । विप्राः । इन्द्राय । वाहः । कुशिकासः । अक्रन् ॥ २० ॥

हे इन्द्र इमं धनादिविषयं कामम् अस्मदीयमभिलाषं गोभिः अग्निहोत्रादिकर्मसाधन-
भूतैर्गवादिभिर्वाहनसाधनभूतैः अथैः च । चन्द्रवता दीप्तियुक्तेन राषसा धनेन च मन्दय ।
एतानि दत्त्वा इममभिलाषं पूरय । किंच । एतैस्मान् पप्रथः प्रथितांश्च कुरु । पश्चात् स्वर्ध्वः
स्वर्गादिसुखमात्मन इच्छन्तः विप्राः कर्मकुशलाः कुशिकासः कुशिकाः मतिभिः मननीयैर्मन्त्रैः
वाहः स्तोत्रम् इन्द्राय तुभ्यम् अक्रन् अकारुणः ॥ मन्दय । यदि स्तुत्यादिवित्यस्य लोटि रूपम् ।
गोभिः । 'सावेकाचः' इति विभक्तेरुदात्तत्वे प्राप्ते 'न गोश्चन्साववर्णे' इत्यादिना प्रतिषेधः ।
प्रकृतिस्वरः । पप्रथः । 'प्रथ प्रख्याने' । क्रिप् । 'छन्दस्युभयथा' इति तस्य सार्वधातुकरवात्
शाप् । तस्य 'बहुलं छन्दसि' इति श्लुः । धातुस्वरः । अक्रन् । करोतेर्लुङि 'मन्त्रे घसह्र' इत्यादिना लुक् । निघातः ॥

आ नो गोत्रा ददंहि गोपते गाः समस्मभ्यं सनयो यन्तु वाजाः ।

दिवक्षा असि वृषभ सत्यशुष्मोऽस्मभ्यं सु मघवन्नोधि गोदाः ॥ २१ ॥

आ । नः । गोत्रा । ददंहि । गोपते । गाः । सम् । अस्मभ्यम् । सनयः । यन्तु । वाजाः ।

दिवक्षाः । असि । वृषभ । सत्यशुष्मः । अस्मभ्यम् । सु । मघवन् । बोधि । गोऽदाः ॥ २१ ॥

गोपते स्वर्गाधिपते हे इन्द्र नः अस्मदर्थं गोत्रा गोत्राण्यभ्राणि गाः अपः प्रति
वा ददंहि आद्वियस्व । अभ्राणि विदीर्य जलानि प्रापयेत्यर्थः । ततः सनयः संभजनीयानि
वाजाः अद्यानि अस्मभ्यम् अस्मदर्थं स्ते यन्तु समागच्छन्तु । वृषभ कामानां वर्धितहे इन्द्र त्वं
दिवक्षाः असि दिवं व्याप्य वर्तमानत्वेन महानसि । अत एव सत्यशुष्मः सत्यसामर्थ्यः
मघवन् धनवन् हे इन्द्र अस्मभ्यं गोदाः गवां प्रदाता भवामीति सु बोधि सुष्टु बुध्यस्व ॥
ददंहि । 'दृक् आदरे' । यङ्लुङि लोटि रूपम् । 'कतश्च' (पा. सू. ७. ४. १२) इत्यभ्यासस्य
रुगागमः । निघातः । गाः । 'औतोऽन्कासोः' (पा. सू. ६. १. १३) इत्योकारस्याकारः ।
एकादेशस्वरः । अस्मभ्यम् । 'भ्यसो भ्यम्' इति चतुर्थीबहुवचनस्य भ्यमादेशः । यन्तु । 'इण्
गती' । लोटि रूपम् । दिवक्षाः । 'अक्षु व्यासौ' । असुन् । दिवं व्याप्नोतीति दिवक्षाः । क्रुदुत्तर-
पदस्वरः । गोदाः । 'डुदाश् दाने' । अस्मात् विच् । क्रुदुत्तरपदस्वरः ॥

१. ख-ग-च-त- 'च' नास्ति । २. त-गोपते गवां पते । ३. ख-ग-च-ज-ण-फ-भ-ल-स-
विदार्थः । ४. फ-वर्षक हे । ५. ज-ण-भ-भवसि । ६. ल-इत्यस्मात् । ७. त-क्रुदुत्तरपदप्रकृतिस्वरः ।

श्रुनं हुवेम मघवान्मिन्द्रमस्मिन्भरे नृतमं वाजसातौ ।

शृण्वन्तमुग्रमृतये समत्सु घ्नन्तं वृत्राणि संजितं धनानाम् ॥ २२ ॥

श्रुनम् । हुवेम । मघवानम् । इन्द्रम् । अस्मिन् । भरे । नृतमम् । वाजसातौ ।

शृण्वन्तम् । उग्रम् । उतये । समत्सु । घ्नन्तम् । वृत्राणि । समजितम् । धनानाम् ॥ २२ ॥

हे इन्द्र 'वाजसातौ । वाजस्याज्ञस्य सातिः लाभः' यस्मिन् सोऽयं वाजसातिः तस्मिन् । 'भरे । विभ्रति जयलक्ष्मीमेन योद्धार इति भरः संग्रामः । तस्मिन् संग्रामे 'श्रुनं श्रुनम्' उत्साहेन प्रदृष्टम् । यद्वा 'श्रुनमिति सुखनाम । सुखकरं' 'मघवानं घनवन्तम् अत एव 'इन्द्रं निरतिशयैश्वर्यसंपन्नं' 'नृतमं सर्वस्य जगतोऽतिशयेन नेतारं त्वां' 'हुवेम कुशिका वयं यज्ञार्थमाहुयेम । तथा 'शृण्वन्तम् अस्माभिः क्रियमाणं स्तुतिं शृण्वन्तम् 'उग्रं शत्रूणां भयंकरं 'समत्सु संग्रामेषु 'वृत्राणि वृत्रोपलक्षितानि सर्वाणि रक्षाणि 'घ्नन्तं हिंसन्तं 'धनानां शत्रुसंबन्धिनां 'संजितं सम्यग्ज्ञेयं त्वाम् 'उतये रक्षणाय वयमाहुयेम ॥ श्रुनम् । 'दुर्वांश्च गतिवृद्धयोः' इत्यस्य निष्ठायां 'यस्य विभाषा' इतीदृशप्रतिषेधः । यज्ञादि-त्वात् संग्रामाणम् । दीर्घाभावश्छान्दसः । प्रत्ययस्वरः । हुवेम । ज्यतेः 'बहुलं छन्दसि' इति संग्रामाख्ये कृते शपो लुकि कृते च लिङि रूपम् । निघातः । भरे । 'भृज् भरणे' । करणे च । वृषादिव्यात् आद्युदात्तः । वाजसातौ । 'पणु दाने' । भावे किन् । 'जनसन' । इत्यादिना अनुनासिकस्यात्वम् । बहुव्रीहौ पूर्वपदस्वरः । समत्सु । 'अद भक्षणे' । संपूर्वात् किप् । संभक्षयन्ति योदृणामार्यधीति समदः संग्रामाः । क्रुदुत्तरपदस्वरः । घ्नन्तम् । 'हन हिंसागत्योः' इत्यस्य शतृरि 'गमहन' इत्यादिना उपधालोपः । 'हो हन्तेः' इति कुत्वम् । संजितम् । 'जि जये' । किप् तुक् ॥ ॥ ४ ॥

'शासद्वह्निः' इति द्वाविंशत्यृचं द्वितीयं सूक्तम् । अत्रानुक्रमणिका—'शासत् कुशिको विश्वामित्र एव वा श्रुतेः' इति । इषीरयस्य पुत्रः कुशिको विश्वामित्र एव वा ऋषिः । इन्द्रो देवता । त्रिष्टुप् छन्दः । चातुर्विधिकेऽहनि माध्यन्दिने सवने अच्चावाकशस्त्र आरम्भणीयाया ऊर्ध्वमहीनसूक्त-संज्ञकमेतत्सूक्तं शोसनीयम् । सूत्रितं च — 'अस्मा इदु प्रतवसे शासद्वह्निरितोतरावहीनसूक्त' (आथ. श्रौ. ७. ४) इति । पृष्ठ्याभिष्टुत्रपदहयोः प्रथमेऽहनि माध्यन्दिनसवनेऽच्चावाकशस्त्रेऽहीनसूक्तस्य स्थाने त्रीणि संपातसूक्तानि । तत्रेदं तृतीयं संपातसूक्तम् । 'इमाम् भिच्छन्ति त्वा शासद्वह्निरिति संपाताः' (आथ. श्रौ. ७. ५) इति ॥

शासद्वह्निर्दुहितुर्नस्यं गाद्विद्राँ ऋतस्य दीधिति सपर्यन् ।

पिता यत्र दुहितुः सेकंमृज्जन्तसं शुग्म्येन मनसा दधन्वे ॥ १ ॥

शासत् । वह्निः । दुहितुः । नस्यम् । गात् । विद्रान् । ऋतस्यं । दीधितिम् । सपर्यन् ।

पिता । यत्र । दुहितुः । सेकम् । मृज्जन् । सम । शुग्म्येन । मनसा । दधन्वे ॥ १ ॥

१. च-फ-संभजनम् । २. च-ज-ण-अस्मिन् । ३. ख-ग-च-ज-ण-भ- 'श्रुतं' नास्ति । ४. ख-ग-व-ज-ण-त-न-भ-ल-स- 'यद्वा.....सुखकरं' नास्ति । ५. ल-घत्वम् । ६. ल- 'तुक्' नास्ति । ७. ख-ग-ज-ण-त-भ-स-माध्यन्दिनसवने ।

कुशिकः^१ प्रसङ्गात् कंचित् शास्त्रार्थं व्रते^२—‘अपुत्रस्य^३ पितुः पुत्री दद्यादा पुत्रिका सती । यतः संतानकृच्छस्याः पुत्र इत्यनयोच्यते’ इति^४ । अपुत्रो^५ यः पिता कन्यामन्यकुलं प्रापयति स^६ वह्निः इत्युच्यते^७ । स पिता ‘शासत्’ । ‘अत्रात्कां प्रदास्यामि तुभ्यं कन्यामलंकृताम् । अस्यां यो जायते पुत्रः स मे पुत्रो भवेदिति’ (वासिष्ठ. १७. १७) स्मृत्युक्तम्^८ अनुशासनं कुर्वन् ‘दुहितुः पुत्रिकायाः’ पत्न्यं नप्तृभवं पिण्डदानादिकं कर्तव्यतया^९ गात् गच्छति । किं कुर्वन् । ‘विद्वान् अस्यां दुहितरि जातः पुत्रो मम स्वधाकरो भविष्यतीति जानन्’ पत्न्यस्य पुत्रोत्पादनसमर्थस्य^{१०} रेतसः पत्नीधितिं धतारं जामातरं^{११} तत्पतिं^{१२} सपयन् ब्रह्मालंकारादिना पूजयन्^{१३} पिता नप्तृभवं^{१४} गच्छति । ‘यत्र यस्याः’ दुहितुः पिता पालकः पतिजामाता^{१५} तस्यैकं तस्यां रेतःसेकम्^{१६} कृत्वा प्रसाधयन्^{१७} यः ‘शम्येन केवलं सुखनिमित्तेन मनसा तथा’ स्वकारीरं^{१८} ‘सं’ दधन्वे संधते । न तु पुत्रनिमित्तेन मनसा । एतमर्थं वास्वोऽस्याह—‘प्रशासितं बोधा सन्तानकर्तृणं दुहितुः पुत्रभावम् । दुहिता दुहिता वृरे हिता बोधेर्वा । नसारसुपागमद्वैहित्रं पौत्रमिति । विद्वाम्प्रजननयज्ञस्य रेतसो वाद्वापद्वास्सुतस्य हृद्वाद्वादिजातस्य मातरि प्रत्युतस्य विधानं पूजयन्’ (निरु. ३. ४) इत्यादिना ॥ शासत् । शासः कृतरि अभ्यस्त-त्वाभुमभावः । दुहितुः । ‘दुह प्ररणे’ । ‘नप्तृनेष्टु’ इत्यादिना तृचि निपातनादिशागमः । विश्वरः । नहयम् । नसरि भवम् । ‘भवे छन्दस्’ इति यत् । ‘रीडुतः’ इति रीडादेशः । ‘यस्य’ इति लोपः । ‘रेफलोपश्छान्दसः । गात् । ‘इणः गतौ’ इत्यस्य छान्दसं लुङि रूपम् । कअन् । ऋजतिः प्रसाधनकर्मा । शम्येन । दां सुखं गच्छन्तीति गमैरीणादिकः कप्रत्ययः । किरवात् ‘गमहन’ इत्यादिनोपधालोपः । शम्ये साधुः इति ‘तत्र साधुः’ इति सप्रत्ययः । ‘वीरवीथीं च’ इत्यत्र ‘यतोऽभावाः’ इत्यस्य अनित्यत्वज्ञापितत्वाद्वा^{१९} तिरस्वरः । दधन्वे । धवि लोत्रो धातुः । छिति रूपम् । प्रत्ययस्वरः । यद्योगाद्विधातः ॥

न जामये तान्वो रिक्थमारैक्चकार गर्भं सन्तुनिधानम् ।

यदी मातरौ जनयन्त वह्निमन्यः कृतां सुकृतीरन्य ऋन्धन् ॥ २ ॥

न । जामये । तान्वः । रिक्थम् । अरैक् । चकार । गर्भम् । सन्तुः । निऽधानम् ।

यदि । मातरः । जनयन्त । वह्निम् । अन्यः । कृता । सुऽकृताः । अन्यः । ऋन्धन् ॥ २ ॥

अत्रात्कायां दुहितुः पुत्रिकाकरणत्वा सा रिक्थमाक इत्युक्तम्^१ । आत्मात्कारतया रिक्थभावात् नास्तीति व्रते । पतान्वः तन्न औरसः पुत्रः पजामये भगिन्यं रिक्थं पितृ धनं^२ न अरैक् न प्रवेचयति^३ न प्रददाति । किं तर्हि । पसन्तुः एनां सेभजमानस्य^४ भतुः^५ गर्भम् । दृष्टार्थे द्वितीया । गर्भस्य निधानं रेतःसेकनिधानीमेनां^६ चकार । पाणिग्रहणेन संरुक्ताम्^७ एनां करोति । न तु तस्य रिक्थं

१. ख-ग-च-ज-ण-‘कुशिकः.....व्रते’ नास्ति । २. ख-ग-च-न-ज-ण-त-न-भ-ल-स-‘अपुत्रस्य.....इति’ नास्ति । ३. ख-ग-च-ज-शासद्द्विहिरुल्लते । ४. ख-फ-र-मृत्युकोः । ५. ख-ग-च-ज-ण-न-ल-स-‘कृतस्य पुत्रोत्पादनेन तस्यस्य समर्थस्य । ६. ख-ग-च-ज-ग-फ-भ-‘पिष्टपतिम्, त-न-ल-स-‘जामातरं तत्पतिं’ नास्ति । ७. ख-ग-च-ज-ण-फ-भ-स-न-नप्तृभावम् । ८. ख-ग-च-ज-ण-फ-भ-स-तस्यां रवार्थम् । ९. ख-ग-च-ज-ण-न-भ-ल-स-‘ऋक्षन्’ नास्ति । १०. न-आनि-त्यस्य ज्ञापितत्वाद्वा । ११. त-ल-इत्युक्ता । १२. ख-ग-च-ज-ण-फ-भ-स-प्रेरयति । १३. त-ल-स-भजनस्य । १४. ख-ग-च-ज-ण-फ-भ-रेतःसेकनिधानं निधानेन । १५. ज-ण-संस्कृतिताम् ।

ददातीत्यभिप्रायः । 'असंस्कृतास्तु संस्कार्या भ्रातृभिः पूर्वैस्तस्कृतैः । भगिन्यश्च निजांश्चादृशवांश्च तु तुरीयकम्' (याज्ञ. २. १२४) इति याज्ञवल्क्यस्मरणात् । स्त्रीपुंसलक्षणस्यापस्यस्यैकोत्पाद्य-
त्वाविशेषात् पुमपत्यस्य को विशेष इत्याशङ्क्य विशेषं दशेयति । 'यदि यद्यपि' 'मातरः मातापितरौ
'वह्निम् । अवह्निः स्त्री वह्निः पुमान् स्वभार्याया वोढृत्वात्' । अवह्निश्च वह्निश्च । तादृशं स्त्रीपुंसलक्षण-
मपत्यं जनयन्त । तथापि तयोर्मध्ये 'अन्यः पुंलक्षणः' 'सुकृतोः शोभनस्य पिण्डदानादेः कर्मणः
'कर्ता भवति । 'अन्यः स्त्रीलक्षणः' 'कर्मणः च स्वालंकारादिना ऋष्यमान एव भवति । पिण्डदानादि-
कर्मत्वात् पुत्रो दायार्हः दुहितुस्तथास्व' नेति' न दायार्हा सा तु केवलं परस्मै दीयेते । तथा च निरुक्तं-
'न जामये भगिन्यै । जामिरन्येऽस्यां जनयन्ति जामपत्यं जमतेवा' स्याद्व्रतिकर्मणो निर्गमनप्राया
भवति । तान्वा आत्मजः पुत्रो रिक्तं प्रारिचत्पादाच्चकारैर्ना गर्भनिधानीं सन्निहृत्स्नादृश्य यद्विह
मातरोऽजनयन्त वह्निं पुत्रमवह्निं च स्त्रियमन्यतरः संतानकर्ता भवति पुमान्वायादोऽन्यतरोऽर्धश्चित्वा जामिः
प्रदीयते परस्मै' (निरु. ३. ६) इति ॥ तान्वाः' । तन्वाः प्राणाधिष्ठितरवाचनः प्राणवती । तद्वि-
कार इत्यर्थे 'प्राणिरजतादिभ्योऽञ्' इत्यञ् । संज्ञापूर्वकस्य विधेरनित्यत्वाद्गुणाभावः । रिक्त्यम् ।
'रिचि' विरेचने । 'पातुतुदिवचिरिचिभ्यस्यक्' । प्रत्ययस्वरः । अरैक् । 'रिचि' विरेचने' इत्यस्य लुङि
सिचि 'वद्वज्ज' इत्यादिना वृद्धिः । 'बहुलं लृन्दसि' इतीडभावः । हल्लयादिसंयोगान्तलोपौ ।
निघातः । सन्निहृत् । 'यण संभक्तौ' इत्यस्य तुचि रूपम् । निधानम् । दधातेत्युटि रूपम् । लिट्स्वरः ।
मातरः । 'पिता मात्रा' इति पितुः शेषे प्राप्ते मातुः शेषश्छान्दसः । द्विवचनस्य बहुवचनं पृजार्थम् ।
जनयन्त । जनेर्णिचि रूपम् । वह्निम् । 'पुमान् स्त्रिया' (पा. सू. १. २. ९७) इति वहेः शेषः ।
सुकृतोः । करोतेरीणादिकः कुप्रत्ययः । कर्मणः । 'कशु वृद्धौ' । व्यत्ययेन शम् ॥

अभिर्जज्ञे जुह्वा रेजमानो मुहस्पुत्रां अरुपस्यं प्रयज्ञे ।

महान्गमो महा जातमेपां मही प्रवृद्धयश्चस्य यज्ञैः ॥ ३ ॥

अभिः । जज्ञे । जुह्वा । रेजमानः । महः । पुत्रान् । अरुपस्यं । प्रऽपक्षे ।

महान् । गर्भैः । महि । आ । जातम् । एषाम् । मही । प्रऽवृत् । हरिऽअश्वस्य । यज्ञैः ॥ ३ ॥

हे इन्द्र अरुपस्य रोचमानस्य^१ तव प्रयज्ञे यज्ञार्थं जुह्वा ज्वालाभिः रेजमानः कम्पमानः
'अभिः' महः प्रभूतान् पुत्रान् रश्मीन् जज्ञे उत्पादयामास । 'एषां रश्मीनां' यभिः जलात्मना^२
कोडीकारः 'महान् आसीत् । किंच एषां रश्मीनां मेलनम् वा 'जातं सर्वत ओषध्यात्मना जातं' महि
महदभूत् । किंच एषां रश्मीनां प्रवृत्तं अनेन प्रकारेण प्रवृत्तिः 'हयैषस्य इन्द्रस्य यज्ञैः' यजनाहैः
'सोमाज्याहुतिभिः' मही महती भवति ॥ जज्ञे । 'जनी प्रादुर्भावे' इत्यस्य लिटि रूपम् । अन्त-
र्भावितवर्णयः । जुह्वा । 'जुहोतेर्देवं दीर्घश्च' इति क्प् द्विवचनं दीर्घश्च धातोः । 'उदात्तस्वरितयोः'
इति स्वरितत्वम् । हयैषस्य । हरी अश्वौ यस्येति बहुव्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरः ॥

१. च-फ-उदर्यत्वात् । २. ख-ग-च-फ- 'वह्निश्च' नास्ति; ल-स-वहिः । ३. त-न-दुहितुस्तथास्वे-
ऽपि । ४. ख-ग-च-ज-ण-त-न-म-स- 'तान्वाः' नास्ति । ५. ख-ग-ज-ण-त-न-ल-स-कुन्प्रत्ययः ।
६. ल-आरोचमानस्य । ७. च-फ-बल्यत्मना । ८. ख-ग-फ-यजनाहैः; त-स-यज्ञैर्यजमानाहैः ।
९. स-सोमाज्यादिभिः प्रवृत्तिभिः ।

अभि जैत्रीरसचन्त स्पृधानं महि ज्योतिस्तमसो निरजानन् ।

तं जानतीः प्रत्युदायक्षुषासुः पतिर्गवामभवदेक इन्द्रः ॥ ४ ॥

अभि । जैत्रीः । असचन्त । स्पृधानम् । महि । ज्योतिः । तमसः । निः । अजानन् ।

तम् । जानतीः । प्रति । उत् । आयन् । उपसः । पतिः । गवाम् । अभवत् । एकः । इन्द्रः ॥ ४ ॥

१ जैत्रीः जित्वर्यो विशो मरुतः २ स्पृधानं वृत्रेण सह ३ स्पृधमानमिन्द्रम् ४ अभि ५ असचन्त सर्वतः समगच्छन् ६ ते च मरुतः ७ महि महत् ८ ज्योतिः सूर्याख्यं तेजः ९ तमसः तमोरुपात् वृत्रान् १० निरजानन् निगंतमज्ञासिपुः । उदितं सूर्यं ११ जानतीः जानाताः १२ उपसः १३ तं १४ प्रति १५ उत् अभिलक्ष्यैव १६ आयन् प्राप्नुवन् । अथ तत्रोद्धृतानां १७ गवां रश्मीनाम् १८ एकः अद्वितीय एव १९ इन्द्रः २० पतिः २१ अभवत् २२ जैत्रीः २३ जयतेः तुनि रूपम् । गुणस्य स्थाने व्यत्ययेन वृद्धिः २४ निस्वरः । असचन्त । 'पच समवाये' इत्यस्य लङि रूपम् । स्पृधानम् । 'स्पृध संघर्षे' । छन्दसि कानजादेशः । छन्दसि द्विवचनस्य विकल्पितत्वात् द्विवचनाभावः । चिस्वरः । अजानन् । 'ज्ञा अवबोधने' इत्यस्य लङि रूपम् । निवातः । आयन् । 'अय गतौ' इत्यस्य लङि रूपम् ॥

वीळौ सतीरभि धीरा अतृन्दन्प्राचाहिन्वन्मनसा सुप्त विप्राः ।

विश्वामविन्दन्पृथ्यामृतस्य प्रजानभिन्ता नमसा विवेश ॥ ५ ॥

वीळौ । सतीः । अभि । धीराः । अतृन्दन् । प्राचा । अहिन्वन् । मनसा । सुप्त । विप्राः ।

विश्वाम् । अविन्दन् । पृथ्याम् । ऋतस्य । प्रजानान् । इत् । ता । नमसा । आ । विवेश ॥ ५ ॥

पुरा किलाङ्गिरसां गावः पणिनामकैरसुरैरपहृत्य निगृहे कस्मिंश्चित्पर्वते स्थापिताः । ते चाङ्गिरसस्तप्राप्त्यर्थमिन्द्रं तपुवुः । स्तुतश्च सः १ इन्द्रो गवान्वेषणाय २ देवशुनीं प्राहिणोत् । सा च गवां ३ गवेषणपरा सती तत्स्थानमलभत । तथा विज्ञापित इन्द्रस्ता गाः ४ आनीयाङ्गिरोभ्यः प्रादादित्यतिहासिकी कथा । तथा चास्या ऋकोऽयमर्थः । ५ धीराः धीमन्तः ६ सप्त ७ विप्राः मेधाविनः सप्त-संख्याका अङ्गिरसः ८ वीळौ दृढे पर्वते ९ सतीः निगृहाः १० सतीर्गाः ११ अभि अभिलक्ष्य १२ अतृन्दन् उपेक्षामकुर्वन् । ततस्तेऽङ्गिरसः पर्वतविले गावः सन्तीति १३ मनसा निश्चय्य १४ प्राचा येन मार्गेण प्रविष्टास्तेनैव प्राचीनेन मार्गेण ता गाः १५ अहिन्वन् १६ निरगमयन् । यद्वा प्राचा । प्रकप्येन्द्रमश्नति

१. ख-ग-घ-च-ज-ण-त-न-प-फ-भ-सह नास्ति । २. ख-ग-घ-च-ज-ण-त-फ-भ-श-अग्रच्छन् ; त-आगच्छन् । ३. न-वा; ल-ततो । ४. ख-ग-घ-च-ज-ण-भ-जैत्री वृद्धिः नास्ति । ५. न-ल-स-तृचि । ६. ख-ग-घ-च-ज-ण-त-न-भ-ल-स-सः नास्ति । ७. ख-ग-घ-च-ज-ण-भ-गवान्वेषणाय । ८. ख-ग-घ-च-ज-ण-त-न-भ-स-गवां नास्ति । ९. त-गाः नास्ति । १०. ग-च-फ-निगृहाः ; त-स-निगृह्णाः ; ल-निरुद्धाः । ११. ख-ग-घ-ज-ण-फ-भ-अविन्दन् अलभन्त ।

प्राप्नोतीति प्राक् । तेनेन्द्रविषयेण मनसा । मन्यत इति मनः स्तोत्रम् । तेन स्तोत्रेणाहिन्वन् अवर्धयन्
 इन्द्रं^१ तुष्टमकुर्वन् । स्तुवा च षकतस्य षपथां यज्ञस्य^२ मार्गे साधुभूतो^३ विधां सर्वमपहृतां गाम्
 षअविन्दन् अलभन्त । ततः स इन्द्रः षता तान्यद्विरसां कर्माणि षप्रजानन् षद्वत् प्रकर्षेण जानन्निन्द्रो
 षमनसा नयस्कारेणाङ्गिरसः संभावयन् तैरधिष्ठितं पर्वतम् षआ षविवेश । अतुन्दन् ।^४ 'उतुदिः^५ हिंसा-
 नादुरयोः' इत्यस्य लङि रुषादिवाच्यम् । तस्य 'असोः' इत्यल्लोपः । निघातः । प्राचा ।
 'अञ्जे' छन्दस्य सर्वनामस्थानम् इति विभक्तेरुदात्तत्वम् । अहिन्वन् । 'हि गतिवर्धनयोः' इत्यस्य
 लङि रूपम् । अविन्दन् । 'विद् लामे' इत्यस्य लङि सुचादिवाच्यम् । निघातः । पथ्याम् । पथि
 साधुरित्यर्थे 'तत्र साधुः' इति यत्प्रत्ययः । 'यचि अम्' इति भर्त्तृणां 'नस्तद्धिते' इति टिलोपः ।
 'यतोऽनावः' इत्यस्यानित्यत्वान् 'तिस्वरितः' इति स्वरितः । विवेश । 'विश प्रवेशने' इत्यस्य
 लिटि रूपम् ॥ ५ ॥

विदद्यदीं सुरमां रुग्णमद्रेर्महि पार्थः पूर्यं सध्वक् ।

अग्रं नयत्सुपधक्षराणामच्छा रवं प्रथमा जानती गात् ॥ ६ ॥

विदत् । यदि । सुरमां । रुग्णम् । अद्रेः । महि । पार्थः । पूर्यम् । सध्वक् । करिति कः ।

अग्रम् । नयत् । सुऽपदी । अक्षराणाम् । अच्छ । रवम् । प्रथमा । जानती । गात् ॥ ६ ॥

यदि यदा षसुरमा इन्द्रेण गवान्वेषणार्थं प्रेषिता सुरमा नाम देवशुनी षअद्रेः षरुग्णं भक्षं
 द्वारं षविदत् अलभत तदानीमिन्द्रः षमहि महत् षपूर्यं पूर्वं प्रेषणकालेऽन्नादिनीं ते प्रजां करिष्यामि
 इति प्रतिज्ञातं षसध्वक् इतरैरपि भोज्यैः सध्वीचीनं षपार्थः गव्यादिलक्षणमन्नं षकः अकार्षीत्
 तस्यै दत्तवान् । ततः षसुपदी शोभनपादयुक्ता सा सुरमा षअक्षराणां क्षयरहितानां गवाम् षअग्रं
 प्रान्तं नयत् प्राप्तवान् । कुत इत्यत आह । यतः षरवं तेषां हम्भारवं षप्रथमा^१ प्रथमं षजानती
 सती षअच्छ शब्दाभिमुख्येन^२ षगात् जगाम ॥ विदत् । 'विद् लामे' इत्यस्य लुङि लृप्तिवाच्यं
 च्लेरकादेशः । तस्य स्वरः । सुरमा । 'सृ गती' । औणादिकोऽमप्रत्ययः । सरतीति सुरमा^३ । 'सुरमा
 सरणात्' (निह. ११. २४) इति यास्कः । प्रत्ययस्वरः । रुग्णम् । 'रुजो भङ्गे' इत्यस्य निघायाम्
 'ओदितश्च' इति नत्वम् । प्रत्ययस्वरः । पार्थः । 'वा रक्षणे' । 'अञ्जे च' (उ. सू. ४. ६४४)
 इत्यसुन्प्रत्ययः । धुडागमः । पातीति पाथोऽन्नम् । निस्वरः । सध्वक् । 'अञ्जु गतिपूजनयोः' ।
 'कृत्तिकृ' इत्यादिना किन् । सहाजतीति । 'सहस्य सध्विः' इति सध्वयादेशः । (किमप्रत्ययस्य
 कुत्वम् । 'अद्रिसध्वोः अन्तोदात्तत्वनिपातनं कृत्स्वरनिबृत्त्यर्थम्' (पा. सू. ६. ३. ९५. १) इति
 सध्वि इत्यादेशोऽन्तोदात्तः । यणादेशे कृते 'उदात्तस्वरितयोर्ध्वः स्वरितः' इति यणः स्वरितत्वम् ।
 कः । करोतेलुङि सिपि च्लेः 'मन्त्रे घसह्वर' इत्यादिना लृक् । गुणे कृते ह्रस्वादिना सिपो लोपः ।
 विसर्जनीयः । निघातः । नयत् । नयतेलङि रूपम् । सुपदी । 'पादोऽन्यतरस्याम्' (पा. सू. ४.
 १. ८) इति ङीप् । गात् । इणो लुङि रूपम् ॥

१. च-ह-इन्द्रस्तुतिमकुर्वन् । २. ख-ग-घ-च-ज-ण-त-न-प-फ-भ-यज्ञमार्गे संभूताम्; स-यज्ञमार्गेण संभूताम् । ३. ख-ग-ज-ण-न-म-ल-स-तृदिः । ४. ख-ग-घ-फ-भ-स-प्राप्नोति । ५. ख-ग-घ-ज-ण-
 'प्रथमा' नास्ति । ६. च-आभिमुख्येन । ७. ल-'सुरमा' नास्ति । ८. ख-ग-घ-ज-ण-न-म-ल-स-
 सरणिः ।

अगच्छद् विप्रतमः सखीयन्मूदयत्सुकृते गर्भमद्रिः ।

ससान् मर्यो युवभिर्मखस्यन्नथामृदङ्गिराः सुधो अर्चन् ॥ ७ ॥

अगच्छत् । ऊँ इति । विप्रतमः । सखिऽयन् । अमूदयत् । सुऽकृते । गर्भम् । अद्रिः ।

ससान् । मर्यः । युवऽभिः । मखस्यन् । अर्थ । अमवत् । अङ्गिराः । सुधः । अर्चन् ॥७॥

विप्रतमः अतिशयेन मेधावी । सखीयन् अङ्गिराभिः साकमात्मनः सखिस्वमिच्छन् इन्द्रः । अगच्छत् । ७ । गोभिरधिष्ठितं पथैतमगमदेव । सः । अद्रिः सखिस्वमिच्छन् । सुकृते सुष्ठु युद्धकथं इन्द्राय । गर्भं गवात्मकं गर्भम् । असूदयन् निरगमयन् । युवभिः नित्यतर्गैर्मखैः सह । सख्यस्यन् गोधनमङ्गिरसामिच्छन् । मर्यः असुराणां मारयितेन्द्रः । ससान् असुरैरपहृताः ताः गाः भेजे । अथ अनन्तरम् । अङ्गिराः ससानामङ्गिरसां मध्ये वरिष्ठोऽङ्गिरा ऋषिः इन्द्रोऽन्ता गा लब्ध्वा । सद्यः तदानीमेव । अर्चन् इन्द्रं पूजयन् । अभवत् ॥ अगच्छत् । गमेर्लङि रूपम् । सखीयन् । सुप आत्मनः क्यच् । असूदयत् । 'मूद' निरासेः । इत्यस्य व्यन्तस्य लङि रूपम् । ससान् । 'पणैः संभक्तौ' इत्यस्य लिटि णलि रूपम् । लिट्स्वरः । मखस्यन् । 'छन्दसि परेच्छायाम्' इति परेच्छायामपि वयच् । सर्वप्रातिपदिकेभ्यो लालसायां सुगन्कव्यः इति सुगागमः । एकादेशस्वरः । अङ्गिराः । 'सु गतौ' । अङ्गारशब्द उपपदे सत्तैर्योतोरसुन्प्रत्ययः । उपपदे गकारान् परस्याकारस्येत्वम् । अन्त्यलोपश्च धातोर्लोपश्च 'अङ्गिराः' इति सूत्रेण निरास्यते । मृतकालेऽङ्गिरस्यः मृत इति अङ्गिरा ऋषिः । 'अङ्गारिष्वङ्गिराः' (निरु. ३. १७) इति वारकः । निस्वरः ॥

सतःसतः प्रतिमानं पुरोभूर्विश्वा वेद जनिम हन्ति शुष्णम् ।

प्र णो दिवः पदवीर्गव्युर्वर्चन्तसखा सर्वैरिमुञ्चन्निर्वधात् ॥ ८ ॥

सतःसतः । प्रतिमानम् । पुरःऽभूः । विश्वा । वेद । जनिम । हन्ति । शुष्णम् ।

प्र । नः । दिवः । पदऽवीः । गव्युः । अर्चन् । सखा । सखीन् । अमुञ्चत् । निः । अर्वात् ॥८॥

योऽयमिन्द्रः । सतसतः उत्तमस्य वसुनः । प्रतिमानम् । प्रतिमीयत उपमीयतेऽनेन सर्वमिति प्रतिमानं प्रतिनिधिः । यद्वा सतःसतो जातस्य सर्वस्य प्रतिमानं स्वस्य महत्त्वेन प्रतिमातीत्यस्या सर्व परिच्छिन्नसीत्यर्थः । पुरोभूः युद्धे । पुरतः शत्रून्वाप्नोतीति पुरोभूश्च विश्वा जनिम सर्वाणि जातानि वेद्वेद जानाति । शुष्णं शुष्णनामानम् । असुरैः हन्ति । पदवीः कवितमः । शत्रूः गोधनम्

१. ख-ग-घ-च-ज-ण-त-भ-स- 'ताः' नास्ति । २. ख-ग-घ-ज-ण- सुद क्षरणे; स- धृद प्रेरणे । ३. ल-व-वन षण । ४. ख-ग-घ-ज-ण-त-भ-स- 'लिट्स्वरः' नास्ति । ५. ख-ग-घ-च-ज-ण-त-भ-स- 'परेच्छायामपि' नास्ति । ६. ल-परस्यत्वम् । ७. ल-वस्तुनः । ८. ख-ग-घ-च-ज-ण-त-भ-ल-स- 'प्रतिनिधिः' नास्ति । ९. ख-ग-घ-च-ज-ण-म- 'यद्वा.....' छिन्नत्वात्त्यर्थः नास्ति । १०. ख-ग-घ-ज-ण- युद्धे । ११. च-तशामानम् । १२. घ-त-स-असुरैः च ।

अङ्गिरसामिच्छन् अस्माकं^१ सखा इन्द्रः^२ सखीन्^३ षनः^४ अस्मान्^५ षदिवः^६ क्षुलोकादागस्य^७ षप्र^८ षअचन्^९ प्रकर्षेण पूजयन्^{१०} षअवधात्^{११} वृत्रबाधरूपात्^{१२} दोषात्^{१३} षनिः^{१४} षअसुञ्चत्^{१५} नितरां मुञ्चतु ॥ प्रतिमानम् । मातीति मानम् । औणादिको नन्प्रत्ययः^{१६} । यद्वा करणे ल्युट् । पुरोभूः । 'भू प्राप्ता' । क्विप् । वेद । वेत्तेलिटि रूपम् । जनिम । 'जनी प्रादुर्भावे' । 'जनिहभ्यामिमनिन्' इति इमनिन्प्रत्ययः । भूतकाले ज्ञातानीति जनिम । 'सुपां सुलृक्' इति सुपो लृक् । निस्वरः । हन्ति । हन्तेलिटि रूपम् । वाक्य-भेदादनिघातः । शुष्णम् । शोषयतीति^{१७} शुष्णः । प्र णः । 'उपसर्गाद्बहुलम्' इति संहितायां णस्वम् । पदवीः । वी कान्त्यादिषु । क्विप् । पदानि वेत्ति परस्परसंगतानि करोतीति पदवीः कविः । गद्युः । गोशब्दात् 'परेच्छायां छन्दसि' इति क्यच् । 'वान्तो यि प्रत्यये' इति वान्तादेशः । 'क्याच्छन्दसि' इत्युप्रत्ययः । प्रत्ययस्वरः । अचन् । अचन्तेः शतरि रूपम् । सखीन् । संहितायां नकारस्य 'दीर्घा-दटि' इति रुः । पूर्वैष वर्णस्य 'अत्रानुनासिकः' इत्यनुनासिकादेशः । असुञ्चत् । 'सुञ्च सोक्षणे' इत्यस्य लङि 'दो सुचादीनाम्' इति नुमागमः । निघातः । अवधात् । 'वद् व्यकथायां वाचि' इत्यस्य नन्पूर्वस्य गद्योर्थे 'अवक्षपण्यवर्थाः' (पा. सू. ३. १. १०१) इति निपातनात् यद्यप्रत्ययः ॥

नि गव्यता मनसा सेदुरकैः कृष्णानासो अमृतत्वाय गातुम् ।

इदं चिन्तु सदनं भूरिपां येन मासां असिपासन्नुतेन ॥ ९ ॥

नि । गव्यता । मनसा । सेदुः । अकैः । कृष्णानासः । अमृतत्वाय । गातुम् ।

इदम् । चित् । नु । सदनम् । भूरि । एषाम् । येन । मासान् । असिपासन् । ऋतेन ॥ ९ ॥

गव्यता गा इच्छता षमनसा युक्ताः षअकैः^१ अर्चनीयैः स्तोत्रैः^२ षअमृतत्वाय देवत्वप्राप्त्यर्थं^३ षगातुम् । गच्छन्मयनेनेति^४ गातुर्मार्गः । अमृतत्वप्राप्त्युपायभूतं मार्गं षकृष्णानासः^५ कुर्वाणास्तेऽङ्गिरसः^६ षनि षसेदुः सत्रालये कर्मणि^७ आसीदन् । षपुषाम् अङ्गिरसाम्^८ षइदं षचित् षसदनम् इदमेव सत्रालये कर्मणि आसदनं^९ षभूरि षनु प्रभूतम् । अमृतत्वप्राप्त्यर्थं महानुपायः खलु । कुत इत्यत आह । षऋतेन सत्यभूतेन^{१०} षयेन सत्रकर्मणा तेऽङ्गिरसः^{११} षमासान् अभिप्लवष्टव्यपटहैः कल्पितान् मासान्^{१२} षअसिपासन् संभक्तुमैच्छन् ॥ गव्यता । गोशब्दात् क्यचि रूपम् । 'वान्तो यि प्रत्यये' इति वान्तादेशः । एकादेशस्वरः । सेदुः । सदेलेटि 'अत एकह्रस्वभ्येऽनादेशादेलेटि' इत्येत्वाभ्यासलोपी । निघातः । कृष्णानासः । 'कृवि हिंसाकरणयोः' इत्यस्य ताच्छीलिकश्चानम् । 'घिन्विक्कृष्योरच' इत्युप्रत्ययः । निस्वरः । गातुम् । 'गाङ् गतौ' । 'कमिमनिजनिगाभापायाहिभ्यः' इति करणे तुप्रत्ययः । प्रत्यय-स्वरः । असिपासन् । 'पण संभक्तौ' इत्यस्य सनि 'जनसनखनां सञ्चलोः' इत्यात्वम् । अभ्यासस्य 'सन्धतः' इतीष्वम् । 'सनातेरनः' इति संहितायां णस्वम् । तदन्तालङ्घि रूपम् । यद्वृत्त-योगादनिघातः ॥

१. ख-ग-ण-फ-भ-वृत्रबाधरूपात् दोषात् ; ल-शत्रुबाधरूपात् दोषात् ; स-वृत्रवधरूपदोषात् ।

२. ख-ग-ज-ण-न-भ-न-प्रत्ययः । ३. ख-ग-च-ज-ण-फ-भ-स-शोधयतीति । ४. ख-ग-च-ज-ण-भ-गच्छत्य-नेनेति । ५. त-न-वर्त्मनि । ६. ख-ग-च-ज-ण-भ-आसनम् ।

संपश्यमाना अमदन्नाभि स्वं पर्यः प्रन्तस्य रेतसो दुधानाः ।

वि रोदसी अतपद्रोषं एषां जाते निःश्यामदधुर्गोषु वीरान् ॥ १० ॥

सम्पश्यमानाः । अमदन् । अभि । स्वम् । पर्यः । प्रन्तस्य । रेतसः । दुधानाः ।

वि । रोदसी इति । अतपत् । घोषः । एषाम् । जाते । निःश्याम् । अदधुः । गोषु । वीरान् ॥ १० ॥

‘स्वं स्वकीयं गोधनम्’ अभि अभिलक्ष्य ‘संपश्यमानाः मदीया एता गाव इत्यात्मीयतया जानानाः’ तैःङ्गिरसः ‘प्रन्तस्य पुरा’ जातस्य ‘रेतसः तदुपलक्षितस्य पुत्रस्य धारणार्थं’ पयः ‘दुधानाः ता गाः पयो दुहन्तः सन्तः’ ‘अमदन् दृष्टा अभूवन् ।’ ‘एषाम् अङ्गिरसां’ ‘घोषः हर्षादुत्पन्नो महाध्वनिः स्तुतिजातः’ वा ‘रोदसी यावावृथिव्यौ’ ‘वि’ ‘अतपत् ते व्याप्य अतपिष्ट’ । ततस्तेऽङ्गिरसः ‘जाते आत्मीयतया संपन्ने चराचरालम्बे वस्तुनि’ ‘निःश्यां पूर्वं यथा स्थितिमकापुः । तथा’ ‘गोषु आहतासु’ ‘वीरान् रक्षाकर्मण्यतिश्रान् पुरुषान्’ ‘अदधुः स्थापयामासुः’ । संपश्यमानाः । संप्रत्यक्ष इमेः ‘इत्येति वक्तव्यम्’ इत्यात्मनेपदम् । शानचो लसावैवातुकस्वरैणानुदात्तत्वे कृते धातुस्वरः । अमदन् । ‘मदी हर्षं’ इत्यस्य लुङि सिच्यङि रूपम् । निवातः । दुधानाः । ‘दुह प्रपूरणे’ इत्यस्मात् शानच् । अदाशिवारूपो लुक् । वयं छान्त्सम् । वृषादिवादाद्युदात्तः । अतपन् । विपूर्वस्त्व तपतेत्यत्र सकर्मकवादात्मनेपदाभावः । लङि रूपम् । घोषः । ‘घुष’ संशब्दने’ । घञन्तः । जित्स्वरः । निःश्याम् । ‘श्या गतिनिवृत्तौ’ । ‘श्याः क च’ (पा. सू. ३. २. ७७) इति किप् । कृदन्तरस्वरः^१ । अदधुः । दधातेलेङि श्चः ‘सिजभ्यस्त’ इति जुसादेशः । चाक्यभेदाजिवाताभावः । गोषु । ‘सावेकाचः’ इति विभक्तैरुदात्तत्वे प्राप्ते ‘न गोश्चन्’ इति प्रतिषिद्धत्वात् प्रातिपदिकस्वरः ॥ ॥६॥

स जातेभिर्वृत्रहा सेतुं हव्यैरुदुक्षियां असृजदिन्द्रो अकैः ।

उरुच्यस्मै घृतवद्भरन्ती मधु स्वाद्यं दुदुहे जेन्या गौः ॥ ११ ॥

सः । जातेभिः । वृत्रऽहा । सः । इत् । ऊँ इति । हव्यैः ।

उत् । उक्षियाः । असृजत् । इन्द्रः । अकैः ।

उरुची । अस्मै । घृतऽवत् । भरन्ती । मधु । स्वाद्यं । दुदुहे । जेन्या । गौः ॥ ११ ॥

‘सः’ इन्द्रः ‘जातेभिः सहायतया संपन्नैरुक्षिः सहितः सन्’ ‘वृत्रहा वृत्रस्यासुरस्य हन्ता भवति ।’ ‘सेतुः स एव इन्द्रः’ ‘अकैः अर्चनीयैः अत एव’ ‘हव्यैः होतव्यैर्मरुद्भिः सहितः सन्’ ‘उक्षियाः । ऊर्ध्वं वसत्यासु क्षीरादिरूपं हविरेषुक्षिया गावः । यद्वा ऊर्ध्वं क्षीरदधिनवनीतादि क्रमेणानु वसतीति ।’ ‘उक्षियेति गोनामोत्खादिणोऽस्यां भोगाः’ (निरु. ४. १९) इति यास्कः । ता गाः ‘उत्’ ‘असृजत्’ यद्वा सत्यक् ससर्ज । यस्मादेवं तस्मात् ‘घृतवत् घृतोपेतं क्षीरादिकं’ हविः ‘भरन्ती

१. च-फ-पदयमानाः । २. ख-ग-च-ज-ण-प-फ-भ-स-पुरः । ३. ख-ग-घ-च-फ-धृत्यजातः । ४. ख-ग-च-न-भ-ल-स-आवर्तिताः ; ज-ण-अवर्तत । ५. च-फ-धुर्गिरविशब्दने । ६. ल-कृदन्तरपदस्वरः । ७. ख-ग-च-ज-ण-भ-क्षीरादि ।

विप्राणां अत एव ऽउरुची । उरु प्रसूतमग्निहोत्रादिकर्म अञ्जति हविः प्रदातुं प्राप्नोतीत्युरुची ।
 ऽजेन्या जेतव्या प्रशस्ता ऽगीः ऽअस्मै यजमानाय ऽस्वाभ्य स्वादुतरं क्षीरादि ऽदुदुहे दुहते स्म ॥
 उक्षियाः । ' वस निवासे ' इत्यस्मात् ' स्फायितञ्चि ' इत्यादिना रक्प्रत्ययः । उक्त्वशब्दात् स्वार्थे
 ध्रुवोदरादिस्वात् घप्रत्ययः । प्रत्ययस्वरः । यद्वा । ' सृ गती ' । उत्पूर्वस्य सरतेः कप्रत्ययः । एवैपद-
 स्यान्त्यलोपश्छान्दसः । अत्रापि स्वार्थिको घप्रत्ययः । असृजत् । ' सृज विसर्गे ' इत्यस्य लङि रूपम् ।
 उरुची । उरु अञ्जतीति क्तिन् । ' अञ्जतेऽलोपसंख्यानम् ' इति ङीप् । उदात्तनिवृत्तिस्वरैरान्तोदात्तः ।
 दुदुहे । ' दुह प्रपूर्णे ' इत्यस्य लिटि रूपम् । जेन्या । जयनेः कृत्यार्थे केन्वप्रत्ययः । इकारलोप-
 श्छान्दसः । प्रत्ययस्वरः ॥

पित्रे चिच्चक्रुः सदनं समस्मै महि त्विषीमत्सुकृतो वि हि ख्यन् ।

विष्कञ्जन्तः स्कम्भनेना जनित्री आसीना ऊर्ध्वं रभसं वि मिन्वन् ॥ १२ ॥

पित्रे चित् । चक्रुः । सदनम् । सम् । अस्मै । महि । त्विषीमत् । सुकृतः । वि । हि । ख्यन् ।

विऽस्कञ्जन्तः । स्कम्भनेन । जनित्री इति । आसीनाः । ऊर्ध्वम् । रभसम् । वि । मिन्वन् ॥ १२ ॥

सन्नमनुतिष्ठन्तोऽङ्गिरसः ऽपित्रे ऽचित् पालकाय ऽअस्मै इन्द्राय ऽमहि महत् ऽत्विषीमत्
 दीक्षिमत् ऽसदनम् उन्नते स्थानं ऽसं ऽचक्रुः । कथमिति तदुच्यते । यतः ऽसुकृतः समुपाजितसुकृतकर्मणः ।
 तेऽङ्गिरसस्तादृशमिन्द्रस्य उचितं स्थानं ऽपि ऽहि ऽख्यन् विशेषेणादर्शयन् खलु । कुत इत्यत आह ।
 ऽआसीनाः सन्नम् उपतिष्ठन्तः ऽ तेऽङ्गिरसः ऽ जनित्री सर्वस्य जगतो जनयिष्यौ धावावृथिष्यौ ऽस्कम्भनेन
 स्कम्भनसाधनेन^१ अन्तरिक्षेण विष्कञ्जन्तः यथा ते रोदस्यौ^२ अथो न पततस्तथा विष्टब्धे कुर्वन्तः सन्तः
 ऽरभसं वेगवन्तं तमिन्द्रम् ऽऊर्ध्वं लुलोके^३ ऽपि ऽमिन्वन् हविःस्वीकरणार्थं विशेषेणास्थापयन् ॥ चक्रुः ।
 करोतेलिङ्गुसि रूपम् । निधातः । ख्यन् । ' रथा प्रकथने ' । अस्य लुङि क्लेः ' अस्थतिवक्तव्या-
 तिभ्योऽङ्कु ' इत्यङादेशः । ' आतो लोप इटि ' इत्याकारलोपः । हियोगादनिघातः । विष्कञ्जन्तः ।
 ' स्कम्भु रोधने ' । सौत्रो धातुः । तस्मान् शतरि रूपम् । ' वेः स्कन्नातेर्नित्यम् ' (पा. सू. ८. ३. ७७) इति
 ण्वम् । शतृप्रत्ययस्वरः । जनित्री । ऋन्नेभ्यो ङीप् । ' जनिता मन्त्रे ' इति निपातनान् गिलोपः ।
 ' वा छन्वसि ' इति सवर्णदीर्घः । आसीनाः । ' आस उपवेशने ' इत्यस्मात् शानच् । ' ईदासः '
 (पा. सू. ७. २. ८३) इतीकारः । शानचो लसार्वधातुकस्वरे कृते धातुस्वरः । मिन्वन् । ' डुमिष्
 प्रक्षेपणे ' इत्यस्य लङि रूपम् । निघातः ॥

मही यदि धिषणां शिश्रथे धात्सद्योवृधै विभ्वं रोदस्योः ।

गिरो यस्मिन्ननवद्याः समीचीर्विश्वा इन्द्राय तर्विषीरनुत्ताः ॥ १३ ॥

मही । यदि । धिषणां । शिश्रथे । धात् । सद्यः ऽवृधम् । विऽस्म्वम् । रोदस्योः ।

गिरः । यस्मिन् । अनवद्याः । समऽईचीः । विश्वाः । इन्द्राय । तर्विषीः । अनुत्ताः ॥ १३ ॥

१. ख-ग-च-ज-न-म-ल-स-खवतेः । २. ल-उत्तमम् । ३. ख-ग-च-न-म-स-समुपाजितकर्मणः ।
 ४. ख-ग-घ-ज-ण-अनुतिष्ठन्तः । ५. ख-ग-घ-च-ज-ण-न-म-अङ्गिरसः । ६. ख-ग-च-ज-ण-न-क-भ-स्तम्भ-
 साधनेन । ७. ख-ग-च-ज-ण-रोदसी । ८. त-ऊर्ध्वलोके ।

‘मही महती विषयणा अस्माभिः क्रियमाणेन्द्रविषया स्तुतिः’ रोदृश्योः विक्षिप्ये धावा-
 धृष्टिग्योरन्योन्यविश्लेषाय ‘सद्योदृश्यं तदानीमेव वर्धमानं विभवं विभुं तथोद्योगसमर्थं साधनं’ यद्वि-
 धात् अकरोत् तत्तन्मत्र वर्तमाने ‘यस्मिन् इन्द्रे’ अन्वयाः कोपरहिताः ‘गिरः’ स्तुतिलक्षणा वाचः
 ‘ससीचीः’ संगता अवन्ति । इन्द्राय इति विभक्तित्यर्थः । तादृशस्येन्द्रस्य विधाः ‘तविषीः’
 सधाणि बलानि ‘अनुत्ताः’ अपरप्रेषितानि स्वभावसिद्धान्त्येव ॥ विषयणा । ‘जिह्वा प्रागल्भ्ये’ ।
 धृषेः ‘धिप च संज्ञायाम्’ इति क्युप्रत्ययः । धातोर्धियादेशः । दृष्णोऽयनयेति विषयणा स्तुतिः ।
 प्रत्ययस्वरः । विश्लेषे । अथ हिंसार्थः । अस्मान् किप् । ‘छन्दस्युभयथा’ इति तस्य सार्धधातुकत्वान् प्राप् ।
 तस्य ‘बहुलं छन्दसि’ इति श्रुतः । ‘बहुलं छन्दसि’ इत्यभ्यासस्येत्वम् । धातुस्वरः । धान् ।
 दधातेऽछान्दसे लुकि रूपम् । यद्विद्योगाद्विधातः । विभ्वम् । भवतेः किप् । ‘छन्दस्युभयथा’ इति
 यणादेशः । ‘उदान्तस्वरितनयोर्ये’ इति स्वरितत्वम् । अनुत्ताः । ‘पुद्ग प्रेरणे’ इत्यस्य नञ्पूर्वस्य
 निष्ठायां ‘नमत्तनिपत्तानुत्तः’ इत्यादिना निपातनासिष्ठात्कारस्य नञ्वाभावः^१ । नञः^२ स्वरः^३ ॥

मह्या तै सख्यं वदिम शक्तीरा वृत्रघ्ने नियुतो यन्ति पूर्वीः ।

महिं स्तोत्रमव आगन्म सुरैरस्माकं सु मघवन्बोधि गोपाः ॥ १४ ॥

महिं । आ । ते । सख्यम् । वदिम् । शक्तीः । आ । वृत्रघ्ने । निऽयुतः । यन्ति । पूर्वीः ॥

महिं । स्तोत्रम् । अवः । आ । अगन्म् । सुरैः । अस्माकम् । सु । मघवन् । बोधि । गोपाः ॥ १४ ॥

हे इन्द्र त्वे तव महि महत् सख्यम् । आ वदिम आकाशये । शक्तीः स्वसंस्पर्धानि
 दानानि आकाशये । वृत्रघ्ने वृत्रासुरस्य हन्त्रे तुभ्यं पूर्वीः बह्वयः^३ नियुतः बहवाः । आ यन्ति
 बहवार्थमागच्छन्ति । सुरैः विदुपस्तव महि महत् स्तोत्रम् । अवः हविलक्षणसंज्ञं च । आ
 अगन्म प्रापयामः^४ । हे^५ मघवन् इन्द्र तादृशस्य^६ अस्माकं^७ सु^८ सुधु गोपाः पालयिता
 भवामीति बोधि बुध्यस्व ॥ सख्यम् । ‘सख्युर्थः’ इति भावार्थे यप्रत्ययः । प्रत्ययस्वरः । वदिम ।
 ‘वश कान्तौ’ । लटि रूपम् । नियुतः । ‘यु मिश्रणे’ । किप् । नितरां युवन्ति मिश्रयन्त्यात्मानं
 रथेति नियुतो बहवाः । अगन्म । गमैल्लुपुत्तमवहुवच्चे ‘बहुलं छन्दसि’ इति शपो लृक् ।
 ‘स्वोश्च’ इति मकारस्य नकारः । निधातः । बोधि । बुधेल्लिटि हेर्थो रूपम् । निधातः । गोपाः ।
 ‘गुप् रक्षणे’ । ‘गुप्पृप’ इत्यादिना आयप्रत्ययः । तदन्तात् किप् । अतोलोपयलोपौ । प्रत्ययस्वरः ॥

महि क्षेत्रं पुरु चन्द्रं विविद्वानादित्सर्विभ्यश्चरथं समैरत् ।

इन्द्रो नृभिर्जनदीद्यानः साकं सूर्यमुपसं गातुमभिम् ॥ १५ ॥

महिं । क्षेत्रम् । पुरु । चन्द्रम् । विविद्वान् । आत् । इत् । सार्विभ्यः । चरथम् । सम् । ऐरत् ।

इन्द्रः । नृऽभिः । अजन्त् । दीद्यानः । साकम् । सूर्यम् । उपसंम् । गातुम् । अभिम् ॥ १५ ॥

१. च-फ-नञ्पूर्वस्य नृद्विदेति विकल्पनात् निष्ठात्कारस्य नञ्वाभावः । २. च-ग-न-भ-ल-स-नञ्स्वरः ।
 ३. ख-ग-च-ज-अ-ब्रह्मथोऽपि । ४. ख-ग-च-ज-ग-न-फ-भ-याचामहे । ५. ख-ग-च-ज-ग-भ-‘सु’ नास्ति ।

योऽयम्^१ इन्द्रः^२ वमहि महत्^३ वक्षेत्रं केदारादि^४ वपुरु प्रभूत^५ वचन्द्रं^६ हिरण्यं च^७ वविद्वान्^८ अथिभ्यः^९ सखिभ्यः^{१०} अस्मभ्यं लभ्यन्^{११} ।^{१२} आदित् अनन्तरं^{१३} चरथं चरात्मकं^{१४} गावादि^{१५} च^{१६} समैरत्^{१७} मय्यक्^{१८} प्रैरयत्^{१९} । दत्तवानित्यर्थः ।^{२०} वदीद्यानः दीप्यमानः सोऽयम्^{२१} इन्द्रः^{२२} वृभिः^{२३} नेतृभिः^{२४} कर्मसहाय-
भूतैर्मरुद्भिः^{२५} 'सकं सहितः सन्^{२६} वसूषं कालस्य निवोहकम्^{२७} आदित्यम्^{२८} उपसम्^{२९} उपःकालं^{३०} गातुम् ।
गात्रन्ति स्तुवन्त्यस्यामिन्द्रादिदेवानिति गातुः पृथिवी । ताम् ।^{३१} अग्निम्^{३२} अग्निहोत्रादिकर्मसाधनभूतम्^{३३}
आहवनीयादिलक्षणमग्निं च^{३४} वअजनत्^{३५} अजनयत् ॥ पुरु चन्द्रम्^{३६} । संहितायां 'दृस्वाचन्द्रोत्तरपदे मन्त्रे'
इति सुडागमः । तस्य ध्रुवेन शकारः । पदकाले नास्ति सुडागमः । पुरुः कुप्रत्ययस्वरः । चन्द्रम् ।
रक् । प्रत्ययस्वरः । चरथम् । चर गत्यर्थः । अस्मादीणादिकोऽथप्रत्ययः । प्रत्ययस्वरः । ऐरत् । 'ईर
गतौ' इत्यस्य लङ् 'आहजादीनाम्' इत्याडागमः । निवातः । अजनत् । जवेण्यन्तस्य लङ् रूपम् ।
'बहुलमभ्यत्रापि संज्ञाच्छन्दसोः' इति णिलुक् । गातुम् । 'गै शब्दे' । 'गापायाहिरण्यः' इति
तुप्रत्ययः । प्रत्ययस्वरः ॥ ७ ॥

अपात्रिदेव विभ्वोऽ^१ दमूनाः प्र सध्रीचीरसृजद्विष्वधन्द्राः ।

मध्वः पुनानाः कविभिः पवित्रैर्द्युभिर्हिन्वन्त्यक्तुभिर्धनुत्रीः ॥ १६ ॥

अपः । चित् । एषः । विऽध्वः । दमूनाः । प्र । सध्रीचीः । असृजत् । विष्वधन्द्राः ।

मध्वः । पुनानाः । कविभिः । पवित्रैः । द्युभिः । हिन्वन्ति । अक्तुभिः । धनुत्रीः ॥ १६ ॥

वदमूनाः । दान्तं मनो यस्यासौ दमूनाः दान्तमनाः^१ । यद्वा दाम्यतीति दमूनाः । उपरसं
इत्यर्थः । स^२ वपुषः एवेन्द्रः^३ विष्वः स्यासः^४ सध्रीचीः परस्परसंगताः^५ विष्वधन्द्राः विश्वस्याहहा-
यित्रीः । विश्वस्याहहादौ याम्यस्ता इति वा । एवंभूताः^६ अपः^७ प्र^८ असृजत्^९ सृष्टवान् ।
सृष्टाश्च ता अपः^{१०} मध्वः माधुयेपितान् सोमान्^{११} कविभिः^{१२} पवित्रैः^{१३} अग्निवायुद्युधैः^{१४} पुनानाः
शोधयिष्यः^{१५} धनुत्रीः सर्वस्य जगतः प्रीणयिष्यः सत्यः^{१६} द्युभिः दिवसैः^{१७} अक्तुभिः^{१८} चित्^{१९} रात्रिभिः च^{२०}
हिन्वन्ति । रात्रिदिवौ^{२१} सर्वं जगत् स्वस्वव्यापारप्रवर्णं कुर्वन्तीत्यर्थः ॥ दमूनाः । 'दमु उपशमे' ।
'दमेरुनातिः' इत्युनसिप्रत्ययः । दाम्यतीति दमूनाः । यद्वा दान्तशब्दस्य दभावो मनसो मकारात्
परस्याकारस्य अकारभ्रष्टान्तसः । असृजत् । 'सृज विसर्गे' । हिन्वन्ति । 'हि गतौ' । निधातः ।
धनुत्रीः । 'धन धान्ये' इत्यस्मात् अग्निवायुद्विष्वत् उपप्रत्ययः । शार्ङ्गवाविषु लीन् द्रष्टव्यः ।
निस्वरः ॥

१. ख-ग-च-ज-फ-सोऽयम्; त-अयम् । २. ख-ग-ध-च-ज-ण-न-फ-म-स- 'च' नास्ति । ३. ख-ग-
व-फ-म-निवासम् । ४. ख-ग-च-ज-ण-फ-म- 'दान्तमनाः' नास्ति । ५. ख-ग-ध-च-ज-ण-न-म-स-देवेन्द्रः ।
६. ख-ग-च-ज-ण-न-म-स-परस्परं संगताः । ७. च-त- 'सोमान्' नास्ति । ८. त-न-स- 'सत्यः'
नास्ति । ९. न-ल-स-अक्तुभी रात्रिभिः । १०. ग-स-रात्रिदिवम्; व-न-ल-रात्रिदिवम् ।

अनु कृष्णे वसुधितौ जिहाते उभे सूर्यस्य मंहना यजत्रे ।

परि यत्तं महिमानं वृजध्वै सखाय इन्द्र काम्या ऋजिण्याः ॥ १७ ॥

अनु । कृष्णे इति । वसुधितौ इति वसुधिति । जिहाते इति ।

उभे इति । सूर्यस्य । मंहना । यजत्रे इति ।

परि । यत् । ते । महिमानम् । वृजध्वै । सखायः । इन्द्र । काम्याः । ऋजिण्याः ॥ १७ ॥

हे इन्द्र सूर्यस्य सुष्ठु जगतः प्रेरकस्य तव मंहना महत्त्वेन सामर्थ्येन वसुधितौ वस्तव्य-
पदार्थधारणोपेतं यजत्रे यजनाहं ते उभे कृष्णे अहोरात्रे अनु जिहाते पुनःपुनरावृत्य वहेते । किंच ।
ऋजिण्याः ऋजुगतयः सखायः ते मित्रभृताः काम्याः कमनीया मरुतः वृजध्वै कर्मविप्रकारिणा-
मसुराणां वज्रनाय परिभवाय । यत् तव महिमानं सामर्थ्यमनुसृत्य परि परितः
प्रभवन्ति ॥ जिहाते । 'ओहाङ् गतो' । जुहोत्यादिः । भुजामित् इत्यस्यासत्येत्वम् । निघातः ।
मंहना । 'महि वृद्धौ' । ल्युट् । लिप्स्वरः । वृजध्वै । 'वृजौ वर्जने' । तुमर्थे कथ्येप्रत्ययः ।
क्रिवाद्गुणाभावः । प्रत्ययस्वरः । काम्याः । कर्मण्यन्तस्य 'अचो यत्' इति वरप्रत्ययः । 'यतोऽ-
नायः' इत्याद्युदात्तत्वम् । ऋजिण्याः । 'ओप्याथी वृद्धौ' । क्तिप् । 'लोपो व्योर्धल' इति
यलोपः । पूर्वपदस्योकारित्यकारो व्यत्ययेन । बहुवचनस्यैकवचनं छान्दसम् । कुटुम्बरपदप्रकृतिस्वरः ॥

पतिर्भव वृत्रहन्सूनुतानां गिरां विश्वार्युर्वृषभो वयोधाः ।

आ नो गहि सख्येभिः शिवेभिर्महान्महीभिर्ऋतिभिः सरण्यन् ॥ १८ ॥

पतिः । भव । वृत्रहन् । सूनुतानाम् । गिराम् । विश्वऽर्जायुः । वृषभः । वयःऽधाः ।

आ । नः । गहि । सख्येभिः । शिवेभिः । महान् । महीभिः । ऋतिभिः । सरण्यन् ॥ १८ ॥

हे वृत्रहन् इन्द्र विश्वार्युः । विश्वं संपूर्णमायुर्वैश्यासौ विश्वार्युः । अविनाशी वृषभः कामानां
वर्षिता वयोधाः अन्नस्य दाता तारक्षस्व सूनृतानां गिराम् अस्माभिः क्रियमाणानां प्रियतमानां
वाचो पतिः स्वामी भव । सरण्यन् सरणं यज्ञार्थं गमनमिच्छन् महान् महीभिः
महतीभिः ऋतिभिः रक्षाभिः शिवेभिः कल्याणैः सख्येभिः फलप्रदानरूपोपकारलक्षणैः सख्यैश्च
सहितस्त्वं नः अस्मान् प्रति आ गहि यज्ञार्थमागच्छ ॥ सूनुतानाम् । 'जल परिहाणे' ।
सुनृतामूनयस्यप्रियमिति सूनिमि प्रियमुच्यते । तच्च तदन्तं सत्यं चेति सूनुतम् । 'परादिभ्यश्चन्दसि
बहुलम्' इत्युत्तरपदाद्युदात्तत्वम् । वयोधाः । वयस्युपपदे दधातिर्धिच् । गहि । गमेर्लोटि 'बहुलं
छन्दसि' इति शपो लुक् । सेहिंरादेशः । अपिच । तस्य छित्वात् 'अनुदात्तोपदेशः' इत्यादिना
मलोपः । तस्यासिद्धत्वात् 'अतो हे' इति हेर्लुक् न भवति । निघातः । सरण्यन् । सरणशब्दात्
व्यच् । एकादेशस्वरः ॥

१. त-यज्ञार्हम् । २. ख-ग-व-ज-ण-त-न-भ-स-तदन्तं च । ३. ख-ग-व-ज-ण-न-भ-इत्युत्तरपदो-
दात्तत्वम् ।

तमङ्गिरस्वन्नमसा सपर्यन्तव्यं कृणोमि सन्यसे पुराजाम् ।

द्रुहो वि याहि बहुला अदेवीः स्वस्थ नो मघवन्त्सातये धाः ॥ १९ ॥

तम् । अङ्गिरस्वत् । नमसा । सपर्यन् । नव्यम् । कृणोमि । सन्यसे । पुराजाम् ।

द्रुहः । वि । याहि । बहुलाः । अदेवीः ।

स्वा॒रिति॑ स्वः । च । नः । मघ॑ऽवन् । सा॒तये॑ । धाः ॥ १९ ॥

हे इन्द्र ^१अङ्गिरस्वत् अङ्गिरस इव ^२नमसा स्तोत्रेण ^३सपर्यन् पूजयन् विश्वामित्रोऽहं ^४तं तादृशमहिमोपेतं ^५पुराजां पुरातनं त्वां ^६सन्यसे संभजनाय ^७नव्यं ^८कृणोमि । स्तोतव्यतयाभिनवं करोमि । ^९अदेवीः तमोरूपत्वेनाद्योतमानान् ^{१०}बहुलाः बहुन् ^{११}द्रुहः द्रोघून् शत्रुभूतान् राक्षसान् ^{१२}चि ^{१३}याहि विशेषेण मृत्तिं प्रापय । हे ^{१४}मघवन् इन्द्र ^{१५}नः अस्मभ्यं ^{१६}स्वः स्वं ^{१७}धनं ^{१८}च ^{१९}सातये संभजनार्थं ^{२०}धाः अहि ॥ अङ्गिरस्वत् । अङ्गिरस इव । 'तेन तुल्यम्' इति वतिप्रत्ययः । 'नभोऽङ्गिरोमनुषां वत्युपसंख्यानम्' इति असंज्ञायां सकारस्य रूपाभावः सपर्यन् । सपरशब्दः ^{२१}कण्ठादिः । नव्यम् । 'यु स्तुतौ' इत्यस्मात् 'अचो यत्' इति यत्प्रत्ययः । 'धातोस्तञ्जिम्बितस्य' इति वान्तादेशः । 'यतोऽनावः' इत्याद्युदात्तत्वम् । कृणोमि । कृवेर्लटि रूपम् । सन्यसे । सनतेभावे क्प् । 'यसु प्रयत्ने' । अस्मात् क्प् । सनः संभजनस्य यसे यत्नाय । संभजनार्थमित्यर्थः । पुराजाम् । जनेर्विति आवे रूपम् । याहि । यातेर्लोटि रूपम् । स्वः । 'स्वरादिनिपातमव्ययम्' इत्यव्ययसंज्ञायाम् 'अव्ययादाप्सुपः' इति सुपो लुक् । सातये । 'ण' संभक्तौ । भावे क्त् । 'जनसन्' इत्यादिना आत्वम् । 'ऊतिभूति' इत्यादिना निपातनादुदात्तः ॥

मिहः पावकाः प्रतता अभूवन्त्स्वस्ति नः पिपृहि पारमांसाम् ।

इन्द्र त्वं रथिरः पाहि नो रिषो मक्षुर्मक्षु कृणुहि गोजितौ नः ॥ २० ॥

मिहः । पा॒वकाः । प्र॒तताः । अ॒भूवन् । स्व॒स्ति । नः । पि॒पृहि । पा॒रम् । आ॒साम् ।

इन्द्र । त्वम् । र॒थिरः । पा॒हि । नः । रि॒षः । म॒क्षुर्म॒क्षु । कृ॒णुहि । गो॒जितौ॑ । नः ॥ २० ॥

हे ^१इन्द्र ते ^२पावकाः पापानां क्षोभयित्वाः ^३मिहः सेचनसाधनान्यापः ^४प्रतताः लोके प्रकषेण विस्तृताः ^५अभूवन् । ^६आसाम् अपां ^७स्वस्ति विनाशरहितं ^८पारं तीरं ^९नः अस्मदर्थं ^{१०}पिपृहि जलेः संपूर्णं कुरु । जलमवारपारीणं कुर्वित्यर्थः । ^{११}रथिरः रथवान् ^{१२}त्वं ^{१३}रिषः हिंसाकात् शत्रोः सकाशात् ^{१४}नः अस्मान् ^{१५}पाहि पालय । अनन्तरं ^{१६}नः अस्मान् ^{१७}मक्षुर्मक्षु ^{१८}अतिशीघ्रं ^{१९}गोजितः गवादिपशूनां जेतृन् ^{२०}कृणुहि कुरु । वृष्टिप्रदानेन तदाकादिजलाशयान् संपूर्णान् कृत्वा गवादिपशुकान् कुर्विति भावः ॥ अभूवन् । 'भू संज्ञायाम्' इत्यस्य लुङि रूपम् । निघातः । पिपृहि । 'पृ पालनपूरणयोः' ।

१. ख-ग-च-ज-ण-न-म-स-स्वधनम् । २. ख-ग-ज-ण-न-म-स-सपरः ; च-सपर पूजायाम् । ३. स-वन षण । ४. ख-ग-च-न-स-मक्षु शीघ्रम् ; म-मक्षुमक्षु शीघ्रम् ।

जुहोत्यादिः । ' अतिपिपर्योश्च ' इत्यभ्यासस्येत्यम् । हेङिवाद्गुणः । निषातः । रथिरः । मत्वर्थे
' मेधास्याभ्यामिरञ्जिचौ ' इतीरचप्रत्ययः । रिषः । ' रिष हिंसायाम् ' । कृष् । ' सावेकाचः ' इति
विभक्तेश्चात्त्वम् । मक्ष्मक्ष् । ' निरयवीप्सयोः ' इति द्विवचनम् । संहितायाम् ' क्वचित्तुमुग्रक्षुतक्ष् ' इति दीर्घः ॥

अदेदिष्ट वृत्रहा गोपतिर्गा अन्तः कृष्णाँ अरुषैर्धामभिर्गात् ।

प्र सूनुतां दिशमानं ऋतेन दुरंश्च विश्वा अवृणोदप स्वाः ॥ २१ ॥

अदेदिष्ट । वृत्रहा । गोपतिः । गाः । अन्तरिति । कृष्णान् । अरुषैः । धामऽभिः । गात् ।

प्र । सूनुताः । दिशमानः । ऋतेन । दुरः । च । विश्वाः । अवृणोत् । अप । स्वाः ॥ २१ ॥

' वृत्रहा वृत्रस्य हन्ता ' गोपतिः गवां स्वामी सन्निन्द्रः ' गाः ' अदेदिष्ट अस्मभ्यं दिक्षु । तथा
' कृष्णान् कर्मविवेकारिणोऽसुरान् ' अरुषैः आरोचमानैः ' धामभिः तेजोभिः ' अन्तरं अन्तर्धानं विनाशं
' गात् गमयतु । तथा ' सूनुताः प्रियतमा गाः ' ऋतेन प्रतारणवर्जितेन सत्येन वाचयेन ' प्र ' दिश-
मानः अङ्गिरोभ्यां प्रदिशन्निन्द्रः ' विश्वाः सर्वाणि ' दुरः गवां स्वेच्छया निर्गमनद्वाराणि ' रवाः स्वकीया
गाः ' च ' अप ' अवृणोत् । व्रजे गाः स्थापयित्वा तानि द्वाराण्यारुह्यद्वितीयानित्यर्थः ॥ अदेदिष्ट ।
' दिक्ष अतिसंज्ञे ' इत्यस्मात् यङ्लुकि लङि व्यत्ययेनाभेदपदम् । अष्टागमस्वरः । गोपतिः । ' पृथा-
वैश्वये ' इति पूर्वपदप्रकृतिस्वरः । गात् । ' दृण् गतो ' । अन्तर्भादित्यर्थः । दिशमानः । दिक्षोः
व्यत्ययेन शानच् । तस्य लसार्धघानुकस्वरेणानुदात्तस्वे शस्वरः । अवृणोत् । ' वृण् वरणे ' इत्यस्य
लङि रूपम् ॥

शुनं हुवेम मधवान्मिन्द्रमस्मिन्भरे नृतमं वाजसातौ ।

शृण्वन्तमुग्रमूतये समत्सु घन्तं वृत्राणि सञ्जितं धनानाम् ॥ २२ ॥

शुनम् । हुवेम । मधवानाम् । इन्द्रम् । अस्मिन् । भरे । नृतमम् । वाजऽसातौ ।

शृण्वन्तम् । उग्रम् । ऊतये । समत्सु । घन्तम् । वृत्राणि । समऽजितम् । धनानाम् ॥ २२ ॥

व्याख्यातैयसूक् ॥ ॥ ८ ॥

' इन्द्र सोमं सोनपते ' इति सप्तदशर्चं तृतीयं सूक्तं वैश्वामित्रं त्रैष्टुभमैन्द्रम् । अनुक्रान्तं च—
' इन्द्र सोमं व्युना ' इति । पृष्ठयाभिष्टवषडहयोद्वितीयेऽहनि मरुत्वतीये ' इन्द्र सोमम् ' इतीदं सूक्तं
निविद्वानीयम् । ' द्वितीयस्य ' इति खण्डे सूत्रितम्—' इन्द्र सोमं या त उत्तिरवहेति मर्त्यद्विनः '
(आश्व. श्रौ. ७. ९) इति । गोसवविधधयोरेपि मरुत्वतीयशस्त्र एतसूक्तम् । सूत्रितं च—' इन्द्र

१. ख-ग-च-ज-ण-त-न-प-क-भ-स-आरोचनैः । २. ख-ग-च-ण-भ-प्रतारणावर्जितम् । ३. ख-न-च-ज-
ण-त-न-भ-स-निविद्वानम् । ४. ख-ग-च-ज-ण-न-भ-सूत्रितं च ।

सोमसेतायामेति मध्यंदिनः' (आश्व. श्रौ. ९. ८) इति । उज्जिद्वलभिदोरपि मरुत्वतीय एतस्सूक्तम् ।
सृजितं च—' इन्द्र सोममिन्द्रः पृथिविति मध्यंदिनः' (आश्व. श्रौ. ९. ८) इति ॥

इन्द्र सोमं सोमपते पिबेमं माध्यंदिनं सर्वनं चारु यत्ते ।

प्रमुधया शिप्रे मधवक्त्रजीषिन्विमुच्या हरी इह मादयस्व ॥ १ ॥

इन्द्रं । सोमम् । सोमऽपते । पिबे । इमम् । माध्यंदिनम् । सर्वनम् । चारु । यत् । ते ।

प्रमुध्यं । शिप्रे इति । मधऽवन् । ऋजीषिन् । विऽमुच्यं । हरी इति । इह । मादयस्व ॥ १ ॥

विश्वामित्रो दूते । 'सोमपते सोमस्याधिपते हे इन्द्र इमम् अरमाभिर्माध्यंदिने सर्वनं
क्रियमाणं 'सोमं सोमरसं' पिव । 'यत् यस्मात्' एते त्वदर्थं क्रियमाणं 'माध्यंदिनं मध्यंदिन-
संबन्धि' 'सर्वनं निष्केवलयाख्यं शक्नं' 'चारु रमणीयं' वर्तते । 'मधवन् धनवन्' 'ऋजीषिन् ।
ऋजीषशब्देन गतसारं सोमद्रव्यमुच्यते । तद्वन् हे इन्द्र 'हरी रथे योजितावधौ रथात्' 'विमुच्य
'शिप्रे हन्' 'प्रमुध्य अत्रत्येन ग्रासेन पूरयित्वा' इह देवयजनदेवो 'मादयस्व तावधौ हर्षय ॥ प्रमुध्य ।
'प्रोधु पयातौ' इत्यस्य व्यपि रूपम् । हरवश्छान्दसः । हिरवरः । ऋजीषिन् । 'अजं पर्जं अजने'
हरयस्मात् 'अजंश्च ऋजि च' (उ. सू. ४. ४६८) इतीपन्प्रत्ययः ऋजि इत्यादेशश्च धातोः । अज्यत
हृत्पृथीपम् । तदस्यास्ति इति इतिप्रत्ययः । आमन्त्रितत्वाक्रियातः । मादयस्व । मदि स्तुत्या-
दिषु । हेतुमणिच्' । निघातः ॥

गवाशिरं मन्थिनमिन्द्र शुक्रं पिबा सोमं ररिमा ते मदाय ।

ब्रह्मकृता भारुतेना गणेन सजोषा रुद्रैस्तुपदा वृषस्व ॥ २ ॥

गोऽशिरम् । मन्थिनम् । इन्द्र । शुक्रम् । पिबे । सोमम् । ररिमि । ते । मदाय ।

ब्रह्मऽकृता । भारुतेन । गणेन । सऽजोषाः । रुद्रैः । तूपत् । आ । वृषस्व ॥ २ ॥

हे इन्द्र गवाशिरं गव्यस्य पयस आशीमिश्रणं यस्मिन् तं 'सोमम् । अपि च 'मन्थिनं
मन्थसंयुक्तं' 'शुक्रम् अभिनवं यद्वा शुक्रामन्थिग्रहे वर्तमानम् । एवं त्रिषु सबन्धेषु वर्तमानमिमं सोमं
'पिव । 'एते तव' 'मदाय हर्षाय' 'ररिमि तं सोमं वयं प्रयच्छामः ।' 'मारुतेन । मरुतो गणो मारुतः ।
स च ब्रह्मकृत् । ब्रह्म स्तोत्रं करोतीति ब्रह्मकृत् । इन्द्रस्तोत्रं कुर्वाणेन मारुतेन 'गणेन' 'रुद्रैः एकादश-
संख्याकैः रुद्रैश्च' 'सजोषाः संगतस्त्वं' 'तूपत् सोमपात्रेन तुष्यन्' 'आ' 'वृषस्व' । तमिमं सर्वतो जडरे
सिद्ध धारय ॥ गवाशिरं । श्रीगातेः^३ आङ्पूर्वात् किपि 'अपस्पृधेयामानुषः' इत्यादिना निपातनात्
आशिरादेशः^४ । बहुव्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरः । पिबा^५ । 'अचोऽस्तस्तिरुः' इति संहितायां दीर्घः ।

१. ल-स-हेतुमति णिच् । २. ख-ग-च-ज-ण-न-भ-स-ब्रह्मकृता । ३. ख-ग-च-ज-ण-न-भ-शृणातिः ।

४. ल-शिरादेशः । ५. ख-ग-च-ज-ण-त-न-भ-स-पिव ।

क्र. २ - ४३

रतिम् । रातेः छाप्दस्ते^१ वर्तमाने लिटि रूपम् । असमानवाक्यत्वाच्चिदाताभावः । 'आगमा अनुदात्ताः इति द्व्योऽनुदात्तत्वात् प्रत्ययस्वरः । तुपत् । 'तुप प्रीणने' । तुदादिः । आगमानुशासनस्यानित्यत्वात् नुमभावः । वृषस्व । 'वृषु सेचने' । व्यत्ययेन शः ॥

ये ते भुष्मं ये तर्विषीमवर्धनर्चन्त इन्द्र मरुतस्तु ओजः ।

माध्वेदिने सर्वने वज्रहस्त पिबा रुद्रेभिः सगणः सुशिप्र ॥ ३ ॥

ये । ते । शुष्मम् । ये । तर्विषीम् । अवर्धन् । अर्चन्तः । इन्द्र । मरुतः । ते । ओजः ।

माध्वेदिने । सर्वने । वज्रहस्त । पिब । रुद्रेभिः । सगणः । सुशिप्र ॥ ३ ॥

हे इन्द्र^१ ये मरुतः^२ ते तव^३ शुष्मं^४ शोषकं^५ तेजः^६ ये च मरुतः^७ तर्विषीं^८ यत्नं च^९ अवर्धन्^{१०} युद्धसहकारितयावर्धयन्^{११} ते मरुतः^{१२} अर्चन्तः^{१३} त्वां स्तुवन्तः सन्तः^{१४} ते तव^{१५} ओजः^{१६} युद्धसामर्थ्यम्^{१७} अवर्धयन् । 'वज्रहस्त वज्रयुक्तः' हस्तः^{१८} यस्येति तादृश सुशिप्र शोभनहर्ता । 'शिप्र हनू नासिके वा' इति यास्कः । हे इन्द्र रुद्रेभिः । रोदयन्ति शत्रूनि तद्वाः मरुतः । तेः सगणः त्वं माध्वेदिने^{१९} सर्वने^{२०} सोमं^{२१} पिब ॥ अवर्धन् । 'वृषु वर्धने' । अन्तर्भावितप्रत्ययः । यद्वृत्तयोगाद्विनातः । माध्वेदिने । उत्सादित्वाद्वा । निस्वादाद्युदात्तः ॥

त इक्ष्वस्य मधुमद्विविप्र इन्द्रस्य शर्षी मरुतो य आसन् ।

येभिर्वृत्रस्येष्टितो विवेदांमर्मणो मन्यमानस्य मर्म ॥ ४ ॥

ते । इत् । नु । अस्य । मधुमत् । विविप्रे । इन्द्रस्य । शर्षीः । मरुतः । ये । आसन् ।

येभिः । वृत्रस्य । इष्टितः । विवेदे । अमर्मणः । मन्यमानस्य । मर्म ॥ ४ ॥

ये मरुतः^१ इन्द्रस्य^२ शर्षीः^३ बलभूताः^४ आसन्^५ ते इत्^६ त एव मरुतः^७ अस्य । द्वितीयाथे षष्ठी । इममिन्द्रं^८ मधुमत् । तव सहाया वयमास्महे त्वं युद्धमभिमगच्छति मातुर्योपेतं वाक्यं यथा भवति तथा विविप्रे^९ नु शिप्रं प्रैरयन्^{१०} । येभिः^{११} यैर्युद्धसहायैर्मरुद्भिः^{१२} इष्टितः^{१३} प्रेरित इन्द्रः^{१४} अमर्मणः^{१५} परैः अविदितमर्मस्थानस्य अत एव^{१६} मन्यमानस्य न कोऽपि मम हन्तेत्यभिमन्यमानस्य^{१७} वृत्रस्य असुरस्य^{१८} मर्म यस्मिन् स्थाने प्रहृतौ सत्यां स मरित्यति तादृशं स्थानं^{१९} विवेदे^{२०} अजाधीनं^{२१} ॥ विविप्रे । 'विप क्षेपणे' इत्यस्य लिटि व्यत्ययेनात्मनेपदम् । इरेचः^{२२} 'इरयो रे' इति रे इत्यादेशः । निधातः । आसन् । 'अस भुवि' इत्यस्य लङि रूपम् । यद्वृत्तयोगास्त्रिधाताभावः । विवेदे । 'विद् ज्ञाने' इत्यस्य लिटि रूपम् । लिट्स्वरः । मर्म । 'मृड् प्राणत्यागे' इत्यस्मादीणादिकी मनिन् । निट्स्वरः ॥

१. ल-ज-ण-भ-छन्दसि । २. ख-ग-घ-च-ज-ण-न-प-फ-भ-स- 'शत्रूणां शोषकं' नास्ति । ३. ख-ग-घ-च-ज-ण-फ-भ-अवर्धन् अवर्धयन् । ४. च-फ-विविधसामर्थ्यम् । ५. स-वज्रयुक्तौ हस्ता । ६. च-अभिप्रेरयन् । ७. फ-ज्ञातवान् ।

मनुष्वदिन्द्र सर्वेन जुषाणः पिब सोमं शश्वते वीर्यीय ।

स आ ववृत्स्व हर्यश्च यज्ञैः सरण्युभिर्ऋपो अर्णां सिसर्षि ॥ ५ ॥

मनुष्वत् । इन्द्र । सर्वेनम् । जुषाणः । पिब । सोमम् । शश्वते । वीर्यीय ।

सः । आ । ववृत्स्व । हरिऽअश्च । यज्ञैः । सरण्युभिः । अपः । अर्णां । सिसर्षि ॥ ५ ॥

हे इन्द्र मनुष्वत् मनोर्यज्ञमिव ममेदं सर्वेन यज्ञं जुषाणः सेवमानस्त्वं शश्वते शश्वताय वीर्याय परपरिभवलक्षणाय सामर्थ्यायेमं सोमं पिब । हे हर्यश्च हरितवर्णाश्वेपेत^१ । तः तादृशस्त्वं यज्ञैः यजनीयैः मरुद्भिः साकम् आ ववृत्स्व आगच्छ । किञ्च सरण्युभिः एकश्रुतिमन्त्रानाम्नात्मन इच्छद्भिः यद्वा सरण्युभिः सरणशीलैर्मरुद्भिः सहितस्त्वम् अपः अन्तरिक्षस्थितान्युदकानि अर्णां पार्थिवान्युदकानि सिसर्षि प्रापय । यद्वा अपः पञ्चम्यन्तमेतत्पदम् । अपो व्यासादन्तरिक्षात् सकाशात् अर्णांसि प्रापय^२ । ववृत्स्व । 'वृत् वर्तने' । व्यत्ययेन षापः श्रुः । लोटि रूपम् । सरण्युभिः । रण शब्दार्थः । किप् । समानो रणो ध्वनिर्येषां ते सरणा मन्त्राः । तानिच्छन्तः । सुपः क्यच् । 'क्यात्' इति उप्रत्ययः । यद्वा 'सु गतौ' । 'स्युवचिभ्योऽन्युजागूतकुचः' (उ. सू. ३. ३६१) इत्यन्युच्-प्रत्ययः । 'रपाभ्याम्' (पा. सू. ८. ४. १) इति णत्वम् । चित्वादन्तोदात्तः । अपः । 'आपू व्याप्तौ' । 'आप्पोतेः किप् ह्रस्वश्च' इति किप् धातोर्ह्रस्वश्च । 'सावेकाचः' इति विभक्तैरुदात्तत्वम् । सिसर्षि । 'सु गतौ' । छान्दसो जुहोत्यादिः । 'बहुलं छन्दसि' इत्यभ्यासस्येत्वम् ॥ ॥ ५ ॥

त्वमपो यद् वृत्रं जघन्वाँ अर्त्याँइव प्रासृजः सतृवाजौ ।

शयानमिन्द्र चरता वधेन वव्रिवांसं परि देवीरदेवम् ॥ ६ ॥

त्वम् । अपः । यत् । ह । वृत्रम् । जघन्वान् । अर्त्याँइव । प्र । असृजः । सतृवै । आजौ ।

शयानम् । इन्द्र । चरता । वधेन । वव्रिवांसम् । परि । देवीः । अदेवम् ॥ ६ ॥

हे इन्द्र त्वं देवीः देवनशीलाः अपः परि वव्रिवांसं परित आबृत्त्य वर्तमानमत एव अदेवै बहुवक्तृत्वास्वच्छवेनाप्रतिभासमानं शयानम् एकत्र निश्चलतया वर्तमानं वृत्रं मेघं यत् यद्वा चरता तमुद्दिश्य वर्तमानेन वधेन युद्धेन जघन्वान् हतवानसि तदा त्वम् आजौ युद्धे सतृवै अतिवेगगमनाय अर्त्यानिव यथाश्वा^३ प्रेरयसि तथा त्वमपः उदकान्यन्तरिक्षादाकाशात् प्रासृजः । हे प्रकर्षेण मेघमेदं कृत्वासृजः खलु । तं यजाम इत्युत्तरेणान्वयः । जघन्वान् । 'हनं हिंसागत्योः' इत्यस्य कर्त्तुं 'विभाषा गमहनविदविशाम्' इतीदो विकल्पितत्वाद्ग्न इहभावः । 'अभ्यासाच्च' इति हकारस्य घञम् । प्रत्ययस्वरः । असृजः । 'सृज विसर्गे' । शविकरणी^४ । यथोगादनिघातः । सतृवै । 'सु गतौ' । तुमर्थे तवैप्रत्ययः । 'अन्तश्च तवै युगपत्' इति धातोः प्रत्ययस्य चोदात्तत्वम् ।

१. न-ल-स- 'हरितवर्णाश्वेपेत' नास्ति । २. ख-ग-ज-ण-भ-स-प्रापय च । ३. ख-प-फ-भ- यथा त्वमश्वान् । ४. च-फ-शविकरणी ।

आजौ । ' अज गतिक्षेपणयोः ' । ' अज्यतिभ्यां च ' (उ. सू. ४. ५७०) इति द्वप्रत्ययः ।
 णित्त्वाद्युपधावृद्धिः । अजन्ति गच्छन्त्यस्मिन्नित्याजिर्भूद्धम् । प्रत्ययस्वरः । सतैवाजावित्यत्र संहितायाम्
 आयादेशे कृते तस्य ' लोपः शाकल्यस्य ' इति यकारलोपः । सर्वविधीनां छन्दसि विकल्पितत्वात् सवर्ण-
 दीर्घत्वे कर्तव्ये यलोपो नासिद्धो भवति । सवर्णदीर्घः । शयानम् । ' शीङ् स्वप्ने ' । शानम् ।
 अदादिवाच्छपो लुक् । छित्त्वाछसावैधातुकरवरेण कानचोऽनुदात्तत्वे धातुस्वरः । वधेन । हन्तेर्भावे
 ' हन्श्च वधः ' इत्यप्रत्ययो वधादेशश्च धातोस्तोदात्तश्च । वधिवोऽसम् । ' वृश् वरणे ' इत्यस्य कसौ
 हडागमश्छान्दसः । प्रत्ययस्वरः ॥

यजाम् इक्षमसा वृद्धमिन्द्रं बृहन्तमृध्वमजरं युवानम् ।

यस्य प्रिये ममर्तुर्यज्ञियस्य न रोदसी महिमानं ममाते ॥ ७ ॥

यजामः । इत् । नमसा । वृद्धम् । इन्द्रम् । बृहन्तम् । ऋध्वम् । अजरम् । युवानम् ।

यस्य । प्रिये इति । ममर्तुः । यज्ञियस्य । न । रोदसी इति । महिमानम् । ममाते इति ॥ ७ ॥

यमसा हविलक्षणेनाद्येन वृद्धं प्रवृद्धम् अत एव वृहन्तं महान्तम् ऋध्वम् । कथ्यते गत्यते
 स्तुतिलक्षणेर्मन्त्रैरिति कथं स्तोतव्यम् । अजरं जरारहितम् अत एव युवानं नित्यतरुणम् एवंविधम्
 इन्द्रं यजाम इत् । कुशिका वयं यज्ञसिद्धयर्थं स्तुतिवाद्यैः पूजयामः । प्रिये प्रियतमे अपरिमिते
 रोदसी धावापृथिव्यौ यज्ञियस्य यज्ञार्हस्य यस्य इन्द्रस्य तव महिमानं वैभवं न नमर्तुः न
 परिच्छेत्तुं शक्नुतः । न ममाते इति द्वितीयं क्रियापदमादरार्थम् ॥ यजामः । यजेर्लटि रूपम् । कथ्यम् ।
 ' कथी गतौ ' । ' सर्वनिवृत्तकथं ' इत्यादिना वप्रत्ययान्तो निपातितः । प्रत्ययस्वरः । प्रिये ।
 ' इवृदेत् ' इति प्रगुहसंज्ञा । ममर्तुः । ' मा माने ' हायस्य लिट्यतुल्य रूपम् । यद्वृत्तयोगादनिघातः ।
 प्रत्ययस्वरः । महिमानम् । महिमाध्वान् तस्य भावः इत्यर्थे पृथ्वादिवादिमनिच् । चित्स्वरः ।
 ममाते । ' माङ् माने शब्दे च ' इत्यस्य लिट्यातामि रूपम् ॥

इन्द्रस्य कर्म सुकृता पुरुणि व्रतानि देवा न भिनन्ति विश्वे ।

दाधार यः पृथिवीं द्यामुत्तमां जजान सूर्यमुषसं सुदंसाः ॥ ८ ॥

इन्द्रस्य । कर्म । सुकृता । पुरुणि । व्रतानि । देवाः । न । भिनन्ति । विश्वे ।

दाधार । यः । पृथिवीम् । द्याम् । उत्त । इमाम् । जजान । सूर्यम् । उषसम् । सुदंसाः ॥ ८ ॥

विश्वे सर्वे देवाः इन्द्रस्य तव कर्म कर्माणि सुकृता सुकृतानि सुष्टु निमित्तानि
 पृथिव्यादीनि पुरुणि बहूनि व्रतानि यज्ञादीनि च न भिनन्ति । एतानि सर्वाणि तव कर्माणि
 न हिसन्ति । कित्वाद्विद्यन्ते । किंच यः अयमिन्द्रः पृथिवीं भूलोकं द्यां भूलोकम् उडत अपि च

१. ल-प्रत्ययस्वरः । यज्ञियस्य । यज्ञशब्दादहस्यर्थे ' यज्ञतिभ्यां चखभौ ' इति चम्प्रत्ययः । घस्य
 द्यादेशः । प्रत्ययस्वरः । २. ल-ग-घ-च-ज-ण-न-भ-सर्वाणि ।

‘इमाम् इममन्तरिक्षलोके च एतांस्त्रीन् लोकान्’^१ दाधार । ‘सुदंसाः सुकर्मा शोभनकर्मा सञ्जिन्द्रः’^२ सूर्यं लोकप्रकाशकमादित्यम्^३ उपसम् अभिहोत्रादिकर्मनिर्वाहकमुपःकालं^४ जजान उत्पादयामास । ‘इन्द्रस्य कर्म सुकृता पुरुणि’ इत्येतपदकदम्बकम्^५ ‘एको द्वे वसुमती’ इत्यस्मिन् वर्गे पठितम् (अ. सं. ३. ३०. १३) । अत्रापि तदेव^६ पठ्यते^७ किमिति^८ पदकाले नोत्पद्यत इति चेन्न । वाक्यभेदात् । तत्र ‘इन्द्रस्य कर्म सुकृता पुरुणि’ इत्येकं वाक्यम् । अत्र तु ‘कर्म सुकृता’ इत्येकं वाक्यं ‘पुरुणि व्रतानि’ इत्यपरम् । किंच तत्रत्यं पदकदम्बकं प्रथमान्तम् अत्रत्यं द्वितीयान्तम् । अतो वाक्यभेदात् विभक्तिभेदाच्च^९ पदकाले नोत्पद्यते ॥ मिनन्ति । ‘मीञ् हिंसायाम्’ इत्यस्य लटि रूपम् । निघातः । दाधार । ‘धृञ् धारणे’ इत्यस्य लटि रूपम् । तुजादिवात् अभ्यासस्य^{१०} दीर्घः^{११} । लिट्स्वरः । जजान । ‘जन जनने’ इत्यस्यान्तर्भावितपथस्य लटि रूपम् । लिट्स्वरः । सुदंसाः । ‘सोमंनसी’ इत्युत्तरपदाद्युदात्तरवम् ॥

अद्रोघ सत्यं तव तन्महिम्नं सद्यो यज्जातो अपिबो ह सोमम् ।

न द्याव इन्द्र तवसस्त ओजो नाहा न मासाः शरदो वरन्त ॥ ९ ॥

अद्रोघ । सत्यम् । तव । तत् । महिऽत्वम् । सद्यः । यत् । जातः । अपिबः । ह । सोमम् ।

न । द्यावः । इन्द्र । तवसः । ते । ओजः । न । अहा । न । मासाः । शरदः । वरन्त ॥ ९ ॥

‘अद्रोघ द्रोहवर्जित हे इन्द्र’^१ तव^२ ‘तन्महिम्नं तादृशं माहात्म्यं’^३ सत्यं यथार्थम् । यत् यस्मात् ज्ञातः उत्पन्नः^४ सद्यः तदानीमेव^५ सोमम् अस्माभिर्दीयमानं सोमरसम्^६ अपिबः । ‘ह प्रसिद्धौ । किंच’^७ तवसः बलवतः^८ ते तव^९ ओजः सामर्थ्यं^{१०} द्यावः दिवः^{११} दिवोपलक्षिताः सर्वे लोकाः^{१२} न वरन्त न वारयन्ति । किंच^{१३} अहा प्रतिपदादीन्यहानि न वारयन्ति । तथा^{१४} मासाः चैत्राद्याः^{१५} शरदः संवत्सराश्च तव सामर्थ्यं न वारयन्ति^{१६} । किंतु^{१७} तव सामर्थ्यमनुसृत्य सर्वे वर्तन्त इति भावः ॥ अद्रोघ । ‘आमन्त्रितस्य च’ इति पाठिकमाद्युदात्तरवम् । अपिबः । यद्योगादनिघातः । मासाः । ‘मसी परिमाणे’ । मस्यते परिमीयते त्रिशता दिनैरिति मासः । कर्मणि घञ् । अस्त्वादाद्युदात्तः । शरदः । ‘शृ हिंसायाम्’ इत्यस्मात् ‘शृदृभसोऽदिः’ इत्यधिकरणेऽदिप्रत्ययः । शीर्घ्यन्तेऽस्यां नृण्युत्सवनस्पतीनां^{१८} तेजासीति शरत् । प्रत्ययस्वरः । वरन्त । ‘वृञ् वरणे’ । अन्तर्भावितपथोऽत्र निवारणे वर्तते । मौवादिक् । छान्दसे लङि रूपम् । निघातः ॥

सद्यस्कीनाम्यकाहे निष्केवल्यशस्त्रे ‘त्वं सद्यो अपिबः’ इति सूक्तमुखीया । सूत्रितं च—‘त्वं सद्यो अपिबो जात इन्द्रानु त्वाहिने अथ देव देवाः’ (आश्व. श्रौ. ९. ५) इति ॥

१. ख-ग-ज-ण-भ-तदेवसुच्यते; च-न-फ-स-तदेव उच्यते । २. ख-ग-च-ज-ण-न-फ-भ-स-‘किमिति’ नास्ति । ३. ख-च-फ-भ-‘विभक्तिभेदाच्च’ नास्ति । ४. त-अभ्यासदीर्घः । ५. ख-ग-त-न-ल-स-ते तव । ६. घ-न-ल-स-‘दिवः’ नास्ति । ७. त-निवारयन्ति । ८. त-‘किं’ नास्ति । ९. ख-ग-च-ज-ण-न-भ-स-युत्सवनस्पतीनाम् ।

त्वं सुद्यो अपिबो जात इन्द्र मदाय सोमं परमे व्योमन् ।

यद्वावापृथिवी आविवेशिरथामवः पूर्यः कारुधायाः ॥ १० ॥

त्वम् । सुद्यः । अपिबः । जातः । इन्द्र । मदाय । सोमम् । परमे । विऽओमन् ।

यत् । ह । वावापृथिवी इति । आ । आविवेशिः । अथ । अमवः । पूर्यः । कारुऽधायाः ॥ १० ॥

हे इन्द्र 'सद्यः तदानीमेव' जातः 'परमे' 'व्योमन्' उक्तमे स्थाने स्थितः 'पू' 'सदाय' हपोय 'सोमम्' 'अपिबः' । 'यत्' यदा त्वं 'वावापृथिवी' 'वावापृथिव्यौ' 'आविवेशीः' 'ह' आ समन्तान् भूतं प्रविष्टोऽसि खलु । 'अथ अनन्तरं' 'पूर्यः' पुरातनः सन् 'कारुधायाः' कर्मणां विधाता 'अभवः' खलु ॥ व्योमन् । अव रक्षणगत्यादिषु । विपूर्वस्यावनेः 'नाम्न सीमन्' इत्यादिना मनिन् । 'उपरस्वर' इत्यादिना ऊद् । विशेषणौ समासिर्नयः तन् । 'सुपो सुलुक्' इत्यादिना सुपो लुक् । बहुव्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरः । आविवेशीः । 'विश प्रवेशने' इत्यस्य यङ्लुकि लङि सिपि 'यङो वा' इतीडागमः । 'इत्थश्च' इति सिपि इकारलोपः । यद्योगादनिघातः । कारुधायाः । कारुः । करोतेः कृवापाजिमिस्वदिसाप्यश्रुभ्य उणप्रत्ययः । णित्त्वान् वृद्धिः । दधातेः 'वहिहाधाब्ध-
'ङन्तसि' इत्यसुन् । 'णित्' इत्यनुवृत्तेः 'आतो युक् चिष्कृतोः' इति युगागमः । समासे 'गति-
कारकयोरपि पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं च' इति सूत्रान् पूर्वपदप्रकृतिस्वरः १ ॥ ॥ १० ॥

अहन्नहिं परिशयानमर्णं ओजायमानं तुविजात तव्यान् ।

न ते महित्वमनु भूदथ द्यौर्यदन्यथा स्फिग्ग्याः क्षामवस्थाः ॥ ११ ॥

अहन् । अहिम् । परिऽशयानम् । अर्णः । ओजायमानम् । तुविऽजात । तव्यान् ।

न । ते । महिऽत्वम् । अनु । भूत् । अथ । द्यौः ।

यत् । अन्यथा । स्फिग्ग्याः । क्षाम् । अवस्थाः ॥ ११ ॥

'तुविजात । बहूनि जातानि पृथिव्यादीनि यस्मान् सोऽयं तुविजातः । हे तुविजात इन्द्र
'तव्यान्' अतिशयेन प्रबुद्धस्त्वम् 'अर्णः' 'परिशयानम्' उदकं परितः शयानमुदकमन्तः घृत्वा परितो
वर्तमानमत एव 'ओजायमानं' बलमाचरन्तम् 'अहिम्' । आ समन्ताद्धन्ति अपहरत्युदकमित्यहिर्मेघः ।
तमिमं मेघम् 'अहन्' उदकप्रेरणाय हतवानसि । 'अथ अथ' ते 'महित्वं' सहमानं । 'द्यौः' 'न' 'अनु
'भूत्' नानुभवति न जानाति । 'यत्' यस्मात् त्वम् 'अन्यथा' एकतरया 'स्फिग्ग्या' कटया 'क्षामं' भूमिम्
'अवस्थाः' अवच्छाद्य तिष्ठसि । अहन् । हन्तेः लङि 'सिञ्जोपै' रूपम् १ । अहिम् । 'हन हिंसागत्योः' ।
आङि 'अहिनिभ्यां हस्वश्च' इति ङप्रत्ययः ङिच् पूर्वपदस्य 'हस्वश्च' २ । वृषादिवान् आशुदात्तत्वम् ३ ।

१. ख-फ-भ- 'समासे.....' प्रकृतिस्वरः 'नास्ति' ; ग-च-ज-ण-नित्स्वरः । २. ख-ग-च-ज-ण-
लङ् । ३. ख-ग-च-ज-ण-भ-सिलोपः; त-सिलोपे रूपः; न-सिपि रूपम् । ४. च-पूर्वपदहस्वश्च ।
५. ख-त-आशुदात्तः ।

ओजायमानम् । ओजःशब्दादाचारार्थे 'कर्तुः क्यङ् सलोपश्च' इति क्यङ्प्रत्ययः सलोपश्च ।
 डित्त्वादात्मनेपदम् । प्रत्ययस्वरः । तव्यान् । तु इति सौत्रो धातुः । अस्मात् त्वज्जन्तात् 'तुञ्छन्दसि'
 द्वीत्येयसु । 'तुरिष्ठेमेयःसु' इति त्वचो लोपः । भसंज्ञायामोर्णुणः । इकारलोपश्छान्दसः । निस्स्वरः ।
 भूत् । भवतेलुङि रूपम् । स्फिग्ग्या । 'यचि भम्' इति भसंज्ञायाः 'बाधितत्वात्' 'स्वादिव-
 सर्वनामस्थाने' इति पदसंज्ञायां जश्चम् । तृतीयायाः पूर्वसवर्णः । क्षाम् । 'क्षि निवासगत्योः' ।
 'अन्येभ्योऽपि दृश्यते' इति निरुपपदादपि डप्रत्ययः । ततष्टाप् । क्षियन्ति निवसन्त्यस्यां प्राणिन इति
 क्षा भूमिः । उदात्तनिवृत्तिस्वरेणान्तोदात्तः । अवस्थाः । 'वस आच्छादने' इत्यस्य लङि अनुदात्तत्वात्
 आत्मनेपदम् । धासि अदादिवाच्छपो लुक् । यद्योगादनिवातः । अडागमस्वरः ॥

यज्ञो हि त इन्द्र वर्धनो भूदुत प्रियः सुतसोमो मिषेधः ।

यज्ञेन यज्ञमव यज्ञियः सन्यज्ञस्ते वज्रमहिहत्य आवत् ॥ १२ ॥

यज्ञः । हि । ते । इन्द्र । वर्धनः । भूत् । उत । प्रियः । सुतसोमः । मिषेधः ।

यज्ञेन । यज्ञम् । अव । यज्ञियः । सन् । यज्ञः । ते । वज्रम् । अहिहत्ये । आवत् ॥ १२ ॥

हे इन्द्र अस्मदीयोऽयं यज्ञः । ते तव वर्धनः हविप्रदानेन वर्धयिता भूत् । हि भवति खलु ।
 उत अपि च सुतसोमः अभिपुतसोमवान् मिषेधः सारभूतोऽयं यज्ञः तव प्रियः । स त्वं
 यज्ञियः यज्ञार्हः । सन् यज्ञं यज्ञस्य कर्तारं यजमानं यज्ञेन अनुष्ठीयमानेनानेन अव फलप्रदानेन रक्ष ।
 किंचायं यज्ञः । ते तव वज्रमहिहत्ये वृत्रहनेन कर्मणि । आवत् रक्षतु ॥ वर्धनः । 'वृषु वर्धने'
 इत्यस्य ग्यन्तस्त्वं नन्वादिवात् क्युप्रत्ययः । लिट्स्वरः । भूत् । हियोगादनिवातः । अव । भवतेर्लोङि
 रूपम् । निवातः । सन् । असेः शतरि रूपम् । प्रत्ययस्वरः । अहिहत्ये । 'हन हिंसागत्योः'
 इत्यस्य भावे 'हनस्त च' इति क्यप् तकारश्चान्तादेशः । कृहुत्तरपदस्वरः । आवत् । अवतेश्छान्दसे
 लङि रूपम् । निवातः ॥

यज्ञेनेन्द्रमवसा चक्रे अर्वागैर्न सुन्नाय नव्यसे ववृत्याम् ।

यः स्तोमैर्भिर्वावृधे पूर्व्येभिर्यो मध्यमेभिरुत नूतनेभिः ॥ १३ ॥

यज्ञेन । इन्द्रम् । अवसा । आ । चक्रे । अर्वाक् । आ । एनम् । सुन्नाय । नव्यसे । ववृत्याम् ।

यः । स्तोमैभिः । ववृधे । पूर्व्येभिः । यः । मध्यमेभिः । उत । नूतनेभिः ॥ १३ ॥

हे इन्द्र सर्वो यजमानः । अवसा स्वरक्षकेण यज्ञेन इन्द्रं त्वाम् । अर्वाक् । आ । चक्रे
 हविप्रदानेनाभिमुखं करोति । तथाहं नव्यसे नवतरायं सुन्नाय धनाय । एनं त्वाम् । आ । ववृत्याम् ।

१. ल-भसंज्ञां बाधित्वा । २. ख-ग-च-ज-ण-त-न-भ-स-निवासे । ३. ख-ज-ण-प-भ-ते तव ।
 ४. ख-ग-च-ज-ण-भ-प्यन्तस्य नास्ति । ५. त-अस्तेः । ६. त-कुर्यात् ।

यजेनावृत्तं मदभिसुखं कुर्याम् । कीदृशस्त्वम् । १५ : १५ व्यर्थेभिः पुरातनैः १५ स्तोत्रेभिः स्तोत्रैः १५ ववृधे । तथा १५ इन्द्रः १५ मध्यमेभिः मध्ये भवैः स्तोत्रैः १५ उत अपि च १५ नूतनेभिः अस्माभिः क्रियमाणैः अनुनातनैः स्तोत्रैर्वर्धते ॥ चक्रे । करोतेर्लिटि रूपम् । नग्यसे । नवशाब्दादीयसुनि भर्तृशायामकारलोपे ईकारलोपश्छान्दसः । निस्त्वादाद्युदात्तः । ववृत्त्याम् । ' वृत् वृत्ते ' । लिङि ' बहुलं छन्दसि ' इति शपः १५ । व्यस्ययेन परस्मैपदम् । निघातः । ववृधे । ' वृत् वृधे ' इत्यस्य लिटि रूपम् । प्रत्ययस्वरः । मध्यमेभिः । मध्यशाब्दात् शैविकार्थे ' मध्यान्मः ' (पा. सू. ४. ३. ८) इति सप्रत्ययः । प्रत्ययस्वरः । नूतनेभिः । नवशाब्दस्य ' स्तनन्मन्वाश्च प्रत्यया वक्तव्या नू इत्यादिनाश्च ' (पा. म. ५. ४. ३०. ६) इति तनन्प्रत्ययो नू इत्यादिनाश्च ॥

विवेष यन्मा धिषणा जजान स्तवै पुरा पार्यादिन्द्रमहः ।

अहंसो यत्र पीपरयथा नो नावेव यान्तमुभये हवन्ते ॥ १४ ॥

विवेष । यत् । मा । धिषणा । जजान । स्तवै । पुरा । पार्यात् । इन्द्रम् । अहः ।

अहंसः । यत्र । पीपरत् । यथा । नः । नावाऽहं । यान्तम् । उभये । हवन्ते ॥ १४ ॥

१५ यत् यदा १५ धिषणा इन्द्रं स्तवानीति मदीया बुद्धिर्मा १५ विवेष व्याप्नोत् तदाहं स्तोत्रं १५ जजान करोमि । बुद्धेः स्वरूपं दक्षयति । अहं १५ पार्यात् पारे भवादतिद्वर्तितः विप्रकारिणः १५ अहः १५ पुरा पूर्व १५ स्तवै स्तवानि । १५ यत्र यस्यां धिषणायामेव जातायां सत्यां स इन्द्रः १५ नः अस्मान् १५ अहंसः पापकृपाद्वादिद्विधात् १५ यथा १५ पीपरत् यथा पारं नयेत् तथास्मदुभयपार्श्ववर्तिधनार्थिनो जनाः १५ हवन्ते आह्वयन्ति १ । तत्र दृष्टान्तः १ । १५ नावेव १५ यान्तम् । यथा १५ नद्यादिषु नौकया यान्तं गच्छन्तं पुरुषम् १५ उभये उभयकूलवर्तिनः १५ जना हवन्ते आह्वयन्ति तद्वत् । विवेष । ' विषु व्याप्नो ' इत्यस्य लिटि णलि रूपम् । लिट्स्वरः । जजान । ' जन जनने ' इत्यस्य लिट्गुत्तमे णलि रूपम् । वाक्यभेदात् अनिघातः । अहंसः । अम गत्यादिषु । ' अमेर्हुक् च ' (उ. सू. ४. ६५२) इत्यसुनप्रत्ययो हुनागामश्च । निस्वरः । पीपरत् । ' पृ पाळनपूरणयोः ' इत्यस्य लुङि चङि हस्वाभ्यासेत्स्वदीर्घगुणाः । यथायोगादनिघातः । लिट्स्वरः । नावेव । ' नुद प्रेरणे ' इत्यस्मात् ' ग्लानुद्भिर्वा ' ह्रीः ' (उ. सू. २. २२२) इति डौप्रत्ययः । नुद्यत इति नौः हुवः । ' यावेकाचः ' इति वृत्तीयाया उदात्तत्वम् । ' इवेन नित्यसमासः १ विभक्त्यलोपः ' इत्यादि । उभये । उभशाब्दान् परस्य १ तयपः ' उभादुदात्तो नित्यम् ' (पा. सू. ५. २. ४४) इत्ययजज्ञेना । वचनसामर्थ्यादिनाः उदात्तत्वम् । हवन्ते । ह्वयतेर्लिटि रूपम् ॥

माध्यदिने सवन आशीर्वाद्यस्य ' आर्णो अस्य ' इति प्रस्थितयाज्या । स्रजितं च—' आर्णो अस्य कलशः स्वाहेति माध्यंदिन्यः ' (आश्व. श्रौ. ५. ५) इति ॥

१. ख-ग-च-ज-ण-त-न-फ-भ-स—' स्तोत्रैः ' नास्ति । २. त-इन्द्रम् । ३. ख-ग-च-ज-ज-ण-भ-ल—' आह्वयन्ति ' नास्ति । ४. त-न-दृष्टान्तमाह । ५. त-यथा हवेन नद्यादीं गच्छन्तं नद्यादे-रस्मदुभयपार्श्ववर्तिनः धनार्थिनः । ६. ख-ग-च-ज-ण-त-भ-ल—' नित्यसमासः ' नास्ति । ७. ख-ग-ज-ण-भ-ल-स-उभयशब्दात् परस्य ।

आपूर्णो अस्य कलशः स्वाहा सेक्तेव कोशं सिसिचे पिबध्वै ।

समु प्रिया आववृत्रन्मदाय प्रदक्षिणिदभि सोमास इन्द्रम् ॥ १५ ॥

आपूर्णः । अस्य । कलशः । स्वाहा । सेक्ताऽइव । कोशम् । सिसिचे । पिबध्वै ।

सम् । ऊँ इति । प्रियाः । आ । अववृत्रन् । मदाय ।

प्रदक्षिणित् । अभि । सोमासः । इन्द्रम् ॥ १५ ॥

हे इन्द्र अस्य तव पानार्थं कलशः द्रोगकलशः सोमेन आपूर्णः । स्वाहा स्वाहाकृतो दत्तश्च सोममहितः कलशः पिबध्वै तव पानार्थं सिसिचे । तं सोमं चोदिताधारे^३ सिद्धामि । तत्र दृष्टान्तः । कोशं सेक्तेव । यथा सेक्ता सेचकः जलपूर्णात् कोशात् दत्तेः सकाशात् जलं पात्रान्तरे सिद्धति तद्वत् । प्रियाः स्वादुतमाः सोमासः दत्तास्ते सोमाः इन्द्रं स्वाम् अभि अभिलक्ष्यैव मदाय तव हर्षार्थं प्रदक्षिणित् प्रादक्षिण्येन सम् आववृत्रन् सम्यगावृत्य वर्तन्ताम् ॥ आपूर्णः । 'पृ पालनपूरणयोः' इत्यस्य कर्मणि निष्ठा । 'रदाभ्याम्' इति तस्य नत्वम् । 'गतिरनन्तरः' इति गतिस्वरः । स्वाहा । निपातत्वादाद्युदात्तः । सेक्तेव कोशम् । 'न लोकाव्ययः' इति षष्ठीप्रतिषेधः । सिसिचे । 'पिब' क्षरणे इत्यस्य लिटि रूपम् । पिबध्वै । 'पा पाने' इत्यस्य तुमर्थे शब्धेन्यस्ययः । शिच्वात् पिबादेशः । निच्वादाद्युदात्तः । आववृत्रन् । 'वृत् वृत्ते' इत्यस्य लङि शप् । 'बहुलं छन्दसि' इति तस्य शप् ऋतुः । व्यत्ययेन परस्मैपदम् । 'बहुलं छन्दसि' इति द्वे रुडागमः ॥

न त्वा गभीरः पुरुहूत सिन्धुनाद्रयः परि पन्तो वरन्त ।

इत्था सखिभ्य इषितो यदिन्द्रा दृळ्हं चिदरुजो गर्व्यमूर्धम् ॥ १६ ॥

न । त्वा । गभीरः । पुरुहूत । सिन्धुः । न । अद्रयः । परि । पन्तः । वरन्त ।

इत्था । सखिभ्यः । इषितः । यत् । इन्द्र ।

आ । दृळ्हम् । चित् । अरुजः । गर्व्यम् । ऊर्ध्वम् ॥ १६ ॥

हे पुरुहूत इन्द्र गभीरः सिन्धुः समुद्रः त्वा त्वां न वारयति । ततः परिपरितः वर्तमानाः पन्तः अद्रयः शैलास्त्वां न वरन्त न वारयन्ति । किंतु स्वामनुसृत्य वर्तन्ते । यत् यस्मात् इत्था इत्थमनेन प्रकारेण सखिभ्यः सखिभिर्देवैः इषितः प्रार्थितः त्वं दृळ्हं चित् अतिप्रबलमपि गर्व्यं गवि अवम अवटे वर्तमानम् ऊर्ध्वम् ऊर्ध्वानलम् आ अरुजः सम्यगभाङ्क्षीः । गभीरः ।

१. ण-त-न-स- 'स्वाहा' नास्ति । २. ख-ग-त-न-फ-भ-स- 'तं सोमं' नास्ति । ३. ख-चोदिताः ग-फ-चोदिताधाराः; च-भ-चोदिताधारः; ज-ण-सिद्धामि चोदिताधाराः । ४. ख-ग-ज-ण-न-फ-भ-स्वरः; च-ल-गतेः स्वरः । ५. ख-ग-ज-ण-न-भ-स-सिच । ६. ल-अववृत्रन् । ७. ख-ग-ज-ण-त-तः परितः; घ-ल-तथा परि परितः । ८. ख-ग-च-त-फ-भ-ल-अवते; न-मध्ये ।

‘गाधृ प्रतिष्ठालिप्तयोर्ग्रन्थे च’ । अस्मात् ईरच्प्रत्ययः । धकारस्य भकारः आकारस्य ह्रस्वश्च ‘गभीरगभीरौ’ (उ. सू. ४. ४७५) इत्यनेन निपात्यते । चिस्वरः । सिन्धुः । ‘स्थन्दू प्रसवणे’ । ‘स्थन्देः संप्रसारणं धश्च’ इत्युग्रप्रत्ययः संप्रसारणं दकारस्य धकारः । ‘निट्’ इत्यनुवृत्तौराद्युदात्तः । परिपन्तः । सन्तः । अरतेः शतरि रूपम् । ‘उपसर्गप्रादुर्भ्यामितिथ्यचपरः’ इति पत्वम् । केचित् परेः क्रियान्वयम् इच्छन्ति । तदा पत्वमनुपपन्नम् । परि । निपातस्वरः । सन्तः । प्रत्ययस्वरः । वरन्तः । वृज् वरणे । भौवादिकः । लङि रूपम् । निघातः । अरुजः । ‘रजो भङ्गे’ इत्यस्य लङि रूपम् । गन्धम् । गोविंकार इत्यर्थे ‘गोपयसोयेत’ इति यत् । ‘यतोऽनावः’ इत्याद्युदात्तत्वम् ॥

शुनं हुवेम मध्वानमिन्द्रमस्मिन्भरे नृतमं वाजसातौ ।

शृण्वन्तमुग्रमूतये समत्सु भ्रन्तं वृत्राणि संजितं धनानाम् ॥ १७ ॥

शुनम् । हुवेम । मध्वानम् । इन्द्रम् । अस्मिन् । भरे । नृतमम् । वाजसातौ ।

शृण्वन्तम् । उग्रम् । मूतये । समत्सु । भ्रन्तम् । वृत्राणि । समजितम् । धनानाम् ॥ १७ ॥

एषा ऋक् पूर्वमेव व्याख्याता ॥ ॥ ११ ॥

‘प्र पर्वतानाम्’ इति त्रयोदशार्चं चतुर्थं सूक्तम् । अत्रेयमनुक्रमणिका—‘प्र पर्वतानां सप्तोना संवादो नदीभिर्विश्वामित्रस्योत्तितीर्थोत्तरं नदीवाक्यं चतुर्थीपष्ठयष्टमीदशम्यः पष्टीसप्तम्योस्त्विन्द्रस्तुतिरन्यानुष्टुप्’ इति । अत्र चतुर्थीपष्ठयष्टमीदशमीनां नदीवाक्यत्वात्तत्र एव ऋषयः विश्वामित्रः विश्वामित्रः वाक्यवाक्यं एव ऋषिः । अन्यानुष्टुप् शिष्टास्त्रिष्टुभः । इन्द्रो देवता । यद्यपि पष्ठ्यां सप्तम्यां च विश्वामित्रो वयश्च स्तूयन्ते तथापीन्द्र एव देवता । सूक्तविनियोगो लैङ्गिकः ॥ पुरा किल विश्वामित्रः पञ्चवनस्य सुदासो राज्ञः पुरोहितो बभूव । स च पौरोहित्येन लब्धधनः सर्वं धनमादाय विपादधुनुष्टोः संसेदमाययौ अनुययुरितरे । अथोत्तितीर्थं विश्वामित्रः अगाधजले ते नद्यौ दृष्ट्वा उत्तरणार्थम् आशाभिः निम्बभिस्तुष्टाव ॥

प्र पर्वतानामुशुती उपस्थादश्वेइव विषिते हासमाने ।

गावँव शुभ्रे मातरां रिह्वाणे विपादछुतुद्री पर्यसा जवेते ॥ १ ॥

प्र । पर्वतानाम् । उशुती इति । उपस्थात् ।

अश्वे इवेत्यश्वेइव । विषिते इति विडसिते । हासमाने इति ।

गावाँइव । शुभ्रे इति । मातरां । रिह्वाणे इति । विपाद । शुतुद्री । पर्यसा । जवेते इति ॥ १ ॥

१. ख-ग-त-ईरच्प्रत्ययः; ण-कीरच्प्रत्ययः; स-ईरच्प्रत्ययः । २. न-परक्रियान्वयम् । ३. ख-ग-च-ज-ण-भ-वृज् । ४. ख-ग-च-ज-ण-भ-तत्र । ५. ख-ग-च-ज-ण-त-न-भ-विश्वामित्रः; घ-विश्वामित्रः ऋषिः । ६. ख-ग-च-ज-ण-न-भ-ल-स-‘एव’ नास्ति । ७. ख-ग-च-ज-ण-न-फ-भ-संसेदमागत्योत्तितीर्थं विश्वामित्रः । ८. ख-फ-प्राधाभिः ।

पर्वतानां गिरीणां^१ शैलानाम् उपस्थात् उत्सृज्जागिर्गव्य^२ उशती^३ समुद्रगमने कामयमाने । गमने दृष्टान्तः । 'अश्वेद्व' । यथा विपिते सन्दुरतो विमुक्ते 'हासमाने अन्योन्यजवेन^४ स्पर्धमाने । यद्वा हृष्यन्त्यावधे इव वडवे इव स्वरथा गच्छन्त्यौ परस्परं हृष्यन्त्यौ^५ । तथा 'गावेषु' शुभ्रे । यथा द्वौ गावौ शोभमानौ वतैते तद्वच्छुभ्रे शोभमाने । किंच 'मातरा । यथा मातरौ धेनू^६ रिहाणे । अन्तर्गतिसन्ध्यां निहिः । वत्सं जिह्वया लेकुमिच्छन्त्यौ शीघ्रं गच्छतस्तद्वत् समुद्रे गन्तुं^७ जवान् गच्छन्त्यौ^८ पयसा संयुक्तं विपाद् । कूलविपादानात् विपाशनाद्वा विमोचनाद्वा विपाद् । 'शुतुद्री । शुक्षिं तु^९ तुला^{१०} तुल्येव द्रवति गच्छतीति शुतुद्री । एतन्नामके^{११} नद्यौ 'प्र' 'जवेते समुद्रं' प्रति^{१२} शीघ्रं गच्छतः । अत्र निरुक्तं—'पर्वताना-
मुपस्थादुपस्थानादुदासी कामयमाने अश्वे इव विमुक्ते इति वा विपणे इति वा हासमाने हासतिः स्पर्धायां हर्षमाणे वा गावाविव शुभ्रे शोभने मातरौ संरिहाणे विपाद्शुतुद्रीयौ पयसा प्रजवेते' (निरु. ९. ३९) इति ॥ उशती । 'वश कांती' । अस्य^{१३} शतुर्जित्वात् 'प्रहिष्यावयि' हृष्यादिना संप्रसारणम् । विपिते । 'पिबू वन्धने' इत्यस्य कर्मणि निष्ठा । संहितायां 'परिनिविश्यः सेवसितसय-
निबुसह' हृष्यादिना पवम् । 'गतिरनन्तरः' इति गतेः प्रकृतित्त्वरः^{१४} । हासमाने । हासतिः स्पर्धाकर्मार्तं हर्षे हसने वा । शानच् । तस्य लसावधानुकस्वरे कृते धातुस्वरः । रिहाणे । 'लिह आस्वादाने' । स्वतिरेवानुभवपी । शानच् । अदाहिवाच्छपो लङ् । लकारस्य रेफश्छान्दसः । रेफमवलम्ब्य णत्वम् । चिवादान्तोदात्तः । विपाद् । 'पट गतौ' 'पश' बाधनस्पर्शनयोः^{१५} इति वा पथन्तावेतौ विपूर्वौ । शकारस्य व्रश्चादिना पवम् । शुतुद्री । छान्दसी रूपसिद्धिः । जवेते । 'जुह्व गतौ' । भौवादिः । क्तिवादात्मनेपदम् । 'आतो जितः' इति इयादेशः । निघातः ॥

इन्द्रेपिते प्रसवं भिक्षमाणे अच्छा समुद्रं रथ्येव याथः ।

सुमाराणे ऊर्मिभिः पिन्वमाने अन्या वामन्यामप्येति शुभ्रे ॥ २ ॥

इन्द्रेपिते इतीन्द्रऽइषिते । प्रऽसवम् । भिक्षमाणे इति । अच्छ । समुद्रम् । रथ्याऽइव । याथः ।

सुमाराणे इति समऽआराणे । ऊर्मिऽभिः । पिन्वमाने इति ।

अन्या । वाम् । अन्याम् । अपि । एति । शुभ्रे इति ॥ २ ॥

इं नद्यौ 'इन्द्रेपिते इन्द्रेण प्रेषिते' प्रसवं तस्येन्द्रस्यानुज्ञां^१ भिक्षमाणे प्रार्थयमाने युवां^२ 'समुद्रम्' अच्छ आभिमुख्येन याथः गच्छथः । तत्र दृष्टान्तः । 'रथ्येव इति'^३ । यथा रथिनौ लक्ष्यं देशमभिगच्छतस्तद्वत् । किं कुर्वन्त्यौ । 'सुमाराणे परस्परं संगच्छन्त्यौ' ऊर्मिभिः तरङ्गैः 'पिन्व-
माने परिसरप्रदेशे संतर्पयन्त्यौ' शुभ्रे शोभमाने । युवां समुद्रं गच्छथ इति पूर्वणात्वयः । तथा 'वां युवयोर्मध्ये' अन्या एका अन्याम् अपरां नदीम्^४ 'अप्येति अपिगच्छति । परस्परमेकमापद्यत इत्यर्थः ॥ इन्द्रेपिते । 'इप गतौ' इत्यस्य कर्मणि निष्ठायाः^५ 'तीपसह' हृष्यादिना इडागमः ।

१. त-ल- 'गिरीणां' नास्ति । २. ख-ग-च-प-फ-भ-उशती विपाद्शुतुद्री; च-ज-ण-विपाद्शुतुद्री उशती । ३. त-अन्योन्यं जवेन । ४. ज-ण- 'हृष्यन्त्यौ' नास्ति । ५. ख-ग-च-च-ज-ण-प-फ-भ-गन्तुं प्रजवेते । ६. ख-ग-च-ज-ण-भ-शु; त-तुला । ७. त-एतन्नामिके । ८. ज-ण-समुद्रप्रान्तम् । ९. ल-इत्यस्य । १०. त-स्वरत्वम् । ११. ख-ग-ज-ण-स्पर्श । १२. ख-ग-च-ज-ण-भ- 'इति' नास्ति । १३. त-निघाताम् ।

‘तृतीया कर्मणि’ इति प्रवैपदस्वरः । प्रसवम् । ‘यू प्रेरणे’ इत्यस्य अप् । याथादिस्वरः । भिक्षमाणे । ‘भिक्ष याञ्जायाम्’ । आत्मनेपदी । शानचो लसार्वाधातुकस्वरेणानुदात्तत्वे धातुस्वरः । रथ्येव । रथस्थेसौ । तस्थेदम् इत्यर्थे ‘रथाद्यत्’ इति यत्प्रत्ययः । तिस्वरितः । इधेन विभक्त्यलोपः इत्यादि^१ । याथः । यातेल्लिटि रूपम् । समाराणे । ‘ऋ गतो’ इत्यस्य लिट् । संप्रवैस्यातः ‘समो गमि’ इत्यादिना आत्मनेपदत्वात्^२ तस्य^३ कानजादेशः । ‘ऋच्छयुताम्’ इति गुणः । पिन्वमाने । ‘पिवि सेवने’ । भूवादिः । लसार्वाधातुकस्वरेण शानचोऽनुदात्तत्वे धातुस्वरः^४ ॥

अच्छा सिन्धुं मातृत्तमामयासं विपांशुमुर्वी सुभगामगन्म ।

वत्समिव मातरां संरिहाणे समानं योनिमनु संचरन्ती ॥ ३ ॥

अच्छ । सिन्धुम् । मातृत्तमाम् । अयासम् । विपांशम् । उर्वाम् । सुऽभगाम् । अगन्म् ।

वत्सम्ऽइव । मातरां । संरिहाणे इति सम्ऽरिहाणे ।

समानम् । योनिम् । अनु । संचरन्ती इति सम्ऽचरन्ती ॥ ३ ॥

हे नद्यौ^१ मातृत्तमाम् अतिशयेन मातरं^२ सिन्धुं जयन्तीं शुतुद्रीं^३ त्वाम्^४ अच्छ अभिमुख्येन^५ अयासं विश्वामित्रोऽहं^६ प्राप्नोऽभूवम् ।^७ उर्वीं महतीं^८ सुभगां सौभाग्यवतीं^९ विपांशं त्वाम्^{१०} अगन्म वयं प्राप्ताः स्मः । किं कुर्वेत्सौ ।^{११} मातरा मातरौ द्वे धेन्^{१२} वत्समिव^{१३} संरिहाणे । अन्तर्णीतसन्नर्थो^{१४} लिहिः । जिह्वा लघुमिच्छन्त्यौ यथा वत्समनुगच्छतस्तद्वत्^{१५} समानम् एकं^{१६} योनिं स्थानं समुद्रम्^{१७} अनु अभिलक्ष्य^{१८} संचरन्ती सम्यक् चरन्त्यौ । युवामयासिपमिति पूर्वणान्वयः ॥ अयासम् । ‘या प्रापणे’ इत्यस्य रूपम् । इडभावाच्छान्दसः । अगन्म । गमेर्लिटि ‘बहुलं छन्दसि’ इति शपो लुक् । ‘स्वोश्च’ इति मकारस्य नकारः । निघातः । संचरन्ती । चरतिगीत्यर्थः । तृतीयायुक्तत्वाभावात्^{१९} आत्मनेपदाभावः । शतुर्लसार्वाधातुकस्वरेणानुदात्तत्वे कृते धातुस्वरः ॥

एना वयं पर्यसा पिन्वमाना अनु योनिं देवकृतं चरन्तीः ।

न वर्तवे प्रसवः सर्गैतक्तः किमुविप्रो नद्यौ जोहवीति ॥ ४ ॥

एना । वयम् । पर्यसा । पिन्वमानाः । अनु । योनिम् । देवऽकृतम् । चरन्तीः ।

न । वर्तवे । प्रऽसवः । सर्गैतक्तः । किमुऽयुः । विप्रः । नद्यः । जोहवीति ॥ ४ ॥

एवं स्तुते नद्यौ विश्वामित्रं प्रवृत्तुः । एना एनेन पर्यसा पिन्वमानाः संपर्ययस्यः देवकृतं देवेन्द्रेण^१ कृतं संदिष्टं योनिं स्थानं समुद्रम्^२ अनु लक्ष्यकृत्य^३ चरन्तीः गच्छन्त्यः^४ वयम् आस्महे ।

१. ख-ग-ज-ण-भ-इत्यर्थदि; च-‘इत्यादि’ नास्ति । २. ख-ग-च-ज-ण-न-भ-स-आत्मनेपदम्; त-आत्मनेपदत्वम् । ३. ख-ग-च-ज-ण-त-न-फ-भ-स-‘तस्य’.....धातुस्वरः’ नास्ति । ४. च-फ-तृतीया-योगाभावात् । ५. ख-ग-च-ज-ण-फ-भ-देवेन्द्रेण ।

द्वयोर्वहुवचनं पूजार्थम् । तत्सामान्यमाकं 'सर्गतक्तः सगे गमने प्रवृत्तः प्रसवः उद्योगः' 'न वर्तते निवर्तनाय' न भवति । 'किंयुः किमिच्छन् असौ विप्रः ब्राह्मणः पनयः नदीः अस्मात् पूजोद्भवति भृशमाह्वयति ॥ एना । एतच्छब्दस्य' तृतीयाया एनादेशः । 'सुपां सुलुक्' इति तृतीयाया आज्ञादेशः । 'जडिदम्' इति विभक्तेरुदात्तत्वम् । पिण्डमानाः । 'पिनि सेचने' । देवकृतम् । 'तृतीया कर्मणि' इति पूर्वपदप्रकृतिस्वरः । वर्तते । 'बुतु वर्तने' । गुप्तं तवेन्द्रप्रत्ययः । निस्वरः । सर्गतक्तः । 'के च' इति पूर्वपदप्रकृतिस्वरः । किंयुः । किमिच्छन् । 'व्यचि मान्ताव्ययप्रतिषेधः' (पा. सू. ३. १. ८. १) इति छान्दसावाद्वा प्रतिषेधो न भवतीति व्यच् । 'व्याच्छन्दसि' इत्युपप्रत्ययः । प्रत्ययस्वरः । नयः । छान्दसो ऋणादेशः । जोहवीति । ह्वेनः यङ्लुकि 'अभ्यस्तस्य च' इति संप्रसारणे कृते 'गुणो यङ्लुकोः' इत्यभ्यासस्य गुणः । 'यङो वा' इति हडागमः । गुणः । निघातः ॥

रमध्वं मे वचसे सोम्याय ऋतावरीरुपं सुहृत्मेवैः ।

प्र सिन्धुमच्छा बृहती मनीषावस्युरह्ने कुशिकस्य सूनुः ॥ ५ ॥

रमध्वम् । मे । वचसे । सोम्याय । ऋतऽवरीः । उप । सुहृत्म् । एवैः ।

प्र । सिन्धुम् । अच्छ । बृहती । मनीषा । अवस्युः । अह्ने । कुशिकस्य । सूनुः ॥ ५ ॥

विश्वामित्रो नदीः प्रति बृते । 'ऋतावरीः । ऋतसुदकम् । तद्वत्स्यो हे नद्यो यूयं एमे विश्वामित्रस्य मम 'सोम्याय । उत्तीयाहं सोमं संपादयामीत्येवं सोमसंपादिने 'वचसे तदर्थम् एवैः । पञ्चम्यर्थं तृतीया । शीघ्रगमनेभ्यः 'सुहृत् सुहृत्मात्रम् उप उप रमध्वम् । उपपूर्वो रमिरुपसंहारे वर्तते । ह्रणमात्रं शीघ्रगमनादुपगता भवति । सामान्येन' नदीवृत्त्यमानासु समीहितं प्रयोजकमङ्गुर्वतीषु पुरोर्वर्तिनीं ह्युतुर्वा प्रति बृते । 'कुशिकस्य राजपेः' 'सूनुः विश्वामित्रोऽहं बृहती महत्या मनीषा मनीषया स्तुत्या अवस्युः आत्मनो रक्षणमिच्छन् सन् 'सिन्धुं ह्युतुर्वा त्वाम्' 'अच्छ आभिमुख्येन प्र एहं प्रकर्षेणाह्वयामि । अत्र निरुक्तम्—'उपरमध्वं मे वचसे सोम्याय सोमसंपादिन ऋतावरीऽऋतवाय ऋतमिश्रुदकनाम प्रयुतं भवति सुहृत्मेवैरयनैरवैवैर्वा । प्राभिह्वयामि सिन्धुं बृहत्या महत्या मनीषया मनस इपया स्तुत्या प्रक्षया वाचनाय कुशिकस्य सूनुः । कुशिको राजा बभूव' (निरु. २. २५) इति । रमध्वम् । 'रमु उपमे' । उपपूर्वाद्रिमतेः 'विभाषाकर्मकात्' (पा. सू. १. ३. ८५) इत्यात्मनेपदम् । ऋतावरीः । ऋतशब्दान्मत्वर्थे 'छन्दसीवनियौ' इति वनिप् । 'वनो र च' इति झीप् रेफश्चान्तादेशः । 'वा छन्दसि' इति सवर्णदीर्घः । आसन्निभस्य पादादिवात् षाष्टिकमाधु-दात्तवम् । एवैः । 'ह्ण गती' । 'इण्शीङ्भ्यां वन्' । आर्धधातुकलक्षणो गुणः । निस्वरः । बृहती मनीषा । उभयत्र तृतीयायाः पूर्वसवर्णदीर्घः । अवस्युः । अबो रक्षणमिच्छन् । सुप आत्मनः व्यच् । 'नः क्ये' इति नकारान्तस्य पदसंज्ञाया नियमितत्वाद्वा सकारस्य रुन् भवति । 'व्याच्छन्दसि' इत्युपप्रत्ययः । अह्ने । ह्वयेतेलुकि सिचः 'आत्मनेपदेऽन्वयतरस्याम्' इत्यङादेशः । गुणः । निघातः ॥ १२ ॥

१. ख-ग-घ-च-ज-प-फ-भ-वर्तनाय; ण-वर्तमानाय; न-निवर्तनाय; स-निवर्तमानाय । २. च-इदंशब्दस्य । ३. ग-च-न-भ-सेवने; ज-ण-प्रोणने । ४. ल-ह्वयः । ५. त-सामान्येन व ।

इन्द्रो अस्माँ अरद्वज्रवाहुरपाहन्वृत्रं परिधिं नदीनाम् ।

देवोऽनयत्सविता सुपाणिस्तस्य वयं प्रसवे याम उर्वीः ॥ ६ ॥

इन्द्रः । अस्मान् । अरदत् । वज्रवाहुः । अपः । अहन् । वृत्रम् । परिधिम् । नदीनाम् ।

देवः । अनयत् । सविता । सुपाणिः । तस्य । वयम् । प्रसवे । यामः । उर्वीः ॥ ६ ॥

नद्यः प्रत्ययुक्तः । हे विश्वामित्र वज्रवाहुः । वज्रयुक्तो बाहुर्ह्यस्यासौ वज्रवाहुः । तद्दशो बलवान् वृद्धः नदीः अस्मान् अरदत् । रदतिः स्वनतिकर्मा । अखनत् । कथमखनत् । उच्यते । नदीनां शब्दकारिणीनामपां परिधिं परितो निहितमुदकमन्तः कृत्वा परितो वर्तमानमित्यर्थः । तद्दशं वृत्रम् । वृणोत्याकाशमिति वृत्रो मेघः । तं मेघम् अपाहन् जघान । तस्मिन् हते आपः पतितः । तामिरीच्छन्तीभिर्वयं स्वाताः । एवं मेघहननद्वारेणाखनत् । न केवलमखनत् किं तद्दिं सविता सवेस्य जगतः प्रेरकः सुपाणिः शोभनहस्तः उत्पत्तिस्थितिकर्तृवात्तादृशः देवः श्रोतमानः इन्द्रः अस्मान् अनयत् । मेघभेदनं कृत्वादकप्रेरणेन समुद्रमपूरयत् । तस्य तादृशसामर्थ्योपेतस्य इन्द्रस्य प्रसवे अन्यनुज्ञायां वर्तमानाः उर्वीः उदकैः प्रसृताः वयं यामः गच्छामः । न तव वचनादुपरमामहे । उक्तार्थं वारको ब्रवीति—‘ इन्द्रो अस्मानरद्वज्रवाहुरदतिः स्वनतिकर्मापाहन्वृत्रं परिधिं नदीनामिति व्याख्यातम् । देवोऽनयत्सविता सुपाणिः कल्याणपाणिः । पाणिः पणायते पूजाकर्मणः प्रमुख्य पाणी देवान् पूजयन्ति । तस्य वयं प्रसवे याम उर्वीरुच्यः ’ (निरु. २. २६) इति ॥ अरदत् । रदतेर्लेङि रूपम् । वज्रवाहुः । बहुव्रीहौ पूर्वपदस्वरः । अहन् । हन्तेर्लेङि रूपम् । निघातः । परिधिम् । ‘ दुधाञ् धारणपोषणयोः ’ इत्यस्मात् कर्मण्युपसर्गे ‘ वोः किः ’ इति विप्रत्ययः । आतो लोपः । कृदुत्तरपदस्वरः । अनयत् । नयतेर्लेङि रूपम् । सुपाणिः । ‘ एण स्वद्वहारे स्तुतो च ’ । ‘ अशिपणाय्यो रुडायलुको च ’ (उ. सू. ४. ५७२) इतीण । आयलुक् । बहुव्रीहौ ‘ नञ्सुभ्याम् ’ इति स्वरः । प्रसवे । ‘ पू प्रेरणे ’ । ‘ ऋदोरप् ’ इति भावेऽप्रत्ययः । ‘ याधवन्का ’ इत्युत्तरपदान्तोदात्तत्वम् । यामः । ‘ या प्रापणे ’ इत्यस्य लटि रूपम् । निघातः । उर्वीः । उरुशब्दान् ‘ वोतो गुणवचनात् ’ इति ङीप् । ‘ वा छन्दसि ’ इति सवर्णदीधेः । प्रत्ययस्वरः ॥

प्रवाच्यं शश्वधा वीर्यं तदिन्द्रस्य कर्म यदहिं विवृश्चत् ।

वि वज्रेण परिषदौ जघानायुक्तापोऽयनमिच्छमानाः ॥ ७ ॥

प्रवाच्यम् । शश्वधा । वीर्यम् । तत् । इन्द्रस्य । कर्म । यत् । अहिम् । विवृश्चत् ।

वि । वज्रेण । परिषदः । जघान । आयन् । आपः । अयनम् । इच्छमानाः ॥ ७ ॥

योऽयमिन्द्रः अहिं मेघं विवृश्चत् उदकप्रेरणां जघानेति यत् कर्म छेदनरूपं तत् इदं तस्य इन्द्रस्य वीर्यं सामर्थ्यं शश्वधा सर्वदा प्रवाच्यं प्रकर्षेण वचनीयम् । तथा स इन्द्रः परिषदः सौदत् आसीनान् प्रतिवन्धकारिणोऽसुरान् वज्रेण वि जघान । अथ अयनं स्थानम्

१. ख-ग-च-ज-ण-त-न-भ-उक्तार्थं । २. ल-इत्युत्तरपदान्तोदात्तत्वम् । एकादशस्वरः । ३. ख-ग-च-ज-ण-क-भ-वाचनीयम् । ४. ल-परितः सौदन्तीति परिषदः । परित आसीनान् ।

‘इच्छमानाः इच्छन्त्यः’ आपः आयन् यान्ति ॥ प्रवाच्यम् । ‘वच परिभाषणे’ इत्यस्मात्
 ‘वहलोप्यत्’ इति यत् । णिस्वाटुपधाद्विद्भिः । ‘वचोऽशब्दसंज्ञायाम्’ (पा. सू. ७. ३. ६७) इति
 कृत्वाभावः । व्यस्येनाद्युदात्तत्वम् । यद्वा वाचयतेः ‘अचो यत्’ । ‘यतोऽनावः’ इति स्वरः ।
 सञ्चधा । शञ्चच्छन्दात् स्वार्थे धाप्रत्ययस्तकारलोपश्च दृष्टव्यः । विदुश्चत् । ‘ओमञ्चू. छेदने’ । तुदादिः ।
 लङि ‘ग्रहिज्यावयि’ इत्यादिना संप्रसारणम् । ‘सह सुपा’ इत्यत्र सहेति योगविभागात् समानः ।
 समासस्वरः । परिपदः । क्तिप् । संहितायां ‘सदिरप्रतेः’ इति पत्वम् । जघान । हन्तेलिङि णलि रूपम् ।
 निघातः । आयन् । ‘अय गतो’ इत्यस्य लङि रूपम् । पादादित्वादिनिघातः । इच्छमानाः । ‘इयु
 इच्छायाम्’ इत्यस्मात् व्यत्ययेन शानच् । तस्य लसावेधातुकारवरे कृते प्रत्ययस्वरः ॥

एतद्वचो जरितमार्पि मृष्टा आ यत्ते घोषानुत्तरा युगानि ।

उक्थेषु कारो प्रति नो जुषस्व मा नो नि कः पुरुषत्रा नमस्ते ॥ ८ ॥

एतत् । वचः । जरितः । मा । अपि । मृष्टाः । आ । यत् । ते । घोषान् । उत्तरा । युगानि ।

उक्थेषु । कारो इति । प्रति । नः । जुषस्व ।

मा । नः । नि । करिति कः । पुरुषत्रा । नमः । ते ॥ ८ ॥

नयः प्रसज्जादिन्द्रस्तोत्रं कृत्वा^१ विश्वामित्रं प्रव्यूनुः । ‘जरितः स्तोत्रेण विश्वामित्रं प्रव्यूनुः’ इति स्वदीयं
 ‘यत् सेवादात्मकं’ वचः स्वं^२ नः अभीत्या^३ योषान् उद्धोषयन्^४ वतसे तद्वचः^५ मारिपि^६ मृष्टाः मा
 विस्मयीः । किं कारणम् । ‘उत्तरा’ युगानि उत्तरेषु याज्ञिकेषु युगेषु^७ अहःसु^८ उक्थेषु^९ कारो
 शस्त्राणां^{१०} कर्तृत्वं^{११} नः अस्मान्^{१२} प्रति^{१३} जुषस्व सेवादात्मकेन तेन वाचयेन प्रतिसेवाव । इदानीं
 ‘नः अस्मान्^{१४} पुरुषत्रा पुरुषेषु^{१५} मा^{१६} नि^{१७} कः । उक्तिप्रत्युक्तिरूपसंवादावयाध्यापनेन द्वितरं
 पुंवत् प्रागल्भ्याः मा कार्षीः । ‘यते तुभ्यं^{१८} नमः ॥ मृष्टाः । ‘मृज्प्’ शुद्धौ^{१९} इत्यस्य लङि व्यत्ययेन
 आत्मनेपदम् । अदादित्वाच्छपो लृक् । वज्रादिना पत्वम् । निघातः । घोषान् । ‘घुषिर्’ संशब्दने^{२०}
 इत्यस्य शतरि सर्वविधीनां छन्दसि विकल्पितत्वात् ‘अतो गुणे’ इति पररूपत्वाभावात् । सवर्ण-
 दीर्घः । शतुर्लसावेधातुकारवरे कृते धातुस्वरः । युगानि । ‘युजिर्’ योगे । उच्छादिषु घञन्तत्वेन
 निपातनादगुणत्वम् । विशिष्टविषयं^{२१} च निपातनमित्यते । ‘कालविशेषे रथाद्युपकरणे च’ इति
 तत्र पाठादेवान्तोदात्तत्वम् । ‘कालाध्वनोरत्यन्तसंयोगे’ इति द्वितीया । कारो । करोतेः ‘कृवा-
 पाजिमि’ इत्यादिना उपप्रत्ययः । आमन्त्रितत्वान्निवातः । कः । करोतेः लङि स्तेः^{२२} ‘मन्त्रे घस’
 इत्यादिना लृक् । हल्लयादिना सिचो लोपः । ‘न माङ्गयोगे’ इत्यडभावः । पुरुषत्रा । ‘देव-
 मनुष्यपुरुषरूपमव्ययेनो द्वितीयासप्तम्योर्बहुलम्’ इति सप्तम्यर्थे त्राप्रत्ययः । प्रत्ययस्वरः ॥

१. न-ल-स-सदेरप्रतेः । २. प-‘प्रसज्जादिन्द्रस्तोत्रं कृत्वा’ नास्ति । ३. ख-ग-च-ज-ण-प-फ-भ-
 त्वं मनीषा इत्यादिघोषान् (प-हत्याघोषान्) उद्धोषयन् । ४. ख-ग-च-फ-कुशिकेषु; ज-ण-‘याज्ञिकेषु’
 नास्ति । ५. न-योगेषु; स-योगेषु । ६. ख-ग-च-ज-ण-शास्त्राणाम् । ७. ख-फ-भ-मृज् । ८. ख-ग-ज-
 ण-न-भ-ल-स-घुप् । ९. च-विशब्दने । १०. ख-ग-ज-ण-न-भ-ल-स-विश्लिष्टविषयम् । ११. ख-ग-च-ज-
 ण-न-भ-स-‘स्तेः’ नास्ति ।

ओ पु स्वसारः कारवे शृणोत ययौ वो दूरादनसा रथेन ।

नि पू नमध्वं भवेता सुपारा अधोअक्षाः सिन्धवः स्रोत्याभिः ॥ ९ ॥

ओ इति । सु । स्वसारः । कारवे । शृणोत । ययौ । वः । दूरात् । अनसा । रथेन ।

नि । सु । नमध्वम् । भवेत । सुपाराः । अधःअक्षाः । सिन्धवः । स्रोत्याभिः ॥ ९ ॥

विश्वामित्रो नदीः प्रत्युवाच । 'स्वसारः भगिन्यः 'सिन्धवः हे नद्यः 'कारवे रतोन्नं कुर्वाणस्य मम वचनं 'सु' सुष्ठु 'ओ' शृणोत शृणुतैव' । 'अनसा शकटेन 'रथेन च सह 'दूरात् विप्रकृष्टादशात् 'वः युष्माद्' 'ययौ प्रातोऽस्मि । ययं 'सु सुष्ठु 'नि' 'नमध्वम् आत्मना स्वयं प्रह्लाः' 'भवत' । तथा 'सुपाराः । रथादीनां तीरात् सुखेनावरोहणरोहणे यथा स्यातां तथा शोभनरोधसश्च भवत । किंच यूयं 'स्रोत्याभिः खवणशीलामिरङ्गिः 'अधोअक्षाः रथाङ्गस्याक्षस्याधस्ताद्भवत । यदापोऽक्षस्याधस्ताद्भवति तदा रथादीनि नेतुं शक्यन्ते । तस्मात् तत्परिमाणोदकाः^१ भवतेति अथाभिप्रायः^२ ॥ ओ इति प्रगुह्यसंज्ञा । शृणोत । 'श्रु श्रवणे' इत्यस्य लोटि तत्प्रत्ययस्य 'तसनसनयनाश्च' इति तवादेशः । पिप्त्वाटुणः । निवातः । ययौ । 'या प्रापणे' इत्यस्य भृतमात्रे लिट्युक्त्वे गलि 'आत औ गलः' इत्यौकारः । एकादेशस्वरः । वः । युष्मच्छब्दस्य द्वितीयायाः 'बहुवचनस्य वस्नसो' इति वसादेशः । पू' । 'निपातस्य' इति संहितायां दीर्घः । नमध्वम् । 'गभु प्रहृत्वे शब्दे च' इत्यस्य कर्मकर्त्तृ 'न दुहन्तु-नमा यत्किञ्चौ' इति प्रतिषेधात् यगभावः । अधोअक्षाः । अधरशब्दस्य 'पूर्वोधरावराणामसि पुरधव-श्रैषाम्' इत्यसिप्रत्ययोऽधादेशश्च । अक्षशब्दः 'अक्ष् स्वातो' इत्यस्मात् 'अक्षेदेवने' (उ. सू. ३. ३४५) इति सप्रत्ययान्तः । कृदुत्तरपदप्रहृतिस्वरः । सिन्धवः । आमन्त्रितवादिवातः । स्रोत्याभिः । स्रोतशब्दात् 'स्रोतसो विभाषा क्लृप्त्वा' (पा. सू. ४. ४. ११३) इति क्यप्रत्ययः । डिस्वात् टिलोपः । प्रत्ययस्वरः ॥

आ ते कारो शृणवामा वचांसि ययार्थ दूरादनसा रथेन ।

नि ते नंसै पीप्यानेव योषा मर्यायेव कन्या शश्वचै ते ॥ १० ॥

आ । ते । कारो इति । शृणवाम । वचांसि । ययार्थ । दूरात् । अनसा । रथेन ।

नि । ते । नंसै । पीप्यानाऽश्च । योषा । मर्यायश्च । कन्या । शश्वचै । त इति ते ॥ १० ॥

नद्यः पूर्वं विश्वामित्रं^१ प्रत्याख्यायानयचां तस्य वाक्यमाश्रुश्रुतुः । 'कारो रतोन्नं कुर्वाणं विश्वामित्रं' इति तव^२ 'वचांसि इमानि वाक्यानि 'आ' शृणवाम शृणुमः' । तव समीहितं प्रयोजनं कुर्म इत्यर्थः । 'अनसा शकटेन 'रथेन च सह 'ययार्थ । यतो 'दूरात् आगतोऽसि । वयं च 'ते' स्वार्थं 'नि' 'नंसै नीचैर्ममाम । प्रत्येकविवक्षया' अनेकवचनम् । रथेन गन्तुं गाधोदका अवामेत्यर्थः ।

१. ख-ग-च-ज-ग-न-फ-भ-स-शृणोत सु सुष्ठु ओशृणोतैव । २. ज-ग-प्रह्लाभवत । ३. ख-ग-च-ज-ग-न-ल-परिमाणोदकाः । ४. घ-ल-अभिप्रायः । ५. त-सु । ६. ल-स-विश्वामित्रवाक्यम् । ७. ख-ग-च-ज-ग-भ-ल-तव' नास्ति । ८. ख-ग-च-भ-आशृणुमः, ज-ग-आशृणुम । ९. ज-ग-ल-प्रत्येकं विवक्षया ।

तत्र दृष्टान्तः । 'पीप्यानेव' योषा । पीप्याना पुत्रं स्तनं पाययन्ती योषा माता यथा प्रह्नीभवति । दृष्टान्तान्तरम् । यथा 'कन्या युवतिः' 'मर्यायेव मनुष्याय पित्रे आत्रे वा' 'शश्वै परिव्वजनाय नम्रीभवति तद्वत्' 'ते' 'त्वदर्थं प्रह्नीभवामः' । ते' इति पुनरुक्तिरादरायम् । एतामृवं यास्क एवं व्याचष्टे— 'आशृणवाम ते कारो वचनानि याहि दूरादनसा च स्थेन च निनमाम ते पाययमानेव योषा पुत्रं मर्यायेव कन्या परिव्वजनाय निनमा इति वा' (निर. २.२७) इति' ॥ कारो । 'संबुद्धौ शाकल्य-स्येतौ' (पा. सू. १. १. १६) इति प्रगुह्यसंज्ञा । शृणवाम । 'श्रु श्रवणे' इत्यस्य लोटि 'आश्रुत्तमस्य पिब' इत्याडागमः । पिबत्वात् गुणः । निघातः । यथाय । 'या प्रापणे' इत्यस्य भूतमात्रे लिटि थलि 'एकाच उपदेशेऽनुदात्तात्' इतीदृप्रतिषेधः । लिट्स्वरः । अनसा । सहायै तृतीया । नंसे । 'णमु प्रह्वारे' इत्यस्य लेट्युत्तमे लेटि सिब्वहुलमिति सिप् । 'वैतोऽन्यत्र' इत्येकारादेशः । निघातः । पीप्यानेव । 'पीङ् पाने' इत्यस्यान्तर्भावितण्यर्थस्य लिटि कानचि रूपम् । लिट्स्वरः । योषा । 'यु मिश्रणे' । 'वृत्तुवदिहनि' (उ. सू. ३. ३४२) इत्यादिना सप्रत्ययः । यौतीति योषा । वृषादिवादाबुदात्तः । शश्वै । 'एवञ्च परिव्वज्जे' इत्यस्मात् संपदादिलक्षणे भावे क्तिप् । वृषोदरादि-त्वादिष्टरूपसिद्धिरन्तोदात्तश्च ॥ १३ ॥

यदुक्तं त्वा भरताः संतरेयुर्गव्यन्ग्राम इषित इन्द्रजितः ।

अर्षादहं प्रसवः सर्गस्तक्त आ वो वृणे सुमतिं यज्ञियानाम् ॥ ११ ॥

यत् । अङ्ग । त्वा । भरताः । सम्प्रतरेयुः । गव्यन् । ग्रामः । इषितः । इन्द्रजितः ।

अर्षात् । अहं । प्रसवः । सर्गस्तक्तः । आ । वो । वृणे । सुमतिम् । यज्ञियानाम् ॥ ११ ॥

विश्वामित्रो नदीः प्रत्युवाच । 'अङ्ग इत्यामन्त्रणे । हे नद्यः 'यत् यस्मात् युष्माभिरुत्तितीर्षोः ममोत्तरणमभ्यनुज्ञातं तस्मात् 'भरताः भरतकुलजा मदीयाः सर्वे' 'त्वा परस्परमेकतामापन्ना नदीं त्वां' 'संतरेयुः सम्यगुत्तीर्णा भवेयुः । तदेव विशिष्यति । 'गव्यन् गा उदकानि तरीतुमिच्छन्' 'इषितः त्वयाभ्यनुज्ञातः' 'इन्द्रजितः युष्माकं प्रवर्तकेन्द्रेण च प्रेरितः' 'ग्रामः भरतानां संघः' 'अर्षात् संतरेत् । यतः' 'सर्गस्तक्तः गमनाय प्रवृत्तः' 'प्रसवः तेषामुद्योगः' 'अहं पूर्वं युष्माभिरनुज्ञातः । अहं तु यज्ञियानां यज्ञाह्वाणां' 'वज्रः युष्माकं' 'सुमतिं शोभनां स्तुतिम्' 'आ वृणे सर्वतः संभजे' ॥ भरताः । भरतशब्दादुत्सादिवाद् । तस्य 'यजोश्च' इति लृक् । अतश्चप्रत्ययस्वरः । संतरेयुः । तरतेलिङि जुसि रूपम् । झेलेसार्वधातुकस्वरं धातुस्वरः । 'तिङि चोदात्तवति' इति गतेर्निघातः । गव्यन् । गा आत्मान इच्छन् । सुपः क्यच् । एकादिशस्वरः । ग्रामः । 'प्रसतेरा च' (उ. सू. १.१४०) इति मन्प्रत्यय आकारादेशश्च । लिट्स्वरः । इन्द्रजितः । ज् इति सौत्रो धातुर्गोच्यर्थः । 'श्रयुकः किति' इति निष्ठायासिद्ध्यतिषेधः । 'तृतीया कर्मणि' इति पूर्वपदप्रकृतिस्वरः । अर्षात् । 'ऋ गतौ' इत्यस्य लेटि तिप् । 'सिब्वहुलम्' इति सिप् । लेट् आडागमः । 'एकाचः' इतीदृप्रतिषेधः । गुणः । प्रत्ययस्य पित्वादानुदात्तत्वे धातुस्वरः । वृणे । 'वृङ् संभक्तौ' इत्यस्य लटि रूपम् । यज्ञियानाम् । 'यज्ञस्विभ्यां वखञौ' इति वप्रत्ययः । प्रत्ययस्वरः ॥

१. ख-ग-च-ज-ण-न-म-स- 'वा' नास्ति । २. ख-ग- 'तद्वत् ते' नास्ति; च-ज-ण-ते; ल-तद्वत् । ३. ख-ग-च-प्रह्नीभवामि । ४. ख-ग-च-ज-न-फ-म- 'ते...' इति नास्ति । ५. न-वृत्तुवदिहनि । ६. त-समाभजे । ७. ख-ग-च-ज-ण-त-न-म-स-अत्र च प्रत्ययस्वरः । ८. ल-लेटोऽडाटावित्याडागमः ।

अतारिषुर्भरता गन्धर्वः समभक्त विप्रः सुमतिं नदीनाम् ।

प्र पिन्वध्वमिषयन्तीः सुराधा आ वृक्षणाः पूणध्वं यात शीर्षम् ॥ १२ ॥

अतारिषुः । भरताः । गन्धर्वः । सम् । अभक्त । विप्रः । सुऽमतिम् । नदीनाम् ।

प्र । पिन्वध्वम् । इषयन्तीः । सुराधाः । आ । वृक्षणाः । पूणध्वम् । यात । शीर्षम् ॥ १२ ॥

‘गन्धर्वः गा आत्मन इच्छन्तः’ ‘भरताः भरतकुलजाः सर्वे’ ‘अतारिषुः तां नदीं समतरेन ।
‘विप्रः मेधावी विश्वामित्रो नदीरूपा अयुना उचितीषुः’ पुनराह । हे नद्यः ‘वः शुष्माकम्’ ‘जमिः
‘तर्ङ्गः’ ‘शम्याः’ शुभ्यकण्ठपाथ्विसंलघा रज्जवः ‘उत् ऊर्ध्वं यथा भवन्ति’ तथा ‘हन्तु गच्छतु ।
य तर्ङ्गो रजनामधो गच्छस्वित्यभिप्रायः । तथा हे ‘आपः यूयं’ ‘योक्त्राणि ता रज्जुः’ ‘युञ्जत । यथा
न स्पृशन्ति तथा याग्वित्त्व्यभिप्रायः । ‘व्येनसा विगतपापे अत एव’ ‘अदुःकृतौ कल्याणकर्मकारिण्यौ
‘अद्वयौ अद्वये’ न केनापि तिरस्करणीये विपादुल्लुप्तौ ‘शूनं सख्दंदि’ ‘मा’ ‘आस्ताम्’ आगच्छ-
ताम् । एवं विश्वामित्रो नदीः स्तुत्वा तामिरनुजातोऽतरदिति ॥ जमिः । ‘क गतौ’ । ‘अर्तैरुच’
इति मिश्रस्थयः । ‘ऊः’ इत्ययमादेशो धातोः । कच्छतीत्यृमिः । प्रत्ययस्वरः । शम्याः । ‘शमु
षवशमे’ । ‘पोरनुपधात्’ इति यत्प्रत्ययः । ‘सतोऽनाधः’ इत्याद्युदात्तत्वम् । हन्तु । ‘हन हिंसा-

उद्व ऊर्मिः शम्या हन्त्वापो योक्त्राणि मुञ्जत ।

मादुःकृतौ व्येनसाद्वयौ शूनमारताम् ॥ १३ ॥

उत् । वः । ऊर्मिः । शम्याः । हन्तु । आपः । योक्त्राणि । मुञ्जत ।

मा । अदुःकृतौ । विऽएनसा । अद्वयौ । शूनम् । आ । अस्ताम् ॥ १३ ॥

पूर्वसूक्तिर्गुर्विश्वामित्रो नदीरूपा अयुना उचितीषुः पुनराह । हे नद्यः ‘वः शुष्माकम्’ ‘जमिः
तर्ङ्गः’ ‘शम्याः’ शुभ्यकण्ठपाथ्विसंलघा रज्जवः ‘उत् ऊर्ध्वं यथा भवन्ति’ तथा ‘हन्तु गच्छतु ।
य तर्ङ्गो रजनामधो गच्छस्वित्यभिप्रायः । तथा हे ‘आपः यूयं’ ‘योक्त्राणि ता रज्जुः’ ‘युञ्जत । यथा
न स्पृशन्ति तथा याग्वित्त्व्यभिप्रायः । ‘व्येनसा विगतपापे अत एव’ ‘अदुःकृतौ कल्याणकर्मकारिण्यौ
‘अद्वयौ अद्वये’ न केनापि तिरस्करणीये विपादुल्लुप्तौ ‘शूनं सख्दंदि’ ‘मा’ ‘आस्ताम्’ आगच्छ-
ताम् । एवं विश्वामित्रो नदीः स्तुत्वा तामिरनुजातोऽतरदिति ॥ जमिः । ‘क गतौ’ । ‘अर्तैरुच’
इति मिश्रस्थयः । ‘ऊः’ इत्ययमादेशो धातोः । कच्छतीत्यृमिः । प्रत्ययस्वरः । शम्याः । ‘शमु
षवशमे’ । ‘पोरनुपधात्’ इति यत्प्रत्ययः । ‘सतोऽनाधः’ इत्याद्युदात्तत्वम् । हन्तु । ‘हन हिंसा-

१. ल-गमनम् । २. ख-ग-च-ज-ण-सिलोपः । ३. ल-उत्तीर्णः । ४. ख-ग-घ-ज-ण-त-न-प-भ-स-
भवति । ५. ख-ग-च-ज-ण-त-न-भ-स-‘अद्वये’ नास्ति । ६. त-अर्तैरुच ।

गत्योः' इत्यस्य लोटि रूपम् । निघातः । योक्त्राणि । 'युजिर् योमे' । करणे 'दात्रीभासयुजुजः' इत्यादिना घृण्यत्ययः । नित्स्वरः । मुञ्जत । 'मुञ्ज मोक्षणे' । निघातः । अटुष्कतौ । 'इसुसोः सामर्थ्ये' इति विसर्जनीयस्य फत्वम् । घ्येनसा । बहुव्रीहौ पूर्वपदस्वरः । लुपो दादेशः । अद्भ्यौ । 'हन हिंसागत्योः' इत्यस्य नन्पूर्वस्य 'अद्भ्यादयश्च' इति निपातनात् यक् । कित्वा-दुपधालोपः । 'हो हन्तेः' इति घत्वम् । सर्वविधीनां लन्दसि विकल्पितत्वाच्च औङः^१ शीभावाभावः^२ । एकादेशस्वरः । शूनम् । श्यतेः 'नपुंसके भावे कः' इति कः । यजादिवात् संप्रसारणम् । 'हलः' इति दीर्घत्वम् । 'ओदितश्च' इति निष्ठानत्वम् । 'निष्ठा च द्वयजनात्' इत्याद्युदात्तः । अरताम् । 'ऋ गतौ' इत्यस्य लुङि च्छेः 'सतिशास्यतिभ्यश्च' इत्यङादेशः । 'ऋदशोऽङि गुणः' । 'न माङ्योमे' इत्यङाभावः । निघातः ॥ ॥ १४ ॥

'इन्द्रः पूर्वित्' इत्येकादशचै पञ्चमं सूक्तं वैश्वामित्रं त्रैष्टुभमैन्द्रम् । अत्रानुक्रमणिका— 'इन्द्रः पूर्वित्' इति । अग्निष्टोमे माध्यंदिनसवने ब्राह्मणाच्छंसिशखे 'इन्द्रः पूर्वित्' इति सूक्तम् । 'होत्राकणाम्' इति खण्डे सूत्रितम्— 'इन्द्रः पूर्वित्दुदु ब्रह्माणि' (आश्व. श्रौ. ५. १६) इति । पृथ्वाभिप्लवपडहयोः प्रथमेऽहनि माध्यंदिनसवने ब्राह्मणाच्छंसिशखे चातुर्विंशकातिदिष्टस्य अहीनसूक्तस्य स्थाने त्रीणि संपातसूक्तानि । तत्रेदं प्रथमम् । 'इन्द्रः पूर्वित् एक इष्टसिग्मशृङ्गः' (आश्व. श्रौ. ७. ५) इति । उद्भिद्वलभिदोर्निष्केवत्ये एतत्सूक्तं निबिद्धानीयम् । सूत्रितं च— 'इन्द्रः सोममिन्द्रः पूर्विति मध्यंदिनः' (आश्व. श्रौ. ९. ८) इति ॥

इन्द्रः पूर्वित्तिरुदासमकैर्विद्वद्रसुर्दयमानो वि शत्रून् ।

ब्रह्मजुतस्तन्वा वावृधानो भूरिदात्र अपृणद्रोदसी उभे ॥ १ ॥

इन्द्रः । पुऽमित् । आ । अतिरत् । दासम् । अकैः । विद्वत्सुः । दयमानः । वि । शत्रून् ।

ब्रह्मजुतः । तन्वा । ववृधानः । भूरिऽदात्रः । आ । अपृणत् । रोदसी इति । उभे इति ॥ १ ॥

विश्वामित्रः स्तौति । 'पूर्वित् असुरपुरां भेत्ता' अत एव 'विद्वद्रसुः वेदयज्ञिः स्वमहिमप्रस्था-पकैर्वसुभिर्युक्तः' 'शत्रून् असुरान्' एव 'दयमानः विशेषेण हिंसन् । तथा च यास्कः— 'विद्वद्रसुर्दयमानो वि शत्रून् इति हिंसाकर्मा' (निर. ४. १७) इति । तादृशः 'इन्द्रः' 'दासम् । दस्यतेऽनेन तम इति दासो वासरः । तम् 'अकैः अचनीयैः स्वतेजोभिः' 'आतिरत् समन्तात्' अधश्च-यत् इन्द्रस्य सूर्यरिमकत्वात् । तथा च स्मृतिः— 'चैत्रमासे' तपविन्द्रः' इति । किंच । 'ब्रह्मजुतः ब्रह्मणा जूतः' स्तोत्रेणाकृतः । यद्वा ब्रह्मणा जगत्सृष्टा प्रेरितः 'तन्वा' स्वशरीरेण 'वावृधानः' वर्धमानः 'भूरिदात्रः । दायते लयतेऽनेन शत्रुशिर इति दात्रसायुधम् । बहुविधायुधोपेतः । तादृश इन्द्रः 'उभे' 'रोदसी' छावाष्टथिव्यौ 'आपृणत् सर्वतोऽर्पयत् ॥ पूर्वित् । 'भिविर् विदारणे' । क्षिप् । अतिरत् ।

१. ख-ग-च-ज-ण-त-न-शत् । २. च-न-फ-कुत्वम् । ३. ख-फ-भ-औङः न शीभावः ; त-न-औङः शीभावः । ४. ख-ग-च-ज-ण-त-न-भ-ल-स-माध्यंदिनः । ५. च-फ-असुरपुरीभेत्ता ; ६. ख-ग-घ-च-ज-ण-फ-भ-आ समन्तात् । ७. न-चैत्रे मासे ; ल-ज्येष्ठमासे । ८. न-स- 'जूतः' नास्ति । ९. फ-जगत्सृष्टैव ; स-जगत्सृष्ट्वा । १०. च-फ-तन्वा ववृधानः शरीरेण वर्धनशीलः भूरिदात्रः बहुच्छेदन-साधनयुक्तः उभे रोदसी ।

तरतेत्यर्थेन शः । ' ऋत इहातोः ' इतीत्वम् । निघातः । दासम् । करणे घञ् । जिस्वरः । विदद्वसुः । विदेस्तर्भावितपथस्य शतरि अदादिवाच्छपो लुकि सति प्रत्ययस्वरेण शतुरुदात्तत्वम् । बहुव्रीहौ पूर्वपदस्वरः । द्यमानः । ' द्य दानगतिरक्षणाहिंसादानेषु ' । आत्मनेपदी । लटः शानच् । ' न लोकाव्यय ' इति पथिप्रतिषेधः । ववृधानः^१ । ' वृधु वर्धने ' । कानचि रूपम् । संहितायाश्च अभ्यासत्वं तुजादिवादीर्धः । भूरिदात्रः । ' दाप् लवने ' । करणे ' दाक्षी ' इत्यादिना घृन्प्रत्ययः । बहुव्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरः । अपृणन् । ' पृण घृणने^२ ' इत्यस्य लङि तुदादिवाच्छः । निघातः । रोदसी । रुदेरमुनि रूपम् । निस्वरः ॥

मुखस्य ते तविषस्य प्र जूतिमिर्यमि वाचममृताय भूपन् ।

इन्द्र क्षितीनामसि मानुषीणां विशां दैवीनामुत पूर्वयावा ॥ २ ॥

मुखस्य । ते । तविषस्य । प्र । जूतिम् । इर्यमि । वाचम् । अमृताय । भूपन् ।

इन्द्र । क्षितीनाम् । असि । मानुषीनाम् । विशाम् । दैवीनाम् । उत । पूर्वयावा ॥ २ ॥

हे इन्द्र भूपन् स्वामलकुर्वेद्वहं^३ मुखस्य महनीयस्य^४ स्तुत्यस्य^५ तविषस्य बलवतः^६ ते तव जूति मनसा प्रेरितां^७ वाचं स्तुतिलक्षणाम्^८ अमृताय^९ अन्नार्थं^{१०} प्र इर्यमि प्रकर्षणे^{११} चारयाभि । ' मानुषीणां क्षितीनां मनोज्ञातानां मनुष्याणाम् ' उत अपि च ' दैवीनां देवसेवन्विनीनां विशां प्रजानां पूर्वयावा अग्रतो गन्ता एवम् ' असि ॥ मुखस्य । ' मह पूजायाम् ' । ' नहर्हलोपश्च ' (उ. भू. ५. ७०१) इति ' हलोपः ' इति सप्रत्ययो हलोपश्च । मङ्गते नृत्ये सर्वैरिति मन्वः । ' खान्तस्यास्मादेः ' इत्यन्तोदात्तत्वम् । यद्यपि मकारादिर्भवति^{१२} तथापि वचनसामर्थ्याद्भवति । तविषस्य । तवतेः टिप्पप्रत्ययः^{१३} । किस्वरः । जूतिम् । ' जूतिवृत्ति ' इत्यादिना क्तिनः^{१४} उदात्तत्वम् । इर्यमि । अतिर्गुह्येयादिः । ' अतिपिपत्योश्च ' इत्यभ्यासस्येत्वम् । ' अभ्यासस्य ' इनीयङादेशः । पादादिस्वाच्च निघातः । अभ्यस्तस्वरः । भूपन् । ' भूप अलंकारे ' इत्यस्य शतरि रूपम् । शतुर्लमावधानुकस्वरे^{१५} धातुस्वरः । असि । अस्तेर्लटि रूपम् । निघातः । मानुषीणाम् । ' मनोज्ञाती ' इत्यञ् । पुगागमः । ' टिट्टाणच् ' इति ङीप् । जिस्वरः । दैवीनाम् । ' देवाद्यजस्रौ ' इत्यञ् । अत्रापि पूर्ववत् ङीप् । जिस्वरः । पूर्वयावा । ' या प्रापणे ' इत्यस्मान्^{१६} । ' आतो मनिन कनिच्यनि-पश्च ' इति वनिप् । कृदुत्तरपदस्वरः ॥

इन्द्रो वृत्रमवृणोच्छर्धनीतिः प्र मायिनाममिनाद्वर्षणीतिः ।

अहन्व्यसमुशधुग्वनेष्वाविर्धेना अकृणोद्राम्याणाम् ॥ ३ ॥

इन्द्रः । वृत्रम् । अवृणोत् । शर्धेऽनीतिः । प्र । मायिनाम् । अमिनात् । वर्षेऽनीतिः ।

अहन् । विऽअंसम् । उशधक् । वनेषु । आविः । धेनाः । अकृणोत् । राम्याणाम् ॥ ३ ॥

१. ख-ग-ज-त-न-म-ल-स-^०हिंसाग्रहणेणु । २. ज-ण-वावृधानः । ३. भ-स-प्राणने ।

४. प-महनीयस्य । ५. च-फ-स-अमृताय पानार्थम् ; ल-अमृतपानार्थम् । ६. न-मकारादिने भवति ।

७. च-फ-ट्पचप्रत्ययः । ८. ज-ण-ल-क्तिन । ९. त-^०स्वरेण । १०. ल-इत्यस्य ।

‘वार्धनीतिः । नयनं नीतिः कर्म । शर्धं प्रवृद्धं नीतिः कर्म यस्य स तथोक्तः । सः १ इन्द्रः २ वृत्रम् असुम् ३ अवृणोत् बलेनारुहत् । तथा ४ वर्षणीतिः युद्धे परप्रहाराणां निवारककर्म इन्द्रः ५ मायिनाम् । द्वितीयाथै षष्ठी । मायिनीऽसुरान् ६ प्र ७ अमिनात् प्रकर्षेणावधीत् । ८ उशधक् शत्रुवधे कामयमानः इन्द्रः ९ वनेषु गूढचारिणमसुरं १० ध्येसं विगतांसं यथा भवति तथा ११ अहन् जघान । अथ तस्मिन् रात्रिचरे गवामपहर्तरे हते सति १२ राभ्याणाम् । रमणं स्त्रीभिः सह क्रीडा रामः । तमर्हन्तीति राभ्याः रात्रयः । तासां रात्रीणामन्तःस्थिताः १३ धेनाः गाः १४ आविः १५ अकृणोत् प्रकटा अकरोत् । रात्रीणाम् असुराक्रान्तत्वे तैत्तिरीयकम्—‘अहर्देवानामासीद्वात्रिसुराणां तेऽसुरा यदेवानां वित्तं वेद्यमासीत्तेन सह रात्रिं प्राविशन्निति ये दिवा स्तोतारो राभ्यास्तेषां वाचो धेनाः’ इति ॥ अवृणोत् । ‘वृन् वरणे’ इत्यस्य लङि रूपम् । निघातः । शर्धनीतिः । शर्धतिस्साहार्थः । अस्मात् कर्मणि घञ् । बहुव्रीहौ पूर्वपदस्वरः । अमिनात् । ‘मीञ् हिंसायाम्’ इत्यस्य लङि ‘मीनातेविगमे’ इति ह्रस्वः । निघातः । अहन् । हन्तेर्लङि रूपम् । उशधक् । ‘वक्त्रा कान्तौ’ । पृषोदरादित्वात् रूप-सिद्धिः । आविः । स्वरादिष्वन्तोदात्तत्वेन पठितत्वादन्तोदात्तः । धेनाः । ‘धेद् पाने’ । ‘धेट इक्’ (उ. सू. ३. २९१) इति नप्रत्यय ईकारश्चान्तादेशः । गुणः । धयन्ति तामिति धेना वाक् । ‘धेना जिगाति’ (ऋ. सं. १. २. ३) इत्यत्र प्रत्ययस्वरेणान्तोदात्तः । अत्र २ व्यत्ययेनाद्युदात्तत्वम् । अकृणोत् । ‘कृवि हिंसाकरणयोः’ । निघातः । राभ्याणाम् । ‘रसु क्रीडायाम्’ । राममर्हन्तीत्यर्थे ‘छन्दसि च’ इति यप्रत्ययः । तस्य स्वरः । यद्वा रमेः अन्तर्णीतप्यथात् ३ ‘अभ्यादयश्च’ इति यवप्रत्ययः । ‘प्ररमयति भूतानि नक्तं चारीण्युपरमयतीतराणि’ (निरु. २. १८) इति यास्कः । वर्णैर्यस्यः ॥

इन्द्रः स्वर्षा जनयन्नहानि जिगायोशिग्भिः पृतना अभिष्टिः ।

प्रारोचयन्मनवे केतुमह्नामविन्दुज्ज्योतिर्वृहते रणाय ॥ ४ ॥

इन्द्रः । स्वःऽसाः । जनयन् । अहानि । जिगाय । लुशिक्षिभः । पृतनाः । अभिष्टिः ।

प्र । आरोचयत् । मनवे । केतुम् । अहाम् । अविन्दत् । ज्योतिः । वृहते । रणाय ॥ ४ ॥

१ स्वर्षाः स्वर्गप्रदः २ इन्द्रः ३ अहानि स्वतेजोभिः ४ जनयन् ५ उशिग्भिः युद्धं कामयमानैरङ्गिरोभिः सह ६ पृतनाः परकीयाः सेनाः ७ अभिष्टिः अभिभावुकः सन् ८ जिगाय शत्रून्जेषीत् । शत्रुवधानन्तरं ९ मनवे मनुष्याय कर्मकर्त्रे यजमानाय १० अह्नां ११ केतुं प्रज्ञापकं सूर्यं १२ प्रारोचयत् तथा च तमोरुपासुरवधात् प्रकर्षेणादीपयत् । ततः १३ वृहते महते १४ रणाय युद्धप्रकाशनाय १५ ज्योतिः प्रकाशम् १६ अविन्दत् अलभत ॥ स्वर्षाः । ‘पणु दाने’ । कृप् । ‘जनसनखनां सम्बलोलः’ इत्यात्वम् । ‘सनोतेरनः’ इति पचम् । ‘अहरा-दीनां पर्यादिपूषसंख्यानम्’ इति विसर्जनीयस्य खत्वम् । जिगाय । ‘जि जये’ इत्यस्य लिटि ‘सम्प्लिटोजैः’ इत्यभ्यासादुत्तरस्य कवगादेशः । लिप्स्वरः । पृतनाः । ‘पृङ् व्यायामे’ । ‘कृपृथ्यां कित्’ इति तनप्रत्ययः । व्याप्रियन्तेऽत्र योद्धार इति पृतनाः सेनाः । निष्वादाद्युदात्तः । अभिष्टिः । अभिगन्ता । ‘इष’ गती । ‘मन्त्रे वृष’ इत्यादिना किञ्चुदात्तः । स८ हि भावपरोऽपि भवितारं लक्षयति ।

१. च-ज-ण-वृद्धम् । २. ल-अत्र तु । ३. ख-ग-न-भ-स-अन्तर्णीतस्यार्थात् ; ज-ण-अन्तर्भावि-तप्यार्थात् । ४. ल-स-‘महते’ नास्ति । ५. ख-ग-च-ज-ण-त-न-फ-भ-स-‘लिप्स्वरः’ नास्ति । ६. ख-ग-च-ज-ण-त-न-भ-स-आयामे । ७. न-ल-स-इषु । ८. ख-ग-च-ज-ण-न-भ-ल-स-‘स हि... लक्षयति’ नास्ति ।

‘तितुग्रस्य’ इत्यादिना इदमतिषेधः । शकस्त्वादित्वात् परस्त्वम् । कुटुत्तरस्वरः । अरोचयत् । ‘रच दीप्तौ’ इत्यस्य लङि रूपम् । मनवे । ‘मन ज्ञाने’ । ‘शृस्वस्तिहि’ इत्यादिना उग्रत्वयः । निदनुवृत्तेराद्युदात्तः । अबिन्दत् । ‘विट्टु लागे’ इत्यस्य ‘सौ सुचादीनाम्’ इति नुम् । पादादित्वादिनिघातः । रणाय । ‘क्रियाग्रहणं कर्तव्यम्’ इति संप्रदानसंज्ञा । रणतिः शब्दार्थः । ‘वक्षिरण्योरुपसंख्यानम्’ (पा. सू. ३. ३. ५८. ३) इत्यप्यत्रयः । रणन्ति शब्दं कुर्वन्ति परस्परं योद्धारोऽप्रेति रणः संग्रामः । प्रत्ययस्य पितृवादनुदात्तत्वे धातुस्वरः ॥

इन्द्रस्तुजो बर्हणा आ विवेश नृबध्नानो नर्या पुरूणि ।

अचेतयद्वियं इमा जरित्रे प्रेम वर्णमतिरच्छुक्रमांसाम् ॥ ५ ॥

इन्द्रः । तुजः । बर्हणाः । आ । विवेश । नृबध्नः । दधानः । नर्या । पुरूणि ।

अचेतयत् । धियः । इमाः । जरित्रे । प्र । इमम् । वर्णम् । अतिरत् । शुक्रम् । आंसांम् ॥ ५ ॥

स तादृशः । इन्द्रः । तुजः बाधिकाः । बर्हणाः युद्धोत्साहेन वर्धमानाः परकीयाः सेनाः । नृबध्नः मनुष्यवत् । आ । विवेश प्रकाशं लब्ध्वा प्राविशत् । किं कुर्वन् । पुरूणि बहूनि । नर्या युद्धनयन-कारिणां योग्यानि धनानि । दधानः प्रयच्छन् आविवेश । स इन्द्रः । जरित्रे स्तोत्रे । इमाः दृश्यमानाः । धियः उपसः । ध्यायन्त्यासु मनुष्या इति । ता धियः । अचेतयत् अज्ञापयत् । अथ आंसांम् उपसांम् । इमं । शुक्रं वर्णं प्रकाशेन युक्तं । प्र । अतिरत् स्वतेजसा प्रकर्षणं वर्धयति । धोक्तादस्योपःपरत्वे मन्त्रवर्णः— ‘शुक्रवर्णामुदु नो यंसते धियम्’ (क्र. सं. १. १४३. ७) इति ॥ तुजः । ‘तुज हिसायांम्’ । किम् । धातुस्वरः । बर्हणाः । ‘वृहि वृद्धौ’ । अस्मात् ‘युच्’ बहुलम्’ इति कर्तरि युच् । व्यत्ययेनाद्युदात्तत्वम् । विवेश । विशतेलिङि रूपम् । निघातः । नृबध्नः । नृबध्नात् ‘नेन तुल्यम्’ इति वतिप्रत्ययः । तस्य स्वरः । दधानः । दधातेः शानच् रूपम् । ‘अभ्यस्तानामादिः’ इत्याद्युदात्तत्वम् । नर्या । नरेषु साधूनि इत्यर्थे । तत्र साधुः इति यत् । ‘यतोऽनावः’ इत्याद्युदात्तत्वम् । अचेतयत् । ‘चित्ती संज्ञाने’ इत्यस्य ण्यन्तरस्य लङि रूपम् । अज्ञागमस्वरः । धियः । ‘ध्र्यं चिन्तायांम्’ । ‘अन्येभ्योऽपि दृश्यते’ इति क्तिप् । दक्षिग्रहणान् संप्रसारणम् । धातुस्वरः । इमाः । ‘दध्’ (पा. सू. ७. २. १०९) इति द्वकारस्य मकारः । एकादेशस्वरः । अतिरत् । तस्तेष्व्यत्येन शः । तिघातः । आंसांम् । ‘इदमोऽन्वादेशोऽश्’ इत्यशदेशोऽनुदात्तश्च । प्रत्ययः सुस्वादनुदात्तः । अतः सर्वानुदात्तः ॥ ॥ १५ ॥

महो महानि पनयन्त्यस्येन्द्रस्य कर्म सुकृता पुरूणि ।

वृजनेन वृजिनान्त्सं पिपेष मायाभिर्दस्यूरभिभूत्योजाः ॥ ६ ॥

महः । महानि । पनयन्ति । अस्य । इन्द्रस्य । कर्म । सुकृता । पुरूणि ।

वृजनेन । वृजिनान् । सम् । पिपेष । मायाभिः । दस्यूरन् । अभिभूतिऽओजाः ॥ ६ ॥

१. त-‘प्रकाशेन युक्तम्’ नास्ति । २. ल-‘युच्’ नास्ति । ३. च-इति वचनात् । ४. च-विशेलिङि । ५. ज-ण-नृषु साधुः ।

१महः महतः १अस्य एतादृशसामर्थ्यस्य १इन्द्रस्य १महानि महनीयानि १पुरुणि बहुनि
 १सुकृता १सुष्ठुकृतानि १कर्मवृत्रहननादीनि कर्माणि १पनयन्ति स्तुवन्ति । 'इन्द्रस्य कर्म सुकृता पुरुणि'
 इत्येतत्पदकदम्बकम् अत्रार्थभेदात् पदकाले नोत्पज्यते । तादृश इन्द्रः १वृजनेन । वर्ज्यन्ते शत्रवोऽनेनेति
 वृजनं बलम् । तेन बलेन १वृजिनान् पापरूपानसुरान् १सं १पिपेष सम्यक् चूर्णाचकार । तथा १अभि-
 भूत्योजाः । अभिभूतिः शत्रुविषयोऽभिभवः । तत्रौजो बलमस्येत्यभिभूत्योजाः शत्रूणां पराभवे समर्थः ।
 तादृश इन्द्रः १दस्यून् उपक्षपयितुनसुरान् १मायाभिः कपटैः सं पिपेष ॥ पनयन्ति । पनतेः स्तुत्यर्थस्य
 'गुपृभूपविच्छिपिणिपनिभ्यः' इत्यायप्रत्ययः । ह्रस्वश्छान्दसः । निघातः । वृजनेन । 'वृजी वर्जने' ।
 'कृपृवृजिमिदिनिधाभ्यः क्युः' इति क्युप्रत्ययः । किन्वाद्गुणः । प्रत्ययस्वरः । वृजिनान् । 'वृजी
 वर्जने' । 'वृजेः किञ्च' (उ. सू. २. २०५) इतीनचप्रत्ययः । वृजिनं पापम् । तद्वतः । अशौआक्षिवाद्च ।
 एकादेशास्वरः । पिपेष । 'पिण्ट् संचूर्णने' इत्यस्य लिटि णल रूपम् । निघातः । अभिभूत्योजाः ।
 भूतिभवनम् । भावे क्तिन् । 'तादौ च निति' इत्यभेः प्रकृतिस्वरस्वम् । अभिभूतावोजो यस्येति
 'सप्तम्युपमानपूर्वपदस्य बहुव्रीहिः' इति समासः । बहुव्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरः ॥

युधेन्द्रो म्हा वरिवश्चकार देवेभ्यः सत्पतिश्चर्षणिप्राः ।

विवस्वतः सदर्ने अस्य तानि विप्रा उक्थेभिः क्वय्यो गृणन्ति ॥ ७ ॥

युधा । इन्द्रः । म्हा । वरिवः । चकार । देवेभ्यः । सत्पतिः । चर्षणिप्राः ।

विवस्वतः । सदर्ने । अस्य । तानि । विप्राः । उक्थेभिः । क्वय्यः । गृणन्ति ॥ ७ ॥

१सत्पतिः सतां देवानां पतिः १चर्षणिप्राः चर्षणीनां मनुष्याणामपेक्षितफलप्रदानेन कामगूरकः
 सः १इन्द्रः १मह्ना महता १युधा युद्धेन १वरिवः । भृशं म्रियतेऽर्थमिरिति वरिवो धनम् । तादृशं
 धनं युद्धेन लब्ध्वा १देवेभ्यः देवनशीलभ्यः रतोनुभ्यः १चकार दत्तवान् । १विप्राः मेधाविनः १क्वय्यः
 स्तोतारः १विवस्वतः विशेषेणाग्निहोत्रादिकर्माथं वसतो यजमानस्य १सदर्ने गृहे १अस्य इन्द्रस्य
 १तानि वृत्रहननबहुप्रदानादीनि कर्माणि १उक्थेभिः स्तोत्रैः १गृणन्ति स्तुवन्ति ॥ युधा । 'युध संग्रह' ।
 भावे संपदादिलक्षणः क्तिप् । 'सावेकाचः' इति विभक्तिरुदात्ता । वरिवः । 'वृज् वरणे' इत्यस्य
 यङ्लुकि 'क्तश्च' इत्यभ्यासस्य रिगागमः । तदन्तादसुन् । बाहुलकादिलोपः । निस्वरः । चकार ।
 करोतेलिटि रूपम् । निघातः । सत्पतिः । अस्तेः शतरि रूपं सदिति । 'पर्यावैश्वर्ये' इति पूर्वपद-
 प्रकृतिस्वरस्वम् । चर्षणिप्राः । 'प्रा पूरणे' । विच् । विवस्वतः । विपूर्वात् 'वस निवासे' इत्यस्मात्
 संपदादिलक्षणो भावे क्तिप् । 'तदस्यास्यस्मिन्' इति मतुप् । 'मादुपधायाः' इति तस्य वत्वम् ।
 प्रत्ययस्य पिप्वाद्नुदात्तत्वे भ्रातृस्वरः । गृणन्ति । 'गृ शब्दे' इत्यस्य लटि रूपम् । निघातः ॥

१. ख-ग-ज-ण-न-भ-स-सुकृतानि, च-सुकृता । २. ख-ग-च-ज-ण-न-भ-चूर्णने । ३. ख-ग-च-ज-
 ण-त-इत्येतस्मात् । ४. ख-ग-च-ज-ण-त-न-क-भ-स-इत्यस्मात् ।

सत्रासाहं वरेण्यं सहोदां ससवांसं स्वरपथं देवीः ।

ससान यः पृथिवीं द्यामुतेमामिन्द्रं मदन्त्यनु धीरणासः ॥ ८ ॥

सत्राऽसहम् । वरेण्यम् । सहऽदाम् । ससऽवांसम् । स्वरः । अपः । च । देवीः ।

ससान । यः । पृथिवीम् । द्याम् । उत । इमाम् । इन्द्रम् । मदन्ति । अनु । धीरणासः ॥ ८ ॥

‘धीरणासः धिया स्तुत्या रणयन्तः’ स्तोतारः ‘सत्रासाहं महतो वृत्रादिरभिभवितारम् अत एव
‘वरेण्यं सर्वैर्वरणीयं’ ‘सहोदां दुर्बलस्यार्थिनो दलप्रदं’ ‘देवीः देवतश्रीलाः’ ‘अपः’ ‘स्वः’ ‘च रवर्लोकं च
‘ससवांसं संभजमानम्’ ‘इन्द्रम्’ ‘अनु’ ‘मदन्ति हण्यन्ति । हर्षमनु रवयं हृत्यन्तीत्यर्थः । ‘यः इन्द्रः
‘पृथिवीम्’ ‘उत अपि च’ ‘द्यां ह्यलोकम्’ ‘इमाम्’ इममन्तरिक्षलोकं चैतान् ग्रीन् लोकान् ‘ससान
तत्तल्लोकवासिभ्यः’ ददौ । तमनुमदन्तीत्यन्वयः ॥ सत्रासाहम् । ‘पह मर्पणे’ । ‘छन्दसि सहः’
इति ण्विः । णित्वादुपधावृद्धिः । ससवांसम् । ‘सस संभक्तौ’ इत्यस्य क्ताविडभावे नकारलोपे
रूपम् । प्रत्ययस्वरः । ससान । ‘पणु दाने’ इत्यस्य लिटि रूपम् । लिट्स्वरः । मदन्ति ।
मदि स्तुत्यादिषु इत्यस्य व्यत्ययेन परस्मैपदम् । निधातः । धीरणासः । रणतीति रणा वाक् । धिया
स्तुत्या रणा येषां ते धीरणाः । बहुव्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरः ॥

ससानात्यौ उत सूर्यं ससानेन्द्रः ससान पुरुभोजसं गाम् ।

हिरण्ययमुत भोगं ससान हत्वी दस्युन्प्रार्थं वर्णमावत् ॥ ९ ॥

ससान । अत्यान् । उत । सूर्यम् । ससान । इन्द्रः । ससान । पुरुभोजसम् । गाम् ।

हिरण्ययम् । उत । भोगम् । ससान । हत्वी । दस्यून् । प्र । आर्थम् । वर्णम् । आवत् ॥ ९ ॥

पूर्वमन्त्रे प्रतिपादितः सः ‘इन्द्रः’ ‘अत्यान्’ अथान् ‘ससान युद्धार्थं मरुद्भ्यो ददौ ।’ ‘उत अपि च
‘सूर्यं जगत्प्रकाशकमादिभ्यः’ ‘ससान । प्राणिनां व्यवहारनिर्वाहाय तेभ्यो ददौ । तथा ‘पुरुभोजसं पुरुभिः
‘सर्वैर्जैः क्षीरादिद्वारेणोपभुज्यत इति पुरुभोजः । क्षीरादिरूपबहुविधाभोषितां’ ‘गाम्’ अग्निहोत्रादि-
सिद्धयर्थं ‘ससान तेभ्यः’ ददौ । ‘उत अपि च’ ‘हिरण्ययं सुवर्णमयं’ ‘भोगं धनम् । भुज्यतेऽस्मिन्निति
भोगो गृहं वा । ‘ससान’ अर्थिभ्यो ददौ । ततः ‘दस्यून्’ बाधकानसुरान् ‘हत्वा’ हत्वा ‘आर्थम्
उत्तमं’ ‘वर्णं’ त्रैवर्णिकं ‘प्र’ ‘आवत् । यथा कर्मविज्ञो न भवेत्तथापालयत् ॥ ससान । ‘पणु दाने’
इत्यस्य लिटि णलि रूपम् । लिट्स्वरः । हिरण्ययम् । हिरण्यस्रज्ज्वात् विकारायें ‘मयद्वैतयोः’ (पा.
सू. ४.३. १४३) इति विहितस्य छन्दसि विषये ‘कस्यवासरस्यवास्त्वमाध्वीहिरण्ययानि छन्दसि’ इति
निपातनात् मयदौ मकारलोपः । प्रत्ययस्वरः । हत्वी । हन्तेः क्त्वायें ‘क्तात्थादयश्च’ इति निपातितः ।
प्रत्ययस्वरः । आवत् । अवतेलेलि रूपम् ॥

१. ख-ग-घ-ज-ण-त-न-भ-ल-स-र-मयन्तः । २. ख-न-स-भ-जमानम् । ३. क-भ-तल्लोकं । ४. ग-
ज-ण-सत्रासहम् । ५. ख-ग-ज-ण-न-क-भ-ल-स-निस्वरः । ६. घ-ज-ण-भ-तेभ्यः प्राणिभ्यः । ७. ख-
ग-घ-ज-ण-क-भ-ल-स-निस्वरः ।

इन्द्र ओषधीरसनोदहानि वनस्पतीरसनोदन्तरिक्षम् ।

विभेदं वलं नुनुदे विवाचोऽर्थाभवदभिताभिकृतानाम् ॥ १० ॥

इन्द्रः । ओषधीः । असनोत् । अहानि । वनस्पतीन् । असनोत् । अन्तरिक्षम् ।

विभेदं । वलम् । नुनुदे । विऽवाचः । अर्थ । अभवत् । दमिता । अभिऽकृतानाम् ॥ १० ॥

तादृशः । इन्द्रः । ओषधीः पक्कफलसंयुक्तास्तृणगुल्मादिकाः । असनोत् प्राणिनामुपभोगार्थं प्रादात् । तथा अहानि दिवसांश्च आयुष्परिकृत्यर्थं प्रायच्छत् । किञ्च वनस्पतीन् यज्ञार्थं खदिर-पलाशादिलक्षणान् वृक्षान् असनोत् । तथा अन्तरिक्षं संचारार्थं प्रादात् । तथा वलम् । संव्रियतेऽनेन आकाशमिति बलो मेघः । तं मेघं विभेद उदकप्रेरणार्थमभिदत् । विवाचः विरुद्धवाचः प्रतिकूलानसुरान् । नुनुदे प्राणिनां रक्षार्थं तान् बबाध । अथ अनन्तरम् अभिकृतानाम् । कतुः कर्म । अभि अभिसुरस्येन युद्धार्थं कर्म येषां तेऽभिकृतवः बलीयांसः शत्रवः । तेषामपि दमिता उपशमयिता अभवत् अभूत् । एवं हितकरणाहितपरिहाराभ्यां सर्वाः प्रजाः पालयति स्मेति भावः ॥ असनोत् । 'एणु दाने' इत्यस्य लङि रूपम् । वनस्पतीन् । पारस्करप्रवृत्तिश्चात् सुडागमः । वनशब्दः 'मन्विषयस्य' इत्याद्युदात्तः । पतिशब्दः प्रत्ययस्वरेणाद्युदात्तः । 'उभे वनस्पत्यादिषु युगपत्' इत्युभयपदप्रकृतिस्वरवत् । विभेद । 'भित्तिर विचारणे' इत्यस्य लिटि रूपम् । लिस्वरः । नुनुदे । 'नुद् प्रेरणे' इत्यस्य लिटि रूपम् । वाक्यभेदादनिघातः । प्रत्ययस्वरः । दमिता । 'दसु उपशमे' इत्यस्य तुचि रूपम् । चिस्वरः । अभिकृतानाम् । बहुव्रीहौ पूर्वपदस्वरः ॥

शूनं हुवेम मघवानमिन्द्रमस्मिन्भरे नृतमं वाजसातौ ।

शृण्वन्तमुग्रमूतये समत्सु घ्नन्तं वृत्राणि संजितं धनानाम् ॥ ११ ॥

शूनम् । हुवेम । मघऽवानम् । इन्द्रम् । अस्मिन् । भरे । नृतमम् । वाजऽसातौ ।

शृण्वन्तम् । उग्रम् । ऊतये । समत्सु । घ्नन्तम् । वृत्राणि । समऽजितम् । धनानाम् ॥ ११ ॥

पृषा ऋक्पूर्वमेव व्याख्याता ॥ ॥ १६ ॥

'तिष्ठा हरी' इत्येकादशच पठं सुक्तं वैश्वामित्रे त्रैष्टुभमैन्द्रम् । 'तिष्ठा हरी' इत्यनुक्रमिका । अष्टिपति मरुत्वतीयशक्ने निविद्वानं सुक्तम् । सूत्रितं च—'तिष्ठा हरी यो जात एवेति मध्यं दिनः' (आश्व. श्रौ. ९. ७) इति । इन्द्राग्रयोः कुलायनाग्रयेकाहेऽप्येतन्मरुत्वतीयनिविद्वानम् । सूत्रितं च—'तिष्ठा हरी तसु द्रुहीति मध्यं दिनः' (आश्व. श्रौ. ९. ७) इति । समुडे दशरात्रे नृतीये छन्दोमे मरुत्वतीयशक्ने एतत्सुक्तम् । सूत्रितं च—'तिष्ठा हरी य मन्दिन इमा उ खेति मरुत्वतीयम्' (आश्व. श्रौ. ८. ७) इति । अतिरात्रे नृतीये पर्याये होतुः शक्ने परिहिते सति आद्या 'तिष्ठा हरी' इत्येषा शस्त्रयाज्या । सूत्रितं च—'विश्वजिते तिष्ठा हरी रथ आ युज्यमानेति याज्या' (आश्व. श्रौ. ६. ४) इति ॥

१. ख-ग-घ-च-ज-ण-°पालाशादि" । २. ल-स-°अभूत्" नास्ति ।

क. २-४६

तिष्ठा हरी रथ आ युज्यमाना याहि वायुर्न नियुतो नो अच्छ ।

पिवास्यन्धो अभिसृष्टो अस्मे इन्द्र स्वाहा ररिमा ते मदाय ॥ १ ॥

तिष्ठ । हरी इति । रथे । आ । युज्यमाना । याहि । वायुः । न । निऽयुतः । नः । अच्छ ।

पिवासि । अन्धः । अभिसृष्टः । अस्मे इति । इन्द्र । स्वाहा । ररिम । ते । मदाय ॥ १ ॥

विश्वामित्रः स्तोति । हे ^१इन्द्र ^२रथे खन्दने ^३युज्यमाना संयुज्यमानौ ^४हरी अन्धो अभिलक्ष्य ^५कंचिकां लम् ^६आ ^७तिष्ठ । तत्र दृष्टान्तः ^८वायुर्न इति ^९। यथा वायु रथे नियुज्यमानाः ^{१०}नियुतः वडवा अभिलक्ष्य कंचिकां लम् तिष्ठति तद्वत् । अथ रथारूढस्त्वं ^{११}नः अस्मान् ^{१२}अच्छ ^{१३}अभिलक्ष्य आ ^{१४}वाहि क्षिप्रमागच्छ । आगत्य च ^{१५}अस्मे अस्माभिः ^{१६}अभिसृष्टः अनुज्ञातस्त्वम् ^{१७}अन्धः सोमलक्षणमन्नं ^{१८}पिवासि पिव । ^{१९}स्वाहा । वृत्तश्राव्यं सोमः । वयं ^{२०}ते तव ^{२१}मदाय हर्षाय स्वाहाकृतमिदं सोमं ^{२२}ररिम ददाम । अत्र 'याहि वायुर्न नियुतो नो अच्छ' इत्यत्र रथेन आ याहत्वर्थः । 'आपश्चित्रियुः स्तयोन गावः' (ऋ. सं. ७. २३. ४) इत्यत्र ^{२३}तन्न तथेति ^{२४}पदकाले नोत्सृज्यते ॥ तिष्ठ । तिष्ठतेर्लोपि रूपम् । तिष्ठा-देशस्यानुदात्तः ^{२५}। याहि । यातेर्लोपि रूपम् । हंकिन्वादान्तोदात्तः । वायुः । 'वा गतिगन्धर्वाः' इत्यस्मात् ^{२६}कुवापा ^{२७}इत्यादिना उण् । आतो युक् । प्रत्ययस्वरः । पिवासि । पातेर्लट्वाडागमः । आगमस्यानुदात्तत्वात् ^{२८}धातुस्वरः । अन्धः । 'अद भक्षणं' । 'अवेष्टुम् धक्ष' इत्यनुष्ठुमागमो धकार-श्रान्तादेशः । अद्यते प्राणिभिः तद्वा ^{२९}स्वयमस्तीति । तथा च श्रुतिः- 'अद्यतेऽस्ति च भूतानि तस्मादर्थं तदुच्यते' (तै. उ. २. २) इति । निस्वरः । अस्मे । 'सुपां सुलुक्' इति तृतीयायाः शो इत्यादेशः । ररिम । रातेर्लिटि रूपम् । वाक्यभेदादनिघातः । प्रत्ययस्वरः ॥

उपांजिरा पुरुहुताय सप्ती हरी रथस्य धूर्वा युनज्मि ।

द्रव्यथा संभृतं विश्वतश्चिदुपेमं यज्ञमा वहात इन्द्रम् ॥ २ ॥

उप । अजिरा । पुरुहुताय । सप्ती इति । हरी इति । रथस्य । धूऽसु । आ । युनज्मि ।

द्रवत् । यथा । सम्भृतम् । विश्वतः । चित् । उप । इमम् । यज्ञम् । वा । वहातः । इन्द्रम् ॥ २ ॥

हे इन्द्र ^१पुरुहुताय पुरुभिर्भुविभ्येजमानैर्यज्ञार्थमाहुताय तुभ्यम् ^२अजिरा क्षीघ्रगमनशीलौ ^३सप्ती सर्पणशीलौ ^४हरी हरिनामकावधौ ^५रथस्य ^६धूपं युगप्राप्तेषु ^७उप ^८आ ^९युनज्मि अहं तथा योजयामि । ^{१०}द्रवत् स रथः ^{११}यथा गच्छेत्तथेति शेषः । ^{१२}विश्वतश्चित् सर्वतः ^{१३}संभृतम् अभिर्यतुभिः सविता स्तोमैः

१. ज-ज-अच्छ अभिलक्ष्य । २. ख-ग-घ-ज-ज-म-इति नास्ति । ३. ख-ग-घ-ज-ज-भ-ल-अच्छ नास्ति । ४. ख-ग-घ-न-फ-भ-स-व नास्ति । ५. ख-ग-घ-ज-ज-न-फ-भ-ल-सोमं च । ६. ख-ग-घ-त-फ-भ-स-इत्येतन्न रथेति ; ज-ज-इत्येतत् भिन्नार्थमिति ; न-इत्यत्र अरथे इतीति । ७. च-फ-तिष्ठादेश आनुदात्तः ; ल-तिष्ठादेशस्यानुदात्तत्वात् तत्राणुदात्तत्वम् । ८. ज-ज-आगमस्यानुदात्तत्वापेक्षा ; त-स-आगमस्यानुदात्तत्वात् ; ल-आगमस्यानुदात्तत्वम् । ९. न-ल-स-तन्वा । १०. त-न-क्षीघ्रं ।

इत्यादियज्ञसंभारैः संपूर्णम् इमं यज्ञं प्रति इन्द्रं त्वाम् उप आ वहातः तावथौ सम्यक् बह-
ताम् ॥ धृष्टु । धूर्वा हिंसार्थः । क्तिप् । 'राहोपः' इति वकारलोपः । 'वोस्पधायाः' इति लीधेः ।
'सावेकाचः' इति विभक्तैरुदात्तत्वम् । युनजिम् । 'युजिर् योगे' । रुधादिः लटि रूपम् । निघातः ।
द्रवत् । 'द्रु गतौ' इत्यस्य छान्दसे^१ लङि रूपम् । व्यत्ययेनान्तोदात्तत्वम् । बहातः । बहेर्लङ्छायागमे
रूपम् ॥

उपो नयस्व वृषणा तपुष्पोतेमव त्वं वृषभ स्वधावः ।

प्रसेतामश्वा वि मुचेह शोणा दिवेदिवे सदृशीरद्धि धानाः ॥ ३ ॥

उपो इति । नयस्व । वृषणा । तपुःऽपा । उत । ईम् । अव । त्वम् । वृषभ । स्वधाऽवः ।

प्रसेताम् । अश्वा । वि । मुच । इह । शोणा । दिवेऽदिवे । सदृशीः । अद्धि । धानाः ॥ ३ ॥

वृषभ कामानां वर्षक वस्वधावः अन्नवन् हे इन्द्र वृषणा सेचनसमर्थौ तपुष्पा तापकेभ्यः
शत्रुभ्यो रक्षकावथौ उपो नयस्व अस्मत्समीपं प्रापय । उत अपि च त्वम् ईम् एनं यजमानम्
व अव पालय । शोणा शोणवर्णौ तावथौ इह अस्मिन् देवयजने वि मुच विमुञ्च^२ । विमुक्तौ^३
तावथौ प्रसेतां विघसं^४ भक्षयताम् । त्वं तु सदृशीः एकरूपान् धानाः मृष्टवचान् दिवेदिवे प्रति-
दिवसम् अद्धि भक्षय ॥ नयस्व । नयतेर्लोटि रूपम् । तपुष्पा । 'पा रक्षणे' । 'आतोऽनुपसर्गे कः' ।
'सुपां सुलुक्' इति डादेशः । 'इसुसोः सामर्थ्ये' इति संहितायां विसर्जनीयरय षात्वम् । कृतुत्तर-
पदप्रकृतिस्वरः । अव । अवतेर्लोटि रूपम् । स्वधावः । 'मनुवसोः' इति नकारस्य रत्वम् । निघातः ।
प्रसेताम् । 'प्रसु अदने' इत्यस्य लोटि आतामि रूपम् । पादादिवादनिघातः । आतामो लसार्थधातुक-
स्वरे धातुस्वरः । मुच । मुञ्चतेः लोटि^५ रूपम्^६ । आगमानुज्ञासनस्यानित्यत्वान्नुमभावः । सदृशीः ।
समानशब्द उपपदे 'दृशीर प्रेक्षणे' इत्यस्मात् 'समानान्वयोश्च' इति कप्रत्ययः । समानस्य
'दृढशक्त्युप' इति सभावः । 'दिङ्गाणञ्' इत्यादिना ङीप् । तस्य पिषादनुदात्तत्वे धातुस्वरः ।
अद्धि । 'अद भक्षणे' इत्यस्य लोटि अदादिवाच्यो लुक् । 'द्रुसभ्यो हेधिः' इति ध्यादेशः ।
निघातः । धानाः । 'डुधाञ् धारणपोषणयोः' । 'धापृवरयज्यतिभ्यो नः' इति नप्रत्ययः ।
प्रत्ययस्वरः ॥

चतुर्विंशिकेऽहनि^७ माध्यंदिने सवने ब्राह्मणाच्छंसिश्चे 'ब्राह्मणा ते' इत्यारम्भणीया । सूत्रितं
च—'ब्राह्मणा ते ब्राह्मयुजा युनज्युर्नो लोकेमनुनेषि विद्वान्' (आश्व. श्रौ. ७. ४) इति ॥

१. ख-ग-ज-ण-न-भ-ल-छान्दसम् । २. ख-ग-च-ज- 'विमुञ्च' नास्ति; ल-स-मुफौ । ३. ख-
ग-च-ज-ण-यवसम् । ४. ख-ग-च-ज-ण-त-न-भ-स- लोटि रूपम् नास्ति । ५. ख-ग-च-ज-ण-म-
चतुर्विंशेऽहनि ।

ब्रह्मणा ते ब्रह्मयुजा युनज्मि हरी सखाया सधमाद आशू ।

स्थिरं रथं सुखमिन्द्राधितिष्ठन्प्रजानन्विद्वाँ उप याहि सोमम् ॥ ४ ॥

ब्रह्मणा । ते । ब्रह्मयुजा । युनज्मि । हरी इति । सखाया । सधमादे । आशू इति ।

स्थिरम् । रथम् । सुखम् । इन्द्र । अधितिष्ठन् ।

प्रजानन् । विद्वान् । उप । याहि । सोमम् ॥ ४ ॥

हे इन्द्र ब्रह्मयुजा ब्रह्मणा मन्त्रेण योक्तव्यौ सधमादे । माचान्ति योद्धारोऽवेति मादो युद्धम् । सहमादः सधमादः । तस्मिन् युद्धे सखाया समानप्रसिद्धौ अत एव आशू क्षिप्रगमनावेतौ ते तव हरी अश्वौ ब्रह्मणा स्तोत्रेण युनज्मि रथे संयोजयामि । स्थिरं सुदृढं सुखं सुदृढारं तादृशं रथम् अधितिष्ठन् आरूढस्त्वं सोमपानार्थमायाहि । प्रजानन् इत्याद्यगमन् ॥ ब्रह्मयुजा । युजेरौणादिकः कर्मणि क्तिप् । युनज्मि । युजेः लटि रूपम् । निघातः । सधमादे । 'मदी हयै' । अधिकरणे घञ् । 'सधमादस्थयोऽछन्दसि' इति सहस्य सधादेशः । कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरः । रथम् । 'अधिशोड्स्थासो कर्म' इति कर्मसंज्ञा । सुखम् । 'खनु विदारणे' । 'अन्येभ्योऽपि दृश्यते' इति डः । कृदुत्तरस्वरः ॥

मा ते हरी वृषणा वीतवृष्टा नि रीरमन्यजमानासो अन्ये ।

अत्यायाहि शश्वतो वयं तेऽरं सुतेभिः कृणवाम सोमैः ॥ ५ ॥

मा । ते । हरी इति । वृषणा । वीतवृष्टा । नि । रीरमन् । यजमानासः । अन्ये ।

अतिऽआयाहि । शश्वतः । वयम् । ते । अरम् । सुतेभिः । कृणवाम । सोमैः ॥ ५ ॥

हे इन्द्र वृषणा कामानां सेचकौ वीतवृष्टा कमनीयवृष्टभागौ ते तव हरी अश्वौ अन्ये अस्मदन्त्ये यजमानासः यजमानाः समा नि रीरमन् मा हर्षयन् । वयं तु सुतेभिः अभियुतैः सोमैः ते तव अरं पर्याप्तं कृणवाम । यथा तव तृप्तिर्भवति तथा कुर्म इत्यर्थः । एवं तु अत्यायाहि शश्वतः बहुनन्यानातिक्रम्य सोमपानार्थं शीघ्रमागच्छ ॥ वीतवृष्टा । वी कात्यादिपु । अस्मान् कप्रत्ययः । बहुवीहै पूर्वपदप्रकृतिस्वरः । रीरमन् । 'रमु क्रीडायाम्' इत्यस्य ण्यन्तस्य लुङि चङि रूपम् । 'न माळशीमे' इत्यडभावः । निघातः । अत्यायाहि । यातेर्लोपि रूपम् । 'गतिगतो' इति पूर्वस्य निघातः । कृणवाम । कृणोतेर्लोपि रूपम् । निघातः ॥ १७ ॥

'तवायं सोमः' इति माध्यन्दिने सवने नेष्टुः प्रस्थितयाज्या । सूत्रितं च—'तवायं सोमस्व-मेलवाङ्मिन्द्राय सोमाः प्रदिवः' (आश्व. श्रौ. ५. ५) इति ॥

१. च-फ-क्षिप्रगमनवन्ती । २. ख-ग-च-ज-ण-दृढम् । ३. ख-ग-च-ज-ण-न-भ-युजेः नास्ति । ४. ख-ग-च-ज-ण-न-भ-निघातः नास्ति । ५. न-ल-स-अश्वौ नास्ति । ६. ख-ग-च-ज-ण-न-फ-भ-स-अस्मदन्त्ये नास्ति । ७. ल-तप्रत्ययः । ८. ल-इत्यस्मात् । ९. ख-ग-च-ज-ण-भ-निघातः नास्ति ।

तवायं सोमस्त्वमेहर्वाङ् शश्वत्तमं सुमना अस्य पाहि ।

अस्मिन्यज्ञे बर्हिष्या निषद्या दधिष्वेमं जठर इन्दुमिन्द्र ॥ ६ ॥

तव । अयम् । सोमः । त्वम् । आ । इहि । अर्वाङ् । शश्वत्ऽतमम् । सुऽमनाः । अस्य । पाहि ।

अस्मिन् । यज्ञे । बर्हिषि । आ । निऽसद्य । दधिष्व । इमम् । जठरे । इन्दुम् । इन्द्र ॥ ६ ॥

हे 'इन्द्र' 'अयं' 'सोमः' 'तव' 'त्वर्थमभिपुतः' । 'त्वम्' 'अर्वाङ्' 'सोमाभिसुरत्येन' 'आ' 'इहि' 'आयाहि' । 'आगत्य च' 'सुमनाः' 'शोभनमनस्को भूत्वा' 'अस्य' 'इमं' 'सोमं' 'शश्वत्तमं' 'बहुतमं' 'पाहि' 'पिब' । 'बर्हिषि' 'प्रबुद्धे' 'अस्मिन्' 'यज्ञे' 'निषद्य' 'उपविश्य' 'इन्दुं' 'क्लेदनशीलम्' 'इमं' 'सोमं' 'जठरे' 'आ' 'दधिष्व' 'धारय' । 'यथा' 'नाजेरधस्तात्' 'गच्छति' 'तथा' 'धारय' । 'अङ्गिरोभिरा' 'गहि' 'यज्ञियेभिः' ' (क्र. सं. १०. १४. ५) 'इत्यत्र न' 'यज्ञविशेषणं' 'बर्हिः' 'भिन्नरूपं' 'वा' 'तत्' 'इत्यतो' 'नोत्सृज्यते' ॥ 'इहि' । 'इण' 'गतौ' । 'अस्य' 'लोटि' 'रूपम्' । 'निघातः' । 'शश्वत्तमम्' । 'उच्छातिवा' 'दन्तो' 'दात्तत्त्वम्' । 'पाहि' । 'पा' 'पाने' 'इत्यस्य' 'लोटि' 'रूपम्' । 'बहुलं' 'छन्दसि' 'इति' 'शपो' 'लुक्' । 'निघातः' । 'निषद्य' । 'सदेत्यपि' 'सदिरप्रतेः' 'इति' 'पठम्' । 'लिस्वरः' । 'दधिष्व' । 'दधाते' 'लोटि' 'छन्दस्युभयथा' 'इति' 'धास' 'आर्धधातु-कृत्वा' 'विडागमः' । 'प्रत्ययस्वरः' । 'इन्दुम्' । 'उन्दी' 'क्लेदने' । 'उन्देरिच्चादेः' 'इत्युग्रस्ययः' । 'धातोरादेः' 'इकारादेशः' । 'नि' 'इत्यनुवृत्तेराधुवाचः ॥

स्तीर्णं ते बर्हिः सुत इन्द्र सोमः कृता धाना अत्तवे ते हरिभ्याम् ।

तदोक्ते पुरुशाकाय वृष्णे मरुत्वते तुभ्यं राता हवींषि ॥ ७ ॥

स्तीर्णम् । ते । बर्हिः । सुतः । इन्द्र । सोमः । कृताः । धानाः । अत्तवे । ते । हरिऽभ्याम् ।

ततऽओक्ते । पुरुऽशाकाय । वृष्णे । मरुत्वते । तुभ्यम् । राता । हवींषि ॥ ७ ॥

हे 'इन्द्र' 'ते' 'तवोपवेशनार्थं' 'बर्हिः' 'स्तीर्णं' 'विस्तृतम्' । 'तथा' 'सोमः' 'च' 'त्वर्थं' 'सुतः' 'अभिपुतः' । 'ते' 'तव' 'हरिभ्याम्' 'अत्तवे' 'भक्षणार्थं' 'धानाः' 'भृष्टयवाः' 'कृताः' 'संपादिताः' । 'तदोक्ते' 'तत्' 'बर्हिः' 'ओको' 'निलयो' 'यस्य' 'तस्मै' 'पुरुशाकाय' 'बहुभिः' 'स्तुत्याय' 'यद्वा' 'बहुसहायाय' 'वृष्णे' 'कामानां' 'वर्धि' 'मरुत्वते' । 'मस्तो' 'देवविश्रः' । 'तद्वते' । 'पूर्वभूताय' 'तुभ्यं' 'हवींषि' 'सोमाज्यादीनि' 'राता' 'अस्माभि-दत्तानि' । 'तानि' 'सेवस्वेति' 'आवः' ॥ 'स्तीर्णम्' । 'स्तृन्' 'आच्छादने' 'इत्यस्य' 'कृत' 'इच्छातोः' 'इतीत्वम्' । 'रदाभ्याम्' 'इति' 'निष्ठानत्वम्' । 'प्रत्ययस्वरः' । 'अत्तवे' । 'अद्' 'भक्षणे' 'इत्यस्मात्' 'तुमर्थे' 'तवेन्प्रत्ययः' । 'निस्वरः' । 'तदोक्ते' । 'बहुमीही' 'पूर्वपदस्वरः' । 'पुरुशाकाय' । 'शच' 'व्यकाशार्थं' 'वाचि' 'इत्यस्मात्' 'कर्मणि' 'घञ्' । 'चजोः' 'कु' 'धिष्ण्यतोः' 'इति' 'कृत्वम्' । 'कृटुत्तरपदस्वरः' । 'मरुत्वते' । 'तसौ' 'मत्वर्थे' 'इति' 'भस्जयां' 'तकारस्य' 'जश्वाभावः' । 'प्रत्ययस्य' 'पित्त्वा' 'पुनर्दात्तत्वे' 'प्रातिपदिकस्वरः' । 'राता' । 'रा' 'दाने' 'इत्यस्मात्' 'कर्मणि' 'क्' । 'प्रत्ययस्वरः ॥

१. ख-स सोमः । २. ख-ग-च-ज-ण-फ-तु । ३. ख-ग-च-ज-ण-न-भ-स-रूपम् । ४. न-भ-ल-भेऽप्रतेः । ५. ख-ग-च-ज-ण-प-भ- 'कामानां' नास्ति । ६. ल-इत्यस्य निष्ठाग्रम् ।

इमं नरः पर्वतास्तुभ्यमापः सर्भिन्द्र गोभिर्मधुमन्तमक्रन् ।

तस्यागत्या सुमनां ऋष्व पाहि प्रजानन्विद्वान्पथ्या इ अनु स्वाः ॥ ८ ॥

इमम् । नरः । पर्वताः । तुभ्यम् । आपः । सम् । इन्द्र । गोभिः । मधुमन्तम् । अक्रन् ।

तस्य । आगत्या । सुमनाः । ऋष्व । पाहि । प्रजानन् । विद्वान् । पथ्याः । अनु । स्वाः ॥ ८ ॥

हे इन्द्र नरः कर्मणां नेतारोऽध्वर्यादयः पर्वताः आवाणः आपः सैते सर्वे संसृज्य तुभ्यं स्वधर्मम् इमं सोमं पयोभिः पयोभिः^१ मधुमन्तं माधुर्योपितं^२ वसम् अक्रन् सम्प्रगाकर्षुः । वक्ष्य दर्शनीय हे इन्द्र सुमनाः शोभनमनस्कः विद्वान् कर्माभिः स्वाः स्वकीयाः पथ्याः वैदिके पथि कर्मणि साधुभूताः स्तुतीः अनु प्रजानन् त्वम् आगत्य तस्य पाहि इममभिपुतं सोमं दिय ॥ अक्रन् । करोतेर्लुङि रूपम् । निघातः आगत्य । गमेर्ल्यपि रूपम् । लिट्स्वरः । पाहि । पातेर्लोटि रूपम् ॥

याँ आमजो मरुत इन्द्र सोमे ये त्वामवर्धन्नमवन्गुणस्ते ।

तेभिर्नृतं मुजोषा वावशानोऽग्नेः पिब जिह्या सोममिन्द्र ॥ ९ ॥

यान् । आ । अमजः । मरुतः । इन्द्र । सोमे । ये । त्वाम् । अवर्धन् । अमवन् । गुणः । ते ।

तेभिः । एतम् । सुजोषाः । वावशानः । अग्नेः । पिब । जिह्या । सोमम् । इन्द्र ॥ ९ ॥

हे इन्द्र यान् मरुतः सोमे सोमपानविषये आमजः समभावयः^१ ये च मरुतः त्वाम् अवर्धन् युद्धे प्रोत्साहोत्पादनेनावर्धयन् ये च मरुतः ते तव गणः^२ अभवन् सहाया अभूतक्षित्यर्थः । हे इन्द्र पूर्वविधेः तेभिः तैर्मरुद्भिः सुजोषाः संगतः सन् एतम् अभिपुतं सोमं वावशानः कामयमानस्त्वम् अग्नेः आहुत्यधिकरणभूतस्याहवनीयस्य चालारूपया जिह्या इमं पिय ॥ अमजः । ' भज सेवयाम् ' इत्यस्य लङि रूपम् । यद्वृत्तयोगादनिघातः । अवर्धन् । ' वृध वर्धते ' इत्यस्य व्यन्तस्य लङि रूपम् । ' छन्दस्युभयथा ' इति शेषार्धधातुकत्वान् ' णेरन्ति ' इति णिलोपः । अत्रापि यथोपादनिघातः । अभवन् । वाक्यभेदादनिघातः । वावशानः । ' वश कान्तौ ' इत्यस्य यङ्लुकि चानशि रूपम् । चिस्वरः । पिब । ' पा पाने ' । निघातः ॥

इन्द्र पिब स्वधया चित्सुतस्याग्नेर्वी पाहि जिह्या यजत्र ।

अध्वर्योर्वा प्रयतं शक्र हस्ताद्धोर्तुर्वा यज्ञं हविषो जुषस्व ॥ १० ॥

इन्द्र । पिब । स्वधया । चित् । सुतस्य । अग्नेः । वा । पाहि । जिह्या । यजत्र ।

अध्वर्योः । वा । प्रयतम् । शक्र । हस्तात् । होतुः । वा । यज्ञम् । हविषः । जुषस्व ॥ १० ॥

१. ख-ग-च-ज-ण-फ-म- ' पयोभिः ' नास्ति । २. ख-ग-न-भ-स-वा; च-फ-एते । ३. ख-ग-ध-च-ज-ण-भ-गणः गणाः ।

हे ^१इन्द्र ^२स्वधया । स्वमात्मानं दधाति पोषयतीति स्वधा बलम् । तेन । बलादपहृत्य
^३सुतस्य सुतमभिषुते हुतं वा ^४पिव । ^५यज्ञं यष्टव्य इन्द्र ^६अग्नेः ज्वालारूपया ^७जिह्वया
^८वा^९ आहुतं सोमं ^{१०}पाहि पिव । हे ^{११}शक्र समर्थेन्द्र ^{१२}अध्वर्योः हस्तात् ^{१३}वा ^{१४}प्रयतं दातुमुपकान्तं
सोमं पिव । अथवा ^{१५}होतुः ^{१६}यज्ञं यजनीयं^{१७} वषट्कारोपेतं ^{१८}हविषः भागं ^{१९}जुषस्व सेवस्व । सर्वथापि
स्वमन्नागत्यास्माभिर्दियमानं सोमं पिबेति भावः ॥ पिव । आमन्त्रितस्याविद्यमानत्वेन पादादिवात्
अनिघातः । अध्वर्योः । अध्वरं कामयतीति वयच् । 'कव्यध्वर' इत्यकारलोपः । प्रत्ययस्वरः । ततः
एकादेशस्वरः । प्रयतम् । 'यम उपरमे' इत्यस्य कर्मणि निष्ठा । शक्र । 'शक्ल शक्तौ' । 'स्फाति-
तत्रि' इत्यादिना रक् । हस्तात् । 'असिहसि' इत्यादिना तन् । निस्स्वरः । होतुः । जुहोतेः
ताच्छीलिकस्तृन् । निस्वरः । जुषस्व । 'जुषी प्रीतिलेवनयोः' इत्यस्य लोटि रूपम् । निघातः ॥

शुनं हुवेम मघवान्मिन्द्रमस्मिन्भरे नृत्तमं वाजसातौ ।

शृण्वन्तमुग्रमूतये समत्सु धनन्तं वृत्राणि सृजितं धनानाम् ॥ ११ ॥

शुनम् । हुवेम । मघवानम् । इन्द्रम् । अस्मिन् । भरे । नृत्तमम् । वाजसातौ ।

शृण्वन्तम् । उग्रम् । ऊतये । समत्सु । घनन्तम् । वृत्राणि । समृजितम् । धनानाम् ॥ ११ ॥

पूर्व^१ व्याख्याताः ॥ ॥ १८ ॥

'इमाम् पु' इत्येकादशच सप्तमं सूक्तं त्रैलोक्येन्द्रम् । अत्रानुक्रमणिका—'इमाम् वृषान्यां
वोरोपश्यत् सा निर्वैद्वेच्छस्यमानेति श्रूयते' इति । दशम्या आङ्गिरसो धार ऋषिः शिष्टानां विश्वा-
मित्रः । अग्निष्टोमे मार्क्यंदिनसवनेऽच्छावाकशस्त्रे दशमीवर्जितम् 'इमाम् पु' इति सूक्तम् । सूत्रितं
च—'इमाम् पितृयुपोत्तमासुद्धरेसर्वत्र' (आश्व. श्रौ. ५. १६) इति । वृष्ट्याभिष्टवपडहयोः
मार्क्यंदिनसवने^२ अच्छावाकशस्त्रे चातुर्विंशिकातिदिष्टस्याहीनसूक्तस्य स्थाने त्रीणि संपातसूक्तानि ।
तत्रोपोत्तमावर्जमेतत्प्रथमं सूक्तम् । सूत्रितं च—'इमाम् पितृच्छन्ति त्वा' (आश्व. श्रौ. ७. ५)
इति ॥

इमाम् पु प्रभृति सातये धाः शश्वच्छश्वदूतिभिर्यादमानः ।

सुतेसुते वावृधे वर्धनेभिर्यः कर्मभिर्महद्भिः सुश्रुतो भूत् ॥ १ ॥

इमाम् । ऊँ इति । सु । प्रभृतिम् । सातये । धाः । शश्वत्शश्वत् । ऊतिभिः । यादमानः ।

सुतेसुते । ववृधे । वर्धनेभिः । यः । कर्मभिः । महद्भिः । सुश्रुतः । भूत् ॥ १ ॥

विश्वामित्र इन्द्रं स्तौति । हे इन्द्र ^३ऊतिभिः । अवन्ति रक्षन्ति सर्वमित्युक्तयो मरुतः । तैः
^४शश्वच्छश्वत् सर्वदा ^५यादमानः संगतिं याचमानस्त्वं ^६प्रभृतिम् । प्रकर्षेण श्रियते धार्यते^६ यज्ञार्थमिति

१. त-तु । २. ख-ग-च-ज-ण-प-फ-भ-यजनीयं चित् । ३. त-व्याख्यातेयसृक् । ४. ख-
ग-च-ज-ण-भ-ल-स- 'च' नास्ति । ५. च-मार्क्यंदिने सवने । ६. त- 'धार्यते' नास्ति ।

प्रभृतिः सोमः स्तुतिर्वा^१ । 'इमाम् इमं सोमम् इमां' स्तुतिं वा^२ 'सातये अस्माकं धनलाभाय' 'सु' 'धाः सुधु संपादय । तथा स इन्द्रः 'सुतेसुते सोमे अभिपुते सति 'वर्धनेभिः वर्धनकारिभिः सोमाज्यादिभिः हविर्भिः 'वावृधे' वर्धते । 'यः इन्द्रः 'महद्भिः 'कर्मभिः असुरवधमेव भेदनादिलक्षणेभ्योपरिः 'सुश्रुतः लोके प्रसिद्धः 'भृत् । स इन्द्र इति पूर्वैणान्वयः^३ ॥ प्रभृतिम् । 'तादौ च निति कृत्यतां' इति गतेः प्रकृतिस्वरस्यम् । धाः । दधातेऽछान्दसं लुङि रूपम् । निघातः । शशच्छञ्चत् । 'नित्यवीप्सयोः' इति द्विर्बचनम् । यादमानः । 'दुयाच याच्नायाम्' । शानचि रूपम् । चकारस्य दकारोऽछान्दसः । वावृधे । 'वृधु वर्धते' इत्यस्मात् लोटि रूपम् । तुवादिवाद्भ्यासस्य दीर्घः संहितायाम् । निघातः । वर्धनेभिः । वर्धतेर्पथन्तस्य नन्धादिस्वात् ल्युट् । लिप्स्वरः । सुश्रुतः । 'श्रु श्रवणे' इत्यस्मान् कर्मणि क्तः । 'गतिरनन्तरः' इति गतिस्वरः । भृत् । भवतेर्लुङि रूपम् ॥

माध्यन्दिने सवनेऽच्छावाकस्य प्रस्थितयाज्या 'इन्द्राय सोमाः प्रदिवः' इत्येषा । सूत्रितं च—
'इन्द्राय सोमाः प्रदिवो विद्वाना आपूर्णो अस्य' (आश्व. श्रौ. ५. ५) इति ॥

इन्द्राय सोमाः प्रदिवो विद्वाना ऋभुर्येभिर्वृषपर्वा विहायाः ।

प्रथम्यमानान्प्रति पू गृभ्यायेन्द्र पिब वृषधूतस्य वृष्णः ॥ २ ॥

इन्द्राय । सोमाः । प्रदिवः । विद्वानाः । ऋभुः । येभिः । वृषऽपर्वा । विडहायाः ।

प्रथम्यमानान् । प्रति । सु । गृभ्याय । इन्द्र । पिब । वृषधूतस्य । वृष्णः ॥ २ ॥

हे इन्द्र 'इन्द्राय तुभ्यं' 'सोमाः' 'प्रदिवः प्रगतेषु पूर्वैर्वहःसु' 'विद्वानाः अस्मानिर्लम्बिताः । 'वृषपर्वा । वृषाणः' फलस्य वर्षकाः पर्वाणि कालावयवा वर्षाद्या यस्य स तथोक्तः । कालात्मक इत्यर्थः । अत एव 'विहायाः । विजहात्युत्प्लुजत्यर्थानधिभ्य इति' विहाया महान् । तादृश इन्द्रः 'येभिः येदैर्देवैः सोमैः' 'ऋभुः दीप्तो वर्तते । हे 'इन्द्र' स्वं 'प्रथम्यमानान् प्रकर्षेण' मन्त्रैरप्यम्यमानानिमान् सोमान् 'सु सुधु' 'प्रति' 'गृभ्याय प्रतिगृहाण । गृहीत्वा च 'वृषधूतस्य वृषभिर्गोवभिः अभिपुते' 'वृष्णः स्वर्गादिकालवर्षकमिमं सोमं' 'पिब ॥ प्रदिवः । दिवु कीडादौ । क्लृप् । 'कालाध्वनोरप्यन्तर्गम्योरे' इति द्वितीया । विवृश्वदो दिवसवाची । ऊटुत्तरपदस्वरः । विद्वानाः । 'विद्वु लाभे' इत्यस्य व्यत्ययेन शानच् । 'बहुलं ऋद्धि' इति विकरणस्य लृक् । विहायाः । 'ओहाक् त्यागे' । 'वहिहाधाभ्यश्छन्दसि' इत्यसुन् । 'गिन्' इत्यनुवृत्तेः 'आतो युक् चिन्कृतोः' इति युगागमः । 'गतिकारकयोः' इति पूर्वपदप्रकृतिस्वरस्यम् । गृभ्याय । 'ग्रह उपादाने' इत्यस्य लोटि हो आप्रत्ययस्य 'छन्दसि शायजपि' इति शायजादेशः । 'हग्रहोभिः' इति भस्वम् । 'अतो हेः' इति हेर्लृक् । निघातः ॥

माध्यन्दिने सवनेऽच्छावाकस्य याज्या 'पिबा वर्षस्व' इत्येषा । सूत्रितं च—'पिबा वर्षस्व तव धा सुतास इति याज्या' (आश्व. श्रौ. ५. १६) इति ॥

१. च-स्तुतिर्वा ताम् । २. ख-ग-च-ज-ण-भ-इमां स्तुतिं वा' नास्ति । ३. ख-ग-च-च-वृधे । ४. ज-ण-पूर्वैणान्वयः । उ पूरणः । ५. ख-ग-च-फ-भ-वृषणाः । ६. ख-ग-ज-ण-त-न-भ-स-इति या । ७. त-प्रक्षेपेण । ८. ख-ग-च-ज-ण-न-फ-भ-आभिपुतस्य । ९. त-च' नास्ति ।

पिबन् वधैस्व तव घा सुतासु इन्द्र सोमांसः प्रथमा उतेमे ।

यथापिबः पूर्याँ इन्द्र सोमाँ एवा पाहि पन्यो अद्या नवीयान् ॥ ३ ॥

पिबं । वधैस्व । तव । घ । सुतासः । इन्द्र । सोमांसः । प्रथमाः । उत । इमे ।

यथा । अपिबः । पूर्यान् । इन्द्र । सोमान् । एव । पाहि । पन्यः । अद्य । नवीयान् ॥ ३ ॥

हे इन्द्र इमं सोमं पिब । ततः वधैस्व शरीरेण पुष्टो भव । त्वत्त्वदर्थं प्रथमाः पुरातनाः उत अपि च इमे अभिनवाः उभयविधाः सोमांसः सोमाः सुतासः वधैः प्रावभिरभिपुताः क्लृप्ताः हे इन्द्र पूर्यान् पुरातनान् सोमान् यथा त्वम् अपिबः एव एवम् अद्य अधुना पन्यः स्तुत्योऽत एव नवीयान् अतिशयेनाभिनवस्त्वम् हमानभिनवान् सोमान् पाहि पिब ॥ पिब । पातेल्लोडि रूपम् । वधैस्व । त्वि उतस्वाक्रियाताभावः । अपिबः । यथा योगादनिघातः । पाहि । पातेल्लोडि ' बहुलं छन्दसि ' इति श्रयो लुक् । निघातः । पन्यः । पनतेः स्तुत्यर्थस्य अन्वयादिवात् यत् । ' यतोऽनावः ' इत्याद्युदात्तत्वम् । नवीयान् । नवशब्दादीयसुनि रूपम् । निस्वरः ॥

महाँ अमत्रो वृजने विरच्छयुग्रं शर्वः पत्यते धृष्णवोऽजः ।

नाह विव्याच पृथिवी चनैनं यत्सोमांसो हर्यक्षममन्दन् ॥ ४ ॥

महान् । अमत्रः । वृजने । विरच्छी । उग्रम् । शर्वः । पत्यते । धृष्णु । ओजः ।

न । अह । विव्याच । पृथिवी । चन । एनम् । यत् । सोमांसः । हरिऽअश्चम् । अमन्दन् ॥ ४ ॥

योऽयमिन्द्रः महान् अतिशयितसामर्थ्यान् वृजने बलोपलक्षिते युद्धे अमत्रः शत्रूणां अभि-
भविता अत एव विरच्छी विरपणशीलो भुजास्फालनेन युद्धार्थं शत्रूणां माह्वानकारी । यद्वा विविधं रपणं
स्तुतिलक्षणं यस्येति । सर्वैः स्तुत्य इत्यर्थः । तादृशस्येन्द्रस्य उग्रम् उद्गूर्णं शर्वः बलं धृष्णु प्रपणशीलम्
ओजः पराक्रमलक्षणं तेजः पत्यते सर्वत्र प्रसरति । एनम् एतादृशमहिमोपेतमिन्द्रं पृथिवी
विस्तीर्णा भूमिः न विव्याच न व्याप्नोति । अहशब्द एवार्थः । चन हस्यप्यर्थः । औरपि न व्याप्नोतीत्यर्थः ।
यत् यदा सोमांसः स्वाहाकृताः सोमाः हर्यक्षम् इन्द्रम् अमन्दन् अमादयन् । तदा तमेन
द्यावापृथिव्यौ व्याप्तुं न शक्नुत इत्यर्थः ॥ अमत्रः । अम गत्यादिषु । ' अमिनक्षियजि ' इत्यादिना
अत्रप्रत्ययः । निस्वरः । विरच्छी । ' रप लप व्यक्तायां वाचि ' । औणादिकः शप्रत्ययः । विविधं रपन्तीति
विरच्छाः स्तोतारः । तेऽस्य सन्तीत्यत इति । यद्वा विविधं रपणं विरच्छाम् । तदस्यास्तीति । प्रत्ययस्वरः ।
पत्यते । व्यत्ययेन कर्तारि यत् । निघातः । धृष्णु । ' जिघृषा प्रागल्भ्ये ' । त्रसिगृधिपिपिपिपिः क्षुप्रत्ययः ।
' रपाभ्याम् ' इति णत्वम् । प्रत्ययस्वरः । विव्याच । व्यच्छेदिति णलि ' लिट्यभ्यासस्योभयेपात् ' ।
इत्यभ्यासस्य संप्रसारणम् । निघातः । चनेति निपातसमुदायश्चार्थे वर्तते । एवमादिवादनोदात्तः ।
अमन्दन् । मदि स्तुत्यादिषु इत्यस्य लङि रूपम् । यद्योगादनिघातः ॥

१. न-त्वर्थः । २. ख-ग-च-ज-ण-त-न-भ-स-सोमाः सुतासः; घ-सोमांसः सुतासः घ; ल-सोमांसः सुतासः । ३. न- ' सर्वैः ' नास्ति; ल- स सर्वैः ।

मह्यं उग्रो वावृधे वीर्याय समाचक्रे वृषभः काव्येन ।

इन्द्रो भगो वाज्रदा अस्य गावः प्र जायन्ते दक्षिणा अस्य पूर्वीः ॥ ५ ॥

महान् । उग्रः । ववृधे । वीर्याय । समऽआचक्रे । वृषभः । काव्येन ।

इन्द्रः । भगः । वाज्रऽदाः । अस्य । गावः । प्र । जायन्ते । दक्षिणाः । अस्य । पूर्वीः ॥ ५ ॥

‘महान् युद्धकर्मणि बलवान्’ उग्रः शत्रूणां भयंकरः ‘इन्द्रः’ वीर्याय वीर्यकरणाय ‘वावृधे वर्धते’ । ‘वृषभः फलस्याभिवर्णकः’ भगः सर्वभेजनीयः सः ‘इन्द्रः’ काव्येन । कवयः रतोतारः । तत्कर्म स्तोत्रम् । तेन स्तोत्रेण ‘समाचक्रे संगच्छते । तादृशस्य’ अस्य ‘इन्द्रस्य’ गावः ‘वाज्रदाः क्षीरादिलक्षणाद्यपदाः’ प्र ‘जायन्ते । तथा’ अस्य ‘पूर्वीः बहुयस्ता गावः’ ‘दक्षिणाः प्रजायन्ते ॥ वावृधे’ । वर्धते‘लिटि रूपम् । निघातः । वीर्याय । वीरे भवं वीर्यम् । ‘भवे छन्दसि’ इति यत् । ‘वीरवीर्यौ च’ इत्यत्र ‘यतोऽनावः’ इत्यस्यानित्यत्वस्य ज्ञापितत्वात् तित्स्वरितः । समाचक्रे । करोते‘लिटि रूपम् । ‘गतिगति’ इति पूर्वपदस्य गतेनिघातः । काव्येन । कवेः कर्म काव्यम् । ब्राह्मणादित्वात् व्यञ्ज । जिस्त्वादुपधाद्युद्धिः । जिस्स्वरः । वाज्रदाः । ददाते । ‘आतोऽनुपसर्गे कः’ । जायन्ते । ‘जनी प्रादुर्भावे’ इत्यस्य लटि रूपम् । दक्षिणाः । ‘दक्ष बृहद्’ इत्यस्मात् ‘द्रुदक्षिभ्यामिनन्’ इति लभ्यप्रत्ययः । निस्त्वादाद्युदात्तः ॥ १९ ॥

प्र यत्सिन्धवः प्रसवं यथायन्नापः समुद्रं रथ्यैव जग्मुः ।

अतश्चिदिन्द्रः सदसो वरीयान्यदीं सोमः पूणति दुग्धो अंशुः ॥ ६ ॥

प्र । यत् । सिन्धवः । प्रऽसवम् । यथा । आयन् । आपः । समुद्रम् । रथ्याऽइव । जग्मुः ।

अतः । चित् । इन्द्रः । सदसः । वरीयान् । यत् । ईम् । सोमः । पूणति । दुग्धः । अंशुः ॥ ६ ॥

‘सिन्धवः नद्यः’ यथा ‘प्रसवम्’ । प्रकर्षेण सूचते इति प्रसवः कामः । तमनुसृत्य ‘यत् यदा’ प्र ‘आयन् प्रकृष्टमतिदूरं समुद्रं गच्छन्ति तदा’ आपः महान्तं ‘समुद्रं’ रथ्येव रथिन इव ‘जग्मुः’ प्रीणनार्थं गच्छन्ति । तद्वत् ‘अतश्चित्’ ‘सदसः’ अस्मादप्यन्तरिक्षादसौ ‘इन्द्रः’ वरीयान् उत्तरः । यत् । ‘यदीं यमेनमिन्द्रं’ दुग्धः अभिपुतः ‘अंशुः’ लताखण्डरूपोऽल्पः । ‘सोमः’ पूणति प्रीणयति । खलात्मा नक्षोऽस्वीर्यासि च जलानि महान्तं समुद्रं प्रीणयन्ति तद्वदल्पतरौऽंशुभूतः सोमः वरीयांसमिन्द्रं प्रीणयति ॥ प्रसवम् । सवतेः ‘कर्मण्यप्’ । थायादित्स्वरः । आयन् । अयते‘लिटि’ रूपम् । यद्योगात् अनिघातः । रथ्येव । रथस्येमे रथ्याः । ‘रथाद्यत्’ इति यत् । ‘सुपां सुलुक्’ इति सुपो दादेशः । तित्स्वरितः । इवेन विभक्त्यलोपः । पूर्वपदप्रकृतिस्वरः । जग्मुः । गमे‘लिटि रूपम् । ‘गमहन’

१. ख-ग-घ-च-ज-ण-भ-अवर्धत । २. ख-ग-च-न-प-फ-भ-स-‘अस्य’ नास्ति । ३. ज-ण-ववृधे । ४. ल-पूर्वस्य । ५. त-स-प्राणनार्थम् । ६. प-भ-पुह्तरः । ७. ख-ग-घ-च-ज-ण-प-फ-भ-छत्ताखण्डजः । ८. ख-ग-च-ज-ण-सुवतेः । ९. फ-एते‘लिटि’ । १०. ख-ग-च-ज-ण-न-भ-स-‘सुलुक्’ नास्ति । ११. ख-ग-च-ज-ण-न-भ-नित्स्वरः । १२. ख-ग-च-ज-ण-त-न-भ-स-विभक्तौलोपः । १३. ल-गमहनजनं ।

इत्यादिनोपधालोपः । निवातः । वरीयान् । उरुकावदादीयसुनि 'प्रियस्थिर' इत्यादिना वरादेशः । निस्त्वादाद्युदात्तः । पृणति । 'पृण प्रीणने' । तुदादिः । यद्योगादनिघातः । दुग्धः । दुहेः क्तः । 'एकाचः' इतीदमतिषेधः । 'दादिधातोर्ध्वः' इति हकारस्य धावम् । 'अथस्तथोऽपः' । प्रत्ययस्वरः ॥

समुद्रेण सिन्धवो यादमाना इन्द्राय सोमं सुप्तं भरन्तः ।

अंशुं दुहन्ति हस्तिनो भरित्रैर्मध्वः पुनन्ति धारया पवित्रैः ॥ ७ ॥

समुद्रेण । सिन्धवः । यादमानाः । इन्द्राय । सोमम् । सुप्तम् । भरन्तः ।

अंशुम् । दुहन्ति । हस्तिनः । भरित्रैः । मध्वः । पुनन्ति । धारया । पवित्रैः ॥ ७ ॥

समुद्रेण । सहिता नद्यादिरूपेणापोऽभिद्रवन्त्येनमिति समुद्रः । तेन यादमानाः तेन सह संगतिं याचमानाः । सिन्धवः नद्यो यथा तं पूरयन्ति तद्वत् हस्तिनः हस्तवन्तोऽध्वर्याव्यः । इन्द्राय तुभ्यं । सुप्तं सुषुप्तिपुत्रं । सोमं भरन्तः संपादयन्तः । अंशुं दुहन्ति लतास्त्वष्टमभिपुष्पवन्ति । तथा तेऽध्वर्याव्यः । स्ववतो रसस्य धारया पवित्रैः पावनैः । भरित्रैः । कर्मकरणार्थं पदाथान् विभ्रतीति भरित्रा बाहवः । तैः मध्वः माधुर्योपेतान् सोमान् पुनन्ति शोधयन्ति ॥ समुद्रेण । समुत्पूर्वात् द्रवतेः । अन्येभ्योऽपि द्रव्यते' इति डः । डिस्वाट्टिलोपः । यद्वा । 'उन्दी केवने' । संपूर्वस्य स्फाथितञ्चि' इत्यादिना रक् । क्तिवादुपधालोपः । उभयत्र प्रत्ययस्वरः । सुपा सहैकादेशे कृत एकादेश उदात्त एव । यादमानाः । 'दुयाच याच्यायाम्' । शानच् । व्यत्ययेन चकारस्य दकारः । शानचो लसार्वधातुकरवो धातुस्वरः । दुहन्ति । 'दुह प्रपूरणे' इत्यस्य लटि रूपम् । भरित्रैः । 'दुष्टान् धारणपोषणयोः' इत्यस्मात् 'अशित्रादिभ्य इत्रोत्रौ' इतीत्तप्रत्ययः । प्रत्ययस्वरः । पुनन्ति । 'पूष् पवने' इत्यस्य लटि रूपम् ॥

हृदाऽहं कुक्षयः सोमधानाः समीं विव्याच सवना पुरुणि ।

अन्ना यदिन्द्रः प्रथमा व्याशं वृत्रं जघन्वाँ अवृणीत् सोमम् ॥ ८ ॥

हृदाऽहं । कुक्षयः । सोमधानाः । सम् । इमिति । विव्याच । सवना । पुरुणि ।

अन्ना । यत् । इन्द्रः । प्रथमा । वि । आशं । वृत्रम् । जघन्वान् । अवृणीत् । सोमम् ॥ ८ ॥

इन्द्रस्य । कुक्षयः उदरणि । सोमधानाः । सोमो निधीयते येष्विति सोमधानाः । तत्र दृष्टान्तः । हृदाह्व । यथा हृदा जलाधारा भवन्ति तद्वत् । ई सोऽयमिन्द्रः । पुरुणि सवना त्रीणि सवनाणि । सं विव्याच सम्यक् व्याप्नोति । इन्द्रः । प्रथमा प्रथमानि । अन्ना भक्षणीयानि सोमादीन्यन्नाणि यत् यसमात् । व्याश विशेषेण जवास ततः । वृत्रं । जघन्वान् वृत्रस्य हन्तेन्द्रः । सोमं माध्यन्दिने सवने देवेभ्यः

१. ख-ग-च-फ-अभिपुतम् । २. ख-ग-च-ज-ण-अध्वर्याव्यः । ३. ख-ग-च-फ-पावनैः ।

४. ख-ग-च-च-ज-ण-प-फ-भरित्रैः बाहुभिः मध्वः माधुर्योपेतान् सोमान् पुनन्ति शोधयन्ति ।

५. ख-ग-च-ज-ण-फ-ल-माध्यन्दिनं सवने नास्ति ।

‘अवृणीत समभजत ॥ कुक्षयः’ । ‘कुप निष्कर्षे’ । ‘मुपिकुपिमुपिभ्यः विसः’ (उ. य. ३. ४३५) । कुप्यत इति कुक्षिः । प्रत्ययस्वरः । सोमधानाः । दधानातिरधिकरणे वृद्धः । लिस्वरः । विस्थात् । व्यचेलिति रूपम् । अत्रा । ‘अद् भक्षणे’ । अद्यत इत्यञ्जम् । आत्रा । ‘अश भोजने’ इत्यस्य लिटि णलि रूपम् । ‘अत आदेः’ इत्यभ्यासस्य दीर्घः । यद्योगादनिघातः । लिस्वरः । वृ०म् । ‘न लोकाव्यय’ इति षष्ठीप्रतिषेधः । जघन्वान् । हन्तेः कसाविडभावे रूपम् । प्रत्ययस्वरः । अवृणीत । ‘वृङ् संभक्तौ’ इत्यस्य लङि रूपम् ॥

आ तू भर माकिरेतत्परिं द्वाद्वा हि त्वा वसुपतिं वसूनाम् ।

इन्द्र यत्ते माहिंनं दद्रमस्त्यस्मभ्यं तद्धर्यश्च प्र यन्धि ॥ ९ ॥

आ । तु । भर । माकिः । एतत् । परि । स्थात् । विद्म । हि । त्वा । वसुपतिम् । वसूनाम् ।

इन्द्र । यत् । ते । माहिंनम् । दद्रम् । अस्ति । अस्मभ्यम् । तत् । हरिऽअश्च । प्र । यन्धि ॥ ९ ॥

हे इन्द्र वतु क्षिप्रं धनम् वशा भर । एतत् त्वया दीयमानं धनं वसाकिः को वा परि वृष्टात् प्रतिवक्ष्य तिष्ठेत् । वशा त्वां वसूनां धनानां वसुपतिम् उत्तमस्य धनस्य स्वामिने ववित्रं वहि जानीमः खलु । ष्ते तव माहिंनं महनीयं यत् वृत्रं धनम् अस्ति हे हर्षश्च इन्द्र एतत् धनम् वअस्मभ्यं प्र यन्धि प्रयच्छ ॥ तु । ‘क्चि तुनुव’ इत्यादिना संहितायां दीर्घः । भर । भरतेः लोटि रूपम् । माकिः । निपातः । तिष्ठतेऽछादसे लुङि रूपम् । ‘उपसर्गात् सुनोति’ इत्यादिना संहितायां पत्वम् । निघातः । विद्म । वेत्तेल्लिटि ‘विदो ल्यो वा’ इति मसो मादेशः । प्रत्ययस्वरः । संहितायां ‘व्यचोऽतस्तिष्ठः’ इति दीर्घः । वसुपतिम् । ‘पत्यावैश्वर्ये’ इति पूर्वपदप्रवृत्तिस्वरः । माहिंनम् । ‘महेरिण् च’ इतीनप्रत्ययः । णिच्वाहुपधावृद्धिः । ग्रामादिवादाशुवात्तः । यन्धि । ‘यसु उपरमे’ । लोटि ‘बहुलं छन्दसि’ इति शपो लृक् । संहिः । तस्य ‘वा छन्दसि’ इति पितृवस्य विकल्पितत्वात् अत्राङिच्वात् ‘अङितश्च’ इति हेर्ध्यादेशः । निघातः ॥

जातकर्मण्यसाभिमर्शने ‘अस्मे प्र यन्धि’ (आश्व. गृ. १. १५) इत्येया । यद्यपि ‘सा निर्वहेत्’ इति वचनेन शंसने निषिद्धा तथाप्यभिमर्शनस्य शंसने चोदितत्वात् नोक्तदोषः ॥

अस्मे प्र यन्धि मधवन्नृजीषिन्निन्द्र रायो विश्ववारस्य भूरः ।

अस्मे शतं शरदौ जीवसे धा अस्मे वीराञ्छश्चत इन्द्र शिप्रिन् ॥ १० ॥

अस्मे इति । प्र । यन्धि । मध्वऽवन् । ऋजीपिन् । इन्द्र । रायः । विश्वऽवारस्य । भूरः ।

अस्मे इति । शतम् । शरदः । जीवसे । धाः । अस्मे इति । वीरान् । शश्वतः । इन्द्र । शिप्रिन् ॥ १० ॥

१. ख-ग-च-ज-ण-‘कुक्षयः ... रूपम्’ नास्ति । २. फ-महनीयम् । ३. न-ल-‘इन्द्र’ नास्ति । ४. न-नोक्तदोषः । तथा च सूत्रितम्-इन्द्र श्रेष्ठानि ब्रविणानि वेदास्मै प्रयोषि (प्रयन्धि) मधवन्नृजीषिन्नि चेत ।

‘मघवन् धनवन्’ अजीयन् गतसारसोमवन् हे ‘इन्द्र’ विश्वचारस्य^१ । विश्वैः सर्वैः संभज-
नीयतया वरणं यस्य तत् । ‘भूरि’ भूरि बहु ‘रायः’ धनम् । द्वितीयार्थे षष्ठी^२ । ‘अस्मे’ अस्मभ्यं ‘प्र’
‘यमिध’ प्रयच्छ । किंच ‘अस्मे’ अस्माकं ‘जीवसे’ जीवनाय ‘वशतं’ ‘शरदः’ संवत्सरान् ‘वषाः’ देहि ।
‘शिमिन्’ शोभनहनो हे ‘इन्द्र’ ‘अस्मे’ अस्माकं ‘वशतः’ । शश्वदिति बहुनाम । बहून् ‘वीरान्’
पुत्रान् देहि ॥ जीवसे । ‘जीव प्राणधारणे’ इत्यस्य तुमर्थेऽस्तेप्रत्ययः । प्रत्ययस्वरः । शश्वतः । ‘दुओधि’
गतिवृद्धयोः । ‘अस्मान्’ ‘संश्वहेहत्’ इत्यादिना अतिप्रत्ययान्तत्वेन निपातनादिष्टरूपसिद्धिः ॥

शुनं हुवेम मघवानमिन्द्रमस्मिन्भरे नृतमं वाजसातो ।

शृण्वन्तमुग्रमूतये समत्सु घ्नन्तं वृत्राणि संजितं धनानाम् ॥ ११ ॥

शुनम् । हुवेम । मघवानम् । इन्द्रम् । अस्मिन् । भरे । नृतमम् । वाजसातो ।

शृण्वन्तम् । उग्रम् । ऊतये । समत्सु । घ्नन्तम् । वृत्राणि । समुज्जितम् । धनानाम् ॥ ११ ॥

शुनं^१ हुवेमेति व्याख्याता^२ ॥ २० ॥

‘वात्रैहत्याय’ इत्येकादशार्धमष्टमं सूक्तम् । एकादश्यनुष्टुप् शिष्टा गायत्र्यः । तथा ‘वानुक्तात्—
‘वात्रैहत्याय’ गायत्रमन्त्यानुष्टुप्’ इति । अतिरात्रे प्रथमे पर्याये ब्राह्मणाच्छंसिदाक्षे ‘वात्रैहत्याय’
इति उत्तमावर्जं सूक्तं शंसनीयम् । तथा^३ च सूत्रितं—‘वात्रैहत्यायेत्युत्तमासुदरेत्’ (आश्व.श्रौ. ६.७)
इति । महावते गायत्रीतृचाशीतायुत्तमावर्जमिदं सूक्तम् । पञ्चमारण्यके सूत्रितं—‘वात्रैहत्याय शवसे
इत्युत्तमासुदरति’ (पे. आ. ५. २. ५) इति ॥

वात्रैहत्याय शवसे पृतनापाह्वाय च । इन्द्र त्वा वर्तयामसि ॥ १ ॥

वात्रैहत्याय । शवसे । पृतनापाह्वाय । च । इन्द्र । त्वा । वर्तयामसि ॥ १ ॥

विश्वामित्रः स्तोति । हे ‘इन्द्र’ ‘वात्रैहत्याय’ वृत्रहनननिमित्ताय ‘शवसे’ बलाय अपि ‘व’
‘पृतनापाह्वाय’ परकीयसेनाभिभवाय त्वाम् ‘आ’ सर्वतः ‘वर्तयामसि’ प्रवर्तयामः ॥ वात्रैहत्याय ।
वृत्रघ्नः कर्म इत्यर्थे ब्राह्मणादिस्वात् व्यञ् । ‘हनस्तोऽचिण्णलोः’ (पा. सू. ७. ३. ३२) इति
तकारः । जिस्वादाद्युदात्तः । पृतनापाह्वाय । ‘एह मर्दणे’ इत्यरमाज्ञाये ‘शकिसहोश्च’ इति दत् ।
संहितायां ‘सहेः पृतनताभ्यां च’ (पा. सू. ८. ३. १०९) इति पठ्यम् । दीर्घश्छान्दसः ।
वर्तयामसि । ‘वृत् वर्तने’ इत्यस्य ण्यन्तस्य मसः ‘इदन्तो मसिः’ इति मसि इत्यादेशः । निघातः ॥

१. ख-ग-च-ज-ण-प-फ-विश्ववारस्य सर्वैर्वरणीयस्य ते भूरिः बहु रायः धनानि अस्मे ।
२. ज-ण-पूर्ववत् व्याख्याता; ल-शुनं हुवेमेति गतम् । ३. ग-ज-ण-स-उत्तमावर्जसूक्तम् ।
४. ख-ग-च-ज-ण-त-न-भ-स-‘ तथा च सूत्रितं’ नास्ति । ५. ख-ग-च-ज-ण-न-भ-पृतनापाह्वाय ।

अर्वाचीनं सु ते मन उत चक्षुः शतक्रतो । इन्द्रं कृण्वन्तु वाघतः ॥ २ ॥

अर्वाचीनम् । सु । ते । मनः । उत । चक्षुः । शतक्रतो इति शतऽक्रतो ।

इन्द्रं । कृण्वन्तु । वाघतः ॥ २ ॥

हे शतक्रतो । शतं क्रतवो यस्यासौ शतक्रतुः । हे इन्द्रं वाघतः । वहन्ति यज्ञियां पुरमिति वाघतः स्तोतारः । एते तव सु अस्मद्भिमतफलसंपादनेन शोभनं मनः अर्वाचीनम् अस्मद्भिमुखं कृण्वन्तु कुर्वन्तु । उत अपि च चक्षुः स्वदीयं दर्शनम् अस्मास्वनुग्रहदृष्टिं कुर्वन्तु ॥ अर्वाचीनम् । 'विभाषाञ्चरदिक्रियाम्' इति खप्रत्ययः । खस्येनादेशः^१ । चक्षुः । 'चक्षेः शिञ्' इत्युत्तिप्रत्ययः । शिद्धद्वावात् खयाजदेशाभावः । 'नित्' इत्यनुवृत्तेः आद्युदात्तश्च^२ । कृण्वन्तु । 'कृवि हिंसाकरणयोः' इत्यस्य लोटि रूपम् । आमन्त्रितस्य अविद्यमानवशेन^३ पादादिस्वादनिघातः । प्रत्ययस्वरः । वाघतः । 'वह प्रापणे' । 'संश्रद्धेहत्' इत्यादिना अतिप्रत्ययान्तत्वेन निपातनादुपधावृद्धिः । हकारस्य वाघम् । प्रत्ययस्वरः ॥

नामानि ते शतक्रतो विश्वाभिर्गीभिरीमहे । इन्द्राभिमातिषाद्यै ॥ ३ ॥

नामानि । ते । शतक्रतो इति शतऽक्रतो । विश्वाभिः । गीऽभिः । ईमहे ।

इन्द्रं । अभिमातिऽसद्यै ॥ ३ ॥

शतक्रतो हे इन्द्रं अभिमातिषाद्यै । मातिमानो गर्वः । अभितो मानो येषां तेऽभिमातयः शत्रवः । तेषां सहनमेव सहाम् । तस्मिन् युद्धे अस्माकमुपस्थिते सति एते तव नामानि शकचब्रह्मन्तादीनि^४ नामधेयानि यद्वा तदुपलक्षितानि बलानि^५ विश्वाभिर्गीभिः सर्वाभिः स्तुतिलक्षणाभिर्वाग्भिः ईमहे वयं याचामहे ॥ ईमहे । ई कान्यादिषु । व्यत्ययेनात्मनेपदम् । अदादिस्वाच्छपो लुक् । निघातः ॥

पुरुष्टुतस्य धामभिः शतेन महयामसि । इन्द्रस्य चर्षणीधृतः ॥ ४ ॥

पुरुऽस्तुतस्य । धामऽभिः । शतेन । महयामसि । इन्द्रस्य । चर्षणिऽधृतः ॥ ४ ॥

हे इन्द्रं पुरुष्टुतस्य पुरुभिः बहुभिः स्तोत्रभिः स्तुतस्य शतेन अपरिमितसंख्याकैः धामभिः तेजोभिः युक्तस्य चर्षणीधृतः चर्षणीनां मनुष्याणां कर्मानुष्ठातृणामभिमतफलसंपादनेन धारकस्य इन्द्रस्य यद्वा । आकृषन्ति^६ सर्वमनेन इति चर्षणि बलम् । तद्धारकस्य तव महयामसि महयामः^७ स्तोत्रं कर्मः ॥ पुरुष्टुतस्य । 'पुष् स्तुतौ' । कर्मणि क्तः । याथादिस्वरः । संहितायां 'स्तुतस्तोमयोदछन्दसि' इति षवम् । महयामसि । 'मह पूजयाम्' इत्यस्य लटि इदन्तो मसिः । निघातः ।

१. च-न-फ-अस्मदनुग्रहदृष्टिम् । २. ख-ग-च-ज-ण-न-भ-स- 'खस्येनादेशः' नास्ति । ३. ल-स-आद्युदात्तः । ४. ण-ल-स-अविद्यमानत्वेन । ५. ख-ग-च-ज-ण-न-फ-साह्यम् । ६. ख-ग-च-ज-ण-प-फ-भ-शकादिनामानि । ७. त-आकृषति । ८. न-ल-स- 'महयामः' नास्ति ।

चर्वणीधृतः । 'रूप आकर्षणे' । 'कृपेरादेश्च चः' (उ. सू. २. २६१) इत्यनिप्रत्ययः । ककारस्य चकारादेशः । यद्वा 'रूप विलेखने' । कर्षन्तीति चर्वणयो मनुष्याः । 'ध धारणे' । क्तिप् । कृदुत्तरपदस्वरः ॥

इन्द्रं वृत्राय हन्तवे पुरुहूतमुप ब्रुवे । भोरैषु वाजसातये ॥ ५ ॥

इन्द्रम् । वृत्राय । हन्तवे । पुरुहूतम् । उप । ब्रुवे । भोरैषु । वाजसातये ॥ ५ ॥

हे इन्द्र वृत्राय हन्तवे वृत्रनामकमसुरं हन्तुं भोरैषु युद्धेषु वाजसातये अत्रोपलक्षितधनलाभाय च पुरुहूतं पुरुभिराहूतम् इन्द्रं बलवन्तं त्वाम् उप ब्रुवे सोमपानार्थं विश्वामित्रोऽहमाह्वयामि ॥ वृत्राय । 'क्रियाग्रहणं कर्तव्यम्' इति कर्मणः संप्रदानम् । हन्तवे । हन्तेस्तुमर्थे तवेन्द्रप्रत्ययः । निस्वरः । ब्रुवे । 'ब्रून् स्यक्तार्थो वाचि' इत्यस्य लट्युत्तम इटि रूपम् । निघातः । वाजसातये । सननं सातिः । वाजस्य सातिर्वाजसातिः । दासीभारादिवान् पूर्वपदप्रकृतिस्वरः ॥ २१ ॥

वाजेषु सासहिर्भव त्वामीमहे शतक्रतो । इन्द्रं वृत्राय हन्तवे ॥ ६ ॥

वाजेषु । सासहिः । भव । त्वाम् । इमहे । शतक्रतो इति शतऽक्रतो ।

इन्द्रं । वृत्राय । हन्तवे ॥ ६ ॥

व शतक्रतो हे इन्द्र वाजेषु संग्रामेषु सासहिः ऋतूनामभिभविता भव । वृत्राय हन्तवे वृत्रं हन्तुं त्वामीमहे प्रार्थयामहे ॥ सासहिः । 'सहिवहिचलिपत्तिभ्यो यङन्तेभ्यः किकिर्नो षक्त्यौ' इति किप्रत्ययः । तस्य स्वरः । वृत्राय । कर्मणः संप्रदानम् । हन्तवे । तुमर्थे तवेन्द्रप्रत्ययः ॥

युद्धेषु पृतनाज्ये पृत्सुतृषु श्रवःसु च । इन्द्र साक्ष्वाभिमातिषु ॥ ७ ॥

युद्धेषु । पृतनाज्ये । पृत्सुतृषु । श्रवःसु । च । इन्द्र । साक्ष्व । अभिऽमातिषु ॥ ७ ॥

युद्धेषु^१ द्योतमानेषु धनेषु प्राप्तयेष्वभिमानिनो ये सपत्न्याः पृतनाज्ये । पृतनानामजने गमनं यस्मिन्निति पृतनाज्यं संग्रामः । तस्मिन् संग्रामे च पृत्सुतृषु पृतनासु^२ तरणशीलेषु^३ श्रेषु श्रवःसु बलेषु च येऽभिमानिनः सपत्न्याः सन्ति तान् हे^४ इन्द्र साक्ष्व अभिभव । तथा अभिमातिषु सर्वतो गर्वयुक्तेषु शत्रुषु पुरुषेषु ये सपत्न्याः तांश्चाभिभव ॥ पृतनाज्ये । 'अज गतिक्षेपणयोः' इत्यस्य ण्यन्तस्य 'अजो यत्' । पृतनानामाज्यं पृतनाज्यम् । एकादेशस्वरः । पृत्सुतृषु । पृतनाशब्दस्य सौ परतः 'मांसपृत्सूनामुपसंख्यातम्' इति पृदादेशः । 'निस्वरा संभ्रमे' । ताच्छीलिकः क्तिप् । 'उवरस्वर' इत्यादिना ऊट् । 'तत्पुरुषे कृति बहुलम्' इति पूर्वपदस्य सप्तम्या अलुक् । कृदुत्तरपदस्वरः । साक्ष्व । 'यह' मर्षणे इत्यस्य लोटि 'बहुलं छन्दसि' इति शपो लुक् । ढक्त्वत्वे । दीर्घश्छान्दसः ॥

१. ल-हे इन्द्र युद्धेषु । २. ख-ग-ज-ण-भ-ल-पृतनातरणशीलेषु ; न-स-तरणशीलेषु । ३. न-ल-स- 'हे इन्द्र' नास्ति । ४. न-भ-सह ।

चातुर्विधिकेऽहनि साध्यदिने सवने ब्राह्मणाच्छयिशखे 'शुष्मिन्तमं न ऊतये' इति नृचो वैकल्पिकोऽनुरूपः । सूत्रितं च—'शुष्मिन्तमं न ऊतये श्रायन्त इव सूर्यम्' (आश्व. श्रौ. ७.४) इति ॥

शुष्मिन्तमं न ऊतये शुष्मिर्न पाहि जागृविम् । इन्द्र सोमं शतक्रतो ॥ ८ ॥

शुष्मिन्ऽतमम् । नः । ऊतये । शुष्मिन्म् । पाहि । जागृविम् ।

इन्द्र । सोमम् । शतक्रतो इति शतऽक्रतो ॥ ८ ॥

शतक्रतो हे इन्द्र शुष्मिन्तमं बलवतां मध्येऽतिशयेन बलवन्तं शुष्मिर्न वीक्षिमन्तम् । यद्वा शुष्मिन्तमं शत्रूणां शोषकतमं शुष्मिर्न यशस्विनम् । जागृवि जागरणशीलम् । पीतः सोमो जागृविः स्वप्ननिवारक इति । तादृशं नः अस्माकं संवन्धिनं सोमम् ऊतये अस्माकं रक्षणाय पाहि अत्रागत्य पिब ॥ शुष्मिन्तमम् । तमपः पितृवादनुदात्तत्वे प्रस्थयस्वरः । पाहि । पातेल्लेखि 'बहुलं छन्दसि' इति शपो लुक् । निघातः । जागृविः । किम्प्रत्ययान्तः । निष्वादाद्युदात्तः ॥

इन्द्रियाणि शतक्रतो या ते जनेषु पञ्चसु । इन्द्र तानि त आ वृणे ॥ ९ ॥

इन्द्रियाणि । शतक्रतो इति शतऽक्रतो । या । ते । जनेषु । पञ्चसु ।

इन्द्र । तानि । ते । आ । वृणे ॥ ९ ॥

शतक्रतो हे इन्द्र ये तव संवन्धिषु पञ्चसु जनेषु गन्धर्वाः पितरो देवा असुरा रक्षांसि इत्येषु या यानि इन्द्रियाणि रूपग्रहणादिसामर्थ्यानि स्थितानि ते त्वदीयानि तानि इन्द्रियाण्यहम् आ वृणे संभजे । यद्वा पञ्चजनेषु निपादपञ्चमेषु चतुर्षु जनेषु यानीन्द्रियाणि सामर्थ्यानि तानि त्वदीयान्यहमावृणे ॥ इन्द्रियाणि । 'इन्द्रियमिन्द्रलिङ्गमिन्द्रदृष्टमिन्द्रसृष्टमिन्द्रबुष्टमिन्द्रदत्तमिति चा' इति धबृप्रत्ययान्तत्वेन निपातनादन्तोदात्तः । वृणे । 'वृक् संभक्तौ' इत्यस्य लटि रूपम् । निघातः ॥

अगंभिन्द्र श्रवो बृहद्वुश्रं दधिष्व दुष्टम् । उते शुष्मं तिरामसि ॥ १० ॥

अगन् । इन्द्र । श्रवः । बृहत् । वृश्रम् । दधिष्व । दुस्तरम् ।

उत् । ते । शुष्मम् । तिरामसि ॥ १० ॥

हे इन्द्र वृश्रम् बृहत् महत् श्रवः सोमलक्षणमस्माभिर्दीयमानमश्रम् अगन् त्वो गच्छतु । त्वं दुष्टरं दुस्तरं शत्रुभिः तरितुम् अशक्यं वृश्रं धनं दधिष्व अस्मभ्यं प्रयच्छ । वयं तु ते त्वदीयं शुष्मं बलम् उत्कृष्टं तिरामसि सोमाज्यादिभिवेधशामः ॥ अगन् । गमेल्लेखि 'बहुलं छन्दसि' इति शपो लुक् । हलङ्यादिना तिलोपः । 'मो नो धातोः' । अडागमस्वरः । दधिष्व । दधातेल्लेखि

‘ छन्दस्युभयथा ’ इति धास आर्धधातुकवादिङागमः । निघातः । दुस्तरम् । तरतेः कृच्छार्थं खलु । सुषामादित्वान् संहितायां पत्वम् । लिस्स्वरः । तिरामसि । इदन्तो^१ मसिः^२ । निघातः ॥

अर्वावर्तो न आ गृह्यथो शक्र परावर्तः ।

उ लोको यस्तं अद्रिव इन्द्रेह तत् आ गृहि ॥ ११ ॥

अर्वाऽवर्तः । नः । आ । गृहि । अथो इति । शक्र । पराऽवर्तः ।

ऊँ इति । लोकः । यः । ते । अद्रिवः । इन्द्र । इह । ततः । आ । गृहि ॥ ११ ॥

‘ शक्र बलवन् हे इन्द्र ’ अर्वावर्तः अर्वाचीनात् समीपादेशात्^१ ‘ अथो अपि च ’ परावर्तः अतिदूरादेशात्^२ ‘ नः अस्मानभिलक्ष्य ’ आ ‘ गृहि आगच्छ । ’ अद्रिवः । अति भक्षयति शत्रूनि अद्रिवञ्जः । तद्वन् हे ‘ इन्द्र ’ ते तव ‘ यः ’ उ ‘ लोकः उत्तमो लोकोऽस्ति ’ ततः तस्मादपि लोकात् ‘ इह अस्मिन् देवयजने देशे सोमपानार्थम् ’ आ ‘ गृहि आगच्छ ॥ गृहि । गमेर्लोपि रूपम् । परावर्तः । ‘ उपसर्गाच्छन्दसि धात्वर्थे ’ इति वतिः । प्रत्ययस्वरः । अद्रिवः । ‘ मतुवसो रुः ’ इति रुः । ततः । ‘ पञ्चम्यास्तसिल् ’ इति तसिल् । लिस्स्वरः ॥ ॥ २२ ॥

‘ अभि तष्टेव ’ इति दशर्चं नवमं सूक्तम् । अत्रानुक्रमणिका—‘ अभि तष्टेव दश प्रजापतिः स वैश्वामित्रो वाच्यो वा द्वौ वा तौ न वैकोऽपि ’ इति । विश्वामित्रगोत्रः प्रजापतिर्वाचः पुत्रः प्रजापतिर्वाचः कषिः । तानुभावपि समुच्चितावस्य सूक्तस्य कषी^३ इति द्वितीयः पक्षः । अथवा नोभावपि किंतु विश्वामित्र एवेति तृतीयः पक्षः । त्रिष्टुप् छन्दः । इन्द्रो देवता ॥

चातुर्विंशिकेऽहनि माध्यदिने सवनेऽच्छावाकशस्त्रे ‘ अभि तष्टेव ’ इत्यहरहःशस्यनामकं सूक्तम् । सूत्रितं च—‘ उदु ब्रह्माण्यभि तष्टेवेतीतरावहरहःशस्ये ’ (आश्व, श्रौ. ७, ४) इति । एवं सर्वत्राहंगणेषु द्वितीयाविष्वहःसु माध्यदिने सवनेऽच्छावाकशस्त्र एतत्सूक्तम् ॥

अभि तष्टेव दीधया मनीषामत्यो न वाजी सुधुरो जिहानः ।

अभि प्रियाणि मर्षैश्च पराणि कवीरिच्छामि सुदशे सुमेधाः ॥ १ ॥

अभि । तष्टाऽइव । दीधय । मनीषाम् । अत्यः । न । वाजी । सुधुरः । जिहानः ।

अभि । प्रियाणि । मर्षैश्च । पराणि । कवीन् । इच्छामि । सुमदृशे । सुमेधाः ॥ १ ॥

यजमानः स्तोतारं प्रति ब्रूते । हे स्तोतः ‘ मनीषाम् इन्द्रविषयां स्तुतिम् ’ अभि ‘ दीधय सर्वतो दीप्तां कुरु । तत्र दृष्टान्तः । ’ तष्टेव । यथा तष्टा तक्षणेन काष्ठं संस्करोति तद्वत् । ‘ सुधुरः

१. ख-ग-घ-च-ज-ण-न-भ-स-‘ इदन्तो मसिः ’ नास्ति । २. ख-ग-घ-च-ज-ण-समीपदेशात् । ३. त-अतिदूरदेशात् । ४. त-कषिः ।

शोभनया पुरान्वितः 'वाजी वेगवान्' 'अस्यो' 'न अश्व इव' 'जिहानः' कर्मणि प्रवर्तमानः 'पराणि उत्तमानि' 'प्रियाणि हृदयस्य प्रियतमानि' । यद्वा^१ । पराणि^२ उत्तरेष्वहःसु क्रियमाणानि कर्माणि 'अभि' 'मर्त्ये' शत अत्यर्थमभिमृशन् 'सुमेधाः' शोभनमेधावानहं 'कवीन्' । ये पूर्वम् अनुष्ठितयज्ञाः 'देवभूयमगमन्' ते कवयः । तान् 'संहरो संद्रष्टुम्' इच्छामि । उक्तार्थे^३ ब्राह्मणम्—'अभि तष्टेव दीधया मनीषामि-त्यच्छावाकोऽहहः शंसत्यभिवत्तस्यै रूपमभि प्रियाणि मर्त्येऽश्वपराणीति यान्येव पराण्यहानि तानि प्रियाणि तान्येव तदभिमर्त्यशतो यन्त्यभ्यारभमाणाः परी वा अस्मालोकारस्त्वयो लोकरस्त्वमेव तदभिवदति कवीरिच्छामि संहरो सुमेधा इति ये वै ते न क्रपयः पूर्वं प्रेतास्ते वै कवयस्तानेव तदभ्यसि-वदति' (ऐ. ब्रा. ६. २०) इति । तष्टेव । 'तश्च स्वशू तनूकरणे' इत्यस्य तृनि रूपम् । निस्स्वरः । दीधय । 'दीधीङ् दीप्तिदेवनयोः' इत्यस्यान्तर्भावितण्यर्थस्य लोटि शपो 'बहुलं छन्दसि' इति लुगभावः । व्यस्ययेन परस्मैपदम् । सुपुरः । 'आधुदात्तं व्यच्छन्दसि' इत्युत्तरपदाधुदात्तत्वम् । जिहानः । 'ओहाङ् गतो' इत्यस्य शानचि 'भृजामित्' इत्यभ्यासस्यैवम् । चित्त्वादन्तोक्तोक्तत्वे प्राप्ते 'अभ्यस्तानामादिः' इत्याधुदात्तत्वम् । मर्त्ये' शन् । 'मृश आमर्शने' इत्यस्य यङ्लुकि 'ह्रिक्रौ च लुकि' इत्यभ्यासस्य रुगागमः । तदन्ताच्छतरि रूपम् । 'नाभ्यस्ताच्छतुः' इति नुमभावः । अभ्यस्तस्वरः । संहरो । 'हश्चि प्रेक्षणे' इत्यस्मान् तुमर्थे 'हरो विरुधे च' इति केन्द्रास्यान्तत्वेन निपातनादाधुदात्तः । यमासे कृदुत्तरपदस्वरः । सुमेधाः । 'नित्यमसिच प्रजामेधयोः' इत्यसिचप्रत्ययः । चित्स्वरः ॥

इनोत पृच्छ जनिमा कवीनां मनोधृतः सुकृतस्तक्षतु द्याम् ।

इमा उ ते प्रण्योऽर्धमाना मनोवाता अध नु धर्मेणि गमन् ॥ २ ॥

इना । उत । पृच्छ । जनिम । कवीनाम् । मनःधृतः । सुकृतः । तक्षत । द्याम् ।

इमाः । ऊँ इति । ते । प्रण्यः । वर्धमानाः । मनःऽवाताः । अध । नु । धर्मेणि । गमन् ॥ २ ॥

उत इहामन्त्रणे । हे इन्द्र 'कवीनां सुकृतकर्मणां देवभूयं' गतानां^१ 'जनिम जन्म । केन कर्मणा दिवं गताः कुतो वा तेषामुत्पत्तिः इत्येतमर्थम्'^२ इना ईश्वरान् गुरुन् पृच्छ । ते कवयः 'मनोधृतः संयतमनस्का अतः एव'^३ 'सुकृतः शोभनकर्मणाः सन्तः' 'द्यां दिवं' तक्षत अकुर्वन् । 'अध अयेदानीं' 'धर्मेणि अस्मिन् यज्ञे' 'ते स्वर्ध' 'प्रण्यः प्रणीयमानाः' 'मनोवाताः मनोवेगाः' 'वर्धमानाः' 'त्वां' 'वर्धयन्त्यः' इमाः अस्माभिः क्रियमाणाः स्तुतयः 'नु क्षिप्रं' 'गमन्' 'त्वां गच्छन्तु । 'उ सर्वत्र प्रसिद्धयर्थः ॥ पृच्छ । 'प्रच्छ जीत्यायाम्' इत्यस्य लोटि तुदात्तत्वात् शः । तस्य ङित्त्वात् प्रहि-ज्यादिना संस्मरणम् । निघातः । प्रण्यः । 'णीञ् प्रापणे' इत्यस्मान् औणादिकः कर्मणि क्तिप् । सर्वविधीनां छन्दसि विकल्पितत्वादियज्ञादेशं बाधित्वा यणादेशः । 'उदात्तस्वरितयोः' इति स्वरितत्वम् । गमन् । गमेर्लङि 'बहुलं छन्दसि' इति शपो लुक् । श्लेष्ठित्वान् 'गमहन्' इत्यादिना उपधालोपः । निघातः ॥

१. ख-ग-च-ज-ण-भ-स- 'यद्वा पराणि' नास्ति; त-ल-उपराणि । २. च-भ-अद्विष्टयशोदेवभूयं ।

३. ख-ग-च-ज-ण-भ-स-अस्मिन्नर्थे । ४. ख-ग-च-भ-स-देवभूयगतानाम्; ल-देवरूपं गतानाम् ।

५. ख-ग-एतमर्थम्; त-एवमर्थम् । ६. ख-ग-च-ज-ण- 'एव' नास्ति । ७. ख-ग-च-भ-स- 'त्वां' नास्ति । ८. ख-ग-च-ज-ण-प्रहिज्येत्यादिना ।

नि षीमिदन्न गुह्या दधाना उत क्षत्राय रोदसी समञ्जन् ।

सं मात्राभिर्ममिरे येमुर्वा अन्तर्मही समृते धायसे धुः ॥ ३ ॥

नि। सीम्। इत्। अत्र। गुह्या। दधानाः। उत। क्षत्राय। रोदसी इति। सम्। अञ्जन्।

सम्। मात्राभिः। ममिरे। येमुः। उर्वा इति।

अन्तः। मही इति। समृते इति सम्ऽकृते। धायसे। धुरिति धुः ॥ ३ ॥

‘अत्र भूलोके ‘गुह्या गुह्यानि’ कर्माणि ‘सीमितं सर्वत एव’ नि ‘दधानाः कुर्वाणा एते कवयः’
‘उत अपि च ‘क्षत्राय बलाय धनाय वा’ ‘रोदसी द्यावापृथिव्यौ’ ‘समञ्जन्’ ओषधीभिः पृथिवीं देवैश्च
दिव्यं संगतामकाधुः। किंच ते ‘मात्राभिः। मीयन्ते मान्तीति वा मात्राः शिलोच्चयाः। ताभिर्मात्राभिः
‘सं’ ‘ममिरे। ते रोदस्यावियत्तया परिच्छिन्ने चक्रुश्च। ‘समृते परस्परं संगते’ ‘उर्वा विस्तीर्णे’ ‘मही
महत्तयौ ते द्यावापृथिव्यौ’ येमुः नियमितवन्तः। विष्टम्भकेनान्तरिक्षेण ‘अन्तः उदयच्छन्। तथा
‘धायसे तयोर्धारणार्थमन्तरिक्षं’ ‘धुः व्यधुः ॥ इद्वधारणार्थं। गुह्या। गुह्यायां भवानि। भवार्थे
यत्। ‘यतोऽनावः’ इत्याद्युदात्तः^१। दधानाः। दधातेः ज्ञानचि रूपम्। अभ्यस्तस्वरः। अञ्जन्।
‘अञ्जु व्यक्तिलक्षणगतिषु’ इत्यस्य लङि श्लोरोल्लोपः। निघातः। मात्राभिः। ‘मा माने’ ‘माक्
माने’ वा। ‘हुयाम’ इत्यादिना त्रन्प्रत्ययः। निस्वरः। ममिरे। ‘माक् माने’ इत्यस्य लिटि
रूपम्। ‘चादिलोपे विभाषा’ इति न निघातः। येमुः। ‘यम उपरमे’ इत्यस्य लिट्युत्ति रूपम्।
तिङुत्तरस्वादिनिघातः। धायसे। ‘वहिहाधान्यभ्यञ्छन्दसि’ इत्यसुन्। निस्वरः। धुः। दधातेः
लङि रूपम् ॥

आतिष्ठन्तं परि विश्वे अभूषञ्छ्रियो वसानश्चरति स्वरोचिः ।

महत्तद्वृणो असुरस्य नामा विश्वरूपो अमृतानि तस्थौ ॥ ४ ॥

आतिष्ठन्तम्। परि। विश्वे। अभूषन्। श्रियः। वसानः। चरति। स्वरोचिः।

महत्। तत्। वृणः। असुरस्य। नाम। आ। विश्वरूपः। अमृतानि। तस्थौ ॥ ४ ॥

‘विश्वे सर्वे कवयो रथम्’ ‘आतिष्ठन्तम् इन्द्रं’ ‘परि’ ‘अभूषन्’। ‘परितोऽलम्कुर्वन्’। ‘स्वरोचिः।
स्वमेव रोचियस्यासौ स्वरोचिः। स्वप्रभयैव दीप्यमान इत्यर्थः। अत एव ‘श्रियः दीप्तिः’ ‘वसानः
आच्छादयन् सोऽयमिन्द्रः’ ‘चरति सर्वत्र वर्तते’। ‘वृणः कामानां वर्पितुः’ ‘असुरस्य’। अस्यति
प्रेरयति सर्वानन्तर्यामितयेत्यसुरः। तस्येन्द्रस्य ‘तत् तादृशमनुभूतपूर्वं’ ‘नाम’। नमयति सर्वान् अनेन
शत्रूनि नाम कर्म। यद्वा नम्यते सर्वैर्नमस्क्रियते इति नाम इन्द्रस्य शरीरं^२ कर्म वा^३। ‘महत् आश्चर्येपि
वर्तते’। तथा ‘विश्वरूपः नानाविधरूपतां भजमानः स इन्द्रो वरुणात्मना’ ‘अमृतानि जलानि

१. घ-न-ल-स-गूढानि। २. त-इत्याद्युदात्तत्वम्। ३. ख-ग-च-ज-ण-न-फ-भ-स-‘शरीरं’ नास्ति।
४. च-‘वा’ नास्ति।

‘आ’ तस्थौ अधितिष्ठति ॥ विंशे । जसः शी । अभूषन् । ‘भूप अलंकारे’ इत्यस्य लङि रूपम् । वसानः । ‘वस आच्छादने’ इत्यस्य शानच् रूपम् । तस्य लसार्वधातुकस्वरैः धातुस्वरः^१ । नाम । ‘गमु प्रहृत्वे’ इत्यस्मान् ‘नामन्सीमन्’ इत्यादिना अनिन्त्यस्थयान्तत्वेन निपातनादाद्युदात्तः । विश्वरूप इति तस्य संज्ञा । ‘बहुव्रीहौ विश्वं संज्ञायाम्’ इति पूर्वपदान्तोदात्तत्वम् । अमृतानि । ‘कालाध्वनोरस्यन्तसंयोगे’ इति द्वितीया । तस्थौ । तिष्ठतेर्लिटि णलि रूपम् ॥

असूत पूर्वां वृषभो ज्यायानिमा अस्य शुरुधः सन्ति पूर्वाः ।

दिवो नपाता विदथस्य धीभिः क्षत्रं राजाना ग्रदिवो दधाथे ॥ ५ ॥

असूत । पूर्वाः । वृषभः । ज्यायान् । इमाः । अस्य । शुरुधः । सन्ति । पूर्वाः ।

दिवः । नपाता । विदथस्य । धीभिः । क्षत्रम् । राजाना । ग्रदिवः । दधाथे इति ॥ ५ ॥

वृषभः^२ कामानां वर्षकः । पूर्वः चिरन्तनोऽत एव । ज्यायान् इन्द्रः । असूत । अपः ससर्ज । पूर्वाः बहुवः । इमाः अनेन सृष्टा आपः । अस्य । शुरुधः । शुचः विपासाया रोधयिष्यः । सन्ति भवन्ति । दिवो नपाता दिवो न पातयितारो हे राजानो इन्द्रावरुणो । ग्रदिवः प्रकर्षणं श्रोतमानस्य । विदथस्य यज्ञकारिणः स्तोतुः । धीभिः स्तुतिभिः । क्षत्रं धनं । दधाथे असम्भ्यं दातुं धारयेथे ॥ असूत । ‘पृह प्राणिगर्भविमोचने’ इत्यस्य लङि रूपम् । अडागमस्वरः । ज्यायान् । प्रशस्य-शब्दान् ईयसुनि ‘ज्य च’ (पा. सू. ५. ३. ६१) इति ज्यादेशः । ‘ज्यादादीयसः’ (पा. सू. ६. ४. १६०) इति ईयसः^३ आदेशः ईकारस्य^४ आकारदेशः । निष्वादाद्युदात्तः । शुरुधः । ग्रपोरारणिः । नपाता । ‘नभ्राण्त्पात्’ इति निपातनात् नजः प्रकृतिभावः । आसन्निवत्त्वात् निधातः । धीभिः । ‘सावेकाचः’ इति धिभक्तेरुदात्तत्वम् । राजाना । आसन्निवत्त्वात् निधातः । दधाथे । दधातेर्लटि रूपम् । निवातः ॥ २३ ॥

त्रीणि राजाना विदथे पुरुणि परि विश्वानि भूपथः सदांसि ।

अपश्यमत्र मनसा जगन्वान् व्रते गन्धर्वा अपि वायुकेशान् ॥ ६ ॥

त्रीणि । राजाना । विदथे । पुरुणि । परि । विश्वानि । भूपथः । सदांसि ।

अपश्यम् । अत्र । मनसा । जगन्वान् । व्रते । गन्धर्वान् । अपि । वायुकेशान् ॥ ६ ॥

हे राजानो इन्द्रावरुणो । विदथे अस्मिन् यज्ञे । विश्वानि व्याप्तानि । पुरुणि यजनीयैः सोमादिभिः पूर्णानि । त्रीणि । सदांसि सवमानि । परि । भूपथः सवैतोऽलंकृत्यः । हे इन्द्र त्वं । जगन्वान् यज्ञं प्रति गतवानसि । अपि संभावनायाम् । यतोऽहम् । अत्र । व्रते यज्ञे । वायुकेशान् वायुवत् चञ्चल-रश्मीन्^५ । गन्धर्वान् सोमरक्षकान् स्वानभ्राजादीन् । मनसा । अपश्यम् । ते च^६ स्वानभ्राजादयः

१. च-फ-अलंकारे । २. ख-ग-च-ज-ण-न-भ-लसार्वधातुकस्वरः । ३. ख-ग-च-त-न-फ-भ-ल-स-तयोः पूर्वाः वृषभः । ४. ख-ग-च-ज-ण-न-भ-स-इति ईयसः नास्ति । ५. ल-स-ईकारस्य नास्ति । ६. ख-ग-च-ण-भ-स-अपि । ७. ख-ग-च-ज-ण-फ-चलनशीलान् रश्मीन् ; भ-ल-चलनरश्मीन् । ८. ख-ग-च-ज-ण-फ-भ-तत्र ।

तेत्तिरीयके स्पष्टमभिहिताः—‘स्वान भ्राजाङ्गारे बम्भारे हस्त सुहस्त कृशानवेते वः सोमऋतया-
स्तान् रक्षध्वं मा वो दभन्’ (तै. सं. १. २. ७) इति ॥ भूषयः । ‘भूष अलंकारे’ इत्यस्य लटि
रूपम् । अपश्यम् । ‘दशिरं प्रेक्षणे’ इत्यस्य लङि रूपम् । पादादित्वाद्निवातः । जगन्वान् । गमेः
कृतौ ‘विभाषा गमहनविद्विषाम्’ इति द्वौ विकल्पितत्वाद्गृह्यभावाः । ‘मो मो धातोः’
‘म्योश्च’ इति सकारस्य नकारः । प्रत्ययस्वरः । गन्धर्वान् । ‘धृञ् धारणे’ इत्यस्य गोशब्दे
उपपदे ‘गवि गन् धृञो घः’ इति वप्रत्ययः । तत्संनियोगेन गोशब्दस्य गनादेशः । प्रत्ययस्वरः ॥

तदिह्यस्य वृषभस्य धेनोरा नामभिर्मिमिरे सकर्म्यं गोः ।

अन्यदैन्यदसुर्यं वसाना नि मायिनो ममिरे रूपमस्मिन् ॥ ७ ॥

तत् । इत् । नु । अस्य । वृषभस्य । धेनोः । आ । नामऽभिः । ममिरे । सकर्म्यम् । गोः ।

अन्यत्ऽअन्यत् । असुर्यम् । वसानाः । नि । मायिनः । ममिरे । रूपम् । अस्मिन् ॥ ७ ॥

ये यजमानाः । वृषभस्य अभिमतफलप्रदस्य अस्य इन्द्रस्यार्थं धेनोः । गोः । नामभिः विश्वायु-
विश्वस्यचा इत्यादिभिरुपलक्षितां गां सकर्म्यं संभजनार्हं तत्क्षीरादिकं हविः । पुनः क्षिप्रम् । आ । ममिरे
आबुहन्ति । धातूनामनेकार्थत्वात् । तेन च हविषा यज्ञमनुष्ठाय देवभूयं प्राप्तास्ते कवयः । अस्यद्यत्
नूतनम् । असुर्यम् असुराणां बलं । वसानाः आच्छादयन्तः अत एव । मायिनः मायेया रवीवृहवा-
रूपाः । यद्वा मायिनः प्रज्ञावन्तः । सन्तः । अस्मिन् इन्द्रे रूपं सर्वं स्वं रूपं । नि । ममिरे इत्यतश्च
परिच्छिद्य निवृद्धः ॥ इत् पूरणः । ममिरे । माङ् माने । लटि रूपम् । निघातः । सकर्म्यम् ।
‘युजिश्चितिजां कुश्र’ (उ. सू. १. १४३) इत्यत्र चकारस्यानुक्तसमुच्चयार्थत्वात् सचतेः
मकप्रत्ययः कुत्वं च । सचनं सक्रमः । तत्र भवः इत्यर्थे ‘भवे छन्दसि’ इति यत् । ‘यतोऽनावः’
इत्याद्युदात्तः । गोः । एकादेशस्वरः । असुर्यम् । असुरस्य स्वमित्यर्थे ‘असुरस्य स्वम्’ (पा. सू.
४. ४. १२३) इति यत् । तित्स्वरितः । रूपम् । ‘रूप रूपक्रियायाम्’ । ण्यन्तः । ‘खण्डशिल्प-
शिल्पवाप्यरूपपर्यन्तस्याः’ (उ. सू. ३. ३०८) इति पप्रत्ययान्तरत्वेन निपातनात् पकारलोपोऽगुणत्वं
च । रूपयति रूप्यते वेति रूपम् । प्रत्ययस्वरः ॥

तदिह्यस्य सवितुर्नाकिर्मे हिरण्ययीममतिं यामशिश्नेत् ।

आ सुष्टुती रोदसी विश्वमिन्वे अपीव योषा जनिमानि वव्रे ॥ ८ ॥

तत् । इत् । नु । अस्य । सवितुः । नाकिः । मे । हिरण्ययीम् । अमतिम् । याम् । अशिश्नेत् ।

आ । सुऽस्तुती । रोदसी इति । विश्वमिन्वे इति विश्वम्ऽइन्वे ।

अपीऽहव । योषा । जनिमानि । वव्रे ॥ ८ ॥

१. ख-ग-च-ज-ग-त-न-भ-स-‘प्रत्ययस्वरः’ नास्ति । २. त-न-भ-स-‘गोशब्दस्य च । ३. ख-ग-
ज-ग-प-फ-भ-स्वीकृतकामरूपाः सन्तः । ४. घ-च-‘यद्वा... प्रज्ञावन्तः’ नास्ति । ५. त-स्वरूपम् ।
६. ख-ग-च-ग-ल-पूरणम् ।

१तत् तस्मात् १सवितुः सर्वस्य जगतोऽन्तर्यामितया प्रेरयितुः १अस्य इन्द्रस्य १मे मम १हिर-
ण्यवीं सुवर्णमयीम् १अमर्ति दीप्ति १नकिः को वा परिच्छिनत्ति खलु । १यां मदीयां दीप्तिम् १अग्निश्रेत्
य आश्रयति सः १सुष्टुती शोभनया स्तुत्या स्तुतः सन् १विश्वमिन्वे सर्वस्य संतर्पयिष्यौ १रोदसी
धावापृथिव्यौ १आ १वने स्वकीयतया सर्वतो वृणुते । तत्र दृष्टान्तः । १अपीव १योषा १जनिमानि । यथा
योषा स्त्री जनिमानि जातानि १अपत्यानि वृणोति तद्वत् । नुः २ पूरणः ३ ॥ नकिः । निपातः । हिरण्यवीम् ।
हिरण्यस्य विकारार्थं 'मयद्वैतयोः' (पा. सू. ४. ३. १४३) इति मयट् । 'अस्व्यवास्व्य-
वास्ववाध्वीहिरण्ययानि छन्दसि' इति निपातनात् मयतो मकारलोपः । टित्त्वात् 'टिड्ढाणञ्' ।
इति ङीप् । प्रत्ययस्वरः । अमतिम् । अम गत्यादिषु । अमेरतिः ४ इति अतिप्रत्ययः ५ । प्रत्यय-
स्वरः । अग्निश्रेत् । श्रयतेर्लङि 'बहुलं छन्दसि' इति षापः ६ छुः । यद्वत्तयोगादनिघातः । सुष्टुती ।
'सुपां सुलुक्' इति वृतीयायाः सवर्णदीर्घः । विश्वमिन्वे । 'इवि व्याप्तिप्रीणनयोः' इत्यस्मात्
कर्मणि अण् । इदित्त्वात् नुम् । 'तत्पुरुषे कृति बहुलम्' इति द्वितीयाया अलुक् । कटुत्तरपदस्वरः ।
योषा । यौतेमिश्रीभावकर्मणः 'वृत्तुवदिह्निकमिकिषुमुचिभ्यः सः' इति सप्रत्ययः । आमादिवात्
आद्युदात्तः । जनिमानि । 'जनी प्रादुर्भावे' । 'हजनिभ्यामिमनिन्' इति हजनिभ्यस्यो भूतकाले ।
निस्वादाद्युदात्तः । वने । 'वृज् वरणे' इत्यस्य लिटि रूपम् ॥

युवं प्रतनस्य साधथो महो यदैवी स्वस्तिः परि णः स्यातम् ।

गोपाजिह्वस्य तस्थुषो विरूपा विश्वे पश्यन्ति मायिनः कृतानि ॥ ९ ॥

युवम् । प्रतनस्य । साधथः । महः । यत् । दैवी । स्वस्तिः । परि । नः । स्यातम् ।

गोपाजिह्वस्य । तस्थुषः । विरूपा । विश्वे । पश्यन्ति । मायिनः । कृतानि ॥ ९ ॥

इह इन्द्रावरुणौ १युवं युवां १प्रतनस्य स्तोतुः १महः तादृशं श्रेयः १साधथः साधयथः । कीदृशं
तद्विद्यत आह । १यदैवी १स्वस्तिः यदिदं देवसंबन्धि श्रेयः स्वाराज्यलक्षणम् । किंच युवां १नः
अस्मान् १परि परितः १स्यात् रक्षकौ भवेतम् । १विश्वे सर्वे १मायिनः देवाः १गोपाजिह्वस्य । गोप्रां
जिह्वा मा बिभीतेत्येतादृशी वाग्यस्य स तथोक्तः । १तस्थुषः स्थिरतरस्येन्द्रस्य १विरूपा नानाविधानि
वृद्धहन्तादीनि १कृतानि कर्माणि १पश्यन्ति । एवमिन्द्रस्य विश्वरूपवसुक्तम् ॥ युवम् । युष्मच्छन्दस्य
द्विवचने 'युवावौ द्विवचने' (पा. सू. ७. २. ९२) इति युवादेशः । 'केप्रथमशोरम्' (पा. सू.
७. १. २८) इति सुपः अमादेशः । साधथः । 'साध संसिद्धौ' इत्यस्य ण्यन्तस्य लिटि रूपम् ।
'बहुलमन्यप्रापि' इति गेलुक् । निघातः । दैवी । 'देवाद्यञौ' इति अत्रप्रत्ययः । निस्वरः ।
स्यातम् । अस्तेर्लिङि रूपम् । गोपाजिह्वस्य । 'गुप् रक्षणे' इत्यस्य आद्यप्रत्ययान्तस्य क्तिप् अतोलोप-
यलोपयोः कृतयो रूपं गोपा इति । बहुव्रीहौ एवैपदस्वरः । तस्थुषः । 'छा गतिनिवृत्तौ' इत्यस्य
कसी 'वस्वेकाजादसाम्' इति प्राप्तस्य हटः 'संप्रसारणं संप्रसारणाश्रये च बलीयः' इति
संप्रसारणस्य बलीयस्त्वाजिवृत्तिः । 'वसोः संप्रसारणम्' । प्राययस्वरः । पश्यन्ति । 'इतिर्
प्रेक्षणे' । निघातः ॥

१. त-प्रसवितुः । २. त-जनितानि । ३. ख-घ-प-नु पूरणः; न-ल-स- 'नुः पूरणः' नास्ति ।
४. च-फ-अमेरतिप्रत्ययः । ५. ख-ग-व-न-स्वाराज्यलक्षणम् ।

शुनं हुवेम मधवानभिन्द्रमस्मिन्भरे नृतमं वाजसातौ ।

शृण्वन्तमुग्रमृतये समत्सु घ्नन्तं वृत्राणि सजितं धनानाम् ॥ १० ॥

शुनम् । हुवेम । मधवानम् । इन्द्रम् । अस्मिन् । भरे । नृतमम् । वाजसातौ ।

शृण्वन्तम् । उग्रम् । ऊतये । समत्सु । घ्नन्तम् । वृत्राणि । समजितम् । धनानाम् ॥ १० ॥

व्याख्यातयम्^१ ॥ ॥ २४ ॥ ॥ ३ ॥

अथ चतुर्थेऽनुवाके पञ्चदश सूक्तानि । तत्र ' इन्द्रं मतिः ' इति नवर्चं प्रथमं सूक्तं वैश्वामित्रं त्रेष्टुभमैन्द्रम् । ' इन्द्रं मतिर्नव ' इत्यनुकान्तम् । सूक्तविनियोगो लिङ्गादवगन्तव्यः ॥

इन्द्रं मतिर्हृद आ वच्यमानाच्छा पतिं स्तोमतष्टा जिगाति ।

या जागृविर्विदथे शस्यमानेन्द्र यत्ते जायते विद्धि तस्य ॥ १ ॥

इन्द्रम् । मतिः । हृदः । आ । वच्यमाना । अच्छ । पतिम् । स्तोमतष्टा । जिगाति ।

या । जागृविः । विदथे । शस्यमाना । इन्द्र । यत् । ते । जायते । विद्धि । तस्य ॥ १ ॥

विश्वामित्रः स्तौति । हे इन्द्रं^१ हृदः हृदयात्^२ वच्यमाना उच्यमाना^३ स्तोमतष्टा स्तोमकारिभिः कृता^४ मतिः स्तुतिः^५ पतिं^६ सर्वस्य जगतः स्वामिन्^७ स्वाम्^८ अच्छ अभिलक्ष्य^९ आ^{१०} जिगाति समन्तात् मच्छतु^{११} । या मदीया स्तुतिः^{१२} जागृविः स्तुत्यस्य तव जागरणे कुर्वाणा^{१३} विदथे यज्ञे^{१४} शस्यमाना भवति । हे इन्द्रं^{१५} ते स्वदधं^{१६} यत् स्तोत्रं मत्तः^{१७} जायते तत्^{१८} विद्धि जानीहि । तस्य^{१९} इति द्वितीयाथे षष्ठी ॥ मतिः । ' मन्त्रे वृष ' इत्यादिना क्तिबुदात्तः । हृदः । हृदयशब्दस्य ' पद्विभोमास् ' (पा. सू. ६. १. ६३) इत्यादिना हृदादेशः । ' ऊडिदम् ' इति विभक्तेश्चदात्तस्वम् । वच्यमाना । ' वच परिभाषणे ' इत्यस्य कर्मणि यक् । संप्रसारणाभावश्छान्दसः । प्रथयस्वरः । स्तोमतष्टा । ' तक्षू स्वक्षू तनूकरणे ' इत्यस्य कर्मणि निष्ठा । ' तृतीया कर्मणि ' इति पूर्वपद-प्रकृतिस्वरवम् । जिगाति । ' गा स्तुतौ छन्दसि ' इति जुहोत्यादिः । ' बहुलं छन्दसि ' इत्यभ्यासस्य इत्वम् । निधातः । जायते । ' जनी प्रादुभावे ' इत्यस्य लटि रूपम् । यद्वृत्तयोगादनिधातः । विद्धि । ' विद जाने ' इत्यस्य लोटि हेः ' हुमल्लयो हेभिः ' इति ध्यादेशः । वाक्यभेदादनिधातः ॥

दिवश्चिदा पूर्वा जायमाना वि जागृविर्विदथे शस्यमाना ।

भद्रा वज्राण्यर्जुना वसाना सेयमस्मे सनजा पित्र्या धीः ॥ २ ॥

दिवः । चित् । आ । पूर्वा । जायमाना । वि । जागृविः । विदथे । शस्यमाना ।

भद्रा । वज्राणि । अर्जुना । वसाना । सा । इयम् । अस्मे इति । सनजा । पित्र्या । धीः ॥ २ ॥

१. ज-ण-पूर्ववत् व्याख्याता; न-व्याख्याता । २. ख-ग-घ-च-ज-ण-प-फ-भ-तस्य पतिम् । ३. च-फ-गच्छति ।

हे इन्द्र 'दिवश्चित् द्योतमानात् सूर्यादपि' 'पूर्व्या पूर्वे भवा उपःकालसंविधिनौ' 'आ
 'जायमाना या स्तुतिलक्षणा वाक् विभवति' 'स्येयं वाक्' 'विदये यज्ञे' 'शरयमाना' 'जागृचिः
 स्तुत्यस्य तव जागरणं कुर्वाणा' 'भद्रा कथयामाणि' 'अर्जुना कुहूदयोनि' 'वक्राणि योभयतया
 तेजसि' 'वसाना' 'अस्मे अस्माकं' 'पित्र्या पितृक्रमागता' 'अत एव' 'सनजा पुरातनी सती' 'धीः
 तव स्तुतिर्भवति ॥ दिवः । दिवेः क्विप् । 'उडिदम्' इति विभक्तेरुदात्तत्वम् । अर्जुना । 'अर्जे-
 णिलुक्च' (उ. सू. ३. ३३८) इति उनन् । निस्वरः । सनजा । जनेः 'अन्येभ्योऽपि दृश्यते' इति
 डः । प्रत्ययस्वरः । पित्र्या । पितृशब्दात्त आगत इत्यर्थे 'पितुर्यच' इति यप्रत्ययः । 'रीडृतः'
 (पा. सू. ७. ४. २७) इति रीजदेशः । 'यस्य' इति लोपः । 'यतोऽनावः' इत्याद्युदात्तत्वम् ॥

यमा चिदत्र यमसूरसूत जिह्वाया अग्रं पतुदा ह्यस्यात् ।

वर्षूषि जाता मिथुना सचेते तमोहना तपुषो बुध एता ॥ ३ ॥

यमा । चित् । अत्र । यमऽसूः । असूत । जिह्वायाः । अग्रम् । पतत् । आ । हि । अस्यात् ।
 वर्षूषि । जाता । मिथुना । सचेते इति । तमऽहना । तपुषः । बुधे । आहता ॥ ३ ॥

प्रसंगादुपःकालं प्रशंसति । 'यमसूः । यमौ यमलौ सूत इति यमसूरयोभिमानिनी देवता ।
 सा 'यमा यमलावश्विनौ' 'अत्र उपःकाले' 'असूत । अश्विनोरतत्र शरयमानत्वात्तावश्विनौ स्तोतुं मम
 'जिह्वायाः' 'अग्रं' 'पतत् चञ्चलम्' 'आ' 'अस्यात्' 'हि तिष्ठति रुलु । 'तमोहना' तमसो हन्तारौ
 'तपुषः । तपस्यस्मिन् सूर्य इति तपुः दिवसः' । तस्य 'बुधे मूले' 'एता एतावागतौ' 'मिथुना परस्परं'
 'संगतौ' तावश्विनौ 'जाता उत्पन्नानि' 'वर्षूषि । उप्यन्ते निधीयन्ते इति वर्षूषि उपःकाले क्रियमाणानि शास्त्र-
 दीनि कर्माणि । 'सचेते संगच्छतः ॥ यमसूः । 'पृङ् प्राणिशर्मविमोचने' इत्यस्य क्विप् । कुटुसरपदस्वरः ।
 असूत । तस्यैव धातोर्लङि अदादिश्वाच्छपो लृक् । निघातः । पतत् । 'पतु गतौ' । शतुर्लसाव-
 धातुकस्वरे धातुस्वरः । अस्यात् । 'ष्टा गतिनिवृत्तौ' । लङि रूपम् । हियोगादनिघातः । वर्षूषि ।
 'डुवप् बीजस्ताने' । 'अतिपृवपियजितनिधनितपिभ्यो नित्' इति उस्मिप्रत्ययः । 'निञ्च'
 इत्युक्त्वादाद्युदात्तः । सचेते । 'पच समवाये' इत्यस्य लटि रूपम् । तपुषः । 'तप संतापे' ।
 'अतिपृवपि' इत्यादिना उसिः । बुधे । 'बन्ध बन्धने' । 'बन्धेर्धञिबुधी च' (उ. सू. ३.
 २८५) इति नक्प्रत्ययः । अधिबुधी एतावादेकौ धातोः । प्रत्ययस्वरः । एता । 'हण् गतौ' इत्यस्य
 कर्मणि निष्ठा । 'गतिरन्तः' इति गतेः स्वरः ॥

नकिरेषां निन्दिता मर्त्येषु ये अस्माकं पितरो गोषु योधाः ।

इन्द्र एषां दंष्टिता माहिनावानुद्गोत्राणि समुजे दंसनावान् ॥ ४ ॥

नकिः । एषाम् । निन्दिता । मर्त्येषु । ये । अस्माकम् । पितरः । गोषु । योधाः ।

इन्द्रः । एषाम् । दंष्टिता । माहिनाऽवान् । उक् । गोत्राणि । समुजे । दंसनाऽवान् ॥ ४ ॥

१. ख-ग-च-ज-ण-न-फ-भ-ल-कल्याणा । २. घ-ज-ण-पितृक्रमादागता । ३. ल-तमोहना नाम ।
 ४. त-देशः । ५. न-ल-परस्परसंगतौ । ६. ल-इत्यस्यात् ।

हे इन्द्र सत्रे प्रवृत्तानाम् ^१वस्माकं ^२ये ^३पितरः अङ्गिरसः ^४गोषु पणिभिरपहृतेषु तन्निमित्तं ^५योधाः
योद्धारो वर्तन्ते तेषाम् ^६एषां ^७मर्त्येषु ^८निम्निदता दूषकः ^९नकिः न कश्चिदस्ति । कुत इत्यत आह ।
^{१०}माहिनावान् महिमोषतः ^{११}दंसनावान् वृत्रहृन्नादिकर्मवान् ^{१२}इन्द्रः ^{१३}एषाम् अङ्गिरसां ^{१४}दंहिता^१
दंहितानि समृद्धानि^२ ^{१५}गोत्राणि गवां वृन्दानि ^{१६}उत् ^{१७}ससृजे तेभ्योऽङ्गिरोभ्यो ददौ^३ । निम्निदता । ' निदि
कुत्सायाम् ' इत्यस्य तृचि रूपम् । मर्त्येषु । वस्वादिवात् स्वार्थिको यत् । ' यतोऽनावः ' इत्याद्युदा-
त्तत्वम् । योधाः । ' युध संप्रहारे ' इत्यस्य पचाद्यचि रूपम् । दंहिता । ' दह दहि वृद्धौ ' इत्यस्य
निष्ठायां रूपम् । माहिनावान् । ' महेरिन्ष्व ' (उ. सू. २. २१४) इति इत्प्रत्ययः । ' तदस्यास्ति ' ^४
इति मत्तुप् । माहिनावानिति तस्य संज्ञा । ' मत्तौ बहुवचोऽनजिरादीनाम् ' (पा. सू. ६. ३. ११९)
इति संहितायां दीर्घः । गोत्राणि । गवां समूह इत्यर्थे ' खलगोरथात् ' इत्यनुवृत्तौ ' इतिन्नकव्यचक्ष ' ^५
(पा. सू. ४. २. ५१) इति गोत्रावात् त्रप्रत्ययः । प्रत्ययस्वरः । ससृजे । ' सृज विसर्गे ' इत्यस्य
लिटि रूपम् ॥

दशपेये निष्केवल्ये निविद्वानीयस्य पुरस्तात् ' सखा ह यत्र ' इत्येषा । सूत्रितं च—' सखा ह
यत्र सखिभिर्नवगवैरिति निविद्वानीययोराद्ये ' (आश्व. श्रौ. ९. ३) इति ॥

सखा ह यत्र सखिभिर्नवगवैरभिज्ञा सत्त्वभिर्गा अनुगमन् ।

सुत्यं तदिन्द्रो दशभिर्दशगवैः सूर्यं विवेद तमसि क्षियन्तम् ॥ ५ ॥

सखा । ह । यत्र । सखिऽभिः । नवऽगवैः । अभिऽज्ञु । आ । सत्त्वऽभिः । गाः । अनुऽगमन् ।

सुत्यम् । तत् । इन्द्रः । दशऽभिः । दशऽगवैः । सूर्यम् । विवेद । तमसि । क्षियन्तम् ॥ ५ ॥

^१सखिभिः समानस्थानैः ^२सत्त्वभिः इन्द्रमभितः सीदद्भिः ^३नवगवैः । मेधातिथिप्रभृतयोऽङ्गिरसः
केचिन्नव मासान् सत्रमनुष्ठाय फलं लेभिरे केचिद्दश मासाननुष्ठायेति । तत्र ये नव मासान् सत्र-
मनुष्ठाय लब्धफला उदतिष्ठन् ते नवगवाः । तैः सत्त्वभिः अङ्गिरोभिः ^४सखा समानस्थानः^५ इन्द्रः
^६यत्र यस्मिन् विले पणिभिर्निरुद्धाः ^७याः अभिलक्ष्य ^८अभिज्ञु अभिगतजानुकं यथा भवति तथा
^९अनुगमन् अनुगच्छन् ^{१०}इन्द्रः ^{११}तत् तत्र विले ^{१२}दशगवैः । ये दश मासान् सत्रमनुष्ठाय लब्धफला
उदतिष्ठन् ते दशगवाः । ^{१३}दशभिः दशसंख्याकैरङ्गिरोभिः सहितः सन् ^{१४}तमसि विलवर्तिन्यन्धकारे
^{१५}क्षियन्तं निवसन्तं ^{१६}सूर्यं यथाशेषप्रकाशं ^{१७}सूर्यं ^{१८}विवेद लेभे । ततो लब्धप्रकाशः स इन्द्रस्ता गा
आनीयाङ्गिरोभ्यः प्रादादिति भावः । आहौं पूरणौ ॥ सखा । ' ख्या प्रकथने ' । ' समाने
ख्यश्रोदात्तः ' इति ह्रस्वप्रत्ययः । डिङ् । ' समानस्य छन्दसि ' इति समानस्य सभावः । ' उदात्तः ' ^{१९}
इत्युक्तत्वेन^{२०} सामर्थ्यादुपपदस्य इति गम्यते । आद्युदात्तः । नवगवैः । गमेरीणादिको बहुप्रत्ययः ।
बहुव्रीहौ पूर्वपदस्वरः । अभिज्ञु । ' प्रसभ्यां जानुनोर्जुः ' इति विधीयमानो जुः अभेरुत्तरस्य
व्यत्ययेन भवति । सत्त्वभिः । ' पङ्क्तु विशरणगत्यवसादनेषु ' इत्यस्मात् ' प्र ईरसद्योस्तुद् च ' इति
कनिष्प्रत्ययः । तुडागमः । निस्वादाद्युदात्तः । अनुगमन् । गमेः क्षतरि ' बहुलं छन्दसि ' इति

१. न-ल-स- ' दंहिता ' नास्ति । २. च-संभृतानि । ३. ख-ग-च-ज-ण-प-फ-भ-ददौ । उत्
पूरणः । ४. ख-ग-च-ज-ण-फ-समानस्थानः । ५. न-ल-स- ' आहौं पूरणौ ' नास्ति । ६. ख-ग-
त-न-डिङ्ग्वम् । ७. ज-ण-ल-इत्युत्पत्तेः ।

शपो लुकि कृते 'गमहन' इत्यादिना^१ उपघालोपः । प्रादिसमासः । शतुस्वरः । विवेद । 'विद
ज्ञाने' इत्यस्मात् लिटि णलि रूपम् । क्षियन्तम्^२ । 'क्षि निवासगर्वाः' इत्यस्य शतरि रूपम्^३ ॥ २५ ॥

इन्द्रो मधु संश्रुतमुखियायां पदद्विवेद शुफनुचमे गोः ।

गुहा हितं गुह्यं गूळहमुप्सु हस्ते दधे दक्षिणे दक्षिणावान् ॥ ६ ॥

इन्द्रः । मधु । समुप्तम् । उस्त्रियायाम् । पुत्सवत् । विवेद । शुफवत् । नमे । गोः ।

गुहा । हितम् । गुह्यम् । गूळहम् । अप्सु । हस्ते । दधे । दक्षिणे । दक्षिणवान् ॥ ६ ॥

इन्द्रः उस्त्रियायां क्षीरदध्यादिक्रमेणोस्त्राविण्णां^४ भोगवत्यां^५ गवि वसन्तं संपादितं वमधु
क्षीरादि विवेद अज्ञासीत् । ततस्तदर्थं पद्वत् पादयुक्तं शफवत् सुरोपेतं गोधनं विवेद लेभे ।
कथं लब्धवानिति तदुच्यते । नमे गोः । गोरिति द्वितीयायै पठि । पणिनामकैरसुरैरपहतां गां नमे
आनीतामकरोत् । तथा दक्षिणावान् औदार्यवान् समर्थः स इन्द्रः गुहा गुहायां हितं गुह्यं
प्रच्छन्नम् अत एव अप्सु अन्तरिक्षे गूळहं गूळचारिणं मायिनमसुरं दक्षिणे हस्ते दधे दधार अग्रहीत्
इत्यर्थः । द्वितीयाष्टके 'धुयी हवम्' इत्यस्मिन् वर्गे 'गुहा हितम्' इत्येतत् सम्बन्धव्याधायि
(ऋ. सं. २. ११. ५) ॥ उस्त्रियायाम् । प्रक्रिया सम्यक् पूर्वमेवावादि । विवेद । 'विद ज्ञाने'
'विदू लाभे' । एतयोर्लिटि रूपम् । शफवत् । शपोऽस्यास्तीति मतुप् । 'हस्वजुद्भ्यां
मनुप्' इति मतुप उदात्तवम् । नमे । 'णसु प्रह्वत्वे' इत्यस्य लिटि रूपम् । द्विर्वचनस्य छन्दसि
विकल्पितत्वाद् द्विर्वचनाभावः । वाक्यभेदादनिघातः । गुह्यम् । 'गूह संवरणे' इत्यस्मान्
'शंसिगुह्निदुहिभ्यो वेति वक्तव्यम्' इति वयप् । कित्वाद्गुणः । प्रत्ययस्य पित्त्वाद्गुदात्तत्वे धातुस्वरः ।
दधे । दधातेलिटि रूपम् । दक्षिणावान् । 'दक्ष वृद्धौ' । 'द्रुदक्षिभ्यामिनन्' इति हनन्प्रत्ययः ।
तदस्यास्तीति मतुप् । संहितायाम् 'अन्येषामपि दध्यते' इति पूर्वपदस्य दीर्घः । निस्वरः ॥

ज्योतिर्वृणीतु तमसो विजानन्नारे स्याम दुरितादभीकै ।

इमा गिरः सोमपाः सोमवृद्ध जुषस्वेन्द्र पुरुतमस्य कूरोः ॥ ७ ॥

ज्योतिः । वृणीतु । तमसः । विजानन् । आरे । स्याम । दुःइतात् । अभीकै ।

इमाः । गिरः । सोमपाः । सोमवृद्ध । जुषस्व । इन्द्र । पुरुतमस्य । कूरोः ॥ ७ ॥

तमसः रात्रेः सकाशात् विजानन्^६ विशेषेण जानन्^७ प्रादुर्भवन् स्यात्समक इन्द्रः ज्योति-
वृणीत । जगद्व्यवहारनिर्वाहकं प्रकाशं समभक्त । यद्वा तमसस्तमोरूपात् वृद्धादेः विजानन् प्रादुर्भवन् ।

१. ख-ग-च-ज-ण-त-न-भ-स-इति । २. ख-ग-च-ज-ण-त-न-भ-स- 'क्षियन्तं... रूपम्' नास्ति ।

३. ख-ग-च-ज-ण-त-न-भ-स- 'क्रमेणोष्वेष्टाविण्याम्' । ४. ख-ग-च-ज-ण-त-न-भ-स- 'भोगवत्यां' नास्ति ।

५. ख-ग-च-ज-ण-त-न-भ-स- 'गूळहं' नास्ति । ६. ख-ग-च-ज-ण-त-न-भ-स- 'विजानन्' नास्ति ।

७. ल- 'जानन्' नास्ति ।

वृत्रं हत्वा प्रकाशमवृणीत । वयं वदुरितात् पापात् वारे दूरे पापवर्जिताः सन्तः । वअभीके भयरहिते स्थाने वस्याम भवेम । । सोमपाः सोमस्य पातः अत एव सोमवृद्ध सोमपानेषु वृद्ध हे वृद्धं वपुरु-
तमस्य । पुरुन् बहून् शत्रून् तामयति ग्लापयतीति पुरुतम । तादृशस्य तव कारोः स्तोत्रं कुर्वाणस्य
अश्विजः वृहमाः स्तुतिलक्षणाः विरः वाचः वज्रपस्व सेवस्व ॥ वृणीत । वृद्धं संभक्तौ, इत्यस्य लङि
रूपम् । विजानन् । 'ज्ञा अवबोधने' । विशेषेण ज्ञानं प्रकाशः । प्रत्ययस्वरः । अभीके । न विद्यते
भीर्यस्मिन् । ततः 'शेषाद्विभाषा' (पा. सू. ५. ४. १५४) इति कप्प्रत्ययः । 'नन्सुभ्याम्' इत्यन्तो-
दात्तत्वे प्राप्ते 'कपि पूर्वम्' (पा. सू. ३. २. १७३) इति पूर्वस्यान्तोदात्तत्वम् । पुरुतमस्य ।
'तसु ग्लाने' इत्यस्मात् प्यन्तात् पचाद्यचि 'परादिश्छन्दसि बहुलम्' इत्युत्तरपदाद्युदात्तत्वम् ॥

ज्योतिर्यज्ञाय रोदसी अनु व्यादारे स्याम दुरितस्य भूरः ।

भूरि चिद्धि तुजतो मर्त्यस्य सुपारासौ वसवो बर्हणावत् ॥ ८ ॥

ज्योतिः । यज्ञाय । रोदसी इति । अनु । स्यात् । आरे । स्याम् । दुःऽइतर्त्ये । भूरः ।

भूरि । चित् । हि । तुजतः । मर्त्यस्य । सुपारासः । वसवः । बर्हणावत् ॥ ८ ॥

हे इन्द्र ज्योतिः जगत्प्रकाशकः सूर्यः यज्ञाय अग्निहोत्रादिकर्मकरणाय रोदसी शावा-
द्युधियौ वसु वध्यात् अनुभवतु प्रकाशयतु । वयं भूरैः प्रभूतस्य दुरितस्य पापस्य वारे दूरे
वस्याम भवेम । हे वसवः सर्वस्य वासयितार इन्द्रादयः सुपारासः सुपाराः शोभनपाराः
स्तुत्याभिमुखीकर्तुं शक्या सूर्यं भूरि चित् अतिप्रभूतं बर्हणावत् समृद्धियुक्तं धनं तुजतः
भूरिप्रदस्य मर्त्यस्य प्रयच्छथ । अत्र योग्यक्रियाध्याहारः ॥ स्यात् । अस्तोलिङि रूपम् । संहितायाम्
अनोत्तरस्यास्तः 'उपसर्गाद्गुभ्यामस्तिथ्यपरः' (पा. सू. ८. ३. ८७) इति षत्वम् । निघातः ।
तुजतः । 'तुजि यिजि लजि हिंसादाननिकेतनेषु' । 'शतुरुमः' इति विभक्तेश्चदात्तत्वम् ।
बर्हणावत् । 'वृद्धि वृद्धौ' इत्यस्य भावे औणादिको युप्रत्ययः । प्रत्ययस्वरः ॥

शुनं हुवेम मधवान्मिन्द्रमस्मिन्भरे नृतमं वार्जसातौ ।

शुण्वन्तमुग्रमूतये समत्सु घ्नन्तं वृत्राणि संजितं धनानाम् ॥ ९ ॥

शुनम् । हुवेम् । मधवानाम् । इन्द्रम् । अस्मिन् । भरे । नृतमम् । वार्जसातौ ।

शुण्वन्तम् । उग्रम् । क्रतये । समत्सु । घ्नन्तम् । वृत्राणि । समऽजितम् । धनानाम् ॥ ९ ॥

व्याख्यातेयम् ॥

॥ २६ ॥

वेदार्थस्य प्रकाशेन तमो हार्दं निवारयन् ।

उपमार्गश्चतुरो देयाद्विद्यातीर्थमहेश्वरः ॥

इति श्रीमद्राजाधिराजपरमेश्वरवैदिकमार्गप्रवर्तकश्रीवीरबुक्कभूपालसाम्राज्यधुरंधरेण
सायणाचार्येण विरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे ऋक्संहिताभाष्ये तृतीयोऽध्यायः समाप्तः ॥

१. ख-ग-च-ज-ण-न-भ-स- 'बहून्' नास्ति । २. ख-ग-च-ज-ण-न- 'सेवस्व' नास्ति । ३. ख-ग-
च-ज-ण-स- 'दूरे' नास्ति । ४. घ-प्रयच्छथ । हि पूरणः । ५. ख-इत्येवं पूर्वमेव व्याख्याता; ज-ण-
इति पूर्ववत्, न-व्याख्याता ।

॥ श्रीगणेशाय नमः ॥

यस्य निःशसितं वेदा यो वेदेभ्योऽखिलं जगत् ।

निर्ममे तमहं वन्दे विद्यातीर्थमहेश्वरम् ॥

अथ^१ तृतीयाष्टकस्य तृतीयाध्याय आरभ्यते^२ । ‘इन्द्र त्वा’ इति नवचं द्वितीयं सूक्तं वैश्वामित्रं गायत्रमैन्द्रम् । तथा चातुक्रान्तम्—‘इन्द्र त्वा गायत्रं हि’ इति । अग्निष्टोमे प्रातःसवने ब्राह्मणा-च्छंसिषश्चे इदं सूक्तम् । सूत्रितं च—‘इन्द्र त्वा वृषभमुद्धेदभीति तिस्रः’ (आश्व. श्रौ. ५. १०) इति । आद्या^३ प्रातःसवने ब्राह्मणाच्छंसिषः प्रस्थितयाज्या । सूत्रितं च—‘इन्द्र त्वा वृषभं मरुतो यस्य’ (आश्व. श्रौ. ५. ५) इति ॥

इन्द्रं त्वा वृषभं वयं सुते सोमे हवामहे । स पाहि मध्वो अन्धसः ॥१॥

इन्द्रं । त्वा । वृषभम् । वयम् । सुते । सोमे । हवामहे । सः । पाहि । मध्वः । अन्धसः ॥१॥

इन्द्रौ स्ववति सोमरसे रमते क्रीडतीति इन्द्रः । यद्वा इदं सर्वं जगत् साक्षाद्दर्शयतीतीन्द्रः । तस्य संवृद्धिः । हे इन्द्र^४ वृषभं कामानां वर्षकं^५ त्वा त्वां^६ सुते प्रावभिरभिपुते^७ सोमे^८ वयं^९ वह्वामहे सोमपानार्थमाह्वयामः ।^{१०} वसः त्वं^{११} मध्वः मदकरम्^{१२} अन्धसः अन्नलक्षणं सोमं^{१३} पाहि पिय । इन्द्रशब्दं यास्को बहुधा निर्विवेच—‘इन्द्र इरां दणातीति वेरां ददातीति वेरां दधातीति वेरां दारयतीति वेरां धारयतीति वेन्दवे द्रवतीति वेन्दे रमत इति वेन्दे भूतानीति वा । तद्यदेनं प्राणैः समैन्धस्तदिन्द्रस्यैन्द्रत्वम्’ (निरु. १०. ८) इति । यत्र यत्र योऽर्थोऽनुगुणस्तत्र सोऽर्थः स्वीकार्यः । ‘इदं दर्शनाविश्वौपमन्यवः’ (निरु. १०. ८) । इदं ब्रह्म साक्षात्पश्यतीतीन्द्रः । तथा चारण्यके श्रूयते—‘स एतमेव पुरुषं ब्रह्मतत्तममपश्यदिदमदृशेमिती^{१४} । तस्मादिदन्द्रो नामेदन्द्रो ह वै नाम तमिदन्द्रं सन्तमिन्द्र इत्याचक्षते परोक्षेण परोक्षमिया इव हि देवाः’ (ऐ. आ. २. ४. ३) इति ॥ इन्द्र । ‘इदि परमैश्वर्यं’ इति धातुः । स्वमायया जगद्वृषत्वं परमैश्वर्यम् । अनेनाभिप्रायेण श्रूयते—‘इन्द्रो मायाभिः पुरुरूप ईयते’ (ऋ. सं. ६. ४७. १८) इति । इन्द्रशब्द उपपदे रमतेः ‘अन्येभ्योऽपि दृश्यते’ इति डः । पूर्वपदस्योकारलोपः । ‘इदि परमैश्वर्यं’ इत्यस्मात् ‘अज्ञेन्द्राग्रं’ इत्यादिना रन्प्रत्ययान्तत्वेन निपातितः । एवमेतानि निर्वचनानि द्रष्टव्यानि । आमन्त्रिताद्युदात्तत्वम्^{१५} । हवामहे । ह्वयतेः ‘बहुलं छन्दसि’ इति संप्रसारणे लटि रूपम् । मध्वः । मधुशब्दः ‘कलिपाटि’ इत्यादिना उपप्रत्ययान्तः । आगमानुशासनस्यानित्यत्वात्सुभवावः । संज्ञापूर्वकस्य विधेरनित्यत्वात् गुणाभावः । यणादेशः । अन्धसः । ‘अदेनुम् धक्ष’ इत्यनुज् । निस्वरः ॥

ब्राह्मणाच्छंसिनः प्रातःसवने ‘इन्द्रं क्रतुविदम्’ इति शस्त्रयाज्या । सूत्रितं च—‘इन्द्रं क्रतुविदं सुतमिति याज्या’ (आश्व. श्रौ. ५. १०) इति ॥

१. त-न- अथ (न-तृतीयाष्टके) तृतीयाध्याय आरभ्यते । २. ख-ग-च-ज-ण-फ-अथ । ३. त-सोमरसम् । ४. ख-ग-च-ज-न-देवाः परोक्षमिया इव हि देवाः । ५. ख-न-च-ज-ण-आमन्त्रितत्वा-दाद्युदात्तत्वम् ।

इन्द्रं क्रतुविदं सुतं सोमं हर्यं पुरुष्टुत । पिबा वृषस्व तातृपिम् ॥ २ ॥

इन्द्रं । क्रतुऽविदम् । सुतम् । सोमम् । हर्यं । पुरुऽस्तुत । पिब । आ । वृषस्व । तातृपिम् ॥ २ ॥

हे ^१इन्द्र ^२क्रतुविदं क्रतोः प्रज्ञाया लम्भकं ^३सुतम् अभिपुतमिमं ^४सोमं ^५हर्यं पातुं कामयस्व । हे ^६पुरुष्टुत पुरुभिर्बहुभिः स्तुतेन्द्र ^७तातृपि तर्पकमाप्यायनकारिणमिमं सोमं ^८पिब । पीतमिमं सोमम् ^९आ ^{१०}वृषस्व जठरे सिञ्च । यथा नाभेरधो न पतति तथा धारयति भावः ॥ हर्यं । 'हर्यं गतिकान्त्योः' इत्यस्य लोटि रूपम् । निघातः । पुरुष्टुत । 'स्तुतस्तोमयोऽञ्दसि' इति संहितायां पत्वम् । वृषस्व । 'वृष सेचने' इत्यस्य लोटि रूपम् । आङ् उत्तरत्वात्^{११} निघातः । तातृपिम् । 'तृप प्रीणने' इत्यस्मात् 'छन्दसि सदादिभ्यो दशेनात्' (पा. सू. ३. २. १७१. २) इति किन् । तस्य लिङ्वादात् द्विवचनादि । संहितायाम् 'अन्वेषामपि' इत्यभ्यासस्य दीर्घः । निष्वादाद्युदात्तः ॥

इन्द्र प्र णो धितवानं यज्ञं विश्वेभिर्देवेभि । तिर स्तवान विशपते ॥ ३ ॥

इन्द्रं । प्र । नः । धितऽवानम् । यज्ञम् । विश्वेभिः । देवेभिः । तिर । स्तवान् । विशपते ॥ ३ ॥

हे ^१स्तवान स्तोत्रभिः स्तूयमान ^२विशपते विशां मरुतां पते हे ^३इन्द्र ^४विश्वेभिर्देवेभिः सर्वैः यजनीयैर्देवैः^५ सहितसर्वं ^६धितवानम् । वन्यते संभज्यते इति वानं हविः । धितं निहितं हविर्यस्य तम् । संभृतहविर्यस्येत्यर्थः । अस्मदीयमिमं ^७यज्ञं ^८प्र ^९तिर प्रकर्षेण वक्ष्ये । हविःस्वीकरणेन संपूर्णं कुरु इति भावः ॥ नः । 'उपसर्गाद्बहुलम्' इति संहितायां णत्वम् । धितवानम् । 'बुधाञ् धारणपोषणयोः' इत्यस्माद्भिष्टा । बहुव्रीहौ पूर्वपदस्वरः । तिर । तरतेर्व्यत्ययेन शः । प्रत्ययस्वरः । स्तवान् । 'हुन् स्तुतौ' । 'सम्यानच् स्तुवः' इत्युपपदाभावेऽपि कर्मण्यानच्प्रत्ययः । आसन्नि-
तत्वात् निघातः ॥

इन्द्र सोमाः सुता इमे तव प्र यन्ति सत्पते । क्षयं चन्द्रास इन्दवः ॥ ४ ॥

इन्द्रं । सोमाः । सुताः । इमे । तव । प्र । यन्ति । सत्पते । क्षयम् । चन्द्रासः । इन्दवः ॥ ४ ॥

हे ^१सत्पते ^२इन्द्र ^३चन्द्रासः आह्लादवितारः ^४इन्दवः दीसाः ^५सुताः अभिपुताः ^६इमे अस्माभिर्देवाः ^७सोमाः ^८तव^९ ^{१०}क्षयम् । क्षियन्ति निवसन्त्यन्नादीनि अत्रेति क्षयो जठरम् । ^{११}प्र यन्ति प्रकर्षेण गच्छन्ति । तान् धारयति भावः ॥ क्षयम् । 'क्षि निवासगार्योः' इत्यस्मादधिकरणे चप्रत्ययः । प्रत्ययस्वरेण अन्तोदात्तत्वे^{१२} प्राप्ते 'क्षयो निवासे' इत्याद्युदात्तत्वम् । चन्द्रासः । 'चदि आह्लादने दीप्तौ' च^{१३} । अस्मात् 'स्फायितञि' इत्यादिना रक्प्रत्ययः । 'आजसेरसुक्' इत्यसुक्^{१४} । प्रत्ययस्वरः । इन्दवः । 'उन्देरिष्वादेः' (उ. सू. १. १२) इति उपप्रत्ययः । 'नि' इत्यनु-
वृत्तेराद्युदात्तः ॥

१. ख-ग-च-ज-ण-भ-आदुत्तरत्वात् । २. ज-ण-यजनीयेदेवैः । ३. ख-ग-च-न-भ-ल-स- 'तव' नास्ति । ४. ख-ग-ज-ण-न-भ-स-अन्तोदात्ते । ५. ख-ग-च-न-भ-ल-स-दीप्तौ; ज-ण- 'दीप्तौ च' नास्ति । ६. ल-इत्यसुगागमः ।

दधिष्वा जुठरे सुतं सोममिन्द्र वरेण्यम् । तव बुक्षास इन्दवः ॥ ५ ॥
दधिष्वा जुठरे सुतम् । सोमम् । इन्द्र । वरेण्यम् । तव । बुक्षासः । इन्दवः ॥ ५ ॥

हे इन्द्र वरेण्यं सर्ववरेणीयं सुतम् अभिपुतं सोमं जुठरे दधिष्व धारय । इन्दवः दीप्ता इमे सोमाः वत बुक्षासः । दिवि क्षियन्ति निवसन्तीति बुक्षासः । अतस्त्वं स्वभूतान्^१ तान् धारयेति भावः ॥ दधिष्व । दधातेल्लोटि रूपम् । ' आगमा अनुदात्ताः ' इतीदोऽनुदात्तत्वात् प्रत्ययस्वरः । वरेण्यम् । ' वृड् संभक्तौ ' । ' वृड् एण्यः^२ ' इति^३ एण्यप्रत्ययः । वृषादिष्वादाबुदात्तः । बुक्षासः । क्षियतेः^४ ' अन्येभ्योऽपि दृश्यते ' इति डप्रत्ययः । क्रुत्तरपदस्वरः ॥ ॥ १ ॥

गिर्वेणः पाहि नः सुतं मधोर्धाराभिरज्यसे । इन्द्र त्वादात्तमिघशः ॥ ६ ॥

गिर्वेणः । पाहि । नः । सुतम् । मधोः । धाराभिः । अज्यसे ।

इन्द्र । त्वाऽदात्तम् । इत् । यशः ॥ ६ ॥

गिर्वेणः गीर्ष्वेननीय । तथा च आस्कः—' गिर्वेणा देवो भवति गीर्ष्वेन वनयन्ति ' (निर. ६. १४) इति । तादृशेन्द्र वनः अस्मदीयं सुतम् अभिपुतमिमं सोमं पाहि पिब । यतः^५ मधोः मवकरस्य सोमस्य धाराभिः अज्यसे सित्यसे हे इन्द्र त्वादात्तमित् त्वया शोधितं विशदीकृतमेव यशः अन्नमस्मासु भवति ॥ गिर्वेणः । ' वन संभक्तौ ' इत्यस्मादसुन् । गिर उपधाया दीर्घाभाव-श्छान्दसः । ' आमन्त्रितस्य^६ ' इति पाठिकमाबुदात्तत्वम् । पाहि । ' पा पाने ' इत्यस्माल्लोटि रूपम् । आमन्त्रितस्याविद्यमानत्वेन पादादित्वाद्भिषातः । प्रत्ययस्वरः । त्वादात्तम् । ' द्वैप् शोधने ' । सत्यपि पकारे ' नातुबन्धकृतमनेजन्तत्वम् ' (परिभा. ७) इत्येजन्त एवायम् । ततः ' आदेचः^७ ' इत्यात्वम् । अस्मात् कर्मणि कः । ' दाधा ध्वदाप् ' इत्यत्र अदाप् इति प्रतिषेधेन युसंज्ञाया अभावात् ' दो दद्वोः ' इति ददादेशो न भवति । त्वेति युष्मच्छब्दस्य तृतीया । ' कर्तृकरणे कृता बहुलम् ' इति समासः । ' तृतीया कर्मणि ' इति पूर्वपदप्रकृतिस्वरः । यशः । ' अग्नौ व्यासौ ' । ' अशेर्युद् च ' इत्यसुन् । तत्संनियोगेन धातोः^८ युडागमः । निस्वादाबुदात्तः ॥

अभि बुभ्रानि वनिन इन्द्र सचन्ते अक्षिता । पीत्वी सोमस्य वावृधे ॥ ७ ॥

अभि । बुभ्रानि । वनिनः । इन्द्रम् । सचन्ते । अक्षिता । पीत्वी । सोमस्य । वावृधे ॥ ७ ॥

वनिनः । वनं देवताविषयं संभजनमस्यास्तीति वनी^९ । तस्य देवान् संभजमानस्य यजमानस्य बुभ्रानि शोतमानानि अक्षिता क्षयरहितानि संपूर्णानि सोमादीनि हवींषि इन्द्रम् अभि अभितः सचन्ते समवयन्ति । तेषु मध्ये सोमस्य पीत्वी सोमं पीत्वा वावृधे स इन्द्रो वधेते ॥ वनिनः ।

१. ख-ग-च-ण-न-भ-स- ' स्वभूतान् ' नास्ति । २. ख-ग-च-ज-ण-न-भ-स- ' एण्यः ' इति ' नास्ति । ३. फ-क्षेः । ४. त-अतः । ५. ज-धातोः देवनेऽर्थः । ६. ख-ग-च-त-न-फ-भ- ' वर्णा ' नास्ति ।

‘अत इनिठनौ’ इतीनिप्रत्ययः । तस्य स्वरः । सचन्ते । ‘एव समवाये’ इत्यस्य^१ लटि रूपम् । अक्षिता । ‘क्षि क्षये’ इत्यस्य निष्ठा । अत्र ण्यदर्थः^२ इति दीर्घाभावः । तस्मादेव ‘क्षियो दीर्घात्’ इति निष्ठानत्वाभावः^३ । नञा समासे तस्य स्वरः । पीथी । ‘पा पाने’ इत्यस्मात् ष्वाप्रत्ययस्य ‘स्मात्पादयोश्च’ इति निपातनात् त्वी इत्यादेशः । प्रत्ययस्वरः । ‘धुमास्थागापा’ इत्यादिना ईत्थम् ॥

अर्वावर्तौ न आ गहि परावर्तश्च वृत्रहन् । इमा जुषस्व नो गिरः ॥८॥

अर्वाऽवर्तः । नः । आ । गहि । पराऽवर्तः । च । वृत्रऽहन् । इमाः । जुषस्व । नः । गिरः ॥८॥

हे वृत्रहन् इन्द्र^४ अर्वावर्तः अर्वाचीनात् समीपादेशात्^५ परावर्तः अतिदूरादेशात्^६ वा षनः अस्मानभिलक्ष्य^७ आ गहि आगच्छ । आगत्य च षनः अरमदीयाः^८ इमाः स्तुतिरक्षणाः^९ गिरः वाचः^{१०} जुषस्व सेवस्व ॥ परावर्तः । ‘उपसर्गाच्छन्दसि धात्वर्थे’ इति वृत्तिः । प्रत्ययस्वरः ॥

यदन्तरा परावर्तमर्वावर्तं च हूयसे । इन्द्रेह तत् आ गहि ॥९॥

यत् । अन्तरा । पराऽवर्तम् । अर्वाऽवर्तम् । च । हूयसे । इन्द्र । इह । तत् । आ । गहि ॥९॥

हे इन्द्र^{११} यत् यस्मिन्^{१२} परावर्तम् अतिविप्रकृष्टस्य देशस्य^{१३} अर्वावर्तं अतिसंनिवृष्टस्य^{१४} देशस्य^{१५} च^{१६} अन्तरा तयोर्मध्यदेशे^{१७} हूयसे सम्मगिज्यसे^{१८} ततः तस्मादेशात्^{१९} इह अस्मिन्^{२०} यज्ञे^{२१} आ गहि^{२२} सोमपानार्थमागच्छ ॥ परावर्तम् अर्वावर्तम् । ‘अन्तरात्तरेण युक्ते’ (पा. सू. २. ३. ४) इति द्वितीया । ततः । पञ्चम्यास्तिसिद्धः । लिट्स्वरः ॥ ॥ २ ॥

‘आ तू न इन्द्र’ इति नवर्चं तृतीयं सूक्तं वैश्वामित्रं गायत्रमैन्द्रम् । ‘आ तू नः’ इत्यनुक्रान्तम् । अतिरात्रे द्वितीये पर्याये ब्राह्मणाच्छंसिशाखे एतदादिके द्वे सूक्ते । सूत्रितं च—‘आ तू न इन्द्र मध्यगिति सूक्ते’ (आश्व. श्रौ. ६. ४) इति ॥

आ तू न इन्द्र मध्यगुवानः सोमपीतये । हरिभ्यां याह्यद्रिवः ॥ १ ॥

आ । तू । नः । इन्द्र । मध्यक् । हुवानः । सोमऽपीतये । हरिभ्याम् । याहि । अद्रिऽवः ॥१॥

‘अद्रिवः’^१ वज्रिन्^२ हे इन्द्र^३ हुवानः होतृभिराहूयमानस्त्वं^४ मध्यक् मद्भिक्षुखः सन्^५ षनः अरमदीये यज्ञे^६ सोमपीतये सोमपानार्थं^७ हरिभ्याम् अश्वभ्यां सह^८ तु क्षिप्रम्^९ आ याहि^{१०} ॥ तु । ‘अचि तुनुव’^{११} इत्यादिना संहितायां दीर्घः । मध्यक् । मामञ्जतीति^{१२} ‘अस्विगृधक्’^{१३} इत्यादिना क्तिन्^{१४} । ‘प्रत्ययोत्तरपदयोश्च’ इत्यस्मच्छब्दस्यैकवचने मपर्थे^{१५} तस्य मादेशः । ‘विश्वग्वेवयोश्च देवशब्दावप्रत्यये’ इति टेः अद्रि इत्यादेशः । ‘अद्रिसंध्योरन्तोदात्तवनिपातनं कृत्स्वरनिवृत्त्यर्थम्’^{१६}

१. ज-ण-इत्यस्मात् । २. ख-ग-अण्यदर्थे । ३. ज-ण-निष्ठातस्य नत्वाभावः । ४. ख-ग-च-ज-ण-प-फ-भ-स-समीपदेशात् । ५. घ-ज-ण-स-अतिदूरदेशात् । ६. च-न-स-संनिवृष्टस्य । ७. ख-ग-च-न-फ-भ-ल-स-हे अद्रिवः हे वज्रिन् ।

इति वचनान् अत्रादेशः अन्तोदात्तः । यणादेशे कृते ' उदात्तस्वरितयोर्यणः ' इति यणः स्वरितत्वम् ।
' क्रिप्रत्ययस्य कुः ' इति कुत्वम् । सोमपीतये । दासीभारादित्वात् पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् । अद्रिवः ।
' मनुवसोः ' इति रुत्वम् । आमन्त्रित्वान्निघातः ॥

सुतो होता न ऋत्विग्यस्तित्तिरे बर्हिः। अनुषक् । अयुजन् प्रातरद्रयः ॥ २ ॥

सुतः । होता । नः । ऋत्विग्यः । तित्तिरे । बर्हिः । अनुषक् । अयुजन् । प्रातः । अद्रयः ॥ २ ॥

हे इन्द्र वनः अस्मदीये यज्ञे ऽहोता ऋत्विक् तवाह्वानार्थम् ऽऋत्विग्यः प्रातःकालः सन्
ऽसत्तः निष्पन्नो वर्तते । तथा ऽबर्हिरानुषक् अनुषक्तं परस्परसंबद्धं यथा भवति तथा ऽतित्तिरे
हविःश्वासश्रेणुं स्तीर्णमभूत् । तथा ऽप्रातः प्रातःसवने सोमाभिपवार्थम् ऽअद्रयः द्रावाणः
ऽअयुजन् परस्परं संगता अभूवन् । तस्मात् सोमपानार्थं त्वमागच्छेति भावः ॥ सत्तः ।
पठु विशरणादिषु इत्यस्मात् ' गत्यथकिमेकक्षिप ' (पा. सू. ३. ४. ७२) इत्यादिना
कर्तरि क्तः । सर्वविधीनां छन्दसि विकल्पितत्वाद्वा निष्ठातकारस्य नत्वाभावः । ऋत्विग्यः ।
ऋतुशब्दात् ' छन्दसि घस् ' इति घस्यप्रत्ययः । घस्येयादेशः । ' सिति ' इति पदसंज्ञायाम्
' ओर्गुणः ' इति असंज्ञाधीनो गुणो न भवति । यणादेशः । प्रत्ययस्वरः । तित्तिरे । ' स्तुञ्
आच्छादने ' इत्यस्य कर्मणि लिटि ' ऋत इद्धातोः ' इतीष्यम् । द्विर्वचने ' श्रष्टृणां खयः ' इति
तकारस्य शेषः । ' लिटस्तज्ञयोरेश्वरेषु ' इति तप्रत्ययस्य एञ् इत्यादेशः । पादादित्वाद्निघातः ।
प्रत्ययस्वरः । आनुषक् । ' एञ् संगे ' । क्षिप् । ' अनदिताम् ' इति नलोपः । आङ्गोस्त्वसंगोः
प्राक् प्रयोगः । गतिसमासः । कृदुत्तरपदस्वरः । अयुजन् । ' युजिर् योगे ' इत्यस्य लुङि स्लेः
' इस्ति वा ' इत्यङ्गादेशः । ' बहुलं छन्दसि ' इति रुडागमः । पादादित्वाद्निघातः । अडागमस्वरः ॥

इमा ब्रह्म ब्रह्मवाहः क्रियन्त आ बर्हिः सीद । वीहि शूर पुरोडाशम् ॥ ३ ॥

इमा । ब्रह्म । ब्रह्मऽवाहः । क्रियन्ते । आ । बर्हिः । सीद । वीहि । शूर । पुरोडाशम् ॥ ३ ॥

ऽब्रह्मवाहः । ब्रह्माणि स्तोत्राणि स्तुत्यतया बहतीति ब्रह्मवाहा ब्रह्मणा स्तोत्रेण प्राप्यते इति वा ।
हे स्तुत्यं इन्द्र तुभ्यम् ऽइमा इमानि ऽब्रह्म ब्रह्माणि स्तोत्राणि अस्माभिः ऽक्रियन्ते । अतः ऽबर्हिः
ऽआ ऽसीद् स्तुत्यतया बर्हिणि यज्ञे उपविश । हे शूर समर्थेन्द्र अस्माभिर्दीयमानमिमं पुरोडाशं
पुरोडाशाख्यं हविः ऽवीहि भक्षय ॥ ब्रह्मवाहः । ' वह प्रापणे ' इत्यस्मात् ' वहिहाधान्यङ्छन्दसि '
इत्यसुन् । ' णि ' इत्यनुबुक्तेरुपधावृद्धिः । आमन्त्रित्वान्निघातः । क्रियन्ते । करोतेः कर्मणि यक् ।
' रिङ् शयगिलङ्छु ' इति रिङादेशः । प्रत्ययस्वरः । पादादित्वाद्निघातः । बर्हिः । कालाध्वनोरत्यन्त-
संयोगे द्वितीया । वीहि । वी कान्त्यादिषु । लोटि रूपम् । हेङिवाहुदात्तः । पुरोडाशम् । ' दाश्
दाने ' इत्यस्मात् पुरस्पूर्वात् ' मन्त्रे श्वेतवहोक्थशास्पुरोडाशो णिवन् ' (पा. सू. ३. २. ७१) ।
पुरो दाशान्त एनमिति । निपातदाकारस्य लकारः । कृदुत्तरपदस्वरः ॥

१. ग-परस्परं संबद्धम् ; ज-ण-परस्परं संबद्धम् । २. ख-ग-च-ज-ण-न-भ-सन्नेषु स्तीर्णम् ।
३. ज-ण-विशरणे । ४. न-ल-स-ब्रह्माणि ; फ-भ-ब्रह्मवाहा ब्रह्माणि । ५. ख-ग-च-न-फ-भ-स्तुत्यः
ल-ब्रह्मवाह इन्द्र ।

रारान्धि सर्वनेषु ण एषु स्तोमेषु वृत्रहन् । उक्थेध्विन्द्र गिर्वणः ॥ ४ ॥

ररन्धि । सर्वनेषु । नः । एषु । स्तोमेषु । वृत्रहन् । उक्थेषु । इन्द्र । गिर्वणः ॥ ४ ॥

हे ऽगिर्वणः गीभिः स्तुतिभिर्वननीय ऽवृत्रहन् वृत्रस्य हन्तर्हे ऽइन्द्र ऽनः अस्माकं संबन्धिषु त्रिषु^१ ऽसर्वनेषु ऽएषु क्रियमाणेषु ऽस्तोमेषु स्तोत्रेषु ऽउक्थेषु शस्त्रेषु^२ च ऽरारन्धि रमस्व ॥ रारन्धि^३ । रसतेल्लोडि 'बहुलं छन्दसि' इति शपः श्लुः । 'छन्दस्युभयथा' इति हेराधधातुकत्वेनाङित्वात् 'अङितश्च' इति हेधिः । सर्वनेषु । सुयते सोमो येद्विवति अधिकरणे सुनोतेत्युङ् । लिस्वरः । णः । नसो नकारस्य 'नश्च धातुस्थोरुपुभ्यः' इति संहितायां णत्वम् ॥

मतयः सोमपामुरुं रिहन्ति शवसस्पतिम् । इन्द्रं वत्सं न मातरः ॥ ५ ॥

मतयः । सोमऽपाम् । उरुम् । रिहन्ति । शवसः । पतिम् । इन्द्रम् । वत्सम् । न । मातरः ॥ ५ ॥

हे इन्द्र ऽमतयः अस्माभिः क्रियमाणाः स्तुतयः ऽउरं महान्तं ऽसोमपां सोमस्य पातारं ऽशवसः बलस्य ऽपतिम् ऽइन्द्रं त्वां ऽरिहन्ति लिहन्ति । तत्र दृष्टान्तः । ऽवत्सं ऽन । यथा वत्सं ऽमातरः धेनवो लिहन्ति तद्वत् ॥ मतयः । 'मन ज्ञाने' इत्यस्मात् कर्मणि 'मन्त्रे वृष' इत्यादिना क्तित्वात्तः । उरुम् । 'ऊर्णञ् आच्छादने' इत्यस्मात् महत्यर्थे गम्यमाने 'महति हस्वश्च' (उ. सू. १. ३२) इति कुप्रत्ययो धातोर्हस्वश्च । प्रत्ययस्वरः । रिहन्ति । 'लिह आस्वादने' इत्यस्य लटि रूपम् । रलयोरभेदः । प्रत्ययस्वरः । शवसस्पतिमिति संहितायां 'षष्ठ्याः पतिपुत्रष्ट्व' इत्यादिना 'विसर्जनीयस्य सत्वम् । वत्सम् । 'वद् व्यक्तायां वाचि' । अस्मात् 'वृत्तवद्विहनि' इत्यादिना सप्रत्ययः । वदस्यभीक्ष्णं मातरमिति वत्सो गोबालः । प्रत्ययस्वरः ॥ ॥ ३ ॥

स मन्दस्वा अन्धसो राधसे तन्वां महे । न स्तोतारं निदे करः ॥ ६ ॥

सः । मन्दस्व । हि । अन्धसः । राधसे । तन्वां । महे । न । स्तोतारम् । निदे । करः ॥ ६ ॥

हे इन्द्र ऽसः तथाविधस्त्वं ऽमहे महते ऽराधसे धनाय ऽअन्धसः अस्माभिर्दीयमानस्य सोमस्य पानेन ऽतन्वा शरीरेण सह ऽमन्दस्व हृष्टो भव । हिः अत्र समुच्चयार्थः । किंच त्वं ऽस्तोतारं मां ऽनिदे निन्दायै विषयभूतं ऽन ऽकरः मां कार्षीः ॥ मन्दस्व । मदि स्तुत्यादिषु इत्यस्य लोटि रूपम् । 'हि च' इति निघातप्रतिषेधेन भवितव्यमिति चेन्न^१ । तत्र 'अप्रातिलोभ्ये' इति वृत्ते । अत्र हेः समुच्चयार्थेवाभिवातः । तन्वा । 'उदात्तस्वरितयोः' इति स्वरितत्वम् । महे । तकारलोपश्छान्दसः । 'बृहन्महतीरुपसंख्यानम्' इति विभक्तैरुदात्तत्वम् । निदे । 'गिदि कुत्सायाम्' इत्यस्मात् संप्रदादिलक्षणो भावे क्तिप् । आगमानुशासनस्यानित्यत्वाच्चुमभावः । 'साधैकाचः' । इति विभक्तैरुदात्तत्वम् । करः । करोतेल्लुङि क्लेः 'कृमृहृहृभ्यश्छन्दसि' इत्यङादेशः । निघातः ॥

१. ख-ग-च-न-भ-स- 'त्रिषु' नास्ति । २. ख-ग-च-न-भ-स- 'शस्त्रेषु' नास्ति । ३. ख-ग-च-त-भ-स-ररन्धि । ४. ख-ग-ज-ण-त-न-चेत् ।

वयमिन्द्र त्वायवो हविष्मन्तो जरामहे । उत त्वमस्मयुर्वसो ॥ ७ ॥

वयम् । इन्द्र । त्वाऽयवः । हविष्मन्तः । जरामहे । उत । त्वम् । अस्मयुः । वसो इति ॥ ७ ॥

हे इन्द्र त्वायवः यज्ञार्थं त्वामात्मन इच्छन्तस्त्वाकामाः सन्तः हविष्मन्तः संश्रुत-
हविष्काः वयं जरामहे त्वां स्तुमः । हे वसो सर्वेश वासक इन्द्र उत त्वम् अपि अस्मयुः
हविःस्वीकरणार्थम् अस्मानात्मन इच्छन् भव ॥ त्वायवः । त्वामिच्छन्तीत्यर्थे ' हुप आत्मनः
वयच् ' । ' प्रत्ययोत्तरपदयोश्च ' इति मपर्यन्तस्य त्वादेशः । ' वयश्चन्द्रसि ' इत्युप्रादयः ।
त्वयव इति प्रसौ ' युष्मद्भस्मदोरमादेशे ' इत्यविभक्तादपि हलादीं रदस्येनावयम् । प्रत्ययस्वरः ।
हविष्मन्तः । ' तसौ मत्वर्थे ' इति भसंज्ञायां सकारस्य रत्वाभावः । ' स्वरविधौ व्यञ्जनम-
विद्यमानवत् ' इति परिभाषायाश्चयणात् मत्पु उदात्तताभावः । इसिप्रत्ययस्वरः । जरामहे ।
' जरतिः स्तुतिकर्मा ' इति यास्कः । अस्मयुः । अस्मानिच्छन्तीत्यर्थे हुपः ददच् । रत्वाहु-
प्रत्ययः । पूर्वपदान्तलोपश्छान्दसः । प्रत्ययस्वरः ॥

मारे अस्माद्वि मुमुचो हरिप्रियावाङ् याहि । इन्द्र स्वधावो मत्स्वेह ॥ ८ ॥

मा । आरे । अस्मत् । वि । मुमुचुः । हरिप्रिय । अवाङ् । याहि ।

इन्द्र । स्वधाऽवः । मत्स्वे । इह ॥ ८ ॥

हे हरिप्रिय हरी अथौ प्रियौ यस्य तादृश हे इन्द्र अस्मत् अस्मत्तः आरे त्वरे रथे योजि-
तावथौ अमा एवि असुमुचः मा विमोचय । ताभ्यामुपेत एव अवाङ् अस्मादिभिरुदेन
याहि आगच्छ । हे स्वधावः सोमलक्षणाश्वन्* इन्द्र इह अस्मिन् देवयज्ञे मत्स्वे सोमं दाता
हृष्टो भव । अस्मत् । अस्मच्छन्दस्य पञ्चमीबहुवचनस्य ' पञ्चम्या अत् ' (पा. सू. ७. १. ३१)
इत्यादेशः । मुमुचुः । ' मुचू मोक्षणे ' इत्यस्य प्यन्तस्य छान्दसे लुङि चङि रूपम् । अभ्यासस्य
तीर्थाभावच्छान्दसः । ' न माङ्योमे ' इत्यङभावः । निघातः । हरिप्रिय । आमन्त्रितस्य पादा-
दित्वात् पाठिकमायुदात्तत्वम् । मत्स्वे । मदि स्तुत्यादिषु इत्यस्य लोटि ' बहुलं छन्दसि ' इति
विकरणस्य लृङ् । आमन्त्रितस्याविद्यमानत्वेन पादादिवादिनिघातः ॥

अवाञ्च त्वा सुखे रथे वहतामिन्द्र केशिना । वृतस्नु बर्हिःसदे ॥ ९ ॥

अवाञ्चम् । त्वा । सुखे । रथे । वहताम् । इन्द्र । केशिना ।

वृतस्नु इति वृतस्नु । बर्हिः । आऽसदे ॥ ९ ॥

१. च-फ-आगच्छ । आगत्य इह अस्मिन् यज्ञे स्वधावः हे स्वधावन् इन्द्र मत्स्वे मन्दस्व ।

*, ज-सवनीयपुरोडाशादिरूपमर्जं तद्वन् ।

हे ^१इन्द्र ^२वृत्स्न श्रमजनितजलप्रस्रवणयुक्तौ ^३केशिना केशिनौ ^४रक्न्धप्रदेशो लरुमानकेश-
युक्तौ हरी ^५आसदे आसदनीयं ^६बर्हिः अभिलक्ष्य ^७सुखे सुखकरे ^८रथे ^९अर्वाञ्जम् अरमदभिमुखं ^{१०}वृवा
त्वां ^{११}वहताम् ॥ अर्वाञ्जम् । अञ्जतेः किनि 'उगिदचाम्' इति नुम् । वहताम् । वहलोटि रूपम् ।
तस्यो लसार्वधातुक्स्वरे कृते धातुस्वरः । आसदे । सदेः कृत्यार्थे केन्द्रप्रत्ययः । निस्वरः । कृतुत्तरपद-
प्रकृतिस्वरः ॥ ॥ ४ ॥

'उप नः सुतम्' इति नवचं चतुर्थं सुक्तं वैश्वामित्रं गायत्रमैन्द्रम् । 'उप नः' इत्यनु-
क्रमणिका । पूर्वसूक्तेन सहोक्तो विनियोगः ॥

उप नः सुतमा गहि सोममिन्द्र गवांशिरम् । हरिभ्यां यस्तै अस्मयुः ॥ १ ॥
उप । नः । सुतम् । आ । गहि । सोमम् । इन्द्र । गोऽर्वाशिरम् ।
हरिभ्याम् । यः । ते । अस्मयुः ॥ १ ॥

हे ^१इन्द्र ^२नः अस्मदीयं ^३सुतम् अभिषुतं ^४गवांशिरं पयसा मिश्रितं ^५सोमं प्रति ^६उप ^७आ
गहि समीप आगच्छ । यतः ^८हरिभ्याम् अश्वभ्यां युक्तः ^९तै तव ^{१०}रथः ^{११}अस्मयुः अस्मान् कामयमानो
वर्तते ॥ गवांशिरम् । आङ्पूर्वस्य श्रीणातेः किपि 'अपस्पृधेयामानुजुः' (पा. सू. ६. १. ३६)
इत्यादिनाशिर इत्यादेशः । बहुव्रीहौ पूर्वपदस्वरः ॥

तमिन्द्र मदमा गहि बर्हिःष्ठां ग्रावभिः सुतम् । कुविर्वस्य तृणवः ॥ २ ॥
तम् । इन्द्र । मदम् । आ । गहि । बर्हिःऽस्थाम् । ग्रावभिः । सुतम् ।
कुवित् । नु । अस्य । तृणवः ॥ २ ॥

हे ^१इन्द्र ^२ग्रावभिः ^३सुतम् अभिषुतं ^४बर्हिःष्ठां बर्हिषि स्थितं ^५मदम् । माद्यते^६ अनेनेति मदः
सोमः । ^७तम् इमं^८ सोमम्^९ आ ^{१०}गहि आगच्छ । ^{११}कुवित् प्रभृतं यथा भवति तथा ^{१२}अस्य सोमस्य
पानेन^{१३} नु क्षिप्रं ^{१४}तृणवः तृणो भव ॥ मदम् । 'मदी हर्षे' । 'मदोऽनुपसर्गे' इत्यप्रत्ययः ।
तस्य पितृत्वादनुदात्तत्वे धातुस्वरः । बर्हिःष्ठां । 'ष्टा गतिनिवृत्तौ' । किप् । संहितायां पूर्वपद-
सकारस्य 'आदेशप्रत्यययोः' इति पश्वम् । वृत्स्वम् । कृतुत्तरपदस्वरः । तृणवः । 'तृप प्रीणने'
इत्यस्य ल्छ्यडागमः । कुविद्योगादनिवातः । क्षुञ्जादिषु^{१५} 'नृनमन तृप्नोति' इति पठितम् । तथापि
सर्वविधीनां छन्दसि विकल्पितत्वाद्वा द्र गत्वप्रतिषेधो न भवति । प्रत्ययस्वरः ॥

इन्द्रमिस्था गिरो ममाच्छागुरिषिता इतः । आहृते सोमपीतये ॥ ३ ॥
इन्द्रम् । इत्या । गिरः । मम । अच्छ । अगुः । इषिताः । इतः ।
आहृते । सोमपीतये ॥ ३ ॥

१. ल-आसादनीयम् । २. न-ल-स-तवः प-यः ते तव । ३. न-ल-स-मद्यते । ४. ख-न-ज-ण-म-
सोममिमम् ; घ-न्तं मदं सोमम् ; ल-स-सोममिमं सोमम् । ५. न-स-पाने । ६. व-यद्यपि क्षुञ्जादिषु ।

हे इन्द्रं वृषिताः त्वदर्थं प्रेरिताः । वृत्था इत्यमनेन प्रकारेण उच्यमानाः । वमसं वगिरः स्तुति-
लक्षणा वाचः । वृन्दं त्वाम् । वृत्तः अस्मादेवयजनदेशात् । वच्छागुः आभियुक्त्येन गच्छन्तु ।
किमर्थम् । । सोमपीतये सोमपानार्थम् । आवृते त्वामावर्तयितुम् ॥ इत्था । इदंशब्दात् 'था हेतौ
च छन्दसि' इति व्यस्ययेन थाप्रत्ययः । इदमः 'एतेतौ रथोः' इति इदियादेशः । प्रथयस्वरः ।
अच्छ । 'अच्छ गत्यर्थवदेषु' इति गतिसंज्ञा । अगुः । 'इण् गतौ' इत्यस्य लुङि रूपम् ।
निधातः ॥

इन्द्रं सोमस्य पीतये स्तोमैरिह हवामहे । उक्थेभिः कुविदागमत् ॥ ४ ॥
इन्द्रम् । सोमस्य । पीतये । स्तोमैः । इह । हवामहे । उक्थेभिः । कुविद् । आऽगमत् ॥ ४ ॥

वृत्तोमैः त्रिवृत्तद्वशादिस्तोमसाधैः रतोत्रैः । उक्थेभिः उरथैः । इह वरणि । सोमस्य
पीतये सोमपानार्थम् । वृन्दं । हवामहे वयमाह्वयामः । 'कुविद् बहुवारमाहृतः स इन्द्रः' आगमत्
यज्ञं प्रत्यागच्छतु ॥ आगमत् । गमेर्लोट्यङागमः । 'आगमा अनुदात्ताः' इत्यटोऽनुदात्तात्वात्
धातुस्वरः । 'तिङि चोदात्तवति' इति गतेर्निधातः । कुविद्योगादनिधातः ॥

इन्द्र सोमां सुता इमे तान्दधिष्ण्व शतक्रतो । जृठेर वाजिनीवसो ॥ ५ ॥
इन्द्रं । सोमां । सुताः । इमे । तान् । दधिष्ण्व । शतक्रतो इति शतऽक्रतो ।
जृठेर । वाजिनीवसो इति वाजिनीऽवसो ॥ ५ ॥

हे शतक्रतो । इन्द्र । इमे । सोमाः । सुताः प्रावभिरस्वदर्थमभिपुताः । हे वाजिनीवसो अदधन् ।
यद्वा । वाजोऽक्षमासु फलदेनास्तीति वाजिः यः प्रियाः । तासां वारक हे इन्द्र । तान् सोमरूपां
जृठेर दधिष्ण्व धारय ॥ वाजिनीवसो । वाजशब्दात् मत्सर्वे 'अत इतिठनौ' इति इतिप्रत्ययः ।
'कृष्णेभ्यो ङीप्' इति ङीप् । तासां वसो । 'संबुद्धौ च' इति गुणः । आमन्त्रितत्वादाष्ट-
मिकमुदात्तस्वम् ॥ ५ ॥

विद्या हि त्वा धनंजयं वाजेषु दधृषं कवे । अधा ते सुध्रमीमहे ॥ ६ ॥
विद्या । हि । त्वा । धनंजयम् । वाजेषु । दधृषम् । कवे । अध । ते । सुध्रम् । इमहे ॥ ६ ॥

हे कवे क्रान्तदर्शिनन्द । वाजेषु युद्धेषु दधृषं शत्रूणामभिभवितारम् अत एव धनंजयम् ।
धनं जयतीति धनंजयः । तादृशं त्वा त्वां विद्या । हि जानीमः खलु । । अध अनन्तरं एते तव सुध्रं
धनम् इमहे याचामहे ॥ विद्या । विदेर्लटि 'विदो लटो वा' इति मसो मादेशः । पादादित्वात्
अनिधातः । धनंजयम् । 'जि जये' इत्यस्मात् धने उपपदे 'संज्ञायां स्तृवृजिधारिसहितपिदमः'

इति खच्प्रत्ययः । 'अर्द्धिषदजन्तस्य सुम्' इति पूर्वपदस्य सुमागमः । चित्त्वादन्तोदात्तः । दृष्टपञ्च । 'जिष्ठया प्रागल्भ्ये' इत्यस्य यङ्लुकि अभ्यासस्य रीगभावश्छान्दसः । तदन्तात् पचाद्यचि 'यङोऽचि च' इति यङो लुक् । लघूपधगुणे प्राप्ते 'न घातुलोपे' इति तस्य प्रतिषेधः । चित्त्वादन्तोदात्तः ॥

इममिन्द्र गवांशिरं यवांशिरं च नः पिब । आगत्या वृषभिः सुतम् ॥ ७ ॥

इमम् । इन्द्र । गोऽआशिरम् । यवऽआशिरम् । च । नः । पिब ।

आगत्य । वृषऽभिः । सुतम् ॥ ७ ॥

हे इन्द्र गवांशिरं गव्यमिश्रणोपेतं^१ तथा यवांशिरं^२ यवमिश्रणोपेतं^३ वृषभिः ग्रावभिः सुतम् अभिषुते नः अस्मदीयम् इमं सोमं देवयजनम् आगत्य पिब ॥ गवांशिरं यवांशिरमित्यत्र आङ्पूर्वस्य श्रीणतेः क्पि 'अपस्तुधेयामानुचुः' इत्यादिनाशिर इत्यादेशः । बहुव्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरः ॥

तुभ्येदिन्द्र स्व ओक्थेऽसौमं चोदामि पीतये । एष ररन्तु ते हृदि ॥ ८ ॥

तुभ्य । इत् । इन्द्र । स्वे । ओक्थे । सोमम् । चोदामि । पीतये ।

एषः । ररन्तु । ते । हृदि ॥ ८ ॥

हे इन्द्र तुभ्येत् तुभ्यमेव पीतये पानार्थं स्वे स्वकीये ओक्थे स्थाने जटरेऽभिषुतमिमं सोमं चोदामि प्रेरयामि । एषः पीतः सोमः एते तव हृदि हृदये ररन्तु अर्थात् रमताम् ॥ तुभ्य । तुभ्यच्छब्दस्य चतुर्थ्यैकवचने 'तुभ्यमहौ' इति तुभ्यदेशः । 'सुपां सुलुक्' इति सुपो लुक् । 'इयि च' इत्याद्युदात्तः । ओक्थे । वस्वादित्वात् स्वाधिको यत्प्रत्ययः । तिस्वरितः । चोदामि । 'चुद प्रेरणे' । प्यन्तस्य लटि रूपम् । 'बहुलमन्यत्रापि' इति गेर्लुक् । निघातः । ररन्तु^४ । 'रमु क्रीडायाम्' इत्यस्य यङ्लुकि लोटि सर्वविधीनां छन्दसि विकल्पितत्वात् अत्राभ्यासस्य नुमभावः । संहितायाम् 'अन्येषामपि' इत्यभ्यासस्य दीर्घः । निघातः । हृदि । हृदयशब्दस्य 'पहशोमास्हत्' इत्यादिना हृदादेशः । 'ऊडिदम्' इति विभक्तैरुदात्तत्वम् ॥

त्वां सुतस्य पीतये प्रत्नमिन्द्र हवामहे । कुशिकासो अवस्यवः ॥ ९ ॥

त्वाम् । सुतस्य । पीतये । प्रत्नम् । इन्द्र । हवामहे । कुशिकासः । अवस्यवः ॥ ९ ॥

हे इन्द्र अवस्यवः स्वतो रक्षणमिच्छन्तः कुशिकासः कुशिकगोश्रोषन्ना वयं सुतस्य प्राक्भिरभिषुतस्य सोमस्य पीतये पानार्थं प्रत्नं पुरातनं त्वां हवामहे स्तुतिलक्षणाभिर्गीभिः

१. घ-ल-गव्यमिश्रणोपेतं सोमम् । २. ख-ग-ज-ज-ण-न-भ-स- 'यवांशिरं' नास्ति । ३. ज-ण-रारन्तु । ४. ज-ण-रारन्तु ।

आह्वयामः ॥ पीतये । 'स्थागापापचो भावे' इति क्तिन् । 'हिष्ठवत्सरतिशयान्तानाम्' (फि. सु. ७) इत्यन्तोदात्तत्वम् । हवामहे । ह्यतेर्लेटि 'बहुलं छन्दसि' इति संप्रसारणे रूपम् । अवस्यवः । अव इच्छन्तीत्यर्थे सुपः क्यच् । 'क्याच्छन्दसि' इत्युग्रत्ययः । कुशिकासो अवस्यवः इत्यत्र संहितायाम् 'अव्यादवद्यात्' (पा. सू. ६. १. ११६) इत्यादिना एङः प्रकृतिभावः ॥ ॥ ६ ॥

'आ याह्यवाङ्' इत्यष्टव पञ्चमं सूक्तं वैश्वामित्रं त्रैष्टुभमैन्द्रम् । 'आ याह्यष्टौ' इत्यनुकम-
णिका । दक्षरात्रे सनुयैऽहनि स्तोमबृहदौ माभ्यदिने सवनेऽच्छावाकशब्दे स्तोमाभिर्नाथैर्मिदं
सूक्तम् । सूत्रितं च—'आ याह्यवाङ् इत्यष्टवान्यावपेरन्' (आश्व. श्रौ. ७. १२) इति । महाव्रतेऽपि
आवपनीयम्^१ ॥

आ याह्यवाङ् उप वन्धुरेष्टास्तवेदनु प्रदिवः सोमपेयम् ।

प्रिया सखाया वि मुचोप बर्हिस्त्वाभिमे हव्यवाहो हवन्ते ॥ १ ॥

आ । याहि । अवाङ् । उप । वन्धुरेऽस्थाः । तव । इत् । अनु । प्रदिवः । सोमपेयम् ।

प्रिया । सखाया । वि । मुच । उप । बर्हिः । त्वाम् । इमे । हव्यवाहः । हवन्ते ॥ १ ॥

हे इन्द्र^१ वन्धुरेष्टाः । वन्धुरशब्देन ईपाद्वयसंबन्धस्थानम्^२ अभिधीयते । तेन तद्विशिष्टो रथो
लक्ष्यते । तस्मिन् रथे तिष्ठस्वम्^३ अवाङ् अस्मदभिमुखः सन्^४ आ^५ अभिलक्ष्य^६ उप^७ याहि^८
समीप आगच्छ । प्रदिवः प्रदं पूर्वकमागतं^९ तवेनु तवैव संबन्धि^{१०} सोमपेयं सोमपानं त्वम्^{११} अनु उद्दिश्य
प्रिया तव प्रियतमौ^{१२} सखाया समानख्यानाचक्षौ^{१३} बर्हिः^{१४} उप बर्हिषः समीपे^{१५} वि^{१६} मुच^{१७} विसुञ्च ।
हव्यवाहः । हव्यं वहन्तीति^{१८} हव्यवाहः । इमे ऋत्विजः^{१९} इवा^{२०} हवन्ते सोमपानाधेमाह्वयन्ति । तस्मात्
आगच्छेति भावः ॥ वन्धुरेष्टाः । तिष्ठतेर्विच् । 'तत्पुरुषे कृति बहुलम्' इति सप्तम्या अलुक् । प्रदिवः ।
सकारान्तमव्ययम् । सोमपेयम् । 'पा पाने' इत्यस्य भावे 'अचो यत्' इति यत्प्रात्ययः । 'ईयति'
इतीष्वम् । आर्धेषातुल्यलक्षणे गुणः । 'यतोऽनाचः' इत्यानुदात्तत्वम् । समासे कृदुत्तरपदस्वरः । मुच ।
मुञ्चतेर्लेटि आगमानुज्ञानस्यानित्यत्वाच्चुमभावः ॥

आ याहि पूर्वार्ति चर्षणीराँ अर्य आशिष उप नो हरिभ्याम् ।

इमा हि त्वा मृतयः स्तोमतष्टा इन्द्र हवन्ते सख्यं जुषाणाः ॥ २ ॥

आ । याहि । पूर्वाः । अति । चर्षणीः । आ । अर्यः । आशिषः । उप । नः । हरिभ्याम् ।

इमाः । हि । त्वा । मृतयः । स्तोमतष्टाः । इन्द्र । हवन्ते । सख्यम् । जुषाणाः ॥ २ ॥

१. न-आवपनीयमिदम् । तथा पञ्चमारण्यके सूत्रे ते अन्तरणयाह्यवाङ् उपवन्धुरेष्टा इति । २. च-फ-
भ-ईपाद्वयसंबन्धस्थानम् । ३. ख-ग-घ-ज-ण-त-न-प-भ-ल-स-अनु अभिलक्ष्य; च-फ-प्रदिवः बुलोकान् ।
४. घ-च-ज-ण-न-उपायाहि । ५. च-फ-याह्वयन्तीति ।

हे ^१इन्द्र ^२पूर्वीः सर्वाः ^३चर्षणीः प्रजाः ^४अति ^५आ ^६याहि अतिक्रम्यागच्छ । द्वितीय^१ आङ् पूरणः^२ । ^३अयः अस्माकं स्वामी त्वं ^४नः ^५आशिषः त्वमत्रागत्य सोमं पिबेत्येवमादिका अस्माकं प्रार्थनाः ^६हरिभ्याम् अश्वाम्नां युक्तः सन् ^७उप आगच्छ । किंच ते तव ^८सह्यं ^९जुषाणाः सेवमानाः ^{१०}स्तोमतष्टाः स्तोमकारिभिः स्तोत्रभिः कृताः ^{११}इमाः ^{१२}भूतयः स्तुतयः ^{१३}हवन्ते सोमपानार्थं ^{१४}त्वा^{१५} त्वामाह्वयन्ति । ^{१६}हि प्रसिद्धौ । करणे कर्तृव्यापारः । काष्ठानि पचन्तीतिवत्^{१७} ॥ आ । संहितायाम् 'आजोऽनुनासिकः^{१८} ऋद्वसि' इत्यनुनासिकः । अयः । 'अ गतो' । 'अयः स्वामिवैश्ययोः' इति निपातनात् यस्मात्प्रत्ययः । 'यतोऽनावः' इत्याद्युदात्तत्वे प्राप्ते 'अयस्य स्वाभ्याख्या चेत्' (फि. सू. १७) इत्यन्तोदात्तत्वम् । आशिषः । किपि 'शास इदङ् हलोः' इत्युपधाया इत्वम् । 'शासिवसिधसीनां च' इति परत्वम् । स्तोमतष्टाः । 'तक्षू त्वक्षू तनूकरणे' इत्यस्मात् कर्मणि कः । 'तृतीया कर्मणि' इति पूर्वपदप्रकृतिस्वरः ॥

आ नो यज्ञं नमोवृधं सजोषा इन्द्र देव हरिभिर्याहि तूर्यम् ।

अहं हि त्वा मतिभिर्जोहवीमि घृतप्रयाः सधमादे मधूनाम् ॥ ३ ॥

आ । नः । यज्ञम् । नमःऽवृधम् । सजोषाः । इन्द्र । देव । हरिऽभिः । याहि । तूर्यम् ।

अहम् । हि । त्वा । मतिऽभिः । जोहवीमि । घृतऽप्रयाः । सधमादे । मधूनाम् ॥ ३ ॥

^१देव द्योतमान हे ^२इन्द्र ^३नः अस्माकं ^४नमोवृधं नमसोऽन्नस्य वर्षकमिमं ^५यज्ञं ^६हरिभिः अयैः ^७सजोषाः सहप्रीतिः^८ त्वं ^९तूर्यं क्षिप्रम् ^{१०}आ ^{११}याहि । ^{१२}घृतप्रयाः । घृतसहितानि प्रयांस्यन्नरूपाणि हवींषि यस्य स तथोक्तः । तादृशाः ^{१३}अहं ^{१४}मधूनां सोमानां ^{१५}सधमादे । सह माधन्ति यत्र सोमे इति सधमादः । तस्मिन् स्थाने ^{१६}मतिभिः स्तुतिभिः ^{१७}त्वा^{१८} त्वां ^{१९}जोहवीमि ^{२०}हि भृशमाह्वयामि खलु ॥ जोहवीमि । यङ्लुकि 'अभ्यस्तस्य च' इति संप्रसारणम् । 'गुणो यङ्लुकोः' इत्यभ्यासस्य गुणः । 'यज्ञो वा' इतीडागमः । हियोमादनिघातः । 'अभ्यस्तानामाधिः' इत्याद्युदात्तः । घृतप्रयाः । 'घृ क्षरणदीप्त्योः' इत्यस्मात् 'अग्निवृत्तिभ्यः कः' इति कप्रत्ययः । बहुव्रीहौ पूर्वपदस्वरः ॥

आ च त्वामेता वर्षणा वहातो हरी सखाया सुधुरा स्वङ्गा ।

धानावदिन्द्रः सर्वनं जुषाणः सखा सख्युः शृण्वद्वन्दनानि ॥ ४ ॥

आ । च । त्वाम् । एता । वर्षणा । वहातः । हरी इति । सखाया । सुऽधुरा । सुऽअङ्गा ।

धानावत् । इन्द्रः । सर्वनम् । जुषाणः । सखा । सख्युः । शृण्वत् । वन्दनानि ॥ ४ ॥

१. ख-ग-च-ज-ण-त-न-म-ल-स- 'द्वितीय आङ् पूरणः' नास्ति । २. न-ल- 'त्वां' नास्ति ।

* 'आह्वानकर्तृत्वं पुरुषेष्वेव न तु व्यापारभूतस्तुती । यथा पाककर्तृत्वं पुरुष एव न काष्ठेषु तथात्रेति' इत्ययं पाठः ज-पुस्तके टिप्पणीरूपेण दत्तः । ३. न-सहप्रीतः ।

हे इन्द्र वृषणा सेवनसमर्थो वसुधुरा शोभनया धुरान्वितौ स्वहा शोभनावयोपेतौ
 वसवाया शोभनस्थानी एता एतौ हरी वत्साम् आ^१ वह्नातः^२ यन् प्रत्यागदनाय रथे
 स्वाभावहतः । अथ^३ धानावत् सृष्टयवोपेतं सवनं जुषाणः सेवमानः सखा सखिश्रुतः सः इन्द्रः
 वस्युः स्तोत्रुर्मम वन्दनानि स्तोत्राणि शृणवत् वच^४ शृणुयात् ॥ वह्नातः । वहेल्लेयाडागमे रूपम् ।
 'चवायोमे प्रथमा' इति न निघातः । शृणवत् । 'श्रु श्रवणे' इत्यस्य लेट्यडागमे रूपम् । निघातः ॥

कुविन्मा गोपां करसे जनस्य कुविद्राजानं मघवन्नृजीपिन् ।

कुविन्म ऋषिं पपिवांसं सुतस्य कुविन्मे वस्वो अमृतस्य शिक्षाः ॥ ५ ॥

कुवित् । मा । गोपाम् । करसे । जनस्य । कुवित् । राजानम् । मघवन् । ऋजीपिन् ।

कुवित् । मा । ऋषिम् । पपिवांसम् । सुतस्य । कुवित् । मे । वस्वः । अमृतस्य । शिक्षाः ॥ ५ ॥

हे इन्द्र कुवित् अपि च वमा मां वजनस्य गोपां गोहारं करसे कुरु । तथा हे मघवन्
 धनवन् ऋजीपिन् सोमवन् हे इन्द्र मां^१ राजानं सर्वस्य स्वामिनं कुरु । कुवित् च वमा माम्
 ऋषिम् अतीन्द्रियायस्य दृष्टारं कुरु । 'ऋषिर्दर्शनात्' (निरु. २. ११) इति यास्कः ।
 तथा सुतस्य अभिपुत्रस्य सोमस्य पपिवांसं पातारं कुरु^२ । अपि च मे मघम् अमृतस्य क्षयरहितं
 वस्वः वसु शिक्षाः प्रयच्छ ॥ करसे । 'कृन् करणे' । लेट्यडागमे रूपम् । कुविद्योगादनिघातः ।
 म ऋषिम् इत्यत्र संहितायाम् 'ऋत्यकः' इति प्रकृतिभावो ह्रस्वश्च पपिवांसम् । 'पा पाने'
 इत्यस्य कसौ 'वस्वेकाज्झसाम्' इतीडागमः । प्रत्ययस्वरः । शिक्षाः । शिक्षित्तिज्ञानकर्मा । अस्मान्
 लेट्याडागमे रूपम् । कुविद्योगादनिघातः । 'आगमा अनुदात्ताः' इत्याद्योऽनुदात्तत्वे धातुस्वरः ॥

आ त्वा वृहन्तो हरयो युजाना अर्वाग्निन्द्र सधमादौ वहन्तु ।

प्र ये द्विता दिव ऋञ्जन्त्याताः सुसंमृष्टासो वृषभस्य मूराः ॥ ६ ॥

आ । त्वा । वृहन्तः । हरयः । युजानाः । अर्वाक् । इन्द्र । सधमादः । वृहन्तु ।

प्र । ये । द्विता । दिवः । ऋञ्जन्ति । आताः । सुसंमृष्टासः । वृषभस्य । मूराः ॥ ६ ॥

हे इन्द्र त्वा र्वा वृहन्तः महान्तः युजानाः रथे युज्यमानाः हरयः अधाः सधमादः
 सह मादयन्तः सन्तः अर्वाक् अस्मदभिसुखम् आ^१ वहन्तु । वृषभस्य कामानां वपित्तिन्द्रस्य
 मूराः शत्रूणां मारकाः सुसंमृष्टासः इन्द्रस्य हस्ताभ्यां पृष्ठभागे सुष्ठु संस्पृष्टाः दिवः नभसः
 सकाशादागच्छन्तः ये अधाः आताः । आभिसुख्येन गम्यन्ते प्राणिभिरतत्तत्कार्यं प्रति इत्याताः
 दिशः^२ । सर्वा दिशः द्विता । द्विधा^३ यथा भवति तथा प्र ऋञ्जन्ति प्रकर्षेण साधयन्ति ॥
 युजानाः । 'युजिर् योमे' । 'युजिबुधिरशः किञ्च' (उ. सू. २. २४७) इत्यानच्^४ ।

१. ल-आवहातथ । २. त-अथ परोक्षस्तु । ३. ख-ग-च-ज-ण-भ-स-ल- 'च' नास्ति । ४. ज-
 कुवित् माम् । ५. च-ज-ण-कुवित् कुरु । ६. ख-ग-च-ज-ण-भ-स-ल- 'दिशः' नास्ति । ७. घ-ल-
 द्वेधम् ; स-द्विधम् । ८. ख-ग-ज-ण-त-भ-स-इति कित्वादानच् ; च-किरम् आनच् ; न-इति ।

विश्वाद्दन्तोदात्तः । सधमादः । 'मदी हर्षे' इत्यस्मात्प्राप्तत्वात् द्विप् । ह्रतुत्तरपदस्वरः । द्विता । द्विशब्दात् 'संख्याया विधार्थे धा' इति धाप्रत्ययः । धकारस्य तकारश्छान्दसः । प्रत्ययस्वरः । दिवः । 'उडिदम्' इति विभक्तेरुदात्तत्वम् । आताः । 'अत सातत्यगमने' इत्यस्मात् कर्मणि घञ् । व्यत्ययेनाद्युदात्तः ॥

इन्द्र पिब वृषधृतस्य वृष्ण आ यं ते श्येन उञ्जते जभार ।

यस्य मदे च्यावयसि प्र कृष्टीर्यस्य मदे अप गोत्रा व्वर्थ ॥ ७ ॥

इन्द्र । पिब । वृषधृतस्य । वृष्णः । आ । यम् । ते । श्येनः । उञ्जते । जभार ।

यस्य । मदे । च्यावयसि । प्र । कृष्टीः । यस्य । मदे । अप । गोत्रा । व्वर्थ ॥ ७ ॥

हे इन्द्र वृषधृतस्य प्रावभिरभिपुतं वृष्णः अभिमतफलसेचकं सोमं पिब । श्येनः शंसनीय-
गतिः छन्दोरूपः सुपणः उञ्जते सोमं कामयमानाय ते तुभ्यं यं सोमम् आ जभार आजहार ।
यस्य सोमस्य मदे हर्षे संजाते सति कृष्टीः । आकर्षन्ति वशीकुर्वन्ति कर्मणा सर्वान् इति कृष्टयो
मनुष्याः । तान् सपत्नभूतान् मनुष्यान् प्र च्यावयसि अकर्षेण पातयसि । यस्य सोमस्य मदे
संजाते सति गोत्रा । गासुवकं रश्मिभिरावृतं वर्षीस्त्वृत्तुषु त्रायन्ते पालयन्तीति गोत्रा मेघाः । तान्
अप ववर्थ अपावृणोषि ॥ वृषधृतस्य । धृष् कर्मणे इत्यस्य निष्ठायां यस्य विभाषा इतीदं
प्रतिषेधः । 'तृतीया कर्मणि' इति पूर्वपदस्वरः । श्येनः । 'इयैङ् गतो' । 'शास्त्राह्वयविभ्य इनच्'
(उ. सू. २. २०४) इतीनच्प्रत्ययः । श्यायते इति श्येनः । चित्त्वाद्दन्तोदात्तः । जभार ।
हस्तेलिङि णलि रूपम् । 'ह्रप्रहोभैश्छान्दसि' इति भकारः । यद्वृत्तयोगादनिघातः । लिट्स्वरः ।
मदे । 'मदी हर्षे' । 'मदीऽनुपसर्गे' इत्यप्रत्ययः । तस्य पिश्वानुपदात्तात्वे धातुरवरः । गोत्रा ।
'त्रैङ् पालने' इत्यस्य 'आतोऽनुपसर्गे कः' इति कः । सुपो दादेशः । एकादेशस्वरः । ववर्थ ।
'वृञ् वरणे' इत्यस्य लिङि थलि 'ऋतो भारद्वाजस्य' इतीदंप्रतिषेधः । गुणः । लिट्स्वरः ॥

शुनं हुवेम मघवान्मिन्द्रमस्मिन्भरे नृत्तमं वाजसातौ ।

भृण्वन्तमुग्रमतये समत्सु भ्रन्तं वृत्राणि संजितं धनानाम् ॥ ८ ॥

शुनम् । हुवेम । मघवानम् । इन्द्रम् । अस्मिन् । भरे । नृत्तमम् । वाजसातौ ।

भृण्वन्तम् । उग्रम् । उतये । समत्सु । भ्रन्तम् । वृत्राणि । समृजितम् । धनानाम् ॥ ८ ॥

'शुनं हुवेम' इत्येषा^१ व्याख्याता^१ ॥ ॥ ७ ॥

'अयं ते अस्तु' इति पञ्चमं पठं सूक्तं वैश्वामित्रं बार्हत्तमैन्द्रम् । अत्रानुक्रमणिका— 'अयं ते
पञ्च बार्हते तु' इति । महाव्रते बार्हत्यां तृचाशीताविदं सूक्तम् (ऐ. आ. ५. २. ४) । षोडशिक्षे

१. ख-ग-च-ण-भ-शंसनीयं गच्छतीति । २. ख-ग-च-भ-संज्ञाते । ३. ख-ग-च-ज-ण-कर्मणि
सर्वाणि । ४. त-न-स-संप्रदाभूताम् । ५. ख-ग-च-ज-ण-न-फ-भ-वर्षासु; त-वर्षाव्यतिरिक्तेष्वृत्तुषु ।
६. ज-ण-इति पूर्ववत्; स-इति गतम् ।

‘अयं ते अस्तु हर्यतः’ इत्याद्यस्तुचो विनियुक्तः । सूत्रितं च—‘अयं ते अस्तु हर्यत इत्यादिणिह-
वाहंतो नृचौ’ (आश. श्रौ. ६. २) इति ॥

अयं ते अस्तु हर्यतः सोम आ हरिभिः सुतः ।

जुषाण इन्द्र हरिभिर्न आ गुह्या तिष्ठ हरितं रथम् ॥ १ ॥

अयम् । ते । अस्तु । हर्यतः । सोमः । आ । हरिऽभिः । सुतः ।

जुषाणः । इन्द्रः । हरिऽभिः । नः । आ । गुहि । आ । तिष्ठ । हरितम् । रथम् ॥ १ ॥

हे इन्द्र इति हरिभिः^१ । हरन्ति सोमरसानेभिः इति हरयो ग्रावाणः । तैः^२ वा सुतः^३ सर्वतोऽभिदुतः
हर्यतः कमनीयः^४ जुषाणः प्रीतिविषयः^५ अयं^६ सोमः^७ ते तुभ्यम्^८ अस्तु । एवं^९ हरिभिः^{१०} अश्वेभ्युक्तं^{११}
हरितं हरिद्वर्णं^{१२} रथम्^{१३} आ^{१४} तिष्ठ^{१५} अयि तिष्ठ । ततः^{१६} नः^{१७} अस्मानभिलक्ष्य^{१८} आ^{१९} गहि^{२०} आगच्छ ।
हर्यतः । ‘हर्यं गतिक्रान्तयोः’ इत्यस्मात् ‘मृसृदृशि’ इत्यादिना अतच्प्रत्ययः । चित्त्वादन्तोदात्तः ।
हरितम् । ‘हृष्य हरणे’ । ‘हृष्याभ्यामितन्’ (उ. सू. ३. ३७३) इतीतन्प्रत्ययः ।
निष्वादाद्युदात्तः । रथम् । ‘रसु क्रीडायाम्’ । ‘हनिकुपिनी’ इत्यादिना कथनप्रत्ययः ।
किंवा द्युनासिकलोपः । निस्स्वरः ॥

हर्यन्नुषसंमर्चयुः सूर्यं हर्यन्बरोचयः ।

विद्वांश्चिकित्वान्हर्यश्च वर्धसु इन्द्र विश्वा अभि श्रियः ॥ २ ॥

हर्यन् । उषसम् । अर्चयः । सूर्यम् । हर्यन् । अरोचयः ।

विद्वान् । चिकित्वान् । हरिऽअश्च । वर्धसे । इन्द्र । विश्वाः । अभि । श्रियः ॥ २ ॥

हे इन्द्र इत्येन् सोमं कामयमानस्त्वम्^१ उपसम्^२ उपःकालम्^३ अर्चयः पूजयसि । तथा
इत्येन् उदिते सूर्ये सोमं कामयमानस्त्वं^४ सूर्यम्^५ अरोचयः दीपयसि । हे इत्येन् इन्द्र
विद्वान् एतत्सर्वं जानानः^६ चिकित्वान् अस्मदभिलषितफलविषयज्ञानवांस्त्वं^७ विश्वाः सर्वाः^८ श्रियः
नः संपदः^९ अभि^{१०} वर्धसे^{११} अभिसत्फलप्रदानेनामितो वर्धयसि ॥ चिकित्वान् । ‘कित ज्ञाने’
इत्यस्य कतौ रूपम् । प्रत्ययस्वरः । वर्धसे । ‘वृधु वर्धने’ इत्यस्य अन्तर्भावितव्यर्थस्य लटि
रूपम् । निवातः ॥

यामिन्द्रो हरिधायसं पृथिवीं हरिवर्षसम् ।

अधारयद्भरितोभूरि भोजनं ययौरन्तर्हरिश्चरत् ॥ ३ ॥

याम् । इन्द्रः । हरिऽधायसम् । पृथिवीम् । हरिऽवर्षसम् ।

अधारयत् । हरितोः । भूरि । भोजनम् । ययोः । अन्तः । हरिः । चरत् ॥ ३ ॥

सोऽयम् इन्द्रो ऽहरिधायसम् । हरितो हरितवर्णा धायसो धारका रश्मयो यस्याः सा । तां
 ऽध्याम् ऽअधारयत् । तथा ऽहरिवर्षसम् ओषधिभिर्हरितवर्णां ऽपृथिवीम् अधारयत् । ऽहरितोः
 हरिद्वर्णयोः^१ ययोः^२ यावापृथिव्योर्मध्ये स्वकीययोरश्वयोः ऽभूति प्रभूतं ऽभोजनम् । अयत्त इति भोजनं
 यवसादि । लभ्यते^३ । ययोश्च^४ यावापृथिव्योः ऽअन्तः मध्ये ऽहरिः इन्द्रः ऽचरत् चरति । ते यावा-
 पृथिव्याविन्द्रः अधारयत् इत्यर्थः ॥ हरिधायसम् । 'बुधान् धारणपोषणयोः' इत्यस्मात् 'वहिहा-
 धान्भ्यश्छन्दसि' इत्यसुन् । 'णिच्' इत्यनुबुक्ते आतो युक् । बहुव्रीहौ पूर्वपदस्वरः । पृथिवीम् ।
 'प्रथेः पिवन् संप्रसारणं च' इति पिवन्प्रत्ययः । 'पिद्वीरादिभ्यश्च' इति ङीप् । प्रत्ययस्वरेणान्तोदात्तः ।
 हरिवर्षसम् । 'बृङ् संभक्तौ' । 'बृङ्क्षीकृभ्यां रूपस्वाङ्गयोः' इत्यसुन्प्रत्ययः पुगागमश्च । संभज्यते
 तदिति^५ वर्षो रूपम्^६ । बहुव्रीहौ पूर्वपदस्वरः । हरितोः । 'हण् हरणे' इत्यस्मात् 'हृत्वरुहियुभिम्य
 हरिः' (उ. सू. १. १७) इति इतिप्रत्ययः । प्रत्ययस्वरः । भोजनम् । 'सुज् पालनाभ्य-
 वहारयोः' इत्यस्मात् 'कृत्ययुटो बहुलम्' इति कर्त्तृणि युट् । हित्स्वरः । अन्तः । 'स्वरादिभ्यःतो-
 दात्तस्वेन पठितत्वादन्तोदात्तः । चरत् । चरतिर्गोत्यर्थः । लेटि रूपम् । यद्वृत्तयोगादनिघातः ॥

जज्ञानो हरितो वृषा विश्वमा भाति रोचनम् ।

हर्यश्चो हरितं धत्त आयुधमा वज्रं बाह्वोर्हृदिर्म ॥ ४ ॥

जज्ञानः । हरितः । वृषा । विश्वम् । आ । भाति । रोचनम् ।

हरिऽअश्वः । हरितम् । धत्ते । आयुधम् । आ । वज्रम् । बाह्वोः । हरिर्म ॥ ४ ॥

वृषा कामानां वर्षकः ऽहरितः हरिद्वर्णोपेतः ऽजज्ञानः जात इन्द्रः ऽविश्वं सर्वं ऽरोचनं
 दीप्यमानं लोकम्^७ आ ऽभाति सर्वतः प्रकाशयति । तथा ऽहर्यश्चः इन्द्रः ऽहरितं हरिद्वर्णोपेतम्
 ऽआयुधं ऽधत्ते बाह्वोर्धत्ते । तथा ऽहरिं शत्रूणां प्राणापहारकं^८ वज्रं^९ बाह्वोः^{१०} आ धत्ते ॥ जज्ञानः ।
 'जनी प्रादुर्भावे' इत्यस्य लिटः कानच् । 'गमहन' इत्यादिना उपधालोपः । चित्त्वादन्तोदात्तः ।
 भाति । 'भा दीप्तौ' इत्यस्य अन्तर्भावितण्यर्थस्य लटि रूपम् । रोचनम् । 'रुच दीप्तौ' इत्यस्मात्
 'अनुदात्तेतश्च हलादेः' इति युच् । चित्त्वादन्तोदात्तः । बाह्वोः । 'उदात्तचणो ह्रस्वत्वात्' इति
 विभक्तत्वादन्तवम् ॥

इन्द्रो हर्यन्तमर्जुनं वज्रं शुक्रैर्भावृतम् ।

अपावृणोद्धरिभिरिभिः सुतमुद्रा हरिभिराजत ॥ ५ ॥

इन्द्रः । हर्यन्तम् । अर्जुनम् । वज्रम् । शुक्रैः । अमिश्रितम् ।

अप । अवृणोत् । हरिऽमिः । अद्रिऽमिः । सुतम् । उत् । गाः । हरिऽमिः । आजत ॥ ५ ॥

१. च-न-भ-स-हरितवर्णयोः । २. ख-ग-च-ज-ण-न-भ-स- 'ययोः' नास्ति । ३. न-लक्ष्यते ।
 ४. ख-ग-न-न-भ-स-तयोश्च । ५. ख-भ-धारयति । ६. ज-हरितं वर्षो रूपं ययोर्गिति । ७. न-स-
 प्रहारकम्, ल-प्राणहारकम् । ८. ख-ग-च-त-न-भ-ल-स-वा ।

सोऽयम् इन्द्रः इह्यन्तं कमनीयम् अर्जुनं शुभ्रम् । शुभ्रत्वमुपपादयति । अशुकैः शुभ्रैः क्षीराक्षिभिः^१ अभिवृत्तं व्यातं वज्रं वेगवन्तं हरिभिः । हरन्त्येभिः सोमरसान् इति हरयः । तैः अद्रिभिः प्रावभिः सुतम् अभिपुतं सोमम्^२ अपावृणोत् आवरणरहितमकरोत् । तथा च मन्त्रवर्णः — ‘ पूषा राजानमावृणिरपगूळं गुहा हितम् । अचिन्दत् ’ (अ. सं. १. २३. १४) इति । तथा ग्माः पणिभिरपहता गाः हरिभिः अश्वैरुपेतः स इन्द्रः उज् आजत दिलात्^३ निरगमयत् ॥ अर्जुनम् । ‘ अर्जं पर्जं अर्जने ’ इत्यस्मात् ‘ अर्जैणिलुक् च ’ इत्युनन् । निस्वरः । अभिवृत्तम् । ‘ गतिरनन्तरः ’ इति गतेः प्रकृतिस्वरत्वम् । आजत । ‘ अज गतिक्षेपणयोः ’ । लङि व्यत्ययेनात्मनेपदम् । निघातः ॥ ८ ॥

‘ आ मन्द्रैः ’ इति पञ्चवं सप्तमं सुक्तं वैश्वामित्रं बार्हतमैन्द्रम् । ‘ आ मन्द्रैः ’ इत्यनुक्रमणिका । पूर्वसुक्ते ‘ बार्हतं तु ’ इत्युक्तत्वाद्स्यापि बार्हतत्वम् । ‘ दिशेपदिनिथोगरतु दत्र शुस्था न सूश्रितः । स्मार्तं^४ तत्र विजानीयाद्विधानादिशास्त्रतः^५ ’ ॥

आ मन्द्रैरिन्द्र हरिभिर्याहि मयूररोमाभिः ।

मा त्वा के चिन्नि यमन्वि न पाशिनोऽति धन्वेव ताँ इहि ॥ १ ॥

आ । मन्द्रैः । इन्द्र । हरिऽभिः । याहि । मयूररोमभिः ।

मा । त्वा । के । चित् । नि । यमन् । विम् । न । पाशिनः । अति । धन्वइव । तान् । इहि ॥ १ ॥

हे इन्द्र मन्द्रैः मादयितुभिः मयूररोमभिः मयूररोमसदृशरोमयुक्तैः हरिभिः अश्वैरुपेतसदृशं अवा यथाहि यत् प्रत्यागच्छ । के चित् अपि जनाः एवा त्वां ममां विन यमन् मा नियच्छन्तु । गमनप्रतिबन्धं मा कुर्वन्तु इत्यभिप्रायः । प्रतिबन्धे दृष्टान्तः । विं वन । यथा पाशिनः पाशाहस्ता ज्वापाः विं गच्छन्तं पक्षिणं नियच्छन्ति तद्वत् मा नियच्छन्तु । किंच धन्वेव । यथा पाश्या धन्व मन्देक्षं शीघ्रम् अति गच्छन्ति तद्वद्गमनप्रतिबन्धकानतीत्य शीघ्रम् इहि आगच्छ ॥ मन्द्रैः । मदि स्तृयादितु इत्यस्य ‘ स्फायितञि ’ इत्यादिना रक्तस्थयः । इदित्वास्तुम् । प्रत्ययस्वरः । मयूररोमभिः । मयूररोमवद्रोमाणि येषामिति ‘ सप्तम्युपमानपूर्वपदस्य बहुव्रीहिरुत्तरपदलोपश्च ’ (पा. सू. २. २. २४. १२) इति समासः उत्तरपदलोपश्च^६ । मयूरशब्दः ‘ मीनातेरुण् ’ (उ. सू. १. ६७) इत्युन्प्रत्ययान्तः । मीनाति सपीनिति मयूरो बर्ही । निस्वादास्तुवात्तत्वे प्राप्ते ‘ मादीनाम् ’ (फि. सू. ५३) इति सूत्रेण मध्योदात्तः । बहुव्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरः । यमन् । ‘ यम उपरमे ’ इत्यस्य लेटगडागमे रूपम् । इहि । ‘ इण गतौ ’ इत्यस्य लोटि रूपम् ॥

१. त-दीपादिभिः । २. ख-ग-घ-ज-ण-न-म-स-‘ सोमं ’ नास्ति । ३. ख-ग-घ-ज-ण-न-फ-भ-स-बलात् । ४. ख-ग-घ-ज-ण-न-फ-स-शास्त्रम् । ५. न-‘ शास्त्रितः । गुरुणा प्रत्यक्ष्यमाणः स्नातकः आ मन्द्रैः इत्युपांशु ब्रूयात् । तथा गुरवे प्रत्यक्ष्यमाण इति खण्डे सूत्रितम्-उपांशु मन्द्रैरिन्द्र हरिभिरिति चेति । ६. ख-ग-घ-न-भ-स-यद्वा । ७. ख-ग-न-भ-स-वा उत्तरपदलोपश्च ।

वृत्रखादो वलरुजः पुरां दर्शो अपामजः ।

स्थाता रथस्य हयोरभिस्वुर इन्द्रो दृळ्हा चिंदाऽरुजः ॥ २ ॥

वृत्रऽखादः । वलम्ऽरुजः । पुराम् । दर्शः । अपाम् । अजः ।

स्थाता । रथस्य । हयौः । अभिऽस्वुरे । इन्द्रः । दृळ्हा । चित् । आऽरुजः ॥ २ ॥

सोयम्^१ इन्द्रः^२ वृत्रखादः । वृत्रं खादति हिनस्तीति वृत्रखादः ।^३ वलरुजः । वृणोत्याकाशम् इति वलो मेघः । तस्य भञ्जकः । तथा च मन्त्रवर्णः—‘ बिभेद वलम् ’ (ऋ. सं. ३. ३४. १०) इति । ततः^४ वअपामजः मेघभेदनद्वारा अपां प्रेरकः । पुरां शत्रुसंबन्धिनां^५ पुराणां^६ वदमः दारकः । तथा^७ वृहयोः अश्वयोः वअभिस्वुरे अस्मदाभिमुख्येन प्रेरणे निमित्तभूते सति^८ रथस्य^९ वस्थाता रथमधिष्ठाता । तथा^{१०} दृळ्हा^{११} वचित् दृढानामतिबलवतां शत्रूणामपि^{१२} वआरुजः समन्ताद्भञ्जको भवति ॥ वृत्रखादः । ‘ खाद भक्षणे ’ इत्यस्मात् कर्मण्यण् । कृतुत्तरपदस्वरः । वलरुजः । ‘ रजो भञ्जे ’ । कर्मण्युपपदे मूलविभुजादिवात् कप्रत्ययः । ‘ तत्पुरुषे कृति बहुलम् ’ इति द्वितीयाया अलुक् । याथादिस्वरः । आरुजः । ‘ रजो भञ्जे ’ इत्यस्मादिगुपचलक्षणः कः । समासे याथादिस्वरः ॥

गम्भीराँ उदधीरिव क्रतुं पुण्यसि गा ईव ।

प्र सुगोपा यवसं धेनवो यथा हृदं कुल्याईवाशत ॥ ३ ॥

गम्भीरान् । उदधीन्ऽईव । क्रतुम् । पुण्यसि । गाःऽईव ।

प्र । सुऽगोपाः । यवसम् । धेनवः । यथा । हृदम् । कुल्याःऽईव । आशत ॥ ३ ॥

हे इन्द्र त्वं^१ गम्भीरान् महावकाशान्^२ वउदधीन्^३ समुद्रान्^४ उदकैर्यथा पोषयसि तद्वत्^५ वक्रतुं यज्ञस्य कर्तारमिमं यजमानमभिमतफलप्रदानेन^६ वपुण्यसि पोषयसि । अत्र दृष्टान्तः । यथा^७ वसुगोपाः समीचीनो गोपालः यवसेन^८ वगाः पोषयति तद्वत् । यथा^९ वधेनवः^{१०} वयवसं तुणादिकं प्राप्नुवन्ति तद्वत् त्वं सोमान् प्राप्नोषि । ते च सोमाः^{११} वकुल्याइव कृत्रिमसरितः^{१२} वहृदं महाजलाशयं यथा प्राप्नुवन्ति तद्वत् त्वाम्^{१३} वप्र^{१४} वआशत व्याप्नुवन्ति ॥ गम्भीरान् । ‘ गाध प्रतिष्ठादालिप्तयोर्ध्रन्थे च ’ इत्यस्मात् ‘ गम्भीरगम्भीरौ ’ (उ. सू. ४. ४७५) इत्यनेन सूत्रेण दूरचुप्रत्ययः । सुमागमोपधाह्रस्व-भकाराः सर्वे निपात्यन्ते । चित्त्वादन्तोदात्तः । उदधीनिव । उदकशब्दे उपपदे दधातेरधिकरणेऽर्थे ‘ कर्मण्यधिकरणे च ’ इति किप्रत्ययः । उदकशब्दस्य ‘ पेयेवासवाहनधिपु च ’ (पा. सू. ६. ३. ५८) इत्युद्भावाः । कृत्स्वरः । इवेन विभक्त्यलोपः । पुण्यसि । ‘ पुष पुष्टौ ’ इत्यस्यान्तर्णीतप्यर्थस्य लटि रूपम् । निघातः । सुगोपाः । गोपायतेः क्तिप् रूपम् । यथा । ‘ यथेति पादान्ते ’ (फि. सू. ८५) इति निघातः । आशत । ‘ अश्रू व्यासौ ’ इत्यस्माल्लङि ‘ बहुलं छन्दसि ’ इति विकरणस्य लृक् । निघातः ॥

१. ख-ग-ज-ज-ण-न-भ-स-‘ शत्रुसंबन्धिनीनाम् । २. ख-ग-ज-ज-ण-न-भ-स-‘ पुराणां ’ नास्ति । ३. घ-उदधीनिव । ४. ज-ण-समुद्रानिव । ५. न-ल-स-‘ प्र ’ नास्ति ।

आ नस्तुजै रयि भ्रांशं न प्रतिजानते ।

वृक्षं पक्वं फलमङ्गीव धनुहीन्द्रं संपारणं वसु ॥ ४ ॥

आ । नः । तुजम् । रयिम् । भ्र । अंशम् । न । प्रतिजानते ।

वृक्षम् । पक्वम् । फलम् । अङ्गीइव । धनुहि । इन्द्र । समुसपारणम् । वसु ॥ ४ ॥

हे इन्द्र वनः अस्माकं तुजं शत्रूणां वाधकं रयि धनेनोपलक्षितं पुत्रम् आ भ्र संपादय । तत्र दृष्टान्तः अंशं वन । यथा पिता प्रतिजानते व्यवहारज्ञाय पुत्राय स्वकीयस्य धनस्य भागं ददाति तद्वत् । किंच पक्वं फलं प्रति वृक्षम् अङ्गीव अङ्गुली यथा धनोति तथा स्य संपारणम् अस्मदिच्छायाः सम्यक् पूरकं वसु धनं धनुहि चालय । प्रयच्छेत्त्यर्थः ॥ प्रतिजानते । 'ज्ञा अवबोधने' इत्यस्य शतरि रूपम् । प्रादित्मसाः । 'शतुरनुमः' इति विभक्तेरुदात्तत्वम् । धनुहि । 'धृक् कभ्यने' इत्यस्य लोटि रूपम् । संपारणम् । 'पृ पालनपूरणयोः' इत्यस्य ण्यन्तस्य करणे ल्युट् । समासे कृत्स्वरः ॥

स्वयरीन्द्र स्वराळमि स्मदिष्टिः स्वयंशस्तरः ।

स वावृधान ओजसा पुरुष्टुत भवा नः सुश्रवस्तमः ॥ ५ ॥

स्वयुः । इन्द्र । स्वराट् । असि । स्मत्सदिष्टिः । स्वयंशः स्तरः ।

सः । वावृधानः । ओजसा । पुरुस्तुत । भव । नः । सुश्रवः स्तमः ॥ ५ ॥

हे इन्द्र स्वयुः धनवानसि । तथा स्वराट् स्वयंशस्तरः राजा असि । स्मदिष्टिः भद्रवाचयः स्वयंशस्तरः अतिशयेन प्रभूतकीर्तिरसि^१ । हे पुरुष्टुत बहुभिराहुतेन्द्र वसः स्वम् ओजसा धनेन वावृधानः वर्धमानः सन् वनः अस्मदर्थं सुश्रवस्तमः अतिशयेन शोभनाज्ञोपेतः^२ भव ॥ स्वयुः । स्वयंशदात् सत्वधीयो युः । स्वराट् । 'राजृ दीर्घा' । किम् । वज्रादिना पवम् । स्मदिष्टिः । स्मत् सुमदित्यर्थे । उकारलोपश्चान्दसः । बहुव्रीहौ पूर्वपदस्वरः । पुरुष्टुत । संहितायां 'स्तुतस्तोमयोच्छन्दसि' इति पवम् । भव । भवतेलोटि रूपम् । 'द्रपचोऽस्तितुः' इति संहितायां दीर्घः । सुश्रवस्तमः । श्रवःशब्दोऽसुन्नतः । बहुव्रीहौ 'आद्युदात्तं द्व्यच्छन्दसि' इत्युत्तरपदानुदात्तत्वम् । तदन्तादतिशायने तमम् । तस्य पितृवादानुदात्तत्वे बहुव्रीहिस्वरः ॥ ११ ॥

'युध्मस्य ते' इति पञ्चम्येष्टम् सूक्तं वैश्वामित्रमैन्द्रम् । 'युध्मस्य' इत्यनुक्रमणिका । दशरात्रे चतुर्थेऽहनि निष्केवल्ये 'युध्मस्य ते' इति सूक्तं निविद्धानम् । सूत्रितं च—'कृह श्रुत इन्द्रो युध्मस्य त इति निष्केवल्यम्' (आथ. श्री. ७.११) इति । ऋषभनाम्नि^३ एकाहोऽपि निष्केवल्य इदं सूक्तं निविद्धानम् । सूत्रितं च—'युध्मस्य त इति मध्यंदिनः' (आथ. श्री. ९. ७) इति ॥

१. व-क-धनरूपयशस्वान् स पूर्वोक्तः ओजसा बलेन वावृधानः पुनःपुनर्वर्धनशोः पुरुष्टुत बहुभिः स्तुत नोऽस्माकम् । २. च-शोभनाज्ञप्रदाता । ३. ख-ग-च-ज-ण-स-ऋषभस्य ।

युध्मस्य ते वृषभस्य खराजं उग्रस्य यूनः स्थविरस्य वृष्वेः ।

अजूर्यतो वज्रिणो वीर्या इणान्द्र श्रुतस्य महतो महानि ॥ १ ॥

युध्मस्य । ते । वृषभस्य । खराजः । उग्रस्य । यूनः । स्थविरस्य । वृष्वेः ।

अजूर्यतः । वज्रिणः । वीर्याणि । इन्द्र । श्रुतस्य । महतः । महानि ॥ १ ॥

हे 'इन्द्र' युध्मस्य योधनशीलस्य वृषभस्य अभिमतफलसेचकस्य स्वराजः घनाधिपतेः उग्रस्य समर्थस्य यूनः नित्यतरुणस्य स्थविरस्य चिरंतनस्य वृष्वेः क्षत्राणां संवर्षकस्य अजूर्यतः जरारहितस्य वज्रिणः श्रुतस्य त्रिषु लोकेषु प्रसिद्धस्य अत एव महतः ते तव वीर्याणि महानि महान्ति खलु ॥ युध्मस्य । 'युध संग्रहारे' । 'इषुयुधीन्विदसि' इत्यादिना मत्प्रश्रयः । यूनः । यौतेः 'कनिष्ठ्युवृषि' इत्यादिना कनिष्ठः । 'श्वयुवमघोनामतद्धिते' इति संप्रसारणम् । निस्त्वरः । स्थविरस्य । 'अजिरशिशिरशिशिल' इत्यादिना किमप्रत्ययान्तो निपातितः । वृष्वेः । 'वृषु संघर्षे' । 'कृविष्ट्विच्छवि' इत्यादिना किमप्रत्ययान्तो निपात्यते । निष्वादाद्युदात्तः ॥

महाँ असि महिष वृष्ण्येभिर्धनस्पृदुग्र सहमानो अन्यान् ।

एको विश्वस्य भुवनस्य राजा स योधया च क्षयया च जनान् ॥ २ ॥

महान् । असि । महिष । वृष्ण्येभिः । धनस्पृत् । उग्र । सहमानः । अन्यान् ।

एकः । विश्वस्य । भुवनस्य । राजा । सः । योधय । च । क्षयय । च । जनान् ॥ २ ॥

हे 'महिष महनीय' उग्र इन्द्र त्वं महानसि । धनस्पृत् धनानि दानभोगत्यागैः पारं नयंस्त्वं वृष्ण्येभिः वीर्यैः अन्यान् शत्रून् सहमानः अभिभवन् वर्तसे । तथा विश्वस्य सर्वस्य भुवनस्य एकः असहायः राजा सः त्वं योधय च सपरान् ग्रहर । जनान् क्षयय च निवासय । बाधकान् हत्वा साधुजनान् स्वस्थाने स्थापयेत्यभिप्रायः ॥ महिष । 'मह पूजायाम्' । 'अविमहोद्विष' (उ. सू. १. ४५) इति द्विचप्रत्ययः । आमन्त्रितत्वाभिधातः । वृष्ण्येभिः । वृष्णि भवानि । 'भवे छन्दसि' इति यत् । 'यतोऽनावः' इत्याद्युदात्तः । योधय । 'युध संग्रहारे' इत्यस्य ण्यन्तस्य लोटि रूपम् । 'चाविषु च' इति न निधातः^२ । गिरस्वरः । क्षयय । 'क्षि निवासनायोः' इत्यस्य ण्यन्तस्य लोटि रूपम् । अत्रापि पूर्ववदनिधातः ॥

प्र मात्राभी रिरिचे रोचमानः प्र देवेभिर्विश्वतो अप्रतीतः ।

प्र मुञ्जना दिव इन्द्रः पृथिव्याः प्रोरोर्मुहो अन्तरिक्षादजीषी ॥ ३ ॥

प्र । मात्राभिः । रिरिचे । रोचमानः । प्र । देवेभिः । विश्वतः । अप्रतिऽइतः ।

प्र । मुञ्जना । दिवः । इन्द्रः । पृथिव्याः । प्र । उरोः । मुहः । अन्तरिक्षात् । ऋजीषी ॥ ३ ॥

१ रोचमानः दीप्यमानः २ विश्वतः सर्वैः ३ अप्रतीतः पृतावदस्य सामर्थ्यमित्यपरिच्छिद्यमानः
 ४ कजीवी सोमवान् ५ इन्द्रः ६ मात्राभिः । मीयन्ते परिच्छिद्यन्ते इति मात्राः शिलोच्चयाः । तेभ्योऽपि ७ प्र
 ८ रिरिचे प्रकर्षेण महत्तयातिरिक्तोऽभूत् । तथा ९ देवेभिः देवेभ्योऽपि १० मज्जना । मज्जयति क्षयन्
 दुःखसागरे इति मज्ज बलम् । तेन बलेन ११ प्र रिरिचे । तथा १२ दिवः १३ पृथिव्याः यावापृथिवीभ्यां च
 १४ प्र रिरिचे । तथा १५ उरोः विस्तीर्णात् १६ महः महतः १७ अन्तरिक्षात् अपि १८ प्र रिरिचे ॥ मात्राभिः । ' माङ्
 माने शब्दे च ' इत्यस्मात् ' हुयामाश्रुभसिभ्यस्त्रन् ' इति त्रन्प्रत्ययः । निच्वादाद्युदात्तः । ' कूलोपे
 पूर्वस्य दीर्घाङः ' इति संहितायां दीर्घः । रोचमानः । ' रुच दीर्घा ' इत्यस्मात् शानचि रूपम् । तस्य
 लसार्वधातुकस्वरे धातुस्वरः । अप्रतीतः । ' हण् गतौ ' । कर्मणि क्तः । प्रादिसमासः । नञा समासे
 तस्य स्वरः । मज्जना । ' डमस्त्रो जुद्धौ ' । औणादिको मनिच्प्रत्ययः । ' झलौ जश् झलि ' इति
 जश्प्रत्ययः । निच्वादान्तोदात्तः । पृथिव्याः । ' उदात्तयो हृष्युवात् ' इति विभक्तेश्चात्तत्त्वम् ॥

उ॒रं ग॒भीरं ज॒नुषा॒भ्यु॒ग्रं विश्व॑व्यचसमव॒तं म॒तीनाम् ।

इन्द्रं॑ सोमा॑सः प्र॒दिवि॑ सु॒तासः॑ स॒मुद्रं॑ न स्रव॒त आ वि॑श॒न्ति ॥ ४ ॥

उरम् । गभीरम् । जनुषा । अभि । उग्रम् । विश्वव्यचसम् । अवतम् । मतीनाम् ।

इन्द्रम् । सोमासः । प्रदिवि । सुतासः । समुद्रम् । न । स्रवतः । आ । विशन्ति ॥ ४ ॥

१ उ॒रं महा॑न्तम् अत एव २ ग॒भीरं महा॑वकाशं ३ ज॒नुषा जन्म॑ना स्वभावत एव ४ उ॒ग्रं शत्रू॑णां
 भयंकरम् । गभीरवमेवोच्यते । ५ विश्व॑व्यचसं विश्वव्यासं ६ म॒तीनां स्तो॒तीनां स्तो॒तॄणां वा ७ अव॑सं
 रक्षकं तादृशम् ८ इन्द्रं ९ प्रदिवि॑ पूर्वेष्वहःसु १० सु॒तासः प्राव॑भिरभिपुताः ११ सोमा॑सः सोमाः १२ अभि॑
 भाभिसुख्येन १३ आ वि॑शन्ति । तत्र दृष्टान्तः १४ स॒मुद्रं १५ न । यथा १६ स्रव॑तः स्रव॒भ्यो नद्यः स॒मुद्रम्
 आवि॑शन्ति तद्वत् ॥ जनुषा । ' जनी प्रादुर्भावे ' इत्यस्मात् ' जनेरसिः ' इत्युत्तिप्रत्ययः । विश्वव्यचसम् ।
 ' व्यच इयाजीकरणे ' इत्यस्मादसुन् । ' व्यचः कुटादिस्वमनसीति वक्तव्यम् ' इत्यत्र ' अनसि ' इति
 पर्युदासात् निच्वाभावः । विश्वव्यचा इतीन्द्रस्य नाम । ' बहुव्रीहौ विश्वं संज्ञायाम् ' इति
 पूर्वपदस्यान्तोदात्तत्वम् । अवतम् । अव रक्षणादिषु । औणादिकोऽतच्प्रत्ययः । निच्वादान्तोदात्तः ॥

यं सोम॑मिन्द्र॒ पृथि॑वीद्यावा॒ गर्भं॑ न मा॒ता वि॑भृ॒तस्त्वा॒या ।

तं ते॑ हि॒न्वन्ति॒ तमु॑ ते मृ॒जन्त्य॑ध्व॒र्यवो॑ वृष॒भ पा॒तवा॑ उ ॥ ५ ॥

यम् । सोमम् । इन्द्र । पृथिवीद्यावा । गर्भम् । न । माता । विभृतः । त्वाऽया ।

तम् । ते । हिन्वन्ति । तम् । ऊँ इति । ते । मृजन्ति । अध्वर्यवः । वृषभ । पातवै । ऊँ इति ॥ ५ ॥

हे १ इन्द्र॒ पृथि॑वीद्यावा॒ यावा॑पृथिव्यौ २ त्वा॒या त्वत्काम॑नया ३ यं ४ सोमं॑ विभृ॒तः
 अन्तर्धरयतः । अत्र दृष्टान्तः ५ गर्भं ६ न । यथा ७ माता गर्भं विभति तद्वत् । हे ८ वृषभ॑ कामानां

१. त-सर्वैः देवैः । २. ख-ग-च-च यः; न-स-यः । ३. ख-ग-ज-ण-न-स-स्तोतॄणां वा; घ-प-
 स्तोत्राणाम्; च-फ-स्तोतॄणाम् । ४. ज-ण- ' हे ' नास्ति ।

वर्षक हे इन्द्र ऽअध्वर्यवः अध्वरं यजमानायेच्छन्तः ऽते त्वदर्थं ऽतं सोमं ऽहिन्वन्ति प्रेरयन्ति । किंच ऽते तव ऽपातवै पानाय ऽतं सोमं ऽसृजन्ति शोधयन्ति । ऽउ प्रसिद्धौ ॥ ग्रथिवीद्यावा । ' दिवो छावा ' इति आवादेशः । आबुदात्तः । ' नोत्तरपदेऽनुदात्तादावप्रथिवीरूपवृषमन्थिषु ' इत्यत्र पथेदासात् ' देवताद्वन्द्वे च ' इत्युभयपदप्रकृतिस्वरः । कृतसमासस्य विपर्ययसंख्यानद्वयः । विभृतः । ' लुडुश्च धारणपोषणयोः ' इत्यस्माद्धटि ' भृजामित् ' इत्यभ्यासस्थेत्वम् । यद्वृत्तयोगादनिधातः । अजादिप्रत्ययपरत्वाभावाद्वा ' अत्यस्तानामादिः ' इति स्वरो न भवति । प्रत्ययस्वरः । स्वाया । त्वाभिच्छतीत्यर्थे ' सुप आत्मनः क्यच् ' । पूर्वपददकारस्याकारसंख्यानद्वयः । ' अ प्रत्ययात् ' इति भावेऽप्रत्ययः । ' सुपां सुलुक् ' इति तृतीयायाः सवर्णदीर्घः । एकादिशस्वरः । अध्वर्यवः । अध्वर-मिच्छन्तः । सुपः क्यच् । ' कस्यध्वरपुतनस्यचि लोपः ' इत्यकारलोपः । ' कयाच्छन्दसि ' इत्युप्रत्ययः । प्रत्ययस्वरः । पातवै । ' पा पाने ' । तुमर्थे तवैप्रत्ययः । ' अन्तश्च तवै युगपत् ' इति धात्वन्तस्य प्रत्ययस्य चोदात्तत्वम् । ' उजः ' इति प्रगुह्यसंज्ञा ॥ १० ॥

' मरुत्वान् ' इति पञ्चच नवमं सूक्तं वैश्वामित्रं जैष्ठ्यमैन्द्रम् । ' मरुत्वान् ' इत्यनुक्रम-णिका^१ । दशरात्रे चतुर्थेऽहनि मरुत्वतीयशस्त्रे^२ एतत् सूक्तं निविहानीयम्^३ । सूत्रितं च—' श्रुधी हवमिन्द्र मरुत्वा इन्द्रेति मरुत्वतीयम् ' (आश्व. श्रौ. ७. ११) इति । ऋषभनाम्न्येकाहोऽपि मरुत्वतीयशस्त्रे एतन्नविद्वानम् । सूत्रितं च—' मरुत्वा इन्द्र युधमस्य त इति मध्यदिनः ' (आश्व. श्रौ. ९. ७) इति ॥

मरुत्वा इन्द्र वृषभो रणाय पिबा सोममनुष्वधं मदाय ।

आ सिञ्चस्व जठरे मध्वं ऊर्मिं त्वं राजासि प्रदिवः सुतानाम् ॥ १ ॥

मरुत्वान् । इन्द्र । वृषभः । रणाय । पिब । सोमम् । अनुस्वधम् । मदाय ।

आ । सिञ्चस्व । जठरे । मध्वः । ऊर्मिम् । त्वम् । राजा । असि । प्रदिवः । सुतानाम् ॥ १ ॥

हे इन्द्र यः वृषभः अपां वर्षिता ऽमरुत्वान् । मरुतो देवविशः तद्वान्^४ । स त्वम् ऽअनुष्वधं स्वधया सवनीयपुरोडाशादिरूपेण^५ अन्नेनानुगतं ऽसोमं ऽरणाय रमणीयसंप्रामार्थं^६ ऽमदाय तं सोमं ऽपिब । किंच ऽमध्वः मदकरस्य सोमस्य ऽऊर्मिं संघातं बहुरसं ऽजठरे । जग्धमन्नमस्मिंस्तिष्ठतीति जठरमुदरम् । तस्मिन्मुदरे ऽआ ऽसिञ्चस्व सर्वतः क्षारय । यतः ऽत्वं ऽप्रदिवः पूर्वेष्वहःसु ऽसुतानाम् अभिपुतानां सोमानां ऽराजासि ईशितासि । न केवलमधुनातनानामिति भावः । उक्तमर्थं याक्ते प्रवीति—' मरुत्वानिन्द्र मरुद्विस्तद्वान् वृषभो वर्षितापां रणाथ रमणीयाय संप्रामाय पिब सोममनुष्वधमन्वधं मदाय मदनीयाय जैत्रायासिञ्चस्व जठरे मधुन ऊर्मिम् । मधु सोममित्यौपमिकं

१. त-इत्यनुक्रमणिका । २. न-इत्यनुक्रमणिका । दशमेऽहनि मरुत्वतीयशस्त्रे इदं सूक्तम् । तथा च ' दशमेऽहनि ' इति खण्डे सूत्रं-मरुत्वानिन्द्रेति मरुत्वतीयमिति । महामते मरुत्वतीयशस्त्रे एतत्सूक्तम् । पञ्चमारण्यके कया शुभा रावयसः सनीका मरुत्वानिन्द्र वृषभो रणयेति सूत्रितत्वात् । ३. ग-च-मरुत्वतीयस्य तृतीयशस्त्रे; ज-ण-मरुत्वतीयाख्यतृतीयशस्त्रे । ४. ख-ग-च-ज-ण-स- ' सूक्तं ' नास्ति । ५. ख-ग-च-ज-ण-त-स-निविद्वानम् । ६. ख-ग-तद्वन् । ७. त-हवनीयं । ८. ख-ग-च-क-स-रमणीयाय संप्रामार्थम्; ज-ण-रमणीयाय संप्रामाय संप्रामार्थम् ।

माद्यते । इदमपीतरमभ्येतस्मादेव । त्वं राजासि पूर्वेष्वभ्यहःसु सुतानाम् ' (निरु. ४. ८) इति ॥
अनुवचम् । स्वयामनुगम्य वरं मानम् । ' अथाद्यः क्रान्ताज्ये द्वितीयया ' इति समासः ।
संहितायां ' पूर्वपदान् ' (पा. सू. ८. ३. १०६) इति ऋक् । निरुद्धकादित्वात्ततोदात्तत्वम् ।
जमिमम् । ' अर्तेरुचः ' इति मिश्रत्ययः । धातोः ऊ इत्यादेशो रपरः । प्रत्ययस्वरः ॥

' सजोषा इन्द्र ' इति मरुत्वतीयग्रहस्य याज्या । सूत्रितं च — ' सजोषा इन्द्र सगणो मरुद्धि-
रिति भक्षयिष्वैतत्पात्रम् ' (आश्व. श्रौ. ५. १४) इति ॥

सजोषा इन्द्र सगणो मरुद्धिः सोमं पिब वृत्रहा शूर विद्वान् ।

जहि शत्रूरप मृधो नुदस्वाथामयं कृणुहि विश्वतो नः ॥ २ ॥

सजोषाः । इन्द्र । सगणः । मरुत्सभिः । सोमम् । पिब । वृत्रहा । शूर । विद्वान् ।

जहि । शत्रून् । अप । मृधः । नुदस्व । अयं । अमयम् । कृणुहि । विश्वतः । नः ॥ २ ॥

हे शूर बलवान् हे इन्द्र सजोषाः संगतो देवैः मरुद्धिः सगणः मरुद्धिरेव^१ वृत्रहा
वृत्रस्य हन्ता विद्वान् कर्मविषयामिज्ञस्त्वं^२ सोमं पिब । ततो नः शत्रून् जहि । मृधः
हिंसकान् शत्रून् अप नुदस्व । यद्वा मृधः । हिंस्यन्तेऽत्र प्राणिन इति मृधः संग्रामाः^३ । तत्र
वर्तमानान् शत्रून् अनुदस्व । अथ अनन्तरं नः अस्माकं विश्वतः सवैतः स अभयं कृणुहि कुरु ।
सर्वतो भयरहितानस्मान् कुर्वित्यर्थः ॥ वृत्रहा । हन्तेः ' वृत्रघ्नो वृत्रेषु किप् ' । अभयम् । ' जिभी
भये ' इत्यस्मात् एरच् । नया समासे^४ तस्य स्वरः । विश्वतः । पञ्चम्यास्तसि । लिट्स्वरः ॥

उत ऋतुभिर्ऋतुपाः पाहि सोममिन्द्र देवेभिः सखिभिः सुतं नः ।

याँ आमंजो मरुतो ये त्वान्वहन्वृत्रमदधुस्तुभ्यमोजः ॥ ३ ॥

उत । ऋतुऽभिः । ऋतुऽपाः । पाहि । सोमम् । इन्द्र । देवेभिः । सखिभिः । सुतम् । नः ।

यान् । आ । अमंजः । मरुतः । ये । त्वा । अनु । अहन् । वृत्रम् । अदधुः । तुभ्यम् । ओजः ॥ ३ ॥

उत अपि च हे ऋतुपाः कालनिर्वाहकतया ऋतूनां पातः । ऋतुषु सोमं पिबतीति वा
ऋतुपाः । यद्वा ऋतुभिः मरुद्धिः सह सोमं पिबतीति ऋतुपाः । तादृश हे इन्द्र सखिभिः समानकृत्याः
ऋतुभिः मरुद्धिः देवेभिः देवैः सहितस्त्वं नः संबन्धिनः^५ सुतम् अभिषुतं सोमं पाहि पिब ।
किञ्च यान् मरुतः आमंजः युद्धसहायार्थमसेवयाः ये च मरुतः त्वा त्वां युद्धे स्वाभिन्नम्
अनु अभजन्त । ततस्त्वं वृत्रम् अहन् हतवानसि । ते मरुतः तुभ्यं त्वदर्थम् ओजः युद्धे शत्रु-

१. ख-न-ल-स-अर्तेरुच । २. ख-ग-घ-न-ज-ण-न-प-फ-ल-स- ' मरुद्धिरेव ' नास्ति । ३. ख-ग-च-
ज-ण-न-स-संग्रामाः । ४. ख-ग-च-ज-ण-न-स-नयसमासे । ५. घ-ज-ण-ऋतुभिः निर्वाहकैः ।
६. ज-सवने । ७. घ-ज-ण-किञ्च त्वम् । ८. ख-ग-ज-ण-त-न-गुधि ।

हननादिरूपं पराक्रमम् । अवदुः अकुर्वन् ॥ अभजः । ' भज सेवायाम् ' इत्यस्य लङि रूपम् । यद्वृत्त-
योगादनिवातः । अहन् । ' हन हिंसागत्योः ' इत्यस्य लङि सिपो हृष्यादिना लोपः । पादादिस्वान्
अनिवातः । अवदुः । वधातेर्लङि श्लोः ' सिजभ्यस्त' इति जुस् । वाक्यभेदादनिवातः ॥

मरुत्वतीयश्लो याज्या ' ये त्वाहिहस्ये ' इत्येषा । सूत्रितं च—' ये त्वाहिहस्ये मघवन्न वर्षञ्जिति
याज्या ' (आश्व. श्रौ. ५. १४) इति ॥

ये त्वाहिहस्ये मघवन्नवर्धन्ये शाम्बरे हरिवो ये गर्विष्ठौ ।

ये त्वा नूनमनुमदन्ति विप्राः पिबेन्द्र सोमं सगणो मरुद्भिः ॥ ४ ॥

ये । त्वा । अहिहस्ये । मघवन् । अवर्धन् । ये । शाम्बरे । हरिवः । ये । गोईष्टौ ।

ये । त्वा । नूनम् । अनुमदन्ति । विप्राः । पिबे । इन्द्र । सोमम् । सगणः । मरुत्वर्भिः ॥ ४ ॥

हे 'मघवन् धनवन्' इन्द्र 'ये मस्तः' अहिहस्ये वृत्रहननरूपे कर्मणि 'त्वा त्वाम्' अवर्धन् ।
'प्रहर भगवो जहि वीरयस्व' इति बलदानेनावीवृधन् । हे 'हरिवः' अश्ववज्रिन्द्र 'ये च'
'शाम्बरे' शम्बरवधसंबन्धिनि युद्धे त्वामवीवृधन् । इन्द्रः शम्बरमवधीक्ष्यस्मिन्नर्थे मन्त्रवर्णः—'यः
शम्बरं पर्वतेषु क्षियन्तं चत्वारिंश्यां शारशम्बविन्दुत् । ओजायमानं यो अहिं जघान' (अ. सं. २.
१२. ११) इति । तथा 'ये मस्तः' गर्विष्ठौ पणिनामकैरसुरैः सह गवायै युद्धे च त्वामवीवृधन् ।
'विप्राः मेधाविनः' ये च मरुतः 'नूनम्' इदानीं त्वाम् 'अनुमदन्ति' मादयन्ति तादृशैस्तैः 'मरुद्भिः'
'सगणः' सन् इमं 'सोमं' पिब ॥ अहिहस्ये । हन्तेर्भावे 'हनस्तच' इति क्यप् । कुरुत्तरपदस्वरः ।
अवर्धन् । 'वृष वृद्धौ' इत्यस्य प्यन्तस्य लङि रूपम् । 'छन्दस्युभयथा' इति श्लेषाधेधातुकत्वात्
णेलोपः । यद्वृत्तयोगादनिवातः । शाम्बरे । शम्बरस्येदमित्यर्थे 'तस्येदम्' इत्यणप्रत्ययः । गर्विष्ठौ ।
'इषु इच्छायाम्' । भावे क्तिन् । बहुव्रीहौ पूर्वपदस्वरः । अनुमदन्ति । यदि स्तुत्यादिषु इत्यस्य
लटि व्यत्ययेन परस्मैपदम् । आगमातुशासनस्यानित्यत्वाद्भुमभावः । श्लैसाधेधातुकस्वरे कृते धातु-
स्वरः । 'तिङि चोदात्तवति' इति गतेर्निवातः ॥

मरुत्वन्तं वृषभं वावृधानमकवारिं दिव्यं शासमिन्द्रम् ।

विश्वासाहमवसे नूतनाग्रं संहोदामिह तं हुवेम ॥ ५ ॥

मरुत्वन्तम् । वृषभम् । ववृधानम् । अकवऽअरिम् । दिव्यम् । शासम् । इन्द्रम् ।

विश्वऽसहम् । अवसे । नूतनाय । उग्रम् । सहऽदाम् । इह । तम् । हुवेम ॥ ५ ॥

हे इन्द्र 'मरुत्वन्तं' मरुद्भिस्तद्वन्तं 'वृषभं' मेघभेदनद्वारा अपां वर्षकं 'ववृधानं' वृत्रहननादिकर्मसु
उत्साहेन वर्षेनामम् 'अकवारिं' प्रभूतशत्रुकं यद्वा अकुप्तिवारिम् । तथा च मन्त्रः—'स्वरिमन्नो

ववक्षे रणाय' (क्र. सं. १. ६१. ९) इति । 'विव्यं दिवि स्वर्गलोके वर्तमानम् । 'शालं हितोपदेशाहितपरिहारान्धां शासितारं' विश्वासाहं विश्वस्य प्रतिपक्षस्य सर्वस्याभिमतारम् 'उद्यं शत्रु' उद्युषं 'सहोदां युद्धसहकारिणां मरुतां बलप्रदं' तं तादृशसामर्थ्योपेतम् 'इन्द्रं' 'नूतनाय नवतराय' अवसे रक्षणाय 'इह कर्मणि' 'हुवेम त्वामाह्वयेम ॥ नूतनाय । नवशब्दस्य नू इत्यादेशः । ज्ञसनखाश्च प्रत्यया वक्तव्याः इति तनप्रत्ययः ॥ ११ ॥

'सद्यो ह' इति पञ्चमं दशमं सूक्तं वैश्वामित्रं त्रेदुभमेन्द्रम् । 'सद्यो ह' इत्यनुक्रमणिका । अग्निष्टोमे माध्यन्दिनसवने मैत्रावरुणशस्त्रे 'सद्यो ह जातः' इत्येतत्सूक्तम् । सूत्रितं च—'सद्यो ह जात एवा स्वामिन्द्रः' (आश्व. श्रौ. ५. १६) इति । चातुर्विधिकेऽप्यहनि मैत्रावरुणशस्त्रेऽहरहः-शस्यसंज्ञकमेतत्सूक्तम् । सूत्रितं च—'सद्यो ह जात इत्यहरहःशस्यं मैत्रावरुणः' (आश्व. श्रौ. ७. ७) इति । अहरणे द्वितीयादिष्वहःसु माध्यन्दिनसवनेऽस्मिन् शस्त्रे एतत्सूक्तम् । 'अहरहःशस्यानीति होत्रका द्वितीयादिष्वेव' (आश्व. श्रौ. ७. १) इति सूत्रितम् । साद्यस्त्रे एकाहे मरुत्वतीये शस्त्रे 'सद्यो ह जातः' इत्याद्या सूक्तमुखीया । सूत्रितं च—'सद्यो ह जातो वृषभः कनीनस्व सद्यो अपिबो जात इन्द्र' (आश्व. श्रौ. ९. ५) इति ॥

सद्यो ह जातो वृषभः कनीनः प्रभर्तुमावदन्धसः सुतस्य ।

साधोः पिब प्रतिकामं यथा ते रसाशिरः प्रथमं सोम्यस्य ॥ १ ॥

सद्यः । ह । जातः । वृषभः । कनीनः । प्रभर्तुम् । आवत् । अन्धसः । सुतस्य ।

साधोः । पिब । प्रतिकामम् । यथा । ते । रसः । आशिरः । प्रथमम् । सोम्यस्य ॥ १ ॥

'वृषभः वृष्टिद्वारा अपां वर्षिता' 'सद्यः तदानीमेव' जातः उत्पन्नः 'कनीनः कमनीयः इन्द्रः' 'सुतस्य अभिपुत्रस्य' 'अन्धसः हविलक्षणस्य अन्धस्य' 'सोमस्य' 'प्रभर्तुं प्रकर्षेण भर्तारं' 'संग्रहीतारं यजमानम्' 'आवत् रक्षतु' । 'इह प्रसिद्धौ । किंच तादृशस्व' 'प्रतिकामं कामे कामे सोमपानेच्छायां' 'सत्यं' 'ते तव' 'यथा कामस्य पूर्तिर्भवति तथा' 'साधोः रसात्मना संसिद्धं' 'रसाशिरः गोपयोमिश्रणोपेतं' 'सोम्यस्य सोमस्यं रसं' 'प्रथमं सर्वेभ्यो देवेभ्यः पुरस्तात्' 'पिब ॥ प्रतिकामम् । कामं कामं प्रति' । वीष्नायामन्ययीभावः । समासस्वरः । यथा । अपादान्तत्वादेव लिट्स्वरः । रसाशिरः । आङ्-पूर्वात् श्रीणातेः क्विप् 'अपस्पृधेयाम्' इत्यादिना आशिरः इत्यादेशः । बहुव्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरः । सोम्यस्य । सोमशब्दात् मयङर्थे 'मये च' इति यग्रस्ययः ॥

१. ज-ण-शत्रुपक्षेपु । २. ख-ग-च-ज-ण-न-फ-भ-स- 'अन्धस्य' नास्ति । ३. ख-ग-ज-ण-त-भ-स-भर्तारं तम् । ४. च-अरक्षत् । ५. ख-ग-च-त-न-फ-भ-स-सोमपाने त्वरायाम् । ६. च-ज-ण-प्रति इति । ७. ल-आशिरः ।

यज्जायथास्तदहस्य कामेऽशोः प्रीयूषमपिबो गिरिष्ठाग्र ।

तं ते माता परि योषा जनित्री महः पितुर्दसु आसिञ्चदग्रे ॥ २ ॥

यत् । जायथाः । तत् । अहः । अस्य । कामे । अंशोः । प्रीयूषम् । अपिबः । गिरिऽस्थाम् ।

तम् । ते । माता । परि । योषा । जनित्री । महः । पितुः । दमे । आ । असिञ्चत् । अग्रे ॥ २ ॥

हे इन्द्र त्वं यत् यस्मिन्नहनि जायथाः अजायथाः तदहः तस्मिन्नेवाहनि अस्य सोमस्य कामे पिपासायां सत्यां गिरिष्ठां गिरिस्थां पर्वतस्थं उच्चस्थाने वर्तमानम् अंशोः सोमलताखण्ड-विशिष्टस्य ऋजीपस्य प्रीयूषम् अभिनवं रसम् अपिबः पीतवानसि । उत्पत्तिक्षणे एव सोमपाने कारणं दर्शयति । ते तव जनित्री माता योषा युवतिरदितिः महः महतः पितुः जनकरस्य कश्यपस्य दमे सूतिकागृहे अग्रे स्तन्यदानात् प्राक् तं तादृशं सोमं परि आसिञ्चत् तवास्ये परितोऽक्षारयत् ॥ जायथाः । 'जनी प्रादुर्भावे' इत्यस्य लङि 'बहुलं छन्दसि' इत्यडभावात् । यद्वृत्तयोगादिनिघातः । जनित्री । 'जनिता मन्त्रे' इति निपातनात् गेलोपः ॥

उपस्थाय मातरमञ्जमैदृ तिग्ममपश्यदभि सोममूधः ।

प्रयावयन्नचरद्रुत्सोऽन्यान्यमहानि चक्रे पुरुषप्रतीकः ॥ ३ ॥

उपस्थाय । मातरम् । अञ्जम् । ऐदृ । तिग्मम् । अपश्यत् । अभि । सोमम् । ऊधः ।

प्रऽवययन् । अचरत् । गुत्सः । अन्यान् । महानि । चक्रे । पुरुषप्रतीकः ॥ ३ ॥

स इन्द्रः मातरम् उपस्थाय प्रार्थयित्वा अञ्जमैदृ तामञ्जमयाचत । 'ईक्षिरध्येषणाकर्मा' (निरु. ७. १५) इति यास्कः । ततस्तस्याः ऊधः ऊधसि क्षीररूपेण स्थितं तिम्रं क्षीरं सोमम् अभि अपश्यत् सर्वतोऽदर्शत् । गुत्सः । अभिकाङ्क्षयते सर्वदैवैः शत्रुहननार्थमिति गुत्स इन्द्रः । अन्यान् सपनान् प्रवययन् स्वस्वस्थानात् प्रकर्षेणोच्चालयन् अचरत् सर्वत्र चरति । किंच पुरुषप्रतीकः तेजोयोगात् बहुधा विक्षिप्ताङ्गः सन् महानि महान्ति वृत्रहननादीनि कर्माणि चक्रे ॥ उपस्थाय । तिष्ठतेत्यपि 'द्युमास्था' इतीत्वे प्राप्ते 'न त्यपि' इति प्रतिषेधः । लिप्स्वरः । ऐदृ । ईक्षिर्वाच्यार्थः । तस्माल्लङि रूपम् । आडजादीनाम् इत्याडागमः । हुक्वम् । निघातः । तिग्मम् । 'तिज निशाने' अस्मात् 'युजिरुचितिजां कुश्च' इति मकप्रत्ययः कवर्गादेशश्च । प्रवययन्^{१)} 'यु मिश्रणामिश्रणयोः' इत्यस्य ग्यन्तस्य शतरे रूपम् । लिप्स्वरः । गुत्सः । 'गुधु अभिकाङ्क्षायाश्च' । 'गुधिपण्योर्दकौ च' इति सप्रत्ययो दकारश्चान्तादेशः । वृषाद्विवात्

१. ख-ग-ज-ण-न-भ-स-ततः; च-तत् । २. ख-ग-घ-च-ज-ण-त-न-ल-स- पर्वतस्थ' नास्ति ।

३. घ-ल-उच्चैः स्थाने । ४. ज-ण-अभिषुतम् । ५. त-लङि रूपम् । ६. ख-ग-च-भ-स-सर्वतोऽदर्शयत्;

घ-ज-ण-सर्वतो दर्शः; न-सर्वानदर्शयत् । ७. ज-ण-प्रयावयन् । ८. ख-ग-च-न-भ-स- 'सन्' नास्ति

९. ल-इत्यस्मात् । १०. ज-ण-कवर्गान्तादेशश्च । ११. ज-ण-न-स-प्रयावयन् ।

आद्युदात्तः । पुरुषप्रतीकः । पुरुषाब्दः^१ इह संस्थावाची^१ । 'संस्थाया विधायै धा' इति धाप्रत्ययः ।
हस्वच्छान्दसः । बहुव्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरः ॥

उग्रस्तुराषाढभिभूत्योजा यथावृशं तन्वं चक्र एषः ।

त्वष्टारभिन्द्रो जनुषाभिभूयामुष्या सोममपिबच्चमूर्षु ॥ ४ ॥

उग्रः । तुराषाद् । अभिभूतिऽओजाः । यथाऽवृशम् । तन्वम् । चक्रे । एषः ।

त्वष्टारम् । इन्द्रः । जनुषां । अभिऽभूय । आऽमुष्य । सोमम् । अपिबत् । चमूर्षु ॥ ४ ॥

यः एषः इन्द्रः उग्रः शत्रूणां भयंकरः तुराषाद् त्वरया^२ शत्रूणां अभिभविता अत एव^३
अभिभूत्योजाः^३ शत्रूणां अभिभवनपराक्रमोपेतः सन् तन्वम् आत्मीयं शरीरं यथावृशं यथाकामं
नानाविधरूपोपेतं चक्रे । तथा च मन्त्रवर्णः—'रूपरूपं मघवा बोधवीति' (ऋ. सं. ३. ५३. ८)
इति । सः इन्द्रः जनुषा जन्मना सामर्थ्येन त्वष्टारं त्वष्टारामकमसुरम् अभिभूय चमूर्षु
चमसेषु स्थितम् आमुष्य चोरयित्वा सोममपिबत् । त्वष्टा हतपुत्रो धीन्द्रम् इत्यादि 'प्रासहा
सोममपिबत्' (लै. सं. २. ४. १२. १) इति तैत्तिरीयकम् ॥ तुराषाद् । 'जिवरा संभ्रमे' ।
क्रिप् । 'उग्रस्वरः' इत्यादिना ऊर्ध्वः । सहः 'उर्ध्वसि सहः' इति णिवः । 'कर्तृकरणे कृता
बहुलम्' इति समासः । 'तत्पुरुषे कृति बहुलम्' इति तृतीयायाः^४ अलुक् । 'सहः साढः सः'
इति षष्ठ्यः । कृदुत्तरपदस्वरः । यथावृशम् । वृशं काममतिक्रम्य इत्यव्ययीभावसमासः । समास-
स्वरः । आमुष्य । 'मुष स्तेये' । ल्यप् । चमूर्षु । 'चमु अदने' । 'कृविचमितनिधनिसजिस्सजिभ्य
ऊः' इत्युप्रत्ययः । प्रत्ययस्वरः ॥

शुनं हुवेम मघवानिभिन्द्रमास्मिन्भरे नृतुमं वाजसातौ ।

शृण्वन्तमुग्रमृतये समत्सु प्रन्तं वृत्राणि संजितुं धनानाम् ॥ ५ ॥

शुनम् । हुवेम । मघवानिम् । इन्द्रम् । अस्मिन् । भरे । नृतमम् । वाजसातौ ।

शृण्वन्तम् । उग्रम् । क्रतये । समत्सु । प्रन्तम् । वृत्राणि । सम्जितम् । धनानाम् ॥ ५ ॥

सिद्धैषा^५ ॥ ॥ १२ ॥

'शंसा महाम्' इति पञ्चचमेकादशं सूक्तं वैश्वामित्रं श्रैष्ठभमैन्द्रम् । 'शंसा महाम्' इत्यनु-
क्रमणिका । समूहे दशरात्रेऽष्टमेऽहनि मरुत्वतीयशक्ने एतत्सूक्तम् । सूत्रितं च—'शंसा महा
महश्चिरचमिन्द्र' (आश्व. श्रौ. ८. ७) इति ॥

१. च—पुरुषाब्दात् । २. घ-ज-ण-स्वरया शत्रूणां हन्ता; च—वेगसहनशीलः । ३. ख-ग-न-भ-ल-स-
'अभिभूत्योजाः' नास्ति । ४. ल-तृतीयाया अपि । ५. ख-पूर्वमेव व्याख्याता; ज-ण-सिद्धैषा पूर्ववत् ।

शंसं महामिन्द्रं यस्मिन्विश्व आ कृष्टयः सोमपाः काममव्यन् ।

यं सुकृतुं धिषणे विभवतष्टं घनं वृत्राणां जनयन्त देवाः ॥ १ ॥

शंसं । महाम् । इन्द्रम् । यस्मिन् । विश्वाः । आ । कृष्टयः । सोमपाः । कामम् । अव्यन् ।

यम् । सुऽकृतुम् । धिषणे इति । विभवऽतष्टम् । घनम् । वृत्राणाम् । जनयन्त । देवाः ॥ १ ॥

हे होतः । महान्तम् । इन्द्रं शस्त्रैः स्तुहि । यस्मिन् इन्द्रे रक्षितरि सति विश्वाः । कृष्टयः सर्वे मनुष्याः । सोमपाः यज्ञमनुष्ठाय सोमपाः सन्तः कामम् । काम्यते इति कामः स्वर्गादिः । तम् । अ । अव्यन् सर्वतः प्राप्तुवन्ति । धिषणे देवमनुष्यादीनां धारयिष्यौ । यद्वा । प्रगल्भे समर्थे स्वाश्रितान् रक्षितुमिति धिषणे द्यावापृथिव्यौ । देवाः च सुकृतुम् । क्रतुः कर्म जगत्पालनादि । शोभनः क्रतुर्यस्यासौ सुकृतुः । तादृशः । विभवतष्टं विभुना ब्रह्मणा तष्टं जगदाधिपत्ये स्थापितं महान्तं । वृत्राणां पापरूपाणां घनं हन्तारं यम् इन्द्रं जनयन्त अजनयन् ॥ शंसं । शंसु स्तुतौ इत्यस्य लोटि रूपम् । पादादिस्वादनिघातः । 'अचोऽतस्तिष्ठः' इति संहितायां शीर्षः । अव्यन् । वीर्यं कान्तिगत्यादिषु । लङि रूपम् । यद्वृत्तयोगाद्विघातः । अदृस्वरः । सुकृतुम् । 'क्रत्वाद्यश्च' इत्युत्तरपदाद्युदात्तः । धिषणे । 'जिष्या प्रागल्भ्ये' इत्यस्मात् 'धेधिष च संज्ञायाम्' इति क्युप्रत्ययः । धिष इत्यादेशः । प्रत्ययस्वरः । घनम् । हन्ते 'पुंसि संज्ञायाम्' इति वः । 'हो हन्तेः' इति कृत्वम् । प्रत्ययस्वरः । जनयन्त । जनेर्धन्तस्य लङि रूपम् । यद्वृत्तयोगाद्विघातः ॥

यं नु नक्तिः पृतनासु स्वराजं द्विता तरति नृत्तमं हरिष्ठाम् ।

इनतमः सत्त्वभिर्यो हं शूषैः पृथुज्रया अभिनादायुर्दस्योः ॥ २ ॥

यम् । नु । नक्तिः । पृतनासु । स्वराजम् । द्विता । तरति । नृत्तमम् । हरिऽस्थाम् ।

इनतमः । सत्त्वभिः । यः । ह । शूषैः । पृथुज्रयाः । अभिनात् । आयुः । दस्योः ॥ २ ॥

'पृतनासु । व्याभियन्तेऽत्र योद्धार इति पृतनाः संग्रामाः । तेषु स्वराजं हरिष्ठां हरिस्थाम् हरियुक्ते' रथे' वर्तमानं नृत्तमं बलस्य युद्धे नेवृत्तमं द्विता युद्धमासाद्य सेनां द्विधा कृत्वा वर्तमानं यम् इन्द्रं नक्तिः न कश्चिदपि पृतनरि उत्तरीयं गच्छति । न कोऽप्यभ्यस्ति' इत्यर्थः । नु प्रसिद्धौ । स इन्द्रः । इनतमः अतिमायेन सेनास्वामी । सत्त्वभिः परितः सौदृक्षिर्मरुद्भिः सह । यः यात्र गच्छन् शूषैः शोषयन्ति परबलानीति शूषाणि बलानि । तैः पृथुज्रयाः युद्धं प्रति तीव्रवेगाः सन् । दस्योः शत्रवोः आयुः अन्नं प्राणं वा अभिनात् संग्रामेषु मिनानि हिनस्ति' । ह प्रसिद्धौ । अत्र निरुक्तं—

१. ख-ग-घ-च-ज-ण-फ-भ-शोभनकृतुम् । २. न-स- 'तष्टं' नास्ति । ३. ख-ग-घ-च-ज-ण-न-भ-स- 'वी कान्तिगत्यादिषु' नास्ति । ४. ख-ग-घ-च-ज-ण-हरियुक्तरथे । ५. ख-ग-घ-च-ज-ण-त-न-फ-भ-ल-स-कोऽप्यस्ति; घ-प-कोऽपि । ६. ख-ग-घ-च-ज-ण-न-भ-ल-स- 'सह' नास्ति । ७. ख-ग-घ-च-ज-ण-न-भ-स-मिनाति हिनस्ति; घ-अभिनात् संग्रामेषु हिनस्ति; च-ल-अभिनात् हिनस्ति ।

‘पृथुज्रयाः पृथुज्रवः । पृथुज्रया अमिनादायुर्दस्योः । प्रामापयदायुर्दस्योः’ (निरु. ५. ९) इति ॥
तरति । ‘तृ ध्रुवनतरणयोः’ इत्यस्य लटि रूपम् । यद्वृत्तयोगादनिघातः । शपः पितृवाद्नुदात्तत्वे
धातुस्वरः । यः । ‘आ प्रापणे’ । औणादिकः कप्रत्ययः । आतो लोपः । प्रत्ययस्वरः ॥

सहावा पृत्सु तरणिर्नार्वा व्यानशी रोदसी मेहनावान् ।

भगो न कारे हव्यो मतीनां पितेव चारुः सुहवो वयोधाः ॥ ३ ॥

सहऽवा । पृत्ऽसु । तरणिः । न । अर्वा । विऽआनऽशिः । रोदसी इति । मेहनाऽवान् ।

भगः । न । कारे । हव्यः । मतीनाम् । पिताऽह्व । चारुः । सुहवः । वयऽधाः ॥ ३ ॥

य इन्द्रः ‘सहावा’ बलवान् ‘पृत्सु’ संग्रामेषु ‘तरणिः’ शत्रूनुत्तीर्य वर्तते इति तरणिः । तत्र
दृष्टान्तः ‘अर्वा’ न । यथार्वा बलवानश्वः शत्रुबलं तरति तथा ‘रोदसी’ खावापृथिव्यौ ‘व्यानशिः’
व्याप्तवन् ‘मेहनावान्’ । मिथिले सिच्यते दीयतेऽर्थिभ्य इति मेहनं धनम् । तद्वाग्भवति । तादृश इन्द्रः
‘कारे’ । क्रियते इति कारो यज्ञादिः । तस्मिन् यज्ञे ‘भगो’ न पूषा देव इव ‘हव्यः’ हवनीयः ‘मतीनां’
स्तोतॄणां स्तुतीनां वा ‘पितेव’ पालयिता ‘चारुः’ कर्मनीयः ‘सुहवः’ सुष्टुह्वानोपेतः ‘वयोधाः’ अज्ञस्य^१
दाता भवति ॥ सहावा । सहोऽस्यास्तीति मनुष्ये ‘छन्दसीवनिषी’ इति वनिष् । ‘अथेषामपि
द्वयते’ इति संहितायां दीर्घः । पृत्सु । घृतनाशब्दस्य सौ परतः ‘मांस्पृत्स्नुनामुपसंख्यानम्’ इति
पृदादेशः । ‘सावेकाचः’ इति विभक्तैरुदात्तत्वम् । व्यानशिः । ‘अष्ट्र व्यासी’ इत्यस्मात् छन्दसि
सदास्तिवात् किप्रत्ययः । तस्य लिङ्गङ्गावः । ‘अत आदेः’ इत्यभ्यासस्य दीर्घे कृते ‘अश्रोतेश्च’ इति
नुडागमः । प्रादिसमासः । कारे । करोतेः कर्मणि घञ् । ‘कर्पावतो घनोऽन्त उदात्तः’ इत्यन्तो-
दात्तत्वम् । हव्यः । जुहोतेः ‘अचो यत्’ । ‘यतोऽनावः’ इत्याद्युदात्तत्वम् । सुहवः । हवतेः
‘मावेऽनुपसर्गस्य’ (पा. सू. ३. ३. ७५) इत्यप्प्रत्ययः । संग्रसारणम् । प्रत्ययस्य पितृवाद्नुदात्तत्वे
धातुस्वरः । ‘आद्युदात्तं दृश्यच्छन्दसि’ इति बहुव्रीहौ उत्तरपदाद्युदात्तत्वम् ॥

धर्ता दिवो रजसस्पृष्ट ऊर्ध्वो रथो न वायुर्वसुभिर्नियुत्वान् ।

क्षपां वृत्ता जनिता सूर्यस्य विभक्ता भागं धिषणैव वाजम् ॥ ४ ॥

धर्ता । दिवः । रजसः । पृष्टः । ऊर्ध्वः । रथः । न । वायुः । वसुऽभिः । नियुत्वान् ।

क्षपाम् । वृत्ता । जनिता । सूर्यस्य । विभक्ता । भागम् । धिषणाऽह्व । वाजम् ॥ ४ ॥

स इन्द्रः ‘दिवः’ सुलोकस्य ‘रजसः’ अन्तरिक्षस्य च ‘धर्ता’ धारकः । ‘पृष्टः’ सर्वत्र वर्तमानः
‘रथो’ न तदीयो रथ इव ‘ऊर्ध्वः’ ‘वायुः’ ऊर्ध्वगन्ता ‘वसुभिः’ सहायतया निवसुभिः मरद्भिः^२

१. ख-ग-च-ण-फ-भ-सहावा सहायवान् ; घ-ज-प-सहावा सहावान् । २. ख-ग-च-ज-ण-अजदाता ।

३. त-पृष्टः व्यासः । ४. ख-ग-च-च-ज-ण-न-भ-ल-स-‘मरद्भिः’ नास्ति ।

‘नियुत्वान् सहायवान् । यद्वा नेत्ययमुत्तरेणापि संबध्यते । यथा वायुर्नियुत्वान् नियुक्तामकवडवाभिः तद्वान् एवमिन्द्रो वसुभिर्मरुद्भिः सहायवान् । तथा ऽक्षां ऽवस्ता रात्रिमाच्छादयन् ऽसुरैश्च जगत्प्रकाशकस्यादित्यस्य ऽजनिता जनयिता ऽभागं भजनीयं ऽवार्जं कर्मफलरूपसंज्ञं ऽविभक्ता साधु विभागकर्ता भवति । तत्र दृष्टान्तः । ऽधिपणेव । यथा आढ्यानां वाक् अयेदमिति विभागं करोति तद्वत् ॥ रजसः । ‘रज रागे’ इत्यस्मात् ‘सूरजिभ्यां कित्’ (उ. सू. ४. ६५६) इत्यसुन् । किन्वाद्बलोपः । रज्यते प्रकाशेनेति रजोऽन्तरिक्षम् । निन्वादाद्युदात्तः । वस्ता । ‘वस आच्छादने’ इत्यस्य नृचि रूपम् । जनिता । जनयतेस्तृचि ‘जनिता मन्त्रे’ इति निपातनात् णिलोपः । चिन्वादन्तोदात्तः । विभक्ता । ‘भज सेवायाम्’ इत्यस्य साधुकारिण्यर्थे तुन् । ‘एकाच उपदेशे’ इतीदमिति । ‘तादी च निति कृत्यतौ’ इति गतेः प्रकृतिस्वरवम् ॥

शुनं हुवेम मधवान्मिन्द्रमस्मिन्भरे नृतमं वाजसातौ ।

शृण्वन्तमुग्रमूतये समत्सु घ्नन्तं वृत्राणि संजितं धनानाम् ॥ ५ ॥

शुनम् । हुवेम् । मधवानाम् । इन्द्रम् । अस्मिन् । भरे । नृतमम् । वाजसातौ ।

शृण्वन्तम् । उग्रम् । ऊतये । समत्सु । घ्नन्तम् । वृत्राणि । समजितम् । धनानाम् ॥ ५ ॥

‘शुनं हुवेम’ इति पूर्ववत् ॥ ॥ १३ ॥

‘इन्द्रः स्वाहा’ इति पञ्चमं द्वादशं सूक्तं वैश्वामित्रं त्रैष्टुभमैन्द्रम् । दशरात्रे नवमेऽहनि मरुवतीयशक्ते इदं सूक्तम् । सूत्रितं च-‘तृतीयस्येन्द्रः स्वाहा गायस्त्राम्’ (आश्व. श्रौ. ८. ७) इति ॥

इन्द्रः स्वाहा पिबतु यस्य सोम आगत्या तुष्टो वृषभो मरुत्वान् ।

ओरुव्यचाः पृणतामेभिरन्नैरास्य हविस्तन्वः काममृध्याः ॥ १ ॥

इन्द्रः । स्वाहा । पिबतु । यस्य । सोमः । आगत्य । तुष्टः । वृषभः । मरुत्वान् ।

आ । ओरुव्यचाः । पूणताम् । एभिः । अन्नैः । आ । अस्य । हविः । तन्वः । कामम् । ऋध्याः ॥ १ ॥

अयम् इन्द्रः स्वाहा स्वाहाकृतमिमं सोमं पिबतु । यस्य इन्द्रस्यायं सोमः स इन्द्रो यज्ञं प्रति आगत्य तुष्टः कर्मविघ्नकारिणां हिंसकः वृषभः यष्टृणामभिमत्तफलवर्षकः मरुत्वान् मरुद्भिस्तद्वान् उरुव्यचाः प्रभूतव्याप्तिः सन् एभिः अस्माभिर्देतैः अन्नैः सोमादिलक्षणेर्हविर्भिः आ पूणतां समन्तात् परयतु । ततः अस्य इन्द्रस्य संबन्धिनः तन्वः शरीरस्य कामं पुष्ट्यादिलक्षणविषयमभिलाषं हविः अस्माभिर्देतम् आ ऋध्याः सर्वतः पूरयतु ॥ तुष्टः । तुमिराह-नार्थः । उरुव्यचाः । व्यचेरसुन् । ‘व्यचेः कुटादिश्वमनसीति वक्तव्यम्’ इत्यत्र ‘अनसि’ इति पृथुदासात् किन्वाभावः । कुदुत्तरस्वरः । ऋध्याः । ऋधोतेः आशीर्लिङि रूपम् ॥

आ ते सपर्यु जवसे युनज्मि ययोरनु प्रदिवः श्रुष्टिमावः ।

इह त्वा धेयुर्हरयः सुशिम्र पिवा त्वरस्य सुषुतस्य चारोः ॥ २ ॥

आ । ते । सपर्यु इति । जवसे । युनज्मि । ययोः । अनु । प्रदिवः । श्रुष्टिम् । आवः ।

इह । त्वा । धेयुः । हरयः । सुशिम्र । पिवा । तु । अस्य । सुसुतस्य । चारोः ॥ २ ॥

हे इन्द्र ते तव वज्रसे यज्ञं प्रत्यागमनाय वसपर्यु परिचारकौ^१ हरी वआ युनज्मि रथे योजयामि । वप्रदिवः पुरातनस्त्वं वययोः अश्वयोः वश्रुष्टि वेगम् । 'श्रुष्टीति क्षिप्रनाम' इति यास्कः । तम् वअनु आवः अनुगच्छसि । हे वसुक्षिप्र शोभनहन्तो इन्द्र हरयः रथे योजितास्तेऽश्वः इह कर्मणि वत्वा त्वां वधेयुः यज्ञं प्रति धारयन्तु । तत आगतस्त्वं सुषुतस्य सुष्ठुभिपुतं चारोः कमनीयम् अस्य इमं सोमं वतु क्षिप्रं वपिव ॥ सपर्यु । सपरशब्दः कष्टादिः । तदन्तात् औणादिकः कुप्रत्ययः । आवः । अव रक्षणादिषु । छान्दसे लङि रूपम् । यद्वृत्तयोगात् अनिघातः । धेयुः । दधातेराशील्लिङि 'किदाक्षिय' इति यासुद् । 'एल्लिङि' (पा. सू. ६. ४. ६७) इत्येकारादेशः । निघातः । पिब । पादादिस्वादिनिघातः । सुषुतस्य^२ । 'दुन् अमिदवे' । कर्मणि क्तः । 'गतिरनन्तरः' इति गतिस्वरः । 'उपसर्गास्तुनोति' इत्यादिना संहितायां पठ्यम् ॥

गोमिमिमिश्रुं दधिरे सुपारमिन्द्रं ज्यैष्ठ्याय धार्यसे गृणानाः ।

मन्दानः सोमं पपिवाँ ऋजीपिन्त्समस्मभ्यं पुरुषा गा इषण्य ॥ ३ ॥

गोमिः । मिमिक्षुम् । दधिरे । सुपारम् । इन्द्रम् । ज्यैष्ठ्याय । धार्यसे । गृणानाः ।

मन्दानः । सोमम् । पपिवाँ । ऋजीपिन् । सम् । अस्मभ्यम् । पुरुषा । गाः । इषण्य ॥ ३ ॥

वृणानाः स्तोत्रं कुर्वाणा ऋत्विजः वमिमिश्रुं स्तोत्रणामभिमत्तफलं वधितुमिच्छन्तं वसुपारं शोभनपारम् । स्तुतिभिरभिमुखीकर्तुं शक्यमित्यर्थः । तादृशम् इन्द्रं ज्यैष्ठ्याय धनादिसंपत्त्या श्रेष्ठ्याय धार्यसे चिरकालमायुधारेणाय च गोमिः गोमिश्रितेः सोमैः वदधिरे धारयन्ति । शोपः प्रत्यक्षः । हे ऋजीपिन् सोमवज्जिन्द्र स त्वं मन्दानः मोदमानः सोमं पपिवान् सोमस्य पाता सन् स्तोत्र्यः अस्मभ्यं पुरुषा बहुधा वगाः अग्निहोत्रादिकर्मसिद्धयर्थं धेनुः वसम् इषण्य सव्यक प्रेरय ॥ गोमिः । 'सावेकाचः' इति विभक्तैरुदात्तत्वे प्राप्ते 'न गोश्वन्साववर्णे' इति प्रतिषेधः । मिमिक्षुम् । 'मिह सेचने' इत्यस्य सनि 'एकाचः' (पा. सू. ७. २. १०) इतीदृप्रतिषेधे 'हलन्ताच्च' इति किद्वन्ताः । 'सनाशंसभिश्च उः' । प्रत्ययस्वरः । ज्यैष्ठ्याय । ज्यैष्ठ्यस्य भाव इत्यर्थे ब्राह्मणादिवाच्यम् । जिस्वादायुदात्तः । गृणानाः । 'गृ शब्दे' । क्यादिवाच्यं भा । चिस्वादन्तोदात्तः । मन्दानः । मदि स्तुत्यादिषु इत्यस्य ज्ञानचि 'बहुलं छन्दसि' इति शपो लुक् । पुरुषा । पुरुशब्दः

१. ख-ग-च-फ-सपरिवारकौ; ज-ण-सपरिवारकौ; न-ल-स-परिवारकौ । २. च-फ-ततः । ३. त-सुषुतस्य ।

इह संख्यावाची । 'संख्याया विधार्थे धा' इति धाप्रत्ययः । इष्य । 'इष' गतौ । इषण-
निच्छतीति छन्दसि परेच्छायां क्यच् । तदन्तादन्तर्भावितण्ययाँल्लोटि रूपम् ॥

इमं कामं मन्दया गोभिरश्वैश्चन्द्रवता राधसा प्रप्रथश्च ।

स्वयं वो मतिभिस्तुभ्यं विप्रा इन्द्राय वाहः कुशिकासो अक्रन् ॥ ४ ॥

इमम् । कामम् । मन्दय । गोभिः । अश्वैः । चन्द्रवता । राधसा । प्रप्रथः । च ।

स्वःऽयवः । मतिऽभिः । तुभ्यम् । विप्राः । इन्द्राय । वाहः । कुशिकासः । अक्रन् ॥ ४ ॥

शुनं हुवेम मधवानमिन्द्रमस्मिन्भरे नृतमं वाजसातौ ।

शृण्वन्तमुग्रभृतये समस्तु घ्नन्तं वृत्राणि संजितं धनानाम् ॥ ५ ॥

शुनम् । हुवेम । मधवानम् । इन्द्रम् । अस्मिन् । भरे । नृतमम् । वाजसातौ ।

शृण्वन्तम् । उग्रम् । ऊतये । समस्तु । घ्नन्तम् । वृत्राणि । समऽजितम् । धनानाम् ॥ ५ ॥

एते व्याख्याते ॥ ॥ १४ ॥

'चर्षणीधृतम्' इति द्वादशचर्षं त्रयोदशं सूक्तं वैश्वामित्रमैन्द्रम् । अत्रानुक्रमणिका—'चर्षणीधृतं
द्वादशाध्याम्यौ तृचौ जागतगायत्रौ' इति । आद्यस्तृचो जागतोऽन्त्यस्तृचो गायत्रः । शिष्टा कृचश्चिदुभयः ।
सूक्तविनियोगो लैङ्गिकः । उक्थे क्रतौ मैत्रावरुणशस्त्रेऽनुरूपतृचानन्तरमाद्यस्तृचः शंसनीयः । सूत्रितं
च—'चर्षणीधृतमस्तत्राह्यामसुर इति तृचौ' (आश्व. श्रौ. ६. १) इति । विधुवति निष्केवल्ये 'नृणामु
त्वा' इति तृचः । 'विधुवान्' इति खण्डे सूत्रितं—'नृणामुत्वा नृतमं गीर्भिरुक्थैरिति तिस्रः'
(आश्व. श्रौ. ८. ६) इति । बृहस्पतिसवे अप्ययं तृचो निष्केवल्ये निविहानीयः । सूत्रितं च—'नृणामु
त्वेति मध्यंदिनः'^१ (आश्व. श्रौ. ९. ५) इति । महाव्रतेऽपि निष्केवल्येऽयं तृचः । दशरात्रे चतुर्थेऽहनि
मरुत्वतीये 'इन्द्र मरुत्वः' इति तिस्रः । षष्ठेऽहनि 'पृष्ठस्य' इति खण्डे सूत्रितम्—'इन्द्र मरुत्व इति
तिस्र इति मरुत्वतीयम्' (आश्व. श्रौ. ८. १) इति । बृहस्पतिसवेऽपि मरुत्वतीयशस्त्रे^२ अयं तृचो निवि-
हानीयः । सूत्रितं च—'इन्द्र मरुत्व इह नृणामुत्वेति मध्यंदिनः'^३ (आश्व. श्रौ. ९. ५) इति । आद्या
मरुत्वतीयग्रहस्यानुवाक्या । सूत्रितं च—'मरुत्वतीयेन ग्रहेण चरन्तीन्द्र मरुत्व इह पाहि सोमम्'
(आश्व. श्रौ. ५. १४) इति । तृतीये पर्याये होतुः शस्त्रे 'इदं ह्यन्वोजसा' इति स्तोत्रियस्तृचः ।
सूत्रितं च—'इदं ह्यन्वोजसा महौ इन्द्रो य ओजसा' (आश्व. श्रौ. ६. ४) इति ॥

१. ख-ग-ज-ण-ते-न-भ-ल-स-इषु । २. ख-ग-ज-एवायम्; च-चायम् । ३. ख-ग-च-ज-ण-न-
भ-स-मार्ध्यंदिनः । ४. ग-च-ज-ण-मरुत्वतीयग्रहस्य शस्त्रे । ५. ख-ग-च-ज-न-भ-स-मार्ध्यंदिनः ।

चर्षणीधृतं मधवानमुक्थ्यमिन्द्रं गिरौ बृहतीरभ्यनूषत ।

वावृधानं पुरुहूतं सुवृक्तिभिरमर्त्यं जरमाणं दिवेर्दिवे ॥ १ ॥

चर्षणिऽधृतम् । मधऽवानम् । उक्थ्यम् । इन्द्रम् । गिरः । बृहतीः । अ॒भि । अ॒नू॒ष॒त॒ ।

व॒वृ॒धा॒नम् । प॒रु॒हू॒तम् । सु॒वृ॒क्तिऽभिः । अ॒मर्त्यम् । ज॒र॒मा॒णम् । दि॒वेऽदि॒वे ॥ १ ॥

वृहतीः प्रभृताः । गिरः अस्मदीयाः स्तुतिलक्षणा वाचः । चर्षणीधृतं चर्षणीनां मनुष्याणामभि-
मतफलप्रदानेन धारकं पोषकम् । यद्वा । आकृपन्त्यनेन सर्वमिति चर्षणि बलं तद्वारकम् । मधवानं
धनवन्तम् । उक्थ्यम् उक्थैः शस्त्रैः शंसनीयं । वावृधानं बलधनादिसंपत्त्या प्रतिक्षणं वर्धमानं । पुरुहूतं
स्तोत्रभिर्बहुवारमाहृतम् । अमर्त्यं मरणधर्मरहितं । सुवृक्तिभिः शोभनस्तुतिवाक्यैः । दिवेर्दिवे प्रत्यहं
जरमाणं स्तुयमानं तमिमम् । इन्द्रम् । अभ्यनूषत अभितः सर्वतः स्तुवन्तु । बृहतीः । ' वा छन्दसि '
इति सवर्णदीर्घः । अनूषत । ' णू स्तवने ' । अस्माल्लुङि सिच् । धातोः कृटादिवात् सिचो ङिप्त्वेन
गुणाभावः । सुवृक्तिभिः । ' नन्सुभ्याम् ' इत्युत्तरपदान्तोदात्तत्वम् । यद्वा । सुवृक्तय इति
स्तुतिकरणभृताः^१ ऋचो वृत्तिदाब्देनोच्यन्ते । ' किचक्चो च ' इति किच् । कृस्वरैणान्तोदात्तः ।
दिवेर्दिवे । ' नित्यवीप्सयोः ' इति द्विवचनम् । परस्याग्रेहितत्वादनुदात्तत्वे पूर्वपदस्वरः ॥

शतक्रतुमर्णवं शाकिनं नरं गिरौ म इन्द्रमुप यन्ति विश्वतः ।

वाजसनिं पुभिर्दं तूर्णिममुं धामसाचमभिपाचं स्वविदम् ॥ २ ॥

शतऽक्रतुम् । अ॒र्ण॒वम् । शा॒कि॒नम् । न॒रम् । गिरः । मे । इन्द्रम् । उ॒प॒ । य॒न्ति । वि॒श्व॒तः ।

वा॒ज॒स॒नि॒म् । पु॒ऽभि॒र्द॒म् । तूर्णि॒म् । अ॒प॒ऽतु॒र॒म् ।

धा॒म॒ऽसा॒च॒म् । अ॒भि॒ऽसा॒च॒म् । स्व॒ऽवि॒द॒म् ॥ २ ॥

मे मदीयाः । गिरः स्तुतिलक्षणा वाचः । शतक्रतुम् । शतं क्तवो यज्ञा यस्य तम् । अ॒र्ण॒वं
प॒र्जन्या॒त्म॒ना उ॒दक॒वन्तं^२ शा॒कि॒नम् । शक्तोत्येभिरिन्द्र इति शाकाः सहायभृता मरुतः । तद्वन्तं
नरं सर्वस्य जगतो नेतारं । वाजसनिं वाजस्याजस्य दातारं । पु॒भिर्दं^३ ऋ॒गु॒पुरो^४ भे॒त्तारं^५ तूर्णि॒म् । तद्वन्तं^६ प्रति
शीघ्रं गन्तारम् । अ॒मुं मे॒घमे॒घन॒द्वारा अ॒पां प्रे॒रकं^७ धा॒मसा॒चं ते॒जो भ॒ज॒मा॒नम् । यद्वा धनं धाम ।
तदभिभिः^८ सह योजयितारम् । अ॒भिपा॒चं शत्रू॒णाम॒भिभ॒वितारं^९ स्व॒विदं^{१०} स्वर्गस्य लभकं तमिमम्^{११}
इन्द्रं^{१२} विश्वतः^{१३} उप यन्ति उपगच्छन्तु ॥ अ॒र्ण॒वम् । अ॒र्णोऽस्या॒स्तीति॒ मत्स्ये^{१४}
' अ॒र्णसः॒ सलो॒पश्च ' इति वप्रत्ययः सकारलोपश्च । प्रत्ययस्वरः । न॒रम् । ' न॒यते॒र्हिच ' इति
क्रप्रत्ययः । अ॒मः सु॒प॒वा॒दनु॒दात्त॒त्वे प्र॒त्यय॒स्वरः । य॒न्ति । ' इ॒ण॒ ग॒तौ ' इत्यस्य लटि ' इ॒णो य॒ण् ' ।

१. ख-ग-च-ज-ण-न-भ-करणभृताः । २. ख-ग-ज-ण-शत्रुपुरः । ३. ख-ग-च-भ-तदेभिः । ज-ण-
तदेभिः । ४. ख-ग-च-ज-ण-त-न-भ-स-तम् । ५. ख-ग-च-ज-ण-ल- ' सर्वतः ' नास्ति ।

इति वण् । निवातः । वाजसनिम् । 'पणु दाने' । 'खनिकव्यज्यसिवसि' इत्यादिना इप्रत्ययः । 'परादिच्छन्दसि बहुलम्' इत्युत्तरपदाद्युदात्तत्वम् । तृणिम् । 'जित्वरा संभ्रमे' । 'वहिभ्रि' इत्यादिना निप्रत्ययः । 'उवस्वर' इत्यादिना ऊट् । 'निच्' इत्यतिदेशादाद्युदात्तः । असुरम् । 'तुर स्वरणे' । क्प् । ऋतुत्तरपदस्वरः । अभिषाचम् । 'पच समवाये' । 'प्यन्तस्ये' क्प् ॥

आकुरे वसोर्जरिता पनस्यतेऽनेहसः स्तुभ इन्द्रो दुवस्यति ।

विवस्वतः सदर्न आ हि पिप्रिये सत्रासाहमभिमातिहन् स्तुहि ॥ ३ ॥

आऽकुरे । वसोः । जरिता । पनस्यते । अनेहसः । स्तुभः । इन्द्रः । दुवस्यति ।

विवस्वतः । सदर्ने । आ । हि । पिप्रिये । सत्राऽसहम् । अभिमातिहन्म् । स्तुहि ॥ ३ ॥

वजरिता शत्रूणां जरयिता^१ इन्द्रः^२ आकुरे । आकीर्यते युद्धार्थं धनमन्त्रेत्याकुरे युद्धम् । तस्मिन् वसोः धनस्य स्थानभूते युद्धे वपनस्यते सर्वैः स्तुयते । यद्वा वसोः । वसत्याभिमुख्येन तिष्ठतीति वसुः शत्रुः तस्य जरयितेति योजनीयम् । स इन्द्रः^३ अनेहसः अपावाः^४ स्तुभः स्तुतीः^५ दुवस्यति परिचरति । तासां फलं प्रयच्छन् पूजयतीत्यर्थः । किञ्च स इन्द्रः^६ विवस्वतः विद्वेषेण अहिहोत्रार्थं वसतो हविष्मतो वा यजमानस्य^७ सदर्ने गृहे^८ आ^९ पिप्रिये^{१०} हि सोमपानादिना अत्यन्तं^{११} प्रीतो भवति खलु । 'सत्रासाहं'^{१२} शत्रूणामेव हन्तारं यद्वा मरुद्भिः सह शत्रूणामभिभवितारम् अत एव^{१३} अभिमातिहन् शत्रूणां हन्तारमिन्द्रं^{१४} स्तुहि हे विश्वामित्रेति ॥ आकुरे । 'कु चिक्षेपे' । अधि-करणे^{१५} 'ऋदोरप्' इत्यप् । याथादिस्वरेणान्तोदात्तः । जरिता । 'जृप् वयोहानौ' इत्यस्यान्त-भौवितप्यर्थस्य गृचि रूपम् । चित्त्वादन्तोदात्तः । पनस्यते । पनस्यतिः स्तुतिकर्मा । तस्य कर्मणि लटि रूपम् । निघातः । अनेहसः । हन्तेर्नेजि उपपदे 'नजि हन एह च' (उ. सू. ४. १६३) इत्यसिप्रत्ययः एह इत्ययं चादेशो धातोः । 'नन्सुभ्याम्' इति स्वरेणान्तोदात्तः । स्तुभः । स्तोभतिः^{१६} अर्चैतिकर्मा^{१७} । क्प् । दुवस्यति । दुवः परिचरणमात्मन इच्छतीत्यर्थे क्यच् । निवातः । पिप्रिये । 'प्रीहृ तर्पणे' । लिटि रूपम् । हिर्योगादनिघातः ॥

नृणामु त्वा नृतमं गीभिरुक्थैरभि प्र वीरमर्चता सबाधः ।

सं सहसे पुरुमायो जिहीते नमो अस्य प्रदिव् एक ईशे ॥ ४ ॥

नृणाम् । ऊँ इति । त्वा । नृतमम् । गीऽभिः । उक्थैः । अभि । प्र । वीरम् । अर्चतु । सऽबाधः ।

सम् । सहसे । पुरुऽमायः । जिहीते । नमः । अस्य । प्रऽदिवः । एकः । ईशे ॥ ४ ॥

हे इन्द्र^१ सबाधः । रक्षोघ्नमन्त्रोच्चारणेन तद्विषयबाधया सह वर्तन्त इति सबाधः ऋत्विजः । 'नृणां' नृतमं मनुष्याणामतिशयेन स्वस्वकर्मणि^२ नेतारं^३ वीरं सामर्थ्योपेतं एत्वा^४ त्वां^५ गीभिः

१. ज-प्यन्तात् । २. ज-ण-जरिता जरयिता । ३. ख-ग-व-ज-ण-फ-भ-आसमन्तम् । ४. त-सत्रासाहं सत्यमेव । ५. ज-ण-स्तुतिकर्मा । ६. ख-ग-व-ज-ण-न-फ-भ-स-स्वकर्मणि । ७. ख-ग-व-न-फ-भ-ल-स- 'त्वा' नास्ति ।

स्तुतिस्वाधनभूतैर्वाक्यैः । उक्थैः शस्त्रैश्च । अग्नि आभिमुख्येन । प्र । अर्चत प्रकर्षेणाचमन्ति । । पुरुमायः
वृत्रहन्नादिबहुकर्मा स इन्द्रः । सहसे बलाय । सं । जिहीति गमनोद्यमं करोति । किंच । प्रदिवः पुरातनः
। एकः असहायः स इन्द्रः । नमः नमसः । अस्य हविर्लक्षणस्याश्रय । ईशे इष्टे । यद्वा अस्य सर्वस्य
जगत ईष्टे । तस्मै । इन्द्राय नमः ॥ नृणाम् । ' नामन्यतरस्याम् ' इति विभक्तेश्चात्तरवम् । अर्चत ।
अर्चतेर्लटि द्वेस्तादेशः । ' तिङ्गं तिङो भवन्ति ' इति वचनात् । सबाधः । ' बाध् विलोडने ' । क्तिप् ।
' बोधसर्जनस्य ' इति सहस्य सत्वम् । कृदुत्तरपदस्वरः । पुरुमायः । ' अन्तोदात्तप्रकरणे त्रिचकादी-
नामुपसंस्थानम् ' इत्यन्तोदात्तत्वम् । ईशे । ' ईश ऐश्वर्ये ' इत्यस्य लटि ' लोपस्त आत्मनेपदेषु '
इति तलोपः । निघातः ॥

पूर्वोरस्य निष्पिधो मर्त्येषु पुरु वक्षन्ति पृथिवी विभर्ति ।

इन्द्राय द्याव ओषधीरुतापो रयि रक्षन्ति जीरयो वनानि ॥ ५ ॥

पूर्वाः । अस्य । निःऽसिधः । मर्त्येषु । पुरु । वसूनि । पृथिवी । विभर्ति ।

इन्द्राय । द्यावः । ओषधीः । उत । आपः । रयिम् । रक्षन्ति । जीरयः । वनानि ॥ ५ ॥

मर्त्येषु मनुष्येषु । अस्य इन्द्रस्य । निष्पिधः अनुशासनानि । पूर्वाः हितोपदेशादिभिः
प्रभूतानि नानाप्रकाराणि भवन्ति । इन्द्रस्य शासितृत्वे मन्त्रः— ' उक्थमिन्द्राय शस्यं वर्धनं
पुरुनिष्पिधे ' (ऋ. सं. १. १०. ५) इति । तथा शासकाय तस्मै । इन्द्राय । पृथिवी । पुरु । पुरुणि
बहूनि । वसूनि धनानि । विभर्ति अन्तर्धारयति । किंच । द्यावः शुलोकाः । ओषधीः ओषधयः । उत
अपि च । आपः जलानि । जीरयः । जीर्यन्त इति जीरयो मनुष्याः । वनानि वृक्षाश्च एते सर्वे
इन्द्रस्याज्ञया तदुपभोगयोग्यं । रयिं धनं । रक्षन्ति ॥ निष्पिधः । ' पिधु गम्याम् ' । क्तिप् । संहितायां
नितः सकारेण इणो व्यवधाने । छान्दसत्वात् अनादृत्य । ' उपसर्गात्सुनोति ' इत्यादिना षत्वम्* ।
नितः सकारस्य ' घुना घुः ' इति षत्वम् ॥ ॥ १५ ॥

तुभ्यं ब्रह्माणि गिर इन्द्र तुभ्यं सुत्रा दधिरे हरिवो जुषस्व ।

बोध्याऽपिरवसो नूतनस्य सखे वसो जरितुभ्यो वर्यो धाः ॥ ६ ॥

तुभ्यम् । ब्रह्माणि । गिरः । इन्द्र । तुभ्यम् । सुत्रा । दधिरे । हरिऽवः । जुषस्व ।

बोधि । आपिः । अवसः । नूतनस्य । सखे । वसो इति । जरितुभ्यः । वर्यः । धाः ॥ ६ ॥

हे । हरिवः अश्ववन् । इन्द्र । तुभ्यं स्वदर्थं । ब्रह्माणि स्तोत्राणि तथा । तुभ्यं । गिरः शस्त्राणि च
। सुत्रा सत्यमेव । दधिरे ऋत्विजो धारयन्ति । तानि । जुषस्व सेवस्व । हे । वसो सर्वस्य वासयितः

१. त-तस्मात् । २. ख-ग-च-त-फ-भ-इन्द्रस्य पूर्वाः । ३. ज-ण-व्यवधानेऽपि । ४. ज-ण-
' अनादृत्य ' नास्ति । * विप्रतिषिद्धं चानधिकरणवाच्येति सूत्रे दर्शनात् उपसर्गादिति सूत्रे गुणरक्षितस्यापि
प्रहर्णं कदाचिदिति । इत्ययं पाठः ज-पुस्तके टिप्पणीरूपेण निविष्टः ।

‘सखि सखिभूत हे इन्द्र’ आपिः व्यासस्त्वं ‘नूतनस्य’ नवतरम्^१ ‘अवसः’ अञ्जलक्षणं हविः ‘बोधि
त्वदयं दीयमानं जानीहि । अतस्त्वं ‘जरितुभ्यः’ स्तोत्रभ्योऽस्मभ्यं ‘वयः’ अन्नं ‘धाः’ देहि ॥ तुभ्यम् ।
‘ऊयि च’ इत्याद्युदात्तत्वम् । जुषस्व । ‘जुषी’ प्रीतिसेवनयोः ‘इत्यस्य’ लोटि रूपम् । वाक्यभेदात्
अनिघातः । बोधि । ‘युष अवगमने’ इत्यस्य लोटि ‘वा छन्दसि’ इति हेक्विकल्पेन छित्त्वाद्वा
पितृवात् गुणः^२ । ‘हुक्षरभ्यो हेधिः’ इति ध्यादेशः । छित्त्वाद्दन्तोदात्तः ॥

इन्द्रं मरुत्व इह पाहि सोमं यथा शार्याति अपिबः सुतस्य ।

तव प्रणीती तव शूर शर्मन्ना विवासन्ति कवयः सुयज्ञाः ॥ ७ ॥

इन्द्रं मरुत्तः । इह । पाहि । सोमम् । यथा । शार्याति । अपिबः । सुतस्य ।

तव । प्रऽणीती । तव । शूर । शर्मन् । आ । विवासन्ति । कवयः । सुऽयज्ञाः ॥ ७ ॥

हे ‘मरुत्वः’ मरुद्भिस्तद्वन् हे ‘इन्द्र त्वम्’ इह अस्मदीये यज्ञे आगत्य ‘सोमं’ ‘पाहि पिब ।
‘यथा त्वं पूर्वं’ ‘शार्याते’ शार्यातेः पुत्रे तस्मिन् राजनि यज्ञं कुर्वणे ‘सुतस्य’ अभिपुत्रं सोमम् ‘अपिबः’
तथा अत्रापि^३ पिबेत्यर्थः । इन्द्रः शार्यातस्य यज्ञे सोमरसानपिबदित्येयोऽर्थः कौपीतके स्पष्टमुक्तः ।
तथा मन्त्रवर्णश्च—‘आ रसा रथं वृषपाणेषु तिष्ठसि शार्यातस्य प्रभृता येषु मन्दसे’ (ऋ. सं.
१. ५१. १२) इति । हे ‘शूर इन्द्र’ तव संबन्धिनि ‘शर्मन्’ शर्मणि निर्वोचस्थाने स्थिताः ‘सुयज्ञाः’
सुष्टुकृतयज्ञाः ‘कवयः’ मेधाविनो यजमानाः ‘प्रणीती तव हविषां’ प्रणयनेन प्रापणेन ‘आ’ समन्तात्
‘विवासन्ति’ स्वामेव परिचरन्ति । विवासतिः परिचरणकमां ॥ शार्याते । शार्यातेरयमित्यर्थे
‘तस्येदम्’ इत्यणुप्रत्ययः । अपिबः । यथायोगादनिघातः । अडागमस्वरः । प्रणीती । नयतेभावे
किन् । ‘तादौ च निति कृति’ इति गतेः प्रकृतिस्वरस्यम्^४ । ‘सुपां सुलुह’ इति तृतीयायाः
सवर्णदीर्घः । ‘उपसर्गादसमासेऽपि^५’ इति^६ णत्वम् ॥

स वावशान इह पाहि सोमं मरुद्भिर्निन्द्र सखिभिः सुतं नः ।

जातं यच्चा परि देवा अभूषन्महे भराय पुरुहुत विश्वे ॥ ८ ॥

सः । वावशानः । इह । पाहि । सोमम् । मरुत्ऽभिः । इन्द्र । सखिऽभिः । सुतम् । नः ।

जातम् । यत् । त्वा । परि । देवाः । अभूषन् । महे । भराय । पुरुऽहुत । विश्वे ॥ ८ ॥

हे ‘इन्द्र’ ‘वावशानः’ सोमं कामयमानः ‘सः’ तादृशस्त्वं ‘सखिभिः’ समानस्थानैः ‘मरुद्भिः’
‘सह’ ‘नः’ अस्मत्संबन्धिनि ‘इह अस्मिन्’ यज्ञे ‘सुतम्’ अभिपुत्रं ‘सोमं’ ‘पाहि’ पिब । हे ‘पुरुहुत’
‘पुरुभिः’ बहुभिः^७ आहुतेन्द्र ‘जातं’ सोमपानेन ‘प्रबलं’ संपन्नं ‘यत्’ यं त्वां ‘विश्वे’ सर्वे ‘देवाः’ ‘महे’ महते

१. ज-नूतनम् । २. ख-ग-च-ण-फ-भ-स-नवतरस्य । ३. ख-ग-च-भ-गुणः कृतः । ४. ख-
ग-घ-च-ज-ण-न-फ-भ-ल-स-अत्र । ५. ख-ग-च-ज-ण-भ-प्रकृतिः । ६. ख-ग-च-न-फ-भ-असमासेऽपि,
त-ल-स-असमासेति । ७. ख-ग-च-न-फ-भ-स-‘बहुभिः’ नास्ति । ८. न-ल-स-पानेन ।

वभराय । हियन्ते योधानामायूष्यवेति भरः संग्रामः । तस्मै संग्रामाय ऽपरि ऽअभूषन् सर्वतोऽलम-
कुर्वन् ॥ वावशानः । वशोर्यङ्लुकि चानशि रूपम् । चित्त्वादन्तोदात्तः । अभूषन् । ' भूष अलंकारे ' ।
भूवादिः । लङि रूपम् । यथोगादनिघातः । भराय । ' ह्रस्व हरणे ' । अधिकरणे वः । ' ह्रस्वाहो-
ऽच्छन्दसि ' इति हकारस्य भकारः । वृषादित्वादाद्युदात्तः ॥

अभूष्यै मरुत आपिरेषोऽमन्दन्निन्द्रमनु दातिवाराः ।

तेभिः साकं पिबतु वृत्रखादः सुतं सोमं दाशुषः स्वे सधस्थे ॥ ९ ॥

अप्सूत्यै । मरुतः । आपिः । एषः । अमन्दन् । इन्द्रम् । अनु । दातिवाराः ।

तेभिः । साकम् । पिबतु । वृत्रऽखादः । सुतम् । सोमम् । दाशुषः । स्वे । सधऽस्थे ॥ ९ ॥

हे ऽमरुतः यः ऽएषः इन्द्रः ऽअसूत्यै अपां प्रेरणे ऽआपिः युष्माकं सखा सन् वतते ऽदातिवाराः ।
वारो वरणीयं बलं धनं वा । दत्तबला दत्तवना वा । ते मरुतस्तम् ऽइन्द्रमनु ऽअमन्दन् अहृष्यन् ।
ऽवृत्रखादः वृत्रस्य हिंसकः स इन्द्रः ऽतेभिः तैर्मरुद्भिः ऽसाकं ऽदाशुषः हविर्वृत्तवतो यजमानस्य ऽस्वे
स्वकीये ऽसधस्थे । सह तिष्ठन्त्यस्मिन्निति सधस्थं गृहम् । तस्मिन् ऽसुतम् अभिपुतं ऽसोमं ऽपिबतु ॥
असूत्यै । ' तुरी त्वराहिसयोः ' इत्यस्मात् ' अष्टयादयश्च ' इति यत्प्रत्ययः । ' यतोऽनावः ' इत्याद्यु-
दात्तः । समासे कृदुत्तरपदस्वरः । अमन्दन् । मदि स्तुत्यादिषु । परस्मैपदी । पादादिश्चादनिघातः ।
वृत्रखादः । ' खाद भक्षणे ' । कर्मण्यण् । दाशुषः । ' दाश्व दाने ' इत्यस्य क्लौ ' दाश्वान्साह्या-
न्मीद्वान् ' इति द्विवचनाद्यभावः । वसोः संग्रसारणम् । प्रत्ययस्वरः । सधस्थे । ' सध मादस्थयो-
ऽच्छन्दसि ' इति सदस्य सधादेशः ॥

इदं ह्यन्वोर्जसा सुतं राधानां पते । पिवा त्वरस्य गिर्विणः ॥ १० ॥

इदम् । हि । अनु । ओजसा । सुतम् । राधानाम् । पते । पिब । तु । अस्य । गिर्विणः ॥ १० ॥

हे ऽराधानां ऽपते धनानां स्वामिन् ऽगिर्विणः गीर्भिः स्तुतिभिर्वननीय हे इन्द्र इदम् ऽअनु
अनेनानुकमेण । उद्देशानुकमेणेत्यर्थः । ऽओजसा बलेन प्रावभिः ऽसुतम् अभिपुतम् ऽअस्य इमं सोमं
ऽतु क्षिप्रं ऽपिब ऽहि ॥

यस्ते अनु स्वधामसत्सुते नि यच्छ तन्वम् । स त्वा ममत्तु सोम्यम् ॥ ११ ॥

यः । ते । अनु । स्वधाम् । असत् । सुते । नि । यच्छ । तन्वम् ।

सः । त्वा । ममत्तु । सोम्यम् ॥ ११ ॥

हे इन्द्र^१ ते^२ स्वदर्थं^३ यः सोमः^४ स्वधाम्^५ अन्नम्^६ अनुसृत्य^७ प्रावभिरभिपुतः^८ असत्^९ सुते^{१०} तस्मिन् सोमे^{११} तन्वं स्वकीयं शरीरं^{१२} पति^{१३} ष्यच्छ प्रेरय ।^{१४} सः सोमः^{१५} सोम्यं सोमाहं^{१६} एवा^{१७} त्वां^{१८} ममनु^{१९} मादधतु ॥ असत् । अस्तेल्लेख्यडागमे रूपम् । बहुत्वयोगादनिघातः । आगमस्यानुदात्तत्वे^{२०} धातुस्वरः ॥

प्र ते^२ अश्रोतु^३ कुक्ष्योः^४ प्रेन्द्र^५ ब्रह्मणा^६ शिरः । प्र बाहू^७ शूर^८ राधसे ॥ १२ ॥

प्र । ते । अश्रोतु । कुक्ष्योः । प्र । इन्द्र । ब्रह्मणा । शिरः । प्र । बाहू इति । शूर । राधसे ॥ १२ ॥

हे^१ इन्द्र स सोमः^२ ते तव^३ कुक्ष्योः^४ कुक्षेरुभयोः^५ पार्श्वयोः^६ उभौ^७ पार्श्वौ^८ प्र^९ अश्रोतु प्रकर्षेण^{१०} व्याप्नोतु । तथा^{११} ब्रह्मणा^{१२} स्तोत्रेण^{१३} सहितः^{१४} स सोमः^{१५} शिरः^{१६} शरीरम्^{१७} । अवयवादिनावयवी^{१८} लक्ष्यते । स्वच्छरीरं^{१९} प्र अश्रोतु । हे^{२०} शूर इन्द्र^{२१} राधसे^{२२} धनाय^{२३} तव^{२४} बाहू^{२५} अपि^{२६} प्र अश्रोतु ॥ अश्रोतु । ‘अश्रू व्याप्तौ’ इत्यस्य^{२७} लोटि^{२८} व्यस्ययेन^{२९} परस्मैपदम्^{३०} । निघातः । कुक्ष्योः । ‘उदात्तयोगो हहृष्वीत्’ इति^{३१} विभक्तेरुदात्तत्वम् ॥ ॥ १६ ॥

‘धानावन्तम्’ इत्यष्टचै चतुर्विंशं सूक्तं वैश्वामित्रमैन्द्रम् । अत्रेयमनुक्रमणिका—‘धानावन्तमष्टौ पूर्वांश्च गायत्रं षष्ठीं जगती’ इति । आदितश्चतस्रो गायत्र्यः ‘तृतीये धानाः’ इति षष्ठीं जगतीं शिष्टा-
स्त्रिदशम् । सूक्तविनियोगो लिङ्गाद्वगन्तव्यः । प्रातःसवनीयपुरोडाशस्यानुवाक्या ‘धानावन्तम्’ इत्याद्या । सूत्रितं च—‘धानावन्तं करम्भिणमिति प्रातःसवनेऽनुवाक्या’ (आश्व. श्रौ. ५. ४) इति ॥

धानावन्तं^१ करम्भिणमपूपवन्तमुक्थिनम् । इन्द्रं^२ प्रातर्जुषस्व नः ॥ १ ॥

धानावन्तम् । करम्भिणम् । अपूपवन्तम् । उक्थिनम् । इन्द्रं । प्रातः । जुषस्व । नः ॥ १ ॥

हे^१ इन्द्र^२ धानावन्तम् । धाना^३ षृष्ट्यवाः । तद्वन्तं^४ करम्भिणम् । करम्भो^५ दधिमिश्राः^६ सक्तवः । तद्वन्तम्^७ अपूपवन्तं^८ सवनीयपुरोडाशोपेतम्^९ उक्थिनं^{१०} शशिणं^{११} नः^{१२} अस्मदीयमिमं सोमं^{१३} प्रातः^{१४} प्रातःसवने^{१५} जुषस्व^{१६} सेवस्व ॥ प्रातः । स्वरादिषु^{१७} अन्तोदात्तत्वेन^{१८} पठितत्वाद्यन्तोदात्तः ॥

पुरोळाशं^१ पचत्यं^२ जुषस्वेन्द्रा^३ गुरस्व च । तुभ्यं^४ हव्यानि^५ सिस्वते ॥ २ ॥

पुरोळाशम् । पचत्यम् । जुषस्व । इन्द्र । आ । गुरस्व । च । तुभ्यम् । हव्यानि । सिस्वते ॥ २ ॥

हे^१ इन्द्र^२ पचत्यं^३ पचने^४ साधुं^५ पुरोडाशम्^६ । पुरो^७ दाशन्तं^८ पुनमिति^९ पुरोडाशो^{१०} हविः । जुषस्व । किंच^{११} आ^{१२} गुरस्व । पुरोडाशमक्षणार्थमुद्यमं^{१३} कुरु । हव्यानि^{१४} हवनयोग्यानि^{१५} पुरोडाशादीनि^{१६} हवींषि^{१७} पचत्यं^{१८} स्वदर्थं^{१९} सिस्वते^{२०} आहवनीयं^{२१} गच्छन्ति । तानि^{२२} सेवस्वेति^{२३} भावः । पचत्यम् । पचतश्चदात्^{२४} ‘तत्र साधुः’ इति^{२५} यत्प्राप्तयान्तस्य^{२६} पदस्य^{२७} व्यच्चाभावात्^{२८} अत्र^{२९} ‘यतोऽनावः’ इत्यस्य^{३०} प्रातिनिर्गतिः । तिस्वरितः । गुरस्व । ‘गुरी उद्यमने’ । शविकरणी । निघातः । सिस्वते । ‘सु गतौ’ । छन्दसि^{३१} जुहोत्यादिः । व्यस्ययेनास्मनेपदम् ॥

१. ख-ग-च-न-फ-भ-ल-स-‘ते’ नास्ति । २. च-आगमानुदात्तत्वे । ३. ख-ग-च-ज-ण-त-न-भ-ल-स-‘उभौ पार्श्वौ’ नास्ति । ४. ख-ग-च-ज-ण-न-भ-ते । ५. ज-ण-घृतादिषु । ६. त-पुरोळाशम् । ७. च-व्यच्चाभावात् ।

पुरोळाशं च नो घसो जोषयासे गिरिश्र नः । वधूयुरिव योषणाम् ॥३॥

पुरोळाशम् । च । नः । घसः । जोषयासे । गिरिः । च । नः । वधूयुः । ईव । योषणाम् ॥३॥

हे इन्द्र षनः अस्मत्संबन्धिनं षपुरोडाशं षवसः भक्षय षच । षनः अस्मदीयाः स्तुतिलक्षणाः षगिरिश्रं षजोषयासे सेवस्व । तत्र दृष्टान्तः । षवधूयुरिव षयोषणाम् । यथा वधूयुः स्त्रीकामो योषणां भजनीयां युवति सेवते तद्वत् ॥ घसः । 'घस्ल अदने' इत्यस्य लेख्यडागमे रूपम् । 'चवाचोमे प्रथमा' इति न निघातः । जोषयासे । 'जुषी प्रीतिलेखनयोः' इत्यस्य ष्यन्तस्य लेख्यडागमे रूपम् । आगमस्यानुदात्तत्वे णिच्स्वरः । पादादित्वादिनिघातः । वधूयुरिव । 'सुप आत्मनः क्यच्' । 'क्याच्छन्दसि' इत्युग्रथयः । प्रत्ययस्वरः । योषणाम् । 'सुप भजने' इति सौत्रो धातुः । 'कृत्यल्युटो बहुलम्' इति ल्युट् । लिट्स्वरः ॥

पुरोळाशं सनश्रुत प्रातःसावे जुषस्व नः । इन्द्र क्रतुहिं ते बृहन् ॥ ४ ॥

पुरोळाशम् । सनऽश्रुत । प्रातःऽसावे । जुषस्व । नः । इन्द्र । क्रतुः । हि । ते । बृहन् ॥४॥

हे षसन्श्रुत पुराणतया प्रसिद्ध हे इन्द्र षनः अस्मत्संबन्धिनमिमं षपुरोडाशं षप्रातःसावे । सृयतेऽत्र सोम इति सावः । तस्मिन् प्रातःसवने षजुषस्व । यतः षते तव षक्रतुः कर्म षबृहन् महत् षहि ॥ प्रातःसावे । 'पुष् अभिषवे' । कर्मणि घञ् । प्रादिसमासः । याथादिस्वरेणान्तोदात्तः ॥

माध्यंदिनसवने सवनीयपुरोडाशस्य^१ 'माध्यंदिनस्य सवनस्य धानाः' इत्यनुवाक्या । सूत्रितं च—'माध्यंदिनस्य सवनस्य धाना इति माध्यंदिने' (आश्व. श्रौ. प. ४) इति ॥

माध्यंदिनस्य सवनस्य धानाः पुरोळाशमिन्द्र कृष्वेह चारुम् ।

प्र यत्स्तोता जरिता तूर्णर्थो वृषायमाण उप गीर्भरीद्वे ॥ ५ ॥

माध्यंदिनस्य । सवनस्य । धानाः । पुरोळाशम् । इन्द्र । कृष्व । इह । चारुम् ।

प्र । यत् । स्तोता । जरिता । तूर्णिऽअर्थः । वृषऽयमाणः । उप । गीऽभिः । ईद्वे ॥ ५ ॥

हे इन्द्र षमाध्यंदिनस्य मध्यदिने भवस्य षसवनस्य संबन्धिनीः षधानाः षदृष्टयवान् षचारुं कमनीयं षपुरोडाशं च षइह कर्मणि आगत्य षकृष्व भक्षणेन संस्करु । षयत् यदा षजरिता भवत्परिचरणं^२ कुर्वाणः षतूर्णर्थः त्वां स्तोतुमितस्तत्सर्वरितगमनः अत एव षवृषायमाणः वृषेवाचरन् षस्तोता षगीर्भिः स्तुतिलक्षणाभिर्वाग्भिः षउप समीपे षप्र ईद्वे प्रकरणेन स्तौति । तदा पुरोडाशादिहवींषि भक्षयेति भावः ॥ माध्यंदिनस्य । मध्यंदिनशब्दात् तत्र भवार्थे उरसादित्वादृश् । जित्वादाद्युदात्तः । चारुम् । 'चर गतिभक्षणयोः' । 'दृसनजिनिचरिचटिरहिभ्यो लुण्' इति लुण् । णिच्त्वादुपधावृद्धिः ।

१. ल-गिरो जोषयासे सेवस्व च । २. ख-ग-च-ज-ण-फ-भ-सवनीयपुरोडाशे । ३. प-तव परिवरणम् ।

निच्वादाद्युदात्तः । तूर्ण्यर्थः । तूर्णिः । 'जित्वरा संभ्रमे' इत्यस्मात् 'वह्निश्चि' इत्यादिना निप्रत्ययो निच्च । अर्थः । 'ऋ गतो' । 'उपिकुषिगातिभ्यस्थन्' इति थन् । बहुव्रीहौ पूर्वपदस्वरः । वृषायमाणः । वृषेवाचरतीत्यर्थे 'कर्तुः क्यङ् सलोपश्च' इति क्यङ् । 'अकृत्सावधातुकमोदीर्घः' । डिच्वात् 'अनुदात्तङितः' इत्यास्मनेपदम् । लट् । शानच् । तस्य लसावैधातुकस्वरे धातुस्वरः । ईंटे । 'ईड स्तुतो' इत्यस्य लटि रूपम् । यद्योगादनिवातः ॥ ॥ १७ ॥

तृतीयसवने सवनीयपुरोडाशस्य 'तृतीये धानाः' इत्यनुवाक्या । सूत्रितं च—'तृतीये धानाः सवने पुरुहुतेति तृतीयसवने' (आश्व. श्रौ. ५. ४) इति ॥

तृतीये धानाः सर्वने पुरुष्टुत पुरोळाशमाहुतं मामहस्व नः ।

ऋभुमन्तं वाजवन्तं त्वा कवे प्रयस्वन्त उप शिक्षेम धीतिभिः ॥ ६ ॥

तृतीये । धानाः । सर्वने । पुरुऽस्तुत । पुरोळाशम् । आऽहुतम् । ममहस्व । नः ।

ऋभुमन्तम् । वाजऽवन्तम् । त्वा । कवे । प्रयस्वन्तः । उप । शिक्षेम । धीतिभिः ॥ ६ ॥

हे 'पुरुष्टुत पुरुभिर्बहुभिः स्तोतुभिः स्तुत हे इन्द्र' तृतीये 'सवने' नः अस्मदीयान्^१ 'धानाः हुतान् भृष्टयवान्' आहुतं 'पुरोळाशं च' मामहस्व भक्षणेन महय^२ संभावय^३ । हे 'कवे इन्द्र' प्रयस्वन्तः संभृतहविका वयम् 'ऋभुमन्तम् । ऋभवो ये केचन देवास्तदन्तं' वाजवन्तम् । वाजो नाम सुधन्वनः पुत्रस्तदन्तं 'त्वा^४ स्वा^५ धीतिभिः स्तुतिभिः' उप शिक्षेम समीपे परिचरेम ॥ आहुतम् । जुहोतेः कर्मणि कः । 'गतिरनन्तरः' इति गतेः स्वरः । ममहस्व । 'मह पूजयाम्' इत्यस्य यङ्लुगन्तस्य लोटि व्यत्ययेनास्मनेपदम् । शपो लुगभावश्छान्दसः^६ । शिक्षेम । शिक्षतेः आशीर्लिङि 'लिङ्ग्याशित्यङ्' इत्यङ्प्रत्ययः । निवातः । धीतिभिः । 'हिष्टवत्सरतिशायान्तानाम्' इत्यन्तोदात्तत्वम् ॥

पूषण्वते ते चक्रमा करम्भं हरिवते हयैश्चाय धानाः ।

अपूपमद्भिः सर्गणो मरुद्भिः सोमं पिव वृत्रहा शूर विद्वान् ॥ ७ ॥

पूषण्वते । ते । चक्रम् । करम्भम् । हरिऽवते । हरिऽअश्वाय । धानाः ।

अपूपम् । अद्भिः । सर्गणः । मरुत्सभिः । सोमम् । पिव । वृत्रहा । शूर । विद्वान् ॥ ७ ॥

हे इन्द्र 'पूषण्वते । पूषा नाम कश्चिद्देवोऽदन्तकः'^१ । तद्वते 'ते तुभ्यं' 'करम्भं दधिमिश्रं सक्तुं' 'चक्रम भक्षणार्थं कुर्मः' । तथा च श्रुतिः—'पूषा प्रपिष्टभागोऽदन्तको हि' ('तै. सं. २. ६. ८. ५) इति । 'हरिवते । हरिनामकावधौ तद्वते' 'हयैश्चाय हरितवर्णाश्चयुक्तायेन्द्राय तुभ्यं धानाः चक्रम्^२ भक्षणार्थं

१. ख-ग-घ-च-ज-ण-प-भ-ल-अस्मदीयाः । २. ख-ग-च-भ-महयस्व; घ-ज-ण-महय; न-स-महस्व ।

३. ख-ग-च-ल-त्वा; न-भ-स-त्वाम् । ४. त-छान्दसः । निवातः । ५. प-कथन देवः । ६. न-ल-स- 'चक्रम्' नास्ति ।

कुर्मः । तथा च मन्त्रवर्णः—‘ग्रसेतामश्वा वि मुचेह शोणा दिवेदिवे सदशीरद्धि धानाः’ (अ. सं. ३. ३५. ३) इति । वमरुद्धिः वसनायः स्वम् अपूर्णं पुरोडाशम् अद्धि, भक्षय । हे वृद्धार असहाय हे इन्द्र वृत्रह्य हन्ता विद्वान् सर्वं जानानस्त्वं सोमं पिब ॥ पृषन्वते । पृषशब्दस्य सन्तुप् । ‘अनो नुद्’ इति जुडागमः । ‘रषाम्याम्’ इति णत्वम् । चक्रम । करोतिष्ठान्दसे वर्तमाने लिटि कादिवशात् हृडभावाः । निघातः । हरिवते । ‘छन्दसीरः’ इति मत्तुपो बत्वम् ॥

प्रति धाना भरत तूर्यमसै पुरोळाशं वीरतमाय नृणाम् ।

दिवेदिवे सदशीरिन्द्र तुभ्यं वर्धन्तु त्वा सोमपेयाय धृष्णो ॥ ८ ॥

प्रति । धानाः । भरत । तूर्यम् । अस्मै । पुरोळाशम् । वीरतमाय । नृणाम् ।

दिवेऽदिवे । सदृशीः । इन्द्र । तुभ्यम् । वर्धन्तु । त्वा । सोमपेयाय । धृष्णो इति ॥ ८ ॥

यजमानोऽध्वर्यादीन् प्रति वृते । हे अध्वर्यादयः अस्यै इन्द्राय धानाः तूर्यं क्षिप्रं प्रति भरत संपादयत । नृणां वीरतमाय अस्मै इन्द्राय पुरोडाशं च संपादयत । अथ प्रत्यक्षकृतः ॥ हे धृष्णो शत्रूणामभिमवनशील हे इन्द्र सदृशीः एकविधाः स्तुतयः तुभ्यं स्वदर्थं दिवेदिवे प्रतिदिवसम् अस्माभिः क्रियन्ते । ताः स्तुतयः सोमपेयाय सोमपानार्थं त्वा त्वां वर्धन्तु उत्साहेन प्रवृद्धं कुर्वन्तु ॥ सदृशीः । ‘समानान्यथोश्च’ इति कम्प्रत्ययः । ‘टिड्वाणञ्’ इत्यादिना ङीप् । ‘दृष्टश्वतुषु’ इति समानस्य समावाः ॥ १८ ॥

‘इन्द्रापर्वता’ इति चतुर्विंशत्यृचं पञ्चदशं सूक्तम् । अत्रेयमनुक्रमणिका—‘इन्द्रापर्वता चतुर्विंशतिराधैन्द्रापर्वती पञ्चदश्यादिद्वे वाचैः सप्तैर्यं चतस्रो रथाङ्गस्तुतयोऽन्यथा अभिशापारता वसिष्ठेऽपिण्यो न वसिष्ठाः शृण्वन्ति । दशमीपोडश्यौ जगत्यौ त्रयोदशी गायत्री द्वादशीविंशीद्वा-विंश्योऽनुष्टुभोऽष्टादशी बृहती’ इति । विश्वामित्र ऋषिः । दशमी पोडशी च द्वे जगत्यौ त्रयोदशी गायत्री द्वादशीविंशीद्वाविश्यस्तित्वोऽनुष्टुभोऽष्टादशी बृहती शिष्टास्त्रिष्टुभः । आधेन्द्रापर्वतदेवताया पञ्चदशीपोडश्यौ वाग्देवत्ये तदुत्तराश्रतत्त्वो रथाङ्गदेवताकाः शिष्टा ऐन्द्रयः ॥

इन्द्रापर्वता बृहता रथेन वामीरिष आ वहंत सुवीराः ।

वीतं हव्यान्यध्वरेषु देवा वर्धेथां गीभिः रिळ्या मदन्ता ॥ १ ॥

इन्द्रापर्वता । बृहता । रथेन । वामीः । इषः । आ । वहतम् । सुवीराः ।

वीतम् । हव्यानि । अध्वरेषु । देवा । वर्धेथाम् । गीऽभिः । इळ्या । मदन्ता ॥ १ ॥

वृन्द्रापर्वता इन्द्रश्च पर्वतश्च । हे इन्द्रापर्वती बृहता रथेन आगत्य वामीः वननीयाः सुवीराः शोभनपुत्रोपेताः इषः अस्त्रानि वा वहतम् अस्मदर्थं धारयतम् । प्रयच्छतमित्यर्थः ।

१. च-ज-पूषशब्दात् । २. ज-ण-कादिनित्यमात् । ३. ख-ग-च-ज-ण-न-भ-स-‘प्रति’ नास्ति । ४. ख-ग-न-भ-स-त्वाम्, च-ल-त्वा ।

किंच हे देवौ द्योतमानौ ^१अध्वरेषु अस्मत्संबन्धिषु यज्ञेषु ^२हव्यानि हवनयोग्यानि पुरोडाशादीनि हवींषि ^३वीतं भक्षयतम् । तथा ^४इत्यस्माभिर्दत्तेन हविषा ^५मदन्ता हव्यन्तौ युवां ^६गीर्भिः स्तुतिलक्षणाभिः ^७अस्मदीयानिर्वाभिः ^८वधैर्थां समृद्धौ भवतम् ॥ इन्द्रापूर्वता । आमन्त्रितस्य पादा-
दित्वात् पाठिकमाद्युदात्तत्वम् । सुवीराः । बहुव्रीहौ 'वीरवीर्यौ च' इत्युत्तरपदाद्युदात्तत्वम् । वीतम् ।
वी कान्त्यादिषु इत्यस्य लोटि अदादित्वाच्छपो लृक् । प्रत्ययस्वरः । वधैर्थाम् । 'वृधु वृद्धौ' इत्ययस्य
लोटि आथामो लसावैधातुकस्वरे धातुस्वरः ॥

अहर्गणेष्वन्त्यवजितेष्वहःसु हारिभोजनस्य ^१'तिष्ठा सु कम्' इत्यनुवाक्या । सूत्रितं च—
'तिष्ठा सु कं मधवन्मा परां गाः सोमस्य नु त्वा सुषुतस्य यक्षि ।

तिष्ठा सु कं मधवन्मा परां गाः सोमस्य नु त्वा सुषुतस्य यक्षि ।

पितुर्न पुत्रः सिचिमा रमे त इन्द्र स्वादिष्टया गिरा शचीवः ॥ २ ॥

तिष्ठ । सु । कम् । मधवन् । मा । परा । गाः । सोमस्य । नु । त्वा । सुसुतस्य । यक्षि ।

पितुः । न । पुत्रः । सिचिम् । आ । रमे । ते । इन्द्र । स्वादिष्टया । गिरा । शचीवः ॥ २ ॥

हे ^१मधवन् धनवन्नित् ^२कं सुखेनास्मिन् यज्ञे ^३सु ^४तिष्ठ सुषु कंचित्कालमत्र तिष्ठ । ^५मा ^६परा
^७गाः अस्मदीयाश्चान्मा गच्छ । तत्र कारणमाह । ^८सुषुतस्य सुषुभिषुतेन ^९सोमस्य सोमेन ^{१०}नु
क्षिप्रं ^{११}त्वा ^{१२}त्वां यक्षि यज्ञे । हे ^{१३}शचीवः शक्तिमन् ^{१४}इन्द्र ^{१५}ते तव ^{१६}सिचं वक्रप्रान्तं ^{१७}स्वादिष्टया
स्वादुतरया स्तुतिलक्षणया ^{१८}गिरा ^{१९}आ ^{२०}रमे आलभे । गृह्णामीत्यर्थः । तत्र दृष्टान्तः । ^{२१}पितुर्न ।
यथा ^{२२}पुत्रः मधुरया वाचा पितुर्जनकस्य चेलाञ्चलं ^{२३}गृह्णाति तद्वत् ॥ सु कमिति निपातद्वयम् ।
प्रथमस्य 'निपाता आद्युदात्ताः' इत्याद्युदात्तत्वम् । द्वितीयस्य 'चादथोऽनुदात्ताः' इत्यनु-
दात्तत्वम् । सोमस्य यक्षि । 'यज देवपूजासंगतिकरणवानेषु' । 'स्वरितजितः' इत्यात्मनेपदम् ।
तस्य लुङि सिचि 'एकाचः' इतीदृशप्रतिषेधः । ब्रश्चादिना पठ्यम् । 'पदोः कः सि' इति
कत्वम् । सिचः सकारस्य पठ्यम् । निपातः । रमे । 'डुलभप् प्रासौ' । लट्युत्तम इति रूपम् ।
रलयोरभेदः । निपातः । स्वादिष्टया । स्वादुशब्दादिष्टनि रूपम् । निष्वादाद्युदात्तः ॥

शंसावाध्वर्यो प्रति मे गृणीहीन्द्राय वाहः कृणवाव जुष्टम् ।

एदं बर्हिर्यजमानस्य सीदाथा च भूदुक्थमिन्द्राय शस्तम् ॥ ३ ॥

शंसाव । अध्वर्यो इति । प्रति । मे । गृणीहि । इन्द्राय । वाहः । कृणवाव । जुष्टम् ।

आ । इदम् । बर्हिः । यजमानस्य । सीद । अर्थ । च । भूत् । उक्थम् । इन्द्राय । शस्तम् ॥ ३ ॥

१. ख-ग-च-फ-भ-स-ध्रुतिलक्षणाभिः । २. ख-ग-च-ज-ण-न-भ-स-'हारिभोजनस्य' नास्ति ।

३. ख-ग-न-भ-त्वाम् ; च-ल-त्वा । ४. च-ज-ण-चैलाञ्चलम् ; स-वलाञ्चलम् ।

संसिष्यन् होताध्वर्युं ब्रूते । हे ^१अध्वर्यो आवां ^२शंसाव । होतस्त्वमेव शंससि । कथमहं शंसानि । अत आह । ^३प्रति ^४मे ^५गुणीहि इति । त्वं मे प्रतिगुणीहि । ‘ओथामोदैव’ इत्यादिकः ^६होतुस्त्साहजननः प्रतिगरः (आश्व. श्रौ. ७. ११) । तं दस्व ^७ । तथा ^८इन्द्राय ^९जुष्टं प्रीतियुक्तं ^{१०}वधाः स्तोत्रं ^{११}कृणवाव करवाव ^{१२} । त्वं ^{१३}यजमानस्य ^{१४}इदं ^{१५}बहिः अस्मिन् बहिषि ^{१६}वआ ^{१७}सीद उपविश । ^{१८}अथ ^{१९}च अनन्तरम् ^{२०}इन्द्राय ^{२१}इन्द्रार्थमावाभ्यां ^{२२}क्रियमाणम् ^{२३}उपव्यं शखं ^{२४}शस्तं ^{२५}प्रशस्तं ^{२६}भवतु ॥ शंसाव । ‘शंसु स्तुतौ’ इत्यस्य लोटुत्तमद्विवचने रूपम् । ‘आहुत्तमस्य’ इत्याद्यागमः । उत्तमस्य पिहृन्नावादनुदात्तत्वे धातुस्वरः । मे । ‘अनुप्रतिगृणश्च’ (पा. सू. १. ४. ४१) इति संप्रदानसंज्ञा । जुष्टम् । ‘नित्यं मन्त्रे’ इत्याद्युदात्तत्वम् ॥

जायेदस्तं मघवन्त्सेदु योनिस्तदित्त्वा युक्ता हरयो वहन्तु ।

यदा कदा च सुनवाम सोममग्निष्ठा दूतो धन्वात्यच्छं ॥ ४ ॥

जाया । इत् । अस्तम् । मघवन् । सा । इत् । ऊँ इति । योनिः ।

तत् । इत् । त्वा । युक्ताः । हरयः । वहन्तु ।

यदा । कदा । च । सुनवाम । सोमम् । अग्निः । त्वा । दूतः । धन्वाति । अच्छं ॥ ४ ॥

हे ^१मघवन् धनवज्रिन्द्र ^२अस्तम् । अस्यन्ते क्षियन्ते पदार्था अत्रेयस्तं गृहम् । जायेत् जायैव गृहं भवति । ‘न गृहं गृहमित्याहुर्गृहिणी गृहमुच्यते’ इति स्मृतेः । तथा ^३पक्षेत् सा जायैव योनिः पुरुषस्य मिश्रणस्थानम् । ^४उत् प्रसिद्धयर्थः । तस्मात् ^५तदित् तत्र गृहे एव ^६युक्ताः रथे योजिताः ^७हरयः अश्वाः ^८त्वा त्वा ^९वहन्तु । वर्यं तु ^{१०}यदा ^{११}कदा ^{१२}च ^{१३}त्वदर्थं ^{१४}सोमं ^{१५}सुनवाम अभिषुतं करवाम तदास्माभिः प्रहितः ^{१६}दूतः ^{१७}अग्निः ^{१८}त्वा त्वाम् ^{१९}अच्छ आभिमुख्येन ^{२०}धन्वाति गच्छेत् ॥ अस्तम् । ‘असु क्षेपणे’ । ‘असिहसिमृग्निष्वाभिः’ इत्यादिना तन्मन्त्रयः । निस्वात् आद्युदात्तः । सुनवाम । ‘सुन् अभिषवे’ इत्यस्य लोटि रूपम् । यद्वृत्तयोगादनिघातः । त्वा । ‘युष्मत्तत्तत्तुष्वन्तःपादम्’ इति संहितायां पत्वम् । धन्वाति । धवि गत्यर्थः । लेट्याद्यागमे रूपम् । निघातः ॥

अहर्गणेऽन्यवर्जितेष्वहःसु हारियोजनस्य वैकल्पिकी ‘परा याहि’ इत्यनुवाक्या । ‘परा याहि मघवन्ना च याहीतो वानुवाक्या’ (आश्व. श्रौ. ६. ११) इति सूत्रितम् ॥

परा याहि मघवन्ना च याहीन्द्र भ्रातरुभ्यत्रा ते अर्थम् ।

यत्रा रथस्य बृहतो निधानं विमोचनं वाजिनो रासंभस्य ॥ ५ ॥

परा । याहि । मघवन् । आ । च । याहि । इन्द्र । भ्रातः । उभयत्र । ते । अर्थम् ।

यत्र । रथस्य । बृहतः । निऽधानम् । विऽमोचनम् । वाजिनः । रासंभस्य ॥ ५ ॥

१. ख-ग-च-फ-इत्याकारकः । २. ख-ग-च-ज-ण-वदस्व । ३. ख-ग-न-भ-स-‘करवाव’ नास्ति । ४. ख-ग-ज-ण-भ-स-‘शस्तं’ नास्ति । ५. ख-ग-च-ज-ण-न-भ-स-मघवन् धनवन् । ६. ल-एव यत्र ते जाया तिष्ठति ।

हे 'मघवन् धनवन्' इन्द्र त्वं 'परा' 'याहि' अस्माद्देवयजनात् पराङ्मुखो गृहं प्रति गच्छ । अथवा देवयजनं प्रति 'आ' 'याहि' । हे 'भ्रातः' षोडश अंगि 'ते' तव 'अर्थम्' । अर्थं तं प्राप्यत इत्यर्थः प्रयोजनम् । अस्ति तत्र जाया अत्र सोमः । प्रयोजनान्तरमाह । 'यत्र' गृहं प्रति गमने 'बृहतः' महतः 'रथस्य' उपरि 'निधानम्' अवस्थानं प्रयोजनम् । अत्र स्थितौ 'रासभस्य' हेपारवं कुर्वतः 'वाजिनः' अश्वस्य रथात् 'विमोचनं' प्रयोजनम् ॥ अर्थम् । 'ऋ गतौ' । 'उपिकुपिगतिभ्यस्थान्' इति थन् । निस्स्वरः । निधानम् । दधातेभीवे ल्युट् । 'लिति' इति प्रत्ययार्पूर्वस्योदात्तत्वम् । रासभस्य । 'रात्' शब्दे । 'रासिवलिभ्यां च' (उ. सू. ३. ४०५) इति कर्तरि अभ्यप्रत्ययः । ग्रामाद्विवादाद्युदात्तः ॥ ॥ ११ ॥

अन्त्येव्वहःसु हारियोजनस्य 'अपाः सोमम्' इत्यनुवाक्या । सूत्रितं च— 'हारियोजनोऽपाः सोमस्तमिन्द्र प्र याहि' (आश्व. श्रौ. ६. ११) इति ॥

अपाः सोमस्तमिन्द्र प्र याहि कल्याणीर्जाया सुरणं गृहे ते ।

यत्रा रथस्य बृहतो निधानं विमोचनं वाजिनो दक्षिणावत् ॥ ६ ॥

अपाः । सोमम् । अस्तम् । इन्द्र । प्र । याहि । कल्याणीः । जाया । सुरणम् । गृहे । ते ।

यत्र । रथस्य । बृहतः । निधानम् । विमोचनम् । वाजिनः । दक्षिणावत् ॥ ६ ॥

हे 'इन्द्र' 'सोमम्' 'अपाः' । अत्रैव स्थित्वा सोमं पिब । पीत्वा 'अस्तं' गृहं 'प्र' 'याहि' प्रकर्षेण गच्छ । 'ते' तव 'गृहे' 'कल्याणीः' मङ्गलकारिणी 'जाया' शची विद्यते । 'सुरणं' शोभनगीतादि-ध्वनिश्चास्ति । यद्वा । 'सुरणं' सुरमणीयं यथा भवति तथा गृहे जाया तिष्ठति । 'यत्र' इत्यादि गतम् । 'दक्षिणावत्' । अत्र स्थितौ सत्यां रथे योजितानां वाजिनां विमोचनं खादपनानादिना दक्षिणावत् प्रयो-जनवद्भवति । विमुक्तभ्यो वाजिभ्यः खादनं पानं चोपहरन्ति ॥ अपाः । 'पा पाने' । लुङि 'गातिस्था' इति सिचो लुक् । अडागमस्वरः । कल्याणीः । कल्याणमस्यास्तीति मत्वर्थे 'छन्दसीवनिपौ' इति ईप्रत्ययः । प्रत्ययस्वरः । सुरणम् । रण शब्दार्थः । अस्मादकृच्छ्रार्थे खल् । लिस्वरः । प्रत्ययस्य पित्वादनु-दात्तत्वे धातुस्वरः । समासे कृदुत्तरपदस्वरः ॥

इमे भोजा अङ्गिरसो विरूपा दिवस्पुत्रासो असुरस्य वीराः ।

विश्वामित्राय ददतो मघानि सहस्रसावे प्र तिरन्तु आयुः ॥ ७ ॥

इमे । भोजाः । अङ्गिरसः । विरूपाः । दिवः । पुत्रासः । असुरस्य । वीराः ।

विश्वामित्राय । ददतः । मघानि । सहस्रसावे । प्र । तिरन्ते । आयुः ॥ ७ ॥

हे इन्द्र 'इमे' यानं कुर्वाणाः 'भोजाः' सौदासाः क्षत्रियास्तेषां याजकाः 'विरूपाः' नानारूपाः मेधातिथिप्रभृतयः 'अङ्गिरसः' च 'दिवः' 'असुरस्य' देवेभ्योऽपि बलवतो रुद्रस्य 'पुत्रासः' पुत्राः 'वीराः'

यलवन्तो मरुतः ते सर्वे विश्वामित्राय मह्यं सहस्रसावे । सहस्रं सृष्टेऽत्रेति सहस्रसावोऽश्वमेधः । तस्मिन्नाश्वमेधे मवानि मंहनीयानि धनानि ददतः प्रयच्छन्तः सन्तः आयुः जीवनमन्नं वा प्र तिरन्ते प्रकर्षेण वर्धयन्ति ॥ दिवस्पुत्रास इति संहितायां 'षष्ठ्याः पतिपुत्र' इति विसर्जनीयरस सत्वम् । ददतः । 'हुदाञ् दाने' इत्यस्य शतरि रूपम् । 'अभ्यस्तानामादिः' इत्याद्युदात्तत्वम् । तिरन्ते । तस्मैत्येत्येन शः ॥

रूपं रूपं मघवा बोभवीति मायाः कृण्वानस्तन्वं परि स्वाम् ।

त्रियदिवः परि मुहूर्तमागात्स्वैर्मन्त्रैरनुतुपा क्रतावा ॥ ८ ॥

रूपम् रूपम् । मघवा । बोभवीति । मायाः । कृण्वानः । तन्वम् । परि । स्वाम् ।

त्रिः । यत् । दिवः । परि । मुहूर्तम् । आ । अगात् । स्वैः । मन्त्रैः । अनुतुपाः । क्रतुवा ॥ ८ ॥

ममवा धनवानिन्द्रः रूपं रूपं यद्यद्वप कामयते तत्तद्वप बोभवीति भृशं प्राप्नोति । तत्तद्वपात्मको भवति । तत्र कारणमुच्यते । मायाः अनेकरूपग्रहणसामर्थ्येताः कृण्वानः कुर्वाणः स्वां तन्वं स्वकीयां तन्वम् । परि पञ्चमर्थे । स्वस्माच्छरीरास्त्रानाविधानि शरीराणि निर्मिमीते । यद्वा स्वां तन्वं नानाविधरूपोपेतां करोति । तथा च मन्त्रवर्णः—'इन्द्रो मायाभिः पुरुरूपः' (अ. सं. ६. ४७. १८) इति । यत् यस्मात् स्वैर्मन्त्रैः स्वकीयैः स्तुतिलक्षणैर्वाक्यैराहुतः । अनुतुपाः । न केवलमुत्प्रेव पिबति किंतु अनुत्प्रेवपि । बहुशः सोमं पिबन्तिस्त्वर्थः । क्रतावा सत्यवान् तादृश इन्द्रः । विवः स्वर्गलोकात् परि मुहूर्तम् एकस्मिन्नेव मुहूर्ते नानादेशवर्तितेषु यज्ञेषु तत्रापि त्रिः त्रिषु सवनेषु आगात् आगच्छति ॥ बोभवीति । भवत्येकलुकि तिति 'यद्यो वा' इतीडागमः । निवातः । अगात् । इणो लुकि रूपम् । यद्वृत्तयोगादनिवातः ॥

महाँ ऋषिर्देवजा देवजुतोऽस्तभ्रात्सिन्धुमर्षवं नृचक्षाः ।

विश्वामित्रो यदवहत्सुदासमप्रियायत कुशिकेभिरिन्द्रः ॥ ९ ॥

महान् । ऋषिः । देवजाः । देवजुतः । अस्तभ्रात् । सिन्धुम् । अणवम् । नृचक्षाः ।

विश्वामित्रः । यत् । अवहत् । सुदासम् । अप्रियायत । कुशिकेभिः । इन्द्रः ॥ ९ ॥

महान् तपसा अतिशयितसामर्थ्यवान् ऋषिः अतीन्द्रियार्थदृष्टा देवजाः द्योतमानानां तेजसां जनयिता देवजुतः तैस्तेजोभिराकृष्टः नृचक्षाः नृणां कर्मेनेतृणामध्वर्यादीनामुपद्रष्टा सः विश्वामित्रः अणवम् उदकवन्तं सिन्धुं विपादलुतुद्रयोः संभेदम् । अस्तभ्रात् निरुद्धवेगमकरोत् । किंच स विश्वामित्रः सुदासं पैजवनं राजानं यत् यदा अवहत् अयाजयत् तदानीम् इन्द्रः कुशिकेभिः कुशिकगोत्रोपैजैर्ऋषिभिः सह अप्रियायत प्रिय इवाचरत् ॥ अवहत् । 'वह प्रापणे' इत्यस्य लङि

१. ल-महनीयानि । २. ख-ग-घ-च-ज-ण-न-भ-स-—'भृशं प्राप्नोति' नास्ति । ३. ख-ग-घ-च-ज-ण-न-प-फ-भ-स-संभेदनम् ।

रूपम् । यथोगादनिघातः । अग्रियायत । प्रिय ह्वाचरतीत्यर्थे 'कर्तुः क्यङ् सलोपश्च' इति क्यङ् । तदन्ताल्लङि रूपम् । पादादिवादनिघातः ॥

हंसाइव कृणुथ श्लोकमद्रिभिर्मदन्तो गीर्भिरध्वरे सुते सचा ।

देवेभिर्विप्रा ऋषयो नृचक्षसो वि पिबध्वं कुशिकाः सोम्यं मधु ॥ १० ॥

हंसाऽइव । कृणुथ । श्लोकम् । अद्रिऽभिः । मदन्तः । गीऽभिः । अध्वरे । सुते । सचा ।

देवेभिः । विप्राः । ऋषयः । नृऽचक्षसः । वि । पिबध्वम् । कुशिकाः । सोम्यम् । मधु ॥ १० ॥

हे विप्राः मेधाविनो हे ऋषयः अतीन्द्रियायस्य द्रष्टारो हे नृचक्षसः नृणां कर्मनेतृणां विशेषेण द्रष्टारो हे कुशिकाः कुशिकगोत्रोत्पन्ना हे पुत्राः अध्वरे यजे अग्निभिः प्रावभिः सोमे ऋषिषु सति गीर्भिः मदन्तः स्तुतिभिर्देवान् मादयन्तो यूयं श्लोकम् । श्लोक्यते शस्यतेऽनेनेति श्लोकः शास्त्रम् । कृणुथ सम्यगुच्चारयत । तत्र दृष्टान्तः । 'हंसाइव । यथा हंसाः सम्यक् शब्दं कुर्वन्ति तद्वत् । किंच देवेभिः सचा यष्टव्यदेवैः सहिता यूयं सोम्यं सोममयं मधु मधुकरं रसे वि पिबध्वं परस्पर-व्यतिहारेण पिबत ॥ श्लोकम् । 'श्लोक शब्दे' । करणे घष् । जिस्वादाद्युदात्तः । मदन्तः । 'मदी हर्षे' इत्यस्यान्तर्भावितव्यर्थस्य व्यत्ययेन णप् । पिबध्वम् । 'पा पाने' । 'कर्तरि कर्मण्यतिहारे' दृष्ट्यात्मनेपदम् । सोम्यम् । सोमशब्दात् 'मये च' इति यप्रत्ययः ॥ १० ॥

उप प्रेतं कुशिकाश्चेतयध्वमश्वं राये प्र मुञ्चता सुदासः ।

राजा वृत्रं जङ्घनत्प्रागपागुदगथा यजाते वर आ पृथिव्याः ॥ ११ ॥

उप । प्र । इत । कुशिकाः । चेतयध्वम् । अश्वम् । राये । प्र । मुञ्चत । सुदासः ।

राजा । वृत्रम् । जङ्घनत् । प्राक् । अपाक् । उदक् । अयं । यजाते । वरे । आ । पृथिव्याः ॥ ११ ॥

हे कुशिकाः कुशिकगोत्रोत्पन्ना हे पुत्राः उप प्रेत अश्वस्य समीपे प्रकर्षेण गच्छत । तत्र गत्वा चेतयध्वं सावधाना भवत । यद्वा । अश्वरक्षिणः सावधानान् कुरुत । सुदासः पैजवनस्य राज्ञः अश्वं राये तस्य दिग्विजयेन धनलाभाय प्र मुञ्चत । राजा देवानां स्वामीन्द्रः वृत्रं कर्मविह-कारिणमसुरं प्रागपागुदक् पूर्वपश्चिमोत्तरेषु देशेषु जङ्घनत् यज्ञं हतवान् । तस्मादश्वं विमुञ्चतेति भावः । अथ अनन्तरं पृथिव्याः वरे उत्तमे देवयजनदेशे यजाते स राजा यजेत ॥ चेतयध्वम् । 'चित्ती संज्ञने' इत्यस्य ग्यन्तस्य लोटि रूपम् । आसन्नितस्याविद्यमानवस्त्वेन तिष्ठ उत्तरस्वाज्ञ निघातः । जङ्घनत् । 'हन हिंसागत्योः' इत्यस्य यङ्लुकि 'नुगतोऽनुनासिकान्तरस्य' इत्यभ्यासस्य नुगागमः । तदन्ताल्लेख्याडागमः । प्राक् । अञ्चतेः किति रूपम् । 'अभिगन्तोऽञ्चते वप्रत्यये' इति गतेः स्वरः । यजाते । यजतेल्लेख्याडागमः । निघातः । वरे । 'वृत्रं वरणे' इत्यस्मात् 'ग्रहवृ-हतिगमश्च' इत्यण्ययः । तस्य पिस्वादनुदात्तत्वे घातुस्वरः ॥

य इमे रोदसी उभे अहमिन्द्रमनुष्टवम् ।

विश्वामित्रस्य रक्षति ब्रह्मेदं भारतं जनम् ॥ १२ ॥

यः । इमे इति । रोदसी इति । उभे इति । अहम् । इन्द्रम् । अनुष्टवम् ।

विश्वामित्रस्य । रक्षति । ब्रह्म । इदम् । भारतम् । जनम् ॥ १२ ॥

हे कुशिकाः कुशिकपुत्राः । यः । अहं विश्वामित्रः । उभे । इमे । रोदसी यावापृथिव्यौ । इन्द्रमनुष्टवम् स्तावयामि^१ । यावापृथिवीभ्यामिन्द्रस्य स्तोत्रं मया कारितमित्यर्थः । यद्वा । उभयो रोदरयोः अन्तरवस्थितम्^२ इन्द्रं स्तौमि । स्तोत्रं कुर्वाणस्य विश्वामित्रस्य मम इदम् इन्द्रविषयं । ब्रह्म स्तोत्रं । भारतं भरतकुलं^३ । जनं^३ । रक्षति पालयति ॥ अनुष्टवम् । 'हुजू स्तुतौ' । प्यस्तस्य लुङि चङि रूपम् । यद्वृत्तयोगादनिवातः । भारतम् । भरतकट्ट उःसादिः । निस्वादाद्युदात्तः ॥

विश्वामित्रा अरासत ब्रह्मेन्द्राय वज्रिणे । करदिन्नः सुरार्धसः ॥ १३ ॥

विश्वामित्राः । अरासत । ब्रह्म । इन्द्राय । वज्रिणे । करत् । इत् । नः । सुरार्धसः ॥ १३ ॥

विश्वामित्राः । वज्रिणे वज्रहस्ताय । इन्द्राय । ब्रह्म स्तोत्रम् । अरासत अङ्गवैन् । स्तुतः स इन्द्रः । नः अस्मान् । सुरार्धसः शोभनधनोपेतान् । करदित् करोष्वेव ॥ अरासत । 'रास् कश्चे' इत्यस्य लङि 'बहुलं छन्दसि' इति शपो लुक् । निवातः । करत् । करोतेर्लुङि च्लेः 'कृमुदश्हिभ्यश्छन्दसि' इत्यङादेशः । सुरार्धसः । 'आद्युदात्तं द्वयच्छन्दसि' इत्युत्तरपदाद्युदात्तत्वम् ॥

किं ते कृण्वन्ति कीर्कटेषु गावो नाशिरं दुहे न तपन्ति घर्मम् ।

आ नो भर प्रमगन्दस्य वेदो नैचाशाखं मघवन्नन्धया नः ॥ १४ ॥

किम् । ते । कृण्वन्ति । कीर्कटेषु । गावः । न । आऽशिरम् । दुहे । न । तपन्ति । घर्मम् ।

आ । नः । भर । प्रमगन्दस्य । वेदः । नैचाऽशाखम् । मघवन् । रन्ध्रय । नः ॥ १४ ॥

हे इन्द्र । कीर्कटेषु अनार्यनिवासेषु जनपदेषु । यद्वा । क्रियाभिर्यागदानहोमलक्षणभिः किं फलिष्यतीत्यश्रद्धानाः प्रत्युत पिबत खादतायमेव लोको न पर इति वदन्तो नास्तिकाः कीर्कटाः तेषु । गावः । ते तव । किं । कृण्वन्ति किं कुर्वन्ति । न क्वचित्तवोपयोगं कुर्वन्तीत्यर्थः । अनुपयोगं दृश्यति । आशिरं सोममिश्रणयोग्यं पयः । न । दुहे न दुहन्ति । किंच । घर्मं प्रवर्ग्याख्यकर्मोपयुक्तं महावीरपात्रं स्वपयःप्रदानद्वारेण । न । तपन्ति । न दीपयन्ति । एतेन सांनार्याश्रयमपि नोपयुज्यन्ते इत्यपि सूचितं भवति । एवं क्वचिदपि वैदिके कर्मण्यनुपयुक्तास्ता गाः । नः अस्मभ्यम् । आ । भर

१. ख-ग-च-ज-ण-न-म-स्तौमि; घ-स्तवामि ।

२. ख-ग-च-ज-ण-न-म-स-अन्तरस्थितम् ।

३. ख-ग-च-त-न-भ-ल-स-भरतकुलजनम् ।

आहर । न केवलं ता एव । किं तर्हि प्रमगन्दस्य । द्वैगुण्यादिरक्षणपरिमाणं गतोऽर्थो सामेव गमिष्यतीति बुद्ध्या परेषां ददातीति मगन्दो वार्धुणिकः । तस्यापत्यं पुत्रादिः प्रमगन्दः । प्ररक्षणादि-वदपत्यार्थः प्रशब्देन बोध्यते । तस्यात्यन्तकुसीदिकुलस्य^१ वेदः धनमाहर । किंच हे प्रमघवन् धनवन्निन्द्र नैचाशाखम् । नीचासु शूद्रयोनिषु उत्पादिता^२ शाखा^३ पुत्रपौत्रादिपरंपरा येन स नीचाशाखः । 'शूद्रापत्यैश्च^४ केवलैः' 'शूद्रावेदी* पतस्यधः' इति च पातकहेतुष्वेन स्मरणात् । पतितस्य संबन्धि धनं नैचाशाखम् । तद्वत्^५ नः अस्मभ्यं प्रन्धय साधय । एतेषां तद्वत्^६ तव नोपयुज्यते अस्मदाद्यत्तं तु तद्वत्^७ यागादिद्वारा तवोपयुज्यते । तस्मात्तदस्मभ्यं प्रयच्छेति भावः ॥ एतमर्थं यास्कोऽप्याह—' किं ते कुर्वन्ति कीकडेपु गावः । कीकटा नाम देशोऽनार्धनिवासः । कीकटाः किंकटाः किं क्रियाभिः इति प्रेप्साः^८ वा । नैव चाशिरं दुहे न तपन्ति चर्मं घरणम्^९ । आ हर नः प्रमगन्दस्य धनानि । मगन्दः कुसीदी मांगदो मामागमिष्यतीति च ददाति । तदुपत्यं प्रमगन्दः अत्यन्त-कुसीदिकुलीनः^{१०} । प्रमदको वा योऽयमेवास्ति लोको न पर इति प्रेप्सुः । पण्डको वा पण्डकः पण्डगाः प्रादको वा प्रादयत्याण्डौ । आण्डावाणी इव ग्रीडयति । तस्य नैचाशाखम् । नीचाशाखो नीचैः शाखः । शाखाः शक्नोते । आणिररणात् । तन्नो मघवन् रन्धय^{११} इति रन्धयति वैशागमने' (निरु. ६. ३२) इति ॥ आशिरम् । आङ्पूर्वात् श्रृणोतेः किपि 'अपस्पृधेयाम्'^{१२} इत्यादिना आशिर इत्यादेशः । दुहे । दुहेल्लिङि 'इरयो रे' इति रेआदेशः । द्विवचनस्य विकल्पितत्वात् द्विवचनाभावः । 'चाक्लोपे विभाषा' इति न निशातः । नैचाशाखम् । 'तस्येदम्' इत्यण् । प्रत्ययस्वरः । रन्धय । रन्धेन्धन्तस्य 'रधि-जभोरचि' इति नुमागमः ॥

'ससर्परीरुचै'^{१३} प्राहुरितिहासं पुराविदः । सौदासमुपस्ये वै वसिष्ठारमजशक्तिला । विश्वामित्र-स्याभिभूतं बलं वाक् च समन्ततः । वासिष्ठेनाभिभूतः स ह्यवासीदथ गाविजः । तस्मै बार्हो^{१४} तु सौरीं वा नाश्रा वाचं ससर्परीम् । सूर्यवेदमन आहस्य ददुवै जमदग्नयः । कुशिकानां मतिः सा वागमन्ति तामपाजुदत्^{१५} (अनु. भा. ३. ५३) ॥

ससर्परीरमन्ति बाधमाना बृहन्निमाय जमदग्निदत्ता ।

आ सूर्यस्य दुहिता ततान श्रवो देवेष्वमृतमजुर्यम् ॥ १५ ॥

ससर्परीः । अमतिम् । बाधमाना । बृहत् । मिमाय । जमदग्निदत्ता ।

आ । सूर्यस्य । दुहिता । ततान । श्रवः । देवेषु । अमृतम् । अजुर्यम् ॥ १५ ॥

१. ख-ग-च-ज-ग-त-न-भ-स-तस्यापत्यं तत्कुसीदिकुलस्य । २. त-उत्पादिताः शाखाः । ३. ख-ग-च-ज-ग-त-न-फ-म-स-शूद्रवैद्यैः । 'शूद्रो वितैस्तु शूद्रसंबन्धिकेवलवितसंग्रहे शूद्रत्वं प्राप्नोति' इति ज-पुस्तके टिप्पणीरूपेण लिखितम् । * तत्स्त्रीगमने शूद्रत्वमधःपतति पतितश्च भवति इति भावः' इति ज-पुस्तके टिप्पणीरूपेण समावेशितम् । ४. त-फ-भ-यद्वनम् । ५. न-इतिप्रेषवः । ६. ख-ग-च-ग-हृरणम् ; ज-स-हर्म्यम् ; त-घर्णम् । ७. ख-ग-च-ज-ग-न-भ-ल-अत्यन्तकुसीदिकुलीनः । ८. ख-ग-च-न-पन्नगः । ९. ख-ग-च-ग-न-भ-ल-रन्धयस्व । १०. ख-ग-च-ज-ग-न-भ-स-ससर्परी^{१०}..... तामपाजुदत्^{१५} नास्ति ; त-...अपाजुदत् । उप प्रेतेति कुशिको विधामित्रोऽन्वयोजयत् । लब्ध्वा वाचं स ह्यष्टात्मा जमदग्निपूजयत् । ससर्परीरिति द्वाभ्यामुग्रयोर्वाचं स्तुबन्वयम् ॥

‘जमदग्निदत्ता जमदग्निभिः प्रज्वलिताग्निभिर्कुपिभिरस्मभ्यं दत्ता’ ‘अमतिम् अज्ञानं’ ‘वाधमाना’
 ‘ससर्परीः सर्वत्र शब्दरूपतया सर्पणशीला वाक्’ ‘बृहत् प्रभृतं यथा भवति तथा’ ‘सिमाय नभसि शब्दं
 करोति। सैषा’ ‘सूर्यस्य’ ‘दुहिता वाग्देवता’ ‘देवेषु इन्द्रादिषु’ ‘अजुयं क्षयरहितम्’ ‘अमृतम् अमृतलक्षणं
 ‘श्रवः अन्नम्’ ‘आ’ ‘ततान समन्तात् स्वाहाकारवाचा’ ‘तनोति॥ जमदग्निदत्ता । ‘दाण् दाने’ इत्यस्य
 निष्ठायां ‘दो ददोः’ इति द्वादशः । ‘तृतीया कर्मणि’ इति पूर्वपदप्रकृतिस्वरः । अजुयंम् । ‘जृ
 वयोहानी’ । ‘अहलोण्यत्’ । ‘बहुलं छन्दसि’ इत्युत्त्वम् । ‘नन्सुभ्याम्’ इत्यन्तोदात्तत्वम् ॥ २१ ॥

ससर्परीरभरत्तूर्यमेभ्योऽधि श्रवः पाञ्चजन्यासु कृष्टिषु ।

सा पक्ष्याऽ नव्यमायुर्दधाना यां मे पलस्तिजमदग्रयो ददुः ॥ १६ ॥

ससर्परीः । अमरत् । तूर्यम् । अभ्यः । अधि । श्रवः । पाञ्चजन्यासु । कृष्टिषु ।

सा । पक्ष्या । नव्यम् । आयुः । दधाना । याम् । मे । पलस्तिजमदग्रयः । ददुः ॥ १६ ॥

‘ससर्परीः सर्वत्र गद्यपद्यामकत्वेन सर्पणशीला वाग्देवता’ ‘पाञ्चजन्यासु’ ‘कृष्टिषु। निषाद-
 पञ्चमाश्वारो वर्णाः पञ्चजनाः । तत्संबन्धिनीषु प्रजासु यत्’ ‘श्रवः अन्नं विद्यते तत्रोऽरमभ्यम्’ ‘अधि
 अधिकं यथा भवति तथा’ ‘तूर्यं क्षिप्रम्’ ‘अमरत् भरतु संपादयतु । ‘पलस्तिजमदग्रयः पलस्तयः
 पलिता वीर्घायुषो जमदग्रयो मुनयः’ ‘यो वाचं सूर्यादाह्वय’ ‘मे महे’ ‘वदुः’ ‘पक्ष्या’ ‘पक्षस्य
 पक्षादिनिर्वाहकस्य सूर्यस्य दुहिता’ ‘सा वाक्’ ‘नव्यं नवतरम्’ ‘आयुः अन्नं जीवनं वा’ ‘दधाना मम
 कुर्वाणा भवतु ॥ पाञ्चजन्यासु । ‘बहिर्देवपञ्चजनेभ्यश्चेति वक्तव्यम्’ इति न्यप्रत्ययः । निषादाद्यु-
 दात्तः । पक्ष्या । पक्षे भवा । दिगादिच्वाद्यत् । तिस्वरितः । नव्यम् । नवशब्दात् वस्वादिच्वात्
 स्वाधिको यत् । पलस्तिजमदग्रयः पलस्तयो जमदग्रयः । कर्मधारयसमासः । समासस्वरः ॥

स्थिरौ गावौ भवतां वीळरक्षो मेषा वि वर्हि मा युगं वि शारि ।

इन्द्रः पातल्ये ददतां शरीतोररिष्टनेमे अभि नः सचस्व ॥ १७ ॥

स्थिरौ । गावौ । भवताम् । वीळुः । अक्षः । मा । ईषा । वि । वर्हि । मा । युगम् । वि । शारि ।

इन्द्रः । पातल्ये इति । ददताम् । शरीतोः । अरिष्टनेमे । अभि । नः । सचस्व ॥ १७ ॥

राजः सुदासो यज्ञेऽवभृथं कृत्वा यज्ञशालातो निर्गन्तुमिच्छन् रथे अथादिकं^१ युजानो विश्वामित्रो
 रथाङ्गानि स्तौति । ‘गावौ । गच्छत इति गावावभौ । ‘स्थिरौ’ ‘भवताम्’ । ‘अक्षः च’ ‘वीळुः ददो
 भवतु । ‘ईषा दण्डश्च’ ‘मा’ ‘वि’ ‘वर्हि विनष्टो मा भवतु । ‘युगं च’ ‘मा’ ‘वि’ ‘शारि विशीर्णं मा
 भवतु । ‘इन्द्रः’ ‘पातल्ये पतनशीले कीलके’ ‘शरीतोः विशरणात् प्राक्’ ‘ददतां धारयतु । हे’
 ‘अरिष्टनेमे अहिंसितप्रधिविशिष्ट हे’ रथ एतः अस्मान्’ ‘अभि आभिमुख्येन’ ‘सचस्व संगतो भव ॥

१. ल-स-स्वाहाकारवाचम् । २. ख-ग-न-भ-स-अदुः । ३. ख-ग-च-न-भ-स-अथादि ।

४. च-स्थिरौ स्थितौ । ५. ख-ग-च-ज-ण-हे इन्द्र । ६. ख-ग-च-ज-ण-भ-स-‘हे’ नास्ति ।

त्रि बहि । ' वृहि वृद्धौ ' । विप्रसौ वृहिविनाशे वर्तते । अस्मात् कर्मकर्तारं लुङि ' चिण् भावकर्मणोः ' इति चिण् । ' चिणो लृक् ' इति तत्प्रत्ययस्य लृक् । निघातः । युगम् । युगशब्देऽ उच्छादितुं स्थायुपकरणेऽर्थं घञन्तत्वेन निघातनादगुणत्वम् । तत्र पाठादन्तोदात्तत्वम् । शारि । ' शृ हिंसायाम् ' इत्यस्य लुङि रूपम् । अरिष्टनेमे । पादादिवात् पाद्विक्रमाद्युदात्तत्वम् ॥

बलं धेहि तनुषु नो बलमिन्द्रानलुत्सु नः ।

बलं तोकाय तनयाय जीवसे त्वं हि बलदा असि ॥ १८ ॥

बलम् । धेहि । तनुषु । नः । बलम् । इन्द्र । अनलुत्सु । नः ।

बलम् । तोकाय । तनयाय । जीवसे । त्वम् । हि । बलदा । असि ॥ १८ ॥

हे इन्द्र वनः अस्माकं तनुषु शरीरेषु बलं धेहि । वनः अस्मत्संबन्धिरथवाहेषु अनलुत्सु अनलुत्सु^१ बलं धेहि । तोकाय पुत्राय तनयाय पौत्राय च जीवसे चिरं जीवनाय बलम् आयुर्विधेहि । पुतादृशं दानुत्वं कुत इत्यत आह । त्वं बलदाः । बलं ददातीति बलदाः । असि वहि सर्वेषु लोकेषु प्रसिद्धोऽसि खड्गु । अनलुत्सु ' वह प्रापणे ' । ' अनसि वहेः किवनसो डश्च ' इति क्तिप् । अनसः सकारस्य डत्वम् । वहेऽपेजादिवात् संप्रसारणम् । ' वसुसेषु^२ बलं स्ववदुहां दः ' इति हकारस्य डत्वम् । कृदुत्तरस्वरः^३ । असि । ह्रियोगादनिघातः । सिपः पिस्वाद्यनुदात्तत्वे धातुस्वरः ॥

अभि व्ययस्व खदिरस्य सारमोजो धेहि स्पन्दने शिक्षपायाम् ।

अक्षं वीळो वीळित वीळयस्व मा यामादस्मादवं जीहिपो नः ॥ १९ ॥

अभि । व्ययस्व । खदिरस्य । सारम् । ओजः । धेहि । स्पन्दने । शिक्षपायाम् ।

अक्षं । वीळो इति । वीळित । वीळयस्व । मा । यामात् । अस्मात् । अवं । जीहिपः । नः ॥ १९ ॥

हे इन्द्र खदिरस्य सारम् । सारेण हि आग्निः क्रियते । तं खदिरस्य सारभूतमाग्निम् अभि व्ययस्व अभितस्तत्स्थानेषु दाढ्यार्थं निधेहि । स्पन्दने रथस्य गमने सति शिक्षपायां शिक्षापाख्यदारुनिर्मिते रथस्य फलेकं ओजो धेहि दाढ्यं कुरु । हे वीळो दृढं वीळित अस्माभिर्दृढीकृतं हे अक्ष वीळयस्व त्वं दृढो भव । यद्वा अस्मान् दृढीकुरु । यामात् गच्छतः अस्माद्रथात्^४ वनः अस्मान् मा अव जीहिपः मा पीतः ॥ खदिरस्य । ' अजिरशिशिरः ' इत्यादिना किरचप्रत्ययान्तत्वेन निघातनादन्तोदात्तः वीळित । वीळयतेष्यन्तस्य निष्ठाया मिडागमः । ' निष्ठायां सेटि ' (पा. सू. ६.४. ५२) इति गेर्लुक् । वीळयस्व । आमन्त्रितस्याविद्यमानत्वेन पादादिवाद्निघातः । यामात् । ' या प्रापणे ' इत्यस्मात् ' अतिस्तुलुहसु^५ ' इत्यादिना मन्प्रत्ययः । निच्वादाद्युदात्तः । जीहिपः । ' ओहाक् रयाने ' । ण्यन्तस्य लुङि चङि रूपम् । अकारस्यकारश्छान्दसः ॥

१. ज-ण-युगशब्दस्य ।

२. न-ल-अनलुत्सु; स-अनलुत्सु ।

३. ज-ण-कृदुत्तरपदस्वरः ।

४. ख-ग-च-भ-स- ' दृढ ' नास्ति ।

५. घ-ज-ण-भ-रथादस्मात् ।

अयमस्मान्वनस्पतिर्मा च हा मा च रीरिषत् ।

स्वस्त्या गृहेभ्य आवसा आ विमोचनात् ॥ २० ॥

अयम् । अस्मान् । वनस्पतिः । मा । च । हाः । मा । च । रीरिषत् ।

स्वस्ति । आ । गृहेभ्यः । आ । अवसै । आ । विमोचनात् ॥ २० ॥

यजमान आत्मनः श्रेय आशास्ते । वनस्पतिः वनस्पतिनिर्मितः अयं रथो रथारूढान् अस्मान्
मा च हाः मा व्याक्षीत् । किंच मा रीरिषत् अस्मान् मा विनाशयतु । किंच आ गृहेभ्यः
यावद्रूढान् प्राप्नुयाम तावदस्मभ्यं स्वस्ति भवतु । तथा आ अवसै । पञ्चम्यर्थे चतुर्थी ।
यावद्रथवेगावसानं तावत् । आ विमोचनात् यावद्रथयोजिताश्चविमोचनं तावत् स्वस्ति भवतु ॥
हाः । 'ओहाक् त्यागे' । लुङि 'मन्त्रे घस' । इत्यादिना सिचो लुक् । पुरुषव्यत्ययः ।
'चवायोगे प्रथमा' इति न निघातः । रीरिषत् । 'रिष हिंसायाम्' इत्यस्य ण्यन्तस्य लुङि चलि
रूपम् । द्वितीयचान्निघातः । गृहेभ्यः । ग्रहेः 'गेहे कः' इति कः । 'पञ्चम्यपाङ्परिभिः' इति पञ्चमी ।
अवसै । 'पोऽन्तकर्मणि' । क्तिप् । चतुर्थ्येकवचने आतो लोपाभावश्चाद्दसः । वृद्धिः ।
एकादेशस्वरः ॥ २२ ॥

'इन्द्रोतिभिः' इत्याद्याश्चतस्रो वसिष्ठद्वेषिण्यः । पुरा खलु विश्वामित्रशिष्यः सुदा नाम
राजर्षिरासीत् । स च केनचित् कारणेन वसिष्ठद्वेष्योऽभूत् । विश्वामित्रस्तु शिष्यस्य रक्षार्थमाभिर्ऋग्भिः
वसिष्ठमशपत् । इमा अभिशापरूपाः । ता ऋचो वसिष्ठा न शृण्वन्ति ॥

इन्द्रोतिभिर्वहुलाभिर्नो अद्य याच्छ्रेष्ठाभिर्मघवञ्छूर जिन्व ।

यो नो द्वेष्टधरः सस्पदीष्ट यमु द्विष्मस्तमु प्राणो जहातु ॥ २१ ॥

इन्द्र । ऊतिः । बहूलाभिः । नः । अद्य । यात् श्रेष्ठाभिः । मघः । जिन्व ।

यः । नः । द्वेष्टि । अधरः । सः । पदीष्ट ।

यम् । ऊँ इति । द्विष्मः । तम् । ऊँ इति । प्राणः । जहातु ॥ २१ ॥

परस्य शापं करिष्यन् आदावात्मनो रक्षां कुरुते प्रयमेनावर्धेन । हे शूर शौर्यवान् पराभिभवशक्त
हे मघवन् धनवान् इन्द्र अद्य अस्मिन्काले यात् । यातयतिर्वधकम् । यातयतीति यात् । 'सुपां
सुलुक्' इति शतो लुक् । यातः शत्रून् हिसतः नः अस्मान् ऊतिभिः स्वदीयाभी रक्षाभिः जिन्व
प्रीणय । कीदृशीभिः । बहुलाभिः बहूभिः श्रेष्ठाभिः प्रशस्यतराभिः । अद्य शपति । नः अस्मान्
यः शत्रुद्वेष्यः द्वेष्टि अस्मद्विषयामप्रीतिं करोति सः अधरः निकृष्टः सन् पदीष्ट पततु । वयं च
यमु द्विष्मस्तमु तं द्वेष्यं प्राणः देहमध्ये वर्तमानः पञ्चवृत्तिर्वायुः जहातु परित्यजतु ।
उशब्दो पूरकौ ॥

परशुं चिद्वि तपति शिम्बलं चिद्वि वृश्चति ।

उखा चिदिन्द्र येषन्ती प्रयस्ता फेनमस्यति ॥ २२ ॥

परशुम् । चित् । वि । तपति । शिम्बलम् । चित् । वि । वृश्चति ।

उखा । चित् । इन्द्र । येषन्ती । प्रयस्ता । फेनम् । अस्यति ॥ २२ ॥

हे^१ इन्द्र परशुं चित् यथा कुठारं^२ प्राप्य वृक्षः वि तपति विशिष्टापयुक्तो भवति । एवं मदीयो द्वेष्टा वितपतु । शिम्बलं चित् शलमलीकुसुमं यथा अनायासेन वृन्तात् विच्छिद्यते । एवं मद्द्वेष्टा^३ वि वृश्चति विच्छिन्नावयवः^४ भवतु । प्रयस्ता प्रहता^५ येषन्ती स्रवन्ती उखा चित् स्थालीव स द्वेष्टा मदीयमन्त्रसामर्थ्येन प्रहतः सन् फेनमस्यति फेनं सुखादुद्गिरतु ॥

न सार्यकस्य चिकिते जनासो लोधं नयन्ति पशु मन्यमानाः ।

नावाजिनं वाजिना हासयन्ति न गर्दभं पुरो अश्वाच्चयन्ति ॥ २३ ॥

न । सार्यकस्य । चिकिते । जनासः । लोधम् । नयन्ति । पशु । मन्यमानाः ।

न । अवाजिनम् । वाजिना । हासयन्ति । न । गर्दभम् । पुरः । अश्वात् । नयन्ति ॥ २३ ॥

पुरा^१ खलु^२ तपसः क्षयो मा प्रापदिति शापान्निवृत्तं मौनिनं^३ विश्वामित्रं वसिष्ठपुरुषा बद्ध्वा आनीतवन्तः । तान् प्रति विश्वामित्रो ब्रूते । हे जनासः जनाः सार्यकस्य अवसानकारिणो विश्वामित्रस्य मन्त्रगणसामर्थ्ये^४ न चिकिते भवद्भिर्न ज्ञायते । अत एव लोधं लुब्धं तपसः क्षयो मा भूदिति लोभेन तूष्णीं स्थितमृषिं पशुं^५ मन्यमानाः । पशु इति निपातः पशुशब्दसमानार्थः । पशुवन्मन्यमानाः एते नयन्ति बद्ध्वा स्वकीयं देशं प्रापयन्ति । एवं स्वसामर्थ्यं प्रदर्श्य विसदृशो वसिष्ठो मया सह स्पधितुं नाहंतीति धिक्करोति । नावाजिनम् इति^६ । अवाजिनम् । वाचाभिने^७ वाजिनः सर्वज्ञः । तद्विलक्षणं मूर्खजनं वाजिना वागीशाः न हासयन्ति हास्यास्पदं न कुर्वन्ति । तेन सह न स्पधेन्त इत्यर्थः । तथा गार्दभं रासभम् अश्वात् पुरः पुरस्तात् न नयन्ति^८ । एवमेव विसदृशो वसिष्ठो न मया स्पधितुमीष्ट इत्यर्थः ॥

१. न-ल-परशुं चित् । विच्छब्द उपमार्थः । यथा परशुं कुठारम् । २. ग-च-स द्वेष्टा । ३. त-वृक्तः विच्छिन्नावयवः । ४. घ-प-भ-अपहृता; ख-ग-च-ज-ण-आपहृता । ५. ख-ग-च-ज-ण-भ-अ-पुरा खलु नास्ति । ६. ख-ग-च-ज-ण-भ-मौनिनं नास्ति । ७. ख-ग-च-ज-ण-भ-मन्त्रसामर्थ्यम् । ८. ख-ग-च-ज-ण-भ-पशुवत् मन्यमानाः । ९. ख-ग-च-व-ज-ण-भ-वसिष्ठं धिक्करोति । १०. ख-ग-च-व-ज-ण-भ-मूर्ख वाजिनाः वागीशाः न नयन्ति ।

इम इन्द्र भरतस्य पुत्रा अपपित्वं चिकितुर्न प्रपित्वम् ।

हिन्वन्त्यश्वमरणं न नित्यं ज्यावाजं परि णयन्त्याजौ ॥ २४ ॥

इमे । इन्द्र । भरतस्य । पुत्राः । अपऽपित्वम् । चिकितुः । न । प्रऽपित्वम् ।

हिन्वन्ति । अश्वम् । अरणम् । न । नित्यम् । ज्याऽवाजम् । परि । नृयन्ति । आजौ ॥ २४ ॥

हे 'इन्द्र' भरतस्य 'पुत्राः' भरतवंश्याः । 'इमे' विश्वामित्राः । 'अपपित्वम्' अपगमनं वसिष्ठेभ्यः^१ । 'चिकितुः' जानन्ति । 'प्रपित्वं' प्रगमनं 'न' जानन्ति । शिष्टैः सह तेषां संगतिर्नास्ति । बाह्याः^२ एव त इत्यर्थः । अपि च 'आजौ' संग्रामे 'नित्यं' सहजम् 'अरणं' 'न' अरिमिव वसिष्ठान् प्रति 'अश्वं' 'हिन्वन्ति' प्रेरयन्ति । ततश्च 'ज्यावाजं' बलं धनुः 'परि' णयन्ति । वसिष्ठान् हन्तुं शरसंधानेन चरन्ति^३ ॥

॥ २३ ॥

॥ ४ ॥

पञ्चमेऽनुवाके नव सूक्तानि । तत्र 'इमं महे' इति द्वाविंशत्युच्चं प्रथमं सूक्तं त्रैष्टुभं वैश्वदेवं विश्वामित्रपुत्रस्य वाक्पुत्रस्य वा प्रजापतेरापेम् । अत्रेयमनुक्रमणिका—'इमं महे द्व्यधिकोक्तगोत्रः प्रजापतिर्हि वैश्वदेवं ह' इति । अस्मिन् सूक्ते आद्याश्रेयी ततः^४ पराः^५ सप्तर्षौ द्यावापृथिव्यास्ततः परा बुधवताका । दशमी द्यावापृथिव्यैकादशी सावित्री ततः परं 'सुकृन्' इति त्वाष्ट्री आश्रेयी च 'विश्वदथाः' इति मास्ती सारस्वती च ततः परं तिस्रो विष्ण्वन्द्वात्रिंशदेवताकाः 'स्वदस्व' इत्याश्रेयीति । एवं वैश्वदेवं^६ सूक्तम् । सूक्तविनियोगो लैङ्गिकः । अग्निप्रणयने राजन्यस्य 'इमं महे' इति प्रतिपत् । 'पञ्चम्यां पौर्णमास्याम्' इत्यत्र सूत्रितम्—'इमं महे विद्वध्याय श्रूषम्' (आश्व. श्रौ. २. १७) इति ॥

इमं महे विद्वध्याय श्रूषं शश्वत्कृत्वा ईड्याय प्र जभुः ।

श्रूणोतु नो दम्भेभिः अनिकैः श्रूणोत्वसिर्दिव्यैरजसः ॥ १ ॥

इमम् । महे । विद्वध्याय । श्रूषम् । शश्वत् । कृत्वा । ईड्याय । प्र । जभुः ।

श्रूणोतु । नः । दम्भेभिः । अनिकैः । श्रूणोतु । अग्निः । दिव्यैः । अजस्रः ॥ १ ॥

'महे' महते । 'विद्वध्याय' विद्वधे यज्ञे मन्थनेन^१ निष्पाद्यमानाय । 'ईड्याय' सर्वैः स्तुत्यायाग्नये । 'श्रूषं' सुखकरम् । 'इमं' स्तोमं । 'शश्वत्कृत्वा' भूयो भूयः । 'प्र' । 'जभुः' प्रभरन्ति । प्रकपेण धारयन्ति । उच्चारयन्तीत्यर्थः । सः । 'अग्निः' । 'दम्भेभिः' परेषां दमनकुशलैः दम्भे^२ गृहे विद्यमानैर्वा^३ । 'अनिकैः' तेजोभिः । युक्तः सन् । 'नः' अस्मदीयमिमं स्तोमं^४ । 'श्रूणोतु' । 'दिव्यैः' दिवि अवैस्तेजोभिः । 'अजस्रः' निरन्तरं

१. ख-ग-च-ज-ण-त-भ-ल-वा-सिष्ठेभ्यः । २. त-ल-ब्राह्मः । ३. ख-ग-ज-ण-वारन्ति; घ-भ-वारयन्ति; त-न-व्यापयन्ति; ल-आवयन्ति । ४. ल-ततः परम् । ५. ख-ग-ज-ण-त-न-भ-वैश्वदेवसूक्तम् । ६. ख-घ-ज-ण-न-भ-मन्थनेन । ७. ख-ग-च-ज-ण-न-भ-स-दम्भे गृहे विद्यमानैर्वा नास्ति । ८. च-अनिकैः अनिकैः । ९. ख-ग-च-त-फ-भ-ल-स-स्तोत्रम् ।

युक्तोऽग्निरिति स्तोमं पृथगोतु । 'शश्वकृत्वा ईड्याय प्र जभुरिति स्वानामेवैनं तच्छ्रेष्ठयं गमयति' (ऐ. ब्रा. १. २८) इति ब्राह्मणानुसारेण महदादिगुणविशिष्टाय^१ यजमानाय^२ इममग्निं प्रजभुः प्रहरन्त्यृत्विज इति वा व्याख्येयम् । उत्तरोऽर्धेचिः^३ समान एव ॥ विदध्याय । तत्र भव इत्यर्थे ' भवे छन्दसि ' इति यत् । तित्स्वरितः^४ । ईड्याय । ' ईडवन्द ' इत्यादिना उदात्तत्वम् । दम्भेभिः । ' तत्र साधुः ' इति यत् । ' यतो नावः ' इत्याद्युदात्तत्वम्^५ । दिव्यैः । दिवमर्हन्तीत्यर्थे ' छन्दसि च ' इति यप्रत्ययः । अजस्रः । ' जसु मोक्षणे ' । नञ्पूर्वः । ' नमिकस्मि ' इत्यादिना ताच्छीलिको रप्रत्ययः । नञा समासे तस्य स्वरः ॥

महिं महे दिवे अर्चा पृथिव्यै कामो म इच्छश्चरति प्रजानन् ।

ययोर्हं स्तोमे विदथेषु देवाः सपर्यवो मादयन्ते सचायोः ॥ २ ॥

महिं । महे । दिवे । अर्च । पृथिव्यै । कामः । मे । इच्छन् । चरति । प्रजानन् ।

ययोः । ह । स्तोमे । विदथेषु । देवाः । सपर्यवः । मादयन्ते । सचा । आयोः ॥ २ ॥

हे स्तोतः पमहे महस्यै दिवे लुलोकदेवतायै महस्यै पृथिव्यै च पमहिं महत् त्वं प्रजानन् स्तोत्रम् पअर्चं कुह । पमे मम पकामः मनोरथः सवान् भोगान् पइच्छन् पचरति सर्वत्र वसति । पआयोः मनुष्यस्य पविदथेषु यज्ञेषु पययोः धावापृथिव्योः पस्तोमे स्तोत्रे पसपथैवः पूजाकामाः पदेवाः स्तोतारो वा पसचा पमादयन्ते पह सह माधन्ति खलु ॥ पृथिव्यै । ' उदात्तयणः ' इति विभक्तेश्चात्तत्वम् । सपर्यवः । सपर्यामिच्छतीत्यर्थे सुपः क्यच् ॥

युवोर्ऋतं रोदसी सत्यमस्तु महे पु णः सुविताय प्र भूतम् ।

इदं दिवे नमो अग्ने पृथिव्यै सपर्यामि प्रयसा यामि रत्नम् ॥ ३ ॥

युवोः । ऋतम् । रोदसी इति । सत्यम् । अस्तु । महे । सु । नः । सुविताय । प्र । भूतम् ।

इदम् । दिवे । नमः । अग्ने । पृथिव्यै । सपर्यामि । प्रयसा । यामि । रत्नम् ॥ ३ ॥

हे परोदसी धावापृथिव्यौ पयुवोः युवयोः पकृतम् आनुशंस्यं पसत्यं यथार्थम् पअस्तु । युवां पनः अस्माकं पमहे महते पसुविताय अयुद्धाय यजसमाख्यर्थे पसु सुधु पप्र भूतं प्रभवतम् । हे पअग्ने पृथिव्यै च पइदं पनमः अस्तु । पप्रयसा हविल्लक्षणेनाग्नेन पसपर्यामि परिचरामि । पशस्म उत्तमं धनं पयामि याचे । यातिर्याज्याकर्म ईमह इत्यादिषु पठितत्वात् ॥ सु । संहितायां ' सुजः ' (पा. सू. ८. ३. १०७) इति षत्वम् । नः । संहितायां ' नश्च धातुस्थोरुभ्यः ' इति णत्वम् । सुविताय । ' इण् गतौ ' । अधिकरणे कः । शोभनं गम्यतेऽस्मिन्निति तत् सुवितम् । उवडादेशः

१. ख-ग-च-ज-ण-न-म-स-^०विशिष्टयजमानाय । २. ख-ल-उत्तरार्धवेः । ३. ख-ग-च-ज-ण-न-म-स-तित्स्वरः । ४. ख-ग-च-ज-ण-न-फ-भ-ल-स-^०इत्याद्युदात्तत्वं नास्ति । ५. ख-ग-च-ज-ण-त-भ-स-^०वा नास्ति ।

छान्दसः। भूतम्। भवतेल्लेदि ' बहुलं छन्दसि ' इति शपो लुकि रूपम्। यद्वा। छान्दसे लुङि सिचः ' गातिस्था ' इति लुक्। निघातः। दिवे पृथिव्यै। ' नमःस्वस्ति ' (पा. सू. २. ३. १६) इत्यादिना चतुर्थी। सपर्यामि। कण्ठादिः परिचरणे वतंते। प्रत्ययस्वरः। यामि। यातेल्लेदि रूपम्। वाक्य-भेदादनिघातः ॥

उतो हि वां पूर्या आविविद्र क्रतावरी रोदसी सत्यवाचः ।

नरश्चिद्रां समिधे शूरसातौ ववन्दिरे पृथिवि वेविदानाः ॥ ४ ॥

उतो इति । हि । वाम् । पूर्याः । आविविद्रे ।

ऋतवरी इत्यृतवरी । रोदसी इति । सत्यवाचः ।

नरः । चित् । वाम् । समुदये । शूरसातौ । ववन्दिरे । पृथिवि । वेविदानाः ॥ ४ ॥

उतो अपि च हे? ऋतावरी । ऋतं सत्यम् । तद्वत्सौ हे? रोदसी यावापृथिव्यौ पूर्याः पूर्वे भवाः पुरातनाः सत्यवाचः महर्षयः वां युवाभ्याम् आविविद्रे । हि तं तमपेक्षितमर्थं लेभिरे खलु । तयो हे? पृथिवि शूरसातौ शूराणां सातिलोभो यस्मिन् तस्मिन् समिधे संगमननिमित्ते युदे नरश्चित् अद्यतनाः मनुष्याश्च वां युवयोर्माहात्म्यं वेविदानाः जानन्तः अतः यावापृथिव्यौ ववन्दिरे स्तुवन्ति ॥ आविविद्रे । ' विदुः लाभे ' इत्ययमुभयपदी । लिटि ' इरयो रे ' इति रे इत्यादेशः । ' सह सुपा ' इत्यत्र ' सह ' इति योगविभागादाका सह समासः । समिधे । ' इण् गतो ' । ' समीणः ' (उ. सू. २. १. ६८) इति थक्प्रत्ययः । प्रत्ययस्वरः ॥

को अद्धा वेद क इह प्र वोचदेवां अच्छा पृथ्या का समैति ।

दद्रेष एवामवमा सदांसि परेषु या गुह्येषु व्रतेषु ॥ ५ ॥

कः । अद्धा । वेद । कः । इह । प्र । वोचत् । देवान् । अच्छ । पृथ्या । का । सम् । एति ।

दद्रेष । एवाम् । अवमा । सदांसि । परेषु । या । गुह्येषु । व्रतेषु ॥ ५ ॥

वकः वा? अद्धा सत्यभूतं तादृशमर्थं वेद वेति । वकः वा? इह अस्मिन् प्रज्ञातमर्थं प्र वोचत् प्र ब्रवीति । किं तच्चदुच्यते । देवान् अच्छ अभिलक्ष्य वका पृथ्या पथि साधुः समीचीनः को वा मार्गः समैति सम्यक् प्राप्नोतीति । इममर्थं न कश्चिज्जानाति । न कोऽपि ब्रवीति । किं ते देवा विद्यन्ते । बाढमित्याह । पृषां दिवि स्थितानां नक्षत्ररूपाणां देवानाम् अवमा अधोमुत्थानि

१. ख-ग-च- ' हे ' नास्ति । २. ख-ग-च-ज-ण-न-भ- ' खलु ' तथा ' नास्ति । ३. ख-ग-च-ज-ण-न-भ-स-समिधे । ४. ख-ग-च-ज-ण-न-भ-अन्यतराः । ५. घ-ज-ण-सन्तः, त- ' अतः ' नास्ति । ६. ख-ग-च-ज-ण-त-न-प-फ-भ-स- ' वा ' नास्ति ।

‘सदांश्च स्थानानि’ दृष्टे दृश्यन्ते । तथापि ‘परेषु उत्तमेषु’ गुह्येषु दुर्ज्ञानेषु^१ ‘व्रतेषु कर्मसु अनुष्ठितेषु’^२ ‘यथा’ यानि दिवि^३ देवस्थानानि लभ्यन्ते तत्रागन्तुं को मार्ग इति वेदमन्तरेण न कश्चिज्ज्ञानातीत्यभिप्रायः ॥ अद्वा । स्वरादित्यन्तोदात्तत्वेन पठितत्वादन्तोदात्तः । वोचत् । ‘ब्रून् व्यक्तायां वाचि’ । लुङि ‘ब्रुवो बचिः’ इति वच्योदेशः । ‘अस्यतिवक्तित्वात्सिभ्योऽङ्’ इति च्लेरङोदेशः । ‘वच उम्’ इत्युमागमः । निवातः ॥ २४ ॥

कविर्नृचक्षा अभि भीमचष्ट क्रतस्य योना विवृते मदन्ती ।

नाना चक्राते सदर्शनं यथा वेः समानेन क्रतुना संविदाने ॥ ६ ॥

कविः । नृचक्षाः । अभि । सीम् । अचष्ट ।

क्रतस्य । योना । विवृते इति विऽवृते । मदन्ती इति ।

नाना । चक्राते इति । सदर्शनम् । यथा । वेः । समानेन । क्रतुना । संविदाने इति स्मृऽविदाने ॥ ६ ॥

‘कविः क्रान्तदर्शी’ नृचक्षाः नृणां द्रष्टा सूर्यः ‘सीम् एते यावापृथिव्यौ’ अभि ‘अचष्ट सर्वतः पश्यति ।’ ‘क्रतस्य’ योना जलस्य स्थानेऽन्तरिक्षे ‘मदन्ती हृष्यन्त्यौ’ विवृते । घृतमस्या ओषधयो जलमसुष्या इति । एवंविधरसोपेते ‘समानेन ।’ ‘समानमेतदुदकमुच्चैर्यव चाहभिः । भूमिं पर्जन्या जिन्वन्ति विवं जिन्वन्त्यग्नयः’ (ऋ. सं. १. १६४. ५१) इति परस्परग्रीणनाख्येनैकेन ‘क्रतुना कर्मणा’ ‘संविदाने परस्परमेकमर्थं प्राप्ते ते यावापृथिव्यौ’ ‘नाना पृथग्भूतं’ ‘सदर्शनं स्थानं’ ‘चक्राते । तथा च श्रुतिः—‘इमौ वै लोकौ सहास्तां तौ व्यैताम्’ (ऐ. ब्रा. ४. २७) इति । तत्र दृष्टान्तः । ‘यथा’ वेः कुलार्थं नाना भवति तद्वत् ॥ अचष्ट । ‘चक्षिष् व्यक्तायां वाचि’ इत्यस्य लङि ‘स्कोः संयोगाद्योः’ इति ककारलोपः । निवातः । संविदाने । ‘विद ज्ञाने’ इत्यस्य ‘समो गमि’ इत्यादिनात्मनेपदे शानच् । चिन्वाद्यन्तोदात्तः ।

समान्या विद्युते दूरेऽन्ते ध्रुवे पदे तस्यतुर्जागरूके ।

उत खसारा युवती भवन्ती आर्दु ब्रुवाते मिथुनानि नाम ॥ ७ ॥

समान्या । विद्युते इति विऽद्युते । दूरेऽन्ते इति दूरेऽन्ते ।

ध्रुवे । पदे । तस्यतुः । जागरूके इति ।

उत । खसारा । युवती इति । भवन्ती इति । आर्दु । ब्रुवाते इति । मिथुनानि । नाम ॥ ७ ॥

‘समान्या समाने परस्परग्रीणनाख्येन^४ कर्मणा ऐकमर्थं गते’ ‘विद्युते विद्युज्य’ वर्तमाने^५ ‘दूरेऽन्ते । दूरेऽन्तोऽवसानं ययोस्ते दूरेऽन्ते अविनाशिन्व्यौ ते यावापृथिव्यौ’ ‘जागरूके जागरणशीले सत्यौ’ ‘ध्रुवे

१. ख-ग-च-ज-ण-त-न-फ-भ-सु-स्थानेऽङ्, घ-ज्ञानेषु । २. ख-ग-च-ज-भ-त-न-फ-स-अनुष्ठितेषु च । ३. ख-स-यानि; ग-च-या दिवि; घ-ज-ण-त-न-भ-ल-या यानि । ४. ख-ग-च-ज-ण-फ-भ-परस्परग्रीणनाख्येन । ५. ख-ग-च-फ-भ-विद्युज्यमाने ।

अभिनाक्षिनि 'पदे' अन्तरिक्षे 'तस्थतुः' तिष्ठतः^१ । 'उत' अपि च 'युवति' निस्थितकणे 'स्वसारा' भगिन्यौ एकस्मादात्मनो जाते इति 'भवन्ती' भवन्त्यौ^२ तस्थतुरित्यन्वयः । 'आहुः' अनन्तरं 'मिथुना'नि द्वन्द्वानि 'नाम' उर्वी, पृथ्वी, बहुले, दूरेअन्ते, रोदसी, पुरोहिते इत्यादीनि नामानि 'पुत्रा'ते ते परस्परं व्रतः । उर्व्यादिभिर्द्वन्द्वनामभिर्द्यावापृथिव्यायुच्येते इत्यर्थः ॥ समान्या । 'सुपां सुलुक्' इति बिभक्तैर्द्वा-देशः । दूरेअन्ते । 'हूण गती' । 'दुरीणो-लोपश्च' (उ. सू. २. १७७) इति रक्प्रत्ययो धातोर्लोपश्च । 'रो रि' (पा. सू. ८. ३. १४) इति रेफलोपः । 'दूलोपे' इति दीर्घः । अन्तर्नाम्नः अमेः 'अस्ति-हसि' इत्यादिना तन्प्रत्ययान्तः । 'ससम्युपमान' इति बहुव्रीहिः । 'हलदन्तात्' इति ससम्या अलुक् । पूर्वपदस्वरः । जागरुके । 'जागृ निद्राक्षये' इत्यस्मात् ताच्छ्लीत्यार्थे^३ 'जागुरुकः' (पा. सू. ३. २. १६५) इत्यृकप्रत्ययः । प्रत्ययस्वरः । स्वसारा । 'न पदस्वसादिभ्यः' इति ङीप्^४ प्रतिषेधः^५ ॥

विश्वेदेते जनिमा सं विविक्तो मूहो देवान्विभ्रती न व्यथेते ।

एजद्भ्रुवं पत्यते विश्वमेकं चरत्पतत्रि विपुणं वि जातम् ॥ ८ ॥

विश्वः । इत् । एते इति । जनिम । सम् । विविक्तः । मूहः ।

देवान् । विभ्रती इति । न । व्यथेते इति ।

एजत् । ध्रुवम् । पत्यते । विश्वम् । एकम् । चरत् । पतत्रि । विपुणम् । वि । जातम् ॥ ८ ॥

पत्ये द्यावापृथिव्यौ विश्वेत्^१ जनिम सर्वाण्यपि भूतजातानि 'सं' विविक्तः अवकाशप्रदानेन संविभज्य^२ कुस्तः । किंच 'मूहः' महतः 'देवाच्' इन्द्रसूर्यादीन् सरित्समुद्रपर्वतादींश्च 'विभ्रती' विभ्रान्ते अपि ते^३ 'न' व्यथेते न खिद्येते । किंच 'एजत्' जङ्गमात्मकं 'ध्रुवं' स्थावरात्मकं च 'विश्वं' जगत् 'एकं' स्थानं पृथिवीमेव 'पत्यते' अभिगच्छति । तथा 'चरत्' चञ्चलं पशुजातं 'पतत्रि' पक्षिजातं च 'विपुणं' विष्वक्^४ नानारूपमनयोर्मध्ये 'वि' तिष्ठते । योग्यक्रियाध्याहारः ॥ विविक्तः । 'विचिर्' पृथग्भावे । 'जुहोत्यादिः' निधातः । विभ्रती । 'दुष्ट्यु' धारणपोषणयोः^५ इत्यस्य शतरि 'नाम्न्यस्माच्छतुः' इति नुमभावः । अभ्यस्तस्वरः । एजत् । 'एजु कर्मणे' । शतरि रूपम् । पत्यते । 'पद गती' । दिवादिरात्मनेपदी । दकारस्य तकारो व्यत्ययेन । निधातः ॥

सनां पुराणमध्यैम्यारान्मूहः पितुर्जनितुर्जामि तच्च ।

देवासो यत्र पन्तिता एवैरुरौ पृथि व्युते तस्थुरन्तः ॥ ९ ॥

सनां । पुराणम् । आर्धे । एमि । आरात् । मूहः । पितुः । जनितुः । जामि । तत् । नः ।

देवासः । यत्र । पन्तिताः । एवैः । उरौ । पृथि । विडुते । तस्थुः । अन्तरिति ॥ ९ ॥

१. च-फ-आसतुः । २. ख-ग-च-न-भ-ल-स- 'भवन्त्यौ' नास्ति । ३. ख-ग-च-न-भ-ल-स-आत् । ४. त-ताच्छ्लीत्येऽर्थे । ५. च-त-ङीष्प्रतिषेधः । ६. ख-ग-च-भ-संभज्य । ७. ल- 'ते' नास्ति । ८. घ-ज-ण-विष्वक् विजातम् ।

हे द्यौः । १महः महत्याः १पितुः सर्वस्य पालयिः १याः १जनितुः जनयिः १यास्तव १रुना रुनातनं १पुराणं पूर्वकृमागतं १नः अस्माकं १तत् १जामि जामित्वम् । सर्वमेकस्मात्^१ जातमिति द्यौर्भगिनी भवति । तादृशं भगिनीत्वं तत् १आरात् अधुना १अभ्येमि स्मरामि । दिवः पितृवे जनयितृवे च मन्त्रवर्णः— 'द्यौर्मै पिता जनिता नाभिरत्र' (क्र. सं. १.१६४-३३) इति । १यत्र यस्यां दिवि १अन्तः मध्ये १उरौ विस्तीर्णं १व्युते विविक्ते १पथि नभसि^२ १पनितारः त्वां स्तुवन्तः १देवासः देवाः १एवैः गमनसाधनैः स्वैः स्वैर्वाहनैः सहिताः सन्तः १तस्थुः । तत्र स्थिता देवा मदीये^३ स्तोत्रं शृण्वन्मिवति भावः ॥ पुराणम् । पुराणशब्दात् कृत्स्नार्थे 'सार्यचिरम्'^४ इति द्युप्रत्ययः । 'पुराणप्रोक्तेषु ब्राह्मणकल्पेषु' (पा. सू. ४. ३. १०५) इति निपातनात्तुडभावः । निपातनादेवान्तोदात्तत्वम् । एमि । 'इक् रमणे' । अदादिः । ददि रूपम् । दिघातः । व्युते । 'वेषु तत्तुल्यताने' । कर्मणि क्तः । यजादिवात् संप्रसारणम् । 'गतिरन्तरः' इति गतेः प्रकृतिस्वरः । तस्थुः । तिष्ठतेर्लिटि रूपम् । यत्रयोगाद्वनिघातः ॥

इमं स्तोमं रोदसी प्र ब्रवीम्यदूदराः शृण्वन्नाग्निजिह्वाः ।

मित्रः सम्राजो वरुणो युवान आदित्यासः कवयः पप्रथानाः ॥ १० ॥

इमम् । स्तोमम् । रोदसी इति । प्र । ब्रवीमि । ऋदूदराः । शृण्वन् । अग्निजिह्वाः ।

मित्रः । सम्राजः । वरुणः । युवानः । आदित्यासः । कवयः । पप्रथानाः ॥ १० ॥

हे १रोदसी आवापृथिव्यौ १इमं युष्मदीयं १स्तोमं^१ स्तोत्रं १प्र १ब्रवीमि प्रकर्षेण वदामि । १ऋदूदराः । ऋदु स्तु उदरं येषां ते ऋदूदराः । यद्वा । मृदुरुदरे लोमो येषां ते ऋदूदराः । १अग्निजिह्वाः । अग्निजिह्वास्थानीयो येषां ते तथोक्ताः । १सम्राजः सम्प्रग्रीष्ममानाः १युवानः नित्यतरुणाः । यद्वा । यजमानान् अभिमतफलैर्मिश्रीकुर्वन्तः । १कवयः क्रास्तद्विजिनः १पप्रथानाः स्वानि स्वानि कर्माणि प्रथयन्तो मित्रादयो देवाः १शृण्वन् तदिदं स्तोत्रं शृण्वन्तु ॥ शृण्वन् । 'शु श्रवणे' इत्यस्य लेट्यबागमः । अग्निजिह्वाः । त्रिचक्रादिस्वादःतोदात्तत्वम् । पप्रथानाः । 'प्रथ प्रथाने' इत्यस्य कानचि रूपम् । चिरवादन्तोदात्तः ॥ २५ ॥

हिरण्यपाणिः सविता सुजिह्वस्त्रिा दिवो विदथे पत्यमानः ।

देवेषु च सवितुः श्लोकमश्वेरादस्मभ्यमा सुव सर्वतातिम् ॥ ११ ॥

हिरण्यपाणिः । सविता । सुजिह्वः । त्रिः । आ । दिवः । विदथे । पत्यमानः ।

देवेषु । च । सवितरिति । श्लोकम् । अश्वेः । आत् । अस्मभ्यम् । आ । सुव । सर्वतातिम् ॥ ११ ॥

१. ख-ग-च-न-फ-भ-स-सर्वमस्मात् । २. च-फ-देवासः देवसंबन्धिनः पनितारः उद्गातारः एवैः स्तोत्रैः तस्थुः । ३. ख-ग-च-भ-स- 'स्तोमं' नास्ति ।

वहिरण्यपाणिः । वानार्थं हिरण्यं पाणी हस्ते यस्य स तथोक्तः । यद्वा । देवकर्तृकयागे
 सवितृर्कृत्विरभूतस्य हस्ते प्राशिन्नं भक्षणार्थमध्वर्यवो ददुः । तत्प्राशिन्नं तस्य हस्तौ चिच्छेद ।
 ततोऽध्वर्यवो हिरण्ययौ हस्तौ कृत्वा संदधुः । ततोऽयं हिरण्यपाणिः । तथा च कौपीतकं—‘सवित्रे
 प्राशिन्नं प्रतिजहुस्तत्तस्य पाणी प्रचिच्छेद तस्मै हिरण्ययौ प्रतिदधुस्तस्माद्विरण्यपाणिः’ इति ।
 वसुजिह्वः शोभनवाक् वसविता विदधे यज्ञे वज्रिः त्रिषु सवनेषु विद्वः नभसः सकाशात्
 वा पत्यमानः आगच्छन् भवतीति शेषः । परोऽध्वर्यवः प्रत्यक्षः । हे वसवितः त्वं देवेषु स्तोत्रेषु
 विश्रमानं च वक्षोक्तम् । श्लोक्यतेऽनेनेति श्लोकः स्तोत्रम् । तत् वज्रेः ग्रामुहि च । वात् अनन्तरं
 सर्वंताति सर्वमपेक्षितं फलम् वस्मभ्यम् वा सुव प्रेरय ॥ हिरण्यपाणिः । हिरण्यशब्दं यास्को
 बहुधा निर्वक्ति—‘हिरण्यं कस्मात् वियत आयभ्यमानमिति वा हियते जनाजन्म्’ (निरु.
 २.१०) इत्यादिवा । पाणिशब्दं च निर्विवेच—‘पाणिः पणायतेः पूजाकर्मणः’ (निरु. २.२६)
 इति ॥ ‘हयं कान्तिमात्योः’ । ‘हयतेः कन्यन् हिर च’ इति कन्यम्, हिर इत्ययमादेशो धातोः ।
 निच्चादाद्युदात्तः । बहुव्रीहौ पूर्वपदस्वरः । पत्यमानः । ‘पद गतौ’ । विवादिराभनेपदी ।
 दकारस्य तकारश्छान्दसः । अश्वः । ‘अश्वं सेवायाम्’ इत्यस्य लङि ‘बहुलं छन्दसि’ इति शपो
 लुक् । ‘चवायोमे प्रथमा’ इति न निघातः । सुव । ‘वू प्रेरणे’ । तुदादिः । सर्वंतात्सिम् ।
 सर्वदेवात्तात्सि ल् स्वार्थिकः । लिट्स्वरः ॥

सुकृत्सुपाणिः स्ववाँ ऋतावा देवस्त्वष्टावसे तानि नो धात् ।

पूषण्वन्तं ऋभवो मादयध्वमूर्ध्वग्रावाणो अध्वरमतष्ट ॥ १२ ॥

सुकृत् । सुपाणिः । स्ववान् । ऋतवा । देवः । त्वष्टा । अवसे । तानि । नः । धात् ।

पूषण्वन्तः । ऋभवः । मादयध्वम् । ऊर्ध्वग्रावाणः । अध्वरम् । अतष्ट ॥ १२ ॥

सुकृत् सुषु जगतः कर्ता सुपाणिः कल्याणपाणिः स्ववान् धनवान् ऋतावा सत्यसंकल्पः
 त्वष्टा देवः तानि यान्यस्माकमपेक्षितानि अवसे रक्षणाय जनः अस्मभ्यं धात् ददातु ।
 ऋभवः । उरु भान्तीत्युभवः । हे ऋभवः पूषण्वन्तः पूष्णा सहिता सूर्यं मादयध्वम् । अस्मान्
 धनप्रदानेन दृष्टान् कुरुत । ऊर्ध्वग्रावाणः सोमाभिपवार्थमुद्यतग्रावाणः सन्तः ऋत्विज इममस्मदीयम्
 अध्वरमतष्ट अकुर्वन् ॥ अतष्ट । ‘तक्षू त्वक्षू तनूकरणे’ । ऊदित्वादन्नेदभावः । ‘श्लो श्लि’
 इति सिलोपः । ‘स्कोः संयोगाद्योः’ इति ककारलोपः । बहुवचनस्यैकवचनं छान्दसम् ॥

विद्युद्रथा मरुतं ऋष्टिमन्तो दिवो मयीं ऋतज्जाता अयासः ।

सरस्वती शृणवन्त्यज्ञियांसो धाता रयिं सहवीरं तुरासः ॥ १३ ॥

विद्युत् । रथाः । मरुतः । ऋष्टिमन्तः । दिवः । मयीः । ऋतज्जाताः । अयासः ।

सरस्वती । शृणवन् । यज्ञियांसः । धात । रयिम् । सहवीरम् । तुरासः ॥ १३ ॥

विद्युद्वाधाः विद्योतमानरथोपेताः ।^१ ऋष्टिमन्तः दीप्तिमन्तः । कृष्टिरायुधविशेषः तद्वन्तो वा ।^२ विद्यः द्योतमानाः ।^३ यम्याः कञ्चूर्णां मारयितारः ।^४ ऋक्तजाताः उदकाद्यज्ञाद्वा प्रादुर्भूताः । यद्वा । ऋतयुक्तं जातं^५ येभ्यस्ते ऋतजाताः ।^६ अयासः सततगमनशीलाः । यज्ञियासः यज्ञार्हाः ।^७ मरुतः सरस्वती । गद्यपद्यरूपेण प्रसरणमस्या अस्तीति सरस्वती । वामदेवता च । एते सर्वे देवा मदीयमिमं स्तोमं^८ शृण्वन् शृण्वन्तु ।^९ तुरासः अस्माकं फलप्रदाने त्वरणयुक्ता हे मरुतः ।^{१०} सहवीरं पुत्रसहितं ।^{११} रथि धनं ।^{१२} धात अस्मभ्यं धत्त ॥ धात । दधातेर्लोडि 'बहुलं छन्दसि' इति शपो लुक् । 'तत्तनस-नथनाश्च' इति तत्तादेशः । पादादिविवादिनिवातः । तपः पिप्त्वादनुदात्तत्वे धातुस्वरः । तुरासः । 'तुर स्वरणे' । इगुपधलक्षणः कः । आमन्त्रितवाजिवातः ॥

विष्णुं स्तोमासः पुरुदस्ममर्का भगस्येव कारिणो यामनि गमन् ।

उरुक्रमः कंकुहो यस्य पूर्वीर्न मर्धन्ति युवतयो जनित्रीः ॥ १४ ॥

विष्णुम् । स्तोमासः । पुरुदस्मम् । अर्काः । भगस्यऽइव । कारिणः । यामनि । गमन् ।

उरुक्रमः । कंकुहः । यस्य । पूर्वीः । न । मर्धन्ति । युवतयः । जनित्रीः ॥ १४ ॥

स्तोमासः । स्तुयन्त एभिरिति स्तोमाः स्तोत्राणि ।^१ अर्काः अर्चनीयानि शस्त्राणि च ।^२ भगस्येव भगस्य कारिणः कर्तृणीव स्थितानि तानि ।^३ यामनि संततं प्रतायमानेऽस्मिन् यज्ञे ।^४ पुरुदस्मं बहु-कर्मणम् । यद्वा । बहून् दस्यंस्त्युपक्षपयतीति पुरुदस्मः । तं विष्णुं देवं ।^५ मन् गच्छन्तु ।^६ पूर्वोः बह्व्यः ।^७ जनित्रीः सर्वस्य^८ जनयित्रीः ।^९ युवतयः परस्परमसंकीर्णाः ।^{१०} कंकुहः । कं स्कुञ्चति विस्तारयन्तीति कंकुमो दिशः । यद्वा । कंकुवृष्ट्यर्थः । उच्छ्रिता इव हि दिशो वृक्षाग्रेषूपलभ्यमानाः तिष्ठन्ति । एता दिशो विष्णोराज्ञां ।^{११} न ।^{१२} मर्धन्ति न हिसन्ति । सः^{१३} विष्णुः ।^{१४} उरुक्रमः ।^{१५} उरुर्महान्^{१६} क्रमः^{१७} पाद्विक्षेपो यस्य सः । त्रिविक्रमावतारे एकैनेव पादेन सर्वं जगदाक्रयातिष्ठत ॥ गमन् । गमेर्लुङि 'मन्त्रे यस' ।^{१८} इत्यादिना च्छेलेङ् । कंकुमः । पृषोदरादिव्वाद्रूपस्वरसिद्धिः ॥

इन्द्रो विश्वैर्वीर्यैः पत्यमान उभे आ प्रप्रौ रोदसी महित्वा ।

पुंरदरो वृत्रहा धृष्णुषेणः संगृभ्या न आ भरा भूरि पृश्नः ॥ १५ ॥

इन्द्रः । विश्वैः । वीर्यैः । पत्यमानः । उभे इति । आ । प्रप्रौ । रोदसी इति । महित्वा ।

पुंरमऽदरः । वृत्रहा । धृष्णुऽसेनः । समऽगृभ्यं । नः । आ । भर । भूरि । पृश्नः ॥ १५ ॥

विश्वैः सर्वैः ।^१ वीर्यैः सामर्थ्यैः ।^२ पत्यमानः प्राप्यमाणः सः ।^३ इन्द्रः ।^४ उभे ।^५ पुंरदसी आवा-पुथिव्यौ ।^६ महित्वा स्वकीयेन महिम्ना ।^७ आ ।^८ प्रप्रौ प्रयायास ।^९ शेषः ।^{१०} प्रत्यक्षकृतः ।^{११} ।^{१२} पुंरदरः

१. त-ल-द्योतमानाः द्योतमानस्य इन्द्रस्य पुत्रा वा । २. त-मारयितारः मनुष्येभ्यो हिता वा । ३. त-जायते । ४. त-ण-स्तोमं स्तोत्रम् । ५. ख-ग-घ-च-ज-ण-भ-यस्य सर्वस्य । ६. ख-ग-घ-च-ज-ण-भ-भ-स- 'सः' नास्ति । ७. ख-ग-घ-च-ज-ण-भ-स- 'उरुः...कमः' नास्ति; ज-उरुः विस्तृतः कमः । ८. ख-ग-घ-च-ज-ण-भ-भ-स- 'शेषः प्रत्यक्षकृतः' नास्ति ।

शत्रुपुरां दारयिता वृत्रहा वृत्रस्य हन्ता वृष्ण्येणः पराभिभवनशीलसेनोपेतः^१ स त्वं वपश्चः पशून्
 वसंगृभ्य संगृह्य वनः अस्मभ्यं वभूरि प्रभूतं यथा भवति तथा वा वभर देहि। यद्वा। पश्चः
 पशोभूरि बहुत्वं बहुन् पशून् यच्छेति ॥ पुरंदरः। 'दृ विदारणे' इत्यस्य पुरंदद उपपदे 'दृःसर्व-
 योर्दारिरसहोः' इति खच्प्रत्ययः। 'वाचंयमपुरंदरौ च' इति निपातनात् पूर्वपदस्याभागागमः। चित्वात्
 अन्तोदात्तः। धृष्ण्येणः। 'पूर्वपदात्' इति संहितायां णत्वम्। यदा णत्वं तदा 'रषाभ्याम्'^२
 इति णत्वम्। संगृभ्य। अहेत्यपि स्थानिवद्भावात् संप्रसारणम्। 'हृग्रहोऽहं छन्दसि' इति भत्वम्।
 'लिति' इति प्रत्ययात्पूर्वस्योदात्तत्वम्। पश्चः। पशुशब्दात् शसः 'जसादिषु छन्दसि वाचचनम्'
 इति सवर्णदीर्घाभावः ॥ ॥ २६ ॥

नासत्या मे पितरां बन्धुपृच्छां सजात्यं माश्विनोश्चारु नाम ।

युवं हि स्थो रयिदौ नो रयीणां दात्रं रक्षेथे अकवैरदब्धा ॥ १६ ॥

नासत्या । मे । पितरां । बन्धुपृच्छां । सजात्यम् । अश्विनोः । चारु । नाम ।

युवम् । हि । स्थः । रयिदौ । नः । रयीणाम् । दात्रम् । रक्षेथे इति । अकवैः । अदब्धा ॥ १६ ॥

हे नासत्यावश्विनौ बन्धुपृच्छा । हविष्प्रदातृत्वेन बन्धूनस्मान् अपेक्षितमर्थं पृच्छतः इति
 बन्धूनां प्रशारी । युवां वमे पितरां^३ पालयितारौ भवतम् । युवयोः वअश्विनोः वसजात्यं सजाते भवं
 संगतं वचार वनाम कमनीयं^४ खलु । हे अश्विनौ वयुवं युवां वनः अस्मभ्यं वरयीणां धनानां मध्ये
 वरयिदौ उत्तमस्य धनस्य दातारौ वस्थः वहि भवथः खलु । किंच वदब्धा केनाप्यतिरस्कृतौ युवां
 वदात्रं हविषां दातारं माम् वअकवैः अकुत्सितैः शोभनैः कर्मभिः वरक्षेथे पालयतम् ॥ नासत्या ।
 'नभ्राणपात्' इत्यादिना निपातनाकजः प्रकृतिभावः । बन्धुपृच्छा । पृच्छेः क्तिप् । 'सुपां
 सुलुक्' इति सुपो ङादेशः । सजात्यम् । सजाते भवम् । 'भवे छन्दसि' इति यत् । तिरस्वरितः ।
 स्थः । अस्तेर्लटि रूपम् । हियोगादनिघातः ॥

महत्तद्वः कवयश्चारु नाम यद्व देवा भवथ विश्व इन्द्रै ।

सखं ऋभुभिः पुरुहूत प्रियेभिरिमां धियं सातये तक्षता नः ॥ १७ ॥

महत् । तत् । वः । कवयः । चारु । नाम । यत् । ह । देवाः । भवथ । विश्वे । इन्द्रै ।

सखा । ऋभुभिः । पुरुहूत । प्रियेभिः । इमाम् । धियम् । सातये । तक्षत । नः ॥ १७ ॥

हे वकवयै मेधाविनो हे देवाः ववः युष्माकं वतत् तादृशं वमहत् प्रभूतं वनाम कर्म नमनं
 वा वचार मनोहरं खलु । वयत् येन कर्मणा विश्वे सर्वे यूयम् वइन्द्रे इन्द्रोपलक्षिते लोके वदेवाः
 वभवथ वह देवत्वं प्राप्नुयुः खलु । हे पुरुहूत बहुभिराहूत हे इन्द्र त्वं वप्रियेभिः प्रियतमैः वऋभुभिः ।

१. त-सेनोपेतः समरुद्ध इत्यर्थः । २. ल-स-पितरां । ३. ल-नासत्याविति नाम रूपं च कमनीयम् ।
 ४. ज-ण-'हे' नास्ति । ५. त-महत्तत् । ६. ज-ण-'हे' नास्ति ।

कस्तेन भवन्त्युतेन भान्तीति वा । ऋभुभिर्देवैः^१ सखा असि । इन्द्रसहिता ऋभवो यूयम्^२ इमान् अस्म-
दीयां^३ पृथियं स्तुतिं^४ नः अस्माकं^५ सातये धनादिलाभार्थं^६ तक्षत स्वीकुरुत ॥ यत् । 'सुपां
सुलुक्'^७ इत्यादिना सुपो लुक् । भवथ । भवतेर्लटि रूपम् । यद्वृत्तयोगादनिवातः । सख ऋभुभिः
इत्यत्र^८ संहितायाम् 'ऋत्यकः' इति प्रकृतिभावो ह्रस्वत्वं च ॥

अर्थमा णो अदितिर्यज्ञियासोऽदब्धानि वरुणस्य व्रतानि ।

युयोत नो अनपत्यानि गन्तोः प्रजावान्नः पशुमाँ अस्तु गातुः ॥ १८ ॥

अर्थमा । नः । अदितिः । यज्ञियासः । अदब्धानि । वरुणस्य । व्रतानि ।

युयोत । नः । अनपत्यानि । गन्तोः । प्रजाऽवान् । नः । पशुऽमान् । अस्तु । गातुः ॥ १८ ॥

अर्थमा । ऋच्छति सर्वदा गच्छतीत्यर्थमा सूर्यः । अदितिः देवमाता यज्ञियासः यज्ञाहो
देवा यस्य वरुणस्य व्रतानि कर्माणि अदब्धानि अहिंसितानि भवन्ति स^१ वरुणः^२ ते चार्धमाद्व्यो
देवाः नः अस्मान् रक्षन्त्विति शेषः । ते सूर्यं नः अस्माकम् अनपत्यानि अपत्यानां^३
पुत्राणामहितानि कर्माणि । यद्वा । पतनकारणं न भवतीत्यपत्यम् । तद्व्याप्यनपत्यानि
पतनकारणानि^४ कर्माणि गन्तोः सम्मगात् युयोत पृथक्कुरुत । यथा तान्यहितानि^५ कर्माणि
न स्पृशन्ति तथा कुरुतेत्यर्थः । अथ गातुः । गायन्ति स्तुवन्तीन्द्रादीन्नेति गातुर्गृहम् । नः
अस्मदीयं गृहं पशुमान् पश्चादियुक्ते प्रजावान् अपत्योपेतम् अस्तु ॥ अर्थमा । 'ऋ गतो' ।
'यच्चुक्ष्मीहन्केदन्'^६ इत्यादिना निपातनात् रूपसिद्धिः । अदितिः । दीङ् क्षये^७ इत्यस्य कर्तरी
क्तिच् । नवा^८ समासः^९ । 'अदितिरदीना' (निरु. ४. २२) इति यास्कः । छान्दस् ह्रस्वत्वम् । नजः^{१०}
स्वरः^{११} । युयोत । यौतेः अमिश्रीभावकर्मणो लोटि 'बहुलं छन्दसि' इति शपः श्लुः । 'तसनप्'^{१२}
इति तप्रत्ययस्य तवादेशः । गन्तोः । 'गम् गतो' । 'सितनिगमिसिसच्यविधान्कुशिश्र्यः'^{१३} इति
तुप्रत्ययः । निष्वादाद्युदात्तः । गातुः । 'गायाहिभ्यश्च' (उ. सू. १. ७२) इति तुप्रत्ययः ॥

देवानां दूतः पुरुष प्रसूतोऽनागान्नो वोचतु सर्वताता ।

भृणोतु नः पृथिवी द्यौरुतापः सूर्यो नक्षत्रैरुर्वरान्तरिक्षम् ॥ १९ ॥

देवानाम् । दूतः । पुरुष । प्रसूतः । अनागान् । नः । वोचतु । सर्वताता ।

भृणोतु । नः । पृथिवी । द्यौः । उत । आपः । सूर्यः । नक्षत्रैः । उरु । अन्तरिक्षम् ॥ १९ ॥

पुरुष पुरुष बहुषु देवेषु प्रसूतः अमिहोत्रार्थं विहितः^१ । यद्वा । पुरुभिर्यजमानैः प्रसूतो
यष्ट्यदेवाह्वानार्थं प्रेरितः^२ देवानां दूतः । तथा च तैत्तिरीयकम्—'अग्निर्देवानां दूत आसीत्'

१. न-ल-स-इत्यस्य । २. ख-ग-घ-च-ज-ण-न-भ-स- 'स वरुणः' नास्ति । ३. ख-ग-घ-च-ज-
ण-न-भ- 'अपत्यानां' नास्ति । ४. ख-ग-घ-ज-ण-त-न-भ-पातनकारणानि । ५. ज-ण-त-दहितानि;
न-अहितानि । ६. त-नञ्समासः । ७. च-ज-ण-स-नस्वरः । ८. ज-बहुप्रकारेषु । ९. त-विहितः ।
१०. २-५७

इति । तादृशोऽग्निः कर्मकर्तृसाधनवैयुष्येन सापराधान् नः^१ अस्मान् अनगान् अनागसः
 'सर्वताता सर्वत्र' वोचतु ब्रवीतु । किंच पृथिवी वयौः च उत अपि च आपः सूर्यः
 च नक्षत्रैरु विसतीर्णम् अन्तरिक्षं च । एते सर्वे देवाः नः अस्मदीयां स्तुतिं शृणोतु शृण्वन्तु ।
 प्रत्येकविवक्षया एकवचनम् ॥ प्रसृतः । 'पू ग्रेणे' । कर्मणि क्तः । 'गतिरनन्तरः' इति गतेः
 प्रकृतिस्वरः । अनागान् । शसि सकारलोपश्छान्दसः । सवर्णदीर्घे कृते 'तस्माच्छतो नः' इति
 नत्वम् । वोचतु । 'वच परिभाषणे' । 'व्यस्ययो बहुलम्' इति क्षापोऽङादेशः । वच उम् । गुणः ।
 निघातः । नक्षत्रैः । 'नक्ष गतौ' । 'अमिनक्षयजिवन्धिपतिभ्योऽन्नम्' इत्यत्रन्प्रत्ययः ।
 निस्वादाबुदात्तः । यद्वा । न क्षरति न क्षीयते इति वा नक्षत्रम् । 'नभ्राण्यपात्' इति नञः
 प्रकृतिभावः । नजः^२ स्वरः^३ ॥

शृण्वन्तु नो वृषणः पर्वतासो ध्रुवक्षेमास इळ्या मर्दन्तः ।

आदित्यैर्नो अदितिः शृणोतु यच्छन्तु नो मरुतः शर्म भद्रम् ॥ २० ॥

शृण्वन्तु । नः । वृषणः । पर्वतासः । ध्रुवक्षेमासः । इळ्या । मर्दन्तः ।

आदित्यैः । नः । अदितिः । शृणोतु । यच्छन्तु । नः । मरुतः । शर्म । भद्रम् ॥ २० ॥

वृषणः अभिमतफलसेचका मरुतः पर्वतासः । पृणन्ति प्रयत्यर्थिनां कामानिति पर्वता
 प्रावाभिमानिनो देवाः ध्रुवक्षेमासः निश्चलस्थानाः इळ्या हविलक्षणेनाञ्जेन^१ मर्दन्तः साधन्तः
 सन्तः नः अस्मदीयां स्तुतिं शृण्वन्तु । किंच आदित्यैः अपत्यभूतैरादित्यैः उपेता^२ अदितिः नः
 अस्मदीयां स्तुतिं शृणोतु । मरुतः च नः अस्मभ्यं भद्रं कल्याणकरं शर्म सुखं यच्छन्तु
 ददतु ॥ आदित्यैः । अदितेरपत्यानीत्यर्थे 'दित्यदिति' इति ण्यः । प्रत्ययस्वरेणान्तोदात्तः । सुपा
 सहैकादेशे कृते एकादेश उदात्तः ॥

प्रवत्स्यन्त्यजमानः 'सदा सुगः' इत्यृचं जपन् गच्छेत् । सूत्रितं च—'सदा सुगः पितुमाँ अस्तु
 पन्था इति पन्थानमवच्छेदः' (आश्व. श्री. २. ५) इति ॥

सदा सुगः पितुमाँ अस्तु पन्था मध्वा देवा ओषधीः सं पिपृक्त ।

भर्गो मे अग्ने सुख्ये न मृध्या उद्गायो अस्यां सदनं पुरुक्षोः ॥ २१ ॥

सदा । सुगः । पितुऽमान् । अस्तु । पन्थाः । मध्वा । देवाः । ओषधीः । सम् । पिपृक्त ।

भर्गः । मे । अग्ने । सुख्ये । न । मृध्याः । उत् । रायः । अस्याम् । सदनम् । पुरुक्षोः ॥ २१ ॥

हे अग्ने अस्माकं पन्थाः मार्गः पसदा सर्वदा पसुगः सुखेन गन्तुं शक्यः पितुमान् अन्नदात्र
 अस्तु । हे देवाः मध्वा माधुर्यपितेनोदकेन ओषधीः पसं पिपृक्त संपचयत । सेचयतेत्यर्थः ।

१. त-न-स- 'नः' नास्ति; ल-अपि । २. च-ज-ण-स-नस्वरः । ३. त-हविलक्षणाञ्जेन । ४. च-
 संहिता ।

हे अग्ने त्वया वसत्ये संजाते सति वमे मम वभगः धनं वन वसृध्याः न विनश्यतु । किंच वरायः धनस्य वपुरुक्षोः बहुत्रस्य च वसदन् स्थानम् वउत् वअथां प्रामुष्याम् ॥ सदा । स्वरादिध्वानुदात्तत्वेन पाठादायुशात् । पिष्टक । 'पृची संपर्के' । लोटि 'बहुलं छन्दसि' इति रूपः श्रुः । 'बहुलं छन्दसि' इति अभ्यासस्य इत्वम् । सृध्याः । सृधिर्हिसार्थः । लिङि 'तिङो तिङो भवन्ति' इति तिपः सिप् ॥

पशौ पुरोडाशस्विष्टकृतः 'स्वदस्व हव्या' इति याज्या । सूत्रितं च—'स्वदस्व हव्या समिधो विदीहीति पुरोडाशस्विष्टकृतः' (आश्व. श्रौ. ३. ५) इति ॥

स्वदस्व हव्या समिधो विदीह्यस्मश्चरुं कसं मिमीहि श्रवांसि ।

विश्वो अग्ने पृतसु ताज्जेषि शत्रूनहा विश्वा सुमना दीदिही नः ॥ २२ ॥

स्वदस्व । हव्या । सम् । इषः । दिदीहि । अस्मद्यक् । सम् । मिमीहि । श्रवांसि ।

विश्वान् । अग्ने । पृतसु । तान् । जेषि । शत्रून् । अहा । विश्वा । सुमनाः । दीदिहि । नः ॥ २२ ॥

हे अग्ने वह्या हवनयोग्यानि हवींषि स्वदस्व स्वादय । अस्माकम् वृषः अन्नानि वसं विदीहि सन्ध्यक् प्रकाशय । दीपितानि तानि श्रवांसि अन्नानि अस्मद्यक् अस्मदभिमुखानि वसं मिमीहि संमानय^१ । कुरु^२ इत्यर्थः । ततः पृतसु संग्रामेषु तान् बाधकान् विश्वान् सर्वान्^३ शत्रून् जेषि जय । अथ सुमनाः शोभनमनस्कः सन् वनः अस्माकं विश्वा अहा सर्वोप्यहाणि वदीदिहि अग्निहोत्रादिकर्मयोग्यानि प्रकाशय ॥ स्वदस्व । 'स्वद आस्वादने' । लोटि रूपम् । थासो लसावधातुक्स्वरे धातुस्वरः । विदीहि । 'दिवु क्रीडावौ' इत्यस्य लोटि 'बहुलं छन्दसि' इति विकरणस्य श्रुः । परस्वान् 'हलि च' इति दीर्वत्वे कृते पश्चात् बलि लोपः । निघातः । अस्मद्यक् । अस्मानञ्जति इति अञ्जतेः क्प् । 'विष्वदेवयोश्च ऐः' इति^४ ऐरद्यादेशः । सुपां सुलुगिति सुपो लृक् । अद्र्यादेशस्यान्तोदात्तत्वेन निपातनात् यणादेशे कृते 'उदात्तस्वरितयोः^५' इति यणः स्वरितत्वम् । मिमीहि । 'माङ् माने शब्दे च' । जुहोत्यादिः । तस्य लोटि व्यत्ययेन परस्मैपदम् । निघातः । सुमनाः । 'सोमेनसी' इत्युत्तरपदाधुदात्तत्वम् । दीदिहि । दिवेयंङ्लुकि लोटि तुजादिस्वादभ्यासस्य दीर्वः । बलि^६ लोपः^७ ॥ ॥ २७ ॥

'उपसः पूर्वाः' इति द्वाविंशत्यृचं द्वितीयं सूक्तं त्रैष्टुभम् । 'उपसः' इत्यनुक्रमणिका । प्रजापतेरार्षं वैश्वदेवं 'प्रजापतिर्हि वैश्वदेवं ह' इति पूर्वसूक्ते हिह्रशब्दप्रयोगात्^८ । सूक्तविनियोगो लैङ्गिकः । अत्राद्योपस्या ततः परं नवचोऽभ्याविदेवतास्ततः परा अहोरात्रदेवताका ततश्चतवो रोदर्योः पञ्चदशी शुनिर्वावो षोडशी दिग्देवताका ततः षड्वचो वर्षत इन्द्रस्य केचिदग्नेस्त्वष्ट्रेति मन्थन्ते ॥

१. ख-ग-ज-ण-सृधि हिंसार्थम्; च-सृधि हिंसार्थः; भ-ल-स-सृधि हिंसार्थः । २. ख-ग-च-समानम्; ज-ण-संमानय समानम्; न-समानवनम् । ३. ल-सर्वान् नास्ति । ४. त-दीर्वः । ५. ख-ग-च-ज-ण-त-न-भ-स-इति ... उदात्तस्वरितयोः नास्ति । ६. ख-ग-च-ज-ण-न-भ-स-बलि लोपः नास्ति । ७. ख-ग-च-ज-ण-त-न-भ-स-इति शब्दप्रयोगात् ।

उषसः पूर्वा अध यज्ञधूर्महद्वि जज्ञे अक्षरं पदे गोः ।

व्रता देवानामुप नु प्रभूषन्महदेवानामसुरत्वमेकम् ॥ १ ॥

उषसः । पूर्वाः । अध । यत् । विऽऊषुः । महत् । वि । जज्ञे । अक्षरम् । पदे । गोः ।

व्रता । देवानाम् । उप । नु । प्रभूषन् । महत् । देवानाम् । असुरत्वम् । एकम् ॥ १ ॥

पूर्वाः उदयकालात् प्राचीनाः । उषसः यत् यदा व्यूषुः व्युच्छन्ति । अध तदानीम् । अक्षरम् । न क्षरतीत्यक्षरम् । अविनाश्यादित्याख्यं । महत् प्रभूतं ज्योतिः । गोः उदकस्य । पदे स्थाने समुद्रे नभसि वा । पवि । जज्ञे उत्पद्यते । अधोदिते सूर्ये । प्रभूषन् अग्निहोत्रादिकर्मसु प्रभवितुमिच्छन् यजमानः । व्रता कर्मणि । देवानां । नु क्षिप्रम् । उप समीपं नेष्यति । गोस्यक्रियाध्याहारः । तदिदं । देवानाम् । एकं मुख्यम् । असुरत्वम् । अस्यति क्षिपति सर्वानित्यसुरः प्रबलः । तस्य भावोऽसुरत्वं प्राबल्यम् । महदैश्वर्यम् ॥ व्युषुः । ‘उप ऋष दाहे’ इत्यस्य विपूर्वस्य लिट्युसि रूपम् । ‘सह’ इति योगविभागात् समासः । यद्ब्रूतयोगादनिघातः । प्रभूषन् । भवतेः सनि द्विवचनस्य छन्दसि विकल्पितत्वात् अत्र द्विवचनाभावः । तदन्ताच्छतरि रूपम् । प्रादिसमासः । शतुल्लासवैधातुक्स्वरे धातुस्वरः ॥

मो धू णो अत्र जुहुरन्त देवा मा पूर्वे अग्ने पितरः पदज्ञाः ।

पुराण्योः सद्यनोः केतुरन्तर्महदेवानामसुरत्वमेकम् ॥ २ ॥

मो इति । सु । नः । अत्र । जुहुरन्त । देवाः । मा । पूर्वे । अग्ने । पितरः । पदज्ञाः ।

पुराण्योः । सद्यनोः । केतुः । अन्तः । महत् । देवानाम् । असुरत्वम् । एकम् ॥ २ ॥

हे । अग्ने । अत्र अस्मिन् काले । देवाः । नः अस्मान् । सु सुष्ठु । मो । जुहुरन्त मा हिंस्युः । तथा । पदज्ञाः कर्मण्यनुष्ठाय देवपदमनुभवन्तः । पूर्वे पुरातनाः । पितरः । मा हिंसिषुः । यस्मान् । केतुः यज्ञानां प्रज्ञापकः सूर्यः । पुराण्योः पुरातनयोः । सद्यनोः । सीदन्त्यनयोर्वैवमनुष्या इति सद्यनो रोदसी । तयोः । अन्तः मध्ये उदेति । तस्मादत्र मा हिंसन्वित्यर्थः । महदेवानाम् इत्यादि पूर्ववत् ॥ जुहुरन्त । ‘हू प्रसह्यकरणे’ । लुङि जुहोत्यादित्वात् ऋः । व्यत्ययेनात्मनेपदम् । ‘बहुलं छन्दसि’ इत्युत्त्वम् । संज्ञापूर्वकस्य विधेरनित्यत्वाददादेशाभावेऽन्तादेशः ॥

वि मे पुरुत्रा पतयन्ति कामाः शम्यच्छा दीधे पुर्व्याणि ।

समिद्धे अग्रावृतमिद्धदेम महदेवानामसुरत्वमेकम् ॥ ३ ॥

वि । मे । पुरुऽत्रा । पतयन्ति । कामाः । शमि । अच्छे । दीधे । पुर्व्याणि ।

समऽइद्धे । अग्नौ । ऋतम् । इत् । वदेम । महत् । देवानाम् । असुरत्वम् । एकम् ॥ ३ ॥

१. च-ज-ण-च । २. न-स-तिष्ठति । ३. ख-ग-घ-ज-ण-न-भ-ल-स-‘असुरत्वं’ नास्ति । ४. च-न-‘अत्र’ नास्ति ।

हे अग्ने ऽमे मम ऽपुरुत्रा बहवः ऽकामाः अभिलाषाः ऽवि ऽपतयन्ति विविधं गच्छन्ति ।
 ऽक्षमि अग्निष्टोमादिलक्षणं कर्म ऽअच्छ अभिलक्ष्याहं ऽपूर्व्याणि पुरातनानि स्तोत्राणि तदर्थं ऽदृष्टो
 दीपयामि । पश्चात् यज्ञार्थम् ऽअग्नौ ऽसमिद्धे दीप्यमाने सति ऽकृतमिव सत्यमेव ऽवदेम ।
 अमृतवचने हि यज्ञे वैयुग्यं स्यादिति ॥ पुरुत्रा । 'देवमनुष्यपुरुषं' इत्यादिना त्राप्रत्ययः । पतयन्ति ।
 'पतू गतौ' । स्वाधिको गिच् ॥

सुमानो राजा विभृतः पुरुत्रा शयै शयासु प्रयुतो वनानु ।

अन्या वत्सं भरति क्षेति माता महदेवानामसुरत्वमेकम् ॥ ४ ॥

सुमानः । राजा । विभृतः । पुरुऽत्रा । शयै । शयासु । प्रयुतः । वना । अनु ।

अन्या । वत्सम् । भरति । क्षेति । माता । महत् । देवानाम् । असुरत्वम् । एकम् ॥ ४ ॥

ऽसमानः साधारणः सर्वेषाम् । यद्वा एक एव । ऽराजा दीप्यमानोऽग्निः ऽपुरुत्रा बहुषु देशेषु
 ऽविभृतः अग्निहोत्रार्थं विहृतो भवति । यद्वा । राजा अभियुतः सोमः सर्वेषु देशेषु यज्ञार्थं विहृतो भवति ।
 स चाग्निः सोमो वा ऽशयासु वेदिषु । शेरते हविरादयः पदार्था अत्रेति शया वेद्यः । तासु ऽशये शेरते
 निवसति । ऽवनानु अनुवनं वनेश्वरगिरूपेषु काष्ठेषु ऽप्रयुतः विभक्तोऽग्निर्वर्तते । सोमश्चेत् वनेषु
 चमसेषु विभक्तो वर्तते । तस्य द्वे मातरी यावापृथिव्यौ । तयोः ऽन्या द्यौः अस्याः^३ भूमेः^३ जायमानतया
 ऽवत्सं वत्सभृतमग्निं सोमं वा ऽभरति दृष्ट्यादिरूपेण भरति पोषयति । ऽमाता वसुधा ऽक्षेति केवलं
 निवासयति ॥ विभृतः । 'हृज्' हरणे' । कर्मणि कः । 'गतिरनन्तरः' इति गतेः प्रकृतिस्वरवम् ।
 पुरुत्रा । अधिकरणे त्राप्रत्ययः । शये । 'शीङ् स्वमे' । 'लोपस्तः' इति तकारलोपः । 'शीङ्
 सार्वधातुके गुणः' । शयासु । 'शीङ् स्वमे' । 'एरच्' इत्यधिकरणेऽच् । भरति । 'भृन् भरणे' ।
 भूवादिः । 'एकान्याभ्यां समर्थभ्याम्' इति पूर्वस्य न निघातः । क्षेति । 'क्षि निवासगत्याः'
 इत्यस्य लटि 'बहुलं छन्दसि' इति विकरणस्य लुक् ॥

आक्षिप्तपूर्वास्वपरा अनुरुत्सद्यो जातासु तरुणीष्वन्तः ।

अन्तर्वैतीः सुवते अप्रवीता महदेवानामसुरत्वमेकम् ॥ ५ ॥

आक्षिप्तः । पूर्वासु । अपराः । अनुरुत् । सद्यः । जातासु । तरुणीषु । अन्तरिति ।

अन्तःऽवैतीः । सुवते । अप्रवीताः । महत् । देवानाम् । असुरत्वम् । एकम् ॥ ५ ॥

ऽपूर्वासु जीर्णाओषधीषु ऽआक्षिप्तः आवर्तमानः तथा ऽअपराः नव्या ओषधीः ऽअनुरुत्
 अनुरुत्स्वम् उपपत्त्यानुगुण्येनानुतिष्ठन्नग्निः सूर्यो वा ऽसद्यो ऽजातासु तदानीमुपपन्नासु ऽतरुणीषु
 पल्वितास्वोषधीषु ऽअन्तः वर्तते । ता ओषधयः ऽअप्रवीताः केनापि पुरुषेणानिषिक्तेतस्काः

१. न-ल-स- 'वेदिषु' नास्ति । २. च-फ-लोमथ । ३. ख-ग-च-फ-अस्यां भूतेः । ४. ख-ग-
 व-ज-ण-सृच् भरणे, न-भ-स-सृच् हरणे ।

अनभ्यक्ता वा ऽअन्तर्वेत्तीः अग्निना गभेवत्यो भूत्वा ऽसुवते फलं पुण्यं चोत्पादयन्ति । तदिदं देवानामैश्वर्यम् ॥ अक्षित् । 'क्षि निवासगत्योः' । किप् । अनुस्त् । 'अनो रथ कामे' । अस्मात् किप् । 'अन्वेषामपि दृश्यते' इति दीर्घः^१ । कृत्स्वरः । तल्गीषु । 'नन्स्वनीककृत्स्वस्तरणतलुनानामुप-संख्यानम्' (पा. म. ४.१.१५-६) इति ङीप् । अन्तर्वेत्तीः । 'क्षयः' इति मनुषो वत्स्वम् । सुवते । 'पूङ् प्राणिगर्भविमोचने' इत्यस्य लटि रूपम् । निवातः ॥ २८ ॥

शुयुः प्रस्तादधु नु द्विमातावन्धनश्चरति वृत्स एकः ।

मित्रस्य ता वरुणस्य व्रतानि महद्देवानामसुरत्वमेकम् ॥ ६ ॥

शुयुः । प्रस्तात् । अध । नु । द्विमाता । अवन्धनः । चरति । वृत्सः । एकः ।

मित्रस्य । ता । वरुणस्य । व्रतानि । महत् । देवानाम् । असुरत्वम् । एकम् ॥ ६ ॥

१ द्विमाता । द्वे छावापृथिव्यौ मातरौ यस्य स द्विमाता । यद्वा द्वयोर्लोकयोर्निमाता । सूर्यः ऽपरस्तात् ऽपश्चिमायां दिशि अस्तवेलायां^२ ऽशुयुः क्षयानोऽव्याप्रियमाणो भवति । ऽअध ऽनु अयोदशवेलायाम् ऽएकः छावापृथिव्योः साधारणः तयो रस्तादानात् ऽवृत्सः पुत्रः ऽअवन्धनः अप्रतिबद्धगतिः अनालम्बनः^३ एकः सन् ऽचरति नभसि गच्छति । ऽता तानीमानि ऽमित्रस्य ऽवरुणस्य मित्रावरुणयोः व्रतानि कर्माणि^४ ॥ शुयुः । 'शीङ् स्वप्ने' । 'शृष्टृशीतृचरि' इत्यादिना उपस्थयः । द्विमाता । 'नधृतश्च' इति प्राप्तस्य कपः 'क्तञ्छन्दसि' इति प्रतिषेधः ॥

द्विमाता होता विदथेषु सभ्राळन्वग्रं चरति क्षेति बुध्नः ।

प्र रण्यानि रण्यवाचो भरन्ते महद्देवानामसुरत्वमेकम् ॥ ७ ॥

द्विमाता । होता । विदथेषु । सभ्राऽराट् । अनु । अग्रम् । चरति । क्षेति । बुध्नः ।

प्र । रण्यानि । रण्यवाचः । भरन्ते । महत् । देवानाम् । असुरत्वम् । एकम् ॥ ७ ॥

१ द्विमाता द्वयोर्लोकयोर्निमाता ऽविदथेषु यज्ञेषु ऽहोता देवानामाह्वाता ऽसभ्राट् यज्ञेषु सभ्यक् राजमानोऽग्निः ऽअन्वग्रम् अग्रे^२ विवि ऽचरति सूर्यमृतस्तत्र वतंते । 'बुध्नः सर्वस्य कर्मणो मूलभूतः सन् ऽक्षेति भूमौ वसति । यद्वा । अग्रं मुख्यं भागं चरति भक्षयति^३ । क्षेति यज्वनां गृहेषु निवसति । यद्वा । बुध्नः प्रतिष्ठा अन्तेभागी स्विष्टकृद्वृषेण । 'प्रतिष्ठा वै स्विष्टकृत्' इति श्रुतेः । किंच ऽरण्यवाचः रमणीयवाचः स्तोतारः ऽरण्यानि रमणीयानि स्तोत्राणि ऽप्र भरन्ते प्रकण्वे^४ कुर्वन्ति । तदिदं देवानामैश्वर्यम् ॥ चरति । 'चादिलोपे' इति न^५ निघातः ॥

१. त-अनोर्दीर्घः । २. ल-अस्तमयवेलायाम् । ३. ख-भ-अनालम्बनः; च-फ-बलेन । ४. ज-ण-कर्माणि । तदिदं देवानामैश्वर्यम् । ५. ख-ग-च-ज-ण-त-भ-स-अन्वग्रे । ६. ख-ग-च-ज-ण-न-भ-स-'भक्षयति' नास्ति । ७. न-ल-स-प्रणयन्ति । ८. ख-ग-च-ज-ण-निघाताभावः ।

शूरस्येव युध्यतो अन्तमस्य प्रतीचीनं ददृशे विश्वमायत् ।

अन्तर्मतिश्चरति निष्विधं गोर्महदेवानामसुरत्वमेकम् ॥ ८ ॥

शूरस्यऽद्वय । युध्यतः । अन्तमस्य । प्रतीचीनम् । ददृशे । विश्वम् । आऽयत् ।

अन्तः । मतिः । चरति । निःऽसिधम् । गोः । महत् । देवानाम् । असुरऽत्वम् । एकम् ॥ ८ ॥

‘अन्तमस्य समपि वर्तमानस्य दावाग्नेः’^१ आबत् अभिमुखमागच्छत्^२ विश्वं भूतजातं^३ प्रतीचीनं पराङ्मुखं^४ दृढशो दृश्यते । तत्र दृष्टान्तः । ‘शूरस्येव । यथा ’युध्यतः युद्धं कुर्वाणस्य शूरस्य समर्थस्य राज्ञः अभिमुखमागच्छत् परबलं पराङ्मुखं दृश्यते तद्वत् । ‘मतिः सर्वज्ञायमानः सोऽग्निः ’गोः उदकस्य^५ निष्विधं हितिकां दीप्तिम्^६ अन्तः^७ चरति अन्तर्धारयति ॥ युध्यतः । ‘युध संग्रहादे’ । विवादिः^८ । तस्य शतरि रूपम् । अन्तमस्य । अन्तशब्दात् ‘अत इनिठनौ’ इति ठन् । अतिशयेनास्तिकः इत्यर्थे तमप् । ‘तमे तादेश्च’ इति तादिलोपः । निष्वादाद्युदात्तः । प्रतीचीनम् । प्रतिपूर्वस्याञ्ज्ञतेः क्तिन् । तस्मात् ‘विभाषाञ्चैरक्खियाम्’ इति खः । ईनादेशः । प्रत्ययस्वरः । आयत् । ‘या प्रापणे’ इत्यस्याङ्पूर्वस्य शतरि रूपम् ; आङ्पूर्वस्य ‘अय पय गती’ इत्यस्य शतरि रूपं वेति व्युत्पत्त्यनवधारणादनवग्रहः ॥

नि वेवेति पलितो दूत आस्वन्तर्महार्थरति रोचनेन ।

वर्षूषि विभ्रदभि नो वि चष्टे महदेवानामसुरत्वमेकम् ॥ ९ ॥

नि । वेवेति । पलितः । दूतः । आसु । अन्तः । महान् । चरति । रोचनेन ।

वर्षूषि । विभ्रत् । अभि । नः । वि । चष्टे । महत् । देवानाम् । असुरऽत्वम् । एकम् ॥ ९ ॥

‘पलितः पाळयिता पूर्णो वा देवानां’^१ दूतः अग्निः^२ आसु ओषधीषु^३ नि^४ वेवेति नितरां व्याप्य वर्तते । ‘महान् सोऽग्निः’^५ रोचनेन सूर्येण सह^६ अन्तः^७ रोदस्योर्मध्ये^८ चरति । ‘वर्षूषि नानाविधानि रूपाणि’^९ विभ्रत् सोऽग्निः^{१०} नः अस्मान् यदृन्^{११} अभि^{१२} वि^{१३} चष्टे विशेषेणानुग्रहदृष्ट्या पश्यति ॥ वेवेति । वी गत्यादिषु । यङ्गुलिकं ईडभावे रूपम् । रोचनेन । सहा^{१४} तृतीया । विभ्रत् । ‘दुभृष्ट धारणपोषणयोः’^{१५} इत्यस्य शतरि रूपम् । अभ्यस्तस्वरः ॥

विष्णुर्गोपाः परमं पाति पार्थः प्रिया धामान्यमृता दधानः ।

अग्निष्ठा विश्वा भुर्वनानि वेद महदेवानामसुरत्वमेकम् ॥ १० ॥

विष्णुः । गोपाः । परमम् । पाति । पार्थः । प्रिया । धामानि । अमृता । दधानः ।

अग्निः । ता । विश्वा । भुर्वनानि । वेद । महत् । देवानाम् । असुरऽत्वम् । एकम् ॥ १० ॥

वविष्णुः व्यासः गोपाः सर्वस्य गोपायिता वमित्रा प्रियतमानि वअमृता क्षयरहितानि
ववामानि तेजसि वदधानः सोऽग्निः परमं पाथः स्थानं पाति रक्षति । यद्वा । वामानि
लोकधारकाणि अमृता उदकानि दधानः सन् परमं पाथः उदकस्य स्थानमन्तरिक्षं पाति । सः
वअग्निः ता तानि विश्वा सर्वाणि वभुवनानि भूतजातानि वेद जानाति ॥ गोपाः । गोपायतेः
क्रिपि अतोलोपयलोपी । अग्निष्टा इत्यत्र संहितायां 'युष्मत्तत्तद्धुःष्वन्तःपादम्' इति
पत्वम् ॥ ॥ २९ ॥

नानां चक्राते यम्याऽवर्षैपि तयोरन्यद्रोचते कृष्णमन्यत् ।

इयावीं च यदरुषी च स्वसारौ महद्देवानामसुरत्वमेकम् ॥ ११ ॥

नानां चक्राते इति । यम्या । वर्षैपि । तयोः । अन्यत् । रोचते । कृष्णम् । अन्यत् ।

इयावीं । च । यत् । अरुषी । च । स्वसारौ । महत् । देवानाम् । असुरत्वम् । एकम् ॥ ११ ॥

यम्या यमरूपे मिथुनभूते अहश्च रात्रिश्चेत्येते नाना विधानि ववर्षपि शुक्लकृष्णादीनि
रूपाणि चक्राते कुरुतः । इयावी कृष्णवर्णा अरुषी शुक्लतया आरोचमाना यत् ये परस्परं
स्वसारौ भवतः तयोः मध्ये अन्यत् अङ्गुलमहः रोचते किरणसंवन्धादीप्यते । अन्यत् रात्रिलक्षणं
कृष्णं तमःसंवन्धात् कृष्णवर्णमाभाति ॥ यम्या । सुपो ङादेशः । रोचते । 'एकान्याभ्यां समर्थो-
भ्याम्' इति न निघातः ॥

माता च यत्र दुहिता च धेनू संवर्द्धुं धापयेते समीची ।

ऋतस्य ते सदसीळे अन्तर्महद्देवानामसुरत्वमेकम् ॥ १२ ॥

माता । च । यत्र । दुहिता । च । धेनू इति ।

संवर्द्धुं इति सवःऽदुर्वे । धापयेते इति । समीची इति समऽईची ।

ऋतस्य । ते इति । सदसि । ईळे । अन्तः । महत् । देवानाम् । असुरत्वम् । एकम् ॥ १२ ॥

माता सर्वेषां निर्मातृवाम्माता पृथिवी च दुहिता दूरे निहिता^१ द्यौः च । 'दुहिता दुहिता
दूरे हिता दोग्धेवा' (निरु. ३. ४) इति यास्कः । एते संवर्द्धुं सवरः स्वीयस्य क्षीररूपरसस्य^२
दोग्धौ अत एव धेनू जगतः प्रीणयिष्यौ ते^३ द्यावापृथिव्यौ यत्र अन्तरिक्षे समीची परस्परं संगते सत्यौ
धापयेते स्वकीयं रसमग्न्योन्यं पाययेते ऋतस्य उदकस्य सदसि स्थानभूते तस्मिन्नन्तरिक्षे अन्तः
स्थिते द्यावापृथिव्यौ ईळे अहं स्तौमि । यद्वा । वृष्टिलक्षणं^४ रसं द्यौः पृथिवीं धापयेते^५ आहुतिलक्षणं

१. ख-ग-घ-फ-रात्रिथैते; प-रात्रिथेति । २. ख-ग-घ-च-ज-ण-न-भ-ल-स- 'नाना' नास्ति ।
३. त-विनिहिता । ४. घ-रसस्य; न-ल-स-क्षीररूपस्य । ५. न-ल-स- 'ते' नास्ति । ६. ख-ग-
घ-ज-ण-न-भ-स-द्यौः वृष्टिलक्षणं रसम् ।

रसं चा^१ पृथिवीति एवमन्योन्यं माता च दुहिता च भवतः । ऋतस्य सदसि स्थाने यज्ञसदने स्थितोऽहं ते उभे स्तौमि ॥ सर्वहुंघे । 'सर्वःशब्दः क्षीरवाची' इति संप्रदायविद आहुः । तस्मिन्नुपपदे 'दुह प्रवृणो' इत्यस्माद्धातोः 'दुहः कव्यश्च' इति कप्रत्ययो घञ्चान्तादेशः । प्रत्ययस्य पिच्चादनुदात्तत्वे धातुस्वरः । धापथेते । 'धेदु पाने' इत्यस्य ण्यन्तस्य लटि 'निगारणचलनार्थेभ्यश्च' इति परस्मैपदे प्राप्ते 'पादिषु धेद उपलक्ष्यानम्' इत्यात्मनेपदम् । यद्वृत्तयोगादिनिघातः ॥

अन्यस्यां वृत्सं रिहती मिमाय कया भुवा नि दधे धेनुर्धः ।

ऋतस्य सा पर्यसापिन्वतेळा महद्देवानामसुरत्वमेकम् ॥ १३ ॥

अन्यस्यां । वृत्सम् । रिहती । मिमाय । कया । भुवा । नि । दधे । धेनुः । ऊर्धः ।

ऋतस्य । सा । पर्यसा । अपिन्वते । इळा । महत् । देवानाम् । असुरत्वम् । एकम् ॥ १३ ॥

अन्यस्याः पृथिव्याः वृत्सम् अग्निं रिहती उदकधारारूपया जिह्वया लिहती द्यौः मिमाय मेघद्वारा ध्वनिं करोति । धेनुः प्रीणयित्री सा द्यौः कया जलवर्जिताया^२ भुवा तत्रत्यं जलमादाय स्वकीयम् ऊर्धः मेघरूपं णि वृद्धे उदकेन निहितमकरोत् । सा जलवर्जिता इळा पृथिवी ऋतस्य सत्यभूतस्यादित्यस्य पर्यसा उदकेन अपिन्वत वर्षकाले^३ सक्ता भवति । 'आदित्याज्जायते' इति^४ (मनु. ३.७६) इति स्मृतेः ॥ रिहती । 'लिह आस्वादने' इत्यस्य शतृरि रूपम् । 'शतुरनुमः' इति ङीप् उदात्तत्वम् । अपिन्वते^५ । 'पिबि सेचने' । मुचादिरात्मनेपदी । निघातः ॥

पथां वस्ते पुरुषा वपूष्यध्वा तस्थौ त्र्यवि रेरिहाणा ।

ऋतस्य सन्न वि चरामि विद्वान्महद्देवानामसुरत्वमेकम् ॥ १४ ॥

पथां । वस्ते । पुरुषा । वपूषि । ऊर्ध्वा । तस्थौ । त्रिऽअविम् । रेरिहाणा ।

ऋतस्य । सन्न । वि । चरामि । विद्वान् । महत् । देवानाम् । असुरत्वम् । एकम् ॥ १४ ॥

पथा । जगत्पटुः परमेश्वरस्य पञ्चथां जातत्वात् पथा भूमिः । तथा च मन्त्रवर्णः— 'पञ्चथां भूमिः' (ऋ. सं. १०.१०.१४) इति । यद्वा पादसंचारे साधुः पथा भूमिः पुरुषा नानाविध-स्वरूपाणि वपूषि स्थावरजङ्गमात्मकानि रूपाणि वस्ते आच्छादयति । सैषा भूमिः ऊर्ध्वा उत्तर-वेद्यात्मनोन्नता सती स्वसारभूतेन हविषा व्यविम् । सार्धसंवस्तरवयस्को वस्वरूपविरित्युच्यते । तत्प्रमाणमादित्यम् । व्रीन् लोकान् अवति स्वतेजसा व्याप्नोतीति व्यविरिति वा । रेरिहाणा लिहती तस्थौ । ऋतस्य सत्यभूतस्यादित्यस्य सन्न स्थानं विद्वान् जानानोऽहं णि चरामि हविर्भिः तमादित्यं परिचरामि ॥ पथा । पादशब्दात् 'भवे छन्दसि' इति यत् । 'पद्यस्यतर्धे' (पा. सू. ६.३.५३) इति पादस्य पद्मत्वः । यद्वा । 'तत्र साधुः' इति यत् । 'यतोऽनावः' इति

१. ख-ग-च-ज-ण-न-म-स- 'था' नास्ति । २. त-जलावर्जिताया । ३. ख-ग-च-प्रवर्षकाले; त-वर्षकाले । ख-ग-च-ज-ण-न-म-स- 'आदित्याज्जायते.....अपिन्वते' नास्ति ।

आहुदात्तत्वम् । अविम् । अव रक्षणदिषु । 'इम्' (उ. सू. ४. ५५७) इतीप्रत्ययः । कृस्वरः ।
रेरिहाणा । 'लिह आस्वाद्ने' इत्यस्य यङ्लुकि शानचि रूपम् । अभ्यस्तस्वरः ॥

पदेइव निहिते दुस्मे अन्तस्तथोरन्यदुह्यमाविरन्यत् ।

सध्रीचीना पथ्याः सा विषूची महदेवानामसुरत्वमेकम् ॥ १५ ॥

पदेइवेति पदेइव । निहिते इति निऽहिते । दुस्मे । अन्तरिति ।

तयोः । अन्यत् । गुह्यम् । आविः । अन्यत् ।

सध्रीचीना । पथ्या । सा । विषूची । महत् । देवानाम् । असुरत्वम् । एकम् ॥ १५ ॥

पदेइव । पथेते ज्ञायते तत्तदसाधारणलिङ्गेनेति पदे । अहश्च रात्रिस्थेते 'दुस्मे सर्वैर्दशानीये ते उमे' अन्तः नभसि मध्ये' निहिते स्थापिते इव वर्तते । तयोः अहोरात्रयोः अन्यत् रात्रिलक्षणं गुह्यम् अप्रकाशमानतया गूढमिवास्ते । अन्यत् अहः आविः सूर्यप्रकाशेन प्रकटं भवति । सध्रीचीना अहोरात्रयोः परस्परमेलनरूपा पथ्या सार्गः । काल इत्यर्थः । सा विषूची । पुण्य-कृतोऽपुण्यकृतश्च प्राप्तोतीति विषूची भवति । सर्वे जना अहोरात्रयोर्वैतन्ते । यद्वा । पदेइव देवमनुष्यादीनां स्थानभूते आवापृथिव्यौ अन्तरन्तरिक्षे निहिते वर्तते । तयोस्त्यत् अन्यः योः गुह्यमस्माभिः अदृश्यमानतया 'गूढः' वर्तते । अस्या पृथिवी आविः सर्वैः दृश्यमानत्वेन प्रकटा भवति । सध्रीचीनेति पूर्ववत् । सध्रीचीना । सहपूर्वाद्व्यतेः किन् । 'सहस्य सध्रिः' इति सध्यादेशः । 'विभाषाक्षरदिक्रियायाम्' इति खः ॥ ३० ॥

आ धेनवो धुनयन्तामशिन्धीः सबुद्ध्याः शशया अप्रदुग्धाः ।

नव्यान्व्या युवतयो भवन्तीर्महदेवानामसुरत्वमेकम् ॥ १६ ॥

आ । धेनवः । धुनयन्ताम् । अशिन्धीः । सबुद्ध्याः । शशयाः । अप्रदुग्धाः ।

नव्याऽन्व्याः । युवतयः । भवन्तीः । महत् । देवानाम् । असुरत्वम् । एकम् ॥ १६ ॥

धेनवः वृष्टिद्वारा सर्वस्य जगतः प्रीणयिष्यः अशिन्धीः शिखरहिताः । यद्वा शिशवो न भवन्तीत्यशिन्धीः । शशयाः नभसि शयाना वर्तमानाः केनापि अप्रदुग्धाः अक्षीणरसाः सबुद्ध्याः उदकलक्षणस्य क्षीरस्य दोषभयः युवतयः परस्परमिश्रणोपेताः नव्यान्व्याः अतिशयेन नूतनाः भवन्तीः दिशो मेवा वा आ धुनयन्ताम् आहुहन्तु । मेघपक्षे अशिन्धीर्भवन्तीरित्यत्र लिङ्गव्यत्ययः ॥

१. ख-ग-घ-च-ज-ण-न-भ-ल-स- 'मध्ये' नास्ति । २. ख-ग-घ-च-ज-ण-न-भ-स-मनुष्यादीनाम् ।

३. ल- 'अन्या' नास्ति । ४. च- 'दृश्यतया' ज-ण- 'अदृश्यतया' । ५. ख-ग-घ-च-ज-ण-भ-गुह्यम् ; न-गुह्याः

ल-गूढम् । ६. ख-ग-घ-च-ज-ण-न-दृश्यमानाः ; स-दृश्यमानतया । ७. ख-ग-ज-ण-न-भ-स-स्वरः ;

च-फ-ईनादेशः । प्रत्ययस्वरः ।

धनयन्ताम् । 'धृञ् कप्पने' । गिञि 'धृञ्गीणोऽनुवक्तव्यः' (पा. सू. ७. ३. ३०. १) इति लुक् । ह्रस्वश्चाङ्गदसः । अशिधीः । 'सह्यक्षिधीति भाषायाम्' इति व्यत्ययेन छन्दसि भवति ॥

यद्वन्यासु वृषभो रोरवीति सो अन्यस्मिन्पुथे नि दधाति रेतः ।

स हि क्षपावान्त्स भगः स राजा महद्देवानामसुरत्वमेकम् ॥ १७ ॥

यत् । अन्यासु । वृषभः । रोरवीति । सः । अन्यस्मिन् । पुथे । नि । दधाति । रेतः ।

सः । हि । क्षपावान् । सः । भगः । सः । राजा । महत् । देवानाम् । असुरत्वम् । एकम् ॥ १७ ॥

वृषभः अपां वर्षकः यत् यः पञ्चन्यासेन्द्रः अन्यासु दिक्षु रोरवीति मेघद्वारा भृशं शब्दं करोति सः पञ्चन्य इन्द्रः अन्यस्मिन् पुथे दिशां वृन्दे रेतः उदकं नि दधाति तत्र वर्षति । लोके हि वृषभः कासुचिद्रोषु रेतःसेकार्थं रवं करोत्यन्यस्मिन् गोपुथे रेतः सिञ्चति तद्वत् । सः इन्द्रः क्षपावान् । क्षिपति शत्रूनुदकं वेति क्षेपणवान् । यद्वा । क्षपा रात्रिः । तथा रात्रिपर्याय-यागानां स्तोत्राणां भागभूता या रात्रिः सोच्यते । तद्वान् । सः भगः सर्वभोजनीयः । सः राजा हि तत्तत्कर्मानुरूपफलप्रदानेन सर्वेषां राजा खलु ॥ रोरवीति । 'रु शब्दे' इत्यस्य यङ्-लुगन्तस्य लटि रूपम् । 'एकान्याभ्यां समर्थान्याम्' इति प्रथमस्य न निवातः । पुथे । 'यु मिश्रणे' । 'तिथदृष्टगृथयुधप्रोधाः' (उ. सू. २. १६९) इति थक्प्रत्ययान्तत्वेन निपातनादीर्थः । रेतः । 'रीङ् क्षरणे' इत्यस्मात् 'सुरीभ्यां तुट् च' इत्यनुप्रत्ययस्तुडागमश्च । निस्त्वादाद्युदात्तः ॥

वीरस्य नु स्वशयै जनासुः प्र नु वोचाम विदुरस्य देवाः ।

षोळ्हा युक्ताः पञ्चपञ्चा बहन्ति महद्देवानामसुरत्वमेकम् ॥ १८ ॥

वीरस्य । नु । सुडअर्क्यम् । जनासुः । प्र । नु । वोचाम । विदुः । अस्य । देवाः ।

षोळ्हा । युक्ताः । पञ्चपञ्चा । आ । बहन्ति । महत् । देवानाम् । असुरत्वम् । एकम् ॥ १८ ॥

हे जनासुः जनाः वीरस्य शूरस्येन्द्रस्य स्वशय्यं शोभनाश्रोपेतत्वं नु क्षिप्रं प्र वोचाम प्रकर्षेण वचाम । तथा देवाः अपि अस्य इन्द्रस्य स्वशय्यं नु क्षिप्रं विदुः जानन्ति । किं तस्वशय्यम् । तदुच्यते । षोळ्हा मासानां द्वाद्व्ययोगकाले षोढा द्वायमाना कृतबोद्धा निरूप्यन्ते । ते च पदसंख्याका कृतबो हेमन्तशिशिरयोः समासेन पञ्चपञ्च युक्ताः सन्तः कालात्मकमिन्द्रम् आ बहन्ति । तदिदम् इन्द्रस्य स्वशय्यं यदनुमिरुडत्वम् ॥ षोळ्हा । पञ्चावदात् 'संख्याया विधार्थे धा' इति धाप्रत्ययः । 'पप उत्वं दत्तदशाधसूत्तरपदादेः धुवं च' (पा.सू. ६. ३. १०९. ३-४) इत्युत्वं धुत्वं च । प्रत्ययस्वरः ॥

त्वाष्ट्रे पशौ हविषोऽनुवाक्या 'देवस्त्वष्टा' इत्येषा । सुत्रितं च—'देवस्त्वष्टा सविता विश्व-रूपो देव त्वष्टर्यैव चास्त्वमानद्' (आश्व. श्रौ. ३. ८) इति ॥

देवस्त्वष्टा सविता विश्वरूपः पुषोर्ष प्रजाः पुरुषा जजान ।

इमा च विश्वा भुवनान्यस्य महद्देवानामसुरत्वमेकम् ॥ १९ ॥

देवः । त्वष्टा । सविता । विश्वरूपः । पुषोर्ष । प्रजः । पुरुषा । जजान ।

इमा । च । विश्वा । भुवनानि । अस्य । महत् । देवानाम् । असुरत्वम् । एकम् ॥ १९ ॥

‘सविता अन्तर्यामितया सर्वस्य प्रेरकः विश्वरूपः नानाविधरूपः त्वष्टा त्वष्टनामकः देवः प्रजाः पुरुषा बहुधा जजान जनयति । ताश्च पुषोर्ष पोषयति । इमा इमानि विश्वा विश्वानि सर्वाणि भूतजानि भूतजातानि च अस्य त्वष्टुः संवन्धीनि ॥ विश्वरूपः । ‘बहुवीही विश्वं संजायाम्’ इति पूर्वपदान्तोदात्तत्वम् ॥

मही समैरचम्वी समीची उभे ते अस्य वसुना न्यूष्टे ।

श्रुण्वे वीरो विन्दमानो वसूनि महद्देवानामसुरत्वमेकम् ॥ २० ॥

मही इति । सम । ऐरत् । चम्वी । समीची इति समसङ्घीची ।

उभे इति । ते इति । अस्य । वसुना । न्यूष्टे इति निःसङ्केष्टे ।

श्रुण्वे । वीरः । विन्दमानः । वसूनि । महत् । देवानाम् । असुरत्वम् । एकम् ॥ २० ॥

‘मही महर्षौ समीची परस्परं संगते’ चम्वी । चमन्यदन्त्यनयोः देवमनुष्याः इति चम्वी । यद्वा । चम्येते अद्येते भूतजातैरिति चम्वी द्यावापृथिव्यौ । ‘समैरत् इन्द्रः प्रजापश्चादिभिः’ सम्यगयोजयत् । ते उभे द्यावापृथिव्यौ अस्य इन्द्रस्य वसुना तेजसा धनेन वा न्यूष्टे नितरां व्याप्ते भवतः । वीरः समर्थः स इन्द्रः वसूनि शत्रून्भिभूय तदीयानि धनानि विन्दमानः लभमानः सन् शृण्वे सर्वैः श्रूयते । ‘तत्वेदिदमभितश्चेकिते वसु’ (अ. सं. १.५३.३) इत्यादिषु दृष्टत्वात् ॥ ऐरत् । ‘ईर गतौ’ इत्यस्य लङि रूपम् । न्यूष्टे । ‘ऋषी गतौ’ । कर्मणि क्तः । ‘गतिरनन्तरः’ इति गतेः स्वरः । श्रुण्वे । ‘श्रु श्रवणे’ इत्यस्य व्यत्ययेन कर्मणि श्रुः । ‘लोपस्त आत्मनेपदेषु’ इति तलोपः । विन्दमानः । ‘विद् लभे’ इत्यस्य लटि ज्ञानचि रूपम् । तस्य लसावधातुकस्वरः धातुस्वरः ॥

इमां च नः पृथिवीं विश्वधाया उप क्षेति हितमित्रो न राजा ।

पुरःसदः शर्मसदो न वीरा महद्देवानामसुरत्वमेकम् ॥ २१ ॥

इमाम् । च । नः । पृथिवीम् । विश्वधायाः । उप । क्षेति । हितमित्रः । न । राजा ।

पुरःसदः । शर्मसदः । न । वीराः । महत् । देवानाम् । असुरत्वम् । एकम् ॥ २१ ॥

१. त-परस्परसंगते । २. ख-ग-च-ज-ण-न-भ-देवाः मनुष्याः । ३. फ-प्रजाः पश्चादिभिः ।
४. ख-न-च-ज-ण-न-भ-स-लसावधातुकस्वरः ।

वविश्रधायाः विश्वस्य धाता सर्वाज्ञो वा वनः अस्माकं वराजा इन्द्रः वृहमा वृथिवीम्
अन्तरिक्षं वच उप तयोः समीपे वक्षेति निवसति । तत्र दृष्टान्तः । वह्निमिश्रो वन । यथा कस्यचित्
हितोपदेष्टा सुहृत् समीपे निवसति तद्वत् । वीराः समर्था युद्धसहाया मरुतः पुरःसदः युद्धार्थं
पुरतो निश्चयेन गन्तार इन्द्रस्य वामसदो वन । वक्षार्थे । जमेणि गृहे सीदन्तश्च भवन्ति । यत्र
यत्रासौ तत्र तत्र संनिधिं कुवाणा इत्यर्थः ॥ क्षेति । 'क्षि निवासगत्योः' इत्यस्य लटि 'बहुलं
छन्दसि' इति विकरणस्य लुक् । निघातः ॥

निष्पिध्वरीस्त ओषधीरुतापो रयिं त इन्द्र पृथिवी विभर्ति ।

सखायस्ते वामभाजः स्याम महदेवानामसुरत्वमेकम् ॥ २२ ॥

निःसिध्वरीः । ते । ओषधीः । उत । आपः । रयिम् । ते । इन्द्र । पृथिवी । विभर्ति ।

सखायः । ते । वामभाजः । स्याम । महत् । देवानाम् । असुरत्वम् । एकम् ॥ २२ ॥

हे पर्जन्यात्मक इन्द्र ओषधीः ओषधयः एते निष्पिध्वरीः निष्पिध्वर्यो^१ नितरां^२ स्वकर्तृक-
सिद्धिमस्यः । एत अपि च आपः स्वतो निःसृताः । पृथिवी एते तव भोगयोग्यं रयिं धनं
विभर्ति । 'पुरु वसुनि पृथिवी विभर्ति' (अ. सं. ३.५१.५) इति हि निगमः । ततः एते तव
सखायः हविष्प्रदानेनोपकारकाः^३ स्तोतारः^३ वयं वामभाजः स्याम सर्वे वननीयधनभागिनो भवेम ।
तदेतद्देवानां महदैश्वर्यम् ॥ निष्पिध्वरीः । 'पिधु संराद्धौ' । संपदादिलक्षणो भावे क्तिप् । तदस्यास्ति
इत्यर्थे 'छन्दसीवनियौ' इति वनिप् । 'वनो र च' इति ङीप् रेफश्च । निःसा सह समासः । निःसः
सकारं छान्दसत्वाद्वाहय 'उपसर्गात्सुनोति'^३ इत्यादिना पावम् । ङीपः पिप्त्वाद्बुधात्तत्त्वे धातुस्वरः ।
विभर्ति । 'बुभृष्ट धारणपोषणयोः' इत्यस्य लटि 'भृजामिप्' इत्यभ्यासस्येत्वम् । निघातः ।
वामभाजः । 'भज सेवायाम्' । 'भजो णिवः' (पा. सू. ३.२.६२) इति णिवः ।
कृदुत्तरपदस्वरः ॥ ॥ ३१ ॥

वेदार्थस्य प्रकाशेन तमो हादं निवारयन् ।

पुमर्थाश्चतुरो देयाद्विद्यातीर्थमहेश्वरः ॥

इति श्रीमद्राजाधिराजपरमेश्वरवैदिकमार्गप्रवर्तकश्रीवीरबुक्कभूपाल-

साम्राज्यचुरंधरेण सायणाचार्येण विरचिते माधवीये

वेदार्थप्रकाशे कर्कसहिताभाष्ये तृतीयाष्टके

तृतीयोऽध्यायः समाप्तः ॥

१. ख-ग-घ-च-ज-न-भ-ल-स- 'निष्पिध्वर्यो नितरां' नास्ति ।
प्रदानोपकारकाः । ३. ल-स्तोतारो वा ।

२. ख-ग-घ-च-ज-ण-न-भ-ह-वि-

॥ श्रीगणेशाय नमः ॥

यस्य निःश्रुतितं वेदा यो वेदेभ्योऽखिलं जगत् ।

निर्मेमे तमहं वन्दे विद्यातीर्थमहेश्वरम् ॥

‘न ता मिनन्ति’ इत्यष्टचै तृतीयं सूक्तं विश्वामित्रस्य वाचः^१ पुत्रस्य वा प्रजापतेरार्षं त्रैष्टुभं
वैश्वदेवम् । तथा चानुक्रमणिका—‘न ताहो’ इति । सूक्तविनियोगो लिङ्गादवगन्तव्यः । अस्मिन् सूक्ते
प्रायेणादित्यैः सह संवत्सरः स्तुयते ॥

न ता मिनन्ति मायिनो न धीरा व्रता देवानां प्रथमा ध्रुवाणि ।

न रोदसी अद्रुहा वेद्याभिर्न पर्वता निनमे तस्थिर्वांसः ॥ १ ॥

न । ता । मिनन्ति । मायिनः । न । धीराः । व्रता । देवानाम् । प्रथमा । ध्रुवाणि ।

न । रोदसी इति । अद्रुहा । वेद्याभिः । न । पर्वताः । निनमे । तस्थिर्वांसः ॥ १ ॥

‘मायिनः कपटबुद्धयुक्ता असुराः’ देवानाम् इन्द्रादीनां ‘प्रथमा प्रथमानि सृष्टयनन्तरभावीनि’
‘ध्रुवाणि स्थिराणि केनापि चालयितुमशक्यानि’ ता तानि लोके प्रसिद्धानि^२ ‘व्रता व्रतानि लोक-
पालनादिकर्माणि’ न ‘मिनन्ति न हिंसन्ति । तथा ‘धीराः विद्वांसोऽपि’ न हिंसन्ति । तथा ‘अद्रुहा
देवमनुष्यादिषु प्रजासु द्रोहवर्जिते’ ‘रोदसी छावाग्रुष्व्यौ’ ‘वेद्याभिः स्वाश्रयतया सर्वैर्वेदनीयाभिः
प्रजाभिः सहिते’ तानि^३ कर्माणि ‘न मीनन्ति । तदेतदुपपादयति ।’ ‘तस्थिर्वांसः पृथिव्यामूर्ध्वतया
स्थिताः’ ‘पर्वताः’ न ‘निनमे निनमनीयाः’ न भवन्ति । एतदुक्तं भवति । यदेवमनुष्यादीनां
छावाग्रुष्व्याधारकतया अवस्थापनं^४ यच्च^५ पर्वतादीनामुन्नततयावस्थापनं^६ तदिदं देवानां^७ कर्म ।
तन्न कोऽप्यन्यथयितुमर्हति इति ॥ मिनन्ति । ‘मीड् हिंसायाम्’ इत्यस्य लटि ‘मीनातेर्निगमे’ इति
ह्रस्वः । निघातः । वेद्याभिः । वेदनमर्हन्ति । ‘छन्दसि च’ इति यप्रत्ययः । निनमे । ‘णसु प्रह्वे’
इत्यस्य कृत्यार्थे केन्प्रत्ययः । कृत्स्वरः ॥

षडभाराँ एको अचरन्विभर्त्युतं वर्षिष्ठमुप गाव आगुः ।

तिस्त्रो महीरुपरास्तस्थुरत्या गुहा द्वे निहिंते दक्ष्येका ॥ २ ॥

षट् । भारान् । एकः । अचरन् । विभर्ति । ऋतम् । वर्षिष्ठम् । उप । गावः । आ । अगुः ।

तिस्त्रः । महीः । उपराः । तस्थुः । अत्याः ।

गुहा । द्वे इति । निहिंते इति निऽहिंते । दक्षि । एका ॥ २ ॥

१. च-वाचस्पतेः । २. ख-ग-च-फ-भ-स-वृष्टयनन्तरभावीनि । ३. त-प्रदानानि । ४. ख-ग-च-
ज-त-न-भ-स-सहितानि । ५. च-ण-न-भ-नमनीयाः । ६. ख-ग-च-ण-न-भ-स-अवस्थानम् । ७. ख-ग-
घ-च-ण-न-भ-ल-स-‘यच्च.....स्थापनं’ नास्ति । ८. ल-देवतानाम् ।

वअचरन् स्थायी वएकः संवत्सरः वषट् षट्संख्याकान् वभारान् । अयते पुष्पविकासदि येष्विति^१
भारा क्तवः । तान् वसन्तादीन् विभति अवयवत्वेन धारयति । तथा वक्तं सत्यभूतं वविष्टं
वृद्धतरमादित्यात्मकं तमेव संवत्सरं गावः रश्मयः उप वआयुः प्राप्नुवन्ति । किंच तस्मिन्नेव
संवत्सरे वअत्याः अतनशीला आगमापाविधमपिताः वतिन्नो वमहीः त्रयो लोकाः उपपराः उपयुपरि
वर्तमानाः वतस्थुः तिष्ठन्ति । लोकत्रयमेव दर्शयति । गुहा गुहायां स्वात्मनि^२ वैदौश्रान्तरिक्षे
केत्येते विहिते न दृश्येते । एका भूमिः वक्षि सर्वभूताधारतया दृश्यते ॥ भारान् । 'बुभुक्षु
धारणपोषणयोः' इत्यस्मादधिकरणे घञ् । 'कर्षात्त्वतो घञः' इत्यन्तोदात्तत्वम् । निहिते । दधातेः
कर्मणि निष्ठा । 'गतिरनन्तरः' इति गतेः प्रकृतिस्वरत्वम् । दक्षि । 'दक्षिर् प्रेक्षणे' । कर्मणि
लुकि चिणि 'चिणो लृक्' इति प्रत्ययस्य लृक् । वाक्यभेदादनिघातः ॥

त्रिपाजस्यो वृषभो विश्वरूप उत त्र्युधा पुरुष प्रजावान् ।

व्यनीकः पत्यते माहिनावान्स रेतोधा वृषभः शश्वतीनाम् ॥ ३ ॥

त्रिऽपाजस्यः । वृषभः । विश्वरूपः । उत । त्रिऽउधा । पुरुष । प्रजाऽवान् ।

त्रिऽव्यनीकः । पत्यते । माहिनावान् । सः । रेतऽधाः । वृषभः । शश्वतीनाम् ॥ ३ ॥

वत्रिपाजस्यः ग्रीष्मवर्षाहिमन्ताख्यैस्त्रिभिर्ऋतुभिः पाजस्यसुरो यस्य स त्रिपाजस्यः । श्रुरस्क
इत्यर्थः । उरोचक्रश्च पाजस्यशब्दः । 'इन्द्रस्य क्रोडोऽदित्यै पाजस्यम्' (वा. सं. २५. ८) इति
अश्वमेधमन्त्रे उरःपरतयाज्ञानात्, पाजसि बले साधुरिति श्रुत्युत्पत्तौ सर्वेषामज्ञानां मध्ये उरतो
बलवत्त्वात् । वृषभः स्वावयवभूते वर्षतीं अपां वर्षकः विश्वरूपः तत्तत्स्वसाधारणकार्यैः पुष्प-
विकासदिभिर्लिङ्गैर्नानारूपः उत अपि च त्र्युधा । वसन्तशरद्धेमन्ताख्यैस्त्रिभिर्ऋतुभिरुधो यस्य स
त्र्युधा । प्रजावान् । प्रकर्षेण जायन्त इति व्रीह्यादयः प्रजाः । पुरुष नानाप्रकारेण विद्यमानव्रीहि-
यवादिरूपप्रजावान्^३ । किंच व्यनीकः त्रिभिरुष्णवर्षशीताख्यैः अनीकैः गुणैरुपेतः^४ माहिनावान्
महत्स्ववान् संवत्सराभिमानां देवः पत्यते आगच्छति । वृषभः सेचनसमर्थः सः संवत्सरः शश्वतीनां
बद्धीनाम् ओषधीनां पुष्पफलादिसंपत्तये रेतोधाः रेतस उदकस्य धर्ता भवति ॥ त्र्युधा । बहुव्रीहौ
'ऊधसोऽनङ्' इति अनङ् सर्वविधीनां छन्दसि विकल्पितत्वात् पुंस्यपि भवति । ऊकारस्य
ह्रस्वछान्दसः । 'उत्तरपदान्तोदात्तप्रकरणे त्रिचक्रादीनां छन्दस्युपसंख्यानम्' इत्युत्तरपदान्तोदात्तत्वम् ॥

अभीकं आसां पदवीरबोध्यादित्यानामह्ने चारु नाम ।

आर्पश्चिदस्मा अरमन्त देवीः पृथग्रजन्तीः परिं षीमवृज्जन् ॥ ४ ॥

अभीकं । आसाम् । पदऽवीः । अवोधि । आदित्यानाम् । अह्ने । चारु । नाम ।

आपः । चित् । अस्मै । अरमन्त । देवीः । पृथक् । व्रजन्तीः । परिं । सीम् । अवृज्जन् ॥ ४ ॥

१. ख-ग-च-सर्वे येष्विति, ण-सर्वं यैरिति । २. घ-न-भ-ल-द्वे भूमी । ३. ल-व्रीहियवादि-
रूपप्रजावान् । ४. ख-ग-घ-ण-त-न-भ-स-गणैरुपेतः ।

संवत्सरः ऽआसाम् ओषधीनाम् ऽअभीके समीपे ऽपद्म्वीः । पदानि तत्तद्वनविशिष्टपुष्पफलादीनि वेति प्रजनयतीति पद्म्वीः सन् ऽअबोधि बुध्यते सावधानो वर्तते । तथा^१ ऽआदित्यानाम्^१ । आदित्या मासाः संख्यासास्यात् । यद्वा । आदित्यसंक्रमणनिमित्तत्वादादित्या मासाः । 'मेघादित्ये सवितरि यो यो मासः प्रपूर्यते चान्द्रः । चैत्राद्यः स ज्ञेयः' इति स्मृतेः । तेषां चैत्रादीनां मासानां ऽचारु ऽनाम मधुश्च माधवश्चेत्यादि नामधेयम् ऽअह्ने आह्वयामि । उच्चारयामीत्यर्थः । किंच ऽदेवीः द्योतनशीलाः ऽपृथक् इतस्ततः ऽव्रजन्तीः गच्छन्त्यः ऽआपश्चित् आपोऽपि ऽअस्मै संवत्सराय ऽअरमन्त संवत्सर-संबन्धिमासचतुष्टये वृष्टिद्वारा रमन्ते । ताः^२ आपः ऽसीम् एनं संवत्सरं ऽपरि ऽअवृज्जन् अष्टसु मासेषु परिव्रजयन्ति ॥ पद्म्वीः । वी गत्यादिषु । किप् । अबोधि । 'बुध अवगमने' इत्यस्य लुङि 'दीप-जनबुधपूरितायिप्यायिभ्योऽन्यतरस्याम्' इति कर्तरि चिण् । 'चिणो लुक्' । निघातः । आदित्या-नाम् । आदित्यसंबन्धिन इत्यर्थे 'दित्यदित्यादित्यपर्युत्तरपदान्यः' इति ण्यः । अतोलोपयलोपौ । प्रत्ययस्वरः । अह्ने । ह्यतेलुङि सिचः 'आरमनेपदेऽन्यतरस्याम्' इति अडादेशः । गुणः । निघातः । अवृज्जन् । 'वृजी व्रजेने' इत्यस्य लङि श्रमि रूपम् । निघातः ॥

त्री ऽधस्थां सिन्धवस्त्रिः कवीनामुत त्रिमाता विदथेषु सुम्राट् ।

ऋतावरीयां षणास्त्रिस्तो अप्यास्त्रिरा दिवो विदथे पत्यमानाः ॥ ५ ॥

त्री । अधस्थां । सिन्धवः । त्रिः । कवीनाम् । उत । त्रिमाता । विदथेषु । सुम्राट् ।

ऋतावरीः । योषणाः । तिस्रः । अप्याः । त्रिः । आ । दिवः । विदथे । पत्यमानाः ॥ ५ ॥

प्रजापतिः स्वविज्ञानं सिन्धूनां निवेदयति । हे ऽसिन्धवः आपः सर्वसाक्षिण्यो यूयम् । ऽत्री ऽधस्था त्रयो लोकाः । ते च प्रत्येकं ऽत्रिः भवन्ति । तथा 'त्रयो वा इमे त्रिवृतो लोकाः' इति श्रुतिः । 'न द्याव इन्द्रमोजसा नान्तरिक्षाणि वज्रिणम् । न विन्ध्वचन्त भूमयः' (ऋ. सं. ८.९.१५) इति प्रत्येकं बहुवचनश्रवणात् । बहुवचनं^३ च कपिश्रुत्येनानि त्रिवे पथैर्वसितम् । ते च लोकाः ऽकवीनां देवानां निवासस्थानानि भवन्ति । ऽउत अपि च ऽत्रिमाता त्रयाणामभीषां लोकानां निर्माता संवत्सरः सूर्यो वा ऽविदथेषु यज्ञेषु ऽसुम्राट् यजनीयतया सम्यग्दीयमानो वर्तते । तथा ऽऋतावरीः उदकवत्यः ऽअप्याः नभस्या आस्रव्या वा ऽतिस्रः ऽयोषणाः त्रिसंख्याका इहा सरस्वती भारती^४ इत्येवंरूपाः परस्परमिश्रणोपेताः देवताः^५ ऽविदथे यज्ञे ऽदिवः दिवसस्य ऽत्रिः त्रिषु सवनेषु ऽआ ऽपत्यमानाः आगच्छन्त्यो भवन्ति ॥ अधस्था । 'पूर्वपदात्' इति संहितायां पठ्यम् । योषणाः । युष इति सौत्रो धातुः । ल्युटि रूपम् । लिस्वरः । तिस्रः । 'तिस्रभ्यो जसः' इत्याद्युदात्तत्वम् । अप्याः । अप् इत्यन्तरिक्षनाम । तत्र भवाः । 'भवे छन्दसि' इति यत् । 'यतोऽनावः' इत्याद्युदात्तत्वम् ॥

१. ख-ग-ण-न-म- 'तथा आदित्यानां' नास्ति । २. च-किंच ताः । ३. ल-बहुत्वम् । ४. ख-ग-ण-न-स-मही । ५. ख-ग-च-ण-न-फ-भ-स- 'देवताः' नास्ति ।

त्रिरा दिवः संवित्वार्याणि दिवेदिव आ सुव त्रिनो अहः ।

त्रिधातु राय आ सुवा वसूनि भग त्रातर्धिषणे सातये धाः ॥ ६ ॥

त्रिः । आ । दिवः । संवित् । वार्याणि । दिवेऽदिवे । आ । सुव । त्रिः । नः । अहः ।

त्रिऽधातु । रायः । आ । सुव । वसूनि । भग । त्रातः । धिषणे । सातये । धाः ॥ ६ ॥

वसवितः सर्वस्य प्रेरक हे आदित्य वदिवः शुलोकादागस्य त्वं ववार्याणि सर्वैः संमजनीयानि धनानि वदिवेदिवे प्रतिदिनं वत्रिः वआ वसुव त्रिवारमस्मभ्यं प्रेरय प्रयच्छेत्यर्थः । तदेवोच्यते । वभग सर्वैर्भजनीय वत्रातः अस्माकं रक्षक हे आदित्य वत्रिधातु त्रिधातूनि पञ्चकनकरत्नभेदेन त्रिप्रकाराणि ववसूनि धनानि वरायः । रान्ति क्षीरादीनीति रायो गोधनानि । तानि च वनः अस्मभ्यम् वअहः संबन्धिषु वत्रिः त्रिषु सवनेषु वआ वसुव प्रयच्छ । वधिषणे माध्यमिके हे वाक् वसातये धनलाभाय वधाः अस्मान् कुरु ॥ त्रिः । ' द्वित्रिचतुर्भ्यः सुच् ' (पा. सू. ५. ४. १८) इति सुच् । चित्स्वरः । सुव । ' पू प्रेरणे ' । तुदादिः । लोटि रूपम् । त्रिधातु । ' दुधाञ् धारणपोषणयोः ' इत्यस्मात् ' सितनिगमिसि' इत्यादिना तुन्प्रत्ययः । धिषणे । आमन्त्रितत्वात् निवातः ॥

त्रिरा दिवः संविता सोषवीति राजाना मित्रावरुणा सुपाणी ।

आपश्चिदस्य रोदसी चिदुर्वी रत्नं भिक्षन्त सवितुः सवायं ॥ ७ ॥

त्रिः । आ । दिवः । संविता । सोषवीति । राजाना । मित्रावरुणा । सुपाणी इति सुऽपाणी ।

आपः । चित् । अस्य । रोदसी इति । चित् । उर्वी इति ।

रत्नम् । भिक्षन्त । सवितुः । सवायं ॥ ७ ॥

वसविता देवः वदिवः दिवसस्य वत्रिः त्रिषु कालेषु वआ वसोषवीति अस्मभ्यं धनान्यासुवतु । प्रेरयतु । किंच वराजाना राजानौ वसुपाणी कल्याणपाणी मित्रावरुणौ^१ आपः । आपोति सर्वं जगत् इत्यापः अन्तरिक्षम् । नित्यबहुवचनान्तत्वात् बहुवचनम् । वचित् अपि च वउर्वी विस्तीर्णं वरोदसी धावा-पृथिव्यौ पृता देवताः वसवितुः प्रेरकस्य वअस्य देवस्य वसवाय सवेन प्रेरणेन वरत्नम् अपेक्षितमर्थं वभिक्षन्त याचन्ते ॥ सोषवीति । ' पू प्रेरणे ' इत्यस्य यङ्लुकि लटि रूपम् । मित्रावरुणा । ' देवताद्वन्द्वे च ' इत्युभयपदप्रकृतिस्वरत्वम् । भिक्षन्त । ' भिक्ष याच्नायाम् ' इत्यस्य लङि रूपम् । सवाय । ' जव सर्वौ च ' (पा. सू. ३. ३. ५६. ४) इति अजन्तत्वेन निपातनादन्तोदात्तत्वम् ॥

त्रिरुत्तमा दूणशा रोचनानि त्रयो राजन्त्यसुरस्य वीराः ।

ऋतावान इषिरा दूळभासस्त्रिरा दिवो विदथे सन्तु देवाः ॥ ८ ॥

त्रिः । उत्तमा । दुःऽनशा । रोचनानि । त्रयः । राजन्ति । असुरस्य । वीराः ।

ऋतवानः । इषिराः । दुःऽदभासः । त्रिः । आ । दिवः । विदथे । सन्तु । देवाः ॥ ८ ॥

दूणशा दुर्नशा केनापि विनाशयितुमशक्यानि ऋत्रिः शीघ्र्युत्तमाणि स्थानानि सन्ति । एतेषु त्रिषु स्थानेषु असुरस्य । अस्यति क्षिपति सर्वमित्यसुरः कालात्मा संवत्सरः । तस्य वीराः पुत्राः ऋत्रयः अग्निवायुसूर्यरूपाः राजन्ति शोभन्ते । तानेव विशिनाष्टि । ऋतावानः । ऋतं सत्यभूतमग्निहोत्रादिकं कर्म तद्वन्तः । इषिराः यज्ञार्थं शीघ्रगतिमन्तः दूळभासः दुर्दभासः केनापि स्वतेजसा तिरस्कृतुमशक्या एते सर्वे देवाः विदथे अस्मदीये यज्ञे दिवः अहः संवन्धिषु ऋत्रिः त्रिषु सवनेषु आ सन्तु समन्ताद्यजनीयतया भवन्तु ॥ उत्तमा । ' उत्तमशशक्तमौ सर्वत्र ' इत्युच्छादिषु पाठादन्तोदात्तत्वम् । दूणशा । नशोः कृच्छार्थं खल । ' दुरो दाशनाशदभेपूर्वं वक्तव्यम् ' इति रेफस्य उत्पद्यम् । उत्तरपदादेः ध्रुत्वम् । लिट्स्वरः । दूळभासः । पूर्ववदुत्पद्यत्वे ॥ १ ॥

‘ प्र मे विविकान् ’ इति षट्त्वं चतुर्थं सूक्तम् । विश्वामित्र ऋषिः । त्रिषु छन्दः । विश्वेदेवाः देवता । अत्रातुकमणिका—‘ प्र मे पद ’ इति । सूक्तविनियोगो लैङ्गिकः ॥

प्र मे विविकान् अविदन्मनीषां धेनुं चरन्तीं प्रयुतामगोपाम् ।

सद्यश्चिद्या दुदुहे भूरि धासेरिन्द्रस्तदग्निः पनितारो अस्याः ॥ १ ॥

प्र । मे । विविकान् । अविदत् । मनीषाम् । धेनुम् । चरन्तीम् । प्रयुताम् । अगोपाम् ।

सद्यः । चित् । या । दुदुहे । भूरि । धासेः । इन्द्रः । तत् । अग्निः । पनितारः । अस्याः ॥ १ ॥

विविकान् विवेकवानिन्द्रोऽग्निवां प्र मे मम मनीषां देवताविषयां स्तुतिं प्र अविदत् प्रकर्षेण जानातु । तत्र दृष्टान्तः । चरन्तीं यवसे इतस्ततो गच्छन्तीं प्रयुतां पृथग्भूतामेकाकिनीम् अगोपां गोसूतृहितां यथाकामं चरन्तीं धेनुं नवसूतिकां गामिव देवतानां ग्रीणयित्रीं स्तुतिमविददित्यन्वयः । या स्तुतिरूपा धेनुः सद्यश्चित् तदानीमेव धासेः । धारयति प्राणान् धीयते दीयते अर्थिन्यः इति वा धासिरन्नम् । कर्मणि षष्ठी । भूरि बहुलमपेक्षितं फलं दुदुहे दुग्धे इन्द्रः अग्निः इत्यन्वयः इति वा धासिरन्नम् । कर्मणि षष्ठी । भूरि बहुलमपेक्षितं फलं दुदुहे दुग्धे इन्द्रः अग्निः अन्ये च देवाः अस्याः स्तुतिरूपाया धेनोः तत् तस्यान्नभूतस्य पयसः पनितारः स्तोतारो भवन्ति । यद्वा । इन्द्राग्नी स्तोतारो वयं चास्या धेनोस्तत्पयः प्राप्नुमः ॥ विविकान् । ‘ विचिर् पृथग्भावे ’ इत्यस्य कसौ रूपम् । अविदत् । ‘ विद ज्ञाने ’ इत्यस्य लङि । ‘ बहुलं छन्दसि ’ इति शः । दुदुहे । ‘ दुह प्रपूर्णे ’ इत्यस्य लिटि रूपम् । यदृत्तयोगादनिघातः । प्रत्ययस्वरः । पनितारः । ‘ पन स्तुतौ ’ इत्यस्य तुचि रूपम् ॥

१. ख-ग-च-अहःसंयन्धिषु । २. ख-ग-च-ण-पूर्ववदुत्पद्यत्वं ध्रुत्वम् । ३. ख-ग-च-ण-स-प्राणानिति धासिः ।

इन्द्रः सु पूषा वृषणा सुहस्ता दिवो न प्रीताः शशयं दुदुहे ।

विश्वे यदस्यां रणयन्त देवाः प्र वोऽत्र वसवः सुभ्रमश्याम् ॥ २ ॥

इन्द्रः । सु । पूषा । वृषणा । सुहस्ता । दिवः । न । प्रीताः । शशयम् । दुदुहे ।

विश्वे । यत् । अस्याम् । रणयन्त । देवाः । प्र । वः । अत्र । वसवः । सुभ्रम् । अश्याम् ॥ २ ॥

वसवः सर्वस्य वासयितारो हे देवाः । इन्द्रः पूषा च वृषणा अभिमतफलस्य सेकारौ सुहस्ता कल्याणपाणी नास्त्यौ मित्रावरुणौ वा । 'राजाना मित्रावरुणा सुपाणी' इत्यादिषु दृष्टत्वात् । एते सर्वे देवाः । न इति संप्रत्यये । इदानीं प्रीताः सन्तः वशायं नभसि शयानं मेघं विवः नभसः सकाशात् पुंस्त्विति । वृष्टिद्वारापेक्षितं फलं सुष्टु दुहन्ति । यत् यस्मात् विश्वे सर्वे देवाः अस्यां देवां रणयन्त रमयन्ते । वः युष्माकं संबन्धिति । अत्र लोके पुंस्त्वं सुखकरमपेक्षितं फलं प्र अस्यां प्राप्त्याम् ॥ सुहस्ता । हस्ते 'असिहसि' इत्यादिना तन्प्रत्ययः । निस्वादाद्युदात्तः । बहुव्रीहौ 'आद्युदात्तं इत्यच्छन्दसि' इत्युत्तरपदाद्युदात्तत्वम् । दुदुहे । 'दुह प्रपूर्णे' इत्यस्य लिटि 'इर्यो रे' । रणयन्त । 'रमु क्रीडा-याम्' । ण्यन्तस्य लङि रूपम् । वर्णय्यापत्तिः । अश्याम् । 'अशू व्याप्तौ' इत्यस्य लिङि 'बहुलं छन्दसि' इति विकरणस्य लृक् । व्यत्ययेन परस्मैपदम् ॥

या जामयो वृष्ण इच्छन्ति शक्तिं नमस्यन्तीर्जानते गर्भमस्मिन् ।

अच्छा पुत्रं धेनवो वावशाना महश्चरन्ति विभ्रतं वर्षीषि ॥ ३ ॥

याः । जामयः । वृष्णे । इच्छन्ति । शक्तिम् । नमस्यन्तीः । जानते । गर्भम् । अस्मिन् ।

अच्छ । पुत्रम् । धेनवः । वावशानाः । महः । चरन्ति । विभ्रतम् । वर्षीषि ॥ ३ ॥

या जामयः । जमन्ति वर्षाकाले प्रादुर्भवन्तीति जामय ओषधयः । वृष्णे अपां वर्षकायेन्द्राय वशक्तिं सेचनसामर्थ्यम् इच्छन्ति । नमस्यन्तीः प्रद्वीभृतास्ता ओषधयः अस्मिन् इन्द्रे वगर्भं वृष्टिद्वारा पुण्यफलादिलक्षणगर्भाधानादिसामर्थ्यं जानते जानन्ति । वावशानाः फलं कामयमानाः धेनवः सर्वस्य प्रीणयिष्य ओषधयः महः महान्ति नानाप्रकाराणि वर्षीषि रूपाणि विभ्रतं व्रीहियवनीधारादिलक्षणं पुत्रं तनयम् अच्छ आभिसंख्येन चरन्ति प्राप्तुवन्ति । लोके हि हम्भारवे कुर्वाणाः धेनवः वस्त्रमभिलष्य गच्छन्ति । तद्वत् । यद्वा जामयः । जमन्ति सर्वत्र प्रसरन्तीति जामयः सूर्यदीप्तयः । वृष्णेऽपि वर्षकाय । स्वरश्मिभिर्भौमान् रसानादाय पुनर्वर्षतीति वर्षकः सूर्यः । 'आदित्याजायते वृष्टिः' इति स्मृतेश्च । तस्मै वर्षणशक्तिम् इच्छन्ति । ता दीप्तयोऽस्मिन्नादित्ये गर्भम् अन्नपगर्भाधानसामर्थ्यं जानन्ति ॥ जामयः । जमते गतिकर्मणः 'जनिषसिन्ध्यामिन्' इति विधीयमानो बहुलवचनादस्मादपि भवति । नमस्यन्तीः । नमःशब्दात् 'नमोऽरिचञ्चित्रलः कथञ्च'

१. घ-ण-प्र सु । २. घ-ण-प्रकर्षेण सुष्टु । ३. च-रमयन्ते तस्मात् । ४. ल-धेनवः नवप्रसूता गावः । ५. ण-वर्षकशक्तिम् ।

इति वयम् । तदन्ताच्छतरि रूपम् । प्रत्ययस्वरः । जानते । 'ज्ञा अवबोधने' इत्यस्य लटि रूपम् ।
अच्छ । 'निपातस्य च' इति संहितायां दीर्घः ॥

अच्छा विवक्मि रोदसी सुमेके ग्राव्णो युजानो अध्वरे मनीषा ।

इमा उ ते मनवे भूरिवारा ऊर्ध्वा भवन्ति दर्शता यजत्राः ॥ ४ ॥

अच्छ । विवक्मि । रोदसी इति । सुमेके इति सुडमेके । ग्राव्णः । युजानः । अध्वरे । मनीषा ।

इमाः । ऊँ इति । ते । मनवे । भूरिवाराः । ऊर्ध्वाः । भवन्ति । दर्शताः । यजत्राः ॥ ४ ॥

अध्वरे यज्ञे ग्राव्णः सोमाभिषवार्थमुपलान् युजानः प्रयुजानोऽहं सुमेके सुरूपे रोदसी
यावापृथिव्यौ मनीषा मनस ईषया स्तुतिलक्षणया वाचा अरच्छ विवक्मि अभिमुख्येन स्तोमि ।
हे अग्ने एते तव भूरिवाराः यजमानैर्बहुवारं वरणीयाः दर्शताः कमनीयतया दर्शनीयाः यजत्राः
पुत्र्याः इमाः दीप्तयः मनवे मनुष्यव्यवहारार्थम् ऊर्ध्वाः ऊर्ध्वमुखाः भवन्ति ॥ विवक्मि । 'वच
परिभाषणे' । लटि 'बहुलं छन्दसि' इति शपः श्रुः । 'अतिपिप्तयोश्च, बहुलं छन्दसि' इत्यभ्यासस्य
इत्त्वम् । चकारस्य कृत्वं व्यत्ययेन । युजानः । 'युजिबुधिशः किञ्च' इति आनच् । क्तिवान्
अगुणः । चित्वादन्तोदात्तः । मनीषा । सुपो ङादेशः ॥

या ते जिह्वा मधुमती सुमेधा अग्रे देवेषूच्यत उरूची ।

तयेह विश्वाँ अवसे यजत्राना सादय पायया चा मधूनि ॥ ५ ॥

या । ते । जिह्वा । मधुमती । सुडमेधाः । अग्रे । देवेषु । उच्यते । उरूची ।

तया । इह । विश्वान् । अवसे । यजत्रान् । आ । सादय । पायय । च । मधूनि ॥ ५ ॥

हे अग्ने एते तव मधुमती उदकवती सुमेधाः । शोभना मेधा प्रज्ञा यस्याः सा । सर्वस्य
ज्ञापयित्री यथा जिह्वा ज्वाला उरूची बहुव्याप्तिः सती देवेषु मध्ये आह्वानार्थम् उच्यते प्रेर्यते एतया
जिह्वया यजत्रान् यजनीयान् विश्वान् देवान् इह कर्मण्यस्माकम् अवसे रक्षणाय आ सादय
उपवेशाय । किञ्च तान् विश्वान् देवान् मधूनि मदकरान् सोमान् पायय ॥ सुमेधाः । 'नित्य-
मसिचप्रजामेधयोः' इति असिच् । उच्यते । 'वच परिभाषणे' । कर्मणि यकि रूपम् । यद्गुत्त-
योगादनिघातः । उरूची । अञ्जतेः किन् । 'अञ्जतेऽपसंस्थानम्' इति ङीप् । 'अनुदात्तस्य च
यत्रोदात्तलोपः' इति ङीप् उदात्तत्वम् । पायय । 'पा पाने' इत्यस्य णौ परतः 'शाच्छासाह्वा-
न्यावेपां युक्' इति युक् । तिङ् उत्तरत्वादनघातः ॥

१. घ-च-ण-न-स-अच्छ । २. ख-ग-घ-च-ण-फ-म-स-अनुष्ठानव्यवहारार्थम् ; त- मनुष्यानुष्ठान-
व्यवहारार्थम् । ३. घ-भवन्ति । उ पूर्णः ; ण-भवन्ति । उः पूर्णः । ४. ख-ग-घ-ण-न-म-स-लेटि ।
५. ल-प्रेर्यते । यद्वा मधुमती माधुर्यवती सुमेधाः शोभनप्रज्ञानोपेता उरूची । महत् इन्द्रादीनञ्चति पूजयती-
त्युरूची जिह्वा वाक् देवेषु आह्वानार्थं प्रेर्यते ।

या ते अग्ने पर्वतस्येव धारासंश्रन्ती पीपयद्देव चित्रा ।

तामस्मभ्यं प्रमतिं जातवेदो वसो रास्व सुमतिं विश्वजन्त्याम् ॥ ६ ॥

या । ते । अग्ने । पर्वतस्येव । धारा । असंश्रन्ती । पीपयत् । देव । चित्रा ।

ताम् । अस्मभ्यम् । प्रमतिम् । जातवेदः । वसो इति । रास्व । सुमतिम् । विश्वजन्त्याम् ॥ ६ ॥

‘देव दीप्यमान हे अग्ने चित्रा नानारूपा असंश्रन्ती अस्मादन्यत्र संगतिमकुर्वाणा यथा पते तव प्रमतिः प्रकृष्टा^१ बुद्धिः पीपयन् अपेक्षितफलदानेनास्मान् वर्धयति । तत्र दृष्टान्तः । पर्वतस्येव धारा । यथा पर्वतस्य मेघस्योदकधारा ओषधिवनस्पत्यादिषु संगतिं कुर्वाणा तान् वर्धयति तद्वत् । वसो सर्वस्य वासयितः पृजातवेदः जातप्रज्ञ हे अग्ने पतां प्रमतिं परहितकरणसमर्था बुद्धिम् अस्मभ्यं रास्व दस्व । तथा विश्वजन्त्यां सर्वजनहितां सुमतिं शोभनां बुद्धिं दस्व ॥ असंश्रन्ती । सश्रुतिर्गतिकर्मा । शतरि उगितश्च इति ङीप् । नञा समासे नन्वरः । पीपयत् । पा पाने । ण्यन्तरस्य लुङि चङि रूपम् । ‘चङ्यन्यतरस्याम्’ इति चङि परतः^३ पूर्वस्योदात्तत्वम् । यद्वृत्तयोगादनिघातः । प्रमतिम् । ‘तादौ च निति कृश्यते’ इति गतेः प्रकृतिस्वरत्वम् । रास्व । ‘रा दाने’ । स्थयथेन आत्मनेपदम् । लोटि रूपम् । आमन्त्रितस्याविद्यमानत्वात् निघाताभावः ॥ २ ॥

‘धेनुः प्रत्नस्य’ इति नवचं पञ्चमं सूक्तं वैश्वामित्रं त्रैलोक्याश्विनम् । तथा चानुक्तान्तं— ‘धेनुरेवाश्विनम्’ इति । प्रातरनुवाके आश्विनकतो^४ त्रैलुके छन्दस्याश्विनशब्दे चास्य सूक्तस्य विनियोगः । सूत्रितं च— ‘धेनुः प्रत्नस्य क उ श्रवदिति सूक्ते’ (आश्व. श्रौ. ४. १५) इति । व्यूह्ने दशरात्रे द्वितीये छन्दोमे प्रउगशब्देऽयमाश्विनश्रुत्यर्थस्तुचः । ‘द्वितीयस्याग्निं वः’ इति खण्डे सूत्रितं— ‘धेनुः प्रत्नस्य काम्यं दुहाना ब्रह्मा ण इन्द्रोप याहि विद्वान्’ (आश्व. श्रौ. ८. १०) इति ॥

धेनुः प्रत्नस्य काम्यं दुहानान्तः पुत्रश्चरति दक्षिणायाः ।

आ द्योतुनि वहति शुभ्रयामोषसः स्तोमो अश्विनावजीगः ॥ १ ॥

धेनुः । प्रत्नस्य । काम्यम् । दुहाना । अन्तरिति । पुत्रः । चरति । दक्षिणायाः ।

आ । द्योतनिम् । वहति । शुभ्रयामा । उषसः । स्तोमः । अश्विनौ । अजीगरिति ॥ १ ॥

‘धेनुः प्रीणयिष्युषाः प्रत्नस्य पुरातनस्याग्नेः काम्यं कमनीयं पयः दुहाना दौघी भवति । दक्षिणायाः उषसः पुत्रः सूर्यस्तस्याः अन्तः चरति । उपसोऽनन्तरं शुभ्रयामा । सूर्यकिरण-संपर्कात् शुभ्रतया गमनं यस्यासौ शुभ्रयामा दिवसः । द्योतनिं सर्वस्य प्रकाशकं सूर्यम्’ आ ‘वहति’ विभक्तिः । अतः उषसः पुरा अश्विनौ स्तोमो स्तोमः स्तोत्रकारी होवादिः अजीगः जागति उत्तिष्ठति ॥ शुभ्रयामा । ‘या प्रापणे’ । आतो मनिन् । बहुव्रीहौ पूर्वपदस्वरः । अजीगः । ‘जागृ निद्राक्षये’ । लङि तिप् अदादिवात् शपो लुक् । आकारस्य ईकारश्छान्दसः । गुणे कृते हल्छयादिना तिरो लोपः ॥

१. त-ल-प्रकृष्टार्था । २. ख-ग-ण-न-म-ल-ताः । ३. ख-ग-च-ण-न-म-परतः नास्ति । ४. त-आश्विने कतो । ५. त-सूर्यकिरणसंपर्कम् ।

सुयुग्वहन्ति प्रति वामृतेनोर्ध्वा भवन्ति पितरौ मेधाः ।

जरैथामस्मद्धि पुणेर्मनीषां युवोरवश्चकुमा यातमर्वाक् ॥ २ ॥

सुयुक् । वहन्ति । प्रति । वाम् । ऋतेन । ऊर्ध्वाः । भवन्ति । पितराऽइव । मेधाः ।

जरैथाम् । अस्मत् । वि । पुणेः । मनीषाम् । युवोः । अवः । चकुम् । आ । यातम् । अर्वाक् ॥ २ ॥

हे अश्विनी सुयुक् सुष्टु रथे योजिता अधाः ऋतेन सत्यभूतेन रथेन वामं युवां प्रति ववहन्ति । यज्ञं प्रस्थापनाय धारयन्ति । मेधाः यज्ञाश्च ऊर्ध्वाः शुभमदभिसुखम् ऊर्ध्वाः भवन्ति । तत्र दृष्टान्तः । पितरेव । यथा पुत्राः पितरौ मातापितरावभिलक्ष्य गच्छन्ति तद्वत् । अस्मत् अस्मत्तः सकाशात् । पुणेर्मनीषां आसुरीं बुद्धिं वि जरैथां विशेषेण नाशयतम् । वयं तु युवोः युवयोः अवः हविलक्षणमशं चकुम् कुर्मः । युवाम् अर्वाक् अस्मदाभिसुखेन वआ यातम् ॥ सुयुक् । युजेः क्प् । 'सुपां सुलुक्' इति सुपो लुक् । पितरेव । 'पिता मात्रा' इति पितुः शेषः । सुपो हादेशः । जरैथाम् । 'जृप् वयोहानौ' । प्यन्तस्य 'जनीजृष्कसुरजोऽमन्ताश्च' इति मित्रात् वृद्धयभावः । 'छन्दस्युभयथा' इति आथाम आर्धधातुकत्वात् णिलोपः । शपः पितृवाद्नुदात्तत्वे धातुरवरः ॥

सुयुग्मिरश्वैः सुवृता रथेन दत्ताविमं शृणुतं श्लोकमद्रेः ।

किमङ्ग वां प्रत्यवर्तिं गर्मिष्ठाहुर्विप्रासो अश्विना पुराजाः ॥ ३ ॥

सुयुक्ऽभिः । अश्वैः । सुवृता । रथेन । दत्तौ । इमम् । शृणुतम् । श्लोकम् । अद्रेः ।

किम् । अङ्ग । वाम् । प्रति । अवर्तिम् । गर्मिष्ठा । आहुः । विप्रासः । अश्विना । पुराऽजाः ॥ ३ ॥

हे अश्विनी सुयुग्मिः सुष्टु योजितैः अश्वैः सुवृता । पुनःपुनरावर्तते इति वृचक्रम् । शोभनचक्रोपेतेन रथेन आगत्य दत्तौ शङ्खणासुपक्षपयितारौ युवाम् अद्रेः । आद्रियते सर्वैरस्यदिः स्तोता । तस्य इमं श्लोकं स्तोत्रं शृणुतम् । अङ्ग हे अश्विनी विप्रासः मेधाविनः पुराजाः पुरातना ऋषयः वामं युवाम् अवर्तिम् अस्माकं वृत्तिहानिं प्रति गर्मिष्ठा अतिशयेन गन्तारान्विति किम् आहुः किं कथयन्ति । न कथयन्तीत्यर्थः । प्रथमाष्टकेऽष्टमेऽध्याये 'सुवृता रथेन' (क्र. सं. १. ११८. ३) इत्यादि गतम् ॥ गर्मिष्ठा । गन्तुशब्दादिष्टनि रूपम् ॥

आ मन्येथामा गतं कच्चिदेवैर्विश्वे जनासो अश्विना हवन्ते ।

इमा हि वां गोऋजीका मधूनि प्र मित्रासो न ददुरुक्षो अग्रे ॥ ४ ॥

आ । मन्येथाम् । आ । गतम् । कत् । चित् । एवैः । विश्वे । जनासः । अश्विना । हवन्ते ।

इमा । हि । वाम् । गोऽरुजीका । मधूनि । प्र । मित्रासः । न । ददुः । उक्षः । अग्रे ॥ ४ ॥

‘कचित् इति प्रश्ने । हे अश्विनौ ५आ ५मन्येथाम् इमां मदीयां स्तुतिं जानीतम् । किंच ५एवैः गमनसाधनैरश्वैः ५आ ५यातं यज्ञं प्रस्थागच्छतम् । ५विश्वे सर्वे ५जनासः सोतारः ५अश्विना अश्विनौ ५वां युवां ५हवन्ते स्तुतिलक्षणाभिर्वाग्भिराह्वयन्ति । किंच ५गोक्षजीका गवां पयसा मिश्रणोपेतानि ५मधूनि मदकराणि ५सोमसरूपाणि ५इमा इमानि हवींषि युवाभ्यां ५प्र ५ददुः^२ अश्वधर्वाद्यः प्रयच्छन्ति । तत्र दृष्टान्तः । ५मित्रासो ५न । यथा मित्राणि मित्रेभ्योऽपेक्षितं ददति तद्वत् । ५उक्षः । वसति नभसीत्युक्तः सूर्यः । ५अग्रे उपतोऽग्रे उदेति । तस्मादागच्छतमिति भावः^३ ॥ मन्येथाम्^४ । ‘मन ज्ञाने’ । दिवादिः । लोटि रूपम् । इमा । सुपो डादेशः । गोक्षजीका । ‘प्रकृत्यान्तःपादम्’ इत्येडः प्रकृतिभावः^५ । ददुः । ‘दाण् दाने’ इत्यस्य लिट्युसि रूपम् । द्विषोणादनिवातः । उक्षः । ‘वस निवासे’ । ‘स्फायितञ्चि’ इत्यादिना रक् । कित्वात् संप्रसारणम् । ‘शासिबसिबसीनां च’ इति परभावश्छान्दसः ॥

तिरः पुरु चिदश्विना रजांस्याङ्गुषो वां मघवाना जनेषु ।

एह यातं पृथिभिर्देवयानैर्देसाविमे वां निधयो मधूनाम् ॥ ५ ॥

तिरः । पुरु । चित् । अश्विना । रजांसि । आङ्गुषः । वाम् । मघवाना । जनेषु ।

आ । इह । यातम् । पृथिभिः । देवयानैः । देसैः । इमे । वाम् । निधयः । मधूनाम् ॥ ५ ॥

हे अश्विनौ ५पुरु चित् बहून्यपि ५रजांसि स्थानानि ५तिरः स्वतेजसा तिरस्कुर्वन्तौ वां युवाम् ५इह कर्मणि ५देवयानैः ५पृथिभिः मार्गैः ५आ ५यातम् आगच्छतम् । ५मघवाना धनवन्तौ हे अश्विनौ ५जनेषु स्तोत्रेषु ५वां युवयोः ५आङ्गुषः आ समन्तात् घोषणीयं स्तोत्रं वर्तते । ५दत्तौ शत्रूणामुपक्षपयितारौ हे अश्विनौ ५वां युवयोः ५मधूनां मदकराणां सोमानाम् ५इमे^१ निधयः । निधीयतेऽत्र सोम इति निधयः पात्रविशेषः । सन्ति । तस्मादागच्छतमिति भावः ॥ आङ्गुषः । आङ्गुषात् युषेः कर्मणि घञ् । आधुव्यत इत्याघोषः । वो इत्यस्य दृषोदराङ्किवात् गु इत्यादेशः । ‘आङोऽनुनासिकश्छन्दसि’ इति अनच्यप्यनुनासिकश्छान्दसः । यद्वा । अगिगीत्यर्थः । अस्मात् ‘अङ्गुषः’ इति सूत्रेण उपचप्रत्ययान्तो निपातितः । अङ्गति गच्छति देवानित्यङ्गुषः स्तोत्रम् । अङ्गुषः एव आङ्गुषः । प्रजाङ्किवात् स्वाधिकः अण् । प्रत्ययस्वरः । ‘एह यातम्’ इत्यधेर्वो गतः ॥ ॥ ३ ॥

असोयमिंसित्तिरिक्तोऽथ्ये अच्छावाकशस्त्रे ‘पुराणमोकः’ इति चतस्रो विकल्पेन याज्याः । सूत्रितं च—‘यदि नाधीयात्पुराणमोकः सख्यं शिवं वामिति चतस्रो याज्याः’ (आश्र. श्रौ. ९. ११) इति ॥

पुराणमोकः सख्यं शिवं वां युवोर्नरा द्रविणं जह्वाभ्याम् ।

पुनः कृष्णानाः सख्या शिवानि मध्वा मदमे सह नृ समानाः ॥ ६ ॥

पुराणम् । ओकः । सख्यम् । शिवम् । वाम् । युवोः । नरा । द्रविणम् । जह्वाभ्याम् ।

पुनसिति । कृष्णानाः । सख्या । शिवानि । मध्वा । मदमे । सह । नृ । समानाः ॥ ६ ॥

१. ख-न-घ-न-मधुकराणि । २. च-ददुः हि । ३. घ-भावः । हि पूरणः । ४. ख-न-च-ण-त-न-भ-स-‘मन्येथां प्रकृतिभावः’ नास्ति । ५. ख-ग-ण-न-भ-ल-स-‘इमे’ नास्ति ।

हे अश्विनौ ^१वां युवयोः ^२पुराणं पुरातनं ^३सस्यम् ^४ओकः सेयं ^५शिवं कल्याणकरं भवति । किंच ^६नरा नरावस्यदीयस्य कर्मणो नेतारौ ^७युवोः युवयोः ^८द्विषिणं धनं ^९जह्नाभ्यां जह्नुकुलजायां भवति । ^{१०}शिवानि सुखकराणि युवयोः ^{११}सस्य्या ^{१२}सस्य्यानि ^{१३}पुनः ^{१४}कृण्वानाः कुर्वन्तः ^{१५}समानाः हविष्यदानेन उपकारकत्वान्मित्रभूता एकीभूताः सन्तः वयं ^{१६}मध्वा मदकरेण सोमेन वां युवां ^{१७}सह युगपत् ^{१८}नु क्षिप्रं ^{१९}मदेम हर्षयेम ॥ सस्यम् । सस्युर्माच इत्यर्थे 'सस्युयैः' इति यप्रत्ययः । जह्नाभ्याम् । जह्नोः सेवन्मित्रोत्पथे 'तस्येदम्' इत्यण् । 'ओरुणः' । हस्वदीर्घयोर्थेययः । मदेम । 'मदी हर्षे' इत्यस्य आशीर्लिङि लिङ्याशिवकुप्रत्ययः । निघातः ॥

अश्विना वायुनां युवं सुदक्षा निगुह्निश्च सजोषसा युवाना ।

नासंत्या त्रिरोअह्वयं जुषाणा सोमं पिबतमसिधां सुदान् ॥ ७ ॥

अश्विना । वायुनां । युवम् । सुऽदक्षा । निगुत्ऽसिः । च । सुऽजोषसा । युवाना ।

नासंत्या । त्रिऽअह्वयम् । जुषाणा । सोमम् । पिबतम् । अस्मिधां । सुदान् इति सुऽदान् ॥ ७ ॥

^१सुदक्षा शोभनसामर्थ्योपेतौ ^२युवाना निर्यतरणौ ^३नासंत्या । न विद्यतेऽसत्यं यथोक्तौ । ^४सुदान् शोभनफलस्य दातारौ हे अश्विनौ ^५वायुना ^६निगुह्निः अश्वैः ^७च ^८सजोषसा संगतौ ^९जुषाणा सोमविषयप्रीतियुक्तौ ^{१०}अस्मिधा अनुपक्षणी ^{११}युवं युवां ^{१२}त्रिरोअह्वयम् अह्नि त्रिरोहिते ह्ययमानमिमं ^{१३}सोमं ^{१४}पिबतम् ॥ निगुह्निः । यौतेः क्तिप् । त्रिरोअह्वयम् । अह्नि भवमह्वयम् । 'भवे छन्दसि' इति यत् । त्रिरोभूतमह्वयं यस्मिन् काले स त्रिरोअह्वयः । पूर्वपदप्रकृतिस्वरः ^{१५}॥

अश्विना परिं वामिषं पुरुचीरीयुर्गोभिर्यतमाना अमृध्राः ।

रथो ह वामृतजा अद्रिजृतः परिं द्यावापृथिवी याति सद्यः ॥ ८ ॥

अश्विना । परिं । वाम् । इषः । पुरुचीः । ईयुः । गोऽभिः । यतमानाः । अमृध्राः ।

रथः । ह । वाम् । ऋतुऽजाः । अद्रिऽजृतः । परिं । द्यावापृथिवी इति । याति । सद्यः ॥ ८ ॥

हे अश्विनौ ^१पुरुचीः । पुरुः ^२अब्रन्ति गच्छन्ति इति पुरुचीः । बहूनि ^३इयः हविलक्षणाभ्यान्श्वानि ^४वां युवां ^५परि ^६ईयुः परितो गच्छन्ति । तथा ^७अमृध्राः केनाप्यतिरस्कृताः ^८यतमानाः कर्मणि प्रवर्तमानाः स्तोतारः ^९गोभिः स्तुतिलक्षणाभिर्वाग्मिभ्युवां परिचरन्ति । ^{१०}ऋतजाः ऋतस्योदकस्य जनयिता । ऋते यज्ञे प्रादुर्भवतीति वा । ^{११}अद्रिजृतः स्तोतृमिराकृष्टः ^{१२}वां युवयोः ^{१३}रथः ^{१४}द्यावापृथिवी द्यावापृथिव्यौ ^{१५}सद्यः तदानीमेव ^{१६}परि ^{१७}याति ^{१८}इह सर्वतः प्राप्नोति खलु । अश्विनो रथस्य वेगवत्त्वे मन्त्रवर्णः ८-

१. घ-नेतारौ अश्विनौ; त-ल-स- 'सस्य्या' नास्ति । २. न-ल-स- 'सस्य्या' नास्ति । ३. त-पुनःपुनः । ४. ख-ग-घ-च-ण-त-न-म-ल-स- 'अश्वैः' नास्ति । ५. त-बहुमीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरः; ल-बहुमीहौ पूर्वपदस्वरः । ६. च-अश्विना अश्विनौ । ७. ख-ग-घ-च-ण-अ-स-पुरुमब्रति गच्छति; न-पुरुमब्रन्ति गच्छन्ति; ल-पुस्तमस्यन्ति गच्छन्ति । ८. ख-ग-घ-च-ण-अ-स-मन्त्रः ।

‘यो वामश्विना मनसो जवीयात्रथः स्वश्वो विश आजिगाति’ (क्र. सं. १. ११७.२) इति । अतः कारणादस्मदीयं यज्ञं प्रत्यागच्छतमिति भावः ॥ ईयुः । ‘इण गतौ’ इत्यस्य लिटि ‘दीवे इणः किति’ इत्यभ्यासस्य दीर्घः । पादादिवादिनाघातः । यतमानाः । ‘यती प्रयत्ने’ इत्यस्य शानचि रूपम् । शपः पित्वादनुदात्तत्वे शानचो लसार्वधातुस्वरूपेणानुदात्तत्वे धातुरवरः । क्तजाः । जनेर्विद् । ‘विङ्गनोः’ इत्यात्वम् । अद्रिजुतः । जू इति सौत्रो धातुः । कर्मणि क्तः । ‘तृतीया कर्मणि’ इति पूर्वपदस्वरः ॥

अश्विना मधुसुत्तमो युवाकुः सोमस्तं पातमा गतं दुरोणे ।

रथो ह वां भूरि वर्षः करिक्तसुतावतो निष्कृतमार्गमिष्टः ॥ ९ ॥

अश्विना । मधुसुत्तमः । युवाकुः । सोमः । तम् । पातम् । आ । गतम् । दुरोणे ।

रथः । ह । वा । भूरि । वर्षः । करिक्तम् । सुतऽवतः । निःस्कृतम् । आऽगमिष्टः ॥ ९ ॥

हे अश्विनौ^१ यः सोमः मधुसुत्तमः मधुरसमत्यन्तं^२ प्रेरयन् युवाकुः युवां कामयमानो वर्तते । यद्वा । युवाकुर्वसतीवरीप्रभृतिभिर्मिश्रित इत्यर्थः । एतम् इमं सोमं एपातं पिबेत् । दुरोणे अमार्गं गृहे एवा गतम् आगच्छतम् । भूरि प्रभूतं वर्षः वारकं तेजः रूपं वा सर्वैर्वरणीयं धनं वा एकरिक्तं पुनःपुनः कुर्वन् एवांयुवयोः रथः सुतवतः सोमम् अभिषुतवतः^३ यजमानस्य निष्कृतम् । निरिषेध समित्येतस्य स्थावे^४ (निह. १२.७) इति यास्कः । संस्कारि । यद्वा । संस्कृतं गृहम् आगमिष्टः अतिशयेनागच्छन् भवति ॥ युवाकुः । यौतेः ‘कटिकुषिभ्यां काकुः’ इति बाहुलकादस्मादपि भवति । प्रत्ययस्वरूपेण मध्वोदात्तः । करिक्तम् । करोतेर्बहुलिकं शतरि ‘दाधतिं दर्धतिं दर्धधि’ इत्यादिना कुत्वाभावे यणादेशो कृतेऽङ्गस्यानुकारान्तत्वादभ्यासस्य सिगागमो न प्राप्नोतीति सोऽपि निपास्यते । अभ्यस्तस्वरः । निष्कृतम् । करोतेरादिकर्मणि क्तः । संस्कृतं प्रवृत्त इत्यर्थः । थाथादिस्वरः ॥ ४ ॥

‘मित्रो जनान्’ इति नवर्चं षष्ठं सूक्तं वैश्वामित्रं त्रैष्टुभं मैत्रम् । ‘मित्रो मैत्रं चतुर्गायन्त्यन्तम्’ ह्यनुक्रमणिका । आदितः पञ्च त्रिष्टुभः शिष्टाश्चतस्रो गायन्त्यः । मित्रो देवता । अमिहोत्रार्थे पयसि वर्षेभिन्दुपतने ‘मित्रो जनान्’ इत्यनया समिधमादध्यात् । सूत्रितं च- ‘मित्रो जनान्यातयति भुवाण इति समिधाधानम्’ (आश्व. औ. ३. ११) इति ॥

मित्रो जनान्यातयति ब्रुवाणो मित्रो दाधार पृथिवीमुत द्याम् ।

मित्रः कृष्टीरनिमिषामि चष्टे मित्राय हव्यं वृतवज्जुहोत ॥ १ ॥

मित्रः । जनान् । यातयति । ब्रुवाणः । मित्रः । दाधार । पृथिवीम् । उत । द्याम् ।

मित्रः । कृष्टीः । अनिऽमिषा । अमि । चष्टे । मित्राय । हव्यम् । वृतऽवत् । जुहोत ॥ १ ॥

१. च-अश्विना अश्विनौ । २. ख-घ-ण-भ-मधुररसमत्यन्तम् ; ल-मधुररसममृतम् । ३. ख-ग-च-पुनः अभिषुतवतः ।

वृषाणः स्तूयमानः शब्दं कुर्वीणो वा मित्रः । प्रकर्षेण सर्वमीयते ज्ञायते तथा सर्वान् वृष्टि-
प्रदायेन त्रायत इति वा मित्रः सूर्यः । जनान् कर्षकादिजनान् यातयति । कृष्यादिकर्मसु प्रयत्नं
कारयति । तथा मित्रः एव पृथिवीमुत अपि च धाम् एतावुभौ लोकौ वृष्टिद्वारा अन्नं यागांश्च जनयन्
वाधार धारयति । तथा सति मित्रः अनिमिषा अनिमिषेणानुग्रहदृष्ट्या कृष्टीः कर्मवतो मनुष्यान्
अभि चष्टे सर्वतः पश्यति । एतत्सर्वं ज्ञात्वा हे कल्विजः वृत्तवत् उपरत्तरणाभिधारणयुक्तं हृदयं
हवनयोग्यं पुरोडाशादिकं तस्मै मित्राय देवाय जुहोत जुहुत प्रयच्छतेत्यर्थः । उक्तार्थं यास्को ब्रवीति—
‘ मित्रो जनान्यातयति वृषाणः शब्दं कुर्वन् । मित्र एव धारयति पृथिवीं च दिवं च । मित्रः कृष्टीरनि-
मिषश्चअभिप्रपश्यतीति । कृष्टय इति मनुष्यनाम कर्मवन्तो भवन्ति विकृष्टदेहा वा । मित्राय हृदयं
वृत्तवज्जुहोतेति श्याख्यातम् । जुहोतिर्दानकर्मा ’ (निरु. १०. २२) इति ॥ यातयति । ‘ यतो
प्रयत्ने ’ इत्यस्य प्यन्तरस्य लटि रूपम् । वाधार । ‘ तुजादीनाम् ’ इत्यभ्यासस्य दीर्घः । जुहोत ।
जुहोतेर्लोडि प्रत्ययस्य तच्चादेशः । गुणः । निघातः ॥

देवसुवां हविःपु मित्रस्य सत्यस्य ‘ प्र स मित्र ’ इति याज्या । एषैव प्रातर्होमस्य कालात्यय-
निमित्ते मेत्रे चरी याज्या । सूत्रितं च— ‘ प्र स मित्र मर्तो अस्तु प्रयस्वांसवां नष्टवात्सहिमाय पृच्छते ’
(आश्व. श्रौ. ४. ११) इति । ‘ तत इष्टिमित्रः सूर्योऽभि यो महिना दिवं प्र स मित्र मर्तो अस्तु
प्रयस्वानिति संस्थितायाम् ’ (आश्व. श्रौ. ३. १२) इति च ॥

प्र स मित्र मर्तो अस्तु प्रयस्वान्यस्त आदित्य शिक्षति व्रतेन ।

न हन्यते न जीयते त्वोतो नैनमर्हो अश्रोत्यन्तितो न दूरात् ॥ २ ॥

प्र । सः । मित्र । मर्तः । अस्तु । प्रयस्वान् । यः । ते । आदित्य । शिक्षति । व्रतेन ।

न । हन्यते । न । जीयते । त्वाऽऊतः । न । एनम् । अर्हः । अश्रोति । अन्तितः । न । दूरात् ॥ २ ॥

हे आदित्य व्रतेन यज्ञेन युक्तः यः मनुष्यः ते तुभ्यं शिक्षति हविलक्षणमन्नं ददाति हे
मित्र सः मर्तः मनुष्यः प्रयस्वान् अन्नवान् प्र अस्तु प्रभवतु । श्वेतः स्वया रक्षितः सः
मनुष्यः केनापि न हन्यते न बाध्यते । न जीयते नाभिभूयते च । एनं तुभ्यं हविर्देववन्तं
पुरुषम् अर्हः पापम् अन्तितः समीपात् न अश्रोति न प्राप्नोति । दूरात् अपि न प्राप्नोति ॥
शिक्षतिर्दानकर्मा । व्यत्ययेन परस्मैपदम् । बद्धतथोगादनिघातः । जीयते । जयतेः कर्मणि यकि
‘ अकृत्स्नार्वाधानुकयोः ’ इति दीर्घः । श्वेतः । तृतीया कर्मणि इति पूर्वपदशब्दः । अश्रोति । ‘ अश्रु-
न्यासो । स्वादिः । व्यत्ययेन परस्मैपदम् ॥

देवसुवां हविःपु मित्रस्य सत्यस्यानुवाक्या । ‘ अनमीवास इत्यत्र मन्त्रः प्र स मित्र मर्तो
अस्तु प्रयस्वान् ’ (आश्व. श्रौ. ४. ११) इति सूत्रितम् ॥

अनमीवास इळया मदन्तो मितज्ञवो वरिमन्ना पृथिव्याः ।

आदित्यस्य व्रतक्षुपक्षियन्तो वयं मित्रस्य सुमतौ स्याम ॥ ३ ॥

अनमीवासः । इळया । मदन्तः । मितज्ञवः । वरिमन् । आ । पृथिव्याः ।

आदित्यस्य । व्रतम् । उपक्षियन्तः । वयम् । मित्रस्य । सुमतौ । स्याम ॥ ३ ॥

हे मित्र व अनमीवासः रोगवजिताः । इळया अन्तेन । मदन्तः माद्यन्तः । पृथिव्याः । वरिमन् विस्तीर्णं प्रदेशे । मितज्ञवः मितजानुकाः । आ यथाकामं सर्वत्र गच्छन्तः । आदित्यस्य संबन्धि । व्रतं कर्म । उपक्षियन्तः तस्य कर्मणः समीपे निवसन्तः । तदीयं कर्म कुर्वाणा इत्यर्थः । तादृशाः । वयं । मित्रस्य आदित्यस्य । सुमतौ शोभनायामनुग्रहबुद्ध्यां । स्याम वरिमहि ॥ मदन्तः । 'मदी हपे' इत्यस्य शतरि व्यत्ययेन शप् । मितज्ञवः । जानुशब्दस्य जुञ्छान्दसः । वरिमन् । उरुशब्दात् पृथ्वादिवादिमनिच् । 'प्रियस्थिर' इत्यादिना वरादेशः । 'सुपां सुलुक्' इति सप्तम्या लुक् । व्यत्ययेनाबुदात्तः ॥

अयं मित्रो नमस्यः सुशेवो राजा सुक्षत्रो अजनिष्ट वेधाः ।

तस्य वयं सुमतौ यज्ञियस्यापि भद्रे सौमनसे स्याम ॥ ४ ॥

अयम् । मित्रः । नमस्यः । सुशेवः । राजा । सुक्षत्रः । अजनिष्ट । वेधाः ।

तस्य । वयम् । सुमतौ । यज्ञियस्य । अपि । भद्रे । सौमनसे । स्याम ॥ ४ ॥

अयं पूर्वमन्त्रे प्रतिपादितः । मित्रः सूर्यः । नमस्यः सर्वैर्मस्करणीयः । सुशेवः शोभनसुखः । सुखेन सेव्य इत्यर्थः । राजा सर्वस्य जगतः प्रकाशप्रदानेन स्वामी । सुक्षत्रः । क्षत्रशब्देन बलमुच्यते । शोभनबलोपेतः । वेधाः सर्वस्य जगतो विधाता । एवंगुणोपेतः सूर्यः । अजनिष्ट प्रादुरभूत् । तस्य एवंविधगुणोपेतस्य यज्ञियस्य यज्ञार्हस्य सूर्यस्य । सुमतौ शोभनायां बुद्धौ । भद्रे कल्याणकारिणि । सौमनसे सौमनस्ये । अपि यजमानाः । वयं । स्याम भवेम ॥ नमस्यः । नमसि साधुः । 'तत्र साधुः' इति यत् । तिस्वरितः । अजनिष्ट । 'जनी प्रादुर्भावे' इत्यस्य लुङि सिचि रूपम् । सौमनसे । सुमनस इवमित्यर्थे । तस्येवम् इत्यण् । प्रत्ययस्वरः ॥

महाँ आदित्यो नमसोपसद्यो यातयज्जनो गृणते सुशेवः ।

तस्मा एतत्पन्यतमाय जुष्टमग्नौ मित्राय हविरा जुहोत ॥ ५ ॥

महान् । आदित्यः । नमसा । उपसद्यः । यातयत् । जज्जनः । गृणते । सुशेवः ।

तस्मै । एतत् । पन्यतमाय । जुष्टम् । अग्नौ । मित्राय । हविः । आ । जुहोत ॥ ५ ॥

योऽयम्^१ आदित्यः^२ महान् अत एव^३ नमसा नमस्कारेण^४ उपसद्यः सर्वैरपसदनीयः^५ यातयजनः ।
 प्रातःप्रातः स्वस्वकर्मणि प्रवर्तनीया जना येनेति स तथोक्तः । गृणते रतोऽं कुर्वते जनाय सुहोवः च
 भवति तस्मै^६ पन्यतमाय^७ स्तुत्यतमाय^८ मित्राय^९ आदित्याय^{१०} जुष्टं^{११} प्रीतिविषयम्^{१२} एतत्^{१३} हविः^{१४} अग्नौ^{१५}
 आ जुहोत जुहुत ॥ यातयजनः । 'यती प्रयत्ने' इत्यस्य ण्यन्तस्य शतरि रूपम् । बहुव्रीहौ पूर्वपद-
 प्रकृतिस्वरे प्राप्ते मरुद्बुधादित्वात् पूर्वपदान्तोदात्तत्वम् । गृणते । 'गृ शब्दे' । 'शतुरनुमः' इति
 विभक्तैरुदात्तत्वम् । पन्यतमाय । पनतेरल्त्यादित्वात् यत् । 'यतोऽनावः' इत्याद्युदात्तत्वम् । जुष्टम् ।
 'नित्यं मन्त्रे' इत्याद्युदात्तत्वम् ॥ ५ ॥

अभिप्लवपडहे दशरात्रे च सप्तदशैकविंशदिस्तोमे सति होत्रादिकशस्त्रेष्वावापस्थाने^१ पञ्चसप्तादि-
 संख्याका ऋच आवपनीयाः । तत्र मैत्रावरुणशस्त्रे 'मित्रस्य चर्षणीधृतः' इत्याद्याश्चतस्र आवापार्थाः^२ ।
 सूत्रितं च— 'मित्रस्य चर्षणीधृत इति चतस्रो मैत्र्यः' (आश्व. श्रौ. ७.५) इति ॥

मित्रस्य चर्षणीधृतोऽवो देवस्य सानसि । द्युम्नं चित्रश्रवस्तमम् ॥ ६ ॥
 मित्रस्य । चर्षणिऽधृतः । अवः । देवस्य । सानसि । द्युम्नम् । चित्रश्रवःऽतमम् ॥ ६ ॥

चर्षणीधृतः मनुष्याणां वृष्टिप्रदानेन धारकस्य^१ मित्रस्य^२ देवस्य संबन्धि^३ अवः^४ अन्नं^५ सानसि
 सर्वैः^६ संभजनीयं^७ द्युम्नं तदीयं धनं च^८ चित्रश्रवस्तमम्^९ अतिशयेन चायनीयकीर्तियुक्तम् ॥ सानसि ।
 सनोतेः 'सानसिपर्णसि' इत्यादिना असिच्प्रत्ययान्तत्वेन निपातनादुपधावृद्धिः । चित्रवादन्तोदात्तः ।
 'स्वमोः' इति स्वमोर्लुक् ॥

प्रातर्होमस्य कालात्यये मैत्रेष्टिः । तस्याम् 'अभि यो महिना' इत्यनुवाक्या । सूत्रितं च—
 'अभि यो महिना दिवं प्र स मित्र मतो अस्तु प्रयस्वान्' (आश्व. श्रौ. ३. १२) इति ॥

अभि यो महिना दिवं मित्रो बभूव सप्रथाः । अभि श्रवोभिः पृथिवीम् ॥ ७ ॥
 अभि । यः । महिना । दिवम् । मित्रः । बभूव । सऽप्रथाः । अभि । श्रवःऽभिः । पृथिवीम् ॥ ७ ॥

यः मित्रः महिना स्वकीयेन महिना^१ दिवम्^२ अन्तरिक्षम्^३ अभि^४ बभूव अभिभवति स
 मित्रः सप्रथाः । प्रथः प्रसिद्धिः कीर्तिः । तत्सहितः श्रवोभिः वृष्टिद्वारोत्पादितैरन्नैः^५ पृथिवीम् अपि
 अभिभवति । बहुवचनयुक्तां करोतीत्यर्थः ॥ सप्रथाः । 'प्रथ प्रख्याने' । असुन् । 'वोपसर्जनस्य'
 इति सहस्य सभावः ॥

मित्राय पञ्च येमिरे जना अभिष्टिशवसे । स देवान्विश्वान्विभर्ति ॥ ८ ॥
 मित्राय । पञ्च । येमिरे । जनाः । अभिष्टिशवसे । सः । देवान् । विश्वान् । विभर्ति ॥ ८ ॥

पञ्च जना निषादपञ्चमाश्रवारो वर्णाः^१ अभिष्टिशवसे शत्रूणामभिगन्तुबलयुक्ताय^२ मित्राय
 येमिरे हवींष्युद्यच्छन्ति । सः तादृशो मित्रः^३ विश्वान् सर्वान्^४ देवान्^५ विभर्ति । स्वस्वरूपतया

१. ल-°शस्त्रे याज्यापस्थाने । २. च-आवपनीया इत्यर्थः । ३. त-सर्वैरस्माभिः ।

धारयति ॥ अभिष्टिशवसे । इषेः ' मन्त्रे वृष' इत्यादिना क्तिन् । ' तादौ च निति' इत्यभेः अन्तो-
दात्तत्वम्^१ । शकन्धादिवात् पररूपत्वम् । बहुव्रीहौ पूर्वपदस्वरः ॥

मित्रो देवेष्वायुषु जनाय वृक्तबर्हिषे । इष इष्टव्रता अकः ॥ ९ ॥

मित्रः । देवेषु । आयुषु । जनाय । वृक्तऽबर्हिषे । इषः । इष्टव्रताः । अकरित्यकः ॥ ९ ॥

मित्रः भगवानादित्यः । देवेषु द्योतमानादिगुणयुक्तेषु । आयुषु मनुष्येषु मध्ये यो जनो
वृक्तबर्हिः । वृक्तं लूनं बर्हिर्येन सः । बर्हिर्लवनासादनपूर्वं हविषो दाता ऋत्विगित्यर्थः । तस्मै । वृक्तबर्हिषे
जनाय । इष्टव्रताः । इष्टानि कल्याणानि व्रतानि कर्माणि याभिः सिध्यन्ति ताः । इषः तादृशान्यज्ञानि
अकः करोति । तस्मै ददातीत्यर्थः ॥ वृक्तबर्हिषे । ' ओत्रश्च छेदने' । कर्मणि निष्ठायां ' यस्य विभाषा '
इति इट्प्रतिषेधः । बहुव्रीहौ पूर्वपदस्वरः । अकः । करोतेर्लुङि स्तेः ' मन्त्रे घस' इत्यादिना लुक् ।
सिपो ह्रस्व्यादिलोपः । निघातः ॥ ६ ॥

' इहेह वः' इति सप्तमं सप्तमं सूक्तं वैश्वामित्रं जागतमृषुदेवताकम् । अन्यस्तृच इन्द्रदेवताकम् ।
तथा चानुक्रान्तम्—' इहेह वः सप्तमं जागतं तृचोऽन्य ऐन्द्रश्च' इति । सूक्तविनियोगो लैङ्गिकः ।
आद्याश्रतत्तः पृष्ठयाभिपुत्रवडहयोः प्रथमेऽहनि वैश्वदेवशस्त्रे आर्भवनिविद्वानीयाः । सूत्रितं च—' इहेह
व इति चतस्रः' (आश्व. श्रौ. ७. ५) इति ॥

इहेह वो मनसा बन्धुता नर उशिजो जग्मुर्भि तानि वेदसा ।

याभिर्मायाभिः प्रतिजूतिवर्षसः सौधन्वना यज्ञियं भागमानश ॥ १ ॥

इहेह । वो । मनसा । बन्धुता । नरः । उशिजः । जग्मुः । अभि । तानि । वेदसा ।

याभिः । मायाभिः । प्रतिजूतिऽवर्षसः । सौधन्वनाः । यज्ञियम् । भागम् । आनश ॥ १ ॥

हे ऋभवः । वः युष्माकं । बन्धुता । बध्नन्ति फलेन संयोजयन्तीति बन्धवः कर्माणि । तेषां
समूहः^२ बन्धुता । ' इहेह सर्वत्र' मनसा सर्वैर्ज्ञायते । नरः हे मनुष्या ऋभवः । उशिजः यज्ञभागं
कामयमाना भवन्तः । वेदसा यज्ञभागप्रापककर्मविषयज्ञानेन । तानि तादृशानि कर्माणि । अभि । जग्मुः
प्राप्नुवन्ति । कानि तानि । मायाभिः । मोयन्ते ज्ञायन्त इति मायाः कर्माणि । याभिः मायाभिः
कर्मभिः । प्रतिजूतिवर्षसः प्रतिपक्षाभिभवनशीलतेजोयुक्ताः । सौधन्वनाः । सुधन्वा नामाङ्गिरसः पुत्रः
कश्चिदधिः । तस्य पुत्राः सौधन्वनाः । ते च त्रय ऋभुर्विश्वा वाज इति । एतन्नामका यूयं । यज्ञियं
यज्ञार्हं । भागं सोमपानादिलक्षणम् । आनश प्राप्ताः^३ स्थ । तथा च मन्त्रवर्णः—' ऋभुर्विश्वा वाजो
देवो अगच्छत स्वपसो यज्ञियं भागमैतन्' (ऋ. सं. १. १६१. ६) इति । अयमर्थो ब्राह्मणेऽपि
' ऋभवो वै देवेषु तपसा सोमपीथमभ्यजयन्' (ऐ. ब्रा. ३. ३०) इत्यत्रोपाख्यानपूर्वकं स्पष्टमभिहितः ।

१. त-न-उदात्तत्वम् । २. ख-ग-घ-च-ण-त-न-भ-ल-स-भावः । ३. ख-ग-घ-च-ण-न-भ-स-
सर्वम् । ४. ख-घ-त-न-भ-व्याप्ताः ।

यद्वा । नरः कर्मणां^१ नेतारो हे ऋभव उशिजः कामयमाना वेदसा हविलक्षणेन धनेन युक्ताः स्तोतारो वो युष्माकं तानि चमसतक्षणादीनि^२ कर्माणि बन्धुता बन्धुतया सत्येन मनसा जग्मुः अभिगच्छन्ति । कानि इत्याशङ्कयामाह । यैः चमसतक्षणादिभिः^३ कर्मभिर्यज्ञाहं भागं यूयमासुत तान्यभिगच्छन्ति । युष्माकं बुद्धिनैपुणानि चिन्तयन्तीत्यर्थः ॥ इहेह । 'नित्यवीप्सयोः' इति द्विवचनम् । परस्यान्नेदितत्वात् अनुदात्तत्वे पूर्वपदस्वरः । बन्धुता । 'बन्ध बन्धने' । 'भृष्टृस्निहि' इत्यादिना कर्तरि उप्रत्ययः । समूह इत्यर्थे 'ग्रामजनबन्धुसहायेभ्यस्तल्' (पा. सू. ४.२.४३) इति तल् । लिट्स्वरः^४ ॥

यामिः शचींभिश्चमसाँ अपिशत यया धिया गामरिणीत चर्मणः ।

येन हरी मनसा निरतक्षत तेन देवत्वमृभवः समानश ॥ २ ॥

यामिः । शचींभिः । चमसान् । अपिशत । यया । धिया । गाम् । अरिणीत । चर्मणः ।

येन । हरी इति । मनसा । निःऽअतक्षत । तेन । देवऽत्वम् । ऋभवः । सम् । आनश ॥ २ ॥

हे^५ ऋभवः^६ यामिः^७ शचीभिः^८ शक्तिभिः^९ चमसान् चतुरः^{१०} अपिशत विभक्तवन्तः स्थ । यया^{११} धिया प्रज्ञया^{१२} गां मृताम्^{१३} अरिणीत^{१४} चर्मणः^{१५} चर्मणा^{१६} योजनात् प्रापितवन्तः स्थ । येन^{१७} मनसा प्रज्ञानेन^{१८} हरी एतन्नामकाविन्द्रस्याश्वौ^{१९} निरतक्षत नितरामकुस्त । तथा च मन्त्रवर्णः—'य इन्द्राय वचोयुजा ततश्चुर्मनसा हरी' (क. सं. १.२०.२) इति^{२०} । तेन सर्वेणानेन कर्मणा^{२१} देवत्वं यज्ञ-भागाहंत्वलक्षणं^{२२} देवभावं^{२३} समानश सम्यक् प्राप्ताः स्थ ॥ अपिशत । 'पिश अवयवे' । तुदादिः । तस्य लङि मध्यमे रूपम् । यद्वत्तयोगादनिघातः । अरिणीत । 'री गतिरेषणयोः' । क्रयादिः । तस्य लङि रूपम् । अत्रापि पूर्ववदनिघातः । निरतक्षत । 'तश्चू त्वश्चू तनूकरणे' । लङि रूपम् । पूर्ववत् अनिघाते 'तिङि चोदात्तवति' इति गतेर्निघातः । अडुदात्तः । आनश । अश्रोतेर्लिङि रूपम् । निघातः ॥

इन्द्रस्य सख्यमृभवः समानशुर्मनोर्नपातो अपसो दधन्विरे ।

सौधन्वनासो अमृतत्वमेरिरे विष्टी शमीभिः सुकृतः सुकृत्यया ॥ ३ ॥

इन्द्रस्य । सख्यम् । ऋभवः । सम् । आनशुः । मनोः । नपातः । अपसः । दधन्विरे ।

सौधन्वनासः । अमृतऽत्वम् । आ । ईरिरे । विष्टी । शमीभिः । सुकृतः । सुकृत्यया ॥ ३ ॥

मनोर्नपातः मनुष्यस्याङ्गिरसः^१ पुत्राः^२ अपसः यागादिलक्षणकर्मवन्तः^३ ऋभवः^४ इन्द्रस्य^५ सख्यं समानख्यानत्वं^६ समानशुः सम्यक् प्राप्नुवन् । तथेन्द्रस्य सख्यं प्राप्तास्त ऋभवः^७ दधन्विरे । पूर्व

१. ख-ग-ण-त-न-भ-ल-कर्मणि; च-स-कर्माणि । २. ख-ग-च-ण-त-न-भ-स-°भक्षणादीनि ।

३. ख-ग-च-ण-त-न-भ-स-°भक्षणादिभिः । ४. ल-लितीति प्रत्ययस्वरः । पूर्वस्योदात्तत्वम् । ५. त-हे ऋभवः' नास्ति । ६. त-मृतां सतीम् । ७. त-चर्मणः' नास्ति । ८. ख-ग-च-ण-न-भ-ल-स-अयम् । ९. त-ल-इति । ऋभवः । उरु प्रभूतं भान्तीति ऋतेन सत्येन भान्तीति वा तादृशा हे ऋभवः । १०. ख-ग-च-ण-भ-यज्ञभागाहंत्वलक्षणम्; ल-यज्ञलक्षणम् । ११. ल-मनुष्यस्याङ्गिरसस्य । १२. ख-ग-च-ण-फ-भ-स-समानख्यानत्वं प्राप्ताः ।

मनुष्यत्वेन मरणयोग्या अपीदानीमिन्द्रस्य सख्येन प्राणान् धारयन्ति । तथा च' मन्त्रः—'अधारयन्त
वह्नयः' (क्र. सं. १. २०. ८) इति । ^१सौधन्वनासः सुधन्वनामकस्यर्षेः पुत्रा ऋभवः ^२सुकृतः
शोभनकर्माणः सन्तः प्रभूतैः ^३शमीभिः देवत्वप्राप्तिप्रतिबन्धनिवारणहेतुभिः कर्मभिः ^४सुकृत्यया
शोभनेन कर्मणा च ^५विष्टी व्याप्य ^६अमृतत्वमेरिरे देवत्वं प्रापुः । तथा च मन्त्रान्तरमाज्ञायते—
'मर्तासः सन्तो अमृतत्वमानशुः' (क्र. सं. १. ११०. ४) इति ॥ नपातः । 'नभ्राणनपात°'
इत्यादिना नजः प्रकृतिभावः । दधन्विरे । धविर्गस्यर्थः । व्यत्ययेनात्मनेपदम् । लिटि रूपम् । ईरिरे ।
'ईर गतौ' । मन्त्रत्वात् आम् न भवति । निघातः । सुकृत्यया । करोतेर्भावे 'कृजः श च' इति
व्यप् । प्रत्ययस्य व्यत्ययेनान्तोदात्तत्वम् । समासे कृदुत्तरस्वरः ॥

इन्द्रेण याथ सरथं सुते सचाँ अथो वशानां भवथा सह श्रिया ।

न वः प्रतिमै सुकृतानि वाघतः सौधन्वना ऋभवो वीर्याणि च ॥ ४ ॥

इन्द्रेण । याथ । सरथम् । सुते । सचाँ । अथो इति । वशानाम् । भवथ । सह । श्रिया ।

न । वः । प्रतिमै । सुकृतानि । वाघतः । सौधन्वनाः । ऋभवः । वीर्याणि । च ॥ ४ ॥

हे ऋभवो यूयम् ^१इन्द्रेण ^२सचा सह ^३सरथं समानमेकं रथमारुह्य ^४सुते^५ अभिषुतसोमवति यज्ञे
याथ गच्छथ । ^६अथो अनन्तरमिन्द्रेण सह एकरथमारुढा यूयं ^७वशानाम् । उद्यते काम्यते
यजमानेन स्वर्गादिलक्षणं^२ फलम्^३ एभिरिति वशाः मनुष्याः । तेषां ^४श्रिया स्तुतिहविरादिरूपया ^५सह
^६भवथ । हे ^७सौधन्वनाः सुधन्वनः पुत्राः ^८वाघतः । अमृतत्वादिलक्षणफलस्य वोढारो मेधाविनो
वा इति यास्कः । तादृशा हे ^९ऋभवः ^{१०}वः युष्माकं ^{११}सुकृतानि देवत्वस्य प्रापकाणि शोभनानि कर्माणि
^{१२}न ^{१३}प्रतिमै । प्रतिमातुमियत्तया परिच्छेत्तुं न केनापि शक्यानि । तथा ^{१४}वीर्याणि युष्माकं सामर्थ्यानि
^{१५}च नैव प्रतिमातुं शक्यानि ॥ वशानाम् । 'वश कान्तौ' । 'वक्षिरण्योरूपसंख्यानम्' इति करणे
अप्रत्ययः । प्रत्ययस्य पित्त्वादनुदात्तत्वे धातुस्वरः । वशाशब्दो वन्ध्यावचनश्चेत् अन्तोदात्तः^३
भवति । 'वशा मेश अवसृष्टास आहुताः' (क्र. सं. १०. ९१. १४) इति । वः । युष्मच्छब्दस्य
षष्ठीबहुवचने वसादेशः । निघातः । प्रतिमै । 'माङ् माने' । विच् । प्रतिमाः प्रतिमानम् ।
तस्य चतुर्थ्येकवचने आतो लोपाभावश्छान्दसः^४ । एकादेशस्वरः ॥

आभिषुविके पञ्चमेऽहनि वैश्वदेवशस्त्रे 'इन्द्र ऋभुभिः' इत्याभेवस्तृचः । सूत्रितं च—'घृतवती
भुवनानामभिष्रियेन्द्र ऋभुभिर्वाजवह्निरिति तृचौ' (आश्व. श्रौ. ७. ७.) इति । आद्या^१ तृतीयसवने
होतुः प्रस्थितयाज्या । सूत्रितं च—'इन्द्र ऋभुभिर्वाजवह्निः समुक्षितमिन्द्रावरुणा सुतपाविमं सुतम्'
(आश्व. श्रौ. ५. ५.) इति ॥

१. ग-च-भ-ल-स—'च' नास्ति । २. ख-ग-च-भ-स्वर्गादिलक्षणफलम् । ३. ख-ग-च-ण-न-भ-स-
इत्यन्तोदात्तः । ४. ख-ग-ण-न-भ-ल-स-लोपश्छान्दसः । ५. ख-ग-च-ण-न-भ-ल-स-आद्यः ।

इन्द्रं ऋभुभिर्वाजवद्भिः समुक्षितं सुतं सोममा वृषस्वा गर्भस्थोः ।

धियेषितो मघवन्दाशुषो गृहे सौधन्वनेभिः सह मत्स्वा नृभिः ॥ ५ ॥

इन्द्रं । ऋभुऽभिः । वाजवत्ऽभिः । समऽउक्षितम् । सुतम् । सोमम् । आ । वृषस्व । गर्भस्थोः ।

धिया । इषितः । मघऽवन् । दाशुषः । गृहे । सौधन्वनेभिः । सह । मत्स्व । नृऽभिः ॥ ५ ॥

हे इन्द्र वाजवद्भिः । वाजो नाम ऋभूणां भ्राता । यद्वा । वाजोऽन्नम् । तत्सहितैः ऋभुभिः सहितस्त्वं समुक्षितं सम्यगग्निः^१ सितं^२ प्रावभिः^३ सुतं सोमं गर्भस्थोः । बभूवस्यदुन्त्याभ्यामन्नमिति गृह्णन्ति पदार्थानाभ्यामिति वा गर्भस्ती बाहू । तयोर्बाह्वोः^४ आ वृषस्व आक्षारय^५ । ग्रहमुभाभ्यां बाहुभ्यां गृहीत्वा सोमं पिबेत्यर्थः । हे मघवन्^६ इन्द्र धिया स्तोत्ररूपेण कर्मणा इषितः प्रेरितस्त्वं दाशुषः हविर्दत्तवतो यजमानस्य गृहे सौधन्वनेभिः सुधन्वनः पुत्रैः नृभिः मनुष्यैर्ऋभुभिः सह साकं मत्स्व सोमपानेन हृष्टो भव ॥ समुक्षितम् । 'उक्ष सेचने' । कर्मणि क्तः । 'गतिरनन्तरः' इति गतेः स्वरः । गर्भस्थोः । 'भस भर्त्सनदीप्त्योः' इत्यस्मात् 'भसेर्गट्' इति सूत्रेण तिप्रत्ययो धातोः गडागमश्च । यद्वा । गृह्णातेः पृषोदरादिवादेवं नेयम् । मत्स्व । मदि स्तुत्यादिषु । लोटि 'बहुलं छन्दसि' इति विकरणस्य लुक् । निघातः ॥

इन्द्रं ऋभुमान्वाजवान्मत्स्वेह नोऽस्मिन्त्सर्वने शच्या पुरुष्टुत ।

इमानि तुभ्यं स्वसराणि येमिरे व्रता देवानां मनुषश्च धर्मभिः ॥ ६ ॥

इन्द्रं । ऋभुऽमान् । वाजऽवान् । मत्स्व । इह । नः । अस्मिन् । सर्वने । शच्या । पुरुऽस्तुत ।

इमानि । तुभ्यम् । स्वसराणि । येमिरे । व्रता । देवानाम् । मनुषः । च । धर्मऽभिः ॥ ६ ॥

पुरुष्टुत बहुभिः स्तुत हे इन्द्र ऋभुमान् ऋभुणा तद्वान् वाजवान् वाजेन ऋभोभ्रात्रा युक्तः शच्या इन्द्राण्या कर्मणा वा सहितः सन् नः अस्माकम् इह कर्मणि अस्मिन् तृतीयसवने मत्स्व हृष्टो भव । हे इन्द्र तुभ्यं त्वदर्थम् इमानि स्वसराणि अहानि येमिरे । तव सोमपानार्थं त्रिषु सवनेषु नियतान्यासते । किंच देवानाम् अग्न्यादीनां व्रता व्रतानि कर्माणि च मनुषः मनुष्यस्य धर्मभिः कर्मभिः साकं त्वदर्थं नियतान्यासते ॥

इन्द्रं ऋभुभिर्वाजिभिर्वाजयन्निह स्तोमं जरितुरूपं याहि यज्ञियम् ।

शतं केतैभिरिषिरेभिरायवे सहस्रणीथो अध्वरस्य होमनि ॥ ७ ॥

इन्द्रं । ऋभुऽभिः । वाजिऽभिः । वाजयन् । इह । स्तोमम् । जरितुः । उप । याहि । यज्ञियम् ।

शतम् । केतैभिः । इषिरेभिः । आयवे । सहस्रऽनीथः । अध्वरस्य । होमनि ॥ ७ ॥

१. ख-ग-घ-च-ण-फ-भ-सम्यगभिषिक्तम् । २. ग-च-प्रक्षारय । ३. त-मघवन् धनवन्; न-ल-स-मघवन् हे ।

हे ^१वह्मन् ^२वाजिभिः ^३वाजयुक्तैः ^४ऋभुभिः सहितस्त्वं ^५वाजयन् स्तोतुर्वाजमन्नं कुर्वाणः ^६इह यज्ञे
^७यज्ञियं यज्ञार्हं ^८वज्रितुः स्तोतुः ^९स्तोमं स्तोत्रम् ^{१०}उप ^{११}याहि आगच्छ । पुनः किंविशिष्टः । ^{१२}केतेभिः ।
 केत्यते ज्ञायते सर्वमेभिरिति केताः प्राज्ञाः ^{१३}मरुतः । तैः ^{१४}शतं शतसंख्याकैः ^{१५}इषिरेभिः इषिरैर्गमनकुशलैः
 अश्वैः सहितः ^{१६}आयवे मनुष्याय यजमानाय ^{१७}सहस्रनीथः बहुप्रकारनयनोपेतः ^{१८}अध्वरस्य । न
 विद्यते ध्वरो हिंसा यस्य तादृशस्य सोमस्य ^{१९}होमनि होमे आगच्छेति शेषः ॥ वाजयन् वाजं करोतीति
 णिच् । 'णाविष्टवत्' इतीष्टवद्भावात् 'तुरिष्टेमेयः सु' इति टिलोपः । केतेभिः । 'कित ज्ञाने' । घञ् ।
 जिस्वादाद्युदात्तः ॥ ॥ ७ ॥

'उषो वाजेन' इति सप्तर्चमष्टमं सूक्तं वैश्वामित्रमुषोदेवताकम् । तथा चानुक्रान्तम्—'उष
 उपस्यम्' इति । प्रातरनुवाके उपस्ये क्रतावाश्विनशस्त्रे च त्रैष्टुभे छन्दश्चेतस्य सूक्तस्य विनियोगः ।
 सूत्रितं च—'उषो वाजेनेदमु त्यत्' (आश्व. श्रौ. ४. १४) इति ॥

उषो वाजेन वाजिनि प्रचेताः स्तोमं जुषस्व गृणतो मघोनि ।

पुराणी देवि युवतिः पुरंधिरनु व्रतं चरसि विश्ववारे ॥ १ ॥

उषः । वाजेन । वाजिनि । प्रचेताः । स्तोमम् । जुषस्व । गृणतः । मघोनि ।

पुराणी । देवि । युवतिः । पुरंम्ऽधिः । अनु । व्रतम् । चरसि । विश्वऽवारे ॥ १ ॥

* वाजेन वाजिनि अन्नेनान्नवति । तथा च मन्त्रः—'सं वाजैर्वाजिनीवति' (ऋ. सं. १. ४८. १६)
 इति । ^१मघोनि धनवति हे ^२उषः ^३प्रचेताः प्रकृष्टज्ञानवती सती ^४त्वं ^५गृणतः तव स्तोत्रं कुर्वतः ^६
 स्तोतुः ^७स्तोमं स्तोत्रं ^८जुषस्व सेवस्व ^९। यद्वा । वाजेन हविर्लक्षणेनाग्नेन सह स्तोमं जुषस्वेति संबन्धः ।
^{१०}विश्ववारे विश्वैः सर्वैर्वरणीये हे उषः ^{११}देवि ^{१२}पुराणी पुरातनी । ^{१३}युवतिः ^{१४}इत्युपमा । तद्वच्छोभमाना ।
 'सुसंकाशा मातृमृष्टेव योषा' (ऋ. सं. १. १२३. ११) इतिवत् । ^{१५}पुरंधिः । पुरु बहु धीः
 स्तोत्रलक्षणं कर्म यस्याः सा । बहुस्तोत्रवती । 'पुरंधिर्बहुधीः' इति यास्कः । पुरंधिः शोभमाना वा ।
 एवंविधगुणोपेता त्वम् ^{१६}अनु ^{१७}व्रतं यज्ञकर्माभिलक्ष्य ^{१८}चरसि यष्टव्यतया वर्तसे ॥ मघोनि । मघशब्दात्
 मतुवर्थे 'छन्दसीवनिपौ' इति वनिप् । स्त्रियाम् 'ऋन्नेभ्यो ङीप्' । 'श्रयुवमघोनामतद्धिते' इति संप्रसारणे
 कृते गुणः । संबुद्धौ 'अम्बार्थनद्योर्ह्रस्वः' । निघातः । पुराणी । पुराणशब्दः 'पुराणप्रोक्तेषु' इत्यन्तोदात्तत्वेन
 निपातितः । 'टिड्ढाणञ्' इति ङीप् । 'अनुदात्तस्य च यत्रोदात्तलोपः' इत्यन्तोदात्तत्वम् । पुरंधिः ।
 पृषोदरादित्वात् उकारस्य अमादेश ईकारस्य ह्रस्वश्च । 'आद्युदात्तप्रकरणे दिवोदासादीनां छन्दस्युप-
 संख्यानम्' इत्याद्युदात्तत्वम् ॥

१. ख-ग-घ-च-ण-फ-भ-वाजिभिः अन्नवद्धिः । २. ख-ग-च-न-भ-स-स्तोतुः नास्ति । ३. घ-च-
 ण-ल-प्रज्ञाः । ४. ग-च-फ-त्वम् ; ण-न-ल-स-सती । ५. ल-कुर्वाणस्य । ६. ख-ग-घ-च-ण-न-भ-स-
 'सेवस्व' नास्ति । ७. ख-ग-घ-च-ण-फ-भ-युवतिस्तरुणी ।

उषो देव्यमर्त्या वि भाहि चन्द्ररथा सूनृता ईरयन्ती ।

आ त्वा वहन्तु सुयमासो अश्वा हिरण्यवर्णा पृथुपार्जसो ये ॥ २ ॥

उषः । देवि । अमर्त्या । वि । भाहि । चन्द्ररथा । सूनृताः । ईरयन्ती ।

आ । त्वा । वहन्तु । सुयमासः । अश्वाः । हिरण्यवर्णाम् । पृथुपार्जसः । ये ॥ २ ॥

हे उषो देवि अमर्त्या मरणधर्मरहिता चन्द्ररथा सुवर्णमयरथोपेता सूनृताः प्रियसत्यरूपा वाचः ईरयन्ती उच्चारयन्ती । तथा च मन्त्रवर्णः—‘सुन्नावरी सूनृता ईरयन्ती’ (ऋ. सं. १. ११३. १२) इति । तादृशी त्वं वि भाहि सूर्यकिरणसंबन्धात् विशेषेण दीप्यस्व^१ । पृथुपार्जसः प्रभूतबलयुक्ता अरुणवर्णाः ये अश्वाः विद्यन्ते सुयमासः सुष्ठु नियन्तुं शक्या रथे योजितास्तेऽश्वाः हिरण्यवर्णा वत्वा त्वाम् आ वहन्तु ॥ सुयमासः । यमेरकृच्छार्थं खलु । लिट्स्वरः ॥

उषः प्रतीची भुवनानि विश्वोर्ध्वा तिष्ठस्यमृतस्य केतुः ।

समानमर्थं चरणीयमाना चक्रमिव नव्यस्या ववृत्स्व ॥ ३ ॥

उषः । प्रतीची । भुवनानि । विश्वा । ऊर्ध्वा । तिष्ठसि । अमृतस्य । केतुः ।

समानम् । अर्थम् । चरणीयमाना । चक्रमुद्वैव । नव्यसि । आ । ववृत्स्व ॥ ३ ॥

हे उषः देवि विश्वा सर्वाणि भुवनानि प्रतीची । प्रति आभिसुख्येनाञ्जति प्राप्नोतीति प्रतीची । अमृतस्य मरणधर्मरहितस्य सूर्यस्य केतुः प्रज्ञापयित्री त्वम् ऊर्ध्वा नभस्युन्नता तिष्ठसि । नव्यसि पुनःपुनर्जायमानतया नवतरे हे उषो देवि अर्थम्^२ । अर्थ्यते गम्यतेऽस्मिन्नित्यर्थो मार्गः । समानम् एकं मार्गमुदयात् प्राचीनकाललक्षणं चरणीयमाना चरितुमिच्छन्ती त्वम् आ ववृत्स्व पुनस्तस्मिन् मार्गे आवृत्ता भव । तत्र दृष्टान्तः । चक्रमिव । यथा नभसि चरितुः सूर्यस्य रथाङ्गं पुनःपुनरावर्तते तद्वत् ॥ प्रतीची । प्रतिपूर्वादञ्जतेः किन् । ‘अञ्जतेऽश्रोपसंख्यानम्’ इति ङीप् । ‘अचः’ इत्यकारलोपे ‘चौ’ इति दीर्घः^३ । उदात्तनिवृत्तिस्वरेणान्तोदात्तः । केतुः । ‘चायू पूजानिश्चामनयोः’ इत्यस्मात् ‘चायः की च’ इति तुः । की इत्यादेशः । आर्धधातुकलक्षणो गुणः । अर्थम् । अर्तस्थानप्रत्ययः । नव्यसि । नव-शब्दात् ईयसुनि ङीप् रूपम् । ईकारलोपश्छान्दसः । ववृत्स्व । ‘वृत् वर्तने’ । ‘बहुलं छन्दसि’ इति विकरणस्य श्रुः ॥

१. घ-च-ण-त-न-भ-ल-स-दीप्यसे । २. घ-च-ण-न-फ-भ-त्वं चक्रमिव चरणीयमाना समानमर्थं उत्तमं मार्गम् आववृत्स्व आवर्तनं कुरुष्व । अर्थम् । अर्थ्यते गम्यते मार्गोऽस्मिन्नित्यर्थः; ल-स-अर्थम् । अर्थ्यते गम्यते मार्गोऽस्मिन्नित्यर्थः ।

अव॒ स्यूमे॑व चिन्व॒ती म॒घो॒न्युषा॑ या॒ति स्व॑सर॒स्य प॒त्नी ।

स्व॑र्ज॒नन्ती॑ सु॒भगा॑ सु॒दंसा॑ आ॒न्ता॒दिवः॑ प॒प्रथ॒ आ पृ॒थि॒व्याः ॥ ४ ॥

अव॑ । स्यू॑म॒ऽइव॑ । चि॒न्व॒ती । म॒घो॒नी । उ॒षाः । या॒ति । स्व॑सर॒स्य । प॒त्नी ।

स्व॑ । ज॒नन्ती॑ । सु॒भगा॑ । सु॒दंसाः । आ । अ॒न्तात् । दि॒वः । प॒प्रथे॑ । आ । पृ॒थि॒व्याः ॥ ४ ॥

येयम् Vउषाः VS्यूमेव वस्त्रमिव विस्तृतं तमः Vअव Vचिन्वती अवचयमपक्षयं प्रापयन्ती
Vमघोनी धनवती Vस्वसरस्य । सुष्ठुस्यति क्षिपति तम इति स्वसरः सूर्यो वासरो वा । तस्य Vपत्नी
सती Vयाति गच्छति । Vस्वः स्वकीयं तेजः Vजनन्ती जनयन्ती Vसुभगा सुधना^१ सौभाग्ययुक्ता^२ वा
Vसुदंसाः शोभनाभिहोत्रकर्मा^३ सेयमुषाः^४ Vदिवः द्युलोकरय Vआ Vअन्तात् Vपृथिव्याः च Vआ अन्तात्
आवसानात्^५ Vपप्रथे प्रथते प्रकाशते इत्यर्थः ॥ स्यूमेव । 'पिवु तन्तुसंताने' । 'अविषिविष्णुषिभ्यः
कित्' इति मन्त्रप्रत्ययः । 'कृोः शृङनुनासिके च' इति ऊर्ध्व । यणादेशः । 'सुपां सुलक्' इति
सोर्लुक् । निच्वादाद्युदात्तः । चिन्वती । 'शतुरनुमः' इति ङीप् उदात्तत्वम् । जनन्ती । 'जन जनने'
इत्यस्य ण्यन्तस्य शतरि रूपम् । 'छन्दस्युभयथा' इति शप आर्धधातुकत्वेन णिलोपः ॥

अच्छा॑ वो दे॒वीमुष॑सं विभा॒तीं प्र वो॑ भर॒ध्वं नम॑सा सुवृ॒क्तिम् ।

ऊ॒र्ध्वं म॒धुधा॑ दि॒वि पाजो॑ अ॒श्रेत्प्र रो॑चना रुरु॒चे र॒ण्वसँद॑क् ॥ ५ ॥

अच्छ॑ । वः । दे॒वीम् । उ॒षसं॑ । वि॒भा॒तीम् । प्र । वः । भर॒ध्वम् । नम॑सा । सु॒वृ॒क्तिम् ।

ऊ॒र्ध्वम् । म॒धुधा॑ । दि॒वि । पाजो॑ । अ॒श्रेत् । प्र । रो॑चना । रुरु॒चे । र॒ण्वसँद॑क् ॥ ५ ॥

हे स्तोतारः Vवः युष्मान् Vअच्छ अभिलक्ष्य Vविभातीं शोभमानाम् Vउषसं^६ Vदेवीं^७ प्रति Vवः
युष्माकं संबन्धिना Vनमसा नमस्कारेण सह Vसुवृक्तिं शोभनां^८ स्तुतिं Vप्र Vभरध्वं यूयं कुरुत ।
Vमधुधा । मधुराणि स्तुतिलक्षणानि वाक्यानि दधातीति । मधु^९ सोमः^{१०} । तं धारयतीति वा । यद्वा ।
मधुधादित्यधात्री । यद्वा । अवग्रहाभावाद्व्युत्पन्नावयवम् अखण्डमिदं^{११} पदम्^{१२} उषोनाम । सेयमुषाः
Vदिवि नमसि Vऊर्ध्वं Vपाजः ऊर्ध्वाभिमुखं पाजस्तेजः Vअश्रेत् श्रयति^{१३} । तथा^{१४} Vरोचना रोचनशीला
Vरण्वसँदक् रमणीयदर्शनीयाः Vप्र Vरुरुचे प्रकर्षेण दीप्यते । यद्वा । रोचना लोकान् प्र रुरुचे प्रकर्षेण
स्तेजसा दीपयति । तथा च मन्त्रवर्णः—'व्युच्छन्ती हि रश्मिभिर्विश्वमाभासि रोचनम्' (ऋ. सं.
१. ४९. ४) इति ॥ रण्वसँदक् । रवेर्गत्यर्थस्य अचूप्रत्ययः । इदित्वात् नुमागमः । संपूर्वात् दशोः
किन् । बहुव्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरः ॥

१. च-फ-सुष्ठु सौभाग्ययुक्ता । २. च-फ-शोभनाभिहोत्रकर्मापेतेयमुषाः । ३. ख-ग-घ-च-ण-त-
न-स-अवसानात् । ४. त-उषोदेवीम् । ५. ख-ग-त-न-फ-भ-स-शोभमानाम् ; च-सुष्ठु शोभमानाम् ।
६. त-मधुः । ७. ख-ग-घ-च-ण-त-न-भ-स-स्तोमः । ८. ग-च-भ-धारयन्तीति । ९. च-फ-सद्विदम् ।
१०. च-आश्रयति । ११. ख-ग-च-यथा च ; घ-ण-भ-तथा च ।

ऋतावरी दिवो अकैरबोध्या रेवती रोदसी चित्रमस्थात् ।

आयतीमग्न उषसं विभातीं वाममेषि द्रविणं भिक्षमाणः ॥ ६ ॥

ऋतऽवरी । दिवः । अकैः । अबोधि । आ । रेवती । रोदसी इति । चित्रम् । अस्थात् ।

आऽयतीम् । अग्ने । उषसम् । विऽभातीम् । वामम् । एषि । द्रविणम् । भिक्षमाणः ॥ ६ ॥

वृतावरी सत्यवती येयमुषाः वदिवः द्युलोकात् अकैः तेजोभिः अबोधि सर्वैर्ज्ञायते । ततः रेवती धनवती येयं रोदसी द्यावापृथिव्यौ चित्रं नानाविधरूपयुक्तं यथा भवति तथा आ अस्थात् सर्वतो व्याप्य तिष्ठति हे अग्ने आयतीं त्वदभिमुखमागच्छन्तीं विभातीं भासमानाम् उषसम् उपोदेवीं भिक्षमाणः हवींषि याचमानस्त्वं वामं वननीयं द्रविणम् अग्निहोत्रादिलक्षणं धनम् एषि प्राप्नोषि ॥ अबोधि । 'बुध अवगमने' । कर्मणि लुङि 'चिण् भावकर्मणोः' इति चिण् । 'चिणो लुक्' । रेवती । रयिशब्दात् मतुप् । 'छन्दसीरः' इति वत्वम् । 'रयेमतौ बहुलम्' इति संप्रसारणपरपूर्वत्वे । गुणः । 'उगितश्च' इति ङीप् । 'रेशब्दाच्चोपसंख्यानम्' इति मतुप उदात्तत्वम् ॥

ऋतस्य बुध उषसामिष्यन्वृषा मही रोदसी आ विवेश ।

मही मित्रस्य वरुणस्य माया चन्द्रेव भानुं वि दधे पुरुत्रा ॥ ७ ॥

ऋतस्य । बुधे । उषसाम् । इष्यन् । वृषा । मही इति । रोदसी इति । आ । विवेश ।

मही । मित्रस्य । वरुणस्य । माया । चन्द्राऽइव । भानुम् । वि । दधे । पुरुऽत्रा ॥ ७ ॥

वृषा वृष्टिद्वारा अपां प्रेरक आदित्यः ऋतस्य अग्निहोत्रादिकर्मकरणे सत्यभूतस्याहः बुधे मूले उषसामिष्यन् प्रेरणं कुर्वन् मही महत्यौ रोदसी द्यावापृथिव्यौ आ विवेश स्वतेजोभिः सर्वतः प्रविष्टवान् । यद्वा । वृषा वर्धितेष्यन् सर्वतो गच्छन्नुषसां संबन्धी रश्मिसमूहो रोदसी द्यावापृथिव्यौ विष्टवानिति योजनीयम् । तत उषाः मही महती मित्रस्य वरुणस्य मित्रावरुणयोः माया प्रभारूपा सती चन्द्रेव सुवर्णानीव भानुं स्वप्रभां पुरुत्रा बहुषु देशेषु वि दधे विदधाति सर्वत्र प्रसारयति ॥ मही । अल्लोपश्छान्दसः । पुरुत्रा । 'देवमनुष्य' इत्यादिना अधिकरणे त्राप्रत्ययः ॥ ८ ॥

'इमा उ वाम्' इत्यष्टादशच नवमं सूक्तम् । अत्रेयमनुकणिका- 'इमा उ द्यूनैन्द्रावरुण-बार्हस्पत्यपौणसावित्रसौम्यमैत्रावरुणास्तुचा अन्त्यो जमदग्न्याषो वा चतुर्थ्याद्या गायत्र्यः' इति । कृत्स्नस्य विश्वामित्र ऋषिरन्त्यस्य तृचस्य जमदग्निर्वा । आद्यास्तिस्रस्त्रिष्टुभः शिष्टाः पञ्चदश गायत्र्यः । प्रथमस्येन्द्रावरुणौ देवता द्वितीयस्य वृहस्पतिस्तृतीयस्य पूषा चतुर्थस्य सविता पञ्चमस्य सोमः षष्ठस्य

१. त-संप्रसारणं पररूपत्वे; न-संप्रसारणं परपूर्वत्वम् । २. ख-ग-च-ण-भ-स- 'अपां' नास्ति । ३. ख-ग-च-च-ण-न-भ-स- 'स्वतेजोभिः' नास्ति । ४. ख-ग-च-च-ण-फ-भ-मित्रस्य वरुणस्य माया महती मित्रावरुणयोः या माया ।

मित्रावरुणौ । आभिष्विकेपूर्वस्थेषु तृतीयसवने स्तोमवृद्धौ सत्यां स्वस्वशस्त्रे होत्रका अन्यसूक्तमवशेष्य
स्तोमाभिषंसनार्थं^१ तृचादिसंख्या ऋच आवपेयुः । तत्र मैत्रावरुणस्यावापार्थमाद्यस्तृचः । सूत्रितं
च—‘इमा उ वां भृमयो मन्यमाना इति तिलः’ (आश्व. श्रौ. ७. ९) इति ॥

इमा उ वां भृमयो मन्यमाना युवावते न तुज्या अभूवन् ।

क्व^१ त्यदिन्द्रावरुणा यशो वां येन स्म सिनं भरथः सखिभ्यः ॥ १ ॥

इमाः । ऊँ इति । वाम् । भृमयः । मन्यमानाः । युवावते । न । तुज्याः । अभूवन् ।

क्व । त्यत् । इन्द्रावरुणा । यशः । वाम् । येन । स्म । सिनम् । भरथः । सखिभ्यः ॥ १ ॥

हे इन्द्रावरुणा^२ इन्द्रावरुणौ^३ वां युवयोः संबन्धिन्यः^४ मन्यमानाः बलिभिः शत्रुभिः अभिमन्य-
मानाः^५ अत एव भृमयः भ्रमणशीलाः^६ इमाः प्रजाः । उ^७ पूरणः^८ । युवावते । तृतीयार्थे चतुर्थी ।
यौवनवता बलिना शत्रुणा तुज्याः हिंसाः^९ न अभूवन् न भवन्तु । अपि^{१०} च^{११} वां युवयोः त्यत्
तादृशं^{१२} यशः^{१३} क्व कुत्रास्ते । येन यशसा सखिभ्यः अस्मभ्यं^{१४} सिनम् अन्नं भरथः^{१५} स्म प्रदातुं
संपादयथः । तत् कास्ति^{१६} इत्यन्वयः^{१७} । यद्वा । हे इन्द्रावरुणौ वां युवयोः संबन्धिन्य इमा अस्माभिः
क्रियमाणा भृमयो युवां प्राप्तुं भ्रमणशीलाः^{१८} मन्यमानाः । मन्यतिरर्चतिकर्मा । युवाम् अर्चन्त्यस्ताः^{१९}
स्तुतयो युवावते युवाभ्यां सदृशायान्यस्मै देवाय न तुज्याः । तुजतिर्दानकर्मार्थः । प्रदेया मा भूवन् ।
शिष्टं समानम् ॥ भृमयः । ‘भ्रमु अनवस्थाने’ । भ्रमेः ‘संप्रसारणं च’ इति इन्द्रप्रत्ययः संप्रसारणं
च । व्यत्ययेनान्तोदात्तत्वम् । युवावते । ‘युष्मदस्मद्भ्यां छन्दसि सादृश्य उपसंख्यानम्’ इति वतुप् ।
अविभक्तावपि युवादेशश्छान्दसः । तुज्याः । ‘तुज^{२०} हिंसादाननिकेतनेषु’ । ‘अख्यादयश्च’ इति
यत् । ‘यतोऽनावः’ इत्याद्युदात्तत्वम् । सिनम् । ‘षिञ् बन्धने’ । ‘इषिष्वदीङुष्यविभ्यो नक्’
इति नक् । व्यत्ययेनाद्युदात्तत्वम् ॥

अयमु वां पुरुतमो रयीयच्छत्तममवसे जोहवीति ।

सजोषाविन्द्रावरुणा मरुद्भिर्दिवा पृथिव्या शृणुतं हव मे ॥ २ ॥

अयम् । ऊँ इति । वाम् । पुरुतमः । रयिडयन् । शश्वत्तमम् । अवसे । जोहवीति ।

सजोषौ । इन्द्रावरुणा । मरुत्सभिः । दिवा । पृथिव्या । शृणुतम् । हवम् । मे ॥ २ ॥

हे इन्द्रावरुणा^{२१} इन्द्रावरुणौ^{२२} रयीयन् रयिमात्मन इच्छन्^{२३} अयमु^{२४} पुरुतमः वैदिककर्मप्रवृत्त-
तयातिशयेन पुरुर्महानयं यजमानः^{२५} अवसे रक्षणायाज्ञाय वा^{२६} वां युवां शश्वत्तमं सर्वदा^{२७} जोहवीति

१. ख-ग-च-ण-स्तोमातिशंसनार्थम् ; त-न-भ-स-स्तोमातिशंसनार्थाः । २. न-ल-स-‘इन्द्रावरुणा’
नास्ति । ३. ण-अभिमन्यमानाः । ४. ख-ग-घ-च-ण-न-भ-ल-स-‘उ पूरणः’ नास्ति । ५. ख-ग-
घ-च-ण-न-भ-स-‘अपि च’ नास्ति । ६. ख-ग-च-ण-एतादृशम् । ७. न-ल-स-कास्ते । ८. घ-
इत्यन्वयः । उ पूरणः । ९. ख-ग-च-ण-फ-भ-स-क्रमणशीलाः । १०. त-अर्चन्त्य एताः । ११. त-
तुजि । १२. न-ल-स-‘इन्द्रावरुणा’ नास्ति । १३. त-स-अयम् ।

भृशमाह्वयति । वमरुतः देवविशेषैः विवा पृथिव्या च सजोषौ संगतौ युवां वमे मम वह्वं युष्मदीयमाह्वानं वशृणुतम् ॥ पुरुतमः । तमपो व्यस्यथेनाद्युदात्तत्वम् ॥ जोहवीति । ह्वयतेर्बहुलुकि 'अभ्यस्तस्य च' इति संप्रसारणे कृते रूपम् । दिवा । 'ऊडिदम्' इति विभक्तेरुदात्तत्वम् । पृथिव्या । 'उदात्तयणो हत्वपूर्वात्' इति उदात्तत्वम् । हवम् । ह्वयतेः 'भावेऽनुपसर्गस्य' इति अप् । प्रत्ययस्य पित्वादनुदात्तत्वम् ॥

अस्मे तदिन्द्रावरुणा वसु व्यादस्मे रयिर्मरुतः सर्ववीरः ।

अस्मान्वरुत्रीः शरणैरवन्त्वस्मान्होत्रा भारती दक्षिणाभिः ॥ ३ ॥

अस्मे इति । तत् । इन्द्रावरुणा । वसु । स्यात् । अस्मे इति । रयिः । मरुतः । सर्वऽवीरः ।

अस्मान् । वरुत्रीः । शरणैः । अवन्तु । अस्मान् । होत्रा । भारती । दक्षिणाभिः ॥ ३ ॥

वइन्द्रावरुणा^१ हे इन्द्रावरुणौ^२ वअस्मे अस्मासु^३ तत् अभिलषितं तादृशं^४ वसु धनं^५ स्यात् भवतु^६ । हे वमरुतः^७ वसर्ववीरः सर्वेषु^८ कर्मसु^९ वीरः^{१०} समर्थः^{११} वरयिः पुत्रपौत्रयुक्तः^{१२} पशुसंवः^{१३} । 'पशवो वै रयिः' इति तैत्तिरीयकम् । सः^{१४} वअस्मे अस्माकं भवतु । ववरुत्रीः सर्वैः संभजनीया देवपत्न्यः^{१५} वशरणैः । शृणन्ति शीतादिक्लेशमिति शरणानि गृहाः । तैः^{१६} वअस्मान्^{१७} अवन्तु ।^{१८} वहोत्रा । ह्वयतेऽस्यां हवींषीति । यद्वा^{१९} । ह्वयते तत्र प्राण इति होत्रा वाक् । तथा च श्रुतिः—'वाचि हि प्राणं जुहुमः प्राणे वा वाचम्' इति । यद्वा । होत्रेति यज्ञनाम । ह्वयते अत्र हविरिति^{२०} । यज्ञश्च वागुच्यते । 'वाचं यच्छन्ति वाग्वै यज्ञः' (ऐ. ब्रा. ५. २४) इति ब्राह्मणम् । तादृशी^{२१} वभारती सरस्वती^{२२} वदक्षिणाभिः गोरूपाभिर्दक्षिणाभिः यद्वा उदाराभिर्वाग्भिः^{२३} वअस्मान्^{२४} पालयतु^{२५} ॥ वसु व्यात् इत्यत्र संहितायां 'पूर्वपदात्' इति षवम् । वरुत्रीः । 'प्रसितस्कभित'^{२६} इत्यादिना ङीबन्तत्वेन निपातनादिष्टसिद्धिः । होत्रा । 'हु दानादनयोः'^{२७} । 'हुयामाश्रुभसिभ्यश्चन्' इत्यधिकरणे त्रन्प्रत्ययः ॥

बृहस्पते जुषस्व नो हव्यानि विश्वदेव्य । रास्व रत्नानि दाशुषे ॥ ४ ॥

बृहस्पते । जुषस्व । नः । हव्यानि । विश्वदेव्य । रास्व । रत्नानि । दाशुषे ॥ ४ ॥

वविश्वदेव्य सर्वदेवहित हे वबृहस्पते^१ वनः अस्मत्संबन्धीनि^२ वहव्यानि हवनयोग्यानि पुरोडाशादीनि^३ हवींषि^४ वजुषस्व सेवस्व । ततस्त्वं^५ वदाशुषे हविर्देव्यते यजमानाय मह्यं^६ वरत्नानि उत्तमानि धनानि^७ वरास्व देहि ॥ रास्व । 'रा दाने' । व्यस्यथेनात्मनेपदम् ॥

१. ग-घ-ण-भ-हे इन्द्रावरुणा इन्द्रावरुणौ; च-न-स-हे इन्द्रावरुणौ । २. च-फ-भवेत् । ३. ख-ग-च-सर्वकर्मवीरः; घ-ण-न-भ-स-सर्वकर्मसु वीरः । ४. ख-ग-घ-च-ण-न-फ-भ-ल-स-पुत्रपशुसंवः । ५. ख-ग-च-ण-सः नास्ति । ६. ख-ग-घ-च-ण-न-भ-स-यद्वा हविरिति नास्ति । ७. त-पालयतु । यद्वा होत्रा होतुरग्नेः पत्नी भारती सूर्यपत्नी च सरस्वती च तिलो देव्यः पालयन्तिवति । ८. ख-ग-च-ण-न-भ-दानादानयोः । ९. घ-त-ल-पुरोडाशादिहवींषि ।

शुचिर्मुकैर्बृहस्पतिर्मध्वरेषु नमस्यत । अनाम्योज आ चके ॥ ५ ॥

शुचिम् । अकैः । बृहस्पतिम् । अध्वरेषु । नमस्यत । अनामि । ओजः । आ । चके ॥ ५ ॥

हे ऋत्विजो यूयम् । अध्वरेषु शुचिं शुद्धं बृहस्पतिम् अकैः अर्चनीयैः स्तोत्रैः नमस्यत परिचरत । अनामि अनमनशीलं परैरनभिभवनीयम् ओजः तस्य बलम् आ चके सर्वतो याचे । बृहस्पतिम् । वनस्पत्यादिवाहुभयपदप्रकृतस्वरः । चके । कमेर्लिट्युत्तमे मकारलोपश्छान्दसः ॥ ॥ ९ ॥

वृषभं चर्षणीनां विश्वरूपमदाभ्यम् । बृहस्पतिं वरेण्यम् ॥ ६ ॥

वृषभम् । चर्षणीनाम् । विश्वरूपम् । अदाभ्यम् । बृहस्पतिम् । वरेण्यम् ॥ ६ ॥

चर्षणीनां मनुष्याणां वृषभम् अभिमतफलवर्षकं विश्वरूपं व्यासरूपम् । यद्वा । विश्वरूपानामकगोवाहनोपेतम् । तथा च मन्त्रवर्णः—‘ बृहस्पतिर्विश्वरूपामुपाजत ’ (ऋ. सं. १. १६१. ६) इति । अदाभ्यं केनाप्यतिरस्करणीयं वरेण्यं सर्वैर्भजनीयं बृहस्पतिम् । अभिमतफलं याचे* इति पूर्वैणान्वयः^१ ॥ विश्वरूपम् । ‘ बहुव्रीहौ विश्वं संज्ञायाम् ’ इति पूर्वपदान्तोदात्तत्वम् । यद्वा । विश्वरूपस्य अस्तीति^२ अर्धाद्वादिवात् अच्प्रत्ययः । मरुद्वादिवात् पूर्वपदान्तोदात्तत्वम् । अदाभ्यम् । ‘ दभेति वक्तव्यम् ’ इति ण्यप्रत्ययः ॥

इयं ते पूषन्नाष्ट्रे सुष्टुतिर्देव नव्यसी । अस्माभिस्तुभ्यं शस्यते ॥ ७ ॥

इयम् । ते । पूषन् । आष्ट्रे । सुस्तुतिः । देव । नव्यसी ।

अस्माभिः । तुभ्यम् । शस्यते ॥ ७ ॥

आष्ट्रे दीप्तिमन्^३ हे पूषन् देव नव्यसी नवतरा इयं सुष्टुतिः शोभनस्तुतिरूपा^४ वाक् एते त्वत्संवन्धिनी भवति । सैषा स्तुतिः अस्माभिः^५ स्तोत्रभिः तुभ्यं त्वदर्थं शस्यते क्रियते^६ । तां जुषस्वेत्युत्तरेणान्वयः ॥

तां जुषस्व गिरं मम वाजयन्तीमवा धियम् । वधूयुरिव योषणाम् ॥ ८ ॥

ताम् । जुषस्व । गिरम् । मम । वाजयन्तीम् । अव । धियम् । वधूयुः इव । योषणाम् ॥ ८ ॥

हे पूषन् स्तोत्रं कुर्वाणस्य मम एतां तादृशीं गिरं स्तुतिलक्षणां वाचं जुषस्व सेवस्व । स्तुत्या प्रीतस्त्वं वाजयन्तीं वाजमन्त्रमिच्छन्तीं हर्षकारिणीं धियम् इमां स्तुतिं प्रति^७ अव अभिगच्छ । तत्र दृष्टान्तः । वधूयुरिव । यथा वधूयुः स्त्रीकामः योषणां स्त्रियं प्रत्यागच्छति तद्वत् ॥ वाजयन्तीम् ।

१. ख-ग-घ-ण-न-फ-भ-स-ययाचे । २. च-फ-अदाभ्यं अर्द्धिस्थं वरेण्यं वरणीयं बृहस्पतिं नमस्यत इति पूर्वैणान्वयः । *ख-ग-भ-आचके । ३. भ-सतीति । ४. ल-दीप्तिमान् । ५. ख-ग-घ-ण-न-भ-स-शोभना स्तुतिरूपा । ६. त-न-स-अस्माभिः वाणी । ७. ख-ग-घ-ण-भ-ल-स-‘ क्रियते ’ नास्ति । ८. ख-ग-घ-ण-फ-भ-‘ प्रति ’ नास्ति ।

वाजशब्दादिच्छतीत्यर्थे क्यच् । तदन्ताच्छतरि ङीप् रूपम् । ङीपोऽनुदात्तत्वे प्रथमस्वरः^१ । अव । अव रक्षणादिषु इत्यस्य लोटि रूपम् ॥

यो विश्वाभि विपश्यति भुवनां सं च पश्यति । स नः पूषाविता भुवत् ॥ ९ ॥

यः । विश्वा । अभि । विपश्यति । भुवना । सम् । च । पश्यति ।

सः । नः । पूषा । अविता । भुवत् ॥ ९ ॥

यः पूषा विश्वा भुवना सर्वान् लोकान् अभि अभिसुख्येन विपश्यति विशेषेण पश्यति । किंच तानि सं पश्यति तत्तद्वस्तुयाथात्म्यं^२ सम्यक् जानाति^३ । सः तादृशः पूषा देवः नः अस्माकम् अविता रक्षकः भुवत् भवतु^४ ॥ विपश्यति । यद्वृत्तयोगादनिघातः । शपः पिप्वादनुदात्तत्वे धातुस्वरः । ' तिङि चोदात्तवति ' इति गतेर्निघातः । पश्यति । अत्र सकर्मकत्वात् परस्मैपदम् । पूर्ववदनिघातः । भुवत् । भवतेर्लेटि^५ अडागमः । ' भूसुबोस्तिङि ' इति गुणप्रतिषेधे उवङादेशः । निघातः ॥

दशरात्रस्य षष्ठेऽहनि वैश्वदेवशस्त्रे ' तत्सवितुः ' इति द्वे ऋचौ प्रतिपत्तृचस्य द्वितीयातृतीये^६ । सूत्रितं च- ' तत्सवितुर्वरेण्यमिति द्वे दोषो आगात् ' (आश्व. श्रौ. ८. १) इति । अभिप्लवपृष्ठय-षडहयोर्द्वितीयेऽहनि वैश्वदेवशस्त्रे प्रतिपत्तृचस्यैते एव प्रथमाद्वितीये । सूत्रितं च- ' तत्सवितुर्वरेण्यमिति द्वे आ विश्वदेवम् ' (आश्व. श्रौ. ७. ६) इति^७ ॥

तत्सवितुर्वरेण्यं भर्गो देवस्य धीमहि । धियो यो नः प्रचोदयात् ॥ १० ॥

तत् । सवितुः । वरेण्यम् । भर्गः । देवस्य । धीमहि । धियोः । यः । नः । प्रचोदयात् ॥ १० ॥

यः सविता देवः नः अस्माकं धियोः कर्माणि धर्माद्विचिण्या वा^८ बुद्धीः प्रचोदयात् प्रेरयेत्^९ । तत् तस्य^{१०} देवस्य^{१०} सवितुः^{१०} सर्वान्तर्पामितया प्रेरकस्य जगत्स्रष्टुः परमेश्वरस्य^{११} वरेण्यं सर्वैः

१. ल-प्रत्ययस्वरः । एकादेशस्वरः । २. ख-ग-च-ण-फ-स-यद्वस्तुयाथात्म्यम् । ३. ण-जानाति च । ४. घ-भवतु । च पूरणः । ५. च-लेटि रूपम् । ६. ख-ग-च-फ-भ-स-द्वितीयातृतीये । ७. न-सूत्रितं च । अभि त्वं देवं सवितारमोण्योरित्येका । तत्सवितुर्वरेण्यमिति द्वे इति । तथा तत्सवितुरित्येषा उपनयने वदोरुपदेशे विनियुक्ता । सूत्रितं च-पाणिभ्यां च पाणी संगृह्य सावित्रीमन्वाहेति । तथा अनुप्रवचनीयहोमेऽप्येषा । सूत्रितं च-सदसस्पतिमद्भुतमिति सावित्र्या द्वितीयमिति । ब्रह्मयज्ञेऽप्येषा । ओपूर्वा व्याहृतयः सावित्रीमन्वाहेति सूत्रितं । उपाकरणोत्सर्जनयोरप्येषा । ओपूर्वा व्याहृतयः सावित्री च त्रिरभ्यस्येति तथोत्सर्गे इति च सूत्रात् । सायंप्रातः संध्योपासनेऽप्येषा । तथा च सूत्रं । सावित्री जपेदर्धास्तमिते मंडले आनक्षत्रदर्शनादेवं प्रातरिति । पृष्ठयाभिप्लवपृष्ठयोर्द्वितीयेऽहनि आभिप्लविकेषु द्वितीयचतुर्थे षष्ठेऽप्यहःसु च वैश्वदेवशस्त्रे तत्सवितुरिति द्वे ऋचौ प्रतिपत्तृचस्य द्वितीयातृतीये । तथा च सूत्रितं । तत्सवितुर्वरेण्यमिति द्वे आ विश्वदेवमिति । युग्मेष्वेवमभिप्लव इति च । ८. ण-फ-भ-वा नस्ति । ९. ख-ग-च-त-फ-भ-स-तस्य । १०. त-न-ल-सर्वासु श्रुतिषु प्रसिद्धस्य देवस्य द्योतमानस्य । ११. त-परमेश्वरस्य आत्मभूतम् ; ल-परमेश्वरस्य आत्ममूलभूतम् ।

उपास्यतया ज्ञेयतया च संभजनीयं^१ भर्गः^२ अविद्यातत्कार्ययोर्भर्जनार्हः^३ स्वयंज्योतिः^४ परब्रह्मात्मकं तेजः
 धीमहि वयं ध्यायामः । यद्वा । तत् इति भर्गोविशेषणम् । सवितुः^५ देवस्य तत्तादृशं भर्गो धीमहि^६ ।
 किं तद्विषयेष्यामामाह । यः इति लिङ्गव्यत्ययः । यद्भर्गो धियः प्रचोदयात् । तत् ध्यायेमेति^७ समन्वयः ।
 यद्वा । यः^८ सविता सूर्यो धियः कर्माणि प्रचोदयात् प्रेरयति तस्य सवितुः सर्वस्य^९ प्रसवितुः^{१०} देवस्य
 द्योतमानस्य सूर्यस्य तत्सर्वैः दृश्यमानतया^{११} प्रसिद्धं वरेण्यं^{१२} सर्वैः संभजनीयं भर्गः पापानां तापकं तेजो-
 मण्डलं धीमहि ध्येयतया मनसा धारयेम । यद्वा । भर्गः शब्देनाज्ञमभिधीयते । यः सविता देवो धियः
 प्रचोदयति तस्य प्रसादाद्भर्गोऽज्ञादिलक्षणं फलं धीमहि धारयामः । तस्याधारभूता भवेमेत्यर्थः । भर्गः-
 शब्दस्यान्नपरत्वे धीशब्दस्य^{१३} कर्मपरत्वे^{१४} चाथर्वणं-‘वेदांश्छन्दांसि सवितुर्वरेण्यं भर्गो देवस्य कवयोऽज्ञ-
 माहुः । कर्माणि धियस्तदु ते प्रव्वीमि प्रचोदयं सविता याभिरेति’ (गो. ब्रा. १. ३२) इति ॥ भर्गः ।
 ‘अस्ज पाके’ । असुम् । ‘अस्जो रोपधयो रमन्यतरस्याम्’ (पा. सू. ६. ४. ४७) इति रोपधयो-
 लोपो रमागमः । न्यङ्कादिपाठात्^{१५} कुत्वम् । धीमहि । ध्यायते लिङि ‘बहुलं छन्दसि’ इति संप्र-
 सारणम् । व्यत्ययेनात्मनेपदम् । यद्वा । ‘धीङ् आधारे’ । लिङि ‘बहुलं छन्दसि’ इति विकरणस्य
 लुक् । प्रचोदयात् । चोदयते लृट्पाठागमः । यद्भृत्तयोगादनिच्चातः । आगमस्यानुदात्तत्वे णिचः^{१६}
 स्वरः^{१७} ॥ १० ॥

देवस्य सवितुर्वयं वाजयन्तः पुरंध्या । भर्गस्य रातिर्मीमहे ॥ ११ ॥

देवस्य । सवितुः । वयम् । वाजयन्तः । पुरंध्या । भर्गस्य । रातिम् । ईमहे ॥ ११ ॥

वाजयन्तः वाजमन्त्रमात्मन इच्छन्तः । वयं देवस्य द्योतमानस्य सवितुः पुरंध्या तद्विषयस्तुत्या
 प्रज्ञया वा भर्गस्य भजनीयस्य धनस्य रातिं^{१८} दानम् ईमहे याचामहे ॥ रातिम् । ‘मन्त्रे वृष’
 इत्यादिना क्तिन उदात्तत्वम् ॥

देवं नरः सवितारं विप्रां यज्ञैः सुवृक्तिभिः । नमस्यन्ति धियेषिताः ॥ १२ ॥
 देवम् । नरः । सवितारम् । विप्राः । यज्ञैः । सुवृक्तिभिः । नमस्यन्ति । धिया । इषिताः ॥ १२ ॥

नरः कर्मणां नेतारः विप्राः मेधाविनोऽध्वर्यादयः धियेषिताः कर्मणा बुद्ध्या वा प्रेर्यमाणाः
 सन्तः सवितारं देवं स्वां यज्ञैः यजनीयैर्हविर्भिः सुवृक्तिभिः शोभनस्तोत्रैश्च नमस्यन्ति
 परिचरन्ति ॥ नमस्यन्ति । ‘नमोवरिवश्चित्रलः क्यच्’ इति क्यच् ॥

अग्नीषोमप्रणयने ‘सोमो जिगाति’ इत्याद्यास्तिस्र ऋचः । सूत्रितं च—‘सोमो जिगाति गातु-
 विदेवानां तमस्य राजा वरुणस्तमश्चिनेत्यर्धर्चं आरमेत्’ (आश्व. श्रौ. ४. १०) इति ॥

१. ख-ग-च-ण-भ-तद्भर्गः । २. ख-ग-च-ण-भ-अविद्याभजनात् तत्कार्ययोर्भजनम् (भर्जनं-भ);
 न-फ-अविद्यातत्कार्ययोः भर्जनं (भर्जनं-न) । ३. ख-ग-च-ण-न-भ-स-स्वयंज्योतिः तेजः । ४. त-न-
 ल-धीमहि । तद्योऽहं सोऽसौ योऽसौ सोऽहमिति वयं ध्यायेम । ५. ख-ग-च-ध्यायामीति; ण-ध्यायाम;
 न-भ-स-ध्यायामेति । ६. ख-ग-च-ण-भ-स-‘यः’ नास्ति । ७. ख-ग-च-च-ण-भ-ल-‘सर्वस्य
 प्रसवितुः’ नास्ति । ८. त-दृश्यतया । ९. ख-ग-च-ण-वरेण्यं च । १०. ख-ग-च-ण-न-भ-स-‘धीशब्दस्य
 कर्मपरत्वे’ नास्ति । ११. त-न्यङ्कादित्वात् । १२. त-णिच्स्वरः । १३. ख-ग-च-ण-न-भ-ल-स-
 ‘राति’ नास्ति ।

सोमो जिगाति गातुविदेवानामेति निष्कृतम् । ऋतस्य योनिमासदम् ॥ १३ ॥

सोमः । जिगाति । गातुऽवित् । देवानाम् । एति । निःऽकृतम् ।

ऋतस्य । योनिम् । आऽसदम् ॥ १३ ॥

१ गातुवित् । गातुः वेदिमार्गः^१ । तं जानानः २ सोमो ३ जिगाति गच्छति । गन्तव्यं स्थानं दर्शयति ।
४ देवानां संबन्धि^२ ५ निष्कृतं संस्कृतम्^२ ६ आसदं सर्वैरासदनीयम् ७ ऋतस्य यज्ञस्य ८ योनिं स्थानं
हविर्धानाख्यम् ९ एति प्राप्नोति ॥ जिगाति । ' गा स्तुतौ ' । जुहोत्यादिः ॥

सोमो अस्मभ्यं द्विपदे चतुष्पदे च पशवे । अनमीवा इषस्करत् ॥ १४ ॥

सोमः । अस्मभ्यम् । द्विऽपदे । चतुऽपदे । च । पशवे । अनमीवाः । इषः । करत् ॥ १४ ॥

१ सोमः स्तोतृभ्यः २ अस्मभ्यं तथा ३ द्विपदे अस्मदीयाभ्यो द्विपादयः प्रजाभ्यः ४ चतुष्पदे ५ पशवे
चतुष्पाद्भ्यो गवादिपशुभ्यः ६ च ७ अनमीवाः रोगवर्जितानि ८ इषः अन्नानि ९ करत् करोतु ॥ चतुष्पदे ।
भसंज्ञायां पादस्य पद्मावः । ' इसुसोः सामर्थ्यं ' इति संहितायां सत्वम् । ' आदेशप्रत्यययोः ' इति
षत्वम् । बहुव्रीहौ पूर्वपदस्वरः । करत् । करोतेर्लेङ्यङागमः । इषस्करत् इयञ्च संहितायां ' कः
करत्करति ' इत्यादिना सत्वम् ॥

अस्माकमायुर्वर्धयन् अभिमातीः सहमानः । सोमः सुधस्थमासदत् ॥ १५ ॥

अस्माकम् । आयुः । वर्धयन् । अभिऽमातीः । सहमानः ।

सोमः । सुधऽस्थम् । आ । असदत् ॥ १५ ॥

सः १ सोमः देवः २ अस्माकमायुः अन्नं जीवनं वा^३ ३ वर्धयन् वृद्धिं प्रापयन् ४ अभिमातीः कर्म-
विघ्नकारिणः शत्रून् ५ सहमानः अभिभवन्नस्माकं ६ सुधस्थं हविर्धानाख्यं स्थानम् ७ आसदत् आसीदतु ॥
असदत् । सदेर्लेटि रूपम् । निघातः ॥

अग्निष्टोमे प्रातःसवने मैत्रावरुणशस्त्रे ' आ नो मित्रावरुणा ' इति स्तोत्रियस्तुचः^४ । सूत्रितं च-
' आ नो मित्रावरुणा नो गन्तं रिशादसा ' (आश्व. श्रौ. ५. १०) इति । चतुर्विंशोऽहनि प्रातः-
सवने मैत्रावरुणे शस्त्रे ' आ नो मित्रावरुणा ' इति षडहस्तोत्रियसंज्ञकस्तुचः । सूत्रितं च- ' आ नो
मित्रावरुणा मित्रं वयं हवामहे ' (आश्व. श्रौ. ७. २) इति । स्तोमवृद्धावयमेव तृच आवापार्थः ।
सूत्रितं च- ' आ नो मित्रावरुणेति तृचौ ' (आश्व. श्रौ. ७. ५) इति^५ । दाक्षायणे यज्ञे द्वे अमावास्ये
कर्तव्ये । तत्रोत्तरस्याममावास्यायां द्वितीयेऽहनि मैत्रावरुणे ' आ नो मित्रावरुणा ' इति तस्यानु-
वाक्या । सूत्रितं च- ' आ नो मित्रावरुणा यद्वहिष्ठं नातिविधे सुदान् ' (आश्व. श्रौ. २. १४) इति ॥

१. ख-ग-घ-च-ण-त-न-भ-स-मार्गः । २. घ-त-निष्कृतं निःसृतम् ; स-निष्कृतं निःकृतम् । ३. त-न-
भ-स-च । ४. न-तृचः । तथा च सूत्रितं-आर्षं चेक आ नो मित्रावरुणेति । चातुर्विंशिके
प्रातःसवनमैत्रावरुणशस्त्रे अयं तृच षडहस्तोत्रियसंज्ञकः । तथा च सूत्रं-चतुर्विंशे होताजनिष्ठ इत्याज्यमानो
मित्रावरुणेति । षष्ठ्याभिष्टवषडहयोः सोमनिमित्तावापार्थमयं तृचः । सूत्रितं च-आ नो मित्रावरुणेति तृचाः
प्र वो मित्रायेति ।

आ नो मित्रावरुणा घृतैर्गव्यूतिमुक्षतम् । मध्वा रजांसि सुक्रतू ॥ १६ ॥

आ । नः । मित्रावरुणा । घृतैः । गव्यूतिम् । उक्षतम् । मध्वा । रजांसि । सुक्रतू इति सुऽक्रतू ॥ १६ ॥

‘सुक्रतू शोभनकर्माणौ हे मित्रावरुणौ वनः अस्माकं गव्यूतिं गवां मार्गं गोनिवासस्थानं घृतैः क्षरणसाधनैः पयोभिः आ उक्षतं समन्तात् सिञ्चतम् । अस्मभ्यं दोष्धीर्गाः प्रयच्छतमिति भावः । रजांसि अस्मदावासस्थानानि मध्वा मधुरेण रसेन सिञ्चतम् ॥ गव्यूतिम् । ‘गोयूतौ छन्दसि’ इति वान्तादेशः । मध्वा । सर्वविधीनां छन्दसि विकल्पितत्वाद्वा नुमागमाभावः ॥

उरुशंसा नमोवृधा मृहा दक्षस्य राजथः । द्राघिष्ठाभिः शुचिब्रता ॥ १७ ॥

उरुऽशंसा । नमःऽवृधा । मृहा । दक्षस्य । राजथः । द्राघिष्ठाभिः । शुचिऽब्रता ॥ १७ ॥

‘शुचिब्रता परिशुद्धकर्माणौ हे मित्रावरुणौ उरुशंसा उरुभिर्बहुभिः शंसनीयौ । यद्वा । उरु महत् शंसः शस्त्रं यथोस्तौ । नमोवृधा नमसा हविर्लक्षणेनाग्नेन स्तोत्रेण वा वर्धमानौ द्राघिष्ठाभिः अत्यन्तं दीर्घस्तुतिलक्षणाभिर्वाग्भिर्युक्तौ युवां दक्षस्य । दक्षं धनं बलं वा । तस्य मृहा महत्त्वेन राजथः ईशाथे ॥ उरुशंसा । ‘शंसु स्तुतौ’ । कर्मणि घञ् । कृत्स्वरः । द्राघिष्ठाभिः । दीर्घशब्दादिष्टनि ‘प्रियस्थिर’ इत्यादिना द्राघीत्यादेशः । निच्वादाद्युदात्तः ॥

मैत्रावरुणस्य ग्रहस्य याज्या ‘गृणाना जमदग्निना’ इत्येषा । सूत्रितं च—‘होता यक्षन्मित्रावरुणा गृणाना जमदग्निना’ (आश्व. श्रौ. ५. ५) इति । अध्यायोपाकरणे मण्डलाद्यन्तर्होमे ‘गृणाना जमदग्निना’ (आश्व. गृ. ३. ५. ७) इत्येषा ॥

गृणाना जमदग्निना योनौवृतस्य सीदतम् । पातं सोममृतावृधा ॥ १८ ॥

गृणाना । जमदऽग्निना । योनौ । ऋतस्य । सीदतम् । पातम् । सोमम् । ऋतऽवृधा ॥ १८ ॥

हे मित्रावरुणौ जमदग्निना एतन्नामकेन महर्षिणा गृणाना स्तूयमानौ । यद्वा । जमदग्निना प्रज्वलिताग्निना विश्वामित्रेण स्तूयमानौ युवाम् ऋतस्य यज्ञस्य योनौ देवयजनाख्ये देशे सीदतम् उपविशतम् । ऋतावृधा ऋतस्य कर्मफलस्य वर्धयितारौ युवां सोमं पातं पिबतम् ॥ गृणाना । ‘गृ शब्दे’ । व्यत्ययेन कर्मणि शानच् । चित्त्वादन्तोदात्तः । सीदतम् । सदेर्लोपि ‘पाघ्रा’ इत्यादिना सीदादेशः । पातम् । ‘पा पाने’ । ‘बहुलं छन्दसि’ इति शपो लुक् ॥ ११ ॥

इति सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे ऋक्संहिताभाष्ये दाशतय्यां तृतीये मण्डले पञ्चमोऽनुवाकः समाप्तः च तृतीयं मण्डलम् ॥

१. ल-मधुररसेन । २. ख-ग-घ-च-ण-भ-शुद्धकर्माणौ । ३. न-इत्येषा । तथा च सूत्रितम् । आवर्तस्त्वं शकुने भद्रमावद गृणाना जमदग्निनेति । उत्सर्जनेऽप्येषा । तथोत्सर्गे इति च सूत्रात् । ४. ख-ग-घ-च-ण-न-भ-स-‘व्यत्ययेन’ नास्ति । ५. स-इति ।

॥ श्रीः ॥

॥ अथ चतुर्थं मण्डलम् ॥

वामदेव्ये^१ चतुर्थे मण्डले^२ पञ्चानुवाकाः । तत्र प्रथमेऽनुवाके दश सूक्तानि । तेषु 'त्वां ह्यग्ने सदमित्' इति विशिष्ट्युचं प्रथमं सूक्तम् । अत्रेयमनुक्रमणिका—'त्वां ह्यग्ने विंशतिरष्टयतिजगतीष्टय आद्या उपाद्याश्चतस्रो वारुण्यश्च वा' इति । मन्त्रद्रष्टा वामदेव ऋषिः । प्रथमा चतुःषष्ट्यक्षराष्टिः द्वितीया द्विपञ्चाशदक्षरातिजगती तृतीया द्विसप्तत्यक्षरा^३ ष्टतिश्चतुर्थ्याद्या अनादेशपरिभाषया सप्तदश त्रिष्टुभः । कृत्स्नस्य सूक्तस्य 'मण्डलादिष्वाग्नेयम्' इति परिभाषयाग्निदेवता द्वितीयाद्याश्चतस्रो वरुण-देवत्या वा । सूक्तविनियोगो लैङ्गिकः । आद्या अध्यायोपाकरणे मण्डलादिहोमे विनियुक्ता ॥

त्वां ह्यग्ने सदमित्समन्यवो देवासो देवमरति न्येरिरे इति क्रत्वा न्येरिरे ।

अमर्त्यं यजत मर्त्येष्वामदेवमादेवं जनत प्रचेतसं विश्वमादेवं जनत प्रचेतसम् ॥ १ ॥

त्वाम् । हि । अग्ने । सदम् । इत् । सऽमन्यवः । देवासः ।

देवम् । अरतिम् । निऽएरिरे । इति । क्रत्वा । निऽएरिरे ।

अमर्त्यम् । यजत । मर्त्येषु । आ । देवम् । आऽदेवम् ।

जनत । प्रऽचेतसम् । विश्वम् । आऽदेवम् । जनत । प्रऽचेतसम् ॥ १ ॥

वामदेवः स्तौति । हे ^१अग्ने ^२समन्यवः । मर्त्युः स्वर्गा । तथा सह वर्तमानाः । स्वसमानैः सार्धमाना इत्यर्थः । ^३देवासः देवनशीला इन्द्रादयो देवाः ^४देवं द्योतमानम् ^५अरतिं शीघ्रं गन्तारं ^६त्वां सदमित् सदैव ^७न्येरिरे ^८हि । स्वर्गानिमित्ते युद्धे प्रेरयन्ति खलु । इतिशब्दो हेत्वर्थः । यस्मात् देवास्त्वां युद्धार्थं नितरां प्रेरयन्ति तस्माद्यजमानाः ^९क्रत्वा स्तुतिलक्षणेन कर्मणा ^{१०}न्येरिरे । यज्ञ-कर्मणि देवान् हविः प्रापयितुं देवानाह्वातुं च त्वां नितरां प्रेरयन्ति खलु । ^{११}यजत यजनीय हे अग्ने ^{१२}अमर्त्यं मरणधर्मरहितम् ^{१३}आ सर्वतः ^{१४}देवं द्योतमानं ^{१५}प्रचेतसम् । प्रकृष्टं कर्मविषयं चेतो ज्ञानं यस्य तादृशं त्वां ^{१६}मर्त्येषु यागं कुर्वाणेषु मनुष्येषु ^{१७}आदेवम् आगन्तारं ^{१८}जनत देवा हविःश्रप-णार्थम्^{१९} अजनयन् । तथा ^{२०}प्रचेतसं कर्माभिज्ञम्^{२१} ^{२२}आदेवं तत्तद्यज्ञेष्वामगन्तारं त्वां ^{२३}विश्वं ^{२४}जनत युग-पन्नानादेशवर्तिषु यज्ञेषु यौगपद्येन हविरानयनार्थं व्याप्तं देवा अकुर्वन् ॥ न्येरिरे । ' ईर गतौ ' । लिटि मन्त्रत्वात् आम् न भवति । सहेति योगविभागात् समासः । हियोगादनिघातः । क्रत्वा । ' जसादिषु छन्दसि वाचचनम् ' इति नादेशाभावः । यणादेशः ॥

१. त-वामदेवे चतुर्थे मण्डले; स-अथ चतुर्थे वामदेवमण्डले । २. त-द्वासप्तत्यक्षरा । ३. ल-हविरानयनार्थम् । ४. ग-च-कर्मणोऽभिज्ञम् ।

स भ्रातरं वरुणमग्रे आ ववृत्स्व देवाँ अच्छा सुमती यज्ञवनसं ज्येष्ठं यज्ञवनसम् ।

ऋतावानमादित्यं चर्षणीधृतं राजानं चर्षणीधृतम् ॥ २ ॥

सः । भ्रातरम् । वरुणम् । अग्रे । आ । ववृत्स्व । देवान् ।

अच्छ । सुमती । यज्ञवनसम् । ज्येष्ठम् । यज्ञवनसम् ।

ऋतवानम् । आदित्यम् । चर्षणिधृतम् । राजानम् । चर्षणिधृतम् ॥ २ ॥

हे वअग्रे वसः तादृशस्त्वं वभ्रातरम् एकस्थानवासेन^१ भ्रातरं ववरुणम्^२ । वृणोत्युदकमिति वरुणः । तं देवं यज्ञवनसं यज्ञैर्यजनीयैर्हविर्भिः संभजनीयं यज्ञवनसं च यज्ञरयं^३ संभक्तारं^४ वज्येष्ठम् अतिशयेन प्रशस्यम् वऋतावानम् अपां स्वामितयोदकवन्तं सत्यवन्तं वा वआदित्यम् अदितेः पुत्रं वचर्षणीधृतं मनुष्याणामुदकप्रदानेन धारकं वसुमतीं^५ शोभनबुद्ध्या हेतुना वचर्षणीधृतं चर्षणिभिर्विद्वद्भिर्दधितं वराजानं राजन्तम् एतादृशं वरुणं देवं वदेवान् देवनशीलान् स्तोतृन्^६ वअच्छ अभि वआ ववृत्स्व आवर्तय अभिमुखीकुरु ॥ ववृत्स्व । ' वृत्तु वर्तने ' । लोटि ' बहुलं छन्दसि ' इति विकरणस्य श्रुः । निघातः । सुमती । ' मन्त्रे वृष' इत्यादिना क्तिन्नुदात्तः । ' सुपां सुलक्' इति तृतीयायाः पूर्वसवर्णदीर्घः । एकादेशस्वरः । ज्येष्ठम् । प्रशस्यस्येष्टनि ' ज्य च ' इति ज्यादेशः । निस्वादाद्युदात्तः । एकादेशस्वरः । यज्ञवनसम् । ' वन षण संभक्तौ ' । कर्मकर्तरि च असुप्रत्ययः । ' गतिकारकयोरपि पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं च ' इति पूर्वपदस्वरः ॥

प्रवर्ग्येऽभिष्टवे उत्तरस्मिन् पटले ' सखे सखायम् ' इत्येषा । सूत्रितं च—' सखे सखायमभ्या ववृत्स्वोर्ध्वं ऊ पु ण उतये ' (आश्व. श्रौ. ४. ७) इति ॥

सखे सखायमभ्या ववृत्स्वाशुं न चक्रं रथ्यैव रंहास्मभ्यं दस्म रंहा ।

अग्रे मृळीकं वरुणे सचा विदो मरुत्सु विश्वभानुषु ।

तोकाय तुजे शुशुचानं शं कृष्यस्मभ्यं दस्म शं कृधि ॥ ३ ॥

सखे । सखायम् । अभि । आ । ववृत्स्व । आशुम् ।

न । चक्रम् । रथ्याऽइव । रंहा । अस्मभ्यम् । दस्म । रंहा ।

अग्रे । मृळीकम् । वरुणे । सचा । विदः । मरुत्सु । विश्वभानुषु ।

तोकाय । तुजे । शुशुचानं । शम् । कृधि । अस्मभ्यम् । दस्म । शम् । कृधि ॥ ३ ॥

१. च—एकेन स्थानवासेन; त-न—एकस्थानावासेन । २. ख-ग-च-ण-न-भ-ल-स—' वरुण ' नास्ति । ३. ण—यज्ञसंभक्तारम् । ४. ण—सुमती सुमत्या । ५. ख-ग-घ-च-फ-भ-स—देवान्; त-न-ल—स्तोतृन् देवान् ।

१सखे सखिभूत १दस्म दर्शनीय हे अग्ने^१ त्वं तव १सखायं वरुणम् १अस्मभ्यस् अरुदर्थम् १आ
 १ववृत्स्व अभिमुखीकुरु । तत्र दृष्टान्तः । १रंहा रंहणे गमने साधुभूतौ १रथ्येव रथे योजितौ अश्वौ^२ यथा
 १आशु^२ शीघ्रगन्तु १चक्रं लक्ष्यदेशं प्रति अभिमुखीकुरुतस्तद्वत् । हे १अग्ने १सचा तव सहाये १वरणे
 १मृळीकं सुखकरं हविः १विदः लब्धवानसि । तथा १विश्वभानुषु सर्वतो व्यासतेजस्केषु १मरुतसु सुखकरं
 लब्धवानसि । आग्निवारुणाग्निमारुतयोः कर्मणोरिष्टवानसीत्यर्थः । १शुशुचान दीप्यमान हे अग्ने १तोकाय ।
 तुज्यते पीड्यतेऽनेन^३ माता गर्भवासनेनेति तोकं पुत्रः । तस्मै १तुजे । गच्छत्यनेनानुण्यं पितेति तुक्
 पौत्रः । तस्मै १शं सुखं १कृधि कुरु । १दस्म दर्शनीय हे अग्ने १अस्मभ्यं १शं १कृधि सुखं कुरु ॥ रथ्येव ।
 रथस्येमाविस्यथे ‘ रथाद्यत् ’ इति यत् । ‘ सुपां सुलूक् ’ इति सुपो दादेशः । रंहा । रंहशब्दात्
 ‘ तत्र साधुः ’ इति यत्प्रत्ययः । ‘ यतोऽनावः ’ इत्याद्युदात्तत्वम् ॥

‘ त्वं नो अग्ने ’ इत्येतदारभ्येदं सूक्तमुत्तराणि सूक्तानि च प्रातरनुवाके आग्नेये क्रतौ त्रैष्टुभे छन्दस्याश्विनराक्षसे च विनियुक्तानि । सूत्रितं च—‘ त्वं नो अग्ने वरुणस्य विद्वानित्येतत्प्रभृतीनि चत्वारि ’ (आश्व. श्रौ. ४. १३) इति । अवभृथेष्ट्यां स्विष्टकृदर्थेऽग्नीवरुणौ यष्ट्यौ । तत्र ‘ त्वं नो अग्ने ’ इति द्वे याज्यानुवाक्ये । सूत्रितं च—‘ अग्नीवरुणौ स्विष्टकृदर्थे त्वं नो अग्ने वरुणस्य विद्वानिति द्वे ’ (आश्व. श्रौ. ६. १३) इति । अस्तातो यद्यभिहोत्रं जुहुयात् तदा ‘ आग्निवारुणीष्टिः । तस्यामेते एव याज्यानुवाक्ये । ‘ तदाहुय आहिताग्निः ’ इत्युपक्रम्याज्ञातं—‘ तस्य याज्यानुवाक्ये त्वं नो अग्ने वरुणस्य विद्वान्स त्वं नो अग्नेऽवमो भवोती ’ (ऐ. ब्रा. ७. ९) इति ॥

त्वं नो अग्ने वरुणस्य विद्वान्देवस्य हेळोऽव यासिसीष्ठाः ।

यजिष्ठो वह्नितमः शोशुचानो विश्वा द्वेषांसि प्र मुमुग्ध्यस्मत् ॥ ४ ॥

त्वम् । नः । अग्ने । वरुणस्य । विद्वान् । देवस्य । हेळः । अव । यासिसीष्टाः ।

यजिष्ठः । वह्निऽतमः । शशुचानः । विश्वा । द्वेषांसि । प्र । मुमग्धि । अस्मत् ॥ ४ ॥

हे १अग्ने १विद्वान् सर्वपुरुषार्थसाधनोपायज्ञः १त्वं १देवस्य द्योतमानस्य १वरणस्य १हेळः
क्रोधान् १नः १अस्मत्संबन्धिनो वरुणकर्तृकान् पाशग्रहणान् १अव १यासिसीष्टाः १अपनय । किञ्च
१यजिष्ठः १यष्टतमः १वह्निमतमः १हविषामतिशयेन वोढा १शोशुचानः १अतिशयेन दीप्यमानस्त्वं १विश्वा
सर्वाणि १द्वेषांसि पापानि १द्वेष्टृणि रजांसि वा १अस्मत् अस्मत्तः १प्र १मुमुग्धि प्रकर्षेण मोचय ॥
हेळः । ' हेडृ अनादरे ' । किप् । शसि रूपम् । शसः सुप्त्वादनुदात्तत्वे धातुस्वरः । यासिसीष्टाः ।
यसेर्ष्यन्तादाशीलिङ् । यासि सीयुडागमः । ' छन्दस्युभयथा ' इति लिङः सार्वधातुकत्वात्
णिलोपाभावः । अवपूर्वो यासिर्विनाशे वर्तते । मुमुग्धि । मुञ्जतेर्लोटि रूपम् । ' बहुलं छन्दसि '
इति शपः श्लुः ॥

१. ख-ग-घ-च-ण-फ-भ-अमे रह्या साधुभूतः । २. च-अश्वौ यथा आशुं न चक्रम्; ण-अश्वविव न यथा आशुम् । ३. ख-ग-च-ण-न-भ-स-पीड्यते । ४. ख-ग-च-ण-न-भ-स-तद्भ्य । ५. ख-ग-च-अमे त्वम् ।

स त्वं नो अग्नेऽवमो भवोती नेदिष्ठो अस्या उपसो व्युष्टौ ।

अव यक्ष्व नो वरुणं रराणो वीहि मृळीकं सुहवो न एधि ॥ ५ ॥

सः । त्वम् । नः । अग्ने । अवमः । भव । ऊती । नेदिष्ठः । अस्याः । उपसः । विऽउष्टौ ।

अव । यक्ष्व । नः । वरुणम् । रराणः । वीहि । मृळीकम् । सुहवः । नः । एधि ॥ ५ ॥

हे ऽअग्ने ऽसः तादृशः ऽत्वम् ऽऊती ऊत्या रक्षणेन ऽनः अस्माकम् ऽअवमः अर्वाचीनः प्रत्यासन्नः सन् ऽअस्या ऽउपसो व्युष्टौ व्युच्छने प्रातःकालेऽग्निहोत्रादिकर्मसिद्धयर्थं ऽनेदिष्ठः ऽभव अतिशयेनास्मदन्तिकस्थो भव । यद्वा । ऊत्या गमनेनास्माकमवमो रक्षको भव । किंच ऽनः अस्माकं ऽवरुणं वरुणकृतं जलोदरादिरोगम् आवरकं पापं वा ऽअव यक्ष्व अवयज । विनाशयेत्यर्थः । ऽरराणः अस्मद्वत्ते हविषि रममाणः । यद्वा । यजमानेभ्यः अत्यन्तमीक्षितफलप्रदः^१ त्वं ऽमृळीकं सुखकरमिदं हविः ऽवीहि भक्षय । किंच ऽनः अस्माकं ऽसुहवः शोभनाह्वानोपेतः ऽएधि भव ॥ नेदिष्ठः । अन्तिक-शब्दादिष्ठनि ' अन्तिकवाढ्योर्नेदसाधौ ' इति नेद इत्यादेशः । निच्वादाद्युदात्तः । रराणः । रमतेः कानचि मकारलोपश्छान्दसः । यद्वा । रातेः यङ्लुकि^२ व्यत्ययेन कानच् । ' अभ्यस्तानामादिः ' । एधि । अस्तेर्लोपि ' ध्वसोरेद्धावभ्यासलोपश्च ' इति ए इत्यादेशः । तस्यासिद्धत्वात् ' हुञ्छब्धो हेधिः ' । निघातः ॥ ॥ १२ ॥

अस्य श्रेष्ठा सुभगस्य संदृग्देवस्य चित्रतमा मर्त्येषु ।

शुचि घृतं न तप्तमभ्यायाः स्पार्हा देवस्य मंहनेव धेनोः ॥ ६ ॥

अस्य । श्रेष्ठा । सुऽभगस्य । सप्तऽदृक् । देवस्य । चित्रऽतमा । मर्त्येषु ।

शुचि । घृतम् । न । तप्तम् । अभ्यायाः । स्पार्हा । देवस्य । मंहनाऽइव । धेनोः ॥ ६ ॥

ऽसुभगस्य सुधनस्य सुष्ठु भजनीयस्याग्नेः ऽदेवस्य ऽश्रेष्ठा अतिशयेन प्रज्ञास्या ऽसंदृक् संदृष्टिः ऽमर्त्येषु ऽचित्रतमा अतिशयेन चायनीया पूजनीया भवति । ऽस्पार्हा सर्वैः स्पृहणीया भवति । तत्र दृष्टान्तः । यथा ऽदेवस्य क्षीरं कामयमानस्य पुरुषस्य ऽअभ्यायाः अहन्तः अभ्याया गोः ऽशुचि तेजोयुक्तं ऽघृतं क्षरणयुक्तं ऽतप्तं क्षीरं स्पृहणीयं भवति । तत्रैव दृष्टान्तान्तरम् । यथा गां भिक्षमाणस्य मर्त्यस्य ऽधेनोः दोग्ध्या गोः ऽमंहनेव । मंहतिर्दानकर्मा । दानं यथा प्रियकरं भवति तद्वत् ॥ सुभगस्य । ' आद्युदात्तं द्वयच्छन्दसि ' इत्युत्तरपदाद्युदात्तत्वम् । स्पार्हा । ' कर्षात्त्वतो धनोऽन्त उदात्तः ' । देवस्य । दीव्यतीति देवः । दीव्यतेः कान्यर्थस्य पचाद्यचि रूपम् ॥

त्रिरस्य ता परमा सन्ति सत्या स्पार्हा देवस्य जनिमान्यग्नेः ।

अनन्ते अन्तः परिवीत आगाच्छुचिः शुक्रो अर्यो रोरुचानः ॥ ७ ॥

त्रिः । अस्य । ता । परमा । सन्ति । सत्या । स्पार्हा । देवस्य । जनिमानि । अग्नेः ।

अनन्ते । अन्तरिति । परिवीतः । आ । अगात् । शुचिः । शुक्रः । अर्यः । रोरुचानः ॥ ७ ॥

अग्नेः अग्न्यभिमानिनः अस्य देवस्य त्रिः त्रीण्यग्निवायुसूर्यात्मना त्रीणि ता तानि प्रसिद्धानि परमा उत्तमानि सत्या यथार्थभूतानि जनिमानि जन्मानि स्पार्हा सर्वैः स्पृहणीयानि सन्ति । यद्वा । अग्नेरेव त्रीणि जन्मानि 'दिवस्परि प्रथमं जज्ञे अग्निः' (ऋ. सं. १०. ४५. १) इति 'त्रीणि जाना परि भूषन्त्यस्य' (ऋ. सं. १. १५. ३) इत्येवमादिषु मन्त्रेषु प्रसिद्धानि । अनन्ते अपर्यन्ते नभसि अन्तः मध्ये स्वतेजसा परिवीतः परिवेष्टितः शुचिः सर्वस्य शोधकः शुक्रः दीप्तियुक्तोऽत एव रोरुचानः शृङ्गं दीप्यमानः अर्यः स्वामी तादृशो देवः आगात् अस्मदीयं यज्ञं प्रत्यागच्छतु ॥ सत्या । 'शोऽछन्दसि बहुलम्' इति शैलुक् । परिवीतः । 'द्येञ् संवरणे' । कर्मणि क्तः । यजादित्वात् संप्रसारणम् । 'गतिरनन्तरः' इति गतेः प्रकृतिस्वरस्वम् । अर्यः । 'ऋ गतौ' । 'अर्यः स्वामिवैश्ययोः' इति यत्प्रत्ययान्तो निपातितः । 'स्वामिन्यन्तोदात्तत्वं वक्तव्यम्' इत्यन्तोदात्तत्वम् ॥

स दूतो विश्वेदभि वष्टि सद्मा होता हिरण्यरथो रंसुजिह्वः ।

रोहिदश्चो वपुष्यो विभावा सदा रण्वः पितुमतीव संसत् ॥ ८ ॥

सः । दूतः । विश्वा । इत् । अभि । वष्टि । सद्मा । होता । हिरण्यरथः । रंसुजिह्वः ।

रोहितऽअश्वः । वपुष्यः । विभावा । सदा । रण्वः । पितुमतीऽइव । संसत् ॥ ८ ॥

देवानां दूतः होता देवानामाह्वाता हिरण्यरथः सुवर्णमयरथोपेतः रंसुजिह्वः रमणीयशोभन-ज्वालोपेतः सः तादृशोऽग्निः विश्वेत् सर्वाण्येव सद्मा देवयजनस्थानानि अभि वष्टि कामयते । पुनश्च कीदृशः । रोहिदश्चः । रोहितवर्णाः अश्वाः यस्य स तथोक्तः । वपुष्यः वपुषि रूपे साधुः विभावा कान्तियुक्तोऽत एव सदा रण्वः रमणीयो भवति । तत्र दृष्टान्तः । पितुमतीव संसत् । यथा अन्नादिमत् सप्तृदं गृहं रमणीयं तद्वत् ॥ रंसुजिह्वः । रमतेः 'अन्येभ्योऽपि दृश्यते' इति विच् । बहुव्रीहौ पूर्वपदस्वरः । वपुष्यः । 'तत्र साधुः' इति यत् । तिस्वरितः । विभावा । 'छन्दसीव-निपौ' इति वनिप् ॥

१. ख-ग-च-ण-फ-अपगतान्ते । २. घ-ण-परिवृतः । ३. च-फ-सर्वस्य जगतः । ४. ख-ग-च-ण-वक्तव्यं नास्ति । ५. च-रोहितवर्णीवर्धौ । ६. ख-ग-घ-च-भ-ल-स-अन्नादिवत् ।

स चेतयन्मनुषो यज्ञबन्धुः प्र तं मद्या रश्नया नयन्ति ।

स क्षेत्रस्य दुर्यासु सार्धन्देवो मर्तस्य सधनित्वमाप ॥ ९ ॥

सः । चेतयत् । मनुषः । यज्ञबन्धुः । प्र । तम् । मद्या । रश्नया । नयन्ति ।

सः । क्षेत्रि । अस्य । दुर्यासु । सार्धन् । देवः । मर्तस्य । सधनित्वम् । आप ॥ ९ ॥

यज्ञबन्धुः । यज्ञेऽग्निहोत्रादौ बन्धनं विनियोजनं यस्य स तथोक्तः । वसः अग्निः मनुषः कर्मणि प्रवृत्तान् मनुष्यान् चेतयत् जानाति । मद्या महत्या रश्नया स्तुतिरूपया रज्ज्वा युक्तं तं तादृशमग्निं प्र नयन्ति उत्तरवेद्यादित्वध्वर्यादयः प्रक्षिपन्ति । मर्तस्य मनुष्यस्य अस्य यजमानस्य दुर्यासु गृहेषु साधन् अभीष्टानि साधयन् वसः अग्निः क्षेत्रि वसति । सः देवः द्योतमानोऽग्निः सधनित्वं यस्य गृहे निवसति तेन धनिना साहित्यम् आप प्राप्नोति । प्रभूतं धनं यजमानाय दापयित्वा तेन सहितोऽभवदित्यर्थः ॥ साधन् । 'राध साध संसिद्धौ' । ण्यन्तस्य शतरि रूपम् ॥

स तू नो अग्निर्नयतु प्रजानन्नच्छा रत्नं देवभक्तं यदस्य ।

धिया यद्विश्वे अमृता अकृण्वन्धौपिता जनिता सत्यमुक्षन् ॥ १० ॥

सः । तु । नः । अग्निः । नयतु । प्रजानन् । अच्छ । रत्नम् । देवभक्तम् । यत् । अस्य ।

धिया । यत् । विश्वे । अमृताः । अकृण्वन् । धौः । पिता । जनिता । सत्यम् । उक्षन् ॥ १० ॥

प्रजानन् सर्वं जानानः वसः अग्निः देवभक्तं देवैः देवनशीलैः स्तोतृभिः संभजनीयम् अस्य अग्नेः संबन्धि यत् उत्तमं रत्नं धनमस्ति तद्रत्नम् अच्छ आभिमुख्येन तु क्षिप्रं नः अस्मान् नयतु प्रापयतु । अमृताः मरणधर्मरहिताः विश्वे सर्वे देवाः धिया हविर्वहनलक्षणेन कर्मणा हेतुना यत् यमग्निम् अकृण्वन् हविषां प्रापयितारमकुर्वन् । यस्य चाग्नेः धौः पिता पालयित्री जनिता जनयित्री च । 'अग्ने दिवः सूनुरसि प्रचेताः' (ऋ. सं. ३. २५. १) इति श्रवणात् । यद्वा । द्यौर्देवनशील आदित्यः पिता जनयिता च । 'आदित्यादग्निः' इत्याश्रानात् । सत्यं यथार्थभूतं तमग्निम् उक्षन् । घृताद्याहुतिभिर्ध्वर्यादयः सिद्ध्यन्ति ॥ देवभक्तम् । 'भज सेवायाम्' । कर्मणि क्तः । 'तृतीया कर्मणि' इति पूर्वपदप्रकृतिस्वरः । उक्षन् । 'उक्ष सेचने' । लङि रूपम् । 'बहुलं छन्दसि' इत्यडभावः ॥ १३ ॥

स जायत प्रथमः पस्त्यासु महो बुध्ने रजसो अस्य योनौ ।

अपादशीर्षा गुहमानो अन्तायोर्युवानो वृषभस्य नीले ॥ ११ ॥

सः । जायत । प्रथमः । पस्त्यासु । महः । बुध्ने । रजसः । अस्य । योनौ ।

अपात् । अशीर्षा । गुहमानः । अन्ता । आऽयोर्युवानः । वृषभस्य । नीले ॥ ११ ॥

वसः अग्निः प्रथमः आहवनीयादिरूपतया श्रेष्ठः सन् वपस्यासु यजमानानां गृहेषु जायत आहुत्यधिकरणतया संपद्यते । तथा महः महतः वस्य वरजसः अन्तरिक्षस्य बुध्ने मूले पृथिव्यां तत्रापि योनौ उत्तरवेद्यादिस्थाने संपद्यते । सोऽग्निः अपात् पादवर्जितः अशीर्षां शिरोवर्जितः । तदेवाह । अन्ता आद्यन्ते पादशिरसी गुहमानः गूहमानः । अविज्ञेयपादशिरा इत्यर्थः । वृषभस्य वर्षणसमर्थस्य मेघस्य नीले निलये नभसि आयोयुवानः धूमाकारेणात्मानमायोजयन् वर्तते । यद्वा । यः प्रथमो वैद्युतोऽग्निः पस्यासु नदीषु बुध्नेऽन्तरिक्षे महो महतो रजस उदकस्य तेजसो वा योनौ स्थाने च चरति । अपादशीर्षां पादशिरोवर्जितः अन्ता आत्मनः पर्यन्तप्रदेशान् स्वतेजसा गुहमान आच्छादयन् पुनश्च आयोयुवानः तानि तेजांसि स्वात्मनि मिश्रीकुर्वन् वृषभस्य मेघस्य नीले स्थाने नभसि चरति सोऽग्निरधुना कर्मयोग्यतया अजायत ॥ अपात् । 'पादस्य लोपोऽहस्यादिभ्यः' इति अकारलोपः समासान्तः । गुहमानः । 'गूह संवरणे' । शब्दविकरणी^१ । शानचि रूपम् । शानचो लसावधानुकस्वरे कृते प्रत्ययस्वरः । आयोयुवानः । 'यु मिश्रणे' । यङ्लुकि शानचि रूपम् । अभ्यस्तस्वरेणाद्युदात्तः ॥

प्र शर्धं आर्तं प्रथमं विपन्यां ऋतस्य योनां वृषभस्य नीले ।

स्पर्हो युवा वपुष्यो विभावां सप्त प्रियासोऽजनयन्त वृष्णे ॥ १२ ॥

प्र । शर्धः । आर्तं । प्रथमम् । विपन्या । ऋतस्य । योनां । वृषभस्य । नीले ।

स्पर्हः । युवा । वपुष्यः । विभावां । सप्त । प्रियासः । अजनयन्त । वृष्णे ॥ १२ ॥

हे अग्ने विपन्यां स्तुत्या युक्तम् ऋतस्य उदकस्य योनां योनौ स्थाने वृषभस्य वर्षणसमर्थस्य मेघस्य नीले कुलायभूतेऽन्तरिक्षे वैद्युताग्निरूपेण वर्तमानं त्वां शर्धः तेजः प्रथमं प्र आर्तं प्रकर्षेण गच्छति । यश्चाग्निः स्पर्हः सर्वैः स्पृहणीयः युवा नित्यतरुणः वपुष्यः कमनीयः विभावा दीप्तिमान् तस्मै वृष्णे अभिमतफलवर्षकाय अग्नये प्रियासः प्रियाः सप्त होत्रकाः अजनयन्त स्तोत्रम् अकुर्वन् ॥ आर्तं । 'ऋ गतौ' । लङि व्यत्ययेनात्मनेपदम् । निघातः । विपन्या । 'प न च' इत्यस्य द्विप्रत्ययः । 'कृदिकारादक्तिनः' इति ङीष् । प्रत्ययस्वरेणान्तोदात्तः । 'उदात्तयणो हलपूर्वात्' इति विभक्तेरुदात्तत्वम् । विपन्यं ऋतस्य इत्यत्र संहितायाम्^२ 'इकोऽसवर्णे शाकल्यस्य ह्रस्वश्च' (पा. सू. ६.१.१२७) इत्यनिकोऽपि ह्रस्वोऽनुनासिकश्च ॥

अस्माकमत्र पितरो मनुष्या अभि प्र सेदुर्ऋतमाशुषाणाः ।

अश्मत्रजाः सुदुधा वत्रे अन्तरुदुस्त्रा आजन्नुषसो हुवानाः ॥ १३ ॥

अस्माकम् । अत्र । पितरः । मनुष्याः । अभि । प्र । सेदुः । ऋतम् । आशुषाणाः ।

अश्मत्रजाः । सुदुधाः । वत्रे । अन्तः । उत् । उस्त्राः । आजन् । उषसः । हुवानाः ॥ १३ ॥

१. त-महीषु; न-मदीयेषु । २. ख-ग-च-ण-न-भ-स- 'मेघस्य' नास्ति । ३. भ-स-शविकरणी । ४. ण-न-ल-स- 'योना' नास्ति । ५. ख-ग-घ-च-ण-न-भ-ल-स- 'अग्नये' नास्ति । ६. ख-ग-घ-च-ण-न-भ-स- 'संहितायां' नास्ति ।

वअत्र लोके^१ पूर्वे वमनुध्याः वअस्माकं वपितरः अङ्गिरसः वक्रतं यज्ञम् वआशुषाणाः अशुवानाः सन्तः वअभि वप्र वसेदुः अग्निमभिलक्ष्य प्रजःसुः । तेऽङ्गिरसोऽग्निपरिचर्यादलात् वअश्मव्रजाः पर्वतैः परिवृताः ववत्रे । वृणोत्याच्छादयतीति वव्रं पर्वतबिलास्तर्वति तमः । तस्मिन् वअन्तः मध्ये स्थिताः वसुदुवाः सुष्ठु दोग्ध्रीः वउत्ताः पणिभिरपहता गाः वउत् वआजन् तस्माद्विलाङ्गिरगमयन् । किं कुर्वन्तः । तमसो विध्वंसिनीः वउपसः देवीः प्रकाशार्थं वहुवानाः आह्वयन्तः ॥ वव्रे । वृणोतेरौणादिकः कः । 'कृजादीनां द्वे भवतः' इति द्विर्वचनम् ॥

ते मर्मृजत ददृवांसो अद्रिं तदैषामन्ये अभितो वि वोचन् ।

पश्वयन्त्रासो अभि कारमर्चन्विदन्त ज्योतिश्चकृपन्त धीभिः ॥ १४ ॥

ते । मर्मृजत । ददृवांसः । अद्रिम् । तत् । एषाम् । अन्ये । अभितः । वि । वोचन् ।

पश्वयन्त्रासः । अभि । कारम् । अर्चन् । विदन्त । ज्योतिः । चकृपन्त । धीभिः ॥ १४ ॥

ते अङ्गिरसः वअद्रिं पणिभिरपहतानां गवां निरोधकं पर्वतं वददृवांसः विदारयन्तः सन्तः^२ वमर्मृजत अग्निं पर्यचरन् । वएषाम् अङ्गिरसां वतत् तादृशं कर्म वअन्ये महर्षयः वअभितः सर्वत्र जगति ववि ववोचन् विशेषेणाकथयन् । वपश्वयन्त्रासः पशुनिर्गमनार्थानि यन्त्राण्युपाया येषां तेऽङ्गिरसः वकारम् अभिमतस्य प्रयोजनस्य कर्तारमग्निम् वअभि वअर्चन् अस्तुवन् । ततस्तमोपहम् आदित्याख्यं वज्योतिः वविदन्त अलभन्त । ततः वधीभिः बुद्धिभिः वचकृपन्त यज्ञानकुर्वन् ॥ मर्मृजत । 'मृजू शुद्धौ' । यङ्लुकि लङि व्यत्ययेनात्मनेपदम् । निघातः । चकृपन्त । 'कृपू सामर्थ्ये' । ण्यन्तस्य लुङि चङि सन्वद्धावाभावश्छान्दसः ।

ते गव्यता मनसा दृध्रमुब्धं गा येमानं परि षन्तमद्रिम् ।

दृळ्हं नरो वचसा दैव्येन व्रजं गोमन्तमुशिजो वि वव्रुः ॥ १५ ॥

ते । गव्यता । मनसा । दृध्रम् । उब्धम् । गाः । येमानम् । परि । सन्तम् । अद्रिम् ।

दृळ्हम् । नरः । वचसा । दैव्येन । व्रजम् । गोमन्तम् । उशिजः । वि । वव्रुरिति वव्रुः ॥ १५ ॥

वनरः कर्मणां नेतारः वउशिजः अग्निं कामयमानाः वते अङ्गिरसः वगव्यता गा इच्छता वमनसा वदृध्रं गवां निर्गमनद्वारनिरोधकम् वउब्धं समुब्धं संहतम्^३ । यद्वा । उभिः पूरणार्थः । गोभिः पूर्णं वगा येमानं नियच्छन्तं वपरि सर्वतः वसन्तम् वर्तमानं वदृळ्हं दृढं वगोमन्तं गोभिर्युक्तं वव्रजं गवां निवासस्थानम् वअद्रिं पर्वतं वदैव्येन अग्निविषयेण ववचसा वेदात्मकेन स्तोत्रेण ववि वव्रुः गोनिर्गमनार्थमुद्घाटितवन्तः ॥ उब्धम् । उन्नातिर्हन्तिना समानार्थः । यद्वा । 'उभ उम्भ पूरणे' । कर्मणि क्तः । येमानम् । यमेः कानचि एवाभ्यासलोपौ । चित्त्वादन्तोदात्तः । परि षन्तम् इत्यत्र संहितायाम् 'उपसर्गप्रादुर्भ्यामस्तिर्यच्परः' इति षत्वम् ॥ ॥ १४ ॥

ते मन्वत प्रथमं नाम धेनोस्त्रिः सप्त मातुः परमाणि विन्दन् ।

तज्जानतीरभ्यनूषत वा आविर्भुवदरुणीर्यशसा गोः ॥ १६ ॥

ते । मन्वत । प्रथमम् । नाम । धेनोः । त्रिः । सप्त । मातुः । परमाणि । विन्दन् ।

तत् । जानतीः । अभि । अनूषत । वाः । आविः । भुवत् । अरुणीः । यशसा । गोः ॥ १६ ॥

हे अग्ने ऽते स्तोत्रं कुर्वाणा अङ्गिरसः ऽमातुः जनन्याः ऽधेनोः वाचः संबन्धि ऽनाम स्तुति-
साधकं शब्दमात्रं प्रथमं पूर्वं ऽमन्वत अजानत । पश्चात्तस्या वाचः संबन्धीनि ऽत्रिः ऽसप्त एकविंशति-
संख्याकानि स्तुतिसाधनानि छन्दांसि । तानि च गायत्र्यादीनि जगत्यन्तानि सप्त । अतिजगत्यादी-
न्यतिष्ठत्यन्तानि सप्त । कृतिप्रभृतीन्युत्कृतिपर्यन्तानि सप्तेति । एवं त्रिः सप्त छन्दांसि ऽपरमाणि
उत्तमानि ऽविन्दन् अलभन्त । एवंविधच्छन्दोयुक्तैः^१ मन्त्रैरग्निमस्तुवन्नित्यर्थः । ऽतत् ततः ऽजानतीः सर्वं
जानानाः^२ ऽवाः । वा इत्युपोनाम । उपसः ऽअभ्यनूषत अस्तुवन् । ततः ऽगोः सूर्यस्य ऽयशसा
तेजसा सह ऽअरुणीः अरुणवर्णोषाः ऽआविर्भुवत् आविरभूत् । यद्वा । तेऽङ्गिरसः प्रथमं पुरातनं
नाम एहि सुरभि गुग्गुलुगन्धिनीति धेनोर्नामधेयं मन्वत उच्चारयामासुः । मातुर्भूम्याः स्वभूतानि
पणिभिरपहतानि त्रिः सप्त रत्नानि^३ विन्दन्^४ । तत् उच्चरितं नाम जानन्त्यो गावोऽभ्यनूषत ।
हम्भारवलक्षणं शब्दमकुर्वन् । तदानीमुषाः प्रादुरभूदिति ॥ जानतीः । एकस्मिन् पक्षे ' वा छन्दांसि ' इति
पूर्वसवर्णदीर्घः । उभयत्र ' शतुरनुमो नद्यजादी ' इति ङीप् उदात्तत्वम् । अनूषत । ' णु स्तुतौ ' । लुङि
रूपम् । कुटादिस्वादगुणः । अरुणीः । सोरलोपश्छान्दसः ' गौरीर्मिमाय ' (ऋ. सं. १. १६४. ४१)
इतिवत् ॥

नेशत्तमो दुधितं रोचत द्यौरुदेव्या उपसो भानुरर्त ।

आ सूर्यो बृहतस्तिष्ठदज्रां ऋजु मर्तेषु वृजिना च पश्यन् ॥ १७ ॥

नेशत् । तमः । दुधितम् । रोचत । द्यौः । उत् । देव्याः । उपसः । भानुः । अर्त ।

आ । सूर्यः । बृहतः । तिष्ठत् । अज्रां । ऋजु । मर्तेषु । वृजिना । च । पश्यन् ॥ १७ ॥

ऽतमः रात्रिकृतं ध्वान्तं ऽदुधितम् । दुधिः प्रेरणकर्मा । प्रातरग्निविहरणकाले उपसा प्रेरितं सत्
ऽनेशत् अनश्यत् । ततः ऽद्यौः अन्तरिक्षं ऽरोचत अदीप्यत् । ततः ऽदेव्याः देवनशीलायाः ऽउपसो
ऽभानुः प्रभा ऽउत् ऽअर्त उद्वच्छति । अथ ऽसूर्यो ऽबृहतः महतः ऽअज्रां अजरान् पर्वतान् गमन-
शीलान् रश्मीन् वा ऽआ ऽतिष्ठत् अध्यतिष्ठत् । किं कुर्वन् । ऽमर्तेषु मनुष्येषु विद्यमानम् ऽऋजु सत्कर्म
ऽवृजिना अनुजुनि^५ असत्कर्माणि ऽच ऽपश्यन् अध्यतिष्ठदिति शेषः ॥ नेशत् । ' णश अदर्शने ' ।
लङि ' णशिमन्योरलिक्रोत्वं वक्तव्यम् ' (पा. म. ६. ४. १२०. ५) इति एत्वम् । शपः पित्त्वादनु-
दात्तत्वे धातुस्वरः । रोचत । ' रुच दीप्तौ ' । लङि रूपम् । वाक्यभेदादनिघातः ॥

१. च-फ-एवं त्रिविधं । २. च-जानन्ति ताः; ण-जानन्तीति जानानाः । ३. ख-ग-च-ण-फ-भ-
नामानि अविन्दन् । ४. त-न-वृजिनानि ।

आदित्पश्चा बुबुधाना व्यख्यन्नादिद्रुतं धारयन्त द्युभक्तम् ।

विश्वे विश्वासु दुर्यासु देवा मित्रं धिये वरुण सत्यमस्तु ॥ १८ ॥

आत् । इत् । पश्चा । बुबुधानाः । वि । व्यख्यन् । आत् । इत् । रत्नम् । धारयन्त । द्युऽभक्तम् ।

विश्वे । विश्वासु । दुर्यासु । देवाः । मित्रं । धिये । वरुण । सत्यम् । अस्तु ॥ १८ ॥

वआदित् सूर्योदयादनन्तरं वबुबुधानाः पणिभिरपहता निरोधाभिर्गता गा जानाना अङ्गिरसः
वपश्चा पृष्ठदेशेषु^१ वव्यख्यन् अशेषेण ता गा अपश्यन् । तथा वआदित् अनन्तरं वद्युभक्तं दीतिद्युक्तं
देवैः संभक्तं वा वरत्नं पणिभिरपहतं धनं च वधारयन्त अधारयन् । लब्धगोधनानामङ्गिरसां विश्वासु
वदुर्यासु सर्वेषु गृहेषु विश्वे यजनीयाः सर्वे देवाः आजग्मुः । हे मित्र मित्रभूत हे वरुण उपद्रवाणां
वारक हे अग्ने धिये कर्मणां कर्त्रे स्तोत्रे वा यजमानाय वसत्यमस्तु । यदेतत्तत्त्वोपद्रववारणसामर्थ्यं
तद्यथार्थभूतमस्तु ॥ पश्चा । 'पश्च पश्चा च छन्दसि' इति निपातितः । बुबुधानाः । बुधेल्लिटि
कानचि रूपम् । चिश्वादन्तोदात्तः । द्युभक्तम् । 'भज सेवायाम्' । कर्मणि क्तः । 'तृतीया कर्मणि'
इति पूर्वपदप्रकृतिस्वरः ॥

अच्छा वोचेय शुशुचानमग्निं होतारं विश्वभरसं यजिष्ठम् ।

शुच्यूधो अतृणन्न गवामन्धो न पूतं परिषिक्तमंशोः ॥ १९ ॥

अच्छ । वोचेय । शुशुचानम् । अग्निम् । होतारम् । विश्वऽभरसम् । यजिष्ठम् ।

शुचि । ऊर्धः । अतृणत् । न । गवाम् । अन्धः । न । पूतम् । परिऽसिक्तम् । अंशोः ॥ १९ ॥

हे अग्ने वशुशुचानं शृशं दीप्यमानं वहोतारं देवानामाह्वतारं विश्वभरसम् आहुतिद्वारा वृष्टिप्रदानेन
विश्वस्य पोषकं वयजिष्ठं यष्टृतमम् वअग्निं त्वाम् वअच्छ अभिलक्ष्य ववोचेय स्तवानि^२ । वगवाम् वऊर्धः
वशुचि शुद्धं पयः वन वअतृणत् । तवाहुत्यर्थं यजमानो न दोग्धि । वअंशोः सोमलताखण्डस्य संबन्धि
वअन्धः रसाख्यमन्नं वपूतं दशापवित्रेण शोधितं सत् वन वपरिषिक्तम् । गृहेषु न प्रक्षिप्तम्^३ । किंश्चनेन^४
यजमानेन केवलं स्तुतिरेव क्रियते^५ ॥ वोचेय । ब्रूजः आशीर्लिङि 'ब्रुवो वचिः' । 'लिङ्याशिष्यङ्' ।
'छन्दस्युभयथा' इति सार्वधातुक्त्वात् सीयुटः सलोपः । अतृणत् । 'उतृदिर् हिंसानादरयोः' ।
दोहनेमेव ऊर्धोर्हिंसनम्^६ । परिषिक्तम् । सिञ्चतेः कर्मणि क्तः । 'उपसर्गांस्नुनोति' इति संहितायां
षत्वम् । 'गतिरनन्तरः' इति गतेः स्वरः^७ ॥

१. ख-ग-च-त-न-फ-स-पृष्ठदेशेषु; भ-पृष्ठदेशेषु । २. ख-ग-घ-च-ण-फ-भ-स्तौमि । ३. ख-
ग-च-क्षिप्तम् । ४. ख-घ-त-न-भ-स-किं तेन; च-फ-किमनेन । ५. भ-स-न क्रियते । ६. ख-ग-च-
ऊर्धोर्हिंसा । ७. ल-प्रकृतिस्वरः ।

विश्वेषामदितिर्यज्ञियानां विश्वेषामतिथिर्मानुषाणाम् ।

अग्निर्देवानामव आवृणानः सुमूळीको भवतु जातवेदाः ॥ २० ॥

विश्वेषाम् । अदितिः । यज्ञियानाम् । विश्वेषाम् । अतिथिः । मानुषाणाम् ।

अग्निः । देवानाम् । अवः । आवृणानः । सुमूळीकः । भवतु । जातवेदाः ॥ २० ॥

अयमग्निः 'विश्वेषां सर्वेषां' यज्ञियानां यज्ञार्हाणां देवानाम् 'अदितिः । अदितिर्देवमाता । तद्देवानां पोषक इत्यर्थः । यद्वा । विश्वेषां देवानामदितिर्भूस्थानीयः आधारभूत इति यावत् । 'इयं वा अग्नि-
वैश्वानरः' (तै. ब्रा. ३. ९. १७) इति श्रुतेः । तथायमग्निः 'विश्वेषां' मानुषाणां मनुष्याणाम् 'अतिथिः
अतिथिवत् पूज्यो भवति । 'देवानां देवनशीलानां स्तोत्राणाम्' अवः अर्धे हविः 'आवृणानः संभजन्
'जातवेदाः । जातं सर्वं वेत्तीति जातवेदाः' । सः 'अग्निः तेषां स्तोत्राणां' सुमूळीकः सुखकरः 'भवतु ॥
अतिथिः । 'अत सातत्यगमने' । 'ऋतम्यज्ञि' इत्यादिना इथिप्रत्ययः । निश्वादाद्युदात्तः । मानु-
षाणाम् । मनोरपस्यानीत्यर्थे 'मनोजातावन्त्यती युक्च' इति अप्रत्ययः । निश्वादाद्युदात्तः ॥ १५ ॥

'यो मर्त्येषु' इति विश्वेष्वर्चं द्वितीयं सूक्तं वामदेवस्यार्थं त्रैष्टुभमाग्रेयम् । 'यो मर्त्येषु' इत्यनु-
क्रमिका । अस्य सूक्तस्य प्रातरनुवाकाखिनशस्त्रयोः पूर्वसूक्त एव विनियोग उक्तः ॥

यो मर्त्येष्वमृतं कृतावा देवो देवेष्वरतिनिधायि ।

होता यजिष्ठो मुह्ना शुचध्वै हव्यैरग्निर्मनुष ईर्यध्वै ॥ १ ॥

यः । मर्त्येषु । अमृतः । कृतवा । देवः । देवेषु । अरतिः । निधायि ।

होता । यजिष्ठः । मुह्ना । शुचध्वै । हव्यैः । अग्निः । मनुषः । ईर्यध्वै ॥ १ ॥

'अमृतः मरणधर्मरहितः' यः अग्निः 'मर्त्येषु मनुष्येषु' कृतावा सस्यवान् 'निधायि निहितः ।
यद्वा । मर्त्येषु मनुष्यसंबन्धिषु वागादीन्द्रियेषु निहितः । 'अग्निर्वामृत्वा सुखं प्राविशत्' (ऐ. उ. २. ४)
इति श्रुतेः । 'देवः देवनशीलो योऽग्निरिन्द्रादिषु' देवेषु 'अरतिः अभिगन्ता शत्रुणाम् । यद्वा देवलोकं
गन्ता । निधायि निहितः । स च 'होता देवानामाह्वाता' यजिष्ठः यष्टतमः 'अग्निः' मुह्ना स्वकीयेन
महता तेजसा 'शुचध्वै दीपितुमुत्तरवेद्यां निहितः । किंच 'हव्यैः हवनीयैराज्यपुरोडाशादिभिर्हविर्भिः'
हेतुभिः' 'मनुषः मनुष्यस्य यजमानस्य' ईर्यध्वै स्वर्गं प्रति प्रेरणाय निहितः ॥ अरतिः । 'ऋ गतौ' ।
'वहिवस्यतिभ्यश्चि' इत्यतिप्रत्ययः । चित्त्वादन्तोदात्तः । निधायि । दधातेः कर्मणि लुङि रूपम् ।
'परादिच्छन्दसि बहुलम्' इत्युत्तरपदाद्युदात्तत्वम् । शुचध्वै । 'शुच दीप्तौ' । तुमर्थे कथ्यप्रत्ययः ।
किन्वाद्यगुणः । प्रत्ययस्वरः । ईर्यध्वै । ईरयतेस्तुमर्थे शक्यैप्रत्ययः । शित्वेन सावधानुक्तत्वात्
गिलोपाभावः ॥

१. न-ल-स- 'मनुष्याणां' नास्ति । २. त-ल-जातवेदाः । जातान्येन विदन्तीति वा जातवेदाः ।
३. ख-ग-च-ण-पुरोडाशादिहविर्भिः । ४. ख-ग-च-च-ण-म- 'हेतुभिः' नास्ति ।

इह त्वं सूनो सहसो नो अद्य जातो जातौ उभयौ अन्तररे ।

दूत ईयसे युयुजान् ऋष्व ऋजुमुष्कान् वृषणः शुक्राश्च ॥ २ ॥

इह । त्वम् । सूनो इति । सहसः । नः । अद्य । जातः । जातान् । उभयान् । अन्तः । अग्रे ।

दूतः । ईयसे । युयुजानः । ऋष्व । ऋजुमुष्कान् । वृषणः । शुक्रान् । च ॥ २ ॥

हे सहसः । सूनो बलस्य पुत्र अग्रे अद्य अस्मिन् दिवसे नः अस्मदीये इह कर्मणि जातः आधानपञ्चमानेष्टिभिः संस्कृतः त्वं जातान् उत्पन्नान् उभयान् देवमनुष्यान् अन्तः तेषामुभयेषां मध्ये दूतः हवींषि देवान् प्रापयितुम् ईयसे गच्छसि । किं कुर्वन् । हे ऋष्व दवीनीयाग्ने ऋजुमुष्कान् । सुकशन्देन मांसलोऽभिधीयते । ऋजवः प्रसाधकाः । ऋजवश्च ते मुष्काश्च इति ऋजुमुष्काः । तान् वृषणः रेतःसेचनसमर्थान् शुक्रान् दीप्यमानानश्चान् च युयुजानः स्वरथे योजयन् ईयसे^१ । यद्वा । ऋष्व महभागे युयुजानो हविर्वेदहे नियुज्यमानस्त्वं वृष्णो हविःसेचनसमर्थान् यजमानान् शुक्रान् दीप्तान् देवांश्चयसे ॥ सूनो सहसः । 'परमपि छन्दसि' इति सहसः पराङ्गवद्भावाद् द्रव्योः सर्वातुदात्तत्वम् । ईयसे । 'ईह गतो' । दिवाहिः । निवातः । युयुजानः । युजेः वर्तमाने लिटि कानचि रूपम् । ऋष्व । संहितायाम् 'ऋष्यकः' इति प्रकृतिभावः । ऋजुमुष्कान् । समासस्वरः ॥

अत्या वृधस्नू रोहिता घृतस्नू ऋतस्य मन्ये मनसा जविष्ठा ।

अन्तररीयसे अरुषा युजानो युष्मांश्च देवान्विष आ च मतीन् ॥ ३ ॥

अस्या । वृधस्नू इति वृधस्नू । रोहिता । घृतस्नू इति घृतस्नू ।

ऋतस्य । मन्ये । मनसा । जविष्ठा ।

अन्तः । ईयसे । अरुषा । युजानः । युष्मान् । च । देवान् । विशः । आ । च । मतीन् ॥ ३ ॥

हे अग्रे ऋतस्य सत्यभूतस्य तव संबन्धिनौ मनसा मनसोऽपि जविष्ठा वेगवत्तनौ वृधस्नू । वर्षयतीति वृधमश्रम् । तत् क्षरन्तौ । घृतस्नू । घृतसुवर्कं तस्त्वन्तौ । रोहिता रोहितवर्णौ अस्या अश्वौ मन्ये स्तोमि । अरुषा आरौचमानौ तावश्वौ युजानः रथे युजानस्त्वं युष्मान् । देवेष्वग्नेरन्तर्भावान् यजनीयरूपेण कीर्तनम् । युष्मान् यष्ट्यान् देवान् विशः परिचारकान् मतीन् मनुष्यान् अन्तः । षष्ठ्यर्थे द्वितीया । तेषां मध्ये आ समन्तात् ईयसे हविः स्वीकर्तुं यजमानान् गच्छसि । तद्विः प्रदातुं देवान् गच्छसि ॥ मन्ये । मन्यतिः अर्चतिकर्मा^२ । मनसा । 'सुपां सुलुक्' इति पञ्चम्या आकारः । युजानः । 'युजिर् योमे' । 'युजिजुषिदशः किञ्च' इत्यानच्प्रत्ययः । चिस्त्वादन्तोदात्तः ॥

अर्यमणं वरुणं मित्रमेषामिन्द्राविष्णू मरुतौ अश्विनोत ।

स्वश्वो अग्ने सुररथः सुराधा एदु वह सुहविषे जनाय ॥ ४ ॥

अर्यमणम् । वरुणम् । मित्रम् । एषाम् । इन्द्राविष्णू इति । मरुतः । अश्विना । उत ।

सुडअश्वः । अग्ने । सुररथः । सुराधाः । आ । इत् । ऊँ इति । वह । सुहविषे । जनाय ॥ ४ ॥

हे ऽअग्ने ऽस्वश्वः शोभनाशोपेतः ऽसुररथः शोभनरथः ? ऽसुराधाः शोभनधनोपेतः स्वम् ? ऽएषां मरुतानां मध्ये ऽसुहविषे शोभनहविष्काय ऽजनाय यजमानाय ऽअर्यमणं ? ऽवरुणं ऽमित्रं ऽइन्द्राविष्णू ऽमरुतः ऽअश्विना अश्विनौ च ? यष्टव्यान् देवान् ऽआ ऽवह ऽइदु आह्वयैव । उः पूरणः ॥ इन्द्रा-विष्णू । ' ऋज्रेन्द्र ' इत्यादिना निपातनादिन्द्रशब्द आशुदात्तः । ' देवताद्वन्द्वे च ' इत्युभयपद-प्रकृतिस्वरत्वम् । सुहविषे ? । ' नन्सुभ्याम् ' इत्युत्तरपदान्तोदात्तत्वम् ॥

गोमौ अग्नेऽर्विमौ अश्वी यज्ञो नृवत्सखा सदमिदं प्रमुष्यः ।

इळावाँ एषो असुर प्रजावान्दीर्घो रयिः पृथुबुध्नः सुभावाँ ॥ ५ ॥

गोडमान् । अग्ने । अर्विडमान् । अश्वी । यज्ञः । नृवत्सखा । सदम् । इत् । अप्रमुष्यः ।

इळावान् । एषः । असुर । प्रजाडवान् । दीर्घः । रयिः । पृथुडबुध्नः । सुभाडवान् ॥ ५ ॥

हे ऽअसुर बलवन् हे ऽअग्ने ऽएषः मदीयोऽयं ऽयज्ञः ऽगोमान् गोमिस्तद्वान् ऽअविमान् । अवयो मेपा अस्य सन्ति इति ? तद्वान् ऽअश्वी अश्वोपेतश्चास्तु ? । नृवत्सखा । नरः कर्मणां नेतारोऽध्वर्यादयः तद्वत्सः सखायोऽनुष्ठातारो यजमाना यस्य स तथोक्तः । ऽसदमित् सदैव ऽअप्रमुष्यः अप्रमुष्यश्चास्तु । तथा ऽइळावान् । इळा हविलक्षणमजम् । तद्वान् । ऽप्रजावान् पुत्रपौत्रादियुक्तश्चास्तु । ऽदीर्घः अविच्छिन्नानुष्ठानोपेतः ऽरयिः धनवान् । लुप्तमर्थार्थीयः । ऽपृथुबुध्नः । पृथूनि बहुलानि बुध्नानि धनादीनि कारणानि यस्य स तथोक्तः । ऽसुभावाँ उपपद्रुरूपसमायुक्तश्चास्तु । नृवत्सखा । नरो येषां सन्तीति नृवत् । मतुप् । तस्य छान्दसं वत्वम् । ' हस्वतुड्भ्यां मतुप् ' इति मतुप उदात्त-त्वम् । बहुव्रीहौ पूर्वपदस्वरः ॥ ॥ १६ ॥

यस्त इध्मं जभरत्सिष्विदानो मूर्धानं वा ततपते त्वाया ।

मुवस्तस्य स्वतवाँ पायुरग्ने विश्वस्मात्सीमघायत उरुष्य ॥ ६ ॥

यः । ते । इध्मम् । जभरत् । सिष्विदानः । मूर्धानम् । वा । ततपते । त्वाडया ।

मुवः । तस्य । स्वडतवान् । पायुः । अग्ने । विश्वस्मात् । सीम् । अघडयतः । उरुष्य ॥ ६ ॥

१. ख-ग-घ-च-ण-न-भ-ल-स- ' शोभनरथः ' नास्ति । २. ख-ग-घ-च-ण-फ-भ-त्वम् उत अपि च । ३. ण-ल-स-अर्थमादीन् उतापि चाश्विनौ । ४. ख-ग-घ-च-ण-न-सुहविषे इत्यत्र; त-भ-स-सुहविषे चेत्यत्र । ५. त-न-भ-ल-स- ' इति ' नास्ति । ६. ख-ग-घ-च-ण-फ-भ-अश्वोपेतश्च ।

हे अग्रे षते त्वदर्थं षयः पुमान् षसिष्विदानः^१ स्विद्यद्वात्रः सन् षध्मं स्वस्मिन्धनार्थं काष्ठभारं षजभरत् आहरति । यः षवा षत्वाया त्वत्कामनया षमूर्धानं स्वमस्तकं षतपते काष्ठभारेण तापयति षतस्य तादृशस्य पुंसः षस्वतवान् । 'स्वतवान्धनवान्'^२ इति तलवकारे उक्तम्^३ । धनवान् षभुवः भवसि । षपायुः पालयितासि । षसीम् पुनं षविषसात् सर्वस्मात्^४ षअघायतः अवं पारमिच्छतः पुह्वात् षउरुष्य रक्ष ॥ जभरत्^५ । हरतेर्लुङि चङि रूपम् । 'चङ्यन्यतरस्याम्' इति चङ्पूर्वस्य उदात्तत्वम् । सिष्विदानः । 'जिष्विदा गात्रक्षरणे' । कानचि रूपम् । संहितायाम् 'आदेशप्रत्यययोः' इति धातुसकारस्य फत्वम् । स्वाया । त्वामात्मन हृच्छतीत्यर्थे क्यच् । 'प्रत्ययोत्तरपदयोश्च' इति मपर्यन्तस्य स्वादेशः । दकारस्य छान्दसमात्वम् । क्यजन्तात् धातोर्भावे 'अप्रत्ययात्' इति अकारप्रत्ययः । 'सुपां सुलृक्' इति तृतीयाया आकारः । एकदेशस्वरः । भुवः । भवतेर्लेङ्यडागमे रूपम् । 'भूसुबोसिङि' इति गुणप्रतिषेधः । आगमस्यानुदात्तत्वे धातुस्वरः । स्वतर्वां × पायुः इत्यत्र संहितायां 'स्वतवान्पायो' (पा. सू. ८. ३. ११) इति नकारस्य रुत्वम् । 'अत्रानुनासिकः पूर्वस्य तु वा' इति आकारोऽनुनासिकः । रेफस्य विसर्जनीयः । 'कुण्वोः × क × पौ च' इति × प ह्यादेशः । अघायतः । अघमात्मन हृच्छतीत्यर्थे सुपः क्यच्^६ । 'अश्वाघस्यात्' इति आत्वम् । तदन्ताच्छतृप्रत्ययः । 'शतुरनुमः' इति विभक्तेश्वात्त्वम् । उरुष्य । उरुशब्दः कण्ठ्यादिः । लोटि रूपम् । निघातः ॥

यस्ते भरादञ्जियते चिदन्नं निशिषन्मन्द्रमर्तिथिमुदीरत् ।

आ देवयुरिनधते दुरोणे तस्मिन्निधिर्ब्रुवो अस्तु दास्वान् ॥ ७ ॥

यः । ते । भरात् । अञ्जियते । चित् । अन्नम् । निऽशिषत् । मन्द्रम् । अतिथिम् । उत्स्ईरत् ।

आ । देवऽयुः । इनधते । दुरोणे । तस्मिन् । रयिः । ब्रुवः । अस्तु । दास्वान् ॥ ७ ॥

हे अग्रे षयः पुमान् षअञ्जियते अन्नमिच्छते षते तुभ्यं हविल्लक्षणं^१ पुरोडाशादिकम् षअन्नं^२ षभरात् दातुं विभृयात् । षचित् इति चार्थे । यश्च षमन्द्रं मदकरं सोमं षनिशिषत् नितरां प्रयच्छति । यश्च षअतिथिम् अतिथिवत् पूज्यं त्वाम् षउदीरत् उत्तरवेद्यां प्रणयति । षआ अपि च यश्च षदेवयुः देवं^३ स्वां^४ कामयमानः षदुरोणे स्वकीये गृहे षइनधते त्वां समिञ्जिः समिन्धते षतस्मिन् पतस्मिन् पुरुषे षरयिः पुनः षध्रुवः आस्तिक्यबुद्ध्या वैदिके मार्गे निश्चलः षअस्तु । तथा षदास्वान् औदाभ्येपितश्चास्तु ॥ भरात् । 'डुभृन् धारणपोषणयोः' इत्यस्य लेङ्याडागमे रूपम् । यद्बुक्तयोगादनिघातः । अञ्जियते । अन्नमात्मन हृच्छते । क्यच् । 'क्यचि च' इति इत्वम् । ह्रस्वछान्दसः । 'निशिषत् । 'शासु अनुशिष्टौ' । लुङि 'सर्तिशास्यतिभ्यश्च' इति छ्लेरडादेशः । 'शास हृङ्गहलोः' इति इत्वम् । उदीरत् । 'ह्रं गतौ' । लोटि व्यत्ययेन परस्मैपदम् । अडागमः । आगमस्यानुदात्तत्वे धातुस्वरः^५ । 'सिङि चोदात्तवति' इति गतेर्निघातः । इनधते । 'जिह्वी दीप्ती' । लटि व्यत्ययेन णप् । रुधादित्वात् अम् । 'आन्नलोपः'

१. न-सिष्विदानः सिष्विदानः । २. ख-ग-घ-च-ण-फ-भ- 'स्वतवान्.....उक्' नास्ति । ३. न-ल-स- 'सर्वस्मात्' नास्ति । ४. ख-ग-घ-च-ण-फ-भ- 'जभरत्.....क्यच्' नास्ति । ५. ल-अन्नं हविल्लक्षणं पुरोडाशादिकम् । ६. ख-ग-घ-च-ण-त-फ-भ-स-देवत्वम् । ७. त-धातुस्वरः । उभयत्र ।

इति धातुनकारलोपः । विङ्परस्वाभावात्^१ असोरलोपाभावात् । यद्वृत्तयोगादनिघातः । अमः स्वरः । दास्वान् । 'दाश् दाने' । संपदादिलक्षणो भावे क्तिप् । 'तदस्यालि' इति मत्तुप् । 'माहुपधायाः' इति वस्वम् । प्रत्ययस्य पिच्चादनुदात्तत्वे धातुस्वरः ॥

यस्तश्च दोषा य उषसि प्रसंसात्प्रियं वा त्वा कृण्वते हविष्मान् ।

अश्वो न स्वे दम् आ हेम्यावान्तमंहसः पीपरो दाश्वासम् ॥ ८ ॥

यः । त्वा । दोषा । यः । उषसि । प्रसंसात् । प्रियम् । वा । त्वा । कृण्वते । हविष्मान् ।

अश्वः । न । स्वे । दमे । आ । हेम्यावान् । तम् । अंहसः । पीपरः । दाश्वासम् ॥ ८ ॥

हे अग्ने ष्यः पुमान् ष्वोपा दोषायां रात्रौ त्वा^२ प्रसंसात् संस्तुयात् । ष्यः^३ च^३ उषसि प्रातःकाले त्वां^४ प्रशंसेत् । हविष्मान् संभृतहविको यः ष्वा यजमानः ष्वा त्वां^५ प्रियं हविभिः प्रीतं ष्वकृण्वते कुर्यात्^६ । वा अथ ष्वाश्वासं हविर्देवन्तं ष्वतं^७ तादृशं यजमानं ष्वस्वे ष्वमे स्वकीये गृहे ष्वहेम्यावान् सुवर्णनिर्मितकक्ष्यावान् ष्वअश्वो ष्वन अश्व इव संचरंस्वम् अंहसः पापरूपाहारिघ्नात् ष्वपीपरः पारं नय । तस्मै यजमानाय बहु धनं प्रयच्छेत्पर्यः ॥ दोषा । सप्तम्या आकारः । प्रसंसात् । 'शेषु स्तुतौ' । लेटि आडागमे रूपम् । कृण्वते । 'कृवि हिंसाकरणयोः' इत्यस्य लेटि 'धिन्वि-कृष्णोरच' इत्युप्रत्ययः । 'लेटोऽडाटौ' इत्यडागमः । यद्वृत्तयोगादनिघातः । प्रत्ययस्वरः हेम्यावान् । हेम अर्हति । 'ऊन्दसि च' इति यः । पीपरः । 'पृ पालनपूरणयोः' इत्यस्य ष्यन्तस्य लुलि चङि रूपम् । निघातः ॥

यस्तुभ्यमग्ने अमृताय दाशदुवस्त्वे कृण्वते यतसुक् ।

न स राया शशमानो वि योषन्नैनमंहः परि वरदधायोः ॥ ९ ॥

यः । तुभ्यम् । अग्ने । अमृताय । दाशत् । दुवः । स्वे इति । कृण्वते । यतसुक् ।

न । सः । राया । शशमानः । वि । योषत् । न । एनम् । अंहः । परि । वरत् । अश्वयोः ॥ ९ ॥

हे अग्ने ष्यः यजमानः ष्वअमृताय मरणधर्मरहिताय ष्वतुभ्यं ष्वदाशत् हवींषि प्रयच्छेत् । ष्वयतसुक् संयतसुक्^१ यश्च यजमानः ष्वस्वे स्वयि ष्वदुवः परिचर्या ष्वकृण्वते करोति ष्वशशमानः स्तोत्रं कुर्वाणः ष्वसः यजमानः ष्वराया धनेन ष्वन ष्ववि योषत् न पृथग्भवेत् । सदा धनयुक्तो भवेदित्यर्थः । ष्वअवायोः पापमिच्छतो हिंसकस्य संबन्धि ष्वअंहः आहननं पापम् ष्वएनं यजमानं ष्वन ष्वपरि ष्ववरत् न परिब्रूययात् । न स्तुष्टेदित्यर्थः ॥ दाशत् । 'दाश् दाने' । लेट्यडागमे रूपम् । स्वे । 'सुपां सुलुक्' इति सप्तम्याः शो इत्यादेशः । कृण्वते । यद्वृत्तयोगादनिघातः । योषत् । 'यु मिश्रणे' । लेटि 'सिन्वहुलम्' इति सिप् । अडागमः । निघातः । वरत् । 'वृञ् वरणे' । लेटि रूपम् ॥

१. ख-ग-च-ण-त-न-फ-भ-स-किपरस्वाभावात् । २. त-त्वा त्वाम् । ३. फ-तथा । ४. च-त्वा त्वां प्रसंसात् वा हविष्मान् त्वा त्वां प्रियं कृण्वते कुर्वते । ५. ख-ग-च-ण-त-न-फ-भ-स-तं तादृशं नास्ति; ध-तम्; ल-तादृशम् । ६. ख-ग-च-स-संयतसुक् नास्ति ।

यस्य त्वमग्ने अध्वरं जुजोषो देवो मर्तस्य सुधितं रराणः ।

प्रीतेदसद्वोत्रा सा यविष्ठासाम यस्य विधृतो वृधासः ॥ १० ॥

यस्य । त्वम् । अग्ने । अध्वरम् । जुजोषः । देवः । मर्तस्य । सुधितम् । रराणः ।

प्रीता । इत् । असत् । होत्रा । सा । यविष्ठ । असाम । यस्य । विधृतः । वृधासः ॥ १० ॥

हे ऽअग्ने ऽरराणः रममाणः^१ ऽदेवः दीप्यमानः^२ ऽह्वं ऽयस्य ऽमर्तस्य मनुष्यस्य संबन्धि ऽसुधितं त्वदर्थं सुधु निहितम् ऽअध्वरम् अनुपहतं हविलक्षणमन्नं^३ ऽजुजोषः सेवेधाः^४ हे ऽयविष्ठ युवतम् ऽसा ऽहोत्रा स होता यजमानः ऽप्रीतेदसत् प्रीत एव भवेत् । ऽअसाम तस्य यजमानस्य संबन्धिनो भवेम ऽयस्य ऽविधृतः अग्निपरिचर्यां कुर्वतो यजमानस्य होत्रादयः ऽवृधासः यज्ञस्य वर्षयितारो भवन्ति ॥ जुजोषः । 'जुवी प्रीतिसेवनयोः' इत्यस्य 'वहुलं लब्ध्वा' इति श्रुतः । अडागमः । अम्यस्तस्वरः । सुधितम् । दधातेर्निष्ठायां 'सुधितवसुधित' इति निपातनात् ऽयादेशः । 'गतिरनन्तरः' इति गतेः स्वरः । असाम । अस्तेल्लेष्टि 'आडुतमस्य पिब' इति आडागमः । उत्तमस्य पिबद्वावाद्नुदात्तत्वे धातुस्वरः । विधृतः । 'विध विधाने' । तुदादिः । 'शतुरनुमः' इति विभक्तेरुदात्तत्वम् ॥ १७ ॥

चित्तिमचितिं चिनवद्भि विद्वान्पृष्ठेवं वीता वृजिना च मर्तान् ।

राये च नः स्वपत्याय देव दितिं च रास्वादितिमुरुष्य ॥ ११ ॥

चित्तिम् । अचित्तिम् । चिनवत् । वि । विद्वान् । पृष्ठाऽह्वं । वीता । वृजिना । च । मर्तान् ।

राये । च । नः । सुऽअपत्याय । देव । दितिम् । च । रास्व । अदितिम् । उरुष्य ॥ ११ ॥

विद्वान् प्राणिनां पुण्यपापरूपाणि कर्माणि जानानः सोऽग्निः ऽचितिं ज्ञातव्यं पुण्यम् ऽअचित्तिम् अनुपादेयत्वेनचेतनीयं पापम् । यद्वा । चितिं ज्ञानमचित्तिमज्ञानं ऽवि ऽचिनवत् विचिनोतु पृथक्करोतु । तत्र दृष्टान्तः । ऽपृष्ठेव । यथाश्वपालोऽश्वानां ऽवीता कान्तानि ऽवृजिना दुर्घाणि च पृष्ठा पृष्ठानि हेयोपादेयत्वेन^१ पृथक्करोति तद्वत् । किंच ऽमर्तान् पुण्यकृतोऽपुण्यकृतः ऽच मनुष्यान् पृथक्करोतु । हे ऽदेव अग्ने ऽस्वपत्याय शोभनपुत्रोपेताय ऽराये धनाय ऽनः अस्मान् कुरु । ऽदितिं दातारं ऽच ऽरास्व देहि । ऽअदितिम् । पञ्चम्यर्थे द्वितीया । अदातुः सकाशात् ऽउरुष्य रक्ष ॥ चित्तिम् । 'चित्ती संज्ञाने' । स्त्रियां क्तिन् । निच्वादाद्युदात्तः । चिनवत् । चिनोतेल्लेठ्यडागमः । दितिम् । 'दाण् दाने' । कर्तरि^२ क्तिन् । रास्व । 'रा दाने' । लोटि व्यत्ययेनात्मनेपदम् । 'चवायोगे प्रथमा' इति न निधातः ॥

१. ख-ग-व-स- 'रममाणः' नास्ति । २. ख-ग-व-च-ण-न-र-भ-सेवसे । ३. घ-न-ल-स-ज्ञेयोपादे-यत्वेन । ४. ख-च-ण-त-न-भ-कर्मणि क्तिच् ; ल-कर्मणि क्तिन् ।

कविं शशासुः कवयोऽदब्धा निधारयन्तो दुर्योस्वायोः ।

अतस्त्वं दृश्यां अग्र एतान्पुङ्गुः पश्येरद्भुतां अयं एवैः ॥ १२ ॥

कविम् । शशासुः । कवयः । अदब्धाः । निधारयन्तः । दुर्योसु । आयोः ।

अतः । त्वम् । दृश्यान् । अग्रे । एतान् । पट्समिः । पश्येः । अद्भुतान् । अयः । एवैः ॥ १२ ॥

हे ऽअग्रे ऽआयोः मनुष्यस्य ऽदुर्योसु गृहेषु ऽअदब्धाः केनाप्यतिरस्कृताः ऽनिधारयन्तः निवसन्तः
 ऽकवयः क्रान्तदशो देवाः ऽकविं मेधाविनं त्वां ऽशशासुः । होता भवेति शशंसुः । ऽअतः कारणान्
 ऽअयः यज्ञस्य स्वामी ऽत्वं ऽदृश्यान् दृशनीयान् ऽअदभुतान् आश्चर्यरूपोपेतानिन्द्रादीन् ऽएतान् देवान्
 ऽपुङ्गवैः गमनशीलैः ऽपुङ्गुः पादैः स्वतेजोभिः ऽपश्येः जानीयाः ॥ दृश्यान् । ' दृशिर् प्रेक्षणे ' । ' कदु-
 पथाच्चाकपिचूतेः ' (पा. सू. ३. १. ११०) इति कर्मणि क्यप् । किस्वादगुणः । पिप्त्वादनुदात्तत्वे
 बातुस्वरः ॥

त्वमग्रे वाचते सुप्रणीतिः सुतसोमाय विधत्ते यविष्ठ ।

रत्नं भर शशमानाय वृष्वे पृथु श्रन्द्रमवसे चर्षणिप्राः ॥ १३ ॥

त्वम् । अग्रे । वाचते । सुप्रणीतिः । सुतसोमाय । विधत्ते । यविष्ठ ।

रत्नम् । भर । शशमानाय । वृष्वे । पृथु । चन्द्रम् । अवसे । चर्षणिप्राः ॥ १३ ॥

हे ऽयविष्ठ युवतम् ऽवृष्वे दीप्तियुक्त । यद्वा^१ । परेषां वर्षणशीलः^२ हे ऽअग्रे ऽचर्षणिप्राः अपेक्षित-
 फलप्रदानेन मनुष्याणां कामपूरकः ऽसुप्रणीतिः सुदूतरवेद्यां प्रणयनीयः ऽत्वं ऽसुतसोमाय ऽविधत्ते तव
 परिचरणं कुर्वते ऽशशमानाय त्वां स्तुवते ऽवाचते यज्ञनिर्वाहकाय यज्ञमानाय ऽपृथु प्रभूतं ऽचन्द्रम्
 आह्लादकारि^३ रत्नम् उत्तमं धनम् ऽअवसे रक्षणाय ऽभर आहर प्रयच्छेत्स्यर्थः ॥ सुप्रणीतिः^३ । ' णीञ्
 प्राणो ' । कर्मणि कित् । ' तादौ च निति कृति ' इत्यनन्तरप्रशब्दस्योदात्तावम् । पृथु श्रन्द्रम् इत्यत्र
 संहितायां ' हस्वाच्चन्द्रोत्तरपदे मन्त्रे ' इति सुडागमः । श्रुत्वेन शकारः^३ ॥

अथा ह यद्वयमग्रे त्वाया पुङ्गुर्हस्तेभिश्चक्रुमा तनूभिः ।

रथं न क्रन्तो अपसा भुरिजोर्कृतं येमुः सुध्यं आशुषाणाः ॥ १४ ॥

अथा । ह । यत् । वयम् । अग्रे । त्वाया । पट्समिः । हस्तेभिः । चक्रुम । तनूभिः ।

रथम् । न । क्रन्तः । अपसा । भुरिजोः । कृतम् । येमुः । सुध्यः । आशुषाणाः ॥ १४ ॥

१. ख-घ-च-ण-फ-भ- ' यद्वा ... वर्षणशील ' नास्ति । २. ख-घ-च-ण-फ-भ-आह्लादकरम् ।
 ३. ख-घ-ण-फ-भ- ' सुप्रणीतिः शकारः ' नास्ति ।

हे ऽअग्ने ऽअघा^१ । वृह अथ खलु ऽवयं ऽत्वाया त्वत्कामनया ऽपङ्क्तिः पादैः ऽहस्तेभिः हस्तेः
 ऽतनूभिः अन्यैश्चावयवैः ऽचक्रम ऽयत् यस्मात् कारणात् कर्मसिद्धयर्थं त्वासुपपादयामस्तस्मात्
 ऽसुध्यः सुकर्माणः ऽआशुपाणाः कर्माणि^२ व्याप्नुवन्तस्तेऽङ्गिरसः ऽवृत्तं सत्यभूतं त्वां ऽसुरिजोः ।
 विश्रुतः कर्मकरणसामर्थ्यं पदार्थान् वेति सुरिजौ बाहू । तयोः ऽअपसा मन्थनाख्येन कर्मणा ऽधेसुः
 उद्यच्छन्ति । तत्र दृष्टान्तः । ऽरथं ऽन । यथा ऽक्रन्तः कारवः शिल्पिनः कामन्तोऽध्वगा वा हस्तयोः
 यथा रथमुद्यच्छन्ति तद्वत् । यद्वा । सुरिजोः । देवान् मनुष्यांश्च विश्रुत इति सुरिजौ धावापृथिव्यौ ।
 तयोर्मध्येऽपसा परिचरणकर्मणा सत्यभूतं तमग्निं धेसुः उद्यच्छन्ति ॥ अध । संहितायां ' निपातस्य
 च ' इति दीर्घः । क्रन्तः । करोतेः शतरि ' बहुलं छन्दसि ' इति विकरणस्य लृक् । प्रत्ययस्वरः ।
 सुरिजोः^३ । ' दुभृज् धारणपोषणयोः ' । ' भृज उच्च ' इति इजिप्रत्ययः । धातोर्कारो रपरः ।
 प्रत्ययस्वरः^४ ॥

अधा मातुरुषसः सप्त विप्रा जायेमहि प्रथमा वेधसो नृन् ।

दिवस्पुत्रा अङ्गिरसो भवेमाद्रिं रुजेम धनिनं शुचन्तः ॥ १५ ॥

अध । मातुः । उषसः । सप्त । विप्राः । जायेमहि । प्रथमाः । वेधसः । नृन् ।

दिवः । पुत्राः । अङ्गिरसः । भवेम । आद्रिम् । रुजेम । धनिनम् । शुचन्तः ॥ १५ ॥

वामदेवोऽन्यैः पङ्क्तिरङ्गिरोभिः सह ब्रूते । ऽअध अपि च ऽमातुरुषसः सकाशात् ऽसप्त सप्तसंख्याकाः
 ऽविप्राः प्राज्ञा वयं स्मः । ऽप्रथमाः श्रेष्ठा वयं ऽवेधसः अग्नेः परिचारकान् ऽनृन् वेधसो विधातृन्
 रश्मीन् वा ऽजायेमहि वयं जनयामः । ऽदिवः स्रोतमानस्यादित्यस्य ऽपुत्राः वयं ऽअङ्गिरसो
 ऽभवेम भूतिमन्तः स्याम । ऽशुचन्तः दीप्यमाना वयं ऽधनिनम् उदकवन्तम् ऽअद्रिं मेघं ऽरुजेम
 वधार्थं भिन्नाम । यद्वा । धनिनं पणिनामकासुरापहतगोधनयुक्तमद्रिं पवैतं रुजेम । अङ्गिरसा-
 वधार्थं भिन्नाम । यद्वा । धनिनं पणिनामकासुरापहतगोधनयुक्तमद्रिं पवैतं रुजेम । अङ्गिरसा-
 मादित्यपुत्रास्वमेवमाज्ञायते—' तस्य यदेतसः प्रथममुददीप्यत तदसावादित्योऽभवत् ' इत्युपक्रम्य
 ' येऽङ्गिरा आसंस्तेऽङ्गिरसोऽभवन् ' (ऐ. ब्रा. ३. ३४) इति ॥ जायेमहि । ' जनी प्रादुर्भावे ' ।
 लिङि ' ज्ञानोर्जा ' इति जादेशः । वेधसः । ' दुधाञ् धारणपोषणयोः ' इत्यस्मात् ' विधानो वेध
 च ' (उ. सू. ४. ६६४) इति असिप्रत्ययः । धातोर्वेधः इत्यादेशः । दिवस्पुत्रा इत्यत्र संहितायां
 ' षष्ठ्याः पतिपुत्र ' इति विसर्जनीयस्य सत्वम् । रुजेम । ' रुजो भञ्जे ' । अदादिः । लिङि
 रूपम् ॥ ॥ १८ ॥

१. न-ल-स-अध । २. ख-घ-च-ण-फ-म-ल-कर्मणि । ३. ख-च-ण-म-ल- ' सुरिजोः..... प्रत्यय-
 स्वरः ' नास्ति । ४. त-यद्द्वितीयमासीत्तद्गुरभक्तं वरुणो न्यगृह्णीत तस्मात् स भृगुर्वाशिणरथ यत्तृतीय-
 मदीदेदिव त आदित्या अभवन् ।

अथा यथा नः पितरः परासः प्रत्नासौ अग्र कृतमाशुषाणाः ।

शुचीदयन्दीर्घितिसुक्थशासः क्षामा भिन्दन्तौ अरुणीरपं व्रन् ॥ १६ ॥

अथ । यथा । नः । पितरः । परासः । प्रत्नासः । अग्रे । ऋतम् । आशुषाणाः ।

शुचिं । इत् । अयन् । दीर्घितिम् । उक्थशासः ।

क्षामं । भिन्दन्तः । अरुणीः । अपं । व्रन् ॥ १६ ॥

हे 'अग्रे' 'अथ' अपि च 'परासः' श्रेष्ठाः 'प्रत्नासः' पुराणाः 'व्रतं' सत्यभूतं 'यज्ञं' 'यथा' यथावत् 'आशुषाणाः' अशुवानाः 'नः' अस्माकं 'पितरः' अङ्गिरसः 'शुचि' दीप्तं स्थानम् 'अयन्' अगच्छन् । तथा 'दीर्घिति' तेजश्चागच्छन् । किंच 'उक्थशासः' उक्थानां शस्त्राणां क्षांतितारः 'क्षाम' क्षयकारणं तमः पापं वा^१ 'भिन्दन्तः' विनाशयन्तोऽङ्गिरसः 'अरुणीः' अरुणवर्णाः पणिभिरपहता गा उपसौ^२ वा^३ 'अप' 'व्रन्' अपावृण्वन् । प्रकाशितवन्त इत्यर्थः ॥ अयन् । 'इण्' गतौ । लङि 'इणो यण्' इति यण् । व्यत्ययेन अडागमः । दीर्घितिम् । 'दीधीक् दीतिदेवनयोः' इत्यरुणात् किं नि ह्रस्वश्छान्दसः । निच्वादाशुदासः । उक्थशासः । उक्थशब्द उपपदे 'शंसु स्तुतौ' इत्यस्मात् 'मन्त्रे' श्वेतवहोक्थशस्तुरोडाशो णिवन्^४ (पा. सु. ३. २. ७१) इति णिवन् लकारलोपश्च निपातनादेव । पदकाले ह्रस्वश्छान्दसः । अरुणीः । गौराविडीपन्तः । एकादेशस्वरः । व्रन् । वृणोतेलुङि 'मन्त्रे घस' इत्यादिना च्लेर्लुङ् । निपातः ॥

आग्रयण आग्नेन्द्रस्य हविषः 'सुकर्माणः' इति याज्या । सूत्रितं च—'सुकर्माणः' सुरुचो देवयन्तो विश्वे देवास आ गत' (आश्व. श्रौ. २. ९) इति ॥

सुकर्माणः सुरुचो देवयन्तोऽथो न देवा जनिमा धमन्तः ।

शुचन्तो अग्निं ववृधन्तु इन्द्रं मुर्वं गव्यं परिषदन्तो अग्नम् ॥ १७ ॥

सुऽकर्माणः । सुऽरुचः । देवऽयन्तः । अयः । न । देवाः । जनिम । धमन्तः ।

शुचन्तः । अग्निम् । ववृधन्तः । इन्द्रम् । ऊर्वम् । गव्यम् । परिऽसदन्तः । अग्नम् ॥ १७ ॥

'सुकर्माणः' सुष्ठुलुहितयागादिकर्माणः 'सुरुचः' शोभनदीप्तयः 'देवयन्तः' देवान् कामयमानाः 'देवाः' देवनशीलाः स्तोतारः 'जनिम' स्वकीयं मातुपं जन्म 'धमन्तः' यागादिलक्षणेन कर्मणा निमेलीकुर्वन्तः । तत्र दृष्टान्तः । 'अयो' 'न' । यथा कर्माणां अयो भस्त्रेण धमन्ति तद्वत् । तादृशाः^५ 'अग्निं' 'शुचन्तः' हविर्भिर्दीपयन्तः 'इन्द्रं' ववृधन्तः सोमेन स्तुत्या^६ वा^७ वर्षयन्तोऽङ्गिरसः 'परिषदन्तः' परितः

१. ख-च-ण-न-फ-भ-ल- 'यज्ञं' नास्ति । २. ख-च-ण-न-भ-स- च । ३. ख-च-ण-भ- 'उपसौ वा' नास्ति । ४. ख-च-फ-तादृशम् ; भ-ल-तादृशः । ५. ल- 'स्तुत्या वा' नास्ति ।

सीदन्तः सन्तः । 'उर्व' महान्तं । 'गव्यं गोसंघम्' । 'अमन् प्राप्नुवन् ॥ सुकर्मणः' । 'सोमं नसी' । 'इत्यु-
त्तरपदाद्युदात्तत्वम् । धमन्तः । 'ध्मा शब्दाशिसंयोगोः' । शतरि पाशादिना धमादेशः । शपः
पित्वात् अनुदात्तत्वे* शतुर्लसार्वधातुकस्वरः । ववृधन्तः । 'वृधु वर्धने' । व्यत्ययेन परस्मैपदम् ।
शतरि शपः श्लुः । गव्यम् । गवां समूह इत्यर्थे 'खलमोरथात्' इति यः । अमन् । गमेर्लुङि ल्लेर्लुङि
रूपम् ॥

आ यूथेवं क्षुमति पृश्नो अरुयदेवानां यज्जनिमान्त्युग्र ।

मतीनां चिदुर्वशीरकृप्रन्वृधे चिदर्थ उपरस्यायोः ॥ १८ ॥

आ । यूथाऽईव । क्षुमति । पृश्नः । अरुयत् । देवानाम् । यत् । जनिम् । अन्ति । उग्र ।

मतीनाम् । चित् । उर्वशीः । अकृप्रन् । वृधे । चित् । अर्थः । उपरस्य । आयोः ॥ १८ ॥

उग्र तेजस्विन् हे अग्ने देवानाम् अङ्गिरसां संबन्धि यजनिम यं गोसंघम् । अन्ति
पर्वतस्य समीपे । आ । अरुयत् । आ । समन्तादिन्द्रोऽपदयत् । तत्र दृष्टान्तः । 'यूथेव । यथा । पृश्नः
पशूनां गवां यूथानि । 'क्षुमति अन्नवत्यादयगृहे वर्तमानानि पश्यन्ति जनास्तद्वत् । यद्वा । हे अग्ने
तव परिचारकः अङ्गिरोगणः^१ देवानाम् इन्द्रादीनां यजनिम योऽयं जनः अन्ति मन्तिके पृश्नः पणिभिः
अपहृतान् पशून् आरुयत् समन्तान् पश्यति । तत्र दृष्टान्तः । यथा क्षुमति शब्दं कुवोणे गवां यूथा
यूथे पशून् पश्यन्ति तद्वत् । 'मतीनां । पित् मनुष्याणाम् । उर्वशीः ऊरुभ्यामश्रुवानाः । 'उर्वभ्यश्चुत
ऊरुभ्यामश्रुते' (निरु. ५. १३) इति यास्कः । प्रजाः । अकृप्रन् । तामिरानीताभिर्गोभिः क्लृप्ताः
समर्थो अभवन् । 'चित् अपि च । अर्थः स्वामी लब्धगोधनः । उपरस्य उग्रस्य निषिक्तस्थापस्यस्य
वृधे वर्धनाय समर्थो भवति । तथा । आयोः मनुष्यस्य भृत्यादेशं पोषणे समर्थो भवति । यूथेव ।
शसः ससम्या वा डादेशः । क्षुमति । क्षुत् इत्यन्नाम । यद्वा । 'दृक्षु शब्दे' । भावे क्त् । छान्दसः
तकारलोपः । 'तदस्यास्ति' इति मतुप् । 'ह्रस्वमुद्भ्यां मतुप्' इति मतुप् उदात्तत्वम् ।
अरुयत् । 'रुया प्रकथने' । लुङि ल्लेः 'अस्यतिवक्तिकृत्यातिभ्योऽङ्' इत्यङ्गदेशः । आतो लोपः ।
जनिम् । 'जनी प्रादुर्भावे' । 'हजनिभ्यामिसनिन्' इति इमनिप्रत्ययः । निस्वादाद्युदात्तः ।
अकृप्रन् । 'कृप् सामर्थ्ये' । लङि 'बहुलं छन्दसि' इति विकरणस्य लृक् । रडागमः ॥

अकर्म ते स्वपसो अभूम् ऋतमवसन्नपसो विभातीः ।

अनूनमग्निं पुरुषा सुश्चन्द्रं देवस्य मर्मैजतश्चारु चक्षुः ॥ १९ ॥

अकर्म । ते । सुऽअपसः । अभूम् । ऋतम् । अवसन्नम् । उपसः । विभातीः ।

अनूनम् । अग्निम् । पुरुषा । सुऽचन्द्रम् । देवस्य । मर्मैजतः । चारु । चक्षुः ॥ १९ ॥

१. ख-च-ण-न-म-स- 'सुकर्मणः ...'स्वरः' नास्ति । * त-ल-अनुदात्तत्वम् । २. ख-च-
त-म-स-अङ्गिरसो गणः; ण-न-अङ्गिरसां गणः ।

हे अग्ने षते तव परिचरणम् ऽअकर्म कुर्मः । तेन कर्मणा ऽस्वपसः शोभनकर्मणिः ऽअभूम् ।
 ऽविभातीः व्युच्छन्त्यः ऽउपसः ऽभूतं तेजः ऽअवसन् आच्छादयन्ति । धारयन्तीत्यर्थः । तथा ता
 उपसः ऽअनूनं संपूर्णं ऽपुरुषा बहुधा ऽसुश्रून् सुष्ट्राह्वादकारिणं यद्वा सुहिरण्यम् ऽअग्निं धारयन्ति ।
 किंच ऽदेवस्य द्योतमानस्य तव ऽचारु मनोहरं ऽचक्षुः तेजः ऽमर्त्यजतः परिचरन्तो वयं स्वपसोऽभूमेति
 पूर्वोणान्वयः ॥ अकर्म । करोतेलेडि 'बहुलं छन्दसि' इति विकरणस्य लृक् । मर्त्यजतः ।
 'सृज्पृ लृङ्' । यङ्लुकि 'रुमिकौ च लुकि' इत्यभ्यासस्य रुगागमः । रुतरि 'नाभ्यरताच्छतुः'
 इति नुमभावः । अभ्यस्तस्वरः ॥

एता ते अग्न उचथानि वेधोऽवोचाम क्वये ता जुषस्व ।

उच्छोचस्व कृणुहि वर्यसो नो महो रायः पुरुवार प्र यन्धि ॥ २० ॥

एता । ते । अग्ने । उचथानि । वेधः । अवोचाम । क्वये । ता । जुषस्व ।

उत् । शोचस्व । कृणुहि । वर्यसः । नः । महः । रायः । पुरुवार । प्र । यन्धि ॥ २० ॥

ऽवेधः विधातर्हे ऽअग्ने ऽक्वये मेधाविने षते तुभ्यम् ऽएता एतानि ऽउचथानि उचथानि
 शास्त्राणि ऽअवोचाम । त्वं ऽएता तानि ऽजुषस्व सेचस्व । किंच त्वम् ऽउच्छोचस्व उद्दीप्यस्व । 'नः
 अस्मान् ऽवर्यसः अतिवायेन धनयुक्तान् ऽकृणुहि कुरु । तदेवोच्यते । ऽपुरुवार पुरुभिर्हनुभिर्वर्णीय
 महो ऽरायः महद्वनं ऽप्र यन्धि अस्मभ्यं प्रयच्छ ॥ अवोचाम । 'वच परिभाषणे' । लुङि
 छेरछादेशः । पादादिवादनियातः । कृणुहि । 'कृवि हिंसाकरणयोः' इत्यस्य लोटि रूपम् । तिङः
 उत्तरवादिन्यातः । वर्यसः । वसुमच्छब्दात् इयसुनि 'विन्मतोल्लृक्' इति मत्तुपो लुकि टिलोपि
 च कृते ईकारलोपश्छान्दसः । यन्धि । यमेलोँटि 'बहुलं छन्दसि' इति विकरणस्य लृक् ।
 'वा छन्दसि' इति हेबिकल्पेन पिप्त्वात् 'अडितश्च' इति धिरादेशः ॥ ॥ १९ ॥

'आ वो राजानम्' इति षोडशच तृतीयं सूक्तं वारुदेवस्यार्थं त्रैष्टुभमाग्नेयम् । 'आ वः षोडश'
 इत्यनुक्रान्तम् । प्रातरनुवाकाश्विनशास्त्रयोर्विनियोग उक्तः ॥

आ वो राजानमध्वरस्य रुद्रं होतारं सत्ययज्ञं रोदस्योः ।

अग्निं पुरा तनयित्नोरचित्ताद्विरण्यरूपमवसे कृणुध्वम् ॥ १ ॥

आ । वः । राजानम् । अध्वरस्य । रुद्रम् । होतारम् । सत्ययज्ञम् । रोदस्योः ।

अग्निम् । पुरा । तनयित्नोः । अचित्तात् । हिरण्यरूपम् । अवसे । कृणुध्वम् ॥ १ ॥

हे ऋत्विज्यमानाः ऽअध्वरस्य यज्ञस्य' ऽराजानम् अधिपतिं ऽहोतारं देवानामाह्वितारं ऽरुद्रं
 रोदयमाणं द्रवन्तं शत्रून् रोदयन्तं वा । यद्वा । 'यथा वा अग्नेस्तनूयैर्बुधः' इति रुद्रात्मकं ऽरोदस्योः

धावावृथिग्योः । सत्ययजं सत्यस्यान्नस्य दातास्म । यद्वा । सत्ययजं सत्येन हविषा देवान् यजन्तम् । यद्वा । रोदस्योर्वायं वतमानम् । हिरण्यरूपं सुवर्णप्रभम् एवंविधम् । अग्निं षवः युष्माकम् । अश्वसे रक्षणाय । पवनयिनोः । तत्पत्नियुक्ताभिः स ह्यारक्तिसकः । तत्सदृशात् । अविज्ञात् । न विद्यते चित्तं यस्मिन् तद्विज्ञात् । चित्तोपलक्षितसत्तन्निष्ठयोपसंहारो मरणमिति यावत् । तस्मान्मरणात् । पुरा प्रागेव । आ । कणुध्वम् । यूयं समन्ताद्भविर्भरिर्भजध्वम् । क्लृप् । रोदयते । 'रोदेर्गिलुञ्च' (उ. सू. १. १७) इति रश्मयस्य । तन्मिलोः । तनिः शब्दायुः । जुराजिरद्वयम् । 'स्त्वनि-
 क्षुधिपुष्पामिमनिभ्यो गेरित्कु' (उ. सू. ३. २०) इति हत्कुप्रत्ययः । अस्मिन्नेवोपात्तोदात्तः ।
 सुपां सौहृदादेवो एकादेवास्वरः । कणुध्वम् । ' ह्रुवि हिंसाकरणयोः ' । लोटि रूपम् ।

अ॒यं यो॒निश्च॑क॒मा यं व॒यं ते॑ जा॒येव॑ प॒त्य उ॒श॒ती सु॒वासाः ।

अ॒र्वाची॒नः परि॒वीतो॒ नि षी॒दे॒मा उ॑ ते स्व॒पाक॑ प्र॒तीचीः ॥ २ ॥

अयम् । योनिः । चकृम । यम् । वयम् । ते । जायाऽईव । पत्ये । उशती । सुऽवासाः ।

अर्वाचीनः । परिऽवीतः । नि । सीद । इमाः । ऊँ इति । ते । सुऽअपाक । प्रतीचीः ॥ २ ॥

हे अस्मै १ते १त्वर्थ १यम् उत्तरवेदिलक्षणं प्रदेष्टुं १वयं १चक्रम् कुर्मः । १अयं १योनिः तव स्थानं
भवति । तत्र दृष्टान्तः । १जगयेव । यथा १पत्य १उशतो पतिं कामयमाना १सुबासाः शोभनवक्षोपेता
जाया स्वात्मसमीपे तस्य स्थानं करोति तद्वत् । हे १स्वपाक स्वपक सुकर्मक्षमे त्वं १पस्वीतः
यष्टयदैवैस्तेजोभिर्वा परिवीतः १अर्वाचीनः अस्मदभिमुखः सन् १नि १धौद उत्तरवेद्यामुपविश । तत्र
स्थितस्य १ते तव १द्वमाः ज्वालाः सुतयः १वा १प्रतीचीः त्वदभिमुखाः प्रवर्तन्ते १इ १तं पूरणः १। चक्रम्
करोतेर्लिटि रूपम् । वाच्यभेदाभ्यामाभावः । अर्वाचीनः । १विषाणवैदिकः १उत्तमः । परिवीतः
१ ज्येष्ठ स्वरणे १। कर्मणि निष्ठा । याजुर्वाचा १संप्रसारणम् । १गतिरन्तरः १ इति गतेः हवरः ।

आशृण्वते अदृपिताय॒ मन्म॑ नृचक्ष॑से सुमृ॒ळीकाय॑ वेधः ।

देवाय शस्तिममृताय शंसु ग्रावेव सोता मधुषुद्यमीले ॥ ३ ॥

आऽशृण्वते । अदपिताय । मन्म । नृऽचक्षसे । सुऽमृलीकाय । वेधः ।

देवार्य । शस्तिम् । अमृताय । शंसु । ग्रावाऽश्व । सोता । मधुऽसुत् । यम् । ईळे ॥ ३ ॥

१ वैधः स्तोत्राणां कर्तृहो स्तोतः ॥^२वाश्वन्वते स्तोत्रार्कणपरयाय ॥^३अदपिताय अहसायप्रमत्ताय
४ नृचक्षसे नृणां द्रष्ट्रे ॥^५सुसुलीकाय सुसुखाय ॥^६अमृताय मरणधर्मरहिताय ॥^७देवाय तस्मा अग्नये ॥^८मम स्तोत्रे
९ ज्ञान्ति शक्वं च ॥^{१०}शांसः ॥^{११}मधुषुप्त मदकरस्य सोमस्य सोता । तत्र दधान्तः ॥^{१२}प्रावेव । यथा प्रावा
१३ सोमस्य ॥^{१४}सोता तद्धृत् ॥^{१५}सोमाभिषवं कुर्वाणो यजमानः ॥^{१६}यम् अग्निम् ईहेके स्तौति । तस्मै शांसेति

१. ख-घ-च-ण-न-फ-भ-स-तन्मरणात् । २. ख-च-न-भ-स-‘ते’ नास्ति । ३. ख-च-ण-फ-भ-स-ऊतयः । ४. ख-च-न-भ-ल-स-‘उ पूरणः’ नास्ति ।

समन्वयः । यद्वा । मधुपुत्र सोमसुखजमानोऽग्निमीळे स्तौति । तत्र दृष्टान्तः । यथा ब्रावा सोमस्य सोता शब्दं करोति । ' प्रैते चंदन्तु प्र वयं वदाम ब्रावभ्यः ' (क. सं. १०. ९४. १) इत्यत्र ब्राव्यां शब्दकर्तृत्वं श्रुतमिति ॥ आश्वपवते । ' शतुरनुमः ' इति विसर्गेश्वात्तत्त्वम् । ईळे । ' ईड स्तुतौ ' । लटि ' लोपस्त आत्मनेपदेव ' इति तलोपः । यद्वा । लटि तत्रावदस्य एशादेशे कृते रूपम् ॥

त्वं चिन्तः शम्भ्या अग्रे अस्या ऋतस्य बोध्यृतचित्स्वाधीः ।

कृदा त उक्था सधमाद्यानि कृदा भवन्ति सख्या गृहे ते ॥ ४ ॥

त्वम् । चित् । नः । शम्भ्यै । अग्रे । अस्याः । ऋतस्य । बोधि । ऋतुचित् । सुआधीः ।

कृदा । ते । उक्था । सधमाद्यानि । कृदा । भवन्ति । सख्या । गृहे । ते ॥ ४ ॥

हे अग्रे त्वं चित् त्वमेव शम्भ्यै । शमीशब्दः कर्मनाम । अस्याः शम्भ्यै नः अस्मत्संबन्धिनोऽस्य कर्मणो देवता भवसि । हे ऋतचित् सत्यज्ञ हे अग्रे स्वाधीः सुकर्मा सुध्यानी वा त्वम् ऋतस्य बोधि अस्मदीयं स्तोत्रं बुध्यस्व । ते तव सधमाद्यानि सहमद्विमित्तानि उक्था शस्त्राणि कदा कस्मिन् काले भवन्ति भविष्यन्ति । तथास्मदीये गृहे ते त्वया सह सख्या सख्यानि कदा भविष्यन्ति ॥ सधमाद्यानि । मादयतेष्यन्तस्य ' अचो यत् ' इति यत् । ' सध मादस्थयोः ' इति सहस्य सधादेशः । भवन्ति । ' विभाषा कदाकदाः ' (पा. सू. ३. ३. ५) इति भविष्यदर्थे लट् ॥

कथा ह तद्वरुणाय त्वमग्रे कथा दिवे गर्हसे कन् आगः ।

कथा मित्राय मीळहुषे पृथिव्यै ब्रवः कर्दर्यग्णे कज्जगाय ॥ ५ ॥

कथा । ह । तत् । वरुणाय । त्वम् । अग्रे । कथा । दिवे । गर्हसे । कत् । नः । आगः ।

कथा । मित्राय । मीळहुषे । पृथिव्यै । ब्रवः । कत् । अर्यग्णे । कत् । भगाय ॥ ५ ॥

हे अग्रे त्वं तत् अस्मदीयं पापं वरुणाय कथा गर्हसे । केन हेतुना गृहीपूर्वमावेदयेः । ' ह इति पूरणः । दिवे श्लोकाय द्योतमानाय सूर्याय वा कथा कथं तत्पापमावेदयेः । नः अस्माकम् आगः तत्पापं कत् किमस्ति । त्वत्परिचरणज्ञास्तीत्यर्थः । तथा मीळहुषे अभिसत्फलसेवत्रे मित्राय पृथिव्यै च कथा ब्रवः कथमागो ब्रूयाः । अर्यग्णे देवाय भगाय एतन्नामकाय च देवाय कत् कथं ब्रूयाः ॥ कथा । किशब्दात् ' था हैतौ च लृप्ति ' इति थाप्रत्ययः । ' प्राविशो विभक्तिः ' इति विभक्तिसंज्ञायां ' किमः कः ' (पा. सू. ७. २. १०३) इति कादेशः । मीळहुषे । ' मिह सेचने ' । कसौ । ' दाश्वान् साह्वान् मीढान् ' इति निपातितः । ब्रवः । ' ब्रूष्व व्यक्षायां वाचि ' । लेटि ' लेटोऽडाटौ ' इत्यडागमः । पादादित्वादनिघातः । आगमस्यानुदात्तत्वात् धातुस्वरः ॥ २० ॥

१. ख-ग-त-न-म-ल-स-कर्तृत्वम् । २. ख-य-च-ण-न-प-फ-भ-स-पापं कथा किं ते; त-तत्पापं कथा किं ते । ३. ख-च-ण-प-फ-भ-कत् पापम् ।

कद्विष्ण्यासु वृधसानो अग्ने कदाताय प्रतवसे शुभये ।

परिज्मने नासत्याय क्षे ब्रवः कदग्ने रुद्राय नृमे ॥ ६ ॥

कत् । विष्ण्यासु । वृधसानः । अग्ने । कत् । वाताय । प्रतवसे । शुभम्ऽये ।

परिज्मने । नासत्याय । क्षे । ब्रवः । कत् । अग्ने । रुद्राय । नृमे ॥ ६ ॥

हे अग्ने विष्ण्यासु आग्नीध्रीयादिविष्ण्येषु वृधसानः वृताद्याहुतिभिर्वर्धमानस्त्वं कत् कथं ब्रूयाः । अतवसे प्रकृष्टवलाय शुभये शुभस्य प्रापयिषे परिज्मने परितो गन्त्रे वनासत्याय सत्यस्य नेत्रे । यद्वा न विद्यतेऽस्तरयं यस्य तस्मै । वाताय वायवे । यद्वा नासत्याय इति वचनस्यत्ययः । नासत्याभ्यामश्विभ्याम् । क्षे । क्षा इति पृथिवीमाह । क्षियन्ति निवसन्त्यस्यां प्राणिन इति । तरयै क्षे पृथिव्यै च कत् कथं ब्रूयाः । हे अग्ने नृमे नृणां पापकृतां हन्त्रे रुद्राय देवाय कत् कथमागः ब्रवः ब्रूयाः ॥ वृधसानः । 'वृधु वधेने' । 'असानच्' इत्यनुवृत्तौ 'ऋक्षिवृधिमन्दिसहिभ्यः कित्' इति असानच्-प्रत्ययः । किन्वाद्गुणः । चित्वादान्तोदात्तः । शुभये । 'या प्रापणे' । चिच् । 'तत्पुरुषे कृति बहुलम्' इति द्वितीयायाः अप्यल्लुक् । कृत्स्वरः । क्षे । 'क्षि निवासगम्योः' । 'अभ्येभ्योऽपि ह्रदयते' इत्यधिकरणे डः । तत्तष्टाप् । चतुर्थ्येकवचने 'आतो धातोः' इत्यत्र 'आतः' इति योगविभागात् आकारलोपः । नृमे । 'हन हिसागम्योः' । 'बहुलं छन्दसि' इति क्तिप् ॥

कथा महे पुष्टिभराय पूष्णे कद्रुद्राय सुमखाय हविर्दे ।

कद्विष्णव उरुगायाय रेतो ब्रवः कदग्ने शरवे बृहत्स्यै ॥ ७ ॥

कथा । महे । पुष्टिभराय । पूष्णे । कत् । रुद्राय । सुमखाय । हविःऽदे ।

कत् । विष्णवे । उरुगायाय । रेतः । ब्रवः । कत् । अग्ने । शरवे । बृहत्स्यै ॥ ७ ॥

हे अग्ने महे महते पुष्टिभराय पुष्टिधारकाय पूष्णे पतन्नामकाय देवाय कथा केन हेतुना पापं ब्रवीथाः । सुमखाय सुपूजनीयाय सुयज्ञाय वा हविर्दे अग्निरूपेण देवानां हविर्दान्त्रे । यद्वा स्वित्त-कृत्वाद्धविषो दात्रे । रुद्राय कत् कथं ब्रूयाः । तथा उरुगायाय उरुभिर्बहुभिः गीयमानाय यद्वा प्रभूतकीर्तये विष्णवे रेतः क्षयहेतु पापं कत् कथं वदेः । शरवे । श्रृणाति पक्वा ओषधीरिति शरुः शरत् संवत्सरः । यद्वा । हिसिका निर्कतिः । बृहत्स्यै महत्यै शरदे निर्कत्यै वा कत् कथं पापं ब्रवः ब्रूयाः । पुष्टिभराय । 'दुष्ट्यु धारणपोषणयोः' । संज्ञायां 'श्रुत्वृजि' इत्यादिना खच् । 'अर्द्ध-षदजन्तस्य सुम्' इति पूर्वपदस्य सुमागमः । चित्वादान्तोदात्तः । समासे कृत्स्वरः । हविर्दे । 'अनुदात्तस्य च यत्रोदात्तलोपः' इति सुप उदात्तवस् शरवे । 'शृ हिसायाम्' । 'शृक्षृस्मिहिन्नप्यसि' इत्यादिना उग्रत्ययः । 'नित्' इत्यनुवृत्तेराधुदात्तः ॥

१. ख-घ-च-ण-प-फ-भ-कत् पापम् । २. त-अल्लुक् । ३. ख-च-ण-भ-स-गायमानाय । ४. ख-घ-च-ण-त-न-भ-स-शरवे । ५. ख-च-ण-त-न-भ-स-इति सुम् पूर्वपदस्य ।

कथा शर्धीय मरुतामृताय कथा सुरे बृहते पृच्छयमानः ।

प्रति ब्रवोऽदितये तुराय साधा दिवो जातवेदश्चिकित्वान् ॥ ८ ॥

कथा । शर्धीय । मरुताम् । ऋताय । कथा । सुरे । बृहते । पृच्छयमानः ।

प्रति । ब्रवः । अदितये । तुराय । साध । दिवः । जातवेदः । चिकित्वान् ॥ ८ ॥

हे अग्ने ऋताय गन्त्रे सत्यभूताय वा मरुतां शर्धीय बलभूताय गणाय ऋता केन हेतुना मदीयमागः प्रतिब्रूयाः । तेन पृच्छयमानः सन् तस्मै बृहते महते सुरे सूर्याय कथा कथं वदेः । तथा अदितये देव्यै तुराय स्वरितगमनाय वायवे च । अदितयेऽदीनाय तुराय वा । प्रति ब्रवः । मदीयमागः कथं प्रतिब्रूयाः । यस्मादेवं तस्मात् हे जातवेदः अग्ने चिकित्वान् एतत्सर्वं जानानस्त्वं विवः दीप्तान् देवान् साध साधय गच्छ । यद्वा दिवो शुलोकरय यज्ञवहनलक्षणं कार्यं साध कुरु ॥ सुरे । सर्वविधीनां छन्दसि विकल्पितत्वात् छन्दोवाभावः । ' अतो गुणे ' इति परस्परत्वम् । पृच्छयमानः । ' प्रच्छ क्षीप्सायाम् ' । कर्मणि यक् । ग्रहिज्यादिना संप्रसारणम् । शानचो हसार्वधातु-कातुदात्तत्वे यक्स्वरः । साध । ' राध साध संसिद्धौ ' । अन्तर्भावितव्यर्थस्य णोडि स्थल्येन शप् ॥

ऋतेन ऋतं नियतमीळ आ गोरामा सचा मधुमत्पक्मग्ने ।

कृष्णा सती रुशता घासिनैषा जामर्येण पर्यसा पीपाय ॥ ९ ॥

ऋतेन । ऋतम् । निऽयतम् । ईळे । आ । गोः । आम । सचा । मधुऽमत् । पक्मम् । अग्ने ।

कृष्णा । सती । रुशता । घासिना । एषा । जामर्येण । पर्यसा । पीपाय ॥ ९ ॥

हे अग्ने ऋतेन सत्यभूतेन यज्ञेन नियतम् अनुस्यूतम् ऋतम् उदकं शोः धेनोः पयः आ ईळे आवाचे । सांनाय्याद्दिहविरथं गन्धं पयस्वां वाचे इत्थमिप्रायः । आम । अपक्वा सा गौः मधुमत् माधुर्यपितं पक्वं पयः सचा सह धारयति । कृष्णा कृष्णवर्णा सती एषा गौः रुशता श्वेतेन घासिना प्राणिनां धारकेण जामर्येण । जायन्त इति जाः प्रजाः । तासाम् अमर्येण अमरण-निमित्तेन तेन पयसा पीपाय प्रजाः प्याययति । तवैष महिमा यद्रसान् परिणामयश्वेवं करोषि ॥ पीपाय । प्यायतेर्लिङि ' लिङ्यञोश्च ' इति पीभावः ॥

ऋतेन हि ष्मा वृषमश्चिदक्तः पुमौ अग्निः पर्यसा पुष्टयेन ।

अस्पन्दमानो अचरद्वयोधा वृषा शुक्रं दुदुहे पृश्निरुधः ॥ १० ॥

ऋतेन । हि । स्म । वृषभः । चित् । अक्तः । पुमान् । अग्निः । पर्यसा । पुष्टयेन ।

अस्पन्दमानः । अचरत् । वयःऽधाः । वृषा । शुक्रम् । दुदुहे । पृश्निः । ऊधः ॥ १० ॥

१. ख-घ-च-ण-न-भ-ल-स- ' महते ' नास्ति । २. न-ल-स- ' च ' नास्ति । ३. न-स-तत्सर्वम् । ४. ख-घ-च-ण-भ-ताः जाः ।

वृषभः अभिसप्तफलवर्षकः पुमान् श्रेष्ठः सः अग्निः अकृतेन सत्यभूतेन पृष्ठयेन धारकेण
पयसा अक्तः सिको भवति । वि वम्? चित्? त्रयः पूरणाः । वयोधाः अन्नदः सोऽग्निः अस्यन्द-
मानः एकत्रावस्थितः सन् एव अचरत् सर्वत्र तेजसा चरति । तथा वृषा अपां वर्षकः पृथ्विः
सूर्यः शुक्रं पयः ऊयः अन्तरिक्षं मेघं वा दुदुहे दोग्धि ॥ अक्तः । 'अन्' व्यक्तिप्रक्षणगतिषु ।
कर्मणि निष्ठा । दुदुहे । द्विकर्मकोऽयं घातुः । ऊयः । 'अकथितं च' इति कर्मसंज्ञा ॥ २१ ॥

ऋतेनाद्रि व्यसन्मिदन्तः समङ्गिरसो नवन्त गोभिः ।

शुनं नरः परि पदनुषासमाविः स्वरभवज्जाते अग्नौ ॥ ११ ॥

ऋतेन । अद्रिम् । वि । असन् । मिदन्तः । सम् । अङ्गिरसः । नवन्त । गोभिः ।

शुनम् । नरः । परि । सद् । उषसम् । आविः । स्वं । अभवत् । जाते । अग्नौ ॥ ११ ॥

अङ्गिरसः मेधातिथिप्रभृतयः ऋतेन यज्ञेन हेतुना गवां निरोधकम् अद्रि पर्वतं विदन्तः
विदारयन्तः सन्तः व्यसन् व्यक्षिपन्^१ । ततस्ते गोभिः सः नवन्त समगच्छन्तः । नरः कर्मेण
नेतारः ते शुनं सुत्वेन उषसं परि^२ सद्^३ परितः प्रामुवन् । ततः स्वं सूर्योऽपि आविः
अभवत् । सर्वमेतत् अग्नौ स्वयि जाते मयनेन^४ निष्पादिते सत्यभूदिति । असन् । अस्यतेलुकि च्लेः
'अस्यतिवक्ति' इत्यादिना अङादेशः । 'अनित्यमागमाशानम्' इति युगभावः ॥

ऋतेन देवीरमृता अमृक्ता अर्णोभिरापो मधुमङ्गिरये ।

वाजी न सर्गेषु प्रस्तुमानः प्र सदमित्सर्वितवे दधन्युः ॥ १२ ॥

ऋतेन । देवीः । अमृताः । अमृक्ताः । अर्णोऽभिः । आपः । मधुमत्सभिः । अग्रे ।

वाजी । न । सर्गेषु । प्रस्तुमानः । प्र । सदम् । इत् । सर्वितवे । दधन्युः ॥ १२ ॥

हे अग्रे अमृताः अमरणहेतवः अमृक्ताः रक्षःप्रभृतिभिरबाधिताः मधुमङ्गिः माधुर्येणैतैः
अर्णोभिः उदकैरुक्ताः देवीः देव्यो नद्यः ऋतेन सत्येन यज्ञेन वा हेतुना आपः आहव्याः सत्यः
सदमित् सर्वैव स्रवितवे स्रवणाय प्र दधन्युः प्रगच्छन्ति । तत्र दृष्टान्तः । वाजी न । यथा
सर्गेषु प्रेरणेषु प्रस्तुमानः प्रोत्साह्यमानः^५ अश्वः प्रगच्छति तद्वत् । आपः । 'आप्' व्याहरी । 'आग्नेतेः
किप् ह्रस्वश्च' इति कर्मणि किप् । 'अमुन्' इत्यादिना जसि दीर्घः । प्रस्तुमानः । स्तोमतिरचित-
कर्मा ॥

१. त-स्म । २. ल-चिदिति । ३. ख-घ-च-ण-त-न-प-फ-भ-स-प्रक्षिपन् । ४. ख-घ-च-ण-
परिषद् । ५. च-मन्यनेन । ६. त-अनित्यमागमानुशासनम् । ७. त-प्रसह्यमानः ।

मा कस्यं यक्षं सदमिदुरो गा मा वेक्षस्यं प्रमिनतो मापेः ।

मा भ्रातुरग्रे अनुजोऽर्जुणं वेर्मा सख्युर्दक्षं रिपोर्भुजेम ॥ १३ ॥

मा । कस्यं । यक्षम् । सदम् । इत् । दुरः । गाः । मा । वेक्षस्यं । प्रमिनतः । मा । आपेः ।

मा । भ्रातुः । अग्रे । अनुजोः । ऋणम् । वेः । मा । सख्युः । दक्षम् । रिपोः । भुजेम् ॥ १३ ॥

हे ऽअग्रे ऽदुरः अस्माकं हिंसकस्य ऽकस्य कस्यचिदपि जन्तोः ऽयक्षं यक्षं ऽसदमित् सदैव ऽमा
 ऽगाः कदाचिदपि मा गच्छ । ऽप्रमिनतः हिंसकस्य ऽवेक्षस्य प्रातिवेद्यस्य^१ यज्ञं मा गाः । तथा
 ऽआपेः मद्दयतिरिक्तस्य बन्धोर्यज्ञं ऽमा गच्छ । तथा ऽअनुजोः कुटिलचित्तस्य ऽभ्रातुः ऽऋणम् ऋणव-
 हेयं हविः ऽमा ऽवेः मा कामयेथाः । तथा वयमपि ऽसख्युः मित्रस्य ऽरिपोः शत्रोः ऽदक्षं भोगसमर्थं
 धनं ऽमा ऽभुजेम मा भुज्जीमहि । किंतु त्वया दत्तं धनं भुज्जीमहि ॥ दुरः । ' ह प्रसन्नकरणे ' । किप् ।
 ' बहुलं छन्दसि ' इति उत्त्वम् । ' सावेकाचः ' इति विभक्तेरुदात्तत्वम् । भुजेम । ' भुज पाल-
 नाभ्यवहारयोः ' । आशीर्लिङि व्यत्ययेन परस्मैपदम् । ' लिङ्याशिष्यङ् ' इति अङ्प्रत्ययः ॥

रक्षां णो अग्रे तव रक्षणेभी ररक्षाणः सुमख प्रीणानः ।

प्रति स्फुर वि रुज वीडूंहो जहि रक्षो महि चिद्वावृधानम् ॥ १४ ॥

रक्षं । नः । अग्रे । तव । रक्षणेभिः । ररक्षाणः । सुडमख । प्रीणानः ।

प्रति । स्फुर । वि । रुज । वीलु । अंहः । जहि । रक्षः । महि । चित् । ववृधानम् ॥ १४ ॥

ऽसुमख सुयज्ञ सुधमेति वा हे ऽअग्रे ऽररक्षाणः भृशमस्माकं रक्षिता ऽप्रीणानः हविभिः प्रीतः
 त्वं ऽतव ऽरक्षणेभिः त्वदीयैरवजैः ऽनः अस्मान् ऽरक्ष पालय । ऽप्रति ऽस्फुर अस्मान् प्रति
 दीप्यस्व । ऽवीलु इडम् ऽअंहः पापं ऽवि ऽरुज विशेषेण नाशय । किंच ऽमहि ऽचित् महदपि^२ ऽवावृधानं
 वर्धमानं वृद्धं वा बाधकं ऽरक्षः ऽजहि ॥ नः । ' नञ्र धातुस्थोरुभ्यः ' इति संहितायां णत्वम् ।
 ररक्षाणः । रक्षेर्मेङ्गलुकि चानासि रूपम् । जहि । ' हन हिंसागत्योः ' । लोटि ' हन्तेजः ' इति जादेशः ।
 आभाञ्छास्त्रीस्यासिद्धत्वान् ' अतो हेः ' इति लुक् न भवति ॥

एभिर्भव सुमना अग्रे अकैरिमान्त्स्पृश मन्मभिः शूर वाजान् ।

उत ब्रह्माण्यङ्गिरो जुषस्व सं ते श्रुस्तिर्देववाता जरेत ॥ १५ ॥

एभिः । भव । सुडमनाः । अग्रे । अकैः । इमान् । स्पृश । मन्मडभिः । शूर । वाजान् ।

उत । ब्रह्माणि । अङ्गिरः । जुषस्व । सम् । ते । श्रुस्तिः । देवडवाता । जरेत ॥ १५ ॥

हे ऽग्रे ऽपमिः मदीयैः^१ ऽअर्कैः अचनीयैः शस्त्रैः^२ सुमनाः क्षोभनमनस्कः^३ ऽभव । हे ऽक्षर^४ ऽहमान् अस्मदीयान् हविलैक्षणान्^५ ऽवाजान् अस्मानि^६ ऽमन्मभिः स्तोत्रैः सह ऽस्य प्रतिगृह्णान् । ऽउत अपि च ऽअङ्गिरः । अङ्गति हवींषि प्रासोतीत्यङ्गिरा अग्निः । यद्वा । 'येऽङ्गिरा आसंस्तेऽङ्गिरसोऽभवन्' (ऐ. ब्रा. ३. ३४) इति ब्राह्मणम् । तेषामङ्गिरसां कारणत्वाद्भेदङ्गिरस्त्वम् । तत्कारणत्वे^७ च भग्नः 'ये अङ्गिरसः सुनवस्ते अग्नेः परि जजिरे' (ऋ. सं. १०. ६२. ५) इति । तादृश हे अग्ने ऽब्रह्माणि मन्त्रान्^८ ऽनुपस्व सेवस्व । ऽदेववाता । देवार्थे^९ गता देवान् स्तोतुं प्राप्तिर्यथैः । तादृशी ऽश्वतिः शंसन् ऽते रवां ऽसं ऽजरेत संवर्धयतु ॥ स्युश । 'स्युश संस्पृशेते' । तुदादिः । देववाता । 'वा गतिगन्धनयोः' । 'गत्यर्थोऽर्कमर्क' इति कर्तरि कः । देवः । पचाद्यजन्तः । 'के च' इति चतुर्थ्यन्तस्य पदस्य प्रकृतिस्वरः ॥

एता विश्वा विदुषे तुभ्यं वेधो नीथान्यग्रे निष्ण्या वचांसि ।

निवर्चना कुवये काव्यान्यशंसिषं मृतिमिविप्रं उक्थैः ॥ १६ ॥

एता विश्वा । विदुषे । तुभ्यम् । वेधः । नीथानि । अग्रे । निष्ण्या । वचांसि ।

निऽवर्चना । कुवये । काव्यानि । अशंसिषम् । मृतिऽभिः । विप्रः । उक्थैः ॥ १६ ॥

१ वेधः विधातर्हे २ अग्रे ३ विदुषे कर्मविषयज्ञानवते ४ कुवये क्रान्तदर्शिने ५ तुभ्यं ६ नीथानि फलप्रापकाणि ७ निष्ण्या नेयार्थानि गृह्णानि ८ निवर्चना नितरां वक्तव्यानि ९ काव्यानि कविभिर्मन्त्राविभिः कृतानि ऽपुन १० विश्वा एताभिः सर्वाणि ऽवचांसि वाक्यानि ऽमृतिभिः मननीयैः स्तोत्रैः ऽउक्थैः शस्त्रैश्च सहितः ११ विप्रः प्राज्ञोऽहम् १२ अशंसिषम् अवोचम् । तानि सेवस्वेत्यर्थः ॥ २२ ॥

'कृणुष्व' इति पञ्चदशच चतुर्थं सूक्तं वामदेवस्यार्थं त्रैलोक्यं रक्षोहान्निदेवताकम् । 'कृणुष्व पञ्चोना राक्षोभ्रम्' ह्यथनुक्रमणिका । प्रातरनुवाकाश्चिनशस्योः सूक्तविनियोगः । प्रथम्येऽभिष्टे 'कृणुष्व पाजः' इत्यथावाः पञ्चमो विनियुक्ताः । सूत्रितं च— कृणुष्व पाजः प्रसितिं न पृथ्वीमिति पञ्च । (आश. श्री. ४. ६) इति ॥

कृणुष्व पाजः प्रसितिं न पृथ्वीं याहि राजेवामवाँ इमेन ।

तृष्वीमनु प्रसितिं द्रूणानोऽस्तासि विध्यं रक्षसस्तर्पिष्ठैः ॥ १ ॥

कृणुष्व । पाजः । प्रऽसितिम् । न । पृथ्वीम् । याहि । राजाऽहम् । अमऽवान् । इमेन ।

तृष्वीम् । अनु । प्रऽसितिम् । द्रूणानः । अस्ता । अस्ति । विध्यं । रक्षसः । तर्पिष्ठैः ॥ १ ॥

हे ऽग्रे ऽपाजः तेजःसंघं ऽकृणुष्व कुरुष्व विस्तारय । तत्र दृष्टान्तः । ऽप्रसितिं ऽन । यथा सृगयुः पृथ्वीं विस्तीर्णां प्रसितिं प्रकर्षणं सीयते बध्यत इति प्रसितिर्वांगुरा । तादृशीं प्रसितिं पक्षिग्रहणार्थं

१. घ-ण-न-भ-स-मदनीयैः; च-फ-भ-वदीयैः; प-महनीयैः । २. न-रु-स- 'अस्मानि' नास्ति । ३. ख-च-तत्कारणम्; न-भ-स-तत्कारणे । ४. ख-च-ण-न-फ-भ-स-देवती(ता)र्थम् । ५. ख-च-च-ण-प-फ-भ-प्रापकाणि । ६. रु-च-ण-भ-एतानि विश्वानि ।

वनगहनेषु प्रसारयति तद्वत् त्वमपि रक्षांसि हन्तुं महद्वलमग्रतस्तनुष्व ।^१ इमेन गतभयेन तेजःसंधेन युक्तस्त्वं
 'वाहि रक्षांसि हन्तुं गच्छ । तत्र दृष्टान्तः । 'राजेव । यथा 'अमवान् । राज्ञा' सह वर्तते इत्यमः
 अमात्यः । तद्वान् । यद्वा । अमोऽमनं रोगः । शत्रूणां कर्तव्यै रोगैस्तद्वान् । शत्रूणां रोगभृत इत्यर्थः ।
 राजा 'इमेन गजेन युक्तः सन् परबलं प्रतिगच्छति तद्वत् । किंच 'तृष्वीम् । तृष्वीति क्षिप्रनाम ।
 क्षिप्रगामिनीं 'प्रसितिं प्रकृष्टां सेनाम् 'अनु 'द्वृणानः अनुगच्छन् । यद्वा । तृष्वीमिति तृतीयाथे
 द्वितीया । तृष्वी क्षिप्रया प्रसित्या अनुबद्धया^२ संततया गत्या द्वृणानः परसेनां हिंसन् 'अस्ता शत्रूणां
 क्षेसा 'असि । 'तपिष्ठैः तप्ततमैः^३ तेजोभिः 'रक्षसाः राक्षसान् 'विष्य ताडय । अत्र निरुक्तम्-
 'कुल्व पाजः । पाजः पालनात् । प्रसितिमिव तृष्वीम् । प्रसितिः प्रसहनात्तनुर्वा जालं वा ।
 याहि राजेवामात्यवानभ्यमनवान्स्ववान्वेरावता गजेन गतभयेन हस्तिनेति वा । तृष्वीयानु प्रसित्या
 द्वृणानः । तृष्वीति क्षिप्रनाम तस्तेषां स्वस्तेषां । अस्तासि विष्य रक्षस्तपिष्ठैस्तप्ततमैः तप्ततमैः^४
 तपिष्ठतमैरिति वा ' (निरु. ६. १२) इति ॥ कृण्वन् । 'कृवि हिंसाकरणयोः । लोटि 'धिम्विकृण्व्योर
 च ' इत्युप्रत्ययः । व्यत्ययेनात्मनेपदम् । विकरणस्वरस्तु सतिशिष्टोऽपि लसावैधातुकस्वरं न बाधते
 इति लसावैधातुकस्वरः (पा. म. ६. १. १५८. ११) ॥

तव भ्रमास आशुया पतन्त्यनु स्पृश धृषुता शोशुचानः ।

तपूँष्यग्रे जुह्वा पतङ्गानसंदितो वि सृज विष्वगुल्काः ॥ २ ॥

तव । भ्रमासः । आशुऽया । पतन्ति । अनु । स्पृश । धृषुता । शोशुचानः ।

तपूँषि । अग्रे । जुह्वा । पतङ्गान् । असंदिताः । वि । सृज । विष्वक् । उल्काः ॥ २ ॥

हे 'अग्रे 'तव संबन्धिनः 'भ्रमासः आस्यन्तः 'आशुया शीघ्रगतयो रश्मयः 'पतन्ति सर्वतः
 प्रसरन्ति । 'शोशुचानः शृङ्गा दीप्यमानस्त्वं 'धृषुता अभिभवसमर्थेन तेजःसंधेन शत्रून् 'अनु क्रमेण
 'स्पृश सह । दहनोपायं दर्शयति । 'असंदितः परैरनिरुद्धस्त्वं 'तपूँषि तापकानि तेजांसि 'पतङ्गान्
 पतनशीलान् विस्कुलिङ्गान् 'उल्काः केयेतत्प्रित्तवं 'जुह्वा । दृयन्तेऽस्यामादृतय इति जुहुर्वाला ।
 तथा 'विष्वक् सर्वतः 'वि 'सृज प्रसारय ॥ आशुया । आशुशब्दाज्जसः 'सुपां सुलक्' इति
 याज्ञादेशः । चित्स्वरः । धृषुता । 'धृष' प्रसहने । 'जुरादिराधृषीयः । व्यत्ययेन शः । 'शतुरुजुमः'^१
 इति विभक्तेरुदात्तत्वम् । जुह्वा । 'जुहोतेदीर्घश्च' इति क्प् द्विवचनं दीर्घत्वम् । 'उदात्तयो
 हल्पूर्वात्' इति विभक्तेरुदात्तत्वस्य 'नोङ्घ्रावोः' इति प्रतिषेधे 'उदात्तस्वरितयोर्धेणः' इति
 स्वरितत्वम् । असंदितः । 'दो अवखण्डने' । कर्मणि निष्ठा । 'द्यतिस्वति' इति इत्वम् । नजा^२
 समासे^३ तस्य स्वरः ॥

१. ख-ग-च-ण-न-स-राजा ।

२. ख-ग-च-ण-म-अनुबद्धया ।

३. ख-ग-च-ण-स-तप्ततमैः ।

४. न-ल-स- 'तप्ततमैः' नास्ति ।

५. ख-ग-च-त-न-म-ल-स-धृषु ।

६. ख-ग-च-ण-म-न-स-समासे ।

प्रति स्पशो वि सृज तूर्णितमो भवा पायुर्विशो अस्या अदब्धः ।

यो नो दूरे अवशंसो यो अन्त्यग्रे मार्किष्टे व्यथिरा दधर्षीत् ॥ ३ ॥

प्रति। स्पशः। वि। सृज। तूर्णिऽतमः। भव। पायुः। विशः। अस्याः। अदब्धः।

यः। नः। दूरे। अवशंसः। यः। अन्ति। अग्रे। मार्किः। ते। व्यथिः। आ। दधर्षीत् ॥ ३ ॥

हे अग्रे तूर्णितमस्त्वं त्वरिततमस्त्वं त्वस्पशः परबाधकान् रस्मीन् चारान् वा सत्थानुविवेकार्थं त्वि सृज शत्रून् प्रति विशेषेण प्रेरय । अदब्धः केनान्यहिंसितस्त्वम् अस्याः त्वदीयायाः विशाः अस्मादिकायाः प्रजायाः पायुः पालकः भव । कस्मात्तद्भक्षणमित्यपेक्षायामाह । नः अस्माकं दूरे यः अवशंसः । अर्धं पापात्मकं शंसनमभिलापः कीर्तनं वा यस्य सोऽवशंसः । यः च अवशंसः अन्ति अस्माकं समीपे तिष्ठति तस्मादुभयविधाच्छत्रोः पालको भव । किंच ते त्वत्संबन्धिनोऽस्मान् मार्किः न कश्चिदपि व्यथिः बाधको राक्षसः आ दधर्षीत् आघर्षयतु । अस्माकं कश्चिदपि परिभवं मा करोत्वित्यर्थः ॥ अन्ति । अन्तिकस्य कादिलोप आशुदात्तत्वं च । अग्रे । पादादिवात् षाधिकमाशुदात्तत्वम् । मार्किष्टे इति संहितायां ' युष्मत्तत्तत्तुःत्वन्तःपादम् ' इति षत्वम् । दधर्षीत् । ' धृष प्रसहने ' । लङि ' बहुलं छन्दसि ' इति शपः भ्रुः । ' बहुलं छन्दसि ' इति तिप ईडागमः । निवातः ॥

उदये तिष्ठ प्रत्या तनुष्व न्यमित्रौ ओषतात्तिग्महेते ।

यो नो अराति समिधान चक्रे नीचा तं धक्ष्यतुसं न शुष्कम् ॥ ४ ॥

उत्। अग्रे। तिष्ठ। प्रति। आ। तनुष्व। नि। अमित्रान्। ओषतात्। तिग्मऽहेते।

यः। नः। अरातिम्। समऽङ्गान्। चक्रे। नीचा। तम्। धक्षि। अतसम्। न। शुष्कम् ॥ ४ ॥

तिग्महेते । तिग्माः तीक्ष्णाः* हेतयो ज्वाला यस्य स तयोक्तः । तादृशौ हे अग्रे उत् तिष्ठ रक्षोहनार्थमुद्यतो भव । शत्रून् प्रत्या तनुष्व ज्वालासंघं विस्तारय । तैस्तेजःसंघैः अमित्रान् शत्रून् नि ओषतात् नितरां दह । हे समिधान समिद्धिर्दीप्त्वमानाग्ने यः पुमान् नः अस्माकम् अरातिम् । भावप्रधाननिर्देशः । अरातिस्त्वं शात्रवं चक्रे कुरुते । अरातिमदानं वा कुरुते । तं पुमांसं नीचा न्यगभूतं धक्षि दह । तत्र दष्टान्तः । अतसं न । यथा शुष्कम् अनाद्रम् अतसं काष्ठं दहसि तद्वत् ॥ ओषतात् । ' उष दाहे ' । लोटि हे ' तुष्टोः ' इति तातकादेशः । धक्षि । दहेल्लोटि ' बहुलं छन्दसि ' इति शपो लुक् । ' हो ङः ' इति ढत्वम् । भग्भावः । ' षढोः कः सि ' इति कत्वम् । निवातः ॥

१. ख-ग-व-ण-न-म-परान् । २. ख-ग-घ-व-ण-न-म-स- ' वा ' नास्ति । ३. ख-ग-घ-व-ण-प-फ-भ-तीक्ष्णज्वाला । * स-तीक्ष्णः ।

ऊर्ध्वो भव प्रति विध्याध्यस्मदाविष्कृणुष्व दैव्यान्यशे ।

अव स्थिरा तनुहि यातुज्जनां जामिमजामिं प्र मृणीहि शत्रून् ॥ ५ ॥

ऊर्ध्वः । भव । प्रति । विध्य । अवि । अस्मत् । आविः । कृणुष्व । दैव्यानि । अशे ।

अव । स्थिरा । तनुहि । यातुऽज्जनाम् । जामिम् । अजामिम् । प्र । मृणीहि । शत्रून् ॥ ५ ॥

हे ऽअग्ने ऽऊर्ध्वो ऽभव रक्षोहनार्थमुद्युक्तो भव । ऽअस्मत् अस्मत्तः ऽअधि अधिकान् राक्षसान्
प्रति ऽविध्य प्रत्येकं ताडय । ऽदैव्यानि तेजांसि च^१ ऽआविष्कृणुष्व आविष्कुरु । एतन्नयं विधाय
ऽयातुज्जनां यातयितुं प्राणिनः कुर्यायितुं ये जवं कुर्वन्ति तेषां यातुधानानां^२ ऽस्थिरा दृढानि धनुंषि ऽअव
ऽतनुहि अवगतउद्यानि कुरु । किंच ऽजामिं^३ बन्धुम् ऽअजामिम् अबन्धुम्^४ एतादृशान्^५ ऽशत्रून् ऽप्र
ऽमृणीहि प्रजहि । यद्वा । जामिं यः पूर्वं प्रहृतस्तस्म । अजामिं पूर्वमप्रहृतम् । एवंभूतान् शत्रून् जहि ।
प्रहतोऽयम् इत्युपेक्षां^६ सा कृथाः ॥ आविष्कृणुष्व इत्यत्र संहितायाम् ' हृदुवुपधस्य चाप्रत्ययस्य ' इति
स्वम् । तनुहि । तनोतेर्लोडि ' उत्तश्च प्रत्ययाच्छन्दसि वाचचनम् ' इति हेल्डगभावः । यातुज्जनाम् ।
' जु गतौ ' । ' किञ्चवि ' इत्यादिना किप्^७ । दीर्घः^८ । अमि छान्दसो नुम् । मृणीहि । ' मृञ् प्राण-
स्यागे ' । अन्तर्भावितप्यर्थस्य लोटि ' बहुलं छन्दसि ' इति विकरणस्य श्वा । निघातः ॥ ॥ २३ ॥

स ते जानाति सुमतिं यविष्ठ य ईर्वते ब्रह्मणे गातुमैरत् ।

विश्वान्यस्मै सुदिनानि रायो युन्नान्यर्यो वि दुरो अभि द्यौत् ॥ ६ ॥

सः । ते । जानाति । सुऽमतिम् । यविष्ठ । यः । ईर्वते । ब्रह्मणे । गातुम् । ऐरत् ।

विश्वानि । अस्मै । सुऽदिनानि । रायः । युन्नानि । अर्थः । वि । दुरः । अभि । द्यौत् ॥ ६ ॥

ऽयविष्ठ युवतम यद्वा देवानां हवींषि मिश्रयितुतम हे अग्ने ऽयः पुमान् ऽईर्वते गमनवते
कल्याणहेतुभूतागमनाय^१ ऽब्रह्मणे परिबृढाय तुभ्यं ऽगातुम् । । गीयते उच्चार्यते इति गातुः स्तोत्रम् ।
तत् ऽप्रेरत् प्रेरयति । ऽसः पुमान् ऽते तव ऽसुमतिं कल्याणकरोमनुग्रहात्मिकां बुद्धिं^२ ऽजानाति लभत
इत्यर्थः । ऽअस्मै स्तोत्रं कृतवते यजमानाय तदर्थं ऽविश्वानि सर्वाणि^३ ऽसुदिनानि शोभनानि^४ दिनानि^५
ऽरायः धनानि ऽयुन्नानि द्युतिमन्ति रत्नकनकादीनि ऽदुरः गृहान् ऽअभि अभिलक्ष्य ऽअर्थः
यज्ञानां स्वामी त्वं ऽवि ऽद्यौत् विशेषेण द्योतस्व । केचिदत्र वाक्यभेदमङ्गीकुर्वते । स्तोत्रं कृतवते
यजमानाय विश्वानि सुदिनानि अभ्युदयकारीणि भवन्ति । रायः । राप्ति क्षीरादीनीति रायो गोधनानि^६ ।
युन्नानि द्योतमानानि कनकादीनि चास्मै भवन्ति । अर्थः कर्मणामनुष्ठाना सः^७ यजमानो दुरो गृहानभि

१. ख-ग-च-ण-त-न-प-फ-भ- ' च ' नास्ति । २. न-ल-स-जामिमजामिं बन्धुमबन्धुम् । ३. ख-ग-
तादृशान् ; न-ल-स- ' एतादृशान् ' नास्ति । ४. न-भ-ल-स-इत्यपेक्षाम् । ५. ण-ल-किञ्चदीर्घो । ६. ख-
ग-च-ण-त-प-फ-भ-स-कल्याणहेतुभूतागमनाय । ७. न-ल-स- ' सर्वाणि ' नास्ति । ८. ख-ग-च-च-ण-
भ- ' शोभनानि दिनानि ' नास्ति । ९. च-ल-धनानि । १०. ख-न-च-ण-न-भ-स- ' सः ' नास्ति ।

वि^१ बौत् विशेषेण द्योतते ॥ ईवते । 'ई गतौ' । क्तिप् । 'तदस्यास्ति' इति सत्तुप् । 'छन्दसीरः' इति मतुपो वक्षस् । ऐरत् । 'ईर गतौ' । यद्वृत्तयोगादनिवातः^२ । अर्थः । 'अ गतौ' । 'अर्थः स्वामिवैश्ययोः' इति यत्प्रत्ययान्तो निपातितः^३ । स्वामिन्यन्तोदात्तत्वम् । बौत् । 'द्युत् दीप्तौ' । छान्दसे लुकि 'द्युद्भ्यो लुकि' इति परस्मैपदम् । 'बहुलं छन्दसि' इत्यदभावः ॥

तेदं अस्तु सुभगः सुदानुर्यस्त्वा नित्येन हविषा य उक्थैः ।

पिप्रीषति स्व आर्युषि दुरोणे विश्वेदस्मै सुदिना सार्सदिष्टिः ॥ ७ ॥

सः । इत् । अग्ने । अस्तु । सुऽभगः । सुऽदानुः । यः । त्वा । नित्येन । हविषा । यः । उक्थैः ।

पिप्रीषति । स्वे । आर्युषि । दुरोणे । विश्वा । इत् । अस्मै । सुऽदिना । सा । अस्त । इष्टिः ॥ ७ ॥

हे अग्ने यः पुमान् नित्येन यावज्जीवं संकल्पितेनाग्निहोत्रादिसाधनभूतेन हविषा त्वा त्वां पिप्रीषति प्रीणयितुमिच्छति, यः च उक्थैः शक्नोति प्रीणयितुमिच्छति स्वेत् स एव पुमान् सुभगः शोभनधनः^४ सौभाग्यवान् वा सुदानुः शोभनदानोपेतश्च अस्तु । किंच दुरोणे दुरवने कृच्छ्रलभ्ये स्वे स्वकीये आर्युषि शतवर्षास्थे जीवने तिष्ठतु^५ । अस्मै यजमानाय विश्वा सर्वाणि सुदिना शोभनानि दिनानि भवन्तु । अस्य सा इष्टिः स यज्ञः अस्तु कलसाधनसमर्थो भवतु ॥ पिप्रीषति । 'प्रीच् तर्पणे' । 'धातोः कर्मणः' (पा. सू. ३. १. ७) इति सन् । अस्त । अस्तेल्लब्धतागमः । इष्टिः । 'मन्त्रे वृष' इत्यादिना क्लिष्टादात्तः ॥

उत्वासंभरणीयेष्टावक्षे क्षत्रभृतः 'अर्चामि ते' इति याज्या । सुत्रितं च— 'अर्चामि ते सुमतिं घोष्यवांगितीदं प्रभृतिकर्मणाम्' (आश्व. श्री. ४. १) इति ॥

अर्चामि ते सुमतिं घोष्यर्वाक्सं ते ववाता जरतामियं गीः ।

स्वश्वास्त्वा सुरथा मर्जयेमास्मे क्षत्राणि धारयेरनु द्यून् ॥ ८ ॥

अर्चामि । ते । सुऽमतिम् । घोषि । अर्वाक् । सम् । ते । ववाता । जरताम् । इयम् । गीः ।

सुऽअश्वाः । त्वा । सुऽरथाः । मर्जयेम । अस्मे इति । क्षत्राणि । धारयेः । अनु । द्यून् ॥ ८ ॥

हे अग्ने ते तव सुमतिम् अनुग्रहकरीं शोभनां बुद्धिम् अर्चामि पूजयामि । ववाता^{१०} पुनः— पुनस्तवाम्^{११} अभिगच्छन्ती इयम् उच्यमाना गीः वाक् घोषि घोषयुक्तं यथा भवति तथा अवोक्

१. ख-ग-घ-च-ण-न-म-स- 'वि' नास्ति । २. ख-ग-घ-ण-त-न-म-ल-स- 'यद्वृत्तयोगादनिवातः' नास्ति । ३. ख-ग-घ-ण-फ-म-ल-निपातः । ४. त-ल-शोभनधनयुक्तः । ५. त-न-फ-म-जीवने निमित्ते सति यस्त्वा प्रीणयति सः (त-अस्तु) सुभगोऽस्तु । यद्वा यस्त्वा प्रीणयति स्वकीये शुद्धे स्व आर्युषि शतवर्षास्थे जीवने । ६. ण-अस्तु तिष्ठतु; म-तिष्ठतु अस्तु । ७. ख-ग-घ-ण-त-न-म-प्रीह । ८. ख-ग-न-म-ल-स-अनुग्रहकराम् । ९. ण-अर्चामि अर्चयामि । १०. ण-ववाता । ११. ख-ग-घ-फ-म-पुनः त्वा त्वाम्; घ-ण-पुनः पुनस्तवा त्वाम् ।

त्वदभिसुखं^१ ऽते त्वां^२ ऽसं^३ ऽजरतां^४ स्तौतु^५ । वयमपि ऽस्वश्वाः शोभनाभ्योपेताः ऽसुरयाः च । उपलक्षण-
मेतत् । पुत्रपौत्रादिभिः सहिताः सन्तः त्वां^६ ऽमर्जेयम अलंकुर्याम । परिचरेमेति यावत् । त्वं तु ऽअनु
ऽधून् अन्वहम् ऽअस्मे अस्मासु ऽक्षत्राणि धनानि ऽधारयेः निधेहि ॥ घोषि । ‘घुष^७ शब्दन्ते’ ।
औणादिक इन् । निस्वादाद्युदात्तः । वावाता^८ । ‘वा गतिगन्धनयोः’ इत्यस्य यङ्लुगन्तस्य निष्ठायां^९
रूपम् । मर्जेयम् । ‘मृज् शीचालंकारयोः’ । ऽयन्तस्य लिङि रूपम् । वृद्धयभावश्चान्दसः ॥

इह त्वा भूर्या चरेदुप त्मन्दोषावस्तर्दीदिवांसमनु धून् ।

क्रीळन्तस्त्वा सुमनसः सपेमाभि घुम्ना तस्थिवांसो जनानाम् ॥ ९ ॥

इह त्वा । भूरि । आ । चरेत् । उप । त्मन् । दोषावस्तः । दीदिवांसम् । अनु । धून् ।

क्रीळन्तः । त्वा । सुमनसः । सपेम । अभि । घुम्ना । तस्थिवांसः । जनानाम् ॥ ९ ॥

हे अग्ने ऽइह रक्षोहननाख्ये कर्मणि यद्वा ऽस्मिन् लोके यः पुरुषः ऽदोषावस्तः रात्रावहनि च
ऽदीदिवांसं दीप्यमानं त्वां^१ त्वाम् ऽअनु ऽधून् अन्वहं ऽतमन् आत्मना स्वयमेव ऽउप समीपे ऽभूरि
भूयिष्ठे यथा भवति तथा ऽआ चरेत् परिचरति । तस्माद्वयमपि ऽजनानां शत्रूणां ऽघुम्ना घुम्नानि धनानि
ऽअभि तस्थिवांसः त्वत्प्रसादादात्मसात्कुर्वन्तोऽत एव ऽक्रीळन्तः^२ स्वे स्वे गृहे पुत्रपौत्रादिभिः
सह संकीडमानास्तथा ऽसुमनसः शोभनमनस्काः सन्तस्त्वां^३ सपेम परिचरेम । यद्वा । दोषावस्तर्दि
संजुद्धिः । दोषाया रात्रिकृतस्य तमसो वस्तराच्छादयितनिवारयितः ॥ त्मन् । आत्मन्नावृत्त्य
तृतीयायाः ‘सुपां सुलुह’ इति लुक् । ‘मन्वेष्वाङ्यादेरात्मनः’ इत्याकारलोपः । दोषावस्तः ।
द्वन्द्वपक्षे ‘कातिकौजपादयश्च’ इति पूर्वपदप्रकृतिस्वरः । संजुद्धिपक्षे आमन्वितस्य पादादिवान्
षाधिकमाबुदात्तत्वम् । सपेम । ‘षप समवाये’ । लिङि रूपम् । निघातः ॥

यस्त्वा स्वश्वः सुहिरण्यो अग्न उपयाति वसुमता रथेन ।

तस्य त्राता भवसि तस्य सखा यस्त अतिथ्यमानुषगजुजोषत् ॥ १० ॥

यः । त्वा । सुऽअश्वः । सुऽहिरण्यः । अग्ने । उपऽयाति । वसुमता । रथेन ।

तस्य । त्राता । भवसि । तस्य । सखा । यः । ते । अतिथ्यम् । आनुषक् । जुजोषत् ॥ १० ॥

हे अग्ने ऽयः पुमान् ऽस्वश्वः शोभनाभ्योपेतः ऽसुहिरण्यः यागयोग्ययनोपेतः ऽवसुमता घीष्वादि-
धनयुक्तेन रथेन सहितः सन् त्वां^१ त्वाम् ऽउपयाति परिचरणार्थं तव समीपं गच्छति । ऽतस्य
पुंसः ऽत्राता सर्वदुरितेभ्यो रक्षकः ऽभवसि । ऽयः च पुमान् ऽते तव ऽअतिथ्यम् अतिथियोयां
पूजाम् ऽआनुषक् अनुक्रमेण ऽजुजोषत् प्रापयति तस्य पुंसः ऽसखा तदुचितफलप्रदानेनोपकतां भवसि ॥

१. ख-घ-च-ण-त-भ-स्तोतुं संसरताम्; स-संसरताम् । २. ण-त्वा त्वाम् । ३. च-फ-बुषि ।
४. ल-ववाता । ५. ख-ग-च-ण-न-भ-स-‘निष्ठायां’ नास्ति । ६. न-ल-स-‘त्वा’ नास्ति । ७. ख-ग-
च-ण-न-भ-स-क्रीडन्तः । ८. ख-ग-च-भ-त्वा; त-न-ल-स-‘त्वा त्वां’ नास्ति ।

उपयाति । 'सह सुपा' इत्यत्र सहेति योगविभागात् समासः । तिपः पिप्वाद्भुदात्तत्वे
धातुस्वरः । 'तिष्ठि चोदात्तवति' इति गतेनिघातः । आतिथ्यम् । अतिथिरुद्वात् तादृश्यं
'अतिथेऽर्थः' इति व्यग्रप्रत्ययः । प्रत्ययस्वरः । जुजोषत् । जोषयतेलेष्टि 'बहुलं छन्दसि' इति
शपः श्लुः । अडागमः । 'छन्दस्युभयथा' इति तिप आर्धधातुकरत्वात् णिलोपः । 'अभ्यस्ताना-
मादिः' इत्याद्युदात्तः^१ ॥ २४ ॥

महो रुजामि बन्धुता वचोभिस्तन्मा पितुर्गोतमादन्वियाय ।

त्वं नो अख्य वचसश्चिकिद्धि होतर्पविष्ठ सुक्रतो दम्नाः ॥ ११ ॥

महः । रुजामि । बन्धुता । वचःऽमिः । तत् । मा । पितुः । गोतमात् । अनु । इयाय ।

त्वम् । नः । अख्य । वचसः । चिकिद्धि । होतः । यविष्ठ । सुक्रतो इति सुक्रतो । दम्नाः ॥ ११ ॥

हे होतः देवानामाह्वतः यविष्ठ युवतम^१ सुक्रतो शोभनप्रज्ञ हे अग्ने^२ वचोभिः त्वदुद्देशेन
कृतैः स्तोत्रैः समुपजाता येयं^३ बन्धुता बन्धुभावस्तया बन्धुतया महः महतो राक्षसां रुजामि
भनजिम्^४ । तत् तादृशं स्तोत्रात्मकं वचः पितुः उत्पादयितुः गोतमात् ऋषेः सकाशात्^५ मा मां^६
वामदेवं^७ अन्वियाय प्राप्तम्^८ । दम्नाः दान्तमना दानमना वा शत्रूणां सुपक्षपथिता वा तादृशः^९ एवं
नः अस्मदीयस्य अख्य वचसः स्तोत्रात्मकमेतद्वाक्यं चिकिद्धि जानीहि ॥ चिकिद्धि । 'किं
ज्ञाने' । जीयोप्यादिकः । लोटि रूपम् । होतः । पादाद्विधात् पाथिकमाद्युदात्तत्वम् । इतरथोस्तु
'नामन्त्रिते समानाधिकरणे' इति प्रथमस्य अविद्यमानवज्रावनिषेधात् अपादाद्विधेन निघातः ॥

अस्वप्नजस्तुरणयः सुशेवा अतन्द्रासोऽवृका अश्रमिष्ठाः ।

ते प्रायवः सध्यञ्चो निषद्याग्ने तव नः पान्त्वमूर ॥ १२ ॥

अस्वप्नजः । तुरणयः । सुशेवाः । अतन्द्रासः । अवृकाः । अश्रमिष्ठाः ।

ते । प्रायवः । सध्यञ्चः । निऽसद्यः । अग्ने । तव । नः । पान्तु । अमूर ॥ १२ ॥

अमूर अमृत सर्वज्ञ । यद्वा । अमूर अप्रतिहतगते हे अग्ने^१ अस्वप्नजः अस्वपन्तः ।
जागरुका इति यावत् । तुरणयः सततगमनस्वभावा आपन्नयस्तारका वा सुशेवाः सुसुखाः
अतन्द्रासः अतन्द्रा अनलसाः सर्वदोषुक्ताः अवृकाः अहिंसकाः अश्रमिष्ठाः अश्रान्ततमाः
सध्यञ्चः परस्परं संगताः^२ प्रायवः रक्षकाः ते तादृशाः तव रश्मयः निषद्य अस्मद्यज्ञे निषण्णा
सुत्वा नः अस्मात् पान्तु रक्षन्तु^३ ॥ अस्वप्नजः । स्वपितृपोर्नजिह्वस्ययः । मध्येऽवप्रहृष्टान्दसः ।
सध्यञ्चः । सहपूर्वादञ्जतेः क्प् । 'सहस्य सद्यिः' इति सहस्य सध्यदेशः । सध्यदेशस्य

१. त-इत्याद्युदात्तत्वम् । २. ख-ग-घ-च-ण-प-फ-स-मिनाधि । ३. त-सकाशात् तत् । ४. न-
ल-स-वामदेवं माम् । ५. न-ल-स-प्राप्तं नास्ति । ६. ख-ग-घ-च-ण-न-भ-स-समताः । ७. ख-ग-
घ-च-ण-न-भ-स-रक्षन्तु नास्ति ।

अन्तोदात्तत्वनिपातनात्^१ यणादेशे ' उदात्तस्वरितयोः ' इति स्वरितत्वम् । अमूर । ' सुह वैचित्ये ' । निष्ठायां ढकारस्य रेफञ्छान्दसः । यद्वा । ' मृङ् बन्धने ' । औणादिकः रक्^२ ॥

ये पायवो^३ मामतेयं^४ ते अग्ने पश्यन्तो^५ अन्धं^६ दुरितादरक्षन् ।

ररक्ष^७ तान्सुकृतो^८ विश्ववेदा^९ दिप्सन्त^{१०} इद्रिपत्रो^{११} नाह देभुः^{१२} ॥ १३ ॥

ये । पायवः । मामतेयम् । ते । अग्ने । पश्यन्तः । अन्धम् । दुःऽऽतात् । अरक्षन् ।

ररक्ष । तान् । सुऽकृतः । विश्ववेदाः । दिप्सन्तः । इत् । रिपवः । न । अहं । देभुः ॥ १३ ॥

अत्रेयमैतिहासिकी कथा । उच्यते यमिणीं ममतामधेयां भार्या तदनुजो बृहस्पतिरच-
कमत । तस्यां रेत आधितुं तं बृहस्पतिं गर्भस्थं रेतोऽब्रवीत् । रेतोऽत्र मा संक्षीरहमत्र वसामीति ।
एवमुक्तो बृहस्पतिमिरुद्धरेतस्कः सन् रेतोरूपं गर्भं शशाप । जायन्धस्वरूपं दीर्घं तमः प्राप्नुहीति ।
ततस्तस्यां दीर्घतमा अजनिष्ट । स चान्ध्यपरिहारायाग्निं स्तुत्वा चक्षुरलभतेति । तदिदानीमाह । हे ऽग्ने
पायवः रक्षकाः ऽपश्यन्तः अन्धोऽयमिति कृपादृष्टया पश्यन्तः^१ ते तुव ऽये रक्षयः ऽमामतेयं ममतायाः
पुत्रम्^२ अन्धं चक्षुर्दीर्घं दीर्घतमसं^३ दुरितात् आन्ध्यलक्षणात् शापात्^४ अरक्षन् चक्षुःप्रदानेनापालयन् ।
विश्ववेदाः विश्वप्रज्ञो भवान्^५ सुकृतः शोभनं^६ चक्षुःप्रदानादिकर्म^७ कृतवतः^८ तान् रक्षन्^९ ररक्ष
आदरेण परिगृह्य पालयति^{१०} । तेषां परिग्रहसिद्धिः^{११} अभिधीयते । दिप्सन्त इव^{१२} दग्धं^{१३} परिभवितुम्
इच्छन्त एव^{१४} रिपवः शत्रव एनं दीर्घतमसं^{१५} नाह देभुः^{१६} नैव परिभवन्ति खलु ॥ मामतेयम् । ममताया
अपश्यमित्यर्थे ' क्षीमो ढक् ' । दिप्सन्तः । ' दग्धु दग्धे ' । ' सनीवन्तर्ध ' इत्यादिना इडभावः ।
' दग्ध इच ' इति इकारः । देभुः । ' अन्धिमन्धिदग्धिमन्त्रिनीनासुपसंस्थानम् ' (का. ६. १)
इति लिटः किरवावुपशालोपः ॥

त्वया^१ वयं सधन्यः^२ स्त्वोतास्तव^३ प्रणीत्यश्याम^४ वाजान् ।

उभा^५ शंसा^६ हृदय^७ सत्यताते^८ अनुष्ठया^९ कृणुहयाण^{१०} ॥ १४ ॥

त्वया । वयम् । सुऽधन्यः । त्वाऽकृताः । तव । प्रऽनीती । अश्याम् । वाजान् ।

उभा । शंसा । सुदय । सत्यताते । अनुष्ठया । कृणुहि । अहयाण ॥ १४ ॥

अहयाण अलजितगमन^१ । ' अहयाणोऽर्हतायानः ' (निरु. ५. १५) इति यास्कः । तावता हे अग्ने
वयं स्तोतारः त्वया^२ सधन्यः त्वत्प्रसादात् समानधनाः^३ त्वोताः त्वया रक्षिता वयं^४ तव ऽप्रणीतो
प्रणीत्या तव प्रेरणेनानुष्ठया^५ वाजान् अश्वानि^६ अश्याम प्राप्नुयाम^७ । हे सत्यताते । सत्यं तनोतीति
वा सत्यं तायते यस्मिन्निति वा सत्यतातिः । हे सत्यताते ऽंसा पापानां शंसितारो^८ उभा^९ उभौ

१. त-अन्तोदात्तत्वेन निपातनात् । २. त-रक्षप्रत्ययः । ३. त-पापात् । ४. ख-ग-घ-च-ण-
न-म-ल-स-शोभनचक्षुः । ५. ख-ग-घ-च-ण-क-भ-पालय । ६. त-परिग्रहसिद्धिः । ७. ख-
ग-घ-च-ण-भ-अलक्षितगमन; त-न-स-अलक्षितागमन । ८. न-ल-स- उभा^१ नास्ति ।

आसन्नविप्रकृष्टौ शत्रूँ सुदय जहि । अनुष्टुया अनुक्रमेण ऋणुहि । अस्मिन् सुक्ते प्रतिपादितमर्थं कुरु ॥
सधन्यः । धनमेयामस्तीति 'छन्दसीवनिषी' इति ईप्रत्ययः । 'एरनेकाचः' इति यण् । 'उदात्त-
स्वरितयोः' इति स्वरितत्वम् । अनुष्टुया । 'अपटुःसुषु स्थः' इति विधीयमानः कुप्रत्ययो बहुल-
वचनादनुपूर्वस्यापि भवति । 'सुपां सुलुक्' इति तृतीयाया याजादेशः । अद्वयाण । 'ही लजायाम्' ।
'बहुलं छन्दसि' इति शपः श्लुभावाभावः । 'अनित्यमागमशासनम्' इति सुगभावः ॥

अया ते अग्रे समिधा विधेम प्रति स्तोमं शस्यमानं गृभाय ।

दहाशसो रक्षसः पाहिः अस्मान्द्रुहो निदो मित्रमहो अवद्यात् ॥ १५ ॥

अया । ते । अग्रे । सम्ऽइधा । विधेम । प्रति । स्तोमम् । शस्यमानम् । गृभाय ।

दह । अशसः । रक्षसः । पाहि । अस्मान् । द्रुहः । निदः । मित्रमहः । अवद्यात् ॥ १५ ॥

हे अग्रे अया अनया समिधा दीप्त्या स्तुत्या ऽते स्वां विधेम परिचरेम । अस्माभिः
शस्यमानम् इमं स्तोमं प्रति गृभाय प्रतिगृहाण । अशसः । शंसन्ति स्तुवन्तीति शसः
स्तोतारः । ते न भवन्तीत्यशसो नृशंसाः । तान् रक्षसः दह भस्मसात्कुरु । हे मित्रमहः मित्रैः
पूजनीय हे अग्रे द्रुहः द्रोणुः निदः निन्दकात् अवद्यात् परिवादाच्च अस्मान् पाहि रक्ष ॥
गृभाय । ग्रहेलौटि 'छन्दसि शायजपि' इति श्रः शायच् । ह्रग्रहोर्मः । पाहि । वाक्यभेदात्
अनिवातः । निदः । 'णिदि कुत्सायाम्' । क्तिप् । आगमशासनस्यानित्यत्वाच्चुमभावः । 'सावे-
काचः' इति विभक्तेरुदात्तत्वम् । अवद्यात् । 'अवद्यपण्य' इति यत् । 'ययतोश्चातद्धे' ।
(पा. सू. ६. २. १५६) इत्यन्तोदात्तत्वम् । मित्रमहो अवद्यात् इत्यत्र संहितायाम् 'अव्याद-
वद्यात्' इति एकः प्रकृतिभावः ॥ २५ ॥

वेदार्थस्य प्रकाशेन तमो हार्दं निवारयन् । पुमयांश्चतुरो देयाद्विद्यातीर्थमहेश्वरः ॥

इति श्रीमद्राजाधिराजपरमेश्वरवैदिकमार्गप्रवर्तकश्रीवीरबुक्कशुपालसाम्राज्यधुरंधरेण
सायणाचार्येण विरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे ऋक्संहिताभाष्ये तृतीयाष्टके
चतुर्थोऽध्यायः समाप्तः ॥

॥ श्रीगणेशाय नमः ॥

इत्थं नृतीयाष्टकराश्रतुर्योऽध्याय आदरात् ।

व्याख्यातः सायणार्थेण^१ पञ्चमो व्याकरिष्यते ॥

यस्य निःश्रुतं वेदा यो वेदेभ्योऽखिलं जगत् ।

निर्ममे तमहं वन्दे विद्यार्तीधेमहेश्वरम् ॥

चतुर्थे मण्डले प्रथमेऽनुवाके दश सूक्तानि । 'वैश्वानराय' इति पञ्चदशचं पञ्चमं सूक्तं वामदेव-
स्यापं त्रैष्टुभं वैश्वानराग्निदेवताकम् । अत्रानुक्रमणिका—'वैश्वानराय वैश्वानरीयम्' इति । विनियोगो
लैङ्गिकः ॥

वैश्वानराय मीळहुषे सजोषाः कथा दाशेमअग्रये बृहद्भाः ।

अनूनेन बृहता वक्षथेनोप स्तभायदुपमिन्न रोधः ॥ १ ॥

वैश्वानराय । मीळहुषे । सजोषाः । कथा । दाशेम । अग्रये । बृहत् । भाः ।

अनूनेन । बृहता । वक्षथेन । उप । स्तभायत् । उपमिन् । न । रोधः ॥ १ ॥

सजोषाः सजोषसः^२ समानग्रीतियुक्ता वयसृष्टिविषयजमानाः । वैश्वानराय विश्वनरसंबन्धिने^३
एतन्नामकाय । मीळहुषे अभिमतवृष्ट्यादिलेक्त्रे । बृहत् बृहते महते । भाः भासमानाय । अग्रये देवाय
। कथा कथं केन प्रकारेण । दाशेम दद्याम । सामर्थ्यात् हविरिति गम्यते । अथवा बृहद्भा इत्युत्तरत्र
योग्यम् । कथा दाशेमैत्युक्तम् । किं तत्र आधिक्यमिति^४ तदुच्यते । योऽग्निर्वृहन्महान् भा भासमानश्च
सन् । अनूनेन अविकलेन संपूर्णेन अत एव । बृहता प्रभूतेन । वक्षथेन बोधव्येन स्वशरीरेण । उप । स्तभायत्
उप स्तभ्नाति । सामर्थ्यात् धामिति शेषः । ब्रूलोकं व्याप्नोतीत्यर्थः । तत्र दृष्टान्तः । उपमिन्न । रोधः ।
उप समर्पे मीयते क्षिप्यते इत्युपमिन् स्थूणा । सा यथा तृणाच्छादनादिनिरोधकं वंशादिकमुपस्तभ्नाति
तद्वत् । यद्वा । वक्षथेनोक्त्वलक्षणेन फलादिवाहकेन स्तोत्रेण सह । ब्रूलोकमुपस्तभायत् ॥ स्तभायत् ।
सम्भुः सौत्रो धातुः । लङि 'छन्दसि शायजपि' इति व्यत्ययेन अहावपि शायजादेशः । 'बहुलं
छन्दसि' इत्यडभावः ॥ किमिव । उपमिन्न रोधः । उप समर्पे मीयते इत्युपमिदुदकम् । कूलमिव ॥

मा निन्दत् य इमां मह्यं राति देवो ददौ मर्त्याय स्वधार्वान् ।

पाकाय गृत्सो अमृतो विचेता वैश्वानरो नृत्तमो यद्धो अग्निः ॥ २ ॥

मा । निन्दत् । यः । इमाम् । मह्यम् । रातिम् । देवः । ददौ । मर्त्याय । स्वधार्वान् ।

पाकाय । गृत्सः । अमृतः । विचेताः । वैश्वानरः । नृत्तमः । यद्धः । अग्निः ॥ २ ॥

१. ख-ग-ण-त-न-फ-भ-स-सायणाचार्यैः । २. ख-ग-च-ण-भ-स-सजोषसः नास्ति । ३. ख-
ग-च-ण-भ-ल-स-विश्वानरसंबन्धिने । ४. ख-ग-च-अधिक्यमिति ।

हे होत्रादयः असुं वैश्वानरमग्निं मा निम्बुत निन्दां मा कुरुत । स्तुतेत्यर्थः । 'यः वैश्वः दीप्य-
मानोऽग्निः स्वधावान् अस्मदत्तेन हविरुल्लेखेनाग्नेन तद्वान् सन्' 'सर्वोय मरणधर्माय' 'पाकाय परिक-
प्रज्ञाय' 'सम्यक् यजमानाय' 'इमाम् इदानीं दीयमानप्रकारं' 'शक्ति धनं' 'वदौ दत्तवान् । स विशेष्यते ।
'गुत्सः मेधावी । मेधाविनामैतत् ।' 'अमृतः अमरणस्वभावः' 'विचिताः विशिष्टप्रज्ञाः' 'वैश्वानरः
विश्वेश्वरैः आहवनीयादिरूपेण नीयमानः' 'नृत्तमः नेतृत्तमः फलादीनां' 'यज्ञः महान् । महत्तामैतत् ।
'अग्निः अङ्गनादिगुणविशिष्टः । तादृशमग्निं स्तुतेति भावः ॥

सामं द्विवर्हा महि तिग्मभृष्टिः सहस्रेता वृषभस्तुर्विभान् ।

पुदं न गोरपंगूळं विविद्वान्भिर्मह्यं प्रेदुं वोचन्मनीषाम् ॥ ३ ॥

सामं । द्विऽवर्हाः । महि । तिग्मऽभृष्टिः । सहस्रेऽरेताः । वृषभः । तुर्विभान् ।

पदम् । न । गोः । अपंगूळम् । विविद्वान् ।

अग्निः । मह्यम् । प्र । इत् । ऊँ इति । वोचत् । मनीषाम् ॥ ३ ॥

'द्विवर्हाः द्वयोर्मध्यमोत्तमयोः स्थानयोः परिवृद्धः' 'तिग्मभृष्टिः तीक्ष्णतेजाः' 'सहस्रेताः बहु-
विधाहिण्यरेतस्कः । रेतःशब्दः सारवाची । प्रभृतसारो वा ।' 'वृषभः वपिता कामानां' 'तुर्विभान्
बहुधनः' 'इन्द्रकोऽयम्' 'अग्निः अत्यन्तगोपितः' 'गोः' 'पदं' 'न नष्टाया गोः पदमिव' 'अपंगूळम् अत्यन्त-
रहस्यम् । मनीषाशब्दो ज्ञानवाची सन् अत्र ज्ञातव्ये वर्तते ।' 'मनीषां ज्ञातव्यं' 'महि महत् पूषं' 'साम
अस्मदभिमतं स्तोत्रं' 'विविद्वान् विशेषेण जानन्' 'मह्यं' 'प्रेदुं' 'वोचत् प्रैव ब्रवीतु ॥

प्र ताँ अग्निर्भसत्तिग्मजम्भस्तपिष्ठेन शोचिषा यः सुराधाः ।

प्र ये भिनन्ति वरुणस्य धाम प्रिया मित्रस्य चेततो ध्रुवाणि ॥ ४ ॥

प्र । तान् । अग्निः । बभूवुत् । तिग्मजम्भः । तपिष्ठेन । शोचिषा । यः । सुराधाः ।

प्र । ये । भिनन्ति । वरुणस्य । धाम । प्रिया । मित्रस्य । चेततः । ध्रुवाणि ॥ ४ ॥

'यः' 'अग्निः' 'सुराधाः शोभनधनः सः' 'तिग्मजम्भः तीक्ष्णदंष्ट्रः सन्' 'तपिष्ठेन' 'शोचिषा
अतिशयेन शत्रूणां तापकेन तेजसा' 'तान् वश्यमानान् द्रष्टुम्' 'प्र' 'वभसत् प्रकर्षेण अस्सीयतु । दहतु'
इत्यर्थः ॥ 'भस अस्सीनदीर्घयोः' । 'लेटि' 'इतश्च लोपः' 'इतीकारलोपः' । 'लेटोऽडाटौ' इत्यङागमः ॥
तानियुक्तं कानित्याह । 'ये द्वेष्टारः' 'चेततः' 'जानंतः' । एतदुभयविशेषणम् । 'मित्रस्य' 'वरुणस्य च'
'प्रिया प्रियाणि' 'ध्रुवाणि स्थिराणि' 'धाम धामानि तेजःस्थानानि कर्माणि वा' 'प्र' 'भिनन्ति
प्रकर्षणं हिंसन्ति ॥ 'मीयं' 'हिंसायाम्' । 'मीनातेर्भिगमे' इति ह्रस्वत्वम् । विकरणस्वरः ॥

१. ख-ग-च-ण-न-भ-मा निन्दाम् । २. च-फ-मरणधर्मसंहिताय । ३. ख-ग-च-च-ण-प-फ-भ-
स्थापितः । ४. च-फ-बहुधनः विविद्वान् विशेषेण ज्ञानवान् । ५. ख-ग-च-च-ण-प-फ-भ- 'अत्यन्त-
गोपितं' नास्ति । ६. न-ल-स- 'मह्यं' नास्ति । ७. ख-ग-च-ण-न-फ-भ-चेततः द्वेष्टारः ; घ-प-चेततः
द्वेष्टारः ; त-स-चेततः । ८. ख-ग-च-ण-त-फ-भ-स-त्वाम् ; घ-प- 'वा' नास्ति ।

अभ्रातरः न योषणो व्यन्तः पतिरिपो न जनयो दुरेवाः ।

पापासुः सन्तो अनृता असत्या इदं पदमजनता गभीरम् ॥ ५ ॥

अभ्रातरः । न । योषणः । व्यन्तः । पतिरिपः । न । जनयः । दुःस्वपाः ।

पापासुः । सन्तः । अनृताः । असत्याः । इदम् । पदम् । अजनत । गभीरम् ॥ ५ ॥

‘अभ्रातरः आत्रादिवन्धुरहिताः योषणः यन गतभर्तुका योषित इव ॥ ‘वा पपूर्वेस्य निगमे’ इति विकल्पनात् दीर्घाभावः ॥ ता यथा भर्तृगृहात् पितृगृहं प्रत्यायन्ति तद्वत् व्यन्तः गच्छन्तः । यज्ञादीनपहाय अमार्गे वर्तमाना इत्यर्थः । तथा पतिरिपो यन जनयः पतिद्वेषिण्यः स्त्रिय इव दुरेवाः दुष्टगतयो दुराचारा अत एव पापासुः पापाः सन्तः अनृताः मानससत्त्वरहिता असत्याः वाचिकसत्त्वरहिता मनसा वाचाग्निमभजमानाः इदं पापिभिरनुभूयमानतया प्रसिद्धं गभीरम् अगाधं एव नरकस्थानम् अजनत अजनयन्त उपादयन्ति ॥ लङि जनेरस्तर्भावितण्यार्थात् व्यत्ययेनैकवचनम् ॥ १ ॥

इदं मे अग्रे किर्यते पावकामिनते गुरुं भारं न मन्म ।

बृहद्वाध धृषता गभीरं यहं पृष्ठं प्रयसा सुसधातु ॥ ६ ॥

इदम् । मे । अग्रे । किर्यते । पावक । अमिनते । गुरुम् । भारम् । न । मन्म ।

बृहत् । दधाथ । धृषता । गभीरम् । यहम् । पृष्ठम् । प्रयसा । सुसधातु ॥ ६ ॥

हे पावक शोधक अग्रे किर्यते अत्यल्पाय गुरुं भारं यन वोढुमशक्यं भारमिव । तं यथा धर्तुमसहमानः पातयति तद्वत् । स्वदीयं कर्म अमिनते अहिंसतेऽत्यजते अमे मह्यम् इदं दातव्यत्वेन प्रसिद्धं बृहत् प्रभूतं मन्म मननीयं धनं दधाथ देहि । तदेव विशेष्यते । धृषता शत्रूणां धर्षणेन प्रयसा । अन्ननामेतत् । अन्नेन युक्तं गभीरम् अन्यैरनवगाहं यहं महत् पृष्ठं त्र्यष्टु योज्यं सुसधातु ग्राम्यारण्यभेदेन सप्तप्रकारम् । ‘सप्त ग्राम्याः पशवः सप्तरण्याः’ (तै. सं. ७. २. २. १) इति श्रुतेः । ईदृशं देहीत्यर्थः । गुरुं भारं न अन्यदीयं भारं यथान्यरमे ददाति तद्वदस्माकं दातव्यं धनं देहीति वा योज्यम् ॥

तमिह्वेव समुना समानमभि कृत्वा पुनती धीतिरिष्याः ।

ससस्य चर्ममधि चारु पृश्नेरग्रे रुप अरुपितं जवारु ॥ ७ ॥

तम् । इत् । नु । एव । समुना । समानम् । अभि । कृत्वा । पुनती । धीतिः । अस्याः ।

ससस्यं । चर्मन् । अधि । चारु । पृश्नेः । अग्रे । रुपः । अरुपितम् । जवारु ॥ ७ ॥

१. ख-ग-च-ण-फ-प्रत्यायान्ति । २. ख-ग-च-ण-प-फ-भ-जनयः न । ३. च-ल-स-ज्ञातव्यत्वेन । ४. ख-ग-च-ण-प-फ-भ-ग्राम्यपश्वरण्यपृष्ठभेदेन ।

‘अग्निविद्युदादित्याद्योऽपि मतभेदेन वैश्वानरशब्दाभिधेयाः’ (निरु. ७. २३) इति यास्कनोक्तत्वाद्वा आदित्यात्मना वैश्वानरः स्तुयते । ‘तस्मिन् तमेव वैश्वानरं ह्युस्थानं’ ‘समानं सर्वेषामेकरूपं’ ‘समना सदृशी तद्योग्या’ ‘पुनती अस्मान् शोधयित्री’ ‘धीतिः मतिः अस्मदीया स्तुतिः’ ‘कृत्वा तदुचितेन कर्मणा’ ‘न्वेव क्षिप्रमेव’ ‘अद्वयाः अभिप्राप्नुयात् । भजेदित्यर्थः ॥ अञ्जोतेहिं हि ‘बहुलं लब्धसि’ इति विकरणस्य लुक् । व्यत्ययेन परस्मैपदं मध्यमपुरुषत्वं च । पूर्वत्र तच्छब्दश्रुतेः यच्छब्दोऽध्याहार्यः ॥ यस्य ह्युस्थानस्य वैश्वानरस्य ‘जवारु जवमानरोहि’ ‘जरमाणरोहि वा’ ‘चारु दीप्तं मण्डलम् । ‘जवारु जरमाणरोहीति वा जवमानरोहीति वा’ (निरु. ६. १७) इति यास्कः । ‘अग्रे पुरस्तात् पूर्वस्यां दिशि’ ‘रूपः । आरोपयति स्वात्मनि सस्यादीनि इति’ ‘रुचिः भूमिरुच्यते । तस्याः सकाशात्’ ‘ससस्या । लुप्तोपममेतत्’ । स्वपत इव निश्चलस्य ‘पृश्नेः । द्युनामैतत् । ‘स्वः पृश्निः’ (नि. १. ४. २) इति श्रुल्लोकादित्ययोः साधारणनामसु पाठात् । ज्योतिरादिभिः स्पृश्यमानस्य श्रुल्लोकस्य ‘अधि उपरि’ ‘चर्मन् चर्मणे चरणाय ॥ चरैरौणादिको मनिन् । ‘सुपां सुलुक्’ इति चतुर्थ्या लुक् ॥ ‘आरूपितम् आरोपितं देवैः । तमस्या इति पूर्वत्रान्वयः ॥

प्रवाच्यं वचसुः किं मे अस्य गुहा हितम्बुप निणिग्बदन्ति ।

यदुत्तियाणामप वारिव व्रन्पाति प्रियं रूपो अग्रं पदं वेः ॥ ८ ॥

प्रवाच्यम् । वचसुः । किम् । मे । अस्य । गुहा । हितम् । उप । निणिक् । वदन्ति ।

यत् । उत्तियाणाम् । अप । वाऽर्ध्व । व्रन् ।

पाति । प्रियम् । रूपः । अग्रम् । पदम् । वेरिति वेः ॥ ८ ॥

‘अमे मदीयस्य’ ‘अस्य वक्ष्यमाणस्य’ ‘वचसः वाक्यस्य’ ‘किं’ ‘प्रवाच्यम् अस्ति । तथ्यमेवोच्यत इत्यर्थः । किं तद्वच इत्युच्यते । ‘उत्तियाणाम् । गोनामैतत् । क्षीराद्युत्साविणीनां’ ‘गवां संबन्धि’ ‘यत् क्षीरं’ ‘वारिव उदकमिव तद्यथा सेकेनाविष्कुर्वन्ति तथा’ ‘अप’ ‘व्रन् अपवृप्तिरिति दोधारः । ‘निणिक् । नितरां नेनेति शोधयतीति निणिक् क्षीरमुच्यते । तादृक् क्षीरमनेन वैश्वानरेण’ ‘गुहा गुहायाम्’ ‘उप’ ‘हितम् उपनिहितं’ ‘वदन्ति वेतारः । किंचार्थः’ ‘वेः व्याप्तायाः’ ‘रूपः भूयसाः’ ‘प्रियं सर्वेषाम्’ ‘आधारस्त्वेन त्रियभूतम्’ ‘अग्रं श्रेष्ठं’ ‘पदं स्थानं’ ‘पाति रक्षति ॥

इदमु त्यन्महिं महामनीकं यदुत्तिया सचत पुर्व्यं गौः ।

कृतस्य पदे अधि दीद्यानं गुहा रघुष्यद्रघुयद्विवेद ॥ ९ ॥

इदम् । ऊँ इति । त्यत् । महि । महाम् । अनीकम् । यत् । उत्तिया । सचत । पुर्व्यम् । गौः ।

कृतस्य । पदे । अधि । दीद्यानम् । गुहा । रघुऽस्यत् । रघुऽयत् । विवेद ॥ ९ ॥

१. ख-ग-घ-ण-त-न-प-फ-भ-शोधयन्ती । २. ख-ग-घ-ण-प-फ-भ-जवमानम् ; न-स-जवमान-रोहि । ३. ख-ग-घ-त-न-भ-स-’ इति ’ नास्ति । ४. त-लुप्तोपमैतत् । ५. ख-ग-घ-ण-भ-क्षीरादि-साविणीनाम् । ६. ख-ग-घ-ण-प-फ-भ-’ किंचार्थः’ नास्ति ।

वृद्धसु इदमेव वस्यत् प्रसिद्धं महि महत् पूज्यं मह्यं महतां देवानाम् अनिकं समूहस्य
सूर्यमण्डलं वैश्वानर एवेति शेषः । वस्यत् पूर्वकालीनं प्रकं वा वस्यत् मण्डलम् उल्लिख्य क्षीराद्युत्सा-
विणी गौः अग्निहोत्राद्यर्थः । सचत सेवते । ऋतस्य उदकरणं पदे स्थानेऽन्तरिक्षे अधि अधिकम् ।
यद्वा अधीति सप्तयथानुवादः । दीयानं द्योतमानं गुहा गुहायां वसुष्यत् शीघ्रं स्यन्दमानं
वसुष्यत् शीघ्रं गच्छत् सूर्यमण्डलं विवेद वैश्वानरमेवेति ज्ञातवानस्मि ॥

अथ द्युतानः पित्रोः सचासामनुत् गुह्यं चारु पृश्नेः ।

मातुष्पदे परमे अन्ति षट्शोचिषः प्रयतस्य जिह्वा ॥ १० ॥

अथ । द्युतानः । पित्रोः । सचा । आसा । अमनुत् । गुह्यम् । चारु । पृश्नेः ।

मातुः । पदे । परमे । अन्ति । सत् । गोः । वृष्णः । शोचिषः । प्रयतस्य । जिह्वा ॥ १० ॥

अथ अथ द्युतानः दीप्यमानः पित्रोः द्यावापृथिव्योः सचा सह मध्ये व्यासः सन् पृश्नेः
गोः संबन्धि चारु रमणीयं गुह्यम् ऊचति निगूढं पयः आसा स्वकीयानस्थेन अमनुत् पानाय
अबुध्यत । उक्तमेवार्थं विवृणोति । मातुः क्षीरादिनिर्माण्याः गोः परमे पदे उत्कृष्टे स्थाने
ऊधोलक्षणे अन्ति सत् समीपे विद्यमानं क्षीरं वृष्णः कलानां वर्णितः शोचिषः क्षीरस्य प्रयतस्य
आहवनीयादिरूपेण नियतस्य वैश्वानरस्य जिह्वा पातुमिच्छतीति शेषः ॥ ॥ २ ॥

ऋतं वोचे नमसा पृच्छयमानस्तवाशसा जातवेदो यदीदम् ।

त्वमस्य क्षयसि यद्दु विश्वं दिवि यद्दु द्रविणं यत्पृथिव्याम् ॥ ११ ॥

ऋतम् । वोचे । नमसा । पृच्छयमानः । तव । आऽशसा । जातवेदः । यद्वि । इदम् ।

त्वम् । अस्य । क्षयसि । यत् । ह । विश्वम् ।

दिवि । यत् । ऊँ इति । द्रविणम् । यत् । पृथिव्याम् ॥ ११ ॥

अहं यजमानः नमसा नमस्कारेण सह पृच्छयमानः अन्यैरनुयुज्यमानः सन् ऋतं वोचे
सत्यं ब्रवीमि । किं तदित्युच्यते । हे जातवेदः जातानां वेदितजातं ऋतं वा अग्ने तवाशसा
त्वस्तुत्या साधनेन यदीदं धनं लब्धमस्माभिः स्यात् अस्य धनस्य त्वं क्षयसि त्वमेवेश्वरो
भवसि । तस्य धनस्य यज्ञादिद्वारा अस्यर्थत्वादिति भावः । अत्यल्पमिदमुक्तम् । यद्दु विश्वं
यत्खलु कृत्स्नं धनमस्ति तस्यापीक्षिषे । विश्वमिति सामान्येन यदुक्तं तदेव विनादयति । द्विवि
शुलोके यद्दु द्रविणं यदेव धनं यत् च पृथिव्यां धनं तस्य सर्वस्य त्वमीश्वरो भवसि । 'यज्ञार्थं
द्रव्यमुत्पन्नम्' इति स्मरणात् । अस्मिन्तिरेकेण यज्ञासंभवादिति भावः ॥

किं नो अस्य द्रविणं कद्ध रत्नं वि नो वोचो जातवेदश्चिकित्वान् ।

गुहाध्वनः परमं यन्नो अस्य रेकु पदं न निदाना अगन्म ॥ १२ ॥

किम् । नः । अस्य । द्रविणम् । कत् । ह । रत्नम् । वि । नः । वोचः । जातऽवेदः । चिकित्वान् ।

गुहा । अध्वनः । परमम् । यत् । नः । अस्य । रेकु । पदम् । न । निदानाः । अगन्म ॥ १२ ॥

पूर्वमन्त्रेण यस्य^१ धनस्य^२ अग्निस्वामित्वमुक्तम्^३ अस्य धनस्य^४ किं द्रविणं किं साधनभूतं^५ नः अस्मभ्यं^६ दातव्यं धनमस्ति । कद्ध^७ रत्नं किं च रमणीयं हितकरं धनमस्ति । तद्वत् हे जातवेदः जातधनाते^८ पचिकित्वान् चेतनावानभिज्ञस्त्वं नः अस्मभ्यं पवि^९ वोचः विद्वहि । यद्वा । किं दातव्यं द्रविणमस्ति । अस्य द्रविणराशेः कद्ध रत्नमिति वा योज्यम् । अस्य अध्वनः धनप्राप्ति-मार्गस्य यत् गुहा गुहायां निहितं गूढं परमम् उत्कृष्टं प्राप्तव्यमस्ति तदपि नः अस्मभ्यं विवोचः । वयं रेकु रिक्तं पदं गन्तव्यं स्थानं गुहादिकं निदानाः अन्यैर्निन्द्यमानाः ॥ कर्मणि कर्तृप्रत्ययः ॥ न अगन्म न प्राप्नुमः ॥

का मर्यादा वयुना कद्ध वाममच्छा गमेम रघवो न वार्जम् ।

कदा नो देवीरमृतस्य पत्नीः सूरौ वर्णेन ततननुपासः ॥ १३ ॥

का । मर्यादा । वयुना । कत् । ह । वामम् । अच्छ । गमेम । रघवः । न । वार्जम् ।

कदा । नः । देवीः । अमृतस्य । पत्नीः । सूरः । वर्णेन । ततनन् । उपसः ॥ १३ ॥

का मर्यादा का प्रतीयादिव्यवस्था का च वयुना प्रज्ञानं पदार्थविषयं कद्ध किं च वामं वननीयं पदार्थजातम् । एतत्सर्वम् अच्छ^१ गमेम अभिगच्छेम । तत्र दृष्टान्तः । रघवो न वार्जम् । शीघ्रगामिनोऽश्वादयः संग्राममिव । तद्वत्^२ । कदा कस्मिन् काले नः अस्माकं व्यव-हाराय देवीः देव्यो द्योतमानाः अमृतस्य अमरणधर्मस्यादित्यस्य पत्नीः पत्न्यः पालयिष्यः^३ सूरः प्रसविष्यः^४ उपासः^५ उपसः^६ वर्णेन प्रकाशेन ततनन् विस्तारयेयुः । एवं सूर्यसंबन्धिन उपसः स्तुत्या^७ सर्वात्मनो वैश्वानरस्य स्तुतिरवगन्तव्या ॥ ततनन् । तनोतेर्लेटि ' बहुलं छन्दसि ' इति विकरणस्य भुः । द्विभोवहलादिशेनौ ॥

अग्निरेण वचसा फल्ग्वेन प्रतीत्येन कृधुनातृपासः ।

अधा ते अग्ने किमिहा वदन्त्यनायुधास आसता सचन्ताम् ॥ १४ ॥

अग्निरेण । वचसा । फल्ग्वेन । प्रतीत्येन । कृधुना । अतृपासः ।

अध । ते । अग्ने । किम् । इह । वदन्ति । अनायुधासः । असता । सचन्ताम् ॥ १४ ॥

१. ख-ग-च-ण-फ-अस्य । २. ल- ' धनस्य ' नास्ति । ३. न-स- ' धनस्य ' नास्ति । ४. ख-ग-ण-त-न-भ-स-अस्मभ्यं तत् ; च-फ-अस्मभ्यं यत् । ५. त-जातवेदोऽसि जातधनोऽसि ; न-स-जातधनोऽसि । ६. ख-ग-च-व-ण-न-भ-स- अच्छ ... तद्वत् ' नास्ति । ७. त-ल-पालयिष्यः पत्नीस्थानीया वा । ८. न-स-उपसः ; ल-उपासः । ९. ख-ग-च-फ-भ- ' स्तुत्या ' नास्ति ।

१० अग्निरेण । इरा अन्नं तद्वहितेन । ११ फलमेव तुच्छेन १२ प्रतीत्येन प्रतिगन्तव्येन । आरोहणेत्यर्थः ।
 १३ कृशुना हस्वेन । कृधित इस्वनाम् । कृशुको वज्रकः । (नि. २. २. ९) इति तन्नामसूक्तस्वात् ।
 १४ पूर्वविधेन १५ वचसा १६ अतृपासः अतृपा जनाः । १७ अथ अधुना १८ इह अस्मिन् लोके हे १९ अग्ने एते स्वा
 २० किं २१ वदन्ति । निहंविष्केण वचसा न किञ्चिद्व्यत इत्यर्थः । किंतु २२ अवायुधासः । आयुधधावदः
 साधनं लक्षयति । हविरादिसाधनरहितास्ते २३ असता दुःखेन २४ सचन्ता संगच्छन्ताम् ॥

अस्य श्रिये समिधानस्य वृष्णो वसोरनीकं दम् आ रुरोच ।

रुशद्वसानः सुदशीकरूपः क्षितिर्न राया पुरुवारो अद्यौत् ॥ १५ ॥

अस्य । श्रिये । समऽऽधानस्य । वृष्णः । वसोः । अनीकम् । दम् । आ । रुरोच ।

रुशत् । वसानः । सुदशीकऽरूपः । क्षितिः । न । राया । पुरुऽवारः । अद्यौत् ॥ १५ ॥

१० समिधानस्य समिध्यमानस्य ११ । कर्मणि कर्तृप्रत्ययः ॥ १२ वृष्णः वर्धितुः फलस्य १३ वसोः १४
 वासयितुः १५ अस्य अग्नेः १६ अनीकं तेजःसंघः १७ दमे यागगृहे १८ आ १९ रुरोच सर्वतो दीप्यते । किमर्थम् ।
 २० श्रिये श्रेयसे यजमानानाम् । सोऽग्निः २१ रुशत् । वर्णनामैतत् । दीप्तं तेजः २२ वसानः आच्छाद्यन्
 अत एव २३ सुदशीकरूपः सुदु दर्शनीयरूपः २४ पुरुवारः बहुभिः ऋत्विगिर्यजमानैः २५ वरणीयः सन् २६ अद्यौत्
 द्योतते । किमिव । २७ राया अन्वादिधनेन २८ क्षितिर्न राजादिरिव । क्षितिरिति सनुष्यनाम् ॥ ३ ॥

१ ऊर्ध्व ऊ पु णः । इत्येकादशर्षं पष्ठं सूक्तं वामदेवस्यार्षं त्रैष्टुभमाग्नेयम् । २ ऊर्ध्व ऊ ष्वेका-
 दश । इत्यनुकान्तम् । प्रातरनुवाकाश्चिनसखयोरामेये कर्तौ त्रैष्टुभे छन्दसीदम् । सूत्रितं च—‘ ऊर्ध्व
 ऊ पु णः ससस्य यद्वियुतेति पञ्च ’ (आश्व. श्रौ. ४. १३) इति ॥

ऊर्ध्व ऊ पु णौ अध्वरस्य होतरग्रे तिष्ठ देवताता यजीयान् ।

त्वं हि विश्वमभ्यसि मन्म प्र वेधसश्चित्तरसि मनीषाम् ॥ १ ॥

ऊर्ध्वः । ऊँ इति । सु । नः । अध्वरस्य । होतः । अग्ने । तिष्ठ । देवऽताता । यजीयान् ।

त्वम् । हि । विश्वम् । अभि । असि । मन्म । प्र । वेधसः । चित् । तिरसि । मनीषाम् ॥ १ ॥

हे १ अध्वरस्य २ होतः यागसंबन्धिनो देवानामाह्वातः । यद्वा । होतरित्यत्र प्रकृत्यंशोऽनुवादः ।
 हे होमनिष्पादक ३ अग्ने ४ यजीयान् यष्टुतमस्त्वं ५ नः अस्माकम् ६ ऊर्ध्व ७ ऊ पु षु ८ तिष्ठ उन्नत एव तिष्ठ ।
 निर्ययुञ्जतो भवेत्यर्थः । कुत्रेति तदुच्यते । ९ देवताता देवताता । देवास्तायन्ते १० विस्तीर्यन्ते* अग्नेति
 देवतातिर्यङ्गः । तस्मिन् । ११ त्वं हि १२ त्वं खलु १३ विश्वं सर्वं १४ मन्म मननीयं शत्रूणां धनम् १५ अभ्यसि
 अभिभवसि । किञ्च १६ वेधसश्चित् । चित् पूजायाम् १७ । स्तोतुर्यजमानाद्देः १८ मनीषां मतिं स्तुतिं १९ प्र
 २० तिरसि प्रवर्धयसि । प्रपूर्वस्तिरतिवैधेनार्थः ॥

१. ख-न-भ-उक्थेन । २. ख-ग-च-ण-न-भ-स-‘ समिध्यमानस्य ’ नास्ति । ३. ख-ग-च-च-ण-प-
 फ-भ-य-तोः फलस्य; न-स-फलस्य । ४. ख-ग-च-ण-ऋत्विग्यजमानैः । ५. च-फ-यज्ञे मन्म मननीयत्वं
 वेधसो ब्रह्मणो विश्वमभि असि हि खलु । देवतायाः । * त-न-भ-विस्तार्यन्ते ।

अमूरो होता न्यसादि विश्वरश्मिर्मन्द्रो विदथेषु प्रचैताः ।

ऊर्ध्वं भानुं सवितेवाश्रेन्मेतैव धूमं स्तभायदुप धाम् ॥ २ ॥

अमूरः । होतः । नि । असादि । विश्व । अग्निः । मन्द्रः । विदथेषु । प्रऽचैताः ।

ऊर्ध्वम् । भानुम् । सविताऽइव । अश्रेत् । मेताऽइव । धूमम् । स्तभायत् । उप । धाम् ॥ २ ॥

अमूरः अमूढः । प्रगल्भ इत्यर्थः । होता होमनिष्पादकः । मन्द्रः मन्दनीयः^१ मादयिता वा । प्रचैताः प्रकृष्टज्ञानः । अग्निः देवः । विश्व ऋविग्रूपासु^२ प्रजासु मध्ये । विदथेषु यागेषु निमित्तभूतेषु । न्यसादि नितरां स्थापितः । अथ तथाभूतोऽग्निः । भानुं दीप्तिं । सवितेव उदितः सूर्य इव । ऊर्ध्वम् । अश्रेत् ऊर्ध्वमुखमाश्रयति । किंच । मेतेव स्यूनेव । सा यथा स्वाधिष्ठितं^३ वंशादिकं स्तन्नाति तद्वदयमग्निः । धूमं स्तोस्थितं^४ । धाम् उप श्लोकस्योपरि । स्तभायत् स्तन्नाति ॥

यता सुजूर्णी रातिनीं घृताचीं प्रदक्षिणिदेवतातिमुराणः ।

उदु स्वरुर्नवजा नाक्रः पश्वो अनक्ति सुधितः सुमेकः ॥ ३ ॥

यता । सुऽजूर्णिः । रातिनीं । घृताचीं । प्रऽदक्षिणित् । देवऽतातिम् । उराणः ।

उत् । ऊँ इति । स्वरुः । नवऽजाः । न । अक्रः । पश्वः । अनक्ति । सुधितः । सुमेकः ॥ ३ ॥

यता संयता । सुजूर्णिः शोभनजवा सुष्ठु जीर्णा पुराणी^५ वा । घृताची । घृतमञ्जतीति घृताची । उदुः । रातिनी । रातिधनम् । हविलक्षणधनवती । आज्यपूर्णा भवतीत्यर्थः । देवताति यज्ञं तथा । उराणः उरु कुर्वाणोऽध्वर्युरग्निं^६ प्रदक्षिणित् । प्रदक्षिणमेतीति प्रदक्षिणित् । प्रदक्षिणागमनो भवति^७ । अकारलोपश्छान्दसः । नवजाः नवजातस्तदानीमेवोत्पादितः । स्वरुः । पश्वः । यूपशकलवाची स्वरुर्न रूपं लक्षयति । 'चषालवन्तः स्वरवः प्रथिव्याम्' (क्र. सं. ३. ८. १०) इत्यादिषु स्वरुशब्देन यूपमिधानाच्च । नकारः समुच्चये । यूपोऽपि । उदु । उपसर्गश्रुतेर्योग्यक्रियाध्याहारः । उन्नतो भवति । किंच । अक्रः आक्रमिता । सुमेकः सुदीप्तः । सुधितः स्वधितिरित्यर्थः । सोऽपि । पश्वः पशून् । अनक्ति गच्छति । यद्वा । सुधितः स्वरुदेव उदु उत्कृष्टः पश्वः पशून्नक्ति । 'स्वरुणा पशुमनक्ति' इति श्रुतेः ॥

स्तीर्णे बर्हिषि समिधाने अया ऊर्ध्वो अध्वर्युर्जुषाणो अस्थात् ।

पर्यग्निः पशुपा न होता त्रिविष्टयैति प्रदिवं उराणः ॥ ४ ॥

स्तीर्णे । बर्हिषि । समऽधाने । अग्नौ । ऊर्ध्वः । अध्वर्युः । जुषुषाणः । अस्थात् ।

परि । अग्निः । पशुऽपाः । न । होता । त्रिऽविष्टि । एति । प्रऽदिवं । उराणः ॥ ४ ॥

१. ख-ग-च-महर्नीयः; ण-न-म-ल-स-महर्नीयः । २. त-न-स-ऋविग्रभूतासु । ३. ख-ग-च-ण-फ-स्वधिष्ठितम् । ४. ख-ग-न-धूमस्थोत्थितम्; च-फ-चोत्थितं धूमम्; स-धूमांश्चाच्छादितम् । ५. घ-च-ण-त-न-फ-म-स-पुराणा । ६. ख-ग-घ-च-ण-म-ल-अभवत् ।

वर्हिषि वेद्यां ^१स्तीर्णे आस्तुते सति ^२अग्नौ आहवनीयादिके ^३हविमिधाने सत्यगिष्यमाने च सति ^४अवधुः अध्वरस्य नेता ^५जुजुषाणः देवान् प्रीणयन् ^६ऊर्ध्वः ^७अस्यात् तिष्ठति । ^८होता होमनिष्ठादकः ^९प्रदिवः ^{१०}। पुराणनामैतत् ^{११}। पुरातनः ^{१२}उराणः स्वल्पमपि हविर्देवयोग्यस्वल्पपादनेन उरु कुर्वाणः । ' उराण उरु कुर्वाणः ' इति निरुक्तम् । ' यद्वै देवैर्जोष्यते हविस्तद्विरिमात्रं वर्धते ' इति श्रुतेः अग्नेरुत्करणमुचितम् । ईदृशः ^{१३}अग्निः ^{१४}पशुपता ^{१५}न पशूनां पालक इव पशून् ^{१६}त्रिविष्टि त्रिरावृष्य ^{१७}परि ^{१८}एति । त्रिहिं पर्यग्निः क्रियते ॥

परि त्मना मितद्रुरेति होताभिर्मन्द्रो मधुवचा क्रतावा ।

द्रवन्त्यस्य वाजिनो न शोका भयन्ते विश्वा भुवना यदभ्राद् ॥ ५ ॥

परि । त्मना । मितऽद्रुः । एति । होता । अग्निः । मन्द्रः । मधुऽवचाः । क्रतुऽवा ।

द्रवन्ति । अस्य । वाजिनः । न । शोकाः । भयन्ते । विश्वा । भुवना । यत् । अभ्राद् ॥ ५ ॥

उक्तमेवार्थं स्पष्टयति । अयं ^१होता होमनिष्ठादकः ^२अग्निः ^३हमना आत्मना स्वरूपेणैव ^४मितद्रुः परिमितगतिः सन् ^५परि ^६एति परितो गच्छति पशुम् । कीदृशोऽयम् । ^७मन्द्रः सादनीयो मोदयिता वा ^८मधुवचाः मधुरवचनः ^९क्रतावा यज्ञवान् । ^{१०}वाजिनः हविधमतः ^{११}अस्य अग्नेः ^{१२}शोकाः ^{१३}न दीप्तयोऽपि । नशब्दोऽन्वर्थे । ^{१४}द्रवन्ति गच्छन्ति परितः । यद्वा नकार उपसार्थीयः ^{१५}। वाजिनो न अश्वा इव द्रवन्तीति योज्यम् । ^{१६}यत् यस्मात् अयम् ^{१७}अभ्राद् ^{१८}आजते तस्मात् ^{१९}विश्वा ^{२०}भुवना सर्वाणि भूतजातानि ^{२१}भयन्ते भीतानि भवन्ति ॥ ४ ॥

भद्रा ते अग्ने स्वनीक सुदृघोरस्य सतो विषुणस्य चारुः ।

न यत्ते शोचिस्तमसा वरन्त न ध्वस्मानस्तन्वीर्ये रेप आ धुः ॥ ६ ॥

भद्रा । ते । अग्ने । सुऽदृघोर्नीक । समुऽदृक् । घोरस्य । सतः । विषुणस्य । चारुः ।

न । यत् । ते । शोचिः । तमसा । वरन्त ।

न । ध्वस्मानः । तन्वि । रेपः । आ । धुरिति धुः ॥ ६ ॥

हे ^१स्वनीक शोभनज्वाल ^२अग्ने ^३घोरस्य भीतिजनकस्यापि ^४सतः ^५विषुणस्य विश्वक् सर्वतो व्याप्तस्य ^६ते तव ^७चारुः रमणीया ^८भद्रा स्तुत्या कल्याणी वा मूर्तिः ^९संदृक् संदृष्टिः । सम्यक् इदं भावनीत्यर्थः । ^{१०}यत् यस्मात् ^{११}ते ^{१२}शोचिः दीप्तिं ^{१३}तमसा अन्धकारेण ^{१४}न ^{१५}वरन्त न वारयन्ति निश्चाः । ^{१६}यस्माच्च ^{१७}ध्वस्मानः ध्वंसका राक्षसादयः ते ^{१८}तन्वि तव शरीरि ^{१९}रेपः पापं ध्वंसनादिरूपं ^{२०}न ^{२१}आ ^{२२}धुः न दधति । न कुर्वन्ति । अतः संदृगिति संबन्धः ॥

१. ख-ग-च-ण-भ-प्रदिवः उराणः उरुकुर्वाणोऽध्वर्युनामैतत् । २. ख-ग-घ-च-ण-न-प-फ-सं-स-मधुवचनः । ३. त-उपसार्थकः । ४. ख-ग-च-ण-भूतानि ।

न यस्य सातुर्जनितोरवारि न मातरापितरा नू चिदिष्टौ ।

अथ मित्रो न सुधितः पावकोऽग्निर्दीदाय मानुषीषु विक्षु ॥ ७ ॥

न । यस्य । सातुः । जनितोः । अवारि । न । मातरापितरा । नु । चित् । इष्टौ ।

अथ । मित्रः । न । सुधितः । पावकः । अग्निः । दीदाय । मानुषीषु । विक्षु ॥ ७ ॥

वज्रितोः जनयितुर्दृष्टत्वावकस्य यस्य वैश्वानरस्य सातुः सनिः पश्चादिलक्षणं दानं दीप्तिर्वा
न अवारि केनापि न वायेते । किंच मातरापितरा मातापितरौ यावाद्यधिव्यौ यस्य इष्टौ
प्रेषणे नू चित् क्षिप्रमेव न प्रभवतः । अथ अपि च मित्रो न सखेव सुधितः सुवृषः पावकः
शोधकः अग्निः मानुषीषु मनोः संबन्धिनीषु विक्षु प्रजासु दीदाय दीप्यते ॥ ' दीपी दीप्तौ ' ।
पकारलोपश्छान्दसः । व्यत्ययेन परस्मैपदम् । लिट्यभ्यासस्य ह्रस्वे कृते तुजादिवादीर्णत्वम् ॥

द्विर्यं पञ्च जीजनन्संवसानाः स्वसारो अग्निं मानुषीषु विक्षु ।

उषर्बुधमथर्योऽन दन्तं शुक्रं स्वासं परशुं न तिग्मम् ॥ ८ ॥

द्विः । यम् । पञ्च । जीजनन् । सम् । संवसानाः । स्वसारः । अग्निम् । मानुषीषु । विक्षु ।

उषः । उषर्बुधम् । अथर्यः । न । दन्तम् । शुक्रम् । सु । सुआसम् । परशुम् । न । तिग्मम् ॥ ८ ॥

मानुषीषु मनोः संबन्धिनीषु विक्षु प्रजासु संवसानाः संगच्छमानाः द्विः पञ्च दश
स्वसारः अङ्गुलयः^१ यस्य अग्निं जीजनन् मथनेन^२ उदपादयन् ॥ ' जनी प्रादुर्भावे ' । लुङि
छान्दसश्चादृढभावः ॥ कीदृश्य अङ्गुलयः । अथर्यो न क्षिय इव । कीदृशमग्निम् । उषर्बुधम्
उषसि बुध्यमानं^३ दन्तम् अदन्तं^४ हविषां भक्षकं शुक्रं रस्मिभिर्दीप्यमानं स्वासं शोभनास्यं तिग्मं
तीक्ष्णं परशुं न परशुमिव रक्षसां हन्तारमिति शेषः ॥

तव त्वे अग्ने हरितो घृतस्ना रोहितास ऋज्वञ्चः स्वञ्चः ।

अरुषासो वृषण ऋजुमुष्का आ देवतातिमहन्त दस्माः ॥ ९ ॥

तव । त्वे । अग्ने । हरितः । घृतस्ना । रोहितासः । ऋजुऽअञ्चः । सुऽअञ्चः ।

अरुषासः । वृषणः । ऋजुऽमुष्काः । आ । देवतातिम् । अहन्तः । दस्माः ॥ ९ ॥

हे अग्ने त्वे ते प्रसिद्धाः तव हरितः स्वसंबन्धिनोऽश्वाः देवतातिम् अस्मदीयं यागं प्रति आ
अहन्त ऋत्विग्भिर्माहूयन्ते ॥ लुङि ' लिपिसिचिद्वश्च ' हृत्यङदेशः ॥ कीदृशाः । घृतस्नाः घृतस्तुवः

१. ख-ग-च-त-भ-ल-स-उत । २. ख-ग-च-ण-अङ्गुल्यः । ३. ल-स-मन्थनेन । ४. ख-ग-च-
ण-त-न-भ-स- ' अदन्तं ' नास्ति ।

बलातिशयात्तासापुटादिस्थानेभ्य उदकं क्षरन्तः । रोहितासः रोहिता लोहितवर्णाः । ऋजु
अकुटिलमन्त्रानि गच्छन्तीत्यृजुवज्रः । । स्वज्रः सुष्ठु गच्छन्तः । अरुणासः आरौचमानाः । वृषणः युवानो
वर्धितारः^१ वा ॥ ' वा पश्वैस्य निगमे ' इति विकल्पेन दीर्घविधानादत्र दीर्घाभावः । । ऋजुसुष्काः
ऋजुवृषणाः^२ । वस्माः दर्शनीयाः ॥

ये ह त्वे ते सहमाना अयासस्त्वेवासो अग्रे अर्चयश्चरन्ति ।

श्येनासो न दुवसनासो अर्थं तुविश्वणसो मारुतं न शर्धे ॥ १० ॥

ये । ह । त्वे । ते । सहमानाः । अयासः । त्वेवासः । अग्रे । अर्चयः । चरन्ति ।

श्येनासः । न । दुवसनासः । अर्थम् । तुविश्वनसः । मारुतम् । न । शर्धे ॥ १० ॥

हे ऋग्ने ऋग्ने । ह खलु । त्वे ते । प्रसिद्धाः । सहमानाः । शत्रून्भिभवन्तः । अयासः । गमनशीलाः
। त्वेवासः । दीप्ताः । दुवसनासः । परिचरणीयाः । ते स्वदीयाः । अर्चयः । रश्मयः । श्येनासो । न । अश्वा
इव । अर्थं । गन्तव्यं । चरन्ति । गच्छन्ति । कीदृशाः । । मारुतं । शर्धेः । न । मरुत्संबन्धी । गण इव
। तुविश्वणसः । तुविश्वना अधिकव्यनयो भवन्ति ॥

अकारि ब्रह्म समिधान् तुभ्यं शंसात्युक्थं यजते व्यू धाः ।

होतारमग्निं मनुषो नि षेदुर्नमस्यन्तं उशिजः शंसमायोः ॥ ११ ॥

अकारि । ब्रह्म । समुद्धान् । तुभ्यम् । शंसाति । उक्थम् । यजते । नि । ऊँ इति । धाः ।

होतारम् । अग्निम् । मनुषः । नि । सेदुः । नमस्यन्तः । उशिजः । शंसम् । आयोः ॥ ११ ॥

हे । समिधान् समिध्यमानाग्ने । तुभ्यं त्वदर्थं । ब्रह्म स्तोत्रम् । अकारि अस्माभिः । कृतम् । होतार
। उक्थं शस्त्ररूपं स्तोत्रं । शंसाति शंसति ॥ ' शंसु स्तुतौ ' । ' खेयोऽडाटौ ' इत्याडागमः ॥ त्वां
यजमानः । यजते । अतः । कारणात् । अस्मभ्यं धनं । वि । धाः । विधेहि^३ । दधातेऽन्धान्दसे लुकि । ' बहुलं
छन्दसि ' इत्यडभावः । । उ । इति पादपूर्णे । किंच । आयोः मनुष्यस्य । शंसं । शंसनीयं । होतारं
देवानामाह्वतारम् । अग्निं त्वां । नमस्यन्तः । पूजयन्तः । उशिजः । पश्चादिलक्षणं धनं कामयमानाः
। मनुषः । मनुष्या । कृत्विजः । नि । षेदुः । उपाविशान् । सेवन्ते इत्यर्थः ॥ । ५ ॥

' अयमिह ' इत्येकादशर्चं सप्तमं सूक्तं वामदेवस्यार्चमाग्नेयम् । आद्या जगती द्वितीयाद्याः^४
पञ्चानुष्टुभः सिष्टास्त्रिष्टुभः । तथा चानुक्रान्तिम्—' अयमिहादौ जगती पञ्चानुष्टुभः ' इति । सूक्त-
विनियोगो लैङ्गिकः । अग्निप्रणयने ' अयमिह ' इति वैश्यस्य प्रतिपत् । तथा च सूत्रितम्—' अयमिह
प्रथमो धायि धातुभिरिति तु राजन्यवैश्ययोराद्ये ' (आश्व. श्रौ. २. १७) इति ॥

१. ख-ग-च-ण-वर्धितारः । २. ल-स-साधनसुष्काः । ३. त-न-म-स-व्यधाः विधेहि । ४. ख-
ग-च-ण-म-स- द्वितीयाद्याः ' नास्ति ।

अयमिह प्रथमो धायि धातुभिर्होता यजिष्ठो अध्वरेष्वीड्यः ।

यममवानो भृगवो विरुचुर्वनेषु चित्रं विम्बं विशेविशे ॥ १ ॥

अयम् । इह । प्रथमः । धायि । धातुऽभिः । होता । यजिष्ठः । अध्वरेषु । ईड्यः ।

यम् । अमवानः । भृगवः । विरुचुः । वनेषु । चित्रम् । विऽम्बम् । विशेऽविशे ॥ १ ॥

‘धातुभिः यजार्थं कर्म कुर्वन्निरध्वर्युभिः’ इह अस्मिन् यज्ञे ‘होता देवानामाह्वाता यजिष्ठः अतिग्रायेन यथा’ ‘अध्वरेषु यागेषु’ ‘ईड्यः ऋत्विग्भिः स्तूयमानः’ ‘प्रथमः सर्वेषां देवानां मुख्यः’ ‘अयम् आहवनीयादिस्थानेषु प्रत्यक्षेणोपलभ्यमानोऽभिः’ ‘धायि अधायि निहितः ॥ दधातुः कर्मणि लुङ्’ । ‘बहुलं छन्दस्माङ्गयोगे’ इत्यडभावः । ‘तिङ्कृतितः’ इति निघातः ॥ अयमग्निरित्युक्तम् । कोऽसावग्निरित्यत आह । ‘अमवानः भृगुसंबन्धी कश्चिदपि । स चान्ये’ ‘भृगवः च’ ‘वनेषु अरण्येषु’ ‘चित्रं दावाभिरूपेण बहुधा दृशनीयं’ ‘विशेविशे’ । वीप्सया सर्वजनव्याप्तिर्गृह्यते । सर्वस्या विशः प्रजायाः ‘विम्बं विभुमीश्वरं’ ‘यं देवानां हविर्वाहकत्वेन’ प्रसिद्धमग्निं’ ‘विरुचुः दीप्तियुक्तं कुर्वन्ति स्म’ । यमिति यच्छब्दस्यायमिति इदंशब्देन’ संबन्धः ॥

‘अग्ने कदा ते’ इति । प्रातरनुवाकाधिनशस्त्रयोरामेये कतौ आनुष्टुप् छन्दसि ‘अग्ने कदा ते’ इत्याद्याः पञ्चमैः । सूत्रितं च—‘अग्ने कदा त इति पञ्च’ (आश्व. श्रौ. ४. १३) इति ॥

अग्ने कदा ते आनुषग्भुवदेवस्य चेतनम् ।

अघा हि त्वा जगृध्रिरे मतींसो विक्ष्वीड्यम् ॥ २ ॥

अग्ने । कदा । ते । आनुषक् । भुवत् । देवस्य । चेतनम् ।

अघं । हि । त्वा । जगृध्रिरे । मतींसः । विक्षु । ईड्यम् ॥ २ ॥

हे ‘अग्ने’ ‘अघ अतः कारणात्’ ‘देवस्य द्योतमानस्य’ ‘ते तव संबन्धि’ ‘चेतनं तेजः’ ‘कदा’ ‘आनुषक् अनुषक्तं’ ‘भुवत् भवेत् ॥ लेट्यडागमः । ‘बहुलं छन्दसि’ इति विकरणस्य लुक् । ‘भुवोवोस्तिङि’ इति गुणप्रतिषेधः ॥ अतः कारणादित्युक्तम् । कस्माद्वेतोस्तिर्युच्यते । ‘हि यस्मात् कारणात्’ ‘मतींसः मनुष्याः’ ‘विक्षु विड्भिः’ ‘प्रजाभिः’ ‘ईड्यं स्तुत्यं’ ‘एवा त्वा’ ‘जगृध्रिरे जगृध्रिरे गृह्णन्ति ॥ ग्रहैर्धातोर्लिटि’ ‘हग्रहोर्भेः’ इति भवम् । ‘बहुलं छन्दसि’ इति रुडागमः ॥

ऋतावानं विचेतसं पश्यन्तो धार्मिव स्तुभिः ।

विश्वेषामध्वराणां हस्कृतीरं दमेदमे ॥ ३ ॥

ऋतवानम् । विऽचेतसम् । पश्यन्तः । धाम्ऽईव । स्तुऽभिः ।

विश्वेषाम् । अध्वराणाम् । हस्कृतीरम् । दमेऽदमे ॥ ३ ॥

१. त-लुङि । २. ख-ग-च-ण-प-फ-भ-हव्यवाहकत्वेन । ३. ख-ग-च-च-ण-प-फ-भ-स-दीप्तियुक्तं विरुचुः दीपितवन्तः । ४. ख-ग-च-ण-न-भ-ल-शब्देन । ५. ख-ग-घ-च-ण-प-फ-भ-‘विड्भिः’ नास्ति ।

१कृतावानम् अमाचिन् १विचेतसं विशिष्टज्ञानं १स्तुभिः नक्षत्रैः परिभृतं १यामिव विस्तुलिङ्गैः
समेतं १विश्रवां सर्वेषाम् १अश्वराणां यज्ञानां १हस्तर्तारं प्रभासकं १वृद्धेः १कर्तारं वा १अग्निं १पश्यन्तः
ऋत्विगादयः १दमेदमे सर्वस्मिन् यज्ञगृहे । जगुश्चिरे इति पूर्वेण संबन्धः ॥

आशुं दूतं विवस्वतो विश्वा यश्चर्षणीरग्नि ।

आ जभ्रुः केतुमायवो भृगवाणं विशेविशे ॥ ४ ॥

आशुम् । दूतम् । विवस्वतः । विश्वाः । यः । चर्षणीः । अग्नि ।

आ । जभ्रुः । केतुम् । आयवः । भृगवाणम् । विशेऽविशे ॥ ४ ॥

१यः अग्निः १विश्वाः १चर्षणीः सर्वाः प्रजाः १अग्नि भवति १आयवः मनुष्याः । आयव इति
मनुष्यनाम^२ 'आयवः* यदवः' (नि. २. ३. १७) इति मनुष्यनामसु पाठात् । १आशुं क्षिप्र-
गामिनं १विवस्वतः मनुष्यस्य यजमानस्य १दूतम् । विवस्वन्त इति मनुष्यनाम^३ । १केतुं प्रज्ञापकं
१भृगवाणं भृगुवदाचरन्तम् । दीप्यमानमित्यर्थः ॥ 'सर्वप्रातिपदिकेभ्यः क्तिन्वक्तव्यः' इति किम् ।
तदन्ताल्लो व्यस्ययेन शानच् । अदुपदेशाल्लसावैधातुकादुदात्तत्वे प्राप्ते वृषादेराकृतिगणत्वात्
आशुदात्तत्वम् ॥ तमग्निं १विशेविशे सर्वेभ्यै प्रजायै १आ १जभ्रुः आजहुः ॥ 'हप्रहोभिः' इति भस्वम् ॥

तमीं होतारमानुषक्चिकित्वासुं नि पैदिरे ।

रुण्वं पावकशौचिषं यजिष्ठं सप्त धामभिः ॥ ५ ॥

तम् । ईम् । होतारम् । आनुषक् । चिकित्वासम् । नि । पैदिरे ।

रुण्वम् । पावकऽशौचिषम् । यजिष्ठम् । सप्त । धामभिः ॥ ५ ॥

ऋत्विगादयो मनुष्याः १आनुषक् आनुष्येण १होतारं देवानामाह्वतारं १चिकित्वांसं
जानन्तम् ॥ 'कित ज्ञाने' । लिटः कसुः । द्विर्भावहलादिशेषपुत्त्वदीर्घाः । प्रत्ययस्वरः ॥ १तमीं
तमिममग्निं १नि १पैदिरे निषादयन्ति स्म । कोटशम् । १रुण्वं रसणीयं १पावकशौचिषं शोधकदीर्घि
१यजिष्ठं यष्टृतम् १सप्त सप्तभिः १धामभिः तेजोभिर्युक्तम् ॥ ॥ ६ ॥

तं शश्वतीषु मातृषु वन आ वीतमश्रितम् ।

चित्रं सन्तं गुहां हितं सुवेदं क्वचित्थिनम् ॥ ६ ॥

तम् । शश्वतीषु । मातृषु । वने । आ । वीतम् । अश्रितम् ।

चित्रम् । सन्तम् । गुहां । हितम् । सुवेदम् । क्वचित्थिनम् ॥ ६ ॥

१. ख-ग-च-ण-न-फ-भ-प्रारम्भकम्; च-प-प्रारम्भकम् । २. ख-ग-च-च-ण-न-प-फ-भ-स- 'वृद्धेः
कर्तारं वा' नास्ति । ३. ख-ग-च-ण- 'मनुष्यनाम... इति' नास्ति । * ल-द्रुहवः आयवः ।
४. न-ल-मनुष्यनामेदम् । ५. च-फ-क्लिप् वा ।

‘वाथतीषु बह्वीषु’ मानुषु अप्सु । ताः सरथादिनिर्मातृत्वात् मातर इत्युच्यन्ते । ‘वने’
‘आ वृक्षसमूहे च । आकारश्चाथे’ । ‘सन्तं विद्यमानं’ वीतं कान्तम् । ‘अश्रितं प्राणिभिर्दोहभयात्
असेवितम् । दुरासद्विषयर्थः । ‘वित्रं चायवीथं’ गुहा गुहायां । ‘हितं निहितं’ सुवेदं सुविज्ञानं
सुधनं वा । ‘कृचिदर्थिनं कापि हविष्यर्थिनं’ समिदाज्यपुरोडाशादि हविः^१ स्वीकृत्यन्तम् ॥ क इत्यत्र
वकारस्य छान्दसे संप्रसारणे परपूर्वत्वे च ‘हलः’ इति दीर्घत्वम् ॥ एवंभूतं^२ एतम्^३ अग्निं निषेदिरे इति
पूर्वेण संबन्धः ॥

प्रातरनुवाकाश्विनस्तथयोऽक्षेष्टभे छन्दसि ‘ससस्य यद्वियुता’ इत्याद्याः पञ्चमः । सूत्रितं च—
‘ससस्य यद्वियुतेति पञ्च’ (आश्व. श्रौ. ४. १३) इति ॥

ससस्य यद्वियुता सस्मिन्मूर्धन्यतस्य धामन्मूर्धन्यन्त देवाः ।

महान् अभिर्नमसा रातहव्यो वेरध्वराय सदमिदृतावा ॥ ७ ॥

ससस्य । यत् । विद्युता । सस्मिन् । ऊधन् । ऋतस्य । धामन् । र्णयन्त । देवाः ।

महान् । अग्निः । नमसा । रातहव्यः । वेः । अध्वराय । सदम् । इत् । ऋतुवा ॥ ७ ॥

‘यत् यमग्निं’ देवाः स्तोतारः । ‘ससस्य स्वप्नस्य’ विद्युता विद्युते विद्योमे । उपसीत्यर्थः ।
‘ऋतस्य उदकस्य’ धामन् धामनि स्थाने^४ । ‘सस्मिन् सर्वस्मिन्’ ऊधन् ऊधनि यज्ञे । ‘रणयन्त
रमयन्ति । स्तोत्रैरिति शेषः । ‘महान् प्रभूतः’ नमसा नमस्कारेण । ‘रातहव्यः दक्षहविष्कः
‘ऋतावा सत्यवान् सः’ अग्निः । ‘सदमित् सदैव’ अध्वराय अध्वरं यजमानैः कृतं यज्ञम् ॥ ‘सुपां
सुपो भवन्तीति वक्तव्यम्’ (पा. म. ७. १. ३९) इति वचनादत्र द्वितीयार्थे चतुर्थी ॥ ‘वेः’ जेति
जानाति । यद्वा । देवा इन्द्रादयः ससस्य ऋत्विग्भिः सेव्यस्य^५ यथास्याग्नेर्वियुता विशिष्टे सस्मिन्
भजनीये ऋतस्य सत्यस्य धामन् धामनि योनौ ऊधन्मूर्धनि यज्ञे रणयन्त रमयन्ते । महान् प्रभूतो
नमसा हविषा रातहव्यो दक्षहविष्कः ऋतावा सत्यवान् सोऽग्निरध्वराय यज्ञार्थं सदमित् सदैव वेः^६
गन्ता भवति । अध्वराय यज्ञं वेः कामयते^७ वा ॥

वेरध्वरस्य दूत्यानि विद्वानुभे अन्ता रोदसी संचिकित्वान् ।

दूत ईयसे प्रदिवं उराणो विदुष्टरो दिव आरोधनानि ॥ ८ ॥

वेः । अध्वरस्य । दूत्यानि । विद्वान् । उभे इति । अन्तरिति । रोदसी इति । सम्चिकित्वान् ।

दूतः । ईयसे । प्रदिवं । उराणः । विदुः उत्तरः । दिवः । आरोधनानि ॥ ८ ॥

१. ख-ग-च-फ-हविरर्थिनम् ; ग-हविषः अर्थिनम् ; स-हवीषि । २. त-ल-सर्वं हविः । ३. न-
ल-स-‘त’ नास्ति । ४. ख-ग-च-ण-त-न-भ-ल-स-‘स्थाने’ नास्ति । ५. च-ण-न-भ-सत्यस्य ।
६. ख-ग-च-च-ण-न-भ-ल-स-‘वेः’ नास्ति । ७. ख-ग-च-ण-त-भ-स-कामयमानः ।

हे अग्ने 'विद्वान् सर्वं जानानस्त्वम्' अप्वरस्य यज्ञस्य संबन्धीनि 'दृत्यानि दृतकर्माणि' 'वेः वेसि कामयसे' वा । यद्वा 'वेरिति यज्ञविशेषणम् । वेर्येजमानस्याभीष्टफलजनकस्याध्वरस्य यागरस्य संबन्धीनि दृत्यानि दृतकर्माणि विद्वान् जानन्' । 'उभे' 'रोदसी उभयो रोदरयोद्योवापृथिव्योः' 'अन्तः मध्ये स्थितमन्तरिक्षं' 'संचिकित्वान् सम्यक् जानन्' 'प्रदिवः पुराणः । पुराणनामैदं 'प्रस्नं प्रदिवः' (नि. ३. २७. २) इति पुराणनामसु पाठात् । 'उराणः अल्पमपि हविः उरु बहु कुर्वाणः । 'उराण उरु कुर्वाणः' इति यास्कनोक्तत्वात् । 'विदुष्टरः विद्वत्तरो देवानां' 'दृतः त्वं' 'दिवः स्वर्गस्य' 'आरोधनानि आरोहणानि । आरोहणाह्वाणि स्थानानीत्यर्थः । देवानां हवींश्चर्पयितुम्' 'ईयसे गच्छसि ॥

कुष्णं त एम रुशतः पुरो भाश्चरिष्ण्वर्चिर्वपुषामिदेकम् ।

यदप्रवीता दधते ह गर्भं सद्यश्चिज्जातो भवसीदु दृतः ॥ ९ ॥

कुष्णम् । ते । एम् । रुशतः । पुरः । भाः । चरिष्ण्व । अर्चिः । वपुषाम् । इत् । एकम् ।

यत् । अप्रवीता । दधते । ह । गर्भम् । सद्यः । चित् । जातः । भवसि । इत् । ऊँ इति । दृतः ॥ ९ ॥

हे अग्ने 'रुशतः रोचमानस्य' 'ते तव संबन्धि । अत्र एमश्चाद्येन गमनमार्गं उपपत्ते । 'एम् वर्म' 'कुष्णं कुष्णवर्णं भवति । 'भाः तव संबन्धिनी दीप्तिः' 'पुरः पुरस्ताद्भवति । 'चरिष्ण्व संचरणशीलम्' 'अर्चिः त्वदीयं तेजः' 'वपुषां वपुष्मतां रूपवताम् । तेजस्विनामित्यर्थः । 'एकम्' 'इत् मुख्यमेव भवति । 'यत् यं त्वाम्' 'अप्रवीता अनुपगता यजमानाः' 'यार्भं त्वज्जनहंतुरमार्गं' 'दधते' 'ह धारयन्ति खलु । स त्वं' 'सद्यश्चित् सद्य एव' 'जातः उत्पन्नः सन्' 'दृतः' 'भवसीदु यजमानस्य दृतो भवस्येव ॥

सद्यो जातस्य ददृशानमोजो यदस्य वार्तो अनुवार्ति शोचिः ।

वृणक्ति तिग्मामतसेषु जिह्वां स्थिरा चिदक्षा दयते वि जम्भैः ॥ १० ॥

सद्यः । जातस्य । ददृशानम् । ओजः । यत् । अस्य । वार्तः । अनुवार्ति । शोचिः ।

वृणक्ति । तिग्माम् । अतसेषु । जिह्वाम् । स्थिरा । चित् । अक्षा । दयते । वि । जम्भैः ॥ १० ॥

'सद्यो' 'जातस्य' 'अरणिनिर्मथनादनन्तरमेवोत्पन्नस्याग्नेः' 'ओजः तेजः' 'ददृशानम् । क्रत्विगा-दिभिर्दृश्यमानं भवतीति शेषः । 'वार्तः वायुः' 'यत् यदा' 'अस्य' 'अग्नेः' 'वोचिः दीप्तिम्' 'अनु लक्ष्मीकृत्य' 'वार्ति गच्छति तदा सोऽयमग्निः' 'अतसेषु वृक्षसंघेषु' 'तिग्मां तीक्ष्णां' 'जिह्वां उवालां' 'वृणक्ति संयोजयति । 'स्थिरा' 'चित् स्थिराण्यपि' 'अक्षा अक्षरूपाणि काष्ठादीनि' 'जम्भैः तेजोभिः' 'वि' 'दयते विखण्डयति' । भक्षयतीत्यर्थः ॥

१. ख-ग-च-न-प-फ-भ-स- 'कामयसे ... जानन्' नास्ति; न-विद्वान् जानन् । २. ख-ग-च-न-भ-स-यस्य । ३. च-दीप्तं तेजः । ४. ख-ग-च-फ-विस्यन्दयति ।

तृषु यदन्ना तृषुणा ववक्षं तृषु दूतं कृणुते गृहो अग्निः ।

वातस्य मेळि सचते निजूर्वेन्नाशुं न वाजयते हिन्वे अर्वा ॥ ११ ॥

तृषु । यत् । अन्ना । तृषुणा । ववक्षं । तृषुम् । दूतम् । कृणुते । गृहः । अग्निः ।

वातस्य । मेळिम् । सचते । निजूर्वेन् । आशुम् । न । वाजयते । हिन्वे । अर्वा ॥ ११ ॥

यत् यः अग्निः तृषु क्षिप्रमेव अन्ना अन्नानि काष्ठादीनि तृषुणा क्षिमेण रस्मिसमूहेन ववक्षं वहति । दहतीत्यर्थः । गृहः महान् सः अग्निः तृषुम् आत्मानं दूतं कृणुते यजमानदूतं करोति । निजूर्वेन् काष्ठानि निःक्षेपेण दहन्नग्निः वातस्य वायोः मेळि बलं सचते सेवते । आशुं न । अश्वसादी यथाश्वं तथा अर्वा गमनशीलोऽग्निः स्वरदिम् वाजयते वाजिनं बलवन्तं करोति । हिन्वे प्रेरयति च ॥ ॥ ७ ॥

‘दूतं वः’ इत्यष्टवैमष्टमं सूक्तं वामदेवस्यापं गायत्रीछन्दस्कमग्निदेवताकम् । तथा चानुक्रम्यते—‘दूतं वोऽष्टौ गायत्रं तु’ इति । व्यूढे दशरात्रे प्रथमे छन्दोमे इदं सूक्तं जातवेदस्य निविद्वामीयम् । तथा च सूत्रितं—‘दूतं व इत्याग्निमास्तम्’ (आश्व. श्रौ. ८. ९) इति । इदमादिकं द्वे सूक्ते प्रातरनुवाकस्याग्नेये कतौ गायत्रे छन्दसि विनियुक्ते । सूत्रितं च—‘अमे पावक दूतं व इति सूक्ते’ (आश्व. श्रौ. ४. १३) इति ॥

दूतं वो विश्ववेदसं हव्यवाहममर्त्यम् । यजिष्ठसृजसे गिरा ॥ १ ॥

दूतम् । वः । विश्व वेदसम् । हव्यवाहम् । अमर्त्यम् । यजिष्ठम् । सृजसे । गिरा ॥ १ ॥

इ अग्ने विश्ववेदसम् । विश्वं समस्तं वेदो धनं यस्यासौ विश्ववेदाः । तं सर्वविद् वा हव्यवाहं देवेभ्यो हविषा वोढारम् अमर्त्यम् असरणधर्माणं यजिष्ठम् अतिशयेन यष्टारं दूतं देवानां वः स्वां गिरा स्तुतिरूपया वाचा ऋजसे यजमानोऽहं प्रसाधयामि । वर्धयामीत्यर्थः । ‘ऋजसिः प्रसाधनकर्मा’ इति यास्कः ॥

स हि वेदा वसुधितिं मुह्यं आरोधनं दिवः । स देवा एह वक्षति ॥ २ ॥

सः । हि । वेदं । वसुधितिम् । मुह्यन् । आरोधनम् । दिवः ।

सः । देवान् । आ । इह । वक्षति ॥ २ ॥

यस एहि प्रसिद्ध एवाग्निः वसुधितिं यजमानाभीष्टफलरूपधनस्य दानं वेद वेति । महान् प्रभूतोऽग्निः दिवः आरोधनम् आरोहणं देवानां स्थानं वेति । सः अग्निः इह अस्मिन् यज्ञे

१. ख-ग-च-न-भ-ल-स-यजमानं दूतम् । २. ख-ग-च-ण-भ-स-अग्ने पावक दूतं व इति सूक्ते इति; न-प्र यद्वस्त्रिष्टुभं दूतं व इत्याग्निमास्तमिति । प्रातरनुवाके आग्नेये कतौ गायत्रे छन्दसि आश्विनशक्ने चैतदादिके द्वे सूक्ते । तथा च सूत्रितम्—अग्ने पावक दूतं व इति सूक्ते इति । प्रातरनुवाकस्थानेनेति च ।

‘देवान् इन्द्रादीन्’ आ ‘वक्षति आवहन् ॥ वहेधातोः ‘लिङ्गर्थे लेट्’ इति लेट् । तस्य लिप् । ‘सिष्ठ्यङ्गुलं लेटि’ इति लिप् । ‘लेटोऽडाटौ’ इत्यडागमश्च । ‘हो ङः’ इति ङश्च । ङत्वकत्व-पत्वानि । ‘तिङ्गुलिङः’ इति निघातः ॥

स वेद देव आनमं देवाँ ऋतायते दमे । दाति प्रियाणि चिद्वसु ॥ ३ ॥

सः । वेद । देवः । आऽनमम् । देवान् । ऋतुऽयते । दमे । दाति । प्रियाणि । चिद्व । वसु ॥ ३ ॥

‘देवः शोतमानः’ ‘सः अग्निः’ ‘आनमं यजमानादीनामयितुं नमस्कारयितुं’ ‘देवान् इन्द्रादीन्’ ‘वेद क्रमेण’ वेत्ति । ‘दमे यज्ञगृहे’ ‘ऋतायते कर्तं यज्ञमिच्छते यजमानाय’ ‘प्रियाणि’ ‘चित्’ ‘अभीष्टान्यपि’ ‘वसु वसूनि पश्वादीनि’ धनानि ‘दाति ददाति प्रयच्छति ॥

स होता सेदु दूत्यं चिकित्वाँ अन्तरीयते । विद्वान् आरोधनं दिवः ॥ ४ ॥

सः । होता । सः । इत् । ऊँ इति । दूत्यम् । चिकित्वान् । अन्तः । ईयते ।

विद्वान् । आऽरोधनम् । दिवः ॥ ४ ॥

‘सः अग्निः’ ‘होता देवानामाह्वाता भवति । ‘सेदु स एवाग्निः’ ‘दूत्यं देवानां दूतकर्म’ ‘चिकित्वान् जानन्’ ‘दिवः स्वर्गस्थ’ ‘आरोधनम् आरोहणम् आरोहणाहं’ देवानां स्थानं च ‘विद्वान् जानन्’ ‘अन्तः सावायुश्रियोर्मध्ये’ ‘ईयते गच्छति ॥ ‘ईङ् गतौ’ । ‘दिवादिभ्यः ङन्’ । ‘तिङ्गुलिङः’ इति निघातः ॥

ते स्याम ये अग्रये ददाशुर्हव्यदातिभिः । य ई पुष्यन्त इन्धते ॥ ५ ॥

ते । स्याम । ये । अग्रये । ददाशुः । हव्यदातिभिः । ये । ईम् । पुष्यन्तः । इन्धते ॥ ५ ॥

‘ते तव यजमानाः’ ‘स्याम भूयाम । ते इत्युक्तम् । के इत्युच्यते । ‘ये यजमानाः’ ‘अग्रये’ ‘हव्यदातिभिः’ ‘हविर्दानैः’ ‘वदाशुः प्रीतिं कुर्वन्ति । ‘ईम् एनमसि’ ‘पुष्यन्तः वर्धयन्तः’ ‘ये यजमानाः’ ‘इन्धते समिद्धिर्दीहितुकं कुर्वन्ति ॥

ते राया ते सुवीर्यैः ससवांसो वि शृण्विरे । ये अग्ना दधिरे दुवः ॥ ६ ॥

ते । राया । ते । सुवीर्यैः । ससवांसः । वि । शृण्विरे । ये । अग्ना । दधिरे । दुवः ॥ ६ ॥

‘ये यजमानाः’ ‘अग्ना अग्नौ ॥ ‘सुवां सुलक्’ इत्याकारः ॥ ‘दुवः परिचर्या’ ‘दधिरे धारयन्ति । कुर्वन्तीत्यर्थः । ‘ते’ ‘ससवांसः अग्निं संभजमानाः’ ‘राया पश्वादिलक्षणेन धनेन’ ‘वि’ ‘शृण्विरे विश्रूयन्ते प्रख्यायन्ते । ‘ते’ ‘सुवीर्यैः शोभनवीर्योपेतैः पुत्रादिभिश्च विश्रूयन्ते ॥

अस्मे रायौ दिवेदिवे सं चरन्तु पुरुस्पृहः । अस्मे वाजास ईरताम् ॥ ७ ॥

अस्मे इति । रायः । दिवेऽदिवे । सम् । चरन्तु । पुरुऽस्पृहः ।

अस्मे इति । वाजासः । ईरताम् ॥ ७ ॥

पुरुस्पृहः ऋत्विगादिभिरभिलष्यमाणाः प्रायः पश्चाद्विधनानि अस्मे अस्मासु यजमानेषु दिवेदिवे प्रतिदिनं वसं चरन्तु प्रचरन्त्यो भवन्तु ॥ दिवश्चत्वारोत्तरस्याः सप्तम्याः 'सुपां सुलक' इत्यादिना शेषादेशः । 'उडिदम्' इत्यादिना च तस्योदात्तत्वम् । 'नित्यवीप्सयोः' इति द्विर्भावे सत्युत्तरभागादय 'अनुदात्तं च' इत्यनुदात्तत्वम् ॥ वाजासः अक्रानि च अस्मे अस्मान् ईरतां यज्ञार्थं प्रेरयन्तु ॥

स विप्रश्चर्षणीनां शर्वसा मानुषाणाम् । अति क्षिप्रेवं विध्यति ॥ ८ ॥

सः । विप्रः । चर्षणीनाम् । शर्वसा । मानुषाणाम् । अति । क्षिप्राऽईव । विध्यति ॥ ८ ॥

विप्रः मेधावी । विप्र इति मेधाविनाम् 'विप्रो धीरः' (नि. ३. १५. १) इति तन्नामसु पाठात् । वसः अग्निः शर्वसा बलेन । शर्व इति बलनाम् 'पाजः शर्वः' (नि. २. ९. ३) इति तन्नामसु पाठात् । मानुषाणां मनुसंबन्धिनां चर्षणीनां प्रजानां क्षिप्रेवं क्षेप्तव्येव विनाशयितुमर्हाणि । दुरितानीति शेषः । अति विध्यति अतिविध्यतु अतिशयेन नाशयतु ॥ ८ ॥

'अग्ने मृळ' इत्यष्टौ नवमं सूक्तं वामदेवस्यार्थं गायत्रीच्छन्दस्कमग्निदेवताकम् । अनुक्रान्तं च- 'अग्ने मृळ' इति । द्वितीये छन्दोमे इदं सूक्तं जातवेदस्यनिविद्वानीयम् । सूत्रितं च- 'कौलं वः शर्धोऽग्ने मृळेत्यामिमास्तम्' (आश्व. श्री. ८. १०) इति ॥

अग्ने मृळ महौ असि य ईमा देवयुं जनम् । इयेथ बहिर्गासदम् ॥ १ ॥

अग्ने । मृळ । महान् । असि । यः । ईम् । आ । देवऽयुम् । जनम् ।

इयेथ । बहिः । आऽसदम् ॥ १ ॥

हे अग्ने मृळ अस्मान् सुख्य । स त्वं महान् अस्मि प्रभूतो भवसि । ययः स्वम् ईम् इमं देवयुं देवानां कामयितारं जनं यजमानं बहिः दर्भम् आसदं यज्ञे आसत्सु आ इयेथ आगच्छसि ॥

स मानुषीषु दृळभौ विक्षु प्रावीरमर्त्यः । दूतो विश्वेषां भुवत् ॥ २ ॥

सः । मानुषीषु । दृऽदमः । विक्षु । प्रऽअवीः । अमर्त्यः । दूतः । विश्वेषाम् । भुवत् ॥ २ ॥

१. ख-ग-घ-च-ण-फ-भ-शिप्राप्येव; न-क्षिप्रमेव । २. स-गायत्रमात्रेयम् । ३. स-अग्ने मृळेति अनुक्रान्तं च । सूक्तविनियोगो लैङ्गिकः । ४. न-व्यूह्ये दशरात्रे द्वितीये छन्दोमे आमिमास्तस्ये इदं सूक्तम् । तथा च सूत्रम् । ५. ख-ग-घ-च-ण-फ-भ-प्रभूतो भवसि नास्ति ।

वदूढभः दुर्दभो राक्षसादिना दुहिंसः वमानुषीषु मनुसंबन्धिनीषु^१ विश्व प्रजासु प्रावीः प्रकर्षेण गन्ता असस्यः असरणधर्मा असिः अग्निः विश्वेषां सर्वेषां देवानां वदूतः वसुवत् भवतु ॥

स सन्न परि णीयते होता मन्द्रो दिर्विष्टिषु । उत पोता नि सीदति ॥ ३ ॥
सः । सन्न । परि । नीयते । होता । मन्द्रः । दिर्विष्टिषु । उत । पोता । नि । सीदति ॥ ३ ॥

वसः अग्निः वसन्न यज्ञगृहं परि णीयते ऋत्विग्भिः परितो नीयते । नीयमानः सन् विविष्टिषु यागेषु मन्द्रः मदनीयः स्तुत्यः सोऽग्निः होता च भवति । उत अपि च पोता सन् विधीदति यज्ञगृहे उपविशति ॥

उत ग्रा अघ्रिर्ध्वर उतो गृहपतिर्दमे । उत ब्रह्मा नि सीदति ॥ ४ ॥

उत । ग्राः । अग्निः । अध्वरे । उतो इति । गृहपतिः । दमे ।

उत । ब्रह्मा । नि । सीदति ॥ ४ ॥

उत अपि च अग्निः अध्वरे यागे ग्राः देवपत्नीर्यजति । यष्टा भवतीत्यर्थः । यद्वा । ग्रा गच्छन् अध्वर्युर्भवति । उतो अपि च सोऽग्निः दमे यज्ञगृहे गृहपतिः यजमानश्च भवति । उत अपि च ब्रह्मा ब्राह्मणाच्छंसी सन् विधीदति उपविशति ॥

वेधि हध्वरीयतामुपवक्ता जनानाम् । हव्या च मानुषाणाम् ॥ ५ ॥
वेधि । हि । अध्वरिऽयताम् । उपवक्ता । जनानाम् । हव्या । च । मानुषाणाम् ॥ ५ ॥

वध्वरीयतां यज्ञमिच्छतां वमानुषाणां मनुसंबन्धिनां^२ वजनानां^३ हव्या च हव्यानि हवींषि हे अग्ने वेधि वहि कामयसे खलु । उपवक्ता अध्वर्युप्रभृतीनां सर्वेषां कर्मणामनुज्ञार्थं ' मां प्रणय ' इत्यादि रूपस्य वाक्यस्य वक्ता सन् ब्रह्मा चासि । ' ब्रह्मा त्वो वदति जातविद्याम् ' (ऋ. सं. १०. ७१. ११) इति श्रुतेः । उपवक्ता सर्वेषां कर्मणामवैकल्यायमुपद्रष्टा वा^४ सदस्योऽसि । ' स हि सप्तदशः कर्मणामुपद्रष्टा भवति ' इत्यापस्तम्बनोक्तत्वात् ॥

वेषीद्रस्य दूत्यं यस्य जुजोषो अध्वरम् । हव्यं मर्तस्य वोळ्हेवे ॥ ६ ॥
वेधि । इत् । ऊँ इति । अस्य । दूत्यम् । यस्य । जुजोषः । अध्वरम् ।
हव्यम् । मर्तस्य । वोळ्हेवे ॥ ६ ॥

१. प-मनुष्यसंबन्धिनीषु । २. प-मनुष्यसंबन्धिनीनाम् । ३. ल-जनानां यजमानानाम् । ४. ग-यद्वा उपवक्ता । ५. ख-ग-च-ण-त-न-प-फ-भ-स- ' वा ' नास्ति ।

हे अग्ने त्वं 'मर्तस्य मनुष्यस्य' यस्य यजमानस्य 'अध्वरं यागं' हव्यं हविः 'वोढहवे.वोढुम् ॥
नहेधातोः 'तुमर्थे सेसेनसे' इति तवेग्रस्ययः । 'गिनत्यादिर्निःश्वम्' इत्याहुदात्तत्वम् ॥ 'जुजोषः
सेवेथाः ॥ 'जुषी प्रीतितेवनयोः' । लेट् । 'बहुलं छन्दसि' इति शपः 'शुद्धिर्भावश्च' । 'लेटोऽडाटी'
इत्यडागमः ॥ 'अस्य यजमानस्य' दूत्यं दूतकर्म 'वेपीतु कामयस एव ॥

अस्माकं जोष्यध्वरमस्माकं यज्ञमङ्गिरः । अस्माकं शृणुधी हवम् ॥ ७ ॥

अस्माकम् । जोषि । अध्वरम् । अस्माकम् । यज्ञम् । अङ्गिरः । अस्माकम् । शृणुषि । हवम् ॥ ७ ॥

हे 'अङ्गिरः' अग्ने त्वम् 'अस्माकम्' अध्वरम् अस्मदीयं यागं 'जोषि जुपस्व सेवस्व ।
'अस्माकम् अस्मदीयं' यज्ञं यजनसाधनं' हविश्च जुपस्व । 'अस्माकम् अस्मदीयं' हवम् आह्वानरूपं
स्तोत्रं च 'शृणुषि शृणु ॥ शृणोतेलोप्यध्यमैकवचनम् । सिप् । तस्य हिरादेशे' 'श्रुवः श्रच' इति
धातोः श्रुप्तस्ययः श्रभावश्च' । 'श्रुशृणुपृकृवृष्य' छन्दसि' इति हेधिरादेशः ॥

परि ते दूळभो रथोऽस्माँ अश्रोतु विश्वतः । येन रक्षसि दाशुषः ॥ ८ ॥

परि । ते । दुःउदमः । रथः । अस्मान् । अश्रोतु । विश्वतः । येन । रक्षसि । दाशुषः ॥ ८ ॥

हे अग्ने त्वं 'येन रथेन' विश्वतः विश्वासु सर्वासु दिक्षु गच्छन् 'दाशुषः' हविष्प्राप्तुन्
यजमानान् 'रक्षसि' विद्मेभ्यः पालयसि । 'ते' त्वदीयः 'दूळभः' दुर्बलः दुर्हिसः' सः 'रथः' अस्मान्
यजमानान् 'परि पठितः सर्वतः' अश्रोतु व्याप्नोतु ॥ अश्रोतेर्व्यत्ययेन परस्मैपदम् ॥ ९ ॥

'अग्ने तमद्य' इत्यष्टचं दशमं सूक्तं वामदेवस्यापि अग्नेयम् । तथा चातुक्रमणिका—'अग्ने
तमद्य पदपाङ्क्तं' पञ्चमी महापदपङ्क्तिरन्ययोगिक् चतुर्थी षष्ठ्युपात्त्या वा सप्तम्याः पञ्चकौ सुरथौ
तृतीयः सप्तको नवकश्चाष्टम्याः पञ्चकः पादश्रतुक् सप्तकैश्चुभश्च' इति । इदं कुरस्ममपि
सूक्तं पदपङ्क्तिच्छन्दस्कं 'पञ्चकाश्चत्वारः पदकश्चैकश्रतुर्धश्रतुको वा पदपङ्क्तिः' इत्युक्त-
लक्षणोपेतत्वात् । पञ्चमी 'तव स्वादिष्टा' इत्येया महापदपङ्क्तिः 'पञ्च पञ्चकाः पदकश्चैकः'
इति लक्षणसम्भावत् । अन्या 'शिवा नः सख्या' इत्येयोणिक्छन्दस्का । चतुर्थीषष्ठीसप्तम्यः
'आभीष्टे अद्य', 'वृत्तं न पूतं', 'कृतं चिद्धि म्या' इत्येतास्तिष्ठ उणिहः पदपङ्क्तयो वा । अत्र
सप्तम्यष्टम्योः पदपङ्क्त्युणिहोः परिभाषोक्तपादविच्छेदापवादाय प्रकारान्तरेण विच्छेदः कृतः ।
दशमेऽहनि इदं सूक्तमाज्यशास्त्रम् । सूत्रितं च—'अग्ने तमद्याधं न स्तोमैरित्याज्यम्' (आश्व. श्रौ.
८. १२) इति । पिण्डपितृयज्ञे 'अग्ने तमद्य' इत्यनयाग्निं प्रथाराच्छेत् । सूत्रितं च—'अग्निं प्रथेयादग्ने
तमद्याधं न स्तोमैः' (आश्व. श्रौ. २. ७) इति । पौनराधेयिक्यां स्विष्टकृत्वेषैव याज्या । सूत्रितं
च—'अग्ने तमद्याधं न स्तोमैरिति संयाज्ये' (आश्व. श्रौ. २. ८) इति ॥

१. ख-ग-घ-च-ण-प-ल-स-यजमानसाधनम् । २. त-ल-हिरादेशः । ३. च-प्रकृतेः श्रुभावश्च ।
४. न-ल-स-ते' नास्ति । ५. ख-ग-घ-च-ण-त-न-म-दुर्हिसः । ६. ख-ग-घ-च-ण-न-भ-ल-स-अग्नेयम्'
नास्ति । ७. त-पदपाङ्क्ति । ८. ख-ग-घ-च-ण-न-भ-स-इत्युक्तलक्षणत्वात् ।

अग्ने तमुद्याश्वं न स्तोमैः क्रतुं न भद्रं हृदिस्पृशेत् । ऋध्यामां तु ओहैः ॥१॥
 अग्ने । तम् । अद्य । अश्वम् । न । स्तोमैः । क्रतुम् । न । भद्रम् । हृदिस्पृशम् ।
 ऋध्याम् । ते । ओहैः ॥ १ ॥

हे ऽअग्ने ऽअद्य अस्मिन्नहनि वयमुत्विगादयः ऽओहैः हन्दादिप्रापकैः ऽस्तोमैः स्तोत्रसमूहैः
 ऽतं प्रसिद्धं ऽते त्वाम् ऽऋध्याम समर्धयामः । कीदृशं त्वाम् । ऽअश्वं ऽन वोहारमश्वमिव तथा हविषो
 वाहकं ऽक्रतुं ऽन कर्तारमिव । उपकर्तारमित्यर्थः । तथा ऽभद्रं भजनीयं ऽहृदिस्पृशं हृदयंगमम् ।
 अतिशयेन प्रियमित्यर्थः ॥

पौनराधेयिक्यामिष्टी प्रधानस्य 'अधा ह्यग्ने' इत्येषानुवाक्या । 'एभिर्नो अकैः' इति तस्यां
 स्विष्टकृतोऽनुवाक्या । 'आमिष्टे अद्य' इति प्रधानस्य याज्या । सूत्रितं च- 'अधा ह्यग्ने क्रतोर्भद्रस्या-
 मिष्टे अद्य गीर्भिर्गुणन्त एभिर्नो अकैः' (आश्व. श्रौ. २. ८) इति ॥

अधा ह्यग्ने क्रतोर्भद्रस्य दक्षस्य साधोः । रथीर्ऋतस्य बृहतो बभूथ ॥ २ ॥
 अध । हि । अग्ने । क्रतोः । भद्रस्य । दक्षस्य । साधोः । रथीः । ऋतस्य । बृहतः । बभूथ ॥२॥

ऽअधा ऽहि इदानीमेव हे ऽअग्ने त्वं ऽक्रतोः अस्मदीयस्य यागस्य ऽरथीः नेता ऽबभूथ भवसि ॥
 'छन्दसि लुङ्लङ्लिटः' इति भवतेर्वर्तमानेऽर्थे लटि सिपस्थल् । 'आर्धाधातुकस्येद्वलादेः'
 इतीडागमे प्राप्ते 'बभूथात्तन्थ' इति निपातनादिहभावः ॥ कीदृशस्य यागस्य । 'भद्रस्य भजनी-
 यस्य' ऽदक्षस्य प्रबुद्धस्य ऽसाधोः अभीष्टफलानां साधकस्य ऽऋतस्य सत्यभूतस्य ऽबृहतः सहतः ॥

एभिर्नो अकैर्भवा नो अवाङ् स्वर्णं ज्योतिः ।

अग्ने विश्वेभिः सुमना अनीकैः ॥ ३ ॥

एभिः । नः । अकैः । भवः । नः । अवाङ् । स्वः । न । ज्योतिः ।

अग्ने । विश्वेभिः । सुमनाः । अनीकैः ॥ ३ ॥

हे ऽअग्ने ऽज्योतिः ज्योतिष्मान् ऽस्वर्णं सूर्य इव तथा ऽविश्वेभिः विश्वैः समस्तैः ऽअनीकैः
 तेजोभिः ऽसुमनाः शोभनमनस्कस्त्वं ऽनः अस्मदीयैः ऽएभिः एतैः ऽअकैः अर्चनीयैः स्तोत्रैः ऽनः
 अस्माकम् ऽअवाङ् अभिसुखः ऽभव ॥

आमिष्टे अद्य गीर्भिर्गुणन्तोऽग्ने दाशेम । प्र ते दिवो न स्तनयन्ति शुष्माः ॥४॥

आभिः । ते । अद्य । गीऽभिः । गुणन्तः । अग्ने । दाशेम ।

प्र । ते । दिवः । न । स्तनयन्ति । शुष्माः ॥ ४ ॥

वअ अस्मिन् दिवसे हे वअग्ने वआभिः वगीभिः स्तुतिरूपाभिर्वाग्भिः वगुणन्तः स्वां स्तुवन्तो वयमृत्विगादयः वते तुभ्यं वदशेम हवींषि दद्याम^१ । वदिवो वन सूर्यस्य रश्मय इव वते स्वदीयाः वशुष्माः शोधका ज्वालाः वप्र वस्तनयन्ति प्रकर्षेण शब्दायन्ते । यद्वा । दिवो न मेघा इव स्वदीया ज्वालाः शब्दायन्ते ॥

तव स्वादिष्टाग्ने संदृष्टिरिदा चिदहं इदा चिदक्तोः ।

श्रिये रुक्मो न रोचत उपाके ॥ ५ ॥

तव । स्वादिष्टा । अग्ने । सम्दृष्टिः । इदा । चित् । अहः । इदा । चित् । अक्तोः ।

श्रिये । रुक्मः । न । रोचते । उपाके ॥ ५ ॥

हे वअग्ने वस्वादिष्टा स्वाहुतमा प्रियतमा वतव स्वदीया वसंदृष्टिः दीप्तिः वअहः वइदा वचित् दिवसस्येदानीं च वअक्तोः वइदा वचित् । अकुरिति रात्रिनाम 'शर्वरी अक्तुः ऊर्ग्या' (नि. १. ७. ४) इति रात्रिनामसु पाठात् । रात्रेरिदानीं च । अहोरात्र इत्यर्थः ॥ 'अन्नु इयक्तिप्रक्षणकान्तिगतिषु' इत्यस्माद्भातोः 'किञ्च' इत्यौणादिकसूत्रेण तुप्रत्ययः तस्य किद्वाञ्च । 'तितुञ्च' इतीदृशप्रतिषेधः । 'अनिदिताम्' इत्युपधानकारलोपः । 'चोः कुः' इति कृत्वम् ॥ वरुक्मो वन अलंकार इव वश्रिये पदार्थमाश्रयितुम् वउपाके अन्तिके^२ । उपाक इत्यन्तिकनाम 'आके उपाके' (नि. २. १६. ७) इति तन्नामसु पाठात् । रोचते राजते ॥

घृतं न पुतं तनूररेपाः शुचि हिरण्यम् । तत्रै रुक्मो न रोचत स्वधावः ॥ ६ ॥

घृतम् । न । पुतम् । तनूः । अरेपाः । शुचि । हिरण्यम् ।

तत् । ते । रुक्मः । न । रोचत । स्वधाऽवः ॥ ६ ॥

हे वस्वधावः । स्वधाशब्दोऽज्ञवाची । अन्नवज्जने वृत्तं शोधितं वघृतं वन आज्यमिव वतनूः स्वदीया मूर्तिः वअरेपाः पापरहिता भवति । वशुचि शुद्धं वहिरण्यं हितरमणीयं वते स्वदीयं वतत् प्रसिद्धं तेजः वरुक्मो वन भूषणमिव वरोचत रोचते भासते ॥

कृतं चिद्धि ष्मा सनेमि द्वेषोऽग्रं इनोषि मतीतं । इत्था यजमानादृतावः ॥ ७ ॥

कृतम् । चित् । हि । स्म । सनेमि । द्वेषः । अग्ने । इनोषि । मतीतं ।

इत्था । यजमानात् । ऋतऽवः ॥ ७ ॥

हे वक्रतावः^३ सत्यवन् वअग्ने वकृतं वचित् यजमानेन कृतमपि^४ वसनेमि चिरंतनम् । सनेमीति पुराणनाम 'सनेमि' पूर्वम् (नि. ३. २७. ४) इति पुराणनामसु पाठात् । वद्वेषः पार्थ^५ वमतीतं

१. च-च-प-भ-ल-दृष्ट । २. ल-अर्वाके अन्तिके । ३. ख-ग-च-न-स-ऋतवः । ४. घ-ण-त-प-भ-पापं कृतमपि । ५. त-प्रकयाः सनेमि । ६. ख-ग-घ-च-ण-न-भ-स-पापात् ।

मनुष्यात् यजमानात् ^१इत्था सत्यम् । इत्येति सत्यनामैतत् 'अद्वा^२ इत्था^३' (नि. ३. १०. ५)
इति तन्नामसु पाठान् । ^४इनीषि ^५हि ^६स्म प्रेरयस्येव खलु । नाशयसीत्यर्थः ॥

शिवा नः सख्या सन्तु आत्राग्ने देवेषु युष्मे ।

सा नो नाभिः सदर्ने सस्मिन्नूर्ध्वम् ॥ ८ ॥

शिवा । नः । सख्या । सन्तु । आत्रा । अग्ने । देवेषु । युष्मे इति ।

सा । नः । नाभिः । सदर्ने । सस्मिन् । ऊर्ध्वम् ॥ ८ ॥

हे ^१अग्ने ^२नः अस्मदीयानि ^३सख्या सख्यानि सखित्वानि^४ ^५आत्रा आत्राणि आतुल्यवन्दीनि
कर्माणि ^६देवेषु द्योतमानेषु ^७युष्मे युष्मासु ॥ 'सुपां सुलुक्' इति सप्तमीबहुवचनस्य शेषादेशः ॥
^८शिवा शिवानि ^९सन्तु मङ्गलानि भवन्तु । ^{१०}सा सखित्वआतुकर्मसंततिः ^{११}सदने देवानां स्थाने
^{१२}सस्मिन्नूर्ध्वं सर्वस्मिन् यज्ञे ^{१३}नः अस्माकं ^{१४}नाभिः बन्धनं भवति ॥ ॥ १० ॥ ॥ १ ॥

द्वितीयेऽनुवाके एकादश सूक्तानि । तत्र 'भद्रं ते' इति षट्चं प्रथमं सूक्तं वामदेवस्वार्थं त्रिष्टुप्-
छन्दस्कमग्निदेवताकम् । 'भद्रं षट्' इत्यनुकमणिका । प्रातरनुवाकाश्विनशस्त्रयोराग्नेये कृती
त्रेष्टुभे छन्दसीदमादिके द्वे सूक्ते विनियुक्ते । तथा च^१ सूत्रितं— 'भद्रं ते अग्न इति सूक्ते'
(आश्व. श्रौ. ४. १३) इति ॥

भद्रं ते अग्ने सहसिन्ननीकमुपाक आ रोचते सूर्यस्य ।

रुशद्दृशे दृदृशे नक्तया चिदरुक्षितं दृश आ रूपे अर्जम् ॥ १ ॥

भद्रम् । ते । अग्ने । सहसिन् । अनीकम् । उपाके । आ । रोचते । सूर्यस्य ।

रुशत् । दृशे । दृदृशे । नक्तया । चित् । अरुक्षितम् । दृशे । आ । रूपे । अर्जम् ॥ १ ॥

हे ^१सहसिन् बलवान् ^२अग्ने त्वे त्वदीयं ^३भद्रं^४ भजनीयम् ^५अनीकं तेजः^६ ^७सूर्यस्य ^८उपाके
समीपभूते । दिवसे इत्यर्थः । ^९आ ^{१०}रोचते समन्तादीप्यते । ^{११}रुशत् रोचमानं ^{१२}दृशे दर्शनीयं तेजः^{१३}
^{१४}नक्तया ^{१५}चित् रात्रावपि ^{१६}दृदृशे दृश्यते । आ इत्यर्थं शब्दः केयर्थे^{१७} वर्तते । ^{१८}आ किञ्च ^{१९}अरुक्षितं
स्निग्धं ^{२०}दृशे दर्शनीयम् ^{२१}अर्जं पुरोडाशादिरूपं हविः ^{२२}रूपे रूपवति त्वयि ऋत्विगादिभिः
द्रुतं भवति ॥

१. ख-ग-च-ण-त-न-भ-ल-इत्था अद्वा, स-इत्था कृतम् । २. ख-ग-च-च-ण-न-भ-स- 'सखित्वानि'
नास्ति । ३. ल-स-सस्मिन्नूर्ध्वनि । ४. ख-ग-च-ण-न-भ-स- 'च' नास्ति । ५. ख-ग-च-च-ण-प-भ-
अनीकं तेजः भद्रं मङ्गलम्, न-ल-अनीकं तेजः । ६. ल-त्वदीयं तेजः । ७. ल-किञ्चित् ।

वि षाक्ष्ये गृणते मनीषां खं वेपसा तुविजात् स्तवानः ।

विश्वेभिर्यद्वावनः शुक्र देवैस्तत्रा रास्व सुमहो भूरि मन्म ॥ २ ॥

वि । साहि । अग्ने । गृणते । मनीषाम् । खम् । वेपसा । तुविजात् । स्तवानः ।

विश्वेभिः । यत् । ववनः । शुक्र । देवैः । तत् । नः । रास्व । सुमहः । भूरि । मन्म ॥ २ ॥

हे 'तुविजात मयमेन' अरणिद्वारा यज्ञादिकर्मसु बहुजन्मन् 'अग्ने' 'स्तवानः' क्रविगादिभिः स्तयमानस्त्वे वेपसा यज्ञादिकर्मणा । वेप इति कर्मनाम 'वेपः वेपः विष्टी' (नि. २. १. ५) इति कर्मनामसु पाठात् । 'मनीषां' स्तुति 'गृणते' कुर्वते यजमानाय 'खं' यजमानप्राप्यस्य^१ पुण्य-लोकस्य द्वारं 'वि' 'षाहि' विष्य । विसृज्येत्यर्थः ॥ 'पोऽन्तकर्मणि' इत्यस्माद्वातोर्लोपमध्यमपुरुषैक-वचनं सिप् । 'दिवादिभ्यः' इयन् । तस्य 'बहुलं छन्दसि' इति लुक् । 'आदेच उपदेशोऽस्ति' इत्यात्वम् । सेहिंरादेशः^२ । 'तिष्ठतिष्ठः' इति निघातः ॥ हे 'शुक्र' दीप्यमानादे त्वं 'विश्वेभिः' विश्वैः सवैः ॥ 'बहुलं छन्दसि' इति भिस ऐसभावः ॥ 'देवैः' इन्द्रादिभिः सह 'यत्' पश्चादिवनं 'ववनः' यजमानेभ्यः प्रयच्छे । वनतेल्लेदं । तस्य सिपः 'इतश्च लोपः' इति इकारलोपः । 'बहुलं छन्दसि' इति विकरणस्य श्रुः । 'सौ' इति द्विवचनम् । हलादिशेषः । 'लेटोऽडाटौ' इत्यडागमः । 'यद्वृत्ताभिरस्यम्' इति निघाताभावः ॥ हे 'सुमहः' शोभनतेजस्कामे 'भूरि' प्रभूतं 'मन्म' मनीषां 'तत्' धनं 'नः' अस्मभ्यं 'रास्व' देहि ॥

महाविपुल्ये स्विष्टकृदग्निः कन्यवाहनो यष्टव्यः । तस्य द्वे अनुवाक्ये । तत्र 'त्वदग्ने काव्या' इति द्वितीयानुवाक्या । तथा च सूत्रितं- 'त्वदग्ने काव्या त्वमनीषाः स प्रत्यथा सहसा जायमानः' (आश्व. श्रौ. २. १९) इति ॥

त्वदग्ने काव्या त्वमनीषास्त्वदुक्था जायन्ते राध्यानि ।

त्वदैति द्रविणं वीरपेशा इत्याधिषे दाशुषे मर्तीय ॥ ३ ॥

त्वत् । अग्ने । काव्या । त्वत् । मनीषाः । त्वत् । उक्था । जायन्ते । राध्यानि ।

त्वत् । एति । द्रविणम् । वीरपेशाः । इत्याधिषे । दाशुषे । मर्तीय ॥ ३ ॥

हे 'अग्ने' 'काव्या' काव्यानि हविर्वहनदेवतानयनादीन्यग्निं सन्बन्धोनि कर्माणि आध्वर्यवाणि कर्माणि वा 'त्वत्' स्वत्तः^१ 'जायन्ते' उत्पद्यन्ते । 'मनीषाः' स्तुतिरूपा वाचः 'स्वत्' एव जायन्ते । 'राध्यानि' राहुं योग्यानि 'उक्था' उक्थाणि शब्दाणि 'त्वत्' स्वत्तो जायन्ते । 'इत्याधिषे' धीरिति कर्मनाम । इत्येति सत्यनामसु पाठात् सत्यकर्मणे 'दाशुषे' हवींषि दत्तवते 'मर्त्याय' मनुष्याय यजमानाय 'वीरपेशाः' । पेशा इति रूपनाम । इदं विक्रान्तरूपम् । अत्र लिङ्गव्यत्ययेन वीरपेशा इति रूपम् । 'द्रविणं' पश्चादिवनं 'स्वत्' स्वत्तः 'एति' निर्गच्छति । उत्पद्यत इत्यर्थः ॥

१. त-मथनीय । २. त-यजमानेन प्राप्यस्य; न-यजमानेन प्रार्थ्यस्य । ३. ख-ग-च-ग-न-फ-भ-स- 'दिवादिभ्यः... हिरादेशः' नास्ति । ४. च-ग-न-वावनः । ५. ख-ग-च-भ-न-ल-स- 'मन्म' नास्ति । ६. न-ल-स-भवतः । ७. च-फ-त्वदु स्वत्तः ।

त्वद्वाजी वाजंभरो विहाया अभिष्टिकृज्जायते सत्यशुभम् ।

त्वद्दयिदेवजूतो मयोमुस्त्वद्वाभुर्जुवाँ अग्ने अवीं ॥ ४ ॥

त्वत् । वाजी । वाजम्ऽभरः । विहायाः । अभिष्टिकृत् । जायते । सत्यशुभम् ।

त्वत् । रयिः । देवऽजूतः । मयऽभुः । त्वत् । आभुः । जूजुऽवान् । अग्ने । अवीं ॥ ५ ॥

हे 'अग्ने' 'वाजी बलवान्' 'वाजंभरः हविलक्षणाग्रस्य' वाहकः । अग्नेर्वाजंभर इत्येवा वैदिकी संज्ञा ॥ 'संज्ञायां भृतृवृजि' इति वाजशब्दे कर्मण्युपपदे खस्यप्रत्ययः । 'अरुद्विपदजन्तस्य' इति सुमागमः । 'चितः' इत्यन्तोदात्तत्वम् ॥ 'विहायाः महान्' 'अभिष्टिकृत् यज्ञकृत् अन्धेषणकृत् वा । 'सत्यशुभः सत्यबलः पुत्रः' 'त्वत् त्वत्तः' 'जायते उत्पद्यते । 'देवजूतः देवैः प्रेरितः' 'मयोभुः सुखप्रदः । मय इति सुखनामेतत् । 'रयिः धनं' 'स्वत्' जायते । 'आभुः शीघ्रगामी । अप्रतिहतगमन इत्यर्थः । 'जूजुवान् वेगेन गच्छन्' 'अवीं अश्वः' 'स्वत् भवतो जायते ॥

त्वामग्ने प्रथमं देवयन्तों देवं मतीं अमृत मन्द्रजिह्वम् ।

द्वेषोयुतमा विवासन्ति धीभिर्दमूनसं गृहपतिममूरम् ॥ ५ ॥

'त्वाम् । अग्ने । प्रथमम् । देवयन्तः । देवम् । मतीः । अमृत । मन्द्रजिह्वम् ।

द्वेषऽयुतम् । आ । विवासन्ति । धीभिः । दमूनसम् । गृहपतिम् । अमूरम् ॥ ५ ॥

हे 'अमृत अमरणशील' 'अग्ने' 'देवयन्तः देवानिच्छन्तः' 'मतीः मर्त्याः' मनुष्या यजमानाः 'देवां' 'धीभिः' 'स्तुतिभिः कर्मभिर्वा' 'आ' 'विवासन्ति समन्तात् परिचरन्ति । कीदृशं त्वाम् । 'प्रथमं देवानाम् आद्यं' 'देवं द्योतमानं' 'मन्द्रजिह्वम् । देवानां मादवित्री जिह्वा यस्य तम् । 'द्वेषोयुतं द्वेषां पापानां दृष्टकर्तारं' 'दमूनसं रक्षसां दमनकरेण मनसोपेतम् । दमूनः शब्दस्य कथमयमर्थे इति 'दमूना दममना वा दानमना वा दान्तमना वापि वा दम इति गृहनाम तन्मनाः स्यात्' (निह. ४. ४) इति यास्कैकोक्तत्वात् इति ॥ 'दमु उपश्रमे' । 'दमेरूनसिः' इत्यौणादिक उन्मसिप्रत्ययः ॥ 'गृहपतिं गृहाणां पालयितारम्' 'अमूरम् अमूढम् । प्रगल्भमित्यर्थः ॥

स्वस्थयन्याम् 'आरे अस्मत्' इति स्वस्तिमतोऽग्नेर्याज्या । सूत्रितं च '—' आरे अस्मदमतिमारे अंहः' (आश्व. श्रौ. २. १०) इति ॥

१. त-हविलक्षणाग्रस्यास्य । २. घ-ण-प-भ-स-त्वत् त्वत्तः । ३. न-ल-स- 'मर्त्याः' नास्ति । ४. ख-ग-च-ण-न-भ-ल-स-धीतिभिः । ५. ण-सूत्रितं च-स्वस्थयन्यां रक्षितवन्ती । अग्ने रक्षा णो अंहसत्त्वं नः सोम विश्वत इति । अग्निः स्वस्तिमान् । स्वस्ति नो दिवो अग्ने प्रथिव्याः । ६. ण-न-अंह इति पूर्वयोक्तं संयाज्ये ।

आरे असदमत्तिमारे अंह आरे विश्वा दुर्मति यन्निपासि ।

दोषा शिवः सहसः सूनो अग्ने यं देव आ चित्सचसे स्वस्ति ॥ ६ ॥

आरे । अस्मत् । अमत्तिम् । आरे । अंहः । आरे । विश्वाम् । दुःस्मतिम् । यत् । निःस्पासि ।

दोषा । शिवः । सहसः । सूनो इति । अग्ने । यम् । देवः । आ । चित् । सचसे । स्वस्ति ॥ ६ ॥

हे ऽसहसः ऽसूनो बलस्य पुत्र । मथ्यमानोऽसिमथनकारिणां हि बलेन जायते इत्यग्नेर्वैलपुत्रत्वम् । हे ऽअग्ने ऽदोषा रात्रौ ऽशिवः शिवकरः ऽदेवः द्योतमानस्त्वं ऽयं यानस्मान् ऽस्वस्ति अविनाशाय ऽआ ऽसचसे परितः सेवसे । ऽचित् इति पूरणः । ऽयत् यस्मात् कारणात् ऽनिपासि यजमानान् नितरां पालयसि । तेभ्यः ऽअस्मत् अस्मत्तः ऽअमत्ति पापरूपामशनेच्छाम् ऽआरे दूरे कुरु । 'अशनाया वै पाप्मामतिः' (ऐ. ब्रा. २. २) इति ब्राह्मणम् । ऽआरे दूरेऽस्मत्तः ऽअंहः पापं कुरु । आरे इति दूरनामैतत् । अस्मत्तः ऽआरे दूरे ऽविश्वा सर्वाः ऽदुर्मति दुर्मनस्त्वं कुरु ॥ ॥ ११ ॥

'यसवामग्ने' इति षड्वचं द्वितीयं सूक्तम् । वामदेवैः ऋषिः । त्रैष्टुभं छन्दः । अग्निर्देवता । 'यसवाम्' इत्यनुक्रान्तम् । प्रातरनुवाकाश्विनशस्त्रयोः पूर्वसूक्तेन सहोक्तौ विनियोगः ॥

यस्त्वामग्ने इनधते यत्सुक्त्रिस्ते अन्नं कृणवत्सस्मिन्नहन् ।

स सु धुमैरभ्यस्तु प्रसक्षत् कृत्वा जातवेदश्चिकित्वान् ॥ १ ॥

यः । त्वाम् । अग्ने । इनधते । यत्सुक्त् । त्रिः । ते । अन्नम् । कृणवत् । सस्मिन् । अहन् ।

सः । सु । धुमैः । अभि । अस्तु । प्रऽसक्षत् । तव । कृत्वा । जातवेदः । चिकित्वान् ॥ १ ॥

हे ऽअग्ने ऽयत्सुक्त् सूचा संबद्धः ऽयः यजमानः ऽत्वाम् ऽइनधते दीप्तियुक्तं कुर्यात् । यः ऽसस्मिन्नहन् सर्वस्मिन्नहनि ऽते तुभ्यं ऽग्निः त्रिवारं सवनत्रये ऽअन्नं हविलक्षणमन्नं ऽकृणवत् कुर्यात् । हे ऽजातवेदः जातानां वेदितरमे ऽतव तोषकेण ऽकृत्वा इन्धनादिहेतुना कर्मणा ऽप्रसक्षत् प्रसहमानं स्वदीप्य तेजः ऽचिकित्वान् जानन् ऽयसः यजमानः ऽधुमैः धनैर्यशोभिर्वा ऽसु अश्वन्तम् ऽअभ्यस्तु शत्रून् अभिभवतु ॥

इध्मं यस्ते जभरच्छश्रमाणो महो अग्ने अनीकमा सपर्यन् ।

स इधानः प्रति दोषामुषासं पुष्यन्नयि संचते ब्रह्ममित्रान् ॥ २ ॥

इध्मम् । यः । ते । जभरत् । शश्रमाणः । महः । अग्ने । अनीकम् । आ । सपर्यन् ।

सः । इधानः । प्रति । दोषाम् । उषसम् । पुष्यन् । रुयिम् । संचते । भन् । अमित्रान् ॥ २ ॥

१. ख-ग-न-भ-ल-स- 'विश्वा सर्वा' नास्ति । २. स-वामदेवस्यार्थं त्रैष्टुभमभिप्रेत्यम् ।

हे 'अग्ने' वयः यजमानः 'ते तुभ्यम्' 'हृषं' होमसाधनं समिजातं 'जमरत्' आहरेत् ॥ 'हन्' हरणे' । लिङ्गं लेट् । तस्य तिपः 'इतश्च लोपः' इति इकारलोपः । 'बहुलं छन्दसि' इति श्रापः ॥ 'द्विर्वचनादिकार्यम्' । 'लेटोऽडाटी' इत्यडागमः । 'हृग्रहोर्मः' इति भवम् ॥ 'शश्रमागः' इत्याद्याहरणे श्राप्यन् 'महः महतः' तव 'आ' 'अनीकम्' । आकारश्चार्थः । तेजश्च 'सपथ्यन् परिचरन्' यो यजमानः 'दोषां' प्रति रात्रिं लक्ष्मीकृत्य 'उपसे प्रति उपःकालं च लक्ष्मीकृत्य । कालद्वयेऽपीत्यर्थः । 'इधानः' इन्धानस्वां दीप्तियुक्तं करोति 'पुप्यन् प्रजाभिः पशुभिश्च पुष्टः सन्' 'सः' यजमानः 'अभिन्नान् शत्रून्' 'वन्न' हिंसन् 'रथि' धनं 'सचते' सेवते । सर्वदा पश्चादिधनसमुद्धो भवतीत्यर्थः ॥

उत्थासंभरणीषेष्टी अग्नेः क्षत्रभृतोऽनुवाक्या । तथा च सूत्रितम्—'अग्निरीशे बृहतः क्षत्रियस्या-
चांमि ते सुमतिं वोष्यवाक्' (आश्व. श्रौ. ४. १) इति ॥

अग्निरीशे बृहतः क्षत्रियस्याधिर्वाजस्य परमस्य रायः ।

दधाति रत्नं विधत्ते यविष्ठो व्यानुषङ्मर्त्यीय स्वधावान् ॥ ३ ॥

अग्निः । ईशे । बृहतः । क्षत्रियस्य । अग्निः । वाजस्य । परमस्य । रायः ।

दधाति । रत्नम् । विधत्ते । यविष्ठः । वि । आनुषक् । मर्त्यीय । स्वधावान् ॥ ३ ॥

'अग्निः' 'बृहतः' महतः 'क्षत्रियस्य' बलस्य 'ईशे' ईश्वरः भवति ॥ वर्तमानेऽर्थे लिट् ॥ किञ्च
'अग्निः' 'परमस्य' उरकृष्टस्य 'वाजस्य' अश्वस्य 'रायः' पश्चादिधनस्य चेशे । 'यविष्ठः' युवतमः 'स्वधावान्'
अन्नवान् तेजस्वी वासिः 'विधत्ते' परिचरते । 'विधतिः' परिचरणकर्मा' इति यास्कः । 'मर्त्यीय'
मनुष्याय यजमानाय 'रत्नं' रमणीयं धनम् 'आनुषक्' अनुषक्तं 'वि' 'दधाति' करोति ॥

यच्चिद्धि ते पुरुषत्रा यविष्ठार्चित्तिभिश्चक्रमा कच्चिदागः ।

कृषी ध्वस्मां अदितेरनागान्वयेनांसि शिश्रथो विष्वग्ने ॥ ४ ॥

यत् । चित् । हि । ते । पुरुषत्रा । यविष्ठ । अर्चित्तिभिः । चक्रम् । कत् । चित् । आगः ।

कृषि । सु । अस्मान् । अदितेः । अनागान् । वि । एनांसि । शिश्रथः । विष्वक् । अग्ने ॥ ४ ॥

हे 'यविष्ठ' युवतम 'अग्ने' यच्चिद्धि यद्यपि खलु 'ते' त्वदीयेषु 'पुरुषत्रा' परिचारकेषु पुरुषेषु'
'अर्चित्तिभिः' अन्नानैः 'कच्चिदागः' किञ्चिदपि पापं वयं 'चक्रम्' तथापि हे अग्ने 'अस्मान्' 'अदितेः' भूमेः
'अनागान्' अनागसः पापरहितान् 'सु' अत्यन्तं 'कृषि' कुरु । हे अग्ने 'विष्वक्' सर्वतो विद्यमानानि
'एनांसि' अस्माभिः कृतानि पापानि 'वि' 'शिश्रथः' विश्रथय' शिथिलीकुरु ॥

१. च-फ-महत् । २. ल-ईशः । ३. ख-ग-च-ण-न-भ-स-चाभिः; च-अग्निः । ४. ख-
ग-च-त-न-भ-स-पुरुषेषु' नास्ति । ५. च-फ-विश्रथानि कुरु ।

महाश्विदश एनसो अभीके ऊर्वादेवानामुत मर्त्यानाम् ।

मा ते सखायः सदभिद्रिषाम् यच्छां तोकाय तनयाय शं योः ॥ ५ ॥

महः । चित् । अग्ने । एनसः । अभीके । ऊर्वात् । देवानाम् । उत । मर्त्यानाम् ।

मा । ते । सखायः । सदर्म् । इत् । रिषाम् । यच्छां । तोकाय । तनयाय । शम् । योः ॥ ५ ॥

हे ऽग्ने ऽदेवानाम् इन्द्रादीनाम् ऽउत अपि च ऽमर्त्यानां मनुष्याणाम् ऽअभीके अन्तिके । अभीक इत्यन्तिकनामैतत् । अस्माभिर्यत्पापं कृतं ऽमहाश्वित् महतोऽपि ऽऊर्वात् विस्तृतादस्मात् ऽएनसः पापात् ऽते त्वदीयाः ऽसखायः मित्रभूताः स्तोतारो वयं ऽसदमित् सदैव ऽमा रिषाम मा हिंसिता भूम । हे अग्ने त्वं ऽतोकाय पुत्राय ऽतनयाय पौत्राय ऽशं पापरूपोपद्रवाणां शान्तिं ऽयोः सुकृतोत्पादितं सुखं च ऽयच्छ देहि ॥

यथा ह स्यद्वसवो गौर्यं चित्पदि पिताममुञ्चता यजत्राः ।

एवो ज्वस्मन्मुञ्चता व्यंहः प्र तार्थिग्रे प्रतुरं न आयुः ॥ ६ ॥

यथा । ह । स्यत् । वसवः । गौर्यम् । चित् । पदि । सिताम् । अमुञ्चत । यजत्राः ।

एवो इति । सु । अस्मत् । मुञ्चत । नि । अंहः । प्र । तारि । अग्ने । प्रस्तरम् । नः । आयुः ॥ ६ ॥

यजत्राः यजनीयाः पूजाहां हे ऽवसवः निवासयितारः^१ अग्नयः सूर्यं यथा ऽह यथैव ऽस्यत् यथा तां ऽपदि पादे ऽसितां बद्धां ऽगौर्यं ऽचित् गौर्यं गामपि ऽअमुञ्चत त्यक्वन्तो भूयास्त । ऽएवो एवमेव ऽअस्मत् अस्मत्तः ऽअंहः पापं ऽसु अत्यन्तं ऽवि ऽमुञ्चत विमुक्तं कुरुत । बहुवचनं पूजार्थम् । हे ऽअग्ने त्वया ऽप्रतरं प्रवृद्धं ऽनः अस्मदीयम् ऽआयुः ऽप्र तारि प्रवृद्धं कियताम् ॥ ॥ १२ ॥

‘ प्रत्यग्निः ’ इति पञ्चत् तृतीयं सुक्तं वामदेवस्यार्धं त्रैष्टुभमाग्नेयं तत्तन्मन्त्रवर्णाभिधेयोपःप्रवृत्ति-
दैवतं वा । तथा चानुक्रान्तं—‘ प्रत्यग्निः पञ्च लिङ्गोक्तदैवतं त्वेके ’ इति । लैङ्गिको विनियोगः ॥

प्रत्यश्रिष्वसामग्रमख्यद्विभातीनां सुमनां रत्नधेयम् ।

यातमश्विना सुकृतो दुरोणमुत्सूर्यो ज्योतिषा देव एति ॥ १ ॥

प्रति । अग्निः । उपसाम् । अग्रम् । अख्यत् । विऽभातीनाम् । सुऽमनां । रत्नऽधेयम् ।

यातम् । अश्विना । सुऽकृतः । दुरोणम् । उत् । सूर्यः । ज्योतिषा । देवः । एति ॥ १ ॥

ऽसुमनाः शोभनमनस्कः ऽअग्निः ऽविभातीनां व्युच्छन्तीनाम् ऽउपसाम् उपोदेवतानां ऽराजधेयं रत्नधानम् । धनप्रकाशकमित्यर्थः । ऽअग्रं ऽप्रति^२ पूर्वकाले^३ लक्ष्मीकृत्य ऽअख्यत्^४ प्रवृद्धो भवति ।

१. ख-ग-च-न-फ-म-स-विवासितारः । २. ख-ग-च-ण-फ-म-पूर्वकालेनम् ; घ-प-पूर्वकालम् ।

३. ख-ग-च-ण-प-फ-म-प्रत्यख्यत् ।

हे ऽअधिना अधिनौ युवां ऽसुकृतः यजमानस्य ऽदुरोणं गृहम् । दुरोणे^१ इति गृहनाम 'दुरोणे दुर्याः'
(नि. ३. ४. ७) इति गृहनामसु पाठात्^२ । यान्तं गच्छतम् । ऽसूर्यः कस्मिन्नादीनां प्रेरकः ऽदेवः
ऽयोतिषा स्वेन तेजसा ऽउत् ऽपुति उषःकाले प्रादुर्भवतीत्यर्थः ॥

ऊर्ध्वं भानुं सविता देवो अश्रेद्भूषं दर्विध्वद्भविषो न सत्वा ।

अनुं व्रतं वरुणो यन्ति मित्रो यत्सूर्यं दिव्यारोहयन्ति ॥ २ ॥

ऊर्ध्वम् । भानुम् । सविता । देवः । अश्रेत् । द्रष्टम् । दर्विध्वत् । गोऽऽषः । न । सत्वा ।

अनुं । व्रतम् । वरुणः । यन्ति । मित्रः । यत् । सूर्यम् । दिवि । आऽरोहयन्ति ॥ २ ॥

ऽसविता प्रेरकः ऽदेवः ऽऊर्ध्वम् उन्मुखं ऽभानुम् ऽअश्रेत् आश्रयति । ऽयत् यदा रश्मयः
ऽसूर्यं ऽदिवि दुरोणे ऽआरोहयन्ति आरोहणं कारयन्ति तदा ऽवरुणः राक्षसिमाती देवः ऽमित्रः अह-
रभिमानो^३ अग्रे देवाश्च ऽव्रतं तत्संबन्धि कर्म ऽअनुं ययन्ति अनुगच्छन्ति । अनुगमने दृष्टान्त उच्यते ।
ऽद्रष्टुं पार्थिवं रजः ऽदर्विध्वत् धुम्बन् । विकिरन्त्यर्थः । ऽगविषः गा इच्छन् ऽसत्त्वा ऽन वृषभ इव
तद्वत् ॥

यं सीमकृष्णन्तमसे विपृचै ध्रुवक्षेमा अनवस्यन्तो अर्थम् ।

तं सूर्यं हरितः सप्त युद्धीः स्पशं विश्वस्य जगतो वहन्ति ॥ ३ ॥

यम् । सीम् । अकृष्णन् । तमसे । विऽपृचै । ध्रुवऽक्षेमाः । अनवऽस्यन्तः । अर्थम् ।

तम् । सूर्यम् । हरितः । सप्त । युद्धीः । स्पशम् । विश्वस्य । जगतः । वहन्ति ॥ ३ ॥

ऽध्रुवक्षेमाः स्थिरनिवासाः सृष्टिकर्तारो देवाः ऽसीं सर्वतः ऽतमसे तमसः ऽविपृचे पृथक्करणाद्य
ऽअर्थं जगल्लक्षणं कार्यम् ऽअनवस्यन्तः अविमुञ्चन्तः कुर्वन्त एव ऽयं सूर्यम् ऽअकृष्णन् अरुजज्ञित्यर्थः ।
ऽयद्धीः महत्यः ऽसप्त सप्तसंख्याकाः ऽहरितः अन्नाः ऽविश्वस्य समस्तस्य ऽजगतः प्राणिनसमूहस्य
ऽस्पशं प्रेरकत्वेन ज्ञातारं ऽतं सूर्यं ऽवहन्ति धारयन्ति ॥

वाहिष्ठेमिविहरन्यासि तन्तुमव्ययञ्जसितं देव वरम् ।

दर्विध्वतो रश्मयः सूर्यस्य चर्मेवावाधुस्तमो अप्स्वरन्तः ॥ ४ ॥

वाहिष्ठेमिः । विऽहरन् । यासि । तन्तुम् । अवऽव्ययन् । असितम् । देव । वरम् ।

दर्विध्वतः । रश्मयः । सूर्यस्य । चर्मेऽइव । अव । अधुः । तमः । अपऽसु । अन्तरिति ॥ ४ ॥

१. ख-ग-च-ण-भ- 'दुरोणे..... पाठात्' नास्ति । २. ख-ग-च-च-ण-भ-ल-स- 'अहरसिमाती' नास्ति ।

हे 'देव' द्योतमान सूर्य त्वं जगन्निर्वाहात्मकस्य रसस्यादानार्थं 'तन्तु' रश्मिसमूहं 'विहरन्' विरता-
रयन् 'असितं' कृष्णवर्णं 'वस्म' नक्तं चराणां निवासभूतां रात्रिम् 'अवव्ययन्' अवाचीनं यथा भवति
तथा संवृण्वन् । तिरस्कुर्वन्तित्यर्थः । 'वह्निष्ठेभिः' बौद्धमत्यन्तं शक्तैः अश्वैः 'यासि' गमनमार्गं गच्छसि ।
अस्यामृच्चैर्ष्वार्धं सूर्यस्य प्रत्यक्षमर्थं प्रतिपाद्योत्तरार्धे परोक्षमर्थं प्रतिपादयितुमाह । 'द्विवध्वतः'
धुन्वानाः 'सूर्यस्य' संवन्धिनः 'रश्मयः' किरणाः 'अप्सु' अन्तरिक्षे । आप इत्यन्तरिक्षनाम
'आकाशम्' आपः पृथिवी' (नि. १. ३. ८) इति तन्नामसु पाठात् । 'अन्तः' मध्ये 'चर्मैव' चर्मवत्
स्थितं 'तमः' अन्धकारम् 'अवाधुः' अवाचीनमधुः । तिरस्कुर्वन्तीत्यर्थः ॥

अनायतो अग्निबद्धः कथायं न्यङ्कुत्तानोऽव पद्यते न ।

कथा याति स्वधया को ददर्श दिवः स्कम्भः समृतः पाति नार्कम् ॥ ५ ॥

अनायतः । अग्निबद्धः । कथा । अयम् । न्यङ् । उत्तानः । अव । पद्यते । न ।

कथा । याति । स्वधया । कः । ददर्श । दिवः । स्कम्भः । समुत्कृतः । पाति । नार्कम् ॥ ५ ॥

आयतशब्दो दूरवाची । तद्विपरीतः 'अनायतः' आसीनः सन् 'अयं' प्रत्यक्षेणोपलभ्यमानो
मण्डलाभिमानी सूर्यः 'अग्निबद्धः' केनापि बद्धो न क्रियते । अपि चायं सूर्यः 'न्यङ्' अवाङ्मुखः सन्
केनचित् 'कथा' कथं 'न' अव 'पद्यते' न हिंस्यते । किंचायम् 'उत्तानः' ऊर्ध्वमुखत्वेन तिष्ठन् 'कथा'
'स्वधया' केन बलेन 'याति' गच्छति । स्वधाशब्दोऽन्नवाची अन्न तत्कार्यं बलं लक्षयति । अपि च
'दिवः' ब्रूलोकस्य 'स्कम्भः' स्तम्भः 'समृतः' नाकेन समवेतः सूर्यः 'नार्क' स्वर्गं 'पाति' पालयति ।
'को' 'ददर्श' तत्त्वतः कः पश्यति । न कोऽपि जानातीत्यर्थः ॥ ॥ १३ ॥

'प्रत्यग्निरुपसः' इति पञ्चर्चं चतुर्थं सूक्तं वामदेवस्यायं त्रैदृभमाद्येयं मान्त्रवर्णिकदैवतं वा ।
तथा चातुक्रान्तं—'प्रत्यग्निः' इति । 'लिक्षोक्तदैवतं तु' इति तुशब्दादस्यापि सूक्तस्य लिक्षोक्त-
दैवतत्वम् । विनियोगो लैङ्गिकः ॥

प्रत्यग्निरुपसो जातवेदा अख्यदेवो रोचमाना महोभिः ।

आ नासत्योरुगाया रथेनेमं यज्ञमुप नो यातुमच्छ ॥ १ ॥

प्रति । अग्निः । उपसः । जातवेदाः । अख्यत् । देवः । रोचमानाः । महः । अभिः ।

आ । नासत्या । उरुगाया । रथेन । इमम् । यज्ञम् । उप । नः । यातम् । अच्छ ॥ १ ॥

'देवः' द्योतमानः 'जातवेदाः' जातधनः 'अग्निः' 'महोभिः' तेजोभिः 'रोचमानाः' दीप्यमानाः
'उपसः' 'प्रति' उपसो लक्ष्मीकृत्य 'अख्यत्' प्रबुद्धो भवति । 'उरुगाया' प्रभृत्युगमनी हे 'नासत्या' अग्निनी
'रथेन' 'नः' अस्मदीयम् 'इमं' यज्ञम् 'अच्छ' अभिमुखम् 'उप' यातम् उपगच्छतम् ॥

१. ण-तन्तुं रज्जुम् । २. घ-च-ल-अवाचीनम् । ३. ख-ग-च-त-प-भ-ल-स-अवृण्वन् ; च-
ण-न-फ-अकृण्वन् । ४. च-फ-ऊर्ध्वमुखः । ५. च-फ-स्कन्धः । ६. ख-ग-च-ण-फ-कृतेन ।

ऊर्ध्वं केतुं सविता देवो अश्रेज्ज्योतिर्विश्वस्मै भुवनाय कृण्वन् ।

आग्रा द्यावापृथिवी अन्तरिक्षं वि सूर्यो रश्मिभिश्चेकितानः ॥ २ ॥

ऊर्ध्वम् । केतुम् । सविता । देवः । अश्रेज् । ज्योतिः । विश्वस्मै । भुवनाय । कृण्वन् ।

आ । अग्राः । द्यावापृथिवी इति । अन्तरिक्षम् । वि । सूर्यः । रश्मिभिः । चेकितानः ॥ २ ॥

विविश्वस्मै सर्वस्मै भुवनाय लोकाय ज्योतिः तेजः कृण्वन् कुर्वन् सविता प्रेरकः देवः ऊर्ध्वम् उन्मुखं केतुं प्रकाशकं भातुम् अश्रेज् आश्रयति । वि विश्वेकितानः सर्वं विशेषेण पश्यन् सूर्यः रश्मिभिः स्वकीयैः किरणैः द्यावापृथिवी शुलोकभूलोकौ अन्तरिक्षं च आग्राः समन्तादपूरयत् ॥

अवहन्त्यरुणीज्योतिषागान्मही चित्रा रश्मिभिश्चेकिताना ।

प्रबोधयन्ती सुविताय देव्युषा ईयते सुयुजा रथेन ॥ ३ ॥

अवहन्ती । अरुणीः । ज्योतिषा । आ । अगात् । मही । चित्रा । रश्मिभिः । चेकिताना ।

प्रबोधयन्ती । सुविताय । देवी । उषाः । ईयते । सुयुजा । रथेन ॥ ३ ॥

अवहन्ती धनानि धारयन्ती अरुणीः अरुणवर्णाः ॥ प्रथमैकवचने द्वितीयावहुवचने छान्दसम् ॥ ज्योतिषा तेजसा युक्ता मही महती रश्मिभिः किरणैः चित्रा दर्शनीया विश्वेकिताना जानती उषाः अगात् आगच्छत् । किञ्च प्रबोधयन्ती सुसान् प्रबुद्धान् कुर्वती देवी द्योतमाना उषाः सुयुजा शोभनयुक्तेन रथेन सुविताय सुखप्राप्तये ईयते गच्छति ॥

आ वां वहिष्ठा इह ते वहन्तु रथा अश्वास उपसो न्युष्टौ ।

इमे हि वां मधुपेयाय सोमा अस्मिन्यज्ञे वृषणा मादयेथाम् ॥ ४ ॥

आ । वाम् । वहिष्ठाः । इह । ते । वहन्तु । रथाः । अश्वासः । उपसः । विउडौ ।

इमे । हि । वाम् । मधुपेयाय । सोमाः । अस्मिन् । यज्ञे । वृषणा । मादयेथाम् ॥ ४ ॥

हे अश्विनी इह यज्ञे वहिष्ठाः बोद्धव्यमाः ते प्रसिद्धाः रथाः रंहणा गन्तारः अश्वासः अश्वाः वां युवाम् उपसः उपदेवतायाः न्युष्टौ न्युच्छनकाले आ वहन्तु समन्तात् नयन्तु । हि यस्मात् कारणात् हे वृषणा वृषणी कामानां वर्धितारी हे अश्विनी इमे सोमाः वां युवां मधुपेयाय मधोः सोमस्य पानाय अस्मिन्यज्ञे मादयेथां हर्षयेथाम् ॥

अनायतो अनिबद्धः कथायं न्यङ्कुत्तानोऽव पद्यते न ।

कया याति स्वधया को ददर्श दिवः स्कम्भः समृतः पाति नाकम् ॥ ५ ॥

अनायतः । अनिबद्धः । कथा । अयम् । न्यङ् । उत्तानः । अव । पद्यते । न ।

कया । याति । स्वधया । कः । ददर्श । दिवः । स्कम्भः । समृतः । पाति । नाकम् ॥ ५ ॥

इयमृक् पूर्व व्याख्याता ॥ ॥ १४ ॥

‘अग्निर्होता’ इति दशच पञ्चमं सूक्तं वामदेवस्यापि गायत्रम् । अत्रेवमनुक्रमणिका—‘अग्निर्होता दश गायत्रमृषिर्बोधत् इत्याभ्यां’ सोमकं साहदेव्यमभ्यवदपराभ्यामस्याश्विनावायुरयाचत’ इति । ‘बोधयत्’ इति दृचेन सोमकराजो स्तूयते ‘एष वाम्’ इति दृचेनाश्विनो शिष्टाग्निः पद्भिरग्निः स्तूयते । अतस्ता एव क्रमेण देवताः । सूक्तविनियोगो लैङ्गिकः । पद्भोः पर्यग्निकरणे ‘अग्निर्होता नः’ इत्याद्य-स्तुचोऽनुवचनीयः । तथा च सूत्रितम्—‘अग्निर्होता न इति तुचं पर्यग्नयेऽन्वाह’ (आश्व. श्रौ. ३. २) इति । प्रातरनुवकेऽप्याग्नेये कृतौ गायत्रे छन्दस्याश्विनशस्त्रे चायं तुचो विनियुक्तः । तथा च सूत्रितम्—‘अग्निर्होता नो अध्वर इति तिलः’ (आश्व. श्रौ. ४. १३) इति ॥

अग्निर्होता नो अध्वरे वाजी सन्परिणीयते । देवो देवेषु यज्ञियः ॥ १ ॥

अग्निः । होता । नः । अध्वरे । वाजी । सन् । परि । नीयते । देवः । देवेषु । यज्ञियः ॥ १ ॥

‘होता देवानामाह्वाता होमनिष्पादको वा’ अग्निः । नः अस्मदीये । अध्वरे यागे । वाजीयेतत् लुसोपमाकम् । वाजी शीर्षगामी वोढाश्च इव तथा देवेभ्यो हविर्वाहकः । सन् । परि । नीयते परितः समन्तात् प्राप्यते । तथा ब्राह्मणं च* अवति—‘वाजी सन्परिणीयत इति वाजिनमिव ह्येनं सन्तं परिणयन्ति’ (ऐ. ब्रा. २. ५) इति । कीदृशोऽग्निः । ‘देवेषु होतमानेष्विन्द्रादिषु मध्ये’ देवः* होतमानः । यज्ञियः यज्ञार्हः ॥

परि त्रिविष्टयध्वरं यात्यग्नी रथीरिव । आ देवेषु प्रयो दधत् ॥ २ ॥

परि । त्रिविष्टि । अध्वरम् । याति । अग्निः । रथीः । दधत् । आ । देवेषु । प्रयः । दधत् ॥ २ ॥

‘देवेषु होतमानेष्विन्द्रादिषु । प्रयः इत्यन्ननामेदम् । प्रयः यजमानैर्देवं हवीरूपमन्नम् । आ’ दधत् आ समन्ताद्धारयन् । अग्निः अङ्गनादिगुणविशिष्टोऽग्निः । त्रिविष्टि त्रिवारम् । सवनत्रयेऽपीत्यर्थः । परि परितः समन्तात् । अध्वरं यजमानैः कृतं यागं याति गच्छति । परिगमने दृष्टान्तः । रथीरिव । रथवान् पुरुषो यथा शीघ्रं याति तद्वत् । तथा च ब्राह्मणं—‘परि त्रिविष्टयध्वरं यात्यग्नी रथीरिवेत्येष हि रथीरिवाध्वरं पर्येति’ (ऐ. ब्रा. २. ५) इति ॥

१. ण-त-न-भ-स-इति द्वाभ्याम् । २. त-सोमको देवता राजा । ३. ख-ग-च-ण-न-भ-स-‘क्रमेण’ नास्ति । ४. ख-ग-च-ण-त-न-भ-स-‘च’ नास्ति ।

परि वाजपतिः कविरग्निर्हव्यान्यक्रमीत् । दधद्रत्नानि दाशुषे ॥ ३ ॥
परि वाजपतिः । कविः । अग्निः । हव्यानि । अक्रमीत् । दधत् । रत्नानि । दाशुषे ॥ ३ ॥

वाजपतिः वाजानामज्ञानां पतिः पालकः । ' परि वाजपतिः कविरित्येष हि वाजानां पतिः ' (पृ. ब्रा. २. ५) इति ब्राह्मणम् । कविः कान्तदर्शो मेधावी वा दाशुषे हविर्दत्तवते यजमानाय रत्नानि रमणीयानि धनानि दधत् प्रयच्छन् अग्निः हव्यानि हवींषि परि अक्रमीत् परितः क्रामति । व्यासोति ॥

अयं यः सृज्ये पुरो दैववाते समिध्यते । द्युमाँ अभित्रदम्भनः ॥ ४ ॥
अयम् । यः । सृज्ये । पुरः । दैववाते । सम्दह्यते । द्युमान् । अभित्रदम्भनः ॥ ४ ॥

यः प्रसिद्धः अयं प्रत्यक्षेणोपलभ्यमानोऽग्निः दैववाते देववातस्य पुत्रे सृज्ये । सृज्यो नाम कश्चित्सोमयाजी । तस्मिन्निमित्तभूते सति । तद्योगार्थमित्यर्थः । सृज्यस्य यष्टुत्वं तैत्तिरीया आमनन्ति- ' वासिष्ठो ह सायहव्यो देवभागं पप्रच्छ यत्सृज्यान्बहुयाजिनोऽवीयजः ' (तै. सं. ६. ६. २. २) इति । पुरः पूर्वस्यां त्रिषि स्थितायामुत्तरवेद्यां समिध्यते सम्यगधीष्यते । अभित्रदम्भनः शत्रूणां हिंसकः सोऽग्निः द्युमान् वीहिमान् भवतीति शेषः ॥

अस्य घा वीर ईवतोऽग्नेरीशीत मर्त्यः । तिग्मजम्भस्य मीळहुषः ॥ ५ ॥
अस्य । घा । वीरः । ईवतः । अग्नेः । ईशीत । मर्त्यः । तिग्मजम्भस्य । मीळहुषः ॥ ५ ॥

वीरः स्तुतौ विक्रान्तः मर्त्यः मरणधर्मा यजमानः तिग्मजम्भस्य तीक्ष्णतेजसः मीळहुषः अभिलषितफलानां सेक्तुः ईवतः गमनचतः अस्य अग्नेः ईशीत ईश्वरो भवेत् । घ इति पादपूरणः । एतेन यजमानः आत्माभीष्टफलं कारयितुं समर्थो भवतीत्यर्थः ॥ १५ ॥

तमर्वन्तं न सानसिमरुषं न दिवः शिशुम् । मर्मृज्यन्ते दिवेदिवे ॥ ६ ॥
तम् । अर्वन्तम् । न । सानसिम । अरुषम् । न । दिवः । शिशुम् । मर्मृज्यन्ते । दिवेदिवे ॥ ६ ॥

यजमानाः अर्वन्तं न शीघ्रगामिनमश्वमिव सानसि संभजनीयं दिवः शिशुं न ह्युलोकस्य पुत्रभूतं सूर्यमिव अरुषम् आरोचमानं तम् अग्निं दिवेदिवे प्रतिदिनं मर्मृज्यन्ते भृशं परिचरणं कुर्वन्ति ॥

बोधद्यन्मा हरिभ्यां कुमारः साहदेव्यः । अच्छा न हूत उदरम् ॥ ७ ॥
बोधत् । यत् । मा । हरिभ्याम् । कुमारः । साहदेव्यः । अच्छ । न । हूतः । उत । अरम् ॥ ७ ॥

१. ख-ग-च-ण-°अवीयजः यज्ञे । २. प-दम्भकः । ३. ल-अनेन । ४. ख-ग-च-ण-भजनीयम् । ५. ख-ग-च-कुर्वारिन् ।

‘साहदेव्यः सहदेवनाम्नो राज्ञः पुत्रः’ कुमारः सोमकाभिधो राजा ‘हरिभ्याम् अश्वभ्याम् अश्वौ दातुं’ ‘मा मां’ यत् यदा ‘बोधत् बोधयामास इमौ तवाश्वविति । तदा अहम्’ ‘अच्छ आभिसुख्येन कुमारेण’ ‘हृतः’ सन् ‘न’ ‘उदरं तावथावलब्ध्वा न निर्गतवानस्मि ॥

उत त्या यजता हरीं कुमारात्साहदेव्यात् । प्रयता सद्य आ ददे ॥ ८ ॥

उत । त्या । यजता । हरी इति । कुमारात् । साहदेव्यात् । प्रयता । सद्यः । आ । ददे ॥ ८ ॥

‘उत अपि च’ ‘साहदेव्यात् सहदेवस्य पुत्रात्’ ‘कुमारात् सोमकाख्यात्’ राज्ञः ‘यजता पूजनीयो’ ‘प्रयता प्रयतौ’ ‘त्या त्यौ तौ प्रसिद्धौ’ ‘हरी अश्वौ’ ‘सद्यः यस्मिन् दिने तेनाहृतस्तस्मिन्नेव दिने’ ‘आ’ ‘ददे आदत्तवानस्मि । मन्त्रद्रष्टा ऋषिः ‘बोधत्’ इत्यृद्वयेन कुमारमश्वेभ्यसाभ्युपगम्य अश्वौ एतस्मात्’ लब्ध्वा प्रीतोऽभवदित्यर्थः ॥

एष वा देवावश्विना कुमारः साहदेव्यः । दीर्घायुरस्तु सोमकः ॥ ९ ॥

एषः । वा । देवौ । अश्विना । कुमारः । साहदेव्यः । दीर्घऽआयुः । अस्तु । सोमकः ॥ ९ ॥

‘देवौ द्योतमानौ हे’ ‘अश्विना अश्विनौ’ ‘वां युवां तर्पकः’ ‘साहदेव्यः सहदेवस्य पुत्रः’ ‘कुमारः’ ‘सोमकः सोमकाभिधानः’ ‘एषः राजा’ ‘दीर्घायुरस्तु कृतायुःको भवतु ।’ ‘एतसु हैव प्रोचतुः पर्वतनारदौ सोमकाय’ इत्यादिना ‘सर्वे हैव महाराजा आसुः’ (ऐ. ब्रा. ७. ३४) इत्यनेन ब्राह्मणेन सोमकस्य राजत्वं स्पष्टीकृतम् ॥

तं युवं देवावश्विना कुमारं साहदेव्यम् । दीर्घायुषं कृणोतन ॥ १० ॥

तम् । युवम् । देवौ । अश्विना । कुमारम् । साहदेव्यम् । दीर्घऽआयुषम् । कृणोतन ॥ १० ॥

हे ‘देवावश्विना द्योतमानावश्विनौ’ ‘युवं युवां’ ‘तं’ ‘साहदेव्यं सहदेवस्य पुत्रं’ ‘कुमारं सोमकाख्यं’ ‘राजानं’ ‘दीर्घायुषं शतायुष्कं’ ‘कृणोतन कुरुतम् । अनेन द्वेषेनास्य कुमारस्य दीर्घमायुः’ ‘अश्विनादुपरियाचतेत्यर्थः ॥ ११ ॥

‘आ सस्यो यातु’ इत्येकविंशत्यृचं षष्ठं सूक्तं वामदेवस्यापि त्रैष्टुभमेन्द्रम् । अत्रेयमनुक्रमणिका— ‘आ सस्यः सैकैन्द्रम्’ इति । तत्र ‘ऐन्द्रम्’ इत्युक्तत्वादभ्यधिकारो निवृत्त इत्यवगम्यते । चतुर्विंशोऽहनि माध्यंदिनसवने मैत्रावरुणशक्ने इदं द्वितीयमहंनिसूक्तम् । तथा च सूत्रितम्— ‘आ सस्यो यावित्य-हीनसूक्तं द्वितीयं मैत्रावरुणः’ (आश्व. श्री. ७. ४) इति । समूहो दशरात्रे नवमेऽहनि निष्केवत्यशक्ने इदं सूक्तम् । तथा च सूत्रितम्— ‘आ सस्यो यावहं भुवं तत्त इन्द्रियमिति निष्केवल्यम्’ (आश्व. श्री. ८. ७) इति ॥

१. ख-ग-च-त-न-भ-ल-स-आहृतः । २. ख-ग-च-न-भ-स-सोमकात् । ३. च-ण-फ-यजनीर्यौ । ४. त-एतस्माच्च । ५. ख-ग-न-भ-ल-स-‘तं’ नास्ति । ६. ख-ग-च-ण-न-भ-स-दीर्घायुः । ७. ख-ग-च-भ-अव्युल्लेह ।

आ स॒त्यो या॒तु म॒घवाँ ऋ॒जीषी द्र॒वन्त्वस्य॑ ह॒रय॑ उ॒प नः ।

तस्मा॑ इ॒दन्धः सु॒षुमा सु॒दक्ष॑मिहाभि॒पित्वं॑ क॒रते॑ गृ॒णानः॑ ॥ १ ॥

आ । स॒त्यः । या॒तु । म॒घवा॑न् । ऋ॒जीषी । द्र॒वन्तु । अ॒स्य । ह॒रयः । उ॒प । नः ।

तस्मै॑ । इत् । अ॒न्धः । सु॒सुम । सु॒दक्ष॑म् । इ॒ह । अ॒भि॒पित्वम् । क॒रते॑ । गृ॒णानः॑ ॥ १ ॥

वृ॒ज्जीषी । ऋ॒ज्जीषा॒व्देन॑ नि॒ष्पिष्टो॑ वि॒गतसारः॑ सोमोऽभिधी॒यते । तद्वान् व॒स्यः स॒त्यवान् व॒मघवान् धन॑वानिन्द्रः व॒नः अ॒स्माकम् व॒उप॑ समी॒पे व॒आ व॒यातु॑ आगच्छतु । किंच व॒अस्य॑ इन्द्र॒स्य व॒हरयः॑ अ॒श्वः नोऽस्माकम् उप॑ समी॒पे व॒द्रवन्तु॑ आगच्छन्तु । वयं यज॑मानाः । इ॒ह अ॒स्मिन् यज्ञे॑ व॒तस्मै॑ इन्द्राय व॒सुदक्षं॑ शोभनबलम् । सारो॒पेतमि॒त्यर्थः । इत् इ॒दं प्र॒त्यक्षेणो॑पलभ्यमानम् व॒अन्धः अ॒न्नरूपं॑ सोमं व॒सुषुम॑ अभि॒युतं॑ कुर्याम । वृ॒णानः अ॒स्माभिः स्तू॒यमान॑ इन्द्रः व॒अभि॒पित्वम् अ॒स्मदभि॑मतप्राप्तिं व॒करते॑ करोतु ॥

अ॒वं स्य॑ शू॒राध्व॑नो नान्तेऽस्मि॒न्नो अ॒द्य स॒र्वने म॒न्दधै॑ ।

शं॒सात्यु॒क्थमु॒शनै॒व वे॒धाश्चि॑कितुषे॒ असु॒र्याय॑ म॒म्म ॥ २ ॥

अ॒वं । स्य॑ । शू॒र । अ॒ध्वनः॑ । न । अ॒न्ते । अ॒स्मिन् । नः । अ॒द्य । स॒र्वने । म॒न्दधै॑ ।

शं॒साति॑ । उ॒क्थम् । उ॒शनः॑ इ॒व । वे॒धाः । चि॒कितु॑षे । अ॒सु॒र्याय॑ । म॒म्म ॥ २ ॥

हे वृ॒क्षर॑ शत्रूणा॒म् अभि॑भवसमर्थेन्द्रः^१ व॒अद्य॑ इ॒दानीम् व॒अस्मिन् व॒सर्वने॑ मा॒ध्यदि॒नाख्ये॑ म॒न्दधै॑ त्वां मा॒दयितुं॑ व॒नः अ॒स्मान् व॒अव॑ स्य वि॒सुञ्च । तत्र॑ इ॒ष्टान्तः । व॒अध्वनः॑ गन्तव्यस्य मा॒गीस्य॑ व॒अन्ते समी॒पे व॒न^२ अ॒श्वान्मनु॒ष्या यथा॑^३ यु॒ञ्जन्ति॑ तद्वत् । व॒उशने॑व का॒न्य इ॒व वे॒धाः शं॒सिता॑ यज॑मानो हे इन्द्र व॒चिकितु॑षे स॒र्वं जान॑ते व॒असुर्या॑य अ॒सुराणां॑ हिं॒सका॒य तुभ्यं॑ व॒मम्म॑ म॒ननी॒यम् व॒उक्थं॑ शस्त्ररूपं स्तोत्रं व॒शंसाति॑ शंस॒नं करो॑ति ॥

कु॒र्विर्न नि॒ण्यं वि॒द॒थानि॑ साध॒न्वृषा॑ यस्सेकं वि॒पिपा॑नो अ॒र्चीत् ।

दि॒व इ॒त्था जी॑ज॒नत्स॒प्त का॒रु॒न॒ह्वा चि॒च्चक्रु॑र्व॒युनां॑ गृ॒णन्तः॑ ॥ ३ ॥

कु॒र्विः । न । नि॒ण्यम् । वि॒द॒थानि॑ । सा॒धन् । वृ॒षा । यत् । से॒कम् । वि॒पि॒पा॒नः । अ॒र्चीत् ।

दि॒वः । इ॒त्था । जी॒ज॒नत् । स॒प्त । का॒रु॒न् । अ॒ह्वा । चि॒त् । च॒क्रुः । व॒युनां॑ । गृ॒णन्तः॑ ॥ ३ ॥

वृ॒कविः॑ मे॒धावी॑ व॒निण्यं॑ व॒न । नि॒ण्यमि॒त्यन्तर्हि॒तना॑मैतत् । अ॒न्तर्हि॒तं गृ॒हमर्थ॑मिव व॒विद॒थानि॑ वे॒द॒नीयानि॑ का॒र्यजा॑तानि^१ सा॒धन् सा॒धयन् वृ॒षा का॒मानां॑ व॒षितेन्द्रः॑ व॒यत् यदा॑ व॒सेकं॑ से॒चनी॒यं सोमं॑

१. ण-अभिभवनसमर्थेन्द्र । २. ख-ग-ण-न-भ-मनुष्या यथा अश्वान्; घ-मनुष्या यथा अश्वान्; च-मनुष्या अयथा अश्वान्; त-ल-अश्वान् मनुष्या यथा अश्वान्; न-अश्वान् मनुष्या यथा । ३. ण-कर्मजातानि ।

विपिपानः अत्यर्थं पिबन् विर्चात् विशेषेणार्चति । सोमपाने अर्द्धां करोतीत्यर्थः । तदानीं विद्वः
अमुष्मात् बुलोकात्^१ इत्था सत्यमेव सस सससंख्याकान् कारुन् रश्मीन् जीजनत् अजीजनत् ।
जनयति । वृणन्तः स्तयमाना रश्मयः वयुना वयुनानि मनुष्याणां ज्ञानानि अह्ना पितृ
विद्वसेनापि चक्रुः कृतवन्तः ॥

स्वर्गद्वेदिं सुदृशीकमर्कैर्महि ज्योतीं रुरुचुर्यद्व वस्तोः ।

अन्धा तमांसि दुधिता विचक्षे नृभ्यश्चकार नृतमो अभिष्टौ ॥ ४ ॥

स्वः । यत् । वेदिं । सुदृशीकम् । अर्कैः । महि । ज्योतिः । रुरुचुः । यत् । द्व । वस्तोः ।

अन्धा । तमांसि । दुधिता । विचक्षे । नृभ्यः । चकार । नृतमः । अभिष्टौ ॥ ४ ॥

यद्व यदा खलु महि महत् प्रभूतं ज्योतिः तेजोरूपं यत् स्वः यो बुलोकः अर्कैः रश्मिभिः
सुदृशीकं सुष्ठु दर्शनीयं वेदिं अवेदि ज्ञायते तदानीं देवास्तस्मिन् स्वर्गे वस्तोः निवासाय रुरुचुः
दीप्तियुक्ता बभूवुः । नृतमः नेतृतमः सूर्यः अभिष्टौ अभ्यागमने नृभ्यः नृणां विचक्षे विशेषेण
दर्शनाय अन्धा अन्धकाररूपाणि निविडानि तमांसि दुधिता दुधितानि नाशितानि चकार कृतवान् ॥

ववक्ष इन्द्रो अमितमृजीप्युभे आ पप्रौ रोदसी महित्वा ।

अतश्चिदस्य महिमा वि रेच्यभि यो विश्वा भुवना बभूव ॥ ५ ॥

ववक्षे । इन्द्रः । अमितम् । ऋजोषी । उभे इति । आ । पप्रौ । रोदसी इति । महित्वा ।

अतः । चित् । अस्प । महिमा । वि । रेचि । अभि । यः । विश्वा । भुवना । बभूव ॥ ५ ॥

ऋजोषी । ऋजोषशब्देन निष्पिष्टो विगतसारः सोमोऽभिधीयते । तद्वान् इन्द्रः परमैश्वर्ययुक्तः
अमितम् इत्यतारहितं महिसानं ववक्षे उवाह । किंच महित्वा महत्त्वेन स्वेन महिम्ना उभे
रोदसी उभे द्यावापृथिव्यौ आ पप्रौ समन्तादुत्तरयत् । यः इन्द्रः विश्वा सुवना सर्वाणि
भुवनानि अभि वबभूव तिरश्चकार । अतश्चित् एभ्योऽपि विश्वेभ्यो भुवनेभ्यः अस्य इन्द्रस्य महिमा
वि रेचि अतिरिचि । अधिको बभूवेत्यर्थः ॥ ॥ १७ ॥

विश्वानि शक्रो नर्याणि विद्वानपो रिरिच सखिमिनिकामैः ।

अश्मानं चिद्ये विभिदुर्वचोभिर्नृजं गोमन्तमुशिजो वि वव्रुः ॥ ६ ॥

विश्वानि । शक्रः । नर्याणि । विद्वान् । अपः । रिरिच । सखिभिः । निऽकामैः ।

अश्मानम् । चित् । ये । विभिदुः । वचः । अभिः ।

नृजम् । गोमन्तम् । उशिजः । वि । वव्रुरिति वव्रुः ॥ ६ ॥

वृत्रिश्चानि समस्तानि वनयाणि मनुष्याणां हितानि वृष्टयादीनि कार्याणि विद्वान् जानन्
 वृक्षः समर्थ इन्द्रः विकारैः निकामयमानेभ्यः^१ वसलिभिः मित्रभूतेभ्यो मरुद्भ्यः ॥ इत्यथ्येन
 चतुर्थ्यर्थे तृतीया ॥ अपः वृष्टिलक्षणान्युदकानि वरिरेच रिक्तीचकार । इन्द्रः सस्यादिफलसिद्धयर्थं
 मेघस्थान्युदकानि मरुद्भ्यो दत्तवानित्यर्थः । यद्वा । निकामैः निकामयमानैः सखिभिर्मरुद्भिः सहितः
 सन् अपो नभसः सकाशात् । आप इत्यन्तरिक्षनामैतत् । अत्र विभक्तिव्यत्ययः । रिरेच व्यतिरिक्तः^२
 बभूव । ये मरुतः वचोभिः वायूपैर्ध्वनिभिः वज्रमानं वचित् पर्वतमपि मेघं वा । अस्मेति
 मेघनामैतत् । विविद्भुः अभैसुः । उज्जिजः कामयमानास्ते मरुतः गोमन्तं गोभिरुपेतं वज्रजम्
 अङ्गिरसां संबन्धि गोस्थानं वि वव्रुः आच्छादयामासुः ॥

अपो वृत्रं वज्रिवांसं पराहन्प्रावृत्ते वज्रं पृथिवी सचेताः ।

प्राणीसि समुद्रियाण्येनोः पतिर्भवञ्छवसा शूर वृष्णो ॥ ७ ॥

अपः । वृत्रम् । वज्रिवांसम् । परा । अहन् । प्र । आवृत् । ते । वज्रम् । पृथिवी । सचेताः ।

प्र । अणीसि । समुद्रियाणि । ऐनोः । पतिः । भवन् । शवसा । शूर । धृष्णो इति ॥ ७ ॥

हे इन्द्र प्रावृत् राक्षसादिभ्यः प्रकर्षेण लोकान् पालयितुं ते त्वदीयं^३ वज्रम् अपः वृष्टि-
 लक्षणान्युदकानि वज्रिवांसम् आवरकं^४ वृत्रं मेघं पराहन् प्रकर्षेण प्रेरयति स्म । पृथिवी भूमिः
 सचेताः चेतनावती । त्वया संगता बभूव । धृष्णो धर्षणशील हे शूर विक्रान्तेन्द्र त्वं शवसा
 बलेन पतिर्भवन् लोकानां पालकः सन् समुद्रियाणि समुद्रसंबन्धीनि अणीसि नभसि स्थितानि
 उदकानि प्र ऐनोः प्रेरकः अभुः^५ ॥

अपो यदद्विं पुरुहूत दद्विंशविभुवत्सरमा पुर्व्यं ते ।

स नो नेता वाजमा दर्वि भूरि गोत्रा रुजन्नाङ्गिरोभिर्गुणानः ॥ ८ ॥

अपः । यत् । अद्विम् । पुरुहूत । दद्विः । आविः । भुवत् । सरमा । पुर्व्यम् । ते ।

सः । नः । नेता । वाजम् । आ । दर्वि । भूरिम् । गोत्रा । रुजन् । अङ्गिरः । गुणानः ॥ ८ ॥

हे पुरुहूत बहुभिराहुतेन्द्र यत् यदा अपः प्रति वृष्टिलक्षणान्युदकानि लक्ष्मीकृत्य^६ अद्वि मेघं
 पद्विः विदारितवानसि । सरमा देवशुनी पुर्व्यं पुरा ते तुभ्यं पणिभिः अपहृतं^७ गोधनम् आविर्भुवत्
 प्रकाशयामास । अङ्गिरोभिः ऋषिभिः गुणानः स्तूयमानः सन् गोत्रा गोत्राण्यङ्गानि रुजन्
 नः अस्मान् भूरिं प्रभूतं वाजम् अङ्गं नेता प्रापयिता वसः त्वम् आ पद्वि आदरं कृतवानसि ॥

१. ख-ग-घ-च-ण-भ-कामयमानेभ्यः । २. च-फ-रिक्तः । ३. ख-ग-घ-प-फ-भ-स-त्वदीयं च ।
 ४. ख-ग-घ-आवरकम् । ५. ख-ग-घ-ण-त-न-भ-स-बभूव । ६. ख-ग-घ-ण-भ-स-अपहृतं धनम्;
 न-स-आहुतम् ।

अच्छा क्वि नृमणो गा अभिष्टौ स्वर्षाता मघवन्नाधमानम् ।

कृतिभिस्तर्षिषणो बुध्रहूतौ नि मायावानब्रह्मा दस्युरर्त्त ॥ ९ ॥

अच्छ । क्विम् । नृऽमनः । गाः । अभिष्टौ । स्वःऽसता । मघऽवन् । नाधमानम् ।

कृतिभिः । तम् । बुध्रः । बुध्रहूतौ । नि । मायाऽवान् । अब्रह्मा । दस्युः । अर्त्त ॥ ९ ॥

हे मघवन् धनवन्निन्द्र नृमणः नृभिर्मनुजैर्मन्यते इति नृमणः । एवं क्वि मेधाविनं^१ कुरुम् । अच्छा^२ गाः अभ्यगाः । किंच स्वर्षाता । स्वर्धनम् । तस्य सातौ दानेनिमित्ते^३ अभिष्टौ कवेरभिगमे सति^४ नाधमानं बुद्धार्थं त्वां याचमानं कुरुम् । कृतिभिः शत्रुकृतोपद्रवपरिहाररूपे रक्षणे^५ बृहणः प्रेरितवानसि । मायावान् कपटवान् । अब्रह्मा । कस्विग्भिः क्रियमाणं सर्वं कर्मजातमनुज्ञारूपेण जानन् ऋत्विग्विशेषो ब्रह्मशब्देनोच्यते । स न विद्यते यस्य असौ^६ अब्रह्मा । वेदोक्तकर्मस्वास्तिक्यरहितः ह्यर्थः । दस्युः कुरुस्य शत्रुः । बुध्रहूतौ बुध्रं धनं हूतिराह्वानं यस्यां युधि तस्यां^७ नि अर्त्तं विनष्टो बभूव । इन्द्रः^८ कुरुसेनाहृतः सन् तस्य शत्रुं हतवानित्यर्थः ॥

आ दस्युघ्ना मनसा याद्वस्तं भुवत्ते कुरुसः सुरुये निकामः ।

स्वे योनौ नि षदत्तं सरूपा वि वां चिकित्सदत्तचिद्ध नारी ॥ १० ॥

आ । दस्युऽघ्ना । मनसा । याद्वि । अस्तम् । भुवत् । ते । कुरुसः । सुरुये । निऽकामः ।

स्वे । योनौ । नि । सदत्तम् । सऽरूपा । वि । वाम् । चिकित्सत् । ऋतऽचित् । ह । नारी ॥ १० ॥

अत्र काचिदाख्यायिका श्रूयते । कथम् । कुरुनामकः कश्चिद्राजर्षिः । तस्य पुत्रः कुरुसाख्यो^१ राजर्षिरासीत्^२ । स च कदाचित् शत्रुभिः सह युयुत्सुः संग्रामे स्वयमशक्तः सन् शत्रूणां हननार्थमिन्द्रस्य आह्वाने चकार । स चेन्द्रः कुरुसस्य गृहमागत्य तस्य शत्रून् जघान । तदनन्तरमतिप्रीत्या तयोः सख्यमभवत् । सख्यानन्तरमिन्द्र एनमपि स्वकीयं गृहं प्रापयामास । तत्र शची इन्द्रं प्राप्तुमागता सती तौ समानरूपौ दृष्ट्वा अयमिन्द्रोऽयं कुरु इति विवेकाभावेन संशयं चकार इति । अनयाख्यायिकया प्रतीयमानोऽर्थोऽत्र प्रतिपाद्यते । हे इन्द्र दस्युघ्ना दस्यूनां शत्रूणां हन्त्रा ममसा युक्तस्त्वम् अस्तं कुरुसस्य गृहम् । अस्तमिति गृहनामैतत् । आ याहि आगाः ॥ लुङ्घं लोद ॥ कुरुसः च षते तव संबन्धिनि सख्ये^३ निकामः नितरां कामयमानः^४ भुवत् अभवत् । ततः तौ^५ युवां स्वे योनौ^६ स्वकीये स्थाने नि षदत्तं न्यसीदत्तम् । उपविष्टावभूतम् । ऋतचित् सत्यदर्शनी नारी इन्द्रस्य भार्या शची सख्यया सख्यौ^७ समानरूपौ वा^८ युवां वि चिकित्सत् संशयं चकार ॥ १० ॥

१. ख-ग-घ-च-ण-फ-भ-मेधाविनं तम् । २. ख-ग-च-अच्छा । ३. न-ल-स-सः । ४. ख-न-घ-च-ण-न-भ-इन्द्रः नास्ति । ५. प-कुरुसः । ६. ख-ग-घ-च-ण-फ-भ-वाम् । ७. च-न-ल-सरूपौ नास्ति । ८. ख-ग-घ-ण-न-भ-स-वा नास्ति ।

यासि कुत्सेन सुरथमवस्युस्तोदो वातस्य हयोरीशानः ।

ऋज्रा वाजं न गध्यं युयूषन्कविर्यदहन्पार्याय भूषात् ॥ ११ ॥

यासि । कुत्सेन । सुऽरथम् । अवस्युः । तोदः । वातस्य । हयोः । ईशानः ।

ऋज्रा । वाजम् । न । गध्यम् । युयूषन् । कविः । यत् । अहन् । पार्याय । भूषात् ॥ ११ ॥

हे इन्द्र 'अवस्युः' कुत्सस्य रक्षणमिच्छन् ॥ छन्दसि 'व्यच्' परेच्छायामपि दृश्यते ॥ 'तोदः' तोदकः शत्रूणां^१ 'हिंसकः'^२ 'वातस्य वायुसदृशयोर्वेगवतोः' 'हयोः' अश्वयोः 'ईशानः' ईश्वरस्त्वे 'कुत्सेन कुत्साख्येन राजपिणा' 'सुरथं' समानरथं^३ 'वासि गच्छसि । 'गध्यं' ग्राह्यम् । 'गध्यं' गृह्णाते । 'ऋज्रा वाजं न गध्यं युयूषन्नित्यपि निगमो भवति' (निर. ५. १५) इति निरुक्तम् । 'वाजं' 'न' अश्वमिव 'ऋज्रा ऋजुगामिनौ' अश्वौ 'युयूषन्' स्वकीये रथे योजयन् 'कविः' प्राज्ञः 'कुत्सः' 'यत् यस्मिन्' 'अहन्' अहनि दिवसे 'पार्याय' पारणाय^४ आपन्नस्तरणाय 'भूषात्' प्रभवते । तस्मिन्नेव^५ दिने कुत्सेन सुरथं यासीति पूर्वेण संबन्धः ॥

कुत्साय शुष्णमशुषं नि बर्हीः प्रपित्वे अहः कुर्यवं सहसा ।

सद्यो दस्युन्प्र मृण कुत्स्येन प्र सूरश्चक्रं बृहतादभीकै ॥ १२ ॥

कुत्साय । शुष्णम् । अशुषम् । नि । बर्हीः । प्रऽपित्वे । अहः । कुर्यवम् । सहसा ।

सद्यः । दस्यून् । प्र । मृण । कुत्स्येन । प्र । सूरः । चक्रम् । बृहतात् । अभीकै ॥ १२ ॥

'शुष्णं पिप्रुम्' (ऋ. सं. १. १०३. ८) इत्यस्यासृचि प्रतिपादितः अर्थः^१ 'कुत्साय' इत्यनेन ऋद्धयेन स्पर्ष्टीक्रियते । हे इन्द्र त्वं 'कुत्साय' कुत्सार्थम् 'अशुषम्' । शूषमिति सुखनामैतत् । तद्गहि-
तम् । अत्र दीर्घाभावः । 'शुष्णं' शुष्णनामानमसुरं^२ 'नि' 'बर्हीः' न्यबर्हीः अवधीः । तथा 'अहः' दिवसस्य 'प्रपित्वे' प्रक्रमे पूर्वाह्णे 'कुर्यवं' कुर्यवनामानमसुरं च हतवानसि । तथा स त्वं 'सहसा' सहस्रेण बहुभिः परिजनैः सह 'सद्यः' यस्मिन् काले कुर्यवमवधीस्तस्मिन् काल एव 'कुत्स्येन' । कुत्स इति वज्रनामैतत् । कुत्स^३ एव^४ कुत्स्यं वज्रम् । तेन 'दस्यून्' शत्रून् 'प्र' 'मृण' जहि ॥ भूतार्थे^५ लोट् ॥ हतवानसि । तथा 'सूरः' प्रेरकस्य सूर्यस्य 'चक्रम्' आयुधम् 'अभीकै' समीपे संग्रामे वा 'प्र' 'बृहतात्' प्रकर्षेण छिन्नवानसि^६ ॥

१. त-'शुष्णां' हिंसकः' नास्ति । २. ख-ग-व-ण-न-प-फ-भ-स-'समानरथे' नास्ति ।
३. न-प्रेरणाय । ४. त-न-स-अस्मिन्नेव । ५. ख-ग-ण-अप्यर्थः । ६. त-'कुत्स एव' नास्ति ।
७. ख-ग-व-ण-न-भ-ल-स-भूतेऽर्थे । ८. त-स-स्थितवानसि; न-रक्षितवानसि ।

त्वं पित्रुं मृगयं शूशुवांसमृजिश्चने वैदधिनायं रन्धीः ।

पञ्चाशत्कृष्णा नि वपः सहस्रात्कं न पुरो जरिमा वि दद्वेः ॥ १३ ॥

त्वम् । पित्रुम् । मृगयम् । शूशुवांसम् । मृजिश्चने । वैदधिनायं । रन्धीः ।

पञ्चाशत् । कृष्णा । नि । वपः । सहस्रात् । अत्कम् । न । पुरः । जरिमा । वि । दद्वेः । ॥ १३ ॥

हे इन्द्र ^१त्वं ^२पित्रुं पित्रुमानामसुरं ^३शूशुवांसं प्रवृद्धं ^४मृगयं मृगयनामानमसुरं च हतवानसि किंच स त्वं ^५वैदधिनायं विदधिनः पुत्राय ^६मृजिश्चने मृजिश्चनाश्रे राज्ञे ^७रन्धीः वशमनयः । ^८पञ्चाशत् पञ्चाशत्संख्याकानि ^९सहस्रा सहस्राणि ^{१०}कृष्णा कृष्णवर्णानि रक्षांसि ^{११}नि वपः न्यवपः अवधीः । तथा स त्वं ^{१२}जरिमा जरा ^{१३}अत्कं ^{१४}न वयोविशेषं रूपमिव ^{१५}पुरः शम्बरस्य नगराणि ^{१६}वि दद्वेः विदारितवानसि ॥

सूर उपाके तन्वं^१ दधानो वि यत्ते चेत्यमृतस्य वर्षः ।

मृगो न हस्ती तविषीमुषाणः सिंहो न भीम आयुधानि विभ्रत् ॥ १४ ॥

सूरः । उपाके । तन्वंम् । दधानः । वि । यत् । ते । चेति । अमृतस्य । वर्षः ।

मृगः । न । हस्ती । तविषीम् । उषाणः । सिंहः । न । भीमः । आयुधानि । विभ्रत् ॥ १४ ॥

हे इन्द्र ^१सूरः प्रेरकस्य सूर्यस्य ^२उपाके समीपे ^३तन्वं त्वदीयं शरीरं ^४यत् यदा ^५दधानः धारकोऽभवः तदा ^६अमृतस्य मरणरहितस्य ^७ते त्वदीयं ^८वर्षः रूपं ^९वि ^{१०}चेति व्यचेति । हे इन्द्र ज्ञातृभिर्विशेषेण अज्ञायत^{११} । सूर्यस्य समीपे सर्वाणि रूपाणि मलिनीभवन्ति न तथेन्द्रस्य रूपं किंतु सूर्यस्य समीपे इन्द्रस्य रूपं विशेषेण भासमानं वभूवैत्यर्थः । अपि च हे इन्द्र ^{१२}हस्ती ^{१३}मृगः ^{१४}न गजविशेषो मृग इव ^{१५}तविषीं परेषां बलम् ^{१६}उषाणः दहन् ^{१७}आयुधानि वज्रादीनि शस्त्राणि ^{१८}विभ्रत् विभ्राणस्त्वं ^{१९}सिंहो ^{२०}न सिंह इव ^{२१}भीमः भयं करोऽसुः ॥

इन्द्रं कामा वसूयन्तो अगमन्त्स्वर्मीच्छे न सर्वने चकानाः ।

श्रवस्यवः शशमानास उक्थैरोको न रण्वा सुदृशीं वि पुष्टिः ॥ १५ ॥

इन्द्रम् । कामाः । वसुऽयन्तः । अगमन् । स्वःऽमीच्छे । न । सर्वने । चकानाः ।

श्रवस्यवः । शशमानासः । उक्थैः । ओकः । न । रण्वा । सुदृशीं । वि । पुष्टिः ॥ १५ ॥

^१कामाः राक्षसादिभयनिवारणार्थमिन्द्रं कामयमानाः ^२वसूयन्तः पश्चाद्विनयमिच्छन्तः स्तोतारः ^३इन्द्रं परमेश्वर्ययुक्तम् ^४अगमन् अगमन् गच्छन्ति ॥ वतमानेऽर्थे^५ छान्दसो लुक् ॥ कीदृशाः स्तोतारः ।

वस्वमीक्रे वन युद्धे इव वसवने यज्ञे वचकानाः वाचमानाः वशवस्यवः अशकामाः वउक्थैः स्तोत्रैः
वशशानासः शंसमानाः स्तुवन्तः । तदा सोऽयमिन्द्रः वओको वन स्तोतृणामावास इव भवति ।
वग्वा रमणीया वसुहवीव वपुष्टिः शोभनदर्शना लक्ष्मीरिव भवति ॥ १९ ॥

तमिद्व इन्द्रं सुहवै हुवेम यस्ता चकार नयां पुरूणि ।

यो मावते जरित्रे गध्यं चिन्मक्ष् वाजं भरति स्पार्हर्षाधाः ॥ १६ ॥

तम् । इत् । वः । इन्द्रम् । सुऽहवम् । हुवेम । यः । ता । चकार । नयां । पुरूणि ।

यः । माऽवते । जरित्रे । गध्यम् । चित् । मक्ष् । वाजम् । भरति । स्पार्हर्षाधाः ॥ १६ ॥

वयः इन्द्रः वनयां नयाणि मनुष्यहितानि वपुरूणि बहूनि वता तानि प्रसिद्धानि कर्माणि
वचकार अकरोत् । किंच वस्पार्हर्षाधाः स्पृहणीयधनः वयः इन्द्रः वमावते मसदृशाय जरित्रे स्तोत्रे
वगध्यं वचित् प्राद्वं संयोजनीयमपि ववाजम् अक्षं वमक्षु वीधं भरति आह्वरति । वयं स्तोतारो हे
वजमानाः ववः युष्मभ्यं वतमिद् तमेव इन्द्रं सुहवं शोभनमाह्वानं यथा भवति तथा वहुवेम
आह्वयामः^१ ॥

तिग्मा यदन्तरशनिः पताति कस्मिञ्चिच्छर मुहुके जनानाम् ।

घोरा यदर्थं समृतिर्भवात्यधं स्मा नस्तन्वां बोधि गोपाः ॥ १७ ॥

तिग्मा । यत् । अन्तः । अशनिः । पताति । कस्मिन् । चित् । शूर । मुहुके । जनानाम् ।

घोरा । यत् । अर्थं । समृच्छतिः । भवति । अर्थं । स्म । नः । तन्वां । बोधि । गोपाः ॥ १७ ॥

हे वशूर विकास्तेन्द्र वयत् यदा वकस्मिञ्चित् सर्वस्मिञ्चपि वजनानां मनुष्याणां वमुहुके मोहके
युद्धे वअन्तः अस्माकं मध्ये वतिग्मा तीक्ष्णा वशनिः वपताति पतेत् । हे वअर्थं स्वामिञ्चन्द्र वयत्
यदास्माकं शत्रुभिः सह वघोरा भीमरूपा वसमृतिः युद्धं वभवति भवेत् । वअध तदानीं वनः
अस्मदीयस्य वतनवः शरीरस्य वगोपाः रक्षकः वबोधि वस्म अबोधि । शत्रुभ्यः सकाशात् अस्मान्
रक्षकत्वेन बुद्धवानसि खलु ॥

मुवोऽविता वामदैवस्य धीनां मुवः सखावृको वाजसातौ ।

त्वामनु प्रमतिमा जगन्मोहशंसो जरित्रे विश्वधं स्याः ॥ १८ ॥

मुवः । अविता । वामदैवस्य । धीनाम् । मुवः । सखा । अवृकः । वाजसातौ ।

त्वाम् । अनु । प्रमतिम् । आ । जगन्म । उरुऽशंसः । जरित्रे । विश्वधं । स्याः ॥ १८ ॥

हे इन्द्र त्वं वामदेवस्य वामदेवालयस्य मन्त्रद्रुमं संबन्धिनीनां वधीनां कर्मणाम् अविता
रक्षिता वभुवः भव । अवृकः हितारहितस्त्वं वाजसाती युद्धे सखा मम सुहृत् भुवः भव । हे
इन्द्र वयं प्रमतिं प्रकृष्टज्ञानं स्वामतु लक्ष्मीकृत्य आ वजगन्म आगच्छाम । स त्वं विश्वध सर्वदा
अरिन्ने स्तोत्रे उखांसः महता शंसनेन युक्तः स्याः भवेः ॥

एभिर्नृभिरीन्द्र त्वायुभिर्वा मध्वद्विर्मधवन्विश्व आजौ ।

द्यावो न धुमैरभि सन्तो अर्यः क्षपो मदेम शरदश्च पूर्वीः ॥ १९ ॥

एभिः । नृभिः । इन्द्र । त्वायुभिः । त्वा । मध्वत्क्षुभिः । मध्वत् । विश्वे । आजौ ।

धावः । न । धुमैः । अभि । सन्तः । अर्यः । क्षपः । मदेम । शरदः । च । पूर्वीः ॥ १९ ॥

हे मधवन् धनवन् इन्द्र विश्वे विश्वस्मिन् आजौ संग्रामे स्वायुभिः शत्रुजयायै त्वां काम-
यमानैः मधवन्निः स्वदयै दीयमानहविलक्षणेनैरुपेतैः एभिः प्रत्यक्षेणोपलभ्यमानैः नृभिः^१
पुत्रपौत्राद्यैः परिजनैः सहिता वयं यजमानाः^२ धुमैः धनैः द्यावो न द्योतमानाः^३ प्रकाशमाणा
धनिनो यथा तथा अर्यः अरीन् शत्रून्^४ अभि सन्तः अभिमवन्तः^५ क्षपः सर्वां रात्रीः पूर्वीः बह्वीः
शरदश्च संवत्सरांश्च मदेम स्तवाम । यजमानाः^६ सर्वेषु कालेषु स्तोत्रैरिन्द्रं हर्षयन्तीत्यर्थः ॥

एवेदिन्द्राय वृषभाय वृष्णे ब्रह्माकर्म भृगवो न रथम् ।

न चिद्यथा नः सख्या विप्रोषदसंज्ञ उग्रोऽविता तनुपाः ॥ २० ॥

एव । इत् । इन्द्राय । वृषभाय । वृष्णे । ब्रह्म । अकर्म । भृगवः । न । रथम् ।

नु । चित् । यथा । नः । सख्या । विप्रोषत् । असत् । नः । उग्रः । अविता । तनुपाः ॥ २० ॥

यथा इन्द्रः नः अस्मदीयानि सख्या-सख्यानि कर्माणि नू चित् क्षिप्रमेव^१ विप्रोषत् न
वृथकुर्वात् । उग्रः तेजस्वी तनुपाः शरीराणां^२ पालक इन्द्रो यथा नः अस्मान् अविता रक्षिता
असत् स्यात् । तथा वयं यजमानाः एवेत् एवमेवोक्तप्रकरणे इन्द्राय वृषभाय कामानां वधिने
वृष्णे नित्यतरुणाय ब्रह्मा स्तोत्रम् अकर्म अकर्म । तत्र दृष्टान्तः । भृगवः दीक्षास्तक्षणाः पर्यं न
रथमिव तद्वत् । यजमानेभ्यो यथेन्द्रोऽभीप्सितफलप्रदो भवति तथेन्द्रं यजमानाः स्तुवन्तीत्यर्थः ॥

१. ख-ग-च-ण-भ- नृभिः..... यजमानाः नस्ति । २. ख-ग-च-च-ण-न-भ-स- द्योतमानाः न
नास्ति । ३. ख-ग-च-च-ण-न-भ-स- शत्रून् नास्ति । ४. ख-ग-च-ण-भ-यजमानाः त्वा त्वां नृभिः
पुत्रपौत्राद्यैः परिजनैः सहिता वयं यजमानाः । ५. न-भ-ल-स- क्षिप्रमेव नास्ति । ६. ख-ग-च-
ण-त-न-क-भ-स-शरीरिणाम् ।

नू ध्रुत इन्द्र नू गृणान इषै जरित्रे नद्योऽं न पीपिः ।

अकारि ते हरिवो ब्रह्म नव्यं धिया स्याम रथ्यः सदासाः ॥ २१ ॥

नु । स्तुतः । इन्द्र । नु । गृणानः । इषम् । जरित्रे । नद्यः । न । पीपेरितं पीपेः ।

अकारि । ते । हरिऽवः । ब्रह्म । नव्यम् । धिया । स्याम । रथ्यः । सदासाः ॥ २१ ॥

हे इन्द्र तु स्तुतः पूर्वैर्ऋषिभिः संस्तुतः तु क्षिप्रं गृणानः अस्माभिः स्तुत्यमानश्च त्वम् इषम् अन्नं जरित्रे स्तोत्रे मह्यं नद्यो न अग्निर्नदीरिव पीपेः प्यायय प्रवृद्धं कुरु । हे हरिवः हरिवन् हरिसंज्ञकाद्योपेतोऽहं ते तुभ्यं नव्यं नवतरं ब्रह्म स्तोत्रम् अकारि अस्माभिः कियते । रथ्यः रथवन्तो वयं धिया प्रज्ञारूपया स्तुत्या सदासाः त्वां सर्वदा भजमानास्त्वर्थं हवीरूपस्य अन्नस्य दातारो वा स्याम भूयास्म ॥ २० ॥

‘ त्वं मह्यं इन्द्र तुभ्यम् ’ इत्येकविंशत्युच्चं सप्तमे सूक्तं वामदेवस्यार्थम्^१ । अत्रेयमनुक्रमणिका-‘ त्वं मह्यं असिक्न्यामिकपदा ’ इति । ‘ असिक्न्यां यजमानो न होता ’ इत्येकपदा विराद् शिष्टा विंशतिः त्रिष्टुभः । इन्द्रो देवता । समूहो दशरात्रेऽष्टमेऽहनि निष्केवलस्य इदं सूक्तं विनियुक्तम्^२ । तथा च सूत्रितं-‘ त्वं मह्यं इन्द्र तुभ्यमिति निष्केवलस्य ’ (आश्व. श्रौ. ८. ७) इति । इन्द्रस्य वृत्रघ्नः ‘ त्वं मह्यं ’ इति पञ्चपुरोडासस्यानुवाक्या । सूत्रितं च-‘ त्वं मह्यं इन्द्र तुभ्यं ह क्षाः सत्राहणम् ’ (आश्व. श्रौ. ३. ८) इति ॥

त्वं मह्यं इन्द्र तुभ्यं ह क्षा अनु क्षत्रं मंहना मन्यत द्यौः ।

त्वं वृत्रं शर्वसा जघन्वान्तसृजः सिन्धूरहिना जप्रसानान् ॥ १ ॥

त्वम् । महान् । इन्द्र । तुभ्यम् । ह । क्षाः । अनु । क्षत्रम् । मंहना । मन्यत । द्यौः ।

त्वम् । वृत्रम् । शर्वसा । जघन्वान् । सृजः । सिन्धून् । अहिना । जप्रसानान् ॥ १ ॥

हे इन्द्र त्वं महान् प्रभूतो भवसि । क्षाः पृथिवी । क्षा इति पृथिवीनामैतत् । मंहना महत्त्वेन युक्ता सती तुभ्यं एह त्वदर्थमेव क्षत्रं त्वदीयं बलम् अनु मन्यत अन्वमन्यत । अनुमती-चकार । द्यौः च त्वदर्थं बलमन्वमन्यत । हे इन्द्र त्वं शर्वसा त्वदीयेन बलेन वृत्रं लोकानाम् आवरकं वृत्रनामकम् असुरं जघन्वान् हतवान् । किंच अहिना वृत्रेण जप्रसानान् जग्रहणान् प्रस्तान् ॥ प्रस्तोतेऽष्टः कानजादेशः ॥ सिन्धून् अपः^३ सृजः असृजः^४ सृष्टवानसि^५ ॥

१. य-इन्द्र हे; न-स-हे इन्द्र । २. ख-ग-च-ण-भ-अन्वसः अन्नस्य । ३. घ-वामदेव ऋषिः; न-ल-स-‘ वामदेवस्यार्थं ’ नास्ति । ४. ल-निविद्वानीयम् । ५. ख-ग-च-च-ण-भ-‘ लोकानां... ’नामकं नास्ति । ६. ख-ग-च-च-ण-न-भ-स-‘ अपः ’ नास्ति । ७. ण-त-असृजः इ सृष्टवानसि खलु ।

तव त्विषो जनिमन्नेजत् द्यौ रेजद्भूमिभियसा स्वस्य मन्योः ।

ऋषायन्त सुभ्वः^१ पर्वतासु आर्दन्धन्वानि सरयन्ते आपः ॥ २ ॥

तव । त्विषः । जनिमन् । रेजत् । द्यौः । रेजत् । भूमिः । भियसा । स्वस्य । मन्योः ।

ऋषायन्त । सुभ्वः^१ । पर्वतासु । आर्दन् । धन्वानि । सरयन्ते । आपः ॥ २ ॥

हे इन्द्र^१ त्विषः दीप्यमानस्य^२ तव त्वदीये^३ जनिमन् जन्मनि सति^४ द्यौः अन्तरिक्षं^५ स्वस्य स्वदीयात्^६ मन्योः कोपात् । पञ्चम्यर्थे^७ षष्ठी । भियसा जातभयेन^८ रेजत अरेजत् । अकम्प्यत्^९ । भूमिः च रेजत् कम्पमाना बभूव । सुभ्वः सहास्तः^{१०} पर्वतासु । पर्वता मेघाः । ऋषायन्त सस्यादीनां वृष्टिदानार्थं न्यासकेन^{११} स्वया अवाध्यन्त^{१२} । तथा^{१३} मेघाः^{१४} आर्दन् प्राणिनां पिपासारूपां पीडामहिसन् । तथा मेघाः धन्वानि उदकरहितान् वैश्वान्^{१५} आपः अपः सरयन्ते गमयन्ति ॥

मिनद्रिरि शर्वसा वज्रमिष्णवाविष्कृण्वानः सहसान ओजः ।

वधीद्वृत्रं वज्रेण मन्दसानः सरन्नापो जर्वसा हतवृष्णीः ॥ ३ ॥

मिनत् । गिरिम् । शर्वसा । वज्रम् । इष्णन् । आविः । ऽकृण्वानः । सहसानः । ओजः ।

वधीत् । वृत्रम् । वज्रेण । मन्दसानः । सरन् । आपः । जर्वसा । हतवृष्णीः ॥ ३ ॥

सहसानः शत्रूनामभिभवन् ओजः तेजः आविष्कृण्वानः आविष्कुर्वन् इन्द्रः वज्रमिष्णन् वज्रं प्रेरयन् शर्वसा बलेन गिरिं पर्वतजातं मिनत् अभिनत् बिभेद । किंच मन्दसानः सोमेन मोदमान इन्द्रः वज्रेण वृत्रं वृत्रनामानमसुरं वधीत् अवधीत् जघान । ततः आपः वृत्रेणावृत्तान्युदकानि हतवृष्णीः । हतो वृषा^१ वृत्रो यासां ता हतवृष्ण्यः । ता वृत्रवधानन्तरं निवारण-रहिताः सत्यः जर्वसा वेगेन सरन् असरन्^२ अगच्छन्^३ ॥

सुवीरस्ते जनिता मन्यत द्यौरिन्द्रस्य कर्ता स्वपस्तभो भूत् ।

य ई^१ जजान स्वर्थं सुवज्रमनपच्युतं सदसो न भूर्म ॥ ४ ॥

सुवीरः । ते । जनिता । मन्यत । द्यौः । इन्द्रस्य । कर्ता । स्वपः । ऽतमः । भूत् ।

यः । ईम् । जजान । स्वर्थम् । सुवज्रम् । अनपः । ऽच्युतम् । सदसः । न । भूर्म ॥ ४ ॥

१. त-जातेन भयेन । २. ख-ग-च-ण-न-भ-स-अकम्पयत् । ३. ख-ग-च-ण-फ-भ-न्यासकत्वेन । ४. ख-ग-च-आवध्यन्त । ५. ख-ग-च-ण-भ-म- तथा मेघाः^१ नास्ति । ६. ख-ग-च-ण-त-न-भ-ल-स- वृषा^२ नास्ति । ७. ख-ग-च-ण-न-भ-ल-स-अगच्छन्, च-फ-आगच्छन्, प-असरन् आगच्छन् ।

हे इन्द्र ऽयः प्रजापतिः ऽस्वर्ग्यम् ऋत्विगादिभिः स्तुत्यं ऽसुवन्नं शोभनवज्रोपेतं ऽसदसः स्वकी-
यात् स्वर्गाख्यात् स्थानात् ऽअनपच्युतं विच्युतिरहितं च । ऽन इति समुच्चार्यार्थः । ऽभूम भूमा
महत्त्वेन युक्तम् ऽईम् एनं त्वां ऽजजान अजीजनत् ॥ 'जन जनने' इति धातुः ॥ ऽघौः द्योतमानः
ऽते तव ऽजयिता जनयिता स प्रजापतिः ऽसुवीरः शोभनपुत्रवानहमस्मीति ऽमन्यत अमन्यत ।
किञ्च ऽइन्द्रस्य ऽकर्ता इन्द्रस्य जनयिता प्रजापतिः ऽस्वपस्तमः अत्यन्तं शोभनकर्ता अभूत् ॥

य एक इच्छ्यावर्यति प्र भूमा राजा कृष्टीनां पुरुहुत इन्द्रः ।

सत्यमेव नमनु विश्वे मदन्ति रातिं देवस्य गृणतो मघोनः ॥ ५ ॥

यः । एकः । इत् । व्युवर्यति । प्र । भूम । राजा । कृष्टीनाम् । पुरुहुतः । इन्द्रः ।

सत्यम् । एनम् । अनु । विश्वे । मदन्ति । रातिम् । देवस्य । गृणतः । मघोनः ॥ ५ ॥

ऽकृष्टीनां सर्वासो प्रजानां ऽराजा प्रभुः ऽपुरुहुतः बहुभिराहुतः ऽएक इत् देवानां मध्ये
सुख एव ऽयः ऽइन्द्रः ऽभूम भूतं निष्पन्नं शत्रुभ्यो भयं ऽप्र ऽध्यावर्यति प्रकर्षेण नाशयति ।
ऽविश्वे सर्वे यजमानाः ऽमघोनः मघवतः । हविर्लक्षणधनवत इत्यर्थः । ऽदेवस्य इन्द्रसमाश्रयात्
द्योतमानस्य ऽगृणतः स्तुवतः ऽरातिं वन्द्युम् ऽएनम् इन्द्रम् ऽअनु लक्ष्मीकस्य ऽसत्यम् एव
ऽमदन्ति स्तुवन्ति ॥ ॥ २१ ॥

सुत्रा सोमां अभवन्नस्य विश्वे सुत्रा मदासो बृहतो मदिष्टाः ।

सुत्रामेवो वसुपतिर्वसूनां दत्रे विश्वा अधिथा इन्द्र कृष्टीः ॥ ६ ॥

सुत्रा । सोमाः । अभवन् । अस्य । विश्वे । सुत्रा । मदासः । बृहतः । मदिष्टाः ।

सुत्रा । अभवः । वसुऽपतिः । वसूनाम् । दत्रे । विश्वाः । अधिथाः । इन्द्र । कृष्टीः ॥ ६ ॥

ऽविश्वे सर्वे ऽसोमाः ऽअस्य इन्द्रस्य ऽसुत्रा । सत्रेति सत्यनामैतत् । सत्यमेव प्रभूताः
ऽअभवन् । किञ्च ऽमदासः मदा मदकराः सोमाः ऽबृहतः महतोऽस्येन्द्रस्य ऽमदिष्टाः मादयितृत्माः
ऽसुत्रा सत्यमेवाभवन् । हे इन्द्र त्वं ऽवसुपतिः धनपतिः । न केवलं धनपतिः किन्तु ऽवसूनां सर्वेषां
पञ्चादीनां धनानां पतिः ऽसुत्रा सत्यमेव ऽअभवः भवसि । हे इन्द्र त्वं ऽदत्रे धने निमिषभूते सति
ऽविश्वाः सर्वाः ऽकृष्टीः स्तोत्रीः प्रजाः ऽअधिथाः धारयसि ॥

त्वमथ प्रथमं जायमानोऽमे विश्वा अधिथा इन्द्र कृष्टीः ।

त्वं प्रति प्रवत आशयान्महि वज्रेण मघवन्वि वृश्चः ॥ ७ ॥

त्वम् । अथ । प्रथमम् । जायमानः । अमे । विश्वाः । अधिथाः । इन्द्र । कृष्टीः ।

त्वम् । प्रति । प्रवतः । आशयानम् । आहिम् । वज्रेण । मघवन् । वि । वृश्चः ॥ ७ ॥

अथ अपि च प्रथमम् एव जायमानः एवम् अमे वृत्रनिमित्ते भये सति विश्वाः सर्वाः
कृष्टोः प्रजाः अभिधाः रक्षकत्वेन धारयसि । हे मधवन् धनवन् इन्द्र एवं प्रति प्रवतः
प्रति प्रवणानुदकवतो देवान् लक्ष्मीकृत्य आशयानम् अपां निरोधकम् अहिं वृत्रनामानमसुरं वज्रेण
वि वृक्षः व्यवृक्षः^१ छिन्नवानसि ॥

इन्द्रस्य वृत्रघ्नः पशो 'सत्राहणम्' इति हविषोऽनुवाक्या । सुत्रितं च- 'सत्राहणं दार्ढ्यं
तुम्रमिन्द्रं सहदानुं पुरुहूतं क्षियन्तम्' (आश्व. श्रौ. ३. ८) इति ॥

सत्राहणं दार्ढ्यं तुम्रमिन्द्रं महामपारं वृषभं सुवज्रम् ।

हन्ता यो वृत्रं सन्नितो वाजं दाता मवानि मधवा सुराधाः ॥ ८ ॥

सत्राहणम् । दार्ढ्यम् । तुम्रम् । इन्द्रम् । महाम् । अपारम् । वृषभम् । सुवज्रम् ।

हन्ता । यः । वृत्रम् । सन्निता । उत । वाजम् । दाता । मवानि । मधवा । सुराधाः ॥ ८ ॥

'सत्राहणं बहूनां शत्रूणां हन्तारं' दाढ्यम् अत्यन्तं धर्षकं तुम्रम् । तुमिः प्रेरणकर्मा^२ । शत्रूणां
प्रेरकं 'महां महान्तम्' अपारम् अपरिमाणम् । विनाशरहितमित्यर्थः । वृषभं कामानां वर्धितारं
सुवज्रं शोभनेन वज्रेणोपेतम् इन्द्रम् । वयं स्तोतारः स्तुमेति शेषः । यः इन्द्रः वृत्रं वृत्रनामानम्
असुरं हन्ता हिंसिता भवति । उत अपि च य इन्द्रः वाजम् अश्वं सन्निता दाता भवति ।
सुराधाः^३ शोभनधनयुक्तो यः मधवा इन्द्रः^४ मवानि धनानि दाता भवति । तमिन्द्रं
स्तुमेति पूर्वैर्ण अन्वयः^५ ॥ अत्र सर्वत्र तुल्यत्वात् 'न लोकाव्ययः' इति षष्ठीप्रतिषेधे सति
द्वितीयैव भवति ॥

अयं वृत्श्चातयते समीचीयं आजिषु मधवां शृण्व एकः ।

अयं वाजं भरति यं सुनोत्यस्य त्रियासः सूर्ये स्याम ॥ ९ ॥

अयम् । वृत्तः । चातयते । समुद्रैर्चीः । यः । आजिषु । मधवा । शृण्वे । एकः ।

अयम् । वाजम् । भरति । यम् । सुनोति । अस्य । त्रियासः । सूर्ये । स्याम ॥ ९ ॥

'मधवा धनवान्' यः इन्द्रः आजिषु संग्रामेषु एकः सूर्य एव शृण्वे श्रूयते । अस्य
इन्द्रः समीचीः संगताः वृत्तः । वृण्वन्त्याच्छादयन्ति लोकानिति वृत्तः शत्रुसेनाः । ताः चातयते
नाशयति । अस्य इन्द्रः यः^६ वाजं यद्वज्रं^७ सुनोति यजमानाय ददाति तं वाजं भरति
यजमानस्य तद्वज्रं दातुं विभक्तिं । स्तोतारो वयम् अस्य एवंभूतस्येन्द्रस्य सूर्ये सखिस्व 'त्रियासः
त्रियाः स्वाम भवेम ॥

१. ख-ग-च-ण-त-न-प-फ-भ-स- 'व्यवृक्षः' नास्ति । २. ण-प्रेरणे । ३. ख-ग-च-ण-त-न-प-
फ-भ-किंच मधवा धनवान् सुराधाः सत्यधनवान् । ४. घ-ल-संयन्धः । ५. ल-इत्यादिना । ६. ण-यं
यत् । ७. ख-ग-च-ण-त-न-प-फ-भ-स-अश्वम् ।

अयं मृण्वे अध जयन्नुत मन्त्रयमुत प्र कृणुते युधा गाः ।

यदा सत्सं कृणुते मन्त्रुमिन्द्रो विश्वं दृळ्हं भयत् एजंस्मात् ॥ १० ॥

अयम् । मृण्वे । अध । जयन् । उत । मन् । अयम् । उत । प्र । कृणुते । युधा । गाः ।

यदा । सत्सम् । कृणुते । मन्त्रुम् । इन्द्रः । विश्वम् । दृळ्हम् । भयते । एजत् । अस्मात् ॥ १० ॥

अध अपि च अयम् इन्द्रः जयन् शत्रून् विजयन् मृण्वे श्रूयते । सर्वत्र प्रख्यातो भवति ।
उत अपि च मन् शत्रून् हिंसन् सर्वत्र श्रूयते । उत अपि च अयम् इन्द्रः युधा युद्धेन गाः
पशून् प्र कृणुते शत्रुसकाशात् आहरति । किञ्च इन्द्रः यदा मन्त्रुं कोपं सत्यम् एव कृणुते
द्विपदर्थं करोति तदानीं दृळ्हं दृढं स्थिरं स्थावररूपम् एजत् कम्पमानं जङ्गमरूपं च विश्वं
समस्तं जगत् अस्मात् इन्द्रात् भवते विभेति ॥ ॥ २२ ॥

समिन्द्रो गा अजयत्सं हिरण्या समश्चिया मघवा यो ह पूर्वीः ।

एभिर्नृभिर्नृतमो अस्य शकै रायो विभक्ता संभरश्च वस्वः ॥ ११ ॥

सम् । इन्द्रः । गाः । अजयत् । सम् । हिरण्या । सम् । अश्चिया । मघवा । यः । ह । पूर्वीः ।

एभिः । नृभिः । नृतमः । अस्य । शकैः । रायः । विभक्ता । सम्भरः । च । वस्वः ॥ ११ ॥

यो ह यः खलु मघवा धनवान् इन्द्रः गाः असुराणां सम् अजयत् सम्यक् जितवान्
भवति । किञ्च हिरण्या हिरण्यानि हितरमणीयानि शत्रुसंबन्धीनि धनानि सम् अजयत् । तथा
अश्चिया अश्चियानि शत्रुसंबन्धिनोऽधसमूहान् सम्यक् जयति स्म । तथा पूर्वीः बह्वीः शत्रुसेनाः
समजयत् । इन्द्रः सर्वान् शत्रून् जिह्वा सकलमपि पश्चादिधनमपहतवानित्यर्थः । शकैः सामर्थ्यैः
नृतमः नेतृतमः पश्चादीनामतिशयेन निर्वाहकः स इन्द्रः एभिर्नृभिः नेतृभिः स्तोत्रभिः स्तुतः सन्
अस्य रायः पश्चादिरूपस्य धनस्य विभक्ता स्तोत्रयो विभागास्य कर्ता । दाता भवतीत्यर्थः । किञ्च
वस्वः वसुनो धनस्य संभरश्च संभर्ता धारकश्च भवति ॥

कियत्स्विदिन्द्रो अध्वेति मातुः कियत्पितुर्जैनुतुर्यो जजान ।

यो अस्य शुष्मं मुहुकैरियति वातो न जूतः स्तनयद्विरभैः ॥ १२ ॥

कियत् । स्वित् । इन्द्रः । अधि । एति । मातुः । कियत् । पितुः । जनितुः । यः । जजान ।

यः । अस्य । शुष्मम् । मुहुकैः । इत्यति । वातः । न । जूतः । स्तनयद्विभैः । अभैः ॥ १२ ॥

१. ख-ग-च-न-फ-म-स- 'अयमिन्द्रः' नास्ति । २. न-ल-स- 'दृळ्हं' नास्ति । ३. ख-ग-च-
न-ण-त-न-म-स- 'स्थिरं' नास्ति । ४. त-स्थावररूपं च ।

यः^१ इन्द्रः^२ षमातुः^३ जनन्याः सकाशात्^४ षक्रियस्त्विह यावद्दलम्^५ षज्येति अधिगच्छति ।
 षपितुः सकाशात्^६ षक्रियत् यावद्दलमधिगच्छति । षयः^७ इन्द्रः^८ षजनितुः जनयितुर्थस्मात् प्रजापतेः
 सकाशादिदं दृश्यमानं जगत्^९ षजान अजनयत् । षयः इन्द्रः तस्मात् प्रजापतेः सकाशात् षस्य
 जगतः षशुभं यावद्दलं^{१०} षयुहुकैः सुहुसुहुः^{११} इत्यति प्रेरयति । षस्तनयक्रिः गर्जन्निः^{१२} षअग्नेः मेघैः^{१३} षजतः
 प्रेरितः^{१४} षवातो^{१५} षन वायुरिव तथा स इन्द्रः स्तोतृभिर्जतः प्रेरितः^{१६} हविष्प्रदानार्थमाहृतो भवति ॥

क्षियन्तं त्वमक्षियन्तं कृणोतीर्यति रेणुं मघवां समोहम् ।

विभञ्जनुरशनिमाँइव द्यौरुत स्तोतारं मघवा वसौ धातु ॥ १३ ॥

क्षियन्तम् । त्वम् । अक्षियन्तम् । कृणोति । इर्यति । रेणुम् । मघवां । समऽओहम् ।

विऽभञ्जनुः । अशनिमान्ऽइव । द्यौः । उत । स्तोतारम् । मघवां । वसौ । धातु ॥ १३ ॥

मघवा धनवानिन्द्रः षक्षियन्तं धनराहित्येन क्षीयमाणं षत्वम् एकं जनम् षअक्षियन्तं धनेन
 अक्षीयमाणं षकृणोति करोति । अकिंचनः कश्चिपुरुषः इन्द्रं स्तुत्वा धनसमुद्घोऽभवदित्यर्थः । षअशनि-
 मान् अशानिना युक्तः षद्यौः षइव अन्तरिक्षमिव षविभञ्जनुः शत्रूणां विशेषेण भञ्जकः षमघवा इन्द्रः
 षसमोहं समूहं^१ षरेणुं पापम् षइर्यति स्तोतुः सकाशात् प्रेरयति^२ । षउत अपि च षमघवा
 धनवानिन्द्रः षस्तोतारं षवसौ धने षधात् अधात् निदधाति ॥

अयं चक्रमिषणत्सूर्यस्य न्येतशं रीरमत्ससृमाणम् ।

आ कृष्ण ई जुहुराणो जिघर्ति त्वचो बुधे रजसो अस्य योनौ ॥ १४ ॥

अयम् । चक्रम् । इषणत् । सूर्यस्य । नि । एतशम् । रीरमत् । ससृमाणम् ।

आ । कृष्णः । ईम् । जुहुराणः । जिघर्ति । त्वचः । बुधे । रजसः । अस्य । योनौ ॥ १४ ॥

‘प्रेतशं सूर्ये पट्टधानम्’ (न. सं. १. ६१. १५) इत्यर्थेपूर्वं पूर्वं काचिदाख्यायिका सूचिता ।
 अत्रापि ‘अयं चक्रम्’ इति पूर्वार्थे सा^१ सूच्यते^२ । स्वधनामा कश्चिद्राजा । स च पुत्रार्थं सूर्यसुपास्ते ।
 स च सूर्यः पुत्ररूपेण स्वयमेव तत्रोत्पन्नः सन् एतशाख्येन महर्षिणा सार्धं बुद्धं चकार । तदानीं स
 ऋषिः बुद्धे जयार्थमिन्द्रं तुष्टाव । स इन्द्रः तेन स्तुयमानः सन् स्वल्पपुत्रस्य सूर्यस्य संबन्धिनाः संग्रामात्
 एनमपालयदिति । षअयम् इन्द्रः षसूर्यस्य षचक्रम् आयुधम् षइषणत् प्रेरयत् । षससृमाणं युद्धार्थं सरन्तं
 गच्छन्तम् षएतशम् एतशनामानमृषिं^३ नि षरीरमत् न्यरीरमत् निवारितवान्^४ षजुहुराणः कुटिलं यथा
 भवति तथा संचरन् षकृष्णः कृष्णवर्णो मेघः षत्वचः तेजसः षबुधे मूलभूते षरजसो षअस्य उदकस्य

१. ख-ग-घ-च-ण-न-म-ल-‘सकाशात्’ नास्ति । २. ख-ग-घ-च-न-सः । ३. ख-ग-घ-च-ण-त-प-
 क-म-क्रियजगत् । ४. ख-ग-घ-च-ण-‘प्रेरितः’ नास्ति । ५. ख-भ-ल-संमूहम् । ६. ख-ग-घ-च-ण-म-ल-प्रेरयति
 तत् ; त-स-प्रेरयति ततः । ७. ख-ग-घ-च-ण-त-न-भ-स्तूर्यते ; ल-सूर्यते, स-शूर्यते । ८. न-ल-स-
 ‘एतशं’ नास्ति ।

योनौ स्थानेऽन्तरिक्षे स्थितम् ^१इंस् एनमिन्द्रम् ^२आ ^३जिघत्ति आसिञ्चति । शत्रूणां प्रेरितावक्रादेः कृतं ररक्षेत्यर्थः ॥

असिक्न्यां यजमानो न होता ॥ १५ ॥

असिक्न्याम् । यजमानः । न । होता ॥ १५ ॥

एकपदेयस्य ^१पूर्वो सह दृष्टान्तत्वेन संबध्यते । ^२असिक्न्यां रात्रौ ^३यजमानो ^४न यजमान इव ^५होता होता रमाह्वतारमग्निम् । द्वितीयार्थे प्रथमा । सोमेनासिञ्चति तद्वन्मेघ इन्द्रम् आसिञ्चतीत्यर्थः ॥ २३ ॥

गन्धन्तु इन्द्रं सख्याय विप्रां अश्वायन्तो वृषणं वाजयन्तः ।

जनीयन्तो जनिदामक्षितोतिमा च्यावयामोऽवते न कोशम् ॥ १६ ॥

गन्धन्तः । इन्द्रम् । सख्याय । विप्राः । अश्वायन्तः । वृषणम् । वाजयन्तः ।

जनिऽयन्तः । जनिऽदाम् । अक्षितऽऊत्तिम् । आ । च्यावयामः । अवते । न । कोशम् ॥ १६ ॥

^१गन्धन्तः गा इच्छन्तः ^२अश्वायन्तः अश्वानिच्छन्तः ^३वाजयन्तः वाजमश्वमिच्छन्तः ^४जनीयन्तः जायाश्च ^५इच्छन्तः ^६विप्राः मेधाविनः स्तोतारो वयं ^७सख्याय इन्द्रसंश्लिष्ये सखित्वाय ^८वृषणं कामानां वर्धितारं ^९जनिदां जायामदम् ^{१०}अक्षितोतिम् अक्षीणरक्षम् । सर्वदा रक्षाकरमित्यर्थः । एवंभूतम् ^{११}इन्द्रम् ^{१२}आ ^{१३}च्यावयामः आगमयामः । तत्र दृष्टान्तः । ^{१४}अवते कूपे । अवत इति कूपनाम ' अवतः अवटः क्रिविः ' (नि. ३. २३. ७) इति कूपनामसु पाठाद् । ^{१५}कोशं ^{१६}न जलोद्धरणपात्रमिव । पुरुषा जलोद्धरणपात्रं जलेन पूरयितुं कूपे यथा आच्यावयन्ति तथा वयमाच्यावयाम इत्यर्थः ^{१७}॥

त्राता नो बोधि ददृशान आपिरंभिरुयाता मर्दिता सोम्यानाम् ।

सखा पिता पितृतमः पितृणां कर्तुं लोकेभ्यो वयोऽधाः ॥ १७ ॥

त्राता । नः । बोधि । ददृशानः । आपिः । अंभिऽरुयाता । मर्दिता । सोम्यानाम् ।

सखा । पिता । पितृतमः । पितृणाम् । कर्तुं । ईम् । ऊँ इति । लोकम् । उशते । वयोऽधाः ॥ १७ ॥

हे इन्द्र ^१आपिः आसः ^२दृष्टवानः सर्वं ^३पालकत्वेन ^४पश्यस्त्वं ^५नः अस्माकं ^६त्राता रक्षकः ^७बोधि भव । किंच । ^८अभिरुयाता अभिद्रष्टा ^९मर्दिता सुखयिता ^{१०}सोम्यानां सोमाहाणां यजमानादीनां ^{११}सखा प्रजापतिना समानव्यतिः ^{१२}पिता पालकः । केवलं पालको न किंतु ^{१३}पितृणां पालकानां मध्ये ^{१४}पितृतमः

१. ख-ग-घ-च-ण-त-प-फ-भ-स-एकपदीयस्यक् । २. ख-ग-घ-ण-त-न-भ-स-जायां च । ३. ख-ग-घ-च-ण-न-प-फ-भ-कोशमाधारभूतमिन्द्रमवते रक्षणार्थं नाच्यावयामः न त्यजामः भजेमेत्यर्थः । ४. घ-ण-न-स-सर्वपालकत्वेन ।

अतिशयेन पालकः 'कर्तैषु पितृणां स्रष्टा च त्वं 'लोकं स्वर्गादिलोकम्' 'उक्तो कामयन्मात्राय स्तोत्रे
'वयोधाः । वय इत्यज्ञानमैतत् । अक्षप्रदो भव ॥

सखीयतामविता बोधि सखा गृणान इन्द्र स्तुवते वयो धाः ।

वयं ह्या ते चकृमा सुबाध आभिः शमीभिर्मुहयन्त इन्द्र ॥ १८ ॥

सखिऽयताम् । अविता । बोधि । सखा । गृणानः । इन्द्र । स्तुवते । वयः । धाः ।

वयम् । हि । आ । ते । चकृम । सुऽबाधः । आभिः । शमीभिः । मुहयन्तः । इन्द्र ॥ १८ ॥

हे इन्द्र त्वं 'सखीयतां सखित्वमिच्छतामस्माकम्' 'अविता रक्षिता' 'बोधि भव । तथा 'गृणानः
स्तुयमानसत्वं 'सखा भव । हे 'इन्द्र' 'स्तुवते स्तुतिं कुर्वते मह्यं' 'वयः अहं' 'धाः अधाः धेहि' ।
हे 'इन्द्र' 'सबाधः बाधासहिताः' 'वयं' 'हि वयं खलु' 'ते त्वाम्' 'आ' 'चकृम आह्वयामः । किं
कुर्वन्तः । 'आभिः प्रत्यक्षेणोपलभ्यमानैः' 'शमीभिः स्तुतिरूपैः कर्मभिः' 'मुहयन्तः त्वां' 'पूजयन्तः ॥

इन्द्रस्य वृत्रघ्नः पुरोडाशस्य 'स्तुत इन्द्रः' इति याज्या । सूत्रितं च—'स्तुत इन्द्रो मघवा
यद् वृत्रैवा वल इन्द्रः सत्यः सम्राट्' (आथ. श्रौ. ३. ८) इति ॥

स्तुत इन्द्रो मघवा यद् वृत्रा भूरीण्येको अप्रतीनि हन्ति ।

अस्य प्रियो जरिता यस्य शर्मन् नार्कः देवा वारयन्ते न मर्तोः ॥ १९ ॥

स्तुतः । इन्द्रः । मघवा । यद् । वृत्रा । भूरीणि । एकाः । अप्रतीनि । हन्ति ।

अस्य । प्रियः । जरिता । यस्य । शर्मन् । नार्कः । देवाः । वारयन्ते । न । मर्तोः ॥ १९ ॥

'यद् यदा खलु 'मघवा धनवान्' 'इन्द्रः' 'स्तुतः अस्माभिः स्तुतो भवति तदेन्द्रः' 'एकाः
असहाय एव 'भूरीणि बहुनि 'अप्रतीनि अप्रतिगमनानि । अभिगमनयुक्तानीत्यर्थः । 'वृत्रा वृत्राणि
शत्रून्' 'हन्ति हिमन्ति । 'यस्य इन्द्रस्य' 'शर्मन्' 'शर्मणि आश्रये वर्तमाने' 'स्तोतारं' 'देवाः' 'नार्कः
'वारयन्ते निवारणं न कुर्वन्ति । 'मर्तोः च' 'न निवारयन्ते' । 'अस्य इन्द्रस्य' 'जरिता स्तोता
'प्रियः भवति ॥

आग्निमास्तुशक्ते 'एवा न इन्द्रः' इति परिधानीया । सूत्रितं च—'एवा न इन्द्रो मघवा
विरण्णीति परिदृष्ट्यात्' (आथ. श्रौ. ५. २०) इति ॥

१. ख-ग-घ-च-ण-न-भ-ल-स- 'स्वर्गादिलोकं' नास्ति । २. ख-ग-घ-च-ण-न-भ-देहि । ३. ख-ग-
घ-च-ण-न-भ- 'हे इन्द्र' नास्ति । ४. ख-ग-घ-च-ण-न-प-फ-भ-स- 'त्वा' नास्ति । ५. ख-ग-घ-
ण-न-प-फ-भ-स-निवारयन्ते निवारणं (ख-ग-घ-फ-निवारणं; भ-स-निवारणं) न कुर्वन्ति

एवा न इन्द्रो मघवा विरप्शी करत्सुत्या चर्षणीधृदनुर्वा ।

त्वं राजा जनुषां धेह्यस्मे अधि श्रवो माहिंनं यज्ञरित्रे ॥ २० ॥

एव । नः । इन्द्रः । मघडवा । विरप्शी । करत् । सुत्या । चर्षणिधृत् । अनर्वा ।

श्रवम् । राजा । जनुषाम् । धेहि । अस्मे इति । अधि । श्रवः । माहिंनम् । यत् । जरित्रे ॥ २० ॥

विरप्शी बहुविधशब्दान् चर्षणीधृत् सर्वासां प्रजानां धारयिता अनर्वा अप्रयुतः । केनापि प्रतिकूलनं न प्राप्त इत्यर्थः । मघवा धनवान् इन्द्रः एवा एवमस्माभिः स्तुतः सन् एनः अस्माकं सुत्या सत्यरूपान्यभिमतानि फलानि करत् करोतु । हे इन्द्र जनुषां जन्मवतां सर्वेषां राजा प्रभुः एवम् एवाहिंनं महिन्द्रोपेतं यत् श्रवः यद्यशः जरित्रे स्तोत्रे देयं तद्यशः अस्मे अस्मास्तु अधि अधिकत्वेन धेहि । 'एवा न इन्द्रो मघवा विरप्शीत्युत्तमया परिदधातीयं' वा इन्द्रो मघवा विरप्शी' (घे. ब्रा. ३. ३८) इत्यादि ब्राह्मणम् ॥

न द्रुत इन्द्र न गृणान इषं जरित्रे नद्योऽ न पीपेः ।

अकारि ते हरिवो ब्रह्म नव्यं धिया स्याम रथ्यः सदासाः ॥ २१ ॥

नु । स्तुतः । इन्द्र । नु । गृणानः । इषम् । जरित्रे । नद्यः । न । पीपेरिति पीपेः ।

अकारि । ते । हरिडवः । ब्रह्म । नव्यम् । धिया । स्याम । रथ्यः । सदासाः ॥ २१ ॥

नू द्रुत इन्द्रेति व्याख्याताः ॥ २४ ॥

'अयं पन्थाः' इति त्रयोदशार्चमष्टमं सूक्तं त्रैष्टुभम् । अत्रानुक्रमणिका—'अयं पन्थाः ससोना संवाद इन्द्रादितिवामदेवानाम्' इति । 'यस्य वाक्यं स ऋषिः या तेनोच्यते सा देवता' इति परिभाषितत्वात् ऋषिदेवते तत्र तत्र ज्ञातव्ये । अस्मिन् सूक्ते इन्द्रादितिवामदेवसंवादरूपिणीं काचित् आख्यायिका श्लोकरूपेण सूच्यते—'गमेस्थो ज्ञानसंपन्नो वामदेवो महासुतिः । मतिं चक्रे न जायेथ योनिदेशान्तु मातुतः ॥ १ ॥ किंतु पार्श्वदितश्चेति ज्ञात्वा नु जननी स्विदम् । दृष्ट्वा शान्त्यै शचीं देवीमदिति स्विन्द्रमातरम् ॥ २ ॥ अदितिस्विन्द्रसहिता गर्भिणीमभ्यगाद्वने । अदितिन्द्रवामदेवाः संवादमथ चक्रे ॥ ३ ॥ संवाद इति सूत्रेण कथा संपात्र सूच्यते । नोक्तो वक्तृविशेषोऽत्र सुपदेशेऽप्यनुक्तिः ॥ ४ ॥ अर्थतत्त्ववगमन्त्यो वक्तृभेद इति स्थितिः । इन्द्रोऽदितिर्ऋषिश्चास्मिन्मिथः सूक्तं समुच्चरे ॥ ५ ॥ गमे शयानं नुचिरं मातुर्गमादमिगतम् । वामदेवं प्रतिवृत्त आद्ययर्चा शतक्रतुः ॥ ६ ॥ द्वितीयादिभिर्ऋचैर्ऋषिरत्राह पञ्चभिः । न ही न्वस्येति सप्त स्युरर्थर्चा अदितेर्वचः ॥ ७ ॥ ममबन्ध त्वा युवतिरिव्युचः पञ्च वै मुनेः । दीर्घवशान्तिमत्राह वामदेवस्तथान्यथा ॥ ८ ॥ एवमर्थाद्वक्तृभेद इति बहुवचसासनम् । अर्थो विवेकस्पष्टत्वादुपदेशो नेरितः ॥ ९ ॥ ऋषिदेवतसिद्धयर्थं विवेकादर्थे ईरितः' (अनु. भा. ४. १८) इति ॥

अयं पन्था अनुवित्तः पुराणो यतो देवा उदजायन्त विश्वे ।

अतश्चिदा जनिषीष्ट प्रवृद्धो मा मातरं ममुया पत्तवे कः ॥ १ ॥

अयम् । पन्थाः । अनुवित्तः । पुराणः । यतः । देवाः । उत्तऽअजायन्त । विश्वे ।

अतः । चित् । आ । जनिषीष्ट । प्रवृद्धः । मा । मातरम् । अमुया । पत्तवे । कः । ॥ १ ॥

इन्द्रवाक्यम्^१ । पुराणः अनादिः पन्थाः प्रत्यक्षेणोपलभ्यमानः पन्थाः योनिनिर्गमनरूपो मार्गः पन्थाः अनुपपत्त्येण विवित्तः सर्वैर्जायमानैर्लब्धः । यतः यस्माद्योनिमागात् विश्वे सर्वे देवाः उदजायन्त उपकषेणोत्पन्ना भवन्ति । तस्माद्योनिमागांस्तुल्या उत्पन्ना भवन्तीति^२ किमु^३ वक्तव्यम् । अतश्चिद अस्माद्योनिमागादेव प्रवृद्धः गर्भे प्रकषेण वृद्धिं गतो वामदेवः आ जनिषीष्ट आ समन्तात् जायताम् । अमुया अमुं मातरं पत्तवे पतनाय । मरणायेत्यर्थः । मा कः मा करोतु ॥

नाहमतो निरया दुर्गहैतत्तिरश्चता पार्श्वभिर्गमाणि ।

बहूनि मे अकृता कर्त्तव्यानि युध्यै त्वेन सं त्वेन पृच्छै ॥ २ ॥

न । अहम् । अतः । निः । अय । दुःगहा । एतत् । तिरश्चता । पार्श्वात् । निः । गमानि ।

बहूनि । मे । अकृता । कर्त्तव्यानि । युध्यै । त्वेन । सम् । त्वेन । पृच्छै ॥ २ ॥

वामदेव एवमुक्तवन्तमिन्द्रं प्रत्याह । अहम् अतः योनिमागात् न निरया न निरयाणि । न निर्गच्छानि । एतत् योनिनिर्गमरूपं वरम् दुर्गहा दुर्ग्रहम्^४ । दुःखेन^५ ग्राह्यम् । न प्राप्य भवतीत्यर्थः । किन्तु तिरश्चता तिरश्चीनात् पार्श्वात् निर्गमानि निर्गच्छानि । योनिदेशादनिर्गतोऽहं पार्श्वं भिन्वा निर्गच्छानीत्यर्थः । अन्यैरकृतमिदमेव न केवलं मया क्रियते किं वन्तैः अकृतानि^६ बहूनि कर्माणि मे कर्त्तव्यानि कर्त्तव्यानि सन्ति । त्वेन एकेन सपत्नेन विवदमानेन सह युध्यै युद्धं करवाणि । त्वेन एकेन दुष्टुष्टुना^७ सं पृच्छै सम्यक् पृच्छानि^८ ॥

परायतीम् मातरं मन्वचष्ट न नानु गान्यनु न गमानि ।

त्वष्टुर्गृहे अपिबत् सोमम् इन्द्रः शतधन्यं चम्बोः सुतस्य ॥ ३ ॥

परायतीम् । मातरम् । अनु । अचष्ट । न । न । अनु । गानि । अनु । नु । गमानि ।

त्वष्टुः । गृहे । अपिबत् । सोमम् । इन्द्रः । शतधन्यम् । चम्बोः । सुतस्य ॥ ३ ॥

१. न-ल-स- 'इन्द्रवाक्यं' नास्ति । २. ख-ग-घ-च-ण-त-न-भ-स-भवन्ति । ३. ल-किम् । ४. त-दुर्ग्रहम् । ५. न-दुर्ग्रहणीयम् । ६. ख-ग-घ-च-ण-फ-पार्श्वे । ७. ख-ग-घ-च-ण-फ-भ-अकृता सपत्नेनाकृतानि । ८. त-पृच्छामि ।

मयि गर्भस्थिते^१ सतीन्द्रो मदीयां^२ मातरं^३ परायतीं परेतां प्रियमाणाम्^४ अन्वचष्ट अन्वव्रवीत् ।
 एवमपि इदानीं गर्भे स्थितोऽहं पुराणं पन्थानं^५ न नानु^६ गानि नानुगच्छानीति न । किन्तु^७ नु क्षिप्रम्^८
 अनु^९ गमामि अनुगच्छान्येव । वामदेवः स्वकीयमकृत्यकारित्वं^{१०} परिहृत्वेन्द्रस्याकृत्यकारित्वम् उत्तरा-
 ध्वेनेन^{११} प्रतिपादयति । इन्द्रः चम्बोः सोमाभिपवफलकयोः सुतस्य सोमं सुतवतोऽभिषुतवतः
 त्वष्टुः संवधिनि गृहे अनुपहृतः सन् शतधन्यं बहुधनेन क्रीतं सोमम् अपिबत् बलात्कारेण
 सोमस्य पानं कृतवान् । अयमर्थस्तैत्तिरीयैः 'त्वष्टा हतपुत्रो वीन्द्रं सोममाहरत्' (तै. सं. २. ४. १२.
 १) इत्यनुवाके महता प्रबन्धेन प्रपञ्चितः ॥

किं स ऋधकृणवद्यं सहस्रं मासो जभारं शरदश्च पूर्वाः ।

नही न्वस्य प्रतिमानमस्त्यन्तर्जातिषुत ये जनिन्त्वाः ॥ ४ ॥

किम् । सः । ऋधक् । कृणवत् । यम् । सहस्रम् । मासः । जभारं । शरदः । च । पूर्वाः ।
 नहि । नु । अस्त्य । प्रतिमानम् । अस्ति । अन्तः । जातेषु । उत । ये । जनिन्त्वाः ॥ ४ ॥

अदितिः यस्म्य इन्द्रं सहस्रं बह्वर्^१ मासः मासान् पूर्वाः बह्वीः शरदश्च संवत्सरांश्च जभारं
 बभार ॥ विभर्तेतिदे रूपम् ॥ गर्भे स्थित इन्द्रो बहुषु संवत्सरेष्वदितिं क्लेशितवानित्यर्थः । एवंभूतः सः
 इन्द्रः किं यत्^२ किमपि । सर्वमपीत्यर्थः । ऋधक् विशदं कर्म कृणवत् अकरोत् । इन्द्रस्य आक्षेपस्^३
 असहमानादितिन्द्रमातापि एवं प्रति वृत्ते । हे वामदेव जातेषु उत्पन्नेषु देवादिवु^४ अन्तः मध्ये अस्थ
 इन्द्रस्य प्रतिमानम् उपमानं^५ नहि अस्ति न विद्यते खलु । नु^६ इति पाठपूर्णाथः^७ । उत अपि च
 ये देवादयः जनिन्त्वाः जनयितव्या जनयिष्यमाणास्तेषु मध्येऽस्येन्द्रस्य प्रतिमानं नास्ति ॥

अवधमिव मन्यमाना गुहाकरिन्द्रं माता वीर्येणा न्यूष्टम् ।

अथोदस्थात्स्वयमर्त्कं वसान आ रोदसी अपृणाज्जायमानः ॥ ५ ॥

अवधम्यऽइव । मन्यमाना । गुहा । अर्कः । इन्द्रम् । माता । वीर्येण । निऽकृष्टम् ।

अथ । उत । अस्थात् । स्वयम् । अर्त्कम् । वसानः ।

आ । रोदसी इति । अपृणात् । जायमानः ॥ ५ ॥

गुहा गुहायां गह्वररूपे सुतिकागृहे जातस् इन्द्रम् अवधमिव गर्हमिव^१ मन्यमाना जानती
 माता इन्द्रजनन्यदितिः^२ वीर्येण सामर्थ्येन न्यूष्टं नितरां प्राप्तम्^३ अर्कः अकरोत् । अथ अनन्तरं

१. त-गर्भस्थे । २. त-उत्तरार्धेन । ३. ख-ग-च-न-भ-स-कियत् । ४. ख-ग-च-ण-क्षेपणम् ।
 ५. ख-ग-घ-च-ण-न-भ-ल-स-‘देवादिवु’ नास्ति । ६. ख-ग-व-ण-न-भ-‘उपमानं’ नास्ति । ७. ख-ग-
 च-न-भ-स-हि । ८. त-ल-पूरणाथः । ९. ख-ग-घ-च-ण-त-न-प-फ-भ-ल-स-‘गर्हमिव’ नास्ति ।

वजायमानः उत्पद्यमान इन्द्रः स्वयम् एव^१ अत्कं तेजः वसानः आच्छादकः सन् । दधान इत्यर्थः । उदस्थात् उत्कर्षेण अतिष्ठत्^२ । किंच श्रोदसी यावावृथिव्यौ वा अगृणात् समस्तात् पूरयामास^३ ॥ २५ ॥

एता अर्षन्त्यललाभवन्तीऋतावरीरिव संक्रोशमानाः ।

एता वि पृच्छ किमिदं भनन्ति कमापो अद्रिं परिधिं रुजन्ति ॥ ६ ॥

एताः । अर्षन्ति । अललाभवन्तीः । ऋतावरीःऽइव । समऽक्रोशमानाः ।

एताः । वि । पृच्छ । किम् । इदम् । भनन्ति । कम् । आपः । अद्रिम् । परिऽधिम् । रुजन्ति ॥ ६ ॥

अललाभवन्तीः अललेत्येवंरूपं शब्दं कुर्वत्यः ऋतावरीरिव उदकवत् एव एताः नद्यः संक्रोशमानाः इन्द्रमहत्त्वप्रतिपादकोद्भूतेन हर्षेण बहुविधं शब्दायमानाः सत्यः अर्षन्ति गच्छन्ति । एवंभूता नद्यः इदं किं भनन्ति श्रोत्रग्राह्यं शब्दायमानं किं वदन्तीममर्थं हे ऋषे स्वम् एताः नद्योः वि पृच्छ विशेषेण पृष्टवान् भव । एवं संपृच्छ । विचारिते सति एतच्छब्दायमानमिन्द्रमाहात्म्यदैव्य वचनं भवतीत्यर्थः । किंच आपः उदकानि परिधिम् आवरकं कम् अद्रिं कं मेघं रुजन्ति भञ्जन्ति । आपः कमपि मेघं न भञ्जन्ति किंतु इन्द्रो मम पुत्र एव उदकावरकं मेघं भङ्गत्वा आपः प्रवर्तयतीत्यर्थः ॥

किमु भिदस्मै निविदो भनन्तेन्द्रस्यावद्यं दिधिषन्त आपः ।

ममैतान्पुत्रो महता वधेन वृत्रं जघन्वा असृजद्वि सिन्धून् ॥ ७ ॥

किम् । ऊँ इति । स्वित् । अस्मै । निऽविदः । भनन्त । इन्द्रस्य । अवद्यम् । दिधिषन्ते । आपः ।

मम । एतान् । पुत्रः । महता । वधेन । वृत्रम् । जघन्वान् । असृजत् । वि । सिन्धून् ॥ ७ ॥

यदेन्द्रो वृत्रासुरं हतवान् तदा शाश्वतो ब्रह्महत्यां प्राप्तवानिति वामदेवस्याभिप्रायसूचीय अङ्गितः आह । निविदः । मरुत्वतीयशस्त्रे प्रयुज्यमानानि 'मरुस्तोत्रो मरुद्गणः' इत्यादीनीन्द्रस्तुति-प्रतिपादकानि कानिचित् पदानि निविच्छन्देनोच्यन्ते । ता निविदः अस्मै इमे वृत्रवध-निमित्तं ब्रह्महत्यारूपं पापं प्राप्नुवन्तमिन्द्रं किमु वञ्चित् भनन्त भनन्ति । किं वदन्तीति चेत् । तर्हि इन्द्रः पापरहितं मत्वा निविदः स्तुवन्ति । कयमिन्द्रस्य पापरहितत्वम् । उच्यते । आपः केनरूपेणास्य इन्द्रस्य अवद्यं ब्रह्महत्यादिरूपं पापं दिधिषन्ते धारयन्ति । मम पुत्रः मदीयः पुत्र इन्द्रः महता प्रभूतेन वधेन । वध इति वज्रनामैतत् । वज्रेण वृत्रं जघन्वान् हतवान् । ततः एतान् सिन्धून् उदकानि वि असृजत् विशेषेण स्वैरखेन सतुं सृष्टवान् । इन्द्रेणोत्सृष्टा आपस्तस्य पापं जगृहुर्नित्यर्थः ॥

१. त-ल-स- 'एव' नास्ति । २. त-तिष्ठति । ३. ण-पूरयामास इति । ४. त-उदकावारकम् । ५. ख-ग-घ-च-ण-त-भ-स- 'इन्द्र' नास्ति । ६. त-यः इन्द्रः । ७. ण-समुत्सृष्टवान् ।

ममच्चन त्वा युवतिः परास ममच्चन त्वा कुषवा जगार ।

ममच्चिदापः शिशवे ममृड्युर्ममच्चिदिन्द्रः सहसोदतिष्ठत् ॥ ८ ॥

ममत् । चन । त्वा । युवतिः । पराऽआस । ममत् । चन । त्वा । कुषवा । जगार ।

ममत् । चित् । आपः । शिशवे । ममृड्युः ।

ममत् । चित् । इन्द्रः । सहसा । उत् । अतिष्ठत् ॥ ८ ॥

सूक्तशेषेण ऋषिरिन्द्रं स्तौति । हे इन्द्र ममच्चन माघन्त्येव । प्रमत्तैवेत्यर्थः । युवतिः स्वदीया मातादितिः एवा त्वा परास पराचिक्षेप । किञ्च कुषवाणां क्वचित्^१ राक्षसी सा ममच्चन प्रमत्तैव एवा त्वा जगार गिरति स्म । हे इन्द्र ममच्चित् प्रमाद्यन्त्य एव आपः शिशवे जाताय तुभ्यं ममृड्युः सुखयांचकुः^२ । ममच्चित् माद्यन्त्येव इन्द्रः सहसा स्वेन वीर्येण^३ उदतिष्ठत् सूतिकागृहात् राक्षसीं बाधमानः सन् उत्कथेण तस्थौ ॥

ममच्चन ते मघवन्व्यंसो निविधिध्वाँ अप हनू जघान ।

अधा निविद्ध उत्तरो बभूवाञ्छिरौ दासस्य सं पिणग्वधेन ॥ ९ ॥

ममत् । चन । ते । मघवन् । विऽअंसः । निऽविधिध्वान् । अप । हनू इति । जघान ।

अध । निऽविद्धः । उत्ऽउत्तरः । बभूवान् । शिरः । दासस्य । सम् । पिणक् । वधेन ॥ ९ ॥

हे मघवन् धनवश्चिन्द्र ममच्चन प्रमाद्यन्त्येव व्यंसो नाम राक्षसः निविधिध्वान् प्रविध्यन् एते हनू स्वदीये हनू सुखपात्रे अप जघान अपहतवान् । अध अथानन्तरं हे इन्द्र निविद्धः^४ राक्षसेन ताडितः त्वम्^५ उत्तरः व्यंसादधिकबलः बभूवान् भूतः सन् दासस्य क्षीणस्य व्यंसस्य शिरः वधेन वज्रेण पसं पिणक् पिष्टवानसि ॥

गृष्टिः संसूव स्थर्विरं तवागामनाधृष्यं वृषभं तुप्रमिन्द्रम् ।

अरीळहं वत्सं चरथाय माता स्वयं गातुं तन्वे इच्छमानम् ॥ १० ॥

गृष्टिः । संसूव । स्थर्विरम् । तवागामम् । अनाधृष्यम् । वृषभम् । तुप्रम् । इन्द्रम् ।

अरीळहम् । वत्सम् । चरथाय । माता । स्वयम् । गातुम् । तन्वे । इच्छमानम् ॥ १० ॥

१. ख-ग-घ-व-ण-न-भ-स-‘क्वचित्’ नास्ति । २. ख-ग-घ-व-ण-भ-सुखं चकुः । ३. त-ल-वीर्येण सह । ४. ख-ग-घ-व-ण-निविद्धः स्वेच्छया हे इन्द्र; घ-ण-निविद्धः स्वेच्छया; प-भ-हे इन्द्र निविद्धः स्वेच्छया; स-हे इन्द्र । ५. ण-त्वं हे इन्द्र ।

१गृष्टिः काचित् गौः १वत्सं यथा १ससूच सुपुत्रे । तथा १माता इन्द्रजनन्यदितिः १चरथाय^१
स्वेच्छया संचरणाय इन्द्रं ससूच^१ सुपुत्रे । कीदृशमिन्द्रम् । १स्थविरं वयसा प्रवृद्धं १तवागां प्रवृद्धवलयम्
१अनाद्यर्थं शत्रुभिरनभिभात्यं १वृषभं सेचनसमर्थं १तुष्टं मेरुकम् १अरीहं शत्रुभिरनभिभूतं १स्थयं
१गातुम् अन्यनिरपेक्षगमनं १तन्वे स्वशरीराय^३ १दृच्छमानम् इच्छन्तम् ॥

उत माता महिषमन्ववेनदमी त्वां जहति पुत्र देवाः ।

अथाब्रवीद्वृत्रमिन्द्रो हनिष्यन्तसखे विष्णो वितुरं वि क्रमस्व ॥ ११ ॥

उत । माता । महिषम् । अनु । अवेनत् । अमी इति । त्वा । जहति । पुत्र । देवाः ।

अर्थ । अब्रवीत् । वृत्रम् । इन्द्रः । हनिष्यन् । सखे । विष्णो इति । विस्तरम् । वि । क्रमस्व ॥ ११ ॥

१उत अपि च हे मदीय १पुत्र इन्द्र १अमी बहुयादयः १देवाः १त्वा त्वां १जहति त्यजन्ति ।
इत्युक्तवतीन्द्रस्य १माता अदितिः इन्द्रं १महिषं महान्तम् । महिष इति महान्तमैतत् । १अन्ववेनत्
अयाचत । १अथ अनन्तरं हे १विष्णो व्यापनशील हे १सखे मित्रभूत हरे त्वं १वृत्रं १हनिष्यन् हन्तुम्
इच्छन् १वितरं १वि १क्रमस्व अतिपराक्रमी भव इति १इन्द्रः विष्णुम् १अब्रवीत् उवाच ॥

कस्ते मातरं विधवामचक्रच्छुं कस्त्वामजिघांसुचरन्तम् ।

कस्ते देवो अथि मादिक आसीद्यत्प्राक्षिणाः पितरं पादगृहं ॥ १२ ॥

कः । ते । मातरम् । विधवाम् । अचक्रत् । शयुम् । कः । त्वाम् । अजिघांसत् । चरन्तम् ।

कः । ते । देवः । अथि । मादिके । आसीत् । यत् । प्र । अक्षिणाः । पितरम् । पादगृहं ॥ १२ ॥

हे इन्द्र १यत् यस्मात् कारणात् पितुः सकाशात् जन्तव्यमाणात् भीतस्त्वं त्वदीयं १पितरं
१पादगृहं पादेषु गृहीत्वा १प्राक्षिणाः प्रकर्षेणावधीः । तस्मात् कारणात् १ते स्वतोऽन्यः १कः देवः
१मातरं स्वकीयजननं १विधवां पितृवधेन पतिरहिताम् १अचक्रत् अकरोत् । १कः स्वतोऽन्यः १शयुं
शयानं १चरन्तं जाग्रतं वा १त्वाम् १अजिघांसत् हन्तुमैच्छत् । १ते स्वतोऽन्यः १कः १देवः १मादिके
प्रजानां सुखकरणे १अथि अधिकः १आसीत् । अयमर्थः 'कस्त्वामे वै देवेभ्यः' (तै. सं. ६. १. ३. ६)
इत्यनुवाके 'यज्ञो दक्षिणामभ्यध्यायत्' इत्यादिप्राज्ञेन तैत्तिरीयकैर्बहुधा प्रपञ्चितः ॥

१. ख-ग-घ-च-ण-भ-वत्सं चरथाय; त-ल-संचरथाय । २. त-सुपुत्र । ३. ख-ग-घ-च-ण-त-न-भ-स-शरीराय ।

अवर्त्या शुनं आन्त्राणि पेचे न देवेषु विविदे मर्दितारम् ।

अपश्यं जायाममहीयमानामघा मे श्येनो मध्वा जभार ॥ १३ ॥

अवर्त्या । शुनः । आन्त्राणि । पेचे । न । देवेषु । विविदे । मर्दितारम् ।

अपश्यम् । जायाम् । अमहीयमानाम् । अघा । मे । श्येनः । मध्वा । आ । जभार ॥ १३ ॥

अनया वामदेवः स्वकीयं दारिद्र्यं सूचयन्नित्येत्येवमाह । वामदेवोऽहम् । अवर्त्या जीवनी-
पायराहित्येन । शुनः । शुनकसंबन्धीनि । आन्त्राणि पुरीतन्ति । पेचे अपचम् । देवेषु द्योतमानेषु
बहुयाद्विषु मध्ये इन्द्रादन्यं । मर्दितारं सुखयितारं । न । विविदे न लेभे । किञ्च । जायां स्वकीयां भार्याम्
। अमहीयमानाम् अश्लाघनीयाम् । अपश्यम् अदृक्षम् । अघ अयानन्तरं । श्येनः श्येनवच्छीघ्रगामीन्द्रः
। मे मध्वं । मधु मधुरोपेतसुदकम् । आ । जभार आजहार ॥ २६ ॥

वेदार्थस्य प्रकाशेन तमो हार्दं निवारयन् । पुमर्थाश्चतुरो देयाद्विद्यातीर्थमहेश्वरः ॥

इति श्रीमद्राजाधिराजपरमेश्वरवैदिकमार्गप्रवर्तकश्रीवीरबुक्कभूपालसाम्राज्यपुरंजरेण

सायणाचार्येण विरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे ऋक्संहिताभाष्ये

तृतीयाष्टके पञ्चमोऽध्यायः संपूर्णः १ ॥

॥ श्रीगणेशाय नमः ॥

यस्य निःश्वसितं वेदा यो वेदेभ्योऽस्मिन् जगत् ।

निर्ममे तमहं वन्दे विद्यातीर्थमहेश्वरम् ॥

व्याख्यातः पञ्चमोऽध्यायस्तृतीयाष्टक^१ आदरात् ।

धीमता सायणाख्येन^२ षष्ठोऽध्यायोऽथ वर्ण्यते ॥

चतुर्थे मण्डले द्वितीयेऽनुवाकेऽष्ट सूक्तानि व्याख्यातानि । 'एवा त्वामिन्द्र' इत्येकादशार्थं नवमं सूक्तम् । तस्य मण्डलादिपरिभाषया वामदेव ऋषिः । अनादेशपरिभाषया त्रिष्टुप् छन्दः । इन्द्रो देवता । तथा चानुक्रान्तम्—'एवैकादश' इति । अग्निष्टोमे मार्ग्यदिनसवने मैत्रावरुणशस्त्रे इदं सूक्तम् । सूक्तं हि—'एवा त्वामिन्द्रोऽश्वानु पु णः सुमना उपाक इति याज्या' (आश्व. श्रौ. ५. १६) इति । वृष्याभिष्टवपदहयोः प्रथमेऽहनि मैत्रावरुणशस्त्रे अहीनसूक्तं^३ तस्याने^४ श्रीणि संपातसूक्तानि । तत्रेदं प्रथमं सूक्तम् । सूत्रितं च—'एवा त्वामिन्द्र यज्ञ इन्द्रः' (आश्व. श्रौ. ७. ५) इति ॥

एवा त्वामिन्द्र वज्रिन्नत्र विश्वे देवासः सुहवास ऊमाः ।

महामुमे रोदसी वृद्धमृष्वं निरेकुमिदृणते वृत्रहृत्ये ॥ १ ॥

एव । त्वाम् । इन्द्र । वज्रिन् । अत्र । विश्वे । देवासः । सुहवासः । ऊमाः ।

महाम् । उमे इति । रोदसी इति । वृद्धम् । ऋष्वम् ।

निः । एकम् । इत् । वृणते । वृत्रहृत्ये ॥ १ ॥

१अत्र अस्मिन् यज्ञे^१ १वज्रिन् हे वज्रवन् १इन्द्र १सुहवासः सुहवाः शोभनाह्वानाः १ऊमाः रक्षकाः १विश्वे १देवासः सर्वे देवाः १उमे १रोदसी शावापृथिव्यौ च १एव^२ एवमुक्तप्रकारेण स्तुयमानं १महां महान्तं प्रभूतं १वृद्धं गुणैः प्रवृद्धम् १ऋष्वं दर्शनीयं १त्वाम् १एकमिदं एकमेव १वृत्रहृत्ये वृत्रहननार्थं १निः १वृणते निःशेषेण संभजन्ते ॥

अवासृजन्त जिब्रयो न देवा भुवः सम्राजिन्द्र स्तुत्योनिः ।

अहन्निं परिशयानमर्णः प्र वर्तनीररदो विश्वधेनाः ॥ २ ॥

अव । असृजन्त । जिब्रयः । न । देवाः । भुवः । सम्राट् । इन्द्र । स्तुत्योनिः ।

अहन् । अहिम् । परिशयानम् । अर्णः । प्र । वर्तनीः । अरदः । विश्वधेनाः ॥ २ ॥

१. ख-पञ्चमाध्याय^१ । २. त-सायणार्थेण । ३. ल-अहीनसूक्तस्याने । ४. त-ल-लोके ।
५. ख-ग-घ-च-ण-म-स-—'एव' नास्ति ।

हे इन्द्र देवाः त्वां^१ विजियो वन जीनाः प्रवृद्धाः पितरो यूतः पुत्रानिव^२ अवास्जन्त
असुरवधार्थं प्रैरयन् । ततो हे इन्द्र सत्ययोनिः सत्यनिवासस्त्वं^३ सत्राद् सर्वेषां लोकानामधीश्वरः
भुवः अभवः । अग्नेः उदकं लक्ष्मीकृत्य^४ परिश्रयानं परितः समन्तात् शयनं कुर्वन्तम्^५ अहिं
वृत्रासुरम्^६ अहन् अवधीः । विश्वधेनाः विश्वस्य प्रीणयित्रीः^७ वतनीः सर्वत्र प्रवतिका नदीः^८ प्र
अरदः प्रकर्षेण विलेखनं कृतवानसि । इन्द्रो वृत्रं हत्वा तेनावृतान्युदकानि प्रवाहरूपेण प्रवतैयतीत्यर्थः ॥

अतृप्नुवन्तं वियतम्बुध्यमबुध्यमानं सुसुपाणमिन्द्र ।

सप्त प्रतिं व्रतत आशयानमहिं वज्रेण वि रिणा अपर्वन् ॥ ३ ॥

अतृप्नुवन्तम् । विड्यतम् । अबुध्यम् । अबुध्यमानम् । सुसुपानम् । इन्द्र ।

सप्त । प्रति । प्रडवतः । आशयानम् । अहिम् । वज्रेण । वि । रिणाः । अपर्वन् ॥ ३ ॥

हे इन्द्र त्वम् अतृप्नुवन्तं भोगेषु अतृप्यन्तं वियतं क्षियिलाङ्गम्^१ अबुध्यं बुविज्ञानम्^२
अबुध्यमानं किमप्यजानन्तं^३ सुसुपाणं सुप्तं^४ सप्त सर्पणस्वभावाः^५ प्रवतः अपः^६ प्रति^७ आशयानम्^८
आवृष्य तिष्ठन्तम्^९ अहिं वृत्रम्^{१०} अपर्वन् अपर्वणि^{११} पौर्णमास्यां^{१२} वज्रेण^{१३} वि रिणाः^{१४} व्यरिणाः ।
विशेषेण हतवानसि । पौर्णमास्यां वृत्रवधः 'त्वष्टा हतपुत्रः' इत्यनुवाके 'भ्रन्ति वा एनं पौर्णमास
आमावास्यायां प्याययन्ति' (तै. सं. २. ५. २. ५) इति तैत्तिरीयेऽपि उक्तः^{१५} ॥

अक्षोदयच्छवसा क्षामं बुध्नं वार्णं वातस्तविषीमिन्द्रः ।

दृक्हान्यौभ्रादुशमानं ओजोऽवामिनत्कुम्भः पर्वतानाम् ॥ ४ ॥

अक्षोदयत् । शवसा । क्षामं । बुध्नम् । वाः । न । वातः । तविषीभिः । इन्द्रः ।

दृक्हानि । औभ्रात् । उशमानः । ओजः । अव । अभिनत् । कुम्भः । पर्वतानाम् ॥ ४ ॥

इन्द्रः परमैश्वर्ययुक्तः^१ शवसा बलेन^२ बुध्नम् अन्तरिक्षं^३ क्षाम क्षीणोदकम्^४ अक्षोदयत्
संपिपेव । तत्र दृष्टान्तः । वातः वायुः^५ तविषीभिः बलैः^६ वार्णं उदकमिव तद्रत् । किञ्च^७ ओजः
बलम्^८ उशमानः कामयमान इन्द्रः^९ दृक्हानि दवानि स्थिराण्यप्यभ्राणि^{१०} औभ्रात् अमादृक्षीत् ।
तथा^{११} पर्वतानां गिरीणां^{१२} कुम्भः पक्षान्^{१३} अवामिनत् अत्यन्तमभैरसौ^{१४} ॥

अभि प्र दद्रुर्जनयो न गर्भं रथाइव प्र ययुः साकमद्रयः ।

अतर्पयो विसृत उज्ज ऊर्मान्त्वं वृताँ अरिणा इन्द्र सिन्धून् ॥ ५ ॥

अभि । प्र । दद्रुः । जनयः । न । गर्भम् । रथाः इव । प्र । ययुः । साकम् । अद्रयः ।

अतर्पयः । विसृतः । उज्जः । ऊर्मान् । त्वम् । वृतान् । अरिणाः । इन्द्र । सिन्धून् ॥ ५ ॥

१. ख-ग-घ-च-ण-न-प-फ-भ-ल-स- 'त्वां' नास्ति । २. ख-ग-घ-च-ण-न-भ-आपस्तासाम् ; न-स-
'नदीः' नास्ति । ३. त-न-ल-स- 'प्रति' नास्ति । ४. ल-पर्वणि । ५. ख-ग-घ-च-ण-न-भ-स-उदकम् ।

हे इन्द्र त्वाभ् वद्वयः मरुतः वजनयः जनन्यः वगर्भं वन पुत्रमिव अभि वप्र वदहुः अभि-
जस्युः । किंच वरथाद्भव रंहणशीला रथा यथा तथा वृत्रवधार्थं त्वया वसाकं वप्र वयुः प्रकवेण
अयासिपुः । हे इन्द्र त्वं विसृतः विसरणशीला नदीः वतर्पयः अन्निरपूरयः । तथा वउर्मांन् मेघान्
वउब्जः अवधीः । तथा वत्वं वृतान् वृत्रेणावृतान्^१ वसिन्धून् अपः वअरिणाः प्रैरयः ॥ १ ॥

त्वं महीमवनिं विश्वधेनां तुर्वीतये वृय्याय क्षरन्तीम् ।

अरमयो नमसैजदर्णः सुतरणां अकृणोरिन्द्र सिन्धून् ॥ ६ ॥

त्वम् । महीम् । अवनिम् । विश्वधेनाम् । तुर्वीतये । वृय्याय । क्षरन्तीम् ।

अरमयः । नमसा । एजत् । अर्णः । सुतरणान् । अकृणोः । इन्द्र । सिन्धून् ॥ ६ ॥

हे इन्द्र त्वं वमहीं महतीं विश्वधेनां विश्वस्य प्रीणयित्रीं वतुर्वीतये तुर्वीतिनाम्ने राज्ञे वव्यताय
वय्यनाम्ने च वक्षरन्तीम् अभीष्टान् कामान् दुहतीम् वअवनिं भूमिं वनमसा अन्नेन वपूजत् पूजता
चलता वअर्णः अणसोदकेन च वअरमयः रमयसि । इन्द्रः पृथिवीमश्वोदकसमुद्धां करोतीत्यर्थः । किंच
हे इन्द्र त्वं वसिन्धून् जलानि वसुतरणान् सुष्ठु तीर्णानि वअकृणोः अकार्षीः ॥

प्राश्रुवो नभन्वो न वक्ता ध्वसा अपिन्वद्युवतीर्कृतज्ञाः ।

धन्वान्यज्रो अपृणक्तृषाणो अधोगिन्द्रः स्तयो दंसुपत्नीः ॥ ७ ॥

प्र । अश्रुवः । नभन्वः । न । वक्ताः । ध्वसाः । अपिन्वत् । युवतीः । ऋतुज्ञाः ।

धन्वानि । अजान् । अपृणक् । तृषाणान् । अधोक् । इन्द्रः । स्तयः । दंसुपत्नीः ॥ ७ ॥

इन्द्रः वनभन्वः शत्रूणां हिंसिकाः वक्ताः वन सेना इव ध्वसाः कूलानां ध्वसिकाः वयुवतीः
अग्निमिश्रिताः वऋतज्ञाः ऋतस्यान्नस्य जनयित्रीः वअश्रुवः । अश्रुव इति नदीनामेतत् । अग्रगामिनीः
नदीः वप्र वअपिन्वत् प्रकवेणापूरयत् । तथा धन्वानि निर्जलानुन्नतान् देशांश्च वृष्ट्या वअपृणक् अपूर-
यत् । तथा वअजान् मार्गस्य गन्तृन् वतृषाणान् विपासया युक्तान् पुरुषान् अपृणक् अपूरयत् । किंच
इन्द्रः वदंसुपत्नीः दमनपरा असुराः सुष्ठु पतयो यासां ताः वस्तयः स्तरीनिवृत्तप्रसवा गाः वअधोक्
अधुक्षत्^२ । इन्द्रो राक्षसकृतनिरोधदुःखात् निरुद्धप्रसवा अपि गा विमुच्य सप्रसवाश्चकारित्यर्थः ॥

पूर्वोरुषसः शरदश्च गुता वृत्रं जघन्वां असृजद्वि सिन्धून् ।

परिष्ठिता अतृणद्रद्धधानाः सीरा इन्द्रः सवितवे पृथिव्या ॥ ८ ॥

पूर्वीः । उषसः । शरदः । च । गुताः । वृत्रम् । जघन्वान् । असृजत् । वि । सिन्धून् ।

परिऽस्थिताः । अतृणत् । बद्धधानाः । सीराः । इन्द्रः । सवितवे । पृथिव्या ॥ ८ ॥

१. ग-च-ण-स-‘हे’ नास्ति । २. ख-ग-घ-च-ण-न-प-फ-भ-ल-स-‘वृत्रेणावृतान्’ नास्ति ।

३. त-अधुक्षत् ।

वृत्रं वृत्राख्यमसुरं वज्रञ्चान् हतवानिन्द्रः वृताः तमिषया गीर्षाः पूर्वाः बह्वीः उपसः
 वशरदश्च संवत्सराश्च वि असृजत् विशेषेण ससर्ज । तथा सिन्धुं वृत्रेणावृत्तान्मुदकानि व्यसृजत् ।
 किञ्च इन्द्रः परिष्ठिताः मेघेषु परितः स्थिताः बद्धघ्नानाः वृत्रेण परितो बध्यमानाः सीराः नदीः ।
 सीरा इति नदीनामेतत् । पृथिव्या पृथिवीरूपेण मार्गेण स्ववितवे सवितुं गमनार्थम् अतृणत्
 अविध्यत् ॥

वृत्रीभिः पुत्रमुयुवो अदानं निवेशनाद्धरिव आ जमर्थ ।

व्यरन्धो अख्यदहिमाददानो निर्भूदुखच्छित्समरन्तु पर्व ॥ ९ ॥

वृत्रीभिः । पुत्रम् । अयुवः । अदानम् । निवेशनात् । हरिऽवः । आ । जमर्थ ।

वि । अन्धः । अख्यत् । अहिम् । आऽददानः ।

निः । भूत् । उखऽछित् । सम् । अरन्तु । पर्व ॥ ९ ॥

हे हरिवः हरिसंज्ञकाधोपेतोऽहं त्वं वृत्रीभिः उपजिह्निकाभिः अदानम् अद्यमानम् अयुवः ।
 अमू नाम काचित् । तस्याः पुत्रं निवेशनात् वल्मीकाख्यात् स्थानात् वआ जमर्थ आहृतवानसि ।
 आददानः इन्द्रेणाहियमाणोऽयुवः पुत्रः अन्धः पूर्वमन्धः सन् अहिं सपं वि अख्यत् विशेषेण
 अपश्यत् । ततः निर्भूत् वल्मीकाभिर्गतः अभूत् । उखच्छित् वल्मीकाख्याया उखायाच्छेदकानि पर्व
 पर्वणि अस्य सर्वाण्यङ्गानां शिथिलानि पर्वणि समरन्तु समगच्छन्तु । उपजिह्निकाभिः शिथिलीकृतानि
 अयुवः पुत्रस्य पर्वणीन्द्रेण समधीयन्तेत्यर्थः ॥

प्र ते पूर्वाणि करणानि विप्राविद्राँ आह विदुषे करांसि ।

यथायथा वृष्ण्यानि स्वगुर्तापांसि राज्ञर्याविवेषीः ॥ १० ॥

प्र । ते । पूर्वाणि । करणानि । विप्र । आऽविद्वान् । आह । विदुषे । करांसि ।

यथाऽयथा । वृष्ण्यानि । स्वगुर्ता । अपांसि । राजन् । नर्या । अविवेषीः ॥ १० ॥

हे राजन् राजमानेन्द्र वृष्ण्यानि वर्षणयोऽयानि स्वगुर्ता स्वगुर्तानि स्वयमुद्रीणां नर्या
 नर्याणि मनुष्यहितानि अपांसि स्वस्वबन्धीनि कर्माणि यथायथा अविवेषीः व्यास्रोः । अकार्षीरिति
 यावत् । तथातथा हे विप्र प्राज्ञेन्द्र विदुषे विदुषः सर्वे जानतः ते स्वस्वबन्धीनि पूर्वाणि पुरा-
 तनानि करणानि कर्माणि आविद्वान् आ समन्ताजानन् वामदेवः करांसि स्वदीयानि कर्माणि प्र
 प्रकथेण आह ब्रवीति ॥

नू ध्रुत इन्द्र नू गृणान इषं जरित्रे नद्योऽ न पीपिः ।

अकारि ते हरिवो ब्रह्म नव्यं धिया स्याम रथ्यः सदासाः ॥ ११ ॥

नु । स्तुतः । इन्द्र । नु । गृणानः । इषम् । जरित्रे । नवः । न । पीपेरिति पीपेः ।

अकारि । ते । हरिऽवः । ब्रह्म । नव्यम् । धिया । स्याम । रथ्यः । सदासाः ॥ ११ ॥

हे 'इन्द्र' 'नु' क्षिप्रं 'स्तुतः' पूर्वैकैपिमिः संस्तुतः 'नु' क्षिप्रं 'गृणानः' अस्माभिः स्तूयमानः त्वम् 'इषम्' अयं 'जरित्रे' स्तोत्रे मद्यो 'नयो' 'न' अद्रिर्नदीरिव 'पीपेः' प्यायय । प्रबृद्धं कुरु । हे 'हरिवः' हरिसंज्ञकाश्वपेतन्द्र 'ते' तुभ्यं 'नव्यं' नवतरं 'ब्रह्म' स्तोत्रम् 'अकारि' अस्माभिः क्रियते । 'रथ्यः' रथवन्तो वयं 'धिया' प्रज्ञारूपया स्तुत्या 'सदासाः' त्वां सर्वदा भजमानास्त्वद्यं हवीरूप-स्यान्नस्य दातारो वा 'स्याम' भूयास्म ॥ २ ॥

'आ न इन्द्रः' 'ह्येकादशच' दशमं सूक्तं वामदेवस्यापि त्रैलोक्यमैन्द्रम् । 'आ नः' 'ह्यनुक्रम-णिका । पृथ्वाभिष्टवपडहयोः प्रथमेऽहनि निष्केवल्ये एतन्निविहानीयम् । सूत्रितं च—' आ न इन्द्र इति निष्केवल्यम् ' (आश्व. श्री. ७. ५) इति । महाव्रतेऽप्येतत् संपातसूक्तम् । तथैव पञ्चमारण्यके सूत्रितं च—' आ न इन्द्रो दूरादा न आसादिति संपातः ' (ऐ. आ. ५. २. २) इति ॥

आ न इन्द्रो दूरादा न आसादभिष्टिकृदवसे यासदुग्रः ।

ओजिष्ठेभिर्नृपतिर्वज्रबाहुः संगे समस्तु तुर्वणिः पृतन्यून् ॥ १ ॥

आ । नः । इन्द्रः । दूरात् । आ । नः । आसात् । अभिष्टिऽकृत् । अवसे । यासत् । उग्रः ।

ओजिष्ठेभिः । नृपतिः । वज्रऽबाहुः । समऽगे । समतऽसु । तुर्वणिः । पृतन्यून् ॥ १ ॥

'अभिष्टिकृत्' यजमानसंबन्धिन्यामभीष्टानां कर्ता 'उग्रः' तेजस्वी 'इन्द्रः' 'नः' अस्माकम् 'अवसे' रक्षणाय 'दूरात्' 'आ' 'यासत्' आयातु । अपि च 'आसात्' आसन्नादन्तिकाच्च 'नः' अस्माकमवसे रक्षणाय 'आ' यासत् आयातु । कीदृशः । 'समस्तु संग्रामेषु' 'संगे' शत्रुभिः संयोगे सति 'पृतन्यून्' शत्रून् 'तुर्वणिः' हिंसन् 'वज्रबाहुः' वज्रहस्तः 'नृपतिः' वृद्धिद्वारा नृणां मनुष्याणां पालकः 'ओजिष्ठेभिः' अतिशयेन तेजस्विभिः मरुजैर्युक्त इति शेषः ॥

आ न इन्द्रो हरिर्भिर्यात्वच्छावाचीनोऽवसे राधसे च ।

तिष्ठाति वज्री मधवा विरष्णीमं यज्ञमनु नो वाजसातौ ॥ २ ॥

आ । नः । इन्द्रः । हरिऽभिः । यातु । अच्छ । अवाचीनः । अवसे । राधसे । च ।

तिष्ठाति । वज्री । मधवा । विऽरष्णी । इमम् । यज्ञम् । अनु । नः । वाजऽसातौ ॥ २ ॥

वर्वाचीनः अस्मद्भिमुखः १ इन्द्रः अवसे अस्मदीयाय रक्षणाय २ राघसे ३ च धनाय च ४ नः
 ५ अञ्ज अस्मान् अभि ६ लक्ष्मीकृत्य ७ हरिभिः अग्नेः सह ८ आ ९ यातु आगच्छतु । किञ्च १० वज्री वज्रवान्
 ११ मधवा धनवान् १२ विरष्णी महान् १३ । विरष्णीति महशामसु पाठात् । अस्मदीयस्य कर्मणो द्वेष्टभिरसु-
 रादिभिः सह १४ नः अस्माकं १५ वाजसालौ युद्धे प्राप्ते सति १६ इमम् अस्मदीयं १७ यज्ञम् १८ अनु उद्दिश्य
 १९ तिष्ठति तिष्ठतु ॥

इमं यज्ञं त्वमस्माकमिन्द्र पुरो दधत्सनिष्यसि क्रतुं नः ।

श्वघ्नीव वज्रिन्त्सनये धनानां त्वया वयमर्य आजि जयेम ॥ ३ ॥

इमम् । यज्ञम् । त्वम् । अस्माकम् । इन्द्र । पुरः । दधत् । सनिष्यसि । क्रतुम् । नः ।

श्वघ्नीइव । वज्रिन् । सनये । धनानाम् । त्वया । वयम् । अर्यः । आजिम् । जयेम ॥ ३ ॥

हे १ इन्द्र २ त्वं ३ नः अस्मान् ४ पुरो ५ दधत् पुरस्कृतान् कुर्वन् ६ अस्माकं ७ क्रतुं क्रियमाणम्
 ८ इमं ९ यज्ञं १० सनिष्यसि संभजिष्यसि । अपि च ११ श्वघ्नीव मृगयुर्मृगानिव हे १२ वज्रिन् वज्रवज्रिन्द्र १३ त्वया
 १४ अर्यः अरयः स्तोतारः १५ वयं १६ धनानां पश्चादिधनानां १७ सनये लाभाय १८ आजि शत्रुसंबन्धिनं संभामं
 १९ जयेम संजीयास्म २० ॥

अग्निष्टोमे माध्यंदिनसवने मैत्रावरुणस्य ' उशान्नु पु णः ' इति शस्त्रयाज्या । सूत्रितं च - ' उशान्नु
 पु णः सुमना उपाक इति याज्या ' (आश्व. औ. ५. १६) इति ॥

उशान्नु पु णः सुमना उपाके सोमस्य नु सुपृतस्य स्वधावः ।

पा इन्द्र प्रतिभृतस्य मध्वः समन्धसा ममदः पृष्ठधेन ॥ ४ ॥

उशान् । ऊँ इति । सु । नः । सुमनाः । उपाके । सोमस्य । नु । सुसुतस्य । स्वधाऽवः ।

पाः । इन्द्र । प्रतिभृतस्य । मध्वः । सम् । अन्धसा । ममदः । पृष्ठधेन ॥ ४ ॥

हे १ स्वधावः अन्नवन् २ इन्द्र ३ सुमनाः शोभनमनस्कस्त्वम् ४ उपाके समीपे ५ नः अस्मान् ६ उशान्नु
 ७ सु अत्यन्तं कामयमानः सन् ८ सुपुतस्य सुष्ठुभिपुतं ९ प्रतिभृतस्य संभृतं १० मध्वः मादकं ११ सोमस्य
 सोमं १२ नु क्षिप्रमेव १३ पाः पिब । १४ पृष्ठधेन । पृष्ठशब्देन १५ माध्यंदिनसवने उद्गातृभिरुदीयमानं स्तोत्रमुच्यते ।
 १६ तत्संबन्धना १७ अन्धसा पीतेन सोमेन १८ तं १९ ममदः प्रहृष्टो भव ॥

वि यो ररप्श ऋषिभिर्नर्वोभिर्वृक्षो न पक्कः सृण्यो न जेता ।

मर्थो न योषामभि मन्यमानोऽच्छा विवक्मि पुरुहूतमिन्द्रम् ॥ ५ ॥

वि । यः । ररप्शे । ऋषिभिः । नर्वैभिः । वृक्षः । न । पक्कः । सृण्यः । न । जेता ।

मर्थः । न । योषाम् । अभि । मन्यमानः । अच्छ । विवक्मि । पुरुहूतम् । इन्द्रम् ॥ ५ ॥

१. ख-ग-च-ण-य-फ-अभिर्लक्ष्य; त-न-स-अभिमुखीकृत्य । २. त-महानिन्द्रः । ३. त-जीयास्म ।
 ४. त-न-म-ल-पृष्ठशब्देन ।

पक्षः पक्षफलः वृक्षो न वृक्ष इव । अत्र सुनिशब्दोऽङ्कुनावाची । तेनायुधमात्रं लक्ष्यते ।
 वसुधः आयुधकुशलः जेता न शत्रुविजयी वीरपुरुष इव यः न वेभिः न वैर्नृतैः पक्षिभिः
 वि परश्वो विविधं स्तयते । स्तोताहं पुरुहूतं बहुभिराहूतं तम् इन्द्रम् अच्छ अभि लक्ष्मीकृत्य
 विविधमि विशेषेण वच्मि स्तौमि । तत्र दृष्टान्तः । अभि मन्यमानः मदीयेयं योपिदित्यभिजानन्
 मयैः मयैः योषां न छिमिव तद्वत् ॥ ३ ॥

गिरिर्न यः स्वतवाँ ऋष्व इन्द्रः सनादेव सहसे जात उग्रः ।

आदर्ता वज्रं स्थविरं न भीम उदनेव कोशं वसुना न्यूष्टम् ॥ ६ ॥

गिरिः । न । यः । स्वस्तवान् । ऋष्वः । इन्द्रः । सनात् । एव । सहसे । जातः । उग्रः ।

आदर्ता । वज्रम् । स्थविरम् । न । भीमः । उदनादेव । कोशम् । वसुना । निःशुष्टम् ॥ ६ ॥

गिरिर्न पर्वत इव स्वतवान् स्वयं प्रवृद्धः ऋष्वः महान् । ऋष्व इति महानाम 'महत्
 वज्रः ऋष्वः' (नि. ३. ३. ३) इति तन्नामसु पाठात् । उग्रः ओजस्वी यः इन्द्रः सहसे
 शत्रोरभिभवाय सनादेव चिरादेव जातः उत्पन्नः भीमः शत्रूणां भयंकरः स इन्द्रः उदनेव
 कोशम् उदकेन जलपात्रमिव वसुना तेजसा न्यूष्टं निगतं स्थविरं बृहत् वज्रं न वज्रं च ।
 नेति चार्थे । आदर्ता आहतवान् आसीत् ॥

न यस्य वर्ता जनुषा न्वस्ति न राधस आमरीता मधस्य ।

उद्रावृषाणस्तविषीव उग्रास्मभ्यं दद्वि पुरुहूत रायः ॥ ७ ॥

न । यस्य । वर्ता । जनुषा । नु । अस्ति । न । राधसः । आऽमरीता । मधस्य ।

उद्रावृषाणः । तविषीवः । उग्र । अस्मभ्यम् । दद्वि । पुरुहूत । रायः ॥ ७ ॥

हे इन्द्र यस्य तव कश्चित् जनुषा जन्मना स्वत एव तु नूनं सख्यं वर्ता वारयिता न
 अस्ति । राधसः यज्ञादिकर्मणां साधकस्य मधस्य त्वया दीयमानस्य धनस्य आमरीता कश्चिदपि
 नाशयिता न अस्ति । हे तविषीवः बलवन् उग्र तेजस्विन् हे पुरुहूत बहुभिराहूतेन्द्र उद्रावृषाणः
 अभीष्टान् कामान् वर्षकस्य रायः पश्चाद्विधानि अस्मभ्यं स्तोतृभ्यः दद्वि देहि ॥

ईक्षे रायः क्षयस्य चर्षणीनामुत व्रजमपवर्तासि गोनान् ।

शिक्षानरः समिथेषु प्रहावान्वस्वो राशिमभिनेतासि भूरिम् ॥ ८ ॥

ईक्षे । रायः । क्षयस्य । चर्षणीनाम् । उत । व्रजम् । अपवर्ता । असि । गोनान् ।

शिक्षाऽनरः । समिथेषु । प्रहावान् । वस्वः । राशिम । अभिनेता । असि । भूरिम् ॥ ८ ॥

१. ख-ग-घ-च-ण-त-न-भ-ल-स- 'यः' नास्ति । २. ख-ग-घ-च-ण-प-फ-भ-ल- 'बहुभिराहूतं'
 नास्ति । ३. ख-ग-घ-च-ण-भ- 'विशेषेण वच्मि' नास्ति । ४. ख-ग-घ-फ-भ- 'बृहत् महत्' । ५. त-
 आदत्तवान् ।

हे इन्द्र त्वं 'चरणीनां प्रजानां' वरायः धनस्य^१ 'क्षयस्य गृहस्य च' ईक्षे ईक्षसे । 'उत अपि च' 'गोनां गवां' 'प्रजे समूहम्' 'अपवर्ता अपवारकः' 'असि । निरोधकेभ्योऽमुनेभ्यो गवां मोचयिता भवतीत्यर्थः । किंच हे इन्द्र 'शिक्षानरः' शिक्षया नेता प्रजानां शासकः 'समिधेषु युद्धेषु' 'प्रहावान्' 'प्रहरणवांस्त्वं' 'भूरि' प्रभूतं 'वरवः' धनस्य 'राशि समूहम्' 'अभिनेतासि' प्रापयिता च^२ भवसि ॥

कया तच्छृण्वे शच्या शचिष्ठो यया कृणोति मुहु का चित्त्वः ।

पुरु दाशुषे विचयिष्ठो अंहोऽथा दधाति द्रविणं जरित्रे ॥ ९ ॥

कया । तत् । शृण्वे । शच्या । शचिष्ठः । यया । कृणोति । मुहु । का । चित् । कृष्वः ।

पुरु । दाशुषे । विऽचयिष्ठः । अंहः । अयं । दधाति । द्रविणम् । जरित्रे ॥ ९ ॥

'शचिष्ठः' अतिशयेन प्राज्ञः । तदिति लिङ्गन्यस्यस्यः । 'तत्' स इन्द्रः 'कया' 'शच्या' कया^३ प्रज्ञया । 'शचीति' प्रज्ञानामैतत् । 'शृण्वे' श्रूयते । 'कृष्वः'^४ 'महानिन्द्रः'^५ 'मुहु' 'मुहुः' यया प्रज्ञया 'का' 'चित्' 'कानिचित्' कर्माणि 'कृणोति' करोति । 'स' इन्द्रः 'दाशुषे' हविर्देवते यजमानाय 'पुरु' भूयिष्ठम् 'अंहः' पापं 'विचयिष्ठः' अतिशयेन नाशको भवति । 'अथ' अपि च 'जरित्रे' स्तोत्रे 'द्रविणं' पञ्चादिपुत्रं 'दधाति' ददाति ॥

मा नो मर्धिरा भरा दद्धि तन्नः प्र दाशुषे दातवे भूरि यत्ते ।

नव्ये द्रेष्णे शस्ते अस्मिन् उक्थे प्र ब्रवाम वयमिन्द्र स्तुवन्तः ॥ १० ॥

मा । नः । मर्धिः । आ । भर । दद्धि । तत् । नः । प्र । दाशुषे । दातवे । भूरि । यत् । ते ।

नव्ये । द्रेष्णे । शस्ते । अस्मिन् । ते । उक्थे । प्र । ब्रवाम । वयम् । इन्द्र । स्तुवन्तः ॥ १० ॥

हे इन्द्र त्वं 'नः' अस्मान् 'मा' 'मर्धिः' मा हिंसीः । किंतु त्वम् 'आ' 'भर' गोपको भव । हे इन्द्र 'ते' त्वदीयं 'भूरि' बहुपि 'यत्' धनं^१ 'दाशुषे' हविर्देवते यजमानाय 'दातवे' दातुम् । 'प्र' भवतीति शेषः । 'नः' अस्मभ्यं 'तत्' धनम् आह्वय 'दद्धि' देहि । हे 'इन्द्र' त्वां 'स्तुवन्तः' 'वयम्' 'अस्मिन्' 'उक्थे' अस्मिन्नैवत्याख्यशब्दे 'ते' त्वदर्थं 'वमध्ये' नृतेन 'वकारे' प्रकारे 'द्रेष्णे' दातव्ये हविषि निमित्तभूते सति 'प्र' 'ब्रवाम' प्रकर्षेण त्वां वदाम ॥

१. त-धनस्य ईक्षे । २. ख-प-फ-भ-‘च’ नास्ति । ३. ख-प-फ-भ-‘कया’ नास्ति । ४. ख-ग-च-ग-प-फ-भ-यः ऋष्वः । ५. त-न-ल-स-‘महानिन्द्रः’ नास्ति । ६. ख-ग-च-च-ग-प-फ-भ-यद्भूरि बहुपि धनम् ।

नृ द्युत इन्द्र नृ गृणान इषं जरित्रे नद्योः न पीपेः ।

अकारि ते हरिवो ब्रह्म नव्यं धिया स्याम रथ्यः सदासाः ॥ ११ ॥

नु । स्तुतः । इन्द्र । नृ । गृणानः । इषम् । जरित्रे । नद्यः । न । पीपेरिति पीपेः ।

अकारि । ते । हरिऽवः । ब्रह्म । नव्यम् । धिया । स्याम । रथ्यः । सदाऽसाः ॥ ११ ॥

पूर्वं व्याख्याता ॥ ॥ ४ ॥

‘आ यात्विन्द्रः’ इत्येकादशार्चमेकादशं सूक्तं वामदेवस्यापि त्रैष्टुभमैन्द्रम् । ‘आ यातु’ इत्यनुक्रान्तिम् । पृष्ठयाभिप्रेतपदहयोः प्रथमेऽहन्येतन्निविद्वानीयम् । सूत्रितं च—‘आ यात्विन्द्रोऽवस इति मरुत्वतीयम्’ (आश्व. श्रौ. ७. ५) इति ॥

आ यात्विन्द्रोऽवस उप न इह स्तुतः सधमादस्तु शूरः ।

वावृधानस्तविषीर्यस्य पूर्वीर्द्यौर्न क्षत्रमभिमूति पुष्यात् ॥ १ ॥

आ । यातु । इन्द्रः । अवसे । उप । नः । इह । स्तुतः । सधमात् । अस्तु । शूरः ।

ववृधानः । तविषीः । यस्य । पूर्वीः । द्यौः । न । क्षत्रम् । अभिमूति । पुष्यात् ॥ १ ॥

सः ऽइन्द्रः ऽवः अस्माकम् ऽअवसे रक्षणाय ऽउप ऽआ ऽयातु उपागच्छतु । य इन्द्रः ऽइह अस्मिन् यज्ञे ऽस्तुतः । ऽशूरः विक्रान्तः ऽववृधानः प्रवृद्धोऽयमिन्द्रः ऽसधमादस्तु अस्माभिः सह माधन् भवतु । ऽयस्य इन्द्रस्य ऽतविषीः तविष्यो बलानि ऽपूर्वीः पूर्व्यो बहूनि । सम्सीति शेषः । यज्ञेन्द्रः ऽद्यौर्न द्योतमानः सूर्य इव ऽअभिमूति परकीयं बलमभिभावुकं ऽक्षत्रं स्वकीयं बलं तेजो वा ऽपुष्यात् पुष्यतु । स इन्द्र उपायात्विति पूर्वैण संबन्धः ॥

तस्येदिह स्तवथ वृण्यानि तुविद्युन्नस्य तुविराधसो नृन् ।

यस्य क्रतुर्विद्वथ्योऽ न सम्राट् साह्वान्तरुत्रो अभ्यस्ति कृष्टीः ॥ २ ॥

तस्य । इत् । इह । स्तवथ । वृण्यानि । तुविद्युन्नस्य । तुविराधसः । नृन् ।

यस्य । क्रतुः । विद्वथ्यः । न । सम्राट् । साह्वान् । तरुत्रः । अभि । अस्ति । कृष्टीः ॥ २ ॥

‘तुविद्युन्नस्य बहुकीर्तेः’ ‘तुविराधसः बहुधनस्य’ ‘तस्येत् तस्येन्द्रस्यैव’ ‘वृण्यानि बलभूतान्’ ‘नृन् नेतृन् मरुतो हे स्तोतारो यूयम्’ ‘इह अस्मिन् यज्ञे’ ‘स्तवथ स्तुत’ । ‘साह्वान् शत्रून्भिभावुकः’ ‘तरुत्रः अस्मानापङ्गयस्तारकः’ ‘यस्य इन्द्रस्य’ ‘क्रतुः कर्म’ ‘कृष्टीः शत्रुसंबन्धिनीः प्रजाः’ ‘अभ्यस्ति अभिमवति’ । तत्र दृष्टान्तः । ‘विद्वथ्यो ऽन’ ‘सम्राट् । विद्वथाहः’ ‘यज्ञाहः’ ‘सम्राट् सकललोकांनाम् अधिपतिरिव तद्वत् । तस्य वृण्यानि इति पूर्वैण संबन्धः ॥

आ यात्विन्द्रो दिव आ पृथिव्या मक्षु समुद्रादुत वा पुरीषात् ।

स्वर्णरादवसे नो मरुत्वान्परावतो वा सदर्नादुतस्य ॥ ३ ॥

आ । यात् । इन्द्रः । दिवः । आ । पृथिव्याः । मक्षु । समुद्रात् । उत । वा । पुरीषात् ।

स्वर्ऽनरात् । अवसे । नः । मरुत्वान् । पराऽवतः । वा । सदर्नात् । ऋतस्य ॥ ३ ॥

‘मरुत्वान् मरुद्भिः सहितः’ इन्द्रः ‘नः अस्माकम्’ अवसे रक्षणाय ‘दिवः स्वर्गलोकात्’
‘आ’ वातु आगच्छतु । ‘पृथिव्याः मूलोकाच्च’ मक्षु शीघ्रम् ‘आ यातु ।’ उत ‘वा अथवा’ ‘समुद्रात्’
अन्तरिक्षलोकाद्यायातु । समुद्र इत्यन्तरिक्षनाम ‘सगरः समुद्रः अध्वरम्’ (नि. १. ३. १५)
इति तन्नामसु पाठात् । अथवा ‘पुरीषात् उदकादायातु । पुरीषमित्युदकनाम ‘मक्षु पुरीषं’
‘मिषलम्’ (नि. १. १२. १२) इति तन्नामसु पाठात् । ‘स्वर्णरात् स्वरादित्यो नरो’
नेता यस्य तस्मालोकाद्वा आयातु । ‘परावतो’ वा दूराद्वा आयातु । ‘ऋतस्य उदकस्य’
‘सदर्नात् मेघलोकाद्वा आयातु ॥

स्थूरस्य रायो बृहतो य ईशे तमु द्रवाम विदधेभ्विन्द्रम् ।

यो वायुना जयति गोमतीषु प्र धृष्णुया नयति वस्यो अच्छ ॥ ४ ॥

स्थूरस्य । रायः । बृहतः । यः । ईशे । तम् । ऊँ इति । स्तवाम । विदधेभु । इन्द्रम् ।

यः । वायुना । जयति । गोऽमतीषु । प्र । धृष्णुया । नयति । वस्यः । अच्छ ॥ ४ ॥

‘यः इन्द्रः’ ‘स्थूरस्य स्थूलस्य’ ‘बृहतः महतः’ ‘रायः धनस्य’ ‘ईशे ईष्टे’ ‘विदधेभु यज्ञेभु ।
विदधे’ इति यज्ञनामैतत् । ‘तम्’ ‘इन्द्रम्’ ‘उ’ तमिन्द्रमेव वयं स्तोतारः ‘स्तवाम ।’ ‘यः इन्द्रः’
‘वायुना प्राणरूपेण बलेन’ ‘गोमतीषु सेनासु’ ‘जयति शत्रून् विजयते ।’ ‘धृष्णुया धृष्णुः प्रगल्भो’
‘य इन्द्रः स्तोतुन्’ ‘वस्यः वसीयः श्रेष्ठ पश्चादिधनम्’ ‘अच्छ अभि’ ‘प्र’ ‘नयति प्रापयति ।’ ‘तमेवेन्द्रं’
‘स्तवामेति पूर्वेण संबन्धः ॥

उप यो नमो नमसि स्तभायन्निर्यति वाचं जनयन् यजधै ।

ऋञ्जसानः पुरुवार उक्थैरेन्द्रं कृषीत सदर्नेषु होता ॥ ५ ॥

उप । यः । नमः । नमसि । स्तभायन् । इर्यति । वाचम् । जनयन् । यजधै ।

ऋञ्जसानः । पुरुऽवारः । उक्थैः । आ । इन्द्रम् । कृषीत । सदर्नेषु । होता ॥ ५ ॥

उप वस्तभायन् लोकानुपस्तम्भयन् यजघ्नै यहुं वाचं गजितलक्षणां वाचं वजनयन्
प्रजनयन् वक्तृसानः प्रसाध्यमानः । 'कृत्ततिः प्रसाधनकर्मा' इति यास्कः । उक्थैः
शाललक्षणैः स्तोत्रैः पुत्रवारः बहुभिः^१ संभजनीयः ययः इन्द्रः वनमसि । नम इत्यञ्जनामैतत् ।
यजमानैर्देवै हविषि वनमः यजमानेभ्यो यज्ञादिसाधनमञ्जम् इत्यति प्रेरयति । इन्द्रो हविषा तृप्तः सन्
वृष्टिद्वारा अन्नं प्रयच्छति तेन चाश्वेन पुनर्यज्ञः प्रजायत इत्यर्थः । अस्मदीयः होता सदनेषु यज्ञगृहेषु^२
तम् इन्द्रम् आ वृण्वीत अभिसुखीकरोतु ॥ ५ ॥

धिषा यदि धिषण्यन्तः सरण्यान्तसदन्तो अद्रिमौशिजस्य गोहे ।

आ दुरोषाः पास्त्यस्य होता यो नो महान्सुवरणेषु वह्निः ॥ ६ ॥

धिषा । यदि । धिषण्यन्तः । सरण्यान् । सदन्तः । अद्रिम् । औशिजस्य । गोहे ।

आ । दुरोषाः । पास्त्यस्य । होता । यः । नः । महान् । समुऽवरणेषु । वह्निः ॥ ६ ॥

धिषण्यन्तः धिषणामिन्द्रविषयां स्तुतिमिच्छन्तः औशिजस्य । उशिजः कामयमाना कृत्विजः ।
तेषां संबन्ध्यांशिजो यजमानः । तस्य गोहे गृहे सदन्तः निषीदन्तो जनाः अद्रिम् । आहणाति कानून्
इत्यद्रिन्द्रः । तमिन्द्रं धिषा स्तुत्या यदि यदा सरण्यान् उपागच्छेयुः तदा स इन्द्रः आ यातु ।
नः अस्माकं सुवरणेषु कानुसंबन्धिषु निरोधेषु वह्निः वोढा पास्त्यस्य पत्न्ये गृहे वसता यजमानेन
होता आह्वाता दुरोषाः दुस्तरक्रोधः ययः इन्द्रः महान् प्रभूतो भवति । स आयात्विति ॥

सुत्रा यदी भार्वरस्य वृष्णः सिषक्ति शुष्मः स्तुवते भराय ।

गुहा यदीमौशिजस्य गोहे प्र यद्विये प्रायसे मदाय ॥ ७ ॥

सुत्रा । यत् । ईम् । भार्वरस्य । वृष्णः । सिषक्ति । शुष्मः । स्तुवते । भराय ।

गुहा । यत् । ईम् । औशिजस्य । गोहे । प्र । यत् । विये । प्र । अयसे । मदाय ॥ ७ ॥

वभार्वरस्य । भवरो जगद्धर्ता प्रजापतिः । तस्य पुत्रो भार्वरः । तस्य वृष्णः कामानां वर्धितुरिन्द्रस्य
संबन्धी ईम् एषः शुष्मः बलं स्तुवते स्तोत्रं कुर्वन्तं यजमानं सिषक्ति सेवते इति यत् तत् सुत्रा
सत्यमेव । ईम् एतद्वलम् औशिजस्य यजमानस्य भराय भर्तुं गुहा गुहायां गुहारूपे हृदये प्र
भवतीति यत् तत्सत्यम् । यजमानस्य गोहे गृहे विये कर्मणे प्र भवतीति यत् तत्सत्यम् । अयसे
गमनाय कामानां प्राप्तेयं मदाय हर्षाय तत्र यद्वलं प्रभवति तत्सत्यम् । इन्द्रस्य बलं यजमानं सर्वदा
पालयतीत्यर्थः ॥

वि यद्वरांसि पर्वतस्य वृष्वे पर्योभिर्जिन्वे अपां जवांसि ।

विदद्वौरस्य गवयस्य गोहे यदी वाजाय सुध्योः वहन्ति ॥ ८ ॥

वि । यत् । वरांसि । पर्वतस्य । वृष्वे । पर्यऽभिः । जिन्वे । अपाम् । जवांसि ।

विदत् । गौरस्य । गवयस्य । गोहे । यद् । वाजाय । सुध्यः । वहन्ति ॥ ८ ॥

इन्द्रः पर्वतस्य मेघस्य वरांसि द्वाराणि वि वृष्वे विवृतानि कृतवानिति यत् । अपाम् उदकानां जवांसि घेगान् पयोभिः जलैः जिन्वे व्याययतीति यत् । यद्दि यदा सुध्यः शोभन-
कर्माणो यजमानाः वाजाय अजाय वहन्ति इन्द्रं प्राप्नुवन्ति तदा गोहे गृहे गौरस्य गौरमृगस्य
गवयस्य गवयमृगस्य च विदत् तौ द्वौ पशू लभते इति यत् । तत्सर्वं सत्रा इति पूर्वेण संबन्धः ॥

अभ्युदयेष्टौ इन्द्रस्य प्रदातुः 'भद्रा ते हस्ता' इति याज्या । सूत्रितं च—'दीर्घस्ते
अस्ववङ्कुशो भद्रा ते हस्ता सुकृतोत पाणी' (आश्व. श्रौ. ३. १३) इति ॥

भद्रा ते हस्ता सुकृतोत पाणी प्रयन्तारां स्तुवते राध इन्द्र ।

का ते निषत्तिः किमु नो ममत्सि किं नोदुदु हर्षसे दातुवा उ ॥ ९ ॥

भद्रा । ते । हस्ता । सुकृता । उत । पाणी इति । प्रयन्तारां । स्तुवते । राधः । इन्द्र ।

का । ते । निषत्तिः । किम् । ऊँ इति । नो इति । ममत्सि ।

किम् । न । उतुदुत् । ऊँ इति । हर्षसे । दातुवै । ऊँ इति ॥ ९ ॥

हे इन्द्र ते त्वदीयौ भद्रा भद्रौ कल्याणौ हस्ता हस्तौ सुकृता सुकृतौ शोभनकर्माणि भवतः ।
उत अपि च पाणी त्वदीयौ हस्तौ स्तुवते स्तोत्रे यजमानाय राधः धनं प्रयन्तारा प्रयन्तारौ
प्रदातारौ भवतः । हे इन्द्र ते त्वदीया निषत्तिः निषद्वन् स्थितिः का । त्वमस्मान् किमु किमर्थं
नो ममत्सि न माददयसि । किम् उदुदु किमर्थमेव दातवै अस्माकं धनं दातुं अतः हर्षसे
हृष्टो न भवसि ॥

ऐन्द्रस्य वार्त्रेणस्य पशोः 'एवा वस्वः' इति हविषो याज्या । सूत्रितं च—'एवा वस्व
इन्द्रः सस्यः सज्जाल्यद्वाग्वदन्त्यविचेतनानि' (आश्व. श्रौ. ३. ८) इति ॥

एवा वस्व इन्द्रः सत्यः सम्राडुन्ता वृत्रं वरिवः पूरवै कः ।

पुरुषुत कृत्वा नः शग्धि रायो भक्षीय तेऽवसो दैन्यस्य ॥ १० ॥

एव । वस्वः । इन्द्रः । सत्यः । सम्राट् । उन्ता । वृत्रम् । वरिवः । पूरवै । कः ।

पुरुषस्तुत । कृत्वा । नः । शग्धि । रायः । भक्षीय । ते । अवसः । दैन्यस्य ॥ १० ॥

एवा एवमुक्तप्रकरणे स्तूयमानः । सत्यः सत्यवान् । वस्वः धनस्य । सभ्राद् ईश्वरः । वृत्रं
वृत्रनाशकमसुरं । हन्ता हिंसिता । इन्द्रः । पूरवे मनुष्याय यजमानाय । वरिवः धनं । कः करोति ।
पदातीर्थार्थः । कृत्वा कर्मणा स्तुतिहेतुना हे । पुरुषुत बहुभिर्यजमानैः स्तुतेन्द्र इवं । नः अस्मभ्यं । रायः
धनानि । शशि देहि । ते त्वया दीयमानस्य । दैव्यस्य देवसंबन्धिनः । अवसः अन्नस्य ॥ कर्मणि
षष्ठी ॥ अन्नं । मक्षीय अहं भजेय ॥

नू षुत इन्द्र नू गृणान इषं जरित्रे नद्योः न पीपेः ।

अकारि ते हरिवो ब्रह्म नव्यं धिया स्याम रथ्यः सदासाः ॥ ११ ॥

नू । स्तुतः । इन्द्र । नू । गृणानः । इषम् । जरित्रे । नद्यः । न । पीपेरिति पीपेः ।

अकारि । ते । हरिऽवः । ब्रह्म । नव्यम् । धिया । स्याम । रथ्यः । सदाऽसाः ॥ ११ ॥

पूर्वं व्याख्याता ॥ ॥ ६ ॥ ॥ २ ॥

तत्र तृतीयानुवाके^१ एकादश सूक्तानि । तत्र 'यन्न इन्द्रः' इत्येकादशच प्रथमं सूक्तं वामदेव-
स्पर्षं त्रैष्टुभमेन्द्रम् । 'यन्नः' इत्यनुक्रमणिका । पृष्ठ्याभिप्लवषडहयोः प्रथमेऽहनि माध्यंदिनसवने
मैत्रावरुणशखे द्वितीयमिदं संपातसूक्तम्^२ । सूत्रितं च- 'एवा त्वामिन्द्र यन्न इन्द्रः' (आश्व.
श्रौ. ७. ५) इति ॥

यन्न इन्द्रो जुजुषे यच्च वष्टि तन्नो महान्करति शुष्म्या चित् ।

ब्रह्म स्तोमं मघवा सोममुक्त्वा यो अश्मानं शवसा बिभ्रदेति ॥ १ ॥

यत् । नः । इन्द्रः । जुजुषे । यत् । च । वष्टि ।

तत् । नः । महान् । करति । शुष्मी । आ । चित् ।

ब्रह्म । स्तोमम् । मघवा । सोमम् । उक्त्वा । यः । अश्मानम् । शवसा । बिभ्रत् । एति ॥ १ ॥

इन्द्रः । नः । अस्मदीयं । यत् हविलक्षणान्नादिकं । जुजुषे सेवते । यच्च हविरादिकं च । वष्टि
कामयते । महान् प्रभुतः । जुष्मी बलवानिन्द्रः । चिदिति चार्थः । ब्रह्म । चित् हविलक्षणपुरोडाशादि-
कमन्नं च । स्तोमं स्तोत्रसमूहं च । सोमम् अभिपुतं सोमं च । उक्त्वा उक्त्वानि शाखाणि क्लेयेवंभूतं । यत्
ब्रह्मादिवतुष्टयम् । आ । करति आकरोतु स्वीकरोतु । मघवा धनवान् । अन्नं^३ अश्मशब्दः^४ वज्रवाची ।
अश्मानं वज्रं । बिभ्रत् धारयन् । शवसा बलेन युक्तः । यः । इन्द्रः । एति आगच्छति । स इन्द्रः
स्वीकरोत्विति पूर्वेण संबन्धः ॥

१. त-भजेयम् । २. घ-च-न-अथ । ३. घ-न-तृतीयेऽनुवाके । ४. ख-प-फ-भ-सूक्तम् ।
५. ख-ग-घ-च-ण-न-भ-स- 'अन्न' नास्ति । ६. ल-अश्मशब्दः ।

वृषा वृषन्धि चतुरश्रिमस्यन्नुग्रो बाहुभ्यां नृतम् शचीवान् ।

श्रिये परुष्णीमुषमाण ऊर्णा यस्याः पर्वीणि सखायं विव्ये ॥ २ ॥

वृषा । वृषन्धिम् । चतुःऽश्रिम् । अस्यन् । उग्रः । बाहुऽभ्याम् । नृतम् । शचीऽवान् ।

श्रिये । परुष्णीम् । उषमाणः । ऊर्णीम् । यस्याः । पर्वीणि । सखायं । विव्ये ॥ २ ॥

वृषा कामानां वपिता वृषन्धिं मेघभेदनद्वारेण वर्षं कुर्वन्तं चतुरश्रिं चतस्रभिः अश्रिभिः धारारिभिर्येवं वज्रं वाहुभ्यां हस्ताभ्याम् अस्यन् वायुषु प्रक्षिपन् उग्रः उदूर्णबलः नृतमः नैतुतमः शचीवान् कर्मवानिन्द्रः ऊर्णाम् आच्छादिकां परुष्णीं पर्ववतीं नदीं श्रिये आश्रयणार्थम् उषमाणः सेवमानः^१ भवति । यस्याः नद्याः पर्वीणि भिन्नान् देशान् सखाय सखिकर्मणे विव्ये संवृतवान् ॥

यो देवो देवतमो जायमानो महो वाजैभिर्महद्भिश्च शुष्मैः ।

दधानो वज्रं बाह्वोरुशन्तं धाममेन रेजयत्प्र भूम ॥ ३ ॥

यः । देवः । देवऽतमः । जायमानः । महः । वाजैभिः । महत्ऽभिः । च । शुष्मैः ।

दधानः । वज्रम् । बाह्वोः । उशन्तम् । धाम् । अमेन । रेजयत् । प्र । भूमं ॥ ३ ॥

देवः दीप्यमानः देवतमः दातुतमः जायमानः उत्पद्यमानः यः इन्द्रः महः महद्भिः वाजैभिः अश्वैः महद्भिः शुष्मैः बलैः च । युक्तोऽभवदिति शेषः । स इन्द्रः बाह्वोः हस्तयोः उशन्तं कामयमानं वज्रं दधानः धारयन् अमेन बलेन दद्यां तुलोकं च^२ भूम भूलोकं च प्र रेजयत् प्रकम्पयति स्म ॥

विश्वा रोधांसि प्रवतश्च पूर्वीद्यौर्ऋष्वाज्जनिर्मन्वेजत क्षाः ।

आ मातरा भरति भुष्म्या गोर्नृवत्परिज्मन्नोनुवन्त वार्ताः ॥ ४ ॥

विश्वा । रोधांसि । प्रऽवतः । च । पूर्वीः । द्यौः । ऋष्वात् । जनिमन् । रेजत । क्षाः ।

आ । मातरा । भरति । शुष्मी । आ । गोः । नृऽवत् । परिऽज्मन् । नोनुवन्त । वार्ताः ॥ ४ ॥

विश्वा विश्वानि रोधांसि । रोधः शब्देन उन्नतप्रदेशः^३ उच्यते^४ । उन्नतप्रदेशाः पर्वताश्च पूर्वीः पूर्वो बहूनि प्रवतः प्रवगानि । समुद्राश्चेत्यर्थः । द्यौः तुलोकश्च क्षाः पृथिवी च जनिमन् इन्द्रस्य जन्मनि सति ऋष्वात् महतोऽस्मादिन्द्रात् रेजत अरेजन्त^५ अकम्पन्त^६ । किञ्च शुष्मी बलवान्

१. ख-ग-च-ण-सेवमानः । २. ख-ग-घ-च-ण-म-‘च’ नास्ति । ३. ल-उन्नतप्रदेशाः उच्यन्ते । ४. ख-ग-घ-च-ण-न-म-ल-स-अरेजत अकम्पत ।

इन्द्रः १ गोः गन्तुः सूर्यस्य २ मातरा मातरौ मातापितृभूतौ द्यावापृथिव्यौ च । ३ आ इति चार्थे ।
४ आ ५ भरति आ समन्तात् बिभर्ति । ६ नृवत् मनुष्या इव ७ वाताः इन्द्रेण प्रेरिता वायवश्च ८ परितः
अन्तरिक्षे ९ नोनुवन्त शब्दायन्ते ॥

ता तू ते इन्द्र महतो महानि विश्वेष्वित्सर्वनेषु प्रवाच्या ।

यच्छूर धृष्णो धृषता दधृष्वानहि वज्रेण श्रुत्साविषीः ॥ ५ ॥

ता । तु । ते । इन्द्र । महतः । महानि । विश्वेषु । इत् । सर्वनेषु । प्र०वाच्या ।

यत् । शूर । धृष्णो इति । धृषता । दधृष्वान् । अहिम् । वज्रेण । शर्वसा । अविषीः ॥ ५ ॥

हे इन्द्र १ महतः प्रभूतस्य २ ते त्वदीयानि ३ ता तानि कर्माणि ४ तु क्षिप्रं ५ महानि महान्ति
भवन्ति । ६ विश्वेष्वित् सर्वेष्वेव ७ सवनेषु प्रातःसवनादिकर्मसु त्वदीयानि कर्माणि ८ प्रवाच्या
प्रवाच्यानि स्तोत्रभिः प्रकर्षेण वक्तुं योग्यानि स्तुत्यानि इति ९ यत् १० हे धृष्णो प्रगतम् हे इन्द्र
विश्वान्तेन्द्र ११ दधृष्वान् पालकत्वेन लोकान् धारयन् १२ शवसा बलेन युक्तस्व १३ यच्छता धर्षकेण १४ वज्रेण
१५ अहिं वृत्रमसुरम् १६ अविषीः अवधीरिति यत् । एतद्वादीनि कर्माणि महान्तीति पूर्वेण संबन्धः ।
अत्र अविषीरिति वचकमां ॥ ॥ ७ ॥

ता तू ते सत्या तुविनुम्य विश्वा प्र धेनवः सिंस्रते वृष्ण ऊध्रः ।

अर्धा ह त्वदृषमणो भियानाः प्र सिन्धवो जवसा चक्रमन्त ॥ ६ ॥

ता । तु । ते । सत्या । तुविनुम्य । विश्वा । प्र । धेनवः । सिंस्रते । वृष्णः । ऊध्रः ।

अर्ध । ह । त्वत् । वृषमनः । भियानाः । प्र । सिन्धवः । जवसा । चक्रमन्त ॥ ६ ॥

हे तुविनुम्य अधिकबलं इन्द्र २ ते त्वदीयानि ३ विश्वा विश्वानि ४ ता तानि कर्माणि ५ तु क्षिप्रं
६ सत्या सत्यानि भवन्ति । हे इन्द्र ७ वृष्णः कामानां वर्धितुस्वतो अथात् ८ धेनवः गावः ९ ऊध्रः
स्वकीयादापोनात् १० प्र ११ सिंस्रते प्रकर्षेण क्षीरं क्षरन्ति । १२ अर्ध अपि च हे वृषमनः कामानां वर्धन-
परमनस्केन्द्र १३ सिन्धवः नद्यः १४ त्वत् त्वत्तः १५ भियानाः बिभ्यत्यः सत्यः १६ जवसा वेगेन १७ प्र १८ चक्रमन्त
१९ ह प्रकर्षेण गच्छन्ति खलु ॥

अत्राह ते हरिवस्ता उ देवीरवोभिरिन्द्र स्तवन्तु स्वसारः ।

यत्सीमनु प्र मुचो बद्धधाना दीर्घामनु प्रसितिं स्यन्दयध्वै ॥ ७ ॥

अत्र । अर्ह । ते । हरिऽवः । ताः । ऊँ इति । देवीः । अर्वाऽभिः । इन्द्र । स्तवन्तु । स्वसारः ।

यत् । सीम् । अनु । प्र । मुचः । बद्धधानाः । दीर्घाम् । अनु । प्रसितिम् । स्यन्दयध्वै ॥ ७ ॥

१. ख-ग-च-ण-म-वायवः । २. ख-ग-च-ण-न-म-स- 'कर्माणि' नास्ति । ३. ख-ग-च-ण-
न-म- 'इति यत्' नास्ति । ४. त- अधिकधन ।

हे इन्द्र त्वं वयं यदा वद्वधानाः वृत्रेण बध्यमानाः^१ वसीमनु पुताः^२ नदीरुद्रिष्य वदीवीम्
अत्यधिकां प्रसितिं बन्धनम् अनु स्थन्दमध्ये यथाकामं स्थन्दितुं प्र शुचः प्रकषेणामोचयः ।
हे हरिवः हरिवन् इन्द्र अत्राह अत्रैव सोचनवेलायां ता उ ताः प्रसिद्धा एव देवीः देव्यो
द्योतमानाः स्वसारः नद्यः । अत्र स्वसृशब्दो नदीवाची । अवोभिः त्वकृते रक्षणैः ते त्वां स्तवन्त
स्तावयन्ति । नदीपूरणादिभिः कर्मभिः जना इन्द्रं स्तुवन्तीत्यर्थः ॥

पिपीळे अंशुर्मघो न सिन्धुरा त्वा शर्मा शशमानस्य शक्तिः ।

अस्मद्रथक्शुशुचानस्य यम्या आशुर्न रश्मि तुच्योजसं गोः ॥ ८ ॥

पिपीळे । अंशुः । मघः । न । सिन्धुः । आ । त्वा । शर्मा । शशमानस्य । शक्तिः ।

अस्मद्रथक् । शुशुचानस्य । यम्याः । आशुः । न । रश्मिम् । तुचिऽओजसम् । गोः ॥ ८ ॥

हे इन्द्र मघः मादयिता अंशुः सोमः पिपीळे अपीठ्यत । अभ्यवृत्त^१ इत्यर्थः । नेति संप्रत्यर्थे ।
न इदानीं सिन्धुः स्थन्दमानः सोमः त्वा त्वाम् आ यम्याः आयच्छतु । शुशुचानस्य
वीष्यमानस्य शशमानस्य स्तुवतः संबन्धी अस्मद्रथक् अस्मदभिमुखं शर्मा शमनं शक्तिः स्तुतिकर्म
च आयच्छतु । तत्र दृष्टान्तः । आशुः क्षीघ्रगामी यन्ता गोः गन्तुरश्वस्य तुच्योजसं बहुबलम् ।
दृष्टमित्यर्थः । रश्मिं न अश्वबन्धनरज्जुमिव तद्वत् ॥

अस्मे वर्षिष्ठा कृणुहि ज्येष्ठा नृम्णानि सुत्रा सहुरे सहांसि ।

अस्मभ्यं वृत्रा सुहनानि रन्धि जहि वर्धवसुषो मर्त्यस्य ॥ ९ ॥

अस्मे इति । वर्षिष्ठा । कृणुहि । ज्येष्ठा । नृम्णानि । सुत्रा । सहुरे । सहांसि ।

अस्मभ्यम् । वृत्रा । सुहनानि । रन्धि । जहि । वर्धः । वनुषः । मर्त्यस्य ॥ ९ ॥

हे सहुरे सहनशीलेन्द्र त्वं सुत्रा सवैदा सहांसि शत्रून्भिभावुकानि वर्षिष्ठा वर्षिष्ठानि
प्रवृद्धानि ज्येष्ठा ज्येष्ठानि प्रशस्तानि नृम्णानि बलानि अस्मे अस्मभ्यं कृणुहि कुरु । हे इन्द्र त्वम्
अस्मभ्यं सुहनानि शोभनवधानि वृत्रा वृत्राणि शत्रून् रन्धि रन्धय वर्धं नय । किंच वनुषः
हिंसकस्य मर्त्यस्य मरणधर्मणः शत्रोः संबन्धि वधः हननसाधनमायुषं जहि नाशय ॥

अस्माकमित्सु शृणुहि त्वमिन्द्रास्मभ्यं चित्राँ उप माहि वाजान् ।

अस्मभ्यं विश्वा इषणः पुरंधीरस्माकं सु मेषवन्बोधि गोदाः ॥ १० ॥

अस्माकम् । इत् । सु । शृणुहि । त्वम् । इन्द्र । अस्मभ्यम् । चित्रान् । उप । माहि । वाजान् ।

अस्मभ्यम् । विश्वाः । इषणः । पुरंश्चीऽधीः । अस्माकम् । सु । मेषवन् । बोधि । गोऽदाः ॥ १० ॥

हे ^१इन्द्र ^२वृक्षम् ^३अस्माकमित् ^४अस्मदीयाः ^५एव स्तुतिः ^६सु सुष्टु ^७शृणुहि । तथा हे इन्द्र त्वं
^८चित्रान् चायनीयानि ^९वाजान् ^{१०}अन्नानि ^{११}अस्मभ्यम् ^{१२}उप ^{१३}माहि देहि । किंच ^{१४}अस्मभ्यं ^{१५}विधाः
 सर्वाः ^{१६}पुरंधीः ^{१७}बुद्धीः ^{१८}इषणः ^{१९}प्रेरय । अपि च हे ^{२०}मघवन् ^{२१}धनवन्निन्द्र त्वं ^{२२}अस्माकं ^{२३}गोदाः ^{२४}गवां
 दाता ^{२५}सु सुष्टु ^{२६}बोधि भव ॥

नू हृत इन्द्र नू गृणान इषं जरित्रे नद्योः न पीपेः ।

अकारि ते हरिवो ब्रह्म नव्यं धिया स्याम रथ्यः सदासाः ॥ ११ ॥

सु । स्तुतः । इन्द्र । नु । गृणानः । इषम् । जरित्रे । नद्यः । न । पीपेरिति पीपेः ।

अकारि । ते । हरिऽवः । ब्रह्म । नव्यम् । धिया । स्याम । रथ्यः । सदाऽसाः ॥ ११ ॥

पूर्वं व्याख्याता ॥ ॥ ८ ॥

‘कथा महाम्’ इत्येकादशर्चं द्वितीयं सूक्तं वामदेवस्यापि त्रैष्टुभमैन्द्रम् । ‘ऋतस्य हि’ इत्या-
 धास्तित्त्वं ऋतदेवताका वा । तथा चानुकान्ते—‘कथोपाख्यास्तित्त्वं ऋतदेव्यो वा’ इति । आभि-
 ष्टविकेऽहनि दशरत्रे प्रथमेऽहनि मार्घ्यदिनसवने मैत्रावरुणक्षेत्रेऽहनि सूक्तस्य स्थान इदं तृतीयं संपात-
 सूक्तम् । सूत्रितं च—‘कथा महामिन्द्रः पूर्वमिष एक इत्’ (आश्व. श्रौ. ७. ५) इति । महाव्रते
 निष्केवल्ये एतत् । तथैव पञ्चमस्यैके द्वात्रिंशत् सूत्रितं च—‘कथा महामवृषत्कस्य होतुरिति संपातः’
 (ऐ. आ. ५. २. २) इति ॥

कथा महामवृषत्कस्य होतुर्यज्ञं जुषाणो अभि सोममूधः ।

पिबन्नुशानो जुषमाणो अन्धो ववक्ष ऋष्वः शुचते धनाय ॥ १ ॥

कथा । महाम् । अवृषत् । कस्य । होतुः । यज्ञम् । जुषाणः । अभि । सोमम् । ऊधः ।

पिबन् । उशानः । जुषमाणः । अन्धः । ववक्षे । ऋष्वः । शुचते । धनाय ॥ १ ॥

‘महां महान्तं गुणैः प्रबृद्धमिन्द्रं’ कथा कथं केन प्रकारेण ^१अवृषत् वर्षयेत् । अस्मत्प्रेरिता
 स्तुतिरिति शेषः । तस्य महिम्नोऽतिमहत्त्वादिति भावः । स एवेन्द्रः ^२होतुः होमनिष्पादकस्य ^३कथं
 यजमानस्य ^४यज्ञं यार्गं ^५जुषाणः प्रीयमाणः सन् ^६अभि । गच्छेदिति शेषः । उपसर्गश्रुतेरुचित-
 क्रियाध्याहारः । किंच ऊधः उद्धतमतिप्रबृद्धं ^७सोमम् ^८अन्धः सोमलक्षणमन्नं ^९पिबन् आस्वादयन्
^{१०}उशानः तदेवान्नं कामयमानः ^{११}जुषमाणः सेवमानश्च ^{१२}ऋष्वः महामिन्द्रः ^{१३}शुचते प्रदीप्ताय ^{१४}धनाय
 हिरण्यादिलक्षणाया ^{१५}। उक्तलक्षणं धनं कस्मै यजमानाय दातुं ववक्षे वहति । पीतमेवाक्षे जठरे धारयति ।
 अनेन वाक्यद्वयेन इन्द्रस्याचिन्त्यचरितत्वं ख्यापितं भवति ॥

१. ख-ग-च-ण-अस्मदीयामेव स्तुतिम् । २. ख-ग-च-ण-फ-भ-बह्वीः । ३. न-स-‘त्वं’
 नास्ति । ४. ख-ग-च-ण-अवर्षयत् । ५. ख-ग-च-ण-न-भ-स-हिरण्यार्थं लक्षणाया; त-हिरण्यार्थं लक्षणाया ।

को अस्य वीरः सधुमादमाप समानंश सुमतिभिः को अस्य ।

कदस्य चित्रं चिकित्ते कदूती वृधे भुवच्छशमानस्य यज्योः ॥ २ ॥

कः । अस्य । वीरः । सधुमादम् । आप । सम् । आनंश । सुमतिभिः । कः । अस्य ।

कत् । अस्य । चित्रम् । चिकित्ते । कत् । ऊती । वृधे । भुवत् । शशमानस्य । यज्योः ॥ २ ॥

अस्य इन्द्रस्य संबन्धिनं सधमादम् । सह माधन्तीति सधमादः संग्रामः । तं सह सोमपानं वा वीरः स्तोत्राणामभिप्रायां वा वीरयिता एकः पुमान् आप प्राप्नोति । एकः च अस्य इन्द्रस्य सुमतिभिः शोभनाभिरनुग्रहबुद्धिभिः समानंश संगच्छते । कत् कदा वा अस्य इन्द्रस्य चित्रं वायवीयं धनं चिकित्ते प्रज्ञायते । तत्प्रदानसमर्थं न कोऽपि जानातीत्यर्थः । कत् कदा वा शशमानस्य स्तुवतः यज्योः शूर्ययजमानस्य वृधे वर्धनाय ऊती ऊत्या रक्षया भुवत् भवेत् ॥

कथा शृणोति हूयमानमिन्द्रः कथा शुण्वन्नवसामस्य वेद ।

का अस्य पूर्वरूपमातयो ह कथैनमाहुः पपुर्नि जरित्रे ॥ ३ ॥

कथा । शृणोति । हूयमानम् । इन्द्रः । कथा । शुण्वन् । अवसाम् । अस्य । वेद ।

काः । अस्य । पूर्वाः । उपमातयः । ह । कथा । एनम् । आहुः । पपुर्नि । जरित्रे ॥ ३ ॥

इन्द्रः परमैश्वर्ययुक्तः हूयमानम् आह्वयन्ते स्तोतारं कथा कथं शृणोति । स्तोत्राणि शुण्वन् अस्य स्तोतुः संबन्धीनि अवसां रक्षणानि कथा कथं च वेद वेत्ति । पूर्वाः पुरातनानि अस्य इन्द्रस्य संबन्धीनि उपमातयः दानानि काः इह कामिचित् सन्तीति शेषः । तानि दानानि जरित्रे स्तोतुः संबन्धिनो कामानां पपुर्नि प्रथितारम् एनम् इन्द्रं कथा कथं च आहुः वदन्ति ॥

कथा सबाधः शशमानो अस्य नशदामि द्रविणं दीध्यानः ।

देवो भुवन्नवेदाम क्रतानां नमो जगृभ्वाँ अभि यज्जुजोषत् ॥ ४ ॥

कथा । सबाधः । शशमानः । अस्य । नशत् । अभि । द्रविणम् । दीध्यानः ।

देवः । भुवत् । नवेदाः । मे । क्रतानाम् । नमः । जगृभ्वान् । अभि । यत् । जुजोषत् ॥ ४ ॥

सबाधः सपत्न्यानां पीडासहितः शशमानः इन्द्रविषयां स्तुतिं कुर्वन् दीध्यानः कर्मभिः दीप्यमानो यजमानः अस्य इन्द्रस्य संबन्धि द्रविणं पथादिधनं कथम् अभि नशत्

१. ख-ग-च-ण-भ-‘वा’ नास्ति । २. ख-ग-च-ण-भ-स्तुवतोऽस्य । ३. ख-ग-च-च-ण-‘व’ नास्ति । ४. ख-ग-च-ण-न-भ-स-कानि । ५. ख-ग-च-ण-न-भ-‘व’ नास्ति ।

अभिप्राप्नोति । षमः हविलक्षणमन्त्रं, जगृभ्वान् गृहीतवानिन्द्रः यत् यदा षमि
जुजोषत् माम् अभिसेवेत् तदा देवः दीव्यमान इन्द्रः मे मदीयानाम् ऋतानां स्तोत्राणां^१
नवेदाः अतिक्रमेण ज्ञाता षुचत् भवेत् । अत्र निपातस्थो नकारोऽतिशयवाची ॥

कथा कदस्य उपसो व्युष्टौ देवो मर्तस्य सख्यं जुजोष ।

कथा कदस्य सख्यं सखिभ्यो ये अस्मिन्कामं सुयुजं ततुस्ते ॥ ५ ॥

कथा । कत् । अस्याः । उपसः । विडडौ । देवः । मर्तस्य । सख्यम् । जुजोष ।

कथा । कत् । अस्य । सख्यम् । सखिभ्यः । ये । अस्मिन् । कामम् । सुयुजम् । ततुस्ते ॥ ५ ॥

देवः द्योतमान इन्द्रः षस्या षपसो व्युष्टौ प्रभाते षमर्तस्य मर्त्यस्य मनुष्यस्य स्तोतुः
संवन्धि षसख्यं सखिकर्म षकथा कथं केन प्रकरणेन षकत् कदा षजुजोष सेवेत् । षये स्तोतारः षअस्मिन्
इन्द्रे षसुयुजं सुष्टु प्रयुज्यमानं षकामं कामनीयं^२ हविः स्तोत्रं च षततुस्ते वितेनिरे षअस्य इन्द्रस्य षसख्यं
सखिकर्म षसखिभ्यः स्तोतुभ्यः षकथा कथं षकत् कदाचित् । भवेदिति शेषः ॥ ॥ ५ ॥

किमादमन्त्रं सख्यं सखिभ्यः कदा नु ते भ्रात्रं प्र ब्रवाम ।

श्रिये सुदृशो वपुर्स्य सर्गाः स्वर्यं चित्रतममिष आ गोः ॥ ६ ॥

किम् । आत् । अमन्त्रम् । सख्यम् । सखिभ्यः । कदा । नु । ते । भ्रात्रम् । प्र । ब्रवाम् ।

श्रिये । सुदृशः । वपुः । अस्य । सर्गाः । स्वर्यः । न । चित्रतमम् । इषे । आ । गोः ॥ ६ ॥

हे इन्द्र वयं यजमानाः ते त्वदीयम् षअमन्त्रं शत्रून्भिभावुकं षसख्यं सखिकर्म षसखिभ्यः
स्तोतुभ्यः^३ षकिमात् किं सित् षप्र षब्रवाम प्रकरणेन वदेम । षते त्वदीयं षभ्रात्रं भ्रातृकर्म च षकदा
षनु कदा खलु प्र ब्रवाम । षसुदृशः शोभनदर्शनस्य षअस्य इन्द्रस्य संवन्धिनः षसर्गाः उद्योगाः षश्रिये
सर्वेषां स्तोत्राणां श्रेयसे । भवन्तीति शेषः । षस्वर्यं सूर्या यथा दर्शनीयतमस्तथा षगोः गन्तुरिन्द्रस्य
षचित्रतमं दर्शनीयतमं षवपुः शरीरम् षआ षइषे आ समन्तात् सर्वैरिष्यते ॥

दुहं जिघांसन्ध्वरसमनिन्द्रां तेतिक्ते तिग्मा तुजसे अनीका ।

ऋणा चिद्यत्र ऋणया न उग्रो दूरे अज्ञाता उपसो वबाधे ॥ ७ ॥

दुहम् । जिघांसन् । ध्वरसम् । अनिन्द्राम् । तेतिक्ते । तिग्मा । तुजसे । अनीका ।

ऋणा । चित् । यत्र । ऋणस्याः । नः । उग्रः । दूरे । अज्ञाताः । उपसः । वबाधे ॥ ७ ॥

१. ख-ग-च-ण-भ-ल-अभिसेवते । २. ख-ग-च-ण-च स्तोत्राणाम् ; भ-च स्तोत्राणाम् । ३. ख-ग-
ण-प-क-भ-कमनीयम् । ४. ख-ग-च-ण-च स्तोत्रभ्यः नास्ति ; न-स-तेभ्यः स्तोत्रभ्यः ।

अयमिन्द्रः^१ वृहं द्रोहं कुर्वतीं^२ पृथरसं^३ हिंसिकाम्^४ अग्निन्द्राम्^५ इन्द्रमजानतीं^६ राक्षसीं^७ जिघांसन्
हन्तुमिच्छन्^८ पतिग्मानि^९ पूर्वमेव तीक्ष्णानि^{१०} अनीका अनीकानि आयुधानि^{११} तुजसे तद्वधाथ
पतिके अत्यर्थं तीक्ष्णो करोति । यत्र यासुषः सु तदुपलक्षितेष्वहः सु^{१२} ऋणा^{१३} चित्^{१४} ऋणान्यपि^{१५} वनः
अस्मान् बाधन्त इति शेषः । ताः^{१६} उपसः च^{१७} उग्रः उद्गूणबलः^{१८} ऋणयाः^{१९} ऋणस्य हन्तेन्द्रः^{२०} । यातिः
वधकर्मा^{२१} । वद्रे^{२२} अज्ञाताः अननुभूताः सतीः^{२३} ववबाधे अपीडयत् ॥

ऋतपेयनाम्येकाहे मरुवतीयनिष्केवदयशखयोः निविदानात्^१ पुरस्तात् 'ऋतस्य हि'
इत्येतदाविके द्वे ऋचौ क्रमेण शंसनीये । सूत्रितं च—'ऋतस्य हि शुरुषः सन्ति पूर्वोरिति सूक्तमुखीये'^२
(आश्व. श्री. ९. ७) इति ॥

ऋतस्य हि शुरुषः सन्ति पूर्वोर्ऋतस्य धीतिर्वृजिनानि हन्ति ।

ऋतस्य श्लोकौ बधिरा ततर्द कर्णौ बुधानः शुचमान आयोः ॥ ८ ॥

ऋतस्य । हि । शुरुषः । सन्ति । पूर्वीः । ऋतस्य । धीतिः । वृजिनानि । हन्ति ।

ऋतस्य । श्लोकः । बधिरा । ततर्द । कर्णौ । बुधानः । शुचमानः । आयोः ॥ ८ ॥

अत्र ऋतशब्देनेन्द्रो वाक्यो वा सत्यं वा यज्ञो बोध्यते । ऋतस्य^१ ऋतदेवस्य संबन्धिन्यः
पूर्वीः बह्वयः^२ शुरुषः आपः^३ सन्ति^४ हि भवन्ति खलु । ऋतस्य ऋतदेवस्य संबन्धिनो
धीतिः प्रज्ञा तद्विषया स्तुतिर्वा^५ वृजिनानि वर्जनीयानि पापानि हन्ति हिनस्ति । ऋतस्य
ऋतदेवस्य संबन्धिनो श्लोकः स्तुतिरूपा वाक्^६ आयोः गन्तुमनुष्यस्य संबन्धिनो बधिरा बधिरौ
प्रतिबद्धौ^७ कर्णौ कर्णौ ततर्दं नृणति । कीदृशः श्लोकः । बुधानः बुध्यमानः शुचमानः दीप्यमानः ॥

ऋतस्य दृक्हा धरुणानि सन्ति पुरुणि चन्द्रा वपुषे वपूषि ।

ऋतेन दीर्घमिपणन्त पृक्षं ऋतेन गावं ऋतमा विवेशुः ॥ ९ ॥

ऋतस्य । दृक्हा । धरुणानि । सन्ति । पुरुणि । चन्द्रा । वपुषे । वपूषि ।

ऋतेन । दीर्घम् । इपणन्त । पृक्षः । ऋतेन । गावं । ऋतम् । आ । विवेशुः ॥ ९ ॥

वपुषे वपुषतः । पृथगर्थे चतुर्थी । ऋतस्य ऋतदेवस्य संबन्धीनि दृक्हा दृढानि धरुणानि
धारकाणि पुरुणि बह्वनि चन्द्रा चन्द्राण्याह्लादकानि वपूषि रूपाणि सन्ति भवन्ति । ऋतेन
ऋतदेवेन दीर्घम् अत्यधिकं पृक्षः अन्नम् इपणन्त स्तोतार इच्छन्ति । ऋतेन ऋतदेवेन गावः
धेनवः ऋते यज्ञं दक्षिणास्वेन आ विवेशुः प्रविशन्ति । यद्वा । गावो रश्मय ऋतमुक्कम्
आविवेशुः ॥

१. ख-ग-च-ण-न-स-निविदानीयात् । २. घ-फ-भ-सूक्तमुखे । ३. ख-ग-च-ण-ऋतस्य देवस्य संबन्धिनो
धीतिः प्रज्ञा वृजिना वर्जनीयानि पापानि हन्ति हिनस्ति । ऋतस्य ऋतदेवस्य संबन्धिन्यः पूर्वीः बह्वयः
शुरुषः आपः सन्ति हि भवन्ति खलु । ऋतस्य इन्द्रस्य । ४. ख-ग-च-ण-न-भ-स- प्रतिबद्धौ नास्ति ।

ऋतं येमान ऋतमिद्वनोत्पृतस्य शुष्मस्तुरया उ गन्धुः ।

ऋताय पृथ्वी बहुले गभीरे ऋताय धेनू परमे दुहाते ॥ १० ॥

ऋतम् । येमानः । ऋतम् । इत् । वनोति । ऋतस्य । शुष्मः । तुरऽयाः । ऊँ इति । गन्धुः ।

ऋताय । पृथ्वी इति । बहुले इति । गभीरे इति ।

ऋताय । धेनू इति । परमे इति । दुहाते इति ॥ १० ॥

‘ऋतम् ऋतदेवं’ येमानः नियच्छन् स्तुतिभिर्वशीकुर्वन् स्तोता ऋतमित् ऋतदेवमेव वनोति संभजते । ऋतस्य ऋतदेवस्य संबन्धिः शुष्मः बलं तुरयाः तृणं गन्धुः । उ इति चार्थे । जलकामश्च भवति । बहुले विस्तीर्णं गभीरे दुरवगाहे पृथ्वी द्यावापृथिव्यौ ऋताय ऋतदेवाय भवतः । धेनू ग्रीणयिन्यौ परमे उत्कृष्टे द्यावापृथिव्यौ ऋताय ऋतदेवायैव दुहाते दोहनं कुर्वते ॥

नू घृत इन्द्र नू गृणान इषं जरित्रे नद्यो न पीपेः ।

अकारि ते हरियो ब्रह्म नव्यं धिया स्याम रथ्यः सदासाः ॥ ११ ॥

नू । स्तुतः । इन्द्र । नू । गृणानः । इषम् । जरित्रे । नद्यः । न । पीपेरिति पीपेः ।

अकारि । ते । हरिऽवः । ब्रह्म । नव्यम् । धिया । स्याम् । रथ्यः । सदाऽसाः ॥ ११ ॥

पूर्वं व्याख्याता ॥ ॥ १० ॥

‘का सुष्टुतिः’ इत्येकादशचं तृतीयं सूक्तं वामदेवस्यापमैन्द्रम् । दशम्यनुष्टुप् शिष्टास्तिष्ठुभः । तथा चानुक्रमणिका—‘का सुष्टुतिरूपान्त्यानुष्टुप्’ इति । विनियोगो लैङ्गिकः ॥

का सुष्टुतिः शर्वसः सुनुमिन्द्रमर्वाचीनं राधसु आ ववर्तत् ।

दुदिहिं वीरो गृणते वसूनि स गोपतिर्निष्विधां नो जनासः ॥ १ ॥

का । सुऽस्तुतिः । शर्वसः । सुनुम् । इन्द्रम् । अर्वाचीनम् । राधसे । आ । ववर्तत् ।

दुदिः । हि । वीरः । गृणते । वसूनि । सः । गोऽपतिः । निऽसिधाम् । नः । जनासः ॥ १ ॥

‘का कीदृशी’ सुष्टुतिः शर्वसः सूनुं बलस्य पुत्रम् । अतिबलिनमित्यर्थः । अर्वाचीनम् अस्मदभिमुखम् इन्द्रं परमैश्वर्ययुक्तं राधसे धनाय अस्मभ्यं धनं दातुम् आ ववर्तत् आवर्तयेत् । हे जनासः जना यजमानाः वीरः विक्रान्तः गोपतिः पश्चादिधनस्य पालकः एसः इन्द्रः निष्विधां निषेद्धणां शत्रूणां संबन्धीनि वसूनि धनानि गृणते गृणन्नयः स्तोतृभ्यः नः अस्मभ्यं दुदिहिं दाता खलु भवति ॥

स वृत्रहृत्ये हन्यः स ईड्यः स सुष्टुत इन्द्रः सत्यराधाः ।

स यामुञ्जा मधवा मर्त्याय ब्रह्मण्यते सुर्वये वरिवो धात् ॥ २ ॥

सः । वृत्रहृत्ये । हन्यः । सः । ईड्यः । सः । सुष्टुतः । इन्द्रः । सत्यराधाः ।

सः । यामन् । आ । मधवा । मर्त्याय । ब्रह्मण्यते । सुर्वये । वरिवः । धात् ॥ २ ॥

१सः इन्द्रः १वृत्रहृत्ये वृत्राणां कवृणां हृत्ये हनने निमित्तभूते सति १यामन् युद्धे १हन्यः आह्वातयो भवति । १सः इन्द्रः १ईड्यः स्तुत्यो भवति । १सः १इन्द्रः १सुष्टुतः सन् १सत्यराधाः यजमानेभ्यो दातुं सत्यधनो भवति । १मधवा धनवान् १सः इन्द्रः १ब्रह्मण्यते स्तोत्रमिच्छते १सुर्वये सोमं सुर्वते १मर्त्याय मनुष्याय यजमानाय १वरिवः धनम् । वरिव इति धननामैतत् । १आ १धात् आ समन्तात् ददाति ॥

तमित्रो वि ह्वयन्ते समीके रिरिक्तांसस्तुन्वः कृण्वत त्राम् ।

मिथो यच्यागमुभयांसो अगमन्नस्तोकस्य तनयस्य सातौ ॥ ३ ॥

तम् । इत् । नरः । वि । ह्वयन्ते । समुईके । रिरिक्तांसः । तुन्वः । कृण्वत । त्राम् ।

मिथः । यत् । त्यागम् । उभयांसः । अगमन् । नरः । तोकस्य । तनयस्य । सातौ ॥ ३ ॥

१नरः नेतारो मनुष्याः १समीके युद्धे १तमित् तमेवेन्द्रं १वि १ह्वयन्ते विविधमाह्वानं कुर्वते । १तुन्वः स्वकीयानि शरीराणि १रिरिक्तांसः तपसा रेचयन्तो यजमानास्तमेवेन्द्रं १त्रां त्रातारं १कृण्वत कृण्वते कुर्वते । १यत् यदा १मिथः परस्परं संगताः १उभयांसः उभये यजमानाः स्तोत्रारश्च १त्यागं त्यागकर्तारं दातारमिन्द्रम् १अगमन् उपगच्छन्ति तदा १नरः उभयविधा मनुष्याः १तोकस्य पुत्रस्य १तनयस्य पौत्रस्य च १सातौ लाभे निमित्तभूते सति तमेवेन्द्रं त्रातारं कुर्वन्तीति संबन्धः ॥

क्रतूयन्ति क्षितयो योगे उग्राशुषाणासो मिथो अर्णसातौ ।

स यद्विशोऽववृन्नत युष्मा आदिन्नम इन्द्रयन्ते अभीके ॥ ४ ॥

क्रतूयन्ति । क्षितयः । योगे । उग्र । आशुषाणासः । मिथः । अर्णसातौ ।

सम । यत् । विशः । अववृन्नत । युष्माः । आत् । इत् । नेमै । इन्द्रयन्ते । अभीके ॥ ४ ॥

हे १उग्र उग्रवलेन्द्र १आशुषाणासः व्यामुवन्तः १क्षितयः मनुष्याः । क्षितय इति मनुष्य-नामैतत् । १अर्णसातौ सस्यादिफलसिद्धयर्थमुदकलाभे निमित्ते सति १मिथः परस्परं १योगे संबन्धे सति १क्रतूयन्ति क्रतुनि कर्माणीच्छन्ति । १यत् यदा १युष्माः योषयिभ्यः १विशः प्रजाः १अभीके युद्धे ।

अभीक इति संग्रामानामैतत् । १सम् १अवबुधन्त संवर्तन्ते परस्परं संगच्छन्ते १आदित् तदानीमेव १नेमे
केचन भाग्यवन्तो योधकाः १इन्द्रयन्ते युद्धे इन्द्रमिच्छन्ति ॥

आदिद् नैम इन्द्रियं यजन्त आदिस्पृक्तिः पुरोळाशं रिरिच्यात् ।

आदिस्सोमो वि पृच्यादसुष्वीनादिज्जोष वृषभं यजधै ॥ ५ ॥

आत् । इत् । ह । नैमै । इन्द्रियम् । यजन्ते । आत् । इत् । पृक्तिः । पुरोळाशम् । रिरिच्यात् ।

आत् । इत् । सोमः । वि । पृच्यात् । असुस्वीन् । आत् । इत् । ज्जोष । वृषभम् । यजधै ॥ ५ ॥

१आदित् तदानीमेव युद्धकाले १नेमे अन्ये योधाः १इन्द्रियं बलवन्तमिन्द्रं १यजन्ते १ह पूजयन्ति ?
खलु । कश्चित् १आदित् अनन्तरमेव १पुरोळाशं पिष्टरूपं हविः १पृक्तिः पचन् १रिरिच्यात् इन्द्राय दद्यात् ।
१आदित् २अनन्तरमेव १सोमः अभिषुतसोमो यजमानः १असुस्वीन् अनभिषुतसोमान् यजमानान् १वि
१पृच्यात् धनैः पृथक्कुर्यात् २ । १आदित् अनन्तरमेव कश्चित् १वृषभं कामानां वर्धितारमिन्द्रं १यजधै
यद्गुं १ज्जोष सेवते ॥ ॥ ११ ॥

कृणोत्यस्मै वरिवो य इत्थेन्द्राय सोममुशते सुनोति ।

सध्रीचीनेन मनसाविवेनं तमित्सखायं कृणुते समस्तु ॥ ६ ॥

कृणोति । अस्मै । वरिवः । यः । इत्था । इन्द्राय । सोमम् । उशते । सुनोति ।

सध्रीचीनेन । मनसा । अविऽवेनम् । तम् । इत् । सखायम् । कृणुते । समस्तु ॥ ६ ॥

१यः यजमानः १सोमम् १उशते कामयमानाय १इत्था अयुत्र स्वर्गलोके स्थिताय १इन्द्राय १सुनोति
अभिषेवं करोति इन्द्रोऽपि १अस्मै यजमानाय १वरिवः धनं १कृणोति करोति । १सध्रीचीनेन संगतेन
१मनसा प्रवणेन चित्तेन १अविवेनम् । वेनतिः कान्तिकर्मा । विवेनो विगतेच्छः । तदन्वोऽविवेनः ।
आत्मानं कामयमानं १तमित् तमेव सुवन्तं यजमानं १सखायं मित्रं १समास्तु संग्रामेऽपिन्द्रः १कृणुते
करोति ॥

य इन्द्राय सुनवत्सोममुद्य पचात्पृक्तीरुत भुञ्जाति धानाः ।

प्रति मनायोरुचथानि हर्यन्तस्मिन्दधवृषणं शुष्ममिन्द्रः ॥ ७ ॥

यः । इन्द्राय । सुनवत् । सोमम् । अद्य । पचात् । पृक्तीः । उत । भूजाति । धानाः ।

प्रति । मनायोः । उचथानि । हर्यन् । तस्मिन् । दधत् । वृषणम् । शुष्मम् । इन्द्रः ॥ ७ ॥

अथ अस्मिन् दिवसे ययः यजमानः इन्द्राय परमैश्वर्ययुक्ताय देवाय सोमं^१ सोमलक्षणमर्जं सुनवत् सुनुयात् अभिषवं कुर्यात् । तथा यः पक्तीः पक्व्यांश्च पुरोडाशादीन् उपचात् पथेत् पक्वं कुर्यात् । उत अपि च यः धानाः भर्जनयोग्यान् यवान् । अत्र भृष्टयववाची धानाश्च दस्तद्योग्यं यवमात्रं लक्षयति । भृज्जाति भृजेत् भर्जनं कुर्यात् । इन्द्रः मनार्थोः स्तुतिमिच्छतो यजमानस्य उच्यते स्तोत्राणि प्रति हव्यं प्रतिक्रामयमानः सन् एतस्मिन् यजमाने वृषणं कामानां वर्षण-समर्थं शुष्मं बलं दधत् धारयति ॥

यदा समर्थं व्यचेदधावा दीर्घं यदाजिमभ्यस्यदर्थः ।

अचिक्रदवृषणं पत्न्यच्छा दुरोण आ निशितं सोमसुद्धिः ॥ ८ ॥

यदा । सऽमर्थम् । वि । अचेत् । ऋधावा । दीर्घम् । यत् । आजिम् । अभि । अस्यत् । अर्थः ।

अचिक्रदत् । वृषणम् । पत्नीं । अच्छ । दुरोणे । आ । निशितम् । सोमसुत्तमिः ॥ ८ ॥

यदा ऋधावा^२ शत्रूणां हिंसक इन्द्रः समर्थं सह मतेष्यं शत्रुं व्यचेत् व्यज्ञासीत् विशेषेण जानीयात् । यत् यदा अर्थः स्वासीन्द्रः दीर्घम् अत्यधिकम् आजि संग्रामम् अभ्यस्यत् अभिपश्येत् तदा तस्य इन्द्रस्य पत्नी दुरोणे यज्ञगृहे सोमसुद्धिः सोमं सुवद्विक्रिस्विभिः निशितं तीक्ष्णीकृतम् । सोमपापेनोत्साहवन्तमित्यर्थः । वृषणं कामानां वर्धितारमिन्द्रम् अच्छ अभि आ अचिक्रदत् आक्रन्दति आह्वयते ॥

भूयसा वृक्षमचरत्कनीयोऽविक्रीतो अकानिषं पुनर्थम् ।

स भूयसा कनीयो नारिरेचीदीना दक्षा वि दुहन्ति प्र वाणम् ॥ ९ ॥

भूयसा । वृक्षम् । अचरत् । कनीयः । अविक्रीतः । अकानिषम् । पुनः । यन् ।

सः । भूयसा । कनीयः । न । अरिरेचीत् । दीनाः । दक्षाः । वि । दुहन्ति । प्र । वाणम् ॥ ९ ॥

अत्र ऋग्वेदे संप्रदायविद्विः पूर्वाचार्यैः केचित् श्लोकाः पठ्यन्ते । ते पुनः लिख्यन्ते । ‘अस्य यः परिगृह्णाति मूल्यं पण्येन भूयसा । स केतारं पुनर्मूल्यं विक्रीतरवर्थं^३ मया’ ॥ १ ॥ इति वृषणं काम्यते पुनर्मूल्यस्य पूरणम् । स विक्रीता पुनर्मूल्यं भूयसा न प्रपूरयेत् ॥ २ ॥ हानं न लभते वरने^४ यदा विक्रीत-वान्पुरा । यथासमयमेव स्यात्तयोर्न पुनरन्वया ॥ ३ ॥ अयं विक्रय एवेति समयश्चेत् हृतो^५ भवेत् । अथ मूल्यार्थमेतस्याद्विचार्यैव^६ तु निर्णयः^७ ॥ ४ ॥ इत्येवं समयोऽकारि तदा मूल्यं प्रपूर्यते^८ । तस्मादादौ मया कार्यः समयोऽत्रेति^९ चिन्तयन्^{१०} ॥ ५ ॥ वामदेवो वहीकृत्य शक् स्तोत्रेण भूयसा । विक्रीणन्

१. ख-ग-च-ण-न-भ-‘सोमं’ नास्ति । २. त-ऋधावान् हिंसावान् । ३. ख-ग-च-ण-अस्य । ४. फ-अत्र । ५. ख-ग-च-ण-त-न-भ-स-विक्रीतवान् पुरा । ६. ख-ग-च-ण-न-भ-विक्रीता न । ७. त-न-भ-स-वक्तुम् ; ल-केतुः । ८. ख-ग-च-ण-त-न-भ-स-कुतो । ९. ख-ण-‘मेतस्यामविचार्यैव निश्चयः ; ग-च-‘मेतस्यामविचार्यै विनिश्चयः ; न-भ-स-‘मेतस्यामविचार्यैव निर्णयः । १०. ल-प्रवर्तते । ११. ण-त-भ-समर्थो नेति चिन्तयेत् ।

समयं चक इन्द्रं क इममित्युचि ॥ ६ ॥ अतश्च द्रुच एकार्थो भूयसा वस्त्रमित्ययम्^१ इति ॥ अयमर्थः प्रतिपाद्यते । कश्चित्^२ भूयसा भूझा पण्येन द्वयेण^३ कनीयः अत्यतरं^४ वस्त्रं वसु मूल्यं धनम्^५ अचरत् प्राप्नोति । पुनर्यन्^६ क्रेतारं पुनर्गच्छन् स विक्रेतायमर्थो मया^७ अविक्रीतः इति द्रुचन्^८ अकारिणं मूल्य-प्राप्तिं कामयते ॥ व्याख्येय उक्तमपुरुषः ॥ वसः विक्रेता भूयसा धनेन कनीयः अत्यतरं मूल्यं नारि-रेषीत् क्रेतुः सकाशात् रिक्तीकरोति । न लभत इत्यर्थः । वदीनाः असमर्थाः^९ दक्षाः समर्थाश्च^{१०} वाणं वचनं एवि एप्र एतुहस्ति यथोक्तं क्रयकाले तथैव लभन्ते ॥

क इमं दशभिर्महेन्द्रं क्रीणाति धेनुभिः । यदा वृत्राणि जङ्घनदथैनं मे पुनर्देदत् ॥ १० ॥

कः । इमम् । दशभिः । मर्म । इन्द्रम् । क्रीणाति । धेनुभिः ।

यदा । वृत्राणि । जङ्घनत् । अर्थ । एनम् । मे । पुनः । ददत् ॥ १० ॥

वमम मदीयम्^१ इमं स्वभूतम्^२ इन्द्रं^३ धेनुभिः^४ प्रीणयित्रीभिः^५ दशभिः दशसंख्याकामिः स्तुतिभिः^६ वकः^७ क्रीणाति^८ क्रयं करोति । तदानीं हे क्रेतारो युष्माकं मध्ये एवमपि समयः क्रियते । यदा अयमिन्द्रः^९ वृत्राणि स्वदीयान्^{१०} शत्रून्^{११} जङ्घनत् हन्यात्^{१२} एवमनन्तरमेव^{१३} एनम्^{१४} इन्द्रं^{१५} मे मर्षं^{१६} पुनर्देदत् पुनर्देद्यात् ॥

नू ध्रुत इन्द्र नू गृणान इषं जरित्रे नद्योः न पीपेः ।

अकारि ते हरिवो ब्रह्म नव्यं धिया स्याम रध्यः सदासाः ॥ ११ ॥

नू । स्तुतः । इन्द्र । नू । गृणानः । इषम् । जरित्रे । नद्यः । न । पीपेरिति पीपेः ।

अकारि । ते । हरिऽवः । ब्रह्म । नव्यम् । धिया । स्याम । रध्यः । सदासाः ॥ ११ ॥

पूर्वं व्याख्याता ॥ ॥ १२ ॥

‘को अद्य’ इत्यष्टवं चतुर्थं सूक्तं वामदेवस्यापि त्रेष्टुभ्यैन्द्रम् । तथा चानुक्रान्तं—‘को अद्याद्यौ’ इति । दशरात्रे चतुर्थेऽहनि माध्यदिने सवने स्तोमवृद्धौ मैत्रावरुणशस्त्रे आरम्भणीयाया उपरिष्ठादिदे सूक्तमावपनीयं च । सूत्रितं च—‘स्तोमे वर्धमाने को अद्य नर्यः’ (आश्व. श्रौ. ७. १२.) इति ॥

को अद्य नर्यो देवकाम उशभिन्द्रस्य सुख्यं जुजोष ।

को वा महेऽवसे पार्यीय समिद्धे अग्नौ सुतसोम ईडे ॥ १ ॥

कः । अद्य । नर्यः । देवऽकामः । उशन् । इन्द्रस्य । सुख्यम् । जुजोष ।

कः । वा । महे । अवसे । पार्यीय । समुऽइडे । अग्नौ । सुतऽसोमः । ईडे ॥ १ ॥

१. ख-ग-च-ण-फ-भ-वस्त्रमीरितम्; ल-वस्त्रमित्युचम् । २. ख-ग-च-ण-न्त-न-प-फ-भ-स-
‘स्तुतिभिः’ नास्ति ।

अथ अस्मिन् दिवसे नर्यः^१ मनुष्यहितः^२ देवकामः देवानिच्छन् उदकान् कामयमानः कः यजमानः इन्द्रस्य सखित्वं जुजोष सेवते । किंच सुतसोमः अभियुतसोमः को वा यजमानः असौ समिद्धे प्रज्वलिते सति महे महते प्रवृद्धाय पार्याय पारमर्हते अवसे तर्पणाय^३ ईद्रे इन्द्रं स्तौति ॥

को नानाम वचसा सोम्याय मनायुर्वी भवति वस्ते उक्षाः ।

क इन्द्रस्य युज्यं कः सखित्वं को भ्रात्रं वष्टि कवये क ऊती ॥ २ ॥

कः । ननाम् । वचसा । सोम्याय । मनायुः । वा । भवति । वस्ते । उक्षाः ।

कः । इन्द्रस्य । युज्यम् । कः । सखित्वम् । कः । भ्रात्रम् । वष्टि । कवये । कः । ऊती ॥ २ ॥

कः यजमानः वचसा वायूपया रतुत्या सोम्याय सोमाहोमिन्द्राय ननाम नमति प्रहो भवति । कः वा इन्द्राय मनायुः भवति स्तुतिकामोऽस्ति । कः उक्षाः इन्द्रेण दत्ता गाः वस्ते आच्छादयति । धारयतीत्यर्थः^४ । कः इन्द्रस्य युज्यं साहाय्यं वष्टि इच्छति । कः सखित्वं को भ्रात्रं भ्रातृभावं वष्टि इच्छति । कवये कान्तदक्षिणे इन्द्राय ऊती उतये तर्पणाय कः । भवतीति शेषः ॥

को देवानामवो अद्या वृणीते क आदित्याँ अदिति ज्योतिरीद्रे ।

कस्याश्विनाविन्द्रो अग्निः सुतस्यांशोः पिबन्ति मनसाविवेनम् ॥ ३ ॥

कः । देवानाम् । अवः । अद्य । वृणीति । कः । आदित्यान् । अदितिम् । ज्योतिः । ईद्रे ।

कस्य । अश्विनौ । इन्द्रः । अग्निः । सुतस्य । अंशोः । पिबन्ति । मनसा । अविवेनम् ॥ ३ ॥

अथ अस्मिन् दिने कः यजमानः देवानां द्योतमानानामिन्द्रादीनाम् अवः रक्षणं वृणीते प्रार्थयते । क आदित्यान् देवान् अदितिं देवमातरं च योतिः उदकं च^५ ईद्रे याचते । अश्विनौ अश्विदेवौ^६ इन्द्रः च अग्निः च मनसा रतुत्या प्रीतोः सन्तः अविवेनम् अविगतकामम् । यथाकाममित्यर्थः । कस्य यजमानस्य संबन्धिनं सुतस्य अभिपुत्रस्य अंशोः सोमस्य । सोम-मित्यर्थः^७ । पिबन्ति पानं कुर्वन्ति ॥

१. ख-प-फ-भ-कः नर्यः । २. ल-मनुष्यः नृभ्यो हितः । ३. ख-ग-च-ण-न-त-न-प-फ-भ-स-
अर्पणाय । ४. ख-ग-च-ण-भ-कः सखित्वं कः भ्रात्रं भ्रातृत्वं च धारयतीत्यर्थः । क इन्द्रस्य युज्यं साहाय्यं
वष्टि इच्छति । कः कवये । ५. ख-ग-च-ण-‘देवान्’ नास्ति । ६. ख-ग-च-ण-न-भ-‘व’ नास्ति ।
७. ख-ग-च-ण-भ-देवौ । ८. ख-ग-च-ण-भ-सोमम् ।

तस्मा॑ अ॒भिर्भा॑रतुः शर्म॑ यंसुज्ज्योक्प॑त्रयात्सूर्यमु॒च्चरन्त॑म् ।

य इन्द्रा॑य सु॒नवा॑मेत्याह नरे॑ नर्या॑य नृ॒तमा॑य नृणाम् ॥ ४ ॥

तस्मै॑ । अ॒ग्निः । भा॑रतः । शर्म॑ । यंसु॒त् । ज्योक् । प॒श्यात् । सूर्य॑म् । उ॒त्त॒ऽच॒रन्त॑म् ।

यः । इन्द्रा॑य । सु॒नवा॑म । इति॑ । आह॑ । नरे॑ । नर्या॑य । नृ॒तमा॑य । नृणाम् ॥ ४ ॥

१भारतः हविषो भर्ताग्निः । 'प्राणो भूस्वा प्रजा धारयन् भारतः' इति वाजसनेयकम् ।
२अग्निः । तस्मै यजमानाय । ३शर्म सुखं । यंसत् यच्छेत् । किवायमग्निः । ४ज्योक् चिरकालम् ।
५उच्चरन्तम् उच्यन्ते । ६सूर्य । पश्यात् पश्येत् । ७यः यजमानः । ८इन्द्राय । ९सुनवामेत्याह इन्द्रार्थं
सोमामिषव कुर्यामिति ब्रवीति । कीदृशायेंद्राय । १०नरे नेत्रे । ११नर्याय नरहिताय । १२नृणां नराणां
नेतृणां मध्ये । १३नृतमाय नेतृतमाय ॥

न तं जि॒नन्ति॑ ब॒हवो॑ न द॒भ्रा उ॒र्वेस्मा॑ अ॒दितिः॑ शर्म॑ यंसत् ।

प्रि॒यः सु॒कृत्प्रि॒य इन्द्रे॑ म॒नायुः॑ प्रि॒यः सु॒ग्रावीः॑ प्रि॒यो अ॒स्य सो॒मी ॥ ५ ॥

न । तम् । जि॒नन्ति॑ । ब॒हवः॑ । न । द॒भ्राः । उ॒रु । अ॒स्मै । अ॒दितिः॑ । शर्म॑ । यंसत् ।

प्रि॒यः । सु॒कृत् । प्रि॒यः । इन्द्रे॑ । म॒नायुः॑ । प्रि॒यः । सु॒ग्रा॒वीः । प्रि॒यः । अ॒स्य । सो॒मी ॥ ५ ॥

१दभ्राः अल्पाः । २बहवो । ३नरे बहवोऽपि शत्रुजनाः । ४तं यजमानं । ५न जिनन्ति न हिसन्तु ।
६य इन्द्राय सुनवामेत्याह तमिति पूर्वेण संबन्धः । ७अदितिः इन्द्रमाता । ८अस्मै यजमानाय । ९उरु
विस्तीर्ण । १०शर्म सुखं । यंसत् यच्छत् । किंच । ११इन्द्रे इन्द्राय । १२सुकृत् शोभनयागादीनां कर्ता
यजमानः । १३प्रियः भवति । १४मनायुः इन्द्रविषयस्तुतिकामश्चात्येन्द्रस्य । १५प्रियः भवति । १६सुग्रावीः सुष्ठु-
प्राविता । सुष्ठु प्रगच्छन्नुपगच्छन् वा यजमानोऽत्येन्द्रस्य । १७प्रियः भवति । १८सोमी सोमवान् यजमानः
१९अस्य इन्द्रस्य । २०प्रियः भवति ॥ ॥ १३ ॥

सु॒ग्रा॒व्यः प्रा॒शुषा॑लेष वी॒रः सु॒र्वैः प॒क्तिं कृ॑णुते के॒वलेन्द्रः॑ ।

नामु॒ष्वेरा॑पि॒न सखा॑ न जा॒मिर्दु॑ष्प्रा॒व्योऽव॑हन्ते॒ दवा॑चः ॥ ६ ॥

सु॒ग्रा॒व्यः । प्रा॒शुषा॑द् । एषः । वी॒रः । सु॒र्वैः । प॒क्तिम् । कृ॑णुते । के॒व॒ल्य । इन्द्रः॑ ।

न । अमु॒ष्वेः । आ॒पिः । न । सखा॑ । न । जा॒मिः ।

दुःप्रा॒व्यः । अ॒व॒हन्ता॑ । इत् । अवा॑चः ॥ ६ ॥

१. ख-ग-च-ण-भ- 'नेतृणां मध्ये' नास्ति । २. ख-ग-च-ण-फ-भ-दक्षाः; घ-न-प-स-लक्ष्याः ।
३. ख-ग-च-ण-भ- 'बहवो न' नास्ति । ४. ख-ग-च-ण-त-न-स-शत्रुजाताः । ५. त-तस्मै ।
६. ख-त-प-फ-शोभनयागादीनाम् । ७. ख-ग-मनोयुक्तो यजमानः; घ-च-ण-न-भ-स-
'इन्द्रविषय' ... भवति' नास्ति । ८. त-ल-हविर्भिः सुष्ठु प्रतर्पिता ।

वम्राष्ट्रुवाद् वम्राणां प्रकर्षेण क्षीप्रमभिभविता ववीरः विक्रान्तः वपुषः वृद्धः वसुधाव्यः सुष्टु उपगच्छतो हविर्भिः सुष्टु प्रतर्पयितुर्वा वसुधैः सुन्वतो यजमानस्य संवन्धिर्ना वकेवला केवलमसाधारणा वपक्ति वक्रुते आत्मनः कुरुते । किंचेन्द्रः वअसुधैः असुन्वतोऽयजमानस्य वआपिः व्यासः वन भवति । इन्द्रोऽयजमानस्य वसखा वन भवति । वजामिः वन्धुश्च वन भवति । अपि च वदुष्याव्यः दुरुपगमनस्य वअवाचः स्तुतिरहितस्य पुरुषस्य वअवहन्तेत् हिंसितैव भवति ॥

न रेवता पणिना सख्यमिन्द्रोऽसुन्वता सुतपाः सं गृणीते ।

आस्य वेदः खिदति हन्ति नृशं वि सुष्वये पक्तये केवलो भूत् ॥ ७ ॥

न । रेवता । पणिना । सख्यम् । इन्द्रः । असुन्वता । सुतपाः । सम् । गृणीते ।

आ । अस्य । वेदः । खिदति । हन्ति । नृशम् । वि । सुष्वये । पक्तये । केवलः । भूत् ॥ ७ ॥

वसुतपाः अभिषुतं सोमं पिबन् वृद्धः रेवता धनवता वपणिना वणिजा लुब्धेन वअसुन्वता सोमाभिषवमकुर्वता अयजमानेन सह वसख्यं सखित्वं वन वसं वगृणीते न संस्तौति । नानुमन्यत इत्यर्थः । किंच वअस्य अयजमानस्य वनम् निरर्थकं वेदः धनं ज्ञानं वा वआ खिदति उद्धरति । वहन्ति हिनस्ति च । अपि च वसुष्वये सोमं सुन्वते वपक्तये हवींषि पक्ते यजमानाय वकेवलः असाधारणः सन् ववि वभूत् विभवति ॥

इन्द्रं परेऽवरे मध्यमासु इन्द्रं यान्तोऽवसितासु इन्द्रम् ।

इन्द्रं क्षियन्तं उत युध्यमाना इन्द्रं नरो वाजयन्तो हवन्ते ॥ ८ ॥

इन्द्रम् । परे । अवरे । मध्यमासः । इन्द्रम् । यान्तः । अवसितासः । इन्द्रम् ।

इन्द्रम् । क्षियन्तः । उत । युध्यमानाः । इन्द्रम् । नरः । वाजयन्तः । हवन्ते ॥ ८ ॥

वपरे उत्कृष्टाः वअवरे निकृष्टाश्च जनाः १ वृद्धः २ वहन्ते आह्वयन्ति । वमध्यमासः मध्यमाश्च वइन्द्रम् एव हवन्ते । यान्तः कार्यसिद्धयर्थं गच्छन्तो जनाः ४ इन्द्रमेवाह्वयन्ति । अवसितासः निविष्टाश्च ५ इन्द्रम् एवाह्वयन्ति । वक्षियन्तः गृहे निवसन्तो जनाः वइन्द्रम् एव हवन्ते । वउत अपि च वयुध्यमानाः युद्धं कुर्वाणा जना जयार्थमिन्द्रमेवाह्वयन्ति । वाजयन्तः वाजमग्नमिच्छन्तः वनरः नेतारो मनुष्याः वइन्द्रम् एव हवन्ते ॥ १४ ॥

‘अहं मनुः’ इति सप्तचं पञ्चमं सूक्तं वामदेवस्यार्पम् । अग्रेयमनुक्रमणिका—‘अहं मनुः सप्ताध्यामिस्तिष्ठभिरिन्द्रमिवात्मानमृषिस्तुष्टावेन्द्रो वात्मानं परा नवाष्टौ वा इयेनस्तुतिः’ इति ।

१. ल-सखा सहायश्च । २. च-‘जनाः’ नास्ति । ३. च-फ-इन्द्रमेव । ४. ख-ग-ण-न-अ-जनाः जयार्थम् । ५. च-उद्योगिनो जनाः जयार्थं च ।

अत्र 'अहं मनुः' इत्याद्याभिस्तिष्ठतिस्मिरात्मानमिन्द्ररूपेण वामदेवः स्तुतवान् । यद्वा । इन्द्र एव आत्मानं स्तुतवान् । अतो वामदेववाक्यपक्षे^१ वामदेव ऋषिरिन्द्रो देवता । इन्द्रवाक्यपक्षे^२ त्विन्द्र ऋषिः परमात्मा देवता । त्रिष्टुप् छन्दः । अवशिष्टानां वामदेव ऋषिः । अवशिष्टाभिरुत्तरसूक्तेन च सुपर्णात्मना^३ ब्रह्मा स्तुयते । अतस्तासां परब्रह्मा देवता । इयेनवाभ्येकाहे माप्येदिनसवने मरुत्वतीयशस्त्रे इदं सूक्तम् । सूत्रितं च— 'इयेनाजिराभ्यामभिरन्यजेताहं मनुर्गामे^४ नु सन्' (आश्व. श्रौ. ९. ७) इति ॥

अहं मनुर्भवं सूर्यश्चाहं कक्षीवाँ ऋषिरस्मि विप्रः ।

अहं कुत्संमार्जुनेयं न्यूञ्जेऽहं कविरुशना पश्यता मा ॥ १ ॥

अहम् । मनुः । अभवम् । सूर्यः । च । अहम् । कक्षीवान् । ऋषिः । अस्मि । विप्रः ।

अहम् । कुत्सम् । मार्जुनेयम् । नि । ऋञ्जे । अहम् । कविः । उशना । पश्यत । मा ॥ १ ॥

इदमादिमन्त्रत्रयेण^५ गमं वसन् वामदेवः^६ उत्पन्नतरवज्ञानः सन्^७ सार्वार्थ्यं^८ स्वानुभवं^९ मन्वादि-
रूपेण प्रदर्शयन्नाह । 'अहं वामदेव इन्द्रो^{१०} वा^{११} मनुर्भवं सर्वस्य मन्ता प्रजापतिरस्मि । 'अहम् एव
'सूर्यश्च सर्वस्य प्रेरकः सविता चास्मि । 'विप्रः मेधावी 'कक्षीवान् दीधेतमसः पुत्रः एतत्संज्ञकः^{१२}
'ऋषिः अप्यहमेव 'अस्मि । 'आर्जुनेयम्'^{१३} अर्जुन्याः पुत्रं 'कुत्सम् एतन्नामकसृष्टिम् 'अहम् एव
'न्यूञ्जे नितरां प्रसाधयामि । 'कविः क्रान्तदर्शी 'उशना एतदाख्य ऋषिः 'अहम् एवास्मि । उक्तसुप-
लक्षणम् । परमार्थदृष्ट्या कृत्स्नमप्यहमेवास्मीत्यर्थः । हे जनाः 'मा मां सार्वार्थिकं 'पश्यत । यूयमप्येव-
मेव स्वस्वरूपमनुभवतेत्युक्तं भवति^{१४} ॥

अहं भूमिमददामार्यायाहं वृष्टिं दाशुषे मर्त्याय ।

अहमपो अनयं वावशाना ममे देवासो अनु केतमायन् ॥ २ ॥

अहम् । भूमिम् । अददाम् । आर्याय । अहम् । वृष्टिम् । दाशुषे । मर्त्याय ।

अहम् । अपः । अनयम् । वावशानाः । ममे । देवासः । अनु । केतम् । आयन् ॥ २ ॥

'अहं वामदेव इन्द्रो वा 'आर्याय मनवे 'भूमिं पृथ्वीम् 'अददां दत्तवानस्मि । 'दाशुषे
हविर्दत्तत्वे 'मर्त्याय मनुष्याय'^{१५} यजमानाय 'वृष्टिं सस्याद्याभिरुद्धयर्थं वृष्टिलक्षणमुदकम् 'अहम् एव

१. ख-ग-च-ण-त-स-वामदेववाक्यत्वात् । २. ख-ग-ण-इन्द्रवाक्ये; च-इन्द्रवाक्यत्वे; स-इन्द्र-
वाक्यत्वात् । ३. ख-ग-च-त-न-स-सुपर्णात्मा । ४. त-मन्त्रत्रयेऽयम् । ५. ग-च-ण-वामदेवोऽयम् ।
६. ख-ग-च-ण-ल-स-सन् नास्ति । ७. ख-ग-च-ण-त-ल-स-सर्वार्थ्यम् । ८. ग-सुस्वातुभवम्; च-ण-
सुखातुभवम्; त-न-सातुभवम् । ९. त-इन्द्रो वा नास्ति । १०. ख-ग-च-ण-न-एतत्संज्ञकः
नास्ति । ११. ख-ग-च-ण-स-उक्तसुपलक्षणम् । परमार्थदृष्ट्या कृत्स्नमप्यहमेवास्मीत्यर्थः । हे जनाः
मा (ख-ग-च-ण-मा) मां सार्वार्थिकं पश्यत । यूयं मामेव स्वस्वरूपमनुभवतेत्युक्तं भवति ।
किंच आर्जुनेयमर्जुन्याः पुत्रं कुत्समहं न्यूञ्जे प्रसाधये । अहं कविः सर्वज्ञः उशना (ग-च-स-उशानः)
शुक इति मा मां पश्यत । १२. ख-ग-च-ण-मनुष्याय नास्ति ।

अव्दाम् । किञ्च ^१अहं ^२वावशानाः शब्दायमानाः ^३अपः उदकानि ^४अनयं सर्वमपि प्रदेशम्
अगमयम् । ^५दिवासः बह्मयादयो देवाः ^६मम ^७केतं मदीयं संकल्पम् ^८अनु ^९आयन् अनुयन्ति ॥

अहं पुरो मन्दसानो व्यैरं नवं साकं नवतीः शम्बरस्य ।

शततमं वेश्यं सर्वताता दिवोदासमतिथिग्वं यदावम् ॥ ३ ॥

अहम् । पुरः । मन्दसानः । वि । ऐरम् । नवं । साकम् । नवतीः । शम्बरस्य ।

शतऽतुमम् । वेश्यम् । सर्वऽताता । दिवःऽदासम् । अतिथिऽग्वम् । यत् । आवम् ॥ ३ ॥

^१अहं वामदेव इन्द्रो वा ^२मन्दसानः सोमेन माद्यन् ^३नव नवसंख्याकाः ^४नवतीः नवति-
संख्याकाश्च ^५शम्बरस्य एतन्नामकस्यासुरस्य संबन्धीनि ^६पुरः पुराणि ^७साकं युगपदेव ^८व्यैरम्
अध्वंसयम्^९ । ^{१०}शततमं^{११} शतसंख्यापूर्णं पुरं ^{१२}वेश्यं दिवोदासनाम्ने^{१३} प्रवेशार्हमकरवम् । ^{१४}सर्वताता
सर्वतातो यज्ञे ^{१५}अतिथिग्वम् अतिथीनामभिगन्तारं ^{१६}दिवोदासं दिवोदासनामकं राजपि ^{१७}यत्^{१८} यदा
^{१९}आवम्^{२०} अपालयम् । तदा पुरो^{२१} व्यैरमिति^{२२} पूर्वेण संबन्धः ॥

प्र सु ष विभ्यो मरुतो विरेस्तु प्र श्येनः श्येनेभ्य आशुपत्वा ।

अचक्रया यत्स्वधया सुपर्णो हव्यं भरन्मनवे देवजुष्टम् ॥ ४ ॥

प्र । सु । सः । विऽभ्यः । मरुतः । विः । अस्तु । प्र । श्येनः । श्येनेभ्यः । आशुऽपत्वा ।

अचक्रया । यत् । स्वधया । सुऽपर्णः । हव्यम् । भरत् । मनवे । देवऽजुष्टम् ॥ ४ ॥

अथैतदादिभिः श्येनः स्तूयते । हे ^१मरुतः वेगेन मरुतसदृशाः पक्षिणः ^२सः प्रसिद्धः श्येनाख्यः
^३विः पक्षी ^४विभ्यः पक्षिभ्यो युष्मत्तः ^५प्र ^६सु ^७अस्तु^८ बलेन प्रकृष्टो भवतु^९ । किञ्च ^{१०}श्येनेभ्यः शंसनीय-
गमनेभ्यः स्वसमानजातिभ्यः पक्षिभ्यः सकाशात् ^{११}आशुपत्वा आशुपतनः शीघ्रगामी ^{१२}श्येनः प्रकृष्टो
भवतु । ^{१३}सुपर्णः शोभनपतनः ^{१४}यत् यदा श्येनः ^{१५}अचक्रया चक्रवर्जितया ^{१६}स्वधया रथेन ^{१७}देवजुष्टं
देवैः सेवितं ^{१८}हव्यं सोमलक्षणं हविः ^{१९}मनवे^{२०} प्रजापतये^{२१} भरत् अहरत् शुलोकसकाशादाहृतवान् ।
अत्र स्वधाशब्दो रथवाची^{२२} 'अचक्रया स्वधया वर्तमानम्' (क. सं. १०. २७. १९) इत्यादौ
दर्शनात् ॥

१. त-ल-प्रैरयम् । २. ख-ग-घ-च-ण-त-न-स-शततमं वेश्यम् । ३. ख-ग-घ-ण-ल-दिवोदास-
नाम्नः । ४. न-स-यदावम् । ५. ख-ग-घ-च-ण-त-न-स-पुरो व्यैरमिति नास्ति । ६. ख-
ग-घ-च-ण-बलेन प्रकृष्टोऽस्तु भवतु । ७. न-ल-स-मनवे नास्ति । ८. ख-ग-घ-च-ण-न-ल-स-
'प्रजापतये' नास्ति । ९. ख-ग-घ-च-ण-त-फ-स-अचक्रवाची; ल-रसवाची ।

भरद्वादि विरतो वेर्विज्ञानः पथोरुणा मनोजवा असर्जि ।

तूर्यं ययौ मधुना सोम्येनोत् श्रवो विविदे श्येनो अत्र ॥ ५ ॥

भरत् । यदि । विः । अतः । वेर्विज्ञानः । पथा । उरुणा । मनःऽजवाः । असर्जि ।

तूर्यम् । ययौ । मधुना । सोम्येन । उत । श्रवः । विविदे । श्येनः । अत्र ॥ ५ ॥

यदि यदा विः पक्षी श्येनः अतः अनुष्मात् शुलोकात् वेर्विज्ञानः सोमपालकान् भीषयन्
अरत् अहरत् । सोममाहृतवान् । तदा उरुणा विस्तीर्णेन पथा अन्तरिक्षमार्गेण मनोजवाः मनोवत्
वेगयुक्तः सन् असर्जि संघट्टः आसीत् । सोम्येन सोममयेन मधुना अग्नेन सह तूर्यं क्षिप्रं ययौ
जगाम । उत अपि च अत्र अस्मिन् लोके श्येनः सुपर्णः श्रवः सोमाहरणनिमित्तं यशः विविदे
क्षेत्रे ॥

ऋजीपी श्येनो ददमानो अंशुं परावतः शकुनो मन्द्रं मदम् ।

सोमं भरद्वाह्वाणो देवावान्दिवो अमुष्मादुत्तरादादाय ॥ ६ ॥

ऋजीपी । श्येनः । ददमानः । अंशुम् । पराऽवतः । शकुनः । मन्द्रम् । मदम् ।

सोमम् । भरत् । ददद्वाणः । देवऽवान् । दिवः । अमुष्मात् । उत्तरात् । आऽदाय ॥ ६ ॥

ऋजीपी ऋजुगामी परावतः दूरात् अंशुं सोमं ददमानः धारयन् श्येनः शंसनीयगमनः
देववान् देवैः सहितः शकुनः पक्षी मन्द्रं मदनीयं स्तुत्यं मदं मदकरं सोमम् उत्तरात्
उन्नततरात् अमुष्मात् दिवः शुलोकात् आदाय स्वीकृत्य ददद्वाणः दृढीभवन् भरत् अहरत् ॥

आदाय श्येनो अमरत्सोमं सहस्रं सवाँ अयुतं च साकम् ।

अत्रा पुरंधिरजहादरातीमदे सोमस्य मूरा अमूरः ॥ ७ ॥

आऽदाय । श्येनः । अमरत् । सोमम् । सहस्रम् । सवान् । अयुतम् । च । साकम् ।

अत्र । पुरम्ऽधिः । अजहात् । अरातीः । मदे । सोमस्य । मूराः । अमूरः ॥ ७ ॥

श्येनः शंसनीयगमनः पक्षी सवान् सवानां यज्ञानां सहस्रं सहस्रसंख्याकम् अयुतं च
अयुतसंख्याकम् । अपरिमितसंख्याकमित्यर्थः । साकं सह सोमं सोमलक्षणमन्नम् आदाय आदानं
कृत्वा अमरत् अहरत् । आजहार । अत्र अस्मिन् सोमे आहृते सति पुरंधिः पुरंधीर्विहुकर्म

१. ख-ग-च-ण-त-स-सोमकान् ; न-सोमकामान् । २. ख-ग-घ-च-ण-त-न-स-यदा । ३. च-
मधुरायेन । ४. ल-मादनीयम् । ५. च-ण-दादद्वाणः ।

वअमूरः अमूढः प्राज्ञ इन्द्रः वसोमस्य संबन्धिनि वमदे हर्षे सति वमूराः मूढाः वअरातीः शत्रून्
वअजहात् अत्यजत् । जवानेत्यर्थः । अत्रारातिशब्दः स्त्रीलिङ्गः ॥ १५ ॥

‘गर्भे तु’ इति पञ्चमं षष्ठं सूक्तं वामदेवस्यार्थं त्रैलोक्यम् । अस्या शक्ती पदपञ्चाशदक्षरा । इत्येवो
देवता । पूर्वसूक्ते ‘अष्टौ वा’ इत्युक्तत्वात् अस्याया इन्द्रो वा देवता । तथा चानुक्तान्तं—‘गर्भे तु
पञ्चान्या शक्ती’ इति । इत्येनं निष्केवल्यशब्दे इदं सूक्तम् । सूत्रं तु पूर्वसुदाहृतम् ॥

गर्भे तु सन्नन्वेषामवेदमहं देवानां जनिमानि विश्वा ।

शतं मा पुर आयसीररक्षन्नध इयेनो जवसा निरदीयम् ॥ १ ॥

गर्भे । नु । सन् । अनु । एषाम् । अवेदम् । अहम् । देवानाम् । जनिमानि । विश्वा ।

शतम् । मा । पुरः । आयसीः । अरक्षन् । अध । इयेनः । जवसा । निः । अदीयम् ॥ १ ॥

अत्रैषः श्लोकः पठ्यते—‘इयेनभावं समास्थाय गर्भोद्योगेन निःसृतः । कर्पिर्गर्भे शायनः सन्
ब्रूते गर्भे नु सन्निति ॥ १ ॥ गर्भे नु गर्भे एव वसन् विद्यमानः वहं वामदेवः एषाम् इन्द्रादीनां
देवानां विश्वा विश्वानि सर्वाणि जनिमानि जन्मानि अनु अवेषम् आनुषङ्गेणाश्लिष्यम् ।
परमात्मनः सकाशात् सर्वे देवा जाता इत्यवेदिपमित्यर्थः । इतः पूर्वं शतं बहूनि आयसीः
अयोमयानि अभेद्यानि पुरः शरीराणि ममासम् अरक्षन् अपालयन् । यथाहं शरीरात् व्यतिरिक्त-
मात्मानं न जानीयां तथा मामरक्षन्नित्यर्थः । एष अधुना इयेनः इयेनवस्थितः अहं जवसा वेगेन
निरदीये शरीराभिरगमम् । अनावरणमात्मानं जानन्निरगतोऽस्मीत्यर्थः । ‘पुरषे ह वा अयमादितः’
इति खण्डे ‘गर्भे एवैतच्छयानो वामदेव एवमुवाच’ (ऐ. आ. २. ५. १) इत्यादिनायमर्थः
सम्यक् प्रतिपादितः ॥

न धा स मामप जोषं जभाराभीमासु त्वर्क्षसा वीर्येण ।

ईर्मा पुरंधिरजहादरातीरुत वाता अतरच्छूशुवानः ॥ २ ॥

न । धा । सः । माम् । अप । जोषम् । जभार । अभि । ईम् । आस । त्वर्क्षसा । वीर्येण ।

ईर्मा । पुरमऽधिः । अजहात् । अरातीः । उत । वातान् । अतरत् । शूशुवानः ॥ २ ॥

वसः गर्भः ममां वामदेवं जोषं पर्याप्तं न व ध नैव अप जभार अपजहार । गर्भेऽपि वसतो
मे मोहो नाभूदित्यर्थः । अहं तु ईम् इदं गर्भस्थं दुःखं त्वक्षसा तीक्ष्णेन वीर्येण ज्ञानसामर्थ्येन
अभि आस अभ्यभवम् । ईर्मा सर्वस्य प्रेरकः पुरंधिः पुरां धारकः परमात्मा अरातीः गर्भ-
संश्रितान् शत्रून् अजहात् अत्यजत् । जवान । उत अपि न शूशुवानः वर्धमानः परिपूर्णः
परमात्मा वतान् गर्भेऽतकरान् वायून् अतरत् अतारीत् ॥

१. ख-ग-च-ण-तत्रैषः । २. ख-ग-घ-च-ण-भ-अनन्तरम् । ३. ख-ग-घ-च-ण-भ-अहं सन् ।
४. ल-लेशकरान् ।

अव यच्छयेनो अस्वनीदध द्योर्वि यद्यदि वार्त ऊहुः पुरंधिम् ।

भुजद्यदस्मा अव ह क्षिपज्ज्यां कृशानुरस्ता मनसा भुरण्यन् ॥ ३ ॥

अव । यत् । इयेनः । अस्वनीत् । अर्ध । द्योः । वि । यत् । यदि । वा । अतः । ऊहुः । पुरंधिम् ।
भुजत् । यत् । अस्मै । अव । ह । क्षिपत् । ज्याम् । कृशानुः । अस्ता । मनसा । भुरण्यन् ॥ ३ ॥

१अथ तदानीं सोमाहरणकाले १यत् यदा १इयेनः १द्योः शुलोकात् १अव अस्वनीत् अवाह्यमुखं
शब्दमकरोत् । १यदि १वा यदा च । वेति चार्थे । १यत् यं १पुरंधि सोमम् १अतः अस्माच्छेनात्
१वि १ऊहुः सोमपाला विक्षिप्तवन्तः । १यत् यदा १अस्ता शराणां क्षेपा १मनसा मनोवेगेन १भुरण्यन्
गन्तुमिच्छन् १कृशानुः पतन्नामकः सोमपालः १ज्यां धनुषः कोटी मौर्वी १क्षिपत् १ह क्षिपेत् खलु ।
१अस्मै इयेनाय शरम् १अव १भुजत् त्यक्तवान् । तथा च ब्राह्मणं—'तस्या अनुविमुज्य कृशानुः
सोमपालः सन्धस्य पदो नखमच्छिद्यत्' (ऐ. ब्रा. ३. २६) इत्यादि । यदा सोमपाला इत्यमिष्य
चकृस्तदा इयेनः सोममाजहारेष्वुचोत्तरया संबन्धः ॥

ऋजिप्य ईमिन्द्रावतो न भुज्युं इयेनो जभार बृहतो अधि ष्नोः ।

अन्तः पतत्पतुज्यस्य पूर्णमध यामनि प्रसितस्य तद्वेः ॥ ४ ॥

ऋजिप्यः । ईम् । इन्द्रावतः । न । भुज्युम् । इयेनः । जभार । बृहतः । अधि । ष्नोः ।
अन्तरिति । पतत् । पतति । अस्य । पूर्णम् । अर्ध । यामनि । प्रसितस्य । तत् । बेरिति वेः ॥ ४ ॥

१ऋजिप्यः ऋजुगामी १इयेनः १इन्द्रावतः १इन्द्रो रक्षको यस्य तस्मात् १बृहतः महतः १अधि
उपरि १एनोः स्थितात् शुलोकात् १ईम् पूर्णं सोमं १जभार आजहार । तत्र दृष्टान्तः । इन्द्रावतः । इन्द्रः
समर्थः । तद्वतो देशात् १भुज्युं १न भुज्युनामकं राजानं यथाश्विनावाजहतुस्तद्वत् । १अथ तदानीं
१यामनि युद्धे १प्रसितस्य कृशानोरखैर्बद्धस्य १वेः गन्तुः १अस्य इयेनस्य १अन्तः मध्ये स्थितं १पतन्नि
पतनशीलं १तत् १पूर्णं १पतत् अपतत् ॥

अधं श्वेतं कलशं गोभिरक्तमापिप्यानं मधवां शुक्रमन्धः ।

अध्वर्युभिः प्रयतं मध्वो अग्रमिन्द्रो मदाय प्रति धृतिपबन्धै

शूरो मदाय प्रति धृतिपबन्धै ॥ ५ ॥

अधं । श्वेतम् । कलशम् । गोभिः । अक्तम् । आऽपिप्यानम् । मधवां । शुक्रम् । अन्धः ।
अध्वर्युभिः । प्रयतम् । मध्वः । अग्रम् । इन्द्रः । मदाय । प्रति । धृत् । पिबन्धै ।
शूरः । मदाय । प्रति । धृत् । पिबन्धै ॥ ५ ॥

‘अथ अधुना’ वृद्धः विक्रान्तः ‘मघवा धनवान्’^१ ‘इन्द्रः’ ‘अथे’ शुभं ‘कलशं कलशे पात्रे स्थितं’
 ‘गोभिः’ गन्धेन पयसा ‘अर्कं सिकम्’ ‘आपिप्यानम्’ आप्याययन्तं ‘युक्तं सारोपेतम्’ ‘अध्वर्युभिः’
 ‘प्रयते दत्तम्’^२ ‘अन्धः सोमलक्षणमन्नं’ ‘मध्वः मधुरस्य सोमरसस्य’^३ ‘अग्रम्’ अग्रे^४ ‘मदाय मद्यार्थं’
 ‘विषध्वै पातुः’ ‘प्रति’ ‘धत् प्रतिदधातु । पुनरुक्तिरादराया ॥ ॥ १६ ॥

‘त्वा युजा’ इति पञ्चमं सप्तमं सूक्तं वामदेवस्यापि त्रैष्टुभम् इन्द्रासोमदेवताकम्^५ । अनुक्रान्तं^६
 च—‘त्वा युजैन्द्रासोमम्’ इति । विनियोगो लैङ्गिकः ॥

त्वा युजा तव तत्सोम सख्य इन्द्रो अपो मनवे सुसुतस्करः ।

अहन्नहिमरिणात्सप्त सिन्धूनपावृणोदपिहितेव खानि ॥ १ ॥

त्वा । युजा । तव । तत् । सोम । सख्ये । इन्द्रः । अपः । मनवे । सुसुतः । कुरिति कः ।

अहन् । अहिम् । अरिणात् । सप्त । सिन्धून् । अप । अवृणोत् । अपिहिताऽइव । खानि ॥ १ ॥

हे ‘सोम’ ‘तव स्वदीये’ ‘तत् तस्मिन्’ ‘सख्ये सखित्वे सति’^७ ‘त्वा त्वया’ ‘युजा सहायेन’ ‘इन्द्रः’
 ‘सुसुतः सरणशीलाः’ ‘अपः वृष्टिलक्षणान्युदकानि’ ‘मनवे मनुज्येभ्यः’ ‘कः अकरोत् । किंच’ ‘अहिं’
 ‘वृत्रमसुरम्’ ‘अहन् हतवान्’ । ‘सप्त सर्पणशीलाः’ ‘सिन्धून् अपः’ ‘अरिणात्’ प्रेरयत् । ‘अपिहितेव’
 ‘अपिहितासीव वृत्रेण तिरोहितानि च । अत्रेवशब्दार्थः । ‘खानि स्तोत्राणि’ ‘अपावृणोत्’
 उद्वाडितवान् ॥

त्वा युजा नि खिदत्सूर्यस्येन्द्रश्चक्रं सहसा सद्य इन्द्रो ।

अधि ष्णुना बृहता वर्तमानं महो द्रुहो अप विश्वायु धायि ॥ २ ॥

त्वा । युजा । नि । खिदत् । सूर्यस्य । इन्द्रः । चक्रम् । सहसा । सद्यः । इन्द्रो इति ।

अधि । ष्णुना । बृहता । वर्तमानम् । महः । द्रुहः । अप । विश्वऽआयु । धायि ॥ २ ॥

हे ‘इन्द्रो सोम’ ‘इन्द्रः’ ‘सद्यः सपदि’ ‘त्वा त्वया’ ‘युजा सहायेन’ ‘सूर्यस्य प्रेरकस्य’ ‘सवितुः’
 ‘संबन्धिनः पूर्वः’ ‘द्विचक्रस्य स्थस्यैकं’ ‘चक्रं’ ‘सहसा अभिभावुकेन बलेन’ ‘नि’ ‘खिदत्’ आच्छिन्नत् ।
 ‘कीदृशम्’^{१०} । ‘अधि उपरि’ ‘ष्णुना स्थितेन’ ‘बृहता महता अन्तरिक्षेण’ ‘वर्तमानम्’ । किंच ‘महः महतः’
 ‘प्रभूतस्य’ ‘द्रुहः द्रोणुः’ ‘सूर्यस्य संबन्धि’ ‘विश्वायु सर्वतो गन्तु चक्रम्’ ‘अप’ ‘धायि इन्द्रेणापाहारि’^{१०} ॥

१. ख-ग-व-च-त-प-फ-भ-स-‘धनवान्’ नास्ति । २. ख-ग-व-च-ण-न-भ-स-‘दत्ते’ नास्ति ।
 ३. त-‘सोमराजस्य’ । ४. ख-प-फ-भ-‘अग्रे’ नास्ति । ५. ख-ग-व-च-ण-त-प-फ-भ-‘पानाय पात्रम्’;
 न-स-पात्रम् । ६. त-‘ऐन्द्रासोमदेवताकम्’ । ७. ख-ग-व-ण-भ-‘तथा चानुक्रान्तम्’ । ८. ख-ग-व-च-ण-
 फ-भ-स-‘सति च । ९. ख-ग-व-च-ण-प-फ-भ-‘पूर्व’ नास्ति । १०. व-फ-‘कीदृशं’ चक्रम् । ष्णुना बृहता
 महता चक्रमेतिना युक्तं वर्तमानं विश्वमानं विश्वायु नित्यं महो द्रुहः द्रोहनाशायैमपधायि इन्द्रेणापाहारि ।

अहभिन्द्रो अदहदग्निरिन्द्रो पुरा दस्यून्मध्यंदिनादभीके ।

दुर्गे दुरोणे कृत्वा न यातां पुरु सहस्रा शर्वा नि बर्हीत् ॥ ३ ॥

अहन् । इन्द्रः । अदहत् । अग्निः । इन्द्रो इति । पुरा । दस्यून् । मध्यंदिनात् । अभीके ।

दुः५गे । दुरोणे । कृत्वा । न । याताम् । पुरु । सहस्रा । शर्वा । नि । बर्हीत् ॥ ३ ॥

हे इन्द्रो सोम इभीके संग्रामे दस्यून् शत्रून् इन्द्रः अहन् अवधीत् । अग्निः काञ्चिच्छत्रून् अदहत् ददाह । कीदृशा विन्वासी । मध्यंदिनात् मध्याह्नात् पुरा पुरस्तात् पूर्वाह्ने तव पानात् लब्ध-
बलाविति^१ शेषः^२ । यातां गच्छतामसुराणां पुरु पुरुणि बहूनि सर्वा^३ सर्वाणि निरवशेषाणि
सहस्रा सहस्राण्यपरिमितानि नि बर्हीत् न्यबर्हीत् । इन्द्रोऽवधीत् । तत्र दृष्टान्तः । दुरोणे दुरवने
रक्षितुमशक्ये दुर्गे दुरवगाहे देशे कृत्वा न कर्मणा स्वकीयं कार्यमुद्दिश्य गच्छतः पथिकान् यथा
धनलोछपञ्चोरो हन्ति तद्वत्^४ ॥

विश्वस्मात्सीमधुमां इन्द्र दस्युन्विशो दासीरकुणोरप्रशस्ताः ।

अवाधेयाममृणतुं नि शत्रूनविन्देशामपचितिं वधत्रैः ॥ ४ ॥

विश्वस्मात् । सीम् । अधमान् । इन्द्र । दस्यून् । विशः । दासीः । अकुणोः । अप्रशस्ताः ।

अवाधेयाम् । अमृणतम् । नि । शत्रून् । अविन्देशाम् । अपचितिम् । वधत्रैः ॥ ४ ॥

हे इन्द्र त्वं च सीम् एनान् दस्यून् विश्वस्मात् सर्वस्मात् गुणात् अधमान् हीनान् अकुणोः
अकरोः । किञ्च दासीः कर्महीनाः विशः मानुषीः प्रजाः अप्रशस्ताः गहिता अकुणोः । हे इन्द्रा-
सोमी युवां शत्रून् अवाधेयाम् । नि अमृणतं नितरां हिंसितवन्तौ । अपि च वधत्रैः तेषां
शत्रूणां प्रहारैः अपचितिं पूजां जनेभ्यः अविन्देशाम् अलभेयाम् ॥

एवा सत्यं मेधवाना युवं तदिन्द्रश्च सोमोर्वमद्वयं गोः ।

आददृतुमपिहितान्यश्नां रिचिथुः क्षाश्चित्तृदाना ॥ ५ ॥

एव । सत्यम् । मेधवानां । युवम् । तत् । इन्द्रः । च । सोम । ऊर्वम् । अद्वयम् । गोः ।

आ । अददृतम् । अपिहितानि । अश्नां । रिचिथुः । क्षाः । चित् । तृदाना ॥ ५ ॥

हे सोम त्वं च इन्द्रश्च इति युवासुभौ ऊर्वं महान्तम् अभ्यस्य अश्वसमूहं गोः गवां समूहं
च आददृतम् आदरयतम् । अपिहितानि पणिभिराच्छादितानि गवां वृन्दानि^५ क्षाश्चित् पणीनां

१. ख-ग-च-ण-न-फ-म-स-ल-घ-ब-ल-विशेषौ । २. ख-ग-च-ण-फ-म-शर्वा । ३. ख-ग-च-ण-म-स-
'तद्वत्' नास्ति । ४. ख-ग-च-च-ण-म-ल-सर्वस्मात् नास्ति । ५. ख-ग-च-च-ण-न-म-ल-हीनान्
नास्ति । ६. ख-ग-च-ण-म-गोवृन्दानि ।

भूमीश्च 'अश्वा अश्वनपरेण बलेन 'परिरचयुः रचितवन्तौ । हे 'मघवाना' मघवानौ धनवन्ताविज्जासोभौ
'ततृवाना मायूणां हिंसकौ 'युवं युवाम् 'एव एवमुक्तप्रकारेण यत्कृतवन्तौ 'तत सर्व 'सत्यम्
एव ॥ ॥ १७ ॥

'आ नः स्तुतः ' इति पञ्चमष्टमं सूक्तं चाग्निदेवस्यापि त्रैष्टुभमेन्द्रम् । 'आ नः स्तुतः ' इत्यशु-
क्रमणिका । विनियोगो लैङ्गिकः ॥

आ नः स्तुत उप वाजैभिरुती इन्द्र याहि हरिभिर्मन्दसानः ।

तिरश्चिदर्थः सर्वना पुरुष्याङ्गुषेर्भिर्गृणानः स्तयराधाः ॥ १ ॥

आ । नः । स्तुतः । उप । वाजैभिः । उक्ती । इन्द्र । याहि । हरिभिः । मन्दसानः ।

तिरः । चित् । अर्थः । सर्वना । पुरुषि । आङ्गुषेभिः । गृणानः । स्तयराधाः ॥ १ ॥

हे 'इन्द्र' 'स्तुतः त्वं 'वाजैभिः वाजैरस्त्रैः सह 'तिरश्चित् प्राप्तानि । 'तिरः सत इति प्राप्तस्य'
(निरु. ३. २०) इति यास्कः । 'पुरुषि पूर्णानि 'सर्वना सर्वानि 'नः अस्मदीयान् यज्ञान्
'उप प्रति 'उक्ती ऊर्यौ नोऽस्माकं रक्षणार्थं 'हरिभिः अश्वैः 'आ 'याहि आगच्छ । कीदृशः । 'मन्द-
सानः मोदमानः 'अर्थः स्वामी 'आङ्गुषेभिः स्तोत्रैः 'गृणानः स्तूयमानः 'स्तयराधाः सत्यधनः ॥

आ हि ष्मा याति नर्यैश्चिकित्वान्हुयमानः सोतृशिरुपं युञ्जम् ।

स्वश्चो यो अभीरुर्मन्यमानः सुष्वाणेभिर्मदति सं ह वीरैः ॥ २ ॥

आ । हि । स्म । याति । नर्यैः । चिकित्वान् । हुयमानः । सोतृभिः । उप । युञ्जम् ।

सुऽअश्वः । यः । अभीरुः । मन्यमानः । सुस्वानेभिः । मदति । सम् । ह । वीरैः ॥ २ ॥

'नर्यैः नृत्यो हितः 'चिकित्वान् सर्वं जानन् 'सोतृभिः सोममभियुज्ज्वन्तिर्नृत्विभिः 'हुयमानः
आहुयमान इन्द्रोऽस्मदीयं 'यज्ञम् 'उप प्रति 'आ 'याति आगच्छतु । 'हि 'स्म इति पूरणौ । 'स्वश्वः
शोभनाशोपेतः 'अभीरुः निर्भयशीलः 'सुस्वानेभिः सुस्वद्विधेयमानैः 'मन्यमानः स्तूयमानः 'यः
इन्द्रः 'वीरैः वीरैरुदितैः सह 'सं 'मदति 'ह सह' माद्यत्येव । 'स इन्द्र आगच्छत्विति पूर्वेण संबन्धः ॥

आवयेदस्य कर्णी वाजयध्यै जुष्टामनु प्र दिशं मन्दयधै ।

उद्वावृषाणो राधसे तुविष्मान्करन् इन्द्रः सुतीर्थामयं च ॥ ३ ॥

अवयं । इत् । अस्य । कर्णी । वाजयध्यै । जुष्टम् । अनु । प्र । दिशम् । मन्दयधै ।

उत्तुऽवृषाणः । राधसे । तुविष्मान् । कर्तुम् । नः । इन्द्रः । सुऽतीर्था । अभयम् । च ॥ ३ ॥

हे स्तोतः स्वस् इन्द्रस्य संबन्धिनौ कर्णा कर्णौ वाजयध्वं इन्द्रं बलिनं कर्तुं पुष्टामनु
विशं सेवितासु सर्वासु दिक्षु प्र मन्दयध्वं प्रकर्षेणेन्द्रं मादयितुं च श्रवय स्तोत्राणि श्रावय । इत्
इति पूरणः । उद्बुधपाणः सोमेनोत्सिच्यमानः तुविष्मान् बलवान् इन्द्रः नः अस्माकं राक्षसे
धनार्थं सुतीर्था बोभनानि तीर्थानि अभयं च अयराहित्यं च करत् करोतु ॥

अच्छा यो गन्ता नार्धमानमूर्ती इत्था विप्रं हवमानं गुणन्तम् ।

उप त्मनि दधानो धुर्याइभून्सहस्राणि श्रुतानि वज्रवाहुः ॥ ४ ॥

अच्छ । यः । गन्ता । नार्धमानम् । ऊती । इत्था । विप्रम् । हवमानम् । गुणन्तम् ।

उप । त्मनि । दधानः । धुरि । आशून् । सहस्राणि । श्रुतानि । वज्रवाहुः ॥ ४ ॥

वज्रवाहुः वज्रहस्तः यः इन्द्रः त्मनि आत्मनि स्थितानात्मवस्थान् सहस्राणि सहस्रसंख्या-
कान् श्रुतानि शतसंख्याकान् आशून् क्षीप्रगामिनोऽश्वान् धुरि रथवहनप्रदेशे उप प्रधानः संस्था-
पयन् ऊती रक्षणार्थं नार्धमानं याचमानं विप्रं मेधाविनं हवमानम् आह्वयन्तम् इत्था इत्थमेनेन
प्रकाशेन गुणन्तं स्तुवन्तं यजमानम् अच्छ अभिसुख्येन गन्ता गमनशीलः । अवतीति शेषः । स
इन्द्रः सुतीर्थानि अभयं च करोत्विति पूर्वेण संबन्धः ॥

त्वोतासो मधवन्निन्द्र विप्रा वयं ते स्याम सूर्यो गुणन्तः ।

भेजानासो बृहद्विष्य राय आकाय्यस्य दावने पुरुक्षोः ॥ ५ ॥

त्वाऽऊतासः । मधवन् । इन्द्र । विप्राः । वयम् । ते । स्याम । सूर्यः । गुणन्तः ।

भेजानासः । बृहत्तद्विष्य । रायः । आकाय्यस्य । दावने । पुरुक्षोः ॥ ५ ॥

हे मधवन् धनवन् इन्द्र त्वोतासः त्वया रक्षिताः विप्राः मेधाविनः गुणन्तः त्वां स्तुवन्तः
सूर्यः स्तोतारः वयं बृहद्विष्य महर्षिः आकाय्यस्य आ समन्तान् स्तुत्यस्य पुरुक्षोः बह्वक्षस्य
बहुकीर्तेर्वा पते स्वदीयस्य रायः धनस्य दावने दाने निमित्ते सति भेजानासः त्वां भजमानाः
स्याम भवेम ॥ १८ ॥

‘नकिरिन्द्र’ इति चतुर्विंशत्युत्वं नवमं सूक्तं वामदेवत्वापं गायत्रम् । अष्टमी चतुर्विंशी च द्वे
अनुष्टुभौ । इन्द्रो देवता । ‘दिवश्चिद्वा’ इत्ययं तुच उपोदेवताक इन्द्रदेवताकश्च । तथा चानुक्रान्तं—
‘नकिश्चतुर्विंशतिर्दिवश्चित्तुच उपस्यश्च गायत्रं ब्रह्मयन्त्ये चानुष्टुभौ’ इति । अतिरात्रे तृतीये पर्याये
मैत्रावरुणश्रेष्ठे उत्तमावर्जमिदं सूक्तम् । तथा च सूत्रितं—‘नकिरिन्द्र इत्युत्तर इत्युत्तमासुद्धरेत्’
(आश्व. श्रौ. ६. ४) इति ॥

नकिरेन्द्र त्वदुच्चरो न ज्यायाँ अस्ति वृत्रहन् । नकिरेवा यथा त्वम् ॥ १ ॥
 नकिः । इन्द्र । त्वत् । उत्तरः । न । ज्यायान् । अस्ति । वृत्रहन् ।
 नकिः । एव । यथा । त्वम् ॥ १ ॥

हे वृत्रहन् इन्द्र वृत्रस्य नाशकेन्द्र । लोके एकोऽपीति शेषः । 'त्वत् त्वत्तः उत्तरः उत्कृष्टतरः
 नकिः अस्ति न भवति । त्वत्तः ज्यायान् प्रशस्यतरः एकोऽपि न अस्ति । हे इन्द्र त्वं लोके यथा
 प्रसिद्धो भवसि तथाविध एकोऽपि नकिरेव अस्ति नैव भवति । कश्चिदपि लोके इन्द्रसदृशो
 नास्तीत्यर्थः ॥

सत्रा ते अनु कृष्टयो विश्वा चक्रेव वावृतुः । सत्रा महां असि श्रुतः ॥ २ ॥
 सत्रा ते । अनु । कृष्टयः । विश्वा । चक्राऽइव । ववृतुः । सत्रा । महान् । असि । श्रुतः ॥ २ ॥

हे इन्द्र कृष्टयः प्रजाः ते त्वाम् अनु लक्षीकृत्य सत्रा सत्यमेव ववृतुः वर्तन्ते । तत्र
 दृष्टान्तः । विश्वा विश्वानि व्याप्तानि चक्रेव चक्राणीव । यथा चक्राणि शकटमनुवर्तन्ते तद्वत् । हे
 इन्द्र महान् त्वं सत्रा सत्यमेव श्रुतः विश्रुतः अस्ति । गुणैः प्रख्यातो भवसि ॥

विश्वे चनेदना त्वा देवास इन्द्र युयुधुः । यदहा नक्तमातिरः ॥ ३ ॥
 विश्वे । चन । इत् । अना । त्वा । देवासः । इन्द्र । युयुधुः । यत् । अहा । नक्तम् । आ । अतिरः ॥ ३ ॥

हे इन्द्र विश्वे चनेत् सर्वे एव देवासः असुरान् विजिगीषवो देवाः अना प्राणरूपेण बलेन
 त्वा त्वां सहायं लब्ध्वा युयुधुः असुरैः सह युद्धं चक्रुः । यत् यस्मात् कारणात् अहा अहःसु
 नक्तं रात्रिषु च अतिरः आ समन्तात् शत्रून्वधीः । अतः कारणात् युयुधुरिति पूर्वेण संबन्धः ॥

यत्रोत बाधितेभ्यश्चक्रं कुत्साय युध्यते । मुषाय इन्द्र सूर्यम् ॥ ४ ॥
 यत्र । उत । बाधितेभ्यः । चक्रम् । कुत्साय । युध्यते । मुषायः । इन्द्र । सूर्यम् ॥ ४ ॥

यत्र तस्मिन् युद्धे उत अपि च हे इन्द्र त्वं बाधितेभ्यः कुत्सहायेभ्यः युध्यते युद्धं कुर्वते
 कुत्साय च सूर्यं सूर्यसंबन्धि चक्रं मुषायः अमुष्णाः । अपहतवानसीत्यर्थः । तस्मिन् युद्धे प्रावः
 शचीभिरेतशम् इति परेण संबन्धः ॥

यत्र देवाँ ऋवायतो विश्वाँ अयुध्य एक इत् । त्वमिन्द्र वनूरहन् ॥ ५ ॥
 यत्र । देवान् । ऋवायतः । विश्वान् । अयुध्यः । एकः । इत् । त्वम् । इन्द्र । वनूर्हन् ॥ ५ ॥

हे ^१इन्द्र ^२त्वम् ^३एक ^४इत् असहाय एव ^५यत्र यस्मिन् संग्रामे ^६देवान् इन्द्रादीन् ^७अवायतः
वाचमानान् ^८विश्वान् ^९सर्वान् राक्षसादीन् ^{१०}अयुध्यः युद्धमकरोः । तथा ^{११}वन् हंसकान् ^{१२}अहन्
अवधीः ॥ १९ ॥

यत्रोत मर्त्याय कमरिणा इन्द्र सूर्यम् । प्रावः शचीभिरेतशम् ॥ ६ ॥

यत्र । उत । मर्त्याय । कम । अरिणाः । इन्द्र । सूर्यम् । प्र । आवः । शचीभिः । एतशम् ॥ ६ ॥

^१यत्र यस्मिन् संग्रामे ^२उत अपि च हे ^३इन्द्र त्वं ^४मर्त्याय मनुष्याय एतशास्याय ऋषये ^५सूर्यम्
^६अरिणाः अहिंसीः । ^७कम् इति पूरणः । तदानीं ^८शचीभिः युद्धकर्मभिः ^९एतशम् एतस्संज्ञकश्रुति ^{१०}प्रावः
प्रकर्षेणारक्षः ॥

किमादुतासि वृत्रहन्मघवन्मन्युमत्तमः । अत्राह दानुमातिरः ॥ ७ ॥

किम् । आत् । उत । असि । वृत्रहन् । मघवन् । मन्युमत्तमः ।

अत्र । अह । दानुम् । आ । अतिरः ॥ ७ ॥

हे ^१वृत्रहन् वृत्राणामावरकाणां तमसां हन्तः ^२मघवन् धनवन् इन्द्र त्वम् ^३आत् अन्तरमेव
^४उत अपि च । ^५किम् इति प्रश्ने । ^६मन्युमत्तमः ^७असि अत्यन्तं क्रोधवान् भवसि । ^८अत्र अस्मिन्नन्त-
रिक्षे ^९अह एव ^{१०}दातुं दनोः पुत्रं वृत्रम् ^{११}आतिरः आ समन्तादहिंसीः ॥

एतद्देदुत वीर्यमिन्द्र चकर्थ पौर्यम् । स्त्रियं युहुर्हणायुवं वधीदुहितरं दिवः ॥ ८ ॥

एतत् । व । इत् । उत । वीर्यम् । इन्द्र । चकर्थ । पौर्यम् ।

स्त्रियम् । यत् । दुःहणायुवं । वधीः । दुहितरम् । दिवः ॥ ८ ॥

हे ^१इन्द्र ^२उत अपि च ^३यत् यस्त्वम् ^४एतत् उपलक्षितं ^५पौर्यं बलं ^६वीर्यं सामध्येपितं ^७चकर्थं
कृतवानसि । ^८व ^९इत् इति पूरणौ । किञ्च ^{१०}युहुर्हणायुवं दुष्टं हननम् ^{११}इच्छन्तीं ^{१२}दिवः ^{१३}दुहितरं
शुलोकसकाशादुत्पन्नां ^{१४}स्त्रियम् उपसं ^{१५}वधीः अवधीः ॥

दिवश्चिद्धा दुहितरं महान्महीयमानाम् । उपासमिन्द्र सं पिणक् ॥ ९ ॥

दिवः । चित् । व । दुहितरम् । महान् । महीयमानाम् । उपसम् । इन्द्र । सम् । पिणक् ॥ ९ ॥

हे ^१इन्द्र ^२महान् त्वं ^३दिवः ^४दुहितरं शुलोकस्य पुत्रीं ^५महीयमानां पूज्यमानाम् ^६उपसम्
उपोदेवीं ^७सं ^८पिणक् ^९चिद्ध संपिष्टवानसि खलु ॥

अपोषा अनसः सरत्संपिष्टादहं बिभ्युषी । नि यत्सीं शिश्रथवृषा ॥ १० ॥

अप । उषाः । अनसः । सरत् । समऽपिष्टात् । अहं । बिभ्युषी ।

नि । यत् । सीम् । शिश्रथत् । वृषा ॥ १० ॥

वृषा कामानां वषिता इन्द्रः^१ यत् यदा सीम् एतत् उपसः^२ संबन्धि^३ शकटं^४ नि शिश्रथत् न्यवधीत् तदा उषाः उपोदेवता बिभ्युषी इन्द्रसकाशात् भीता सती संपिष्टात् इन्द्रेण संचूणितात् अनसः शकट्यात् अप^५ सरत् अपासरत् अपजगाम । अह इति पूरणः ॥ ॥ २० ॥

एतदस्या अनः श्ये सुसंपिष्टं विपादया । ससारं सीं परावतः ॥ ११ ॥

एतत् । अस्याः । अनः । श्ये । सुऽसंपिष्टम् । विऽपाशि । आ । ससारं । सीम् । पराऽवतः ॥ ११ ॥

सुसंपिष्टम् इन्द्रेण सुष्ठु संचूणितम् अस्याः उपसः संबन्धि एतत् अनः शकटं विपाशि । विपादया नदी । तस्यां तसरे वा श्ये आ समन्तात् शोते अशोत । सीम् इयमुपोदेवता शकटे भग्ने सति परावतः दूरदेशात् ससार अपससार ॥

उत सिन्धुं विबाल्यं वितस्थानामधि क्षमि । परिं ह्य इन्द्र मायया ॥ १२ ॥

उत । सिन्धुम् । विऽबाल्यम् । विऽतस्थानाम् । अधि । क्षमि ।

परिं । स्थाः । इन्द्र । मायया ॥ १२ ॥

हे इन्द्र उत अपि च विबाल्यं विगतबाल्यावस्थां संपूर्णजलां वितस्थानां वितिष्ठमानां सिन्धुं नदीम् अधि क्षमि क्षमायां मायया प्रज्ञया परि ह्यः पर्यस्थाः । सर्वतः स्थापनं कृतवानसि ॥

उत शुष्णस्य धृष्णुया प्र मृक्षो अभि वेदेनम् । पुरो यदेस्य संपिणक् ॥ १३ ॥

उत । शुष्णस्य । धृष्णुऽया । प्र । मृक्षः । अभि । वेदेनम् ।

पुरः । यत् । अस्य । सुमऽपिणक् ॥ १३ ॥

उत अपि च हे इन्द्र धृष्णुया धृष्णुः धर्षकस्त्वं शुष्णस्य शुष्णनाम्नोऽसुरस्य संबन्धि वेदेन वितम् अभि अभितः सर्वतः प्र मृक्षः प्रकषेणाबाधधाः । यत् यदा अस्य शुष्णस्य पुरः पुराणि नगराणि संपिणक् संपिष्टवानसि । तदा प्र मृक्षः इति संबन्धः ॥

उत दासं कौलितरं बृहतः पर्वतादधि । अवाहबिन्द्र शम्बरम् ॥ १४ ॥

उत । दासम् । कौलिऽतरम् । बृहतः । पर्वतात् । अधि । अर्वा । अहन् । इन्द्र । शम्बरम् ॥ १४ ॥

‘उत अपि च हे इन्द्र त्वं दासम् उपक्षपयितारं कौलितरं कुलितरान्नोऽपल्यं शम्बरम्
असुरं बृहतः सहतः पर्वतात् अद्रेः अधि उपरि अव अवाचीनं कृत्वा अहन् हतवानसि ॥

उत दासस्य वर्चिनः सहस्राणि शतावधीः । अधि पञ्च प्रधीरिव ॥ १५ ॥

उत । दासस्य । वर्चिनः । सहस्राणि । शता । अवधीः । अधि । पञ्च । प्रधीन्ऽइव ॥ १५ ॥

‘उत अपि च हे इन्द्र त्वं प्रधीनिव चक्रस्य परितः स्थितान् शङ्कूनिव हिंसकान् पञ्च शता
पञ्चशतानि पञ्चशतसंख्याकान् सहस्राणि सहस्रसंख्याकान् दासस्य लोकानामुपक्षपयितुः वर्चिनः
वर्चिनामकस्यासुरस्य संबन्धिनोऽनुचरान् पुरुषान् अधि अधिकम् अवधीः हतवानसि ॥ २३ ॥

उत त्वं पुत्रमयुवः परावृक्तं शतक्रतुः । उक्थेष्विन्द्र अभजत् ॥ १६ ॥

उत । त्वम् । पुत्रम् । अयुवः । पराऽवृक्तम् । शतऽक्रतुः ।

उक्थेषु । इन्द्रः । आ । अभजत् ॥ १६ ॥

‘उत अपि च शतक्रतुः शतकर्मा इन्द्रः त्वं तं प्रसिद्धम् अयुवः एतन्नाम्न्याः पुत्रं परावृक्तम्
एतन्नामकम् उक्थेषु स्तोत्रेषु अभजत् भागिनं कृतवान् । अयमर्थः ‘ वज्रीभिः पुत्रमयुवः ’
(क्र. सं. ४. १९. ९) इत्यस्यामृचि प्रतिपादित इति ॥

उत त्या तुर्वशायदू अस्नातारा शचीपतिः । इन्द्रो विद्वाँ अपारयत् ॥ १७ ॥

उत । त्या । तुर्वशायदू इति । अस्नातारा । शचीऽपतिः । इन्द्रः । विद्वान् । अपारयत् ॥ १७ ॥

‘उत अपि च अस्नातारा अस्नातारौ ययातिशापादुनभिषिक्तौ एया एयौ तौ प्रसिद्धौ
तुर्वशायदू तुर्वशानामानं यदुनामकं च राजानौ शचीपतिः कर्मणां पालकः^१ । यद्वा शचीन्द्रस्य
भार्या । तस्याः पतिर्भर्ता विद्वान् सकलमपि जानन् इन्द्रः अपारयत् अभिषेकाहविकरोत् ॥

उत त्या सद्य आर्यी सरयोरिन्द्र पारतः । अर्णोच्चित्ररथावधीः ॥ १८ ॥

उत । त्या । सद्यः । आर्यी । सरयोः । इन्द्र । पारतः । अर्णोच्चित्ररथा । अवधीः ॥ १८ ॥

‘उत अपि च सद्यः सपदि हे इन्द्र त्वं एया एयौ तौ आर्या आर्या आर्यश्वाभिमानिनौ
सन्तावपि । इन्द्रविषयभक्तिश्रद्धारहितावित्यर्थः । सरयोः सरस्वा नद्याः पारतः पारे तरे वसन्तौ
अर्णोच्चित्ररथा अर्णनामकं चित्ररथनामकं च राजानौ अवधीः अहिंसौ ॥

१. ख-ग-च-ण- पालक इन्द्रः ।

अनु द्वा जहिता नयोऽन्धं श्रोणं च वृत्रहन् । न तच्च सुहृन्मष्टवे ॥ १९ ॥
 अनु । द्वा । जहिता । नयः । अन्धम् । श्रोणम् । च । वृत्रहन् ।
 न । तत् । ते । सुहृन् । अष्टवे ॥ १९ ॥

हे वृत्रहन् वृत्रस्य हिंसकेन्द्र त्वं जहिता जहितौ सर्वैर्वन्धुभिस्स्यक्तौ अन्धं चक्षुर्हीनमेकं श्रोणं
 च पङ्गुमपरं च द्वा एतौ द्वौ अनु नयः अन्धपङ्गुत्वपरिहारेण अनुनीतवानसि । हे इन्द्र ते
 त्वया दत्तं तत् सुहृन् सुहृन् अष्टवे व्यासुं कोऽपि न । प्रभवतीति शेषः ॥

शतमश्मन्मयीनां पुरामिन्द्रो व्यास्यत् । दिवोदासाय दाशुषे ॥ २० ॥
 शतम् । अस्मन्मयीनाम् । पुराम् । इन्द्रः । वि । आस्यत् । दिवः । दासाय । दाशुषे ॥ २० ॥

इन्द्रः अस्मन्मयीनां पापाणैर्निर्मितानां पुरां शम्बरस्य संबन्धनां नगराणां शतं शतसंख्याकं
 दिवोदासाय एतन्नामकाय दाशुषे हविर्वत्तवते यजमानाय व्यास्यत् इयक्षिपत् ॥ २२ ॥

अस्वापयद्भीतये सहस्रां त्रिशतं हयैः । दासानामिन्द्रो मायया ॥ २१ ॥
 अस्वापयत् । दुभीतये । सहस्रां । त्रिशतम् । हयैः । दासानाम् । इन्द्रः । मायया ॥ २१ ॥

इन्द्रो आश्रया स्वकीयया शक्त्या दासानां लोकानामुपपक्षयितृणां राक्षसादीनां त्रिशातं
 त्रिशातसंख्याकानि सहस्रां सहस्राणि दुभीतये दुभीतिनामकस्यायां हयैः हननसाधनैरायुधैः
 अस्वापयत् अवधौत् ॥

स धेदुतासि वृत्रहन्तस्मान् इन्द्र गोपतिः । यस्ता विश्वानि चिच्युषे ॥ २२ ॥
 सः । ध । इत् । उत । असि । वृत्रहन् । समानः । इन्द्र । गोपतिः ।
 यः । ता । विश्वानि । चिच्युषे ॥ २२ ॥

उत अपि च हे इन्द्र यः त्वं ता तानि विश्वानि समस्तान् शत्रून् चिच्युषे प्राच्यावयः ।
 हे वृत्रहन् वृत्राणां शत्रूणां हिंसकेन्द्र गोपतिः गवां पालकः सः त्वं समानः सर्वेषां यजमानानां
 समः सन् प्रख्यातः असि । धेत् इति पूरणौ ॥

उत नूनं यद्विन्द्रियं कुरिष्या इन्द्र पौंस्यम् । अद्या नक्लिष्टदा मिनत् ॥ २३ ॥
 उत । नूनम् । यत् । इन्द्रियम् । कुरिष्याः । इन्द्र । पौंस्यम् ।
 अद्य । नकिः । तत् । आ । मिनत् ॥ २३ ॥

१. ख-ग-च-त-प-फ-भ-पङ्गुमेकपदम् । २. ख-ग-च-फ- एतौ द्वा द्वौ; ण-एतौ द्वौ । ३. ख-ग-घ-
 च-ण-न-भ-ल-स-व्याक्षिपत् । ४. ख-ग-च-ण-ल- विश्वानि नास्ति ।

उत अपि च हे इन्द्र वयं वयस्यं त्वदीयं बलम् इन्द्रियं सामर्थ्येति वयं वरिण्याः
कृतवानसि खलु । अथ अद्यतनः कश्चित् वत्तं बलं नकिः वा वमिनत् न हिंस्यात् ॥

वामं वामं त आदुरे देवो ददात्वयमा । वामं पूषा वामं भगो

वामं देवः कुरुळती ॥ २४ ॥

वामम् इवामम् । ते । आदुरे । देवः । ददातु । अयमा ।

वामम् । पूषा । वामम् । भगः । वामम् । देवः । कुरुळती ॥ २४ ॥

हे आदुरे शत्रूणाम् आदारयितरिन्द्र^१ ते तव वामं वामं यद्यत् वननीयं संभजनीयं धनमस्ति लोके
तद्दामं वसु^२ अयमा^३ अरीणां^४ नियमयिता एतन्नामकः देवो^५ वदातु प्रयच्छतु । तथा कुरुळती कृतदन्तः
पूषा पोषकः देवः वामं धनं ददातु । तथा भगः अपि वामं धनं ददातु । ननु कुरुळतीत्येतत्
संहितत्वाज्ज्ञा इत्यनेन संबन्धनीयम् । अथवा अयमादीनां त्रयाणामपि विशेषणत्वेन भाव्यम् । कथं
पूष्णो विशेषणं स्यादिति साक्षात्कृत्वात् । न । सांनिध्याकाङ्क्षयोः सन्नावेऽपि योग्यतामन्तरेण अन्वया-
योगात् । 'तस्मात् पूषा प्रपिष्टभागोऽदन्तको हि' (तै. सं. २. ६. ८. ५) इत्यादिश्रुतिषु पूषण एवा-
दन्तकत्वेन प्रसिद्धेः न्यवहितस्यापि तस्यैव विशेषणत्वं युक्तम् । 'वामं वननीयं भवति' (निरु.
६. ३१) इत्यादि निरुक्तमत्र दृष्टव्यम् ॥ ॥ २३ ॥

'कया नः' इति पञ्चदशचै वदामं सूक्तं वामदेवस्यापैमैन्द्रं गायत्रम् । 'अभी पुणः' इत्येषा
पादनिचृत्ता गायत्री 'त्रयः सखाः पादनिचृत्' (अनु. ४. ४) इति तल्लक्षणयुक्तत्वात् । तथा
चातुक्रमणिका— 'कया पञ्चोनाभीषु पादनिचृत्' इति । सूक्तविनियोगो लैङ्गिकः । अग्निष्टोमे चातु-
विंशिकेऽहनि च माध्यंदिने सवने मैत्रावरुणस्य 'कया नः' इत्याद्यस्त्वचः स्तोत्रियः । सूत्रितं च—
'होत्रकाणां कया नश्चित्र आ भुवत्' (आश्व. श्रौ. ७. ४) इति । वरुणप्रधासेषु कायस्य हविषः
अनुवाक्या 'कया नः' इत्येषा । तथा च सूत्रितं— 'कया नश्चित्र आ भुवद्विरप्यगर्भः समवर्ततामे' (आश्व. श्रौ. २. १७) इति ॥

कया नश्चित्र आ भुवद्वती सदावृधः सखा । कया शचिष्ठया वृता ॥ १ ॥

कया । नः । चित्रः । आ । भुवत् । ऊती । सदावृधः । सखा । कया । शचिष्ठया । वृता ॥ १ ॥

वसदावृधः सदा वर्धमानः चित्रः चायनीयः पूजनीयः सखा मित्रभूत इन्द्रः कया उतो
ऊत्या तर्पणेन नः अस्मान् वा वायुवत् आभिसुर्येन भवेत् । शचिष्ठया प्रज्ञावत्तमया प्रज्ञा-
सहितमनुष्ठीयमानेन कया वृता केन वर्तनेन कर्मणा चाभिसुखो भवेत् ॥

१. ख-ग-ण-न-भ-स- 'अथ' नास्ति । २. ख-प-फ-भ-द्वारयितरिन्द्र । ३. ख-ग-च-ण-
अरीणां शत्रूणाम् । ४. ग-च-भगोऽपि । ५. ख-ग-च-ण-न-फ- अत्र ।

कस्त्वा सुत्यो मदानां मंहिष्ठो मत्सुदन्धसः । दृळ्हा चिदारुजे वसु ॥ २ ॥

कः । त्वा । सुत्यः । मदानाम् । मंहिष्ठः । मत्सुत् । अन्धसः । दृळ्हा । चित् । आरुजे । वसु ॥ २ ॥

मंहिष्ठः पूजनीयः । सत्यः सत्यभूतः । मदानां मादयितृणां मध्ये । कः मक्करः । अन्धसः सोमस्य रसः । दृळ्हा । चित् दृढान्यपि । वसु वसुनि शत्रूणां धनानि । आरुजे आ समन्तात् भङ्कुः^१ हे इन्द्र । एवा एवा । मत्सुत् मादयेत् ॥

अभी षु णः सखीनामविता जरितृणाम् । शतं भवास्युतिभिः ॥ ३ ॥

अभि । सु । नः । सखीनाम् । अविता । जरितृणाम् । शतम् । भवासि । ऊतिऽभिः ॥ ३ ॥

हे इन्द्र त्वं । सखीनां समानख्यातीनां^२ । जरितृणां स्तोतृणाम् । अविता रक्षिता त्वं । शतं शतेन बह्विभिः । ऊतिभिः रक्षाभिः सह । नः अस्माकं । सु सुष्टु । अभि । भवासि अभिसुखो भव ॥

अभी न आ वृष्टस्व चक्रं न वृत्तमर्वतः । नियुद्धि चर्षणीनाम् ॥ ४ ॥

अभि । नः । आ । वृष्टस्व । चक्रम् । न । वृत्तम् । अर्वतः । नियुत्तऽभिः । चर्षणीनाम् ॥ ४ ॥

हे इन्द्र त्वं । वृत्तं चक्रं । न वर्तमानं चक्रमिव । अर्वतः उपगन्तुम् । नः अस्मात् । चर्षणीनाम् अस्मदीयानां मनुष्याणां । नियुद्धिः स्तुतिभिः । अभि । आ । ववृत्स्व अभ्यावर्तस्व ॥

प्रवता हि कर्तूनामा हा पदेव गच्छसि । अमक्षि सूर्ये सचा ॥ ५ ॥

प्रवता । हि । कर्तूनाम् । आ । हा । पदाऽहं । गच्छसि । अमक्षि । सूर्ये । सचा ॥ ५ ॥

हे इन्द्र त्वं । कर्तृणां कर्मणां यजमानानां संबन्धिनः^३ । प्रवता प्रवतः^४ । प्रवतान् देशान् । पदेव पदानि स्वकीयानि स्थानानीव । आ । गच्छसि । हा आगतो भवसि खलु । हा इति पूरणः । हे इन्द्र त्वाग्रहं । सूर्ये सूर्येण । सचा सह । अमक्षि भजे ॥ ॥ २४ ॥

सं यत्त इन्द्र मन्यवः सं चक्राणि दधन्विरे । अध त्वे अध सूर्ये ॥ ६ ॥

सम् । यत् । ते । इन्द्र । मन्यवः । सम् । चक्राणि । दधन्विरे । अध । त्वे इति । अध । सूर्ये ॥ ६ ॥

हे इन्द्र । त्वे श्वदर्थं । मन्यवः स्तुतयः । यत् यदा । सं । दधन्विरे अस्माभिरनुमन्यन्ते । चक्राणि चक्रकर्मणां कर्माणि च । सं दधन्विरे । अध तदानीं । ताः स्तुतयः तानि कर्माणि च । त्वे त्वयि भवन्ति । अध तदन्तरं । सूर्ये च भवन्ति ॥

१. ख-ग-च-ण-त-न-फ-भ-स-भेक्तुम् । २. फ-ल-समानख्यानानाम् । ३. ग-च-फ-अस्मदीयानां संबन्धिनाम् । ४. ख-ग-च-व-ण-त-न-भ-ल-स-प्रवतः नास्ति ।

उत स्मा हि त्वामाहु रिन्मघवानं शचीपते । दातारमविदीधयुम् ॥ ७ ॥

उत । स्म । हि । त्वाम् । आहुः । इत् । मघऽवानम् । शचीऽपते ।

दातारम् । अर्विऽदीधयुम् ॥ ७ ॥

हे 'शचीपते कर्मपालकेन्द्र' उत अपि च 'मघवानं धनवन्तं' दातारं स्तोत्रभ्योऽभीष्टप्रदं त्वाम्
'त्वाम्' अविदीधयुः अतोऽप्यमानः । न विदीधयुः अविदीधयुः । तं दीप्यमानम् आहुः
'मघ' प्रवदन्ति खलु । 'हि' इत् इति द्वयं पूरणार्थम् ॥

उत स्मा सद्य इत्परि शशमानाय सुन्वते । पुरु चिन्महसे वसु ॥ ८ ॥

उत । स्म । सद्यः । इत् । परि । शशमानाय । सुन्वते । पुरु । चित् । मंहसे । वसु ॥ ८ ॥

'उत अपि च हे इन्द्र त्वं' सद्य 'इत्' सद्य एव 'शशमानाय' स्तुतिं कुर्वते । 'शशमानः
शंसमानः' (निरु. १. ८) इति यास्कनोक्तत्वात् । 'सुन्वते' सोमाभिषवं कुर्वते यजमानाय 'पुरु
'चित्' पुरुणि बहुन्त्यपि 'वसु' वसुनि धनानि 'परि' परितः 'मंहसे' 'स्म' प्रयच्छसि खलु ॥

नहि स्मा ते शतं चन राधो वरन्त आसुरः । न च्यौत्नानि करिष्यतः ॥ ९ ॥

नहि । स्म । ते । शतम् । चन । राधः । वरन्ते । आसुरः । न । च्यौत्नानि । करिष्यतः ॥ ९ ॥

हे इन्द्र 'आसुरः' बाधका राक्षसादयः 'ते' त्वदीये 'शतं' 'चन' शतपरिमितमपि 'राधः' धनं
'नहि' 'वरन्ते' 'स्म' न वारयन्ति खलु । किंच शत्रूणां हिसन् 'करिष्यतः' तव 'च्यौत्नानि' बलानि 'न
वारयन्ति' ॥

अस्माँ अवन्तु ते शतमस्मान्सहस्रमृतयः । अस्मान्विश्वा अभिष्टयः ॥ १० ॥

अस्मान् । अवन्तु । ते । शतम् । अस्मान् । सहस्रम् । ऊतयः ।

अस्मान् । विश्वाः । अभिष्टयः ॥ १० ॥

हे इन्द्र 'ते' त्वदीयाः 'शतं' शतसंख्याकाः 'ऊतयः' रक्षाः 'अस्मान्' 'अवन्तु' रक्षन्तु । 'सहस्रं'
सहस्रसंख्याकास्त्वदीया रक्षाः 'अस्मान्' अवन्तु । 'विश्वाः' सर्वाणि 'अभिष्टयः' त्वदीयान्यभि-
गमनानि 'अस्मान्' अवन्तु ॥ ॥ २५ ॥

अस्माँ इहा वृणीष्व सख्यायै स्वस्तये । महो राये दिवित्मते ॥ ११ ॥

अस्मान् । इह । वृणीष्व । सख्यायै । स्वस्तये । महः । राये । दिवित्मते ॥ ११ ॥

हे इन्द्र त्वम् इह अस्मिन् यज्ञे ऽअस्मान् यजमानान् ऽसत्याय सखिभावाय ऽस्यस्त्ये अवि-
नाशाय च ऽमहः महते ऽदिविस्मते दीप्तिमते ऽराये घनाय च ऽवृणीष्व संभजस्व ॥

अस्माँ अविद्धि विश्वहेन्द्र राया परीणसा । अस्मान्विश्वाभिरूतिभिः ॥ १२ ॥

अस्मान् । अविद्धि । विश्वहा । इन्द्र । राया । परीणसा । अस्मान् । विश्वाभिः । ऊतिभिः ॥ १२ ॥

हे इन्द्र त्वं विश्वहा सर्वेष्वहःसु ऽपरीणसा महता ऽराया घनेन ऽअस्मान् यजमानान् ऽअविद्धि
रक्ष । किंच ऽविश्वाभिः सर्वाभिः ऽऊतिभिः रक्षाभिः ऽअस्मान् अविद्धि ॥

अस्मभ्यं ताँ अपा वृधि ब्रजाँ अस्तेव गोमतः । नवाभिरिन्द्रोतिभिः ॥ १३ ॥

अस्मभ्यम् । तान् । अप । वृधि । ब्रजान् । अस्ताऽइव । गोमतः ।

नवाभिः । इन्द्र । ऊतिभिः ॥ १३ ॥

हे इन्द्र त्वं नवाभिः नूतनाभिः ऽऊतिभिः रक्षाभिः ऽअस्तेव क्षेसा द्युर इव ऽगोमतः गोभिः
युक्तान् ऽतान् प्रसिद्धान् ऽब्रजान् गोनिवासान् ऽअस्मभ्यम् ऽअपा वृधि उद्गाटय ॥

अस्माकं धृष्णुया रथो द्युमाँ इन्द्रानपच्युतः । गव्युरश्वयुरीयते ॥ १४ ॥

अस्माकम् । धृष्णुऽया । रथः । द्युमान् । इन्द्र । अनपच्युतः । गव्युः । अश्वऽयुः । ईयते ॥ १४ ॥

हे इन्द्र ऽधृष्णुया धृष्णुः शत्रूणां धर्षकः ऽद्युमान् दीप्तिमान् ऽअनपच्युतः विनाशरहितः ऽगव्युः
गोमान् ऽअश्वयुः अश्ववान् ऽअस्माकम् अस्मत्संबन्धी ऽरथः ऽईयते सर्वत्र गच्छतु । तेन रथेनास्मान्
रक्षेत्यर्थः ॥

‘अस्माकमुत्तमं कृधि’ इत्यनया आदित्यं दृष्ट्वा रथाद्वरोहेत् । तथा च सूत्रितम्—‘अस्मा-
कमुत्तमं कृधीत्यादित्यमीक्षमाणो जपित्वावरोहेत्’ (आश्व. गृ. २. ६. १२) इति ॥

अस्माकमुत्तमं कृधि श्रवो देवेषु सूर्य । वर्षिष्ठं धामिबोपरि ॥ १५ ॥

अस्माकम् । उत्तमम् । कृधि । श्रवः । देवेषु । सूर्य । वर्षिष्ठम् । धामऽइव । उपरि ॥ १५ ॥

हे सूर्य सर्वस्य प्रेरकेन्द्र हे आदित्य वा त्वं ऽदेवेषु द्योतमानेषु बह्व्यादिषु मध्ये ऽअस्माकम्
अस्मत्संबन्धि ऽश्रवः यज्ञाः ऽउत्तमम् उत्कृष्टं ऽकृधि कुरु । तत्र दृष्टान्तः । ऽवर्षिष्ठम् अतिशयेन प्रबृद्धं
सेचनसमर्थं वा ऽधामिव द्युलोकं यथा सर्वेषां लोकानाम् ऽउपरि स्थितमुत्कृष्टमकरोस्तद्वत् ॥ २६ ॥

‘आ तू न इन्द्र’ इति चतुर्विंशत्युच्येकादशं सूक्तं वामदेवस्यार्पणाय गायत्र्यमैन्द्रम् । अन्ये ‘कनी-
नकेव’ इत्यादिके द्वे इन्द्रस्याश्वदेवताके । तथा चानुक्रान्तम्—‘आ तू नश्चतुर्विंशतिरस्याभ्यामिन्द्राश्वौ
स्तुतौ’ इति । गतो विनियोगः ॥

आ तू न इन्द्र वृत्रहन्स्माकमर्धमा गहि । महान्महीमिरूतिभिः ॥ १ ॥

आ । तु । नः । इन्द्र । वृत्रहन् । अस्माकम् । अर्धम् । आ । गहि ।

महान् । महीभिः । ऊतिभिः ॥ १ ॥

हे वृत्रहन् वृत्राणां शत्रूणां हिसक इन्द्र त्वं वनः अस्मान् प्रति वृत्तं क्षिप्रम् आ गच्छ ।
हे इन्द्र महान् प्रभूतस्त्वं महीभिः महतीभिः ऊतिभिः रक्षाभिः सह अस्माकमर्धं समीपम् आ
गहि आगच्छ ॥

भूमिश्चिद्वासि तूतुजिरा चित्र चित्रिणीष्व । चित्रं कृणोष्युतये ॥ २ ॥

भूमिः । चित्र । ष । असि । तूतुजिः । आ । चित्र । चित्रिणीषु । आ ।

चित्रम् । कृणोषि । ऊतये ॥ २ ॥

हे चित्र चायनीय पूजनीयेन्द्र त्वं भूमिश्चित् भ्रमणशीलोऽपि तूतुजिः वासि अस्मदभोष्ट-
प्रदाता च अवसि । आकारश्चायं । चित्रिणीषु चित्रकर्मयुक्तास्त्वस्मद्रूपासु प्रजासु चित्रं चायनीयं
घनम् ऊतये रक्षणाय आ कृणोषि आ समन्तात् करोषि । च इति पूरणः ॥

दध्रेभिश्चिच्छशीयांसं हंसि ब्राधन्तुमोजसा । सखिभिर्ये त्वे सचा ॥ ३ ॥

दध्रेभिः । चित्र । शशीयांसम् । हंसि । ब्राधन्तम् । ओजसा ।

सखिभिः । ये । त्वे इति । सचा ॥ ३ ॥

हे इन्द्र त्वं दध्रेभिश्चित् अक्षैरपि सखिभिः यजमानैः सह शशीयांसम् । ‘शशा प्लुतगतौ’ ।
उप्लवमानं ब्राधन्तं महान्तमपि शत्रुम् ओजसा बलेन हंसि नाशयसि । ये यजमानाः त्वे त्वयि
सखा संगताः । तैरिति पूर्वेण संबन्धः ॥

वयमिन्द्र त्वे सचा वयं त्वाभि नोनुमः । अस्माँअस्माँ इदुदव ॥ ४ ॥

वयम् । इन्द्र । त्वे इति । सचा । वयम् । त्वा । अभि । नोनुमः ।

अस्मान् अस्मान् । इत् । उत् । अव ॥ ४ ॥

हे ^१इन्द्र ^२वयं यजमानाः ^३त्वे त्वयि ^४सत्त्वा संगताः स्मः । ^५वयं ^६त्वा त्वाम् ^७अभि ^८नोनुमः
अतिशयेनाभिषुमः । हे इन्द्र त्वमपि ^९अस्मान्स्मानिन् सर्वान्स्मानेव ^{१०}उद्व उत्कर्षेण रक्ष ॥

स नश्चित्राभिरद्रिवोऽनवद्याभिरुतिभिः । अनाष्टष्टामिरा गहि ॥ ५ ॥

सः । नः । चित्राभिः । अद्रिऽवः । अनवद्याभिः । उतिऽभिः । अनाष्टष्टाभिः । आ । गहि ॥ ५ ॥

हे ^१अद्रिवः वज्रवन्निन्द्र ^२सः त्वं ^३चित्राभिः चायनीयाभिः ^४अनवद्याभिः अनिन्दिताभिः
^५अनाष्टष्टाभिः शत्रुभिरप्रधर्षितैः ^६उतिभिः रक्षणैः सहितः सन् ^७नः अस्मान् ^८आ ^९गहि
आगच्छ ॥ ॥ २७ ॥

भूयामो वु त्वावतः सखाय इन्द्र गोमंतः । युजो वाजाय घृष्वये ॥ ६ ॥

भूयामो इति । सु । त्वावतः । सखायः । इन्द्र । गोमंतः । युजः । वाजाय । घृष्वये ॥ ६ ॥

हे ^१इन्द्र ^२त्वावतः त्वत्सदृशस्य ^३गोमंतः गोभिर्युक्तस्य देवस्य ^४संबन्धिनः ^५सखायः स्तोतासो
वयं ^६घृष्वये महते ^७वाजाय अन्नाय ^८युजः संयुक्ताः ^९सु सुष्ठु ^{१०}भूयामो भवामैव ॥

त्वं हेक ईशिषु इन्द्र वाजस्य गोमंतः । स नो यन्धि महीमिषम् ॥ ७ ॥

त्वम् । हि । एकः । ईशिषे । इन्द्र । वाजस्य । गोमंतः ।

सः । नः । यन्धि । महीम् । इषम् ॥ ७ ॥

हे ^१इन्द्र ^२हि यस्मात् कारणात् ^३त्वम् ^४एकः एव ^५गोमंतः गोभिर्युक्तस्य ^६वाजस्य अन्नस्य
^७ईशिषे प्रभवसि । अतः कारणात् ^८सः त्वं ^९नः अस्मभ्यं ^{१०}महीं महतीम् ^{११}इषम् अन्नं ^{१२}यन्धि प्रयच्छ ॥

न त्वा वरन्ते अन्यथा यदित्ससि स्तुतो मघम् । स्तोतृभ्य इन्द्र गिर्वणः ॥ ८ ॥

न । त्वा । वरन्ते । अन्यथा । यत् । दित्ससि । स्तुतः । मघम् । स्तोतृभ्यः । इन्द्र । गिर्वणः ॥ ८ ॥

हे ^१इन्द्र ^२गिर्वणः गिरां संभक्तः ^३स्तुतः अस्माभिः संस्तुतः ^४यत् यदा ^५स्तोतृभ्यः अस्मभ्यं ^६मघं
धनं ^७दित्ससि दातुमिच्छसि । तदा ^८त्वा त्वाम् ^९अन्यथा प्रकारान्तरेण ^{१०}न ^{११}वरन्ते न निवारयन्ति ।
किंतु सर्वेऽप्यनुकूला एव भवन्ति ॥

अभि त्वा गोतमा गिरानूषत् प्र दावने । इन्द्र वाजाय घृष्वये ॥ ९ ॥

अभि । त्वा । गोतमाः । गिरा । अनूषत् । प्र । दावने । इन्द्र । वाजाय । घृष्वये ॥ ९ ॥

हे इन्द्र^१ त्वा त्वाम्^२ अभि लक्ष्मीकृत्य^३ गोतमाः पुनश्चात्मका रूपयः गिरा स्तुतिरूपया वाचा
वाचने धनदानार्थं प्र^४ अनुपत प्रकर्षेण स्तुवन्ति । पृथ्वये महते वाजाय अन्नाय प्रस्तुवन्ति ॥

प्र ते वोचाम^५ वीर्या^६ या मन्दसान^७ अरुजः । पुरो दासीरभीत्यं ॥ १० ॥

प्र । ते । वोचाम । वीर्या । याः । मन्दसानः । आ । अरुजः ।

पुरः । दासीः । अभिऽइत्यं ॥ १० ॥

हे इन्द्र^१ मन्दसानः सोमेन मोदमानस्त्वं दासीः क्षेमुरसुरस्य स्वभृताः याः पुरः यानि
नगराणि अभीत्य अभिगम्य आ अरुजः आ समन्तात् अभाङ्क्षीः । हे इन्द्र^२ ते स्वदीयानि तत्र-
त्यानि^३ वीर्या^४ वीर्याणि वयं स्तोतारः प्र वोचाम प्रकर्षेण वदाम ॥ २८ ॥

ता ते गृणन्ति वेधसो^५ यानि चकर्थ^६ पौंस्या । सुतेष्विन्द्र^७ गिर्वेणः ॥ ११ ॥

ता । ते । गृणन्ति । वेधसः । यानि । चकर्थ । पौंस्या । सुतेषु । इन्द्र । गिर्वेणः ॥ ११ ॥

हे इन्द्र^१ गिर्वेणः गिरां स्तुतिरूपाणां वाचां संभक्ता त्वं यानि पौंस्या पौंस्थानि बलानि
चकर्थ कृतवानसि । हे इन्द्र^२ वेधसः प्राज्ञाः^३ सुतेषु अभिषुतेषु सोमेषु ते स्वदीयानि ता तानि
बलानि गृणन्ति कीर्तयन्ति ॥

अवीवृधन्त^४ गोतमा इन्द्र^५ त्वे स्तोमवाहसः । ऐषु^६ धा वीरवृधशः ॥ १२ ॥

अवीवृधन्त । गोतमाः । इन्द्र । त्वे इति । स्तोमवाहसः ।

आ । एषु । धाः । वीरवृधः । यशः ॥ १२ ॥

स्तोमवाहसः स्तोमानां स्तोत्राणां बोद्धारः गोतमाः रूपयो हे इन्द्र^१ त्वे त्वाम् अवीवृधन्त
स्तोत्रैर्वर्धयन्ति । त्वम् एषु गोतमेषु वीरवत् पुत्रपौत्रादियुक्तं यशः अन्नम् आ धाः निषेहि ॥

यच्चिद्धि^२ शश्वतामसीन्द्र^३ साधारणस्त्वम् । तं त्वा वयं हवामहे ॥ १३ ॥

यत् । चित् । हि । शश्वताम् । असि । इन्द्र । साधारणः । त्वम् ।

तम् । त्वा । वयम् । हवामहे ॥ १३ ॥

हे इन्द्र^१ त्वं यच्चिद्धि यद्यपि खलु शश्वतां बहूनां सर्वेषां यजमानानां साधारणः असि
सामान्यो भवसि । तथापि त्वम् एव त्वा त्वां वयं स्तोतारः हवामहे आह्वयामः ॥

१. ख-ग-च-ण-भ-तत्र । २. न-स- 'वीर्या' नास्ति । ३. ख-ग-च-ण-स-प्राज्ञाः ।

अर्वाचीनो वंसो भवास्मे सु मुत्स्वान्धसः । सोमोनामिन्द्र सोमपाः ॥ १४ ॥

अर्वाचीनः । वंसो इति । भव । अस्मे इति । सु । मुत्स्व । अन्धसः ।

सोमोनाम् । इन्द्र । सोमपाः ॥ १४ ॥

हे वंसो यज्ञनिवासक^१ इन्द्र त्वम् वज्रो अस्मासु यजमानेषु वार्वाचीनः अभियुधः वभव ।
तथा हे वसोमपाः सोमानां पातः इन्द्र त्वं वसोमानाम् वान्धसः अन्धेन वसु सुष्टु मत्स्व माश ॥

अस्माकं त्वा मतीनामा स्तोम इन्द्र यच्छतु । अर्वाणा वर्तया हरी ॥ १५ ॥

अस्माकम् । त्वा । मतीनाम् । आ । स्तोमः । इन्द्र । यच्छतु ।

अर्वाक् । आ । वर्तय । हरी इति ॥ १५ ॥

वमतीनां स्तोतृणाम् ॥ मन्यतेः कर्तरि क्तिच् ॥ वस्माकं संबन्धि वस्तोमः स्तोत्रं हे इन्द्र
एत्वा त्वाम् वआ वयच्छतु अस्मासु नियच्छतु । त्वमपि वहरी त्वदीयावश्वौ वज्राङ्क- अस्मदभियुधं
यथा भवति तथा वआ वर्तय परिवर्तनं कुरु ॥

पुरोळाशं च नो वसो जोषयासे गिरिश्व नः । वधूयुरिव योषणाम् ॥ १६ ॥

पुरोळाशम् । च । नः । वसः । जोषयासे । गिरिः । च । नः । वधूयुः इव । योषणाम् ॥ १६ ॥

हे इन्द्र त्वं वनः अस्मदीयं वपुरोळाशं वच पुरोडाशरूपमश्वं च^२ वसः अग्नि । तथा वनः
अस्मदीयाः वगिरिश्व स्तुतिरूपा वाचश्च वज्रोपयासे सेवस्व । तत्र दृष्टान्तः । वधूयुरिव । स्त्रीकामो
यथा वयोषणां स्त्रीणां गिरिः सेवते तद्वत् ॥ ॥ २९ ॥

सहस्रं व्यतीनां युक्तानामिन्द्रमीमहे । शतं सोमस्य स्वार्थः ॥ १७ ॥

सहस्रम् । व्यतीनाम् । युक्तानाम् । इन्द्रम् । ईमहे । शतम् । सोमस्य । स्वार्थः ॥ १७ ॥

वयं स्तोतारः इन्द्रं परमैश्वर्ययुक्तं युक्तानां शिक्षितानां व्यतीनां गमनवतामश्वानां सहस्रं
सहस्रसंख्याकम् ईमहे याचामहे । तथा सोमस्य अभिषुतसोमस्य^३ शतं शतसंख्याकाः स्वार्थः
खारीः ईमहे द्रोणकलशान्^४ याचामहे^५ । अत्र मानविशेषवाचिना खारीशब्देन द्रोणकलश उपलक्ष्यते ।
अपरिमितद्रोणकलशान् बहुन् यज्ञान् याचामहे इत्यर्थः ॥

१. त-यज्ञे निवासक । २. ख-ग-च-ण-न-फ-य-स-‘च’ नास्ति । ३. ख-ग-घ-च-ण-प-फ-म-
अभिषुतस्य । ४. ल-‘द्रोणकलशान् याचामहे’ नास्ति ।

सहस्रां ते शता वयं गवांसा च्यावयामसि । अस्मन्ना राध एतु ते ॥ १८ ॥

सहस्रां । ते । शता । वयम् । गवांस् । आ । च्यावयामसि ।

अस्मन्ना । राधः । एतु । ते ॥ १८ ॥

हे इन्द्र एते स्वदीयानि गवां सहस्र सहस्रसंख्याकानि शता शतसंख्याकानि च आ च्यावयामसि आच्यावयामः । अस्मदभिमुखं कुर्मः । तथा अस्मन्ना अस्मासु स्वदीयं राधः धनं एते स्वतः एतु आगच्छतु ॥

दश ते कुलशानां हिरण्यानामधीमहि । भूरिदा असि वृत्रहन् ॥ १९ ॥

दश । ते । कुलशानाम् । हिरण्यानाम् । अधीमहि ।

भूरिदाः । असि । वृत्रहन् ॥ १९ ॥

हे इन्द्र एते स्वतः कलशानां कुम्भानाम् । कुम्भपरिमितानामिति यावत् । हिरण्यानां हितरमणीयानां धनानां दश दशसंख्याकानि अधीमहि धारयामः । हे वृत्रहन् वृत्राणां शत्रूणां हिंसकेन्द्र त्वं भूरिदाः असि बहुप्रदो भवसि ॥

भूरिदा भूरि देहि नो मा दभ्रं भूर्या भूरि । भूरि घेदिन्द्र दित्ससि ॥ २० ॥

भूरिदाः । भूरि । देहि । नः । मा । दभ्रम् । भूरि । आ । भूरि ।

भूरि । व । इत् । इन्द्र । दित्ससि ॥ २० ॥

हे इन्द्र भूरिदाः बहुप्रदस्त्वं भूरि बहु धने नः अस्मभ्यं देहि प्रयच्छ । किंतु दभ्रम् अल्पं धने मा प्रयच्छ । भूरि बहुलं धनमस्मभ्यम् आ भूरि आहर । किंच भूरि इत् अदभ्रमेव धनं दित्ससि एव अस्मभ्यं दातुमिच्छसि खलु ॥

भूरिदा ह्यसि श्रुतः पुरुत्रा भूर वृत्रहन् । आ नो भजस्व राधसि ॥ २१ ॥

भूरिदाः । हि । असि । श्रुतः । पुरुन्ना । भूर । वृत्रहन् ।

आ । नः । भजस्व । राधसि ॥ २१ ॥

हे वृत्रहन् वृत्रस्य हिंसक भूर विक्रान्तेन्द्र भूरिदाः बहुप्रदस्त्वं पुरुत्रा पुरु बहुषु यजमानेषु श्रुतः असि हि विख्यातो भवसि खलु । राधसि धने नः अस्मान् आ भजस्व आ समन्तात् भागिनः कुरु ॥

प्र ते वभ्रू विचक्षुण शंसांमि गोषणो नपात् । माभ्यां गा अनु शिश्रथः ॥ २२ ॥

प्र । ते । वभ्रू इति । विचक्षुण । शंसांमि । गोऽसुनः । नपात् ।

मा । आभ्याम् । गाः । अनु । शिश्रथः ॥ २२ ॥

हे ष्विचक्षण प्राज्ञेन्द्र ष्वे त्वदीयौ ष्वभू वभ्रुवर्णावधौ ष्वप्र ष्वंतामि प्रकषेण स्तोमि । हे ष्वगोक्षनः^१ गवां सनितः हे ष्वनपात् न पातयितः स्तोतृनविनाशयितः । किंतु पालयितस्त्वियथेः । हे इन्द्र त्वस्म ष्वआभ्यां त्वदीयाभ्यामध्याभ्यां ष्वगा ष्वअतु अस्मदीया गा लक्ष्मीकृत्य ष्वमा ष्वक्षिश्रयः विवष्टा मा कार्षीः । गावोऽश्वदशानां विस्त्रिष्यन्ते । तन्मा भूदित्यर्थः ॥

कनीनकेव विद्रधे नवे द्रुपदे अर्भके । बभ्रू यामेषु शोभेते ॥ २३ ॥

कनीनकाऽहं । विद्रधे । नवे । द्रुपदे । अर्भके ।

बभ्रू इति । यामेषु । शोभेते इति ॥ २३ ॥

‘विद्रधे विदडे व्युदे ष्वनवे नवजाते ष्वअर्भके अल्पके^२ ष्वद्रुपदे द्रुमाख्यस्थाने स्थिते ष्वकनीनकेव कमनीये शालभञ्जिके इव हे इन्द्र ष्वभ्रू वभ्रुवर्णौ त्वदीयावधौ ष्वयामेषु यज्ञेषु ष्वशोभेते कामित्युक्तौ भवतः ॥ ‘कनीनके कन्धके । कन्धा कमनीया भवति केर्यं नेतव्येति वा कमनेनामीयत इति वा कनतेषां स्यात् काम्तिकर्मणः ’ (निरु. ४. १५) इत्यादि निरुक्तम् ॥

अरं म उत्स्रयाम्णोऽरमुत्स्रयाम्णे । बभ्रू यामेष्वस्त्रिधा ॥ २४ ॥

अरम् । मे । उत्स्रयाम्णे । अरम् । अनुत्स्रयाम्णे ।

बभ्रू इति । यामेषु । अस्त्रिधा ॥ २४ ॥

हे इन्द्र ष्वअस्त्रिधा अस्त्रिधावहिसकौ ष्वभ्रू वभ्रुवर्णौ त्वदीयावधौ ष्वयामेषु गमनेषु^३ प्राप्तेषु सस्त्रु ष्वउत्स्रयाम्णे । उत्स्राभ्यामनडुद्धया युक्तेन स्थेन यातीत्युत्स्रयामा । तस्मै ष्वमे मह्यम् ष्वअरम् अलं पर्याप्त-कारिणौ भवताम् । ष्वअनुत्स्रयाम्णे पद्मयामेव गच्छते मह्यम् ष्वअरं^४ पर्याप्तकारिणौ भवताम् ॥ ३० ॥ ॥ ३ ॥

वेदार्थस्य प्रकाशेन तमो हार्दं निवारयन् ।

पुमर्थाश्चतुरो देयाद्विद्यातीर्थमहेश्वरः ॥

इति श्रीमद्राजाधिराजपरमेश्वरवैदिकमार्गप्रवर्तकश्रीवीरबुक्कभूपालसाम्राज्यपुरंधरेण
सायणाचार्येण विरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे ऋक्संहिताभाष्ये तृतीयाष्टके
षष्ठोऽध्यायः समाप्तः ॥

१. त-गोषणः । २. ख-ग-घ-च-ण-प-फ-म-स-‘अल्पके’ नास्ति । ३. ख-ग-घ-च-ण-प-फ-भ-यज्ञेषु; त-ल-यज्ञेषु गमनेषु; न-स-‘गमनेषु’ नास्ति । ४. ख-ग-घ-च-ण-भ-ल-स-‘अरं’ नास्ति ।

॥ श्रीगणेशाय नमः ॥

यस्य निःश्रितं वेदा यो वेदेभ्योऽखिलं जगत् ।

निर्ममे तमहं वन्दे विद्यातीर्थमहेश्वरम् ॥

चतुर्थेऽनुवाके त्रयोदश सूक्तानि । तत्र 'प्र ऋभुभ्यः' इत्येकादशच प्रथमं सूक्तं वामदेवस्वार्पणैष्टुभम् । तुष्ठादिपरिभाषया इदमादि सूक्तपञ्चकस्तुदेवताकम् । अत्रानुक्रमणिका— 'प्र ऋभुभ्य एकादशमेवं वा' इति । व्यूढे दशरात्रे चतुर्थेऽहनि वैश्वदेवशक्ते आर्भवनिविद्वान्नीयमिदम् । तथा च सूत्रितं— 'प्र ऋभुभ्यः प्र शुक्रैस्त्विति वैश्वदेवम्' (आश्व. श्रौ. ८. ८) इति ॥

प्र ऋभुभ्यो दूतमिव वाचमिष्य उपस्तिरे श्वैतरीं धेनुमीळे ।

ये वातजूतास्तरणिभिरवैः परि द्यां सुद्यो अपसौ बभूवुः ॥ १ ॥

प्र । ऋभुऽभ्यः । दूतम्ऽईव । वाचम् । इष्ये । उपऽस्तिरे । श्वैतरीम् । धेनुम् । ईळे ।

ये । वातऽजृताः । तरणिऽभिः । एवैः । परि । द्याम् । सुद्यः । अपसः । बभूवुः ॥ १ ॥

तत्र ऋभूणां पूर्वं मनुष्याणामेव सतां तपसा देवत्वप्राप्तिः 'आर्भवं शंसन्भुभयो वै देवेभ्यः' (ऐ. ब्रा. ३. ३०) इत्यत्र ब्राह्मणे स्पष्टमाज्ञाता । केचन ऋभवो नाम सूर्यरश्मय इत्याचक्षते । अहं यजमानः ऋभुभ्यः उरुभासमानेभ्य एतन्नामकेभ्यो देवेभ्यः 'वाचं स्तुतिरूपो' 'प्र' इत्ये प्रेरयामि । किमिव । 'दूतमिव । यथा दूतं स्वकार्यं प्रति प्रेषयन्ति तद्वत् । किंच 'उपस्तिरे' सोमोपस्तरणाय 'श्वैतरीं पयोयुक्तां श्वैतरीं वा' 'धेनुमीळे वाचमि ऋभून् । 'ये ऋभवः' वातजृताः वातसमानगतयः 'अपसः जगदुपकारिकर्माणः सन्तः' 'तरणिभिः तारकैः' 'एवैः गमनशीलैरवैः' 'द्याम् अन्तरिक्षं' 'सुद्यः तदानीमेव' 'परि' बभूवुः परिभवन्ति सर्वतो व्याप्नुवन्ति । अथ रश्मय एव ऋभव इत्युक्तवादाक्षिप्तं वा रश्मयः परितो व्याप्नुवन्ति ॥

यदारमक्रभृभवं पितृभ्यां परिविष्टी वेषणां दंसनाभिः ।

आदिदेवानामुप सुख्यमायन्धीरासः पुष्टिमवहन्मनायै ॥ २ ॥

यदा । अरम् । अक्रन् । ऋभवं । पितृभ्याम् । परिविष्टी । वेषणां । दंसनाभिः ।

आत् । इत् । देवानाम् । उप । सुख्यम् । आयन् । धीरासः । पुष्टिम् । अवहन् । मनायै ॥ २ ॥

'यदा' यस्मिन् काले 'ऋभवः' 'पितृभ्यां मातापितृभ्यां' 'परिविष्टी परिवेषणेन परिचर्यया' 'वेषणा वेषणेन व्याहृता । यदा वेषणे जरद्रूपयोरुत्पत्त्यकरणेन' 'दंसनाभिः' अन्त्यैश्रमसन्निगाणिकर्मभिः^१ 'अरम्

१. ख-ग-च-ण-प-फ-भ- 'श्वैतरीं वा' नास्ति । २. ख-ग-च-ण-प-फ-भ-वायुसमान-गन्तव्याः । न-स-वातसमानगन्तव्याः । ३. ख-ग-च-ण-त-प-फ-भ-ल-स्वकर्मसामर्थ्यम् ।

अत्यर्थम्^१ अकन्^२ आदित् अनन्तरमेव^३ देवानाम् इन्द्रादीनां^४ सख्यं सखित्वं^५ समानस्यत्वात्^६ देवतात्वम्^७ उप^८ आयन् आगमन् । 'युवशा कर्त्वा'^९ (ऋ. सं. १. १६१. ३) इति देवत्व-
प्राप्तेरेकान्तत्वेन देवैरुक्तत्वादिति भावः । किंच^{१०} धीरासः धीरा इन्द्रान्तरत्तेषां^{११} पुष्टिः^{१२} गवादि-
विषयां^{१३} मनायै मतिकृते^{१४} यजमानाय^{१५} अवहन् वहन्ति धारयन्ति । यद्वा । सविषयां पुष्टिं मनायै
मनसे प्रकृत्यमनस्कत्वायावहन् ॥

पुनर्ये चक्रुः पितरा युवानां सना यूयैव जरणा श्याना ।

ते वाजो विभ्वाँ ऋभुरिन्द्रवन्तो मधुप्सरसो नोऽवन्तु यज्ञम् ॥ ३ ॥

पुनः । ये । चक्रुः । पितरा । युवाना । सना । यूपाऽइव । जरणा । श्याना ।

ते । वाजः । विऽभ्वा । ऋभुः । इन्द्रऽवन्तः । मधुप्सरसः । नः । अवन्तु । यज्ञम् ॥ ३ ॥

ये ऋभवः पितरा मातापितरौ यूयैव छिन्नस्थान् इव^१ जरया जीर्णौ^२ श्याना श्यानौ^३
पुनः^४ सना सदा^५ युवाना युवानौ^६ चक्रुः नित्यतरणावकुर्वन् । ते^७ वाजो^८ विभ्वा^९ ऋभुः च
एतन्नामकाख्यः सुधन्वन आङ्गिरसस्य पुत्रा ऋभवः^{१०} इन्द्रवन्तः अनुग्राहकेणेन्द्रेण तद्वन्तः^{११} मधुप्सरसः
मधुरस्य सोमरसस्य^{१२} भक्षयितारः^{१३} मनोहररूपा वा^{१४} नः^{१५} अस्मदीयं^{१६} यज्ञम्^{१७} अवन्तु रक्षन्तु गच्छन्तु वा ॥

यत्संवत्सर्मृभवो गामरक्षन्त्यत्संवत्सर्मृभवो मा अपिंशन् ।

यत्संवत्सर्मृभरन्भासो अस्यास्ताभिः शमीभिरमृतत्वमाशुः ॥ ४ ॥

यत् । सम्^१ऽवत्सर्म । ऋभवः । गाम् । अरक्षन् । यत् । सम्^२ऽवत्सर्म । ऋभवः । माः । अपिंशन् ।

यत् । सम्^३ऽवत्सर्म । अमरन् । भासः । अस्याः । ताभिः । शमीभिः । अमृतत्वम् । आशुः ॥ ४ ॥

यत्संवत्सर्म । संवत्सन्ति भूतान्यस्मिन्निति संवत्सः संवत्सरः । संवत्सरपर्यन्तम्^१ ऋभवो^२ गां मृताम्^३
अरक्षन् अपालयन् । स्वसामर्थ्यादिति^४ यत् यदेतत्कर्मास्ति । तथा^५ संवत्सं संवत्सरम्^६ ऋभवो^७
माः तस्या एव गोमांसम्^८ अपिंशन् अवयवानकुर्वन्ति^९ यत् । किंच^{१०} संवत्सं संवत्सरपर्यन्तम्^{११}
अस्याः^{१२} भासः^{१३} अमरन् दीर्घः अवयवशोभा अकुर्वन्ति^{१४} यत् ताभिः^{१५} शमीभिः मृताया गोमैवी-
करणविषयैः कर्मभिः^{१६} अमृतत्वमाशुः देवत्वं प्राप्ताः । 'षेत्तुः कर्त्वा'^{१७} इति देवत्वप्राप्तिसाधनत्वेन^{१८}
देवैः प्रतिश्रुत्वात् । यद्वा । अत्र संवत्समित्येतत् वसेन सहेति व्याख्येयम् ।

१. त-ल-पुष्टिं पोषम् । २. ख-ग-घ-च-ण-न-प-फ-भ-स-^१ मतिकृते^२ नास्ति । ३. ख-ग-घ-च-ण-
त-न-प-फ-भ-ल-स-^३ ऋषयः । ४. ख-ग-घ-च-ण-भ-सोमरसं भक्षयितारः; प-सोमस्य रसं भक्षयितारः ।
५. त-ल-किंच अमुया (त-मृतायाः) गोस्वचा अङ्गमुच्छाद्य तस्याः मांसं समयोजयन्नित्यर्थः । कुर्वन्ति
यत् (त-^५ कुर्वन्ति यत्^६ नास्ति) । ६. ख-ग-घ-च-ण-भ-देवत्वप्राप्तिसाधनेन ।

ज्येष्ठ आह चमसा द्वा कुरेति कर्नीयान्त्रीन्कृणवामेत्याह ।

कनिष्ठ आह चतुरस्करेति त्वष्ट ऋभवस्तत्पनयद्रुचौ वः ॥ ५ ॥

ज्येष्ठः । आह । चमसा । द्वा । कुर । इति । कर्नीयान् । त्रीन् । कृणवाम । इति । आह ।

कनिष्ठः । आह । चतुरः । कुर । इति । त्वष्टा । ऋभवः । तत् । पनयत् । वचैः । वः ॥ ५ ॥

‘एकं चमसं चतुरस्कृणोतन’ (ऋ. सं. १. १६१. २) इति यदा^१ देवदूतोऽग्निर्भुवाह देवत्वप्राप्त्युक्तेन^२ तदा तेभ्यो मध्ये देवत्वप्राप्त्युक्तः^३ एकः^४ ज्येष्ठः ऋयुरितरो^५ आह । किमिति । उच्यते ।^६ चमसा^७ द्वा^८ कुरेति । एकमेव सन्तं द्वौ कृणवामेति ।^९ कर्नीयान् तदनन्तरो विभ्वा^{१०} त्रीन्^{११} कृणवाम करवाम^{१२} इत्याह । तदवरः^{१३} कनिष्ठः वाजः^{१४} चतुरस्कर चतुर्धा^{१५} करवाम^{१६} इति आह^{१७} तत् एव चतुष्करणरूपं हे^{१८} ऋभवः^{१९} त्वष्टा युष्मद्भुवः^{२०} वः^{२१} वचः युष्मद्भुवनं^{२२} पनयत् अस्तौत् । अग्नीचकार इत्यर्थः ॥ ॥ १ ॥

सत्यमृचुर्नर एवा हि चक्रुर्न स्वधामृभवौ जग्मुरेताम् ।

विभ्राजमानान्श्रमसाँ अहेवावेनस्त्वष्टा चतुरो ददृश्वान् ॥ ६ ॥

सत्यम् । ऊचुः । नरः । एव । हि । चक्रुः । अनु । स्वधाम् । ऋभवः । जग्मुः । एताम् ।

विभ्राजमानान् । चमसान् । अहाऽहव । अवेनत् । त्वष्टा । चतुरः । ददृश्वान् ॥ ६ ॥

१. नरः मनुष्यरूपा ऋभवः^१ सत्यमेवाबुवन् । २. हि यस्मादेते^२ एव एव^३ चक्रुः चतुरोऽङ्कुरन् । यथोक्तं तथैव कृतत्वात्^४ इत्यभिप्रायः । ३. अनु चतुर्धाकरणान्तरम्^५ एतां^६ तृतीयसवनगतो^७ एव^८ स्वधाँ सोमाख्यममृतम्^९ ऋभवो^{१०} जग्मुः । ४. एकं चमसं चतुरस्कृणोतन, साकं देवैर्वैज्यासो भविष्यथ’ (ऋ. सं. १. १६१. २) इति श्रुतत्वात् । अथ^{११} त्वष्टा देवः^{१२} विभ्राजमानान्^{१३} अहेव अहानीव दीप्यमानान्^{१४} चमसान्^{१५} चतुरो^{१६} ददृश्वान् दृष्टवान् सन्^{१७} अवेनत् अकामयत्^{१८} अग्नीचकारेत्यर्थः ॥

द्वादश धूयदगोहस्यातिथ्ये रणक्षुभवः सुसन्तः ।

सुधेक्षाकृण्वन्ननयन्त् सिन्धून्धन्वातिष्ठन्ओषधीर्निम्नमापः ॥ ७ ॥

द्वादश । धून् । यत् । अगोहस्य । आतिथ्ये । रणन् । ऋभवः । सुसन्तः ।

सुधेक्षा । अकृण्वन् । अनयन्त् । सिन्धून् ।

धन्वं । आ । अतिष्ठन् । ओषधीः । निम्नम् । आपः ॥ ७ ॥

१. ख-ग-च-ण-‘यदा’ नास्ति । २. ख-ग-च-च-ण-त-न-भ-ल-स-‘देवत्वप्राप्त्युक्तेन देवत्वेन । ३. ख-ग-च-च-ण-त-न-भ-तेषाम् । ४. ख-ग-च-च-ण-त-न-भ-ल-स-‘देवत्वप्राप्त्युक्तः’ नास्ति । ५. त-ल-तात्कनिष्ठस्ततोऽपि कर्नीयान् । ६. ख-ग-च-ण-भ-कृणवाम । ७. ख-ग-च-च-ण-न-प-फ-भ-स-इदम् । ८. ख-ग-च-च-ण-प-फ-भ-कृतवन्तः । ९. ख-ग-च-च-ण-प-फ-भ-एव । १०. ख-ग-च-च-ण-फ-भ-‘तृतीयसवनगतामेताम् । ११. ख-ग-च-च-ण-त-प-फ-भ-ल-अमन्यत ।

तत्र रश्मय एव ऋभव इत्युक्त्वात् तद्वेषेण स्तूयन्ते । यत् यदा ष्वाद्दशः^१ यधून् दिवसान् । आर्द्रादिद्वादशवृष्टिर्नक्षत्राणीत्यर्थः । ष्वगोहास्य अगोप्यस्यादित्यस्य गृहे ष्वातिथ्ये । अकस्मादाग-
तोऽतिथिः । तदुचितं सत्काररूपं कर्म आतिथ्यम् । तदर्थं ष्वसन्तः रवणन्तः सुक्तेन निवसन्तः ष्वऋभवः
रणन् रमन्ते । ‘अगोहास्य यदसस्तना गृहे’ (अ. सं. १. १६१. ११) इत्युक्तम् । तदानीं
ष्वुक्षेत्राकृण्वन् । अकृष्टानि शून्यानि क्षेत्राणि वृष्ट्या सरयादिसमुद्रान्यकुर्वन् । ष्विन्धून् नदीः
अनयन्त प्रैरयन् । तस्मिन् काले ष्वओषधीः ओषधयः ष्वधन्व निरुदकस्थानमाश्रित्य ष्वातिष्ठन् ।
ष्वनिघ्नं नीचस्थानम् ष्वआपः अतिष्ठन् । ‘उद्धत्स्वस्मा अकृणोतना तृणं निवस्वपः’ (अ. सं. १.
१६१. ११) इत्युक्तम् ॥

रथं ये चक्रुः सुवृत्तं नरेष्ठां ये धेनुं विश्वजुवं विश्वरूपाम् ।

त आ तक्षन्त्वृषभौ रथि नः स्ववसुः स्वपसुः सुहस्ताः ॥ ८ ॥

रथम् । ये । चक्रुः । सुऽवृत्तम् । नरेऽस्थाम् । ये । धेनुम् । विश्वऽजुवम् । विश्वऽरूपाम् ।

ते । आ । तक्षन्तु । ऋभवः । रथिम् । नः । सुऽअवसुः । सुऽअपसुः । सुऽहस्ताः ॥ ८ ॥

ये ऋभवः ष्वसुवृत्तं सुचक्रं सुधु वर्तमानं वा ष्वनरेष्ठां नेतरि चक्रे वर्तमानं ष्वरथं ष्वचक्रुः । ष्वये च
ष्वविश्वजुवं विश्वस्य प्रेरयित्रीं ष्वविश्वरूपां बहुरूपां मेतन्नामिकां वा^२ ष्वधेनुं गां चक्रुः अकुर्वन् । ‘वृह-
स्पतिर्विश्वरूपासृजाजत’ (अ. सं. १. १६१. ६) इति श्रुतम् । ष्वते महान्तः ष्वऋभवः ष्वनः अस्माकं
ष्वरथि धनम् ष्वआ तक्षन्तु सर्वतो निष्पादयन्तु । कीदृशास्त ऋभवः । ष्वस्वपसुः सुकमाणः ष्वस्ववसुः
शोभनाजोपेताः सुरक्षणां वा^३ ष्वसुहस्ताः शोभनहस्ताः कुशलहस्ताः^४ ॥

अपो देवामजुषन्त देवा अभि कृत्वा मनसा दीध्यानाः ।

वाजो देवानामभवत्सुकर्मन्द्रस्य ऋभुक्षा वरुणस्य विभ्वा ॥ ९ ॥

अपः । हि । एषाम् । अजुषन्त । देवाः । अभि । कृत्वा । मनसा । दीध्यानाः ।

वाजः । देवानाम् । अभवत् । सुऽकर्मा । इन्द्रस्य । ऋभुक्षाः । वरुणस्य । विऽभ्वा ॥ ९ ॥

ष्वेषाम् ऋभूणाम् ष्वअपः अश्वरथनिर्माणादिरूपं कर्म ष्वदेवाः इन्द्रादयः ष्वअजुषन्त असेवन्त ।
‘इन्द्रो हरी युयुजे अश्विना रथम्’ (अ. सं. १. १६१. ६) इत्यादिमन्त्रोक्तप्रकरणेन स्वीकृतवन्त इत्यर्थः ।
कीदृशास्ते । ष्वकृत्वा वरप्रदानरूपेण कर्मणा ष्वमनसा शोभनेन चित्तेनानुग्रहयुक्तेन ष्वअभि ष्वदीध्यानाः
दीप्यमानाः । देवानाम् अनुग्रहेण किं लब्धमित्याह । ष्वसुकर्मा शोभनव्यापारः ष्ववाजः कनीयान्
हस्ताः^५ नास्ति ।

१. ख-ग-च-ण-भ-स- ‘द्वादश’ नास्ति । २. ख-ग-च-ण-स-अरिष्टानि; न-भ-अरिष्टानि शून्यानि ।
३. त-ल-धेनुं विश्वजुवम् । ४. ख-ग-ण-भ-धेनुं गावम्; च-धेनुं गां च; त-ल-गां वा; न-गां च; स-
वाचम् । ५. ख-ग-च-ण-त-न-भ-ल-स- ‘सुरक्षणा वा’ नास्ति । ६. ख-ग-च-ण-त-न-भ-ल-स- ‘कुशल-
हस्ताः’ नास्ति । ७. ख-ग-च-ण-भ-भवताम्; न-तेषाम् । ८. त-ल-सुकर्मा शोभनकर्मा ।

वदेवानां सर्वेषां संबन्धी ऽअभवत् । तथा ऽइन्द्रस्य संबन्धी ऽऋभुक्षाः ऋभुज्येष्ठः । विश्वा मध्यमः
ववृणस्य संबन्ध्यभवत् । ऽहिः पूरणः ॥

ये हरीं मेधयोक्ता मदन्त इन्द्राय चक्रुः सुयुजा ये अथा ।

ते रायस्पोषं द्रविणान्यस्मे धत्त ऋभवः क्षेमयन्तो न मित्रम् ॥ १० ॥

ये । हरी इति । मेधया । उक्ता । मदन्तः । इन्द्राय । चक्रुः । सुयुजा । ये । अथा ।

ते । रायः । पोषम् । द्रविणानि । अस्मे इति । धत्त । ऋभवः । क्षेमयन्तः । न । मित्रम् ॥ १० ॥

ये ऋभवः ऽहरी अथौ ऽमेधया प्रज्ञया^१ ऽउक्ता उक्थैः स्तुतिभिः ऽमदन्तः हर्षयन्तः ऽचक्रुः ।
ये च तौ ऽसुयुजा सुयुजौ सुयोजनावधौ^२ ऽइन्द्राय इन्द्रार्थं चक्रुः अकुर्वन् । हे ऽऋभवः ऽते यूयं
ऽरायस्पोषं धनपुष्टिं ऽद्रविणानि गवादिधनानि च सुखानि वा ऽअस्मे अस्मासु ऽधत्त धारयत ।
किमिव । ऽक्षेमयन्तः क्षेममिच्छन्तः ऽमित्रं ऽन मित्रमिव । अत्र यद्यप्येक एव ऋभुनामा तत्संबन्धात्
इतरेऽप्यभव उच्यन्ते प्राणश्रद्धयायेन ॥

इदाहः पीतिमुत वो मदं धुनं क्रुते श्रान्तस्य सुख्याय देवाः ।

ते नूनमुस्मे ऋभवो वसूनि तृतीयै अस्मिन्सर्वने दधात ॥ ११ ॥

इदा । अहः । पीतिम् । उत । वः । मदम् । धुः । न । क्रुते । श्रान्तस्य । सुख्याय । देवाः ।

ते । नूनम् । अस्मे इति । ऋभवः । वसूनि । तृतीयै । अस्मिन् । सर्वने । दधात ॥ ११ ॥

ऽइदा इदानीं चमसादिनिर्माणानन्तरम् ऽअहः सुत्याहसंबन्धिनस्तृतीये सवने ऽपीति सोमपानम्
ऽउत अपि च ऽमदं तज्जानति ऽवः युष्मकं ऽधुः ददुर्देवाः । ऽश्रान्तस्य श्रान्तात्तपोयुक्तात्^३ ऽक्रुते
ऽसख्याय सखित्वाय ऽन भवन्ति ऽदेवाः । यत एते श्रान्ता अतो ददुरित्यर्थः । हे ऽऋभवः ऽते
महान्तो यूयं ऽनूनं निश्चयम् ऽअस्मे अस्मासु ऽअस्मिन् ऽतृतीये ऽसवने ऽवसूनि धनानि ऽदधात
धारयत ॥ ॥ २ ॥

‘ऋभुविश्वा’ इत्येकादशर्च द्वितीयं सूक्तं वामदेवस्यार्पं त्रैष्टुभमाभंभवम् । ‘ऋभुविश्वा’
इत्यनुक्रमणिका । व्यूढे दशरात्रे पञ्चमेऽहनि वैश्वदेवस्यैव आभंवनि विद्वान्नाथमिदम् । ‘ऋभुविश्वा
स्तुपे जनम्’ (आथ. श्री. ८. ८) इति सूत्रितत्वात् ॥

१. ख-ग-त-न-ल-स-‘हि पूरणः’ नास्ति । २. ख-ग-व-च-ण-त-न-प-फ-भ-स-‘प्रज्ञया’ नास्ति ।
३. ख-ग-ण-न-भ-स-सुयोजमानावधौ; व-च-प-फ-ल-सुयोजमानावधौ । ४. ख-ग-व-च-ण-प-फ-भ-स-श्रान्ताय श्रमसुकाय; न-श्रान्ताय तपोसुकाय ।

ऋभुर्विभ्वा वाज इन्द्रो नो अच्छेमं यज्ञं रत्नधेयोर्प यात ।

इदा हि वो धिषणा देव्यह्नामधात्पीति सं मदा अगमता वः ॥ १ ॥

ऋभुः । विडम्भा । वाजः । इन्द्रः । नः । अच्छे । इमम् । यज्ञम् । रत्नधेया । उप । यात ।

इदा । हि । वः । धिषणा । देवी । अह्नाम् । अधात् । पीतिस् । सम् । मदाः । अगमत । वः ॥ १ ॥

१ ऋभुर्विभ्वा १ वाज १ इन्द्रः चैते देवाः १ नः अस्मादीयम् १ इमं १ यज्ञम् १ अच्छे अभिमुखं १ रत्नधेया अस्मभ्यं रत्नधानाय १ उप १ यात उपगच्छत । ननु इन्द्रः सोमस्वामित्वात् आगच्छतु कथमेतेषां यज्ञप्राप्तिरिति चेत् । उच्यते । १ इदा १ हि इदानीं खलु १ वः युष्माकं १ धिषणा धाक् १ देवी प्रजापतेः संयन्धिनी १ अह्नां सोमाधिपत्वंयन्धिनां १ पीतिं सोमपानम् १ अधात् । ' स प्रजापतिरवनीतवितारं तव वा इमेऽन्तेवासास्त्वमेवैभिः संपिबस्व ' (ऐ. शा. ३. ३०) इति ब्राह्मणम् । यस्मादेवं तस्मान् १ मदाः च १ वः युष्मान् १ सम् १ अगमत संगताः । यद्वा । वो मदा देवैः संगताः ॥

विद्वानासो जन्मनो वाजरत्ना उत क्रतुमिर्ऋभवो मादयध्वम् ।

सं वो मदा अगमत सं पुरंधिः सुवीरामस्मे रयिमेरयध्वम् ॥ २ ॥

विद्वानासः । जन्मनः । वाजऽरत्नाः । उत । क्रतुमिः । ऋभवः । मादयध्वम् ।

सम् । वः । मदाः । अगमत । सम् । पुरंमधिः । सुवीराम् । अस्मे इति । रयिम् । आ । इरयध्वम् ॥ २ ॥

हे १ वाजरत्नाः सोमलक्षणेनाग्नेन राजमानाः १ ऋभवः यूयं १ जन्मनः जननस्य देवत्वलक्षणस्य देवत्वप्राप्तिं १ विद्वानासः जानन्तः । यद्वा विद्वानासः सोमप्राप्तिं जानन्तो जन्मनः पूर्वं मनुष्य-जन्मवन्तश्च सन्तः । उतश्चदध्वार्थं । १ क्रतुमिः देवैः सह १ मादयध्वम् । १ वः युष्मान् १ मदाः सोम-पानजनिताः १ सम् १ अगमत संगताः । १ पुरंधिः स्तुतिरपि १ सम् अगमत । ते यूयम् १ अस्मे अस्माकं १ सुवीरां शोभनैर्वीरैः पुत्रैः १ उपेतं १ रयिं धनम् १ परयध्वं प्रेरयत ॥

अयं वो यज्ञ ऋभवोऽकारि यमा मनुष्वत्प्रदिवो दधिध्वे ।

प्र वोऽच्छा जुजुषाणासो अस्थुरभूत विश्वे अग्नियोत वाजाः ॥ ३ ॥

अयम् । वः । यज्ञः । ऋभवः । अकारि । यम् । आ । मनुष्वत् । प्रदिवः । दधिध्वे ।

प्र । वः । अच्छे । जुजुषाणासः । अस्थुः । अभूत । विश्वे । अग्निः । उत । वाजाः ॥ ३ ॥

१. ख-ग-घ-ण-प-फ-भ-सोमस्वामी । २. ख-ग-घ-ण-न-भ-सोमलक्षणसेन । ३. ख-ग-घ-ण-देवत्वलक्षणस्य नास्ति । ४. ख-न-प-फ-भ-पुत्रैः नास्ति । ५. न-स-धनं नास्ति ।

हे ऽऋभवः ऽवः युष्मदर्थम् ऽअयं ऽयजः ऽअकारि । ऽयं यज्ञं ऽमनुष्यवत् मनुष्यवत्
 ऽप्रदिवः प्रकर्षेण द्योतमानाः सन्तः ऽआ^१ ऽदधिध्वे^२ धारयत जटरे । तदर्थं ऽवः युष्मान्
 ऽअच्छ आभिसुह्येन ऽजुज्वाणासः सेवमानाः सोमाः ऽप्र^३ ऽअस्थुः^३ प्रतिष्ठन्ते । ऽउत अपि च
 धारयित्वा च हे ऽवाजाः ऋभवः ऽविश्वे यूयम् ऽअग्निषा अग्राह्यां अग्रत्वसंपादिनो वा ऽअभूत भवथा॥

अभूदु वो विधत्ते रत्नधेयमिदा नरो दाशुषे मर्त्याय ।

पिबंत वाजा ऋभवो ददे वो महि तृतीयं सर्वनं मदाय ॥ ४ ॥

अभूत् । ऊँ इति । वः । विधत्ते । रत्नऽधेयम् । इदा । नरः । दाशुषे । मर्त्याय ।

पिबंत । वाजाः । ऋभवः । ददे । वः । महि । तृतीयम् । सर्वनम् । मदाय ॥ ४ ॥

हे ऽनरः नेतार ऋभवः ऽवः युष्माकमनुग्रहात् ऽइदा इदानीं तृतीये सवने ऽरत्नधेयं दातव्यं
 रत्नं ऽविधत्ते । विधत्तिः परिचरणकर्मा । स्तुत्या परिचरते ऽदाशुषे हविर्दत्तवते ऽमर्त्याय यजमानाय
 मद्यम् ऽअभूत् भवतु । तदर्थं हे ऽवाजाः ऽऋभवः । एतद्वयं विश्वनामकस्याप्युपलक्षणम् । इतरा-
 पेक्षया प्रत्येकं बहुवचनम् । यूयं ऽपिबत । तदर्थं ऽवः ऽददे । किम् । ऽमहि महत्प्रभूतं ऽतृतीयं
 ऽसवनम् । तत्संबन्धिनं सोममित्यर्थः । किमर्थम् । ऽमदाय हर्षाय तृप्तये वा ॥

आ वाजा यातोप न ऋभुक्षा महो नरो द्रविणसो गृणानाः ।

आ वः पीतयोऽभिपित्वे अह्नामिमा अस्तं नवस्वऽइव गमन् ॥ ५ ॥

आ । वाजाः । यात । उप । नः । ऋभुक्षाः । महः । नरः । द्रविणसः । गृणानाः ।

आ । वः । पीतयः । अभिऽपित्वे । अह्नाम् । इमाः । अस्तम् । नवस्वऽइव । गमन् ॥ ५ ॥

हे ऽवाजाः ऽऋभुक्षाः ऽनरः नेतारो यूयं ऽनः अस्मान्^३ ऽउप ऽआ ऽयात । किं कुर्वन्तः ।
 ऽमहः सहतः ऽद्रविणसः धनस्य ॥ कर्मणि पठ्यौ ॥ महत् द्रविणं ऽगृणानाः स्तुवन्तः । किंच ऽअह्नाम्
 ऽअभिपित्वे अभिपतने समासौ । तृतीये सवने इत्यर्थः । ऽवः युष्मान् ऽइमाः ऽपीतयः पानानि
 ऽआ ऽगमन् आगच्छन्ति । तत्र दृष्टान्तः । ऽअस्तम् । गृहनामैतत् । गृहं ऽनवस्वः नवप्रसवा गावः
 ऽइव ॥ ॥ ३ ॥

आ नपातः शवसो यातनोपेमं यज्ञं नमसा ह्यमानाः ।

सुजोषसः सूरयो यस्य च स्थ मध्वः पात रत्नधा इन्द्रवन्तः ॥ ६ ॥

आ । नपातः । शवसः । यातन । उप । इमम् । यज्ञम् । नमसा । ह्यमानाः ।

सुजोषसः । सूरयः । यस्य । च । स्थ । मध्वः । पात । रत्नऽधाः । इन्द्रवन्तः ॥ ६ ॥

१. ख-ग-घ-ण-म-प्रदधिध्वे; च-प्रादधिध्वे । २. ख-ग-घ-च-ण-प-फ-भ-आ अस्थुः; न-स-अस्थुः ।
 ३. न-ल-स-‘अस्मान्’ नास्ति ।

हे ऽश्वसः ऽनपातः बलस्य न पातयितारस्तस्य पुत्रा वा । बलवन्त इत्यर्थः । यूयं ऽनमसा स्तोत्रेण ऽह्यमानाः आकारिताः सन्तः ऽद्वमं ऽयज्ञम् ऽउप ऽआ ऽश्रातन उपागच्छत । कीदृशा यूयम् । ऽसजोपसः इन्द्रेण सह प्रीताः ऽसूरयः मेधाविनः । इन्द्रस्य चैषां च कः प्रसङ्ग इत्युच्यते । ऽयस्य ऽच ऽश्व । चेति प्रसिद्धौ । यस्येन्द्रस्य संबन्धिनो यूयं भवथ तदुचित्ताश्वनिर्माणत्वं इत्यभिप्रायः । यस्मादेवं तस्मात् ऽह्मद्वयन्तः प्रतिनः इन्द्रेण तद्वरतः ऽरन्ध्राः रमणीयधानानां दानारो यूयं ऽमध्वः मरुतं सोमं ऽपात पिवत ॥

सजोषा इन्द्र वरुणेन सोमं सजोषाः पाहि गिर्वणो मरुदभिः ।

अग्नेपाभिर्ऋतुपाभिः सजोषा ग्रास्पत्नीभी रत्नधाभिः सजोषाः ॥ ७ ॥

सजोषाः । इन्द्र । वरुणेन । सोमम् । सजोषाः । पाहि । गिर्वणः । मरुदभिः ।

अग्नेपाभिः । ऋतुपाभिः । सजोषाः । ग्राःपत्नीभिः । रत्नधाभिः । सजोषाः ॥ ७ ॥

हे इन्द्र त्वं ऽवरुणेन राज्यभिमानीदेवेन ऽसजोषाः समानप्रीतिः सन् ऽसोमं ऽपाहि पिव । हे गिर्वणः गीर्भिवननीय संभजनीयेन्द्र त्वं ऽमरुदभिः ऽसजोषाः संगतः सन् सोमं ऽपाहि पिव ॥ किंच ऽअग्नेपाभिः प्रथमपातुभिः ऽऋतुपाभिः ऋतुयाजदेवैश्च ऽग्राःपत्नीभिः । स्त्रीणां पालयिष्यो देव्यो ग्राःपत्न्यः । ताभिः । 'मेना ग्रा इति स्त्रीणाम्' (निरु. ३. २१) इति निरुक्तम् । 'रत्नधाभिः रमणीयधनदानुभिर्ऋतुभिः सह पिव । यद्वा । एतत् ग्राःपत्नीभिरित्यस्य विशेषणम् । ताभिर्वा ऽसजोषाः सोमं पिव ॥

सजोषस आदित्यैर्मादयध्वं सजोषस ऋभवः पर्वतेभिः ।

सजोषसो दैव्येना सवित्रा सजोषसः सिन्धुभी रत्नधोभिः ॥ ८ ॥

सजोषसः । आदित्यैः । मादयध्वम् । सजोषसः । ऋभवः । पर्वतेभिः ।

सजोषसः । दैव्येन । सवित्रा । सजोषसः । सिन्धुभिः । रत्नधोभिः ॥ ८ ॥

हे ऽऋभवः ऽआदित्यैः ऽसजोषसः संगता यूयं ऽमादयध्वम् । तथा ऽपर्वतेभिः पर्ववज्रिः पर्वपथच्यमानैर्देवविशेषैः ऽसजोषसः मादयध्वम् । तथा च ऽदैव्येन देवैर्यो हितेन ऽसवित्रा ऽसजोषसः ऽरत्नधोभिः रत्नानां दानुभिः ऽसिन्धुभिः स्थन्द्रनरुचभाविर्नश्वभिमानीदेवैश्च ऽसजोषसः मादयध्वम् ॥

१. ल-स-तदुचित्ताश्व निर्माणत्वं । २. ख-ग-च-ण-प-भ-तेन । ३. ख-ग-च-ण-भ-रमणीयानां धनानाम् ।

ये अश्विना ये पितरा य ऊती धेनुं तत्क्षुऋभवो ये अश्वा ।

ये अंसत्रा य ऋधगोदसी ये विभ्वो नरः स्वपत्यानि चक्रुः ॥ ९ ॥

ये । अश्विना । ये । पितरा । ये । ऊती । धेनुम् । तत्क्षुः । ऋभवः । ये । अश्वा ।

ये । अंसत्रा । ये । ऋधक् । रोदसी इति । ये । विऽम्बः । नरः । सुऽअपत्यानि । चक्रुः ॥ ९ ॥

१ये १ऋभवः १अश्विना अश्विनौ १ऊती ऊत्या क्रियया स्थनिर्माणरूपया^१ अग्रीणयन् । १ये च १पितरा पितरौ १तत्क्षुः तक्षणेन समपादयन् जीर्णौ सन्तावृती ऊत्या युवानौ १चक्रुः । १ये च १धेनुं तत्क्षुः मृतायाः पुनर्नवीकरणेन । १ये च १अश्वा अश्वौ तत्क्षुः । 'निश्चर्मणो गामरिणीत धीतिभिर्यां जरन्ता युवशा ताकृणोतन' (ऋ. सं. १. १६१. ७) इत्याद्युक्तम् । १ये च १अंसत्रा अंसत्राणि कवचानि देवेभ्यश्चक्रुः । १ये च १रोदसी द्यावापृथिव्यौ १ऋधक् पृथक्^२ चक्रुः । एवमुक्तप्रकारेण^३ १ये १विभ्वः द्यासा ऋभवः १नरः नेतारः १स्वपत्यानि स्वपतनसाधनानि तत्प्राप्तिसाधनानि वा कर्माणि चक्रुः । 'तेऽप्रेपाः' इत्युत्तरत्र संबन्धः^४ ॥

ये गोमन्तं वाजवन्तं सुवीरं रयिं धृत्य वसुमन्तं पुरुक्षुम् ।

ते अग्रेपा ऋभवो मन्दसाना अस्मे धत्त ये च रातिं गुणन्ति ॥ १० ॥

ये । गोऽमन्तम् । वाजऽवन्तम् । सुऽवीरम् । रयिम् । धृत्य । वसुऽमन्तम् । पुरुऽक्षुम् ।

ते । अग्रेऽपाः । ऋभवः । मन्दसानाः । अस्मे इति । धत्त । ये । च । रातिम् । गुणन्ति ॥ १० ॥

हे ऋभवः १ये यूयं १गोमन्तं १गोसहितं^१ १वाजवन्तम् अजवन्तं^२ १सुवीरं शोभनपुत्रोपेतं १वसुमन्तं निवासयोग्यगृहादिधनोपेतं १पुरुक्षुं बह्वलं १रयिं धनं १धृत्य धारयथ मलं दातुम्^३ । हे १ऋभवः १ते यूयम् १अग्रेपाः प्रथमं पातारः १मन्दसानाः माघन्तः सन्तः १अस्मे अस्मभ्यं १धत्त दत्त रयिम्^४ । १ये १च यूयं १रातिं दानं दत्तं सोमं वा १गुणन्ति स्तुवन्ति । ते^५ धत्त । यद्वा । ये च रातिं गुणन्ति यजमानाः तेभ्योऽपि धत्त ॥

नापाभूत न वोऽतीतृषामानिःशस्ता ऋभवो यज्ञे अस्मिन् ।

समिन्द्रेण मदथ सं मरुद्भिः सं राजभी रत्नधेयाय देवाः ॥ ११ ॥

न । अप । अभूत । न । वः । अतीतृषाम् । अनिःशस्ताः । ऋभवः । यज्ञे । अस्मिन् ।

सम् । इन्द्रेण । मदथ । सम् । मरुद्भिः । सम् । राजऽभिः । रत्नऽधेयाय । देवाः ॥ ११ ॥

१. ख-ग-च-ण-न-प-फ-भ-स-निर्माणरूपया । २. ख-ग-च-ण-न-प-फ-भ-विरुद्धं कर्म । ३. ख-ग-च-च-ण-न-प-फ-भ-ये च नरो नेतारः विभ्वः ऋभवः स्वपत्यानि सुप्रजाः चक्रुः ते अमे पाहि (अग्रेपाः) इत्युत्तरत्र संबन्धः । ४. ख-ग-च-ण-न-भ-स-गोहितम् । ५. ख-न-स- 'अजवन्तं' नास्ति; ग-च-ण-प-फ-भ-बलवन्तम्; त-ल-अजवन्तं बलवन्तम् । ६. ख-ग-च-च-ण-न-प-फ-भ-ल-दत्त; स-ददातु । ७. ख-ग-च-च-ण-भ-स- 'रयि' नास्ति; न-ऋषिम् । ८. ख-ग-च-च-ण-न-प-फ-भ-तेभ्यः ।

हे^१ ऋभवः यूयं^२ नृपाभूत नापगच्छतः^३ । अपरक्ता न भवत । वयं च^४ वः युष्मान्^५ न
 व^६ अतीवृषाम अत्यन्तं वृषितान् मा करवाम । अतो हे ऋभवः देवाः अनिःशस्ताः अनिन्दिताः सन्तः
 व^७ अस्मिन् वयं^८ इन्द्रेण^९ वसं^{१०} वसूय^{११} मरुद्भिः^{१२} वसं मदथ^{१३} । राजभिः राजमानैरन्यैर्देवैः^{१४} वसं मदथ^{१५}
 नृषा भवथ । किमर्थम् । रत्नधेयाय रमणीयाय धनदानाय ॥ ॥ १ ॥

‘इहोप यात’ इति नवचं तृतीयं सूक्तं वामदेवस्यार्पणैष्टुभमाभंभवम् । ‘इहोप नव’ इत्यनु-
 क्रमणिका । तृतीयसवने मैत्रावरुणस्येदमुज्जीयमानसूक्तम् । सूत्रितं च—‘आ त्वा वहस्वसाधि
 देवमिहोप यातेत्यनुसवनम्’ (आश्व. श्रौ. ५. ५) इति ॥

इहोप यात शवसो नपातः सौधन्वना ऋभवो मापं भूत ।

अस्मिन्हि वः सवने रत्नधेयं गमुन्विन्द्रमनु वो मदांसः ॥ १ ॥

इह । उप । यात । शवसः । नपातः । सौधन्वनाः । ऋभवः । मा । अप । भूत ।

अस्मिन् । हि । वः । सवने । रत्नधेयम् । गमन्तु । इन्द्रम् । अनु । वः । मदांसः ॥ १ ॥

हे शवसो नपातः वलस्य पुत्रास्तस्य न पातयितारो वा हे सौधन्वनाः सुधन्वनः पुत्राः
 हे ऋभवः यूयम् इहोप यात अस्मिन् तृतीयसवने उपगच्छत । मापं भूत अपगता न
 भवत । व^१ अस्मिन् सवने रत्नधेयं रमणीयधनस्य दातारम् इन्द्रमनु अनुसृत्य वः युष्मान् मदांसः
 मदकराः सोमाः वृषामन्तु गच्छन्तु । अन्विति क्रियया वा संबध्यते । इन्द्रं युष्मांश्चात्मागच्छन्तु
 इत्यर्थः । १ हि पूरणः ॥

आगन्मृणामिह रत्नधेयमभुत्सोमस्य सुषुतस्य पीतिः ।

सुकृत्यया यत्स्वपस्यया चैकं विचक्र चमसं चतुर्धा ॥ २ ॥

आ । अगन् । ऋभूणाम् । इह । रत्नधेयम् । अभूत् । सोमस्य । सुसुतस्य । पीतिः ।

सुसुकृत्यया । यत् । सुसुपस्यया । च । एकम् । विचक्र । चमसम् । चतुःधा ॥ २ ॥

वृषामां युष्माकम् इह तृतीयसवने रत्नधेयं रत्नदानम् आगन् आगच्छतु मरुद्भिः । यद्वा ।
 युष्माकमेव सोमाभ्यं रत्नमागन् । यस्मात् सोमस्य सुषुतस्य पीतिः पानम् अभूत् प्रजापतिना
 लब्धमित्यर्थः । तदपि कुत इति चेत् । उच्यते । यत् यस्मात् सुकृत्यया शोभनहस्तव्यापारिण
 स्वपस्यया शोभनरथनिमाणादिकमैच्छया च एकं सन्तं चमसं चतुर्धा विचक्र कृतवस्तः ॥

१. ख-ग-च-च-ण-न-म-स-‘हे ऋभवः यूयं’ नास्ति । २. ख-ग-च-च-ण-त-न-म-ल-स-‘नाप-
 गच्छत’ नास्ति । ३. ख-ग-च-ण-न-म-‘सं मदथ’ नास्ति । ४. ख-ग-च-च-ण-न-म-ल-स-इन्द्रम् ।
 ५. ख-ग-च-ण-त-न-म-ल-स-रत्नसागमत् ।

व्यङ्गणोत चमसं चतुर्धा सखे वि शिक्षेत्यब्रवीत ।

अथैत वाजा अमृतस्य पन्थां गणं देवानामृभवः सुहस्ताः ॥ ३ ॥

वि । अङ्गणोत । चमसम् । चतुःऽधा । सखे । वि । शिक्ष । इति । अब्रवीत ।

अर्थ । ऐत । वाजाः । अमृतस्य । पन्थाम् । गणम् । देवानाम् । ऋभवः । सुहस्ताः ॥ ३ ॥

हे^१ ऋभवो यूयं^२ चमसं^३ चतुर्धा^४ व्यङ्गणोत व्यङ्कुरत । कृत्वा च हे^५ सखे हे सखिभूतामे^६ वि^७ शिक्ष अनुगृहाण सोमपानम्^८ इत्यब्रवीत अवदत् यूयम् । अथ सोऽग्निषुष्मानवादीत् खलु । किमिति । हे^९ वाजाः^{१०} ऋभवः^{११} सुहस्ताः^{१२} कुशलहस्ता यूयम्^{१३} अमृतस्य^{१४} अमरणधर्मकस्य स्वर्गस्य^{१५} पन्थां^{१६} पन्थानम्^{१७} ऐत गच्छत । किं तदमृतमिति । देवानाम् इन्द्रादीनां^{१८} गणं संघातमैत^{१९} ॥

किमयः स्विच्चमस एष आस यं काव्येन चतुरो विचक्र ।

अथा सुनुध्वं सर्वनं मदाय पात ऋभवो मधुनः सोम्यस्य ॥ ४ ॥

किमऽयः । स्विच् । चमसः । एषः । आस । यम् । काव्येन । चतुरः । विऽचक्र ।

अर्थ । सुनुध्वम् । सर्वनम् । मदाय । पात । ऋभवः । मधुनः । सोम्यस्य ॥ ४ ॥

किमयः^१ स्विच्^२ किमात्मकः^३ चमसः^४ चमसः^५ स्विच् प्रश्ने । यं^६ चमसमेकं सभ्यं^७ काव्येन^८ कवीनां मेधाविनां^९ संबन्धिना कर्मणा कौशलेन^{१०} चतुरो^{११} विचक्र^{१२} कुतघन्तः । अथ^{१३} अधुना^{१४} सर्वनम्^{१५} सूयते इति^{१६} सर्वनः सोमः । तं^{१७} मदाय^{१८} हर्षाय^{१९} सुनुध्वं^{२०} हे कस्विजः । हे^{२१} ऋभवः यूयं^{२२} च^{२३} सोम्यस्य^{२४} सोमसंबन्धिने^{२५} मधुनः^{२६} मधुररसं^{२७} पात^{२८} पिवत ॥

शच्याकर्त पितरा युवाना शच्याकर्त चमसं देवपानम् ।

शच्या हरी धनुतरावतष्टेन्द्रवाहादृभवो वाजरत्नाः ॥ ५ ॥

शच्या । अकर्त । पितरा । युवाना । शच्या । अकर्त । चमसम् । देवऽपानम् ।

शच्या । हरी इति । धनुस्तरौ । अतष्ट । इन्द्रऽवाहौ । ऋभवः । वाजऽरत्नाः ॥ ५ ॥

१. ख-ग-च-न-प-फ-म-हे वाजाः सुहस्ताः सोमनहृतोपेताः ऋभवो वो यूयं चमसं चतुर्धा व्यङ्गणोत व्यङ्कुरत । कृत्वा च हे सखे सखिभूतामे विशिक्षते (न-य-विशिक्ष) अनुग्रहेण सोमपानमिति अब्रवीत् (न-अब्रवीत्) अवदत् । अथ यूयममृतस्यामरणधर्मकस्य स्वर्गस्य पन्थां पन्थानमभिरच्छत । किं तदमृतमिति देवानामिन्द्रादीनां गणं संघातमैत प्राप्ताः (न-‘प्राप्ताः’ नास्ति) । २. ख-ग-घ-च-ण-न-भ-स-‘आस’ नास्ति । ३. ख-ग-घ-च-ण-न-भ-स-‘मेधाविनां’ नास्ति । ४. ख-ण-य-मधुरसम् ।

हे ऋभवः रमणीयसोमास्त्रा हे ऋभवः युयं ऋक्ष्या कर्मणा पितरा मातापितरं
 युवानौ युवानौ अकृतं अकुरुत । तथा ऋक्ष्या ऋचमसं देवपानं देवपानाहं अकृतं कृतार्था-
 कुरुतेत्यर्थः । ऋक्ष्या वृही अश्वीः अतष्ट तक्षणेन संपादितवन्तः । कीदृशी वृही । ऋभुतरी शीघ्रं
 गन्तुतरी इन्द्रबाहौ इन्द्रबोहारी ॥ ५ ॥

यो वः सुनोत्यभिपित्वे अह्नां तीव्रं वाजासुः सर्वनं मदाय ।

तस्मै रयिमृभवः सर्ववीरमा तक्षत वृषणो मन्दसानाः ॥ ६ ॥

यः । वः । सुनोति । अभिपित्वे । अह्नाम् । तीव्रम् । वाजासुः । सर्वनम् । मदाय ।

तस्मै । रयिम् । ऋभवः । सर्ववीरम् । आ । तक्षत । वृषणः । मन्दसानाः ॥ ६ ॥

हे ऋभवः वाजासुः अद्यवन्तः वः युष्मभ्यं वयः यजमानः अह्नाम् अभिपित्वे अभिपतने ।
 तृतीयसवने इत्यर्थः । तस्मिन् तीव्रं रसवत्तरं सवनम् । सूयते इति सवनः सोमः । ते मदाय
 सुनोति तस्मै सर्ववीरं बहुपुत्रोपेतं रयिं धनं हे वृषणः फलवर्षितारः मन्दसानाः मोदमानाः
 सन्तः आ तक्षत संपादयतेत्यर्थः ॥

प्रातः सुतमपिबो हर्यश्च माध्यंदिनं सर्वनं केवलं ते ।

समुभुभिः पिबस्व रत्नधेभिः सर्वैर्या इन्द्र चक्रुषे सुकृत्या ॥ ७ ॥

प्रातरिति । सुतम् । अपिबः । हरिऽअश्च । माध्यंदिनम् । सर्वनम् । केवलम् । ते ।

सम् । ऋभुऽभिः । पिबस्व । रत्नधेभिः । सखीन् । यान् । इन्द्र । चक्रुषे । सुकृत्या ॥ ७ ॥

हे हर्यश्च हरितवर्णाद्योपेतोन्द्र प्रातः प्रातःसवने सुतम् अभिपुतं सोमम् अपिबः पिबस्व ।
 माध्यंदिनं सवनं केवलं ते परं तथैव नान्येषाम् । सवनद्वयस्य पृथगभिधानात्तृतीयसवनं
 परिशिष्यते । तृतीयसवने रत्नधेभिः रमणीयदानैः ऋभुभिः प्ले पिबस्व । हे इन्द्र यान्
 क्रभुर् सुकृत्या शोभनकर्मणा सखीन् चक्रुषे अकरोः ॥

ये देवासो अर्भवता सुकृत्या श्येनाइवेदार्धं दिवि निषेद ।

ते रत्नं धात श्वसो नपातः सौधन्वना अर्भवतामृतासः ॥ ८ ॥

ये । देवासः । अर्भवत । सुकृत्या । श्येनाऽईव । इत् । आर्धं । दिवि । निऽसेद ।

ते । रत्नम् । धात । श्वसः । नपातः । सौधन्वनाः । अर्भवत । अमृतासः ॥ ८ ॥

हे ऋभवः १ये यूर्यं १सुकृत्त्या शोभनकर्मणा १देवासः देवाः १अभवत् अभूत् । १इयेनाइवेत्
संसनीयगतयो गुप्रविशेषो इव १दिवि बुलोके १अधि १निषेद् अधिनिपण्णाः हे १शवसो १नपातः
बलवन्तः १ते यूर्यं १रत्नं ध्वं १घात प्रयच्छत । हे १सौधन्वनाः सुधन्वन्ः १पुत्राः १अमृतासः
अमृता देवाः १अभवत् ॥

यत्तृतीयं सर्वनं रत्नधेयमकृणुध्वं स्वपस्या सुहस्ताः ।

तद्भवः परिपिक्तं व एतत्सं मदैभिरिन्द्रियेभिः पिबध्वम् ॥ ९ ॥

यत् । तृतीयम् । सर्वनम् । रत्नधेयम् । अकृणुध्वम् । सुऽअपस्या । सुहस्ताः ।

तत् । ऋभवः । परिऽसिक्तम् । वः । एतत् । सम् । मदैभिः । इन्द्रियेभिः । पिबध्वम् ॥ ९ ॥

हे १सुहस्ताः शोभनहस्ताः १ऋभवः १रत्नधेयं रमणीयसोमदानवत् १यत्तृतीयं १सवनम्
१अकृणुध्वं प्रसाधितवन्तः । १स्वपस्या शोभनकर्मच्छया १तत् १एतत् सवनं सवनगतं सोमद्रव्यं
१परिपिक्तं परिपेचनवत् १वः युष्माकं संबन्धिभिः १देभिः माद्यद्भिः १इन्द्रियेभिः इन्द्रियैः १तं
१पिबध्वम् । यद्यपि वदनमेव पानसाधनं तथापि चक्षुःश्रोत्रादीनामपि दर्शनश्रवणादिना तृप्तिः सदावात्
पातृत्वमुपचर्यते ॥ ॥ ६ ॥

‘अनश्नो जातः’ इति नवचं चतुर्थं सूक्तमाश्वदेवः । ऋषिर्वाश्वदेवः । अन्त्या त्रिष्टुप् शिष्टास्त्रिष्टुप्त-
परिभाषया जगत्स्यः । ‘अनश्नोऽन्त्या त्रिष्टुप्’ इत्यसूक्तमणिका । आभिष्टुविके तृतीयेऽहनि वैश्वदेव-
शस्त्रे आर्भेवनिविह्वानीयमिदम् । तथा च सूत्रितम्—‘अनश्नो जातः परावतो य इति वैश्वदेवम्’
(आश्व. श्री. ७. ७) इति ॥

अनश्नो जातो अनमीशुरुक्थ्यो रथस्त्रिचक्रः परि वर्तते रजः ।

महत्तद्वो देव्यस्य प्रवाचनं दामृभवः पृथिवीं यच्च पुण्यथ ॥ १ ॥

अनश्नः । जातः । अनमीशुः । उक्थ्यः । रथः । त्रिऽचक्रः । परि । वर्तते । रजः ।

महत् । तत् । वः । देव्यस्य । प्रऽवाचनम् । दाम् । ऋभवः । पृथिवीम् । यत् । च । पुण्यथ ॥ १ ॥

हे ऋभवः अश्विनोः संबन्धी युष्मद्वत् १रथः १अनश्नो १जातः वाहनाश्वनिरपेक्षः संपन्नः । तथा
१अनमीशुः प्रग्रहरहितः १उक्थ्यः स्तुत्यः १त्रिचक्रः चक्रत्रययुक्तः सन् १रजः अन्तरिक्षं १परि १वर्तते
परिभ्रमति । १महत् प्रभूतं १तत् रथनिर्माणार्थं कर्म १वः युष्माकं १देव्यस्य देवत्वस्य १प्रवाचनं प्रवक्तु
प्रख्यापकम् । १यच्च येन कर्मणा १याः १पृथिवीं च १पुण्यं पुष्टां कुरुथ ॥

१. न-ल-स-‘सुधन्वन्ः पुत्राः’ नास्ति । २. ख-ग-च-ण-त-न-स-सोमदानवन्ते तृतीयसवनम्
असुकृणुध्वम् (त-अकृणुध्वम्) । ३. ल-ग्रहरहितः । ४. ख-ग-च-ण-‘सन्’ नास्ति । ५. ख-ग-च-
ण-न-यावापृथिवी वा (न-च) ।

रथं ये चक्रुः सुवृत्तै सुचेतसोऽविह्वरन्तं मनसुस्परि ध्यया ।

ताँ ॐ न्वरुस्य सर्वनस्य पीतय आ वो वाजा ऋभवो वेदयामसि ॥ २ ॥

रथम् । ये । चक्रुः । सुऽवृत्तम् । सुऽचेतसः । अविह्वरन्तम् । मनसः । परि । ध्यया ।

तान् । ॐ इति । तु । अस्य । सर्वनस्य । पीतये । आ । वः । वाजाः । ऋभवः । वेदयामसि ॥ २ ॥

१ सुचेतसः शोभनचित्ताः २ ये ऋभवः ३ सुवृत्तं सुवर्तनचक्रम् ४ अविह्वरन्तम् अकुटिलं ५ रथं ६ मनसः
७ परि ८ ध्यया मनसो ध्यानेनाप्रयत्नेन ९ तु १० क्षिप्रं ११ चक्रुः १२ तान् । उवाच १३ यवार्थे । तानेव १४ अस्य
१५ सर्वनस्य १६ पीतये एते सोमं पातुं हे १७ वाजाः हे १८ ऋभवः १९ वः युष्मांन् २० आ २१ वेदयामसि आवेदयामः ॥

तद्वो वाजा ऋभवः सुप्रवाचनं देवेषु विभवो अभवन्महिष्वनम् ।

जिब्री यत्सन्ता पितरां सनाजुरा पुनर्युवाना चरथाय तक्षथ ॥ ३ ॥

तत् । वः । वाजाः । ऋभवः । सुऽप्रवाचनम् । देवेषु । विऽभवः । अभवत् । महिऽष्वनम् ।

जिब्री इति । यत् । सन्ता । पितरां । सनाजुरा । पुनः । युवाना । चरथाय । तक्षथ ॥ ३ ॥

हे १ वाजाः २ ऋभवः हे ३ विभवः विभवः । इतरपेक्षया परस्परं बहुवचनमित्युक्तम् । ४ वः युष्माकं
५ तत् ६ महिष्वनं महत्त्वं माहात्म्यं ७ देवेषु मध्ये ८ सुप्रवाचनं प्रवाच्यम् ९ अभवत् । तद्विद्युक्तं यद्विस्थाह ।
१० जिब्री बुद्धौ ११ सन्ता सन्तौ १२ सनाजुरा सदा जीर्णौ सन्तौ १३ पितरा पितरौ १४ पुनर्युवाना निर्यतरणौ
१५ चरथाय यथेच्छं १६ संचरणाय १७ तक्षथ संपादितवन्तः ॥

एकं वि चक्र चमसं चतुर्वयं निश्चर्मणो गामरिणीत धीतिभिः ।

अथा देवेष्वमृतत्वमानश श्रुष्टी वाजा ऋभवस्तद्रे उक्थ्यम् ॥ ४ ॥

एकम् । वि । चक्र । चमसम् । चतुऽवयम् । निः । चर्मणः । गाम् । अरिणीत । धीतिभिः ।

अथ । देवेषु । अमृतऽवयम् । आनश । श्रुष्टी । वाजाः । ऋभवः । तत् । वः । उक्थ्यम् ॥ ४ ॥

हे ऋभवः १ एकं २ चमसम् एकमेव सन्तं पानसाधनं चमसं ३ चतुर्वयम् । यथाः श्वाश्वाः ।
४ चतुःशास्त्रं चतुरवयवं ५ वि ६ चक्र इत्युक्तम् । तथा ७ धीतिभिः कर्मभिः ८ चर्मणः नृत्तनां ९ गामां १० निः
११ अरिणीत समस्कृष्ट । निरित्येष समित्येतस्य स्थाने । १२ अथ अतः कारणात् १३ देवेषु मध्ये १४ अमृतस्व-
मानश प्राप्तम् । हे १५ वाजाः हे १६ ऋभवः १७ तत् तादृशं १८ वः युष्माकं कर्म । १९ श्रुष्टी इति क्षिप्रनामैतन् ।
२० क्षिप्रम् २१ उक्थ्यं स्तुत्यं भवति ॥

१. ख-ग-च-ण-त-न-भ-सुवर्तनं चक्रम् ; स-सुवर्तमानं चक्रम् । २. ख-ग-च-ण-प-फ-भ-‘ यथेच्छम् ’
नास्ति ।

ऋभुतो रयिः प्रथमश्रवस्तमो वाजश्रुतासो यमजीजनन्तरः ।

विभ्वत्तष्टो विदथेषु प्रवाच्यो यं देवासोऽवथा स विचर्षणिः ॥ ५ ॥

ऋभुतः । रयिः । प्रथमश्रवःऽतमः । वाजऽश्रुतासः । यम् । अजीजनन् । नरः ।

विभ्वत्तष्टः । विदथेषु । प्रवाच्यः । यम् । देवासः । अवथ । सः । विऽचर्षणिः ॥ ५ ॥

वक्रसुतः ऋभूणां सकाशात् प्रथमश्रवस्तमः प्रथमं मुख्यमतिशयितं श्रवः^१ अज्ञं यशो वा यस्य धनस्य तत् रयिः धनम् । अस्माकं भवत्विति शेषः । वाजश्रुतासः वाजैः अज्ञैः^२ सह^३ विख्याताः^३ नरः नेतारः ऋभवः ययं रयिम् अजीजनन् उत्पादितवन्तः । विभ्वत्तष्टः विभ्वभिक्षुभिरुभित्तष्टः तक्षणसंपन्नश्रमसोऽश्विनो रथो वा विदथेषु यज्ञेषु प्रवाच्यः प्रकर्षेण स्तुत्यः । हे देवासः द्योतमानाः^४ यूयं ययं रथं चमसं वा^५ अवय रक्षय । यस्य विचर्षणिः विविधं द्रष्टा भवति द्रष्टव्यो भवतीत्यर्थः ॥ ७ ॥

स वाज्यर्वा स ऋषिर्वचस्यया स शूरो अस्ता पृतनासु दुष्टरः ।

स रायस्पोषं सुवीर्यं दधे यं वाजो विभ्वो ऋभवो यमाविषुः ॥ ६ ॥

सः । वाजी । अर्वा । सः । ऋषिः । वचस्यया । सः । शूरः । अस्ता । पृतनासु । दुष्टरः ।

सः । रायः । पोषम् । सः । सुवीर्यम् । दधे ।

यम् । वाजः । विऽभ्वो । ऋभवः । यम् । आविषुः ॥ ६ ॥

यस्य वाजी वेजनवान् बलवान् सन् अर्वा अरणकुशलो भवति । यस्य ऋषिः अतीन्द्रियज्ञानी सन् वचस्यया स्तुत्या युक्तो भवति । यस्य शूरः विक्रान्तः सन् अस्ता क्षेसा शत्रूणां भवति । स्वयं च पृतनासु संप्राप्तेषु दुष्टरः नाभिभाव्यो भवति । यस्य एव^१ रायस्पोषं धनपुष्टिं दधे धत्ते । यस्य सुवीर्यं सुवीर्यं दधे धत्ते । ययं मनुष्यं वाजो विभ्वो ऋभवः च आविषुः अरक्षन् । स एवमेव भवतीति । अन्त्यस्य बहुवचिर्देशस्त्रयाणाम् कर्तुमव्यवहारप्राचुर्यामिप्रायः^२ ॥

श्रेष्ठं वः पेशो अर्थि धायि दर्शतं स्तोमो वाजा ऋभवस्तं जुजुष्टन ।

धीरासो हि छा क्वयो विपश्चित्तान्व एना ब्रह्मणा वेदयामसि ॥ ७ ॥

श्रेष्ठम् । वः । पेशः । अर्थि । धायि । दर्शतम् । स्तोमः । वाजाः । ऋभवः । तम् । जुजुष्टन ।

धीरासः । हि । स्थ । क्वयः । विपःऽचित्तः । तान् । वः । एना । ब्रह्मणा । आ । वेदयामसि ॥ ७ ॥

१. ल-^१ श्रवः^१ नास्ति । २. न-ल-स-^२ अज्ञैः^२ नास्ति । ३. ख-ग-च-ण-न-प-फ-भ-सदसि ख्यातः; घ-न-सदसिख्यातः; त-सदसिख्यातः । ४. ख-ग-च-ण-प-भ-यं चमसं रथं वा । ५. ख-ग-घ-ण-त-न-भ-दाता; स-तदा । ६. त-ऋभुत्वव्यवहारः ।

१ श्रेष्ठम् अत्युत्कृष्टतम एव २ दक्षीतं दर्शनीयं ३ वः युष्माकं ४ पिशः रूपम् ५ अधि ६ धायि अधि-
निहितम् । अतस्तदुचितो यः ७ स्तोमः स्तोत्रमस्मस्कृतमस्ति हे ८ वाजा ९ ऋभवस्ते स्तोमं स्तोत्रे १० तुमुष्टन
सेवध्वम् । ये यूयं ११ वीरासो १२ हि धीमन्तः प्रसिद्धाः १३ कवयः मेधाविनः १४ विपश्चितः ज्ञानवन्तः १५ रथ्य
भवतः १६ तान्वः युष्मान् १७ एना एनेन १८ ब्रह्मणा सन्नेगे तस्मात्समेकेन १९ आ २० वेदयामसि । अथवोक्तलक्षणाः
विपश्चितः स्तोतारो यान् । स्तुवन्तीति शेषः । तान् ब्रह्मणा आ वेदयामसि प्रजापत्यामः ॥

यूयमस्मभ्यं विषणाभ्यस्परि विद्वांसो विश्वा नर्याणि भोजना ।

द्युमन्तं वाजं वृषं शुष्ममुत्तममा नो रयिर्भुभवस्तक्षता वयः ॥ ८ ॥

यूयम् । अस्मभ्यम् । विषणाभ्यः । परि । विद्वांसः । विश्वा । नर्याणि । भोजना ।

द्युमन्तम् । वाजम् । वृषं शुष्मम् । उत्तमम् ।

आ । नः । रयिम् । ऋभवः । तक्षत । आ । वयः ॥ ८ ॥

हे ऋभवः १ यूयमस्मभ्यं २ विषणाभ्यस्परि स्तुतिभ्यो निमित्तभूताभ्यः । परीति पञ्चम्यथानु-
वादी । यद्वा ३ । अस्मन्मतिभ्योऽधिकानि ४ नर्याणि नृभ्यो हितानि ५ विश्वा सर्वाणि ६ भोजना भोग्यानि
७ विद्वांसः ज्ञानन्तः सन्तः ८ आ ९ तक्षत संपादयत १० । किं च ११ द्युमन्तं दीसिमन्तं हिरण्यादिरूपं १२ वाजं
बलवन्तं १३ वृषशुष्मं सेक्तुणां बलवतां शोषकम् १४ उत्तमं रयिं १५ नः अस्माकं १६ वयः अन्नं च १७ आ
तक्षत हे १८ ऋभवः १९ ॥

इह प्रजामिह रयिं रराणा इह श्रवो वीरवत्तक्षता नः ।

येन वयं चितयेमात्यन्यान्तं वाजं चित्रभुभवो ददा नः ॥ ९ ॥

इह । प्रजाम् । इह । रयिम् । रराणाः । इह । श्रवः । वीरवत् । तक्षत । नः ।

येन । वयम् । चितयेम । अति । अन्यान् । तम् । वाजम् । चित्रम् । ऋभवः । दद । नः ॥ ९ ॥

१ नः अस्माकम् २ इह यत्ने ३ रराणाः रसमाणाः ४ प्रजां पुत्रपौत्रादिरूपां ५ तक्षत संपादयत ६ ।
७ इह एव यत्ने ८ रयिं च तक्षत । ९ इह एव यत्ने १० श्रवः यशः ११ वीरवत् वीरैर्भुत्यादिरूपेण तक्षत ।
१२ किंच १३ वयं १४ येन वाजेन १५ अन्यान् अस्मत्समानान् १६ अति १७ चितयेम अतिक्रम्य ज्ञायिमहि । १८ तं
१९ चित्रं चायनीयं २० वाजम् अन्नं हे २१ ऋभवः २२ नः २३ वद अस्मभ्यं दत्त ॥ ८ ॥

१. न-ल-स- 'भवत' नास्ति । २. ख-ग-च-ण-न-भ- 'यद्वा...अधिकानि' नास्ति । ३. ख-ग-
च-ण-न-भ- 'संपादयत' नास्ति; घ-संपादितवन्तः । ४. ख-ग-च-ण-प-फ-भ- 'हे ऋभवः' नास्ति ।
५. ख-ग-च-ण-प-फ-भ-स्तुताः सन्तः प्रजाम्; न-स- 'रसमाणाः...रूपां' नास्ति । ६. ख-ग-च-ण-भ-
इह; न-स- 'संपादयत' नास्ति ।

‘उप नो वाजाः’ इत्यष्ट्यं पञ्चमं सूक्तं वामदेवत्वापैर्माभवं त्रैष्टुभम् । पञ्चम्याद्याश्चतस्रोऽनुष्टुभः । तथा चातुक्रान्तम्—‘उप नोऽष्टौ चतुरनुष्टुबन्तम्’ इति । ध्यूहे दशरात्रे पष्टेऽहनि वैश्वदेवशस्त्रे आद्याः चतस्रः शतयाः । ‘उप नो वाजा इति त्रयोदशाभवं चतस्रश्च’ (आश्व. श्रौ. ८. ८) इति हि सूत्रितम् ॥

उप नो वाजा अध्वरम्भुक्षा देवा यात पथिभिर्देवयानैः ।

यथा यज्ञं मनुषो विक्ष्वांसु दधिध्वे रण्वाः सुदिनेष्वह्नाम् ॥ १ ॥

उप । नः । वाजाः । अध्वरम् । ऋभुक्षाः । देवाः । यात । पथिभिः । देवयानैः ।

यथा । यज्ञम् । मनुषः । विक्षु । आसु । दधिध्वे । रण्वाः । सुदिनेषु । अह्नाम् ॥ १ ॥

हे^१ वाजाः^२ हे^३ ऋभुक्षाः ऋभवो हे^४ देवाः^५ नः^६ अध्वरं यागम्^७ उप यात उपगच्छत । देवयानैः देवैर्गन्तव्यैः पथिभिः मार्गैः । यथा येन प्रकारेण मनुषः मनोः संवन्धिनीषु आसु विक्षु प्रजासु यजमानेषु मध्ये हे रण्वाः रमणीया ऋभवः^८ अह्नां सुदिनेषु सुदिनव्यनिमितेषु यज्ञम् अस्मदीयं दधिध्वे धारयथ । यथा येन प्रकारेण यज्ञमागत्य सुदिनत्वं कुरुथ तथा यज्ञमायातेति ॥

ते वो हृदे मनसे सन्तु यज्ञा जुष्टासो अद्य घृतनिर्णिजो गुः ।

प्र वः सुतासो हरयन्त पूर्णाः क्रत्वे दक्षाय हर्षयन्त पीताः ॥ २ ॥

ते । वः । हृदे । मनसे । सन्तु । यज्ञाः । जुष्टासः । अद्य । घृतनिर्णिजः । गुः ।

प्र । वः । सुतासः । हरयन्त । पूर्णाः । क्रत्वे । दक्षाय । हर्षयन्त । पीताः ॥ २ ॥

अद्य अस्मिन् यागदिने एते^९ यज्ञाः यागसाधनाः सोमाः^{१०} वो हृदे युष्मद्वृद्धयाम्^{११} मनसे तत्प्रीतये सन्तु अवन्तु । अद्यास्मिन् दिने जुष्टासः पर्यासाः सोमाः घृतनिर्णिजः मिश्रण-द्रव्येण दीप्तस्थाः गुः गच्छन्तु युष्मद्वृद्धयम् । सुतासः अभिपुताः सोमाः चमसेषु^{१२} पूर्णाः वः युष्मदर्थं प्र हरयन्त प्रहियन्ते । यद्वा । हर्यतेः कान्तिकर्मण हर्षं रूपम् । प्रकर्षेण वः युष्मान् कामयन्ते । क्रत्वे क्रत्वे कर्मणे दक्षाय उत्साहाय^{१३} पीताः हर्षयन्त हर्षयन्तु ॥

युदायं देवहितं यथा वः स्तोमो वाजा ऋभुक्षणो ददे वः ।

जुह्वे मनुष्वदुपरासु विक्षु युष्मे सचा बृहदिवेषु सोमम् ॥ ३ ॥

त्रिऽउदायम् । देवहितम् । यथा । वः । स्तोमः । वाजाः । ऋभुक्षणः । ददे । वः ।

जुह्वे । मनुष्वत् । उपरासु । विक्षु । युष्मे इति । सचा । बृहत्सदिवेषु । सोमम् ॥ ३ ॥

१. ख-ग-च-ण-प-फ-म-‘हे वाजाः’ नास्ति । २. प-म-अस्मदीयं यागम् । ३. ख-ग-च-ण-प-फ-म-वाजाः । ४. ख-ग-च-ण-फ-म-ते, न-स-एते । ५. न-ल-स-हृदयाय । ६. ख-ग-च-ण-त-न-प-फ-म-सवनेषु । ७. ख-ग-च-ण-फ-म-बलाय ।

व्युद्वाचं व्युद्वं सवनत्रयगमनोपेतं देवहितं सोमाख्यमन्नं देवेभ्यो हितं देवैर्वा विहितम् ।
तृतीयसवनस्थम् इत्यर्थः । तत् यथा वः युष्मान् वदे धारयति । हे वाजाः हे ऋभुक्षणाः
ऋभवो यथा स्तोमः स्तोत्रं वः वदे धारयति । उपरासु । उप देवयजनसमीपे रमन्ते इत्युपराः ।
तासु विश्व प्रजासु बृहद्विषेण प्रभूतवीतिसु देवेषु मध्ये मनुष्यत् मनुषि व शुभे युष्मदर्थं
सचा सह अनेकग्रहेषु प्रस्थितं जुहो जुहोमि सोमम् ॥

पीवोअश्वाः शुचद्रथा हि भूतायःशिप्रा वाजिनः सुनिष्काः ।

इन्द्रस्य सूनो शवसो नपातोऽनु वध्वेत्यग्रियं मदाय ॥ ४ ॥

पीवोऽश्वाः । शुचत्परायाः । हि । भूत । अयःशिप्राः । वाजिनः । सुनिष्काः ।

इन्द्रस्य । सूनो इति । शवसः । नपातः । अनु । वः । चेति । अग्रियम् । मदाय ॥ ४ ॥

हे वाजिनः ऋभवः पीवोअश्वाः पीवानोऽश्वा येषां ते तादृशाः । तथा शुचद्रथाः कीसरथाः
अयःशिप्राः । ' शिपे हन् नासिके वा ' । अयोवत्सारभूतशिप्राः सुनिष्काः शोभनधनाश्च भूत
भवत । हे इन्द्रस्य सूनो सूनवः पुत्रवद्रक्षणीया हे शवसो नपातः बलस्य पुत्रा बलिनः वः
युष्मभ्यं मदाय अनु चेति अन्वजायि । देवेषु अग्रियम् अग्रे भवं तृतीयसवनम् ॥

ऋभुर्मुक्षुणो रयिं वाजै वाजिन्तमं युजम् ।

इन्द्रस्वन्तं हवामहे सदासातममश्विनम् ॥ ५ ॥

ऋभुम् । ऋभुक्षुणः । रयिम् । वाजै । वाजिन्तमम् । युजम् ।

इन्द्रस्वन्तम् । हवामहे । सदासातमम् । अश्विनम् ॥ ५ ॥

हे ऋभुक्षुणः ऋभवः ऋभुम् उरुमासमानं रयिं धनरूपम् । तद्धेतुभूतत्वात् ताच्छ्रमम् ।
वाजै संप्राप्ते वाजिन्तमम् अत्यन्तबलवन्तं युजं परस्परयोगोपेतम् इन्द्रस्वन्तम् इन्द्रवन्तसिद्धि-
वन्तं सदासातमं सर्वदा दानृतमम् अश्विनम् अश्ववन्तं भवतां गणं हवामहे आहूयामि ॥ ५ ॥

सेहभवो यमवथ यूयमिन्द्रश्च मर्त्यम् ।

स धीभिर्स्तु सनिता मेधसाता सो अर्वता ॥ ६ ॥

सः । इत् । ऋभवः । यम् । अर्वथ । यूयम् । इन्द्रः । च । मर्त्यम् ।

सः । धीभिः । अस्तु । सनिता । मेधसाता । सः । अर्वता ॥ ६ ॥

१. ख-ग-ण-न-भ-स-हितम् । २. ख-ग-च-ण-ल-तृतीयसवने स्थितम् ; भ-तृतीयसवनस्थितम् ।
३. ग-च-देवेषु नास्ति । ४. ख-ग-च-ण-फ-भ-सुष्टु रथाः ; न-स-सत रथाः ; प-सुष्टु रथाः । ५. ख-
ग-च-ण-फ-भ-अग्रेवा सारभूतनासिकाः ; प-अग्रेवत् सारभूतनासिकाः । ६. ख-ग-च-ण-प-भ-सूनवः
पुत्राः । ७. ख-ग-च-ण-प-फ-भ-तृतीयसवनं हि ।

हे ऋभवः वयमिन्द्रश्च वयं मर्त्यम् अवय रक्षथ । एते स एव अस्तु भवतु^१ । नान्यः
श्रेष्ठो भवत्वित्यर्थः । एतः एव धीभिः कर्मभिः वसन्ता संभक्ता भवतु । मेषसाता मेषसातो
यज्ञे एतः एव अर्था अरण्यताक्षेन युक्तो भवतु ॥

वि नो वाजा ऋभुक्षणः पथश्चितन यष्टवे ।

अस्मभ्यं सूरयः स्तुता विश्वा आशास्तरिषणि ॥ ७ ॥

वि । नः । वाजाः । ऋभुक्षणः । पथः । चितन । यष्टवे ।

अस्मभ्यम् । सूरयः । स्तुताः । विश्वाः । आशाः । तरिषणि ॥ ७ ॥

हे वाजाः हे ऋभुक्षणः ऋभवः एतः अस्माकं पथः मार्गान् यष्टवे यष्टुं यज्ञमार्गान् वि
चितन विचेतयत । प्रजापयतेत्यर्थः । अस्मभ्यं हे सूरयः मेषाविनो यूयं स्तुताः सन्तः विश्वा
आशाः सर्वा दिशः तरिषणि तरितुम् । सामर्थ्यं वितरतेति शेषः ॥

तं नो वाजा ऋभुक्षण इन्द्र नासत्या रयिम् ।

समर्थं चर्षणिभ्य आ पुरु शस्त मघत्तये ॥ ८ ॥

तम् । नः । वाजाः । ऋभुक्षणः । इन्द्र । नासत्या । रयिम् ।

सम् । अश्वम् । चर्षणिभ्यः । आ । पुरु । शस्त । मघत्तये ॥ ८ ॥

अनया स्तुतिमुपसंहरत्य^२ अभिसतमाशास्ते । हे वाजाः हे ऋभुक्षणः ऋभवो हे इन्द्र हे
नासत्या अधिकृतौ ते यूयं एतः अस्मभ्यं चर्षणिभ्यः मनुष्येभ्यः स्तोत्रभ्यः एतं पुरु प्रभूतं रयिं
धनम् अश्वं च पुरु प्रभूतं मघत्तये धनदानाय एसम् एवा शस्त सग्यशाशासनं कुरुत ॥ ९० ॥

‘उतो हि वाम’ इति दशचं पठं सूक्तम् । दामदेव ऋषिः । त्रिष्टुप् छन्दः । दधिका देवता ।
आद्या^३ द्यावापृथिव्या^३ । अत्रानुक्रमणिका—‘उतो हि दश दधिकं हि द्यावापृथिव्याया’
इति । त्रिनियोगो लैङ्गिकः ॥

उतो हि वां दात्रा सन्ति पूर्वा या पुरुभ्यस्त्रसदस्युनितोशे ।

क्षेत्रासां ददथुरुर्वरासां घनं दस्युभ्यो अभिमूतिमुग्रम् ॥ १ ॥

उतो इति । हि । वाम् । दात्रा । सन्ति । पूर्वा । या । पुरुभ्यः । त्रसदस्युः । नितोशे ।

क्षेत्रासाम् । ददथुः । उर्वरासाम् । घनम् । दस्युभ्यः । अभिमूतिम् । उग्रम् ॥ १ ॥

१. ख-ग-घ-च-ण-न-भ-स-भवति । २. ख-ग-घ-च-ण-भ-स-स्तुतिमुपसंहरन् । ३. ख-ग-ण-भ-
आद्या द्यावापृथिव्यौ; घ-च-त-प-फ-आद्याः द्यावापृथिव्यौ ।

उतो इति पूरणः । अस्या द्यावापृथिव्यत्वाद्वा तद्वाचकशब्दाभावेऽपि ते एव संबोद्धव्ये । हे द्यावापृथिव्यौ ^१वा^२ युवाभ्यां सकाशात् ^३वा^४ दानकर्त्रा पौरकुत्सेन असदस्युना लक्ष्यानि ^५पूर्वा^६ पूर्वाणि पुरातनानि पूरकाणि वा धनानि ^७सन्ति । ^८वा यानि धनानि ^९पूरय्यः अधिभ्यो मनुष्येभ्यः^{१०} ^{११}असदस्युः राजा ^{१२}नितोसो न्यतोशत दत्तवान् । ^{१३}क्षेत्रसाम् । क्षेत्राणि सर्वा भूमीः सनोतीति क्षेत्रसाः अश्वः । ते ^{१४}ददथुः^{१५} । तथा ^{१६}उर्वरासाम् । उर्वरा सर्वसस्याख्या भूः । तां सनोतीत्युर्वरासाः पुनः । तं ददथुः । ^{१७}धने हननाहम्^{१८} आयुधं ^{१९}दस्युभ्यः दस्यूनां वधार्थं च ददथुः । कीदृशसायुधम् । ^{२०}अग्निभूतिम् अभिभवितारम् ^{२१}उग्रम् उदूर्णबलम् । यद्वा । उत्तराधैमेकं वाक्यम् । द्वातव्यानि धनान्युक्तलक्षणं पुत्रं च ददथुः । दत्तवत्यौ स्थः । तानि मल्लसपि ददाथाम् इत्यर्थः^{२२} ॥

उत वाजिनं पुरुनिष्पिध्वानं दधिक्राप्नु ददथुर्विश्वकृष्टिम् ।

ऋजिप्यं ज्येनं प्रुषितप्सुमाशुं चकृत्यमर्यो नृपतिं न शूरम् ॥ २ ॥

उत । वाजिनम् । पुरुनिःसिध्वानम् । दधिऽध्नाम् । ऊँ इति । ददथुः । विश्वकृष्टिम् ।

ऋजिप्यम् । ज्येनम् । प्रुषितप्सुम् । आशुम् । चकृत्यम् । अर्यः । नृपतिम् । न । शूरम् ॥ २ ॥

उत अपि च ^१वाजिनं गमनवन्तम् । अश्वरूपं वा देवं अश्वेश्वररूपस्यैव द्विकाल्यत्वात्^२ । अश्वेत्तद्वत्त्वं प्राप्तेण समाज्ञातं-‘तानग्निरश्वो भूत्वाभ्यद्रवत्’ इति । ^३पुरुनिष्पिध्वानं पुरुणां बहूनां शत्रूणां निष्पेक्षारं ^४दधिक्राप्नु । दधद्वयं धारयति दधिकाः । तमेतज्ज्ञासकं^५ देवम् । उः पूरणः । ^६विश्वकृष्टिम् । विश्वः कृष्टयो रक्षणीयाः सेवका वा^७ मनुष्या यस्य तम् । ^८ऋजिप्यम् । ऋज्वाप्तोति गच्छतीत्युजिप्यः । तं ^९ज्येनं कांसनीयगमनं ^{१०}प्रुषितप्सुं दीप्तरूपम्^{११} ^{१२}आशुं व्याप्तं क्षीग्रगमनं वा^{१३} ^{१४}अर्यः अरैः ^{१५}चकृत्यं कर्तनशीलं ^{१६}शूरं ^{१७}नृपतिं ^{१८}न राजानमिव स्थितं देवं द्यावापृथिव्यौ ^{१९}ददथुः धारयतः ॥

यं सीमनुं प्रवर्तेव द्रवन्तं विश्वः पुरुर्मदति हर्षमाणः ।

पृङ्गिर्गृध्यन्तं मेधयुं न शूरं रथतुरं वातमिव ध्रजन्तम् ॥ ३ ॥

यम् । सीम् । अनुं । प्रवर्ताऽइव । द्रवन्तम् । विश्वः । पुरुः । मदति । हर्षमाणः ।

पृट्भिः । गृध्यन्तम् । मेधयुम् । न । शूरम् । रथतुरम् । वातमइव । ध्रजन्तम् ॥ ३ ॥

यं दधिकां ^१विश्वः पूरुः सर्वोऽपि मनुष्यः ^२हर्षमाणः हृष्यन् हर्षयन् वा ^३मदति स्तोति । तं देवं द्यावापृथिव्यौ ददथुरिति संबन्धः । स देवो विद्योव्यते । ^४सीं सर्वतः ^५प्रवर्तेव^६ प्रवणवता^७ निश्चन मार्गेणैकमिवानुक्रमेण ^८द्रवन्तं गच्छन्तं^९ ^{१०}पृङ्गिः पादैः ^{११}गृध्यन्तम् अभिकाङ्क्षन्तं दिशो लङ्घितुम् ।

१. त-वां युवाम् । २. त-अर्थिमनुष्येभ्यः । ३. ख-ग-च-ण-प-भ-ददथुः ददाथाम् । ४. ख-ग-च-ण-भ-‘हननाहं’ नास्ति; न-घाताहम् । ५. त-हृयर्थः । हि पूरणः । ६. ख-ग-च-ण-न-फ-भ-दधिक्राख्या; स-दधिक्राख्यम् । ७. ख-ग-च-न-प-फ-भ-स-तमेकम् । ८. ख-ग-च-ण-न-प-फ-भ-‘वा’ नास्ति । ९. ख-ग-च-ण-न-फ-भ-स-दीप्तरूपम् । १०. ख-ग-च-ण-फ-भ-च । ११. न-ल-स-प्रवता । १२. च-फ-प्रवणेव । १३. ख-ग-च-ण-न-प-फ-भ-स-‘गच्छन्तं’ नास्ति ।

तत्र दृष्टान्तः । 'मेधयुं' एन 'शूरं' । संग्रामेच्छुं शूरमिव । यद्वा । यज्ञक्रमणेच्छुमध्वत्वादिकमिव ।
 'रथतुरं' रथेन गच्छन्ते 'वातमिव' 'भ्रजन्तं' शीघ्रगं वायुमिव । उक्तविशेषविशिष्टान् उदकशूर-
 वायूर यथा सर्वो जनः स्तौति तथा ये देव स्तौति तं ददधुरित्यर्थः ॥

यः स्मारुन्धानो गध्यां समत्सु सनुतश्चरति गोषु गच्छन् ।

आविर्भूतजीको विदथा निचिक्यत्तिरो अरति पर्याप आयोः ॥ ४ ॥

यः । स्म । आऽरुन्धानः । गध्यां । समत्सु । सनुतश्चरति । गोषु । गच्छन् ।

आविऽरुन्धजीकः । विदथा । निचिक्यत् । तिरः । अरतिम् । परी । आपः । आयोः ॥ ४ ॥

यः । स्म यः खलु देवः 'गध्या गध्यानि । 'गध्यातिमिश्रीभावकर्मा' (निरु. प. १५)
 इति निरुक्तम् । मिश्रयितव्यानि फलानि 'समत्सु संग्रामेषु' 'आरुन्धानः सर्वतो निरोधयन्' 'सनुतः'
 संभक्तुतः 'गोषु सर्वासु दिक्षु गोषु वा निमित्तभूतेषु' 'गच्छन्' 'आविर्भूतजीकः आविर्भूतसाधनः'
 आविर्भूतसुष्को वा 'विदथा विदथानि ज्ञातव्यानि' 'निचिक्यत्' । पश्यतिकर्मेत् । जानन् 'अरतिस्'
 अरमणं दुःखमभिगन्तारम् अरिं वा 'परि सर्वतः' 'तिरः' 'चरति तिरस्कोति' । कस्यारतिमिति ।
 'आपः' व्याप्तयः स्तोतुः 'आयोः मनुष्यस्य यजमानस्य' ॥

उत स्मैन वस्त्रमथि न तायुमनु क्रोशन्ति क्षितयो भरेषु ।

नीचार्यमानं जसुरि न श्येनं श्रवश्चाच्छां पशुमच्च युथम् ॥ ५ ॥

उत । स्म । एतम् । वस्त्रमथिम् । न । तायुम् । अनु । क्रोशन्ति । क्षितयः । भरेषु ।

नीचा । अयमानम् । जसुरिम् । न । श्येनम् । श्रवः । च । अच्छ । पशुमत् । च । युथम् । ५ ॥

उत 'स्म' अपि खलु 'एनं' दधिक्रां 'भरेषु संग्रामेषु' 'वस्त्रमथि' 'तायुं' एन वस्त्रमाथिनं
 तत्करनिव । तं दृष्ट्वा 'क्षितयः मनुष्या यथा' 'अनु' 'क्रोशन्ति तद्द्वैरिणः अनुक्रोशन्ति' । किंच
 'नीचा नोवैः' 'अयमानं गच्छन्ते' 'जसुरि' एन 'श्येनं' क्षुधितं श्येनं पक्षिणमिव । तं यथा दृष्ट्वा
 पक्षिगः पलायन्ते तद्वत् । 'श्रवः' अक्षं क्रीतिं वा 'पशुमत्' 'युथं' च 'अच्छ' अभिलक्ष्य गच्छन्त-
 मे नमुक्रोशन्तीति संबन्धः । 'अपि स्मैन वस्त्रमथिमिव वस्त्रमाथिनम्' (निरु. ४. २४) इत्यादि-
 निरुक्तमत्रानुसंधेयम् ॥ ॥ ११ ॥

१ ख-ग-च-ण-शार्धम्; म-शीघ्रान्तरम् । २ त-उक्तविशेषण० । ३, ख-ग-च-ण-भ-तथाप्ययम्;
 प-फ-तत्रापि यम् । ४, ख-ग-च-फ-आविर्भूतयसारथिधनः; न-आविर्भूतयसारथिनः; भ-आविर्भूत-
 नसधनः; स-आविर्भूतं साधनेन । ५, ख-ग-च-ण-प-फ-भ-परि तिरश्चरति सर्वतः (ख-सर्वः)
 तिरस्कोति । ६ ख-ग च-च-ण-प-फ-भ-आसत्य; न-स-वासत्य । ७, त-ल-यजमानस्य आप इति वा
 देवताविशेषणम् । अद्वयः संभूत इत्यर्थः । ८, ख-ग च-च-ण-न-भ-स-क्रोशन्ति । ९, त-श्येनपक्षिणमिव ।
 १०, त-प-संबन्धः । च पूरणः ।

उत स्मासु प्रथमः सरिष्यन्नि वेवेति श्रेणिभी रथानाम् ।

स्रजं कृष्णानो जन्यो न शुभ्वा रेणु रेरिहत्किरणं ददृश्वान् ॥ ६ ॥

उत । स्म । आसु । प्रथमः । सरिष्यन् । नि । वेवेति । श्रेणिऽभिः । रथानाम् ।

स्रजम् । कृष्णानः । जन्यः । न । शुभ्वा । रेणुम् । रेरिहत् । किरणम् । ददृश्वान् ॥ ६ ॥

उत एस्म अपि च खलु एआसु असुरसेनासु^१ एसरिष्यन् सर्तुमिच्छन् एप्रथमः प्रथमः^२ उक्कृष्टतमो मुख्यः सन् एरथानां एश्रेणिभिः राजिभिर्भुक्तः सन् एनि एवेवेति नितरां गच्छति । इतस्ततो धावति । क इवेति । उच्यते । एस्रजम् । सृज्यते उत्पाद्यते रूपमनयेति स्रगलंकृतिः । तां एकृष्णानः कुर्वाणः^३ एजन्यो एन जनेभ्यो हितोऽथ इव सुभ्वा । सुष्ठु भवतीति सुभ्वा शोभमानः । एकिरणम् आस्यगतं खलीनं एददृश्वान् दशनं^४ एरेणुं स्वपादघातजनितं एरिहत् भृशं लेढि^५ ॥

उत स्य वाजी सहुरिर्क्रतावा शुश्रूषमाणस्तन्वां समर्थे ।

तुरं यतीषु तुरयं नृजिप्योऽधि भ्रुवोः किरते रेणुमृञ्चन् ॥ ७ ॥

उत । स्यः । वाजी । सहुरिः । क्रतुऽवा । शुश्रूषमाणः । तन्वां । सुऽमर्थे ।

तुरम् । यतीषु । तुरयन् । नृजिप्यः । अधि । भ्रुवोः । किरते । रेणुम् । मृञ्चन् ॥ ७ ॥

उत अपि च एस्यः^६ सः^७ उक्तलक्षणः एवाजी वंजनवान् गमनवान् एसमर्थे समरणे एसहुरिः सहनशीलः शत्रूणाम् एक्रतावा अन्नवान् एतन्वा स्वावयवेन^८ खुरादिना स्वतन्तुं एशुश्रूषमाणः एतुरं एयतीषु त्वरगामिनीष्वसुरसेनासु एतुरयन् त्वरयन् एनृजिप्यः क्रतुगामी एरेणुं धूलिम् एमृञ्चन् प्रसाधयंस्तमेव^९ रेणुं एभ्रुवोः एअधि उपरि एकिरते विक्षिपति ॥

उत स्मास्य तन्युतोरिव द्योर्क्रंघायतो अभियुजो भयन्ते ।

यदा सहस्रमभि धीमयोधीदुर्वर्तुः स्मा भवति भीम क्रञ्चन् ॥ ८ ॥

उत । स्म । अस्य । तन्युतोऽईव । द्योः । क्रंघायतः । अभिऽयुजः । भयन्ते ।

यदा । सहस्रम् । अभि । सीम् । अयोधीत् । दुऽवर्तुः । स्म । भवति । भीमः । क्रञ्चन् ॥ ८ ॥

उत एस्म अपि च खलु एद्योः दीप्यमानान् एतन्यतोः शब्दयितुरशनेः एइव एक्रंघायतः हिसतः एअस्य अस्मात् दधिक्रावाख्यात्^{१०} देवात् एअभियुजः अभियोक्तारोऽसुराः एभयन्ते बिभ्यति ।

१. त-आसुरसेनासु । २. ख-ग-घ-च-ण-प-फ-भ-स- 'प्रथमः' नास्ति; न-प्रथमतः । ३. न-ल-स- 'कुर्वाणः' नास्ति । ४. ख-ग-च-ण-भ-स- 'दशनं' नास्ति । ५. फ-लेलिहन् । ६. ख-ग-च-ण-भ-स्यः; न-स-सः । ७. ख-ग-ण-स-स्थावयवेन; च-प-भ-स्वस्यावयवेन; न-स-अस्यावयवेन । ८. ख-ग-च-ण-फ-प्रसाधयंस्तन्वा स्वस्यावयवेन खुरादिनामेव । ९. ख-ग-च-ण-त-न-प-फ-भ-स- 'दधिक्रावाख्यात्' नास्ति ।

किंचायं^१ यदा^२ स्त्रीं सर्वतः^३ सहस्रम्^४ अभि^५ अयोधीत् संग्रहेत् । तदा^६ ऋजम् प्रसाधयन्नात्मानं^७
 श्रीमः भयहेतुः^८ दुर्वर्तुः^९ दुर्वारश्च^{१०} भवति ॥

उत स्मास्य^१ पनयन्ति^२ जनां^३ जूतिं^४ कृष्टिप्रो^५ अभिमूर्तिमाशोः^६ ।

उतैनमाहुः^१ समिथे^२ वियन्तः^३ परां^४ दधिका^५ असरत्सहस्रैः^६ ॥ ९ ॥

उत । स्म । अस्य । पनयन्ति । जनाः । जूतिम् । कृष्टिप्रः । अभिऽमूर्तिम् । आशोः ।

उत । एनम् । आहुः । समऽह्ये । विऽयन्तः । परा । दधिऽकाः । असरत् । सहस्रैः ॥ ९ ॥

उत स्म अपि च खलु अस्य दधिकाणाः अभिमूर्तिम् अभिमविश्रान्^१ जूतिं पराभिभूतिं^२
 वेत्युभयं^३ वा जनाः^४ पनयन्ति स्तुवन्ति । कीदृशस्यास्य । कृष्टिप्रः । कृष्टयो मनुष्याः । तेषां
 पूरकस्य आशोः व्यासस्य वेगवतो वा । उत अपि च एने समिथे संग्रामे वियन्तः विविधं
 गच्छन्तो जना अयं दधिकाः देवः सहस्रैः अनुचरैः परिवृतः परा असरत् इति अस्मान्
 विहायान्यान् हन्तुं गत इति आहुः । यद्वा । एनमेवमाहुः । वियन्तः शत्रवः परा । अवन्तीति
 शेषः । दधिकाः सहस्रैरसरत् गच्छतीति ॥

पवित्रेष्टी 'आ दधिकाः' इति दधिकाण्यो याज्या । तथा च सूत्रितं—'दधिकाण्यो अकारिषमा
 दधिकाः शवसा पञ्च कृष्टीः' (आश्व. श्रौ. २. १२) इति ॥

आ दधिकाः शवसा पञ्च कृष्टीः सूर्येऽहं ज्योतिषापस्ततान ।

सहस्रसाः शतसा वाज्यवीं पृणक्तु मध्वा सप्तिमा वचांसि ॥ १० ॥

आ । दधिऽकाः । शवसा । पञ्च । कृष्टीः । सूर्यःऽहं । ज्योतिषा । अपः । ततान ।

सहस्रऽसाः । शतऽसाः । वाजी । अवीं । पृणक्तु । मध्वा । सम् । इमा । वचांसि ॥ १० ॥

यः दधिकाः देवः शवसा बलेन पञ्च कृष्टीः पञ्च जनान् देवमनुष्यासुररक्षःपितृसंजान्
 निषादपञ्चमान् चतुरो वर्णान् वा सूर्यः^१ ज्योतिषा तेजसा यथा जगदावृणोति तद्वत् अपः उदकानि
 आ ततान आतनोति । सहस्रसाः शतसाः शतानां सहस्राणां च दाता वाजी वेजनवान् अवा
 अरणकुशलः स देवः मध्वा मधुना मधुरेण फलेन इमा इमान्युकानि स्तुतिवचांसि स पृणक्तु
 संयोजयतु ॥ ॥ १२ ॥

'आहुं दधिकाम्' इति षट्त्वं सप्तमं सूक्तम् । आदितः पञ्च शिष्टमः^२ षष्ठ्यनुष्टुप् । ऋषिर्वा-
 देवः । पूर्वसूक्ते हस्त्युक्तत्वात् एतदपि^३ दधिकम्^४ । तथा चानुक्रान्तम्—'आहुं षळ्त्वायानुष्टुप्'
 इति । सूक्तविनियोगो लैङ्गिकः ॥

१. ख-ग-घ-च-ण-प-फ-भ-दुर्वर्तुः स्म । २. ख-ग-फ-चेत्युक्तं यजमानाः; च-चेत्युक्तं ये जनाः; ण-त-
 चेत्युक्तं य जनाः; त-चेतनां जनाः; प-भ-चेत्युक्तं यं जनाः; स-चेत्युक्तं ये वा जनाः । ३. त-दधिकाः
 तु । ४. प-सूर्येऽहं । ५. ख-ग-घ-च-ण-भ-त्रैष्टुभः । ६. ख-ग-घ-च-ण-फ-भ-देवतापि दधिका ।

आहुं दधिक्रां तमु नु ष्वाम दिवस्पृथिव्या उत चर्किराम ।

उच्छन्तीर्मांमुषसः सृदयन्त्वति विश्वानि दुरितानि पर्षन् ॥ १ ॥

आहुम् । दधिऽक्राम् । तम् । ऊँ इति । नु । स्त्वाम् । दिवः । पृथिव्याः । उत । चर्किराम् ।

उच्छन्तीः । माम् । मुषसः । सृदयन्तु । अति । विश्वानि । दुःऽदुरितानि । पर्षन् ॥ १ ॥

१ आहुं शीघ्रगामिनं २ तमु तमेव ३ दधिक्रां देवं ४ नु क्षिप्रं ५ स्त्वाम् । ६ उत अपि च ७ दिवः पृथिव्याः च सकाशादस्य ८ वासं ९ चर्किराम विश्विषाम् । १० उच्छन्तीः तमो विवासयन्तीः ११ उपसः १२ मां प्रति १३ सृदयन्तु रक्षन्तु कलानि । १४ विश्वानि सर्वाणि १५ दुरितानि १६ अति १७ पर्षन् अतिवारयन्तु । १८ अश्वदेवराकेषु मन्त्रेष्वन्यदेवतास्तुतिस्तत्सां निपातभाक्वात्र विरुध्यते ॥

महश्चर्कमर्षवतः क्रतुप्रा दधिक्रावणः पुरुवारस्य वृष्णः ।

यं पुरुभ्यो दीदिवांसं नाभि ददथुमित्रावरुणा ततुरिम् ॥ २ ॥

महः । चर्कमि । अर्षवतः । क्रतुऽप्राः । दधिऽक्रावणः । पुरुऽवारस्य । वृष्णः ।

यम् । पुरुऽभ्यः । दीदिवांसम् । न । अभिम् । ददथुः । मित्रावरुणा । ततुरिम् ॥ २ ॥

१ क्रतुप्राः कर्मणां प्रकोऽहं २ महः ३ महतः ४ अर्षवतः अरणवतः ५ पुरुवारस्य पुरुभिः बहुभिर्वरणीयस्य ६ वृष्णः वर्षकस्य ७ दधिक्रावणः ८ स्तुति ९ चर्कमि अत्यर्थं करोमि । हे १० मित्रावरुणा मित्रावरुणौ युवां ११ ततुरिं तारकं १२ यं १३ दीदिवांसं १४ नाभि दीप्यमानमग्निमिव स्थितं १५ पुरुभ्यः मनुष्येभ्यस्तेवासुपकाराय १६ ददथुः १७ धारयथः ॥

यो अश्वस्य दधिक्रावणो अकरीत्समिद्धे अग्रा उपसो व्युद्यौ ।

अनागमं तमदितिः कृणोतु स मित्रेण वरुणमा सजोषाः ॥ ३ ॥

यः । अश्वस्य । दधिऽक्रावणः । अकरीत् । समिद्धे । अग्री । उपसः । विऽउद्यौ ।

अनागमम् । तम् । अदितिः । कृणोतु । सः । मित्रेण । वरुणेन । सऽजोषाः ॥ ३ ॥

१ यः यजमानः २ अश्वस्य अश्वरूपस्य व्यासस्य वा ३ दधिक्रावणः स्तुतिम् ४ उपसो व्युद्यौ प्रभाते सति ५ अग्री ६ समिद्धे सति ७ अकरीत् अकार्षीत् । ८ मित्रेण वरुणेन च होराश्राग्निदानिदेवाभ्यां

१. ख-ग-च-ण-प-फ-भ- 'महः महतः' नास्ति । २. ख-ग-च-ण-प-फ-भ-अरणकुशलस्य । ३. न-ल-स- 'पुरुभिः' नास्ति । ४. ख-ग-च-ण-प-फ-भ-दधिक्रावणः महः । ५. ख-ग-च-ण-भ- 'युवां' नास्ति । ६. ख-ग-च-ण-प-फ-भ-स-तारयितारम् । ७. प-यं दधिक्रावणं ददथुः । ८. ख-ग-च-ण-प-फ-भ-अश्वस्यास्य ।

१ सजोषाः समानमितिः २ अदितिः अखण्डनीयो दधिकाः ३ तं यजमानम् ४ अनागतं-पापरहितं ५ कृणोत करोतु ॥

दधिकाव्यो इष ऊर्जो महो यदमन्महि मरुतां नाम भद्रम् ।

स्वस्तये वरुणं मित्रमुग्निं हवामहे इन्द्रं वज्रवाहुम् ॥ ४ ॥

दधिऽकाव्योः । इषः । ऊर्जः । महः । यत् । अमन्महि । मरुताम् । नाम । भद्रम् ।

स्वस्तये । वरुणम् । मित्रम् । अग्निम् । हवामहे । इन्द्रम् । वज्रवाहुम् ॥ ४ ॥

१ इषः अश्वसाधकस्य २ ऊर्जः यलसाधकस्य ३ महः महतः ४ दधिकाव्योः देवस्य ५ मरुतां स्तोतॄणां स्वभूतं ६ भद्रं कल्याणं ७ नाम नामरूपमस्ति ८ यत् तत् ९ अमन्महि स्तुमः । किंचात्र १० निपात-भाजो वरुणादींश्च ११ स्वस्तये क्षेमाय १२ हवामहे ॥

इन्द्रमिवेदुभये वि ह्वयन्त उदीराणा यज्ञमुपप्रयन्तः ।

दधिकाम् सुदनं मर्त्याय ददथुर्मित्रावरुणा नो अश्वम् ॥ ५ ॥

इन्द्रमऽश्व । इत् । उभये । वि । ह्वयन्ते । उत्-उदीराणाः । यज्ञम् । उप-उप्रयन्तः ।

दधिऽकाम् । ऊँ इति । सुदनम् । मर्त्याय । ददथुः । मित्रावरुणा । नः । अश्वम् ॥ ५ ॥

१ इन्द्रमिव एनं दधिकाम् २ उदीराणाः युद्धाय उद्योगं कुर्वन्तः ३ यज्ञमुपप्रयन्तः यज्ञमुपक्रम्य प्रवर्तमानाश्च ४ उभये वि ह्वयन्ते आह्वयन्ति । यं ५ मर्त्याय मर्त्यस्य ६ सुदनं प्रेरकम् ७ अश्वम् अश्वरूपं ८ दधिकां देवं हे ९ मित्रावरुणा मित्रावरुणौ १० नः अस्माकमर्थाय ११ ददथुः धारयथः । तं विह्वयन्ते । उभये इत्यत्र स्तोतॄणांसितृभेदेन वा १२ उभयविधैवम् अवगन्तव्यम् ॥

‘दधिकाव्यो’ अकारिषम् इति षष्ठी पवित्रेष्टया अनुवाक्या । सूत्रितं च— ‘दधिकाव्यो अकारिषमा दधिकाः शवसा पञ्च कृष्टीः’ (आश्व. श्रौ. २. १२) इति । दधिद्रप्सभक्षणेऽप्येषा । दधिकाव्यो अकारिषमित्यप्रीप्रिये दधिद्रप्सान् भक्षयन्ति (आ. श्रौ. ६. १२) इति सूत्रितत्वात् ॥

१. ख-ग-च-ण-न-म-ल-स-‘पापरहितं’ नास्ति । २. ख-ग-च-ण-न-म-ल-स-‘भद्रं’ नास्ति । ३. प-कल्याणं यत् नाम नामरूपमस्ति तत् । * त-‘यत्’ नास्ति । ४. ख-ग-च-ण-प-फ-म-किंव वरुणं मित्रमुग्निमिन्द्रं कीदृशमिन्द्रं वज्रवाहुं च । ५. घ-ल-स-उद्योग्यम् ; प-उत योग्यम् । ६. न-ल-स-‘मित्रावरुणौ’ नास्ति । ७. ख-ग-च-ण-न-म-ल-च । ८. त-अवगन्तव्यम् । इत् उ पूरणौ । ९. न-दधिकाव्यो अकारिषम् इत्याप्रीप्रिये दधिद्रप्सान् भक्षयन्तीति । दधिकाव्यो अकारिषम् इत्याप्रीप्रिये दधिद्रप्सान् प्रायश इति सूत्रितत्वात् । दशरात्रस्य षष्ठेऽहनि तृतीयसवने ब्राह्मणाच्छसिशस्त्रे दधिकाव्य इत्येषा । सूत्रितं च । दधिकाव्यो अकारिषमित्यनुष्टुबिति । पवित्रेष्ट्या दधिकावद्विधौ दधिकाव्य इति पुरोऽनुवाक्या । इमा जुह्वाना युष्मदा नमोभिर्देविकाव्यो अकारिषमिति सूत्रितत्वात् ।

दधिक्राव्णो अकारिषं जिष्णोरश्वस्य वाजिनः ।

सुरभि नो मुखा कर्त्तु प्र आर्यैषि तारिषत् ॥ ६ ॥

दधिऽक्राव्णः । अकारिषम् । जिष्णोः । अश्वस्य । वाजिनः ।

सुरभि । नः । मुखा । कर्त्तु । प्र । नः । आर्यैषि । तारिषत् ॥ ६ ॥

‘दधिक्राव्णः देवस्य स्तुतिम्’ अकारिषं करवाणि । ‘जिष्णोः जयशीलस्य’ अश्वस्य व्यापकस्य
‘वाजिनः वेगवतः’ । स देवः ‘नः’ अस्माकं ‘मुखा मुखानि चक्षुरादीन्द्रियाणि’ ‘सुरभि सुरभीणि
‘कर्त्तु करोतु । ‘नः’ अस्मभ्यम् ‘आर्यैषि’ प्र ‘तारिषत् प्रवर्धयतु । प्रपूर्वेस्तिरतिवर्धनार्थः ॥ १३ ॥

‘दधिक्राव्ण इव’ इति पञ्चममष्टम् सुक्तं वामदेवस्यायं दधिक्रम् । आधा त्रिष्टुप् शिष्टा
जगत्स्यः । ‘हंसः शुचिषत्’ इत्येषा^१ सूर्यदेवताका । तथा चानुक्रमजिका—‘दधिक्राव्णः पञ्च
वतलोऽन्या जगत्स्योऽन्या सौरी’ इति । सूक्तविनियोगो लेङ्गिकः ॥

दधिक्राव्ण इतु नु चर्किराम विश्वा इन्मामुषसः सुदयन्तु ।

अपामग्रेष्वसः सूर्यस्य बृहस्पतेराङ्गिरसस्य जिष्णोः ॥ १ ॥

दधिऽक्राव्णः । इत् । ऊँ इति । नु । चर्किराम । विश्वाः । इत् । माम् । उषसः । सुदयन्तु ।

अपाम् । अग्रेः । उषसः । सूर्यस्य । बृहस्पतेः । आङ्गिरसस्य । जिष्णोः ॥ १ ॥

‘दधिक्राव्ण’ इतु एतन्नामकस्य देवस्यैव स्तुतिं ‘नु क्षिप्रं’ चर्किराम श्रुतं करवाम । ‘माम्’
‘विश्वा’ इत् ‘उषसः’ सर्वा अपि ताः ‘सुदयन्तु’ कर्मेसु प्रेरयन्तु । ‘अपाम्’ अग्रेः ‘उषसः’
‘सूर्यस्य’ ‘बृहस्पतेः’ ‘आङ्गिरसस्य’ ‘जिष्णोः’ एतेषां देवतानामहं स्तुतिं करवाणीति शेषः । तासामपि
निपातभास्वात् स्तुतिरविरुद्धा ॥

सत्वा भरिषो गविषो दुवन्यसच्छ्वस्यादिष उषसस्तुरण्यसत् ।

सुत्यो द्रवो द्रवरः पतङ्गरो दधिक्रावेषमूर्जं स्वर्जनत् ॥ २ ॥

सत्वा । भरिषः । गोऽडषः । दुवन्यऽसत् । श्रवस्यात् । डषः । उषसः । तुरण्यऽसत् ।

सुत्यः । द्रवः । द्रवरः पतङ्गरो । दधिऽक्रावा । इषम् । ऊर्जम् । स्वः । जनत् ॥ २ ॥

‘सत्वा’ गन्ता ‘भरिषः’ भरणकुशलः ‘गविषः’ गवां प्रेरकः एष्टा^२ वा^३ ‘दुवन्यसत्’ । द्रवः परि-
चरणमिच्छन्तो दुवन्याः । तेषु सीदतीति दुवन्यसत् । ‘द्रवः’ इत्यमाणायाः ‘उषसः’ संबन्धिनि काले

१. च—अचवतः । २. ख-ग-च-ण-त-न-फ-भ-स—इत्येका । ३. न-ल-स—अहमप्यवादिदेवतानाम् ।

४. ख-ग-ण-प-फ-भ—‘एष्टा वा’ नास्ति ।

इत्यर्थः । यद्वा । इयः पृष्ठा एषणीयो वा । ^१श्रवस्यात् श्रवस्येत् अन्नमिच्छेत् । किंच ^२तुरण्यसत्^१ । त्वस्या सीदतीति तुरण्यसत्^२ । ^३सत्यः सत्सु तायमानः^३ ^४द्रवः गन्ता ^५द्रवरः प्रकृष्टवेगवान् ^६पतङ्गरः । पतनेनोप्लवनेन पतनं पतङ्गः । तद्वा न् पतङ्गरः । उक्तलक्षणः ^७दधिक्रावा^३ देवः ^८द्रुपम् अन्नम् ^९ऊर्जं बलं ^{१०}स्वः स्वर्गं च ^{११}जनत् जनयेत् उत्पादयेत् ॥

उत स्मास्य द्रवतस्तुरण्यतः पूर्णं न वेरनुं वाति प्रगृधिनः ।

इयेनस्यैव ध्रजतो अङ्कसं परि दधिक्राव्णः सहोर्जा तरित्रतः ॥ ३ ॥

उत । स्म । अस्य । द्रवतः । तुरण्यतः । पूर्णम् । न । वे । अनु । वाति । प्रगृधिनः ।

इयेनस्यैव । ध्रजतः । अङ्कसम् । परि । दधिऽक्राव्णः । सह । ऊर्जा । तरित्रतः ॥ ३ ॥

उत ^१स्म अपि च खलु ^२द्रवतः गच्छतः ^३तुरण्यतः त्वरमाणस्य ^४प्रगृधिनः प्रकर्षणाभिकाङ्क्षतः ^५अस्य ^६दधिक्राव्णः^३ देवस्य गतिं ^७वेः गन्तुः पक्षिणः ^८पूर्णं ^९न गमनं पत्रे वा अनुसृत्य^४ यथा वान्स्यन्ते^५ पक्षिणस्तद्रत् ^६अनु ^७वाति सर्वो वेगवान् जनः । सर्वेषामपि शीघ्रगामीत्यर्थः । किंच ^८प्रजतः गच्छतः ^९तरित्रतः तारयतोऽन्यान् ॥ अन्तर्भावितपथार्थोऽयम् ॥ ^{१०}इयेनस्यैव^६ ^{११}अङ्कसं पादाधारम् उरःप्रदेशं^७ वा ^{१२}परि परितः ^{१३}ऊर्जां बलेन निमित्तेनान्नार्थं वा ^{१४}सह एकीभूय । संवेन गच्छन्तीति^८ शेषः ॥

उत स्य वाजी क्षिपणिं तुरण्यति ग्रीवायां बद्धो अपिकृक्ष आसनि ।

क्रतुं दधिक्रा अनु संतवीत्वत्पथामङ्कांस्यन्वापनीफणत् ॥ ४ ॥

उत । स्यः । वाजी । क्षिपणिम् । तुरण्यति । ग्रीवायाम् । बद्धः । अपिऽकृक्षे । आसनि ।

क्रतुम् । दधिऽक्राः । अनु । समुत्तवीत्वत् । पथाम् । अङ्कांसि । अनु । आऽपनीफणत् ॥ ४ ॥

उत अपि च ^१स्यः सः ^२वाजी वेजनवान्धरूपो देवः ^३ग्रीवायां गरणसाधनायां कण्ठे ^४बद्धः ^५अपिकृक्षे कक्षप्रदेशे ^६आसनि आस्ये च बद्धः । बद्धपल्यङ्कस्योक्तेषु स्थानेषु पाशबन्धाः संभवन्ति । एवं बद्धः^७ सन्^८ ^९क्षिपणिं क्षेपणम् ^{१०}अनु ^{११}तुरण्यति त्वरयति गन्तुम् । किंचाये ^{१२}दधिक्राः देवः ^{१३}क्रतुं कर्म प्रज्ञां वा ^{१४}अनु अनुसृत्य ^{१५}संतवीत्वत् प्रबुद्धबलवान्^{१६} सन् ^{१७}पथां मार्गाणाम् ^{१८}अङ्कांसि कुटिलानि अनुसृत्य ^{१९}आपनीफणत् सर्वतो मृशं गच्छति ॥ फणतेत्यर्थस्य यङ्लुकि इदं रूपम् ॥ 'अपि स वाजी वेजनवान्' (निरु. २.२८) इत्यादि निरुक्तमनुसंधेयम् ॥

१. ख-ग-घ-ण-म-तुरण्यसत् त्वस्या सीदतीति; त-न-ल-स-'तुरण्यसत्... तुरण्यसत्' नास्ति ।
२. ख-ण-प-म-स्यमानः; ग-फ-स्यमानः । ३. ख-ग-घ-दधिक्रा । ४. न-ल-स-'दधिक्राव्णः' नास्ति । ५. ख-प-फ-म-अनु । ६. ख-फ-म-वात्येति । ७. त-ल-इयेनस्यैव तस्य देवस्य । ८. ख-फ-उरप्रदेशम् । ९. ख-ल-गच्छतीति । १०. ख-घ-ण-बलवान् । ११. ग-स-प्रबुद्धः बलवान् ।

दशरात्रे षष्ठेऽहनि तृतीयसवने मैत्रावरुणखे 'हंसः शुचिपत्' इत्येवा । 'आहुय दुरोहणं रोदेहंसः शुचिर्पादति पच्छोऽर्धैर्बसः' (आथ. श्री. ८. २) इति सूत्रम् । स्मार्तविनियोगमाह मौनरुः—'हंसः शुचिर्वाङ्मूत्रा शुचिरीक्षेद्दिवाकरम्' । अन्तकाले जपेति ब्रह्मणः सप्त शाश्वतम्' (ऋग्वि. २. १३) इति ॥

हंसः शुचिपद्ममृन्तरिक्षमद्भोता वेदिषदतिथिर्दुरोणमत् ।

नुषद्भरसदृतसञ्चोमसद्वजा गोजा ऋतुजा अद्रिजा ऋतम् ॥ ५ ॥

हंसः । शुचिऽसत् । वसुः । अन्तरिक्षऽसत् । होता । वेदिऽसत् । अतिथिः । दुरोणऽसत् ।

नृसत् । वरऽसत् । ऋतुऽसत् । व्योमऽसत् ।

अप्ऽजाः । गोऽजाः । ऋतुऽजाः । अद्रिऽजाः । ऋतम् ॥ ५ ॥

अनया* सौषेचा 'य एषोऽन्तरादित्ये हिरण्यः पुरुषो दृश्यते हिरण्यदमश्रुः' (छा. उ. १.६. ६) इत्यादिश्रुत्युक्तो मण्डलाभिमानो देवोऽस्ति यश्च सर्वप्राणिचित्तरूपस्थितः परमात्मा यच्च निरस्तसमस्तोपाधिकं परं ब्रह्म तत्सर्वमेकमेवेति प्रतिपाद्यते ॥ 'हंसः । हन्तिर्गत्यर्थः । सर्वत्र सर्वदा गन्ता' 'योऽहं सोऽसौ' इत्यादिश्रुत्युक्तप्रकरणैकोकृत्योपास्यः परमात्ममन्त्रप्रतिप्राद्य आदित्यः । स च शुचौ वीथे कुलोके सीदतीति 'शुचिपत्' । 'अथ यदतः परो दिवो ज्योतिर्दीप्यते' (छा उ. ३. १३. ७) इत्यादिश्रुतेः । अनेन सुस्थानः आदित्यः प्रतिपादितः । स एव मध्यस्थानो वायुस्मियाह । 'वसुः सर्वस्य वासयिता वायुः । स च 'अन्तरिक्षसत् अन्तरिक्षसंचारी । अथ तस्यैव क्षितिस्थानवैदिकामि-रूपतामाह । 'होता देवानामाह्वाता होमनिष्पादको वा' 'वेदिपत्' चेष्टां गार्हपत्यादिरूपेण स्थितः । 'अतिथिः अतिथिवत् सर्वदा पूज्योऽग्निः । 'दुरोणसत् । दुरोणं' गृहनाम । तत्र पाकादिसाधनत्वेन स्थितः । अनेन लौकिकान्यात्मकस्वमुक्तम् । 'नृपत्' । नृप मनुष्येषु चैतन्यरूपेण सीदतीति नृपत् । अनेन परमात्मरूपत्वमुक्तम् । पुनरग्न्यादित्यात्मतामाह । 'वरसत् । वरे वरणीये मण्डले सीदतीति वरसत् आदित्यः । 'वरं वा एतस्मिन्नां यस्मिन्नेव आयन्नस्तपति' (४. २०) इति हि श्रूयते । ऋतं सत्यं ब्रह्म यज्ञो वा । तत्र सीदतीति 'ऋतसत् अग्निः । व्योमात्तरिक्षम् । तत्र सीदतीति 'व्योमसत् वायुः । इदानीमादित्यतोच्यते । 'अवजाः उदकेषु जातः । उदकमध्ये खल्वयं जायते । 'गोजाः गोषु रक्षिषु

१. न-शब्दे बालहित्ये । २. ख-ग-ग-न-ग-म-स-शुचिरीक्ष्य दिवाकरम् । * प-पुस्तकेऽस्य मन्त्रस्य भाष्यमेव दृश्यते-हे (?) हंसः सर्वगन्ता सूर्यः शुचिपत् शुचौ दीप्ति कुलोके सीदति । वसुः सर्वस्य वासयिता वायुः । अन्तरिक्षसत् सा एव अन्तरिक्षे वायुरूपेण संचरति । होता देवानामाह्वाताग्निः । वेदिपत् स एव वेद्या गार्हपत्यादिरूपेण स्थितः अतिथिः अतिथिवत् सर्वदा पूज्योऽग्निः । दुरोणसत् दुरोणेषु ग्रहेषु स एव लौकिकामिरूपेण स्थितः । नृपत् नृप मनुष्येषु जठरामिस्वरूपेण स्थितः । वरसत् वरणीये मण्डले स्थितः । ऋतसत् ऋते यज्ञे स्थितः । व्योमसत् व्योमनि वैद्युतामिरूपेण स्थितः । अवजाः उदके वडवामि-रूपेण स्थितः । गोजाः गोषु रक्षिषु सवितुः प्रकाशेषु उदयति (?) ऋतजाः सर्वे दृश्यत्वेन सत्यजातः । अद्रिजाः अग्नी उदयावले पादुभूते । ऋत सत्यं तद्रूपेण स्थितः । ३. ख-ग-ग-म-गन्ताहं साऽहं सूर्यो-ऽहम् । ४. ख-ग-ग-म-अग्निः । ५. ख-ग-व-ग-आस्थितः । ६. त-दुरोण इति । ७. ख-ग-न-पा-न-क-म-स-विस्वरूपेण ; घ-जठरामिरूपेण ।

जातः । कर्तं सत्यम् । सर्वैर्दृश्यत्वेन सत्यजातः^१ । न ह्यसाविन्द्रादिवत् परोक्षो भवति । यद्वा । उदकेषु वैद्युतरूपेण वा वाड्यरूपेण वा जातः ।^२ अद्रिजाः अद्रातुदयात्स्ले जानः । एवं महानुभाव आदित्यः^३ ऋतं सत्यमवाप्यं^४ सर्वाधिष्ठानं ब्रह्मत्त्वम् । तद्गुणो ह्यसावेव । आदित्यस्योत्करूपत्वं^५ 'हंसः शुक्तिरिदृशेष वै हंसः शुचिपत्' (ऐ. ब्रा. ४. २०) इत्यादिना ब्राह्मणे समाज्ञातम् ॥ ॥ १४ ॥

'इन्द्रा को वाम्' इत्येकादशत्वं नवमं सुक्तं वामदेवस्थार्षं त्रैष्टुभमैन्द्रावरुणम् । अत्रानुक्रमणिका— 'इन्द्रा को वामेकादशैन्द्रावरुणं तु' इति । आभिर्भुविकेष्वप्येषु तृतीयसवने मैत्रावरुणशक्षेभु स्तोम-वृद्धावावापायैर्मेऽदादिसुक्तद्वयम् । 'इन्द्रा को वामिति सुक्ते' (आश्व. श्रौ. ७.९) इति सूत्रितत्वात् ॥

इन्द्रा को वां वरुणा सुभ्रमापु स्तोमो हविष्माँ अमृतो न होता ।

यो वां हृदि क्रतुमाँ अस्मदुक्तः पस्पर्शदिन्द्रावरुणा नमस्वान् ॥ १ ॥

इन्द्रा । कः । वाम् । वरुणा । सुभ्रम् । आप । स्तोमः । हविष्मान् । अमृतः । न । होता ।

यः । वाम् । हृदि । क्रतुऽमान् । अस्मत् । उक्तः । पस्पर्शत् । इन्द्रावरुणा । नमस्वान् ॥ १ ॥

हे ऽइन्द्रा हे ऽवरुणा हे इन्द्रावरुणौ । परस्परापेक्षया द्विवचनम् । ऽवां युवयोः ऽसुभ्रं सुभ्रं ऽकः ऽस्तोमो ऽहविष्मान् हविर्भिरूपेतः स्तोमाज्यादिप्रदेयद्रव्योपेतं कतमत् स्तोत्रं सुभ्रम् ऽआप । फलकत्वेन प्रमुयादित्यर्थः । यद्वा । हविष्मानित्येतदुत्तरत्र योज्यम् । हविष्मान् हविर्भ्युक्तः ऽअमृतः अमरणलक्षणः स्वर्गसाधनो^६ ऽहोता अग्निरिव^७ । स यथा तथा ऽयः^८ स्तोमो हे इन्द्रावरुणौ ऽवां युवयोः ऽहृदि हृदये ऽक्रतुमान् प्रज्ञोपेतः^९ ऽअस्मत् अमरस्यकाशात् ऽउक्तः उदितः^{१०} ऽनमस्वान् हविष्मान् नमस्कारोपेतो वा ऽपस्पर्शत् ऽमृतो^{११} हृदयंगमो भवेत् । स क इति स्तोमप्रशंसा ॥

इन्द्रा ह यो वरुणा चक्र आपी देवौ मर्तैः सख्याय प्रयस्वान् ।

स हन्ति वृत्रा समिथेषु शत्रूनवौभिर्वा महद्भिः स प्र शृण्वे ॥ २ ॥

इन्द्रा । ह । यः । वरुणा । चक्रे । आपी इति । देवौ । मर्तैः । सख्याय । प्रयस्वान् ।

सः । हन्ति । वृत्रा । समिथेषु । शत्रून् । अवः । भिः । वा । महद्भिः । सः । प्र । शृण्वे ॥ २ ॥

ऽइन्द्रा ऽवरुणा इन्द्रावरुणौ ऽदेवौ । ह्यशब्दः पुरणः प्रसिद्धौ वा^१ । ऽयः ऽमर्तैः मरणधर्मा ऽप्रयस्वान् हविलक्षणान्नवान् सन् ऽसख्याय सखित्वाय ऽआपी^२ दन्धू ऽचक्रे करोति^३ । ऽसः मर्तैः ऽवृत्रा आवरकाणि पापानि ऽहन्ति । तथा ऽसमिथेषु संग्रामेषु ऽशत्रून् हन्ति । वाशब्दश्चार्थः । ऽमहद्भिः ऽअवोभिः रक्षणे^४ ऽसः नरः ऽप्र ऽशृण्वे^५ प्र हृष्टं श्रूयते विख्यातो भवति ।

१. त-सत्याजातः । २. ख-ग-च-ण-भ-सत्यं वावाध्यम् ; फ-सत्यं वावाध्यम् । ३. ख-ग-च-ण-प-फ-भ-अमृतः मरणरहितः होता न स्वर्गसाधनभूतोऽग्निरिव । ४. ख-ग-च-च-ण-न-स-अयम् । ५. ख-प-फ-भ-यज्ञोपेतः । ६. ख-ग-च-ण-फ-भ-अभिहितेन ; त-प-अभिहितः ; न-स-हिते । ७. ख-ग-च-ण-फ-भ-सृष्टोदेव । ८. ख-ग-च-ण-न-स-ह्यशब्दः ... वा नास्ति । ९. ख-ग-च-ण-फ-भ-आपी चक्रे सबन्धू चक्रे ; प-आपी चक्रे दन्धू (न्धू) चक्रे । १०. ख-ग-च-ण-प-फ-ण-रक्षणंश्च प्रशृण्वे ह ।

इन्द्रां ह रत्नं वरुणा धेष्टेत्था नृभ्यः शशमानेभ्यस्ता ।

यदी सखाया सखाय्य सोमैः सुतेभिः सुप्रयसा मादयैते ॥ ३ ॥

इन्द्रां । ह । रत्नम् । वरुणा । धेष्टा । इत्था । नृभ्यः । शशमानेभ्यः । ता ।

यदि । सखाया । सखाय्य । सोमैः । सुतेभिः । सुप्रयसा । मादयैते इति ॥ ३ ॥

हे' इन्द्रावरुणौ ऽता' । ऽह इति प्रसिद्धौ । तौ खलु देवौ ऽइत्था इत्थं ऽनृभ्यः सन्त्येभ्यः ऽशश-
मानेभ्यः शशमानेभ्यः^१ स्तोत्रभ्योऽस्मभ्यं ऽरत्नं रमणीयं धनं ऽधेष्टा दातृत्वम् । भवत इति शेषः । ऽयदि
ऽसखाया परस्परं यजमानस्य वा सखिभूतौ ऽसखाय्य सखिकर्मणे सखित्वाय ऽसुतेभिः अभिषुतेः
ऽसोमैः ऽसुप्रयसा शोभनसोमाश्रवन्तौ ऽमादयैते माधेताम्^२ । तर्हि रत्नानां दातारौ भवतः ॥

इन्द्रा युवं वरुणा दिद्युमस्मिन्नोजिष्ठमुग्रा नि वधिष्टं वज्रम् ।

यो नो दुरेवो वृकतिर्दभीतिस्तस्मिन्मिमाथामभिभूत्योर्जः ॥ ४ ॥

इन्द्रा । युवम् । वरुणा । दिद्युम् । अस्मिन् । ओजिष्ठम् । उग्रा । नि । वधिष्टम् । वज्रम् ।

यः । नः । दुःस्पर्धः । वृकतिः । दभीतिः । तस्मिन् । मिमाथाम् । अभिभूति । ओर्जः ॥ ४ ॥

हे' इन्द्रा इन्द्रौ ऽवरुणा वरुणौ हे' ऽउग्रा उग्रौ । अत्र सर्वत्र परस्परापेक्षया द्विवचनं 'प्र मित्र-
योर्वरुणयोः' (अ. सं. ७. ६६. १) इतिवत् । यद्वा । छान्दस्तात् व्यवहितस्यापि^३ आनह् । ऽअस्मिन्
शत्रौ ऽदिद्युं दीप्तम् ऽओजिष्ठम् अतिशयेन तेजोवत्^४ ऽवज्रम्^५ आयुधं ऽनि ऽवधिष्टम् । वधार्थं प्रेरयत-
मित्यर्थः । ऽयः शत्रुः ऽनः अस्माकं ऽदुरेवः दुष्प्रापः ऽवृकतिः अतिशयेनादाता ऽदभीतिः हिंसकः
ऽतस्मिन् शत्रौ ऽअभिभूति अभिभावकम् ऽओर्जः बलं ऽयुवं युवां^६ ऽमिमाथां कुरुतमित्यर्थः ॥

इन्द्रा युवं वरुणा भूतमुस्या धियः प्रेतारा वृषभेव धेनोः ।

सा नो दुहीयधर्वसेव गत्वी सहस्रधारा पर्यसा मही गौः ॥ ५ ॥

इन्द्रा । युवम् । वरुणा । भूतम् । अस्याः । धियः । प्रेतारा । वृषभाऽइव । धेनोः ।

सा । नः । दुहीयत् । यर्वसाऽइव । गत्वी । सहस्रधारा । पर्यसा । मही । गौः ॥ ५ ॥

१. न-ल-स- 'हे' नास्ति । २. त-ता ह । ३. ख-ग-च-ण-न-भ-स- 'शशमानेभ्यः' नास्ति ।
४. ख-ग-च-ण-स- 'माधेतां' नास्ति । ५. ख-ग-च-ण-न-भ- 'हे' नास्ति । ६. ख-ग-च-ण-न-भ-स-
व्यवहितस्य; त-ल-व्यवहितेऽपि । ७. ख-ग-ण-भ-ओर्जोवन्तं दिद्युं दीप्तम्; त-तेजोवन्तं वज्रम्;
च-फ-ओर्जोवन्तं दिद्युं दीप्तं वज्रम् । ८. ख-ग-भ-युवम्; न-ल-स- 'युवं युवां' नास्ति;
ग-ह्य ।

हे इन्द्रा वरुणा इन्द्रावरुणौ युवं युवाम् अस्या धियः स्तुत्याः प्रेतारा ग्रीणयितारौ
भूतं भवतम् । वृषमा सेकारौ वृषमौ धेनोः वृध्व । सा स्तुतिरूपा धेनुः नः अस्माकं दुहीयत्
दुधेत् । कामात् पूरयेत् । यवसा तृणादिवासिनं निमित्तेन^१ गत्वा^२ पयसा सहस्रधारा मही
महती पौः वृध्व ॥ १५ ॥

तोके हिते तनय उर्वरासु सूरौ दृशीके वृषणश्च पौंस्ये ।

इन्द्रा नो अत्र वरुणा स्यातामवोभिर्दस्मा परितक्म्यायाम् ॥ ६ ॥

तोके । हिते । तनये । उर्वरासु । सूरः । दृशीके । वृषणः । च । पौंस्ये ।

इन्द्रा । नः । अत्र । वरुणा । स्याताम् । अवोऽभिः । दस्मा । परितक्म्यायाम् ॥ ६ ॥

हे इन्द्रावरुणौ देवी नः वहिते तोके पुत्रे तनये तत्पुत्रे^१ च उर्वरासु सस्याख्यासु भूमिपुनिमित्त-
भूतासु सूरः प्रेरकस्य सूर्यस्य दृशीके चिरकालदर्शनाय । चिरजीवनायेत्यर्थः । तथा^२ वृषणः सेकुर्मम
पौंस्ये^३ च^४ पुस्त्वाय च पुनरपि प्रजननसामर्थ्याय च दस्मा कन्नूणां हिंसकौ सन्तौ^५ नः अस्माकम्
अवोभिः रक्षणेः सह^६ परितक्म्यायां परितक्ने^७ निमित्तभूते सति । यद्वा रात्रिनामैतत् । रात्री
हिंसकानां वधाय वस्यातां भवेताम् ॥

युवामिद्वयवंसे पुन्याय परि प्रभूती गविषः स्वापी ।

वृणीमहे सुख्याय प्रियाय शूरा मंहिष्ठा पितरैव शंभू ॥ ७ ॥

युवाम् । इत् । हि । अवसे । पुन्याय ।

परि । प्रभूती इति प्रऽभूती । गोऽइषः । स्वापी इति सुऽआपी ।

वृणीमहे । सुख्याय । प्रियाय । शूरा । मंहिष्ठा । पितरौ इव शंभू इति शंभू ॥ ७ ॥

हे इन्द्रावरुणौ गविषः गा इच्छन्तो वयं युवामित् । हि इति पादपूरणः । युवामेव पुन्याय
पुरातनाय युवाभ्यां कृताय अवसे रक्षणाय । वृणीमहे इति संबन्धः । प्रभूती प्रभवन्तौ स्वापी
शोभनवन्तुभूतौ । आपिरिति वन्धुनाम^{१०} । यद्वा । सुष्ठु व्यापनशीलौ शूरा विक्रान्तौ मंहिष्ठा
अतिशयेन पुञ्जौ युवां सुख्याय समानस्थानाय प्रियाय च परि वृणीमहे परितः प्रार्थयामहे ।
शंभू सुखस्य भावयितारौ पितरैव पितरौ पुत्राय तद्वत् ॥

१. प-तृणादिनिमित्तेन । २. त-ल-गत्वी गमनशीला । ३. न-ल-स-‘हे’ नास्ति । ४. च-
च पौत्रे । ५. ख-ग-च-ण-न-भ-स-‘तथा’ नास्ति । ६. ख-ग-च-ण-न-भ-स-‘च’ नास्ति । ७. त-तौ ।
८. प-भ-सह अत्र । ९. त-परितस्तक्ने । १०. ख-ग-च-ण-भ-वन्धुः ।

ता वां धियोऽवसे वाजयन्तीराजिं न जग्मुर्धुव्यूः सुदानू ।

श्रिये न गाव उप सोममस्थुनिन्द्रं गिरौ वरुणं मे मनीषाः ॥ ८ ॥

ताः । वाग् । धियः । अवसे । वाजयन्तीः ।

आजिम् । न । जग्मुः । धुव्यूः । सुदानू इति सुदानू ।

श्रिये । न । गावः । उप । सोमम् । अस्थुः । इन्द्रम् । गिरौ । वरुणम् । मे । मनीषाः ॥ ८ ॥

‘सुदानू शोभनफलदातारौ हे देवौ’ वां युवां ‘वाजयन्तीः रत्नमिच्छन्त्यः’^१ ‘धियः स्तुतयः’^२ ‘जग्मुः गच्छन्ति ।’ ‘धुव्यूः युवां कामयमानाः पदातयः’^३ ‘अवसे रक्षणाय’^४ ‘आजिं न संश्रामिह ।’^५ किञ्च ‘श्रिये वध्यादिश्रयणाय’ ‘गावः’ ‘सोमं’ न सोममिव ‘इन्द्रं’ ‘वरुणं च’ ‘मे मनीषाः’ ‘मनीषाः मनसः’^६ ईश्वराः^७ ‘गिरः’^८ स्तुतयः ‘उप’ ‘अस्थुः तिष्ठन्ति प्रीणयन्तीत्यर्थः’ ॥

इमा इन्द्रं वरुणं मे मनीषा अगमन्नुप द्रविणमिच्छमानाः ।

उपेमस्थुर्जोष्टारइव वरुणो रघ्वीरिव श्रवसो भिक्षमाणाः ॥ ९ ॥

इमाः । इन्द्रम् । वरुणम् । मे । मनीषाः । अगमन् । उप । द्रविणम् । इच्छमानाः ।

उप । ईम् । अस्थुः । जोष्टारः इव । वरुणः । रघ्वीः इव । श्रवसः । भिक्षमाणाः ॥ ९ ॥

‘इन्द्रं’ ‘वरुणं च’ ‘मे मम’ ‘मनीषाः स्तुतयः’^१ ‘द्रविणमिच्छमानाः सत्यः’^२ ‘उप’ ‘अगमन्’ ‘उप-गच्छन्ति ।’ ‘जोष्टारः सेवकाः’ ‘वस्वः धनस्य लाभाय धनिकं’^३ ‘स्यामिनम्’^४ ‘इव ।’ ‘रघ्वीरिव लब्धय इव शीघ्रगामिन्य इव’ ‘श्रवसः अन्नस्य अन्नं’ ‘भिक्षमाणाः एनमिन्द्रं’^५ ‘वरुणं च’ ‘उप’ ‘अस्थुः उपतिष्ठन्ति ॥

अर्यस्य त्मना रथ्यस्य पुष्टेर्नित्यस्य रायः पतयः स्याम ।

ता चक्राणा ऊतिभिर्नव्यसीभिरस्मन्ना रायौ नियुतः सचन्ताम् ॥ १० ॥

अर्यस्य । त्मना । रथ्यस्य । पुष्टेः । नित्यस्य । रायः । पतयः । स्याम् ।

ता । चक्राणौ । ऊतिभिः । नव्यसीभिः । अस्मन्ना । रायः । निऽयुतः । सचन्ताम् ॥ १० ॥

‘अर्यस्य अश्वसमूहस्य’ ‘रथ्यस्य रथरूपस्य’^१ ‘रथाईस्य वा’ ‘पुष्टेः पोषस्य’ ‘नित्यस्य’ ‘अविचलितस्य’ ‘रायः धनस्य’ ‘त्मना’^२ ‘आत्मना स्वयमेवाप्रयत्नेन’^३ ‘पतयः’ ‘स्याम ।’ ‘ता तौ देवौ’ ‘चक्राणा

१. प-अश्वमिच्छन्त्यः । २. त-‘पदातयः ... रक्षणाय’ नास्ति । ३. ख-ग-च-ण-फ-मनसा इषाः; प-भ-मनस ईषाः । ४. ख-प-फ-भ-गिरवः ताः; ग-च-ण-गिरः ताः । ५. ख-प-फ-भ-इमाः स्तुतयः । ६. ख-ग-च-ण-न-भ-स-सन्तः । ७. ख-ग-च-ण-प-फ-भ-अधिकं स्वाभिनाम् । ८. ख-फ-भ-ईमेनम् । ९. त-रथसमूहस्य । १०. ख-ग-च-ण-न-भ-स-‘त्मना ...’ ‘प्रयत्नेन’ नास्ति ।

चक्रक्रममाणी^१ गन्तारौ । भवतमिति^२ शेषः । नव्यसीभिः नूतनाभिः पृथिभिः रक्षाभिः अस्मन्ना
अस्मासु पृथितः अश्वाः पुरायः अनानि च पृथन्तान् सेवन्ताम् ॥

आ नो बृहन्ता बृहतीभिरूती इन्द्रं यातं वरुणं वाजसातौ ।

यद्विद्यवः पृतनासु प्रकीळान्तस्य वां स्याम सनितारं ओजः ॥ ११ ॥

आ । नः । बृहन्ता । बृहतीभिः । ऊती । इन्द्र । यातम् । वरुण । वाजसातौ ।

यत् । दिद्यवः । पृतनासु । प्रकीळान् । तस्य । वाम् । स्याम् । सनितारः । ओजः ॥ ११ ॥

हे बृहन्ता महान्तौ हे इन्द्र हे वरुण बृहतीभिः महतीभिः पृथिपृथिभिः रक्षाभिः सह आ
यातम् आगच्छतम् । वाजसातौ संग्रामेऽश्वानिभित्तभूते वा यत् यस्मिन्नाजौ संग्रामे पृतनासु
सेनासु विद्यवः । आयुधनामैतत् । आयुधानि शत्रुसंबन्धीनि प्रकीळान् प्रकीडन्ते । तस्य तादृशस्य
ओजः युद्धस्य सनितारः संशकारः स्याम भवेम । वा युवयोरनुग्रहात् ॥ ११ ॥

‘मम द्विता’ इति दशचं दशमं सूक्तम् । पुरुकुत्सस्य पुत्रस्वसदस्य राजर्षिः^३ । आद्यासु
पदस्वात्मनः स्तुत्यत्वात् आत्मा देवता । अवशिष्टानां चतसृणामिन्द्रावरुणौ देवता । त्रिहोषं छन्दः ।
अत्रानुक्रमणिका—‘मम द्विता दश त्रसदस्युः पौरकुत्सस्यः पलाद्या आत्मस्तवः’ इति । उक्तो विनियोगः
पूर्वसूक्ते ॥

मम द्विता राष्ट्रं क्षत्रियस्य विश्वायोर्विश्वे अमृता यथा नः ।

क्रतुं सचन्ते वरुणस्य देवा राजामि कृष्टेरुपमस्य वव्रेः ॥ १ ॥

मम । द्विता । राष्ट्रम् । क्षत्रियस्य । विश्वऽआयोः । विश्वे । अमृताः । यथा । नः ।

क्रतुम् । सचन्ते । वरुणस्य । देवाः । राजामि । कृष्टेः । उपमस्य । वव्रेः ॥ १ ॥

क्षत्रियस्य क्षत्रियजात्युत्पन्नस्य^४ विश्वायोः कृत्स्नमनुयाधीशस्य । मम इत्यात्मनो निर्देशः ।
द्विता क्षितिस्वर्गोद्भेदेन द्विवापन्नं राष्ट्रम् । मम त्रसदस्योः विश्वे सर्वे अमृताः देवाः यथा नः
अस्माकं^५ भवन्ति तथा राष्ट्रं प्रजाक्षेत्यर्थः । वरुणस्य वारकस्य वरुणात्मनो वा कृष्टेः मनुष्यस्य
तद्वतो वा उपमस्य । अन्तिकनामैतत् । सर्वेषामन्तिकतमस्य वव्रेः । रूपनामैतत् । रूपवतो मम क्रतुं
कर्म सचन्ते सेवन्ते देवाः सर्वेऽपि । अहं च राजामि । राजतिरैश्वर्यकर्म^६ । सर्वेश्वरः^७ भवामि ।
यद्वा । उपमस्य वव्रेः कृष्टे राजामीति योज्यम् ॥

१. ख-ग-च-ण-भ-चक्रमाणी । घ-न-ल-स-चक्रमाणी । २. ख-ग-च-ण-भ-स-अवतमिति । ३. ख-
ग-च-ण-फ-भ-ततोऽस्मदीये वाजसातौ । ४. नोऽस्मदीये वाजसातौ । ५. न-ल-स-‘युद्धस्य’ नास्ति ।
६. च-प-फ-राजर्षिः ऋषिः । ७. ख-ग-च-ण-प-फ-भ-स-जात्युत्पन्नस्य । ८. प-अस्मदीयाः । ९. ख ग-
न-ण-फ-भ-सर्वैश्वर्यकर्मा । १०. त-सर्वस्येश्वरः ।

अहं राजा वरुणो मह्यं तान्यसुर्याणि प्रथमा धारयन्त ।

क्रतुं सचन्ते वरुणस्य देवा राजांमि कृष्टेरुपमस्य वव्रेः ॥ २ ॥

अहम् । राजा । वरुणः । मह्यम् । तानि । असुर्याणि । प्रथमा । धारयन्त ।

क्रतुम् । सचन्ते । वरुणस्य । देवाः । राजांमि । कृष्टेः । उपमस्य । वव्रेः ॥ २ ॥

१अहम् एव च १राजा १वरुणः भवामि । १मह्यं मदर्थमेव १प्रथमा मुख्यानि १तानि प्रसिद्धानि
१असुर्याणि असुरविघातकानि बलानि १धारयन्त । अधारयन् देवाः । शिष्टं गतम् ॥

अहमिन्द्रो वरुणस्ते महित्वोर्वा गभीरे रजसी सुमेके ।

त्वष्टेव विश्वा भुवनानि विद्वान्तसमैरयं रोदसी धारयं च ॥ ३ ॥

अहम् । इन्द्रः । वरुणः । ते इति । महित्वा ।

उर्वा इति । गभीरे इति । रजसी इति । सुमेके इति सुडमेके ।

त्वष्टा इव । विश्वा । भुवनानि । विद्वान् । सम् । ऐरयम् । रोदसी इति । धारयम् । च ॥ ३ ॥

१अहं त्रसदस्युः १इन्द्रः इन्द्रोऽप्यस्मि । अहं १वरुणः च । १ते १महित्वा महित्वेन १उर्वा विस्तर्षं
१गभीरे दुरवगाहे अवकाशवत्यौ वा १सुमेके सुरूपे १रजसी छावापृथिव्यौ ३ ते अप्यहमेव । १विद्वान्
जानन्नहं १त्वष्टेव प्रजापतिरिव १विश्वा १भुवनानि सर्वाणि भूतानि १समैरयं समैरयम् । १रोदसी छावा-
पृथिव्यौ १धारयं १च धृतवानस्मि ॥

अहमपो अपिन्वमुक्षमाणा धारयं दिवं सदेन ऋतस्य ।

ऋतेन पुत्रो अदितेऋतावोत त्रिधातुं प्रथयद्भि भूम ॥ ४ ॥

अहम् । अपः । अपिन्वम् । उक्षमाणाः । धारयम् । दिवम् । सदेन । ऋतस्य ।

ऋतेन । पुत्रः । अदितेः । ऋतवा । उत । त्रिधातुं । प्रथयत् । वि । भूम ॥ ४ ॥

१अहम् एव १उक्षमाणाः सिक्ताः १अपः १अपिन्वम् असेचयम् । तथा १ऋतस्य उदकस्य
आदित्यस्य वा १सदेन स्थाने निमित्ते सति १दिवं शुलोकं १धारयम् । यद्वा । उदकाधारे स्थाने

१. त-ये । २. त-रजसी राजमाने रोदसी । ३. ख-ग-च-ण-प-फ-म-राजमाने रोदसी छावापृथिव्यौ
धारयन् च धृतवानस्मि । किंच (प-किंचित्) विद्वान् त्वष्टेव प्रजापतिरिव विश्वा सर्वाणि भुवनानि समैरयं
प्रेरयामि । ४. त-निमित्तभूते ।

दिवसादित्यं धारयम् । अहमेव ऽक्तेन उदकेन निमित्तेन ऽवदितेः ऽपुत्रः ऽकृतावा^१ अभूवम् । ऽउत
अपि च ऽभुम व्यासमाकाशं ऽत्रिधातु त्रिप्रकारं ऽत्रि विक्षेपेण ऽप्रथयत् । मदर्थमेव^२ क्षित्यादिलोक-
त्रयमकार्षीत्^३ परमेश्वरः ॥

मां नरः स्वश्वा वाजयन्तो मां वृताः समरणे हवन्ते ।

कृणोम्याजिं मधवाहमिन्द्र इयमिं रेणुमभिभूत्योजाः ॥ ५ ॥

माम् । नरः । सुऽअश्वाः । वाजयन्तः । माम् । वृताः । सम्ऽअरणे । हवन्ते ।

कृणोमिं । आजिम् । मधवा । अहम् । इन्द्रः । इयमिं । रेणुम् । अभिभूतिऽओजाः ॥ ५ ॥

१मां मामेव ऽस्वश्वाः शोभनाश्वाः ऽवाजयन्तः संग्राममिच्छन्तः ऽनरः नेतारो भटाः । अनुगच्छन्ति
इति शेषः । २माम् एव^४ ऽवृताः सन्तः ऽसमरणे संग्रामे ऽहवन्ते आह्वयन्ति युद्धार्थम् । ३मधवा
धनवान् ऽहमिन्द्रः सन् ऽआजि रणं^५ ऽकृणोमि करोमि । ऽअभिभूत्योजाः परेणाम्^६ अभिभावि-
बलोऽहं ऽरेणुम् ऽइयमि प्रेरयामि ॥ ॥ १७ ॥

अहं ता विश्वा चकरं नकिर्मा दैव्यं सहो वरते अप्रतीतम् ।

यन्मा सोमासो ममदन्यदुक्थोभे भयेते रजसी अपारे ॥ ६ ॥

अहम् । ता । विश्वा । चकरम् । नकिः । मा । दैव्यम् । सहः । वरते । अप्रतिऽइत्तम् ।

यत् । मा । सोमासः । ममदन् । यत् । उक्था ।

उभे इति । भयेते इति । रजसी इति । अपारे इति ॥ ६ ॥

१अहं त्रसदस्युः ऽता तानि प्रसिद्धानि ऽविश्वा सर्वाणि ऽचकरम् अकार्षम् । २अप्रतीतम्
अप्रतिगतं ऽमा मां ऽदैव्यं ऽसहः^७ देवसेबन्धि सहो बलं ऽनकिः ऽवरते नैव वारयति । ३यत् यस्मात्
४सोमासः सोमाः मा मां ऽममदन् अमदयन् । ५यत् च^८ ऽउक्था शस्त्राण्यपि ममदन् तस्मात्
मत्तः ऽअपारे दूरपारे^९ ऽउभे^{१०} ऽरजसी यावापृथिव्यौ^{११} ऽभयेते चलतः^{१२} ॥

विदुष्टे विश्वा भुव्नानि तस्य ता प्र ब्रवीषि वरुणाय वेधः ।

त्वं वृत्राणि शृण्विषे जघन्वान्त्वं वृताँ अरिणा इन्द्र सिन्धून् ॥ ७ ॥

विदुः । ते । विश्वा । भुव्नानि । तस्य । ता । प्र । ब्रवीषि । वरुणाय । वेधः ।

त्वम् । वृत्राणि । शृण्विषे । जघन्वान् । त्वम् । वृतान् । अरिणाः । इन्द्र । सिन्धून् ॥७॥

१. त-ऋतावा यज्ञवान् । २. ख-ग-च-ण-प-फ-भ-स-समर्थमेव । ३. च-फ-लोकत्रयमपि
प्रख्यापयत् । ४. ख-ग-च-ण-फ-मामेव । ५. न-ल-स-रणं^५ नास्ति । ६. ख-ग-च-ण-प-भ-अन्येषाम् ;
स-एषाम् । ७. त-सहः^७ नास्ति । ८. त-अमादयन् । ९. ख-ग-च-न-प-भ-यस्मात् । १०. ख-ग-
च-च-प-फ-भ-अदूरे पारे ; न-अदूरे ; स-दूरे पारे । ११. ख-ग-च-ण-भ-उभे तु । १२. ख-ग-च-
ण-प-भ-यावापृथिव्यौ उभे । १३. ल-बिभ्य(भी)तः ।

इतः परमिन्द्रावरुणयोः स्तुतिः । हे वरुण वतस्य वते । कर्मणि षष्ठी । तं त्वां विधा सर्वाणि
 वता तानि भुवनानि भूतजातानि विदुः जानन्ति । हे वेधः । स्तोत्रनामैतत् । हे स्तोतः वरुणाद
 प्र प्रवीर्य वरुणं स्तौषि । हे इन्द्र एवं वृत्राणि वैरिणः वज्रवाम्ना हतवानिति वृत्रघ्ने श्रूयसे ।
 किंच हे इन्द्र एवं वृतात् आच्छन्नात् सिन्धून् स्यन्दनस्वभावात्पल्लवान् अरिणाः अरामयः ॥

अस्माकमत्र पितरस्त आसन्तस्म कर्षयो दौर्गहे बध्यमाने ।

त आर्यजन्त व्रसदस्युमस्या इन्द्रं न वृत्रतुरमर्धदेवम् ॥ ८ ॥

अस्माकम् । अत्र । पितरः । ते । आसन् । सप्त । कर्षयः । दौःगहे । बध्यमाने ।

ते । आ । अयजन्त । व्रसदस्युम् । अस्याः । इन्द्रम् । न । वृत्रतुरम् । अर्धदेवम् ॥ ८ ॥

पुरुकुत्सस्य महिषी दौर्गहे बन्धनस्थिते^{१०} । पत्यावराजकं दद्या रात्रं पुत्रस्य लिप्सया ॥ यदस्थया
 समायातान् सप्तर्षिर्न्यर्पयजयत् । ते च प्रीताः पुनः^{११} प्रोचुर्ब्रजेन्द्रावरुणौ भृशम् ॥ सा चेन्द्रावरुणाद्विष्ठा
 व्रसदस्युमजीजनत् । इतिहासमिमं जानकृषिर्भूते कृचाविह^{१२} । अथ अस्माकमत्र अस्मिन्नराजके देवोऽस्यां
 वृथियां वा^{१३} पितरः पालयितारः उत्पादकाः^{१४} । ते आसन् अभवन् । एते वसतः कर्षयः प्रसिद्धाः
 दौर्गहे दुर्गहस्य पुत्रे पुरुकुत्से बध्यमाने दृढं पार्षयिमात्^{१५} । अस्याः अर्धं पुरुकुत्सान्यै व्रसदस्युम्
 आर्यजन्त प्रादुरिन्द्रावरुणयोरनुग्रहान् । कीदृशं तम् । वृत्रतुरं वृत्रस्य शत्रोर्हन्तारम् । अर्धदेवं देवानामधे^{१६}
 समीपे वतमानम् । यद्वा । देवानामधेभूतम् इन्द्रं न इन्द्रमिव स्थितं पुत्रं दत्तवन्तः । यस्मिन् दौर्गहे-
 मिन्द्रः प्रति तस्मादिन्द्रो देवतानां भूयिष्ठमाक्तम्^{१७} । (तै. सं. ५. ४. ८. ३) इति तैत्तिरीयकम् ॥

पुरुकुत्सानी हि वामदाशद्व्येभिर्निन्द्रावरुणा नमोभिः ।

अथा राजानं व्रसदस्युमस्या वृत्रहणं ददधुर्धदेवम् ॥ ९ ॥

पुरुकुत्सानी । हि । वाम् । अदाशत् । द्व्येभिः । इन्द्रावरुणा । नमःऽभिः ।

अथ । राजानम् । व्रसदस्युम् । अस्याः । वृत्रहणम् । ददधुः । अर्धदेवम् ॥ ९ ॥

हे इन्द्रावरुणौ^{१८} पुरुकुत्सानी पुरुकुत्सच पत्नी कृषिमेरिता^{१९} वां युवाम् अदाशनं^{२०} वहि
 अग्रोणयत्^{२१} खलु । वृथ्येभिः हविभिः नमोभिः स्तुतिमिश्र । अथ राजानं व्रसदस्यु
 वृत्रहणम् । अर्धदेवम् उत्कलक्षणं पुत्रम् अस्याः अर्धं पुरुकुत्सान्यै ददधुः दत्तवन्ताविति ॥

१. ख-ग-च-ग-भ-‘तं’ नास्ति । २. ख-ग-च-ग-भ-आवृतात् । ३. ख-ग-च-फ-
 स्यन्दनस्वभावात् भेषान् अप्नुतात्; ग-स-भ्यन्दनस्वभावात् अप्नुतात्; प-सिन्धून्
 भेषान् अप्नुतात् । ४. ख-ग-त-भ-बन्धने स्थिते; ग-बन्धने स्थाने । ५. ख-ग-च-ग-प-फ-भ-
 अराजकम्; न-य-अपि सा । ६. ख-ग-च-ग-प-फ-भ-पुरुकुत्सस्य । ७. ख-ग-च-ग-भ-प्रति^२ ।
 ८. ख-ग-च-ग-प-फ-द्वचाविति; न-भ-स-द्वचादिति । ९. ख-ग-च-ग-न-भ-भ-च । १०. ख-ग-च-ग-
 प-फ-भ-‘स’ उत्पादकाः^{२२} नास्ति । ११. ख-ग-च-ग-न-प-फ-भ-स-देवानां मध्ये । १२. च-फ-भ-
 इन्द्रावरुणा इन्द्रावरुणा । १३. ख-ग-च-ग-न-प-फ-भ-स-प्रीणयति ।

राया वयं ससर्वासो मदेम हव्येन देवा यवसेन गावः ।

तां धेनुभिन्द्रावरुणा युवं नो विश्वाहा धत्तमनपस्फुरन्तीम् ॥ १० ॥

राया । वयम् । ससर्वासः । मदेम । हव्येन । देवाः । यवसेन । गावः ।

ताम् । धेनुम् । इन्द्रावरुणा । युवम् । नः । विश्वाहा । धत्तम् । अनपस्फुरन्तीम् ॥ १० ॥

‘राया धनेन मदेम ससर्वासः युवां’ संभक्तारः वयम् । ‘हव्येन देवाः मोदन्तु’ यवसेन च । ‘गावः । तां धेनुं प्रीणयित्रो रथि हे इन्द्रावरुणौ विश्वाहा विश्वस्य हन्तारौ युवं युवां नः अस्माकं धत्तं दत्तम् । कीदृशीम् । अनपस्फुरन्तीम् अनवहंसिताम् । यद्वा । विश्वाहेत्यथयम् । सर्वदेश्यर्थः ॥ ॥ १८ ॥

‘क उ श्रवत्’ इति सप्तम्येकादशं सूक्तम् । सुहोत्रपुत्रौ पुरुमीळ्हाजमीळ्हावृषी । त्रिष्टुप् छन्दः । अश्विनौ देवता । अत्रासुक्रमणिका—‘क उ श्रवत्सस पुरुमीळ्हाजमीळ्हा सौहोत्रौ त्वाश्विनं हि’ इति । प्रातरनुवाकाश्विनशखयोरश्विने कृतौ त्रैष्टुभे छन्दसीवमादिके द्वे सूक्ते । ‘धेनुः प्रत्यस्य क उ श्रवत्’ (आश्व. औ. ४. १५) इति सूत्रितत्वात् ॥

क उ श्रवत्कृतमो यज्ञियानां वन्दारु देवः कृतमो जुषाते ।

कश्येमां देवीममृतेषु प्रेष्ठां हृदि श्रेषाम सुष्टुतिं सुहव्याम् ॥ १ ॥

कः । ऊँ इति । श्रवत् । कृतमः । यज्ञियानाम् । वन्दारु । देवः । कृतमः । जुषाते ।

कस्य । इमाम् । देवीम् । अमृतेषु । प्रेष्ठां । हृदि । श्रेषाम् । सुऽस्तुतिम् । सुऽहव्याम् ॥ १ ॥

‘यज्ञियानां यज्ञाहोणां देवानां मध्ये क उ देवः श्रवत् शृणुयात् स्तुतिम् । कृतमः देवः वन्दारु वन्दनशीलं स्तोत्रम् । कृतमः देवः जुषाते सेवते । कस्य हृदि इमां प्रेष्ठां प्रियतरां देवीं द्योतमानां सुहव्यां शोभनाश्रोपतां शोभनैर्हविर्भिर्युक्तां वा सुष्टुतिं शोभनां स्तुतिम्’ अमृतेषु मध्ये श्रेषाम् श्रेष्ठयेम आशयेम वा । अश्विनावन्तरेण स्तुतेः को देवः स्वामी भवेदिति ॥

को मृळाति कृतम आगमिष्ठो देवानामु कृतमः शंभविष्ठः ।

रथं कमाहुर्द्वदशमाशुं यं सूर्यस्य दुहितावृणीत ॥ २ ॥

कः । मृळाति । कृतमः । आगमिष्ठः । देवानाम् । ऊँ इति । कृतमः । शम्भविष्ठः ।

रथम् । कम् । आहुः । द्वदशम् । अशुम् । यम् । सूर्यस्य । दुहिता । अवृणीत ॥ २ ॥

१. ख-ग-घ-च-ण-प-फ-भ-हविषाम् ; न-‘युवां’ नास्ति । २. त-मोदन्ते । ३. ख-ग-घ-ण-न-भ-स-‘च’ नास्ति । ४. ल-‘शोभनां स्तुतिं’ नास्ति । ५. त-‘आशयेम’ नास्ति ।

१को 'सृष्टाति को देवोऽसृष्टाति' सुखयेत् अस्मान् । १कतमः देवः १आगमिष्टः आगन्तुतमः अस्मथत् प्रति । १देवानासु देवानां मध्ये १कतमः देवः १शंभविष्टः सुखस्य भावयितुतमः । एवमुक्तगुण-विशिष्टः कौ भवेत् अश्विनावन्तरेणेति भावः । १कं १रथं १द्रवदधमासु १आहुः द्रुवते । १रथं रथं १सूर्यस्य १दुहिता सूर्यस्य पत्नी १अवृणीत समभजत् । तं कं रथं वेगवन्तमाहुः ॥

१भक्षू हि १स्मा गच्छथ ईर्वतो धूमिन्द्रो न शक्तिं परितक्म्यायाम् ।

१दिव आजाता दिव्या सुपर्णा कया शचीनां भवथः शचिष्ठा ॥ ३ ॥

भक्षू । हि । स्म । गच्छथः । ईर्वतः । धून् । इन्द्रः । न । शक्तिम् । परितक्म्यायाम् ।

दिवः । आऽजाता । दिव्या । सुऽपर्णा । कया । शचीनाम् । भवथः । शचिष्ठा ॥ ३ ॥

१भक्षू क्षीघ्रम् । १हि १स्म इति पूर्णौ । १ईर्वतः गमनवत आगमिनः १धून् दिवसान् सुस्था-संभिन्येनः प्रति १गच्छथः । १इन्द्रः १शक्तिं १न स्वकीयां शक्तिं यथा १परितक्म्यायां राज्ञावसीतायाम् । प्रदशेयतीति शेषः । सुस्याहन्त्युपःकाले इन्द्रो यथा गच्छति तद्वत् युवामपि गच्छतमित्यर्थः । १दिवः गुह्योकात् १आजाता आगतौ १दिव्या दिवि भवौ १सुपर्णा शोभनगमनौ युवां १शचीनां युष्मत्संबन्धिनां कर्मेणां शक्तीनां वा मध्ये १कया शच्यां १शचिष्ठा शक्तिमत्तरी शोभनकर्मवन्ती वा १भवथः ॥

का वां भूदुपमातिः कया न आश्विना गमथो ह्यमाना ।

का वां मुहश्चिस्वजसो अभीकं उरुष्यत माध्वी दस्त्रा न ऊती ॥ ४ ॥

का । वाम् । भूत् । उपऽमातिः । कया । नः । आ । अश्विना । गमथः । ह्यमाना ।

का । वाम् । मुहः । चित् । स्वजसः । अभीके ।

उरुष्यतम् । माध्वी इति । दस्त्रा । नः । ऊती ॥ ४ ॥

१वां युवयोः १का १उपमातिः । उप समीपे मातिमानं गुणानां परिच्छिन्नित्यर्थः सा स्तुतिः का १भूत् भवेत् । १कया स्तुत्या १ह्यमाना आह्वयमानौ सन्तौ १नः अस्मान् १आ १गमथः आगच्छथः । १वां युवयोः १अभीके आसन्नप्रदेशे १महश्चित् महतः १स्वजसः । स्वज्यते परित्यज्यते सर्वैरिति त्यजः कोषः । तस्य सोढा १कः भवेत् । हे १माध्वी मधुररसस्योदकस्य स्रष्टारी हे १दस्त्रा शत्रूणां सुपक्षपयितारी अश्विनौ १नः अस्मान् १ऊती ऊत्था रक्षथा १उरुष्यतम् । रक्षकमेतत् । रक्षतम् ॥

१. त-सृष्टाति सृष्टयेत् । २. त-ल-द्रवदधमासुं च । ३. ख-न-च-व-ण-भ-युवामागच्छतमित्यर्थः । ४. ख-ण-फ-भ-ह्यमाना ह्यमाना; ग-च-ह्यमाना ह्यमाना; न-ल-स-ह्यमाना । ५. ग-च-ण-भ-माध्वी मधु । ६. ख-ग-च-व-ण-त-प-रक्षणाय; भ-ल-स-रक्षणया ।

उरु वां रथः परि नक्षति द्यामा यत्समुद्रादभि वर्तते वाम् ।

मध्वा माध्वी मधु वां प्रुषायन्त्यर्त्सौ वां पृक्षौ भुरजन्त पृकाः ॥ ५ ॥

उरु । वाम् । रथः । परि । नक्षति । द्याम् । आ । यत् । समुद्रात् । अभि । वर्तते । वाम् ।

मध्वा । माध्वी इति । मधु । वाम् । प्रुषायन् । यत् । सौम् । वाम् । पृक्षः । भुरजन्त । पृकाः ॥ ५ ॥

हे अश्विनौ ^१वां ^२रथः ^३परां ^४परि बुलोकस्य परितः ^५उरु प्रभृतं ^६नक्षति गच्छति । ^७यत् यस्मात् ^८आ अर्वाक् ^९समुद्रात् समुद्रवर्णसाधनादन्तरिक्षात् ^{१०}वां प्रति ^{११}अभि वर्तते आभिमुख्येन गच्छति ।
हे ^{१२}माध्वी उत्कलक्षणी^{१३} ^{१४}मध्वा मधुरेण पयसा ^{१५}मधु मधुरं सोमरसं^{१६} ^{१७}प्रुषायन् सिञ्चन्त्यध्वयैव ।
^{१८}यत् यस्मात् ^{१९}सौं सर्वतः ^{२०}वां ^{२१}पृक्षः ^{२२}युवयोः सोमं ^{२३}पृकाः ^{२४}पृका यवाः ^{२५}भुरजन्त प्राप्नुवन्ति^{२६} ।
तस्मादभिवर्तते वामिति ॥

सिन्धुर्ह वां रसया सिञ्चदश्वान्वृणा वयोऽरुषासः परि गमन् ।

तद् वु वामजिरं चेति यानं येन पती भवथः सूर्यायाः ॥ ६ ॥

सिन्धुः । ह । वाम् । रसया । सिञ्चत् । अश्वान् । वृणा । वयः । अरुषासः । परि । गमन् ।

तत् । ऊँ इति । सु । वाम् । अजिरम् । चेति । यानम् । येन । पती इति । भवथः । सूर्यायाः ॥ ६ ॥

^१वां युवयोः^२ ^३अश्वान् ^४सिन्धुः स्यन्दमानो मेघ उदकं वा ^५रसया रसेन ^६सिञ्चत् असेचयत् ।
^७वृणा दीप्त्या^८ ^९वयः पक्षिसदृशा वेतारः^{१०} वा अश्वः ^{११}अरुषासः आरोचमानाः सन्तः ^{१२}परि परितः
^{१३}गमन् गच्छन्ति । ^{१४}वां ^{१५}यानं गमनसाधनं प्रसिद्धौ रथः ^{१६}अजिरम् । क्षिप्रनामैतत्^{१७} । ^{१८}सु सुष्ठु ^{१९}चेति
ज्ञायते । ^{२०}येन रथेन ^{२१}सूर्यायाः ^{२२}पती पालयितारौ बोधारौ ^{२३}भवथः सः^{२४} रथश्चेतीति ॥

इहेह यद्वौ समना पपृक्षे सेयमस्मे सुमतिर्वीजरत्ना ।

उरुष्यतै जरितारै युवं ह श्रितः कामौ नास्त्या युवद्विक् ॥ ७ ॥

इहेह^१ । यत् । वाम् । समना । पपृक्षे । सा । इयम् । अस्मे इति । सुमतिः । वाजुऽरत्ना ।

उरुष्यतम् । जरितारम् । युवम् । ह । श्रितः । कामः । नास्त्या । युवद्विक् ॥ ७ ॥

हे अश्विनौ ^१यत् यस्मात् । यया वा ^२सुमत्या^३ । ^४इहेह अस्मिन्नेव यज्ञे ^५समना समानमस्मकौ ।
सदृशावित्यर्थः । तौ ^६वां युवां ^७सुमत्या^८ ^९पपृक्षे स्तुत्या संयोजयामि । ^{१०}सेयम् इदानीं क्रियमाणा

१. ख-ग-उत्कलक्षणी मधुरस्य सोदकस्य स्रष्टारौ; च-ग-फ-उत्कलक्षणी मधुरस्यादकस्य स्रष्टारौ; प-
भ-मधुररसस्यादकस्य स्रष्टारौ । २. प-सोमरसं वां । ३. त-प्राप्नुवन्ति स्थिता भवन्ति; ल-प्राप्नुवन्ति
मिश्रिता भवन्ति । ४. ख-ग-च-व-ण-न-भ-स-‘युवयोः’ नास्ति । ५. ख-प-फ-भ-दीप्ताः । ६. त-ल-
वेतारः गन्तारः । ७. त-क्षिप्रम् । ८. च-तदुः फ-तदुः सः । ९. ख-ग-च-ण-प-फ-भ-‘यत्...
सुमत्या’ नास्ति । १०. ख-प-फ-भ-यत् यथा सुमत्या ।

‘युवतिः शोभनस्तुतिः’^१ अस्मे अस्माकमेव फलवती भवत्विति शेषः । हे वाजरत्ना रमणीयास्त्री । ‘अक्षं वै वाजः’ (श. ब्रा. ९. ३. ४. १) इति श्रुतेः । ‘युवं युवां’ जरितारं^२ गरितारं^३ स्तोतारं मास्^४ उरुव्यतं रक्षतम् । हे न्यासत्या अश्विनौ कामः अरमदीयः युवद्रिक्^५ युवामेव गच्छन् श्रितः प्राप्तः ॥ १९ ॥

‘ते वां रथम्’ इति सप्तर्चं द्वादशं सूक्तम् । पुरुमीळहाजमीळहावेव ऋषी । त्रिष्टुप् छन्दः । अश्विनौ देवता । ‘ते वाम्’ इत्यनुक्रान्तम् । प्रातरनुवाकाश्विनदक्षयोः रक्तो दिनयोगः ॥

ते वां रथं वयमद्या हुवेम पृथुज्रयमश्विना संगतिं गोः ।

यः सूर्यां वहति वन्धुरायुर्गिर्वाहसं पुरुतमं वसुयुम् ॥ १ ॥

तम् । वाम् । रथम् । वयम् । अथ । हुवेम । पृथुऽज्रयम् । अश्विना । सम्ऽसंगतिम् । गोः ।

यः । सूर्याम् । वहति । वन्धुरऽयुः । गिर्वाहसम् । पुरुऽतमम् । वसुऽयुम् ॥ १ ॥

हे अश्विनौ^१ वां युवयोः रथं वयं^२ स्तोतारः अथ सुत्याहनि हुवेम आह्वयामः । कीदृशं तम्^३ । पृथुज्रयं प्रथितवेनं गोः^४ गवां संगतिं^५ संगमयितारम् । यः रथः सूर्यां वहति धारयति । वन्धुरायुः^६ रथे निवासाधारभूतः काष्ठो वन्धुरं तद्वान् । तं गिर्वाहसं गिरां स्मृतीनां वोढारं पुरुतमं प्रभुततमं वसूयुं वसुमन्तम् ॥

युवं श्रियमश्विना देवता तां दिवा नपाता वनथः शचीभिः ।

युवावपुरभि पृक्षः सचन्ते वहन्ति यत्ककुहासो रथे वाम् ॥ २ ॥

युवम् । श्रियम् । अश्विना । देवता । ताम् । दिवः । नपाता । वनथः । शचीभिः ।

युवोः । वपुः । अभि । पृक्षः । सचन्ते । वहन्ति । यत् । ककुहासः । रथे । वाम् ॥ २ ॥

हे दिवो नपाता आदित्यस्य पुत्रस्थानीयौ शुलोकर्य वा न पातयितारौ हे अश्विनौ युवं युवां देवता देवते ॥ विभक्तव्यास्ययः ॥ तां प्रसदां अभियं शचीभिः कर्मभिः क्षिप्तिवै वनथः संभजेथे । यद्वा । वनतिर्दानार्थः । युवोः युवयोः वपुः शरीरं पृक्षः अस्त्रानि सोमलक्षणानि अभि सचन्ते प्राप्नुवन्ति^१ यत् यदा रथे ववां वहन्ति ककुहासः^२ महान्तोऽश्वः । यद्वा । स्तुतयो वां युवां रथे वहन्ति^३ ॥

१. त-शोभनास्तुतिः । २. ख-ग-ण-प-भ-अवस्युवं रक्षणमिच्छन्ते जरितारम् । ३. त-गरितारं नास्ति । ४. च-व-फ-अश्विना अश्विनौ । ५. ख-ग-न-भ-स-‘वयं’ नास्ति । ६. ख-ग-च-ण-न-फ-भ-‘तं’ नास्ति । ७. ख-ग-च-ण-भ-स-गोः संगतिम् ; न-गोः संगतिं गवाम् । ८. प-हे अश्विना । ९. त-न-ल-स-‘प्राप्नुवन्ति’ नास्ति । १०. ख-ग-ण-ये ककुहास्ते ; च-भ-ये ककुहासः । ११. त-ल-वहन्ति बाह्यमित् ।

को वाम्ब्या करते रातहव्य ऊतये वा सुतपेयाय वाकैः ।

ऋतस्य वा वनुषे पुर्व्याय नमो येमानो अश्विना ववर्तत् ॥ ३ ॥

कः । वाम् । अष । करते । रातऽहव्यः । ऊतये । वा । सुतऽपेयाय । वा । अकैः ।

ऋतस्य । वा । वनुषे । पुर्व्याय । नमः । येमानः । अश्विना । आ । ववर्तत् ॥ ३ ॥

वकः यजमानः वअ ववां युवयोः वकरते कुर्यात् स्तुतिम् । वअकैः मन्त्रैः वरातहव्यः दत्तसोमः
वऊतये ववा रक्षणाय वा वसुतपेयाय सोमपानाय ववा । वऋतस्य उदकस्य यज्ञस्य ववा वपुर्व्याय
पुराणाय ववनुषे संभजनाय हे वअश्विना अश्विनौ^१ वनमो वयेमानः नमस्कारं कुर्वाणः कः वआ
वववर्तत् आवर्तयेत् यज्ञं प्रति ॥

हिरण्ययेन पुरुभू रथेनेमं यज्ञं नासत्योप यातम् ।

पिबाथ इन्मधुनः सोम्यस्य दधथो रत्नं विधत्ते जनाय ॥ ४ ॥

हिरण्ययेन । पुरुभू इति पुरुऽभू । रथेन । इमम् । यज्ञम् । नासत्या । उप । यातम् ।

पिबाथः । इत् । मधुनः । सोम्यस्य । दधथः । रत्नम् । विधत्ते । जनाय ॥ ४ ॥

हे पुरुभू बहु^१ भवन्तौ^२ नासत्यौ^३ इहमं यज्ञं वहिरण्ययेन^४ वरथेन उप वयातम् । वसोम्यस्य
सोमसंबन्धिनः वमधुनः मधुररसस्य ॥ कर्मणि पठ्यौ ॥ सोमरसं वपिबाथः दिधथः । विधत्ते
परिवर्तते वजनाय मह्यं वरत्नं रमणीयं धनं वदधथः धारयथः । दधतेर्दानार्थस्य लोटि^५ रूपम्^६ ॥

आ नो यातं दिवो अच्छा पृथिव्या हिरण्ययेन सुवृता रथेन ।

मा वाम्न्ये नि यमन्देवयन्तः सं यद्दे नाभिः पुर्व्या वाम् ॥ ५ ॥

आ । नः । यातम् । दिवः । अच्छा । पृथिव्याः । हिरण्ययेन । सुऽवृता । रथेन ।

मा । वाम् । अन्ये । नि । यमन् । देवयन्तः । सम् । यत् । ददे । नाभिः । पुर्व्या । वाम् ॥ ५ ॥

नः अस्मान् वअच्छ अभि प्राप्तुं वदिवः शुलोकात् वपृथिव्याः सकाशाद्वा^७ वआ वयातम् ।
केन साधनेन । वहिरण्ययेन हितरमणीयेन^८ वसुवृता शोभनावर्तनेन वरथेन । ववां युवाम् वअन्ये
वदेवयन्तः देवौ युवामिच्छन्तौ^९ यजमानाः^{१०} वमा वनि वयमन् नियमन् मा कुर्वन् । वयत् यस्मात्
वपुर्व्या पूर्वार्द्धा इतरयष्टभ्यः पूर्वमाधिनी वनाभिः बन्धिका स्तुतिः वसं वद्दे संवधाति । तस्मादायातम् ॥

१. न-उ-स-अश्विनौ^१ नास्ति । २. त-अवर्तत् । ३. त-बहुभवन्तौ । ४. च-प-क-नासत्या
नासत्यौ । ५. ख-ग-हिरण्ययेन । ६. त-लोटि । ७. प-रूपम् । इत् पूरणः । ८. ग-सकाशाद्वा
अत्र । ९. प-रमणीयेन । १०. ख-ग-च-ण-प-रु-भ-स-युवामिच्छमानाः ।

नू नो रयिं पुरुवीरं बृहन्तं दत्ता मिमाथामुभयेष्वस्मे ।

नरो यद्वाभिक्षिना स्तोममावन्त्सधस्तुतिमाजमीळहासो अगमन् ॥ ६ ॥

नु । नः । रयिम् । पुरुडवीरम् । बृहन्तम् । दत्ता । मिमाथाम् । उभयेषु । अस्मे इति ।

नरः । यत् । वाम् । अक्षिना । स्तोमम् । आवन् । सधस्तुतिम् । आजमीळहासः । अगमन् ॥ ६ ॥

‘नु क्षिप्रं नः अस्माकं रयिं धनं पुरुवीरं बहुपुत्रोपेतं बृहन्तं महास्तं हे वृक्षा’ अक्षिनी’
‘मिमिमाथां कुस्तम् । उभयेषु पुरुमीळहाजमीळहेषु अस्मे अस्मासु यत् यदा नरः नेतार भविजः
पुरुमीळहसंबन्धिनः वं युवयोः स्तोमं स्तोत्रम् आवन् अगमन् प्राप्ताः । तथा सधस्तुतिं
सहस्तुतिम् आजमीळहासः अजमीळहसंबन्धिनोऽपि तैः सह अगमन् अगमन् ॥

इहेह यद्वा समना पपुक्षे सेयमस्मे सुमतिर्वीजरत्ना ।

उरुष्यतै जरितारं युवं ह श्रितः कामो नासत्या युवद्रिक् ॥ ७ ॥

इहइह । यत् । वाम् । समना । पपुक्षे । सा । इयम् । अस्मे इति । सुडमतिः । वाजडरत्ना ।

उरुष्यतम् । जरितारम् । युवम् । इ । श्रितः । कामः । नासत्या । युवद्रिक् ॥ ७ ॥

‘इहेह’ इति गतम् ॥ ॥ २० ॥

‘एष स्य भानुः’ इति सप्तचै त्रयोदश सूक्तम् । आव्रितः पद जगत्यः सप्तमी त्रिष्टुप् । मण्डल-
द्वष्टा वामदेव ऋषिः । अक्षिनी देवता । ‘एष स्य त्रिष्टुष्यन्तम्’ इति क्षत्रुकान्तम् । प्रातरनुवाकाश्विन-
शस्त्रयोर्जागते छन्दोदीर्घ शस्यम् । तथा च सुश्रितम्—‘अवोष्यक्षिर्मे एष स्य भानुः’ (आध. श्री.
४. १५) इति ॥

एष स्य भानुरुदियति युज्यते रथः परिज्मा दिवो अस्य सानवि ।

पृक्षासो अस्मिन्मिथुना अधि त्रयो दतिस्तुरीयो मधुनो वि रप्यते ॥ १ ॥

एषः । स्यः । भानुः । उत् । इयति । युज्यते । रथः । परिज्मा । दिवः । अस्य । सानवि ।

पृक्षासः । अस्मिन् । मिथुनाः । अधि । त्रयः । दतिः । तुरीयः । मधुनः । वि । रप्यते ॥ १ ॥

‘एषः पुरतो इत्यमानः’ रथः सः भानुः दीप्तिमानादित्यः उदियति ऊर्ध्वं गच्छति । पुरस्तात्
‘रथः च युवयोः संबन्धी’ परिज्मा परितो गन्ता अस्य त्रिवः द्योतमानस्यादित्यस्य सानवि^३ सान्वि

१. ख-ग-च-ण-म-म-हे दत्ता दत्ता उपक्षपयितारावक्षिनी; प-दत्ता शत्रूणां रक्षयितारौ (उपक्षपयितारौ)
अक्षिना अक्षिनी । २. ण-इहेहेति पूर्ववत् व्याख्याता; त-न-व्याख्यातेयम्; प-पुस्तकेऽस्य मन्त्रस्य
वैपूर्णं भाष्यं वर्तते । ३. ख-ग-च-ण-म-सानवि युज्यते ।

समुच्छ्रितप्रदेशे उदितंति विरप्यते^१ इति वा संबन्धनीयम् । ^२अस्मिन् रथे ^३अधि उपरिभागे
^४मिथुनाः मिथुनीभूताः ^५त्रयः त्रिविधाः^२ ^६पृक्षासः अश्वाणि । त्रेधा विहितं चाक्षम् । ^७इदमक्षमशनं
 पानं खादश्च^१ इति हि श्रुतम्^२ । त्रिष्वपि पदार्थेषु मिथुनशब्दः तैत्तिरीयेषु^३ दृश्यते—‘माता पिता पुत्र-
 स्तदेव तन्मिथुनम्’ इति । ^४इतिस्तुरीयः । रसद्रव्याधारः पदार्थश्चर्ममयो इतिरित्युच्यते । ^५मधुनः
 सोमरसस्य संबन्धी मधुपूर्णश्चतुर्थः^६ ^७वि रप्यते विविधं राजते ॥

उद्धां पृक्षासो मधुमन्त ईरते रथा अश्वासो उपसो व्युष्टिषु ।

अपोर्णुवन्तस्तम् आ परीवृतं स्वरुणं शुक्रं तन्वन्त आ रजः ॥ २ ॥

उत् । वाम् । पृक्षासः । मधुमन्तः । ईरते । रथाः । अश्वासः । उपसः । व्युष्टिषु ।

अपऽऊर्णुवन्तः । तमः । आ । परीवृतम् । स्वरुणः । न । शुक्रम् । तन्वन्तः । आ । रजः ॥ २ ॥

^१पृक्षासः पृक्षास्त्रिविधान्वन्तः ^२मधुमन्तः सोमरसोपेताः ^३अश्वासः अश्वयुक्ताः ^४वो युवयोः
^५रथाः । यद्वा । मधुमन्तः पृक्षा रथा अश्वासोऽश्वाः ^६उपसो व्युष्टिषु व्युच्छनेषु^७ ससु ^८उत् ^९ईरते
 उन्मुखं गच्छन्ति । किं कुर्वन्तः । ^{१०}परीवृतं परितो व्याप्तं ^{११}तमः ^{१२}आ सर्वतः ^{१३}अपोर्णुवन्तः अपाकुर्वन्तः
^{१४}स्वरुणं आदित्य इव ^{१५}शुक्रं दीप्तं ^{१६}रजः तेजश्च ^{१७}तन्वन्तः । आकारश्चायं । यद्वा । रजोऽन्तरिक्षं शुक्रं
 दीप्तं तन्वन्तः ॥

मध्वः पिबतं मधुपेभिरासभिरुत ग्रियं मधुने युद्धाथाम् रथम् ।

आ वर्तेनि मधुना जिन्वथस्पथो दृतिं वहथे मधुमन्तमश्विना ॥ ३ ॥

मध्वः । पिबतम् । मधुपेभिः । आसभिः । उत । ग्रियम् । मधुने । युद्धाथाम् । रथम् ।

आ । वर्तेनिम् । मधुना । जिन्वथः । पथः । दृतिम् । वहथे इति । मधुमन्तम् । अश्विना ॥ ३ ॥

^१मध्वः मधुरं सोमरसं ^२मधुपेभिः सोमपानार्हैः ^३आसभिः आस्यैः ^४पिबतम् । ^५उत अपि च
^६ग्रियं ^७रथं ^८मधुने मधुलाभाय ^९युद्धाथाम् अश्वयुक्तं कुरुतम् । ^{१०}वर्तेनि यजमानगृहम् ^{११}आ^{१२} गच्छत-
 मिति शेषः । ^{१३}पथः गमनमार्गान् ^{१४}मधुना ^{१५}जिन्वथः प्रीणयतम् । यद्वा वाक्यम् । पथो वर्तेनिमाकाशं
 जिन्वथः । ^{१६}दृतिं ^{१७}मधुमन्तं हि ^{१८}अश्विना^{१९} वहथे धारयथः ॥

१. ल-वा रप्यते । २. ख-ग-च-ण-त्रिविधाः मिथुनं त्रेधा विहितं पात्र-इदमक्षमशनम् ; त-त्रिविधाः
 विहितं वा इदमक्षमशनं पानं खादश्चेति हि श्रुतम् ; भ-ल-स-त्रिविधाः त्रेधाः (स-‘त्रेधाः’ नास्ति)
 त्रेधा विहितं (व-‘विहितं पात्रम्) वा इदमक्षमशनं पानं खादश्चेति (स-खादश्चेति) हि श्रुतिः । ३. त-
 तैत्तिरीये । ४. ख-ग-च-ण-फ-भ-व्युच्छितेषु । ५. ख-ग-च-ण-भ-स-‘आ’ नास्ति । ६. अप-
 अश्विना अश्विनौ ।

हंसासो ये वां मधुमन्तो अस्त्रिधो हिरण्यपर्णा उडुव उष्वुध्वः ।

उदप्रुतो मन्दिनो मन्दिनिस्पृशो मध्वो न मक्षः सर्वनानि गच्छथः ॥ ४ ॥

हंसासः । ये । वाम् । मधुमन्तः । अस्त्रिधः । हिरण्यपर्णाः । उडुवः । उषः उष्वुध्वः ।

उदप्रुतः । मन्दिनः । मन्दिनिस्पृशः । मध्वः । न । मक्षः । सर्वनानि । गच्छथः ॥ ४ ॥

हंसासः अश्वनि शीघ्र गन्तारः मधुमन्तः माधुर्योपेताः अस्त्रिधः अद्रोग्धारः हिरण्यपर्णाः हिरण्यमणीयपर्णाः उडुवः वोढारः उष्वुध्वः उपसि बुध्यमानाः उदप्रुतः उदकस्य ग्रावयितारः मन्दिनः हर्षयितारः मन्दिनिस्पृशः मन्दिनं सोमं स्पृशन्तः । दृशथलक्षणाः अथा यं मन्ति नैरथः मध्वो न मध्विव मक्षः मक्षिकाः सर्वनानि अस्मदीयानि गच्छथः ॥

स्वध्वरासो मधुमन्तो अग्रय उक्षा जरन्ते प्रति वस्तोरश्विना ।

यभित्तहस्तस्तरणिर्विचक्षणः सोमं सुषाव मधुमन्तमद्रिभिः ॥ ५ ॥

सुअध्वरासः । मधुमन्तः । अग्रयः । उक्षा । जरन्ते । प्रति । वस्तोः । अश्विना ।

यत् । निक्तहस्तः । तरणिः । विचक्षणः । सोमम् । सुषाव । मधुमन्तम् । अद्रिभिः ॥ ५ ॥

स्वध्वरासः शोभकयागासाधनाः मधुमन्तः होतव्यसोमवन्तः अग्रयः गार्हपत्यादयः उक्षा सह निवसन्तावश्विनी प्रति वस्तोः अन्वहमुषः काले जरन्ते स्तुवन्ति । यन् यदा निक्तहस्तः समन्त्रेणोदकेन शोधितहस्तः तरणिः कर्मणस्तारयिता विचक्षणः विविधं द्रष्टा अध्वर्युः सोमं मधुमन्तम् अद्रिभिः प्रावभिः सुषाव अभिषुतवान् । तदा तेऽग्रयः स्तुवन्ति तस्मादागच्छतमित्यर्थः ॥

आकेनियासो अहभिर्दर्विध्वतः स्वर्णं शुक्रं तन्वन्त आ रजः ।

स्रश्चिदशान्युयुजान ईयते विश्वा अनु स्वधया चेतथस्पथः ॥ ६ ॥

आकेनियासः । अहभिः । दर्विध्वतः । स्वर्णः । न । शुक्रम् । तन्वन्तः । आ । रजः ।

सूरः । चित् । अश्वान् । युयुजानः । ईयते । विश्वान् । अनु । स्वधया । चेतथः । पथः ॥ ६ ॥

आकेनियासः । आकेनितिके निपतन्तीत्याकेनिया रश्मयः । ते च अहभिः अहोभिः दर्विध्वतः कम्पयन्तो ध्वंसयन्तः वा तमांसि । स्वर्णं आदिश्य इव शुक्रं दीप्तं रजः आ

१. ख-ग-च-ण- मन्दिनः हर्षयितारः नास्ति । २. त-उक्तलक्षणाः । ३. त-मधुमिष । ४. ख-ग-सदस्ति; च-प-फ-भ-सदस्ति; ण-भ-सदीति । ५. ख-ग-च-ण-फ-भ-विचित्रद्रष्टा । ६. फ-तथा । ७. तन्व-प्रकाशप्रसिद्धरहोभिर्वा । ८. ख-ग-च-ण-न-भ-स- ध्वंसयन्तः नास्ति ।

तन्वन्तः भवन्त्यश्विनोरश्वाः । सूरक्षित् सूर्यश्च । अश्वान्युयुजानः योजयन् । ईयते गच्छति । हे अश्विनो^१ युवां । विश्वान् । पयः आगमनमार्गाननुक्रमेण । स्वधया अग्नेन सोमलक्षणेन । चेतयः चेतयथः प्रज्ञापयथः ॥

प्र वामवोचमश्विना धियुंधा रथः स्वर्धो अजरो यो अस्ति ।

येन सद्यः परि रजोसि याथो हविष्मन्तं तरणिं भोजमच्छ ॥ ७ ॥

प्र । वाम् । अवोचम् । अश्विना । धियम्ऽधाः । रथः । सुऽअश्वः । अजरः । यः । अस्ति ।

येन । सद्यः । परि । रजोसि । याथः । हविष्मन्तम् । तरणिम् । भोजम् । अच्छ ॥ ७ ॥

विधेयाः कर्मणां धारकोऽहम् हे अश्विना^२ । वां । प्र । अवोचं प्रवर्षामि स्तोमि । स्वश्वः^३ । अजरः अजीर्णो नित्यनूतनोऽजरयिता वा । रथः । यः । अस्ति । । येन रथेन । सद्यः तदानीमेव । रजोसि लोकान् । परि । याथः^४ । तेन रथेन । हविष्मन्तं सोमादिहवियुक्तं । तरणिं तारकं शीघ्रगामिनं । भोजं भोजयितारमस्मृतागम् । अच्छ प्राप्तुम्^५ । आगच्छतमिति शेषः ॥ ॥ २१ ॥ ॥ ४ ॥

पञ्चमेऽनुवाके त्रयोदश सूक्तानि । तत्र 'अग्रं पिब' इति सप्तचं प्रथमं सूक्तं वामदेवव्यापं गायत्रम् । कृत्स्नम्^६ इन्द्रवायुदेवताकम् आद्या केवलवायव्या^७ । तथा चातुक्रान्तम्—'अग्रं वायव्या-चैन्द्रवायवं तु गायत्रम्' इति । सूक्तविनियोगो लेङ्गिकः । आद्ये द्वे ऐन्द्रवायवग्रहस्य याज्ये । तथा च सूत्रितम्—'अग्रं पिबा मधूनामिति याज्ये अनवानम्' (आथ. श्रौ. ५. ५) इति ॥

अग्रं पिबा मधूनां सुतं वायो दिविष्टिषु । त्वं हि पूर्वपा असि ॥ १ ॥

अग्रम् । पिब । मधूनाम् । सुतम् । वायो इति । दिविष्टिषु ।

त्वम् । हि । पूर्वऽपाः । असि ॥ १ ॥

हे वायो त्वम् । अग्रम् इन्द्रादिभ्यः पूर्वं । मधूनां मधुररसानां सोमानां संबन्धिनं । सुतम् अभियुतं रसं । कुत्रेति तदुच्यते । दिविष्टिषु दिवः स्वर्गस्थ प्रापकेषु यज्ञेषु । यद्वा । अस्माकं दिवः स्वर्गस्थ-पणेषु निमित्तेषु । त्वं । हि त्वं खलु । पूर्वपा । असि । हिशब्दः 'देव दधिषे पूर्वपेयम्' (ऋ. सं. ७. १२. १) इत्यादिमन्त्रान्तरप्रसिद्धिद्योतनार्थः । वायोरग्रपानं । देवा वै सोमस्य राज्ञोऽग्रपेयेन स्वमपादयन्तं प्रथमः पिबेयम्^८ (वे. आ. २. २५) इत्यादिब्राह्मणे स्पष्टमाज्ञातम् । तत्र हि वायुराजं प्रथमं धातिवाग्रपानं लब्धवान् ॥

शूतेनो नो अभिष्टिभिर्नियुत्वाँ इन्द्रसारथिः । वायो सुतस्य तृप्ततम् ॥ २ ॥

शूतेन । नः । अभिष्टिभिः । नियुत्वाँ । इन्द्रऽसारथिः । वायो इति । सुतस्य । तृप्ततम् ॥ २ ॥

१. प-अश्विना अश्विनौ । २. त-प-अश्विना अश्विनौ । ३. ख-ग-च-ग-त-प-फ-भ-स्वश्वः सुष्ठु अश्वः । ४. प-याथः परितो गच्छथः । ५. त-अभिप्राप्तुम् । ६. त-कृत्स्नं सूक्तम् । ७. त-केवला वायव्या ।

हे वायो विभुत्वान् नियोज्जिस्त्वद्वाच् इन्द्रसारथिः इन्द्रसहायः सन् एवं शक्तेन अपरिमितैः
अभिष्टिभिः अभित एषणीयैः कामैर्निमित्तभूतैरागच्छेति शेषः । आगस्थ च सुतस्य सुतमभिषुतं नः
अस्मदीयं सोमं पृथुपतं पिबतं स्वमिन्द्रश्च । इन्द्रस्य साहित्यं ब्राह्मणे एवोक्तं—‘तत्तुरीय-
भागिन्द्रोऽभवत्त्रिभाम्नायुः’ इति, ‘तुरीये हेव संग्रहीतारो वदन्तेऽयुनैवान्काशेन यदद इन्द्रः सारथि-
रिव भूवोदजयत्’ (वे. ब्रा. २. २५) इति वा ॥

आ वाँ सुहस्रं हरय इन्द्रवायू अभि प्रयः । वहन्तु सोमपीतये ॥ ३ ॥

आ । वा॒म् । सुह॑स्रम् । हर॑यः । इन्द्र॑वायू इति । अभि । प्रयः । वहन्तु । सोम॑पीतये ॥ ३ ॥

हे इन्द्रवायू वाँ युवाँ सहस्रं हरयः सहस्रसंख्याका अश्वाः प्रयः अश्वं प्रति त्वरयन्तः
सन्ति । अत्र हरिशब्दोऽश्वसामान्यवचनः । ते सोमपीतये आ वहन्तु ॥

रथं हिरण्यवन्धुरमिन्द्रवायू स्वध्वरम् । आ हि स्थार्थो दिविस्पृशम् ॥ ४ ॥

रथम् । हिर॑ण्य॒वन्धुर॑म् । इन्द्र॑वायू इति । सु॒ऽअ॒ध्वर॑म् । आ । हि । स्थार्थः । दि॒वि॒स्पृश॑म् ॥ ४ ॥

हे इन्द्रवायू हिरण्यवन्धुरं हिरण्यनिवासधारकाद्येपेतं दिविस्पृशं शुलोकस्पर्शिनं स्वध्वरं
शोभनाध्वरवन्तं रथम् आ स्थार्थः हि आस्थितौ खलु । यस्मादेवं तस्मादागच्छतमित्यर्थः ।
स्वध्वरं प्रस्थास्याथ इति वा व्याख्येयम् ॥

‘रथेन पृथु’ इत्यादिकस्तुत्रो दशराधे पञ्चमेऽहनि प्रउगशस्त्रे ऐन्द्रवायवो द्वितीयः । सूत्रितं
च—‘रथेन पृथुपाजसा बहवः सूरचक्षसः’ (आश्व. श्रौ. ७. १२) इति ॥

रथेन पृथुपाजसा दाश्वानमुप गच्छतम् । इन्द्रवायू इहा गतम् ॥ ५ ॥

रथेन । पृथु॑ऽपाज॒सा । दा॒श्वान॑म् । उप॑ । गच्छ॑तम् । इन्द्र॑वायू इति । इ॒हा । आ । ग॒तम् ॥ ५ ॥

हे इन्द्रवायू पृथुपाजसा प्रभूतबलेन रथेन दाश्वानं दातारं यजमानम् उप गच्छतम् ।
तदर्थम् इहा अस्मिन् यजे आ गतम् आगच्छतम् ॥

इन्द्रवायू अयं सुतस्तं देवेभिः सजोषसा । पिबतं दाशुषो गृहे ॥ ६ ॥

इन्द्र॑वायू इति । अ॒यम् । सु॒तः । तम् । दे॒वेभिः । स॒जोष॑सा । पि॒ब॒तम् । दा॒शुषो॑ । गृ॒हे ॥ ६ ॥

हे इन्द्रवायू अयं सोमः सुतः अभिषुतः । तं सोमं देवेभिः देवैः सजोषसा समानप्रीतौ
दाशुषः हविर्दातुः गृहे यागशालायां पिबतम् ॥

१. ख-ग-ण-न-भ-ल-स-‘नः अस्मदीयं’ नास्ति । २. त-सोमपीतये पानाय; प-सोमपीतये पानाय
अभि । ३. प-शोभनयश्वन्तम् । ४. ख-ग-च-ण-भ-स्थितौ । ५. ख-ग-च-ण-न-भ-स-‘आ
गतं’ नास्ति । ६. ल-समानप्रीतौ सन्तौ ।

इह प्रयाणमस्तु वामिन्द्रवायू विमोचनम् । इह वां सोमपीतये ॥ ७ ॥

इह । प्रयाणम् । अस्तु । वाम् । इन्द्रवायु इति । विमोचनम् । इह । वाम् । सोमऽपीतये ॥ ७ ॥

हे 'इन्द्रवायू' वां युवयोः 'इह अस्मिन् यज्ञे' प्रयाणं गमनम् 'अस्तु' । 'इह अस्मिन्नेव यज्ञे' 'वां' 'सोमपीतये' 'विमोचनम्' अथानाम् अस्तु । पर्यवसानत एकार्थत्वेऽप्यादराद्यैश्चाद्विरोधः ॥ २२ ॥

'वायो शुक्रः' इति चतुर्नैचं द्वितीयं सूक्तमानुष्टुभं^१ वामदेवस्थापेम्^२ इन्द्रवायवम् । आद्या केवल-वायव्या । अत्रातुकमणिका—'वायो चतुष्कमाद्या^३ वायव्यानुष्टुभं तु^४' इति । सूक्तविनियोगो लैङ्गिकः । आद्या दशरात्रे चतुर्थेऽहनि प्रउगशास्त्रे वायव्यतृत्वे प्रथमा । 'वायो शुक्रो अयामि ते विहि होत्रा अवीताः' (आश्व. श्रौ. ७. ११) इति सूत्रितम् ॥

वार्यो शुक्रो अयामि ते मध्वो अग्रं दिविष्टिषु ।

आ याहि सोमपीतये स्पाहो देव नियुत्स्वता ॥ १ ॥

वार्यो इति । शुक्रः । अयामि । ते । मध्वः । अग्रम् । दिविष्टिषु ।

आ । याहि । सोमऽपीतये । स्पाहः । देव । नियुत्स्वता ॥ १ ॥

हे 'वार्यो' 'ते' तुभ्यं 'शुक्रः' व्रतचर्यादिना दीप्तोऽहं 'मध्वः' मधुरं सोमरसम् ॥ कर्मणि षष्ठी ॥ 'अग्रम्' इतरभ्यः पूर्वम् 'अयामि' आययामि^५ ॥ अयतिरन्तर्भावितत्पथर्थः ॥ 'किमर्थम्' । 'दिविष्टिषु' दिवो युजोक्तस्यैषणेषु सत्सु हे 'देव' वार्यो 'स्पाहः' स्पृहणीयस्त्वं 'नियुत्स्वता' नियुत् वार्योः प्रतिनियतोऽन्धः । तेन साधनेन 'आ' 'याहि' 'सोमपीतये' सोमपानाय ॥

'इन्द्रश्च' इत्यादिस्तुषो दशरात्रे चतुर्थेऽहन्त्येन्द्रवायवो द्वितीयः । सूत्रितं च—'इन्द्रश्च वायवेषां सोमानामा चिकितान् शुक्रत्' (आ. श्रौ. ७. ११) इति ॥

इन्द्रश्च वायवेषां सोमानां पीतिर्मह्यः ।

युवां हि यन्तीन्दवो निम्नमापो न सुध्यक् ॥ २ ॥

इन्द्रः । च । वार्यो इति । एषाम् । सोमानाम् । पीतिम् । अर्ह्यः ।

युवाम् । हि । यन्ति । इन्दवः । निम्नम् । आपः । न । सुध्यक् ॥ २ ॥

हे 'वार्यो' त्वम् 'इन्द्रश्च' एषां गृहीतानां 'सोमानां' 'पीति' पानम् 'अर्ह्यः' । 'युवां' 'हि' खलु 'इन्दवः' सोमाः 'यन्ति' प्राप्तुवन्ति । 'निम्नं' खातप्रदेशम्^६ 'आपो' न 'सुध्यक्' उदकानि यथा सहेव गच्छन्ति तद्वत् सर्वे सोमा युवां हि यन्ति ॥

१. ल-वां युवाम् । २. त-सुक्तं वामदेवस्थापेमानुष्टुभम् । ३. त-ख-ग-च-ण-त-न-स-चतुष्कमानुष्टु-मसाद्या वायव्या । ४. त-प्रापयामि; प-आगच्छामि । ५. न-नीचं प्रदेशम्; ल-खातं प्रदेशम् ।

वायुविन्द्रश्च शुष्मिणां सरथं शवसस्पती ।

नियुत्वंन्ता न ऊतय आ यातं सोमपीतये ॥ ३ ॥

वायो इति । इन्द्रः । च । शुष्मिणां । सरथम् । शवसुः । पती इति ।

नियुत्वंन्ता । नः । ऊतये । आ । यातम् । सोमऽपीतये ॥ ३ ॥

हे 'वायो स्वम्' इन्द्रश्च हे 'शवसस्पती बलस्य पती' शुष्मिणा बलवन्ती 'नियुत्वंन्ता नियुत्सं-
ज्ञकाश्ववन्तौ युवां' सरथं समानमेव रथमारुहति शेषः । 'न' 'ऊतये रक्षणाय' 'सोमपीतये सोमपानायान्न
'आ' 'यातम् आगच्छतम् । यद्वा । सरथमधिष्ठितम् आरुह्य चायातमिति च वाक्यद्वयम् ॥

या वां सन्ति पुरुस्पृहो नियुतो दाशुषे नरा ।

अस्मे ता यज्ञवाहसेन्द्रवायू नि यच्छतम् ॥ ४ ॥

याः । वाम् । सन्ति । पुरुऽस्पृहः । निऽयुतः । दाशुषे । नरा ।

अस्मे इति । ताः । यज्ञऽत्राहसा । इन्द्रवायू इति । नि । यच्छतम् ॥ ४ ॥

हे 'नरा नेतारौ हे 'यज्ञवाहसा यज्ञवाहकौ' इन्द्रवायू 'याः' पुरुस्पृहः बहुभिः स्पृहणीयाः
'नियुतः' 'सन्ति' 'अस्मे अस्मभ्यं' 'दाशुषे हविर्देत्तवते यजमानाय मदर्थं' 'ताः' नियुतः 'नि
'यच्छतम् ॥ ॥ २३ ॥

'विहि होत्राः' इति पञ्चमं तृतीयं सूक्तं वामदेव्यं वायव्यम् । अत्रानुक्रमणिका—'विहि पञ्च
वायव्यम्' इति । सूक्तविनियोगो लैङ्गिकः । आद्या^१ दशरात्रे चतुर्थेऽहनि प्रउगक्षेत्रे वायव्यतृचस्य
द्वितीया । तथा च सूत्रितं—'विहि होत्रा अवीता वायो शतं हरीणाम्' (आश्व. औ. ७. ११) इति ॥

विहि होत्रा अवीता विपो न रायो अर्यः ।

वायवा चन्द्रेण रथेन याहि सुतस्य पीतये ॥ १ ॥

विहि । होत्राः । अवीताः । विपः । न । रायः । अर्यः ।

वायो इति । आ । चन्द्रेण । रथेन । याहि । सुतस्य । पीतये ॥ १ ॥

हे 'वायो' 'विहि विहि भक्षय । 'होत्राः होमसाधिकाः सोमाहुतीः' 'अवीताः अन्यैः पूर्वमभ-
क्षिताः' 'विपो' 'न शत्रूणां वेपथिता राजिव । किंच 'अर्यः स्तोतुर्मम' 'रायः' 'धनानि । संपादयेति शेषः ।
हे वायो 'चन्द्रेण आह्लादकेन' 'रथेन' 'आ' 'याहि' 'सुतस्य सोमस्य' 'पीतये पानाय ॥

१. ख-ग-च-ण-प-म-अस्मद्रक्षणाय । २. ख-ग-च-ण-प-म-वां युष्माकं सन्ति ताः । ३. प-
मध्यम् । ४. ख-ग-च-ण-म-अथ च; स-अथ ।

निर्युवाणो अशस्तीनिर्युत्वाँ इन्द्रसारथिः ।

वायवा चन्द्रेण रथेन याहि सुतस्य पीतये ॥ २ ॥

निःऽयुवानः । अशस्तीः । निर्युत्वाँ । इन्द्रऽसारथिः ।

वायो इति । आ । चन्द्रेण । रथेन । याहि । सुतस्य । पीतये ॥ २ ॥

हे १वायो स्वम् १अशस्तीः अभिशस्तीः १निर्युवाणः निःशेषेण नियोजयन् १निर्युत्वाँ
निर्युत्सजकाश्ववान् १इन्द्रसारथिः इन्द्रसहायः सन् १आ १याहि ॥

अनु कृष्णे वसुधिते येमाते विश्वपेशसा ।

वायवा चन्द्रेण रथेन याहि सुतस्य पीतये ॥ ३ ॥

अनु । कृष्णे इति । वसुधिते इति वसुऽधिते । येमाते इति । विश्वऽपेशसा ।

वायो इति । आ । चन्द्रेण । रथेन । याहि । सुतस्य । पीतये ॥ ३ ॥

१कृष्णे कृष्णवर्णे १वसुधिते वसुनां धाम्ना १विश्वपेशसा विश्वरूपे आवापृथिव्यौ स्वाम् १अनु
१येमाते अनुगच्छतः ॥

वहन्तु त्वा मनोयुजो युक्तासो नवतिर्नव ।

वायवा चन्द्रेण रथेन याहि सुतस्य पीतये ॥ ४ ॥

वहन्तु । त्वा । मनःऽयुजः । युक्तासः । नवतिः । नव ।

वायो इति । आ । चन्द्रेण । रथेन । याहि । सुतस्य । पीतये ॥ ४ ॥

हे १वायो १त्वा त्वां १मनोयुजः मनःसमानगतयः १युक्तासः परस्परसंयुक्ताः १नवतिर्नव
नवोत्तरनवतिसंख्याका अश्वाः १वहन्तु धारयन्तु ॥

‘वायो शतम्’ इति पञ्चमी पूर्वोक्त एव तु चे तृतीया । सुत्रं पूर्वमेवोक्तम् ॥

वायो अत हरीणां युवस्व पोष्याणाम् ।

उत वा ते सहस्रिणो रथ आ यातु पार्जसा ॥ ५ ॥

वायो इति । शतम् । हरीणाम् । युवस्व । पोष्याणाम् ।

उत । वा । ते । सहस्रिणः । रथः । आ । यातु । पार्जसा ॥ ५ ॥

हे वायो स्वं पोष्याणां पोषणीयानां वहरीणां वृक्षानं युवस्व योजय रथे । उत वा
अपि च^१ ते सहस्रिणः सहस्रसंख्यापूरका अश्वाः । तैर्युक्तः रथः पाजसा बलेन वा यानु
आगच्छतु ॥ २४ ॥

‘ हृदं वामास्ये ’ इति षडृचं चतुर्थं सूक्तं वामदेवस्थार्षं गायत्रिमैन्द्राबार्हस्पत्यम् । अत्रातुक्स-
णिका—‘ हृदं वां पळैन्द्राबार्हस्पत्यं गायत्रम् ’ इति । सूक्तविनियोगो लैङ्गिकः ॥

इदं वामास्ये हविः प्रियमिन्द्राबृहस्पती । उक्थं मदश्च शस्यते ॥ १ ॥

इदम् । वाम् । आस्ये । हविः । प्रियम् । इन्द्राबृहस्पती इति ।

उक्थम् । मदः । च । शस्यते ॥ १ ॥

हे इन्द्राबृहस्पती वामास्ये^१ हृदं प्रियं हविः सोमरूपम् । प्रक्षिपामासि शेषः । उक्थं शक्नो
च^२ मदः मद्जनकं शस्यते ॥

अयं वां परि पिच्यते सोम इन्द्राबृहस्पती । चारुर्मदाय पीतये ॥ २ ॥

अयम् । वाम् । परि । सिच्यते । सोमः । इन्द्राबृहस्पती इति । चारुः । मदाय । पीतये ॥ २ ॥

हे इन्द्राबृहस्पती वाम् आस्ये^३ चारुः^३ शोभनः^३ अयं सोमः परि पिच्यते परितो दीयते ।
मदाय हर्षाय पीतये पानाय च ॥

मैन्द्राबार्हस्पत्यायामिष्टां प्रधानस्य ‘ आ न इन्द्रा ’ इति तृतीयानुवाक्या उत्तरा वाज्या ।
सृजितं च—‘ आ न इन्द्राबृहस्पती अस्मे इन्द्राबृहस्पती ’ (आश्व. श्रौ. २. ९१) इति ॥

आ न इन्द्राबृहस्पती गृहमिन्द्रश्च गच्छतम् । सोमपा सोमपीतये ॥ ३ ॥

आ । नः । इन्द्राबृहस्पती इति । गृहम् । इन्द्रः । च । गच्छतम् । सोमपा । सोमपीतये ॥ ३ ॥

हे इन्द्राबृहस्पती । अथ विविच्योच्यते । हे बृहस्पते त्वं च इन्द्रश्च सोमपा सोमपौ युवां^४
सोमपीतये सोमपानाय वनः गृहम् अस्मद्यागसंबन्धिनः^५ वा गच्छतम् ॥

अस्मे इन्द्राबृहस्पती रयिं धत्तं शतग्विनम् । अश्वावन्तं सहस्रिणम् ॥ ४ ॥

अस्मे इति । इन्द्राबृहस्पती इति । रयिम् । धत्तम् । शतग्विनम् ।

अथऽवन्तम् । सहस्रिणम् ॥ ४ ॥

१. न-ल-स-अथवा । २. प-वामास्ये युष्मदीये मुखे । ३. ख-ग-ण-न-भ-स-सोमः ।
४. ख-ग-ण-भ-युवे युवाम् । ५. त-अस्मद्यागसंबन्धिनम् ।

अस्या विनियोगः पूर्वसन्नेपेण सहोक्तः । हे इन्द्रावृहस्पती असमे असम्यं वरयि धनं पधत्तम्^१ । कीदृशं रयिम् । शतमिवनं शतसंख्याकाभिर्गोभिर्युक्तम् । अश्वान्तम् । अश्वन्तं सहस्रिणं सहस्र-संख्यायुक्तम् ॥

इन्द्रावृहस्पती वयं सुते गीर्भिर्हवामहे । अस्य सोमस्य पीतये ॥ ५ ॥

इन्द्रावृहस्पती इति । वयम् । सुते । गीःऽभिः । हवामहे । अस्य । सोमस्य । पीतये ॥ ५ ॥

‘सुते’ सोमऽभिपुते ‘गीर्भिः’ स्तुतिभिः । शिष्टं गतम्^२ ॥

सोममिन्द्रावृहस्पती पिबतं दाशुर्षो गृहे । मादयेथां तदोक्सा ॥ ६ ॥

सोमम् । इन्द्रावृहस्पती इति । पिबतम् । दाशुर्षः । गृहे । मादयेथाम् । तत्तऽओक्सा ॥ ६ ॥

हे इन्द्रावृहस्पती^३ युवां^४ । दाशुपः हविर्दोतुर्यजमानस्य^५ गृहे^६ । तदोक्सा । तदेव यजमानगृ-हमोको निवासस्थानं यथोस्तौ । तादृशौ सन्तौ^७ । पीत्वा च^८ । मादयेथाम् इति ॥ ॥२५॥

‘यस्तस्तम्भ’ इत्येकादशार्थं पञ्चमं सूक्तं । वामदेवस्यार्थं त्रैष्टुभम् । दशमी जगती । द्वाभ्येका-दश्याविन्द्रावृहस्पतिदेवताके शिष्टा नव बार्हस्पत्यः^९ । अत्रानुक्रमणिका— ‘यस्तस्तम्भैकादश बार्हस्पत्य-मन्ये ऐन्द्रौ चोपाभ्या जगती’ । आभिपूविकेपुत्र्येपु तृतीयसवने ब्राह्मणाच्छंसिनः स्तोमबृद्धाविदं सूक्तमावापायम् । तथा च सूत्रं— ‘यस्तस्तम्भ यो अग्निभिः’ (आश्व. श्रौ. ७. ९) इति । आद्ये बृहस्पतिसवने^{१०} मरुवतीयनिकेवल्ययोः सूक्तमुखीये । सूत्रितं च— ‘यस्तस्तम्भ धुनेतय इति सूक्त-मुखीये’ (आश्व. श्रौ. ९. ५) इति ॥

यस्तस्तम्भ सहसा वि जमो अन्तान्वृहस्पतिस्त्रिषधस्थो रवेण ।

तं प्रन्तास ऋषयो दीध्यानाः पुरो विप्रा दधिरे मन्द्रजिह्वम् ॥ १ ॥

यः । तस्तम्भ । सहसा । वि । जमः । अन्तान् । वृहस्पतिः । त्रिऽसधस्थः । रवेण ।

तम् । प्रन्तासः । ऋषयः । दीध्यानाः । पुरः । विप्राः । दधिरे । मन्द्रजिह्वम् ॥ १ ॥

यचः । वृहस्पतिः । बृहतो देवस्य^१ । यज्ञस्य वा पालयिता देवः^२ । सहसा बलेन^३ । जमः । पृथिव्याः । अन्तान् । दश दिश इत्यर्थः । तान्^४ । पवि^५ । यस्तस्तम्भ विविधं स्तम्भितवान् नियमितवान् । त्रिषधस्थः । त्रिषु स्थानेषु वर्तमानः । रवेण एवं तिष्ठतेत्यनेन शब्देन^६ । तं देवं^७ । प्रन्तासः । पुराणाः । ऋषयः । अतीन्द्रियद्वष्टारः^८ । दीध्यानाः । दीप्यमानाः । विप्राः । मेधाविनो यजमानादयः । पुरः । दधिरे^९ । पुरस्तात् स्थापितवन्तः स्तुत्यादिना । ‘मन्द्रजिह्वं’ मादनजिह्वं मोदनजिह्वम्^{१०} ॥

१. ख-ग-च-न-प-म-स-धत्तं दत्तम् । २. ख-ग-च-ण-प-फ-भ-हे इन्द्रावृहस्पती सुते । ३. त-शिष्टं स्पष्टम् ; प-वयं वा हवामहे । अस्य सोमस्य पीतये । ४. ल-इन्द्रावृहस्पती इन्द्रश्च बृहस्पतिश्च । ५. ख-ग-च-ण-न-म-स-वाम् । ६. त-बार्हस्पत्याः । ७. ख-ग-च-ण-न-म-ल-स-सवने । ८. त-वेदस्य । ९. ख-ग-च-ण-फ-भ-मन्द्रजिह्वं मन्द्रा जिह्वा यस्यासीत् मन्द्रजिह्वः तम् ; त-मन्द्रजिह्वं मोदनजिह्वम् ; न-मन्द्रजिह्वं मादनजिह्वं तम् ; प-मन्द्रजिह्वं कीदृशं मन्द्रा जिह्वा यस्यासीत् मन्द्रजिह्वः तं मन्द्रजिह्वम् ।

धुनेतयः सुप्रकेतं मदन्तो बृहस्पते अमि ये नस्तत्त्वे ।

पृषन्तं सुप्रमदब्धमूर्धं बृहस्पते रक्षतादस्य योनिम् ॥ २ ॥

धुनऽईतयः । सुऽप्रकेतम् । मदन्तः । बृहस्पते । अमि । ये । नः । तत्त्वे ।

पृषन्तम् । सुप्रम् । अदब्धम् । ऊर्वम् । बृहस्पते । रक्षतात् । अस्य । योनिम् ॥ २ ॥

हे 'बृहस्पते 'धुनेतयः । धुना शत्रूणां कम्पयित्रीतिर्गतिर्येषां ते । तादृशाः 'सुप्रकेतं शोभनप्रज्ञं' स्वां 'मदन्तः मादयन्तः 'नः अस्मत्संबन्धिनः 'ये कृत्विजः 'अमि 'ततस्ते आत्मानमुपक्षिपन्ति' स्तुवन्ति वा 'अस्य' एषां 'योनिं कारणं यज्ञं यजमानं वा मां 'रक्षतात् रक्ष । योनिर्विशेष्यते । 'पृषन्तं कलानि सिद्धान्ते 'सुप्रं सर्पणस्वभावम् 'अदब्धम् अहिंसितम् 'ऊर्वम् उत्तम् ॥

'बृहस्पते या' इत्यादिके द्वे बृहस्पत्ये पशौ वपापुरोडाशयोरनुवाक्ये । 'बृहस्पते या परमा परावदिति द्वे' (आश्व. श्रौ. ३. ७) इति हि सूत्रितम् ॥

बृहस्पते या परमा परावदत् आ तं ऋतस्पृशो नि पैदुः ।

तुभ्यं खाता अवता अद्रिदुग्धा मध्वः श्रोतन्त्यभितो विरुशम् ॥ ३ ॥

बृहस्पते । या । परमा । पराऽवत् । अतः । आ । ते । ऋतस्पृशः । नि । पैदुः ।

तुभ्यम् । खाताः । अवताः । अद्रिदुग्धाः । मध्वः । श्रोतन्ति । अभितः । विरुशम् ॥ ३ ॥

हे 'बृहस्पते 'या प्रसिद्धा 'परमा उत्कृष्टा 'परावत् अत्यन्तं दूरभूता वसतिः स्वर्गाख्यासि । यद्वा लिङ्गव्यत्ययः । परमं स्थानमस्ति । 'अतः अस्माद्देशान् 'आ । आ इत्यवगम्ये । अधस्तात् 'ते तव संबन्धिनः 'ऋतस्पृशः यज्ञं स्पृशन्तोऽक्षाः 'नि पैदुः निपण्णा भवन्ति । 'तुभ्यं 'खाता 'अवताः' । तुसोपमेया । यथा खाताः कृपाः 'अभितः 'श्रोतन्ति तद्वत् 'अद्रिदुग्धाः द्रावभिरभिधुनाः सोमाः 'विरुशं विक्षेपेण शब्देन' स्तोत्रं यथा भवति तथा 'मध्वः मधुरस्य श्रोतन्ति भवन्ति ॥

बृहस्पतिः प्रथमं जायमानो महो ज्योतिषः परमे ज्योमन् ।

सुप्तास्यस्तुविजातो रवेण वि सप्तर्दिमरधमुत्तमांसि ॥ ४ ॥

बृहस्पतिः । प्रथमम् । जायमानः । महः । ज्योतिषः । परमे । विऽज्योमन् ।

सुप्तऽआंस्यः । तुविऽजातः । रवेण । वि । सप्तर्दिमः । अधमत् । तमांसि ॥ ४ ॥

अयं 'बृहस्पतिः मन्त्राभिमानो देवः 'महः महतः 'ज्योतिषः दीप्तस्य आदित्यस्य 'परमे निरतिशये 'व्योमन् व्योमनि 'प्रथमं 'जायमानः प्रादुर्भवत् 'सप्तास्यः सप्तच्छन्दोमयसुखः 'तुविजातः बहुप्रकारं

१. ख-ग-च-ण-न-प-फ-भ-स-शोभनयज्ञम् । २. त-आत्मानमुपक्षिपयन्ति । ३. ख-य-च-ण-न-भ-स-दे इति 'नार्ति । ४. ल-च । ५. त-ल-अवताः अवताः । ६. ख-भ-अवताः प-फ-अवताः । ७. त-शब्दनम् ।

संभूतः ^१रवेण शब्देन ^२ससरसिः सर्पणस्वभावतैजोयुक्तः ^३तमांसि ^४वि ^५अधमत् । ‘धमतिर्गीत-
कर्मा’ (निरु. ६. २) इति निरुक्तम् । विविधं गच्छति । नाशयतीत्यर्थः ॥

स सुष्टुभा स ऋक्ता गुणेन वलं रुरोज फलिगं रवेण ।

बृहस्पतिरुत्तिर्या हव्यसूदः कनिक्कदद्वावशतीरुदाजत् ॥ ५ ॥

सः । सुऽस्तुभा । सः । ऋक्ता । गुणेन । वलम् । रुरोज । फलिङ्गम् । रवेण ।

बृहस्पतिः । उत्तिर्याः । हव्यऽसूदः । कनिक्कदत् । वावशतीः । उत् । आजत् ॥ ५ ॥

^१सः ^२बृहस्पतिः ^३सुष्टुभा शोभनस्तुतिमता ^४ऋक्ता द्रोहिमता ^५गुणेन अङ्गिरसां ^६रवेण शब्देन च सह ^७फलिङ्गम् ॥ ‘अफला विशरणे’ ॥ फलिर्भेदः । तेन गच्छतीति फलिङ्गम् । ^८वलं वलनामान-
मसुरं ^९रुरोज वमज्ज । द्वितीयः सशब्दः ^{१०}पूरणः । स एव देवः ^{११}उत्तिर्याः भोगानामुत्तिर्याः
^{१२}हव्यसूदः क्षीरादिहविष्येभिराः ^{१३}वावशतीः वावश्यमानाः गाः ^{१४}कनिक्कदत् शब्दं कुर्वन् ^{१५}उदाजत्
उदाहरति स्म ॥ ॥ २६ ॥

‘एवा पित्रे’ इति बार्हस्पत्ये पसौ हविषो याज्या । ‘एवा पित्रे विश्वदेवाय वृष्णे विश्वे अथ
मरुतो विश्व ऊती’ (आश्व. श्रौ. ३. ७) इति सूत्रितत्वात् । अग्निष्टोमे वैश्वदेवशब्दे एवैव धाव्या ।
तथा च सूत्रम्—‘एवा पित्रे विश्वदेवाय वृष्णे आ नो भद्राः क्रतवो यन्तु विश्वतः’ (आश्व. श्रौ.
५. १८) इति ^१॥

एवा पित्रे विश्वदेवाय वृष्णे यज्ञैर्विधेम नमसा हविर्भिः ।

बृहस्पते सुप्रजा वीरवन्तो वयं स्याम पतयो रयीणाम् ॥ ६ ॥

एव । पित्रे । विश्वऽदेवाय । वृष्णे । यज्ञैः । विधेम । नमसा । हविःऽभिः ।

बृहस्पते । सुऽप्रजाः । वीरऽवन्तः । वयम् । स्याम । पतयः । रयीणाम् ॥ ६ ॥

^१पित्रे पालकाय ^२विश्वदेवाय सर्वदेवतारूपाय । देवानां मन्त्रप्रतिपाद्यत्वादस्य च मन्त्राभिमानि-
त्वात् विश्वदेवत्वम् ^३ । यद्वा । अत्र देवशब्दः स्तुत्यर्थः । सर्वैः स्तुत्याय वृष्णे वर्षकाय बृहस्पतये
देवाय ^४एव एवमुक्तप्रकारेण ^५यज्ञैः तस्माधनैः ^६हविर्भिः आज्यचर्वादिभिरुपैः ^७नमसा स्तुत्या च
^८विधेम परिचरेम । हे ^९बृहस्पते ^{१०}सुप्रजाः शोभनपुत्राः ^{११}वीरवन्तः वीर्योपेताः ^{१२}वयं ^{१३}रयीणां धनानां
^{१४}पतयः ^{१५}स्याम ॥

१. त-तं वलम् । २. ल-तच्छब्दः । ३. त-इति वैश्वदेवति; न-इति नवेति; ल-इति मवेति ।
४. छ-ग-ण-न-भ-स-वैश्वदेवत्वम् । ५. त-शोभनप्रजाः ।

स इद्राजा प्रतिजन्यानि विश्वा शुष्मेण तस्याभि वीर्येण ।

बृहस्पतिं यः सुभृतं विभर्ति वल्गूयति वन्दते पूर्वभाजम् ॥ ७ ॥

सः । इत् । राजा । प्रतिजन्यानि । विश्वा । शुष्मेण । तस्थौ । अभि । वीर्येण ।

बृहस्पतिम् । यः । सुभृतम् । विभर्ति । वल्गूयति । वन्दते । पूर्वभाजम् ॥ ७ ॥

इदमाद्युक्त्रयं पुरोहितप्रशंसा इति ब्राह्मणम् (ऐ. ब्रा. ८. २६) । अथवा सूक्तस्य ऋग्वेद-य-वजितस्य बार्हस्पत्यस्वात् बृहस्पतेरेव स्तुतिः । 'स' 'इत्' स एव 'राजा' मूर्धाभिधितः अन्यः वा राजमानः 'प्रतिजन्यानि' । जन्यं युद्धं प्रति बलानीत्यर्थः । प्रत्यथिजनपदानि वा तानि 'विश्वा' सर्वाणि 'शुष्मेण' बलेन 'वीर्येण' शरीरसामर्थ्येन वा 'अभि' अभिमन्याक्रम्य 'तस्थौ' तिष्ठति । स इत्युक्तं क इत्याह । 'यः' 'बृहस्पतिं' बृहतां महतां पालयितारं देवमुक्तलक्षणं पुरोहितं वा 'सुभृतं' सुष्ठु हविः-स्रोत्रादिनाञ्चाच्छादनादिना वा 'विभर्ति' भरति 'वल्गूयति' स्तौति । 'वन्दते' नमस्करोति च 'पूर्वभाजम्' इतरेभ्यः प्रथमं^१ संभक्तारं^२ कृत्वा । एवं यः करोति स एव^३ तस्याविति ॥

स इत्क्षेति सुधित ओकसि स्वे तस्मा इळा पिन्वते विश्वदानीम् ।

तस्मै विशः स्वयमेवा नमन्ते यस्मिन्ब्रह्मा राजंनि पूर्व एति ॥ ८ ॥

सः । इत् । क्षेति । सुधितः । ओकसि । स्वे । तस्मै । इळा । पिन्वते । विश्वदानीम् ।

तस्मै । विशः । स्वयम् । एव । नमन्ते । यस्मिन् । ब्रह्मा । राजंनि । पूर्वः । एति ॥ ८ ॥

'स' 'इत्' स एव 'क्षेति' निवसति । 'सुधितः' सुष्ठु तुल्यः सन्^४ 'स्वे' स्वकीये एव 'ओकसि' सद्गने । स एव सष्टद्वो निर्बाधः सन् सुखिनास्ते । 'तस्मा' 'इळा' भूमिः 'विश्वदानीं' सर्वकालं^५ 'पिन्वते' वर्धते फलैः । 'तस्मै' 'विशः' प्रजाः 'स्वयमेव' 'नमन्ते' प्रणता भवन्ति । दण्डनमन्तरेण स्वयमेव दत्तकरा भवन्ति । 'यस्मिन्' 'राजंनि' 'ब्रह्मा' 'पूर्वः' प्रथमं पूज्यः सन् 'एति' गच्छति । वर्तत इत्यर्थः ॥

अप्रतीतो जयति सं धनानि प्रतिजन्यान्युत या सज्ज्या ।

अवस्यवे यो वरिवः कृणोति ब्रह्मणे राजा तमवन्ति देवाः ॥ ९ ॥

अप्रतिडटतः । जयति । सम् । धनानि । प्रतिजन्यानि । उत । या । सज्ज्या ।

अवस्यवे । यः । वरिवः । कृणोति । ब्रह्मणे । राजा । तम् । अवन्ति । देवाः ॥ ९ ॥

१. ख-ग-च-ण-न-भ-यः । २. त-सहता मन्त्राणाम् । ३. न-प्रथमसंभक्तारम् । ४. त-इत् । ५. त-सन् । कुत्र । ६. च-सर्वदा ।

स एव 'अप्रतीतः अन्यैरप्रतिगतः सन् यानि धनानि 'प्रतिजन्यानि प्रतिरूपधिजनसंबन्धीनि
'उत अपि च 'सजन्मना जनसंबन्धीनि 'धनानि 'सं 'जयति' । 'यः 'राजा 'अवस्यवे अवसीयसे'
धनरहिताय रक्षणमिच्छते 'ब्रह्मणे ब्राह्मणाय वा प्रीणममिच्छते बृहस्पतये वा 'वरिवः धनं 'वृणोति
करोति ददाति । स उक्तप्रकारेण सहान् भवति । 'सम् एव 'देवाः 'अवन्ति रक्षन्ति ॥

'इन्द्रश्च सोमम्' इति दशमी तृतीयसवने ब्राह्मणाच्छंसिनः प्रस्थितयाज्या । सूत्रितं च—
'इन्द्रश्च सोमं पिबतं बृहस्पते आ वो वहन्तु ससयो रघुव्यदः' (आश्व. श्रौ. ५. ५) इति ॥

इन्द्रश्च सोमं पिबतं बृहस्पतेऽस्मिन्यज्ञे सन्दसाना वृषणवसू ।

आ वां विशन्तिवन्देवः स्वाभुवोऽस्मे रयि सर्ववीरं नि यच्छतम् ॥ १० ॥

इन्द्रः । च । सोमम् । पिबतम् । बृहस्पते । अस्मिन् । यज्ञे । सन्दसाना ।

वृषणवसू इति वृषणवसू ॥ आ । वाम् । विशन्ति । इन्देवः । सुऽआभुवः ।

अस्मे इति । रयिम् । सर्ववीरम् । नि । यच्छतम् ॥ १० ॥

हे 'बृहस्पते त्वं 'इन्द्रश्च 'सोमं 'पिबतम् । कीदृशौ युवाम् । 'अस्मिन्यज्ञे 'सन्दसाना हव्यस्तौ
'वृषणवसू वर्धितुधनौ यजमानेभ्यो दीयमानधनावित्यर्थः । 'वां युवां 'स्वाभुवः सुष्ठु सर्वतो भवन्तः ।
कृत्स्नशरीरव्यापनसमर्थौ हव्यर्थः । तदज्ञाः 'इन्द्रवः सोमः 'विशन्तु युचयोः शरीरं प्रविशन्तु ।
'अस्मे अस्मभ्यं 'रयिं धनं 'सर्ववीरं सर्वयुग्राद्युपेतं 'नि 'यच्छतं वृत्तम् ॥

बृहस्पत इन्द्र वर्धतं नः सचा सा वां सुमतिर्भूत्वस्मे ।

अविष्टं धियं जिगृतं पुरंधीर्जजस्तमर्यो वनुषामरातीः ॥ ११ ॥

बृहस्पते । इन्द्र । वर्धतम् । नः । सचा । सा । वाम् । सुऽमतिः । सुतु । अस्मे इति ।

अविष्टम् । धियः । जिगृतम् । पुरंमऽधीः । जजस्तम् । अर्यः । वनुषाम् । अरातीः ॥ ११ ॥

हे 'बृहस्पते हे 'इन्द्र युवां 'नः अस्मान् 'वर्धतं वर्धयतं प्रबुद्धान् कुरुतम् । 'सा 'सुमतिः
युवयोरनुग्रहवृद्धिः 'अस्मे अस्मासु 'सचा सह 'भूतु भवतु । 'धियः कर्माणि 'अविष्टं रक्षतं पारं
नयतम् । 'पुरंधीः । पुरं शरीरं धीयते स्थाप्यते यामिमंतिभिस्ताः स्तुतीः 'जिगृतं प्रबुध्यतम् । 'वनुषां
संबन्धुनामस्याकम् 'अर्यः गन्त्रीः 'अरातीः । शत्रुनित्यर्थः । 'जजस्तं युध्यतं क्षपयतमित्यर्थः ॥
छन्दस्यरातिशब्दः स्त्रीलिङ्गः ॥ एवं स्तुतिं निगमय्याभीष्टं प्राप्तिवन् ॥ ॥ १२ ॥

वेदार्थस्य प्रकाशेन तमो हार्दं निवारयन् । पुमार्थानुरो देयाद्विद्यातीर्थमहेश्वरः ॥
श्रीमत्सायणमन्त्रीशो दासतय्यास्तृतीयके । अष्टके सप्तमाध्यायं व्याकाशीतिपेशालम् ॥

इति श्रीमद्राजाधिराजपरमेश्वरवैदिकमार्गप्रवर्तकश्रीवीरबुक्कभूपालसाह्यायपुरंधरेण
सायणाचार्येण विरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे अक्संहिताभाष्ये तृतीयाष्टके
सप्तमोऽध्यायः समाप्तः ॥

१. प-जयति संजयेत् । २. ख-ग-च-ण-न-म-अवसीयते । ३. ख-ग-च-ण-न-म-ल-इति ।
तत्पाठस्तु । ४. प-वां युवाम् । ५. त-क्षपयितुमित्यर्थः । ६. ग-ल-'समाप्तः' नास्ति ।

॥ श्रीगणेशाय नमः ॥

यस्य निःश्रुतं वेदा यो वेदेभ्योऽखिलं जगत् ।

निर्ममे तमहं वन्दे विद्यातीर्थमहेश्वरम् ॥

अथाष्टमं व्याख्यातुमारभते । 'इदमुत्पत्त्य' इत्येकादशचं षष्ठं सूक्तं वामदेवस्यापि त्रैष्टुभसुषो-
देवताकम् । 'इदमुत्पत्त्यं तु' इत्यनुकान्तम् । प्रातरनुवाके उपस्ये क्रतो त्रैष्टुभे छन्दस्याधिनशाके इदं
सूक्तम् । सूत्रितं च—'उपो वाजेनेवसु त्यत्' (आश्व. श्री. ४. १४) इति ॥

इदमुत्पत्त्युत्तमं पुरस्ताज्ज्योतिस्तमसो व्युनावदस्थात् ।

नूनं दिवो दुहितरौ विभातीर्गातुं कृणवन्नुपसो जनाय ॥ १ ॥

इदम् । ऊँ इति । त्यत् । पुरुऽतमम् । पुरस्तात् । ज्योतिः । तमसः । व्युनऽवत् । अस्थात् ।

नूनम् । दिवः । दुहितरः । विऽभातीः । गातुम् । कृणवन् । उपसः । जनाय ॥ १ ॥

वदसु पुरतो इक्ष्यमानमिदं पश्यत् तदस्माभिः स्तुत्यं सर्वप्रसिद्धं पुरस्तमम् अत्यन्तप्रभूतं
ज्योतिः तेजः व्युनावत् ॥ वेतेः कान्तिकर्मण इदम् ॥ प्रकृष्टकान्तिसत् । अथवा व्युनमिति
प्रज्ञानाम् । प्रज्ञोपेतम् । सर्वस्य प्रज्ञापकमित्यर्थः । कीदृक् तेजः । पुरस्तात् पूर्वस्यां दिशि तमसः
अन्धकारात् अस्थात् उदतिष्ठन् । एवं सति नूनं सत्यं दिवः आदित्यस्य दुहितरः दुहितृस्थानीयाः
विभातीः त्रिभानं कुर्वतीः उपसो जनाय यजमानानां गातुं गमनं गमनादित्यापारसामर्थ्यं
कृणवन् अकुर्वन् ॥

अस्थुरुचित्रा उपसः पुरस्तान्मिताईव स्वरवोऽध्वरेषु ।

व्यं ब्रजस्य तमसो द्वारोच्छन्तीरब्रजुचयः पावकाः ॥ २ ॥

अस्थुः । ऊँ इति । चित्राः । उपसः । पुरस्तात् । मिताऽईव । स्वरवः । अध्वरेषु ।

वि । ऊँ इति । ब्रजस्य । तमसः । द्वारा । उच्छन्तीः । अब्रजन् । शुचयः । पावकाः ॥ २ ॥

चित्राः चायनीयाः उपसः पुरस्तात् पूर्वस्यां दिशि अस्थुः तिष्ठन्ति । व्यासा
ह्वयर्थः । तत्र दृष्टान्तः । अध्वरेषु मिताः खाताः स्वरवः यूपाः इव । ते यथा वेद्याः पुरतो
भासन्ते तद्वत् । यद्यपि स्वरुशब्दो यूपच्छेदपतितप्रथमशकलवाची 'यः प्रथमः शकलः परापतेत्स स्वरुः
कार्यः' इत्युक्तत्वात् तथाप्यत्र मितशब्दश्रवणात् 'चपाळवन्तः स्वरवः' (ऋ. सं. ३. ८. १०)
इत्यादौ तथा दर्शनाच्चात्र यूपवचनः । ताः ब्रजस्य वारकस्य तमसो द्वारा द्वाराणि वि उच्छन्तीः
शुचयः दीप्ताः पावकाः शोधिकाः अब्रजन् व्यावृण्वन् ॥

१. स-अथ तृतीयस्याष्टमाध्यायव्याख्यानमारभते । २. च-फ-विभातीरुपसो जनाय गातुं कृणवन्
आविर्भावं कुर्वन् । ३. प-चायनीयाः आघनीयाः । ४. ख-ग-ण-आवारकस्य; घ-प-अन्धकारस्य;
च-फ-भ-आवरकस्य । ६. च-आवृण्वन्; प-व्यवृण्वन् । उ पूर्णः ।

उच्छन्तीरद्य चितयन्त भोजान्राधोदेयायोषसो मधोनीः ।

अचित्रे अन्तः पणयः ससन्त्वबुध्यमानास्तमसो विमध्ये ॥ ३ ॥

उच्छन्तीः । अद्य । चितयन्तु । भोजान् । राधःऽदेयाय । उषसः । मधोनीः ।

अचित्रे । अन्तरिति । पणयः । ससन्तु । अबुध्यमानाः । तमसः । विमध्ये ॥ ३ ॥

अद्य अस्मिन् दिने उच्छन्तीः तमः विवासयन्त्यः मधोनीः धनवत्यः उषसः भोजान् भोजयितुं यजमानान् तेषां राधोदेयाय सोमादिधनदानाय चितयन्त प्रज्ञापयन्ति । अचित्रे अचायनीये तमसो विमध्ये^१ । अत्यन्तगाढान्धकारे ह्यर्थः । तत्र पणयः वणिज इवादातारः अबुध्यमानाः ससन्तु स्वपन्तु ॥

कुविस्स देवीः सनयो नवो वा यामो बभूयादुषसो वो अद्य ।

येना नवगवे अङ्गिरे दशगवे सप्तार्ये रेवती रेवदूष ॥ ४ ॥

कुविः । सः । देवीः । सनयः । नवः । वा । यामः । बभूयात् । उषसः । वः । अद्य ।

येन । नवऽगवे । अङ्गिरे । दशऽगवे । सप्तऽआर्ये । रेवतीः । रेवत् । ऊष ॥ ४ ॥

हे देवीः द्योतमानाः उषसो वः युष्मान् सनयः पुराणः नवो वा यामः गमनसाधनः सः^२ रथः अद्य अस्मिन् यागदिने कुविः बहुवारं बभूयात् भवेत् गच्छेदित्यर्थः । येन रथेन हे रेवतीः धनवत्यो यूरं नवगवे दशगवे सप्तार्ये सप्तच्छन्दोयुक्तमुखे अङ्गिरे अङ्गिरोगे । तौ^३ द्वौ तत्र येऽप्यङ्गिरसः^४ तेषां गणे । तथान्यत्र 'नवगवो नु दशगवो अङ्गिरस्तमः' (क. सं. १०. ६२. ६) इति । रेवत् धनवत् यथा भवति तथा ऊष विभातं कृतवत्यः ॥ वसेर्युच्छनकर्मणो लिप्सध्यम-बहुवचनस्येदं रूपम् ॥

यूयं हि देवीर्ऋतुगुम्भिरथैः परिप्रयाथ भुवनानि सद्यः ।

प्रबोधयन्तीरुषसः ससन्तं द्विपात्तुष्पाच्चरथाय जीवम् ॥ ५ ॥

यूयम् । हि । देवीः । ऋतयुक्ऽभिः । अथैः । परिऽप्रयाथ । भुवनानि । सद्यः ।

प्रबोधयन्तीः । उषसः । ससन्तम् । द्विऽपात् । चतुऽपात् । चरथाय । जीवम् ॥ ५ ॥

हे देवीः द्योतमानाः उषसः यूयं हि खलु ऋतयुग्मिः यज्ञगामिभिः अथैः भुवनानि सद्यः परिप्रयाथ परितः प्रकृष्टं गच्छथ । किं कुर्वत्यः । ससन्तं स्वपन्तं द्विपाच्चतुष्पात् मनुष्य-

१. त-विमये अन्धकारस्य अन्तर्मये । २. ख-ग-च-ण-भ-सः नारित । ३. त-यद्वेते त्रयोऽप्यङ्गिरसः ।

गवाक्षिलक्षणं^१ वजीवं^२ चरधाय चरणाय गमनावित्यवहाराय^३ प्रबोधयन्तीः प्रबोधयन्त्यः सत्यः
परिग्रयाथ ॥ १ ॥

कं स्विदासां कतुमा पुराणी यया विधानां विदुर्भूषणाम् ।

शुभं यच्छुभ्रा उषसश्चरन्ति न वि ज्ञायन्ते सदृशीर्युयाः ॥ ६ ॥

कं । स्वित् । आसाम् । कतुमा । पुराणी । यया । विधानां । विदुः । भूषणाम् ।

शुभम् । यत् । शुभ्राः । उषसः । चरन्ति । न । वि । ज्ञायन्ते । सदृशीः । अर्जुयाः ॥ ६ ॥

व आसाम् उपसां मध्ये^४ व क्स्वित्^५ अभूदथ^६ व कतुमा^७ व पुराणी पुरातनी । व यया^८ व ऋभूणां
संबन्धीति^९ विधानां चमसादिनिर्माणानि^{१०} विदुः^{११} अकुर्वन् क्रमवः । व यत्^{१२} याश्च^{१३} उपसः^{१४} व शुभ्राः
दीप्ताः^{१५} व शुभं^{१६} चरन्ति शोभां दीप्तिं कुर्वन्ति । ताः^{१७} व अर्जुयाः^{१८} अक्षीणां^{१९} नित्यनूतनाः^{२०} व न^{२१} वि^{२२} ज्ञायन्ते ।
यतः^{२३} व सदृशीः^{२४} सदृश्यः सर्वेष्वपि विषयेष्वेकरूपा अतोऽद्यतन्य एता एताः पुराण्य इति न ज्ञायन्ते ।
उषासादय^{२५} 'सदृशीरद्य सदृशीरिदुः श्वः' (ऋ. सं. १. १२३. ८) इत्यत्र प्रतिपादितम् ॥

ता या ता भद्रा उषसः पुरासुरभिष्टिशुभ्राना ऋतजातसत्याः ।

यास्वीजानः शंसमान उक्थैः स्तुवच्छंसन्द्रविणं सद्य आप ॥ ७ ॥

ताः । य । ताः । भद्राः । उषसः । पुरा । आसुः । अभिष्टिशुभ्राः । ऋतजातसत्याः ।

यासु । ईजानः । शंसमानः । उक्थैः । स्तुवन् । शंसन् । द्रविणम् । सद्यः । आप ॥ ७ ॥

व ता^१ व । वेति प्रसिद्धी । ताः^२ खलूपकारिण्यः^३ व ता^४ व भद्राः^५ कल्याण्यः^६ स्तुस्था वा^७ उपसः^८
व पुरा पूर्वम्^९ आसुः^{१०} अभवन् । व अभिष्टिशुभ्राः^{११} अभिगमनमात्रेण^{१२} शुद्धं धनं यासां ताः । व ऋतजात-
सत्याः । कर्ताथं यज्ञाय^{१३} जाताश्च ताः सत्याः सत्यकलाश्च तादृश्याः । व यासु उपसु^{१४} ईजानः^{१५} यामं
कुवाणः^{१६} उक्थैः^{१७} शस्त्रैः^{१८} शंसमानः^{१९} शंसमानः^{२०} व स्तुवन्^{२१} सामभिः^{२२} स्तोत्रं^{२३} निष्पादयन्^{२४} शंसन्^{२५} शस्त्राणि
कुर्वन्^{२६} द्रविणं धनं^{२७} सद्यः^{२८} आप^{२९} प्राप्नोति । ता भद्रा इति संबन्धः ॥

ता आ चरन्ति समना पुरस्तात्समानतः समना पप्रथानाः ।

ऋतस्य देवीः सदसो बुधाना गवां न सर्गी उपसो जरन्ते ॥ ८ ॥

ताः । आ । चरन्ति । समना । पुरस्तात् । समानतः । समना । पप्रथानाः ।

ऋतस्य^१ देवीः । सदसः । बुधानाः । गवां । न । सर्गीः । उपसः । जरन्ते ॥ ८ ॥

१. ख-ग-च-ण-प-फ-भ-अभूत् । २. त-कतुमा च । ३. ख-ग-घ-च-ण-म-ल-स- 'न' नास्ति ।
४. ख-ग-ण-त-न-म-ल-यथा; स-तथा । ५. त-उषसा सादृश्यम्; न-उषस सादृश्यम् । ६. ख-ग-घ-
न-प-म-ल-स-स्वरूपकारिण्यः; च-फ-स्वरूपकारिण्यः ।

१ताः उपसः १आ सर्वतः १वरन्ति । १समना^१ सर्वतः समानाः^१ १पुरस्तात् पूर्वस्थां दिशि १समानतः समानाद्देशात् अन्तरिक्षात्^२ १समना सर्वतः^३ १पप्रथानाः प्रथमानाः^४ १कृतस्य यज्ञस्य १सदसः सदः । तत्रत्यम् ऋत्विग्विरादिकम्^५ इत्यर्थः । १बुधानाः बोधयन्त्यः ॥ अन्तर्भावितपथार्थोऽयम् ॥ एवं महानुभावाः १उपसो १जरन्ते स्तूयन्ते । १गवां १सर्गाः १न उदकानां सृष्टय इव । 'गवां सर्गां न रश्मयः' (क्र. सं. ४. ५२. ५) इति हि श्रुतम् । ता यथा सर्वत्र प्रसंगादुपकारत्वाच्च स्तूयन्ते तद्वत् ॥

ता इहैवेव समना समानीरर्भीतवर्णा उपसश्चरन्ति ।

गृहन्तीरभ्वमसितं रुशङ्गिः शुक्रास्तनूभिः शुचयो रुचानाः ॥ ९ ॥

ताः । इत् । नु । एव । समना । समानीः । अर्भीतवर्णाः । उपसः । चरन्ति ।

गृहन्तीः । अभ्वम् । असितम् । रुशङ्गिः । शुक्राः । तनूभिः । शुचयः । रुचानाः ॥ ९ ॥

१ताः^६ १एव उपसः । इदिति पूरणः । १नु अद्य १समना समानाः एकदेश्यर्थः । १समानीः एकरूपाः १अर्भीतवर्णाः अर्हिसितवर्णाः^७ अपरिमितवर्णा वा १उपसश्चरन्ति सर्वतः । किं कुर्वन्त्यः । १अभ्वम् । महानुभावाः । अतिमहत् १असितं कृष्णं रूपं^८ १गृहन्तीः गोपयन्त्यः १रुशङ्गिः रोचमानैः १तनूभिः स्वशरीरैः १शुक्राः वीसाः १शुचयः शुद्धाः १रुचानाः रोचमाना रोचयन्त्यो वा ॥

रथि दिवो दुहितरो विभातीः प्रजावन्तं यच्छतास्मासु देवीः ।

स्योनादा वः प्रतिबुध्यमानाः सुवीर्यस्य पतयः स्याम ॥ १० ॥

रथिम् । दिवः । दुहितरः । विभातीः । प्रजावन्तम् । यच्छत । अस्मासु । देवीः ।

स्योनात् । आ । वः । प्रतिबुध्यमानाः । सुवीर्यस्य । पतयः । स्याम ॥ १० ॥

हे १दिवो १दुहितरः द्योतमानस्यादित्यस्य दुहितृस्थानीयाः १विभातीः विभात्यो विशेषेण भागं कुर्वन्त्यः^९ १अस्मासु १प्रजावन्तं १रथि पुत्राद्युपेतं धनं १यच्छत दत्त । हे १देवीः देव्यः १स्योनात् सुखात् निमित्तभूतात् १वः युष्मान् १प्रतिबुध्यमानाः प्रतिबोधयन्तो वयं १सुवीर्यस्य १पतयः १स्याम । पुत्रादिसहितस्य धनस्य पालका भवेम^{१०} ॥

'तद्वो दिवः' इति व्युष्टायां जपेत् ॥

१. ख-ग-ण-भ-ल-समानाः; च-समनाः; त-प-समना सर्वतः समानाः समेन । २. त-एकरूपादन्तरिक्षात् । ३. ख-ग-व-ण-भ-ल-स-सर्वतः नास्ति । ४. ख-ग-प-भ-समेन प्रथमानाः । ५. ख-ग-प-च-ण-भ-ऋत्विगादिकम्; ल-ऋत्विग्यशादिकम्; स-ऋत्विग्यशादिकम् । ६. ख-प-क-भ- ता इत् ताः । ७. ख-ग-क-भ- अर्हिसितवर्णाः नास्ति । ८. च-तमोरूपम् । ९. त-कुर्वन्त्यः सस्यः । १०. प- भवेम । आ पूरणः ।

तद्वो दिवो दुहितरो विभातीरुपं ब्रुव उषसो यज्ञकैतुः ।

वयं स्याम यज्ञसो जनेषु तद्व्योश्च धृत्वां पृथिवी च देवी ॥ ११ ॥

तत् । वः । दिवः । दुहितरः । विभातीः । उप । ब्रुवे । उषसः । यज्ञकैतुः ।

वयम् । स्याम । यज्ञसः । जनेषु । तत् । व्योः । च । धृत्वाम् । पृथिवी । च । देवी ॥ ११ ॥

हे ऽदिवो ऽदुहितरः हे ऽउषसः ऽविभातीः^१ ऽवः युस्मान् ऽतत् उत्तरार्धप्रथमपादेन वक्ष्यमाणं फलं ऽयज्ञकैतुः । यज्ञ एव कैतुः प्रज्ञापको यस्य तादृशोऽहम् ऽउप ऽब्रुवे उपेय प्रवीमि । अथ बहुवचुष्यते । ऽवयं स्तुवन्तः^२ ऽजनेषु अस्मत्समानेषु मध्ये ऽयज्ञसः कीर्तिः अक्षस्य^३ वा^४ स्वाग्निः ऽस्याम् । तत् यज्ञः ऽव्योः ऽपृथिवी ऽच देवी ऽधृत्वां धारयताम्^५ ॥ ॥ २ ॥

‘प्रति प्या’ इति सप्तचं सप्तमं सूक्तं वामदेवस्यार्चैः गायत्रमुपोदेवताकम् । ‘प्रति प्या सप्त गायत्रम्’ इत्यनुक्रमणिका । प्रातरनुवाक उपस्थे कृतौ गायत्रे छन्दस्याश्विनशक्ने चेदं शस्यम् । ‘अथोपस्यः प्रति प्या सूनरी’ (आश्व. श्री. ४. १४) इति हि सूत्रितम् ॥

प्रति प्या सूनरी जनी व्युच्छन्ती परि स्वसुः । दिवो अदक्षि दुहिता ॥ ११ ॥

प्रति । प्या । सूनरी । जनी । व्युच्छन्ती । परि । स्वसुः । दिवः । अदक्षि । दुहिता ॥ १ ॥

‘स्या सा संस्तुयमाना’^१ सूनरी सुष्ठु प्राणिनां नेत्री ऽजनी जनयित्री फलाणां ऽस्वसुः स्वसृष्ट्यानीयाया रात्रेः ऽपरि उपरिभागे रात्रिपर्यवसानकाले व्युच्छन्ती तमो विवासयन्ती । ‘स्वसा स्वस्ते ज्यायस्यै’ (ऋ. सं. १. १२४. ८) इत्युक्तम् । ऽदिवः द्योतमानस्यादित्यस्य ऽदुहिता उषाः ऽप्रति ऽअदक्षि प्रतिदृश्यते सर्वैः ॥

अश्वेव चित्रारुषी माता गवामृतावरी । सर्वाभूदश्विनोरुषाः ॥ २ ॥

अश्वऽश्व । चित्रा । अरुषी । माता । गवाम् । ऋतऽवरी । सर्वा । अभूत् । अश्विनोः । उषाः ॥ २ ॥

‘अश्वेव चित्रा चायनीया अरुषी रोचमाना गवां रस्मीनां माता निर्मात्री ऽऋतावरी यज्ञवती ऽउषाः अश्विनोः सखा समानख्याना सह स्तूयमाना अभूत् भवति । अश्विनोः उषसा’ सह स्तूयमानत्वात् सखित्वे परस्परम् ॥

उत सर्वास्यश्विनोरुत माता गवामसि । उतोषो वस्व ईशिषे ॥ ३ ॥

उत । सर्वा । असि । अश्विनोः । उत । माता । गवाम् । असि । उत । उषः । वस्व । ईशिषे ॥ ३ ॥

१. प-विशेषेण भातु (? नं) कुर्वन्त्यः; त-विभातीर्विविधमानाः । २. ख-ग-च-ण-फ-भ-ल-ब्रुवन्तः; प-स-‘स्तुवन्तः’ नास्ति । ३. प-‘अक्षस्य वा’ नास्ति । ४. ख-ग-च-ण-फ-भ-धारयताम् । च पूरणः । ५. स-वामदेव्यम् । ६. त-प्रस्तूयमाना । ७. ख-ग-ण-भ-स-उषा उषसः; घ-उषसः ।

उत अपि च वअश्विनोः वसखा^१ वअसि । उत अपि च गवां रश्मिनां वमाता वअसि । उत अपि च हे उषः ववस्वः धनस्य वईश्वरे ईश्वरा^२ भवसि ॥

यावयद्द्वेषसं त्वा चिकित्स्वित्सूनुतावरि । प्रति स्तोमैरभुत्स्महि ॥ ४ ॥

यवयत्तुद्वेषसम् । त्वा । चिकित्स्वित् । सूनुताऽवरि । प्रति । स्तोमैः । अभुत्स्महि ॥ ४ ॥

यावयद्द्वेषसम्^१ । यवयन्तो वियुज्यमाना द्वेषांसि द्वेष्टारो यस्यास्तादृशी । पृथक्क्रियन्ते द्वेषा-
स्यनयेति वा^२ । रात्रौ हननायोज्युक्ता द्वेषिण उषःकाले हि पलायन्ते^३ । तादृशीं चिकित्स्वित् ज्ञापयन्तीं
एत्वा त्वां वसूनुतावरि^४ । सूनुतेति^५ बाङ्नाम । तद्वति^६ देवि वस्तोमैः स्तुतिभिः प्रति वअभुत्स्महि
प्रतिबोधयामः । स्तुम इत्यर्थः ॥

प्रति भद्रा अदक्षत गवां सर्गा न रश्मयः । ओषा अप्रा उरु जयः ॥ ५ ॥

प्रति । भद्राः । अदक्षत । गवां । सर्गाः । न । रश्मयः । आ । उषाः । अप्राः । उरु । जयः ॥ ५ ॥

वभद्राः स्तुत्याः वरश्मयः वप्रति वअदक्षत प्रतिदृश्यन्ते । गवां उदकानां वसर्गा वन^७ वर्षधारा
ह्वेयम् उषाः वउरु वजयः महत्तेजः वआ वअप्राः आपूरयत् ॥

आपृषुषीं विभावरि व्यावज्योतिषा तमः । उषो अनु स्वधामिव ॥ ६ ॥

आपृषुषीं । विभावरि । व्यावज्योतिषा । तमः । उषः । अनु । स्वधाम् । अव ॥ ६ ॥

हे विभावरि विभावति उषः त्वम् आपृषुषी आपूरयन्ती तेजसा जगत् व्योतिषा तेजसा
वतमः अन्धकारं व्यावः व्यावृणोः । किञ्च वअनु^८ पश्चात्^९ वस्वधां हविलक्षणमन्नम् अव रक्ष ॥

‘आ^{१०} धां तनोषि’ इत्येषा देवानां हविःषु उषलोऽनुवाक्या । सूत्रितं च—‘आ धां तनोषि
रश्मभिरावहन्ती पोष्या वायाणि’ (आश्व. औ. ६. १४) इति^{१०} ॥

आ धां तनोषि रश्मभिरान्तरिक्षमुरु प्रियम् । उषः शुक्रेण शोचिषा ॥ ७ ॥

आ । धाम् । तनोषि । रश्मिभिः । आ । अन्तरिक्षम् । उरु । प्रियम् । उषः । शुक्रेण । शोचिषा ॥ ७ ॥

हे उषः वरश्मिभिः वधां दिवम् वआ वतनोषि । उरु विस्तीर्णं वप्रियम् वअन्तरिक्षं रश्मिभिः
वआ तनोषि । वशुक्रेण दीप्तेन वशोचिषा प्रकाशेन युक्ता सती एवं करोषि ॥ ३ ॥

१. त-सखा सखी । २. ख-ग-च-ण-प-फ-भ- ईश्वरी; ल-स-ईश्वरः । ३. प-ल-यवयद्द्वेषसम् ।
४. ख-ग-च-ण-भ-ल-स-‘वा’ नास्ति । ५. ख-ग-च-ण-प-भ-पलायन्त इत्यर्थः । ६. ख-ग-च-ण-
प-फ-भ- हे सूनुतावरि । ७. प-सत्यवाभवति । ८. ख-ग-च-ण-भ-गवां सर्गा न उदकानाम् ।
९. ख-ग-च-ण-न-भ-ल-स-‘अनु पश्चात्’ नास्ति । १०. ख-ग-च-ण-भ-ल-स-‘आ धां...इति’ नास्ति ।

‘तदेवस्य’ इति सप्तचर्ममष्टमं सूक्तं वामदेवस्थायं जागतं सावित्रम् । तथा चाबुक्रन्त्यते—
‘तदेवस्य सावित्रं तु जागतम्’ इति । आभिष्टुविके तृतीयेऽहनि वैश्वदेवशस्त्रे सावित्रनिविद्वानमिदम्^१ ।
तथा च सूत्रितं—‘तदेवस्य वृतेन द्यावापृथिवी इति तित्रः’ (आश्व. श्री. ७. ७) इति ॥

तदेवस्य सवितुर्वार्यं महदवृणीमहे असुरस्य प्रचेतसः ।

छर्दिर्येन दाशुषे यच्छति त्मना तन्नो मुह्यं उदयान्देवो अक्तुमिः ॥ १ ॥

तत् । देवस्य । सवितुः । वार्यम् । महत् । वृणीमहे । असुरस्य । प्रचेतसः ।

छर्दिः । येन । दाशुषे । यच्छति । त्मना । तत् । नः । मुह्यन् । उत् । अयान् । देवः । अक्तुमिः ॥ १ ॥

‘सवितुः प्रेरकस्य’ ‘देवस्य’ ‘वार्यं वरणीयं’ ‘महत् पूज्यं’ ‘तत् धनं’ ‘वृणीमहे प्रार्थयामः ।
‘असुरस्य । असुर्यलम् । तद्वतः’ ‘प्रचेतसः प्रकृष्टमतेः’^२ । देवस्येति संबन्धः । ‘येन धनेन युक्तः सन्
‘छर्दिः । गृह्णामैतत् । गृहोपलक्षितं धनजातं’ ‘दाशुषे हविर्देववते यजमानाय’ ‘त्मना आत्मनैव
‘यच्छति’ ‘तत्’ ‘छर्दिः’ ‘महान्’ ‘देवः सविता’ ‘अक्तुमिः रात्रिमिः । एतद्वहामस्युपलक्षणम् । सर्वैः
‘दिवसैः सर्वेषु दिवसेषु’ ‘नः अस्माकम्’ ‘उदयान् उद्यच्छतु करोत्यिदमर्थः । यद्वा । छर्दिरिति तेजोनाम ।
तत्रेज उद्यच्छसिति ॥

दिवो धर्ता भुवनस्य प्रजापतिः पिशङ्गं द्रापिं प्रति मुञ्चते कविः ।

विचक्षणः प्रथयन्नापृणन्नुर्वर्जीजनत्सविता सुभ्रमुक्थ्यम् ॥ २ ॥

दिवः । धर्ता । भुवनस्य । प्रजापतिः । पिशङ्गम् । द्रापेम् । प्रति । मुञ्चते । कविः ।

विचक्षणः । प्रथयन् । आपृणन् । उरु । अजीजनत् । सविता । सुभ्रम् । उक्थ्यम् ॥ २ ॥

‘दिवः’ ‘द्यौलोकस्य’ ‘धर्ता धारकः । न केवलं दिव एव अपि तु’ ‘भुवनस्य कृत्स्नस्थापि
‘लोकस्य धर्ता’ ‘प्रजापतिः प्रजानां प्रकाशवृष्ट्यादिना पालयिता’ ‘कविः प्राज्ञो देवः’ ‘पिशङ्गं’ ‘द्रापिं
‘हिंस्रमयं कवचं’ ‘प्रति’ ‘मुञ्चते । आच्छादयति प्रत्युदयम् ।’ ‘विचक्षणः विविधं द्रष्टा स एव देवः’^३
‘प्रथयन् प्रख्यापयन् तेजः’ ‘आपृणन् आपूरयन् परितः’ ‘उरु प्रभूतं’ ‘सुभ्रं सुखम्’ ‘उक्थ्यं स्तुत्यम्
‘अजीजनत् उत्पादयति ॥

१. ख-ण-न-भ-ल-सावित्रं निविद्वानम् ; स-सावित्रं निविद्वानीयम् । २. क-ग-ण-भ-ल-स-
प्रकृष्टमतेः ; व-प्रकृष्टस्य ; च-प्रकृष्टतमस्य । ३. प-देवः सविता ।

आप्रा रजोसि दिव्यानि पार्थिवा श्लोकं देवः कृणुते स्वाय धर्मणे ।

प्र बाहू अस्त्राकसविता सर्वीमनि निवेशयन्प्रसुवन्नक्तुभिर्जगत् ॥ ३ ॥

आ । अप्राः । रजोसि । दिव्यानि । पार्थिवा । श्लोकम् । देवः । कृणुते । स्वाय । धर्मणे ।

प्र । बाहू इति । अस्त्राक् । सविता । सर्वीमनि ।

निवेशयन् । प्रसुवन् । अक्तुऽभिः । जगत् ॥ ३ ॥

अयं ऽदेवः सविता ऽदिव्यानि सुसंवन्धीनि ऽपार्थिवा पार्थिवानि^१ ऽरजोसि लोकान् । तिस्रः खलु^२ यावः पृथिव्यश्च । ‘ तिस्रो भूमीर्धारयन् धीरुत द्यून् ’ (अ. सं. २. २७. ८) इति हि श्रुतम् । ऽआप्राः । आपूरयति स्वाभिर्भाभिर्देवः । ऽस्वाय ऽधर्मणे स्वकीयाय धारणाय ऽश्लोकं प्रशस्तिं ऽकृणुते करोति । ऽसविता ऽसर्वीमनि प्रसवेऽनुज्ञायां निमित्तायां ऽबाहू स्वीयौ ऽप्र ऽअस्त्राक् प्रसृजति । प्रसारयतीत्यर्थः । किं कुर्वन् । ऽअक्तुभिः कान्तिभिः ऽजगत् ऽनिवेशयन् स्वस्वकार्यं स्थापयन् ऽप्रसुवन् प्रेरयन् । अथवा अक्तुभिरिति राज्ञिनाम । तदुपलक्षितैः सर्वैर्वासरैः सर्वेष्वपि दिनेष्वेव करोतीत्यर्थः ॥

अदाभ्यो भुवनानि प्रचाकशद्व्रतानि देवः सविताभि रक्षते ।

प्रास्त्राग्बाहू भुवनस्य प्रजाभ्यो धृतव्रतो महो अजमस्य राजति ॥ ४ ॥

अदाभ्यः । भुवनानि । प्रचाकशत् । व्रतानि । देवः । सविता । अभि । रक्षते ।

प्र । अस्त्राक् । बाहू इति । भुवनस्य । प्रजाभ्यः । धृतऽव्रतः । महः । अजमस्य । राजति ॥ ४ ॥

ऽसविता ऽदेवः ऽअदाभ्यः अन्यैरहिंसितः सन् ऽभुवनानि ऽप्रचाकशत् दीपयन् ऽव्रतानि कर्माणि प्राणिनाम् ऽअभि ऽरक्षते । ऽभुवनस्य लोकस्य ऽप्रजाभ्यः^३ तत्रत्याभ्यः^३ ऽबाहू स्वीयौ ऽअस्त्राक् प्रसारयति । स्वस्वकर्मणे अनुजानातीत्यर्थः^४ । सर्वेभ्यापाराणां सूर्याधीनत्वात् । ‘ सविता वै प्रसवानामीधे ’ (ऐ. ब्रा. १. १६) इति हि श्रुतिः । ऽधृतव्रतः धृतकर्मां स तथा कुर्वन् ऽमहः महतः ऽअजमस्य जगतः ऽराजति ईश्वरो भवति ॥

त्रिरन्तरिक्षं सविता महित्वना त्री रजोसि परिभूस्त्रीणि रोचना ।

तिस्रो दिवः पृथिवीस्तिस्र इन्वति त्रिभिर्व्रतैर्भि नो रक्षति त्सना ॥ ५ ॥

त्रिः । अन्तरिक्षम् । सविता । महिऽत्वंना । त्री । रजोसि । परिऽभूः । त्रीणि । रोचना ।

तिस्रः । दिवः । पृथिवीः । तिस्रः । इन्वति । त्रिऽभिः । व्रतैः । अभि । नः । रक्षति । त्सना ॥ ५ ॥

१. त-पृथिवीसंवन्धीनि । २. ग-च-ण-भ-तु । ३. ख-प-भ-ल-प्रजाभ्यस्तत्राभ्यः; ग-च-प्रजा-पतयस्तत्राभ्यः; ग-प्राजापतयस्तत्राभ्यः । ४. ख-ग-च-ण-प-भ-अनुज्ञापयतीत्यर्थः ।

अयं षसविता षत्रिः त्रिभेदम् षअन्तरिक्षम् । अन्तरा क्षान्तं भवति जगदित्यन्तरिक्षम् । षपरिशुः परिभविता^१ सन् षमहिरवना महित्वेन षइन्वति व्याप्नोति । 'वायुविबुद्धरुणाख्याख्यो लोकः अन्तरिक्षभेदाः स वायुलोकं स वरुणलोकम्' (कौ. उ. १. ३) इत्यादिश्रुतेः । षत्री षरजांसि रजनात्मकानि त्रीणि क्षित्यन्तरिक्षबुलक्षणान् त्रीन् लोकान् इन्वति । पूर्वमन्तरिक्षस्यैवावान्तरभेद उक्तः इह तु सामान्याकारेणैव पुनरुक्तिः । षत्रीणि षरोचना रोचनानि रोचमानान् अग्निवाचादित्यान् उक्तस्थानत्रयस्वामित्वेन इन्वति । पूर्वमन्तरिक्षस्यैवावान्तरभेद उक्तः । अथ शुषुषिव्योरवान्तरभेद उच्यते । षतिस्त्रो षदिवः इन्द्रप्रजापतिसत्याख्यान्^२ त्रीन् लोकान् इन्वति । तथा षतिस्रः षपृथिवीः इन्वति । क्षित्यवान्तरभेदान् लोकान् इन्वति । एवं सर्वत्र व्याप्तो देवः षत्रिभिर्व्रतैः कर्मभिः उष्णवर्षहिमाख्यैः षनः अस्मान् षमना आत्मनैव स्वीयानुग्रहबुद्धयैव षभिः षरक्षति अभिरक्षतु । परिपालयतु ॥

बृहत्सुभ्रः प्रसवीता निवेशनो जर्गतः स्थातुरुभयस्य यो वशी ।

स नो देवः सविता शर्म यच्छत्वस्मे क्षयाय त्रिवरूथमंहसः ॥ ६ ॥

बृहत्सुभ्रः । प्रसविता । निवेशनः । जर्गतः । स्थातुः । उभयस्य । यः । वशी ।

सः । नः । देवः । सविता । शर्म । यच्छतु । अस्मे इति । क्षयाय । त्रिवरूथम् । अंहसः ॥ ६ ॥

यः षबृहत्सुभ्रः प्रभूतधनः प्रभूतसुखो^३ वा^४ षप्रसविता प्रकर्षणानुज्ञाता कर्मणां षनिवेशनः सर्वैर्गन्तव्यः । षजर्गतः जङ्गमस्य षस्थातुः स्थावरस्य षउभयस्य षयो षवशी षसः सहान् षसविता षदेवः षनः अस्मभ्यं षशर्मं सुखं षयच्छतु । कीदृशं शर्म । षत्रिवरूथम् । त्रीणि वरूथानि गृहाणि स्थानानि क्षित्यादीनि यस्य तत्तादृशम् । षअस्मे अस्माकम् षअंहसः पापस्य षक्षयाय भवति शेषः ॥

राजकवे 'आगन्देवः' इत्येपाधनुवचनीया । सूत्रितं च—'आगन्देव ऋतुभिर्वर्धतु क्षयमित्यर्थं च आरमेत्' (आश्व. श्रौ. ४. ४) इति ॥

आगन्देव ऋतुभिर्वर्धतु क्षयं दधातु नः सविता सुप्रजामिषम् ।

स नः क्षुपाभिरहमिथ जिन्वतु प्रजावन्तं रयिमस्मे सार्मिन्वतु ॥ ७ ॥

आ । अगन् । देवः । ऋतुऽभिः । वर्धतु । क्षयम् । दधातु । नः । सविता । सुप्रजाम् । इषम् ।

सः । नः । क्षुपाभिः । अहमिः । च । जिन्वतु ।

प्रजाऽवन्तम् । रयिम् । अस्मे इति । सम् । इन्वतु ॥ ७ ॥

षदेवः षसविता षऋतुभिः सह षआगन् आगच्छतु ॥ गमेल्लिङ् रूपम् ॥ किञ् षक्षयं गृहं षवर्धेतु वधेयतु । षनः अस्माकं षसुप्रजां शोभनपुत्राणुपेतम् षइषम् अन्नं षदधातु दधातु । षसः एव

१. ख-प-फ-भ-परितो भविता । २. ख-भ-अग्नीन्द्रप्रजापतिसत्याख्यान्, फ-अग्नीन्द्रप्रजापति-रित्याख्यान् । ३. ख-न-च-ण-भ-प्रभूतसुखो वा नास्ति ।

५नः अस्मान् ५क्षपाभिः रात्रिभिः ५अहमिश्च । सर्वेषु दिनेष्वित्यर्थः । ५जिन्वतु प्रीणयतु धनादिभिः^१ ।
५अस्मे अस्मासु ५प्रजावन्तं ५रयि ५समिन्वतु व्याप्नोतु । प्रापयवित्यर्थः ॥ ॥ ४ ॥

‘अभूदेवः’ इति षट्च नवमं सूक्तं वामदेवस्यापि सावित्रम् । अन्त्या त्रिष्टुप् शिष्टास्त्रिष्टुक्कन्त-
परिभाषया जगत्स्य । तथा चानुक्रमणिका—‘अभूदेवः षट् त्रिष्टुक्कन्तम्’ इति । अग्निष्टोमे वैश्वदेव-
शब्दे सावित्रनिविद्धानमिदम्^२ । तथा च सूत्रम्—‘अभूदेव एकया च दशमिश्च स्वभूते’ (आश्व. श्रौ.
५. १८) इति । आद्या सावित्रग्रहस्यानुवाक्या । तथा च सूत्रम्—‘सावित्रेण ग्रहेण चरन्त्यभूदेवः
सविता वन्द्यो नु नः’ (आश्व. श्रौ. ५. १८) इति ॥

अभूदेवः सविता वन्द्यो नु न इदानीमहं उपवाच्यो नृभिः ।

वि यो रत्ना भजति मानवेभ्यः श्रेष्ठं नो अत्र द्रविणं यथा दधत् ॥ १ ॥

अमृतं । देवः । सविता । वन्द्यः । नु । नः । इदानीम् । अहं । उपवाच्यः । नृभिः ।

वि । यः । रत्ना । भजति । मानवेभ्यः । श्रेष्ठम् । नः । अत्र । द्रविणम् । यथा । दधत् ॥ १ ॥

सः ५सविता ५देवः ५अमृतं प्रादुरासीत् । अतः ५नु क्षिप्रमेव ५नः अस्माकं ५वन्द्याः वन्दनीयो
भवति । ५इदानीं यागकाले ५अहः तृतीयसवने ५नृभिः अस्यदीर्घैर्होतृभिः ५उपवाच्यः स्तुत्यः^३ भवति ।
५यः देवः ५मानवेभ्यः^४ मनोरपयेभ्यो यजमानेभ्यस्तेषामर्थाय ५रत्ना रमणीयानि धनानि ५वि ५भजति
स देवः ५श्रेष्ठं प्रशस्यं ५द्रविणं गवादिलक्षणं धनं ५नः अस्मभ्यम्^५ ५अत्र अस्मिन् कर्मणि ५यथा
५दधत् दद्यादित्यर्थः । तथा वन्द्य उपवाच्यश्चाभूदिति ॥

देवेभ्यो हि प्रथमं यज्ञियेभ्योऽमृतत्वं सुवासिं भागमुत्तमम् ।

आदिहामानं सवितर्यूर्णुषेऽनूचीना जीविता मानुषेभ्यः ॥ २ ॥

देवेभ्यः । हि । प्रथमम् । यज्ञियेभ्यः । अमृतत्वं । सुवासिं । भागम् । उत्तमम् ।

आत् । इत् । दामानम् । सवितः । वि । ऊर्णुषे । अनूचीना । जीविता । मानुषेभ्यः ॥ २ ॥

५प्रथमं ५देवेभ्यो ५हि । हिशब्दः प्रसिद्धौ । देवेभ्यः ५यज्ञियेभ्यः यज्ञार्हेभ्यः ५अमृतत्वं तत्साधनम्
५उत्तमम् उत्कृष्टतमं ५भागं सोमादिलक्षणं^६ ५सुवासि अनुजानासि । ५आदित् अनन्तरमेव ५दामानं
हविषां दातारं हे ५सवितः ५व्यूर्णुषे प्रकाशयसि । ५मानुषेभ्यः यजमानेभ्यः ५जीविता जीवितानि
५अनूचीना अनुक्रमयुक्तानि । पितृपुत्रपौत्रा इत्यनुक्रमः । ईदृशानि जीवितानि पश्चात् व्यूर्णुषे ॥

१. ख-ग-च-ण-त-प-फ-भ-ल-स-धनानि । २. ख-फ-सावित्रं निविद्धानमिदम् ; स-^०निविद्धानीय-
मिदम् । ३. त-स्तुल्यम् । ४. ग- मानवेभ्यो यज्ञियेभ्यः । ५. ख-ग-च-ण-न-भ-अस्माकम् ।
६. त-सोमाज्यादिलक्षणम् ।

अचिंत्ती यच्चकृमा दैव्ये जने दीनेर्दक्षैः प्रभृती पुरुषत्वता ।

देवेषु च सवितुर्मानुषेषु च त्वं नो अत्र सुवतादनागसः ॥ ३ ॥

अचिंत्ती । यत् । चकृम । दैव्ये । जने । दीनेः । दक्षैः । प्रभृती । पुरुषत्वता ।

देवेषु । च । सवितुः । मानुषेषु । च । त्वम् । नः । अत्र । सुवतात् । अनागसः ॥ ३ ॥

हे सवितः वयम् अचिंत्ती अप्रजया दैव्ये जने देवे त्वमि दीनेः दुर्बलैः पुत्रादिभिर्नैतत्स्मिन्मित्रा तथा दक्षैः प्रभृदैर्वा तैः प्रभृती प्रभृत्या । ऐश्वर्यमदनेति यावत् । पुरुषत्वता पुरुषत्वतया च यत् आगः वचकृम । न केवलं स्वयमेव कृतम् अपि तु देवेषु अन्येषु मानुषेषु च अज्ञानादिभिः यच्चकृम नः कृतवतोऽस्मान् त्वम् अत्र अस्मिन् कर्मणि अनागसः अपापान् सुवतात् अनुजानीहि ॥

देवसुवां हविःसु सवितुः सत्यप्रसवस्य 'न प्रमिये' इति याज्या । सवितुः च—'न प्रमिये सवितुर्दैवस्य तद्ब्रह्मस्यते प्रथमम्' (आश्व. औ. ४. ११) इति ॥

न प्रमिये सवितुर्दैवस्य तद्यथा विश्वं भुवनं धारयिष्यति ।

यत्पृथिव्या वरिमन्ना स्वर्गगुरिर्वर्ष्मन्दिवः सुवति सत्यमस्य तत् ॥ ४ ॥

न । प्रमिये । सवितुः । दैवस्य । तत् । यथा । विश्वम् । भुवनम् । धारयिष्यति ।

यत् । पृथिव्याः । वरिमन् । आ । सुऽध्वजुरिः ।

वर्ष्मन् । दिवः । सुवति । सत्यम् । अस्य । तत् ॥ ४ ॥

सवितुर्दैवस्य देवस्य तत् कर्म न प्रमिये न प्रमियेत न प्रहिंस्येत । हिंसाहं न भवतीत्यर्थः ॥ कृत्यर्थे केन्द्रात्ययः ॥ यद्वा । दैवस्येति अधिकरणे पठ्यते । सा च कर्मार्था । दैव्यं कर्मैत्यर्थः । कथमहिंसयमित्यत आह । यथा विश्वं भुवनं धारयिष्यति धारयति । विश्वधारणरूपं यत् कर्मास्ति तन्न प्रमिये । तथा स्वर्गगुरिः शोभनाद्भुगुल्युपलक्षितहस्तः यत् यः पृथिव्या वरिमन्ना । आकारश्चायं । भूम्या उरुवे च सुवति प्रेरयति । तथा दिवः द्युलोकस्य वर्ष्मन् उरुवे च सुवति । अस्य देवस्य तत् उक्तं कर्म अस्य अवाध्यमिति ॥

१. ल-तथाज्ञानादिभिः । २. न-ल-स- 'अपापान्' नास्ति । ३. त-तथा च सुवम् । ४. त-व्यधिकरणे । ५. ख-ना-च-ण-भ-ल-स- यः; त-यम्; न-यत् । ६. न-ल-स- 'प्रेरयति' नास्ति ।

इन्द्रज्येष्ठान्बृहद्भ्यः पर्वतेभ्यः क्षयाँ एभ्यः सुवसि पस्त्यावतः ।

यथायथा पतयन्तो विद्येमिर एवैव तस्थुः सवितः सुवायं ते ॥ ५ ॥

इन्द्रज्येष्ठान् । बृहत्भ्यः । पर्वतेभ्यः । क्षयान् । एभ्यः । सुवसि । पस्त्यवतः ।

यथायथा । पतयन्तः । विद्येमिरे । एव । एव । तस्थुः । सवितरिति । सुवायं । ते ॥ ५ ॥

हे सवितः । इन्द्रज्येष्ठान् । इन्द्रः परमैश्वर्ययुक्तस्वमेवेन्द्रो वा ज्येष्ठो ज्यायान् पूज्यो येषां ते तादृशाः । तान् अस्मान् बृहद्भ्यः महद्भ्यः पर्वतेभ्यः अत्यधिकान् सुवसि प्रेरयसि । किंच पृथ्यः यजमानेभ्यः पस्त्यावतः गृहवतः क्षयान् निवासान् ग्रामनगरादीन् सुवसि प्रेरयसि । यथा-यथा पतयन्तः गच्छन्तः एवाँ विद्येमिरे विनियम्यन्ते स्वया । एते तव सवाय अनुज्ञायै एवैव एवमेव नियमनमनतिक्रम्य तस्थुः तिष्ठन्ति ॥

ये ते त्रिरहन्तसवितः सुवासोँ दिवेर्दिवे सौमगमासुवन्ति ।

इन्द्रो द्यावापृथिवी सिन्धुराद्विरादित्यैर्नो अदितिः शर्मं यंसत् ॥ ६ ॥

ये । ते । त्रिः । अहन् । सवितरिति । सुवासः । दिवेर्दिवे । सौमगम् । आसुवन्ति ।

इन्द्रः । द्यावापृथिवी इति । सिन्धुः । अत्सुभिः ।

आदित्यैः । नः । अदितिः । शर्मं । यंसत् ॥ ६ ॥

ये यजमाना हे सवितः एते त्वर्थं सवासः सवाः सोमाः । द्वितीयाधे प्रथमा । सोमान् । यद्वा । सवासः सवनानि प्रातरादीनि प्रति त्रिरहन् अभिपुण्वन्ति । न केवलमेकस्मिन्नेवाहनि सवनत्रयेषु अपि तु दिवेर्दिवे प्रतिदिनं सौमगं सौभाग्यजनकम् आसुवन्ति अभिपुण्वन्ति । तेभ्यः नः अस्मभ्यम् इन्द्रः शर्मं यंसत् यच्छतु । द्यावापृथिवी द्यावापृथिव्यौ च अग्निः विशिष्टा सिन्धुः सिन्धुभिर्मानिदेवता च आदित्यैः सहिता अदितिः च शर्मं यंसत् । सावित्रे सूक्ते इन्द्रादीनां निपातसुक्त्वा^१ तेषां प्रार्थना न विरुध्यते ॥ ५ ॥

‘को वल्गाता’ इति दशचं दशमं सूक्तं वामदेवस्यार्धं विश्वदेवदेवताकम्^२ । अष्टम्याष्टासिक्तो गायत्र्यः शिष्टा अनादेशपरिभाषया त्रिष्टुभः । तथा वानुक्रम्यते—‘को वो दश वैश्वदेवं त्रिगायत्र्यमन्तं तु’ इति । विनियोगो लैङ्गिकः ॥

१. ख-ग-ण-संप्रामान् जगद्दीरादीन् ; स-संप्रामान् संगरादीन् । २. ख-ग-च-ण-प-भ-गच्छन्तः प्राणिनः । ३. ख-ग-च-ण-भ-त्वया । ४. प-तथा ते । ५. न-ल-स-‘द्यावापृथिवी’ नास्ति । ६. त-निपातभाक्त्वात् ; प-निपातमुक्त्वत्त्वात् । ७. ख-ग-च-ण-त-न-भ-ल-स-विश्वदेवदेवताकम् ।

को वस्त्राता वसवः को वरुता द्यावाभूमी अदिते त्रासीथां नः ।

सहीयसो वरुण मित्र मर्तात्को वोऽध्वरे वरिवो धाति देवाः ॥ १ ॥

कः । वः । त्राता । वसवः । कः । वरुता । द्यावाभूमी इति । अदिते । त्रासीथाम् । नः ।

सहीयसः । वरुण । मित्र । मर्तात् । कः । वः । अध्वरे । वरिवः । धाति । देवाः ॥ १ ॥

हे वसवः सर्वस्य वासयितारो देवाः वः युष्मान् वः त्राता अस्ति । यतो यूयं वसवोऽत इत्यभिप्रायः । 'वः' च वरुता संभक्तास्ति । यद्वा । वो युष्माकं मध्ये कक्षाता रक्षको देवः कश्च वरुता वारयिता दुःखानां वर्णीयो वा भवति । हे द्यावाभूमी वनः अस्मान् त्रासीथां रक्षतम् । हे अदिते अखण्डनीये । एतदपि द्यावाभूयोविशेषणम् । संख्याव्यत्ययः । यदीदं पृथग्वेवतामन्त्रणं^१ स्यात् तर्हि निघातो न स्यात् । 'आमन्त्रितं पूर्वमविद्यमानवत्' इति पूर्वस्याविद्यमानवत्वेनास्यैव पादाक्षिप्वात् । 'अदिते मित्र वरुणो मृत्यु' (अ. सं. २. २७. १४) इति, 'आक्षिप्वा रुद्रा वसवः सुदानवः' (अ. सं. १०. ६६. १२) इतिवत्^२ । तस्यैव विशेषणत्वे समानाधिकरणे^३ इति सामानाधिकरण्यात्^४ 'अग्रे पावक रोचिषा' (अ. सं. ५. २६. १) इतिवत् अस्य निघातः सिध्यति । तस्मात् द्यावाभूमी इत्येतस्य विशेषणम् । हे वरुण हे मित्र युवां सहीयसः मर्तात् अभिभवितुः मनुष्यात् नृणासीथाम् । हे देवाः वः युष्माकम् अध्वरे यागे वः वरिवः धनं धाति ददाति । यद्वा । वो युष्माकं मध्ये को वरिवो धाति^५ धारयति^६ ॥

प्र ये धामानि पूर्याण्यर्चान्वि यदुच्छान्वियोतारो अमूराः ।

विधातारो वि ते दधुरजस्त्रा ऋतधीतयो रुरुचन्त दस्माः ॥ २ ॥

प्र । ये । धामानि । पूर्याणि । अर्चान् । वि । यत् । उच्छान् । विद्योतारः । अमूराः ।

विद्योतारः । वि । ते । दधुः । अर्जस्त्राः । ऋतधीतयः । रुरुचन्त । दस्माः ॥ २ ॥

ये देवाः पूर्याणि पुरातनानि धामानि स्थानानि वा प्र अर्चान् अर्चन्ति प्रयच्छन्ति स्तोत्रभ्यः । यत् ये च विद्योतारः दुःखानाम् अमिश्रयितारः^१ अमूराः अमूदाः वि उच्छान् उच्छान्ति तमो विवासयन्ति देवाः । ते विधातारः कलानां कर्तारः अजस्त्राः नित्याः वि दधुः कुर्वन्त्यभिमतम् । किंच ऋतधीतयः सत्यकर्माणः दस्माः दर्शनीयाः ते रुरुचन्त रोचन्ते ॥

१. ख-ग-च-ण-प-भ-ल-स- 'कः.....वरुता' नास्ति । २. ख-ग-ण-प-फ-भ-स-संचारयिता; च-संचारयिता; ल-संचरयिता । ३. ख-ग-च-ण-भ-ल-भन्त्रेण; स-भन्त्रेण । ४. चैतिवत् । ५. ख-ग-च-ण-समानाधिकरणे इति समानाधिकरणं यत्; त-नामन्त्रिते समानाधिकरणे इति अविश्रमानवत्प्रतिषेधात् । ६. घ-भ-धनं धाति ददाति तं रक्षत । ७. ख-ग-च-ण-भ-ल-स-आश्रयितारः; घ-नाशयितारः ।

प्र प॒स्त्या॒भिम॑र्दिति॒ सिन्धु॑म॒कैः स्व॑स्ति॒मीळे॑ स॒ख्याय॑ दे॒वीम् ।

उ॒मे यथा॑ नो॒ अह॑नी नि॒पात॑ उ॒षासा॑न॒क्तां क॑रता॒मद॑ब्धे ॥ ३ ॥

प्र । प॒स्त्याम् । अ॒र्दिति॑म् । सिन्धु॑म् । अ॒कैः । स्व॑स्तिम् । ई॒ळे । स॒ख्याय॑ । दे॒वीम् ।

उ॒मे इति॑ । यथा॑ । नः । अ॒हनी॑ इति॑ । नि॒ऽपातः॑ ।

उ॒षसा॑न॒क्ता । क॑रता॒म् । अद॑ब्धे इति॑ ॥ ३ ॥

प॒स्त्यां सवैर्ग॑न्तव्याम् । प॒दिति॑म् । अ॒हीनां॑ दे॒वमा॑तरं तां । प॒देवीं॑ । प॒सिन्धुं॑ स्व॒न्दन॑शीलां । न॒द्यभि॑-
मा॒निदे॒वीं । स्व॑स्ति सु॒खनि॑वासा॒मेतन्ना॑मिकां । दे॒वीं । स॒ख्याय॑ आ॒नुक॑ल्याय । प॒अकैः॑ । म॒न्त्रैः । ई॒ळे । स्तौ॑मि ।
प॒उमे॑ । अ॒हनी॑ छा॒वापृ॑थिव्यौ । यथा॑ । नः । अ॒स्मान् । नि॒पातः॑ । नि॒तरां॑ पातः । तथा॑ । स्तौ॑मि । प॒उषा॑सा॒-
न॒क्ता । अ॒होरा॑त्राभि॒मानि॑दे॒वते॑ । अद॑ब्धे । अद॒म्भनी॑ये । क॑रतां कुरुताम् । अभि॒मत॑मिति शेषः ॥

व्य॑र्य॒मा वरु॑णश्चेति॒ पन्था॑भि॒षस्पतिः॑ सु॒वितं॑ गा॒तुम॑ग्निः ।

इन्द्रा॑विष्णू नृ॒वदु॑षु स्त॒वाना॑ शर्म॒ नो यन्त॑मम॒वद॑रूथम् ॥ ४ ॥

वि । अ॒र्य॒मा । वरु॑णः । चे॒ति । पन्था॑म् । इ॒षः । पतिः॑ । सु॒वितम् । गा॒तुम् । अ॒ग्निः ।

इन्द्रा॑विष्णू इति॑ । नृ॒ऽवत् । ऊँ॑ इति॑ । सु । स्त॒वाना॑ ।

शर्म॑ । नः । यन्त॑म् । अम॑ऽवत् । वरू॑थम् ॥ ४ ॥

प॒अर्य॒मा दे॒वः अ॒स्माकं॑ प॒न्थां य॒ज्ञादि॑मागं । प॒वि चे॒ति ज्ञा॑पयति । तथा॑ । वरु॑णः वि चेति ।
प॒इषः॑ । अ॒न्नस्य॑ ह॒विल॑क्षणस्य । पतिः॑ । पाल॒कः । अ॒ग्निः । सु॒वितं॑ सु॒खकरं॑ । गा॒तुं ग॑मनं । मार्गं॑ वा
स्व॒गादिः॑ वि चेति । प॒इन्द्रा॑विष्णू । सु॒ सुष्टु॑ । स्त॒वाना॑ स्त॒त्यमा॑नी । नृ॒वत् म॒नुष्य॑वत् । म॒नुष्यो॑पेतं । वरू॑थं
वर॒णीय॑म् । अम॑वत् । ब॒लोपेतं॑ । शर्म॑ गुहं सुखं वा । नः । अ॒स्माकं॑ । यन्तं॑ यच्छतम् । प॒उ पू॒र्णः ॥

आ प॒र्वत॑स्य म॒रुता॑मवा॒सि दे॒वस्य॑ त्रा॒तुर्वा॒त्रि भ॑गस्य ।

पा॒त्पत्ति॑र्ज॒न्याद॑हंसो नो मि॒त्रो मि॒त्रिया॑दुत न॑ उरुष्येत् ॥ ५ ॥

आ । प॒र्वत॑स्य । म॒रुता॑म् । अवा॒सि । दे॒वस्य॑ । त्रा॒तुः । अ॒त्रि । भ॑गस्य ।

पा॒त् । पतिः॑ । ज॒न्यात् । अ॒हंसः॑ । नः । मि॒त्रः । मि॒त्रिया॑त् । उ॒त । नः । उ॒रुष्येत् ॥ ५ ॥

१. त-अदितिमर्दितिम् । २. ख-ग-च-ण-भ-च ईळे; घ-प-प्र ईळे । ३. ख-ग-ण-प्रास्तोति; च-
-प्रास्तोदिति; न- 'स्तौमि' नास्ति; भ-प्रस्तौमि; स-स्तौति ।

पर्वतस्य इन्द्रसत्त्वस्य^१ एतन्नामकस्य पदेवस्य पमरुतां च पत्रातुः रक्षकस्य पभगस्य देवस्य च
 अवोसि रक्षणानि पआ पअत्रि आवृणे । किंच पपतिः वरुणो देवः पजन्यात् जनसंबन्धात् पअंहसः
 पापात् पनः अस्मान् पपात् पातु रक्षतु । पउत अपि च पमित्रः च पमित्रियात् मित्रभावेन पनः
 अस्मान् पउरुष्येत् रक्षतु ॥ ६ ॥

नू रोदसी अहिना बुध्यैन स्तुवीत देवी अप्येभिरिष्टैः ।

समुद्रं न संचरणे सन्निष्यवो धर्मस्वरसो नद्योऽपं व्रन् ॥ ६ ॥

नू । रोदसी इति । अहिना । बुध्यैन । स्तुवीत । देवी इति । अप्येभिः । इष्टैः ।

समुद्रम् । न । समुच्चरणे । सन्निष्यवः । धर्मस्वरसः । नद्यः । अपं । व्रन् ॥ ६ ॥

हे^२ परोदसी द्यावापृथिव्यौ युवाम् पअहिना पबुध्यैन अहिबुध्यनामकेन देवेन सह पनु क्षिमश्
 पअप्येभिः आपनीयैः पइष्टैः कामैर्मित्तभूतैः पस्तुवीत स्तुवे । पसन्निष्यवः धनानां संभक्तुमिच्छन्तः
 पसंचरणे संचाराय समुद्रमध्यगमनाय पसमुद्रं^३ पन^४ समुद्रमिव । तं यथा स्तुवन्ति तद्वत् । यस्मादेते
 देवाः पधर्मस्वरसः दीसध्वनयः पनद्यः नदीः पअप व्रन् अपवृण्वन्तीति परोक्ष इव । अथवा ते
 देवा नदीपवृण्वन्तु इत्याशीः । तस्मात् स्तुवे इति संबन्धः ॥

देवैर्नो देव्यदितिर्नि पातु देवस्त्राता त्रायतामप्रयुच्छन् ।

नहि मित्रस्य वरुणस्य धासिमर्हामसि प्रमियं सान्वुग्नेः ॥ ७ ॥

देवैः । नः । देवी । अदितिः । नि । पातु । देवः । त्राता । त्रायताम् । अप्रयुच्छन् ।

नहि । मित्रस्य । वरुणस्य । धासिम् । अर्हामसि । प्रमियम् । सानु । अग्नेः ॥ ७ ॥

पअदितिः^५ पदेवी अदीना देवमाता पदेवैः अन्यैर्मित्रादिभिः सह पनः अस्मान् पनि पपातु पाल-
 यतु^६ । तथा^७ पत्राता पालकः पदेवः^८ । इन्द्रः इत्यर्थः । सोऽपि पअप्रयुच्छन् अप्रमार्द्यन् पत्रायताम् ।
 वयं च पमित्रस्य पवरुणस्य पअग्नेः च पसानु समुच्छ्रितं पधासिम् अर्हं सोमादिलक्षणं पप्रमियं
 हिसितुं पनहि पअर्हामसि अर्हामः । समर्था भवामः । किंस्वनुष्टानेन संबधितुम् अर्हाम^९ इत्यर्थः^{१०} ॥

अग्निरीशे वसुव्यस्याभिर्महः सौभगस्य । तान्यस्मभ्यं रासते ॥ ८ ॥

अग्निः । ईशे । वसुव्यस्य । अग्निः । महः । सौभगस्य । तानि । अस्मभ्यम् । रासते ॥ ८ ॥

१. ख-ग-च-ण-न-फ-भ-ल-स-अग्नेः सखस्य । २. प-देवी द्योतमाने हे । ३. ख-ग-च-ल-
 'समुद्रं न' नास्ति । ४. च-फ-देवी द्योतमाना अदितिदेवैः सह नोऽस्मान् निपातु रक्षतु । ५. ख-ण-
 भ-ल-स-त-तथा पालको देवः; च-फ-देवस्त्राता त्रायतां स च । ६. क-ख-ग-घ-च-ण-त-न-भ-ल-
 अर्हामित्यर्थः ।

१अग्निः देवः १वसव्यस्य धनसमूहस्य १ईशो ईष्टे दातुम् । तथा १अग्निः १महः महतः १सौभगस्य सुभगत्वस्यापि ईशे । अतः १तानि धनानि सौभाग्यं च १अस्मभ्यं १रासते वृदातु ॥

उषीं मघोन्या वह्न सूनूते वार्यां पुरु । अस्मभ्यं वाजिनीवति ॥ ९ ॥

उषः । मघोनि । आ । वह । सूनूते । वार्यां । पुरु । अस्मभ्यम् । वाजिनीवति ॥ ९ ॥

हे १उषः हे १मघोनि धनवति हे १सूनूते प्रियसत्वरूपवागभिमानिनि हे १वाजिनीवति अश्ववति देवि १अस्मभ्यं १वार्यां वरणीयानि १पुरु बहूनि धनानि १आ १वह प्रापय ॥

तत्सु नः सविता भगो वरुणो मित्रो अर्यमा ।

इन्द्रो नो राधसा गमत् ॥ १० ॥

तत् । सु । नः । सविता । भगः । वरुणः । मित्रः । अर्यमा ।

इन्द्रः । नः । राधसा । आ । गमत् ॥ १० ॥

येन १राधसा धनेन सह १सविता १भगो १वरुणो १मित्रोऽर्यमा १इन्द्रः प्रत्येकम् १आ १गमत् आगच्छति' यज्ञम् । १यत् राधो धनं ते देवाः १नः अस्मभ्यं १सु सुष्ठु प्रयच्छन्मिवति शेषः ॥ १० ॥

‘मही धावापृथिवी’ इति सप्तर्चमेकादशं सूक्तं वामदेवस्वार्पं धावापृथिव्यम् । पूर्वत्र ‘त्रि-
गायत्र्यन्तं तु’ इत्युक्तत्वात् पञ्चम्याद्यास्तिस्रो गायत्र्यः शिष्टास्त्रिष्टुभः । ‘मही सप्त धावापृथिवीयम्’
इत्यनुक्रमणिका । स्यूते दशरात्रे पञ्चमेऽहनि वैश्वदेवशस्त्रे आदितश्चतुर्ऋचं धावापृथिव्यनिविद्वानीयम् ।
तथा च सूत्रितं-‘मही धावापृथिवी इति चतस्र ऋभुर्विभवा’ (आश्व. श्रौ. ८. ८) इति ॥

मही धावापृथिवी इह ज्येष्ठे रुचा भवतां शुचयद्विरुक्ः ।

यत्सीं वरिष्ठे बृहती विमिन्वन्नवद्वोक्षा पप्रथानेभिरेवैः ॥ १ ॥

मही इति । धावापृथिवी इति । इह । ज्येष्ठे इति । रुचा । भवताम् । शुचयत् । ऽभिः । अर्कैः ।

यत् । सीम् । वरिष्ठे इति । बृहती इति । विऽमिन्वन् ।

रुवत् । इ । उक्षा । पप्रथानेभिः । एवैः ॥ १ ॥

१इह यजे १मही महत्यौ १ज्येष्ठे प्रशस्ये १धावापृथिवी धावापृथिव्यौ १रुचा दीप्त्या युक्ते
१शुचयद्भिः दीपयद्भिः १अर्कैः मन्त्रैः सोमादिहविभिर्वा युक्ते १भवताम् । १यत् यस्मात् १सीं सर्वतः
१वरिष्ठे उरुत्यौ १बृहती महत्यौ धावापृथिव्यौ १विमिन्वन् परिच्छिन्दन् स्थापयन् १उक्षा सेक्ता पर्जन्यः

१पप्रथामेभिः प्रथमानैः २पूर्वैः गमनवालिर्मसिद्धिमधेवां सह ३रुवत् रीति वाचं करोति । ४ह इति पूरणः । तस्माद्गुचा भवतामिति संबन्धः ॥

देवी देवेभिर्यजते यज्ञैरमिनती तस्थतुरुक्षमाणे ।

ऋतावरी अद्रुहा देवपुत्रे यज्ञस्य नेत्री शुचयद्भिरकैः ॥ २ ॥

देवी इति । देवेभिः । यजते इति । यज्ञैः । अमिनती इति । तस्थतुः । उक्षमाणे इति ।

ऋतावरी इत्युतऽवरी । अद्रुहा । देवपुत्रे इति देवऽपुत्रे ।

यज्ञस्य । नेत्री इति । शुचयत्ऽभिः । अकैः ॥ २ ॥

१देवी देव्यौ २यजते यष्टव्ये ३अमिनती प्रजा अहिंसत्यौ ४उक्षमाणे सिद्धयौ ५ऋतावरी ऋतवत्यौ ६अद्रुहा अद्रोऽग्न्यौ द्रोहमकुर्वत्यौ ७देवपुत्रे देवोपादित्यौ ८यज्ञस्य ९नेत्री निर्वाहयिष्यौ द्यावापृथिव्यौ १०देवेभिः देवैः ११यज्ञैः यष्टव्यैः सहिते १२शुचयद्भिः शोचयद्भिः १३अकैः मन्त्रैः १४हविभिर्वा युक्ते १५तस्थतुः तिष्ठतः स्यातामित्यर्थः ॥

स इत्स्वपा भुवनेष्वास य इमे द्यावापृथिवी जजान ।

उर्वी गभीरे रजसी सुमेकै अवंशे धीरः शच्या समैरत् ॥ ३ ॥

सः । इत् । सुऽअपाः । भुवनेषु । आस । यः । इमे इति । द्यावापृथिवी इति । जजान ।

उर्वी इति । गभीरे इति । रजसी इति । सुमेकै इति सुऽमेकै ।

अवंशे । धीरः । शच्या । सम् । ऐरत् ॥ ३ ॥

१स २इत् स एव ३स्वपाः शोभनकर्मा सन् ४भुवनेषु ५आस आस्ते । ६य ७इमे ८द्यावापृथिवी द्यावापृथिव्यौ ९जजान उत्पादितवान् । यश्च प्रजापतिः १०उर्वी उर्व्यौ विस्तीर्णे ११गभीरे अविच्छेदे १२सुमेके शोभनरूपे १३अवंशे उत्पत्तिरहिते अनाधारे वान्तरिक्षे १४धीरः धीमान् १५शच्या कुशलकर्मणा १६समैरत् सम्यक् मेरितवान् । स एव स्वपा इति ॥

नू रौदसी बृहद्भिर्नो वरूथैः पत्नीवद्भिरिष्यन्ती सजोषाः ।

उरूची विश्वे यजते नि पातं धिया स्याम रथ्यः सदासाः ॥ ४ ॥

नू । रौदसी इति । बृहद्भिः । नः । वरूथैः । पत्नीवत्ऽभिः । इष्यन्ती इति । सजोषाः ।

उरूची इति । विश्वे इति । यजते इति । नि । पातम् । धिया । स्याम । रथ्यः । सदाऽसाः ॥ ४ ॥

१. ख-ग-च-ण-प-फ-म-सत्यवत्यौ । २. प-दीपयद्भिः । ३. प-अर्चनीयैः । ४. प-शोभन-रूपे रजसी भुवने ।

हे 'रोदसी द्यावापृथिव्यौ' वु क्षिप्रं 'पत्नीवह्निः पत्नीसहितैः' 'वृहद्भिः महद्भिः' 'वरूथैः' गृहैर्धनैर्वा सह 'वृषयन्ती' अस्माकमन्नमिच्छन्त्यौ 'सजोषाः परस्परं संगते' 'उरूची उर्वञ्जने' 'विश्वे' व्याप्ते 'वज्रते यष्टव्ये' सत्यौ 'नः' अस्मान् 'नि' 'पातं नितरां रक्षतम्'। धियेत्यादि^१ गतम्^२ ॥

'प्र वाम्' इत्यादिगायत्रस्तृचो व्यूढे^३ दशरात्रे वैश्वदेवशास्त्रे द्यावापृथिव्यनिविद्वानीयत्वेन प्रक्षेप्यः। तथा च सूत्रितं—'प्र वां महि द्यवी इति तृचौ' (आश्व. श्रौ. ८. ११) इति ॥

प्र वां महि द्यवी अभ्युपस्तुतिं भरामहे। शुची उप प्रशस्तये ॥ ५ ॥

प्र। वाम्। महि। द्यवी इति। अभि। उपस्तुतिम्। भरामहे।

शुची इति। उप। प्रशस्तये ॥ ५ ॥

हे द्यावापृथिव्यौ 'द्यवी द्योतमाने' 'वां युवाभ्याम्' 'उपस्तुतिं स्तोत्रं' 'महि' महत् प्रभूतम् 'अभि' प्र 'भरामहे' प्रक्षेपेण संपादयामः। 'शुची शुद्धे' युवां 'प्रशस्तये' प्रशंसितुम् 'उप'। 'उपसर्गश्रुतेरुचित-क्रियाध्याहारः'। 'उप गच्छाम' इति शेषः ॥

पुनाने तन्वा मिथः स्वेन दक्षेण राजथः। ऊद्गाथे सनादृतम् ॥ ६ ॥

पुनाने इति। तन्वा। मिथः। स्वेन। दक्षेण। राजथः।

ऊद्गाथे इति। सनात्। ऋतम् ॥ ६ ॥

हे देव्यौ 'तन्वा स्वकीयया मूर्त्या' 'स्वेन' 'दक्षेण बलेन च' 'मिथः' प्रत्येकं 'पुनाने बोधयन्त्यौ' यज्ञं यजमानं वा युवां 'राजथः'^१। यद्वा। 'तन्वा' स्वस्वशरीरैर्देव्योर्^२ 'मिथः' परस्परं 'पुनाने बोधयन्त्यौ'। द्यौः स्वीयेनासारेण भुवं सा च स्वकीयेन काण्येन चन्द्रमसि स्थितेन दिवम् इति विवेकः। 'सनात् सदाकालम्' 'ऋतं यज्ञम्' 'ऊद्गाथे वहथः' ॥

मही मित्रस्य साधयस्तरन्ती पिप्रती ऋतम्। परि यज्ञं नि वेदथुः ॥ ७ ॥

मही इति। मित्रस्य। साधयः। तरन्ती इति। पिप्रती इति। ऋतम्।

परि। यज्ञम्। नि। वेदथुः ॥ ७ ॥

'मही महत्यौ द्यावापृथिव्यौ' 'मित्रस्य मित्रभूतस्य' 'स्तोत्रभिमतं' 'साधयः'^१। 'ऋतम्' अन्नं 'तरन्ती तारयन्त्यौ' 'पिप्रती पूरयन्त्यौ' 'यज्ञं' 'परि परितः' 'नि' 'वेदथुः' आश्रयथः^२ ॥ ॥ ८ ॥

'क्षेत्रस्य पतिना' इत्यष्ट्यं द्वादशं सूक्तं वामदेवस्यार्पम्। आद्याचतुर्थ्याषष्ठीसप्तम्योऽनुष्टुभः पञ्चमी पुरउणिक्। 'आद्यक्षेत्रपुरउणिक्' इति हि तल्लक्षणम्। शिष्टास्तिस्रस्त्रिष्टुभः। आद्यास्तिस्रः

१. प-रथ्यः रथयन्तो वयं धिया स्तुत्या सदासाः त्वां सर्वदा भजमानाः स्वाम भूयास। २. त-व्युल्ले। ३. त-राजथः ईशाने भवतः। ४. ख-ग-च-फ-स्वस्वशरीरैक्यादिना। ५. त-साधयः साधयथः। ६. ख-न-ल-स-आश्रयतः।

क्षेत्रपतिदेवताकाश्चतुर्थी शुनाख्यदेवताका पञ्चम्यष्टमी शुनासीरदेवताके षष्ठीसप्तम्यौ सीतादेवताके । तथा चानुक्रमिका—‘ क्षेत्रस्याष्टौ तिस्रः क्षेत्रपत्याः शुनायैका परा पुरउणिक् सास्या च शुनासी-
राभ्यामुपान्ये सीतायै ते’ अनुष्टुभावाद्या च चतुर्थी च ’ इति ॥ क्षेत्रस्य कर्पण्डनेन सूनेन प्रस्यूचं
जुहुयाज्जपेद्वा । तथा च सूत्रितं—‘ क्षेत्रस्य पतिना वयमिति प्रस्यूचं जुहुयाज्जपेद्वा ’ (आश्व. गृ. २. १०. ४) इति ॥ अतोयामि होतुरतिरिक्तोक्त्य आश्विनशस्त्रादूर्ध्वं चत्वार्यतिरिक्तोक्त्यानि । तत्राद्या परि-
धानीया । सूत्रितं च—‘ क्षेत्रस्य पतिना वयमिति परिधानीया ’ (आश्व. श्री. ९. ११) इति ॥

क्षेत्रस्य पतिना वयं हितेनैव जयामसि ।

गामर्थं पोषयित्वा स नो मृळातीदृशे ॥ १ ॥

क्षेत्रस्य । पतिना । वयम् । हितेनैव । जयामसि ।

गाम् । अश्वम् । पोषयितुम् । आ । सः । नः । मृळाति । ईदृशे ॥ १ ॥

वयम् यजमानाः । क्षेत्रस्य पतिना देवेन ॥ रुद्रं क्षेत्रपतिं प्राहुः केचिदस्मिन्नापरे । स्वतन्त्र एव
वा कश्चिक्षेत्रस्य पतिरुच्यते ॥ हितेनैव । इव शब्द एवार्थे । सर्वप्राणिहितेनैव तेन । अथवा मित्रेणैव ।
यथा सत्युः साहाय्ये सन् स्वकार्यं साधयति तद्वत् । जयामसि । जयामः क्षेत्रम् । स देवः
गामर्थं च पोषयितुं पोषयितुं गवाश्चलक्षणं धनम् । आ हरस्विति शेषः । उपसर्गश्रुतेर्योग्यक्रियाध्या-
हारः । पसः एव देवः पनः अस्मान् ईदृशे उक्तलक्षणे धने दातव्ये सति मृळाति सुखयति ।
‘ क्षेत्रस्य पतिना ’ (निरु. १०. १५) इत्यादिनिरुक्तं जानीयात् ॥

अतोयामि मैत्रावरुणस्यातिरिक्तोक्त्ये परिधानीया । सूत्रितं च—‘ क्षेत्रस्य पते मधुमन्तमूर्मिमिति
परिधानीया ’ (आश्व. श्री. ९. ११) इति ॥

क्षेत्रस्य पते मधुमन्तमूर्मि धेनुरिव पयो अस्मासु धुक्ष्व ।

मधुश्चुतं घृतमिव सुपूतमृतस्य नः पतयो मृळयन्तु ॥ २ ॥

क्षेत्रस्य । पते । मधुमन्तम् । ऊर्मिम् । धेनुः । ईव । पयः । अस्मासु । धुक्ष्व ।

मधुमन्तम् । घृतम् । ईव । सुपूतम् । मृतस्य । नः । पतयः । मृळयन्तु ॥ २ ॥

हे क्षेत्रस्य पते त्वं मधुमन्तं माधुयोषितम् ऊर्मिं प्रवृद्धम् उदकं धेनुः पयः इव सा यया
दुग्धे तथा अस्मासु धुक्ष्व । मधुश्चुतं मधुश्लावि सुपूतं घृतमिव द्रव्युपमा । तादृशमुदकमित्यर्थः ।
मृतस्य यवस्योदकस्य वा पतयः स्वाभिः पनः अस्मान् मृळयन्तु सुखयन्तु । यद्वा । मृतस्य
एतत् कर्मणि षष्ठी । मृतं मृळयन्तु प्रयच्छन्तु । मृळतिरत्र दानकर्म ॥

१. त-ते च । २. ख-ग-ण-फ-भ-ल-स-मित्रेणैव वा; न-मित्रेणैव वा । ३. त-साहाय्येन ।
४. त-अत्र क्षेत्रस्य । ५. ख-ग-घ-च-ण-प-भ-प्रवृद्धं सुतं (पूतं) शोधितम्; फ-प्रवृद्धं सुपूतं शोधकम् ।
६. ख-ग-घ-च-ण-फ-भ-तत् ।

ब्राह्मणाच्छंसिनोऽतिरिक्तोक्त्ये परिधानीयेषा । 'मधुमतीरोषधीर्वाव आप इति परिधानीया' (आश्व. श्रौ. ९. ११) इति सूत्रितत्वात् ॥

मधुमतीरोषधीर्वाव आपो मधुमन्नो भवत्वन्तरिक्षम् ।

क्षेत्रस्य पतिर्मधुमान्नो अस्त्वरिष्यन्तो अन्वेन चरेम ॥ ३ ॥

मधुमतीः । ओषधीः । द्वावः । आपः । मधुमत् । नः । भवतु । अन्तरिक्षम् ।

क्षेत्रस्य । पतिः । मधुमान् । नः । अस्तु । अरिष्यन्तः । अनु । एनम् । चरेम ॥ ३ ॥

°ओषधीः ओषध्यो ग्रीहिमियद्वादयः °नः अस्मभ्यं °मधुमतीः मधुमत्थः भवन्तु । तथा °द्वावः । तिस्रो दिव इत्युक्तत्वात् बहुवचनं युक्तम् । तथा °आपः °अन्तरिक्षं च नः °मधुमत् °भवतु । किंच °क्षेत्रस्य °पतिः अपि °मधुमान्नो °अस्तु । °अरिष्यन्तः अन्वैरहिष्यन्तो वयम् °एनं क्षेत्रपतिम् °अनु अनुसृत्य °चरेम संचरेम^१ सुखेन ॥

शुनं वाहाः शुनं नरः शुनं कृषतु लाङ्गलम् ।

शुनं वरत्रा बध्यन्तां शुनमष्टा मुदिङ्गय ॥ ४ ॥

शुनम् । वाहाः । शुनम् । नरः । शुनम् । कृषतु । लाङ्गलम् ।

शुनम् । वरत्राः । बध्यन्ताम् । शुनम् । अष्टा । उत् । इङ्गय ॥ ४ ॥

°वाहाः बलीवर्दाः °शुनम् । सुखनामैतत् । सुखं यथा भवति तथा वहन्तिवति शेषः । तथा °नरः नेतारो मनुष्याः कर्षकाः °शुनं कुर्वन्तु । तथा °लाङ्गलम् अपि °शुनं °कृषतु । °वरत्राः वरणेन त्रायमाणाः प्रग्रहाः °शुनं °बध्यन्ताम् । °अष्टां प्रतोदं °शुनम् °उदिङ्गय प्रेरय । शुनाख्यो वाथ्विन्द्रयोरन्यतमः सुखकृदेवः । तदनुग्रहादेतत्सर्वं भवत्विति तस्य श्रुतिसामान्येन स्तुतिः ॥

शुनासीरीये पर्वणि शुनासीरदेवताकस्य हविषोऽनुवाक्यैषा अस्या कक् याज्ञा । सूत्रितं च— 'शुनासीराविमां वाचं जुषेथां शुनं नः फालाः^२' (आश्व. श्रौ. २. २०) इति ॥

शुनासीराविमां वाचं जुषेथां यद्विवि चक्रथुः पर्यः ।

तेनेमामुप सिञ्चतम् ॥ ५ ॥

शुनासीरी । इमाम् । वाचम् । जुषेथाम् । यत् । दिवि । चक्रथुः । पर्यः ।

तेन । इमाम् । उप । सिञ्चतम् ॥ ५ ॥

१. ख-ग-ण-भ-मधु मधुमत् । २. ख-प-फ-भ- 'संचरेम' नास्ति । ३. त-फाला विकृषन्तु भूमिम् ।

‘ शुदेवः शुनदेवता ’ इति शौनकः^१ । अतः शुन इन्द्रः सीरो वायुः^२ । ‘ शुनो वायुः शु पत्यन्तरिक्षे सीर आदिष्यः सरणात् ’ (निरु. ९. ४०) इति यास्कः । हे^३ शुनासीरो^४ सी युवाम्^५ इदमां वक्ष्यमाणां मदीयां^६ ववाचं^७ जुषेथाम् । वयत्^८ वपयः^९ वद्विषि^{१०} वचक्रयुः^{११} वनेनेमां भूमिम्^{१२} वउ^{१३} वसिञ्जतम् ॥

अर्वाचीं सुभगे भव सीते वन्दामहे त्वा ।

यथा नः सुभगासंसि यथा नः सुफलासंसि ॥ ६ ॥

अर्वाचीं । सुऽभगे । भव । सीते । वन्दामहे । त्वा ।

यथा । नः । सुऽभगा । असंसि । यथा । नः । सुऽफल । असंसि ॥ ६ ॥

हे^१ सुभगे^२ वसीते^३ त्वम्^४ अर्वाचीं^५ अर्वागज्जना^६ भव^७ । एवा^८ र्वां^९ वन्दामहे^{१०} स्तुवीमहि ।
यथा^{११} वनः^{१२} सुभगासंसि^{१३} शोभनधना^{१४} भवसि । यथा^{१५} वनः^{१६} सुफलासंसि^{१७} तथा^{१८} वन्दामहे ॥

इन्द्रः सीतां नि गृह्णातु तां पुषानु यच्छतु ।

सा नः पर्यस्वती दुहामुत्तरामुत्तरां समाम् ॥ ७ ॥

इन्द्रः । सीताम् । नि । गृह्णातु । ताम् । पुषा । अनु । यच्छतु ।

सा । नः । पर्यस्वती । दुहाम् । उत्तराम्^१ उत्तराम् । समाम् ॥ ७ ॥

इन्द्रः^१ देवः^२ वसीतां^३ सीताधारकाष्ठं^४ नि^५ गृह्णातु । तां^६ सीतां^७ पुषा^८ देवः^९ अनु^{१०} यच्छतु^{११} नियमयतु । एवा^{१२} द्यौः^{१३} पर्यस्वती^{१४} उदकवती^{१५} दुहां^{१६} दुहाम्^{१७} । कदेति^{१८} तदुच्यते । उत्तरामुत्तरां^{१९} वसाम्^{२०} उत्तरमुत्तरं^{२१} संवत्सरम् ॥

अथवा अष्टम्या विनियोगः ‘ शुनासीराविमाम् ’ इत्यत्रोक्तः ॥

शुनं नः फाला वि कृषन्तु भूमिं शुनं कीनाशा अभि यन्तु वाहैः ।

शुनं पर्जन्यो मधुना पर्योभिः शुनासीरा शुनमस्मासु धत्तम् ॥ ८ ॥

शुनम् । नः । फालाः । वि । कृषन्तु । भूमिम् । शुनम् । कीनाशाः । अभि । यन्तु । वाहैः ।

शुनम् । पर्जन्यः । मधुना । पर्योभिः । शुनासीरा । शुनम् । अस्मासु । धत्तम् ॥ ८ ॥

१. ख-ग-ण-भ-स-शौनकः । हे शुनासीरा; घ-च-फ-ल-शौनकः । हे शुनासीरी; त-शौनकः । हे शुनासीराः । २. त-वायुः । इन्द्रवायू वाय्वादित्यादिति नैरुक्ताः । ३. ख-ग-च-ण-न-फ-भ-ल-स-‘ हे शुनासीरी ’ नास्ति । ४. ख-ग-च-ण-न-ल-स-सीताधारकाष्ठाम् । ५. प-उदकवती नोऽस्माकम् । ६. त-दुह्यते । ७. ग-च-ण-न-उत्तरम् ।

‘नः’^१ वूमि^२ वफालाः भूमिविदारककाष्ठाः^३ वञ्चनं^४ वि वकृपन्तु । वञ्चनं यथा भवति तथा वकीनाद्याः बलीवदक्षकाः^५ वाहैः बलीवदैः^६ वभि^७ वयन्तु अभिगच्छन्तु^८ । वञ्चनं यथा भवति तथा वपञ्चन्यो^९ वमधुना मधुरैः^{१०} वयोभिः उदकैः सिञ्चन्तु^{११} । हे वञ्चनासीरा इन्द्रवायू वाय्वादित्यौ वा वञ्चनं सुखम्^{१२} वस्मासु^{१३} वधत्तं धारयतम् ॥ १ ॥

‘समुद्रादूर्मिः’ इत्येकादशचं त्रयोदशं सूक्तम् । अन्या जगती शिष्टास्त्रिष्टुभः । अश्विसुर्याव्यो-
धृतानामन्यतमो देवता । वामदेव^{१४} ऋषिः^{१५} । अत्रानुक्रमणिका—‘समुद्रादूर्मिरिकादशाश्रेयं जगत्स्यन्तं
सौर्यं वापं वा गव्यं वा घृतस्तुतिर्वा’ इति । विधुवतीदं सूक्तमाज्यम् । तथा च सूत्रं—‘समुद्रादूर्मि-
रित्याज्यं त्वं सुमेधम्’ (आश्व. श्रौ. ८. ६) इति । व्यूढे दशरात्रे सप्तमेऽहनीदमेव सूक्तमाज्यम् ।
सूत्रितं च—‘अथ छन्दोमाः समुद्रादूर्मिरित्याज्यम्’ (आश्व. श्रौ. ८. ९) इति ॥

समुद्रादूर्मिर्मधुमाँ उदारदुपांशुना सममृतत्वमानद् ।

घृतस्य नाम गुह्यं यदस्ति जिह्वा देवानाममृतस्य नामिः ॥ १ ॥

समुद्रात् । ऊर्मिः । मधुमान् । उत । अरत् । उप । अंशुना । सप्त । अमृतस्त्वम् । आनद् ।

घृतस्य । नाम । गुह्यम् । यत् । अस्ति । जिह्वा । देवानाम् । अमृतस्य । नामिः ॥ १ ॥

संमोदन्तेऽस्मिन्वज्रमाना इति वा^१ समुद्रोऽग्निः^२ पाथिवः अथवा समुद्रवज्रव्यापोऽस्मादिति
व्युत्पत्त्या वैद्युतोऽग्निः । तस्मात्^३ वऊर्मिः ऊर्मिवदुपयुपरि उद्भूतः^४ वमधुमान् माधुर्योपेतफलसमूहः^५ उदात्त
उद्गच्छति । अथवा वैद्युतात् ऊर्मुत्पादकः^६ रस उदारत् उद्भूतः । अथवा समुद्रात् समुद्रवज्रसाधनात्
आश्वियादूर्मी रस उदकलक्षण उदारत् । ‘आश्वियाजायते वृष्टिः’ इति श्रुतेः । यद्वा । समुद्रादुक्त-
व्युत्पत्तेः^७ अन्नरिक्षादूर्मिरुदकमुदारत् । अथवा समुद्रादुक्तलक्षणात् गवामूधसः सकाशात् ऊर्मिरुज्ज्वलः
क्षीररसः । एतत् घृतपक्षेऽपि समानम् । यद्यपि घृतं क्षीराजायते तथापि तस्योधस उत्पत्तेरेवमुपचर्यते ।
शिष्टं वाक्यमग्न्याद्विपञ्चसु पक्षेष्वपि समानम् । वञ्चुना दीप्त्यांशेन वा^८ वअमृतत्वं मोक्षम्^९ उप^{१०} वसम्^{११}
वानद् । उपेति पूरणः । प्राप्नोति नरः । वघृतस्य दीप्तस्य क्षीरद्रव्यरूपस्य^{१२} वा^{१३} वगुह्यं^{१४} वनाम गोपनीयं
नमनसाधनं^{१५} यदस्ति तद्वहीमि । तत्^{१६} देवानां^{१७} वजिह्वा आस्वादकजिह्वास्थानीयं भवति । तदेव^{१८} वअमृतस्य
वनाभिः बन्धकं भवति । तदुभयं घृतस्य नामेत्यर्थः । एवं सर्वमन्त्रेषु तत्तत्पक्षानुसारेण योज्यम् ॥

वयं नाम प्र ब्रवामा घृतस्यास्मिन्पुञ्जे धारयामा नमोभिः ।

उप ब्रह्मा शृणवच्छस्यमानं चतुःशृङ्गोऽवमीद्वीर एतत् ॥ २ ॥

वयम् । नाम । प्र । ब्रवाम । घृतस्य । अस्मिन् । पुञ्जे । धारयाम । नमः । अभिः ।

उप । ब्रह्मा । शृणवत् । शस्यमानम् । चतुःशृङ्गः । अवमीत् । गौरः । एतत् ॥ २ ॥

१. ख-न-च-ण-न- ता फाला भूमिविदारककाष्ठाः; ल-स-ता भूमिफाला विदारककाष्ठाः । २. ग-च-
च-ण-भ-ल-स-‘अभिगच्छन्तु’ नास्ति; न-आगच्छन्तु । ३. प-ञ्चनं सिञ्चन्तु । ४. ख-
ग-च-ण-न-भ-ल-स-‘वामदेव ऋषिः’ नास्ति । ५. ख-ग-च-ण-न-भ-‘वा समुद्रोऽग्निः’ नास्ति; ल-
स-वा । ६. त-अग्न्युत्पादकः । ७. ख-ग-च-ण-न-भ-‘कव्युत्पत्त्या’ । ८. न-ल-क्षरद्रव्यरूपस्य ।
९. ख-ग-च-ण-भ-स-स-व ।

वयं यजमानाः वृत्तस्य वनाम वध्न व्रवाम स्तुमः^१ । वअस्मिन्यज्ञे वनमोभिः नमस्करीः
हविर्भिवो^२ धारयाम च । वमहा परिवृद्धो देवः वशस्यमानं स्तयमानमिदम्^३ उप वश्रणवत् श्रयुषात् ।
वचतुःश्रद्धः । चत्वारि श्रद्धाणि वेदचतुष्टयरूपाणि^४ यस्य सः । आदित्याग्निश्चे एवम्^५ । इतरेष्वपि^६
यास्कोक्तव्युत्पत्त्या श्रद्धाशब्दो व्याख्येयः । गौरः अरुणवर्णः^७ तादृशो देवः एतत् कर्म जगद्वा
वअवमीत् उद्विरिति निर्वहतीत्यर्थः ॥

चत्वारि शृङ्गा त्रयो अस्य पादा द्वे शीर्षे सप्त हस्तासो अस्व ।

त्रिधा वृद्धो वृषभो रोरवीति महो देवो मर्त्या आ विवेश ॥ ३ ॥

चत्वारि । शृङ्गा । त्रयः । अस्य । पादाः । द्वे इति । शीर्षे इति । सप्त । हस्तासः । अस्य

त्रिधा । वृद्धः । वृषभः । रोरवीति । महः । देवः । मर्त्यान् । आ । विवेश ॥ ३ ॥

यद्यपि सुक्तस्याग्निस्पर्शादिपञ्चदेवताकत्वात् पञ्चधायं मन्त्रो व्याख्येयस्तथापि निरुक्ताहुक्तीत्या^८
यज्ञात्मकाग्नेः सूर्यस्य च प्रकाशकत्वेन तत्परतया व्याख्यायते । अस्य यज्ञात्मकस्याग्नेः चत्वारि
वृद्धा चत्वारो वेदाः श्रद्धस्थानीयाः । यद्यप्यापस्तम्बेन 'यज्ञं व्याख्यास्यामः स' त्रिभिर्वेदैर्विधीयते
(परिभा. १. ३) इत्युक्तं तथाप्याथर्वणस्य इतरानपेक्षयैव एकाग्रिस्ताभ्यानां कृत्स्नकर्मणामभिधायक-
त्वात्तदपेक्षया चत्वारि श्रद्धेत्युक्तम् । त्रयो अस्य पादाः सवनाणि ग्रीण्यस्य पादाः । प्रवृत्ति-
साधनत्वात् पादा इत्युच्यन्ते । द्वे शीर्षे ब्रह्मौदनं प्रवर्त्येत् । इष्टिसोमप्राधान्येदेमुक्तम् । सप्त
हस्तासः सप्त छन्दसि । हस्ताः अनुष्ठानस्य मुख्यसाधनम् । छन्दस्यपि देवताप्रोचनस्य
मुख्यसाधनमिति हस्तव्यवहारः^९ । त्रिधा वृद्धः मन्त्रब्राह्मणकर्तृः^{१०} त्रिप्रकारं वृद्धः । बन्धनमस्य
तज्जिष्वाद्यत्वं^{११} । वृषभः फलानां वर्धिता रोरवीति । शृङ्गं शब्दायते । ऋग्यजुःसामोक्तैः
शस्त्रयास्तुतिरूपैर्द्वौत्रायुष्यादितैर्व्येतिभिरसौ रीति^{१२} । एवं महो देवः^{१३} मर्त्यान् आ विवेश ।
मर्त्यैर्देवमानैर्निष्प्राद्यत्वात् प्रवेश उपचर्यते । अत्र यास्कः—'चत्वारिश्रद्धेति वेदा वा एत उक्ताः'
(निरु. १३. ७) इत्यादिना निरवोचत् । तदत्रानुसंधेयम्^{१४} । अथ सूर्यपक्षे व्याख्यायते—
अस्यादित्यस्य चत्वारि श्रद्धाणि चत्सो दिशः । एताः^{१५} श्रयणार्थत्वात्^{१६} श्रद्धाणिस्तुपचर्यन्ते । त्रयो
अस्य पादाः । त्रयो वेदाः पादस्थानीया भवन्ति गमनसाधनत्वात् । तथा हि—'ऋग्भिः पुवाङ्कि
द्विभि देव ईयते' इत्युपक्रम्य 'वेदैरश्वान्त्रिभिरेति सूर्यः' (तै. ब्रा. ३. १२. ९. १) इति हि
वेदत्रयेण गतिराप्ताता । द्वे शीर्षे । अहश्च रात्रिश्चेति द्वे क्षिरसौ । सप्त हस्तासो अस्य । सप्त रश्मयः
पट्टविलक्षणं क्रतव एकः साधारण इति वा सप्त हस्ता भवन्ति । त्रिधा बद्धस्त्रिषु स्थानेषु क्षित्यादिषु
अन्यथाधारमकत्वेन^{१७} संबद्धः । ग्रीष्मवर्षादिमन्तास्थेस्त्रिभिस्त्रेधा बद्धो वा । वृषभो वर्धिता रोरवीति ।

१. ख-ग-च-ण-स्तुवामः । २. त-दिप्रूपाणि वेदचतुष्टयरूपाणि वा । ३. ख-ग-च-ण-न-भ-स-इव ।
४. ख-ग-च-ण-उत्तरेष्वपि ; ल-स-अन्तरेष्वपि । ५. त-गौरवर्णः । ६. च-फ-स-करीला ।
७. त-स त्रयाणां वर्णानाम् । ८. त-हस्तः । ९. न-हस्तव्यापारः । १०. न-ल-स-मन्त्र-
कर्त्तृप्राधान्यः । ११. प-ल-स्तौति । १२. त-देवः एष यज्ञासमा महासुभावो देवः । * 'अथ'
इयारभ्य 'ब्रह्म्यम्' इत्यन्तस्य स्थाने 'एवं स्पर्शादिपक्षे युक्त्या योज्यम्' इति पाठः प-पुस्तके वर्तते ।
१३. ख-न-एवाश्रयार्थत्वात् ; ग-भ-ल-स-एवश्रयार्थत्वात् ; च-ण-फ-एवाश्रयार्थत्वात् ; त-
एवाश्रयार्थत्वात् । १४. ख-ग-च-ण-भ-ल-स-अन्योन्यात्मकत्वेन ।

शब्दं करोति वृष्टयादिद्वारा । स महो महान् देवो मर्याना विवेश तन्नियन्तृया^१ । 'सूर्य आध्मा जगतस्तत्स्थुषश्च' (ऋ. सं. १. ११५. १) इति हि श्रुतम् ॥ एवं स्वबादिपक्षेऽपि^२ योज्यम् । शाब्दि-कास्तु शब्दब्रह्मपरतया चत्वारि श्रुते चत्वारि पदजातानि नामाख्याते^३ चोपसर्गनिपाताश्च^४ इत्यादिना व्याचक्षते । अपरे त्वपरथा । तत्सर्वमत्र द्रष्टव्यम् ॥

त्रिधा हितं पुणिभिर्गुह्यमानं गर्वि देवासो घृतमन्वविन्दन् ।

इन्द्र एकं सूर्य एकं जजान वेनादेकं स्वधया निष्टतक्षुः ॥ ४ ॥

त्रिधा । हितम् । पुणिऽभिः । गुह्यमानम् । गर्वि । देवासः । घृतम् । अनु । अविन्दन् ।

इन्द्रः । एकम् । सूर्यः । एकम् । जजान । वेनात् । एकम् । स्वधया । निः । तत्तक्षुः ॥ ४ ॥

पुणिभिः असुरैः पगवि गोषु त्रिधा क्षीरद्व्याज्यभेदेन त्रिप्रकारं हितं निहितं गुह्यमानं गोपितं घृतं दीप्तं रसरूपं वा द्रव्यं देवासः देवाः अन्वविन्दन् अलभन्त । तत्र इन्द्र एकं क्षीरं जजान उदपादयत् । सूर्य एकं जजान । वेनात् कान्तिमतः^५ अद्वैतमनवतो वायोवा^६ एकं घृतं स्वधया अग्नेन निमित्तेन द्रव्येण वा साधनेन निष्टतक्षुः निरपादयत् देवाः ॥

एता अर्षन्ति हृद्यात्समुद्राच्छतव्रजा रिपुणा नावचक्षे ।

घृतस्य धारा अभि चाकशीमि हिरण्ययो वेतसो मध्ये आसाम् ॥ ५ ॥

एताः । अर्षन्ति । हृद्यात् । समुद्रात् । शतऽव्रजाः । रिपुणा । न । अवऽचक्षे ।

घृतस्य । धाराः । अभि । चाकशीमि । हिरण्ययः । वेतसः । मध्ये । आसाम् ॥ ५ ॥

एताः आपो घृतधारा वा अर्षन्ति अधः पतन्ति । शतव्रजाः अपरिमितगतयः सत्यः हृद्यात् हृदयह्रमात् समुद्रात् अन्तरिक्षात् रिपुणा जलमोकप्रतिबन्धकारिणा शत्रुणा वृत्रेण नावचक्षे न अवदर्श-नय यथादृष्टं भवति तथा अर्षन्ति । ताः घृतस्य धारा अभि चाकशीमि अभिषङ्ग्यामि । कुत्रेति तदुच्यते । हिरण्ययः हिरण्यमयः वेतसः अप्सर्भवोऽग्निवैद्युतः आसाम् अपां मध्ये वसेत इति शेषः । अत्र घृतस्य धारा अभि चाकशीमीत्यनेन चरमपादेन होमाधारोऽग्निवैद्युतोऽग्निरादित्यो योक्तः ॥ ॥ १० ॥

सम्यक्स्त्वन्ति सुरितो न धेना अन्तर्हृदा मनसा पुयमानाः ।

एते अर्षन्त्यूर्मयो घृतस्य मृगाइव क्षिपुणोरीषमाणाः ॥ ६ ॥

सम्यक् । स्त्वन्ति । सुरितः । न । धेनाः । अन्तः । हृदा । मनसा । पुयमानाः ।

एते । अर्षन्ति । ऊर्मयः । घृतस्य । मृगाऽइव । क्षिपुणोः । ईषमाणाः ॥ ६ ॥

१. त-तन्नियन्तृया । २. त-न-अवादिपक्षेऽपि । ३. ग-च-नामाख्यातोपसर्गनिपाताश्च । ४. ख-ग-च-ण-क-एतयतः; प-ल-स-एकान्तिमतः; भ-एकायतः ।

अस्यामेरुपरि ^१सम्यक् ^२स्रवन्ति क्षरन्ति । घृतस्य^३ धाराः^४ । किमिव । ^५सरितो ^६न
^७धेनाः प्रीणयिष्यो नष्ट इव । ^८अन्तर्हृदा^९ ^{१०}मनसा हृदयमध्यगतेन चित्तेन । भावनासचिवेनेति
 यावत् । तेन ^{११}पूयमानाः शुद्धीकृताः । तदेवोच्यते । ^{१२}घृते ^{१३}घृतस्य ^{१४}ऊर्मयः रसाः ^{१५}अर्पन्ति गच्छन्ति ।
 जुह्वाः सकाशादमेरुपरि पतन्ति । किमिव । ^{१६}क्षिपणोः क्षेपकात् व्याघात् । ^{१७}ह्यपमाणाः पलायमानाः
^{१८}युगाद्व । ते यथा कश्च प्रविशन्ति तद्वत् । अनेन दौष्ट्यमुक्तं भवति ॥

सिन्धोरिव प्राध्वने शूचनासो वातप्रमियः पतयन्ति युह्वाः ।

घृतस्य धारा अरुषो न वाजी काष्ठा भिन्दन्नुर्मिभिः पिन्वमानः ॥ ७ ॥

सिन्धोःऽइव । प्रऽअध्वने । शूचनासः । वातप्रमियः । पतयन्ति । युह्वाः ।

घृतस्य^१ । धाराः^२ । अरुषः^३ । न^४ । वाजी । काष्ठाः^५ । भिन्दन्^६ । ऊर्मिभिः^७ । पिन्वमानः^८ ॥ ७ ॥

^१सिन्धोः स्यन्दमानाया नद्याः सकाशात् ^२इव उदकानीव ^३प्राध्वने प्रवणवति देशे ^४शूचनासः
 आशुगन्धः । ' आशु इति च शु इति च क्षिप्रनामनी भवतः ' (निर. ६. १) इति निरुक्तम् ।
^५वातप्रमियः वायुवत् प्रकृष्टवेगाः ^६युह्वाः महत्यः ^७घृतस्य ^८धाराः ^९पतयन्ति गच्छन्त्यमेरुपरि ।
 घृतसुदकमिति पक्षे सिन्धोस्त्वियत्र इवशब्दोऽनर्थकः । स्यन्दनसाधनादन्तरिक्षादुत्कलक्षणा घृतधारा
 उदकधाराः पतयन्ति गच्छन्ति भूमौ । किंच घृतसंस्त्रयायः ^{१०}काष्ठाः^{११} मर्यादाभूतान् परिधीन् ^{१२}भिन्दन्
^{१३}ऊर्मिभिः रसैः ^{१४}पिन्वमानः वधमानो भवति । उदकमिति पक्षे काष्ठाः कान्वा स्थिता दिवो
 भिन्दन्नुर्मिभिः तरङ्गैः पिन्वमानो भवति । तत्र दृष्टान्तः । ^{१५}अरुषो ^{१६}न ^{१७}वाजी आरोचमानो गर्वेण
 गमनशीलोऽह इव । स यथा^{१८} भिन्दन् पिन्वमानश्च भवति तद्वत् ॥

अभि प्रवन्तु समनेव योषाः कल्याण्यः स्मर्यमानासो अस्मिम् ।

घृतस्य धाराः सुमिधो नसन्त ता जुषाणो हर्षति जातवेदाः ॥ ८ ॥

अभि । प्रवन्तु । समनाऽइव । योषाः । कल्याण्यः । स्मर्यमानासः । अस्मिम् ।

घृतस्य^१ । धाराः^२ । सुम्ऽइधः^३ । नसन्तु^४ । ताः^५ । जुषाणः^६ । हर्षति^७ । जातवेदाः^८ ॥ ८ ॥

^१घृतस्य ^२धाराः अशुम् ^३अस्मि ^४समनेव समानमनस्काः ^५योषाः योषितः पतिमिव ^६अभि ^७प्रवन्तु
 अभिनमयन्ति । निमग्नं कुर्वन्ति । कीदृश्यस्ताः । ^८कल्याण्यः भद्ररूपाः ^९स्मर्यमानासः हसन्त्यः । किंच
 ताः ^{१०}सुमिधः सम्यग्दोषयिष्यः सत्यः ^{११}नसन्त व्यामुवन्ति । ^{१२}ताः पूव धाराः ^{१३}जुषाणः प्रीयमाणः
 सेवमानो वा अर्थं ^{१४}जातवेदाः ^{१५}हर्षति कामयते । घृतशब्दस्योदकमिति पक्षेऽभिजातवेदःशब्दाभ्यां
 नैयुतोऽभिरादिभ्यो वा युह्वा । तं देवसुदकधारा अभि प्रवन्त नसन्त च । स^{१६} ताश्च हर्षति^{१७} ॥

१. त-घृतधाराः । २. त-किंच अन्तर्हृदा । ३. ख-च-त-फ-भ-काष्ठाः काष्ठान् । ४. त-यथा
 काष्ठाः । ५. ख-ग-व-ण-स ता वा हर्षति; त-न-स च ता हर्षतीति (न-हर्षति) ।

कन्याइव बहत्तुमेतवा उ अङ्ग्यज्ञाना अभि चाकशीमि ।

यत्र सोमः सूयते यत्र युञ्जो घृतस्य धारा अभि तत्पवन्ते ॥ ९ ॥

कन्याःऽइव । बहत्तुम् । एतवै । ऊँ इति । अङ्घ्रि । अङ्गानाः । अभि । चाकशीमि ।

यत्र । सोमः । सूयते । यत्र । युञ्जः । घृतस्य । धाराः । अभि । तत् । पवन्ते ॥ ९ ॥

कन्याइव अनूढा बालिका इव । ता यथा ववहत्तुम् उद्गाहं प्राप्तुम् एतवा एउ एतुं पतिं गन्तुम् अङ्घ्रि अङ्गकमाभरणं तेजो वा अङ्गानाः व्यञ्जयन्त्यः । एवं कुर्वत्यः कन्याइव स्वभरुश्रुत-माध्वरं वैद्युतं वामिमाक्षिर्यं वा बहत्तुम् एतुम्^१ अङ्घ्रि व्यञ्जकं तदीयं रूपमङ्गाना व्यञ्जयन्तीः^२ एतस्य एधाराः एभि एचाकशीमि अभिपदयामि । घृतेनोदकेन च भीमस्य वैद्युतस्य चाग्नेः प्रज्वलनं प्रसिद्धम् । किंच ता धाराः एसोमः एसूयते एयत्र एयत्र^३ चेतः^४ एयज्ञः तायते^५ एतत् तं यज्ञमभिलक्ष्य एपवन्ते गच्छन्ति खलु ॥

अभ्यर्षत सुष्टुतिं गन्धर्माजिमस्मासु भद्रा द्रविणानि धत् ।

इमं यज्ञं नयत देवता नो घृतस्य धारा मधुमत्पवन्ते ॥ १० ॥

अभि । अर्षत । सुऽस्तुतिम् । गन्धर्म् । अजिम । अस्मासु । भद्रा । द्रविणानि । धत् ।

इमम् । यज्ञम् । नयत । देवता । नः । घृतस्य । धाराः । मधुऽमत् । पवन्ते ॥ १० ॥

हे^६ मदीया ऋषिजः एगव्यं गोसमूहरूपं गोसंबन्धिनं वा एआर्जि* संघातम्* एअभ्यर्षत अभिगच्छत^७ अभिगमयत वा एसुष्टुतिं शोभनां स्तुतिम् । अत्र गोशब्देनोदकानि गावो बोध्यन्ते । तत्संघातोऽभिप्रेतः । एअस्मासु यजमानेषु एभद्रा स्तुत्यानि एद्रविणानि एधत्त धारयत । स्तुत्या खलु फलं लप्स्यते । किंच एनः अस्मदीयम् इमं एयज्ञं एदेवता अत्र यष्टव्यान् देवान् एनयत प्रापयत । एघृतस्य एधारा एमधुमत् यथा^८ तथा^९ एपवन्ते गच्छन्ति ॥

‘घामन्ते’ इत्येवोत्तरसूक्तस्याद्या चाध्यायोत्सर्जनोपाकरणयोर्विनियुक्ते । ‘घामन्ते विश्वम्’ इति प्रतीकमुक्त्वा तदन्ते ‘दृचाः’^{१०} (आश्व. गृ. ३. ५. ७) इति सूत्रितत्वात् ॥

१. ख-ग-च-ण-न-फ-भ-ल-स-एनम् । २. ख-ग-च-ण-न-भ-ल-स-व्यञ्जयन्त्यः । ३. ख-ग-च-ण-यत्र वा; भ-ल-स-अवतारः । ४. ख-ग-च-ण-भ-ल-स-तायात् । ५. फ-हे धाराः अस्मासु गव्यमुदकमयम् आर्जि समूहं अभ्यर्षत वर्षत गायत वाम् । * ख-घ-ग-प-आर्जि आसमन्तात्; ल-स-आसमन्तात् । ६. ख-ग-घ-च-ण-न-भ-ल-स-‘यथा तथा’ नास्ति । ७. त-इति दृचाः ।

धामन्ते विश्वं भुवन्मरिचि श्रितमन्तः समुद्रे हृद्यन्तरायुषि ।

अपामनीके समिधे य आभृतस्तमस्याम मधुमन्तं त ऊर्मिम् ॥ ११ ॥

धामन् । ते । विश्वम् । भुवन्म् । अर्धि । श्रितम् । अन्तरिति । समुद्रे । हृदि । अन्तः । आयुषि ।

अपाम् । अनीकि । समुद्रइधे । यः । आऽभृतः । तम् । अस्याम् । मधुऽमन्तम् । ते । ऊर्मिम् ॥ ११ ॥

१ते त्वदीये १धामन् धामनि तेजःस्थाने १विश्वं १भुवनम् १अधि १श्रितम् १अन्तः १समुद्रे
वडवाग्नित्वेन १हृद्यन्तः सर्वप्राणिनां हृदये वैश्वानरत्वेन १आयुषि अग्ने सर्वप्राण्याहारत्वेन । यद्वा ।
आयुषीत्येतत् हृद्विक्षेपणम् । जठराग्निना खल्वायुः धार्यते १ । १अपामनीके उदकसंस्त्याये वैद्युताग्नित्वेन
१समिधे संग्रासे च शौर्याग्निरूपेण । एवं सर्वेषु स्थानेषु वर्तमानं धाम । तस्मिन् धामनि १यः
ऊर्मिर्धृतरूप उदकरूपो वा रसः १आभृतः १स्थापितः १ते त्वदीये १तं रसं १मधुमन्तं माधुर्येपितम्
१अस्याम् व्यामुषाम् ॥ ॥ ११ ॥ ॥ ५ ॥

इत्थं श्रीलुक्भूपालसाम्राज्यैकधुरंधरः ।
विद्यातीर्थगुरोर्दृष्ट्वा प्राप्तसावंधयवैभवाः ॥
श्रीमत्सायणमन्त्रीशः सकलागमतस्त्ववित् ।
दाज्ञातव्यां माधव्यै वेदार्थस्य प्रकाशने ॥
चतुर्थं मण्डलं सम्यक् वामदेवेन वीक्षितम् ।
अष्टोत्तरैस्तु पञ्चाशत्सूक्तैः पञ्च शतैरपि ।
एकोनया नवत्या च युक्तैर्मन्त्रैश्च संमितम् ।
व्याकाशीत्सुखबोधार्थं पदयतैतद्विमत्सराः ॥

॥ इति चतुर्थं मण्डलं समाप्तम् ॥

१. त-भुवनं कृत्स्नं भूतजातम् । २. त-श्रितं तदपि च धाम कुत्र कुत्रास्त इति । ३. त-
अन्तरिक्षस्य मध्ये सूर्यमण्डलत्वेन । ४. त-प्रियते । ५. त-आहृतः । ६. ख-न-च-ण-भ-सर्वेश-
७. ख-ग-घ-च-ण-फ-पश्यन्तु गतमत्सराः; न-पश्य तद्वीतिमत्सराः ।

॥ श्रीगणेशाय नमः ॥

॥ अथ पञ्चमं मण्डलम् ॥

यस्य निःश्वसितं वेदा यो वेदेश्योऽखिलं जगत् ।

निर्ममे तमहं वन्दे विद्यातीर्थमहेश्वरम् ॥

आग्नेये^१ पञ्चमे मण्डले षडनुवाकाः । तत्र प्रथमेऽनुवाके चतुर्वेदा सूक्तानि । तत्र 'अबोध्यग्निः' इति द्वादशाचं प्रथमं सूक्तम् । अत्रेयमनुक्रमिका—'अबोधि द्वादश बुधगविष्टिरी' इति । पञ्चमे मण्डलेऽनुक्तगोत्रमाग्नेयं विद्यादिति परिभाषितत्वादाग्नेयौ बुधगविष्टिरानुषी । अनादेश-परिभाषया त्रिष्टुप् । मण्डलादिपरिभाषयाग्निदेवता । प्रातरनुवाके^२ आग्नेये क्रतौ त्रैष्टुभे छन्दस्याश्विन-शास्त्रे चैतदादिचत्वारि सूक्तानि । तथा च सूत्रितम्—'अबोध्यग्निः समिधेति चत्वारि' (आश्व. श्रौ. ४. १३) इति ॥ अध्यायोत्सर्जनोपाकरणयोर्धामन्ते विश्वमिति द्रुचत्वेन विनियोग उक्तः ॥

अबोध्यग्निः समिधा जनानां प्रति धेनुमिवायुतीमुपासम् ।

यद्वाइव प्र वयामुज्जिहानाः प्र भानवः सिंस्रते नाकमच्छ ॥ १ ॥

अबोधि । अग्निः । सम्ऽइधा । जनानाम् । प्रति । धेनुम्ऽइव । आऽयुतीम् । उपसम् ।

यद्वाऽइव । प्र । वयाम् । उत्ऽजिहानाः । प्र । भानवः । सिंस्रते । नाकम् । अच्छ ॥ १ ॥

अयं^१ अग्निः^२ जनानाम्^३ अध्वर्यादीनां^४ समिधा^५ समिद्धिः^६ अबोधि प्रवृद्धोऽभूत्^७ । धेनुमिव । अग्निहोत्रार्थधेनुं प्रति यथा प्रातर्बुध्यते तद्वत्^८ आयतीम्^९ आगच्छन्तीम्^{१०} उपसं^{११} प्रति । उषःकाले इत्यर्थः । अथ^{१२} प्रवृद्धस्याग्नेः^{१३} भानवः^{१४} ज्वालाः^{१५} यद्वाः^{१६} महान्तः^{१७} वयां^{१८} शाखां^{१९} प्र^{२०} उज्जिहानाः^{२१} प्रोद्धमयन्तो वृक्षाः^{२२} इव प्रोज्जिहानाः स्वाधिष्ठानं त्यजन्तः^{२३} नाकम्^{२४} अन्तरिक्षम्^{२५} अच्छ^{२६} अभिसुरूपेन^{२७} प्र^{२८} सिंस्रते^{२९} प्रसरन्ति ॥

अबोधि होता युजथाय देवानुध्वो अग्निः सुमनाः प्रातरस्थात् ।

समिद्धस्य रुशददार्शिं पाजो महान्देवस्तमसो निरमोचि ॥ २ ॥

अबोधि । होता । युजथाय । देवान् । ऊर्ध्वः । अग्निः । सुमनाः । प्रातः । अस्थात् ।

सम्ऽइदस्य । रुशत् । अदार्शिं । पाजः । महान् । देवः । तमसः । निः । अमोचि ॥ २ ॥

१. ख-च-फ- 'आग्नेये' नास्ति । २. ख-ग-च-ण-भ-ल-स- 'प्रातरनुवाके' नास्ति । ३. ख-ग-च-ण-न-भ-ल-स-प्रवृद्धोऽभूत् । ४. न-ल-स- अधवा । ५. ख-ग-च-च-ण-न-भ-ल-स-प्रवृद्धस्याग्निः ।

अयं ^१होता होमनिष्पादकः ^२अग्निः ^३देवान् यष्ट्यान् यजथाय यष्टुम् ^४अबोधि वृष्यते^५ ।
 सोऽग्निः प्रातःकाले ^६सुमनाः शोभनमनस्को यजमानानुग्रहवृद्धिः सन् ^७ऊर्ध्वः ^८अस्थात् उत्तिष्ठति ।
^९समिद्धस्य अस्य ^{१०}रहस्यत् रोचमानं ^{११}पाजः बलं ज्वाललक्षणम् ^{१२}अदग्निं दृश्यते । एवंभूतः^{१३}
^{१४}महान् ^{१५}देवः ^{१६}तमसः अन्धकारात् ^{१७}निरमोचि निर्मुक्तोऽभूत् ॥

यदीं गणस्य रश्नामजीगः शुचिरङ्क्ते शुचिभिर्गोभिरग्निः ।

आदक्षिणा युज्यते वाजयन्त्युत्तानामूर्ध्वो अथयज्जुहुभिः ॥ ३ ॥

यत् । ईम् । गणस्य । रश्नाम् । अजीगिरिति । शुचिः । अङ्क्ते । शुचिऽग्निः । गोभिः । अग्निः ।
 आत् । दक्षिणा । युज्यते । वाजयन्ती । उत्तानाम् । ऊर्ध्वः । अथयत् । जुहुभिः ॥ ३ ॥

यत् यदा ^१ईम् अयमग्निः ^२गणस्य संघात्मकस्य जगतः ^३रश्नां रज्जुमिव^४ व्यापारप्रतिबन्धकं
 तमः ^५अजीगः । गिरति गृह्णाति वा । समिद्धो भवतीत्यर्थः । तदा^६ ऊर्ध्वः दीप्तः ^७अग्निः^८ शुचिभि-
 गोभिः दीप्तैः रश्मिभिः ^९अङ्क्ते व्यनक्ति विश्वं जगत् । ^{१०}आत् अनन्तरमेव ^{११}दक्षिणा प्रवृद्धा ^{१२}वाज-
 यन्ती अन्नमिच्छन्त्याज्यधारा ^{१३}युज्यते युक्ता भवति । अथवा दक्षिणा प्रवृद्धाज्यधारा युज्यते । तां च
 धाराम् ^{१४}उत्तानाम् ऊर्ध्वतानामुपरि विस्तृताम् ^{१५}ऊर्ध्वः उन्नतः सन् ^{१६}जुहुभिः ^{१७}अथयत् पिबति ॥

अग्निमच्छा देवयतां मनोसि चक्षुषीव सूर्ये सं चरन्ति ।

यदीं सुवाते उषसा विरूपे श्वेतो वाजी जायते अग्रे अह्नाम् ॥ ४ ॥

अग्निम् । अच्छ । देवऽयताम् । मनोसि । चक्षुषिऽइव । सूर्ये । सम् । चरन्ति ।

यत् । ईम् । सुवाते इति । उषसा । विरूपे इति विरूपे ।

श्वेतः । वाजी । जायते । अग्रे । अह्नाम् ॥ ४ ॥

^१अग्निं देवम् ^२अच्छ आभिमुख्येन ^३देवयतां देवानात्मन इच्छतां यजमानानां ^४मनोसि ^५सं
 चरन्ति । देवा यष्ट्यास्तदर्थं कदायं वधिष्यतीति ध्यायन्तीत्यर्थः । ^६चक्षुषीव सर्वेषां प्राणिनां
 यथा ^७सूर्ये संचरन्ति तद्वत् । ^८यत् यदा ^९ईम् एनमग्निम् ^{१०}उषसा सह ^{११}विरूपे नानारूपे^{१२} थावा-
 दृथिव्यौ ^{१३}सुवाते जनयतः । तदानीं ^{१४}श्वेतः प्रकृष्टवर्णितः ^{१५}वाजी वेजनवानग्निः ^{१६}अह्नाम् ^{१७}अग्रे
 उदयकाले^{१८} जायते^{१९} प्रवर्धत इत्यर्थः ॥

१. ख-ग-च-ण-फ-भ-ल-अबुध्यत । २. ख-ग-च-च-ण-न-भ-स-‘सम्’ नास्ति । ३. न-ल-अथ
 तथाभूतः । ४. ल-संघातात्मकस्य । ५. न-ल-स-रज्जुरिव । ६. त-यदा च । ७. ख-ग-च-
 च-ण-फ-भ-अग्निः आग्निः भक्षकैः दाहकैरित्यर्थः । ८. ख-ग-च-ण-स-‘नानारूपे’ नास्ति । ९. त-प-
 ल-प्रातःकाले । १०. ल-जायते उत्पद्यते ।

जनिष्ट हि जेन्यो अग्रे अह्नां हितो हितेष्वरूपो वनेषु ।

दमेदमे सप्त रत्ना दधानोऽग्निर्होता नि पसादा यजीयान् ॥ ५ ॥

जनिष्ट । हि । जेन्यः । अग्रे । अह्नाम् । हितः । हितेषु । अरुषः । वनेषु ।

दमेऽदमे । सप्त । रत्ना । दधानः । अग्निः । होता । नि । पसाद । यजीयान् ॥ ५ ॥

अयमग्निः । जेन्यः उत्पादनीयः । अह्नां । अग्रे उदयकाले । जनिष्ट प्रादुरभूत् । पश्चात् । हितेषु । वनेषु वनोत्थेषु काष्ठेषु । अरुषः आरोचमानः सन् । हितः स्थापितः । पश्चात् । दमेदमे तत्तद्यागगृहे । सप्त । रत्ना रमणीयाः सप्त ज्वालाः । दधानः धारयमाणः । अथवा यजमानेभ्यः सप्तविधानि रत्नानि दधानः । अग्निः । होता होमनिष्पादकः सन् । यजीयान् यष्टव्यः सन् । नि । पसाद निषण्णो भवति ॥

जीवति यजमाने मृत इति शब्दो यदि स्यात्तदानीं सुरभिर्मतीष्टिः कार्या । तत्रेयमनुवाक्या । सूत्रितं च-‘अग्निर्होता न्यसीदद्यजीयान्साध्वीमकर्देववीति नो अद्य’ (दे. ब्रा. ७. ९) इति ॥

अग्निर्होता न्यसीदद्यजीयानुपस्थे मातुः सुरभा उं लोके ।

युवां कविः पुरुनिःष्ठ ऋतावा धर्ता कृष्टीनामुत मध्यं इद्धः ॥ ६ ॥

अग्निः । होता । नि । असीदत् । यजीयान् । उपस्थे । मातुः । सुरभौ । ऊं इति । लोके ।

युवां । कविः । पुरुनिःस्थः । ऋतवा । धर्ता । कृष्टीनाम् । उत । मध्यं । इद्धः ॥ ६ ॥

अयम् । अग्निः । होता होमनिष्पादकः सन् । यजीयान् यष्टव्यश्च सन् । न्यसीदत् निषसाद । कुत्रेति तदुच्यते । मातुः सर्वस्य निर्मातृभूत्याः । उपस्थे उस्संगे तत्रापि । सुरभौ आज्यादिसौरभ्ययुक्ते । लोके सर्वैर्द्रष्टव्ये स्थाने वेदिलक्षणे । उत अपि च । युवा नित्यतरुणः सर्वत्र मिश्रितो वा । कविः मेधावी । पुरुनिःष्ठः बहुस्थानः । ऋतावा यज्ञवान् । धर्ता सर्वस्य धारक एवंभूतः सन् । कृष्टीनाम् ऋत्विग्यजमानानां । मध्ये । इद्धः समिद्धः । सन् । वर्तत इति शेषः ॥ ॥ १२ ॥

प्र णु त्वं विप्रमध्वरेषु साधुमग्निं होतारमीळते नमोभिः ।

आ यस्ततान् रोदसी ऋतेन नित्यं मृजन्ति वाजिनं धृतेन ॥ ७ ॥

प्र । नु । त्वम् । विप्रम् । अध्वरेषु । साधुम् । अग्निम् । होतारम् । ईळते । नमः । अभिः ।

आ । यः । ततान् । रोदसी इति । ऋतेन । नित्यम् । मृजन्ति । वाजिनम् । धृतेन ॥ ७ ॥

। त्वं तम् । अग्निं । नमोभिः स्तुतिभिः । नु क्षिप्रं । प्र । ईळते स्तुवन्ति । कीदृशं तम् । विप्रं मेधाविनम् । अध्वरेषु । साधुं फलसाधकं । होतारं होमनिष्पादकम् । यः । देवः । रोदसी यावापृथिव्यौ

वृत्तेन उदकेन वा ततान् विस्तारितवान् । अग्नौ प्रास्ताहुतेरादित्यद्वारा वृष्टयुष्पादकत्वात् । अथवा
ऋतेन सत्ययूतेन हविषा दिवं तथाभूतेन वृष्ट्यादिफलान् भुवं च आततान् । वाजिनम् अश्ववन्तं
देवं यजमानाः विसृज्यते उदकेनाज्येन वा मृजन्ति परिचरन्ति ॥

मार्जाल्यो मृज्यते स्वे दमूनाः कविप्रशस्तो अतिथिः शिवो नः ।

सहस्रशृङ्गो वृषभस्तदोजा विश्वो अग्ने सहसा प्रास्यन्त्यान् ॥ ८ ॥

मार्जाल्यः । मृज्यते । स्वे । दमूनाः । कविप्रशस्तः । अतिथिः । शिवः । नः ।

सहस्रशृङ्गः । वृषभः । तत्तदोजाः । विश्वान् । अग्ने । सहसा । प्र । असि । अन्यान् ॥ ८ ॥

वमार्जाल्यः संमार्जनीयोऽयमग्निः । मृज्यते परिचर्यते । स्वस्वे स्वकीये स्थाने । कीदृशोऽयम् ।
वदमूनाः दानमना दान्तमना वा कविप्रशस्तः कविभिर्मेधाविभिः प्रशस्तः प्ररूपेण स्तुत्यः । वज्रः
अस्माकम् । अतिथिः अतिथिवत् पूज्यः । शिवः सुखकरश्च । सहस्रशृङ्गः अपरिमितज्वालः । वृषभः
वर्षिता फलानां तदोजाः । यत्प्रसिद्धं बलं तेजो वास्ति तदेवौजो यस्य तादृशः । सर्वबलस्वरूप इत्यर्थः ।
अथ प्रत्यक्षवादः । हे अग्ने विश्वान् अन्यान् स्वव्यतिरिक्तान् सर्वान् सहसा बलेन प्राप्ति ।
प्रेति परेत्यर्थः । पराभवसि । व्याप्तुं वा प्रभवसि ॥

प्र सद्यो अग्ने अत्येष्यन्त्यानुविष्यस्मै चारुतमो बभूथ ।

ईलेन्यो वपुष्यो विभावा प्रियो विशामतिथिर्मानुषीणाम् ॥ ९ ॥

प्र । सद्यः । अग्ने । अति । एषि । अन्यान् । आविः । यस्मै । चारुतमः । बभूथ ।

ईलेन्यः । वपुष्यः । विभावा । प्रियः । विशाम् । अतिथिः । मानुषीणाम् ॥ ९ ॥

हे अग्ने त्वं यज्ञमासाद्य सद्यः^१ तदानीमेव अन्यान् स्वसमानान् अत्येषि अतिक्रामसि ।
यस्मै यज्ञाय^२ चारुतमः सन् आविः बभूथ । किञ्च त्वम् ईलेन्यः स्तुत्यः वपुष्यः वपुष्करो
दीप्तिकरो वा विभावा विक्षिप्तदीप्तिमान् प्रियः प्रियभूतः विशां सर्वेषां प्राणिनां तथा अतिथिः
पूज्यः मानुषीणां^३ प्रजानां भवसि ॥

तुभ्यं भरन्ति क्षितयो यविष्ठ बलिमग्ने अन्तितु ओत दूरात् ।

आ भन्दिष्ठस्य सुमति चिकिद्दि बृहत्ते अग्ने महि शर्म भद्रम् ॥ १० ॥

तुभ्यम् । भरन्ति । क्षितयः । यविष्ठ । बलिम् । अग्ने । अन्तितः । आ । उत । दूरात् ।

आ । भन्दिष्ठस्य । सुप्तमिति । चिकिद्दि । बृहत् । ते । अग्ने । महि । शर्म । भद्रम् ॥ १० ॥

१. ख-ग-घ-च-ण-प-फ-भ-प्र सद्यः । २. न-ल-स-‘यज्ञाय’ नास्ति । ३. त-मानुषीणां
यजमानरूपाणाम् ।

हे ऽयविष्ठ युवतम् ऽअग्ने ऽक्षितयः^१ मनुष्याः यजमानाः ऽतुभ्यं^२ ऽभरन्ति संपादयन्ति । किम् ।
 ऽअलि पूजां हविलक्षणाम् ऽअन्तितः अन्तिकान् ऽउत अपि च ऽदूरात् । ऽआ इति चार्थे । किंच
 ऽअन्दिष्टस्य अतिशयेन स्तोतुः ऽसुमतिं स्तुतिम् ऽआ ऽचिकिन्नि आजानीहि । हे ऽअग्ने ऽते तव
 ऽशर्म सुखम् अस्मभ्यं दातव्यं ऽबृहत् महत् ऽभद्रं^३ स्तुत्यं च ॥

आद्य रथं भानुमो भानुमन्तमग्ने तिष्ठ यजतेभिः समन्तम् ।

विद्वान्पृथीनामूर्व^४ अन्तरिक्षमेह देवान्हविरद्याय वक्षि ॥ ११ ॥

आ । अद्य । रथम् । भानुऽमः । भानुऽमन्तम् । अग्ने । तिष्ठ । यजतेभिः । समऽअन्तम् ।

विद्वान् । पृथीनाम् । उरु । अन्तरिक्षम् । आ । इह । देवान् । हविऽअद्याय । वक्षि ॥ ११ ॥

हे ऽभानुमः दीप्तिमन् ऽअग्ने ऽअद्य अस्मिन् यागदिने ऽभानुमन्तं दीप्तिमन्तं ऽसमन्तं समीचीन-
 प्रान्तोपेतं^५ रथं यजतेभिः यष्ट्यैर्देवैः सह ऽआ ऽतिष्ठ आरोह । ऽविद्वान् यष्ट्यदेवपरिज्ञानवास्त्वं
 ऽपृथीनां देवयजनमार्गान् प्रति ॥ द्वितीयार्थे षष्ठी ॥ ऽउर्वन्तरिक्षं प्रभृतेऽन्तरिक्षे ऽदेवान् यष्ट्यान्
 ऽहविरद्याय हविर्भक्षणाय ऽइह अस्मिन्^६ यज्ञे^७ ऽआ ऽवक्षि आवहसि ॥

अवोचाम कुवये मेध्याय वचो वन्दारु वृषभाय वृष्णे ।

गविष्ठिरो नमसा स्तोममग्रौ दिवीव रुक्मपुरुष्यश्चमभ्रेत् ॥ १२ ॥

अवोचाम । कुवये । मेध्याय । वचः । वन्दारु । वृषभाय । वृष्णे ।

गविष्ठिरः । नमसा । स्तोमम् । अग्रौ । दिविऽइव । रुक्मम् । उरुऽव्यश्चम् । अभ्रेत् ॥ १२ ॥

वयमात्रेयाः ऽकवये मेधाविने ऽमेध्याय मेधाहाय ऽवृषभाय वर्षकाय फलानां ऽवृष्णे सेक्ने
 यूने ऽवन्दारु वन्दनशीलं ऽवचः स्तोत्रम् ऽअवोचाम । अथ ऋषिरात्मानं परोक्षेणैव निर्दिश्य स्तुतिम्
 उपसंहरति । ऽगविष्ठिरः अयमृषिः ऽनमसा नमस्करिण हविषा वा युक्तं ऽस्तोमं स्तोत्रम् ऽअग्रौ ऽअश्रेत्
 श्रयति स्म । ऽदिवि ऽरुक्मं रोचमानम् ऽउरुव्यश्चम् उरुगमनसादित्यम् ऽइव ॥ ॥ १३ ॥

‘कुमारं माता’ इति द्वादशर्चं द्वितीयं सूक्तम् । अग्नेः पुत्रः कुमार ऋषिः जननाग्रः^८ पुत्रो वृषो
 वोभौ वात्र ऋषौ । ‘कमेतं त्वं’, ‘वि ज्योतिषा’ इत्यनयोस्तु वृषा एव नोभौ न कुमारः । अन्था
 षट्पञ्चाशदक्षरा शक्करी शिष्टास्त्रिष्टुभः । अग्निर्देवता । अत्रात्रुकमणिका—‘कुमारं कुमारो वृषो वा
 जान^९ उभौ^{१०} वा शक्कर्यन्तं कं वीत्युचोस्तु वृषा एव’ इति । प्रातरनुवाकाश्विनशस्त्रयोरस्यापि सूक्तरव
 विनियोग उक्तः पूर्वसूक्तेन सह ॥

१. न-तुभ्यं क्षितयो मनुष्याः, ल-स-तुभ्यम् । २. ख-ग-घ-च-ण-प-फ-भ-महि भद्रं महत् ।

३. न-ल-स-‘अस्मिन् यज्ञे’ नास्ति । ४. ख-ग-घ-च-ण-त-प-फ-भ-ल-स-जर्नान्नः । ५. ख-ग-घ-च-ण-
 फ-भ-ल-जार् उभौ ।

कुमारं माता युवतिः समुब्धं गुहां बिभर्ति न ददाति पित्रे ।

अनीकमस्य न भिनज्जनासः पुरः पश्यन्ति निहितमरतौ ॥ १ ॥

कुमारम् । माता । युवतिः । समुब्धम् । गुहां । बिभर्ति । न । ददाति । पित्रे ।

अनीकम् । अस्य । न । भिनत् । जनासः । पुरः । पश्यन्ति । निहितम् । अरतौ ॥ १ ॥

शाक्यायनब्राह्मणोक्त इतिहास इहोच्यते । राजा त्रैवृष्ण ऐश्वराकः^१ अरुणोऽभवदस्य^२ च^३ ॥ पुरोहितो वृशो जान^४ कपिरासीत्तदा खलु । संगृह्णन्ति रथान्^५ राज्ञां रक्षणाय पुरोहिताः ॥ अरुणस्य वृशो रक्षिं संजग्राह पुरोहितः । कुमारो वर्त्मनि क्रीडग्रथचक्रेण घातितः^६ ॥ छिन्नः कुमारश्चक्रेण ममाराय पुरोहितः । त्वं हन्तास्येति राजानं राजा चापि पुरोहितम् ॥ त्वं हन्तास्य कुमारस्य नाहमित्यश्वीत्तदा । यतस्त्वं रथवेगस्य नियन्तातस्त्वया हतः ॥ रथस्वामी यतो राजन् तस्मात्त्वं तस्य घातकः । एवं विवद-मानौ ताविद्वत्कून्मष्टुमारतौ ॥ तौ पप्रच्छतुरिक्ष्वाकून् केनासौ निहतो द्विजः^७ । तेऽमुवग्रथयन्तारं हन्तारं वृषासंजकम् ॥ स वृशो वार्त्तासाक्षात् तं कुमारं समजीवयत् । एवमाख्याय तत्रैव पुनरस्यद्वी-रितम् ॥ यत् इक्ष्वाकवो रागात्^८ हन्तारमृषिमनुवन् । तस्मात्तेषां गृहेष्वेतेष्वेतौ निर्गतेषु च ॥ गृहे पाकादयो नासन् तत्कारणमचिन्तयन् । वृशे कुमारहन्तारं यद्वोचाम तेन नः ॥ अपाकमद्वारो वहेराह-याम वृशे वयम् इति संचिन्त्य^९ तमृषिमाह्वयामासुरादरात् ॥ समागत्य^{१०} ततः क्षीप्तं तेषामग्रेहोर्भवेत् । इति वार्त्तेन साक्षात्सावकासयत् पूर्ववत् ॥ एवं गायन् स ऋषिर्ब्रह्महत्यां भार्याजातां^{११} त्रसदस्योनुपस्य । पिशाचत्वेयां हर आदाय चाग्निगृहाग्नीत्वा कश्चिदौ स्थापयन्तीम्^{१२} ॥ दृष्ट्वा^{१३} सम्यक् तद्वरस्तोषयित्वा^{१४} साक्षा पश्चाद्योजयामास चाग्निम् । ततः सतेजाः संजातोऽभवत्पाकादि पूर्ववत् ॥ एवं काव्यायनेनोक्तं ताण्डोक्तमथोच्यते । वृशः पुरोधा अभवत्सदस्योर्महीपतेः ॥ स रथं धावयन्नराजा ब्राह्मणस्य कुमार-कम् । चिच्छेद रथचक्रेण प्रमादात्तोऽश्वबद्धम् ॥ पुरोहिते वर्तमाने स्वयि मां हन्तिरागता^{१५} । एषा स्वयापनेतव्या ऋषिमिस्थववीक्षुपः ॥ स ऋषिर्वाक्षीसाक्षा तं कुमारमुदजीवयत् ॥ १माता कुमारस्योपाद-यित्री १युवतिः यौवनोपेता १कुमारं पथि संचरन्तं १समुब्धं चक्रेण हतं १गुहा गुहायां १बिभर्ति धार-यति । १न १ददाति १पित्रे तस्य जनकाय । यद्वा । माता सर्वस्य निर्मात्री पृथिवी समुब्धं सस्यक् निर्गुहं गुहा^{१६} बिभर्ति न ददाति पित्रे । १अस्य कुमारस्य १अनीकं रूपं १भिनत् हिंसितं १जनासः जनाः १न १पश्यन्ति । किन्तु १अरतौ अरमणे देवो १निहितं स्थितं १पुरः पुरोदेशे^{१७} पश्यन्ति । अथवायं वृशेन पुनरुज्जीवितः कुमार आमानमपरोक्षतया वक्ति कथयति । जानः^{१८} वा तं जीवयित्वा वक्ति । अथवा । सक्तस्य अभ्रयेषत्वात् कुमार इत्यस्मिरुच्यते । तं माता अरण्युवतिमिश्रयन्ती समुब्धं निर्गुहं गुहायां बिभर्ति पित्रे उत्पादकाय यजमानाय न ददाति । अस्याग्नेमिनत् हिंसत् दाहकमनीकं तेजो जना न पश्यन्ति । किन्तु अरतौ अरण्यां हितं^{१९} पश्यन्ति ॥

१. ख-ग-च-फ-भ-इक्ष्वाकुः । २. च-फ-त्रय एव ब्रवीन्मिथः । ३. ख-ग-ण-त-न-भ-ल-जारः । ४. त-तथा । ५. ल-पातितः । ६. ण-भ-स-द्विजः । ७. ख-ग-च-ण-न-फ-भ-स-वेगात् ; त-ल-संगात् । ८. त-ल-निधित्य । ९. त-न-ल-स आश्व । १०. त-भार्या जाताम् । ११. ख-ग-ण-त-न-भ-ल-स-स्थापयन्ती । १२. ख-ग-च-फ-दृष्ट्वा दशः संस्तरं तोषयित्वा ; ण-दृष्ट्वा वृषः संस्तरं तोषयित्वा ; भ-दृष्ट्वा सक्तस्तरं स्तोषयित्वा ; ल-दृष्ट्वा सक्तस्तरद्वारस्तोषयित्वा ; स-दृष्ट्वा सक्तस्तरं (?) तोषयित्वा । १३. त-न-हतिरागतं । १४. ल-गुहायाम् । १५. ख-ग-च-ण-भ-‘पुरोदेशे’ नास्ति । १६. ख-ग-च-ण-त-न-फ-भ-ल-स-जारः । १७. ल-निहितम् ।

कमेतं त्वं युवते कुमारं पेषी बिमर्षि महिषी जजान ।

पूर्वाहिं गर्भैः शरदौ ववर्धपश्यं जातं यदसूत माता ॥ २ ॥

कम् । एतम् । त्वम् । युवते । कुमारम् । पेषी । बिमर्षि । माहिषी । जजान ।

पूर्वीः । हि । गर्भैः । शरदः । ववर्ध । अपश्यम् । जातम् । यत् । असूत । माता ॥ २ ॥

अत्राग्नेरुत्पाद्यमानत्वात् कुमारशब्देन व्यवहारः । हे युवते त्वं कमेतं कुमारं पेषी हिंसिका पिशाचिका सती बिमर्षि । एवं वृशाख्यो महर्षिः कशिपुनाच्छन्नम्^१ अग्नेर्हरो ब्रूते । ध्यानुत्पादितत्वात् धारणमनुचितमित्यर्थः । वमहिषी महती पूजनीयारणिः पुनं जजान अजनयत् । तदेवाह^२ । गर्भैः शिशो-ग्रीहकोऽरण्याः संबन्धी गर्भैः वहि यस्मात् पूर्वीः शरदः गताननेकान् संवत्सरान् ववर्ध ववृधे । अहं च ततो जातम् अपश्यम् । यत् यस्मात् माता अरणिः असूत उद्पादयत् । राजकुमारपक्षे^३ हे युवते भूदेवि कमेतं कुमारं पेषी सती बिमर्षि । अवशिष्टं कुमारजननपरतया^४ योज्यम् । एवमुत्तरत्रापि कुमारस्मिहरसोः परत्वेन यथोचितं व्याख्येयम् ॥

हिरण्यदन्तं शुचिवर्णमारात्क्षेत्रादपश्यमायुधा मिमानम् ।

ददानो अस्मै अमृतं विपृक्कृत्किं मामनिन्द्राः कृणवन्ननुकथाः ॥ ३ ॥

हिरण्यदन्तम् । शुचिद्वर्णम् । आरात् । क्षेत्रात् । अपश्यम् । आयुधा । मिमानम् ।

ददानः । अस्मै । अमृतम् । विपृक्कृत् । किम् । माम् । अनिन्द्राः । कृणवन् । अनुकथाः ॥ ३ ॥

हिरण्यदन्तं हिरण्यसदृशदन्तस्थानीयज्वालोपेतं शुचिवर्णं प्रदीप्तवर्णम् आयुधा अशुधानि आयुधस्थानीयान् स्फुलिङ्गान् ज्वाला वा मिमानं निर्मिमाणमग्निम् आरात् समीपे क्षेत्रात् क्षेत्रे^१ देशे^२ अपश्यं पश्येयम् । एवं वृशः कामयते । अहम् अस्मै अग्नये अमृतम् अविनाश्यमृतत्वसाधनं वा विपृक्कृत् सर्वतो व्याप्तं हविः स्तोत्रं वा ददानः दातास्मि । माम् अनिन्द्राः । इन्द्रः परमै-श्वर्योऽग्निः । तद्रहिता अनिन्द्राः । इन्द्रमयजन्त इत्यर्थः । अनुकथाः अस्तुतय इन्द्रमस्तु वन्तश्च किं कृणवन् किं कुर्युः ॥

क्षेत्रादपश्यं सनुतश्चरन्तं सुमधूथं न पुरु शोभमानम् ।

न ता अगृभ्रन्नर्जनिष्ट हि षः पलिकनीरिधुवृतयो भवन्ति ॥ ४ ॥

क्षेत्रात् । अपश्यम् । सनुतरिति । चरन्तम् । सुमत् । युथम् । न । पुरु । शोभमानम् ।

न । ताः । अगृभ्रन् । अर्जनिष्ट । हि । षः । पलिकनीः । इत् । युवृतयः । भवन्ति ॥ ४ ॥

१. त-ल- कशिपुनाच्छिन्नम् । २. ख-ग-घ-च-ण-भ-स-तदेव हि; ल-तदेवाहुः । ३. ल-राजकुमार-श्रियपक्षे । ४. त-कुमारमातृपरतया । ५. त-क्षेत्रदेशे ।

अहं वृषा इदानीं वक्षेत्रात् क्षेत्रे वसन्तुतः । अन्तर्हितनामैतत् । निगूढं वचरन्तम् अरण्यां^१ वयूषं
 वन गवां समूहमिव वसन्त स्वयमेव वपुर्बहु वक्षोभमानम्^२ वपुष्यं पश्यामि । पुरा हरसः पिशा-
 च्याक्रमणकाके वताः उवाला निर्वीणाः वन वअगुभ्रन् नागूहन्त नराः । इदानीं वसः अग्निः वअजनिष्ट
 वह्नि । हरसा प्रादुरभूत् खलु । अत एव हेतोः वपलिक्लीरित् पलिकन्यः पलिता जीर्णाः^३ उवाला एवेदानीं
 वयुवतयो वभवन्ति ॥

के मे मर्यकं वि यवन्तु गोभिर्न येषां गोपा अरणश्चिदासं ।

य ईं जगृधुरव ते सृजन्त्वार्जाति पृश्न उप नश्चिकित्वान् ॥ ५ ॥

के । मे । मर्यकम् । वि । यवन्तु । गोभिः । न । येषाम् । गोपाः । अरणः । चित् । आसं ।

ये । ईम् । जगृधुः । अव । ते । सृजन्तु । आ । अजाति । पृश्नः । उप । नः । चिकित्वान् ॥ ५ ॥

१ के १ मे मदीयं १ मर्यकं मर्यसंघं राष्ट्रं १ गोभिः सह १ वि १ यवन्त विपुलमकुर्वन् । गां वृषांश्च
 व्ययोजयन्^४ । १ येषां १ गोपाः अस्माकं गोपायिताः^५ १ अरणश्चित् अभिगन्ता १ न १ आस बभूव^६ । सोऽय-
 मग्निः । १ ये द्वेविणः १ ईम् पुनं जनसंघं राष्ट्रं १ जगृधुः गृह्णन्ति । १ ते १ अव १ सृजन्तु नश्यन्तु^७ । किंच
 १ चिकित्वान् वेतनावान् अस्मद्विषयज्ञानवानग्निः १ नः अस्माकं १ पृश्नः पशून् १ उप १ अजाति उपा-
 गच्छति ॥

वृसां राजानं वसति जनानामरातयो नि दधुर्मर्त्येषु ।

ब्रह्माण्यत्रैव तं सृजन्तु निन्दितारो निन्द्यासो भवन्तु ॥ ६ ॥

वृसाम् । राजानम् । वसतिम् । जनानाम् । अरातयः । नि । दधुः । मर्त्येषु ।

ब्रह्माणि । अत्रैः । अव । तम् । सृजन्तु । निन्दितारः । निन्द्यासः । भवन्तु ॥ ६ ॥

१ वसां वसतां प्राणिनां १ राजानं स्वामिनं १ जनानां प्राणिनां १ वसतिम् आवासभूतं व्यरुणशुक्-
 लक्षणमग्निं वा^८ १ अरातयो १ नि १ दधुः अगोपयन् १ मर्त्येषु लोकेषु मध्ये । १ अत्रैः अत्रिगोत्रस्य वृषास्य
 १ ब्रह्माणि मन्त्राः स्तोत्राणि^९ वा^{१०} १ तं कुमारम्^{११} अग्निं वा १ अव १ सृजन्तु । अथवा अत्रैः^{१२} अत्रिगोत्रस्य
 कुमारं ब्रह्माणि । यद्वा । वृषास्य ब्रह्माण्यत्रैरत्रिगोत्रम् ॥ कर्मणि षष्ठी ॥ तं कुमारमव सृजन्तु विसृजन्तु ।
 १ निन्दितारः अस्मद्विन्द्याः १ निन्द्यासः अस्माभिर्निन्द्याः १ भवन्तु । अत्रैर्वैद्याणीत्येतत्^{१३} उपजीव्य वृषा-
 मप्यात्रेयं वदन्ति । आत्रेयः कुमार इति पक्षे स एव प्राणमयम्^{१४} आत्मानमवसृजन्त्वित्याह्वाते ॥ १५ ॥

१. त-आरण्यम् । २. प- शोभमानमभिम् । ३. ख-ग-च-ण-त-न-प-फ-भ-ल-स- 'जीर्णाः' नास्ति ।
 ४. ख-ग-च-ण-त-भ-ल-स-गोभृत्प्रांश्च विवोजयन् ; न-गोभृत्प्रांश्च व्ययोजयन् । ५. न-भ-ल-स-
 गोपयिता । ६. ख-प-फ-भ-न बभूव । ७. ल-न पश्यन्तु । ८. ख-ग-च-ण-प-फ-भ- 'व्यरुण' ...
 वा' नास्ति । ९. त-मर्त्येषु तदीयेषु । १०. ख-ग-च-ण-भ- 'स्तोत्राणि वा' नास्ति । ११. ख-ग-च-
 ण-प-फ-भ- कुमारमवसृजन्तुलक्षणम् । १२. ख-ग-च-ण-भ-ल-स-अत्रैः अत्रिम् । १३. ख-ग-च-ण-त-न-
 भ-ल-स-अत्र ब्रह्माणीत्येते । १४. ख-ग-च-ण-त-न-भ-ल-स-क्षणं मेगम् (?) ।

अज्ञःसवे आहवनीयोपस्थाने 'शुनश्चिच्छेपम्' इत्येषा । 'असिमाहवनीयमुपस्थापयांचकार-
शुनश्चिच्छेपं निदितं सहस्रात्' (ऐ. ब्रा. ७. १७) इति ब्राह्मणम् ।

शुनश्चिच्छेपं निदितं सहस्राद्यूपादमुञ्चो अशमिष्ट हि षः ।

एवास्मदग्ने वि मुमुग्धि पाशान्होतश्चिकित्व इह तू निषध ॥ ७ ॥

शुनःशेषम् । चित् । निऽदितम् । सहस्रात् । यूपात् । अमुञ्चः । अशमिष्ट । हि । सः ।
एव । अस्मत् । अग्ने । वि । मुमुग्धि । पाशान् । होतरिति । चिकित्वः । इह । तु । निऽसध ॥ ७ ॥

हे अग्ने ऽनिदितं नितरां वद्धं ऽशुनःशेषम् ऋषिं ऽसहस्रात् अनेकरूपात्^१ ऽयूपात्^२ ऽअमुञ्चः
अमोचयः । ऽचित् इति पूरणः । शुनःशेषमिति पदस्य मध्ये पदान्तरस्य संहितायां व्यत्ययेनावस्थितिः ।
ऽसः ऋषिः ऽअशमिष्ट ऽहि शान्तवान् खलु । यद्वा^३ । स हि यस्मादशमिष्ट । स्तुतिकर्मैतत्^४ ।
अस्तावीत् । तस्मादमुञ्च इति संबन्धः । ऽएव एवम् ऽअस्मत् अस्मत्तः ऽपाशान् ऽवि ऽमुमुग्धि
विमोचय । हे ऽहोतः^५ हे ऽचिकित्वः चेतनावन् ऽअग्ने इह ऽतु वेधां ऽनिषध अवस्थाय ॥

हृणीयमानो अप हि मदैयेः प्र मे देवानां व्रतपा उवाच ।

इन्द्रो विद्राँ अनु हि त्वा चचक्ष तेनाहमग्ने अनुशिष्ट आगाम् ॥ ८ ॥

हृणीयमानः । अप । हि । मत् । ऐयैः । प्र । मे । देवानाम् । व्रतऽपाः । उवाच ।

इन्द्रः । विद्वान् । अनु । हि । त्वा । चचक्ष ।

तेन । अहम् । अग्ने । अनुऽशिष्टः । आ । अगाम् ॥ ८ ॥

हे अग्ने ऽहृणीयमानः क्रुध्यस्त्वं ऽमत् मत्तः ऽअप ऽऐयेः ऽहि अपागाः खलु ॥ 'इं गतो'
इत्यस्मात् इत्यन्विकरणात् लङि मध्यमे छान्दसे परस्मैपद आढागमे वृद्धौ व्यत्ययेन इयनोऽकारस्य एकारे
च कृते रूपम् ॥ ऽमे मर्शं ऽदेवानां ऽव्रतपाः कर्मणः पालकः ऽइन्द्रः ऽप्र ऽउवाच ऽहि । स एव
ऽविद्वान् ऽत्वा ऽअनु ऽचचक्ष त्वां ददर्श । ऽतेन ऽअनुशिष्टः ऽअहं हे ऽअग्ने त्वास् ऽआगाम्
इति । एवं वृथा आह ॥

वि ज्योतिषा बृहता भात्युमिराविर्विश्वानि कृणुते महित्वा ।

प्रार्देवीर्मायाः संहते दुरेवाः शिशीति शृङ्गे रक्षसे विनिक्षे ॥ ९ ॥

वि । ज्योतिषा । बृहता । भाति । अग्निः । आविः । विश्वानि । कृणुते । महिऽत्वा ।

प्र । अर्देवीः । मायाः । संहते । दुऽएवाः । शिशीति । शृङ्गे इति । रक्षसे । विनिक्षे ॥ ९ ॥

१. ख-ग-घ-ण-न-भ-स-अनेकयूपात् । २. त-विद्वान् । ३. ख-ग-घ-ण-त-न-भ-स-स-
स्तुतिकर्मैवात् । ४. ख-ग-घ-ण-प-फ-भ-होतर्देवानामाह्वतः ।

अयम् ^१अग्निः ^२व्योतिषा तेजसा ^३वृहता महता ^४वि ^५भाति विशेषेण दीप्यते । अथ तथाश्रुतः
सन् ^६महिषा स्वमहत्त्वेन ^७विश्वानि सर्वाणि पदार्थजातानि ^८आविः ^९कृणुते प्रकटीकरोति । एवं
प्रबुद्धोऽग्निः ^{१०}अदेवीः अदेवनालीला आसुरीः ^{११}मायाः ^{१२}दुःखगमनाः ^{१३}प्र ^{१४}सहते अभिभवति ।
किञ्च ^{१५}शिशीते तीक्ष्णीकरोति । ^{१६}श्रद्धे ^{१७}श्रद्धाणि । ^{१८}श्रद्धसदशीहिंसिका वा ज्वालाः शिशीते तीक्ष्णीकरोति ।
किमर्थम् । ^{१९}रक्षसे ^{२०}विनिक्षे रक्षसो नाशाय । 'निश्चयति श्रद्धे रक्षसो विनिक्षणनाय' (निर. ४. १८)
इति यास्कः ॥

उत खानासो दिवि पन्त्वग्नेस्तिग्मायुधा रक्षसे हन्तुवा उ ।

मदे चिदस्य प्र रुजन्ति भामा न वरन्ते परिबाधो अदेवीः ॥ १० ॥

उत । खानासः । दिवि । सन्तु । अग्नेः । तिग्माऽआयुधाः । रक्षसे । हन्तुवै । ऊँ इति ।

मदे । चित् । अस्य । प्र । रुजन्ति । भामाः । न । वरन्ते । परिऽबाधः । अदेवीः ॥ १० ॥

^१उत अपि च ^२अग्नेः ^३खानासः शब्दं कुर्वाणा ज्वालाः ^४दिवि ^५पन्तु सुलोके प्रादुर्भवन्तु ।
किमर्थम् । ^६तिग्मायुधाः तीक्ष्णायुधस्थानीया ज्वालाः । ^७रक्षसे ^८हन्तुवा ^९उ रक्षसो हननाय । उ
इति पूरणः । ^{१०}मदे ^{११}चित् हर्षे सति ^{१२}अस्य अग्नेः ^{१३}भामाः क्रोधा दीप्तयो वा ^{१४}प्र ^{१५}रुजन्ति प्रकर्षेण
अग्ने गच्छन्ति पीडयन्ति वा रक्षसि । ^{१६}परिबाधः परितो बाधिकाः ^{१७}अदेवीः अदेवनाः आसुर्यः सेनाः
^{१८}न ^{१९}वरन्ते न चारयन्त्येनम् ^{२०}॥

एतं ते स्तोमं तुविजात् विप्रो रथं न धीरः स्वपा अतक्षम् ।

यदीदग्ने प्रति त्वं देव हर्षाः स्वर्धतीरुप एना जयेम ॥ ११ ॥

एतम् । ते । स्तोमम् । तुविऽजात् । विप्रः । रथम् । न । धीरः । सुऽअपाः । अतक्षम् ।

यदि । इत् । अग्ने । प्रति । त्वम् । देव । हर्षाः । स्वऽवतीः । अपः । एन । जयेम ॥ ११ ॥

हे ^१तुविजात् बहुभावमापन्नास्ते ^२ते त्वदर्थम् ^३एतं ^४स्तोमम् एतत् स्तोत्रं ^५विप्रः मेधावी स्तोता
^६यत्वं ^७न रथमिव ^८धीरः ^९स्वपाः शोभनकर्मोद्भूतम् ^{१०}अतर्क्षं समापादयम् । हे ^{११}अग्ने ^{१२}देव ^{१३}त्वं ^{१४}यदीत्
एनं स्तोमं ^{१५}प्रति ^{१६}हर्षाः प्रतिकामयेधाः । तर्हि ^{१७}स्वर्धतीः स्वरणवतीभ्यांसिमसीः ^{१८}अपः ^{१९}एना एनेन
^{२०}जयेम प्राप्नुयाम ॥

१. त-दुरवगमनाः । २. त-पीडाम् ; न-ल-स-यावाम् । ३. ख-ग-च-ण-न-प-फ-म-ल-स-
अदेवताः । ४. ख-च-ण-म-वारयन्त्येव, न-स-वारयन्त्येतम् ।

तुविश्रीवो वृषभो वावृधानोऽशत्रुर्यः समजाति वेदः ।

इतीममग्निममृता अवोचन्बर्हिष्मते मनवे शर्म यंसद्विष्मते

मनवे शर्म यंसत् ॥ १२ ॥

तुविश्रीवः । वृषभः । ववृधानः । अशत्रु । अर्यः । सम् । अजाति । वेदः ।

इति । इमम् । अग्निम् । अमृताः । अवोचन् । बर्हिष्मते । मनवे । शर्म । यंसत् ।

द्विष्मते । मनवे । शर्म । यंसत् ॥ १२ ॥

‘तुविश्रीवः बहुज्वालः प्रभूतश्रीवो वा वृषभः वर्णिता कामानां ववृधानः वर्धमानोऽग्निः
‘अर्यः अरेः वेदः धनम् अशत्रु अकण्टकं समजाति संयोजयति । इतीमम् अर्थम् अग्निम् अमृताः
अन्ये देवाः अवोचन् । यस्मादेवं तस्मात् बर्हिष्मते यागवते मनवे मनुष्याय यजमानाय शर्म
सुखं यंसत् पच्छतु । द्विष्मते च^१ शर्म यंसत् ॥ १५ ॥

‘त्वमग्ने वरुणः’ इति द्वादशचं तृतीयं सूक्तमाग्नेयस्य वसुश्रुतस्यार्षं त्रैष्टुभमाग्नेयम् । ‘त्वमग्ने
वसुश्रुतः’ इत्यनुक्रान्त्म् । प्रातरनुवाकाश्विनशस्त्रयोर्विनियोगः ‘अवोध्वग्निः’ इत्यत्रोक्तः ॥

त्वमग्ने वरुणो जायसे यत्त्वं मित्रो भवसि यत्समिद्धः ।

त्वे विश्वे सहसस्पुत्र देवास्त्वमिन्द्रो दाशुषे मर्त्याय ॥ १ ॥

त्वम् । अग्ने । वरुणः । जायसे । यत् । त्वम् । मित्रः । भवसि । यत् । सम्मिद्धः ।

त्वे इति । विश्वे । सहसः । पुत्र । देवाः । त्वम् । इन्द्रः । दाशुषे । मर्त्याय ॥ १ ॥

हे अग्ने त्वं वरुणः तमसां वारको रात्र्यभिमानी देवोऽपि त्वमेव यत् यदा जायसे । किंच
त्वं मित्रः अहर्भिमानी देवः प्रसीतेच्छाता यत् यदा समिद्धः । त्वसुस्पुत्रमात्रः सन्^१ तमो
निवारयसि प्रबुद्धः सन् हितकारी भवसीत्यर्थः । त्वे त्वयि विश्वे सर्वेऽपि देवाः वर्तन्ते ।
त्वहृत्तेन हविषा तेषां जीवनात् । ‘ते देवा विन्यतोऽग्निं प्राविशन्’ (तै. सं. ६. २. २. ६) इति
हि श्रुतेः^२ । हे सहसस्पुत्र यत्नेन मध्यमानत्वात् । किंच त्वम् इन्द्रः स्वामी दाशुषे हविर्दात्रे
मर्त्याय^३ यजमानाय ॥

विवाहे चतुर्थ्यामावाहुतो ‘त्वमर्थमा’ इत्येषा । सूत्रितं च—‘त्वमर्थमा भवसि यत्कनीना-
मिति विवाहे चतुर्थ्याम्’ (आश्व. गृ. १. ४. ७) इति ॥

१. प-मनवे । २. स-वसुश्रुतः आद्या विराट् तृतीया मादत्तरोद्रावैष्णवीति । ३. ख-घ-च-ण-प-
फ-भ-सन् भवसि । ४. छ-श्रुतिः । ५. च-मर्त्याय मनुष्याय ।

त्वमर्च्यमा भवसि यत्कनीनां नाम स्वधावन्गुह्यं विभर्षि ।

अञ्जन्ति मित्रं सुधितं न गोभिर्यदम्पती समनसा कृणोषि ॥ २ ॥

त्वम् । अर्च्यमा । भवसि । यत् । कनीनाम् । नाम । स्वधाऽवन् । गुह्यम् । विभर्षि ।

अञ्जन्ति । मित्रम् । सुधितम् । न । गोभिः ।

यत् । दम्पती इति दम्पती । समनसा । कृणोषि ॥ २ ॥

हे अग्ने ष्वमर्च्यमा ष्वभवसि । सर्वेषां नियमितासि । ष्वयत् यदा ष्वकनीनां कन्यकानां संबन्ध्यसि । किंच हे ष्वस्वधावन् हविर्लक्षणाञ्जवन् ष्वगुह्यं गोपनीयं ष्वनाम विभर्षि वैश्वानर इति तन्नाम । ष्वसुधितं सुष्ठु^१ निहितं^२ ष्वमित्रं^३ न मित्रमिव स्वां^४ गोभिः । विकारे प्रकृतिशब्दः । गोविकारिः^५ क्षीरादिभिः ष्वअञ्जन्ति । ष्वयत् यस्मात् ष्वदम्पती जायापती ष्वसमनसा समानमनस्कौ ष्वकृणोषि करोषि ॥

तव श्रिये मरुतो मर्जयन्त रुद्र यत्ते जनिम् चारुं चित्रम् ।

पदं यद्विष्णोरुपमं निधायि तेन पासि गुह्यं नाम गोनाम् ॥ ३ ॥

तव । श्रिये । मरुतः । मर्जयन्त । रुद्र । यत् । ते । जनिम् । चारुं । चित्रम् ।

पदम् । यत् । विष्णोः । उपऽमम् । निऽधायि । तेन । पासि । गुह्यम् । नाम । गोनाम् ॥ ३ ॥

अनयाग्नेर्माध्यमिकी मूर्तिरुच्यते । हे अग्ने ष्वतव ष्वश्रिये श्रयणाथ ष्वमरुतः अपः^१ अन्तरिक्ष्याः ष्वमर्जयन्त मार्जयन्ति । हे ष्वरुद्र वृष्ट्या^२ रुद्रवद्वर्धितरमे^३ ष्वते तव ष्वयत् ष्वजनिम जन्म वैद्युतलक्षणं ष्वचारु चरणीयं^४ ष्वचित्रं चायनीयं^५ च^६ । तत्कयमिति चेदुच्यते । ष्वविष्णोः व्यापनशीलस्य देवस्य ष्वउपमं ष्वगुह्यम् अगम्यं ष्वयत् ष्वपदं ष्वनिधायि । अनेनान्तरिक्षसुक्कम् । ष्वउपमेयमिव विष्णोर्मध्यमं पदं तस्मान्नान्तरिक्षं पश्यन्ति^७ इति ब्राह्मणम् । ष्वतेन ष्वगोनाम् उदकानां ष्वगुह्यं ष्वनाम नामानि ष्वपासि रक्षसि ॥

तव श्रिया सुदृशो देव देवाः पुरु दधाना अमृतं सपन्त ।

होतारमग्निं मनुषो नि षेदुर्दशस्यन्त उशिजः शंसमायोः ॥ ४ ॥

तव । श्रिया । सुऽदृशः । देव । देवाः । पुरु । दधानाः । अमृतम् । सपन्त ।

होतारम् । अग्निम् । मनुषः । नि । सेदुः । दशस्यन्तः । उशिजः । शंसम् । आयोः ॥ ४ ॥

१. ख-च-ण-न-प-फ-भ-ल-स-‘सुष्ठु निहितं’ नास्ति । २. ख-च-ण-प-फ-भ-‘गोविकारिः’ नास्ति । ३. त-‘अपः’ नास्ति । ४. ल-दृष्ट्याः स-धिष्या । ५. व-न-रुद्रवद्वर्धितामेः त-रुद्रवर्धितामे । ६. व-रमणीयम् । ७. व-शोभनम् ।

हे ^१देव अग्ने ^२सुहसः ^३तव ^४अग्न्यां समृद्धया ^५देवाः इन्द्रादयः ^६पुरु अत्यधिकं ^७वध्नाः स्वयि मीतिं धारयन्तः ^८अमृतं ^९क्षपन्त स्पृशन्ति । ^{१०}होतारं होमनिष्पादकम् ^{११}अग्निं ^{१२}मनुषः मनुष्याः ^{१३}पनि ^{१४}पशुः परिचरन्ति ऋत्विजः । किं कुर्वन्तः । ^{१५}दशस्यन्तः हविर्वितरन्तः ^{१६}ज्ञांसं फलम् ^{१७}उत्तिजः कामयमानस्य ^{१८}आयोः मनुष्यस्य यजमानस्यार्थम् ॥

न त्वद्धोता पूर्वं अग्ने यजीयान् कान्वयैः पुरो अस्ति स्वधावः ।

विशश्च यस्या अतिथिर्भवासि स यज्ञेन वनवद्व मर्तान् ॥ ५ ॥

न । त्वत् । होता । पूर्वः । अग्ने । यजीयान् । न । कान्वयैः । पुरः । अस्ति । स्वधाऽवः ।

विशः । च । यस्याः । अतिथिः । भवासि । सः । यज्ञेन । वनवत् । देव । मर्तान् ॥ ५ ॥

हे ^१अग्ने ^२एवम् एवतोऽन्यः ^३न ^४अस्ति ^५होता ^६पूर्वः ^७पुराणो वा ^८यजीयान् यथा वा । ^९कान्वयैः स्तोत्रैः स्तुत्यः ^{१०}परः परस्तात् परस्मिन्नपि काले ^{११}न अस्ति । हे ^{१२}देव हे ^{१३}स्वधावः अक्षवन् ^{१४}यस्याः ^{१५}विशः प्रजाया ऋत्विग्मपायाः ^{१६}अतिथिः ^{१७}भवासि अतिथिवत्पुत्र्यः ^{१८}भवासि । ^{१९}सः ^{२०}यज्ञेन ^{२१}मर्तान् असद्वेष्टुन् ^{२२}वनवत् वृश्चति ^{२३}हिनस्ति ^{२४} । यद्वा । मर्तान् परिचारकान् वनवत् संभजेत् ॥

वयमग्ने वनुयाम त्वोता वसूयवो हविषा बुध्यमानाः ।

वयं समर्थे विद्येष्वह्ना वयं राया सहसस्पुत्र मर्तान् ॥ ६ ॥

वयम् । अग्ने । वनुयाम् । त्वाऽऊताः । वसूयवः । हविषा । बुध्यमानाः ।

वयम् । समर्थे । विद्येषु । अह्नाम् । वयम् । राया । सहस्रः । पुत्र । मर्तान् ॥ ६ ॥

हे ^१अग्ने ^२वयं यजमानाः ^३त्वोताः स्वया रक्षिताः सन्तः ^४वनुयाम । शत्रून् पीडयाम संभजेमहि वा धनम् । कीदृशा वयम् । ^५वसूयवः वसुकासाः ^६हविषा त्वां ^७बुध्यमानाः बोधयन्तः ^८वयं ^९समर्थे समरणे जयेम शत्रूनि ति शेषः । ^{१०}विद्येषु यागेषु ग्रामुयाम बलम् । यद्वा । वनुयामेत्येतदनुषज्यते । ^{११}अह्नां सर्वेष्वहःसु । किंच ^{१२}वयं हे ^{१३}सहसस्पुत्र बलस्य पुत्र पालकं ^{१४}वाग्ने ^{१५}राया धनेन सह ^{१६}मर्तान् ^{१७}पुत्रभृत्यादीन् लभेमहि ॥ ॥ १६ ॥

१. ल-अरेकः । २. ख-घ-च-ण-भ-अक्षवक्षमे । ३. ख-च-ण-न-प-फ-भ-ल-स-^४अतिथिवत् पुत्र्यः नास्ति । ४. प- स त्वम् । ५. त-वृक्षसि हि(हिं)ससि; प-हिंससि । ६. ख-घ-च-ण-न-प-भ-ल-स-सन्तो वयम् । ७. प-धनकासाः । ८. ल-बलपालक । ९. न-मर्तान् ।

यो न आगो अभ्येनो भरात्यधीदधमुघशंसे दधात ।

जही चिकित्वो अभिशस्तिमेतामग्ने यो नो मर्चयति ह्येन ॥ ७ ॥

यः । नः । आगः । अभि । एनः । भराति । अधि । इत् । अधम् । अधऽशंसे । दधात ।
जहि । चिकित्वः । अभिऽशस्तिम् । एताम् । अग्ने । यः । नः । मर्चयति । ह्येन ॥ ७ ॥

यः मर्त्यः १ आगः अपराधम् २ एनः पापं च ३ नः अस्मभ्यम् ४ अभि ५ भराति अभितः करोति । तस्मिन् ६ अधशंसे ७ अर्चं पापम् ८ अधि ९ दधात ददात्वभिः । १० इत् इति पूरणः । आगोऽपराधं यो मह्यमिदं करोति तस्मा एवाभिस्तत्करोस्वित्यर्थः । अथ प्रत्यक्षेणोच्यते । हे ११ अग्ने १२ एताम् १३ अभिशस्ति १४ जहि । उत्तरत्र यच्छब्दश्रवणात्तदनुगुण्येनैवमभिशंसकमिति व्याख्येयम् । १५ यः अभिशस्ता १६ नः अस्मान् १७ ह्येन उक्तेन आगसा एनसा वा १८ मर्चयति वापते । तमिति ॥

त्वामस्या व्युषि देव पूर्वे दूतं कृण्वाना अयजन्त हव्यैः ।

संस्थे यदेग्र ईयसे रयीणां देवो मर्तैर्वसुभिर्ह्ययमानः ॥ ८ ॥

त्वाम् । अस्याः । विऽउषि । देव । पूर्वे । दूतम् । कृण्वानाः । अयजन्त । हव्यैः ।
सुमऽस्थे । यत् । अग्ने । ईयसे । रयीणाम् । देवः । मर्तैः । वसुभिः । ह्ययमानः ॥ ८ ॥

हे १ अग्ने २ त्वामस्याः रात्रेः ३ व्युषि । व्युष्टायासुपमोत्यर्थः । ४ पूर्वे पुरातना यजमानाः ५ वृत्तं देवानां प्रेरकं ६ कृण्वानाः कुर्वाणाः ७ अयजन्त ८ हव्यैः हविभिः साधनैः ९ रयीणां हविलक्षणानां १० संस्थे संस्थाने आसादने सति हे ११ अग्ने १२ यत् यदा १३ ईयसे गच्छसि । १४ देवः १५ द्योतमानः १६ मर्तैः मनुष्यैर्हविभिः १७ वसुभिः वासकैः १८ ह्ययमानः समिध्यमानः १९ सन् ॥

अव स्पृधि पितरं योधि विद्वान्पुत्रो यस्तं सहसः सून ऊहे ।

कदा चिकित्वो अभि वक्षसे नोऽग्ने कदां ऋतुचिद्यातयासे ॥ ९ ॥

अव । स्पृधि । पितरम् । योधि । विद्वान् । पुत्रः । यः । ते । सहसः । सुनो इति । ऊहे ।
कदा । चिकित्वः । अभि । वक्षसे । नः । अग्ने । कदा । ऋतुऽचिद् । यातयासे ॥ ९ ॥

हे १ सहसः २ सुनो बलस्य पुत्राग्ने त्वम् ३ अव ४ स्पृधि पारय । ५ योधि प्रयक्कुरु पापात् । ६ यः ७ पुत्रः ८ पुत्रस्थानीयः तव ९ यो यजमानः १० ते त्वां ११ पितरं पालकं पितृभूतं १२ विद्वान् जानन् १३ ऊहे वहति

१. प- अधशंसे पापकारिणे (णि) । २. च-फ- हे अग्ने चिकित्वः चेतनावन् एतामभिश्चस्तिम् ; प-हे चिकित्वः चेतनावन्नमे एतामभिश्चस्तिमभिःशंसकम् । ३. प-हे देव । ४. प-त्वं देवः । ५. ख-ग-च-ण-फ-भ- समिध्यमानः नास्ति । ६. प-ल-पृथक्कुरु च । ७. ख-ग-च-च-ण-न-प-फ-स-ल-स- पुत्रः नास्ति । ८. त-पुरुषाता वा ।

हविः । तमेवं कुरु इत्युचिरात्मानं परोक्षेणाह । ' हव्यवाळ्मिरजरः पिता नः ' (ऋ. सं. ५. ४. २) इति हि वक्ष्यति । यद्वा । पितृपुत्रभावो व्यत्यस्तः । पितरं पितृवद्रक्षकं यजमानमव स्तुधि योधि^१ च^२ यस्त्वं पुत्रः पुत्रवत्सदा रक्षणीयः । ' त्वं पुत्रो भवसि यस्तेऽविधत् ' (ऋ. सं. २. १. ९) इति हि श्रुतिः । हे^३ षचिक्रिवः चेतनावन्^४ अग्ने^५ कदा^६ वनः^७ अस्मान्^८ अग्नि^९ वक्षसे^{१०} अग्निपदयसिः ।^{११} कदा^{१२} च^{१३} ऋतचित् यज्ञस्योदकस्य वा चेतयिता^{१४} व्यातयासे^{१५} प्रेरयसि^{१६} सन्मार्गेण^{१७} ॥

भूरि नाम वन्दमानो दधाति पिता वसो यदि तज्जोषयासे ।

कुविदेवस्य सहसा चकानः सुधमग्निर्वनते वावृधानः ॥ १० ॥

भूरि । नाम । वन्दमानः । दधाति । पिता । वसो इति । यदि । तत् । जोषयासे ।

कुवित् । देवय्यं । सहसा । चकानः । सुधम् । अग्निः । वनते । ववृधानः ॥ १० ॥

भूरि प्रभृतं^१ नाम त्वदीयं नाम^२ वन्दमानः सन्^३ दधाति धारयति । सामर्थ्याद्धविः । अथवा नामकं हविः प्रभृतं धारयति दातुम् । पिता पालकस्त्वं हे^४ वसो वासकासे^५ यदि^६ तत् हविः^७ जोषयासे^८ सेवसे । देवस्य व्यवहर्तुर्व्यजमानस्य^९ कुवित् बहु हविः^{१०} सहसा बलेन युक्तः सन्^{११} चकानः^{१२} कामयमानः । यद्वा कर्मणि षष्ठी । देवं यजमानं कामयमानः^{१३} अग्निः^{१४} ववृधानः^{१५} वर्धमानो यजमानं वर्धयन् वा^{१६} सुधम्^{१७} वनते प्रयच्छति ॥

त्वमङ्ग जरितारं यविष्ठ विश्वान्यग्ने दुरितार्तिं पर्षि ।

स्तेना अदश्त्रिपवो जनासोऽज्ञातकेता वृजिना अभूवन् ॥ ११ ॥

त्वम् । अङ्ग । जरितारम् । यविष्ठ । विश्वानि । अग्ने । दुःश्रुता । अति । पर्षि ।

स्तेनाः । अदृश्न् । रिपवः । जनासः । अज्ञातकेताः । वृजिनाः । अभूवन् ॥ ११ ॥

हे^१ अङ्ग^२ स्वामिन्^३ यविष्ठ युवतम्^४ अग्ने^५ जरितारं स्तोतारम्^६ अनुग्रहीतुं^७ विश्वानि^८ दुरिता^९ दुरितानि^{१०} अति^{११} पर्षि^{१२} अतिपारयसि । स्तेनाः तरकराः^{१३} अदश्त्रन् दृश्यन्ते । रिपवो^{१४} जनासः^{१५} शत्रुभूता मनुष्याः^{१६} अज्ञातकेताः^{१७} अप्रज्ञातचिह्नाः^{१८} वृजिनाः^{१९} अस्माभिर्वजिताः^{२०} अभूवन् भवन्ति ॥

इमे यामासस्त्वद्रिगभूवन्वसवे वा तदिदार्गो अवाचि ।

नाहायमग्निर्मिशस्तये नो न रीषते वावृधानः परा दात् ॥ १२ ॥

इमे । यामासः । त्वद्रिक् । अभूवन् । वसवे । वा । तत् । इत् । आर्गः । अवाचि ।

न । अहं । अयम् । अग्निः । अमिऽशस्तये । नः । न । रीषते । ववृधानः । परा । दात् ॥ १२ ॥

१. ख-ग-च-ण- ' योधि ' नास्ति । २. ल- वा; स-त्वम् । ३. ख-ग-च-ण-भ-य-तद्धविः; न-यद्धविः । ४. ख-ग-च-व-ण-प-फ-भ-सुधं धनम् । ५. त-अङ्ग हे । ६. प-अग्ने त्वम् । ७. ग-च-ण-न-स- ' स्तोतार ' नास्ति । ८. प-विश्वानि सर्वाणि ।

‘इमे’ वामासः गन्तारः स्तोमाः । ‘त्वद्रिक्’ त्वदभिमुखः । ‘अभृवन्’ भवन्ति । ‘वा’ अथवा
 ‘दसवे वासकाय’ । ‘तत्’ आगः अपराधमाशासनरूपम् । ‘अवाचि’ उक्तवानहमग्निम्^१ । इदं देहिपि
 याचनमेवापराधः । ‘इत्’ इति पूरणः । यद्वा । तदिदं वक्ष्यमाणं शत्रुभिः कृतमागोऽवाचि^२ ।
 किंच ‘अभ्यमग्निः’ । ‘ववृधानः’ स्तुत्या वर्धमानः सन् । ‘नाह’ नैव । ‘अभिज्ञास्तये’ निन्दकाय । ‘नः’
 अस्मान् । ‘परा’ द्वात् परादद्यात् । तथा । ‘रिपते’ हिंसकाय नैव परा दात् ॥ १७ ॥

‘त्वामग्ने’ इत्येकादशार्धं चतुर्थं सूक्तमाग्नेयस्य वसुभृतस्यार्धं त्रेष्टुभमाग्नेयम् । अनुक्रान्तं च—
 ‘त्वामग्न एकादश’ इति । प्रातरनुवाकाश्विनशस्त्रयोर्विनिर्गोः । ‘अबोध्याग्निः’ इत्यग्नोक्तः ॥

त्वामग्ने वसुपतिं वसूनामग्निं प्र मन्दे अध्वरेषु राजन् ।

त्वया वाजं वाजयन्तो जयेमाग्निं व्याम पृस्तुतीर्मर्त्यानाम् ॥ १ ॥

त्वाम् । अग्ने । वसुपतिम् । वसूनाम् । अग्नि । प्र । मन्दे । अध्वरेषु । राजन् ।

त्वया । वाजम् । वाजयन्तः । जयेम । अग्नि । स्याम । पृस्तुतीः । मर्त्यानाम् ॥ १ ॥

हे अग्ने वसूनां वसुपतिम् । वृत्त्यवृत्तिभ्यां वसूनां बाहुल्यं तस्त्वामित्वं चोक्तम् । बहुनां
 धनानां स्वामिन् । त्वाम् । अध्वरेषु यागेषु । अग्नि । प्र । मन्दे । आभिमुख्येन स्तोमि हे राजन् । किंच
 त्वया अनुकूलेन । वाजयन्तः अश्वमिच्छन्तो वयं । वाजं । जयेम । किंच । मर्त्यानां मरणधर्मकाणां
 पृस्तुतीः सेनाः । अग्नि । व्याम अभिमवेम ॥

दर्शपूर्णमासे पत्नीसंयाजे गृहपतेर्योऽर्था । सूत्रितं च—‘हव्यवाल्गिरजरः पिता न इति
 पत्नीसंयाजाः’ (आश्व. श्रौ. १. १०) इति । देवसुवां हविःत्वप्यग्रेरेवैव याज्या । सूत्रितं च—
 ‘हव्यवाल्गिरजरः पिता नस्त्वं च सोम नो वशः’ (आश्व. श्रौ. ४. ११) इति ॥

हव्यवाल्गिरजरः पिता नो विभुर्विभावा सुदृशीको अस्मे ।

सुगार्हपत्याः समिधौ दिदीक्षस्मद्यत्सं मिमीहि श्रवांसि ॥ २ ॥

हव्यवाद् । अग्निः । अजरः । पिता । नः । विभुः । विभावा । सुदृशीकः । अस्मे इति ।

सुगार्हपत्याः । सम् । इषः । दिदीहि । अस्मद्यत् । सम् । मिमीहि । श्रवांसि ॥ २ ॥

अयं हव्यवाद्भिः । अजरः अजीर्णः सन् । नः । पिता भवत्विति शेषः । किंच । विभुः व्यासः
 ‘विभावा दीप्तिमान्’ । सुदृशीकः शोभनदर्शनः । अस्मे अस्माकं भवतु । अथ प्रत्यक्षवाद् । ‘सुगार्हपत्याः’
 शोभनगार्हपत्ययुक्तानि । इषः अन्नानि । सत् । दिदीहि सम्यक् प्रकाशाय दृष्ट्व वा । ‘अस्मद्यत्’
 अस्मदभिमुखं । श्रवांसि अन्नानि । सत् । मिमीहि सम्यक् प्रयच्छ ॥

१. ख-ग-ज-ण-फ-भ-धनाथं वासकाः । घ-प-धनार्थम् । २. त-तदितत् । ३. ख-फ-उक्तवानसि ।
 ४. ख-ग-घ-च-ण-न-भ-स-‘कृतमागोऽवाचि’ नास्ति । ५. ख-ग-च-ण-भ-अन्यत्र ।

विशां क्विं विश्पतिं मानुषीणां शुचिं पावकं घृतपृष्ठमग्निम् ।

नि होतारं विश्वविदं दधिध्वे स देवेषु वनते वार्याणि ॥ ३ ॥

विशाम् । क्विम् । विश्पतिम् । मानुषीणाम् । शुचिम् । पावकम् । घृतपृष्ठम् । अग्निम् ।

नि । होतारम् । विश्वविदम् । दधिध्वे । सः । देवेषु । वनते । वार्याणि ॥ ३ ॥

मानुषीणां विशां विश्पतिं सर्वासां मनुष्यरूपाणां प्रजानां पालकं स्वामिनं वा क्विं मेधाविनं शुचिं शुद्धं दीप्तं वा पावकम् अन्येषां शोधकं घृतपृष्ठं प्रदीपपृष्ठोपलक्षितशरीरम् । अथवा उपरितनभारो आज्योपेतं होतारं होमनिष्पादकं विश्वविदं विश्वस्य वेत्तारम् अग्निं नि दधिध्वे धारयन् हे ऋत्विजः । सः देवः देवेषु मध्ये वार्याणि वरणीयानि धनानि वनते संभजते अस्मदर्थम् । स्वयं वा वार्याणि हवींषि वनते ॥

जुषस्वाम् इळ्या सुजोषा यतमानो रश्मिभिः सूर्यस्य ।

जुषस्व नः समिधं जातवेद आ च देवान्हविरद्याय वक्षि ॥ ४ ॥

जुषस्व । अग्ने । इळ्या । सुजोषाः । यतमानः । रश्मिभिः । सूर्यस्य ।

जुषस्व । नः । समुद्भवम् । जातवेदः । आ । च । देवान् । हविः । अद्याय । वक्षि ॥ ४ ॥

हे अग्ने जुषस्व सेवस्व स्तुतिम् । इळ्या वेदिलक्षणया भूम्या वाचा वा सुजोषाः समानप्रीतिः । तथा सूर्यस्य रश्मिभिः यतमानः प्रयत्नसुखकाले कुर्वन् । किंच हे जातवेदः जातरथ वेदितरसे नः अस्मदीयां समिधं जुषस्व सेवस्व । आ वह पच देवान् हविरद्याय हविरदनाय । आवाह्य वक्षि वहसि तद्विः ॥

अथ पवित्रेष्टयां स्विष्टकृतोऽनुवाक्येषा । सूत्रितं च — ' जुष्टो दमूना अग्ने शर्धं महते सौमगायेति संवाज्ये ' (आश्व. औ. २. १२) इति । मरुद्भयः पुरोडाशं ससकपालमित्यत्रापि स्विष्टकृतोऽनुवाक्या । ' अस्यासो न ये मरुतः स्वस्त्रो जुष्टो दमूनाः ' (आश्व. औ. २. १८) इति ॥

जुष्टो दमूना अतिथिर्दुरोण इमं नो यज्ञमुप याहि विद्वान् ।

विश्वा अग्ने अभियुजो विहत्यां शत्रूयतामा मरु भोजनानि ॥ ५ ॥

जुष्टः । दमूनाः । अतिथिः । दुरोणे । इमम् । नः । यज्ञम् । उप । याहि । विद्वान् ।

विश्वाः । अग्ने । अभियुजः । विहत्यां । शत्रूयताम् । आ । मरु । भोजनानि ॥ ५ ॥

१. ख-ग-च-ण-फ-भ-स-विशुद्धम् । २. ख-ग-च-च-ण-न-प-फ-भ-धारयध्ये; त-स-धारयध्ये ।
३. त-पवित्रेष्टयाः । ४. ख-ग-च-ण-भ-मरुद्भयः कीडिभ्यः; न-मरुद्भयः कीडिभ्यः ।

वज्रधः पर्यासः वदमना दानमना दान्तमना वा वअतिथिः सद्दत् वदुरोणे^१ गृहे^१ पूज्यः सन्
 वदमं वनः अस्मदीयं वयजम् उप वयाहि उपागच्छ^२ । विद्वान् जानन् हे वअग्ने विश्वाः अभियुजः
 सर्वानभियोक्तुन् विद्वस्य वक्षत्र्यतां तेषां भोजनानि अन्नानि धनानि वा अन्नं आहर ।
 'अतिथिरभ्यतितो गृहान्भवति' (निरु. ४. ५) इत्यादिनिरुक्तं द्रष्टव्यम् ॥ १८ ॥

वधेन दस्युं प्र हि चातयस्व वयः कृण्वानस्तन्वे स्वायै ।

पिपिर्षि यत्सहसस्पुत्र देवान्तसो अग्ने पाहि नूतम वाजं अस्मान् ॥ ६ ॥

वधेन । दस्युम् । प्र । हि । चातयस्व । वयः । कृण्वानः । तन्वे । स्वायै ।

पिपिर्षि । यत् । सहसः । पुत्र । देवान् । सः । अग्ने । पाहि । नूतम् । वाजं । अस्मान् ॥ ६ ॥

हे अग्ने वधेन आयुधेन वदस्युम् उपक्षपयितारं वप्र वि चातयस्व प्रणाशय । हि इति
 पूरणः । वयः वकृण्वानः कुर्वाणः तन्वे शरीराय स्वायै स्वीयय । अथवा स्वायै तन्वे यजमानादि-
 रूपाय पुत्राय वयोऽन्नं कुर्वाणः । यत् यस्मात् सहसस्पुत्र अग्ने देवान् पिपिर्षि तर्पयसि^३ ।
 हे नूतम नैतृतम् अग्ने वसः त्वे वाजं संग्रामे अस्मान् पाहि रक्ष ॥

वयं ते अय उक्थैर्विधेम वयं हव्यैः पावक भद्रशोचे ।

अस्मे रुयि विश्ववारं समिन्वास्मे विश्वानि द्रविणानि धेहि ॥ ७ ॥

वयम् । ते । अग्ने । उक्थैः । विधेम । वयम् । हव्यैः । पावक । भद्रशोचे ।

अस्मे इति । रुयिम् । विश्ववारम् । सम् । इन्व ।

अस्मे इति । विश्वानि । द्रविणानि । धेहि ॥ ७ ॥

हे अग्ने एते त्वां वयम् उक्थैः शब्दैः विधेम परिवरेम । वयं हव्यैः हविर्भिविधेम ।
 वपावक शोथक हे भद्रशोचे कत्याणदीसे अस्मे अस्मभ्यं विश्ववारं विश्वैर्वरणीयं परयि धने
 वसिन्व प्रापय । अस्मे अस्मभ्यं विश्वानि द्रविणानि धेहि स्थापय ॥

अस्माकमग्ने अश्वरं जुषस्व सहसः सूनो त्रिषधस्थ हव्यम् ।

वयं देवेषु सुकृतः स्याम शर्मणा नस्त्रिवरुथेन पाहि ॥ ८ ॥

अस्माकम् । अग्ने । अश्वस्व । जुषस्व । सहसः । सूनो इति । त्रिऽसुधस्थ । हव्यम् ।

वयम् । देवेषु । सुऽकृतः । स्याम् । शर्मणा । नः । त्रिऽवरुथेन । पाहि ॥ ८ ॥

१. ख-य-च-ण-न-भ-ल-स- 'दुरोणे गृहे' नास्ति ।

२. च-उपगच्छः ल-उपागाः ।

३. ख-य-च-ण-त-न-भ-ल-स-तर्पयसि पाहि ।

हे ^१अग्ने ^२अस्माकम् ^३अध्वरं ^४जुषस्व सेवस्व । हे ^५सहसः ^६सूतो हे बलस्य पुत्रः ^७त्रिषधस्य त्रिषु क्षिस्थानेषु ^८स्थानेषु ^९स्थितः ^{१०}हव्यं हविः जुषस्व । यद्वा । अध्वरं हविरिति योज्यम् । अहिंसितं हविरित्यर्थः । ^{११}वर्यं यजमानाः ^{१२}देवेषु मध्ये ^{१३}सुकृतः शोभनापूर्वकर्तारः ^{१४}स्थाना भवेम । ^{१५}त्रिवरुथेन वाष्कादिभेदेन त्रिधा वरणीयेन ^{१६}शर्मणा सुखेन त्रिच्छदिकेण गृहेण वा ^{१७}नः ^{१८}पतिह रक्ष ॥

विश्वानि नो दुर्गहा जातवेदः सिन्धुं न नावा दुरितार्तिं पथि ।

अग्ने अत्रिवन्नमसा गृणानोऽस्माकं बोध्यविता तनूनाम् ॥ ९ ॥

विश्वानि । नः । दुःगहा । जातवेदः । सिन्धुम् । न । नावा । दुःडता । अति । पथि ।

अग्ने । अत्रिडवत् । नमसा । गृणानः । अस्माकम् । बोधि । अविता । तनूनाम् ॥ ९ ॥

हे ^१जातवेदः ^२नः अस्माकं ^३दुर्गहा दुःखेन गाह्वानि ^४दुःखेन भोग्यानि ^५विश्वानि दुरितानि ^६अति ^७पथि अतिपारय । ^८सिन्धुं ^९न ^{१०}नावा नदीं नाविको यथा तद्वत् । हे ^{११}अग्ने ^{१२}अत्रिवत् अत्रेयथा तथा अस्माकं ^{१३}नमसा स्तोत्रेण ^{१४}गृणानः स्तुयमानः सन् ^{१५}अस्माकं ^{१६}तनूनाम् ^{१७}अविता रक्षकः ^{१८}बोधि बुध्यस्व ॥

पुत्रकामेष्टयां 'यस्त्वा' इत्येषा प्रधानस्य याज्या । सूत्रितं च—'यस्त्वा हृदा कीरिणा मन्यमानोऽग्निस्तुविश्रवत्समम्' (आश्व. श्रौ. २. १०) इति ॥

यस्त्वा हृदा कीरिणा मन्यमानोऽमर्त्यं मर्त्यं जोहवीमि ।

जातवेदो यशो अस्मासु धेहि प्रजाभिरेग्रे अमृतत्वमश्न्याम् ॥ १० ॥

यः । त्वा । हृदा । कीरिणा । मन्यमानः । अमर्त्यम् । मर्त्यः । जोहवीमि ।

जातवेदः । यशः । अस्मासु । धेहि । प्रजाभिः । अग्ने । अमृतत्वम् । अश्न्याम् ॥ १० ॥

यः ^१मर्त्यः मरणधर्माहम् ^२अमर्त्यम् अविनाशं ^३त्वा त्वां ^४कीरिणा स्तुत्यादिषु विशिष्टेन ^५हृदा हृदयेन युक्तः ^६मन्यमानः स्तुवन् ^७जोहवीमि अत्यर्थमाह्वयामि । यद्वा । स्तोत्रवाचकेन कीरिणाशब्देन स्तुतिरूपलक्ष्यते ^८। स्तुतियुक्तेन मनसा त्वां ^९मन्यमानो जोहवीमि । हे ^{१०}जातवेदः ^{११}यशः धनं प्रजो वा ^{१२}अस्मासु धेहि । ^{१३}प्रजाभिः स्वहताभिर्हे ^{१४}अग्ने अहम् ^{१५}अमृतत्वं संतत्यविच्छेदलक्षणम् ^{१६}अश्न्यां प्राप्नुयाम् । 'प्रजामनु प्रजायसे' ^{१७}तद् ते मर्त्यामृतम्' (तै. ब्रा. १. ५. ५. ६) इति हि श्रुतिः ॥

१. प-पुत्र अग्ने । २. ख-ग-च-ण-न-भ-स-विद्यादिषु स्थानेषु; ल-क्षित्याविस्थानेषु । ३. ख-ग-च-ण-न-स-स्थितम्; लं-स्थितः । ४. प-शोभनकर्मकर्तारः । ५. प-जातवेदोऽग्ने । ६. ख-ग-च-ण-न-भ-ग्राह्यानि; च-ग्राह्याणि; स-गाह्यानि 'नास्ति । ७. प-दुरिता दुरितानि । ८. ख-ग-च-ण-न-भ-ल-स-नोऽस्माकम् । ९. ख-ग-च-ण-न-भ-स-मरणधर्मो । १०. ल-स-अनाशम् । ११. त-स्तुतिरूपं लक्ष्यते । १२. त-स्वामन्नप्रदम् । १३. प-जातवेदोऽग्ने । १४. ख-ग-च-ण-त-न-ल-स-च । १५. त-प्रजायते ।

तस्यामेव पुत्रकामेष्टयां 'यस्मै त्वम्' इत्येषाम्नेः पुत्रवतोऽनुवाचया । 'यस्मै त्वं सुकृते जातवेदो यस्त्वा हृदा कीरिणा मन्यमानः' (आश्व. श्रौ. २. १०) इति हि सूत्रितम् ॥

यस्मै त्वं सुकृते जातवेद उ लोकमग्ने कृणवः स्योनम् ।

अश्विनं स पुत्रिणं वीरवन्तं गोमन्तं रयिं नशते स्वस्ति ॥ ११ ॥

यस्मै । त्वम् । सुऽकृते । जातऽवेदः । ऊँ इति । लोकम् । अग्ने । कृणवः । स्योनम् ।

अश्विनम् । सः । पुत्रिणम् । वीरऽवन्तम् । गोऽमन्तम् । रयिम् । नशते । स्वस्ति ॥ ११ ॥

हे 'जातवेदः' अग्ने 'त्वं' 'यस्मै' 'सुकृते' सुकर्मणे यजमानाय । 'उ' इति पूरणः । 'लोकं' 'स्योनं' सुखकरं 'कृणवः' अकरोः । यद्वा । लोकमालोकेन स्योनं कृणवः अनुग्रहेण कुर्वीथ्येः । 'सः' यजमानः 'अश्विनं' बहुवचोपेतं 'पुत्रिणं' बहुपुत्रोपेतं 'वीरवन्तं वीरैर्वीर्येण वा उपेतं' 'गोमन्तं गोभिर्गुक्तं' 'रयिं' धनं 'नशते' प्राप्नोति । 'स्वस्ति' अविनश्वरम् ॥ ॥ ११ ॥

'सुसमिद्धाय' इत्येकादशचं पञ्चमं सूक्तमात्रेयस्य वसुश्रुतस्थापं गायत्रिमिध्माशुक्तदेवताकम् । आप्रमित्युक्तत्वात्तनूपाद्वजितम् (अनु. म. १. सू. १३) । 'सुसमिद्धायां' गायत्रम् 'इत्यनुक्रमणिका । अग्नीणामिदमाग्नीसूक्तम् । 'समिद्धो' अघेति सर्वेषां यथर्षिं वा' (आश्व. श्रौ. ३. २) इत्युक्तावात् ॥

सुसमिद्धाय शोचिषे घृतं तीव्रं जुहोतन । अग्रये जातवेदसे ॥ १ ॥

सुऽसमिद्धाय । शोचिषे । घृतम् । तीव्रम् । जुहोतन । अग्रये । जातऽवेदसे ॥ १ ॥

'सुसमिद्धाय' सुष्ठु समिद्धायेतन्नामकायाग्रये 'शोचिषे' दीप्तिमते 'घृतम्' आज्यं 'तीव्रं' प्रभृतं 'जुहोतन' हे 'ऋविजः' 'अग्रये' अङ्गनादिगुणयुक्ताय 'जातवेदसे' जातधनाय ॥

नराशंसः सुषूदतीमं यज्ञमदाभ्यः । कविर्हि मधुहस्त्यः ॥ २ ॥

नराशंसः । सुसूदति । इमम् । यज्ञम् । अदाभ्यः । कविः । हि । मधुहस्त्यः ॥ २ ॥

'नराशंसः' नरैः शंसनीयोऽयमग्निः 'इमं' 'यज्ञम्' इदं हविः वा 'सुपूवति' सुष्ठु प्रेरयति । स देवः 'अदाभ्यः' अर्हिस्यः केनापि 'कविः' मेधावी 'मधुहस्त्यः' मधुरहस्त्यः ॥

ईक्षितो अग्र आ वहेन्द्रं चित्रमिह प्रियम् । सुखै रथेभिरूतये ॥ ३ ॥

ईक्षितः । अग्ने । आ । वह । इन्द्रम् । चित्रम् । इह ।

प्रियम् । सुऽखैः । रथेभिः । ऊतये ॥ ३ ॥

१. न-ल-स- 'गोमिथुक्तं' नास्ति । २. ख-ग-च-ण-न-भ-स- 'हे ऋविजः' नास्ति । ३. च-मधुरहस्त्यो हि ।

हे ^१अग्ने ^२ईक्षितः स्तुतः सन् ^३आ ^४वहेन्द्रं ^५चित्रं चायनीयं ^६प्रियम् ^७इह अस्मिन् यज्ञे ^८सुखैः
^९प्रथेभिः रथैः ^{१०}ऊतये अस्मद्वक्षणाय ॥

ऊर्णप्रदा वि प्रथस्वाभ्यर्का अनूषत । भवा नः शुभ्र सातये ॥ ४ ॥

ऊर्णऽप्रदाः । वि । प्रथस्व । अभि । अर्काः । अनूषत । भव । नः । शुभ्र । सातये ॥ ४ ॥

हे ^१ऊर्णप्रदाः ऊर्णाकम्बलवत् मृदु हे वाहिः ^२वि ^३प्रथस्व प्रथय । ^४अर्काः स्तोतारः ^५अभि
^६अनूपत स्तुवन्ति । हे ^७शुभ्र दीप्त ^८सातये धनाय तदानाय वा ^९नः अस्माकं ^{१०}भव ॥

देवीर्द्धारो वि श्रयध्वं सुप्रायणा न ऊतये । प्रप्र यज्ञं पृणीतन ॥ ५ ॥

देवीः । द्वारः । वि । श्रयध्वम् । सुप्रऽअयनाः । नः । ऊतये ।

प्रप्र । यज्ञम् । पृणीतन ॥ ५ ॥

हे ^१द्वारः यज्ञस्य द्वाराभिमानिन्यो हे ^२देवीः देव्यः ^३वि ^४श्रयध्वं वियुक्ता भवत । ^५सुप्रायणाः
^६शोभनगमनसाधनाः ^७नः अस्माकम् ^८ऊतये रक्षायै ^९यज्ञं यजमानं ^{१०}प्रप्र ^{११}पृणीतन पूरयत कामैर्यज्ञ-
मेव वा फलैः ॥ ॥ २० ॥

सुप्रतीके वयोवृधा यज्ञी ऋतस्य मातरा । दोषामुषासमीमहे ॥ ६ ॥

सुप्रतीके इति सुप्रतीके । वयःऽवृधा । यज्ञी इति । ऋतस्य । मातरा ।

दोषाम् । उषसम् । ईमहे ॥ ६ ॥

हे अहो रात्रेश्च अभिमानिदेव्यौ ^१सुप्रतीके सुरूपे शोभनाङ्गे वा ^२वयोवृधा अन्नस्य वर्षयिन्त्यौ
^३यज्ञी महत्यौ ^४ऋतस्य यज्ञस्योदकस्य वा ^५मातरा निमांश्वौ तयोमध्ये प्रत्येकं ^६दोषां रात्रिदेवीम्
^७उषसम् अहर्देवीम् ^८ईमहे स्तुमः ॥

वातस्य पतन्नीक्षिता दैव्या होतारा मनुषः । इमं नो यज्ञमा गतम् ॥ ७ ॥

वातस्य । पतन् । ईक्षिता । दैव्या । होतारा । मनुषः । इमम् । नः । यज्ञम् । आ । गतम् ॥ ७ ॥

^१वातस्य ^२पतन् । लुप्तपमैषा । वायुगमनसदृशगमनार्थम् ^३ईक्षिता अस्माभिः स्तुतौ । यद्वा ।
^४वातस्य पतनसाधनेऽन्तरिक्षे गच्छन्तौ ^५दैव्या देवादशेरादिष्व्याच्य समुद्भूतौ ^६होतारा देवानामाह्वतारौ
^७युवां ^८मनुषः मनुष्यस्य ^९इमं ^{१०}नः अस्माकं ^{११}यज्ञमा ^{१२}गतम् आगच्छतम् । नो मनुषो यज्ञमिति
व्यधिकरणे षष्ठ्यौ । अस्माकं यजमानस्य यज्ञमित्यर्थः ॥

१. प-रक्षणाया । २. प-ल-अभिमानिन्यौ देव्यौ । ३. ग-च-वायुगमनार्थम् ; घ-प-ल-वायु-
सदृशगमनार्थम् ।

इळा सरस्वती मही तिस्रो देवीर्मयोभुवः । वहिः सीदन्त्वस्त्रिधः ॥ ८ ॥

इळा । सरस्वती । मही । तिस्रः । देवीः । मयःऽभुवः । वहिः । सीदन्तु । अस्त्रिधः ॥ ८ ॥

१ इळा पृथिवी १ सरस्वती । सर उदकम् । तस्मात् सरस्वान् वायुः । तस्य स्त्री सरस्वती । १ मही महती भारती भरतस्यादित्यस्य पत्नी । अत्र यद्यप्येता नोक्ता तथापि सर्वत्र सहस्रष्टवात् त्रिसंख्याश्रवणाच्च सा गृह्यते । अथवैताः १ क्षित्यन्तरिक्षशुस्थाना वामदेव्यः २ । एताः १ मयोभुवः सुखस्य भावविध्यः १ अस्त्रिधः अहिंसिकाः सत्यः १ वहिः वहिषि १ सीदन्तु उपविशन्तु ॥

शिवस्त्वष्टरिहा गंहि विभुः पोष उत त्मना । यज्ञेयज्ञे न उद्व ॥ ९ ॥

शिवः । त्वष्टः । इह । आ । गंहि । विभुः । पोषे । उत । त्मना ।

यज्ञेऽयज्ञे । नः । उत् । अय ॥ ९ ॥

हे १ त्वष्टः देव १ शिवः सुयकरः सन् १ इहा १ गंहि अस्मच्छमागच्छ । १ विभुः व्यासस्त्वं १ पोष पोषकरणे । १ उत आगत्य च १ त्मना आत्मना स्वयमेव १ यज्ञेयज्ञे सर्वेषु यज्ञेषु १ नः अस्मान् १ उद्व उत्कृष्टं रक्ष ॥

अग्निहोत्रे उत्तराहुतिस्कन्दने 'यत्र वेत्य' इत्यनया समिधमादध्यात् । स्मृतिं च—'यत्र वेत्य वनस्पत इत्युत्तरस्या आहुत्याः स्कन्दने' (आश्व. श्रौ. ३. ११) इति ॥

यत्र वेत्य वनस्पते देवानां गुह्या नामानि । तत्र हव्यानि गमय ॥ १० ॥

यत्र । वेत्य । वनस्पते । देवानाम् । गुह्या । नामानि । तत्र । हव्यानि । गमय ॥ १० ॥

हे १ वनस्पते यूपभिमानिदेव १ यत्र यस्मिन् स्थाने १ वेत्य १ देवानां १ गुह्या गुह्यानि १ नामानि नामकानि रूपाणि १ तत्र १ हव्यानि १ गमय प्रापय ॥

स्वाहाशये वरुणाय स्वाहेन्द्राय मरुद्भ्यः । स्वाहा देवेभ्यो हविः ॥ ११ ॥

स्वाहा । अग्नये । वरुणाय । स्वाहा । इन्द्राय । मरुत्भ्यः । स्वाहा । देवेभ्यः । हविः ॥ ११ ॥

अग्न्यादिविश्वेदेवाः ३ । तेभ्यः* १ देवेभ्य इदं १ हविः १ स्वाहा करोमीति शेषः । स्वाहुतं करोमीत्यर्थः । एवं स्वाहाकृतेः स्तुतिः ३ ॥ ॥ २१ ॥

'अग्निं तं मन्ये' इति दशचं षष्ठं सूक्तं वसुभूतस्यापेमाग्रेयं पाङ्क्तम् । 'अग्निं तं दश पाङ्क्तम्' इत्यनुक्रमणिका । प्रातरनुवाके आग्नेये क्रतौ पाङ्क्ते छन्दस्याभिनशखे चेदं सूक्तम् । 'अग्नि

१. प-अथवैतास्त्रिधः । २. ख-ग-च-ण-भ- वा देव्यः । ३. प-अग्नये इदं हविः स्वाहा करोमि वरुणाय स्वाहा इन्द्राय मरुद्भ्यः देवेभ्यः स्वाहा स्वाहुतं करोमीत्यर्थः । एवं स्वाहाकृतिस्तुतिः । *ख-ग-घ-च-ण-न-भ-स- 'तेभ्यः' नास्ति ।

तं मन्य इति पाङ्क्तम् ' (आश्व. श्रौ. ४. १३) इति हि सूत्रितम् । आश्वमेधिके^१ मध्यमेऽहनीदमेव आज्यशस्त्रम् । सूत्रितं च—' अग्निं तं मन्य इत्याज्यं तस्यैकाहिकमुपरिष्ठात् ' (आश्व. श्रौ. १०. १०) इति । आद्य आभिषुक्तिकेष्वप्येषु मैत्रावरुणस्यानुरूपस्तुचः । सूत्रितं च—' अग्निं तं मन्ये यो वसुराग्ने स्थूरं रयिं भर ' (आश्व. श्रौ. ७. ८) इति^२ ॥

अग्निं तं मन्ये यो वसुरस्तं यं यन्ति धेनवः ।

अस्तमर्वन्त आश्वोऽस्तं नित्यासो वाजिन इषं स्तोतृभ्य आ भर ॥ १ ॥

अग्निम् । तम् । मन्ये । यः । वसुः । अस्तम् । यम् । यन्ति । धेनवः ।

अस्तम् । अर्वन्तः । आश्वः । अस्तम् । नित्यासः । वाजिनः ।

इषम् । स्तोतृभ्यः । आ । भर ॥ १ ॥

१तम् १अग्निं १मन्ये स्तौमि । १यः अग्निः १वसुः वासकः । १यम् १अस्तं सर्वेषां गृहवदाश्रय-
भूतं १धेनवः १यन्ति गच्छन्ति प्रीणयितुम् । १अस्तम् उक्तलक्षणम् १अर्वन्तः अरणवन्तोऽश्वाः । १आश्वः
क्षीरगामिनो यन्ति । तथा १नित्यासः नित्यप्रवृत्तयः^३ १वाजिनः हविलक्षणान्नवन्तः^४ यजमाना
यम् १अस्तं यन्ति तं मन्ये । १इषम् अन्नं १स्तोतृभ्यः अस्मभ्यम् १आ १भर अग्ने ॥

सो अग्निर्यो वसुर्गृणे सं यमायन्ति धेनवः ।

समर्वन्तो रघुद्रुवः सं सुजातासः सूरय इषं स्तोतृभ्य आ भर ॥ २ ॥

सः । अग्निः । यः । वसुः । गृणे । सम् । यम् । आऽयन्ति । धेनवः ।

सम् । अर्वन्तः । रघुद्रुवः । सम् । सुजातासः । सूरयः । इषम् । स्तोतृभ्यः । आ । भर ॥ २ ॥

१सः १अग्निः स खल्वग्निः १यो १वसुः वासकः १गृणे स्तूयते । १यं १धेनवः १सम् १आयन्ति
होमार्थम् । १अर्वन्तः अश्वाः १रघुद्रुवः लघुगमनाः १सम् आयन्ति । १सुजातासः^३ १सूरयः मेधाविनश्च^४
१सम् आयन्ति स खल्वग्निरिति ॥

१. न-प्रातरनु (वाक) न्यायेनेति च । आभिषुक्तिकेष्वप्येषु तृतीयसवने मैत्रावरुणस्य अग्निं तं मन्ये इत्यादिको वैकल्पिकोऽनुरूपस्तुचः । सूत्रितं च-अग्निं तं मन्ये यो वसुरा ते वत्सो मनो यमदिति । महापितृयज्ञे गार्हपत्योपस्थाने अग्निं तं मन्ये इति । तथा च सूत्रितं-गार्हपत्यमग्निं तं मन्ये इति । आश्वमेधिके मध्यमेऽहनि इदमेवाज्यशस्त्रम् । तस्य विशेषान् वक्ष्याम इति खण्डे सूत्रितं च-अग्निं तं मन्ये इदमाज्यमिति । २. ख-ग-घ-च-ण-प-फ-भ-वाजिनो नित्यप्रवृत्तहविलक्षणान्नवन्तः; न-ल-नित्यप्रवृत्त (ल-ति) हविलक्षणान्नवन्तः; स-नित्याः प्रवृत्तहविलक्षणान्नवन्तः । ३. प-सुजातासः सत्कुलोत्पन्नाः । ४. प-मेधाविनश्च यजमानादयः ।

अग्निर्हि वाजिनं विशे ददाति विश्वचर्षणिः ।

अग्नी राये स्वाभुवं स प्रीतो याति वार्यमिषं स्तोतुभ्य आ भर ॥ ३ ॥

अग्निः । हि । वाजिनम् । विशे । ददाति । विश्वचर्षणिः ।

अग्निः । राये । सुआभुवम् । सः । प्रीतः । याति । वार्यम् ।

इषम् । स्तोतुभ्यः । आ । भर ॥ ३ ॥

अग्निर्हि अयमग्निः^१ खलु विश्वो यजमानाय वाजिनम् अन्नवन्ते पुत्रमश्वमशं वा ददाति । विश्वचर्षणिः । विश्वे चर्षणयो मनुष्या रक्षणीया अर्चका वा यस्य स तथोक्तः । यद्वा । पश्यतिकर्मैतन् । सर्वस्य द्रष्टा अग्निः राये घनाग्निने । अथवा द्वितीयाथे चतुर्थी । घनं स्वाभुवं सुष्टु सर्वत्र व्याप्तं वार्यं सर्ववैरणीयं प्रीतः सन् याति यमयति । दातुं वा गच्छति । इषमिथादि^२ गतम् ॥

आभिष्टुविकेयुक्थ्येषु तृतीयसवने^३ स्तोत्रियतृचस्य 'आ ते अग्न इधीमहि' इत्यादिके प्रथमा-द्वितीये । सूत्रितं च भवति—'आ ते अग्ने इधीमस्यमे सुश्रन्द्र सर्पिष इति द्वे एका च' (आथ. औ. ७. ८) इति ॥

आ ते अग्न इधीमहि धुमन्तं देवाजरम् ।

यद्वा स्या ते पर्नीयसी समिदीदर्यति यवीषं स्तोतुभ्य आ भर ॥ ४ ॥

आ । ते । अग्ने । इधीमहि । धुमन्तम् । देव । अजरम् ।

यत् । ह । स्या । ते । पर्नीयसी । समऽइत् । दीदर्यति । यवीषं । इषम् । स्तोतुभ्यः । आ । भर ॥ ४ ॥

हे अग्ने देव धुमन्तं दीप्तिमन्तम् अजरम् अजीर्णं ते स्वाम् आ सर्वतः इधीमहि दीपयामः । यद्वा खलु स्या^४ सा ते तव^५ पर्नीयसी स्तुत्या समित् दीप्तिः दीदर्यति दीप्यते यवि शुलोके ॥

आ ते अग्न ऋचा हविः शुक्रस्य शोचिषस्पते ।

सुश्रन्द्र दस्म विरपते हव्यवाट तुभ्यं हूयत् इषं स्तोतुभ्य आ भर ॥ ५ ॥

आ । ते । अग्ने । ऋचा । हविः । शुक्रस्य । शोचिषः । पते ।

सुऽचन्द्र । दस्म । विरपते । हव्यवाट् । तुभ्यम् । हूयते । इषम् । स्तोतुभ्यः । आ । भर ॥ ५ ॥

१. खन्वा-च-ण-फ-भ- 'अयमग्निः' नास्ति । २. प-इषमशं स्तोतुभ्योऽस्म (भ्यम्) आभराणे ।

३. न-तृतीयसवने मैत्रावरुणशक्ने । ४. त-ते तव स्या सा ।

हे ऽवोविचः दीक्षेः ऽपते स्वासिन् ऽअग्ने ऽशुक्रस्य दीक्षस्य ऽते तुभ्यम्^१ ऽक्तवा मन्त्रेण सह^२ ऽहविः हृतये । हे ऽसुश्रन्द्र सुष्टाह्लादक क्षोभनहिरण्य वा हे ऽदस्म वाचूणासुपक्षपयितः ऽविश्वपते विश्वा प्रजानां पालक ऽहव्यवाद् हविषो वोढः । इषमिति गतम् ॥ ॥ २२ ॥

प्रो त्वे अश्वयोऽग्निषु विश्वं पुष्यन्ति वार्यम् ।

ते हिन्विरे त इन्विरे त इषण्यन्त्यानुषगिषं स्तोतुभ्य आ भर ॥ ६ ॥

प्रो इति । त्वे । अश्वयः । अग्निषु । विश्वम् । पुष्यन्ति । वार्यम् ।

ते । हिन्विरे । ते । इन्विरे । ते । इषण्यन्ति । आनुषक् । इषम् । स्तोतुऽभ्यः । आ । भर ॥ ६ ॥

प्रो प्रैव ऽपुष्यन्ति ऽत्ये ते ऽअश्वयः क्षिण्या ऽअग्निषु गार्हपत्यादिषु^३ । यद्वा । लौकिका अश्वयः तेजःपदार्योऽग्निषु वैदिकेषु ऽविश्वं सर्वं ऽवार्यं वरणीयमपेक्षितं घनं पुष्यन्ति । ऽते अश्वयः ऽहिन्विरे प्रीणयन्ति । ऽइन्विरे व्याप्नुवन्ति च । ऽते ऽइषण्यन्ति अन्नमिच्छन्ति । ऽआनुषक् सर्वत्राणुषक्तम् । तत्राश्विसामान्याभिप्रायेणैकवचनम् ॥

तव त्वे अग्ने अर्चयो महि ब्राधन्त वाजिनः ।

ये पर्वभिः शुफानां व्रजा भुरन्त गोनामिषं स्तोतुभ्य आ भर ॥ ७ ॥

तव । त्वे । अग्ने । अर्चयः । महि । ब्राधन्त । वाजिनः ।

ये । पर्वभिः । शुफानाम् । व्रजा । भुरन्त । गोनाम् । इषम् । स्तोतुऽभ्यः । आ । भर ॥ ७ ॥

हे ऽअग्ने ऽतव त्वदीयाः ऽत्ये ते ऽअर्चयः रश्मयः ऽमहि महत्त्वधिकं ऽवाजिनः अश्ववग्तो वा ऽब्राधन्त वर्धन्ते । यद्वा लुप्तोपमा । वाजिनोऽश्वा इव । ऽये रश्मयः ऽपर्वभिः पतनैः ऽशुफानां ऽगोनां ऽव्रजा यूथानि ऽभुरन्त इच्छन्ति । आयता उवाला होमाय काङ्क्षन्त इत्यर्थः । ते^४ वर्धन्ते^५ ॥

नवा नो अम् आ भर स्तोतुभ्यः सुक्षितीरिषः ।

ते स्याम् य आनृचुस्त्वादृतासो दमैदम् इषं स्तोतुभ्य आ भर ॥ ८ ॥

नवाः । नः । अग्ने । आ । भर । स्तोतुऽभ्यः । सुऽक्षितीः । इषः ।

ते । स्याम् । ये । आनृचुः । त्वादृतासः । दमैऽदमे । इषम् । स्तोतुऽभ्यः । आ । भर ॥ ८ ॥

हे ऽअग्ने ऽस्तोतुभ्यः ऽनः अस्मभ्यं ऽनवाः स्तुत्या नृना वा ऽसुक्षितीः सुनिवासाः सुप्रजा वा ऽइषः^६ उक्तलक्षणान्यज्ञानि ऽआ ऽभर प्रयच्छ । ऽये वयं ऽदमेदमे सर्वेषु यागगृहेषु त्वाम्

१. ख-ग-घ-च-ण-न-भ-तव; स- 'तुभ्यं' नास्ति । २. ख-ग-घ-च-ण-भ-स-सह तुभ्यम् । ३. ख-ग-घ-न-भ-स- 'गार्हपत्यादिषु' नास्ति । ४. ख-ग-घ-ण-न-भ-स-तेऽवर्धन्त । ५. ख-ग-घ-ण- इषो वा ।

‘आनुचुः अर्चयन्ति’ । ‘ते वयं’ एवावृतासः स्वां दत्तं फलसूचकं लब्धवन्तः सन्तः ‘वस्याम ससृद्धा भूयास्म । दमे’ दमे स्यामेति वा योज्यम् ॥

आभिप्लविकेपूक्थेषु तृतीयसवने वैकल्पिकस्तोत्रियतृत्वे ‘उभे सुश्रन्द्र’ इत्येषा तृतीया । सूत्रसूक्तम् ॥

उभे सुश्रन्द्र सर्पिषो दर्वी श्रीणीष आसनि ।

उतो न उत्पुण्या उक्थेषु शवसस्पत इषं स्तोतृभ्य आ भर ॥ ९ ॥

उभे इति । सुऽचन्द्र । सर्पिषः । दर्वी इति । श्रीणीषे । आसनि ।

उतो इति । नः । उत् । पुण्याः । उक्थेषु । शवसः । पते । इषम् । स्तोतृभ्यः । आ । भर ॥ ९ ॥

हे ‘सुश्रन्द्र’ शोभनाह्लादन शोभनहिरण्य वामे ‘उभे’ ‘सर्पिषः’ पूर्णं ‘दर्वी’ जुहूपश्रुतौ ‘आसनि’ आस्ये ‘श्रीणीषे’ श्रयसि पचसि वा । ‘उतो’ अपि च ‘नः’ अस्मान् ‘उक्थेषु’ यागेषु ‘उत्पुण्याः’ उत्पूरय फलैः । हे ‘शवसस्पते’ बलस्य पालयितः ॥

एवाँ अग्निर्मजुर्यमुर्गीर्भिर्द्युज्ञेभिरानुषक् ।

दधदस्मे सुवीर्यमुत त्यदाश्वइव्यमिषं स्तोतृभ्य आ भर ॥ १० ॥

एव । अग्निम् । अजुर्यम् । गीऽभिः । द्युज्ञेभिः । आनुषक् ।

दधत् । अस्मे इति । सुवीर्यम् । उत । त्यत् । आशुऽअश्वयम् ।

इषम् । स्तोतृभ्यः । आ । भर ॥ १० ॥

‘एव’ उक्तरीत्या ‘अग्नि’ ‘गीभिः’ ‘स्तुतिभिः’ ‘द्युज्ञेभिः’ यज्ञैर्वा तस्माधनैर्हविर्भिर्वा ‘आनुषक्’ अनुषक्तम् ‘अजुः’ गच्छन्ति । तथा कृत्वा ‘यसुः’ यमयन्ति स्थापयन्ति हविर्भिर्यजन्तीत्यर्थः । एवमात्रेयाः स्वां परोक्षतया निदिशन्ति ॥ अजुर्यमुत्त्यत्र १० ‘आख्यातमाख्यातेन क्रियासातये’ (पा. सू. २. १. ७२ ग.) इति समासः १० ॥ किंच ‘अस्मे’ अस्मासु ‘सुवीर्यं’ शोभनपुत्रादिकम् ‘उत’ अपि च ‘त्यत्’ तत् ‘आश्वयम्’ । आश्वोऽश्व इत्यस्य भवन्ति स आश्वः । तस्य भाव आश्वयम् । तदपि ‘दधत्’ धारयति ॥ ॥ २३ ॥

‘सखायः सं वः’ इति दशच्च सप्तमं सूक्तम् । आत्रेय ११ इष ऋषिः ११ । अन्या पङ्क्तिः शिष्टाः पङ्क्तयन्तपरिभाषयानुष्टुभः । तथा चानुक्रान्तं—‘सखाय इषः पङ्क्तयन्तम्’ इति । प्रातरनुवाके

१. ख-ग-च-च-ण-प-फ-भ- अर्चयन्तः । २. ख-ग-च-ण-प-फ-भ- ‘दमे...योज्यं’ नास्ति । ३. ख-ग-च-ण-फ-सूत्रितं व । ४. ख-ग-च-ण-न-फ-भ-स- सेवासि । ५. ख-ग-च-ण-भ-काले; स-काले । ६. च-एव एवम्; च-न-ल-स-एवम् । ७. त-अनुषक् संबद्धम् । ८. ख-ग-च-ण-प-फ-भ-अनु- गच्छन्ति । ९. ख-ग-च-ण-प-फ-भ-अजुर्यम् । १०. ख-ग-च-ण-न-भ-स- ‘अजु’... समासः नास्ति । ११. प-आत्रेयवसुत ऋषिः ।

आग्नेये कृतावानुष्टुभे छन्दस्याश्विनशब्दे चोत्तमावर्जमिदं सूक्तम् । सूत्रितं च—‘सखायः सं वस्त्वामग्ने हविष्मन्त इति सूक्ते’ (आश्व. श्री. ४. १३) इति ॥

सखायः सं वः सम्यञ्चमिषं स्तोमं चाग्रये ।

वर्षिष्ठाय क्षितीनामूर्जो नप्त्रे सहस्वते ॥ १ ॥

सखायः । सम् । वः । सम्यञ्चम् । इषम् । स्तोमम् । च । अग्रये ।

वर्षिष्ठाय । क्षितीनाम् । ऊर्जः । नप्त्रे । सहस्वते ॥ १ ॥

हे सखायः सखिभूता कस्विजः वः यूयं सं^१ संस्क्रुत । उपसर्गाश्रुतेर्योग्यक्रियाध्याहारः । किंच सम्यञ्चम् इषम् अन्नं स्तोमं स्तोत्रं चाग्रये वर्षिष्ठाय अतिशयेन प्रवृद्धाय क्षितीनां यजमानानामर्थाय वर्षिष्ठाय प्रवृद्धतमाय ऊर्जो नप्त्रे बलस्य न पातयित्रे तत्पुत्राय वा सहस्वते बलवते संस्क्रुतेति ॥

कुत्रा चिद्यस्य समृत्तौ रूषा नरो नृषदने ।

अर्हन्तश्चिद्यमिन्ध्रते संजनयन्ति जन्तवः ॥ २ ॥

कुत्र । चित् । यस्य । समृत्कृतौ । रूषाः । नरः । नृसदने ।

अर्हन्तः । चित् । यम् । इन्ध्रते । समृज्जनयन्ति । जन्तवः ॥ २ ॥

सोऽग्निः कुत्र चित् वसते इति शेषः । कुत्रास्ते । यस्य अग्नेः समृत्तौ संप्राप्तौ रूषाः रममाणः नरः नेतार कस्विजः । नृषदने यागगृहे अर्हन्तश्चित् । चिविति पूजायाम् । अर्हन्तः पूज्याः पूजयन्तो वा सन्तः यमिन्ध्रते दीपयन्ति । तदर्थं संजनयन्ति च अरण्यां जन्तवः प्राणिनः । स कुत्रेति संबन्धः ॥

सं यदिषो वनामहे सं हव्या मानुषाणाम् ।

उत् बुध्नस्य शर्वसा ऋतस्य रश्मिसा ददे ॥ ३ ॥

सम् । यत् । इषः । वनामहे । सम् । हव्या । मानुषाणाम् ।

उत् । बुध्नस्य । शर्वसा । ऋतस्य । रश्मिम् । आ । ददे ॥ ३ ॥

यत् यदा इषः अन्धानि सं वनामहे संभजामहे । यदा च मानुषाणां मनुष्याणाम् अस्माकं हव्या हवींषि अग्निः सं सेवते उत्त तदानीं बुध्नस्य द्योत्तमानस्याज्ञस्य शवसा बलेन

१. न-ल-स-‘सं’ नास्ति । २. न-ल-स-‘मनुष्याणां’ नास्ति ।

सामर्थ्येन ^१वृत्तस्य उदकस्य ग्राहकं ^२रश्मिमा ^३वृद्धे आदत्तेऽग्निः । फलजनकं^४ तेजः^५ स्वीकृतवान्
हृत्पर्यः । यद्वा । ^६वृत्तस्य यज्ञस्य रश्मि रश्मिवत् ग्राहकं स्तवम् आ वृद्धे स्वीकरोति^७ ॥

स स्मा कृणोति केतुमा नक्तं चिद्दूर आ सुते ।

पावको यद्वनस्पतीन्प्र स्मा मिनात्यञ्जरः ॥ ४ ॥

सः । स्म । कृणोति । केतुम् । आ । नक्तम् । चित् । दूरे । आ । सुते ।

पावकः । यत् । वनस्पतीन् । प्र । स्म । मिनाति । अञ्जरः ॥ ४ ॥

^१स स्म स खत्वग्निः ^२कृणोति करोति ^३केतुं प्रज्ञानम् ^४आ सर्वतः । कस्येत्युच्यते । चिद-
र्थे । ^५नक्तं ^६चित् राज्ञावपि ^७दूरे ^८आ ^९सुते । आ इति चार्थे । दूरेऽपि वर्तमानाय मनुष्याय ।
कदा । यत् यदा ^{१०}पावकः अयमग्निः ^{११}अञ्जरः अजीर्णाऽनभिभाव्यः सन् ^{१२}वनस्पतीन् ^{१३}एधासि ^{१४}प्र
^{१५}स्म ^{१६}मिनाति प्रकर्षेण दहति । स्मेति पूरणः ॥

अवं स्म यस्य वेषणे स्वेदं पृथिषु जुह्वति ।

अमीमह स्वजेन्यं भूमा पृष्ठेव रुरुहुः ॥ ५ ॥

अवं । स्म । यस्य । वेषणे । स्वेदम् । पृथिषु । जुह्वति ।

अमि । ईम् । अहं । स्वऽजेन्यम् । भूम । पृष्ठाऽहं । रुरुहुः ॥ ५ ॥

^१यस्य^२ अग्नेः ^३वेपणे परिचर्यायां ^४पृथिषु होममार्गेषु^५ रश्मिषु ^६स्वेदं स्ववदाज्यम्^७ अवं
अधोमुखं ^८जुह्वति अध्वर्यवः^९ तदानीम् ^{१०}ईम्^{११} एनमग्निम् ^{१२}अमि ^{१३}रुरुहुः ^{१४}अह । अयमारोहस्येवाज्य-
धाराः । अह इति विनिग्रहाधीयः । ^{१५}स्वजेन्यं स्वोत्पलं ^{१६}भूम । यहु^{१७} अवतीति भूमापत्यम् । तन्
^{१८}पृष्ठेव पितुः ^{१९}पृष्ठदेशानिव^{२०} । पुत्राः^{२१} यथा पितुरङ्गम् आरोहन्ति^{२२} तद्वत् ॥ ॥ २४ ॥

यं मर्त्यः पुरुस्पृहं विदद्विश्वस्य धायसे ।

प्र स्वादनेन पितृनामस्तताति चिदायवे ॥ ६ ॥

यम् । मर्त्यः । पुरुस्पृहम् । विदत् । विश्वस्य । धायसे ।

प्र । स्वादनेनम् । पितृनाम् । अस्तऽतातिम् । चित् । आयवे ॥ ६ ॥

१. ख-ग-च-ण-फ-फलजनकत्वेन न; न-फलजनकत्वम्; भ-फलजनकत्वेन । २. ग-च-त-न-भ-स-
स्वीकरोमि । ३. ख-ग-ण-न-भ-स-अस्य । ४. त-होमाग्निषु । ५. ख-ग-च-ण-भ-स-स्ववदाज्यमीमिनम् ।
६. ख-ग-च-ण-फ-भ-अध्वर्यवः । दृष्टान्तः । ७. ख-ग-च-ण-भ-ल-स-‘ईम्’ नास्ति । ८. ख-ग-च-
ण-न-भ-‘बहु’ नास्ति । ९. ख-ग-च-ण-भ-पृष्ठदेशे । १०. ख-ग-च-ण-भ-पुत्रः । ११. ख-ग-च-ण-भ-
आरोहति ।

यम् अग्निं पुरुष्टुहं बहुभिः स्पृहणीयं^१ विद्वत् वेत्ति । मर्त्यः यजमानः विश्वस्य धायसे
सर्वस्य व्यापारार्थं^२ पितृनाम् अन्नानां प्र स्वादानं प्रकरणेन स्वादूकर्तारम् अस्ततातिम् अस्ते गृहे
निवासकर्तारम् आथवे अन्नार्थं^३ यजमानार्थं वा । चित् पूरणः^४ ॥

स हि ष्मा धन्वाक्षितं दाता न दात्या पशुः ।

हिरिश्मश्रुः शुचिदन्तभुरनिभृष्टतविषिः ॥ ७ ॥

सः । हि । स्म । धन्वं । आक्षितम् । दाता । न । दाति । आ । पशुः ।

हिरिऽश्मश्रुः । शुचिऽदन् । क्रुभुः । अनिभृष्टतविषिः ॥ ७ ॥

यस्य हि यमस्य स खल्वग्निः यन्म्व निरुदकप्रदेशम् आक्षितं तृणकाष्ठादिभिराक्षिप्तम् वा
दाति सर्वतः खण्डयति दहतीत्यर्थः । दाता तृणादिखण्डयिता पशुः न पशुरिव । पशुर्यथा
तृणजातं क्रमेण भक्षयति तद्वत् । हिरिश्मश्रुः हिरण्यश्मश्रुः शुचिदन् दीप्तदन्तः क्रुभुः^५ उरु भवन् ।
महानित्यर्थः^६ । अनिभृष्टतविषिः अपीडितबलः ॥

शुचिः ष्म यस्मा अत्रिवत्प्र स्वधितीवृ रीयते ।

सुपूरसूत माता क्राणा यदान्शे भगम् ॥ ८ ॥

शुचिः । स्म । यस्मै । अत्रिवत् । प्र । स्वधितिऽइव ।

रीयते । सुऽसूतः । असूत । माता । क्राणा । यत् । आन्शे । भगम् ॥ ८ ॥

अयमग्निः शुचिः यम दीप्तः खलु । यस्मै अग्नये अत्रिवत् अत्रिरिव यजमानो^७ हविर्दातुं^८
प्र रीयते प्रगच्छति । यद्वा । स्मेति पूरणः । शुचिर्यस्मै । प्रथमार्थे चतुर्थी ॥ दीप्तो योऽत्रिवत् । अति
तृणमित्यग्निः पशुः । स इव । स यथा तृणानि खादमानो गच्छति तद्वद्दहतीत्यर्थः । स्ववित्तिरिव
परश्रुतिरिच्छिन्वत् । सुपूः सुप्रसवा माता अरणिः असूत क्राणा कुर्वाण जगदुपकारकम्^९ । यत्
यस्मान् य इति वा । योऽग्निः भगम् अन्नम् आनशे अभुते ।

आ यस्तै सर्पिरासुतेऽग्रे शमस्ति धार्यसे ।

एषु शुभ्रमुत श्रु आ चित्तं मर्त्येषु धाः ॥ ९ ॥

आ । यः । ते । सर्पिऽआसुते । अग्रे । शम् । अस्ति । धार्यसे ।

आ । एषु । शुभ्रम् । उत । श्रवः । आ । चित्तम् । मर्त्येषु । धाः ॥ ९ ॥

१. त-स्पृहणीयमग्निम् । २. न-ल-स-व्याप्यर्थम् । ३. स-मित्रार्थम् । ४. न-ल-स-चित्
पूरणः नास्ति । ५. ख-ग-च-ण-स्म । ६. ख-ग-च-ण-प-फ-भ-क्रुभुर्महान् । ७. ख-ग-च-ण-फ-भ-
अन्नः प-अन्नम् । ८. त-जगदुपकारम् ।

हे वसिष्ठसुते घृताख्यान्नं^१ वअग्ने^२ वयः त्वम्^३ वआ सर्वतोभवसि तादृशाय^४ वधायसे सर्वस्य धात्रे^५
 वते तुभ्यं^६ वक्षमस्ति सुखमस्ति । स्तुतेः सकाशात् । तथा चेत्^७ वपु^८ वमत्येषु स्तोतृध्वात्रेयेषु^९ वपुंश्च यथाः
 वआ^{१०} वधाः आधेहि । वउत अपि च^{११} वश्रवः अन्नम् आ धाः । वचितं त्वदीयामनुग्रहवृद्धिभयि^{१२} वआ धाः ॥

इति चिन्मन्युमग्निजस्त्वादातमा पशुं ददे ।

आदग्ने अपृणतोऽग्निः सासह्यादस्यूनिषः सासह्यान्नृन् ॥ १० ॥

इति । चित् । मन्युम् । अग्निजः । त्वाऽदातम् । आ । पशुम् । ददे ।

आत् । अग्ने । अपृणतः । अग्निः । सह्यात् । दस्यून् । इषः । सह्यात् । नृन् ॥ १० ॥

वइति^१ वचित् इत्थं कृतप्रकारेण^२ वमन्युं मननसाधनं स्तोत्रम्^३ वअग्निजः । अष्टतमं^४ अग्नैरग्नि-
 व्यतिरिक्तैः अष्टव्यं^५ वा जनयिता ऋषिः^६ वत्वादातं त्वया दातव्यं^७ वपशुम्^८ वआ वददे आदत्ते । आददीत
 वा । वआत् अनन्तरमेव अग्नेः^९ वअपृणतः अददत्^{१०} वदस्यून्^{११} वअग्निः तद्गोत्रः^{१२} वइषः^{१३} वसासह्यात्^{१४}
 वक्षमभिभवेत् । इषः^{१५} वपृष्टुं^{१६} वनृन् विरोधिनः^{१७} वसासह्यात् । पुनस्तिस्राद्वरायां ॥ ॥ २५ ॥

‘त्वामग्ने’ इति सप्तचैमष्टमं सूक्तमात्रेयस्य इष्टव्यं^१ आर्षं जागतमात्रेयम् । ‘त्वामग्ने सप्त
 जागतम्’ इत्यनुक्रमणिका । प्रातरनुवाके आग्नेये क्रतौ जागते छन्दस्याश्विनश्चैवेदं सूक्तम् । तथा च
 सूत्रं—‘जनस्य गोपास्त्वामग्नं क्रतायवः’ (आश्व. श्रौ. ४. १३) इति ॥

त्वामग्ने क्रतायवः सर्वाधिरे प्रत्नं प्रत्नासं ऊतये सहस्कृत ।

पुरुश्चन्द्रं यजतं विश्वधायसं दमूनसं गृहपतिं वरेण्यम् ॥ १ ॥

त्वाम् । अग्ने । ऋतयवः । सप्त । ईधिरे । प्रत्नम् । प्रत्नासः । ऊतये । सहऽकृत ।

पुरुऽचन्द्रम् । यजतम् । विश्वऽधायसम् । दमूनसम् । गृहऽपतिम् । वरेण्यम् ॥ १ ॥

हे सहस्कृत बलस्य कर्तः^१ वअग्ने^२ प्रत्नं पुरातनं^३ त्वां^४ वप्रत्नासः पुरातनाः^५ वक्रतायवः यज्ञकांसा
 ऋषयः^६ वऊतये स्वरक्षणाय^७ वसमीधिरे सम्यग्दीपितवन्तः । कीदृशं त्वाम् । वपुरुश्चन्द्रं बहुधनम् अति-
 शयेनाह्लादकं वा^८ वयजतं यष्टव्यं^९ विश्वधायसं^{१०} बह्वन्नं^{११} वदमूनसं दानमनसं^{१२} वगृहपतिं यजमानगृहस्य
 पालकं^{१३} ववरेण्यं वरणीयम् ॥

१. क्र-घृतात्ताज्ञ । २. ख-ग-च-ण-प-फ-भ-हे अग्ने इति । ३. ख-ग-च-ण-फ-न धृतम् ।
 ४. ख-ग-च-ण-फ-अग्निजः अपृष्टः; त-न-ल-स-अग्निजः अपृष्टम्; भ-अग्निजः अपृष्टम् । ५. त-
 अदत् । ६. ख-ग-च-ण-त-प-फ-भ-देष्टुम् । ७. ख-ग-च-ण-भ-‘इष्टम्’ नास्ति; स-वसुधृतस्य ।

त्वामग्ने अतिथिं पूर्यं विशः शोचिष्केशं गृहपतिं नि वेदिरे ।

बृहत्केतुं पुरुषं धनस्पृतं सुशर्माणं खर्वसं जरद्विषम् ॥ २ ॥

त्वाम् । अग्ने । अतिथिम् । पूर्यम् । विशः । शोचिःऽकेशम् । गृहऽपतिम् । नि । वेदिरे ।

बृहत्ऽकेतुम् । पुरुऽरूपम् । धनऽस्पृतम् । सुऽशर्माणम् । सुऽअर्वसम् । जरत्ऽविषम् ॥ २ ॥

हे 'अग्ने' 'त्वां' 'विशः' यजमानाः 'गृहपति' गृहस्वामिनं 'नि' 'वेदिरे' । गार्हपत्यरूपेण स्थापितवन्त इत्यर्थः । कीदृशं त्वाम् । 'अतिथिम्' अतिथिवत्पूज्यं 'पूर्य' पुरातनं 'शोचिष्केशं' दीप्तज्वालं 'बृहत्केतुं' प्रभूतप्रधानं^१ 'पुरुषम्' आहवनीयादिरूपेण बहुरूपं 'धनस्पृतं' धनानां स्पर्शरं^२ 'सुशर्माणं' शोभनसुखं 'स्ववसं' सुरक्षणं 'जरद्विषं' जरतां वृक्षाणां^३ व्यापकं जीर्णोदकं वा ॥

अग्नीनां परस्परं^४ संसर्गं^५ विविचयेऽग्नये काचिदिष्टिः । तत्र 'त्वामग्ने मानुषीः' इति याज्या । मुञ्जितं च— 'त्वामग्ने मानुषीरीकते विप्रोऽग्न आयाहि वीतये' (आश्व. श्रौ. ३. १३) इति ॥

त्वामग्ने मानुषीरीकते विशो होत्राविदं विविचि रत्नधातमम् ।

गुहा सन्तं सुभग विश्वदर्शतं तुविष्णुणसं सुयजं घृतश्रियम् ॥ ३ ॥

त्वाम् । अग्ने । मानुषीः । ईकते । विशः । होत्राऽविदम् । विविचिम् । रत्नऽधातमम् ।

गुहा । सन्तम् । सुऽभगम् । विश्वऽदर्शतम् । तुविऽस्वनसम् । सुऽयजम् । घृतऽश्रियम् ॥ ३ ॥

हे 'अग्ने' 'सुभग' शोभनधन 'त्वां' 'मानुषीः' 'विशः' मानुषसंबन्धिन्यः सर्वाः प्रजाः 'ईकते' स्तुवन्ति । कीदृशं त्वाम् । 'होत्राविदं' होत्राणां^६ होमानां सप्तहोत्रकाणां वा वेत्तारं 'विविचि' विवेचकं सव्यतोः 'रत्नधातमं' रमणीयानां धनानां दानुत्तमं 'गुहा' गुहायामरण्यां हृदयेषु^७ वा 'सन्तं' सर्वदा वर्तमानं 'विश्वदर्शतं' सर्वैः^८ दृष्टव्यं 'तुविष्णुणसं' प्रभूतध्वनिं 'सुयजं' सुहु यष्टारं 'घृतश्रियं' घृतं श्रयस्तम् ॥

त्वामग्ने धर्णसि विश्वधा वयं गीर्भिर्गुणन्तो नमसोप सेदिम ।

स नो जुषस्व समिधानो अङ्गिरो देवो मर्तस्य यशसा सुदीतिभिः ॥ ४ ॥

त्वाम् । अग्ने । धर्णसिम् । विश्वधा । वयम् । गीऽभिः । गुणन्तः । नमसा । उप । सेदिम् ।

सः । नः । जुषस्व । समऽइधानः । अङ्गिरः । देवः । मर्तस्य । यशसा । सुदीतिऽभिः ॥ ४ ॥

हे 'अग्ने' 'धर्णसि' सर्वस्य धारकं 'त्वां' 'वयम्' आत्रेया वा^९ 'विश्वधा' बहुस्कारेण 'गीर्भिर्गुणन्तः' स्तुवन्तः 'नमसा' नमस्कारेण 'उप' 'सेदिम' उपसन्ना भवेम । 'सः' त्वं 'नः' अस्मात् 'जुषस्व' सेवस्व

१. प-प्रभूतप्रज्ञम् । २. ख-ग-च-ण-फ-संस्पर्शितारम् ; घ-प-भ-संपर्कितारम् । ३. ख-ग-च-ण-प-फ-भ-रक्षसाम् ; न-स-दक्षणांम् ; ल-रक्षणांम् । ४. त-परस्परसंसर्गं । ५. घ-न-ल-स- 'होत्राणां' नास्ति । ६. ख-ग-च-ण-फ-भ-हृदये । ७. त-विश्वैः । ८. प- 'वा' नास्ति ।

धनादिभिः । 'समिधानः सम्यग्दीप्तो दीप्यमानोऽस्माभिर्ह' 'अङ्गिरः सर्वत्र गन्तरङ्गिरसः सुत्र वा'
'देवः दीप्यमानस्त्व' 'मतेत्य यजमानस्य' 'यशसा' 'सुदीप्तिभिः ज्वालाभिः सह जुपस्व ॥

त्वामग्रे पुरुषो विशेषे वयों दधासि प्रतन्था पुरुषुत ।

पुरुष्यन्ना सहसा वि राजसि त्विषिः सा ते तित्विषाणस्य नाधृषे ॥ ५ ॥

त्वाम् । अग्रे । पुरुऽरूपः । विशेषे । वयः । दधासि । प्रतन्था । पुरुऽस्तुत ।

पुरुणि । अन्ना । सहसा । वि । राजसि । त्विषिः । सा । ते । तित्विषाणस्य । न । आऽधृषे ॥ ५ ॥

हे 'अग्रे' 'त्वं' 'पुरुऽरूपः' सन् 'विशेषे' सर्वस्मै यजमानाय 'प्रतन्था' पुराण इव
'वयः' अन्नं 'दधासि' धारयसि । हे 'पुरुषुत' बहुभिः स्तुतः 'पुरुणि' बहुनि 'अन्ना' अन्नानि
'चरपुरोडाशादीनि' 'सहसा' बलेन 'वि' 'राजसि' ईश्वरो भवसि स्वीकुरुम् । 'तित्विषाणस्य' दीप्तस्य
'ते' तव 'सा' प्रसिद्धा 'त्विषिः' दीप्तिः 'नाधृषे' अन्यैरष्टभ्या भवति ॥

त्वामग्रे समिधानं यविष्ठ्य देवा दूतं चक्रिरे हव्यवाहनम् ।

उरुज्रयसं घृतयोनिसाहुतं त्वेषं चक्षुर्दधिरे चोदयन्मति ॥ ६ ॥

त्वाम् । अग्रे । समऽङ्गधानम् । यविष्ठ्य । देवाः । दूतम् । चक्रिरे । हव्यऽवाहनम् ।

उरुऽज्रयसम् । घृतऽयोनिसम् । आऽहुतम् । त्वेषम् । चक्षुः । दधिरे । चोदयत्समति ॥ ६ ॥

हे 'यविष्ठ्य' युवतम् 'अग्रे' 'समिधानं' सम्यगिष्यमानं 'त्वां' 'हव्यवाहनं' 'हविषां' बोधारं 'दूतं'
'चक्रिरे' कृतवन्तः 'देवाः' । 'त्रयाणामग्नीनां मध्ये' हव्यवाहनः खलु पूर्व देवैर्हविर्वहनाय दूतः कृतः ।
'हव्यवाहनो' देवानाम्' (तै. सं. २. ५. ८. ६) इति हि श्रुतिः । किञ्च 'उरुज्रयसं' प्रभूतवेगं
'घृतयोनिसम्' घृतं योनिः कारणं यस्य तम् । 'आहुतं' त्वां 'चोदयन्मति' । चोदयन्ती गतिर्यस्य
तच्चोदयन्मति । 'विषं' दीप्तं 'चक्षुः' उक्तलक्षणं सर्वप्रकाशकं चक्षुःस्थानीयं कृत्वा 'दधिरे' देवा
मनुष्याश्च । मत्वा हि चक्षुश्चोदयते ॥

त्वामग्रे प्रदिव् आहुतं घृतैः सुम्रायवः सुपमिधा सभोधिरे ।

स बाबुधान ओषधीभिरुक्षितोऽभि जयांसि पार्थिवा वि तिष्ठसे ॥ ७ ॥

त्वाम् । अग्रे । प्रऽदिवः । आऽहुतम् । घृतैः । सुम्रायवः । सुऽसमिधा । सम् । ईश्विरे ।

सः । वृवृधानः । ओषधीभिः । उक्षितः । अभि । जयांसि । पार्थिवा । वि । तिष्ठसे ॥ ७ ॥

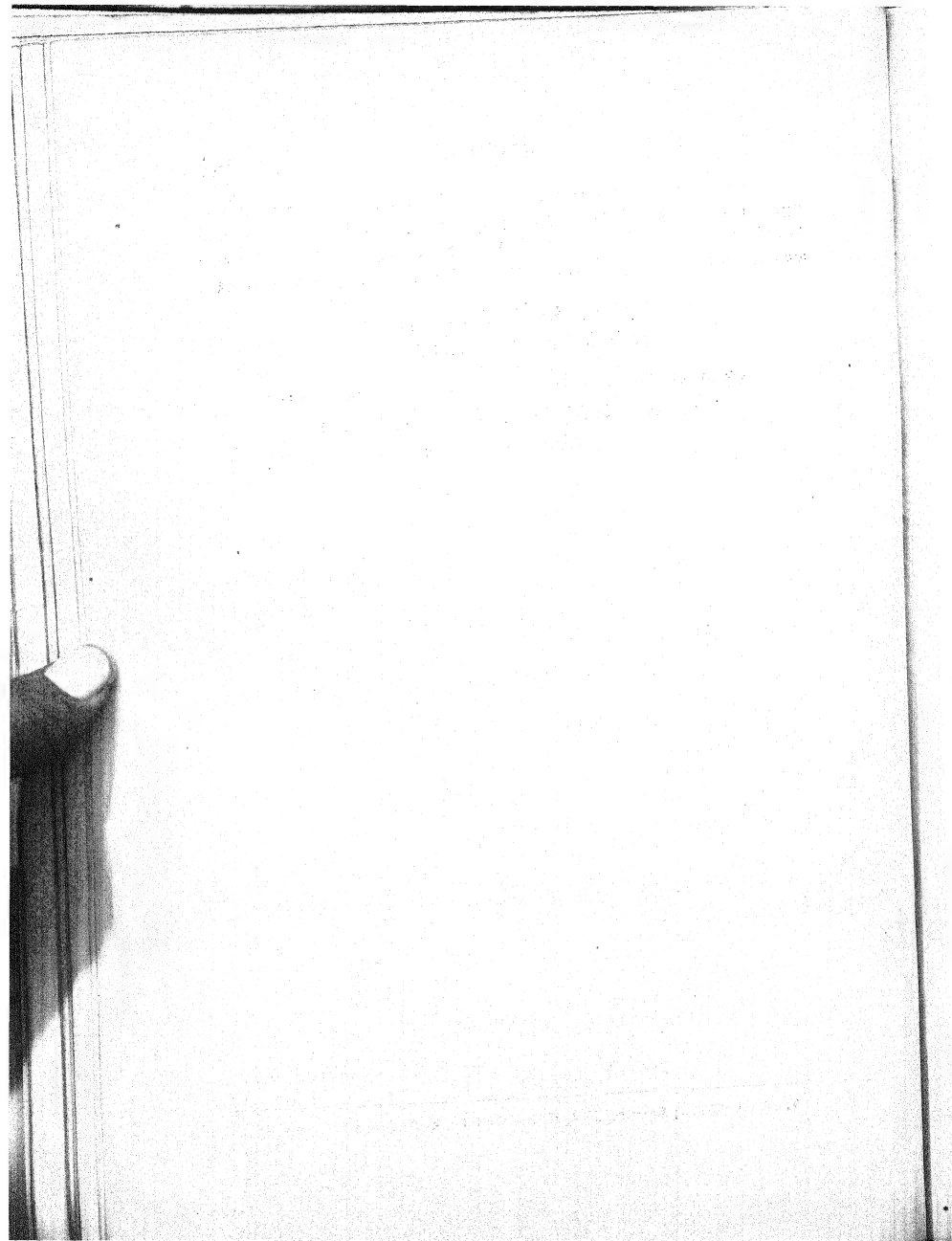
१. ख-ग-च-ण-न-प-फ-भ- 'वा' नास्ति । २. न-ल-स-स्तुत्य । ३. ख-ग-च-ण-फ-भ-
देवाः हव्यवाहम् ; घ-त-न-प-भ-ल-स-देवाः हव्यवाहनम् । ४. ख-ग-च-च-ण-फ-भ-हव्यवाहः ।
५. त-घृतमेव । ६. त-आहुतं सर्वतः । ७. ख-प-फ-भ- 'चक्षुरुक्तलक्षणं' नास्ति ।

हे ऽअग्ने ऽवृत्तैः ऽआहुतं ऽत्वां ऽप्रदिवः पुरातनाः^१ ऽसुन्नायवः सुखमिच्छन्तो यजमानाः
 ऽसुषमिधा शोभनेन हृध्मेन^२ ऽसमीधिरे सम्यक् दीपितवन्तः । ऽसः त्वं ऽवावृधानः वर्धमानः
 ऽओषधीभिः ऽउक्षितः सिक्तः ऽज्यांसि अन्नानि ऽपार्थिवा पार्थिवान् वृक्षान् । यद्वा । पार्थिवेति
 जयोविशेषणम् । पार्थिवानि चरुपुरोडाद्यादिकानि ऽअभि ऽवि ऽतिष्ठसे अभिव्यज्य वर्तसे ॥ ॥ २६ ॥

वेदार्थस्य प्रकाशेन तमो हार्दं निवारयन् ।

पुमर्थाश्चतुरो देयाद्विद्यातीर्थमहेश्वरः ॥

इति श्रीमद्राजाधिराजपरमेश्वरवैदिकमार्गप्रवर्तकश्रीवीरबुक्कभूपालसाम्राज्यधुरंधरेण
 सायणाचार्येण विरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे ऋक्संहिताभाष्ये
 तृतीयाष्टकेऽष्टमोऽध्यायः समाप्तः ॥

॥ श्रीगणेशाय नमः ॥

वागीशाद्याः^१ सुमनसः सर्वाङ्गानामुपक्रमे ।

यं नत्वा कृतकृत्याः स्तुस्तं नमामि गजाननम्^२ ॥

यस्य^३ निःश्वसितं वेदा यो वेदेभ्योऽखिलं जगत् ।

निर्ममे तमहं वन्दे विद्यातीर्थमहेश्वरम्^४ ॥

पञ्चमे मण्डले प्रथमेऽनुवाके पूर्वमष्टौ सूक्तानि व्याख्यातानि । ‘त्वामग्ने हविष्मन्तः’ इति सप्तचं नवमं सूक्तम् आत्रेयस्य^५ गयस्यापम^६ । सप्तमीपञ्चम्यौ पङ्क्ती शिष्टाः^७ अनुष्टुभः । अग्निदेवता । तथा^८ ‘चानुकम्प्यते’—‘त्वामग्ने गयोऽन्त्यापञ्चम्यौ पङ्क्ती’ इति । प्रातरनुवाके आश्विनशस्त्रे^९ च^{१०} एतदादिके द्वे सूक्ते शंसनीये । तथैव सूत्रितं—‘त्वामग्ने हविष्मन्त इति सूक्ते’ (आश्व. श्रौ. ४. १३) इति^{११} ॥

त्वामग्ने हविष्मन्तो देवं मर्तांस ईळते ।

मन्ये त्वा जातवेदसं स हव्या वक्ष्यानुषक् ॥ १ ॥

त्वाम् । अग्ने । हविष्मन्तः । देवम् । मर्तांसः । ईळते ।

मन्ये । त्वा । जातवेदसम् । सः । हव्या । वक्षि । आनुषक् ॥ १ ॥

हे अग्ने त्वा^१ देवं दीप्यमानं^२ हविष्मन्तः होमसाधनद्रव्यरुमेताः^३ मर्तांसः मर्त्याः^४ ईळते स्तुवन्ति । अहं च^५ जातवेदसम्^६ । जातसुख्यं चराचरं भूतजातं वेत्तीति जातवेदाः । अथवा जातानि व्यावरजङ्गमात्मकानि एनं विदुरिति जातवेदाः । यद्वा । वेद इति धननाम । जातं सर्वं वेदो धनं यस्यासौ जातवेदाः । एवंविधं^७ त्वा त्वां^८ मन्ये स्तौमि । मनिरत्र स्तुत्यर्थे वर्तते धातूनामनेकार्थत्वात् । ‘सः त्वे’^९ हव्या हवनसाधनानि^{१०} हवींषि^{११} आनुषक् निरन्तरतया अनुषक्तं यथा तथा^{१२} वक्षि वहसि ॥ हविष्मन्तः । हविःशब्दः औणादिकद्रव्यप्रत्ययान्तः । प्रत्ययस्वरेणान्तोदात्तः । ‘तद्व्यासि’^{१३} इति मनुष्यं । पदसंज्ञाया अपवादत्वेन ‘तसौ मत्वर्थे’ इति भलसंज्ञायां रुत्वाभावः । मनुजसोरनुदात्तत्वात् । प्रत्ययस्वर एव शिष्यते । देवम्^{१४} । अचप्रत्ययान्तत्वात् देवशब्दोऽन्तोदात्तः । मर्तांसः^{१५} । ‘मृक्ष प्राणयारो’ । ‘असिहसिमृक्ष’ इत्यादिना तन् । गुणः । मर्तः । जसेरसुक् । मर्तांसः । निरवादाशुदात्तः । ईळते^{१६} । ‘ईड स्तुतौ’ । अदादिवाच्छपो लुक् । ‘आत्मनेपदेष्वनतः’ । ऐरेवम् ।

१. ख-च-ज-क्ष-ण-न-त-प-फ-ब-र-श-‘वागीशाद्याः ... गजाननं’ नास्ति । २. ज-प-फ-ब-र-‘यस्य ... महेश्वरं’ नास्ति । ३. ग-च-ज-प-फ-ब-‘आत्रेय ऋषिः’ । ४. त-न-श-‘शिष्टाः पङ्क्त्यन्तस्य च सूक्तस्येति परिभाषा । ५. ग-ज-प-फ-ब-र-श-‘तथा चानुकम्प्यते’ नास्ति । ६. ख-च-क्ष-ण-भ-र-‘आश्विनशस्त्रे; प-फ-ब-‘आश्विनशस्त्रे च’ नास्ति । ७. न-प्रातरनुवाकन्यायेनेति च । ८. प- तु । ९. ख-च-क्ष-ण-भ-र-जातवेदसं यम् । १०. प-फ-ब-‘तमेवविषम्’ । ११. न-र- च । १२. ख-क्ष-हवनसाधनानि हव्यानि । १३. ख-च-क्ष-ण-न-भ-र-श-‘देवं’ नास्ति । १४. ख-च-क्ष-ण-न-भ-र-श-‘मर्तांसः’ नास्ति । १५. ख-च-क्ष-ण-न-भ-र-‘ईळते’ नास्ति ।

अत्र इकारस्य अध्येतुं प्रदाय प्राप्नो लकारः । लसाविधातु कानुदात्तत्वेन धातुस्वरे प्राप्ते आष्टमिको निघातः । मन्ये । श्यनो निस्वात् आद्युदात्तत्वम् । त्वा । 'युषि मिश्रणे' । मयिकृप्रत्ययान्तो युष्मच्छब्दः प्रत्ययस्वरेणान्तोदात्तः । 'त्वमावेकवचने' इति मपर्यन्तस्य त्वादेशः । 'द्वितीययां च' (पा. सू. ७. २. ८७) इत्याकारः । 'एकादेश उदात्तनोदात्तः' इत्येकादेशोऽप्युदात्त एव । 'स्वामी द्वितीयायाः' इति त्वादेशः । स्थानिवद्भावेनान्तोदात्तत्वे प्राप्ते 'अनुदात्तं सर्वमपादादी' इत्यनुदात्तत्वम् । जातवेदसम् । 'जनी प्रादुर्भावे' । क्तः । 'श्रीदितो निष्ठायाम्' इतीदृशप्रतिषेधः । 'जनसमन्तानां सम्बन्धलोः' इत्यात्वम् । प्रत्ययस्वरेणान्तोदात्तः । वेदस्वान्तोऽपि असुन्प्रत्ययान्तत्वात् आद्युदात्तः । कर्मधारयपक्षे समासान्तोदात्तापवादत्वेन 'तत्पुरुषे तुल्यार्थे' इत्यादिना पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वे प्राप्ते कृतुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वम् । तदपवादत्वेन 'गतिकारकयोरपि पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वे च' इति पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् । बहुव्रीहिपक्षे 'बहुव्रीहौ प्रकृत्या पूर्वपदम्' इति । हव्या । हवमर्हतीत्यस्मिन्नर्थे 'यः' इत्यनुवर्तमाने 'छन्दसि च' इति यः । ननुत्सकत्वाच्छिरा-
देशः । 'शेष्ठछन्दसि बहुलम्' इति लोपः । प्रत्ययलक्षणेन नुम् । दीर्घनलोपौ । प्रत्ययस्वरेणान्तोदात्तः । वक्षि । 'वह प्रापणे' । सिप् । लुगनुवृत्तौ 'बहुलं छन्दसि' इति शपो लृक् । ढस्वकत्वपत्त्वानि । सिपः पित्वादनुदात्तत्वेन धातुस्वरेण आद्युदात्तत्वे प्राप्ते निघातः । आनुपक् । अनुपूर्वस्य पञ्जेः क्तिप् नकारलोपः कुत्वे च । धात्वादेः सकारस्य 'उपसर्गासुनोति' इत्यादिना षत्वम् । दीर्घञ्छन्दसः । कृतुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वम् ॥

अग्निर्होता दास्वतः क्षयस्य वृक्तवर्हिषः ।

सं यज्ञासुश्चरन्ति यं सं वाजासः श्रवस्वयः ॥ २ ॥

अग्निः । होता । दास्वतः । क्षयस्य । वृक्तवर्हिषः ।

सम् । यज्ञासः । चरन्ति । यम् । सम् । वाजासः । श्रवस्वयः ॥ २ ॥

यम् अग्निं यज्ञासः सर्वे यज्ञाः पसं चरन्ति सहिता गच्छन्ति । श्रवस्वयः यजमानस्य प्रभूतां कीर्तिं संपादयन्तः । वाजासः हवींषि यमग्निं पसं चरन्ति प्रभुवन्ति । एवंविधैः अग्निः दास्वतः हविप्रक्षेपणादिदानवतः वृक्तवर्हिषः । वृक्तानि लुप्तानि बर्हीषि दग्धा येनासौ वृक्तवर्हिः । तस्य यक्षयस्य । क्षियन्ति निवसन्त्यस्मिन् स्वर्गसाधनफलानीति क्षयः । तस्य यजमानस्य यगार्थं होता देवतामाहूता भवति ॥ दास्वतः । 'दा दाने' । असुन्प्रत्ययान्तः । मतुपः आनुपधत्वात् षत्वम् । धातुस्वरेणाद्युदात्त एव । क्षयस्य । 'क्षि निवासगत्योः' । 'क्षयो निवासे' इत्याद्युदात्तत्वम् । वृक्तवर्हिषः । 'वृजी वर्जने' । वर्जनम् अग्नौपचारात् छेदनम् । निष्ठा । प्रत्ययस्वरेणान्तोदात्तः । बहुव्रीहित्वात् पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् । यज्ञासः । यज्ञशब्दः 'यजयाच' इत्यादिना नहुप्रत्ययान्तः अन्तोदात्तः । चरन्ति । 'चर गतिभक्षणयोः' । अनुपदेशालुसाविधातु कानुदात्तत्वम् । 'यद्वृत्ताक्षियम्' इति निघाताभावः । वाजासः । वज्रवैष् । वाजः । 'कर्षावतः' इत्यन्तोदात्तत्वम् । छान्दसत्वात्

१. च-ण-पित्वादनुदात्तत्वम् । २. ख-च-क्ष-ण-न-भ-आद्युदात्ते । ३. ख-च-क्ष-ण-न-भ-र-श-
'आनुपक्' नास्ति । ४. ख-च-क्ष-ण-भ-र-वृक्तवर्हिषः । ५. ग-घ-च-यस्य । ६. ख-सन्त-
आनुपधात्वात् । ७. ख-च-चोपचारात् । ८. ख-च-क्ष-ण-न-भ-श-इत्यन्तोदात्तः ।

‘ वित्यादिनिष्यम् ’ इत्याद्युदात्तः । श्रवस्यवः । ‘ छन्दसि परेच्छायाम् ’ इति क्यच् । ‘ क्याच्छन्दसि ’ इत्युप्रत्ययः । प्रत्ययस्वरान्तोदात्तः ॥

उत स्म यं शिशुं यथा नवं जनिष्टारणी ।

धर्तारं मानुषीणां विशामग्निं स्वध्वरम् ॥ ३ ॥

उत । स्म । यम् । शिशुम् । यथा । नवम् । जनिष्ट । अरणी इति ।

धर्तारम् । मानुषीणाम् । विशाम् । अग्निम् । सुऽअध्वरम् ॥ ३ ॥

उत स्म अपि च मानुषीणां मनोजातानां विशाम् । विशन्ति प्रविशन्ति गर्भशयमिति विशाः प्रजाः । तासां धर्तारम् आहारादिपाकद्वारेण शरीरधातूनां पोषकं स्वध्वरं शोभनयज्ञं यथम् अग्निम् अरणी द्वे अरणी नवं नूतनं शिशुं यथा अपत्यमिव जनिष्ट अजनिपाताम् । अरणी प्रजानां पोषणार्थं चैतमग्निम् असृजतामिष्यर्थः ॥ शिशुम् । ‘ शो तनूकरणे ’ । ‘ अदेचः ’ इत्यादिना आत्वम् । ‘ शः कित् सन्वच् ’ इत्युप्रत्ययः सन्वद्भावश्च । द्विर्भावोऽभ्यासस्य ह्रस्वश्च । ‘ सन्यतः ’ इतीत्वम् । ‘ आतो धातोः ’ इत्याकारलोपः^१ । निच्वादाद्युदात्तः । यथा । ‘ यथेति पादान्ते ’ इति सर्वानुदात्तः । जनिष्ट । ‘ जनी प्रादुर्भावे ’ । लुङ् । छान्दसत्वाद्भवन्यत्ययः । अरणी । ‘ क्र गतौ ’ । ‘ अतिसृष्टृ-भग्यस्य वितृभ्योऽनिः ’ इति अनिप्रत्ययः^२ आद्युदात्तः^३ । आभ्यामिति गच्छत्यग्नित्तिररणी । कथमपादानार्थं औणादिकोऽनिः । ‘ ताभ्यामन्यत्रोणादयः ’ (पा. सू. ३. ४. ७५) इति नियमात् भीमादिवात् सिद्धम् । मानुषीणाम् । ‘ मनोजातावन्त्यतौ पुक्च ’ इति अप्रत्ययः पुगागमश्च । ‘ वित्यादि-निष्यम् ’ इत्याद्युदात्तत्वम् । विशाम् । ‘ विश प्रवेशने ’ । कर्तरि क्तिप् । ‘ सावेकाचः ’ इति विभक्तेः उदात्तत्वम् । स्वध्वरम् । हिंसार्थस्य ध्वरतेः पचाद्यच् । न विद्यते ध्वरो यागहिंसा यस्मिन्निष्यध्वरः । बहुव्रीहिस्वरापवादत्वेन ‘ नञ्सुभ्याम् ’ इत्यन्तोदात्तः ॥

उत स्म दुर्गुभीयसे पुत्रो न ह्यार्याणाम् ।

पुरु यो दग्धासि वनाग्ने पशुर्न यवसे ॥ ४ ॥

उत । स्म । दुऽदुर्गुभीयसे । पुत्रः । न । ह्यार्याणाम् ।

पुरु । यः । दग्धा । असि । वना । अग्ने । पशुः । न । यवसे ॥ ४ ॥

उत स्म अपि च ह्यार्याणां कुटिलं गच्छतां सर्पाणाम् । यद्वा । आस्कन्दितादिगतिविशेषेण वक्रगमनानामधानां पुत्रो न पुत्र इव बालसर्प इवाशिक्षितबालाश्च इव वा दुर्गुभीयसे दुःखेन गृह्यसे । हे अग्ने यः त्वं पुरु बहूनि^४ वना वनानि दग्धासि दाहको भवसि । कथमिव । यवसे तुणे पशुर्न पशुरिव । अयमर्थः । अत्यन्तशुधार्तः पशुस्तृणविषये विरुष्टः सन् यथा सर्वं भक्षयति

१. ख-च-झ-ण-त-न-भ-र-चैनमग्निम् ; श-चैवमग्निम् । २. त-इत्याकारलोपः । णि धान्ये नित् । अस्मात्सुत्राज्जिदित्यनुवर्तते । ३. ख-च-ण-भ-प्रत्ययान्तोदात्तः ; झ-त-र-अनिः प्रत्ययान्तोदात्तः ; न-अनि-प्रत्ययान्तोदात्तः । ४. प-फ-ब-श-पुरुणि ।

तद्वदित्यर्थः ॥ दुर्गुभीयसे । 'ग्रह उपादाने' । यक् । 'बुव ईद्' इत्यनुवृत्तौ 'बहुलं छन्दसि' इति ईडागमः । ग्रहिज्यादिना' संप्रसारणम् । 'हग्रहोभंछन्दसि' इति अकारः । निघातः । ह्यायाणाम् । 'हृ कौटिल्ये' । ऋहलोर्ध्वत् । आदिबुद्धिः । 'तिस्वरितम्' इति स्वरितत्वम् । पुरु । 'पृ पालन-पूरणयोः' । 'पृभिदिव्यधिगृधिषिदिशिभ्यः' इति कुप्रत्ययः । 'उदोष्ठवपूवेस्य' इत्युत्त्वम् । प्रत्यय-स्वरेण अन्तोदात्तत्वम् । असि । 'यद्वृत्ताजित्यम्' इति न निघातः ॥

अथ स्म यस्यार्चयः सम्यक्संयन्ति धूमिनः ।

यदीमहं त्रितो दिव्युप ध्मातेव धमति शिशीते ध्मातरी यथा ॥ ५ ॥

अथ । स्म । यस्य । अर्चयः । सम्यक् । सम्यन्ति । धूमिनः ।

यत् । ईम् । अहं । त्रितः । दिवि । उप । ध्मातोऽहं । धमति । शिशीते । ध्मातरि । यथा ॥ ५ ॥

अथ स्म अपि च धूमिनः धूमवतः यस्य अग्नेः अर्चयः अर्चीपि सम्यक् शोभनं संयन्ति सर्वतः प्राप्नुवन्ति त्रितः त्रिषु स्थानेषु ततो व्यासः त्रीणि स्थानानि वा अतीत्य दिवि अन्तरिक्षे यत् यदा ईम् अयमात्मानम् उप धमति उपवर्धयति तदा ज्वालाः सर्वतो निर्गच्छन्तीत्यर्थः । कथमिव । ध्मातेव । कर्मारो यथा भस्मादिभिरग्निं संवर्धयति तद्वत्स्वात्मानं वर्धयतीत्यर्थः । किंच ध्मातरि व्यथा । यथा ध्मातुसमीपे विद्यमानोऽग्निरस्तेन ध्यायमानः स आत्मानं शिशीते तीक्ष्णिकरोति तद्वत्स्वयमेव स्वात्मानं तीक्ष्णिकरोतीत्यर्थः । अहं इति पादपूरणः ॥ यन्ति । 'इण गतौ' । यच्छब्दयोगाग्निघाताभावः । धमति । 'ध्मा शब्दाग्निसंयोगयोः' । पात्रादिना धमादेशः । पूर्ववत् निघाताभावः । शिशीते । 'शो तन्करणे' । व्यत्ययेनात्मनेपदी । 'श्लौ' इत्यनुवर्तमाने 'बहुलं छन्दसि' इति विकरणस्य श्रुतः । 'आदेच उपदेशे णिति' इति आत्वम् । 'श्लौ' इति द्विवचनम् । 'बहुलं छन्दसि' इत्यभ्यासस्य ह्रस्वम् । 'उभे अभ्यस्तम्' इत्यभ्यस्तसंज्ञायाम् आतः 'ई हत्यघोः' इति ईत्वम् । तिक उत्तरवाग्निघाताभावः ॥

तवाहमग्न ऊतिभिर्मित्रस्य च प्रशस्तिभिः ।

द्रेषोयुतो न दुरिता तुर्याम् मर्त्यानाम् ॥ ६ ॥

तव । अहम् । अग्ने । ऊतिभिः । मित्रस्य । च । प्रशस्तिभिः ।

द्रेषः युतः । न । दुःश्रुता । तुर्याम् । मर्त्यानाम् ॥ ६ ॥

हे अग्ने अहं मित्रस्य सर्वेषां मित्रभूतस्य तव ऊतिभिः युष्मत्कर्तृकरक्षणे युष्मत्प्रशस्तिभिः च अस्मत्कृतेः स्तोत्रैश्च मर्त्यानां शत्रुभूतानां मनुष्याणां दुरिता दुरितानि तत्कर्तृकानि पापसाधन-

१. न-र-ब्रह्मादिना; श-ग्रहिज्यादिना । २. ख-च-क्ष-ण-न-भ-श-अन्तोदात्तः । ३. क्ष-र-उपवर्धयते । ४. न-र-श-ध्मातेव कर्मारो इव । ५. त-ध्मातुः समीपे । ६. ख-च-क्ष-ण-न-भ-र-अनुवर्तमाने । ७. प-फ-ब-मित्रस्य तत्रोतिभिः रक्षाभिः । ८. न-प-फ-ब-प्रशस्तिभिः । ९. न-स्तुतिभिश्च ।

कर्माणि 'द्वेषोयुतो' षन द्वेषयुक्तान् शत्रूनिव 'तुर्याम' तरेयम् । अयमर्थः । स्वद्रक्षणैस्त्वत्संबन्धि-
स्तुतिभिश्च बाह्याभ्यन्तरशत्रून् तरेयमित्यर्थः ॥ उतिभिः । 'अव रक्षणे' । किन् । 'उत्तरस्वरन्निव्यविमवा-
मुपधायाश्च' इति ऊट् । 'उतियूतिजृत्तिसातिहेत्तिकीर्तयश्च' इति अन्तोदात्तत्वेन^१ निपातितः । प्रशस्तिभिः ।
'वांसु स्तुतौ' । किन् । कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरापवादत्वेन 'तादी च निति कृत्यतौ' इति गतेः प्रकृति-
स्वरत्वम्^२ । द्वेषोयुतः । 'द्विष अघ्रीती' । भावेऽसुन्यस्य । 'यु मिश्रणे' । कर्तरि क्तिप् । तुक् । कृदुत्तर-
पदप्रकृतिस्वरत्वम् । तुर्याम । 'तृ ध्रुवनतरणयोः' । प्राथेनायां लिङ् । यासुट् । 'लिङः सलोपोऽ-
नन्यस्य' इति सकारलोपः । 'बहुलं छन्दसि' इति शपो लृक् । उदोष्ठ्यपूर्वस्य 'बहुलं छन्दसि' इति
उत्त्वम् । यासुडागमस्योदात्तत्वाच्छेषनिघातः । 'अपादादी' इति प्रतिषेधाश्रिधाताभावः ॥

तं नो अग्रे अभी नरो रयिं सहस्व आ भर ।

स क्षेपयत्स पोषयद्भुवद्वाजस्य सातय उतैधि पृत्सु नो वृधे ॥ ७ ॥

तम् । नः । अग्रे । अभि । नरः । रयिम् । सहस्वः । आ । भर ।

सः । क्षेपयत् । सः । पोषयत् । भुवत् । वाजस्य । सातये ।

उत । एधि । पृत्सु । नः । वृधे ॥ ७ ॥

हे ऽग्रे ऽसहस्वः बलवन् ऽनरः हविषां नेता^३ स्वम्^४ अस्माकं ऽतं^५ रयिं लोके प्रसिद्धं पश्चाद्वि-
लक्षणं षनम्^६ ऽअभि ऽआ ऽअर आभिमुख्येनाहर । पूर्वोक्तः ऽसः अग्निः ऽक्षेपयत् । अस्मदीयान्
शत्रून् क्षेपयतु । ऽसः अग्निः ऽपोषयत् अस्मान् पोषयतु । ऽवाजस्य अन्नस्य ऽसातये लाभाय ऽभुवत्
भवतु । ऽउत अपि च हे अग्रे ऽपृत्सु पृतनासु युद्धेषु ऽनः अस्माकं ऽवृधे समृद्धये^७ एधि भव ।
संप्राप्ते शत्रुविजयार्थं स त्वं समृद्धिं कुर्वित्यर्थः ॥ सहस्वः । 'यह मर्षणे' । असुन् । सहस्यनेन
शत्रूनि सहे बलम् । मतुप् । 'मादुपधायाः' इति वत्वम् । 'मतुवसो रुः संबुद्धौ छन्दसि'
इति रुत्वम् । 'आमन्त्रितस्य च' इति निघातः । क्षेपयत् । 'क्षिप प्रेरणे' । गिजन्तात् लेट् । इतश्च
लोपः । 'लेटोऽडाटौ' इत्यादागमः । शप् गुणयादेशो पररूपत्वं च । पोषयत् । 'पुष पुष्टौ' । भुवत् ।
'भू सत्तायाम्' । 'भूसुवोस्तिङि' इति गुणप्रतिषेधः । उवङ् । एधि । 'अस भुवि' । 'वसोरे-
द्धावभ्यासलोपश्च' इति एत्वम् । तस्यासिद्धत्वात् 'हुङ्गन्थो हेधिः' इति धिरादेशः । निघातः ।
पृत्सु । 'पदादिषु' इत्यादिना पृतनाशब्दस्य पृदादेशः । सावेकाच्त्वात्^८ अन्तोदात्तत्वम् ॥ ॥ १ ॥

'अग्न ओजिष्ठम्' इति सप्तचं दशमं सूक्तम् । कथ्यादि^९ विनियोगश्च पूर्ववत् । चतुर्थीसप्तम्यौ
पङ्क्ती । 'अग्न ओजिष्ठमनयाचतुर्थ्यौ च' इत्यनुकान्तम्^{१०} ॥

१. प-फ-ब-अहं तुर्याम तुरेयम् । २. र-अन्तोदात्तत्वे; श-अन्तोदात्तः । ३. श-उदात्तत्वम् ।
४. ख-च-क्ष-ण-न-म-र-श-नेतारः । ५. ख-च-ण-सानेकाच इति । ६. प-फ-ब-आग्नेयो गय ऋषिः ।
चतुर्थीसप्तम्यौ पङ्क्ती । शिष्टा अनुष्टुभः । अमिर्देवता ।

अथ ओजिष्ठमा मरं युन्नमसभ्यमग्निगो ।

प्र नो राया परीणसा रस्ति वाजाय पन्थाम् ॥ १ ॥

अग्ने । ओजिष्ठम् । आ । मर । युन्नम् । अस्मभ्यम् । अग्निगो इत्यग्निः ।

प्र । नः । राया । परीणसा । रस्ति । वाजाय । पन्थाम् ॥ १ ॥

हे ऽग्ने ऽओजिष्ठं बलवत्तमं ऽयुन्नम् । द्योते कटकमुकुटादिरूपेण सर्वत्र प्रकाशते इति युन्नं धनम् । ऽअस्मभ्यम् ऽआ ऽमर आहर । हे ऽअग्निगो अद्यतममन । अद्यतमप्रतिहतं गमनं यस्येति अद्यता अनिवारिता गावो रश्मयो यस्येति वा अद्यतगुः अग्निगुः । तस्य संबोधनम् । ऽनः अस्मान् ऽपरीणसा परितो^१ व्यापकेन^२ ऽराया धनेन ऽप्र प्रकर्षेण योजय । ऽवाजाय अजलाभाय ऽपन्थां पन्थानमस्य मरसमीपप्राप्तिसाधनं मार्गं ऽरस्ति विलिख । कुर्विलथः ॥ ओजिष्ठम् । ' उवज आजवे ' । ' उवजेबले बलोपश्च ' इत्यसुन् बलोपश्च । गुणः । ओजः । ' तदस्यास्ति ' इत्यर्थे ' अस्मायामेधा ' इत्यादिना विनिः । ' अतिशायने ' इति इष्टम् । विन्मतोलुक् । ' डेः ' इति टिलोपः । निस्त्वादाधुवाचः । युन्नम् । ' युत दीप्तौ ' इत्यस्माद्धातोः ' सुन्नयुन्ननिन्न ' इत्यादिना नवप्रत्ययो मकारान्तादेशो निपात्यते । प्रत्ययस्वरैणान्तोदात्तः । अग्निगो । अद्यतशब्दस्य अध्यादेशः । गोशब्दस्योपसर्जनहस्त्वम् । आमन्त्रितश्च^३ निपातः^४ । परीणसा । ' णस कौटिल्ये ' । अत्र व्यास्यर्थो धातुनामनेकार्थत्वात् । अस्मात् संप्रदादिलक्षणे भावे क्तिप् । परि प्राप्तं नस्व व्यापनं यस्य तत्तथोक्तम्^५ । ' उपसर्गादसमासेऽपि ' इति णश्चम् । अत्र प्रापणकृत्या युक्तस्य परेणसति प्रत्युपसर्गसंज्ञा नास्ति ' यक्तियायुक्तास्ते प्रति गत्युपसर्गसंज्ञाः^६ ' (पा. सू. १. ४. ६०. ३) इति न्यायात् । अतः कथं णत्वम् । एवं तर्हि ' उपसर्गाद्बहुलम् ' इति वचनात् णसो णव भवित्यति । ' निपातस्य च ' इति पूर्वपदस्य दीर्घः । ' बहुव्रीहौ प्रकृत्या ' इति पूर्वपदप्रकृतिस्वरवम् । रस्ति । ' रद् विलिखने ' । औवाचिकः । ' बहुलं छन्दसि ' इति शपो लुक् । पादादिवाञ्छिधाताभावः । पन्थाम् । द्वितीयैकवचने ' हतोऽन् सर्वनामस्थाने ' इत्यन् । नकारलोपश्छान्दसः । ' पथिमयोः सर्वनामस्थाने ' इत्याधुनात्त्वम् ॥

त्वं नो अग्ने अद्भुतं कृत्वा दक्षस्य मंहना ।

त्वे असुर्यमारुहत्क्राणा मित्रो न यज्ञियः ॥ २ ॥

त्वम् । नः । अग्ने । अद्भुत । कर्त्ता । दक्षस्य । मंहना ।

त्वे इति । असुर्यम् । आ । अरुहत् । क्राणा । मित्रः । न । यज्ञियः ॥ २ ॥

हे ऽग्ने ऽअद्भुत सामर्थ्यातिशयेन सर्वेषामाश्रयभूत ऽस्त्वं ऽनः अस्माकं ऽकृत्वा कर्मणा अस्मत्कृतेन यज्ञादिव्यापारेण प्रीतः सन् ऽदक्षस्य बलस्य धनस्य वा ऽमंहना मंहनं नाम दानं कुर्विति शेषः ।

१. ख-च-क्ष-ण-न-भ-र-परिप्राप्तव्यापकेन । २. ख-च-क्ष-ण-त-न-भ-र-आमन्त्रितनिपातः । ३. ख-च-क्ष-ण-त-न-भ-र-वा-तथोक्तम् । ४. क्ष-त-न-र-संज्ञाः ।

यतः कारणात् ^१त्वे त्वयि ^२असुर्यम् असुरं बलम् ^३आरुहत् आरूढं अतः ^४मित्रो ^५न सूर्य इव ^६यज्ञियः यज्ञार्हस्त्वं ^७क्राणा यज्ञघातुराक्षसापनोदनलक्षणानि^८ कर्माणि कुर्वोणो भव ॥ अनुत् । आमन्त्रितस्यायुदात्तत्वम् । क्त्वा । 'डुकृञ् करणे' । 'कृजः कतुः' इति कतुप्रत्ययः । ककारो गुण-वृद्धिप्रतिषेधार्थः । यणादेशः । कतुः कर्म । तृतीयैकवचने 'जसादिषु वावचनम्' इति वचनाच्चाभावा-भावः । दक्षस्य । 'दक्ष गतिहिंसनयोः' । दक्ष्यन्ते हिंस्यन्तेऽनेन पात्रव इति दक्षं बलम् । 'करणाधिकरणयोश्च' इति घञ् । निच्चात् आयुदात्तः^९ । मेहना । मंहतिर्दानकर्मा । 'सुपां सुलुक्' इत्याकारादेशः । त्वे । 'सुपां सुलुक्' इत्यादिना छः शोभादेशः । सुभादेशत्वाद्युदात्तः । त्वशब्दः प्रत्ययस्वरेणान्तोदात्तः । 'एकादेश उदात्तेनोदात्तः' इत्येकादेशस्योदात्तत्वम् । आरुहत् । रूढेर्धातुर्लुङि 'कृष्टदरुहिभ्यश्छन्दसि' इति च्लेरञादेशः । छित्त्वाङ्गुणाभावः । क्राणा । 'डुकृञ् करणे' । शानच् । 'बहुलं छन्दसि' इति विकरणस्य लृक् । यणादेशः । 'सुपां सुलुक्' इत्यात्वम् । 'चित्' इत्यन्तोदात्तः । यज्ञियः । यज्ञमर्हतीत्यस्मिन्नर्थे 'यज्ञस्त्विभ्यां घञञी' इति घः । प्रत्यय-स्वरेणान्तोदात्तः ॥

त्वं नो अय एषां गयं पुष्टिं च वर्धय ।

ये स्तोमैभिः प्र सूरयो नरो मघान्यानुशुः ॥ ३ ॥

त्वम् । नः । अग्ने । एषाम् । गयम् । पुष्टिम् । च । वर्धय ।

ये । स्तोमैभिः । प्र । सूरयः । नरः । मघानि । आनुशुः ॥ ३ ॥

हे ^१अग्ने ^२त्वम् ^३एषां ^४नः त्वस्तावकानामस्माकं ^५गयम् । गम्यते निवासायेति गयं गृहं गीयते स्तूयत इति वा गयं घनम् । ^६पुष्टिं ^७व गवाविचिषयां पुष्टिं च ^८वर्धय^९ वृद्धिं प्रापय । ^{१०}ये लोके प्रसिद्धाः ^{११}सूरयः लब्धवर्णाः ^{१२}नरः स्तोतारो मनुष्याः ^{१३}स्तोमैभिः स्तोमैः स्तोत्रैः ^{१४}मघानि मंहनीयानि गवाविधनानि यथा ^{१५}प्र^{१६} ^{१७}आनुशुः प्रामुक्त्वं तद्द्वयमपीत्यर्थः ॥ गयम् । गृहपक्षे गमेः 'अध्यादयश्च' इति यत्प्रत्ययान्तो मकारलोपश्च निपात्यते । घनपक्षे 'गा स्तुती' । अस्माद्यप्रत्ययः । इस्त्वत्वम् । 'यतोऽनावः' इत्याद्युदात्तत्वम् । पुष्टिम् । 'पुष पुष्टी' । क्षियां क्तिन् । छान्दसत्वादन्तोदात्तत्वम् । स्तोमैभिः । 'ष्टुक् स्तुती' । 'अर्तिस्तुष्टु' इत्यादिना मन् । गुणः । निच्चादायुदात्तः । आनुशुः । 'अद्ग्न्यासी' । लिट् । द्विवचनम् । हलादेशेयः । 'अत आदेः' इत्यात्वम् । 'अभोतेश्च' इति वुडागमः । निघातः ॥

ये अग्ने चन्द्र ते गिरः शुम्भन्त्यश्वराधसः ।

शुम्भैभिः शुष्मिणो नरो दिवश्चिद्येषां बृहत्सुकीर्तिर्बोधति त्मना ॥ ४ ॥

ये । अग्ने । चन्द्र । ते । गिरः । शुम्भन्ति । अश्वराधसः ।

शुम्भैभिः । शुष्मिणः । नरः । दिवः । चित् । येषाम् । बृहत् । सुडकीर्तिः । बोधति । त्मना ॥ ४ ॥

१. ग-घ-यज्ञघातक* ; ब-यज्ञान्तक° । २. ख-च-ण-र-श-आयुदात्तत्वम् । ३. ख-च-क्ष-ण-भ-प्रापय ; घ-श-वर्धय प्रापय । ४. ख-च-ज-क्ष-ण-न-भ-र-श-प्र नास्ति ।

हे ऽअग्ने ऽचन्द्र सर्वेषां प्राणिनामाह्लादकर ऽये ऽनरः ऽते ऽगिरः त्वत्संवन्धितोन्नतया वाचः ऽशुभन्ति शोभनाः कुर्वन्ति ते ऽअश्वराधसः अश्वधना भवन्ति । एतेन सर्वसकृद्विरूपलक्ष्यते । किंच । ऽशुष्मिणः बलवन्तः सन्तः ऽशुष्मेभिः शुष्मैः स्वकीयैर्वैलेः सत्त्वं शत्रुशोषका भवन्ति । ऽश्रेषां त्वत्संवन्धिने स्तवं कुर्वेतां ऽदिवक्षित् आकाशादपि ऽबृहत् महती ऽसुकीर्तिः भवति । सर्वदिगन्तरालवर्तिनी^१ कीर्तिर्भवतीत्यर्थः । एवंविधं त्वां गयः ऽत्मना आत्मना स्वयमेव ऽबोधति बोधयति ॥ शुभ्सन्ति । ' शुभ शुभ दीप्ती ' । तुदादिः । पादाद्विवाग्निधाताभावः । लसावैधातुकातुदात्तत्वे प्राप्ते सति शिष्टत्वादिकरणस्वर एव^२ । अश्वराधसः । ' अशू व्यासौ ' । ' अशूयुषि^३ ' इत्यादिना कन् । अक्षुते व्याप्तोत्पन्नानमित्यश्वः । निच्वादाद्युदात्तः । ' राध साध संसिद्धौ ' । असुन् । राधुवन्ति साधयन्त्यनेन धर्मादीनीति राधो धनम् । बहुव्रीहिसत्त्वात् पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् । बृहत् । ' बृह बृहि बृद्धौ ' । शत् । क्षेपो लोपश्छान्दसः । प्रत्ययस्वरः । बोधति । ' बुध अवगमने ' । ण्यन्तात् शपि कृते तस्य ' छन्दस्युभयथा ' इति सावैधातुकसंज्ञायां णिलोपः । ' यदुत्तान्नित्यम् ' इति निधाताभावः । धातुस्वरैराद्युदात्तः । त्मना । ' मन्त्रेष्वाङ्ग्यादेरात्मनः ' इत्याकारलोपः ॥

तव त्वे अग्ने अर्च्यो भ्राजन्तो यन्ति धृष्ण्या ।

परिज्मानो न विद्युतः स्वानो रथो न वाजयुः ॥ ५ ॥

तव । त्वे । अग्ने । अर्च्यः । भ्राजन्तः । यन्ति । धृष्ण्या ।

परिज्मानः । न । विद्युतः । स्वानः । रथः । न । वाजयुः ॥ ५ ॥

हे ऽअग्ने ऽधृष्ण्या धृष्णवोऽत्यन्तप्रगल्भाः ऽभ्राजन्तः दीप्यमानाः ऽत्ये ते प्रसिद्धाः ऽतव ऽअर्च्यः^४ त्वदीया रहस्यः ऽयन्ति सर्वतो गच्छन्ति । कथमिव । ऽपरिज्मानः परितो गन्थः सर्वतो व्याताः ऽविद्युतः ऽन अक्षिरप्रभा इव । अनेन प्रकाशातिशय उक्तः । ऽस्वानः शब्ददायमानः ऽरथो ऽन रथ इव । अनेनाचिषां स्वनाधिक्यमुक्तम् । ऽवाजयुः न अन्नका इवाज्ञार्थं युद्धेषु शत्रुविजयाय यथा प्रवर्तते तद्दित्यर्थः । अनेनाहुतिविषयोऽभिलाष उक्तः ॥ यन्ति । ' इण् गतो ' । धृष्ण्या । ' जिघृषा प्रागल्भ्ये ' । ' त्रसिगृधिष्ठि^५ ' इत्यादिना कुप्रत्ययः । ' आदितश्च ' (पा. सू. ७. २. १६) इति इदमतिषेधः । बहुवचने ' सुपां सुलुक् ' इत्यादिना याजादेशः । ' चितः ' इत्यन्तोदात्तत्वम् । परिज्मानः । ' अज ब्रज गतो ' । परिपूर्वादातोः ' अन्येभ्योऽपि इदमन्ते ' इति मनिन् । अकारलोपः छान्दसः । निच्वादाद्युदात्तः । वाजयुः । वाजात्मन इच्छति इति वयच् । ' न छन्दस्युत्पन्नस्य ' इति ईश्वरीययोः प्रतिषेधः । ' क्याच्छन्दसि ' इति उपप्रत्ययः ॥

नू नो अश ऊतये सुवार्धसश्च रातये ।

असाकासश्च सुरयो विश्वा आशास्तरिषणि ॥ ६ ॥

नू । नः । अग्ने । ऊतये । सुवार्धसः । च । रातये ।

अस्माकासः । च । सुरयः । विश्वाः । आशाः । तरिषणि ॥ ६ ॥

१. सा-^०दिगन्तरावर्तिनी । २. ख-च-ण-एव शिष्यते । ३. च-श-ण-म-र-श-अशिष्युषि^० । ४. ख-च-श-ण-म-र-श-अर्चिषः ।

हे अग्रे वनः अस्माकं पुनः क्षिप्रम् अतये रक्षायै भव । स्वबाधसञ्च दारिद्र्यनिमित्तबाध-
सहितस्व^१ च वरातये धनानां दानाय भव । किञ्च अस्माकासः आस्माकाः^२ पुत्रमित्रादयः वसूयः
स्तोतारः विश्वाः सर्वाः आशाः दिशः तरीपणि । तासां तरणे क्षमा भवन्तु । अथवा आशाः कामाः ।
अयमर्थः । स्वाभिलषितप्रशस्तसमस्तवस्तुसंपादनं कुर्वित्यर्थः ॥ सबाधसः । बाधेरसुन् । बाधसा
सह चतैत इति सबाधाः । 'बाधसजैनस्य' इति सहस्य सभावः । कृतुत्तरपदप्रकृतिस्वरवम् ।
रातये । 'रा दाने' । किन् । 'मन्त्रे वृषेपचमनविद्यूरा उदात्तः' इत्यन्तोदात्तः । अस्माकासः ।
'तस्मिन्नपि च पुष्पास्माकासौ' इत्यपि कृतेऽस्माकादेशः । छान्दसत्वाद्गो लोपः । बहुवचने
असुगामसः । षष्ठीबहुवचने मध्योदात्तत्वेन दृष्टत्वाच्चथाविधमादेशमत्रापि कृतवानाचार्यः^३ । विश्वाः ।
विशोः 'अक्षिपुषि' इत्यादिना कन् । निश्वादाद्युदात्तः । तरीपणि । 'तृ भूवनतरणयोः' । 'कृतुभ्या-
मीपन्' (उ. सू. ४. ४६६) इति ईषन् । बहुलवचनाल्लोपाभावः । अन्तोदात्तश्छान्दसः ॥

त्वं नो अग्रे अङ्गिरः स्तुतः स्तवान् आ भर ।

होतर्विश्वासहं रयिं स्तोतृभ्यः स्तवसे च न उतैधि पृतसु नो वृधे ॥ ७ ॥

वम् । नः । अग्रे । अङ्गिरः । स्तुतः । स्तवानः । आ । भर ।

होतः । विश्वेऽसहम् । रयिम् । स्तोतृभ्यः । स्तवसे । च । नः ।

उत । एधि । पृतसु । नः । वृधे ॥ ७ ॥

हे अग्रे अङ्गिरः । कार्यकारणयोरभेदोपचारादङ्गिरसां प्रकृतिभूतोऽप्यङ्गिरश्चिवा इत्युच्यते ।
हे अङ्गिरः पूर्वं महर्षिभिः वस्तुतः वस्तवानः इदानींतनैश्च स्तवमानस्वं विश्वासहं सहता-
मप्यभिभवितारम् । अभिभवहेतुत्वादभिभवितृ धनमुच्यते^४ । वरयि धनं वनः अस्माकम्
आ वभर आहर । हे होतः देवानामाह्वातः वस्तोभ्यः वनः अस्मभ्यं वस्तवसे स्तोतुं सामर्थ्यं च
प्रयच्छ । व्रत अपि च वृष्टु सुद्धेषु वनः अस्माकं वृधे समृद्धये एधि भव ॥ स्तवानः ।
'ष्टुन् स्तुतौ' । शानचि कर्मणि व्यत्ययेन शप्प्रत्यय आद्युदात्तश्च । विश्वासहम् । संहितायां
विभूनामिति षष्ठीबहुवचनस्य 'सुपाम्' इत्यादिना आकारादेशः । 'तस्यैषे कृति बहुलम्'
इति षष्ठ्या अलङ्कृ । पदकारास्तु विपूर्वाद्भवते अगामसम्^५ 'अन्येषामपि दृश्यते' इति दीर्घत्वं
च मत्वावग्रहं कुर्वन्ति । कृतुत्तरपदप्रकृतिस्वरवम् । स्तवसे । 'ष्टुन् स्तुतौ' । तुमर्थेऽनेप्रययः ।
निश्वादाद्युदात्तः ॥ ॥ २ ॥

'जनस्य गोपाः' इति षड्वचनेकादशं सूक्तमात्रेयस्य सुतंभरस्यापि जागतमाश्रेयम् । तथा
चानुकान्ते—'जनस्य पदं सुतंभरो जागतम्' इति । प्रातरनुवाके आश्विनशस्त्रे चास्य सूक्तस्य
विनियोगः । 'जनस्य गोपास्त्वामग्नं क्रतायवः' (आश्व. श्री. ४. १३.) इति ॥

१. ख-च-ण-श-दारिद्र्यनिमित्तं । २. ख-च-श-ण-भ-र-श-अस्माकाः । ३. ख-च-ण-भ-कृतवा-
नित्यर्थः; श-र-कृतवानीचार्थः । ४. ख-च-श-ण-त-न-भ-र-धनमित्युच्यते । ५. श-अगामसे ।

जनस्य गोपा अजनिष्ट जागृविः सुदक्षः सुविताय नन्यसे ।

धृतप्रतीको बृहता दिविस्पृशा^१ धुमद्भि भाति भरतेभ्यः शुचिः ॥ १ ॥

जनस्य । गोपाः । अजनिष्टः । जागृविः । अग्निः । सुदक्षः । सुविताय । नन्यसे ।

धृतप्रतीकः । बृहता । दिविस्पृशा^१ । धुमद्भि । वि । भाति । भरतेभ्यः । शुचिः ॥ १ ॥

जनस्य गोपाः गोपायिता रक्षिता जागृविः जागरणशीलः सदा प्रबुद्धः सुदक्षः सुबलः सर्वैः श्लाघनीयबलः^१ सः अग्निः नन्यसे नवतराय सुविताय लोकानां कल्याणाय अजनिष्ट जातः । धृतप्रतीकः धृतेन प्रज्वलिताङ्गः बृहता महता दिविस्पृशा अभ्रंशितेन तेजसा युक्तः शुचिः शुद्धः पूर्वविधोऽग्निः भरतेभ्यः कृतिभ्यस्तदर्थं धुमन् दीप्तिमन् यथा भवति तथा वि भाति प्रकाशते ॥ गोपाः । 'गुप् रक्षणे' । आयप्रस्थयः । गोपायतेः क्तिन् । परत्वादतो^२ लोपः^३ । अत्र परत्वादपृक्तलोपे कृते वर्णाश्रयत्वात् प्रस्थयलक्षणाभावेन यलोपो न स्यात् । 'लोपो व्योर्वैलि' इति प्रथमं लोपग्रहणात् ज्ञापकाद्यलोप एव भवति । लोपाजदेशस्य यलोप-विधिं प्रति न स्थानिवद्भावः । प्रस्थयस्वरः । जागृविः । 'जागृ मिद्राक्षये' । 'जूहूस्तृजागृभ्यः क्तिन्' इति किमप्रस्थयः । 'जामोऽविचिष्णल्लिप्सु' इति प्रतिषेधाद्गुणाभावः । निष्वादाधुदात्तः । सुवक्षः । 'आधुदात्तं ऋच्छन्दसि' इत्युत्तरपदाधुदात्तत्वम् । सुविताय । 'तन्वादीनां ऋन्वर्युप-संख्यामम्' इति सोरुवङ्गदेशः । 'सूपमानात् कः' इत्युत्तरपदान्तोदात्तत्वम् । नन्यसे । नव-शब्दादतिशायनेऽर्थे ईयसुन्प्रस्थयः । ईकारलोपश्छान्दसः । अतो लोपः । आधुदात्तः । दिविस्पृशा । 'हृद्वगुभ्यां ङेरुपसंख्यानम्' इत्यलुक् । कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरवचम् । धुमन् । 'ह्रस्वजुह्व्यां मतुप्' इति ह्रस्वात्परस्य मतुपोऽन्तोदात्तत्वम् ॥

यज्ञस्य केतुं प्रथमं पुरोहितमग्निं नरं त्रिषधस्थे समीधरे ।

इन्द्रेण देवैः स्रथं स बर्हिषि सीदन्नि होता यज्ञथाय सुक्रतुः ॥ २ ॥

यज्ञस्य । केतुम् । प्रथमम् । पुरःऽहितम् । अग्निम् । नरः । त्रिऽसुधस्थे । सम् । ईधिरि ।

इन्द्रेण । देवैः । सऽस्रथम् । सः । बर्हिषि । सीदन् । नि । होता । यज्ञथाय । सुऽक्रतुः ॥ २ ॥

नरः क्रतिवजः यज्ञस्य यागस्य केतुं प्रज्ञापकं पुरोहितं यजमानैः पुरस्कृतम् इन्द्रेण देवैः च स्रथं तेषां मान्यत्वात् समानरथम् अग्निं त्रिषधस्थे त्रिस्थाने विहारप्रवेष्टे प्रथमं समीधरे समैन्वत । सुक्रतुः शोभनकर्मा होता देवानामाह्वाता स्तः अग्निः बर्हिषि बर्हिषुके तस्मिन् स्थाने यज्ञथाय यज्ञाय नि सीदन् प्रतिष्ठितोऽभवदिति यावत् ॥ केतुम् । 'कित ज्ञाने' । औगादिक उग्रस्थयः । अन्तोदात्तः । पुरोहितम् । 'पुरोऽव्ययम्' इति गतिस्ज्ञायां 'गतिरनन्तरः' इति पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् । त्रिषधस्थे । आहवनीयादिलक्षणेन त्रिप्रकारेणाग्नौ

१. ख-च-क्ष-ण-न-भ-र-श्लाघनीयः । २. ख-च-ण-त-न-भ-र-परत्वादकारलोपः । ३. ख-क्ष-न-भ-र-न-नास्ति ।

सह तिष्ठतीति त्रिषयस्यः । कप्रत्ययः । 'सध सादस्थयोश्छन्दसि' इति सधादेशः । कृदुत्तरपद-
प्रकृतिस्वरवचम् । सीदत् । सदेः पाप्मादिना सीदादेशः । 'बहुलं छन्दस्यमाकृत्योगेऽपि' इत्यङभावः ।
पादादिवाञ्छिताभावः । यजथाय । यजेरीणादिकोऽथप्रत्ययः । प्रत्ययस्वरणे मध्योदात्तः ॥

असंस्पृष्टो जायसे मात्रोः शुचिर्मन्द्रः कविरुदतिष्ठो विवस्वतः ।

घृतेन त्वावर्धयन्नग्र आहुत धूमस्ते केतुरभवदिवि श्रितः ॥ ३ ॥

असंस्पृष्टः । जायसे । मात्रोः । शुचिः । मन्द्रः । कविः । उत् । अतिष्ठः । विवस्वतः ।

घृतेन । त्वा । अवर्धयन् । अग्रे । आऽहुत । धूमः । ते । केतुः । अभवत् । दिवि । श्रितः ॥ ३ ॥

हे 'अग्रे' मात्रोः अरण्योः । स्वजननमिसित्त्वात्^१ अरणी मातरावित्युच्येते । ताभ्याम् 'असंस्पृष्टः'
अबाधित एव 'जायसे' प्रादुर्भूतो भवसि । 'मन्द्रः' सर्वैः स्तुत्यः 'कविः' क्रान्तः सर्वत्र व्याप्तः ।
अथवा मेधावी 'शुचिः' त्वं 'विवस्वतः' अग्निहोत्रात्यर्थे^२ गृहे विशेषेण वसतः^३ यजमानात् 'उदतिष्ठः'
उदितोऽभवः । पूर्वं महर्षयः 'त्वा' त्वां 'घृतेन' 'अवर्धयन्' वृद्धिमनयन् । हे 'आहुत' आहुतिभिर्हृत
'ते' तव 'दिवि' अन्तरिक्षे 'श्रितः' व्याप्तः 'धूमः' 'केतुः' प्रज्ञापकः 'अभवत्' । अग्नयनुमापकत्वात्
धूमस्य ॥ मात्रोः । 'उदात्तयणो हस्पूर्वात्' इति विभक्त्येवोदात्तत्वम् । मन्द्रः । 'मदि' स्तुतिमोदमद-
स्वप्रकान्तिगतिषु । 'अत्र' स्तुत्यार्थादस्मात् 'स्फायितञ्जि' इत्यादिना रक् । अन्तोदात्तः । कविः ।
क्रमेः 'हन्' सर्वधातुभ्यः' इति हन्प्रत्ययः । बाहुलकात्वात्^४ मकारस्य चत्वं रेफलोपश्च । व्यत्ययेनान्तो-
दात्तत्वम् । उदतिष्ठः । उपपूर्वाद्ध्वक्कर्मवाचिनस्तिष्ठतरात्मनेपदाभावः । विवस्वतः । विपूर्वाद्दसन्तोः
संपदादिलक्षणो भावे क्तिप् । 'तदस्यास्ति' इति मतुप् । 'मातृपधायाश्च' इति वचम् ।
मतुपोऽनुदात्तत्वाद्वातुस्वरः ॥

अग्निर्नो यज्ञमुप वेतु साधुयामि नरो वि भरन्ते गृहेगृहे ।

अग्निर्दुतो अभवद्धव्यवाहनोऽग्निं वृणाना वृणते क्विक्रतुम् ॥ ४ ॥

अग्निः । नः । यज्ञम् । उप । वेतु । साधुऽया । अग्निम् । नरः । वि । भरन्ते । गृहेगृहे ।

अग्निः । दुतः । अभवत् । हव्यवाहनः । अग्निम् । वृणानाः । वृणते । क्विक्रतुम् ॥ ४ ॥

'साधुया' सर्वपुरुषार्थानां साधकः 'अग्निर्नो' 'यज्ञम्' अस्मदीयं यागं प्रति 'उप' 'वेतु' आगच्छतु ।
'नरः' मनुष्याः 'गृहेगृहे' अनुगृहम् 'अग्निं' 'वि' 'भरन्ते' विहरन्ति विहरणं कुर्वन्तीत्यर्थः ।
'हव्यवाहनः' हव्यानां हविषां वोढा 'अग्निर्दुतः' देवानां दूतः 'अभवत्' । 'वृणानाः' संभजमानाः
सन्तः 'क्विक्रतुं' क्रान्तयज्ञम् 'अग्निं' 'वृणते' संभजन्ते ॥ साधुया । 'सुपां सुलुक्' इत्यादिना
विभक्त्येवादेशः ॥

१. च-निसित्तात् । २. ख-च-ज्ञ-ण-त-न-म-र-अग्निहोत्रार्थम् । ३. ख-च-ज्ञ-ण-त-म-र-
बासवतः । ४. ख-च-ज्ञ-ण-म-र-श-विन् । ५. त-बाहुलकात् ।

तुभ्येदमग्ने मधुमत्तमं वचस्तुभ्यं मनीषा इयमस्तु शं हृदे ।

त्वां गिरः सिन्धुमिवावनीर्महीरा वृणन्ति शर्वसा वर्धयन्ति च ॥ ५ ॥

तुभ्यः । इदम् । अग्ने । मधुमत्तमम् । वचः । तुभ्यम् । मनीषा । इयम् । अस्तु । शम् । हृदे ।

त्वाम् । गिरः । सिन्धुम् । इव । अवनीः । महीः । आ । वृणन्ति । शर्वसा । वर्धयन्ति । च ॥ ५ ॥

हे ऽअग्ने ऽतुभ्यं तुभ्यं त्वदर्थं ऽमधुमत्तमम् अत्यन्तं मधुरम् ऽवृद्धं ऽवचः नियते । ऽहृदे हृदि ऽशं सुखं कुर्वती ऽइयं ऽमनीषा स्तुतिः ऽतुभ्यम् ऽअस्तु । ऽगिरः स्तुतिरूपा वाचः ऽत्वाम् ऽआ ऽवृणन्ति पूरयन्ति । ऽशर्वसा बलेन ऽवर्धयन्ति ऽच । कथमिव । ऽमहीः महत्यः ऽअवनीः अवन्त्यः नद्यः ऽसिन्धुमिव समुद्रमिव ॥

त्वामग्ने अङ्गिरसो गुहा हितमन्वविन्दञ्छिश्रियाणं वनेवने ।

स जायसे मध्यमानः सहो महत्त्वामाहुः सहसस्पुत्रमङ्गिरः ॥ ६ ॥

त्वाम् । अग्ने । अङ्गिरसः । गुहा । हितम् । अनु । अविन्दन् । शिश्रियाणम् । वनेऽवने ।

सः । जायसे । मध्यमानः । सहः । महत् । त्वाम् । आहुः । सहसः । पुत्रम् । अङ्गिरः ॥ ६ ॥

हे ऽअग्ने ऽअङ्गिरसः रूपयः ऽगुहा गुहायां ऽहितं निहितं निगूढं ऽवनेवने वृक्षेवृक्षे ऽशिश्रियाणम् आश्रितं ऽत्वाम् ऽअन्वविन्दन् अलभन्त । ऽमहत् महता ऽसहः सहसा बलेन युक्तः ऽसः त्वं ऽमध्यमानः ऽजायसे । हे ऽअङ्गिरः अङ्गिरसां प्रकृतिभूतं ऽत्वां ऽसहसः ऽपुत्रम् ऽआहुः ॥ शिश्रियाणम् । ‘श्रिञ्च सेवायाम्’ । लिटः कानच् । शपः श्लुः । ‘श्रौ’ इति द्विवचनम् । इयञादेशः । चित्वादन्तोदात्तः ॥ ३ ॥

‘प्राप्तये बृहते’ इति षड्वचं द्वादशं सूक्तं सुतंभरस्वार्थं त्रैष्टुभमाप्तेयम् । ‘प्राप्तये’ ह्यथनु-
कान्तम् । प्रातरनुवाके आप्तये कर्तौ त्रैष्टुभे छन्दस्याभिधानात्ते चेदं सूक्तं विनियुक्तम् । सूत्रितं च—
‘प्राप्तये बृहते प्र वेष्टसे कवये’ (आश्व. श्रौ. ४. १३) इति ॥

प्राप्तये बृहते यज्ञियाय ऋतस्य वृष्णे असुराय मन्म ।

घृतं न यज्ञ आस्ये सुपूतं गिरं भरे वृषभाय प्रतीचीम् ॥ १ ॥

प्र । अप्तये । बृहते । यज्ञियाय । ऋतस्य । वृष्णे । असुराय । मन्म ।

घृतम् । न । यज्ञे । आस्ये । सुऽपूतम् । गिरम् । भरे । वृषभाय । प्रतीचीम् ॥ १ ॥

वृहते सामर्थ्यातिशयेन महते यज्ञियाय यज्ञार्हाय वृत्तस्य उदकस्य वृष्णे वषित्रे ।
 क्रतुमिष्टुदकनामसु पाठात् । असुराय बलवते ॥ असेरौणादिक उरन्प्रत्ययः ॥ वृषभाय
 कामानां वषित्रे अग्नये मन्म ज्ञानसाधनं प्रतीचीम् अमिषुखीं विगिरं स्तुतिरूपां वाचं प्र भरे
 प्रणयामि । कथमिव । सुपूतं सम्यक्संस्कृतम् आस्ये प्रहुतं यज्ञे घृतं न घृतमिव । आस्ये
 प्रहुतं घृतं यथा प्रीतिकरं भवति तथा प्रीतिकरीं स्तुतिमित्यर्थः ॥

ऋतं चिकित्स्व ऋतमिच्छिकिद्धृतस्य धारा अनु तृन्धि पूर्वीः ।

नाहं यातुं सहसा न द्वयेन ऋतं संपाम्यरुषस्य वृष्णः ॥ २ ॥

ऋतम् । चिकित्स्वः । ऋतम् । इत् । चिकिद्धि । ऋतस्य । धाराः । अनु । तृन्धि । पूर्वीः ।

न । अहम् । यातुम् । सहसा । न । द्वयेन । ऋतम् । सपामि । अरुषस्य । वृष्णः ॥ २ ॥

वृत्तं स्तोत्रं हे चिकित्स्वः जानन्नमे त्वं वृत्तं मया क्रियमाणमिदं स्तोत्रं चिकिद्धि जानीहि ॥
 ' कित ज्ञाने ' । जुहोत्यादिः । लोटि रूपम् । वृत् इति पूरणः । ऋतमिति पदस्य परस्मिन्ना-
 मन्त्रिते विद्यमानेऽपि छान्दस्वापरारङ्गवद्भावाभावः ॥ किंच पूर्वैः बह्वीः वृत्तस्य उदकस्य
 धाराः सस्यपोषणार्थमुत्पादयितुम् अनु तृन्धि मेघाननुविध्य । सहसा बलेन युक्तः
 अहं यातुं कर्मणा नाशकरीं हिंसां न सपामि न स्पृशामि न करोमीति यावत् । द्वयेन
 च सत्यानृताभ्यां यत्किंचिद्वैदिकं कृत्यं न सपामि ॥ ' यप समवाये ' इति धातुः ॥ किंतु अरुषस्य
 आरोचमानस्य वृष्णः कामानां वषितुस्त्व वृत्तं स्तोत्रमेव सपामि ॥

कया नो अग्र ऋतयन्नृतेन भुवो नवेदा उच्यथस्य नव्यः ।

वेदा मे देव ऋतुपा ऋतूनां नाहं पतिं सनितुरस्य रायः ॥ ३ ॥

कया । नः । अग्रे । ऋतयन् । ऋतेन । भुवः । नवेदाः । उच्यथस्य । नव्यः ।

वेद । मे । देवः । ऋतुपाः । ऋतूनाम् । न । अहम् । पतिम् । सनितुः । अस्य । रायः ॥ ३ ॥

हे अग्रे वृत्तयन् सर्वप्राणिनां जीवनहेतुकमुदकं कुर्वन् कया केनापि वृत्तेन सस्येन
 क्रियमाणेन कर्मणा नः उच्यथस्य अस्मदीयस्य स्तोत्रस्य नवेदाः ज्ञाता भुवः भवेः । नव्यः
 स्तुत्यः वृत्तानां वृत्तुपाः । द्वितीयः ऋतुशब्दोऽनुवाकः । देवः द्योतमानोऽस्मि । मे मां वेद
 वेत् । सनितुः भजमानस्य अस्य मम रायः पश्चादिलक्षणस्य धनस्य पतिं स्वामिनं तमस्मि
 अहं न जानामि ॥ भुवः । ' भू सत्तायाम् ' । लिङ्ग्ये लेटयडागमः । उवडादेशः । नवेदाः । न न
 वेत्तीति वेत्तीत्यस्मिन्नर्थे वर्तते । कथमेतलभ्यते । निपातनात् । द्विन्यपूर्वस्यासुप्रत्ययान्तस्य वेदेरेकस्य

१. प-क-व-ज्ञानसाधनाम् । २. त-यष्टव्यानृताभ्याम् । ३. घ-रोचमानस्य । ४. ख-च-भ-ग-
 भ-स्तोत्रं च । ५. त-कुर्वस्त्वम् । ६. ख-च-ज्ञ-ग-न-भ-र-नः नास्ति । ७. प-ट-व-वसन्तादीनां
 पालकः । ८. ग-ज-ग-श-धनस्य नास्ति ।

नञो लोपोऽन्यस्य प्रकृतिभावश्च स्कन्दस्वामिना निपातितः । पाणिनिना तु 'नञ्राप्नवात्' इति सूत्रे^१ न द्वेतीत्येतस्मिन्नर्थे^२ निपातितः । अस्यार्थस्यानुपपन्नत्वात् स्कन्दस्वामिपक्ष एवाश्रीयते ॥

के ते अग्रे रिपवे बन्धनासः के पायवः सनिषन्त घुमन्तः ।

के धासिमग्ने अनृतस्य पान्ति क आसतो वचसः सन्ति गोपाः ॥ ४ ॥

के । ते । अग्ने । रिपवे । बन्धनासः । के । पायवः । सनिषन्त । घुमन्तः ।

के । धासिम् । अग्ने । अनृतस्य । पान्ति । के । आसतः । वचसः । सन्ति । गोपाः ॥ ४ ॥

हे अग्ने ये रिपवे स्वकीयस्य शत्रोः वन्धनासः बन्धकाः स्युः ते स्वस्वबन्धनस्ते पुरुषाः^१ के कीदृशाः । सामर्थ्यातिशयादेर्बन्धविधा इति केनापि ज्ञातुं न शक्यन्त इत्यर्थः । ये पायवः जनानां रक्षितारः घुमन्तः दीसिमन्तः सनिषन्त द्वीनेभ्यो धनं प्रयच्छन्ति ते^२ त्वदीयाः^३ कीदृशाः । ये अनृतस्य असत्यस्य धासि धारकं जनं पान्ति रक्षन्ति ते त्वदीया जनाः के सन्ति । न केऽपीत्यर्थः । ये असतः दुष्टस्याभिशापादिलक्षणस्य वचसः गोपाः गोपायितारः रक्षितारस्ते त्वदीयाः के सन्ति । न केऽपीत्यर्थः । अथवा ये के जना रिपोर्बन्धकाः । ये के पायवो रक्षितारः सनिषन्त धनं प्रयच्छन्ति घुमन्तः दीसिमन्तः । ये^४ केऽनुतस्यासत्यस्य धासि धारकं जनं पान्ति अनृतजनितपापात् परिहृत्य सन्मार्गप्रदानेन रक्षन्ति । ये केऽसतोऽभिशापादिलक्षणावचसो गोपा गोपायितारः सन्ति ते सर्वे त्वदीयाः । त्वदुपासकाः^५ इत्यर्थः^६ ॥

सखायस्ते विषुणा अग्र एते शिवासः सन्तो अशिवा अभूवन् ।

अधूर्षत स्वयमेते वचोभिर्ऋजूयते वृजिनानि ब्रुवन्तः ॥ ५ ॥

सखायः । ते । विषुणाः । अग्ने । एते । शिवासः । सन्तः । अशिवाः । अभूवन् ।

अधूर्षत । स्वयम् । एते । वचःऽभिः । ऋजूऽयते । वृजिनानि । ब्रुवन्तः ॥ ५ ॥

हे अग्ने ते तव सखायः लोतारः विषुणाः विप्रकीर्णाः सर्वत्र व्यासाः एते पूर्वम्^१ वअशिवाः परमिन्दादीनि^२ कुर्वीणास्वरपरिचर्या त्यजन्तोऽभद्राः सन्तः इदानीं स्वत्परिचर्यां कुर्वन्तः^३ वशिवासः शिवा आश्रयाः अभूवन् । किंच ये ऋजूयते ऋजु सम्यगाचरन्तेऽपि महां^४ वचोभिः असाधूक्तिभिः वृजिनानि कुटिलानि ब्रुवन्तः ते एते मम सपत्न्याः स्वयम् एव अधूर्षत^५ अहिंस्यन्त । धूर्वतेहिंसाकर्मण इदं रूपम् ॥

१. ख-च-झ-ण-भ-र-सूत्रे भवतीत्येकस्मिन्नर्थे । २. ग-घ-ज-श-त्वदीयाः के । ३. ग-ज-प-फ-ये असतः दुष्टस्य अभिशापादिलक्षणस्य वचसः गोपाः गोपायितारः रक्षितारः के ते सन्ति न केऽपि । ४. ख-घ-च-झ-ण-भ-र-श- 'इत्यर्थः' नास्ति । ५. ग-ज-श-परमिन्दादि ।

यस्ते अग्ने नमसा यज्ञमीदृ क्रुतं स पात्यरुषस्य वृष्णः ।

तस्य क्षयः पृथुरा साधुरेतु प्रसर्त्तानस्य नहुषस्य शेषः ॥ ६ ॥

यः । ते । अग्ने । नमसा । यज्ञम् । ईद्रे । क्रुतम् । सः । पाति । अरुषस्य । वृष्णः ।

तस्य । क्षयः । पृथुः । आ । साधुः । एतु । प्रसर्त्तानस्य । नहुषस्य । शेषः ॥ ६ ॥

हे 'अग्ने' वयः मनुष्यः 'यज्ञं यजनीयं' एते त्वां 'नमसा स्तोत्रेण' ईद्रे स्तौति । यद्वा । ते तुभ्यं यज्ञं यागं नमसास्वरूपेण हविषा ईद्रे यजति ॥ अस्मिन् पक्षे यजेः 'बहुलं छन्दसि' इति श्रापः 'लुः । 'ह्यै' इति द्विर्वचनम् । 'बहुलं छन्दसि' इति संप्रसारणम् । सवर्णदीर्घः । जकारस्य टकारः । यः^१ 'अरुषस्य रोचमानस्य' वृष्णः कामानां वर्धितुरग्नेः 'वृक्तं स्तोत्रं' 'वाति रक्षति' एतस्य यजमानस्य 'क्षयः' गृहं 'पृथुः' विस्तीर्णं भवति । पश्चादिलक्षणैर्धनैः संपूर्णं भवतीत्यर्थः । 'प्रसर्त्तानस्य प्रकर्षेण स्वस्परिचर्या' गच्छतः 'नहुषस्य मनुष्यस्य' 'साधुः कामानां साधकः' 'शेषः' । शिष्यत इति शेषः । पुत्रः 'आ' एतु आगच्छतु भवत्वित्यर्थः^२ ॥ ४ ॥

'अर्चन्तस्त्वा' इति षड्वचं त्रयोदशं सूक्तं सुतंभरस्वार्पं गायत्रमग्नेयम् । अनुक्रान्तं च— 'अर्चन्तो गायत्रं तु' इति । प्रातरनुवाके आग्नेये क्रतौ गायत्रे छन्दसि आश्विनशखे^३ इदमाविके द्वे सूक्ते । सूत्रितं च— 'अर्चन्तस्त्वेति सूक्ते' (आश्व. श्रौ. ४. १३) इति । आहवनीयोपस्थाने 'स्वमग्ने सप्रथा असि' इत्येका । सूत्रितं च— 'सं नः सृज सुमत्या वाजवत्या स्वमग्ने सप्रथा असौति च' (आश्व. श्रौ. ३. १०) इति । अश्वमेधे पौष्णेष्टौ^४ 'स्वमग्ने सप्रथाः' इति प्रथमाज्यभगातुवाक्या । 'स्वमग्ने सप्रथा असि सोम यास्ते मयोभुव इति सद्गन्तौ' (आश्व. श्रौ. १०. ६) इति ॥

अर्चन्तस्त्वा हवामहेऽर्चन्तः समिधीमहि । अग्ने अर्चन्त ऊतये ॥ १ ॥

अर्चन्तः । त्वा । हवामहे । अर्चन्तः । सम् । इधीमहि । अग्ने । अर्चन्तः । ऊतये ॥ १ ॥

हे 'अग्ने' एवा 'हवामहे' 'अर्चन्तः' पूजयन्तो वयं 'हवामहे' आह्वयामः । 'अर्चन्तः' स्तुवन्तो वयम् 'ऊतये' रक्षणाय तर्पणाय वा त्वां 'समिधीमहि' समिद्धिः संदीपयामः । अर्चन्त इति स्तौत्यं पदम् आदरातिशयायम् ॥

अग्नेः स्तोमं मनामहे सिध्नमद्य दिविस्पृशः । देवस्य द्रविणस्यवः ॥ २ ॥

अग्नेः । स्तोमम् । मनामहे । सिध्नम् । अद्य । दिविस्पृशः । देवस्य । द्रविणस्यवः ॥ २ ॥

'द्रविणस्यवः' द्रविणं धनमिच्छन्तो वयं 'दिविस्पृशः' सूर्यरूपेणाकाशं व्याप्नुवतः 'देवस्य' द्योतमानस्य 'अग्नेः' 'सिध्नं' पुरुषार्थानां साधकं 'स्तोमं' स्तोत्रम् 'अद्य' अस्मिन्नहनि 'मनामहे' ध्रुमः ॥

१. ख-च-क्ष-ण-न-भ-र-सः । २. ग-घ-ज-श-परिचर्याम् । ३. ख-घ-च-क्ष-ण-त-न-भ-र-श-
ऐति आगच्छति भवतीत्यर्थः । ग-ज-ऐतु आगच्छतु भवतीत्यर्थः । ४. क्ष-र-आश्विनशखे स (? च) ।
५. ख-क्ष-न-भ-र-श-पौष्णेष्टौ ।

अग्निर्जुषत नो गिरो होता यो मानुषेष्वा । स यक्षदैव्यं जनम् ॥ ३ ॥

अग्निः । जुषत । नः । गिरः । होता । यः । मानुषेषु । आ । सः । यक्षत् । दैव्यम् । जनम् ॥ ३ ॥

वहोता देवानामाह्वाता ययः अग्निः मानुषेष्वा वसति यसः अग्निः यनः अस्माकं गिरः
स्तुतिः जुषत सेवताम् । सोऽग्निः दैव्यं जने देवसंबन्धिनं जनं यक्षत् यजतु ॥

त्वमग्ने सप्रथा असि जुष्टो होता वरेण्यः । त्वया यज्ञं वि तन्वते ॥ ४ ॥

त्वम् । अग्ने । सप्रथाः । असि । जुष्टः । होता । वरेण्यः । त्वया । यज्ञम् । वि । तन्वते ॥ ४ ॥

हे अग्ने जुष्टः सर्वदा ग्रीतः वरेण्यः सर्वैर्वरेणीयः होता त्वं सप्रथाः सर्वतः पृथुः असि
भवसि । तथाह यास्कः—‘ सप्रथाः सर्वतः पृथुः ’ (निरु. ६. ७) इति । किंच सर्वे यजमानाः
त्वया साधनेन यज्ञं वि तन्वते ॥

त्वामग्ने वाजसातमं विप्रां वर्धन्ति सुष्टुतम् । स नो राख सुवीर्यम् ॥ ५ ॥

त्वाम् । अग्ने । वाजसातमम् । विप्राः । वर्धन्ति । सुस्तुतम् । सः । नः । राख । सुवीर्यम् ॥ ५ ॥

हे अग्ने विप्राः मेधाविनः स्तोतारः वाजसातमम् । वाजोऽन्नम् । तद्दत्तं सुष्टुतं पूर्वं
महर्षिभिः सम्यक् स्तुतं त्वां वर्धन्ति । स्तोत्रैर्वर्धयन्ति । सः त्वं यनः अस्मभ्यं सुवीर्यं सर्वैः
क्षान्तीयं बलं प्राख देहि ॥

अग्ने नेमिराँइव देवाँस्त्वं परिभूरसि । आ राधश्चित्रमृजसे ॥ ६ ॥

अग्ने । नेमिः । अरान्ऽइव । देवान् । त्वम् । परिभूः । असि ।

आ । राधः । चित्रम् । कृजसे ॥ ६ ॥

हे अग्ने त्वं देवान् परिभूरसि । स्वतेजसा परिभवासि । कथमिव । नेमिः प्रकाशमानः
चक्रस्य बाहो बल्यः अरानिव नामावपितान् सूक्ष्मान् स्वासकानिव । किंच त्वं चित्रं नानाविधं
प्राधः । राध्वन्ति साधयन्त्यनेन पुरुषार्थानिति राधो धनम् । आ कृजसे । स्तोत्रभ्यः प्रसाधय ।
धननामसु पाठान् ‘ राधो धनम् ’ इत्युक्तम् ॥ ५ ॥

‘ अग्निं स्तोमेन ’ इति पठ्यं चतुर्दश सूक्तं सुतंभरस्य आर्यं गायत्रमाश्रेयम् । ‘ अग्निं स्तोमेन ’
इत्यनुक्रमणिका । प्रातरनुवाकाधिनशस्त्रयोः पूर्वसूक्तेन सहोक्तो विनियोगः ॥

अग्निं स्तोमेन बोधय समिधानो अमर्त्यम् । हव्या देवेषु नो दधत् ॥ १ ॥

अग्निम् । स्तोमेन । बोधय । समऽधानः । अमर्त्यम् । हव्या । देवेषु । नः । दधत् ॥ १ ॥

हे स्तोतः ^१अमर्त्यम् अमरणधर्माणम् ^२अग्निं ^३स्तोत्रेन स्तोत्रेण ^४बोधय । स्वाभिलषितार्थसिद्धये
प्रबोधय । योऽग्निः ^५समिधानः स्तोत्रैः सम्यक् प्रकाशमानः सः ^६वनः ^७हव्या अस्मदीयानि हव्यानि
हवींषि ^८देवेषु ^९दधत् निदधातु ॥

तमध्वरेष्वीळते देवं मर्ता अमर्त्यम् । यजिष्ठं मानुषे जने ॥ २ ॥

तम् । अध्वरेषु । ईळते । देवम् । मर्ताः । अमर्त्यम् । यजिष्ठम् । मानुषे । जने ॥ २ ॥

^१मर्ताः मनुष्याः ^२देवं श्रोतमानम् ^३अमर्त्यम् अमरणधर्माणं ^४मानुषे मनुष्याणां संश्लिषि
^५जने लोके ^६यजिष्ठं यष्टतमं ^७तम् अग्निम् ^८अध्वरेषु सप्तस्तुषु ^९ईळते स्तुवन्ति ॥

तं हि शश्वन्त ईळते सुचा देवं घृतश्रुता । अग्निं हव्याय वोळ्हवे ॥ ३ ॥

तम् । हि । शश्वन्तः । ईळते । सुचा । देवम् । घृतश्रुता । अग्निम् । हव्याय । वोळ्हवे ॥ ३ ॥

^१शश्वन्तः बहवः स्तोतारः ^२तं ^३देवम् ^४अग्निम् ^५ईळते स्तुवन्ति । कीदृशास्ते । ^६घृतश्रुता घृतं
क्षरन्त्या ^७सुचा सहिताः । किमर्थं स्तुवन्ति । ^८हव्याय हव्यवहनार्थं चरुपुरोडाशादिलक्षणं हविः
^९वोळवे वोढुम् ॥

अग्निर्जातो अरोचतु भ्रन्दस्युज्योतिषा तमः । अविन्दद्वा अपः स्वः ॥ ४ ॥

अग्निः । जातः । अरोचतु । भ्रन् । दस्यून् । ज्योतिषा । तमः ।

अविन्दत् । गाः । अपः । स्व । रिति स्वः ॥ ४ ॥

^१जातः अरण्योर्मथनेन प्रादुर्भूतः ^२अग्निः ^३दस्यून् यज्ञविघ्नकारिणः शत्रून् ^४भ्रन् हिंसन्
^५ज्योतिषा स्वेन तेजसा ^६तमः भ्रन् ^७अरोचत अदीप्यत । किंच ^८गा ^९अपः उदकानि ^{१०}स्वः सूर्य
च ^{११}अविन्दत् अवेदयत् ॥

अग्निमीकेन्यं कविं घृतपृष्ठं सपर्यत । वेतु मे शृण्वद्ववम् ॥ ५ ॥

अग्निम् । ईकेन्यम् । कविम् । घृतपृष्ठम् । सपर्यत । वेतु । मे । शृण्वत् । द्ववम् ॥ ५ ॥

हे जनाः ^१ईकेन्यं स्तुत्यं ^२कविं क्रान्तदर्शिनं ^३घृतपृष्ठं दीतोपरिभागम् ^४अग्निं ^५सपर्यत
पूजयत । योऽग्निः ^६मे ^७हवं मदीयमाह्वानं ^८वेतु कामयताम् । ^९शृण्वत् शृणोतु च ॥

अग्निं घृतेन वावृधुः स्तोमैर्भिर्विश्वचर्षणिम् । स्वाधीभिर्वचस्युभिः ॥ ६ ॥

अग्निम् । घृतेन । ववृधुः । स्तोमैर्भिः । विश्वचर्षणिम् । सुऽआधीभिः । वचस्युभिः ॥ ६ ॥

१. त-अमरणम् । २. त-एतम् । ३. प-फ-ब-बोद्धम् । हि पूरणः ।

ऋत्विजः पवित्रचर्पणिं विश्वस्य दृष्टारं पृथ्वाधीभिः शोभनाध्वानैः पवचस्तुभिः स्तुतिकामैर्देवैः
समेतम् अग्निं घृतेन स्तोमेभिः स्तोमैः स्तोत्रैः पववृधुः अवधेयन् ॥ ॥ ६ ॥ ॥ १ ॥

द्वितीयेऽनुवाके अष्टादश^१ सूक्तानि । तत्र 'प्र वेधसे' इति पञ्चमं प्रथमं सूक्तमाङ्गिरसस्य धरुण-
स्यार्षं त्रैष्टुभमाशेषम् । अत्रानुक्रमणिका—'प्र वेधसे पञ्चाङ्गिरसो धरुणः' इति । प्रातरनुवाके
आग्नेये कृती त्रैष्टुभे छन्दस्याश्विनशस्त्रे चेदं सूक्तम् । सूत्रितं च—'प्र वेधसे कवये त्वं नो अग्ने धरुणस्य
विद्वान्' (आश्व. श्री. ४. १३) इति ॥

प्र वेधसे कवये वेद्याय गिरं भरे यशसे पूर्याय ।

घृतप्रसक्तो असुरः सुशेवो रायो धर्ता धरुणो वस्वो अग्निः ॥ १ ॥

प्र । वेधसे । कवये । वेद्याय । गिरम् । भरे । यशसे । पूर्याय ।

घृतऽप्रसक्तः । असुरः । सुऽशेवः । रायः । धर्ता । धरुणः । वस्वः । अग्निः ॥ १ ॥

यः अग्निः घृतप्रसक्तः हवीरूपेण घृतेन प्रसक्तः असुरः बलवान् सुशेवः । शोभनं शेव
सुखं यस्यासौ सुशेवः । शेवमिति सुखनामसु पाठान् । रायः धनस्य धर्ता पौषकः धरुणः हविर्पा
धारकः वस्वः वासकः अग्निः भवति वेधसे विधात्रे कवये क्रान्तदृशे वेद्याय स्तुत्याय ॥
विदित्यं मनिना समानार्थं मनिश्च स्तुतिकर्मा ॥ यशसे यशस्विने पूर्याय मुरुषाय तस्मा अग्नेये
गिरं स्तुतिं प्र भरे प्रणयामि ॥

ऋतेन ऋतं धरुणं धारयन्त यज्ञस्यं शाके परमे व्योमन् ।

दिवो धर्मन्धरुणं सेदुषो नृञ्जातैरजातौ अभि ये ननक्षुः ॥ २ ॥

ऋतेन । ऋतम् । धरुणम् । धारयन्त । यज्ञस्यं । शाके । परमे । विऽओमन् ।

दिवः । धर्मन् । धरुणं । सेदुषः । नृन् । जातैः । अजातान् । अभि । ये । ननक्षुः ॥ २ ॥

ये यजमानाः दिवः शुलोकस्य धरुणे धारके धर्मन् यज्ञे सेदुषः आसीनान् नृन् नेतृन्
अजातान् देवान् जातैः मनुष्यैर्ऋत्विग्भिः अभि ननक्षुः अभिप्राप्नुवन्ति ते यजमानाः यज्ञस्य
धरुणं धारकम् ऋतं सत्यरूपमग्निं शाके कर्मणि निमित्ते परमे उत्कृष्टे व्योमन् स्थाने उत्तरवेद्याम्
ऋतेन स्तोत्रेण धारयन्त धारयन्ति ॥

अंहोयुर्वस्तुन्वस्तन्वते वि वयो महद्दुष्टरं पूर्याय ।

स संचतो नवजातस्तुतुर्यात्सिंहं न क्रुद्धमभितः परिं दृष्टुः ॥ ३ ॥

अंहः युवः । तन्वः । तन्वते । वि । वयः । महत् । दुस्तरम् । पूर्याय ।

सः । सप्तऽवतः । नवऽजातः । तुतुर्यात् । सिंहम् । न । क्रुद्धम् । अभितः । परिं । दृष्टुः ॥ ३ ॥

ये^१ यजमानाः । पृथ्याय सुख्यायास्मा अमये । महत् अधिकं । दुष्टरं राक्षसैर्दुष्पारं । वयः हवीरूपमन्त्रं प्रयच्छन्ति ते यजमानाः । तन्वः स्वास्तन्ः । अंहोयुवः अंहसा वियोजिकाः । वि तन्वते विस्तारयन्ति । नवजातः । सः अग्निः । संवतः संगतान् शत्रून् । तुतुर्पात् तरतु । किंच । अभितः सर्वतो वर्तमानाः शत्रवो मां । परि वर्जयित्वा । स्थुः तिष्ठतुः । कथमिव । शृगाः । कुब्धं । सिंहं । न सिंहमिव ॥

मातेव यद्भरसे पप्रथानो जनैजन् धार्यसे चक्षसे च ।

वयौवयो जरसे यद्धानः परि त्मना विषुरुपो जिगासि ॥ ४ ॥

माताइव । यत् । भरसे । पप्रथानः । जनम् । जनम् । धार्यसे । चक्षसे । च ।

वयः । वयः । जरसे । यत् । दधानः । परि । त्मना । विषुरूपः । जिगासि ॥ ४ ॥

पप्रथानः सर्वत्र प्रथमानः । यत् यस्त्वं । मातेव जननीव । जनैजनं सर्वं जनं । भरसे विभक्तिं । किंच । धार्यसे धारणाय । चक्षसे दर्शनाय । च सर्वैः प्राथ्यसे । यत् यदा । दधानः धार्यमाणो भवति तदा । वयौवयः सर्वमन्त्रं । जरसे जरयति । अपि च । विषुरूपः नानारूपः सन् । त्मना आत्मना । परि जिगासि सर्वभूतानि परिगच्छति ॥

वाजो नु ते शर्वसःपात्वन्तमुर्धं दोषं धरुणं देव रायः ।

पदं न तायुर्गुहा दधानो महो राये चितयन्त्रिमस्पः ॥ ५ ॥

वाजः । नु । ते । शर्वसः । पातु । अन्तम् । उरुम् । दोषम् । धरुणम् । देव । रायः ।

पदम् । न । तायुः । गुहा । दधानः । महः । राये । चितयन् । अत्रिम् । अस्परित्यक्तः ॥ ५ ॥

हे । देव । द्योतमानाग्ने^१ । उर्ध्वं पृथुं । दोषं कामानां दोषघारं । रायः धनस्य । धरुणं धारकं । वाजः हविलक्षणमन्त्रं । ते त्वदीयस्य । शवसः बलस्य । अन्तं समाप्तिं संपत्तिं । नु । अथ । पातु रक्षतु । तायुः^२ । न तस्को यथा । गुहा गुहायां । पदं द्रव्यं । दधानः धारयन् रक्षति तद्वत्^३ । महः महते । राये धनाय धनलाभाय । चितयन् सम्मार्गं प्रकाशयन् । अत्रिमस्पः । अत्रिमस्त्रिमश्रीणयः । यद्वा^४ । तमापन्नयोऽपारयः^५ ॥ 'स्पृ श्रीणनपारणयोः' इति धातुः ॥ ॥ ७ ॥

'बृहद्वयः' इति पञ्च द्वितीयं सूक्तमात्रेयस्य पुरोराषम् । अनया पङ्क्तिः शिष्टा अनुष्टुभः । अभिदेवता । तथा चानुकान्तं—'बृहत्पुरुः' पङ्क्त्यन्तं हि । प्रातरनुवाके आग्नेये कृतावानुष्टुभे छन्दस्याश्विनशस्त्रे वेदमादीनि दश सूक्तानि चतुर्थनवमवर्जितानि । आदितस्त्रिषु सूक्तेष्वन्या-

१. ख-च-क्ष-ण-म-र-श-हे । २. त-द्योतमानरूपामे । ३. ख-च-क्ष-ण-त-न-म-र-श-तायुस्तस्करः । तायुरिति स्तेननाम । पदमिव आत्मीयं मार्गमिव गुहा गुहायां दधानः आत्मनः शत्रूणां प्रकाशे निदधानः । ४. ग-घ-ज- 'यद्वा... अपारयः' नास्ति । ५. क्ष-न-र-बृहत्पुरुः ।

मुद्धरेत् । तथा च सूत्रितं—'बृहद्वय इति दशानां चतुर्थनवमे उद्धरेत्तुत्तमास्तमां चादितस्त्रयाणाम्'
(आश्व. श्रौ. ४. १३) इति ॥

बृहद्वयो हि भानवेऽर्चा देवायाग्रये ।

यं मित्रं न प्रशस्तिभिर्मतीसो दधिरे पुरः ॥ १ ॥

बृहत् । वयः । हि । भानवे । अर्च । देवाय । अग्रये ।

यम् । मित्रम् । न । प्रशस्तिऽभिः । मतीसः । दधिरे । पुरः ॥ १ ॥

यज्ञे ऽभानवे दीप्तिमते अग्रये ऽबृहद्वयः हवीरूपमग्नं दीयते ऽहि । अतस्त्वमपि ऽदेवाय
द्योतमानाय ऽअग्रये वयः ऽअर्चं प्रयच्छ । ऽमतीसः मनुष्याः ऽयम् अग्निं ऽमित्रं ऽन सखायमिव
ऽप्रशस्तिभिः प्रकृष्टाभिः स्तुतिभिः ऽपुरः ऽदधिरे पुरस्कृवंति ।

स हि द्युभिर्जनानां होता दक्षस्य बाह्वोः ।

वि हव्यमग्निरानुपंगभगो न वारंमृण्वति ॥ २ ॥

सः । हि । द्युऽभिः । जनानाम् । होता । दक्षस्य । बाह्वोः ।

वि । हव्यम् । अग्निः । आनुषक् । भगः । न । वारम् । ऋण्वति ॥ २ ॥

यः ऽअग्निः ऽहव्यं हविः ऽआनुषक् देवेष्वनुषक्तं करोति ऽबाह्वोः भुजयोः ऽदक्षस्य बलस्य
ऽभुभिः स्तुतिभिर्युक्तः ऽसः अग्निः ऽजनानां यजमानानां ऽहोता देवानामाह्वाता भवति । ऽभगो
ऽन सूर्य इव ऽवारं वरणीयं धनं ऽवि ऽऋण्वति विद्रोहेण प्रयच्छति मनुष्येषु ॥

अस्य स्तोमे मघोनः सूर्ये वृद्धशोचिषः ।

विश्वा यस्मिन्तुविष्वणि समर्थे शुष्ममादधुः ॥ ३ ॥

अस्य । स्तोमे । मघोनः । सूर्ये । वृद्धशोचिषः ।

विश्वा । यस्मिन् । तुविऽस्वनि । सम् । अर्थे । शुष्मम् । आऽदधुः ॥ ३ ॥

ऽमघोनः मघवतो धनवतः ऽवृद्धशोचिषः । वृद्धानि प्रवृद्धानि शोचोपि तेजांसि यस्यासौ
वृद्धशोचिः । तस्यैवविधस्याग्नेः ऽस्तोमे स्तोत्रे ऽसूर्ये च स्यामः । ऽतुविऽस्वनि बहुशब्दे ऽअर्थे स्वामिनि
ऽयस्मिन् अग्नौ ऽविश्वा ॥ 'सुपां सुलुक्' इति डादेशः ॥ विश्वे सर्वे ऋविजः ऽशुष्मं बलं हविभिः
स्तोत्रैश्च ऽसम् ऽआदधुः सन्मगादधति ॥

१. न-इति प्रातरनुवाकन्यायेनेति च । २. प-फ-व-हविः । हि पूरणः । ३. घ-श-प्रवृद्धानि
नास्ति । ४. त-स्याम । वयमिति शेषः ।

अथा ह्यग्र एषां सुवीर्यस्य मंहना ।

तमिद्यहं न रोदसी परि श्रवो बभूवतुः ॥ ४ ॥

अध । हि । अग्रे । एषाम् । सुवीर्यस्य । मंहना ।

तम् । इत् । यहम् । न । रोदसी इति । परि । श्रवः । बभूवतुः ॥ ४ ॥

हे ऽअग्रे ऽअध^१ अथ ऽएषाम् अस्माकं यजमानानां ऽसुवीर्यस्य सर्वैः स्पृहणीयस्य बलस्य ऽमंहना मंहनायै दानाय भव ॥ मंहतिर्दानकर्मा ॥ ऽरोदसी द्यावापृथिव्यौ ऽयहं न महान्तं सूर्यमिव ऽश्रवः सर्वैः श्रवणीय^२ ऽतमिन् तमस्मिमेव ऽपरि ऽबभूवतुः परिगृहीतः ॥

नू न एहि वार्यमग्ने गृणान आ भर ।

ये वयं ये च सूरयः स्वस्ति धामहे सचोतैधि पृत्सु नो वृधे ॥ ५ ॥

नू । नः । आ । इहि । वार्यम् । अग्ने । गृणानः । आ । भर ।

ये । वयम् । ये । च । सूरयः । स्वस्ति । धामहे । सचा । उत । एधि । पृत्सु । नः । वृधे ॥ ५ ॥

हे ऽअग्ने ऽगृणानः स्तूयमानः सन् ऽनु क्षिप्रम् ऽएहि । यज्ञं प्रत्यागच्छ । आगत्य च ऽनः अस्मभ्यं ऽवार्यं वरणीयं धनम् ऽआ ऽभर संपादय । ऽये ऽवयं यजमानाः ऽये ऽव ऽसूरयः स्तोतारः ऽस्वधा हविभिः सहिता उभे ये वयं ऽस्वस्ति स्तोत्रं ऽधामहे कुर्मः । ऽउत अपि च ऽपृत्सु पृतनासु ऽनः अस्माकं ऽवृधे समृद्धये ऽएधि भव ॥ ॥ ८ ॥

‘आ यज्ञैः’ इति पञ्चमं तृतीयं सूक्तमात्रेयस्य पुरोराषमात्रेयम् । अन्त्या पङ्क्तिः शिष्टाः पङ्क्त्यन्तपरिभाषयाऽनुष्ठुभः । ‘आ यज्ञैः’ इत्यनुक्रमणिका । अन्त्यावर्जं प्रातरनुवाकाश्चिनक्षत्रयोः ‘बृहद्वयः’ इत्यादिदशसूक्तमध्ये विनियोग उक्तः ॥

आ यज्ञैर्देव मर्त्य इत्था तव्यांसमूतये ।

अग्निं कृते खध्वरे पुरीळीतावसे ॥ १ ॥

आ । यज्ञैः । देव । मर्त्यः । इत्था । तव्यांसम् । ऊतये ।

अग्निम् । कृते । सुऽअध्वरे । पुरुः । ईळीत । अवसे ॥ १ ॥

हे ऽदेव ऽमर्त्यः मनुष्य ऋषिक् ऽइत्था इत्थं ऽतव्यांसं स्वतेजोभिः प्रवृद्धम् ऽअग्निम् ऽऊतये तर्पणाय ऽयज्ञैः स्तोत्रैः ऽआ ह्वयति । किंच ऽपुरुः मनुष्यः स्तोता ऽकृते ऽस्वध्वरे शोभने कर्तौ तम् अग्निम् ऽअवसे रक्षणाय ऽईळीत स्तोति ॥

अस्य हि स्वयंशस्तर आसा विधर्मन्मन्यसे ।

तं नाकं चित्रशोचिपं मन्द्रं पुरो मनीषया ॥ २ ॥

अस्य । हि । स्वयंशः ऽतरः । आसा । विऽधर्मन् । मन्यसे ।

तम् । नाकम् । चित्रऽशोचिपम् । मन्द्रम् । पुरः । मनीषया ॥ २ ॥

हे 'विधर्मन्' । विशिष्टो धर्मो यस्यासौ विधर्मा स्तोता । तस्य संबोधनम् । हे स्तोतः 'स्वयंशस्तरः' सुयशासां मध्येऽतिशयेन सुयशास्त्वं 'मनीषया' प्रकृष्टबुद्ध्या साधनेन 'तं' प्रसिद्धम् 'अस्य' अयं 'हि' अस्मिन् 'आसा' आस्येन वाचा 'मन्यसे' स्तौषि । किंविशिष्टमस्मिन् । 'नाकं' सुखम् । अकं दुःखम् । न विद्यतेऽकं यस्य सः । तं 'चित्रशोचिपं' चित्रतेजसं 'मन्द्रं' स्तुत्ये 'पुरः' परस्तात् स्थितम् ॥

अस्य वासा उ अर्चिषा य आयुक्त तुजा गिरा ।

दिवो न यस्य रेतसा बृहच्छोचन्त्यर्चयः ॥ ३ ॥

अस्य । वै । असौ । ऊँ इति । अर्चिषा । यः । आयुक्त । तुजा । गिरा ।

दिवः । न । यस्य । रेतसा । बृहत् । शोचन्ति । अर्चयः ॥ ३ ॥

'यः' अग्निः 'तुजा' जगद्रक्षणसमर्थेन चलेन 'गिरा' स्तुत्या 'अयुक्त' संबद्धो भवति 'दिवो' न द्यौतमानस्यादित्यस्येव 'यस्य' अग्नेः 'रेतसा' प्रभया कृस्नं जगद्भासं यस्याग्नेः 'बृहत्' बृहन्तः 'अर्चयः' दीप्तयः 'शोचन्ति' प्रकाशन्ते 'अस्य' 'वै' स्वल्पेः 'अर्चिषा' प्रभया 'असौ' आदित्यः 'अर्चिषान्' भवति । 'उ' इति पूरणः ॥

अस्य क्त्वा विचेतसो दुस्मस्य वसु रथ आ ।

अधा विश्वासु हव्योऽग्निर्विक्षु प्र शस्यते ॥ ४ ॥

अस्य । क्त्वा । विऽचेतसः । दुस्मस्य । वसु । रथे । आ ।

अध । विश्वासु । हव्यः । अग्निः । विक्षु । प्र । शस्यते ॥ ४ ॥

'विचेतसः' सुमतयः क्रविकः 'दुस्मस्य' दुर्शनीयस्य 'अस्य' अग्नेः 'क्त्वा' कर्मणा यज्ञादिना 'वसु' वसुनि धनानि 'रथे' 'आ' दधति । 'हव्यः' यज्ञार्थमाहुतव्यः सः 'अग्निः' 'अध' अध उरुपथ्यन्तरमेव 'विश्वासु' सर्वासु 'विक्षु' प्रजासु 'प्र' 'शस्यते' स्तुयते ॥

१. ख-च-ज्ञ-ण-त-न-भ-र-प्रकृष्टया । २. ख-च-ज्ञ-ण-त-न-भ-र-श-अभवत् । ३. ग-घ-ज-अस्य दुस्मस्य । ४. ख-ग-घ-ज-ज्ञ-ण-त-न-भ-श-अस्य जास्ति ।

नू न इद्धि वार्यमासा सचन्त सूरयः ।

ऊर्जो नपादभिष्टये पाहि शुग्धि स्वस्तये उतैधि पृत्सु नो वृधे ॥ ५ ॥

नू । नः । इत् । हि । वार्यम् । आसा । सचन्त । सूरयः ।

ऊर्जः । नपात् । अभिष्टये । पाहि । शुग्धि । स्वस्तये । उत । एधि । पृत्सु । नः । वृधे ॥ ५ ॥

हे अग्ने षनः अस्मभ्यं ष्वार्यं वरणीयं धनं षनु क्षिप्रं प्रयच्छ^१ । षद्भि इति पूरणौ । यतः षसूरयः स्तोतारस्त्वत्तः सकाशात् षआसा आस्येन स्तोत्रेण षसचन्त धनं लभन्ते । किञ्च हे षऊर्जो षनपात् अन्नस्य न पातयितः बलस्य पुत्र वा षअभिष्टये अभीच्छते मह्यमन्नं प्रयच्छेति शेषः । षपाहि । अस्मानापन्नयो रक्ष । षस्वस्तये क्षेमाय पश्चादिलक्षणस्य धनस्य क्षेमार्थं षशुग्धि त्वां याचे ॥ व्यत्ययेन मध्यमः ॥ शक्तो अवेति वा । हे अग्ने षउत अपि च षपृत्सु पृतनासु षनो षवृधे समृद्धये षएधि भव ॥ ॥ ५ ॥

‘प्रातरग्निः’ इति पञ्चमं चतुर्थं सूक्तम् । अग्नेयमनुक्रमणिका—‘प्रातर्मृक्वाहा^२ द्वितः’ इति । मृक्वाहा इति विशेषणविशिष्ट आग्नेयो द्वित ऋषिः । ‘पङ्क्तयन्तं हि’ इति द्विशब्दादस्यापि सूक्तस्य पञ्चमी पङ्क्तिः । पङ्क्तयन्तपरिभाषया शिष्टा अनुष्टुभः । उक्तो विनियोगः प्रातरनुवाकाध्विनशास्त्रयोः ॥

प्रातरग्निः पुरुप्रियो विशः स्तवेतार्तिथिः ।

विश्वानि यो अमर्त्यो हव्या मर्तेषु रण्यति ॥ १ ॥

प्रातः । अग्निः । पुरुप्रियः । विशः । स्तवेत । अर्तिथिः ।

विश्वानि । यः । अमर्त्यः । हव्या । मर्तेषु । रण्यति ॥ १ ॥

पुरुप्रियः बहुप्रियः विशः यजमाने धनस्य निवेशकः अतिथिः । यजमानानां गृहान्प्रति तिथिष्वभ्येतीत्यतिथिः । तथाह यास्कः—‘अतिथिरभ्यतितो गृहान्भवत्यभ्येति तिथिषु परकुलानीति वा परगृहाणीति वा’ (निरु. ४. ५) इति । पूर्वविधः अग्निः प्रातः स्तवेत स्तुयते । अमर्त्यः अमरणधर्मा यः अग्निः मर्तेषु मनुष्येषु यजमानेषु स्थितानि विश्वानि सर्वाणि हव्या हव्यानि हवींषि षरण्यति कामयते ॥

द्वितायं मृक्वाहसे स्वस्य दक्षस्य मंहना ।

इन्दुं स धत्त आनुषक्स्तोता चित्ते अमर्त्य ॥ २ ॥

द्वितायं । मृक्वाहसे । स्वस्य । दक्षस्य । मंहना ।

इन्दुम् । सः । धत्ते । आनुषक् । स्तोता । चित् । ते । अमर्त्य ॥ २ ॥

हे अग्ने ऽद्विंताय द्वितपुत्राय ऽसृक्तवाहसे । सृक्तं शुद्धं हविर्देवेभ्यो वहति प्रापयतीति सृक्तवाहाः । तस्मै ऽस्वस्य आरमीयस्य ऽदक्षस्य बलस्य धनस्य वा ऽमंहना मंहनार्थं दानाय भव । हे ऽअमर्त्यं नित्याग्ने यतः कारणात् ऽते तुभ्यं ऽसः सृक्तवाहाः ऽआनुषक् सर्वदानुषकम् ऽह्नुं स्वामं ऽधत्ते धारयति ऽस्तोता ऽचित् स्तोता च भवति ॥

तं वो दीर्घायुऽशोचिषं गिरा हुवे मघोनाम् ।

अरिष्टो येषां रथो व्यश्रदावन्नीयते ॥ ३ ॥

तम् । वः । दीर्घायुऽशोचिषम् । गिरा । हुवे । मघोनाम् ।

अरिष्टः । येषाम् । रथः । वि । अश्रदावन् । ईयते ॥ ३ ॥

हे अग्ने ऽदीर्घायुऽशोचिषं दीर्घगमनदीप्तिं ऽतं ऽवः । पूजायां बहुवचनम् । स्वां ऽमघोनां धनिनां कृते ऽगिरा स्तोत्रेण ऽहुवे आह्वयामि । हे ऽअश्रदावन् अश्वानां दातः ऽयेषां धनिनां^१ ऽरथः युद्धेषु ऽअरिष्टः शत्रुभिरहिंसितः ऽवि ऽईयते विगच्छतु^२ ॥

चित्रा वा येषु दीधितिः रासन्नुक्था पान्ति ये ।

स्तीर्णं बृहिः स्वर्णरे श्रवांसि दधिरे परि ॥ ४ ॥

चित्रा । वा । येषु । दीधितिः । आसन् । उक्था । पान्ति । ये ।

स्तीर्णम् । बृहिः । स्वःऽनरे । श्रवांसि । दधिरे । परि ॥ ४ ॥

येषु ऋत्विक्षु ऽचित्रा नानाविधा ऽदीधितिः यज्ञविषया क्रिया भवति । ऽये ऽआसन् आस्ये ऽउक्था उक्थानि स्तोत्राणि ऽपान्ति रक्षन्ति तैक्त्विग्भिः ऽस्तीर्णं स्तीर्णस्थ^३ ऽबृहिः बृहिपः ऽपरि उपरि ऽश्रवांसि अश्वानि हवींषि ऽस्वर्णरे । स्वः स्वर्गं नरं यजमानं नयतीति स्वर्णरो यज्ञः । तस्मिन् ऽदधिरे^४ निधीयन्ते^५ ॥

ये मे पञ्चाशतं ददुरश्वानां सुधस्तुति ।

बुमदग्ने महि श्रवो बृहत्कृधि मघोनां नृवदमृत नृणाम् ॥ ५ ॥

ये । मे । पञ्चाशतम् । ददुः । अश्वानाम् । सुधस्तुति ।

बुडमत् । अग्ने । महि । श्रवः । बृहत् । कृधि । मघोनाम् । नृवत् । अमृतम् । नृणाम् ॥ ५ ॥

१. ख-च-क्ष-ण-त-न-भ-र-धनानाम् । २. ख-च-क्ष-ण-न-भ-र-गच्छतु । ३. त-र-श-आस्तीर्णस्थ । ४. त-निदधिरे । ५. प-फ-व-निधीयन्ते । वा पूरणः ।

ये मघवानो दातारः १ मे महं १ सधस्तुति स्तुत्या सहितं त्वस्तोत्रसमनन्तरम् १ १ अश्वानां १ पञ्चाशत् १ वृद्धः हे १ अमृत १ अग्ने त्वं तेषां १ मघोनां १ नृणां १ धुमत् दीक्षिमत् १ महि महत् १ वृहत् परिबृद्धं १ नृवत् परिचारकमनुष्ययुक्तं १ श्रवः अन्नं १ कृधि कुरु देहीत्यर्थः ॥ १० ॥

‘अभ्यवस्थाः’ इति पञ्चच पञ्चमं सूक्तम् । अत्रेयमनुक्रमणिका—‘अभ्यवस्था वत्रिर्गायत्र्या-वनुष्टुभौ विराड्‌रूपा’ इति । आत्रेयो वत्रिक्रूषिः । प्रथमाद्वितीये गायत्र्यौ तृतीयाचतुर्थीवनुष्टुभौ पञ्चमी विराड्‌रूपा ‘एकादशिनस्त्रयोऽष्टकश्च विराड्‌रूपा’ इत्युक्तलक्षणोपेतत्वात् ॥

अभ्यवस्थाः प्र जायन्ते प्र वव्रेर्वत्रिर्धिकेत । उपस्थे मातुर्वि चष्टे ॥ १ ॥

अभि । अवस्थाः । प्र । जायन्ते । प्र । वव्रेः । वत्रिः । चिकेत ।

उपस्थे । मातुः । वि । चष्टे ॥ १ ॥

१ वव्रेः ऋषेः १ अभि उत्तरोत्तरम् १ अवस्थाः अशोभना दशाः १ प्र जायन्ते । तादृशीः १ वत्रिः हविषां संभक्ता सोऽग्निः १ प्र चिकेत प्रजानीयात् । ज्ञात्वा चापनयत्विति भावः । १ योऽग्निः १ मानुः पृथिव्याः १ उपस्थे समीपे स्थितं पदार्थं जातं १ वि चष्टे पश्यति ॥

जुहुरे वि चित्तयन्तोऽनिमिषं नृग्णं पान्ति । आ दृळ्हां पुरं विविशुः ॥ २ ॥

जुहुरे । वि । चित्तयन्तः । अनिऽमिषम् । नृग्णम् । पान्ति ।

आ । दृळ्हाम् । पुरम् । विविशुः ॥ २ ॥

ये १ वि चित्तयन्तः तव प्रभावं जानन्तो जनाः २ १ अनिमिषं सर्वदा १ जुहुरे जुहुविरे १ यज्ञार्थं स्वामाह्वयन्ति, आहूय च १ नृग्णं तव १ बलं हविभिः स्तोत्रैश्च १ पान्ति रक्षन्ति ते १ दृळ्हां शत्रुभिः साधयितुमशक्यां १ पुरं पुरीम् १ आ १ विविशुः प्रविशन्ति । ‘शतं पूमिरायसीभिर्नि पाहि’ (ऋ. सं. ७. ३. ७) इति निगमः ॥

आ श्वेत्रेयस्य जन्तवो धुमद्रधन्त कृष्टयः ।

निष्कग्रीवो बृहदुक्थ एना मध्वा न वाजयुः ॥ ३ ॥

आ । श्वेत्रेयस्य । जन्तवः । धुमत् । वर्धन्त । कृष्टयः ।

निष्कऽग्रीवः । बृहत् १ उक्थः । एना । मध्वा । न । वाजऽयुः ॥ ३ ॥

जायन्त इति १ जन्तवः । १ कृष्टयः मनुष्या ऋत्विजः १ मध्वा १ न मधुनेव १ एना एनया स्तुत्या । यदा नकारश्चार्थे । मधुना च १ श्वेत्रेयस्य । श्वित्रमन्तरिक्षम् । तत्र भवस्य वैश्रुतस्यासिः

१. ख-च-ण-भ-स्तोत्रं; क्ष-र-तस्तोत्रं । २. ग-घ-ज-श-जनास्त्वा । ३. ग-घ-ज-श-‘जुहु-विरे’ नास्ति । ४. ख-च-ण-ते ।

वृमत् दीप्तिमत् बलम् । आ । ववर्धन्त अभिवर्धयन्ति । किञ्चिधाः कृत्यः । । निष्करीवः निष्केण
सुवर्णेनालंकृतप्रीवाः ॥ व्यस्ययेनैकवचनम् ॥ । वृहदुक्थः वृहस्तोत्राः । वाजयुः अन्नकाशः ॥

प्रियं दुग्धं न काम्यमजामि जाभ्योः सचा ।

धर्मो न वाजजठरोऽदब्धः शश्वतो दमः ॥ ४ ॥

प्रियम् । दुग्धम् । न । काम्यम् । अजामि । जाभ्योः । सचा ।

धर्मः । न । वाजजठरः । अदब्धः । शश्वतः । दमः ॥ ४ ॥

। जाभ्योः आवापृथिव्योः । सचा सहायभूतोऽग्निः । दुग्धं । न पय इव । काम्यं कमनीयम्
। अजामि दोषरहितं । प्रियम् । अस्मदीयं स्तोत्रं शृणोतु । किञ्चिदोऽग्निः । । धर्मो । न प्रचर्म्य इव
। वाजजठरः । वाजोऽन्नं जठरे यस्य सः । धर्मो यथा हव्येनाज्येन पयसासिक्तो वाजजठरस्तद्वत् ।
हविजठर इत्यर्थः । । अदब्धः शत्रुभिः स्वयमहिंसितः । शश्वतः शश्वतो नित्यः । दमः
शत्रूणां हिंसकः ॥

क्रीळन्नो रश्म आ भुवः सं भस्मना वायुना वेविदानः ।

ता अस्य सन्धृषजो न तिग्माः सुसंशिता वक्ष्यो वक्षणेऽस्थाः ॥ ५ ॥

क्रीळन् । नः । रश्मे । आ । भुवः । सम् । भस्मना । वायुना । वेविदानः ।

ताः । अस्य । सन्धृषजः । न । तिग्माः । सुसंशिताः । वक्ष्यः । वक्षणेऽस्थाः ॥ ५ ॥

हे । रश्मे रश्मिमन्त्रे । क्रीळन् वनेषु क्रीडन् । भस्मना स्वकार्येण भस्मिन् वायुना गेरकेण
मरुता च । सं । वेविदानः सम्यक् ज्ञायमानस्त्वं । नः अस्माकम् । आ । भुवः । अभिमुखो भव ।
। वक्षणेऽस्थाः वक्षणे बद्धौ स्थिताः । वक्ष्यः । हविर्वहन्तीति वक्ष्यो ज्वालाः । । सुसंशिताः सुतीक्ष्णाः
। धृषजः शत्रूणां धर्षिकाः । ताः ज्वालाः । अस्य यजमानस्य भस्म । न । तिग्माः न तीक्ष्णाः । सन्
सन्तु ॥ अस्तैलेति रूपम् ॥ ॥ ११ ॥

‘यमश्रे’ इति चतुर्कचं पठं सुक्तमन्त्रीणां प्रयस्त्वतामार्पमाश्रेयम् । अस्या पङ्क्तिः शिष्टा
अनुष्टुभः । तथा चातुक्रान्तं—‘यमश्रे चतुर्कं प्रयस्त्वन्तः पङ्क्तयन्तं ह’ इति । प्रातरनुवाकाश्विन-
शस्त्रयोर्लुको विनियोगः । अश्रेष्वनुवाकाश्वेऽहीने द्वितीयेऽहनीदे सुक्ताज्यशक्नुम् । सुप्रति च—‘यमश्रे
वाजसातमेति द्वितीयेऽह्न्याज्यम्’ (आश्व. श्रौ. १०. २) इति ॥

यमग्ने वाजसातम् त्वं चिन्मन्यसे रयिम् ।

तं नो गीभिः श्रवाय्यं देवत्रा पनया युजम् ॥ १ ॥

यम् । अग्ने । वाजसातम् । त्वम् । चित् । मन्यसे । रयिम् ।

तम् । नः । गीऽभिः । श्रवाय्यम् । देवत्रा । पनय । युजम् ॥ १ ॥

हे ^१अग्ने हे ^२वाजसातम् अत्यन्तमश्वद ^३त्वं ^४यं ^५रयि धनमस्माभिर्दियमानं हवीरूपं धनं ^६मन्यसे बुध्यसे । ^७चित् इति पादपूरणः । ^८श्रवाय्यं श्रवणीयं ^९प्रशस्यं ^{१०}गीभिः स्तुतिभिः ^{११}युजं युक्तं ^{१२}नः अस्मदीयं हविलक्षणं धनं ^{१३}तं ^{१४}देवत्रा देवेषु ^{१५}पनय ^{१६}प्रापयेत्यर्थः ॥

ये अग्ने नेरयन्ति ते वृद्धा उग्रस्य शर्वसः ।

अप द्वेषो अप ह्यरोऽन्यव्रतस्य सश्विरे ॥ २ ॥

ये । अग्ने । न । ईरयन्ति । ते । वृद्धाः । उग्रस्य । शर्वसः ।

अप । द्वेषः । अप । ह्वरः । अन्यव्रतस्य । सश्विरे ॥ २ ॥

हे ^१अग्ने ^२ये जनाः ^३वृद्धाः पश्चादिलक्षणैर्धनैः समृद्धाः सन्तः ^४ते तुभ्यं ^५नेरयन्ति हवींषि न प्रयच्छन्ति ते ^६उग्रस्य अधिकेन ^७शर्वसः बलेन अग्नेन वा ^८अप नीताः बलाश्रहीना भवन्तीत्यर्थः । किंच ^९अन्यव्रतस्य अन्यद्वैदिकादिभक्तं व्रतं कर्म यस्य तस्यासुरस्य ^{१०}द्वेषः स्वस्वबन्धिनं ^{११}विरोधं ^{१२}ह्वरः अतिहिंसां च ^{१३}अप ^{१४}सश्विरे आत्मानं प्रापयन्ति ॥

होतारं त्वा वृणीमहेऽग्ने दक्षस्य साधनम् ।

यज्ञेषु पूर्ण्य गिरा प्रयस्वन्तो हवामहे ॥ ३ ॥

होतारम् । त्वा । वृणीमहे । अग्ने । दक्षस्य । साधनम् ।

यज्ञेषु । पूर्ण्यम् । गिरा । प्रयस्वन्तः । हवामहे ॥ ३ ॥

हे ^१अग्ने ^२प्रयस्वन्तः अश्ववन्तः एतन्नामका वयं ^३दक्षस्य बलस्य ^४साधनं साधकं ^५साधयितारं त्वां ^६होतारं देवानामाह्वितारं ^७वृणीमहे । किंच ^८यज्ञेषु ^९पूर्ण्यं मुख्यं त्वां ^{१०}गिरा स्तुतिरूपया वाचा ^{११}हवामहे स्तुमः ॥

१. ख-च-ण-श्रयणीयम् । २. ग-घ-ज-दास्यम् । ३. ख-च-क्ष-ण-न-भ-र-तं रयिम् । ४. ख-च-क्ष-ण-न-भ-र-पनय व्यवपनय । ५. ख-च-क्ष-ण-न-भ-र-तत्सर्वबन्धिनम् । ६. ख-च-क्ष-ण-न-भ-र-साधकं नास्ति ।

इत्था यथा त ऊतये सहसावन्दिवेदिवे ।

राय कृताय सुक्रतो गोभिः स्याम सधमादो वीरैः स्याम सधमादः ॥४॥

इत्था । यथा । ते । ऊतये । सहसावन् । दिवेऽदिवे ।

राये । कृताय । सुक्रतो इति सुऽक्रतो । गोभिः । स्याम । सधमादः ।

वीरैः । स्याम । सधमादः ॥ ४ ॥

हे सहसावन् बलवन्ने वेदिवेदिवे अन्वहं वयं वेते तव ऊतये रक्षणाय यथा स्याम तथा इत्था इत्थं कुरु । हे सुक्रतो राये धनाय कृताय यज्ञाय च यथा स्याम तथा कुरु । किंच वयं गोभिः सधमादः सह माधन्तः स्याम । वीरैः पुत्रैश्च सधमादः सह माधन्तः स्याम । तथा कुरु ॥ १२ ॥

‘मनुष्वच्चा’ इति चतुर्लक्षं सप्तमं सूक्तमात्रेयस्य सप्तस्यार्थम् । ‘मनुष्वत्स्यः’ इत्यनुक्रमणिका । ‘पङ्क्त्यन्तं ह’ इति पूर्वश्लोक्तत्वाद्विदमादीनि त्रीणि सूक्तानि पङ्क्त्यन्तानि । शिष्टा अनुष्टुभः । अग्निर्देवता । प्रातरनुवाकाग्निनशस्त्रयोरुक्तो विनियोगः ॥

मनुष्वच्चा नि धीमहि मनुष्वत्समिधीमहि ।

अग्ने मनुष्वदङ्गिरो देवान्देवयुते यज ॥ १ ॥

मनुष्वत् । त्वा । नि । धीमहि । मनुष्वत् । सम् । इधीमहि ।

अग्ने । मनुष्वत् । अङ्गिरः । देवान् । देवऽयुते । यज ॥ १ ॥

हे अग्ने त्वा त्वां मनुष्वत् मनुरिव नि धीमहि । मनुःशब्दो मनुपर्यायः ॥ ‘नभोऽङ्गिरोमनुषां वलुपसंख्यानम्’ इति असंज्ञायां स्वभावः ॥ मनुष्वत् मनुरिव त्वा समिधीमहि समिद्धिः संदीपयामः । हे अङ्गिरः अङ्गारात्मकाग्ने देवयुते देवकाभाय यजमानाय मनुष्वत् सन्वे मनोरपत्याय देवान् यज ॥

त्वं हि मानुषे जनेऽग्ने सुप्रीत इध्यसे ।

सुचस्त्वा यन्त्यानुषक्मुजात सर्पिरासुते ॥ २ ॥

त्वम् । हि । मानुषे । जने । अग्ने । सुऽप्रीतः । इध्यसे ।

सुचः । त्वा । यन्ति । आनुषक् । सुऽजात । सर्पिःऽआसुते ॥ २ ॥

हे ^१अग्ने ^२त्वं ^३मानुषे ^४जने^५ मनुष्यलोके ^६सुधीतः^७ स्तोत्रैः सुष्ठु प्रीतः सन् ^८इत्थसे दीप्यसे ।
^९सुचः हविर्भिः संपूर्णाः ^{१०}आनुषक् अनुषक्तं यथा भवति तथा ^{११}त्वा त्वां ^{१२}यन्ति प्रामुवन्ति । हे
^{१३}सुजात हे ^{१४}सर्पिरासुते द्रुतयुकाश्चेति ॥

त्वां विश्वे सजोषसो देवासो द्रुतमक्रत ।

सपर्यन्तस्त्वा कवे यज्ञेषु देवमीळते ॥ ३ ॥

त्वाम् । विश्वे । सजोषसः । देवासः । द्रुतम् । अक्रत ।

सपर्यन्तः । त्वा । कवे । यज्ञेषु । देवम् । ईळते ॥ ३ ॥

सजोषसः सह प्रियमाणाः विश्वे सर्वे देवासः देवाः त्वां द्रुतम् अक्रत अकुर्वन् । अतः
 कारणात् हे कवे क्रान्तदर्शिन् देवं द्योतमानं त्वा^{११} त्वां सपर्यन्तः परिचरन्तो यजमानाः यज्ञेषु
 ईळते देवानां ह्येतुं याचन्ते ॥

देवं वां देवयज्ययाग्निमीळीतु मर्त्यैः ।

समिद्धः शुक्र दीदिहृतस्य योनिमासदः ससस्य योनिमासदः ॥ ४ ॥

देवम् । वः । देवयज्यया । अग्निम् । ईळीत । मर्त्यैः ।

समसिद्धः । शुक्र । दीदिहि । ऋतस्य । योनिम् । आ । असदः ।

ससस्य । योनिम् । आ । असदः ॥ ४ ॥

मर्त्यैः मनुष्यैः देवं द्योतमानम् अग्निम् अग्रण्यं वः त्वां देवयज्यया देवयज्यायै देव-
 यागार्थम् ईळीत स्तोतुमर्हति । हे शुक्र शोचिष्मन्^१ समिद्धः हविर्भिः प्रबुद्धः सन् दीदिहि
 दीप्यस्व । ऋतस्य सत्यभूतस्य ससस्य ऋषेर्मम योनि^२ कारण^३ स्वर्गसाधनं यज्ञस्थानम्^४
 आसदः । देवतारूपेणासीद् । आदरातिशयद्योतनार्थं पुनर्वचनम् ॥ ॥ १३ ॥

‘प्र विश्वसामन्’ इति चतुर्नैचमष्टमं सूक्तम् । आग्नेयो विश्वसामा ऋषिः । चतुर्थी पङ्क्तिः
 शिष्टा अनुष्टुभः । अग्निर्देवता । तथा चानुक्रान्तं-‘प्र विश्वसामन्विश्वसाम’ इति । उक्तो विनियोगः
 प्रातरनुवाकश्चिनशस्त्रयोः ॥

१. ख-च-क्ष-ण-न-भ-र-‘जने’ नास्ति । २. प-फ-व-सुप्रीतः हि । ३. ख-च-ण-भ-अकुर्वत ।
 ४. ख-च-क्ष-ण-न-भ-र-श-‘त्वा’ नास्ति । ५. प-फ-व-दीप्ताग्ने । ६. ख-च-ण-योनि-करणम्, ग-घ-
 ज-त-फ-योनिः कारणम्, २-योनि-कारणम् । ७. क्ष-भ-र-योनिं यज्ञस्थानम् ।

प्र विश्वसामन्नत्रिवदर्चा पावकशोचिषे ।

यो अध्वरेष्वीड्यो होता मन्द्रतमो विशि ॥ १ ॥

प्र । विश्वऽसामन् । अत्रिऽवत् । अर्चं । पावकऽशोचिषे ।

यः । अध्वरेषु । ईड्यः । होता । मन्द्रऽतमः । विशि ॥ १ ॥

हे विश्वसामन् । ऋषेः संयोधनमेतत् । त्वम् अत्रिवत् अत्रिरिव पावकशोचिषे शोधकदीप्तये तस्मा अग्नये प्र अर्चं प्रगाय । यः अग्निः अध्वरेष्वीड्यः सर्वैर्यज्वभिः स्तुत्यः होता देवाना-
माह्लाता विशि जने मन्द्रतमः स्तुत्यतमः ॥

न्यग्निं जातवेदसं दधाता देवमृत्विजम् ।

प्र यज्ञ एत्वानुषगृध्या देवव्यचस्तमः ॥ २ ॥

नि । अग्निम् । जातऽवेदसम् । दधात । देवम् । ऋत्विजम् ।

प्र । यज्ञः । एतु । आनुषक् । अष । देवव्यचऽतमः ॥ २ ॥

हे यजमानाः जातवेदसं जातग्रजं जातघनं वा देवं द्योतमानम् ऋत्विजम् ऋतुयष्टारम्
अग्निं अग्निं देव्यात् निधत्त । किञ्च देवव्यचस्तमः देवानां साततमः यज्ञः यज्ञसाधनमस्माभि-
र्दोषमानं हविः आनुषक् अनुपक्तं यथा अवति तथा अष अस्मिन्नहनि तमग्निं प्र यतु प्रगच्छतु ॥

चिकित्विन्मनसं त्वा देवं मर्तांस ऊतये ।

वरैण्यस्य तेऽवस इयानासौ अमन्महि ॥ ३ ॥

चिकित्वित्ऽमनसम् । त्वा । देवम् । मर्तांसः । ऊतये ।

वरैण्यस्य । ते । अवसः । इयानासः । अमन्महि ॥ ३ ॥

हे अग्ने चिकित्विन्मनसम् । चिकित्वित् जानत् मनो यस्यासौ चिकित्विन्मनाः । तं देवं त्वा
त्वाम् इयानासः उपगच्छन्तः मर्तांसः मनुष्या वयम् ऊतये रक्षणार्थं वरैण्यस्य संभजनीयस्य
ते तव अवसः अवसे तर्पणाय अमन्महि स्तुमः ॥

अग्ने चिकिद्वचस्य न इदं वचः सहस्य ।

तं त्वा सुशिप्र दम्पते स्तोमैर्वर्धन्त्यत्रयो गीर्भिः शुम्भन्त्यत्रयः ॥ ४ ॥

अग्ने । चिकिद्वि । अस्य । नः । इदम् । वचः । सहस्य ।

तम् । त्वा । सुऽशिप्र । दम्ऽपते । स्तोमैः । वर्धन्ति । अत्रयः । गीऽभिः । शुम्भन्ति । अत्रयः ॥ ४ ॥

हे ^१अग्ने ^२सहस्य ^३सहसः बलस्य पुत्र ^४वः अस्मदीयस् ^५अस्य ^६हृदं परिचरणमिदं ^७वचः स्तोत्रं च ^८चिकिद्भिर्जानीहि । हे ^९सुशिप्र । शोभने शिप्रे हनू नासिके वा यस्यासौ सुशिप्रः । तस्य संबोधनम् । सुशिप्र सुहनो ^{१०}दम्पते गृहपते ^{११}तं त्वाम् ^{१२}अन्नयः अन्नपुत्राः ^{१३}स्तोमैः स्तोत्रैः ^{१४}वर्धन्ति वर्धयन्ति । ^{१५}अन्नयः ^{१६}गीभिः ^{१७}गुग्मन्ति अलंकुर्वन्ति ॥ १४ ॥

‘अग्ने सहन्तस्’ इति चतुर्थैर्चं नवमं सूक्तम् । अत्रानुक्रमणिका—‘अग्ने शुभ्रो विश्वचर्षणिः’ इति । शुभ्र ऋषिः । चतुर्थी पङ्क्तिः । आद्यास्तिस्रोऽनुशुभः । अग्निर्देवता । प्रातरनुवाकाश्चिन्न-शस्त्रयोर्देशसूक्तान्तःपातित्वादुक्तो विनियोगः ॥

अग्ने सहन्तमा भर युन्नस्य प्रासहा रयिम् ।

विश्वा यश्चर्षणीरभ्यास्ता वाजेषु सासहत् ॥ १ ॥

अग्ने । सहन्तम् । आ । भर । युन्नस्य । प्रऽसहा । रयिम् ।

विश्वाः । यः । चर्षणीः । अभि । आसा । वाजेषु । ससहत् ॥ १ ॥

हे ^१अग्ने ^२प्रासहा प्रकृष्टेन बलेन ^३सहन्तं शत्रून् अभिवन्तं ^४रयि पुत्रं ^५युन्नस्य युन्नाय मह्यं ^६ऋषये ^७आ भर आहर । चतुर्थ्यर्थे पठ्यी ॥ एतदेव विवृणोति । ^८यः पुत्रः ^९आसा आस्येन स्तोत्रेण युक्तः सन् ^{१०}वाजेषु युद्धेषु ^{११}अभि आभिसुख्येन गतान् ^{१२}विश्वाः सर्वान् ^{१३}चर्षणीः मनुष्यान् ^{१४}शत्रून् ^{१५}प्रासहत् अभिववति ॥

तमग्ने पृतनासहं रयिं सहस्व आ भर ।

त्वं हि सत्यो अद्भुतो दाता वाजस्य गोमतः ॥ २ ॥

तम् । अग्ने । पृतनाऽसहम् । रयिम् । सहस्वः । आ । भर ।

त्वम् । हि । सत्यः । अद्भुतः । दाता । वाजस्य । गोऽमतः ॥ २ ॥

हे ^१अग्ने ^२सहस्वः ^३बलवन् ^४पृतनासहं पृतनाः सेना अभिववितारं ^५रयि पुत्रं त्वम् ^६आ भर आहर । ^७त्वं ^८हि ^९सत्यः सत्यभूतः ^{१०}अद्भुतः महान् ^{११}गोमतः गोभिर्युक्तस्य ^{१२}वाजस्य अन्नस्य ^{१३}दाता ॥

विश्वे हि त्वां सजोषसो जनासो वृक्तवर्हिषः ।

होतारं सद्यसु प्रियं व्यन्ति वार्यी पुरु ॥ ३ ॥

विश्वे । हि । त्वा । सऽजोषसः । जनासः । वृक्तवर्हिषः ।

होतारम् । सद्यऽसु । प्रियम् । व्यन्ति । वार्यी । पुरु ॥ ३ ॥

१. ग-घ-ज-श-हे सहस्य । २. ग-घ-ज-श-‘च’ नास्ति । ३. प-फ-ब-त्वा त्वाम् । ४. ख-च-ग-‘मह्यं’ नास्ति; अ-भ-र-श-मम; न-एतन्नाम । ५. अ-न-भ-र-हे सहस्वः ।

हे अग्ने षसजोषतः सह प्रियमाणाः षक्तवर्हिषः त्वनवर्हिषः षविषे सर्वे षजनासः जनाः ऋत्विजः षसग्रसु यज्ञगृहेषु षहोतारं देवानामाह्वातारं षप्रियं सर्वेषां प्रीतिकरं षत्वा त्वां षपुरुः पुरुणि बहूनि षवायां वरणीयानि धनानि षयन्ति याचन्ते^१ ॥

स हि ष्मां विश्वर्चर्षणिर्भिसाति सहो दधे ।

अथ एषु क्षयेष्वा रेवन्नः शुक्र दीदिहि द्युमत्पावक दीदिहि ॥ ४ ॥

सः । हि । स्म । विश्वऽर्चर्षणिः । अ॒भिऽसाति । सहः । दधे ।

अग्ने । एषु । क्षयेषु । आ । रेवत् । नः । शुक्र । दीदिहि । द्युमत् । पावक । दीदिहि ॥ ४ ॥

हे षअग्ने षसः लोकेषु प्रसिद्धः षविश्वर्चर्षणिः ऋषिः षअभिसाति सानूणां हिरकं षसहः वलं षदधे धारयतु । षहि^२ षप्मा इति पूरणी^३ । हे षशुक्र शोचिष्मन् त्वं षनः अस्मदीयेषु षएषु षक्षयेषु गृहेषु षरेवत् धनयुक्तं यथा भवति तथा षआ^४ षदीदिहि आदीप्यस्व^५ । हे षपावक पापानां शोधकाग्ने त्वं षद्युमत् दीसियुक्तं यद्योयुक्तं^६ च षदीदिहि^७ दीप्यस्व ॥ ॥ १५ ॥

‘अग्ने त्वं नः’ इति चतुर्कचं दशमं सूक्तम् । अत्रालुक्रमणिका—‘अग्ने त्वं गौपायना लोपायना वा बन्धुः सुबन्धुः श्रुतबन्धुर्विप्रबन्धुश्चैकत्रो द्वैपदम्’ इति । ‘विशतिका’ द्विपदा विराजः । इत्युक्तत्वाच्चतस्रो द्विपदा विराजः । बन्धुः सुबन्धुः श्रुतबन्धुः विप्रबन्धुश्च क्रमेण चतसृणामुपपद्यते । ते च गौपायना लोपायना वा^१ । अग्निर्देवता । महापितृयज्ञे आहवनीयं प्रति गच्छन्त ऋत्विज इदं सूक्तं जपेयुः । तथा च सूत्रितम्—‘अथैनमभिसमायन्ति मा ग्रामाग्ने त्वं न इति जपन्तः’ (आश्व. औ. २. १९) इति । दशरात्रे षष्ठेऽहनि तृतीयसवने मैत्रावरुणस्य ‘अग्ने त्वम्’ इति द्वे, ‘तं त्वा शोचिष्ट’ इत्येका, एवं मिलितो द्वैपदस्तुचः स्तोत्रियः । तथैव सूत्रितम्—‘अग्ने त्वं नो अन्तमोऽग्ने भव सुप्रमिया’ (आश्व. औ. ८. २) इति ॥

अग्ने त्वं नो अन्तम उत त्राता शिवो भवा वरूथ्यः ।

वसुर्गिर्वसुश्रवा अच्छा नक्षि द्युमत्तमं रयिं दाः ॥ १ ॥ २ ॥

अग्ने । त्वम् । नः । अन्तमः । उत । त्राता । शिवः । भव । वरूथ्यः ।

वसुः । अग्निः । वसुऽश्रवाः । अच्छ । नक्षि । द्युमत् । त्तमम् । रयिम् । दाः ॥ १ ॥ २ ॥

हे षअग्ने षवरूथ्यः वरणीयः संभजनीयः । यद्वा । वरूथ्यः परिधिभिर्वृतः षत्वं षनः अस्माकम् षअन्तमः अन्तिकतमः षभव । षउत अपि च षत्राता रक्षकः षशिवः सुखकरश्च भव ।

१. प-फ-व-याचन्ते हि । २. ख-च-ज्ञ-ण-त-न-भ-र-‘हि...पूरणी’ नास्ति । ३. ख-च-ण-आदिदीदि दीप्यस्व; ग-घ-ज-श-दीदिहि दीप्यस्व । ४. ख-च-ज्ञ-ण-त-भ-र-‘यशोयुक्तं च दीदिहि’ नास्ति । ५. ख-च-ण-भ-‘विशतिका...वा’ नास्ति ।

वसुः वासकः वसिः सर्वेषामग्रणीः वसुश्रवाः व्यासान्नस्त्वम् वच्छ अभिसुह्येन नक्षि अस्मान्
व्यामुहि वसुमत्तम् अतिशयेन दीप्तिमन्तं^१ वरधि पश्चादिलक्षणं धनं वदाः अस्मभ्यं देहि ॥

स नो बोधि शुधी हवमुरुग्या नो अघायतः समस्मात् ।

तं त्वां शोचिष्ट दीदिवः सुन्नाय नूनमीमहे सखिभ्यः ॥ ३ ॥ ४ ॥

सः । नः । बोधि । शुधि । हवम् । उरुग्य । नः । अघायतः । समस्मात् ।

तम् । त्वा । शोचिष्ट । दीदिवः । सुन्नाय । नूनम् । ईमहे । सखिभ्यः ॥ ३ ॥ ४ ॥

हे अग्ने वसः त्वं वनः अस्मान् बोधि बुध्यस्व । वह्वम् अस्मदीयमाह्वानं वशुधि शृणु ।
वअघायतः अवमिच्छतः वसमस्मात् सर्वस्माज्जनात् वनः अस्मान् उरुग्य रक्ष । हे वशोचिष्ट अति-
शयेन^१ शोचिष्मन्^२ दीदिवः स्वतेजोभिर्दीप्ताग्ने वतं त्वां^३ वसुन्नाय सुखाय । सुन्नमिति सुखनाम । तदर्थं
वसखिभ्यः समानख्यातिभ्यः पुत्रेभ्यः^४ तदर्थं च वनूनम् ईमहे याचामहे ॥ ॥ १६ ॥

‘अच्छा वो अग्निम्’ इति नवचमेकादशं सूक्तम् । अत्रानुक्रमिका—‘अच्छा वो नव वसूयव
आनुष्टुभम्’ इति । आत्रेया वसूयुनामान क्रषयः । अनुष्टुप् । मण्डलादिपरिभाषयामिर्देवता ।
प्रातरनुवाकाश्विनशस्त्रयोरुक्तो विनियोगः । प्रातःसवनेऽच्छावाकवदस्त्रेयुक्ते ‘अच्छा वो अग्निमवसे’
इत्यृचमनुब्रूयात् । तथा च सूत्रितम्—‘अच्छा वो अग्निमवसे इत्यृचमन्वाह’ (आश्व. श्रौ. ५. ७) इति ॥

अच्छा वो अग्निमवसे देवं गांसि स नो वसुः ।

रासत्पुत्र ऋषूणामृतावां पर्षति द्विषः ॥ १ ॥

अच्छ । वः । अग्निम् । अवसे । देवम् । गांसि । सः । नः । वसुः ।

रासत् । पुत्रः । ऋषूणाम् । ऋतऽवां । पर्षति । द्विषः ॥ १ ॥

हे वसूयवः वः यूयं देवम् अग्निम् अवसे रक्षणाय वच्छ वगांसि अभिगायत^५ ।
वसुः अग्निहोत्रार्थं यजमानानां गृहे वासयिता वसः अग्निः वनः अस्मभ्यं रासत् कामान् ददातु ।
वऋषूणाम् कृपीणां वपुत्रः । कृषिभिर्मन्थनेन जनितत्वात् पुत्र इत्युपचर्यते । वऋतावा ऋतावान्
सत्यवानुदकवान्ना सोऽग्निः वद्विषः अस्माकं शत्रून् वपर्षति पारयतु ॥

१. त-दीप्तिमत् । २. ग-घ-ज-र-श-अतिशोचिष्मन् । ३. ख-च-क्ष-ण-न-भ-र-त्वा । ४. ख-
च-क्ष-ण-न-भ-र-‘पुत्रेभ्यः’ नास्ति । ५. ग-घ-ज-श-अभिप्रायत ।

स हि सत्यो यं पूर्वे चिद्देवासंश्चिद्यमीधिरै ।

होतारं मन्द्रजिह्वमित्सुदीतिभिर्विभार्वसुम् ॥ २ ॥

सः । हि । सत्यः । यम् । पूर्वे । चित् । देवासः । चित् । यम् । ईधिरै ।

होतारम् । मन्द्रजिह्वम् । इत् । सुदीतिऽभिः । विभाऽवसुम् ॥ २ ॥

पूर्वे चित् पूर्वे महर्षयः । होतारं देवानामाह्वतारं । मन्द्रजिह्वम् । हविषां प्रदानेन देवानां मादयित्री जिह्वा यस्य सः । तम् । यद्वा मोदनजिह्वम् । तथाह यास्कः—‘मन्द्रजिह्वं मन्दनजिह्वं मोदनजिह्वमिति वा’ (निरु. ६. २३) इति । सुदीतिभिः शोभनदीप्तिभिर्युक्तं विभावसुं प्रभाधनं । यम् अग्निम् ईधिरै समैन्धत । देवासश्चित् देवा अपि । यम् अग्निम् ईधिरै समैन्धत । स हि अग्निः । सत्यः भवति । सत्यप्रतिश्रवो भवति । इत् इति पूरणः ॥

स नो धीती वरिष्ठया श्रेष्ठया च सुमत्या ।

अग्रे रायो दिदीहि नः सुवृक्तिभिर्वरेण्य ॥ ३ ॥

सः । नः । धीती । वरिष्ठया । श्रेष्ठया । च । सुमत्या ।

अग्रे । रायः । दिदीहि । नः । सुवृक्तिभिः । वरेण्य ॥ ३ ॥

सुवृक्तिभिः स्तुतिभिः स्तूयमानं वरेण्य वरणीयं हे अग्रे । सः त्वं वरिष्ठया वरतमेन । श्रेष्ठया अतिशयेन प्रशस्येन । नो धीती धीत्यास्मदीयेन परिचरणात्मकेन कर्मणा । सुमत्या । च । सुमतिरिति शस्त्रमुच्यते । शस्त्रेण च प्रीतः सन् । रायः धनानि । नः अस्मभ्यं । दीदिहि देहि ॥

अग्निर्देवेषु राजत्यग्निर्मतेष्वविशन् ।

अग्निर्नो हव्यवाह्नोऽग्निं धीभिः सपर्यत ॥ ४ ॥

अग्निः । देवेषु । राजति । अग्निः । मतेषु । आऽविशन् ।

अग्निः । नः । हव्यवाह्नः । अग्निम् । धीभिः । सपर्यत ॥ ४ ॥

यः अग्निः । देवेषु देवानां मध्ये । राजति देवतारूपेण प्रकाशते । यः अग्निः । मतेषु सनुष्येषु । आविशन् । आहवनीयादिरूपेण प्रविष्टो भवति । यः अग्निः । नः अस्माकं । हव्यवाहनः भवति । अस्मदीयेषु यज्ञेषु देवतार्थं हव्यानां वोढा भवति । हे यजमानास्तम् । अग्निं धीभिः स्तुतिभिः । सपर्यत परिचरत ॥

१. ख-च-र-श-समैधत; ग-घ-ज-झ-समैधन्त । २. ख-झ-ण-भ-र-श-समैधत; ग-समैधन्त; न-समैन्धन्त । ३. ख-च-ण-भ-सुमतिरेव; झ-सुमतिरिव; न-सुमतिरिह ।

पुत्रकामेष्ट्याम् 'अग्निस्तुविश्रवस्तमम्' इति द्वे स्विष्टकृतो याज्यानुवाक्ये । सूत्रितं च—
'अग्निस्तुविश्रवस्तममिति द्वे संयाज्ये' (आश्व. श्रौ. २. १०) इति ॥

अग्निस्तुविश्रवस्तमं तुविब्रह्माणमुत्तमम् ।

अतूर्तं श्रावयत्पतिं पुत्रं ददाति दाशुषे ॥ ५ ॥

अग्निः । तुविश्रवःस्तमम् । तुविब्रह्माणम् । उत्तमम् ।

अतूर्तम् । श्रावयत्पतिम् । पुत्रम् । ददाति । दाशुषे ॥ ५ ॥

वअग्निः वतुविश्रवस्तमम् अतिशयेन बद्ध्वं वतुविब्रह्माणं बहुस्तोत्रम् वउत्तमम् उत्कृष्टम् वअतूर्तं शत्रुभिरहिंसितं वश्रावयत्पतिम् । श्रावयति विश्रुतान् करोति पतीन् पालयितुन् पितृनिति स्वकर्मणा पितॄणां प्रख्यापक इति श्रावयत्पतिः । तथाविधं वपुत्रं वदाशुषे हवींषि दत्तवते यजमानाय वददाति ददातु ॥ ॥ १७ ॥

अग्निर्ददाति सत्पतिं सासाह यो युधा नृभिः ।

अग्निरत्यं रघुष्यदं जेतारमपराजितम् ॥ ६ ॥

अग्निः । ददाति । सत्पतिम् । सासाह । यः । युधा । नृभिः ।

अग्निः । अत्यम् । रघुष्यदम् । जेतारम् । अपराजितम् ॥ ६ ॥

वयः पुत्रः वयुधा युद्धेन वनृभिः परिजनैः वसासाह शत्रूनभिभवति वसत्पति सतां पालयितारं तथाविधं पुत्रम् वअग्निर्ददाति अस्मभ्यं ददातु । किंच वअग्निः वरघुष्यदम् । रघुर्कृषुः स्यदो जवो यस्य तम् । वजेतारं शत्रून् वअपराजितं शत्रुभिः वअत्यम् । अतति सततं गच्छतीत्यस्योऽश्वः । तं ददातु ॥

अश्वमेधे पौष्ण्यामितौ 'यद्वाहिष्ठम्' इति स्विष्टकृतो याज्या । सूत्रितं च— 'यद्वाहिष्ठं तदग्नय इति संयाज्ये' (आश्व. श्रौ. १०. ६) इति ॥

यद्वाहिष्ठं तदग्नये बृहदर्चं विभावसो ।

महिषीव त्वद्रयिस्त्वद्राजा उदीरते ॥ ७ ॥

यत् । वाहिष्ठम् । तत् । अग्नये । बृहत् । अर्चं । विभावसो इति विभाऽवसो ।

महिषीऽइव । त्वत् । रयिः । त्वत् । वाजाः । उत् । ईरते ॥ ७ ॥

‘वाहिष्ठं वोढुतमं’ वयत् स्तोत्रं तदग्नये क्रियते । असौ हे विभावसो प्रभाधनाग्ने वृहत् बहुत्र धनं च^१ । अर्च अस्मभ्यं प्रयच्छ । कथमस्यान्नधनप्रदानृत्वेमित्यपेक्षायामाह । यतः त्वत् त्वत्^२ सकाशान् मद्भिषो महती रथिः धनम् उदीरते उद्गच्छति । वाजाः अश्वानि च त्वत् त्वत्^३ उदीरते उद्गच्छन्ति । इवेति पूरणः ॥

तव बुभुमन्तो अर्चयो ग्रावेवोच्यते वृहत् ।

उतो ते तन्यतुर्यथा स्वानो अर्त स्मना दिवः ॥ ८ ॥

तव । बुभुमन्तः । अर्चयः । ग्रावाऽइव । उच्यते । वृहत् ।

उतो इति । ते । तन्यतुः । यथा । स्वानः । अर्त । स्मना । दिवः ॥ ८ ॥

हे अग्ने तव वचयः रश्मयः बुभुमन्तः दीप्तिमन्तो भवन्ति^४ । वृहत् महान् त्वं ग्रावेव अभिपवग्रावेव उच्यते स्तृषसे । उतो अपि च धमना आरमना दिवः द्योतमानस्य एते तव स्वानः शब्दः तन्यतुर्यथा मेघगजितमिव एते उद्गच्छन्ति ॥

एवाँ अग्निं वसूयवः सहसानं ववन्दिम ।

स नो विश्वा अति द्विषः पर्षन्नावेवं सुक्रतुः ॥ ९ ॥

एव । अग्निम् । वसूयवः । सहसानम् । ववन्दिम ।

सः । नः । विश्वाः । अति । द्विषः । पर्षत् । नावाऽइव । सुक्रतुः ॥ ९ ॥

वसूयवः वसुकामा वयं सहस्वानम् अरमाकं बलमाचरन्तम् अग्निम् एवमुक्तप्रकारेण ववन्दिम स्तुमः । सुक्रतुः शोभनकर्मा एतः अग्निः नः अस्मान् विश्वाः सर्वांन् द्विषः शत्रून् अति पर्षत् अतिपारयतु^५ । कथमिव । नावा साधनेन सिन्धुम् इव ॥ ॥ १८ ॥

‘अग्ने पावक’ इति नवर्चं द्वादशं सूक्तम् । वसूयव कृपयः । गायत्री छन्दः । अग्निर्देवता । तथा चानुक्रान्तिम्—‘अग्ने गायत्रम्’ इति । प्रातरनुवाके आग्नेये कर्तौ गायत्रे छन्दस्यश्विनशक्ने वेदे सूक्तम् । सूत्रितं च—‘अग्ने पावक वृत्तं व इति सूक्तं’ (आश्व. श्रौ. ४. १३) इति । आधाने द्वितीयाशामिष्टौ प्रथमस्य हविषः ‘अग्ने पावक’ इत्येषा याज्या । सूत्रितं च—‘स नः पावक दीद्विषोऽग्ने पावक रोचिषा’ (आश्व. श्रौ. २. १) इति ॥

अग्ने पावक रोचिषा मन्द्रया देव जिह्वया । आ देवान्वक्षि यक्षि च ॥ १॥

अग्ने । पावक । रोचिषा । मन्द्रया । देव । जिह्वया । आ । देवान् । वक्षि । यक्षि । च ॥ १ ॥

१. व-च-ण-म-वा । २. ख-ग-घ-च-ज-क्ष-ण-न-म-र- त्वत्तः नास्ति । ३. ख-च-क्ष-ण-न-म-नान्ति । ४. प-फ-ब-अतिपारयत्वेव ।

हे ष्वाक शोधक ष्रोचिया स्वदीप्त्या षमन्द्रया देवानां मादयिष्या षजिह्वया च हे षदेव
द्योतमान षअग्रे षदेवान् षआ षवक्षि यज्ञार्थमावह । षयक्षि षच । तान् यज ॥

तं त्वां घृतस्नवीमहे चित्रमानो स्वर्दशम् । देवाँ आ वीतये वह ॥ २ ॥
तम् । त्वा । घृतस्नो इति घृतस्नो । ईमहे । चित्रमानो इति चित्रमानो । स्वःऽदृशम् ।
देवान् । आ । वीतये । वह ॥ २ ॥

हे षघृतस्नो घृतस्य प्रेरक । यद्वा घृतेन जनित^१ । हे षचित्रमानो । चित्रा नानाविधा भानवो
रश्मयो यस्यास्तौ चित्रमानुः । तस्य संबोधनम् । षस्वर्दशं सर्वदृष्टारं षतं^२ षत्वा त्वाम् षईमहे याचा-
महे । अतः षवीतये हविषां भक्षणाय षदेवान् षआ षवह ॥

वीतिहोत्रं त्वा कवे घुमन्तं समिधीमहि । अग्रे बृहन्तमध्वरे ॥ ३ ॥
वीतिहोत्रम् । त्वा । कवे । घुमन्तम् । सम् । इधीमहि । अग्रे । बृहन्तम् । अध्वरे ॥ ३ ॥

हे षकवे कान्तदक्षिन्^३ षअग्रे षवीतिहोत्रं कान्तयज्ञं^४ षघुमन्तं दीप्तिमन्तं षबृहन्तं महान्तं षत्वा
त्वाम् षअध्वरे यज्ञे षसमिधीमहि समिद्धिः संदीपयामः ॥

अग्रे विश्वेभिरा गहि देवेभिर्हव्यदातये । होतारं त्वा वृणीमहे ॥ ४ ॥
अग्रे । विश्वेभिः । आ । गहि । देवेभिः । हव्यऽदातये । होतारम् । त्वा । वृणीमहे ॥ ४ ॥

हे षअग्रे षविश्वेभिः सर्वैः षदेवेभिः देवैः सह त्वं षहव्यदातये हविषां दात्रे यजमानाय तदर्थम्
षआ षगहि यज्ञं प्रस्थास्यसि । यतः षहोतारं देवानामाह्वतारं षत्वा त्वां षवृणीमहे प्राथेयामहे ॥

यजमानाय सुन्वत आग्रे सुवीर्यं वह । देवैरा सत्सि बर्हिषि ॥ ५ ॥
यजमानाय । सुन्वते । आ । अग्रे । सुवीर्यम् । वह । देवैः । आ । सत्सि । बर्हिषि ॥ ५ ॥

हे षअग्रे षसुन्वते अभिषवं कुर्वते षयजमानाय षसुवीर्यं शोभनं बलम् षआ षवह प्रापय ।
किंच षदेवैः सह षबर्हिषि यज्ञे षआ षसत्सि आसीदेति ॥ ॥ १९ ॥

सुमिधानः सहस्रजिदग्रे धर्मीणि पुष्यसि । देवानां दूत उक्थ्यः ॥ ६ ॥
सुस्रऽधानः । सहस्रऽजित् । अग्रे । धर्मीणि । पुष्यसि । देवानाम् । दूतः । उक्थ्यः ॥ ६ ॥

१. ख-च-ण-जरित ; झ-न-भ-र-जरित । २. प-फ-ब-तं तादृशम् । ३. ख-च-झ-ण-न-भ-हे
कान्तदक्षिन् । ४. ख-न-कान्तयज्ञम् ; झ-कान्तं यज्ञम् ; त-कान्तयज्ञं यद्वा मिय(य)ज्ञम् ।

हे ऽसहस्रजित् सहस्रस्य जेतः । अग्ने ऽसमिधानः हविर्भिः समिध्यमानः । उक्थ्यः प्रशस्यस्त्वं
 ऽदेवानां ऽवृतः सन् ऽधर्माणि नः कर्माणि यज्ञादिक्रियाः । पुण्यसि पोषयसि ॥

न्यर्क्षि जातवेदसं होत्रवाहं यर्विष्टयम् । दधाता देवमृत्विजम् ॥ ७ ॥

नि । अक्षिम् । जातवेदसम् । होत्रवाहम् । यर्विष्टयम् । दधात । देवम् । ऋत्विजम् ॥ ७ ॥

हे यजमानाः । जातवेदसम् । जातानि भूतानि वेत्तीति जातवेदाः । तं होत्रवाहं होत्रस्य यज्ञस्य
 योहारं यर्विष्टयं युवतम् । देवं द्योतमानम् । ऋत्विजम् कर्तौ यष्टारम् । अक्षि ऽनि । देवधात निधत्त ॥

प्र यज्ञ एत्वानुषग्द्या देवच्यचस्तमः । स्तुणीत बर्हिरासदे ॥ ८ ॥

प्र । यज्ञः । एतु । आनुषक् । अथ । देवच्यचः स्तमः । स्तुणीत । बर्हिः । आसदे ॥ ८ ॥

अथ अस्मिन्नहनि । देवच्यचस्तमः । देवैः प्रकाशमानैः स्तोत्रभिः व्यासतम् । यज्ञः यज्ञसाधनं
 हविः । आनुषक् अनुषक्तं यथा भवति तथा । प्र । एतु । देवान् गच्छतु । हे ऋत्विजः । आसदे अग्ने-
 रासदनार्थं बर्हिः । स्तुणीत ॥

एदं मरुतो अश्विना मित्रः सीदन्तु वरुणः । देवासः सर्वया विशा ॥ ९ ॥

आ । इदम् । मरुतः । अश्विना । मित्रः । सीदन्तु । वरुणः । देवासः । सर्वया । विशा ॥ ९ ॥

मरुतः मरुद्गणाः । अश्विना अश्विनौ देवानां भिषजौ । मित्रः सूर्यः । वरुणः च । देवासः एते
 सर्वे देवाः । सर्वया विशा समस्तेन स्वर्ग्येन परिजनेन साधम् । इदं बर्हिः । आ । सीदन्तु ॥ १२० ॥

‘अनस्वन्ता’ इति पठ्यं त्रयोदशं सूक्तम् । अत्रानुक्रमणिका—‘अनस्वन्ता पद् त्रैवृण्यपौरुषस्यौ
 द्वौ व्यरुणत्रसदस्यौ राजानौ भारतश्चाथमेधोऽन्यास्तिस्रोऽनुष्टुभो नात्मात्मने द्यादिति सर्वास्वन्त्रि
 केचिदन्वैनामी’ इति । त्रैवृण्यस्य पुत्रस्यरुणः पुरुषस्यरुणः पुत्रस्यरुणः पुत्रस्यरुणः पुत्रस्यरुणः पुत्रस्यरुणः
 एते त्रयोऽपि राजानः संभूयास्य सूक्तस्य ऋषयः । यद्वा । अत्रिरेव ऋषिः । आश्वस्तिस्रिष्टुभः
 चतुर्धास्तिस्रोऽनुष्टुभः । पथीन्द्राग्निदेवत्या मिष्टाः पञ्चाग्नेय्यः । विनियोगो ऐङ्गिकः ॥

अनस्वन्ता सत्पतिर्माहे मे गावा चेतिष्ठो असुरो मघोनः ।

त्रैवृण्यो अग्ने दशभिः सहस्रैर्वैश्वानरं व्यरुणश्चिकेत ॥ १ ॥

अनस्वन्ता । सत्पतिः । ममहे । मे । गावा । चेतिष्ठो । असुरः । मघोनः ।

त्रैवृण्यः । अग्ने । दशभिः । सहस्रैः । वैश्वानर । त्रिऽवरुणः । चिकेत ॥ १ ॥

१. ख-च-ण-व्याप्तमः; झ-स-व्याप्तमः; र-व्याप्तमः । २. ख-च-झ-ण-त-न-स-र-श-सीदन्तु
 आसीदन्तु ।

अग्नी राजर्षीणां दानमग्नेः पुरतोऽग्नेन सूक्तेनावर्णयत् । हे वैश्वानर विश्वेषां नराणां^१ नेतः^२ अग्ने
 वसपतिः सतां पालयिता^३ वेतिष्ठः ज्ञातृतमः^४ असुरः बलवान्^५ मघोनः मघवा धनवान्^६ ॥
 प्रथमार्थे^७ ङसिः ॥^८ त्रैवृष्णः त्रिवृष्णपुत्रः^९ व्यरुणः^{१०} इत्येतन्नामा^{११} राजर्षिः^{१२} अनस्वन्ता
 अनस्वन्ता^{१३} अनसा शकटेन संयुक्तौ^{१४} गावा गावाचनङ्गाहौ गवां हिरण्यानां^{१५} वा^{१६} वदशभिः^{१७} सहस्रैः
 सह^{१८} ममे मल्लं^{१९} ममहे ददौ । 'महि दाने' । स राजर्षिः^{२०} विक्रैत सर्वैर्जनैरनेन दानेन ज्ञायते ॥

यो मे शता च विंशतिं च गोनां हरीं च युक्ता सुधुरा ददाति ।

वैश्वानर सुष्टुतो वावृधानोऽग्ने यच्छ व्यरुणाय शर्म ॥ २ ॥

यः । मे । शता । च । विंशतिम् । च । गोनाम् । हरीं इति । च । युक्ता । सुधुरा । ददाति ।

वैश्वानर । सुऽस्तुतः । ववृधानः । अग्ने । यच्छ । त्रिऽअरुणाय । शर्म ॥ २ ॥

यः व्यरुणः^१ शता^२ वच^३ शतानि सुवर्णानां^४ गोनां गवां^५ विंशतिं^६ वच^७ युक्ता रथेन युक्तौ^८
 सुधुरा सुधुरौ सुधु धुरं वहन्तौ^९ हरी अश्वौ^{१०} वच^{११} मल्लं^{१२} वदति अदवात्^{१३} हे वैश्वानर^{१४} अग्ने^{१५} सुष्टुतः^{१६}
 अस्माभिः^{१७} सम्यक्स्तुतः^{१८} ववृधानः^{१९} हविर्भिर्वर्धमानस्त्वं तस्मै^{२०} व्यरुणाय^{२१} शर्म सुखं^{२२} यच्छ प्रयच्छ ॥

एवा ते अग्ने सुमतिं चक्रानो नविष्ठाय नवमं त्रसदस्युः ।

यो मे गिरस्तुविजातस्य पूर्वीर्युक्तेनाभि व्यरुणो गृणार्ति ॥ ३ ॥

एव । ते । अग्ने । सुऽमतिम् । चक्रानः । नविष्ठाय । नवमम् । त्रसदस्युः ।

यः । मे । गिरः । तुविऽजातस्य । पूर्वीः । युक्तेन । अभि । त्रिऽअरुणः । गृणार्ति ॥ ३ ॥

यः व्यरुणः^१ तुविजातस्य बह्वपत्यस्य^२ ममे^३ पूर्वीः बह्वीः^४ गिरः स्तुतीः श्रुत्वा प्रीतः सन्^५
 युक्तेन अभियुक्तेन मनसा^६ अभि^७ गृणार्ति इदं गृहाणेदं गृहाणेति यथा^८ मां प्रवीति^९ एव^{१०} एव
 हे^{११} अग्ने^{१२} नविष्ठाय अत्यन्तं स्तुत्याय^{१३} ते तुभ्यं^{१४} नवमं नवतमां^{१५} सुमतिं स्तुतिं^{१६} चक्रानः कामयमानः^{१७}
 त्रसदस्युः अपि इदं गृहाणेदं गृहाणेति मां प्रार्थितवान् ॥

यो म इति प्रवोचत्यश्वमेधाय सूरये ।

ददद्वा सनि यते ददन्मेधामृतायते ॥ ४ ॥

यः । मे । इति । प्रवोचति । अश्वमेधाय । सूरये ।

ददत् । ऋचा । सनिम् । यते । ददत् । मेधाम् । ऋतुऽयते ॥ ४ ॥

१. ख-च-ण-ऋषीणाम् । २. ख-च-ण-व्यरुणनामा; ग-घ-ज-अ(व्य)रुण एतन्नाम; प-फ-
 ब-अ(व्य)रुण एतन्नामा; झ-त-भ-र-व्यरुणः व्यरुण इतिनामा; न-अ(व्य)रुण इतिनामा ।
 ३. ख-च-झ-ण-न-भ-र-सीधुक्तौ । ४. ग-घ-ज-प-फ-ब-हिरण्यादीनां च; श-हिरण्यादीनां वा । ५. ख-
 च-झ-ण-न-भ-र-'च' नास्ति । ६. ग-घ-ज-श-तथा । ७. ख-च-झ-ण-त-न-भ-र-श-'एव' नास्ति ।

यः भिक्षमाणोऽर्थी यूरये प्रेरकाय धनानां दात्रे वास्मे यश्चमेधाय राजपये वमे मल्लं देहि
यद्वति प्रवीचति प्रववीति । योऽश्वमेधं धनानि भिक्षते इत्यर्थः । यक्चा अग्नेः स्तोत्रेण सह यते
आत्मनः समीपं गच्छते तस्मा अर्थिनेऽश्वमेधः यस्मिं धनं यददत् ददाति । हे अग्ने यक्तायते यज्ञ-
मिच्छते तस्मा अश्वमेधाय यमेधां यज्ञविषयां प्रज्ञां यददत् देहि ॥

यस्य मा परुषाः शतमुद्धर्षयन्त्युक्षणः ।

अश्वमेधस्य दानाः सोमाहव व्याशिरः ॥ ५ ॥

यस्य । मा । परुषाः । शतम् । उत्तुद्धर्षयन्ति । उक्षणः ।

अश्वमेधस्य । दानाः । सोमाऽहव । त्रिऽव्याशिरः ॥ ५ ॥

यस्य येन यश्चमेधस्य अश्वमेधेन यदानाः दत्ताः यपरुषाः कामानां परकाः यशतम् यउक्षणः
उक्षाणो वलीवदाः यमा माम् यउद्धर्षयन्ति उत्कर्षेण हर्षयन्ति हे अग्ने ते उक्षाणः यव्याशिरः ।
यधिसकुपयोरूपास्तिस्र आशिरोऽधिश्रयणसाधनभूता येषां ते व्याशिरः । यसोमाहव तव
प्रीणनाय अवन्तु ॥

इन्द्राग्नी शतदाव्यश्वमेधे सुवीर्यम् ।

क्षत्रं धारयतं बृहद्वि सूर्यमिवाजरम् ॥ ६ ॥

इन्द्राग्नी शते । शतऽदानि । अश्वमेधे । सुवीर्यम् ।

क्षत्रम् । धारयतम् । बृहत् । दिवि । सूर्यम्ऽहव । अजरम् ॥ ६ ॥

हे यइन्द्राग्नी यशतदाग्नि । शतमपरिमितमर्थिभ्यो धनं ददातीति शतदावा । तस्मिन् यश्वमेधे
राजर्षी यसुवीर्यं शोभनवीर्यसहितं यबृहत् महत् यअजरं जराहितं यक्षत्रं धनं यधारयतं निधारयतम् ।
कथमिव । यदिवि अन्तरिक्षे यसूर्यमिव ॥ ॥ २१ ॥

‘ समिद्धो अग्निः ’ इति पठ्यं चतुर्दशं सूक्तम् । अत्रेयमनुक्रमणिका— ‘ समिद्धो विश्ववाराग्नेयी
त्रिष्टुब्जगती त्रिष्टुबनुष्टुव्याय्यौ ’ इति । अत्रिगोत्रोत्पन्ना विश्ववारानामिका अस्य सूक्तस्य ऋषिः ।
आद्यावृत्तौ त्रिष्टुभौ द्वितीया जगती चतुर्थ्यनुष्टुबन्त्ये गायत्र्यौ । अग्निदेवता । सूक्तविनियोगो लैङ्गिकः ॥

समिद्धो अग्निर्दिवि शोचिरश्रेत्प्रत्यङ्मुषसमुर्विया वि भाति ।

एति प्राची विश्ववारा नमोभिर्देवा ईळाना हविषा घृताची ॥ १ ॥

समऽइन्द्रः । अग्निः । दिवि । शोचिः । अश्रेत् । प्रत्यङ् । मुषसम् । उर्विया । वि । भाति ।

एति । प्राची । विश्वऽवारा । नमऽभिः । देवान् । ईळाना । हविषा । घृताची ॥ १ ॥

वसिष्ठः सम्यग्दीप्तः वसिष्ठः विविधोत्तमानेऽन्तरिक्षे शोचिः तेजः अश्रेत् श्रयति । तथा उपसं प्रत्यङ् उपसमभिमुखः सन् उर्विया उरु विस्तीर्णं वि भाति विशेषेण भाजते । नमोभिः शोभैः देवान् इन्द्रादीन् ईक्षाना स्तुवती हविषा पुरोडाशादिलक्षणेन सुक्तया वृताची घृताच्या सुचा सहिता विश्ववारा सर्वमपि पापरूपं शत्रुं वारयिष्येतन्नामिका प्राची प्राङ्मुखी सती पुति । एवंभूतमग्निं प्रतिगच्छति ॥

सुभिध्यमानो अमृतस्य राजसि हविष्कृण्वन्तं सचसे स्वस्तये ।

विश्वं स धत्ते द्रविणं यमिन्वस्यातिथ्यमग्ने नि च धत्त इत्पुरः ॥ २ ॥

सम् इध्यमानः । अमृतस्य । राजसि । हविः । कृण्वन्तम् । सचसे । स्वस्तये ।

विश्वम् । सः । धत्ते । द्रविणम् । यम् । इन्वसि ।

आतिथ्यम् । अग्ने । नि । च । धत्ते । इत् । पुरः ॥ २ ॥

हे अग्ने वसिध्यमानः सम्यगिध्यमानस्त्वम् अमृतस्य उदकस्य राजसि ईक्षिषे । तथा हविष्कृण्वन्तं पुरोडाशादिहविष्कर्तारं यजमानं स्वस्तये अविनाशाय सचसे सेवसे । किंच यजमानम् इन्वसि गच्छसि वसः यजमानः विश्वं समस्तं द्रविणं पश्चादिलक्षणं धनं धत्ते धारयति । अपि च हे अग्ने आतिथ्यम् अतिथिरूपस्य तव योग्यं हविः पुरः हवत् तव पुरस्तादेव नि धत्ते च स्थापयति च ॥

पवित्रेष्टयां स्विष्टकृतः 'अग्ने शर्ध' इति याज्या । सूत्र्यते^१ हि—'जुष्टो दमूना अग्ने शर्ध महते सौभगायेति संयाज्ये' (आश्व. श्रौ. २. १२) इति । साकमेधेषु मरुद्भ्यः क्रीडिभ्यः पुरोडाशां ससकपात्मिस्वप्राप्यैव स्विष्टकृतो याज्या । सूत्रितं च—'जुष्टो दमूना अग्ने शर्ध महते सौभगायेति संयाज्ये' (आश्व. श्रौ. २. १८) इति^२ ॥

अग्ने शर्ध महते सौभगाय तव बुभ्रान्युत्तमानि सन्तु ।

सं जास्पत्यं सुयममा कृणुष्व शत्रूयतामभि तिष्ठ महौसि ॥ ३ ॥

अग्ने । शर्ध । महते । सौभगाय । तव । बुभ्रानि । उत्तमानि । सन्तु ।

सम् । जाःस्पत्यम् । सुयमम् । आ । कृणुष्व । शत्रूयताम् । अभि । तिष्ठ । महौसि ॥ ३ ॥

हे अग्ने त्वं महते प्रभूताय सौभगाय अस्माकं शोभनघनत्वाय शर्ध शत्रून् सहस्व । तथा तव संबन्धीनि बुभ्रानि धनानि तेजांसि वा उत्तमानि उत्कृष्टानि सन्तु भवन्तु । किंच हे अग्ने त्वं जास्पत्यम् । जा जाया च पतिश्च जायापती । तयोः कर्म जास्पत्यम् । तत् सुयमं सुष्टु नियमनो-

१. ख-च-क्ष-ण-भ-वस्वादिलक्षणम् । २. ख-च-क्ष-ण-न-भ-सूत्रितं च । ३. न-इति । स्तुषा/शत्रुरेष्टयां एवैव स्विष्टकृतो याज्या । तथैव सूत्रितम् । ४. श-सम् ।

वेतम् । अन्येन्यत्संहितमित्यर्थः । 'सम्' 'आ' 'कृणुत्व' सम्यक् कुरुष्व । अपि च 'शत्रूयतां' शत्रुमात्मन
इच्छतां सपत्नानां 'महासि तेजांसि' 'अभि' 'तिष्ठ' आक्रमस्व ॥

समिद्धस्य प्रमहसोऽग्ने वन्दे तव श्रियम् ।

वृषभो वृषभो अस्मि सध्वरेष्विध्यसे ॥ ४ ॥

सम्'इद्धस्य । प्रमहसः । अग्ने । वन्दे । तव । श्रियम् ।

वृषभः । वृषभवान् । अस्मि । सम् । अध्वरेषु । इध्यसे ॥ ४ ॥

हे 'अग्ने' 'समिद्धस्य' 'प्रमहस्य' 'प्रकृष्टतैजसः' 'तव' 'संवन्धिनीं' 'श्रियं' दीप्तिं 'वन्दे' ।
अहं 'यजमानः' 'स्त्वामि' । 'वृषभः' 'कामानां' 'वपिता' त्वं 'वृषभवान्' 'अस्मि' 'धनवान्' 'भवसि' । 'अध्वरेषु'
यज्ञेषु 'सम्' 'इध्यसे' 'सम्यदीप्यसे' ॥

दक्षपूर्णमासयोः 'समिद्धो अग्न आहुत' इति द्वे सामिधेयौ । सूत्रितं च—'समिद्धो अग्न
आहुतेति द्वे' (आध. औ. १. २) इति ॥

समिद्धो अग्न आहुत देवान्यक्षि स्वध्वर । त्वं हि हव्यवाहसि ॥ ५ ॥

सम्'इद्धः । अग्ने । आहुत । देवान् । यक्षि । सुऽअध्वर । त्वम् । हि । हव्यवाहः । असि ॥ ५ ॥

हे 'अग्न' 'आहुत' 'यजमानैः' 'आ' 'समन्तात्' 'हुत' हे 'स्वध्वर' 'शोभनयज्ञोपेत' हे 'अग्ने' 'समिद्धः' 'सम्यदीप्तः'
'स्त्वं' 'देवान्' 'द्योतमानानिन्द्रादीन्' 'यक्षि' 'यजस्व' । 'हि' 'यस्मात्' 'कारणात्' हे 'अग्ने' त्वं 'हव्यवाहः'
'असि' 'हव्यानां' 'बोधा' 'भवसि' । अतः 'कारणात्' 'देवान्' 'यजस्वेति' 'संबन्धः' ॥

आ जुहोता दुवस्यताग्निं प्रयत्यध्वरे । वृणीध्वं हव्यवाहनम् ॥ ६ ॥

आ । जुहोत । दुवस्यत । अग्निम् । प्रयति । अध्वरे । वृणीध्वम् । हव्यवाहनम् ॥ ६ ॥

हे ऋत्विजो यूयम् 'अध्वरे' 'असदीययागे' 'प्रयति' 'प्रवृत्ते' 'सति' 'हव्यवाहनं' 'हविषां' 'बोद्धारम्'
एतन्नामकम् 'अग्निम्' 'आ' 'जुहोत' 'आ' 'समन्तात्' 'जुहोत' । तथा 'दुवस्यत' 'परिचरत' । 'वृणीध्वम्'
संबन्धत्वं च 'हव्यवाहनम्' । 'हव्यवाहननामकस्यैवाग्निदेवतासंबन्धो' 'यजमानैर्वरणात्यर्थं' च 'तैत्तिरीये'
स्पष्टमाज्ञातं—'त्रयो वा अग्नयो हव्यवाहनो देवानां कव्यवाहनः पितृणां सहरक्षा असुराणाम् । त
एतद्वातांसन्ते मां वरिष्यते मामिति वृणीध्वं हव्यवाहनमित्याह य एव देवानां तं वृणीति' (तै. सं. २.
५. ८. ६) इति ॥ ॥ २२ ॥

'थ्ययमा' इति पञ्चदशचै पञ्चदशं सूक्तम् । अत्रानुक्रमणिका—'थ्ययमा पञ्चोना गौरिवीतिः
शाक्य ऐन्द्रमुशना यदौशनसो वा पादः' इति । शक्तिगोत्रोत्पन्नो गौरिवीतिर्नाम ऋषिः । अनुक्तवान्

त्रिष्टुप्^१ । इन्द्रो देवता मण्डलादिपरिभाषया निवृत्तत्वात् । 'उक्ष्णा यत्सहस्रैः' इति पादः
 अभिधानस्य ऐन्द्रो वा । अभिप्रायिके तृतीयेऽहनि मरुत्वतीये पृतत्रिविद्वानम् । सूत्रितं च- 'तृतीयस्य
 व्यर्थमा यो जात एवेति मध्यमदिनः' (आश्व. श्रौ. ७. ७) इति ॥

व्यर्थमा मनुषो देवताता त्री रोचना दिव्या धारयन्त ।

अर्चन्ति त्वा मरुतः पूतदक्षास्त्वमेपांमृषिरिन्द्रासि धीरः ॥ १ ॥

त्री । अर्थमा । मनुषः । देवताता । त्री । रोचना । दिव्या । धारयन्त ।

अर्चन्ति । त्वा । मरुतः । पूतदक्षाः । त्वम् । एषाम् । ऋषिः । इन्द्र । असि । धीरः ॥ १ ॥

मनुषः मनोः संबन्धिनो देवताता देवतातौ यज्ञे त्री त्रीणि अर्थमा अर्थमाणि यानि
 तेजांसि सन्ति । तथा^२ त्री त्रीणि^३ रोचना रोचमानानि वाय्वग्निस्वर्गस्मकानि दिव्या दिव्यान्वन्त-
 रिक्षे भवानि तानि तेजांसि धारयन्त मरुतो धारयन्ति । पूतदक्षाः शुद्धबलाः मरुतः एत्वा एवाम्
 अर्चन्ति स्तुवन्ति । हे इन्द्र धीरः धीमान् एत्वमेपां मरुताम् ऋषिः असि द्रष्टा भवसि ॥

अनु यदीं मरुतो मन्दसानमार्चन्निन्द्रं पपिवांसं सुतस्य ।

आदत्त वज्रमभि यदहिं हव्यो यद्धीरसृजस्तर्वा उ ॥ २ ॥

अनु । यत् । ईम् । मरुतः । मन्दसानम् । आर्चन् । इन्द्रम् । पपिवांसम् । सुतस्य ।

आ । अदत्त । वज्रम् । अभि । यत् । अहिम् । हन् ।

अपः । यद्धीः । असृजत् । सतैवै । ऊँ इति ॥ २ ॥

यत् यदा मरुतो मन्दसानं तृप्यन्तं सुतस्य अभिषुतं सोमं पपिवांसं पीतवन्तम् ईम्
 एनम् इन्द्रम् अनु आर्चन् अन्वस्तुवन् । तदेन्द्रः वज्रम् आदत्त आददौ । ततः यत् यदा
 अहिं वृषम् अभि हन् अभ्यहन् अभिहतवान् तदा यद्धीः महती अपः वृत्रेण निरुद्धान्युदकानि
 सतैवै स्वैरत्वेन सत्तु गन्तुम् असृजत् निरोधाच्चसृजत्^४ ॥

उत ब्रह्माणो मरुतो मे अस्येन्द्रः सोमस्य सुषुतस्य पेयाः ।

तद्धि हव्यं मनुषे गा अर्विन्ददहन्नाहिं पपिवाँ इन्द्रो अस्य ॥ ३ ॥

उत । ब्रह्माणः । मरुतः । मे । अस्य । इन्द्रः । सोमस्य । सुसुतस्य । पेयाः ।

तत् । हि । हव्यम् । मनुषे । गाः । अर्विन्दत् । अहन् । अहिम् । पपिवान् । इन्द्रः । अस्य ॥ ३ ॥

१. त-त्रिष्टुप् छन्दः । २. ख-च-ह्य-ण-न्-म-र- 'तथा त्री त्रीणि' नास्ति; च-त्री त्रीणि । ३. प-
 फ-ब-निरोधाच्चसृजत् । उ पूरणः ।

उत अपि च हे व्रतमाणः ब्रह्मन्तो हे वसुतः यूयम् इन्द्रः च सुसुतस्य सुष्ठुभिषुतस्य
 मने मदीयस्य अस्य सोमस्य इमं सोमम् ॥ द्वितीयायै पथी ॥ पेयाः पिबत ॥
 पिबतेराशीर्लिङ्गि मध्यमबहुवचनस्यैकवचनम् ॥ तद्धि तस्वल् इदं युष्माभिः पीतं सोमात्मकं
 हविः मनुषे मनुष्याय यजमानाय वाः धेनुर्वृष्टिलक्षणान्युदकानि वा अविन्दन् वेदयति ।
 यजमानं गा लम्बयतीत्यर्थः । किंच अस्य इमं सोमं पविवान् पीतवान् इन्द्रः अहिं वृत्रम् अहन्
 अवधीत् ॥

आद्रोदसी वितुरं वि ष्कभायत्संविद्यानश्चिद्धियसे मृगं कः ।

जिगतिमिन्द्रो अपजर्गुराणः प्रति श्वसन्तुमव दानवं हन् ॥ ४ ॥

आत् । रोदसी इति । विस्तरम् । वि । स्कभायत् ।

सम्विद्यानः । चित् । मियसे । मृगम् । करिति कः ।

जिगतिम् । इन्द्रः । अपजर्गुराणः । प्रति । श्वसन्तम् । अव । दानवम् । ह्निति हन् ॥ ४ ॥

इन्द्रः परमैश्वर्ययुक्तः आत् सोमपानानन्तरं रोदसी छावापृथिव्यौ वितरम् अतिशयेन ॥
 'अमु च छन्दसि' इति वेः तरपि कृते असुप्रत्ययः ॥ वि ष्कभायत् व्यस्तज्ञात् चलनरहिते
 अकरोत् । 'संविद्यानश्चिन् संवृण्वानः' संगच्छमानो वेन्द्रः ॥ व्ययतेर्वा संवरणकर्मणो धेतुर्वा
 गतिकर्मणो रूपम् । चित् इति एकेयस्यार्थे वर्तते ॥ मृगं मृगवपलायमानं वृत्रं मियसे भयाय
 ष्कः अकापीन् । करोतेर्लुङि 'मन्त्रे घसह्वर' इत्यादिना च्लेलोपः । 'यदुलं छन्दस्यमाङ्गयोरोऽपि'
 ह्रस्वडभावः ॥ इन्द्रः जिगतिं गिरन्तमाच्छाद्यन्तं श्वसन्तं भयायै श्वासं कुर्वन्तं दानवं दनोः
 पुत्रं वृत्रम् अपजर्गुराणः आच्छादनाद्विमोचयन् प्रति प्रतिगाय्य अव हन् अवहतवान् ॥

अथ क्रत्वा मधवन्तुभ्यं देवा अनु विश्वे अददुः सोमपेयम् ।

यत्सूर्यस्य हरितः पतन्तीः पुरः सतीरुपरा एतंशे कः ॥ ५ ॥

अथ । क्रत्वा । मध्वाः । तुभ्यम् । देवाः । अनु । विश्वे । अददुः । सोमपेयम् ।

यत् । सूर्यस्य । हरितः । पतन्तीः । पुरः । सतीः । उपराः । एतंशे । करिति कः ॥ ५ ॥

अथ अपि च हे मधवन् धनवसिन्द्र क्रत्वा क्रतुना स्वदीयेन कर्मणा विश्वे सर्वे देवाः
 शीतमाना वह्मगादयः तुभ्यं स्वदर्थं सोमपेयं सोमपानम् अनु अददुः आनुपूर्व्येण दत्तवन्तः । ततः
 प्रभृतीन्द्रो देवेभ्यः सर्वेभ्योऽधिकोऽभवदित्यर्थः । तथा च श्रूयते—'स महान्मूखा देवता अम्रवी-
 दुदारं म उद्धरत' (ऐ. वा. ३. २१) इत्यादि । हे इन्द्र यत् पतन्तीः आगच्छन्तीः

वपुरः सतीः पुरस्ताद्भवन्तीः । सूर्यस्य संबन्धिनीः । हरितः चडवाः उपराः उपरता मन्दगतीः ।
 एतशे एतशाख्याय ऋषये । अकार्षीः । एतशो हि स्वश्वपुत्रेण सूर्येण सह स्पर्धामकरोदिति यावत् ।
 तथा च निगमान्तरे—'त्रैष्टो सूर्ये पश्यन्वानं सौवर्ण्ये सुखिनावदिन्द्रः' (अ. सं. १. ६१. १५)
 इति ॥ २३ ॥

नव यदस्य नवति च भोगान्त्साकं वज्रेण मधवा विवृश्चत् ।

अर्चन्तीन्द्रं मरुतः सधस्थे त्रैष्टुभेन वचसा बाधत् द्याम् ॥ ६ ॥

नव । यत् । अस्य । नवतिम् । च । भोगान् । साकम् । वज्रेण । मधवा । विवृश्चत् ।

अर्चन्ति । इन्द्रम् । मरुतः । सधस्थे । त्रैष्टुभेन । वचसा । बाधत् । द्याम् ॥ ६ ॥

यत् यदा मधवा धनवानिन्द्रः । अस्य इत्यनेन शम्बर उच्यते । अस्य शम्बरस्य
 संबन्धीनि नव नवसंख्याकानि नवति च नवतिसंख्याकानि च भोगान् पुराणि । भोगान्
 इत्यन्तोदात्तः पुरवचनः । साकं युगपदेव वज्रेण विवृश्चत् व्यवृश्चत् अभिनत् तदा मरुतः सधस्थे
 सहस्थानि बुद्धे वा स्थितम् इन्द्रं त्रैष्टुभेन त्रिष्टुप्छन्दस्कैन वचसा वाग्रूपेण स्तोत्रेण अर्चन्ति
 अस्तुवन् । इन्द्र एवं स्तुतः सन् द्यां मरुद्भिः प्रयुज्यमानेन मन्त्रेण दीप्तं शम्बरालम्बसुरं बाधत्
 अबाधत् पिपीडे ॥

सखा सख्ये अपचतूयमभिरस्य कृत्वा महिषा त्री शतानि ।

त्री साकमिन्द्रो मनुषः सरांसि सुतं पिबद्वृहत्याय सोमम् ॥ ७ ॥

सखा । सख्ये । अपचत् । तूयम् । अभिः । अस्य । कृत्वा । महिषा । त्री । शतानि ।

त्री । साकम् । इन्द्रः । मनुषः । सरांसि । सुतम् । पिबत् । वृहत्याय । सोमम् ॥ ७ ॥

सखा इन्द्रस्य मित्रभूतः अभिः महिषा महिषाणां पशूनां त्री त्रीणि शतानि शतसंख्या-
 कानि सख्ये मित्रभूतस्य अस्य इन्द्रस्य कृत्वा कर्मणा निमित्तभूतेन तूयं क्षियम् अपचत्
 पपाच । किंच इन्द्रः परमैश्वर्ययुक्तः मनुषः मनोः संबन्धीनि त्री त्रीणि सरांसि पात्राणि ।
 अत्र सरःशब्देन एतद्भृदाधवनीयद्रोणकलशसंज्ञानि पात्राण्युच्यन्ते । तेषु स्थितं सुसुतम् अभिषुतं
 सोमं साकं युगपदेव वृत्रहत्याय वृत्रहन्ताय पिबत् अपिबत् पयो ॥

त्री यच्छता महिषाणामधो मास्त्री सरांसि मधवा सोम्यापाः ।

कारं न विश्वे अहन्त देवा भरमिन्द्राय यदाहिं जवानं ॥ ८ ॥

त्री । यत् । शता । महिषाणाम् । अधः । माः । त्री । सरांसि । मधवा । सोम्या । अपाः ।

कारम् । न । विश्वे । अहन्त । देवाः । भरम् । इन्द्राय । यत् । आहिम् । जवानं ॥ ८ ॥

हे इन्द्र त्वं यत् यदा षत्री त्रयाणां षत्रता शतसंख्याकानां षमहिषाणां पशूनां षमाः
मांसाणि षअवः भक्षितवानसि ॥ घसेरस्तेषां रूपम् ॥ यदा च षमधवा धनवांस्त्वं षसोम्या
सोममयानि षष्री ष्रीणि षसरांसि पात्राणि षअपाः पीतवानसि । यत् यदेन्द्रः षअहिं वृत्रं
षजघान हतवान् तदा षविश्वे सर्वे षदेवाः षभरं सोमपानादिना पूर्णम् इन्द्राय इन्द्रं युद्धार्थम्
षअहन्त आह्वयन्त । तत्र दृष्टान्तः । षकारं षन स्वाभिनः कर्मकरमिव तद्वत् ॥

उशनसस्तोमे 'उशना यत्सहस्यैः' इति मरुत्वतीये सूक्तमुखीया । सूत्रितं च—'उशनस-
स्तोमेन गरगीर्णमिवात्मानं मन्यमानो यजेतोशना यत्सहस्यैरयातम्' (आश्व. श्री. ९. ५) इति ॥

उशना यत्सहस्यैरयातं गृहमिन्द्र जूजुवानेभिः ।

वन्वानो अत्र सरथं ययाथ कुत्सेन देवैरवनोर्ह शुष्णम् ॥ ९ ॥

उशना । यत् । सहस्यैः । अयातम् । गृहम् । इन्द्र । जूजुवानेभिः । अथैः ।

वन्वानः । अत्र । सरथम् । ययाथ । कुत्सेन । देवैः । अवनोः । ह । शुष्णम् ॥ ९ ॥

यत् यदा हे इन्द्र त्वम् उशना काव्यश्च सहस्यैः अभिभवनशीलैः जूजुवानेभिः
जूजुवानैर्नाच्छद्भिः षअथैः कुत्सस्य षगृहम् षअयातम् अगच्छतं तदा हे इन्द्र त्वम् षअत्र अस्मिन् काले
षवन्वानः शत्रून् हिंसन् षकुत्सेन षदेवैः च सह षसरथं समानमेकं रथं षययाथ जगन्थ । किंच
षशुष्णम् एतन्नामानमसुरम् षअवनोर्ह अहिंसोः खलु ॥

प्रान्यच्चक्रमवृहः सूर्यस्य कुत्सायान्यद्वरिवो यातवेऽकः ।

अनासो दस्यूरमृणो वधेन नि दुर्योण आवृणञ्चुध्रवाचः ॥ १० ॥

प्र । अन्यत् । चक्रम् । अवृहः । सूर्यस्य । कुत्साय । अन्यत् । वरिवः । यातवे । अकरित्यकः ।

अनासः । दस्यून् । अमृणः । वधेन । नि । दुर्योणे । अवृणक् । मुध्रवाचः ॥ १० ॥

हे इन्द्र पूर्वं द्विचक्रस्य षसूर्यस्य षअन्यत् एकं षचक्रं षप्र षअवृहः पृथक् चक्रार्थं । षअन्यत्
एकं चक्रं षकुत्साय कुत्सस्य षवरिवः धनं षयातवे प्राप्तुम् षअकः अकार्पाः । किंच षअनासः
आस्यरहितान् । आस्यशब्देन शब्दो लक्ष्यते । अशब्दान् मुक्तान् षदस्यून् असुरान् षवधेन आयुधेन
वज्रेण षअमृणः अहिंसोः । षदुर्योणे संप्रामे षमुध्रवाचः हिसितवागिन्द्रियानसुरान् षनि षअवृणक्
नितरां छिन्नवानसि । अमृणो म्यवृणगिति द्विरुक्तिरादरार्था ॥ ॥ २४ ॥

स्तोमासस्तु गौरिवीतेरवर्धनरन्धयो वैदधिनाय पिप्रुम् ।

आ त्वामृजिश्वा सख्याय चक्रे पचन्पुक्तीरपिबः सोममस्य ॥ ११ ॥

स्तोमासः । त्वा । गौरिऽवीतेः । अवर्धन् । अरन्धयः । वैदधिनाय । पिप्रुम् ।

आ । त्वाम् । ऋजिश्वा । सख्याय । चक्रे । पचन् । पुक्तीः । अपिबः । सोमम् । अस्य ॥ ११ ॥

हे इन्द्र ^१गौरिवीतेः एतन्नामकस्य मन्त्रद्रष्टुर्मम संबन्धीनि^२ ^३स्तोमासः स्तोत्राणि ^४त्वा त्वाम्
^५अवर्धन् वर्धयन्तु । ^६वैदधिनाय विदधिनः पुत्राय ऋजिश्वाज्ञे ^७पिप्रुम् एतन्नामकमसुरम्
^८अरन्धयः वशमनयः । हे इन्द्र ऋजिश्वानामा कश्चिदपिः ^९सख्याय तव सखित्वाय ^{१०}पक्तीः
पक्त्वाणि पुरोडाशादीनि ^{११}पचन् पाकं कुर्वन् ^{१२}त्वाम्^{१३} ^{१४}आ ^{१५}चक्रे अभिमुखीचकार । किंच स्वम्
^{१६}अस्य ऋजिश्वनः संबन्धिनं ^{१७}सोमम् ^{१८}अपिबः अपाः ॥

दशपथेऽहनि मरुत्वतीये शस्त्रे 'नवग्वासः' इति सूक्तमुखीया । सूत्रितं च—'नवग्वासः
सुतसोमास इन्द्रं सखा ह यत्र सखिभिर्नववैरिति निविद्वानयोराद्ये' (आश्व. श्रौ. ९. ३) इति ॥

नवग्वासः सुतसोमास इन्द्रं दशग्वासो अभ्यर्चन्त्युक्तेः ।

गव्यं चिदूर्ध्वमपिधानवन्तं तं चिन्नरः शशमाना अपं व्रन् ॥ १२ ॥

नवग्वासः । सुतसोमासः । इन्द्रम् । दशग्वासः । अभि । अर्चन्ति । अक्तेः ।

गव्यम् । चित् । ऊर्वम् । अपिधानऽवन्तम् । तम् । चित् । नरः । शशमानाः । अपं । व्रन् ॥ १२ ॥

^१नवग्वासः । सत्रयागमनुतिष्ठन्तो ये नवभिर्मासैः समाप्य गतास्ते नवग्वाः । दशभिर्मासैः^२
समाप्य ये गतास्ते दशग्वाः । एते उभयविधा अङ्गिरसः ^३सुतसोमासः अभिषुतसोमाः सन्तः
^४इन्द्रम् ^५अक्तेः अर्चनीयैः स्तोत्रैः ^६अभ्यर्चन्ति अभिषुवन्ति । तथा ^७शशमानाः स्तुवन्तः ^८नरः
नेतारोऽङ्गिरसः ^९अपिधानवन्तं वलेनासुरेणाच्छादितवन्तं ^{१०}तं ^{११}चित् बहुषु^{१२} प्रदेशेषु^{१३} प्रसिद्धमपि
^{१४}गव्यं ^{१५}चित् गोसंबन्धिनमपि ^{१६}ऊर्वं समूहम् ^{१७}अप ^{१८}व्रन् अपावृण्वन् ॥

परिक्रीनाम्भेकाहे मरुत्वतीयनिष्केवल्ययोः सूक्तमुखीये 'कथो नु ते' इत्याद्ये द्वे ऋचौ ।
सूत्रितं च—'कथो नु ते परि चराणि विद्वानिति द्वे' (आश्व. श्रौ. ९. ५) इति ॥

१. त-संबन्धिनः । २. ग-व-ज-क्ष-त-न-भ-र-श-त्वा त्वाम् । ३. प-फ-ब-दशग्वासः दशभिर्मासैः ।

४. ख-च-ण-बहुप्रदेशेषु ।

कथो नु ते परि चराणि विद्वान्वीर्या मघवन्या चकर्थ ।

या चो नु नव्या कृणवः शविष्ठु प्रेदु ता ते विदथेषु ब्रवाम ॥ १३ ॥

कथो इति । नु । ते । परि । चराणि । विद्वान् । वीर्या । मघवन् । या । चकर्थ ।

या । चो इति । नु । नव्या । कृणवः । शविष्ठु ।

प्र । इत् । ऊँ इति । ता । ते । विदथेषु । ब्रवाम् ॥ १३ ॥

हे मघवन् धनवन्निन्द त्वं यथा यानि वीर्या वीर्याणि चकर्थ सकृपे अहं तानि वीर्याणि विद्वान् जानन् एते तुभ्यं यथो एतु कथं नु एपरि एचराणि परिचर्या करवाणि । हे शविष्ठु बलवत्तमेन्द्र त्वं यथा एचो यानि चैव एनव्या नव्यानि नूतनानि वीर्याणि एतु क्षिप्रं एकृणवः कुर्याः एते स्वदीयानि एता तानि वीर्याणि विदथेषु यज्ञेषु प्रेदु एब्रवामं प्रैव वदाम् ॥

एता विश्वा चकुर्वौ इन्द्र भूर्यपरीतो जनुषा वीर्येण ।

या चिन्नु वज्रिन्कृणवो दधृष्वान्न ते वर्ता तर्विष्या अस्ति तस्याः ॥ १४ ॥

एता । विश्वा । चकुर्वान् । इन्द्र । भूरि । अपरिऽइतः । जनुषा । वीर्येण ।

या । चित् । नु । वज्रिन् । कृणवः । दधृष्वान् । न । ते । वर्ता । तर्विष्याः । अस्ति । तस्याः ॥ १४ ॥

हे इन्द्र अपरीतः शत्रुभिरपरिगतस्त्वं एजनुषा जननसिद्धेनास्मीयेन एवम्येण बलेन एभूरि भूरीणि बहूनि एपुता एतानि प्रत्यक्षेणोपलभ्यमानानि एविश्वा विश्वानि व्याप्तानि सुवनजातानि एचक्रुवान् कृतवानसि । हे एवज्रिन् वज्रवन्निन्द एदधृष्वान् सपस्नान् धर्पयस्त्वं एतु क्षिप्रं एया एचिन् यानि च विश्वानि एकृणवः कुर्याः एते स्वदीयस्य एतस्याः एतर्विष्याः तस्य बलस्य एवर्ता निवारयिता एन कोऽपि एअस्ति ॥

इन्द्र ब्रह्म क्रियमाणा जुषस्व या ते शविष्ठु नव्या अकर्म ।

वखैव भद्रा सुकृता वसुय रथं न धीरः स्वपा अतक्षम् ॥ १५ ॥

इन्द्र । ब्रह्म । क्रियमाणा । जुषस्व । या । ते । शविष्ठु । नव्याः । अकर्म ।

वखाऽइव । भद्रा । सुकृता । वसुऽयुः । रथम् । न । धीरः । सुऽअपाः । अतक्षम् ॥ १५ ॥

हे शविष्ठु बलवत्तम शूरतम वा इन्द्र एते तुभ्यं यथा यानि स्तोत्राणि एनव्याः नूतना अद्यतना वयम् एअकर्म अकर्म हे इन्द्र त्वं एक्रियमाणा अरमाभिः क्रियमाणानि एब्रह्म ब्रह्माणि

१. ख-च-क्ष-ण-न-म-र-कृतवान् । २. ख-च-क्ष-ण-त-न-म-र-इन्द्र । हि निगमः (?) ; दा-इन्द्र । ब्रह्मोति निगमः (?) ।

तानि स्तोत्राणि वृषस्व सेवस्व । वीरः धीमान् स्वपाः शोभनकर्मा वसुधुः धनकामोऽहं वल्लेव
वल्गाणीव भद्रा भद्राणि भजनीयानि सुकृता सुषु कृतानि स्तोत्राणि वर्यं वन रथमिव अतक्षम्
अकरवम् । स्तोत्राणि उपहारवन्^१ ब्राह्मणीस्यभिप्रायेण वल्गनिर्दशनमुक्तम् । रथदृष्टान्तस्तु आगमन-
साधनस्वप्रतिपादनाय । स्तोत्राणि स्वीकृत्य सङ्गं धनं प्रयच्छेत्त्यर्थः ॥ ॥ २५ ॥

‘कस्य वीरः’ इति पञ्चदशार्चं षोडशं सुक्तम् । अत्रानुक्रमणिका—‘कस्य वभुर्केणं च योऽ-
प्यत्र राजा स्तुतः’ इति । वभुर्केपिः । अनुक्तत्वात् त्रिष्टुप् । इन्द्रो देवता । ऋणं च यनामा राजापि कञ्चित्
स्तुत्यते । अतः सोऽपि देवता । तीव्रसोमास्थे एकाहे मरुवतीयशस्त्रे इदं सूक्तं निविद्वान्म । सूत्रितं
च—‘तीव्रसोमेनाश्रायकामः कस्य वीरः’ (आश्व. श्री. ९. ७) इति ॥

क^१स्य वीरः को अपश्यदिन्द्रं सुखरथमीयमानं हरिभ्याम् ।

यो राया वज्री सुतसोममिच्छन्तदोको गन्तां पुरुहूत ऊती ॥ १ ॥

क । स्यः । वीरः । कः । अपश्यत् । इन्द्रम् । सुखरथम् । ईर्यमानम् । हरिभ्याम् ।

यः । राया । वज्री । सुतसोमम् । इच्छन् । तत् । ओकः । गन्तां । पुरुहूतः । ऊती ॥ १ ॥

वज्री वज्रवान् पुरुहूतः बहुभिराहूतः यः इन्द्रः राया देयेन धनेन सह सुतसोममिच्छन्
अभिपुतसोमं यजमानमन्विच्छन् वज्री ऊत्यै रक्षायै तत् तस्य यजमानस्य ओकः गृहं गन्ता
प्राप्तो भवति वीरः विक्रान्तः स्यः स इन्द्रः कं कुत्र विद्यते । सुखरथं शोभनाक्षद्वारः^२ रथो यस्य
स सुखरथः । सुषु खनति लिखति भूमिमिति वा सुखम् । तादृग्रथम् । ‘सुहितं खेभ्यः खं पुनः
खनतेः’ (निरु. ३. १३) इति यास्कः । हरिभ्यां स्वेवाहनाभ्याम्^३ अश्वभ्याम् ईर्यमानं गच्छन्तम्
इन्द्रं कोऽपश्यत् कश्चिद् दृष्टो ॥

अवाचक्षं पदमस्य सुस्वरुद्रं निधातुर्नवायमिच्छन् ।

अपृच्छमन्याँ उत ते मे आहु रिन्द्रं नरो बुबुधाना अशेम ॥ २ ॥

अवं । अवाचक्षम् । पदम् । अस्य । सुस्वः । उग्रम् । निधातुः । अनु । आयम् । इच्छन् ।

अपृच्छम् । अन्यान् । उत । ते । मे । आहुः । इन्द्रम् । नरः । बुबुधानाः । अशेम ॥ २ ॥

अस्य इन्द्रस्य पदं स्थानम् अवाचक्षम् अहमवादाक्षम् । कीदृशम् । सस्वः अन्तर्हितम्
उग्रम् उद्गूणम् । किंच इच्छन् इन्द्रमन्विच्छन्नहं निधातुः स्वं स्थापयितुः अस्य इन्द्रस्य पदम्
अन्वायम् अन्वगमम् । अन्यान् उत अन्यान् विदुषोऽपि मार्गे^४ इन्द्रम् अपृच्छं पृष्टवानस्मि ।
पृष्टाः पृते मे मह्यम् इन्द्रम् आहुः । किमाहुरित्युच्यते । नरः यज्ञानां नेतारः बुबुधानाः

१. त-उपरेवत् । २. ख-च-क्षण-न-म-र-श-‘स्यः’ नास्ति । ३. त-शोभनाख्यद्वारः । ४. ख-च-
क्षण-न-म-र-स्वेवाहकाभ्याम् । ५. ख-च-क्षण-न-म-कश्चित् । ६. त-मार्गेम् ।

उमुत्समाना वयम् । अश्वेन इन्द्रं प्राप्तवन्तः स्मः । यद्यपीन्द्रो विद्यते तथापि तुल्यभेदतुल्यगन्तव्यः
इति उमुत्समानः स्वभावमपृच्छत् पृष्ठैश्च सुलभः इत्युक्त इन्द्रप्राप्त्यर्थं सूक्तशेषमपश्यदित्यर्थः ॥

प्र नु वयं सुते या ते कृतानीन्द्र ब्रवांम यानि नो जुजोषः ।

वेददर्विद्वान्लृणवच्च विद्वान्वहतेऽयं मघवा सर्वसेनः ॥ ३ ॥

प्र । नु । वयम् । सुते । या । ते । कृतानि । इन्द्र । ब्रवांम । यानि । नः । जुजोषः ।

वेदत् । अर्विद्वान् । शृणवत् । च । विद्वान् । वहते । अयम् । मघवा । सर्वसेनः ॥ ३ ॥

हे इन्द्र पते स्वदीयानि यानि कृतानि कर्माणि सन्ति तु अथ वयं स्तोतारः सुते
सोमेऽभिषुते सति तानि कर्माणि प्र व्रवांम प्रकर्षेण वदाम । स्वमपि नः असादर्थं यानि कर्माणि
जुजोषः असेवथा तानि कर्माणि अविद्वान् इतः पूर्वमजानन् जनः वेदत् जानातु । विद्वान्
शृणवच्च शृणुयाच्च । यद्वा विद्वान् जानन् पुरुषः शृणवच्च । अजानन्तमपि जनं श्रावयेच्च । सर्वसेनः
सर्वाभिः सेनाभिर्युक्तः मघवा धनवान् विद्वान् जानन् अयम् इन्द्रो जानतश्च शृणवश्च तान्
जनान् प्रति वहते अश्वैरुहते ॥ व्यत्ययेन कर्तृप्रत्ययः ॥ प्रापयति ॥

स्थिरं मनश्चकृषे जात इन्द्र वेषीदिको युधये भूयसश्चित् ।

अश्मानं चिच्छर्वसा दिद्युतो वि विदो गवांमूर्वमुस्त्रियाणाम् ॥ ४ ॥

स्थिरम् । मनः । चकृषे । जातः । इन्द्र । वेषि । इत् । एकः । युधये । भूयसः । चित् ।

अश्मानम् । चित् । शर्वसा । दिद्युतः । वि । विदः । गवांम् । ऊर्वम् । उस्त्रियाणाम् ॥ ४ ॥

हे इन्द्र जातः उत्पन्नमात्र एव स्वं स्थिरं चलनरहितं मनः चित्तं चकृषे चकर्थ ।
सर्वां बलिष्ठान् जयेयमित्येदंशम् । तथा हे इन्द्र एकः इत् अयहाय एव स्वं युधये युद्धाय
भूयसश्चित् बहुतरास् राक्षसादीनपि वेपि अवेः अगमः । किंच अश्मानं चित् गवामावरकं
पर्वतमपि शर्वसा बलेन वि दिद्युतः व्यभिजः । किंच उस्त्रियाणां क्षीरमुत्सारयन्तीनां गवां
षेनूनाम् ऊर्वं समूहं विदः अवेद्यः अलम्भयः ॥

परो यन्वं परम आजनिष्ठाः परावति श्रुयं नाम बिभ्रत् ।

अतश्चिदिन्द्रादभयन्त देवा विश्वा अपो अजयदासपत्नीः ॥ ५ ॥

परः । यत् । त्वम् । परमः । अजनिष्ठाः । परावति । श्रुयम् । नाम । बिभ्रत् ।

अतः । चित् । इन्द्रात् । अभयन्त । देवाः । विश्वाः । अपः । अजयत् । दासपत्नीः ॥ ५ ॥

यत् यदा हे इन्द्र परः परस्तादुपरिष्ठात् स्थितः परमः उत्कृष्टतमः त्वं परावसि दूरे श्रुष्यं
श्रवणीयं नाम नामधेयं विश्रत् धारयन् आजनिष्ठाः आ समन्तादजायथाः । शेषः परोक्षकृतः ।
अतश्चित् अत आरभ्यैव देवाः द्योतमानाः अग्न्यादयः इन्द्रात् अभयन्त विभ्युः । विश्वा अपः
सर्वाण्युदकानि इन्द्रः अजयत् वशीचके । कीदृशीः । दासपत्नीः । दासो वृत्रः पतिः पालयिता
यासाम्पां ता इति ॥ २६ ॥

तुभ्येदेते मरुतः सुशेवा अर्चन्त्यर्कं सुन्वन्त्यन्धः ।

अहिंसोहानमप आशयानं प्र मायाभिर्मायिनं सक्षदिन्द्रः ॥ ६ ॥

तुभ्यं । इत् । एते । मरुतः । सुशेवाः । अर्चन्ति । अर्कम् । सुन्वन्ति । अन्धः ।

अहिम् । ओहानम् । अपः । आशयानम् । प्र । मायाभिः । मायिनम् । सक्षत् । इन्द्रः ॥ ६ ॥

एते मरुतः । महद्भवन्ति वदन्तीति^१ मरुतः स्तोतारः । सुशेवाः । शेवमिति सुखनामैतत् ।
शोभनसुखाः सन्तः । स्तोत्रेण शोभनं सुखमुत्पादयन्त इत्यर्थः । हे इन्द्र तुभ्येत् तुभ्यमेव अर्कम्
अर्चनीयं स्तोत्रम् अर्चन्ति स्तुवन्ति कुर्वन्तीत्यर्थः । अन्धः सोमलक्षणमज्ञं सुन्वन्ति अभिषवं
कुर्वन्ति । इन्द्रः परमैश्वर्ययुक्तः मायाभिः स्वकीयाभिः शक्तिभिः अहिं वृत्रं प्र सक्षत् अभ्यभवत् ।
कीदृशम् । ओहानं देवान् बाधमानम् अपः उदकानि आशयानम् आवृष्य शयनं कुर्वन्ते मायिनं
कपटवन्तमिति ॥

वि पू मृधो जनुषा दानमिन्वन्नहन्गवा मघवन्तसंचकानः ।

अत्रा दासस्य नम्रुचेः शिरो यदवर्तयो मनवे गातुमिच्छन् ॥ ७ ॥

वि । सु । मृधः । जनुषा । दानम् । इन्वन् । अहन् । गवा । मघवन् । समुच्चकानः ।

अत्र । दासस्य । नम्रुचेः । शिरः । यत् । अवर्तयः । मनवे । गातुम् । इच्छन् ॥ ७ ॥

हे मघवन् धनवन्निन्द्र संचकानः अस्माभिः स्तूयमानस्त्वम् ॥ संपूर्वः कायतिः शब्दकर्मा ।
तस्य लङर्थे लिटि रूपम् ॥ दानं देवानां बाधकं वृत्रमसुरं गवा वज्रेण इन्वन् प्रेरयन् हिंसन्
जनुषा जन्मना मृधः तदनुचरान् राक्षसादीन् शत्रून् सु सुष्ठु वि अहन् विजयन्थ । इन्द्रस्यासुरा
जन्मारभ्य शत्रव इत्यर्थः । हे इन्द्र त्वम् अत्र अस्मिन् युद्धे मनवे नमुचिनापहतगोधनाय मर्ह
गातुं सुखम् इच्छन् अभिलषन् नमुचेः एतन्नामकस्य दासस्य उपक्षपयितुरसुरस्य संबन्धि
शिरः शीर्षं यत् यदा अवर्तयः अचूर्णयः^२ तदा शत्रून् विजयन्थेति पूर्वेण संबन्धः ॥

१. ग-घ-ज-त-प-फ-ब-श-च-रन्तीति । २. र-श-‘दासस्य’ नास्ति । ३. ख-च-झ-ण-न-भ-र-
‘अचूर्णयः’ नास्ति ।

युजं हि मामकृथा आदिदिन्द्र शिरा दासस्य नमुचेमथायन् ।

अश्मानं चित्स्वयं वर्तमानं प्र चक्रियेव रोदसी मरुद्भ्यः ॥ ८ ॥

युजम् । हि । माम् । अकृथाः । आत् । इत् । इन्द्र । शिरः । दासस्य । नमुचेः । मथायन् ।
अश्मानम् । चित् । स्वयम् । वर्तमानम् । प्र । चक्रियाऽइव । रोदसी इति । मरुत्ऽभ्यः ॥ ८ ॥

हे इन्द्र स्व स्वयं स्वरेण सहितं वर्तमानं अश्मन्तम् अश्मानं चित् मेघमिव स्थितं
दासस्य उपक्षपयितुः नमुचेः असुरस्य शिरः मथायन् चूर्णयन् आदिन् अनन्तरमेव मां
युजं सखायम् अकृथाः वि चकृपे खलु । तदानीं मरुद्भ्यः स्वत्सहायेभ्यः रोदसी यावापृथिव्यौ
चक्रियेव चक्रे इव प्र आन्ताम् ॥ उपसर्गश्रुतेयोग्यक्रियाभ्याहारः ॥

स्त्रियो हि दास आयुधानि चक्रे किं मां करन्नबला अस्य सेनाः ।

अन्तर्ह्यख्यदुभे अस्य धेने अथोप प्रैद्युधये दस्युमिन्द्रः ॥ ९ ॥

स्त्रियः । हि । दासः । आयुधानि । चक्रे । किम् । मा । करन् । अबलाः । अस्य । सेनाः ।

अन्तः । हि । अख्यत् । दुभे इति । अस्य । धेने इति ।

अथ । उप । प्र । ऐत् । युधये । दस्युम् । इन्द्रः ॥ ९ ॥

दासः उपक्षपयिता नमुचिरसुरः स्त्रियः स्त्रीः आयुधानि युद्धसाधनानि चक्रे वि कृतवान्
खलु । इन्द्रेण सह योर्दु ग्रहितवानित्यर्थः । अस्य असुरस्य संवन्धिन्यः अबलाः स्त्रीरूपाः
सेनाः मा मां किं करन् । किं कुर्युरिति गम्यमान इन्द्रस्तासां मध्ये अस्य असुरस्य धेने
प्रीणयिष्यौ सुरूपे दुभे द्वे स्त्रियौ अन्तः अख्यत् वि गृहमध्ये निदधे खलु । अथ अनन्तरम्
इन्द्रः दस्युं नमुचिं युधये युद्धाय उप प्रैत् उपप्रागच्छत् ॥

समञ्च गावोऽभितोऽनवन्तेहेह वृत्सैर्वियुता यदासन् ।

सं ता इन्द्रो असृजदस्य शकैर्यदी सोमांसः सुपुता अमन्दन् ॥ १० ॥

सम् । अत्र । गावः । अभितः । अनवन्त । इहऽइह । वृत्सैः । वियुताः । यत् । आसन् ।

सम् । ताः । इन्द्रः । असृजत् । अस्प । शकैः ।

यत् । इम् । सोमांसः । सुऽसुताः । अमन्दन् ॥ १० ॥

यत्^१ यदा^२ वगावः^३ वस्त्रैर्विद्युताः^४ आसन् विद्युक्ता अभवन्^५ अत्र अस्मिन् काले^६ अभितः सर्वतो नमुचिनापहृता गावः^७ इहेह इह चेह च सर्वतः^८ वसम्^९ अनवन्त अस्यन्तमगच्छन्^{१०} । यत् यदा^{११} वसुताः^{१२} वभ्रुनाद्या कृषिणा सुष्ठुभिषुताः^{१३} सोमासः सोमाः^{१४} इहम्^{१५} एनमिन्द्रम्^{१६} अमन्दन्^{१७} अमाद्यन् तदा^{१८} इन्द्रः^{१९} व्राकैः शकैर्मरुद्भिः सह^{२०} अस्य वभ्रोः संवन्धिनीर्नमुचिनापहृताः^{२१} ताः गाः^{२२} वसम्^{२३} असृजत् वस्त्रैः सह^{२४} समयोजयत् ॥ २७ ॥

यदीं सोमां वभ्रुधूतां अमन्दन्नरोरवीदृषुमः सादनेषु ।

पुरंदरः पपिवाँ इन्द्रो अस्य पुनर्गवांमददादुस्त्रियाणाम् ॥ ११ ॥

यत् । ईम् । सोमाः । वभ्रुऽधूताः । अमन्दन् । ओरवीत् । वृषभः । सादनेषु ।

पुरम्ऽदरः । पपिऽवान् । इन्द्रः । अस्य । पुनः । गवांम् । अददात् । उस्त्रियाणाम् ॥ ११ ॥

यत् यदा^१ वभ्रुधूताः^२ वभ्रुणाभिषुताः^३ सोमाः^४ इहम्^५ एनमिन्द्रम्^६ अमन्दन्^७ अमाद्यन् तदा^८ वृषभः^९ कामानां वर्धिता इन्द्रः^{१०} वसादनेषु^{११} युद्धेषु^{१२} ओरवीत्^{१३} अस्यर्थं शब्दमकरोत् । पुनर्ददः^{१४} पुरां दारयित्वा^{१५} अस्य इमं सोमं^{१६} पपिवान् पीतवान् इन्द्रः^{१७} पुनः^{१८} उस्त्रियाणां^{१९} क्षीरसुस्त्राविणीः^{२०} गवां गाः^{२१} अददात् वभ्रवे ददौ ॥

भद्रमिदं रुशमां अग्रे अक्रन्गवां चत्वारि ददतः सहस्रा ।

ऋणचयस्य प्रयता मृधानि प्रत्यग्रभीष्म नृतमस्य नृणाम् ॥ १२ ॥

भद्रम् । इदम् । रुशमाः । अग्रे । अक्रन् । गवांम् । चत्वारि । ददतः । सहस्रा ।

ऋणम्ऽचयस्य । प्रऽयता । मृधानि । प्रति । अग्रभीष्म । नृतमस्य । नृणाम् ॥ १२ ॥

रुशम इति कश्चिज्जनपदविशेषः । अत्र रुशमशब्देन तत्रत्या जना उच्यन्ते । रुशमाः ऋणचय-नाम्नो राज्ञः किंकराः हे^१ अग्रे^२ भद्रं कस्याणम्^३ इदं कर्म^४ अक्रन्^५ अकुर्वन् । कीदृशाः । गवां धेनूनां चत्वारि^६ चतुःसंख्यायुक्तानि^७ सहस्रा सहस्राणि^८ ददतः^९ मह्यं प्रयच्छन्तः । राज्ञा हि लीयमानानि धनानि राजपुरुषा एव प्रयच्छन्तीत्यर्थः । नृणां^{१०} नेतृणां मध्ये^{११} नृतमस्य^{१२} अतिशयेन नेतृतमस्य^{१३} ऋणचयस्य^{१४} एतन्नामकेन राज्ञा^{१५} प्रयता प्रयतानि दत्तानि^{१६} मृधानि^{१७} गोह्वाणि धनानि वयं^{१८} प्रत्यग्रभीष्म^{१९} प्रतिगृहीतवन्तः स्मः । पूजार्थं बहुवचनम् ॥

सुपेशंसं मावं सृजन्त्यस्तं गवां सहस्रै रुशमांसो अग्रे ।

तीत्रा इन्द्रमममन्दुः सुतासोऽक्तोर्व्युष्टौ परितक्म्यायाः ॥ १३ ॥

सुऽपेशंसम् । मा । अवं । सृजन्ति । अस्तम् । गवांम् । सहस्रैः । रुशमांसः । अग्रे ।

तीत्राः । इन्द्रम् । अममन्दुः । सुतासः । अक्तोः । विऽउष्टौ । परितक्म्यायाः ॥ १३ ॥

१. ख-च-झ-ण-न-भ-र-श-^६ यत्^७ नास्ति । २. ग-घ-ज-प-फ-ब-यज्ञगावः । ३. त-सादनेषु ।

४. ख-च-झ-ण-त-न-भ-र-श-नराम् ।

हे ऽअग्ने ऽरुशमासः रुशमा कर्णचयस्य किंकराः ऽसुपेशसं सुरुषमलंकाराच्छादनादिभिः संस्कृतं^१ ऽमा मास् ऽअस्तं गृहं ऽगवां घेनूनां ऽसहस्रैः सह ऽअव ऽसृजन्ति प्रापयन्ति स्म । तदनन्तरमेव ऽतीव्राः रसवन्तः ऽसुतासः लब्धवदुधेनेन मयाभिपुताः सोमाः ऽपरितक्म्यावाः । तमसा भूतानि परितस्तकति गच्छतीति परितक्म्या । तस्याः ऽअक्तोः राज्ञेः ऽव्युद्यौ व्युच्छने सति । उपःकाले ह्यर्थः । ऽद्वन्द्वम् ऽअममन्दुः अमादयच् । वधुः गवां प्रास्थनन्तरमविलम्बितमेव सोमेनेजे ह्यर्थः ॥

औच्छत्सा रात्री परितक्म्या यां कर्णचये राजनि रुशमानाम् ।

अत्यो न वाजी रघुरज्यमानो बभ्रुश्चत्वार्यसनत्सहस्रां ॥ १४ ॥

औच्छत् । सा । रात्री । परितक्म्या । या । ऋणम् ऽचये । राजनि । रुशमानाम् ।

अत्यः । न । वाजी । रघुः । अज्यमानः । बभ्रुः । चत्वारि । असन्त् । सहस्रां ॥ १४ ॥

ऽरुशमानां रुशमनाम्नां जनानां ऽराजनि प्रभौ ऽकर्णचये एतत्संज्ञके तत्समीप एव ऽया रात्रिः ऽपरितक्म्या परितो गन्त्री भवति ऽसा ऽरात्री ऽऔच्छत् व्युष्टाभवत् । ऽअस्यः सततगामी वाजी ऽन अश्व इव ऽरघुः शीघ्रगामी ऽअज्यमानः प्रेयेमाणः^२ ऽवधुः पुत्रज्ञामक ऋषिः ऽचत्वारि चतुःसंख्याकानि ऽसहस्रा सहस्राणि गोरूपाणि धनानि ऽअसनत् अलभत ॥

चतुःसहस्रं गर्वस्य पुश्वः प्रत्यग्रभीष्म रुशमेष्वधे ।

धर्मश्चित्तः प्रवृजे य आसीदयस्मयस्तम्बादाम् विप्राः ॥ १५ ॥

चतुःसहस्रम् । गर्वस्य । पुश्वः । प्रति । अग्रभीष्म । रुशमेषु । अग्ने ।

धर्मः । चित् । तप्तः । प्रऽवृजे । यः । आसीत् ।

अयस्मयः । तम् । ऊँ इति । आदाम् । विप्राः ॥ १५ ॥

हे ऽअग्ने वयं ऽरुशमेषु एतत्संज्ञकेषु जनेषु ऽगर्वस्य गवांसकस्य ऽपुश्वः पशोः पशूनाम् । जातावेकवचनम् । ऽचतुःसहस्रं चत्वारि सहस्राणि ऽप्रत्यग्रभीष्म प्रतिगृहीतवन्तः स्मः । ऽप्रवृजे प्रवृज्जनार्थं तप्तः संतप्तः शोभनवर्णः ऽधर्मश्चित् महावीर इव ऽअयस्मयः अयोमयो हिरण्मयः ऽयः कलशः ऽआसीत् अभवत् ऽतसु दोहनार्थं कलशं च ऽविप्राः मेधाविनो वयं रुशमेषु ऽआदाम् आदत्तवन्तः ॥ ॥ २८ ॥

‘ इन्द्रो रथाय ’ इति त्रयोदशवं सप्तदशं सूक्तम् । अवस्युनाम^३ आग्नेय ऋषिः । त्रिष्टुप् छन्दः । इन्द्रो देवता । ‘ उप्रमयात ’ ‘ से ह यदाम् ’ इति पादयोः क्रमेण कुरुषोशनसी विकल्पेन देवता । ‘ इन्द्राकुल्ला वहमाना ’ इत्यस्या इन्द्रः कुल्लश्च । तथा चानुक्रान्तम्—‘ इन्द्रो रथाय ससोनावस्युर-प्रमिति कौस्यीशनसी वा पादौ परेन्द्राकौसी ’ इति । विनियोगो लैङ्गिकः ॥

१. ख-च-ण-त-न-भ-र-श-सकृतम् । २. ख-च-श-ण-न-भ-पूयेमाणः । ३. ख-त-च-च-ज-भ-ण-त-न-भ-श-अवस्युनामा ।

इन्द्रो रथाय प्रवतँ कृणोति यमध्यस्थान्मघवा वाजयन्तम् ।

युधेव पश्वो व्युनोति गोपा अरिष्टो याति प्रथमः सिंघासन् ॥ १ ॥

इन्द्रः । रथाय । प्रवतम् । कृणोति । यम् । अधिऽअस्थात् । मघवा । वाजयन्तम् ।

युथाऽईव । पश्वः । वि । उनोति । गोपाः । अरिष्टः । याति । प्रथमः । सिंघासन् ॥ १ ॥

मघवा धनवान् इन्द्रः वाजयन्तम् अन्नमिच्छन्तं यथं रथम् अध्यस्थात् अधितिष्ठति तस्मै रथाय प्रवतं प्रवणमार्जं कृणोति करोति । अपि च गोपाः गोपालः पश्वः युधेव पशोः पशूनां यूथानि यथा व्युनोति प्रेरयति तथा शत्रुसैन्यानि प्रेरयति । अरिष्टः शत्रुभिः स्वयमहिंसितः प्रथमः देवानां मुख्य इन्द्रः सिंघासन् शत्रुधनानीच्छन् याति गच्छति ॥

आ प्र द्रव हरिवो मा वि वेनः पिशङ्गराते अभि नः सचस्व ।

नहि त्वदिन्द्र वस्यो अन्यदस्त्यमेनांश्चिज्जनिवतश्चकर्थ ॥ २ ॥

आ । प्र । द्रव । हरिऽवः । मा । वि । वेनः । पिशङ्गराते । अभि । नः । सचस्व ।

नहि । त्वत् । इन्द्र । वस्यः । अन्यत् । अस्ति । अमेनान् । चित् । जनिऽवतः । चकर्थ ॥ २ ॥

हे हरिवः हरिवश्चिन्द्र त्वम् आ अस्मानमिसुखं प्र द्रव प्रकर्षेण गच्छ । किंतु मा वि वेनः । वेनतिः कान्तिकर्मा । अस्मासु विगतकामो मा भूः । किंच हे पिशङ्गराते बहुरूपधनेन्द्र नः अस्मान् अभि सचस्व अमिसेवस्व । अपि च हे इन्द्र वस्यः वसीथः श्रेयस्कं स्वत् स्वत्ः अन्यत् नहि अस्ति अन्यद्रस्तुजातं नास्ति । अमेनांश्चित् । मेनाशब्दः स्त्रीवाची । अपगतस्त्रीकांश्चित् जनिवतः जायावतः चकर्थं करोषि ॥

उद्यत्सहः सहस आजनिष्ट देदिष्ट इन्द्र इन्द्रियाणि विश्वा ।

प्राचोदयत्सुदुधा वत्रे अन्तर्वि ज्योतिषा संववृत्तमोऽवः ॥ ३ ॥

उत् । यत् । सहः । सहसः । आ । अजनिष्ट । देदिष्टे । इन्द्रः । इन्द्रियाणि । विश्वा ।

प्र । अचोदयत् । सुऽदुधाः । वत्रे । अन्तः ।

वि । ज्योतिषा । समऽववृत्त । तमः । अवर्त्यवः ॥ ३ ॥

यत् यदा सहः सूर्यसंबन्धि तेजः सहसः उपःसंबन्धिनस्तेजसः उत् आजनिष्ट उपरिष्ठात् प्रादुर्बभूव तदा इन्द्रः विश्वा विश्वानि सर्वाणि इन्द्रियाणि धनानि । इन्द्रियमिति

१. ख-च-क्ष-ण-न-भ-र-‘हे इन्द्र’ नास्ति । २. त-‘स्त्रीकांश्च । ३. ख-च-क्ष-ण-न-भ-र-जायावतश्च ।

धनवान्नेतन् । १देष्टिरे । यजमानेभ्यो दिशति । २वज्रे निवारके पर्वते ३अन्तः मध्ये यत्नेन निरुद्धाः
४सुदुधाः सुष्ठु दोष्धीर्गाः ५प्राचोदयन् प्रैरयन् । ६उत्तिपा तेजसा ७संवह्वत् संवरणशीलं ८तमः
९वि १०अवः निवारितवान् ॥

अनवस्ते रथमश्वाय तक्षन्त्वष्टा वज्रं पुरुहूत द्युमन्तम् ।

ब्रह्माण इन्द्रं महयन्तो अर्कैर्वर्धयन्नहये हन्तुवा उ ॥ ४ ॥

अनवः । ते । रथम् । अश्वाय । तक्षन् । त्वष्टा । वज्रम् । पुरुहूत । द्युमन्तम् ।

ब्रह्माणः । इन्द्रम् । महयन्तः । अर्कैः । अवर्धयन् । अहये । हन्तुवै । ऊँ इति ॥ ४ ॥

हे १पुरुहूत बहुभिः आहूतेन्द्र २ते स्वदीयं ३रथम् ४अश्वाय अश्वभ्यां संयोगार्हम् ५अनवः ।
अनवो मनुष्याः । ऋभवः ६तक्षन् अतक्षन् अकुर्वन् । ७त्वष्टा च स्वदीयं ८वज्रं ९द्युमन्तं ईषिमन्तम्
अकरोत् । १०उ अवि च ११महयन्तः १२इन्द्रं पूजयन्तः १३ब्रह्माणः अङ्गिरसः परिवृष्टा मरुतो वा १४अहये
अहि वृत्रे १५हन्तवै हन्तुम् १६अर्कैः स्तोत्रैः १७अवर्धयन् वर्धितवन्तः १८ ॥

वृष्णे यत्ते वृषणो अर्कमर्चानिन्द्रा ग्रावाणो अदितिः सजोषाः ।

अनश्वासो ये पवयोररथा इन्द्रेषिता अभ्यवर्तन्त दस्यून् ॥ ५ ॥

वृष्णे । यत् । ते । वृषणः । अर्कम् । अर्चान् । इन्द्रं । ग्रावाणः । अदितिः । सजोषाः ।

अनश्वासः । ये । पवयः । अरथाः । इन्द्रेऽऽषिताः । अभि । अवर्तन्त । दस्यून् ॥ ५ ॥

हे १इन्द्र २यत् यदा ३वृषणः सेचनसमर्था मरुतः ४वृष्णे कामानां वर्धिरे ५ते तुभ्यम् ६अर्कं
स्तोत्रम् ७अर्चान् अस्तुवन् अकुर्वन्नित्यर्थः । तदा ८अदितिः अदीनाः ९वचनव्यत्ययः ॥ १०ग्रावाणः
अभिषवपापाणाः ११सजोषाः संगता बभूवुरिति शेषः । १२अनश्वासः अश्ववज्रिताः १३अरथाः रथहीनाः
१४इन्द्रेषिताः इन्द्रेण प्रेषिताः १५पवयः पवमाना गच्छन्तः १६ये मरुतः १७दस्यून् शत्रून् १८अभ्यवर्तन्त
अभिभूतान् कुर्वन्तो वर्तन्ते स्म ते मरुतोऽर्चानिति संबन्धः ॥ ॥ २९ ॥

प्र ते पूर्वाणि करणानि वोचुं प्र नूतना मघवन्त्या चकर्थ ।

शक्तीवो यद्विभरा रोदसी उभे जयन्नपो मनवे दानुचित्राः ॥ ६ ॥

प्र । ते । पूर्वाणि । करणानि । वोचुम् । प्र । नूतना । मघवन् । या । चकर्थ ।

शक्तिवः । यत् । विऽभराः । रोदसी इति । उभे इति । जयन् । अपः । मनवे । दानुऽचित्राः ॥ ६ ॥

१. ख-ग-घ-ज-ण-म-आहूतेन्द्र । २. ग-घ-ज-प-फ-ब-वर्धितवन्तः । उ पूरणः । ३. ख-च-श-
ण-न-म-र-अभिषवण° ।

हे इन्द्र षते त्वदीयानि ष्वर्वाणि पुरातनानि षकरणानि कर्माणि षप्र षवोचम् अहं प्रकर्षेण प्रवीमि । षनूतना नूतनानि नवानि कर्माणि षप्र वोचं प्रववीमि । हे षमघवन् धनवन्निन्द्र षया यानि कर्माणि षचकथं कृतवानसि तानि प्र वोचमिति संबन्धः । हे षशक्तीवः शक्तिमन् । शक्तिर्वज्रं कर्म वा । तद्वन्निन्द्र षयन् यस्त्वम् षउभे षरोदसी धावापृथिव्यौ षजयन् वशीकुर्वन् षअपः^१ उदकानि^२ षमनवे मनुष्याय षविभराः विविच्य विभषिं । कीदृशीः । षदातुचित्राः चित्रदानाः ॥

तदिन्नु ते करणं दस्म विप्राहिं यद्गृभ्णोऽजो अत्रार्मिमीथाः ।

शुष्णस्य चित्परि माया अगृभ्णाः प्रपित्वं यन्नप दस्यूरसेधः ॥ ७ ॥

तत् । इत् । नु । ते । करणम् । दस्म । विप्र ।

अहिम् । यत् । घ्नन् । ओजः । अत्र । अर्मिमीथाः ।

शुष्णस्य । चित् । परि । मायाः । अगृभ्णाः । प्रपित्वम् । यन् । अप । दस्यून् । असेधः ॥ ७ ॥

हे षदस्म दर्शनीय षविप्र मेधाविन्निन्द्र त्वम् षअत्र अस्मिँल्लोके षअहिं वृत्रमसुरं षघ्नं हिंसन् षयन् षओजः यद्बलम् षअर्मिमीथाः प्रकाशितवानसि षतदिन्नु तत्खलु षते त्वदीयं षकरणं कर्म विधत्ते । अपि च षशुष्णस्य षचित् एतन्नामकस्याप्यसुरस्य संबन्धिनीः षमायाः प्रज्ञाः षपरि षअगृभ्णाः परिगृहीतवानसि । हे इन्द्र त्वं षप्रपित्वं संग्रामं समीपं वा षयन् प्रामुवन् षदस्यून् असुरान् षअप षअसेधः अपाबाधयाः ॥

त्वमपो यदवे तुर्वशायारमयः सुदुघाः पार इन्द्र ।

उग्रमयातुमवहो ह कुत्सं सं ह यद्वामुशनारन्त देवाः ॥ ८ ॥

त्वम् । अपः । यदवे । तुर्वशाय । अरमयः । सुदुघाः । पारः । इन्द्र ।

उग्रम् । अयातम् । अवहः । ह । कुत्सम् । सम । ह । यत् । वाम् । उशनः । अरन्त । देवाः ॥ ८ ॥

हे इन्द्र षत्वं पारे^२ नदीनां तीरे । प्रवृद्धाः^३ इति शेषः । षसुदुघाः ओषधिवनस्पतीन् सुदु दुहतीः षअपः उदकानि षयदवे यदुनामकाय राज्ञे षतुर्वशाय एतन्नामकाय राज्ञे च षअरमयः रमित-वानसि । हे इन्द्र युवाम् । त्वं कुत्सश्चेति शेषः । षउग्रम् उद्गूर्णं शुष्णम् षअयातम् अगच्छतम्^४ । तदनन्तरं त्वं शुष्णं हत्वा षकुत्सम् षअवहो षह स्वगृहं प्रापितवानसि खलु । षयन् यदा षवां युवामिन्द्राकुत्सौ षउशना भार्गवः षदेवाः च षसम् षअरन्त षह संभेजिरे खलु ॥

१. ख-च-झ-ण-न-भ-र-‘अप उदकानि’ नास्ति । २. ग-घ-ज-प-फ-ब-पारः । ३. ग-घ-ज-झ-प्रवृद्धः । ४. ग-घ-ज-आगच्छतम् ।

इन्द्राकुत्सा वहमाना रथेना वामत्या अपि कर्णे वहन्तु ।

निः पीमद्भ्यो धर्मथो निः पृथस्थान्मधोनो हृदो वरथस्तर्मांसि ॥ ९ ॥

इन्द्राकुत्सा । वहमाना । रथेन । आ । वाम् । अत्याः । अपि । कर्णे । वहन्तु ।

निः । सीम् । अत्ऽभ्यः । धर्मथः । निः । पृथऽस्थात् । मधोनः । हृदः । वरथः । तर्मांसि ॥ ९ ॥

हे इन्द्राकुत्सा इन्द्राकुत्सौ रथेन वहमाना वहमानौ उद्यमानौ^१ वा युवाम् अत्याः अथाः
वर्णे अपि । स्तोत्राणि कृणोति करोतीति कर्णः स्तोता यजमानो वा । तत्समीपेऽपीति याचन् ।
आ वहन्तु आ समन्तान् वाहका भवन्तु । युवामपि अद्भ्यः अप्सु प्रविष्टं वसीम् एनं शुष्णासुरं
निः वधमयः अवाधेयाम् । सीमिति शुष्णासुरो बुद्धिस्थः पराश्रयते । सप्रस्थान् स्वकीयान् स्थानान्
निः अवाधेयाम् । मधोनः मधवतो हविष्मतो यजमानस्य हृदः हृदयान् तर्मांसि अजानरूपाणि
पापानि वरथः निवारयथः ॥

वातस्य युक्तान्तसुयुजश्चिदश्वान्कविश्चिदेपो अजगन्नवस्युः ।

विश्वे ते अत्र मरुतः सखाय इन्द्र ब्रह्माणि तविषीमवर्धन् ॥ १० ॥

वातस्य । युक्तान् । सुयुजः । चित् । अश्वान् । कविः । चित् । एषः । अजगन् । अवस्युः ।

विश्वे । ते । अत्र । मरुतः । सखायः । इन्द्र । ब्रह्माणि । तविषीम् । अवर्धन् ॥ १० ॥

वकविश्चित् प्राज्ञोऽपि अवस्युः एतन्नामकः एषः मन्त्रद्रष्टा वातस्य वायुवेगेन युक्तान्
संयुक्तान् सुयुजश्चित् सुष्ठु योजनीयान् अश्वान् अजगन् प्राप्नोत्^२ । अवस्योः वसखायः विश्वे सर्वे
मरुतः बहवः स्तोत्रास्तौ हे इन्द्र अत्र अस्मिंल्लोके ते स्वदीया^३ तविषीं बलं ब्रह्माणि
ब्रह्मणिः स्तोत्रैः अवर्धन् अवर्धयन् ॥ ॥ ३० ॥

सूरश्चिद्रथं परितक्म्यायां पूर्वं करदुपरं जुजुवांसम् ।

मरुचक्रमेतंशुः सं रिणाति पुरो दधत्सनिष्यति क्रतुं नः ॥ ११ ॥

सूरः । चित् । रथम् । परिऽतक्म्यायाम् । पूर्वम् । करत् । उपरम् । जुजुवांसम् ।

मरत् । चक्रम् । एतंशः । सम् । रिणाति । पुरः । दधत् । सनिष्यति । क्रतुम् । नः ॥ ११ ॥

इन्द्रः परितक्म्यायां संग्रामे । परितो गच्छन्त्वस्यां भटाः^४ इति परितक्म्या संग्रामः । एतन्नाल्येन
क्रषिणा सह योद्धुः सूरश्चित् सूरस्यापि संवन्धिनं जुजुवांसं वेगेन गच्छन्तं दधम्^५ उपरम्^६

१. ख-ग-च-अ-ग-प-क-ब-म-र- 'उद्यमानौ' नास्ति । २. ख-च-अ-ग-न-म-र- 'संयुक्तान्' नास्ति ।
३. ख-च-ग-म-र-प्राप्तोत् । ४. र-स्वदीयाम् । ५. श-मये । ६. ख-च-अ-ग-न-म-र-प-म-र-रथम् ।

उपरतव्यापारं^१ वृत्तं^२ वकत् पुराकरोत् । एतशः एतशाय ॥ विभक्तिव्यत्ययः ॥ इन्द्रः पूर्वं द्विचक्रस्य
रथस्थैकं^३ चक्रं^४ भरत् अहरत् । स इन्द्रस्तेन चक्रेणासुरान्^५ सं^६ परिगतिं हिनस्ति । अपि च एतरो
वदधत् अस्मान्^७ पुरस्कृत्वन्^८ एनः^९ अस्मदीयं^{१०} वक्रतुं यजं^{११} सनिष्यति संभजतु ॥

आयं जना अभिचक्षे जगामेन्द्रः सखायं सुतसोममिच्छन् ।

वदन्ग्रावाव वेदिं भ्रियाते यस्य जीरमध्वर्यवश्चरन्ति ॥ १२ ॥

आ । अयम् । जनाः । अभिऽचक्षे । जगाम । इन्द्रः । सखायम् । सुतऽसोमम् । इच्छन् ।
वदन् । ग्रावा । अवा । वेदिम् । भ्रियाते । यस्य । जीरम् । अध्वर्यवः । चरन्ति ॥ १२ ॥

हे जनाः^१ अभिचक्षे युष्मानभिद्रष्टुम्^२ अयम्^३ इन्द्रः^४ सखायं^५ स्तोतारं^६ सुतसोमम्^७ अभि-
षुतसोमं^८ यजमानम्^९ इच्छन्^{१०} अभिलपन्^{११} आ^{१२} जगाम^{१३} आगच्छति^{१४} । अध्वर्यवः^{१५} यस्य^{१६} प्राप्ताः^{१७} जीरं
क्षेपणं^{१८} प्रेरणं^{१९} चरन्ति^{२०} कुर्वन्ति^{२१} सः^{२२} ग्रावा सोमाभिषवपाधाणः^{२३} वदन्^{२४} शब्दं^{२५} कुर्वन्^{२६} वेदिम्^{२७} अव
भ्रियाते^{२८} अभिहिते ॥

ये चाकनन्त चाकनन्त न ते मर्ता अमृत मो ते अंह आरन् ।

वावन्धि यज्यूरुत तेषु धेह्योजो जनेषु येषु ते स्याम ॥ १३ ॥

ये । चाकनन्त । चाकनन्त । नु । ते । मर्ताः । अमृत । मो इति । ते । अंहः । आ । अरन् ।
ववन्धि । यज्यूर्नु । उत । तेषु । धेहि । ओजः । जनेषु । येषु । ते । स्याम ॥ १३ ॥

हे इन्द्र धनार्थिनः^१ ये जनास्त्वां^२ चाकनन्तं^३ अकामयन्त पुनश्च^४ एते^५ एतु^६ क्षिप्रमेव^७ त्वां
चाकनन्त^८ हे अमृत अमरणशीलेन्द्र^९ मर्ताः^{१०} मरणधर्माणः^{११} एते जनाः^{१२} अंहः^{१३} अनर्थं^{१४} एमो^{१५} अरन्
मा गमन् । मा उ इति निपातसमुदायो मेत्येकनिपातार्थे वर्तते । उत अपि च यज्यूर्नु यजमानान्
ववन्धि संभजस्व । येषु जनेषु येषां जनानां मध्ये वयं स्तोतारः^{१६} एते त्वदीयाः^{१७} स्वाम भवाम
हे इन्द्र त्वं^{१८} एतेषु जनेषु^{१९} ओजः^{२०} बलं^{२१} धेहि ॥ ३१ ॥

‘अददैस्सम्’ इति द्वादशचर्मष्टादशं सूक्तम् । गातुर्नामात्रेयः कृषिः । त्रिष्टुप् छन्दः । इन्द्रो
देवता । तथा चानुक्रान्तम्—‘अददैर्द्वादश गातुः’ इति । गतो विविधयोगः ॥

१. ख-च-क्ष-ण-न्-भ-र-आगच्छन्; श-गच्छति । २. ग-घ-ज-‘कुर्वन्ति’ नास्ति । ३. ख-क्ष-
र-सोमाभिषवणं । ४. ग-घ-ज-धनार्थम् । ५. ख-च-क्ष-ण-न्-भ-र-श-चाकनन्त कामयन्ते ।

अर्ददृक्त्समसृजो वि खानि त्वमर्णवान्ब्रधानाँ अरम्णाः ।

महान्तमिन्द्र पर्वतं वि यद्रः सृजो वि धारा अव दानवं हन् ॥ १ ॥

अर्ददृः । उत्सम् । असृजः । वि । खानि । त्वम् । अर्णवान् । ब्रधानान् । अरम्णाः ।

महान्तम् । इन्द्र । पर्वतम् । वि । यत् । वरिति वः ।

सृजः । वि । धाराः । अव । दानवम् । हञ्जिति हन् ॥ १ ॥

हे इन्द्र त्वम् उत्सम् उत्स्यन्मानं मेघम् अर्ददृः विदारितवानसि । तदनन्तरं त्वानि मेघस्थोदकनिर्गमनद्वाराणि^१ वि असृजः विशेषेण सृष्टवानसि । किञ्च त्वब्रधानान् वाध्यमानान्^२ अर्णवान् उदकवतो मेवान् अरम्णाः विसर्जयसि क्षारयसीत्यर्थः । अत्र रणान्तिविसर्जनकर्मा । हे इन्द्र यत् यः त्वम् । यदिति लिङ्गव्यत्ययः । महान्तं प्रभूतं पर्वतं मेघं वि वः विवृतवानसि । धाराः अपां वि सृजः विसृष्टवानसि । अपि च दानवं दनोः पुत्रं बृत्रमसुरं यद्वोदकस्य दातारं मेघं वा अव इन्द्र अभिहतवानसि । अत्र निरुक्तम्—'अह्ना उत्सम् । उत्स उत्सदनाद्वोत्स्यन्वनाद्वा उनत्तेवो' स्थान् । व्यसृजोऽस्य खानि त्वमर्णवानिस्त्वत् पतान्' (निरु. १०. ९) इत्यादि ॥

त्वमुत्साँ ऋतुभिर्ब्रधानाँ अरंह ऊधः पर्वतस्य वज्रिन् ।

अहिँ चिदुग्र प्रयुतं शयानं जघन्वाँ इन्द्र तविषीमधत्थाः ॥ २ ॥

त्वम् । उत्सान् । ऋतुऽभिः । ब्रधानान् । अरंहः । ऊधः । पर्वतस्य । वज्रिन् ।

अहिम् । चित् । उग्र । प्रयुतम् । शयानम् । जघन्वान् । इन्द्र । तविषीम् । अधत्थाः ॥ २ ॥

हे वज्रिन् वज्रवज्रिन्द्र त्वम् ऋतुभिः ऋतुषु वृष्टिकालेषु^३ त्वब्रधानान् प्रतिबध्यमानान् उत्सान् मेवान् प्रतिबन्धनादमोचयः^४ इति शेषः । अपि च पर्वतस्य मेघस्य संबन्धि ऊधः जलम् अरंहः अगमयः^५ । हे उग्र उदूर्णबलेन्द्र प्रयुतम् उद्युक्तं शयानं जले शयनं कुर्वन्तम् अहिँ चित् वृत्रं च जघन्वान् हतवानसि । हे इन्द्र त्वं तविषीं बलम् अधत्थाः अधारयः । वृत्रवधानन्तरं मिन्द्रो लोके प्रस्थातो भवतोत्यर्थः ॥

त्यस्य चिन्महतो निर्मुगस्य वधर्जवान् तविषीभिरिन्द्रः ।

य एक इदंप्रतिर्मन्यमान आदस्मादन्यो अजनिष्ट तव्यान् ॥ ३ ॥

त्यस्य । चित् । महतः । निः । मुगस्य । वधः । जघान् । तविषीभिः । इन्द्रः ।

यः । एकः । इत् । अप्रतिः । मन्यमानः । आत् । अस्मात् । अन्यः । अजनिष्ट । तव्यान् ॥ ३ ॥

१. ग-घ-ज-त-वा-मेघस्थोदकानि निर्गमनद्वाराणि । २. त-प-फ-व-र-बाधमानान् । ३. र-उज्जयनाद्वा । ४. ख-च-झ-ण-न-भ-र-वृष्टिकामेषु । ५. ख-च-ण-बन्धादमोचयः ; झ-न-भ-र-प्रतिबन्धनादमोचयः । ६. ग-घ-ज-प-फ-च-अरमयः ।

निर्जवानां युधं शक्रो वृत्रेण क्षिसमोजसा । वृत्रस्य गात्रादन्यो यः प्रादुर्भूतो महासुरः ॥
 वृत्रं पूर्वं निहत्येन्द्रो द्वितीयं क्षुण्णसंज्ञकम् । पुनर्जवानेन्द्र इति पराभिः कीर्तयत्युपिरिति ॥ १ ॥ इन्द्रः
 १ महतः प्रभूतस्य १ ॥ शुगास्य मृगवच्छीघ्रगामिनः १ त्यस्य १ चित् तस्य वृत्रस्य संबन्धि १ वधः आयुधं
 १ तविषीभिः स्वकीयैर्वैलेः १ निः १ जघान निःक्षेपणावधीत् । १ पृक् १ इत् असहाय एव १ अप्रतिः
 प्रतिद्वन्द्विरहितः १ १ मन्यमानः आत्मानं १ यः अस्तीति शेषः । १ आत् तदानीम् १ अस्मात् वृत्रात्
 १ तन्यान् प्रवृद्धतरः १ अन्यः असुरः क्षुण्णः १ १ अजनिष्ट प्रादुरभूत् ॥

तयं चिदेषां स्वधया मदन्तं मिहो नपातं सुवृधं तमोगाम् ।

वृषप्रभर्मा दानवस्य भामं वज्रेण वज्री नि जघान् शुष्णम् ॥ ४ ॥

त्यम् । चित् । पृषाम् । स्वधया । मदन्तम् । मिहः । नपातम् । सुवृधम् । तमःऽगाम् ।

वृषऽप्रभर्मा । दानवस्य । भामम् । वज्रेण । वज्री । नि । जघान् । शुष्णम् ॥ ४ ॥

१ पृषां प्राणिनां १ स्वधया अन्नेन १ मदन्तं मोदमानं सर्वप्राणिनामन्नं स्वयमेव भुञ्जानं १ मिहः
 सेचनसमर्थस्य मेघस्य १ नपातं पातारं रक्षितारम् । अत्र नपाच्छब्दः पातरि वर्तते । 'प्राणो वै
 तनूनपास हि तन्वः पाति' (ऐ. ब्रा. २. ४) इति ब्राह्मणम् । १ सुवृधं प्रवृद्धं १ तमोगां तमः
 अन्धकारं गच्छन्तं १ त्यं १ चित् तं च वृत्रं निजवानेति शेषः । १ वृषप्रभर्मा वर्षणशीलस्य मेघस्य प्रहतां
 १ वज्री वज्रवानिन्द्रः १ वज्रेण स्वकीयेनायुधेन १ दानवस्य वृत्तुजस्य वृत्रस्य १ १ भामम् । अत्र
 क्रोधवाचिभामशब्देन क्रोधादुपपन्नः क्षुण्णासुरो लक्ष्यते । तं क्षुण्णासुरं १ नि १ जघान हतवान् ॥

तयं चिदस्य क्रतुभिर्निषत्तममर्मणो विददिदस्य मर्म ।

यदी सुक्षत्र प्रभृता मदस्य युयुत्सन्तं तमसि हर्म्ये धाः ॥ ५ ॥

त्यम् । चित् । अस्य । क्रतुऽभिः । निऽसत्तम् । अमर्मणः । विदत् । इत् । अस्य । मर्म ।

यत् । ईम् । सुऽक्षत्र । प्रऽभृता । मदस्य । युयुत्सन्तम् । तमसि । हर्म्ये । धाः ॥ ५ ॥

१ अमर्मणः मर्महीनात्मानं मन्यमानस्य १ अस्य वृत्रस्य १ निषत्तं निषण्णं १ त्यं १ चित् त्यत्तदेव ।
 लिङ्गव्यत्ययः १ १ मर्म प्राणस्थानम् । यत्र स्थाने विद्धो ज्ञियते तन्मर्मैत्युच्यते । १ अस्य वृत्रस्य
 १ क्रतुभिः प्रज्ञानैर्हे इन्द्र त्वं १ विददित् अज्ञासीरेव । १ यत् यदा हे १ सुक्षत्र सुबलेन्द्र त्वं १ मदस्य
 मादकस्य सोमस्य १ प्रभृता प्रभृतौ संभरणे सति १ युयुत्सन्तं योद्धुमिच्छन्तम् १ ईम् एनं वृत्रं १ हर्म्ये
 हारके १ तमसि १ धाः न्यदधाः । वृत्र इन्द्रस्य भयात् तमसि प्राविशदित्यर्थः ॥

१. ख-च-ण-प्रवृद्धस्य । २. ख-ज्ञ-र-प्रतिद्वन्द्विरहितः; ग-घ-ज-प-फ-ब-प्रतिवन्धरहितः । ३. ख-
 च-ज्ञ-ण-न-भ-र- 'क्षुण्णः' नास्ति । ४. ग-घ-ज-श- 'वृत्रस्य' नास्ति । ५. ख-च-ज्ञ-ण-त-न-भ-र-
 श-क्षुण्णमसुरम् ।

त्यं चिद्विस्था कल्पयं शयानमसूर्ये तमसि वावृधानम् ।

तं चिन्मन्दानो वृषभः सुतस्योच्चैरिन्द्रो अपगूर्यो जघान ॥ ६ ॥

त्यम् । चित् । इत्था । कल्पयम् । शयानम् । असूर्ये । तमसि । वृवृधानम् ।

तम् । चित् । मन्दानः । वृषभः । सुतस्य । उच्चैः । इन्द्रः । अपगूर्यो । जघान ॥ ६ ॥

‘सुतस्य अभिपुतेन सोमेन’ ‘मन्दानः मोदमानः’ ‘वृषभः कामानां वपिता’ ‘इन्द्रः’ ‘उच्चैः ऊर्ध्वम्’ ‘अपगूर्यं वज्रसुशम्य’ ‘त्यं’ ‘चित् तमेव वृत्रं’ ‘जघान अवधीत् । कीदृशम् ।’ ‘इत्था अनुश्रान्तरिक्षलोके’ ‘कल्पयम् । कत् सुखकरं पयो यस्य तम् ।’ ‘शयानम् आसु शयनं कुर्वन्तम्’ ‘असूर्ये सूर्यरहिते’ ‘तमसि अन्धकारे’ ‘ववृधानं वर्धमानम् ।’ ‘तं’ ‘चित् इति पुनर्वचनं पूरणार्थम् ॥ ॥ ३२ ॥

उद्यदिन्द्रो महते दानवाय वधुर्यमिष्ट सहो अप्रतीतम् ।

यदीं वज्रस्य प्रभृतौ ददाभ विश्वस्य जन्तोर्धमं चकार ॥ ७ ॥

उत् । यत् । इन्द्रः । महते । दानवाय । वधः । यमिष्ट । सहैः । अप्रतीतम् ।

यत् । ईम् । वज्रस्य । प्रभृतौ । ददाभ । विश्वस्य । जन्तोः । अधमम् । चकार ॥ ७ ॥

‘यत् यदा’ ‘इन्द्रो’ ‘महते प्रभृताय’ ‘दानवाय वृत्रासुराय’ ‘सहः शत्रूणामभिविन्त्’ ‘अप्रतीनं केनाप्यप्रतिगतं’ ‘वधः वज्रम्’ ‘उत्’ ‘यमिष्ट उदयच्छत् ।’ ‘यत् यदा’ ‘वज्रस्य’ ‘प्रभृतौ प्रहृती प्रहरणे सति ॥’ ‘ह्रप्रहोमेः’ इति भवम् ॥ ‘ईम् एनं वृत्रं’ ‘ददाभ अहिंसात् तदा’ ‘विश्वस्य सर्वस्य’ ‘जन्तोः प्राणिनः’ ‘अधमं नीचं’ ‘चकार अकरोत् ॥

त्यं चिदर्णं मधुपं शयानमसिन्वं वृत्रं महाददुद्रः ।

अपादमत्रं मेहता वधेन नि दुर्गोण आवृणङ्मुध्रवाचम् ॥ ८ ॥

त्यम् । चित् । अर्णम् । मधुऽपम् । शयानम् । असिन्वम् । वधम् । माहं । आदत् । उग्रः ।

अपादम् । अत्रम् । महता । वधेन । नि । दुर्गोणे । अवृणक् । मुध्रवाचम् ॥ ८ ॥

‘उग्रः उत्तूनीबलः इन्द्रः’ ‘महि महान्ते’ ‘त्यं’ ‘चित् तमेव वृत्रम्’ ‘आदत् आददौ प्रत्य-
ग्रहीत् । कीदृशम् ।’ ‘अर्णं गन्तारं जलं मेवं वावृष्य’ ‘शयानं’ ‘शयनं कुर्वन्तम् ।’ ‘स्थितवन्तमित्यर्थः ।’
‘मधुपं मधुनोऽभसः पातारं’ ‘पालयितारम्’ ‘असिन्वं सपत्नानवक्षेत्तारम्’ ‘अस्यतेरिदं रूपम् ॥’
‘वधं वृण्वन्तं सर्वमप्याच्छादयन्तम् ।’ ‘स इमांल्लोकानवृणोषदिमंल्लोकानवृणोचद्वृत्रस्य वृत्रस्वम्’

१. ख-च-झ-ण-न-भ-र-‘पातारं’ नास्ति । २. ख-च-झ-ण-न-भ-श-सपत्नानां क्षेत्रारम् ; र-
सपत्नानाक्षेत्रारम् ।

(तै. सं. २. ५. २. २) इति हि तैत्तिरीयकम् । तदनन्तरमिन्द्रः 'दुर्योणे संग्रामे 'महता प्रभृतेन 'वधेन वज्रेण 'अपादं पादरहितम् अमत्रम्' अमात्रं परिमाणरहितं 'शुभ्रवाचं हिंसितवाग्निद्वयम् । जम्भाभिभूतमित्यर्थः' । वृत्रं 'नि 'अवृणक् नितरामहिंसीत् । 'तस्माज्जम्भ्यमानादग्नीषोमी निरक्रामतां प्राणापानी वा पुनं तदजहिताम्' (तै. सं. २. ५. २. ४) इति हि तैत्तिरीयकम् ॥

को अस्य शुष्मं तर्विषीं वरात् एको धनां भरते अप्रतीतः ।

इमे चिदस्य ज्रयसो नु देवी इन्द्रस्यौजसो भियसा जिह्वते ॥ ९ ॥

कः । अस्य । शुष्मम् । तर्विषीम् । वरात् । एकः । धनां । भरते । अप्रतिऽइतः ।

इमे इति । चित् । अस्य । ज्रयसः । नु । देवी इति ।

इन्द्रस्य । ओजसः । भियसा । जिह्वते इति ॥ ९ ॥

अस्य इन्द्रस्य संबन्धिनीं 'शुष्मं शोषणीं' 'तर्विषीं बलं' 'कः' 'वराते निवारयेत् ॥ शुष्मशब्दस्य क्लिष्टविशेषणत्वेऽपि नियतलिङ्गत्वात् पुँलिङ्गत्वमेव ॥ 'अप्रतीतः' केनाप्यप्रतिगत इन्द्रः 'एकः' असहाय एव 'धना' धनानि शत्रूणां वसूनि 'भरते' विभक्तिं हरते वा । 'देवी' देव्यौ द्योतमाने 'इमे' 'चित्' एव' द्यावापृथिव्यौ 'ज्रयसः' वेगवतः 'अस्य' 'इन्द्रस्य संबन्धिनः' 'ओजसः' बलादुद्भूतेन 'भियसा' भयेन 'नु' क्षिप्रं 'जिह्वते' गच्छतः । चलत इत्यर्थः ॥

न्यस्मै देवी स्वधितिर्जिहीतु इन्द्राय गातुरुक्षतीव येमे ।

सं यदोजो युवते विश्वमाभिरनु स्वधात्रे क्षितयो नमन्त ॥ १० ॥

नि । अस्मै । देवी । स्वधितिः । जिहीते । इन्द्राय । गातुः । उक्षतीऽइव । येमे ।

सम् । यत् । ओजः । युवते । विश्वम् । आभिः । अनु । स्वधात्रे । क्षितयः । नमन्त ॥ १० ॥

'स्वधितिः' स्वधृतिः स्वेन धृता 'देवी' द्योतमाना द्यौः 'अस्मै' इन्द्राय 'नि' 'जिहीते' नीचत्वेन याति । 'गातुः' भूमिः 'उक्षतीव' कामयमाना योषिदिव 'इन्द्राय' 'येमे' आत्मानं नियच्छति । यथेष्टमात्मानं विनियोक्तुं योयथा भवतीत्यर्थः । 'यत्' यदेन्द्रः 'विश्वं' समस्तम् 'ओजः' बलम् 'आभिः' प्रजाभिः 'यसं' 'युवते' संयोजयति । इन्द्रः स्वकीयं बलं सर्वान् प्रजासु निहितवानित्यर्थः । 'अनु' आनुकूल्येन वर्तमानाः 'क्षितयः' मनुष्याः । क्षितय इति मनुष्यनामैतत् । 'स्वधात्रे' बलवते इन्द्राय 'नमन्त' संनमन्ति प्रह्वीभवन्ति ॥

१. ग-च-ज-त-प-फ-ब-अत्रम् । २. ख-च-क्ष-ण-भ-र-जम्भ्याभिभूत* । ३. क्ष-र-तदजिह्वताम् ; त-तदुजिह्वताम् । ४. ख-च-ण-भ-शोषणम् ; न-शोषिणीम् ; भ-शोषणाम् । ५. ग-च-ज-त-प-फ-ब-र-इमे ; वा-एते एव । ६. ख-च-ण-नियोक्तुम् ; क्ष-न-भ-र-वियोक्तुम् । ७. ख-च-क्ष-ण-भ-र-स्वधात्रे स्वधात्रेण । ८. न-पुस्तकेऽस्थानन्तरमेवं पाठो दृश्यते- एकत्रिकनाम्न्येकाहे निष्ठे वत्यशस्त्रे एकं नु तेति सूक्तमुखीया । सूत्रतं च-एकस्य चिन्मे विभ्वस्वो न एकं नु त्वा सत्पति पाञ्चजन्यमिति ।

एकं नु त्वा सर्पतिं पाञ्चजन्यं जातं शृणोमि यशसं जनेषु ।

तं मे जगृभ्र आशसो नविष्टं दोषा वस्तोर्हवमानास इन्द्रम् ॥ ११ ॥

एकम् । नु । त्वा । सत्सर्पतिम् । पाञ्चजन्यम् । जातम् । शृणोमि । यशसम् । जनेषु ।

तम् । मे । जगृभ्रे । आशसः । नविष्टम् । दोषा । वस्तोः । हवमानासः । इन्द्रम् ॥ ११ ॥

हे इन्द्र ^१त्वा त्वाम् ^२एकं ^३युक्तमेव ^४जनेषु सर्वेषु मनुष्येषु मध्येऽहं मन्त्रद्रष्टा ^५शृणोमि कश्चिसुर्येभ्यः । कीदृशम् । ^६सर्पतिं सतो पालकं ^७पाञ्चजन्यं पञ्चजनेभ्यो मनुष्येभ्यो हितं ^८जातम् उत्पन्नं ^९यशसं यशोयुक्तम् । ^{१०}दोषा क्षपायां ^{११}वस्तोः वासरे च ^{१२}हवमानासः स्तुवन्तः ^{१३}आशसः कामानां शंसमानाः ^{१४}मे मदीयाः प्रजाः ^{१५}नविष्टम् अतिशयेन स्तुत्यं ^{१६}तम् ^{१७}इन्द्रं ^{१८}जगृभ्रे गृह्णन्तु स्वीकुर्वन्तु ॥

एवा हि त्वामृतुथा यातयन्तं मघा विप्रेभ्यो ददतं शृणोमि ।

किं ते ब्रह्माणो गृहते सखायो ये त्वाया निदधुः काममिन्द्र ॥ १२ ॥

एव । हि । त्वाम् । ऋतुऽथा । यातयन्तम् । मघा । विप्रेभ्यः । ददतम् । शृणोमि ।

किम् । ते । ब्रह्माणः । गृहते । सखायः । ये । त्वाऽया । निऽदधुः । कामम् । इन्द्र ॥ १२ ॥

एव एवमुक्तप्रकारेण ^१हि ^२ऋतुथा कालेकाले ^३यातयन्तं जन्तु प्रेरयन्तं हे इन्द्र ^४त्वां ^५विप्रेभ्यः स्तोतृभ्यः ^६मघा मघानि धनानि ^७गृहते यच्छन्ते ^८शृणोमि निशामयामि । एतन्मृषैव प्रतिभाति । हे ^९इन्द्र ^{१०}त्वाया त्वयि ^{११}ये स्तोतारः ^{१२}कामं स्वकीयाभिलाषं ^{१३}निदधुः न्यक्षिपन् ^{१४}ब्रह्माणः गृहन्तः ^{१५}ते त्वदीयाः ^{१६}सखायः स्तोतारः ^{१७}किं ^{१८}गृहते स्वतः किं गृह्णते । ऋषिः स्वकीयाभिलाषप्राप्तिलिम्ब्यनादेवमुक्तवानित्यर्थः ॥ ॥ ३३ ॥ ॥ २ ॥

वेदार्थस्य^१ प्रकाशेन तमो हादं निवारयन् ।

पुमर्थाश्चतुरो देवाद्विष्णोर्धर्महेश्वरः^२ ॥

इति श्रीमद्राजिजराजपरमेश्वरवैदिकसारांशप्रवर्तकश्रीवैतलुक्शुपालसाम्नाऽयचुरंधरेण

सायणनाम्नयेन विरचिते माध्वीये वेदार्थप्रकाशे ऋक्संहिताभाष्ये

चतुर्थाष्टके प्रथमोऽध्यायः समाप्तः ॥

१ श-‘मु’ नास्ति । २. ख-च-ण-म-प्रजानाः; क्ष-र-प्रजनाः; न-जनाः । ३. ख-च-क्ष-ण-त-न-भ-र-श-त्वा त्वाम् । ४. ख-ग-घ-च-ज-ण-प-फ-च-‘वेदार्थस्य ... ‘महेश्वरः’ नास्ति ।

॥ श्रीगणेशाय नमः ॥

यस्य निःश्वसितं वेदा यो वेदेभ्योऽखिलं जगत् ।

निर्ममे तमहं वन्दे विद्यातीर्थमहेश्वरम् ॥

चतुर्थे प्रथमाध्यायं व्याख्याय व्याकृतिक्षमः ।

सुधीः श्रीसायणाचार्यो द्वितीयं व्याचिकीर्षति ॥

तत्रात्रेः पञ्चमे मण्डले तृतीयेऽनुवाके द्वादश सूक्तानि । तत्र 'महि महे' इति दशचं प्रथमं सूक्तम् । प्रजापतिपुत्रः संवरणाख्यः^१ ऋषिः । त्रिष्टुप् छन्दः । इन्द्रो देवता । तथा चातुक्तान्तं—
'महि दत्त प्राजापत्यः संवरणः' । विनियोगो लैङ्गिकः ॥

महिं मुहे तवसे दीध्ये नृनिन्द्रायित्था तवसे अतव्यान् ।

यो अस्मै सुमतिं वाजसातौ स्तुतो जने समर्थश्चिकेत ॥ १ ॥

महिं । मुहे । तवसे । दीध्ये । नृन् । इन्द्राय । इत्था । तवसे । अतव्यान् ।

यः । अस्मै । सुऽमतिम् । वाजसातौ । स्तुतः । जने । सऽमर्थः । चिकेत ॥ १ ॥

अहं संवरणः^१ अतव्यान् अत्यन्तमिव दुर्बलः सन्^२ महिं महत् प्रभूतं स्तोत्रं^३ महिं महत्^४ तवसे बलवते^५ इन्द्राय^६ इत्थं वक्ष्यमाणप्रकारेण^७ वीध्ये दीपयामि प्रकाशयामि । किमर्थम् ।^८ नृन् । षष्ठ्यर्थे द्वितीया । मनुष्याणामस्मदीयानां^९ तवसे बलाय । यद्वा । नृनस्मद्विरोधिनामभिभवायेति शेषः । तदर्थं तवसेऽस्मद्बलाय ।^{१०} यः^{११} इन्द्रः^{१२} अस्मै^{१३} जने जनाय संवरणाय^{१४} वाजसातौ संग्रामे वाजस्य अन्नस्य वा लाभे निमित्ते सति^{१५} स्तुतः सन्^{१६} सुमतिं^{१७} समर्थः मर्थैः स्तोतुभिः सहितो यद्वा सह त्रियमाणैर्युध्यमानैर्मरुदादिभिरथवा समरार्हः^{१८} चिकेत जानाति ॥

स त्वं न इन्द्र धियसानो अकैर्हरीणां वृषन्योक्त्रमश्रेः ।

या इत्था मघवन्ननु जोषं वक्षो अभि प्रार्थः संक्षि जनान् ॥ २ ॥

सः । त्वम् । नः । इन्द्र । धियसानः । अकैः । हरीणाम् । वृषन् । योक्त्रम् । अश्रेः ।

याः । इत्था । मघऽवन् । अनु । जोषम् । वक्षः । अभि । प्र । अर्थः । संक्षि । जनान् ॥ २ ॥

हे^१ वृषन् वर्षक^२ इन्द्र^३ वसः प्रसिद्धः^४ त्वं^५ नः अस्मान्^६ धियसानः ध्यायन्^७ अकैः अर्चन-साधनैः स्तोत्रैर्निमित्तभूतैः^८ हरीणां रथे नियोज्यानामश्वानां^९ योक्त्रं नियोजनरज्जुम्^{१०} अश्रेः आश्रयसि ।^{११} याः ॥ लिङ्गव्यत्ययः ॥ यानकां हे^{१२} मघवन्^{१३} इत्था इत्थं^{१४} जोषं प्रीतिम्^{१५} अनु^{१६} वक्षः अवहः तैर्निमित्तैर्योक्त्रमश्रेरिति । तथा कृत्वा^{१७} अर्थः अस्मदरीन्^{१८} जनान्^{१९} अभि अभिसुख्येन^{२०} प्र प्रकृष्टे^{२१} वसंक्षि पराभव ॥

१. ग-घ-ज-प-फ-ब-संवरणः । २. ख-च-ण-न-भ-सः ।

कृ. २-१०३

न ते तं इन्द्राभ्यर्चस्मदृष्वार्युक्तासो अब्रह्मता यदसन् ।

तिष्ठ रथमधि तं वज्रहस्ता रश्मि देव यमसे स्वश्वः ॥ ३ ॥

न । ते । ते । इन्द्र । अभि । अस्मत् । ऋष्व । अर्युक्तासः । अब्रह्मता । यत् । असन् ।

तिष्ठ । रथम् । अधि । तम् । वज्रहस्त । आ । रश्मिम् । देव । यमसे । सुअश्वः ॥ ३ ॥

हे ऋष्व गहनं इन्द्रं यत् ये अस्मत् अस्मत्तः स्वद्रक्तेभ्योऽन्ये अर्युक्तासः त्वया असंयुक्ताः^१ असन् आसन् अभवन् अब्रह्मता । ब्रह्म परिब्रूवं कर्म । तद्रहितत्वात् षते नराः षते स्वदीयाः षन भवन्ति । अतः अस्मद्यज्ञम्^२ अभि आगन्तुं षतं प्रसिद्धं रथमधि तिष्ठ । हे वज्रहस्त इन्द्र देव स्वश्वः त्वं चं रथमारोहं रश्मिं प्रग्रहम्^३ आ यमसे नियमवसि तमधि तिष्ठ ॥

पुरु यत्तं इन्द्र सन्त्युक्ता गर्वे चूर्ध्वोर्वरासु युध्यन् ।

तत्तक्षे सूर्याय चिदोकेसि स्वे वृषा समत्सु दासस्य नाम चित् ॥ ४ ॥

पुरु । यत् । ते । इन्द्र । सन्ति । उक्ता । गर्वे । चूर्ध्व । उर्वरासु । युध्यन् ।

तत्तक्षे । सूर्याय । चित् । ओकेसि । स्वे । वृषा । समत्सु । दासस्य । नाम । चित् ॥ ४ ॥

हे इन्द्र षते तव यत् यदा स्वभूतानि पुरु पुरुणि बहूनि । उक्ता उक्तानि शास्त्राणि सन्ति तदा^४ उर्वरासु सस्योपेतासु भूमिषु निमित्तभूतासु गवे वृष्टयुक्ताय युध्यन् जलप्रतिबन्धकात् संहरन् चूर्ध्वं करोषि भेदनम् । कुत्रेति । सूर्याय सूर्यस्य स्वे स्वकीये ओकेसि स्थाने । वृषा वर्षिता सन् तत्तक्षे संपादयसि । समत्सु संग्रामेषु दासस्य वृष्टिप्रतिबन्धकर्तुरेतन्नासकस्य असुरस्य नाम चित् नामापि तत्तक्षे नाशयसीत्यर्थः^५ ॥

वयं ते तं इन्द्र ये च नरः शर्धो जज्ञाना याताश्च रथाः ।

आस्माञ्जगम्यादहिशुष्म सत्वा भगो न हव्यः प्रभृथेषु चारुः ॥ ५ ॥

वयम् । ते । ते । इन्द्र । ये । च । नरः । शर्धः । जज्ञानाः । याताः । च । रथाः ।

आ । अस्मान् । जगम्यात् । अहिशुष्म । सत्वा । भगः । न । हव्यः । प्रभृथेषु । चारुः ॥ ५ ॥

हे इन्द्र वये च नरः कर्मणां नेतार ऋत्विज्यजमाना वयं स्मः षते वयं षते स्वदीयाः । कीदृशा वयम् । शर्धः बलं जज्ञानाः उत्पादयन्तः स्तुतिभिः याताश्च होतुं त्वां प्रासाश्च रथाः

१. ख-क्ष-त-न-भ-र-श-हे इन्द्र । २. श-यत् । सुपो लोपः । ३. ख-च-ण- अयुक्ताः । ४. ख-च-श-ण-त-भ-र-यथज्ञम् ; न-यज्ञम् । ५. ख-च-श-ण-न-भ-र-श- तदा नास्ति । ६. ख-च-श-ण-भ-वयसीत्यर्थः ; न-र-वशयसीत्यर्थः ; श-नाशयतीत्यर्थः ।

रंहणशीलाश्च । किंच हे । अहिशुष्म । अहिरयनात् । सर्वतो व्यासबलेन्द्र त्वदनुग्रहात् । हव्यः स्तुत्यः
प्रतिभवेराह्वातव्यो वा । चारुः संगन्ता । सत्वा मृत्यादिः । प्रभृतेषु संग्रामेषु यज्ञेषु वा । अस्मान् । अ
वजगम्यात् आगच्छेत् । भगो न भग इव हव्यश्चारुः । भगदेवो यथास्मत्सहाय आगच्छति तथा
मृत्यादिरागच्छेदित्यर्थः ॥ १ ॥

पृष्टक्षेप्यमिन्द्र त्वे होजो नृम्णानि च नृतमानो अमर्तः ।

स न एनी वसवानो रयि दाः प्रार्यः स्तुषे तुविमघस्य दानम् ॥ ६ ॥

पृष्टक्षेप्यम् । इन्द्र । त्वे इति । हि । ओजः । नृम्णानि । च । नृतमानः । अमर्तः ।

सः । नः । एनीम् । वसवानः । रयिम् । दाः । प्र । अर्यः । स्तुषे । तुविमघस्य । दानम् ॥ ६ ॥

हे इन्द्र । पृष्टक्षेप्यं संपर्काहं पूज्यं वा । ओजः बलं । त्वे । हि । त्वयि खलु । त्वदधीनमित्यर्थः ।
नृतमानः नृत्यन् । अमर्तः अमरणधर्मा । सः । त्वं । वसवानः आच्छादयन् स्वतेजसा जगत्
नृम्णानि नृमणानि द्रविणानि । वक्ष्यमाणरस्यपेक्षया चशब्दः । एनीम् एतवर्णां श्वेतवर्णां रयि
धनं । दाः देहि । अहं च । अर्यः ईश्वरस्य । तुविमघस्य प्रभृतधनस्य च । दानं । प्र । स्तुषे स्तोमि ॥

एवा न इन्द्रोतिभिर्वव पाहि गृणतः शूर कारून् ।

उत त्वचं ददतो वाजसातौ पिप्रीहि मध्वः सुषुतस्य चारोः ॥ ७ ॥

एव । नः । इन्द्र । उतिऽभिः । अ । पाहि । गृणतः । शूर । कारून् ।

उत । त्वचम् । ददतः । वाजसातौ । पिप्रीहि । मध्वः । सुऽसुतस्य । चारोः ॥ ७ ॥

हे शूर । इन्द्र । एव एव । नः । अस्मान् । गृणतः स्तुवतः । कारून् कर्तुं नृत्विजः । उतिभिः रक्षणैः
अव । पालय । उत अपि च । वाजसातौ संग्रामे । त्वचम् आच्छादकं रूपं । ददतः प्रयच्छतः
सुषुतस्य सुषुभिषुतस्य । चारोः मनोहरस्य । मध्वः सोमस्य । पिप्रीहि प्रीणयात्मानम् । द्वितीयार्थे
षष्ठी । उक्तलक्षणं । सोमं पिबेत्यर्थः । अथवा तृतीयार्थे षष्ठी । उक्तलक्षणेन सोमपानेन प्रीणय ॥

उत त्वे मा पौरुकुत्स्यस्य सुरेखसदस्योर्हिरिणिनो रराणाः ।

वहन्तु मा दश श्वेतासो अस्य गैरिक्षितस्य क्रतुभिर्नु सथ्रे ॥ ८ ॥

उत । त्वे । मा । पौरुकुत्स्यस्य । सुरेः । त्रसदस्योः । हिरिणिनः । रराणाः ।

वहन्तु । मा । दश । श्वेतासः । अस्य । गैरिक्षितस्य । क्रतुभिः । नु । सथ्रे ॥ ८ ॥

१. ख-च-क्ष-ण-न-भ-गन्ता; ग-घ-ज-संगतो; र-श-संगता । २. ग-घ-ज-प-फ-व-अव पाहि ।

३. ख-च-क्ष-ण-भ-र-सूक्त ।

त्रसदस्युश्च विदयो ध्वन्यश्चेति त्रयो नृपाः । अश्वान्धनानि गाश्चादुर्कपये तद्वदस्युचिः ॥ १३८
अपि च १त्ये ते १मा । चतुर्थ्यर्थे द्वितीया । मल्लमित्यर्थः । १रराणाः ॥ रातेर्दानार्थस्य कर्मणि लिटः
कानक्षि रूपम् ॥ दत्ता इत्यर्थः । १पौरुस्त्वस्यस्य पुरुकुत्सापत्यस्य १सुरेः प्रेरकस्य १हिरगिनः हिरण्य-
वतः १अस्य १त्रसदस्योः पुतन्नामकस्यः राजपैः १नैरिक्षितस्य गिरिक्षितगोत्रोत्पन्नस्य १इयेतासः शुभ्र-
वर्णाः १दश अश्वाः १मा मां १वहन्तु प्रापयन्तु । अहं च १क्रतुभिः कर्मभी रथनियोजनादिभिर्यज्ञा-
दिभिर्वा १तु क्षिप्रं १सन्ने गच्छेयम् ॥

उत त्ये मां मारुताश्चस्य शोणाः क्रत्वाऽमघासो विदथस्य रातौ ।

सहस्रा मे च्यवतानो ददान आनुकम्यो वपुषे नार्चत् ॥ ९ ॥

उत । त्ये । मा । मारुतऽअश्वस्य । शोणाः । क्रत्वाऽमघासः । विदथस्य । रातौ ।

सहस्रा । मे । च्यवतानः । ददानः । आनुकम् । अर्यः । वपुषे । न । आर्चत् ॥ ९ ॥

१उत अपि च १त्ये तेऽश्वा वक्ष्यमाणाः १मारुताश्चस्य । मरुत्सदृशवेगाश्चवान्मारुताश्चः । तदप-
स्यस्य १विदथस्य १पुतन्नामकस्य १राजः १शोणाः शोणवर्णाः १क्रत्वाऽमघासः क्रतुना कर्मणा शीघ्रगम-
नाविलक्षणेन माहनीया अश्वाः १रातौ १दाने विनियुक्ता मां वहन्तीति शेषः । किंच १सहस्रा सहस्राणि
अपरिमितानि धनानि १अर्यः पूज्यस्य १मे । चतुर्थ्यर्थे षष्ठी । पूज्याय मह्यं १च्यवतानः च्यावयन्
१ददानः प्रयच्छन् सः १आनुकम् आभरणं च १वपुषे १स्वशरीरालंकाराय १आर्चत् प्रायच्छत् ।
१न इति चार्थे ॥

उत त्ये मां ध्वन्यस्य जुष्टा लक्ष्मण्यस्य सुरुचो यतानाः ।

महा रायः संवरणस्य ऋषेर्व्रजं न गावः प्रयता अपि गमन् ॥ १० ॥

उत । त्ये । मा । ध्वन्यस्य । जुष्टाः । लक्ष्मण्यस्य । सुरुचः । यतानाः ।

महा । रायः । समुऽवरणस्य । ऋषेः । व्रजम् । न । गावः । प्रयताः । अपि । गमन् ॥ १० ॥

१उत अपि च १त्ये ते वक्ष्यमाणाः रायः १ध्वन्यस्य ध्वन्यनामकस्य १लक्ष्मण्यस्य लक्ष्मण-
पुत्रस्य राज्ञः संघन्धिर्नोऽश्वाः १जुष्टाः मां प्राप्ताः १सुरुचः शोभनवीर्यतयः १यतानाः बह-
नार्यं यतमानाः । १रायः १महा महत्त्वेन युक्ता रायः १प्रयताः दत्ताः सत्यः १संवरणस्य १ऋषेः
१अपि १गमन् अपिगताः प्राप्ताः । मद्गृहमिति शेषः । १व्रजं १न १गावः गोष्ठे गाव इव । यद्वा नेति
चार्थे । गावश्च मम व्रजमपि गमन् । अत्रैन्द्रे सुक्ते 'प्रायेणेन्द्रं मरुतो राज्ञां च दानस्तुतयः' (अनु.
२. २२) इत्युक्त्वाद्वाज्ञां दानस्तुतिरविरुद्धा ॥ ॥ २ ॥

१. त- 'विदथस्यैतन्नामकस्य' नास्ति । २. ग-घ-ज-त-प-फ-ब-श-अश्वाः विदथस्य वेदनसाधनस्य ।
३. ख-च-क्ष-ण-न-भ-र- 'रातौ' नास्ति । ४. ग-घ-ज-प-फ-ब-आभूषे । ५. ग-घ-ज-मा । ६.
ख-ग-घ-च-ज-ण-प-फ-ब-श-वहमानाः । ७. ग-घ-ज-प-फ-ब-रायो धनानि ।

‘अजातशत्रुम्’ इति नवर्चं द्वितीयं सूक्तं प्राजापत्यस्य संवरणस्याधैन्द्रम् । नवमी त्रिष्टुप शिष्टास्त्रिष्टुपन्तपरिभाषया जगत्स्यः । ‘अजातशत्रुं नव त्रिष्टुपन्तम्’ इत्यनुक्रमणिका । विनियोगो लैङ्गिकः ॥

अजातशत्रुमजरा खर्वत्यनु स्वधामिता दस्मसीयते ।

सुनोतेन पचत ब्रह्मवाहसे पुरुष्टुताय प्रतरं दधातन ॥ १ ॥

अजातशत्रुम् । अजरा । स्वऽवती । अनु । स्वधा । अमिता । दस्मम् । ईयते ।

सुनोतेन । पचत । ब्रह्मवाहसे । पुरुष्टुताय । प्रस्तरम् । दधातन ॥ १ ॥

वअजातशत्रुम् । अनुस्पन्नाः शातयितारो यस्य तम् । वदस्मं शत्रूणां सुपक्षपथितारम् वअजरा अक्षीणा वस्वर्वती स्वरणवती वअमिता अपरिमिता वस्वधा अन्नं हविः वअनु ईयते अनुप्राप्नोति । तदर्थं हे ऋत्विजः वसुनोतेन अभिवृणुत । वपचत पुरोडाशादिकम् । कस्मै । ब्रह्मवाहसे ब्रह्मणः परिवृढस्य स्तोत्रस्य वाहकाय वपुरुष्टुताय बहुभिः स्तुतायेन्द्राय । वप्रतरं प्रकृष्टतरं वदधातन धारयत स्वस्वोचितकर्म ॥

आ यः सोमेन जठरमपिप्रतामन्दत मघवा मध्वो अन्धसः ।

यदी मृगाय हन्तवे महावधः सहस्रभृष्टिमुशनां वधं यमत् ॥ २ ॥

आ । यः । सोमेन । जठरम् । अपिप्रत । अमन्दत । मघवा । मध्वः । अन्धसः ।

यत् । ईम् । मृगाय । हन्तवे । महावधः । सहस्रभृष्टिम् । उशना । वधम् । यमत् ॥ २ ॥

यः वमघवा वसोमेन वजठरं स्वकीयम् वआ सर्वतः वअपिप्रत अपूरयत् वमध्वः मधुररसस्य^१ वअन्धसः सोमस्य^२ पानेन वअमन्दत अतृप्यत् । वयत् यदा वईम् अयं वमृगाय एतन्नामकाय असुराय^३ वहन्तवे तं हन्तुं वमहावधः महावज्रः वसहस्रभृष्टिः अपरिमिततेजाः वउशना कामयमानः शत्रुं यद्गोशनना सह ववधं वज्रं वयमत् उदयच्छत् तदापिप्रत अमन्दत च ॥

यो अस्मै घ्नंस उत वा य ऊर्ध्वनि सोमै सुनोति भवति द्युमाँ अहं ।

अपाप शक्रस्ततनुष्टिभूहति तनूशुभ्रं मघवा यः कवासुखः ॥ ३ ॥

यः । अस्मै । घ्नंस । उत । वा । यः । ऊर्ध्वनि । सोमम् । सुनोति । भवति । द्युमान् । अहं ।

अपऽअप । शक्रः । ततनुष्टिम् । ऊहति । तनूशुभ्रम् । मघवा । यः । कवऽसुखः ॥ ३ ॥

ययः यजमानः यस्मै इन्द्राय प्रसे । अहर्नामैतत् । गृह्णन्तेऽस्मिन् रसा इति प्रसः । तस्मिन् ।
 उत वा अथवा ययः यजमानः ऊर्ध्वनि । उद्धतरं भवत्युद्धमिति कोषो रात्रिः । स्नेहप्रदान-
 रसाभ्यामुषति रात्रौ च समत्वाद्वात्रिरप्युध उच्यते । अहनि रात्रौ च यस्मिन् सुनोति सः भवति
 युमान् दीप्तिमान् । अह इति विनिग्रहाधीयः । किंच शक्रः शक्तोऽयमिन्द्रः तत्तनुष्टिम् । तत्
 धर्मसंवर्तिं नुदति वष्टि कामयते कामानिति तत्तनुष्टिः । तं तन्नुष्टुभम् । तनूः शुभ्रा शोभनीया अलं-
 कारादिभिः यस्य तम् । तादृशं स्वपोषकम् अयज्वानम् अप ऊहति । अपरोऽपशब्दः पूरणः । मधवा
 धनवान् ययः च कवाससः कुस्मितपुरुषसहायस्त्वमपोहतीति ॥

यस्यावधीत्पितरं यस्य मातरं यस्य शुक्रो आतरं नात ईषते ।

वेतीद्वस्य प्रयता यतंकरो न किल्बिषादीषते वर्ख आकुरः ॥ ४ ॥

यस्य । अवधीत् । पितरम् । यस्य । मातरम् । यस्य । शक्रः । आतरम् । न । अतः । ईषते ।

वेति । इत् । ऊँ इति । अस्य । प्रयता । यतम् आकुरः ।

न । किल्बिषात् । ईषते । वर्खः । आकुरः ॥ ४ ॥

यशक्रः शक्तोऽयं यस्य अयज्वनः यपितरं यवधीत् हतवान् । यस्य च मातरम् अवधीत् ।
 यस्य च आतरं अतः अस्मादयज्वनः सकाशात् न ईषते । न विभेति न गच्छति वा ।
 किंतु अस्य प्रयता प्रदत्तानि हवींषि वेतीदु कामयत एव । अयज्वानं शिक्षयित्वा नियोजय-
 तीत्यर्थः । यतंकरो यमनकर्ता वस्वः तसुनः धनस्य आकरः आभिमुख्यकर्ता यः किल्बिषान्
 पित्रादिवधयुक्तात् न ईषते न चळति न विभेति वा । इन्द्रस्य अस्मोतृणां हतिः 'इन्द्रो यतीन्
 सालावृकेभ्यः प्रायच्छत् अन्तरिक्षे पीलोमान् पृथिव्यां कालकाञ्चनामरुन्मुखान्त्यन् सालावृकेभ्यः
 प्रायच्छम्' इत्यादिश्रुतिषु प्रसिद्धा ॥

न पृश्नभिर्दृशभिर्विषयारभं नासुन्वता सचते पुष्यता चन ।

जिनाति वेदमुया हन्ति वा धुनिरा देव्युं भजति गोमति व्रजे ॥ ५ ॥

न । पृश्नभिः । दृशभिः । वष्टि । आडरभम् । न । असुन्वता । सचते । पुष्यता । चन ।

जिनाति । वा । इत् । अमुया । हन्ति । वा । धुनिः । आ । देव्युम् । भजति । गोमति । व्रजे ॥ ५ ॥

१. ख-च-क्ष-ण-न-भ-अलंकरणादिभिः; ग-घ-ज-अलंकाराः । २. ख-च-क्ष-ण-त-न-भ-र-यज्वानम् ।
 ३. ख-च-ण-भ-आपोहति; ग-घ-ज-प-फ-ब-अपो अपोहति । ४. ख-च-क्ष-ण-न-भ-र-धनवान्
 नास्ति । ५. अ-त-र-यज्वनः । ६. ख-अ-नेच्छति । ७. ग-घ-ज-श-दत्तानि । ८. त-यतंकरो
 यमनकर्ता । ९. ख-च-क्ष-ण-त-न-भ-र-पित्रादिवधयुक्तात्; ग-घ-ज-प-फ-ब-पित्रादिवत्; श-पित्रादिना
 वधयुक्तात् । १०. ख-च-क्ष-ण-न-भ-स्तोतृणाम् ।

अयमिन्द्रः पञ्चभिर्दशभिः वा सहायैः पञ्चभिरभ्य आरम्भं शत्रुहृन्नायालम्बनं न वदति साहाय्यं नापेक्षत इत्यर्थः । यद्वा । अमुमिन्द्रं पञ्चभिर्दशभिर्वा यज्ञादन्यैरुपायैः आरम्भम् आरब्धुमुद्योगं कर्तुं न वदति न कामयते । असुन्वता अभिपवमकुर्वता सह पुण्यता चन बन्धवादीनोपपत्तापि न वसचते न संगच्छते । असुन्वन्तम् अभिपवमकुर्वाणम् अयष्टारम् अपुण्यन्तं च न प्राप्नोतीत्यर्थः । न केवलमप्राप्तिमात्रं किन्तु विजनाति वा । वाशब्दश्चार्थः । जिनाति च । बाधते । इत् इति पूरणः । वह्निं वा असुया असुयष्टारं पुनिः कम्पकः शत्रूणाम् । देवयुं देवमिन्द्रं कामयमानं यजमानं गोमति वज्रे वा भजति योजयतीत्यर्थः ॥ ३ ॥

वित्त्वक्ष्णः समृतौ चक्रमासुजोऽसुन्वतो विषुणः सुन्वतो वृधः ।

इन्द्रो विश्वस्य दमिता विभीषणो यथावशं नयति दासमार्यैः ॥ ६ ॥

विद्वत्क्ष्णः । समऽकृतौ । चक्रमऽआसृजः । असुन्वतः । विषुणः । सुन्वतः । वृधः ।

इन्द्रः । विश्वस्य । दमिता । विभीषणः । यथाऽवशम् । नयति । दासम् । आर्यैः ॥ ६ ॥

पुणरजति संग्रामे वित्त्वक्ष्णः विशेषेण तनूकतां शत्रूणां तदर्थं चक्रमासृजः रथचक्रस्या-
सृजयिता असुन्वतः अयजमानस्य विषुणः पराङ्मुखः सुन्वतः यजमानस्य वृधः वर्धयिता
इन्द्रः विश्वस्य दमिता शिक्षयिता विभीषणः भयजनकः आर्यैः स्वामी यथावशं यथेच्छं
दासं दासकर्मणं जनं नयति स्ववशम् ॥

समी पुणेरजति भोजनं मुषे वि दाशुषे भजति सुनरं वसु ।

दुर्गे चन ध्रियते विश्व आ पुरु जनो यो अस्य तविषीमचुकुधत् ॥ ७ ॥

सम् । ईम् । पुणेः । अजति । भोजनम् । मुषे । वि । दाशुषे । भजति । सुनरम् । वसु ।

दुःसो । चन । ध्रियते । विश्वः । आ । पुरु । जनः । यः । अस्य । तविषीम् । अचुकुधत् ॥ ७ ॥

इहम् अयमिन्द्रः पुणेः वणिज इव लुब्धकस्यादातुः भोजनं धनमन्नं वा मुषे चोरयितुं
सम् अजति सम्यक् गच्छति । गत्वा चादाय दाशुषे हविर्दाने यजमानाय वि भजति
सुनरं शोभनमनुष्यं वसु धनम् । अयष्टुर्धनमाकृष्य यष्टुं प्रयच्छतीत्यर्थः । न केवलं वणिग्धन-
प्रदानमात्रं किन्तु पुरु पुरुणि दुर्गे चन दुःखेन गन्तव्ये आपद्यति विश्वः सर्वोऽपि दातृजनः आ
ध्रियते आस्थाप्यते । यः यजनः अस्य इन्द्रस्य तविषीं बलम् अचुकुधत् विहिताकरणादिना
तस्य पुणेरजतीति पूर्वशेषः । यद्वा । योऽस्य तविषीमचुकुधत् स सर्वोऽपि जनो दुर्गे चनाध्रियत
इन्द्रेण ॥ चनेत्येकपदमभ्येतुसंप्रदायप्राप्तम् ॥

१. ख-च-ज्ञ-ण-न-भ-र-‘जनं’ नास्ति । २. ख-च-ज्ञ-ण-न-भ-र-वणिजमिव । ३. ख-च-ण-
वणिक्प्रदानम् । ४. ख-च-ज्ञ-ण-न-भ-चन दुःखेन; र-च दुःखेन न । ५. ज्ञ-न-भ-र-‘जनः’ नास्ति ।

सं यज्जनौ सुधनौ विश्वशर्षसाववेदिन्द्रौ मधवा गोषु शुश्रिषु ।

युजं ह्यन्यमकृतं प्रवेपन्युदौ गव्यं सृजते सत्त्वभिर्धुनिः ॥ ८ ॥

सम् । यत् । जनौ । सुधनौ । विश्वशर्षसौ । अवैत् । इन्द्रः । मधवा । गोषु । शुश्रिषु ।

युजम् । हि । अन्यम् । अकृतं । प्रवेपनी । उत् । ईम् । गव्यम् । सृजते । सत्त्वभिः । धुनिः ॥ ८ ॥

वसम् । अवेत् । संजानाति । यत् । यदा । जनौ । परस्परप्रतिद्वन्द्विनौ । सुधनौ । शोभनधनौ । विश्वशर्षसौ । व्यासबलौ बह्वसाहौ वा । मधवा । धनवान् । इन्द्रः । गोषु । शुश्रिषु । शोभनासु गोषु निमित्तभूतासु । अन्यं । यथारं । युजं । सहायम् । अकृतं । कृतवान् । प्रवेपनी । शत्रूणां । प्रवेपनवान् । ईम् । अम्मै । गव्यं । गोसमूहम् । उत् । सृजते । सत्त्वभिः । मरुद्भिः । सह । धुनिः । मेघानां । कम्पयिता । इन्द्रो । यजमानम् । अयजमानं वा यं जानाति । गोनिमित्तं । ज्ञात्वा । यजने । गोसमूहं । प्रयच्छतीत्यर्थः ॥

सहस्रसामाग्निवेशि गृणीषे शत्रिमम उपमां केतुमर्थः ।

तस्मा आपः संयतः पीपयन्त तस्मिन्क्षत्रममवस्वेषमस्तु ॥ ९ ॥

सहस्रसाम् । आग्निवेशिम् । गृणीषे । शत्रिम् । अग्ने । उपसामम् । केतुम् । अर्थः ।

तस्मै । आपः । समुपयतः । पीपयन्त । तस्मिन् । क्षत्रम् । अमवस्तु । त्वेषम् । अस्तु ॥ ९ ॥

अग्निवेशिसुतं शत्रिमसंख्यातधनप्रदम् । आशास्त ऋषिरन्यर्चा प्रजापतिसुतः सुधीः ॥ अर्थः^१ अहं । सहस्रसाम् । अपरिमितधनप्रदम् । आग्निवेशिम् । अग्निवेशिसुतं । शत्रिम् । गुतन्नामकं । राजर्षिं । गृणीषे । गृणे स्तौमि । हे । अग्ने । अङ्गनादिगुणविशिष्टेन्द्र । कीदृशं तम् । उपसामम् । उपमानभूतं । केतुं । प्रजापकं । प्रख्यातमित्यर्थः । तस्मा । आपः । संयतः । सम्यक् । गच्छन्त्यः । पीपयन्त । प्यायन्ताम्^२ । तस्मिन् । राजि । क्षत्रं । धनम्^३ । अमवत् । बलसहितं^४ । त्वेषं । दीप्तम् । अस्तु । इति ॥ ॥ ४ ॥

‘ यस्ते साधिष्ठः ’ इत्यष्टचं तृतीयं सूक्तम् । अङ्गिरोगोत्रः प्रभूवसुर्नाम ऋषिः । अन्यथा पङ्क्तिः । पङ्क्त्यन्तपरिभाषया शिष्टा अनुष्टुभः । इन्द्रो देवता । ‘ यस्तेऽष्टौ प्रभूवसुराङ्गिरसः पङ्क्त्यन्तम् ’ इत्यनुक्रान्तम् । सूक्तविनियोगो लैङ्गिकः । आभिष्टविकेयूक्थेषु तृतीयसवने आद्य-स्तुचोऽव्यवाकस्य वैकल्पिकोऽनुरूपः । सूत्रितं च—‘ यस्ते साधिष्ठोऽवसे पुरा भिन्दुयुवा कविः ’ (आश्व. श्रौ. ७. ८) इति । द्वितीयतृतीययोः स्वरसाशोभाद्यौ तृचावनुरूपौ । ‘ यस्ते साधिष्ठोऽवस इति षडनुष्टुभः ’ (आश्व. श्रौ. ८. ५) इति हि सूत्रितम् ॥

१. ख-च-क्षि-ण-न-भ-र-नोनिमित्तम् । २. ग-घ-ज-प-फ-ब-अर्थः स्वामी । ३. ग-घ-ज-प-फ-ब-पुथ्यन्तु । ४. ग-घ-ज-प-फ-ब-बलममवत् गृह्ययुक्तम् ।

यस्ते साधिष्ठोऽवस इन्द्र क्रतुष्टमा भर ।

अस्मभ्यं चर्षणीसहं सस्मि वाजेषु दुष्टरम् ॥ १ ॥

यः । ते । साधिष्ठः । अवसे । इन्द्र । क्रतुः । तम् । आ । भर ।

अस्मभ्यम् । चर्षणिऽसहम् । सस्मिम् । वाजेषु । दुष्टरम् ॥ १ ॥

हे इन्द्र एते तव एव साधिष्ठः अतिशयेन साधकः एतुः उक्तलक्षणं कर्म प्रज्ञा वास्ति एतं क्रतुं नः अवसे अस्मद्रक्षणाय एव अस्मभ्यम् एव भर आहर । कीदृशं तम् । एव चर्षणीसहं सर्वेषां मन्त्राणां मन्त्राभिहितारं एव सस्मि संज्ञातं शुद्धं एव वाजेषु संग्रामेषु एव दुष्टरम् अन्यैरनभिभाष्यम् ॥

यदिन्द्र ते चर्तस्रो यच्छूर सन्ति तिस्रः ।

यद्वा पञ्च क्षितीनामवस्तत्सु न आ भर ॥ २ ॥

यत् । इन्द्र । ते । चर्तस्रः । यत् । शूर । सन्ति । तिस्रः ।

यत् । वा । पञ्च । क्षितीनाम् । अवः । तत् । सु । नः । आ । भर ॥ २ ॥

हे इन्द्र एते तव एव यत् या उतयः एतस्रः चतुर्षु वर्णेषु संश्रिताः एव सन्ति एव याश्च हे एव शूर एतिस्रः त्रिषु लोकेषु वर्तमानाः एव यद्वा । वाशब्दश्चार्थः । यत् याश्च एव पञ्च एव क्षितीनां पञ्चजन-संबन्धिन्य उतयः सन्ति एतत् सर्वम् अवः रक्षणम् एव सु सुष्टु नः अस्मभ्यम् एव भर आहरेति ॥

आ तेऽवो वरेण्यं वृषन्तमस्य हूमहे ।

वृषज्जृतिर्हि जज्ञिष आभूमिरिन्द्र तुर्वणिः ॥ ३ ॥

आ । ते । अवः । वरेण्यम् । वृषन्तमस्य । हूमहे ।

वृषज्जृतिः । हि । जज्ञिषे । आभूमिः । इन्द्र । तुर्वणिः ॥ ३ ॥

हे इन्द्र वृषन्तमस्य फलानां वर्षकतमस्य एते तव अवः रक्षणं गमनं वा वरेण्यं वरणीयम् एव हूमहे आह्वयामः । हे इन्द्र वृषज्जृतिः वर्षणगमनः तुर्वणिः तूर्णवनिहिसको वा स्वम् आभूमिः सर्वतो भवद्भिर्व्याप्तैर्मरुद्भिः सह अवः हि जज्ञिषे उत्पादयसि खलु । तेऽव आह्वयाम इति । यद्वा । वृषगमनः सन् यस्माद्यज्ञमागत्य फले जज्ञिषे तस्मात्तेऽवो हूमहे इति ॥

१. ख-अ-चतसृषु; ग-घ-ज-प-फ-ब-रक्षाः चतस्रः चतसृषु; त-र-वतस्रः चतसृषु । २. ख-च-अ-ण-न-भ-र-यत् नास्ति । ३. ख-च-अ-ण-न-भ-र-श-यद्वा नास्ति । ४. ख-च-अ-ण-न-भ-र-अवो रक्षणं तत्सर्वम् । ५. ख-च-अ-ण-न-भ-र-याहि ।

वृषा हामि राधसे जज्ञिषे वृष्णि ते शर्वः ।

स्वक्षत्रं ते धृषन्मनः सत्राहमिन्द्र पौंस्यम् ॥ ४ ॥

वृषा । हि । अस्मि । राधसे । जज्ञिषे । वृष्णि । ते । शर्वः ।

स्वक्षत्रम् । ते । धृषत् । मनः । सत्राऽहम् । इन्द्र । पौंस्यम् ॥ ४ ॥

हे १इन्द्र १राधसे यजमानानां समृद्धये १वृषा १ह्यसि फलस्य वर्षकोऽसि खलु । यद्वा । वृषा स्ववसि । राधसे धनार्थं १जज्ञिषे उत्पद्यसे १ । १ते १शवः बलं १वृष्णि वर्धितुम् । १ते १मनः १स्वक्षत्रं स्वायत्तबलं १धृषत् धर्षकं विरोधिनाम् । हे इन्द्र ते १पौंस्यं पुंस्यं १सत्राहं संवहन्तु ॥

त्वं तमिन्द्र मर्त्यममित्रयन्तमद्रिवः ।

सर्वरथा शतक्रतो नि याहि शवसस्पते ॥ ५ ॥

त्वम् । तम् । इन्द्र । मर्त्यम् । अमित्रयन्तम् । अद्रिवः ।

सर्वरथा । शतक्रतो इति शतक्रतो । नि । याहि । शवसः । पते ॥ ५ ॥

हे १इन्द्र १स्वं १तम् १अमित्रयन्तं शत्रुस्वमाचरन्तं शत्रुं वेच्छन्तं १मर्त्यं हे १अद्रिवः वज्रधामिन्द्र १सर्वरथा सर्वत्र व्याप्तेन रथेन ॥ 'सुपां सुलुक्' इत्याकारः ॥ हे १शतक्रतो हे १शवसस्पते बलस्य पालक १नि १याहि नितरां गच्छामिभवितुम् ॥ ५ ॥

त्वामिद्व्रहन्तम् जनांसो वृक्तवर्हिषः ।

उग्रं पूर्वाषु पुढ्यं हवन्ते वाजसातये ॥ ६ ॥

त्वाम् । इत् । वृत्रहन्तम् । जनांसः । वृक्तवर्हिषः ।

उग्रम् । पूर्वाषु । पुढ्यम् । हवन्ते । वाजसातये ॥ ६ ॥

हे १वृत्रहन्तम् अतिशयेन शत्रूणां १हन्तमिन्द्र १त्वामिन् त्वामेव १जनांसः जनाः १वृक्तवर्हिषः आच्छादितवर्माः । प्रवृत्तयज्ञा इत्यर्थः । १उग्रम् उद्गूर्णबलं १पूर्वाषु बह्वीषु प्रजासु मध्ये १पुढ्यं पुरातनं सन्तं १वाजसातये संप्रामाय १हवन्ते आह्वयन्ते ॥

अस्माकमिन्द्र दुष्टरं पुरोयावानमाजिषु ।

सयावानं धनेधने वाजयन्तमवा रथम् ॥ ७ ॥

अस्माकम् । इन्द्र । दुष्टरम् । पुरःस्यावानम् । आजिषु ।

सुस्यावानम् । धनेधने । वाजयन्तम् । अव । रथम् ॥ ७ ॥

हे ऽइन्द्र ऽअस्माकं ऽरथं रंहणस्वभावं वा पुत्रम् ऽअव रक्ष । कीदृशं रथम् । ऽदुष्टं दुःखेन तरणीयम् ऽआजिषु संग्रामेषु ऽपुरोयावानं पुरतो मिश्रयितारं ऽसयावानम् अनुचरैः सह गन्तारं ऽधनेधने सर्वेषु धनेषु ऽवाजयन्तं संग्रामं धनं वेच्छन्तम् ॥

अस्माकमिन्द्रेहि नो रथमवा पुरंध्या ।

वयं शविष्ट वार्यं दिवि श्रवो दधीमहि दिवि स्तोमं मनामहे ॥ ८ ॥

अस्माकम् । इन्द्र । आ । इहि । नः । रथम् । अव । पुरं ऽध्या ।

वयम् । शविष्ट । वार्यम् । दिवि । श्रवः । दधीमहि । दिवि । स्तोमम् । मनामहे ॥ ८ ॥

हे ऽइन्द्र ऽअस्माकम् अस्मादीय एव सन् ऽपहि आगच्छ । आगत्य च ऽपुरंध्या शोभनबुद्ध्या ऽनः अस्माकं ऽरथम् ऽअव रक्ष । ऽवयं च हे ऽशविष्ट अतिशयेन बलवन् त्वदनुग्रहात् ऽवार्यं वरणीयं ऽश्रवः अन्नं कीदृति वा ऽदिवि द्योतमाने त्वयि ऽदधीमहि स्थापयामः । तथा ऽदिवि त्वयि ऽस्तोमं स्तोमं ऽमनामहे करवामहे इत्यर्थः ॥ ॥ ६ ॥

‘स आ गमन्’ इति षड्च चतुर्थं सूक्तम् । आङ्गिरसः प्रभूवसुर्कषिः । तृतीया जगती शिष्टा अनुक्तत्वात् त्रिष्टुभः । इन्द्रो देवता । अनुक्रान्तं च—‘स आ गमत् षड् तृतीया जगती’ इति ॥ विनियोगो लैङ्गिकः ॥

स आ गमदिन्द्रो यो वसूनां चिकेतदातुं दामनो रयीणाम् ।

धन्वचरो न वंसगस्तृपाणश्चक्रमानः पिबतु दुग्धमंशुम् ॥ १ ॥

सः । आ । गमत् । इन्द्रः । यः । वसूनाम् । चिकेतत् । दातुम् । दामनः । रयीणाम् ।

धन्वऽचरः । न । वंसगः । तृपाणः । चक्रमानः । पिबतु । दुग्धम् । अंशुम् ॥ १ ॥

‘सः’ ऽइन्द्रः अस्मद्यज्ञं प्रति ऽआ ऽगमत् आगच्छतु । ‘यः’ देवः ऽवसूनां धनानाम् ॥ कर्मणि षष्ठी ॥ वसूनि धनानि ऽचिकेतत् जानाति प्रदातुम् । स कीदृशः । ऽदामनः दाता दानमना वा ऽरयीणां धनानाम् । गमने दृष्टान्तः । ‘धन्वचरो’ ऽन धनुषा सह संचरन् धानुष्क इव ऽवंसगः वननीयगमनः ऽतृपाणः अत्यन्तं तृपितः ऽचक्रमानः कामयमानश्च सन् ऽदुग्धम् अभिषुतम् ऽअंशुं स्तोमं ऽपिबतु ॥

आ ते हनू हरिवः शूर शिप्रे रुहत्सोमो न पर्वतस्य पृष्ठे ।

अनु त्वा राजन्वर्षतो न हिन्वन् गीर्भिर्मदेम पुरुहूत विश्वे ॥ २ ॥

आ । ते । हनू इति । हरिऽवः । शूर । शिप्रे इति । रुहत् । सोमः । न । पर्वतस्य । पृष्ठे ।

अनु । त्वा । राजन् । अर्षतः । न । हिन्वन् । गीऽभिः । मदेम । पुरुऽहूत । विश्वे ॥ २ ॥

हे इन्द्र हे हरिवः हरिभ्यां तद्वन् वृक्षं ते तव वृक्षं हननसाधने । यद्यप्ययं शिप्रावचनः
तथापि पुनः शिप्राभिधानात् गौणोऽवगन्तव्यः । उक्तरूपे संहते वा वृक्षिमे वृक्षा वृक्षत् आरोहतु
प्राप्नोतु वृक्षोमः अस्मद्वत् । पर्वतस्य पृष्ठे वृक्षं न वृक्षत् नारोहति । तत्र न तिष्ठतीत्यर्थः । यद्वा ।
नक्षत्रदः पुरस्तात्प्रयुक्तोऽप्यत्रोपमार्थः । पर्वतस्य पृष्ठे उपरिप्रदेशे सोमो न । तत्र यथा विश्वभूमेण
प्रसरति तद्वत् । हे वृक्षजन् राजमानेन्द्र वृक्षा वृक्षम् अनु वृक्षया सह ॥ 'तृतीयार्थे' इत्यनोः कर्म-
प्रवचनीयत्वम् ॥ वृक्षि वृक्षम् अवर्तते वृक्षं अश्वानिव तृणादिभिः वृक्षिभिः स्तुतिभिः वृक्षवन्
हिन्वन्तः त्वां प्रीणयन्तः सन्तः वृक्षमेव हृष्येम । हे वृक्षहृत बहुप्रकारं बहुभिर्बाहुतेन्द्र ॥

चक्रं न वृक्षं वृक्षहृत वेपते मनो भिया मे अमतेरिदं द्विवः ।

स्थादधि त्वा जरिता सदावृध कुविन्नु स्तोषन्मघवन्पुरुवसुः ॥ ३ ॥

चक्रम् । न । वृक्षम् । पुरुषहृत । वेपते । मनः । भिया । मे । अमतेः । इत् । अद्रिऽवः ।

स्थात् । अधि । त्वा । जरिता । सदावृध । कुवित् । नु । स्तोषत् । मघवन् । पुरुवसुः ॥ ३ ॥

हे वृक्षहृत बहुभिराहृत हे अद्रिवः वज्रवज्रिन्द्र वृक्षे वृक्षः वृक्षमतेरित् दारिद्र्यादस्तुतुर्वा
सकाशात् वृक्षिमा भिक्षा वृक्षेते कल्पते । वृक्षं वृक्षं वृक्षं भूमौ वर्तमानं चक्रमिव । यस्मादेवं तस्मात्
वृक्षादधि उपरि स्थितं वृक्षा त्वां हे वृक्षहृत सर्वदा वर्धमान हे मघवन् इन्द्र वृक्षजिता स्तोता
वृक्षवसुः अहमृषिः कुवित् बहु वृक्षं वृक्षं स्तोषत् स्तोष्यति स्तूयात् ॥ अत्र कुविच्छन्दयोगोऽपि
आख्यातस्य बहुलग्रहणाभिधातः ॥

एष ग्रावेव जरिता त इन्द्रेयति वाचं बृहदाशुषाणः ।

प्र सव्येन मघवन्यसि रायः प्र दक्षिणिर्द्विषो मा वि वेनः ॥ ४ ॥

एषः । प्रावाऽवः । जरिता । ते । इन्द्र । इयति । वाचम् । बृहत् । आशुषाणः ।

प्र । सव्येन । मघवन् । यंसि । रायः । प्र । दक्षिणि । द्विषः । मा । वि । वेनः ॥ ४ ॥

वृषः वृक्षजिता गरिता स्तोता ग्रावेव अभिषवाश्मेव । स यथा रसं जनयति तद्वत् हे इन्द्र
ते तुभ्यं वृक्षं स्तुतिम् इयति प्रेरयतीत्यर्थः । वृक्षं महत् प्रभूतं कलम् आशुषाणः आशु संभक्ता
सन् हे मघवन् सव्येन हस्तेन रायः धनानि प्र यंसि प्रयच्छसि । दक्षिणि दक्षिणेनापि प्र
यंसीति शेषः । वृषा वि वेनः विगतकामं मा कार्षीः ॥

वृषा त्वा वृषणं वर्धतु द्यौर्वृषा वृषभ्यां वहसे हरिभ्याम् ।

स नो वृषा वृषरथः सुशिप्र वृषक्रतो वृषा वज्रिन्भरं धाः ॥ ५ ॥

वृषा । त्वा । वृषणम् । वर्धतु । द्यौः । वृषा । वृषभ्याम् । वहसे । हरिभ्याम् ।

सः । नः । वृषा । वृषरथः । सुशिप्र । वृषक्रतो इति वृषक्रतो । वृषा । वज्रिन् । भरं । धाः ॥ ५ ॥

हे इन्द्र त्वा त्वाम् वृषा वर्षित्री द्यौः द्योतयित्री स्तुतिः ॥ द्योततेर्द्योत्यतेर्वा स्तुत्यर्थस्येदं रूपम् ॥ वृषणं कामानां वर्षकं त्वां वर्धतु वर्धयतु । वृषा त्वं वृषभ्यां सेकृभ्यां हरिभ्यां वहसे यज्ञं प्रत्युद्यसे । हे सुशिप्र शोभनहो वृषक्रतो वर्षणकर्मन् हे वज्रिन् वज्रयुक्तेन्द्र वसः त्वं वृषा वृषरथः च सन् वनः अस्मान् भरे संग्रामे भरणवति यज्ञे वा धाः धारय ॥

यो रोहितौ वाजिनौ वाजिनीवान्त्रिभिः शतैः सचमानावदिष्ट ।

यूने समस्मै क्षितयौ नमन्तां श्रुतरथाय मरुतो दुवोया ॥ ६ ॥

यः । रोहितौ । वाजिनौ । वाजिनीऽवान् । त्रिभिः । शतैः । सचमानौ । अदिष्ट ।

यूने । सम् । अस्मै । क्षितयः । नमन्ताम् । श्रुतरथाय । मरुतः । दुवःऽया ॥ ६ ॥

द्वयं श्रुतरथस्य राज्ञो दानस्तुतिः । यः राजा वाजिनीवान् अश्ववान् श्रुतरथः रोहितौ रोहितवर्णौ वाजिनौ वेजनवन्तावश्चौ त्रिभिः शतैः गवां धनानां वा उक्तसंख्याभिः सचमानौ संगच्छमानौ अदिष्ट । ददातेः^१ दिशतेर्वा लुङीदं रूपम् ॥ यूने सर्वत्र मिश्रयित्रे निश्चतस्त्राय वा अस्मै श्रुतरथाय क्षितयः सर्वाः प्रजाः दुवोया ॥ नृतीयैकवचनस्य याजादेशः ॥ परिचर्यया वसं नमन्तां प्रणता भवन्तु । सेवन्तामित्यर्थः । हे मरुतः इति इन्द्रसहायभूतानां मरुतां संबोधनम् ॥ ॥ ७ ॥

‘स भानुना’ इति पञ्चमं पञ्चमं सूक्तमत्रेराष्ट्रं त्रैलोक्यमैन्द्रम् । ‘स भानुना पञ्चाग्निः’ इत्यनुक्रमणिका । विनियोगो लैङ्गिकः ॥

सं भानुना यतते सूर्यस्याजुह्वानो घृतपृष्ठः स्वश्वाः ।

तस्मा अमृध्रा उषसो व्युच्छान्य इन्द्राय सुनवामेत्याह ॥ १ ॥

सम् । भानुना । यतते । सूर्यस्य । आजुह्वानः । घृतपृष्ठः । सुअश्वाः ।

तस्मै । अमृध्राः । उषसः । वि । उच्छान् । यः । इन्द्राय । सुनवाम् । इति । आह ॥ १ ॥

‘सूर्यस्य’ ‘आनुना तेजसा सह’ ‘आजुह्वानः सर्वत्र हूयमानः ॥ कर्मणि कर्तृप्रत्ययः ॥ ‘वृत्तपृष्ठः प्रदीप्तज्वालो घृतयुक्तपृष्ठप्रदेशो वा’ ‘स्वच्चाः स्वञ्जनोऽग्निः’ ‘सं’ ‘यतते सम्यक् प्रयत्नं करोति । उदयकाले ह्यग्नयः प्रज्वालयन्ते । तस्मात् कारणात्’ ‘यः यजमानः’ ‘इन्द्राय’ ‘सुनवामेत्याह वृत्तेऽध्वर्युं प्रति’ ‘तस्मै यजमानाय’ ‘अमुग्राः अहिंसिताः’ ‘उपसः’ ‘व्युच्छान् व्युच्छन्तु । उदयकालेऽग्निः प्रज्वालितस्तस्मात् सोमयागं कुर्म इति यो वृत्ते तस्य सुदिनानि भवन्तीत्यर्थः ॥

समिद्धाभिर्वनवत्स्तीर्णवर्हिर्युक्तग्रावा सुतसोमो जराते ।

प्रावाणो यस्येपिरं वदन्त्ययदध्वर्युर्हविषाव सिन्धुम् ॥ २ ॥

समिद्धोऽग्निः । वनवत् । स्तीर्णोऽर्वाहिः । युक्तोऽग्रावा । सुतोऽसोमः । जराते ।

प्रावाणः । यस्य । इपिरम् । वदन्ति । अयत् । अध्वर्युः । हविषा । अवं । सिन्धुम् ॥ २ ॥

‘समिद्धाग्निः प्रदीप्ताग्निः’ ‘स्तीर्णवर्हिः प्रस्तुतदर्भोऽयं यजमानः’ ‘वनवत् संभजते ।’ ‘युक्तग्रावानियुक्तभिषवपाषाणः’ ‘सुतसोमः अभियुतसोमः’ ‘जराते जरति स्तीति ।’ ‘यस्य अध्वर्योः’ ‘प्रावाणः अभिषवसाधनाः’ ‘इपिरम् एषणीयं गमनशीलं वा शब्दं’ ‘वदन्ति सः’ ‘अध्वर्युर्हविषा सह’ ‘अवं’ ‘अयत्’ ‘सिन्धुम् । पक्षेजनीः’ ‘अवगच्छति ॥

वधूरियं पतिमिच्छन्त्येति य ईं वहाते महिषीमिषिराम् ।

आस्यं श्रवस्याद्रथ आ च घोषात्पुरु सहस्रा परिं वर्तयाते ॥ ३ ॥

वधूः । इयम् । पतिम् । इच्छन्ती । एति । यः । ईम् । वहाते । महिषीम् । इषिराम् ।

आ । अस्य । श्रवस्यात् । रथः । आ । च । घोषात् । पुरु । सहस्रा । परिं । वर्तयाते ॥ ३ ॥

‘इयं’ ‘वधूः इन्द्रस्य पत्नी’ ‘पतिमिच्छन्ती स्वप्रियं यज्ञगमनाय प्रवृत्तमिच्छन्ती’ ‘एति अनुगच्छति ।’ ‘यः इन्द्रः’ ‘ईम् एनां’ ‘महिषीं’ ‘वहाते वहति’ ‘इपिरां गमनवतीम्’ ‘अस्य इन्द्रस्य’ ‘रथः’ ‘आ अर्वागस्मदभिमुखं’ ‘श्रवस्यात् अक्षमिच्छति’ । ‘आ’ ‘च’ ‘घोषात् आबुध्यति । शब्दयति ।’ ‘पुरुः अत्यधिकं’ ‘सहस्रा सहस्राणि धनानि’ ‘परि परितः’ ‘वर्तयाते वर्तयति’ । ‘प्रापयति’ । ‘श्रवस्यादा च घृष्यादिति वा ॥

न स राजा व्यथते यस्मिन्निन्द्रस्तीव्रं सोमं पिबति गोसंखायम् ।

आ सत्वनैरजति हन्ति वृत्रं क्षेति क्षितीः सुभगो नाम पुष्यन् ॥ ४ ॥

न । सः । राजा । व्यथते । यस्मिन् । इन्द्रः । तीव्रम् । सोमम् । पिबति । गोसंखायम् ।

आ । सत्वनैः । अजति । हन्ति । वृत्रम् । क्षेति । क्षितीः । सुभगः । नाम । पुष्यन् ॥ ४ ॥

१. ख-च-झ-ण-त-न-भ-र-‘इन्द्राय’ नास्ति । २. ग-घ-ज-प-फ-ब-अवनेजनीः । ३. ख-च-झ-र-अक्षमिच्छन्तुः न-अक्षमिच्छन्तु । ४. ख-च-झ-ण-न-भ-र-वर्तयन्ति प्रापयन्ति; ग-घ-ज-प्रापयति ।

१स १राजा १न १व्यथते व्यथितो न भवति । १यस्मिन्^१ राजनि तदीये यज्ञे १इन्द्रः १तीर्थे
मदजनके १क्षेमं १पिबति १गोसखायम् । विकारे प्रकृतिशब्दः । क्षीरादिमिश्रणवन्तम् ॥ स राजा
१सत्त्वैः सत्त्वभिरनुचरैः १आ सर्वतः १अजति गच्छति । १हन्ति च १वृत्रं पापं वैरिणं वा ।
१क्षेति गच्छति १क्षितीः प्रजाः । अथवा क्षितीर्निवासाक्षिचसते । १सुभगः शोभनसुखः १नाम
नामकं धनमिन्द्रस्य स्तोत्रं वा १पुण्यन् पोषयन् ॥

पुण्यात्क्षेमे अभि योगे भवात्युभे वृत्तौ संयती सं जयाति ।

प्रियः सूर्ये प्रियो अग्रा भवाति य इन्द्राय सुतसोमो ददाशत् ॥ ५ ॥

पुण्यात् । क्षेमे । अभि । योगे । भवाति । उभे इति । वृत्तौ । संयती इति सुम्भूयती । सम् । जयाति ।

प्रियः । सूर्ये । प्रियः । अग्रा । भवाति । यः । इन्द्राय । सुतसोमः । ददाशत् ॥ ५ ॥

१पुण्यात् पोषयेत् बन्धवादीन् । १क्षेमे प्राप्तस्य धनस्य रक्षणे १योगे अलब्धस्य प्राप्ते च १अभि
१भवाति भवति । अभीत्यनर्थको धात्वर्थानुवादी वा । प्रभुर्भवतीत्यर्थः । तथा १उभे १वृत्तौ
वर्तमाने १संयती नियते अहोरात्रे १सं १जयाति सम्यक् जयति । ते सुखकरे स्थातामित्यर्थः ।
किंच सः १प्रियः भवति १सूर्ये तथा १अग्रा अग्नौ १प्रियः भवति १य १इन्द्राय १सुतसोमो १ददाशत्
सोमं ददाति ॥ ८ ॥

‘उरोष्ठे’ इति पञ्चमं षष्ठं सूक्तमत्रैरार्थमाहुषुभमैन्द्रम् । ‘उरोराहुषम्’ इत्युक्तान्तम् ।
विनियोगो लैङ्गिकः ॥

उरोष्ठे इन्द्र राधसो विश्वी रातिः शतक्रतो ।

अधा नो विश्वचर्षणे बुध्ना सुक्षत्र मंहय ॥ १ ॥

उरोः । ते । इन्द्र । राधसः । विश्वी । रातिः । शतक्रतो इति शतऽक्रतो ।

अधः । नः । विश्वऽचर्षणे । बुध्ना । सुऽक्षत्र । मंहय ॥ १ ॥

हे १इन्द्र १शतक्रतो बहुकर्मन् १ते तव १उरोः प्रभूतस्य १राधसः धनस्य १रातिः दानं १विश्वो
महती । १अधः अतः कारणात् १नः अस्मभ्यं हे १विश्वचर्षणे सर्वस्य द्रष्टः १सुक्षत्र शोभनधनेन्द्र ।
क्षत्रमिति धननाम । १बुध्ना बुध्नानि धनानि १मंहय प्रयच्छ ॥

यदीमिन्द्र श्रवाय्यमिषं शविष्ठ दधिषे ।

पप्रथे दीर्घश्रुत्तमं हिरण्यवर्णं दुष्टरम् ॥ २ ॥

यत् । ईम् । इन्द्र । श्रवाय्यम् । इषम् । शविष्ठ । दधिषे ।

पप्रथे । दीर्घश्रुत्तमम् । हिरण्यवर्णम् । दुष्टरम् ॥ २ ॥

हे हृन्द् ^वशविष्ट अतिशयेन बलवन् ^वयत् ^वहृपम् अन्नं ^वश्रवाण्यं श्रवणीयम् ^वहृष्य सर्वतः
^वदधिषे धारयसि ददासि वा ॥ हृपशब्दो नपुंसकलिङ्गोऽप्यस्ति ॥ हे ^वहिरण्यवर्णं हृन्द् तद्वस्त्रं
^वप्रपथे प्रथते । कथम् । ^वदीर्घश्रुतमम् अतिदूरश्रवणीयतमम् । सर्वत्र कार्यमित्यर्थः । ^वदुष्टम् अनभि-
भाष्यमुक्तलक्षणं प्रथते ॥

शुष्मासो ये ते अद्रिवो मेहना केतसापः ।

उभा देवावभिष्टये दिवश्च गमश्च राजथः ॥ ३ ॥

शुष्मासः । ये । ते । अद्रिऽवः । मेहना । केतुऽसापः ।

उभा । देवौ । अभिष्टये । दिवः । च । गमः । च । राजथः ॥ ३ ॥

हे ^वअद्रिवः वज्रवज्रिन्द् ^वते त्वदीयाः ^वये ^वशुष्मासः बलभूता मरुतः सन्ति ।
कीदृशास्ते । ^वमेहना मेहनीयाः ^वकेतसापः प्रज्ञापकं कर्मान्तरिक्षं वा स्पृशन्तः । ^वउभा^१ उभौ ^वदेवौ
स्व च मरुत्समूहश्च^२ इत्युभौ युवां ^वदिवश्च सुलोकात् ^वगमश्च भूमेः सकाशात् ^वअभिष्टये अभितो गमनाय
^वराजथः ईशाथे ॥

उतो नो अस्य कस्य चिदक्षस्य तव वृत्रहन् ।

अस्मभ्यं नृग्णमा भ्रास्मभ्यं नृमणस्यसे ॥ ४ ॥

उतो इति । नः । अस्य । कस्य । चित् । दक्षस्य । तव । वृत्रऽहन् ।

अस्मभ्यम् । नृग्णम् । आ । भ्रा । अस्मभ्यम् । नृमनस्यसे ॥ ४ ॥

^वउतो अपि च हे ^ववृत्रहन् हृन्द् ^वनः अस्मभ्यं ^वकस्य ^वचित् अनिर्देश्यस्य ^वदक्षस्य प्रवृद्धस्य
दातुर्वा ^वअस्य ^वतव स्वभूतेभ्यः ^वअस्मभ्यम् । पुनः श्रुतिरादरार्था । ^वनृग्णं नृमणं धनम् ^वआ ^वभ्र
आह । हे हृन्द् यतस्त्वम् ^वअस्मभ्यं ^वनृमणस्यसे धनमिच्छसि ॥

नू त आभिरभिष्टिभिस्तव शर्मैच्छतक्रतो ।

इन्द्र स्याम सुगोपाः शूर स्याम सुगोपाः ॥ ५ ॥

नु । ते । आभिः । अभिष्टिभिः । तव । शर्मन् । शतक्रतो इति शतक्रतो ।

इन्द्र । स्याम । सुगोपाः । शूर । स्याम । सुगोपाः ॥ ५ ॥

हे वशतक्रतो इन्द्र^१ त्वे तव^२ आभिः^३ आभिष्टिभिः अभिगमनैः^४ वनु शीघ्रं समृद्धा भवेमेति शेषः ।
हे इन्द्र^५ तव^६ शर्मेन् शर्मेणि सुखे सति^७ वसुगोपाः^८ स्व्यास भवेम । हे वश्र तव शर्मेणि^९
वसुगोपाः शोभनरक्षणः^{१०} स्व्यास भवेम । पुनरुक्तिरादरार्था ॥ १ ॥

‘यदिन्द्र चित्र’ इति पञ्चमं सप्तमं सूक्तमत्रैरापमैन्द्रम् । अन्या पङ्क्तिः शिष्टाः पङ्क्त्यन्त-
परिभाषयानुष्टुभः । ‘यदिन्द्र पङ्क्त्यन्तम्’ इत्यनुक्रमणिका ॥ आभिष्टिविकेषूक्त्येषु तृतीयसवने आद्य-
स्तृचोऽच्छावाकस्य वैकल्पिकः स्तोत्रियः । सूत्रितं च—‘यदिन्द्र चित्र मेहना यस्ते साधिष्टोऽवसे’
(आथ. श्रौ. ७. ८) इति ॥

यदिन्द्र चित्र मेहनास्ति त्वादातमाद्रिवः ।

राधस्तन्नो विद्वसो उभयाहस्त्या भर ॥ १ ॥

यत् । इन्द्र । चित्र । मेहना । अस्ति । त्वादातम् । अद्रिऽवः ।

राधः । तत् । नः । विद्वसो इति विदत्स्वसो । उभयाहस्ति । आ । भर ॥ १ ॥

हे^१ वचित्र चायनीय हे^२ अद्रिवः वज्रवन् इन्द्र^३ यत्^४ मेहना मंहनीयं^५ त्वादातं^६
त्वादा दातव्यं^७ राधः धनम्^८ अस्ति^९ यत्^{१०} धनं हे^{११} विद्वसो लब्धधनेन्द्र^{१२} नः^{१३} अस्मभ्यम्^{१४} उभया-
हस्ति उभाभ्यां हस्ताभ्याम्^{१५} आ^{१६} भर आहर । अत्र ‘यदिन्द्र चित्र चायनीय मंहनीयं धनमस्ति’
(निह. ४. ४) इत्यादिनिरुक्तं द्रष्टव्यम् ॥

यन्मन्यसे वरेण्यमिन्द्रं बुक्षं तदा भर ।

विद्याम् तस्य ते वयमकूपारस्य दावने ॥ २ ॥

यत् । मन्यसे । वरेण्यम् । इन्द्र । बुक्षम् । तत् । आ । भर ।

विद्याम् । तस्य । ते । वयम् । अकूपारस्य । दावने ॥ २ ॥

हे इन्द्र^१ यत्^२ बुक्षम् अन्नं^३ वरेण्यं वरणीयं^४ यन्मन्यसे^५ यत्^६ बुक्षम्^७ आ^८ भर अस्मभ्यम्^९ ।
यत्^{१०} तव संबन्धिनः^{११} वयं^{१२} तस्य^{१३} तादृशस्योक्तलक्षणस्य^{१४} अकूपारस्य^{१५} । अकुत्सितः पारोऽन्तो यस्य^{१६}
तादृशस्य अन्नस्य^{१७} दावने दाने^{१८} विद्याम्^{१९} स्व्यास ॥

वाजपेये अतिरिक्तोक्ते^१ ‘यस्ते दिक्षु’ इत्येषा । सूत्रितं च—‘यस्ते दिक्षु प्रराध्यं त्वामिच्छव-
सस्पते’ (आथ. श्रौ. ९. ९.) इति ॥

१. त-हे इन्द्र हे । २. त-श-‘इन्द्र’ नास्ति । ३. ग-घ-च-ज-ण-अस्मभ्यमाभर; श-अस्मभ्यमाभर
आहर । ४. ग-घ-ज-प-फ-ब-युञ्जस्य । ५. त-अतिरिक्तोक्त्यर्थे ।

यत्ते दित्सु प्रराध्यं मनो अस्ति श्रुतं बृहत् ।

तेन दृळ्हा चिददित्सु आ वाजैर्दधि सातये ॥ ३ ॥

यत् । ते । दित्सु । प्रराध्यम् । मनः । अस्ति । श्रुतम् । बृहत् ।

तेन । दृळ्हा । चित् । अदित्सुः । आ । वाजम् । दधि । सातये ॥ ३ ॥

हे इन्द्र 'ते तव 'यत् 'दित्सु दानेच्छु 'प्रराध्यं प्रकर्षेण स्तुत्यं 'श्रुतं विश्रुतं 'बृहत् महत् 'मनः
'अस्ति 'तेन मनसा हे 'अदित्सुः यत्रवक्षिन्द्र 'दृळ्हा 'चित् दृढमपि 'वाजम् अश्वम् 'आ 'दधि
आदयसि 'सातये अस्मत्संभजनाय लाभाय वा ॥

मंहिष्ठं वो मघोनां राजानं चर्षणीनाम् ।

इन्द्रमुप प्रशस्तये पूर्वाभिर्जुषे गिरः ॥ ४ ॥

मंहिष्ठम् । वः । मघोनाम् । राजानम् । चर्षणीनाम् ।

इन्द्रम् । उप । प्रशस्तये । पूर्वाभिः । जुषे । गिरः ॥ ४ ॥

'मघोनां हविर्लक्षणधनवतां 'वः युष्माकं 'मंहिष्ठम् अतिशयेन पूज्यं 'चर्षणीनां मनुष्याणां
'राजानम् 'इन्द्रम् 'उप उपेत्य 'प्रशस्तये प्रशंसितुं 'पूर्वाभिः पुरातनीभिर्वाग्भिः 'गिरः स्तोतारः
'जुषे सेवन्ते ॥

अस्मा इत्काव्यं वच उक्थमिन्द्राय शंस्यम् ।

तस्मा उ ब्रह्मवाहसे गिरौ वर्धन्त्यत्रयो गिरः शुम्भन्त्यत्रयः ॥ ५ ॥

अस्मै । इत् । काव्यम् । वचः । उक्थम् । इन्द्राय । शंस्यम् ।

तस्मै । ऊँ इति । ब्रह्मवाहसे । गिरः । वर्धन्ति । अत्रयः । गिरः । शुम्भन्ति । अत्रयः ॥ ५ ॥

'अस्मा 'इत् अस्मा एव 'इन्द्राय 'काव्यं कवेः स्तोतुः संबन्धि । यद्वा । 'कु शब्दे' ।
शब्दनीत्यं 'वचः वायुपम् 'उक्थं शस्त्रं 'शंस्यं शंसनीयम् । यस्मादेवं तस्मात् 'तस्मा 'उ तस्मा
इन्द्रायैव ब्रह्मवाहसे परिकृतस्य स्तोत्रस्य वाहकाय 'गिरः स्तुतीः 'अत्रयः' अत्रिगोत्राः 'वर्धन्ति
वर्धयन्ति । 'अत्रयः 'गिरः 'शुम्भन्ति दीपयन्ति । पुनरुक्तरादरायां ॥ ॥ १० ॥

'आ याहाद्विभिः' इति नवर्चमष्टमं सूक्तम् । अत्रेयमनुक्रमणिका—'आ याहि नव श्युष्णि-
गाद्यन्त्यायुष्टुमध्ये च सा सौरी तदादीतिहासः स्तुतिकर्मत्वादग्निर्देवतैव' इति । कुस्वस्ये 'अधि-

आन्यस्मात् ' (अनु. १२.२) इति परिभाषया अत्रिक्रैषिः । आद्यास्तिस्र उणिहः पञ्चमीनवम्यावनुष्टुभौ शिष्टाश्रतस्तिस्रष्टुभः । अत्रेः स्तुयमानत्वात् षष्ठ्याद्याः अत्रिदेवताकाः अन्यार्थेयाश्च पञ्चमी सूर्यदेवस्या शिष्टा ऐन्द्राः । दशरात्रे तृतीयेऽहनि प्रउगसखे आद्यसमुच्च ऐन्द्रः पञ्चमः । सूत्रितं च—' आ याह्यद्रिभिः सुतं सज्ज्विषेभिर्देवेभिः ' (आश्व. श्रौ. ७. १०) इति । महाव्रतेऽप्यौणिहनुचाक्षीतावये नृचः ॥

आ याह्यद्रिभिः सुतं सोमं सोमपते पिब ।

वृषन्निन्द्र वृषभिर्वृत्रहन्तम् ॥ १ ॥

आ । याहि । अद्रिऽभिः । सुतम् । सोमम् । सोमऽपते । पिब ।

वृषन् । इन्द्र । वृषऽभिः । वृत्रहन्ऽतम् ॥ १ ॥

हे वृन्द्र व आ याहि अस्मद्यज्ञमागच्छ । आगत्य च हे वसोमपते सोमस्य स्वामिनिन्द्र अद्रिभिः ग्रावभिः वसुतं अभिषुतं वसोमं पिब । हे वृषन् फलस्य वर्षयितः वृत्रहन्तम् अति-शयेन शत्रूणां हन्तुम् वृषभिः वर्षकैर्मरुद्भिः सहा याहि पिब च ॥

वृषा ग्रावा वृषा मदो वृषा सोमो अयं सुतः ।

वृषन्निन्द्र वृषभिर्वृत्रहन्तम् ॥ २ ॥

वृषा । ग्रावा । वृषा । मदः । वृषा । सोमः । अयम् । सुतः ।

वृषन् । इन्द्र । वृषऽभिः । वृत्रहन्ऽतम् ॥ २ ॥

वग्रावा अभिषवसाधनः पाषाणः वृषा वर्षकः सोमरसस्य फलस्य वा । वमदः सोमपानेन जनितः वृषा वर्षकः । अयं वसुतः अभिषुतः वसोमः वृषा । तं सोमं वृषभिः सह पिब ॥

वृषा त्वा वृषणं हुवे वज्रिञ्चित्राभिरुतिभिः ।

वृषन्निन्द्र वृषभिर्वृत्रहन्तम् ॥ ३ ॥

वृषा । त्वा । वृषणम् । हुवे । वज्रिन् । चित्राभिः । उतिऽभिः ।

वृषन् । इन्द्र । वृषऽभिः । वृत्रहन्ऽतम् ॥ ३ ॥

हे वज्रिन् वज्रवन् इन्द्र वृषा सोमरसस्य सेक्ताहं वृषणं त्वां हुवे आह्वयामि । किमर्थम् । वज्रिभिः चायनीयाभिः उतिभिः रक्षाभिर्निमित्तभूताभिः । शिष्टं गतम् ॥

' ऋजीषी वज्री ' इत्येषा ब्राह्मणाच्छंसिनः शस्त्रयाज्याः । ' ऋजीषी वज्री वृषभस्तुरापाकिति याज्या ' (आश्व. श्रौ. ५. १६) इति हि सूत्रितम् ॥

१. ग-घ-ज-प-फ-ब-हे वृत्रहन्तम् वृषनिन्द्र तम् । २. ख-ग-घ-च-ज-झ-ण-न-भ-र-वज्रवन् नास्ति । ३. ग-घ-ज-प-फ-ब-त्वा त्वाम् । ४. र-श-शस्त्रे याज्या ।

ऋजीषी वृज्जी वृषभस्तुरापाट्छुष्मी राजा वृत्रहा सोमपावा ।

युक्त्वा हरिभ्यामुप यासद्वर्वाङ्गाध्यैदिने सवने मत्सदिन्द्रः ॥ ४ ॥

ऋजीषी । वृज्जी । वृषभः । तुरापाट् । शुष्मी । राजा । वृत्रहा । सोमपावा ।

युक्त्वा । हरिभ्याम् । उप । यासत् । अर्वाङ् । माध्यैदिने । सवने । मत्सत् । इन्द्रः ॥ ४ ॥

वृज्जीषी । सवनद्वयेऽभिषुतस्य गतसारस्य^१ सोमस्य^२ तृतीयसवने आप्यायाभिषुतः^३ योऽस्ति स ऋजीषः सोमः । सोऽस्यास्तीवृज्जीषी । वृज्जी वज्रवान् वृषभः वर्षिता वृत्रापाट् तुराणां त्वरमाणानां शत्रूणां सोढा शुष्मी बलवान् राजा ईश्वरः सर्वस्य वृत्रहा वृत्रस्य हन्ता सोमपावा सोमरसस्य पाता पुंय महाभुभाव इन्द्रः हरिभ्यां युक्त्वा रथं योजयित्वा उप यासत् उप-गच्छतु । अवर्वाङ् अस्मदभिमुखमागच्छतु । आगत्य च^४ माध्यैदिने सवने मत्सत् माद्यतु सोमेन इन्द्रः ॥

यस्वा सूर्य स्वर्भानुस्तमसाविध्यदासुरः ।

अक्षेत्रविद्यथा मुग्धो भुर्वनान्यदीधयुः ॥ ५ ॥

यत् । त्वा । सूर्य । स्वःऽभानुः । तमसा । अविध्यत् । आसुरः ।

अक्षेत्रवित् यथा । मुग्धः । भुर्वनानि । अदीधयुः ॥ ५ ॥

इदमादिचतुर्भिर्मन्त्रैः अत्रीणां कर्म कर्तयैत । हे सूर्य प्रेरक देव त्वा स्वं यत् यदा आसुरः असुरस्य प्राणापहतैरसुरा वा पुत्रः स्वर्भानुः स्वर्भानुसंज्ञकः तमसा मायानिमित्तेन अविध्यत् आबुणोदित्यर्थः । तदा भुवनानि सर्वाणि अदीधयुः दृश्यन्ते । यथा तत्रत्यः सर्वो जनः अक्षेत्रवित् स्वस्वस्थानमजानन् मुग्धः मूढो भवति तथा ॥ ॥ ११ ॥

स्वर्भानोरघु यदिन्द्र माया अवो दिवो वर्तमाना अवहन् ।

गूळहं सूर्य तमसापव्रतेन तुरीयेण ब्रह्मणाविन्ददत्रिः ॥ ६ ॥

स्वःऽभानोः । अघं । यत् । इन्द्र । मायाः । अवः । दिवः । वर्तमानाः । अवऽअहन् ।

गूळहम् । सूर्यम् । तमसा । अपऽव्रतेन । तुरीयेण । ब्रह्मणा । अविन्दत् । अत्रिः ॥ ६ ॥

अघ अथ जगन्मोहानन्तरं स्वर्भानोः असुरस्य यत् याः मायाः सन्ति । कीदृशस्ताः । दिवः द्योतमाना दादित्यात् अवः अवस्तात् वर्तमानाः । तदुपरितिरोधानासामर्थ्यादिति भावः ।

१. ख-च-ण-गतसस्य सोमस्य; झ-भ-गतस्य सोमस्य; त-गतसारस्य सोमस्य रसस्य । २. न-आप्यायमानोऽभिषुतः । ३. ग-घ-ज-श-‘आगत्य च’ नास्ति । ४. ग-घ-ज-प-क-ब-न दृश्यन्ते । ५. ग-घ-ज-झ-न-भ-र-‘तिरोधानसामर्थ्यात्; प-फ-ब-‘तिरोधानादसामर्थ्यात् ।

हे इन्द्र ताः सर्वाः अवाहन् अवहंसि । अथात्रैरेव परोक्षवादः । तमसा अन्धकारेण अपघ्नतेन अपगतकर्मणा गृह्णं सूर्यम् । अन्धकारस्यावरणरूपत्वादपघ्नतत्त्वम् । तथाविधं तुरीयेण ब्रह्मणा 'प्राणो ब्रह्मा' इत्यनेन अग्निः अविन्दन् लब्धवान् । आवरणापगमोपायं निरावरणं शुद्धं वा सूर्यमिति । पूर्वमन्त्रापेक्षया अस्य तुरीयत्वम् । एकैकं मायांशमेकैकेन मन्त्रेणापनोद्य चतुर्थेन मन्त्रेण निलीनं तमोऽप्यनुदित्यर्थः ॥

मा मामिमं तव सन्तमत्र इरस्या दुग्धो भियसा नि गारीत् ।

त्वं मित्रो असि सत्यराधास्तौ मेहावतं वरुणश्च राजा ॥ ७ ॥

मा । माम् । इमम् । तव । सन्तम् । अत्रे । इरस्या । दुग्धः । भियसा । नि । गारीत् ।

त्वम् । मित्रः । असि । सत्यराधाः । तौ । मा । इह । अवतम् । वरुणः । च । राजा ॥ ७ ॥

इदं सूर्यवाक्यम् । हे अत्रे मामिमम् ईदृगवस्थं मां तव सन्तं तव स्वभूतम् इरस्या अश्लेच्छया दुग्धः द्रोघासुरः भियसा भयजनकेन तमसा मया नि गारीत् मा गिरतु । किंच हे मित्र त्वं मित्रः असि । प्रसीतेः सकाशात् प्राप्ता भवसि । सत्यराधाः सत्यधनश्च । तौ राजा वरुणश्च त्वं च तौ युवां मा माम् इहावतं रक्षतम् । यद्वा । अत्रैरेव मित्र उच्यते । स वरुणश्च युवाम् ॥

प्राणो ब्रह्मा युयुजानः सपर्यन् कीरिणा देवानमसोपशिक्षन् ।

अग्निः सूर्यस्य दिवि चक्षुराधात्स्वर्भानोरप माया अघुक्षत् ॥ ८ ॥

प्राणः । ब्रह्मा । युयुजानः । सपर्यन् । कीरिणा । देवान् । नमसा । उपशिक्षन् ।

अग्निः । सूर्यस्य । दिवि । चक्षुः । आ । अधात् । स्वः । भानोः । अप । मायाः । अघुक्षत् ॥ ८ ॥

ब्रह्मा ब्राह्मणः अग्निः प्राणः अभिषवसाधनानि युयुजानः युजन् । इन्द्राद्यं सोममभिषुण्वन्नित्यर्थः । तथा कीरिणा । कीर्यते विक्षिप्यते इति कीरि स्तोत्रम् । तेन देवान् सपर्यन् पूजयन् किंच नमसा अनेन हविलक्षणेन नमस्कारेण वा उपशिक्षन् । शिक्षतिर्दानार्थोऽत्र प्रसाधने वर्तते । प्रसाधयन् एवमुक्तैः साधनैः सूर्यस्य सर्वत्रेरकस्य चक्षुः सर्वस्य रूपापकं मण्डलं दिवि अन्तरिक्षे आधात् । निस्तमस्कं कृतवानित्यर्थः । तदेव स्पष्टयति । स्वर्भानोः एतन्नामकस्यासुरस्य मायाः स्वाश्रयमधोहन्ती परास्तु कुर्वती मायेत्युच्यते । तादृशीमायाः । यत्तुरीयेण ब्रह्मणेऽप्युक्तम् । तदेतदुक्तं तुरीयं ब्रह्म । तेनात्रिसहाय इन्द्रः अप अघुक्षत् अपजुगोप न्यवारयदित्यर्थः । अथवा तुरीयपाद एवं व्याख्येयः । सूर्यस्य दिवि पूर्वमावृते प्रकाशे तदपनोद्य स्वकीयं चक्षुराधात् ।

१. ख-च-ण-म-शुद्धं यत्वा; झ-शुभं वा । २. ख-च-झ-ण-म-र-मन्त्रापेक्षया । ३. ग-घ-ज-मा मामिमं मानवम् । ४. ख-च-झ-ण-त-न-म-र-श-तव नास्ति । ५. श-स च नास्ति । ६. ग-घ-ज-अग्निर्मासिहावतमित्युपशिक्षन् । ७. ग-घ-ज-अभिषवसाधनान् । ८. ग-घ-ज-प-फ-ब-पूजयन्नमसा नमोक्तैः । ९. ग-घ-ज-प-फ-ब-र-व्यापकम् । १०. ख-च-झ-ण-त-न-म-र-स्वाश्रय-मध्यामोहन्ती; न-स्वाश्रयममोहयन्ती; श-स्वयमप्यामोहयन्ती । ११. झ-त-न-म-व-श-परास्तथा । १२. ख-च-झ-ण-त-न-म-र-श-तदपाद्य ।

निरावरणं^१ तेजःसंस्त्यायं दृष्टवानित्यर्थः । स्वर्भानुमायया सूर्यस्यावृत्तिर्हारिद्विके समाज्ञाता—
'स्वर्भानुश्चासुरः सूर्यं तमसाविध्यत्तस्मै देवाः प्रायश्चित्तमैच्छन्' तस्य यत्प्रथमं तमोऽपातनं सा
कृष्णाविरभवत् यद् द्वितीयं सा फाल्गुनी यत्तृतीयं सा वल्क्षी यद्व्यस्थादपाकृन्तन्' इत्यादि ॥

यं वै सूर्यं स्वर्भानुस्तमसार्विध्यदासुरः ।

अत्रयस्तमन्वविन्दन्नह्यन्ये अशक्रुवन् ॥ ९ ॥

यम् । वै । सूर्यम् । स्वःऽभानुः । तमसा । अविध्यत् । आसुरः ।

अत्रयः । तम् । अन् । अविन्दन् । नहि । अन्ये । अशक्रुवन् ॥ ९ ॥

अत्रिकृतं सामर्थ्यमनुवदति 'यं' वै 'सूर्यम्' इति । निगदव्याख्यैषा^२ । 'अत्रयस्तं सूर्यम्
'अन्वविन्दन्' इन्द्रार्थं सोमथागदेवतास्तुतिन्मस्कारैरनुक्रमेणोपदीपन् तमोऽवदध्य^३ लब्धवन्त इत्यर्थः ।
'अन्येः' नहि 'अशक्रुवन्' न लब्धवन्तः खलु^४ ॥ १२ ॥

'को नु वाम्' इति विश्वस्युचं नवमं सूक्तं भीमस्यात्रेरार्षम् । षोडशीसप्तदश्यावतिजगत्तौ
विश्वेकपदा विराद् शिष्टाः सप्तदश त्रिष्टुभः । विश्वे देवा देवता । तथा चानुक्रान्तं—'को नु
विश्वविश्वदेवं वै तत् षोडश्याद्यतिजगत्यावन्येकपदा' इति । विनियोगो लेखिकः ॥

को नु वा मित्रावरुणावृतायन्दिवो वा महः पार्थिवस्य वा दे ।

ऋतस्य वा सदसि त्रासीथां नो यज्ञायते वा पशुषो न वाजान् ॥ १ ॥

कः । नु । वाम् । मित्रावरुणौ । ऋतस्यन् । दिवः । वा । महः । पार्थिवस्य । वा । दे ।

ऋतस्य । वा । सदसि । त्रासीथाम् । नः । यज्ञायते । वा । पशुऽसः । न । वाजान् ॥ १ ॥

हे मित्रावरुणौ देवौ^१ 'वां युवां'^२ 'को' 'तु' कः खलु यजमानः 'ऋतायन् यज्ञमिच्छन्
शक्रुयादिति' शेषः । तस्मात् कृपयैव 'दिवः' सदसि शुलोकसंबन्धिनि स्थाने^३ 'महः' महतः
'पार्थिवस्य सदसि' । 'ऋतस्य उत्पादकस्यान्तरिक्षस्य 'सदसि' । तन्नेतुत्वात्तच्छब्दस्य । त्रिषु स्थानेषु
'नः' अस्मान् 'त्रासीथां' रक्षतम् । वाशब्दार्थे^४ । किंच 'यज्ञायते यज्ञमिच्छते'^५ 'दे' 'वा' हविर्वाज्ञे च^६

१. ख-च-ण-श-निवारणम् । २. ख-च-ण-त-भ-र-श-प्रायश्चित् । ३. ख-च-ण-निर्गदितं वा व्याख्यैषा; ग-च-ज-यं सूर्यमासुरः स्वर्भानुस्तमसाविध्यदाष्टणोत् वै खलु; झ-भ-र-निर्गदितं व्याख्यैषा; त-निर्गदितव्याख्यैषा; न-निर्गदितं वा इत्येषा । ४. ग-घ-ज-तमो विरुष्य । ५. ख-च-ण-न-भ-र-श-अन्ये... खलु' नास्ति । ६. ख-च-ण-देवानां युवाभ्यां ददातुम्; झ-न-भ-र-श-देवौ वां युवाभ्यां दे ददातुम् (झ-र-ददातुं) । ७. ख-च-झ-ण-भ-शक्रुवामिति; र-शक्रुवामिति । ८. ग-घ-ज-प-फ-ब-नास्थे च । ९. ग-घ-ज-प-फ-ब-सदसि च । १०. ग-घ-ज-प-फ-ब-सदसि' नास्ति । ११. ख-च-झ-ण-न-भ-र-यज्ञमिच्छते' नास्ति । १२. ख-च-झ-ण-न-भ-र-श-दे... च' नास्ति ।

महं पशुषो ऽन वाजान् पशुषु सीदतो वाजानञ्जानि क्षीरदध्यादीनीव । तानि यथा प्रयच्छथः^१
तद्वद्वतमिति । यद्वा । नशब्दश्चार्थः । पशुषः पशून्वाजांश्च दत्तमित्यर्थः ॥

ते नो मित्रो वरुणो अर्यमायुरिन्द्रं ऋभुक्षा मरुतो जुषन्त ।

नमोभिर्वा ये दधते सुवृक्तिं स्तोमं रुद्राय मीळहुषे सजोषाः ॥ २ ॥

ते । नः । मित्रः । वरुणः । अर्यमा । आयुः । इन्द्रः । ऋभुक्षाः । मरुतः । जुषन्त ।

नमःऽभिः । वा । ये । दधते । सुऽवृक्तिम् । स्तोमम् । रुद्राय । मीळहुषे । सुऽजोषाः ॥ २ ॥

१ ते मित्रादयो देवाः ऽनः अस्माकं ऽसुवृक्तिं ऽस्तोमं शोभनपापादिव्रजनवस्तोत्रं ऽनमोभिर्वा^२
हविर्भिश्च^३ ऽजुषन्त सेवन्ताम् । २ ये ऽदधते धारयन्त्युक्तलक्षणं स्तोत्रम् । देवा द्विविधाः स्तोत्रभाजो
हविर्भाजश्च । अत्र स्तोत्रभाज उच्यन्ते । ३ आयुः सततगतिर्वायुरुच्यते । अथ मरुत एव वियुष्य
विशेष्यन्ते । ४ रुद्राय ऽमीळहुषे ॥ तृतीयार्थे चतुर्थी ॥ रुद्रेण^५ सह ऽसजोषाः सजोषसः सह प्रियमाणाः ।
तेषां पुत्रत्वादिति भावः । केचन रुद्राय सजोषा इत्येतत्^६ मित्रादिसर्वदेवताविशेषणमिति कथयन्ति ॥

आ वां येष्ठाश्विना हुवध्यै वातस्य पतम्रथ्यस्य पुष्टौ ।

उत वां दिवो असुराय मन्म प्रान्धांसीव यज्यवे भरध्वम् ॥ ३ ॥

आ । वाम् । येष्ठा । अश्विना । हुवध्यै । वातस्य । पतम्रम् । रथ्यस्य । पुष्टौ ।

उत । वा । दिवः । असुराय । मन्म । प्र । अन्धांसिऽइव । यज्यवे । भरध्वम् ॥ ३ ॥

अनयाश्विनौ रुद्रश्चोच्यन्ते । हे ऽश्विना अश्विनौ ऽयेष्ठा कामानां यन्तृत्वमौ ऽवां युवां
१ वातस्य ऽपतम्रम् । धर्मसाम्याद्धर्मिग्रहणम् । वायुसमानगतेरथस्य गमने प्राप्ती ऽरथ्यस्य रथस्य ऽपुष्टौ
च निमित्ते सति ऽहुवध्यै^२ हुवे आह्वयामि आह्वानं प्रभवामि^३ । अथवा वायुवधुवयोः क्षीप्रगमन-
साधनरथस्य^४ पोषे च निमित्ते सति । २ उत ऽवा किंचेत्यर्थः । ३ दिवः श्रोतमानाय ॥ चतुर्थ्यर्थे षष्ठी ॥
४ असुराय प्राणापहत्रं रुद्राय । यद्वा । शुलोक्तं न्यधितेऽसुराय प्राणदात्रे सूर्याय वायवे वा ऽवयवे
यागसाधकाय ऽमन्म मननीयं स्तोत्रं ऽप्र ऽभरध्वं संपादयत हे ऋत्विजः । ऽअन्धांसीव अज्ञानि
हविलक्षणा नि^५ हवींषि स्तोत्रे^६ केत्यर्थः ॥

१. प-फ-ब-प्रयच्छतम् । २. ख-च-क्ष-ण-न-भ-र-श-नमोभिर्हविर्भिः । ३. ग-घ-ज-प-फ-ब-
सेतो न स्त्रेण । ४. ख-च-ण-इत्यस्मिन्; क्ष-त-र-इत्येतस्मिन् । ५. ग-घ-ज-प-फ-ब-आहुवध्यै । ६. ख-
च-क्ष-त-न-भ-र-प्रभवामि वा । ७. ख-च-शीघ्रगमने तत्साधनरथस्य; क्ष-त-न-भ-र-श-शीघ्रगमन-
तत्साधनरथस्य । ८. ख-ग-घ-च-ज-क्ष-ण-न-प-फ-ब-भ-हविलक्षणा नि नास्ति । ९. ख-च-ण-
'स्तोत्रं' नास्ति ।

प्र मुक्षणो दिव्यः कण्वहोता त्रितो दिवः सजोषा वार्तो अग्निः ।

पुषा भर्गः प्रभृथे विश्वभोजा आजि न जग्मुश्चक्षतमाः ॥ ४ ॥

प्र । स्रक्षणः । दिव्यः । कण्वहोता । त्रितः । दिवः । सजोषाः । वार्तः । अग्निः ।

पुषा । भर्गः । प्रभृथे । विश्वभोजाः । आजिम् । न । जग्मुः । आश्चक्षतमाः ॥ ४ ॥

अत्र लिङ्गोक्तदेवताः^१ । प्र जग्मुरिति संबन्धः । स्रक्षणः यज्ञं सेवमानः शत्रूणां सोढा वा स्रक्ष्यः दिवि भवः स्रक्ष्यहोता । कण्वा ऋषयो मेधाविनो वा होतार आह्वतारो यस्य स तथोक्तः । अत्रितः त्रिषु क्षित्वादिस्थानेषु तायमानः^२ । दिवः सूर्येण सह सजोषाः समानगतिः समानप्रीतिर्वा सवातः उक्तलक्षणकः^३ वायुः । अग्निः पुषा पोषक एतन्नामा भर्गः च प्रभृथे प्रभरणवत्स्यस्मिन् यज्ञे उक्ताः सर्वदेवाः विश्वभोजाः विश्वरक्षकाः कृत्स्नात्तारो वा आश्चक्षतमाः प्रकृष्टशमनाश्च वार्ता श्रेष्ठाः सन्तः आजि न संग्राममिव प्र जग्मुः प्रगच्छन्ति ॥

प्र वो रयि युक्ताश्च भरध्वं राय एषेऽवसे दधीत धीः ।

मुशेव एवैरौशिजस्य होता ये व एवा मरुतस्तुराणाम् ॥ ५ ॥

प्र । वः । रयिम् । युक्तऽअश्वम् । भरध्वम् । रायः । एषैः । अवसे । दधीत । धीः ।

मुशेवः । एवैः । औशिजस्य । होता । ये । वः । एवाः । मरुतः । तुराणाम् ॥ ५ ॥

हे मरुतः वः यूयं रयिं धनं युक्ताश्वम् अश्वसहितमश्वयोग्यं पुत्रं वा प्र भरध्वं संपादयत । रायः धनानि गवाधादिलक्षणानि एषे प्राप्नुम् अवसे । अव इत्यश्वनाम । अश्वाय प्राप्तानां धनानां रक्षणाय वा धीः स्तोता दधीत धारयति स्तुतिम् । स च औशिजस्य कक्षीयतः होता अग्निः^४ एवैः गन्तव्यैः कामंगमनसावनैरश्वैर्वा मुशेवः । शैवमिति मुखनाम । सुमुखो भवतु । हे मरुतः तुराणां त्वरमाणानां वः युष्माकं वये एवाः कामा अथा वा सन्ति तैरिति ॥ ॥ १३ ॥

‘प्र वो वायुम्’ इति पठौ वायव्ये पशौ हविषो याज्या । ‘प्र वो वायुं’ स्थयुजं कृणुष्वसुत त्वामदि ते महि’ (आश्व. श्रौ. ३. ८) इति सूत्रितम् ॥

प्र वो वायुं रथयुजं कृणुष्वं प्र देवं विप्रं पनितारमर्कैः ।

इषुष्यवं ऋतसापः पुरंधीर्वस्वीर्नो अत्र पत्नीरा धिये धुः ॥ ६ ॥

प्र । वः । वायुम् । रथऽयुजम् । कृणुष्वम् । प्र । देवम् । विप्रम् । पनितारम् । अर्कैः ।

इषुष्यवं । ऋतऽसापः । पुरंधीर्वस्वीः । नः । अत्र । पत्नीः । आ । धिये । धुरिति धुः ॥ ६ ॥

१. च-क्ष-ण-त-न-भ-र-लिङ्गोक्ता देवताः । २. ख-च-क्ष-ण-भ-नीयमानः । ३. ख-च-क्ष-ण-न-उक्तगुणकः । ४. ख-च-क्ष-ण-त-न-भ-र-‘अग्निः’ नास्ति ।

हे मदीया कृत्विजः ववः यूयं वायुं देवं^१ रथयुजं यज्ञगमनाय रथसंबन्धं^२ कृणुष्वं कुरुवस् । वप्र^३ देवं द्योतमानं विप्रं विश्लेषेण कामानां पुरकं विप्रवत्पुत्रं वा पणितारम् ॥ कर्मणि कर्तृप्रत्ययः ॥ स्तुत्यमित्यर्थः । फलप्रदातारं वा अर्कैः अचैनसाधनैर्मन्त्रैः वप्र कृणुष्वं स्तुत । किंच इषुष्यवः गन्धः व्रतसावः यज्ञस्पृशः पुरंधीः पुरंध्यः स्त्रीरूपाः^४ रूपवत्यो वा ववस्वीः प्रशंस्याः^५ पत्नीः देवपत्न्यः वअत्र अस्मिन् यज्ञे वनः अस्मदीयाय^६ विधेयं^७ कर्मणे तन्निष्पत्तये वा वपुः आगतवत्यः ॥

उप व एषे वन्द्यैभिः शूषैः प्र युह्यी दिवश्चितयद्भिरर्कैः ।

उषासानक्तां विदुषीं विश्वमा हां वहतो मर्त्याय यज्ञम् ॥ ७ ॥

उप । वः । एषे । वन्द्यैभिः । शूषैः । प्र । युह्यी इति । दिवः । चितयत्तुऽभिः । अर्कैः ।

उषासानक्ता । विदुषीं इवेति विदुषींऽइव । विश्वम् । आ । ह । वहतः । मर्त्याय । यज्ञम् ॥ ७ ॥

हे उषासानक्ता अहोरात्राभिमानिदेवते युह्यी महत्यौ वन्द्यैभिः बन्धनाहैरितरैर्देवैः सह विदुः अन्तरिक्षाद्विश्लेषेण सर्वप्रदेशात् वजः युष्मभ्यम् उप वप्र एषे उपप्रापयामि हविः^८ । ईषिः प्रापण-कर्मा स्यादुपप्राप्तिः समन्वितः । वशूषैः सुखकरैः चितयद्भिः ज्ञापयद्भिः अर्कैः मन्त्रैः सहोप-प्रापयामि । हे उक्तदेवते विश्वं सर्वं कर्तव्यजातं विदुषीं इव जानत्याविव मर्त्याय यजमानाय यज्ञम् वा वहतः अभिसुखं प्रापयतः । हेति पूरणः । यद्वा । शूषैरित्यादीनि तृतीयाबहुवचनान्तानि वन्द्यैभिरित्यस्य विश्लेषणीतीति केचिदाहुः ॥

अभि वो अर्चे पोष्यावतो नृवास्तोष्पतिं त्वष्टारं रराणः ।

धन्यां सजोषां धिषणां नमोभिर्वनस्पतीरोषधी राय एषे ॥ ८ ॥

अभि । वः । अर्चे । पोष्यावतः । नृन् । वास्तोः । पतिम् । त्वष्टारम् । रराणः ।

धन्यां । सुजोषां । धिषणां । नमःऽभिः । वनस्पतीन् । ओषधीः । रायः । एषे ॥ ८ ॥

अहं पोष्यावतः बहुपोष्यजनयुक्तान् नृन् कर्मेतृन्^९ वः युष्मान् अभि अर्चे अभिपूज-यामि स्तोमीत्यर्थः । के पुनस्ते यूयम् । उच्यते । वास्तोष्पतिं त्वष्टारं रराणः स्तोत्रादिभिः क्रीडन् हविर्देद्वा अहम् । धन्या धनकरी सजोषाः इतरदेवैः सह गच्छन्ती प्रीणयन्ती वा धिषणा । वाङ्मैसत् । वादेवता ॥ एता द्वितीयार्थे प्रथमाः ॥ उक्तलक्षणां वाणीं वनस्पतीन् ओषधीः च वनमोभिः सह अर्चे इति संबन्धः । किमर्थम् । राय एषे धनानि प्राप्तुम् ॥

१. ग-घ-ज-वायुदेवम् । २. ख-ग-घ-च-ज-ज्ञ-ण-श-रथसंबन्धम् । ३. ख-च-ज्ञ-ण-म-स्त्रियाः । ४. त-प्रशस्याः । ५. ख-च-ण-म-अस्मदीये धिये; ग-घ-ज-अस्मदीयया धिये; झ-न-र-श-अस्मदीयधीये । ६. ख-च-ज्ञ-ण-त-न-म-र-श-अर्कं हविः । ७. ख-च-ज्ञ-ण-न-म-र-‘नृन् कर्मेतृन्’ नास्ति । ८. झ-न-म-त्वष्टारं च ।

तुजे नस्तने पर्वताः सन्तु स्वैतवो ये वसवो न वीराः ।

पुनित आस्यो यजतः सदा नो वर्धन्तः शंसं नर्यो अभिष्टौ ॥ ९ ॥

तुजे । नः । तने । पर्वताः । सन्तु । स्वऽएतवः । ये । वसवः । न । वीराः ।

पुनितः । आस्यः । यजतः । सदा । नः । वर्धन्तः । नः । शंसन् । नर्यः । अभिष्टौ ॥ ९ ॥

पर्वताः पर्वन्तः पूरणवन्तो वा भेवाः पत्ने विस्तृते तुजे दाने । यद्वा । तनेति पुत्रनाम ॥
पृथगे चतुर्थी ॥ पुत्रस्य दान इत्यर्थः । अथवा पनः तुजे पुत्रे तने तत्पुत्रे च स्वैतवः शोभन-
गमनाः पसन्तु भवन्तु । कीदृशास्ते । ये वसवः जगतो वासयितारः वीराः पन वीरा इव ।
किंच पुनितः स्तुतः आस्यः आस्यः सर्वैः यजतः यजनीय आदित्यः सदा सर्वदा पनः शंसन्
अस्माकं स्तुतिं नर्यः नरेभ्यो हितो देवः अभिष्टौ अभित् पुण्येऽभिगमने वा सति वर्धन्तः वर्धयेत् ॥

वृष्णो अस्तोषि भूम्यस्य गर्भं त्रितो नपातम्पां सुवृक्ति ।

गुणीते अग्निरेतरी न शूपैः शोचिष्केशो नि रिणाति वना ॥ १० ॥

वृष्णः । अस्तोषि । भूम्यस्य । गर्भम् । त्रितः । नपातम् । अपाम् । सुऽवृक्ति ।

गुणीते । अग्निः । एतरी । न । शूपैः । शोचिःऽकेशः । नि । रिणाति । वना ॥ १० ॥

भूम्यस्य । भूमिः^१ अन्तरिक्षम् । तदहस्य । तादृशस्य वृष्णः वर्षकस्य पर्वन्यस्य । अथवा भूम्यो
भूमेरेवाहः तदुचितवृष्टिप्रदानात् । तादृशस्य मेघस्य गर्भं गर्भस्थानीयम् अपां नपातं रक्षकं वैद्युतमग्निं
सुवृक्ति । स्तोत्रकर्मतत् । शोभनपापादिवर्जनवता स्तोत्रेण अस्तोषि स्तुतवानहम् । सः त्रितः
तीर्णतमः त्रिषु स्थानेष्वन्येषु त्रिच्चापकेषु तायमानः अग्निः^२ एतरी गन्तरि मयि शूपैः सुखकरैः
रश्मिभिः पन गुणीते न गरणे कुरुते न क्रुध्यतीत्यर्थः । किंतु शोचिष्केशः प्रदीप्तरश्मिः सन् वना
वनानि पन रिणाति हिनस्ति दहतीत्यर्थः ॥ १४ ॥

कथा महे रुद्रियाय ब्रवाम कद्राये चिकितुषे भगाय ।

आप ओषधीरुत नोऽवन्तु द्यौर्वना गिरयो वृक्षकेशः ॥ ११ ॥

कथा । महे । रुद्रियाय । ब्रवाम । कत् । राये । चिकितुषे । भगाय ।

आपः । ओषधीः । उत । नः । अवन्तु । द्यौः । वना । गिरयः । वृक्षऽकेशः ॥ ११ ॥

वयमत्रयः कथा केन प्रकारेण महे महते रुद्रियाय रुद्रपुत्राय मरुद्गणाय ब्रवाम स्तुतीः ।
पक्व किं च स्तोत्रं राये घनलाभाय चिकितुषे सर्वं जानते भगाय एतन्नामकाय देवाय ब्रवाम ।

१उत अपि च १आपः अन्वेवताः १ओषधीः ओषधयः १द्यौः सुदेवता १वनानि वनानि १गिरयो १वृक्ष-
केशाः । वृक्षा एव केशस्थानीया येषां^१ ते । एता उक्ता देवताः १नः अस्मान् १अवन्तु रक्षन्तु^२ ॥

शृणोतु न ऊर्जाम् पतिर्गिरः स नभस्तरयीं इषिरः परिज्म्मा ।

शृण्वन्त्वापः पुरो न शुभ्राः परि सुचो बवृहाणस्याद्रेः ॥ १२ ॥

शृणोतु । नः । ऊर्जाम् । पतिः । गिरः । सः । नभः । तरीयान् । इषिरः । परिज्म्मा ।

शृण्वन्तु । आपः । पुरः । न । शुभ्राः । परि । सुचः । बवृहाणस्य । अद्रेः ॥ १२ ॥

१नः अस्माकं १गिरः स्तुतीः १शृणोतु । कः । १ऊर्जाम् बलानां १पतिः वायुः । अथवा
ऊर्जामन्नानां पतिः । प्राणोपाधिकस्य वायोः कृत्स्नात्तत्त्वं प्रसिद्धम् । श्रुतिश्च^३ भवति—‘प्राणस्यान्नमिदं
सर्वं प्रजापतिरकल्पयत्’ (मनु. ५. २८) इति । १स १नभः नभसि चारी १तरीयान् तरितस्थः
१इषिरः गमनशीलः १परिज्म्मा परितो गन्ता । किञ्च १आपः १शृण्वन्तु गिरः । कीदृशस्ताः^४ । १पुरो
१न पुराणीव १शुभ्राः दीप्ताः १बवृहाणस्य वर्धमानस्य १अद्रेः मेघस्य वा पर्वतस्य^५ वा १परि परितः
१सुचः सरणशीलाः ॥

विदा चिन्तु महान्तो ये व एवा ब्रवाम दस्मा वार्यं दधानाः ।

वयश्चन सुभ्वर् आव यन्ति क्षुभा मर्तमनुयतं वधस्नैः ॥ १३ ॥

विद । चित् । नु । महान्तः । ये । वः । एवाः । ब्रवाम् । दस्माः । वार्यम् । दधानाः ।

वयः । चन । सुध्वः । आ । अव । यन्ति । क्षुभा । मर्तम् । अनुयतम् । वधस्नैः ॥ १३ ॥

हे १महान्तः मरुतः १नु क्षिप्रं यूयं १विद जानीथ स्तोत्रम् । हे १दस्माः दृष्टनीयाः १वः
युष्मान् १ये १एवाः गन्तारो युष्मान् अजमानाः १वार्यं वरणीयं हविः १दधानाः दद्याता धारयन्तो
वा वयं १ववाम स्तुतिम् । यद्वा । ये वो यूयमित्यर्थः । ये यूयमेवाः अस्मद्यज्ञमभिगन्तारस्ते विद ।
चिदिति पूरणः । १वयश्चन आगन्तारश्चैते मरुतः १सुभ्वः सुष्ठु भवन्तः प्रवृद्धाः १आ अस्मदभिमुखम्
१अव १यन्ति गच्छन्ति । किं कुर्वन्तः । १क्षुभा क्षोभकेण सहितं १मर्तं मरणधर्माणं वैरिणम् १अनु-
यतम् अभिगतं १वधस्नैः आयुधैः परिहरन्तः^६ अव यन्ति^६ ॥

आ दैव्यानि पार्थिवानि जन्मापश्वाच्छा सुमखाय वोचम् ।

वर्धन्तां द्यावो गिरश्चन्द्राग्रा उदा वर्धन्तामभिषाता अर्णीः ॥ १४ ॥

आ । दैव्यानि । पार्थिवानि । जन्म । अपः । च । अच्छ । सुमखाय । वोचम् ।

वर्धन्ताम् । द्यावः । गिरः । चन्द्रऽअग्राः । उदा । वर्धन्ताम् । अभिऽसाताः । अर्णीः ॥ १४ ॥

१. ख-च-ण-येषु । २. ख-च-श-ण-न-भ-र-‘रक्षन्तु’ नास्ति । ३. श-त-भ-र-स्तुतिश्च ।
४. ख-च-ण-कीदृशस्ताः । श-त-न-भ-र-कीदृशस्ताः । ५. ख-च-ण-पार्थिवस्य । ६. श-त-र-श-
परिहरन्नावयन्ति; भ-परिहरन्नाभिवयन्ति ।

वैश्वानि देवसंवन्धीनि पार्थिवानि पृथिवीसंवन्धीनि च वज्रम् जन्मानि अपश्च अपसा
 वञ्च अभिप्राप्तुं सुमखाय शोभनयज्ञाय मरुद्गाय वीर्यं ववीमि । गिरः स्तुतयः वर्धन्ताम् ।
 धावः शोतमानाः स्वप्रतिपाद्यार्थप्रकाशिन्यः चन्द्राग्राः । आह्लादनं हिरण्यं वाग्ने यासां ताः ।
 तादृश्यः सत्यो वर्धन्ताम् । वर्षाः नद्यश्च अभिपाताः मरुद्भिः संभक्ताः उदा उदकेन वर्धन्तां
 समृद्धा भवन्तु ॥

पदेपदे मे जरिमा नि धायि वरून्नी वा शक्रा या पायुभिश्च ।

सिषक्तु माता मही रसा नः स्मत्सूरिभिर्भृजुहस्तं क्रजुवर्निः ॥ १५ ॥

पदेऽपदे । मे । जरिमा । नि । धायि । वरून्नी । वा । शक्रा । या । पायुभिः । च ।

सिषक्तु । माता । मही । रसा । नः । स्मत् । सूरिभिः । क्रजुहस्ता । क्रजुवर्निः ॥ १५ ॥

जरिमा स्तुतिः मे मदीया पदेपदे तदा तदा भूमौ नि धायि निधीयते स्थाप्यते क्रियत
 इत्यर्थः । या व व शक्रा शक्ता सती पायुभिः रक्षणैः वरून्नी अस्मत्पदववारयित्री भवति ।
 वाशब्दश्चाथे । माता सर्वस्य निर्मात्री मही महती पृथ्वी रसा सारभूता भूमिः सिषक्तु सेवता
 नः अस्माकं स्तुतिम् । अथवा स्तुता नः अस्मान् सिषक्तु । स्मच्छब्दः प्रशस्तवचनः । प्रशस्तैः
 सूरिभिः । मेधाविभिः स्तोत्रनिर्मितैः । तेषां परिचर्या प्रीतिर्यथः । क्रजुहस्ता अस्मदनुकूलहस्ता
 क्रजुवर्निः कल्याणदाना भवतु ॥ ॥ १५ ॥

कथा दाशेम नमसा सुदानून् एवया मरुतो अच्छोक्तौ

प्रश्रवसो मरुतो अच्छोक्तौ ।

मा नोऽर्हिर्बुध्नो रिषे धादस्माकं भूदुपमातिवर्निः ॥ १६ ॥

कथा । दाशेम । नमसा । सुदानून् । एवया । मरुतः ।

अच्छोक्तौ । प्रश्रवसः । मरुतः । अच्छोक्तौ ।

मा । नः । अर्हिः । बुध्न्यः । रिषे । धात् । अस्माकम् । भूत् । उपमातिवर्निः ॥ १६ ॥

वयं कथा केन प्रकारेण दाशेम परिचरेम नमसा स्तोत्रेणाशेन वा सुदानून् शोभनदानान्
 मरुतः । एवया एवं क्रियमाणप्रकारेण अच्छोक्तौ आभियुक्त्येन वचने निमित्ते सति तान् मरुतः
 कथं परिचरेम । तेषां दुराराध्यत्वादिति भावः । कथम् । प्रश्रवसः प्रकृष्टाश्वा भवन्ति । अच्छोक्तौ ।
 अभिराम्युक्तिः स्तुतिर्यस्य तादृशे मयि । यद्वा । प्रश्रवसः प्रकृष्टाश्वा इमं अच्छोक्तौ स्तोत्रनिमित्ते

१. त-अवोचम् । २. ख-च-श-ण-न-भ-र-दुराराधत्वादिति ग-ध-ज-दुराराध्यमिति । ३.

ख-च-श-ण-न-भ-र-ममापि ।

सति ऽमस्तः कथा केन प्रकारेण दाशेम । पुनरुक्तिरादृशार्था । ऽअहिर्बुध्न्यः देवः ऽनः अस्मान् ऽरिषे
हिंसकाय ऽमा ऽधात् मा स्थापयतु । स देवः ऽअस्माकं ऽभूत् भवतु ऽउपमातिवनिः शत्रूणां हन्ता ॥

इति चिन्तु प्रजायै पशुमस्त्यै देवासो वनन्ते मर्त्यो व आ

देवासो वनन्ते मर्त्यो वः ।

अत्रां शिवां तन्वो धासिमस्या जरां चिन्मे निर्ऋतिर्जग्रसीत ॥ १७ ॥

इति । चित् । नु । प्रऽजायै । पशुऽमस्त्यै । देवासः । वनन्ते ।

मर्त्यः । वः । आ । देवासः । वनन्ते । मर्त्यः । वः ।

अत्र । शिवाम् । तन्वः । धासिम् । अस्याः । जराम् । चित् । मे । निःऽऋतिः । जग्रसीत् ॥ १७ ॥

हे देवासः देवाः ऽवः शुष्मान् ऽइति ऽचित् इत्यमेव ऽनु क्षिप्रं ऽप्रजायै ऽपशुमस्त्यै पशु-
सहितायापस्याय ऽवनन्ते अजन्ते ऽमर्त्यः मनुष्यो यजमानः । ऽआ देवासः इति पुनरुक्तिरादृशार्था ।
ऽअत्र अस्मिन् यज्ञे ऽशिवां ऽधासिम् अन्नं ऽमे मम ऽअस्याः ऽतन्वः देवैरनुगृहीतस्य पुत्रस्य करोतु
ऽनिर्ऋतिः देवता । ऽजरां ऽचित् जरां च ऽजग्रसीत् असतु ॥

तां वो देवाः सुमतिर्भुज्यन्तीमिषमश्याम वसवः शसा गोः ।

सा नः सुदानुर्भुज्यन्ती देवी प्रति द्रवन्ती सुविताय गम्याः ॥ १८ ॥

ताम् । वः । देवाः । सुऽमतिम् । ऊर्जयन्तीम् । इषम् । अश्याम् । वसवः । शसा । गोः ।

सा । नः । सुऽदानुः । भुज्यन्ती । देवी । प्रति । द्रवन्ती । सुविताय । गम्याः ॥ १८ ॥

हे देवाः हे ऽवसवः वासयितारः ऽवः शुष्माकं स्वभूतां ऽतां प्रसिद्धां ऽसुमतिं शोभन-
मनसाधनाम्^१ । अत्रेन मतिवृद्धिः 'अन्नमयं हि सोम्य मनः' (छा. उ. ६. ५. ४) इत्यादिषु
प्रसिद्धा । ऽऊर्जयन्तीं बलकरीम् ऽइषम् एषणसाधनमन्नं क्षीरदध्यादिलक्षणं ऽशसा स्तुत्या ऽगोः
सकाशात् ऽअश्याम प्राप्नुयाम । ऽसा देवी ऽनः अस्मान् ऽसुविताय सुखाय ऽप्रति ऽगम्याः
प्रतिगम्यात्^२ अभिगच्छेत् । सा इद्देवता^३ विशेष्यते । ऽसुदानुः शोभनदाना ऽभुज्यन्ती सुखयन्ती
ऽद्रवन्ती अस्मदभिमुखं गच्छन्ती ॥

१. ख-च-ण-म-शोभनसाधनाम् ; ग-च-ज-शोभनमनसाधनभूताम् । २. ग-च-ज-श-गम्यात् ।
३. न-श-देवता ।

अभि न इळां युथस्य माता स्मन्नादीभिर्बुधशी वा गृणातु ।

उर्वशी वा बृहद्दिवा गृणानाभ्यूर्वाणा प्रभृथस्यायोः ॥ १९ ॥

अभि । नः । इळां । युथस्य । माता । स्मत् । नदीभिः । उर्वशी । वा । गृणातु ।

उर्वशी । वा । बृहत्तुऽदिवा । गृणाना । अभिऽऊर्वाणा । प्रऽभृथस्य । आयोः ॥ १९ ॥

‘अभि’ गृणातु ‘नः’ अस्मान् ‘इळा’ भूमिः ‘युथस्य’ गोसंघस्य ‘माता’ निर्मात्री । यद्वा इळा गोरूपधरा मनोः पुत्रीत्याहुः । यद्वा युथस्य मरुद्गणस्य निर्मात्रीळा माध्यमिकी वाक् । अथवा ‘उर्वशी’ माध्यमिकी वाक् । ‘नदीभिः’ गङ्गादिभिः सह गृणातु । स्मच्छब्दः प्रशस्तवचन इत्युक्तम् । प्राशस्त्यं गृणातु । ‘वा’ अथवा ‘उर्वशी’ बृहद्दिवा प्रभृत्तदीप्तिः ‘गृणाना’ शब्दयन्त्यस्मदीयं कर्म प्रशंसन्ती ‘अभ्यूर्वाणा’ आच्छादयन्ती । कम् । ‘आयोः’ आयुं मनुष्यं यजमानम् । केन । ‘प्रभृथस्य’ तेजसो वोदकस्य वा दानेन । ‘प्रभृथस्य तेजसो वोदकस्य’ (निरु. ११. ४९) इति निरुक्तम् । अथवा प्रभृथस्य प्रभरणवत् आयोर्ज्यमभ्यूर्वाणाच्छादयन्ती ॥

सिषक्तु न ऊर्ज्व्यस्य पुष्टेः ॥ २० ॥

सिषक्तु । नः । ऊर्ज्व्यस्य । पुष्टेः ॥ २० ॥

‘ऊर्ज्व्यस्य’ एतन्नामकस्य राज्ञः ‘पुष्टेः’ पोषकस्य संबन्धिनः ‘नः’ अस्मान् ‘सिषक्तु’ सेवताम् । सामर्थ्योद्देवसंघ इति गम्यते । अथवोर्वशी मरुद्गणो वा गृह्यते प्रकृतस्वादिति ॥ ॥ १६ ॥

‘प्र शंतमा’ इत्यष्टादशचं दशमं सूक्तं नौमस्यात्रेरापि त्रैष्टुभम् । पूर्वसूक्ते ‘वै तत्’ इत्युक्तस्यान् इदमपि वैश्वदेवम् । ‘तमु’ पुहि’ इत्येकादशी रुद्रदेवत्या । सप्तदश्येकपदा ‘एतयोः सप्तम्यर्थकपदा’ इत्यनुक्रमिष्यमाणत्वात् । अत्रानुक्रमणिका—‘प्र शंतमा हृथून्कादशी रीदी’ इति । विनियोगो लेङ्गिकः ॥

प्र शंतमा वरुणं दीधिति गीमित्रं भगमदिति नूनमश्याः ।

पृषधोनिः पञ्चहोता शृणोत्वर्तुतपन्था असुरो मयोभुः ॥ १ ॥

प्र । शम्ऽतमा । वरुणम् । दीधिति । गीः । मित्रम् । भगम् । अदितिम् । नूनम् । अश्याः ।

पृषत्तुऽयोनिः । पञ्चहोता । शृणोतु । अर्तुतुऽपन्थाः । असुरः । मयऽभुः ॥ १ ॥

‘शंतमा’ अत्यन्तं सुखकरी ‘गीः’ स्तुतिरूपा वाक् ‘वरुणं’ मित्रं ‘भगमदिति’ च ‘दीधिति’ दीधित्या कर्मणा हविष्यक्षेपणास्मकेन सह ‘नूनम्’ अजितर्थं ‘प्र’ अश्याः प्राप्नोतु । किंच ‘पृषधोनिः’

१. ख-च-क्ष-ण-त-न-भ-र-‘अथवा...वाक्’ नास्ति । २. ग-ध-ज-न-श-प्र शंतमा । ३. ख-च-ण-त-न-भ-र-प्राप्नोतु ।

पृथङ्गोन्तरिक्षस्थः पञ्चहोता पञ्चविधस्य प्राणपानादिहोमस्य साधको वायुः । यद्वा । पञ्चहोतेति वायोनाम । 'वायुः पञ्चहोता स प्राणः' इति हि श्रुतेः । स च अतृप्तपन्थाः अहिंसितगतिः असुरः प्राणस्य दाता मयोभुः सुखस्यास्पदभूतः । एवमुक्तलक्षणो वायुः शृणोतु स्तोत्रमिति ॥

प्रति मे स्तोममदितिर्जगृभ्यात्सुनुं न माता हृद्यं सुशेवम् ।

ब्रह्म प्रियं देवहितं यदस्त्यहं मित्रे वरुणे यन्मयोभु ॥ २ ॥

प्रति । मे । स्तोमम् । अदितिः । जगृभ्यात् । सुनुम् । न । माता । हृद्यम् । सुशेवम् ।

ब्रह्म । प्रियम् । देवहितम् । यत् । अस्ति । अहम् । मित्रे । वरुणे । यत् । मयः सु ॥ २ ॥

मे मदीयं स्तोमं स्तोत्रम् अदितिः देवता प्रति जगृभ्यात् प्रतिगृह्णातु । सुनुं न माता स्वतनुं जननीव । सा यथा प्रतिगृह्णाति तद्वदित्यर्थः । कीदृशं तम् । हृद्यं हृदयंगमं सुशेवं शोभनसुखकरम् । एतद्वयं साधारणम् । किंच ब्रह्म मन्त्रजातं प्रियं प्रियकरं देवहितं देवैः प्राप्तं यदस्ति यद्ब्रह्म मयोभु सुखसाधनं तत् अहं मित्रे वरुणे च प्रापयामीति शेषः । यद्वा । मित्रे वरुणे च अहोरात्राभिमानिदेवयोर्वेदुक्तलक्षणं ब्रह्म परिवृढं यज्ञादिरूपं कर्मास्ति तदहं धारयामीति ॥

‘उदीरय’ इत्येकैकादशने सावित्रे पशौ वपायाज्या । सूत्रितं च—‘उदीरय कवितमं कवीनां भगं धियं वाजयन्तः पुरंधिमिति द्वे’ (आथ. श्रौ. ३. ७) इति ॥

उदीरय कवितमं कवीनामुनचैनमभि मध्वा घृतेन ।

स नो वसूनि प्रयता हितानि चन्द्राणि देवः सविता सुवाति ॥ ३ ॥

उत् । ईरय । कविऽतमम् । कवीनाम् । उनत् । एनम् । अभि । मध्वा । घृतेन ।

सः । नः । वसूनि । प्रयता । हितानि । चन्द्राणि । देवः । सविता । सुवाति ॥ ३ ॥

अनया सविता च स्तूयते । हे ऋत्विजः कवीनां कवितमं क्रान्तदर्शिनम्^१ अमुं पुरोवर्तिनमग्निं सविता वा उदीरय ऊर्ध्वं प्रापयत हर्षयतेत्यर्थः । एनं देवं मध्वा मधुरेण सोमरसेन घृतेन च अभि उनत् अभिषिञ्चत । तर्पयतेत्यर्थः । सः^२ सविता देवः नः अस्मभ्यं वसूनि निवासयोग्यानि गवादिधनानि प्रयता प्रयतानि हितानि चन्द्राणि आह्लादकानि हिरण्यानि सुवाति प्रयच्छ-स्वित्यर्थः ॥

समिन्द्र णो मनसा नेषि गोभिः सं सुरिर्भिरिवः सं स्वस्ति ।

सं ब्रह्मणा देवहितं यदस्ति सं देवानां समुत्पया यज्ञियानाम् ॥ ४ ॥

सम् । इन्द्र । नः । मनसा । नेषि । गोभिः । सम् । सुरिऽभिः । इरिऽवः । सम् । स्वस्ति ।

सम् । ब्रह्मणा । देवहितम् । यत् । अस्ति । सम् । देवानां । समुत्पया । यज्ञियानाम् ॥ ४ ॥

हे ^१इन्द्र ^२नः अस्मान् ^३धनसा प्रकृष्टेन चेतसा ^४गोभिः सह ^५सं ^६नेषि नयसि । अस्मान् ^७गाः प्रापयसीत्यर्थः । एते सर्वत्र । हे ^८हरिचः हरिभ्यां तद्वन् इन्द्र ^९सूरिभिः मेधाविभिः पुत्रैर्ऋषि-
रिभ्यो ^{१०}सं नेषि । तथा ^{११}स्वस्ति स्वस्तिभिः ^{१२}क्षेमैः ^{१३}सं नेषि । ^{१४}ब्रह्मणा प्रभूतेनाग्नेन ^{१५}सं नेषि । ^{१६}यत्
अन्नं ^{१७}देवहितम् ^{१८}अस्ति तेन । किंच ^{१९}यज्ञियानां यज्ञाहाणां ^{२०}देवानां ^{२१}सुमत्या अनुग्रहबुद्ध्या ^{२२}सं नेषि ॥

देवो भगः सविता रायो अंश इन्द्रो वृत्रस्य संजितो धनानाम् ।
ऋभुक्षा वाज उत वा पुरंधिरवन्तु नो अमृतांसस्तुरासः ॥ ५ ॥
देवः । भगः । सविता । रायः । अंशः । इन्द्रः । वृत्रस्य । सुमृजितः । धनानाम् ।
ऋभुक्षाः । वाजः । उत । वा । पुरमृधिः । अवन्तु । नः । अमृतांसः । तुरासः ॥ ५ ॥

अत्र लिङ्गोक्ता देवताः । ^१भगः ^२देवः ^३सविता च ^४रायः धनस्य स्वामी ^५अंशः त्वष्टा ^६वृत्रस्य
हन्ता ^७इन्द्रः च एते देवाः ^८धनानां ^९संजितः सम्यग्जेतारः । ^{१०}ऋभुक्षाः क्रसुः ^{११}वाजः च ^{१२}उत ^{१३}वा
अपि च ^{१४}पुरंधिः बहुधीः विभ्वोच्यते । एते च ^{१५}अमृतांसः अमृता अमरणधर्माणो भगादिदेवाः
^{१६}तुरासः अस्मद्यज्ञं प्रति त्वरमाणाः सन्तः ^{१७}नः अस्मान् ^{१८}अवस्तु रक्षन्तु ॥ ॥ १७ ॥

मरुत्वतो अप्रतीतस्य जिष्णोरजूर्यतुः प्र ब्रवामा कृतानि ।
न ते पूर्वे मघवन्नापरासो न वीर्यं नूतनः कश्चनार्प ॥ ६ ॥
मरुत्वतः । अप्रतिऽइतस्य । जिष्णोः । अजूर्यतः । प्र । ब्रवाम् । कृतानि ।
न । ते । पूर्वे । मघवन् । न । अपरासः । न । वीर्यम् । नूतनः । कः । चन । आप् ॥ ६ ॥

वयं यजमानाः ^१मरुत्वतः मरुजिस्तद्वत् इन्द्रस्य ^२कृतानि कर्माणि ^३प्र ^४ब्रवाम प्रख्यापयाम ।
कीदृशस्य तस्य । ^५अप्रतीतस्य अप्रतिगतस्य युद्धेऽपलायमानस्य । न केवलं तावन्मात्रम् । ^६जिष्णोः
जयनशीलस्य ^७अजूर्यतः अजीर्यमाणस्य* । सर्वदा यून इत्यर्थः । अथ प्रत्यक्षोच्यते । हे ^८मघवन्
इन्द्र ^९ते तव वीर्यं पराक्रमं ^{१०}पूर्वे पुरातनाः पुरुषाः ^{११}न आपुः । ^{१२}नापरासः अपरेऽपि नापुः । किं
बहुना । ^{१३}नूतनः ^{१४}कश्चन आश्चर्यभूतः* यः कोऽपि ^{१५}वीर्यं ^{१६}न ^{१७}आय न प्राप्नोति ॥

उप स्तुहि प्रथमं रत्नधेयं बृहस्पतिं सनितारं धनानाम् ।
यः शंसते स्तुवते शंभविष्ठः पुरुवसुरागमज्जोहुवानम् ॥ ७ ॥
उप । स्तुहि । प्रथमम् । रत्नधेयम् । बृहस्पतिम् । सनितारम् । धनानाम् ।
यः । शंसते । स्तुवते । शम्भविष्ठः । पुरुवसुः । आऽगमत् । जोहुवानम् ॥ ७ ॥

१. ख-च-श-ण-न-भ-र-श-‘सं’ नास्ति । २. ख-च-श-ण-न-भ-र-श-अस्मभ्यम् । ३. ख-
ग-घ-च-ज-श-ण-न-भ-र-‘स्वस्तिभिः’ नास्ति । ४. ख-च-ण-अजूर्यमाणस्य । ५. ख-च-श-ण-न-भ-र-
कश्च आर्यभूतः ।

हे अन्तरात्मन् त्वं प्रथमं मुख्यं प्रकृतममित्यर्थः । रत्नधेयं रमणीयधनदातारं^१
 धनानां हविलैक्षणानां सनितारं संभक्तारम् । अथवा रत्नशब्देन मणिमुक्तादयो गृहीता इह
 धनशब्देन गवादयः । गवादिदातारं बृहस्पतिं बृहतो मन्त्रस्य पतिं स्वामिनं देवम् उप
 स्तुहि । यः देवः शंसते शस्तेः स्तुवते सामभिर्यजमानाय शंसविष्टः सुखस्य भावयितृ-
 तमो भवति । यश्च जोहुवानम् आह्वयन्तं यजमानं पुरुषसुः प्रभृतधनः सन् आगमन्
 आगच्छति तस्यैव स्तुहि ॥

तवोतिभिः सचमाना अरिष्टा बृहस्पते मघवानः सुवीराः ।

ये अश्वदा उत वा सन्ति गोदा ये वस्त्रदाः सुभगास्तेषु रायः ॥ ८ ॥

तव । उतिभिः । सचमानाः । अरिष्टाः । बृहस्पते । मघवानः । सुवीराः ।

ये । अश्वदाः । उत । वा । सन्ति । गोदाः । ये । वस्त्रदाः । सुभगाः । तेषु । रायः ॥ ८ ॥

१. बृहस्पते तवोतिभिः रक्षाभिः^२ सचमानाः संगच्छमानाः अरिष्टाः अहिंसिताः
 मघवानः धनवन्तः सुवीराः शोभनपुत्राश्च भवन्ति । ये स्ववत्सुगृहीताः अश्वदाः बहुनामश्वानां
 दातारः सन्ति । उत वा अथवा गोदाः सन्ति । ये च वस्त्रदाः सुभगाः शोभनधनाः
 सन्ति तेषु सर्वेषु रायः धनानि संभवन्तिवति शेषः ॥

विसर्माणं कृणुहि वित्तमेषां ये भुञ्जते अपृणन्तो न उक्थैः ।

अपव्रतान्प्रसवे वावृधानान्ब्रह्मद्विषः सूर्याद्यावयस्व ॥ ९ ॥

विसर्माणम् । कृणुहि । वित्तम् । एषाम् । ये । भुञ्जते । अपृणन्तः । नः । उक्थैः ।

अपव्रतान् । प्रसवे । ववृधानान् । ब्रह्मद्विषः । सूर्यात् । यवयस्व ॥ ९ ॥

एषां वक्ष्यमाणानां वित्तं धनं विसर्माणं विसरणशीलं कृणुहि कुरु हे ब्रह्मणस्पते ।
 एषामित्युक्तं केपामित्वाह । ये भुञ्जते अपृणन्तः अप्रयच्छन्तः । केभ्यः । उक्थैः स्तुतिप्रतिपादकैः^३
 शस्त्रैर्विशिष्टेभ्यः नः अस्मभ्यम् । तान् अपव्रतान् अपगतकर्मणः प्रसवे उत्पत्तिमति मनुष्यलोके
 ववृधानान् वर्धमानान् ब्रह्मद्विषः ब्राह्मणद्वेष्टृन् मन्त्रद्वेष्टृन् वा सूर्यात् यवयस्व पृथक्कुरु । अन्धकारे
 स्थापयेत्यर्थः ॥

य ओहते रक्षसो देववींतावचक्रेभिस्तं मरुतो नि यात ।

यो वः शमीं शशमानस्य निन्दात्तुच्छयान्कामान्करते सिष्विदानः ॥ १० ॥

यः । ओहते । रक्षसः । देववींताः । अचक्रेभिः । तम् । मरुतः । नि । यात ।

यः । वः । शमीम् । शशमानस्य । निन्दात् । तुच्छयान् । कामान् । करते । सिष्विदानः ॥ १० ॥

१. झत-न-र-श-धनवानम् । २. झन-भ-र-रक्षणाभिः । ३. ख-च-झण-त-न-भ-र-श-स्वस्तुतिः ।

ययः यजमानः वरक्षसः बलिनो राक्षसान् ओहते प्रापयति देववीतौ । देवानां वीतिः प्राप्तिर्भक्षणं वा यत्र स तथोक्तः । तस्मिन् यजे । अन्यथानुष्ठानादिना आसुरं करोतीत्यर्थः । पतं यजमानम् अचक्रैः अचक्रै रथेहे वमरुतो ऽनि यथात नितरां प्रापयताम्यकारम् । यद्वा । अचक्रैर्भिरिति पूर्वैरान्वयः । चक्रशब्देनाङ्गान्युच्यन्ते । पुनःपुनरङ्गरहितैः केवलैरेव प्रधानैरोहते प्रापयति । साङ्गे हि कर्म देवानभ्येति । ययः च ववः युष्माकं वशमीं कर्म स्तुतिलक्षणं वशमानस्य शंसमानस्य मम संबन्धि निन्दान् निन्देत् वैदिकं ज्योतिष्टोमादिरूपं कर्म निन्दति स्वयं च तुच्छवान् नश्वरान् कामान् कृष्यादिजनितभोगान् वकरते कुरुते ऽसिध्विदानः स्विद्यज्ञात्मानं ह्येषान् । अथवा युष्मासु कमनीयान् भोगान् तुच्छवान् करोति ॥ ॥ १८ ॥

तमुं वृद्धि यः स्विपुः सुधन्वा यो विश्वस्य क्षयति भेषजस्य ।

यक्ष्वां महे सौमनसाय रुद्रं नमोभिर्देवमसुरं दुवस्य ॥ ११ ॥

तम् । ऊँ इति । स्तुहि । यः । सुऽऽपुः । सुधन्वा । यः । विश्वस्य । क्षयति । भेषजस्य । यक्ष्वां । महे । सौमनसाय । रुद्रम् । नमः । ऽमिः । देवम् । असुरम् । दुवस्य ॥ ११ ॥

हे आत्मन् पतसु तमेव रुद्रं स्तुहि स्तुतिं कुरु । ययः स्विपुः शोभनवाणः सुधन्वा च । विरोधिहन्तृत्वात् सुष्ठुवम् । ययः च विश्वस्य भेषजस्य औपधस्य क्षयति ईश्वरो भवति । शरीरस्य सांसारिकस्य च अरिष्टस्य शमनाय ईश्वरव्यतिरिक्तस्य औपधस्य अभावाच्चिपमत्वाच्चास्य भेषजस्वानिवम् । ' भिषकमं स्वा भिषजां शृणोमि ' (ऋ. सं. २. ३३. ४) इत्यादिश्रुते । किंच तमेव रुद्रं दुःखात्तत्साधनादुरिताद्वा मोचयितारं देवं यक्ष्वा यज च महे महते वसौमनसाय सुमनस्त्वाय । ईश्वरासाधनाच्चित्तशान्तिः प्रसिद्धा । किंच नमोभिः हविर्भिर्नमस्करीषां देवं द्योतमानम् असुरं प्रकृष्टासुम् । बलवन्तमित्यर्थः । यद्वा । प्राणदातारं रुद्रं दुवस्य परिचरेति ॥

दमूनसो अपसो ये सुहस्ता वृष्णाः पत्नीर्नद्यो विभ्वत्तृष्टाः ।

सरस्वती बृहद्विवोत राका दशस्यन्तीर्वरिवस्यन्तु शुभ्राः ॥ १२ ॥

दमूनसः । अपसः । ये । सुहस्ताः । वृष्णाः । पत्नीः । नद्यः । विभ्वत्तृष्टाः ।

सरस्वती । बृहत्तृष्टा । उत । राका । दशस्यन्तीः । वरिवस्यन्तु । शुभ्राः ॥ १२ ॥

अत्र लिङ्ग्योक्तदेवताः । दमूनसः दानमनसो दान्तमनसो वा अपसः चमसाश्वरथगवादिशोभनकर्मवन्तः ॥ मरुथो लुप्यते ॥ अत एव सुहस्ताः कुशलहस्ताः ये सन्ति ते ऋभवः वृष्णाः वर्षकस्येन्द्रस्य पत्नीः पत्न्यः पालयिष्यः नद्यः नदनशीला गङ्गाद्याः विभ्वत्तृष्टाः ऋभृणां मध्यमेन कृताः सरस्वती एतन्नामिका नदी वाग्देवी वा बृहद्विवोत प्रभूतदीप्तिः उत अपि च राका देवी च दशस्यन्तीः दशस्यन्त्यः कामान् प्रयच्छन्त्यः शुभ्राः दीप्ताः ताश्च वरिवस्यन्तु अस्मभ्यं धनमिच्छन्तु ॥

१. ख-च-ण-आसुरो करोतीत्यर्थः ; झ-त-र-आसुरा करोतीत्यर्थः । २. ग-घ-ज-श- ' शंसमानस्य ' नास्ति । ३. झ-श-ईश्वरस्य व्यतिरिक्तस्य ; त-र-ईश्वरस्य व्यतिरिक्तस्य ।

प्र सू महे सुशरणाय मेधां गिरं भरे नव्यसीं जायमानाम् ।

य आहना दुहितुर्वक्षणां रूपा मिना नो अकृणोदिदं नः ॥ १३ ॥

प्र । सु । महे । सुऽशरणाय । मेधाम् । गिरम् । भरे । नव्यसीम् । जायमानाम् ।

यः । आहनाः । दुहितुः । वक्षणां । रूपा । मिनाः । अकृणोत् । इदम् । नः ॥ १३ ॥

१सु सुष्ठु १प्र १भरे प्रकर्षेण संपादयामि १महे महते १सुशरणाय शोभनरक्षकायेन्द्राय पर्जन्याय वा सुसुखाय वा । किम् । १मेधां मतो धीयमानां १गिरं स्तुतिम् । कीदृशीम् । १नव्यसीं नवतरामतिशयेन स्तुत्यां वा १जायमानाम् इदानीमुत्पद्यमानाम् । नूतनामित्यर्थः । १यः इन्द्रः पर्जन्यो वा १आहनाः आहन्ता सेका १दुहितुः दुहितृस्थानीयायाः पृथिव्या हिताय १वक्षणां नदीषु १रूपा रूपाणि १मिनाः कुर्वाणः १इदम् उदकं १नः अस्थभ्यम् १अकृणोत् करोतु ॥

प्र सुष्टुतिः स्तनयन्तं रुवन्तमिळस्पतिं जरितनूनमश्याः ।

यो अविदामाँ उदनिमाँ इयति प्र विद्युता रोदसी उक्षमाणः ॥ १४ ॥

प्र । सुऽस्तुतिः । स्तनयन्तम् । रुवन्तम् । इळः । पतिम् । जरितः । नूनम् । अश्याः ।

यः । अविदामान् । उदनिमान् । इयति । प्र । विद्युता । रोदसी इति । उक्षमाणः ॥ १४ ॥

अत्र पर्जन्यः स्तूयते । १सुष्टुतिः शोभना स्तुतिः १स्तनयन्तं गर्जन्तं १रुवन्तं वर्षणजनितं शब्दं कुर्वाणम् १इळः अन्नस्योदकस्य वा १पतिं स्वामिनं हे १जरितः स्तोतस्वदीया स्तुतिः १नूनं १प्र १अश्याः प्रकर्षेण व्याप्नोतु । १यः च पर्जन्यः १अविदामान् । अविदः अपां दानवान् मेघः । तद्वान् । १उदनिमान् उदकवान् १विद्युता तडिता १रोदसी द्यावापृथिव्यौ १उक्षमाणः सिञ्चन् १प्र १इयति गच्छति ॥

एष स्तोमो मारुतं शर्धो अच्छा रुद्रस्य सुनूयुवन्यूरुदश्याः ।

कामो राये हवते मा स्वस्त्युप स्तुहि पृषदश्याँ अयासः ॥ १५ ॥

एषः । स्तोमः । मारुतम् । शर्धः । अच्छा । रुद्रस्य । सुनून् । युवन्यून् । उत् । अश्याः ।

कामः । राये । हवते । मा । स्वस्ति । उप । स्तुहि । पृषत् १अश्वान् । अयासः ॥ १५ ॥

१एषः मया संपादितः १स्तोमः स्तोत्रं १मारुतं १शर्धः मरुतां बलम् १अच्छ अभिसुखम् १अश्याः प्राप्नोतु । समुदायरूपेण स्तुत्वा समुदायरूपेणाह । १रुद्रस्य १सुनून् । एषां रुद्रेण पुत्रत्वेन परिवलितरसकृदुक्ता । १युवन्यून् यूनो मिश्रणेच्छन्वा १उत् उन्नतमस्थधिकम् अश्याः व्यामुहि

हे मनः । । कामः संकल्पः । राशे धनार्थं । मा मां । स्वस्ति अविनश्यत् । हवते आह्वयति । प्रेरयतीत्यर्थः । ।
यस्मादेवं तस्मात् । पृथक्त्वान् पृथङ्गणोपेतान् । अयासः यज्ञगन्तृन् । उप उपेत्य । स्तुहि ॥

प्रेष स्तोमः पृथिवीमन्तरिक्षं वनस्पतीरोषधी राशे अश्याः ।

देवोदेवः सुहवो भूतु मह्यं मा नो माता पृथिवी दुर्मतौ धातु ॥ १६ ॥

प्र । एषः । स्तोमः । पृथिवीम् । अन्तरिक्षम् । वनस्पतीन् । ओषधीः । राशे । अश्याः ।

देवः देवः । सुहवः । भूतु । मह्यम् । मा । नः । माता । पृथिवी । दुःस्मतौ । धातु ॥ १६ ॥

पृथक् स्तोमः स्तुतिः पृथिव्यादिदेवताः । प्र । अश्याः प्राप्नोतु । किमर्थम् । । राशे धनार्थम् ।
देवोदेवः सर्वोऽपि देवः । मह्यं सदर्थं । सुहवो । भूतु स्वाह्वानो भवतु । । वनः अस्मान् । दुर्मतौ
माता सर्वस्य निर्मात्री । यद्वा । अत्रेवैवस्वाद्विज्ञेयं माता । तादृशी । पृथिवी । मा । धातु
मा स्थापयतु ॥

उरौ देवा अनिवाधे स्याम ॥ १७ ॥

उरौ । देवाः । अनिवाधे । स्याम ॥ १७ ॥

हे देवाः युष्माकं संवन्धिनि । उरौ महति । अनिवाधे नितरां बाधरहिते सुखे । स्वाम
भवेम वयमत्रयः ॥

समन्धिनोरवसा नूतनेन मयोभुवा सुप्रणीती गमेम ।

आ नो रयिं वहतमोत वीराना विश्वान्यमृता सौभगानि ॥ १८ ॥

सम् । अधिनोः । अवसा । नूतनेन । मयः सुभुवा । सुप्रणीती । गमेम ।

आ । नः । रयिम् । वहतम् । आ । उत । वीरान् । आ । विश्वानि । अमृता । सौभगानि ॥ १८ ॥

वयम् । अधिनोः । नूतनेन पूर्वमन्यैरननुभूतेन । मयोभुवा सुखस्य भावयित्रा । सुप्रणीतां
शोभनप्रणयनवता । अवसा रक्षणेन । स । गमेम संगच्छेमहि । हे । अमृता अमरणावस्थितौ । नः
अस्मभ्यं । रयिं धनम् । आ । वहतं प्रापयतम् । । ओत । वीरान् सुवीरवतः । पुत्रानपि । आ वहतम् ।
विश्वानि सौभगान्यपि । आ वहतम् ॥ १९ ॥

‘ आ धेनवः ’ इति सप्तदशर्चमेकादशं सूक्तमत्रेणैव त्रैष्टुभं वैश्वदेवम् । अत्रानुक्रमणिका—
‘ आ धेनवस्त्युतैतयोस्मान्यैकपदा ’ इति । विनियोगो लङ्गिकः । अपोनप्रीये एकधनासु हविर्धानं
प्रति नीयमानास्वाद्यानुवचनीया । सूत्रितं च—‘ आ धेनवः पयसा तूर्थर्थाः समन्या यन्नुप
यन्त्यन्याः ’ (आश्व. श्रौ. ५. १) इति ॥

आ धेनवः पर्यसा तूर्ण्यर्था अमर्धन्तीरुप नो यन्तु मध्वा ।

महो राये बृहतीः सप्त विप्रो मयोभुवो जरिता जोहवीति ॥ १ ॥

आ । धेनवः । पर्यसा । तूर्णिऽअर्थाः । अमर्धन्तीः । उप । नः । यन्तु । मध्वा ।

महः । राये । बृहतीः । सप्त । विप्रः । मयःऽभुवः । जरिता । जोहवीति ॥ १ ॥

१ धेनवः प्रीणयिष्यो नद्यः १ मध्वा मधुरेण १ पर्यसा रसेन सहिताः १ तूर्ण्यर्थाः त्वरमाणगमनाः ।
' अर्थोऽन्तः ' (निरु. १. १८) इति यास्कः । १ अमर्धन्तीः अर्हिसन्त्यः सत्यः १ नः अस्मान्
१ उप १ आ १ यन्तु उपागच्छन्तु । तदर्थं १ महः महते १ राये धनाय १ बृहतीः महतीः १ सप्त सपेण-
स्वभावाः सप्तसंख्याकाः १ ' इमं मे गङ्गे ' (ऋ. सं. १०. ७५. ५) इति मन्त्रोक्ता गङ्गाद्या वा ।
तत्र हि प्राधान्येन सप्तैवोक्ताः । १ मयोभुवः सुखस्य भावयित्रीः १ विप्रः विशेषेण प्रीणयिता १ जरिता
स्तोता १ जोहवीति आह्वयति १ ॥

आ सुष्टुती नर्मसा वर्तयध्यै द्यावा वाजाय पृथिवी अमृध्रे ।

पिता माता मधुवचाः सुहस्ता भरेभरे नो यशसावविष्टाम् ॥ २ ॥

आ । सुऽस्तुती । नर्मसा । वर्तयध्यै । द्यावा । वाजाय । पृथिवी इति । अमृध्रे इति ।

पिता । माता । मधुऽवचाः । सुऽहस्ता । भरेऽभरे । नः । यशसौ । अविष्टाम् ॥ २ ॥

अहं १ सुष्टुती सुष्टुत्या शोभनस्तोत्रेण १ नर्मसा हविषा च १ अमृध्रे १ हिसारहिते १ द्यावा १ पृथिवी १
द्यावापृथिव्यौ १ आ १ वर्तयध्यै । आवर्तयितुमिच्छामि १ वाजाय अश्वार्थम् । ' अन्नं वै वाजः ' (तै. ब्रा.
१. ३. ६. ६) इति हि श्रुतिः । १ पिता पालयित्री द्यौः १ माता निर्मात्री पृथिवी १ मधुवचाः म्रिय-
वचना १ सुहस्ता अभिमतदानेन १ शोभनहस्ता १ । एते उभयविशेषेण । १ यशसौ यशोयुक्तौ द्यावापृथिव्यौ
१ भरेभरे सर्वेषु संग्रामेषु यज्ञेषु वा १ नः अस्मान् १ अविष्टा रक्षताम् ।

अध्वर्यवश्चक्रुवांसो मधूनि प्र वायवे भरत चारु शुक्रम् ।

होतैव नः प्रथमः पाह्यस्य देव मध्वा ररिमा ते मदाय ॥ ३ ॥

अध्वर्यवः । चक्रुऽवांसः । मधूनि । प्र । वायवे । भरत । चारु । शुक्रम् ।

होताऽहव । नः । प्रथमः । पाहि । अस्य । देव । मध्वः । ररिमा । ते । मदाय ॥ ३ ॥

१. ख-च-झ-ण-भ-सप्तसंख्याका वा; त-र-सप्तसंख्या वा । २. ख-झ-भ-आजुह्वयति । ३. ख-
च-ण- ' अमृध्रे...पृथिवी ' नास्ति; झ-न-भ-र-द्यावा पृथिवी । ४. ख-च-झ-ण-त-न-भ-र- ' अभिमतदानेन
शोभनहस्ता ' नास्ति; ग-व-ज-शोभनहस्ता ।

हे ऽअध्वर्यवः अध्वरं युज्जानाः ऽमधुनि मधुररसानि सोमाज्यादीनि ऽचक्रवांसः कुर्वाणा यूयं
 ऽवायवे प्रथमं ऽप्र ऽअरत प्रकर्षेण संपादयत ऽचारु चरणीयं^१ ऽशुकं दीप्तं सोमम् । हे वायो त्वं च
 ऽहोतेव होता यथा प्रथमं पियति तद्वत् ऽनः अस्मदर्थम् ऽअस्य अमुं सोमं ऽप्रथमः इतरदेवेभ्यः पूर्वं
 ऽपाहि पिव । हे ऽदेव वायो^२ ऽमध्वः मधुरं सोमरसं ऽते ऽमदाय ऽररिम ददाम । वायोः पूर्व-
 पानमसकृत्प्रपञ्चितम् ॥

दश क्षिपो युञ्जते बाहू अद्रि सोमस्य या शमितारा सुहस्ता ।

मध्वो रसं सुगमस्तिगिरिष्ठां चनिश्चदुदुहे शुक्रमंशुः ॥ ४ ॥

दश । क्षिपः । युञ्जते । बाहू इति । अद्रिम् । सोमस्य । या । शमितारा । सुहस्ता ।

मध्वः । रसम् । सुगमस्तिः । गिरिस्थाम् । चनिश्चदत् । दुदुहे । शुक्रम् । अंशुः ॥ ४ ॥

अत्राभिषवस्य प्रतिपाद्यमानत्वात् सोमो देवता । यद्वा ऐन्द्री । ऽअद्रिम् अभिषव-
 प्रावाणं ऽदश ऽक्षिपः दशसंख्याकाः क्षेत्र्योऽङ्गुलयः ऽयुञ्जते गृह्णन्ति । यद्वा । परस्परं युक्ता
 भवन्ति । ऽबाहू अप्यध्वर्युसंबन्धिनी अद्रि युज्जते । ऽया यौ ऽसुहस्ता शोभनहनतौ^३ ऽसोमस्य शमि-
 तारौ^४ अभियोतारौ तौ^५ बाहू युज्जते । ऽमध्वः मधुरस्य सोमस्य ऽरसं ऽगिरिष्ठां गिरिस्थायिनं गिरि-
 चतुन्नतप्रदेशस्थितं वा ऽसुगमस्तिः शोभनाङ्गुलिर्ध्वर्युः ऽचनिश्चदत् आह्लादयन् ॥ 'चदि
 आह्लादने' इत्यस्माद्यङ्गुलिं ह्लादयन् रूपम् । ऽदुदुहे दोग्धि । स च ऽअंशुः ऽशुकं मिर्मिलं रसं
 ऽदुदुहे दुग्धे । यद्वैकं वाक्यम् ।^६ अंशुः व्याप्तः^७ सुगमस्तिः सुहस्तोऽध्वर्युः मध्वो रसं दुदुहे दोग्धि ॥

असावि ते जुजुषाणाय सोमः कृत्वे दक्षाय बृहते मदाय ।

हरी रथे सुधुरा योगे अर्वाभिन्द्र प्रिया कृणुहि ह्यमानः ॥ ५ ॥

असावि । ते । जुजुषाणाय । सोमः । कृत्वे । दक्षाय । बृहते । मदाय ।

हरी इति । रथे । सुधुरा । योगे । अर्वाक् । इन्द्र । प्रिया । कृणुहि । ह्यमानः ॥ ५ ॥

हे इन्द्र ऽते तुभ्यं ऽजुजुषाणाय सेवमानाय ऽसोमः ऽअसावि अभिपुतः । किमर्थम् । ऽकृत्वे कृत्वे
 वृत्रवधादिकर्मणे ऽदक्षाय बलाय ऽबृहते ऽमदाय च । यस्मादेवं तस्मात् हे ऽइन्द्र त्वं ऽह्यमानः सन्
 ऽसुधुरा शोभनायां धुरि नियुक्तौ ऽप्रिया प्रियौ ऽहरी अश्वौ ऽयोगे योगार्हे युक्ते वा ऽरथे योजयित्वा
 तं रथम् ऽअर्वाक् अस्मदभिमुखं ऽकृणुहि कुरु ॥ ॥ २० ॥

१. न-रमणीयम् । २. ख-च-ज्ञ-ण-न-भ-र-वायो देव । ३. न-शोभनहस्तौ । ४. ख-च-ज्ञ-
 ण-न-भ-र- 'शमितारा' नास्ति । ५. ख-च-श-ण-न-भ-श- 'तौ' नास्ति । ६. ख-च-ण-भ-
 व्यायः ।

आ नो महीमरमति सजोषा मां देवीं नमसा रातहव्याम् ।

मधोर्मदाय बृहतीमृतज्ञामाग्ने वह पृथिभिर्देवयानैः ॥ ६ ॥

आ । नः । महीम् । अरमतिम् । सजोषाः । ज्ञाम् । देवीम् । नमसा । रातहव्याम् ।

मधोः । मदाय । बृहतीम् । ऋतज्ञाम् । आ । अग्ने । बृह । पृथिमिः । देवयानैः ॥ ६ ॥

अत्राग्निं संवोध्य प्रादेवताया आवाह्यत्वादस्याग्निमां वा देवता । हे ऽअग्ने ऽसजोषाः अस्माभिः सह प्रीयमाणस्त्वं ऽमां ऽदेवीं सर्वगन्तव्यमेतन्नामिकां देवताम् । 'मेना मा इति क्षीणाम्' (निरु. ३. २१) इति यास्कः । ऽनः असदर्थं ऽदेवयानैः देवैर्गन्तव्यैः ऽपृथिभिः मार्गैः ऽआ अभिमुखम् ऽआ ऽवह । कीदृशीम् । ऽमहीं महतीम् ऽअरमतिम् आ समस्ताद्रममाणां सर्वत्र गन्त्रीं वा ऽनमसा स्तोत्रेण सह ऽरातहव्याम् । रातं वृत्तं दानाय संकल्पितं हव्यं यस्यास्ताम् । वृत्त-हविष्कामित्यर्थः । किमर्थम् । ऽमधोः मधुरस्य सोमस्य ऽमदाय । पुनः कीदृशीम् । ऽबृहतीं प्रबृहत्याम् ऽवतज्ञां यज्ञमभिजानतीम् ॥

प्रवर्त्ये महावीरैऽयमाने 'अज्जन्ति यम्' इत्येषा । सूत्रितं च—'अज्जन्ति यं प्रथयन्तो न विप्रा इत्ययमाने' (आश्व. श्रौ. ४. ६) इति ॥

अज्जन्ति यं प्रथयन्तो न विप्रा वपावन्तुं नाग्निना तर्पन्तः ।

पितुर्न पुत्र उपसि प्रेष्ठ आ धर्मो अग्निमृतयन्त्रसादि ॥ ७ ॥

अज्जन्ति । यम् । प्रथयन्तः । न । विप्राः । वपावन्तम् । न । अग्निना । तर्पन्तः ।

पितुः । न । पुत्रः । उपसि । प्रेष्ठः । आ । धर्मः । अग्निम् । ऋतयन् । असादि ॥ ७ ॥

यं धर्मं महावीरं प्रथयन्तो ऽन । नेति संप्रत्यर्थीयः । अस्त्युपमार्थेन संप्रत्यर्थे प्रयोगः^१ । इदानीं प्रथयन्तः ऽविप्राः मेधाविन ऋत्विजोऽध्वर्यादयः ऽवपावन्तं ऽन । वपावन्तं प्रवृद्धं पञ्च यथाग्नौ तपन्ति तद्वत् ऽअग्निना ऽतर्पन्तः ऽअज्जन्ति । ऽपितुर्न ऽपुत्र ऽउपसि ऽप्रेष्ठः पितृस्वरथे प्रियतमः पुत्र इव ऽधर्मः महावीरः । 'यद्ब्रह्मा हव्यपतत्तद्धर्मस्य धर्मत्वम्' (तै. आ. ५. १. ५) इति हि श्रुतिः । सः ऽऋतयन् यज्ञमिच्छन् ऽअग्निम् अग्नौ^२ ऽआ ऽअसादि आसादितः । अत्र विनृपुत्रद्वान्तः स्फोटदिराहित्येन सुखवासप्रस्थापनार्थः ॥

अच्छा मही बृहती शंतमा गीर्दूतो न गन्त्वश्विना हुवर्ध्वै ।

मयोभुवा सुरथा यातमर्वाग्गन्तं निधि धुरमाणिर्न नाभिम् ॥ ८ ॥

अच्छ । मही । बृहती । शमस्तमा । गीः । दूतः । न । गन्तु । अश्विना । हुवर्ध्वै ।

मयःऽभुवा । सुरथा । आ । यातम् । अर्वाक् ।

गन्तम् । निऽधिम् । धुरम् । अग्निः । न । नाभिम् ॥ ८ ॥

१. न—अरमतिमरमणीयम् । २. ख-च-ण-भ—प्रयोग इति यास्कः । ३. ख-च-ण-त—'अग्नौ' नास्ति ।

‘अच्छ अभिमुखम्’ ‘अश्विना अश्विनौ’ ‘दुवध्यै आह्वातुं’ ‘वीः अस्मदीया स्तुतिः’ ‘दूतो’ ‘न दूत इवाह्वातेव’ ‘गन्तु गच्छतु’। गीविशेष्यते । ‘सही पूज्या’ ‘वृहती महती’ ‘क्षन्तमा सुखन्तमा’। हे अश्विनौ ‘मयोभुवा सुखस्य भावयितारौ’ ‘सरथा एकथौ सन्तौ’ ‘निधिं निहितं सोमम्’ ‘अर्वाक् अभिमुखं’ ‘यातं गच्छतम्’। ‘पुरं भारवाहिकां’ ‘नाभिम्’ ‘आग्निरं कील इव’। यथा निक्षीला नाभी रथं न निर्वहति तद्वत् युवाभ्यां वियुक्तः सोमो यागं न निर्वहतीति ज्ञापयितुमेवं दृष्टान्तितम्^१ ॥

प्र तव्यसो नमउक्तिं तुरस्याहं पूष्ण उत वायोरदिक्षि ।

या राधसा चोदितारो मतीनां या वार्जस्य द्रविणोदा उत त्मन् ॥ ९ ॥

प्र । तव्यसः । नमः उक्तिम् । तुरस्यं । अहम् । पूष्णः । उत । वायोः । अदिक्षि ।

या । राधसा । चोदितारो । मतीनाम् । या । वार्जस्य । द्रविणः । उत । त्मन् ॥ ९ ॥

‘अहम् ऋषिः’ ‘तव्यसः प्रकृष्टबलस्य’ ‘तुरस्य त्वरमाणस्य’ ‘पूष्णः पोषकस्य देवस्य’। उक्तगुणकाय देवाय ‘उत अपि च’ ‘वायोः उक्तलक्षणाय’^२ च ‘नमउक्तिं नम इति वचनं स्तोत्रं’ ‘प्र’ ‘अदिक्षि प्रदिक्षामि’। ‘या यौ पृषवायू’ ‘राधसा हविलक्षणेन निमित्तेन’ ‘मतीनां’ ‘चोदितारो प्रेरयितारौ’^३। यद्वा । राधसेति षष्ठ्यर्थे नृतीया । राधसो धनस्य मतीनां च चोदयितारौ । यौ च ‘वाजस्य अन्नस्य संप्रदामस्य वा चोदयितारौ तौ देवौ’ ‘उत अपि च’ ‘त्मन् आत्मन्यनन्यप्रेरणयैव’^४ ‘द्रविणोदौ भवतमिति श्रेयः’ ॥

आ नामभिर्मरुतो वक्षि विश्वाना रूपेभिर्जातवेदो हुवानः ।

यज्ञं गिरौ जरितुः सुष्टुतिं च विश्वे गन्त मरुतो विश्वं ऊती ॥ १० ॥

आ । नामऽभिः । मरुतः । वक्षि । विश्वान् । आ । रूपेभिः । जातुऽवेदः । हुवानः ।

यज्ञम् । गिरः । जरितुः । सुऽस्तुतिम् । च । विश्वे । गन्तुः । मरुतः । विश्वं । ऊती ॥ १० ॥

हे ‘जातवेदः जातप्रज्ञासि’ ‘हुवानः अस्माभिराहूयमानः सन्’ ‘विश्वान्’ ‘मरुतः सर्वानपि स्तोत्रभाजो हविर्भाजश्च देवान्’ ‘नामभिः इन्द्रवरुणस्यादिलक्षणैः’ ‘आ’ ‘वक्षि आवहसि’। ‘रूपेभिः सहस्राक्षवज्रहस्तैवादिलक्षणै रूपैः’ ‘आ वक्षि वहसि यज्ञम्’। किंच हे ‘मरुतः’ ‘विश्वे सर्वे यूयं’ ‘यज्ञम् अस्मदीयं यज्ञसंबन्धि हविर्वा’ ‘जरितुः स्तोतुः संबन्धिनीः’ ‘गिरः स्तुतिवर्चसि’ ‘सुष्टुतिं तस्मात्प्रां शोभनफलां स्तुतिं च’। अवयविन्याः^५ ‘स्तुतेरेकपादेकवचनम्’। अवयवानां बहुत्वाद्बहुवचनम् ॥ उक्ते यज्ञस्तुती अभिलक्ष्य ‘गन्तु आगच्छत’। ‘विश्वे’ ‘च यूयम्’ ‘ऊती ऊस्था रक्षया च सह गन्तु’ ॥

॥ २१ ॥

‘आ नो दिवः’ इत्येकादशी व्यूढे दशरारात्रे नवमेऽहनि प्रउगशश्च सारस्वतनृचे द्वितीया । सूत्रितं च-‘आ नो दिवो बृहतः पर्वतादा सारस्वत्यभि नो नेपि वस्यः’ (आश्व. श्री. ८. ११) इति ॥

१. न-दृष्टान्तितम् । तस्माद्युवामायातमागच्छतम् । २. ख-च-क्ष-ण-न-भ-र-उक्तगुणाय; त-उक्तगुणकाय । ३. त-चोदितारौ । ४. ग-घ-ज-श-प्रेरणयैव । ५. ख-च-क्ष-ण-न-भ-र-‘यज्ञं’ नास्ति । ६. ख-च-क्ष-ण-त-भ-र-अवयव्याः । ७. ख-च-ण-गन्तु आगच्छत; भ-गन्तु एत ।

आ नो दिवो बृहतः पर्वतादा सरस्वती यजता गन्तु यज्ञम् ।

हवै देवी जुजुषाणा घृताचीं शग्मां नो वाचंश्शुशती शृणोतु ॥ ११ ॥

आ । नः । दिवः । बृहतः । पर्वतात् । आ । सरस्वती । यजता । गन्तु । यज्ञम् ।

हवम् । देवी । जुजुषाणा । घृताचीं । शग्माम् । नः । वाचम् । शुशती । शृणोतु ॥ ११ ॥

पनः अस्माकं पयज्ञं पयजता यष्टव्या देवी पसरस्वती पदिवः सोतमानात् सुलोकात् पआ पशन्तु आगच्छतु । तथा पबृहतः महतः पपर्वतात् पर्वतः पूरणवतः प्रीणनवतो वान्तरिक्षात् मेधाद्वा सरस्वती पआ गन्तु आगच्छतु । अनेन माध्यमिकी वागुच्यते । यद्वा एतत् दिव इत्यस्य विशेषणम् । सन्ति हि सुलोकस्य त्रीणि पर्वाणि ' तिस्रो दिवः पृथिवीः ' इत्यादि श्रुतेः । अस्मिन् पक्षे द्वितीय आकारः पूरणः । तदर्थं पहवम् अस्मदीयमाह्वानं पदेवी सरस्वती पजुजुषाणा स्तुतिं सेवमाना पघृताची घृतसुदकमञ्जरी पनः अस्मदीयां पशग्मां सुखकरीं पवाचं स्तुतिम् पउशती कामयमाना सती पशृणोतु ॥

आ वेधसं नीलपृष्ठं बृहन्तं बृहस्पतिं सदर्ने सादयध्वम् ।

सादद्योनिं दम् आ दीदिवान्सं हिरण्यवर्णमरुषं सपेम ॥ १२ ॥

आ । वेधसम् । नीलपृष्ठम् । बृहन्तम् । बृहस्पतिम् । सदर्ने । सादयध्वम् ।

सादत्स्योनिम् । दमे । आ । दीदिवान्सम् । हिरण्यवर्णम् । अरुषम् । सपेम ॥ १२ ॥

पपा वाहस्पत्या । हे ऋत्विजो यूयं पबृहस्पति बृहतो मन्त्रस्य स्वामिन् देवं पसवने अस्मद्यागगृहे पआ पसादयध्वं स्थापयध्वम् । कीदृशं देवम् । पवेधसं विविधकर्तारं पनीलपृष्ठं स्निग्धाङ्गं पबृहन्तं महान्तम् । तथा सन्तं वयस्त्विवयजमानाः पसपेम परिचरेम । स एव विशेष्यते । पसादद्योनिं योनौ सीदन्तं पदमे यागगृहे पआ सर्वतः पदीदिवान्सं दीप्यमानं पहिरण्यवर्णम् हितरमणीयवर्णम् ? पअरुषम् आरोचयामासुः । अथवेयमाग्नेयी । बृहतः परिवृढस्य कर्मणः स्वासीति बृहस्पतिरग्निरुच्यते । तथा नीलवर्णधूमपृष्ठवस्दनसा दनहिरण्यवर्णत्वादिलिङ्गैरप्यग्निरेव बृहस्पतिः ॥

आ धर्षसिर्बृहद्दिवो रराणो विश्वेभिर्गन्त्वोर्मभिर्दुवानः ।

श्रा वसान् ओषधीरमृध्रस्त्रिधातुशृङ्गो वृषभो वयोधाः ॥ १३ ॥

आ । धर्षसिः । बृहत्सदिवः । रराणः । विश्वेभिः । गन्तु । ओर्मऽभिः । दुवानः ।

श्राः । वसानः । ओषधीः । अमृध्रः । त्रिधातुशृङ्गः । वृषभः । वयःऽधाः ॥ १३ ॥

इदमायुर्वृत्रयमाश्रेयम् । अग्निः^१ वा गन्तु आगच्छस्वस्मथर्जं^२ वर्णसिः सर्वस्य धारकः^३ बृहद्विदः
प्रभूतवीसिः^४ वराणः रममाणः कामान् प्रयच्छन् वा^५ विवेभिः सर्वैः^६ ओमभिः रक्षणेः सह^७ वृद्धानः
आहूयमानः ।^८ भ्राता गन्त्रीज्वालः^९ ओषधीः च^{१०} वसानः^{११} अमृधः अहिंसितः^{१२} त्रिधातुश्रद्धः
त्रिप्रकारश्रद्धवदुन्नतलोहितशुककृष्णवर्णज्वालः^{१३} वृषभः वर्षिता^{१४} वयोधाः अश्वस्य दाता हविषो
वा धारकः ॥

मातृप्पदे परमे शुक्र आयोर्विपुन्यवो रास्तिप्रासो अगमन् ।

सुशेव्यं नमसा रातहव्याः शिशुं मृजन्त्यायवो न वासे ॥ १४ ॥

मातुः । पदे । परमे । शुके । आयोः । विपुन्यवः । रास्तिप्रासः । अगमन् ।

सुऽशेव्यम् । नमसा । रातहव्याः । शिशुम् । मृजन्ति । आयवः । न । वासे ॥ १४ ॥

वायोः मनुष्यस्य यजमानस्य विपुन्यवः । स्तोतृनामैतत् । स्तोतारो होत्रादयः रास्ति-
प्रासः ॥ रा धनं हविलक्षणम् । तत्स्पृशन्ति रास्या जुह्वादयः । तद्वान् रास्यी । तद्वन्तो रास्तिप्राः ॥
उक्तविधा ऋत्विजः मातुः निर्मातुः पृथिव्याः शुके दीप्ते परमे पदे उत्तरवेद्यां स्थितम् अगमन्
अगमन् भजन्ते^१ । तदर्थं सुशेव्यं सुखाय^२ हितं शिशुम् उत्पन्नमात्रं वासे वासाय नमसा
स्तोत्रेण रातहव्याः दत्तहविष्काः^३ इत्यर्थः । तादृशास्ते मृजन्ति संमार्जयन्ति । तत्र दृष्टान्तः ।
वायवो न लौकिका मनुष्या इव । ते यथा शिशुं वासाय मृजन्ति तद्वत् ॥

बृहद्वयो बृहते तुभ्यमग्ने धियाजुरो मिथुनासः सचन्त ।

देवोदेवः सुहवो भूतु महं मा नो माता पृथिवी दुर्मतौ धात् ॥ १५ ॥

बृहत् । वयः । बृहते । तुभ्यम् । अग्ने । धियाजुरः । मिथुनासः । सचन्त ।

देवऽदेवः । सुहवः । भूतु । महम् । मा । नः । माता । पृथिवी । दुऽमृतौ । धात् ॥ १५ ॥

बृहत् प्रभूतं वयः अन्नं हे अग्ने बृहते^१ तुभ्यं धियाजुरः कर्मणा जीर्णाः मिथुनासः
पत्नीभिः सहिताः सचन्त सेवन्ते । 'जायापती अग्निमादधीयाताम्' इत्यादिश्रुतेः । अधिकारा-
ध्याये षष्ठे स्त्रिया अप्यधिकारः स च परया सह (पू. मी. ६. १. २४) इति हि प्रतिपादितम् ।
अवशिष्टं गतम् ॥

१. ख-क्ष-न-भ-र- 'अग्निः' नास्ति । २. ग-घ-ज- 'वा' नास्ति । ३. ख-च-क्ष-ण-न-भ-र-
'कृष्णज्वालः श- 'कृष्णबहुज्वालः । ४. ख-च-ण-न- 'भजन्ते' नास्ति; क्ष-त-भ-र-अक्षते । ५. ख-च-क्ष-
ण-भ-सुसुखा । न-र-सुसुखाय । ६. ख-च-ण-दातहव्या हविष्काः; क्ष-भ-र-दातहव्यहविष्काः; श-
दातव्यहविष्काः । ७. ग-घ-च-ज-ण-महते । ८. ख-च-क्ष-ण-त-न-भ-र-दंपतीभिः ।

उरौ देवा अनिबाधे स्याम ॥ १६ ॥

उरौ । देवाः । अनिबाधे । स्याम ॥ १६ ॥

समृद्धिनोरवसा नूतनेन मयोमुवा सुप्रणीती गमेम ।

आ नो रयि वहतमोत वीराना विश्वान्यमृता सौभगानि ॥ १७ ॥

सम् । अश्विनोः । अवसा । नूतनेन । मयःऽमुवा । सुऽप्रणीती । गमेम ।

आ । नः । रयिम् । वहतम् । आ । उत । वीरान् । आ । विश्वानि । अमृता । सौभगानि ॥ १७ ॥

व्याख्याते^१ द्वे ॥ २२ ॥

‘तं प्रत्यन्था’ इति पञ्चदशचं द्वादशं सूक्तम् । अवत्सारो नाम ऋषिः स च कश्यपगोत्रः । यासु ऋक्षु सदापृणबाहुवृक्कादयः श्रुतास्तासु तेषु समुचीयन्ते । चतुर्दशीपञ्चदशौ त्रिष्टुभौ शिष्टास्त्रिष्टुबन्तपरिभाषया जगस्यः । विश्वे देवा देवता । अनुक्रान्तं च — ‘तं प्रत्यन्था पञ्चोना काश्यपोऽवत्सारोऽन्ये च ऋषयोऽत्र दृष्टलिङ्गा द्वित्रिष्टुबन्तम्’ इति ॥ वाजपेये अतिरिक्तोऽर्थे^२ आवित-स्त्रयोदशचः शंसनीयाः । सूत्रितं च — ‘तं प्रत्यन्थेति त्रयोदशानामेकां शिष्टाह्वय दूरोहणं रोहत्’ (आश्व. श्रौ. ९. ९) इति ॥

तं प्रत्यन्था पूर्वथा विश्वथेमथा ज्येष्ठताति बर्हिषदं स्वर्हिषदम् ।

प्रतीचीनं वृजनं दोहसे गिराशुं जयन्तमनु यासु वर्धसे ॥ १ ॥

तम् । प्रत्यन्था । पूर्वथा । विश्वथा । इमथा । ज्येष्ठतातिम् । बर्हिऽसदम् । स्वऽविषदम् ।

प्रतीचीनम् । वृजनम् । दोहसे । गिरा । आशुम् । जयन्तम् । अनु । यासु । वर्धसे ॥ १ ॥

इयमुत्तरा च द्वे ऐन्द्राविस्थाहुः । तन्नोपपत्तिमेवमाहुः । तं प्रत्यन्था इत्येषा शुक्रामन्थिग्रहणे विनियुक्ता । ऐन्द्रौ च शुक्रामन्थिनी । ‘यदैन्द्रं शंसति तेन शुक्रामन्थिना उक्थवन्ती’ (ऐ. ब्रा. ३. १) इति हि ब्राह्मणम् । अध्वर्युसंप्रियोऽपि भवति । ‘प्रातःप्रातः सवस्य शुक्रवतो मनुश्चुत इन्द्राय सोमान्प्रस्थितान्नेष्व’ (श. ब्रा. ४. २. १. २३) इति । प्रशास्तृषैषश्च भवति ‘होता यक्षदैन्द्रं प्रातः प्रातःसावस्य’ (आश्व. श्रौ. ५. ५) इत्यादि । ‘प्रस्थिता इन्द्राय सोमाः’ इति^३ याज्या वैन्द्रौ ‘इदं ते सोम्यं मधु’ (आश्व. श्रौ. ५. ५) इति । तस्मादैन्द्रौ । एतम् इन्द्रं एप्रत्यन्था

१. ग-घ-च-ण-^२ हे देवाः शुक्रसंबन्धिनि उरौ महति अनिबाधे नितरां बाधारहिते सुखे स्याम भवेम वयमत्रयः ॥ १६ ॥ वयमश्विनोः नूतनेन पूर्वमन्यैरननुभूतेन मयोमुवा सुखस्य भावविप्रा सुप्रणीति शौभनप्रणयनवता अवसा (रक्षणेन) रक्षणेन संगमेन संगच्छेमहि । हे अमृता अमरणाश्विनो नवः (नो) अस्मभ्यं रयिं धनमावहतं प्रापयतम् । उत वीरान् सुवीर्यवतः पुत्रान् अपि आवहतम् । विश्वानि सौभगान्यप्यावहतम् ॥ १७ ॥ २. झ-त-न-र-अतिरिक्तोऽर्थः; ३. झ-त-भ-र- इति च ।

पुरातना यजमाना इव ^१पूर्वथा अस्मदीयाः पूर्वे यथा ^२विश्वथा विश्वे सर्वे प्राणिनो यथा ^३इमथा इमे इदानीं वर्तमानाः यजमानाः । ते यथेन्द्रस्य स्तुत्या फलमलभन्त तद्ब्रह्ममपि हे अन्तरात्मन् त्वमपि ^४ज्येष्ठतांति ज्येष्ठं ^५वर्हिपदं वर्हिपि सीदन्तं ^६स्वविदं सर्वज्ञं सर्वस्य लम्भयितारं वा ^७प्रतीचीनं प्रत्यस्मदभिमुखमञ्चन्तं ^८वृजन्तम् । बलनामैतद्वलवति वर्तते । बलवन्तम् ^९आशुं शीघ्रगामिनं व्यासं वा ^{१०}जयन्तं सर्वमभिवन्तमिन्द्रं ^{११}गिरा स्तुत्या साधनेन ^{१२}दीहसे शुक्व सर्वदा सर्वान् कामान् । ह्यन्तरात्मनः ^{१३}प्रेषः ^{१४}। ^{१५}यासु स्तुतिषु ^{१६}वर्षसे प्रबुद्धो भवसि वर्षयसि वेन्द्रं यथा ^{१७}स्तुत्येति । आस्त्विति व्यत्ययेन बहुवचनम् ॥

श्रिये सुदृशीरुपरस्य याः स्वर्विरोचमानः ककुभामचोदते ।

सुगोपा असि न दमाय सुकतो परो मायाभिर्कृत आसु नाम ते ॥ २ ॥

श्रिये । सुदृशीः । उपरस्य । याः । स्वः । विरोचमानः । ककुभाम् । अचोदते ।

सुगोपाः । असि । न । दमाय । सुकतो इति सुकतो ।

परः । मायामिः । ऋते । आसु । नाम । ते ॥ २ ॥

हे इन्द्र ^१स्वः स्वतो ^२विरोचमानः ^३त्वम् ^४अचोदते अप्रेरयितुः ॥ पष्ठर्थे चतुर्थी ॥ उपरस्य मेघस्य संबन्धित्यः ^५सुदृशीः सुरोचमानाः ^६याः आपः सन्ति तासामपां ^७ककुभां सर्वासां दिशां मध्ये ^८श्रिये प्राणिनां श्रयणाय प्रेरको भवेति शेषः । हे ^९सुकतो शोभनवृष्टिप्रदानादिकर्मसिद्धं ^{१०}स्वं ^{११}सुगोपाः प्राणिनां सुषु गोपायितासि । अतः ^{१२}न ^{१३}दमाय न दम्भमाय वधाय प्राणिनां न ^{१४}असि न प्रभवसि । त्वं च ^{१५}मायामिः आसुरीभिः ^{१६}परः मायाभ्यः परस्ताद्वर्तमानः । यस्मान् ^{१७}ते त्वदीयं ^{१८}नाम नामकं रूपम् ^{१९}कृते सत्यलोके ^{२०}आस आस्ते ॥

अत्यं हविः सचते सच्च धातु चारिष्टगातुः स होता सहोभरिः ।

प्रसर्त्वाणो अनु बर्हिर्बृषा शिशुर्मध्ये युवाजरो विस्रुहा हितः ॥ ३ ॥

अत्यम् । हविः । सचते । सत् । च । धातु । च । अरिष्टगातुः । सः । होता । सहः । भरिः ।

प्रसर्त्वाणः । अनु । बर्हिः । बृषा । शिशुः । मध्ये । युवा । अजरः । विस्रुहा । हितः ॥ ३ ॥

ह्यमाप्नेयी होतृत्वयुवत्वादिलिङ्गे । अयमग्निः ^१अत्यं सततमतनहं ^२हविः आज्यादिकं ^३सचते सेवते । कौटुं हविः । ^४सत् । सफलसाधनत्वाद्बृषाविति सत् । ^५धातु ^६च धारकं सर्वस्य । ह्यमानस्य हविष आदित्यद्वारा वृष्टिसाधनत्वात् तथा च वृष्ट्या प्रजोत्पत्तेर्धारकत्वम् । तथा हि—

१. ख-च-झ-ण-न-म-र-‘ इत्यन्तरात्मनः प्रेषः ’ नास्ति । २. ख-झ-न-म-र-यथा । ३. ख-च-झ-ण-स्वर्गं प्रति रोचमानः; न-स्वर्गं प्रति विरोचमानः; म-र-स्वर्गं विरोचमानः । ४. ख-ग-घ-च-ज-झ-ण-म-र-द्य-‘कमेन्द्र । ५. ख-ग-घ-च-ज-झ-ण-न-म-सततगमनाहम् ।

‘असौ प्रास्तावुतिः सम्यगादित्यमुपतिष्ठते । आदित्याज्जायते वृष्टिर्वृष्टेरन्नं ततः प्रजाः’ (मनु. ३. ७६) इति । ‘अरिष्टगातुः अहिंसितगमनः । सति तस्य गमने यज्ञनिष्पत्त्या’ फलसिद्धेररिष्टगमन-
त्वम् । तदेवाह । ‘सः स खलु’ होता होमनिष्पादकः ‘सहोभरिः बलस्य भर्ता’ बहिः ‘अनु’ प्रसन्नाङ्गः
प्रकर्षेण सरन् ‘वृषा वर्षकः फलस्य’ सिन्धुः स इव रक्षणीयोऽप्रौढो वा ‘युवा सर्वत्र मिश्रयिता’
‘अजरः जरारहितः’ विबुधा विबुहाणामोपधीना ‘मध्ये’ हितः निहितः स्थापितः पूर्वभूतः सचते ॥

प्र व एते सुयुजो यामन्निष्टये नीचीरमुष्मै यम्यं ऋतावृधः ।

सुयन्तुभिः सर्वशासैरभीशुभिः क्रिविर्नामानि प्रवृणे मुषायति ॥ ४ ॥

प्र । वः । एते । सुयुजः । यामन् । इष्टये । नीचीः । अमुष्मै । यम्यं । ऋतऽवृधः ।

सुयन्तुभिः । सर्वशासैः । अभीशुभिः । क्रिविः । नामानि । प्रवृणे । मुषायति ॥ ४ ॥

पृषा सौरी वा । ‘एते’ रश्मयः ‘सुयुजः सुष्ठु परस्परं संयुक्ताः’ ‘यामन् यज्ञगमने’ ‘इष्टये
पृषणाय’ ‘नीचीः । नीचं गच्छन्तीति शेषः । ‘अमुष्मै यजमानाय’ ‘यम्यः यम्या गमनाहोः । अथवा
यमो नियमितादित्यः । तस्य संबन्धिनः । ‘ऋतावृधः यज्ञस्य वर्षयितारश्च । अयमादित्यः’ ‘सुय-
न्तुभिः सुगमनैः’ ‘सर्वशासैः सर्वस्य शासकैः’ ‘अभीशुभिः रश्मिभिः’ ‘क्रिविः कर्ता’ ‘नामानि नाम-
कान्युदकानि’ ‘प्रवृणे निक्षे भूषवेक्षे’ ‘मुषायति मुष्णाति आदत्ते इत्यर्थः । अथवाग्निनावाहस्याग्ने-
रन्तेऽथा इष्टये यज्जन्मनाय यामनि रथे सुयुजः प्रगच्छन्ति । शिष्टं सप्तमम् । क्रिविः क्रिवि-
सदृशोऽग्निः प्रवृणे नामानि हवींष्युक्तलक्षणाभिर्ज्वालाभिर्मुषायति आदत्ते ॥

संजभूराणस्तर्हभिः सुतेगृभं वयाकिनं चित्तगर्भासु सुस्वरुः ।

धारवाकेऽजुगाथ शोभसे वर्धस्व पत्नीरमि जीवो अध्वरे ॥ ५ ॥

समऽजभूराणः । तर्हऽभिः । सुतेऽगृभम् । वयाकिनम् । चित्तगर्भासु । सुऽस्वरुः ।

धारऽवाकेषु । ऋजुऽगाथ । शोभसे । वर्धस्व । पत्नीः । अमि । जीवः । अध्वरे ॥ ५ ॥

हे ‘ऋजुगाथ शोभनस्तुतिक’ अग्ने ‘तर्हभिः तर्हिकारैर्हैः’ ‘सुतेगृभम् अभिषुतेन रसेन
गृहीतं’ ‘वयाकिनम् । कुसिता वयाः’ शाखा वयाका लताः । तद्वत्सं सोमं ‘चित्तगर्भासु चित्त-
ग्राहिणीषु स्तुतिषु स्तुतिभिः सह’ ‘संजभूराणः गुग्गुन् गुह्मन्’ ‘सुस्वरुः शोभनगमनः शोभन-
स्तुतिको वा त्वं’ ‘धारवाकेषु । धारयन्ति वाकान् स्तोत्राणीति धारवाका ऋक्विग्यजमानाः । तेषु
मध्ये’ ‘शोभसे । किंच’ ‘अध्वरे’ ‘जीवः सर्वस्य जीवयिता’ ‘पत्नीः पालयित्रीरपधीज्वाला वा’ ‘अमि
अमिमुखं’ ‘वर्धस्व अभिवर्धय ॥ ॥ २३ ॥

१. ख-च-ण-यज्ञनिष्पत्तौ । २. ख-च-झ-ण-म-एते तव । ३. त-उदकानि । ४. ख-च-झ-
ण-म-शोभनस्तुतिकामः श-शोभनस्तुतिमान् । ५. ख-च-झ-ण-त-म-र-स-अला (अल्पाः ?) वयाः ।

यादृगेव ददृशे तादृगुच्यते सं छायायां दधिरे सिध्रयाप्स्वा ।
 महीमस्मभ्यमुखायामुरु ज्रयो बृहत्सुवीरुमनपच्युतं सहः ॥ ६ ॥
 यादृक् एव ददृशे । तादृक् । उच्यते । सम् । छायायां । दधिरे । सिध्रया । अप्सु । आ ।
 महीम् । अस्मभ्यम् । उरुऽसाम् । उरु । ज्रयः । बृहत् । सुधीरम् । अनपच्युतम् । सहः ॥ ६ ॥

पुपा वैश्वदेवी । यादृगेव ददृशे यादृग्रूपमेव दृश्यते तादृगुच्यते तादृग्रूपमेवोच्यते । यथा-
 दृष्टमेव स्तूयते न तु परवचनप्रत्ययेन । यस्मात् छायाया दीप्त्या सिध्रया साधिक्या सह अप्सु
 व्यापिकासु स्तुतिषु अप्सवेव वा आ सन् दधिरे सम्यग्धारयन्ति स्वीजं रूपं स्तुति वा । ते देवाः
 महीं महतीं पूज्याम् उरुयां बहुदात्रीं रयिम् उरु प्रभूतं ज्रयः वेगं बृहत् महत् सुवीरं
 शोभनवीर्यमपत्यम् अनपच्युतम् अनुपक्षिणं सहः बलं चाभिभावुकम् अस्मभ्यं प्रयच्छन्निवत्यर्थः ॥

वेत्यगुर्जनिवान्वा अति स्पृधः समर्थता मनसा सूर्यः कविः ।
 ब्रंसं रक्षन्तं परि विश्वतो गयमस्माकं शर्म वनवृत्स्वावसुः ॥ ७ ॥
 वेति । अगुः । जनिवान् । वै । अति । स्पृधः । सऽमर्थता । मनसा । सूर्यः । कविः ।
 ब्रंसम् । रक्षन्तम् । परि । विश्वतः । गयम् । अस्माकम् । शर्म । वनवृत् । स्ववसुः ॥ ७ ॥

इयं सौरी । सूर्यः देवः अगुः अग्रगामी जनिवान्वा जन्मवान् जायावान्वा । उपा-
 हस्य जाया । वा इति प्रसिद्धौ । कविः क्रान्तदर्शी समर्थता समरमिच्छता मनसा
 स्पृधः संग्रामान् अति वेति अतिगच्छति मन्देहानसुरान् योद्धुम् । ब्रंसं दीप्तं गयं गृह-
 मन्तरिक्षं वा विश्वतः सर्वतः रक्षन्तं परिचरेमेति शेषः । स देवः अस्माकं शर्म सुखं
 परि सम्यक् वनवत् दद्यात् । स्वावसुः स्वायत्तधनः सन् ॥

ज्यायांसमस्य यतुनस्य केतुनं क्रषिस्वरं चरति यासु नाम ते ।
 यादृशिमन्धायि तमपुस्ययां विदद्य उ स्वयं वहते सो अरं करत् ॥ ८ ॥
 ज्यायांसम् । अस्य । यतुनस्य । केतुना । क्रषिऽस्वरम् । चरति । यासु । नाम । ते ।
 यादृशिमन् । धायि । तम् । अपुस्ययां । विदत् ।
 यः । ऊँ इति । स्वयम् । वहते । सः । अरम् । कर्त् ॥ ८ ॥

इयमाग्नेयी सौरी वा । हे देव ज्यायांसम् अतिशयेन प्रवृद्धम् अस्य यतुनस्य । यततिर्गतिकर्मा ।
 गन्तुरस्य सूर्यस्य ॥ कर्मणि पठ्यौ ॥ असुं गन्तारं केतुना प्रज्ञापकेन कर्मणा उदयादिलक्षणेन विशिष्टम्

वृक्षिस्वरम् ऋषिभिः स्तुत्यं त्वां वरति गच्छति । भजते यजमानः । केन साधनेन । वयासु स्तुतिषु
 एते स्वदीयं नाम नमनं नामकं वा रूपं वर्तते ताभिरित्यर्थः । यद्वा । अस्य यतुनस्य गमनशीलस्य
 तव केतुना तमोनिर्हरणादिकर्मणा विशिष्टं त्वां चरति । यथाद्विमन् यादशे कामे धायि धत्ते ॥ कतेरि
 चिष्णुं ॥ सामर्थ्यान्मनो गम्यते । तस्मै । यथानिर्देशं प्रतिनिर्देष्टव्यत्वात्तादशमित्यर्थो ज्ञातव्यः । तादृशं
 कामम् अपत्यया कर्मणा हविःस्तुत्यादिलक्षणेन विदत् विन्दते । य एव स्वयम् अनन्य-
 त्रेरितः सन् स्वमनोपयैव वहते धारयति फलं सः अरम् अलमत्यर्थं कर्तुं करोति । अथवा य
 उ य एव स्वयं वहते स्वयमेवानुतिष्ठति सोऽत्यर्थं कुर्यात् । न ह्यन्येन कारितं फलवद्भवति^१ ॥

समुद्रमांसामव तस्ये अग्रिमा न रिष्यति सर्वनं यस्मिन्नायता ।

अत्रा न हार्दिं क्रवणस्य रेजते यत्रा मतिर्विद्यते पूतबन्धनी ॥ ९ ॥

समुद्रम् । आसाम् । अव । तस्ये । अग्रिमा । न । रिष्यति । सर्वनम् । यस्मिन् । आयता ।

अत्र । न । हार्दिं । क्रवणस्य । रेजते । यत्र । मतिः । विद्यते । पूतबन्धनी ॥ ९ ॥

इयमपि सौरी । आसां स्तुतीनां समुद्रं समुद्रवत्पर्यवसानभूतं सूर्यम् अग्रिमा अत्यन्तं
 श्रेष्ठा अस्मदीया स्तुतिः अव तस्ये अवगच्छति^२ । यद्वा आसां प्रजानामृषिजां स्तुतिरिति
 संबन्धः । सवन्म् । सृते सोमोऽत्रेति सवनं यज्ञगृहम् । न रिष्यति न हिंस्यते । किंतु
 प्रवर्धते इत्यर्थः । यस्मिन्नायता विस्तीर्णानि स्तोत्राणि तत्सवनमिति । अत्र अस्मिन् यजमानगृहे
 क्रवणस्य स्तुतिकर्तुः हार्दिं हृदयसंबन्धि हृदयगतं काश्यं फलं न रेजते न विचलति ।
 न मृषा भवति । यत्र यस्मिन् स्तोत्रगृहे मतिः स्तुतिः पूतबन्धनी पूतं सूर्यम् अनुबध्नती^३ विद्यते
 अत्र न रेजत इति ॥

स हि क्षत्रस्य मनसस्य चित्तिभिरेवावदस्य यजतस्य सध्रेः ।

अवत्सारस्य स्पृणवाम रण्वभिः शर्विष्ठं वाजं विदुषा चिदर्थ्यम् ॥ १० ॥

सः । हि । क्षत्रस्य । मनसस्य । चित्तिभिः । एवदस्य । यजतस्य । सध्रेः ।

अवत्सारस्य । स्पृणवाम । रण्वभिः । शर्विष्ठम् । वाजम् । विदुषा । चित् । अर्थ्यम् ॥ १० ॥

इयमपि सौरी । स हि स खलु सविता देवः सर्वैः स्तुत्यः । सर्वकामपुरक इत्यर्थः ।
 हिक्वाब्दे लोकवेदयोः प्रसिद्धियुक्तकः^४ । तस्मात् सकाशात् । अत्र 'अन्ये च ऋषयोऽत्र दृष्टलिङ्गाः'
 इत्युक्तत्वात् क्षत्रादय क्रपयः । क्षत्रस्य मनसस्य एवावदस्य यजतस्य सध्रेः अवत्सारस्य
 चैषास्पृणाम्रस्माकं रण्वभिः रमणीयाभिः चित्तिभिः स्पृणवाम पूरयाम । किम् । शर्विष्ठं

१. ख-ग-घ-च-ज-ण-न-भ- 'अथवा... भवति' नास्ति । २. ख-अभिगच्छति तु; च-क्ष-ण-त-न-
 भ-र-अभिगच्छति । ३. ख-च-क्ष-ण-न-भ-र-श-अनुबध्नती । ४. ख-च-क्ष-ण-भ-र-प्रसिद्धयुक्तकः ।

वजाजम् अतिशयेन बलवदयम् । 'अञं वै वाजः' (तै. ब्रा १. ३. ६. ६) इति श्रुतेः । विदुषा
वच्च विपश्चिता वञ्च्यं समर्थनीयं स्मृणवाम । क्षत्रादयो वयमिति संबन्धः ॥ २४ ॥

इयेन आसामदितिः कक्ष्यो मदीं विश्ववारस्य यजतस्य मायिनः ।

समन्यमन्यमर्थयन्त्येते विदुर्विषाणं परिपानमन्ति ते ॥ ११ ॥

इयेनः । आसाम् । अदितिः । कक्ष्यः । मदीं । विश्ववारस्य । यजतस्य । मायिनः ।

सम् । अन्यम् । अन्यम् । अर्थयन्ति । एते । विदुः । विद्वानम् । परिपानम् । अन्ति । ते ॥ ११ ॥

मददेवत्येयम्^१ । विश्ववारादीनां त्रयाणामृषीणां स्वभूतः । आसाम् अपां सोमरसलक्षणानां । मदीं
इयेनः शंसनीयगमनः शीघ्रं पानुसकाशं^२ गन्ता^३ । अदितिः अदीनोऽतिसमृद्धः । कक्ष्यः कक्ष्यपूरकश्च
भवतीति शेषः । ते विश्ववारादयः सत्रे प्रवृत्ताः । एतवे सोमं प्राप्तुं तत्पानाय । अन्यमन्यं परस्परं । सम्^४
अर्थयन्ति याचन्तेऽनुज्ञाम् । एते विप्राणं विशेषेण मदस्य दातारं परिपानम् । अन्ति अन्तिके
विदुः जानन्ति लभन्ते वा ॥

सदापूणो यजतो वि द्विषो वधीद्बाहुवृक्तः श्रुतविचर्यो वः सचा ।

उभा स वरा प्रत्येति भाति च यदीं गणं भजते सुप्रयावभिः ॥ १२ ॥

सदापूणः । यजतः । वि । द्विषः । वधीत् । बाहुवृक्तः । श्रुतवित् । तयः । वः । सचा ।

उभा । सः । वरा । प्रति । एति । भाति । च ।

यत् । ईम् । गणम् । भजते । सुप्रयावभिः ॥ १२ ॥

सदापूणः सर्वदा दानशील एतन्नामा । यजतः यथा च^१ । बाहुवृक्तः बाहुभ्यां वृक्तदर्भश्च
श्रुतवित् श्रुतस्य वेत्ता च । तयः च । एतेषां पञ्चानां परस्परापेक्षया प्रत्येकमेकवचनम् । सः सः^२
ऋषिः । द्विषः शत्रून् । वि । वधीत् हिंस्यात् । वः युष्माकं । सचा सहितः । युष्माभिः सहित
इत्यर्थः । सः ऋषिः । वरा श्रेष्ठौ । उभा उभौ इहलोकपरलोकविषयी कामी । प्रत्येति अभिगच्छति ।
भाति । च । यत् यस्मात् । ईम् एनं । गणं देवसंघं । सुप्रयावभिः सुष्ठु प्रकर्षेण मिश्रयद्भिः
स्तोत्रैः । भजते तस्मादेवं भवतीति^३ ॥

१. ख-च-क्ष-ण-भ-र-मददेवत्येयम्; न-मद यज । २. च-क्ष-ण-त-भ-र-मातृसकाशगां साम्; न-
मातृसकाशगामी । ३. ख-च-क्ष-ण-त-न-भ-र-श-सम् नास्ति । ४. ख-च-क्ष-ण-न-भ-च^४
नास्ति । ५. च-त-भ-र-सः नास्ति । ६. व-ज-श-भातीति ।

सुतंभरो यजमानस्य सत्पतिर्विश्वसामूधः स धियामुदञ्चनः ।

भरद्भेनु रसवच्छिभ्रिये पर्योऽनुब्रुवाणो अध्येति न स्वपन् ॥ १३ ॥

सुतम्भरः । यजमानस्य । सत्पतिः । विश्वसाम् । ऊर्ध्वः । सः । धियाम् । उत्पञ्चनः ।

भरद् । धेनुः । रसवत् । शिभ्रिये । पर्यः । अनुब्रुवाणः । अधि । एति । न । स्वपन् ॥ १३ ॥

यजमानस्य अक्सारस्य मम सुतंभरः यागनिर्वाहक एतज्जामा ऋषिः स्वपतिः सत्तां विष्टमानानां फलानां पालयिता होता भवतीत्यर्थः । सः च विश्वासां धियां सर्वेषां कर्मणाम् ऊर्ध्वः उच्चतरं फलम् उदञ्चनः ऊर्ध्वमुद्गमयिता फलप्रापक इत्यर्थः । धेनुः गौः^१ रसवत् सारवत् पयः भरद् अहरत् । तत्र पयः शिभ्रिये श्रयति चास्य सामर्थ्यात् । तत्सर्वम् अनुब्रुवाणः अनुक्रमेण संकीर्तयन् न स्वपन् स्वापमकुर्वन् अनवरतम् अध्येति स्मरत्यवसारः । सुतंभरस्तादृश इति ॥

यो जागार तमृचः कामयन्ते यो जागार तमु सामानि यन्ति ।

यो जागार तमयं सोमं आह तवाहर्मसि सूर्ये न्यौकाः ॥ १४ ॥

यः । जागार । तम् । ऋचः । कामयन्ते । यः । जागार । तम् । ऊँ इति । सामानि । यन्ति ।

यः । जागार । तम् । अयम् । सोमः । आह । तव । अहम् । अस्मि । सूर्ये । निऽन्यौकाः ॥ १४ ॥

यः देवः जागार सर्वदा विनिद्रो जागरूको गृहे वर्तते तम् ऋचः सर्वशास्त्रात्मिकाः कामयन्ते । यः च जागार तस्य तमेव सामानि स्तोत्ररूपाणि यन्ति प्राप्नुवन्ति । यो जागार तमयम् अभिपुतः सोमः आह वक्ति मां स्वीकृष्यति । हे अग्ने तादृशस्य तव सूर्ये समानरूपानि हितकरणे न्यौकाः नियतस्थानः अहम् अस्मि भवामि ॥

अग्निर्जीगार तमृचः कामयन्तेऽग्निर्जीगार तमु सामानि यन्ति ।

अग्निर्जीगार तमयं सोमं आह तवाहर्मस्मि सूर्ये न्यौकाः ॥ १५ ॥

अग्निः । जागार । तम् । ऋचः । कामयन्ते । अग्निः । जागार । तम् । ऊँ इति । सामानि । यन्ति ।

अग्निः । जागार । तम् । अयम् । सोमः । आह । तव । अहम् । अस्मि । सूर्ये । निऽन्यौकाः ॥ १५ ॥

पूर्वैर्यैव निगदितव्याख्या । य इत्यस्य स्थानेऽग्निरिति विशेषः ॥ १२५ ॥ ॥ ३ ॥

अथ चतुर्थेऽनुवाके द्वादश सूक्तानि । तत्र 'विदा दिवः' इत्येकादशच प्रथमं सूक्तम् । सदाष्टुणो नामात्रेय ऋषिः । त्रिष्टु छन्दः । 'वै तत्' इत्युक्तरवादिदमपि वैश्वदेवम् । 'विदा एकादश सदाष्टुणः' इत्यनुक्रमणिका । विनियोगो लैङ्गिकः ॥

१. ख-च-क्ष-ण-न-भ-र- 'गौः' नास्ति । २. ख-च-क्ष-ण-न-भ-स्तोत्ररूपाणि सर्वाणि । ३. ख-च-ण-त-भ-र-अग्निर्जीगार इति पञ्चदशी पूर्वैर्यैव ।

वि॒दा दि॒वो वि॒ष्यन्न॒द्रिमु॒क्थैरा॒यत्या॒ उप॒सो अ॒र्चिनो॑ गुः ।

अ॒पावृ॒त व्र॒जिनी॑रु॒त्स्वर्गा॒द्रि दुरो॑ मानु॒षीदे॒व आ॒वः ॥ १ ॥

वि॒दाः । दि॒वः । वि॒ऽस्यन् । अ॒द्रिम् । उ॒क्थैः । आ॒ऽयत्याः । उ॒पसः । अ॒र्चिनः । गुः ।

अ॒प । अ॒वृ॒त । व्र॒जिनीः । उ॒त् । स्वं । गा॒त् । वि । दुरः । मानु॒षीः । दे॒वः । आ॒व॒रि॒त्यावः ॥ १ ॥

अत्रेन्द्रादयो लिङ्गोक्तदेवताः । अत्राङ्गिरसां एणिभिरपहृत्य निरेरधः स्थापितानां गवामिन्द्रेण विमोक्तः प्रतिपाद्यते । 'विदाः अवेदयदिन्द्रः । किम् । गा निगूढा इति संबन्धः । किं कुर्वन् । 'उक्थैः अङ्गिरसां स्तुतिभिर्निमित्तभूताभिः । 'अद्रि वज्रे 'विष्यन् प्रक्षिपन् । रक्षकाणामुपरि गिरिभेदनाय च विष्यन् । 'आयत्याः आगामिन्याः । 'उपसः संबन्धिनः । 'अर्चिनः इदमयः । 'गुः अगच्छन् सर्वत्र प्रसृता अभवन् । 'अपावृत अपावृणोत् । 'व्रजिनीः तमःपुञ्जवतीनिशाः । 'स्वः स्वरणशीलः । 'आदित्यः । 'उत् । 'गान् उदगात् । तथा कृत्वा । 'मानुषीः मनुष्यसंबन्धिनीः । 'दुरः द्वाराणि । 'देवः सूर्यः । 'वि । 'आवः व्यवृणोत् । अन्धकारापनयनेन मनुष्यादिव्यवहारायाकरोक्तित्यर्थः ॥

वि॒ सूर्यो॑ अ॒मति॑ न श्रियं सा॒दोर्वा॒द्रवां मा॒ता जा॒नती॑ गा॒त् ।

ध॒न्व॒र्वर्ण॑सो न॒द्यः । खा॒दोर्अ॒र्णाः स्थू॒णैव॑ सु॒मिता॑ दृ॒हत॑ द्यौः ॥ २ ॥

वि । सूर्यः । अ॒मतिम् । न । श्रियम् । सा॒त् ।

आ । ऊ॒र्वात् । गवा॑म् । मा॒ता । जा॒नती॑ । गा॒त् ।

ध॒न्व॒ऽअ॒र्णसः । न॒द्यः । खा॒दः । अ॒र्णाः । स्थू॒णाऽइ॒व । सु॒मिता॑ । दृ॒हत॑ । द्यौः ॥ २ ॥

'सूर्यः देवः । 'श्रियं दीप्ति । 'वि । 'सात् विभजते प्रकाशयतीत्यर्थः । 'अमति । 'न । रूपनामैतत् । रूपमिव द्रव्यम् । यथा द्रव्याणि षट्पटादीनि नीलपीतादिरूपं लभन्ते तद्वत् । तथा । 'गावां रश्मिनां । 'माता उषाः । 'जानती सूर्य उदेत्यति मया च व्युच्छन्ते कर्तव्यमिति जागती । 'ऊर्वां महतोऽन्तरिक्षान् । 'आ । 'गान् आगच्छति । तथा । 'नद्यः च । 'धन्वर्वर्णसः ॥ धन्वतिर्गतिकर्मा । धन्वन्ति गच्छन्त्यर्णानि यासु तास्तथोक्ताः । दीवभावाश्छान्दसः ॥ 'खादोर्णाः भक्षितकूलोदकाः । 'कूलं कया इत्यर्थः । 'नद्यश्चैव रूपं भवन्ति । किंच । 'द्यौः च । 'सुमिता सुहु गृहे स्थापिता । 'स्थूणैव गृहाधारस्तम्भ इव । 'दृहत दृढाभवत् । 'एतत्सर्वं सूर्यस्याज्येति भावः ॥

अ॒स्मा उ॒क्थाय॑ प॒र्वतस्य॑ ग॒र्भो म॒हीनां॑ ज॒नुषे॑ प॒ूर्यार्य॑ ।

वि॒ प॒र्वतो॑ जिही॒त साध॑त द्यौरा॒विवा॑सन्तो दस॒यन्त॑ भूम ॥ ३ ॥

अ॒स्मै । उ॒क्थाय॑ । प॒र्वतस्य॑ । ग॒र्भः । म॒हीनाम् । ज॒नुषे॑ । प॒ूर्यार्य॑ ।

वि । प॒र्वतः । जिही॒त । साध॑त । द्यौः । आ॒ऽवि॒वा॒सन्तः । द॒स॒यन्त॑ । भूम ॥ ३ ॥

१. ख-च-झ-ण-त-न-भ-र-सरणशीलः । २. त-र-व्युच्छन्दनम् । ३. ख-च-ण-गृहस्थापिताः ; झ-भ-र-गृहास्थापिता । ४. ख-च-ण-भ-दृढाभवत् ।

१अस्मै मह्यम् १उक्थाय स्तोत्रे १पर्वतस्य पर्ववतो मेवस्य १गमः गमंस्थानीयमुक्त्वं १जिहीत
चलति । चालयति वेन्द्रः । कीदृशायास्मै । १महीनां महतीनां स्तुतीनां १जनुषे उत्पाद्यति
१पूण्याय प्रत्याय । तदेव पुनरुच्यते । १पर्वतः मेवः १वि जिहीत । १द्यौः च १साधत साधयति वृष्टिम् ।
१आविवासान्तः सर्वतः परिचरन्तोऽङ्गिरसः १भूम अत्यधिकं १दस्यन्त उपक्षपयन्त्यात्मानं कर्मभिः ॥

सूक्तेभिर्वो वचोभिर्देवजुष्टैरिन्द्रा न्वग्नी अवसे हुवध्वै ।

उक्थेभिर्हि म्मा क्वयः सुयज्ञा आविवासान्तो मरुतो यजन्ति ॥ ४ ॥

सुऽउक्तेभिः । वः । वचःऽभिः । देवऽजुष्टैः । इन्द्रा । जु । अग्नी इति । अवसे । हुवध्वै ।

उक्थेभिः । हि । स्म । क्वयः । सुयज्ञाः । आऽविवासान्तः । मरुतः । यजन्ति ॥ ४ ॥

हे १इन्द्रा हे १अग्नी । परस्परापेक्षया प्रत्येकं द्विवचनम् । यद्यप्येकमेव पदं मध्ये व्यवधानं
छान्दसम् । हे इन्द्राग्नी १वः युवाम् ॥ व्यस्ययेन बहुवचनम् ॥ १देवजुष्टैः देवैः सेवनीयैः १सूक्तेभिः
सूक्तैः सुवचनैः शोभनगुणप्रकाशनप्रवणैः १वचोभिः १अवसे अस्मद्वक्षणाय १हुवध्वै आह्वयामि । १जु
क्षिप्रं युवाम् १उक्थेभिः स्तोत्रैः १क्वयः अनूधानाः पूर्वं ऋषयः १सुयज्ञाः शोभनयागाः १आविवा-
सान्तः स्तुत्यादिना परिचरन्तः १मरुतः मरुत्सदृशाः कर्मसु शीघ्राः १यजन्ति पूजयन्ति । १हि १स्म
इति पूरणी ॥

एतो न्वद्य सुध्यो३ भवाम प्र दुच्छुना मिनवाम वरीयः ।

आरे द्वेषांसि सनुतर्दधामायाम प्राश्नो यजमानमच्छ ॥ ५ ॥

एतो इति । जु । अद्य । सुध्यः । भवाम । प्र । दुच्छुनाः । मिनवाम । वरीयः ।

आरे । द्वेषांसि । सनुतः । दधाम । अयाम । प्राश्नः । यजमानम् । अच्छ ॥ ५ ॥

अयमङ्गिरसां वादः । १अद्य अस्मिन् यागदिने १जु क्षिप्रम् १एतो१ एत गच्छत । १सुध्यः
शोभनकर्माणः १भवाम । १दुच्छुनाः द्विषः १प्र १मिनवाम प्रकर्षेण हिंसाम १वरीयः अत्यन्तमिष्यर्थः ।
तदेवोच्यते । १सनुतः संभक्तृन् १द्वेषांसि यजमानस्य द्वेष्टृन् १आरे दूरे १दधाम स्थापयाम । यद्वा ।
सनुतरिस्थन्तहितनाम । पूर्वं प्रकाशवैरिणां वध उक्त इदानीं प्रच्छन्नानामिति विवेकः । तदर्थं
१यजमानं १प्राश्नः१ सदाष्टुणमवत्सारं च१ १अच्छ अभिसुखम् १अयाम गच्छाम ॥ ॥ २६ ॥

१. ख-च-झ-ण-न-भ-र- 'स्तुतीनाम्' नास्ति । २. त- 'एतो' नास्ति । ३. ख-च-झ-ण-न-त-न-
भ-र-श- 'प्राश्नः' नास्ति । ४. ख- वाभिसुखम् ; च-ण- नाभिसुखम् ; झ-न-भ-र-श-वाच्छाभिसुखम् ।

एता धियं कृणवामा सखायोऽप या मातां ऋणुत व्रजं गोः ।

यया मनुर्विशिशिप्रं जिगाय यया वणिग्वङ्कुरापा पुरीषम् ॥ ६ ॥

आ । इत । धियम् । कृणवाम । सखायः । अप । या । माता । ऋणुत । व्रजम् । गोः ।
यया । मनुः । विशिशिप्रम् । जिगाय । यया । वणिक् । वङ्कुरापा । पुरीषम् ॥ ६ ॥

इदमप्यङ्गिरसां वाक्यम् । षष्ठ आगच्छत । आगत्य च धियं स्तुतिं कृणवाम करवाम । हे सखायः परस्परं सखिभूता अङ्गिरस इत्यङ्गिरसां वचनम् । यथा धीः यमाता गवां निमांत्री गोः गवां व्रजं पणिभिरपहतम् अप ऋणुत अपावृणोत । यया च मनुः विशिशिप्रं विगतहनुं शत्रुं जिगाय जितवान् । यद्वा । मनुः सर्वस्य मन्तेन्द्रो विशिशिप्रो वृत्रः । स तमस्माभिः कृतया स्तोम-लक्षणया धिया जिगाय । यया च वणिक् वणिगिवात्पेन कर्मणा बहुफलाकाङ्क्षी कक्षवान् वङ्कुरापा जलेच्छया वनगामी पुरीषं पूरकमुदकम् आप । यभिः सुदान् औशिजाय वणिजे दीर्घश्रवसे मधु कोशः ' (ऋ. सं. १. ११२. ११) इति हि श्रुतम् ॥

अनूनोदत्र हस्तयतो अद्रिरार्चयेन् दशं मासो नवग्वाः ।

ऋतं यती सरमा गा अविन्दद्विश्वानि सत्याङ्गिराश्चकार ॥ ७ ॥

अनूनोत् । अत्र । हस्तयतः । अद्रिः । आर्चन् । येन । दशं । मासः । नवग्वाः ।

ऋतम् । यती । सरमा । गाः । अविन्दत् । विश्वानि । सत्या । अङ्गिराः । चकार ॥ ७ ॥

अत्र अस्मिन् यज्ञे अद्रिः अभिषवप्रावा हस्तयतः हस्तेन संहतः सन् अनूनोत् । नौतिरत्र शब्दमात्रे वर्तते । अशब्दयत् । येन प्राण्या तदभिषवेण दश मासः मासान् दशमासपर्यन्तं नवग्वाः । नवमासपर्यन्तं गवार्थमनुतिष्ठन्तोऽङ्गिरसो नवग्वाः । नवगोयुक्ता वा आर्चन् अपूजयन्निन्द्रम् । यद्वा । दशसंख्याकमासोपेता दशमासमुष्टाना अङ्गिरसः अपरे नवग्वाश्चेत् सर्वेऽपि येनार्चन्ति । ' नवग्वासः सुतसोमास इन्द्रम् ' (ऋ. सं. ५. २९. १२) इति हि निगमः । ऋतं सत्यं यज्ञं वा यती प्रासुवती सरमा सरणशीला स्तुतिरूपा वागङ्गिरसां गवार्थमिन्द्रेण प्रहिता देवशुनी वा षष्ठा अविन्दत् पणिभिरपहताः । विश्वानि सर्वाणि स्तुत्यादिलक्षणानि सत्या सत्यानि चकार अङ्गिराः ॥

विश्वे अस्या व्युषि माहिनायाः सं यद्गोभिराङ्गिरसो नवन्त ।

उत्सं आसां परमे सुधस्ये ऋतस्ये पथा सरमा विदद्वाः ॥ ८ ॥

विश्वे । अस्याः । विडउषि । माहिनायाः । सम् । यत् । गोभिः । अङ्गिरसः । नवन्त ।

उत्सं । आसाम् । परमे । सुधस्ये । ऋतस्ये । पथा । सरमा । विदत् । गाः ॥ ८ ॥

१. ख-च-क्ष-ण-न-म- गा व्यवृणोत् ; त-र-अपाव्यवृणोत् । २. ख-च-क्ष-ण-न-भ-र-सोमलक्षणया ।
३. त-अचरे । ४. ख-च-क्ष-ण-त-न-भ-र-शा- ' वा ' नास्ति ।

विश्वे सर्वे वाङ्मिरसः माहिनायाः मंहनीयायाः अस्याः उपसः अयुषि स्युच्छने सति गवामावरकेऽन्धकारेऽपवृते सति यत् यदा गोभिः सन् नवन्त संजग्मिरे तदा आसां गवाम् उत्सः क्षीराशुल्कावः परमे उत्कृष्टे सधस्थे सहस्थाने यज्ञे उपयुक्तोऽभवदित्यर्थः । अतस्तस्य सस्यस्य पथा मार्गेण सरमा वाक् देवशुनी वा गाः निगृह्याः विदत् अलमत । यद्वा । आसां गां परमे सधस्थे सहस्थाने ब्रजस्य निगृह्णन्प्रदेश उत्स उदकस्य प्रस्रवणी वर्तते । बिलमित्यर्थः । तेन अतस्तस्य उदकस्य पथा मार्गेण सरमा गा विदत् ॥

आ सूर्यो यातु सप्ताश्वः क्षेत्रं यदस्योर्विया दीर्घयाथे ।

रघुः श्येनः पतयदन्धो अच्छा युवां कविर्दीदयद्रोषु गच्छन् ॥ ९ ॥

आ । सूर्यः । यातु । सप्तऽश्वः । क्षेत्रम् । यत् । अस्य । उर्विया । दीर्घऽयाथे ।

रघुः । श्येनः । पतयत् । अन्धः । अच्छ । युवां । कविः । दीदयत् । रोषु । गच्छन् ॥ ९ ॥

सूर्यः सर्वस्य प्रेरको देवः सप्ताश्वः सर्पणस्वमावाधोपेतः सप्तसंख्याकाश्चो वा आ यातु अस्मदभिमुखमागच्छन्तु । यत् यस्मात् अस्य सूर्यस्य दीर्घयाथे दीर्घगमने क्षेत्रं गन्तव्यप्रदेशः उर्विया उरु अतिप्रभूतायाम् । स एव देवः रघुः लघुगमनः सन् श्येनः क्षन्तीयगमनः अन्धः दीर्घमानं हविः अच्छ अभिलक्ष्य पतयत् आगच्छति । युवा सर्वत्र मिश्रयिता कविः कान्तदर्शी सन् गोषु रमिषु गच्छन् मध्ये वर्तयन् दीदयत् दीप्यते । यद्वा । श्येनः सुपर्णोऽन्धोऽच्छ पतयत् । शुलोकस्य लोमलक्षणं देवानामन्नमस्यागार्थमानेन तदभिमुखमागत् । युवेत्यादि शिष्टं समानम् ॥

आ सूर्यो अरुहच्छुक्रमर्णोऽयुक्त यद्वरितो वीतपृष्ठाः ।

उद्ना न नावमनयन्त धीरा आशृण्वतीरापो अर्वागतिष्ठन् ॥ १० ॥

आ । सूर्यः । अरुहत् । शुक्रम । अर्णः । अयुक्त । यत् । हरितः । वीतपृष्ठाः ।

उद्ना । न । नावम् । अनयन्त । धीराः । आशृण्वतीः । आपः । अर्वाक् । अतिष्ठन् ॥ १० ॥

सूर्यः देवः शुक्रं वीतम् अर्णः उदकं प्रति आ अरुहत् सर्वतः प्रादुर्भवति । यत् यस्मात् यदा वा हरितः अश्वान् वीतपृष्ठाः कान्तपृष्ठान् अयुक्त रथे अयोजयत् तदा तं सूर्यं धीराः धीमन्तो यजमानादयः उद्ना उदकेन नावन् नावमिव अनयन्त । तदा आशृण्वतीः सर्वतोऽनुज्ञां कुर्वाणाः आपः अर्वाक् अवाङ्मुखाः अतिष्ठन् अभवन् ॥

१. ख-च-श-ण-त-न-म-र- 'गोषु रमिषु गच्छन्' नास्ति । २. ख-च-ण-न-म- 'मध्ये वर्तयन्' नास्ति । ३. ख-च-ण-छुष्टु अन्धो अपतयत्, क्ष-म-न-र-सुअन्धो अपतयत्, क्ष-अन्धो अपतयत् । ४. ख-च-श-ण-म-अयोजत, र-अयोजयत् । ५. ख-च-ण-नावम्, क्ष-नावमिव, न-म- 'नावं न' नास्ति, र-नावमिव । ६. ख-च-श-ण-न-म-र- 'अर्वाक्' नास्ति ।

धियं वो अप्सु दधिषे स्वर्षा ययातरन्दश मासो नवग्वाः ।

अया धिया स्याम देवगोपा अया धिया तुतुर्यामात्यंहः ॥ ११ ॥

धियम् । वः । अप्सु । दधिषे । स्वःऽसाम् । यया । अतरन् । दश । मासः । नवग्वाः ।

अया । धिया । स्याम । देवगोपाः । अया । धिया । तुतुर्याम् । अति । अंहः ॥ ११ ॥

हे देवाः वः^१ युष्माकं^२ धियं स्तुतिम्^३ अप्सु^४ अग्निमित्तां^५ स्वर्षां सर्वस्य दात्रीं^६ दधिषे धारयामि ॥ स्वत्ययेन मध्यमः ॥ यया धिया कर्मणा नवग्वाः अग्निरसः दश मासः अतरन् सत्रमनुतिष्ठन्तः^७ अया अनया धिया देवगोपाः देवैर्गुप्ताः स्याम भवेम । अया धिया अंहः पापम्^८ अति^९ तुतुर्याम अतितेम^{१०} ॥ ॥ २७ ॥

‘हयो न’ इत्यष्टचं द्वितीयं सूक्तं प्रतिक्षत्रस्यापम् । अष्टमी द्वितीया च त्रिष्टुभौ शिष्टाः षट् जगत्सु । आदितः षड्विंशदेव्यः सप्तम्यष्टम्योर्देवपरम्यो देवता । तथा चातुष्कान्तं—‘हयोऽष्टौ प्रतिक्षत्रोऽस्यो दृचो देवपत्नीस्तवोऽस्या त्रिष्टुप् द्वितीया च’ इति । सूक्तविनियोगो लैङ्गिकः ॥

हयो न विद्वाँ अयुजि स्वयं धुरि तां व्हामि प्रतरणीमवस्युवम् ।

नास्या वश्मि विमुचं नावृतं पुनर्विद्वान्पथः पुरएत ऋजु नेषति ॥ १ ॥

हयः । न । विद्वान् । अयुजि । स्वयम् । धुरि । ताम् । व्हामि । प्रतरणीम् । अवस्युवम् ।

न । अस्याः । वश्मि । विमुचम् । न । आवृत्तम् । पुनः ।

विद्वान् । पथः । पुरःऽएता । ऋजु । नेषति ॥ १ ॥

वह्यो^१ न अश्व इव विद्वान् सर्वज्ञः प्रतिक्षत्रः स्वयम् अनन्यप्रेरितः सन् धुरि यज्ञास्मि-
कायाम् अयुजि युक्तोऽभवत् । वतां धुरं प्रतरणीं प्रकर्षेण तारयित्रीम् अवस्युवं रक्षयित्रीं
व्हामि । धारयाम्यहमध्वर्युर्होता वा । अस्याः धुरः विमुचं विमोचनं परित्यागं न वश्मि न
कामये । नावृतं पुनः पुनरावरणं धारणमपि न च वश्मि । मम को भार इति तदेवोच्यते ।
विद्वान् मार्गाभिज्ञोऽन्तर्यामी देवः पुरएता पुरतो गन्ता सन् पथः यज्ञमार्गान् ऋजु अकुटिलं
नेषति प्रापयति ॥

१. ख-च-झ-ण-न-भ-र-‘वः’ नास्ति । २. ख-च-झ-ण-न-भ-र-‘अप्सु अग्निमित्ताम्’ नास्ति ।
३. ग-घ-ज-समनुतिष्ठन्तः त-र-सर्वत्रमनुतिष्ठन्तः । ४. ख-च-झ-ण-न-भ-र-‘अति’ नास्ति ।
५. ख-च-ण-भ-तरेम । ६. त-न विद्वान् । ७. ख-च-झ-ण-न-भ-र-‘पुनः’ नास्ति । ८. ख-
च-ण-को भारोच्यतेति; क्ष-त-भ-र-को भारो भवतीति; श-को भारो देवोच्यते ।

अथ इन्द्रं वरुणं मित्रं देवाः शर्धः प्र यन्तं मारुतोत विष्णो ।

उभा नासत्या रुद्रो अधः प्राः पूषा भगः सरस्वती जुषन्त ॥ २ ॥

अग्ने । इन्द्र । वरुण । मित्र । देवाः । शर्धः । प्र । यन्त । मारुत । उत । विष्णो इति ।

उभा । नासत्या । रुद्रः । अधः । प्राः । पूषा । भगः । सरस्वती । जुषन्त ॥ २ ॥

हे अग्ने इन्द्रं वरुणं मित्रं हे देवाः यूयं शर्धः बलमस्माकं प्र यन्तं प्रापयत ॥ अथ सर्वत्र पूर्वस्याविद्यमानत्वेनोत्तरस्योत्तरस्य पादादिवादिनिघातः । प्रथमस्य तु स्वत एव पादादित्वम् ॥ उत अपि च हे मारुत मारुतानि मरुतां बलानि हे विष्णो यूयं शर्धः प्र यन्त । विष्णो इत्यस्य उत इत्यनेन व्यवधानादिघातः ॥ किंच उभा उभौ नासत्या सत्यभूतौ रुद्रः वरुणः अथ भगः पूषा देवानां स्त्रियश्च पूषा भगः सरस्वती च जुषन्त सेवन्तामस्मदीयं यज्ञं स्तुतिं वा ॥

इन्द्राग्नी मित्रावरुणादिति स्वः पृथिवीं द्यां मरुतः पर्वतौ अपः ।

हुवे विष्णुं पूषणं ब्रह्मणस्पतिं भगं नु शंसं सवितारमुतये ॥ ३ ॥

इन्द्राग्नी इति । मित्रावरुणा । अदितिम् । स्वः । रिति स्वः ।

पृथिवीम् । द्याम् । मरुतः । पर्वतान् । अपः ।

हुवे । विष्णुम् । पूषणम् । ब्रह्मणः । पतिम् । भगम् । नु । शंसम् । सवितारम् । उतये ॥ ३ ॥

इन्द्रादिसवित्रन्तान् चतुर्दश देवान् उतये अस्मद्वक्षणाथ हुवे आह्वयामि स्तौमि वा ॥ स्वस्थिदिय उच्यते स्वरणम् ॥

उत नो विष्णुरुत वातो अस्त्रिधो द्रविणोदा उत सोमो मयस्करत् ।

उत क्रमव उत राये नो अश्विनोत त्वष्टोत विभ्वानु मंसते ॥ ४ ॥

उत । नः । विष्णुः । उत । वातः । अस्त्रिधः । द्रविणः उदाः । उत । सोमः । मयः । करत् ।

उत । क्रमवः । उत । राये । नः । अश्विना । उत । त्वष्टा । उत । विड्वा । अनु । मंसते ॥ ४ ॥

उत अपि च नः अस्माकं विष्णुः व्यापको देवः मयस्करत् । मय इति सुखनाम । सुखं करोतु । उत अपि च वातः वायुः अस्त्रिधः अहिसकः सन् मयस्करत् । किंच द्रविणोदाः धनस्य दाता । सोमः अपि मयस्करत् । उत अपि च क्रमवः नः अस्मभ्यं राये धनाय अनु मंसते अनुमन्यन्ताम् । उत अश्विना अश्विनौ च उत त्वष्टा देवः उत विड्वा ऋभृणा-मन्यतमो देवः । एते सर्वेऽप्यनु मंसते । यद्वा । अनुमंसत इति प्रत्येकं संबन्धनीयम् ॥

१. ग-घ-ज-झ-‘हे’ नास्ति । २. ग-घ-ज-स्वः आदित्यः नु शिर्षं प्रशस्यं सवितृविशेषणम् ।
३. ख-च-झ-ण-न-भ-र-श-‘अश्विना’ नास्ति ।

उत त्यन्नो मारुतं शर्धं आ गमदिविक्षयं यजतं बहिरासदे ।

बृहस्पतिः शर्मं पुषोत नो यमद्वरूध्यं वरुणो मित्रो अर्यमा ॥ ५ ॥

उत । त्यत् । नः । मारुतम् । शर्धः । आ । गमत् । दिविक्षयम् । यजतम् । बर्हिः । आऽसदे ।

बृहस्पतिः । शर्मं । पुषा । उत । नः । यमत् । वरूध्यम् । वरुणः । मित्रः । अर्यमा ॥ ५ ॥

उत अपि च त्यत् तत् मारुतं शर्धः मरुतां बलं संघः नः अस्मान् आ गमन् आगच्छतु । कीदृशं तच्छर्धः । दिविक्षयं तुल्ये वतमानं यजतं पूज्यम् । किमर्थमागमनमिति तदुच्यते । बर्हिः बर्हिषि आसदे उपवेष्टुम् । उपविश्य हविःस्वीकारायेत्यर्थः । किंच बृहस्पतिः देवः शर्मं सुखं यमत् यच्छतु । उत नः अस्मभ्यं पुषा अपि यमत् । कीदृशं शर्मं । वरूध्यम् । वारयति शीतवातादिकमिति वरूध्यं गृहम् । तदहं वरूध्यम् । किंच वरुणादयस्त्रयोऽपि प्रत्येकं शर्मं यच्छन्तु ॥

उत त्वे नः पर्वतासः सुशस्तयः सुदीतयो नद्यः स्वामणे भुवन् ।

भगो विभक्ता शवसा अवसा गमदुरुव्यचा अदितिः श्रोतु मे हवम् ॥ ६ ॥

उत । त्वे । नः । पर्वतासः । सुऽशस्तयः । सुऽदीतयः । नद्यः । त्रामणे । भुवन् ।

भगः । विऽभक्ता । शवसा । अवसा । आ । गमत् । उरुऽव्यचाः । अदितिः । श्रोतु । मे । हवम् ॥ ६ ॥

उत अपि च त्वे ते पर्वतासः पर्ववन्तः अद्रयः सुशस्तयः शोभनस्तुतयः किंच सुदीतयः सुदानाः नद्यः च त्रामणे पालने नः अस्माकं भुवन् भवन्तु । भगः देवः विभक्ता धनानां विभागकर्ता दाता सन् शवसा अग्नेन अवसा रक्षणेन च सह आ गमन् आगच्छतु । उरुव्यचाः प्रभूतव्यासिः अदितिः अदीना देवमाता ममे हवं स्तुतिमाह्वानं वा श्रोतु शृणोतु ॥

पत्नीसंयाजेषु देवपत्नीनां 'देवानां पत्नीः' इत्यादिके द्वे याग्यानुवाक्ये । सूत्रितं च— 'देवानां पत्नीरुशतीरवन्तु न इति द्वे' (आश्व. श्रौ. १. १०) इति ॥ आग्निमारुतशक्नेऽप्येते । 'देवानां पत्नीरुशतीरवन्तु न इति द्वे राकामहमिति द्वे' (आश्व. श्रौ. ५. २०) इति ॥

देवानां पत्नीरुशतीरवन्तु नः प्रावन्तु नस्तुजये वाजसातये ।

याः पार्थिवासो या अपामपि व्रते ता नो देवीः सुहवाः शर्मं यच्छत ॥ ७ ॥

देवानाम् । पत्नीः । उशतीः । अवन्तु । नः । प्र । अवन्तु । नः । तुजये । वाजऽसातये ।

याः । पार्थिवासः । याः । अपाम् । अपि । व्रते । ताः । नः । देवीः । सुहवाः । शर्मं । यच्छत ॥ ७ ॥

‘देवानाम् इन्द्रादीनां’ पत्नीः पत्न्यः पत्नीः उद्गाताः उद्गातोऽस्मदीयां स्तुतिं कर्म वा कामयमानाः
 पत्नः अस्मान् अवन्तु रक्षन्तु । तथा पत्नः अस्माकं पुत्रजये बलवते पुत्राय पञ्जसातये अन्नलाभाय
 संप्रामाय वा प्रावन्तु प्रकर्षेण रक्षन्तु गच्छन्तु वा । पत्न्याः पार्थिवासः पृथिवीसंबन्धिन्यः पत्न्याः च
 अपास् उदकानां पत्न्ये कर्मण्यन्तरिक्षे वर्तन्ते पत्न्याः हे देवीः देव्यो हे सुहृदाः शोभनाह्वाना धूयं
 पत्नः अस्मभ्यं शर्मं वयच्छतः ॥

उत मा व्यन्तु देवपत्नीरिन्द्राण्यग्नायश्चिनी राट् ।

आ रोदसी वरुणानीं शृणोतु व्यन्तु देवीर्य ऋतुर्जनीनाम् ॥ ८ ॥

उत । माः । व्यन्तु । देवपत्नीः । इन्द्राणी । अग्न्याः । अश्चिनी । राट् ।

आ । रोदसी इति । वरुणानी । शृणोतु । व्यन्तु । देवीः । यः । ऋतुः । जनीनाम् ॥ ८ ॥

उत अपि च पत्न्याः स्त्रियः देवपत्नीः देवपत्न्यो देवाः पत्न्यो यासां ताः । तादृशः पत्न्यन्तु
 हविर्भक्षयन्तु । ता विविच्योच्यन्ते । इन्द्राणी इन्द्रस्य पत्नी अग्न्या अग्नेः पत्नी अश्चिनी अश्चिनीः
 पत्नी राट् राजमाना । किंच रोदसी । ‘रुद्रस्य पत्नी’ (निरु. ११. ४९) इति याक्केनोक्तम् । एवं सति
 ‘वितितस्तुका रोदसी’ (क. सं. १. १६७. ५) इत्यत्र यथायुदात्तप्रगुह्यते न स्तः तद्वदत्रापि
 भाव्यम् । तथापि शाकल्येन महर्षिणैवमुक्तवाच्यैव द्रष्टव्यम् । वरुणानी वरुणस्य पत्नी आ सर्वतः
 प्रायेकं शृणोतु । किंच देवीः पत्नीसंयाजदेव्यः पत्न्यन्तु खादन्तु हविः । पत्न्यः पत्नीनां देवजायानाम्
 पत्न्यः कालस्तदभिमानी देवोऽपि शृणोतु वेतु च । अत्र ‘अपि च मा व्यन्तु देवपत्न्यः’ (निरु. १२.
 ४६) इत्यादि निरुक्तं द्रष्टव्यम् ॥ २८ ॥

वेदार्थस्य प्रकाशेन तमो हार्दं निवारयन् ।

पुमर्थाश्चतुरो देयाद्विद्यातीर्थमहेश्वरः ॥

इति श्रीमद्राजाधिराजपरमेश्वरवैदिकमार्गप्रवर्तकश्रीविश्वेश्वरपालसाम्राज्यपुरोचरेण सायणा-
 मात्येन विरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे ऋक्संहिताभाष्ये चतुर्थाष्टके द्वितीयोऽध्यायः समाप्तः ॥

१. च-च-ण-भ-यच्छतुः, क्ष-त-न-र-यच्छन्तु । २. ख-च-क्ष-ण-भ-न, न-‘न स्तः’ नास्ति

३. ख-च-क्ष-ण-त-न-भ-क्ष-क्षादयन्तु, ग-च-ज-स्वदयम् । ४. ण-सायणाचार्येण ।

॥ श्रीगणेशाय नमः ॥

यस्य निःश्वसितं वेदा यो वेदेभ्योऽखिलं जगत् ।

निर्ममे तमहं वन्दे विद्यातीर्थमहेधरम् ॥

अथ तृतीयोऽध्याय आरभ्यते । तत्र 'प्रयुञ्जती' इति सप्तमं तृतीयं सूक्तं प्रतिरथस्यापि त्रैष्टुभम् । पूर्वं 'वैश्वदेवं वै तत्' इत्युक्तत्वादिदमपि वैश्वदेवम् । 'प्रयुञ्जती सप्त प्रतिरथः' इत्यनुक्रमणिका । विनियोगो लैङ्गिकः ॥

प्रयुञ्जती दिव एति ब्रुवाणा मही माता दुहितुर्बोधयन्ती ।

आचिवासन्ती युवतिर्मनीषा पितृभ्य आ सदेने जोहुवाना ॥ १ ॥

प्रऽयुञ्जती । दिवः । एति । ब्रुवाणा । मही । माता । दुहितुः । बोधयन्ती ।

आऽचिवासन्ती । युवतिः । मनीषा । पितृभ्यः । आ । सदेने । जोहुवाना ॥ १ ॥

प्रोषस्या । प्रयुञ्जती प्राणिनः प्रस्तुतेषु कर्मसु विद्वः शुलोकात् एति आगच्छति प्रयुवाणा स्तुयमाना ॥ कर्मणि कर्तृप्रत्ययः ॥ मही महती माता प्रकाशस्य देवानां वा निर्मात्री दुहितुः सूर्याः प्रबोधयन्ती योषं कुवाणा । तदुपजीव्यत्वात् दुहितृत्वम् उपचर्यते । यद्वा दुहितुर्दिव इति संबन्धः । उपसो दिवो दुहितृत्वं व्युच्छा दुहितृदिवः (ऋ. सं. १.४८.१) इत्यादिषु प्रसिद्धम् । अन्यत्र च 'दिवो दुहिता भुवनस्य पत्नी' (ऋ. सं. ७. ७५. ४) इत्युपसः दुहितृत्वम् आज्ञातम् । अत इदमधिगम्यते । कवाचिद्व्यौरुपसो जायत उपाश्च दिव इति । 'प्रजापतिर्वै स्वां दुहितरमभ्यध्यायदिव-मित्यन्य आहुरुपसमित्यन्ये' (ऋ. ब्रा. ३. ३३) इति हि श्रूयते । लिङ्ग च दृश्यते कार्यकारणभावस्येत्यथे 'अदितेर्दक्षो अजायत दक्षाददितिः' (ऋ. सं. १०. ७२. ४) इति ॥ किंच आचिवासन्ती परिचरन्ती युवतिः मिश्रयन्ती सर्वत्र नित्यतरुणी वा मनीषा स्तुतिमती पितृभ्यः ॥ तृतीयांशे पञ्चमी ॥ पितृभिः पालकैर्देवैः सह सदेने यागगृहे आ सदेने प्रजोहुवाना आहूयमाना । यद्वा । पितृभ्यः कर्मणां पालकेभ्यो यजमानेभ्य इष्टप्रापणेन पालकेभ्यो वा तेषामर्थाय जोहुवाना ॥

अजिरासस्तदप इयमाना आतस्थिवांसो अमृतस्य नाभिम् ।

अनन्तास उरवो विश्वतः सीं परि द्यावापृथिवी यन्ति पन्थाः ॥ २ ॥

अजिरासः । तत्सअपः । इयमानाः । आतस्थिऽवांसः । अमृतस्य । नाभिम् ।

अनन्तासः । उरवः । विश्वतः । सीम् । परि । द्यावापृथिवी इति । यन्ति । पन्थाः ॥ २ ॥

१. ख-च-क्ष-ण-न-भ-त-दुहितृत्वम् । २. ख-च-ण-इति च उपसः; क्ष-त-न-भ-र-बोधसः । ३. ख-च-क्ष-ण-त-न-भ-र-दुहितृत्वम्; क्ष-दिवो दुहितृत्वम् । ४. ख-च-ण-भ-दक्षाददितिः परि ।

अजिरासः गमनशीलाः । अजिः इरच्प्रत्ययान्तः 'अजिराशिरः' (उ. सू. १. ५३) इत्यादिना निपातितः ॥ वतपः तदेव प्रकाशनरूपं कर्म यस्य तत्तादसमहः पूर्वयमानाः गच्छन्तः अमृतस्य सूर्यस्य नामि संनाहकं मण्डलम् अमृतस्योदकस्य वा नाभिमन्तरिक्षम् आतस्थिवांसः आतिष्ठन्तः अनन्तासः अपरिमिताः उरवः व्यासाः पन्थाः पतनशीला रश्मयः छावापृथिवी परि विषं च पृथिवीं चान्तरिक्षं च विधत्तः परितः यन्ति गच्छन्ति । सीम् इति पूरणः ॥

उक्षा समुद्रो अरुषः सुपूर्णः पूर्वस्य योनिं पितुरा विवेश ।

मध्ये दिवो निहितः पृश्निरश्मा वि चक्रमे रजसस्पात्यन्तौ ॥ ३ ॥

उक्षा । समुद्रः । अरुषः । सुपूर्णः । पूर्वस्य । योनिम् । पितुः । आ । विवेश ।

मध्ये । दिवः । निऽहितः । पृश्निः । अश्मा । वि । चक्रमे । रजसः । पाति । अन्तौ ॥ ३ ॥

सौर्योऽयं नृचः । उक्षा उदकस्य कामानां वा सेका समुद्रः समुद्गनः । यद्वा । संमोदन्ते अस्मिन् देवा इति समुद्रः । अरुषः आरोचमानः सुपूर्णः सुगमनः पूर्वस्य । अवयवलक्षणधम् । पूर्वदिगावयवस्य पितुः पालकस्यान्तरिक्षस्य योनिम् उत्पादकमवयवम् आ विवेश आविष्टवान् । पश्चात् दिवः मध्ये निहितः पृश्निः । प्राप्तु एनं वर्णं इति पृश्निरादित्यः । अश्मा सर्वत्र व्यासः । लुप्तोपमा वा । अदम्यदशः रजसः अन्तरिक्षस्य अन्तौ पूर्वापरभागौ वि चक्रमे विक्रमते । पाति च जगत् । जगद्रक्षार्थं क्रमते इत्यर्थः ॥

चत्वार ई विभ्रति क्षेमयन्तो दश गर्भं चरसे धापयन्ते ।

त्रिधातवः परमा अस्य गावो दिवश्चरन्ति परि सुद्यो अन्तान् ॥ ४ ॥

चत्वारः । ईम् । विभ्रति । क्षेमयन्तः । दश । गर्भम् । चरसे । धापयन्ते ।

त्रिऽधातवः । परमाः । अस्य । गावः । दिवः । चरन्ति । परि । सुद्यः । अन्तान् ॥ ४ ॥

चत्वारः ऋविजः पूर्व एनमादित्यं क्षेमयन्तः क्षेमात्मन इच्छन्तः विभ्रति धारयन्ति हविर्भिः स्तुतिभिश्च । किंच दश दिशः गर्भे गर्भेन्मध्ये उत्पन्ने चरसे चरणा य उद्यास्तमय-व्यवहाराय धापयन्ते गमयन्ति । त्रिधातवः त्रिप्रकाराः शीतोष्णवर्षेभ्योऽन विविधाः अस्य आदित्यस्य परमाः उत्कृष्टाः गावः रश्मयः दिवः अन्तरिक्षस्य अन्तान् परि परितः सद्यः उद्या-नन्तरमेव चरन्ति गच्छन्ति ॥

१. ख-च-झ-ण-न-भ- 'पृथिवीम्' नास्ति । २. झ-न-र-तस्मिन् । ३. ख-च-झ-ण-त-न-भ-र- 'हविर्भिः स्तुतिभिश्च' नास्ति । ४. ख-च-झ-ण-त-न-भ-र- 'चरन्ति' नास्ति ।

इदं वपुर्निवर्चनं जनासुधरन्ति यन्मण्डलमुपजीव्य

हे यदीं विभृतो मातुरन्ये इहेह जाते यस्याः सवन्धू ॥ ५ ॥

इदम् । वपुः । निऽवर्चनम् । जनासुः । चरन्ति । यत् । नवः । तस्थुः । आपः ।

हे इति । यत् । ईम् । विभृतः । मातुः । अन्ये इति ।

इहऽइह । जाते इति । यस्याः । सवन्धू इति सऽवन्धू ॥ ५ ॥

वजनासः हे जना कृत्विजः । इदं पुरतः दृश्यमानं । वपुः शरीरं मण्डलं । निवर्चनं स्तुत्यं भवतीति शेषः । यन्मण्डलमुपजीव्य । जघाः । चरन्ति प्रवहन्ति । आपः च । यत् मण्डलमधितस्थुः । मण्डलाधीनत्वात्तासाम् । ईम् एतदुक्तलक्षणं यन्मण्डलं । अहोरात्रे । मातुः निर्मातृमातृस्थानीयादन्त-
रिक्षात् । अन्ये । इहेह । जाते इह चेह च सूर्यं जाते निष्यक्षे । यस्याः यन्ये नियमनीये युग्मभूते वा । सवन्धू
समानबले समानबन्धने उभयोरप्येक एव सूर्यो बन्धकोऽक्षो ययोस्तादृशौ । विभृतः धारयतः ॥

वि तन्वते धियो अस्मा अपांसि वक्त्रा पुत्राय मातरौ वयन्ति ।

उपप्रक्षे वर्षणो मोदमाना दिवस्पथा वृध्वो युन्त्यच्छं ॥ ६ ॥

वि । तन्वते । धियः । अस्मै । अपांसि । वक्त्रा । पुत्राय । मातरः । वयन्ति ।

उपऽप्रक्षे । वर्षणः । मोदमानाः । दिवः । पथा । वृध्वः । युन्ति । अच्छं ॥ ६ ॥

अस्मै सूर्याय । धियः स्तुतीः । अपांसि कर्माणि च । वि तन्वते विस्तारयन्ति यजमानाः ।
पुत्राय पुत्रस्थानीयाय । मातरः निर्मात्र्य उपसो विशो वा । वक्त्रा वक्त्राणि । वयन्ति निष्यादयन्ति ।
वक्त्रादृशानि तेजांसि निविडानि संपादयन्तीत्यर्थः । वर्षणः सन्तुः सूर्यस्य । उपप्रक्षे उपपचने
संपर्के सति । मोदमानाः हृष्यन्तः । वृध्वः वधूस्थानीया रश्मयः । दिवस्पथा सूर्यसंबन्धिना मार्गेण
। अच्छं अस्मदभिसुखं । यन्ति गच्छन्ति प्रसरन्ति ॥

तदस्तु मित्रावरुणा तदग्ने शं योरस्मभ्यमिदमस्तु शस्तम् ।

अग्नीमहिं गाधमुत प्रतिष्ठां नमो दिवे बृहते सार्दनाय ॥ ७ ॥

तत् । अस्तु । मित्रावरुणा । तत् । अग्ने । शम् । योः । अस्मभ्यम् । इदम् । अस्तु । शस्तम् ।

अग्नीमहिं । गाधम् । उत । प्रतिऽस्थाम् । नमः । दिवे । बृहते । सार्दनाय ॥ ७ ॥

अत्र लिङ्गसिद्धा देवताः । हे । मित्रावरुणा मित्रावरुणौ । तत् । इदं सूक्तं । शस्तं स्तुतम् । अस्तु
भवतु । हे । अग्ने । तत् सूक्तं शस्तम् । अस्तु । अस्मभ्यं । शो सुखाय । योः दुःखानामभिघ्नायेवं

शस्तमस्तु । वयं च ऽअशीमहि प्रामुयाम ऽमाधं स्थितिम्^१ । ऽउत अपि च ऽप्रतिष्ठा स्थितेरविच्छिन्नं
चाशीमहि । ऽनमः नमस्करोमि ऽदिवे द्योतमानाय सूर्याय ऽबृहते महते ऽसादनाय आश्रयाय
विश्वस्य ॥ १ ॥

‘कदु प्रियाय’ इति पञ्चमं चतुर्थं सूक्तम् । प्रतिभानुनामात्रेय ऋषिः । जगती छन्दः । विश्वे देवा
देवता । अत्रानुक्रमणिका—‘कदु पञ्च प्रतिभानुर्जागतम्’ इति । आभिष्टुतिके पञ्चमेऽहनि वैश्वदेव-
शब्दे इदं सूक्तं निविद्वानम् । सूत्रितं च—‘कदु प्रियायेति वैश्वदेवम्’ (आश्र. श्रौ. ७. ७) इति ॥

कदु प्रियाय धाम्ने मनामहे स्वक्षत्राय स्वयंशसे महे वयम् ।

आमेन्यस्य रजसो यदभ्र आँ अपो वृणाना वितनोति मायिनी ॥ १ ॥

कत् । ऊँ इति । प्रियाय । धाम्ने । मनामहे । स्वक्षत्राय । स्वयंशसे । महे । वयम् ।

आऽमेन्यस्य । रजसः । यत् । अभ्रे । आ । अपः । वृणाना । वितनोति । मायिनी ॥ १ ॥

अत्र वैशुतामिसंस्तवः । ऽकदु कदा । उ इति पूरणः । ऽप्रियाय सर्वेषां प्रियभूताय । बृष्टिद्वारा
हविरादिप्रयोजकत्वात् सर्वप्रियत्वमस्य प्रसिद्धम् । तादृशाय ऽधाम्ने तेजसे वैशुताय । उत्तरवाक्ये
अभ्रे अपः वितनोति इति वक्ष्यमाणत्वादिदं लभ्यते । कीदृशात्^२ । ऽस्वक्षत्राय स्वभूतबलाय किञ्च
ऽस्वयंशसे स्वभूताश्चाय । सर्वमप्यन्नं ह्यस्य स्वम् । ऽमहे महते पूज्याय ऽवयं कदा ऽमनामहे स्तवाम ।
ऽयत् । उत्तरत्र स्त्रीलिङ्गनिर्देशात् या इति विपरिणमयितव्यम् । या आग्नेयी शक्तिः ऽआमेन्यस्य सम-
न्ताम्नातस्थस्य ऽरजसः अन्तरिक्षस्य । अपरिमितमपि नभ इत्यदिति सर्वमीयते । संबन्धिनि ऽअभ्रे
मेवे ऽआ अधि मेघस्योपरि ऽअपः उदकानि बृष्टिलक्षणानि ऽवितनोति विस्तारयति ऽवृणाना
आच्छादयन्ती लेप्यमाना वा ऽमायिनी । मायेति प्रज्ञानाम् । प्रज्ञावती सती । यत् यस्य
संबन्धिनी माध्यमिकी वागिति वा योग्यम् ॥

ता अरन्त वयुनं वीरवक्ष्णं समान्या वृतया विश्रमा रजः ।

अपो अपाचीरपरा अपेजते प्र पूर्वाभिस्तिरते देवयुर्जनः ॥ २ ॥

ताः । अरन्त । वयुनम् । वीरऽवक्ष्णम् । समान्या । वृतया । विश्रम् । आ । रजः ।

अपो इति । अपाचीः । अपराः । अप । ईजते । प्र । पूर्वाभिः । तिरते । देवयुः । जनः ॥ २ ॥

इयमुपस्था । ऽताः उपसः ऽअरन्त वितन्वन्ति । किम् । ऽवयुनं प्रज्ञानम् । कीदृशम् ।
ऽवीरवक्ष्णम् । वीरैर्ऋत्विग्भिर्वहनीयम् । यद्वा । वक्ष्णाः कार्यबोहारो येन मेर्यन्ते तत्तादृशम् । किञ्च
ऽसमान्या एकरूपया ऽवृतया आवरकया कीदृया ऽविश्रम् ऽआ सर्वमपि ऽरजः जगत् अरन्त । एवं
सति ऽदेवयुः देवकामः ऽजनः ऽअपाचीः अपाञ्चनाः प्रतिनिवृत्तसुखीः ऽअपराः अन्या आगामिनीः

उपसः । अवेजते अपचालयति । अपरोऽपश्चब्दः पूरणः । पूर्वोभिः ताभिः । प्र । प्रवर्तते ।
प्रपूर्वस्तिरतिवर्धनार्थः । वर्धयति स्वमनीषां वर्धते वा स्वयम् ॥

आ प्रावभिरहन्त्येभिरक्तुभिर्वरिष्ठं वज्रमा जिघर्ति मायिनि ।

ज्ञतं वा यस्य प्रचरन्त्स्वे दमे संवर्तयन्तो वि च वर्तयन्नाहा ॥ ३ ॥

आ । प्रावऽभिः । अहन्त्येभिः । अक्तुऽभिः । वरिष्ठम् । वज्रम् । आ । जिघर्ति । मायिनि ।

ज्ञतम् । वा । यस्य । प्रऽचरन् । स्वे । दमे । समऽवर्तयन्तः । वि । च । वर्तयन् । अहा ॥ ३ ॥

अत्र पूर्वाधे इन्द्र उच्यते उत्तराधे इन्द्रात्मा सूर्यः । आ हूयत इति शेषः । कैः । अहन्त्येभिः
अहनि संपादितैः अक्तुभिः रात्रिभिः । तत्र निष्पन्नैरित्यर्थः । तथाविधैः प्रावभिः । साध्ये
साधनशब्दः । प्रावसाधैरभिपवैतिमित्तभूतैः । आगत्यात्र सोमी^१ सन् मायिनि वृत्रे निमित्ते सति
वरिष्ठम् उरुतरं वज्रम् आ सर्वतः जिघर्ति दीपयति । वा^२ किंच । वाशब्दश्चार्थः । यस्य इन्द्रात्म-
कस्यादित्यस्य शतं शतसंख्याका रश्मयः स्वे दमे स्वकीये गृहे आकाशे प्रचरन् प्रचरन्ति ।
किं कुर्वन्तः । संवर्तयन्तः प्राणिनो नाशयन्तः । यद्वा । अहा अहानि दिवसान् संवर्तयन्तः
सम्यक् प्रवर्तयन्तः वि च वर्तयन् अहा अहानि निवर्तयन्ति गतान्येव पुनः प्रापयन्ति च । तपन-
परिस्पन्दाधीनत्वात् प्राणिनामायुःक्षयस्याहोरात्रादिव्यवहारस्य ॥

तामस्य रीतिं परशोरिव प्रत्यनीकमख्यं भुजे अस्य वर्षसः ।

सचा यदि पितुमन्तमिव क्षयं रत्नं दधाति भरहूतये विशे ॥ ४ ॥

ताम् । अस्य । रीतिम् । परशोऽईव । प्रति । अनीकम् । अख्यम् । भुजे । अस्य । वर्षसः ।

सचा । यदि । पितुमन्तम् इव । क्षयम् । रत्नम् । दधाति । भरहूतये । विशे ॥ ४ ॥

इयमाश्रेयी । पतां प्रसिद्धाम् अस्य अग्नेः रीतिं स्वभावं गतिं वा परशोरिव प्रति परशोः
प्रतिनिधिमिव पश्यामि । परशुर्यया स्वस्वामिनोऽभिमतं साधयति तद्वदित्यर्थः । अस्य वर्षसः
रूपवतोऽस्यादित्यस्य अनीकं रश्मिसमूहं भुजे भोगाय अख्यं कथयाम्यहम् । यदि यस्मान्
सं च देवः सचा अस्मत्सहायः सन् पितुमन्तम् अन्नवन्तं क्षयम् इव निवासमिव भरहूतये
संप्राप्ते यत्ने वा आह्वानयुक्ताय विशे यजमानाय रत्नं रमणीयं धनं दधाति धारयति । उभयमपि
ददातीत्यर्थः ॥

१. ख-च-झ-ण-त-न-भ-र-श-सोमः । २. ख-च-ण- 'वा' नास्ति । ३. ग-घ-च-ज-ण-श-
परिस्पन्दा । ४. ख-च-ण-स्वस्वामिने मतम् ; झ-त-न-भ-र-श-स्वस्वामिनेऽभिमतम् । ५. ख-
च-झ-ण-त-न-भ-र-कथयेयं स्तोत्रम् ; श-कथयाम्यहं स्तोत्रं यदि । ६. ख-च-ण-दधाति ; झ-त-न-भ-र-
दधाति धारयति ददाति ।

स जिह्या चतुरनीक ऋजते चारु वसानो वरुणो यतन्नरिम् ।

न तस्य विद्म पुरुषत्वता वयं यतो भगः सविता दाति वार्यम् ॥ ५ ॥

सः । जिह्या । चतुःऽअनीकः । ऋजते । चारु । वसानः । वरुणः । यतन् । अरिम् ।

न । तस्य । विद्म । पुरुषत्वता । वयम् । यतः । भगः । सविता । दाति । वार्यम् ॥ ५ ॥

‘सः अग्निः । चतुरनीकः चतुर्विधु प्रसृतज्वालः सन् । जिह्या ऋजते गच्छति’ घृताविकम् । यद्वा । जिह्या चतुरनीकः सन् ऋजते अलंकरोति स्वात्मानम् । किं कुर्वन् । चारु रमणीयं तेजः । वसानः आच्छादयन् । वरुणः तमोवारकः सन् । अरिम् अमित्रं । यतन् उद्धरन् । तस्य । तमित्यर्थः । तं न विद्म न जानीमः । वयं पुरुषत्वता पुरुषत्वेन कामानां प्रकत्वेन वा युक्तम् ॥ अपरो भावप्रत्ययः पूरणः ॥ यतः अयं भगः महान् भजनीयः । सविता प्रेरको देवः । दाति यच्छति । वार्यं वरणीयं धनम् ॥ २ ॥

‘देवं वः’ इति पञ्च पञ्चमं सूक्तमात्रेयस्य प्रतिप्रभस्यार्थम् । त्रैदुभं वैश्वदेवम् । ‘देवं वः प्रतिप्रभोऽभ्या तृणपाणिः’ इत्यनुक्रमणिका । विनियोगो लैङ्गिकः ॥

देवं वा अद्य सवितारमेधे भगं च रत्नं विभजन्तमायोः ।

आ वा नरा पुरुभुजा ववृत्त्यां दिवेदिवे चिदश्विना सखीयन् ॥ १ ॥

देवम् । वः । अद्य । सवितारम् । आ । ईषे । भगम् । च । रत्नम् । विभजन्तम् । आयोः ।

आ । वाम् । नरा । पुरुभुजा । ववृत्त्याम् । दिवेऽदिवे । चित् । अश्विना । सखिऽयन् ॥ १ ॥

‘देवं द्योतमानं । सवितारं सर्वस्याभ्यनुज्ञातारं । वः । स्वामित्यर्थः । यद्वा होतुरिदं वाक्यम् । वः यजमानेभ्यो युष्मभ्यमर्थाय । अद्य इदानीम् । एषे उपगच्छामि । भगं च भजनीयं देवम् । आयोः मनुष्यस्य यजमानस्य । रत्नं रमणीयं हविः । विभजन्तम् । ‘भगो वा विभजतु’ इति हि भगस्य विभजनं प्रसिद्धम् । ‘रायो विभक्ता संभरश्च वस्वः’ (क्र. सं. ३. १७. ११), ‘भगो विभक्ता शवसा’ (क्र. सं. ५. ४६. ६) इति च श्रुतिः । यद्वा । चतुर्थ्यर्थे । षष्ठी । यजमानार्थं रत्नं रमणीयं धनं विभजन्तम् । हे नरा नेतारी हे पुरुभुजा । पुरु भुजते इति पुरुभुजौ । हे अश्विना अश्विनौ । वां युवां । दिवेदिवे प्रतिदिनम् । आ । ववृत्त्याम् आवर्तनाभ्यस्मद्विमुखम् । सखीयन् युवयोः सखिस्वमिच्छन् । चित् इति पूरणः ॥

१. क्ष-न-भ-वाञ्छति । २. ख-च-ण-पूर्णत्वेन ; क्ष-भ-पूर्णत्वेन कामानाम् । ३. ख-च-क्ष-ण-त-न-भ-र-श-‘हे अश्विना’ नास्ति ।

प्रति प्रयाणमसुरस्य विद्वान्सूक्तैर्देवं सवितारं दुवस्य ।

उपं ब्रुवीत नमसा विज्ञानञ्ज्येष्ठं च रत्नं विभजन्तमायोः ॥ २ ॥

प्रति । प्रदानम् । असुरस्य । विद्वान् । सुसूक्तैः । देवम् । सवितारम् । दुवस्य ।

उपं । ब्रुवीत । नमसा । विज्ञानम् । ज्येष्ठम् । च । रत्नम् । विभजन्तम् । आयोः ॥ २ ॥

असुरस्य शत्रूणां निरसितुः सवितुः प्रति प्रयाणं प्रत्यागतिः विद्वान् जानन् सूक्तैः सवितारं देवं दुवस्य परिचर हे अन्तरात्मन् । किंच आयोः मनुष्याय ज्येष्ठं परत्नं धनं च विभजन्तम् । गमयन्तमित्यर्थः । नमसा नमस्कारेण हविषा वा विज्ञानम् । विशेषेण भावयन्त्यर्थः ॥ यद्वान्तर्णीतप्यथोऽयम् ॥ ज्ञापयन् उप ब्रुवीत स्तौतु भवान् ॥

अदन्नया दयते वार्याणि पूषा भगो अदितिर्वस्त उन्नः ।

इन्द्रो विष्णुर्वरुणो मित्रो अग्निरहानि भद्रा जनयन्त दस्माः ॥ ३ ॥

अदन्नया । दयते । वार्याणि । पूषा । भगः । अदितिः । वस्ते । उन्नः ।

इन्द्रः । विष्णुः । वरुणः । मित्रः । अग्निः । अहानि । भद्रा । जनयन्त । दस्माः ॥ ३ ॥

अयमग्निः अदन्नया अदनीयानि ॥ अदेरौणादिकोऽन्नप्रस्थयः । 'सुपां सुलुक्' इति याजादेशः । अथवा अतीत्यदन्ना जिह्वा । तथा वार्याणि वरणीयानि काष्ठानि दयते । दयतिरनेकक्रमांश्च दहने वर्तते । दहतीत्यर्थः । सामर्थ्यादग्निरिति गम्यते । यद्वा । अदनीयानि वरणीयान्यज्ञानि दयते । ददाति यजमानाय ॥ 'दय दानगतिर्हि सावलास्यानेषु' ॥ कीदृशोऽग्निः । पूषा पोषकः अग्नः भजनीयः अदितिः अखण्डनीयः । यद्वा । पूषादयस्त्रयोऽपि प्रत्येकमदनीयानि वार्याणि चाज्ञानि दयते । उन्नः सूर्यः वस्ते आच्छादयति । सामर्थ्यात्तेजोऽसि । इन्द्रादयः पञ्चापि देवाः दस्माः दर्शनीयाः अहानि सर्वाण्यागन्तूनि भद्रा शोभनानि जनयन्त जनयन्ति । दिवसानां यागदानादिविशिष्टत्वेनैव भद्रत्वम् ॥

तन्नो अनुर्वा सविता वरुथं तत्सिन्धव इषयन्तो अनु गमन् ।

उप यद्वोचं अध्वरस्य होता रायः स्याम पतयो वाज्ररत्नाः ॥ ४ ॥

तत् । नः । अनुर्वा । सविता । वरुथम् । तत् । सिन्धवः । इषयन्तः । अनु । गमन् ।

उपं । यत् । वोचं । अध्वरस्य । होता । रायः । स्याम । पतयः । वाज्ररत्नाः ॥ ४ ॥

१. ख-च-ण-भ-प्रत्यावर्तिम् । २. ख-च-ण-भ-वार्याणि । ३. ख-च-ण-देवताः । ४. ग-च-ज-श-शोभनीयानि ।

‘तत् प्रसिद्धं’ वरूथं वरणीयमस्मद्भिमतं धनं ‘नः’ अस्मभ्यम् ‘अनर्वा’ अप्रत्युतः केनाप्यतिर-
स्कृतः ‘सविता देवः’ प्रयच्छति शेषः । ‘तत् धनं’ सिन्धवः स्वन्दनशीलाः ‘इपयन्तः’
गच्छन्त्यो नद्यः ‘अनु अनुसृत्य’ गमन् गच्छन्तु । धनं दातुं गच्छन्तिवत्यर्थः । ‘यत् यस्मात्’ अध्व-
रस्य यागस्य ‘होता होमनिष्पादकोऽहम्’ उप ‘वोचे’ उपेत्य ‘अवीभि तस्मात्तत्प्रयच्छन्तिवति’ शेषः ।
‘वयं चात्रयः’ वरायः धनस्य बहुविधस्य ‘पतयः’ स्वामिनः ‘स्याम’ भवेम । ‘वाजरत्नाः’ अग्नेन बलेन
वा रमणीयाः । अथवा यद्यस्माद्दोषे स्तोमि तस्मात् सविता नो वरूथमागच्छतु । तस्मान्नद्यश्च नो
वरूथं यज्ञमनु गमन् अनुगच्छन्तिवति वा योज्यम् ॥

प्र ये वसुभ्य ईवदा नमो दुयें मित्रे वरुणे सूक्तवाचः ।

अवैत्वभ्वं कृणुता वरीयो दिवस्पृथिव्योरवसा मदेम ॥ ५ ॥

प्र । ये । वसुभ्यः । ईवत् । आ । नमः । दुः । ये । मित्रे । वरुणे । सूक्तवाचः ।

अव । एतु । अम्भ्वम् । कृणुत । वरीयः । दिवःपृथिव्योः । अवसा । मदेम ॥ ५ ॥

‘ये यजमानाः’ वसुभ्यः यज्ञनिवासेभ्यो देवेभ्यः ‘ईवत्’ गमनवत् ‘नमः’ अन्नं पश्चात्सकं ‘प्र’
‘दुः’ प्रादुः । ‘ये च’ मित्रे देवे ‘वरुणे च’ सूक्तवाचः सूक्तवचसो भवन्ति तानस्मान् ‘अभ्वं’ महत्तनं
तेजो वा ‘अवैतु अवगच्छतु’ । हे देवाः ‘कृणुत’ कुरुत चैतेभ्यः ‘वरीयः’ उत्तरं सुखम् । ‘दिवस्पृथिव्योः’
आवापृथिव्योः ‘अवसा’ रक्षणेन ‘मदेम’ हव्यम् ॥ ३ ॥

‘विश्वो देवस्य’ इति पञ्चषष्ठं सूक्तं स्वस्स्यात्रेयसुनेरार्थं वैश्वदेवम् । पञ्चमी पङ्क्तिः
आद्यश्रुतकोऽनुष्टुभः । तदुक्तमनुक्रमण्याम्—‘विश्वः स्वस्स्यात्रेयः पङ्क्त्यन्तम्’ इति । पृष्टाभि-
प्लवपडहयोः प्रथमेऽहनि वैश्वदेववाक्के विश्वो देवस्येति प्रतिपञ्चयस्याद्यः । सूत्रितं च—‘विश्वो देवस्य
नेतुरित्येका’ (आश्व. श्रौ. ७. ६) इति । आभिप्लविकेषु द्वितीयचतुर्थपष्ठेऽवहःस्वेषैव वैश्वदेवस्य
शस्त्रस्य प्रतिपत् । ‘युग्मेष्वेवमभिप्लवे’ (आश्व. श्रौ. ७. ६) इति सूत्रितत्वात् ॥

विश्वो देवस्य नेतुर्मतो वुरीत सख्यम् ।

विश्वो राय ईषुष्यति बुध्नं वृणीत पुष्यसे ॥ १ ॥

विश्वः । देवस्य । नेतुः । मर्तः । वुरीत । सख्यम् ।

विश्वः । राये । ईषुष्यति । बुध्नम् । वृणीत । पुष्यसे ॥ १ ॥

‘विश्वः सर्वः’ ‘मर्तः’ ‘नेतुः’ ‘देवस्य’ सवितुरित्यर्थः । तस्य ‘सख्यं’ ‘वुरीत’ वृणीत । ‘विश्वः’
जनः ‘राये’ धनस्य ‘ईषुष्यति’ । पञ्चमकारः ॥ ईशीत । तस्मानुग्रहात् सर्वो जनः ‘बुध्नं धनं’ ‘वृणीत’
‘पुष्यसे’ पुष्टये पर्याप्तं धनम् ॥

१. ग-घ-ज-आगच्छतु । २. ख-च-झ-ण-न-भ-र-‘हे देवाः’ नास्ति । ३. ख-च-झ-ण-न-भ-र-
श-‘हव्यम्’ नास्ति । ४. झ-भ-र-आद्यस्तुको वैश्वदेवे प्रतिपञ्चयस्याद्यः ; त-आद्यस्तुको वैश्वदेवे ।
५. ख-च-झ-ण-त-न-भ-र-श-वृणीत सवितारम् ।

ते ते देव नेतर्ये चेमाँ अनुशसे । ते राया ते ह्याऽपृचे सचेमहि सचध्यैः ॥ २ ॥
 ते । ते । देव । नेतः । ये । च । इमान् । अनुशसे ।
 ते । राया । ते । हि । आऽपृचै । सचेमहि । सचध्यैः ॥ २ ॥

हे नेतः पदेव पते तव स्वभूताः पते वयं यजमानाः पथे पच अन्ये पदमान् । विभक्ति-
 व्यस्ययः । इमे होत्रादयः पनुशसे शंसितुं प्रभवन्ति तेषां त्वद्गीयाः । यद्वा । इमान् अन्यान्
 इन्द्रादीन् अनुशसे क्रमेण शंसितुं प्रभवन्ति । 'एकैव वा महानात्मा देवता स सूर्यः स हि सर्व-
 भूतामा' इत्युक्त्वादितरासां देवतानां तदन्तर्भावोदिति भावः । न केवलं त्वच्छंसा एवेत्यर्थः । पते
 उभये^१ वयं प्राया धनेन सचेमहि इति संबन्धः । पते पति ते खलु आपृचे आपर्चनीयाः ॥ कृथाथे
 केप्रत्ययः । 'कृन्तेजन्तः' इत्यव्ययत्वाद्भिभक्तेरदर्शनम् ॥ सचध्यैः सर्वैः कामैः पसचेमहि
 संगच्छेमहि ॥

अतो न आ नृनतिथीनतः पत्नीर्दशस्यत ।

आरे विश्वं पथेष्ठां द्विषो युयोतु युयुविः ॥ ३ ॥

अतः । नः । आ । नृन् । अतिथीन् । अतः । पत्नीः । दशस्यत ।

आरे । विश्वम् । पथेऽस्थाम् । द्विषः । युयोतु । युयुविः ॥ ३ ॥

पततः अस्मिन् यज्ञे ॥ सार्वविभक्तिकस्तसिः ॥ पनः अस्माकमुत्विजां पनून् नेनून् पतिथीन्
 तद्वत् पूज्यान् देवान् पना पशस्यत सर्वतः परिचरत । पततः अस्मिन् यज्ञे पत्नीः देवानां पत्नीरपि
 दशस्यत हविष्प्रदानादिना । यद्वा । नः अस्मभ्यं नृन् पुत्रभृत्यादीनतिथीन् पत्नीश्चित्तश्रयमत्र दशस्यत ।
 हे देवाः प्रयच्छत^२ । पारे दूरे विश्वं सर्वं पथेष्ठां मार्गे वर्तमानं वैरिणं पद्विषः अन्यानां द्विषो
 द्वेषून् पयुयोतु पृथक्करोतु देवसंघः सविता वा पयुयुविः^३ सर्वस्यामिश्रयिता पृथक्कर्ता^४ ॥

यत्र वह्निरभिहितो दुद्रवद्रोण्यः पशुः ।

नृमणा वीरपस्त्योऽर्णा धीरेव सनिता ॥ ४ ॥

यत्र । वह्निः । अभिहितः । दुद्रवत् । द्रोण्यः । पशुः ।

नृमणाः । वीरपस्त्यः । अर्णा । धीराऽइव । सनिता ॥ ४ ॥

यत्र यस्मिन् यज्ञे वह्निः यज्ञस्य वोढा अभिहितः यूपं प्रापितः द्रोण्यः यूपार्हः
 पशुः दुद्रवत् गच्छति यूपं प्रति तत्र नृमणाः यजमानमनाः सविता वीरपस्त्यः । वीरा ऋत्विज्यज-

१. ख-च-क्ष-ण-त-न-भ-र- 'उभये' नास्ति । २. ख-च-क्ष-ण-त-न-भ-र- 'प्रयच्छत' नास्ति
 ३. त-युयुविः । ४. ख-च-क्ष-ण-त-न-भ-र- 'पृथक्कर्ता' नास्ति ।

मानाः पुत्राशुपेतगृहप्रदः यस्य स तादृशः । प्रेरितगृहो वा^१ । पुत्राशुपेतगृहप्रदः
इत्यर्थः । 'सनिता संभक्ता भवति । 'अर्णा अरणकुशला 'धीरेव^२ योषिदिव । यद्वा । अर्णानि
हवींष्यभिलक्ष्य सनिता भवति ॥

एष ते देव नेता रथस्पतिः शं रयिः ।

शं रये शं स्वस्त्य इषःस्तुतो मनामहे देवस्तुतो मनामहे ॥ ५ ॥

एषः । ते । देव । नेतरिति । रथःपतिः । शम् । रयिः ।

शम् । रये । शम् । स्वस्त्यै । इषःऽस्तुतः । मनामहे । देवऽस्तुतः । मनामहे ॥ ५ ॥

हे 'नेतः 'देव सवितः 'ते तव 'एषः 'रथःपतिः सर्वस्य पालकः 'रयिः दातव्यधनवान् ॥
मत्वर्थो लुप्यते ॥ 'शं करोष्विति शेषः । वयं च 'रये धनस्य 'शं सुखाय । यद्वा । राये धनाय
'शं' सुखाय च 'स्वस्त्ये अविनाशाय^३ 'इषःस्तुतः एषणीयस्य सवितुः स्तोतारो वयं 'मनामहे
स्तुमः । 'देवस्तुतः देवानां देवस्य वा सवितुः स्तोतारः 'मनामहे स्तुमः ॥ ॥ ५ ॥

'अग्ने सुतस्य' इति पञ्चदशार्चं सप्तमं सूक्तम् । अत्रेयमनुक्रमणिका—'अग्ने पञ्चोना चतस्रो
गायत्र्यः षड्विणहस्तिस्रो जगत्स्यस्त्रिष्टुभो वान्त्ये अनुष्टुभौ' इति । 'ऋषिश्चान्यस्मात्' इति परिभाषया
स्वस्त्यात्रेय ऋषिः । आदितश्चतस्रो गायत्र्यः पञ्चम्याद्याः षड्विणह एकादश्याद्यास्तिस्रो जगत्स्यस्त्रिष्टुभो
वा चतुर्दशीपञ्चदश्यावनुष्टुभौ विश्वे देवा देवता^४ ॥

अग्ने सुतस्य पीतये विश्वैरुमेभिरा गहि । देवेभिर्हव्यदातये ॥ १ ॥

अग्ने । सुतस्य । पीतये । विश्वैः । ऊर्मेभिः । आ । गहि । देवेभिः । हव्यऽदातये ॥ १ ॥

हे 'अग्ने त्वं 'सुतस्य 'पीतये सोमपानाय 'विश्वैरुमेभिः ऊर्मैः सर्वैरपि रक्षकैः 'देवेभिः
देवैरिन्द्रादिभिः सह 'हव्यदातये अस्माकं हविर्दानाय तद्वाग्ने यजमानाय वा 'आ 'गहि
आगच्छ ॥

ऋतधीतय आ गतु सत्यधर्माणो अध्वरम् । अग्नेः पिबत जिह्वया ॥ २ ॥

ऋतऽधीतयः । आ । गतु । सत्यधर्माणः । अध्वरम् । अग्नेः । पिबत । जिह्वया ॥ २ ॥

१. त-वा पुत्राशुपेतगृहो वा । २. ख-च-क्ष-ण-त-न-म-र-वैरा । ३. ख-च-क्ष-ण-न-म-र- 'शं
... अविनाशाय' नास्ति । ४. न- देवता । स्मार्तं प्रत्यवरोहणे इदं सूक्तं जप्यम् । चतुर्थं सहाय
सीर्याणि स्वस्त्ययनानि च जपित्वेति सूत्रितम् । गुरुणा प्रसक्ष्यमाणः सर्वतोभये होमे कृते स्वस्ति नो मिमीता-
मिति सूक्तशेषं जपेत् । तथा च सूत्रम्-स्वस्त्यात्रेयं जपति यत्तैर्न भयामह इति सूक्तशेषमिति । स्मार्तं शान्ति-
कर्मण्यपि एतसूक्तं जप्यम् । गुरुणाभिष्टुता इति खण्डे उदिते आदित्ये सीर्याणि च स्वस्त्ययनानि च जपेदिति
सूत्रात् ।

हे ^१वक्रतर्धीतयः सत्यस्तुतयोऽवाध्यकर्माणो वा देवाः ^२वअध्वरम् अस्मच्छास्त्रम् ^३वआ ^४वगत आगच्छत । आगत्य च हे ^५सत्यधर्माणः सत्यस्य धारयितारो यूयम् ^६वअग्नेः ^७वज्रहृया ^८वपिवत आज्यसोमादिकम् ॥

विप्रेभिर्विप्र सन्त्य प्रातर्यावभिरा गहि । देवेभिः सोमपीतये ॥ ३ ॥
विप्रेभिः । विप्र । सन्त्य । प्रातर्यावऽभिः । आ । गहि । देवेभिः । सोमऽपीतये ॥ ३ ॥

हे ^१विप्र मेधाविन्^१ विविधकामानां वा पूरक^२ हे ^३सन्त्य संभजनीयासे ^४विप्रेभिः उक्त-
लक्षणैः ^५प्रातर्यावभिः प्रातःकाले आगन्तुभिः ^६देवेभिः देवैः साधम् ^७वआ ^८गहि आगच्छ ।
किमर्थम् । ^९सोमपीतये सोमपानाय ॥

अयं सोमश्चमू सुतोऽमन्त्रे परि पिच्यते । प्रिय इन्द्राय वायवे ॥ ४ ॥
अयम् । सोमः । चमू इति । सुतः । अमन्त्रे । परि । पिच्यते । प्रियः । इन्द्राय । वायवे ॥ ४ ॥

^१अयं पुरतो वर्तमानः ^२सोमः ^३चमू चम्बोऽश्वोः^४ अधिषवणफलकयोः^५ सुतः अभिषुतः सन्
^६अमन्त्रे पात्रे ^७परि ^८पिच्यते पूर्यते । स च ^९इन्द्राय ^{१०}वायवे च ^{११}प्रियः । तं पातु हे इन्द्रवायू
आगच्छतमिति शेषः ॥

‘वायवा याहि’ इत्येपा पृष्ठस्य तृतीयेऽहनि प्रउगशस्त्रे वायव्यतृचस्याद्या । सूत्रितं
च— ‘वायवा याहि वीतय इत्येका वायो याहि शिवा दिव इति द्वे’ (आश्व. श्रौ.
७. १०) इति ॥

वायवा याहि वीतये जुषाणो हव्यदातये ।
पिबा सुतस्यान्धसो अभि प्रयः ॥ ५ ॥
वायो इति । आ । याहि । वीतये । जुषाणः । हव्यदातये ।
पिब । सुतस्य । अन्धसः । अभि । प्रयः ॥ ५ ॥

हे ^१वायो प्रयः अक्षं सोमाल्यम् ^२अभि अभिलक्ष्य ^३वआ ^४याहि ^५वीतये भक्षणाय ^६जुषाणः
प्रीयमाणः ^७हव्यदातये हविर्दात्रे यजमानाय तदर्थम् । आगत्य च ^८सुतस्यान्धसः अभिषुत-
मन्धोऽक्षं सोमलक्षणं ^९पिब ॥ ५ ॥

पृष्ठस्य तृतीयेऽहनि प्रउगशस्त्रे ऐन्द्रवायवतृच^१ ‘इन्द्रश्च’ इत्यादिके द्वे ऋचौ क्षेप्सन् । तयोः
प्रथमां द्वितीयां वाचस्य तृचं संपादयेत् । तथा च सूत्रितम्— ‘इन्द्रश्च वायवेपां सुतानामिति द्वयो-
रन्यतरां द्विः’ (आश्व. श्रौ. ७. १०) इति ॥

१. ख-च-ण-विविधकामानाम् ; ग-घ-ज-मेधाविन् ; झ-न-भ-र-विविधकामानां पूरकः ; त-मेधाविन्
विविधं कामानां पूरक । २. न-चम्बोः । ३. झ-न-र-अभिषवण^० । ४. ख-च-झ-ण-त-न-भ-र-
ऐन्द्रवायवस्तृचः ।

इन्द्रश्च वायवेषां सुतानां पीतिर्मह्यः । ताञ्जुषेथामरेपसावभि प्रयः ॥६॥

इन्द्रः । च । वायो इति । एषाम् । सुतानाम् । पीतिम् । अह्यः ।

तान् । जुषेथाम् । अरेपसौ । अभि । प्रयः ॥६॥

हे वायो त्वं च ऽइन्द्रश्च ऽएषां पुरतो गृहीतानां ऽसुतानाम् अभिपुतानां सोमानां ऽपीति पानम् ऽअह्यः । यस्मादेवं तस्मात् ऽतान् सोमरसान् ऽजुषेथां सेवेथाम् ऽअरेपसौ अहिंसकौ । तदर्थं ऽप्रयः सोमाख्यमन्नमभिलक्ष्यागच्छतमिति शेषः । यद्वा । प्रयः अन्नरूपान्^१ ॥

सुता इन्द्राय वायवे सोमासो दध्याशिरः ।

निम्नं न यन्ति सिन्धवोऽभि प्रयः ॥ ७ ॥

सुताः । इन्द्राय । वायवे । सोमासः । दधिऽआशिरः ।

निम्नम् । न । यन्ति । सिन्धवः । अभि । प्रयः ॥ ७ ॥

ऽइन्द्राय ऽवायवे च ऽसोमासः सोमाः ऽदध्याशिरः दध्याश्रयणाः ऽसुताः अभिपुताः संपादिताः । ते च ऽनिम्नं गतं ऽसिन्धवः ऽन नथा इव हे इन्द्रवायू सुवाम् ऽअभि ऽयन्ति ऽप्रयः अन्नरूपाः ॥

तृतीयेऽहनि^१ प्रउगशखे 'सजूर्विश्वेभिः' इति विश्वदेवस्तृचः । सूत्रितं च—'सजूर्विश्वेभिर्देवेभिरुत नः प्रिया प्रियासु' (आश्व. श्रौ. ७. १०) इति ॥

सजूर्विश्वेभिर्देवेभिरुश्विभ्यामुषसा सजूः । आ याह्यग्रे अत्रिवत्सुते रण ॥८॥

सऽजूः । विश्वेभिः । देवेभिः । अश्विभ्याम् । उषसा । सऽजूः ।

आ । याहि । अग्रे । अत्रिवत् । सुते । रण ॥ ८ ॥

हे ऽअग्रे ऽविश्वेभिः सर्वैः ऽदेवेभिः देवैः ऽसजूः संगतः सन् ऽअश्विभ्यामुषसा च ऽसजूः समानग्रीतिः सन् ऽआ^२ याहि आगहि^३ । ऽअत्रिवत् अत्रिरिव । अत्रेयेजे यथा तथेत्यर्थः । यद्वा । अत्रिर्यथा यजे रमते तद्वत् ऽसुते अभिपुते सोमे ऽरण रमस्व ॥

उत्तरे द्वे नवमीदशम्यौ स्पष्टे ॥

१. ख-च-ण-म-अन्नरूपाश्च; झ-त-न-र-अन्नरूपान् वा । २. न-दशरात्रे तृतीयेऽहनि । ३. ख-झ-त-न-म-र-आयाहि आगहि नास्ति ।

सज्जूमित्रावरुणाभ्यां सज्जुः सोमेन विष्णुना ।

आ याह्ये अत्रिवत्सुते रण ॥ ९ ॥

सज्जुः । मित्रावरुणाभ्याम् । सज्जुः । सोमेन । विष्णुना ।

आ । याहि । अग्ने । अत्रिवत् । सुते । रण ॥ ९ ॥

सज्जुर्गादित्यैर्वसुभिः सज्जूरिन्द्रेण वायुना । आ याह्ये अत्रिवत्सुते रण ॥ १० ॥

सज्जुः । आदित्यैः । वसुभिः । सज्जुः । इन्द्रेण । वायुना ।

आ । याहि । अग्ने । अत्रिवत् । सुते । रण ॥ १० ॥ ॥ ६ ॥

पृष्ठस्य षष्ठेऽहनि वैश्वदेवशस्त्रे 'स्वस्ति नः' इति तृचः । सूत्रितं च—'स्वस्ति नो मिमीता-
मश्विना भग इति तृच इति वैश्वदेवम्' (आश्व. श्रौ. ८. १) इति । तथा बृहस्पतिसवे वैश्वदेवनिविद्धा-
नार्थोऽयं तृचः । 'स्वस्ति नो मिमीतामश्विना भग इति वैश्वदेवम्' (आश्व. श्रौ. ९. ५) इति
सूत्रितत्वात् १ ॥

स्वस्ति नो मिमीतामश्विना भगः स्वस्ति देव्यदितिरनर्वणः ।

स्वस्ति पूषा असुरो दधातु नः स्वस्ति द्यावापृथिवी सुचेतुना ॥ ११ ॥

स्वस्ति । नः । मिमीताम् । अश्विना । भगः । स्वस्ति । देवी । अदितिः । अनर्वणः ।

स्वस्ति । पूषा । असुरः । दधातु । नः । स्वस्ति । द्यावापृथिवी इति । सुचेतुना ॥ ११ ॥

नः अस्मभ्यम् । अश्विना अश्विनौ । स्वस्ति अविनाशं क्षेमं । मिमीतां कुरुताम् । भगः च
स्वस्ति क्षेमं मिमीताम् । तथा देव्यदितिः च स्वस्ति मिमीताम् । अनर्वणः अप्रस्यूतः पूषा
असुरः शत्रूणां निरसिता प्राणानां बलानां दाता वा नः । स्वस्ति दधातु । नः अस्मभ्यम्
द्यावापृथिवी द्यावापृथिव्यावपि सुचेतुना शोभनेन प्रज्ञानेन विशिष्टे स्वस्ति मिमीताम् ॥

स्वस्तये वायुमुप ब्रवामहे सोमं स्वस्ति भुवनस्य यस्यपतिः ।

बृहस्पतिं सर्वगणं स्वस्तये स्वस्तये आदित्यासौ भवन्तु नः ॥ १२ ॥

स्वस्तये । वायुम् । उप । ब्रवामहे । सोमम् । स्वस्ति । भुवनस्य । यः । पतिः ।

बृहस्पतिम् । सर्वगणम् । स्वस्तये । स्वस्तये । आदित्यासौ । भवन्तु । नः ॥ १२ ॥

१. न-सूत्रितत्वात् । दीक्षितानामुपतापे निविद्धानार्थमयं तृचः । तथा च सूत्रितं—स्वस्त्यात्रेये निविदं
दध्यात् । प्रकृत्या निगद इति । दशरात्रस्य षष्ठेऽहनि वैश्वदेवशस्त्रे स्वस्ति नो मिमीतामिति तृचः । सूत्रितं
च-स्वस्ति नो मिमीतामश्विना भग इति तृच इति वैश्वदेवमिति । २. ख-च-क्ष-ण-त-न-भ-र-म-य-श्च ।

वस्वस्तये क्षेमाय ववायुमुप ववामहे स्तुम इत्यर्थः । वसोमं चोप ववामहे । वयः च सोमः
 वभुवनस्य वपतिः पालकः । सर्वलोकजीवनस्य सोमायत्तवात् । तथा वसवेगणं सर्वदेवगणोपेतं
 ववृहस्पतिं बृहतः कर्मणो मन्त्रस्य पालयितारं वस्वस्तये स्तुमः^१ । आदित्यासः आदित्या अदितेः
 पुत्राः सर्वे देवा अरुणादयो द्वादश वा वनः अस्माकं वस्वस्तये वभवन्तु ॥

सत्रमध्ये दीक्षिते व्याधिते सति तस्मिन्नहनि वैश्वदेवशस्त्रेऽयं तृचो निविद्धानार्थः । सूत्रितं
 च—‘स्वस्त्यात्रेये निविदं दध्यात्’ (आश्व. श्रौ. ६. ९) इति । स्वस्त्यात्रेयशब्देनायं तृचो
 विवक्षित इति तत्र व्याख्यातम् । तथा भयादिके सत्ययं तृचो जप्यः ॥

विश्वे देवा नो अद्या स्वस्तये वैश्वानरो वसुभिः स्वस्तये ।

देवा अवन्त्वृभवः स्वस्तये स्वस्ति नो रुद्रः पात्वंहसः ॥ १३ ॥

विश्वे । देवाः । नः । अद्य । स्वस्तये । वैश्वानरः । वसुः । अग्निः । स्वस्तये ।

देवाः । अवन्तु । ऋभवः । स्वस्तये । स्वस्ति । नः । रुद्रः । पातु । अंहसः ॥ १३ ॥

विश्वे सर्वेऽपि देवाः वनः अस्मान् अवय अस्मिन् यागादिने वस्वस्तये क्षेमाय अवन्तु ।
 वैश्वानरः । विश्व एनं नरा नयन्तीति वैश्वानरः । वसुः सर्वस्य वासयिता अग्निः देवः ।
 ‘अयमेवाग्निर्वैश्वानर इति शाकपृणिः’ (निर. ७. २३) इति यास्कः । सोऽपि वस्वस्तये अवतु ।
 देवाः ऋभवः अपि वस्वस्तये अवन्तु । रुद्रः दुःखात् द्रावयिता देवोऽपि अंहसः पापात्
 स्वस्ति पातु वनः अस्मान् ॥

स्वस्ति मित्रावरुणा स्वस्ति पथ्ये रेवति ।

स्वस्ति न इन्द्रश्चाग्निश्च स्वस्ति नो अदिते कृधि ॥ १४ ॥

स्वस्ति । मित्रावरुणा । स्वस्ति । पथ्ये । रेवति ।

स्वस्ति । नः । इन्द्रः । च । अग्निः । च । स्वस्ति । नः । अदिते । कृधि ॥ १४ ॥

हे मित्रावरुणा अहोरात्राभिमानिदेवी वस्वस्ति कुरुतम् । हे पथ्ये । पन्थाः^२ अन्तरिक्षमार्गः^२ ।
 तत्र हिता मार्गाभिमानिनी देवी । हे तारक्षि रेवति धनवति देवि वस्वस्ति कृधि । इन्द्रश्चाग्निश्च
 प्रत्येकं वनः अस्मभ्यं वस्वस्ति कृधि । हे अदिते देवि वनः वस्वस्ति कृधि कुरु ॥

१. ख-च-ण-स्तुम इत्यर्थः । २. ख-च-क्ष-ण-त-न-म-र-पन्थाः पन्थाः स्वस्ति देवमन्तरिक्षमार्गः ;
 श-पन्था स्वस्ति देवं पन्था अन्तरिक्षमार्गः ।

स्वस्ति पन्थामनु चरेम सूर्याचन्द्रमसाविव ।

पुनर्ददताम्रता जानता सं गमेमहि ॥ १५ ॥

स्वस्ति । पन्थाम् । अनु । चरेम । सूर्याचन्द्रमसौऽइव ।

पुनः । ददता । अम्रता । जानता । सम् । गमेमहि ॥ १५ ॥

पन्थां पन्थानं स्वस्ति क्षेमेण अनु चरेम सूर्याचन्द्रमसाविव । तौ यथा निरालम्बे मागे राक्षसादिभिरनुपद्रुतौ संचरतस्तद्वत् । किंच वयं प्रवसन्तः पुनर्ददता अभिमतम् अम्रता चिरकाल-विलम्बकोपेन अहिंसता जानता अविस्मरता मदीयश्चिरकालं गतः कोऽयमिति संदेहमकुर्वता । मदीयोऽयमिति बुध्यमानेनेत्यर्थः । उक्तलक्षणेन बन्धुजनेन सं गमेमहि संगच्छेमहि । यद्वा । पूर्वार्धं प्रवसतां वाक्यमुत्तरार्धं बन्धूनाम् । वयं बन्धवो ददताभिमतमुपाजितं यच्छताम्रता प्रवासकोपेन अहिंसता जानता सखेहमधिगच्छता प्रवसता सं गमेमहि ॥ ७ ॥

‘प्र इयावाश्च’ इति सप्तदशर्चमष्टमं सूक्तम् । अत्रेयमनुक्रमणिका—‘प्र इयावाश्च न्यूना इयावाश्चो मारुतं ह तत्पङ्क्तिः पठयन्त्या च’ इति । आत्रेयः इयावाश्च ऋषिः । ‘ह तत्’ इति प्रयोगान् इदमादीनि दश सूक्तानि मरुहेत्यानि । षष्ठी सप्तदशी च पङ्क्त्यौ त्रिष्टाः पङ्क्त्यन्तपरिभाषयानुष्टुभः । गतो विनियोगः ॥

प्र इयावाश्च धृष्णुयार्चो मरुद्भिर्ऋकभिः ।

ये अद्रोघमनुष्वधं श्रवो मदन्ति यज्ञियाः ॥ १ ॥

प्र । इयावऽअश्च । धृष्णुऽया । अर्चो । मरुत्ऽभिः । ऋक्ऽभिः ।

ये । अद्रोघम् । अनुऽस्त्वधम् । श्रवः । मदन्ति । यज्ञियाः ॥ १ ॥

हे इयावाश्च एतन्नामकं ऋषे धृष्णुया धृष्णुस्वम् ऋकभिः स्तुत्यान् मरुद्भिः मरुतः प्र अर्च । द्वितीयार्थे नृतीया । एवं स्वयमेव संप्रेष्यति । यद्वा । यजमानो होतारं इयावाश्च द्रुते । यद्वा । मरुद्भिर्मरुत्सदृशैर्ऋकभिः स्तोत्रभिः सह स्तोत्रैर्वा अर्चं स्तुहीत्यर्थः । ये मरुतः यज्ञियाः यज्ञार्हाः अनुष्वधं प्रत्यधम् । हविलक्षणाज्ञप्रदानं स्वधा । अनु पश्चाद्वा । अद्रोघम् अहिंसकं श्रवः अश्लेष्वा मदन्ति हृष्यन्ति ॥

१. ख-च-ण- विलम्बात् कोपेन । २. ग-घ-ज-श-‘संगच्छेमहि’ नास्ति । ३. श-त-न-भ-र-प्रयासकोपेन । ४. ख-च-क्ष-ण-त-न-भ-र-ऋकभिः मरुद्भिः स्तुत्यान् मरुतः ; श-ऋकभिः स्तुत्यान् मरुतः । ५. ख-स-त-न-भ-र-प्रतिहविलक्षणाज्ञप्रदानम् ।

ते हि स्थिरस्य शर्वसः सखायः सन्ति धृष्णुया ।

ते यामुच्चा धृषद्विन्स्त्वनां पान्ति शर्वतः ॥ २ ॥

ते । हि । स्थिरस्य^१ । शर्वसः । सखायः । सन्ति । धृष्णुया ।

ते । यामन् । आ । धृषत्त्विनः । त्वनां । पान्ति । शर्वतः ॥ २ ॥

ते^१ हि ते खलु स्थिरस्य अविचलितस्य शर्वसः बलस्य सखायः सन्ति भवन्ति मद्यम् । धृष्णुया धृष्णवः । ते च यामाश्च । आ^२ इति चार्थे । गमनेऽपि धृषद्विनः धर्षणवन्तः^३ त्वमना आरमना अनुग्रहेणैव असदुपकारमनपेक्षयैव^४ शर्वतः बहुनस्मान् पुत्रभृत्यादीन् पान्ति रक्षन्ति ॥

ते स्पन्द्रासो नोक्षणोऽति स्कन्दन्ति शर्वरीः ।

मरुतामघा महौ दिवि क्षमा च मन्महे ॥ ३ ॥

ते । स्पन्द्रासः । न । उक्षणः । अति । स्कन्दन्ति । शर्वरीः ।

मरुताम् । अघं । महः । दिवि । क्षमा । च । मन्महे ॥ ३ ॥

ते मरुतः स्पन्द्रासः स्पन्दनशीलाः उक्षणः जलस्य सेकारश्च । न इति चार्थे । यस्मात् स्पन्द्रा अन्येषां तस्मात् शर्वरीः । शर्वर्यो रात्रयः । कालावयवानिस्थयः । तान् अति स्कन्दन्ति अतिक्रम्य गच्छन्ति । नित्या इत्यर्थः । यस्मादेत एवविधास्तस्मात् मरुताम् अघ अधुना मन्महे तेजः दिवि ध्रुलके क्षमा क्षमायां भूमौ च वर्तमानं मन्महे स्तुमः ॥

मरुत्सु वो दधीमहि स्तोमं यज्ञं च धृष्णुया ।

विश्वे ये मानुषा युगा पान्ति मर्त्यं रिषः ॥ ४ ॥

मरुत्सु । वः । दधीमहि । स्तोमं । यज्ञम् । च । धृष्णुया ।

विश्वे । ये । मानुषा । युगा । पान्ति । मर्त्यम् । रिषः ॥ ४ ॥

हे अश्वर्षुहोत्रादयः वः यूयं मरुत्सु धृष्णुया धर्षकेषु दधीमहि ॥ व्यत्ययेनोत्तमः ॥ घत । किम् । स्तोमं स्तोमं यज्ञं च । इत्येतन्नेनेति यज्ञं हविः । तदुभयं किमर्थं दीयत इति । ये मरुतः विश्वे सर्वेऽपि मानुषा मानुषाणि युगा युगानि । सर्वेषु कालेष्वित्यर्थः^५ । मर्त्यं मरणधर्माणं यजमानं रिषः हिंसकात् सकाशात् पान्ति रक्षन्ति ॥

१. क्ष-न-इह आ । २. त-धर्षणवर्षणवन्तः । ३. ख-च-ण- अस्मदुपकारानपेक्षया । ४. ख-च-क्ष-ण-न-म- लोकेष्वित्यर्थः ।

अहँन्तो ये सुदानवो नरो असांमिश्रवसः ।

प्र युज्ञं युज्ञियेभ्यो दिवो अर्चा मरुद्भ्यः ॥ ५ ॥

अहँन्तः । ये । सुदानवः । नरः । असांमिश्रवसः ।

प्र । युज्ञम् । युज्ञियेभ्यः । दिवः । अर्च । मरुद्भ्यः ॥ ५ ॥

हे होतः हे आत्मन् वा १ये २अहँन्तः पूज्याः ३सुदानवः शोभनदानाः ४नरः नेतारः कर्मणाम् ५असांमिश्रवसः अनरूपवल्गाः सन्ति तेभ्यः ६युज्ञियेभ्यः यज्ञार्हेभ्यः ७दिवः द्योतमानिभ्यः ८मरुद्भ्यः ॥
विभक्तिवचनयोर्व्यत्ययः । यद्वा कर्मणि षष्ठी ॥ दीप्तं १यज्ञं यज्ञसाधनं हविः २प्र ३अर्च पूजय
प्रयच्छेत्पर्यः । अथवा दिवोऽन्तरिक्षाद्वागतेभ्य इति संबन्धः ॥ ८ ॥

आ रुक्मैरा युधा नरं क्रुष्वा क्रुष्टीरसृक्षत ।

अन्वेनां अहं विद्युतो मरुतो जज्झतीरिव भानुरर्तु त्मना दिवः ॥ ६ ॥

आ । रुक्मैः । आ । युधा । नरः । क्रुष्वाः । क्रुष्टीः । असृक्षत ।

अनु । एनान् । अहं । विद्युतः । मरुतः । जज्झतीःऽइव । भानुः । अर्तु । त्मना । दिवः ॥ ६ ॥

१नरः वृष्टेनेतारः २क्रुष्वाः महान्तो मरुतः ३रुक्मैः रोचमानैराभरणविशेषैः ४आ रोचन्ते इति
शेषः ५उपसर्गश्रुतेः संगतक्रियाप्याहारः ॥ तथा ६युधा प्रहरणसाधनेनायुधेन ७आ रोचन्ते । एते
मरुतः ८क्रुष्टीः आयुधविशेषान् ९असृक्षत । प्रक्षिपन्ति मेघमेदार्थम् । १०एनान् ११मरुतः १२विद्युतः अपि
१३जज्झतीरिव शब्दकारिण्य आप हव । ' जज्झतीरापो भवन्ति शब्दकारिण्यः ' (निरु. ६. १६)
इति निरुक्तम् । १४अनु १५अहं अनुगच्छन्त्येव । १६दिवः द्योतमानस्य मरुद्गणस्य १७भानुः दीप्तिः
१८त्मना स्वयमेव १९अर्तु निरगात् ॥

ये वावृधन्त पार्थिवा य उरावन्तरिक्ष आ ।

वृजने वा नदीनां सधस्थं वा महो दिवः ॥ ७ ॥

ये । ववृधन्त । पार्थिवाः । ये । उरौ । अन्तरिक्षे । आ ।

वृजने । वा । नदीनाम् । सधस्थे । वा । महः । दिवः ॥ ७ ॥

१ये मरुतः २पार्थिवाः पृथिवीसंबद्धाः सन्तः ३ववृधन्त वर्धन्ते । ४ये च ५उरौ महति ६अन्तरिक्षे
च ववृधन्त । ७आ इति चार्थे । ८नदीनां नदन्वतीनां ९वृजने १०वा बले ११ववृधन्त । १२महः महतः १३दिवः

बुलोकस्य 'सप्रत्ये सहस्रानि' च ववृषन्त । उभयत्र वाशब्दश्चार्थः । एवं सर्वत्र वर्धमाना मरुतो
वृष्टयर्थसृष्टीः असृक्षतेति पूर्वत्र संबन्धः ॥

शर्धो मारुतमुच्छैस सत्यशवसुमृभ्वसम् ।

उत स्म ते शुभे नरः प्र स्पन्द्रा युजतु त्मना ॥ ८ ॥

शर्धः । मारुतम् । उत । शंस । सत्यशवसम् । ऋभ्वसम् ।

उत । स्म । ते । शुभे । नरः । प्र । स्पन्द्राः । युजतु । त्मना ॥ ८ ॥

हे स्तोतः 'मारुतं' 'शर्धः' बलम् 'उत' उत्कृष्टं 'शंस' स्तुहि । कीदृशां शर्धः । 'सत्यशवसं'
सत्यश्वम् 'ऋभ्वसं' महदतिमवृद्धम् । 'उत' 'स्म' अपि च 'नरः' वृष्टेर्नेतारः 'ते' मरुतः 'शुभे'
उद्गार्थं 'प्र' 'युजतु' प्रायुजतु समयोजयन् 'त्मना' आत्मनैव जगद्रक्षावृद्धयैव 'स्पन्द्राः' चलन-
स्वभावाः वृषतीरित्यर्थः ३ ॥

उत स्म ते परुण्यामूर्णा वसत शुन्ध्यवः ।

उत पुन्या रथानामद्रिं भिन्दन्त्योजसा ॥ ९ ॥

उत । स्म । ते । परुण्याम् । ऊर्णाः । वसत । शुन्ध्यवः ।

उत । पुन्या । रथानाम् । अद्रिम् । भिन्दन्ति । ओजसा ॥ ९ ॥

'उत' 'स्म' अपि च 'ते' मरुतः ४ 'परुण्याम्' एतन्नामिकायां नद्यां वर्तन्ते । ये 'ऊर्णाः' दीप्तीः
'शुन्ध्यवः' शोषिकाः 'वसत' आच्छादयन्ति ते । 'उत' अपि च 'पुन्या' नेम्या 'रथानां' स्वकीयानां
रथचक्रेण 'ओजसा' बलेन च 'अद्रिं' 'भिन्दन्ति' मेघं गिरिं वा विदारयन्ति ॥

आपथयो विपथयोऽन्तस्पथा अनुपथाः ।

एतेभिर्मह्यं नाममर्थिज्ञं विष्टार ओहते ॥ १० ॥

आऽपथयः । विऽपथयः । अन्तऽपथाः । अनुऽपथाः ।

एतेभिः । मह्यम् । नामऽभिः । युज्ञम् । विऽस्तारः । ओहते ॥ १० ॥

'आपथयः' । अस्मदभिसुखा मार्गा येषां ते तादृशाः । 'विपथयः' विप्लवमार्गाः 'अन्तस्पथाः'
दरीसुषिरादिमार्गाः 'अनुपथाः' अनुकूलमार्गाश्च ये मरुतः सन्ति ते 'एतेभिः' एतैश्चतुर्विधैः 'नामभिः'

१. ख-च-क्ष-ण-त-न-म-वा सहते; र-वा सहते । २. ख-च-क्ष-ण-न-म-र-असृजतेति । ३. ख-
च-क्ष-ण-त-न-म-र-प्रथिवीरित्यर्थः । ४. ख-च-क्ष-ण-त-न-म-र-एते ।

नामकैः स्वरूपैः 'मह्यं मदर्थं' 'यज्ञं' 'विस्तारः विस्तृताः सन्तः' 'ओहते वहन्ति । यद्वा । एतैर्नामसि-
हवकैः सार्धं यज्ञमोहते ॥ ॥ ९ ॥

अथा नरो न्योहतेऽथा नियुतं ओहते ।

अथा पारावता इति चित्रा रूपाणि दृश्यं ॥ ११ ॥

अथ । नरः । नि । ओहते । अथ । निऽयुतः । ओहते ।

अथ । पारावताः । इति । चित्रा । रूपाणि । दृश्यं ॥ ११ ॥

अथ अथ नरः अभिमतवृष्ट्यादिनेतारः न्योहते नितरां वहन्ति जगत् । अथ नियुतः
स्वयमेव मिश्रयितारः सन्तः ओहते । अथ अथ पारावताः पारावद्वृष्ट्याः । तत्संबन्धिनश्चान्त-
रिक्षादिदूरदेशे ग्रहतारामेधादिधारकाः सन्त ओहत इत्यर्थः । इति उक्तप्रकारेण तेषां रूपाणि चित्रा
नानाविधानि चायनीयानि वा दृश्यां स्वव्यापारैर्दृशनीयानि भवन्तिवति शेषः ॥

छन्दःस्तुभः कुभन्यव उत्सुमा कीरिणो नृतुः ।

ते मे के चित्र ताव उमा आसन्दृशि त्विषे ॥ १२ ॥

छन्दःस्तुभः । कुभन्यवः । उत्सुम् । आ । कीरिणः । नृतुः ।

ते । मे । के । चित्र । न । तावः । उमा । आसन् । दृशि । त्विषे ॥ १२ ॥

छन्दस्तुभः छन्दोभिः स्तोतारः^१ कुभन्यवः उदकेच्छवः कीरिणः स्तोतारः उत्सं कृपमपेक्ष्य
तृषिताय गोतमाय यान्मरुतः आ नृतुः सर्वतोऽकुर्वन् अनयन् वा स्तोत्रम् । यद्वा । ये छन्दः-
स्तुभश्छन्दोभिः स्तुत्याः । स्तोभतिः स्तुतिकर्मा । कुभन्यवः सेक्तारो वृष्ट्युदकस्य । कुभिन्दनकर्मा ।
कीरिणः स्तोतुर्गोतमस्य पानार्थम् उत्सं कृपम् आ नृतुः आनीतवन्तः । 'असिञ्जबुल्लं गोतमाय
तृणजे' (ऋ. सं. १. ८५. ११) इति श्रुक्म् ॥ 'न नये' इत्यस्य वा नर्ततेर्वा विक्षेपमात्रार्थस्येदं
रूपम् ॥ एते मरुतः एके एचित् मे मह्यं तावयः न कदाचिदप्यदृश्यास्स्फुरा इव स्थिताः उमाः
रक्षकाः दृशि दर्शने आसन् विषयभूता अभवन् । केचित् त्विषे क्षरीरदीप्त्यै बलाय वा आसन् ।
प्राणरूपेणेति भावः ॥

य ऋष्या ऋष्टिर्विद्युतः कवयः सन्ति वेधसः ।

तमृषे मारुतं गुणं नमस्या रमया गिरा ॥ १३ ॥

ये । ऋष्याः । ऋष्टिर्विद्युतः । कवयः । सन्ति । वेधसः ।

तम् । ऋषे । मारुतम् । गुणम् । नमस्य । रमयं । गिरा ॥ १३ ॥

यथे मरुतः ऋष्याः दर्शनीयाः ऋष्टिविद्युतः आयुर्धर्विद्योतमानाः ऋवयः मेधाविनः ऋषेधसः
सर्वेभ्यः^१ विधातारः^२ ऋसन्ति ऋते तेषां ऋभक्तं ऋगणं ऋमया रमणीयया ऋगिरा स्तुत्या हे ऋषे
इयावाश्च ऋनमस्य परिवचर स्तुहि ॥

अच्छ ऋषे मारुतं गणं दाना मित्रं न योषणा ।

दिवो वा धृष्णव ओजसा स्तुता धीभिरिषण्यत ॥ १४ ॥

अच्छ । ऋषे । मारुतम् । गणम् । दाना । मित्रम् । न । योषणा ।

दिवः । वा । धृष्णवः । ओजसा । स्तुताः । धीभिः । इषण्यत ॥ १४ ॥

हे ऋषे ऋभक्तं ऋगणं मरुतसंघं ऋमित्रं ऋन आदित्यमिव ऋदाना हविर्दानेन ऋयोषणा ।
योतेरिदं रूपम् । योतीति योषा स्तुतिः । तथा च ऋअच्छ अभिगच्छेति योषः । ऋषेरुत्तरार्धः^३
प्रत्यक्षवादः । ऋओजसा बलेन हे ऋधृष्णवः धर्मका मरुतः ऋदिवो ऋवा सुलोकाद्वा । वाशब्दश्रुतेः
इतरलोकद्वयाद्वा । ऋधीभिः अस्मदीयाभिः स्तुतिभिः ऋस्तुताः ऋइषण्यत गच्छत यज्ञम् ॥

नू मन्वान एषां देवां अच्छा न वृक्षणा ।

दाना सचेत सुरिभिर्यामश्रुतेभिरञ्जिभिः ॥ १५ ॥

नू । मन्वानः । एषाम् । देवान् । अच्छ । न । वृक्षणा ।

दाना । सचेत । सुरिभिः । यामऽश्रुतेभिः । अञ्जिभिः ॥ १५ ॥

नू क्षिप्रम् ऋषां मरुताम् । एतान् मरुत इत्यर्थः । ऋमन्वानः स्तुवन् ऋदेवान् मरुद्भूति-
रिक्तान् ऋवृक्षणा वहनेन निमित्तेन ऋअच्छ अभिप्राप्तुं ऋन मनुते । स स्तोता ऋसुरिभिः मेधाविभिः^४
ऋयामश्रुतेभिः ऋश्रीघमनेन विद्युतैः ऋअञ्जिभिः फलस्य व्यञ्जकैर्मरुद्भिः ॥ सर्वाः पञ्चम्यर्थे ऋतृतीयाः ॥
उत्कलक्षणभयो मरुद्भ्यः ऋदाना अभिमतदानानि ऋसचेत संगच्छते ॥

प्र ये मे वन्ध्वेषे गां वोचन्त सूरयः पृश्नि वोचन्त मातरम् ।

अधा पितरं भिष्मिणं रुद्रं वोचन्त शिकसः ॥ १६ ॥

प्र । ये । मे । वन्धुऽएषे । गाम् । वोचन्त । सूरयः । पृश्निम् । वोचन्त । मातरम् ।

अध । पितरम् । भिष्मिणम् । रुद्रम् । वोचन्त । शिकसः ॥ १६ ॥

१. ग-घ-ज-ण-सर्वविधातारः; त-न-र-सर्वत्र विधातारः । २. त-न-र-उत्तरार्धः । ३. च-
ण-आगच्छत । ४. ख-च-झ-ण-त-न-भ-र-मेधाविभिः प्रेरयितुभिः ।

वधे मरुतः । वमे मह्यं ववन्ध्वेषे स्वेयां वन्धूनामन्वेपणे सति वसूर्यः प्रेरकाः । वगां माध्वमिकां वाचं गोदेवतां वा वप्र ववोचन्त प्रावोचन् ॥ अविशिष्टमृषेर्वाक्यम् । ऋषिः^१ मरुद्वाक्यमनुवदति । तस्मादुत्तरयोः आख्यातयोः^२ यच्छब्दानन्वयाज्जिघातः ॥ ते वृश्चिं हृदेवतां वृश्चिवर्णां गां वा वमातरं ववोचन्त अद्यवन् । ' वृश्चिष्यै वै पयसो मरुतो जाताः ' (तै. सं. २. २. ११. ४) इति श्रुतेः । वअध अथ वपितरं स्वकीयम् । वृश्मिर्णं गमनवन्तमश्रवन्तं वा वरुदं ववोचन्त वृश्मिः शक्तास्ते । मरुतां रुद्रेण पुत्रत्वपरिग्रहो बहुकृत् उपपादितः ॥

सप्त मे सप्त शाकिन एकमेका शता ददुः ।

यमुनायामधि श्रुतमुद्राधो गव्यं मृजे नि राधो अश्व्यं मृजे ॥ १७ ॥

सप्त । मे । सप्त । शाकिनः । एकम् एका । शता । ददुः ।

यमुनायाम् । अधि । श्रुतम् । उत् । राधः । गव्यम् । मृजे । नि । राधः । अश्व्यम् । मृजे ॥ १७ ॥

वसप्त सप्तसंख्याकाः^१ संचाः । ' सप्तगणा वै मरुतः ' (तै. सं. २. २. ११. १) इति श्रुतेः । अदितिगर्भे वतैमानं वायुमिन्द्रः प्रविश्य सप्तधा विदार्य पुनरैकैकं सप्तधा व्यदारयत् ते एकोनपञ्चाशन्मरुद्गणा अभवन्ति पुराणेषु प्रसिद्धम् । ते च सप्तसंख्याकाः वशाकिनः सर्वमपि कर्तुं शक्ताः । ते च वएकमेका एकैको गणः वमे मह्यं वशता शतसंख्याकानि गवाश्शयूथानि वदुः दत्तवन्तः । प्रयच्छन्तिवति वा आशीः । तैदितं वयमुनायां नद्याम् । अधि । अयं सप्तगर्थानुवादी^२ । तत्र वश्रुतं प्रसिद्धं वगर्थं गोसमूहात्मकं गोसंबन्धि वा वराधः धनम् । उत वमृजे उन्माजैयामि । तथा तैदितम् वअश्व्यम् अश्वसमूहात्मकं तत्संबन्धि वा वराधः धनं^३ । नि वमृजे निमार्जिम् ॥ ॥ १० ॥

' को वेद जानम् ' इति षोडशच नवमं सूक्तम् । इयावाश् ऋषिः । आद्यापञ्चमीदशम्येकादशी-पञ्चदश्यः ककुभः षष्ठीसप्तमीनवमीत्रयोदशीचतुर्दशीषोडश्यः सतोबृहत्योऽष्टमी द्वादशी च गायत्र्यौ द्वितीया बृहती तृतीयानुष्टुप् चतुर्थी पुरण्डणिकम् । मरुतो देवता । तथा चानुकान्तं—' को वेद पोलश ककुबृहत्यनुष्टुप् पुरण्डणिकम् ककुप्सतोबृहत्यौ गायत्री सतोबृहती ककुभौ गायत्रौ सतोबृहत्यौ ककुप्सतो-बृहती ' इति । विनियोगो लैङ्गिकः ॥

को वेद जानमेषां को वा पुरा सुमेष्वांस मरुताम् ।

यद्युयुजे किलास्यः ॥ १ ॥

कः । वेद । जानम् । एषाम् । कः । वा । पुरा । सुमेष् । आस । मरुताम् ।

यत् । युयुजे । किलास्यः ॥ १ ॥

१. ख-च-क्ष-ण-त-न-भ-र-मे ऋषिः । २. ख-च-क्ष-ण-त-भ-र-निघातयोः । ३. ख-च-क्ष-भ-र-सप्तसंख्याकाः एतसंख्याकाः । ४. ख-च-क्ष-ण-त-न-भ-र-पञ्चम्यर्थानुवादी । ५. ख-च-क्ष-ण-त-न-भ-र-धनं नास्ति ।

पुष्पात् ॥ मरुतां पूर्वसुक्ते प्रस्तुतत्वाद्गन्वादेशविषयत्वादेवामित्यस्य निघातता ॥ पुमान्
उपपत्तिः को वेद जानाति कः पुमान् । को वा पुत्रा पूर्वमप्येषां मरुतां सुक्तेषु सुक्तेषु आस
भवति । यत् यदा एते किलास्यः किलासीः । वृत्तीः इत्यर्थः । ताः पुत्रुज्जै रथे योजितवन्तः
तदेषां स्थितिं बललक्षणानि सुखानि च को जानातीत्यर्थः । वेगविषये सर्वत्र वाञ्छेयमास्यदत्त्वा-
दिति भावः ॥

एतात्रथेषु तस्थुषः कः शुश्राव कथा ययुः ।

कस्मै सस्रुः सुदासे अन्वापय इळाभिर्वृष्टयः सह ॥ २ ॥

आ । एतान् । रथेषु । तस्थुषः । कः । शुश्राव । कथा । ययुः ।

कस्मै । सस्रुः । सुदासे । अन् । आपयः । इळाभिः । वृष्टयः । सह ॥ २ ॥

एतान् मरुतः रथेषु तस्थुषः स्थितवतः कः आ शुश्राव श्रावयेदित्यर्थः । यद्वा । एतेषां
क्रोधाध्वनिं रथध्वनिं च कः शृणुयात् । कथा कथं ययुः गच्छन्ति तदपि को जानाति । यद्वा ।
तान् कथमन्ये देवादयोऽनुगच्छेयुः । कस्मै सुदासे सुदानाय आपयः बन्धुभूता श्वासाः वृष्टयः
वर्षकाः ॥ अयं कर्तरि क्च् ॥ इळाभिः बहुविधैरस्त्रैः सह सहिताः अनु सस्रुः अनुक्रमेण
अवतरेयुः ॥

ते म आहुर्य आययुरुप द्युभिर्विभिर्मदे ।

नरो मर्या अरेपस इमान्पश्यन्ति इहि ॥ ३ ॥

ते । मे । आहुः । ये । आऽययुः । उप । द्युभिः । विऽभिः । मदे ।

नरः । मर्याः । अरेपसः । इमान् । पश्यन् । इति । स्तुहि ॥ ३ ॥

अपिर्गद्गदाभ्यां मरुतादुर्भावमाख्यास्यन् अनया प्रादुर्भूतान् पश्यन्नाह । ते मरुतः इत्थं रूपते
मे मद्यम् आहुः ये उप आययुः ये मरुतो मां प्राप्ताः । कैः साधनैः । द्युभिः द्योतमानैः
विभिः गन्तुमिरथैः । किमर्थम् । मदे मदाय सोमपानजनिताय । किमाहुरिति तदनुवृत्ते । नरः
नेतारः मर्याः मनुष्येभ्यो हिताः अरेपसः अलेपास्ते । हे ऋषे इमान् अस्मान् पश्यन् तथा
स्थितान् चक्षुषावलोकयन् स्तुहि इति आहुः । यद्वा । इति इत्थं पश्यन् स्तुहीति ॥

ये अञ्जिषु ये वाशीषु स्वभानवः स्रक्षु रुक्मेषु खादिषु ।

श्राया रथेषु धन्वसु ॥ ४ ॥

ये । अञ्जिषु । ये । वाशीषु । स्वभानवः । स्रक्षु । रुक्मेषु । खादिषु ।

श्रायाः । रथेषु । धन्वसु ॥ ४ ॥

१. ख-च-झ-ण-न-म-र-पृषत्यः ; श-मृषतः । २. ख-च-झ-ण-न-देशविषये; न-देशविषये । ३. ख-
च-झ-ण-न-म-अवतरेयुः वृष्टयानि; त-र-अवतरेयुः वृष्टयश्चादीनि । ४. ख-च-झ-ण-त-न-म-न-यथा ।

अनया मरुतां स्वरूपं निरूपयति । हे मरुतो युष्माकं ऽये प्रसिद्धाः ऽस्वभानवः स्वदीप्तयः
 ऽअङ्गिषु आभरणेषु ऽश्रायाः आश्रयभूताः सन्ति । ऽये च ऽवाशीषु आयुधेषु । ये च ऽस्त्रक्षु
 माल्येषु । ये ऽह्वमेषु उरोभूषणेषु । ये च ऽखादिषु हस्तपादस्थितकटकेषु । ' हस्तेषु खादिश्च
 कृत्तिश्च ' (क्र. सं. १. १६८. ३), ' पत्सु खादयः ' (क्र. सं. ५. ५४. ११) इति हि
 श्रुती भवतः । ऽरथेषु ऽधन्वसु च ये च स्वभानवः श्रायाः सन्ति । ' सुधन्वान इषुमन्तः ', ' सुरथाः
 पृश्निमातरः ' (क्र. सं. ५. ५७. २) इति च निगमः । तान् सर्वान् स्तुम इति शेषः । यद्वा ।
 ये स्वभानवः स्वायत्तदीप्तयो मरुतोऽङ्गिष्वभरणेषु निमित्तेषु श्राया आश्रया भविष्यामः । ये च
 वाशीषु निमित्तेषु । एवं सर्वत्र योज्यम् । तादृग्विधानिमान्पश्यन् स्तुहीति पूर्वत्र संबन्धः । तेषामेव
 ददं वाक्यम् ॥

युष्माकं स्मा रथां अनु मुदे दधे मरुतो जीरदानवः ।

वृष्टी द्यावो यतीरिव ॥ ५ ॥

युष्माकम् । स्म । रथान् । अनु । मुदे । दधे । मरुतः । जीरदानवः ।

वृष्टी । द्यावः । यतीऽइव ॥ ५ ॥

हे जीरदानवः शीघ्रदाना हे ऽमरुतः ऽयुष्माकं ऽरथान् ऽअनु उद्दिश्य ऽमुदे मोदाय ऽदधे
 धारयामि करोमीत्यर्थः । सामर्थ्यात् स्तुतीरिति लक्ष्यते । ऽस्म' इति पूरणः । ' वृष्टी वृष्ट्या' ऽयतीः
 सर्वत्र गच्छन्तीः ऽद्यावः दीप्तीरिव दृश्यमानान् रथानिति संबन्धः ॥ ॥ ११ ॥

कारीयां तिस्रः पिण्ड्यो होतव्याः । तत्र द्वितीयायाः ' आ यं नरः ' इत्यनुवाक्या । सूत्रितं
 च— ' आ यं नरः सुदानवो ददाशुषे विद्युन्महसो नरो अश्मदिद्यवः ' (भाष्य. श्रौ. २. १३)
 इति ॥

आ यं नरः सुदानवो ददाशुषे दिवः कोशमचुच्यवुः ।

वि पर्जन्यं सृजन्ति रोदसी अनु धन्वना यन्ति वृष्टयः ॥ ६ ॥

आ । यम् । नरः । सुदानवः । ददाशुषे । दिवः । कोशम् । अचुच्यवुः ।

वि । पर्जन्यम् । सृजन्ति । रोदसी इति । अनु । धन्वना । यन्ति । वृष्टयः ॥ ६ ॥

नरः नेतारः सुदानवः शोभनदाना मरुतः ऽयं ऽकोशम् । मेघनामैतत् । अपां कोशवद्भारकं
 मेघं ऽददाशुषे हविर्दत्तवते यजमानाय ऽदिवः अन्तरिक्षात् ऽआ ऽअनुच्यवुः आध्यावयन्ति
 ऽपर्जन्यं मेघं ऽरोदसी ऽअनु द्यावापृथिव्यावनुसृत्य ऽवि ऽसृजन्ति विमोक्षयन्ति । पश्चात् ऽधन्वना
 सर्वत्र गच्छतोदकेन सह ऽवृष्टयः वृष्टिप्रदा मरुतः ऽयन्ति सर्वत्र व्यासृजन्ति ॥

१. ख-च-क्ष-ग-न-भ-र- स्मेति पूरणः नास्ति । २. त-वृष्टये ।

तत्तृदानीः सिन्धवः क्षोदसा रजः प्र संसुधेनवो यथा ।

स्यन्ना अश्वाद्वाध्वनो विमोचने वि यद्वर्तन्त एन्यः ॥ ७ ॥

तत्तृदानीः । सिन्धवः । क्षोदसा । रजः । प्र । संसुः । धेनवः । यथा ।

स्यन्नाः । अश्वाःऽहव । अध्वनः । विऽमोचने । वि । यत् । वर्तन्ते । एन्यः ॥ ७ ॥

१सिन्धवः स्यन्दमाना अपः १तत्तृदानीः निर्भिन्दन्तः १मेघान् १मरुतः १क्षोदसा उदकेन सह १रजः अन्तरिक्षे १प्र १ससुः प्रसरन्ति । १धेनवो १यथा पयः सिञ्चन्त्यो नवप्रसूताः १गाव इव । किंच दृष्टान्तान्तरम् । १स्यन्नाः आशुगतयः १अश्वाद्वा अश्वाः १यथा १अध्वनः १विमोचने मनुष्याणामध्व-विमोकाय संचरन्ति तथेत्यर्थः । १यत् यदा १एन्यः । नदीनामैतत् । नद्यः १वि १वर्तन्ते १विविधं संचरन्ति । अथवा प्रतिनिरुध्य वर्तन्ते । प्रवर्तन्त इत्यर्थः । तदैवं १कुर्वन्तीति पूर्वत्रान्वयः ॥

आ यात मरुतो दिव आन्तरिक्षाद्मादुत । माव स्थात परावतः ॥ ८ ॥

आ । यात् । मरुतः । दिवः । आ । अन्तरिक्षात् । अमात् । उत ।

मा । अव । स्थात् । पराऽवतः ॥ ८ ॥

हे १मरुतः १परावतः अत्यन्तदूरदेशात् १दिवः शुलोकात् १आ १यात । तथा १अन्तरिक्षात् १आ यात । १उत अपि च १अमात् अस्माल्लोकाद्वा यात । परावत इत्यत्रापि १वा योज्यम् । परावतो दूरदेशे तत्र तत्र शुलोकादौ १माव १स्थात अवस्थिति मा कुरुत ॥

मा वो रसानितभा कुभा कुमुमा वः सिन्धुर्नि रीरमत् ।

मा वः परि छात्सरयुः पुरीषिण्यस्मे इत्सुम्रमस्तु वः ॥ ९ ॥

मा । वः । रसा । अनितभा । कुभा । कुमुः । मा । वः । सिन्धुः । नि । रीरमत् ।

मा । वः । परि । स्थात् । सरयुः । पुरीषिणी । अस्मे इति । इत् । सुम्रम् । अस्तु । वः ॥ ९ ॥

हे मरुतः १वः युष्मान् १रसा । नदीनामैतत् । 'रसा नदी भवति' (निरु. ११. २५) इति निरुक्तम् । रसनवती शब्दवती । १अनितभा । इता प्राप्ता भा यस्याः सा इतभा । न तादृश्य-नितभा । १कुभा कुत्सितदीप्तिश्च १मा १नि १रीरमत् मा १निरुद्धं रमेतु । १कुमुः सर्वत्रक्रमणः १सिन्धुः ससुद्रश्च १मा नि रीरमत् । तथा १पुरीषिणी । पुरीषसुदकम् । तद्वती १सरयुः अपि १मा १परि १द्यात्

१. ख-च-ण-भ-तरन्तः; क्ष-तितरन्तः; त-न-र-वितरन्तः । २. ख-च-क्ष-ण-त-न-भ-र-न-व-प्रसूतिकाः । ३. ग-च-ज-र-श-अश्वाः नास्ति । ४. ख-च-ण-त-भ-विमोकाय वर्तन्ते; न-विमोकाय विवर्तन्ते । ५. ख-च-क्ष-ण-न-भ-र-श-तदेवम् । ६. ख-च-ण-त-न-भ-र-इत्यत्र । ७. ख-च-ण-त-न-भ-र-निरुद्धम्; श-निरुद्धं मा ।

परितस्तिष्ठतु मा निरुणद्ध । १ अस्मि १ इत् अस्मास्वेव १ अस्तु १ सुत्रं त्वदागमनजनितं सुखं १ वः
युष्माकं संवन्धि युष्मत्स्वभूतम् ।

तं वः शर्धं रथानां त्वेषं गणं मारुतं नव्यसीनाम् ।

अनु प्र यन्ति वृष्टयः ॥ १० ॥

तम् । वः । शर्धम् । रथानाम् । त्वेषम् । गणम् । मारुतम् । नव्यसीनाम् ।

अनु । प्र । यन्ति । वृष्टयः ॥ १० ॥

१ तं मारुतमित्यनेन संबध्यते । १ वः युष्माकं प्रेरकं १ नव्यसीनां नूतनानां १ रथानां १ शर्धं बलं १ त्वेषं दीप्तं तं १ मारुतं १ गणं च स्तौमीत्यर्थः । यद्वा । रथानां रंहणशीलानां वो युष्माकं शर्धं परेषामभि-
भावुकं गणं स्तौमीत्येकमेव वाक्यम् । अथ परोक्षकृतः । १ वृष्टयः युष्मान् १ अनु १ प्र १ यन्ति प्रकपेण
गच्छन्ति १ । यद्वा । वर्षका मरुतोऽनु अनुकूलं प्रवृष्टं यन्ति गच्छन्ति ॥ ॥ १२ ॥

शर्धंशर्धं व एषां व्रातंव्रातं गणगणं सुशस्तिभिः ।

अनु क्रामेम धीतिभिः ॥ ११ ॥

शर्धम् १ शर्धम् । वः । एषाम् । व्रातम् १ व्रातम् । गणम् १ गणम् । सुशस्तिभिः ।

अनु । क्रामेम । धीतिभिः ॥ ११ ॥

हे मरुतः १ एषां १ वः युष्माकं १ शर्धंशर्धं तत्तद्वले १ व्रातंव्रातम् । अविवक्षितगणः १ व्रातः । तं तं
व्रातं वः १ गणगणं तं तं सप्तसप्तसुदायात्मकं गणगणं च १ सुशस्तिभिः शोभनस्तुतिभिः १ धीतिभिः
कर्मभिर्हविष्प्रदानादिलक्षणैः १ अनु १ क्रामेम अनुगच्छेम ॥

कस्मै अद्य सुजाताय रातहव्याय प्र ययुः । एना यामेन मरुतः ॥ १२ ॥

कस्मै । अद्य । सुजाताय । रातहव्याय । प्र । ययुः । एना । यामेन । मरुतः ॥ १२ ॥

१ अद्य अस्मिन् दिने १ कस्मै १ सुजाताय १ रातहव्याय दत्तहविष्याय १ प्र १ ययुः प्रकपेण गच्छेयुः
१ एना अनेन १ यामेन रथेन १ मरुतः ॥

येन तोकाय तनयाय धान्यं बीजं वहध्वे अक्षितम् ।

अस्मभ्यं तद्वत्तन यद् ईमहे राधो विश्वायु सौभगम् ॥ १३ ॥

येन । तोकाय । तनयाय । धान्यम् । बीजम् । वहध्वे । अक्षितम् ।

अस्मभ्यम् । तत् । धत्तन । यत् । वः । ईमहे । राधः । विश्वः १ आयु । सौभगम् ॥ १३ ॥

हे मरुतः । येन सद्येन सनसा । ततोकाय पुत्राय । तनयाय तपुत्राय धनाय वा । धान्यं ।
 वीजम् । अक्षितम् । अक्षीर्णं । वहध्वे धारयध्वे तेन चित्तेन । अस्मभ्यं । तत् । धान्यं । बीजं । धत्तन ।
 यत् । च । वः । युष्मान् । इमहे याचामहे । राधः धनं । विधायु सर्वाङ्गोपेतं कृष्णायुष्योपेतं वा । सौभाग्यं
 सौभाग्यं च तद्वत्त्वेनेति समन्वयः ॥

अतीयाम निदस्तिरः स्वस्तिभिर्हिंत्वावद्यमरातीः ।

वृष्टी शं योराप उस्त्रि भेषजं स्याम मरुतः सह ॥ १४ ॥

अति । इयाम् । निदः । तिरः । स्वस्तिभिः । हिंत्वा । अवद्यम् । अरातीः ।

वृष्टी । शम् । योः । आपः । उस्त्रि । भेषजम् । स्याम । मरुतः । सह ॥ १४ ॥

हे मरुतो वयं^१ । स्वस्तिभिः क्षेमैः । अवद्यं पापं । हिंत्वा परित्यज्य । निदः निन्दकान् । अरातीः
 शत्रून् । तिरः प्रातान् । यद्वा तिरः अन्तर्हितम् । अतीयाम् । अतिक्रम्य गच्छेम तिरस्कृतं इत्यर्थः ।
 अनेनानिष्टपरिहारः प्रार्थित उत्तरेणैष्टप्राप्तिरुच्यते । वृष्टी वृष्टिषु युष्मत्प्रेरितासु सतीषु । शं
 सुखं । योः पापानां यावन्^२ । च । आपः । उदकानि ॥ शसः स्थाने जम् ॥ उस्त्रि गोयुक्तं । भेषजम् ।
 यद्यप्येतदुदकनाम तथापि पृथगपामभिधानादत्र तद्देतुकार्यमशुमुच्यते । तत् सर्वं । सह । स्याम
 लभेमहि हे । मरुतः । वयम् । यद्वा । आपो युष्मत्प्रेरिता उक्तं सर्वं कुर्वन्तु । वयं सर्वे सहैव स्थाम
 भवेम युष्मत्स्वभूताः ॥

सुदेवः समहासति सुवीरौ नरो मरुतः स मर्त्यः ।

यं त्रायध्वे स्याम ते ॥ १५ ॥

सुदेवः । समह । असति । सुवीरौ । नरः । मरुतः । सः । मर्त्यः ।

यम् । त्रायध्वे । स्याम । ते ॥ १५ ॥

हे । समह । प्रशस्तवचनः समहशब्दः । हे पूजित मरुतां गण । सः^३ । मर्त्यः । च^४ । सुदेवः कल्याण-
 मरुत्संज्ञकदेवोपेतः । असति भवति । हे । नरः । नेतारो हे । मरुतः । सः^५ । सुवीरः शोभनपुत्राद्युपेतश्च
 असति भवति । यं मर्त्यं । त्रायध्वे पालयध्वे । एवं^६ । भवति । ते वयं । स्याम युष्मदीयाः ॥

स्तुहि भोजान्तस्तुवतो अस्य यामनि रणन्गावो न यवसे ।

यतः पूर्वाह्व सखीरनु ह्वय गिरा गृणीहि कांमिनः ॥ १६ ॥

स्तुहि । भोजान् । स्तुवतः । अस्य । यामनि । रणन् । गावः । न । यवसे ।

यतः । पूर्वीन् । सखीन् । सखीन् । अनु । ह्वय । गिरा । गृणीहि । कांमिनः ॥ १६ ॥

१. ख-च-क्ष-ण-न-भ-र- यम् । २. ख-च-क्ष-ण-न-भ-र- यवनम् । ३. ग-च-ज-र-श- 'स
 मर्त्यश्च' नास्ति । ४. ग-च-ज- स मर्त्यः । ५. त-य एवम् ।

हे ऋषे वस्तुवतः स्तुतिं कुर्वतः अस्य यजमानस्य यथामति यज्ञे भोजान् दातृन् मरुतः
स्तुहि । गवावो वन पयवसे । गृणादिभक्षणाय गच्छन्त्यः^१ गवावो यथा रमन्ते तद्वन्मरुतोऽपि पशून्
रमन्ताम् । पयतः गच्छतो मरुतः पूर्वान् पुरातनान् वसवीन् इव असु ह्यय आह्वय । कामिनः
स्तुतीच्छावतो मरुतः गिरा स्तुत्या गृणीहि स्तुहि ॥ १३ ॥

‘प्र शर्धाय’ इति पञ्चदशर्चं दशमे सूक्तं श्यावाश्वस्थापि मरुदेवताकम् । चतुर्वर्षी त्रिष्टुप् शिष्टा
जगत्याः । ‘प्र शर्धाय’ पञ्चोना जागतमुपागत्या त्रिष्टुप् इत्यनुकान्तम् । सूक्तविनियोगो लेखिकः ।
आद्यैन्द्रामारुत्या प्रधानस्य याज्या । सूत्रितं च—‘प्र शर्धाय मारुताय स्वभानव इत्येन्द्रमिन्मरु-
मारुत्या यजेत्’ (आश्व. श्रौ. २. ११) इति ॥

प्र शर्धाय मारुताय स्वभानव इमां वाचमनजा पर्वतच्युते ।

धर्मस्तुभे दिव आ पृष्ठयज्वने द्युम्रश्रवसे महि नृम्णमर्चत ॥ १ ॥

प्र । शर्धाय । मारुताय । स्वभानवे । इमाम् । वाचम् । अनज । पर्वतच्युते ।

धर्मस्तुभे । दिवः । आ । पृष्ठयज्वने । द्युम्रश्रवसे । महि । नृम्णम् । अर्चत ॥ १ ॥

प्र अनजेति संबन्धः । ‘मारुताय मरुतसंबन्धिने’ शर्धाय बलाय इमां क्रियमाणान् वाचं
स्तुतिं प्र अनज प्रापय । स्वभानवे स्वायचक्षतेजसे पर्वतच्युते पर्वतस्य व्यावर्धये । धर्मस्तुभे
धर्मस्य स्तोभयित्रे दिव आ सुलोकादागच्छते पृष्ठयज्वने^२ पदं पृष्ठैः रथन्तरवृहदादिभिरीजानाय
‘द्युम्रश्रवसे’ द्योतमानाज्ञाय महि महत् प्रभूतं नृम्णं^३ धनं हविलक्षणम् अर्चत वदतेत्यर्थः ॥

कारीयां प्रथमस्थाः^४ पिण्ड्याः^५ ‘प्र वो मरुतः’ इति याज्या । सूत्रितं च—‘प्र वो मरुतस्तविषा
आ यं नरः’ (आश्व. श्रौ. २. १३) इति ॥

प्र वो मरुतस्तविषा उदन्त्यवो वयोवृधो अश्वयुजः परिज्रयः ।

सं विद्युता दधति वाशति त्रितः खरन्त्यापोऽवना परिज्रयः ॥ २ ॥

प्र । वः । मरुतः । तविषाः । उदन्त्यवः । वयःपृधेः । अश्वयुजः । परिज्रयः ।

सम् । विद्युता । दधति । वाशति । त्रितः । खरन्ति । आपः । अवना । परिज्रयः ॥ २ ॥

हे मरुतः वः युष्माकं गणाः प्र प्रादुर्भवन्ति । कीदृशा गणाः । तविषाः दीप्ता महान्तो
वा उदन्त्यवः उदकेच्छवो जगद्रक्षणार्थं^६ वयोवृधः अश्वस्य वर्धयितारः अश्वयुजः गमनाय रथेऽश्वानो
योक्तारः परिज्रयः परितो गन्तारः विद्युता वसं दधति संगच्छन्ते । तदानीं त्रितः त्रिषु स्थानेषु

१. ख-च-श-ण-भ-वाच्छन्त्यः । २. ख-च-ण-भ-मरुदेवताकं च । ३. ख-च-श-ण-भ-र-श-
‘वाचं’ नास्ति । ४. ख-च-श-ण-त-न-भ-र-सद्वा पृष्ठयज्वने । ५. त-द्युम्रम् । ६. ख-च-श-ण-भ-
प्रथमायाः पिण्ड्याः न-प्रथमायां पिण्ड्याम् । ७. ख-च-श-ण-भ-र-जगद्रक्षणार्थम् ।

तायमानो मेवो मरुत्तणो वा ऽवाशति शब्दयति । अस्मिन् पक्षे संववादः^१ अयम् । तदा ऽवापः
ऽपरित्रयः परितो गन्ध आपः ऽअवना अवनौ भूमौ ऽस्वरन्ति अधः पतन्ति ॥

‘विद्युन्महसः’ इति तृतीया कारीर्यामिव द्वितीयस्थाः पिण्डा याज्या । सूत्रितं च—‘विद्युन्महसो
नरोऽश्मदिद्यवः कृष्णं निधानं हरयः सुपर्णाः’ (आश्व. श्रौ. २. १३) इति ॥

विद्युन्महसो नरो अश्मदिद्यवो वातस्त्विवो मरुतः पर्वतच्युतः ।

अब्दया चिन्मुहुरा हादुनीवृतः स्तनयदमा रभसा उदोजसः ॥ ३ ॥

विद्युत्महसः । नरः । अश्मदिद्यवः । वातस्त्विवः । मरुतः । पर्वतच्युतः ।

अब्दया चित् । मुहुः । आ । हादुनिऽवृतः । स्तनयत्तऽअमाः । रभसाः । उदऽओजसः ॥ ३ ॥

विद्युन्महसः विद्योतमानतेजसः ऽनरः वृष्टयादेनेतारः ऽअश्मदिद्यवः व्यासायुधा अश्मसार-
मयायुधा वा ऽवातस्त्विवः प्रासदीक्षयः ऽपर्वतच्युतः पर्वतानां मेघानां वा च्यावयितारः ऽअब्दया
ऽमुहुः उदकानां दातारः ॥ जसः^२ याजादेशः । चिदिति पूरणः ॥ ऽहादुनीवृतः हादुन्याः अश्वनेः^३
प्रवर्तकाः ऽस्तनयदमाः । अमाशब्दः साहित्यवाची । शब्दोपेतगणा इत्यर्थः । ऽरभसाः वृष्टयर्थेसु-
षुज्जानाः ऽउदोजसः उद्गतबलाः^४ ऽमरुतः वृष्टयर्थं प्रादुर्भवन्तीत्यर्थः ॥

व्यक्तुर्वुद्रा व्यहानि शिक्वसो व्यन्तरिक्षं वि रजसि धृतयः ।

वि यदज्जा अजय नाव ई यथा वि दुर्गाणि मरुतो नाह रिष्यथ ॥ ४ ॥

वि । अक्तून् । रुद्राः । वि । अहानि । शिक्वसः । वि । अन्तरिक्षम् । वि । रजसि । धृतयः ।

वि । यत् । अजान् । अजय । नावः । ईम् । यथा ।

वि । दुःसगानि । मरुतः । न । अह । रिष्यथ ॥ ४ ॥

हे ऽरुद्राः रुद्रपुत्रा मरुतः ऽअक्तून् रात्रीः ऽवि अजय इत्युत्तरार्धगतेन संबध्यते । एवं
सर्वत्रेति । क्षिपथेति तस्यार्थः । ऽअहानि अपि ऽवि अजय । हे ऽशिक्वसः शक्ताः सर्वमपि कर्तुम्
ऽअन्तरिक्षं ऽवि अजय । तथा ऽरजसि ऽवि अजय । हे ऽधृतयः कम्पकाः यत् यदा ऽअजान् मेवान्
ऽवि ऽअजय गमयथ ऽनाव ऽई ताः यथा समुद्रे तद्वत् ऽदुर्गाणि शत्रुनगराणि ऽवि अजय हे
ऽमरुतो ऽनाह रिष्यथ नैव हिंस्य ॥

१. ख-च-ण-सर्वदः; झ-त-भ-संवादः; न-संप्रवादः; श-संविद्युता । २. र-श-शसः । ३. ख-च-
झ-ण-न-भ-र-अश्वनेः नास्ति । ४. ख-च-ण-बहुलाः; झ-न-र-उद्गतबलाः; भ-हुतबलाः । ५. झ-त-
भ-र-विध्यय ।

तद्वीर्यं वो मरुतो महित्वनं दीर्घं ततान सूर्यो न योजनम् ।

एता न यामे अगृभीतशोचिषोऽनश्चदां यक्ष्ययातना गिरिम् ॥ ५ ॥

तत् । वीर्यम् । वः । मरुतः । महिऽत्वनम् । दीर्घम् । ततान । सूर्यः । न । योजनम् ।

एताः । न । यामे । अगृभीतऽशोचिषः । अनश्चऽदाम् । यत् । नि । अयातन । गिरिम् ॥ ५ ॥

हे ऽमरुतः ऽवः युष्माकं ऽतद्वीर्यं प्रसिद्धं सामर्थ्यं ऽमहित्वनं महत्त्वं ऽदीर्घम् अत्यन्तमायत्नं
 ऽततान तनोति । लोके ऽसूर्यो ऽन ऽयोजनं सूर्यस्तेज इव । ऽपुता ऽन^१ पुतवर्णा देवानामश्वा इव ।
 ते यथा ऽयामे^२ गमने योजनं^३ दीर्घं तन्वन्ति तद्वदित्यपरो दृष्टान्तः । ते च ऽअगृभीतशोचिषः
 अगृहीततेजस्काः । यद्वैतन्मरुतां विशेषणम् । हे मरुतो यूयमगृभीतशोचिषः सन्तः ऽयत् यदा
 ऽअनश्चदां व्यापकोदकादातारं पणिभिरपहृतानामश्वानामप्रदातारं वा ऽगिरिं मेघं पर्वतं वा ऽन्ययातन
 निहतवन्तः^४ स्थ^५ ॥ ॥ १४ ॥

अभ्राजि शर्धो मरुतो यदर्णसं मोषथा वृक्षं कपनेवं वेधसः ।

अर्ध स्मा नो अरमति सजोषसश्चक्षुरिव यन्तमनु नेपथा सुगम् ॥ ६ ॥

अभ्राजि । शर्धः । मरुतः । यत् । अर्णसम् । मोषथ । वृक्षम् । कपनाऽर्धव । वेधसः ।

अर्ध । स्म । नः । अरमतिम् । सजोषसः ।

चक्षुऽइव । यन्तम् । अनु । नेपथ । सुगम् ॥ ६ ॥

हे ऽवेधसः वृष्टेर्विधातारो हे ऽमरुतः ऽशर्धः भवतां गणम् ऽअभ्राजि भ्राजते । ऽयत् यस्मान्
 ऽअर्णसम् उदकवन्तं ऽवृक्षम् । वृक्षयते विदायत इति वृक्षो मेघः । तं ऽमोषथा ताडयथैर्यथः ।
 ऽकपनेवं^१ । इवेत्यनर्थकः । कम्पनाः सन्तः । यद्वा । कपनाः क्रमयो वृक्षं घुणादयः । ते यथा सुष्णन्ति
 तद्वत् । ऽअथ अपि च । ऽस्म इति पूरणः । ऽनः अस्मान् । मामित्यर्थः । हे ऽसजोषसः युष्मासु
 परस्परं समानप्रीतयो यूयम् ऽअरमतिम् आरमणं धनादिकं प्रति ऽयन्तं गच्छन्तम् ऽअनु ऽनेपथ
 अनुक्रमेण नयथ ऽसुगं सुगमनं मार्गम् । तत्र दृष्टान्तः । ऽचक्षुरिव । तद्यथा मार्गप्रदर्शनेन^२ नायकं
 भवति तद्वत् ॥

१. ख-च-झ-ण-त-न-स-र-श-‘न’ नास्ति । २. ख-च-ण-ते यजनम्; झ-न-भ-मे यजनम्;
 र-यामे यजनम्; श-यामे गमनाय योजनम् । ३. ख-च-ण-निहतवन्तः स्थाः; ग-घ-ज-श-निहतवन्तः ।
 ४. त-कपना इव । ५. ख-ग-घ-च-ज-ण-मार्गप्रदर्शने नायकम्; श-मार्गप्रदर्शननायकम् ।

न स जीयते मरुतो न हन्यते न स्नेधति न व्यथते न रिण्यति ।

नास्य राय उप दस्यन्ति नोतय क्रपिं वा यं राजानं वा सुषूदथ ॥ ७ ॥

न । सः । जीयते । मरुतः । न । हन्यते । न । स्नेधति । न । व्यथते । न । रिष्यति ।

न । अ॒स्य । रा॒यः । उ॒प । द॒स्य॒न्ति । न । ऊ॒तयः ।

ऋषिम् । वा । यम् । राजानम् । वा । सुसूदय ॥ ७ ॥

हे वमरुतः युयं वयम् ऋषि मन्त्रद्वारा ब्राह्मणं वराजानं वा वसुधैव कुटुम्बकम् क्षारयथ प्रेरयथ सत्कर्मसु
 वसः ऋषी राजा वा वन वनजीयते । अन्यैर्न पराभाष्यते ॥ 'जि जये' 'ज्वा वयोहानौ' इत्यस्य वा
 रूपम् ॥ हे मरुतः वन वनहन्यते । न हिंस्यते अर्थश्च प्राणैर्न विरुज्यते । वन वनक्षेधति न क्षीयते । वन
 वन्यते न पीड्यते । वन वनरिच्यति न हिंस्यते । अत्र हिंसा बाधमात्रम् । वस्य वरायः धनानि
 वन वडपे वदस्यन्ति नोपक्षीयन्ते । तथा वनोत्तयः रक्षा अप्युप दस्यन्ति ॥

कारीयमेव तृतीयस्याः पिण्डया याज्या 'नियुत्वन्तः' इत्येषा । सूत्रितं च—'नियुत्वन्तो ग्रामजितो यथा नरोऽग्ने बाधस्व वि मृधो वि दुर्गहा' (आश्व. श्रौ. २. १३) इति ॥

नियुत्वंन्तो ग्रामजितो यथा नरोऽर्यमणो न मरुतः कवन्धिनः ।

पिन्वन्त्युत्सं यदिनासो अस्वरन्व्युन्दन्ति पृथिवीं मध्वो अन्धसा ॥ ८ ॥

नियुत्स्वन्तः । ग्रामऽजितः । यथा । नरः । अर्यमणः । न । मरुतः । कवन्धिनः ।

पिन्वंन्ति । उत्सम् । यत् । इनासः । अस्त्ररन् ।

वि । उन्दन्ति । पृथिवीम् । मध्वः । अन्धसा ॥ ८ ॥

१नित्युस्वन्तः नित्युसज्जकैश्चैतद्वन्तो मरुतः १ग्रामजितः संघात्मकस्य पदार्थस्य विच्छेदप्रतिारः
 २नरः नराकारा नेतारो वा । मरुतो नित्युस्वन्तः । अयं दान्दोऽग्राश्रसामान्ये वर्तते । नितारं यवन-
 वन्तोऽश्ववन्तो ग्रामजितो ग्रामस्य जेतारो नर इव मनुष्या इव तथा भवन्ति । ३अयमणो १न
 अर्थप्रभृत्तय आक्षिप्या इव । दीप्ता इति शेषः । तादृशाः ४मरुतः ५कवन्विनः उदकवन्तो भवन्ति ।
 ६यत् यदा ७इनासः ईश्वरा ८उत्सं कृपादिनिष्ठप्रदेशं मेवं वा ९पिबन्ति व्याययन्त्युदकेन । यदा
 १०अस्वरन् शब्दयन्ति यदा ११व्युन्दन्ति १२प्रथिवीं १३मध्वः मधुरस्योदकस्य १४अन्धसा सारेण १५तदैवं
 भवति । यद्वा । यदास्वरन् तदा पिबन्त्युत्सभिनासः तद्वान्धसः प्रथिवीं व्युन्दन्तीति ॥

प्रवत्स्वतीयं पृथिवी मरुद्भ्यः प्रवत्स्वती द्यौर्भवति प्रयद्भ्यः ।

प्रवत्स्वतीः पृथ्या अन्तरिक्ष्याः प्रवत्स्वन्तः पर्वता जीरदानवः ॥ ९ ॥

प्रवत्स्वती । इयम् । पृथिवी । मरुत्स्वन्तः । प्रवत्स्वती । द्यौः । भवति । प्रयत्स्वन्तः ।

प्रवत्स्वतीः । पृथ्याः । अन्तरिक्ष्याः । प्रवत्स्वन्तः । पर्वताः । जीरदानवः ॥ ९ ॥

यस्य पृथिवी मरुद्भ्यः मरुतामर्थाय प्रवत्स्वती । प्रवन्तः प्रकर्षवन्तो विस्तीर्णाः प्रदेशा यस्यां सा प्रवत्स्वती । तादृशी भवति । कृत्स्नापि भूमिः मरुत्परा भवतीत्यर्थः । तां सर्वांमपि व्यासृजन्तीति यावत् । तथा द्यौः अपि प्रयद्भ्यः प्रकर्षेण गच्छद्भ्यस्तेभ्यः प्रवत्स्वती भवति । सापि मरुतां संचाराय । तथा अन्तरिक्ष्याः अन्तरिक्षे भवाः पृथ्याः स्तुगतयोऽपि प्रवत्स्वतीः प्रवत्स्वत्यो मरुद्भ्यो भवन्ति । पर्वताः अद्रयो मेघा वा प्रवत्स्वन्तः भवन्ति जीरदानवः क्षिप्रदाना मरुद्भ्यः ॥

यन्मरुतः सभरसः स्वर्णरः सूर्य उदिते मदथा दिवो नरः ।

न वोऽश्वाः श्रथयन्ताह सिस्त्रतः सुधो अस्याध्वनः पारमश्रुथ ॥ १० ॥

यत् । मरुतः । सभरसः । स्वःऽनरः । सूर्यै । उत्तुङ्गते । मदथ । दिवः । नरः ।

न । वः । अश्वाः । श्रथयन्त । अह । सिस्त्रतः । सुधः । अस्य । अध्वनः । पारम् । अश्रुथ ॥ १० ॥

हे मरुतः सभरसः सहबलाः स्वर्णरः सर्वस्य नेतारो सूर्यं यदा सूर्यं उदिते उद्गते मध्याह्ने मदथ सोमेन हे दिवः तुलोकस्य नरः नेतारः । यदा सोमं पातुमिच्छथेत्यर्थः । तदा वोऽश्वाः सिस्त्रतः सरन्तः न अह श्रथयन्त नैव श्रथयन्ति । सधः तदानीमेव अस्याध्वनः देवयजनमार्गस्य पारमश्रुथ व्यामुथ । यद्वा । यदा सोमेन मदथ तदा त्वदीया अश्वा न शिथिला भवन्ति । सूर्यं च कृत्स्नस्य लोकत्रयमार्गस्य पारमश्रुथ ॥ १५ ॥

अंसेषु व ऋष्टयः पत्सु खादयो वक्षःसु रुक्मा मरुतो रथे शुभः ।

अग्निभ्राजसो विद्युतो गर्भस्त्योः शिप्राः शीर्षसु वितता हिरण्ययीः ॥ ११ ॥

अंसेषु । वः । ऋष्टयः । पत्सु । खादयः । वक्षःसु । रुक्माः । मरुतः । रथे । शुभः ।

अग्निभ्राजसः । विद्युतः । गर्भस्त्योः ।

शिप्राः । शीर्षसु । वितताः । हिरण्ययीः ॥ ११ ॥

१. ख-च-ण-मरुवारा; झ-भ-मरुवारा; त-र-मरुसारया; न-मरुतामर्थाय; श-मरुदार्थाय ।

२. झ-न-भ-र-तं पर्वताः ।

हे ऽमरुतः ऽवः युष्माकम् ऽअंसेषु ऽकष्टयः आयुधानि भासन्त इति शेषः । ऽपसु ऽखादयः कटकाः । ऽवक्षःसु ऽरुक्माः हाराः । ऽरथे ऽशुभः मधुरामुषा आपः । ऽअग्निभ्राजसः अग्निदीप्ताः ऽविद्युतो ऽगमस्त्रयोः हस्तयोर्भासन्त इत्यर्थः । ऽशीर्षसु शिरःसु ऽहिरण्ययीः^१ हिरण्यमयः^१ ऽशिप्राः उष्णीषमयः ऽवितताः विस्तृताः । प्रतिवाक्यं वितता इति वा संबन्धनीयम् ॥

तं नाकंमुर्यो अगृभीतशोचिषं रुशत्पिप्पलं मरुतो वि धूनुथ ।

समच्यन्त वृजनातिस्विषन्त यस्स्वरन्ति घोषं विततमृतायवः ॥ १२ ॥

तम् । नाकम् । अर्थः । अगृभीतऽशोचिषम् । रुशत् । पिप्पलम् । मरुतः । वि । धूनुथ ।

सम् । अच्यन्त । वृजना । अतिस्विषन्त । यत् ।

स्वरन्ति । घोषम् । विस्तृतम् । ऋतऽयवः ॥ १२ ॥

हे ऽमरुतः ऽअर्थः गन्तारो यूयं ऽतं प्रसिद्धं ऽनाकम् आदित्यम् । नास्मिन्नकमस्तीति नाकः । ऽअगृभीतशोचिषम् असुरैरनपहततेजस्कं तं ऽरुशत् शुभ्रवर्णं ऽपिप्पलम् उदकं ऽवि धूनुथ विविधं चालयथ ॥ अयं द्विकर्मकः ॥ ऽयत् यदा ऽवृजना बलानि ऽसमच्यन्त संगता बलिनो भवथ । हविभिः अस्मद्वैरिति भावः । ऽपश्चात् ऽअतिस्विषन्त दीप्ता भवथ ॥ उभयत्र पुरुषव्यत्ययः ॥ यद्वा । यदासुरा वृजना बलैः समच्यन्त अतिस्विषन्त तदा ऽघोषं अयजनकं शब्दं ऽविततं विस्तृतं ऽस्वरन्ति कुस्तेत्यर्थः । ऽऋतायवः उदकमिच्छन्तो यूयम् । यद्वा । उत्तरार्धं ऋतिव्ययजमानपरतया व्याख्येयः । यत् यदा ऋतायवः यज्ञकामा यजमानादयो यदा समच्यन्त संगताः वृजना बलान्यतिस्विषन्त च स्वरन्ति घोषं स्तोत्रं विततं तदानीं पिप्पलं वि धूनुथेति संबन्धः ॥

युष्मादत्तस्य मरुतो विचेतसो रायः स्याम रथ्योऽ वयस्वतः ।

न यो युच्छति तिष्योऽ यथा दिवोऽस्मे रारन्त मरुतः सहस्रिणम् ॥ १३ ॥

युष्मादत्तस्य । मरुतः । विचेतसः । रायः । स्याम । रथ्यः । वयस्वतः ।

न । यः । युच्छति । तिष्यः । यथा । दिवः । अस्मे इति । ररन्त । मरुतः । सहस्रिणम् ॥ १३ ॥

हे ऽविचेतसः विविधप्रज्ञा हे ऽमरुतः ऽयुष्मादत्तस्य युष्माभिर्दत्तस्य ऽवयस्वतः अन्नवतः ऽरायः धनस्य ऽस्याम भवेम स्वामिनः । के । ऽरथ्यः रथस्वामिनो वयम् । ऽयः युष्माभिर्दत्तो राः ऽन ऽयुच्छति न च्यवते । ऽयथा ऽदिवः सकाशात् ऽतिष्यः आदित्यो न युच्छति । तथा ऽअस्मे अस्मासु ऽसहस्रिणम् अपरिमितं ऽरारन्त रमयत हे ऽमरुतः ॥

यूयं रयिं मरुतः स्पर्हवीरं यूयमृषिमवथ सामविप्रम् ।

यूयमर्वन्तं भरताय वाजं यूयं धत्थ राजानं श्रुष्टिमन्तम् ॥ १४ ॥

यूयम् । रयिम् । मरुतः । स्पर्हवीरम् । यूयम् । ऋषिम् । अवथ । सामविप्रम् ।

यूयम् । अर्वन्तम् । भरताय । वाजम् । यूयम् । धत्थ । राजानम् । श्रुष्टिमन्तम् ॥ १४ ॥

हे मरुतः यूयं रयिं धनं स्पर्हवीरं स्पृहणीयैर्वीरैः पुत्रभृत्यादिभिरुपेतं धत्थ । हे मरुतः यूयं सामविप्रं सामानं विविधं प्रेरयितारं यद्वा सामसहिता विप्रा यस्य तादृशम् ऋषिमवथ रक्षय । हे यूयम् अर्वन्तम् अर्धं वाजम् अर्धं च भरताय देवान् विशन्ते इत्यावाधाय धत्थ । हे मरुतः यूयं राजानं दीप्तं स्वामिनं वा श्रुष्टिमन्तं सुखवन्तम् । पुत्रमिच्छयः । धत्थ ॥

तद्वो यामि द्रविणं सद्यऊतयो येना स्वर्णं ततनाम नूरभि ।

इदं सु मे मरुतो हर्यता वचो यस्य तरेम तरसा शतं हिमाः ॥ १५ ॥

तत् । वः । यामि । द्रविणम् । सद्यः ऊतयः । येन । स्वः । न । ततनाम । नृन् । अभि ।

इदम् । सु । मे । मरुतः । हर्यत । वचः । यस्य । तरेम । तरसा । शतम् । हिमाः ॥ १५ ॥

हे सद्यऊतयः । तदानीमेव रक्षा येषां ते तादृशाः । सद्योगमना वा वः युष्मान् वतः द्रविणं धनं यामि याचामहे । येन धनेन नृन् अस्मत्पुत्रभृत्यादीन् अभि ततनाम स्वर्णं आदित्य इव रदमीन् । हे मरुतः मे मम स्वभूतम् इदम् इदानीं क्रियमाणं वचः स्तोत्रं मुमुक्षुः हर्यत कामयध्वम् । यस्य स्तोत्रवचसः तरेसा वलेन शतं शतसंख्याकान् हिमाः हेमन्तान् तरेम शतसंवत्सरं जीवेमेत्यर्थः ॥ १६ ॥

‘प्रयज्यवः’ इति दशमेकादशं सूक्तं इत्यावाधस्याप्यं मारुतम् । दशमी त्रिष्टुप् शिष्टा जगत्याः । ‘प्रयज्यवो दशान्या त्रिष्टुप्’ इत्यनुक्रमणिका । आभिप्लविके पष्ठेऽह्न्याग्निमारुत इदं सूक्तं मारुतमिन्द्राणीयम् । सूत्रितं च—‘प्रयज्यव इमं स्तोममित्याग्निमारुतम्’ (आथ. श्रौ. ७. ७) इति ॥

प्रयज्यवो मरुतो आजृष्टयो बृहद्वयो दधिरे रुक्मवक्षसः ।

ईर्यन्ते अश्वैः सुयमेभिराशुभिः शुभं यातामनु रथा अबृत्सत ॥ १ ॥

प्रयज्यवः । मरुतः । आजृष्टयः । बृहत् । वयः । दधिरे । रुक्मवक्षसः ।

ईर्यन्ते । अश्वैः । सुयमेभिः । आशुभिः । शुभम् । याताम् । अनु । रथाः । अबृत्सत ॥ १ ॥

प्रयज्यवः प्रकर्मणं यष्टारः । आजाहृष्टयः दीप्तायुधाः । मरुतः । बृहत् प्रभृतं वयः यौवनलक्षणं प्रभृतमनं वा । वृद्धिरे पारयन्ति । स्वमवक्षसः हारायतवक्षस्काः । ते मरुतः । सुयमेभिः सुखेन नियमितुं शक्यः । आशुभिः शीघ्रगैः । अश्वैः । ईयन्ते प्राप्यन्ते । शुभं शोभनं यथा भवति तथा । यद्वा । उदकमभिलक्ष्य । यातां गच्छतां मरुतां । रथाः अपि । अनु । अवृत्सत अनुवर्तन्ते ॥

स्वयं दधिध्वे तविषीं यथा विद् बृहन्महान्त उर्विया वि राजथ ।

उतान्तरिक्षं ममिरे व्योजसा शुभं यातामनु रथा अवृत्सत ॥ २ ॥

स्वयम् । दधिध्वे । तविषीम् । यथा । विद् । बृहत् । महान्तः । उर्विया । वि । राजथ ।

उत । अन्तरिक्षम् । ममिरे । वि । व्योजसा । शुभम् । याताम् । अनु । रथाः । अवृत्सत ॥ २ ॥

हे मरुतो युयं स्वयम् असाहायेनैव । दधिध्वे पारयध्वे कुरुध्व इत्यर्थः । किम् । तविषीं बलं सामर्थ्यम् । यथा । विद् । जानीय । अप्रतिबद्धसामर्थ्या इत्यर्थः । हे महान्तः यूयम् उर्विया उरवः सन्तः । वि । राजथ । उत अपि च । अन्तरिक्षम् । व्योजसा बलेन । वि । ममिरे व्याशुथ । शुभमित्यादि गतम् ॥

साकं जाताः सुम्बः साकमुक्षिताः श्रिये चिदा प्रतरं वाबुधुनरः ।

विरोकिणः सूर्यस्येव रश्मयः शुभं यातामनु रथा अवृत्सत ॥ ३ ॥

साकम् । जाताः । सुम्बः । साकम् । उक्षिताः । श्रिये । चित् । आ । प्रतरम् । वबुधुः । नरः ।

विरोकिणः । सूर्यस्य इव । रश्मयः । शुभम् । याताम् । अनु । रथाः । अवृत्सत ॥ ३ ॥

वसाकं सहैव । जाताः । उत्पन्नाः । सुम्बः सुष्ठु भवन्तः । महान्त इत्यर्थः । तथैव । साकं सहैव । उक्षिताः । सेकारो वर्षकाः । श्रिये । चित् । शोभाया एव । प्रतरं । प्रकृष्टतरम् । आ । सर्वतः । वबुधुः । अवधेयम् । नरः । कर्मणा नेतारः । विरोकिणः । विरोक्षमानाः । सूर्यस्येव । रश्मयः । सूर्यरश्मय इव । शुभमित्यादि गतम् ॥

आभूषेण्यं वो मरुतो महित्वनं दिदृक्षेण्यं सूर्यस्येव चक्ष्णम् ।

उतो अस्मां अमृतत्वे दधातनु शुभं यातामनु रथा अवृत्सत ॥ ४ ॥

आभूषेण्यम् । वः । मरुतः । महित्वनम् । दिदृक्षेण्यम् । सूर्यस्य इव । चक्ष्णम् ।

उतो इति । अस्मान् । अमृतत्वे । दधातनु । शु । म् । याताम् । अनु । रथाः । अवृत्सत ॥ ४ ॥

हे मरुतः । वः । युष्माकं । महित्वनं महत्त्वम् । आभूषेण्यं स्तुत्यम् । किंच । सूर्यस्येव । चक्ष्णं रूपमिव । दिदृक्षेण्यं दर्शनीयम् । उतो अपि च । अस्मान् । अमृतत्वे मोक्षे स्वर्गे इत्यर्थः । तत्र । दधातनु पारयत । शिष्टं गतम् ॥

कारीयां प्रथमस्याः पिण्ड्याः ' उदीरयथा ' इत्यनुवाक्या । सूत्रितं च—' उदीरयथा मरुतः समुद्रतः प्र वो मरुतस्तविषा उदन्यवः ' (आश्व. श्रौ. २. १३) इति ॥

उदीरयथा मरुतः समुद्रतो यूयं वृष्टिं वर्षयथा पुरीषिणः ।

न वो दत्ता उप दस्यन्ति धेनवः शुभं यातामनु रथा अवृत्सत ॥ ५ ॥

उत् । ईरयथ । मरुतः । समुद्रतः । यूयम् । वृष्टिम् । वर्षयथ । पुरीषिणः ।

न । वः । दत्ताः । उप । दस्यन्ति । धेनवः । शुभम् । याताम् । अनु । रथाः । अवृत्सत ॥ ५ ॥

हे वमरुतः वयूयं वसमुद्रतः समुद्रद्वगसाधनादन्तरिक्षात् वउदीरयथ प्रेरयथ ववृष्टिम् । अयमेवार्थः पुनरुच्यते । हे वपुरीषिणः । पृणतेः प्रीणातेवां पुरीषमुदकम् । हे तद्वन्तो यूयं वृष्टिं वर्षयथ । हे वदत्ताः दर्शनीयाः शत्रूणासुपक्षपयितारो वा ववः युष्माकं धेनवः प्रीणयितारो मेधाः वन उप वदस्यन्ति न शुच्यन्ति ॥ ॥ १७ ॥

यदक्षान्धूर्षु पृषतीरयुग्ध्वं हिरण्ययान्प्रत्यत्क्रौ अमुग्ध्वम् ।

विश्वा इत्स्पृध्वो मरुतो व्यस्यथ शुभं यातामनु रथा अवृत्सत ॥ ६ ॥

यत् । अक्षान् । धूऽसु । पृषतीः । अयुग्ध्वम् । हिरण्ययान् । प्रति । अत्क्रान् । अमुग्ध्वम् ।

विश्वाः । इत् । स्पृध्वः । मरुतः । वि । अस्यथ ।

शुभम् । याताम् । अनु । रथाः । अवृत्सत ॥ ६ ॥

हे मरुतो यूयं वयत् यदा वअक्षान् वधूर्षु रथसंवन्धिनीषु वअयुग्ध्वं योजितवन्तः स्थ । कीदृशान्ध्वान् । वपृषतीः । वृषत्यो मरुतामित्युक्तत्वात् पृषद्वर्णा वडवाः । सारङ्गी वात्राश्वशब्द-वाच्या । वहिरण्ययान् हिरण्यवर्णान् वअत्क्रान् कवचान्^१ प्रति वअमुग्ध्वं प्रत्यमुञ्जत । एवं कृत्वा वविश्वा इत् स्पृध्वः सर्वानपि संग्रामान् हे वमरुतः वव्यस्यथ वविक्षपथ । शुभमित्यादि गतम् ॥

न पर्वता न नद्यो वरन्त वो यत्राचिध्वं मरुतो गच्छथेदु तत् ।

उत द्यावापृथिवी याथना परि शुभं यातामनु रथा अवृत्सत ॥ ७ ॥

न । पर्वताः । न । नद्यः । वरन्त । वः ।

यत्र । अचिध्वम् । मरुतः । गच्छथ । इत् । ऊँ इति । तत् ।

उत् । द्यावापृथिवी इति । याथन । परि । शुभम् । याताम् । अनु । रथाः । अवृत्सत ॥ ७ ॥

हे मरुतः १ वः युष्मान् २ पर्वताः शिलोच्चयाः ३ न वरन्त न वारयन्तु तथा ४ नद्यः च ५ न वारयन्तु । किंतु ६ यत्र यस्मिन् यज्ञादिस्थाने ७ अचिध्वं जानीथ १ संकल्पयथ २ तत् स्थानं ३ गच्छथेदु गच्छथैव । ४ उत अपि च ५ यावापृथिवी च ६ परि परितः ७ याथन याथ वृथयर्मिति ॥

यत्पूर्य मरुतो यच्च नूतनं यदुद्यते वसवो यच्च शस्यते ।

विश्वस्य तस्य भवथ नवेदसः शुभं यातामनु रथा अबृत्सत ॥ ८ ॥

यत् । पूर्यम् । मरुतः । यत् । च । नूतनम् । यत् । उद्यते । वसवः । यत् । च । शस्यते ।

विश्वस्य । तस्य । भवथ । नवेदसः । शुभम् । याताम् । अनु । रथाः । अबृत्सत ॥ ८ ॥

हे मरुतः पूर्यं १ यत् पूर्यं २ पूर्वतनं पूर्वमनुष्ठितं ३ यत् कर्मास्ति तदित्यर्थः । ४ यच्च ५ नूतनं कर्मास्ति । ६ यत् च ७ उद्यते ऊर्ध्वं ८ प्राप्यते स्तूयते ९ इत्यर्थः । हे १० वसवः वासकाः ११ यच्च १२ शस्यते शंसनं क्रियते १३ तस्य विश्वस्य उक्तस्य १४ नवेदसः जानन्तः १५ भवथ ॥

मृळत नो मरुतो मा वधिष्टनास्मभ्यं शर्म बहुलं वि यन्तन ।

अधि स्तोत्रस्य सख्यस्य गातन शुभं यातामनु रथा अबृत्सत ॥ ९ ॥

मृळत । नः । मरुतः । मा । वधिष्टन । अस्मभ्यम् । शर्म । बहुलम् । वि । यन्तन ।

अधि । स्तोत्रस्य । सख्यस्य । गातन । शुभम् । याताम् । अनु । रथाः । अबृत्सत ॥ ९ ॥

हे मरुतः १ नः अस्मान् २ मृळत सुखयत । ३ मा वधिष्टन । असम्भ्यकरणादिजनितेन कोपेन मा वधिध्वम् ४ । किंतु ५ अस्मभ्यं ६ शर्म सुखं ७ बहुलम् अत्यधिकं ८ वि यन्तन कुरुत । किंच ९ स्तोत्रस्य स्तोत्रं १० सख्यस्य सख्यम् ११ अधि १२ गातन अधिगच्छत । स्तुतिमनुभूयास्मासु सख्यं कुरुतेत्यर्थः ॥

युयमस्मान्नयत वस्यो अच्छा निरहतिभ्यो मरुतो गृणानाः ।

जुषध्वं नो हव्यदाति यजत्रा वयं स्याम पतयो रयीणाम् ॥ १० ॥

युयम् । अस्मान् । नयत । वस्यः । अच्छा । निः । अहतिभ्यः । मरुतः । गृणानाः ।

जुषध्वम् । नः । हव्यदातिम् । यजत्राः । वयम् । स्याम । पतयः । रयीणाम् ॥ १० ॥

१. ख-च-ण-गमनाय । २. ख-च-झ-ण-न-भ-हे वसवः निवासयितारः यत्, र-हे वसवः वास-यितारः यत् । ३. श-उच्चार्यते उच्चार्यते स्वर्यते । ४. ख-च-झ-ण-न-भ-र-‘हे वसवो वासकाः’ नास्ति । ५. ग-घ-ज-झ-उत्कृष्टस्य । ६. ख-च-झ-ण-न-भ-र-वध्वम् ।

हे मरुतः वयमस्मान् वस्यः वसीथो धनं स्वर्गादिलक्षणं स्थानं वा अच्छ अभिलक्ष्य
नयत प्रापयत । किञ्च अंहतिभ्यः पापेभ्यः विनः नयत निर्गमयत वृणानाः स्तूयमानाः ॥ कर्मणि
कर्तृप्रत्ययः ॥ वजुपध्वं सेवध्वं वनः अस्माकं^१ वृहव्यदाति हविर्दानवन्तं यज्ञं हे वयजनाः यष्टव्या यूयम् ।
वयं च वर्योणां बहुविधानां धनानां पतयः वर्याम भवेम ॥ १८ ॥

‘अग्ने शर्धन्तम्’ इति नवचं द्वादशं सुक्तं द्यावाश्चस्यापं मारुतम् । तृतीयासप्तम्यौ सतोवृहत्या
शिष्टा वृहत्याः । ‘अग्ने नव बार्हतं तृतीयासप्तम्यौ सतोवृहत्या’ इत्यनुक्रमिका ॥

अग्ने शर्धन्तमा गुणं पिष्टं रुक्मेभिरञ्जिभिः ।

विशो अद्य मरुतामव ह्वये दिवश्चिद्रोचनादधि ॥ १ ॥

अग्ने । शर्धन्तम् । आ । गुणम् । पिष्टम् । रुक्मेभिः । अञ्जिभिः ।

विशः । अद्य । मरुताम् । अव । ह्वये । दिवः । चित् । रोचनात् । अधि ॥ १ ॥

हे अग्ने शर्धन्तं शत्रून्भिभवन्तं यज्ञायोत्सहमानं वा वगणं मरुतां गणम् वा ह्वयेति शेषः ।
कीदृशं गणम् । रुक्मेभिः रुक्मैः^२ रोचमानैः अञ्जिभिः आभरणैश्च पिष्टम् अवयचितं युक्तमित्यर्थः ।
अद्य अस्मिन् यागदिने मरुतां विशः प्रजाः । गणानित्यर्थः । तान् रोचनात् रोचमानात् विद्वः
शुलोकात् । अधि इति पञ्चम्यर्थानुवादी । चित् पूरणः^३ । अव अवस्तादस्मदभिमुखं ह्वये आह्वयामि ॥

यथा चिन्मन्यसे हृदा तदिन्मे जग्मुराशसः ।

ये ते नेदिष्टं हव्नान्यागमुन्तान्वर्ध भीमसंदृशः ॥ २ ॥

यथा । चित् । मन्यसे । हृदा । तत् । इत् । मे । जग्मुः । आशसः ।

ये । ते । नेदिष्टम् । हव्नानि । आगमन् । तान् । वर्ध । भीमसंदृशः ॥ २ ॥

हे अस्मत्वं हृदा हृदयेन मरुतः यथा चिन्मन्यसे । चिदिति पूजयाम् । येन प्रकारेण
अतिपूजितं जानासि । तेज्वादरं करोषीत्यर्थः । तदिन् तथैव मे मदर्थे जग्मुः गच्छन्तु आशसः
आशसितार इच्छन्तः शत्रून् हिंसन्तो वा । अनन्तरं ये मरुतः नेदिष्टम् अत्यन्तान्तिकं संनिधावेव
पते तव हव्नानि आह्वानानि श्रुत्वा आगमन् आगच्छन्ति तान् भीमसंदृशः कालविलम्बासहनेन
भयंकरदर्शान् वर्षे वर्षये हविष्प्रापणेन ॥

१. ख-च-झ-ण-त-न-भ-र-अस्मद्वृत्तम् । २. ख-च-झ-ण-न-भ-र-श-‘रुक्मैः’ नास्ति । ३. ख-
च-झ-ण-न-भ-र-‘चित् पूरणः’ नास्ति, श-चिदिति पूरणः ।

मीळहुष्मतीव पृथिवी पराहता मर्दन्त्येत्यस्मदा ।

ऋक्षो न वो मरुतः शिमीवाँ अमो दुध्रो गौरिव भीमयुः ॥ ३ ॥

मीळहुष्मतीऽइव । पृथिवी । पराऽहता । मर्दन्ती । एति । अस्मत् । आ ।

ऋक्षः । न । वः । मरुतः । शिमीवान् । अमः । दुध्रः । गौऽइव । भीमयुः ॥ ३ ॥

मीळहुष्मती प्रबलस्वामिका पराहता अन्यैरभिभूता पृथिवी इव । अत्र पृथिवीशब्दः तदधिष्ठितां प्रजां लक्षयति । सा यथा स्वस्वामिनमुपद्रुताभिगच्छति तद्वदिति । मरुतां साकल्येन सर्वथा प्रसेदयान्त । एवं मरुन्ती हृष्यन्ती मरुसेना अस्मान्तिथ्यर्थः । आ एति आगच्छति । हे मरुतः वः युष्माकम् अमः बलं गणः ऋक्षो न अगिरिव शिमीवान् कर्मवान् दुध्रः दुध्रैः गौरिव भीमयुः भीमैर्दुध्रैः युक्तः गौरिव । स यथा शिमीवान् कर्मवान् ॥

नि ये रिणन्त्योर्जसा वृथा गावो न दुर्धुरः ।

अश्मानं चित्स्वर्यं पर्वतं गिरिं प्र च्यावयन्ति यामभिः ॥ ४ ॥

नि । ये । रिणन्ति । ओर्जसा । वृथा । गावः । न । दुऽधुरः ।

अश्मानम् । चित् । स्वर्यम् । पर्वतम् । गिरिम् । प्र । च्यावयन्ति । यामभिः ॥ ४ ॥

ये मरुतः ओर्जसा स्वीयेन बलेन नि रिणन्ति हिंसन्ति शत्रून् वृथा अनायासेन स्वसंचारमात्रेण गावो न दुर्धुरः दुःखेन हिंस्या अथा इव । ते मरुतः स्वर्यं शब्दयन्तम् अश्मानं व्याप्तं पर्वतं जगत्पूरकोदकवन्तम् । 'पर्ववान्पर्वतः पर्व पुनः पुनः प्रणालेः प्रीणातेवा' (निरु. १. २०) इति निरुक्तम् । तादृशं गिरिं मेघम् । यद्वा । पर्वतमिति विशेष्यं गिरिमिति विशेषणम् निगिरयुदकमिति गिरिः । ते यामभिः गमनैः प्र च्यावयन्ति उदकनिर्गमनार्थम् ॥

उत्तिष्ठ नूनमेषां स्तोमैः समुक्षितानाम् ।

मरुतां पुरुतममपूर्व्यं गवां सर्गमिव ह्वये ॥ ५ ॥

उत् । तिष्ठ । नूनम् । एषाम् । स्तोमैः । समुक्षितानाम् ।

मरुताम् । पुरुतमम् । अपूर्व्यम् । गवां । सर्गम् इव । ह्वये ॥ ५ ॥

हे मरुतो यूयम् उत्तिष्ठ उत्तिष्ठ ॥ व्यत्ययेनैकवचनम् ॥ नूनं निश्चयम् एषां स्तोमैः स्तोमैः समुक्षितानां वधितानां मरुताम् । यद्वा । स्तोमैरुपहृत्य इति संबन्धः । तादृशां मरुतां पुरुतमं प्रभूततमम् अपूर्व्यम् । न विद्यते पूर्वः येभ्यस्तमपूर्व्यं सर्गं संवं गवांश्च उदकानां प्रसिद्धानां गवां वा सर्गं संघम् इव ह्वये आह्वये ॥ ११८ ॥

युङ्ग्ध्वं हरुषी रथे युङ्ग्ध्वं रथेषु रोहितः ।

युङ्ग्ध्वं हरी अजिरा धुरि वोळ्हेवे वहिष्ठा धुरि वोळ्हेवे ॥ ६ ॥

युङ्ग्ध्वम् । हि । अरुषीः । रथे । युङ्ग्ध्वम् । रथेषु । रोहितः ।

युङ्ग्ध्वम् । हरी इति । अजिरा । धुरि । वोळ्हेवे । वहिष्ठा । धुरि । वोळ्हेवे ॥ ६ ॥

हे मरुतो यूयं 'रथे युष्मदीये सर्वेषां साधारणभूते 'अरुषीः आरोचमाना वडवाः 'युङ्ग्ध्वं योजयध्वम् । तथा 'रथेषु युष्मदीयेषु 'रोहितः रोहितवर्णाः 'युङ्ग्ध्वं । 'हरी अथौ 'अजिरा अजिरावायुगमनी 'धुरि 'वोळ्हेवे वहनाय 'युङ्ग्ध्वम् । आदरार्थं पुनर्द्वचनम् । 'वहिष्ठा वोढृतमौ अथौ 'धुरि 'वोळ्हेवे ॥

उत स्य बाज्यरूपस्तुविष्वर्णिहिह स्म धायि दर्शतः ।

मा वो यामेषु मरुतश्चिरं कर्तुप्र तं रथेषु चोदत ॥ ७ ॥

उत । स्यः । बाजी । अरुषः । तुविऽस्वर्निः । इह । स्म । धायि । दर्शतः ।

मा । वः । यामेषु । मरुतः । चिरम् । कर्तु । प्र । तम् । रथेषु । चोदत ॥ ७ ॥

'उत अपि च 'स्यः सः 'बाजी वेजनवान् 'अरुषः आरोचमानः 'तुविष्वर्णिः प्रभृतध्वनिरश्वः । अरुष इत्यनेन रोहित इत्युक्तं भवति । 'प्रष्टवंहति रोहितः ' (क्र. सं. १. ३९. ६) इति श्रुक्तम् । 'इह इदानीं 'दर्शतः दर्शनीयः सन् 'धायि रथे नियोजितः । 'स्म इति पूरणः । हे 'मरुतः 'वो 'यामेषु गमनेषु सोऽश्वः 'चिरं विलम्बं 'मा 'कर्तु मा करोतु । 'तं 'रथेषु । रथे युक्तमिति शेषः । 'प्र 'चोदत प्रेरयत । यथा विलम्बं न कुर्यात्तथा प्रेरयत ॥

रथं नु मारुतं वयं श्रवस्युमा हुवामहे ।

आ यस्मिन्तस्थौ सुरणानि विभ्रती सचा मरुत्सु रोदसी ॥ ८ ॥

रथम् । नु । मारुतम् । वयम् । श्रवस्युम् । आ । हुवामहे ।

आ । यस्मिन् । तस्थौ । सुरणानि । विभ्रती । सचा । मरुत्सु । रोदसी ॥ ८ ॥

'वयम् आज्ञेयाः 'रथं रहणस्वभानं 'मारुतं मरुतां संबन्धिनं रथं 'श्रवस्युम् अश्वेषु 'नु अथ 'आ 'हुवामहे आह्वयामः । 'यस्मिन् रथे 'सुरणानि जलानि 'विभ्रती धारयन्ती 'रोदसी रुद्रस्य पत्नी मरुतां माता । यद्वा रुद्रो वायुः । तत्पत्नी माध्यमिका देवी 'मरुसु 'सचा सहिता 'आ 'तस्थौ आस्थितवती तं रथमाहुवे ॥

१. ख-च-क्ष-ण-त-न-र-पुनरुच्यते । २. ख-च-ण- स वेगवान्; क्ष-न-भ-र-वेगवान् । ३. ख-ग-ध-च-ज-ण-रथमाहुवेम ।

तं वः शर्धं रथेशुभं त्वेषं पनस्युमा हुवे ।

यस्मिन्सुजाता सुभगा महीयते सचा मरुत्सु मीळहुषी ॥ ९ ॥

तम् । वः । शर्धम् । रथेशुभम् । त्वेषम् । पनस्युम् । आ । हुवे ।

यस्मिन् । सुजाता । सुभगा । महीयते । सचा । मरुत्सु । मीळहुषी ॥ ९ ॥

हे मरुतः । वः । शर्धं युष्मदीयं बलं गणं । रथेशुभं रथे शोभनं । त्वेषं दीप्तं । पनस्युं स्तुत्यम् ।
 'आ' हुवे आह्वये । यस्मिन् शर्धं सुजाता सुष्ठु प्रवृद्धा । सुभगा शोभनभाग्यातिमहती । मीळहुषी ।
 'मीळहुष्टम शिवतम' इत्यादौ दर्शनात् मीढात् रुद्रः । तत्पत्नी मीळहुषी । मरुत्सु सचा सह महीयते
 पूजयते । तं शर्धमा हुवे । आपस्तम्बोऽपि रुद्रपत्नीं मीळहुषीसंज्ञया व्यवजहार—'उत्तरया दक्षिण-
 स्यामीशानमावाहयति लौकिक्या वाचोत्तरस्यां मीळहुषीं मध्ये जयन्तम्' (आ. गु. २०. १-३)
 इति ॥ ॥ २० ॥ ॥ ४ ॥

पञ्चमेऽनुवाके षोडश सूक्तानि । तत्र 'आ रुद्रासः' इत्यष्टचं प्रथमं सूक्तं इयावाश्वस्यापं
 मास्तम् । सप्तम्यष्टम्यौ त्रिष्टुभौ शिष्टाः षट् जगत्थः । 'आरुद्रासोऽष्टौ द्वित्रिष्टुबन्तम्' इत्यनुक्रमणिका ।
 विनियोगो लैङ्गिकः ॥

आ रुद्रासु इन्द्रवन्तः सुजोषसो हिरण्यरथाः सुविताय गन्तन ।

इयं वो अस्मत्प्रति हयते मतिस्तृणजे न दिव उस्ता उदन्यवे ॥ १ ॥

आ । रुद्रासः । इन्द्रवन्तः । सुजोषसः । हिरण्यरथाः । सुविताय । गन्तन ।

इयम् । वः । अस्मत् । प्रति । हयते । मतिः ।

तृणजे । न । दिवः । उस्ताः । उदन्यवे ॥ १ ॥

हे रुद्रासः रुद्रपुत्राः । इन्द्रवन्तः इन्द्रेण युष्मत्स्वामिना तद्वन्तः । सुजोषसः परस्परं समान-
 प्रीतयः । हिरण्यरथाः हिरण्यमथरथाः सन्तः । सुविताय सुगमनाय तत्साधनाय सुष्ठु सर्वैर्गन्तव्याय
 यज्ञाय तदर्थम् । आ । गन्तन आगच्छत । किमत्र विद्यते इति तदुच्यते । इयम् अस्मत् अस्मदीया
 मतिः स्तुतिः । वः युष्मात् । प्रति हयते कामयते । तस्मादागच्छत । उदन्यवे उदकेच्छवे । तृणजे
 गोतमाय । दिवः ध्रुलोकसकाशात् । उस्ताः उदकनिष्यन्दा यथा युष्माभिः प्रेरितास्तद्वदस्मदर्थमपि
 आगत्याभिमतं ददतेत्यर्थः ॥

वाशीमन्त ऋष्टिमन्तो मनीषिणः सुधन्वान् इपुमन्तो निषङ्गिणः ।

स्वश्वाः स्य सुरथाः पृश्निमातरः स्वायुधा मरुतो याथना शुभम् ॥ २ ॥

वाशीऽमन्तः । ऋष्टिऽमन्तः । मनीषिणः । सुऽधन्वानः । इपुऽमन्तः । निषङ्गिणः ।

सुऽअश्वाः । स्य । सुरथाः । पृश्निऽमातरः । सुऽआयुधाः । मरुतः । याथन । शुभम् ॥ २ ॥

हे ऽमरुतः यूयं ऽवाशीमन्तः । वाशीति तक्षणसाधनमायुधम् । तद्वन्तः स्य । ऽऋष्टिमन्तः । ऋष्टिर्नाम छुरिका । तद्वन्तः स्य । एवं सर्वत्र योज्यम् । ऽमनीषिणः मनस ईश्वरा मनस्विनः । ऽसुधन्वानः शोभनधनुःकाः । इपुमन्तः बाणवन्तः । निषङ्गिणः निषङ्गवन्तः । ऽस्वश्वाः । ऽस्य शोभनाश्वाः भवथ । ऽसुरथाः शोभनरथाः । ऽपृश्निमातरः पृश्नेः पुत्राः । ऽस्वायुधाः स्वङ्गपरश्वादिसकलायुधोपेताः । एवं महात्मानः सन्तः । शुभं शोभने यथा भवति तथा शुभमुदकाय वा रथेन ऽयाथनं गच्छथ ॥

धुनुथ द्यां पर्वतान्दाशुषे वसु नि वो वनां जिहते यामनो भिया ।

कोपयथ पृथिवीं पृश्निमातरः शुभे यदुग्राः पृषतीरयुग्ध्वम् ॥ ३ ॥

धुनुथ । द्याम् । पर्वतान् । दाशुषे । वसु । नि । वो । वनां । जिहते । यामनः । भिया ।

कोपयथ । पृथिवीम् । पृश्निऽमातरः । शुभे । यत् । उग्राः । पृषतीः । अयुग्ध्वम् ॥ ३ ॥

हे मरुतः । द्याम् । द्विवीत्यर्थः । ऽपर्वतान् मेघान् । दाशुषे हविर्दोशे यजमानाय ऽवसु धनानि च ऽधुनुथ प्रापयथ । ऽवः युष्माकं ऽयामनः गमनस्य ऽभिया भीत्या ऽवना वनानि वृक्षादिसमूहाः । ऽनि जिहते नितरां कम्पन्ते । अवनता मृदां शंसन्तीत्यर्थः । हे ऽपृश्निमातरः पृश्नेः पुत्राः । ऽपृथिव्यै वै पयसो मरुतो जाताः । (तै. सं. २. २. ११. ४) इति हि श्रुतिः । हे मरुतः । ऽपृथिवीं ऽकोपयथ अभिवृष्ट्या० क्षोभयथ । हे उग्राः उदूर्णबला यूयं यत् यदा शुभे उदकारं ऽपृषतीः युष्मदीयाः अश्वाः ऽअयुग्ध्वं योजयथ तदा कोपयथ पृथिवीम् ॥

वातस्त्विषो मरुतो वर्षनिर्णिजो यमाइव सुसदृशः सुपेशसः ।

पिशङ्गाश्वा अरुणाश्वा अरेपसः प्रत्वक्षसो महिना द्यौरिवोरवः ॥ ४ ॥

वातस्त्विषः । मरुतः । वर्षऽनिर्णिजः । यमाऽइव । सुऽसदृशः । सुऽपेशसः ।

पिशङ्गऽअश्वाः । अरुणऽअश्वाः । अरेपसः । प्रऽत्वक्षसः । महिना । द्यौऽइव । उरवः ॥ ४ ॥

१. ख-ग-व-च-ज-ग-त-न-भ-याथन; झ-योथन; र-यथेन । २. ख-च-ण-त-भ-गच्छत; झ-गच्छ ।
३. ख-च-झ-ण-त-न-भ-र-यदा द्याम् । ४. ख-च-झ-ण-त-भ-र-धनार्थम्; त-धनानि चाथ न ।
५. ख-च-ण-त-भ-क्षारयथ; झ-धक्षारयथ; र-धक्षार; झ-चाथव । ६. ख-ग-च-च-ज-ग-त-भ-श-हे मरुतः न्नास्ति; र-हे । ७. ख-झ-अभीतिवृष्ट्या; न-भ-आतिवृष्ट्या । ८. ख-झ-त-न-भ-र-क्षुभ्यथ ।

वधात्स्विपः सर्वदा संप्राप्तदीप्तयः^१ वर्षेनिगिजः वृष्टेः शोधयितारः । अथवा निगिगिति रूपनाम ।
वर्षमेव रूपं येषां ते तादृशाः । वृष्टिप्रदा इत्यर्थः । वसमाह्व युगलोत्पन्ना इव वसुसदृशः परस्परं
बलरूपादिभिरत्यन्तं सरूपाः वसुपेशसः शोभनरूपाः वपिशङ्गाश्वाः पिशङ्गवर्णाश्चोपेतास्तथा वरूणाश्वाः
वअरेपसः अपरापाः वप्रवक्षसः प्रकृष्टं तनूकर्तारो द्वेष्टृणां महिना महत्त्वेन वचौरिव अन्तरिक्षमिव
वउरवः विस्तीर्णाः । उक्कलक्षणा नाभ मेजिर इत्युत्तरेण संबन्धः ॥

पुरुद्वप्सा अञ्जिमन्तः सुदानवस्त्वेषसंदृशो अनवभ्रराधसः ।

सुजातासो जनुषा रुक्मवक्षसो दिवो अर्का अमृतं नाम मेजिरे ॥ ५ ॥

पुरुद्वप्साः । अञ्जिमन्तः । सुदानवः । त्वेषसंदृशः । अनवभ्रराधसः ।

सुजातासः । जनुषा । रुक्मवक्षसः । दिवः । अर्काः । अमृतम् । नाम । मेजिरे ॥ ५ ॥

वपुरुद्वप्साः प्रभूतोक्ताः वअञ्जिमन्तः आभरणवन्तः वसुदानवः शोभनदानाः वरूषसंदृशः
दीप्तरूपाः वअनवभ्रराधसः अनवभ्रष्टधनाः वसुजातासः शोभनजननाः^२ वजनुषा जन्मनैवोक्तरूपाः
वरूक्मवक्षसः हारवक्षस्काः वअर्काः पूज्या मरुतः वदिवः सुलोकादागम्य वअमृतम् अमरणसाधनं
वनाम उदकं नमनहेतुकमुक्कलक्षणं हविर्वा वमेजिरे लब्धवन्तः ॥ ॥ २१ ॥

ऋष्टयो वो मरुतो अंसयोरधि सह ओजो ब्राह्मोर्वो बलं हितम् ।

नृम्णा शीर्षिस्वायुधा रथेषु वो विश्वा वः श्रीरधि तनूषु पिपिशे ॥ ६ ॥

ऋष्टयः । वः । मरुतः । अंसयोः । अधि । सहः । ओजः । ब्राह्मोः । वः । बलम् । हितम् ।

नृम्णा । शीर्षिः । स्वायुधा । रथेषु । वः । विश्वा । वः । श्रीः । अधि । तनूषु । पिपिशे ॥ ६ ॥

हे वमरुतः वः युष्माकम् वअंसयोरधि वऋष्टयः आयुधविशेषा हिताः आश्रिताः । चक्षमाण-
हितशब्दो विपरिणस्तव्यः । अधीति सप्तम्यर्थानुवादी । तथा वः वब्राह्मोः अधि वसहः शत्रूणा-
मभिभावुकम् वओजः । ओजो नामाष्टमो धातुः^३ । तद्वृत्तं वबलं वहितं निहितम् । वशीर्षेषु शिरःसु
वनृम्णा नृम्णानि हिरण्यमयानि^४ पटोष्णीपादीनि निहितानि । वरथेषु वआयुधा आयुधानि
युद्धसाधनानि निहितानि । ववः वश्रीः युष्माकं कान्तिः वतनूषु युष्मदीयेषु वअधि वपिपिशे अधिष्ठिता
आश्रिता ॥

१. ख-च-ण-सर्वत्रप्रदीप्तयः; ग-घ-ज-सर्वदीप्तयः; श-सर्वदेशे प्राप्तदीप्तयः । २. ख-च-ण-श-शोभन-
जाताः । ३. न- धातुः । रसासृग्मांसमेदोऽस्थिमज्जाशुक्राणि धातवः इति सप्तधातूनां सारोऽष्टमस्तु ओजसोऽपि
मुखे यो (या) कान्तिमीति स ओजो बलं च लक्ष्यते । ४. ख-च-ण-भ-श-हिरण्यमयानि ।

गोमदश्चावद्रथवत्सुवीरं चन्द्रवद्राधौ मरुतो ददा नः ।

प्रशस्तिं नः कृणुत रुद्रियासो भक्षीय वोऽवसो दैव्यस्य ॥ ७ ॥

गोऽमत् । अश्वऽवत् । रथऽवत् । सुऽवीरम् । चन्द्रऽवत् । राधः । मरुतः । दद । नः ।

प्रशस्तिम् । नः । कृणुत । रुद्रियासः । भक्षीय । वः । अवसः । दैव्यस्य ॥ ७ ॥

हे ऽमरुतः ऽनः अस्मभ्यं ऽगोमत् बहुभिर्गोभिरुपेतम् ऽअश्वावत् बहुभिर्अश्वरूपेतं ऽरथवत् रथोपेतं ऽसुवीरं सुष्ठु पुत्रोपेतं ऽचन्द्रवत् हिरण्योपेतं ऽराधः अन्नं ऽदद ददत ॥ व्यस्ययेन एकवचनम् । अथवा लोड्यस्य छिद्रो मध्यमबहुवचनम् ॥ हे ऽरुद्रियासः रुद्रपुत्रा मरुतः ऽनः अस्मदीयां ऽप्रशस्तिम् । ससृष्टिमित्यर्थः । तां ऽकृणुत कुरुत । वः युष्माकं स्वभूतम् ऽअवसः अघः रक्षणं ऽदैव्यस्य दैव्यं देवाहं ऽभक्षीय भजेय ॥

ह्ये नरो मरुतो मृळतां नस्तुर्वीमघासो अमृता ऋतज्ञाः ।

सत्यश्रुतः कवयो युवानो बृहद्भिरयो बृहदुक्षमाणाः ॥ ८ ॥

ह्ये । नरः । मरुतः । मृळत । नः । तुर्वीमघासः । अमृताः । ऋतज्ञाः ।

सत्यश्रुतः । कवयः । युवानः । बृहत्ऽगिरयः । बृहत् । उक्षमाणाः ॥ ८ ॥

ह्ये हे ऽनरः नेतारः ऽमरुतः ऽनः अस्मान् ऽमृळत सुखयत अस्मभ्यं हिताय वा सुखिनो भवत । हे ऽतुर्वीमघासः प्रभूतधनाः ऽअमृताः असरणस्वभावाः ऽऋतज्ञाः उदकस्य यज्ञस्य वा ज्ञातारः । कर्तार इत्यर्थः । ऽसत्यश्रुतः सत्येन सत्यकलत्वेन प्रसिद्धाः ऽकवयः मेधाविनः ऽयुवानः नित्यतरुणाः ऽबृहद्भिरयः प्रभूतस्तुतयः ऽबृहत् अत्यधिकम् ऽउक्षमाणाः हविर्भिः सेविताः उदकं वा सिञ्चन्तो यूयं मृळत ॥ २२ ॥

‘तमु नूनम्’ इत्यष्टच द्वितीयं सूक्तं इयावाश्वस्यापि त्रैष्टुभं सारत्तम् । ‘तमु’ इत्यनुक्रम-
णिका । विनियोगो लैङ्गिकः ॥

तमु नूनं तविषीमन्तमेषां स्तुषे गणं मारुतं नव्यसीनाम् ।

य आश्वश्चा अमवद्ब्रह्मन्त उतेशिरे अमृतस्य स्वराजः ॥ १ ॥

तम् । ऊँ इति । नूनम् । तविषीऽमन्तम् । एषाम् । स्तुषे । गणम् । मारुतम् । नव्यसीनाम् ।

ये । आशुऽअश्वाः । अमऽवत् । ब्रह्मन्ते । उत । ईशिरे । अमृतस्य । स्वऽराजः ॥ १ ॥

१. ख-च-क्ष-ण-न-भ-र-‘रथवत्... पुत्रोपेतं’ नास्ति । २. ख-च-क्ष-ण-भ-बहुवचनेन; झ-त-न-र-बहुवचनम् । ३. त-तुर्वीमघासः । ४. ख-च-क्ष-ण-त-भ-र-सेविताः; श-सेविताः ।

१ तसु तमेव पूर्वं स्तुतमेव २ मरुतं मरुतां संबन्धिनं तं ३ गणं ४ तविधीमन्तं दीक्षिमन्तं ५ नृन् अथ
६ स्तुषे । कीदृशां मरुताम् । ७ नव्यसीनाम् ॥ लिङ्गव्यत्ययः ॥ नवतराणां स्तुत्यानां वा । ८ एषां ९ मारुतं
गणम् । गणावयवभूता मरुतः । कीदृशा इत्युच्यते । १० ये मरुतः ११ आश्रयाः क्षीप्रगात्र्य-
श्रोपेताः १२ अमवत् बलवन्तो यथा भवन्ति तथा १३ वहन्ते १४ गच्छन्ति १५ । १६ उत अपि च १७ ईक्षिरे ईश्वरा
भवन्ति १८ अमृतस्य उदकस्य १९ स्वराजः स्वायत्तदीप्तयः स्वयमेव राजमानाः तेषां गणं स्तुषे ॥

त्वेषं गणं तवसं खादिहस्तं धुनिव्रतं मायिनं दातिवारम् ।

मयोभुवो ये अमिता महित्वा वन्दस्व विप्र तुविरार्धसो नृन् ॥ २ ॥

त्वेषम् । गणम् । तवसम् । खादिहस्तम् । धुनिव्रतम् । मायिनम् । दातिवारम् ।

मयःऽभुवः । ये । अमिताः । महित्वा । वन्दस्व । विप्र । तुविरार्धसः । नृन् ॥ २ ॥

१ त्वेषं दीप्तं २ गणं मारुतं ३ तवसं बलवन्तं ४ खादिहस्तं कटकहस्तं ५ धुनिव्रतं कम्पयितु-
कर्माणं ६ मायिनं प्रज्ञावन्तं ७ दातिवारं दत्तधनं हे ८ विप्र हीतः ९ वन्दस्व स्तुहीति संबन्धः ।
१० ये मरुतः ११ मयोभुवः सुखस्य भावयितारः १२ महित्वा महत्त्वेन १३ अमिताः अपरिच्छिन्नाः ।
१४ तान् १५ तुविरार्धसः प्रभूतधनान् १६ नृन् नेतृन् वन्दस्व ॥

आ वो यन्दुद्वाहासो अथ वृष्टिं ये विश्वे मरुतो जुनन्ति ।

अयं यो अग्निर्मरुतः समिद्ध एतं जुषध्वं कवयो युवानः ॥ ३ ॥

आ । वः । यन्दु । उदऽवाहासः । अथ । वृष्टिम् । ये । विश्वे । मरुतः । जुनन्ति ।

अयम् । यः । अग्निः । मरुतः । समऽईद्धः । एतम् । जुषध्वम् । कवयः । युवानः ॥ ३ ॥

१ ये २ विश्वे व्याप्ताः ३ मरुतः ४ वृष्टिं ५ जुनन्ति प्रेरयन्ति ते ६ उदवाहासः उदकस्य
वोढारो मरुतः ७ अथ इदानीं ८ वः युष्मान् ९ आ यन्दु आगच्छन्तु हे कृत्विग्यजमानाः ।
अथ प्रत्यक्षवादः । हे १० मरुतः ११ वः १२ प्रसिद्धः १३ अयम् १४ अग्निः १५ समिद्धः सम्यक् दीपितः
१६ एतम् १७ अग्निं १८ जुषध्वं सेवध्वं हे १९ कवयः मेधाविनः हे २० युवानः नित्यतरुणाः सर्वत्र व्याप्ता वा ॥

यूयं राजानमिह जनाय विभ्वतष्टं जनयथा यजत्राः ।

युष्मदैति मुष्टिहा बाहुजूतो युष्मत्सदृशो मरुतः सुवीरः ॥ ४ ॥

यूयम् । राजानम् । इयम् । जनाय । विभ्वतष्टम् । जनयथ । यजत्राः ।

युष्मत् । एति । मुष्टिहा । बाहुजूतः । युष्मत् । सत्ऽअश्वः । मरुतः । सुऽवीरः ॥ ४ ॥

१. ख-च-क्ष-ण-त-न-स-र-एषा नास्ति । २. ख-च-ण-स-वहन्तो गच्छन्ति; क्ष-त-न-र-वहन्तो
गच्छन्तः; श-वहन्ति गच्छन्तः । ३. क्ष-न-स-मरुतः यूयम् । ४. ख-ग-च-च-ज-ण-अयं प्रसिद्धो वः ।

हे मरुतः^१ । वृथं^२ वजनाथ यजमानाथ । राजानं स्वामिनं राजमानं वा । इह्यं^३ शत्रूणां प्रेरकं व्यावयितारं । विभ्वतष्टम् । विभ्वा नाम ऋभूणां मध्यमः । स कुशली । तेन निर्मितम् । अत्यन्तरूपवन्तमित्यर्थः । तादृशं पुत्रं^४ वजनयथ उत्पानयथ हे^५ यजघ्नाः यष्टयाः । हे^६ मरुतः^७ युष्मत् युष्मत्तः^८ एति गच्छति पुत्रः । कीदृशः । सुष्टिहा । सुष्टिधादं वाहुपलक्षकः । स्वसुजबलेनैव हन्ता शत्रूणाम् । तदेवोच्यते । वाहुजुतः । वाहुः प्रेरकः शत्रूणां यस्य तादृशः पुत्र एति । तथा^९ युष्मत् युष्मत्तः^{१०} सदश्वः विद्यमानाश्वः । बह्वश्वः इत्यर्थः । सुवीरः शोभनवीर्यः पुत्र एति । जायते इत्यर्थः ॥

वरुणप्रघासे मारुत्या आमिक्षायाः ‘अराह्व’ इति याज्या । सूत्रितं च— ‘अराह्वेदचरमा अहेवेमं मे वरुण श्रुधि’ (आश्व. श्रौ. २. १७) इति । एकादशने मारुते पशान्धैर्यैव पशुपुरोडाशस्य याज्या । सूत्रितं च— ‘अराह्वेदचरमा अहेव या वः शर्मं शशमानाय सन्ति’ (आश्व. श्रौ. ३. ७) इति ॥

अराह्वेदचरमा अहेव प्रप्र जायन्ते अकवा महोभिः ।

पृश्नेः पुत्रा उपमासो रमिष्ठाः स्वया मत्या मरुतः सं मिमिक्षुः ॥ ५ ॥

अराऽह्व । इत् । अचरमाः । अहाऽह्व । प्रऽप्र । जायन्ते । अकवाः । महऽभिः ।

पृश्नेः । पुत्राः । उपमासः । रमिष्ठाः । स्वया । मत्या । मरुतः । सम् । मिमिक्षुः ॥ ५ ॥

‘अराह्वेत् रथशङ्ख इव’ अचरमाः अनिकृष्टाः । सर्वसमाः सहैवोत्पन्नमित्यर्थः । ‘अहेव अहानीव । दिवसा यथा सर्वेऽपि पृथिविकात्मकास्तद्भूतसंस्थोपेतससगणरूपेण समा इत्यर्थः । अनेन दृष्टान्तद्वयेन वैसादस्याभावः^१ प्रतिपादितः । एवमुक्तलक्षणाः ‘महोभिः तेजोभिः’ प्रप्र जायन्ते प्रकर्षेण प्रादुर्भवन्ति ॥ एकः ‘प्रसमुदः पादपूरणे’ (पा. सू. ८. १. ६) इत्युपसर्गाभ्यासः स च पूरणः ॥ ते च ‘अकवाः अनल्पाः । यद्वा महोभिरित्यस्य विशेषणम् । ‘पृश्नेः माध्यमिकाया वाचो गोरूपाया अन्तरिक्षस्य वा पुत्रस्थानीयाः’ उपमासः प्रत्येकं समानाः ‘रमिष्ठाः प्रकृष्टवेगाः । एवं महानुभावाः’ मरुतः ‘स्वया’ मत्या स्वकीयैवाशुग्रहबुद्ध्या ‘सं’ मिमिक्षुः बृष्टया सम्यक् सिद्धान्ति ॥

यत्प्रायासिष्ट पृषतीभिरश्वैर्वीळुपविभिर्मरुतो रथोभिः ।

क्षोर्दन्त आपो रिणते वनान्यवोसियौ वृषभः क्रन्दतु द्यौः ॥ ६ ॥

यत् । प्र । अयासिष्ट । पृषतीभिः । अश्वैः । वीळुपविऽभिः । मरुतः । रथेभिः ।

क्षोर्दन्ते । आपः । रिणते । वनानि । अव । उन्नियः । वृषभः । क्रन्दतु । द्यौः ॥ ६ ॥

१. क्ष-त-र-राजानः । २. ख-च-ण-एव सादृश्यभावः ; क्ष-न-भ-एव सादृश्यभावः ; श-वैसादृश्यभावः ।

हे मरुतः पृथ्व्यां यदा प्रायासिष्ट प्रगच्छ्य वृषतीभिः पृषत्संज्ञकैः पृषतैः वाहनसाधनैरथैः ।
अथशब्दोऽत्र वाहनसामान्यवचनः । अतः पुँल्लिङ्गता^१ । तथान्यत्र—‘यदश्वान्धूर्षु वृषतीरयुग्मम्’
(क. सं. ५. ५५. ६) । रोहिदशोऽज्ञाश्च इति सामानाधिकरण्यप्रयोगः । एवंभूताश्वयुक्तैः वीरु-
पविभिः दृढरथनेभिः पृथेभिः^२ प्रायासिष्ट । यद्वा । अथै रथैश्च सह मरुतो यदा प्रायासिष्ट तदा
प्रायः पृथोदन्ते क्षरन्ति । वनानि वृक्षसमूहाः पृणिते हिंस्यन्ते वेगेन भज्यन्ते । पृथिव्यः उक्ताः
सूर्यरश्मयः । तत्संवन्धी पृथेभ्यः पृषपभः अपां वर्णिता वृष्यैः द्योतमानः पृषवः क्रन्दन्तु अवाहसुखं
शब्दयन्तु वृष्यथेम् ॥

प्रथिष्ट यामन्पृथिवी चिदेषां भर्तव गभं स्वभिच्छवौ धुः ।

वातान्धश्चान्धुर्यायुगुञ्जे वर्षं स्वेदं चक्रिरे रुद्रियासः ॥ ७ ॥

प्रथिष्ट । यामन् । पृथिवी । चित् । एषाम् । भर्ताऽइव । गभम् । स्वम् । इत् । शर्वः । धुः ।
वातान् । हि । अश्वान् । घुरि । आयुगुञ्जे । वर्षम् । स्वेदम् । चक्रिरे । रुद्रियासः ॥ ७ ॥

पृषां मरुतां यामन् यामनि गमने पृथिवी चित् भूमिः । चिदिति पुरणः । प्रथिष्ट
प्रस्थाताभवत् । गभंयोर्याभवदित्यर्थः । ते च मरुतः पृषता लौकिकः पतिः गभम् पृथ्व्यां भार्यायाः
तथा भूभ्याः पृथ्विर्त्वं भूतं गभं गभस्थानीयं पृथिव्यः उदकं पृथुः स्थापितवन्तः । पृथिव्याः
वातान् गन्तुम् पृथिव्यान् पृथुरि रथसंघन्धिभ्याम् आयुगुञ्जे आयोजितवन्तः तस्मात् वर्षं पृथेदं
स्वेदस्थानीयं वृष्टिसंस्थाप्य चक्रिरे कुर्वन्ति पृथिव्यासः रुद्रपुत्राः ॥

द्वये नरो मरुतो मृळता नस्तुर्विमघासो अमृता कर्तज्ञाः ।

सत्यंश्रुतः कवयो युवानो बृहद्गिरयो बृहदुक्षमाणाः ॥ ८ ॥

द्वये । नरः । मरुतः । मृळत । नः । तुर्विमघासः । अमृताः । कर्तज्ञाः ।

सत्यंश्रुतः । कवयः । युवानः । बृहत्गिरयः । बृहत् । उक्षमाणाः ॥ ८ ॥

‘द्वये नरः’ इत्यष्टमी गता^३ ॥

॥ २३ ॥

‘प्र वः स्पृद्’ इत्यष्टमं तृतीयं सूक्तं श्यावाश्वस्यापै मरुतम् । अष्टमी त्रिष्टुप् शिष्टाः सप्त
जगत्स्यः । ‘प्र वः स्पृद् त्रिष्टुबन्तम्’ इत्यनुक्रमणिका । विनियोगो लैङ्गिकः ॥

१. ख-च-ज्ञ-ण-त-न-भ-न-पुँल्लिङ्गनाम । २. न-पृथेभिः पृथैः । ३. ख-च-ण-पुस्तकेष्वस्य सम्यक्स्य
संपूर्णं भाष्यं विधत्ते ।

प्र वः स्पळक्रन्तसुविताय दावनेऽर्ची दिवे प्र पृथिव्या ऋतं भरे ।

उक्षन्ते अश्वान्तरुषन्त आ रजोऽनु स्वं भानुं श्रथयन्ते अर्णवैः ॥ १ ॥

प्र। वः। स्पट्। अक्रन्। सुविताय। दावने। अर्ची। दिवे। प्र। पृथिव्यै। ऋतम्। भरे।

उक्षन्ते। अश्वान्। तरुषन्ते। आ। रजः। अनु। स्वम्। भानुम्। श्रथयन्ते। अर्णवैः॥१॥

हे मरुतः वः युष्मभ्यं वसुविताय सुष्टु प्रासव्याय दावने हविष्प्रदानाय वस्पद् स्मष्टा होता प्र प्रकर्षेण अक्रन् क्रन्दति स्तौति । वः युष्मान् वा सुष्टु प्रासव्याय दानायाक्रन् ॥ क्रन्दते शब्दकर्मणो लङर्थे लङि तिपि रूपम् ॥ हे होतः पृथिव्यै द्योतमानाय बुदेवाय प्र अर्चं प्रकर्षेण स्तुहि हे आत्मन् । तथा पृथिव्यै पृथिव्याश्च ऋतं स्तोत्रं भरे संपादयामि । यावापृथिव्यावपि महतामाधारास्त्वादत्र निपातभाजौ भवतः । किंच ते मरुतः अश्वान् व्यापकानुदकसंधान् उक्षन्ते सिञ्चन्ति । रजः आ अन्तरिक्षमा सर्वतः तरुषन्ते तरन्ति संचरन्ति । स्वं भानुं स्वकीयं तेजः अर्णवैः मेघैः सह अनु श्रथयन्ते अनुश्लेषयन्ति अनुकूलं प्रापयन्तीत्यर्थः ॥

अमादेशां भ्रियसा भूमिरेजति नौर्न पूर्णा क्षरति व्यथिर्यती ।

दूरेदृशो ये चितयन्त एमभिरन्तर्मेहे विदथे येतिरे नरः ॥ २ ॥

अमात्। एषाम्। भ्रियसां। भूमिः। एजति। नौः। न। पूर्णा। क्षरति। व्यथिः। यती।

दूरेऽदृशः। ये। चितयन्ते। एमऽभिः। अन्तः। मेहे। विदथे। येतिरे। नरः॥२॥

एषाम् ॥ अन्वादेशविषयत्वादनुदात्तः ॥ एषां मरुतां भ्रियसा भयेन भूमिः एजति कम्पते नौर्न पूर्णा प्राणिभिः । सा यथोदकमध्ये क्षरति चलति व्यथिः व्यथिता यती गच्छन्ती । एतदुभयं नौविशेषणम् । दूरेदृशः दूरे दृश्यमाना अपि ये मरुतः एमभिः गमनैः चितयन्ते ज्ञायन्ते ते महान्तो मरुतः विदथे यज्ञे मेहे महते हविषे हविर्भक्षणाय अन्तः यावापृथिव्योर्मध्ये येतिरे यतन्ते । नरः नेतारो मरुतः ॥

गवांमिव श्रियसे शृङ्गमुत्तमं सूर्यो न चक्षु रजसो विसर्जने ।

अत्याइव सुम्वाश्चरवः स्थन मर्याइव श्रियसे चेतथा नरः ॥ ३ ॥

गवांमऽइव। श्रियसे। शृङ्गम्। उत्तमम्। सूर्यः। न। चक्षुः। रजसः। विसर्जने।

अत्याऽइव। सुम्बः। चारवः। स्थन। मर्याऽइव। श्रियसे। चेतथ। नरः॥३॥

१. ख-च-क्ष-ण-न-भ-र- 'पृथिव्यै' नास्ति । २. ख-च-क्ष-ण-न-भ-र-तदर्थमन्तरिक्षस्य; क्ष-तदर्थमन्तरिक्षम् । ३. च-ण-हविर्भक्षणायाम्(मा?)त् स्वस्थानात् ।

हे मरुतो यूयं यवां वः शृङ्गम् इव उत्तमम् उत्कृष्टसुष्णीपपट्टादिकं विश्रियसे श्रिये धारयथेति शेषः । वसूयो वन सूर्य इव । स यथा रजसः तेजसः विसर्जने चक्षुः दर्शनसाधनं मण्डलं ध्वसे तद्गद्गजसो वृष्टेर्विसर्जने विसर्जनाय चक्षुः सर्वस्य प्रकाशकं तेजो धारयथ । अस्याइव अथाइव वसुध्वः सुष्ठु सर्वत्र भवन्तो वेगवन्तः चारवः दूरीनीयाः स्थान भवथ । अथाः मर्याः यजमानाः इव । ते यथा विश्रियसे जानन्ति यज्ञादिकं तद्वच्छ्रिये वेतथ हे वनरः नेतारो मरुतः ॥

को वो महान्ति महतामुदश्वत्कस्काव्या मरुतः को ह पौस्या ।

यूयं ह भूमिं किरणं न रेजथ प्र यद्भरध्वे सुविताय दावने ॥ ४ ॥

कः । वः । महान्ति । महताम् । उत् । अश्वत् ।

कः । काव्या । मरुतः । कः । ह । पौस्या ।

युयम् । ह । भूमिम् । किरणम् । न । रेजथ । प्र । यत् । भरध्वे । सुविताय । दावने ॥ ४ ॥

हे मरुतः वः युष्माकं महतां पूज्यानां कः यजमानः महान्ति श्रेयांसि उदश्वत् उत्कृष्टं प्राप्नुयात् । कः च तदर्थं काव्या काव्यानि कवीनां युष्माकं संबन्धीनि स्तोत्राणि उदश्वत्^१ । को ह कश्च पौस्या पौस्यानि पराक्रमान्^२ उदश्वत् । आदरार्थं पुनर्वचनम् । यूयं ह यूयं खलु भूमिं किरणं वन किरणमिव रेजथ^३ । किरणं यथा वृष्टयश्च चालयथ तद्वद्भूमिं रेजथ । यत् यस्मात् सुविताय सुष्ठु प्राप्तव्याय । प्राप्तव्यस्येत्यर्थः । तादृशस्य धनस्य वृष्ट्युदकस्य^४ वा दावने दानाय प्र भरध्वे प्रकर्षण संपादयथ वृष्टिम् । यस्माद्युयमेवं कुरुष तस्मात्क एवं करोतीत्यर्थः ॥

अश्वाइवेदरुषासः सबन्धवः शूराइव प्रयुधुः प्रोत युयुधुः ।

मर्याइव सुवृधो वावृधुर्नरः सूर्यस्य चक्षुः प्र मिनन्ति वृष्टिभिः ॥ ५ ॥

अश्वाः इव । इत् । अरुषासः । स सबन्धवः । शूराः इव । प्रयुधुः । प्र । उत । युयुधुः ।

मर्याः इव । सुवृधुः । ववृधुः । नरः । सूर्यस्य । चक्षुः । प्र । मिनन्ति । वृष्टिभिः ॥ ५ ॥

मरुत एते अश्वाइव शीघ्रगन्तारः अरुषासः आरोचमानाः सबन्धवः । समान एक एव बन्धुबन्धको रुद्रो येषां ते तादृशाः । परस्परं बन्धवः स्नेहयुक्ता वा शूराः भटाः इव प्रयुधुः प्रयोद्धारो वैरिभिः सह तादृशाः उत अपि च प्र युयुधुः प्रकर्षणं युध्यन्ते । मर्याइव मनुष्या यथा वर्षन्ते तथा सुवृधुः सुष्ठु वर्षयितारो वर्षमाना वा वनरः नेतारः ववृधुः वर्षन्ते । एवं महारमानः^५ सूर्यस्य चक्षुः तेजः समूहं मण्डलं वा वृष्टिभिः प्र मिनन्ति प्रकर्षणं हिंसन्ति आवृण्वन्तीत्यर्थः ॥

१. ख-ग-घ-च-ज-ण-त-न-भ-र-श- कः उदश्वत् । २. ख-च-क्ष-ण-त-न-भ-र- पराक्रमाणि ।

३. ख-च-क्ष-ण-त-न-भ-र-रेजयथ । ४. ख-च-क्ष-ण-त-न-भ-र-वृष्ट्युदकाय । ५. ख-क्ष-न-भ-महात्मानः ।

ते अज्येष्टा अकनिष्ठास उद्भिदोऽमध्यमासो महसा वि वावृधुः ।

सुजातासो जनुषा पृश्निमातरो दिवो मर्या आ नो अच्छा जिगातन ॥ ६ ॥

ते । अज्येष्टाः । अकनिष्ठासः । उत्तमिदः । अमध्यमासः । महसा । वि । वावृधुः ।

सुऽजातासः । जनुषा । पृश्निऽमातरः । दिवः । मर्याः । आ । नः । अच्छ । जिगातन ॥ ६ ॥

ये मरुतः ^१अज्येष्टाः ^२अकनिष्ठासः अकनिष्ठाः ^३उद्भिदः उद्भेदयितारः दान्वाणस् ^४अमध्यमासः अमध्यमाः सर्वप्रकारैः समाः ^५महसा तेजसा ^६वि ^७वावृधुः विधर्षन्ते । ^८सुजातासः सुष्टु संभृताः ^९जनुषा जन्मना ^{१०}पृश्निमातरः पृश्नेः पुत्राः ^{११}मर्याः मनुष्येभ्यो हिता यूयं ^{१२}दिवः रुकाशात् ^{१३}नः अस्मान् ^{१४}अच्छ अभिमुखम् ^{१५}आ ^{१६}जिगातन सर्वतः प्रशंसत साध्वनुष्ठितमिति । उत्तरार्धः प्रत्यक्षकृतः । यद्वा । ये सुजाता जनुषा पृश्निमातरश्च तान् दिव आगदान् हे ऋत्विजो मर्या यूयमा जिगातन आगच्छत ते नोऽच्छ आगच्छतास्मदभिमुखम् ॥

वयो न ये श्रेणीः पशुरोजसान्तान्दिवो बृहतः सानुनस्परि ।

अश्वास एषामुभये यथा विदुः प्र पर्वतस्य नमन्नचुच्यवुः ॥ ७ ॥

वयः । न । ये । श्रेणीः । पशुः । ओजसा । अन्तान् । दिवः । बृहतः । सानुनः । परि ।

अश्वासः । एषाम् । उभये । यथा । विदुः । प्र । पर्वतस्य । नमन्नन् । अचुच्यवुः ॥ ७ ॥

ये मरुतः ^१वयो ^२न पक्षिण इव ^३श्रेणीः पङ्क्तयः ^४सन्तः ^५ओजसा बलेन ^६दिवः अन्तरिक्ष-
स्यादित्यस्य वा ^७अन्तान् पर्यन्तान् ^८बृहतः महतः ^९सानुनः समुन्नतस्याकाशवलयस्य ^{१०}परि परितः
^{११}पशुः पतन्ति ^{१२}पृषास् ^{१३}अश्वासः अश्वाः ^{१४}पर्वतस्य मेघस्य ^{१५}नमन्नन् ॥ भनतेः ^{१६}शब्दकर्मणो नञादितिवत्
नभनवः ॥ उदकानि ^{१७}प्र ^{१८}अचुच्यवुः च्यावयन्ति । ^{१९}उभये देवा मनुष्याश्च ^{२०}यथा ^{२१}विदुः
जानन्ति तथा । मनुष्याणां ज्ञानं प्रसिद्धम् । देवाश्च वृष्टीं सत्यामाप्रयणादौ हविष्यदानेन जानन्ति ।
देवानां वृष्टिस्पृतिपरिज्ञानमाश्वलायनेनोक्तम्—'यदा वर्षस्य ततः स्यादथाप्रयणेन यजेत' इत्युपक्रम्य
'अपि हि देवा आहुस्तुतो नूनं वर्षस्याप्रयणेन हि यजते' (आश्व. श्रौ. २. ९) इति ॥

मिमातु धौरदिर्वीतये नः सं दानुचित्रा उषसो यतन्ताम् ।

आर्चुच्यवुर्दिव्यं कोशमेत ऋषे रुद्रस्य मरुतो गृणानाः ॥ ८ ॥

मिमातु । धौः । अदितिः । वीतये । नः । सम् । दानुऽचित्राः । उषसः । यतन्ताम् ।

आ । आर्चुऽप्यवुः । दिव्यम् । कोशम् । एते । ऋषे । रुद्रस्य । मरुतः । गृणानाः ॥ ८ ॥

१नः अस्मदर्थं १शौः अन्तरिक्षं १मिमातु निर्मिमातु वृष्टिम् । तदनुकूलं करोस्वित्यर्थः । कीदृशी ।
 १अदितिः अदीना । यद्वा । शीर्षिमास्वदितिर्भूमिश्च मिमातु सुखम् । किमर्थम् । १वीतये उत्पत्तये
 प्रजननाय वा । १दानुचित्राः विचित्रप्रकाशादिदानाः १उपसः १सं १यतन्ताम् । हे १ऋषे स्वया
 १गुणानाः स्तूयमानाः १मरुतः १रुद्रस्य । पुत्रा इति शेषः । १पुत्रे १दिव्यं १कोशं मेघसुदकम्
 १आचुच्यवुः आन्यावयन्ति ॥ द्विकर्मकोऽयम् ॥ ॥ २४ ॥

‘ ईळे अग्निं स्ववसम् ’ इत्यष्टत्वं चतुर्थं सूक्तं इत्यावाशस्यापेक्षम् । सप्तम्यष्टम्यौ जगत्सौ सिद्धाः
 पदं त्रिष्टुभः । मरुदेवताकमग्निमरुदेवताकं वा । ‘ ईळे द्विजगत्स्यन्तमाग्नेयं च वा ’ इति । सूक्तविनियोगो
 लौकिकः । आद्या कारिण्यौ सामिधेनीषु याज्या । सूत्रितं च—‘ ईळे अग्निं स्ववसं नमोभिरिति
 धार्ये ’ (आथ. श्रौ. २. १३) इति ॥

ईळे अग्निं स्ववसं नमोभिरिह प्रसूतो वि चयत्कृतं नः ।

रथैरिव प्र भरे वाजयद्भिः प्रदक्षिणिन्मरुतां स्तोममृच्याम् ॥ १ ॥

ईळे । अग्निम् । सुऽअवसम् । नमःऽभिः । इह । प्रऽसूतः । वि । चयत् । कृतम् । नः ।

रथैःऽइव । प्र । भरे । वाजयत्ऽभिः । प्रऽदक्षिणित् । मरुताम् । स्तोमम् । ऋच्याम् ॥ १ ॥

अहं इत्यावाशः १अग्निं १स्ववसं स्वायत्तरक्षणं १नमोभिः स्तोत्रैः १ईळे स्तोमि । तस्त्वोत्रं
 १कृतम् १इह दानां १प्रसूतः प्रकषेण यज्ञं प्राप्तो वा सन् १नः अस्मदर्थं १वि १व्यत्
 विजानातु । १वाजयद्भिः अशमिच्छद्भिः स्तोत्रैः १रथैरिव रथैर्यथाभिमतं प्रासुवन्ति तद्गृह्णन्साधनैः
 १प्र १भरे प्रकषेण संपादयाम्यभिमतम् । १प्रदक्षिणित् प्रादक्षिण्येन गच्छन् १मरुतां १स्तोमं स्तोत्रम्
 १ऋच्यां वधयेयम् ॥

आ ये तस्थुः पृषतीषु श्रुतासु सुखेषु रुद्रा मरुतो रथेषु ।

वनां चिदुग्रा जिहते नि वौ भिया पृथिवी चिद्रेजते पर्वताश्चि ॥ २ ॥

आ । ये । तस्थुः । पृषतीषु । श्रुतासु । सुऽखेषु । रुद्राः । मरुतः । रथेषु ।

वनां । चित् । उग्राः । जिहते । नि । वः । भिया ।

पृथिवी । चित् । रेजते । पर्वतः । चित् ॥ २ ॥

१ये १मरुतः १रुद्राः रुद्रपुत्राः १आ १तस्थुः आतिष्ठन्ति १पृषतीषु मरुतां वाहनेषु
 १श्रुतासु श्रान्तासु प्रसिद्धासु वा १सुखेषु । खमाकाशं छिद्रम् । शोभनरथाक्षद्वारेषु १रथेषु
 रथान् आ तस्थुः आतिष्ठन्ति । हे १उग्राः उद्गूणबला मरुतो यूयं यदा रथमारूढाः
 स्थ तदानां १वनां १चित् वनान्यपि १नि १जिहते न्यगच्छन्ति १वः युष्माकं १भिया

भीत्या । ऽपृथिवी ऽचित् पृथिव्यपि ऽरेजते । ऽपर्वतश्चित् पर्वतोऽपि रेजते कम्पते । उत्तरार्धः प्रत्यक्षकृतः । पूर्वार्धं य एवमकुर्वन् तेषां स्तोममुध्यामिति पूर्वत्रान्वयः^१ ॥

कारिण्यां मास्तस्य सप्तकपालस्य 'पर्वतश्चित्' इत्येषा याज्या । सूत्रितं च— 'पर्वतश्चिन्महि वृद्धो विभाय सृजन्ति रदिममोजसा' (आश्व. श्रौ. २. १३) इति ॥

पर्वतश्चिन्महि वृद्धो विभाय दिवश्चित्सानु रेजत स्वने वः ।

यत्क्रीळथ मरुत ऋष्टिमन्त आपऽइव सृष्ट्यञ्चो धवध्वे ॥ ३ ॥

पर्वतः । चित् । महि । वृद्धः । विभाय । दिवः । चित् । सानु । रेजत । स्वने । वः ।

यत् । क्रीळथ । मरुतः । ऋष्टिमन्तः । आपऽइव । सृष्ट्यञ्चः । धवध्वे ॥ ३ ॥

हे मरुतः ऽवः युष्माकं ऽस्वने भयंकरशब्दे सति ऽपर्वतश्चित् पर्वतोऽपि ऽमहि महान् ऽवृद्धः सञ्चपि ऽविभाय विभेति । ऽदिवश्चित् अन्तरिक्षस्यापि ऽसानु समुच्छ्रितः^२ प्रदेशः^३ ऽरेजत^४ कम्पते^५ । यत् यदा ऽक्रीळथ हे ऽमरुतः यूयम् ऽऋष्टिमन्तः आयुधवन्तः सन्तस्तदा ऽआपइव उदकानीव ऽसृष्ट्यञ्चः सहाजनाः ऽधवध्वे धावध्वे गच्छथ ॥

वराड्वेद्वैवतासो हिरण्यैरभि स्वधामिस्तुन्वः पिपिश्रे ।

श्रिये श्रेयांसस्तवसो रथेषु सत्रा महांसि चक्रिरे तनूषु ॥ ४ ॥

वराऽइव । इत् । रैवतासः । हिरण्यैः । अभि । स्वधामिः । तुन्वः । पिपिश्रे ।

श्रिये । श्रेयांसः । तवसः । रथेषु । सत्रा । महांसि । चक्रिरे । तनूषु ॥ ४ ॥

वराइव विवाहयोग्या युवान इव । ते यथा ऽरैवतासः धनवन्तः ऽहिरण्यैः हिरण्य-मयैराभरणविशेषैः ऽस्वधामिः उदकैश्च ऽतन्वः स्वीयानि शरीराणि ऽअभि ऽपिपिश्रे संयोजयन्ति अलंकुर्वन्ति तद्वदेते मरुतोऽपि रैवतासः धनवन्तः हिरण्यैः हिरण्यस्थानीयैर्विष्टुदास्यैराभरणैः स्वधामिश्च तन्वः स्वीयानि शरीराणि पिपिश्रे । ऽश्रिये शोभायै ऽश्रेयांसः श्रेष्ठाः ऽतवसः बलवन्तो मरुतः ऽरथेषु ऽसत्रा सत्स्य सह वा ऽतनूषु ऽमहांसि ऽचक्रिरे कृतवन्तः । सर्वाभरणैरुदकैश्चोपेताः स्थानधिष्ठाय^६ शरीरेषु तेजस्यधारयन्नित्यर्थः^७ ॥

१. ख-च-क्ष-ण-भ-र-पूर्वत्र; न-पूर्वत्र संबन्धः । २. ख-च-क्ष-ण-त-न-भ-र-समुच्छ्रितप्रदेशम् । ३. ख-च-क्ष-ण-त-न-भ-र-रेजथ (रेजत-न) कम्पयथ (कम्पयथे-क्ष) । ४. ख-च-ण-न-रथेऽधिष्ठाय; क्ष-भ-र-रथाधिष्ठाय । ५. ग-घ-ज-धारयन्नित्यर्थः । इत्पूरणः ।

अज्येष्टासो अकनिष्ठास एते सं भ्रातरौ वावृधुः सौमगाय ।

युवा पिता स्वपा रुद्र एषां सुदुषा पृश्निः सुदिना मरुद्भयः ॥ ५ ॥

अज्येष्टासः । अकनिष्ठासः । एते । सम् । भ्रातरः । ववृधुः । सौमगाय ।

युवा । पिता । सुऽअपाः । रुद्रः । एषाम् । सुऽदुषा । पृश्निः । सुऽदिना । मरुत्ऽभ्यः ॥ ५ ॥

अज्येष्टासः । अकनिष्ठासः परस्परं ज्येष्ठकनिष्ठभावरहिताः सहैवोत्पन्नाः समानबलाः । एते मरुतः । भ्रातरः परस्परं भ्रातृभूताः सन्तः । सौमगाय सुभगावाय । सं । ववृधुः वर्धन्ते । युवा नित्य-तरुणः । स्वपाः शोभनकर्मा । एषां मरुतां । रुद्रः । पिता । सुदुषा सुष्ठु दोषी । पृश्निः गोदेवता मानृभूता । मरुद्भयः मरुदर्थं । सुदिना शोभनदिनानि । अङ्कुरतामिति शेषः ॥

यदुत्तमे मरुतो मध्यमे वा यद्रावमे सुभगासो द्विविष्ट ।

अतो नो रुद्रा उत वा न्वरंखाग्रै विताद्विषो यद्यजाम ॥ ६ ॥

यत् । उत्तमे । मरुतः । मध्यमे । वा । यत् । वा । अवमे । सुऽभगासः । द्विवि । स्थ ।

अतः । नः । रुद्राः । उत । वा । नु । अस्य । अग्रै । वितात् । द्विषः । यत् । यजाम ॥ ६ ॥

हे मरुतः यूयं यदुत्तमे^१ उत्कृष्टे उत्तमे चरमे वा । द्विविष्टुलोके मध्यमे वा द्विविष्टुयद्रावमे द्विविष्टे हे सुभगासः स्थ भवथ । त्रयो वा इमे त्रिवृतो लोकास्तिस्रो दिवः पृथिवी इत्यादिश्रुतेर्गुलोकस्य त्रैविध्यम् । अतः अस्मात् स्थानत्रयात् नः अस्मदर्थं हे रुद्राः आगच्छ-तेति शेषः । उत वा अथवा नु अथ यद्यजाम यद्विषः प्रक्षिपाम हे अग्ने त्वम् अस्य हविषः एतद्विषः वितात् विद्धि^२ ॥

अग्निश्च यन्मरुतो विश्ववेदसो दिवो वहध्व उत्तरादधि ष्णुभिः ।

ते मन्दसाना धुनयो रिशादसो वामं धत्त यजमानाय सुन्वते ॥ ७ ॥

अग्निः । च । यत् । मरुतः । विश्वऽवेदसः । दिवः । वहध्वे । उत्तरात् । अधि । स्नुऽभिः ।

ते । मन्दसानाः । धुनयः । रिशादसः । वामम् । धत्त । यजमानाय । सुन्वते ॥ ७ ॥

हे विश्ववेदसः सर्वस्य ज्ञातारो विश्वधना वा हे मरुतः यत्^३ यूयं अग्निश्च पविषः सु-लोकात् उत्तरात् उत्कृष्टतरात् अधि उपरि स्नुभिः सानुभिरुपरिगम्येते वहध्वे उद्वह्ये । तत्र निवसत्येतेः यद्वा स्नुषाब्देन तत्सदृशा अथा उच्यन्ते । तैर्वेद्वह्ये । ते यूयं मन्दसानाः मोद-

माना अस्मदीयेः स्तोत्रैर्हविर्भिश्च । धुनयः शत्रूणां कम्पयितारः । अस्मद्विषकानामन्तारः
सन्तः । वामं वनदीर्थं धनं । धत्त दत्त । अजमानाय । सुनन्ते अभिपथं कुर्वते ॥

‘अग्रे मरुद्भिः’ इत्यष्टम्यादिमास्तस्य याज्या । ‘अग्रे मरुद्भिः शुभयद्विर्ककभिः’ (आश्व.
श्री. ५. २०) इति सूत्रितत्वात् ॥

अथे मरुद्भिः शुभयद्विर्ककभिः सोमं पिब मन्दसानो गणश्रिभिः ।

पावकेभिर्विंशमिन्वोभिरायुभिर्वैश्वानर प्रदिवा केतुना सज्जः ॥ ८ ॥

अग्रे । मरुत्ऽभिः । शुभयत्ऽभिः । ऋक्ऽभिः । सोमम् । पिव । मन्दसानः । गणश्रिऽभिः ।

पावकेभिः । विंशमऽन्वेभिः । आयुऽभिः । वैश्वानर । प्रदिवा । केतुना । सज्जः ॥ ८ ॥

हे अग्रे मरुद्भिः सह मन्दसानः सन् सोमं पिव । कीदृशैः मरुद्भिः^१ । शुभयद्भिः
शोभमानैरन्यान् शोभयद्भिर्वा ऋक्भिः स्तुत्यैः गणश्रिभिः गणभावमाश्रयद्भिः पावकेभिः शोधकैः
विंशमिन्वेभिः विंशं वृष्टया प्रीणयद्भिः आयुभिः आयुष्माद्भिः^२ । हे वैश्वानर विश्वनरहिताग्ने प्रदिवा
पुराणेन केतुना ज्वालापुत्रेन सज्जः सहितः ॥ २५ ॥

‘के छा नरः’ इत्येकोनविंशत्युचं पञ्चमं सूक्तम् । अत्रात्रुक्रमणिका—‘के छेकोना गायत्रं
इयावाथोऽत्र वैददधी तरन्तपुस्मीळ्ही दाम्यै^३ रथवीति मरुत्तश्च दानवुष्टः प्रशंसो बुद्ध्वा च तरन्त-
महिषीं शशीयसीं^४ पञ्चम्यलुष्टुप नवमी सतोबृहती’ इति । इयावाथ ऋषिः । पञ्चम्यलुष्टुप नवमी
सतोबृहती शिष्टा गायत्र्यः । आद्याश्रतलो मरुदेवताकाः । ‘सनस्ता’ इत्यादीनां चतसृणां शशीयसीं^५
नाम तरन्तस्य राज्ञो भार्या देवता । ‘उत मेऽरपत्’ इत्यस्या वैददधीः पुस्मीळ्हा देवता । ‘यो मे
धेनुनाम्’ इत्यस्या वैददधिस्तरन्तो राजा देवता । ‘य ई वहस्ते’ इत्याद्याः षण्मातृभ्यः । ‘एते मे’
इत्यस्य तुचस्य दाम्यै^६ रथवीतिनां राजा देवता । विनियोगो लैङ्गिकः ॥

अत्राश्रयं पुरावृत्तमाहुः रागमपारगाः । अर्चनानाः पुरात्रेयो दाम्यैण^७ रथवीतिनां ॥ आस्विज्याय
वृत्तो यज्ञे विनिते होत्र आस्थितः । रथवीतिसुतां कन्यां ददद् पितुरन्तिके ॥ यथाचै स्वकुमाराय
इयावाश्रय च तां सुताम् । स प्रधानमना भार्यामपृच्छात्किं प्रयच्छति ॥ इति पृष्टा पुनः प्राह
कथमस्मै प्रदास्यसि । इतः पूर्वं सुता दत्ता नासीदनुष्ये कचिच् । तत्रैवेति निश्चित्य प्रत्या-
चष्टाचनानसम् । इयावाथः संस्थिते यज्ञे तेन राजा निराकृतः ॥ तत्प्रत्याशान्त्वितो विप्रस्तपस्तेपे
सुदारुणम् । यद्यचर्यतः शान्तो भिक्षार्थं पथेन द्विजः । तरन्तमहिषीं साध्वीं विभिक्षेऽसौ शशी-
यसीम् । सा संप्राप्यान्तिकं पत्युः प्रोवाचागतवानृषिः । इत्युक्तो वृषतिभार्यां प्रत्याहूँनं प्रपूज्य ।
साजुज्ञाता गवां सूर्यं प्रादादाभरणानि च ॥ तरन्तोऽपि पुनस्तस्मै प्रादाद्धनमपेक्षितम् । दत्त्वा च

१. न-इति याज्येति । २. ख-च-क्ष-ण-न-भ-र-श-मरुद्भिः सह । ३. ख-च-क्ष-ण-त-भ-र-
‘आयुष्माद्भिः’ नास्ति ; न-गन्तुभिः । ४. त-दाम्यम् । ५. ख-च-क्ष-ण-त-न-भ-र-शशीयसीम् ।
६. ख-च-क्ष-ण-त-न-भ-र-शशीयसी । ७. ख-च-क्ष-ण-त-न-भ-र-दाम्यः । ८. ख-च-क्ष-ण-त-न-
भ-र-श-दाम्येन ; भ-घ-त्र-दाम्येन । ९. क्ष-त-न-भ-र-श-शशीयसीम् ।

पुरुमीकहस्य स्वानुजस्यान्तिकं प्रति ॥ प्रेरयामास तद्युधि सोऽपि त्वां मानयिष्यति ॥ तथेति राज्ञो वचनं निशम्य तद्वार्थया दक्षितसर्वभारः । गच्छन् शनैरर्धपथे मरुद्वगान् समानरूपान् स्वादिदृक्षयागान् ॥ विलोक्य विप्रः सभयः प्रगम्य कृताञ्जलिः कण्टकिताङ्गसंघः । तुष्टाव हृष्टान्मरुतो विशिष्टैरर्थैर्वचोभिः परितुष्टचित्तः ॥ संप्राप्य सर्वं स्वमनीषितं तदा मरुद्वगैर्यथो मुदि-
तास्मवज्जयः^१ ॥ तदाभवद्वपिः सूक्तदृष्टा इत्यावाशनामकः । पश्चात्पुनर्गृहं गत्वा भूयो लब्ध्वा गावां शतम् ॥ दास्यो^२ मन्त्रहरो राज्ञ्या चोदितः स्वसुतां ददौ । पुरुमीकहस्तरगतश्च तद्वार्था च शशीयसी^३ ॥ दास्यो^४ यो रथवीत्याख्यः सत ये मरुतां गणाः । ते^५ तस्मै यत्^६ ददुस्तु-
ष्टास्तत्केष्टेयश्च दण्यते ॥

के ष्टा नरः श्रेष्ठतमा य एकएक आयय । परमस्याः परावतः ॥ १ ॥

के । स्थ । नरः । श्रेष्ठतमाः । ये । एकःऽएकः । आऽयय । परमस्याः । पराऽवतः ॥ १ ॥

हे नरः नेतारो मरुतः श्रेष्ठतमाः अत्यन्तं श्रेष्ठा यूयं एके षष्ठ के स्थ के भवथ ।
पयं स्वरूपानिश्चयात् संदिग्धं ध्रुवीति । एये यूयम् एकएकः प्रत्येकम् आयय आगच्छथ ।
कस्मादियुच्यते । परमस्याः परावतः अत्यन्तदूरदेशात् । अन्तरिक्षादित्यर्थः ॥

कः वोऽश्वाः कः अभीशवः कथं शेक कथा यय । पृष्ठे सदा नसोऽर्थमः ॥ २ ॥

क । वः । अश्वाः । क । अभीशवः । कथम् । शेक । कथा । यय ।

पृष्ठे । सदाः । नसोः । यमः ॥ २ ॥

हे मरुतः एवः युष्माकम् अश्वाः एक कुत्रस्थाः । एक च अभीशवः वन्धनरज्जवः ।
कथं च शेक शीघ्रं गन्तुं शक्ता भवथ । कथा कथं यय याताः स्थ । पृष्ठे अश्वानां पृष्ठदेशे
सदः । सीदति तिष्ठत्यत्रेति सदः पर्यागम् । तच्च^१ इदमेत । तथा नसोः नासिकयाः यमः नियमिता
पलायनप्रतिबन्धकारी पशोर्नासिकयोर्दृश्यते । तस्मादश्वादिलिङ्गैः कुत्रापि स्वरितगमना हव प्रति-
भास्ति के यूयमिति देवत्वमनवधारोहः ॥

जघने चोर्द एषां वि सक्थानि नरो यमुः । पुत्रकृथे न जनयः ॥ ३ ॥

जघने । चोर्दः । एषाम् । वि । सक्थानि । नरः । यमुः । पुत्रकृथे । न । जनयः ॥ ३ ॥

एषाम् अश्वानां जघने हन्तव्यप्रदेशे चोर्दः प्रेरिका कक्षा अराग्रकाष्ठविशेषो वा वर्तते ।
शीघ्रगमनाय ताडयन् वर्तत इत्यर्थः । सक्थानि उत्प्रेक्षान् नरः नेतारो मरुतः वि
विविच्य यमुः नियच्छन्ति । आशुधावनेन विवृता भवन्तीत्यर्थः । विवृतौ दृष्टान्तः । पुत्रकृथे

१. त-सुदितास्मविद्धयः । २. झ-त-न-भ-र-ततः ; श-दाख्यः । ३. त-शसीयसी । ४. त-
दाख्यः । ५. श-ततस्तस्मै । ६. ग-च-न-श-तत्र ।

पुत्रकरणे उत्पादने ऽजनयः ऽन अपत्योत्पादयिष्यो योषित इव । ता यया पुत्रोत्पादनकायाः^१ संगम-
समये^२ ऊरु विवृतौ कुर्वन्ति तद्वदित्यर्थः ॥

परा वीरास एतन् मर्यासो भद्रजानयः । अश्रितपो यथासथ ॥ ४ ॥

परा । वीरासः । इतन् । मर्यासः । भद्रजानयः । अश्रितपः । यथा । असथ ॥ ४ ॥

कशाताडनादिलिङ्गन जिगमिपून् मत्वा ब्रूते । हे ऽवीरासः वीराः अमित्राणाभीरयितारो
हे ऽमर्यासः मर्याभ्यो हिता हे ऽभद्रजानयः । भद्रः स्तुत्यो जानिर्जन्म येषां ते तथोक्ताः । रुद्रपुत्राः
इत्यर्थः । ऽअश्रितपः अग्निना तप्तास्तान्नादयः ऽयथा दीप्तास्तद्वत् प्रदीप्ताः ऽअसथ भवथ ।
अथवाश्रितता दग्धदेहा यथा पलायन्ते तथा भवयेति ॥

सनत्साश्व्यं पशुमुत गव्यं शतावयम् ।

श्यावाश्वस्तुताय या दोर्वीरायोपवर्बृहत् ॥ ५ ॥

सनत् । सा । अश्व्यम् । पशुम् । उत । गव्यम् । शतऽअवयम् ।

श्यावाश्वस्तुताय । या । दोः । वीराय । उपऽवर्बृहत् ॥ ५ ॥

ऽसा तरन्तमहिषी मध्वं ऽसनत् प्रादात् । किम् । ऽअश्व्यम् अश्वत्सकं तस्मिन्हास्मकं वा ऽपशुम् ।
जातावेकवचनम् । ऽउत अपि च ऽगव्यं गोसमूहास्मकं पशुं ऽशतावयम् अनेकैरविभुक्तं सनदिति ।
सेष्युक्तं केष्याह । ऽया ऽश्यावाश्वस्तुताय श्यावाश्वेन मया स्तुताय ऽवीराय तरन्ताय ऽदोः
स्वकीयं भुजम् ऽउपवर्बृहत् उपोदयच्छदालिङ्गनाय सा सनदिति । यतः^३ भर्तृप्रमास्पदा तस्मादेव
बहु धनं दातुं शक्त्यर्थः ॥ ॥ २६ ॥

उत त्वा स्त्री शशीयसी पुंसो भवति वस्यसी । अदेवत्रादराधसः ॥ ६ ॥

उत । त्वा । स्त्री । शशीयसी । पुंसः । भवति । वस्यसी । अदेवत्रात् । अराधसः ॥ ६ ॥

ऽउत अपि च ऽत्वा एका^४ ऽशशीयसी^५ । शशीयसी^६ इत्येतन्महिष्या नाम । सैव ऽस्त्री^७ । यद्वा ।
उत्तेश्वयमेवकारार्थः । क्रीपु सैव प्रशस्येत्यर्थः ॥ ' त्वसमसिभनेमेत्यनुबानि ' इति वचनात् त्वेति
निधातः ॥ सैव ऽपुंसः पुरुषात् ऽवस्यसी वसीयसी ऽभवति । कस्मात्पुंस इत्युच्यते । ऽअदेवत्रात् ।
देवाः^८ अनेन^९ त्रायन्ते स्तुत्यादिना सः^{१०} देवत्रः । न देवत्रः अदेवत्रः^{११} । तस्मात् ऽअराधसः । राधो
धनम् । दानाहधनरहितात् । लुब्धकादित्यर्थः ॥

१. ग-घ-ज-श-पुत्रोत्पादनकाले । २. स्-न-क्ष-ण-भ-संगमाय ; न-संगमने । ३. स्-न-च-
क्ष-ण-त-भ-र-अनया ; न-अतो या । ४. स्-क्ष-न-भ-र- ' एका ' नास्ति । ५. क्ष-न-भ-र-शशीयसी ।
६. क्ष-न-भ-र-शशीयसी । ७. त-स्त्रीनाम । ८. त-श-देवत्रान्ययेन । ९. ग-घ-ज-यं स अत्र
देवत्रः ; श-स देवत्रः ।

वि या जानाति जसुरि वि तृष्यन्तं वि कामिनम् । देवत्रा कृणुते मनः ॥७॥

वि । या । जानाति । जसुरिम् । वि । तृष्यन्तम् । वि । कामिनम् ।

देवत्रा । कृणुते । मनः ॥ ७ ॥

यथा शशीयसी जसुरि व्यथितम् । जसिस्ताडनकर्मा उपक्षपणकर्मा वा । तं वि वि जानाति । तथा तृष्यन्तं वि जानाति । कामिनं धनाद्यभिलाषवन्तं वि जानाति । अनुकम्पया अभिमतं दत्तवतीत्यर्थः । देवत्रा देवेषु मनः कृणुते कुरुते देवशीत्यर्थं प्रदानबुद्धिं करोति या सैव कोति पूर्वत्र संबन्धः ॥

उत घा नेमो अस्तुतः पुमाँ इति ब्रुवे पणिः । स वैरदेय इत्सुमः ॥ ८ ॥

उत । घा । नेमः । अस्तुतः । पुमान् । इति । ब्रुवे । पणिः ।

सः । वैरदेये । इत् । सुमः ॥ ८ ॥

उत वि अपि च । वेति पूरणः । नेमः । 'स्वो नेम इत्यधेस्य' (निरु. ३. २०) इति निरुक्तम् । नेमोऽर्धः । जायापत्थोमिलिवैककार्यकर्तृत्वादेक एव पदार्थः । 'अर्धं शरीरस्य भागां' इत्यादिस्मृत्यैः । शशीयस्या अधेभूतस्तरन्तः पुमान् अस्तुतः इति ब्रुवे । बहुधा स्तुतोऽपि गुणस्मात्तिबाहुल्यादस्तुत एवेति ब्रुवे पणिः स्तोताहम् । सः च तरन्तः वैरदेये । वीरा धनानां प्रेरयितारो दानशीलाः । तैर्दातव्यं धनं देयम् । तस्मिन् धने समः । सर्वेभ्यो दातेत्यर्थः । इत् इति पूरणः ॥

उत मेऽरपद्युवतिर्ममन्दुषी प्रति श्यावाय वर्तनिम् ।

वि रोहिता पुरुमीळ्हाय येमतुविप्राय दीर्घयशसे ॥ ९ ॥

उत । मे । अरपत् । युवतिः । ममन्दुषी । प्रति । श्यावाय । वर्तनिम् ।

वि । रोहिता । पुरुमीळ्हाय । येमतुः । विप्राय । दीर्घयशसे ॥ ९ ॥

उत अपि च श्यावाय श्यावाश्वाय मे मह्यम् अरपत् अलपत् । स्पष्टमाचष्ट । किम् । वर्तनि मार्गम् । कीदृशी सा । युवतिः प्रवृत्तयौवना । प्रति ममन्दुषी प्रतिमोदमाना । कस्मै । दीर्घयशसे प्रभूताज्ञाय प्रभूतकीर्तये वा पुरुमीळ्हाय एतन्नामकाय प्रभूतगुहाय विप्राय ॥ 'क्रियाथोपपदस्य च कर्मणि स्थानिनः' (पा. सू. २. ३. १४) इति चतुर्थी ॥ पुरुमीळ्हां प्राप्नुमिष्यर्थः । तदर्थं रोहिता रोहितवर्णावस्त्री शशीयस्या दत्तौ वि येमतुः । धृतवन्तावित्यर्थः । या अस्त्राभ्यां युक्ते रथे स्थापयित्वा पुरुमीळ्हागृहस्य मार्गं प्रदर्शयन्ती पुरतो गता सैव पुंसो भवति वरस्यसीति पूर्वत्र संबन्धः ॥

१. क्ष-उपक्षेपणकर्मा । २. त-कामिति । ३. ख-च-क्षण-त-न-भ-र-यस्य सार्था । ४. ख-च-क्ष-ण-न-भ-र-कस्मै विप्राय मेधाविने । ५. त-विप्राय नास्ति । ६. ख-त-न-भ-र-येमतुः विशेषेण यमयतुः ; च-ण-येमतुः विशेषेण यमतुः ।

यो मे धेनूनां शतं वैददश्चिरथा ददत् । तुरन्तईव मंहना ॥ १० ॥

यः । मे । धेनूनाम् । शतम् । वैदत्तऽअश्विः । यथा । ददत् । तुरन्तऽईव । मंहना ॥ १० ॥

इयं पुरुमीकहस्तुतिः । वैददश्विः पुरुमीकहोऽपि यो मे मलयं धेनूनां दानं यथा येन प्रकारेण ददत् दत्तवान् । तथा मंहना मंहनीयानि धनान्यपि ददत् तुरन्तईव । स यथा धेनुशतं बहुविधं धनं च दत्तवान् तद्वद्वैददश्विः पुरुमीकहोऽपि ददत् । तं स्तुवे इति शेषः ॥ २७ ॥

य इ वहन्त आशुभिः पिबन्तो मदिर् मधु । अत्र श्रवांसि दाधिरे ॥ ११ ॥

ये । इम् । वहन्ते । आशुभिः । पिबन्तः । मदिर्म् । मधु । अत्र । श्रवांसि । दाधिरे ॥ ११ ॥

इदानीं मरुत एवैत इति निश्चित्य जनप्रसिद्धैः माहात्म्यैः स्तौति । ये मरुतः इहम् इदानीम् आशुभिः शीघ्रगामिभिरश्वैः वहन्ते उह्यन्ते । किं कुर्वन्तः । मदिर् मरुकरं मधु सोमरसं पिबन्तः । पाथेयत्वेन श्वेतं सोममित्यर्थः । ते मरुतः अत्र अस्मिन् देशे श्रवांसि स्तुतिजनितानि यशांसि दाधिरे धारयन्ति ॥

येषां श्रियाधि रोदसी विभ्राजन्ते रथेष्व । दिवि रुक्मइवोपरि ॥ १२ ॥

येषाम् । श्रिया । अधि । रोदसी इति । विभ्राजन्ते । रथेषु । आ ।

दिवि । रुक्मऽईव । उपरि ॥ १२ ॥

येषां मरुतां श्रिया कान्त्या रोदसी द्यावापृथिव्यो अधि अधिष्ठिते भवत इति शेषः । यस्मादेते मरुतः रथेषु विभ्राजन्ते विशेषेण दीप्यन्ते । आ इति चार्थः । तत्र दृष्टान्तः । उपरि उपरिभूते दिवि शुलोकै रुक्मः रोचमानः आदिश्यः इव । यद्वा । उपरि रथस्योपरीति वा योज्यम् ॥

युवा स मारुतो गणस्त्वेषरथो अनेधः । शुभ्रयावाप्रतिष्कृतः ॥ १३ ॥

युवा । स । मारुतः । गणः । त्वेषरथः । अनेधः । शुभ्रम् द्यावा । अप्रतिष्कृतः ॥ १३ ॥

स मारुतो गणः युवा सर्वत्र मिश्रयिता नित्यमरणो वा त्वेषरथः दीप्तयथः अनेधः अनित्यः शुभ्रयावा शोभनं गन्ता अप्रतिष्कृतः अप्रतिगतोऽप्रतिशब्दितो वा । एष महाबलवान् गणो दीप्यत इति ॥

को वेद नूनमेषां यत्रा मदन्ति धृतयः । ऋतज्जाता अरेपसः ॥ १४ ॥

कः । वेद । नूनम् । एषाम् । यत्र । मदन्ति । धृतयः । ऋतज्जाताः । अरेपसः ॥ १४ ॥

१. क्ष-र-ददत् । २. ख-च-क्ष-ण-त-न-भ-र-स्तुवते । ३. क्ष-भ-र-निश्चित्येजनीप्रसिद्धेः ; त-निश्चित्य प्रसिद्धे ; न-निश्चित्य इदानीं प्रसिद्धे ।

पृष्ठां मरुतां स्थानं को वेद को जानाति । नृत्तम् इदानीं व्यञ्ज्य स्थाने पृथुतयः
शत्रूणां कम्पकाः पृथग्नि हृष्यन्ति कृतज्ञाताः जलार्थमुत्पन्ना यज्ञे वा प्रादुर्भूताः अपरेपसः अपापाः ॥

युयं मर्ति विपन्यवः प्रणेतार इत्था धिया । श्रोतारो यामहूतिषु ॥ १५ ॥
यूयम् । मर्तिम् । विपन्यवः । प्रणेतारः । इत्था । धिया । श्रोतारः । यामहूतिषु ॥ १५ ॥

हे विपन्यवः स्तुतिकामा मरुतः युयं मर्तं मरणस्वभावं यजमानम् इत्था अनया
धिया इदानीं कृतप्रकारयानुग्रहबुद्ध्या ईदृशेन स्तुतिकर्मणा वा निमित्तेन प्रणेतारः प्रकर्षेण
प्रापयितारोऽभिमतं स्वर्गादिकम् । यामहूतिषु । यामो गमनम् । तदथा हृतयो यस्मिन्निति याम-
हृतयो यज्ञाः । तेषु श्रोतारः आह्वानानाम् ॥ ॥ २८ ॥

ते नो वसूनि काम्या पुरुश्चन्द्रा रिशादसः । आ यज्ञियासो ववृत्तन ॥ १६ ॥
ते । नः । वसूनि । काम्या । पुरुश्चन्द्राः । रिशादसः । आ । यज्ञियासः । ववृत्तन ॥ १६ ॥

हे रिशादसः हिंसकानां शत्रूणामुत्तारो हे यज्ञियासः यज्ञार्हाः पुरुश्चन्द्राः प्रयुक्ताह्लादकधनाः
ये यूनं यनः अस्मभ्यं वसूनि निवासयोग्यानि धनानि काम्या स्पृहणीयानि आ ववृत्तन
आवर्तयथेत्यर्थः । मरुतां दानप्रशंसाया अपेक्षितत्वाच्च प्रार्थनोचिता ॥

एतं मे स्तोममूर्ध्वं दाम्भ्याय परा वह । गिरौ देवि रथीरिव ॥ १७ ॥
एतम् । मे । स्तोमम् । ऊर्ध्वं । दाम्भ्याय । परा । वह । गिरः । देवि । रथीः इव ॥ १७ ॥

संपन्नप्रभाबस्य श्यावाश्रयाचनानसः । रथवीतिसुतायाश्च विवाहं शौनकोऽमवीत् ॥
कथम् । मरुसु तु प्रयातेषु श्यावाश्रः सुमहायशाः । प्रादुर्भूतापेमात्मानं ज्ञात्वात्रिकुलमन्दनः ॥
रथवीतेर्दुहितरमगच्छन्मनसा तदा । स सत्यसृष्टिमात्मानं प्रवक्ष्यश्रयवीतये ॥ एतं मे स्तोममित्यायो
दौत्ये रात्रि न्यवेदयत् । ऋषेर्मयोगमाज्ञाय देव्या राम्या प्रचोदितः ॥ आदाय कन्यकां दातु-
मुपेयाथाचनानसम् । पादौ तस्योपसंगुह्य स्थित्वा प्रह्वः कृताञ्जलिः । रथवीतिरहं दाम्भ्यं इति नाम
शंसं सः । मया संयोगमिच्छन्तं त्वां प्रत्याचक्षि यत् पुरा ॥ तत्क्षमस्व नमस्तेऽस्तु मे मा स्म
भगवन् कुषः ॥ ऋषेः पुत्रः स्वयसृष्टिः पितासि भगवन्नृषेः ॥ हन्त प्रतिगृहाणेमां स्तुषामित्येन-
ममवीत् ॥ तस्मै द्वावश्वशतं स राजा स्वलंकृतां चापि सुतां स्तुषार्थम् । विवाहकालेऽपि वदौ नरेन्द्रः
शतं इयानां दुहितुः सहस्रम् ॥ गवां सहस्रं वसु च प्रभृतं तप्तुं तपोऽन्तेऽथ वनं जगामेति ॥ हे
ऊर्ध्वं रात्रि देवि । ऊर्ध्वेति रात्रिनाम । मे मदीयम् एतं स्तोमं मरुद्वयः कृतं स्तोममहं मन्त्रहृक्
भूत्वा मरुतः स्तुतवानित्येवं दाम्भ्याय श्यावाश्रयाय परा पराङ्मुखी दाम्भ्याभिमुखी सती एवह
प्रापयेत्यर्थः । तदेवादुरार्थमुच्यते । हे रात्रि देवि । गिरः स्तुतीमंसद्विषयाः परा वह रथीरिव ।
रथी यथा रथेऽभिगतं वसु स्थापयित्वा अभिमतं देवो प्रापयति तद्वत् ॥

१ ख-च-अ-ण-त-न-भ-र-श- 'नृत्तमिदानीं' नास्ति । २. ख-च-ण-भ-श-दाभ्यम् । ३. ख-च-
ण-प्रत्याचक्षिपम् । ४. इ-त-न-भ-र कुधीः । ५. र-भगवानृषेः । ६. त-अभिमतप्रदेशम् ।

उत मे वोचतादिति सुतसोमे रथवीतौ । न कामो अप वेति मे ॥ १८ ॥

उत । मे । वोचतात् । इति । सुतऽसोमे । रथऽवीतौ । न । कामः । अप । वेति । मे ॥ १८ ॥

हे 'ऊर्ध्वे' 'उत अपि च 'मे मां 'वोचतात् ब्रूहि । किमित्युच्यते । 'इति इत्थम् । कथमिति । 'सुतसोमे कृतसोमयागे 'रथवीतौ राज्ञि 'मे 'कामः तत्पुत्रीविषयः 'न 'अप 'वेति नापगच्छति न विरमते इतीत्यर्थं वोचतात् ॥

एष क्षेति रथवीतिर्मघवा गोमतीरनु । पर्वतेष्वपश्रितः ॥ १९ ॥

एषः । क्षेति । रथऽवीतिः । मघऽवा । गोऽमतीः । अनु । पर्वतेषु । अपऽश्रितः ॥ १९ ॥

कन्यां दत्त्वा कृतार्थं तं इत्यावाशोऽथ वनं गतम् । रथवीतिं तपस्यन्तं संप्रदृष्ट्यापेण चक्षुषा । रथे हिमवतः पृष्ठ एष क्षेतीति सोऽब्रवीत् ॥ 'एषः 'रथवीतिः 'मघवा धनवान् 'गोमतीरनु उदकवतीर्नदीरनु अनुसृत्य नदीनां तीरे 'क्षेति निवसति 'पर्वतेषु हिमवत्पर्वतप्रान्तेषु 'अपश्रितः आश्रितः ॥ ॥ २९ ॥

'ऋतेन ऋतम्' इति नवचं पष्ठं सूक्तमात्रेयस्य श्रुतविद् आपं ब्रह्मं मैत्रावरुणम् । तथा चानुक्रम्यते—'ऋतेन नव श्रुतविन्मैत्रावरुणं वै तत्' इति । 'वै तत्' इत्युभयोः प्रयोगानुव्यादिपरिभाषयैतद्वादीन्येकादश सूक्तानि मित्रावरुणदेवतानि । विनियोगो लैङ्गिकः ॥

ऋतेन ऋतमपिहितं ध्रुवं वां सूर्यस्य यत्र विमुचन्त्यश्वात् ।

दशं शता सह तस्थुस्तदेकं देवानां श्रेष्ठं वपुषामपश्यम् ॥ १ ॥

ऋतेन । ऋतम् । अपिऽहितम् । ध्रुवम् । वा । सूर्यस्य । यत्र । विऽमुचन्ति । अश्वात् ।

दशं । शता । सह । तस्थुः । तत् । एकम् । देवानां । श्रेष्ठम् । वपुषाम् । अपश्यम् ॥ १ ॥

'सूर्यस्य 'ऋते सत्यभूतं मण्डलम् 'ऋतेन उदकेन 'अपिहितम् आच्छादितं 'ध्रुवं द्वाक्षतमपश्यमिति संबन्धः । यत्र 'वां युवाभ्यां स्थितिस्तत्' इत्यर्थः । सूर्यमण्डले मित्रावरुणयोः स्थितिः 'चित्रं देवानां सुदृगादीनां चक्षुर्मित्रस्य वरुणस्याग्नेः' (अ. सं. १. ११५. १), 'उद्गो चक्षुर्वरुण सुप्रतीकं देवयोः' (अ. सं. ७. ११. १) इति 'चक्षुर्मित्रस्य वरुणस्य' (अ. सं. ७. १३. १) इत्यादिषु प्रसिद्धा । 'यत्र यन्मिन् मण्डले स्थितान् 'अश्वात् 'विमुचन्ति विमोचयन्ति स्तोतारः । मन्वेहादिभिर्निरुद्धानिरर्थः । अथवा शीघ्रधावनाय त्नुत्या प्रेरयन्ति । यस्मिंश्च मण्डले 'दशं 'शता शतानि सहस्रसंख्याका रश्मयः 'तस्थुः तिष्ठन्ति तादृशं 'देवानां 'वपुषां वपुष्मतां तेजोवतामभ्यादीनां 'श्रेष्ठं प्रशस्यम् ॥ मत्सर्वलक्षणं अथवा व्यधिकरणपट्टी ॥ देवानां वपुषां शरीराणां श्रेष्ठम् । मण्डलं

१. ख-च-श-ण-न-भ-र- 'हे ऊर्ध्वे' नास्ति; ग-घ-ज-हे ऊर्ध्वे राज्ञेवि । २. ख-च-ण-न-स्थितम्; ग-घ-ज-स्थितिः; झ-भ-र-स्थितः तम्; त-स्थितः; शू-स्थितिस्तम् । ३. २- 'इति...वरुणस्य' नास्ति ।

हि सूर्यस्य वपुःस्थानीयम् । तत् मण्डलम् अपदयम् । अथवा वां युवयोर्मध्ये सूर्यस्थ मण्डल-
मपदयमिति व्याख्येयं 'मेघं वा अहः' (तै. ब्रा. १. ७. १०. १) इति श्रुतेर्मित्रस्यैव सूर्यस्वादि-
त्याशयेन ॥

तत्सु वां मित्रावरुणा महित्वमीमां तस्थुषीरहंभिर्दुदुहे ।

विश्वाः पिन्वथः स्वसरस्य धेनां अनु वामेकः पविरा ववर्त ॥ २ ॥

तत् । सु । वाम् । मित्रावरुणा । महिऽस्त्वम् । ईमां । तस्थुषीः । अहऽभिः । दुदुहे ।

विश्वाः । पिन्वथः । स्वसरस्य । धेनाः । अनु । वाम् । एकः । पविः । आ । ववर्त ॥ २ ॥

हे मित्रावरुणा वृषां युवयोः तत् महित्वं महत्त्वं सु सुष्ठु अतिप्रशस्तमित्यर्थः ।
किं तदित्युच्यते । ईमां सततगन्ता सर्वस्य प्रेरको वादित्यः अहभिः अहोभिर्वर्षैर्तुसंबन्धिभिः
तस्थुषीः स्थावरभूता अपः दुदुहे दुग्धे । किंच स्वसरस्य स्वयं सतुरादित्यस्य विश्वाः
सर्वाः धेनाः लोकानां प्रीणयित्रीर्षुतीः पिन्वथः वर्धयथः । वृषां युवयोः एकः अप्रतियोगी
पविः । पविरिति रथस्य नेमिः 'पवी रथनेमिर्भवति' (निरु ५. ५) इति यास्कवचनात् ।
तथाप्यत्र लक्षितलक्षणया रथे वनेते केवलचक्रस्यावतनायोगात् । युवयोरेको रथः अनु आ ववर्त
अनुक्रमेण परिभ्रमति ॥

अधारयत् पृथिवीमुत् धां मित्रराजाना वरुणा महौभिः ।

वर्धयत्तमोषधीः पिन्वतं गा अव वृष्टिं सृजतं जीरदान् ॥ ३ ॥

अधारयत्म् । पृथिवीम् । उत् । धाम् । मित्रराजाना । वरुणा । महऽभिः ।

वर्धयत्म् । ओषधीः । पिन्वतम् । गाः ।

अव । वृष्टिम् । सृजतम् । जीरदान् इति जीरऽदान् ॥ ३ ॥

हे मित्रराजाना । मित्रभूताः स्तोतारो राजानः स्वामिन इंधरा भवन्ति ययोः सका-
शात् तौ मित्रराजानौ । हे वरुणा ॥ प्रतियोग्यपेक्षया द्विवचनम् । अत्र पादादित्वादाद्यं पदं न निहन्यते ।
वरुणेत्येतस्य तु आमन्त्रितं पूर्वमविद्यमानवत् इति पूर्वस्याविद्यमानवत्त्वेनास्त्यैव पादादित्वादिनिघातत्वं
युक्तम् । नेवं भवति । 'नामन्त्रिते समानाधिकरणे सामान्यवचनम्' इति वरुणेत्येतस्यामन्त्रितसमावा-
धिकरणत्वादित्य च सामान्यवचनत्वादविद्यमानवत्त्वाभावेन पादादित्वाभावादुत्तरस्य निघातत्वं
युक्तम् ॥ हे देवी महौभिः तेजोभिः स्वसामर्थ्यैः पृथिवीमुत् अपि च धाम् आधारयतम् । हे देवी
युवाम् ओषधीः वर्धयत् वृष्टिप्रेरणेन । गाः पिन्वतं गवाधादीन् वर्धयतम् । तदर्थं वृष्टिम्
अव सृजतम् अवाङ्मुखं प्रेरयत् हे जीरदान् क्षिप्रदानौ ॥

आ वामश्वासः सुयुजो वहन्तु यतरश्मय उप यन्त्वर्वाक् ।

धृतस्य निर्णिगनु वर्तते वामुप सिन्धवः प्रदिवि क्षरन्ति ॥ ४ ॥

आ । वाम् । अश्वासः । सुडयुजः । वहन्तु । यतऽरश्मयः । उप । यन्तु । अर्वाक् ।

धृतस्य । निऽनिक् । अनु । वर्तते । वाम् । उप । सिन्धवः । प्रऽदिवि । क्षरन्ति ॥ ४ ॥

हे मित्रावरुणौ वामं युवाम् अश्वासः अश्वाः सुयुजः सुष्ठु रथे युक्ताः सन्तः वामा वहन्तु । यतरश्मयः सारथिनियतप्रग्रहास्ते अर्वाक् उप यन्तु । धृतस्य उदकस्य निनिगिक् रूपं वामम् अनु वर्तते अनुगच्छति । किंच प्रदिवि । पुराणनामैतत् । पुराणाः सिन्धवः उप क्षरन्ति उपगच्छन्ति युवयोरनुग्रहात् ॥

अनु श्रुताममतिं वर्धदुर्वी बर्हिर्निव यजुषा रक्षमाणा ।

नमस्वन्ता धृतदक्षाधि गर्ते मित्रासाथे वरुणेळास्वन्तः ॥ ५ ॥

अनु । श्रुताम् । अमतिम् । वर्धत् । उर्वीम् । बर्हिऽइव । यजुषा । रक्षमाणा ।

नमस्वन्ता । धृतऽदक्षा । अधि । गर्ते । मित्र । आसाथे इति । वरुण । इळासु । अन्तरिति ॥ ५ ॥

श्रुतां विश्रुताम् अमतिम् । रूपनामैतत् । शरीरदीप्तिमित्यर्थः । ताम् अनु वर्धत् अनुवर्धयन्ती । बर्हिः यज्ञः । सः इव स यथा यजुषा मन्त्रेण रक्ष्यते तद्वत् उर्वी रक्षमाणा पालयन्ती नमस्वन्ता अन्नवन्ती हे धृतदक्षा आत्तबली हे मित्र हे वरुण हे मित्रावरुणौ युवामुक्तलक्षणौ सन्तौ इळासु यागाभूमिषु अन्तः मध्ये गर्ते अधि रथे आसाथे उपविशथः । ' रथोऽपि गर्ते उच्यते ' (निरु. ३. ५) इति यास्कः । ' आ रोहथो वरुण मित्र गर्तम् ' (ऋ. सं. ५. ६२. ८) इति ॥ ३० ॥

अक्रविहस्ता सुकृते परस्पा यं त्रासाथे वरुणेळास्वन्तः ।

राजाना अत्रमहणीयमाना सहस्रस्थूणं विमृथः सह द्रौ ॥ ६ ॥

अक्रविहस्ता । सुऽकृते । परऽपा । यम् । त्रासाथे इति । वरुणा । इळासु । अन्तरिति ।

राजाना । क्षत्रम् । अहणीयमाना । सहस्रस्थूणम् । विमृथः । सह । द्रौ ॥ ६ ॥

अक्रविहस्ता अकृपणहस्तौ । दानशूरावित्यर्थः । कस्मै । सुकृते शोभनस्तुतिकर्त्रे परस्पा परस्तात् पातारौ रक्षितारौ हे वरुणा मित्रावरुणौ युवां यं यजमानम् इळासु यागाभूमिषु अन्तः मध्ये त्रासाथे इक्षथः तस्मै सुकृते अक्रविहस्ता परस्पा च भवथ इति संबन्धः । किंच युवां राजाना राजमानौ अहणीयमाना अकृष्यन्तौ द्वौ परस्परं सह साहित्येन क्षत्रं धनं सहस्रस्थूणम् अने-

काचष्टम्भकस्तम्भोपेतं सौधादिरूपं गृहं च विभृयः चारयथः सुकृते यजमानाय । अथवा । क्षत्रं बलम्-
परिमिताभिः स्थूणाभिरुपेतं रथं चागमनार्थं सह चारयथः ॥

हिरण्यनिर्णिगयो अस्य स्थूणा वि आजते दिव्यश्चाजनीव ।

भद्रे क्षेत्रे निर्मिता तिलिवले वा सुनेम् मध्वो अर्धिगर्तस्य ॥ ७ ॥

हिरण्यनिर्निक् । अयः । अस्य । स्थूणा । वि । आजते । दिवि । अश्चाजनीव ।

भद्रे । क्षेत्रे । निर्मिता । तिलिवले । वा । सुनेम् । मध्वः । अर्धिगर्तस्य ॥ ७ ॥

अनयो रथः । हिरण्यनिर्णिक् हिरण्यरूपः । निर्णिगिति रूपनाम । अस्य रथस्य स्थूणा कीलका-
दयः । अयः । हिरण्यनामैतत् । अयोविकारा इत्यर्थः । अयोमया वा । तादृशो रथः । दिवि अन्तरिक्षे
वि । आजते । किमिव । अश्चाजनीव । अश्वा व्यापनशीला मेधाः । तानजति गच्छतीत्यश्वाजनी
विबुत् । सेव दिवि आजते । किंच भद्रे कल्याणे स्तुत्ये वा क्षेत्रे देवयजने तिलिवले वा ॥ 'तिल
स्नेहने' । तिलः स्निग्धा इला भूमिर्यस्य तत् क्षेत्रं तिलिवलं देवयजनम् । घृतसोमादिना स्निग्धे
भद्रे च क्षेत्रे निर्मिता स्थूणा यूपयष्टिरवस्थितः । मध्वः मधुपूर्णं गर्तस्य गर्तं रथं सनेम
संभजेम ॥ कर्मणि षष्ठ्यौ । अर्धिति पूरणः ॥ अथवा गर्तस्याधि रथस्योपरि मध्वो मधु
सोमरसं सनेम स्थापयेत्यर्थः ॥

हिरण्यरूपमुषसो व्युष्टावयःस्थूणमुदित सूर्यस्य ।

आ रोहथो वरुण मित्र गर्तमर्तश्चक्षुथे अर्दिति दिर्ति च ॥ ८ ॥

हिरण्यरूपम् । उषसः । विउष्टौ । अयःस्थूणम् । उत्सृता । सूर्यस्य ।

आ । रोहथः । वरुण । मित्र । गर्तम् । अर्तः । चक्षुथे इति । अर्दितिम् । दिर्तिम् । च ॥ ८ ॥

उषसो व्युष्टौ । प्रातःकाल इत्यर्थः । सूर्यस्य उदित उदितबुद्धये । स एव कालः
प्रकारान्तरोक्तः । तस्मिन् काले हिरण्यरूपम् अयःस्थूणम् अयोमयशङ्कुं गर्तं रथं हे वरुण हे
मित्र युवां गर्तम् आ रोहथः यज्ञं प्राप्तुम् । अतः अस्माद्धेतोः अर्दितिम् अखण्डनीयां भूमिं
पदिति खण्डितां प्रजादिकां च चक्षुथे पश्यथः ॥

दाक्षायण्ये 'यज्ञहिष्ठम्' इति नवमी द्वितीयस्यामवास्यायां मैत्रावरुणस्य हविषो
याज्या । सूत्रितं च— 'आ नो मित्रावरुणा यज्ञहिष्ठं नातिविधे सुदान्' (आश्व. श्रौ. २. १४)

१. ख-च-ण-श-वागमनार्थम् । २. ख-च-क्ष-ण-त-न-भ-र-सा च; श-सा । ३. ख-च-ण-
गर्तस्य रथम् ; अ-भ-गर्तस्य वा रथम् ; त-गर्तस्य गर्तं रथम् ; न-गर्तस्य वा रथस्य । ४. ख-च-क्ष-ण-
त-भ-र-श-स्थापयामेत्यर्थः ; न-स्थापयामेत्यर्थः । ५. न-अयोमयस्तम्भम् । ६ ख-च-क्ष-ण-त-भ-र-
प्रातः ; न-प्रातः ; श-प्राप्तुतः ।

इति । मित्रावरुणे पशौ हविष एवैव याज्या । सूत्रितं च—' यद्धंहिष्ठं नातिविधे सुदान् हिरण्यगर्भः समवर्ततामे ' (आश्व. श्री. ३. ८) इति ॥

यद्धंहिष्ठं नातिविधे सुदान् अच्छिद्रं शर्म भुवनस्य गोपा ।

तेन नो मित्रावरुणावविष्टं सिषासन्तो जिगीवांसः स्याम ॥ ९ ॥

यत् । बंहिष्ठम् । न । अतिऽविधे । सुदान् इति सुऽदान् ।

अच्छिद्रम् । शर्म । भुवनस्य । गोपा ।

तेन । नः । मित्रावरुणौ । अविष्टम् । सिषासन्तः । जिगीवांसः । स्याम ॥ ९ ॥

हे 'सुदान् शोभनदानौ हे 'भुवनस्य 'गोपा युवां 'बंहिष्ठं बहुतमं 'यत् 'अच्छिद्रम् अनवच्छिन्नं 'शर्म सुखं गृहं वा 'नातिविधे अतिबहुमशक्यं शर्मेति शर्मविशेषणम् ॥ 'व्यध ताडने 'इत्यस्मादयुपपदे कृत्यार्थे केन् संप्रसारणं च ॥ तादृशं शर्म धारयथः ? 'तेन शर्मेणा 'नः अस्मान् 'अविष्टं रक्षतम् । हे 'मित्रावरुणौ 'सिषासन्तः धनानि संभक्तुमिच्छन्तो वयं 'जिगीवांसः शत्रूणां धनानि जेतुमिच्छन्तः 'स्याम भवेम' ॥ ३१ ॥

वेदार्थस्य प्रकाशेन तस्यो हादं निवारयन् ।

पुमर्थाश्चतुरो देयाद्विद्यातीर्थमहेश्वरः ॥

इति श्रीमद्राजाधिराजपरमेश्वरवैदिकमार्गप्रवर्तकश्रीवीरशुक्लभूपालसाम्राज्यपुरंधरेण सायणाभाष्येन^१ विरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे ऋक्संहिताभाष्ये चतुर्थाष्टके तृतीयोऽध्यायः समाप्तः ॥

॥ श्रीगणेशाय नमः ॥

यस्य निःश्रितं वेदा यो वेदेभ्योऽखिलं जगत् ।

निर्ममे तमहं वन्दे विद्यातीर्थमहेश्वरम् ॥

अष्टकस्य चतुर्थस्य तृतीयो व्याकृतः स्फुटम् ।

अध्यायः सायणार्येण चतुर्थो व्याकरिष्यते ॥

‘ऋतस्य गोपौ’ इति सप्तचं सप्तमं सूक्तम् । अत्रेयमनुक्रमणिका—‘ऋतस्य सप्ताचनानां जागतम्’ इति । आश्विनोऽचनानां नाम ऋषिः । जगती छन्दः । तुह्यादिपरिभाषया मित्रावरुणौ देवता । विनियोगो लेखिकः ॥

ऋतस्य गोपावधिं तिष्ठथो रथं सत्यधर्माणां परमे व्योमनि ।

यमत्र मित्रावरुणावथो युवं तस्मै वृष्टिर्मधुमस्त्विन्वते दिवः ॥ १ ॥

ऋतस्य । गोपौ । अधिं । तिष्ठथः । रथम् । सत्यधर्माणां । परमे । विऽओमनि ।

यम् । अत्र । मित्रावरुणा । अवथः । युवम् । तस्मै । वृष्टिः । मधुऽमत् । पिन्वते । दिवः ॥ १ ॥

हे ऋतस्य उदकस्य^१ गोपौ रक्षितारौ^२ सत्यधर्माणां सत्यधर्माणो^३ युवां परमं^४ अधि तिष्ठथः । आरोहथोऽस्मद्यजमानाधर्मम् । कुत्र । परमे व्योमनि निरतिशये आकाशे । हे मित्रावरुणौ युवं युवाम् अत्र अस्मिन् यज्ञे पयं यजमानम् अवथः रक्षयः तस्मै यजमानाय वृष्टिः पज्ययः मधुमत् उदकं दिवः सुलोकात् पिन्वते सिञ्चति वर्धयति ॥

सम्राजावस्य भुवनस्य राजथो मित्रावरुणा विदथे स्वर्दशा ।

वृष्टिं वां राधो अमृतत्वमीमहे द्यावापृथिवी वि चरन्ति तन्यवः ॥ २ ॥

सम्राजावौ । अस्य । भुवनस्य । राजथः । मित्रावरुणा । विदथे । स्वऽदशा ।

वृष्टिम् । वाम् । राधः । अमृतत्वम् । ईमहे । द्यावापृथिवी इति । वि । चरन्ति । तन्यवः ॥ २ ॥

हे मित्रावरुणा^१ मित्रावरुणौ^२ सम्राजौ सम्यक् राजमानौ युवाम् अस्य भुवनस्य राजथः ईदृशे । स्वर्दशा स्वर्गस्य द्रष्टारौ युवां विदथे अस्मद्यज्ञे सम्राजाविति संबन्धः । वां युवां वृष्टिं राधः यत् वृष्ट्याख्यं धनम् अमृतत्वं स्वर्गं च ईमहे प्रार्थयामहे^४ । युवयोः तन्यवः विसृता रश्मयः द्यावापृथिवी वि चरन्ति विविधं प्राप्नुवन्ति । अथवा वृष्टिं धनममृतत्वं चेमहे ॥

१. ख-क्ष-भ-उदकस्य वा; त-यज्ञस्योदकस्य वा; न-उदकस्य यज्ञस्य वा । २. ख-च-क्ष-ण-त-न-भ-र-सत्यकर्मणो । ३. च-क्ष-न-भ-र-श-‘मित्रावरुणा’ नास्ति । ४. ख-च-क्ष-ण-त-न-भ-र-प्रार्थयामि ।

५. ख-च-क्ष-ण-त-न-भ-‘विविधं’ नास्ति ।

सम्राजा उग्रा वृषभा दिवस्पतीं पृथिव्या मित्रावरुणा विचर्षणी ।

चित्रेभिर्मित्रैरुप तिष्ठथो रवं द्यां वर्षयथो असुरस्य मायया ॥ ३ ॥

सम्प्राजाँ । उग्रा । वृषभा । दिवः । पती इति ।

पृथिव्याः । मित्रावरुणा । विचर्षणी इति विडचर्षणी ।

चित्रेभिः । अश्वैः । उप । तिष्ठथः । रवम् । द्याम् । वर्षयथः । असुरस्य । मायया ॥ ३ ॥

सम्राजाँ^१ सस्यक् राजमानौ^२ उग्रा उदूर्णवली^३ वृषभा वर्षितारौ^४ पृथिव्याः शुलोकस्य^५ पती स्वामिनौ^६ पृथिव्याः च पती^७ विचर्षणी सर्वस्य दृष्टारौ^८ मित्रावरुणौ । एवं महानुभावौ^९ चित्रेभिः चायनीयैः^{१०} अश्वैः मेधैः सह^{११} रवं स्तोत्रम्^{१२} उप^{१३} तिष्ठथः । पश्चात्^{१४} द्यां च^{१५} वर्षयथः^{१६} असुरस्य उदकनिरसितुः^{१७} पर्जन्यस्य^{१८} मायया प्रज्ञया सामर्थ्येन ॥

माया वा मित्रावरुणा दिवि श्रिता सूर्यो ज्योतिश्चरति चित्रमायुधम् ।

तम्रेण वृष्टया गूहथो दिवि पर्जन्य द्रप्सा मधुमन्त ईरते ॥ ४ ॥

माया । वाम् । मित्रावरुणा । दिवि । श्रिता । सूर्यः । ज्योतिः । चरति । चित्रम् । आयुधम् ।

तम् । अत्रेण । वृष्टया । गूहथः । दिवि । पर्जन्य । द्रप्साः । मधुमन्तः । ईरते ॥ ४ ॥

हे मित्रावरुणा^१ वां युवयोः^२ माया^३ दिवि^४ श्रिता आश्रिता । कैषा युवयोर्मायोच्यते । सूर्यः सर्वस्य प्रेरकः^५ ज्योतिः दीप्यमानः^६ चित्रं चायनीयम्^७ आयुधम् उक्तलक्षणायुधरूपः^८ चरति परिभ्रमत्यन्तरिक्षे । शत्रुमारकत्वादायुधमुच्यते । तं सूर्यम्^९ अत्रेण मेधेन^{१०} वृष्टया^{११} दिवि^{१२} गूहयः गोपायथः । हे^{१३} पर्जन्य देव^{१४} मित्रावरुणाभ्यां वृष्टयर्थं प्रेरितेन स्वया^{१५} मधुमन्तः^{१६} द्रप्साः^{१७} ईरते ईर्यन्ते । त्वत्सृष्टा वा गच्छन्ति ॥

रथं युञ्जते मरुतः शुभे सुखं शूरो न मित्रावरुणा गर्विष्टिषु ।

रजांसि चित्रा वि चरन्ति तन्यवो दिवः सम्राजा पर्यसा न उक्षतम् ॥ ५ ॥

रथम् । युञ्जते । मरुतः । शुभे । सुखम् । शूरः । न । मित्रावरुणा । गोऽङ्घ्रिषु ।

रजांसि । चित्रा । वि । चरन्ति । तन्यवः । दिवः । सम्प्राजा । पर्यसा । नः । उक्षतम् ॥ ५ ॥

हे मित्रावरुणौ युवयोरनुग्रहात्^१ मरुतः^२ शुभे उदकार्यं^३ सुखं शोभनाश्रितारं^४ रथं^५ युञ्जते अश्वैर्भोजयन्ति । शूरो^६ न शूर इव । स यथा युद्धार्थं रथं युनक्ति तद्वत् । गर्विष्टिषु गवांसुदकानाम्^७

पुष्पेणु निमित्तेषु विभ्रा चायनीयानि वर्जसि लोकात् तन्यवः ततास्ते मरुतः वि वरन्ति
विविधं वरन्ति । तस्मात् तैः सहितौ हे सभ्राजा युवां विदिवः शुलोकात् पयसा उदकेन वनः
अस्मान् उक्षते सिद्धतम् ॥

वाचं सु मित्रावरुणविर्वावतीं पर्जन्यश्चित्रां वदति त्विषीमतीम् ।

अभ्रा वसत मरुतः सु मायया द्यां वर्षयतमरुणामरेपसम् ॥ ६ ॥

वाचं । सु । मित्रावरुणौ । इरावतीम् । पर्जन्यः । चित्राम् । वदति । विषीमतीम् ।

अभ्रा । वसत । मरुतः । सु । मायया । द्याम् । वर्षयतम् । अरुणाम् । अरेपसम् ॥ ६ ॥

हे मित्रावरुणौ युवयोरनुग्रहात् पर्जन्यः मेवः सु सुष्टु इरावतीम् अन्नवतीं अन्नसाधिकां
विभ्रां चायनीयां त्विषीमतीं दीप्तिमतीं वाचं गजैनशब्दं वदति । शब्दयति बृष्टयथम् । मरुतः च
अभ्रा अभ्राणि मेघान् सु सुष्टु वसत आच्छादयन्ति मायया स्वप्रज्ञया । युवां च पर्जन्येन
मरुद्भिश्च सह अरुणाम् अरुणवर्णाम् अरेपसम् अपायां बृष्टयविधातिनीं द्यां वर्षयतम् ॥

धर्मणा मित्रावरुणा विपश्चिता व्रता रक्षेथे असुरस्य मायया ।

ऋतेन विश्वं भुवनं वि राजथः सूर्यमा धत्थो दिवि चित्र्यं रथम् ॥ ७ ॥

धर्मणा । मित्रावरुणा । विपःश्चिता । व्रता । रक्षेथे इति । असुरस्य । मायया ।

ऋतेन । विश्वम् । भुवनम् । वि । राजथः ।

सूर्यम् । आ । धत्थः । दिवि । चित्र्यम् । रथम् ॥ ७ ॥

हे मित्रावरुणा विपश्चिता राज्ञौ युवां धर्मणा जगद्धारकेण बृष्टयादिलक्षणेन कर्मणा व्रता
यज्ञादिकर्माणि रक्षेथे पालयः । असुरस्य मेघानां निरसितुः पर्जन्यस्य मायया प्रज्ञया च ऋतेन
उदकेन यज्ञेन वा निमित्तेन विश्वं भुवनं सर्वं भूतजातं वि राजथः विधीपयथः इत्यर्थः । सूर्यमा
सूर्यं च चित्र्यं पूज्यं रथं रक्षणस्वभावं दिवि शुलोके धत्थः धारयथो जगदुपकारार्थम् ॥ १ ॥

‘वरुणं वः’ इति सप्तवैमष्टमं सूक्तमर्चनानस आपं मित्रावरुणम् । पङ्क्त्यन्तपरिभाषया-
नुष्टुभम् । अन्त्या पङ्क्तिः । ‘वरुणं पङ्क्त्यन्तं तु’ इत्यनुक्रमणिका । विनियोगो लैङ्गिकः ॥

१. ख-च-क्ष-ण-न-भ-मि-मित्रावरुणौ । २. ख-च-क्ष-ण-त-न-भ-र-युवां धर्मणा जगद्धारकेण विपश्चिता
स्तुत्येनेत्यर्थः । व्रता व्रतेन कर्मणा । अथवा विपश्चिता । स्तोत्रनामैतत् । यजमानेन बृष्टया जगद्रक्षणस्य
यजमानोऽपि कारणम् । तत्कृतया ह्युत्था (तत्कृतया स्तुत्या-ख-च-ण) बृष्टभुत्सतेः व्रता व्रतेन युवयोः
कर्मणा । ३. ख-च-क्ष-ण-न-भ-र-रक्षेथे ।

वरुणं वो रिशादसमुचा मित्रं हवामहे ।

परि व्रजेवं बाह्वोर्जगन्वासा स्वर्णरम् ॥ १ ॥

वरुणम् । वः । रिशादसम् । ऋचा । मित्रम् । हवामहे ।

परि । व्रजाऽइव । बाह्वोः । जगन्वासा । स्वःऽनरम् ॥ १ ॥

वः युवयोर्मध्ये ॥ व्यस्ययेन बहुवचनम् ॥ रिशादसम् । रिशन्ति हिंसन्तीति रिशाः शत्रवः । तेषां प्रेक्षं स्वर्णरं स्वर्गस्य नेतारम् । एतद्व्यवहितमप्युभयत्र संबध्यते । एवंविधं वरुणम् उक्तलक्षणं मित्रं च वक्त्रा मन्त्रेण हवामहे आह्वयामः । अथ अवयुष्याच्यते । व्रजेवं गोयुथानीव बाह्वोः बलेन परि जगन्वासा परिगच्छन्तौ ॥

ता बाहवा सुचेतुना प्र यन्तमस्मा अर्चते ।

शेवं हि जार्यं वां विश्वासु क्षासु जोगुवे ॥ २ ॥

ता । बाहवा । सुचेतुना । प्र । यन्तम् । अस्मै । अर्चते ।

शेवम् । हि । जार्यम् । वाम् । विश्वासु । क्षासु । जोगुवे ॥ २ ॥

ता तौ युवां बाहवा बाहुना सुचेतुना सुष्ठु प्रजात्रा । प्रयामभूयस्वं जानता इत्यर्थः । यद्यपि आत्मैव ज्ञाता न हस्तः तथापि तद्धर्ममन्त्रारोप्य स्तुयते । यद्वा एतत् तौ इत्यस्य विशेषणम् । सुज्ञानाविशयार्थः । शोभनहस्तेन अस्मै अर्चते स्तुवते मह्यं यत् यन्तम् अभिमनं सुखं प्रगमयतम् ॥ अन्तर्भावितव्यर्थो द्रष्टव्यः । यमित्रीनकर्मा वा द्रष्टव्यः ॥ प्रयच्छन्मित्रार्थः । जार्यं स्तुत्यं शेवं सुखं वां युवयोः संबन्धि युवाभ्यां कृतं वा विश्वासु सर्वासु क्षासु भूमिषु जोगुवे गच्छति व्याप्नोति । 'अवते गवते' (नि. २. १४. २८) इति गनिकर्मसु पाठान् अयमपि गतिकर्मा । अथवा जोगुवे सर्वत्र शब्दयामीत्यर्थः ॥

यन्नूनमश्यां गतिं मित्रस्य यायां पथा ।

अस्य प्रियस्य शर्मण्यहिंसानस्य सथिरे ॥ ३ ॥

यत् । नूनम् । अश्याम् । गतिम् । मित्रस्य । यायाम् । पथा ।

अस्य । प्रियस्य । शर्मणि । अहिंसानस्य । सथिरे ॥ ३ ॥

यत् यदा नूनम् इदानीं गतिं गमनम् अश्यां प्राप्नुयाम् ॥ यथोगादिनिघातः ॥ तदा मित्रस्य मित्रभूतस्य पथा मार्गेण मित्रप्रापकेण मार्गेण यायां गच्छेयम् । 'मित्रो नयतु विद्वान्'

(क. सं. १. ९०. १) इत्यादिषु मित्रस्येष्टदेशगमयितृत्वं प्रसिद्धम् । न केवलमहमेक एव गन्ता किंतु सर्वेऽपि तयागमक्षियाह । अस्य प्रियस्य । मित्रस्येत्यर्थः । अहिंसानस्य अहिंसतः । यनोऽयमहम्ना अतः प्रिय इत्यर्थः । तस्य शर्मणि सुखे गृहे स्थाने वा सश्रित्वे संगताः ॥

युवाभ्यां मित्रावरुणोपमं धेयामृचा ।

यद्ध क्षये मघोनां स्तोतॄणां च स्पृधसे ॥ ४ ॥

युवाभ्याम् । मित्रावरुणा । उपऽमम् । धेयाम् । ऋचा ।

यत् । ह । क्षये । मघोनाम् । स्तोतॄणाम् । च । स्पृधसे ॥ ४ ॥

हे मित्रावरुणा युवाभ्यां दातव्यम् उपमम् उप समीपे मीयमानं धनम् ऋचा स्तुत्या नाधनेन धेयां धारयामि । यद्ध यत् खलु युवाभ्यां सकाशादात्तं धनं मघोनां धनवतामदातॄणां स्तोतॄणां च वक्ष्ये गृहे स्पृधसे स्पृधनाय भवति । धनिकानां स्तोतॄणां च धनाधिक्यविवक्षे स्वर्धा भवतीत्यर्थः । अपरिमितं धनं भवतीति भावः ॥

आ नो मित्र सुदीतिभिर्वरुणश्च मुधस्थ आ ।

स्वे क्षये मघोनां सखीनां च वृधसे ॥ ५ ॥

आ । नः । मित्र । सुदीतिऽभिः । वरुणः । च । मुधऽस्थे । आ ।

स्वे । क्षये । मघोनाम् । सखीनाम् । च । वृधसे ॥ ५ ॥

हे मित्र त्वं च वरुणश्च सुदीतिभिः सुदीतियुक्ता युवां नः अस्माकं सघस्थाने यज्ञे आ गच्छतम् । द्वितीय आकारोऽनर्थक आहारार्थो वा । किमर्थमित्युच्यते । मघोनां धनवतां हविष्मतां सखीनां च युवयोः सखिभूतानामस्माकं वक्ष्ये गृहे स्वे स्वकीये वृधसे वृधनाय ।

युवं नो येषु वरुण क्षत्रं बृहच्च विभृथः ।

उरु णो वाजसातये कृतं राये स्वस्तये ॥ ६ ॥

युवम् । नः । येषु । वरुणा । क्षत्रम् । बृहत् । च । विभृथः ।

उरु । नः । वाजऽसातये । कृतम् । राये । स्वस्तये ॥ ६ ॥

हे वरुणा मित्रावरुणौ युवं युवां नः अस्माकं क्षत्रं बलं बृहत् ब्रह्म परिवृद्धमक्षं च येषु स्तोत्रेषु निमित्तेषु विभृथः धारयथः युवाभ्यां घृतम् अक्षं च नः अस्मभ्यं वाजसातये अक्षस्य लाभाय यज्ञाय वा राये धनाय स्वस्तये क्षेमाय च उरु विस्तीर्णं कृतं कुरुतम् ॥

उच्छन्त्यां मे यजता देवक्षत्रे रुशद्गवि ।

सुतं सोमं न हस्तिभिरा पृद्धिर्धौवतं नरा विभ्रतावर्चनानसम् ॥ ७ ॥

उच्छन्त्याम् । मे । यजता । देवक्षत्रे । रुशद्गवि ।

सुतम् । सोमम् । न । हस्तिभिः । आ । पृद्भिः । धावतम् । नरा ।

विभ्रतौ । अर्चनानसम् ॥ ७ ॥

‘उच्छन्त्याम्’ उपसि । मे सोममिति संबन्धः । ‘यजता’ यष्ट्यो ‘रुशद्गवि’ रोचमानरक्षो प्रातःसवने ‘देवक्षत्रे’ देवानां क्षत्रे बले यस्मिन् यज्ञे^१ तद्देवक्षत्रम् । तस्मिन् ‘मे’ मदीयं ‘सुतम्’ अभि-
पुतं ‘सोमं’ न । नेति संप्रत्यये । इदानीं ‘हस्तिभिः’ हस्तवद्भिः ॥ हन्तेर्गतिकर्मणो हस्तशब्दः ॥
‘गमनसाधनपादवद्भिः’ इत्यर्थः । ‘पृद्भिः’^२ पादवद्भिश्च पादचतुष्टयोपेतैरश्वैः ‘आ’^३ ‘धावतम्’ आगच्छतं^४
‘नरा’ हे नेतारौ मित्रावरुणौ । ‘अर्चनानसम्’^५ ‘विभ्रतौ’ अर्चनानसमृपि धारयन्तौ युवाम्^६ ॥ २ ॥

‘यश्चिकेत’ इति पठ्यं नवमं सूक्तं रातहव्यस्यात्रेयस्यार्पं मैत्रावरुणम् । ‘यश्चिकेत’ पठ्-
तहव्यः इत्युक्तमणिका । ‘पठ्क्यन्तं तु’ इत्युक्तत्वात् पठ्क्यन्तपरिभाषयातुष्टुभम् । अस्या
पठ्किकः । विनियोगो लैङ्गिकः ॥

यश्चिकेत स सुक्रतुर्देवत्रा स ब्रवीतु नः ।

वरुणो यस्य दर्शतो मित्रो वा वनते गिरः ॥ १ ॥

यः । चिकेत । सः । सुक्रतुः । देवत्रा । सः । ब्रवीतु । नः ।

वरुणः । यस्य । दर्शतः । मित्रः । वा । वनते । गिरः ॥ १ ॥

‘यः’ स्तोत्रा ‘चिकेत’ जानाति स्तुतिं युवयोः ‘स’ एव शोभनकर्मा ‘देवत्रा’
देवेषु स्तोत्रमध्ये । ‘यद्वा’^१ देवेषु मध्ये । युवयोरेव स्तुतिं यश्चिकेत स सुक्रतरिति । ‘सः’ सुकर्मा ‘नः’
अस्माकं ‘ब्रवीतु’ स्तुतिं^२ परम्^३ उपदिशतु । ‘यश्च’^४ दर्शतः दर्शनीयः ‘वरुणः’ दर्शनीयः ‘मित्रो’^५ वा
मित्रश्च । वाशब्दश्चार्थः । ‘गिरः’ अस्मदीयाः स्तुतीः ‘वनते’ संभजते ॥

ता हि श्रेष्ठवर्चसा राजाना दीर्घश्रुत्समा ।

ता सत्पती ऋतावृधं ऋतावाना जनैजने ॥ २ ॥

ता । हि । श्रेष्ठवर्चसा । राजाना । दीर्घश्रुत्समा ।

ता । सत्पती इति सत्पती । ऋतवृधा । ऋतवाना । जनैजने ॥ २ ॥

१. ख-च-क्ष-ण-त-न-म-र-रुहे । २. ख-च-क्ष-ण-त-न-म-र-पडिरा । ३. ख-च-क्ष-ण-त-न-
म-र-धावते गच्छतम् । ४. ख-च-क्ष-ण-त-न-म-र-‘अर्चनानसं...युवा’ नास्ति । ५. ख-च-क्ष-ण-
ज-ण-त-न-म-श-‘यद्वा...मध्ये’ नास्ति । ६. ख-च-क्ष-ण-त-न-म-र-स्तुतिपरम् ।

१ता १हि ती खलु मित्रावरुणौ १श्रेष्ठवचसा प्रशस्ततेजस्को १राजाना इक्षुरौ १दीर्घश्रुत्तमा
दूरदेशादाह्वानश्रोतुर्मौ १ता तौ १सत्पती सतां यजमानानां स्वामिनौ १कृतावृधा यज्ञस्योदकस्य
वा वर्षयितारौ १जनेजने सर्वेषु स्तोतुषु निमितेषु १कृतावाना गमनवन्तौ ॥

ता वाभियानोऽर्वसे पूर्वा उप ब्रुवे सचा ।

स्वश्वासः सु चेतुना वाजाँ अभि प्र दावने ॥ ३ ॥

ता । वाम् । इयानः । अर्वसे । पूर्वा । उप । ब्रुवे । सचा ।

सुऽअश्वासः । सु । चेतुना । वाजान् । अभि । प्र । दावने ॥ ३ ॥

१ता तौ १पूर्वा पुरातनौ १वा युवाम् १इयानः गच्छन् १अर्वसे रक्षणाय १सचा सह १उप
१ब्रुवे उपेत्य स्तौमि । १स्वश्वासः स्वश्वा वयमात्रेयाः । १सुचेतुना क्षोभनप्रज्ञानौ युवां १वाजानभि
अज्ञान्यभिलक्ष्य १प्र प्रकर्षेण १दावने दानाय स्तुम इति शेषः । यद्वा । स्वश्वासः स्वश्वी ॥ द्वितीया-
द्विवचनस्य जसादेशः ॥ उप ब्रुव इति संबन्धः ॥

मित्रो अंहोश्चिदादुरु क्षयाय गातुं वनते ।

मित्रस्य हि प्रतूर्वतः सुमतिरस्ति विधतः ॥ ४ ॥

मित्रः । अंहोः । चित् । आद । उरु । क्षयाय । गातुम् । वनते ।

मित्रस्य । हि । प्रतूर्वतः । सुऽमतिः । अस्ति । विधतः ॥ ४ ॥

१मित्रः देवः १अंहोश्चित् अंहस्त्वतोऽपि स्तोतुः १आत् अनन्तरमेव १उरु उरवे १क्षयाय गृहाय
निवासाय वा १गातुम् उपायं १वनते प्रयच्छति । १मित्रस्य १हि मित्रस्य खलु देवस्य १सुमतिः
शोभनबुद्धिः १प्रतूर्वतः प्रकर्षेण हिंसतोऽपि १विधतः परिचरतः शुश्रूषकस्य १अस्ति हि भवति खलु ॥

वयं मित्रस्वावसि स्याम सुप्रथस्तमे ।

अनेहसुस्त्वोतयः सुत्रा वरुणशेषसः ॥ ५ ॥

वयम् । मित्रस्य । अवसि । स्याम । सुप्रथऽस्तमे ।

अनेहसः । त्वाऽऊतयः । सुत्रा । वरुणऽशेषसः ॥ ५ ॥

१वयं यजमानाः १मित्रस्य दुःखनिवारकस्य देवस्य १सुप्रथस्तमे सर्वतः पृथुतमे १अवसि रक्षणे
वयं १स्याम भवेम । किंच १अनेहसः अपापाः १त्वोतयः त्वया रक्षिताः १वरुणशेषसः । शेष इत्य-
पत्यनाम । वारकाः पुत्रा येषां ते । तादृशाः १सुत्रा वयं सर्वे सहैव भवेम ॥

युवं मित्रेभं जन् यतथुः सं च नयथः ।

मा मुघोनः परि ख्यतं मो अस्माकमृषीणां गोपीथे न उरुष्यतम् ॥ ६ ॥

युवम् । मित्रा । इमम् । जन्मम् । यतथः । सम् । च । नयथः ।

मा । मुघोनः । परि । ख्यतम् । मो इति । अस्माकम् । ऋषीणाम् ।

गोऽपीथे । नः । उरुष्यतम् ॥ ६ ॥

हे मित्रा मित्रावरुणौ युवं युवाम् इमं जन् स्तोतारं मां प्रति यतथः गच्छथः । आगन्थ च सं च नयथः संनयथश्च । कामान् प्रापयथः । यद्वा । यतथ इत्यन्तर्णीतण्यथोऽयम् । अहनि यतथः व्यापारेषु गमयथः । रात्रौ च सं नयथः । निश्यापारं कारयथः । मुघोनः हविलैक्षणाश्रवतोऽस्मान् इमा परि ख्यतं मा परिर्यजतम् । मो मैव ऋषीणाम् अस्माकं पुत्रानपि परि ख्यतम् । किंतु गोपीथे । गौः सोमरसः । तस्य पानं यस्मिन् स गोपीथो यज्ञः । तस्मिन् नः उरुष्यतं रक्षतम् ॥ ३ ॥

‘ आ चिकितान ’ इति षट्त्वं दशमं सूक्तं रातहव्यस्यायम्^१ आनुष्टुभं मैत्रावरुणम् । अत्रानुक्रमिका—‘ आ चिकितानानुष्टुभं तु ’ इति । आद्यस्तृचो दशरात्रे चतुर्थेऽहनि प्रउगशस्त्रं मैत्रावरुणस्य । सूत्रितं च—‘ आ चिकितान सुक्रतू त्वयसु वो अग्रहणम् ’ (आश्व. औ. ७. ११) इति ॥

आ चिकितान सुक्रतू देवौ मर्त रिशादसा ।

वरुणाय ऋतपेशसे दधीत प्रयसे महे ॥ १ ॥

आ । चिकितान् । सुक्रतु इति सुऽक्रतू । देवौ । मर्त । रिशादसा ।

वरुणाय । ऋतऽपेशसे । दधीत । प्रयसे । महे ॥ १ ॥

हे चिकितान जानन् स्तुति^२ हे^३ मर्ते मनुष्य^४ रातहव्य स्वमिति तस्यैव संबोधनम् । सुक्रतू शोभनकर्मणौ रिशादसा हिंसकानां हिंसकौ देवौ अवा आकारयेति शेषः । आहूय च ऋतपेशसे । पेश इति रूपनाम । ऋतमुदकम् । उदकमेव रूपं यस्य तादृशाय वरुणाय^५ प्रयसे ॥ मरुत्वो लुप्यते ॥ हविलैक्षणाश्रवते महे महते पूज्याय दधीत दद्याः । हविरिति शेषः । द्वितीयार्थे वा चतुर्थी । महद्विदधीत । महतोऽन्नस्य लाभायेति वा योज्यम् ॥

१ ख-च-झ-ण-त-भ-र-इयावाध्वस्यायम् । २ झ-त-न-र-स्तुतिज्ञ । ३ झ-न-र-‘ मनुष्य ’ नास्ति । ४ न-मेघरूपम् । ५ ख-च-झ-ण-त-न-भ-र-श-‘ वरुणाय ’ नास्ति ।

ता हि क्षत्रमर्विहृतं सम्यक्सुय्यमाशाते ।

अथ व्रतेव मानुषं स्वर्णं धायि दर्शितम् ॥ २ ॥

ता । हि । क्षत्रम् । अर्विहृतम् । सम्यक् । असुय्यम् । आशाते इति ।

अथ । व्रताऽहं । मानुषम् । स्वर्णम् । न । धायि । दर्शितम् ॥ २ ॥

१ता १हि । ह्रीति हेतोः । यस्मात् ता तौ १क्षत्रं बलम् १अर्विहृतम् अर्हिष्यम् १असुय्यम् असुरविधाति महद्वल् १सम्यक् १आशाते व्यासृतः १अथ अतो हेतोः १मानुषं मनुष्येषु प्रवृत्तं १व्रतेव कर्मेव तथा मनुष्येषु नियतं १स्वर्णं स्वर्गं इव स यथा दिवि दृश्यते तद्वत् १दर्शितं दर्शनीयं बलं १धायि यज्ञे निहितम् ॥

ता वामेषु रथानामुर्वी गव्यूतिमेषाम् ।

रातहव्यस्य सुष्टुतिं दधृक्स्तोमैर्मनामहे ॥ ३ ॥

ता । वाम् । एषे । रथानाम् । उर्वीम् । गव्यूतिम् । एषाम् ।

रातऽहव्यस्य । सुऽस्तुतिम् । दधृक् । स्तोमैः । मनामहे ॥ ३ ॥

हे मित्रावरूपा १ता तौ प्रसिद्धौ १वां युवां १रथानाम् अस्मदीयानाम् १एषां पुरतो वर्तमानानाम् १उर्वी प्रभृतां १गव्यूतिम् अतिविस्तृतं मार्गम् १एषे गन्तुम् । मार्गारक्षणायेत्यर्थः ॥ तुमर्थेऽसेन्प्रत्ययः ॥ तदर्थं वा १मनामहे स्तुमः १रातहव्यस्य कृपेः रातहव्यसंबन्धिभिः १सुष्टुतिं सुष्टुतिभिः शोभनस्तुति-साधनैः १स्तोमैः १दधृक् धर्षकौ युवाम् ॥

अथा हि काव्या युवं दक्षस्य पुमिरद्भुता ।

नि केतुना जनानां चिकेथे पृतदक्षसा ॥ ४ ॥

अथ । हि । काव्या । युवम् । दक्षस्य । पुऽभिः । अद्भुता ।

नि । केतुना । जनानाम् । चिकेथे इति । पृतदक्षसा ॥ ४ ॥

१अथ अपि च । १हि प्रसिद्धौ । १काव्या स्तुत्यौ १युवं युवां १दक्षस्य प्रवृद्धस्य मम १पुमिः पूरकैः स्तवैः हे १अद्भुता महान्तावाश्रयेभूतौ सन्तौ १केतुना प्रज्ञानेनानुकूलेन मनसा १जनानां यज-मानानामित्यर्थः । स्तोत्रं नि १चिकेथे नितरां जानीथः । हे १पृतदक्षसा शुद्धबली युवाम् ॥

१. ख-च-क्ष-ण-त-न-म-र-असुरविधाति मत् (महत्-न) हन्तुमित्यर्थः; ग-च-ज- 'असुरविधाति' नास्ति; श-असुरविधिमहन् हे । २. ख-च-क्ष-ण-त-न-म-र- 'यज्ञे' नास्ति । ३. ख-च-क्ष-ण-त-न-म-र-श- रातहव्यसंबन्धिनः । ४. ख-च-ण-धारकौ; क्ष-न-म- धर्मकौ; श-वर्षकौ । ५. ख-च-क्ष-ण-त-न-म-र- 'हि प्रसिद्धौ' नास्ति । ६. ख-च-क्ष-ण-त-न-म-र- 'नितरां' नास्ति ।

तद्वत् पृथिवि बृहच्छ्रवणं ऋषीणाम् ।

अयसानावरं पृथ्वति क्षरन्ति यामभिः ॥ ५ ॥

तत् । ऋतम् । पृथिवि । बृहत् । श्रवः ऽऽषे । ऋषीणाम् ।

अयसानौ । अरम् । पृथु । अति । क्षरन्ति । यामभिः ॥ ५ ॥

हे 'पृथिवि देवि त्वयि' 'तत् सर्वैरर्थमानत्वेन प्रसिद्धं' 'बृहत् प्रभूतम्' 'ऋतम् उदकम्'
'ऋषीणां स्तोत्राणामस्माकं' 'श्रवणं अस्मत्स्येपणे सति' 'अयसानौ गच्छन्तौ ॥' 'छन्दस्थानञ्च शुज-
भ्याम्' (उ. सू. २. २४३) 'इत्यसानञ्च अयतेरपि' भवति^१ । 'चितः' इत्यन्तोदात्तः ॥ 'अरम्
अलमर्थम्' 'पृथु यथा भवति तथा' 'यामभिः गमनैः' 'अति' 'क्षरन्ति' अर्थं वर्पितः ॥ व्यत्ययेन
बहुवचनम् ॥

आ यद्वामीयचक्षसा मित्रं वयं च सूरयः ।

व्यचिष्टे बहुपाद्ये यतेमहि स्वराज्ये ॥ ६ ॥

आ । यत् । वाम् । ईय ऽ चक्षसा । मित्रा । वयम् । च । सूरयः ।

व्यचिष्टे । बहु ऽ पाद्ये । यतेमहि । स्वराज्ये ॥ ६ ॥

हे 'ईयचक्षसा व्याप्तदर्शनौ हे' 'मित्रा मित्रावरणौ' 'वां युवां' 'यत्' 'ये' 'वयं' 'च' 'सूरयः'
स्तोतारः 'आ आह्वयामः ।' 'व्यचिष्टे अत्यन्तविस्तृते' 'बहुपाद्ये बहुभिर्योग्ये बहुभां रक्षितव्ये वा'
'स्वराज्ये स्वराट्त्वाय एवेविवराज्यार्थं' 'यतेमहि गच्छेम ॥' ॥ ४ ॥

'बलिस्था देव' इति पञ्चमेकादशे सूक्तम् । अत्रेयमनुक्रमणिका—'बलिस्था पञ्च यजतः'
इति । यजतो नामात्रेय ऋषिः । 'अनुष्टुभे तु' इत्युक्तत्वादित्थमन्यानुष्टुभम् । मित्रावरणौ देवता ।
विनियोगो लैङ्गिकः ॥

बलिस्था देव निष्कृतमार्दित्या यजतं बृहत् ।

वरुण मित्रार्थमन्वर्षिष्ठं क्षत्रमाशाये ॥ १ ॥

बट् । इत्या । देवा । निः ऽ कृतम् । मार्दित्या । यजतम् । बृहत् ।

वरुण । मित्रं । अर्थमन् । वर्षिष्ठम् । क्षत्रम् । आशाये इति ॥ १ ॥

१. ख-च-क्ष-ण-न-म-र- 'अयतेरपि भवति' नास्ति । २. ख-च-अ-ण-त-न-म-र- 'यत् ये'
नास्ति ; ग-घ-ज-त-त् ये ; श- पतये ।

हे ऽदेवाः सोतमानो हे ऽआदित्या अदितेः पुत्री हे ऽवरुण हे ऽअर्यमन् अरीणां नियमितः
 ऽमित्र देव युवां ऽवदु मर्त्यं ऽनिकृतम् अवाध्यम् ऽदृष्टा इत्थम् इदानीं वर्तमानप्रकारेण ऽयजत
 यद्व्यं ऽबृहत् अतिप्रबुद्धं ऽवपिष्टं प्रबुद्धतमं ऽक्षत्रं बलम् ऽआसाथे अशुवाथे । यद्वा अर्यमा पृथगेव
 निर्दष्टव्यः । द्विवचनं बहुवचनीकृतव्यम् ॥

आ यद्योनिं हिरण्ययं वरुण मित्र सदैयः ।

धृतरां चर्षणीनां युन्त सुन्नं रिंशादसा ॥ २ ॥

आ । यत् । योनिम् । हिरण्ययम् । वरुण । मित्र । सदैयः ।

धृतरां । चर्षणीनाम् । युन्तम् । सुन्नम् । रिंशादसा ॥ २ ॥

ऽयत् यस्मात् ऽहिरण्ययं हितरमणीयं ऽयोनिं यज्ञभूमिं हे ऽवरुण हे ऽमित्र ऽआ ऽसदैयः
 आगच्छथः तस्मात् ऽचर्षणीनां मनुष्याणां ऽधृतरा धारकौ च हे ऽरिंशादसा हिंसकानां क्षेप्तारो युवाम्
 अस्मभ्यं ऽसुन्नं सुन्नं ऽयन्तं कुरुतमित्यर्थः ॥

विश्वे हि विश्वेदेसो वरुणो मित्रो अर्यमा ।

व्रता पदेव सश्चिरे पान्ति मर्त्यं रिषः ॥ ३ ॥

विश्वे । हि । विश्वेदेसः । वरुणः । मित्रः । अर्यमा ।

व्रता । पदाऽइव । सश्चिरे । पान्ति । मर्त्यम् । रिषः ॥ ३ ॥

ऽविश्वे ऽहि सर्वेऽपि । हीति चार्थे । ऽविश्वेदेसः सर्वविद्ः सर्वधना वा ऽवरुणो ऽमित्रो
 ऽअर्यमा सैते त्रयः सर्वे ऽव्रता अस्मदीयानि कर्माणि ऽपदेव पदानिन्नं स्थानानीव ऽसश्चिरे संगता
 भवन्ति । आगत्य च मां ऽमर्त्यं ऽरिषः हिंसकात् ऽपान्ति रक्षन्ति ॥

ते हि सत्या ऋतस्पृशं क्रतावानो जनैजने ।

मुनीथासः सुदानवोऽहोश्चिदुरुचक्रयः ॥ ४ ॥

ते । हि । सत्याः । ऋतस्पृशः । ऋतुर्दानः । जनैऽजने ।

मुऽनीथासः । सुदानवः । अहोः । चित् । उरुऽचक्रयः ॥ ४ ॥

१. ख-च-ण-देवे; क्ष-न-भ-र-श-देवी । २. ख-च-क्ष-ण-त-न-भ-र-श-‘निष्कृते’ नास्ति ।
 ३. न-र-आस्तुवाथे । ४. ख-च-ण-त-भ-श-बहुवचनं कृतव्यम् । ५. ख-च-क्ष-ण-त-भ-र-‘पदानिव’
 नास्ति ।

एते ऽहि खलु^१ ऽसत्याः सत्यभूताः सत्यफला वा ऽऋतस्पृहाः उदकस्पृशस्य^२ कर्तारः
 ऽऋतावानः यज्ञवन्तः ऽजनेजने सर्वेषु यजमानेषु ऽसुनीथास्तः सुनयनाः ऽसुदानवः सुदानाः । हीति
 प्रसिद्धवाची सर्वत्र संबन्धनीयः । एवं महानुभावा वरुणादयः ऽग्रहोऽस्मिन् । चिदर्थये । पापिनोऽपि
 स्वस्तोतुः ऽउरुचक्रयः प्रभृतयनादिकर्तारः ॥

को नु वाँ मित्रास्तुतो वरुणो वा तनूनाम् ।

तत्सु वामेपते मतिरात्रिभ्य एपते मतिः ॥ ५ ॥

कः । नु । वाम् । मित्र । अस्तुतः । वरुणः । वा । तनूनाम् ।

तत् । सु । वाम् । आ । ईषते । मतिः । अत्रिभ्यः । आ । ईषते । मतिः ॥ ५ ॥

हे मित्र ऽवां युवयोर्मध्ये त्वं च ऽवरुणो ऽवा ऽको ऽनु ऽअस्तुतः । सर्वैरस्तुमानः
 कोऽस्ति । उभावपि स्तुत्याविरस्यर्थः । ऽतनूनाम् इति तृतीयार्थे षष्ठी । तनुभिः स्तुतिभिः^३ अस्तुत इति
 संबन्धः । अत्र मित्रशब्देन मित्रस्यैकस्यैव संबोधनं 'वरुणोऽस्वन्तः' (अ. सं. ५. ६२. ६)
 इत्यग्रेवात्र द्विवचनसूचकस्याकारस्य अनामानात्^४ । लोकेषु बहुषु संनिहितेषु एकमेव संबोध्य युवयोरिदं
 युष्माकमिदमिति प्रयुजते ॥ ऽतत् तस्मात् यस्मात्सर्वे स्तुवन्ति तस्मात् । तनूनामिष्येतन्
 व्यवहितमप्युत्तरत्र वा योग्यम् । तनूनाम् अल्पमतीनामस्माकं ऽमतिः स्तुतिः ऽवां युवां सुष्टु^५ ऽएषते
 अभिगच्छति । ऽअत्रिभ्यः अत्रिगोत्रेभ्योऽस्माभ्यम् अस्मदीयमतिः ऽएषते । आदराय पुनर्वचनम् ॥ ५ ॥

'प्र वो मित्राय' इति पञ्चचैद्वादसं सूक्तमात्रेयस्य यजतस्यायं गायत्र्यै मित्रावरुणम् । तथा
 चायुक्न्यते— 'प्र वो गायत्रम्' इति । अग्निष्टोमे प्रातःसवने मित्रावरुणशक्ते एतत्सूक्तम् । सूत्रितं
 च— 'प्र वो मित्राय प्र मित्रयोर्वरुणयोः' (आश्व. श्रौ. ५. १०) इति । अभिह्वयपठहे पृष्ठ-
 पठहे च स्तोमनिमिन्नावापार्यमिदमादीनि द्वितीयवर्जितानि चरवारि सूक्तानि । तथैव सूत्रितं—
 'प्र वो मित्रायेति चतुर्णां द्वितीयसुदरेत्' (आश्व. श्रौ. ७. ५) इति ॥

प्र वोँ मित्राय गायत वरुणाय विपा गिरा । महिक्षत्रावृतं बृहत् ॥ १ ॥

प्र । वः । मित्राय । गायत । वरुणाय । विपा । गिरा । महिक्षत्रौ । ऋतम् । बृहत् ॥ १ ॥

हे मदीया ऋत्विजः ऽवः । युयमित्यर्थः । ऽमित्राय ऽवरुणाय च ऽविपा व्यासया ऽगिरा
 स्तुत्या ऽप्र ऽगायत स्तुतिं कुरुत । स्तुत्या स्तुवतेत्येतन् पाकं पचतीतिवत् । हे 'महिक्षत्रौ' प्रभृतबलौ
 युवाव ऽऋतं यज्ञं ऽबृहत् महत् अतिप्रशस्तम् । स्तुत्यर्थमागच्छतमिति शेषः । अथवा महत् प्रभृतम्
 ऋतं स्तोत्रं शृणुतमिति शेषः ॥

१. झ-न-भ-र-ते खलु । २. ख-च-ण-उदकस्पृशः तस्य ; ग-च-ज-श-उदकस्य ; झ-त-भ-र-
 उदकस्पृशत्वस्य । ३. ख-च-ण-अल्पस्तुतिभिः ; झ-र-अस्तुतिभिः । ४. ख-च-ण-भ-अभावात् ;
 झ-अनास्तोमात् ; त-र-श-आप्रानात् । ५. ख-च-झ-ण-त-न-भ-र- 'सुष्टु' नास्ति ।

सम्राज्ञा या घृतयोनी मित्रश्चोभा वरुणश्च । देवा देवेषु प्रशस्ता ॥ २ ॥

सम्प्राज्ञा । या । घृतयोनी इति घृतयोनी । मित्रः । च । उभा । वरुणः । च ।

देवा । देवेषु । प्रशस्ता ॥ २ ॥

१ या यौ २ मित्रश्च ३ वरुणश्च । परस्परापेक्षया चशब्दः । ४ उभा उभौ ५ सम्राज्ञा सर्वस्य स्वामिनी ६ घृतयोनी उदकस्योत्पादकौ ७ देवा ८ द्योतमानौ ९ देवेषु मध्ये १० प्रशस्ता प्रकर्षेण स्तुत्यौ ११ नौ गायतेति पूर्वान्वयः ॥

ता नः शक्तं पार्थिवस्य महो रायो दिव्यस्य । महि वां क्षत्रं देवेषु ॥ ३ ॥

ता । नः । शक्तम् । पार्थिवस्य । महः । रायः । दिव्यस्य । महि । वा । क्षत्रम् । देवेषु ॥ ३ ॥

१ ता नौ देवौ २ नः अस्मदर्थं ३ पार्थिवस्य पृथिवीसंबद्धस्य ४ दिव्यस्य दिवि अवस्य च ५ महः महतः ६ रायः धनस्य ७ शक्तं समर्थं भवतम् । दातुमिति शेषः । ८ देवौ ९ वां युवयोः १० महि महत् पूज्यं ११ क्षत्रं बलं १२ देवेषु प्रसिद्धं स्तुम इति शेषः ॥

ऋतमुतेन सपन्तेषिरं दक्षमाशाते । अद्भुता देवौ वर्धेते ॥ ४ ॥

ऋतम् । ऋतेन । सपन्ता । इषिरम् । दक्षम् । आशाते इति । अद्भुता । देवौ । वर्धेते इति ॥ ४ ॥

१ ऋतेन उदकेन निमित्तेन २ ऋतं यज्ञं ३ सपन्ता स्पृशन्तौ ४ इषिरम् पुण्यवन्तं ५ दक्षं प्रबुद्धं यजमानं हविर्वा ६ आशाते व्यासृतः । ७ अद्भुता अद्भोग्धारी ८ देवौ मित्रावरुणौ युवां ९ वर्धेते प्रबुद्धौ भवतः ॥

बृष्टिद्यावा रीत्यापिषस्पती दानुमत्याः । बुहन्तं गर्तमाशाते ॥ ५ ॥

बृष्टिद्यावा । रीतिऽआपा । इषः । पती इति । दानुऽमत्याः ।

बुहन्तम् । गर्तम् । आशाते इति ॥ ५ ॥

१ बृष्टिद्यावा । बृष्टयर्था यौः स्तुतिर्वयोस्ती बृष्टिद्यावा । अथवा बृष्टिर्वपिका द्यौरन्तरिक्षं याभ्यां तौ तादृशौ । २ रीत्यापा ॥ ३ री गतिरेषणयोः ४ रीतिः प्राप्तिः । सैव ५ आपा आसिः ६ अभिमत-प्राप्तिर्वयोस्ती तादृशौ । ७ इषः अन्नस्य ८ पती स्वामिनी । ९ बृष्टिप्रदवात् स्वामित्वम् । १० दानुमत्याः दानवत्याः । ११ दानुमुचितायाः १२ इत्यर्थः । एतद्विशेषणम् । एवं महानुभावौ १३ बुहन्तं महान्ते १४ गर्तं रथम् १५ आशाते व्यासृतः । अधितिष्ठती यागार्थम् ॥ ६ ॥

१. ख-च-क्ष-ण-न-म-र-क्ष-देवौ । २. ख-च-ण-स्तुतौ; त-स्तुत्या । ३. ख-च-क्ष-ण-न-म-र-वर्हिर्वा । ४. ख-च-क्ष-ण-त-न-म-र-सैव आसिः; ग-च-ज-सैव अपा । ५. ख-च-क्ष-ण-न-म-र-दानमुचितायाः; ग-च-ज-क्ष-दानुमुचितायाः ।

‘त्री रोचना’ इति चतुर्लक्षं त्रयोदशं सूक्तम् । उरुचकिर्नामात्रेय ऋषिः । त्रिष्टुप् छन्दः^१ । मित्रावरुणौ देवता । अनुक्रम्यते च — ‘त्री रोचना चतुष्कसुरुचकिः’ इति । विनियोगो लैङ्गिकः ॥

त्री रोचना वरुण त्रीरुत द्यून्त्रीणि मित्र धारयथो रजोसि ।

वावृधानावमर्ति^२ क्षत्रियस्यानु^३ व्रतं रक्षमाणावजुर्म ॥ १ ॥

त्री । रोचना । वरुण । त्रीन् । उत । द्यून् । त्रीणि । मित्र । धारयथः । रजोसि ।

ववृधानौ । अमर्तिम् । क्षत्रियस्य । अनु । व्रतम् । रक्षमाणौ । अजुर्म ॥ १ ॥

हे वरुण हे मित्र युवां व्री व्रीणि वरोचना रोचनानि^४ शूलोकान् धारयथ इति संबन्धः । उत अपि च व्रीन् वृन् द्योतमानानन्तरिक्षलोकान् धारयथः । तथा व्रीणि वरजोसि शूलोकान् । कीदृशौ युवाम् । वावृधानौ^५ वर्धमानौ^६ क्षत्रियस्य । क्षत्रे बलम् । तद्वत् इन्द्रस्य । यद्वा । क्षत्रिय-जातीयस्य यजमानस्य अमर्तिम् । रूपनामैतत् । रूपं व्रतं कर्म च अजुर्म अजीर्णमविरतं वा रक्षमाणौ ॥

इरावतीर्वरुण धेनवो वां मधुमद्वां सिन्धवो मित्र दुहे ।

त्रयस्तस्थुर्वृषभासंस्तिमृणां धिषणानां रेतोधा वि द्युमन्तः ॥ २ ॥

इराऽवतीः । वरुण । धेनवः । वाम् । मधुमद् । वाम् । सिन्धवः । मित्र । दुहे ।

त्रयः । तस्थुः । वृषभासः । तिमृणाम् । धिषणानाम् । रेतोऽधाः । वि । द्युमन्तः ॥ २ ॥

हे वरुण हे मित्र ववां युवयोरानया वधेनवः गावः इरावतीः । इरा क्षीरलक्षणा । तद्वत्सो भवन्ति । तथा वसिन्धवः स्यन्दनशीला मेघा नद्यो वा मधुमन् मधुररसमुदकं दुहे दूहन्ति । तथा त्रयः त्रिसंख्याकाः वृषभासः वर्धितारः वरेतोधाः उदकस्य धारकाः द्युमन्तः दीप्तिमन्तोऽग्नि-वायवाक्षियाः तिमृणां त्रिसंख्याकानां धिषणानां स्थानानां^७ ग्रथिव्यन्तरिक्षशूलोकानां^८ स्वामिनः सन्तः वि विविधं प्रत्येकं तस्थुः तिष्ठन्ति । युवयोरनुग्रहात् त्रयोऽपि देवास्त्रिषु स्थानेषु वर्तन्ते इत्यर्थः ॥

प्रातर्देवीमर्दिति जोहवीमि मध्यंदिन् उर्दिता सूर्यस्य ।

राये मित्रावरुणा सर्वतातेल्ले तोकाय तनयाय शं योः ॥ ३ ॥

प्रातः । देवीम् । अर्दितिम् । जोहवीमि । मध्यंदिने । उतर्दिता । सूर्यस्य ।

राये । मित्रावरुणा । सर्वऽताता । इल्ले । तोकाय । तनयाय । शम् । योः ॥ ३ ॥

१. ख-च-क्ष-ण-त-न-भ-र-श-‘ छन्दः ’ नास्ति । २. ख-च-क्ष-ण-भ-र-श- रोचमानानि ; न-रोचनानि रोचमानानि । ३. ख-च-ण-भ-‘ वावृधानौ वर्धमानौ ’ नास्ति । ४. ख-च-ण-‘ स्थानानां... शूलोकानां ’ नास्ति ; क्ष-त-न-भ-र-श- स्थानानाम् ।

अहमृषिः प्रातः प्रातःकाले अदितिम् अखण्डनीयां देवानां जननीं देवीं चोत्तमानां
‘जोहवीमि आह्वयामि’ । तथा मध्यदिने सूर्यस्य उदितता उदितो तत्समृद्धिकाले मारुत्यदिने सवने
जोहवीमि । हे मित्रावरुणा युवां रात्रौ धनप्राप्तये सर्वतातो यज्ञे वृद्धे स्तौमि । पुनः
किमर्थम् । तोकाय पुत्राय तनयाय तत्पुत्राय च शम् अरिष्टक्षमाय योः सुखस्य मिश्रणाय
चेके इति ॥

या धर्तारा रजसो रोचनस्योतादित्या दिव्या पार्थिवस्य ।

न वां देवा अमृता आ भिनन्ति व्रतानि मित्रावरुणा ध्रुवाणि ॥ ४ ॥

या । धर्तारा । रजसः । रोचनस्य । उत । आदित्या । दिव्या । पार्थिवस्य ।

न । वाम् । देवाः । अमृताः । आ । भिनन्ति । व्रतानि । मित्रावरुणा । ध्रुवाणि ॥ ४ ॥

‘या यौ रोचनस्य रोचमानस्य रजसः लोकस्य । स्वर्गालयस्तेत्यर्थः । उत अपि च पार्थि-
वस्य रजसः या यौ धर्तारौ आदित्या अदितेः पुत्री दिव्या दिवि भवौ तौ युवामौ इति पूर्वत्र
संबन्धः । हे मित्रावरुणा वं युवयोः ध्रुवाणि व्रतानि कर्माणि देवाः अन्ये इन्द्रादयः
अमृताः अमरणघर्माणोऽपि न आ भिनन्ति न हिंसन्ति । यतो ध्रुवाण्यत
इत्यभिप्रायः ॥ ७ ॥

‘पुरूरुणा’ इति चतुर्दशं चतुर्दशं सुक्तसुरुचक्रेरपि गायत्रं मित्रावरुणम् । ‘पुरूरुणा गायत्रं तु’
इत्यनुक्रमिका । पृष्ठयाभिह्वयपठहयोः प्रातःसवने आवापार्थत्वेन इदमपि सूक्तं पूर्वसूक्तेन सह ।
‘प्र वो मित्रायेति चतुर्णां द्वितीयसुद्धरेत्’ इति ह्युक्तम् । चातुर्विधिकेऽहनि प्रातःसवने मित्रावरुणशब्दे
आद्यस्तुचः षडहस्तोऽयिसंज्ञकः । सूत्रितं च— ‘पुरूरुणा चिद्वयस्ति प्रति वां सूर उदिते’
(आश्व. श्रौ. ७. २) इति ॥

पुरूरुणां चिद्वयस्त्यवो नूनं वां वरुण । मित्रं वंसि वां सुमतिम् ॥ १ ॥

पुरुऽउरुणा । चित् । हि । अस्ति । अवः । नूनम् । वाम् । वरुण ।

मित्रं । वंसि । वाम् । सुमतिम् ॥ १ ॥

हे मित्रावरुणौ वं युवयोः पुरूरुणा चित् ॥ अत्र सोः ‘सुपां सुलुक्’ इत्याकारः ॥
पुरोरपि बहु उरु बहुतरम् । अथवा पुरु च तदुरु च पुरूरु । अत्यन्तसुस्तरमित्यर्थः । तादृक्
‘अवः रक्षणं नूनं मिश्रयेन अस्ति । वहि प्रसिद्धौ । चिदिति पूरणः । हे वरुण हे मित्र वं
युवयोः सुमतिम् अनुग्रहबुद्धिं वंसि संभजेय । यस्माद्वोऽसि तस्माद्वंसीति भावः ॥

ता वां सम्यग्दुह्वाणेषमश्याम् धार्यसे । वयं ते रुद्रा स्याम ॥ २ ॥

ता । वाम् । सम्यक् । अदुह्वाणा । इषम् । अश्याम् । धार्यसे । वयम् । ते । रुद्रा । स्याम् ॥ २ ॥

हे ^१अदुह्वाणा हे अदोघधारौ ^२ता तौ प्रसिद्धौ ^३वां युवां ^४सम्यक् । स्तुम इति शेषः ।
स्तोतारो वयम् ^५द्वयम् अत्रं ^६धार्यसे पानाय भोजनाय ^७अश्याम् प्राप्नुयाम । हे ^८रुद्रा दुःखात्
द्रावयितारौ रुद्रभिः ^९द्रवणीयौ वा ^{१०}ते स्तोतारः ^{११}वयं ^{१२}स्याम अवेम । समृद्धा इति शेषः । युवाभ्यां
स्वभूता वा स्याम ॥

पातं नो रुद्रा पायुर्मिक्त त्रायेथां सुत्रात्रा । तुर्याम् दस्यून्तनूभिः ॥ ३ ॥

पातम् । नः । रुद्रा । पायुऽभिः । उत । त्रायेथाम् । सुऽत्रात्रा । तुर्याम् । दस्यून् । तनूभिः ॥ ३ ॥

हे ^१रुद्रा उक्तरूपी देवौ युवां ^२नः अस्मान् ^३पायुभिः रक्षणेः ^४पातं रक्षतम् । ^५उत अपि च
^६सुत्रात्रा शोभनेन त्राणेन ^७त्रायेथां पालयेथाम् ^८। इष्टप्राप्त्यनिष्टपरिहारभेदेन भेदः । स्तोत्रादि-
वैकल्यात् शत्रोर्वा त्रायेथाम् अभिमतप्रापणेन रक्षतमित्यर्थः । वयं च ^९तनूभिः पुत्रादिभिः सहिताः
स्वीयैरङ्गैर्वा ^{१०}दस्यून् शत्रून् ^{११}तुर्याम् हिंस्याम तरेम वा ॥

मा कस्याद्धुतक्रतू यक्षं भुजेमा तनूभिः । मा शेषसा मा तनसा ॥ ४ ॥

मा । कस्य । अद्धुतक्रतु इत्यद्धुतऽक्रतू । यक्षम् । भुजेम । तनूभिः ।

मा । शेषसा । मा । तनसा ॥ ४ ॥

हे ^१अद्धुतक्रतू आश्रयकमाणी वयं ^२कस्य अन्यस्य कस्यचन ^३यक्षं पूजितं धनं ^४मा ^५भुजेम
मा भुजीमहि ^६तनूभिः अस्मदीयैः ^७अवयवैः । युवयोरनुग्रहान् समृद्धा वयम् अभ्ययाचितधनेन
शरीरपोषे न कुर्म इत्यर्थः । तथा ^८शेषसा अपत्येन सहिताः ^९मा भुजेम । ^{१०}तनसा वीत्रादिना
सहिताः ^{११}मा भुजेम । अस्मच्छूले न केऽपि भुज्जीमहीत्यर्थः ॥ ॥ ८ ॥

‘आ नो गन्तम्’ इति तृचात्मकं पञ्चदशं सूक्तं बाहुवृक्तस्यात्रेयस्यापे गायत्रे मैत्रावरुणम् ।
‘आ नस्तृचं बाहुवृक्तः’ इत्यनुक्रमणिका । उक्तः सूक्तविनियोगः । अग्निष्टोमे प्रातः-
सवने मैत्रावरुणशस्त्रे अयमनुवृत्तः । सूत्रितं च—‘आ नो मित्रावरुणा नो गन्तं रिशादसा’
(आश्व. श्रौ. ५. १०) इति ॥

आ नो गन्तं रिशादसा वरुण मित्रं बर्हणा । उपेमं चारुमध्वरम् ॥ १ ॥

आ । नः । गन्तम् । रिशादसा । वरुण । मित्रं । बर्हणा । उपे । इमम् । चारुम् । अध्वरम् ॥ १ ॥

१. ख-च-क्ष-ण-न-भ-र- रुद्रिः । २. ख-च-क्ष-ण-र-त्राणेन ; ग-घ-ज-श-‘त्राणेन’ नास्ति ।
३. ग-घ-ज-‘पालयेथां’ नास्ति ; त-पालयेताम् ; र-पालयताम् ; श-पालनम् । ४. ख-च-क्ष-ण-त-
न-भ-र-श-मदीयैः ।

हे ^१वरुण हे ^२मित्र हे ^३रिशदादसा शत्रूणां प्रेरकौ युवां ^४वनः अस्माकम् ^५इमं ^६वचात् चरणीयम् ^७अध्वरम् अहिंसकं यज्ञम् ^८उप ^९आ ^{१०}गन्तम् उपागच्छतम् । कीदृशौ । ^{११}वर्हणा परिवर्हणौ निवर्हणौ हन्तारौ शत्रूणाम् ॥

विश्वस्य हि प्रचेतसा वरुण मित्र राज्ञः । ईशाना पिप्यतुं धियः ॥ २ ॥
विश्वस्य । हि । प्रचेतसा । वरुण । मित्र । राज्ञः । ईशाना । पिप्यतुम् । धियः ॥ २ ॥

हे ^१वरुण हे ^२मित्र हे ^३प्रचेतसा प्रकृष्टज्ञानौ युवां ^४विश्वस्य ^५राज्यः सर्वस्य स्वामिनो भवथः । ^६हि इति प्रसिद्धौ । हे ^७ईशाना अस्माकमीश्वरौ युवां ^८धियः अस्मदीयानि क्रमाणि ^९पिप्यतुं व्याययते फलैः ॥

उप नः सुतमा गतुं वरुण मित्र दाशुषः । अस्य सोमस्य पीतये ॥ ३ ॥
उप । नः । सुतम् । आ । गतुम् । वरुण । मित्र । दाशुषः । अस्य । सोमस्य । पीतये ॥ ३ ॥

^१वनः अस्माकं ^२सुतम् अभिषुतं सोमं प्रति हे ^३वरुण हे ^४मित्र युवाम् ^५उप ^६आ ^७गतम् उपागच्छतम् । ^८दाशुषः हविर्दातुर्मम ^९अस्य ^{१०}सोमस्य ^{११}पीतये पानाय ॥ ॥ १ ॥

‘ आ मित्रे वरुणे ’ इति तुचात्मकं षोडशं सूक्तं बाहुवृक्तस्याधर्मोणिहं मैत्रावरुणम् । ‘ आ मित्र औणिहम् ’ इत्यनुक्रमणिका । दशरात्रे तृतीयेऽहनि प्रउगशस्त्रेऽयं मैत्रावरुणस्य तुचः । सूत्रितं च— ‘ आ मित्रे वरुणे वयमश्विनावेह गच्छतम् (आश्व. श्रौ. ७. १०) इति ॥

आ मित्रे वरुणे वयं ग्रीर्भिर्जुहुमो अत्रिवत् । नि बर्हिषि सदतुं सोमपीतये ॥ १ ॥
आ । मित्रे । वरुणे । वयम् । ग्रीःऽभिः । जुहुमः । अत्रिवत् ।
नि । बर्हिषि । सदतुम् । सोमऽपीतये ॥ १ ॥

^१वयम् आत्रेयाः ^२मित्रे ^३वरुणे मित्रावरुणयोः ^४अर्थाय ^५ग्रीभिः मन्त्रैः ^६आ ^७जुहुमः ^८अत्रिवत् अस्मद्भोत्रप्रवर्तकोऽत्रिरिव । तस्मात् हे ^९मित्रावरुणौ ^{१०}सोमपीतये ^{११}बर्हिषि ^{१२}नि ^{१३}सदतुं निपीदतम् ॥

१. त-न-रसर्गायम् । २. ख-च-क्ष-ण-त-न-भ-र- ‘ निवर्हणौ... शत्रूणां ’ नास्ति । ३. ख-च-क्ष-ण-त-न-भ-र-क्षा- ‘ हे ... वरुण ’ नास्ति । ४. ख-च-क्ष-ण-त-न-भ-र- ‘ फलैः ’ नास्ति । ५. ख-च-ण- हे मित्र हे वरुण । ६. ख-च-क्ष-ण-त-न-भ- मित्रावरुणयोरागतयोः ; त-र- मित्रावरुणयोर्गतयोः । ७. ख-च-क्ष-ण-त-न-भ-र- तत् ; न- ‘ हे मित्रावरुणौ ’ नास्ति ।

व्रतेन स्थो ध्रुवक्षेमा धर्मेणा यातयज्जना ।

नि बर्हिषि सदतं सोमपीतये ॥ २ ॥

व्रतेन । स्थः । ध्रुवक्षेमा । धर्मेणा । यातयत्ज्जना ।

नि । बर्हिषि । सदतम् । सोमऽपीतये ॥ २ ॥

हे मित्रावरुणौ युवां धर्मेणा जगद्धारकेण व्रतेन कर्मणा योगेन ध्रुवक्षेमा स्थः अवि-
चलितस्थानौ भवथः । यातयज्जना । यातयन्तः कर्मसु प्रवर्तयन्तो जना ऋत्विजो ययोस्तौ
यातयज्जना । अथवा यातयन्तः शत्रून् हिंसन्तो जना भृत्या ययोस्तौ । शिष्टं गतम् ॥

मित्रश्च नो वरुणश्च जुषेतां यज्ञमिष्टये ।

नि बर्हिषि सदतां सोमपीतये ॥ ३ ॥

मित्रः । च । नः । वरुणः । च । जुषेताम् । यज्ञम् । इष्टये ।

नि । बर्हिषि । सदताम् । सोमऽपीतये ॥ ३ ॥

मित्रश्च वरुणश्च उभौ वनः अस्माकं यज्ञम् इष्टये अभीष्टाय । जुषेतां सेवेताम् । आगत्य च
बर्हिषि नि वसतां निपीतां सोमपानाय ॥ १० ॥ ५ ॥

षष्ठेऽनुवाके पञ्चदश सूक्तानि । तत्र 'यदद्य स्थः' इति दशचै प्रथमं सूक्तमात्रेयस्य पौरनाम्नः
आर्षमानुषुभमाश्विनम् । अनुक्रान्तं च—'यदद्य दश पौर आश्विनं तदानुष्टुभं तु' इति । 'तत्'
इत्युक्तत्वादिदमादीनि षट् सूक्तान्याश्विनानि । 'आनुष्टुभं तु' इति तुशब्दादिदमुत्तरं च द्वे आनुष्टुभे ।
प्रातरनुवाक आश्विने कतावानुष्टुभे छन्दस्याश्विनशस्त्रं चेदमादिके द्वे सूक्ते । 'यदद्य स्थ इति सूक्ते'
(आश्व. श्रौ. ४. १५) इति सूत्रितम् ॥

यदद्य स्थः परावति यदर्वावत्यश्विना ।

यद्वा पुरु पुरुमुजा यदन्तरिक्ष आ गतम् ॥ १ ॥

यत् । अद्य । स्थः । पराऽवति । यत् । अर्वाऽवति । अश्विना ।

यत् । वा । पुरु । पुरुऽमुजा । यत् । अन्तरिक्षे । आ । गतम् ॥ १ ॥

हे पुरुमुजा बहुषु यज्ञेषु भोक्तारौ अधिकं रक्षितारौ वा हे अश्विना यत् यदि अद्य
अस्मिन् काले परावति अत्यन्तं दूरदेशे सुलोकं स्थः भवथः । यत् वा अर्वावति अरणवति गन्तुं
शक्ये प्रदेशे अन्तिके स्थः । यत् यदि वा अथवा पुरु बहुप्रदेशेषु स्थः । यत् यदि अन्तरिक्षे
स्थः तस्मात्सर्वस्मात् अद्य आ गतम् आगच्छतम् ॥

इह त्या पुरुभूतमा पुरु दंसांमि विभ्रता ।

वरस्या याम्यघ्निगू हुवे तुविष्टमा भुजे ॥ २ ॥

इह । त्या । पुरुऽभूतमा । पुरु । दंसांसि । विभ्रता ।

वरस्या । यामि । अघ्निगू इत्यघ्निऽगू । हुवे । तुविऽतमा । भुजे ॥ २ ॥

इह अस्मिन् यजे ऽस्या तौ ऽपुरुभूतमा पुरुणां बहूनां यजमानानां भावयितृमतौ ऽपुरु
पुरुणि ऽदेसांसि कर्माणि विभ्रता धारयन्तौ वरस्या वरणीयौ ऽअघ्निगू अन्वैः अष्टतमगमकर्मणौ
ऽयामि उपागच्छामि । तुविष्टमा प्रभूततमौ भुजे भोगाय पालनाय वा हुवे आह्वयामि ॥

ईर्मान्यद्वपुषे वपुश्चक्रं रथस्य येमथुः ।

पर्यन्या नाहुषा युगा म्हा रजांसि दीयथः ॥ ३ ॥

ईर्मा । अन्यत् । वपुषे । वपुः । चक्रम् । रथस्य । येमथुः ।

परि । अन्या । नाहुषा । युगा । म्हा । रजांसि । दीयथः ॥ ३ ॥

हे अधिनौ युवां रथस्य युष्मदीयस्य ऽअन्यत् ऽचक्रम् ऽईर्मा ॥ अर्तेः ईर्मा इति रूपम् ।
गन्तर्याद्विषे ऽवपुषे तस्य शोभायै ऽवपुः वपुष्मत् तेजोवत् चक्रं ऽयेमथुः नियमितवन्तौ स्थः ।
ऽअन्या अन्येन चक्रेण ऽमहा महत्त्वेन स्वसामर्थ्येन ऽनाहुषा युगा । नाहुषा मनुष्याः । तेषां युगा
युगोपलक्षितात् कालान् प्रातरादित्यवसान् अहोरात्रादिकालान् वा ऽरजांसि लोकांश्च ऽपरि ऽदीयथः
परिगच्छथः । 'म्यः इयस्य मूर्धनि चक्रं रथस्य येमथुः' (ऋ. सं १. ३०. १९) इत्युक्तम् ॥

तद्गु वाग्मिना कृतं विश्वा यद्वामनुष्टवे ।

नानां जातावरपसा समस्मे बन्धुमेयथुः ॥ ४ ॥

तत् । ऊँ इति । सु । वाम् । एना । कृतम् । विश्वा । यत् । वाम् । अनु । स्तवे ।

नानां । जातौ । अरेपसा । सम् । अस्मे इति । बन्धुम् । आ । ईयथुः ॥ ४ ॥

हे विश्वा व्यासौ यत् येन स्तोत्रेण वा युवाम् ऽअनु ऽष्टवे अनुस्तुवे ऽतदु । उ इति
पूरणः । ऽएना अनेन पौरुणं ऽसु सुष्टु वा युवाभ्यां ऽकृतं संपादितं भवतु । ऽनाना पृथगेव
ऽजातौ समृद्धौ ऽअरेपसा अपापी ऽअस्मे अस्मभ्यं ऽबन्धुम् अन्नं धनं वा ऽसम् ऽआ ईयथुः
सम्यक् गमयथः । सम्यक् प्रयच्छतमित्यर्थः ॥

आ यद्वाँ सूर्या रथं तिष्ठद्रघुस्यदं सदा ।

परि वामरुषा वयो घृणा वरन्त आतपः ॥ ५ ॥

आ । यत् । वाम् । सूर्या । रथम् । तिष्ठत् । रघुऽस्यदम् । सदा ।

परि । वाम् । अरुषाः । वयः । घृणा । वरन्ते । आऽतपः ॥ ५ ॥

हे अश्विनौ ^१वाँ युवयोः ^२सदा ^३सर्वदा ^४रघुस्यदं शीघ्रं ^५रथं ^६सूर्या युवयोः पत्नी ^७यत् यदा ^८वा ^९तिष्ठन् आस्थितवती तदा ^{१०}वाँ ^{११}परि ^{१२}वरन्ते परितो वृण्वन्ति । के । ^{१३}अरुषाः आरोचमानाः ^{१४}घृणा दीप्ताः ^{१५}आतपः आतापनाः ^{१६}शत्रूणां ^{१७}वयः अश्वाः । अथवा आतपः इति विशेष्यम् । वयो गन्तार उक्तलक्षणा आतपः सर्वतन्मापयिष्यो दीप्तयः परि वरन्ते ॥ ॥ ११ ॥

युवोरत्रिंशिकेतति नरा सुन्नेन चेतसा ।

धर्मं यद्वामरेपसं नासत्यास्त्रा भुरण्यति ॥ ६ ॥

युवोः । अत्रिः । चिकेतति । नरा । सुन्नेन । चेतसा ।

धर्मम् । यत् । वाम् । अरेपसम् । नासत्या । आस्त्रा । भुरण्यति ॥ ६ ॥

हे ^१नरा नेतारावश्विनौ ^२युवोः युवयोः । युवामित्यर्थः । ^३अत्रिः अस्मत्पिता ऋषिः ^४सुन्नेन सुखेन अग्निदाहोपशमरूपेण हेतुना ^५चेतसा आदरयुक्तेन मनसा ^६चिकेतति जानाति । स्तुतवानित्यर्थः । सति दुःखे सुखमपेक्षते ^७। दुःखस्य कः प्रसङ्ग इत्यत आह । ^८यत् यस्मान् हे ^९नासत्यौ ^{१०}वाँ युवयोः ^{११}आस्त्रा आस्येन तन्निष्पन्नेन ^{१२}स्तोत्रेण ^{१३}धर्मं दीप्तं दहन्तमग्निमसुरः स्वदाहाय प्रक्षिप्तम् ^{१४}अरेपसम् अपापं सुखकरं ^{१५}भुरण्यति प्राप्तवान् ॥ ^{१६}भुरण्यतिर्गतिकर्मा ॥ अत्रेरेपः सकाशात् रक्षणं 'हिमेनाग्निं प्रंसम्' (ऋ. सं. १. ११६. ८), 'युवमृषीसमुत तसमन्त्रये' (ऋ. सं. १०. ३९. ९) इत्यादिभिः स्पष्टं प्रदर्शितम् ॥

उग्रो वाँ ककुहो ययिः शृण्वे यामेषु संतनिः ।

यद्वाँ दंसोभिराश्विनार्त्रिर्नराववर्तति ॥ ७ ॥

उग्रः । वाम् । ककुहः । ययिः । शृण्वे । यामेषु । समऽतनिः ।

यत् । वाम् । दंसऽभिः । अश्विना । अत्रिः । नरा । आववर्तति ॥ ७ ॥

१. ख-च-श-ण-न-भ-र- 'सदा सर्वदा' नास्ति । २. ख-च-ण-भ-वाँ सदा । ३. ख-च-श-ण-श-आतपनाः । ४. श-सुखपेक्षते ; त-सुसुक्षते ; र-सुखसुपेक्षते ; श-सुखसुक्षते । ५. ख-च-श-ण-त-न-भ-र- 'हे नासत्यौ' नास्ति । ६. श-र-तजनिष्पन्नेन ; न-तज्जन्नेन ।

१उग्रः उद्गूर्णवल्कः १वां युवयोः १ककुहः उच्छ्रितो महान् १ययिः गन्ता १संतनिः सततं गच्छन्
स्थः १यामेपु गमनेपु यज्ञेपु वा १शृण्वे श्रूयते । हे १अश्विना हे १नरा १यत् यस्मात् १वां युवां
१दंताभिः कर्मेभिः १अग्निः अस्मत्पिता १आववर्तन्ति आवर्तयति ॥

मध्वं ऊ पु मधुयुवा रुद्रा सिषक्ति पिप्युषी ।

यत्समुद्राति पर्वथः पृक्षाः पृक्षो भरन्त वाम् ॥ ८ ॥

मध्वः । ऊँ इति । सु । मधुऽयुवा । रुद्रा । सिषक्ति । पिप्युषी ।

यत् । समुद्रा । अति । पर्वथः । पृक्षाः । पृक्षः । भरन्त । वाम् ॥ ८ ॥

हे १मधुयुवा मधुरस्य सोमादेर्मिश्रयितारौ हे १रुद्रा । रुत् स्तुतिः । तथा द्ववर्णीयौ १रुद्रपुत्रौ वा १
वा १मध्वः मधुरसेन १सु १पिप्युषी सुष्ठु प्याययन्ती स्तुतिरस्मस्कृता १सिषक्ति सेवते । १यत् यदा
१समुद्रा समुद्रवर्णसाधनानि अन्तरिक्षाणि १अति पर्वथः अतिपारयथः । यज्ञं प्राप्नुथः १ इत्यर्थः ।
१पृक्षाः १पृक्षः अश्वानि हविलक्षणानि १वां १भरन्त भ्रियन्ते यजमानैः ॥

सत्यमिद्रा उ अश्विना युवामाहुर्मथोभुवा ।

ता यामन्यामहूतमा यामन्ना मूळयत्तमा ॥ ९ ॥

सत्यम् । इत् । वै । ऊँ इति । अश्विना । युवाम् । आहुः । मयऽभुवा ।

ता । यामन् । यामऽहूतमा । यामन् । आ । मूळयत्तमा ॥ ९ ॥

हे १अश्विना १युवां १सत्यमिन् सत्यमेव । १वै इति पादपूरणः । १मयोभुवा सुखस्य
आवयितारौ १आहुः पुराविद् । १ता तौ सुखकरत्वेन प्रसिद्धौ युवां १यामन् यज्ञे १यामहूतमा
गमनार्थं नृशमाहूतव्यौ भवतमिति शेषः । १यामन् अस्मद्वत् अस्मदर्थगमने वा १मूळयत्तमा
जातिशयेन सुखयितारौ भवतम् । आकारश्चार्थः ॥

इमा ब्रह्माणि वर्धनाश्विभ्यां सन्तु शंतमा ।

या तक्षाम रथौइवावोचाम बृहन्नमः ॥ १० ॥

इमा । ब्रह्माणि । वर्धना । अश्विभ्याम् । सन्तु । शमऽतमा ।

या । तक्षाम । रथान्ऽइव । अवोचाम । बृहत् । नमः ॥ १० ॥

१. ख-क्ष-त-न-भ-र-युवाम् । २. ख-व-ण-हे अश्विना अश्विनौ हे नरा नेतारौ । ३. त-ब्राह्मणीयौ ।
४. त-वां युवाम् । ५. ख-व-क्ष-ण-न-भ-र-प्राप्तुः । ६. ख-व-क्ष-ण-त-न-भ-र- 'आकारश्चार्थः'
नास्ति ।

अथ स्तुतिं निगमयति । 'इमा इमानि इदानीं कृतानि 'व्रह्माणि परिब्रूढानि स्तोत्राणि 'अश्विस्थां 'वर्धना वर्धनानि समर्धकानि 'शान्तमा सुखतमानि 'सन्तु । 'या यानि 'तक्षाम संपादयाम 'रथानिव शिषी तद्वत्तक्षाम तानि सन्तु । वयं 'बृहत् प्रभूतं प्रभूतफलप्रदं 'वनमः नमस्कारोक्तिम् 'अवोचाम ॥ ॥ १२ ॥

'कृष्टः' इति दशार्चं द्वितीयं सूक्तं पौरस्वार्थम् । 'कृष्टः' इत्यनुक्रमणिका । पूर्वधा तुशब्दात् इदमप्यानुष्ठुभम् । 'आश्विनं तत्' इति पूर्वोक्तत्वात् । प्रातरनुवाकाश्विनशस्त्रयोः पूर्वसूक्तेन सहोक्तो विनियोगः ॥

कूष्ठो देवावश्विनाद्या दिवो मनावस्र ।

तच्छ्रवथो वृषण्वसू अत्रिर्वामा विवासति ॥ १ ॥

कूस्थः । देवौ । अश्विना । अथ । दिवः । मनावसु इति ।

तत् । श्रवथः । वृषण्वसू इति वृषण्वसू । अत्रिः । वाम् । आ । विवासति ॥ १ ॥

हे देवौ हे 'मनावसू' स्तुतिधर्मा 'अश्विना' 'अथ' अस्मिन् यागदिने 'दिवः' ब्रह्मलोक आगत्य 'कृष्टः' । व्यत्ययेनैकवचनम् । कौं भूमौ तिष्ठन्तौ सन्तौ 'तत्' स्तोत्रं 'श्रवथः' शृणुथः । हे 'वृषण्वसू' वर्षकधर्मा 'वाम' 'अत्रिः' अत्रिः पुत्रः 'आ' 'विवासति' सर्वतः परिचरति । अथवा कृ इत्यस्य निपातस्य स्थ इत्याख्यातेन 'सह' इति योगविभागात् समासः । ऐकस्वर्यं चाध्येतुसम्यग्राप्तम् । 'अराद्व' (क. सं. ५. ५८. ५) इत्यत्र यथेवशब्दः, 'कूचिजायते' (क. सं. १०. ४. ५), 'कूचिस्तन्तम्' (क. सं. १०. ९३. ११) इत्यादिवद्वापि द्रष्टव्यम् ॥ क स्थितौ भवथः । अत्रियुवां स्तौति तं शृणुथ इत्यर्थः ॥

कृह त्या कृह नु श्रुता दिवि देवा नासत्या ।

कस्मिन्ना यतथो जने को वा नदीनां सचा ॥ २ ॥

कृह । त्या । कृह । नु । श्रुता । दिवि । देवा । नासत्या ।

कस्मिन् । आ । यतथः । जने । कः । वाम् । नदीनाम् । सचा ॥ २ ॥

'स्था' लौ 'देवा देवौ' 'नासत्या' अश्विनौ 'कृह' कुत्र तिष्ठतः । 'नु' अथ 'कृह' 'श्रुता' कुत्र श्रुतौ 'दिवि' ब्रह्मलोके निवसत इति शेषः । अथ प्रत्यक्षकृतः । हे देवौ युवां 'कस्मिन्' 'जने' यजमाने 'आ' 'यतथः' आगच्छथः । 'कः' स्तोता 'वां' युवयोः 'नदीनां' स्तुतीनां 'सचा' सहायः स्यात् ॥

कं याथः कं हं गच्छथः कमच्छा युञ्जाथे रथम् ।

कस्य ब्रह्माणि रण्यथो वयं वासुश्मसीष्ट्यै ॥ ३ ॥

कम् । याथः । कम् । ह । गच्छथः । कम् । अच्छ । युञ्जाथे इति । रथम् ।

कस्य । ब्रह्माणि । रण्यथः । वयम् । वाम् । उश्मसि । इष्ट्यै ॥ ३ ॥

हे अश्विनौ युवां 'कं यजमानं यज्ञं वा प्रति 'याथः । अश्वानमुल्लङ्घ्य^१ याथः^२ । 'कं 'ह कं च प्रति 'गच्छथः । गात्वा च केन सह संगतो भवथः । 'कं च 'अच्छ अभिप्रासु 'युञ्जाथे योजयथः 'रथम् अर्थः । 'कस्य 'ब्रह्माणि परिवृढानि स्तोत्राणि 'रण्यथः रमेथे । 'वयं च 'वां वुवाम् 'इष्ट्ये गमनायैषणाय वा 'उश्मसि कामयामहे तस्मात् कस्य वन^३ यागं प्रति न गन्तव्यमित्यर्थः ॥

पौरं चिद्धयुदप्रुतं पौरं पौराय जिव्वथः ।

यदीं गृभीततातये सिंहमिव द्रुहस्पदे ॥ ४ ॥

पौरम् । चित् । हि । उदऽप्रुतम् । पौरं । पौराय । जिव्वथः ।

यत् । ईम् । गृभीतऽतातये । सिंहम्ऽईव । द्रुहः । पुदे ॥ ४ ॥

हे 'पौर । द्दुधमश्विनोः संबोधनम् । पौरेण स्तुत्यत्वेन संबन्धात् अश्विनावपि पौरौ । उभयोः छान्दसेकवचनम् । हे पौरसंबन्धिनावश्विनौ युवां 'पौरम्^१ । 'चित् इति पूरणः । पौरेण वृष्टयर्थं प्रार्थ्यमानत्वेन संबन्धात् मेघोऽपि पौरः । तम् 'उदप्रुतम्^२ उदकछावकं मेघं पौराय ऋषये महां 'जिव्वथः प्रेरयथः^३ । 'यत् यौ युवां 'गृभीततातये गृहीतयज्ञसंस्तानाय पौराय 'ईम् एनं मेघं प्रति गच्छथः 'द्रुहः द्रोहस्य 'पदे स्थानेऽरण्यदेशे 'सिंहमिव गर्जन्ते प्रबलं सिंहं यथा बलात् व्यावयन्ति गुरास्तद्रूपं जिव्वथ इति ॥

प्र च्यवानाज्जुर्षो वृत्रिमत्कं न मुञ्चथः ।

युवा यदीं कृथः पुनरा काममृण्वे वृध्वः ॥ ५ ॥

प्र । च्यवानात् । जुर्षुः । वृत्रिम् । अत्कम् । न । मुञ्चथः ।

युवा । यदीं । कृथः । पुनः । आ । कामम् । कृण्वे । वृध्वः ॥ ५ ॥

१. ख-च-श-ण-त-न-भ-र-उल्लङ्घयथः । २. ख-न-श-वचन । ३. ख-श-ण-न-भ-पौरं चित् ।
४. ख-च-ण-भ-उदप्रुतं उदच्छुतम् । ५. ख-च-श-ण-न-भ-र-प्रेरयथः नास्ति ।

व्यवानात् कथेः वृजुरुपः जरसा जीर्णात् सकाशात् वविं हेयं पुराणं रूपम् वअकं वन
कवचमिव वप्र वसुद्धयः प्रसुद्धतम् । 'प्रासुद्धतं द्वापिमिव व्यवानात्' (क. सं. १. ११६. १०)
इत्यादि मन्त्रान्तरम् । वयदि यदा पुनः^१ व्युवा वकथः । युवानं कुरुष इत्यर्थः । तदा ववध्वः
सुरुपायाः स्त्रियः वकामं कमनीयं^२ रूपम् वआ^३ वक्रण्वे प्राप्तवान् ॥ ॥ १३ ॥

अस्ति हि वामिह स्तोता स्मसिं वां सुदृशि श्रिये ।

न श्रुतं म आ गतमवोमिर्वाजिनीवसू ॥ ६ ॥

अस्ति । हि । वाम् । इह । स्तोता । स्मसिं । वाम् । सुदृशि । श्रिये ।

नु । श्रुतम् । मे । आ । गतम् । अवःऽमिः । वाजिनीवसू इति वाजिनीवसू ॥ ६ ॥

हे अश्विनौ^१ वं^२ वस्ताता पौरः^३ वस्ति^४ वहि वतेते खलु । हे देवा^५ वं^६ वमृदशि संदशने
संनिधाने^७ वस्मसि स्मः भवेम । किमर्थम् । वश्रिये । वनु अद्य^८ वमे मदीयमाह्वानं^९ वश्रुतं श्रुणु-
तम् । श्रुत्वा^{१०} वआ^{११} गतम् आगच्छतम् । किं तूर्णो नेत्याह । ववोमिः रक्षणैः सह^{१२} ववाजिनीवसू
अश्ववसू^{१३} ॥

को वामद्य पुरुषामा वद्वे मर्त्यानाम् ।

को विप्रो विप्रवाहसा को यज्ञैर्वाजिनीवसू ॥ ७ ॥

कः । वाम् । अद्य । पुरुषाम् । आ । वद्वे । मर्त्यानाम् ।

कः । विप्रः । विप्रवाहसा । कः । यज्ञैः । वाजिनीवसू इति वाजिनीवसू ॥ ७ ॥

हे^१ वाजिनीवसू अश्ववसू^२ वं^३ युवाम्^४ वअद्य अस्मिन् दिने^५ वपुरुषां^६ वमर्त्यानां^७ मध्ये^८ वकः
वआ^९ ववद्वे सर्वतो भजति । हे^{१०} विप्रवाहसा विप्रमेधाविभिर्देहीनां^{११} वको^{१२} विप्रः मेधावी वद्वे । वकः
यजमानः^{१३} वयज्ञैः वद्वे । अत्यन्तविलम्बमसहमानः^{१४} पुनःपुनश्चैते ॥

आ वां रथो रथानां येष्टो यात्वश्विना ।

पुरु चिदस्मयुस्तिर आङ्गूषो मर्त्येष्व ॥ ८ ॥

आ । वाम् । रथः । रथानाम् । येष्टः । यातु । अश्विना ।

पुरु । चित् । अस्मऽयुः । तिरः । आङ्गूषः । मर्त्येषु । आ ॥ ८ ॥

१. ख-च-क्ष-ण-न-भ-र- 'पुनः' नास्ति । २. ख-च-क्ष-ण-त-न-भ-र- आ कमनीयं रूपम् ।
३. ख-च-क्ष-ण-त-न-भ-र- 'अश्ववसू' नास्ति । ४. त-सहमानः सन् ।

हे ऽअधिना अधिनौ ऽवां युवयोः ऽरथः एको रथः ऽरथानां ऽथेष्ठः इतरदेवरथानां^१ मध्ये अतिशयेन गन्ता सन् ऽआ ऽयातु । कीदृशः सन् । ऽपुरु ऽचित् बह्वनपि^२ अस्माद्दिरोधिनाः ऽतिरः हिंसकः निरस्कर्ता वा ऽअस्मयुः अस्मान् कामयमानः ऽमर्थेषु सर्वेषु यजमानेषु मध्ये ऽआङ्गूषः स्तुत्यः । आकारः पूरणः । अथवा आङ्गूषः^३ स्तोमः । स्तवोऽस्मयुरस्मान् बलैर्योक्तुं कामयमानो मर्थेषु मर्थैरस्मदीयैर्कैरिवभिः प्रेरितः सन् । उक्तलक्षणाधिनां रथस्य वा स्तुतिः आ सर्वतः पुरु चित् पुरुष्यपि दानुबलानि तिरः तिरस्करोति ॥

शम् पु वां मधूयुवास्माकमस्तु चर्कृतिः ।

अवाचीना विचेतसा विभिः श्येनेव दीयतम् ॥ ९ ॥

शम् । ऊँ इति । सु । वाम् । मधुऽयुवा । अस्माकम् । अस्तु । चर्कृतिः ।

अवाचीना । विऽचेतसा । विऽभिः । श्येनाऽह्व । दीयतम् ॥ ९ ॥

हे ऽमधूयुवा मधुमन्तौ ऽवां युवाभ्यां ऽचर्कृतिः पुनःपुनः करणं युवाभ्यामर्थाय पुनःपुनः क्रियमाणं स्तोत्रं युवयोरगमनस्याभ्यासो वा ऽअस्माकं ऽसु सुष्ठु ऽशामु सुखकरमेव ऽअस्तु भवतु । हे ऽअवाचीना अवांगस्मदभिमुत्साहिनौ हे ऽविचेतसा विशिष्टप्रज्ञौ ऽश्येनेव श्येनाविव ऽविभिः गन्तु-भिरस्यैः ऽदीयतं गच्छतम् ॥

अधिना यदु कर्हि चिच्छ्रुयातमिमं हवम् ।

वस्वीरू पु वां भुजः पृश्नन्ति सु वां पृचः ॥ १० ॥

अधिना । यत् । इ । कर्हि । चित् । श्रुश्रुयातम् । इमम् । हवम् ।

वस्वीः । ऊँ इति । सु । वाम् । भुजः । पृश्नन्ति । सु । वाम् । पृचः ॥ १० ॥

हे ऽअधिना युवां ऽयदु यत्र ऽकर्हि ऽचित् स्थितवन्तौ भवथः तत्र ऽइमं मे ऽहवम् आह्वानं ऽश्रुश्रुयातं श्रुतम् । श्रुत्वागच्छतमित्यर्थः । किमर्थमित्युच्यते । ऽवस्वीः प्रशस्याः ऽभुजः धनानि हविलक्षणाणि ऽसु सुष्ठु ऽवां युवां ऽपृश्नन्ति मिश्रयन्ति प्राप्नुवन्ति । ऽउ इति पूरणः । कीदृशो भुजः । ऽवां युवां ऽसु सुष्ठु ऽपृचः संपचैनाः । युवां प्राप्तुं कामयमाना इत्यर्थः । अथवा सु पृचः संपचैनाः स्तोतारो वस्वीर्भुजो वां सुष्ठु पृश्नन्ति संपचैयन्ति ॥ ॥ १४ ॥

‘प्रति प्रियतमम्’ इति नवचं तृतीयं सूक्तम् । अवस्युनामात्रेय ऋषिः । पङ्क्तिश्छन्दः । अधिनौ देवता । अनुक्रान्तं च—‘प्रति नवावस्युः पाङ्क्तम्’ इति । प्रातरनुवाके आधिने कतौ पाङ्क्ते छन्दस्याधिनाशब्दे चेदं सूक्तम् । ‘प्रति प्रियतममिति पाङ्क्तम्’ (आध. श्रौ. ४. १५) इति हि सूत्रितम्^४ ॥

१. ख-च-क्ष-ग-न-भ-र-इतरदेशरथानाम् । २. ख-च-क्ष-ग-त-न-भ-र-श-बह्वनपि । ३. ख-च-क्ष-ग-न-भ-र-‘आङ्गूषः’ नास्ति । ४. न-सूत्रितम् । प्रातरनुवाकन्यायेनेति च प्रतिप्रियतममित्युपसंत-नुयादिति च ।

प्रति प्रियतमं रथं वृषणं वसुवाहनम् ।

स्तोता वामश्विनावृषिः स्तोमेन प्रति भूषति माध्वी मम श्रुतं हवम् ॥ १ ॥

प्रति । प्रियतमम् । रथम् । वृषणम् । वसुवाहनम् ।

स्तोता । वाम । अश्विनौ । ऋषिः । स्तोमेन । प्रति । भूषति ।

माध्वी इति । मम । श्रुतम् । हवम् ॥ १ ॥

हे अश्विनौ । एकः प्रतिशब्दोऽनुवादः । वामं युवयोः प्रियतमं रथं स्तोता ऋषिः अवस्युः स्तोमेन प्रति भूषति अलं करोति । कंदशं रथम् । वृषणं वपितारं कलानां वसुवाहनं धनानां वाहकम् । ईदृशं रथमागमनाय स्तौतीत्यर्थः । तस्मान् हे माध्वी मधुविशवेदितारौ मम हवम् आह्वानं श्रुतं शृणुतम् ॥

अत्यायातमश्विना तिरौ विश्वा अहं सना ।

दक्षा हिरण्यवर्तनी सुषुम्ना सिन्धुवाहसा माध्वी मम श्रुतं हवम् ॥ २ ॥

अतिऽआयातम् । अश्विना । तिरः । विश्वाः । अहम् । सना ।

दक्षा । हिरण्यवर्तनी इति हिरण्यवर्तनी । सुसुम्ना । सिन्धुवाहसा ।

माध्वी इति । मम । श्रुतम् । हवम् ॥ २ ॥

हे अश्विना अत्यायातम् । सर्वान् यजमानान् अतिक्रम्यागच्छतम् । यथा अहम् ऋषिः विश्वाः सर्वा अस्मद्विरोधिप्रजाः सना सदा तिरस्करोमि । अथवाहं तिरः । ' तिरः सत इति प्राप्तस्य ' (निरु. ३. २०) इति निरुक्तम् । प्राप्ता विश्वाः सर्वाः क्रिया युष्मदीयाः अनुतिष्ठेयमित्यर्थः । सना सनातनी दक्षा शत्रूणामुपक्षपयितारौ हिरण्यवर्तनी हिरण्यवर्तनी सुषुम्ना सुषुम्नी सिन्धुवाहसा नदीनां प्रवाहयितारौ वृष्टिप्रेरणेन । तादृशौ युवामत्यायातम् ॥

आ नो रत्नानि बिभ्रतावश्विना गच्छतं युवम् ।

रुद्रा हिरण्यवर्तनी जुषाणा वाजिनीवसू माध्वी मम श्रुतं हवम् ॥ ३ ॥

आ । नः । रत्नानि । बिभ्रतौ । अश्विना । गच्छतम् । युवम् ।

रुद्रा । हिरण्यवर्तनी इति हिरण्यवर्तनी । जुषाणा । वाजिनीवसू इति वाजिनीवसू ।

माध्वी इति । मम । श्रुतम् । हवम् ॥ ३ ॥

हे^१ अश्विना^२ वनः अस्मभ्यं^३ रत्नानि रमणीयानि धनानि विभ्रतौ धारयन्तौ युवं युवां नोऽस्मान् वा^४ आ गच्छतम् । हे^५ रुद्रा रुद्रपुत्रौ स्तुत्यौ वा हे^६ वाजिनीवसु वाजिनधनौ युवां विहरण्यवर्तनी हिरण्यवर्था^७ वृषाणा यज्ञं सेवमानौ सन्तौ आ गच्छतमिति । माध्वी इत्यादि गतम् ॥

सुष्टुभो^१ वां वृषण्वसू रथे^२ वाणीच्यार्हिता ।

उत वां ककुहो मृगः पृक्षः कृणोति वापुषो माध्वी मम श्रुतं हवम् ॥ ४ ॥

सुस्तुभः । वाम् । वृषण्वसू इति वृषण्डवसू । रथे । वाणीची । आर्हिता ।

उत । वाम् । ककुहः । मृगः । पृक्षः । कृणोति । वापुषः ।

माध्वी इति । मम । श्रुतम् । हवम् ॥ ४ ॥

हे^१ वृषण्वसू वर्षधनौ वर्षितारौ वा वसूनां^२ हे अश्विनौ सुष्टुभः सुस्तोतुमं^३ वाणीची वायूनां स्तुतिः^४ वां युवयोः^५ रथे^६ आर्हिता स्थापिता । अस्माभिः कृतेत्यर्थः । उत अपि च वां युवाभ्यां^७ ककुहः महान् मृगः^८ मृगयित्वा^९ वापुषः वपुष्मान् यजमानः^{१०} पृक्षः अश्वं हविः^{११} कृणोति करोति । तस्मात् मम^{१२} हवं^{१३} श्रुतम् इति ॥

बोधिनमनसा रथ्येषिरा हवनश्रुता ।

विभिर्यवानमश्विना नि याथो अर्द्धयाविनं माध्वी मम श्रुतं हवम् ॥ ५ ॥

बोधित्मनसा । रथ्या । इषिरा । हवनश्रुता ।

विडभिः । व्यवानम् । अश्विना । नि । याथः । अर्द्धयाविनम् ।

माध्वी इति । मम । श्रुतम् । हवम् ॥ ५ ॥

हे^१ अश्विना^२ बोधिनमनसा^३ बुध्यमानमनस्कौ^४ रथ्या रथस्वामिनौ^५ इषिरा शीघ्रगन्तारौ^६ सर्वैर्गन्तव्यां वा^७ हवनश्रुता हवनस्य स्तुतेः श्रोतारौ युवां विभिः^८ अश्वैः^९ व्यवानम्^{१०} ऋषिम्^{११} अर्द्धयाविनं^{१२} मायारहितं^{१३} नि^{१४} याथः । यथा तस्मिन् प्राप्तवन्तौ तद्वत् मां प्रति पथि^{१५} नि याथः^{१६} नितरमागच्छतम्^{१७} । ' प्र व्यवानाञ्जुजुरुषो वविम् ' (ऋ. सं. ५. ७४. ५) इति ब्रुक्म् ॥ ॥ १५ ॥

१. ख-च-झ-ण-त-भ-र- ' हे...वसूनां ' नास्ति ; त-हे वर्षितारौ वा वसूनाम् । २. ख-च-झ-ण-त-भ-र- यथिर्गन्ता ; ग-घ-ज-झ-मृगो मृगयिता यथिर्गन्ता ; न-मृगो यथिर्गन्ता । ३. ख-च-झ-ण-त-भ-र- ' विभिरथः ' नास्ति । ४. ख-च-झ-ण-त-न-भ-र- ' मायारहितं ' नास्ति । ५. त-मयि । ६. ख-च-झ-ण-त-न-भ-र- ' गच्छतम् । माध्वी इत्यादि गतम् ।

आ वा नरा मनोयुजोऽश्वासः प्रुषितप्सवः ।

वयौ वहन्तु पीतये सह सुमेभिर्अश्विना माध्वी मम श्रुतं हवम् ॥ ६ ॥

आ । वाम् । नरा । मनःऽयुजः । अश्वासः । प्रुषितऽप्सवः ।

वयः । वहन्तु । पीतये । सह । सुमेभिः । अश्विना ।

माध्वी इति । मम । श्रुतम् । हवम् ॥ ६ ॥

हे 'नरा कर्मणां नेतारो' हे 'अश्विना अश्विनौ' 'वां युवां' 'मनोयुजः मनोमात्रेण युज्यमानाः । सुशिक्षिता इत्यर्थः । 'प्रुषितप्सवः विचित्ररूपाः' 'वयः' 'जीवगन्तारः' 'अश्वासः' 'अश्वाः' 'आ' 'वहन्तु' 'पीतये सोमपानाय । 'सुमेभिः' 'सह अस्मभ्यं देयैः' 'सुर्वेस्तस्माधनैर्धनादिभिर्वा सह वहन्तु ॥

अश्विनावेह गच्छतं नासत्या मा वि वेनतम् ।

तिरश्चिदर्यया परि वृत्तियौतमदाभ्या माध्वी मम श्रुतं हवम् ॥ ७ ॥

अश्विनौ । आ । इह । गच्छतम् । नासत्या । मा । वि । वेनतम् ।

तिरः । चित् । अर्यऽया । परि । वृत्तिः । यातम् । अदाभ्या ।

माध्वी इति । मम । श्रुतम् । हवम् ॥ ७ ॥

हे 'अश्विनौ' 'हेह अस्मिन् यज्ञे' 'आ' 'गच्छतम् । हे' 'नासत्या' 'मा' 'वि' 'वेनतं विगत-कामो मा भवतम् । 'वेनतिः कान्तिकर्मा' (नि. १०. ३८) । हे 'अदाभ्या अहिंस्यौ पुत्र्यौ' 'अर्यया अर्यौ स्वामिनौ युवाम् ॥ 'सुगो सुलुक्' इत्यादिना सुगो याजादिशः ॥ 'तिरश्चिद' अन्तर्हितात् दूरदेशादपि युवां 'वृत्तिः' अस्मद्यज्ञगृहं 'परि' 'यातम् आगच्छतम् ॥

अस्मिन्यज्ञे अदाभ्या जरितारं भुभस्पती ।

अवस्युर्मश्विना युवं गृणन्तमुपं भूषथो माध्वी मम श्रुतं हवम् ॥ ८ ॥

अस्मिन् । यज्ञे । अदाभ्या । जरितारम् । भुभः । पती इति ।

अवस्युम् । अश्विना । युवम् । गृणन्तम् । उपं । भूषथः ।

माध्वी इति । मम । श्रुतम् । हवम् ॥ ८ ॥

हे ^१अद्याभ्या अहिंस्यौ हे ^२शुभस्पती उदकस्य स्वामिनौ ^३अश्विना अश्विनौ ^४युवं युवाम्
^५अस्मिन् ^६यज्ञे ^७जरितारं स्तोतारम् ^८अवस्युं ^९गुणन्तं स्तुवन्तं माम् ^{१०}उप ^{११}भूयथः उपप्राप्तम् ॥

अभूदुवा रुशत्पशुराशिरंधाय्युत्विथः ।

अयोजि वां वृषण्वसू रथो दस्त्रावर्मस्यो माध्वी मम श्रुतं हवम् ॥ ९ ॥

अभूत् । उवाः । रुशत्ऽपशुः । आ । अग्निः । अधायि । ऋत्विथः ।

अयोजि । वाम् । वृषण्वसू इति वृषण्ऽवसू । रथः । दस्त्रौ । अर्मस्यः ।

माध्वी इति । मम । श्रुतम् । हवम् ॥ ९ ॥

^१उवाः स्युष्टिः ^२अभूत् । अग्निः च ^३रुशत्पशुः दीप्तपशुमाम् । प्रकाशितहविरित्यर्थः ।
अथवा पशवः किरणाः । रुशद्दक्षिः सन् ^४अधायि वेद्यामधीयते ^५अग्निः आहवनीयः ^६ऋत्विथः क्रतौ
काले भवः । हे ^७वृषण्वसू प्रवृत्तधनी हे ^८दस्त्रौ ^९वां युवयोः ^{१०}अर्मस्यः अमरणधर्मा भूवः ^{११}रथः
^{१२}अयोजि । अश्वेषुंक्रो भवत्वित्यर्थः ॥ ^{१३}ऊदसि लुङ्लङ्लिटः ^{१४}इत्यनेकेष्वर्थेषु लुङ् भवति । इह
प्रार्थनायाम् । माध्वी इत्यादि गतम् ॥ ॥ १६ ॥

‘आ भात्यग्निः’ इति पञ्चर्चं चतुर्थं सूक्तं भौमस्यात्रेराषं त्रैष्टुभमाश्विनम् । अत्रातुकमणिका—
‘आ भाति पञ्चाग्निः’ इति । प्रवर्येऽभिष्टवार्थमिदं सूक्तम् । सूत्रितं च—‘आ भात्यग्निर्ग्रावाणव’
(आश्व. श्रौ. ४. ६) इति । प्रातरनुवाके आश्विने क्रतौ त्रैष्टुभे ऊदस्याश्विनशब्दे वेदमादिके द्वे
सूक्ते । सूत्र्यते हि—‘आ भात्यग्निरिति सूक्ते’ (आश्व. श्रौ. ४. १५) इति । असौयमि होतुर-
तिरिक्तोक्त्ये इदं सूक्तम् । सूत्रितं च—‘आ भात्यग्निः क्षेत्रस्य पतिना वयमिति परिधानीया’
(आश्व. श्रौ. १. ११) इति ॥

आ भात्यग्निरुषसामनीकमुद्विप्राणां देवया वार्चो अस्थुः ।

अर्वाश्वा नूनं रथ्येह यातं पीपिवांसमश्विना धर्ममच्छ ॥ १ ॥

आ । भाति । अग्निः । उषसांम् । अनीकम् । उत् । विप्राणाम् । देवऽयाः । वार्चः । अस्थुः ।

अर्वाश्वा । नूनम् । रथ्या । इह । यातम् । पीपिऽवांसम् । अश्विना । धर्मम् । अच्छ ॥ १ ॥

^१उषसामनीकम् अनीकभूतः । अनीकं सुखम् । उपसि प्रबुध्यमान इत्यर्थः । तादृशः ^२अग्निः ^३आ
^४भाति दीप्यते । यद्वा । उपसां सुखम् आ भाति दीपयति । उपःकाले ह्यग्नयः प्रतिबोध्यन्ते । किंच
^५विप्राणां मेधाविनां स्तोतृणां ^६देवयाः देवकामाः ^७वाचः स्तोत्राणि ^८उत् ^९अस्थुः उत्तिष्ठन्ति ^{१०} ।

१. ग-घ-ज-श-‘अश्विनौ’ नास्ति । २. ख-च-झ-ण-त-न-भ-र-‘अस्मिन् यज्ञे’ नास्ति ।
३. ख-च-ण-न-वेद्यामधीयते ; ग-घ-ज-झ-भ-र-वेद्यामधीयते । ४. ख-च-झ-ण-न-भ-र-‘उत्तिष्ठन्ति’
नास्ति ।

यस्मादेवं तस्मात् हे ऽरथा रथस्वामिनावश्विनौ ऽर्वावा अस्मदभिसुखावा नौ ऽनूनम् अद्यास्मिन्
यागदिने ऽइह आ ऽयातम् । कं प्रति । ऽपीपिवांसं स्वाङ्गेः^१ परिबृढं ऽधर्मं प्रदीप्तं यज्ञम् । यद्वा ।
पीपिवांसमायायितं वसतीवरीभिः क्षरद्रूपं^२ सोमरसम् । अथवा वृतादिना पीपिवांसं धर्मं प्रवर्धम्
ऽअच्छ अभिलक्ष्य इह यातम्^३ । प्रवर्धेऽस्य सूक्तस्य विनिर्णयः ॥

न सँस्कृतं प्र मिमीतो गमिष्ठान्ति नूनमश्विनोपस्तुतेह ।

दिवाभिपित्वेऽवसागमिष्ठा प्रत्यवर्ति दाशुषे शंभविष्ठा ॥ २ ॥

न । संस्कृतम् । प्र । मिमीतः । गमिष्ठा । अन्ति । नूनम् । अश्विना । उपस्तुता । इह ।

दिवा । अभिऽपित्वे । अवसा । आऽगमिष्ठा । प्रति । अवर्तिम् । दाशुषे । शम्ऽभविष्ठा ॥ २ ॥

अश्विनौ ऽसंस्कृतं धर्मं ऽन ऽप्र ऽमिमीतः न हिन्ताम्^४ । किंतु ऽअन्ति अन्तिके धर्मसमीपे
ऽनूनम् इदानीम् ऽइह यज्ञे ऽगमिष्ठा गन्तुतमी^५ ऽअश्विना अश्विनौ ऽउपस्तुता उपस्तुतौ भवतः^६ ।
ऽदिवाभिपित्वे दिवसस्याभिपतने प्रातःकाले ऽअवसा रक्षणेन^७ सह ऽआगमिष्ठा आगन्तुतमी^८ ।
ऽअवर्ति ऽप्रति^९ द्रष्टुमूतौ । वर्तिर्जीवनम् । तदभावोऽवर्तिः । तद्रहितमज्ञं यथा भवति तथागन्तुतमी ।
आगत्य च^{१०} ऽदाशुषे हविर्दत्तवते यजमानाय ऽशंभविष्ठा सुखस्य भावयितारौ भवताम्^{११} ॥

उता यातं संगवे प्रातरह्नौ मध्यंदिन उदितौ सूर्यस्य ।

दिवा नक्तमवसा शंतमेन नेदानी पीतिरश्विना ततान ॥ ३ ॥

उत । आ । यातम् । सम्ऽगवे । प्रातः । अह्नः । मध्यंदिने । उत्ऽइता । सूर्यस्य ।

दिवा । नक्तम् । अवसा । शम्ऽतमेन । न । इदानीम् । पीतिः । अश्विना । आ । ततान ॥ ३ ॥

अह्नो देवा त्रेधा पञ्चधा पञ्चदशधा^{१२} समानाः^{१३} विभागाः सन्ति । इह पञ्चधा विभाग आसः ।
ऽउत अपि च^{१४} आ ऽयातम् आगच्छतम् । कदा ऽसंगवे संगवकाले । संगच्छन्ते गावो दोहभूमि^{१५}
यस्मिन् काले स संगवः । रात्र्यपरकाले हि गावो वने हिमनृणानि भक्षयित्वा^{१६} पुनर्दोहाय संगवे
प्रतिनिवर्तन्ते । तथा ऽप्रातः प्रातःकालेऽपि । तथा ऽमध्यंदिने ऽअह्नः मध्यकाले ऽसूर्यस्य ऽउदितौ
उदितौ अभ्युदये अत्यन्तप्रबुद्धसमये अपराह्णे इत्यर्थः । एतत् सायाह्नस्याप्युपलक्षणम् । न केवलम्

१. ख-च-झ-ण-न-भ-र-आप्यायितं धर्मं क्षरद्रूपम् । २. त-यागे आयातम् । ३. ख-च-झ-
ण-त-न-भ-र-हिंताम् । ४. ख-च-झ-ण-त-न-भ-र-गन्तुतमी युवाम् । ५. ख-च-झ-ण-त-न-भ-र-
भवतम् । ६. त-रक्षणेनाशेन च । ७. त-आगन्तुतमी । नाशयन्ताविति शेषः । अथवा । ८. ख-
झ-भ-र-‘प्रति...च’ नास्ति ; न-दारीयं नाशयन्तौ । ९. ख-च-झ-ण-न-भ-र-भवतौ नास्ति ;
ग-घ-ज-त-भवतम् । १०. त-पञ्चदशधेतिमाना ; भ-पञ्चदशधासना । ११. ग-घ-ज-‘दोहभूमि’
नास्ति । १२. त-भक्षयन्ति भक्षयित्वा च ।

उक्तत्वेव कालेषु किं तर्हि? विद्या नक्तं सर्वदा व्रतमेन सुखतमेन अवसा रक्षणेन हविषा वा निमित्तन आ यातम् । किमयेमागम्यते? पूर्वमेवान्यैर्देवैः स्वीकृतत्वात् नेत्याह । इदानीम् अपि र्धातिः इतरदेवानां पाने न आ ततान न तनोति अक्षिना अक्षिनी विहायेति शेषः ॥

इदं हि वां प्रदिवि स्थानमोक्त इमे गृहा अश्विनेदं दुरोणम् ।

आ नो दिवो बृहतः पर्वतादाङ्ग्यो यातमिषमूर्जं वहन्ता ॥ ४ ॥

इदम् । हि । वाम् । प्रदिवि । स्थानम् । ओक्तः । इमे । गृहाः । अक्षिना । इदम् । दुरोणम् ।

आ । नः । दिवः । बृहतः । पर्वतात् । आ । अत्सम्यः ।

यातम् । इषम् । ऊर्जम् । वहन्ता ॥ ४ ॥

हे अक्षिना वामं युवयोः प्रदिवि पुराणम् इदं विहि ओक्तः निवासयोग्यं स्थानम् उत्तरवेद्याख्यम् । अथ लौकिकवेद्यभिप्रायेणाह । इमे गृहाः प्राचीनवंशादयः । इदं दुरोणं देवयजनगृहम् । नः अस्मदर्थं दिवः सुलोकात् बृहतः पर्वतात् पर्वततो मेघात् अद्भ्यः अपां काणादन्तरिक्षात् आ यातम् आगच्छतम् । किं तूष्णीम् । न । इषमूर्जं च अक्षे बले च । बलमाधनमशं सारभूतमित्यर्थः । तादृशं वहन्ता वहन्तौ ॥

समश्विनोरवसा नूतनेन मयोभुवा सुप्रणीती गमेस ।

आ नो रयिं वहतुमोत वीरान् विश्वान्यमृता सौभगानि ॥ ५ ॥

सम् । अश्विनोः । अवसा । नूतनेन । मयः सुभुवा । सुप्रणीती । गमेस ।

आ । नः । रयिम् । वहतम् । आ । उत । वीरान् । आ । विश्वानि । अमृता । सौभगानि ॥ ५ ॥

वयं रसं गमेस संगच्छेम अश्विनोः नूतनेन अवसा अनन्यकृतेन रक्षणेन मयोभुवा सुवस्व भावयिष्या सुप्रणीती सुप्रणीत्या सुधागमनेन च । अपि वैते उभे अवसो विशेषणे । उक्तलक्षणेन संगमेस । नः अस्मभ्यं रयिम् आ वहतम् । उत वीरान् पुत्रादीन् आ वहन्तम् । हे अमृता अमरणधर्माणौ विश्वानिः सौभगानि सुभगवानि आ वहतम् ॥ १७ ॥

‘प्रातर्यावाणा’ इति पञ्चमं पञ्चमं सूक्तमात्रेयं त्रैलोक्यमाश्रितम् । ‘प्रातर्यावाणा’ इति खनुकान्तम् । प्रातरनुवाकाशिनश्चतयोः पूर्वसूक्तेन सहोक्तो विनियोगः । असौर्यामे मैत्रावरुणा-तिरिक्तोऽप्येव इदमेव शस्यम् । तथा च सूत्रितं—‘प्रातर्यावाणा क्षेत्रस्य पते मधुमन्तमृमिम्’ (आश्व. श्रौ. ९. ११) इति ॥

१. ख-च-ण-नेत्याह; झ-भ-र-तेन्याहावा; न-‘किं तर्हि’ नास्ति । २. ख-च-झ-ण-न-भ-र-‘आ’ नास्ति । ३. ख-च-झ-ण-न-भ-र-किमर्थं गम्यते । ४. ख-च-झ-ण-त-न-भ-र-या-‘इदं हि’ नास्ति । ५. त-विश्या विश्वानि ।

प्रातर्यावाणा प्रथमा यजध्वं पुरा गृध्रादररुषः पिवातः ।

प्रातर्हि यज्ञमश्विना दधाते प्र शंसन्ति कवयः पूर्वभाजः ॥ १ ॥

प्रातःऽयावाना । प्रथमा । यजध्वम् । पुरा । गृध्रात् । अररुषः । पिवातः ।

प्रातः । हि । यज्ञम् । अश्विना । दधाते इति । प्र । शंसन्ति । कवयः । पूर्वभाजः ॥ १ ॥

हे मदीया ऋत्विजः 'प्रातर्यावाणा प्रातरेव यज्ञं गन्तारौ' 'प्रथमा अत एवतरेभ्यो देवेभ्यः पूर्वभाविनौ प्रकृष्टतमौ वा अश्विनौ 'यजध्वम् । किमर्थं प्रथमयागनियोगः' । उच्यते । 'गृध्रात् अभिकाङ्क्षतः 'अररुषः अदात् ररुषःप्रभृतेः 'पुरा पूर्वं 'पिवातः पितृताम् । अनागतौ कथं यष्टुं शक्यावित्यत आह । 'अश्विना अश्विनौ 'प्रातर्हि 'यज्ञं 'दधाते धारयतः संभजतः । 'पूर्वभाजः पूर्वकालीनाः 'कवयः अनुचाना ऋषयः प्रातरेवैतौ 'प्र 'शंसन्ति । 'ये वा अनुचानास्ते कवयः ' (ऐ. ब्रा. २. ३८) इति हि निगमः ॥

प्रातर्यजध्वमश्विना हिनोतु न सायमस्ति देवया अजुष्टम् ।

उतान्यो अस्मद्यजते वि चावुः पूर्वैःपूर्वो यजमानो वर्नीयान् ॥ २ ॥

प्रातः । यजध्वम् । अश्विना । हिनोतु । न । सायम् । अस्ति । देवऽयाः । अजुष्टम् ।

उत । अन्यः । अस्मत् । यजते । वि । च । आवः । पूर्वैःऽपूर्वः । यजमानः । वर्नीयान् ॥ २ ॥

हे मदीयाः पुरुषाः 'अश्विना अश्विनौ 'प्रातः प्रातरेव 'यजध्वं यजध्वं स्तुध्वम् । 'हिनोतु प्रहिणुत हवींषि । 'सायं सायंकाले हविः 'देवयाः देवगामि 'न 'अस्ति न विशते । देवा न स्वीकुर्वन्तीत्यर्थः । 'अजुष्टम् असेव्यं तद्वचति । 'पूर्वाह्णो वै देवानाम्' इति हि श्रुतिः । 'उत' 'अस्मत् अस्मत्तः 'अन्यः कोऽपि 'यजते यजेत सोमेन 'ति 'चावः चितप्रेयेद्य हविषा । अतोऽस्मास्वन्येषु च मध्ये 'पूर्वैःपूर्वो 'यजमानः यः पूर्वैःपूर्वो यथा भवति सः 'वर्नीयान् देवानां संभजनीयः संभाव्यो भवति ॥

'हिरण्यत्वक्' इत्येषाश्विने पशौ हवियो याज्या । 'हिरण्यत्वङ्मधुवर्णो घृतस्सुरभिः ऋग्वेदं भूरध उमन्' (आश. श्रौ. ३. ८) इति हि सूत्रितम् ॥

हिरण्यत्वङ्मधुवर्णो घृतस्तुः पृक्षो वहन्वा रथो वर्तते वाम् ।

मनोजवा अश्विना वार्तरहा येनातियाधो दुर्तितानि विश्वा ॥ ३ ॥

हिरण्यत्वक् । मधुवर्णः । घृतस्तुः । पृक्षः । वहन् । आ । रथः । वर्तते । वाम् ।

मनऽजवाः । अश्विना । वार्तरहाः । येन । अतियाधः । दुःस्तितानि । विश्वा ॥ ३ ॥

१. झ-भ-र-यज्ञगन्तारौ ।

२. ख-च-ण-भ-प्रथमं यागविनियोगः ; झ-न-प्रथमयागविनियोगः ।

३. ख-च-झ-ण-न-भ-र-उत 'नास्ति' ।

‘वां युवयोः’ रथः । ‘पृक्षः अन्नममृतं’ वहन् । ‘आ’ वतैते अस्मदभिमुखमागच्छति । कीदृशो रथः । ‘हिरण्यवक्’ हिरण्याच्छादितरूपः । ‘हिरण्यावृतः’ मयुवर्णः मनोहरवर्णः । ‘धृतस्नुः’ उदकस्य प्रसन्नवनः । ‘मनोजवाः मनोवेगाः’ वातरंहाः वातसदृशवेगाः । हे । ‘अश्विना’ येन रथेन विश्वा मयाणि । ‘दुरितानि दुर्यमनान् मार्गान्’ अनियाधः अतिक्रम्य गच्छथः ॥

यो भूर्यष्टं नास्त्याभ्यां विवेप चनिष्ठं पित्वो ररते विभागे ।

स तोकमस्य पीपरच्छमीभिरनूर्ध्वभासः सदृमिचतुर्थात् ॥ ४ ॥

यः । भूर्यष्टम् । नास्त्याभ्याम् । विवेप । चनिष्ठम् । पित्वः । ररते । वि०भा०गे ।

सः । तोकम् । अस्य । पीपरत् । शमीभिः । अनूर्ध्वभासः । सदम् । इत् । तुतुर्यात् ॥ ४ ॥

‘यः यजमानः’ विभागे हविर्विभागवति यागे । ‘नास्त्याभ्याम्’ अश्विभ्यां । ‘भूर्यष्टं’ चनिष्ठम् । ‘चन इत्यश्वनाम’ (निरु. ६. १६) । बहुलं कर्म । ‘विवेप करोति ।’ पित्वः ॥ कर्मणि षष्ठी ॥ अन्नं च । ‘ररते ददाति’ । ‘सः’ यजमानः । ‘अस्य’ आत्मन एव । ‘तोकं पुत्रं’ पीपरत् पालयेत् । ‘शमीभिः’ कर्मभिः । ‘अनूर्ध्वभासः’ अनुस्रुततेजस्कान् । यद्वा । ऊर्ध्वभासोऽज्ञयः । अग्नि-रहितानयष्टुन् । ‘सदमिच सदव’ तुतुर्यात् हिस्यात् ॥

समश्विनोरवसा नूतनेन मयोभुवा सुप्रणीती गमेम ।

आ नो रयि वहतुभोत वीराना विश्वान्यमृता सौमगानि ॥ ५ ॥

सम् । अश्विनोः । अवसा । नूतनेन । मयः । सुभुवा । सुप्रणीती । गमेम ।

आ । नः । रयिम् । वहतुम् । आ । उत । वीरान् । आ । विश्वानि । अमृता । सौमगानि ॥ ५ ॥

‘समश्विनोः’ इति पञ्चमी गता* ॥ ॥ १८ ॥

‘अश्विनावेह’ इति नवचै षष्ठं सूक्तम् । अत्रातुकमणिका—‘अश्विनो नव सप्तवभिर्यु-
ष्णिगादि चतुर्थी त्रिष्टुपञ्चाशुभुमः’ इति । सप्तवभ्रिर्नामात्रेय ऋषिः । आदितस्तिस्र उष्णिहश्चतुर्थी त्रिष्टुप शिष्टाः पञ्चाशुभुमः । प्रातरनुवाक आश्विने कृतौ औष्णिहे छन्दसि आश्विने शस्त्रे चाद्यस्तुचो विनियुक्तः । सूत्रितं च—‘अश्विना वतिरस्मदाश्विनावेह गच्छतमिति तृचौ’ (आश्व. श्री. ४. १५) इति । दशरात्रे तृतीयेऽहनि प्रउगशस्त्रेऽयमाश्विनस्तुचः । सूत्रितं च—‘अश्विनावेह गच्छतमा याह्याद्रिभिः सुतम्’ (आश्व. श्री. ७. १०) इति ॥

१. ख-च-ण-म-हिरण्यवद्धितरूपः । २. त-हविर्भागवति । ३. ख-च-ण-पालयत ; स-त-न-भ-र-पालयत । * ख-च-ण-पुस्तकेष्वस्य मन्त्रस्य संपूर्णं भाष्यं विद्यते (पूर्वस्कान्ते प्रष्टव्यम्) ।

अश्विनावेह गच्छतं नासत्या मा वि वेनतम् ।

हंसाविं पततमा सुताँ उप ॥ १ ॥

अश्विनौ । आ । इह । गच्छतम् । नासत्या । मा । वि । वेनतम् ।

हंसौऽईव । पततम् । आ । सुतान् । उप ॥ १ ॥

हे 'अश्विनौ' 'इह' अस्मिन् यागे 'आ' 'गच्छतम्' । हे 'नासत्या' 'मा' 'वि' 'वेनतम्' ।
वेनतिः कान्तिकर्मा । मा विकामौ भवतम् । निःस्पृहावकामौ वा न भवतमित्यर्थः । 'हंसाविं'
तौ यथा निर्मलोदकमागच्छतस्तद्वत् 'सुतान्' अभिपुत्रान् सोमान् 'उप' 'आ' 'पततम्'
उपागच्छतम् ॥

अश्विना हरिणाविं गौराविवानु यवसम् । हंसाविं पततमा सुताँ उप ॥ २ ॥

अश्विना । हरिणौऽईव । गौरौऽईव । अनु । यवसम् ।

हंसौऽईव । पततम् । आ । सुतान् । उप ॥ २ ॥

हे अश्विनी 'हरिणाविं' 'गौराविं' गौरसृगाविं च । तौ यथा 'यवसं' घासन् 'अनु' धावतः
ताविं 'हंसाविं' च सोममागच्छतम् ॥

अश्विना वाजिनीवसु जुषेथां यज्ञमिष्टये । हंसाविं पततमा सुताँ उप ॥ ३ ॥

अश्विना । वाजिनीवसु इति वाजिनीवसू । जुषेथाम् । यज्ञम् । इष्टये ।

हंसौऽईव । पततम् । आ । सुतान् । उप ॥ ३ ॥

हे 'वाजि' 'वसु' अन्नार्थं वासयितारौ 'अश्विना' 'यज्ञम्' अस्मदीयम् 'इष्टये' अगोष्टायैषणाय
वा 'जुषेथां' सेवेयाम् ॥

अत्रिर्धृमवरोहं ऋषीसुमजोहवीन्नाधमानेव योषा ।

इयेनस्य चिज्जवसा नूतनेनागच्छतमश्विना शंतमेन ॥ ४ ॥

अत्रिः । यत् । वाम् । अवरोहन् । ऋषीसम् । अजोहवीत् । नाधमानाऽईव । योषा ।

इयेनस्य । चित् । जवसा । नूतनेन । आ । अगच्छतम् । अश्विना । शमस्तमेन ॥ ४ ॥

अग्निः अस्मत्पिता यन् यदा वां युवाम् अजोहवीत् अस्तौपीत् नाधमाना याच-
माना योया योपिदिव । सा यथा पति प्रीणयति तद्वत् कुर्वन् कवीसं तुषाग्निमग्निहृष्टे
क्षितः सन् अवरोहन् विसुज्जन् अजोहवीत् । इयेनस्य चिज्जवसा इयेनस्य गरुत्मत इव वेगेन ।
चिद्विश्रुपमार्ये । अथवा इयेनस्य जवसा वेगेन नूतनेन प्रथमोत्पन्नेन सततं गच्छतः इयेनस्य
प्रथमजवेन ज्ञातमेन अस्माकं सुव्रतमेन च रथेन तं रक्षितुम् आगच्छतं हे अश्विना ॥ १९ ॥

अत्र भुवन्तीतिहासं सप्तवध्रेः पुराविद् । आतुल्याः पेटिकायां तसृपि प्रक्षिप्य^१ यत्नतः ॥ सुद्रां
हृत्वा गृहे स्वीये रक्षयित्वा न्यवेशयन् । न संगच्छेत भार्या स्वां यथा राज्ञी तथा कृतम् ॥ प्रातःप्रातः
समुद्राख्य निर्मथिष्यन्ति तं मुनिम् । एवं स्थित्वा चिरं कालं पेटयां दुःखितः कृशः^२ ॥ उपायं
चिन्तयामास निर्गमस्य चिरं मुनिः । हृदि निश्चित्य नासत्थावस्तौपीदृष्टमानसः ॥ तमश्चिनां
समाशस्य समुद्राख्य च पेटिकाम् । उद्धृत्य तसृपि शीघ्रं तावदृष्टी^३ बभूवतुः ॥ स ऋषिभार्याया साधे
रमित्वाथ^४ पुनर्भेयात् । प्रातरस्य पुनः पेटां प्रविश्य प्रागिव स्थितः । पेटानिवाससमये दृष्टवान्-
गृह्यं तदा^५ ॥

वि जिहीष्व वनस्पते योनिः सूर्य्यन्त्याहव ।

श्रुतं मे अश्विना हवँ सप्तवध्रि च मुञ्चतम् ॥ ५ ॥

वि । जिहीष्व । वनस्पते । योनिः । सूर्य्यन्त्याःऽहव ।

श्रुतम् । मे । अश्विना । हवँम् । सप्तवध्रिम् । च । मुञ्चतम् ॥ ५ ॥

हे वनस्पते वनस्पतिविकाररूपे पेटिके वि जिहीष्व चिराच्छ । विवृता भव । सूर्य्यन्त्याहव
प्रसवाम्मुल्याः श्वियाः योनिः इव भगी यथा विविज्यते तथा त्वमपि विवृता भव । तदर्थं हे
अश्विना अश्विनां मे हवम् आह्वानं श्रुतं शृणुतम् । श्रुत्वा च सप्तवध्रिं च मासृपि
मुञ्चतं मोचयतम् ॥

भीताय नाधमानाय ऋषये सप्तवध्रये ।

मायाभिरश्विना भुवं वृक्षं सं च वि चर्चथः ॥ ६ ॥

भीताय । नाधमानाय । ऋषये । सप्तवध्रये ।

मायाभिः । अश्विना । युवम् । वृक्षम् । सम् । च । वि । च । अर्चथः ॥ ६ ॥

१. त-प्रक्षेप्य । २. ख-च-क्षण-त-न-भ-र-शिष्टः । ३. न-तावदृष्टी । ४. त-रमयित्वा ।
५. ख-च-क्षण-त-न-भ-र-तथा ।

वभीताय निर्गमान् विष्णुये वनाधमानाय विमोक्षं याचमानाय वसवध्रये वक्रपथे हे
वअश्विना अश्विनौ वयुवं युवां वमायाभिः वृक्षं वृक्षविकारां पेटिकां वसं^१ वाचथः मम निर्ग-
मार्थं संगच्छथः । वि अचथः वच विभक्तं कुरुथः^२ ॥

यथा वातः पुष्करिणीं समिङ्गयति सर्वतः ।

एवा ते गर्भं एजतु निरैतु दशमास्यः ॥ ७ ॥

यथा । वातः । पुष्करिणीम् । समऽङ्गयति । सर्वतः ।

एव । ते । गर्भः । एजतु । निऽऐतु । दशऽमास्यः ॥ ७ ॥

एतदादि ऋक्त्रयं गर्भस्त्राविष्णुपनिषत् । एतदाद्युक्त्रयेणासौ वसवध्रिः स्वयोपितः । गर्भिण्याः
प्रसवायाशु स्तुतवानश्विनावृषिः ॥ यथा वातः पुष्करिणीं सरादिकं सर्वतः समिङ्गयति
सम्यक् चालयति एव एवं तव गर्भः एजतु कम्पताम्^१ इतस्ततः संचरतु । दशमास्यः दश
मासान् गर्भे स्थितः निरैतु निर्गच्छतु ॥

यथा वातो यथा वनं यथा समुद्र एजति ।

एवा त्वं दशमास्य सहावैहि जरायुणा ॥ ८ ॥

यथा । वातः । यथा । वनम् । यथा । समुद्रः । एजति ।

एव । त्वम् । दशऽमास्यः । सह । अव । इहि । जरायुणा ॥ ८ ॥

वातो यथा कम्पमानो वनं कम्पयति स्वयम् । यथा समुद्रश्चलति चालयते वाथ वायुना ॥
स्थित्वा दशैव मासांस्त्वे गर्भोत्वेन सुवेष्टितः । निर्गच्छ जठरास्मातुजंरया सहितः पतेत् ॥

दश मासाञ्छशयानः कुमारो अर्धं मातरि ।

निरैतु जीवो अक्षतो जीवो जीवन्त्या अर्धं ॥ ९ ॥

दश । मासान् । शशयानः । कुमारः । अर्धं । मातरि ।

निऽऐतु । जीवः । अक्षतः । जीवः । जीवन्त्याः । अर्धं ॥ ९ ॥

दश मासालुपित्वासौ जननीजठरे सुखम् । निर्गच्छतु सुखं जीवो जननी चापि जीवतु ॥ २० ॥

१. ख-च-श-ण-न-भ-र-सं चाचथः संगच्छथः वि चाचथः विभक्तं कुरुथः ; त-श- सं चाचथः ।
प्रविष्टे मयि निर्गते वा प्रविष्टशंकापनोदार्थं व्यचथश्च विगमयतम् । मम निर्गमार्थं संगच्छथः व्यचथश्च
विभक्तं कुरुथः । २. ख-च-श-ण-न-भ-र-कम्पयताम् ।

‘महे नो अद्य’ इति दशच्च सप्तमं सूक्तमात्रयस्य सत्यश्रवस आपं पाङ्क्तमुपस्यम् । अनुक-
र्यते च — ‘महे दश सत्यश्रवा उपस्यं तु पाङ्क्तम्’ इति । प्रातरनुवाके उपस्ये कर्त्ता पाङ्क्तं
छन्दस्याश्विनशस्त्रे चेदं सूक्तम् । सृजते हि— ‘महे नो अद्येति पाङ्क्तम्’ (आश्र. श्रौ. ४. १४)
इति ॥

महे नो अद्य बोधयोषो राये दिविस्मृती ।

यथा चित्रो अबोधयः सत्यश्रवसि वाय्ये सुजाते अश्वसूनुते ॥ १ ॥

महे । नः । अद्य । बोधय । उषः । राये । दिविस्मृती ।

यथा । चित् । नः । अबोधयः । सत्यश्रवसि । वाय्ये । सुजाते । अश्वसूनुते ॥ १ ॥

‘अद्य अस्मिन् यागदिते हे ऽउषः उपोदेवि ऽदिविस्मृती दीप्तिमती त्वं ऽनः अस्मान् ऽमहे महते
‘राये धनप्राप्तये ऽबोधय प्रज्ञापय । प्रकाशयेत्यर्थः । सति प्रकाशे क्रतुद्वारा द्रव्यस्योपाजयितुं शक्य-
त्वात् । ऽयथा ऽचित् यथैव पूर्व ऽनः अस्मान् ऽअबोधयः अतीतेषु दिवसेषु यथा बोधितवती तद्वद्वापि
इत्यर्थः । हे ऽसुजाते शोभनप्रादुर्भूते’ ऽअश्वसूनुते । अश्वार्था प्रियसत्यात्मिका स्तुतिवाक् यस्याः सा ।
हे तादृशि देवि ऽवाय्ये वय्यपुत्रे ऽसत्यश्रवसि मय्यनुगृहाणेत्यर्थः ॥

या सुनीथे शौचद्रथे व्यौच्छो दुहितर्दिवः ।

सा व्युच्छ सहीयसि सत्यश्रवसि वाय्ये सुजाते अश्वसूनुते ॥ २ ॥

या । सुनीथे । शौचद्रथे । वि । औच्छः । दुहितः । दिवः ।

सा । वि । उच्छः । सहीयसि । सत्यश्रवसि । वाय्ये । सुजाते । अश्वसूनुते ॥ २ ॥

हे ऽदिवः ऽदुहितः दिवः सूर्यस्य पुन्युषः ऽया त्वं ऽसुनीथे एतज्जामके^१ शौचद्रथे शुचद्रथ-
स्यापत्ये पूर्व ऽव्यौच्छः व्यवासयस्तर्मासि ऽसा त्वं ऽसहीयसि अतिशयेन बलवति ऽवाय्ये
वय्यपुत्रे ऽसत्यश्रवसि मयि ऽव्युच्छ तमो विवासय । ‘ उच्छो विवासो ’ । विवासो वर्जनम् ।
शिष्टसूक्तम् ॥

सा नो अद्याभरद्रसुर्व्युच्छा दुहितर्दिवः ।

यो व्यौच्छः सहीयसि सत्यश्रवसि वाय्ये सुजाते अश्वसूनुते ॥ ३ ॥

सा । नः । अद्य । अभरद्रसुर्वसुः । वि । उच्छः । दुहितः । दिवः ।

यो इति । वि । औच्छः । सहीयसि । सत्यश्रवसि । वाय्ये । सुजाते । अश्वसूनुते ॥ ३ ॥

हे °तुहितदिवः उपः °आभरद्वसुः आहतधना °स्वा प्रसिद्धा एवं °नः अस्माकम् °अथ
अस्मिन् दिने °व्युच्छ तमो विद्यासय । हे °सहीयसि °यो या । उकारोऽनर्थकः । या एवं पूर्व °व्योच्छः
माद्यासीति ॥

अभि ये त्वा विभावरि स्तोमैर्गुणन्ति वह्नयः ।

मध्वैर्मघोनि सुश्रियो दामन्वन्तः सुरातयः मुजाति अश्वसूनुते ॥ ४ ॥

अभि । ये । त्वा । विभा°वरि । स्तोमैः । गुणन्ति । वह्नयः ।

मध्वैः । मघोनि । सु°श्रियः । दामन्°वन्तः । सु°रातयः । सु°जाति । अश्व°सूनुते ॥ ४ ॥

हे °विभावरि प्रकाशोपेते ॥ विभाशब्दात् 'छन्दसीवनिर्ण' इति वनिष् । भातेर्वा कर्तेरि
वनिष् ॥ उपः °त्वा त्वास् °अभि प्रति °ये °वह्नयः वोढारः ऋत्विजः स्तोतारः °स्तोमैः स्तोत्रैः
°गुणन्ति स्तुवन्ति ते स्तोतारः °मध्वैः हे °मघोनि धनैर्धनवति स्वदनुग्रहात् °सुश्रियः भवन्ति ।
सुधुक्षिभिराश्रयणीया भवन्ति । °दामन्वन्तः दानवन्तो भवन्ति । °सुरातयः । रातिर्दानम् ।
सुदानाश्च भवन्ति ॥

यच्चिद्धि ते गुणा इमे छदयन्ति मघत्तये ।

परि चिद्वष्टयो दधुर्ददतो राधो अह्यं मुजाति अश्वसूनुते ॥ ५ ॥

यत् । चित् । हि । ते । गुणाः । इमे । छदयन्ति । मघत्तये ।

परि । चित् । वष्टयः । दधुः । ददतः । राधः । अह्यम् । सु°जाति । अश्व°सूनुते ॥ ५ ॥

हे उपः °यच्चिद्धि । हीति पूरणः । यत् ये केचन °ते तव स्वभूताः °इमे पुरतो वर्तमानाः °गुणाः
संवभूताः °मघत्तये धनदातये धनदानाय° धनवराय वा °छदयन्ति उपस्छन्दयन्ति ते सर्वे°प्यस्मान्
°परि °दधुः परितो धारयन्ति °वष्टयः अस्मानेव कामयमानाः । किं कुर्वन्तः । °अह्यम् अहियमाणम-
क्षीणमलजावहं वा °राधः धने हविलक्षणं °ददतः यजन्त इत्यर्थः । अधिभ्यो°क्षीणं ददतो वा । ये त्वां
हविर्ददतः स्तुवन्ति ते सर्वे°प्यस्मदर्थमेव फलं धारयन्ति । स्तुवन्त्येत्यर्थः । अथवा यच्चिद्धीत्यत्र° यथा-
पीति व्याख्येयम् । तस्मिन् पक्षे उत्तरवाक्ये तथापीत्यप्याह्वयेम् । अवशिष्टं समानम् ॥ ॥ २१ ॥

एषु धा वीरवद्यश् उषो मघोनि सुरिषु ।

ये नो राधांस्यह्या मघवानो अरासत मुजाति अश्वसूनुते ॥ ६ ॥

आ । एषु । धाः । वीर°वत् । यशः । उषः । मघोनि । सुरिषु ।

ये । नः । राधांसि । अह्या । मघ°वानः । अरासत । सु°जाति । अश्व°सूनुते ॥ ६ ॥

१. ख-च-क्ष-ण-भ-धनदाताय ; न-र-धनदात्राय ; श-धनवत्तये । २. झ-भ-यथर्द्धत्यत्र ; न-
यच्चित्तित्यत्र ; र-यथर्द्धीत्यत्र ।

हे उपो देवि मघानि मघवन्ति त्वम् एषु सूरिषु स्तोतृषु वा वीरवधशः वीरैः पुत्रादि-
भिरप्येतमग्रं यज्ञो वा आ वधाः आधेहि । आदेहि आनय ये मघवानः धनवन्तः सूरयः
नः अस्मभ्यं तव स्तोतृभ्यः राधांसि धनानि अहया अक्षीणानि अरासत ददुः तेष्वित्यर्थः ॥

तेभ्यो द्युम्नं बृहद्यज्ञं उषो मघोन्या वह ।

ये नो राधांस्यश्व्या गव्या भजन्त सूरयः सुजाति अश्वसूनुते ॥ ७ ॥

तेभ्यः । द्युम्नम् । बृहत् । यशः । उषः । मघोनि । आ । वह ।

ये । नः । राधांसि । अश्व्या । गव्या । भजन्त । सूरयः । सुजाति । अश्वसूनुते ॥ ७ ॥

हे उपो मघानि त्वं तेभ्यो द्युम्नं द्योतमानं हिरण्यादिरूपं धनं बृहद्यज्ञाः महदग्रं महतीं
कीर्तिं वा तेभ्यो यजमानेभ्यः आ वह । ये आख्याः नः अस्मभ्यं राधांसि धनानि अश्व्या
अश्वेभ्युक्तानि गव्या गोभिर्युक्तानि गोसमूहानश्वसमूहान् च भजन्त भजेरन् ददुः सूरयः दातारः ॥

उत नो गोमतीरिष आ वहा दुहितर्दिवः ।

साकं सूर्यस्य रश्मिभिः शुक्रैः शोचद्भिरर्चिभिः सुजाति अश्वसूनुते ॥ ८ ॥

उत । नः । गोमतीः । इषः । आ । वह । दुहितः । दिवः ।

साकम् । सूर्यस्य । रश्मिभिः । शुक्रैः । शोचत् । अभिः । अर्चिभिः ।

सुजाति । अश्वसूनुते ॥ ८ ॥

उत अपि च नः अस्मभ्यं गोमतीः गोभिर्युक्तानि इषः अश्वानि आ वह आनय हे
दिवः दुहितः उषः । कदा । सूर्यस्य रश्मिभिः साकं शोचद्भिः दीपयद्भिः शुक्रैः निमलैः
अर्चिभिः अग्नेस्तेजोभिश्च साकम् । सूर्योदयकालेऽग्नीधनकाले चेत्यर्थः ॥

व्युच्छा दुहितर्दिवो मा चिरं तनुथा अपः ।

नेत्वा स्तेनं यथा रिपुं तपाति सूरौ अर्चिषा सुजाति अश्वसूनुते ॥ ९ ॥

वि । उच्छ । दुहितः । दिवः । मा । चिरम् । तनुथाः । अपः ।

न । इत् । त्वा । स्तेनम् । यथा । रिपुम् । तपाति । सूरः । अर्चिषा ।

सुजाति । अश्वसूनुते ॥ ९ ॥

१. ख-च-झ-ण-त-न-भ-र-ख- 'एषु' नास्ति । २. ख-च-ण-न-भ-र-चेति विभजन्त ; ग-घ-ज-
श- भजन्त ; झ- चेति भजन्त ।

हे ^१विद्वः ^२तुहितः उपः त्वं ^३व्युच्छ विभाते कुरु । ^४अपः अस्मदीयं कर्म प्रति ^५चिरं विलभ्यं
^६मा ^७तनुधाः मा ^८कृथाः ^९ । ^{१०}एवा त्वां ^{११}परिपुं ^{१२}वस्तेनं ^{१३}यथा संतापयति राजादिः तद्वत् ^{१४}सूरः सूर्यः
^{१५}अर्धिया तेजसा ^{१६}नेन नैव ^{१७}तपाति तप्यात् । शीघ्रं नोद्विषित्यर्थः ॥

एतावद्वेदेषस्त्वं भूयो वा दातुमर्हसि ।

या स्तोतृभ्यो विभावयुच्छन्ती न प्रमीयसे सुजाते अश्वमूनुते ॥ १० ॥

एतावत् । वा । इत् । उषः । त्वम् । भूयः । वा । दातुम् । अर्हसि ।

या । स्तोतृभ्यः । विभावरि । उच्छन्ती । न । प्रमीयसे । सुजाते । अश्वमूनुते ॥ १० ॥

हे ^१उपः त्वमस्मभ्यं ^२एवा अथवा दत्तितं किम् ^३एतावत् एव ^४ । इच्छन् एवकारार्थः ।
अस्मिन् सूक्ते प्राथितमेवेत्यर्थः । अथवा ^५भूयः ^६दातुमर्हसि । अप्राथितमपि । यद्वातध्यमस्ति तत्सर्वं देहि
इत्यर्थः । हे ^७विभावरी उपः ^८या त्वं ^९स्तोतृभ्यः तेषां लौकिकवैदिकव्यवहारार्थं द्युच्छन्ता तमो
विवासयन्ती ^{१०}न ^{११}प्रमीयसे न हंसि । न क्रुध्यसीत्यर्थः । सा त्वं दातुमर्हसीति ॥ 'मीञ् हिंसायाम्'
इत्यस्मात् श्वास्थाने व्यत्ययेन इयन् ॥ ॥ २२ ॥

'युतद्यामानम्' इति षट्चमष्टमं सूक्तम् । अत्रानुक्रमणिका—'युतद्यामानं पद' इति । सत्य-
श्रवा ऋषिः । अनुक्तत्वात् त्रिष्टुप् । 'उपस्यं तु' इत्युक्तत्वात् उपाः ^१देवताः । प्रातरनुवाके उपस्ये
कतो नैष्टुभे छन्दस्याश्विनशस्त्रे चेदं सूक्तम् । सूत्रितं च—'युतद्यामानमुपो वाजेन' (आश्व. श्रौ. ४.
१४) इति ॥

युतद्यामानं बृहतीमृतेन ऋतावरीमरुणम् विभातीम् ।

देवीमुषसं स्वरावहन्तीं प्रति विप्रासो मतिभिर्जरन्ते ॥ १ ॥

युतद्यमानम् । बृहतीम् । ऋतेन । ऋतावरीम् । अरुणस्पुम् । विभातीम् ।

देवीम् । उषसम् । स्वः । आवहन्तीम् ।

प्रति । विप्रासः । मतिभिः । जरन्ते ॥ १ ॥

^१युतद्यामानं दीप्तयथा ^२बृहतीं महतीम् ^३ऋतेन सत्येन यज्ञेन वा ^४ऋतावरीम् ऋतवतीम्
^५अरुणस्पुम् अरुणरूपं ^६विभातीं व्युच्छन्तीं ^७देवीं द्योतमानाम् ^८उपसं ^९स्वरावहन्तीं सूर्यं गच्छन्तीम् ।
एवं महानुभावाम् उपसं ^{१०}विप्रासः मेधाविन ऋषिजः ^{११}मतिभिः स्तुतिभिः ^{१२}प्रति ^{१३}जरन्ते स्तुवन्ति ॥

१. ग-घ-ज-झ-त-र-श- 'मा कृथाः' नास्ति । २. ख-च-ण-न-किमेतावदित् किमेतावदेव ; स-
त-भ-र-किमेतावत् हे यदित् । ३. ग-घ-ज-झ-न-भ-र-श- उषोदेवता । ४. त-उपसं प्रति ।
५. ख-च-ण-त- 'प्रति' नास्ति ।

एषा जनं दर्शता बोधयन्ती सुगान्पथः कृण्वती यात्यग्रे ।

बृहद्रथा बृहती विश्वमिन्वोषा ज्योतिर्यच्छत्यग्रे अह्नाम् ॥ २ ॥

एषा । जनम् । दर्शता । बोधयन्ती । सुगान् । पथः । कृण्वती । याति । अग्रे ।

बृहत्प०रथा । बृहती । विश्वम्ऽइन्वा । उषाः । ज्योतिः । यच्छति । अग्रे । अह्नाम् ॥ २ ॥

दर्शता दर्शनीया एषा उषाः । बोधयन्ती । कम् । जनम् । प्रसुप्तमित्यर्थः । पथः । सुगान् सुगमनान् । कृण्वती । अग्रे सूर्यस्य पुरस्तात् । याति गच्छति । कीदृश्युषाः । बृहद्रथा प्रभूतरथा । बृहती महती । विश्वमिन्वा विश्वं व्यामुवाना विश्वतर्पणा वा । ईदृशी उषाः । अह्नाम् । अग्रे । ज्योतिः तेजः । यच्छति ॥

एषा गोभिररुणेभिर्बुजानास्त्रेधन्ती रयिमप्रायु चक्रे ।

पथो रदन्ती सुविताय देवी पुरुष्टुता विश्ववारा वि भाति ॥ ३ ॥

एषा । गोभिः । अरुणेभिः । बुजाना । अस्त्रेधन्ती । रयिम् । अप्र०प्रायु । चक्रे ।

पथः । रदन्ती । सुविताय । देवी । पुरुष्टुता । विश्ववारा । वि । भाति ॥ ३ ॥

एषा उषाः । अरुणेभिः अरुणवर्णैः । गोभिः बलीवर्दैः रथं । बुजाना योजयन्ती । अस्त्रेधन्ती अनुष्यन्त्यक्षीणा वा । किम् । रयिं धनम् । अप्रायु अप्रगन्तु अविचलितं । चक्रे करोति । किं कुर्वती । पथः मार्गान् । रदन्ती प्रकाशयन्ती । किमर्थम् । सुविताय सुष्ठु गमनाय । देवी द्योतमाना । पुरुष्टुता बहुभिः स्तुता । विश्ववारा सर्वैर्वरणीया । वि । भाति प्रकाशं करोति ॥

एषा ज्येनी भवति द्विबर्ही आविष्कृण्वाना तन्वं पुरस्तात् ।

ऋतस्य पन्थामन्वेति साधु प्रजानतीव न दिशो मिनाति ॥ ४ ॥

एषा । वि०र्पनी । भवति । द्वि०बर्हीः । आविःऽकृण्वाना । तन्वंम् । पुरस्तात् ।

ऋतस्य । पन्थाम् । अनु । एति । साधु । प्रजानती०ईव । न । दिशः । मिनाति ॥ ४ ॥

एषा उषाः । ज्येनी । भवति विशेषेण श्वेता भवति । द्विबर्हाः द्वयोः प्रथममध्यमयोः स्थानयोः^१ परिवृद्धयोः पश्चात् । तन्वं स्वीयां तन्म् । आविष्कृण्वाना प्रकटीकुर्वती । कुत्र । पुरस्तात् पूर्वस्यां दिशि । किं । ऋतस्य आदित्यस्य पन्थां पन्थानं । साधु सम्यक् । अन्वेति । किं । प्रजानतीव विश्वं प्रज्ञापयन्ती । इवेति संप्रत्यर्थे । न । दिशो । मिनाति न हिनस्ति । प्रत्युत दिशः प्रकाशयति । अथवा प्रजानतीव अनुगन्तव्यमिति प्रकर्षेण अवगच्छन्ती^२ च ऋतस्य पन्थामन्वेति ॥

१. ग-घ-ज-श- 'स्थानयोः' नास्ति । २. ख-ख-श-ण-न-म-अवगच्छन्तीव ।

एषा शुभ्रा न तन्वो विदानोर्ध्वे स्नाती दृश्ये नो अस्थात् ।

अप द्वेषो बार्धमाना तमोस्युषा दिवो दुहिता ज्योतिषागात् ॥ ५ ॥

एषा । शुभ्रा । न । तन्वः । विदाना । ऊर्ध्वाऽइव । स्नाती । दृश्ये । नः । अस्थात् ।

अप । द्वेषः । बार्धमाना । तमोसि ।

उषाः । दिवः । दुहिता । ज्योतिषा । आ । अगात् ॥ ५ ॥

‘एषा उषाः’ ‘शुभ्रा’ ‘न शुभ्रवर्णा निर्मला स्वलङ्कृता योषिदिव’ ‘तन्वः’ ‘अङ्गानि’ ‘विदाना प्रज्ञापयन्ती’ ‘स्नाती स्नानं कुर्वाणा’ ‘ऊर्ध्वेव उन्नतेव स्नानादुत्तिष्ठन्तीव’ ‘नः’ ‘अस्मदर्थम्’ ‘अस्माकं पुरतो वा’ ‘दृश्ये सर्वेषां दर्शनाय उत’ ‘अस्थात् पूर्वस्यां दिशि उत्तिष्ठति’^१ किं कुर्वती । ‘द्वेषो द्वेष्याणि’ ‘तमोसि’ ‘अप’ ‘बार्धमाना’ ‘दिवो’ ‘दुहिता’ ‘उषाः’ ‘ज्योतिषा तेजसा सह’ ‘अगात्’ ‘आगच्छति’ ॥

एषा प्रतीची दुहिता दिवो नून्योर्षेव भद्रा नि रिणीते अप्सः ।

व्युर्ध्वती दाशुषे वार्याणि पुनर्ज्योतिर्युवतिः पूर्वथाकः ॥ ६ ॥

एषा । प्रतीची । दुहिता । दिवः । नून । योषाऽइव । भद्रा । नि । रिणीते । अप्सः ।

विऽऊर्ध्वती । दाशुषे । वार्याणि । पुनः । ज्योतिः । युवतिः । पूर्वाऽथा । अकस्मिन्त्यकः ॥ ६ ॥

‘एषा उषाः’ ‘प्रतीची अभिसुखा सती’ ‘दिवः’ ‘दुहिता’ ‘नून सर्वान् प्राणिनः’ ‘प्रति’ ‘भद्रा’ ‘योषेव कल्याणवेद्या योषिदिव’ ‘अप्सः’ ‘रूपं’ ‘नि’ ‘रिणीते प्रेरयति । किंच’ ‘दाशुषे हविर्दाश्रे यजमानाय’ ‘वार्याणि’ ‘वरणीयानि धनानि’ ‘व्युर्ध्वती प्रयच्छन्ती’ ‘युवतिः’ ‘नित्ययौवना सर्वत्र मिश्रयन्ती वा’ ‘पुनः’ ‘अद्यापि’ ‘पूर्वथा पूर्वमिव’ ‘ज्योतिः’ ‘तेजः’ ‘अकः’ ‘करोति’ ॥ ॥ २३ ॥

‘युञ्जते मनः’ इति पञ्चत्वं नवमं सूक्तम् । अत्रेयमलुकमणिका—‘युञ्जते पञ्च श्यावाश्वः सावित्रं तु जागतम्’ इति । श्यावाश्वो नामात्रेय ऋषिः । जगती ऋग् । सविता देवता । पृष्ठयाभिङ्गव-पदहयोः प्रथमेऽहनि वैश्वदेवरात्रे सावित्रनिविद्धावसिदम् । सूत्रितं च—‘युञ्जते मन इहेह व इति चतस्रः’ (आश्व. श्रौ. ७. ५) इति । आद्या प्राचस्तोत्रेऽपि । सूत्रितं च—‘युञ्जते मन उत युञ्जते धिय आ त न इन्द्र क्षुमन्तम्’ (आश्व. श्रौ. ५. १२) इति ॥

युञ्जते मन उत युञ्जते धियो विप्रा विप्रस्य बृहतो विपश्चितः ।

वि होत्रा दधे वयुनाविदेक इन्मही देवस्य सवितुः परिष्टुतिः ॥ १ ॥

युञ्जते । मनः । उत । युञ्जते । धियः । विप्राः । विप्रस्य । बृहतः । विपऽचितः ।

वि । होत्राः । दधे । वयुनाऽवित् । एकः । इत् । मही । देवस्य । सवितुः । परिऽस्तुतिः ॥ १ ॥

विप्राः मेधाविनः कृत्स्न्यजमानाः^१ । मनः स्वीयं सर्वेषु कर्मेषु^२ । युञ्जते योजयन्ति । सवित्रनु-
प्रायः संकल्पं कुर्वन्तीत्यर्थः । उत अपि च विषयः कर्माण्यपि युञ्जते प्राप्नुवन्ति । कस्यानुज्ञयेत्युच्यते ।
विप्रस्य मेधाविनः बृहत् महतः विपश्चितः स्तुत्यस्य ज्ञानवतो वा सवितुः अनुज्ञयेति । 'सविता
वै प्रसवानामीशे' (ऐ. ब्रा. ७. १६) इति हि श्रुतिः । स एव सविता होत्राः ससहोत्रकणा-
मुचिताः क्रियाः वयुनावित् । वयुवमिति प्रज्ञानाम् । तत्तदनुष्ठानविषयप्रज्ञावेत्ता एक इत् एक
एव विद्वेधे करोति । पृथक्पृथग्वाधारयति^३ । किञ्च तस्य सवितुः देवस्य परिश्रुतिः स्तुतिः
मही महती अतिप्रभूता । स्तुत्यगोचरेत्यर्थः ॥

हविर्धानप्रवर्तने रराट्यामवनद्धायां 'विश्वा रूपाणि' इत्येषानुवचनीया । सूत्रितं च—
'विश्वा रूपाणि प्रति मुञ्चते कविरिति व्यवस्तायाम्' (आश्व. श्रौ. ४. ९) इति ॥

विश्वा रूपाणि प्रति मुञ्चते कविः प्रासावीद्भद्रं द्विपदे चतुष्पदे ।

वि नाकमख्यत्सविता वरेण्योऽनु प्रयाणमुषसो वि राजति ॥ २ ॥

विश्वा । रूपाणि । प्रति । मुञ्चते । कविः । प्र । असावीत् । भद्रम् । द्विपदे । चतुःस्पदे ।
वि । नाकम् । अख्यत् । सविता । वरेण्यः । अनु । प्रयानम् । उषसः । वि । राजति ॥ २ ॥

कविः मेधावी सविता विश्वा सर्वाणि रूपाणि आत्मनि प्रति मुञ्चते ब्रह्माति धारयति ।
किञ्च भद्रं कल्याणं गमनादिविषयं प्रासावीत् अनुजानाति । कस्मै । द्विपदे मनुष्याय^१
चतुष्पदे गवाश्वादिष्वपि । किञ्च सविता सर्वस्य प्रेरको देवः वरेण्यः वरणीयः सन् वि
अख्यत् रूपायति प्रकाशयति । किम् । नाकम् । नास्मिन्नकं दुःखमस्तीति नाकः स्वर्गः ।
यजमानार्थं स्वर्गं प्रकाशयतीत्यर्थः । स देवः उषसः प्रयाणम् उद्यमम् अनु वि राजति
प्रकाशते । सवितुरुद्ययात् पूर्वं सुषा उदेति ॥

यस्य प्रयाणमन्य इद्युर्देवा देवस्य महिमानुमोजसा ।

यः पार्थिवानि विममे स एतंशो रजांसि देवः सविता महित्वना ॥ ३ ॥

यस्य । प्रयानम् । अनु । अन्ये । इत् । युयुः । देवाः । देवस्य । महिमानम् । ओजसा ।

यः । पार्थिवानि । विममे । सः । एतंशः । रजांसि । देवः । सविता । महित्वना ॥ ३ ॥

अन्य इत् देवाः अन्येऽप्यग्न्यादयः यस्य देवस्य द्योतमानस्य सवितुः प्रयाणमनु
ययुः गच्छन्ति प्राप्नुवन्ति । किम् । महिमानं महत्त्वम् । सवितुरुद्यामावे अग्निहोत्राद्यनिष्पत्तेस्तेषां
हविःस्तुत्याद्यभावात् । ओजसा बलेन च युक्ता भवन्ति । यः सविता पार्थिवानि रजांसि

१. ख-च-ण-कृत्विजः यजमानाः । २. ख-च-ण-पृथक्पृथग्धारयति । झ-त-न-भ-र-पृथक्पृथग्वा
धारयति । ३. त-न-भ-र-मनुष्यादये ।

पृथिव्यादिलोकान् षमहित्वना स्वमहत्त्वेन षविममे परिच्छिनत्ति षसः षदेवः षपुतशः एतवर्णः
 शुभ्रः शोभमानः सन् । राजते इति शेषः । 'युवशा ताहुणोतन' (ऋ. सं. १. १६१. ७)
 इत्यादिष्वत् एतश इत्यादिशकारोपजनश्छान्दसः ॥

उत यासि सवितस्त्रीणि रोचनोत सूर्यस्य रश्मिभिः समुच्यसि ।

उत रात्रीमुभयतः परीयस उत मित्रो भवसि देव धर्मीभिः ॥ ४ ॥

उत । यासि । सवितरिति । त्रीणि । रोचना । उत । सूर्यस्य । रश्मिभिः । सम् । उच्यसि ।

उत । रात्रीम् । उभयतः । परि । ईयसे । उत । मित्रः । भवसि । देव । धर्मीभिः ॥ ४ ॥

हे षसवितः देव षउत अपि च षत्रीणि षरोचना रोचमानान् बुलोकान् षयासि गच्छसि ।
 'तिलो दिवः पृथिवीः' (ऋ. सं. ४. ५३. ५) इत्युक्तम् । षउत अपि च षसूर्यस्य षरश्मिभिः
 षसमुच्यसि संगच्छसि ॥ 'उच समवाये' इत्यस्येदं रूपम् ॥ उदधात् पूर्वभावी सविता उदधास्त-
 मयवतीं सूर्यं इति । षउत अपि च षरात्रीमुभयतः उभयपार्श्वे षपरीयसे परिगच्छसि । षउत अपि
 च हे षदेव सवितस्त्वं षधर्मीभिः जगद्धारकैः कर्मभिः षमित्रो षभवसि मित्राख्यो देवो भवसि ।
 अथवा प्रकाशादिप्रदानेन सखा भवसि सर्वजगताम् ॥

उतेशिषे प्रसवस्य त्वमेक इदुत पूषा भवसि देव यामभिः ।

उतेदं विश्वं भुवनं वि राजसि इयावाश्चस्ते सवितः स्तोममानशे ॥ ५ ॥

उत । ईशिषे । प्रसवस्य । त्वम् । एकः । इत् । उत । पूषा । भवसि । देव । यामभिः ।

उत । इदम् । विश्वम् । भुवनम् । वि । राजसि ।

इयावऽअश्वः । ते । सवितरिति । स्तोमम् । आनशे ॥ ५ ॥

हे सवितः षत्वमेक षइत् एक एव षप्रसवस्य सर्वकमानुज्ञाकरणस्य षईशिषे समर्थो
 भवसि । ये लौकिकं गमनादिरूपं वैदिकमग्निहोत्रादिरूपं कमानुतिष्ठन्ते तेषां सर्वेषामनुज्ञातुमेक एव
 प्रभवसि । षउत अपि च षपूषा पोषकः षभवसि हे षदेव षयामभिः गमनैः । षउत अपि च षइदं
 षविश्वं षभुवनं भूतजातं षवि षराजसि ईशिषे धारयितुम् । यस्मादेवं महानुभावस्तस्मात् हे षसवितः
 षते तुभ्यं षइयावाश्वः ऋषिः षस्तोमं स्तोत्रम् षआनशे व्याप्नोति करोति । इत्येवमात्मानं परोक्षतया
 निर्विशङ्गाह ॥ ॥ २४ ॥

'तस्सवितुः' इति नवचं दशमं सूक्तं इयावाश्वस्याधेम् । अत्रेयमनुक्रमजिका—'तस्सवितुर्नव
 गायत्रमाषानुष्टुप्' इति । प्रथमानुष्टुप् सिष्टा गायत्र्यः । 'सावित्रं तु' इत्युक्तत्वात् सावित्रम् ।

अग्निष्टोमे वैश्वदेवशस्त्रस्याद्यस्तुचः प्रतिपत् 'अथा नो देव' इत्यनुचरः । सुत्रितं च— 'तस्स-
विदुर्वृणीमहेऽथा नो देव सवितरिति वैश्वदेवस्य प्रतिपदनुचरौ' (आश्व. श्रौ. ५.१८) इति ॥

तत्सवितुर्वृणीमहे वयं देवस्य भोजनम् । श्रेष्ठं सर्वधातमं तुरं भगस्य धीमहि ॥ १ ॥

तत् । सवितुः । वृणीमहे । वयम् । देवस्य । भोजनम् ।

श्रेष्ठम् । सर्वधातमम् । तुरम् । भगस्य । धीमहि ॥ १ ॥

१तत् प्राप्यत्वेन प्रसिद्धं १भोजनं भोग्यं धनं १वयं स्तोतारः १वृणीमहे प्रायेयामः ।
कस्य धनम् । १सवितुः प्रेरकस्य १देवस्य स्वभूतम् । लब्ध्वा च १श्रेष्ठं प्रशस्यं १सर्वधातमं सर्वधातुतमम् ।
सर्वभोगप्रदमित्यर्थः । १तुरं शत्रूणां हिसकम् । धनेन शत्रून् हन्तुं शक्यत्वात् । तादृशं धनं १भगस्य
भजनीयस्य सवितुरनुग्रहात् १धीमहि धारयाम । उपभोगं करवामेत्यर्थः । अथवा धनं वृणीमहे
अर्थिवाच लभेमहीति ॥

अस्य हि स्वयंशस्तरं सवितुः कच्चन प्रियम् । न भिनन्ति स्वराज्यम् ॥ २ ॥

अस्य । हि । स्वयंशःऽतरम् । सवितुः । कत् । चन । प्रियम् ।

न । भिनन्ति । स्वराज्यम् ॥ २ ॥

१अस्य १सवितुः १स्वयंशस्तरं स्वयमसाधारणं यशो यस्यातिशयेन भवति तत्तादृशं १प्रियं
सर्वेषां प्रियभूतं १स्वराज्यं स्वयमेव राजमानत्वमैश्वर्यं १कच्चन केचिदप्यसुरादयः १न १भिनन्ति न
हिसन्ति ॥

स हि रत्नानि दाश्रुषे सुवातिं सविता भगः । तं भागं चित्रमीमहे ॥ ३ ॥

सः । हि । रत्नानि । दाश्रुषे । सुवातिं । सविता । भगः ।

तम् । भागम् । चित्रम् । ईमहे ॥ ३ ॥

१स १हि स खलु १सविता १भगः भजनीयो देवः १दाश्रुषे हविर्दात्रे मखं १रत्नानि रमणीयानि
धनानि १सुवातिं प्रेरयति प्रयच्छति । १तं देवं १भागं भजनीयं १चित्रं चायनीयं धनम् १ईमहे
याचामहे ॥

'अथा नः' इति चतुर्थीपञ्चमीभ्याममनोज्ञस्वप्रदर्शने प्रत्युचं जुहुयात् । 'अथा नो
देव सवितरिति दाश्रुषाम्' (आश्व. गृ. ३. ६) इति हि सूत्रितम् ॥

१. न- इति । उपनयने अज्जस्यवधारणे तत्सवितुरित्येषा । सूत्रितं च- तत्सवितुर्वृणीमहे इति
पूर्वेनास्य पूर्णमेवक्षारयतीति । तथा पुनरुपनयने गायत्र्या स्थानेऽप्येषा । सूत्रितं च-परिदानकालस्य तत्स-
वितुर्वृणीमहे इति सावित्रीमिति ।

अद्या नो देव सवितः प्रजावत्सावीः सौभगम् । परा दुःस्वप्न्यं सुव ॥ ४ ॥

अथ । नः । देव । सवितरिति । प्रजाऽवत् । सावीः । सौभगम् ।

परा । दुःस्वप्न्यम् । सुव ॥ ४ ॥

हे ऽसवितः ऽदेव ऽनः अस्मभ्यम् ऽअथ अस्मिन् यागदिने ऽप्रजावत् पुत्रालुपेतं ऽसौभगं धनं
 ऽसावीः प्रेरय । ऽदुःस्वप्न्यं दुःस्वप्नं दुःस्वप्नवद्दुःस्वप्नं दारिद्र्यं ऽपरा ऽसुव द्वारे प्रेरय ॥

विश्वानि देव सवितर्दुरितानि परा सुव । यद्भद्रं तन्न आ सुव ॥ ५ ॥

विश्वानि । देव । सवितः । दुःस्वप्नानि । परा । सुव ।

यत् । भद्रम् । तत् । नः । आ । सुव ॥ ५ ॥

हे ऽसवितः ऽदेव त्वं ऽविश्वानि ऽदुरितानि ऽपरा ऽसुव । यद्भद्रं प्रजापशुगृहादिकं ऽतत्
 ऽनः अस्मभ्यम् ऽआ ऽसुव अस्मदभिमुखं प्रेरय^१ । 'प्रजा वै भद्रं पशवो भद्रं गृहं भद्रम्'
 इति हि श्रुतिः ॥ ॥ २५ ॥

अनागसो अदितये देवस्य सवितुः सुवे । विश्वा वामानि धीमहि ॥ ६ ॥

अनागसः । अदितये । देवस्य । सवितुः । सुवे ।

विश्वा । वामानि । धीमहि ॥ ६ ॥

वयमनुष्ठातारः ऽसवितुः प्रेरकस्य ऽदेवस्य ऽसवे अनुज्ञायां सत्याम् ऽअदितये असंख्य-
 नीयायै देव्यै भूम्यै ऽअनागसः स्याम अनपराधिनो भवेम । भूम्यां हि पापाः संभवन्ति ।
 अपगतेष्वागःसु ऽविश्वा सर्वाणि ऽवामानि वननीयानि धनानि ऽधीमहि धारयाम ॥

चातुर्मास्येषु वैश्वदेवे पर्वणि सावित्रस्य द्वादशकपालस्य 'आ विश्वदेवम्' इत्यनुवाक्या ।
 सूत्रितं च—'आ विश्वदेवं सत्पतिं वाममद्य सवितः' (आश्व. श्रौ. २. १६) इति । प्रायणीये
 एषैव सवितुरनुवाक्या । सूत्रितं च—'आ विश्वदेवं सत्पतिं य इमा विश्वा जातानि'
 (आश्व. श्रौ. ४. ३) इति । देवसुवां हविःषु एषैव सवितुरनुवाक्या । सूत्रितं च—'आ विश्वदेवं
 सत्पतिं न प्रमिये सवितुर्देव्यस्य तत्' (आश्व. श्रौ. ४. ११) इति ॥

आ विश्वदेवं सत्पतिं सूक्तैरद्या वृणीमहे । सत्यसवं सवितारम् ॥ ७ ॥

आ । विश्वऽदेवम् । सत्पतिम् । सुऽसुक्तैः । अथ । वृणीमहे ।

सत्यऽसंवम् । सवितारम् ॥ ७ ॥

१. ख-च-स-ण-भ-र-प्रेरय प्रजापशुगृहादिकं प्रेरय ; त-प्रेरय प्रजापशुगृहादिकम् ।

‘विश्वदेवम् । विश्वे देवा यस्य वशे भवन्ति तं तादृशम् । स हि सर्वात्मा, ‘इन्द्रं मित्रं वरुणमग्निमाहुः’ (ऋ. सं. १. १६४. ४६) इत्यादिश्रुतेः इतरेषां तद्विश्रुतित्वान् । ‘सृष्टिं सता-
मनुष्टानां पालकं’ ‘सत्यसर्वं सत्यानुजे’ ‘सवितारं देवम्’ ‘अथ अस्मिन् यागादिने’ ‘सूक्तैः’ ‘आ
‘वृणीमहे संभजामहे ॥

य इमे उमे अहनी पुर एत्यग्रयुच्छन् । स्वाधीर्देवः सविता ॥ ८ ॥

यः । इमे इति । उमे इति । अहनी इति । पुरः । एति । अग्रयुच्छन् ।

सुऽआधीः । देवः । सविता ॥ ८ ॥

‘यः’ ‘सविता’ ‘देवः’ ‘स्वाधीः’ शोभनाध्यानः सुकर्मा वा सन् ‘इमे’ ‘अहनी’ राश्वहनी तयोः
‘पुरः’ पुरस्तात् ‘अग्रयुच्छन्’ अप्रमाद्यन् ‘एति’ गच्छति तम् आ वृणीमहे इति संबन्धः ॥

प्रायणीये ‘य इमा विश्वा’ इति सवितुर्याज्या । सूत्रितं च— ‘य इमा विश्वा जातानि
सुप्रामाणं पृथिवीं धामनेहसम्’ (आश्व. श्रौ. ४. ३) इति । अश्वमेधेऽश्वसुत्यानुसवनं सावित्रीष्टिः
कार्या । तस्यामेपा मार्ष्यादिने सवनेऽनुवाक्या । सूत्रितं च— ‘य इमा विश्वा जातान्या देवो यातु
सविता सुरस्तः’ (आश्व. श्रौ. १०. ६) इति ॥

य इमा विश्वा जातान्याश्रावयति श्लोकेन । प्र च सुवाति सविता ॥ ९ ॥

यः । इमा । विश्वा । जातानि । आऽश्रावयति । श्लोकेन । प्र । च । सुवाति । सविता ॥ ९ ॥

‘यः’ देवः ‘इमा’ इमानि ‘विश्वा’ सर्वाणि ‘जातानि’ उत्पन्नान् प्राणिनः । जङ्गमानिस्थर्थः ।
तान् ‘श्लोकेन’ यज्ञसा ‘आश्रावयति’ सर्वेऽन्यस्य स्तुतिं शृण्वन्तीत्यर्थः । अथवा गर्जनशब्देन
सर्वाणि इमान्युत्पन्नान्याश्रावयति वृष्ट्यनुसूतः सन् । किंच ‘सविता’ ‘प्र’ ‘सुवाति’ ‘च’ प्रेरयति तं
वृणीमहे इति ॥ २६ ॥

‘अच्छा वद’ इति दशर्चमेकादशं सूक्तं मौमस्यात्रेराषम् । अत्रेयमनुक्रमणिका— ‘अच्छ
दशानिः पार्जन्यमुपाद्यास्तिको जगस्य उपान्यानुष्टुप्’ इति । ‘यत्पर्जन्य’ इत्येषा नवम्यनुष्टुप् ‘वि
वृष्टान्’ इत्याद्यास्तिको जगस्यः शिष्टाः षट् त्रिष्टुभः । पर्जन्यो देवता । अनेन सूक्तेन प्रत्युचं वा दिवाः
उपस्थेयाः । सूत्रितं च— ‘संस्थितायां सर्वा दिवा उपतिष्ठेताच्छा वद तवसं गीर्भिरामिरिति चतसृभिः
प्रत्युचं सूक्तेन’ वा (आश्व. श्रौ. २. १३) इति ॥

अच्छा वद तवसं गीर्भिराभिः स्तुहि पर्जन्यं नमसा विवास ।

कनिकदद्वृषभो जीरदान् रेतो दध्नात्योषधीषु गर्भम् ॥ १ ॥

अच्छ । वद । तवसम् । गीऽभिः । आभिः । स्तुहि । पर्जन्यम् । नमसा । आ । विवास ।

कनिकदत् । वृषभः । जीरऽदान् । रेतः । दधाति । ओषधीषु । गर्भम् ॥ १ ॥

हे स्तोतः प्तवसं बलवन्तं पृजन्त्यम् अच्छ अभिप्राप्य वद प्रार्थय । पृजन्त्यशब्दो यास्केन बहुधा निरुक्तः—‘पृजन्त्यस्तुपेराद्यन्तविपरीतस्य तर्पयिता जन्यः परो जेता वा जनयिता वा प्रार्जयिता वा रसानाम्’ (निरु. १०. १०) इति । आभिः पृगीभिः स्तुतिवाग्भिः पृस्तुहि । नमसा अन्नेन^१ हविलक्षणेन पृआ^२ पृविवास सर्वतः परिचर । यः पृजन्त्यः पृवृषभः अपां वर्पिता पृजीरदानुः क्षिप्रदानः पृकनिकदत् गर्जनशब्दं कुर्वन् पृओषधीषु पृगर्भं गर्भस्थानीयं पृरेतः उदकं पृदधाति स्थापयति ते स्तुहि ॥

वि वृक्षान् हन्त्युत हन्ति रक्षसो विश्वं विभाय भुवनं महावधात् ।

उतानागा ईषते वृष्ण्यावतो यत्पृजन्त्यः स्तनयन् हन्ति दुःकृतः ॥ २ ॥

वि । वृक्षान् । हन्ति । उत । हन्ति । रक्षसः । विश्वम् । विभाय । भुवनम् । महावधात् ।

उत । अनागाः । ईषते । वृष्ण्यावतः । यत् । पृजन्त्यः । स्तनयन् । हन्ति । दुःकृतः ॥ २ ॥

अयं मन्त्रो निरुक्ते स्पष्टं व्याख्यातः । तदेवात्र लिख्यते—‘पृजन्त्यो^३ विहन्ति वृक्षान्विहन्ति च रक्षसि सर्वाणि चास्माद्भूतानि विभ्यति महावधात् महान् ह्यस्य वधः । अप्यनपराधो भीतः पलायते वर्षकर्मवतो यत्पृजन्त्यः स्तनयन् हन्ति दुःकृतः पापकृतः’ (निरु. १०. ११) इति ॥

रथीव कशयाश्चौ अभिक्षिपन्नाविर्दूतान्कृणुते वृष्यो^४ अहं ।

दूरात्सिंहस्य स्तनथा उदीरते यत्पृजन्त्यः कृणुते वृष्यं^५ नमः ॥ ३ ॥

रथीव इव । कशया । अध्वान् । अभिक्षिपन् । आविः । दूतान् । कृणुते । वृष्यान् । अहं ।

दूरात् । सिंहस्य । स्तनथाः । उत् । ईरते । यत् । पृजन्त्यः । कृणुते । वृष्यम् । नमः ॥ ३ ॥

पृथीव रथस्वामीव । स यथा कशया अध्वान् अभिक्षिपन् दूतान् भटान् आविष्करोति तद्वसौ पृजन्त्योऽपि पृकशया पृअध्वान् मेघान् पृअभिक्षिपन् पृअभिप्रेरयन् पृवृष्ण्यान् वर्षकान् पृदूतान् दूतवत् वृष्टिप्रेरकान् मेघान् सस्तो वा आविः पृकृणुते प्रकटयति । पृअह इति पूरणः । एवं सति पृसिंहस्य । सहतेहिंसतेवां शब्दकर्मणः सिंहशब्दः । अवपेणेनाभिभवितुः शब्दयितुवां मेघस्य पृस्तनथाः गर्जन-शब्दाः पृदूरात् पृउदीरते उद्गच्छन्ति । कदा । पृयत् यदा पृजन्त्यः पृनभः अन्तरिक्षं पृवृष्यं वर्षोपेतं पृकृणुते करोति तदा ॥

‘प्र वाताः’ इति चतुर्थी पृजन्त्यस्य चरोर्याज्या । सूत्रितं च—‘प्र वाता वान्ति पतयन्ति विद्युत इत्यज्याधेयप्रभृति’ (आश्व. श्रौ. २. १५) इति ॥

१. ख-च-ण- हविलक्षणेनाच्चेन । २. त-पृजन्त्यस्तुपेराद्यन्तविपरीतस्य । ३. त-वान्तीति । ४. ख-च-ण-पार्जन्यस्य ।

प्र वाता वान्ति पृतयन्ति विद्युत् उदोषधीर्जिहते पिन्वते स्वं ।

इरा विश्वस्मै भुवनाय जायते यत्पुर्जन्यः पृथिवीं रेतसावति ॥ ४ ॥

प्र । वाताः । वान्ति । पृतयन्ति । विद्युत् ।

उत् । ओषधीः । जिहते । पिन्वते । स्वरिति स्वं ।

इरा । विश्वस्मै । भुवनाय । जायते । यत् । पुर्जन्यः । पृथिवीम् । रेतसा । अवति ॥ ४ ॥

प्र^१ वान्ति वाताः^२ वृष्टयर्थम् । पृतयन्ति गच्छन्ति समन्तात् संचरन्ति विद्युत् ।
ओषधीः ओषधयः उत् जिहते उद्वृच्छन्ति प्रवर्धन्ते । स्वं अन्तरिक्षं पिन्वते क्षरति । इरा
भूमिः विश्वस्मै सर्वस्मै भुवनाय सर्वजगद्धिताय जायते समर्था भवति । कदैवमिति । यत् यदा
पुर्जन्यः देवः पृथिवीं रेतसा उदकेन अवति रक्षति अभिगच्छति वा तदैव भवति ॥

यस्य व्रते पृथिवी नक्षमीति यस्य व्रते शुक्लवज्जर्मुरीति ।

यस्य व्रत ओषधीर्विश्वरूपाः स नः पुर्जन्य महि शर्म यच्छ ॥ ५ ॥

यस्य । व्रते । पृथिवी । नक्षमीति । यस्य । व्रते । शुक्लवज्जर्मुरीति ।

यस्य । व्रते । ओषधीः । विश्वरूपाः । सः । नः । पुर्जन्य । महि । शर्म । यच्छ ॥ ५ ॥

यस्य पुर्जन्यस्य व्रते कर्मणि पृथिवी नक्षमीति अत्यर्थं नमति सर्वेषामधो भवति । यस्य
व्रते शुक्लवज्जर्मुरीति अत्रियते पुर्यते गच्छतीति वा । यस्य व्रते कर्मणि
ओषधीः ओषधयः विश्वरूपाः नानारूपा भवन्ति हे पुर्जन्य सः महोस्त्वं नः अस्मभ्यं महि
शर्म महत् सुखं यच्छ प्रयच्छ ॥ २७ ॥

दिवो नो वृद्धि मरुतो ररीध्वं प्र पिन्वत वृष्णो अश्वस्य धाराः ।

अवाङ्मेतेन स्तनयित्नुनेष्टपो निषिञ्चन्नसुरः पिता नः ॥ ६ ॥

दिवः । नः । वृद्धिम् । मरुतः । ररीध्वम् । प्र । पिन्वत । वृष्णः । अश्वस्य । धाराः ।

अवाङ् । एतेन । स्तनयित्नुना । आ । इहि । अपः । निऽसिञ्चन् । असुरः । पिता । नः ॥ ६ ॥

हे मरुतः सूर्यं दिवः अन्तरिक्षसकाशात् नः अस्मदर्थं वृद्धिं ररीध्वं दत् । वृष्णः
वर्षकस्य अश्वस्य व्यापकस्य मेघस्य संबन्धिन्यः धाराः उद्वहाराः प्र पिन्वत प्रक्षरत । हे

१. त-प्रवाता वाता(न्ती)ति वाताः । २. त-न-र- क्षरति ।

पजैन्य त्वम् ^१पृतेन ^२स्तनयिस्तुना गर्जता मेघेन सह ^३अवाङ् अस्मदभिमुखम् ^४पृहि आगच्छ । किं कुर्वन् । ^५अपः अम्भासि ^६निषिञ्चन् स देवः ^७असुरः उदकानां निरसितापि सन् ^८पनः अस्माकं ^९पिता पालकश्च ॥

अभि क्रन्द स्तनय गर्भमा धा उदन्वता परि दीया रथेन ।

दति सु कर्ष विषितं न्यञ्चं समा भवन्तुद्वतो निपादाः ॥ ७ ॥

अभि । क्रन्द । स्तनय । गर्भम् । आ । धाः । उदन्वता । परि । दीय । रथेन ।

दतिम् । सु । कर्ष । विऽसितम् । न्यञ्चम् । समाः । भवन्तु । उत्स्वतः । निऽपादाः ॥ ७ ॥

^१अभि भुस्यभिमुखं ^२क्रन्द शब्दय । तदेव पुनरुच्यते दाढ्याय । ^३स्तनय गर्ज । ^४गर्भं गर्भस्थानीयमुदकम् ओपधीषु ^५आ ^६धाः आर्धेहि । तदर्थम् ^७उदन्वता उदकवता ^८रथेन ^९परि दीप परितो गच्छ । ^{१०}दति दतिवदुदकधारकं मेवं ^{११}विषितं विशेषेण सितं बद्धं ^{१२}न्यञ्चं न्यक् अधोमुखं ^{१३}पु सुषु ^{१४}कर्ष आकर्षं वृष्ट्यर्थम् । यद्वा । विषितं विमुक्तबन्धनमेवं कर्ष । एवं कृते ^{१५}उद्वतः ऊर्ध्व-
वन्तः उन्नतप्रदेशाः ^{१६}निपादाः न्यग्भूतपादा निकृष्टपादा वा ^{१७}निश्चोन्नतप्रदेशाः ^{१८}समाः एकस्थाः
^{१९}भवन्तु उदकपूर्णा भवन्तिवत्यर्थः ॥

महान्तं कोशमुदचा नि षिञ्च स्यन्दन्तां कुल्या विषिताः पुरस्तात् ।

पृतेन द्वावापृथिवी व्युन्धि सुप्रपाणं भवत्वन्याभ्यः ॥ ८ ॥

महान्तम् । कोशम् । उत् । अच् । नि । सिञ्च ।

स्यन्दन्ताम् । कुल्याः । विऽसिताः । पुरस्तात् ।

पृतेन । द्वावापृथिवी इति । वि । उन्धि । सुऽप्रपाणम् । भवतु । अङ्ग्याभ्यः ॥ ८ ॥

हे पजैन्य त्वं ^१महान्तं प्रवृद्धं ^२कोशं कोशस्थानीयं मेघम् ^३उदक् उद्गच्छ । उद्गमय वा ।
तथा कृत्वा ^४नि ^५विञ्च नोवैः क्षारय । ^६कुल्याः नद्यः ^७विषिताः विष्ण्वृताः सत्यः ^८स्यन्दन्तां
प्रवहन्तु ^९पुरस्तात् पूर्वाभिमुखम् । प्रायेण नद्यः प्राच्यः ^{१०}स्यन्दन्ते । ^{११}पृतेन उदकेन ^{१२}द्वावापृथिवी द्वि-
च पृथिवी च ^{१३}व्युन्धि हृदय जल्यधिकम् । ^{१४}अङ्ग्याभ्यः गोभ्यः ^{१५}सुप्रपाणं सुषु प्रकर्षेण पातव्यमुदकं
^{१६}भवतु ॥

१. त-कुरु । २. ख-च-ण-पाषाणादिनिम्नोन्नताः ; झ-न-र-निम्नोन्नताः प्रदेशाः ; म-पाषाणादि-
निम्नोन्नताः प्रदेशाः । ३. ख-च-झ-ण-त-न-भ-र-श-उ-कृष्टमुदच । ४. त-प्राच्याः ।

यत्पर्जन्य कनिकदत्स्तनयन् हंसि दुःकृतः ।

प्रतीदं विश्वं मोदते यत्किं च पृथिव्यामधि ॥ ९ ॥

यत् । पर्जन्य । कनिकदत् । स्तनयन् । हंसि । दुःकृतः ।

प्रति । इदम् । विश्वम् । मोदते । यत् । किम् । च । पृथिव्याम् । अधि ॥ ९ ॥

हे पर्जन्य यत् यदा त्वं कनिकदत् अत्यर्थं शब्दयन् स्तनयन् दुःकृतो पापकृतो मेघान् हंसि विदारयसि तदानीम् इदं विश्वं जगत् प्रति मोदते । विश्वं विशेष्यते । यत्किं पृथिव्यामधि भूत्यामधिष्ठितं यच्चाचरात्मकं तदिदं विश्वं मोदते हृष्यति । वृष्टेः सर्वजगद्वर्तिकारणत्वं प्रसिद्धम् ॥

अवर्षीवर्षमुदु षू गृभायाकूर्धन्वान्यत्येतवा उ ।

अर्जीजन् ओषधीर्भोजनाय कमुत प्रजाभ्योऽविदो मनीषाम् ॥ १० ॥

अवर्षीः । वर्षम् । उत । ऊँ इति । सु । गृभाय । अकः । धन्वानि । अतिऽएतवे । ऊँ इति ।

अर्जीजनः । ओषधीः । भोजनाय । कम् । उत । प्रजाभ्यः । अविदः । मनीषाम् ॥ १० ॥

इयमतिवृष्टिविमोचनी । हे पर्जन्य त्वम् अवर्षीः वृष्टवानसि । वर्षमुदु षू गृभाय उक्कृष्टं सु सुष्ठु गृभाय गृहाण । परिहरेत्यर्थः । धन्वानि^१ निरुदकप्रदेशान् अकः^२ जलवतः कृतवानसि । किमर्थम् । अत्येतवा उ अतिक्रम्य गन्तुम् । ओषधीः अर्जीजनः उद्पादयः । किमर्थम् । भोजनाय धनाय भोगाय वा । कम् इत्यर्थं 'शिशिरं जीवनाय कम्' इति वत्पादपूरणः (निरु. १. १०) । उत अपि च प्रजाभ्यः सकाशात् मनीषां स्तुतिम् अविदः प्राप्तवानसि ॥ ॥ २८ ॥

'बलिस्था' इति तृचात्मकं द्वादशं सूक्तं भौमस्यान्नेरार्षं पृथिवीदेवताकमानुष्टुभम् । अनुकान्तं च—'बलिस्था तृचं पार्थिवमानुष्टुभम्' इति । सूक्तविनियोगो लेङ्गिकः । आथा देवानां हविःषु पृथिव्या अनुवाक्या । 'बलिस्था पर्वतानां ह्रदा चिद्या वनस्पतीन्' (आश. श्रौ. ६. १४) इति हि सूत्रितम् । भूमिस्तोमे चैवा मरुत्वतीयशस्त्रे सूक्तमुक्तीय (आश. श्रौ. ९. ५) ॥

बलिस्था पर्वतानां खिद्रं बिभर्षि पृथिवि ।

प्र या भूमिं प्रवत्वति म्हा जिनोषि महिनि ॥ १ ॥

बट् । इत्था । पर्वतानाम् । खिद्रम् । बिभर्षि । पृथिवि ।

प्र । या । भूमिम् । प्रवत्वति । म्हा । जिनोषि । महिनि ॥ १ ॥

१. झ-त-भ-र-उदुक्कृष्टम् । २. ख-च-झ-ण-त-न-भ-र-जलवतः (त-जलप्रदेशान्) धन्वानि निरुदकप्रदेशानकः ।

द्विरूपा पृथिवी चैषा प्रत्यक्षा^१ देवतापि^२ च । मध्यस्थाना देवतोक्ता सात्र संबोध्य^३
वर्ण्यते ॥ हे ऽपृथिवि प्रथनवति मध्यस्थानदेवते । त्वम् ऽहस्था इत्थम् अमुत्र अन्तरिक्षे वा ऽवद् सत्यं
ऽपर्वतानां मेघानां वा ऽस्त्रिंशं खेदनं भेदनं ऽविभर्षिं धारयसि । हे ऽमहिनि महति हे ऽप्रवत्सति प्रकर्षवति
प्रवणोदकवति वा ऽया त्वं ऽभूमिं प्रत्यक्षां पृथिवीं ऽमह्ना महत्त्वेन महतोदकेन वा ऽप्र ऽजिनोपि
प्रकर्षेण प्रीणयसि ॥

स्तोमांसस्त्वा विचारिणि प्रति शोभन्त्यर्जुभिः ।

प्र या वाजं न हेर्षन्तं पेरुमस्यस्यर्जुनि ॥ २ ॥

स्तोमांसः । त्वा । विचारिणि । प्रति । शोभन्ति । अर्जुभिः ।

प्र । या । वाजम् । न । हेर्षन्तम् । पेरुम् । अस्यसि । अर्जुनि ॥ २ ॥

हे ऽविचारिणि विविधं चरणशीले पृथिवि^३ देवि^३ ऽस्वा त्वां ऽस्तोमांसः स्तोतारः ऽअर्जुभिः
गमनशीलैः स्तोत्रैः ऽप्रति ऽशोभन्ति अभिष्टुवन्ति^४ । किंच ऽया त्वं ऽहेर्षन्तं शब्दयन्तं ऽवाजं ऽन
अश्रमिव उद्धृतं ऽपेरुं पूरकं मेघं ऽप्र ऽअस्यसि प्रक्षिपसि हे ऽअर्जुनि शुभ्रवर्णं गमनशीले वा ॥

देवानां हविःषु ' दृळ्हा चित् ' इति पृथिव्या याज्या । एतैव भूमिस्तोमे निष्केवल्ये सूक्तमुखीया ।
सूत्रं तु पूर्वमेवोदाहृतम् ॥

दृळ्हा चिद्या वनस्पतीन्स्मया दर्ध्व्योर्जसा ।

यत्ते अश्रस्य विद्युतो दिवो वर्षन्ति वृष्टयः ॥ ३ ॥

दृळ्हा । चित् । या । वनस्पतीन् । स्मया । दर्ध्वि । ओजसा ।

यत् । ते । अश्रस्य । विद्युतः । दिवः । वर्षन्ति । वृष्टयः ॥ ३ ॥

हे पृथिवि^३ ऽया त्वं ऽदृळ्हा ऽचित् ॥ ' सुपां सुलुङ्' इति तृतीयाया आकारः ॥ दृढया
ऽक्षया भूम्या सह ऽवनस्पतीन् वृक्षान् ऽओजसा बलेन ऽदर्ध्वं धारयसि । अथवा इदं^५ विधेय-
विशेषणम् । वनस्पतीन् दृढान् कृत्वा धारयसि इत्यर्थः । यत् यस्याः^६ ऽते तव संबन्धिनः ऽवृष्टयः
वर्षका मेघाः ऽविद्युतः^७ विद्योतमानात् ऽअश्रस्य ॥ पञ्चम्यर्थे षष्ठी ॥ अत्रात् अपां हर्तुः ऽदिवः^८
अन्तरिक्षात् आदित्याद्वा ऽवर्षन्ति । अथवा^९ यत् यस्यास्ते तवाश्रस्य मेघस्य वृष्टय उदकसंवाता
विद्युतो विद्योतमानाया दिवः सकाशात् वर्षन्ति पतन्ति^{१०} ॥ ॥ २९ ॥

१. र-प्रत्यक्षेदेवतापि । २. त-संबोध्यते । ३. त-पृथिवीदेवि । ४. ख-ग-घ-च-ज-झ-ण-न-
भ-श-अभिस्तुवन्ति । ५. त-पृथिवि देवि । ६. त-दृळ्हेति । ७. त- अस्याः । ८. ख-च-झ-ण-न-
भ-र-दिवो द्योतमानात् । ९. ख-च-झ-ण-त-न-भ-र- दिवः नीचैः । १०. ख-ग-घ-च-ज-झ-ण-न-भ-
अथवा... पतन्ति ' नास्ति ।

‘प्र सन्नाजे’ इत्यष्टचं त्रयोदशं सूक्तमात्रेण त्रैष्टुभं वाच्यम् । अनुक्रम्यते च—‘प्र सन्नाजेऽष्टौ वाच्यम्’ इति । विनियोगो लेखिकः ॥

प्र सन्नाजे बृहदर्चा गभीरं ब्रह्म प्रियं वरुणाय श्रुताय ।

वि यो जघान शमितेव चर्मोपस्तिरे पृथिवीं सूर्याय ॥ १ ॥

प्र । सम्प्राजे । बृहत् । अर्च । गभीरम् । ब्रह्म । प्रियम् । वरुणाय । श्रुताय ।

वि । यः । जघान । शमिताऽर्चव । चर्म । उपस्तिरे । पृथिवीम् । सूर्याय ॥ १ ॥

अत्रिः^१ स्वात्मानं संबोध्य ब्रवीति । हे अत्रे^२ त्वं षसन्नाजे सम्यक् राजमानायेश्वाय षश्रुताय सर्वत्र श्रूयमाणाय षवरुणाय उपद्रवस्य निवारकाय जनानामावरकाय चैतन्नामकाय देवाय षबृहत् प्रभूतं षगभीरं दुरवगाहं ब्रह्मर्षेते षप्रियं प्रियभूतं^३ षब्रह्म स्तोत्ररूपं कर्म षप्र षअर्चं प्राचैय । प्रोक्षार-येत्यर्थः । षयः वरुणः षशमितेव षचर्म शमिता पशुविशसनकर्ता^४ यथोपस्तरणाय चर्मं हन्ति तद्वत् षपृथिवीं विस्तीर्णमन्तरिक्षम् ॥ ‘तृतीयस्यां’^५ पृथिव्याम्’ (तै. सं. १. २. १२. १) इति श्रुतेः अन्तरिक्षस्यापि पृथिवीशब्दवाच्यत्वम् ॥ षसूर्याय सूर्यस्य षउपस्तिरे आस्तरणाय षवि षजघान विस्तारयामास । विस्तृतं हि व्यवहारयोग्यं भवति तस्मात् व्यवहाराय अन्तरिक्षं विस्तारितवान् । ‘उर्हं हि राजा वरुणश्चकार’ (अ. सं. १. २४. ८) इति ह्युक्तम्^६ ॥

वनेषु व्यन्तरिक्षं ततान वाजमर्वेत्सु पयं उक्षियांसु ।

ह्रस्वु क्रतुं वरुणो अप्सवर्षिं दिवि सूर्यमदधात्सोममद्रौ ॥ २ ॥

वनेषु । वि । अन्तरिक्षम् । ततान । वाजम् । अर्वेत्सु । पयः । उक्षियांसु ।

ह्रस्वु । क्रतुम् । वरुणः । अप्सु । अप्सिम् ।

दिवि । सूर्यम् । अदधात् । सोमम् । अद्रौ ॥ २ ॥

अयं वरुणः वनेषु वृक्षाग्रेषु षअन्तरिक्षं षवि षततान विस्तारितवान् । तथा वाजसनेवर्कं — ‘वनेषु ह्रीदग्रेषु वृक्षाग्रेष्वन्तरिक्षं विततं तस्मादाह वनेषु व्यन्तरिक्षं ततान’ इति । षवाजं बलम् षअर्वेत्सु अश्वेषु वि ततान । षपयः क्षीरम् षउक्षियांसु गोषु । उक्षियेति गोनाम उस्त्वाविणोऽस्यां भोगा इति तद्वत्पुत्तिः । षह्रस्वु ह्रदयेषु षक्रतुं कर्मसंकल्पम् । यद्धि मनसा ध्यायति^७ तत्कर्मणा करोति । षअप्सु उदकेषु षअप्सि वैद्युतमौर्वे वा । सर्वत्र वि ततानेति संबन्धः । किंच षदिवि शुल्लोके षसूर्यम् षअदधात् स्थापितवान् । षसोमं च षअद्रौ पर्वतेऽदधात् ॥

१. ख-च-ग-भ-र- अत्र । २. ख-च-ग-र- क्षत्रज्ञ ; क्ष-न-भ-क्षेत्रज्ञ । ३. ख-च-ग-प्रियरूपम् । ४. ख-च-ग-पशुविवासानकर्ता ; ग-ध-ज-पशुविवासानकर्ता ; श-पशुवर्षा समानकर्ता । ५. त-द्वितीयस्यां तृतीयस्याम् । ६. क्ष-त-न-भ-र- ह्यत्र निरुक्तम् । ७. ख-च-ग-भ-ध्यायति तद्वान्वा वदति ।

नीचीनवारं वरुणः कवन्धं प्र ससर्ज रोदसी अन्तरिक्षम् ।

तेन विश्वस्य भुवनस्य राजा यवं न वृष्टिर्व्युनत्ति भूमिं ॥ ३ ॥

नीचीनऽवारम् । वरुणः । कवन्धम् । प्र । ससर्ज । रोदसी इति । अन्तरिक्षम् ।

तेन । विश्वस्य । भुवनस्य । राजा । यवम् । न । वृष्टिः । वि । उन्नत्ति । भूमिं ॥ ३ ॥

‘नीचीनवारम् अधोमुखबिलं’ प्र ससर्जं कृतवान् । कम् । ‘कवन्धम् । कवनमुदकम् । ‘तत् धीयतेऽत्रेति कवन्धो मेघः । तं तथाकरोत् । अथवा कवन्धमुदकम् । तदुदकं नीचीनवारं नीचीन-
निर्गमनबिलं चकार । मेघं विदार्य उदकमधोमुखं चकारेत्यर्थः । किं प्रतीत्युच्यते । ‘रोदसी यावा-
पृथिव्यौ’ अन्तरिक्षं च प्रति । लोकत्रयहितायेत्यर्थः । ‘तेन उदकेन’ विश्वस्य सर्वस्य ‘भुवनस्य
भूतजातस्य’ राजा स्वामी ‘वरुणः’ भूमिं ‘व्युनत्ति’ क्लेदयति । ‘वृष्टिः’ सेक्ता पुमान् ‘यवं’ न
यवमिव यवान् यथा प्ररोहाय सर्वत्र प्रसारयति तद्वत् भूमिं सर्वत्रोन्नति । अथवा वृष्टिर्वरुण इति
संबन्धः । वर्षकः पर्जन्य इत्यर्थः । अस्मिन् पक्षे यवं पुरुष इवेति पुरुषशब्दोऽध्याहार्यः । अत्र ‘नीची-
नवारं वरुणः कवन्धम्’ (निरु. १०. ४) इत्यादिनिरुक्तं द्रष्टव्यम् ॥

उन्नत्ति भूमिं पृथिवीमुत द्यां यदा दुग्धं वरुणो वष्टयादित् ।

समभ्रेण वसतु पर्वतासस्तविषीयन्तः श्रथयन्त वीराः ॥ ४ ॥

उन्नत्ति । भूमिम् । पृथिवीम् । उत । द्याम् । यदा । दुग्धम् । वरुणः । वष्टिः । आत् । इत् ।

सम् । अभ्रेण । वसतु । पर्वतासः । तविषीऽयन्तः । श्रथयन्त । वीराः ॥ ४ ॥

‘वरुणः’ ‘भूमिं’ ‘पृथिवीं’ प्रथितमन्तरिक्षम् । अन्तरिक्षस्यापि पृथिवीशब्दवाच्यत्वं पूर्वमुक्तम् ।
‘उत अपि च’ ‘द्यां’ शुलोकम् ‘उन्नत्ति’ क्लेदयति । ‘यदा’ अयं ‘दुग्धम्’ उदकपूरणं ‘वष्टि’ कामयते ।
अथवा ‘दुग्धमुदकम्’ तेन तत्कार्यमोपध्यादिकं लक्ष्यते । ओपध्यादयः प्रवर्धन्तामिति यदा कामयते
‘आदित्’ अनन्तरमेव ‘स’ ‘वसतु’ समाच्छादयन्ति । के । ‘पर्वतासः’ पर्ववन्तः^१ अद्वयः । केन ।
‘अभ्रेण’ मेघेन । किंच ‘तविषीयन्तः’ बलमिच्छन्तः ‘वीराः’ विशेषेण वृष्टेः प्रेरयितारो मस्तः ‘श्रथयन्त’
श्रथयन्ति मेघान् ॥

इमाम् स्वासुरस्यं श्रुतस्यं मही मायां वरुणस्य प्र वोचम् ।

मानेनैव तस्थिवाँ अन्तरिक्षे वि यो ममे पृथिवीं सूर्येण ॥ ५ ॥

इमाम् । ऊँ इति । सु । आसुरस्यं । श्रुतस्यं । महीम् । मायाम् । वरुणस्य । प्र । वोचम् ।

मानेनऽइव । तस्थिऽवान् । अन्तरिक्षे ।

वि । यः । ममे । पृथिवीम् । सूर्येण ॥ ५ ॥

१आसुरस्य असुरसंबन्धिनः । असुराणामस्य च वध्यघातकभावः संबन्धः । असुरहन्तुरित्यर्थः ।
अथवा असुरो मेघः । प्राणदानात् तत्संबन्धिनः १श्रुतस्य विश्रुतस्य १महीं महतीम् १ह्रमां प्रज्ञां
१प्र १वोचं प्रप्रवीमि । कैषा मायेति सोच्यते । १यः वरुणः १अन्तरिक्षे १तस्थित्वा १तिष्ठन् १मानेनेव
दण्डेनैव १सूर्येण १पृथिवीम् अन्तरिक्षं १त्रि १ममे परिच्छिनत्ति तस्यैषा माया ॥ ३० ॥

इमाम् नु कुवित्तमस्य मायां महीं देवस्य नकिरा दधर्ष ।

एकं यदुद्रा न पुणन्त्येनीरासिखन्तीं रवनयः समुद्रम् ॥ ६ ॥

इमाम् । ऊँ इति । नु । कुविट्तमस्य । मायाम् । महीम् । देवस्य । नकिः । आ । दधर्ष ।
एकम् । यत् । उद्रा । न । पुणान्ति । एनीः । आसिखन्तीः । रवनयः । समुद्रम् ॥ ६ ॥

१कवित्तमस्य प्रकृष्टप्रज्ञस्य १देवस्य द्योतमानस्य स्तुत्यस्य वा वरुणस्य १ह्रमां सर्वप्रसिद्धां
१महीं महतीं १मायां प्रज्ञां १नकिः नैव १आ १दधर्षं न हिनस्ति कश्चिदपि । १ऊ १नु इति पूर्णौ ।
१यत् यस्मात् १एकं १समुद्रम् १उद्रा उदकेन १न १पुणान्ति न पूरयन्ति । काः । १एनीः एन्यः
शुभा गमनशीला वा १आसिखन्तीः उदकमासेचयन्त्यः १रवनयः नद्यः । बहुयो नद्यः सर्वदोदकेन
पूरयन्त्योऽपि नैकमपि समुद्रं पूरयन्तीति । इदं वरुणस्य १महत् कर्म ३ इति । अत्र अन्तरिक्षविस्तारादि-
समुद्रादुरणपर्यन्तं कर्म परमेश्वरस्यैवोचितं न वरुणस्येति न वाच्यं तस्य वरुणादिरूपावस्थानात् । एष
ब्रह्मेत्यादिश्रुतेः ॥

अर्थम्यं वरुण मित्र्यं वा सखायं वा सदमिद्भ्रातरं वा ।

वेशं वा नित्यं वरुणारणं वा यत्सीमार्गश्चक्रमा शिश्रथस्तत् ॥ ७ ॥

अर्थम्यम् । वरुण । मित्र्यम् । वा । सखायम् । वा । सदम् । इत् । भ्रातरम् । वा ।

वेशम् । वा । नित्यम् । वरुण । अरणम् । वा ।

यत् । सीम् । आर्गः । चक्रम् । शिश्रथः । तत् ॥ ७ ॥

हे १वरुण १अर्थम्यम् । अर्थमैवायम्यः ॥ स्वाधिको यत् । अर्तेरिदं रूपम् ॥ प्रदातारमित्यर्थः ।
अथवा ईरणात् मननात् च शास्तीर्यमया गुरुः । तम् । १वा अथवा १मित्र्यम् ॥ ' जमिदा
जेदने ' ह्रयस्मात् मित्रम् ४ । स्वाधिको यत् ॥ अनुरक्तमित्यर्थः । १वा अथवा १सखायं
समानस्थानं १सदमित् सर्वदैव १भ्रातरं १वा । १नित्यं १निरन्तरं १वेशं निकटनिकेतनवर्तिनं १वा ।
१अरणं १वा अशब्दमित्यर्थः ६ । अथवा अरणमदातारं वा नित्यं निरन्तरम् । एतान् प्रति १यस्मां यदेतत्
१आर्गः अपराधं १चक्रम् १तत् १शिश्रथः अस्मत्तो विनाशाय ॥

१. ख-च-झ-ण-न-भ-र- ' इमां ' नास्ति । २. ख-च-झ-ण-न-भ-र-उदकमासिञ्चयन्त्यः । ३. ख-
च-ण-भ-व-रुणमहत्त्वमिति ; झ-वरुणमहत्त्वमिति ; न-र-वरुणमहत्त्वमिति । ४. ख-च-झ-ण-त-न-भ-र-
' मित्र ' नास्ति । ५. ख-च-झ-ण-त-न-भ-र- ' नित्यं निरन्तरं ' नास्ति । ६. त-अशब्दमित्यर्थः

कितवासो यद्विरिपुर्न दीवि यद्वा वा सत्यमुत यन्न विद्वा ।

सर्वा ता वि व्यं शिथिरेव देवाधा ते स्याम वरुण प्रियासः ॥ ८ ॥

कितवासः । यत् । विरिपुः । न । दीवि । यत् । वा । वा । सत्यम् । उत । यत् । न । विद्वा ।

सर्वा । ता । वि । व्यं । शिथिराऽइव । देव । अर्ध । ते । स्याम । वरुण । प्रियासः ॥ ८ ॥

१कितवासः कितवा द्यूतकृतः । किं तवास्ति सर्वं मया जितमिति वदन्तीति^१ कितवः^२ । ते^३ १दीवि १न देवने द्यूते यथा १यद्विरिपुः लेपयन्ति पापमारोपयन्ति तथास्मासु द्वेष्टारो मयि स्वमेतत् पापमकरोः इत्याक्षिपन्ति । अत्र पुरस्तादुपचारोऽपि नकार उपसर्गार्थः । १वा अथवा । १घ इति पूरणः । १यत् पापं १सत्यम् आरोपमन्तरेण कृतवन्तः स्मः । १उत अपि च १यत् कृतं पापं १न १विद्वा न जानीमः १ता तानि १सर्वा सर्वाणि १शिथिरेव शिथिलानीव शिथिलबन्धनानि फलानीव १वि १व्य विमोचय ॥ स्यतिरुपसृष्टो विमोचने ॥ हे १देव १अध अनन्तरं १ते तव १प्रियासः प्रियाः १स्याम भवेम ॥ ॥ ३१ ॥

‘इन्द्राग्नी यम्’ इति षट्त्वं चतुर्विंशं सूक्तमत्रैराधेमातुष्टुभेन्द्राग्नीम् । षष्ठी विरादपूर्वा । ‘आधौ दशकावष्टकास्त्रयः’ (अनु. ९. ११) इति परिभाषितस्त्वान् । तथा चानुक्तान्तम्— ‘इन्द्राग्नी षळैन्द्राग्नीमातुष्टुभं विरादपूर्वान्तम्’ इति । विनियोगो लैङ्गिकः ॥

इन्द्राग्नी यमवथ उभा वाजेषु मर्त्यम् ।

दृक्का चित्स प्र भेदति युष्मा वाणीरिव त्रितः ॥ १ ॥

इन्द्राग्नी इति । यम् । अवथः । उभा । वाजेषु । मर्त्यम् ।

दृक्का । चित् । सः । प्र । भेदति । युष्मा । वाणीऽइव । त्रितः ॥ १ ॥

हे १इन्द्राग्नी १उभा उभौ परस्परावियुक्तौ युष्मा १यं १मर्त्यम् १अथयः रक्षयः १वाजेषु संश्रमेषु १सः मर्त्यः १दृक्का १चित् दृढान्यपि १युष्मा द्योतमानानि धनानि शत्रुसंबन्धीनि १भेदति^३ भिनत्ति । १त्रितः ऋषिः १वाणीरिव प्रतिवादिवाक्यानीव । अथवा त्रिषु स्थानेषु वर्तमानोऽग्निः शत्रूणां वाक्यानीव ॥

या घृतनासु दुष्टरा या वाजेषु श्रवाय्या ।

या पञ्च चर्षणीर्भीन्द्राग्नी ता हवामहे ॥ २ ॥

या । घृतनासु । दुष्टरा । या । वाजेषु । श्रवाय्या ।

या । पञ्च । चर्षणीः । अग्नि । इन्द्राग्नी इति । ता । हवामहे ॥ २ ॥

१या यौ १इन्द्राग्नी १वृत्तासु १दुष्टरा दुष्टरौ अनभिभाव्यौ । १या यौ च १वाजेषु संप्राप्तेषु
अक्षेपु वा १श्रवाख्या श्रवाख्यौ स्तुत्यौ । १या यौ १पञ्च १चर्षणीः । चर्षणयो मनुष्याः । तान् १अभि ।
रक्षतः इति शेषः । १ता तौ महासुभावौ १हवामहे स्तुमः ॥

तयोरिदमवच्छर्वस्तिग्मा दिद्युन्मघोनोः ।

प्रति द्रुणा गभस्त्योर्गवां वृत्रघ्न एषेते ॥ ३ ॥

तयोः । इत् । अमऽवत् । शर्वः । तिग्मा । दिद्युत् । मघोनोः ।

प्रति । द्रुणा । गभस्त्योः । गवां । वृत्रघ्ने । आ । ईषेते ॥ ३ ॥

१अमवत् अभिभावुकं १शर्वः बलं १तयोरित् तयोरिव । १मघोनोः मघवतोः अन्नवतोर्धन-
वतोर्वा तयोः १दिद्युत् वज्रं १तिग्मा तीक्ष्णं वर्तते १गभस्त्योः हस्तयोः । एवमृतौ देवौ १गवांश्च
उदकानां पणिभिरपहतानां वा गवां लाभाय १द्रुणा द्रुमविकारेण गमनशीलेन वा एकेन रथेन १वृत्रघ्ने
आवरकमेवहतनाथ तथाविधवृत्रासुरवधाय वा १प्रति १ईषेते प्रतिगच्छतः ॥

ता वामेषु रथानामिन्द्राग्नी हवामहे ।

पती तुरस्य राधसो विद्वांसा गिर्वणस्तमा ॥ ४ ॥

ता । वाम् । एषे । रथानाम् । इन्द्राग्नी इति । हवामहे ।

पती इति । तुरस्य । राधसः । विद्वांसा । गिर्वणऽस्तमा ॥ ४ ॥

हे देवौ १ता तौ वक्ष्यमाणगुणौ १वां युवां १हवामहे स्तुमः । किमर्थम् । १रथानाम् १एषे युद्धे
रथानां प्रेरणाय । कीदृशौ युवाम् । १इन्द्राग्नी इन्द्रमग्निं च परस्परयुग्ममृती १तुरस्य जङ्गमरूपस्य
१राधसः धनादिलक्षणस्य १पती स्वामिनौ १विद्वांसा सर्वज्ञौ १गिर्वणस्तमा गीमिर्वननीयतमौ । ईदृशौ
युवां हवामहे ॥

ता वृधन्तावनु धूमर्तीय देवावदमा ।

अहन्ता चित्पुरो दधेऽश्वेव देवावर्वते ॥ ५ ॥

ता । वृधन्तौ । अनु । धून् । मर्तीय । देवौ । अदमा ।

अहन्ता । चित् । पुरः । दधे । अंशाऽश्व । देवौ । अर्वते ॥ ५ ॥

१ता तौ १अनु १धून् प्रतिदिनं १वृधन्तौ वर्धमानौ । सर्वदा प्रवृद्धाविस्थयः । वर्धने दृष्टान्तः ।
मर्तेव मनुष्याविव । तौ यथा प्रतिदिनं वर्धते । १देवौ द्योतमानौ १अदमा अहिंस्यौ १अहन्ता

वचित् प्रकर्षेण पूज्यौ । चिदिति पूजायाम् । तादृशौ महानुभावौ । देवौ अवन्ते अश्वलाभाय । पुरो
 वद्धे पुरस्कृते । अंशेव । अंशो नाम द्वादशादित्यमध्यवर्ती देवः । स भगस्याप्युपलक्षकः ।
 अंशाविव आदित्याविव । दीप्तावित्यर्थः ॥

एवेन्द्राग्निभ्यामहावि हव्यं शूष्यं घृतं न पुतमद्रिभिः ।

ता सूरिषु श्रवो बृहद्रथि गृणत्सु दिधृतमिषं गृणत्सु दिधृतम् ॥ ६ ॥

एव । इन्द्राग्निभ्याम् । अहावि । हव्यम् । शूष्यम् । घृतम् । न । पुतम् । अद्रिभिः ।

ता । सूरिषु । श्रवः । बृहत् । रथिम् । गृणत्सु । दिधृतम् ।

इषम् । गृणत्सु । दिधृतम् ॥ ६ ॥

एव एवमिदानीं क्रियमाणप्रकारेण । स्तुतिसाहित्येनेत्यर्थः । एवेन्द्राग्निभ्यां एव्यं हविः
 एवहावि परित्यक्तमासीत् । कीदृशं तत् । शूष्यं बलकरम् । किमिव । अद्रिभिः प्राग्भिः पुतम्
 अभिषुतं घृतं न सोमरसमिव । तद्यथा युवाभ्यां प्रदीयते तद्वच्चरुपुरोडाशादिकमपि । एता तौ देवौ
 वसुरिषु मेधाविष्वस्मासु बृहत् प्रभूतं श्रवः अश्वं यशो वा रथिं धनं च । दिधृतं धारयतम् इषम्
 अश्वं गृणत्सु स्तुवत्सु दिधृतम् । पुनरुक्तिरादरार्था ॥ ॥ ३२ ॥

‘प्र वो महे’ इति नवचं पञ्चदशं सूक्तम् एवयामरुदाख्यस्य आग्नेयस्य मुनेरार्षं मरुहे-
 वताकमतिजगतीच्छन्दस्कम् । तथा चातुक्रमणिका—‘प्र वो नवैवयामरुमास्तमतिजागतम्’ इति ।
 दशरात्रे षष्ठेऽहनि तृतीयसवनेऽच्छावाकशक्ने इदं सूक्तम् । सूत्रितं च—‘एवयामरुदुक्तो बृषाकपिना’
 (आश. श्रौ. ८. ४) इति ॥

प्र वो महे मतयो यन्तु विष्णवे मरुत्वन्ते गिरिजा एवयामरुत् ।

प्र शर्धाय प्रयज्यवे सुखादये तवसे भन्दादिष्टये धुनिव्रताय शवसे ॥ १ ॥

प्र । वः । महे । मतयः । यन्तु । विष्णवे । मरुत्वन्ते । गिरिजा । एवयामरुत् ।

प्र । शर्धाय । प्रयज्यवे । सुखादये । तवसे । भन्दादिष्टये । धुनिव्रताय । शवसे ॥ १ ॥

प्र यन्तु प्रगच्छन्तु गिरिजाः वाचि निष्पन्नाः मतयः स्तुतयः । कस्मै । वः तुभ्यम् । वचन-
 व्यत्ययः । विष्णवे व्यासायेन्द्राय विष्णवे वा मरुत्वन्ते मरुज्जितवन्ते । कस्य स्तुतय इत्युच्यते । एव-
 यामरुत् एतन्नामकस्य ऋषेः ॥ षष्ठ्या लुक् ॥ अथवा अयमृषिगिरिजाः स्तुतेर्जनयिता भवति । उच्चरार्थे
 मरुस्तुतिः । किंच प्र यन्तु स्तुतयः । कस्मै । शर्धाय बलाय मास्ताय । इतरत् सर्वं बलविशेषणम् ।
 प्रयज्यवे प्रकर्षेण यष्टव्याय सुखादये शोभनाभरणाय । खादिः आभरणविशेषः । ‘हस्तेषु खादिश्च’
 (क्र. सं. १. १६८. ३) ; ‘पशु खादयः’ (क्र. सं. ५. ५४. ११) इति च श्रुतेः । एतवसे

बलवते ऽभन्दद्विष्टये । स्तुतिरूपा इष्टिर्वस्य तन्नन्दद्विष्टि । तस्मै ऽबुनिव्रताय मेघानां चालनं कर्म यस्य तादृशाय ऽश्वत्से गमनवते ॥

प्र ये जाता महिना ये च नु स्वयं प्र विघ्नानां ब्रुवते एवयामरुत् ।

कृत्वा तद्वौ मरुतो नाधृषे शर्वौ दाना मद्वा तदेषामधृष्टासो नाद्रयः ॥ २ ॥

प्र । ये । जाताः । महिना । ये । च । नु । स्वयम् । प्र । विघ्नानां । ब्रुवते । एवयामरुत् ।

कृत्वा । तत् । वः । मरुतः । न । आऽधृषे । शर्वः ।

दाना । मद्वा । तत् । एषाम् । अधृष्टासः । न । अद्रयः ॥ २ ॥

ये ऽमहिना महता विष्णुना इन्द्रेण वा सह ऽप्र ऽजाताः प्रादुर्भूतास्तान् ब्रुवते । ये ऽच नु क्षिप्रं ऽस्वयम् एव ऽविघ्नाना यज्ञगमनविषयज्ञानेन सह ऽप्र जाताः प्रादुर्भूतास्तान् मरुतः ऽएवयामरुत् ऽब्रुवते स्तौति^१ ॥ प्रेक्षयमाश्रयातेन वा लेबन्धनीयः । ब्रुवते इति व्यत्ययेन बहुवचनम् । एकवचने वा छान्दसः शः । निघाताभावश्छान्दसः ॥ अथ प्रत्यक्षवादः । हे ऽमरुतः । वः युष्माकं ऽतत् प्रसिद्धं ऽश्वः बलं ऽकृत्वा चालनादिरूपेण कर्मणा युक्तं न न ऽआष्टये कैश्चिदपि आघर्षणीयं न भवति । अन्येषामसुगदीनां कृत्वा कर्मणा वा अनभिमान्यं भवति ॥ कृत्यार्थे केन् ॥ किंच ऽएषां वः ऽतत्^२ बलं ऽदाना अभिमतदानेन ऽमद्वा महत्त्वेन च उपेतम् । युयं प्रबलाः । ऽअधृष्टासः अधर्षणीयाः । तत्र दृष्टान्तः । ऽअद्रयः न । ते यथा अधृष्टास्तद्वत् युयमपि ॥

प्र ये दिवो बृहतः ऽशृण्विरे गिरा सुशुकानः सुम्ब एवयामरुत् ।

न येषामिरीं सुधस्थ ईष्ट आँ अग्नयो न स्वविद्युतः प्र स्पन्द्रासो धुनीनाम् ॥ ३ ॥

प्र । ये । दिवः । बृहतः । शृण्विरे । गिरा । सुऽशुकानः । सुऽम्बः । एवयामरुत् ।

न । येषाम् । इरीं । सुधऽस्थे । ईष्टे । आ ।

अग्नयः । न । स्वऽविद्युतः । प्र । स्पन्द्रासः । धुनीनाम् ॥ ३ ॥

ये मरुतः ऽबृहतः महतः^३ ऽदिवः सुलोकादागच्छन्तः ऽप्र^४ ऽशृण्विरे शृण्वन्ति तान् मरुतः ऽगिरा ऽएवयामरुत् स्तुतवान्^५ । कीदृशास्ते । ऽशुशुकानः दीप्ताः ऽसुम्बः सुधु भवन्तः । ऽयेषां मरुतां ऽसधस्थे सहस्र्याने स्वकीये निवासे तिष्ठताम्^६ ऽइरी ईरिता प्रेरिता^७ न ऽईष्टे ऽआ न ईशते च चालयितुम् । आ इति चार्थे । ऽअग्नयो न अग्नय इव ऽस्वविद्युतः स्वयमेव विद्योतमानाः ऽधुनीनां नदीनां ऽस्पन्द्रासः वर्षणेन चालयितारश्च ॥

१. ख-च-झ-ण-त-न-भ-र- 'स्तौति' नास्ति । २. ख-च-झ-ण-त-न-भ-र- 'तत्' नास्ति ।
३. ग-च-ज-न-र-श- 'महतः' नास्ति । ४. ख-च-झ-ण-त-न-भ-र- 'प्र' नास्ति । ५. त-र-श-
स्तुतवान् । तान् शृण्विरे । ६. ख-च-झ-ण-न-भ-र- 'तिष्ठताम्... प्रेरिता' नास्ति ।

स चक्रमे महतो निरुरुक्रमः समानस्मात्सदस एवयामरुत् ।

यदायुक्त त्मना स्वादधि ष्णुभिर्विपर्धसो विमहसो जिगाति शेवृधो नृभिः ॥ ४ ॥

सः । चक्रमे । महतः । निः । उरुऽक्रमः । समानस्मात् । सदसः । एवयामरुत् ।

यदा । अयुक्त । त्मना । स्वात् । अधि । स्नुभिः ।

विऽस्पर्धसः । विऽमहसः । जिगाति । शेऽवृधः । नृऽभिः ॥ ४ ॥

वसः मरुतः । वमहतः प्रवृद्धात् । वसमानस्मात् सर्वेषां साधारणात् । वसदसः स्थानात् अन्त-
रिक्षात् । वरुक्रमः विस्तीर्णक्रमणः सन् । वनिः । वचक्रमे निरगच्छत् । वपवयामरुत् ऋषिः । वयदा । वस्वात्
स्वकीयस्थानात् । । वधि इति पञ्चम्यर्थानुवादी । वत्मना आत्मनैव । वस्नुभिः गन्तृभिः । वृभिः
स्वनेनृभिः । वअयुक्त युक्तोऽभवत् आगमनप्रार्थनाय । अथ बहुवचुच्यते । तदानीं । वविस्पर्धसः
विविधस्पर्धाः । अहं पुरतो गच्छाम्यहं पुरतो गच्छामीति तेषां स्पर्धा । अथवा विगतस्पर्धाः । न द्वेषां
सार्धं स्पर्धकाः सन्ति । वविमहसः विशिष्टबलाः । शेवृधः शेवस्य सुखस्य वर्धयितारः । वजिगाति
निगच्छन्ति । व्यस्ययेन एकवचनम्^१ ॥

स्वनो न वोऽमवाञ्जेजयदृषा त्वेषो ययिस्तविष एवयामरुत् ।

येना सहन्त ऋजत स्वरोचिषः स्वारदमानो हिरण्ययाः

स्वायुधास इष्मिणः ॥ ५ ॥

स्वनः । न । वः । अमऽवान् । रेजयत् । वृषा । त्वेषः । ययिः । तविषः । एवयामरुत् ।

येन । सहन्तः । ऋजत । स्वरोचिषः ।

स्थाऽरदमानः । हिरण्ययाः । सुऽआयुधासः । इष्मिणः ॥ ५ ॥

हे मरुतः । वनः युष्माकं । वस्वनः वेगजनितः शब्दः । वन । रेजयत् न कम्पयस्वेवयामरुतं माम् ॥
'सुपां सुलुक्' इति द्वितीयायाः^२ लुक्^३ । स्वनो विशेष्यते । वअमवान् बलवान् । वृषा वर्धिता वृष्टेः
वत्वेषः दीप्तः । वययिः^३ गन्ता । वतविषः प्रवृद्धः^३ । वयेन स्वनेन । सहन्तः शत्रून् अभिमघ्नन्तो यूयम् । वऽऽजत
प्रसाधयथ ॥ लढर्थे लोढ् ॥ कीदृशा यूयम् । वस्वरोचिषः स्वायत्तरश्मयः । वस्थादमानः स्थिररश्मयः
वहिरण्ययाः हिरण्याभरणाः । वस्वायुधासः स्वायत्तायुधाः । वइष्मिणः अश्ववन्तो गमनवन्तो वा ॥ ॥ ३ ३ ॥

१. ख-च-ज्ञ-ण-त-न-भ-र- बहुवचनम् । २. न-श- द्वितीयालुक् । ३. ख-च-ज्ञ-ण-न-भ-र-
तविषो गन्ता ।

अपारो वो महिमा वृद्धशवसस्त्वेषं शवोऽवत्वेवयामरुत् ।

स्थातारो हि प्रसितौ मुहश्चि स्थन ते न उरुष्यता निदः

शुशुक्रांसो नाग्रयः ॥ ६ ॥

अपारः । वः । महिमा । वृद्धशवसः । त्वेषम् । शवः । अवतु । एवयामरुत् ।

स्थातारः । हि । प्रसितौ । समुदृशि । स्थन ।

ते । नः । उरुष्यत । निदः । शुशुक्रांसः । न । अग्रयः ॥ ६ ॥

हे मरुतः एवः युष्माकं महिमा अपारः अनवधिकः । हे वृद्धशवसः प्रवृद्धबलाः त्वेषं शवसं युष्माकं बलम् अवतु रक्षतु एवयामरुतं माम् ॥ द्वितीयैकवचनस्य लुक् ॥ यूयं प्रसितौ प्रबलबन्धने नियमनवति यज्ञे संदृशि संदर्शने निमित्ते स्थातारो हि स्थाननियमेन तिष्ठन्तो अवयव खलु । ते नः अस्मात् निदः निन्दकात् शत्रोः सकाशात् उरुष्यत रक्षत । अग्रयः इव शुशुक्रांसः यूयमिति ॥

ते रुद्रासः सुमखा अग्रयो यथा तुविद्युन्ना अवन्त्वेवयामरुत् ।

दीर्घं पृथु पप्रथे सद्वा पार्थिवं येषामज्मेष्वा महः शर्षास्यङ्कुतैनसाम् ॥ ७ ॥

ते । रुद्रासः । सुसमखाः । अग्रयः । यथा । तुविद्युन्नाः । अवन्तु । एवयामरुत् ।

दीर्घम् । पृथु । पप्रथे । सद्वा । पार्थिवम् ।

येषाम् । अज्मेषु । आ । महः । शर्षासि । अङ्कुतः एनसाम् ॥ ७ ॥

ये मरुतः रुद्रासः रुद्रपुत्राः सुसमखाः शोभनयज्ञाः अग्रयो यथा अग्रय इव तुविद्युन्नाः प्रभूतवीर्यः । अथवा अग्निसदृशास्तुविद्युन्नाः प्रभूतधनाः अवन्तु रक्षन्तु एवयामरुत् एतन्नामानसृषि माम् । पार्थिवम् । पृथिव्यन्तर्निक्षिप्तम् । तत्संबन्धि दीर्घम् आयतं पृथु विस्तीर्णं सद्वा सदनं पप्रथे मरुद्भिः प्रथितमभूत् । अङ्कुतैनसाम् अपापानां येषाम् अज्मेषु गमनेषु महः महान्ति शर्षासि च आ गच्छन्तीति शेषः ॥

अद्वेषो नो मरुतो गातुमेतन् श्रोता हव जरितुरेवयामरुत् ।

विष्णोर्महः संमन्यवो युयोतन् स्मद्रथ्यो न दंसनाप द्वेषासि सनुतः ॥ ८ ॥

अद्वेषः । नः । मरुतः । गातुम् । आ । इतन् । श्रोत । हवम् । जरितुः । एवयामरुत् ।

विष्णोः । महः । समन्यवः । युयोतन् ।

स्मत् । रथ्यः । न । दंसना । अप । द्वेषासि । सनुतरिति ॥ ८ ॥

हे ऽमरुतः ऽअद्वेषः अद्वेषसो यूयं ऽनः अस्माकं ऽगातुं गमनस्वभावं स्तोत्रं प्रति ऽपूतन आगच्छत । तदर्थं ऽजरितुः स्तोतुः ऽएवयामरुत् एवयामरुतो मम ऽहवं ऽश्रोत शृणुत । ऽविष्णोः व्यापकस्येन्द्रस्य ऽमहः महतः हे ऽसमन्यवः समानयज्ञा यूयं ऽस्मत् । अयं प्रशस्तनाम । प्रशस्ताः ऽरथ्यो ऽन रथिनो योद्धार हव । ते यथा शत्रून्पाकुर्वन्ति तद्वदस्माकं ऽदंसना कर्मणा ऽसनुतः । अन्तर्हितनामैतत् । अन्तर्हितान् ऽद्वेषांसि द्वेष्टन् ऽअप ऽयुयोतन दूरे वियोजयत पृथक्कुरुत ॥

अध्यायोपाकरणोत्सर्गयोः विनियुक्ता^१ (आश्व. गृ. ३. ५) ॥

गन्ता नो यज्ञं यज्ञियाः सुशमि श्रोता हवमरुक्ष एवयामरुत् ।

ज्येष्ठासो न पर्वतासो व्योमनि यूयं तस्य प्रचेतसः

स्यात् दुर्धर्तवो निदः ॥ ९ ॥

गन्त । नः । यज्ञम् । यज्ञियाः । सुऽशमि । श्रोत । हवम् । अरुक्षः । एवयामरुत् ।

ज्येष्ठासः । न । पर्वतासः । विऽओमनि ।

युयम् । तस्य । प्रऽचेतसः । स्यात् । दुऽधर्तवः । निदः ॥ ९ ॥

हे ऽयज्ञियाः मरुतः यूयं ऽनः अस्माकं ऽयज्ञं ऽगन्त आगच्छत । ऽसुशमि शोभनकर्म यथा भवति तथा । सुकर्मेत्वायेत्यर्थः । तदर्थं नः ऽहवम् अस्मदीयमाह्वानं ऽश्रोत शृणुत । ऽअरुक्षः रक्षो-वर्जिता यूयम् ॥ लिङ्गवचनयोर्व्यत्ययः ॥ ऽज्येष्ठासो ऽन ज्येष्ठा हव ऽपर्वतासः विन्ध्यादय हवाति-प्रवृद्धाः ऽव्योमनि अन्तरिक्षे वर्तमानाः ऽप्रचेतसः ऽयूयं ऽतस्य ऽनिदः निन्दकस्य ऽदुर्धर्तवः दुर्धराः ऽस्यात् भवत ॥ ॥ ३४ ॥

॥ इति पञ्चमे मण्डले षष्ठोऽनुवाकः समाप्तं चात्रेयं पञ्चमं मण्डलम् ॥

१. न- विनियुक्ता । गन्ता नो यज्ञमिति चोत्तरा च । अयातोऽध्यायोपाकरणमिति खण्डे गन्ता नो यज्ञं यज्ञियाः सुषामित्युपक्रम्य इति दृष्ट्वा इति तथोत्सर्गं इति च सूत्रात् ।

शुद्धिपत्रम्

पृष्ठे	पङ्क्तौ	अशुद्धम्	शुद्धम्
९	२४	प्रवर्धयत	प्रवर्धयत
११	२१	संबन्धीनि	संबन्धीनि
१२	१२	इध्यमानोः	इध्यमानो
४१	२२	सहितस्वम्	सहितस्वम्
१०८	११	पुराडाशस्य	पुरोडाशस्य
१५३	१२	वद्विषयं	वद्विषयं
१७१	१०	प्रेता ।	प्रेता
१७३	१८	वयसाममनोज्ञां	वयसाममनोज्ञा
१९४	३	पोषयितु	पोषयितुः
२०७	५	प्रय	प्रय
२०९	पृष्ठादारभ्य २२३	पृष्ठपर्यन्तं 'द्वितीयोऽष्टकः' इत्यस्य स्थाने	'तृतीयोऽष्टकः'
इति पठनीयम्।			
२०९	६	सर्मिरोहसुयमा	सर्मिरोहसुयमा
२३१	३१	बोरकादेशः	बोरकादेशः
२३९	१९	असूर्यं	असूर्यं
२४२	१	हविष्यदातृभ्यः	हविष्यदातृभ्यः ^१
२४५	१७	मार्गः	मार्गः
२५९	१६	द्वुवसंज्ञायाम्	द्वुवसंज्ञायाम्
२६०	७	भस्मसाङ्कुर	भस्मसाङ्कुर
२७६	२२	वयोहानौ	वयोहानौ
३००	१४	र्गीभिः	र्गीभिः
३२०	१२	उद्ग्रह	उद्ग्रह
३२४	२८	व्रते	व्रते
३२५	१६	द्विवचनस्य	द्विवचनस्य
३२७	४	उतुदिः ^२	उतुदिः ^२
३२८	२१	सतसतः	सतःसतः
३३१	१	प्रभृत	प्रभृतं
३४१	२५	नाम्येकाहे	नाम्येकाहे
३४२	२६	आङि	'आङि
३४५	७	कलशः	कलशः ।
३४९	१६	पञ्चम्यर्थे	पञ्चम्यर्थे
३५०	२०	थायघल्का ^३	थायघल्का ^३
३५२	६	विप्रकृष्टादशात्	विप्रकृष्टादशात्

पृष्ठे	पङ्क्तौ	अशुद्धम्	शुद्धम्
३९९	२६	त्वां	त्वा
४०७	८	इपियुधी°	इपियुधी°
४०९	२१	महामते	महावते
४३०	२४	याहीति	याहीति
४४०	२९	अनेकैः	अनेकैः
४४६	९	प्रियत	प्रियत
४४७	२३	उभे	उभे
५०९	२३	धातोर्वेधः	धातोर्वेध
५६२	२५	ख-ग-ण-न-भ-मनुष्या	ख-ग-ण-भ-न मनुष्या
५७८	२६	°द्वक्तृभेद	°द्वक्तृभेद
५८१	१३	अपः	अपः
६२०	२२	मन्दयध्य	मन्दयध्यै
६२३	१८	चकथं	चकथं
६५९	५	कष्टिऽप्रः	कृष्टिऽप्रः
॥	॥	अभिऽभूतिम्	अभिऽभूतिम्
६६५	२	जानः	जातः
६६९	४	ओजः	ओजेः
६९३	२४	द्विपाच्च°	द्विपाच्च°
७२१	८	निपण्णो	निपण्णो
७५६	१८	उपदेशे शिति	उपदेशेऽशिति
८२०	४	एतस्मात्कस्यः	एतस्मात्कस्य
९०७	२४	शुभम्	शुभम्
९३६	१२	शत्रुणाम्	शत्रूणाम्
९४७	९	यज्ञभसिम्	यज्ञभसिम्
९५१	२१	नूतम्	नूतम्
९५२	१४	अद्भुतकृत	अद्भुतकृत
९५२	१५	नसा	तनसा
९६९	१३	सदेव	सदेव

